हा ग्रंथ विनायक नारायण जोशी साखरे यांनीं त्र्यंबक हरी आवटे
यांच्या इंदिरा छापखान्यांत छापवून, पुणें पेठ सदाशिव
घर नंबर १८१ येथें प्रसिद्ध केला.

॥ श्रीनारायणाष्टकम् ॥

श्रीज्ञानेश्वरभारतीकुमुदिनीगंधस्य यः पुष्पलिड् ।
यश्चासीद्भवदावतापितजनव्रातस्य धाराधरः ॥
प्रारब्धेरितकर्मभिर्जनचयैर्यः पूरुषो भावितो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ १ ॥
यं दूरीकृतविश्वभासतिमिरं कौतूहलोत्पादकम् ।
अद्वैताब्जविकासकं स्वमहसा मायाक्षपानाशकम् ॥
जीवालेरपि मोचकं रविनिभं प्राहुश्च यं कोविदा ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ २ ॥
निर्मोहेन सदा स्वभक्तनिखिलस्वश्रेयसेनोद्भवत्- ।
प्राणांतांबुभृदोघतीव्रमरुता स्वीयाऽशुभं नाशितम् ॥
वैराग्यामृतसेविनश्च सुहृदा येनैव कालो जितो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ३ ॥
अंतःशत्रुजिते निजात्मकलया नित्यं जगद्व्यापिने ।
विश्वाभ्रस्य विहायसाय सततं यस्मै भवध्वंसिने ॥
संस्कारात्प्रतनाद्धि केशवपदे भक्तिः सदाऽरोचत ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ४ ॥
यस्माच्छात्रगणस्य संसृतिभवं दुःखं च मायाकृत- ।
व्यामोहो विलयं जगाम सपदि स्वांतस्य यो मोहकः ॥

यस्माच्छांतिदमादिपीडिततमाः क्रोधादयो निर्गताः।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ५ ॥
सच्छिष्यैर्गुरुचिंतनं मलयजं कृत्वेंद्रियाणां गणं ।
पुष्पाणि प्रतिघादिकांश्च षडरीन्धूपं मनो दीपकम् ॥
नैवेद्यं च मतिं विधाय विहितं यस्याऽनिशं पूजनम् ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ६ ॥
अज्ञाहंमतिहारके भवभयान्नित्यं नृणां तारके ।
सर्वेषां सुखकारके जनमनस्संतापसंहारके ॥
उत्कर्षस्तमसश्च सत्त्वरजसोर्यस्मिन्विनष्टोऽभवत् ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ७ ॥
भो भोः संसृतिदुःखकर्षितजनव्रातस्य पीडापह ।
भोः सौख्यप्रद शांतियुक्तमनसां निर्द्वंद्वतैकप्रिय ॥
पाह्यस्मानिति यो मुमुक्षुनिवहैर्ज्ञानाप्तये प्रार्थितो ।
ब्रह्मानंदजुषं तमस्तु नमनं नारायणाख्यं गुरुम् ॥ ८ ॥
अज्ञानौघनिवारणात्तवपुषो भक्ते दयां कुर्वतः ।
प्राप्तज्ञानचकोरवृंदशशिनस्तस्य प्रशांतात्मनः ॥
संचक्रे शिवराम आहततनोश्चैतद्गुरोरष्टकम् ।
तेनैवाल्पधिया समर्पितमिदं श्रीसद्गुरोः पादयोः ॥ ९ ॥

इति श्रीगुरुनारायणाष्टकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

ब्रह्मीभूत श्रीनानामहाराज साखरे.

जन्म शक १७५०. समाधि शक १८२५.

चित्रशाळा प्रेस, पुणें.

जन्म शक १७५० | समाधि शक १८२५.

चित्रशाळा प्रेस, पुणे

श्रीनानामहाराज साखरे यांचे चिरंजीव,

हरिभक्तिपरायण विनायकबोवा साखरे.

चित्रशाळा प्रेस, पुणे.

प्रस्तावना.

—:*:—

सर्व जगतांत दुःखसंबंधरहित संपूर्ण सुखांच्या ऐश्वर्यानें मंडित असा कोण आहे, असें जर आपण सूक्ष्म रीतीनें विचार करून पाहूं लागलों, तर तशा प्रकारचा प्राणी फार विरळा, किंबहुना नाहींच म्हटलें तरी चालेल. प्रत्येकाचे पाठीमागें कांहींना कांहीं तरी दुःख आहेच. कोणास पुत्र नाहीं, कोणाची बायको कुरूप, कोणाजवळ द्रव्य नाहीं, अशा प्रकारें कोणत्याना कोणत्या तरी कारणामुळें दुःख हें आहेच. एतावता, दुःखसंबंधरहित केवळ परमानंदाचा अनुभव कोणी घेत आहे असें सामान्य रीतीनें पहाणारास दिसत नाहीं; पण प्रत्येक प्राण्याची इच्छा तर तशी स्थिती आपणास असावी अशी आहे, व ती प्राप्त होण्याकरितां आपआपल्या बुद्धीनें ते लौकिक उपायही करीत असतात; परंतु लौकिकउपायेंकरून अत्यंत दुःखनाश होत नाहीं, व परमानंदाचा लाभही मिळत नाहीं. त्यास आचार्यद्वारां शास्त्रैकशरण होणें हाच उपाय आहे, ह्यावांचून दुसरा उपायच नाहीं. ही गोष्ट श्रुतीमध्यें अनेक ठिकाणीं सिद्ध केलेली आहे. पण त्या श्रुतीचे ठिकाणीं सर्व प्राण्यांस अधिकार नाहीं. कारण केवळ श्रुतिवाक्यावरूनच तत्त्वार्थ ध्यानांत येण्याची योग्यता सर्वांचे ठिकाणीं नाहीं. जसा शूद्र किंवा स्त्रिया ह्यांचे ठिकाणीं अज्ञानाधिक्य असल्यामुळें त्यांस श्रुतींचे ठिकाणीं अधिकार नाहीं, तसाच स्मृतिवाक्यांचे ठिकाणींही नाहीं. ही जरी गोष्ट खरी आहे, तरी शूद्रांस किंवा स्त्रियांस दुःखाचे अत्यंत निवृत्तीची आणि परमानंदप्राप्तीरूप मोक्षाची इच्छा नाहीं, असें मात्र नाहीं. सर्वांसच मोक्षाची इच्छा आहे. अशा सर्व जीवांची भगवान व्यास यांना करुणा येऊन सर्व वेदांचें सार अशी भगवद्गीता भारताच्या भीष्मपर्वामध्यें त्यांनीं ग्रथन केली. भारत हा ग्रंथ म्हणजे फार प्राचीन काळचा इतिहास आहे. त्यांत जागोजागीं भगवद्यश वर्णन केलेलें आहे, म्हणून पुण्यरूप आहे. फार काय सांगावें! वेदामध्यें जितका अर्थ प्रतिपादित आहे, तितका सर्व अर्थ व्यासांनीं ह्या इतिहासांत प्रतिपादन केला आहे, म्हणून यास पांचवा वेद असें श्रेष्ठांनीं म्हटलें आहे. ह्या इतिहासाचें श्रवण करण्यास सर्वांस अधिकार आहे. याच्या श्रवणापासून वर लिहिलेल्या स्वरूपाचें मोक्षरूप फल श्रवण करणारास अथवा चिंतन करणारास प्राप्त होतें. त्यांतही भाषेच्या अडचणीमुळें सर्वांचाच प्रवेश होत नाहीं; व थोडेंसें संस्कृत भाषेचें ज्ञान असलें तर त्यापासून उत्तान अर्थ कळेल, परंतु त्यांतील रहस्य कळणार नाहीं; ह्याकरितां भगवान विष्णूंनीं ज्ञानेश्वराचा अवतार धारण करून सर्व अनाथ जीवांचा उद्धार करण्याकरितां त्यावर श्रीभावार्थदीपिका (ज्ञानेश्वरी) नांवाचा टीकारूप ग्रंथ केला. प्राकृत भाषेंत भगवन्मनोगत व्यक्त करून दाखविणारा ज्ञानेश्वरीशिवाय दुसरा ग्रंथच नाहीं, असें म्हणण्यास कांहींएक धास्ती वाटत नाहीं. हें खुद्द श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं आपले ज्ञानेश्वरीचे १५ वे अध्यायांत अश्वत्थपदाचें व्याख्यान करतेवेळीं लिहिलें आहे. तसें तेरावे अध्यायांतही महाराजांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. असो; संस्कृत समजणारांसही ज्याप्रमाणें शंकराचार्यांचें भाष्य समजून घेण्यास परंपरागत सांप्रदायिकांकडे जावें लागतें; त्यावांचून स्वबुद्धीनें भाष्य पाहूं म्हटलें तर कांहींएक समजत नाहीं, त्याचप्रमाणें ज्ञानेश्वरी हा प्राकृत ग्रंथ आहे, म्हणून स्वबुद्धीनें पाहून कृतार्थ होऊं असें कोणी म्हणेल, तर तें अगदीं व्यर्थ आहे. तो ग्रंथही परंपरागत सांप्रदायिकांस शरण जाऊन त्यांचेपासून समजून घेतला पाहिजे, अथवा साक्षात् श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं तरी एकाद्यावर अनुग्रह केला पाहिजे. त्यापैकीं दुसरी गोष्ट अत्युत्कट पुण्याईवांचून होणार नाहीं; असे पुण्यसंपत्तिमान् पुरुष फार थोडे, अशा भाग्यवान पुरुषांपैकींच **श्रीनानामहाराज साखरे** हे होत. ह्यांची परंपरा अशीः—

सुमारें १५० वर्षांपूर्वी श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ह्यांचे कृपेस पुणें येथील केसकर ह्यांचे वंशांतील श्रीअच्युत महाराज नांवाचे पुरुष पात्र झाले. जन्मांतरींच्या बहुत पुण्याईनें ह्या भाग्यवान् पुरुषास अशी इच्छा झाली कीं, श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं आपलेवर कृपा करून ज्ञानेश्वरी ग्रंथ समजून द्यावा! ही इच्छा पूर्ण व्हावी म्हणून त्या थोर पुरुषानें श्रीक्षेत्र आळंदी येथें उपोषित राहून महाराजांचे समाधीपुढें ज्ञानेश्वरीचें पारायण करण्यास आरंभ करून

असा निश्चय केला कीं, ज्या दिवशीं महाराजांचा अनुग्रह होईल, त्याच दिवशीं महाराजांस नैवेद्य समर्पण करून पारणा करावयाची; नाहींपेक्षां अनुष्ठान करीत करीत प्राणत्याग करावयाचा ! निश्चयाचें बळ । तुका म्हणे तेंचि फळ ! ॥ श्रीअच्युतमहाराज ह्यांचा हा तीव्र निश्चय पाहून २७ वे दिवशीं रात्रीं श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं स्वप्नामध्यें दर्शन देऊन मस्तकावर वरदहस्त ठेविला, आणि सांगितलें कीं, आजपासून तूं जो ज्ञानेश्वरीचा अर्थ सांगशील तोच बरोबर असेल. अशा रीतीनें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे कृपेस पात्र झालेले श्रीअच्युत महाराज परमानंदाचा अनुभव घेत घेत शेवटीं परमानंदरूप झाले. त्यांस एक कनिष्ठ बंधु शामराज महाराज म्हणून होते, त्यांजवर त्यांनीं अनुग्रह केला. असा जीवनन्मुक्तिसुखाचा अनुभव घेत असतां अनंत जीवांवर त्यांनीं अनुग्रह केला. त्यांतच पुणें येथील रहाणार व चिमाजीआप्पा (पेशव्यांचे बंधु) यांचे खासगी कारभारी **रामचंद्रपंत जोशी** यांजवरही त्यांनीं अनुग्रह केला, तो प्रकार असाः—

एके दिवशीं रात्रीं रामचंद्रपंत घोड्यावर बसून हिंडावयास निघाले असतां, येथील बुधवारांतील पासोड्या मारुतीचे देवळांत श्रीअच्युतमहाराज यांचें कीर्तन चालू होतें. तेथें क्षणभर उभे राहिले. श्रीअच्युतमहाराज यांची ज्ञानपूर्वक भक्ति, व निष्कपट वैराग्य पाहून, आणि अप्रतिम वक्तृत्व ऐकून दैवयोगानें त्यांस उपरति झाली त्यांचेजवळ २१ लाख रुपये रोख होते. पोटीं पुत्रसंतान वगैरे कांहीं नव्हतें. अशा स्थितींत त्यांची अशी खात्री झाली कीं, ह्यांचेशिवाय आपलें संसारदुःख कोणी निवारण करणार नाहीं. ते दुसरे दिवशीं सकाळींच येथील सदाशिव पेठेंतील हौदापलीकडे श्रीअच्युतमहाराज यांजकडे गेले, आणि हात जोडून ह्मणाले कीं, माझेवर अनुग्रह व्हावा, मी आपला शिष्य असून आपणास शरण आलों आहें. तेव्हां अच्युत महाराजांनीं सांगितलें कीं, "बाबा, तूं श्रीमंत आहेस, आम्ही गरीब आहों, अशा स्थितींत तुझें व आमचें जमावें कसें ? परमार्थाला द्रव्य फार प्रतिबंधक आहे !" असें श्रीअच्युत महाराजांचे मुखांतील वाक्य श्रवण करितांच त्यांनीं लागलीच २१ लाख रुपयांवर त्यांचे समक्ष उदक सोडलें, आणि बुधवारांतून मोरोबादादांचे हौदाचें पाणी आपल्या खांद्यावर कावडीनें त्यांचे येथें भरलें. तेव्हां, श्रीअच्युतमहाराज यांचें अंतःकरण सुप्रसन्न होऊन त्यांनीं त्यांस उपदेश देऊन त्यांचेकडून श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथ अध्ययन करविला. तसेंच २१ लाख रुपये ब्राह्मणभोजनांत खर्च कर म्हणून सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं ब्राह्मणभोजनांत त्या द्रव्याचा व्यय केला. हें ब्राह्मणभोजन करतेवेळीं पुणें येथें व श्रीक्षेत्र आळंदी येथें अशी स्थिति झाली कीं, गांवांत व्यापाऱ्यांचे दुकानांत तूप व साखर मिळेनाशी झाली. तेव्हांपासून लोकांत त्यांचें नांव **साखरेबोवा** असें पडलें. साखरेबोवा हे पुणें येथें शनवारांतील मारुतीचे देवळासमोर आंग्रे यांचा वाडा आहे तेथें रहात असत. त्यांनीं गोपालकृष्णाची मूर्ति व गोपालकृष्ण महाराजांच्या पादुका यांची स्थापना ज्येष्ठ शु० १३ रोजीं केली. ते असतांना वाढदिवसाचा उत्साह ज्येष्ठ शु० १३ पासून १५ पावेतों तीन दिवस करीत. तसेंच श्रावणमासांत श्रावण वद्य १ पासून वद्य १० पावेतों गोकुलअष्टमीचा मोठा उत्साह करीत असत. पुढें पुण्यांतील त्यांचे भाऊबंदांपैकीं गोविंदपंत जोशी यांचे चार पुत्र केशवराव, हरीपंततात्या, विनायकराव व पंढरीनाथआबा हे चौघेही त्यांचे शिष्य झाले. पंढरीनाथआबा (हे जन्मभर ब्रह्मचारी होते) ह्या चौघांची गृहस्थिति फार गरीबीची होती. तथापि त्यांची साखरेबुवांच्या ठिकाणीं असलेली गुरुभक्ति मोठी अप्रतिम होती. ज्या वेळीं साखरेबोवांच्या मनांत संन्यास करावयाचें आलें, त्या वेळीं हें संस्थान कोणाचे स्वाधीन करावें, असा प्रश्न सहजच त्यांच्या व त्यांचे हजार बाराशें शिष्य होते त्यांच्या मनांत आला. त्या मंडळींत श्रीमान् लोक बरेच होते, त्यांनीं त्यांचेजवळ संस्थान आमचेकडे द्यावें ह्मणून प्रार्थना केली, परंतु आह्मी सर्वांचे म्हणण्याचा विचार करून काय करावयाचें तें करूं, असें ते सांगत असत. शेवटीं त्यांनीं सर्वांस बोलावून असें सांगितलें कीं, जरी आमचेजवळ श्रीमान् लोकांनीं देवस्थानची मागणी केली, तरी आमचे मनोगताप्रमाणें देवस्थान चालविण्याचें हरीपंततात्या व पंढरीनाथआबा ह्यांचेशिवाय दुसऱ्याचे हातून होणार नाहीं; जरी ते गरीब आहेत, तरी भगवद्भक्ति म्हणजे काय हें त्यांस माहीत आहे. असें सर्वांसमक्ष सांगून देवस्थान त्यांचे स्वाधीन केलें. तेव्हांपासून ह्या जोशांचे घराण्यास **साखरे** असें नांव पडलें, तें अद्याप चालू आहे. पुढें ते संन्यस्त झाले त्या वेळीं त्या आश्रमांतील त्यांचें नांव ब्रह्मानंद स्वामी असें होतें.

ते पुणें येथें समाधिस्थ झाले, तेव्हां त्यांचे पट्टशिष्य जे चौघे जोशी त्यांनीं त्यांचे इच्छेप्रमाणें व निष्ठेप्रमाणें

त्यांची समाधि श्रीक्षेत्र आळंदी येथें सिद्धबेटांत त्यांस पुण्याहून नेऊन दिली, व पुढें ते त्यांची पुण्यतिथि करूं लागले. ह्या बंधुचतुष्टयांची आपले गुरूंवर इतकी श्रद्धा असे कीं, आपले गुरु ज्या ठिकाणीं रहात असत, त्या ठिकाणचा कोणी गडी, मोलकरीण, माणूस, कारकून कोणीही त्यांचेकडे येवो, हे सर्व बंधु त्यास वंदन करीत असत. इतकेंच नव्हे, तर साखरेबोवा समाधिस्थ झाल्यास सुमारें १०० वर्षें झालीं व त्यांचे संस्थानचा उत्साह अद्याप श्रीनानामहाराज जोशी साखरे यांचे वंशाकडे चालू आहे, तरीही पण आंम्रे ह्यांच्या वाड्यांतील जानवीं काढण्यास बसणारे तेलंगी ह्यांना पंढरीनाथ महाराजांनीं याही असें नांव दिलें; त्याप्रमाणें श्रावणमासाचा उत्साह सुरू झाला कीं, पहिले दिवशीं त्यांना भोजनास आमंत्रण करावयाचें ही गोष्ट अद्यापपावेतों साखरे यांचे घरीं चालू आहे. जोशीबंधुचतुष्टय यांचा "देह जावो अथवा राहो। पांडुरंगीं दृढ भावो ॥ अन्न आच्छादन। हें तो प्रारब्धाधीन" इत्यादि वचनांवर पूर्ण निश्चय असल्यामुळें उपजीविकेच्या साधनांत कोणीच प्रवृत्त झालें नाहीं. त्या चौघांपैकीं हरीपंत तात्यांस तीन पुत्र व चार कन्या असा परिवार होता. तथापि ते प्रपंचाकडे कधीं ढुंकून देखील बघत नसत. उपरामस्थितींत ते नेहमीं असत. कोणी अंतरंगी पुरुष आलाच, तर त्याच्याशीं अध्यात्मज्ञानाचीच गोष्ट बोलावयाची, ह्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं सर्व बंधूंची गुरुबुद्धी असे. त्यांच्या परिवाराचे संगोपनाची खटपट आपण स्वतः ब्रह्मचारी असतां खुद्द पंढरीनाथआबाच करीत असत. हीं मुलें लहान असतांच हरीपंततात्या हे वारले; पुढें पंढरीनाथआबा यांनीं ह्या मुलांचा सांभाळ करून, गुरूकडून भाग्यानें प्राप्त झालेलें श्रीगोपालकृष्णाचें संस्थान व गुरूंची कार्तिक शुद्ध ९ ची साखरेबुवांची पुण्यतिथि हीं कृत्यें ते त्यांचे हातून करवूं लागले, त्याचप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव ह्या ग्रंथांचेंही त्यांनीं त्यांचेकडून अध्ययन करविलें. श्रीहरीपंततात्यांचे मुलांपैकीं **रामभाऊ** व **नाना** हेच काय ते अध्ययन करण्याचे वयांत होते; आणि ते त्यांचे शिष्य होते. तिसरे **दामुअण्णा** हे त्या वेळीं लहान होते. त्यांपैकीं पंढरीनाथ महाराजांचे मनाप्रमाणें श्रीज्ञानेश्वरीचें अध्ययन **श्रीनानामहाराज** ह्यांनीं केलें. साखरेबोवांचे देवस्थानचे संबंधानें गुरुवारीं व एकादशीस रात्रौ जागर व पहांटेस पंचपदी व रोज नित्य पंचपदी असा क्रम आहे; जागरास साखरेबोवांचे शिष्य व पुढें जोशी ह्यांचे झालेले शिष्य येत असत, त्यांचेपुढें पंढरीनाथ महाराजांनीं **श्रीनानामहाराज** ह्यांचेकडून ज्ञानेश्वरी सांगवावी; अशा रीतीनें **श्रीनानामहाराज** ह्यांचा सुमारें दहा बारा वर्षें श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथावर असा कांहीं अभ्यास झाला कीं, सर्व ज्ञानेश्वरी ग्रंथ त्यांस मुखोद्गत झाला. ते स्वप्नांत जरी बरळले तरी ज्ञानेश्वरीच्या ओंवीचा अर्थच बरळत, इतकी त्यांची त्या ग्रंथांत तयारी झाली. गुरुकृपेनें त्यांचे वक्तृत्वास इतका कांहीं मोहकपणा आला होता कीं, कोणीही सहज जरी श्रीनानामहाराजांचे मुखांतून ज्ञानेश्वरीच्या चार ओंव्या ऐकिल्या तरी त्याची चित्तवृत्ति रंगून गेल्याशिवाय रहात नसे. ह्या अप्रतिम गुणामुळें, वडील व चुलते वारल्यानंतर ह्या संस्थानचे पारमार्थिक कृत्याचा सर्व भार **श्रीनानामहाराजांवरच** पडला. पूर्वीं वडिलांनीं कीर्ति संपादन केली होतीच. त्यांतही **श्रीनानामहाराजांचे** अंगचे गुणानें हीं सर्व कृत्यें मोठ्या व्यवस्थेनें चाललीं. **श्रीनानामहाराज** यांनीं आपलें सर्व आयुष्य श्रीज्ञानेश्वरीचे अध्ययनांत व अध्यापनांत घालविलें. कोणी कोणत्याही वेळीं कोणतेही जातीचा कोणच्याही अधिकाराचा मनुष्य त्यांच्याकडे जावो, त्याला आतां मी सांगत नाहीं, असें त्यांनीं कधींही कोणास म्हटलें नाहीं. ते असत तोंपर्यंत त्यांचे घरीं रोज ज्ञानेश्वरीचा पाठ चालत असे.

महत्पुण्याईनें माझा साखरे ह्यांचे कुलांत **श्रीनानामहाराजांचे** पोटीं जन्म झाल्यामुळें **श्रीनानामहाराज** समाधिस्थ झाल्यावर ज्ञानेश्वरीचा पाठ सांगणें वगैरे संप्रदायिक कृत्यें चालविण्याचें काम माझी तशी योग्यता नसतांनाही ओघानें मजवर येऊन पडलें व तें कांहीं दिवस मी यथामति चालविलें. हल्लीं तीं कृत्यें माझे धाकटे बंधु चि० वासुदेवराव व पुरुषोत्तमबोवा चालवीत आहेत. **श्रीनानामहाराज** असतांना ज्ञानेश्वरीचा संप्रदाय शुद्ध अर्थ लोकोपयोगाकरितां प्रसिद्ध करावा, असें कोल्हापुरचे कै० रा० विश्वनाथपंत भावे वकील, व पुण्याचे कै० रा० कृष्णाजीपंत भिडे ह्यांचे मनांत आलें. उभयतां गृहस्थांनीं ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याकरितां द्रव्यप्राप्तीची इच्छा यत्किंचितही न ठेवितां अपरिमित श्रम केले, ही गोष्ट सर्वथैव खरी; परंतु त्यांना स्वतः शास्त्राची माहिती नसल्यामुळें व वेदां-

तासारखा गहन विषय एकदां ऐकून ग्रंथ लिहिण्यांत जेवढे दोष होणें स्वाभाविक आहे, तेवढे झालेही आहेत. परंतु **श्रीनानामहाराजांचे** नांवावर तो ग्रंथ रा० भिडे ह्यांनीं प्रसिद्ध केला आणि त्यांत अर्थाच्या चुका तर प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतात, हें चांगलें नव्हे; असें मला वाटल्यावरून व आपल्या बुद्धीप्रमाणें वडिलांची सेवा करावी म्हणून मी आज ही ज्ञानेश्वरीचे अर्थाची प्रत तयार करून प्रसिद्ध करीत आहें.

अलीकडे रा० राजवाडे ह्यांना मिळालेली फार जुनी व जिला तेच अत्यंत शुद्ध असें म्हणतात, अशी एक नुसत्या संहितेची प्रत त्यांनीं प्रसिद्ध केली. प्रसिद्ध करतांना तिची प्रस्तावना म्हणून एक लांबलचक लेख प्रसिद्ध करून त्यांत बाकीच्या सर्व ज्ञानेश्वरींच्या प्रती त्यांनीं आपल्या कोत्या बुद्धीनें कवडीमाल ठरविल्या आहेत. रा० भिडे ह्यांनीं जो अर्थ प्रसिद्ध केला आहे तो अथपासून इतीपर्यंत चुकलेला आहे, असें विधान करून त्याचे सत्यतेकरितां पहिल्याच ओंवीचा अर्थ त्यांनीं देऊन नंतर त्याचा यथार्थ अर्थ काय तो देण्यांत त्यांनीं आपल्या बुद्धीचे तारेच तोडले आहेत. वास्तविक भिडे यांनीं जो अर्थ प्रसिद्ध केला आहे तो बरोबर आहे. रा० राजवाडे ह्यांनीं जो अर्थ केला आहे तो सर्वथैव चुकीचा आहे. त्या अर्थावरून वेदान्तशास्त्रज्ञ पुरुषास असें वाटेल कीं, वेदांतशास्त्राची रा० राजवाडे ह्यांस यत्किंचितही अक्कल नसून नुसते जुने ग्रंथ शोधणें, किंवा व्याकरणाची काथ्याकूट करणें, ह्याच्या पलीकडे अर्थाच्या भानगडींत पडणें, म्हणजे चित्राची परीक्षा करतेवेळीं चांभारानें अंगरख्यांतील दोष सांगण्याइतकें हास्यास्पद आहे. बरें, जी प्रत त्यांनीं प्रसिद्ध केली आहे ती जुनी आहे कीं नाहीं हा वाद सोडून देऊन, ती शुद्ध आहे कीं नाहीं असें पाहूं लागलों; तेव्हां तिच्यांतही अनेक पाठ अशुद्ध आहेत असें दिसून आलें, व ज्या ओंव्या अवश्य असल्याच पाहिजेत असें राजवाडे ह्यांसही कबूल करावें लागेल, अशा कांहीं ओंव्या राजवाडे यांच्या प्रतींत मुळींच नाहींत. असें आढळून आलें. पहिले बारा अध्याय मीं तपासून पाहिले, त्यांत अनंत अशुद्ध पाठ सांपडले आहेत व ते मीं टिपून ठेविले आहेत. शिवाय रा० राजवाडे ह्यांस ह्या अमुक अमुक ओंव्या तुमच्या प्रतींत नाहींत हें काय ? असें विचारिलें असतां त्याचें कारण आम्हांस सांगतां येत नाहीं, असें त्यांनीं उत्तर दिलें! ओंवीचे अर्थासंबंधानें किंवा पाठाचे शुद्धतेबद्दल वाद करण्याची राजवाडे ह्यांची इच्छा असल्यास माझी तयारी आहे. लेखी वाद करण्यानें हें प्रकरण लौकर संपणार नाहीं असें माझें मत आहे. तथापि बडोद्याचे रा. चिपळूणकर हे ' यक्षानुरुपोहि-बलिः ' ह्या न्यायानें राजवाडे ह्यांच्या प्रस्तावनेचें खंडन करीतच आहेत. अस्सल प्रत सांपडेपर्यंत अमुक एक प्रत अशुद्ध आहे किंवा कुचकामाची आहे, व अमुक एक शुद्ध आहे व ती ग्राह्य आहे हें म्हणणें वास्तविक धाडसाचें व अयोग्य असलें तरी आग्रहशिरोमणी व गालिप्रदानपटु राजवाड्यांसच तें शोभतें.

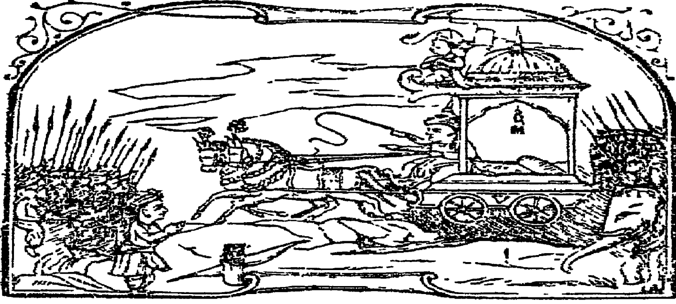
ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचा श्रद्धाळू जन नेहमीं पाठ करितात, पाठ करितांना दृष्टीस त्रास न होतां सुलभ जावें म्हणून ज्ञानेश्वरीच्या ओंव्या डाव्या पृष्ठावर मोठ्या अक्षरांत घातल्या आहेत. याच पानांत वाचकांच्या सोयीकरितां टीपा द्यावयाच्या, परंतु टीपा देणें म्हणजे नुसत्या शब्दास प्रतिशब्द देण्यानें मूळ ओंव्यांतील शब्दाचा अर्थबोध चांगल्या प्रकारें होत नाहीं; कांहीं कांहीं शब्दांचा अर्थ नुसता प्रतिशब्द न देतां, वाक्यानेंच द्यावयास पाहिजे. असें करणें स्थलसंकोचामुळें साधत नाहीं. शिवाय उजव्या बाजूस ओंव्यांचा साग्र अर्थ समोरच असल्यामुळें जिज्ञासु वाचकांस मूळ ओंवींतील शब्दार्थ थोडा विचार केल्यास समजण्यासारखा आहे. यामुळें टीपा दिल्या नाहींत. ज्ञानेश्वरींतील शब्दांचा विशेष प्रकारचा कोश सवडीप्रमाणें निराळाच प्रसिद्ध करण्याचा माझा विचार आहे. ह्या प्रतींत आरंभीं थोडीशी कौरवपांडवांची माहिती देऊन, गीताशास्त्र केव्हां उत्पन्न झालें व तें सर्व जीवांना आदरणीय कां, ह्यासंबंधीं उपक्रम करून शेवटीं गीताशास्त्राचें तात्पर्य कशांत आहे, हें ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या ओंव्यांनीं थोडक्यांत उपसंहार करून सांगितलें आहे.

मी जी प्रत आज प्रसिद्ध करीत आहें, त्यापासून लोकांस शास्त्रसंस्कार उत्पन्न होईल ह्यापेक्षां जास्त कांहीं होणार नाहीं; किंवा ज्यांनीं ही कोणा विद्वानाजवळ वांचली असेल त्यास चिंतनाला उपयोगी होईल; ह्या दोन उपयोगाशिवाय यथार्थ रहस्य, ह्याच काय पण गुरुकृपेशिवाय कोणत्याही ग्रंथानें होणार नाहीं. तथापि वर सांगितलेल्या कारणाकरितां मीं ही प्रत प्रसिद्ध केली आहे. ह्यांत कांहीं नजरचुकीनें दोष झाले नसतील, असें मी म्हणत नाहीं, तथापि विद्वान् लोक ते दोष मला कळवून गुण मात्र ग्रहण करोत, अशी सर्व जीवांना बुद्धिदात्या नारायणाची प्रार्थना करून ही प्रस्तावना संपवितों.

विनायक नारायण जोशी साखरे.

नमः परमात्मने ।

मंगलम् ।

पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-
मंब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥
प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ २ ॥
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ३ ॥
वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानंदं कृष्णं वंदे जगद्गुरुम् ॥ ४ ॥

उपक्रम.

गीताशास्त्र.

कौरव-पांडवांचें पूर्ववृत्त.

पूर्वी भरत कुलामध्यें **शंतनु** नांवाचा राजा राज्य करीत असतां त्यास **गंगा** नांवाच्या स्वर्गस्थ देवीचें दर्शन झालें. एकमेकांवर प्रेम जडून पुढें विवाहही झाला. गंगा ही स्वर्गांतील नदी असतां शापामुळें ती या मृत्यूलोकांत आली होती. त्यांचें लग्न झालें खरें, परंतु त्यावेळीं असें ठरलें कीं, आपणांस होणारे संततीवर फक्त गंगेचाच हक्क असून तिचे मताविरुद्ध राजा वागल्यास तिनें राजास सोडून जावें. पुढें गंगेस सात पुत्र झाले. ते सर्व तिनें नदींत सोडून दिले, त्यामुळें राजास फार खेद झाला. परंतु गंगेचें अप्रतीम सौंदर्य व लग्नाचे वेळेचा करार या दोन कारणानें त्यास कांहीं बोलतां येईना. पुढें आठवा मुलगा झाला; त्यासही जेव्हां गंगा पाण्यांत सोडून देऊं लागली, तेव्हां राजाचा शोक अनिवार होऊन त्यानें "हा तरी मुलगा पाण्यांत टाकूं नको; माझ्यानें पुत्रशोक सहन होत नाहीं" अशी तिची करुणास्वरानें विनंती केली. त्यावरून गंगेनें पुत्रास मारिलें नाहीं, परंतु लग्नाचे वेळचा करार राजानें मोडला म्हणून ती स्वतः निघून गेली. तशा प्रकारचा तिला उश्शापच होता. असो. ह्या आठव्या पुत्राचें नांव देवव्रत होय. ह्यासच गांगेय म्हणतात. ह्यांनीं आपल्या गुणानें सर्व प्रजाजनांचीं मनें आकर्षण करून घेतलीं. त्याप्रमाणें राजाचेंही प्रेम त्याजवर होतें, म्हणून त्यानें लौकरच देवव्रतास युवराज पदवी देऊन आपण मृगया करूं लागला. पुढें एके दिवशीं **सत्यवती** नामक एक कोळ्याची कुलीन परंतु गरीब मुलगी त्याचे दृष्टीस पडली. गंगेच्या विरहदुःखामुळें आपण सत्यवतीचें पाणीग्रहण करावें अशी त्यास इच्छा झाली, व ती त्यानें तिचे बापास कळविली. माझ्या मुलीस होणारे पुत्रासच सर्व राज्य देईन, असें कबूल असल्यास सत्यवती देतों, असें बापानें सांगितलें. देवव्रतावरील प्रेमामुळें राजास तें कबूल करवेना आणि सत्यवतीवरील प्रेमही कमी होईना, ह्यामुळें राजा झुरणीस लागला. देवव्रतास ही हकीगत कर्णोपकर्णी समजली. आपल्यामुळें पित्याचे मनोरथ पूर्ण न होऊन त्यास कष्ट होतात हें चांगलें नाहीं, असें त्यास वाटून तो कोळ्याकडे गेला. कोळ्यानें आपली अट देवव्रतास कळविली, ती त्यानें कबूल केली. तथापि कोळ्यास देवव्रतानें जर आपला राज्यावरील हक्क सोडला नाहीं तर सत्यवतीचे मुलास राज्य मिळणार नाहीं, अशी शंका येऊन त्यानें ती देवव्रतास स्पष्ट कळविली. त्यावर देवव्रतानें उत्तर दिलें कीं, मी पूर्वींच राजास आपली प्रतिज्ञा कळविली आहे ती अशीः—

राज्यं तावत्पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिपाः ॥
अपत्य हेतो रपि च करिष्येऽद्य विनिश्चयं ॥
अद्य प्रभृतिमे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ॥

राज्यावरील माझा हक्क मी आतांच सोडून दिला आहे. कदाचित् माझ्या प्रजेपासून तुम्हांस त्रास होईल, असें तुम्हांस वाटत असेल तर "मी आजपासून आमरणांत ब्रह्मचर्यव्रतानें राहीन, हें तुम्हांस प्रतिज्ञापूर्वक सांगतों." हें ऐकून कोळ्यानें सत्यवती शंतनूस देण्याचें कबूल केलें. देवव्रताचें हें पित्यावरील प्रेम व पित्याचे सुखासाठीं राज्यवैभव व स्त्रीसुख आमरणांत भोगावयाचें नाहीं, अशा अर्थाची त्यानें केलेली घोर प्रतिज्ञा ऐकून आकाशांतून देवांनीं त्याजवर पुष्पवृष्टी केली आणि "भिष्मोऽयं" (हा घोर प्रतिज्ञा करणारा भीष्म आहे) अशी आकाशवाणी झाली. तेव्हांपासून त्याचें नांव भीष्म असें पडलें.

भीष्माचें हें कृत्य पाहून शंतनूस फार संतोष झाला. पुढें सत्यवतीपासून शंतनूस चित्रांगद व विचित्रवीर्य असे दोन पुत्र झाले. पुढें शंतनू मरण पावला. नंतर भिष्मांनीं चित्रांगदास राज्यावर बसविलें. तोही एका युद्धांत मृत झाला. नंतर अल्पवयी विचित्रवीर्यास गादीवर बसवून त्याचे नांवानें राज्यकारभार चालविला. पुढें काशी राजाच्या अंबा, अंबिका व अंबालिका ह्या तीन मुलींपैकीं अंबिका व अंबालिका ह्या दोन मुलींचा विचित्रवीर्याबरोबर विवाह केला.

शंतनू राजास गंगेपासून झालेला मुलगा भीष्म, पण त्यानें आजन्म ब्रह्मचारी रहाण्याची प्रतिज्ञा केली, व आपले दोन्ही पुत्र जाऊन त्यांच्या अंबिका व अंबालिका ह्या दोन विधवा राहिल्या, हें पाहून सत्यवतीस अत्यंत दुःख झालें. नंतर तिनें भीष्मास त्या सुनांचे ठिकाणीं नियोगानें पुत्रोत्पत्ती कर, किंवा स्वतः राज्याभिषेक करून घेऊन व विवाह करून आपलें भारत कूळ समूळ नष्ट होणार नाहीं, अशी तजवीज कर असें सांगितलें, व त्यास दुसऱ्या आप्तइष्टांनीं संमतीही दिली. परंतु आपली प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठीं राजलक्ष्मी व स्त्रीसुख हीं त्यानें लाथेनें झुगारून दिलीं. केवढी सत्यप्रियता ही ! त्यांनीं सत्यवतीला एकच सांगितलें कीं, " सत्याच्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते " क्षत्रियानें कसल्याही प्रसंगीं सत्यभ्रष्ट होऊं नये, असें धर्मशास्त्र आहे. ह्या राज्याची काय किंमत आहे, परंतु त्रैलोक्याच्या राज्यसुखाकरितांही मी सत्य कधींही सोडणार नाहीं. आतां कुळाचें निसंतान होण्याचा दुर्धर प्रसंग आला असतां वेदवेत्त्या तपोनिष्ठ ब्राम्हणांकडून नियोगानें पुत्रोत्पत्ती करविण्याची क्षत्रियांना शास्त्राची आज्ञा आहे. पाहिजे तसें कर, असें सांगितल्यावरून सत्यवतीस आपण कोळ्याचे घरीं असतांना पराशरापासून व्यास नामक पुत्र झाल्याची हकीगत तिनें भीष्मास सांगून, त्याची योजना करण्याचें उभयतांचे मतानें ठरलें. लागलीच सत्यवतीनें व्यासांचें स्मरण केलें व व्यास तेथें आले. तिनें व्यासांना स्मरण करण्याचें कारण सांगितलें. व्यासांनीं त्या स्त्रियांस एक वर्ष व्रतस्थ रहाण्यास सांगितलें. परंतु इतका काल वाट पहाण्यास सत्यवती कबूल होईना. तेव्हां व्यासांनीं " ह्या राजकन्या जर माझें हें असलें वेडेंविद्रें रूप, हा वेष व ही माझ्या शरीराची दुर्गंधी सहन करतील तर मी आतांच तुझें मनोरथ पूर्ण करतों असें सांगितलें. नंतर सत्यवतीनें दोघी सुनांची मोठ्या कष्टानें व मिनतवारीनें संमत्ती मिळविली. योग्य वेळीं थोरली सून अंबिका ऋतुस्नात झाल्यावर आपल्याकडे भीष्म येणार असें समजून विचार करीत बसली. इतक्यांत कृष्णद्वैपायन एकदम प्राप्त झाले. त्यांचें तें रूप, पिंगट जटा, वाढलेली दाढी, व लाल डोळे पाहून अंबिकेनें आपले डोळे झांकले, ते व्यास तेथून निघून जाईपर्यंत उघडले नाहींत. त्यामुळें तिला

मंत्र देऊन असा वर दिला होता कीं, ह्या मंत्राच्या जपानें तूं ज्या ज्या देवांस बोलावशील ते तुला दर्शन देऊन त्यांचेपासून पुत्र होतील, त्या मंत्राचा पाहिजे तर उपयोग कर. कुंतीच्या ह्या ह्मणण्यास पांडूनें रुकार दिल्यावर तिनें प्रथम यमधर्मास बोलाविल्यावरोबर त्यांनीं दर्शन दिलें, व त्यांचेपासून तिला एक पुत्र जाला, त्याचें नांव **धर्म.** पुढें बलानें जेष्ठ असा पुत्र व्हावा, असें पांडूस वाटल्यावरून तिनें वायूस बोलाविलें. त्यापासून कुंतीस पुत्र जाहला त्याचे नांव **भीम.** नंतर इंद्रापासून अर्जुन असे तीन मुलगे उत्पन्न झाले. तिकडे हस्तनापुरींत धृतराष्ट्रास शंभर पुत्र व एक कन्या झाली हें पाहून माद्रीस फार वाईट वाटलें. नंतर पांडूचे आज्ञेवरून कुंतीनें एक मंत्र माद्रीस शिकविला. तो जपून माद्रीनें अश्विनी कुमारास बोलाविलें. त्यांचेपासून माद्रीस नकूळ व सहदेव असे दोन पुत्र जाहले, ह्यांसच पांडव असें ह्मणतात, व धृतराष्ट्राचे पुत्रांस कौरव असें ह्मणतात.

कौरव-पांडवांमध्यें युद्धाचा प्रसंग येण्याचीं कारणें.

कर्म बलवान् आहे, तें कांहीं खोटें नाहीं. ऋषींचा तसा शाप झाला असतांही पांडूस माद्रीबरोबर रममाण होण्याची इच्छा झाली. माद्री निषेध करीत असतांही तो तिचा उपभोग घेऊं लागल्याबरोबर मृत झाला, नंतर माद्रीनें आपले दोघे मुलगे नकूळ व सहदेव कुंतीचे स्वाधीन करून आपण पतीबरोबर सहगमन केलें. पुढें कुंती व तिचे पांच मुलगे तेथील ऋषि मंडळींनीं हस्तनापुरास आणून पावते केले. तेव्हांपासून कौरव व पांडव एकत्र राहूं लागले. त्यांचा विद्याभ्यास भीष्मांनीं यथासांग करविला. त्यांचे प्रथम गुरु कृपाचार्य होते. नंतर धनुर्विद्येमध्यें पारंगत अशी ज्यांची ख्याति अशा **द्रोणाचार्यांनीं** कौरव पांडवांस युद्धकलेंत निष्णात केलें. तथापि पांडवांची आणि त्यांतही विशेषतः भीमार्जुनांची विलक्षण ग्राहकशक्ती पाहून द्रोणाचार्यांनीं धनुर्वेदाचें रहस्य त्यांस सांगितलें. पांडवांचें हें युद्धप्राविण्य पाहून कौरवांचे मनांत मत्सरबुद्धी उत्पन्न झाली. येथून कौरव-पांडवांमध्यें द्वेष उत्पन्न होण्यास आरंभ झाला. पंडूचीही थोडींच, परंतु सद्गुणी मुलें आणि **भीष्म व धृतराष्ट्र** ह्यांचेशिवाय सर्व वडील माणसांचे प्रीतीस पात्र झालीं. ह्यामुळें दिवसेंदिवस ज्यास्त द्वेष वाढूं लागला. शेवटीं पांडवांस राज्य द्यावें लागेल, निदान त्यांनीं अर्धा वांटा मागितल्यास तो तरी द्यावा लागेल, ही भिती कौरवांच्या मनांत उत्पन्न झाली, व तिला शकुनी मामांनीं जास्त भर घालून पांडवांचा नाश करावा; अशी सल्ला त्यांस दिली. ती सर्वानुमतें कायम झाल्यावर कौरवांनीं त्यांच्या नाशाचे पुष्कळ प्रयत्न केले. भीमास विष घातलें, पांडवांचें रहाण्याचे ठिकाणास आग लाविली, भीमास पाण्यांत बुडविण्याचा प्रयत्न तर केलाच, पांडूनें आपल्या सामर्थ्यानें अपार संपत्ति मिळविली. त्यामुळें कौरवांचे मनांत फारच खुपूं लागलें. ती त्याची संपत्ति हरण करावी या हेतूनें धर्मास द्यूत खेळण्यास बोलाविलें व लबाडीनें त्याची सर्व संपत्ति हिरावून घेतली, व त्याच प्रसंगांत त्याची महापतिव्रता व महासाध्वी द्रौपदी हिचा भर सभेंत अपमान केला आणि त्या द्यूताचे अटींत साधुवृत्तीचे पांडवांस १२ वर्षें वनवासालाही पाठविलें. एक वर्ष अज्ञातवासही सोसावयास लाविलें. असा पांडवांचा कौरव छल करीत असतांही प्रसंगविशेषीं पांडवांनीं कौरवांस साह्यही केलें. ह्यावरून घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं,

कोणच्याही प्रसंगांत आपलें कर्तव्य काय आहे, हें कोणीही विसरूं नये. अशा रीतीनें दुःखभोग भोगून पांडव मुक्त झाल्यानंतर पांडवांनीं राज्यांतील आपला अर्धा वांटा मागितला. कौरवांचे मनांत त्यांना कांहींएक देऊं नये, असें होतें. म्हणून त्यांनीं अर्धा भाग देण्यास साफ नाकारलें. धर्म फार शांत होता, बाकीचे बंधु धर्माचे आज्ञेंत वागत असत. धर्माचे आज्ञेबाहेर जाण्याचें त्यांचें धैर्यच होत नसे. हा त्या वेळेच्या कालाचा महिमा आहे. हल्लींचे काळांत वडील बंधूचे आज्ञेंत वागण्याचें धैर्यच होत नाहीं, असो. धर्मांनीं कलहाचा प्रसंग येऊं नये, म्हणून वडिलार्जित मिळकतीपैकीं निदान पांच जणांस पांच गांव दिले तरी आम्ही संतुष्ट राहूं, असा दुर्योधनास निरोप पाठविला. आणि **भीष्म, द्रोण** व **विदुर** ह्या सर्वांनीं कौरव आणि त्यांचे मंत्री **शकुनीमामा** (हे कौरवांस चिथाऊन देणारे) अद्वितीय धनुर्धर आणि पांडवांशिवाय इतर सर्व लोकांशीं मोठ्या उदारवृत्तीनें वागणारा **कर्ण** ह्यांचें मन वळविण्याची खटपट केली, परंतु ती व्यर्थ गेली. आंधळ्या धृतराष्ट्राची न्यायानें वागावें अशी इच्छा खरी, परंतु पुत्रमोह आडवा आल्यामुळें ती मंद होऊन गेली होती. त्या मंदवृत्तीनें दुर्योधनास उपदेश केला, परंतु दुर्योधनानें किंवा त्याच्या मंत्र्यांनीं कोणाचेंही ऐकलें नाहीं. ह्याप्रमाणें सामाचे उपाय सर्व थकले. प्रत्यक्ष भगवान **श्रीकृष्ण**ही साम करण्यास गेले, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. आयुष्य संपण्याचे वेळीं अश्विनीकुमारांनीं येऊन त्रैलोक्यचिंतामणीची जरी मात्रा दिली, तरी ती सुद्धां जशी व्यर्थ जाते, त्याप्रमाणें जन्मास आल्याबरोबर गाढवासारखें रडणारा; व सर्व कुळांचे नाशाकरितांच ज्याचा अवतार, त्यास साक्षात् भगवान येऊन जरी उपदेश करून गेले, तरी तो कसा पटणार? असो. कोणच्याही उपायानें हा तंटा मिटत नाहीं, असें पाहून युद्ध करण्याविषयीं अत्यंत उत्सुक असे आपले बंधूस धर्मानें युद्ध करण्याची अगदीं निरुपायानें परवानगी दिली. राज्यांतील आपला वांटा मिळण्याकरितां व आपत्कालमध्यें सत्तेच्या जोरावर आपल्या धर्मपत्नीचा सर्व पांडवांच्या तोंडाला काळीमा लागेल अशीं कृत्यें करणाऱ्या दुष्ट कौरवांचा उत्तम प्रकारें सूड उगवावा, अशा हेतूनें पांडव युद्धास तयार झाले, कौरव तयार होतेच. दोन्ही पक्ष युद्धास सिद्ध झाले. त्यांत कौरवांचें सैन्य ११ अक्षौहिणी होतें आणि पांडवांचें ७ अक्षौहिणी होतें. एकंदर कौरव पांडवांचे युद्धांत १८ अक्षौहिणी सैन्य होतें.

कुरुक्षेत्रांत उभयतांचीं सैन्यें जाऊन दाखल झालीं. आतां युद्धास आरंभ होणार, तेव्हां साहाजिकच धृतराष्ट्रास युद्धांतील सर्व हकीगत समजावी अशी प्रबळ इच्छा झाली. परंतु तो जन्मांध असल्यामुळें तेथें जाऊन युद्ध पहाणें त्यास शक्यच नव्हतें. म्हणून त्याचे येथें घोड्याची परीक्षा करण्याकरितां ठेवलेला महाभाग्यवान संजय यांजवर भगवान व्यासांनीं अनुग्रह करून त्यास दिव्य चक्षू देऊन युद्धांत घडणाऱ्या सर्व गोष्टींचें ज्ञान येथें बसून होईल, असें सांगून त्यास धृतराष्ट्राजवळ बसविलें आणि तेथील हकीगत धृतराष्ट्रास सांगण्यास आज्ञा दिली, त्याप्रमाणें संजयानें धृतराष्ट्रास त्यासमयीं झालेली हकीगत सांगितली.

युद्धास आरंभ होण्यापूर्वीं कौरवांचें सैन्य पाहून त्यांतील कोणाबरोबर मी युद्ध करावें, असें अर्जुनास वाटल्यावरून त्यानें आपलें सर्व प्रकारें साह्य करणारा व ह्या युद्धाचे प्रसंगीं सारथी झालेला **श्रीकृष्ण भगवान** यांस आपला

रथ दोन्ही सैन्यामध्यें नेऊन उभा करण्यास सांगितलें व त्याप्रमाणें कृष्णांनीं रथ नेऊन उभा केला.

गीताशास्त्र उत्पन्न होण्याचें कारण.

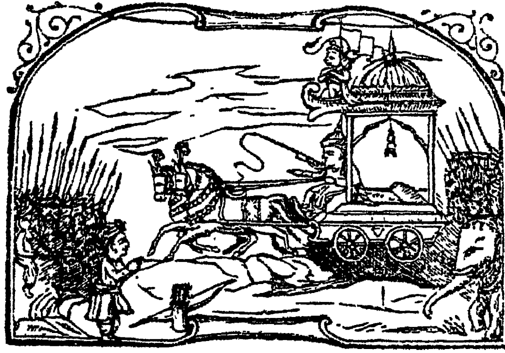
अर्जुन तेथें जाऊन पहातो तों दोन्ही सैन्यांत आपले आजे, चुलते, मामे, बंधु, मित्र, पुतणे, मुलगे, गुरु, आप्त, वगैरे सर्व आपलाच गोतावळा त्याच्या दृष्टीस पडला, आणि त्यास मोह उत्पन्न झाला. काय चमत्कार आहे! जसें कांहीं कोणामध्यें युद्ध होणार आहे हें तेथें जाईतोंपर्यंत अर्जुनास माहीतच नव्हतें! कौरव अन्यायानें वागतात म्हणून रात्रंदिवस द्वेष उत्पन्न होऊन त्यांच्या नाशाविषयीं उत्सुक असणारा, आपलेपेक्षां ज्यास्त धर्मानें वागणारा, सत्यप्रिय, व शांत अशा धर्माची युद्ध करण्याविषयीं आज्ञेची वाट पहाणारा अर्जुन मोहित झाला. इतकेंच नव्हे, तर समरांगणांत प्राप्त झाल्यानंतर शत्रूस पाठ दाखवून युद्धापासून पराङ्मुख होणें महत्पाप आहे. असें माहीत असणारे अर्जुनास त्या प्रसंगीं शत्रूशीं युद्ध करणें हेंच महत्पाप असें उलटें वाटूं लागलें. मोह काय करील याचा नेम नाहीं, येथेंही अर्जुन थांबला नाहीं; तर अज्ञानानें व मोहानें उत्पन्न झालेला विचार, सर्वज्ञ सर्व जिवांना ज्ञान देणारा, जो भगवान श्रीकृष्ण ह्यासच उपदेशाच्या गोष्टी सांगू लागला. देवा! आपल्या गोताचा नाश करणें हा अधर्म आहे आणि ह्या युद्धापासून पराङ्मुख होऊन उदरनिर्वाहाकरितां अरण्यांत जाऊन कंदमुळें सेवन करणें, अगर भिक्षा मागून निर्वाह करणें, हा धर्म आहे, असा माझा निश्चय आहे. म्हणून युद्ध करण्याविषयीं माझी प्रवृत्ति होत नाहीं. हें सर्व अर्जुनाचें भाषण ऐकून देव आश्चर्यचकित होऊन स्वस्थ बसले; परंतु अर्जुन खरोखरीच भाग्यवान् व त्याची आपले गुरु जे भगवान श्रीकृष्ण ह्यांचे वाक्यावर अत्यंत निष्ठा होती, म्हणून त्यानें देवांची सल्ला विचारली. देवांनीं प्रथम लौकिकदृष्टीनें वरवर उपदेश केला, परंतु तो अर्जुनास चांगलासा पटला नाहीं; म्हणून त्यानें आपली शिष्यबुद्धि प्रगट करून युद्ध करणें हें मला श्रेयस्कर आहे, किंवा युद्धापासून पराङ्मुख होणें हें मला श्रेयस्कर आहे, हें मोहामुळें माझें मला समजत नाहीं, म्हणून मी आपल्याला शिष्यबुद्धीनें शरण आलों आहें; माझें खरें कल्याण कशांत आहे, तें आपण कृपा करून सांगा. अशी प्रार्थना केल्यावर अर्जुनाचेंचसें काय, परंतु सर्व जीवांचें खरें कल्याण कशांत आहे, वर्णाश्रम भेदानें कोणाचा धर्म कोण, व अधर्म कोण वगैरे सांगून जो उपदेश केला त्यास भगवद्गीता म्हणतात. त्या वेळीं झालेला श्रीकृष्णार्जुन संवाद व्यासांनीं महाभारतांत श्लोकरूपानें ग्रथन केला. त्याचे सातशें श्लोक व अठरा अध्याय आहेत. त्यासच भगवद्गीता म्हणतात. ही गीता म्हणजे सर्व उपनिषदांचें सार असून मोक्षफल देणारी आहे, मोक्ष सर्वच जीवांना पाहिजे आहे, म्हणून गीतेचें यथार्थ रहस्य जीवांना समजावें म्हणून श्रीशंकराचार्यादिकांनीं त्यांजवर मोठमोठे व्याख्यानरूपी ग्रंथ लिहिले आहेत. परंतु संस्कृतानभिज्ञ लोकांस त्याजपासून उपयोग होत नाहीं. हें पाहून भगवान श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांनीं गीतेवर भावार्थदीपिका म्हणून प्राकृत टीका केली तिलाच **ज्ञानेश्वरी** म्हणून नांव आहे. ज्या अर्थीं भगवान श्रीकृष्णांनीं सर्व जीवांचे कल्याणार्थ गीता सांगितली आहे, त्याअर्थीं ही सार्थ भगवद्गीता म्हणजे ज्ञानेश्वरी सर्व मनुष्यांस आपल्याच कल्याणार्थ अत्यंत आदरणीय आहे. त्याप्रमाणें त्यांस बुद्धी होवो, अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

अनुक्रमणिका.

सार्थ

भावार्थदीपिका

अथवा

ज्ञानेश्वरी.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पहिला.

ॐनमोजी आद्या । वेदप्रतिपाद्या । जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥१॥ देवा तूंचि गणेशु । सकलार्थमतिप्रकाशु । म्हणे निवृत्तिदासु । अवधारिजोजी ॥२॥ हें शब्दब्रह्म अशेष । तेचि मूर्ति सुवेश । तेथ वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥३॥ स्मृति तेचि अवयव । देखा आंगीकभाव । तेथ लावण्याची ठेव । अर्थशोभा ॥४॥ अष्टादश पुराणें । तींचि मणिभूषणें । पदपद्धती खेवणें । प्रमेयरत्नांचीं ॥५॥ पदबंध नागर । तेंचि रंगाथिलें अंबर । जेथ साहित्य वाणें सपूर । उजाळाचें ॥६॥ देखा काव्य नाटका । जे निर्धारितां सकौतुका । त्याचि रुणझुणती क्षुद्रघंटिका । अर्थध्वनि ॥७॥ नाना प्रमेयांची परी । निपुणपणें पाहतां कुसरी । दिसती उचित पदें माझारीं । रत्नें भलीं ॥८॥ तेथ व्यासादिकांच्या मती । तेचि मेखळा मिरवती । चोखाळपणें झळकती । पल्लवसडका ॥९॥ देखा षड्दर्शनें ह्मणिपति । तेचि भुजांची आकृती । म्हणऊनि विसंवादें धरिती । आयुधें हातीं ॥१०॥ तरी तर्कु तोचि परशु । नीतिभेदु अंकुशु । वेदान्तु तो महारसु । मोदकु मिरवे ॥११॥ एके हातीं दंतु । जो स्वभावता खंडितु । तो बौद्धमतसंकेतु । वार्तिकाचा ॥१२॥ मग सहजें सत्कारवादु । तो पद्मकरु वरदु । धर्मप्रतिष्ठा तो सिध्दु । अभय हस्तु ॥१३॥ देखा विवेकवंतु सुविमळु । तोचि शुंडादंडु सरळु । जेथ परमानंदु केवळु । महासुखाचा ॥१४॥ तरी संवादु तोचि दशनु । जो समता शुभ्रवर्णु । देवो उन्मेषसूक्ष्मेक्षणु । विघ्नराजु ॥१५॥ मज अवगमलिया दोनी । मीमांसाश्रवणस्थानीं । बोधमदामृत मुनी । अली सेविती ॥१६॥ प्रमेयप्रवाल सुप्रभ । द्वैताद्वैत तेचि निकुंभ । सरिसेपणें एकवटत इभ । मस्तकावरी ॥१७॥ उपरि दशोपनिषदें । जियें उदारेंज्ञानमकरंदें । तियें कुसुमें मुगुटीं सुगंधें । शोभती भाळीं ॥१८॥ अकार चरणयुगुल । उकार उदर विशाल । मकारु महामंडल । मस्तकाकारें ॥१९॥ हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवळलें । तें मियां श्रीगुरुकृपा नमिलें । आदिबीज ॥२०॥ आतां अभिनव वाग्विलासिनी । जे चातुर्यार्थकलाकामिनी । ते शारदा विश्वमोहिनी । नमिली मियां ॥२१॥ मज हृदयीं सद्गुरु । जेणें तारिलों हा संसारपुरु । ह्मणऊनि विशेषें अत्यादरु । विवेकावरी ॥२२॥ जैसें डोळयां अंजन भेटे । ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे । मग वास पाहिजे तेथ प्रगटे । महानिधी ॥२३॥ का चिंतामणि आलिया हातीं । सदा विजयवृत्ति मनोरथीं । तैसा मी पूर्णकाम श्रीनिवृत्ति । ज्ञानदेवो ह्मणे ॥२४॥ ह्मणोनि जाणतेन गुरु भजिजे । तेणें कृतकार्य होईजे । जैसें मूळसिंचनें सहजे । शाखापल्लव संतोषती ॥२५॥ कां

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पहिला.

हे निर्गुणब्रह्मा आत्मरूपा, तूं सर्वांचा आदि असून तुझें वेदांनीं वर्णन केलेलें आहे व तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं (स्वयंप्रकाश) स्वतःच आहेस. तुला माझा नमस्कार असो; आणि तुझा जयजयकार होवो. १ श्रीनिवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः—देवा, सकल जगाच्या बुद्धीला ज्ञानाचा प्रकाश देणारा जो गणपति, तो तूंच आहेस; कसा म्हणाल तर, ऐका महाराजः–२ स्वर व व्यंजनें हीं ज्या रूपाची सुंदर कांति आहे, ते शब्दमात्र म्हणजे संपूर्ण वेद हींच तुझी उत्तम गणेशमूर्ति होय: ३ असें पहा कीं, मन्वादिकांच्या स्मृति हेंच त्या शरिराचे अवयव असून त्याची अंगलोट अवर्णनीय आहे: व त्यांतील अर्थ ही सौंदर्याची खाण आहे; ४ अठरा पुराणें हींच रत्नखचित भूषणें होत: व त्यांतील पदयोजना हा त्यांचा घाट असून त्यांतील गर्भित अर्थ हींच कोंदणें होत; ५ उत्तम पदरचना हेंच रंगविलेलें वस्त्र होय; व त्या पदांतील अलंकार हेच लकलकीत लांबरुंद बाण होत; ६ काव्यें आणि नाटकें पहा! त्यांची कौतुकानें योजना करूं म्हटलें, तर करगोट्याच्या घागऱ्यांच्या ठिकाणीं होते, आणि त्यांतील अर्थ हा त्या घागऱ्यांचा मंजुळ ध्वनि होतो; ७ मार्मिक दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे, त्यांतील श्लेषांच्या पर्यायांचीं उत्तम स्थलें हींच कोणी ह्या घागऱ्यांमधील रत्नें शोभतात; ८ व्यासादिकांची बुद्धि हीच त्यांवरील मेखलेच्या (कमरेच्या शेल्याच्या) ठिकाणीं शोभते; व त्या बुद्धीचा सरळपणा मेखलेच्या पदराच्या शेंड्याप्रमाणें झळकतो; ९ असें पहा कीं, सहा शास्त्रें हेच गणपतीचे सहा हात होत; आणि म्हणूनच त्यांतील भिन्नभिन्न अभिप्राय हीं त्या त्या हातांतील निरनिराळीं शस्त्रें होत; १० तरी त्यांतील तर्कशास्त्र हा फरशु, न्यायशास्त्र हा अंकुश, आणि वेदांतशास्त्र हें गोड व रसाळ मोदकाच्या ठिकाणीं शोभतें; ११ वार्तिककारांच्या व्याख्यानानें स्वभावतःच खंडित झालेलें बौद्धमत हें, एका हातांत असणाऱ्या मोडक्या दांताच्या ठिकाणीं शोभतें; १२ मग, कल्याणकारक व वरदायक असा जो हस्त, तो, सत्कारवाद म्हणजे ब्रह्मविषयकवाद होय; धर्माची स्थापना करणारा तो स्वभावसिद्ध अभयहस्त होय; १३ ज्या ठिकाणीं महासुखाचा परमानंद आहे, तो अति निर्मळ विचार हाच सरळ सोंडेचा सोट होय; १४ तसाच उत्तम संवाद हा सरळ व शुभ्र दांताचे ठिकाणीं असून, ज्ञानदृष्टि म्हणजे त्या विघ्नराजाचे सूक्ष्म नेत्र होत; १५ पूर्व व उत्तर ह्या मीमांसा मला कानांच्या ठिकाणीं भासल्या; बोधामृत हा गंडस्थलांतून निघणारा मद, व त्याचें सेवन करणारे मुनि हेच भ्रमर होत; १६ त्यांतील प्रमेयें (सिद्धांत) हींच गंडस्थलावरील सतेज पोंवळ्यांच्या ठिकाणीं असून, द्वैत व अद्वैत सिद्धांत हे गंडस्थलांच्या ठिकाणीं सारख्या प्रमाणानें शोभतात; १७ त्या गंडस्थलाच्या मुकुटावरील शोभणारीं सुगंधि फुलें म्हणजे ज्ञानमकरंदानें परिपूर्ण असलेलीं दशोपनिषदें होत; १८ ॐकारांतील अकार हा दोन्ही चरणांचे ठिकाणीं, उकार हा विशाल उदराचे ठिकाणीं, व मकार हा सर्व अवयवांत श्रेष्ठ अशा मस्तकाचे ठिकाणीं आहे; १९ अकार, उकार व मकार हे ज्या वेळेस एकत्र झाले, त्या वेळेस त्यांत शब्दब्रह्माचा समावेश होऊन ॐकार हें रूप बनलें. त्या आदि-बीजाला मी श्रीगुरु निवृत्तिनाथांच्या कृपेनें नमस्कार करितों. २० आतां, अपूर्व अशा वाणीचे ठिकाणीं विलास करणारी, चातुर्य, अर्थ व कला यांची स्वामिणी, आणि विश्वाला मोहित करणारी अशी जी श्रीसरस्वती, तिला मी नमस्कार करितों. २१ माझ्या हृदयांत वास करणारे जे सद्गुरु, त्यांच्या कृपेनें संसारमहापुरांतून मी पार पडलों; म्हणून विचारावर माझी विशेष प्रीति जडली. २२ ज्याप्रमाणें (पायाळूच्या) डोळ्यांत अंजन घातलें म्हणजे त्याच्या दृष्टीस विशेष सामर्थ्य येऊन तो जिकडे पाहील तिकडे त्यास भूमिगत द्रव्याचा ठेवा दिसूं लागतो, २३ किंवा चिंतामणि हातीं आल्यावर ज्याप्रमाणें मनांतील हेतु सर्वकाळ पूर्ण होतात, त्याप्रमाणें, ज्ञानदेव म्हणतात कीं, श्रीगुरु निवृत्तींच्या कृपेनें माझे सर्व हेतु तडीस जातात. २४ म्हणून, जे सुज्ञ आहेत त्यांनीं श्रीगुरूची सेवा करून कृतकृत्य व्हावें.—कसें म्हणाल तर—ज्याप्रमाणें झाडाच्या मुळाशीं पाणी घातलें म्हणजे फांद्या व पानें आपोआप टवटवीत होतात, २५ किंवा त्रिभुवनांत जितकीं

तीर्थें जिये त्रिभुवनीं । तियें घडती समुद्रावगाहनीं । ना तरी अमृतरसास्वादनीं । रस सकळ ॥२६॥ तैसा पुढतपुढती तोचि । मियां अभिवंदिला श्रीगुरुचि । जो अभिलषित मनोरुचि । पुरविता तो ॥२७॥ आतां अवधारा कथा गहन । जे सकळा कौतुकां जन्मस्थान । कीं अभिनव उद्यान । विवेकतरूचें ॥२८॥ ना तरी सर्व सुखाचि आदि । जे प्रमेयमहानिधी । नाना नवरससुधाब्धि । परिपूर्ण हे ॥२९॥ कीं परमधाम प्रकट । सर्व विद्यांचें मूळपीठ । शास्त्रजातां विशिष्ट । अशेषांचें ॥३०॥ ना तरी सकळ धर्मांचें माहेर । सज्जनांचें जिव्हार । लावण्यरत्नभांडार । शारदेचें ॥३१॥ नाना कथारूपें भारतीं । प्रकटली असे त्रिजगतीं । आविष्करोनि महामती । व्यासाचि ये ॥३२॥ म्हणोनि हा काव्यां रावो । ग्रंथ गुरुवतीचा ठावो । एथूनि रसां झाला आवो । रसाळपणाचा ॥३३॥ तेवींचि आइका आणीक एक । एथूनि शब्दश्री सच्छास्त्रिक । आणि महाबोधीं कोंवळीक । दुणावली ॥३४॥ एथ चातुर्य शाहणे झालें । प्रमेय रुचीस आलें । आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ ॥३५॥ माधुर्यीं मधुरतां । शृंगारीं सुरेखतां । रूढपण उचितां । दिसलें भलें ॥३६॥ एथ कळाविदपण कळा । पुण्यासि प्रतापु आगळा । म्हणऊनि जनमेजयाचे अवलीळा । दोष हरले ॥३७॥ आणि पाहतां नावेक । रंगीं सुरंगतेची आगळिक । गुणां सुगुणपणाचें बिक । बहुवस एथ ॥३८॥ भानुचेनि तेजें धवळलें । जैसें त्रैलोक्य दिसे उजळिलें । तैसें व्यासमति कवळिलें । मिरवे विश्व ॥३९॥ का सुक्षेत्रीं बीज घातलें । तें आपुलियापरी विस्तारलें । तैसें भारतीं सुरवाडलें । अर्थजात ॥४०॥ ना तरी नगरांतरीं वसिजे । तरी नागराचि होइजे । तैसें व्यासोक्ति तेजें । धवळत सकळ ॥४१॥ कीं प्रथम वयसाकाळीं । लावण्याची नव्हाळी । प्रकटे जैसी आगळी । अंगनाअंगीं ॥४२॥ नातरी उद्यानीं माधवी घडे । तेथ वनशोभेची खाणी उघडे । आदिलापासोनि अपाडे । जियापरी ॥४३॥ नाना घनीभूत सुवर्ण । जैसें न्याहाळितां साधारण । मग अळंकारीं बरवेपण । निवाडु दावी ॥४४॥ तैसें व्यासोक्ति अळंकारिलें । आवडेतें बरवेंपण पातलें । तें जाणोनि काय आश्रयिलें । इतिहासीं ॥४५॥ नाना पुरतियें प्रतिष्ठेलागीं । सानीव धरूनि आंगीं । पुराणें आख्यानरूपें जगीं । भारता आलीं ॥४६॥ म्हणउनि महाभारतीं नाहीं । तें नोहेचि लोकीं तिहीं । येणें कारणें म्हणिपे पाहीं । व्यासोच्छिष्ट जगत्रय ॥४७॥ ऐसी जगीं सुरस कथा । जे जन्मभूमि परमार्था । मुनि सांगे नृपनाथा । जनमेजया ॥४८॥ जें अद्वितीय उत्तम । पवित्रैक निरुपम । परम मंगलधाम । अवधारिजो ॥४९॥ आतां भारतकमळपरागु । गीताख्यु प्रसंगु । जो संवादला श्रीरंगु । अर्जुनेसी ॥५०॥ ना तरी शब्दब्रह्माब्धि । मथिलया व्यास बुद्धी । निवाडिलें निरवधि । नवनीत हें ॥५१॥ मग ज्ञानाग्निसंपर्कें । कडसिलेंनि विवेकें । पद आलें परिपाकें । आमोदासी ॥५२॥ जें अपेक्षिजे विरक्तीं । सदा अनुभविजे संतीं । सोहंभावें पारंगतीं । रमिजे जेथ ॥५३॥ जे आकर्णिजे भक्तीं । जें आदिवंद्य त्रिजगतीं । जें भीष्मपर्व संगती । म्हणितली कथा ॥५४॥ जें भगवद्गीता म्हणिजे । जें ब्रह्मेशांनीं प्रशंसिजे । जें सनकादिकीं सेविजे । आदरेसीं ॥५५॥ जैसें शारदीयेचे चंद्रकळे । माजीं अमृतकण कोंवळे । ते वेंचिती मनें मवाळे । चकोरतलगें ॥५६॥ तियांपरी श्रोता

तीर्थें आहेत तितक्या सर्वांचें श्रेय एका समुद्रांत स्नान के-ल्यानें येतें, अथवा अमृतरसाचें सेवन केलें असतां सर्व रस सेवन केल्याप्रमाणें होतें; २६ त्याचप्रमाणें, इच्छित कामना पूर्ण करणारे जे श्रीगुरु त्यांसच मी पुनः पुनः नमस्कार करितों. २७ आतां, यापुढें, सर्व कौतुक उत्पन्न करणारी, अथवा विचाररूप वृक्षांची अपूर्व वागच अशी गहन कथा ऐका. २८ किंवा जी सर्व सुखाचें कारण व सर्व सिद्धांताचें आगर अथवा नवरसांनीं पूर्ण भरलेला असा अमृतसिंधुच आहे; २९ किंवा मोक्षाचें उघड स्थान, अथवा सर्व वि-द्यांचें आदिस्थान, किंबहुना ती (कथा) सर्व शास्त्रांना आश्रय आहे. ३० ही सर्व धर्मांचें माहेर, किंवा सज्जनांचें हृदय, अथवा सरस्वतीच्या लावण्यरूपी रत्नांचा ठेवाच आहे. ३१ किंवा ही श्रीव्यासांच्या महामतींत प्रवेश करून भारतांत कथाभिषानें या त्रिजगांत प्रकट झाली आहे. ३२ म्हणून, ही कथा सर्व काव्यांचा राजा असून, सर्व ग्रंथांच्या थो-रपणाचें ठिकाण आहे; व येथून शृंगारादिक नवरसांना र-साळपणाचा विशेष डौल आला. ३३ तसेंच, आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवा कीं, या कथेपासूनच शब्दरूपी लक्ष्मीस सच्छास्त्रीयपणा येऊन, आत्मबोधाला विशेष शोभा आली; ३४ या कथेपासूनच चातुर्य शहाणें झालें; तत्वा-र्थाला ज्यास्त गोडी आली; आणि या कथेपासूनच सुखाच्या सौभाग्याची वृद्धि झाली. ३५ माधुर्याला मधुरपणा, शृंगा-राला सुरेखपणा व योग्य वस्तूस श्रेष्ठपणा येऊन त्या सर्व उत्तम रीतीनें शोभूं लागल्या. ३६ या कथेपासूनच कलांना कौशल्य प्राप्त झालें, व पुण्याचा प्रताप फार वाढला; म्ह-णूनच, [अठरा दिवसांत भारताचीं अठरा पर्वें ऐकल्या-मुळें] जनमेजयाचे ब्रह्महत्त्येचे दोष सहज नाहींसे झाले. ३७ आणि क्षणभर पाहूं लागलें असतां शृंगारादिक रसांस विशेष सुरेखपणा आला, व गुणाला चांगुलपणाचें भरतें या कथेनें आलें. ३८ ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यावर त्रैलो-क्यावर उजेड पडतो, त्याप्रमाणें व्यासांच्या बुद्धींतून ही कथा निघाल्यामुळें सर्व जगावर उजेड पडून तें शोभलें. ३९ किंवा चांगल्या शेतांत बीं पेरलें असतां त्याचा जसा सहज विस्तार होतो, तसे ह्या भारतांत सर्व विषय शो-भिवंत झाले आहेत. ४० अथवा, नगरांत राहिल्यावर ज्याप्रमाणें मनुष्य शहाणा होतो, त्याप्रमाणें व्यासांच्या वाणीच्या तेजामुळें सर्व जग स्वच्छ (ज्ञानमय) झालें. ४१ तसेंच, तारुण्यदशेंत सौंदर्याची शोभा स्त्रियांच्या अंगीं जशी विशेष दृष्टीस पडते, ४२ ज्याप्रमाणें वसंत ऋतु प्राप्त झाला असतां लहानापासून थोरापर्यंत सर्व वृक्षांस वनश्री-ची विशेष शोभा येते, ४३ अथवा सोन्याच्या लगडी पा-हिल्या असतां दिसण्यांत साधारण दिसतात, पण त्यांचेच दागिने बनविले म्हणजे त्यांची शोभा कांहीं निराळीच दि-सते. ४४ व्यासांनीं अलंकृत केलेल्या वाटेल त्या कथेला पवित्रपणा आला, तें जाणूनच कीं काय इतिहासांनीं आ-पण होऊनच त्या कथेचा आश्रय केला. ४५ किंवा जगांत पूर्ण प्रतिष्ठा प्राप्त होईल म्हणून, अंगीं नम्रता धरून सर्व पुराणें आख्यानरूपानें भारतांत आलीं. ४६ म्हणून, भार-तांत जी कथा नाहीं ती त्रैलोक्यांतही नाहीं. यावरून, सर्व जगांत ज्या कथा आहेत त्या व्यासांच्या उष्ट्या आ-हेत असें म्हणतात. ४७ सर्व जगांत गोड व परमार्थाच्या उत्पत्तीचें स्थानच अशी कथा वैशंपायन हे जनमेजय रा-जास सांगतात. ४८ जी कथा अद्वितीय, उत्तम, पावन करणारी, उपमारहित आणि मोक्षाचें माहेरघरच अशी आहे; ती ऐका. ४९ आतां, भारत हेंच कोणी कमल, व भगवं-तांनीं स्वतः अर्जुनास सांगितलेला गीताविषय हाच त्यां-तील पुष्परेणु होय. ५० अथवा, व्यासांनीं वेदरूप समुद्र बुद्धिरूप रवीनें घुसळून त्यांतून शेवटीं हें गीतारूप अनुप-मेय नवनीत काढिलें; ५१ त्यास ज्ञानरूपी अग्नीची आंच देऊन विचाररूप कढ आल्यावर गीता हे पद्यरूपीं सुवा-सिक तूप झालें. ५२ ज्याची वैराग्यवान इच्छा करितात, संत नेहमीं अनुभव घेतात व ब्रह्मात्मैक्यभावानें निष्णात झालेले ब्रह्मनिष्ठ ज्या ठिकाणीं रममाण होतात. ५३ जें भक्तांनीं ऐकण्याला योग्य व त्रैलोक्यांत परमपूज्य आहे, तें भी-ष्मपर्वामध्यें सांगितलें आहे. ५४ जिला ' भगवद्गीता ' असें म्हणतात; ब्रह्मा व शंकर हे जिची स्तुति करितात; व सनकादिक अति आदरानें जिचें सेवन करितात. ५५ ज्याप्रमाणें शरदृतूंतील पौर्णिमेच्या चांदण्याचे अति सूक्ष्म अमृत-कण चकोर पक्ष्यांचीं पिलें हळुवार मनानें (कुशलतेनें) प्राशन करितात, ५६ त्यांचप्रमाणें श्रोत्यांनीं निष्काम व कुशाग्रबुद्धीनें या भगवद्गीतेचा अनुभव घ्यावा, [--असें कां, तर, ज्या गीतेंतील परमतत्व शब्दातीत असल्यामुळें सम-

अनुभवावी हे कथा । अति हळुवारपण चित्ता । आणुनियां ॥५७॥ हें शब्देंवीण संवादिजे । इंद्रियां नेणतां भोगिजे । बोलाआदि झोंबिजे । प्रमेयासी ॥५८॥ जैसे भ्रमर परागु नेती । परी कमळदळें नेणती । तैसी परी आहे सेवितीं । ग्रंथीं इये ॥५९॥ का आपुला ठावो न सांडिता ।आलिंगिजे चंद्रु प्रकटतां। हा अनुरागु भोगितां । कुमुदिनी जाणे ॥६०॥ ऐसेनि गंभीरपणें । स्थिरावलेनि अंतःकरणें । आथिला तोचि जाणें । मानूं इये ॥ ६१ ॥ अहो अर्जुनाचिये पांती । जे परिसणया योग्य होतीं । तिहीं कृपा करूनि संतीं । अवधान द्यावें ॥६२॥ हें सलगी म्यां म्हणितलें । चरणां लागोनि विनविलें । प्रभू सखोल हृदय आपुलें।म्हणौनियां ॥६३॥ जैसा स्वभावो मायबापांचा । अपत्य बोले जरी बोबडी वाचा । तरी अधिकचि तयाचा । संतोष आथी ॥६४॥ तैसा तुम्हीं मी अंगिकारिला । सज्जनीं आपुला म्हणितला । तरी उणें सहजें उपसाहला । प्रार्थूं काई ॥६५॥ परी अपराधु तो आणीक आहे । जे मी गीतार्थु कवळूं पाहें । ते अवधारा विनवूं लाहें । म्हणौनियां ॥६६॥ हें अनावर न विचारितां । वायांचि धिंवसा उपनला चित्ता । येऱ्हवीं काय भानुतेजीं खद्योता । शोभा आथी ॥६७॥ कीं टिटिभू चांचूवरी । माप सुये सागरीं । मी नेणतु त्यापरी । प्रवर्ते येथ ॥६८॥ आयका आकाश गिंवसावें । तरी आणीक त्याहुनि थोर होआवें । म्हणऊनि अपाडु हें आघवें । निर्धारितां ॥६९॥ तया गीतार्थाची थोरी । स्वयें शंभू विवरी । जेथ भवानी प्रश्नु करी । चमत्कारोनी॥७०॥ तेथ हरु म्हणे नेणिजे । देवी जैसें का स्वरूप तुझें । तैसें हें नित्य नूतन देखिजे । गीतातत्त्व ॥७१॥ हा वेदार्थ सागरु । जया निद्रिताचा घोरु । तो स्वयें सर्वेश्वरु । प्रत्यक्ष अनुवादला ॥७२॥ ऐसें जें अगाध । जेथ वेडावती वेद । तेथ अल्प मी मतिमंद । काय होय ॥७३॥ हें अपार कैसेनि कवळावें । महातेज कवणें धवळावें । गगन मुठीं सुवावें । मशकें केवीं ॥७४॥ परी एथ असे एकु आधारु । तेणेंचि बोलें मी सधरु । जैं सानुकूळ श्रीगुरु । ज्ञानदेवो म्हणे ॥७५॥ येऱ्हवीं तरी मी मूर्खु । जरी जाहला अविवेकु । तरी संतकृपादीपकु । सोज्वळु असे ॥७६॥ लोहाचें कनक होये । हें सामर्थ्य परिसींच आहे । कीं मृतही जीवित लाहे । अमृतसिद्धि ॥७७॥ जरी प्रकटे सिद्धसरस्वती । तरी मुकया आथी भारती । एथ वस्तुसामर्थ्यशक्ती । नवल कायी ॥७८॥ जयातें कामधेनु माय । तयासी अप्राप्य कांहीं आहे। म्हणऊनि मी प्रवर्तों लाहें। ग्रंथीं इये ॥७९॥ तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें । करूनि घेयावें हें तुमतें । विनवितु असें ॥ ८० ॥ आतां देइजो अवधान । तुम्हीं बोलविल्या मी बोलेन । जैसें चेष्टे सूत्राधीन । दारुयंत्र ॥ ८१ ॥ तैसा मी अनुग्रहीतु । साधूंचा निरूपितु । ते आपुलिया परि अलंकरितु । भलतयापरि ॥८२॥ तंव श्रीगुरु म्हणती राही । हें तुज बोलावें नलगे कांहीं । आतां ग्रंथा चित्त देई । झडकरी वेगा ॥८३॥या बोला निवृत्तिदासु । पावूनि परम उल्हासु। म्हणे परियेसा मना अवकाशु । देऊनियां ॥८४॥

जण्यास कठीण आहे म्हणून-]. ५७ या गीतेंतील कथेचा बोलल्याशिवाय विचार करावा, इंद्रियांना न कळत अनुभव घ्यावा, आणि ती ऐकण्याचे पूर्वी तिच्यांतील रहस्य जाणून घ्यावें. ५८ ज्याप्रमाणें भ्रमर कमलदलाला न समजूं देतां त्यांतील पुष्परेणु सेवन करतात, त्याप्रमाणें हा ग्रंथ समजून घेण्याची पद्धत आहे. ५९ किंवा चंद्रप्रकाश होण्याबरोबर चंद्रविकासिनी कमल उमलून आपली जागा न सोडतां ज्याप्रमाणें चंद्राला प्रीतीनें आलिंगन देण्याचें सौख्य जाणतें, ६० त्याप्रमाणें, शमदमांनीं ज्याचें अंतःकरण स्थिर झालें आहे, तोच या कथेचें रहस्य जाणील; असें आम्ही समजतों. ६१ [-त्याप्रमाणें अर्जुन अधिकारी होता, म्हणून महाराज संतांची प्रार्थना करितात.-] अहो, अर्जुनाच्या योग्यतेचे जे श्रवण करणारे असतील, त्या संतांनीं कृपा करून इकडे लक्ष द्यावें. [-हें बोलणें जरा अधिक झालें म्हणून परिहार देतात.-] ६२ प्रभो, आपलें हृदय फार गंभीर आहे, म्हणून माझी आपल्या चरणांपाशीं ही लडिवाळपणाची विनंती आहे. ६३ ज्याप्रमाणें आपलें मूल बोबडें बोललें तरी आईबापांना त्याचा स्वभावतःच अधिक संतोष वाटतो, ६४ त्याप्रमाणें माझा तुम्हीं सज्जनांनीं अंगीकार केला असून, ज्या अर्थी मला आपला म्हटलें आहे, त्या अर्थी माझें जें कांहीं उणें असेल तें तुम्हीं सहज सहन कराल! त्याबद्दल म्हणजे मला आपली प्रार्थना केली पाहिजे असें नाहीं! ६५ परंतु जो अपराध म्हणून माझ्या हातून घडत आहे, तो निराळाच आहे; तो हा कीं, गीतेचा अर्थ मी स्पष्ट करूं पहात आहें, आणि इकडे लक्ष द्या अशी, आपल्यासारख्यांना विनंती करीत आहें. ६६ हें गीतार्थाचें काम फार कठीण आहे, याचा विचार मनांत न करतां, तो स्पष्ट करण्याविषयीं माझ्या चित्तांत व्यर्थ धैर्य उत्पन्न झालें आहे; बाकी सूर्याच्या तेजापुढें काजव्याचें तेज काय पडणार? ६७ किंवा आपलीं पिलें समुद्रानें वाहून नेलीं म्हणून त्याचा सूड उगवेण्याकरितां] ज्याप्रमाणें समुद्र कोरडा करण्यासाठीं टिटवीनें आपल्या चोंचीनें पाणी उपसण्याचा प्रयत्न केला, याप्रमाणें माझा अधिकार नसतां मी गीतेसारख्या ग्रंथाचा अर्थ करण्याकरितां प्रवृत्त झालों आहें. ६८ असें हा, आकाशाचें आकलन करावयाचें म्हटलें म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याहून मोठें झालें पाहिजे, त्याप्रमाणें वास्तविक पहतां, गीतेचें व्याख्यान करण्यास माझ्यापेक्षां अधिक योग्य पुरुष पाहिजे होता; कारण, हें कृत्य माझ्या शक्तीच्या बाहेर आहे. ६९ कारण, या गीतार्थाची थोरवी एवढी आहे कीं; स्वतः शंकर त्याची चर्चा करीत असतां भवानीला चमत्कार वाटून तिनें शंकराला प्रश्न केला ७० असतां शंकर म्हणाले, हे पार्वती, तुझें स्वरूप नित्य नूतन असल्यामुळें जसा त्याचा पार लागत नाहीं, त्याप्रमाणें गीतातत्व नित्य नूतन आहे म्हणून तेंही जाणलें जात नाहीं. ७१ कारण, ज्या सर्वेश्वराच्या घोरण्यापासून सहज वेद उत्पन्न झाले, त्या जगदीश्वरानें प्रत्यक्ष स्वमुखानें हें गीताशास्त्र अर्जुनाला सांगितलें. ७२ असें हें गीताशास्त्र गहन असून याच्या ठिकाणीं वेदांची देखील मति गुंग होऊन गेली. तेव्हां अशा ठिकाणीं अल्प व मतिमंद असा जो मी, त्या माझी काय कथा! ७३ हें अपार गीतातत्व कोणत्या उपायानें समजून घ्यावें! सूर्याच्या तेजाला कोणी उजळा द्यावा! व चिलटानें आपल्या मुठींत आकाश कसें धरावें! ७४ परंतु, ज्ञानदेव म्हणतात, ज्या अर्थी श्रीगुरु मला अनुकूल आहेत, त्या अर्थी एवढें महत्कृत्य करण्याला त्यांचाच एक आधार आहे, व याचमुळें मला धीर आला आहे. ७५ एरवीं जरी मी अज्ञानी व अविवेकी असलों तरी संतांच्या कृपारूपी दीपानें सोज्वळ (योग्य) झालों आहें. ७६ परिसाच्या सामर्थ्यानें लोखंडाचें सोनें होतें; किंवा मेलेल्या मनुष्यास अमृत पाजिलें असतां तो जिवंत होतो; ७७ अथवा सरस्वतीच प्रसन्न झाली तर मुक्याला देखील वाचा फुटते; तेव्हां यांत नवल नसून हें केवळ वस्तुमाहात्म्य आहे. ७८ कामधेनुच ज्याची आई, त्याला दुर्लभ असें काय आहे? म्हणून मी हा ग्रंथ करण्यास प्रवृत्त झालों; ७९ तरी कमी असेल तें पुरें करून घेऊन अधिक असेल तें सोडून द्या, एवढी माझी आपणांस विनंती आहे. ८० महाराज, आतां आपण इकडे लक्ष द्यावें; कारण, जर आपण मला बोलवाल तर मी बोलेन. ज्याप्रमाणें कळसूत्री लांकडाची बाहुली दोऱ्याचे आधारानें नाचते, ८१ त्याप्रमाणें तुम्ही मजवर अनुग्रह केला आहे, आणि साधूंनीं आज्ञा केली आहे. करितां, आतां आपल्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणें मला सुशोभित करा, मजकडून बोलवा. ८२ तेव्हां श्रीगुरु म्हणतात: पुरे! हें तूं आम्हांला सांगावेंस असें नाहीं; आतां गीतार्थ सांगण्याकडे लवकर लक्ष दे. ८३ अशी श्रीगुरूंची आज्ञा झालेली पाहून निवृत्तिदास ज्ञानदेव मनांत अतिसंतुष्ट होऊन म्हणतात कीं, मी बोलतों तें स्वस्थ मनानें ऐका. ८४

धृतराष्ट्र उवाचः—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

अन्वय–संजय, धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे युयुत्सवः समवेताः मामकाः पांडवाः च एव किम् अकुर्वत. ॥ १ ॥

तरी पुत्रस्नेहें मोहितु । धृतराष्ट्र असे पुसतु । म्हणे संजया सांगे मातु । कुरुक्षेत्रींची ॥८५॥ जें धर्मालय म्हणिजे । तेथ पांडव आणि माझे । गेले असती व्याजें । जुंझाचेनि ॥८६॥ तरी तेंचि येतुला अवसरीं । काय किजत असे येरयेरीं । तें झडकरी कथन करी । मजप्रती ॥८७॥

संजय उवाचः—

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

तदा व्यूढं पांडवानीकं दृष्ट्वा तु राजा दुर्योधनः आचार्यं उपसंगम्य वचनं अब्रवीत्. ॥ २ ॥

राजोवाचः—

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

आचार्य, तव धीमता शिष्येण द्रुपदपुत्रेण व्यूढां एतां पांडुपुत्राणां महतीं चमूं पश्य. ॥ ३ ॥

तिये वेळीं तो संजय बोले । म्हणे पांडवसैन्य उचललें । जैसें महाप्रळयीं पसरलें । कृतांतमुख ॥८८॥ तैसें तें घनदाट । उठावलें एक वाट । जैसें उसळलें कालकूट । धरी कवण ॥८९॥ नातरी वडवानलु सादुकला । प्रलयवातें पोखला । सागरु शोषूनि उधवला । अंबरासी ॥९०॥ तैसें दळ दुर्धर । नानाव्यूहीं परिकर । अवगमलें भयासुर । तिये काळीं ॥९१॥ तें देखोनियां दुर्योधनें । अव्हेरिलें कवणें मानें । जैसें न गणिजे पंचाननें । गजघटातें ॥९२॥ मग द्रोणापासीं आला । तयातें म्हणे हा देखिला । कैसा दळभारु उचलला । पांडवांचा ॥९३॥ गिरिदुर्ग जैसे चालते । तैसे विविध व्यूह सभंवते । रचिले आथी बुद्धिमंतें । द्रुपदकुमरें ॥९४॥ जो का तुम्हीं शिक्षापिला । विद्या देऊनि कुरुठा केला । तेणें हा सैन्यसिंधु पाखरिला । देखदेख ॥९५॥

अत्र शूरा महेश्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

अत्र शूराः महेष्वासाः युधि भीमार्जुनसमाः युयुधानः विराटः महारथः द्रुपदः च. ॥४॥

आणीकही असाधारण । जे शस्त्रास्त्रीं प्रवीण । क्षात्रधर्मीं निपुण । वीर आहाती ॥९६॥ जे बळें प्रौढी पौरुषें । भीमार्जुनांसारिखे । ते सांगेन कौतुकें । प्रसंगेंची ॥९७॥ एथ युयुधानु सुभट्टु । आला असे विराट्टु । महारथीश्रेष्ठु । द्रुपद्रु वीरु ९८

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥५॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

धृष्टकेतुः चेकितानः वीर्यवान् काशिराजः च पुरुजित् कुंतिभोजः च नरपुंगवः शैब्यः च विक्रांतः युधामन्युः च वीर्यवान् उत्तमौजाः च सौभद्रः द्रौपदेयाः च सर्वे एव महारथाः ६

चेकितानु धृष्टकेतु । काशिराज वीर विक्रांतु । उत्तमौजा नृपनाथु । शैब्य देख ॥९९॥ हा कुंतिभोज पाहे । एथ युधामन्यु आला आहे । आणि पुरुजितादि राय हे । सकळ देखें ॥१००॥ हा सुभद्राहृदयनंदनु । जो अपरुनवार्जुनु । तो अभिमन्यु म्हणे दुर्योधनु । देखे द्रोणा ॥१॥ आणीकही द्रौपदीकुमर । हे सकळही महारथी वीर । मिती नेणिजे परी अपार । मीनले असती ॥२॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥

द्विजोत्तम, अस्माकं तु ये विशिष्टाः मम सैन्यस्य नायकाः तान् निबोध, संज्ञार्थं तान् ते ब्रवीमि ॥७॥ भवान् भीष्मः च कर्णः च समितिंजयः कृपः च अश्वत्थामा विकर्णः तथैव च सौमदत्तिः ॥८॥

आतां आमुच्या दळीं नायक । जे रूढवीर सैनिक । ते प्रसंगें आइक । सांगिजती ॥३॥ उद्देशें

धृतराष्ट्र म्हणाला:—संजया, धर्माचें ठिकाण जें कुरुक्षेत्र, तेथें युद्धाच्या इच्छेनें एके ठिकाणीं जमलेल्या माझ्या व पंडूच्या मुलांनीं काय केलें ? १

पुत्राच्या प्रेमानें मोहित झालेला धृतराष्ट्र राजा संजयास म्हणाला, "संजया, कुरुक्षेत्राची काय हकीकत आहे ती मला सांग. ८५ ज्या कुरुक्षेत्राला धर्माचें ठिकाण असें म्हणतात, तेथें माझे व पंडूचे पुत्र युद्ध करण्याच्या निमित्तानें गेले आहेत, ८६ तर ते परस्परांत एवढा वेळपर्यंत काय करीत आहेत तें मला लवकर सांग. ८७,,

संजय म्हणाला:—पांडवसैन्याची व्यूहरचना पाहून दुर्योधन राजा अंतर्यामीं भ्याला व द्रोणाचार्यांजवळ जाऊन त्यांस म्हणाला, ॥२॥ अहो गुरु महाराज, आपला बुद्धिमान् शिष्य जो द्रुपदाचा मुलगा धृष्टद्युम्न, त्यानें पांडवांच्या प्रचंड सेनेची ही व्यूहरचना केलेली पहा. ॥३॥

तेव्हां संजय म्हणाला:–ज्याप्रमाणें महाप्रलयाचे वेळीं काळाचें तोंड पसरलेलें असतें, त्याप्रमाणें पांडवांचें सैन्य खवळलें. ८८ सर्व पांडवसैन्य एकत्र जमून एका रोखानें सज्ज झालें, तेव्हां त्याला कोण आवरणार ? ज्याप्रमाणें कालकूट विष उसळलें असतां त्याचें शमन कोणाच्यानें करवत नाहीं, ८९ किंवा वडवानल पेटून तो प्रलयवातानें भडकल्यावर ज्याप्रमाणें समुद्रांतील पाण्याचें शोषण करून आकाशापर्यंत प्रदीप्त होतो, ९० त्याप्रमाणें पांडवांचें भयंकर सैन्य नानाप्रकारच्या व्यूहरचनेनें तयार केलेलें असल्यामुळें त्या वेळेस अति भेसूर असें दिसलें. ९१ परंतु ज्याप्रमाणें हत्तींचे कळप पाहून सिंह त्यांना कःपदार्थ मानतो, त्याप्रमाणें दुर्योधनानें पांडवांचें तें सैन्य पाहून त्यास यःकश्चित् मानलें. ९२ मग द्रोणाचार्यांजवळ त्यांचें मन कलुषित करण्याकरितां येऊन त्यांस म्हणाला, पांडवांचें हें सैन्य कसें उसळलें आहे पाहिलेंना ? ९३ बुद्धिमान असा जो द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्न, त्यानें या सैन्याची अशी चमत्कारिक रचना केली आहे कीं, तें चालत्या डोंगरीकिल्ल्यांप्रमाणेंच दिसत आहे. ९४ ज्या धृष्टद्युम्नाला तुम्हीं पढवून विद्येचें आगर केलें, त्यानें हा सेनासमुद्र चहूंकडे पसरविला आहे तो पहा. ९५

या ठिकाणीं शूर, मोठीं धनुष्यें धारण करणारे, आणि युद्धामध्यें भीमार्जुनांसारखे पराक्रमी असे युयुधान, विराट, आणि महारथी द्रुपद हे आहेत. ॥४॥

याशिवाय आणखी शस्त्रास्त्रांत प्रवीण व क्षत्रधर्मांत निपुण असे महान् महान् योद्धे आहेत. ९६ जे बलानें, योग्यतेनें व पुरुषार्थानें भीमार्जुनांसारखे आहेत; यांचें सहज प्रसंगानुसार वर्णन करितों. ९७ या ठिकाणीं महायोद्धा युयुधान राजा, विराट राजा आणि श्रेष्ठ महारथी द्रुपद राजा हे आले आहेत. ९८

धृष्टकेतु, चेकितान, पराक्रमी काशिराजा, पुरुजित्, कुंतिभोज व नरश्रेष्ठ शैब्य ॥ ५ ॥ शूर युधामन्यु, पराक्रमी उत्तमौजा, सुभद्रेचा मुलगा अभिमन्यु व द्रौपदीचे मुलगे हे सर्व महारथी आहेत. ॥६॥

"चेकितान, धृष्टकेतु, पराक्रमी असा काशिराजा, नृपश्रेष्ठ उत्तमौजा व शैब्य राजा यांजकडे पहा. ९९ हा कुंतिभोज पहा; तसाच येथें हा युधामन्यु आलेला आहे, आणि पुरुजित् आदिकरून सर्व राजे आले आहेत ते पहा" १०० दुर्योधन म्हणतो:–अहो द्रोणाचार्य, हा पहा सुभद्रेच्या अंतःकरणाला आल्हाद देणारा तिचा मुलगा प्रतिअर्जुन असा अभिमन्यु १ तसेच आणखी हे द्रौपदीचे मुलगे व सर्व महारथी ज्यांची गणती करितां येत नाहीं असे अपरिमित वीर या ठिकाणीं जमले आहेत. २

अहो द्विजश्रेष्ठ, आतां, आमच्या पक्षांतील जे मुख्य मुख्य वीर माझ्या सैन्याचे अधिपति आहेत, त्यांचीं नांवें ऐक. माझ्या सैन्याचें सामर्थ्य आपल्या लक्षांत यावें, म्हणून तीं मी आपल्याला सांगतों. आपण स्वतः, भीष्म, कर्ण, समितिंजय, कृपाचार्य, अश्वत्थामा, विकर्ण व त्याचप्रमाणें सौमदत्ति (भूरिश्रवा) ॥८॥

आतां, आमच्या सैन्यांत प्रमुख असे महावीर कोणकोण आहेत ते प्रसंगानुरोधानें सांगतों ऐका. ३ आपण

एक दोनी । जायिजती बोलोनी । तुम्ही आदिकरूनी । मुख्य जे जे ॥४॥ हा भीष्म गंगानंदनु । जो प्रतापतेजस्वी भानु । रिपुगज-पंचाननु । कर्ण वीरु ॥५॥ या एकेकाचेनि मनोव्यापारें । हें विश्व होय संहरे । हा कृपाचार्यु न पुरे । एकलाचि ॥६॥ एथ विकर्ण वीरु आहे । हा अश्वत्थामा पैल पाहे । यांचा आडदरु सदा वाहे । कृतांतु मनीं ॥७॥ समितिंजयो सौमदत्ति ।

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

अन्ये च बहवः शूराः मदर्थे त्यक्तजीविताः (सन्ति) सर्वे नानाशस्त्रप्रहरणाः युद्धविशारदाः (सन्ति) ॥९॥

ऐसे आणीकही बहुत आहाती । जयांचिया बळा मिती । धाताही नेणें ॥८॥ जे शस्त्रविद्यापारंगत । मंत्रावतार मूर्त । हो का जें अस्त्रजात । एथूनि रूढ ॥९॥ हे अप्रतिमल्ल जगीं । पुरता प्रतापु अंगीं । परी सर्व प्राणें मजचिलागीं । आराइले असती ॥११०॥ पतिव्रतेचें हृदय जैसें । पतीवांचूनि न स्पर्शे । मी सर्वस्व यां तैसें । सुभटांसी ॥११॥ आमुचिया काजाचेनि पाडें । देखती आपुलें जीवित थोकडें । ऐसे निरवधि चोखडे । स्वामिभक्ती ॥१२॥ झुंजतीं कुळकणी जाणती । कळें कीर्तीसी जिती । हें बहु असो क्षात्रनीती । एथोनियां ॥१३॥ ऐसे सर्वांपरि पुरते । वीर दळीं आमुतें । आतां काय गणूं यांतें । अपार हे ॥१४॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

तत् अस्माकं भीष्माभिरक्षितं बलं अपर्याप्तं (अस्ति) एतेषां तु भीमाभिरक्षितं इदं बलं पर्याप्तं (अस्ति) ॥१०॥

वरी क्षत्रियांमाजी श्रेष्ठु । जो जगजेठी जगीं सुभटु । तया दळवैपणाचा पाटु । भीष्मासि पैं ॥१५॥ आतां यांचेनि बळें गवसलें । हें दुर्ग जैसें पन्नासिलें । येणें पाडें थेंकुलें । लोकत्रय ॥१६॥ आधींच समुद्र पाही । तेथ दुवाडपण कवणा नाहीं । मग वडवानळु तैसेयाही । विरजा जैसा ॥१७॥ ना तरी प्रलयवन्हि महावातु । या दोघां जैसा सांघातु । तैसा हा गंगासुतु । सेनापति ॥१८॥ आतां येणेंसीं कवण भिडे । हें पांडव सैन्य कीर थोकडें । परि वरचिलेंनि पाडें । दिसत असे ॥१९॥ वरी भीमसेनु बेथु । तो जाहला असे सेनानाथु । ऐसें बोलोनियां मातु । सांडिली तेणें ॥१२०॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥११॥

सर्वेषु च अयनेषु यथाभागं अवस्थिताः भवन्तः सर्वे एवहि भीष्मं एव अभिरक्षन्तु ॥११॥

मग पुनरपि काय बोले । सकळ सैनिकांतें म्हणितलें । आतां दळभार आपुलाले । सरसे करा ॥२१॥ जया जिया अक्षौहिणी । तेणें तिया आणी । वरगण कवणकवणी । महारथीया ॥२२॥ तेणें तिया आवरिजे । भीष्मातळीं राहिजे । द्रोणातें म्हणे पाहिजे । तुम्हीं सकळ ॥२३॥ हाचि एकु रक्षावा । मी तैसा हा देखावा । येणें दळभारु आघवा । साचु आमुचा ॥२४॥

संजय उवाचः—

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

तस्य हर्षं संजनयन् प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहः उच्चैः सिंहनादं विनद्य शंखं दध्मौ ॥१२॥

या राजयाचिया बोला । सेनापति संतोषला । मग तेणें केला । सिंहनादु ॥२५॥ तो गाजत असे अद्भुतु । दोन्ही सैन्यांआंतु । प्रतिध्वनि न समातु । उपजत असे ॥२६॥ तयाचि तुलगासवें । वीरवृत्तिचेनि थावें । दिव्य शंख भीष्मदेवें । आस्फुरिला ॥२७॥ ते दोन्ही नाद मीनले । तेथ त्रैलोक्य

व इतर वीर जे आहेत, त्यांपैकीं दिग्दर्शनाकरितां कांहीं मुख्यमुख्यांचीं नांवें सांगतों, ऐका. ४ शौर्यानें व बलानें केवळ प्रतिसूर्यच असे हे गंगानंदन भीष्माचार्य,शत्रुरूपी हत्तीला केवळ सिंहासारखा भासणारा असा हा पराक्रमी कर्ण; ५ या एकेकाच्या नुसतें मनांत आलें तर ह्या विश्वाचा संहार होईल. फार कशाला, हे एकटे कृपाचार्य देखील या कृत्याला पुरे नाहींत का ? ६ हा या ठिकाणीं विकर्ण वीर आहे, तसाच तो पलीकडे अश्वत्थामा पहा; प्रत्यक्ष काळाला देखील त्याची भीति वाटते ! ७ युद्धामध्यें सदैव विजयी असणारा हा सौमदत्ति (भूरिश्रवा);

आणखीही पुष्कळ शूर वीर माझ्याकरितां जिवावर उदार झालेले आहेत. ते सर्व नानाप्रकारचीं शस्त्रास्त्रें धारण करणारे व युद्धविद्येंत कुशल असे आहेत. ॥९॥

त्याचप्रमाणें, ज्यांच्या शौर्याचा अंत प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवालाही लागत नाहीं असे आणखी किती तरी वीर आहेत, ८ कीं जे शस्त्रविद्येंत निपुण असून, अस्त्रविद्येचे तर साक्षात् अवतार आहेत. फार कशाला, यांच्यापासून अस्त्रविद्या जगांत इतकी प्रसिद्धीस आली ! ९ हे जरी अति बलवान् आहेत, व जगांत जरी यांच्या तोडीचे दुसरे योद्धे नाहींत, तरी ते जिवाभावानें मलाच अनुसरले आहेत. ११० ज्याप्रमाणें पतिव्रतेचें मन सुद्धां पतीवांचून दुसरे ठिकाणीं जात नाहीं; केवळ पतीच्याच ठिकाणीं असतें, त्याप्रमाणें या वीरांना मी जीव कीं प्राण आहें.११हे स्वामिभक्तीविषयीं इतके निस्सीम आहेत कीं, आमच्या कामापुढें ते आपले प्राणही कमी योग्यतेचे समजतात. १२ हे युद्धकलेमध्यें निष्णात असून सर्व कला व कीर्ति यांचें जीवन आहेत. फार काय सांगावें, क्षत्रियांचा धर्म यांच्यापासूनच प्रसिद्धीस आला ! १३ याप्रमाणें आमच्या सैन्यांत सर्वतोपरी पराक्रमी असे अपार वीर आहेत; त्यांची किती म्हणून गणती करावी. १४

भीष्मानें रक्षण केलेलें तें आमचें सैन्य अपरिमित आहे, आणि भीमानें रक्षण केलेलें पांडवांचें हें सैन्य परिमित आहे. ॥१०॥

तशांत, सर्व क्षत्रियांमध्यें श्रेष्ठ आणि जगांतील सर्व योद्ध्यांमध्यें प्रतापी असे जे भीष्माचार्य, त्यांच्याकडे या सर्व सैन्याचें आधिपत्य दिलेलें आहे. १५ त्यांनीं हें सर्व सैन्य आवरून अशा बेतानें रचिलें आहे कीं, जणूं काय हे किल्लेच बांधले आहेत; त्यांच्या शौर्यापुढें त्रिभुवन देखील तुच्छ आहे. १६ विचार केला असतां ज्याप्रमाणें सर्व प्रकारें समुद्र दुस्तर असून आणखी त्यास वडवानलानें साह्य व्हावें, १७ किंवा प्रलयकालच्या अग्नीला महावाताचें साहाय्य मिळून त्या उभयतांचा जसा संयोग व्हावा, तसें आमच्या या अफाट सैन्यास भीष्म हे सेनापति मिळाले आहेत. १८ तेव्हां या आमच्या सैन्याबरोबर कोण युद्ध करील ? पांडवांचें सैन्य खरोखर अगदीं थोडें आहे; परंतु त्याची रचना मात्र मोठी दिसते.१९ व त्याचें सेनापत्य दांडग्या भीमसेनानें स्वीकारलें आहे. इतकें सांगूनही द्रोणाचार्यांचे मनावर कांहीं परिणाम होत नाहीं असें पाहून तो स्तब्ध राहिला. १२०.

सैनिकहो, व्यूहांत प्रवेश करण्याच्या मार्गीं तुम्हीं सर्वांनीं आपआपल्या स्थानीं उभें राहून भीष्मांचेंच सर्व प्रकारें रक्षण करावें. ॥ ११ ॥

मग फिरून सर्व सेनापतींस म्हणालाः—अहो आतां आपआपलें सैन्य सज्ज करा. २१ ज्यांच्या ताब्यांत सैन्याच्या ज्या अक्षौहिणी आहेत, त्यांतील श्रेष्ठ महारथ्यांनीं आपआपल्या अक्षौहिणीपुढें जाऊन उभें रहावें. २२ आणि त्यांनीं त्या त्या अक्षौहिणी संभाळून भीष्मांच्या आज्ञेंत वागावें. नंतर तो द्रोणाचार्यांस म्हणाला, "तुम्हीं सर्व सैन्यावर देखरेख ठेवावी, २३ आणि भीष्मांस मज प्रमाणेंच, समजून त्यांचें रक्षण करावें; कारण, आमच्या सर्व सैन्याची भिस्त त्यांच्यावरच आहे." २४

संजय म्हणालाः—मग दुर्योधनाच्या मनास हर्ष उत्पन्न करण्याकरितां महाप्रतापी व कुरुकुलांत वृद्ध असे पितामह भीष्म यांनीं मोठ्यानें सिंहगर्जन करून शंख वाजविला ॥१२॥

राजा दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून भीष्मांस फार संतोष झाला, आणि त्यांनीं सिंहनाद केला. २५ तो नाद दोन्ही सैन्यांत दुमदुमून गेला; इतका कीं, त्याचा प्रतिध्वनि आकाशांत देखील मावेना. २६ तो प्रतिध्वनि होत आहे तोंच वीरवृत्तीच्या बळानें भीष्मांनीं आपला दिव्य शंख वाजविला. २७ ते दोन्ही नाद एकत्र झाले तेव्हां आकाश

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

परमेष्वासः काश्यः महारथः शिखंडी च धृष्टद्युम्नः विराटः च अपराजितः सात्यकिः च ॥ १७ ॥ द्रुपदः द्रौपदेयाः च महाबाहुः सौभद्रः (च) सर्वशः पृथिवीपते पृथक् पृथक् शंखान् दध्मुः ॥१८॥ सः तुमुलः घोषः नभः च पृथिवीं च एव व्यनुनादयन् धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥१९॥

तेथ भूपती होते अनेक । द्रुपद द्रौपदेयादिक । हा काशीपती देख । महाबाहू ॥५१॥ तेथ अर्जुनाचा सुतु । सात्यकि अपराजितु । धृष्टद्युम्नु नृपनाथु । शिखंडी हन ॥५२॥ विराटादि नृपवर । जे सैनिक मुख्य वीर । तिहीं नानाशंख निरंतर । आस्फुरिले ॥ ५३ ॥ तेणें महाघोषनिर्घातें । शेष कूर्म अवचितें । गजबजोनि भूभारातें । सांडूं पाहती ॥५४॥ तेथ तिन्ही लोक डळमळित । मेरु मांदार आंदोळित । समुद्रजळ उसळत । कैलासवेरी ॥५५॥ पृथ्वीतळ उलथों पहात । आकाश असे आरुडत । तेथ सडा होत । नक्षत्रांचा ॥५६॥ सृष्टि गेली रे गेली । देवां मोकळवादी जाहली । ऐशी एक टाळी पिटिली । सत्यलोकीं ॥५७॥ दिहाचि दिन थोकला । जैसा प्रळयकाळ मांडला । तैसा हाहाकारु जाहला । तिहीं लोकीं ॥५८॥ तें देखोनि आदिपुरुष विस्मितु । म्हणे झणें होय पां अंतु । मग लोपिला अद्भुतु । संभ्रमु तो ॥५९॥ म्हणोनि विश्व संवरलें । एऱ्हवीं युगान्त होतें वोडवलें । जैं महाशंख आस्फुरिले । कृष्णादिकीं १६० तो घोष तरी उपसंहरला । परी पडिसाद होता राहिला । तेणें दळभार विध्वंसिला । कौरवांचा ॥६१॥ जैसा गजघटाआंतु । सिंह लीला विदारितु । तैसा हृदयातें भेदितु । कौरवांचिया ॥६२॥ तो गाजत जंव आइकती । तंव उभेचि हियें घालिती । एकमेकांतें म्हणती । सावधरे सावध ॥६३॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥२०॥

अथ कपिध्वजः पांडवः धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् दृष्ट्वा शस्त्रसंपाते प्रवृत्ते (सति) धनुः उद्यम्य ॥२०॥

तेथ बळें प्रौढीपुरते । महारथी वीर होते । तिहीं पुनरपि दळातें । आवरिलें ॥६४॥ मग सरिसेपणें उठावले । दुणवटोनि उचलले । तया दंडीं क्षोभलें । लोकत्रय ॥६५॥ तेथ बाणवरी धनुर्धर । वर्षताति निरंतर । जैसे प्रळयांत जलधर । अनिवार का ॥६६॥ ते देखलिया अर्जुनें । संतोष घेउनि मनें । मग संभ्रमें दिठी सेने । घालितसे ॥६७॥ तंव संग्रामीं सज्ज जाहले । सकळ कौरव देखिले । तंव लीला धनुष्य उचलिलें । पंडुकुमरें ६८

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

तदा महीपते, हृषीकेशं इदं वाक्यं आह.

अर्जुन उवाचः—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥२२॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

अच्युत, अहं यावत् एतान् योद्धुकामान् अवस्थितान् निरीक्षे तावत् उभयोः सेनयोः मध्ये मे रथं स्थापय. अस्मिन् रणसमुद्यमे मया कैः सह योद्धव्यं (तत् अहं अवेक्षे) दुर्बुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य युद्धे प्रियचिकीर्षवः ये एते अत्र समागताः तान् योत्स्यमानान् अहं अवेक्षे ॥२१।२२।२३॥

ते वेळीं अर्जुन म्हणतसे देवा । आतां झडकरी रथु पेलावा । नेऊनि मध्यें घालावा । दोहीं दळां ॥६९॥ जंव मी नावेक । हे सकळ वीर सैनिक । न्याहाळीन अशेख । झुंजते जे ॥१७०॥ एथ आले असती आघवे । परी कवणेंसीं म्यां झुंझावें । हें रणीं लागे पहावें । म्हणऊनियां ॥७१॥ बहुतकरूनि कौरव । हे आतुर दुःस्वभाव । वांटिवेवीण हांव । बांधिती झुंजीं ॥७२॥ झुंजाची आवडी धरिती । परी संग्रामीं धीर नव्हती । हें सांगोनि राया-प्रती । काय बोले ॥७३॥

संजय उवाचः—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥

दुमून गेला व त्यानें दुर्योधनादिकांचें हृदय विदारिलें ! ॥१९॥

द्रुपद राजा, महावीर काशिराजा, द्रौपदीचे पुत्र इत्यादि अनेक राजे व वीर, त्या ठिकाणीं जमले होते; ५१ त्याचप्रमाणें अर्जुनाचा मुलगा अभिमन्यु, अजिंक्य असा सात्यकि, नृपश्रेष्ठ धृष्टद्युम्न, शिखंडी, ५२ त्याचप्रमाणें विराट व इतर जे जे सेनानायक होते,तेही आपापले निरनिराळ्या तऱ्हेचे शंख एकसारखे वाजवूं लागले. ५३ त्या शंखांच्या महाध्वनीच्या आघातानें शेष व कूर्म हे एंकदम दचकले, आणि पृथ्वीचा भार टाकून देण्यास प्रवृत्त झाले. ५४ त्या योगानें त्रैलोक्य डळमळूं लागलें, मेरु व मांदार हे हालूं लागले, समुद्राचें पाणी कैलासापर्यंत उसळलें, ५५ पृथ्वी पालथी होते कीं काय व आकाश कोसळून पडतें कीं काय असें वाटूं लागलें, आणि नक्षत्रांचा सडा होऊं लागला ! ५६ सत्यलोकीं, ‘ सृष्टि बुडालीरे बुडाली, आतां देव निराधार झाले ’ अशी एकच हाकाटी झाली; ५७ सूर्य दिवसाच थांबला; आणि प्रळयकालचे वेळेप्रमाणें तिन्ही लोकांत हाहाकार उडून गेला. ५८ तें पाहून भगवान श्रीकृष्ण फार विस्मित झाले, आणि कदाचित् सृष्टीचा अंत होईल असें जाणून, त्यांनीं तो अद्भुत शंखनाद बंद केला, ५९ म्हणूनच हें जग वांचलें; नाहींतर कृष्णादिकांनीं जेव्हां शंख वाजविले, तेव्हांच त्याचा अंत होण्याची वेळ आली होती.१६० तो शंखनाद बंद झाला, तथापि त्याचा जो प्रतिध्वनि घुमत होता, त्या योगानें कौरवसैन्याची दाणादाण झाली. ६१ सिंहाच्या सहज लीलेनें जसें हत्तींच्या समुदायाचें विदारण होतें, तसें त्या शंखनादानें कौरवांचें हृदय फाटून गेलें. ६२ तो ध्वनि ऐकून उभ्याउभ्याच सर्वांचें धैर्य सुटलें आणि एकमेकांस सावध रे सावध असें म्हणूं लागले. ६३

नंतर ज्याच्या ध्वजस्तंभावर मारुति होता, अशा अर्जुनानें दुर्योधनादिक कौरव वीर युद्धाकरितां व्यवस्थित रीतीनें उभे राहिले आहेत असें पाहून, आतां शस्त्रांचे प्रहार सुरू होणार तों, धनुष्य उचलिलें, ॥२०॥

त्या ठिकाणीं, बलानें व पुरुषार्थानें युक्त असे जे महारथी होते, त्यांनीं सैन्याला पुनः धीर देऊन सावरिलें.६४ मग ते मोठ्या तयारीनें पुढें सरसावले, व त्यांनीं दुप्पट आवेशानें चाल केली. तेव्हां त्या आवेशयुक्त सैन्याच्या योगानें त्रिभुवन अगदीं त्रस्त होऊन गेलें. ६५ त्या धनुर्धारी वीरांनीं बाणांची एकसारखी इतकी वृष्टि केली कीं, जणूं काय प्रलयकालची भयंकर पर्जन्यवृष्टिच होत आहे ! ६६ तें पाहून अर्जुनाच्या मनाला फार संतोष झाला, व त्यानें, मोठ्या गंभीरतेनें सैन्यावर नजर टाकली.६७तेव्हां सर्व कौरव युद्धास सिद्ध झालेले पाहून पंडुपुत्रानें सहज लीलेनें धनुष्य उचललें. ६८

आणि, त्या वेळेस, हे धृतराष्ट्र राजा, अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला कीं, “ हे कृष्णा, माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं युद्धाच्या इच्छेनें उभ्या असलेल्या वीरांना मी न्याहाळून पाहींपर्यंत उभा कर. ह्या रणामध्यें मला कोणाबरोबर युद्ध करावयाचें आहे, हें मी पाहतों व अधर्मनिष्ठ दुर्योधनाला यश मिळावें या हेतूनें जे हे योद्धे येथें आले आहेत, त्यांस मी अवलोकन करितों ! ” ॥२१–२२–२३॥

मग अर्जुन म्हणाला, “ देवा, आतां आपला रथ लौकर नेऊन दोन्ही सैन्यांचे मध्यें उभा करा. ६९ म्हणजे येथें युद्ध करण्याकरितां आलेल्या सर्व वीरांस मी क्षणभर न्याहाळून पाहीन. १७०कारण, येथें जरी सर्व वीर जमले आहेत, तरी समरांगणीं मला कोणकोणाशीं युद्ध करावयाचें आहे तें पाहिलें पाहिजे. ७१ हे उतावळे व दुष्टबुद्धि कौरव बहुतकरून अंगांत पराक्रम नसतां युद्धाविषयीं डौल मारीत असतात. ७२ यांना युद्धाची हौस आहे खरी; परंतु यांच्याच्यानें रणभूमीवर टिकाव धरवत नाहीं.” इतकें राजाप्रत सांगून संजय पुढें म्हणालाः—७३

संजय म्हणालाः—राजा धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें अर्जुन श्रीकृष्णास बोलल्यावर श्रीकृष्णांनीं दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं भीष्म, द्रोण व सर्व राजे यांच्या समोर तो दिव्य रथ नेऊन उभा केला, आणि अर्जुनास म्हटलें, “ येथें आलेल्या सर्व

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान्। आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि। तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् २७॥ कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत्।

भारत, एवं गुडाकेशेन उक्तः हृषीकेशः उभयोः सेनयोः मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षितां(प्रमुखतः) रथोत्तमं स्थापयित्वा पार्थ एतान् समवेतान् कुरून् पश्य इति उवाच. तत्र पार्थः पितॄन् अथ पितामहान् आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् तथा सखीन् श्वशुरान् सुहृदः च एव उभयोः अपि अपश्यत्. सः कौन्तेयः तान् सर्वान् बंधून् अवस्थितान् समीक्ष्य परया कृपया आविष्टः विषीदन् इदम् अब्रवीत् ॥२४। २५।२६।२७॥

आइका अर्जुन इतकें बोलिला। तंव श्रीकृष्णें रथु पेलिला। दोहीं सैन्यांमाजीं केला। उभा तेणें ॥७४॥ जेथ भीष्मद्रोणादिक। जवळिकेची सन्मुख। पृथिवीपति आणिक। बहुत आहाती ॥७५॥ तेथ स्थिर करूनियां रथु। अर्जुन असे पाहातु। तो दळभार समस्तु। संभ्रमेंसीं ॥७६॥ मग देवा म्हणे देख देख। हे गोत्रगुरु अशेख। तंव कृष्णमनीं नावेक। विस्मो जाहला ॥७७॥ तो आपणयां आपण म्हणे। एथ कायी कवण जाणे। हें मनीं धरिलें येणें। परि कांहीं आश्चर्य असे ॥७८॥ ऐसी पुढील से घेतु। तो सहजें जाणे हृदयस्थु। परि उगा असे निवांतु। तिये वेळीं ॥७९॥ तंव तेथ पार्थ सकळ। पितृ पितामह केवळ। गुरु बंधु मातुळ। देखता जाहला ॥१८०॥ इष्ट मित्र आपुले। कुमरजन देखिले। हे सकळ असती आले। तयांमाजीं ॥८१॥ सुहृज्जन सासरे। आणीकही सखे सोइरे। कुमर पौत्र धनुर्धरें। देखिले तेथ ॥८२॥ जयां उपकार होते केले। कीं आपदीं जे रक्षिले। हे असो वडिल धाकुले। आदिकरुनी ॥८३॥ ऐसें गोत्रचि दोहीं दळीं। उदित जालें असे कळीं। हें अर्जुनें तिये वेळीं। अवलोकिलें ॥८४॥

तेथ मनीं गजबज जाहाली। आणि आपैसीं कृपा आली। तेणें अपमानें निघाली। वीरवृत्ति ॥८५॥ जिया उत्तम कुळींचिया होती। आणि गुणलावण्य आथी। तिया आणिकीतें न साहती। सुतेजपणें ॥८६॥ नविये आवडीचेनि भरें। कामुक निज वनिता विसरे। मग पाडेंवीण अनुसरे। भ्रमला जैसा ॥८७॥ कीं तपोबळें ऋद्धी। पातलिया भ्रंशे बुद्धी। मग तया विरक्तता सिद्धि। आठवेना ॥८८॥ तैसें अर्जुना तेथ जाहलें। असतें पुरुषत्व गेलें। जे अंतःकरण दिधलें। कारुण्यासी ॥८९॥ देखा मंत्रज्ञ बरळु जाय। मग तेथ का जैसा संचारु होय। तैसा तो धनुर्धर महामोहें। आकळिला ॥१९०॥ म्हणऊनि असतां धीरु गेला। हृदया द्रावो आला। जैसा चंद्रकळीं शिवतला। सोमकांतु ॥९१॥ तयापरी पार्थु। अतिस्नेहें मोहितु। मग सखेद असे बोलतु। श्रीअच्युतेसीं ॥९२॥

अर्जुन उवाचः--

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥ सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति। वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥ गांडीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते। न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः॥३०॥

कृष्ण, इमं स्वजनं युयुत्सुं समुपस्थितं दृष्ट्वा मम गात्राणि सीदन्ति मुखं च परिशुष्यति शरीरे वेपथुः च रोमहर्षः च जायते हस्तात् गांडीवं स्रंसते त्वक् च एव परिदह्यते अवस्थातुं न च शक्नोमि मे मनः च भ्रमति इव ॥३०॥

तो म्हणे अवधारी देवा। म्यां पाहिला हा मेळावा। तंव गोत्रवर्गु आघवा। देखिला एथ ॥९३॥ हे संग्रामीं उदित। जहाले असती कीर समस्त। पण आपणपेयां उचित। केवीं होय ९४ येणें नावेंचि नेणों कायी। मज आपणपें सर्वथा नाहीं। मन बुद्धी ठायीं। स्थिर नोहे ॥९५॥ देखे देह कांपत। तोंड असे कोरडें होत। विकळता उपजत। गात्रांसीही ॥९६॥ सर्वांगा कांटाळा आला। अति संतापु उपनला। तेथें बेंबळ हातु गेला। गांडिवाचा ॥९७॥ तें न धरतचि निष्टलें। पारि नेणेंचि हातोनि पडिलें। ऐसें हृदय असे व्यापिलें। मोहें येणें ॥९८॥ जें वज्रापासोनि कठिण। दुर्धर अतिदारुण। तयाहून असाधारण। हें

कौरव मंडळीस अवलोकन कर " तेव्हां अर्जुनानें वडील, आजे, गुरु, मामे, भाऊ, मुलगे, नातू, मित्र, सासरे, व आपले हितकर्ते दोन्ही सैन्यांत उभे आहेत असें पाहिलें. त्या आप्तसुहृदांना पाहून तो करुणेनें युक्त झाला व खिन्न होत्साता बोलला. ॥२४–२५–२६–२७॥

राजा, ऐक, अर्जुनाचें हें भाषण श्रवण करतांच श्रीकृष्णांनीं रथ नेऊन दोन्ही सैन्यांच्यामध्यें उभा केला. ७४ ज्या ठिकाणीं भीष्मद्रोणादिक आप्तसंबंधी व अनेक राजे समोर उभे आहेत, ७५ त्या ठिकाणीं रथ उभा केला असतां अर्जुन त्या सेनेकडे गंभीरतेनें न्याहाळून पाहूं लागला. ७६ मग म्हणाला, " देवा, पहा पहा, हे तर सर्व आमचे आप्तवर्ग व गुरु आहेत ! " हें ऐकून श्रीकृष्णांस क्षणभर आश्चर्य वाटलें. ७७ ते आपल्या मनांत म्हणतात, अर्जुनानें हें मनांत काय आणलें कोण जाणे; परंतु ज्या अर्थी तो असें म्हणत आहे त्या अर्थी कांहीं तरी चमत्कारिक प्रकार आहे. ७८ दुसऱ्याचें मनोगत सहज जाणणारे असल्यामुळें त्यांनीं पुढील भविष्य जाणलें; परंतु त्या वेळेस कांहीं एक न बोलतां ते स्तब्ध राहिले. ७९ तेव्हां अर्जुनानें आपले सर्व वडील, आजे, गुरु, बंधु व मामा असे पाहिले. १८० आपले इष्टमित्र व मुलगे हे सर्व त्या ठिकाणीं आलेले पाहिले. ८१ तसेच अर्जुनानें आपले जिवलग मित्र, सासरे, आप्तवर्ग व नातू हेहीं त्या ठिकाणीं आलेले पाहिले. ८२ ज्यांच्यावर त्यानें उपकार केले होते, व ज्यांचें संकटसमयीं रक्षण केलें होतें, फार काय, परंतु एकंदर वडील व धाकटे यांसुद्धां ८३ आपले सर्व गोत्रज दोन्ही सैन्यांत युद्धाकरितां तयार झालेले अर्जुनानें त्या वेळेस पाहिले. ८४

त्या वेळीं त्याचें मन बावरून जाऊन त्यास आपोआप करुणा उत्पन्न झाली, व त्या अपमानामुळें वीरवृत्ति अर्जुनास सोडून निघाली. ८५ ज्या स्त्रिया उत्तम कुळांतल्या असून गुणी व लावण्यवती असतात, त्यांना आपल्या सतेजपणामुळें दुसऱ्या स्त्रियांचें वर्चस्व सहन होत नाहीं. ८६ ज्याप्रमाणें नवीन स्त्रीच्या आवडीचे भरांत विषयी पुरुष आपल्या स्त्रीस विसरून जसे झालेल्या मनुष्याप्रमाणें सौम्य-तेवाचून तिच्या नादीं लागतो. ८७ किंवा तपश्चर्येच्या योगानें ऋद्धिसिद्धि प्रसन्न झाल्या असतां वैराग्यशील पुरुषांचे बुद्धीस भ्रम पडून त्याला ज्याप्रमाणें वैराग्याची आठवण राहात नाहीं, ८८ त्याप्रमाणें, अर्जुनानें आपल्या अंतःकरणांत करुणेस थारा दिल्यामुळें त्याचें पौरुषत्व गेलें. ८९ असें पहा कीं, मांत्रिक मंत्रोच्चार करण्यांत चुकूं लागला म्हणजे त्यालाच बाधा होते, त्याप्रमाणें अर्जुन महामोहानें व्याकुळ झाला, १९० व त्याचे ठिकाणीं स्वभावतः असलेला धीर खचून जाऊन त्याच्या हृदयांत दयेचा पाझर फुटला ! ज्याप्रमाणें चंद्रकिरणांचा स्पर्श होण्याबरोबर चंद्रकांत मण्यास पाझर फुटतो, ९१ त्याप्रमाणें तो स्नेहानें अतिमोहित झाला, व मग खेदयुक्त अंतःकरणानें श्रीकृष्णांशीं बोलूं लागला. ९२

अर्जुन म्हणाला:—कृष्णा, हे आप्तजन युद्धासाठीं तयार झालेले पाहून ॥२८॥ माझीं गात्रें शिथिल झालीं, तोंडचें पाणी पळालें, शरीरास कंप सुटला, रोमांच उभे राहिले, ॥२९॥ गांडीव धनुष्य हातांतून गळून पडलें, सर्वांगाचा दाह होऊं लागला व आतां मला येथें उभें राहवत नाहीं ! माझें मन फार भ्रमण पावत आहे. ॥३०॥

अर्जुन म्हणाला, " देवा, असें पहा–मीं हा सर्व सैन्यसमुदाय पाहिला, तों येथें सर्व माझे गोत्रजच माझ्या दृष्टीस पडले. ९३ हे सर्व युद्ध करण्याकरितां तयार झाले आहेत खरे; परंतु यांच्या बरोबर युद्ध करणें आपल्यास कसें उचित होईल, ९४ यांच्याशीं युद्ध करण्याची गोष्ट काढतांच माझें भान नाहींसें झालें आणि मन व बुद्धि हींही स्वस्थ नाहींत. ९५ हें पहा, माझ्या सर्व अंगास कंप सुटला असून तोंडास कोरड पडली आहे, व गात्रें शिथिल झालीं आहेत. ९६ सर्वांगावर कांटा उभा राहून अति त्रास झाल्यामुळें गांडीव धनुष्य धरण्याचा हात ढिला पडला; ९७ व त्यामुळें तें माझ्या हातून केव्हां गळून पडलें हें देखील मला समजलें नाहीं, इतकें माझें अंतःकरण आप्तवर्गाच्या मोहानें व्याप्त झालें आहे ! ९८ व त्यामुळें तें बरोबर धरलें गेलें नाहीं, म्हणून माझें अंतःकरण वज्रापेक्षांही कठीण असून दुसऱ्यास दाद न देणारें असें

स्नेह नवल ॥१९९॥ जेणें संग्रामीं हरु जिंतिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला । तो अर्जुन मोहें कवळिला । क्षणामाजीं ॥२००॥ जैसा भ्रमर भेदी कोडें । भलतैसें काष्ठ कोरडें । पारि कळिकेमाजीं सांपडे । कोंवळिये ॥१॥ तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणें । पारि तें कमळदळ चिरूं नेणे । तैसें कठिण कोवळेपणें । स्नेह देखा ॥२॥ हे आदिपुरुषाची माया । ब्रह्मेयाही नयेचि आया । म्हणवूनि भुलविला ऐके राया । संजयो म्हणे ॥३॥ अवधारी मग तो अर्जुनु । देखोनि सकळ स्वजनु । विसरला अभिमानु । संग्रामींचा ॥४॥ कैसी नेणो सदयता । उपनली तेथें चित्ता । मग म्हणे कृष्णा आतां । नसिजे एथ ॥५॥ माझें अतिशयें मन व्याकुळ । होतसे वाचा बरळ । जे वधावे हे सकळ । येणें नांवें ॥६॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥

केशव, विपरीतानि च निमित्तानि पश्यामि आहवे च स्वजनं हत्वा श्रेयः न अनुपश्यामि ॥३१॥

या कौरवां जरी वधावें । तरी युधिष्ठिरादिकां कां न वधावें । हे येरयेर आघवे । गोत्रज आमुचे ॥७॥ म्हणोनि जळो हें झुंज । प्रत्यया नये मज । एणें काय काज । महापापें ॥८॥ देवा बहुतीपरी पाहतां । एथ वोखटें होईल झुंजतां । वर कांहीं चुकवितां । लाभु आथी ॥९॥

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ३२
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानिच ।
तइमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च३३
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराःपौत्राःश्यालाःसंबंधिनस्तथा ३४

कृष्ण, विजयं न कांक्षे न च राज्यं सुखानि च, गोविंद, नः राज्येन किम् भोगैः जीवितेन वा किम् ॥३२॥ येषां अर्थे नः राज्यं कांक्षितं भोगाः सुखानि च ते इमे आचार्याः पितरः पुत्राः तथा एव च पितामहाः मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः तथा संबंधिनः प्राणान् धनानि च त्यक्त्वा युद्धे अवस्थिताः ॥३३।३४॥

तया विजयवृत्ती कांहीं । मज सर्वथा काज नाहीं । एथ राज्य तरी कायी । हे पाहुनियां ॥२१०॥ या सकळांतें वधावें । मग जे भोग भोगावे । ते जळोत आघवे । पार्थु म्हणे ॥११॥ तेणें सुखेंविण होईल । तें भलतैसें साहिजेल । वरी जीवितही वेंचिजेल । याचिलागीं ॥१२॥ परी यांसी घातु कीजे । मग आपण राज्यसुख भोगिजे । हें स्वप्नींही मन माझें । करूं न शके ॥१३॥ तरी आम्हीं कां जन्मावें । कवणालागीं जियावें । जरी वडिलां यां चिंतावें । विरुद्ध मनें ॥१४॥ पुत्रातें इच्छी कुळ । तयाचें कायि हेंचि फळ । जे निर्दळिजे केवळ । गोत्र आपुलें ॥१५॥ हें मनींचि केविं धरिजे । आपण वज्राचेया होईजे । वरी घडे तरी कीजे । भलें इयां ॥१६॥ आम्हीं जें जें जोडावें । तें समस्तीं इहीं भोगावें । हें जीवितही उपकारावें । काजीं यांच्या ॥१७॥ आम्ही दिगंतीचे भूपाळ । विभांडुनि सकळ । मग संतोषविजे कुळ । आपुलें जें ॥१८॥ तेचि हे समस्त । परी कैसें कर्म विपरीत । जे जहाले असती उद्यत । झुंजावया ॥१९॥ अंतोरिया कुमरें । सांडोनियां भांडारें । शस्त्राग्रीं जिव्हारें । आरोपुनी ॥२२०॥ ऐसियांतें कैसेनि मारूं । कवणावरी शस्त्र धरूं । निज हृदया करूं । घातु केवीं ॥२१॥ हे नेणसी तूं कवण । परी पैल भीष्म द्रोण । जयांचे उपकार असाधारण । आम्हां बहुत ॥२२॥ एथ शालक सासरे मातुळ । आणि बंधु कीं हे सकळ । पुत्र नातू केवळ । इष्टही असती ॥२३॥ अवधारी अति जवळिकेचे । हे सकळही सोयरे आमुचे । म्हणोनि दोष आथी वाचे । बोलतांचि ॥२४॥

अतिभयंकर आहे, परंतु यापेक्षांही हा मोह विशेष कठीण आहे, हें मोठें आश्चर्य आहे! "१९ ज्यानें युद्धांत शंकरासही जिंकिलें, व निवातकवच राक्षसांचा मागमूस नाहींसा केला, तो अर्जुन मोहानें एका क्षणांत व्याप्त झाला! २०० भुंगा हा पाहिजे त्या वाळलेल्या लाकडास सहज भोंक पाडतो, परंतु कोंवळ्या कमळाच्या कळीमध्यें ती मिटल्यावर अडकला जातो; १ तो त्या ठिकाणीं प्राणासही मुकेल, परंतु तें कमलदल फाडून बाहेर निघण्याचें त्याच्या मनांत सुद्धां येत नाहीं; त्याप्रमाणेंच आप्तवर्गाची मोहममता तोडण्यास सोपी असून कठीण झाली आहे. २ संजय म्हणतोः—राजा धृतराष्ट्रा, हा मोह म्हणजे परमेश्वराची माया आहे. ही ब्रह्मदेवालाही आवरत नाहीं. म्हणून अर्जुनास तिनें व्याकुळ केलें. ३ राजा, ऐक; मग आपले सर्व आप्तवर्ग पाहून अर्जुनाच्या हृदयांतील युद्धाविषयींचा अभिमान मावळून गेला. ४ त्याठिकाणीं त्याचे मनांत करुणा कशी उद्भवली हें कळत नाहीं. मग तो श्रीकृष्णास म्हणाला, देवा, मला वाटतें, आतां येथें राहूं नये. ५ या सर्वांस मारावयाचें ही गोष्ट मनांत आल्यावरोबर माझें मन अति व्याकुळ होऊन बोबडी वळली आहे. ६

आणि, हे केशवा, येथें कांहीं विपरीत होईल अशीं चिन्हें दिसतात, व युद्धामध्यें स्वजनांचा घात केला असतां पुरुषार्थ होईल असें मला वाटत नाहीं. ॥३१॥

या कौरवांना जर मारावयाचें, तर मग धर्मराजादिकांना कां मारूं नये? कारण, हे सर्व परस्पर आमचे गोत्रजच आहेत ७ म्हणून, देवा, आग लागो या युद्धाला; मला कांहीं तें पसंत पडत नाहीं. असलें महापातक करून आम्हांला काय करायाचें आहे? ८ देवा, अनेक प्रकारें विचार करून पाहतां युद्ध केल्यास त्याचा परिणाम वाईटच होईल असें वाटतें; पण जर तें टाळलें, तर मात्र कांहीं तरी कल्याण होईल. ९

कृष्णा, मला जय, राज्य व सुख यांची अपेक्षा नाहीं. गोविंदा, आम्हांस राज्य व भोग भोगून किंवा जगून तरी काय करावयाचें आहे? ॥३२॥ कारण, ज्यांच्याकरितां आम्हीं राज्य, भोग व सुखें यांची इच्छा करावयाची, ते हे गुरु, वडील, पुत्र, आजोबा, मामा, सासरे, नातू, मेहुणे व तसेच इतर आप्तवर्ग या ठिकाणीं आपल्या प्राणांवर व धनावर उदार होऊन युद्धाकरितां उभे आहेत! ॥३३।३४॥

अशा रीतीनें जय मिळविण्याची मला मुळींच गरज नाहीं, व असलें राज्य मिळवून तरी काय करावयाचें आहे? २१० अर्जुन म्हणाला, या सर्वांचा वध करून जे भोग भोगावयाचे, त्या सर्वांस आग लागो! ११ या असल्या सुखाशिवाय वाटतील तीं दुःखें आम्ही सोसूं, व यांच्याकरितां आम्हीं आपले प्राण देखील खर्ची घालूं; १२ परंतु यांचा घात करून आपण राज्यसुख भोगावें ही गोष्ट माझ्या स्वप्नांतही येणार नाहीं. १३ जर आमच्या वडील मंडळींचें आम्हीं अहित चिंतलें, तर मग आम्हीं जन्मास तरी यावयाचें कशाकरितां व जगावयाचें तरी कोणासाठीं? १४ कुळांत पुत्रप्राप्तीची इच्छा करितात, त्याचें हेंच का फळ! कीं त्या पुत्रानें आपल्या गोत्रजांचा संहार करावा! १५ आपलें मन त्याजविषयीं वज्राप्रमाणें कठोर करण्याचें मनांत तरी कसें आणावें? त्याचें आपल्या हातून जेवढें बरें होईल तेवढें करावें. १६ आम्हीं जें जें मिळवावें, त्या सर्वांचा त्यांनीं उपभोग घ्यावा, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या कामाकरितां आम्हीं आपलें जीवितही खर्च करावें. १७ आम्हीं देशोदेशींचे राजे जिंकावे, व त्यायोगें आपल्या कुळास संतोषित करावें. १८ पण कर्माची किती विपरीत गति आहे, कीं तेच हे आमचे सर्व गोत्रज आम्हांबरोबर युद्ध करण्यास उद्युक्त झाले आहेत! १९ बायका, मुलें व धन ह्या सर्वांस सोडून तरवारीच्या धारेवर ज्यांनीं आपले जीव ठेविले आहेत, २२० अशांना मी कसें मारूं, कोणावर शस्त्र धरूं; आणि मी आपल्याच जिवलगांचा कसा घात करूं? २१ हे कोण आहेत हें तुला माहीत नाहीं काय? ते पहा पलीकडे भीष्म व द्रोण आहेत. त्यांचे आमच्यावर महत् उपकार आहेत. २२ या ठिकाणीं मेहुणे, सासरे, मामा आणि बंधु, तसेच हे सर्व पुत्र, नातू व आप्तही आहेत. २३ हे पहा—हे सर्व आमचे फार जवळचे नातेवाईक आहेत. तेव्हां यांना मारण्याची गोष्ट नुसती तोंडावाटे काढली तरी देखील दोष घडतील. २४

हे मधुसूदना, जरी ह्यांनीं माझा वध केला, तरी मी ह्यांना मारण्याची इच्छा करणार नाहीं. त्रैलोक्याच्या राज्याकरितां देखील मी ह्यांना वधणार नाहीं; मग पृथ्वीच्या राज्याकरितां मी ह्यांना कसा मारीन ? ॥३५॥

उलटपक्षीं ह्यांनीं वाटेल तें जरी केलें, किंवा आम्हांला येथेंच जरी मारिलें, तथापि आपण त्यांचा घात करण्याचें मनांत आणूं नये. २५ निष्कंटक असें त्रिभुवनाचें राज्य जरी प्राप्त झालें, तरी सुद्धां हें अनुचित कर्म मी करणार नाहीं. २६ कृष्णा, जर आज या ठिकाणीं आम्हीं यांचा वध केला, तर कोणाच्या मनांत आमच्याविषयीं आदर राहील ? आणि तूंच सांग कीं, मग तुझें मुख तरी आमच्या कसें दृष्टीस पडेल? २७

हे जनार्दना, कौरवांना मारून आह्मांला काय सुख होणार ? ह्या आततायांच्या वधानें आम्हांस पापच लागेल ! ॥३६॥

कारण, जर मी गोत्रजांचा वध करीन, तर मी दोषांचें घर होईन; व असें झाल्यानें, ज्या तुझी मला प्राप्ति झाली आहे तो तूंहि हातचा जाशील. २८ कुलक्षय केला असतां अनेक पातकें लागतात; अशा प्रसंगीं तुम्हांला कोणीं आणि कोठें शोधावें? २९ ज्याप्रमाणें बागेंत अग्नीचा मोठा भडका झाला असतां कोकिळ पक्षी एक क्षणभरही रहात नाहींत; २३० किंवा तलावांत चिखल झालेला पाहून चकोर पक्षी त्याचें सेवन न करितां तो सोडून चालते होतात, ३१ त्याप्रमाणें, देवा, जर माझी पुण्याई कमी होईल, तर आपण आपल्या मायेनें मला फसवून हातावर तुरी देऊन जाल ! ३२

म्हणून, आपल्या बांधवांस—या कौरवांस—मारणें हें आम्हांस योग्य नाहीं. कारण, माधवा, आपल्या आप्तांना मारून आम्ही सुखी कसे होऊं ? ॥३७॥

म्हणून ही गोष्ट मी कधीं करणार नाहीं, व या समरंगणांत हातांत शस्त्रहि धरणार नाहीं; कारण, हें कृत्य बहुत प्रकारानें निंद्य आहे असें मला वाटतें. ३३ कृष्णा, आपण आम्हांला अंतरलां म्हणजे मग आमची काय गति होईल ? त्या दुःखानें आमचें हृदय कीं हो फाटून जाईल ! ३४ अर्जुन पुढें म्हणतो, म्हणून, देवा, ह्या कौरवांचा वध करून मग आम्हीं राज्याचा उपभोग घ्यावा ही गोष्ट कधींही घडणार नाहीं. ३५

लोभानें चित्त भ्रष्ट झाल्यामुळें, कुलक्षय केल्यापासून लागणारा दोष व मित्राशीं वैर केल्यानें लागणारें पातक हीं जरी हे कौरव पहात नाहींत, ॥३८॥ तरी, हे जनार्दना, कुलक्षय केल्यापासून लागणारें पाप आह्मांस ढळढळीत दिसत असतांहि, या पापापासून निवृत्त होण्याविषयीं आम्हीं कसें जाणूं नये ? ॥३९॥

हे कौरव अभिमानानें उन्मत्त होऊन जरी युद्ध करण्यास आले आहेत, तरी आम्हीं आपलें हित कशांत आहे हें पाहिलें पाहिजे. ३६ आपले आप्त आपणच मारावे अशी गोष्ट कशी करावी ? असें पहा कीं, समजून उमजून कालकूट विष कसें प्यावें ? ३७ अहो, वाट चालत असतांना जर अकस्मात् आपल्या समोर सिंह आला, तर त्याला चुकवून जाणें हेंच श्रेयस्कर आहे. ३८ आपण आयते उजेडांत बसलों असून तेथून उठून जर अंधाऱ्या विहिरींत जाऊन बसलों, तर, देवा, त्यापासून काय लाभ होईल हें तुम्हीच सांगा बरें ! ३९ किंवा समोर अग्नि आहे असें पाहून जर तो आपण बाजूस टाकून गेलों नाहीं, तर एका क्षणांत तो आपल्यास व्यापून जाळून टाकील. २४० त्याप्रमाणें, हे मूर्तिमंत दोष आम्हांला लागतील असें कळल्यावरहि आम्हीं हें काम करण्यास कसें प्रवृत्त व्हावें ? ४१ त्या वेळीं इतकें बोलून अर्जुन श्रीकृष्णांस म्हणाला, देवा, या पातकाची काय थोरवी आहे पहा. ४२

कुलक्षयानें सनातन (वंशपरंपरा चालत आलेले) कुलाचार नाहींतसे होतात; आणि कुलाचार नाहींतसे झाले म्हणजे अधर्मानें सर्व कुल व्यापून जातें. ॥४०॥

ज्याप्रमाणें लाकडावर लाकूड घांसलें असतां त्यापासून अग्नि उत्पन्न होतो, आणि त्याचा भडका झाला म्हणजे सर्व लाकडें जळून जातात, ४३ त्याप्रमाणें, आपल्या गोत्रांतच जर मत्सरानें एकमेकांनीं एकमेकांचा वध केला, तर त्या महाघोर दोषांच्या योगानें सर्व कुलाचा क्षय होतो. ४४

म्हणवूनि एणें पापें । वंशजधर्मु लोपे । मग अध-
र्मुचि आरोपे । कुळामाजी ॥४५॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥

कृष्ण, अधर्माभिभवात् कुलस्त्रियः प्रदुष्यान्ति वार्ष्णेय, स्त्रीषु दुष्टासु वर्णसंकरः जायते ॥४१॥

एथ सारासार विचारावें । कवणें काय आच-
रावें । आणि विधिनिषेध आघवे । पारुषती ॥४६
असता दीपु दवडिजे । मग अंधकारीं राहाटिजे ।
तरी उजूचि का आडळिजे । जयापरी ॥४७॥
तैसा कुळीं कुळक्षयो होय । तये वेळीं तो आद्य-
धर्मु जाय । मग आन कांहीं आहे । पापावांचुनी
॥ ४८॥ जैं यमनियम ठाकती । तेथ इंद्रियें सैरा
राहाटती । ह्मणऊनि व्यभिचार घडती । कुळ-
स्त्रियांसी ॥ ४९॥ उत्तम अधर्मीं संचरती । ऐसे
वर्णावर्ण मिसळती । तेथ समूळ उपडती । जाति-
धर्म ॥२५० ॥ जैसी चोहटाचिये बळी । पाविजे
सैरा काउळीं । तैसीं महापापें कुळीं । संचरती ५१

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥४२॥

संकरः कुलघ्नानां कुलस्य च नरकाय एव. एषांहि पितरः लुप्तपिंडोदकक्रियाः (सन्तः) पतन्ति ॥ ४२ ॥

मग कुळा तया अशेखा । आणि कुळघातकां ।
येरयेरां नरका । जाणें आथी ॥५२॥ देखे वंश-
वृद्धि समस्त । यापरी होय पतित । मग वोवां-
डिती स्वर्गस्थ । पूर्वपुरुष ॥५३॥ जेथ नित्यादि
क्रिया ठाके । आणि नैमित्तिक क्रिया पारुखे ।
तेथ कवणा तिळोदकें । कवण अर्पी ॥५४॥ तरी
पितर काय करिती । कैसेनि स्वर्गीं वसती । ह्म-
णोनि तेही येती । कुळापासीं ॥५५॥ जैसा नखाग्रीं
व्याळु लागे । तो शिखांत व्यापी वेगें । तेवीं
आब्रह्म कुळ अवघें । आप्लविजे ॥५६॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥

कुलघ्नानां एतैः वर्णसंकरकारकैः दोषैः शाश्वताः जाति-धर्माः कुलधर्माःच उत्साद्यंते ॥४३॥ जनार्दन, उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां नरके नियतं वासः भवति इति अनुशुश्रुम ॥४४॥ बत अहो महत् पापं कर्तुं वयं व्यवसिताः यत् राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुं वयं उद्यताः ॥४५॥

देवा अवधारी आणीक एक । एथ घडे महा-
पातक । जे संगदोषें हा लौकिक । भ्रंशु पावे ५७
जैसा घरीं आपुला । वानिवसें अग्नि लागला । तो
आणिकांही प्रज्वळिला । जाळूनि घाली ॥५८॥
तैसिया तया कुळसंगती । जे जे लोक वर्तती ।
तेही बाधा पावती । निमित्तें येणें ५९ तैसें नानां
दोषें सकळ । अर्जुन म्हणे तें कुळ । मग महा-
घोर केवळ । निरय भोगी ॥२६०॥ पडिलिया
तिये ठायीं । मग कल्पांतींही उकलु नाहीं । येसणें
पतन कुळक्षयीं । अर्जुन म्हणे ॥६१॥ देवा हें
विविध कानीं ऐकिजे । परी अझुनिवरी त्रासु नुप-
जे । हृदय वज्राचें हें काय कीजे । अवधारी पां
॥६२॥ अपेक्षिजे राज्यसुख । जयालागीं तें तंव
क्षणिक । ऐसें जाणतांही दोख । अव्हेरू नां
॥६३॥ जे हे वडिल सकळ आपुले । वधावया
दिठी सूदले । सांग पां काय थेकुलें । घडलें
आम्हां ॥६४॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

यदि शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः अशस्त्रं अप्रतीकारं मां रणे हन्युः तत् मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

आतां यावरी जें जियावें । तयांपासूनि हें
बरवें । जे शस्त्र सांडूनि साहावें । बाण यांचे ६५

म्हणून या कुलक्षयाच्या पापापासून कुलधर्माचा लोप होतो, आणि मग त्या कुलांत अधर्माचा प्रवेश होतो. ४५

कृष्णा, अधर्मानें कुल व्यापलें असतां, कुलस्त्रिया दुराचरणाविषयीं प्रवृत्त होतात; आणि, हे वार्ष्णेया, त्यांच्या दुष्ट आचरणापासून वर्णसंकर होतो. ॥४१॥

असें झाल्यावर मग सारासार विचार, योग्यायोग्य आचरण, कर्तव्याकर्तव्य वगैरे गोष्टी दूर राहतात. ४६ असलेला दिवा मालवून अंधारांत फिरूं लागलें म्हणजे ज्याप्रमाणें सहजच मनुष्य सरळ वाटेंतहि ठेंचाळतो, ४७ त्याप्रमाणें, कुलक्षयामुळें कुलधर्म नष्ट झाल्यावर मग त्या कुळांत पापावांचून दुसरी कशाची प्राप्ति होणार ? ४८ मन व इंद्रियें यांचा निग्रह होईनासा झाला म्हणजे इंद्रियें स्वैर वर्तन करूं लागतात, व म्हणून कुलस्त्रियांच्या हातून पापाचरण घडतें, ४९ आणि उत्तम व अधम यांचा समागम होऊन ब्राह्मण शूद्रादि परस्पर वर्ण ह्यांची भेसळ होते, व त्या योगानें सर्व ज्ञातिधर्म समूळ नाहींतसे होतात. २५० कावळे जसे चव्हाट्यावर ठेवलेल्या बळीवर चोहोंकडून झडप घालतात, त्याप्रमाणें, अशा कुलामध्यें चोहों बाजूंनीं महापातकांचा प्रवेश होतो. ५१

वर्णसंकर झाला म्हणजे कुलाचा घात करणारे पुरुष व तें कुल यांना नरकप्राप्ति होते, आणि पिंडदान व तर्पणादि क्रिया बंद होऊन दोघांचे पितर निश्चयानें नरकांत पतन पावतात ! ॥४२॥

मग त्या कुळास आणि कुळांचा नाश करणारास अशा दोघांसही नरकप्राप्ति होते. ५२ [मग] हें पहा-याप्रमाणें सर्व वंशाची वृद्धि दूषित होऊन त्यांतील स्वर्गस्थ पूर्वज आपोआप पतन पावतात. ज्या कुलांत नित्य व नैमित्तिक कर्मे घडत नाहींत, त्या ठिकाणीं पितरांना तिलोदक कोण अर्पण करणार ? ५५ अशी स्थिति झाल्यावर त्या पितरांनीं काय करावें व स्वर्गांत कसें रहावें ? म्हणून तेहि आपल्या कुलापाशीं येतात. ५५ ज्याप्रमाणें नखास चावलेल्या सापाची वेदना शेंडीपर्यंत सर्वांग व्यापून टाकते, त्याप्रमाणें आप्तवर्गाचा वध करण्यापासून उत्पन्न होणारे हे दोष ह्लीं जिवंत असलेल्या कुलापासून मूळ पुरुषापर्यंत सर्वांस बुडवितात ! ५६

वर्णसंकर उत्पन्न करणाऱ्या ह्या कुलघातक पुरुषांच्या दोषांमुळें, पुरातन जातिधर्म व कुलधर्म नाहींतसे होतात. ॥४३॥ जनार्दना, ज्यांचे कुलधर्म नष्ट झाले आहेत, त्या मनुष्यांस निश्चयेंकरून नरकप्राप्ति होते असें आम्ही ऐकतों. ॥४४॥ अरेरे ! राज्यसुखाच्या लोभानें आपल्या बांधवांस मारण्यास उद्युक्त झालों, हें केवढें मोठें पाप करण्यास आम्ही तयार झालों आहों ! ४५

कृष्णा, या ठिकाणीं आणखी एक महापातक घडतें, तें कोणतें म्हणाल तर, या दोषापासून लोकाचार नाहींतसे होतात. ५७ ज्याप्रमाणें घराला एकाएकीं आग लागून तो अग्नि पेटल्यावर घराचे शेजारचीं दुसरींहि घरें जाळून टाकतो, ५८ त्याप्रमाणें, अशा कुलांचा ज्या लोकांस सहवास घडतो, त्यांनाहि त्यांच्या संगतीच्या योगानें पातक लागतें. ५९ अर्जुन म्हणतोः-देवा, त्याप्रमाणेंच, त्या कुलांत नाना प्रकारचे दोष घडून आले म्हणजे मग त्याला भयंकर नरकवास भोगावा लागतो. २६० अर्जुन आणखी म्हणतो, त्या नरकांत पडल्यावर मग कल्पांतींहि तेथून त्याची सुटका होत नाहीं, इतकें या कुलक्षयापासून पतन होतें. ६१ देवा, एवढा वेळपर्यंत चाललेली माझी ही कटकट ऐकूनहि तिजपासून अजून आपल्या मनास त्रास होत नाहीं, तर आपण आपलें मन एवढें कठोर कां केलें ? ६२ असें पहा कीं, कुलक्षय करून ज्याच्याकरितां राज्यसुखाची इच्छा करावयाची, तें शरीर तर क्षणिक आहे असें जाणूनहि आम्हीं कुलक्षयाचे दोष करण्याचें सोडूं नये काय ? ६३ आमचे जे हे सर्व वडील जमले आहेत, त्यांचा वध करावा या हेतूनें मीं त्यांच्याकडे दृष्टि फेंकली हें आमच्या हातून काय लहान पातक घडलें आहे सांगा बरें ? ६४

म्हणून, मी निःशस्त्र होऊन प्राणसंरक्षणार्थ कांहीं प्रयत्न करीत नसतांना, जरी ह्या शस्त्रधारी कौरवांनीं माझा वध केला, तरी त्यापासून देखील माझें अधिकच कल्याण होईल ! ॥४६॥

तर असें करून जें वांचावें, त्यापेक्षां आपले हातांतील शस्त्र टाकून कौरवांचे बाण सहन करावे हें बरें. ६५

तयावरी होय जितुकें। तें मरणही वरी निकें। परी येणें कल्मषें। चाड नाहीं ॥६६॥ ऐसें देखून सकळ। अर्जुनें आपुलें कुळ। मग म्हणे राज्य तें केवळ। निरयभोगु ॥६७॥

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः॥४७॥

एवं उक्त्वा शोकसंविग्नमानसः अर्जुनः सशरं चापं विसृज्य संख्ये रथोपस्थे उपाविशत् ॥४७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुन विषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः

ऐसें तिये अवसरीं। अर्जुन बोलिला समरीं। संजयो म्हणे अवधारीं। धृतराष्ट्रातें ॥६८॥ मग अत्यंत उद्वेगला। न धरत गहिंवरु आला। तेथ उडी घातली खालां। रथौनियां ॥६९॥ जैसा राजकुमरु पदच्युतु। सर्वथा होय उपहतु। कां रवि राहुग्रस्तु। प्रभाहीनु ॥२७०॥ नातरी महासिद्धिसंभ्रमें। जिंतला तापसु भ्रमें। मग आकळूनि कामें। दीनु कीजे ॥७१॥ तैसा तो धनुर्धरु। अत्यंत दुःखें जर्जरु। दिसे जेथ रहंवरु। त्यजिला तेणें ॥७२॥ मग धनुष्य बाण सांडिले। न धरत अश्रुपात आले। ऐसें ऐक राया वर्तलें। संजयो म्हणे ॥७३॥ आतां यावरी तो वैकुंठनाथु। देखोनि सखेद पार्थु। कवणेपरी परमार्थु। निरूपील ॥७४॥ ते सविस्तर पुढारी कथा। अति सकौतुक ऐकतां। ज्ञानदेवो म्हणे आतां। निवृत्तिदासु ॥२७५॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ श्लोक ४७, ओंव्या २७५.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दुसरा.

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

तथा कृपया आविष्टम् अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदन्तं तं(अर्जुनं) मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच ॥१॥

मग संजयो म्हणे रायातें । आइकें तो पार्थु तेथें । शोकाकुल रुदनातें । करीतु असे ॥१॥ तें कुळ देखोनि समस्त । स्नेह उपनलें अद्भुत । तेणें द्रवलें असे चित्त । कवणेपरी ॥२॥ जैसें लवण जळें झळंबलें । ना तरी अभ्र वातें हालें । तैसें सधीर परी विरमलें । हृदय तयाचें ॥३॥ ह्मणोनी कृपा आकळिला । दिसतसे अति कोमाइला । जैसा कर्दमीं रुपला । राजहंसु ॥४॥ तयापरी तो पांडुकुमरु । महामोहें अति जर्जरु । देखोनी श्रीशार्ङ्गधरु । काय बोले ॥५॥

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

अर्जुन, अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं (च) इदं कश्मलं त्वा विषमे कुतः समुपस्थितम् ? ॥२॥

म्हणे अर्जुना आदि पाहीं । हें उचित काय इये ठायीं । तूं कवण हें कायी । करीत आहासी ॥६॥ तुज सांगे काय झालें । कवण उणें आलें । करितां काय ठेलें । खेदु कायिसा ॥७॥ तूं अनुचिता चित्त नेदिसी । धीरु कंहीं न संडिसी । तुझेनि नामें अपयशीं । दिशा लंघिजे ॥८॥ तूं शूरवृत्तीचा ठावो । क्षत्रियांमाजीं रावो । तुझिया लाठेपणाचा आवो । तिहीं लोकीं ॥९॥ तुवां संग्रामीं हरु जिंकिला । निवातकवचांचा ठावो फेडिला । पवाडा तुवां केला । गंधर्वांसी ॥१०॥ पाहतां तुझेनि पाडें । दिसे त्रैलोक्यही थोकडें । ऐसें पुरुषत्व चोखडें । पार्था तुझें ॥११॥ तो तूं कीं आजि एथें । सांडूनियां वीरवृत्तीतें । अधोमुख रुदनातें । करीतु आहासी ॥१२॥ विचारीं तूं अर्जुनु । कीं कारुण्यें किजसी दीनु । सांग पां अंधकारें भानु । ग्रासिला आथी ॥१३॥ ना तरी पवनु मेघासि बिहे । कीं अमृतासि मरण आहे । पाहे पां इंधनचि गिळोनि जाये । पावकातें ॥१४॥ कीं लवणेंचि जळ विरे । संसर्गें काळकूट मरे । सांग पां महाफणी दर्दुरें । गिळिजे कायी ॥१५॥ सिंहासि झोंबे कोल्हा । ऐसा अपाडु आथि कें जाहला । परी तो त्वां साच केला । आजि एथ ॥१६॥ ह्मणोनि अझुनी अर्जुना । झणें चित्त देसी या हीना । वेगीं धीर करूनियां मना । सावधु होईं ॥१७॥ सांडी हें मूर्खपण । उठी घे धनुष्यबाण । संग्रामीं हें कवण । कारुण्य तुझें ॥१८॥ हां गा तूं जाणता । तरी न विचारिसी कां आतां । सांगें झुंझावेळे सदयता । उचित कायी ॥१९॥ हे असतिये कीर्तीसी नाशु । आणि पारत्रिकासि अपभ्रंशु । ह्मणे जगन्निवासु । अर्जुनातें ॥२०॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥३॥

पार्थ, क्लैब्यं मा गमः स्म. एतत् त्वयि न उपपद्यते. परंतप, इदं क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ. ॥३॥

म्हणोनि शोकु न करीं । तूं पुरता धीरु धरीं । हे शोच्यता अव्हेरीं । पंडुकुमरा ॥२१॥

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दुसरा.

संजय म्हणालाः—याप्रमाणें करुणेनें व्याप्त झालेल्या, डोळे पाण्यानें भरून आलेल्या, व खिन्न झालेल्या अर्जुनाला मधुसूदन असें बोलते झाले. ॥१॥

मग संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणालाः—महाराज, ऐका. अर्जुन त्या ठिकाणीं शोकानें व्याकुळ होऊन रुदन करूं लागला. १ तें आपलें सर्व कुळ पाहून त्याच्या मनांत विलक्षण मोह उत्पन्न झाला, आणि त्या योगानें त्याचें चित्त द्रवलें; कसें म्हणाल तर, २ पाण्यानें ज्याप्रमाणें मीठ विरघळतें, अथवा वाऱ्यानें ज्याप्रमाणें ढग नाहींतसे होतात, त्याप्रमाणें, तो मोठा धैर्यवान होता तरी त्याच्या हृदयास द्रव आला! ३ जसा राजहंस पक्षी चिखलांत रुतल्यावर म्लान दिसतो, तसा तो ममतेनें व्याकूळ होऊन अगदीं म्लान दिसूं लागला. ४ त्याप्रमाणें तो अर्जुन महामोहानें ग्रस्त झालेला पाहून भगवान श्रीकृष्ण म्हणालेः—५

श्रीभगवान् म्हणालेः—अर्जुना, थोर लोकांना मान्य न होणारा, स्वर्गप्राप्तीचे आड येणारा, व कीर्तीचा नाश करणारा असा हा मोह तुला ह्या युद्धप्रसंगीं कोठून उत्पन्न झाला? ॥२॥

अर्जुना, अरें असें पहा, या ठिकाणीं तुला हें शोभतें काय? तूं कोण आहेस व हें काय करीत आहेस याचा अगोदर विचार कर. ६ तुला काय झालें? सांग बरें कोणतें कमी पडलें? काय करण्याचें राहिलें? आणि दुःख कशाकरितां झालें? ७ तूं अनुचित गोष्टींकडे कधीं लक्ष देत नाहींस, व कधींही धीर सोडीत नाहींस. तुझ्या केवळ नामस्मरणानें अपयश दिगंतीं पळून जातें. ८ तूं शौर्याचें केवळ आगर व क्षत्रियांचा मुकुटमणि आहेस, व तुझ्या शौर्याचा डंका त्रैलोक्यांत गाजत आहे. ९ तूं युद्धांत शंकरास जिंकिलेंस; निवातकवचांचा समूळ उच्छेद केलास; आणि आपलें यश गंधर्वांस गाण्यास विषय करून ठेविलेंस. १० अर्जुना, ज्या तुझा पराक्रम एवढा मोठा आहे कीं, त्याच्या तुलनेला हें त्रिभुवन देखील कमी आहे, ११ तोच तूं आज वीरवृत्ति सोडून खालीं तोंड घालून रडत बसला आहेस! १२ अर्जुना, विचार कर! तुला कारुण्यानें इतकें दीन करून टाकावें काय? अरे, अंधकारानें सूर्याला कधीं गिळून टाकलें आहे का सांग बरें? १३ किंवा वाऱ्यास मेघाचें भय कधीं वाटलें आहे? अथवा अमृतास कधीं मरण आहे? किंवा लाकडानें कधीं अग्नि गिळला आहे? १४ अथवा मिठानें पाणी कधीं विरलें आहे? किंवा कालकूट विष हें दुसऱ्याच्या संसर्गानें मेलें आहे? अथवा मोठ्या भुजंगाला कधीं बेडकानें गिळलें आहे? १५ बरें, कधीं कोल्ह्यानें सिंहाबरोबर झोंबी केली आहे? अशा विलक्षण गोष्टी कधीं तरी घडल्या आहेत का? पण त्या तूं एथें आज खऱ्या करून दाखविल्यास! १६ अर्जुना, कदाचित् या वाईट गोष्टींकडे लक्ष देशील हो! म्हणून मनास लवकर धीर देऊन सावध हो. १७ हा वेडेपणा टाकून दे, ऊठ, व धनुष्यबाण हातीं घे. कारण, या रणभूमीवर तुझ्या या करुणेचा काय उपयोग? १८ अर्जुना, अरे तूं ज्ञाता ना? या वेळीं विचार कसा करीत नाहींस? अरे, युद्धाचे प्रसंगीं दया असणें योग्य आहे का सांग बरें? १९ श्रीकृष्ण म्हणतातः—अर्जुना, हें तुझें वर्तन आजपर्यंत संपादन केलेल्या कीर्तीचा नाश करणारें व परलोकप्राप्तीस अडथळा आणणारें आहे! २०

पार्था, नामर्दपणा धरूं नको. हा तुला शोभत नाहीं. शत्रूंस ताप देणाऱ्या अर्जुना, क्षुद्र असें हें मनाचें दुबळेपण टाकून युद्धाकरितां ऊठ. ३

म्हणून, अर्जुना, तूं शोक करूं नको, पूर्ण धीर धरं आणि तूं ज्याकरितां शोक करितोस ती गोष्ट सोडून दे. २१

तुज नव्हे हें उचित । येणें नासेल जोडलें बहुत । तूं अझुनि वरी हित । विचारीं पां ॥२२॥ येणें संग्रामाचेनि अवसरें । एथ कृपाळूपण नुपकरे । हे आतांचि काय सोयरे । जाहले तुज ॥२३॥ तूं आधींचि काय नेणसी । कीं हे गोत्रज नोळखसी । वायांचि काय करिसी । अतिशो आतां ॥२४॥ आजिचें हें झुंज । काय जन्मा नवल तुज । हें परस्परें तुम्हां व्याज । सदांचि आथी ॥२५॥ तरी आतां काय जाहलें । कायि स्नेह उपनलें । हें नेणिजे परी कुडें केलें । अर्जुना तुवां ॥२६॥ मोह धरिलिया ऐसें होईल । जे असती प्रतिष्ठा जाईल । आणि परलोकही अंतरेल । ऐहिकेंसीं ॥२७॥ हृदयाचें ढिलेपण । एथ निकयासि नव्हे कारण । हें संग्रामीं पतन जाण । क्षत्रियासी २८ ऐसेनि तो कृपावंतु । नानापरी असे शिकवितु । हें ऐकोनि पंडुसुतु । काय बोले ॥२९॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

मधुसूदन, अहं भीष्मं द्रोणं च संख्ये इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि ? अरिसूदन ! (एतौ) पूजार्हौ (स्तः)॥४॥

देवा हें येतुलेवरी । बोलावें नलगे अवधारीं । आधीं तूंचि विचारी । संग्रामु हा ॥ ३० ॥ हें झुंज नव्हे प्रमादु । एथ प्रवर्तलिया दिसतसे बाधु । हा उघड लिंगभेदु । वोढवला आम्हां ॥३१॥ देखे मातापितरें अर्चिजती । सर्वस्वें तोष पावविजती । तियें पाठीं केविं वधिजती । आपुलिया हातीं ॥३२॥ देवा संतवृंद नमस्कारिजे । कां घडे तरी पूजिजे । हें वांचूनि केवीं निंदिजे । स्वयें वाचा ॥३३॥ तैसे गोत्रगुरु आमुचे । हे पूजनीय आम्हां नियमाचे । मज बहुत भीष्मद्रोणांचें । वर्ततसे ॥३४॥ जयांलागीं मनें विरूं । आम्ही स्वप्नींही न शकों धरूं । तयां प्रत्यक्ष केवीं करूं । घातु देवा ॥३५॥ वरी जळो हें जियालें । एथ आघवेयांसि हेंचि काय जाहलें । जे यांच्या वधीं अभ्यासिले । मिरविजे आम्हीं ॥३६॥ मी पार्थु द्रोणाचा केला । येणें धनुर्वेदु मज दिधला । तेणें उपकारें काय आभारैला । वधीं तयातें ॥३७॥ जेथींचिया कृपा लाहिजे वरु । तेथेंचि मनें व्यभिचारु । तरी काय मी भस्मासुरु । अर्जुनु म्हणे ३८

गुरूनहत्वा हि महानुभावा-
ञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव ।
भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

महानुभावान् गुरून् हि अहत्वा, इहलोके भैक्ष्यं भोक्तुम् अपि श्रेयः (अस्ति); गुरून् हत्वा तु इह एव रुधिरप्रदिग्धान् अर्थकामान् भोगान् भुञ्जीय. ॥५॥

देवा समुद्र गंभीर आइकिजे । वरि तोहि आहाच देखिजे । परी क्षोभ मनीं नेणिजे । द्रोणाचिये ३९॥ हें अपार जें गगन । वरी तयाही होईल मान । परी अगाध भलें गहन । हृदय याचें ॥४०॥ वरी अमृतही विटे । कीं काळवशें वज्रही फुटे । परी मनोधर्मु न लोटे । विकरविलाही ॥४१॥ स्नेहालागीं माये । म्हणिपे ते कीरु होये । परी कृपा ते मूर्त आहे । द्रोणीं इये ॥४२॥ हा कारुण्याची आदि । सकल गुणांचा निधि । विद्यासिंधु निरवधि । अर्जुन म्हणे ॥४३॥ हा येणें मानें महंतु । वरी आम्हांलागीं कृपावंतु । आतां सांग पां येथ घातु । चिंतूं येईल ॥४४॥ ऐसे हे रणीं वधावे । मग आपण राज्यसुख भोगावें । तें मना नये आघवें । जीवितेसीं ॥४५॥ हें येणें मानें दुर्धर । जे यांहीहूनी भोग सधर । ते असतु येथवर । भिक्षा मागतां भली ॥४६॥ ना तरी देशत्यागें जाइजे । का गिरिकंदर सेविजे । परी शस्त्र आतां न धरिजे । इयांवरी ॥ ४७॥ देवा नवनिशतीं शरीं । वावरोनी यांच्या जिव्हारीं । भोग गिंवसावे रुधिरीं । बुडाले जे ॥४८॥ ते काढूनि काय किजती । लिप्त केवीं

तुला हें करणें चांगलें नाहीं. तूं आजपर्यंत जें कांहीं संपादन केलें आहेस, त्याचा या योगानें नाश होईल; म्हणून तूं अझून तरी हित कशांत आहे पहा. २२ असल्या संग्रामाचे वेळीं कृपाळूपणा उपयोगीं नाहीं. हे कौरव काय आतांच तुझे नातलग झाले आहेत ? २३ अरे, ही गोष्ट तुला पूर्वी माहीत नव्हती का ? किंवा हे नातेवाईक आहेत हें तूं ओळखीत नव्हतास काय ? मग आतांच हा व्यर्थ पाल्हाळ कां लावला आहेस ? २४ काय सांगावें, आजचा हा युद्धप्रसंग तुझ्या सगळ्या जन्मांत अपूर्व आहे ! नाहींतर तुम्हां परस्परांमध्यें कलहाचीं कारणें नेहमीं आहेतच; २५ मग आतांच काय झालें ? हा मोह तुला कसा उत्पन्न झाला कोण जाणे ! पण, अर्जुना, तूं हें फार वाईट केलेंस. २६ जर तूं हा मोह धारण केलास, तर आजपर्यंत मिळविलेला लौकिक जाऊन इहपरलोकांसही अंतरशील. २७ तुझ्या अंतःकरणांतील नेभळेपणा तुझ्या कल्याणाला कारण होणार नाहीं. तो युद्धामध्यें क्षत्रियाला दुर्गतीला कारण होईल. २८ याप्रमाणें त्या दयाळू भगवंतांनीं पुष्कळ प्रकारें केलेला बोध ऐकून अर्जुन बोललाः—२९

अर्जुन म्हणालाः—हे मधुसूदना ! मी युद्धांत भीष्म व द्रोणाचार्य यांच्यावर बाण कसे सोडूं ? शत्रुदमना, हे पूजा करण्यास योग्य आहेत. ॥४॥

देवा ! ऐका. इतकें बोलायाचें कांहीं कारण नाहीं. ह्या युद्धाविषयीं आधीं आपणच विचार करा. ३० हें युद्ध नसून आमचे हातून मोठी अमर्यादा होत आहे; हें करण्याला आम्ही प्रवृत्त झालों, तर हा दोष आहे; इतकेंच नव्हे, तर आम्हीं आराध्यदेवतांचा उघड उघड उच्छेद करीत आहों ३१ असें पहा कीं, मातापितरांची सेवा करून त्यांना सर्व प्रकारें संतुष्ट ठेवावें; आणि मागून त्यांचाच आपण आपल्याच हातानें वध कसा करावा ? ३२ देवा, साधुसंतांना नमस्कार करावा, घडेल तर त्यांची पूजा करावी, पण हें सोडून आपण आपल्याच मुखानें त्यांची निंदा कशी करावी ? ३३ त्याचप्रमाणें, हे तर आमचे कुलगुरु असून आम्हांला सर्वदा पूज्य आहेत. त्यांतून भीष्म व द्रोण यांचा तर मी फार ऋणी आहें. ३४ देवा, ज्यांच्याविषयीं आम्ही स्वप्नांत देखील वैर धरूं शकत नाहीं, त्यांचा प्रत्यक्ष घात कसा करावा बरें ? ३५ आज या सर्वांच्या बुद्धीला झालें तरी काय ? ज्या शस्त्रविद्येचा अभ्यास आम्हीं यांच्यापाशीं केला, तिचा उपयोग यांना मारण्याकडे करून त्याविषयीं प्रतिष्ठा मिरवावयाची असें जर होईल, तर जळो हें जिणें ! ३६ मी—अर्जुन—द्रोणाचार्यांचा शिष्य; त्यांनीच मला धनुर्विद्या शिकविली; तर आतां त्यांना मारून त्यांच्या त्या उपकारांची फेड करूं होय ? ३७ अर्जुन म्हणतोः—ज्यांच्या कृपेनें आम्हीं वरप्राप्ति करून घ्यावी, त्यांच्याशींच कृतघ्नपणा करायाला मी का भस्मासुर आहें ? ३८

अत्यंत उदार अंतःकरणाच्या भीष्मद्रोणादि गुरुजनांस न मारितां ह्या लोकीं भिक्षा मागूनही निर्वाह करणें मला कल्याणकारक वाटतें. कारण, गुरुजनांना मारून त्यांच्या रक्तानें भरलेले व अर्थ व काम ह्यांनीं युक्त असे भोग इहलोकींच आम्हांला भोगावे लागतील ! ॥५॥

देवा, समुद्र गंभीर आहे असें ऐकतों, तथापि तें वरकरणींच; परंतु द्रोणाचार्यांविषयीं म्हटलें तर त्यांना राग म्हणजे काय हें माहीत सुद्धां नाहीं. ३९ आकाशाचा अंत नाहीं, पण त्याचेंही माप करतां येईल, परंतु द्रोणाचार्यांचें अंतःकरण इतकें खोल आहे कीं, त्याचें माप करतां येणार नाहीं. ४० कदाचित् अमृतही अंबेल, किंवा वज्रही फुटेल, पण द्रोणाचार्यांस प्रयत्नांतींही राग यावयाचा नाहीं. ४१ आईशिवाय इतरांची माया व्यर्थ होय अशी जी म्हण आहे, ती खरी आहे; परंतु द्रोणाचार्यांचे ठिकाणीं माया मूर्तिमंत वास करिते. ४२अर्जुन म्हणतोः—हे आचार्य म्हणजे दयेचा उगम, सर्व गुणांची खाण, व विद्येचे केवळ महानिधि आहेत; ४३ अशा प्रकारें हे सर्वश्रेष्ठ असून आम्हांविषयीं तर पूर्ण कृपावंत आहेत, तेव्हां यांचा घात करण्याचें मनांत येईल तरी का ? ४४ अशांना रणांत मारून मग आपण राज्यसुख भोगावें ही गोष्ट माझ्या मनांत जीव गेला तरी येणार नाहीं; ४५ इतकें हें कृत्य कठीण आहे. यांच्यापेक्षां राज्योपभोग श्रेष्ठ असतील, तर असोत बिचारे ! पण त्यांपेक्षां भिक्षा मागणेंच बरें ! ४६ नाहींपेक्षां देशत्याग करावा, अथवा गिरिकंदरांत जाऊन रहावें, परंतु याजवर आतां शस्त्र म्हणून धरूं नये. ४७ देवा, नवीन पाजळलेल्या बाणांनीं यांच्या मर्मस्थानीं प्रहार करून त्यांच्या रक्तपातानंतर मिळणारे रक्तांत बुडालेले भोग शोधीत बसूं काय ? ४८ ते प्राप्त करून घेऊन

सेविजती । मज नये हे उपपत्ति । याचिलागीं ४९ ऐसें अर्जुन तिये अवसरीं । म्हणे श्रीकृष्णा अवधारीं । परि तें मना नयेचि मुरारी । आइकोनियां ५० हें जाणोनि पार्थ विहाला । मग पुनरपि बोलों लागला । म्हणे देवो कां चित्त या बोला । देतीचि ना ॥५१॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो ।
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

नः कतरत् गरीयः, यद्वा (वयं तान्) जयेम यदि वा (ते) नः जयेयुः, एतत् अपि नच विद्मः. यान् हत्वा न जिजीविषामः ते धार्तराष्ट्राः प्रमुखे अवस्थिताः एव. ॥६॥

येन्हवीं माझ्या चित्तीं जें होतें । तें मी विचारूनि बोलिलों एथें । परी निकें काय यापरौतें । तें तुम्ही जाणा ॥५२॥ पैं विरु जयांसीं ऐकिजे । आणि या बोलींचि प्राणु सांडिजे । ते एथ संग्रामव्याजें । उभे आहाती ॥५३॥ आतां ऐसेयांतें वधावें । कीं अव्हेरूनियां निघावें । या दोहींमाजीं बरवें । तें नेणों आम्ही ॥५४॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः ।
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ॥
यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे ।
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः धर्मसंमूढचेताः (अहं) त्वां पृच्छामि. यत् निश्चितं श्रेयः स्यात् तन्मे ब्रूहि; अहं ते शिष्यः (अस्मि). त्वां प्रपन्नं मां शाधि. ॥७॥

आम्हां काय उचित । तें पाहतां न स्मरे एथ । जे मोहें येणें चित्त । व्याकुळ माझें ॥५५॥ तिमिरावरुद्ध जैसें । दृष्टीचें तेज अंशे । मग पासींच असतां न दिसे । वस्तुजात ॥५६॥ देवा तैसें मज जाहलें । जें मन हें भ्रांती ग्रासिलें । आतां काय हित आपुलें । तेंही नेणें ॥५७॥ तरी श्रीकृष्णा तुवां जाणावें । निकें तें आम्हां सांगावें । जे सखा सर्वस्व आघवें । आम्हांसि तूं ॥५८॥ तूं गुरु बंधु पिता । तूं आमुची इष्ट देवता । तूंचि सदा रक्षिता । आपदीं आमुतें ॥५९॥ जैसा शिष्यातें गुरू । सर्वथा नेणें अव्हेरूं । कीं सरितांतें सागरू । त्यजी केवीं ॥६०॥ नातरी अपत्यातें माये । सांडूनि जरी जाये । तरी तें कैसेनि जिये । ऐके कृष्णा ॥६१॥ तैसा सर्वांपरी आम्हांसी । देवा तूंचि एक आहासी । आणि बोलिलें जरी न मनिसी । मागील माझें ॥६२॥ तरी उचित काय आम्हां । जें व्यभिचरेना धर्मा । तें झडकरी पुरुषोत्तमा । सांगे आतां ६३

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
द्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपत्यम् ॥ ८

भूमौ असपत्नं ऋद्धं राज्यं सुराणां आधिपत्यं चापि वाप्य हि, यत् मम इंद्रियाणां उच्छोषणं शोकं अपनुद्यात् तत् न प्रपश्यामि. ॥८॥

हें सकळ कुळ देखोनी । जो शोकु उपनलासे मनीं । तो तुझिया वाक्यावांचुनी । न जाय आणिकें ॥६४॥ एथ पृथ्वीतळ आपु होईल । हें महेंद्रपदही पाविजेल । परि मोह हा न फिटेल । मानसींचा ॥६५॥ जैसीं सर्वथा बीजें आहाळलीं । तीं सुक्षेत्रीं जऱ्ही पेरिलीं । तरी न विरूढती सिंचलीं । आवडे तैसीं ॥६६॥ ना तरी आयुष्य पुरलें आहे । तरी औषधें कांहीं नोहे । एथ एकचि उपेगा जाये । परमामृत ॥६७॥ तैसें राज्यभोगसमृद्धि । उज्जीवन नोहे इये बुद्धि । एथ जिव्हाळा कृपानिधि । कारुण्य तुझें ॥६८॥ ऐसें अर्जुन तेथ बोलिला । जंव क्षणएक भ्रांती सांडिला । मग पुनरपि व्यापिला । उर्मी तेणें ॥६९॥ कीं मज पाहतां उर्मी नोहे । हें अनारिसें गमत आहे । तो ग्रसिला महामोहें । काळसर्पें ॥७०॥ सवर्म हृदयकल्हारीं । तेथ कारुण्यवेळेच्या भरीं । लागला म्हणोनि लहरी । भांजेचि ना ॥७१॥ हें जाणोनि ऐसी प्रौढी । जो दृष्टिसवेंचि विष फेडी । तो धांवया श्रीहरी गारुडी । पातला कीं ॥७२॥ तैसिया पंडुकुमरा व्याकुळा । मिरवतसे श्रीकृष्णा जवळा । तो कृपावशें अवलीळा । रक्षील आतां ॥७३॥ म्हणोनि तो पार्थु । मोहफणिग्रस्तु । म्यां

करावयाचें काय ? आणि रक्तानें भरलेले ते भोग कसे उपभोगावयाचे ? म्हणून हें करणें माझ्या मनास येत नाहीं. ४९ अशा प्रकारें बोलून त्या वेळेस अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणालाः—" देवा ऐकलें का ? " परंतु तें बोलणें कृष्णांस पसंत पडलें नाहीं, ५० असें पाहून अर्जुन आपल्या मनांत भिऊन पुनः म्हणालाः—देवा, माझ्या बोलण्याकडे आपण लक्ष कां देत नाहीं ? ५१

[युद्ध किंवा भिक्षाटन यांपैकीं] कोणतें आम्हांस अधिक श्रेयस्कर आहे, व यांना आम्ही जिंकूं किंवा हे आम्हांला जिंकतील, हें मला कळत नाहीं. ज्या कौरवांना मारून आम्ही जगण्याची इच्छा करीत नाहीं, ते तर माझ्यासमोर युद्धास तयार होऊन उभे राहिले आहेतच ! ॥६॥

बाकी माझ्या मनांत जें होतें, तें मी एथें विचार करून बोललों; परंतु यापेक्षां चांगलें कोणतें तें तुम्हांसच माहीत; ५२ हें पहा—ज्यांच्याशीं आमचें वैर आहे हीं अक्षरें ऐकल्याबरोबर आम्हीं प्राण सोडावे, तेच रणभूमीवर संग्राम करण्याकरितां उभे आहेत, ५३ तर यांना मारावें किंवा सोडून निघून जावें, या दोहोंमध्यें चांगली गोष्ट कोणती हें आम्हांला समजत नाहीं. ५४

अज्ञाननिमित्तक दोषामुळें माझें अंतःकरण दूषित झालें आहे, व माझें कर्तव्य काय आहे हें मला समजत नाहीं, म्हणून तुम्हांला मी विचारतों; तर यांत निश्चय करून कल्याणकारक जें असेल तें मला सांगा. मी तुमचा शिष्य आहें व तुम्हांला शरण आलों आहें, यास्तव मला उपदेश करा. ॥७॥

आम्हांस कोणती गोष्ट करणें योग्य आहे हें विचार करूनही सुचत नाहीं; कारण, या मोहानें माझें चित्त व्याकुळ झालें आहे. ५५ ज्याप्रमाणें अंधारामुळें डोळ्यानें दिसेनासें झालें म्हणजे जवळ असलेलाही पदार्थ दिसत नाहीं, ५६ त्याप्रमाणें, देवा, माझी स्थिति झाली आहे;—माझें मन भ्रांतीनें ग्रासून गेलें असून, आपलें हित कशांत आहे तेंही मला समजत नाहीं; ५७ तर, श्रीकृष्णा, आपण विचार करून खरें असेल तें आम्हांला सांगा; कारण, आमचे इष्टमित्र वगैरे सर्वस्व आपण आहां. ५८ आमचे गुरु, बंधु, बाप, कुलदैवत आणि नेहमीं संकटसमयीं रक्षण करणारे आपणच आहां. ५९ ज्याप्रमाणें गुरु शिष्याचा अव्हेर करीत नाहीं, किंवा समुद्र नद्यांचा अव्हेर कसा करील ? ६० अथवा, देवा, आपणच विचार करा, कीं आई मुलास सोडून गेली तर तें कसें वांचेल ? ६१ त्याचप्रमाणें, सर्वतोपरी आम्हांस आपणच आहां, व इतका वेळपर्यंत जें मी आपल्याला बोललों तें जर तुम्हांस पटत नसेल, ६२ तर, पुरुषोत्तमा, जी गोष्ट आम्हांस उचित असून धर्मविरुद्ध नसेल, ती लवकर सांगा. ६३

इहलोकीं पृथ्वीचें निष्कंटक व संपन्न राज्य आणि स्वर्गीं देवांचें आधिपत्य म्हणजे इंद्रपद मिळालें, तरीही, माझ्या इंद्रियांना शोषून टाकणारा हा शोक कोणत्या उपायांनीं दूर होईल हें मला कळत नाहीं ! ॥८॥

हे सर्व गोत्रज पाहून माझ्या मनांत जो शोक उत्पन्न झाला आहे, तो आपल्या उपदेशावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें नाहींसा होणार नाहीं. ६४ या ठिकाणीं पृथ्वीचें राज्य मिळालें किंवा इंद्रपद प्राप्त झालें, तरी देखील माझ्या अंतःकरणांत उत्पन्न झालेला हा मोह दूर होणार नाहीं. ६५ ज्याप्रमाणें भाजलेलें बीं कितीही उत्तम जमिनींत पेरलें व त्यास मनमुराद पाणी घातलें तरी उगवत नाहीं, ६६ किंवा जेथें आयुष्य संपलें आहे तेथें एका परमामृताशिवाय इतर औषधांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं, ६७ त्याप्रमाणें मला सर्व राज्यभोग व संपत्ति प्राप्त झाली तरी या मोहांतून पार पडण्यास त्यांचा बिलकुल उपयोग होणार नाहीं; तर, हे कृपानिधे, तुझ्या कृपेचा जिव्हाळाच उपयोगी पडेल. ६८ याप्रमाणें, क्षणभर भ्रांति दूर झाल्यामुळें अर्जुन त्या ठिकाणीं बोलला. परंतु त्याला पुनः मोहानें झपाटलें. ६९—ह्या अर्जुनाच्या स्थितीवर महाराज असें रूपक करितात कीं,—ह्याला मोहाची लहर नसून हा कांहीं निराळाच प्रकार असावासें मला वाटतें; तो कोणता म्हणाल तर, महामोहरूपी काळसर्पानें अर्जुनास ग्रासलें; ७० आणि हृदयकमलांत कारुण्याची उसळी आली आहे अशी संधि साधून मर्मस्थानीं दंश केला असतां त्यास लहरींवर लहरी येऊन झेंडू फुटणार नाहीं काय ? ७१ असा प्रसंग पाहून, ज्याच्या कृपादृष्टीनें विष नाहींसें होतें असें ज्याचें ऐश्वर्य तो श्रीकृष्णरूपी गारुडी त्याचें रक्षण करण्याकरितां धांवून आला. ७२ तेव्हां अर्जुन श्रीकृष्णांजवळ मोहानें व्याप्त झालेल्या स्थितींत शोभूं लागला. त्याचें तो श्रीकृष्ण आपल्या कृपेनें आतां सहज रक्षण करील. ७३ म्हणून, मोह हाच कोणी सर्प व त्यानें पार्थाला ग्रासलें आहे हा हेतु मनांत धरून मीं एथें

ह्मणितला हा हेतु । जाणोनियां ॥७४ मग देखा तेथ फाल्गुनु। घेतला असे भ्रांती कवळूनु । जैसा घनपडळीं भानु । आच्छादिजे ॥७५॥ तयापरी तो धनुर्धरु । जाहलासे दुःखें जर्जरु । जैसा ग्रीष्मकाळीं गिरिवरु । वणवला कां ॥७६॥ ह्मणोनि सहजें सुनीळु । कृपामृतें सजळु । तो बोळला श्रीगोपाळु । महामेघु ॥७७॥ तेथ सुदर्शनांची द्युति । तेचि विद्युल्लता झळकती । गंभीर वाचा ते आयती । गर्जनेची ॥७८॥ आतां तो उदार कैसा वर्षेल । तेणें अर्जुनाचळु निवेल । मग नवी विरूढी फुटेल । उन्मेषाची ॥ ७९ ॥ ते कथा आइका । मनाचिया आराणुका । ज्ञानदेवो ह्मणे देखा । निवृत्तिदासु ॥८०॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ९

परंतपः गुडाकेशः हृषीकेशं एवम् उक्त्वा ' न योत्स्ये' इति गोविंद उक्त्वा तूष्णीं बभूव ह. ॥९॥

ऐसें संजयो असे सांगतु । ह्मणे राया तो पार्थु । पुनरपि शोकाकुळितु । काय बोले ॥८१॥ आइकें सखेदु बोले श्रीकृष्णातें । आतां नाळवावें तुम्हीं मातें । मीं सर्वथा न झुंजें एथें । भरंवसेनी ॥८२॥ ऐसें येकि हेळां बोलिला । मग मौन धरूनि ठेला । तेथ श्रीकृष्णा विस्मो पातला । देखोनि तयातें ॥८३॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥१०॥

भारत, उभयोः सेनयोः मध्ये विषीदन्तं (अर्जुनं) हृषीकेशः प्रहसन्निव इदं वचः उवाच. ॥१०॥

मग आपुलां चित्तीं ह्मणे । एथ हें कायी आदरिलें येणें । अर्जुन सर्वथा कांहीं नेणे । काय कीजे ॥८४॥ हा उमजे आतां कवणेपरी । कैसेनि धीरू स्वीकारी । जैसा ग्रहातें पंचाक्षरी । अनुमानी कां ॥८५॥ ना तरी असाध्य देखोनि व्याधि । अमृतासम दिव्य ओषधि । वैद्य सूचि निरवधि । निदानींची ॥८६॥ तैसें विवरीतु असे श्रीअनंतु । तया दोहीं सैन्यांआंतु । जयापरी पार्थु । भ्रांति सांडी ॥८७॥ तें कारण मनीं धरिलें । मग सरोष बोलों आदरिलें । जैसें मातेच्या कोपीं थोकुलें । स्नेह आथी ॥८८॥ कीं औषधाचिया कडुवटपणीं । जैसी अमृताची पुरवणी । ते आहाच न दिसे परी गुणीं । प्रकट होय ॥८९॥ तैसीं वरिवरी पाहतां उदासें । आंत तरी अतिसुरसें । तियें वाक्यें हृषीकेशें । बोलों आदरिलीं ॥९०॥

श्रीभगवानुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥११॥

त्वं अशोच्यान् अन्वशोचः, प्रज्ञावादान् च भाषसे; पंडिताः गतासून् अगतासून् च न अनुशोचन्ति. ॥ ११ ॥

मग अर्जुनातें म्हणितलें । आम्हीं आजि हें नवल देखिलें । जें तुवां एथ आदरिलें । माझारींचि ॥९१॥ तूं जाणता तरी म्हणविसी । परी नेणिवेतें न संडिसी । आणि शिकवूं म्हणों तरी बोलसी । बहुसाल नीति ॥९२॥ जात्यंधा लागे पिसें । मग तें सैरा धांवे जैसें । तुझें शाहाणपण तैसें । दिसतसे ॥९३॥ तूं आपणपें तरी नेणसी । परी या कौरवांतें शोचूं पहासी । हा बहु विस्मय आम्हांसी । पुढतपुढती ॥९४॥ तरी सांग पां अर्जुना । तुजपासूनि स्थिति या त्रिभुवना । हे अनादि विश्वरचना । तें लटकें कायी ॥९५॥ एथ समर्थु एक आथी । तयापासूनि भूतें होतीं । तरी हें वायांचि काय बोलती । जगामाजीं ॥९६॥ हो कां सांप्रत ऐसें जाहलें । जे हें जन्ममृत्यु तुवां सृजिले । आणि नाशु पावे नाशिलें । तुझेनि कायी ॥९७॥ तूं भ्रमलेपणें अहंकृति । यांसि घातु न धरिसी चित्तीं । तरी सांगें कायि हे होती । चिरंतन ॥९८॥ कीं तूं एक वधिता । आणि सकळ लोकु हा मरता । ऐसी भ्रांति झणें चित्ता । येवों देसी ॥९९॥ अनादिसिद्ध हें आघवें । होत जात

हें रूपक केलें. ७४ ज्याप्रमाणें ढगांनीं सूर्य आच्छादित होतो, त्याप्रमाणें अर्जुन ह्या वेळीं भ्रांतीनें आच्छादित झाला. ७५ जसा उन्हाळ्यांत डोंगराला वणवा लागतो, तसा तो अर्जुन दुःखानें अगदीं जर्जर होऊन गेला. ७६ म्हणून, वणवा लागलेल्या डोंगरावर जसे निळ्या रंगाच्या पाण्यानें भरलेले ढग कोसळून तो शांत करितात, तसा आधींच नीलवर्ण व कृपामृतरूप जलानें भरलेला तो महामेघरूप गोपाळ वळला. ७७ त्या श्रीकृष्णरूप मेघाचे ठिकाणीं दांतांची प्रभा हीच कोणी वीज चमकत होती, व गंभीर भाषण हीच कोणीएक गर्जना होती. ७८ असा तो श्रीभगवानरूप उदार मेघ आतां कशी वृष्टि करील, व त्या वृष्टीनें अर्जुनरूप पर्वत कसा शांत होईल, आणि त्याला ज्ञानाचा कसा नवा अंकुर फुटेल, ७९ ती कथा सावधान चित्तानें ऐका, असें निवृत्तिदास ज्ञानेश्वर महाराज म्हणाले. ८०

संजय म्हणालाः—शत्रूस ताप देणारा अर्जुन ह्याप्रमाणें श्रीकृष्णांस बोलून, 'मी आतां युद्ध करणार नाहीं' असें श्रीगोविंदाला म्हणून स्तब्ध राहिला ! ॥ ९ ॥

ह्याप्रमाणें धृतराष्ट्रास सांगून संजय आणखी म्हणतोः— राजा, पुनः तो अर्जुन शोकयुक्त अंतःकरणानें काय बोलूं लागला, ८१ अर्जुन; खेदयुक्त अंतःकरणानें म्हणतो, "देवा, ऐका. आपण मला युद्ध करण्याविषयीं कोणत्याही प्रकारें भीड घालूं नका. ह्या ठिकाणीं मी निःसंशय युद्ध करणार नाहीं." ८२ ह्याप्रमाणें एकदम बोलून पुढें कांहीं न बोलतां तो स्तब्ध राहिला. अशा स्थितींत त्याला पाहून भगवंतांस मोठें आश्चर्य वाटलें. ८३

राजा, दोन्ही सैन्यांमध्यें खेद पावलेल्या अर्जुनास श्रीकृष्ण हंसल्यासारखें करून हें भाषण बोलले:—॥ १० ॥

भगवान आपल्या मनांत म्हणतातः ह्या प्रसंगीं अर्जुनाच्या मनानें हें काय घेतलें आहे कोण जाणे ! अर्जुनाला कांहीं कळत नाहीं याला काय करावें ! ८४ ह्याची कोणत्या उपायानें समजूत पडेल ? काय केलें असतां ह्याला धैर्य येईल? असा विचार करूं लागले. ज्याप्रमाणें पंचाक्षरी जसा भूतबाधा निवारणाचा विचार करतो, ८५ अथवा रोग असाध्य आहेसें पाहतांच वैद्य जसा निदानींच्या अमृततुल्य दिव्य औषधीची तात्काळ योजना करतो, ८६ त्याप्रमाणें, त्या

दोन्ही सैन्यांमध्यें स्थित असलेले भगवान श्रीकृष्ण विचार करूं लागले कीं, ज्या कारणानें याला शोकमोह उत्पन्न झाले आहेत, ती भ्रांति हा कसा सोडून देईल ? ८७ भ्रांतीचें कारण जें अज्ञान तें मनांत आणून मग त्यांनीं रोषयुक्त भाषण करण्यास आरंभ केला. ज्याप्रमाणें आईच्या रागांत गुप्तरूपानें स्नेह असतो, ८८ किंवा औषधाच्या कडवटपणांतच जसा अमृताचा पुरवठा असतो, तो वरकांती दिसत नाहीं तरी तो गुणामध्यें स्पष्ट होतो. ८९ त्याप्रमाणें, वरकांती क्रोधयुक्त परंतु अंतर्यामीं अतिममत्वानें भरलेला असा अर्जुनास श्रीकृष्णांनीं उपदेश करण्यास आरंभ केला. ९०

श्रीकृष्ण म्हणालेः—ज्यांचा शोक करणें योग्य नाहीं त्यांचा तूं शोक करतोस, आणि मोठ्या ज्ञानाच्या गोष्टी सांगतोस ! जे ज्ञानी आहेत ते मेलेल्यांबद्दल किंवा जिवंत असलेल्यांबद्दल शोक करीत नाहींत. ॥ ११ ॥

मग अर्जुनास म्हणतातः—या युद्धसमयीं तूं मध्येंच काय आरंभिलें आहेस, हें आज नवलच दृष्टीस पडलें ! ९१ तूं आपल्याला तर मोठा ज्ञानी म्हणवितोस, पण अज्ञान सोडीत नाहींस; बरें, तुला एकादी गोष्ट शिकवावी म्हटलें, तर तूं आम्हांलाच शहाणपणाच्या गोष्टी सांगतोस. ९२ जन्मांधाला वेड लागल्यावर तो सैरावैरा धावतो, त्यापैकींच तुझें हें शहाणपण दिसतें. ९३ तूं आपल्या स्वस्वरूपास न जाणतां कौरवांकरितां शोक करतोस, ह्याबद्दल आम्हांस वारंवार आश्चर्य वाटतें. ९४ तर; अर्जुना, तूंच सांग बरें, कीं या विश्वाची जी अनादि रचना, ती खोटी असून या त्रैलोक्याचा पालनकर्ता तूंच आहेस कीं काय ? ९५ या जगतामध्यें कोणी एक ईश्वर असून त्याच्यापासून प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते असें जे लोक म्हणतात, तें खोटें आहे कीं काय? ९६ तेव्हां मग असें झालें, कीं जन्ममृत्यु तूंच उत्पन्न केलेस ? आणि जर तूंच मनांत आणिलेस तरच ते नाश पावतील ? ९७ जरी भ्रममूलक अहंकारानें ग्रस्त होऊन या कौरवांचा घात करण्याचें तूं मनांत आणलें नाहींस, तरी हे चिरंजीव होतील का सांग बरें ? ९८ किंवा तूंच काय तो एक मारणारा आणि बाकीचे हे सर्व मरणारे अशी भ्रांति चित्तांत कदाचित् येऊं देशील हो ! ९९ अरे, या अनादिसिद्ध गोष्टी आपो-

स्वभावें । तरी तुवां कां शोचावें । सांगें मज १००
परी मूर्खपणें नेणसी । न चिंतावें तें चिंतिसी ।
आणि तूंचि नीति सांगसी । आम्हांप्रति ॥१॥
देखें विवेकी जे होती । ते दोहींतेंही न शोचिती ।
जे होय जाय हे भ्रांती । म्हणऊनियां ॥ २ ॥

न त्वेवाहं जातुनाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

अहं जातु न आसं (इति) न, (किं तु आसं एव; त्वं (नासीः इति) न, (किंतु आसीः एव); इमे जनाधिपाः (न आसन् इति) न, (किंतु आसन् एव;) अतः परं सर्वे वयं न भविष्यामः इति न, (कि तु भविष्यामः एव.) ॥१२॥

अर्जुना सांगेन आइक । एथ आम्ही तुम्ही
देख । आणि हे भूपति अशेख । आदिकरूनी ॥३॥
नित्यता ऐसेचि असोनी । ना तरी निश्चित क्षया
जाउनी । हे भ्रांति वेगळी करूनी । दोन्ही नाहीं
॥४॥ हें उपजे आणि नाशे । तें मायावशें दिसे ।
येऱ्हवीं तत्त्वता वस्तु जे असे । ते अविनाशचि ५
जैसें पवनें तोय हालविलें । आणि तरंगाकार
जाहलें । तरी कवण कें जन्मलें । म्हणोंये तेथ ६
तेंचि वायूचें स्फुरण ठेलें । आणि उदक सहज स-
पाट जाहलें । तरी आतां काय निमालें । विचारीं पां ७

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहिनः अस्मिन् देहे यथा कौमारं यौवनं जरा तथा देहांतरप्राप्तिः (अस्ति); तत्र धीरः न मुह्यति ॥ १३ ॥

आइकें शरीर तरी एक । परी वयसाभेद
अनेक । हें प्रत्यक्षचि देख । प्रमाण तूं ॥८॥ एथ
कौमारत्व दिसे । मग तारुण्यीं तें भ्रंशे । परी
देहचि हा न नाशे । एकेकासवें ॥९॥ तेसीं चै-
तन्याच्या ठायीं । इयें शरीरांतरें होतीं जातीं पाहीं ।
ऐसें जाणे तया नाहीं । व्यामोहदुःख ॥११०॥

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४

कौंतेय, मात्रास्पर्शाः तु शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनः अनित्याः (संति). भारत, तान् तितिक्षस्व. ॥ १४ ॥

एथ नेणावया हेंचि कारण । जे इंद्रियां आधी-
नपण । तिहीं आकळिजे अंतःकरण । म्हणऊनि
भ्रमे ॥११॥ इंद्रियें विषय सेविती । तेथ हर्ष
शोकु उपजती । ते अंतर आप्लविती । संगें येणें १२
जयां विषयांच्या ठायीं । एकनिष्ठता कहीं नाहीं ।
तेथ दुःख आणि कांहीं । सुखही दिसे ॥१३॥
देखें शब्दाची व्याप्ति । निंदा आणि स्तुति । तेथ
द्वेषाद्वेष उपजती । श्रवणद्वारें ॥१४॥ मृदु आणि
कठिण । हे स्पर्शाचे दोनी गुण । जे वपूचेनि संगें
कारण । संतोषखेदां ॥१५॥ भ्यासुर आणि सुरेख ।
हें रूपाचें स्वरूप देख । जें उपजवी सुखदुःख ।
नेत्रद्वारें ॥१६॥ सुगंधु आणि दुर्गंधु । हा परि-
मळाचा भेदु । जो घ्राणसंगें विषादु । तोषु देता
॥१७॥ तैसाचि द्विविध रसु । उपजवी प्रीतित्रासु ।
म्हणूनि हा अपभ्रंशु । विषयसंगु ॥१८॥ देखें
इंद्रिया आधीन होइजे । तैं शितोष्णांतें पाविजे ।
आणि सुखदुःखीं आकळिजे । आपणपें ॥१९॥
या विषयांवांचूनि कांहीं । आणीक सर्वथा रम्य
नाहीं । ऐसा स्वभावोचि पाहीं । इंद्रियांचा ॥१२०॥
हे विषय तरी कैसे । रोहिणीचें जळ जैसें । कां
स्वप्नींचा आभासे । भद्रजाति ॥२१॥ देखें
अनित्य तियापरी । म्हणऊनि तूं अव्हेरीं । हा
सर्वथा संगु न धरीं । धनुर्धरा ॥२२॥

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

पुरुषर्षभ, यं हि समदुःखसुखं धीरं पुरुषं एते (मात्रास्पर्शाः) न व्यथयन्ति, सः अमृतत्वाय कल्पते. ॥ १५ ॥

हे विषय जयातें नाकळिती । तया सुखदुःखें
दोनी न पवती । आणि गर्भवाससंगती । नाहीं

आप घडताहेत; त्यांबद्दल तूं व्यर्थ शोक कां करतोस मला सांग पाहूं ! १०० परंतु मूर्खपणामुळें तुला हें समजत नाहीं; व ज्या गोष्टींचें चिंतन करूं नये त्या गोष्टींचें चिंतन करून उलट आणखी आम्हांलाच शहाणपणाच्या गोष्टी सांगतोस. १ हे पहा, जे विचारवंत आहेत, ते जन्म आणि मृत्यु ही भ्रांति आहे असें म्हणून दोहोंचाही शोक करीत नाहींत. २

मी पूर्वी कधीं नव्हतों, किंवा तूंही कधीं नव्हतास; किंवा हे राजेही कधीं नव्हते; किंवा आपण सर्व ह्यापुढें (ह्या देहानंतर) कधीं असणार नाहीं, असें नाहीं ! ॥ १२ ॥

अर्जुना, आणखी सांगतों, ऐक. तुम्ही, आम्ही व हे सर्व राजे जे ह्या ठिकाणीं जमले आहेत, ३ ते असेच राहतील किंवा लयाला जातील ही भ्रांति सोडून दिली म्हणजे ह्या दोन्ही गोष्टी खऱ्या नाहींत. ४ कां म्हणशील तर, उत्पत्ति किंवा नाश जे दिसतात, ते मायेच्या योगानें; एरव्हीं खरोखर आत्मा अविनाशीच आहे. ५ ज्याप्रमाणें वाऱ्यानें पाणी हालून तरंग उत्पन्न झाले, तेव्हां त्या ठिकाणीं कोण उत्पन्न झालें म्हणावें ! ६ बरें, वाऱ्याचें वाहणें नाहींसें झाल्यावर पाणी स्थिर झालें असतां, त्या ठिकाणीं कशाचा नाश झाला याचा विचार कर. ७

देही—आत्मा, ह्याचा जो हा देह, त्याला जशा बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य ह्या तीन अवस्था प्राप्त होतात, [परंतु त्या अवस्थांबरोबर हा देह जात येत नाहीं], तशीच आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते, [परंतु आत्मा नाश पावत नाहीं]; असें समजून ज्ञानी त्या देहांतरप्राप्तीबद्दल मोहांत पडत नाहींत. ॥ १३ ॥

आणखी असें पहा कीं, शरीर तर एकच असतें, पण वयपरत्वें त्यांत देखील भेद दृष्टीस पडतात, हें प्रत्यक्षच प्रमाण आहे. ८ त्याच शरिरावर बालपण आपण पाहतों; पुढें तेंच बालपण तारुण्यांत नाहींसें होतें; परंतु त्या प्रत्येकाबरोबर शरीर नाहींसें होत नाहीं. ९ त्याचप्रमाणें, असें पहा कीं, आत्म्याच्या ठिकाणीं अनंत शरीरें होतात जातात असें जाणणारास तुझ्याप्रमाणें मोहापासून दुःख होत नाहीं. ११०

अर्जुना, मात्रा म्हणजे इंद्रियें, ह्यांचे स्पर्श म्हणजे विषयांशीं संबंध हे शीत व उष्ण, आणि सुख व दुःख देणारे आहेत; ते विषयसंबंध उत्पत्तिनाशरूप आहेत म्हणून अनित्य आहेत; तर, हे भारता, ते मिथ्या समजून सहन कर. ॥ १४ ॥

इंद्रियांचे आधीन झाल्यामुळें हें मनुष्यास समजत नाहीं. इंद्रियांनीं मनुष्याचें अंतःकरण विषयांकडे ओढलें आहे. म्हणून हा भ्रम होतो. ११ इंद्रियांनीं विषय सेवन केले, म्हणजे सुखदुःखें उत्पन्न होतात; त्यामुळें अंतःकरण सुखदुःखांत गुंतून जातें. १२ ज्या शब्दादिक विषयांच्या ठिकाणीं एक स्थिति कधींच नसते, तेथें वेळेनुसार सुख किंवा दुःख दोन्हीही भासतात. १३ आतां शब्दविषयाची व्याप्ति पहा कीं, जर कानांनीं निंदा ऐकली, तर द्वेष उत्पन्न होतो; आणि स्तुति ऐकली, तर समाधान होतें. १४ आतां मऊपणा व कठीणपणा हे स्पर्श या विषयाचे दोन भेद आहेत; परंतु ते त्वचेच्या ठिकाणीं भासल्यावर सुख व दुःख उत्पन्न होतें. १५ तसेंच, भेसूर आणि सुरेख अशीं दोन लक्षणें रूपविषयाचीं आहेत, पण तीं डोळ्यांनीं पाहिल्यावर दुःख व सुख उत्पन्न होतें. १६ त्याचप्रमाणें, गंधविषयाचे सुगंध व दुर्गंध हे दोन भेद आहेत. हे घ्राणेंद्रियद्वारा संतोष व असंतोष उत्पन्न करतात. १७ तद्वतच रसाच्या दोन स्वरूपांपासून प्रीति आणि त्रास हीं उत्पन्न होतात; म्हणून, विषयसंग हाच मुख्य स्वरूपापासून भ्रष्ट करणारा आहे. १८ असें पहा कीं, जे इंद्रियाधीन होतात, त्यांना शीतोष्णांची बाधा होऊन ते आपोआपच सुखदुःखांचे आधीन होतात १९ इंद्रियांची खोडच अशी आहे कीं, या विषयांशिवाय त्यांना जगतांत रम्य असें दुसरें कांहींच वाटत नाहीं. १२० हे विषय कसे आहेत, याचा विचार केला तर, मृगजळाप्रमाणें किंवा स्वप्नांतील ऐश्वर्याप्रमाणें भासतात. २१ तसे हे विषय अनित्य आहेत, असा निश्चय कर, आणि पार्था, त्यांची यत्किंचितही संगती न धरितां तूं त्यांचा त्याग कर. २२

हे पुरुषश्रेष्ठा, ज्या, सुखदुःख समान [मिथ्या] मानणाऱ्या विवेकी पुरुषाला हे विषयसंबंध बाधा करूं शकत नाहींत, तो पुरुष मोक्षप्राप्तीस योग्य होतो. ॥ १५ ॥

जो पुरुष या विषयाच्या स्वाधीन होत नाहीं, त्याला सुख व दुःख हीं दोन्ही प्राप्त होत नाहींत; आणि गर्भवा-

तया ॥२३॥ तो नित्यरूप पार्था । वोळखावा सर्वथा । जो या इंद्रियार्थां । नागवेचि ॥२४॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

असतः भावः न विद्यते सतः अभावः न विद्यते, तत्त्वदर्शिभिः तु उभयोः अपि अनयोः अन्तः दृष्टः ॥ १६ ॥

आतां अर्जुना कांहीं एक । सांगेन मी आइक । जें विचारपर लोक । वोळखिती ॥२५॥ या उपाधिमाजीं गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत । तें तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारिती ॥२६॥ सलिलीं पय जैसें । एक होऊनि मीनलें असे । परी निवडूनि राजहंसें । वेगळें कीजे ॥२७॥ कीं अग्निमुखें किडाळ । तोडोनियां चोखाळ । निवाडिती केवळ । बुद्धिमंत ॥२८॥ ना तरी जाणिवेच्या आयणी । कारितां दधि कडसणी । मग नवनीत निर्वाणीं । दिसे जैसें ॥२९॥ कीं भूस बीज एकवट । उपणितां राहे घनवट । तेथ उडे तें फलकट । जाणों आलें ॥१३०॥ तैसें विचारितां निरसलें । तें प्रपंचु सहजें सांडवलें । मग तत्त्वता तत्त्व उरलें । ज्ञानियांसी ॥३१॥ म्हणोनी अनित्याच्या ठायीं । तयां आस्तिक्यबुद्धि नाहीं । निष्कर्षु दोहींही । देखिला असे ॥३२॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

येन इदं सर्वं ततं तत् तु अविनाशि विद्धि. अस्य अव्ययस्य विनाशं कर्तुं कश्चित् न अर्हति. ॥ १७ ॥

देखें सारासार विचारितां । भ्रांति ते पाहीं असारता । तरी सार तें स्वभावता । नित्य जाणें ॥३३॥ हा लोकत्रयाकारु । तो जयाचा विस्तारु । तेथ नाम वर्ण आकारु । चिन्ह नाहीं ॥३४॥ जो सर्वदा सर्वगतु । जन्मक्षयातीतु । तया केलियाहि घातु । कदा नोहे ॥३५॥

अंतवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत १८

अनाशिनः अप्रमेयस्य नित्यस्य शरीरिणः इमे देहाः अन्तवन्तः (विवेकिभिः) उक्ताः, तस्मात्, भारत, युध्यस्व. ॥१८॥

आणि शरीरजात आघवें । हें नाशवंत स्वभावें । म्हणोनी तुवां झुंजावें । पंडुकुमरा ३६

य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥१९॥

यः एनं (देहिनं) हन्तारं वेत्ति यः च एनं हतं मन्यते, तौ उभौ न विजानीतः, अयं न हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

तूं धरूनि देहाभिमानातें । दिठी सूनि शरीरातें । मी मारिता हे मरते । म्हणत आहासी ॥३७॥ तरी अर्जुना तूं हें नेणसी । जरी तत्त्वता विचारिसी । तरी वधिता तूं नव्हेसी । हे वध्य नव्हती ॥३८॥

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् २१

अयं कदाचित् न जायते न म्रियते वा, (अयं) भूत्वा भूयः अभविता न, अयं अजः नित्यः शाश्वतः पुराणः, शरीरे च हन्यमाने (सति) न हन्यते. ॥ २० ॥ पार्थ, यः एनं अविनाशिनं नित्यं अजं अव्ययं वेद, सः पुरुषः कथं कं घातयति कं हन्ति ? (न कंचित्कथंचिदपि घातयति हन्ति वा)२१

जैसें स्वप्नामाजि देखिजे । तें स्वप्नींचि साच आपजे । मग चेऊनियां पाहिजे । तंव कांहीं नाहीं ॥३९॥ तैसी हे जाण माया । तूं भ्रमत आहासी वायां । शस्त्रें हाणितलिया छाया । जैसी आंगीं न रुपे ॥१४०॥ कां पूर्ण कुंभ उलंडला । तेथ बिंबाकारु दिसे भ्रंशला । परी भानु नाहीं नासला । तयासवें ॥४१॥ ना तरी मठीं आकाश जैसें । मठाकृती अवतरलें असे । तो भंगलिया आपैसें । स्वरूपचि ॥४२॥ तैसें शरीराच्या लोपीं । सर्वथा नाशु नाहीं स्वरूपीं । म्हणऊनि तूं हें नारोपीं । भ्रांति बापा ॥४३॥

त्याची संगति घडत नाहीं. (जन्म प्राप्त होत नाहीं.) २३ अर्जुना, जो या विषयांच्या पाशांत सांपडत नाहीं. तोच अविनाशी आहे असें समज. २४

जें असत् म्हणजे मिथ्या, तें खरेपणास कधीं यावयाचें नाहीं; आणि जें खरें आहे, त्याचा नाश कधीं व्हावयाचा नाहीं. परंतु सत् व असत् ह्यांविषयीं हा सिद्धांत तत्त्ववेत्त्यांनीं [मात्र] जाणलेला आहे ! ॥ १६ ॥

आतां, अर्जुना, तुला आणखी एक गोष्ट मी सांगतों; ती विचारवंत लोक ओळखतात. २५ ह्या जगामध्यें सर्वव्यापक असें जें एक गूढ चैतन्य आहे, त्याचा तत्त्वज्ञ लोक सदैव स्वीकार करतात. २६ दूध व पाणी एकत्र मिळविलें असतां ज्याप्रमाणें राजहंस पक्षी तें वेगळें करतात, २७ अथवा चतुर लोक डाकलग सोनें अग्नींत घालून ताव दिल्यावर शुद्ध करतात. २८ किंवा चातुर्यानें दहीं घुसळल्यानंतर शेवटीं जसें लोणी निघालेलें दृष्टीस पडतें, २९ अथवा कोंडा आणि धान्य हीं एकत्र असून वाऱ्यावर धरून उफणल्यावर ज्याप्रमाणें धान्य खालीं राहून फोल उडून जातें, १३० त्याप्रमाणें विचाराअंतीं प्रपंच सहजच नाहींसा होतो, आणि मग ज्ञानी पुरुषांला विचार करण्याला फक्त तत्त्व अर्थात् ब्रह्मच उरतें. ३१ म्हणून, त्यांची असताचे ठिकाणीं आस्तिक्यबुद्धि नसते; कारण सत् आणि असत् या दोहोंचाही परिणाम त्यांस माहीत असतो. ३२

ज्या चैतन्यानें सर्व जगत् व्यापलें आहे, तें नाश पावणारें नव्हे असें समज. असें नाशरहित जें चैतन्य, त्याचा नाश करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं. ॥ १७ ॥

असें पहा कीं, खऱ्याखोट्यांचा विचार जर केला, तर सहजच, भ्रांति ही निस्सार आहे आणि सार हें स्वभावतःच अविनाशी आहे हें ध्यानांत धर. ३३ ज्यापासून हें त्रैलोक्य झालें आहे, त्यास नांव, रंग, रूप हीं कांहीं चिन्हें नाहींत. ३४ तो सदैव सर्वव्यापक असून जन्ममरणातीत आहे; त्याचा नाश करूं म्हटल्यास तो कधीं सुद्धां होणार नाहीं. ३५

अविनाशी, ज्याचें मान करतां येत नाहीं, आणि जो नित्य आहे, अशा आत्म्याचे जे हे देह, ते नाशवंत आहेत, असें ज्ञानी म्हणतात; म्हणून हे भारता, तूं युद्ध कर. ॥ १८ ॥

आणि, अर्जुना, शरीरमात्र स्वभावतःच नाशिवंत आहे, ह्याकरितां तूं युद्ध कर. ३६

आत्मा मारणारा आहे व आत्मा मरणारा आहे असें जे समजतात, ते दोघेही अज्ञानी आहेत; कारण, आत्मा हा कोणास मारीतही नाहीं व कोणाकडून मारलाही जात नाहीं. ॥ १९ ॥

तूं देहाचा अभिमान धरून व शरिरावर दृष्टि ठेवून मीं मारणारा आणि हे कौरव मरणारे असें म्हणत आहेस. ३७ पण, अर्जुना, त्यांतील तत्त्वार्थ तुला कळत नाहीं; जर यथार्थ विचार करशील, तर तूं मारणारा नव्हेस, व ते मरणारेही नव्हत. ३८

हा [आत्मा] कधींही उत्पन्न होत नाहीं व कधींही मरत नाहीं; हा मागें जन्म पावला असून पुनः मृत्यु पावणार, असेंही नाहीं. हा जन्मरहित, नित्य, शाश्वत व अनादि आहे; आणि शरीराचा वध झाला तरी ह्याचा वध होत नाहीं. ॥ २० ॥ पार्था, हा अविनाशी, नित्य, जन्मरहित व विकार न पावणारा असा आहे असें जो जाणतो, तो पुरुष दुसऱ्याला कसा व कोणाकडून मारवील आणि मारील ? [तर तो मारविणारही नाहीं व मारणाराही नाहीं]. ॥ २१ ॥

ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील विषय स्वप्नांतच खरे भासतात, परंतु जागृत झाल्यावर पहावें तों कांहींएक नसतें, ३९ त्याप्रमाणें हे सर्व मायिक असून तूं भ्रमांत व्यर्थ पडला आहेस. अरे, मनुष्याच्या सांवलीवर शस्त्रप्रहार केला तर तो जसा त्याच्या अंगांत रुपत नाहीं, १४० किंवा पाण्यानें भरलेलें भांडें पालथें केल्यावर त्यांतील सूर्यबिंब नाहींसें झालेलें दिसतें; परंतु त्याच्याबरोबर खरा सूर्य नाश पावत नाहीं, ४१ अथवा आकाश हें बांधलेल्या घरांत त्या घराच्या आकृतीचें दिसतें, पण तें घर मोडल्यावर ज्याप्रमाणें त्याचें मूळ स्वरूपच राहतें, ४२ त्याचप्रमाणें, शरीर नाश पावलें तरी आत्म्याचा कधींही नाश होत नाहीं; म्हणून, बाबारे ! तूं नसतीच भ्रांति घेऊन बसूं नको. ४३

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय ।
नवानि गृण्हाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

यथा नरः जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि गृण्हाति, तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि संयाति. ॥ २२ ॥

जैसें जीर्ण वस्त्र सांडिजे । मग नूतन वेढिजे । तैसें देहांतरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनाथें ॥४४॥

नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

एनं (प्रकृतं आत्मानं) शस्त्राणि न छिंदंति, एनं पावकः न दहति, एनं आपः न क्लेदयन्ति, एनं च मारुतः न शोषयति. ॥ २३ ॥ अयं अच्छेद्यः, अयं अदाह्यः, अयं अक्लेद्यः (अयं) च अशोष्यः एव (अस्ति.) अयं नित्यः सर्वगतः स्थाणुः अचलः सनातनः (अस्ति.) ॥ २४ ॥

हा अनादि नित्यसिध्दु । निरुपाधि विशुध्दु । म्हणऊनि शस्त्रादिकीं छेदु । न घडे यया ॥४५॥ हा प्रळयोदकें नाप्लवे । अग्निदाहो न संभवे । एथ महाशोषु न प्रभवे । मारुताचा ॥४६॥ अर्जुना हा नित्यु । अचळु हा शाश्वतु । सर्वत्र सदोदितु । परिपूर्णु हा ॥४७॥

अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

अयं अव्यक्तः अयं अचिन्त्यः अयं अविकार्यः उच्यते; तस्मात् एनं एवं विदित्वा (त्वं) अनुशोचितुं न अर्हसि ॥२५॥

हा तर्कांचिये दिठी । गोचर नोहे किरीटी । ध्यान याचिये भेटी । उत्कंठा वाहे ॥४८॥ हा सदा दुर्लभु मना । आपु नोहे साधना । निःसीमु हा अर्जुना । पुरुषोत्तमु ॥४९॥ हा गुणत्रया रहितु । अनादि अविकृतु । व्यक्तीसि अतीतु । सर्वरूप ॥१५०॥ अर्जुना ऐसा हा जाणावा । सकळात्मकु देखावा । मग सहजें शोकु आघवा । हरेल तुझा ॥५१॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथाऽपि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

अथ च (यदि) एनं नित्यजातं नित्यं मृतं वा मन्यसे, तथापि, महाबाहो, त्वं एवं शोचितुं न अर्हसि. ॥ २६ ॥

अथवा ऐसा नेणसी । तूं अंतवंताचि मानिसी । तऱ्ही शोचूं न पवसी । पंडुकुमरा ॥५२॥ जो आदि स्थिति अंतु । हा निरंतर असे नित्यु । जैसा प्रवाहो अनुस्यूतु । गंगाजळाचा ॥५३॥ तें आदि नाहीं खंडलें । समुद्रीं तरी असे मिनलें । आणि जातचि मध्यें उरलें । दिसे जैसें ॥५४॥ इयें तीन्ही तयापरी । सरसींच सदा अवधारीं । भूतांसि कवणीं अवसरीं । ठाकती ना ॥५५॥ म्हणोनि हें आघवें । एथ तुज नलगे शोचावें । जे स्थितीचि हे स्वभावें । अनादि ऐसी ॥५६॥ ना तरी हें अर्जुना । नयेचि तुझिया मना । जे देखोनि लोकु अधीना । जन्मक्षया ॥५७॥ तरी येथ कांहीं । तुज शोकासि कारण नाहीं । हे जन्ममृत्यु पाहीं । अपरिहर ॥५८॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

जातस्य हि मृत्युः ध्रुवः (अस्ति), मृतस्य च जन्म ध्रुवम् अस्ति ;तस्मात् अपरिहार्ये अर्थे त्वं शोचितुं न अर्हसि. २७

उपजे तें नाशे । नाशलें पुनरपि दिसे । हें घटिकायंत्र जैसें । परिभ्रमे गा ॥५९॥ ना तरी उदो अस्तु आपैसे । अखंडित होत जात जैसें । हें जन्ममरण तैसें । अनिवार जगीं ॥१६०॥ महाप्रळयअवसरें । हें त्रैलोक्यही संहरे । म्हणोनि हा न परिहरे । आदि अंतु ॥६१॥ तूं जरी हें ऐसें मानिसी । तरी खेदु कां करिसी । काय जाणतचि नेणसी । धनुर्धरा ॥६२॥ एथ आणिकही एक पार्था । तुज बहुतीं परी पहातां । दुःख करावया सर्वथा । विषो नाहीं ॥६३॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

भारत, भूतानि अव्यक्तादीनि व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनानि एव (संति). तत्र परिदेवना का ? ॥ २८ ॥

जसा पुरुष जुनीं वस्त्रें टाकून दुसरीं नवीं घेतो, तसा आत्मा जुनीं शरीरें टाकून दुसरीं नवीं धारण करितो. ॥ २२ ॥

मनुष्य ज्याप्रमाणें जुनें झालेलें वस्त्र टाकून नवें धारण करितो, त्याप्रमाणें हा चैतन्यनाथ–आत्मा एक देह टाकून दुसऱ्याचा स्वीकार करतो ४४

ह्याला [आत्म्याला] शस्त्रें तोडीत नाहींत; ह्याला अग्नि जाळीत नाहीं; ह्याला पाणी भिजवीत नाहीं; व ह्याला वारा सुकवीत नाहीं. ॥२३॥ हा छिन्न होण्याजोगा नाहीं, हा जाळतां येण्यासारखा नाहीं, हा भिजवितां येण्यासारखा नाहीं, व हा सुकवितां येण्याजोगा नाहीं; तर हा नाश न पावणारा, सर्वव्यापी, स्थिर, अचल, आणि त्रिकाल राहणारा असा आहे. ॥२४॥

हा आत्मा जन्ममरणरहित असून नित्य स्वतःसिद्ध आहे; व तो उपाधिरहित असून शुद्ध आहे; म्हणून, ह्याचा शस्त्रादिकांनीं सुद्धां घात होत नाहीं. ४५ हा प्रलयकालच्या पाण्यांत बुडत नाहीं हा अग्नीपासून जळण्याचा संभव नाहीं; तसेंच वायूचीही याला शुष्क करण्याची शक्ति नाहीं. ४६ म्हणून, अर्जुना, हा नित्य, क्रियारहित व शाश्वत असून सर्व ठिकाणीं पूर्ण भरलेला आहे. ४७

ह्याला [आत्म्याला] आकार नाहीं; चित्तानें ह्याचें चिंतन करतां येत नाहीं; व हा विकाररहित आहे; असें म्हणतात. ह्यास्तव आत्मा हा अशा प्रकारचा आहे असें समजल्यावर तुला शोक करणें योग्य नाहीं. ॥२५॥

हा तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनें दिसणारा नव्हे; ध्यानाला तर याच्या भेटीची उत्कंठा लागलेली असते; ४८ अर्जुना, हा मनास नेहमीं दुर्लभ, साधनानें प्राप्त न होणारा, अनंत व जीवमात्रांत श्रेष्ठ आहे. ४९ हा गुणत्रयापासून वेगळा, अनादि, विकाररहित, आकाराच्या पलीकडला व वस्तुमात्रांच्या स्वरूपांत व्याप्त आहे. १५० अर्जुना, अशा प्रकारें हा सर्वव्यापी आहे हें तूं जाणलेंस, म्हणजे सहज शोकरहित होशील. ५१

आतां, आत्मा नित्य उत्पन्न होतो व नित्य नाश पावतो, असें जरी तुझें मत असलें; तरी, अर्जुना, तुला त्याच्याबद्दल असा शोक करणें योग्य नाहीं. ॥२६॥

अथवा अर्जुना, असें न जाणतां हा नाशवंतच आहे असें जरी तूं मानलेंस, तरी देखील तुला शोक करण्याचें कारण नाहीं. ५२ कारण, गंगेच्या पाण्याचा ओघ ज्याप्रमाणें अखंड आहे, त्याप्रमाणें उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हीं सारखीं चाललीं आहेत. ५३ तें गंगेचें पाणी उत्पन्न होत असतें, व मध्यें प्रवाहांत वहात असून शेवटीं समुद्रास मिळतें, ५४ त्या आत्म्याला ह्या तिन्ही अवस्था नेहमीं सारख्याच आहेत. प्राणिमात्रास या तिन्ही अवस्था कोणत्याही वेळीं सोडीत नाहींत असें जाण. ५५ म्हणून तुला या सगळ्यांबद्दल शोक करण्याचें कारण नाहीं. या सर्वांचा स्वभावतःच अनादि सृष्टिक्रम चालत आलेला आहे. ५६ हें तुझ्या मनांत येत नसेल, तर प्राणिमात्र जन्ममरणाच्या आधीन आहे असें जर आहे, ५७ तर हें जन्ममरण न टळणारें आहे असें समजून तुला शोक करण्याचें कारण नाहीं. ५८

कारण, जो उत्पन्न झाला तो निश्चयेंकरून मरण पावतो, व जो मरतो तो निश्चयेंकरून पुनः जन्म पावतो; ह्यास्तव ही गोष्ट टाळतां येण्यासारखी नाहीं, म्हणून हिजबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं. ॥२७॥

जन्मास आलें तें नाश पावणार, व नाश पावलेलें पुनः जन्मास येणार हें रहाटगाडगें सारखें चालू आहे. ५९ अथवा सूर्याचे उदयास्त ज्याप्रमाणें आपोआप निरंतर होत असतात, चुकत नाहींत, त्याप्रमाणें या जगांत जन्ममरण अनिवार आहे. १६० महाप्रलयकालीं ह्या त्रैलोक्याचाही संहार होतो, म्हणूनच आदि व अंत हे अपरिहार्य आहेत, ६१ अशी जर तुझी समजूत असेल, तर, अर्जुना, खेद कां करतोस ? आणि समजून उमजून वेडांत कां शिरतोस ? ६२ पार्था, आणखीही एका बाजूनें विचार केला तर ह्या ठिकाणीं तुला दुःख करण्याचें कारण नाहीं. ६३

हे भारता, सर्व भूतें मुळीं अव्यक्त म्हणजे अस्पष्ट स्थितींत असतात; नंतर मध्यें व्यक्तभावाला येतात; व शेवटीं अव्यक्तांतच जातात. तेव्हां त्यांच्याबद्दल शोक कसला करावयाचा ? २८

जियें समस्तें इयें भूतें । जन्माआदि अमूर्तें । मग पातलीं व्यक्तीतें । जन्मलेया ॥६४॥ तियें क्षयासि जेथ जाती । तेथ निभ्रांत आनें नव्हती । देखें पूर्वस्थितीच येती । आपुलिये ॥६५॥ येर मध्यें जें प्रतिभासे । तें निद्रिता स्वप्न जैसें । तैसा आकारु हा मायावशें । सत्स्वरूपीं ॥६६॥ ना तरी पवनें स्पर्शिलें नीर । पढियासे तरंगाकार । का परापेक्षा अळंकार । व्यक्ती कनकीं ॥६७॥ तैसें सकळ हें मूर्त । जाण पां मायाकरित । जैसें आकाशीं बिंबत । अभ्रपटळ ॥६८॥ तैसें आदीचि जें नाहीं । तयालागीं तूं रुदसी कायी । तूं अवीट तें पाहीं । चैतन्य एक ॥६९॥ जयाचि आर्तीचि भोगित । विषयीं त्यजिले संत । जयालागीं विरक्त । वनवासिये ॥१७०॥ दिठी सूनि जयातें । ब्रह्मचर्यादि व्रतें । मुनीश्वर तपातें । आचरताती ॥७१॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन- ।
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ॥
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति ।
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

कश्चित् एनं आश्चर्यवत्पश्यति; तथा एव च अन्यः एनं आश्चर्यवत् वदति; अन्यः च एनं आश्चर्यवत् शृणोति; कश्चित् एनं श्रुत्वा अपि न वेद. ॥ २९ ॥

एक अंतरीं निश्चळ । जें निहाळितां केवळ । विसरले सकळ । संसारजात ॥७२॥ एकां गुणानुवादु करितां । उपरति होऊनि चित्ता । निरवधि तल्लीनता । निरंतर ॥७३॥ एक ऐकतांचि निवाले । ते देहभावीं सांडिले । एक अनुभवें पातले । तद्रूपता ॥७४॥ जैसें सरिताओघ समस्त । समुद्रामाजिं मिळत । परी माघौते न समात । परतलें नाहीं ॥७५॥ तैसिया योगीश्वरांचिया मती । मिळणींसवें एकवटती । परी जे विचारूनि पुनरावृत्ति । भजतीचिना ॥७६॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३०

भारत, सर्वस्य देहे (वर्तमानः) अयं देही नित्यं अवध्यः; तस्मात् त्वं सर्वाणि भूतानि शोचितुं न अर्हसि. ॥३०॥

जें सर्वत्र सर्वही देहीं । जया करितांही घातु नाहीं । तें विश्वात्मक तूं पाहीं । चैतन्य एक ७७ जयाचेनि स्वभावें । हें होत जात आघवें । तरी सांग काय शोचावें । एथ तुवां ॥७८॥ एऱ्हवीं तरी पार्था । तुज कां नेणों न मनें चित्ता । परी किडाळ हें शोचितां । बहुतीं परी ॥७९॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३१

स्वधर्मं च अपि अवेक्ष्य विकंपितुं न अर्हसि. क्षत्रियस्य हि धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् श्रेयः न विद्यते. ॥ ३१ ॥

तूं अझुनि कां न विचारिसी । काय हें चिंतितु आहासी । स्वधर्मु तो विसरलासी । तरावें जेणें ॥१८०॥ या कौरवां भलतें जाहलें । अथवा तुजाचि कांहीं पातलें । कीं युगचि हें बुडालें । जऱ्ही एथ ॥८१॥ तरी स्वधर्मु एक आहे । तो सर्वथा त्याज्य नोहे । मग तरिजेल काय पाहें । कृपाळूपणें ॥८२॥ अर्जुना तुझें चित्त । जऱ्ही जाहलें द्रवीभूत । तऱ्ही हें अनुचित । संग्रामसमयीं ८३ अगा गोक्षीर जरी जाहलें । तरी पथ्यासि नाहीं म्हणितलें । ऐसेनिहि विष होय सुदलें । नवज्वरीं देतां ॥८४॥ तैसें आनीं आन करितां । नाशु होईल हिता । म्हणऊनि तूं आतां । सावधु होईं ॥८५॥ वायांचि व्याकुळ कायी । आपुला निजधर्मु पाहीं । जो आचरितां बाधु नाहीं । कवणें काळीं ॥८६॥ जैसें मार्गेंचि चालतां । अपावो न पवे सर्वथा । कां दीपाधारें वर्ततां । नाडळिजे ॥८७॥ तयापरी पार्था । स्वधर्मे राहाटतां । स-

हे सर्व प्राणी उत्पत्तीपूर्वी निराकार असून, जन्मधारण केल्यावर आकाराला आले. ६४ ते जेथें लय पावतात, तेथेंही ते निःसंशय दुसऱ्या स्थितीत जात नाहींत, तर आपल्या पूर्वस्थितीला म्हणजे अव्यक्ताला प्राप्त होतात. ६५ निजलेल्या मनुष्याला ज्याप्रमाणें स्वप्न दिसतें, त्याप्रमाणें, जन्म व मृत्यु या दोन अवस्थांमध्यें दिसणारे आकार मायेच्या योगानें ब्रह्मस्वरूपावर भासतात. ६६ किंवा उदकाला वाऱ्यानें स्पर्श केल्यावर त्याच्यावर जशा लाटा दिसतात, किंवा दुसऱ्याच्या इच्छेनें सुवर्णाच्या ठिकाणीं अलंकार होतो, ६७ त्याप्रमाणें, सर्व प्राणी मायेनें उत्पन्न झालेले आहेत असें समज. ज्याप्रमाणें आकाशांत ढग उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें जें मुळांतच नाहीं, त्याजबद्दल तूं कां रडतोस? तर अक्षय्य असें जें ब्रह्म त्याजकडे लक्ष दे. ६८।६९ साधूंना त्या ब्रह्माची आवड उत्पन्न झाल्यावर त्यांना विषय सोडून जातात, आणि त्या ब्रह्माकरितां ते वनवासी किंवा वैराग्यसंपन्न होतात; १७० आणि त्यावर दृष्टि ठेवून मननशील पुरुष ब्रह्मचर्यादि व्रतें व तपें आचरतात. ७१

कोणी आत्मस्वरूपाला आश्चर्य म्हणून पाहतो, कोणी आश्चर्य म्हणून त्याचें वर्णन करितो, कोणी आश्चर्य म्हणून ऐकतो, आणि कोणी त्याचे गुणानुवाद ऐकूनही त्याला जाणत नाहीं! ॥२९॥

त्या शुद्ध ब्रह्माकडे एकाग्र अंतःकरणानें पाहतां पाहतां कित्येकजण अंतर्यामीं निश्चल होऊन सर्व संसार विसरतात, ७२ कित्येक त्याचे गुणानुवाद गातांना चित्तास उपरति उत्पन्न होऊन शेवटीं त्याच्या ठिकाणीं सर्वदा निमग्न होतात, ७३ कोणी त्याचें स्वरूप ऐकूनच शांत होऊन देहाभिमानापासून निवृत्त होतात, आणि कोणी अनुभवानें तद्रूप होतात. ७४ ज्याप्रमाणें नद्यांचे सर्व ओघ समुद्रास मिळतात–परंतु समुद्रांत जागा नाहीं म्हणून मागें परतले नाहींत, ७५ त्याप्रमाणें ह्या थोर योग्यांच्या बुद्धि ब्रह्मसाक्षात्काराबरोबर तद्रूप होऊन जातात;–परंतु अशा रीतीनें विचार करून तद्रूप झालेले पुरुष पुन्हां संसाराला येत नाहीत. ७६

अर्जुना, सर्व देहांत विद्यमान असणारा देही जो हा आत्मा, तो कधींही वध पावत नाहीं; म्हणून सर्व भूतांच्याबद्दल शोक करणें तुला योग्य नाहीं. ॥३०॥

अर्जुना, सर्वत्र, सर्वांतर्यामीं व्यापलेलें व ज्याचा घात करूं गेलें असतां होत नाहीं असें एक चैतन्यच असून तें जगद्रूप आहे हें लक्षांत ठेव; ७७ ज्या चैतन्याच्या ठिकाणीं सहजरीत्या जर सर्व गोष्टींची घडामोड होते, तर मग तूंच सांग कीं, कशाबद्दल शोक कां करावा? ७८ पार्था, हें साहजिक तुझ्या तरी मनास कां येऊं नये, हें मला समजत नाहीं; परंतु एकंदरींत हा शोक करणें तुला निंद्य आहे. ७९

आणखी, स्वधर्माच्या दृष्टीनेंही त्वां कंपित होणें योग्य नाहीं; कारण, धर्मयुद्ध प्राप्त झालें असतां त्याहून क्षत्रियांना दुसरें कांहींही कल्याणकारक नाहीं. ॥३१॥

अरे, अजून तरी तूं कां विचार करीत नाहींस? हें काय तूं घेऊन बसला आहेस? ज्या स्वधर्मानें मनुष्य तरतो, त्याला तर तूं अगदीं विसरलास! १८० असें समज कीं, ह्या ठिकाणीं या कौरवांचें भलतेंच कांहीं झालें, किंवा तुझें कांहीं कमजास्त झालें, अथवा सगळें जग नाहींसें झालें, ८१ तरी स्वधर्म म्हणून जो आहे, तो कदापि त्याज्य नाहीं; त्याचा त्याग केल्यावर, तुझ्या मनांत जी दया उत्पन्न झाली आहे, तिच्यापासून तूं तरला जाशील काय? ८२ अर्जुना, ह्या ठिकाणीं तुझें चित्तांत जरी दया उत्पन्न झाली आहे, तरी ती ह्या युद्धप्रसंगीं अयोग्य आहे. ८३ अरे, असें पहा कीं, गाईचें दूध उत्तम आहे, तरी तें पथ्याला सांगितलें नाहीं, असें असूनही जर तें नवज्वराच्या मनुष्यास दिलें, तर विषवत् होतें; ८४ त्याचप्रमाणें, भलत्यानें भलतेंच म्हणजे ब्राह्मणानें क्षत्रियादिकांच्या कर्माचें किंवा क्षत्रियादिकांनीं ब्राह्मणादिकांच्या कर्माचें आचरण केलें, तर त्याच्या हिताचा नाश होतो; म्हणून तूं आतां सावध हो, ८५ व्यर्थ शोकाकुल होऊं नको; आणि ज्याचें आचरण केलें असतां कोणतेंही काळीं दोष घडत नाहीं, त्या आपल्या क्षत्रियधर्माकडे लक्ष दे. ८६ ज्याप्रमाणें योग्य मार्गानें चाललें म्हणजे कधींही अपाय घडत नाहीं, किंवा दिव्याच्या उजेडानें चाललें असतां ठेंच लागत नाहीं, ८७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जो

कळ कामपूर्णता । सहजें होय ॥८८॥ म्हणोनि यालागीं पाहीं । तुम्हां क्षत्रियां आणीक कांहीं । संग्रामावांचूनि नाहीं । उचित जाणें ॥८९॥ निष्कपटा होआवें । उसिणा घाई झुंझावें । हें असो काय सांगावें । प्रत्यक्षावरी ॥१९०॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

पार्थ, अपावृतं स्वर्गद्वारं (इव) यदृच्छया उपपन्नं ईदृशं युद्धं सुखिनः क्षत्रियाः लभंते. ॥ ३२ ॥

अर्जुना झुंज देखे आतांचें । हें हो कां जें दैव तुमचें । कीं निधान सकळ धर्माचें । प्रगटलें असे ॥९१॥ हा संग्रामु काय म्हणिपे । कीं स्वर्गुचि येणें रूपें । मूर्त कां प्रतापें । उदो केला ॥९२॥ ना तरी गुणाचेनि पतिकरें । आर्तीचेनि पडिभरें । हे कीर्तीचि स्वयंवरें । आली तुज ॥९३॥ क्षत्रियें बहुत पुण्य कीजे । तैं झुंज ऐसें लाहिजे । जैसें मार्गें जातां आडळिजे । चिंतामणि ॥९४॥ ना तरी जांभया पसरे मुख । तेथ अवचटें पडे पीयूख । तैसा संग्रामु हा देख । पातला असे ॥९५॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३

अथ त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि चेत् ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं अवाप्स्यसि. ॥ ३३ ॥

आतां हा ऐसा अव्हेरिजे । मग नाथिलें शोचूं बैसिजे । तरी आपण आहाणा होइजे । आपणपेयां ॥९६॥ पूर्वजांचें जोडलें । आपणचि होय धाडिलें । जरी आजि शस्त्र सांडिलें । रणीं इयें ॥९७॥ असती कीर्ति जाईल । जगचि अभिशापु देईल । आणि गिंवसित पावतील । महादोष ॥९८॥ जैसी भ्रतारेंहीन वनिता । उपहती पावे सर्वथा । तैसी दशा जीविता । स्वधर्मेंवीण ॥९९॥ ना तरी रणीं शव सांडिजे । तें चौमेरीं गिधीं विदारिजे । तैसें स्वधर्महीना अभिभविजे । महादोषीं ॥२००॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

अपि च भूतानि ते अव्ययां अकीर्तिं कथयिष्यंति, संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते. ॥ ३४ ॥

म्हणोनि स्वधर्मु हा सांडसील । तरी पापा वरपडा होसील । आणि अपेश तें न वचेल । कल्पांतवरी ॥१॥ जाणतेनि तंवचि जियावें । जंव अपकीर्ति आंगा न पवे । आणि सांग पां केविं निगावें । एथोनियां ॥२॥ तूं निर्मत्सर सदयता । येथूनि निघसील कीर माघौता । परी ते गती समस्तां । न मनेल ययां ॥३॥ हे चहूंकडूनि वेढितील । बाणवरी घेतील । तेथ पार्था न सुटिजेल । कृपाळूपणें ॥४॥ ऐसेनिहि प्राणसंकटें । जरी विपायें पां निघणें घटे । तरी तें जियालें वोखटें । मरणाहुनी ॥५॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

महारथाः त्वां भयात् रणात् उपरतं मंस्यन्ते येषां च त्वं बहुमतः भूत्वा लाघवं यास्यसि. ॥ ३५ ॥

तूं आणिकही एक न विचारिसी । एथ संभ्रमें झुंजों आलासी । आणि सकणवपणें निघालासी । मागुता जरी ॥६॥ तरी तुझें तें अर्जुना । या वैरियां दुर्जनां । कां प्रत्यया येईल मना । सांगें मज ॥७॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ।
निंदन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ३६

तव सामर्थ्यं निन्दन्तः तव अहिताः बहून् अवाच्यवादान् वदिष्यंति; ततः दुःखतरं नु किम् ? ॥ ३६ ॥

हे म्हणती गेला रे गेला । अर्जुन आम्हां बिहाला । हा सांगें बोलु उरला । निका कायी ॥८॥ लोक सायासें करूनि बहुतें । कां वेंचिती आपुलीं जीवितें । परी वाढविती कीर्तीतें । धनु-

स्वधर्मानें वागतो, त्याच्या सर्व कामना सहज पूर्ण होतात. ८८ ह्याकरितां, तुम्हां क्षत्रियांना संग्रामावांचून दुसरें कांहीं योग्य नाहीं. ८९ मनांत कपट न धरतां समोरासमोर उभें राहून एकमेकांवर प्रहार करून युद्ध करावें हें प्रत्यक्ष तुला माहीत आहेच; आणखी आम्हीं काय सांगावें? १९०

पार्था, सहजरीत्या प्राप्त झालेला हा युद्धप्रसंग म्हणजे स्वर्गाचें उघडलेलें द्वारच होय! असलें युद्ध भाग्यशाली क्षत्रियांनाच प्राप्त होतें. ॥ ३२ ॥

अर्जुना, हें युद्ध म्हणजे तुमचें पूर्वजन्मांचें भाग्यच समजा! अथवा सर्व धर्मांचा ठेवाच प्रकट झाला असें म्हणा! ९१ अरे, याला काय युद्ध म्हणावें कीं, तुमच्या प्रतापानें मूर्तिमंत स्वर्गच उदयाला आला आहे कीं काय? ९२ किंवा तुझ्या गुणांचा लौकिक ऐकून तुजवर अतिशय आसक्त झाल्यामुळें कीर्तिरूप स्त्रीच तुला वरण्यास आली आहे कीं काय असें वाटतें. ९३ अरे! असल्या प्रकारचें युद्ध क्षत्रियाला सहज प्राप्त होणारें नव्हे, कारण–क्षत्रियानें पुष्कळ पुण्य करावें, तेव्हां त्याला हा असला युद्धप्रसंग प्राप्त होतो. परंतु, ज्याप्रमाणें एकाद्याला मार्गानें जातांना इच्छित फल देणारा चिंतामणि सांपडावा, ९४ किंवा जांभईनें तोंड पसरल्यावर अकस्मात् त्यांत अमृत पडावें, त्याप्रमाणें हा युद्धप्रसंग तुम्हांला प्राप्त झाला आहे! ९५

असें असतां, जर तूं ह्या धर्मयुद्धाचा त्याग करशील, तर इहलोकींची कीर्ति व परलोकाला साधन जो स्वधर्म तो नाहींसा होऊन पापाची जोड करशील. ॥ ३३ ॥

आतां, असला हा संग्राम टाकून भलत्या गोष्टीचा शोक करीत बसलास, तर आपली आपणच हानि करून घेतल्यासारखें होईल. ९६ ह्या रणाचे ठिकाणीं जर तूं आज शस्त्र टाकून दिलेंस, तर पूर्वजांनीं जोडून ठेविलेली कीर्ति घालविलीस असें होईल; ९७ इतकेंच नव्हे, तर तुझ्या असलेल्या कीर्तीचाही नाश होईल, व सर्व जग तुझी निंदा करील; आणि मग तुझ्या ठिकाणीं वास्तव्य करण्याकरितां महादोष तुला शोधीत येतील. ९८ ज्याप्रमाणें पतिविरहित स्त्री सर्वथा तिरस्करणीय होते, त्याप्रमाणेंच स्वधर्मत्याग करणाराची अवस्था होते; ९९ अथवा रणांत प्रेत पडलें म्हणजे ज्याप्रमाणें चोहोंकडून त्याला गिधाडें फाडतात, त्याप्रमाणें स्वधर्महीन मनुष्याला महादोष व्यापून नाश करितात. २००

आणखी, सर्व लोक निरंतर तुझी अपकीर्ति वर्णन करतील. संभावित पुरुषाला अपकीर्ति ही मरणापेक्षांही अधिक दुःखकर आहे. ३४

ह्याकरितां जर तूं प्रस्तुत प्राप्त झालेल्या क्षत्रियधर्माचा त्याग करशील, तर तुला पाप लागेल; आणि कल्पांतापर्यंतही अपयशाचा डाग नाहींसा होणार नाहीं. १ जोपर्यंत अपकीर्ति झाली नाहीं, तोंपर्यंतच झाल्यानें जगावें; असें असतां तूंच सांग कीं, आतां एथून कसे परत जावें? २ सदय अंतःकरणानें व मत्सररहित असा तूं माघारा फिरशील खरा, परंतु ह्या सर्वांना कांहीं ती गोष्ट पटणार नाहीं. ३ हे कौरव तुला चोहींकडून वेढतील, व तुजवर बाणांचा मारा करतील; पार्था, मग त्या प्रसंगीं ह्या तुझ्या कनवाळूपणानें कांहीं तुझी सुटका होणार नाहीं. ४ इतकेंही करून जर कदाचित् मोठ्या कष्टानें एथून तुझी सुटका झाली, तरी तें वांचणें मरणापेक्षांही वाईट आहे. ५

[हे सर्व] महारथी तूं भयानें रणांतून पळून गेलास असें मानतील; आणि मग, तूं ह्या सर्वांना जो बहुमान्य आहेस, त्या तुला कमीपणा येईल!

आणखी एक गोष्टीचा तूं विचार केला नाहींस; तूं ह्या ठिकाणीं मोठ्या थाटानें युद्धास आला असून जर दयार्द्र होऊन माघारा जाण्यास निघालास, ६ तर, अर्जुना, तूंच सांग कीं, तुझें तें दयाळूपण हे तुझे दुर्जन वैरी कौरव ह्यांना खरें वाटेल का? ७

तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करून तुझे शत्रु न बोलावीं अशीं पुष्कळ दुर्भाषणें तुझ्यासंबंधानें बोलतील, ह्यापेक्षां अधिक दुःखकारक तें काय आहे? ॥ ३६ ॥

हे म्हणतील, "गेला रे गेला! अर्जुन आम्हांस भिऊन पळून गेला!" अरे, असा हा दोष तुझ्यावर राहिलेला चांगला का! ८ धनुर्धरा, पाहिजे तितके सायास करून, किंवा प्रसंगीं प्राणही खर्ची घालून लोक ज्या कीर्तीचें सं-

धरा ॥९॥ ते तुज अनायासें । अनकळित जोडिली असे । हें अद्वितीय जैसें । गगन आहे ॥२१०॥ तैसी कीर्ति निःसीम । तुझ्या ठायीं निरुपम । तुझे गुण उत्तम । तिहीं लोकीं ॥११॥ दिगंतींचे भूपति । भाट होऊनि वाखाणिती । जे ऐकिलिया दचकिती । कृतांतादिक ॥१२॥ ऐसी महिमा घनवट । गंगा तैसी चोखट । जया देखीं जगीं सुभट । वांट जाहली ॥१३॥ तें पौरुष तुझें अद्भुत । आइकोनियां हे समस्त । जाहले आथि विरक्त । जीवितेंसी ॥१४॥ जैसा सिंहाचिया हांका । युगांतु होय मदमुखा । तैसा कौरवां अशेखां । धाकु तुझा ॥१५॥ जैसे पर्वत वज्रातें । ना तरी सर्प गरुडातें । तैसे अर्जुना हे तूंतें । मानिती सदा ॥१६॥ तें अगाधपण जाईल । मग हीणावो अंगा येईल । जरी मागुता निघसील । न झुंजतचि ॥१७॥ आणि हे पळतां पळों नेदिती । धरूनि अवकळा करिती । न गणित कुटी बोलती । आइकतां तुज ॥१८॥ मग ते वेळीं हियें फुटावें । आतां लाठेपणें कां न झुंजावें । हे जिंतलें तरी भोगावें । महीतळ ॥१९॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं ।
जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय ।
युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

हतः स्वर्गं प्राप्स्यसि वा जित्वा महीम् भोक्ष्यसे वा; तस्मात् कौंतेय, युद्धाय कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ. ॥ ३७ ॥

ना तरी रणीं एथ । झुंजतां वेंचलें जीवित । तरी स्वर्गसुख अनकळित । पावसील ॥२२०॥ म्हणोनि ये गोठी । विचारु न करीं किरीटी । आतां धनुष्य घेऊनि उठीं । झुंझ वेगीं ॥२१॥ देखें स्वधर्मु हा आचरतां । दोषु नाशे असतां । तुज भ्रांति हे कवण चित्ता । पातकाची ॥२२॥ सांगें प्लवेंचि काय बुडिजे । कां मार्गीं जातां आडळिजे । परी विपायें चालों नेणिजे । तरी तेंही घडे ॥२३॥ अमृतें तरीचि मरिजे । जरी विखेंसीं सेविजे । तैसा स्वधर्मीं दोषु पाविजे । हेतुकपणें ॥२४॥ म्हणोनियां पार्था । हेतु सांडूनि सर्वथा । तुज क्षात्रवृत्ति झुंजतां । पाप नाहीं ॥ २५ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

सुखदुःखे, लाभालाभौ, जयाजयौ समे कृत्वा ततः युद्धाय युज्यस्व, एवं पापं न अवाप्स्यसि. ॥ ३८ ॥

सुखीं संतोषा न यावें । दुःखीं विषादा न भजावें । आणि लाभालाभ न धरावे । मनामाजीं ॥२६॥ एथ विजयपण होईल । कीं सर्वथा देह जाईल । हें आधींचि कांहीं पुढील । चिंतावेना ॥२७॥ आपणयां उचिता । स्वधर्में राहाटतां । जें पावे तें निवांता । साहोनि जावें ॥२८॥ ऐसेया मनें होआवें । तरी दोषु न घडे स्वभावें । म्हणोनि आतां झुंजावें । निभ्रांत तुवां ॥२९॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ३९.

पार्थ, एषा ते सांख्ये बुद्धिः अभिहिता, योगे तु इमां शृणु, यया बुद्ध्या युक्तः (त्वं) कर्मबंधं प्रहास्यसि. ॥३९॥

हे सांख्यस्थिति मुकुलित । सांगितली तुज येथ । आतां बुद्धियोगु निश्चित । अवधारीं पां ॥२३०॥ जया बुद्धियुक्ता । जाहलिया पार्था । कर्मबंधु सर्वथा । बाधूं न पवे ॥३१॥ जैसें वज्रकवच लेइजे । मग शस्त्रांचा वर्षावो साहिजे । परी जैतेंसीं उरिजे । अचुंबित ॥३२॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४०

इह अभिक्रमनाशः न अस्ति, प्रत्यवायः न विद्यते. अस्य धर्मस्य स्वल्पं अपि (अनुष्ठानं) महतः भयात् त्रायते. ॥४०॥

तैसें ऐहिक तरी न नशे । आणि मोक्षु तो उरला असे । जेथ पूर्वानुक्रमु दिसे । चोखाळत ३३

पादन करितात, ९ तो गगनाप्रमाणें अनुपमेय व निष्प्रतिबंध कीर्ति संपादण्याचा प्रसंग अनायासानें तुला आला आहे. २१० तुझी कीर्ति अमर्याद असून तुझे गुणही उपमारहित आहेत, अशी तिन्ही लोकांत ख्याति आहे. ११ देशांतरींचे राजेरजवाडे स्तुतिपाठक होऊन तुझी कीर्ति गातात, ती ऐकून यमादिक देखील तुला भितात ! १२ त्या कीर्तीचा महिमा गंगेच्या पाण्याप्रमाणें निर्मल व गहन आहे, आणि तो ऐकून जगांतील मोठमोठ्या योद्ध्यांना कीर्ती संपादन करण्याचा मार्ग झाला आहे. १३ असा तुझ्या अद्भुत शौर्याचा महिमा ऐकून हे सर्व कौरव आपल्या प्राणांवर उदार झाले आहेत. १४ ज्याप्रमाणें सिंहाची गर्जना ऐकल्यावरोबर उन्मत्त हत्तीलाही प्रळयकाळच ओढवला असें वाटतें,त्याप्रमाणें ह्या सर्व कौरवांस तुझा धाक वाटतो. १५ ज्याप्रमाणें पर्वत वज्राला किंवा सर्प गरुडाला मानतात, त्याप्रमाणें हे कौरव तुला नेहमीं मानतात. १६ तेव्हां आतां युद्ध न करितां जर माघारा फिरशील, तर ही तुझी थोरवी नाहींशी होऊन तुला हीनत्व प्राप्त होईल.१७ बरें, पळून जाऊं म्हणशील, तर हे तुला जाऊं देणार नाहींत; तुला धरून आणून तुझी फजिती करतील, आणि तुझ्या तोंडावर तुझी अतिशय निंदा करतील. १८ ते मर्मभेदक शब्द ऐकून मग अंतःकरण विदीर्ण होण्यापेक्षां आतां शौर्यानें कां युद्ध करूं नये ? जर त्यांना तूं जिंकलेस तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील. १९

युद्धांत मरण पावलास तर स्वर्गप्राप्ति होईल, अथवा युद्धांत जय पावलास तर पृथ्वीचें राज्य भोगशील; म्हणून, अर्जुना, युद्धाविषयीं निश्चय करून ऊठ. ॥ ३७ ॥

अथवा ह्या रणामध्यें युद्ध करतानां तूं मेलास, तर सहज स्वर्गसुख भोगशील; २२० ह्मणून, अर्जुना, ह्याबद्दल आतां विचार करीत बसूं नको; तर ऊठ आणि हातांत धनुष्य घेऊन लवकर युद्धास आरंभ कर. २१ हें पहा–स्वधर्माचें आचरण केलें तर असलेले दोष नाश पावतात, असें असून त्याच्यापासून पातक लागेल हा भ्रम तुझ्या मनांत कोठून उत्पन्न झाला ? २२ तूंच सांग, कीं नावेंत बसणारा कधीं बुडेल का ? त्याचप्रमाणें चांगल्या रस्त्यानें जाणारा कधीं ठेंच लागून पडेल का ? परंतु ज्याला चालतां येत नाहीं, तो मात्र कदाचित् ठेंच लागून पडण्याचा संभव आहे. २३ दूध प्याल्यानें मरण येणार नाहीं; परंतु तें विषाबरोबर सेवन केल्यास तो सेवन करणारा मरेल; त्याचप्रमाणें, फलाच्या आशेनें स्वधर्माचें आचरण केल्यास मात्र दोष लागतील. २४ म्हणून, अर्जुना, निष्काम होऊन क्षत्रियधर्मानें युद्ध कर, म्हणजे पातकाचा लेशही तुला लागणार नाहीं. २५

सुख व दुःख, लाभ व हानि, जय व अपजय हीं सारखीं मानून मग युद्धास तयार हो: म्हणजे तुला पाप कधींही लागणार नाहीं. ॥ ३८ ॥

सुख प्राप्त झालें असतां संतोष मानूं नये, दुःख प्राप्त झालें असतां खेद मानूं नये, आणि मनांत लाभालाभ धरूं नये. २६ ह्या समरांगणीं आपल्यास जय मिळेल किंवा आपण मरूं ह्या पुढील गोष्टींचा अगोदरच विचार करीत बसूं नये. २७ आपण स्वधर्मानें वागत असतांना जें बरें वाईट प्राप्त होईल, तें निमूटपणानें सहन करावें. २८ अशा रीतीनें मनाचा निश्चय केला, म्हणजे सहजच दोष घडत नाहींत;ह्मणून तूं निश्चयानें आतां युद्धास आरंभ कर.२९

पार्था, आतांपर्यंत तुला सांख्यबुद्धि [परमार्थशास्त्रांतील ज्ञान] सांगितली. आतां, कर्मयोगाविषयींची जी बुद्धि–जिच्या योगानें कर्मबंध नाहींसा होतो–ती ऐक. ॥३९॥

एथपर्यंत हा ज्ञानयोग तुला संक्षिप्तपणें सांगितला, आतां बुद्धियोग (कर्मांशीं ज्ञानाचा संबंध-कर्मयोग) सांगतों ऐक. २३० अर्जुना, पुरुष बुद्धियोगाला प्राप्त झाला असतां त्याला कर्मबंधाची मुळींच बाधा होत नाही. ३१ ज्याप्रमाणें अंगांत वज्रकवच घातलें म्हणजे शस्त्रांची वृष्टि सहन करून विजय खात्रीनें मिळतो. ३२

ह्या कर्मयोगांत आरंभिलेलें कर्म मध्येंच बंद पडलें असतां घडलेलें कर्म नाश पावत नाहीं, व त्याला अडचण किंवा संकट येत नाहीं; आणि या धर्माच्या थोडक्या देखील अनुष्ठानानें मोठ्या भयापासून रक्षण होतें. ॥४०॥

त्याप्रमाणें इहलोकचें सुख नाहींसें न होतां मोक्ष अंतरत नाहीं. ज्या कर्मयोगांत पूर्वी झालेलें कर्म पुढें खंड पडला तरी नासत नाहीं. ३३ कर्मांच्या आधारानें वागणूक ठेवावी,

कर्माधारें राहाटिजे । परी कर्मफळ न निरीक्षिजे । जैसा मंत्रज्ञु न बंधिजे । भूतबाधा ॥२४॥ तिया- परी जे सुबुद्धि । आपुलालिया निरवधि । हा असतांचि उपाधि । आकळूं न सके ॥२५ जेथ न संचरे पुण्यपाप । जें सूक्ष्म अति निष्कंप । गुणत्रयादि लेप । न लगती जेथ ॥२६॥ अर्जुना ते पुण्यवशें । जरी अल्पचि हृदयीं बुद्धि प्रकाशे । तरी अशेषही नाशे । संसारभय ॥२७॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखाह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

कुरुनंदन, इह व्यवसायात्मिका बुद्धिः एका एव, अव्यवसायिनां हि बुद्धयः बहुशाखाः अनन्ताः च (सन्ति).॥४१॥

जैसी दीपकळिका धाकुटी । परी बहु तेजातें प्रगटी । तैसी सद्बुद्धि हे थेकुटी । म्हणों नये ॥२८॥ पार्था बहुतीं परीं । हे अपेक्षिजे विचार- शूरीं । जे दुर्लभ चराचरीं । सद्वासना ॥२९॥ आणिकासारिखा बहुवसु । जैसा न जोडे परिसु । कां अमृताचा लेशु । दैवगुणें ॥२४०॥ तैसी दु- र्लभ जे सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधि । जैसा गंगेसी उदधि । निरंतर ॥४१॥ तैसें ईश्वरा- वांचुनि कांहीं । जिये आणीक लाणी नाहीं । ते एकचि बुद्धि पाहीं । अर्जुना जगीं ॥४२॥ येर ते दुर्मती । जे बहुधा असे विकरती । तेथ निरंतर रमती । अविवेकिये ॥४३॥ म्हणोनि तयां पार्था । स्वर्ग संसार नरकावस्था । आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाहीं ॥४४॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४

पार्थ, वेदवादरताः अन्यत् न अस्ति इति वादिनः अविपश्चितः कामात्मानः स्वर्गपराः भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां जन्मकर्मफलप्रदां यां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति तया अपहृतचेतसां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां समाधौ व्यवसायात्मिका बुद्धिः न विधीयते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

वेदाधारें बोलती । केवळ कर्म प्रतिष्ठिती । परी कर्मफळीं आसक्ती । धरूनियां ॥४५॥ म्हणती संसारीं जन्मिजे । यज्ञादिक कर्म कीजे । मग स्वर्ग- सुख भोगिजे । मनोहर ॥४६॥ एथ हेंवांचूनि कांहीं । आणिक सर्वथा सुखचि नाहीं । ऐसें अ- र्जुना बोलती पाहीं । दुर्बुद्धि ते ॥४७॥ देखें कामनाअभिभूत । होऊनि कर्मे आचरत । ते केवळ भोगीं चित्त । देऊनियां ॥४८॥ क्रियाविशेषें बहु- तें । न लोपिती विधीतें । निपुण होऊनि धर्मातें । अनुष्ठिती ॥४९॥ परी एकचि कुडें करिती । जे स्वर्गकामु मनीं धरिती । यज्ञपुरुषा चुकती । भोक्ता जो ॥२५०॥ जैसा कर्पूराचा राशि कीजे । मग अग्नि लाऊनि दीजे । कां मिष्टान्नीं संचरविजे । काळकूट ॥५१॥ दैवें अमृतकुंभ जोडला । तो पायें हाणोनि उलंडिला । तैसा नासिती धर्मु निप- जला । हेतुकपणें ॥५२॥ सायासें पुण्य अर्चिजे । मग संसारु कां अपेक्षिजे । परी नेणती ते काय कीजे । अप्राप्त देखें ॥५३॥ जैसी रांधवणी रस- सोय निकी । करूनियां मोलें विकी । तैसा भोगा- साठीं अविवेकी । धाडिती धर्मु ॥५४॥ म्हणोनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा । तयां वेदवाद- रतां । मनीं वसे ॥५५॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५

अर्जुन, वेदाः त्रैगुण्यविषयाः (सन्ति). (त्वं) निस्त्रैगुण्यः निर्द्वंद्वः नित्यसत्त्वस्थः निर्योगक्षेमः आत्मवान् भव. ॥ ४५ ॥

परंतु त्या कर्मापासून होणाऱ्या फलाची इच्छा धरूं नये; जसा पंचाक्षरी भूतापासून बाधा पावत नाहीं, ३४ त्याप्रमाणें, [कर्मफलाच्या ठिकाणीं आसक्ति न ठेवितां निरभिमान-बुद्धीनें कर्म करण्याची] सद्बुद्धी ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला जन्ममरणाचा उपाधि बाधा करीत नाहीं. ३५ ज्या बुद्धीला पापपुण्याची बाधा होत नाहीं; जी अतिशय सूक्ष्म असून निश्चल आहे; आणि सत्त्व, रज, व तम हे तिन्ही गुण जिच्यांत प्रवेश करीत नाहींत; ३६ अर्जुना, अशी जी सुबुद्धि, ती पुण्याईनें थोडीशी जरी एकाद्याला प्राप्त झाली तरी ती सर्व संसारभयाचा नाश करिते ३७

अर्जुना, ह्या कर्मयोगामध्यें निश्चयात्मक बुद्धि एकच आहे, आणि अनिश्चित पुरुषांच्या बुद्धि अनेक भेदांनीं युक्त व अनंत असतात. ॥४१॥

ज्याप्रमाणें दिव्याची ज्योत लहान असूनही तिचा प्रकाश मोठा पडतो, त्याप्रमाणे, सद्बुद्धि अल्प जरी असली, तरी तिला लहान समजूं नये. ३८ अर्जुना, जे ज्ञानी आहेत ते बहुतकरून हिची इच्छा करतात. परंतु ती सद्बुद्धि जगतांत फार दुर्लभ आहे. ३९ ज्याप्रमाणें इतर दगडांसारखे परीस कांहीं पुष्कळ सांपडत नाहींत, अथवा लेशमात्र अमृत प्राप्त होण्यास देखील दैवयोगच लागतो, २४० त्याप्रमाणें, परमेश्वरप्राप्तींतच जिचें पर्यवसान होतें अशी ही सद्बुद्धि फार दुर्लभ आहे. ज्याप्रमाणें गंगेचें पर्यवसान निरंतर समुद्रच आहे. ४१ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जिला ईश्वरप्राप्तीवांचून दुसरी कांहीं प्राप्ति नाहीं, अशी जगतामध्यें एकच बुद्धि आहे. ४२ इजशिवाय इतर बुद्धि त्या दुर्बुद्धि होत; त्यांचे ठिकाणीं विकार उत्पन्न होतात व तेथें अविचारी लोक नेहमीं रमतात. ४३ म्हणून, अर्जुना, त्या लोकांना स्वर्ग, संसार आणि नरकावस्था प्राप्त होते; परंतु आत्मसुख कधीं माहीतच नाहीं. ४४

अर्जुना, वेदाच्या नुसत्या अर्थवादांतच रत झालेले व कर्मावांचून दुसरें कांहीं नाहीं असें म्हणणारे अविचारी लोक, व त्याप्रमाणेंच विषयभोगांविषयीं तत्पर व स्वर्गप्राप्तीचा हेतु धरणारे लोक, भोग व ऐश्वर्य हीं मिळण्यासाठीं अनेक प्रकारच्या विशिष्ट क्रिया सांगणारी, व जन्म आणि कर्म हीं फळें देणारी जी पुष्पित [बाह्यतः मोहक दिसणारी] वाणी बोलतात, त्या वाणीला ज्यांचें चित्त वश झालें आहे त्या, भोग व ऐश्वर्य ह्यांच्याविषयीं तत्पर असलेल्या लोकांच्या मनांत निश्चयात्मक म्हणजे आत्मतत्त्वविषयक किंवा कर्मयोगविषयक बुद्धि वसत नाहीं. ४२।४३।४४॥

ते वेदाचे आधारानें बोलून कर्ममार्गाचें श्रेष्ठत्व स्थापन करतात, परंतु त्या कर्माचे फळावर लोभ ठेवतात. ४५ त्यांचें असें म्हणणें असतें कीं, मृत्युलोकीं जन्म घेऊन यज्ञादिक कर्मे आचरावीं, व आल्हाददायक असें स्वर्गसुख भोगावें. ४६ अर्जुना, ते दुर्बुद्धि नेहमीं असें म्हणतात कीं, एथें ह्या स्वर्गसुखावांचून निरंतर सुख देणारें असें दुसरें सुखच नाहीं. ४७हेंपहा—ते केवळ भोगाच्या इच्छेनें आसक्त झाल्यामुळें कर्मफलावर दृष्टि देऊनच सकाम कर्मे करतात, ४८ व अनेक प्रकारचीं अनुष्ठानें विधियुक्त करून तीं शेवटास नेण्याकरितां फार दक्षतेनें धर्माचरण करतात. ४९ परंतु, अर्जुना, ते एक गोष्ट फार वाईट करतात. ती ही कीं, ते मनामध्यें स्वर्गेच्छा धारण करतात, आणि यज्ञभोक्ता जो ईश्वर त्याला विसरतात. २५० ज्याप्रमाणें कापुराच्या शुभ्र राशीस अग्नि लावून तो व्यर्थ जाळून टाकावा. अथवा मिष्टान्नांत काळकूट विष मिसळावें, ५१ किंवा दैवयोगानें मिळालेल्या अमृताचा कुंभ पायानें पालथा करावा, त्याप्रमाणे, फलप्राप्तीचे हेतूनें प्राप्त झालेला धर्म हे लोक वायां दवडतात. ५२ असें पहा कीं, मोठ्या श्रमानें पुण्य संपादन करून मग संसाराची इच्छा कां करावी ? परंतु काय करावें, हें त्या अज्ञानी लोकांना समजत नाहीं. ५३ ज्याप्रमाणें उत्तम स्वयंपाकीण नानातऱ्हेचा चांगला स्वयंपाक तयार करून तें अन्न द्रव्याच्या आशेनें विकते, त्याप्रमाणें अविचारी लोक हे सुखोपभोगासाठीं धर्म गमावितात. ५४ म्हणून, पार्था, वेदांतील अर्थवादांत मग्न झालेल्या लोकांच्या मनांत नेहमीं दुर्बुद्धिच वास करिते हें लक्षांत असूं दे. ५५

अर्जुना, वेदांत सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांचेंच प्रतिपादन केलें आहे, म्हणून तूं गुणातीत हो; मी व माझें हें द्वंद्व टाकून दे; नित्य शुद्ध सत्त्वगुणानें स्थिर हो; योगक्षेम म्हणजे चरितार्थ कसा चालेल, ह्याची काळजी सोड; आणि आत्मस्वरूपीं चित्त ठेव. ॥४५॥

तिहीं गुणीं आवृत्त । हे वेद जाण निभ्रांत । म्हणोनि उपनिषदादि समस्त । सात्त्विक ते ५६ येर रजतमात्मक । जेथ निरूपिजे कर्मादिक । जे केवळ स्वर्गसूचक । धनुर्धरा ॥५७॥ म्हणोनि तूं जाण । हे सुखदुःखांसीच कारण । एथ झणें अंतःकरण । रिगों देसी ॥५८॥ तूं गुणत्रयातें अव्हेरीं । मी माझें हें न करीं । एक आत्मसुख अंतरीं । विसंब झणीं ॥५९॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

यावान् अर्थः उदपाने (तावान्) सर्वतः संप्लुतोदके (भवति); (यावान् च अर्थः) सर्वेषु वेदेषु तावान् विजानतः ब्राह्मणस्य (भवति). ॥ ४६ ॥

जरी वेदें बहुत बोलिलें । विविध भेद सूचिले । तऱ्ही आपण हित आपुलें । तेंचि घेपें ॥२६०॥ जैसा प्रगटलिया गभस्ती । अशेषही मार्ग दिसती । तरी तेतुलेहि काय चालिजती । सांगें मज ॥६१॥ कां उदकमय सकळ । जऱ्ही जाहलें असे महीतळ । तरी आपण घेपें केवळ । आर्तीचजोगें ६२ तैसे ज्ञानी जे होती । ते वेदार्थातें विवरिती । मग अपेक्षित तें स्वीकारिती । शाश्वत जें ॥६३॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

(पार्थ,) ते अधिकारः कर्मणि एव; कदाचन फलेषु मा; (त्वं) कर्मफलहेतुः मा भूः, अकर्मणि च ते सङ्गः मा अस्तु. ॥ ४७ ॥

म्हणोनि आइकें पार्था । याचिपरी पहातां । तुज उचित होय आतां । स्वकर्म हें ॥६४॥ आम्हीं समस्तही विचारिलें । तंव ऐसेंचि हें मना आलें । जे न सांडिजे तुवां आपुलें । विहित कर्म ॥६५॥ परी कर्मफळीं आस न करावी । आणि कुकर्मीं संगति न व्हावी । हे सत्क्रियाचि आचरावी । हेतूविण ॥६६॥

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते

धनंजय, (त्वं) संगं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा योगस्थः (सन्) कर्माणि कुरु, समत्वं योगः उच्यते. ॥ ४८ ॥

तूं योगयुक्त होउनी । फळाचा संगु टाकुनी । मग अर्जुना चित्त देउनी । करीं कर्मे ॥६७॥ परी आदरिलें कर्म दैवें । जरी समाप्तीतें पावे । तरी विशेषें तेथ तोषावें । हेंही नको ॥६८॥ कीं निमित्तें कांणे एकें । तें सिद्धी न वचत ठाके । तरी तेथिंचेनि अपरितोखें । क्षोभावें ना ॥६९॥ आचरतां सिद्धी गेलें । तरी काजाचि कीर आलें । परी ठेलियाही सगुण जहालें । ऐसेंचि मानीं ॥२७०॥ देखें जेतुलालें कर्म निपजे । तेतुलें आदिपुरुषीं अर्पिजे । तरी परिपूर्ण सहजें । जहालें जाणें ॥७१॥ देखें संतासंतकर्मीं । हें जें सरिसेपण मनोधर्मीं । तेचि योगस्थिति उत्तमीं । प्रशंसिजे ॥७२॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

धनंजय, (फलाभिसंधिनाकृतं) कर्म बुद्धियोगात् दूरेण अवरं हि, (यतः एवं, ततः) बुद्धौ शरणं अन्विच्छ. फलहेतवः कृपणाः (संति.) ॥ ४९ ॥ बुद्धियुक्तः इह उभे सुकृतदुष्कृते जहाति. तस्मात् योगाय युज्यस्व; योगः कर्मसु कौशलम् (अस्ति.) ॥ ५० ॥

अर्जुना समत्व चित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें । जेथ मन आणि बुद्धीचें । ऐक्य आथी ॥७३॥ तो बुद्धियोग विवरितां । बहुतें पाडें पार्था । दिसे हा अरुता । कर्मभोगु ॥७४॥ परी तेंचि कर्म आचरिजे । तरीच हा योगु पाविजे । जें कर्मशेष सहजें । योगस्थिति ॥७५॥ म्हणोनि

तूं निश्चयानें असें समज कीं, वेद हे तीन गुणांनीं (सत्त्व रज, तम ह्यांनीं) भरलेले आहेत; म्हणून सर्व उपनिषदें ह्यांची सत्त्वगुणामध्यें गणना केली जाते. ५६ धनुर्धरा, बाकी ज्यामध्यें कर्म, उपासना इत्यादिकांचें निरूपण केलेलें आहे, ते सर्व रज व तम ह्या गुणांनीं युक्त असून केवळ स्वर्गसूचकच आहेत. ५७ म्हणून, तूं असें पक्कें समज कीं, हे सुखदुःखांनाच कारण आहेत; व ह्याकरितां, तूं आपलें मन कदाचित् तेथें शिरूं देशील हो ! तर तसें करूं नको. ५८ तूं ह्या गुणत्रयाची त्रिपुटी टाकून दे, व अहंममता सोडून अंतःकरणांत आत्मसुखाचा विसर पडूं देऊं नको हो ! ५९

अल्प जलाशयांत जीं स्नानपानादिक कामें पृथक् पृथक् होतात, तीं सर्व मोठ्या जलाशयांत एकदम होतात. तसें, सर्व वेदांतील जें पृथक् पृथक् फल तें ब्रह्मज्ञान्याला एकदम प्राप्त होतें. ४६

जरी वेदांत पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या असून पुष्कळ प्रकार सुचविले आहेत, तरी ज्यांत आपलें हित आहे तोच मार्ग स्वीकारला पाहिजे. २६० ज्याप्रमाणें सूर्योदय झाल्यावर अनेक रस्ते दृष्टीस पडतात, परंतु तितके रस्ते मनुष्य आक्रमूं शकतो काय सांग बरें ? ६१ अथवा, सर्व पृथ्वी उदकमय झाली तरी जसें आपल्या इच्छेपुरतेंच पाणी घेतलें पाहिजे, ६२ त्याप्रमाणें, ज्ञानी जे आहेत, ते वेदार्थांचा विचार करून अपेक्षित अशा शाश्वत ब्रह्माचा तेवढा स्वीकार करतात. ६३

अर्जुना, तूं कर्माचाच अधिकारी आहेस. तूं फलाचा अधिकारी कधींही होऊं नकोस, व कर्माच्या फलाची इच्छा देखील धारण करूं नकोस, आणि कर्म न करण्याविषयींही आग्रह धरूं नकोस. ॥४७॥

म्हणून, पार्था, ऐक. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहतां तुला स्वकर्मच उचित आहे. ६४ आम्हीं सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहिला, तों आमचे मनास असें आलें कीं, आपलें कर्तव्यकर्म सोडूं नये. ६५ पण कर्मफलाची इच्छा न ठेवतां, आणि निषिद्ध कर्मांचा अंगीकार न करतां सत्कर्मांचेंच निष्काम आचरण करावें. ६६

हे धनंजया, कर्माविषयीं आसक्ति न ठेवितां कर्माच्या कर्तेपणाचा अभिमान व फलाची इच्छा टाकून कर्म कर. आरंभिलेलें कर्म शेवटास गेलें अगर न गेलें तरी हर्ष व शोक मानूं नको. योगाचा आश्रय करून कर्म कर. सुखदुःखांचे ठिकाणीं समता असणें ह्यालाच योग म्हणतात. ४८

अर्जुना, त्वां योगयुक्त होऊन फलाची इच्छा टाकून द्यावी, व मन लावून कर्म करावीं. ६७ परंतु आरंभिलेलें कर्म दैवयोगानें पूर्ण झालें तरी त्याचा संतोष मानूं नये; ६८ किंवा कोणत्याही कारणानें तें कर्म सिद्धीस न जातां तसेंच राहिलें, तरी त्याबद्दल मनांत असंतोष मानून त्रासूं नये. ६९ कर्म करतांना जर शेवटास गेलें, तर तें खरोखर उपयोगालाच आलें; परंतु कदाचित् विघ्न येऊन अपुरतें राहिलें, तरीही बरेंच झालें असें समज. २७० कारण, असें पहा—जेवढें कर्म घडेल तेवढें ईश्वराला अर्पण करावें. म्हणजे सहजरीत्या पूर्ण झालें असें समज. ७१ आणखी असें पहा कीं, चांगल्या व वाईट कर्मांचे ठिकाणीं मनोधर्म सारखा राहणें हीच योगस्थिति असें उत्तम लोक म्हणतात. ७२

अर्जुना, बुद्धियोगापेक्षां म्हणजे ईश्वराला अर्पण करण्याच्या हेतूनें केलेल्या कर्मापेक्षां फलाच्या हेतूनें केलेलें कर्म फार कमी योग्यतेचें आहे; म्हणून बुद्धियोगालाच शरण जा. कर्माच्या फलाची इच्छा करणारे अति दीन होत. ॥४९॥ बुद्धियोगानें युक्त असा पुरुष, कर्माचें फल जें पापपुण्य त्यापासून ह्या लोकींच मुक्त होतो; म्हणून, समत्वबुद्धियोग साध्य करून घे. कर्माचें कौशल्य ईश्वराला कर्म अर्पण करण्यांतच आहे. ॥ ५० ॥

अर्जुना, ज्या ठिकाणीं मन (क्रिया) आणि बुद्धि (ज्ञान) ह्यांचें ऐक्य आहे, त्याच ठिकाणीं चित्ताची समता राहते, आणि तेंच योगाचें सार आहे. ७३ पार्था, विचारांतीं बुद्धियोगाची व कर्मयोगाची तुलना केली असतां हा (अहंकारयुक्त व फलेच्छासहित) कर्मयोग फार कमी योग्यतेचा आहे. ७४ परंतु त्या कर्माचेंच आचरण केलें, म्हणजे हा बुद्धियोग साध्य होतो; आणि अशा रीतीनें कर्मसिद्धि झाली म्हणजे त्याला योगस्थिति म्हणतात. ७५

बुद्धियोगु सधरु । तेथ अर्जुना होईं स्थिरु । मनें करीं अव्हेरु । फळहेतूचा ॥७६॥ जे बुद्धियोगा योजिले । तेचि पारंगत जाहले । इहीं उभयबंधीं सांडिले । पापपुण्यीं ॥७७॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ॥५१॥

बुद्धियुक्ताः हि मनीषिणः (भूत्वा) कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्मबंधविनिर्मुक्ताः (सन्तः) अनामयं पदं गच्छंति. ॥५१॥

ते कर्मीं तरी वर्तती । परी कर्मफळा नातळती । आणि यातायाति न लोपती । अर्जुना तयां ॥७८॥ मग निरामयभरित । पावती पद अच्युत । ते बुद्धियोगयुक्त । धनुर्धरा ॥७९॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

यदा ते बुद्धिः मोहकलिलं व्यतितरिष्यति, तदा त्वं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च निर्वेदं गंतासि. ॥५२॥

तूं ऐसा तैं होसी । जैं मोहातें यया सांडिसी । आणि वैराग्य मानसीं । संचरेल ॥२८०॥ मग निष्कळंक गहन । उपजेल आत्मज्ञान । तेणें निचाड होईल मन । अपैसें तुझें ॥८१॥ तेथ आणिक कांहीं जाणावें । कां मागिलातें स्मरावें । हें अर्जुना आघवें । पारुषेल ॥८२॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

यदा ते श्रुतिविप्रतिपन्ना बुद्धिः निश्चला (भूत्वा) समाधौ अचला स्थास्यति, तदा योगं अवाप्स्यसि. ॥५३॥

इंद्रियांचिया संगति । जियें पसरु होतसे मति । ते स्थिर होईल मागुति । आत्मस्वरूपीं ॥८३॥ समाधिसुखीं केवळ । जैं बुद्धि होईल निश्चळ । तैं पावसी तूं सकळ । योगस्थिति ॥८४॥

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥

केशव, समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा ? स्थितधीः किं प्रभाषेत ? किं आसीत ? किं व्रजेत ? ॥५४॥

तेथ अर्जुन म्हणे देवा । हाचि अभिप्रावो आघवा । मी पुसेन आतां सांगावा । कृपानिधि ॥८५॥ मग अच्युत म्हणे सुखें । जें किरीटी तुज निकें । तें पूस पां उन्मेखें । मनाचेनि ॥८६॥ या बोला पार्थें । म्हणितलें सांग पां श्रीकृष्णातें । काय म्हणिपे स्थितप्रज्ञातें । वोळखों केवीं ॥८७॥ आणि स्थिरबुद्धि जो म्हणिजे । तो कैसिया चिन्हीं जाणिजे । जो समाधिसुख भुंजे । अखंडित ॥८८॥ तो कवणें स्थिती असे । कैसेनि रूपीं विलसे । देवा सांगावें हें ऐसें । लक्ष्मीपती ॥८९॥ तंव परब्रह्मअवतरणु । जो षड्गुणाधिकरणु । तो काय तेथ नारायणु । बोलतु असे ॥२९०॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

पार्थ, यदा (नरः) मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति आत्मनि एव आत्मना तुष्टः (भवति), तदा स्थितप्रज्ञः उच्यते. ॥५५॥

म्हणे अर्जुना परियेसीं । जो हा अभिलाषु प्रौढ मानसीं । तो अंतराय स्वसुखेंसी । करीत असे ॥९१॥ जो सर्वदा नित्यतृप्तु । अंतःकरणभरितु । परी विषयामाजिं पतितु । जेणें संगें कीजे ॥९२॥ तो कामु सर्वथा जाये । जयाचें आत्मतोषीं मन राहे । तोचि स्थितप्रज्ञु होये । पुरुष जाणें ॥९३॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः मुनिः स्थितधीः उच्यते. ॥५६॥

नाना दुःखीं प्राप्ती । जयासी उद्वेगु नाहीं चित्तीं । आणि सुखाचिया आर्ती । अडपेजेना ॥९४॥ अर्जुना तयाच्या ठायीं । कामक्रोधु

म्हणून, अर्जुना, बुद्धियोग हाच पायाशुद्ध आहे, आणि त्याचेंच ठिकाणीं तूं आपलें मन लाव; परंतु मनांत फलप्राप्तीची आशा करूं नको. ७६ ज्यांची बुद्धियोगाकडे प्रवृत्ति झाली, तेच पार पडतात; आणि पाप व पुण्य या दोहोंच्या बंधनांतून सुटतात. ७७

म्हणून समत्वबुद्धियुक्त असे पुरुष ज्ञानी होऊन कर्मफलाची आशा सोडून, व जन्मबंधापासून मुक्त होऊन सर्व उपद्रवांनीं रहित अशा [परब्रह्म] पदाप्रत पावतात. ॥ ५१ ॥

अर्जुना, त्यांनीं जरी कर्में केलीं, तरी ते कर्मांच्या फलांची इच्छा धरीत नाहींत, म्हणून ते जन्ममरणाच्या यातायातीनें लिप्त होत नाहींत म्हणजे जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडत नाहींत. ७८ धनुर्धरा, मग बुद्धियोगयुक्त होऊन ब्रह्मानंदानें भरलेलें अविनाशी असें पद ते पावतात. ७९

जेव्हां तुझी बुद्धि मोहरूपी अज्ञान तरून जाईल, तेव्हां तूं ऐकावयाचें व ऐकलेलें ह्यांबद्दल विरक्त होशील. ॥ ५२ ॥

जेव्हां तूं ह्या मोहाचा त्याग करशील, तुझ्या मनांत वैराग्य प्रवेश करील, २८० त्या योगानें निर्दोष आणि गहन असें आत्मज्ञान उत्पन्न होऊन तुझें अंतःकरण सर्व प्रकारें निरिच्छ होईल त्या वेळीं तूं अच्युतपदाला पावशील. ८१ त्या पदप्राप्तीनंतर पुढल्याबद्दल कांहीं विचार करणें किंवा मागील गोष्टी आठवणें हे सर्व प्रकार जागचे जागीं राहतील. ८२

वेदांतील नानाप्रकारचीं वाक्यें श्रवण करून घोंटाळ्यांत पडलेली तुझी बुद्धि जेव्हां घोंटाळ्यांतून सुटून समाधीमध्यें म्हणजे आत्म्याच्या ठिकाणीं स्थिर होईल, तेव्हां तूं योगाप्रत प्राप्त होशील. ॥५३॥

इंद्रियांच्या संगतीनें जी बुद्धि चंचल होते, ती आत्मस्वरूपाची प्राप्ति झाल्यावर मग सहज स्थिर होते. ८३ समाधिसुखाचे ठिकाणीं जेव्हां तुझी बुद्धि स्थिर होईल, तेव्हांच तुला सर्व योगस्थिति साधेल. ८४

अर्जुन म्हणालाः—हे केशवा, ज्याची बुद्धि स्थिर होऊन योगस्थ झाली आहे, त्या स्थितप्रज्ञ पुरुषाचें लक्षण काय ? तो बोलतो काय ? बसतो कसा ? आणि जातो कोठें ? ॥ ५४ ॥

त्या वेळीं अर्जुन म्हणालाः—श्रीकृष्णा, कृपानिधे, ह्याजबद्दलचा खुलासा मी जो विचारीन, तो कृपा करून मला सांगा. ८५ मग श्रीकृष्ण म्हणतात-''अर्जुना, जें तुला मनोपिन मनानें योग्य वाटेल तें खुशाल विचार.'' ८६ असें म्हटल्यावर अर्जुन श्रीकृष्णांस म्हणाला, '' स्थितप्रज्ञ (ज्याची बुद्धि स्थिर आहे तो) कोणाला म्हणावें, व तो ओळखावा कसा, हें उघड करून सांगा. ८७ ज्याला स्थिरबुद्धि म्हणतात, व जो निरंतर समाधिसुख भोगतो, तो कोणत्या चिन्हांनीं ओळखावा ? ८८ देवा, लक्ष्मीपते, तो कोणत्या स्थितींत असतो, व कोणत्या रूपानें वर्तन करतो, हें कृपा करून मला सांगा. '' ८९ तेव्हां षड्गुणैश्वर्यसंपन्न, सर्व गुणांचें अधिष्ठान व परब्रह्मावतार असे भगवान श्रीकृष्ण बोलूं लागले. २९०

श्रीकृष्ण म्हणालेः—हे अर्जुना, जेव्हां मनुष्य मनांत असलेल्या सर्व वासना अगदीं निःशेष टाकून आत्मसमाधानानें आपल्या ठिकाणींच संतुष्ट होईल, तेव्हां त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणावें. ॥ ५५ ॥

श्रीभगवान म्हणतातः—अर्जुना, ऐक. मनांतील जो बलवत्तर इच्छा, ती आत्मसुखाला विघ्न आणते. ९१ जो सर्वदा तृप्त असून ज्याचें अंतःकरण आत्मज्ञानानें भरलेलें आहे, आणि ज्याच्या संगतीनें विषयांमध्यें पतन घडतें, ९२ त्या कामाची ज्याच्या मनांतून पूर्ण निवृत्ति होऊन ज्याचें मन आत्मसंतोषांत म्हणजे स्वानंदांत रममाण असतें, तोच पुरुष स्थिरबुद्धि असें जाणावें. ९३

ज्याचें मन दुःखप्राप्तीनें खेद पावत नाहीं, व सुखाविषयीं ज्याला इच्छा नाहीं; आणि काम, क्रोध व भय हे विकार ज्याच्या अंतःकरणांतून गेलेले आहेत, असा जो मुनि त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणतात. ॥ ५६ ॥

नानाप्रकारचीं दुःखें प्राप्त झालीं असतां ज्याच्या मनांत त्रास उत्पन्न होत नाहीं, आणि जो सुखाच्या इच्छेमध्यें अडकून रहात नाहीं; ९४ अर्जुना, त्या सत्पुरुषाचे अंतः-

सहजें नाहीं । आणि भयातें नेणे कहीं । परिपूर्णु तो ॥९५॥ ऐसा जो निरवधि । तो जाण पां स्थिरबुद्धि । जो निरसूनि उपाधि । भेदरहितु ॥९६॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

यः सर्वत्र अनभिस्नेहः तत् तत् शुभाशुभं प्राप्य न अभिनन्दति न द्वेष्टि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥ ५७ ॥

जो सर्वत्र सदा सरिसा । परिपूर्णु चंद्रु कां जैसा । अधमोत्तम प्रकाशा- । माजीं न म्हणे ९७ ऐसी अनवच्छिन्न समता । भूतमात्रीं सदयता । आणि पालटु नाहीं चित्ता । कवणे वेळे ॥९८॥ गोमटें कांहीं पावे । तरी संतोषें तेणें नाभिभवे । जो ओखटेनि नागवे । विषादासी ॥९९॥ ऐसा हरिखशोकरहितु । जो आत्मबोधभरितु । तो जाण पां प्रज्ञायुक्तु । धनुर्धरा ॥३००॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

यदा च कूर्मः अङ्गानि इव अयं इंद्रियार्थेभ्यः इंद्रियाणि सर्वशः संहरते, (तदा) तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥५८॥

कां कूर्माचियापरी । उवाइला अवेव पसरी । ना तरी इच्छावशें आवरी । आपुले आपण ॥१॥ तैसीं इंद्रियें आपैतीं होती । जयाचें म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा आण स्थिति । पातली असे ॥२॥

विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

निराहारस्य देहिनः विषयाः रसवर्जं विनिवर्तंते; अस्य रसः अपि परं दृष्ट्वा निवर्तते. ॥५९॥

अर्जुना आणिकही एक । सांगेन ऐकें कवतिक । या विषयांतें साधक । त्यजिती नियमें ३ श्रोत्रादि इंद्रियें आवरिती । परी रसने नियमु न करिती । ते सहस्रधा कवळिजती । विषयीं इहीं ॥४॥ जैसी वरिवरी पालवी खुडिजे । आणि मुळीं उदक घालिजे । तरी कैसेनि नाशु निपजे । तया वृक्षा ॥५॥ तो उदकाचेनि बळें अधिकें । जैसा आडवेनि आंगें फांके । तैसा मानसीं विषो पोखे । रसनाद्वारें ॥६॥ येरां इंद्रियां विषय तुटे । तैसा नियमूं न ये रस हटें । जें जीवन हें न घटे । येणेंविण ॥७॥ मग अर्जुना स्वभावें । ऐसिही नियमातें पावे । जैं परब्रह्म अनुभवें । होऊनि जाइजे ॥८॥ तैं शरीरभाव नासती । इंद्रियें विषय विसरती । जैं सोहंभावप्रतीति । प्रगट होय ॥९॥

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥६०॥

कौंतेय, प्रमाथीनि इंद्रियाणि यततः विपश्चितः अपि पुरुषस्य मनः प्रसभं हरन्ति हि. ॥६०॥

येऱ्हवीं तरी अर्जुना । हें आया नये साधना । जे राहाटताति जतना । निरंतर ॥३१०॥ जयातें अभ्यासाची घरटी । यमनियमांची ताटी । जे मनातें सदा मुठी । धरूनि आहाती ॥११॥ तेही किजती कासाविसी । या इंद्रियांची प्रौढी ऐसी । जैसी मंत्रज्ञातें विवसी । भुलवी कां ॥१२॥ देखें विषय हे तैसे । पावती ऋद्धिसिद्धीचेनि मिषें । मग आकळिती स्पर्शें । इंद्रियांचेनी ॥१३॥ तिये संधीं मन जाये । मग अभ्यासीं ठोटावलें ठाये । ऐसें बळकटपण आहे । इंद्रियांचें ॥१४॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

तानि सर्वाणि (इंद्रियाणि) संयम्य युक्तः (सन्) मत्परः आसीत, यस्य हि वशे इंद्रियाणि (संति) तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥६१॥

म्हणोनि आइकें पार्था । यांतें निर्दळी जो सर्वथा । सर्व विषयीं आस्था । सांडूनियां ॥१५॥ तोचि तूं जाण । योगनिष्ठेसि कारण । जयाचें विषयसुखें अंतःकरण । झकवेना ॥१६॥ जो आत्म-

करणांतून कामक्रोध सहज नाहींतसे झालेले असतात, व त्या पूर्णावस्थेस पोहोंचलेल्या पुरुषास भयाचें नांव देखील माहीत नसतें; ९५ अशा प्रकारें संसार सोडून देऊन जो केवळ भेदरहित झालेला असतो, तोच पुरुष स्थिरबुद्धि असें समजावें. ९६

सर्व विषयांविषयीं ज्याचें ममत्व नष्ट झालें आहे, व ज्याला चांगले अगर वाईट विषय प्राप्त झाले तरी त्यांपासून सुख किंवा दुःख होत नाहीं, त्याचीच बुद्धि स्थिर झाली असें समजावें. ॥५७॥

पौर्णिमेचा चंद्र जसा चांगल्या किंवा वाईट लोकांस सारखा प्रकाश देतो, तसा जो सर्वांशीं सदैव सारखें वर्तन ठेवितो; ९७ त्याप्रमाणेंच अखंड समता आणि प्राणिमात्राविषयीं सदयता असून ज्याच्या चित्ताची स्थिति कधींही पालटत नाहीं; ९८ कांहीं चांगलें प्राप्त झालें तरी त्याच्या संतोषानें ज्याला गर्व होत नाहीं, व वाईट गोष्टींपासून ज्याला दुःख होत नाहीं, ९९ असा जो हर्षशोकरहित असून नेहमीं आत्मविचारांत निमग्न असतो, तोच, अर्जुना, स्थिरबुद्धि असें जाण. ३००

ज्याप्रमाणें कांसव आपले अवयव आपले इच्छेप्रमाणें आंवरून घेतें, त्याप्रमाणें सर्व विषयांपासून इंद्रियें माघारीं ओढून आपले ताब्यांत मनुष्य जेव्हां ठेवतो, तेव्हां त्याची बुद्धि स्थिर झाली असें म्हणावें. ॥ ५८ ॥

किंवा, कांसव आनंदांत असतां आपले हातपाय पसरतें, अथवा हवे असल्यास आपले आपण आंवरून धरतें; १ त्याप्रमाणें, ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन होऊन ज्याच्या ताब्यांत वागतात त्याची बुद्धि स्थिरता पावली असें समज. २

आहार न करणाऱ्या पुरुषांचे विषय नाहींतसे होऊन त्यांचे ठिकाणीं फक्त प्रीति उरते; परंतु ती प्रीतिही ब्रह्मसाक्षात्कार झाल्यावर नाहींशी होते. ॥ ५९ ॥

अर्जुना, आणखी एक मौजेची गोष्ट तुला सांगतों, ऐक. जे साधक या विषयांचा नियमानें त्याग करितात, ३ श्रोत्रादि इंद्रियांचें आकलन करितात, परंतु जिव्हेचा मात्र निग्रह करीत नाहींत, ते नानातऱ्हेनें ह्या विषयांमध्यें गुरफटले जातात. ४ एकाद्या वृक्षाचे वरचे वरचे शेंडे खुडले आणि मुळाशीं पाणी घातलें तर त्या वृक्षाचा नाश कसा होईल? ५ तो जसा उदकाच्या बळानें आडवा फुटतो, त्याप्रमाणें ह्या रसनेच्या द्वारें अंतःकरणांत विषय अधिकाधिकच पुष्ट होतात; ६ इतर विषयांचे विषय कमी केले असतां कमी होतात; पण त्याच प्रमाणानें जिव्हेचा विषय हट्टानें कमी करतां येत नाहीं; कारण, तें जीवन आहे, त्याशिवाय हें शरीर चालावयाचें नाहीं ७ परंतु, अर्जुना, साधक जेव्हां परब्रह्माचा अनुभव घेतो, तेव्हां रसनेचें (रसना शब्दानें उपलक्षित वासना) सहज नियमन होऊं शकतें. ८ ज्या वेळीं, आपण ब्रह्म आहों असा मनुष्यास अनुभव येतो, त्या वेळीं शरीराचे व्यवहार बाधित (दृढ मिथ्यात्व निश्चय) होऊन इंद्रियें विषयांना विसरून जातात. ९

अर्जुना, बलवान् इंद्रियें, मनुष्य विद्वान् असून इंद्रियनिग्रह करण्याचा यत्न करीत असला तरी त्याचें मन बलात्कारानें आपल्याकडे ओढून घेतात. ॥ ६० ॥

एरवीं, अर्जुना, इंद्रियांना जिंकण्याबद्दल जे निरंतर यत्न करतात, त्यांच्या देखील हीं आधीन होत नाहींत. ३१० जो आपल्या भोंवतीं अभ्यासाची गस्त ठेवून यमनियमांचें कुंपण करितो, आणि मन सदा मुठींत बाळगतो, ११ त्याला सुद्धां हीं इंद्रियें व्याकूळ करून टाकतात, असा या इंद्रियांचा प्रताप आहे. ज्याप्रमाणें मांत्रिकाला जखीण भुलवून टाकते, १२ त्याप्रमाणें हे विषय ऋद्धिसिद्धीच्या रूपानें योग्याला प्राप्त होऊन इंद्रियद्वारां योग्याचें मन भ्रष्ट करतात. १३ अशा संधींत जर मन सांपडलें तर अभ्यास जागच्या जागीं राहतो, अशी ह्या इंद्रियांची मोठी शक्ति आहे! १४

म्हणून, तीं सर्व इंद्रियें आपल्या ताब्यांत ठेवून ज्ञानी पुरुषानें माझ्या ठिकाणींच आपलें मन स्थिर करावें. ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन असतात, तो निश्चल बुद्धीचा असें समजावें. ॥ ६१ ॥

म्हणून, पार्था, सर्व विषयांचे ठिकाणची इच्छा सोडून इंद्रियांना जो जिंकतो, १५ व ज्याचें अंतःकरण विषयाच्या सुखानें भुलून जात नाहीं, तोच योगनिष्ठा प्राप्त होण्यास योग्य असें जाण. १६ कारण, तो नेहमीं आत्मबोधानें युक्त

बोधयुक्तु । होऊनि असे सततु । जो मातें हृदयाआंतु । विसंबेना ॥१७॥ येऱ्हवीं बाह्य विषय तरी नाहीं। परी मानसीं होईल जरी कांहीं। तरी साद्यंतुचि पाहीं। संसारु असे ॥१८॥ जैसा कां विषाचा लेशु । घेतलियां होय बहुवसु । मग निभ्रांत करी नाशु । जीवितासि ॥१९॥ तैसी विषयाची शंका। मनीं वसती देखा। घातु करी अशेखा । विवेकजाता ॥२२०॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३

विषयान् ध्यायतः पुंसः संगः तेषु उपजायते. संगात् कामः संजायते, कामात् क्रोधः अभिजायते, क्रोधात् संमोहः भवति, संमोहात् स्मृतिविभ्रमः (भवति), स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः (भवति), बुद्धिनाशात् (पुमान्) प्रणश्यति. ॥६२॥६३॥

जरी हृदयीं विषय स्मरती । तरी निःसंगाही आपजे संगती । संगें प्रगटे मूर्ति । अभिलाषाची ॥२१॥ जेथ कामु उपजला । तेथ क्रोधु आधींचि आला । क्रोधीं असे ठेविला । संमोह जाणें ॥२२॥ संमोहा जालिया व्यक्ति । तरी नाशु पावे स्मृति। चंडवातें ज्योति । आहत जैसी ॥२३॥ कां अस्तमानीं निशी । जैसा सूर्यतेजातें ग्रासी। तैसी दशा स्मृतिभ्रंशीं । प्राणियासी ॥२४॥ मग अज्ञानांध केवळ । तेणें आप्लविजे सकळ । तेथ बुद्धि होय व्याकुळ । हृदयामाजीं ॥२५॥ जैसें जात्यंधा पळणी पावे । मग ते काकुळती सैरा धांवे । तैसे बुद्धीसि होती भंवे । धनुर्धरा ॥२६॥ ऐसा स्मृतिभ्रंशु घडे । मग सर्वथा बुद्धि अवघडे। तेथ समूळ हें उपडे । ज्ञानजात ॥२७॥ चैतन्याच्या भ्रंशीं । शरिरा दशा जैशी । तैसें पुरुषा बुद्धिनाशीं । होय देखें ॥२८॥ म्हणोनि आइकें अर्जुना । जैसा विस्फुलिंग लागे इंधना । मग तो प्रौढ जालिया त्रिभुवना । पुरों शके ॥२९॥ तैसें विषयांचें ध्यान । जरी विपायें वाहे मन । तरी येसणें हें पतन। गिंवसीत पावे ॥२३०॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

विधेयात्मा तु रागद्वेषवियुक्तैः आत्मवश्यैः इंद्रियैः विषयान् चरन् प्रसादम् अधिगच्छति. ॥६४॥

म्हणोनि विषय हे आघवे । सर्वथा मनौनि सांडावे । मग रागद्वेष स्वभावें । नाशतील ॥३१॥ पार्था आणिकही एक । जरी नाशले रागद्वेष । तरी इंद्रियां विषयीं बाधक । रमतां नाहीं ॥३२॥ जैसा सूर्य आकाशगतु । रश्मिकरें जगातें स्पर्शतु। तरी संगदोषें काय लिंपतु । तेथिंचेनि ॥३३॥ तैसा इंद्रियार्थीं उदासीन । आत्मरसेंचि निर्भिन्न। जो कामक्रोधविहीन । होऊनि असे ॥३४॥ तरी विषयांतया कांहीं । आपणपेंवांचूनि नाहीं । मग विषय कवण कायी । बाधितील कवणा ॥३५॥ जरी उदकीं उदकें बुडिजे । कां अग्नि आगी पोळिजे । तरी विषयसंगें आप्लविजे । परिपूर्णु तो ॥३६॥ ऐसा आपणचि केवळु । होऊनि असे निखळु । तयाचि प्रज्ञा अचळु । निभ्रांत मानीं ॥३७॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥

प्रसादे अस्य सर्वदुःखानां हानिः उपजायते, प्रसन्नचेतसः हि बुद्धिः आशु पर्यवतिष्ठते. ॥६५॥

देखें अखंडित प्रसन्नता । आथी जेथ चित्ता । तेथ रिगणें नाहीं समस्तां । संसारदुःखां ॥३८॥ जैसा अमृताचा निर्झरु । प्रसवे जयाचा जठरु । तया क्षुधेतृषेचा अडदरु । कहींचि नाहीं ॥३९॥ तैसें हृदय प्रसन्न होये । तरी दुःख कैचें कें आहे। तेथें आपैसी बुद्धि राहे । परमात्मरूपीं ॥२४०॥ जैसा निर्वातींचा दीपु । सर्वथा नेणे कंपु । तैसा स्थिरबुद्धि स्वस्वरूपु । योगयुक्तु ॥४१॥

होऊन राहतो, व तो अंतःकरणांत मला कधीं विसरत नाहीं. १७ जरी कोणी बाहेरचे विषय सोडून कर्मेंद्रियांना आंवरून धरून स्वस्थ बसला, व त्यानें मनांत जरी विषयांची इच्छा केली, तथापि तो जन्ममरणाचे फेऱ्यांतून सुटला असें म्हणतां येत नाहीं. १८ विष हें सेवन करतेवेळीं जरी थोडें असलें तरी तें शरीरांत पसरून जिवाचा निःसंशय नाश करितें, १९ त्याप्रमाणें, मनांत ज्याप्रमाणें, विषयांची थोडी जरी इच्छा राहिली, तरी ती सर्व विचारसमूहाचा घात करिते! ३२०

विषयांचें चिंतन करणाऱ्या पुरुषाच्या ठिकाणीं विषयांची आसक्ति [प्रीति] उत्पन्न होते. प्रीतीमुळें काम [प्रबल इच्छा] उत्पन्न होते. त्या इच्छेच्या आड कोणी आलें असतां क्रोध, क्रोधापासून मूर्खपणा, मूर्खपणापासून स्मृतिनाश, स्मृतिनाशापासून बुद्धिनाश, व बुद्धिनाशामुळें पुरुषाचा सर्वस्वीं नाश होतो! ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥

. अंतःकरणांत विषयांची नुसती आठवण झाली, तरी विरक्तालाही त्याच्या प्राप्तीविषयीं मूर्तिमंत इच्छा म्हणजे काम उत्पन्न होतो. २१ काम उत्पन्न झाला कीं, त्या ठिकाणीं आधीं क्रोध आलेलाच, व क्रोधामध्यें अविचार आपला ठेविलेला असावयाचाच! २२ ज्याप्रमाणें दिव्याची ज्योत वाऱ्यानें नाहींशी होते, त्याप्रमाणें अविचारामुळें स्मृति म्हणजे आत्मज्ञान नाश पावतें. २३ संध्याकाळ होतांच रात्र जशी सूर्यतेजाला गिळून टाकते, त्याप्रमाणें स्मृतीचा भ्रंश झाल्यावर मनुष्याची दशा होते. २४ मग अज्ञानामुळें त्याची बुद्धि केवळ आंधळी होऊन तो सर्व गोष्टींस आंचवतो, आणि त्याला कांहीं सुचेनासें होतें. २५ जन्मांधाला पळण्याचा प्रसंग आल्यावर तो जसा दीन होऊन सैरावैरा धांवूं लागतो, त्याप्रमाणें, अर्जुना, बुद्धीला भ्रमण होतें. २६ अशा रीतीनें बुद्धीला भ्रंश झाला म्हणजे बुद्धि घोंटाळ्यांत पडते, आणि मग सर्व ज्ञान नष्ट होतें. २७ शरीरांतील प्राण निघून गेला म्हणजे जसा देह प्रेतरूपी होतो, त्याप्रमाणें, बुद्धि नष्ट झाल्यावर जिवाची स्थिति होते. २८ म्हणून, अर्जुना, ऐक:-इंधनाला ठिणगी लागून ती भडकली म्हणजे जशी त्रिभुवनाला देखील पुरते, २९ त्याप्रमाणें अंतःकरणांत यत्किंचित् जरी विषयाचें स्मरण झालें, तरी एवढा हा अनर्थ ओढवतो! ३३०

प्रीति व द्वेष टाकून ज्यानें आपलीं इंद्रियें आपल्या आधीन ठेविलीं आहेत, त्यानें विषयांचें जरी सेवन केलें तरी त्या जितेंद्रियाच्या अंतःकरणाची प्रसन्नता बिघडत नाहीं. ॥ ६४ ॥

म्हणून, मनांतून सर्व विषय काढून टाकावे, म्हणजे राग, प्रीति आणि द्वेष [अप्रीति] हे आपोआप नाहींतसे होतात. ३१ पार्था, आणखी तुला सांगतों कीं, राग व द्वेष नाहींतसे झाल्यावर जरी इंद्रियें विषयांचे ठिकाणीं रममाण झालीं, तरी ते विषय बाधक होत नाहींत. ३२ ज्याप्रमाणें, आकाशांतून सूर्य हा आपल्या किरणरूपी हातांनीं जगतांतील वस्तूंना स्पर्श करितो, परंतु त्यांच्या संसर्गदोषानें लिप्त होतो कीं काय? [नाहीं!] ३३ त्याप्रमाणें, जो विषयांचे ठिकाणीं उदासीन, आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं निमग्न, व कामक्रोधांपासून अलिप्त असतो, ३४ आणि, अर्जुना, जो विषयांमध्यें आपल्या स्वरूपाशिवाय दुसरें कांहींच पहात नाहीं, त्याला विषय कसले? आणि बाधणार तरी कोणाला? ३५ जर पाण्यांत पाणी बुडेल, किंवा अग्नीनें अग्नि जळेल, तर मात्र तो परिपूर्णत्वास पावलेला पुरुष विषयांचे संगतीनें बुडेल. ३६ अशा प्रकारें जो आपण स्वतःच सर्वरूप होऊन राहतो, तोच अचलप्रज्ञ (स्थिरबुद्धि) असें निभ्रांत समज. ३७

चित्ताला प्रसन्नता प्राप्त झाली म्हणजे त्याच्या सर्व दुःखांचा नाश होतो, आणि प्रसन्नचित्त झालेल्या पुरुषाची बुद्धि लवकर आत्म्याच्या ठिकाणीं स्थिर होते. ॥ ६५ ॥

असें पहा कीं, ज्या ठिकाणीं मनाची पूर्ण शांति आहे, तेथें ह्या सर्व संसारदुःखांचा प्रवेश होत नाहीं. ३८ ज्याचे उदरांतच अमृताचा झरा उत्पन्न झाला आहे, त्याला जशी तहानभुकेची कधींच पीडा होत नाहीं, ३९ त्याप्रमाणें, ज्याचें हृदय प्रसन्न आहे, त्याला दुःख कसलें! आणि तें होणार तरी कोठून! त्याची बुद्धि आपोआप परमात्मस्वरूपीं जडून राहते; ३४० ज्याप्रमाणें निवाऱ्यांतील दिव्याची ज्योत मुळींच कधींही हालत नाहीं, त्याप्रमाणें, जो स्थिरबुद्धि आहे, तो आत्मस्वरूपसमाधीमध्यें निश्चलपणें रत असतो. ४१

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चाऽयुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ६६

अयुक्तस्य बुद्धिः नास्ति अयुक्तस्य च भावना न (अस्ति) अभावयतः च शांतिः न (अस्ति) अशांतस्य सुखं कुतः? ६६

ये युक्तीचि कडसणी । नाहीं जयाच्या अंतःकरणीं । तो आकळिला जाण गुणीं । विषयादिकीं ॥४२॥ तया स्थिरबुद्धि पार्था । कहीं नाहीं सर्वथा । आणि स्थैर्याची आस्था । तेही नुपजे ॥४३॥ निश्चळत्वाची भावना । जरी नव्हेचि देखें मना । तरी शांति केवीं अर्जुना । आपु होय ॥४४॥ जेथ शांतीचा जिव्हाळा नाहीं । तेथ सुख विसरोनि न रिघे कहीं । जैसा पापियाच्या ठायीं । मोक्षु न वसे ॥४५॥ देखें अग्निमाजि घापती । तियें बीजें जरी विरूढती । तरी अशांता सुखप्राप्ती । घडों शके ॥४६॥ म्हणोनि अयुक्तपण मनाचें । तेंचि सर्वस्व दुःखाचें । या कारणें इंद्रियांचें । दमन निकें ॥४७॥

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि॥६७॥

चरतां इंद्रियाणां हि यन्मनः अनुविधीयते, तत् अंभसि वायुः नावं इव अस्य प्रज्ञां हरति. ॥६७॥

इंद्रियें जें जें म्हणती । तें तेंचि जे पुरुष करिती । ते तरलेचि न तरती । विषयसिंधु ॥४८॥ जैसी नाव थडिये ठाकितां । जरी वरपडी होय दुर्वाता । तरी चुकलाही मागौता । अपावो पावे ॥४९॥ तैसी प्राप्तेंही पुरुषें । इंद्रियें लाळिलीं जरी कौतुकें । तरी आक्रमिला जाण दुःखें । संसारिकें ॥३५०॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

तस्मात्, हे महाबाहो, यस्य इंद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्यः सर्वशः निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता. ॥६८॥

म्हणोनि आपुलीं आपणपया । जरी इंद्रियें प्रेनी आया । तरी अधिक कांहीं धनंजया । सार्थक असे ॥५१॥ देखें कूर्म जियापरी । उवाइला अवयव पसरी । ना तरी इच्छावशें आवरी आपणपेंचि ॥५२॥ तैसीं इंद्रियें अपैतीं होती । जयाचें म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पावली असे ॥५३॥ आतां आणिक एक गहन । पूर्णाचें चिन्ह । अर्जुना तुज सांगेन । परिसपां ॥५४॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

या सर्वभूतानां निशा तस्यां संयमी जागर्ति. यस्यां भूतानि जाग्रति सा पश्यतः मुनेः निशा. ॥६९॥

देखें भूतजात निदेलें । तेथेंचि जया पाहलें । आणि जीव जेथ चेइले । तेथ निद्रितु जो ॥५५॥ तोचि तो निरुपाधि । अर्जुना तो स्थिरबुद्धि । तोचि जाणें निरवधि । मुनीश्वर ॥५६॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे
स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

यद्वत् आपः आपूर्यमाणं अचलप्रतिष्ठं समुद्रं प्रविशंति, तद्वत् सर्वे कामाः यं प्रविशंति सः शांति आप्नोति; कामकामी न. ॥७०॥

पार्था आणीकही परीं । तो जाणों येईल अवधारीं । जैसी अक्षोभता सागरीं । अखंडित ॥५७॥ जऱ्ही सरितावोघ समस्त । परिपूर्ण होऊनि मिळत । तऱ्ही अधिक नोहे ईषत् । मर्यादा न संडी ॥५८॥ ना तरी ग्रीष्मकाळीं सरिता । शोषूनि जाती समस्ता । परी न्यून नव्हे पार्था । समुद्रु जैसा ॥५९॥ तैसा प्राप्तीं ऋद्धिसिद्धि । तयासि क्षोभु नाहीं बुद्धि । आणि न पवतां न बाधी । अधृति तयातें ॥३६०॥ सांगें सूर्याच्या घरीं । प्रकाशु काय वातीवेरी । कां न लविजे तरी अंधारीं । कोंडेल तो ॥६१॥ देखें ऋद्धिसिद्धि तयापरी । आली गेली से न करी । तो बिगुंतला असे अंतरीं । महासुखीं ॥६२॥ जो आपुलेनि नागर-

ज्याचें अंतःकरण स्वस्थ नसतें, त्याला आत्मज्ञानाची बुद्धि नसते; ज्याच्या ठिकाणीं मनोनिग्रह नसतो, त्याला आत्म्याचें ध्यान असत नाहीं; ज्याला आत्म्याचें ध्यान नाहीं त्याला शांति नाहीं; व ज्याला शांति नाहीं त्याला सुख कोठून असणार? ॥ ६६ ॥

हा योगयुक्तीचा विचार ज्याचे अंतःकरणांत नाहीं, त्याला शब्दादिक विषय आपले पाशांत गोंवून घेतात. ४२ पार्था, त्याच्या बुद्धीला कधींही स्थिरता नसते, व तिचे प्राप्तीविषयीं त्याचे अंतःकरणांत इच्छाही उत्पन्न होत नाहीं. ४३ अर्जुना, स्थिरपणाची भावना त्याचे अंतःकरणांत मुळींच जर उत्पन्न होत नाहीं तर त्याला शांति कशाची प्राप्त होणार! ४४ पाप्याकडे मोक्ष जसा ढुंकूनही पहात नाहीं, त्याप्रमाणें, जेथें शांतीचा लेशही नाहीं तेथें सुख हें चुकून देखील जात नाहीं. ४५ हें पहा—जर विस्तवांत घातलेलीं धान्याची बीजें उगवलीं, तरच शांतिहीन मनुष्याला सुखप्राप्ति घडूं शकेल. ४६ म्हणून, मनाचा अनियमितपणा हेंच दुःखाचें कारण आहे; ह्याकरितां इंद्रियनिग्रह करणें हेंच उत्तम. ४७

स्वैर संचार करणाऱ्या इंद्रियांच्या मागोमाग जेव्हां मन जातें तेव्हां तें, समुद्रांत वारा जसा नावेला ओढतो, तसें मनुष्याच्या बुद्धीला ओढतें. ॥ ६७ ॥

जे पुरुष इंद्रियांचे इच्छेप्रमाणें वागतात, ते ह्या विषयरूप समुद्रांतून आपण तरलों आहों असें समजत असले तरी खरोखर तरत नाहींत. ४८ ज्याप्रमाणें एकादी नाव तीराजवळ टेंकतें न टेंकते तोंच जर वादळ उत्पन्न झालें तर चुकवून आलेल्या अपायांत फिरून सांपडते, ४९ त्याप्रमाणें सिद्ध म्हणजे कृतार्थ होण्याच्या बेतांत आलेल्या पुरुषानें जरी इंद्रियांचें कौतुकानें लालन केलें, तरी तो संसारदुःखांनीं व्यापिला जातो असें समज. ३५०

म्हणून, हे महाबाहो अर्जुना, इंद्रियांचे अर्थ जे विषय, त्यांपासून इंद्रियें सर्वप्रकारेंकरून जो आंवरून धरतो, त्याची बुद्धि स्थिर झाली असें समज. ॥ ६८ ॥

म्हणून धनंजया, आपलीं इंद्रियें आपल्या आधीन झालीं म्हणजे मग ह्यापेक्षां अधिक सार्थक तें काय आहे? ५१ पहा कीं—ज्याप्रमाणें कांसव आपले पसरलेले अवयव स्वेच्छेनें स्वतःच आंवरतें, ५२ त्याप्रमाणें, ज्यांचीं इंद्रियें स्वाधीन असून तो म्हणेल त्याप्रमाणें करतात, त्याचीच बुद्धि स्थिरत्वाप्रत पावली असें समज. ५३ अर्जुना, आतां, ज्ञान्यास ओळखण्याची आणखी एक सूक्ष्म खूण तुला सांगतों, ती ऐक. ५४

स्वरूपाविषयीं अज्ञान हीच रात्र. सर्व भूतांची जी रात्र त्या रात्रीचे समयीं योगी पुरुष जागा असतो व स्वरूपानुभवरूप जागृति भोगतो; आणि ज्या रात्रीचे ठिकाणीं सर्व भूतें सत्यबुद्धीनें जागीं असतात, त्या रात्रीचे ठिकाणीं संसाराविषयीं योगी पुरुषाला झोंप आलेली असते. ॥ ६९ ॥

सर्व प्राण्यांस अज्ञात असलेल्या आत्मस्वरूपाविषयीं ज्याला पूर्ण ज्ञान आहे, आणि ज्या व्यावहारिक विषयाच्या प्राप्तीविषयीं प्राणीमात्र जागे आहेत, त्या विषयसुखाचे ठिकाणीं जो निजलेला आहे, ५५ तोच; अर्जुना, उपाधिरहित, स्थिरबुद्धि, गंभीर, आणि मुनीमध्यें म्हणजे मनन करणारांमध्यें श्रेष्ठ आहे असें समज. ५६

चोहोंकडून पाण्यानें भरणाऱ्या व मर्यादा न सोडणाऱ्या समुद्रांत जशा सर्व नद्या वगैरे प्रवेश करितात, तसे, सर्व काम ज्याचे ठिकाणीं प्रवेश करितात, त्याला शांति मिळते; जो कामाची इच्छा करितो त्याला शांति मिळत नाहीं. ॥७०॥

पार्था, आणखी एका पर्यायानें तो स्थितप्रज्ञ मनुष्य ओळखतां येतो, तो कोणता तो ऐक. समुद्राचे ठिकाणीं जशी निरंतर परिपूर्णता असते तशी ह्या पुरुषाचे ठिकाणीं असते. ५७ जरी समुद्रास पावसाळ्यांत नद्यांचे प्रवाह भरपूर होऊन मिळतात, तरी तो किंचितही अधिक न होतां आपली मर्यादा उल्लंघन करीत नाहीं; ५८ किंवा, अर्जुना, उन्हाळ्यांत सर्व नद्यांचें पाणी जरी आटलें तरी तो समुद्र ज्याप्रमाणें यत्किंचित्सुद्धां कमी होत नाहीं, ५९ त्याप्रमाणें ऋद्धिसिद्धि प्रसन्न झाल्यानें तो पुरुष उल्हास पावत नाहीं, आणि प्रसन्न न झाल्या तरी असंतुष्ट होत नाहीं ३६० पहा कीं, सूर्याचे घरीं दिव्याचे ज्योतीचा प्रकाश केला तरच उजेड पडतो, किंवा तो न लावला तर तो अंधारांत कोंडला जातो काय? ६१ त्याप्रमाणें, त्या पुरुषाच्या घरीं ऋद्धिसिद्धि आल्या काय व गेल्या काय, त्यांची आठवणसुद्धां त्याला होत नाहीं. कारण, त्याचें अंतःकरण महासुखांत म्हणजे परमात्मसुखाचे ठिकाणीं निमग्न असतें. ६२ जो आपल्या घराच्या सौंदर्यापुढें इंद्रभु-

पणें । इंद्रभुवनातें पावळें म्हणे । तो केविं रंजे पालिवणें । भिल्लांचेनि ॥६३॥ जो अमृतासी ठी ठेवी । तो जैसा कांजी न सेवी । तैसा स्वसुखानुभवी । न भोगी ऋद्धि ॥६४॥ पार्था नवल हें पाहीं । जेथ स्वर्गसुख लेखनीय नाहीं । तेथ ऋद्धिसिद्धि कायी । प्राकृता होती ॥६५॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥७१॥

यः पुमान् सर्वान् कामान् विहाय निस्पृहः निर्ममः निरहंकारः (सन्) चरति, सः शांति अधिगच्छति. ॥७१॥

ऐसा आत्मबोधें तोषला । जो परमानंदें पोखला । तोचि स्थिरप्रज्ञु भला । वोळख तूं ॥६६॥ तो अहंकारातें दंडुनी । सकळ कामु सांडुनी । विचरे विश्व होउनि । विश्वाचीमाजीं ॥६७॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ७२

पार्थ, एषा ब्राह्मी स्थितिः, एनां प्राप्य न विमुह्यति, अंतकाले अपि अस्यां स्थित्वा निर्वाणं ब्रह्म ऋच्छति. ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः॥

हे ब्रह्मस्थिति निःसीम । जया अनुभविता निष्काम । ते पावले परब्रह्म । अनायासें ॥६८॥ जे चिद्रूपीं मिळतां । देहांतींचि व्याकुळता । आड ठाकों न सके चित्ता । प्राज्ञा जया ॥६९॥ तेचि हे स्थिति । स्वमुखें श्रीपति । सांगत अर्जुनाप्रति । संजयो म्हणे ॥३७०॥ ऐसें कृष्णवाक्य ऐकिलें । तेथ अर्जुनें मनीं म्हणितलें । आतां आमुचिया काजा कीर आलें । उपपत्ति इया ॥७१॥ जें कर्मजात आघवें । एथ निराकारिलें देवें । तरी पारुषलें म्यां झुंजावें । म्हणूनियां ॥७२॥ ऐसा श्रीअच्युताचिया बोला । चित्तीं धनुर्धर उवायिला । आतां प्रश्नु करील भला । आशंकोनी ॥७३॥ तो प्रसंगु असे नागरु । जो सकळ धर्मासि आगरु । कीं विवेकामृतसागरु । प्रांतहीनु ॥७४॥ जो आपण सर्वज्ञनाथु । निरूपिता होईल श्रीअनंतु । ज्ञानदेवो सांगेल मातु । निवृत्तिदासु ॥ ३७५ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्लोक ७२, ओंव्या ३७५.

वनालासुद्धां तुच्छ मानतो, त्याला भिल्लांच्या पालांपासून कसें समाधान होणार ! ६३ जो अमृताला देखील नांवें ठेवितो तो जसा कांजी पीत नाहीं, तसा आत्मानंदानें तृप्त असणारा पुरुष क्षुल्लक ऋद्धिसिद्धींचा उपभोग घेत नाहीं. ६४ अर्जुना, काय चमत्कार आहे पहा—ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं स्वर्गासारख्या सुखाचा जमाखर्च नाहीं, त्याला सामान्य ऋद्धिसिद्धीची कथा काय ! असें असून त्याच्या ठिकाणीं ऋद्धिसिद्धि पाहिजेतच असें म्हणतात हें किती आश्चर्य ! ६५

जो पुरुष सर्व वासनांचा त्याग करून, निस्पृह होऊन, आणि मी व माझें हें द्वंद्व टाकून निरहंकार असतो, त्याला शांतिसुख प्राप्त होतें. ॥७१॥

ह्याप्रमाणें आत्मबोधानें संतोष पावलेला आणि परमानंदांत निमग्न झालेला तोच खरा स्थिरबुद्धि असें तूं समज. ६६ तो मीपणा दवडून, सर्व विषय सोडून, जगदाकार होऊन जगांत संचार करितो. ६७

अर्जुना, ह्याच स्थितीला ब्रह्मस्थिति [सर्व कर्म सोडून ब्रह्मरूपानें असणें] म्हणतात. ही प्राप्त झाली असतां प्राणी मोह पावत नाहीं. ह्या स्थितींत असून मरण आलें तरीही तो जन्ममरणरहित असें जें ब्रह्म त्याला प्राप्त होतो. ॥७२॥

अशा निःसीम म्हणजे अमर्याद ब्रह्मस्थितीचा निष्काम पुरुष अनुभव घेऊं लागले असतां ते अनायासेंच परब्रह्मास (आत्मस्वरूपास) जाऊन मिळतात. ६८ ज्ञानस्वरूपीं मिळाल्यावर ज्या ब्रह्मस्थितीनें देहांतींची व्याकुळता त्यांच्या चित्तांत येऊं शकत नाहीं. ६९ संजय धृतराष्ट्रास म्हणतोः— राजा, तीच ही स्थिति श्रीकृष्णांनीं स्वतः अर्जुनास सांगितली. ३७० असें श्रीकृष्णांचें बोलणें ऐकल्यावर अर्जुन मनांत म्हणाला कीं, ही युक्ति आतां आमच्या वरी पथ्यावर पडली ! ७१ ज्या सर्व कर्मांचा देवांनीं निषेध केला, त्या निषेधानें, मी युद्ध करावें असें देवांचें म्हणणें सहज बाजूस राहतें. ७२ ह्याप्रमाणें श्रीकृष्णांचें भाषण ऐकून अर्जुन आपले मनांत फार हर्षित झाला आतां तो शंका घेऊन पुढें गहन प्रश्न करील. ७३ तो संवाद फार सुरस असून सर्व धर्मांचें उत्पत्तिस्थान अथवा अमर्याद विचारामृतसमुद्रच आहे. ७४ त्या संवादाचें निरूपण जगदीश्वर स्वतः करतील, व ती गोष्ट निवृत्तिदास जे ज्ञानदेव ते सांगतील. ३७५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तिसरा.

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

जनार्दन, ते कर्मणः बुद्धिः ज्यायसी मता चेत्, तत्, केशव, मां घोरे कर्मणि किं नियोजयसि ? ॥ १ ॥

मग आइका अर्जुनें म्हणितलें । देवा तुम्हीं जें वाक्य बोलिलें । तें निकें म्यां परिसिलें । कमळापती ॥१॥ तेथ कर्म आणि कर्ता । उरेचिना पाहतां । ऐसें मत तुझें श्रीअनंता । निश्चित जरी ॥२॥ तरी मातें केविं श्रीहरी । म्हणसी पार्था संग्रामु करीं । इये लाजसीना महाघोरीं । कर्मीं सुतां ॥३॥ हां गा कर्म तूंचि अशेष । निराकरिसी निःशेष । तरी मजकरवीं हें हिंसक । कां करविसी ॥४॥ तरी हेंचि विचारीं श्रीहृषीकेशा । तूं मानु देसी कर्मलेशा । आणि येसणी हे हिंसा । करवीत आहासी ॥५॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

व्यामिश्रेण इव वाक्येन मे बुद्धिं मोहयसि इव, तत् निश्चित्य एकं वद येन अहं श्रेयः आप्नुयाम्. ॥ २ ॥

देवा तुवांचि ऐसें बोलावें । तरी आम्हीं नेणतीं काय करावें । आतां संपलें म्हणों पां आघवें । विवेकाचें ॥६॥ हां गा उपदेशु जरी ऐसा । तरी अपभ्रंशु तो कैसा । आतां पुरला आम्हां धिंवसा । आत्मबोधाचा ॥७॥ वैद्यु पथ्य वारूनि जाये । मग जरी आपणचि विष सुये । तरी रोगिया कैसेनि जिये । सांगें मज ॥८॥ जैसें आंधळें सुइजे आव्हांटा । कां माजवण दीजे मर्कटा । तैसा उपदेशु हा गोमटा । वोढवला आम्हां ॥९॥ मी आधींचि कांहीं नेणें । वरी कवळिलों मोहें येणें । श्रीकृष्णा विवेकु या कारणें । पुसिला तुज ॥१०॥ तंव तुझी एकेक नवाई । एथ उपदेशामाजि गोवाई । तरी अनुसरलीया काई । ऐसें कीजे ॥११॥ आम्हीं तनुमनुजीवें । तुझिया बोला वोटंगावें । आणि तुवांचि ऐसें करावें । तरी सरलें म्हणें ॥१२॥ आतां ऐसियापरी बोधिसी । तरी निकें आम्हां करिसी । एथ ज्ञानाची आस कायसी । अर्जुन म्हणे ॥१३॥ तरी ये जाणिवेचें कीर सरलें । परी आणीक एक असें जाहलें । जें थितें हें डहुळलें । मानस माझें ॥१४॥ तेवींचि श्रीकृष्णा हें तुझें । चरित्र कांहीं नेणिजे । जरी चित्त पाहसी माझें । येणें मिषें ॥१५॥ ना तरी झकवीतु आहासी मातें । कीं तत्त्वचि कथिसी ध्वनितें । हें अवगमितां निरुतें । जाणवेना ॥१६॥ म्हणोनि आइकें देवा । हा भावार्थु आतां न बोलावा । मज विवेकु सांगावा । मऱ्हाटा जी १७ मी अत्यंत जड असें । परी ऐसाही निकें परियेसें । श्रीकृष्णा बोलावें तुवां तैसें । एकनिष्ठ ॥१८॥ देखें रोगातें जिणावें । औषध तरी देयावें । परी तें अति रुच्य व्हावें । मधुर जैसें ॥१९॥ तैसें सकळार्थभरित । तत्त्व सांगावें उचित । परी बोधें माझें चित्त । जयापरी ॥२०॥ देवा तुजऐसा निजगुरु । आजि आर्तीधणी कां न करूं । एथ भीड कव-

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तिसरा.

अर्जुन म्हणालाः—हे जनार्दना, कर्मयोगापेक्षां बुद्धियोग श्रेष्ठ आहे, असें जर तुझें मत आहे, तर मग केशवा, मला घोर कर्म करण्याला कां प्रवृत्त करितोस ? ॥१॥

ज्ञानोबाराय म्हणतातः-कोणत्या प्रकारानें अर्जुनानें शंका केली तें ऐका:-मग अर्जुन म्हणतोः देवा कमलापते, तुम्ही जें बोललां, तें मीं लक्षपूर्वक ऐकलें. १ आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं कर्म आणि कर्ता हीं विचार करून पाहतां उरतच नाहींत. श्रीअनंता, हेंच जर आपलें निश्चित मत असेल, २ तर मग, हृषीकेशा, 'पार्था, तूं संग्राम कर' असें मला कां सांगतां ? ह्या भयंकर कर्मांत मला घालतांना तुम्हांला संकोच कसा वाटत नाहीं ? ३ हें पहा–सर्व कर्मांचा तुम्ही निषेध करतां ? तर मग माझ्या हातून असलें हिंसात्मक कर्म कां करवितां ? ४ तर, हृषीकेशा, ह्याचा आपणच विचार करा कीं, आपण कर्ममार्गाला इतका मान देऊन माझ्या हातून ही एवढी भयंकर हिंसा करवीत आहां ! ५

ह्या आपल्या जणूं काय घोंटाळ्याच्या बोलण्यानें तूं माझ्या मनाला भ्रम उत्पन्न करीत आहेस; तेव्हां तूं असें एक निश्चित सांग कीं, ज्याच्या योगानें मी आपलें कल्याण करून घेईन.॥२॥

देवा, तुम्हीच जर असें बोलूं लागलां, तर आम्हीं अज्ञान्यांनीं काय करावें ? तर आतांच सर्व विचार संपला असें म्हणण्याची पाळी आली. ६ अज्ञान घालविण्याकरितां जर असा संदिग्ध उपदेश कराल, तर ह्याहून भ्रम निराळा तो कोणता ? आतां आमची आपणापासून आत्मबोध करून घेण्याची इच्छा पूर्णच झाली म्हणावयाची ! ७ मला सांगा कीं, वैद्य हा रोग्याची प्रकृति पाहून त्यावर पथ्याची योजना करून गेल्यावर जर आपण होऊनच औषधांत विष घालील, तर रोग्यानें जगावें कसें ? ८ ज्याप्रमाणें अंधळ्यास आडवाटेला लावावें, किंवा माकडाला मद्य पाजावें, तसा आपला हा उत्तम उपदेश आम्हांस चांगलाच फळला ! ९ देवा, असें पहा; मला आधींच कांहीं समजत नाहीं; त्यांतून मी ह्या मोहानें ग्रस्त झालों आहें; म्हणून तुम्हांला विचाराची गोष्ट पुसली, १० तों तुमचें आपलें एकेक नवलच ! तुमच्या उपदेशांत साराच घोंटाळा ! तर शरणागताशीं असें का वागावयाचें ! ११ आम्हीं कायावाचामनेंकरून आपल्या बोलण्यावर भरंवसा ठेवावा, आणि तुम्हींच जर असें करूं लागलां, तर मग आटोपलेंच म्हणावयाचें ! १२ अर्जुन म्हणतोः "आतां अशा प्रकारें जर आपण बोध करीत असलां, तर मग आमचें चांगलेंच करीत आहां ! १३ तर आतां एथें ज्ञानाची आशा कशाला पाहिजे ? ज्ञान संपादन करण्याची हौस संपली; परंतु उलटें एक असें झालें कीं, माझ्या मनाची स्थिरता जाऊन तें जास्त घोंटाळ्यांत मात्र पडलें ! १४ त्याचप्रमाणें, श्रीकृष्णा, तुमची लीला आम्ही कांहीं जाणूं शकत नाहीं. ह्या उपदेशाच्या मिषानें जर आपण माझें मन पहात असाल तर कोण जाणे ! १५ किंवा मला फसवीत आहां, का गूढार्थानें ब्रह्मस्वरूप सांगत आहां, ह्याचें अनुमान करतां खरें कांहींच कळत नाहीं. १६ म्हणून, देवा, ऐका. हा गूढार्थ न सांगतां, जो कांहीं आपला विचार असेल तो अडाण्यालाही समजेल अशा प्रकारें स्पष्ट सांगा. १७ श्रीकृष्णा, मी अतिशय मंदबुद्धि आहे; तेव्हां अशा मलाही चांगलें समजेल, असें एक निश्चयात्मक बोलणें आपण बोला. १८ असें पहा–औषध देऊन रोग तर नाहींसा व्हावा, परंतु तें औषध मधुर व रुचकर असावें; १९ त्याचप्रमाणें, सर्व अर्थानें परिपूर्ण व [आचरण्यास] योग्य असें तत्त्व आपण सांगा; पण ज्या रीतीनें माझ्या मनाला त्याचा पूर्ण बोध होईल त्या रीतीनें सांगा. २० देवा, तुमच्यासारखा गुरु मला मिळाला असतां आज मी आपल्या मनाची इच्छा

णाची धरूं । तूं माय आमुची ॥२१॥ हां गा कामधेनूचें दुभतें । दैवें जाहलें जरी आप्रैतें । तरी कामनेची कां तेथें । वानी कीजे ॥२२॥ जरी चिंतामणी हाता चढे । तरी वांछेचें कवण सांकडें । कां आपुलेनि सुरवाडें । इच्छावें ना ॥२३॥ देखा अमृतसिंधूतें ठाकावें । मग ताहानाचि जरी फुटावें । तरी सायासु कां करावे । मागील ते ॥२४॥ तैसा जन्मांतरीं बहुतीं । उपासितां श्रीलक्ष्मीपती । तूं दैवें आजि हातीं । जाहलासी जरी ॥२५॥ तरी आपुलिया सवेशा । कां न मागावासि परेशा । देवा सुकाळु हा मानसा । पाहला असे ॥२६॥ देखें सकळार्तीचें जियालें । आजि पुण्य यशासि आलें । हे मनोरथ जहाले । विजयी माझे ॥२७॥ जी जी परममंगळधामा । सकळदेवदेवोत्तमा । तूं स्वाधीन आजि आम्हां । म्हणऊनियां ॥२८॥ जैसें मातेच्या ठायीं । अपत्या अनवसरु नाहीं । स्तन्यालागूनि पाहीं । जियापरी ॥२९॥ तैसें देवा तूतें । पुसिजतसे आवडतें । आपुलेनि आर्तें । कृपानिधी ॥३०॥ तरी पारत्रिकीं हित । आणि आचरितां तरी उचित । तें सांगें एक निश्चित । पार्थु म्हणे ॥३१॥

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

अनघ, अस्मिन् लोके मया द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ताः— सांख्यानां ज्ञानयोगेन, योगिनां कर्मयोगेन. ॥ ३ ॥

या बोला श्रीअच्युतु । म्हणतसे विस्मितु । अर्जुना हा ध्वनितु । अभिप्रावो ॥३२॥ जे बुद्धियोगु सांगतां । सांख्यमतसंस्था । प्रकटिली स्वभावता । प्रसंगें आम्हीं ॥३३॥ तो उद्देशु तूं नेणसीचि । म्हणोनि क्षोभलासि वायांचि । तरी आतां जाणें म्यांचि । उक्त दोन्ही ॥३४॥ अवधारीं वीरश्रेष्ठा । ये लोकीं या दोन्ही निष्ठा । मजचिपासूनि प्रगटा । अनादिसिद्ध ॥३५॥ एक ज्ञानयोगु म्हणिजे । जो सांख्यीं अनुष्ठिजे । जेथ वोळखीसवें पाविजे । तद्रूपता ॥३६॥ एक कर्मयोगु जाण । जेथ साधकजन निपुण । होऊनियां निर्वाण । पावती वेळे ॥३७॥ हे मार्गु तरी दोनी । परी एकवटती निदानीं । जैसी सिद्धसाध्यभोजनीं । तृप्ती एक ॥३८॥ कां पूर्वापर सरिता । भिन्न दिसती पाहतां । मग सिंधुमिळणीं ऐक्यता । पावती शेखीं ॥३९॥ तैसीं दोनीही मतें । सूचिती एका कारणातें । परी उपास्ति ते योग्यते । आधीन असे ॥४०॥ देखें उत्प्लवनासरिसा । पक्षी फळासि झोंबे जैसा । सांगें नरु केविं तैसा । पावे वेगा ॥४१॥ तो हळू हळू ढाळेंढाळें । केतुलेनि एके वेळें । तया मार्गाचेनि बळें । निश्चित ठाकी ॥४२॥ तैसें देख पां विहंगममतें । अधिष्ठूनि ज्ञानातें । सांख्य सद्य मोक्षातें । आकळिती ॥४३॥ येर योगिये कर्माधारें । विहितेंचि निजाचारें । पूर्णता अवसरें । पावते होती ॥४४॥

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

कर्मणाम् अनारंभात् पुरुषः नैष्कर्म्यं न अश्नुते कर्मणां च संन्यसनात् एव सिद्धिं न समधिगच्छति. ॥ ४ ॥

वांचोनि कर्मारंभ उचित । न करितां सिद्धवत । कर्महीना निश्चित । होईजेना ॥४५॥ कीं प्राप्तकर्म सांडिजे । येतुलेनि नैष्कर्म्य होइजे । हें अर्जुन वायां बोलिजे । मूर्खपणें ॥४६॥ सांगें पैलतीरा जावें । ऐसें व्यसन कां जेथ पावे । तेथ नावेतें त्यजावें । घडे केवीं ॥४७॥ ना तरी तृप्ति इच्छिजे । तरी कैसेनि पाकु न कीजे । कीं सिध्दुही न सेविजे । केवीं सांगें ॥४८॥ जंव निरार्तता नाहीं । तंव व्यापारु असे पाहीं । मग संतुष्टीच्या ठायीं । कुंठे सहजें ॥४९॥ म्हणोनि आइकें पार्था । जया नैष्कर्म्यपदीं आस्था । तया उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे ॥५०॥ आणि आपुलिये चाडे । आपादिलें हें मांडे । कीं त्यजिलें कर्म सांडे । ऐसें आहे ॥ ५१ ॥ हें वायांचि सैरा बोलिजे । उकळ

कां न तृप्त करून घ्यावी? ह्या ठिकाणीं मीं भीड कोणाची धरावी? तूं माझी माउली आहेस! २१ असें पहा, कीं दैवयोगानें कामधेनूचें दुभतें प्राप्त झाल्यावर इच्छित मागण्यास कां कमी करावें? २२ किंवा चिंतामणि हातीं आल्यावर मग इच्छित वस्तु मागण्याचें संकट कां पडावें? आपल्याला जें अपेक्षित असेल तें कां न मागावें? २३ पहा कीं, अमृतसिंधूचे कांठीं उभें राहून अमृत न पितां जर तहानेनें तरफडावें तर मग अमृतसिंधूजवळ येण्याचे श्रम तरी कां घ्यावे? २४ त्याचप्रमाणें, हे कमलापते, तुझी जन्मोजन्मीं उपासना करितां करितां दैवयोगानें आज जर तूं लाधला आहेस, २५ तर मग, परमेश्वरा, आपल्याच इच्छेनें तुमच्यापाशीं आम्हीं वाटेल तें कां मागूं नये? देवा, आज मनांतील हेतु पूर्ण होण्याचा दिवस उगवला आहे! २६ हें पहा–आज माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण होऊन व माझें पूर्वपुण्य फळास येऊन सर्व मनोरथ सिद्धीस गेले; २७ कारण, कल्याणाचें आदिपीठ व सर्व देवांचे देव जे तुम्ही ते आज आमच्या आधीन झालां आहां. २८ आईचें स्तनपान करण्यास मुलाला जशी वेळअवेळ ह्यांची अडचण नसते, २९ त्याप्रमाणें, देवा कृपानिधे, मी तुम्हांला माझे इच्छेनुरूप वाटेल तें विचारीत आहें." ३० अर्जुन म्हणतो, "म्हणून, देवा, इहलोकीं आचरण्यास योग्य व परलोकीं हितकारक अशी एक निश्चित गोष्ट सांगा." ३१

श्रीभगवान् म्हणाले:—हे निष्पाप अर्जुना, ह्या लोकीं सृष्टीचे आरंभींच मीं हे दोन प्रकारचे मार्ग सांगितले आहेत. सांख्यविचार करणारांना ज्ञानयोग, व कर्म करणारांना कर्मयोग. ॥३॥

हें बोलणें ऐकून श्रीकृष्ण आश्चर्यानें म्हणतातः—अर्जुना, तुला जो सांगितला तो गर्भितार्थ आहे. ३२ ईश्वरार्पण कर्ममार्ग सांगतांना प्रसंगानुसार जो ज्ञानमार्गाचा महिमा आम्ही सांगून गेलों, ३३ तो आमचा हेतु तूं जाणत नाहींस, म्हणून व्यर्थ क्षोभलास; तेव्हां आतां हें ध्यानांत ठेव कीं, ज्ञानयोग आणि कर्मयोग हे दोन्ही मार्ग मींच सांगितलेले आहेत, ३४ हे वीरश्रेष्ठा, ऐक; ह्या पृथ्वीवर हे दोन्ही संप्रदाय माझ्यापासूनच पूर्वापार प्रकट झाले आहेत; ३५ जड चैतन्याचा विचार करणारे ज्याचें आचरण करतात, व ज्या योगानें ब्रह्मरूपाची ओळख होतांक्षणींच ते तद्रूप होऊन जातात, त्या एका संप्रदायाला ज्ञानयोग म्हणतात. ३६ दुसऱ्यास कर्मयोग म्हणतात. त्या योगांत तत्पर असे मुमुक्षुजन अवकाशानें (ज्ञानोत्तरकालीं) मोक्षास पावतात. ३७ तयार असलेल्या व तयार करून घेतलेल्या अन्नाच्या भोजनापासून जशी सारखीच तृप्ति होते, तसा ह्या दोन्ही मार्गांचा साक्षात् व परंपरेनें परिणाम एकच आहे. ३८ किंवा पूर्व पश्चिम दिशांकडे जाणाऱ्या नद्या पाहिल्या तर भिन्न दिसतात, परंतु समुद्रांत मिळण्याचे वेळीं अखेरीस त्या जशा एकत्र होतात, ३९ तशीं हीं दोन्हीं मतें एकच तत्त्वाचीं सूचक आहेत; परंतु त्यांची उपासना उपासकाच्या योग्यतेवर अवलंबून आहे. ४० असें पहा—पक्षी एका उड्डाणाबरोबर झाडाच्या फळास धरतो; पण त्याच वेगानें मनुष्यास तें फळ कसें प्राप्त करून घेतां येईल सांग बरें? ४१ तो हळूहळू फांदीफांदीवरून तो मार्ग क्रमितां क्रमितां कांहीं वेळानें फळावर खरोखर जाऊन पोहोंचेल; ४२ त्याचप्रमाणें, ज्ञानमार्गाचें जे आचरण करितात, ते ज्ञानी विहंगममार्गानें तत्काल मोक्ष प्राप्त करून घेतात. ४३ इतर योगी कर्ममार्गानें (पिपीलिकामार्गानें) विहित वर्णाश्रमधर्माचें आचरण करून परंपरेनें (ज्ञानोत्तरकालीं) मोक्ष प्राप्त करून घेतात. ४४

कर्मांचें आचरण न केल्यानें पुरुषाला कर्मशून्यत्व प्राप्त होत नाहीं, व केवळ कर्मसंन्यास केल्यानेंही सिद्धि प्राप्त होते असें नाहीं. ॥४॥

कोणीही मनुष्य आरंभापासूनच विहित कर्में टाकून जर ज्ञानवानाप्रमाणें नैष्कर्म्य होऊं म्हणेल, तर निश्चयानें त्याला तसें होतां येणार नाहीं. ४५ अर्जुना, जीं ज्याला विहित कर्में करावयाचीं, तीं टाकल्यानें तो कृतार्थ होईल असें म्हणणें हा निव्वळ मूर्खपणा होय. ४६ नदी दुथडी भरली आहे, व ती उतरून पलीकडे जाण्याची जेथें आवश्यकता आहे तेथें नावेशिवाय जाऊं म्हटलें तर कसें जातां येईल सांग बरें? ४७ किंवा भोजनापासून जो तृप्तीची इच्छा करतो, त्याला स्वयंपाक न करतां अथवा तयार असलेलें अन्न न खातां ती कशी प्राप्त होईल? ४८ जोंपर्यंत निरिच्छता प्राप्त झाली नाहीं, तोंपर्यंत खटपट ही आहेच; तीच प्राप्त झाली, म्हणजे आत्मसंतोष होऊन खटपट साहजिकच थांबते. ४९ म्हणून, पार्था, ज्याला परमात्मप्राप्तीची इच्छा आहे, त्याला विहित कर्माचरण कधींही सोडतां येत नाहीं; ५० आणि दुसरें असें कीं, आपल्या इच्छेनेंच कर्मांचा स्वीकार व त्याग करूं म्हटल्यानें तो होईल काय? ५१ हें बोलणें

तरी देखोनि पाहिजे । परी त्यजितां कर्म न त्यजे। निभ्रांत मानीं ॥५२॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

कश्चित् जातु क्षणमपि अकर्मकृत् न हि तिष्ठति, सर्वः हि अवशः (सन्) प्रकृतिजैः गुणैः कर्म कार्यते. ॥ ५ ॥

जंव प्रकृतीचें अधिष्ठान । तंव सांडी मांडी हें अज्ञान । जे चेष्टा ते गुणाधीन । आपैसी असे ॥५३॥ देखें विहित कर्म जेतुलें । तें सळें जरी वोसंडिलें । तरी स्वभाव काय निमाले । इंद्रियांचे ॥५४॥ सांगें श्रवणीं ऐकावें ठेलें । कीं नेत्रींचें तेज गेलें । हें नासारंध्र बुझालें । परिमळु नेघे ५५ ना तरी प्राणापानगति । कीं निर्विकल्प जाहली मति । कीं क्षुधातृषादि आर्ति । खुंटलिया ॥५६॥ हे स्वप्नावबोधु ठेले । चरण चालों विसरले । हें असो काय निमाले । जन्ममृत्यू ॥५७॥ हें मैं ठकेचि जरी कांहीं । तरी सांडिलें तें कायी । म्हणोनि कर्मत्यागु नाहीं । प्रकृतिमंतां ॥५८॥ कर्म पराधीनपणें । निपजतसे प्रकृतिगुणें । येरीं धरीं मोकलीं अंतःकरणें । वाहिजे वायां ॥५९॥ देखें रथीं आरूढिजे । मग जरी निश्चळु बैसिजे । तरी चळु होउनि हिंडिजे । परतंत्रा ॥६०॥ कां उचलिलें वायुवशें । चळे शुष्क पत्र जैसें । निचेष्ट आकाशें । परिभ्रमे ॥६१॥ तैसें प्रकृतिआधारें । कर्मेंद्रियविकारें । नैष्कर्मही व्यापारे । निरंतर ६२ म्हणऊनि संगु जंव प्रकृतीचा । तंववरी त्यागु न घडे कर्माचा । ऐसियाहि करूं म्हणती तयांचा । आग्रहोचि उरे ॥६३॥

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६

यः विमूढात्मा कर्मेंद्रियाणि संयम्य मनसा इंद्रियार्थान् स्मरन् आस्ते सः मिथ्याचारः उच्यते. ॥६ ॥

जे उचित कर्म सांडिती । मग नैष्कर्म्य होऊं पाहती । परी कर्मेंद्रियप्रवृत्ती । निरोधुनी ॥६४॥ तयां कर्मत्यागु न घडे । जें कर्तव्य मनीं सांपडे । वरी नटती तें फुडें । दरिद्र जाण ॥६५॥ ऐसे ते पार्था । विषयासक्त सर्वथा । ओळखावे तत्त्वता । भ्रांति नाहीं ॥६६॥ आतां देईं अवधान । प्रसंगें तुज सांगेन । या नैराश्याचें चिन्ह । धनुर्धरा६७

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

अर्जुन, यः तु इंद्रियाणि मनसा नियम्य असक्तः (सन्) कर्मेंद्रियैः कर्मयोगं आरभते, सः विशिष्यते. ॥ ७ ॥

जो अंतरीं दृढ । परमात्मरूपीं गूढ । बाह्य भागु तरी रूढ । लौकिक जैसा ॥६८॥ जो इंद्रियां आज्ञा न करी । विषयांचें भय न धरी । प्राप्त कर्म नाव्हेरी । उचित जें जें ॥६९॥ तो कर्मेंद्रियें कर्मीं । राहटतां तरी न नियमी । परी तेथिचेनि ऊर्मीं । झांकोळेना ॥७०॥ तो कामनामात्रें न घेपे । मोहमळें न लिंपे । जैसें जळीं जळें न शिंपे । पद्मपत्र ॥७१॥ तैसा संसर्गामाजि असे । सकळांसारिखा दिसे । जैसें तोयसंगें आभासे । भानुबिंब ॥७२॥ तैसा सामान्यत्वें पाहिजे । तरी साधारणुचि देखिजे । येरवीं निर्धारितां नेणिजे । सोय जयाची ॥७३॥ ऐशा चिन्हीं चिन्हितु । देखसी तोचि मुक्तु । आशापाशरहितु । वोळख पां ॥७४॥ अर्जुना तोचि योगी । विशेषिजे जो जगीं । म्हणोनि ऐसा होय यालागीं । म्हणिपें तूतें ॥७५॥ तूं मानसा नियमु करीं । निश्चळु होय अंतरीं । मग कर्मेंद्रियें व्यापारीं । वर्ततु सुखें ॥७६॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

त्वं नियतं कर्म कुरु, अकर्मणः कर्म ज्यायः (अस्ति), ते शरीरयात्रा अपि च अकर्मणः न प्रसिद्ध्येत्. ॥ ८ ॥

व्यर्थ बडबडल्यासारखें आहे. ह्याचा नीट विचार करून पाहिला तर कर्म टाकल्यानें कर्माचा त्याग होत नाहीं असें पक्कें समज. ५२

कारण, कोणताही प्राणी कर्म केल्यावांचून एक क्षणभरही स्वस्थ असत नाहीं; प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले सत्त्वादि गुण हे परतंत्र असलेल्या सर्वांकडून कर्में करवितात. ॥५॥

जोंपर्यंत मायेचा आश्रय आहे तोंपर्यंत मायेच्या सत्वादि गुणाच्या आधीन सर्व व्यापार असतात, म्हणून कर्म स्वीकारणें अगर टाकणें, हें बोलणें अज्ञानपणाचें आहे. ५३ असें पहा कीं, विहित कर्मांचा आरंभ कर्त्याचे इच्छेवर अवलंबून आहे, म्हणून द्वेषानें किंवा त्रासानें जरी त्याग केला, तरी स्वाभाविक कर्म उत्पन्न करण्याचे इंद्रियांचे धर्म नष्ट होतील काय ? ५४ सांग पाहूं; विहित कर्मत्याग केला म्हणून कानांचें ऐकणें बंद झालें ? का डोळ्यांची दृष्टि गेली ? का नाकाचीं भोंकें बूजून जाऊन वास येईनासा झाला ? ५५ किंवा प्राणापानवायूंची गति बंद झाली ? का मन हें कल्पनारहित झालें ? अथवा भूकतहान ह्यांची इच्छा नाहींशी झाली ?५६का स्वप्न व जागृति ह्या अवस्था बंद झाल्या ? किंवा पाय चालणें विसरले ? इतकेंच नव्हे, तर जन्ममरण तरी चुकलें आहे काय ? ५७ मग हे इंद्रियांचे व्यापार जर बंद रहात नाहींत, तर मग सोडलें तें काय ? म्हणून, देहाभिमान्याकडून कर्मत्याग कधींही होणार नाहीं.५८कर्म हें पराधीन म्हणजे मायेच्या गुणाच्या आधीन असल्यामुळें मी कर्म करीन अगर सोडीन असें समजणें व्यर्थ होय. ५९ पहा कीं, रथांत बसल्यावर मग जरी स्तब्ध बसून राहिलें, तरी तो रथाच्या आधीन असल्यामुळें रथाचें फिरणें म्हणजे ह्याचेंच फिरणें असें होतें; ६० किंवा झाडाचें वाळलेलें पान निश्चेष्ट असतांही ज्याप्रमाणें वायूच्या वेगानें उडून आकाशांत भ्रमण करितें, ६१ त्याप्रमाणें, मायेच्या आश्रयानें व कर्मेंद्रियांच्या विकारानें नैष्कर्म्य स्थितीला पोंचलेला पुरुषही नेहमीं शारीरिक कर्म करितो, ६२ म्हणून, जोंपर्यंत मायेचा संबंध आहे, तोंपर्यंत कर्माचा त्याग केव्हांही घडणार नाहीं; असें असूनही जे कर्माचा त्याग करूं म्हणतात, त्यांचा तो रिकामा आग्रह मात्र उरतो.६३

जो महामूर्ख पुरुष कर्मेंद्रियांचें संयमन करून इंद्रियांच्या विषयांचें चिंतन करीत राहतो, त्याला दांभिक–दुराचारी–असें म्हणतात. ॥६॥

विहित कर्माचा त्याग करून व कर्मेंद्रियांचा निग्रह करून एवढयानेंच जे पुरुष कर्मातीत होऊं इच्छितात, ६४ त्यांना कर्मत्याग घडत नाहीं. कारण, त्यांच्या मनामध्यें कर्तव्य शेष राहून कर्मातीत झाल्याचें वरवर दाखवितात, तें निव्वळ दरिद्र आहे, ६५ पार्था, असे हे प्राणी नेहमीं विषयासक्त असतात असें निःसंशय जाण. ६६ आतां, अर्जुना, प्रसंगानुसार तुला खऱ्या निरिच्छ मनुष्याचीं लक्षणें सांगतों तीं लक्षपूर्वक ऐक. ६७

परंतु, अर्जुना, जो मनानें इंद्रियांचें नियमन करून आसक्ति न ठेवितां कर्मेंद्रियांनीं कर्मयोगाचें आचरण आरंभितो, तो खरा श्रेष्ठ होय. ॥७॥

जो अंतर्यामीं निश्चल व परमात्म्याचे ठिकाणीं तल्लीन, तथापि बाह्यात्कारीं लोकाचाराप्रमाणें वागणारा, ६८ तसाच जो इंद्रियांना आज्ञा करीत नाहीं, विषयांची भीति बाळगीत नाहीं, आणि ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्में करावयाचीं तीं कर्में टाकीत नाहीं; ६९ कर्मेंद्रियांकडून कर्में होत असतांना तो त्यांना आवरीत नाहीं, पण त्यांच्या विकारांच्या आधीन होत नाहीं. ७० तो वासनेनें आकळला जात नाहीं; व त्याच्या मनाला मोहाची बाधा होत नाहीं. कमळाचें पान जसें रात्रंदिवस पाण्यांत असून पाण्यानें भिजत नाहीं, ७१ त्याप्रमाणें, संसारामध्यें राहून तो इतर जनांसारखा दिसतो. ज्याप्रमाणें पाण्याच्या संगतीनें सूर्यबिंब पाण्यांत दिसतें. ७२ त्याप्रमाणें, वरकांतीं पाहता तो मनुष्य साधारणसा दिसतो; बाकी निश्चयानें त्याची आत्मस्थिति ओळखतां येत नाहीं. ७३ अशा गुणांनीं जो युक्त असेल, व जो निरिच्छ असेल, तोच मुक्त असें तूं समज. ७४ अर्जुना, तोच योगी व तोच जगांत स्तुतीस पात्र असतो, म्हणून तूं असा हो असें मी तुला म्हणतों. ७५ तूं आपल्या मनाला आंवरून धर, व अंतर्यामीं स्थिरबुद्धि हो. [मग] कर्मेंद्रियें खुशाल आपापले व्यापार करोत. ७६

अरे, तूं विहित कर्माचें आचरण कर. कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणें हेंच श्रेयस्कर आहे. कर्म केल्यावांचून तुझ्या शरीराचा निर्वाह देखील होणार नाहीं. ॥८॥

म्हणोनि नैष्कर्म्य होआवें । तरी एथ तें न संभवे । आणि निषिद्ध केविं राहाटावें । विचारीं पां ॥७७॥ म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरेंकरूनि प्राप्त । तें कर्म हेतुरहित । आचरें तूं ॥७८॥ पार्था आणिकही एक । नेणसी तूं हें कवतिक । जें ऐसें कर्ममोचक । आपैसें असे ॥७९॥ देखें अनुक्रमाधारें । स्वधर्मु जो आचरे । तो मोक्षु तेणें व्यापारें । निश्चित पावे ॥८०॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।
तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञार्थात् कर्मणः अन्यत्र अयं लोकः कर्मबंधनः (अस्ति). कौंतेय, (त्वं) मुक्तसंगः (सन्) तदर्थं कर्म समाचर.॥९॥

स्वधर्मु जो बापा । तोचि नित्ययज्ञु जाण पां । म्हणोनि वर्ततां तेथ पापा । संचारु नाहीं ॥८१॥ हा निजधर्म जैं सांडे । आणि कुकर्मीं रति घडे । तैंचि बंधु पडे । संसारिक ॥८२॥ म्हणोनि स्वधर्मानुष्ठान । तें अखंड यज्ञ याजन । जो करी तया बंधन । कांहींच न घडे ॥८३॥ हा लोकु कर्में बांधिला । जो परतंत्राभूत झाला । तो नित्ययज्ञातें चुकला । म्हणोनियां ॥८४॥ आतां येचिविशीं पार्था । तुज सांगेन एक मी कथा । जैं सृष्टयादि संस्था । ब्रह्मेनें केली ॥८५॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

प्रजापतिः पुरा सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा ‘ अनेन (यूयं) प्रसविष्यध्वम् एषः वः इष्टकामधुक् (अस्तु)’ इति उवाच.१०

तैं नित्ययागसहितें । सृजिलीं भूतें समस्तें । परी नेणतीचि तियें यज्ञातें । सूक्ष्म म्हणउनी ॥८६॥ ते वेळीं प्रजीं विनविला ब्रह्मा । देवा काय आश्रयो एथ आम्हां । तंव म्हणे तो कमळजन्मा । भूतांप्रति ॥८७॥ तुम्हां वर्णविशेषवशें । आम्हीं हा स्वधर्मुचि विहिला असे । यातें उपासा मग आपैसे । पुरती काम ॥८८॥ तुम्ही व्रत नियमु न करावे । शरीरातें न पीडावें । दुरी केंही न वचावें । तीर्थासि गा ॥८९॥ योगादिकें साधनें । साकांक्ष आराधनें । मंत्रयंत्रविधानें । झणीं करा ॥९०॥ देवतांतरा न भजावें । हें सर्वथा कांहीं न करावें । तुम्हीं स्वधर्मयज्ञीं यजावें । अनायासें ॥९१॥ अहेतुकें चित्तें । अनुष्ठा पां ययातें । पतिव्रता पतीतें । जियापरी ॥९२॥ तैसा स्वधर्मरूप मखु । हाचि सेव्यु तुम्हां एकु । ऐसें सत्यलोकनायकु । बोलता जाहला ॥९३॥ देखा स्वधर्मातें भजाल । तरी कामधेनु हा होईल । मग प्रजाहो न संडील । तुमतें कदा ॥९४॥

देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयंतु वः ।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

अनेन (यूयं) देवान् भावयत, ते देवाः वः भावयन्तु; (एवं) परस्परं भावयंतः परम् श्रेयः अवाप्स्यथ. ॥ ११ ॥

जे येणेंकरूनि समस्तां । परितोषु होईल देवतां । मग ते तुम्हां ईप्सितां । अर्थातें देती ॥९५॥ या स्वधर्मपूजा पूजितां । देवतागणां समस्तां । योगक्षेमु निश्चिता । करिती तुमचा ॥९६॥ तुम्ही देवांतें भजाल । देव तुम्हां तुष्टतील । ऐसी परस्परें घडेल । प्रीति जेथ ॥९७॥ तेथ तुम्ही जें करूं म्हणाल । तें आपैसें सिद्धी जाईल । वांछितही पुरेल । मानसींचें ॥९८॥ वाचासिद्धि पावाल । आज्ञापक होआल । म्हणिये तुमतें मागतील । महाऋध्दि ॥९९॥ जैसें ऋतुपतीचें द्वार । वनश्री निरंतर । वोळंगे फळभार । लावण्येसीं ॥१००॥

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

देवाः यज्ञभाविताः (संतः) वः इष्टान् भोगान् दास्यंते. तैः दत्तान् (भोगान्) एभ्यः अप्रदाय यः भुंक्ते सः स्तेनः एव हि. ॥ १२ ॥

तैसें सर्व सुखेंसहित । दैवचि मूर्तिमंत । येईल देखा काढत । तुम्हांपाठीं ॥१॥ ऐसे समस्त भोगभरित । होआल तुम्ही अनार्त । जरी स्वधर्मैं निरत । वर्ताल बापा ॥२॥ कां जालिया सकळ

म्हणून, कर्मरहित होणें हें ह्या संसारांत असंभवनीय आहे; मग शास्त्रविरुद्ध आचरण कां करावें, ह्याचा विचार कर. ७७ म्हणून, जें जें योग्य व समयानुसार प्राप्त झालेलें कर्म असेल, तें तें तूं निष्काम बुद्धीनें कर. ७८ अर्जुना, आणखी एक कौतुक तुला माहीत नाहीं; तें हें कीं, निष्काम बुद्धीनें केलेलें हें कर्म कर्मापासून म्हणजे संसारांतून सोडविणारें होतें. ७९ पहा–अधिकाराप्रमाणें स्वधर्माचें जो आचरण करतो, तो त्या आचरणानेंच निश्चयेंकरून मोक्ष पावतो. ८०

अर्जुना, ईश्वरार्पणबुध्दीवांचून [फलाच्या इच्छेनें] केलेल्या कर्मांच्या योगानें हा जीव बांधला जातो; म्हणून, अर्जुना, कर्तेपणाचा अभिमान सोडून ईश्वरार्पणबुध्दीनें तूं कर्म कर. ॥९॥

बाबारे ! आपल्या धर्माप्रमाणें आचरण करणें हाच नित्ययज्ञ असें समज; म्हणून त्याप्रमाणें वर्तन केल्यावर त्यांत पापाचा रिघाव होत नाहीं. ८१ प्राणी जेव्हां हा स्वधर्म टाकतात आणि वाईट कर्मांच्या ठिकाणीं प्रवृत्त होतात, तेव्हांच जन्ममरणाचे फेऱ्यांत पडतात. ८२ म्हणून, स्वधर्माप्रमाणें आचरण करणें हाच अखंड यज्ञ असें समज; आणि जो पुरुष हा यज्ञ करतो, त्याला कांहीं सुद्धां बंधन होत नाहीं, ८३ हें सर्व जग कर्मानें बांधलें जाऊन मायेचे पाशांत गुंतलें आहे, तें स्वकर्माला चुकलें म्हणूनच. ८४ पार्था, आतां तुला मी ह्याविषयीं एक कथा सांगतों. ज्या वेळेस ब्रह्मदेवानें सृष्टि निर्माण केली, ८५

सृष्टीच्या आरंभीं यज्ञासहवर्तमान प्रजा उत्पन्न करून ब्रह्मदेव त्यांना म्हणालाः—तुम्ही स्वधर्मरूप यज्ञानें धर्माचरण करा, म्हणजे हा यज्ञ तुमचे इच्छित मनोरथ पूर्ण करील. ॥१०॥

त्या वेळेस प्राणी व त्यांनीं नित्य आचरण्याचे धर्म हीं दोन्ही बरोबर उत्पन्न केलीं; परंतु ते गहन असल्यामुळें प्राण्यांना समजले नाहींत; ८६ तेव्हां त्यांनीं ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली कीं, " देवा, ह्या ठिकाणीं आम्हांला काय तरणोपाय आहे ? " तेव्हां तो त्यांना म्हणालाः ८७ "तुमच्या वर्णाश्रमांप्रमाणें आम्हीं पूर्वीच धर्म नियमित केले आहेत, त्याप्रमाणें तुम्ही आचरण करा म्हणजे तुमचे हेतु सहज पूर्ण होतील. ८८ तुम्ही व्रतवैकल्यें करूं नका, उपासतापास करून शरिरास कष्ट देऊं नका; व तीर्थयात्रांकरितां दूर जाण्याचे श्रम करूं नका; ८९ योगादिक साधनें, तसेंच कामनिक आराधना व मंत्रतंत्रादि अनुष्ठानें कदाचित् करण्याच्या नादीं लागाल हो ! तसेंच, ९० इतर देवांस भजूं नका, व ह्या गोष्टी करूं नका. तर, तुम्ही आपल्या वर्णाश्रमाप्रमाणें जो धर्म सांगितला आहे, त्याचें सुखानें आचरण करा. ९१ ज्याप्रमाणें पतिव्रता आपल्या पतीची सेवा निष्काम बुद्धीनें करिते, त्याप्रमाणें तुम्ही आपल्या स्वधर्माचें निष्काम बुद्धीनें आचरण करा." ९२ ब्रह्मदेव म्हणालेः–" स्वधर्माचें आचरण हाच एक तुमचा यज्ञ होय; म्हणून त्याचें आचरण करा. ९३" जनहो, असें पहा कीं, तुम्ही जर स्वधर्मानें वागाल, तर तो कामधेनूसारखा फलद्रूप होऊन तुम्हांला कधींही अंतर देणार नाहीं. ९४

ह्या स्वधर्मरूप यज्ञानें तुम्ही देवांचें पूजन करा, म्हणजे ते देव तुम्हांवर प्रसन्न होतील; व ह्याप्रमाणें तुम्ही परस्परांना संतुष्ट करून आपलें उत्तम कल्याण करून घ्याल. ॥११॥

ह्या स्वधर्माच्या आचरणानें सर्व देवता संतोष पावतील, आणि मग त्या तुम्हांला, इच्छित फल देतील. ९५ अशा रीतीनें स्वधर्माचरणरूप पूजेनें सर्व देवतागणांचें पूजन केलें असतां त्या तुम्हांस अप्राप्य वस्तूची प्राप्ति करून देऊन प्राप्त वस्तूचें संरक्षण निःसंशय करतील. ९६ तुम्ही देवांना भजाल तर देवही तुम्हांवर संतुष्ट होतील; आणि अशा प्रकारें एकमेकांचें एकमेकांवर जेव्हां प्रेम जडेल, ९७ तेव्हां तुम्ही जें करूं म्हणाल तें सहज सिद्धीस जाईल; आणि तुमच्या मनांतील सर्व वासना पूर्ण होतील. ९८ वाणीनें बोलाल तें सिद्ध होईल, आणि तुम्ही दुसऱ्यांना आज्ञा करणारे व्हाल, आणि महाऋद्धि नेहमीं तुमच्या आज्ञेंत राहून ' सेवा घ्या ' असें म्हणतील. ९९ वसंत ऋतूचे द्वारांत ज्याप्रमाणें वनशोभा ही आपल्या फलपुष्पभाराच्या लावण्यानें निरंतर वास करिते, १००

यज्ञानें पूजन केलेले देव संतुष्ट होऊन तुम्हांस तुमचे इच्छित भोग देतील. देवतांनीं दिलेले भोग त्यांना अर्पण न करितां जो आपण स्वतः भोगतो, तो चोरच समजावा. ॥१२॥

त्याप्रमाणें, तुम्ही जेथें असाल, तेथें सर्व सुखांसह मूर्तिमंत दैव तुमचा शोध करीत येईल. १ बाबांनो ! जर तुम्ही एकनिष्ठेनें स्वधर्माचें आचरण कराल, तर तुम्ही ऐश्वर्ययुक्त होऊन तुम्हांला कसलीहि इच्छा राहणार नाहीं; २ सकल संपत्ति प्राप्त झाली असतां विषयसेवनाच्या

संपदा । जो अनुसरेल इंद्रियमदा । लुब्ध होऊनियां स्वादा । विषयांचिया ॥३॥ तिहीं यज्ञभाविकीं सुरीं । जे हे संपत्ति दिधली पुरी । तयां स्वधर्मीं सर्वेश्वरीं । न भजेल जो ॥४॥ अग्निमुखीं हवन । न करील देवतापूजन । प्राप्तवेळ भोजन । ब्राह्मणाचें ॥५॥ विमुख होईल गुरुभक्ती । आदर न करील अतिथी । संतोष नेदिल ज्ञाती । आपुलिये ॥६॥ ऐसा स्वधर्मक्रियारहितु । आथिलेपणें प्रमत्तु । केवल भोगासक्तु । होईल जो ॥७॥ तया मग अपावो थोर आहे । जेणें तें हातींचें सकळ जाये । देखा प्राप्तही न लाहे । भोग भोगूं ॥८॥ जैसें गतायुषी शरिरीं । चैतन्य वासु न करी । कां निदैवाच्या घरीं । न राहे लक्ष्मी ॥९॥ तैसा स्वधर्मु जरी लोपला । तरी सर्व सुखांचा थारा मोडला । जैसा दीपासवें हरपला । प्रकाशु जाय ॥११०॥ तैसी निजवृत्ति जेथ सांडे । तेथ स्वतंत्रते वस्ती न घडे । आइका प्रजाहो फुडें । विरंचि म्हणे ॥११॥ म्हणऊनि स्वधर्मु जो सांडील । तयातें काळु दंडिल । चोरु म्हणूनि हरील । सर्वस्व तयाचें ॥१२॥ मग सकळ दोषु भंवते । गिंवसोनि घेती तयातें । रात्रिसमयीं स्मशानातें । भूतें जैसीं ॥१३॥ तैसीं त्रिभुवनींचीं दुःखें । आणि नानाविधें पातकें । दैन्यजात तितुकें । तेथेंचि वसे ॥१४॥ ऐसें होय तया उन्मत्ता । मग न सुटे बापा रुदतां । कल्पांतींही सर्वथा । प्राणिगणहो ॥१५॥ म्हणऊनि निजवृत्ति हे न संडावी । इंद्रियें बरळों नेदावीं । ऐसें प्रजांतें शिकवी । चतुराननु ॥१६॥ जैसें जळचरा जळ सांडे । मग तत्क्षणीं मरण मांडे । हा स्वधर्मु तेणें पाडें । विसंबों नये ॥१७॥ म्हणोनि तुम्हीं समस्तीं । आपुलालिया कर्मीं उचितीं । निरत व्हावें पुढतपुढतीं । म्हणिपत असें ॥१८॥

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥१३॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः सर्वकिल्बिषैः मुच्यंते; ये तु पापाः आत्मकारणात् पचन्ति ते तु अघं भुंजते. ॥ १३ ॥

देखा विहित क्रियाविधि । निर्हेतुका बुद्धि । जो असतिये समृद्धि । विनियोगु करी ॥१९॥ गुरु गोत्र अग्नि पूजी । अवसरीं भजे द्विजीं । निमित्तादिकीं यजी । पितरोद्देशें ॥१२०॥ या यज्ञक्रिया उचिता । यज्ञेशीं हवन करितां । हुतशेष स्वभावतः । उरे जें जें ॥२१॥ तें सुखें आपुले घरीं । कुटुंबेसीं भोजन करी । कीं भोग्यचि तें निवारी । कल्मषातें ॥२२॥ तें यज्ञावशिष्ट भोगी । म्हणोनि सांडिजे तो अघीं । जयापरी महारोगी । अमृतसिद्धि ॥२३॥ कीं तत्त्वनिष्ठु जैसा । नागवे भ्रांतिलेशा । तो शेष भोगी तैसा । नाकळे दोषा ॥२४॥ म्हणोनि स्वधर्में जें अर्जे । तें स्वधर्मेंचि विनियोगिजे । मग उरे तें भोगिजे । संतोषेसीं ॥२५॥ हें वांचूनि पार्था । राहाटों नये अन्यथा । ऐसी आद्य हे कथा । मुरारि सांगे २६ जे देहचि आपणपें मानिती । आणि विषयांतें भोग्य म्हणती । यापरतें न स्मरती । आणिक कांहीं ॥२७॥ हें यज्ञोपकरण सकळ । नेणतसा ते बरळ । अहंबुद्धि केवळ । भोगूं पाहती ॥२८॥ इंद्रियरुचीसारिखे । करविती पाक निके । ते पापिये पातकें । सेविती जाण ॥२९॥ हें संपत्तिजात आघवें । हवनद्रव्य मानावें । मग स्वधर्मयज्ञें अर्पावें । आदिपुरुषीं ॥१३०॥ हें सांडोनियां मूर्ख । आपणपेंयालागीं देख । निफजविती पाक । नानाविध ॥३१॥ जिहीं यज्ञु सिद्धी जाये । परेशा तोषु होये । तें हें सामान्य अन्न न होये । म्हणोनियां ॥३२॥ हें न म्हणावें साधारण । अन्न ब्रह्मरूप जाण । हें जीवनहेतु कारण । विश्वा यया ॥३३॥

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

अन्नात् भूतानि भवंति, पर्जन्यात् अन्नसंभवः (भवति), यज्ञात् पर्जन्यः भवति, यज्ञः कर्मसमुद्भवः (अस्ति). ॥ १४ ॥

गोडीला लंपट होऊन इंद्रियांच्या स्वैरवर्तनास अनुमोदन देईल, ३ यज्ञानें संतुष्ट झालेल्या देवांनीं जी ही आपल्यास पूर्ण संपत्ति दिली आहे, त्या संपत्तीनें व स्वधर्माचरणानें जो ईश्वरास भजणार नाहीं, ४ जो अग्नींत आहुति देणार नाहीं, देवतापूजन करणार नाहीं, यथाकालीं ब्राह्मणास भोजन घालणार नाहीं, ५ अथवा गुरुभक्तीला जो कंटाळेल, अतिर्थांचा आदरसत्कार करणार नाहीं, व आपल्या जातीस संतोष देणार नाहीं, ६ असा जो स्वधर्माचें आचरण करीत नाहीं, श्रीमंतीनें ज्याला गर्वाचा ताठा भरला आहे, आणि जो केवळ विषयासक्त झाला आहे, ७ त्याला महत्संकटें येतात; त्या योगानें जवळ असलेलें ऐश्वर्य नाहींसें होतें, आणि असलेले भोग सुद्धां भोगवत नाहींत. ८ ज्याप्रमाणें, आयुष्य संपलेल्या शरिरांत जीव वास करीत नाहीं किंवा करंट्याचे घरीं लक्ष्मी रहात नाहीं, ९ त्याप्रमाणें, स्वधर्माचा लोप झाला म्हणजे सुखाचें आश्रयस्थान नष्ट झालें म्हणून समजावें. दीप मालवतांक्षणींच जसा प्रकाश नाहींसा होतो, ११० त्याप्रमाणें, ब्रह्मदेव म्हणतो, " प्रजाजनहो ! जो आपापल्या वर्णाश्रमधर्मांचें आचरण सोडतो, त्याचें स्वातंत्र्य खरोखर नष्ट होतें. ११ म्हणून, स्वधर्माचा जो त्याग करील, त्याला काळ शिक्षा करील, आणि हा चोर आहे असें समजून त्याच्या सर्वस्वाचें हरण करील. १२ मग, रात्र झाल्यावर स्मशानाला जशीं भूतें वेढतात, तशीं सर्व संकटें त्याच्याजवळ येऊन त्याला वेढतात. १३ तसेंच, त्रिभुवनांतील सर्व दुःखें, आणि हजारों प्रकारचीं पातकें, आणि झाडून सर्व दारिद्र्य हीं त्याचे ठिकाणीं वास करितात. १४ जनहो, ह्याप्रमाणें त्या उन्मत्त मनुष्याची स्थिति होते, आणि अशा दुःखांत प्राणी रडूं लागले तरी त्यांना कल्पांतींही दुःखें सोडीत नाहींत. " १५ ब्रह्मदेव प्रजेला असा बोध करतात कीं, " म्हणून आपला स्वधर्म सोडूं नका, आणि इंद्रियांना स्वैर वर्तन करूं देऊं नका. १६ ज्याप्रमाणें माशाला पाण्यांतून बाहेर काढण्याबरोबर लागलीच मृत्यु येतो, त्याप्रमाणें तुमची स्थिति होईल, म्हणून तुम्ही स्वधर्म विसरूं नका. " १७ ब्रह्मदेव म्हणतोः—म्हणून तुम्हीं सर्वांनीं आपआपलें उचित कर्म आचरण्याविषयीं नेहमीं तत्पर रहावें. १८

यज्ञाचा अवशिष्ट प्रसाद जे ग्रहण करितात, ते श्रेष्ठ पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतात; पण जे पातकी प्राणी आपल्याकरितां पाक करून भोजन करितात, ते पातकच सेवन करितात. ॥१३॥

हें पहा—जो विहित कर्माचे निष्काम बुद्धीनें आचरण करण्यामध्यें असलेल्या संपत्तीचा विनियोग करतो, १९ आपले गुरु, आप्त व अग्नि ह्यांची पूजा करतो, आणि आलेल्या ब्राह्मणाची सेवा करतो, व आपल्या पितरांच्या श्राद्धतिथि वगैरे पाळतो, १२० आणि ह्याप्रमाणें विहित कर्माचरण व पंचमहायज्ञादि करून जें यज्ञशेष बाकी राहील, २१ तें सुखानें आपण कुटुंबासह सेवन करतो, त्यांच्या सर्व पातकांचा त्या यज्ञशेषसेवनानेंच नाश होतो. २२ अमृताचें सेवन केल्यापासून ज्याप्रमाणें महारोगांचा नाश होतो, त्याप्रमाणें यज्ञावशिष्ट अन्नाचें सेवन केल्यानें पातकें त्याला सोडून जातात. २३ ज्याप्रमाणें ब्रह्मनिष्ठाला भ्रांतिलेशही आकलन करीत नाहीं, त्याप्रमाणें यज्ञ करून शेष राहिलेल्या अन्नाचें सेवन करणाऱ्याला दोष आकलन करीत नाहींत. २४ म्हणून, स्वधर्मानें संपादन केलेलें द्रव्य स्वधर्मानेंच खर्चावें आणि बाकी राहील त्याचा संतोषानें उपभोग घ्यावा. २५ भगवान श्रीकृष्ण सांगतातः— पार्था, अशी ही आद्यस्थिति आहे; ह्याशिवाय मनुष्यानें अन्य मार्गानें वागूं नये. २६ जे पुरुष आपल्या शरिरासच आत्मा असें मानतात, विषयांचें सेवन हीच भोग्यवस्तु असें मानून त्यांशिवाय दुसरें कांहीं जाणत नाहींत, २७ हें सर्व साहित्य यज्ञसंबंधी आहे हें न जाणून जे भ्रांतींत असतात, आणि अहंकारबुद्धीनें फक्त विषयोपभोगावरच ज्यांची दृष्टि असते, २८ जे आपणांस आवडणारीं उत्तम पक्वान्नें तयार करून आपणच त्यांचें सेवन करतात, ते पापी असून पातकांचेंच सेवन करतात असें जाण. २९ ही सर्व संपत्ति स्वधर्मरूप यज्ञाचें हवनद्रव्य आहे, असें समजून ती स्वधर्मयज्ञानेंच परमेश्वरास अर्पण करावी. १३० हें सर्व सोडून मूर्ख लोक आपल्याकरितांच नानाप्रकारचे पदार्थ तयार करवितात. ३१ ज्या अन्नापासून यज्ञाची सिद्धि होते, आणि ईश्वर संतुष्ट होतो, तें हें अन्न सामान्य नाहीं; म्हणून, ३२ ह्या अन्नाला साधारण असें न समजतां तें ब्रह्मरूप आहे असें समज. कारण, सर्व जगाचें हें जीवित होय ३३

अन्नापासून भूतें [प्राणी] उत्पन्न होतात; तें अन्न पर्जन्यापासून होतें; तो पर्जन्य यज्ञापासून होतो; व तो यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न होतो; १४

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

(त्वं) कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं विद्धि, तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म यज्ञे नित्यं प्रतिष्ठितम् (अस्ति). ॥ १५ ॥

अन्नास्तव भूतें। प्ररोह पावती समस्तें। मग पर्जन्यु या अन्नातें। सर्वत्र प्रसवे ॥३४॥ तया पर्जन्या यज्ञीं जन्म। यज्ञातें प्रगटी कर्म। कर्मासि आदि ब्रह्म। वेदरूप ॥३५॥ तया वेदांतें परात्पर। प्रसवतसे अक्षर। म्हणऊनि हें चराचर। ब्रह्मबद्ध ॥३६॥ परी कर्माचिये मूर्ति। यज्ञीं अधिवासु श्रुति। ऐकें सुभद्रापति। अखंड गा ॥३७॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

पार्थ, एवं प्रवर्तितं चक्रं यः इह न अनुवर्तयति सः अघायुः इंद्रियारामः (च) मोघं जीवति. ॥ १६ ॥

ऐशी हे आदि परंपरा। संक्षेपें तुज धनुर्धरा। सांगितली या अध्वरा। लागूनियां ॥३८॥ म्हणूनि समूळ हा उचितु। स्वधर्मरूप क्रतु। नानुष्ठी जो मत्तु। लोकीं इये ॥३९॥ तो पातकांची राशी। जाण भार भूमीसी। जो कुकर्मे इंद्रियांसी। उपेगा गेला ॥१४०॥ तें जन्मकर्म सकळ। अर्जुना अति निष्फळ। जैसें कां अभ्रपटळ। अकाळींचें ॥४१॥ कां गळां स्तन अजेचे। तैसें जियालें देखें तयाचें। जया अनुष्ठान स्वधर्माचें। घडेचिना ॥४२॥ म्हणोनि ऐकें पांडवा। हा स्वधर्मु कवणें न संडावा। सर्वभावें भजावा। हाचि एकु ॥४३॥ हां गा शरीर जरी जाहलें। तरी कर्तव्य वोघें आलें। मग उचित कां आपुलें। वोसंडावें ॥४४॥ परिस पां सव्यसाची। मूर्ति लाहोनि देहाची। खंती करिती कर्माची। ते गांवढे गा ॥४५॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

यः तु मानवः आत्मरतिः एव स्यात् च आत्मतृप्तः (स्यात्) च आत्मनि एव संतुष्टः (स्यात् च) तस्य कार्यं न विद्यते. १७

देखें असतेनि देहधर्मे। एथ तोचि एकु न लिंपे कर्मे। जो अखंडित रमे आपणपांचि ॥४६॥ जे तो आत्मबोधें तोषला। तरी कृतकार्यु देखें जाहला। म्हणोनि सहजें सांडवला। कर्मसंगा ४७

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

इह तस्य कृतेन अर्थः न एव, अकृतेन (अपि) कश्चन (अर्थः) न, सर्वभूतेषु च अस्य कश्चित् अर्थव्यपाश्रयः न. ॥ १८ ॥

तृप्ति जालिया जैसीं। साधनें सरतीं आपैसीं। देखें आत्मतुष्टीं तैसीं। कर्मे नाहीं ॥४८॥ जंववरी अर्जुना। तो बोधु भेटेना मना। तंवचि यया साधना। भजावें लागे ॥४९॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

तस्मात् (त्वं) असक्तः (सन्) सततं कार्यं कर्म समाचर. पूरुषः हि असक्तः (सन्) कर्म आचरन् परं आप्नोति. १९

म्हणऊनि तूं नियतु। सकळकामरहितु। होऊनियां उचितु। स्वधर्मे रहाट ॥१५०॥ जे स्वधर्मे निष्कामता। अनुसरले पार्था। ते कैवल्यपर तत्त्वता। पावले जगीं ॥५१॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

जनकादयः कर्मणा एव संसिद्धिं आस्थिताः हि, (त्वं) अपि लोकसंग्रहं एव संपश्यन् (कर्म) कर्तुं अर्हसि. ॥ २० ॥

देख पां जनकादिक। कर्मजात अशेख। न सांडितां मोक्षसुख। पावते जाहले ॥५२॥ याकारणें पार्था। होआवी कर्मी आस्था। हे आणिकाही एका अर्था। उपकारेल ॥५३॥ जे आचरतां आपणपयां। देखी लागेल लोका यया। तरी चुकेल अपाया। प्रसंगेंचि ॥५४॥ देखें प्राप्तार्थ जाहले। जे निष्कामता पावले। तयाही कर्तव्य असे उरलें। लोकांलागीं ॥५५॥ मार्गी अंधासरि-

कर्म वेदापासून उत्पन्न होतें, व वेद परमेश्वरापासून उत्पन्न होतो, असें तूं समज; आणि ह्याकरितां, सर्वगत जो वेद तो स्वधर्मरूप यज्ञांत नित्य वास करितो. ॥ १५ ॥

अन्नापासून प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते, आणि पर्जन्यापासून सर्व ठिकाणीं अन्न उत्पन्न होतें. ३४ त्या पर्जन्याची उत्पत्ति यज्ञापासून, आणि यज्ञाची कर्मापासून होते. कर्माची उत्पत्ति वेदरूप ब्रह्मापासून, ३५ आणि त्या वेदाची उत्पत्ति परमात्म्यापासून होते; म्हणून हें सर्व जगत् परमात्म्यापासून उत्पन्न झालेलें आहे. ३६ पण, हे सुभद्रापते, ऐकः कर्माची मूर्ति जो यज्ञ, त्यांत वेदरूपीब्रह्म निरंतर वास करितें. ३७

पार्था, अशा प्रकारें चालू असलेल्या चक्राला अनुसरून जो ह्या लोकीं वागत नाहीं, त्याचें जिणें व्यर्थ होय. तो इंद्रियलंपट पातकी आपलें आयुष्य व्यर्थ घालवितो ! ॥ १६ ॥

ह्याप्रमाणें, धनुर्धरा, ह्या स्वधर्मरूप यज्ञाची मूळपीठिका तुला संक्षेपानें सांगितली. ३८ म्हणून, जो उन्मत्त पुरुष सर्व प्रकारें उचित अशा ह्या स्वधर्मरूप यज्ञाचें ह्या लोकीं आचरण करीत नाहीं, ३९ तसेंच, जो दुराचारी इंद्रियांना विषय पुरविण्यांत काल घालवितो, तो पापराशी भूमीला केवळ भारभूत आहे असें समज. १४० ज्याप्रमाणें अकालीं आकाशांत आलेले ढग निरुपयोगी असतात, त्याप्रमाणें, अर्जुना, त्या उन्मत्त मनुष्याची सर्व जन्मांतील कर्में निष्फल होत. ४१ ज्याला स्वधर्माचें अनुष्ठान घडत नाहीं, त्याचें जिणें शेळीच्या गळ्यांतील स्तनांप्रमाणें व्यर्थ होय. ४२ म्हणून, पांडवा, ऐक; हा स्वधर्म कोणीं सोडूं नये, आणि सर्वभावानें ह्याचेंच आचरण करावें. ४३ पहा कीं, शरीर जरी प्राप्त झालें आहे, तरी पूर्वकर्तव्य कर्म हें ओघानें आलेंच, असें जर आहे तर आपलें उचित कर्म कां सोडावें ? ४४ हे सव्यसाची, हा मनुष्यदेह प्राप्त झाला असतां उचीत कर्म करण्याची ज्यांना खंती येते, ते मूर्ख असें समज. ४५

परंतु जो आत्म्याचेच ठिकाणीं रममाण झालेला आहे, व आत्मसुखानें तृप्त झाला असून आत्मानंदानेंच संतुष्ट आहे, त्याला कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं. ॥ १७ ॥

हें पहा जो पुरुष आत्मस्वरूपामध्यें निमग्न आहे, तो मात्र देहधर्मांत असूनही कर्मानें लिप्त होत नाहीं. ४६ कारण, तो आत्मबोधानें संतोष पावलेला असल्यामुळें कृतकार्यच झालेला असतो, म्हणून सहजींच कर्मसंगापासून मुक्त होतो. ४७

ह्या लोकीं कर्म केल्यापासून त्याला मुळींच कांहीं लाभ नसतो, तसेंच कर्म न केल्यापासूनही त्याची कांहीं हानि होत नाहीं; व कोणत्याही प्राण्यापासून त्याचें कसलेंही कार्य साधावयाचें नसतें. ॥ १८ ॥

ज्याप्रमाणें तृप्ति झाल्यावर तिचीं साधनेंही आपोआप संपतात, त्याप्रमाणें स्वस्वरूपानंदांत निमग्न झाल्यावर कर्मेंही उरत नाहींत. ४८ अर्जुना, जोंपर्यंत अशाप्रकारचें आत्मज्ञान झालें नाहीं, तोंपर्यंत ह्या साधनांचें आचरण करावें लागतें. ४९

ह्या कारणास्तव, फलाची इच्छा टाकून तूं नेहमीं विहित कर्म कर. कारण, फलाविषयीं निष्काम असणारा पुरुष [विहित] कर्माच्या आचरणानें—चित्तशुद्धीमुळें—परमपद प्राप्त करून घेतो. ॥ १९ ॥

म्हणून, नेहमीं फलाची आशा सोडून देऊन तूं उचित अशा आपल्या धर्माचें आचरण कर. १५० पार्था, ह्या जगांत खरोखर ज्यांनीं स्वधर्माचें आचरण निष्कामबुद्धीनें केलें ते मोक्षपदास गेले. ५१

जनकादिक ज्ञानी कर्मच करून मुक्त झाले; आणि लोकहिताकडे लक्ष देऊन तुलाही कर्मच करणें योग्य आहे. ॥ २० ॥

हें पहा—कर्माचा मुळींच त्याग न करितां सनकादिक मोक्षपदास गेले. ५२ ह्याकरितां, पार्था, कर्माचे ठिकाणीं तूं आस्था ठेव. कारण त्यापासून आणखीही एक उपयोग होणार आहे; ५३ त्या कर्माचें आपल्याकडून तसें आचरण झालें असतां ह्या लोकांना वळण लागेल, आणि त्यामुळें त्यांचीं दुःखें अनायासें नाहींतशीं होतील. ५४ असें पहा कीं, जे कृतार्थ होऊन निष्काम झाले आहेत, त्यांनाही लोकांवर उपकार करण्याचें कर्तव्य राहिलेंच आहे. ५५ अंधळ्यांच्या रांगेंतील पुढारी डोळस मनुष्य जसा त्यांच्याप्रमाणेंच

सा । पुढें देखणाही चाले जैसा । अज्ञाना प्रकटावा धर्मु तैसा । आचरोनी ॥५६॥ हां गा ऐसें जरी न कीजे । तरी अज्ञाना काय उमजे । तिहीं कवणेपरी जाणिजे । मार्गातें या ॥५७॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

यत् यत् श्रेष्ठः आचरति, तत् तत् एव इतरः जनः (आचरति); सः यत् प्रमाणं कुरुते, लोकः तत् अनुवर्तते. ॥२१॥

एथ वडील जें जें करिती । तया नाम धर्मु ठेविती । तेंचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ॥५८॥ हें ऐसें असे स्वभावें । म्हणोनि कर्म न संडावें । विशेषें आचरावें । लागे संतीं ॥५९॥

न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

पार्थ, (यद्यपि) मे त्रिषु लोकेषु किंचन कर्तव्यं न अस्ति अनवाप्तं अवाप्तव्यं च न (अस्ति, तथापि) अहं कर्मणि वर्ते एव. ॥ २२ ॥

आतां आणिकाचिया गोठी । कायेशा सांगों किरीटी । देखें मीचि इये राहाटी । वर्तत असें ॥१६०॥ काय सांकडें कांहीं मातें । कीं कवणें एकें आर्तें । आचरें मी धर्मातें । म्हणसी जरी ॥६१॥ तरी पुरतेपणालागीं । आणिकु दुसरा नाहीं जगीं । ऐसी सामग्री माझ्या आंगीं । जाणसी तूं ॥६२॥ मृत गुरुपुत्र आणिला । तो तुवां पवाडा देखिला । तोही मी उगला । कर्मी वर्तें ६३

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

यदि हि अहं अतंद्रितः (सन्) कर्मणि जातु न वर्तेय, (तर्हि) पार्थ, मनुष्याः सर्वशः मम वर्त्म अनुवर्तंते, (तेऽपि कर्म न कुर्युः). ॥२३॥

परी स्वधर्मीं वर्तें कैसा । साकांक्षु कां होय जैसा । तयाचि एका उद्देशा- । लागोनियां ॥६४॥ जे भूतजात सकळ । असे आम्हांचि आधीन केवळ । तरी न व्हावें बरळ । म्हणोनियां ॥६५॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः॥२४॥

अहं कर्म न कुर्यां चेत् इमे लोकाः उत्सीदेयुः, संकरस्य कर्ता स्यां, इमाः च प्रजाः उपहन्याम्. ॥२४॥

आम्ही पूर्णकाम होउनी । जरी आत्मस्थिती राहुनी । तरी प्रजा हे कैसेनि । निस्तरेल ॥६६॥ इहीं आमुची वास पाहावी । मग वर्ततीपरी जाणावी । ते लोकस्थिति आघवी । नासिली होईल ॥६७॥ म्हणोनि समर्थु जो एथें । आथिला सर्वज्ञते । तेणें सविशेषें कर्मातें । त्यजावें ना ॥६८॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥

भारत, अविद्वांसः यथा कर्मणि सक्ताः (सन्तः कर्म) कुर्वन्ति, तथा लोकसंग्रहं चिकीर्षुः विद्वान् (कर्मणि) असक्तः (सन् कर्म) कुर्यात्. ॥ २५ ॥

देखें फळाचिया आशा । आचरे कामुकु जैसा । कर्मीं भरू होआवा तैसा । निराशाही ॥६९॥ जे पुढतपुढती पार्था । हे सकळ लोकसंस्था । रक्षणीय सर्वथा । म्हणऊनियां ॥१७०॥ मार्गाधारें वर्तावें । विश्व हें मोहरे लावावें । अलौलिका नोहावें । लोकांप्रति ॥७१॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥

विद्वान् कर्मसंगिनां अज्ञानां न बुद्धिभेदं जनयेत् (किंतु) युक्तः समाचरन् सर्व कर्माणि जोषयेत्. ॥ २६ ॥

जें सायासें स्तन्य सेवी । तें पक्वान्नें केवीं जेवी । म्हणोनि बाळका जैसीं नेदावीं । धनुर्धरा ॥७२॥ तैसी कर्मीं जया अयोग्यता । तयाप्रति नैष्कर्म्यता । न प्रगटावी खेळतां । आदिकरुनी ॥७३॥ तेथें सत्क्रियाचि लावावी । तेचि एकी प्रशंसावी । नैष्कर्मींही दावावी । आचरोनि ॥७४॥

मार्ग चालतो, त्याप्रमाणें ज्ञान्यांनीं स्वतः धर्माचें आचरण करून अज्ञानी जनांस धर्माचे मार्गास लावावें. ५६ अरे, जर ज्ञान्यांनी अशा प्रकारचें वर्तन केलें नाहीं, तर अज्ञानी लोकांस कसें कळण लागेल ? आणि त्यांना हा मार्ग कोणच्या उपायानें समजेल ? ५७

श्रेष्ठ पुरुष जें जें कर्म आचरण करितो, तें तेंच कर्म इतर लोक करितात; आणि तो पुरुष जें प्रमाण ठरवितो, त्याचेंच लोक अनुकरण करितात. ॥ २१ ॥

ह्या लोकीं श्रेष्ठ लोक जें आचरण करतात, त्यालाच धर्म असें नांव ठेवून इतर सर्व लोक त्याचेंच आचरण करितात. ५८ ही गोष्ट साहजिक असल्यामुळें, कर्माचा त्याग करितां येत नाहीं; आणि साधुसंतांना तर कर्माचें आचरण विशेषेंकरून करावें लागतें. ५९

पार्था, त्रैलोक्यामध्यें मला कांहीं करावयाचें आहे, अथवा कांहीं अप्राप्य प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे, असें नाहीं; तथापि [लोकसंग्रहाकरितां] मी कर्म करितोंच. ॥ २२ ॥

अर्जुना, आतां, फार लांब दुसऱ्याच्या गोष्टी कशाला सांगत बसूं, मीच या धर्माचरणांत वागत आहे. १६० आतां, मला कांहींतरी एकादें संकट पडलें असेल, किंवा कोणती तरी इच्छा असेल, म्हणून मी स्वधर्माचें आचरण करितों असें जर तूं म्हणशील, ६१ तर ह्या जगांत माझ्याइतका गुण व ऐश्वर्य ह्यांनीं संपन्न दुसरा कोणी नाहीं; हें माझें सामर्थ्य तुला माहीत आहेच; ६२ सांदीपनि गुरूचा मेलेलाही मुलगा आणून दिला, तो पराक्रम तूं पाहिलास; पण असाही जो मी निरिच्छ, तो सुद्धां कर्ममार्गानें मुकाट्यानें आचरण करीत आहें. ६३

पार्था, जर मी आळस टाकून कर्माचें कधींही आचरण करणार नाहीं, तर हे सर्व लोक सर्वांशीं माझ्या मार्गाला अनुसरून चालूं लागतील. [तेही कर्म करणार नाहींत]. ॥ २३ ॥

परंतु त्या एका लोककल्याणाच्या उद्देशानेंच मी स्वधर्माचें आचरण कशा प्रकारें करितों, कीं जसा कांहीं सकाम पुरुष ! ६४ कारण, सर्व प्राणी आमच्यावरच अवलंबून असतात, तेव्हां त्यांनीं कर्मभ्रष्ट होऊं नये. ६५

जर मी कर्म करणार नाहीं, तर सर्व मनाचा नाश केल्याचा दोष मलाच लागेल; प्रजांचा वर्णसंकर मींच केलासें होईल; व सर्व लोकांना मारणारा मीच होईन ! ॥ २४ ॥

आम्ही निष्काम होऊन आत्मानंदामध्येंच राहिलों आणि धर्माचरण न केलें, तर प्रजेचा तरणोपाय कसा होईल ? ६६ वास्तविक संप्रदाय असा कीं, लोकांनी आमच्या वर्तनाकडे पाहून धर्माच्या वागणुकीचे प्रकार समजून घ्यावे, ही जी लोकांची राहाटी आहे, ती आम्हीं धर्माचरण न केलें तर बिघडून जाईल. ६७ म्हणून, जो समर्थ व सर्वज्ञानसंपन्न असेल, त्यानें विशेषेंकरून कर्माचा त्याग कधींही करूं नये. ६८

हे भारता, जसे अविद्वान् लोक कर्मफलाच्या ठिकाणीं सक्त होऊन कर्म करितात, तसें विद्वानांनीं लोकसंग्रहार्थ फलाची इच्छा न धरितां कर्म करावें. ॥ २५ ॥

फलाची इच्छा करणारा पुरुष ज्याप्रमाणें कर्माचरण करितो, त्याप्रमाणें ज्ञानवानानेंही कर्माचरणांत विशेष भर ठेविला पाहिजे. ६९ कारण, पार्था, पुढें होणाऱ्या लोकसमुदायाचें रक्षण करणें आवश्य आहे म्हणून. १७० थोरांनीं सन्मार्गानें वागून लोकांची धर्माचरणाकडे दिशा लावावी, परंतु आपण स्वर्गादि लोकप्राप्तीविषयीं आसक्ति ठेवूं नये. ७१

विद्वान् मनुष्यानें फलाच्या आशेनें कर्म करणाऱ्या अज्ञानी लोकांचा बुद्धिभेद करूं नये; तर उलट त्या कर्मांचें आपण निष्कामबुद्धीनें आचरण करून त्यांना कर्म करण्याविषयीं अभिरुचि उत्पन्न करावी. ॥ २६ ॥

त्याचप्रमाणें कर्माचरणें करून चित्तशुद्धि होण्याचे पूर्वी त्यांना नैष्कर्म्य ब्रह्मस्थितीचेंही ज्ञान सांगूं नये, कारण धनुर्धरा, जें मूल स्तनपान देखील मोठ्या आयासानें करितें, तें पक्वान्नें कसें बरें खाणार ? म्हणून त्याला ज्याप्रमाणें तीं देऊं नये, ७२ त्याचप्रमाणें, कर्माचरण करण्यासही जो अनधिकारी आहे, त्याला ज्ञानमार्गाची थोरवी थट्टेंत सुद्धां सांगूं नये. ७३ त्याला सत्कर्माचेंच आचरण करण्यास लावावें, सत्कर्माचीच प्रशंसा करावी, आणि निष्काम झालेल्या पुरुषांनींही सत्कर्म आचरण करून दाखवावें. ७४

तया लोकसंग्रहालागीं । वर्ततां कर्मसंगीं । तो कर्मबंधु आंगीं । बाजेलना ॥७५॥ जैसी बहुरूपियांची रावो राणी । स्त्रीपुरुषभावो नाहीं मनीं । परी लोकसंपादणी । तैसीच करिती ॥७६॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

प्रकृतेः गुणैः सर्वशः (अपि) कर्माणि क्रियमाणानि (सन्ति), अहंकारविमूढात्मा 'अहं कर्ता' इति मन्यते.॥२७॥

देखें पुढिलाचें वोझें । जरी आपुला माथां घेइजे । तरी सांगें कां न दाटिजे । धनुर्धरा ॥७७॥ तैसीं शुभाशुभें कर्में । जियें निफजती प्रकृतिधर्में । तियें मूर्ख मतिभ्रमें । मी कर्ता म्हणे ॥७८॥ ऐसा अहंकारादि रूढ । एकदेशी मूढ । तया हा परमार्थ गूढ । प्रगटावा ना ॥७९॥ हें असो प्रस्तुत । सांगिजेल तुज हित । तें अर्जुना देऊनि चित्त । अवधारीं पां ॥१८०॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

महाबाहो, गुणकर्मविभागयोः तत्त्ववित् तु गुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते. ॥ २८ ॥

जे तत्त्वज्ञानियांच्या ठायीं । तो प्रकृतिभावो नाहीं । जेथ कर्मजात पाहीं । निफजत असे ॥८१॥ ते देहाभिमानु सांडुनी । गुणकर्में वोलांडुनी । साक्षिभूत होउनी । वर्तती देहीं ॥८२॥ म्हणुनि शरीरी जरी होती । तरी कर्मबंधा नातळती । जैसा कां भूतचेष्टा गभस्ती । घेपवेना ॥८३॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥२९॥

प्रकृतेः गुणसंमूढाः गुणकर्मसु सज्जन्ते, कृत्स्नवित् तान् अकृत्स्नविदः मन्दान् न विचालयेत् .॥ २९ ॥

एथ कर्मीं तोचि लिंपे । जो गुणसंभ्रमें घेपे । प्रकृतीचेनि आटोपें । वर्ततु असे ॥८४॥ इंद्रियें गुणाधारें । राहाटती निजव्यापारें । तें परकर्म बलात्कारें । आपादी जो ॥८५॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धयस्व विगतज्वरः ३०

मयि सर्वाणि कर्माणि अध्यात्मचेतसा संन्यस्य निराशीः निर्ममः विगतज्वरः भूत्वा युद्धयस्व. ॥ ३० ॥

तरी उचितें कर्में आघवीं । तुवां आचरोनि मज अर्पावीं । परी चित्तवृत्ति न्यासावी । आत्मरूपीं ॥८६॥ आणि हें कर्म मी कर्ता । कां आचरेन या अर्था । ऐसा अभिमानु झणें चित्ता । रिघों देसी ॥८७॥ तुवां शरीरपरा नोहावें । कामनाजात सांडावें । मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ ॥८८॥ आतां कोदंड घेऊनि हातीं । आरूढ पां इयें रथीं । देईं आलिंगन वीरवृत्ती । समाधानें ॥८९॥ जगीं कीर्ति रूढवीं । स्वधर्माचा मानु वाढवीं । इया भारापासोनि सोडवीं । मेदिनी हे ॥१९०॥ आतां पार्था निःशंकु होईं । या संग्रामा चित्त देईं । एथ हेंवांचूनि कांहीं । बोलों नये ॥९१॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

ये मानवाः श्रद्धावंतः अनसूयन्तः (संतः) इदं मे मतं नित्यं अनुतिष्ठन्ति, ते अपि कर्मभिः मुच्यन्ते. ॥ ३१ ॥

हें अनुपरोध मत माझें । जिहीं परमादरें स्वीकारिजे । श्रद्धापूर्वक अनुष्ठिजे । धनुर्धरा ॥९२॥ तेही सकळ कर्मीं वर्ततु । जाण पां कर्मरहितु । म्हणोनि हें निश्चितु । करणीय गा ॥९३॥

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

ये तु एतत् अभ्यसूयंतः (संतः) मे मतं न अनुतिष्ठंति, तान् सर्वज्ञानविमूढान् अचेतसः नष्टान् विद्धि. ॥ ३२ ॥

नातरी प्रकृतिमंतु होउनी । इंद्रियां लळा देउनी । जें हें माझें मत अव्हेरुनी । वोसंडिती ॥९४॥ जे सामान्यत्वें लेखिती । अवज्ञा करूनि देखती । कां हा अर्थवादु म्हणती । वाचाळपणें ॥९५॥ ते मोहमदिरा भुलले । विषयविखें घारले । अज्ञानपंकीं बुडाले । निभ्रांत मानीं ॥९६॥ देखें शवाच्या हातीं दिधलें । जैसें कां रत्न वायां गेलें ।

वर्णाश्रमधर्मरक्षणाकरितां कर्ममार्गाचें आचरण करीत असतां त्यांना कर्मबंध भोगावा लागणार नाहीं. ७५ बहुरूप्यांनीं जरी राजाराणीचीं सोंगें घेतलीं, तरी त्यांच्या मनांत स्त्रीपुरुषभाव मुळींच नसतो; पण लोकांना दाखविण्याकरितां ते तसेच वागतात. ७६

सर्व कर्में सर्व प्रकारें प्रकृतीच्या गुणांनीं होत असूनही, अहंकारानें ज्याचं मन मोहित झालें आहे असा मनुष्य तीं कर्में ' मीं केलीं ' असें मानितो. ॥ २७ ॥

आतां तींच कर्में अज्ञान्यास कशीं बाधक होतात असें म्हणशील तर—अर्जुना, असें पहा कीं, दुसऱ्याचें ओझें आपल्या डोक्यावर जर घेतलें, तर आपली मान का अवघडणार नाहीं? ७७ प्रकृतीचे गुण, जीं बरीं वाईट कर्में उत्पन्न करितात, तीं बुद्धिभ्रंशामुळें मूर्ख होऊन मींच केलीं असें म्हणतो. ७८ अशा रीतीनें साडेतीन हात देहाचाच अभिमान धारण करणाऱ्या पुरुषाला ह्या नैष्कर्म स्थितीचा परमार्थ प्रकट करूं नये. ७९ कारण अनधिकारामुळें परमार्थ तत्त्व कळणार नाहीं आणि कर्मापासूनही भ्रष्ट होईल.—असो. अर्जुना, हें राहूं दे. प्रस्तुत तुझें हीत कशांत आहे, तें तुला सांगतों, लक्ष देऊन ऐक. ८०

हे महाबाहो, गुणकर्मांच्या विभागांचें तत्त्व जाणणारा पुरुष तर, गुण हे गुणांचे ठिकाणीं म्हणजे इंद्रियें हीं विषयांचे ठिकाणीं राहतात, असें मानून गुणकर्मांच्या ठिकाणीं आसक्त होत नाहीं. ॥ २८ ॥

ज्या ठिकाणीं सर्व कर्म उत्पन्न होतें, तो प्रकृतीचा विकार ज्ञान्यांचे ठिकाणीं मुळींच नसतो. ८१ ते ज्ञानी देहाचा अभिमान सोडून व गुणकर्मातीत होऊन देहांत फक्त साक्षित्वानें वागतात. ८२ म्हणून, सूर्य ज्याप्रमाणें जगतावर प्रकाश पाडीत असून जगाच्या कर्मांनीं लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें, ते जरी देह धारण करितात, तरी देहकर्मांनीं बद्ध होत नाहींत. ८३

प्रकृतीच्या गुणांनीं जे मोहित झाले आहेत, ते गुणांनीं केलेल्या कर्मांच्या ठिकाणीं सक्त होतात. अशा मंदबुद्धि व अल्पज्ञ लोकांचा ज्ञानी मनुष्यानें बुद्धिभेद करूं नये. ॥२९॥

प्रकृतीच्या आधीन होऊन जो वागतो, व गुणांच्या सपाट्यांत सांपडतो. तोच कर्मांनें लिप्त होतो. ८४ इंद्रियें गुणांच्या आधीन होऊन आपआपल्या व्यापारांत वर्तत असतां, तें दुसऱ्याचें कर्म ' मीच करतों ' असें तो मुद्दाम अंगावर घेतो. ८५

अर्जुना, माझ्या ठायीं विचारपूर्वक सर्व कर्में अर्पण कर; कर्मफलाचे ठिकाणीं आशा धरूं नको; कर्तेपणाचा अभिमान सोड; आणि शोकरहित होऊन युद्ध कर. ॥३०॥

म्हणून, सर्व विहित कर्मांचें आचरण करून त्वां तीं मला अर्पण करावीं, पण चित्तवृत्ति मात्र सदैव आत्मस्वरूपीं ठेवावी ८६ ह्या कर्मांचा मी कर्ता आहें आणि अमुक फलासाठीं हें मी करीत आहें, असा अभिमान तूं आपल्या चित्तांत उत्पन्न होऊं देशील हो, ८७ तूं शरिराच्या स्वाधीन न होतां सर्व इच्छा सोडून दे, आणि मग सकल भोग यथाकालीं भोग. ८८ एवढ्याकरितां आतां हातांत धनुष्य घेऊन ह्या रथावर बैस, आणि आनंदानें वीरवृत्तीचा स्वीकार कर. ८९ जगांत तूं आपली कीर्ति वाढीव, स्वधर्माचा महिमा वाढीव; आणि दुर्योधनादिक दुष्टांच्या भारापासून ह्या पृथ्वीला सोडीव. १९० पार्था, आतां तूं निःशंक होऊन ह्या युद्धाचे ठिकाणीं लक्ष दे; ह्याशिवाय दुसरें कांहीं बोलूं नको. ९१

जे लोक श्रद्धेनें व धिक्कार न करितां माझ्या ह्या मताचें नेहमीं अनुष्ठान करितात, ते देखील कर्मबंधापासून मुक्त होतात. ॥३१॥

अर्जुना, ह्या माझ्या अबाधित मताचा जे मोठ्या आदरानें स्वीकार करून त्याचें श्रद्धापूर्वक आचरण करतील ९२ ते सकल कर्मांचें आचरण करून कर्मरहित आहेत असें जाण. म्हणून, हें माझें मत निश्चयानें आचरण्यास योग्य आहे. ९३

जे ह्या माझ्या मताची निंदा करून त्याचें अनुष्ठान करीत नाहींत, ते लोक, सर्व-ज्ञानविहीन, मूर्ख, चित्तभ्रष्ट व नष्ट झाले असें जाण. ॥३२॥

नाहीं तर, देहाचे पाशांत गुंतून व इंद्रियांचे लाड पुरवून जे माझे मताचा तिरस्कार करून टाकून देतात, ९४ जे त्याला सामान्य समजतात, व त्याची थट्टा करितात, किंवा वाचाळपणें ती व्याजस्तुति आहे असें म्हणतात, ९५ ते मोहरूपी मद्यपान करून भुललेले व विषयरूप विषानें व्यापलेले आणि अज्ञानरूपी चिखलांत रुतलेले आहेत असें निःसंशय समज. ९६ पहा कीं, प्रेताच्या हातीं परीक्षेकरितां दिलेलें रत्न जसें वायां जातें, किंवा, जो जन्मा-

नातरी जात्यंधा पाहलें । प्रमाण नोहे ॥९७॥ कां चंद्राचा उदयो जैसा । उपयोगा नवचे वायसा । मूर्खा विवेकु हा तैसा । रुचेल ना ॥९८॥ तैसे जे पार्था । विमुख या परमार्था । तयांसी संभाषण सर्वथा । करावेना ॥९९॥ म्हणोनि ते न मानिती । आणि निंदाही करूं लागती । सांगें पतंगु काय साहती । प्रकाशातें ॥२००॥ पतंगा दीपीं आलिंगन । तेथ त्यासी अचुक मरण । तेविं विषयाचरण । आत्मघाता ॥१॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति॥३३॥

ज्ञानवान् अपि स्वस्याः प्रकृतेः सदृशं चेष्टते, भूतानि प्रकृतिं यांति, निग्रहः किं करिष्यति ? ॥ ३३ ॥

म्हणोनि इंद्रियें एकें । जाणतेनि पुरुखें । लाळावीं ना कौतुकें । आदिकरुनी ॥२॥ हां गा सर्पेंसीं खेळों येईल । कीं व्याघ्रसंसर्ग सिद्धि जाईल । सांगें हाळाहाळ जिरेल । सेविलिया काई ॥३॥ देखें खेळतां अग्नि लागला । मग तो न सांवरे जैसा उधवला । तैसा इंद्रियां लळा दिधला । भला नोहे ॥४॥ एऱ्हवीं तरी अर्जुना । या शरीरा पराधीना । कां नाना भोगरचना । मेळवावी ॥५॥ आपण सायासेंकरूनि बहुतें । सकळही समृद्धिजातें । उदोअस्तु या देहातें । प्रतिपाळावें कां ॥६॥ सर्वस्वें शिणोनि एथें । आर्जवावीं संपत्तिजातें । तेणें स्वधर्मु सांडूनि देहातें । पोखावें काई ॥७॥ मग हें तंव पांचमेळावा । शेखीं अनुसरेल पंचत्वा । ते वेळीं केला कें गिंवसावा । शीणु आपुला ॥८॥ म्हणूनि केवळ देहभरण । ते जाणें उघडी नागवण । यालागीं एथ अंतःकरण । देयावेंना ॥९॥

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥

इंद्रियस्य अर्थे इंद्रियस्य रागद्वेषौ व्यवस्थितौ (स्तः) तयोः वशं न आगच्छेत्, तौ हि अस्य परिपंथिनौ. ॥ ३४ ॥

एऱ्हवीं इंद्रियांचिया अर्था- । सारिखा विषयो पोखितां । संतोषु कीर चित्ता । आपजेल ॥२१०॥ परी तो संवचोराचा सांगातु । जैसा नावेक स्वस्थु । जंव नगराचा प्रांतु । सांडिजेना ॥११॥ बापा विषाची मधुरता । झणें आवडी उपजे चित्ता । परी तो परिणामु विचारितां । प्राणु हरी ॥१२॥ देखें इंद्रियीं कामु असे । तो लावी सुखदुराशे । जैसा गळीं मीनु आमिषें । भुलविजे गा ॥१३॥ परी तयामाजीं गळु आहे । जो प्राणातें घेऊनि जाये । तो जैसा ठाउवा नोहे । झांकलेपणें ॥१४॥ तैसें अभिलाषें येणें कीजेल । विषयांची आशा धरिजेल । तरी वरपडा होइजेल । क्रोधानळा ॥१५॥ जैसा कवळोनियां पारधी । घातेचिये संधी । आणी मृगातें बुद्धी । साधावयां ॥१६॥ एथ तैसीचि परी आहे । म्हणूनि संगु हा तुज नोहे । पार्था दोन्ही कामक्रोध हे । घातकु जाणें ॥१७॥ म्हणऊनि हा आश्रोचि न करावा । मनेंही आठवो न धरावा । एकु निजवृत्तीचा वोलावा । नासों नेदीं ॥१८॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

स्वधर्मः विगुणः (अपि) स्वनुष्ठितात् परधर्मात् श्रेयान् (अस्ति); स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मः भयावहः (अस्ति). ३५

अगा स्वधर्मु हा आपुला । जरी कां कठिणु जाहला । तरी हाचि अनुष्ठिला । भला देखें ॥१९॥ येरु आचारु जो परावा । तो देखतां कीर बरवा । परी आचरतेनि आचरावा । आपुलाचि ॥२२०॥ सांगें शूद्रघरीं आघवीं । पक्वान्नें आहाति बरवीं । तीं द्विजें केंवि सेवावीं । दुर्बळु जरी जाहला ॥२१॥ हें अनुचित कैसेनि कीजे । अग्राह्य केंवि इच्छिजे । अथवा इच्छिलेंही पाविजे । विचारीं पां ॥२२॥ तरी लोकांचीं धवळारें । देखोनियां मनोहरें । असतीं आपुलीं तणारें । मोडावीं केवीं ॥२३॥ हें असो वनिता आपुली । कुरूप जरी जाहली । तऱ्ही भोगितां तेचि भली । जियापरी ॥२४॥ तेवीं आवडे तैसा सांकडु । आचरतां जरी दुवाडु ।

पासून अंधळा आहे त्यानें दिवस उगवला असें जर म्हटलें तर त्याचें बोलणें जसें लोक खरें मानीत नाहींत, ९७अथवा चंद्रप्रकाश ज्याप्रमाणें कावळ्याच्या उपयोगीं पडत नाहीं, त्याप्रमाणें, जे मूर्ख आहेत त्यांना हा विचार रुचत नाहीं. ९८ तसेंच, पार्था, जे जन ह्या परमार्थाविषयीं बहिर्मुख आहेत, त्यांच्याशीं भाषण सुद्धां करूं नये. ९९ कारण, ज्याप्रमाणें पतंग दिव्याचा मत्सर करितात, त्याप्रमाणें ते जन त्या विचारावर भरवंसा न ठेवितां ७८ट त्यांची निंदा करतात. २०० पतंगानें दिव्याला आलिंगन दिलें असतां तेथेंच त्याचें जसें बिनचूक मरण आहे, तसें विषयाचरण करण्यांतच आत्मघात आहे. १

ज्ञाता देखील आपल्या स्वभावाला अनुसरून वागतो, व सर्व भूतेंही आपल्या स्वभावाला अनुसरून वागतात, तर तेथें निग्रहाचें काय चालणार? ॥३३॥

म्हणून, कोणीं विचारवान मनुष्यानें ह्या इंद्रियांचे कौतुकानें देखील लाड पुरवूं नयेत.२अरे,असें पहा—सर्पाबरोबर खेळतां येईल का? किंवा वाघाचा सहवास सिद्धीस जाईल का? अथवा हालाहल विष प्राशन केलें तर तें जिरेल का सांग पाहूं? ३ हें पहा—बुद्धिपूर्वक नव्हे, परंतु सहज खेळतांना जरी अग्नि लागला, तरी तो जसा भडकल्यावर आंवरत नाहीं. तसें कौतुकानें इंद्रियांचे लाड पुरविणें चांगलें नाहीं. ४अर्जुना, वास्तविक पाहतां हें शरीर पराधीन (गुणाधीन) जर आहे, तर त्याच्याकरतां यत्नानें विषयोपभोग मिळविण्याची खटपट कां करावी? ५ पुष्कळ यत्न करून आणि सर्व गोष्टी संपादन करून ह्या देहाचें अहोरात्र लालन कां करावें? ६ ह्या ठिकाणीं सर्व परिश्रम करून, पुष्कळ संपत्ति मिळवून, व स्वधर्माचा त्याग करून केवळ देहाचें पोषण कां करावें? ७ मग हें पंचतत्त्वांचें झालेलें शरीर शेवटीं पंचतत्त्वांतच जाऊन मिळाल्यावर त्या वेळीं आपण केलेली खटपट कोठें शोधीत बसावें? ८ म्हणून केवळ शरीरपोषण करणें म्हणजे प्रत्यक्ष हानि आहे असें समज. ह्याकरितां, त्यांच विचारांत आयुष्य घालवूं नये.९

इंद्रियांचे अर्थ जे विषय, त्यांच्या ठिकाणीं इंद्रियांची प्रीति [राग] किंवा अप्रीति [द्वेष] हीं ठरलेलींच आहेत. त्या रागद्वेषांना वश होऊं नये; कारण, ते मनुष्याचा घात करितात.॥३४॥

विषयसेवनापासून प्रत्यक्ष सुख प्राप्त होत असतां, त्यांत सुख नाहीं, हें म्हणणें सयुक्तिक नाहीं असें तुला वाटल्यास, सहज विचार केला असतां, इंद्रियांना आवडेल त्याच विषयांचें सेवन केलें, तर चित्ताला समाधान होईल हें खरें; २१० परंतु तें समाधान म्हणजे संभावित चोराची गांठ पडल्यावर तो जसा नगरसीमा ओलांडापर्यंत क्षणभर स्वस्थ असतो, (आणि मग घोर वनांत गेल्यावर जसा सर्वस्वी नाश करितो,) तसें होय. ११ बाबारे, बचनाग (विषाची कांडी) प्रथम खातांना गोड लागतो खरा, परंतु त्याच्या परिणामाचा विचार केला असतां तो प्राणनाशक असतो, त्याप्रमाणें १२ इंद्रियांचे ठिकाणीं असणारा जो काम तो विषयसुखाच्या दुराशेला लावतो. ज्याप्रमाणें मासा गळाला लावलेल्या आमिषाला भुलतो १३ परंतु आमिषाचे आंत गळ झांकलेला आहे तो आपला प्राण घेईल, हें त्याला कळत नाहीं. १४ त्याप्रमाणें, विषयसुखाच्या अभिलाषानें जो विषयाची इच्छा करील, तो क्रोधाग्नींत पडेल. १५ ज्याप्रमाणें पारधी मृगाला धरण्याकरितां चारी बाजूंनीं मारण्याची संधि साधून वळवून आणितात, १६ त्याप्रमाणें ह्या विषयसुखाची तऱ्हा आहे; म्हणून, पार्था, कामक्रोध हे घातक समजून त्यांचा संग तूं करूं नको; १७ आणि ह्या विषयांना थारा न देतां मनाला त्यांची आठवण देखील होऊं देऊं नको, तसेंच आत्मज्ञानाचा ओलावा नाहींसा होऊं देऊं नको.१८

आपला धर्म जरी वैगुण्ययुक्त असला, तरी उत्तम प्रकारें आचरिलेल्या परधर्मापेक्षां तो चांगला आहे. स्वधर्माचरणांत मृत्यु जरी आला तरी तो कल्याणप्रद आहे. [परंतु] परधर्म भय देणारा आहे. ॥ ३५ ॥

अरे, आपला धर्म जरी आचरण्यास कठिण असला, तरी त्याचेंच आचरण करणें उत्तम होय. १९ दुसऱ्याचा धर्म खरोखर दिसण्यांत जरी चांगला असला, तरी आचरण करणारांनीं आपल्याच धर्माचें आचरण केलें पाहिजे. २२० ब्राह्मण जरी दरिद्री झाला, तरी त्यानें शूद्रांच्या घरचीं उत्तम पक्वान्नें कशीं सेवावीं सांग बरें? २१ असें हें अनुचित कर्म कसें करावें? आणि जी गोष्ट घेण्यास योग्य नाहीं, तिची इच्छा कशी करावी? अथवा जरी इच्छित प्राप्त झालें, तरी तें घ्यावें का? ह्याचा विचार कर. २२ तसेंच, लोकांचे मोठमोठे सुंदर वाडे पाहून आपल्या असलेल्या गवती झोंपड्या मोडाव्या का? २३ हें असो, आपली स्त्री कुरुप असली तरी तीच आपल्यास भोगण्यास ज्याप्रमाणें योग्य होय, २४ त्याप्रमाणें, वाटेल तसा कठिण आणि आचरण्यास दुर्घट असा स्वधर्म असला, तरी

तऱ्ही स्वधर्मुचि सुरवाडु । परत्रींचा ॥२५॥ हां गा साकर आणि दूध । हें गौल्य कीर प्रसिद्ध । परी कृमिदोषीं विरुद्ध । घेपे केवीं ॥२६॥ ऐसेनिही जरी सेविजेल । तरी ते आळुकीचि उरेल । जे तें परिणामीं पथ्य नव्हेल । धनुर्धरा ॥२७॥ म्हणोनि आणिकांसी जें विहित । आणि आपणपेयां अनुचित । तें नाचरावें जरी हित । विचारिजे ॥२८॥ या स्वधर्मातें अनुष्ठितां । वेचु होईल जीविता । तोहि निका वर उभयतां । दिसत असे ॥२९॥ ऐसें समस्तसुरशिरोमणी । बोलिले जेथ श्रीशार्ङ्गपाणी । तेथ अर्जुन म्हणे विनवणी । असे देवा ॥२३०॥ हें जें तुम्हीं सांगितलें । तें सकळ कीर म्यां परिसिलें । तरी आतां पुसेन कांहीं आपुलें । अपेक्षित ॥३१॥

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

वार्ष्णेय, अथ केन प्रयुक्तः अयं पूरुषः अनिच्छन् अपि बलात् नियोजितः इव पापं चरति ? ॥ ३६ ॥

तरी देवा हें ऐसें कैसें । जे ज्ञानियांही स्थिति भ्रंशे । मार्गु सांडुनी अनारिसे । चालत देखों ॥३२॥ सर्वज्ञुही जे होती । हेयोपादेयही जाणती । तेही परधर्में व्यभिचरती । कवणें गुणें ॥३३॥ बीजा आणि भुसा । अंधु निवाडु नेणे जैसा । नावेक देखणाही तैसा । बरळे कां पां ॥३४॥ जे असता संगु सांडिती । तेंचि संसर्गु करितां न धाती । वनवासीही सेविती । जनपदातें ॥३५॥ आपण तरी लपती । सर्वस्वें पाप चुकविती । परी बळात्कारें सुइजती । तयाचि माजीं ॥३६॥ जयाची जीवें घेती विवसी । तेंचि जडोनि ठाके जीवेंसीं । चुकवितां ते गिंवसी । तयातेंचि ॥३७॥ ऐसा बलात्कारु एकु दिसे । तो कवणाचा एथ आग्रहो असे । हें बोलावें हृषीकेशें । पार्थु म्हणे ३८

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

एषः कामः एषः क्रोधः रजोगुणसमुद्भवः (अस्ति; एषः) महाशनः महापाप्मा (अस्ति; त्वं) एनं इह वैरिणं विद्धि.३७

तंव हृदयकमळआरामु । जो योगियांचा निष्कामकामु । तो म्हणतसे पुरुषोत्तमु । सांगेन आइक ॥३९॥ तरी हे कामु क्रोधु पाहीं । जयांतें कृपेची सांठवण नाहीं । हे कृतांताच्या ठायीं । मानिजती ॥२४०॥ हे ज्ञाननिधीचे भुजंग । विषयदरींचे वाघ । भजनमार्गींचे मांग । मारक जे ॥४१॥ हे देहदुर्गींचे धोंड । इंद्रियग्रामींचे कोंड । यांचें व्यामोहादिक दबड । जगावरी ॥४२॥ हे रजोगुण मानसींचे । समूळ आसुरियेचे । धालेपण ययांचें । अविद्या केलें ॥४३॥ हे रजाचे कीर जाहले । परी तमासी पढियंते भले । तेणें निजपद यां दिधलें । प्रमादमोहो ॥४४॥ हे मृत्यूच्या नगरीं । मानिजती निकियापरी । जे जीविताचे वैरी । म्हणऊनियां ॥४५॥ जयांसि भुकेलियां आमिषा । हें विश्व न पुरेचि घांसा । कुळवाडियांचिया आशा । चाळीत असे ॥४६॥ कौतुकें कवळितां मुठी । जिये चवदा भुवनें थेंकुटीं । तिये भ्रांतिही धाकुटी । वाल्हीदुल्ही ॥४७॥ जे लोकत्रयाचें भातुकें । खेळतांचि खाय कवतिकें । तिच्या दासीपणाचेनि बिकें । तृष्णा जिये ॥४८॥ हें असो मोहें मानिजे । यांतें अहंकारें घेपे दीजे । जेणें जग आपुलेनि भोजें । नाचवीत असे ॥४९॥ जेणें सत्याचा भोकसा काढिला । मग अकृत्य तृणकुटा भरिला । तो दंभु रूढविला । जगीं इहीं ॥२५०॥ साध्वी शांति नागविली । मग माया मांगी शृंगारिली । तियेकरवीं विटाळविलीं । साधुवृंदें ॥५१॥ इहीं विवेकाची त्राय फेडिली । वैराग्याची खाल काढिली । जितया मान मोडिली । उपशमाची ॥५२॥ इहीं संतोषवन खांडिलें । धैर्यदुर्ग पाडिले । आनंदरोप सांडिलें । उपडूनियां ॥५३॥ इहीं बोधाचीं रोपें लुंचिलीं । सुखाची लिपि पुसिली । जिव्हारीं आगी सूदली । तापत्रयाची ॥५४॥ हे आंगा तंव

तोच परलोकाचा सखा होय. २५ असें पहा कीं, दूध आणि साखर हे दोन पदार्थ गोड आहेत म्हणून प्रसिद्ध आहे; पण ज्यांना जंत झाले आहेत, त्यांना ते विरुद्ध आहेत, त्यांनीं ते कसे सेवन करावे? २६ अर्जुना, इतक्यावरही जर रोग्यानें ते सेवन केले, तर त्याचा तो हटवादीपणाच आहे. कारण, परिणामीं ते त्यास हितकर होणार नाहींत. २७ म्हणून, आम्हांला हित विचारशील तर जें दुसऱ्यास उचित असून आपल्यास अनुचित आहे, त्याचें आचरण करूं नये. २८ स्वधर्माचें आचरण करीत असतांना जरी आपला जीव खर्ची पडला, तरी तो दोन्ही लोकीं खरोखर श्रेष्ठ असा मानला जातो. २९ देवाधिदेव श्रीशार्ङ्गपाणि ह्यांचें हें भाषण ऐकून अर्जुन म्हणालाः–देवा, माझी एक विनंती आहेः २३० आपण जें मला आतां सांगितलें, तें मीं सर्व नीट ऐकलें; तर आतां मला जें कांहीं पाहिजे आहे तें मी विचारितों. ३१

अर्जुन म्हणाला—कृष्णा, तर मग जीवाला विषयांची इच्छा नसूनही, कोणाच्या प्रेरणेनें तो जीव बलात्कारानें ढकलल्याप्रमाणें पापाचरण करितो? ॥ ३६ ॥

देवा, ज्ञान्यांची सुद्धां स्थिति भ्रष्ट होऊन ते भलत्याच मार्गानें जातात हें कसें? ३२ ते सर्वज्ञ असून व त्यांना त्याज्य काय व ग्राह्य काय हें माहीत असून ते परधर्माचें आचरण कां करितात? ३३ जसें अंधळ्या मनुष्यास धान्य आणि कोंडा हे निराळे करतां येत नाहींत, तसें क्षणभर डोळसासही कां व्हावें? ३४ जे असलेला संग सोडतात, तेच पुनः संग करूनही तृप्त होत नाहींत; व वनवासांत असलेलेही व्यावहारिक लोकांचें आचरण करितात. ३५ वास्तविक ते पापापासून अलिप्त असावे, व पाप आपल्या हातून होऊं नये अशी इच्छा करितात, परंतु त्यांना बलात्कारें करून पापांत कोणी तरी घातल्याची प्रतीति येते. ३६ ज्या विषयांची ते मनापासून भिती बाळगतात, तेच विषय त्यांच्या जिवाशीं जडून राहतात. ते चुकवायाचा प्रयत्न केला तरी ते पुनः त्यांतच गुरफटतात. ३७ अशा रीतीनें ज्ञानवानांच्या विषयसेवनांत बलात्कार दिसतो तो बलात्कार करण्याचा आग्रह कोणाचा आहे, हें आपण कृपा करून सांगावें, असें अर्जुन म्हणाला. ३८

श्रीभगवान् म्हणाले—हा काम व हाच क्रोध. ह्याची उत्पत्ति रजोगुणापासून आहे. हा अधाशी व महापापी आहे. तूं या लोकीं याला वैरी समज. ॥ ३७ ॥

तेव्हां हृदयास रमविणारा, आणि योगीजन ज्याची निष्कामबुद्धीनें इच्छा करतात असा जो पुरुषोत्तम तो म्हणालाः—सांगतों ऐक. ३९ हृदयामध्यें वास करणारे हे काम आणि क्रोध हेच पुरुषास पापामध्यें प्रवृत्त करणारे आहेत, कारण ज्या कामक्रोधांच्या ठिकाणीं दया म्हणून बिलकूल नाहीं, फार काय सांगावें, दुसऱ्याचा नाश करण्याविषयीं यमाप्रमाणें यांचें सामर्थ्य आहे. २४० काय सांगूं, हे कामक्रोध ज्ञानरूप धनाच्या ठेवीवरील नाग, व विषयखोऱ्यांतील वाघ आणि भजनमार्गाचे मारेकरी मांग आहेत. ४१ देहरूप किल्ल्यावरील मोठे दगड व इंद्रियरूप गांवांतील कोंडवाडे आहेत, आणि भ्रांति वगैरे उत्पन्न करण्याचा ह्यांचा जगावर दपटशा आहे. ४२ हे मनाच्या ठिकाणीं भासणारे मुळापासून असुरी संपत्तींतील असून रजोगुणाचें कार्य आहेत. ह्यांची तृप्ती अविवेकाकडून होते. ४३ हे रजोगुणापासून झालेले आहेत खरे, परंतु तमोगुणाचे फार आवडते आहेत; म्हणून तमोगुणानें आपलें सर्वस्व—माजुरपणा व अज्ञान–ह्यांस दिलें आहे. ४४ हे जीविताचे शत्रु आहेत, म्हणून मृत्यूचे नगरांत ह्यांना चांगल्या प्रकारचा मान मिळतो. ४५ काय चमत्कार सांगावा, ह्यांच्या नुसत्या भुकेच्या इच्छेला हें विश्व एक घांसाला देखील पुरत नाहीं, आणि आशा ही ह्यांच्या व्यापाराची वृद्धि करते. ४६ जिने सहज आपल्या मुठी वळल्या असतां त्यांत मावण्याला चौदा भुवनेंही कमीच; अशा तऱ्हेची जी भ्रांति ती आशेची धाकटी बहीण आहे. ४७ जी ही भ्रांति केवळ भातुकली खेळतां खेळतां सहज तिन्ही लोक खाऊन टाकते; आणि तृष्णा जी पुष्ट होते, ती हिच्या दास्यत्वाच्या बळावरच! ४८ हें असो; पण ह्या कामक्रोधांना मोहाच्या घरीं प्रतिष्ठा आहे; आणि ज्या अहंकारानें सर्व जगाला नाचवून सोडलें आहे, त्या अहंकाराची ह्यांशीं दवधेव आहे. ४९ ज्या दंभानें सत्याचा कोथळा फोडून त्यांत दुष्ट कृत्यांचा पेंढा भरला, त्या दंभाला ह्यांनींच जगांत प्रसिद्धीला आणलें. २५० ह्यांनीं पतिव्रतारूप शांतीला लुबाडून घेऊन मायारूप मांगिणीला सजविलें आणि तिच्याकडून साधूंचे समुदाय भ्रष्ट करविले! ५१ ह्यांनीं विवेकाचा ठिकाण नाहींसा केला; वैराग्याची खोड मोडली आणि जित्या उपशमाची मान तोडिली! ५२ ह्यांनीं संतोषरूपी वन तोडून टाकिलें, धैर्यरूपी किल्ले जमीनदोस्त केले. आणि आनंदरूपी रोपडें उपटून टाकिलें. ५३ ह्यांनीं ज्ञानाचीं रोपें खुडून टाकलीं, सुखाचें नांवसुद्धां पुसून टाकलें, आणि प्राणिमात्रांच्या हृदयांत त्रिविध तापांची आग उत्पन्न केली. ५४ हे शरीराबरोबर घडलेले असून जिवांतच जडून राहिले आहेत;

घडले । जीवींचि आथी जडले । परी नातुडती गिंवसिले । ब्रह्मादिकां ॥५५॥ हे चैतन्याचे शेजारीं । वसती ज्ञानाच्या एका हारीं । म्हणोनि प्रवर्तले महामारी । सांवरती ना ॥५६॥ हे जळेंवीण बुडविती । आगीवीण जाळिती । न बोलतां कवळिती । प्राणियांतें ॥५७॥ हे शस्त्रेंवीण साधिती । दोरेंवीण बांधिती । ज्ञानियासी तरी वधिती । पैज घेउनी ॥५८॥ हे चिखलेंवीण रोंविती । पाशिकेंवीण गोंविती । हे कवणाजोगे न होती । आंतौटेपणें ॥५९॥

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

यथा धूमेन वह्निः आव्रियते, यथा च आदर्शः मलेन (आव्रियते), यथा गर्भः उल्बेन आवृतः, तथा तेन (कामेन) इदं आवृतम्. ॥३८॥

जैसी चंदनाची मुळी । गिंवसोनि घेपे व्याळीं । नातरी उल्बाची खोळी । गर्भस्थासी ॥२६०॥ कां प्रभावीण भानु । धूमेवीण हुताशनु । जैसा दर्पण मळहीनु । कहींच नसे ॥६१॥ तैसें इहींवीण एकलें । आम्हीं ज्ञान नाहीं देखिलें । जैसें कोंडेनि पां गुंतलें । बीज निपजे ॥६२॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणाऽनलेन च ॥३९॥

कौंतेय, ज्ञानिनः नित्यवैरिणा एतेन कामरूपेण दुष्पूरेण च अनलेन [इव] ज्ञानं आवृतम्. ॥३९॥

तैसें ज्ञान तरी शुद्ध । परी इहीं असे प्ररुद्ध । म्हणोनि तें अगाध । होऊनि ठेलें ॥६३॥ आधीं यांतें जिणावें । मग तें ज्ञान पावावें । तंव पराभवो न संभवे । रागद्वेषां ॥६४॥ यांतें साधावयालागीं । जें बळ बाणिजे आंगीं । तें इंधनें जैसीं आगी । सावावो होय ॥६५॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

इंद्रियाणि, मनः, बुद्धिः अस्य अधिष्ठानं उच्यते. एषः एतैः ज्ञानं आवृत्य देहिनं विमोहयति. ॥ ४० ॥

तैसे उपाय कीजती जे जे । ते यांसीचि होती विरजे । म्हणोनि हटियांतें जिणिजे । इहींचि जगीं ॥६६॥ ऐसियांही सांकडां बोला । एक उपायो आहे भला । तो करितां जरी आंगवला । तरी सांगेन तुज ॥६७॥

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

भरतर्षभ, तस्मात् त्वं आदौ इंद्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञाननाशनं एनं पाप्मानं प्रजहि. ॥ ४१ ॥

यांचा पहिला कुरुठा इंद्रियें । एथूनि प्रवृत्ति कर्मातें विये । आधीं निर्दळूनि घालीं तियें । सर्वथैव ॥६८॥

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यो: परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धियों बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

इंद्रियाणि पराणि आहुः, इंद्रियेभ्यः मनः परं [अस्ति], बुद्धिः तु मनसः परा [अस्ति]; यः बुद्धेः परतः सः तु (परमात्मा). ॥ ४२ ॥

मग मनाची धांव पारुषेल । आणि बुद्धीची सोडवण होईल । इतुकेनि थारा मोडेल । या पापियांचा ॥६९॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

महाबाहो, एवं आत्मानं बुद्धेः परं बुद्ध्वा (आत्मानं) आत्मना संस्तभ्य दुरासदं कामरूपं शत्रुं जहि. ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतियोऽध्यायः

हे अंतरींहूनि जरी फिटले । तरी निभ्रांत जाण निवटले । जैसें रश्मीवीण उरलें । मृगजळ नाहीं ॥२७०॥ तैसे रागद्वेष जरी निमाले । तरी ब्रह्मींचें स्वराज्य आलें । मग तो भोगी सुख आपुलें । आपणचि ॥७१॥ ते गुरुशिष्यांची गोठी । पदपिंडाची गांठी । तेथ स्थिर राहोनि नुठीं । कवणे काळीं ॥७२॥ ऐसें सकळ सिद्धांचा रावो । देवी लक्ष्मीयेचा नाहो । राया ऐकें देवदेवो । बोलता जाहला ॥७३॥ आतां पुनरपि तो अनंतु । आद्य एकी मातु । सांगेल तेथ पंडुसुतु । प्रश्नु करील ॥७४॥ तया बोलाचा हन माडु । कीं रसवृत्तीचा निवाडु । येणें श्रोतयां होईल सुरवाडु । श्रवणसुखाचा ॥७५॥ ज्ञानदेवो म्हणे निवृत्तीचा । चांग उठावा करूनि उन्मेषाचा । मग संवादु श्रीहरिपार्थांचा । भोगावा बापा ॥२७६॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां तृतियोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्लोक ४३. ओंव्या २७६

परंतु शोध करायाला गेलें असतां सांपडत नाहींत. ५५ हे ब्रह्मस्वरूपाच्या शेजारीं आणि ज्ञानाच्या पंक्तीला वास करतात, म्हणून जगताचा महाप्रलय करण्यास प्रवृत्त होऊन कोणाला आंवरत नाहींत. ५६ पाण्याशिवाय बुडवितात, अग्नीशिवाय जाळतात आणि प्राण्याला न कळतां ग्रासतात. ५७ हे शस्त्राशिवाय मारतात, दोराशिवाय बंधन करतात, आणि तत्त्ववेत्त्यांना तर पैजेनें आपल्या आधीन करून घेतात. ५८ हे चिखलाशिवाय रोंवतात, पाशाशिवाय लोकांना बांधून ठेवितात, आणि शरिराच्या इतक्या अंतर्यामीं पोहोंचल्यामुळें ह्यांच्या साम्यतेचे दुसरे कोणी नाहींत. ५९

जसा धुरानें अग्नि, मळानें आरसा, व खोळीनें गर्भ आच्छादिलेला असतो, तसें हें शुद्ध ज्ञान ह्या कामानें आच्छादिलेलें आहे. ॥ ३८ ॥

अर्जुना, फार काय सांगावें, जेथें ज्ञान आहे तेथें हे काम क्रोध आहेतच— जसा साप चंदनाच्या मुळाला वेढून राहतो, किंवा मोटेनें गर्भ जसा आच्छादित असतो; २६० अथवा प्रभेसिवाय सूर्य, धुराशिवाय अग्नि किंवा मळाशिवाय आरसा हीं ज्याप्रमाणें सांपडावयाचीं नाहींत, ६१ त्याप्रमाणें कामक्रोधांशिवाय शुद्ध ज्ञान आमच्या दृष्टीस कधीं पडलें नाहीं. ६२

हे कौंतेया, ज्ञान्याचें नित्य वैर करणारा, व कधींही तृप्त न होणाऱ्या अग्नीप्रमाणें असणारा, अशा ह्या इच्छारूप कामानें ज्ञान झांकून टाकलें आहे. ॥ ३९ ॥

तसें ज्ञान हें स्वतः जरी शुद्ध आहे, तरी कामक्रोधांनीं आच्छादित असतें, म्हणूनच तें महाबलवान होऊन बसलें आहे. ६३ अगोदर कामक्रोधास जिंकावें, मग ज्ञान प्राप्त होणार, पण त्या कामक्रोधास जिंकणें अगोदर कठीण! ६४ कारण, ह्यांना जिंकण्याकरितां जें जें अवसान आणावें तें तें उलट त्यांनाच साह्यकारी होतें. जसें अग्नी विझविण्याकरितां लांकडें टाकलीं असतां तीं त्यालाच साह्य करितात, ६५

इंद्रियें, मन आणि बुद्धि हीं त्या कामाचीं राहण्याचीं स्थानें होत, असें सांगितलेलें आहे. म्हणून हा काम इंद्रियादिकांच्या योगें जीवाचें ज्ञान झांकून टाकून त्याला मोहांत पाडितो. ॥ ४० ॥

त्याप्रमाणें, जे जे उपाय करावे ते ते ह्यांनाच साह्यकारी होतात; म्हणून ह्या जगामध्यें हठयोग्यांना देखील [सुद्धां] हेच जिंकितात. ६६ मग हे काम क्रोध अजिंक्यच झाले असें तुला वाटेल, तर तसें मात्र नाहीं. अर्जुना, अशाही संकटांतून पार पडण्यास एक उत्तम उपाय आहे; तो तुला साधेल तर सांगतों. ६७

म्हणून, अर्जुना, तूं प्रथम इंद्रियांना जिंक; आणि शास्त्रीय व स्वानुभविक ज्ञानाचा नाश करणाऱ्या अशा ह्या महापापी कामाला मारून टाक.

ह्यांचें मूळ वास्तव्य इंद्रियांचे ठिकाणीं आहे, आणि इंद्रियांपासून कर्माची प्रवृत्ति होते, म्हणून त्या इंद्रियांना अगोदर सर्वथैव जिंक. ६८

देहापेक्षां इंद्रियें सूक्ष्म, इंद्रियांपेक्षां मन सूक्ष्म, मनापेक्षां बुद्धि सूक्ष्म, व बुद्धीपेक्षां परमात्मा सूक्ष्म, असें ज्ञानी म्हणतात. ॥ ४२ ॥

असें झालें म्हणजे मनाची धांव कुंठित होऊन बुद्धीची सोडवणूक होईल आणि मग तेथून ह्या दुष्टांचें बिऱ्हाड मोडेल. ६९

हे महाबाहो, ह्याप्रमाणें बुद्धीपेक्षां सूक्ष्म म्हणजे बुद्धीच्या पलीकडे असणाऱ्या परमात्म्याला जाणून जिंकण्यास कठीण अशा कामरूपी शत्रूस जिंक.

ह्याप्रमाणें ह्यांची अंतःकरणांतून वस्ती मोडली म्हणजे हे खास मेले असें समज. ज्याप्रमाणें सूर्यकिरणांशिवाय मृगजळ दृष्टीस पडावयाचें नाहीं, २७० त्याप्रमाणें, राग आणि द्वेष हे जर नाश पावले, तर ब्रह्मरूपी स्वराज्यच हातीं आलें असें समज. मग तो आपलेंच सुख आपण भोगतो. ७१ हीच गुरुशिष्यांची गुह्य गोष्ट; हेंच जीवब्रह्माचें ऐक्य. तूं तेथें स्थिर होऊन तेथून कधींही हालूं नको. ७२ संजय म्हणतोः—राजा, ऐक; सकलसिद्धमुगुटमणि लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण ह्याप्रमाणें बोलले. आतां ह्यापुढें भगवान् श्रीकृष्ण एक पुरातन कथा सांगतील, ती ऐकून अर्जुन प्रश्न करील. ७३ ७४ त्या कथेची योग्यता व रसिकपणा हीं ऐकून श्रोत्यांना श्रवणसुखाचा सुकाळ होईल. ७५ निवृत्तींचे दास जे ज्ञानदेव, ते म्हणतात, "आपांनो, आत्मज्ञानप्राप्तीच्या चांगल्या तयारीनें तुम्ही कृष्णार्जुनसंवाद ऐका." २७६

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौथा.

आजि श्रवणेंद्रिया पाहलें । जे येणें गीतानिधान देखिलें । आतां स्वप्नचि हें तुकलें । साचासरिसें ॥१॥ आधींचि विवेकाची गोठी । वरी प्रतिपादी श्रीकृष्ण जगजेठी । आणि भक्तराजु किरीटि । परिसत असे ॥२॥ जैसा पंचमालापु सुगंधु । कीं परिमळु आणि सुस्वादु । तैसा भला जाहला विनोदु । कथेचा इये ॥३॥ कैसी आगळिक दैवाची । जे गंगा जोडली अमृताची । हो कां जपतपें श्रोतयांचीं । फळा आलीं ॥४॥ आतां इंद्रियजात आघवें । तिहीं श्रवणाचें घर रिघावें । मग संवादसुख भोगावें । गीताख्य हें॥५॥ हा अतिसो अतिप्रसंगें । सांडूनि कथाचि ते सांगें । जे कृष्णार्जुन दोघे । बोलत होते ॥६॥ ते वेळीं संजयो रायातें म्हणे । अर्जुनु अधिष्ठिला दैवगुणें। जे अतिप्रीति श्रीनारायणें । बोलतु असे ॥७॥ जें न संगेचि पितया वसुदेवासी । जें न संगेचि माते देवकीसी । जें न संगेचि बंधु बळिभद्रासी । तें गुह्य अर्जुनेंशीं बोलत ॥८॥ देवी लक्ष्मीयेवढी जवळिक । परी तेही न देखे या प्रेमाचें सुख । आजि कृष्णस्नेहाचें बिक । यातेंचि आथी ॥९॥ सनकादिकांचिया आशा । वाढीनल्या होतिया कीर बहुवसा । परी त्याही येणें मानें यशा । येतीचिना ॥१०॥ या जगदीश्वराचें प्रेम । एथ दिसतसे निरुपम । कैसें पार्थें येणें सर्वोत्तम । पुण्य केलें ॥११॥ हो कां जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती । मज एकवंकी याची स्थिती । आवडतु असे ॥१२॥ एऱ्हवीं हा योगियां नाडळे । वेदार्थासी नाकळे । जेथ ध्यानाचेही डोळे । पावतीना ॥१३॥ तो हा निजस्वरूप । अनादि निष्कंप । परी कवणें मानें सकृप । जाहला आहे ॥१४॥ हा त्रैलोक्यपटाची घडी । आकाराची पैलथडी । कैसा याचिये आवडी । आवरला असे ॥१५॥

श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

अहं इमं अव्ययं योगं विवस्वते प्रोक्तवान्; विवस्वान् मनवे प्राह; मनुः (च) इक्ष्वाकवे अब्रवीत्. ॥ १ ॥

मग देव म्हणे पंडुसुता । हाचि योगु आम्हीं विवस्वता । कथिला परी ते वार्ता । बहुतां दिवसांची ॥१६॥ मग तेणें विवस्वतें रवी । हे योगस्थिति आघवी । निरूपिली बरवी । मनूप्रती ॥१७॥ मनूनें आपण अनुष्ठिली । मग इक्ष्वाकुवा उपदेशिली । ऐसी परंपरा विस्तारिली । आद्य हे गा ॥१८॥

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

परंतप, एवं परंपराप्राप्तं इमं (योगं) राजर्षयः विदुः; सः योगः महता कालेन इह नष्टः. ॥ २ ॥

मग आणिकही या योगातें । राजर्षि जाहले जाणते । परि तेथोनि आतां सांप्रतें । नेणिजे कोण्ही ॥१९॥ जे प्राणिया कामीं भरु । देहाचिवरी आदरु । म्हणोनि पडिला विसरु । आत्मा

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौथा.

गीताशास्त्राच्या प्रथम तीन अध्यायांचें व्याख्यान केल्यानंतर आपल्या श्रोत्रेंद्रियांचें भाग्य वर्णन करण्याचे मिषानें मुमुक्षूंस ग्रंथामध्यें रुची उत्पन्न होण्याकरितां महाराज अवतरण देतातः—

आज कानांना उजाडलें म्हणजे त्यांचा भाग्योदय झाला; कारण, यथार्थ गीता श्रवण होणें बहुतेक स्वप्नवत आहे! असा गीतेचा ठेवा आज त्यांनीं पाहिला. आतां जागृत झाल्यावर स्वप्नांतील गोष्ट खोटीशी भासते; पण ती आज खरी झाली! १ आधींच आत्मविचाराची गोष्ट, त्यांत श्रीकृष्ण जगजेठी प्रतिपादन करणारा, आणि भक्तशिरोमणि अर्जुन ऐकणारा. २ पंचम स्वर आणि त्यांतच उत्तम सुवास व गोडी या तिहींचा ऐक्यभाव असतां जसा आनंद होईल तसा प्रकार या गीतारूपी कथामृताचा आहे, म्हणजे यांत सर्व इंद्रियांना आनंद होईल अशी गोडी आहे. ३ दैवाची थोरवी काय वर्णावी, कीं जिच्यामुळें श्रोत्यांचीं जपतपें फळास येऊन अमृतरूप गंगाच त्यांना प्राप्त झाली. ४ म्हणून, सर्व इंद्रियांनीं आपआपलीं कामें सोडून श्रवणाचे ठिकाणीं वास करून कृष्णार्जुनसंवादरूप गीतेचें सुख घ्यावें. ५ तेव्हां संतमंडळी ज्ञानेश्वरास म्हणाली कीं, आतां तुझा पाल्हाळ व अधिक प्रसंग पुरे करून कृष्णार्जुन जें बोलत होते ती कथा आम्हांला सांग. ६ त्या वेळेस संजय धृतराष्ट्रास म्हणालाः—दैवीसंपत्तीनें युक्त असलेल्या अर्जुनास श्रीकृष्ण अति प्रेमानें म्हणालेः- अति प्रेमानें कशावरून म्हणशील तर—७ जें गुह्य श्रीकृष्णांनीं आपला पिता वसुदेव, माता देवकी व बंधु बलराम ह्यांसही सांगितलें नाहीं, तें अर्जुनास सांगितलें. ८ लक्ष्मीदेवी नेहमीं सन्निध राहणारी, पण तिलाही ज्या प्रेमसुखाचा अनुभव लाभला नाहीं, त्या कृष्णप्रेमाचा उमाळा आज पार्थावरच आला आहे; काय चमत्कार सांगावा—९ सनकादिक त्याची बहुत दिवसांपासून इच्छा करीत होते, पण त्यांनाही इतक्या योग्यतेचें तें प्रेम प्राप्त झालें नाहीं. १० त्याचे ठिकाणीं जगदीश्वराचें अनुपमेय प्रेम दृष्टास पडतें, यावरून या अर्जुनानें किती सर्वोत्कृष्ट पुण्य केलें असावें! ११ पहा कीं, ज्याच्या प्रीतीकरितां निराकार साकार झाला, ह्यावरून मला तर असें वाटतें कीं, ह्या दोघांची स्थिति (देह) जरी भिन्न आहे, तरी दोघे एकरूपच आहेत. १२ एऱ्हवीं हा भगवान् योग्यांना आढळत नाहीं, वेदालाही आकलन होत नाहीं, व त्याचे ठिकाणीं ध्यानाचीही दृष्टि पोहोंचत नाहीं. १३ असा जो आत्मस्वरूप अनादि अविक्रिय भगवान्, तो अर्जुनावर कसा कृपावंत झाला आहे! १४ हा त्रैलोक्यरूप वस्त्राच्या संकोचविस्तारांचें अधिष्ठान आहे. (त्रैलोक्य हें ह्याचें रूप असून त्याची घडी करून हा अवतार घेऊन आला आहे,) आणि आकाराच्या पलीकडला असून हा अर्जुनाला इतक्या प्रेमानें कसा स्वाधीन झाला नकळे! १५

श्रीभगवान् म्हणालेः—हा नाशरहित कर्मयोग आम्हीं पूर्वीं सूर्याला सांगितला; सूर्यानें मनूला सांगितला; आणि मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितला. १

मग श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणालेः—हा कर्मयोग आम्हीं पूर्वीं विवस्वानाला—सूर्याला—सांगितला; परंतु त्या गोष्टीला पुष्कळ दिवस झाले. १६ मग सूर्यानें हा सर्व योग वैवस्वत मनूला सांगितला; १७ आणि मनूनें त्याचें आचरण करून इक्ष्वाकुनामक आपल्या पुत्रास त्याचा उपदेश केला, अशी ही मुळापासून परंपरा चालत आली आहे. १८

अर्जुना, अशा परंपरेनें प्राप्त होऊन हा योग राजर्षींना समजला. परंतु तोच योग पुष्कळ काल गेल्यामुळें ह्या लोकीं नष्ट झाला. ॥ २ ॥

पुढें आणखीही कांहीं राजर्षींना हा योग माहीत होता परंतु त्यानंतर आजपर्यंत कोणालाही तो माहीत नाहीं. १९ कारण, प्राणिमात्राची आवड विषयसेवनाविषयीं असून, देहावरच विशेष प्रेम असल्यामुळें त्यांना आत्मबोधाचा

बोधाचा ॥२०॥ अव्हांटलिया आस्थाबुद्धि । विषयसुखचि परमावधि । जीवु तैसा उपाधि । आवडे लोकां ॥२१॥ एरवीं तरी खवणेयांच्या गांवीं । पाटाउवें काय करावीं । सांगें जात्यंधा रवी । काय आथी ॥२२॥ कां बहिरयांच्या आस्थानीं । कवण गीतातें मानी । कीं कोल्हेया चांदणी । आवडी उपजे ॥२३॥ पैं चंद्रोदया आरौतें । जयांचे डोळे फुटती असते । ते काउळे केविं चंद्रातें । वोळखती ॥२४॥ तैसी वैराग्याची शिंव न देखती । जे विवेकाची भाष नेणती । ते मूर्ख केविं पावती । मज ईश्वरातें ॥२५॥ कैसा नेणों मोहो वाढीनला । तेणें बहुतेक काळु व्यर्थ गेला । म्हणोनि योगु हा लोपला । लोकीं इये ॥२६॥

स एवाऽयं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ३

सः एव अयं पुरातनः योगः मया अद्य ते प्रोक्तः; (त्वं) मे भक्तः असि, सखा च (असि); इति हि एतत् उत्तमं रहस्यं (ते मया कथितम्). ॥३॥

तोचि हा आजि आतां । तुजप्रती कुंतीसुता । सांगितला आम्हीं तत्वता । भ्रांति न करीं ॥२७॥ हें जीवींचें निज गुज । परी केवीं राखों तुज । जे पढियेसी तूं मज । म्हणऊनियां ॥२८॥ तूं प्रेमाचा पुतळा । भक्तीचा जिव्हाळा । मैत्रियेचि चित्कळा । धनुर्धरा ॥२९॥ तूं अनुसंगाचा ठावो । आतां तुज काय वंचूं आवो । जऱ्ही संग्रमारूढ आहों । जाहलों आम्ही ॥३०॥ तरी नावेक हें सहावें । गाजाबज्यही न धरावें । परी तुझें अज्ञानत्व हरावें । लागे आधीं ॥३१॥

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

भवतः जन्म अपरं, विवस्वतः जन्म परं (अस्ति; अतः) त्व आदौ प्रोक्तवान् इति एतत् (अहं) कथं विजानीयाम्? ॥४॥

तंव अर्जुन म्हणे श्रीहरी । माय आपुलेयाचा स्नेहो करी । येथ विस्मयो काय अवधारीं । कृपानिधि ॥३२॥ तूं संसारश्रांतांची साउली । अनाथ जीवांची माउली । आम्हातें कीर प्रसवली । तुझीच कृपा ॥३३॥ देवा पांगुळ एकादें विजे । तरी जन्मौनि जोजारु साहिजे । हें बोलों काय तुझें । तुजचि पुढां ॥३४॥ आतां पुसेन जें मी कांहीं । तेथ निकें चित्त देईं । तेवींचि देवें कोपावें ना कांहीं । बोला एका ॥३५॥ तरी मागील जे वार्ता । तुवां सांगितली होती अनंता । ते नावेक मज चित्ता । मानेचिना ॥३६॥ जे तो विवस्वतु म्हणजे कायी । ऐसें हें वडिलां ठाउवें नाहीं । तरी तुवांचि केविं पाहीं । उपदेशिला ॥३७॥ तो तरी आइकिजे बहुतां काळांचा । आणि तूं तंव श्रीकृष्ण सांपेंचा । म्हणोनि गा इये मालूचा । विसंवादु ॥३८॥ तेवींचि देवा चरित्र तुझें । आपण कांहींचि नेणिजे । हें लटिकें केविं म्हणिजे । एकिहेळां ॥३९॥ परी हेचि मातु आघवी । मीं परियसें ऐशी सांगावी । जे तुवांचि रवी केवीं । पाही उपदेशु केला ॥४०॥

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

परंतप अर्जुन, मे तव च बहूनि जन्मानि व्यतीतानि; तानि सर्वाणि अहं वेद, त्वं न वेत्थ. ॥५॥

तंव श्रीकृष्ण म्हणे पंडुसुता । तो विवस्वतु जैं होता । तैं आम्ही नसों ऐसी चित्ता । भ्रांति जरी तुज ॥४१॥ तरी तूं गा हें नेणसी । पैं जन्में आम्हा तुम्हासी । बहुतें गेलीं परी न स्मरसी । आपुलीं तूं ॥४२॥ मी जेणें जेणें अवसरें । जें जें होऊनि अवतरें । तें समस्तही स्मरें । धनुर्धरा ॥४३॥

अजोऽपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोऽपिसन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

(अहं) अजः अव्ययात्मा अपि सन् भूतानां ईश्वरः अपि सन् स्वां प्रकृतिं अधिष्ठाय आत्ममायया संभवामि. ॥६॥

म्हणोनि हें आघवें । मागील मज आठवे । मी अजुही परि संभवें । प्रकृतियोगें ॥४४॥ माझें अव्ययत्व तरी न नसे । परी होणें जाणें एक दिसे । तें प्रतिबिंबे मायावशें । माझ्याचि ठायीं ॥४५॥

विसर पडला. २० आस्तिक्यबुद्धि आडमार्गानें गेल्यामुळें विषयसुख म्हणजेच इतिकर्तव्यता असें लोकांना वाटून, ते जीवाप्रमाणेंच विषयरूप उपाधीवर प्रेम करूं लागले! २१ असें पहा—ओसाड गांवांत उंची वस्त्रांची वाड काय असणार? किंवा जन्मांधाला सूर्याचा काय उपयोग सांग बरें? २२ किंवा बहिऱ्यांच्या सभेंत गाण्याला कोण मान देईल? अथवा कोल्ह्याला चांदण्यापासून कसा आनंद होईल? २३ तसेंच, चंद्रोदयापूर्वी ज्यांचें डोळे फुटतात—मिटतात—ते कावळे चंद्रास कसे ओळखतील? २४ त्याचप्रमाणें, ज्यांनीं वैराग्याची शीवसुद्धां पाहिली नाहीं, आणि ज्यांना विचाराचें नांव देखील माहीत नाहीं, त्या मूर्खांना मज परमेश्वराचा लाभ कसा होईल? २५ हा मोह इतका कसा वाढला कोण जाणे; पण त्यामुळें बहुतेक काळ व्यर्थ गेला; आणि म्हणून ह्या लोकीं हा योग बुडाला. २६

तोच हा पुरातन योग मीं तुला आज सांगितला; तूं माझा भक्त व सखा आहेस, म्हणूनच हें उत्कृष्ट रहस्य मीं तुला कथन केलें. ॥ ३ ॥

हे कुंतीसुता, खरोखर तोच हा योग तुला आज आम्हीं सांगितला आहे. तूं कांहींसुद्धां शंका धरूं नको. २७ हा योग म्हणजे माझा जीव कीं प्राण आहे; परंतु तुजपासून तो चोरून कसा ठेवावा? कारण, तूं माझा फार आवडता भक्त आहेस. २८ धनुर्धरा, तूं केवळ प्रेमाची मूर्ति असून, भक्तींचा जिव्हाळा, जिवलग मित्रत्वाचें तर केवळ जीवन. २९ आणि माझ्या ऐक्यभावाचें ठिकाण तूं आहेस, म्हणून आपण जरी युद्धास सिद्ध झालों आहों तरी हा योग तुझ्याशीं चोरून कसा ठेवावा; ३० कारण, युद्धाची गडबड असली तरी ती क्षणभर एके बाजूस ठेऊन त्यास न जुमानतां प्रथम तुझें अज्ञान आम्हांस दूर केलें पाहिजे. ३१

अर्जुन म्हणालाः—कृष्णा, तुमचा जन्म अलीकडचा, आणि सूर्य तर प्राचीन काळचा; तेव्हां तुम्हीं त्याला प्रथम योग सांगितला, हें मीं कसें समजावें? ॥ ४ ॥

त्या वेळेस अर्जुन म्हणतो, "हे कृपानिधे, श्रीहरि! आईनें आपल्या लेंकरावर प्रेम केलें तर त्यांत आश्चर्य तें कोणतें? ३२ तूं संसारांत थकलेल्यांची सावली व दीन जनांची माऊली आहेस; आणि जणूं काय आमचा जन्म तुमचेच कृपेपासून झाला आहे. ३३ देवा, आईला पांगळें मूल झालें, तर त्याच्या जन्मापासून तिला त्रास सोसावा लागतो, हें सर्व तुम्ही जाणतां; तर आम्ही तुमच्या पुढें तुमचें महत्त्व काय बोलावें? ३४ आतां मी जें कांहीं विचारणार आहें, त्याकडे चांगलें लक्ष द्यावें; व त्या गोष्टीचा राग मनांत आणूं नये. ३५ हे अनंता, तुम्हीं जी मागील गोष्ट म्हणून सांगितली, (सूर्याला हा कर्मयोग मीं सांगितला त्याची) ती माझ्या मनाला रुचत नाहीं. ३६ सूर्य म्हणजे कोण हें आमच्या वाडवडिलांनासुद्धां माहीत नाहीं. तर त्याला आपण कधीं व कसा उपदेश केला? ३७ तो सूर्य तर फार जुनाट आहे असें ऐकतों, आणि आपण तर श्रीकृष्णा, हल्लींचे; म्हणून ह्या गोष्टींत आम्हांला विरोध दिसतो. ३८ तशांतून, देवा, तुमचें चरित्र अगाध! आम्हांस कांहीं कळत नाहीं; तेव्हां, आपण म्हणतां तें खोटें आहे असें तरी आम्हीं एकदम कसें म्हणावें? ३९ तेव्हां मीं सूर्याला उपदेश केला, हें जें आपण म्हणतां, तें मला समजेल अशा रीतीनें स्पष्ट सांगा." ४०

श्रीभगवान् म्हणालेः—हे शत्रुतापना अर्जुना, माझे व तुझे बहुत जन्म होऊन गेले; त्या सर्वांचें स्मरण मला आहे, तुला [मात्र] नाहीं! ॥५॥

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणालेः अर्जुना, ज्या वेळेस तो सूर्य होता, त्या वेळेस आम्ही नव्हतों अशी जरी तुझ्या मनांत शंका आली, ४१ तरी तुला हें माहीत नाहीं, कीं तुझे व माझे जन्म पुष्कळ झाले, परंतु तुझ्या जन्मांची तुला आठवण नाहीं. ४२ अर्जुना, मीं ज्या ज्या वेळेस जे जे अवतार घेतले, त्या सर्व अवतारांचें मला स्मरण आहे. ४३

मी जन्मनाशरहित व सर्व भूतांचा नियंता असूनही, स्वकीय प्रकृतीचा स्वीकार करून आपल्या मायेनें जन्म घेतों. ॥ ६ ॥

म्हणून, मला मागील सर्व गोष्टींचें स्मरण आहे. मी जन्मरहित असूनही मायेचे योगानें अवतार घेतों; ४४ माझें अव्ययत्व नाहींसें होत नाहीं; पण अवतार घेणें व तो संपविणें हें जें भासतें, तें मायेच्या योगानें माझ्या ठिकाणींच भासतें. ४५ माझ्या स्वातंत्र्याचा तर भंग होत

माझी स्वतंत्रता तरी न मोडे । परी कर्माधीनु ऐसा आवडे । तेही भ्रांतिबुद्धि तरी घडे । एऱ्हवीं नाहीं ॥४६॥ कीं एकचि दिसे दुसरें । तें दर्पणाचेनि आधारें । एऱ्हवीं काय वस्तुविचारें । दुजें आहे ॥४७॥ तैसा अमूर्तचि मी किरीटी । परी प्रकृति जैं अधिष्ठीं । तैं साकारपणें नटनटीं । कार्यालागीं ॥४८॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

भारत, यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः भवति अधर्मस्य (च) अभ्युत्थानं (भवति), तदा अहं आत्मानं सृजामि. ॥७॥

जें धर्मजात आघवें । युगायुगीं म्यां रक्षावें । ऐसा ओघु हा स्वभावें । आद्यु असे ॥४९॥ म्हणोनि अजत्व परतें ठेवीं । मी अव्यक्तपणही नाठवीं । जे वेळीं धर्मातें अभिभवी । अधर्मु हा ५०

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

साधूनां परित्राणाय, दुष्कृतां विनाशाय, धर्मसंस्थापनार्थाय च अहं युगे युगे संभवामि. ॥८॥

ते वेळीं आपुल्याचेनि कैवारें । मी साकारु होऊनि अवतरें । मग अज्ञानाचे आंधारें । गिळूनि घालीं ॥५१॥ अधर्माची अवधी तोडीं । दोषांचीं लिहिलीं फाडीं । सज्जनांकरवीं गुढी । सुखाची उभवीं ॥५२॥ दैत्यांचीं कुळें नाशीं । साधूंचा मानु गिंवशीं । धर्मासीं नीतीशीं । शेंज भरीं ॥५३॥ मी अविवेकाची काजळी । फेडूनि विवेकदीप उजळीं । तैं योगियां पाहे दिवाळी । निरंतर ॥५४॥ सत्सुखें विश्व कोंदे । धर्मचि जगीं नांदे । भक्तां निघती दोंदें । सात्त्विकाचीं ॥५५॥ तैं पापांचा अचळु फिटे । पुण्याची पहांट फुटे । जैं मूर्ति माझी प्रगटे । पंडुकुमरा ॥ ५६ ॥ ऐसेया काजालागीं । अवतरें मी युगींयुगीं । परी हेंचि वोळखे जो जगीं । तो विवेकिया ॥५७॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

अर्जुन, यः तत्त्वतः मे दिव्यं जन्म कर्म च एवं वेत्ति, सः देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न एति (किंतु) मां एति. ॥९॥

माझें अजत्वें जन्मणें । अक्रियताचि कर्म करणें । हें अविकार जो जाणे । तो परममुक्त ॥५८॥ तो चालिला संगें न चले । देहींचा देहा नाकळे । मग पंचत्वीं तंव मिळे । माझ्याचि रूपीं ॥५९॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

वीतरागभयक्रोधाः मन्मयाः माम् उपाश्रिताः बहवः ज्ञानतपसा पूताः (सन्तः) मद्भावं आगताः. ॥१०॥

एऱ्हवीं परापर न शोचिती । जे कामनाशून्य होती । वाटा कें वेळीं न वचती । क्रोधाचिया ॥६०॥ सदा मियांचि आथिले । माझिया सेवा जियाले । कीं आत्मबोधें तोषले । वीतराग जे ॥६१॥ जे तपोतेजाचिया राशी । कीं एकायतन ज्ञानासी । जे पवित्रता तीर्थांसी । तीर्थरूप ॥६२॥ ते मद्भावा सहजें आले । मी तोचि ते होऊनि ठेले । जे मज तयां उरले । पदर नाहीं ॥६३॥ सांगें पितळेची गंधिकाळिक । जैं फिटली होय निःशेख । तैं सुवर्ण काई आणिक । जोडूं जाइजे ॥६४॥ तैसे यमनियमीं कडसले । जे तपोज्ञानें चोखाळले । मी तेचि ते जाहले । एथ संशयो कायसा ॥६५॥

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

ये यथा मां प्रपद्यंते, तान् तथा एव अहं भजामि. पार्थ, मनुष्याः सर्वशः मम वर्त्म अनुवर्तंते. ॥११॥

एऱ्हवीं तरी पाहीं । जे जैसे माझ्या ठायीं । भजती तयां मीही । तैसाचि भजें ॥६६॥ देखें मनुष्यजात सकळ । हें स्वभावता भजनशीळ । जाहलें असे केवळ । माझ्याचि ठायीं ॥६७॥ परी ज्ञानेंवीण नाशिले । जे बुद्धिभेदासी आले । तेणेंचि

नाहींच; पण मी कर्माधीन आहें असें जें लोकांस वाटतें, तें भ्रांतीमुळें वाटतें; बाकी खरोखर पाहतां तसें कांहीं नाहीं. ४६ किंवा एकच वस्तु आरशाच्या योगानें दोन ठिकाणीं दिसते, पण वस्तुस्थितीचा विचार केला तर त्या दोन का आहेत? ४७ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, मी तर निराकारच आहे. पण जगत्कार्यासाठीं मायेचा स्वीकार करून नटाप्रमाणें बाह्यतः आकार धारण करितों. ४८

अर्जुना, जेव्हां जेव्हां धर्म क्षीण होतो, आणि अधर्म वाढतो, तेव्हां तेव्हां मी अवतार घेतों. ॥ ७ ॥

धर्म म्हणून जेवढे आहेत, त्यांचें म्यां युगायुगांचे ठायीं रक्षण करावें असा हा क्रम अगदीं मुळापासून चालत आलेला आहे, ४९ म्हणून, ज्या ज्या वेळीं अधर्मानें धर्माचा ऱ्हास होतो, त्या त्या वेळीं मी आपला जन्मरहितपणा बाजूला ठेवतों, व निराकारपणाची आठवणही धरीत नाहीं. ५०

साधूंचें रक्षण करण्याकरितां, दुष्टांचा समूळ नाश करण्याकरितां, व धर्म स्थापन करण्याकरितां मी युगायुगांच्या ठिकाणीं अवतीर्ण होतों. ॥ ८ ॥

त्या वेळीं भक्तांच्या कैवारानें मी देह धारण करून अवतार घेतों, आणि मग अज्ञानरूप अंधेरास गिळून टाकतों. ५१ अधर्माची मर्यादा तोडतों, दोषांनीं केलेल्या सनदा फाडून टाकतों, आणि जे साधु आहेत त्यांजकडून सुखाचे ध्वज उभारवितों. ५२ दैत्यकुलांचा नाश करतों, साधूंना योग्य मान देववितों, आणि धर्म व नीति ह्यांची ओटी भरतों (गांठ घालतों.) ५३ अविचाररूप काजळी काढून विचाररूप दिवा प्रज्वलित करतों, त्या वेळीं योगी लोकांना निरंतर आनंदाची दिवाळीच भासते. ५४ मग सत्सुखानें सर्व विश्व भरून जातें, जिकडे तिकडे लोक धर्माचें आचरण करितात, आणि भक्तजन सत्त्वगुणानें परिपूर्ण होतात. ५५ अर्जुना, ज्या वेळीं माझा अवतार प्रकट होतो, त्या वेळीं पापांचे पर्वत नाहींतसे होतात, व पुण्याचा उदय होतो. ५६ अशा कामाकरितां मी युगायुगांचे ठायीं अवतार धारण करितों, परंतु असें जो ओळखतो तोच जगांत विचारवान् होय. ५७

अर्जुना, अशा प्रकारें, माझें जन्म व कर्म दिव्य आहे असें जो यथार्थ जाणतो, तो देहत्यागानंतर पुनः जन्मास येत नाहीं; तर मजप्रत प्राप्त होतो. ॥ ९ ॥

माझें अजत्व कायम असून जन्म घेणें, व अकर्तृत्व कायम असून कर्म करणें असें जें माझें अविकार स्वरूप, तें जो निःशंक जाणतो, तोच परममुक्त होय. ५८ असें जाणणारा देहाच्या संबंधानें जरी चालतोसा दिसला, तरी तो चालत नाहीं; आणि त्यानें देह धारण केला, तरी तो देहभावानें आकळिला जात नाहीं. मग मेल्यावर माझ्या स्वरूपांत येऊन मिळतो. ५९

ज्यांचे काम, भय व क्रोध हे दोष गेले, व जे मद्रूप होऊन माझाच आश्रय करून राहिले, असे, ज्ञानरूप तपानें पवित्र झालेले पुष्कळ ज्ञानी माझ्या स्वरूपाला पावले. ॥ १० ॥

एरव्हीं, मागील व पुढील गोष्टींचा जे शोक करीत नाहींत, आणि जे वासनारहित असतात, ते कोणत्याही वेळेस क्रोधाच्या मार्गाला जात नाहींत. ६० जे विषयप्रीतिरहित आहेत, जे नेहमीं माझ्या स्वरूपाच्या प्राप्तीमुळें आपल्यास धन्य मानतात, आणि माझ्याच सेवेमुळें जे वांचले आहेत, किंवा जे ज्ञानाच्या बोधानें संतोष पावतात, ६१ जे तपाच्या तेजाचे राशी किंवा ज्ञानाचें घरच अथवा जे तीर्थालाही पवित्र करणारे तीर्थरूप आहेत. ६२ ते माझ्या स्वरूपास सहज येऊन मिळतात, आणि मद्रूपच होतात;-त्यांच्यांत व माझ्यांत भिन्नभाव नसतो. ६३ सांग कीं, पितळेचा कळकटपणा व रंग अजिबात नाहींसा झाला तर मग सोनें संपादन करायला दुसरीकडे गेलें पाहिजे काय? तेंच सोनें. ६४ त्याचप्रमाणें, जे यमनियमादि अष्टांग योगांत पारंगत होऊन तपानें व ज्ञानानें शुद्ध झाले आहेत, ते मद्रूप झाले ह्याविषयीं संशय कशाला पाहिजे! ६५

जे ज्या भावनेनें माझें भजन करितात, त्यांच्या इच्छा त्या भावनेनेंच मी पूर्ण करितों. अर्जुना, सर्व लोक सर्व प्रकारें माझ्या मार्गानें चालणारे आहेत. ॥ ११ ॥

सहज पाहिलें तर जे ज्या ज्या भावानें मला भजतात, त्या त्या भावानें मीही त्यांना तसाच भजतों. ६६ हें पहा: मनुष्यमात्राची स्वभावतःच माझें भजन करण्याकडे प्रवृत्ति आहे. ६७ परंतु ज्ञानाच्या अभावानें म्हणजे

त्या कल्पिलें । अनेकत्व ॥६८॥ म्हणऊनि अभेदीं भेदु देखती । यया अनाम्या नामें ठेविती । देवी देवो म्हणती । अचर्चातें ॥६९॥ जें सर्वत्र सदा सम । तेथ विभाग अधमोत्तम । मतिवशें संभ्रम । विवंचिती ॥७०॥

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

कर्मणां सिद्धिं कांक्षंतः इह देवताः यजन्ते; मानुषे हि लोके कर्मजा सिद्धिः क्षिप्रं भवति. ॥१२॥

मग नानाहेतुप्रकारें । यथोचितें उपचारें । मानिलीं देवतांतरें । उपासिती ॥७१॥ तेथ जें जें अपेक्षित । तें तैसेंचि पावती समस्त । परी तें कर्मफळ निश्चित । वोळख तूं ॥७२॥ वांचूनि देतें घेतें आणिक । निभ्रांत नाहीं सम्यक । एथ कर्मचि फळसूचक । मनुष्यलोकीं ॥७३॥ जैसें क्षेत्रीं जें पेरिजे । तेंवांचूनि आन न निपजे । कां पाहिजे तेंचि देखिजे । दर्पणाधारें ॥७४॥ नातरी कडेयातळवटीं । जैसा आपुलाची बोलु किरीटी । पडिसादु होऊनि उठी । निमित्तयोगें ॥७५॥ तैसा समस्तां यां भजना । मी साक्षिभूतु पैं अर्जुना । एथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ॥७६॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

मया गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं सृष्टं; तस्य कर्तारं अपि मां अकर्तारं अव्ययं विद्धि. ॥१३॥

आतां याचिपरि जाण । चाऱ्ही हे वर्ण । सृजिले म्यां गुण- । कर्मविभागें ॥७७॥ जे प्रकृतीचेनि आधारें । गुणाचेनि व्यभिचारें । कर्में तदनुसारें । विवंचिलीं ॥७८॥ एथ एकचि हे धनुष्यपाणी । परी जाहले गा चहूं वर्णीं । ऐसी गुणकर्मकडसणी । केली सहजें ॥७९॥ म्हणोनि आइकें पार्था । हे वर्णभेदसंस्था । मी कर्ता नव्हें सर्वथा । याचिलागीं ॥८०॥

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

मां कर्माणि न लिंपन्ति, मे कर्मफले स्पृहा न, इति यः मां अभिजानाति, सः कर्मभिः न बध्यते. ॥१४॥

हें मजचिस्तव जाहलें । परी म्यां नाहीं केलें । ऐसें जेणें जाणितलें । तो सुटला गा ॥८१॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवं ज्ञात्वा, पूर्वैः मुमुक्षुभिः अपि पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्म कृतं; तस्मात् त्वं कर्म एव कुरु. ॥१५॥

मागील मुमुक्षु जे होते । तिहीं ऐसिया जाणोनि मातें । कर्में केलीं समस्तें । धनुर्धरा ॥८२॥ परि तें बीजें जैसीं दग्धलीं । नुगवतीचि पेरिलीं । तैसीं कर्मेंचि परि तयां जाहलीं । मोक्षहेतु ॥८३॥ एथ आणिकही एक अर्जुना । हे कर्माकर्मविवंचना । आपुलिये चाडें सज्ञाना । योग्यु नोहे ॥८४॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १६

किं कर्म किं अकर्म इति अत्र कवयः अपि मोहिताः, तत् कर्म ते प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे. ॥१६॥

कर्म म्हणिपे तें कवण । अथवा अकर्मा काय लक्षण । ऐसें विचारितां विचक्षण । गुंफोनि ठेले ॥८५॥ जैसें कां कुडें नाणें । खऱ्याचेनि सारखेपणें । डोळ्याचेंहि देखणें । संशयीं घाली ॥८६॥ तैसें नैष्कर्म्यतेचेनि भ्रमें । गिंवसिजत आहाती कर्में । जे दुजी सृष्टि मनोधर्में । करूं सकती ८७. वांचूनि मूर्खांची गोठी कायसी । एथ मोहले गा क्रांतदर्शी । म्हणोनि आतां तेंचि परियेसीं । सांगेन तुज ॥८८॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्मणः (तत्त्वं) हि बोद्धव्यं, विकर्मणः अपि (तत्त्वं) च बोद्धव्यं, अकर्मणः (तत्त्वं) च बोद्धव्यं; कर्मणः गतिः गहना (अस्ति). ॥१७॥

आपण परमात्मरूपच आहोंत हें न समजल्यामुळे बुद्धीचे ठिकाणीं भेद उत्पन्न होऊन, मी जो एक आहे, त्या माझे ठिकाणीं ते अनेकत्व कल्पितात, ६८ म्हणून सर्व भूतमात्रांशीं अभिन्न असतां माझ्या ठिकाणीं भेद कल्पितात, मी नामरहित असून मला अनेक नावें देतात, आणि मी शब्दातीत असून मला कोणी देव, कोणी देवी असें म्हणतात. ६९ आपआपल्या बुद्धीप्रमाणें जो मी नेहमीं सर्व ठिकाणीं सारखा आहें, त्या माझ्या ठिकाणीं ते भ्रांतीनें ' वाईट, चांगला ' असा भेद मानतात. ७०

कर्मांच्या फलाच्या प्राप्तीची इच्छा धरणारे पुरुष ह्या लोकीं देवतांचें यजन करितात. कारण, ह्या मनुष्यलोकीं कर्मापासून फलाची सिद्धि त्वरित होते. ॥ १२ ॥

मग मनात नाना हेतु धारण करून, जे ज्यास आवडतात त्या उपचारांनीं अनेक देव मानून त्यांची उपासना करतात. ७१ अशा प्रकारें, ज्यांचें जे इच्छित असतें, तें त्यांना तसेंच प्राप्त होतें; परंतु हें त्यांच्या कर्माचें फळ आहे असें निश्चयानें तूं समज. ७२ खरोखर पाहतां, देणारा किंवा घेणारा कर्मांशिवाय निःसंशय दुसरा कोणी नसून ह्या मनुष्यलोकीं कर्मापासूनच फलप्राप्ति होते. ७३ जसें जमिनींत जें धान्य पेरावें त्यावांचून दुसरें उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं, किंवा आरशांत जें पहावें तेंच दृष्टीस पडतें, ७४ किंवा, अर्जुना, डोंगराच्या कड्याखालीं ज्याप्रमाणें आपलाच शब्द आपण बोलल्यानें प्रतिध्वनि येऊन उठतो, ७५ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, प्रत्येक उपासनेला मीच आधारभूत आहे, म्हणून प्रत्येकास त्याचे भावनेप्रमाणें फलप्राप्ति होते. ७६

गुणकर्मांच्या विभागानुसार [ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे] चार वर्ण मीं उत्पन्न केले; [आणि म्हणून] ह्या वर्णांचा मी कर्ता असें दिसलें; तरी मी अकर्ता व अविकारी आहें, असें जाण. ॥ १३ ॥

आतां ह्याचप्रमाणें तूं हेंही लक्षांत ठेव कीं, हे जे चार वर्ण आहेत; तेही गुण व कर्म यांच्या विभागानें मीच उत्पन्न केले आहेत; ७७ आणि त्या चारही वर्णांच्या कर्मांची आपआपल्या प्रकृतिधर्मानें आणि गुणांच्या तारतम्यानें व्यवस्था केली आहे. ७८ अर्जुना, हे सर्व लोक एकच असून, गुण व कर्म ह्यांच्या योगानें त्यांच्या चार वर्णांची व्यवस्था सहज झाली ७९ गुणकर्मानुरूपच वर्णभेदाची व्यवस्था झाली आहे, म्हणून, पार्था, या वर्णभेदाच्या स्थापनेचा मी मुळींच कर्ता नाहीं. ८०

कर्में मला बद्ध करीत नाहींत. आणि कर्मफलाविषयीं मला आसक्तिही नाहीं. मी असा आहें असें जो जाणतो, त्यालाही कर्में बद्ध करीत नाहींत. ॥१४॥

वरील ओव्यांच्या अर्थावरून अनिश्वरवाद प्राप्त होईल, म्हणून पुढच्या ओवींत त्याचें खंडण करितातः—

हा वर्णभेद जरी माझ्यापासून झाला आहे म्हणजे माझ्या सत्तेनें झाला आहे; तरी तो मीं केला नाहीं असें जो जाणतो तोच कर्मातीत झाला. ८१

[मी कर्म करून अकर्ता आहें] असें माझ्याविषयीं जाणून पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीं देखील त्यांच्या पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीं पूर्वीच्या काळीं जशीं कर्में केलीं होतीं तशीं कर्में केलीं; म्हणून तूंही तसें कर्मच कर. ॥१५॥

अर्जुना, पूर्वीचे जे मुमुक्षु झाले, त्यांनीं अशा प्रकारेंच मला जाणून सर्व कर्में केलीं, ८२ परंतु ज्याप्रमाणें भाजलेलें बीं पेरलें असतां मुळींच उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांचीं निष्काम कर्मेंच त्यांना मोक्षप्राप्तीस कारणीभूत झालीं, ८३ आणि अर्जुना, त्यांत आणखी एक गोष्ट अशी आहे कीं, हें कर्म आहे कीं अकर्म आहे ह्याचा विचार आपल्याच मतानें ठरविणें बुद्धिमानाससुद्धां कठीण आहे ८४

कर्म म्हणजे काय, व अकर्म म्हणजे काय, हें जाणण्याविषयीं मोठे दूरदर्शी देखील मोहांत पडले आहेत! असें जें कर्म, तें मी तुला सांगतों. तें जाणलें असतां तूं संसारदुःखापासून मुक्त होशील. ॥१६॥

कर्म म्हणतात तें कोणतें, व अकर्माचें लक्षण काय हा विचार करतां करतां शहाणे देखील घोटाळ्यांत पडले. ८५ जसें खोटें नाणें खऱ्यासारखें हुबेहूब दिसल्यानें सराफाच्याही डोळ्यांस संशयात घालतें, ८६ तसें, संकल्पमात्रेंकरून प्रतिसृष्टि निर्माण करण्याचें सामर्थ्य ज्यांना आहे ते ज्याला भ्रमानें नैष्कर्म्य असें समजतात तें वास्तविक कर्म असून ते कर्माचे पाशांत सांपडतात ८७ कर्माकर्म विचारामध्यें मोठमोठ्या सर्वज्ञांची त्रेधा उडते मग मूर्खांची—अज्ञान्यांची गोष्ट कशाला पाहिजे? म्हणून, तीच गोष्ट सांगतों ती ऐक. ८८

कर्माचें, विकर्माचें व अकर्माचें तत्त्व यथार्थ जाणलेंच पाहिजे. कारण, त्या कर्मादिकांचें यथार्थ तत्त्व समजण्यास फार कठीण आहे.॥१७॥

तरी कर्म म्हणजे स्वभावें। जेणें विश्वाकारु संभवे। तें सम्यक आधीं जाणावें। लागे एथ ८९ मग वर्णाश्रमासि उचित। जें विशेष कर्मविहित। तेंही वोळखावें निश्चित। उपयोगेंसीं ॥९०॥ पाठीं जें निषिद्ध म्हणिपे। तेंही बुझावें स्वरूपें। येतुलेनि कांहीं न गुंफे। आपैसेंचि ॥९१॥ एऱ्हवीं जग हें कर्माधीन। ऐसी याची व्याप्ती गहन। परी तें असो आइकें चिन्ह। प्राप्ताचें गा ॥९२॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

यः कर्मणि अकर्म पश्येत्, अकर्मणि च यः कर्म पश्येत्, सः मनुष्येषु बुद्धिमान्, सः युक्तः, (सः) कृत्स्नकर्मकृत् (अस्ति). १८

जो सकळकर्मीं वर्ततां। देखे आपुली नैष्कर्म्यता। कर्मसंगें निराशता। फळाचिया ॥९३॥ आणि कर्तव्यतेलागीं। जया दुसरें नाहीं जगीं। ऐसिया नैष्कर्म्यता तरी चांगी। बोधला असे ९४ तरी क्रियाकलापु आघवा। आचरतु दिसे बरवा। तोचि तो ये चिन्हीं जाणावा। ज्ञानिया गा ॥९५॥ जैसा कां जळापाशीं उभा ठाके। तो जरी आपणपें जळामाजिं देखे। तरी तो निभ्रांत वोळखे। म्हणे मी वेगळा आहें ॥९६॥ अथवा नावे ह्न जो रिगे। तो थडियेचे रुख जातां देखे वेगें। तेचि साचोकारें जों पाहों लागे। तंव रुख म्हणे अचळ ॥९७॥ तैसें सर्व कर्मीं असणें। तें फुडें मानूनि वायाणें। मग आपणया जो जाणे। नैष्कर्म्यु ऐसा ॥९८॥ आणि उदोअस्ताचेनि प्रमाणें। जैसें न चलतां सूर्याचें चालणें। तैसें नैष्कर्म्यत्व जाणे। कर्मींचि असतां ॥९९॥ तो मनुष्यासारिखा तरी आवडे। परी मनुष्यत्व तया न घडे। जैसें जळामाजीं न बुडे। भानुबिंब ॥१००॥ तेणें न पाहतां विश्व देखिलें। न करितां सर्व केलें। न भोगितां भोगिलें। भोग्यजात ॥१॥ एकेचि ठायीं बैसला। परि सर्वत्र तोचि गेला। हें असो विश्व जाहला। आंगेंचि तो ॥२॥

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥१९॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः (सन्ति), तं बुधाः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं पंडितं आहुः. ॥१९॥

जया पुरुषाच्या ठायीं। कर्माचा तरी खेदु नाहीं। परी फळापेक्षा कहीं। संचरेना ॥३॥ आणि हें कर्म मी करीन। अथवा आदरिलें सिद्धी नेईन। येणें संकल्पेंही जयाचें मन। विटाळेना ४ ज्ञानाग्नीचेनि मुखें। जेणें जाळिलीं कर्में अशेखें। तो परब्रह्मचि मनुष्यवेखें। वोळख तूं ॥५॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥२०॥

(यः) कर्मफलसंगं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः निराश्रयः (भवति), सः कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि न एव किंचित् करोति. ॥२०॥

जो शरीरीं उदासु। फळभोगीं निरासु। नित्यता उल्हासु। होऊनि असे ॥६॥ जो संतोषाचा गाभारा। आत्मबोधाचिया वोगरां। पुरे न म्हणेचि धनुर्धरा। आरोगितां ॥७॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्ध्यते ॥२२॥

निराशीः, यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहः केवलं शारीरं कर्म कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति. ॥२१॥ यदृच्छालाभसंतुष्टः, द्वंद्वातीतः, विमत्सरः, सिद्धौ असिद्धौ च समः (पुरुषः) कृत्वा अपि न निबद्ध्यते. ॥२२॥

कैसी अधिकाधिक आवडी। घेत महासुखाची गोडी। सांडोनियां आशा कुरोंडी। अहंभावेंसीं ॥८॥ म्हणोनि अवसरें जें जें पावे। तेणेंचि तो सुखावे। आपुलें आणि परावें। दोन्ही नाहीं ॥९॥ तो दिठी जें पाहे। तें आपणचि होऊनि जाये। आइके तें आहे। तोचि जाहला ॥११०॥ चरणीं ह्न चाले। मुखें जें जें बोले। ऐसें चेष्टाजात

ईश्वराचे ठिकाणीं जीवांच्या कर्मानुसार विश्व उत्पन्न करण्याचा जो संकल्प, त्याचें नांव कर्म. त्याच यथार्थ स्वरूप समजून घेतलें पाहिजे. ८९ मग जें कर्म वर्णाश्रमास योग्य व वेदांत सांगितलेलें आहे, त्याचाही अनुष्ठान, प्रकार व फल यामुद्धां ओळख करून घेतली पाहिजे. ९० आतां ज्यांच्या ठिकाणीं सर्व कर्मांचा निषेध सांगितला आहे, असा जो परमात्मा, तो आपलें स्वरूपच आहे अशा रीतीनें यथार्थ दृढनिश्चय झाला असतां, पुरुष कर्मामध्यें सहजच गुंतणार नाहीं. ९१ अशा विचाराचा जर अभाव असला, तर सर्व जग आपल्या ताब्यांत ठेवील, अशी कर्माची व्याप्ति फार जबर आहे. परंतु, प्रस्तुत हे असो. आतां वर सांगितल्याप्रमाणें कर्माकर्मांचें यथार्थ ज्ञान प्राप्त असणाऱ्या पुरुषाचीं चिन्हें सांगतों; ऐक. ९२

जो कर्मांत अकर्म पाहतो, व अकर्मांत कर्म पाहतो, तो सर्व मनुष्यांत बुद्धिमान्, योगी व सर्व कर्में करणारा होय. ॥१८॥

फळाची आशा न धरितां जो कर्माचें आचरण करितो, पण ते कर्म आपण करितों असें मानीत नाहीं. ९३ आणि त्याला अशा प्रकारें कर्मातीतपणा इतका चांगला समजला असतो कीं, त्याला आत्मस्वरूपाशिवाय जगांत दुसरें कांहीं उरलें नाहीं म्हणून कर्तव्य नाहींसें झालें. ९४ तथापि लोकदृष्टया तो सगळीं कर्में नीट रीतीनें आचरील आहे असें दिसलें तरी वरच्या लक्षणानें युक्त तोच ज्ञानी आहे. ९५ ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य नदीच्या कांठीं उभा राहिल्यावर आपलें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहत असला तरी 'पाण्यापासून मी वेगळा आहें' असें तो निःसंशय समजतो, ९६ अथवा नावेंत बसून जाणाऱ्या मनुष्यास नदीच्या कांठावरील झाडें धांवतात असें दिसतें, परंतु तोच खरें पाहूं लागला म्हणजे त्याला तीं झाडें अचल आहेत असें समजतें. ९७ त्याप्रमाणें, सर्व कर्में करीत असतां, आपल्या ठिकाणीं कर्म प्रतितीला येतें तें अगदीं खोटें असून कर्मरहित जो परमात्मा तोच आपलें स्वरूप आहे असें जो जाणतो. ९८ आणि सूर्य उगवतो व मावळतो एवढ्याच प्रमाणावरून तो चालतो असें आपल्यास दिसतें तसें कर्म आचरीत असतां तें आपण करीत नाहीं असें जो जाणतो, ९९ तो मनुष्यासारखा जरी दिसतो, तरी तो मनुष्य नसून परब्रह्मच आहे असें समजावें. ज्याप्रमाणें सूर्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलें तरी सूर्य त्यांत नसतो, १०० असा जो पुरुष त्यानें कांहीं पाहिलें नाहीं, तरी सर्व विश्व पाहिलें, कांहीं केलें नाहीं, तरी सर्व केलें, कांहीं भोगिलें नाहीं, तरी यच्चयावत् भोग भोगिले. १ तो एकाच ठिकाणीं जरी बसला, तरी सर्वत्र गमन त्यानेंच केलें. हें असो, फार काय सांगावें, सर्व विश्वरूप तो बनला आहे, २

ज्याच्या सर्व कर्मांचे आरंभ फलाची इच्छा व कर्तेपणाचा अभिमान यांविरहित असतात, त्याला ज्ञानी जन 'ज्ञानाग्नीनें सर्व कर्में दग्ध झालेला पंडित' असें म्हणतात. ॥१९॥

ज्या पुरुषाला कर्माचरणाविषयीं खेद होत नाहीं, परंतु कर्मफलाची इच्छा ज्याचे मनांत मुळींच उद्भवत नाहीं, ३ आणि अमुक एक कर्म मी करीन अथवा अमुक कर्म सुरू केलेलें शेवटास नेईन, असा संकल्प देखील ज्याचे मनास स्पर्श करीत नाहीं, ४ कां ? तर-ज्ञानरूप अग्नीचे मुखांत ज्यानें आपलीं सर्व कर्में जाळून टाकलीं आहेत, असा तो पुरुष म्हणजे मनुष्यरूपानें परब्रह्मच अवतरला आहे असें समज. ५

जो कर्माचे फलाची इच्छा सोडून देतो, आणि [आत्मानंदांत] नित्य तृप्त राहून कशाचाही आश्रय करीत नाहीं, तो सर्व कर्में करीत असला तरी वस्तुतः कांहींच करीत नाहीं. ॥२०॥

जो शरीराविषयीं उदासीन असतो, आणि कर्मापासून होणाऱ्या फलप्राप्तीविषयीं निरिच्छ असतो, व जो नेहमीं आनंदस्वरूपांत निमग्न असतो, ६ पार्था, जो संतोषाच्या गाभाऱ्यामध्यें बसून आत्मबोधाचें पक्वान्न जेवीत असतां तो पुरे म्हणत नाहीं, ७

ज्यानें आशा सोडली आहे, आपलें चित्त व बुद्धि हीं स्वाधीन ठेवलीं आहेत, आणि [अशा प्रकारें निरिच्छ होऊन] सर्व संग्रह सोडला आहे, त्यानें शरीरनिर्वाहापुरतीं [भिक्षाटनादिक] कर्में केलीं तरी त्याला कर्माचा दोष लागत नाहीं. [संसार प्राप्त होत नाहीं.]॥२१॥ सहजगत्या मिळेल त्यांत संतुष्ट असणारा, [मी व माझें या] द्वंद्वाच्या पलीकडे गेलेला, मत्सररहित, आणि कर्म पूर्ण किंवा अपूर्ण झालें असतां हर्ष किंवा खेद न मानणारा असा पुरुष संपूर्ण कर्में करीत असतांही कर्मबंधानें लिप्त होत नाहीं. २२

जो अहंकारासुद्धां आशेची ओंवाळणी करून अधिकाधिक प्रेमानें ब्रह्मसुखाची गोडी घेतो, ८ म्हणून ज्या ज्या वेळेस जें जें मिळेल त्यांतच तो सुख मानतो, आणि ज्याला आपलें आणि दुसऱ्याचें असा भेद नाहीं, ९ तो आपल्या दृष्टीनें जें जें पाहतो व ऐकतो, तें तो आपणच होतो. ११० पायानें चालतो, तोंडानें बोलतो, व त्याचप्रमाणें

तिजुलें । आपणचि जो ॥११॥ हें असो विश्व पाहीं । जयासि आपणपेंवांचूनि नाहीं । आतां कवण तें कर्म कायी । बाधी तयातें ॥१२॥ हा मत्सरु जेथ उपजे । तेनुलें नुरेचि जया दुजें । तो निर्मत्सरु काइ म्हणिजे । बोलवरी ॥१३॥ म्हणोनि सर्वांपरी मुक्तु । तो सकर्मुचि कर्मरहितु । सगुण परि गुणातीतु । एथ भ्रांति नाहीं ॥१४॥

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

गतसंगस्य, मुक्तस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः, यज्ञाय कर्म आचरतः (तत्) समग्रं प्रविलीयते. ॥२३॥

तो देहसंगें तरी असे । परि चैतन्यासरिखा दिसे । पाहतां परब्रह्माचेनि कसें । चोखाळु भला ॥१५॥ ऐसाही परी कौतुकें । जरी कर्म करी यज्ञादिकें । तरी तियें लया जाती निःशेखें । तयाचाचि ठायीं ॥१६॥ अकाळींचीं अभ्रें जैशीं । उर्मीवीण आकाशीं । हरपती आपैशीं । उदयलीं सातीं ॥१७॥ तैसीं विधिविधानें विहितें । जरी आचरे तो समस्तें । तरी तियें ऐक्यभावें ऐक्यातें । पावतीचि गा ॥१८॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्म (एव) अर्पणं, ब्रह्म (एव) हविः, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् (च) ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन ब्रह्म एव गंतव्यं. २४

हें हवन मी होता । कां इये यज्ञीं हा भोक्ता । ऐसिया बुद्धीसि नाहीं भिन्नता । म्हणऊनियां ॥१९॥ जे इष्टयज्ञ यजावे । तें हविर्मंत्रादि आघवें । तो देखतसे अविनाशभावें । आत्मबुद्धि ॥१२०॥ म्हणऊनि ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें बोधा आलें जया सम । तया कर्तव्य तें नैष्कर्म्य । धनुर्धरा ॥२१॥ आतां अविवेक कुमारत्वा मुकले । जयां विरक्तीचें पाणिग्रहण जाहलें । मग उपासन जिहीं आणिलें । योगाग्नीचें ॥२२॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

अपरे योगिनः दैवं एव यज्ञं पर्युपासते. अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेन एव उपजुह्वति. ॥२५॥

जे यजनशील अहर्निशीं । जिहीं अविद्या हविली मनेंसीं । गुरुवाक्यहुताशीं । हवन केलें ॥२३॥ तिहीं योगाग्निकीं यजिजे । तो दैवयज्ञु म्हणिजे । जेणें आत्मसुख कामिजे । पंडुकुमरा ॥२४॥ आतां अवधारी सांगेन आणिक । जे ब्रह्माग्नी साग्निक । तयांतें यज्ञचि यज्ञु देख । उपासिजे ॥२५॥

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

अन्ये श्रोत्रादीनि इंद्रियाणि संयमाग्निषु जुह्वति. अन्ये शब्दादीन् विषयान् इंद्रियाग्निषु जुह्वति. ॥२६॥

एक संयमाग्निहोत्री । ते युक्तित्रयाच्या मंत्रीं । यजन करिती पवित्रीं । इंद्रियद्रव्यीं ॥२६॥ एकां वैराग्य रवि विवळे । तंव संयती विहार केले । तेथ अपावृत्त जाहले । इंद्रियानळ ॥२७॥ तिहीं विरक्तीचि उवाळा घेतली । तंव विकारांचीं इंधनें पलिपलीं । तेथ आशाधूमें सांडिलीं । पांचही कुंडें ॥२८॥ मग वाक्यविधीचिया निरवडीं । विषय आहुती उदंडीं । हवन केलें कुंडीं । इंद्रियाग्नीच्या ॥ २९ ॥

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

अपरे ज्ञानदीपिते आत्मसंयमयोगाग्नौ सर्वाणि इंद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुह्वति. ॥२७॥

एकीं ययापरी पार्था । दोषु क्षाळिले सर्वथा । आणिकीं हृदयारणी मंथा । विवेकु केला ॥१३०॥ तो उपशमें निर्हाटिला । धैर्यभारें दाटिला । गुरुवाक्यें काढिला । बळकटपणें ॥३१॥ ऐसें समरसें मथन केलें । तेथ झडकरी काजा आलें । जे उज्जीवन जहालें । ज्ञानाग्नीचें ॥ ३२ ॥ पहिला

शरिरानें जितके व्यापार करतो, ते सर्व आपणच बनतो; १११ हें असो; फार काय सांगावें—जगतांत पाहिलें असतां आत्मस्वरूपावांचून ज्याला दुसरें कांहीं दिसत नाहीं, त्याला कोणत्या कर्मापासून कसली बाधा होणार ? ११२ हा मत्सर ज्या द्वैताच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतो, तितकें सुद्धां द्वैत ज्याला दिसत नाहीं तो निर्मत्सर आहे, हें काय शब्दानें सांगितलें पाहिजे ! ११३ तो सर्व प्रकारें मुक्त आहे, तो सर्व कर्म करीत असतांही कर्मरहित आहे, तो सगुण दिसतो, पण गुणातीत असतो यांत संशय नाहीं. १४

जो सर्वसंगविवर्जित असून धर्माधर्मांच्या बंधांतून पार पडला आहे, आणि ज्याचें चित्त ज्ञानाचे ठिकाणीं स्थिर झालें आहे, तो जरी यज्ञ शेवटास नेण्याच्या उद्देशानें कर्म करीत असला, तरी त्याचें तें कर्म फलासहवर्तमान लय पावतें.२३

तो देहधारी आहे तरी निर्गुणासारखा दिसतो, आणि ब्रह्माच्या कसाला लावून पाहिला तर त्याच्यासारखा शुद्ध दिसतो; १५ असा जरी तो केवळ मुक्त आहे, तरी एकादे वेळेस कौतुकानें यथाविधि यज्ञादिक कर्मांचें आरण करितो, तरी तीं संपूर्ण कर्में त्याच्याच ठिकाणीं लयाला जातात. १६ ज्याप्रमाणें आकाशांत अकालीं उत्पन्न झालेले पोकळ ढग वृष्टि केल्यावांचून आपोआप लयाला जातात, १७ त्याप्रमाणें, तो जरी वेदविहित कर्में यथाविधि आचरीत असला, तरी त्या कर्मांच्या ठिकाणीं त्याचा दुजाभाव नसल्यामुळें तीं त्याचेच ठायीं लय पावतात. १८

[कां कीं,] होमसाधन, होमद्रव्य, अग्नि, होता आणि हवनक्रिया हीं त्या ब्रह्मवेत्त्याच्या दृष्टीनें ब्रह्मच आहेत, आणि ब्रह्मरूप कर्मांच्या ठिकाणीं लय लागून राहिलेल्या त्या ब्रह्मवेत्त्याला प्राप्त होणारें फलही ब्रह्मच आहे.॥२४॥

हें एक हवन, त्याचा मी एक कर्ता, किंवा ह्या यज्ञाचा भोक्ता अमुक, अशा प्रकारें त्याच्या बुद्धीचा भिन्नभाव नाहीं; म्हणून, १९ जे जे इष्ट यज्ञ तो करतो, त्यांतील होमद्रव्यें व मंत्र हीं सर्व आत्मरूप म्हणजे ब्रह्मस्वरूपच आहेत असें तो समजतो. १२० म्हणून, अर्जुना, ब्रह्म तेंच कर्म अशी समबुद्धि ज्याच्या अंतःकरणांत बाणली त्यानें कर्म केलें तरी तें नैष्कर्म्यच होय. २१ ज्याची अविचाररूप बाल्यावस्था गेल्यावर विरक्तीशीं लग्न लागलें, (कारण लग्न झाल्यावांचून अग्निसेवा करितां येत नाहीं) मग जीव ब्रह्मैक्यरूप जो योगाग्नी त्याची उपासना ज्यांनीं आरंभिली, २२

दुसरे कित्येक योगी दैवयज्ञच [इंद्रादिक देवतांकरितां केलेला यज्ञच] करितात; आणि दुसरे कित्येक, ब्रह्मरूप अग्नीचे ठिकाणीं [यज्ञसंज्ञक] स्वधर्मानेंच यज्ञाचें [आत्म्याचें] हवन करितात. ॥२५॥

आणि रात्रंदिवस यज्ञ करणारे आहेत त्यांनीं गुरुवाक्यरूप अग्नींत मनासह अज्ञानाचें हवन केलें. २३ अर्जुना, ज्याला आत्मसुखाची इच्छा असेल त्यांनींच ह्या योगाग्नीचें यजन करावें, व ह्यालाच दैवयज्ञ असें म्हणतात. २४ आतां, जे ब्रह्माग्नीचे अग्नीहोत्री स्वकर्मानें ईश्वराराधन करतात, त्यांजविषयीं वर्णन करितों तें ऐक. २५

कोणी श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रियांचें हवन संयमरूपी अग्नींत करितात; आणि दुसरे कोणी शब्दादि पंचविषयांचें हवन इंद्रियरूपी अग्नींत करितात.२६

कोणी आत्मसंयमरूप अग्नीमध्यें होम करणारे—ते कायिक, वाचिक व मानसिक या तीन युक्तिमंत्रांनीं पवित्र इंद्रियरूप द्रव्यानें हवन करतात; २६ कोणी वैराग्यरूपी सूर्य उगवल्यावर संयमाग्नीचें उद्धरण करून तो प्रज्वलित झाल्यावर इंद्रियरूप अग्नि ज्ञानानें पेटवितात; २७ त्या इंद्रियाग्नीनें वैराग्यरूप ज्वाला घेतली तेव्हां लागलीच विषयविकाररूप लांकडें पेटलीं; तेव्हां ज्ञानेंद्रियांच्या पांच विषयांच्या कुंडांचा आशारूप धुरानें त्याग केला. २८ मग वेदांत सांगितलेल्या विधीच्या योगानें इंद्रियरूप अग्नि पेटलेल्या कुंडांत विषयांच्या मोठ्या आहुति दिल्या. २९

दुसरे कोणी ज्ञानानें प्रदीप्त झालेल्या मनोनिग्रहरूपी अग्नींत सर्व इंद्रियांचीं व प्राणांचीं कर्में हवन करितात. ॥२७॥

पार्था, अशा प्रकारें कोणीं आपल्या सर्व दोषांचें क्षालन केलें; कोणीं हृदयरूप अरणीवर विचाररूप मंथा केला, व १३० तो धैर्यरूप भारानें दाबून आणि शांतिरूप रज्जूनें घुसळून, गुरुवाक्यरूप मंत्रानें मंथन केला. ३१ अशा प्रकारें सर्व वृत्तींचें ऐक्य करून मंथन केल्यानें तेथें तत्काल कार्य झालें. (तें कोणतें ?) तर ज्ञानाग्नि प्रज्वलित झाला! ३२ तेव्हां प्रथम ऋद्धिसिद्धींचा मोह हाच उत्पन्न झालेला

ऋद्धिसिद्धींचा संभ्रमु । तो निवर्तोनि गेला धूमु । मग प्रगटला सूक्ष्मु । विस्फुलिंगु ॥३३॥ तया मनाचें मोकळें । तेंचि पेटवण घातलें । जें यमदमीं हळुवारलें । आइतें होतें ॥३४॥ तेणें सादुकपणें ज्वाळा समृद्धा । मग वासनांतराचिया समिधा । स्नेहेंसीं नानाविधा । जाळिलिया ॥३५॥ तेथ सोहंमंत्रें दीक्षितीं । इंद्रियकर्मांचिया आहुती । तिये ज्ञानानळीं प्रदीप्तीं । दिधलिया ॥३६॥ पाठीं प्राणक्रियेचिये स्रुवेनिशीं । पूर्णाहुती पडली हुताशीं । तेथ अवभृथ समरसीं । सहजें जहालें ॥३७॥ मग आत्मबोधींचें सुख । जें संयमाग्नीचें हुतशेष । तोचि पुरोडाशु देख । घेतला तिहीं ॥३८॥ एक ऐशिया इहीं यजनीं । मुक्त ते जाहले त्रिभुवनीं । या यज्ञक्रिया तरी आनानीं । परि प्राप्य तें एक ॥३९॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८॥

अपरे संशितव्रताः द्रव्ययज्ञाः तपोयज्ञाः योगयज्ञाः तथा च स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः यतयः (सन्ति). ॥२८॥

एक द्रव्ययज्ञु म्हणिपती । एक तपसामग्रिया निपजविती । एक योगयागुही आहाती । जे सांगितले ॥१४०॥ एकीं शब्दीं शब्दु यजिजे । तो वाग्यज्ञु म्हणिजे । ज्ञानें ज्ञेय गमिजे । तो ज्ञानयज्ञु ॥४१॥ हें अर्जुना सकळ कुवाडें । जे अनुष्ठितां अतिसांकडें । परी जितेंद्रियासीचि घडे । योग्यतावशें ॥४२॥ ते प्रवीण तेथ भले । आणि योग्यसमृद्ध आथिले । म्हणोनि आपणपां तिहीं केलें । आत्महवन ॥४३॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

तथा, अपरे अपाने प्राणं जुह्वति, प्राणे च अपानं (जुह्वति; तथा अपरे) प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः (सन्ति). ॥२९॥

मग अपानाग्नीचेनि मुखीं । प्राणद्रव्यें देखीं । हवन केलें एकीं । अभ्यासयोगें ॥४४॥ एक अपानु प्राणीं अर्पिती । एक दोहींतेंही निरुंधिती । ते प्राणायामी म्हणिपती । पंडुकुमरा ॥४५॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अपरे नियताहाराः (सन्तः) प्राणान् प्राणेषु जुह्वति. एते सर्वे अपि यज्ञविदः यज्ञक्षपितकल्मषाः (सन्ति). ॥३०॥

एक वज्रयोगक्रमें । सर्वाहारसंयमें । प्राणीं प्राणु संभ्रमें । हवन करिती ॥४६॥ ऐसे मोक्षकाम सकळ । समस्त हे यजनशीळ । जिहीं यज्ञद्वारा मनोमळ । क्षाळण केले ॥४७॥ जया अविद्याजात जाळितां । जें उरलें निजस्वभावता । जेथ अग्नि आणि होता । उरेचिना ॥४८॥ जेथ यजितयाचा कामु पुरे । यज्ञींचें विधान सरे । मागुतें जेथूनि वोसरे । क्रियाजात ॥४९॥ विचार जेथ न रिगे । हेतु जेथ न निगे । जें द्वैतदोषसंगें । सिंपेचिना ॥१५०॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ३१

कुरुसत्तम, यज्ञशिष्टामृतभुजः सनातनं ब्रह्म यान्ति. अयज्ञस्य अयं लोकः न अस्ति; कुतः अन्यः ? ॥३१॥

ऐसें अनादिसिद्ध चोखट । जें ज्ञान यज्ञावशिष्ट । तें सेविती ब्रह्मनिष्ठ । ब्रह्माहंमंत्रें ॥५१॥ ऐसे शेषामृतें धाले । कीं अमर्त्यभावा आले । म्हणोनि ब्रह्म ते जहाले । अनायासें ॥५२॥ येरां विरक्ति माळ न घालिचि । जयां संयमाग्नीची सेवा न घडेचि । जे योगयागु न करितीचि । जन्मले साते ॥५३॥ जयां ऐहिक धड नाहीं । तयांचें परत्र पुससी काई । म्हणोनि असो हे गोठी पाहीं । पंडुकुमरा ॥५४॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२

एवं बहुविधाः यज्ञाः ब्रह्मणः मुखे विततः (सन्ति; त्वं) तान् सर्वान् कर्मजान् विद्धि; एवं ज्ञात्वा (त्वं) विमोक्ष्यसे. ३२

धूर नाहींसा होऊन मग सूक्ष्म अशी अग्नीची ठिणगी उत्पन्न झाली. ३३ यमदमांनीं शुष्क (वाळलेलें) झालेले जें निर्दोष मन, त्याचें अग्नीला पेटवण घातलें. ३४ त्याच्या साहाय्यानें मोठी ज्वाला उत्पन्न झाली. नंतर वासनारूप समिधांना अनेक प्रकारचा मोह हे घृत लावून त्या जाळल्या, ३५ नंतर जीवरूप दीक्षितानें ज्ञानरूपी प्रदीप्त केलेल्या अग्नींत इंद्रियकर्मांची आहुति दिली. ३६ शेवटीं, प्राणकर्म ह्याच स्रुवा नांवाच्या यज्ञपात्रासह अग्नीमध्यें पूर्ण आहुति दिल्यावर, ऐक्यबोध हें [यज्ञाच्या शेवटचें] अवभृथ-स्नान सहज घडलें, ३७ आणि संयमाग्नींत इंद्रियादिक होमद्रव्यांचें हवन करून बाकी राहिलेलें जें आत्मसुख, तेंच पुरोडाश म्हणून घेतलें. ३८ कोणी अशा रीतीनें यज्ञ करून त्रिभुवनांत मुक्त झाले; म्हणून, या यज्ञक्रिया जरी नानाप्रकारच्या आहेत, तरी त्यांची अखेर फलप्राप्ति एकच आहे. ३९

दुसरे कोणी आरंभिलेलें कर्म निश्चयानें कडेला नेणारे यति असून द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ, योगयज्ञ स्वाध्याय [वेदाध्ययन] नामक यज्ञ व ज्ञानयज्ञ असे मोक्षप्राप्तिकरितां नानाप्रकारचे यज्ञ करितात.

हे जे योग सांगितले, त्यांपैकीं एकाला ‘ द्रव्ययज्ञ ’ म्हणतात, एकाला (तपःसामर्थ्यानें केलेला) ‘ तपोयज्ञ ’ म्हणतात. एकाला (अष्टांगसाधनानें साधलेला) ‘ योग-यज्ञ ’ म्हणतात. १४० ज्यामध्यें शब्दानें शब्दाचा होम केला जातो, त्याला ‘ वाग्यज्ञ ’ म्हणतात; आणि ज्या यज्ञांत ज्ञानानें ब्रह्म मिळतें, त्याला ‘ ज्ञानयज्ञ’ म्हणतात. ४१ अर्जुना, हे सर्व यज्ञ फार बिकट असून यांचें आच-रण करणें फार दुर्घट आहे; परंतु ज्यानें इंद्रियें जिंकलीं आहेत, त्यास मात्र ते अधिकारपरत्वें करितां येतील. ४२ योगसमृद्धीनें सुसंपन्न असलेले पुरुषच हे यज्ञ करूं शकतात; कारण त्यांनीं आपल्या जीवाचें आत्म्याचे ठिकाणीं हवन केलेलें असतें. ४३

त्याचप्रमाणें, कोणी अपानवायूच्या ठिकाणीं प्राणवायूचा प्रक्षेप [पूरक] करितात ;कोणी प्राणवा-यूच्या ठिकाणीं अपानवायूचा प्रक्षेप [रेचक] करितात; आणि कोणी प्राण व अपान ह्या दोन वायूंचा निरोध [कुंभक] करितात; ह्यांना प्राणायामपरायण योगी म्हणतात. ॥२९॥

कोणी अभ्यासाचे योगानें अपानवायुरूप अग्नींत प्राण-वायुरूप द्रव्याचें हवन करितात; ४४ हे पंडुकुमरा, कोणी अपानवायु प्राणवायूंत मिळवितात; आणि कोणी दोन्ही वायूंचा निरोध करितात; त्यांना ‘ प्राणायामी ’ यज्ञ करणारे असें म्हणतात. ४५

दुसरे, आहार नियमित करून प्राणांतच प्राणांचें हवन करितात. हे सर्व यज्ञ जाणणारे योगी यज्ञानें पापांचा नाश करितात. ॥३०॥

कोणी हठयोगाच्या क्रमानें सर्व आहार जिंकून प्राणवा-युरूपी अग्नींत त्वरेनें प्राणांचें हवन करतात. ४६ अशा प्रकारें मोक्षप्राप्तीचीच इच्छा करणारे हे सर्व सांगितलेले यज्ञकर्ते असून, त्यांनीं त्या यज्ञांच्या द्वारें आपले कामक्रोधादिक विकार नाहींतसे केलेले असतात. ४७ अशा प्रकारें सर्व अविद्या—अज्ञान—जाळून टाकल्यामुळें त्याला स्वाभाविक-पणेंच शुद्ध स्वरूप उरतें, व अग्नि आणि यज्ञ करणारा असा द्वैतभाव रहात नाहीं; ४८ ज्या ठिकाणीं यज्ञ करणा-राची इच्छा पूर्ण होऊन यज्ञक्रिया संपतात, आणि अर्थात शेवटीं सर्व कर्मे नाहींतशीं होतात; ४९ ज्या ठिकाणीं विचाराचा शिरकाव होत नाहीं, कामनेचा स्पर्श होत नाहीं, व द्वैतदोषांचा स्पर्श होत नाहीं; १५०

हे कुरुकुलश्रेष्ठा, यज्ञाचा अवशिष्ट प्रसाद घेणारे लोक सनातन ब्रह्मामृत प्राप्त होतात. यज्ञ न करणाराला इहलोक देखील नाहीं, मग पर-लोक कोठून मिळणार ? ॥३१॥

असें जें अनादिसिद्ध व शुद्धयज्ञावशिष्ट ब्रह्म, त्या ब्रह्माचें, ब्रह्मनिष्ठ लोक हे **अहं ब्रह्मास्मि**—मी ब्रह्म आहें—या मंत्रानें सेवन करितात. (ब्रह्मरूप होतात.) ५१ ह्या-प्रमाणें यज्ञाचें शिलक राहिलेलें ज्ञानरूप अमृत पिऊन जे तृप्त होऊन अमर होतात, ते सहज ब्रह्मत्व पावतात. ५२ ज्यांच्या हातून या यज्ञाचें आचरण घडत नाहीं, ज्यांना विरक्ति माळ घालीत नाहीं, ज्यांना आत्मसंयमन करतां येत नाहीं, व जे जन्मास आले असतां योगयागही करीत नाहींत; ५३ अर्जुना, ज्यांची इहलोकीं धडगत नाहीं, त्यांची परलोकची हालहवाल कशाला पुसतोस ? त्यांच्या-विषयीं गोष्टच बोलणें नको ५४

ह्याप्रमाणें, जे अनेक प्रकारचे यज्ञ वेदांनीं सांगितले आहेत, ते सर्व कर्मापासून उत्पन्न हो-णारे आहेत असें समज. असे तूं जाणलेस म्हणजे तूं मोक्ष पावशील. ॥३२॥

ऐसें बहुतीं परी अनेग । जे सांगितले तुज कां याग । ते विस्तारूनि वेदेंचि चांग । म्हणितले आहाती ॥५५॥ परि तेणें विस्तारें काय करावें । हेंचि कर्मसिद्ध जाणावें । येतुलेनि कर्मबंधु स्वभावें । पावेल ना ॥५६॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

परंतप, द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान्; पार्थ, सर्वं अखिलं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते. ॥३३॥

अर्जुना वेदु जयांचें मूळ । जे क्रियाविशेषें स्थूळ । जया नव्हाळियेचें फळ । स्वर्गसुख ५७ ते द्रव्यादियागु कीर होती । परी ज्ञानयज्ञाची सरी न पवती । जैसी तारातेजसंपत्ती । दिनकरापाशीं ॥५८॥ देखें परमात्म सुखनिधान । साधावया योगीजन । जें न विसंबिती अंजन । उन्मेषनेत्रीं ॥५९॥ जें धांवतया कर्माची लाणी । नैष्कर्म्यबोधाची खाणी । जें भुकेलिया धणी । साधनाची ॥१६०॥ जेथ प्रवृत्ति पांगुळ जाहली । तर्काचि दिठी गेली । जेणें इंद्रियें विसरलीं । विषयसंगु ॥६१॥ मनाचें मनपण गेलें । जेथ बोलाचें बोलकेपण ठेलें । जयामाजि सांपडलें । ज्ञेय दिसे ॥६२॥ जेथ वैराग्याचा पांगु फिटे । विवेकाचाही सोसु तुटे । जेथ न पाहतां सहज भेटे । आपणपें ॥६३॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः तत् ज्ञानं प्रणिपातेन, परिप्रश्नेन, सेवया उपदेक्ष्यंति इति (त्वं) विद्धि. ॥३४॥

तें ज्ञान पैं बरवें । जरी मनीं आथि आणावें । तरी संतां यां भजावें । सर्वस्वेंशीं ॥६४॥ जे ज्ञानाचा कुरुठा । तेथ सेवा हा दारंवठा । तो स्वाधीन करी सुभटा । वोळगोनी ॥६५॥ तरी तनुमनुजीवें । चरणासीं लागावें । आणि अगर्वता करावें । दास्य सकळ ॥६६॥ मग अपेक्षित जें आपुलें । तेंही सांगतील पुसिलें । जेणें अंतःकरण बोधलें । संकल्पा नये ॥६७॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

पांडव, यत् ज्ञात्वा पुनः एवं मोहं न यास्यसि, येन सर्वाणि भूतानि अशेषेण आत्मनि अथो मयि द्रक्ष्यसि. ॥३५॥

जयाचेनि वाक्य उजिवडें । जाहलें चित्त निधडें । ब्रह्माचेनि पाडें । निःशंकु होय ॥६८॥ ते वेळीं आपणपेंयां सहितें । इयें अशेषेंही भूतें । माझ्या स्वरूपीं अखंडितें । देखसी तूं ॥६९॥ ऐसें ज्ञानप्रकाशें पाहेल । तैं मोहांधकार जाईल । जैं श्रीगुरुकृपा होईल । पार्था गा ॥१७०॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

(त्वं , सर्वेभ्यः पापेभ्यः अपि पापकृत्तमः असि चेत् सर्वं वृजिनं ज्ञानप्लवेनैव (त्वं) संतरिष्यसि. ॥३६॥

जरी कल्मषाचा आगरु । तूं भ्रांतीचा सागरु । व्यामोहाचा डोंगरु । होउनी अससी ॥७१॥ तऱ्ही ज्ञानशक्तिचेनि पाडें । हें आघवेंचि गा थोकडें । ऐसें सामर्थ्य असे चोखडें । ज्ञानीं इये ॥७२॥ देखें विश्वभ्रमाऐसा । जो अमूर्ताचा कडवसा । तो जयाचिया प्रकाशा । पुरेचिना ॥७३॥ तया कायसे हे मनोमळ । हें बोलतांचि अति किडाळ । नाहीं येणें पाडें ढिसाळ । दुजें जगीं ७४

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥

अर्जुन, यथा समिद्धः अग्निः एधांसि भस्मसात् कुरुते, तथा ज्ञानाग्निः सर्व कर्माणि भस्मसात् कुरुते. ॥३७॥

सांगें भुवनत्रयाची काजळी । जे गगनामाजि उधवली । तिये प्रळयींचे वाहुटळी । काय अभ्र पुरे ॥७५॥ कीं पवनाचेनि कोपें । पाणियेंचि जो पाळिपे । तो प्रळयानळू दडपे । तृणें काष्ठें काई ७६

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥३८॥

ज्ञानेन हि सदृशं इह पवित्रं न विद्यते; योगसंसिद्धः (पुरुषः) स्वयं तत् ज्ञानं कालेन आत्मनि विन्दति. ॥३८॥

अशा प्रकारें जे तुला पुष्कळ प्रकारचे (याग) यज्ञ सांगितले, त्यांच्याबद्दल वेदांत पुष्कळ विस्तारानें चांगलें वर्णन केलें आहे. ५५ परंतु वेदांतील त्यांचें वर्णन ऐकून आपल्याला काय करावयाचें आहे ? त्यांतील सार हेंच कीं, हे सर्व यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न झालेले आहेत, एवढें जाणलें असतां कर्माची बाधा होणार नाहीं. ५६

हे शत्रुतापना, द्रव्यानें साध्य होणाऱ्या यज्ञापेक्षां ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे; कारण, पार्था, यच्चयावत् सर्व कर्मांचा ज्ञानामध्यें अंतर्भाव होतो. ॥३३॥

अर्जुना, ज्या यज्ञाचें मूळ वेद आणि ज्यांत क्रियांचा खटाटोप फार आहे व ज्याचें प्रथम फल स्वर्ग आहे,५७ते कर्मयज्ञ आहेत खरे, परंतु सूर्यापुढें जसें नक्षत्रांचें तेज लोपतें, त्याप्रमाणें ते ज्ञानयज्ञाची बरोबरी पावत नाहींत. ५८ जें ज्ञानांजन डोळ्यांत घालून आत्मसुखरूप ठेवा मिळविण्याकरितां योगीजन रात्रंदिवस जागृत असतात, ५९ जें ज्ञान आरंभिलेल्या कर्माचें प्राप्यस्थान आहे, जें ब्रह्मावबोधाची खाण आहे, व आत्मप्राप्तीकरितां भुकेलेल्या साधकांच्या तृप्तीचें स्थान आहे, १६० ज्या ठिकाणीं कर्माची इच्छा राहिली व तर्क बंद राहिला, आणि ज्याच्या योगानें इंद्रियें विषय सेवन करणें विसरलीं, ६१ ज्या ठिकाणीं मनाचें मनपण गेलें, जेथें शब्दाची धांव खुंटली, आणि ज्या ठिकाणीं अंतर्गत जें ब्रह्म तें प्राप्त होतें, ६२ ज्या ठिकाणीं वैराग्याची कष्टप्रद स्थिति नाहींशी होते, विचाराची हाव नष्ट होते, आणि श्रमावांचून आत्मज्ञान होतें, ६३

तत्त्वदर्शी ज्ञान्यांना नमस्कार करून नंतर प्रश्न करून त्यांची सेवा केली असतां ते त्या ज्ञानाचा तुला उपदेश करतील असें समज. ॥३४॥

असें जें सर्वोत्कृष्ट ज्ञान, तें तुला मिळविण्याची इच्छा असेल तर तूं ब्रह्मज्ञानसंपन्न असे जे संत त्यांची सेवा कर. ६४ ते संत ज्ञानाचें घर असून सेवाधर्म हा त्या घराचा उंबरठा आहे; तर अर्जुना, तूं तिकडे वळून सेवाधर्मरूपी उंबरठा आपल्या स्वाधीन करून घे. ६५ म्हणजे संतांची सेवा कर–ती कशी म्हणशील तर–शरीरानें, मनानें व जीवानें सर्व प्रकारांनीं गर्वरहित होऊन चरणांची सेवा करावी. ६६ अशा प्रकारच्या सेवेनें प्रसन्न झाल्यानंतर त्या प्रसन्नस्थितींत त्यांना शिष्यांनीं जन्ममरण दुःखरूपसंसारनिवृत्तीविषयीं प्रश्न केला असतां तेही कृपेनें उपदेश करितात. त्या उपदेशापासून होणाऱ्या बोधाचें ऐश्वर्य असें आहे कीं, पुनश्च शिष्याचे अंतःकरणांत संसाराची कल्पनाही येत नाहीं. ६७

हे पांडुपुत्रा, तें ज्ञान प्राप्त झालें असतां पुनः असा [भेदरूपी] मोह तुला होणार नाहीं; आणि त्या ज्ञानानें हीं सर्व भूतें तूं आपल्या स्वतांचे ठायीं आणि माझे ठायीं पाहशील. ॥३५॥

ज्यांच्या उपदेशापासून ब्रह्मप्रमाणें निःसंशय व निर्धास्तअंतःकरण ज्या वेळेस होईल. ६८ त्या वेळीं आपणासहवर्तमान सर्व भूतें माझ्या अखंड स्वरूपाच्या ठिकाणीं तूं पाहशील. ६९ पार्था, अशा रीतीनें जेव्हां सत्पुरुषांची कृपा होईल, तेव्हां तुझे अंतःकरणांत ज्ञानाचा उदय होऊन मोहरूपी अंधकार नाहींसा होईल. १७०

तूं जरी सर्व पाप्यांपेक्षां अतिपापी असलास, तरी ज्ञानरूप नौकेच्याच साधनानें सर्व पापरूप समुद्र अनायासें तरून जाशील. ॥३६॥

तूं पातकाचें आगर, भ्रांतीचा सागर अथवा भ्रमाचा पर्वत जरी असलास, ७१ तरी ज्ञानाच्या शक्तीपुढें हें सर्व तुच्छ आहे; असें ह्या ज्ञानाच्या अंगीं उत्तम सामर्थ्य आहे. ७२ ज्या परमात्मज्ञानाचा उदय होतांच हें विश्व सत्य आहे अशा प्रकारचा भ्रम नष्ट होऊन जातो, ७३ त्या ज्ञानापुढें मनांतील अज्ञानाची काय कथा ? म्हणून तुझे मनांत ही शंका येणें हेंच बरोबर नाहीं; कारण ह्या जगांत ज्ञानाच्या तोडीची दुसरी वस्तूच नाहीं. ७४

अर्जुना, प्रज्वलित झालेला अग्नि जसा काष्ठांचें भस्म करून टाकतो, तसा ज्ञानाग्नि सर्व कर्मांचें भस्म करून टाकतो. ॥३७॥

त्रैलोक्य पेटल्यावर आकाशांत पसरलेल्या त्याच्या धुराला पार उडवून देणारी जी प्रळयकाळची वावटळ, तिला ढग नाहींतसे करणें अवघड आहे का ? ७५ किंवा वाऱ्याच्या सहाय्यानें भडकला असतां जो पाणीही जाळून टाकतो, तो प्रलयकाळचा अग्नि गवत आणि काष्ठें ह्यांनीं विझेल का ? ७६

कारण, ज्ञानाच्या बरोबरीचें पवित्र असें दुसरें ह्या जगांत कांहीं नाहीं, आणि योगानें युक्त झालेला पुरुष कालेंकरून तें [आत्मविषयक] ज्ञान स्वतांच मिळवितो. ॥३८॥

म्हणोनि असो हें न घडे । तें विचारितांचि असंगडें । पुढती ज्ञानाचेनि पाडें । पवित्र न दिसे ॥७७॥ एथ ज्ञान हें उत्तम होये । आणिकही एक तैसें कें आहे । जैसें चैतन्य कां नोहें । दुसरें गा ॥७८॥ या महातेजाचेनि कसें । जरी चोखाळु प्रतिबिंब दिसे । कां गिंवसिलें गिंवसे । आकाश हें ॥७९॥ नातरी पृथ्वीचेनि पाडें । कांटाळें जरी जोडे । तरी उपमा ज्ञानीं घडे । पंडुकुमरा ॥१८०॥ म्हणूनि बहुतीं परी पाहतां । पुढतीपुढती निर्धारितां । हे ज्ञानाची पवित्रता । ज्ञानींचि आथि ॥८१॥ जैसी अमृताची चवी निवडिजे । तरी अमृताचिसारिखी म्हणिजे । तैसें ज्ञान हें उपमिजे । ज्ञानेंसींचि ॥८२॥ आतां यावरी जे बोलणें । तें वायांचि वेळु फेडणें । तंव साचचि हें पार्थु म्हणे । जें बोलत असां ॥८३॥ परि तेंचि ज्ञान केविं जाणावें । ऐसें अर्जुनें जंव पुसावें । तंव तें मनोगत देवें । जाणितलें ॥८४॥ मग म्हणतसे किरीटी । आतां चित्त देयीं इये गोठी । सांगेन ज्ञानाचिये भेटी । उपावो तुज ८५

श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९॥

श्रद्धावान्, तत्परः, संयतेंद्रियः (च) ज्ञानं लभते; ज्ञानं लब्ध्वा अचिरेण परां शांन्ति अधिगच्छति. ॥३९॥

तरी आत्मसुखाचिया गोडिया । विटे जो कां सकळ विषयां । जयाच्या ठायीं इंद्रियां । मानु नाहीं ॥८६॥ जो मनासी चाड न सांगे । जो प्रकृतीचें केलें नेघे । जो श्रद्धेचेनि संभोगें । सुखिया जाहला ॥८७॥ तयातेंचि गिंवसित । तें ज्ञान पावे निश्चित । जयामाजि अचुंबित । शांति असे ॥८८॥ तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे । आणि शांतीचा अंकुर फुटे । मग विस्तार बहु प्रकटे । आत्मबोधाचा ॥८९॥ मग जेऊती वास पाहिजे । तेऊती शांतीचि देखिजे । तेथ आपपरु नेणिजे । निर्धारितां ॥१९०॥ ऐसा हा उत्तरोत्तरु । ज्ञानबीजाचा विस्तारु । सांगतां असे अपारु । परि असो आतां ॥९१॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ४०

अज्ञः च अश्रद्दधानः च संशयात्मा(च)विनश्यति; संशयात्मनः अयं लोकः न अस्ति, परलोकः न (अस्ति), सुखं (च न अस्ति). ॥४०॥

ऐकें जया प्राणियाच्या ठायीं । इया ज्ञानाची आवडी नाहीं । तयाचें जियालें म्हणों काई । वरी मरण चांग ॥९२॥ शून्य जैसें गृह । कां चैतन्येंवीण देह । तैसें जीवित तें संमोह । ज्ञानहीन ॥९३॥ अथवा ज्ञान कीर आपु नोहे । परि ते चाड एकी जरी वाहे । तरी तेथ जिव्हाळा कांहीं आहे । प्राप्तीचा पैं ॥९४॥ वांचूनि ज्ञानाची गोठी कायसी । परि ते आस्थाही न धरी मानसीं तरी तो संशयरूप हुताशीं । पडिला जाण ॥९५॥ जे अमृतही परि नावडे । ऐसें सावियाचि अरोचकु जैं पडे । तैं मरण आलें असे फुडें । जाणों एवीं ॥९६॥ तैसा विषयसुखें रंजे । जो ज्ञानेंसींचि माजे । तो संशयें अंगिकारिजे । एथ भ्रांति नाहीं ॥९७॥ मग संशयीं जरी पडिला । तरी निभ्रांत जाणें नासला । तो ऐहिकपरत्रा मुकला । सुखासि गा ॥९८॥ जया काळज्वरु आंगीं बाणे । तो शीतोष्णें जैशीं नेणे । आगी आणि चांदिणें । सारिखेंचि मानी ॥९९॥ तैसें साच आणि लटिकें । विरुद्ध आणि निकें । संशयी तो नोळखे । हिताहित ॥२००॥ हा रात्रिदिवसु पाहीं । जैसा जात्यंधा ठाउवा नाहीं । तैसें संशयीं असतां कांहीं । मना नये ॥१॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

धनंजय, योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं आत्मवंतं कर्माणि न निबध्नंति. ॥४१॥

असो. ह्या गोष्टी कधीं घडून येणाऱ्या नाहींत, आणि त्यांचा विचार करणें हें असंगत दिसतें; म्हणून ज्ञानाचा जों जों विचार करावा, तों तों त्याच्या योग्यतेची पवित्र वस्तु दुसरीं कोणतीच दिसत नाहीं. ७७ ज्याप्रमाणें चैतन्याला दुसरा पडोसा नाहीं, त्याप्रमाणें ह्या लोकीं ज्ञान ही उत्तम वस्तु असून त्याच्या बरोबरीची दुसरी वस्तु कोठें मिळणार ? ७८ जर सूर्याचे कसोटीला त्याच्या प्रतिबिंबाचें तेज लागेल, किंवा आकाशाला आपल्या कवळ्यांत कवटाळतां येईल, ७९ किंवा पृथ्वीच्या बरोबरीची दुसरी वजनदार वस्तु सांपडेल, तरच, अर्जुना ज्ञानाच्या किमतीची दुसरी वस्तु मिळेल. १८० म्हणून, पुष्कळ प्रकारानें वारंवार विचार करून पाहतां, ह्या ज्ञानाचा पवित्रपणा ज्ञानालाच आहे. ८१ अमृताची चव कोणी विचारिली असतां ती जशी अमृतासारखीच असें म्हणावें लागतें, तशी ज्ञानाला ज्ञानाचीच उपमा ! ८२ आतां ह्या पेक्षां ज्ञानाविषयीं जास्त वाटावाट करणें म्हणजे वेळ व्यर्थ घालविणें होय. तेव्हां अर्जुन, म्हणाला, "तुम्हीं बोलतां तें खरें आहे" ८३ 'पण तें ज्ञान कोणत्या उपायानें प्राप्त करून घ्यावें' असें जों अर्जुन पुसणार, तोच त्याचे मनांतील हेतु देवांनीं जाणला; ८४ आणि मग अर्जुनास म्हटलें:—हे किरीटी ज्ञानप्राप्तीचा जो उपाय मी तुला आतां सांगणार आहें, त्या गोष्टीकडे लक्ष दे. ८५

परम विश्वासू, ज्ञानप्राप्तीविषयीं तत्पर आणि इंद्रियें जिंकलेला, अशा पुरुषास ज्ञान प्राप्त होतें; व तें प्राप्त झाल्यावर लवकरच उत्तम शांति प्राप्त होते. ॥३९॥

आत्मसुखाच्या गोडीनें ज्याचें मन सर्व विषयांविषयीं विटून जातें, आणि ज्याच्या ठिकाणीं इंद्रियांची मुळींच प्रतिष्ठा नाहीं, ८६ जो आपली इच्छा आपल्या मनाला कळूं देत नाहीं, जो प्राचीन कर्मसंस्कारानें उत्पन्न केलेल्या वासना विचारांत घेत नाहीं, दाबून टाकतो, आणि जो ज्ञानप्राप्तीच्या श्रद्धेनें संतोष पावतो, ८७ त्याच पुरुषास ज्या ज्ञानांत ओतप्रोत शांति भरलेली असते, असें ज्ञान शोधीत येऊन निश्चयानें प्राप्त होतें. ८८ तें ज्ञान मनाच्या ठिकाणीं स्थिर झालें म्हणजे, मग शांतीचा अंकूर फुटून पुढें आत्मबोधाचा विस्तार होतो. ८९ मग तो जिकडे पाहील, तिकडे त्याला शांतीच दिसते, आणि त्या शांतीचे ठिकाणीं खरोखर आपपरभाव नसतो १९० अशा रीतीनें ज्ञानाविषयीं जेवढें वर्णन करावें, तेवढें थोडेंच आहे; तर ती गोष्ट आतां राहूं दे. ९१

अज्ञानी, अविश्वासी व संशययुक्त असा पुरुष नाशाप्रत पावतो; [स्वार्थाला मुकतो;] आणि त्या संशयी पुरुषास इहलोक, परलोक व मोक्षसुख हीं प्राप्त होत नाहींत. ॥४०॥

हें पहा—ज्या मनुष्याचे ठिकाणीं अशा प्रकारच्या ज्ञानाची आवड नाहीं, त्याचें जिणें काय म्हणावयाचें ? त्यापेक्षां मरण चांगलें ! ९२ एकादें ओसाड घर किंवा प्राणावांचून जसें शरीर, त्याचप्रमाणें ज्ञानहीन मनुष्याचें जीवित मोहयुक्त होय. ९३ खरें ज्ञान प्राप्त झाले नसलें, परंतु तें प्राप्त होण्याबद्दल जो मनुष्य इच्छा बाळगतो, त्याला कांहीं ज्ञानप्राप्तीचा संभव आहे. ९४ ज्ञान असण्याविषयींची गोष्ट राहिली; परंतु तें प्राप्त व्हावें, अशी ज्यास कळकळही नाहीं, तो संशयरूप अग्नीत पडला असें समज. ९५ कां कीं, अमृतही आवडत नाहीं अशी अरुचि जेव्हां सहज उत्पन्न होते, तेव्हां त्या मनुष्याचें मरण ओढवलें आहे असें जाणावें. ९६ त्याचप्रमाणें, विषयसुखांतच जो आनंद मानतो, आणि ज्ञानप्राप्तीविषयीं बेपरवा असतो, त्याला संशयानें ग्रासलें ह्यांत संशय नाहीं. ९७ अशा रीतीनें जो संशयांत पडला, तो निःसंशय भ्रष्ट झाला; म्हणून तो इहलोकच्या व परलोकच्या सुखास आंचवला ! ९८ ज्याला सन्निपात ज्वर झाला आहे, त्याला ज्याप्रमाणें शीत, ऊष्ण कळत नाहीं, आणि तो ऊन व चांदणें सारखेंच मानतो, ९९ त्याचप्रमाणे खरें, खोटें, अनुकूल, प्रतिकूल, हित, अहित हीं संशयी पुरुषाला कळत नाहींत. २०० ज्याप्रमाणें जन्मांधास रात्र व दिवस ठाऊक नसतात, त्याचप्रमाणें संशयी पुरुषाला कशाचीच ओळख नसते. १

अर्जुना, योगानें ज्यानें सर्व कर्मांचा संन्यास केला आहे, ज्ञानानें ज्याचे संशय नाहीसे झाले आहेत, व आत्मस्वरूप ज्याला प्राप्त झालें आहे, त्या पुरुषाला कर्मापासून बंधन प्राप्त होत नाहीं. ॥४१॥

म्हणऊनि संशयाहूनि थोर । आणिक नाहीं
पाप घोर । हा विनाशाची वागुर । प्राणियासी २
येणें कारणें तुवां त्यजावा । आधीं हाचि एकु
जिणावा । जो ज्ञानाचिया अभावा- । माजि असे
॥३॥ जैं अज्ञानाचें गडद पडे । तैं हा बहुवस
मनीं वाढे । म्हणोनि सर्वथा मार्गु मोडे । विश्वासा-
चा ॥४॥ हृदयीं हाचि न समाये । बुद्धीतें गिंव-
सूनि ठाये । तेथ संशयात्मक होये । लोकत्रय ५

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

भारत, तस्मात् अज्ञानसंभूतं हृत्स्थं आत्मनः एनं संशयं ज्ञानासिना छित्वा योगम् आतिष्ठ युद्धाय (च) उत्तिष्ठ. ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

ऐसा जरी थोरावे । तरी उपायें एकें आंगवे ।
जरी हातीं होय बरवें । ज्ञानखड्ग ॥६॥ तरी तेणें
ज्ञानशस्त्रें तिखटें । निखलु हा निवटे । मग निः-
शेखता फिटे । मानसींचा ॥७॥ याकारणें पार्था ।
उठीं वेगीं वरौता । नाशु करोनि हृदयस्था । सं-
शयासी ॥८॥ ऐसें सर्वज्ञाचा बापु । जो श्रीकृष्णु
ज्ञानदीपु । तो म्हणतसे सकृपु । ऐकें राया ९
तंव या पूर्वापर बोलाचा । विचारूनि कुमरु पं-
डूचा । कैसा प्रश्नु अवसरींचा । करिता होईल
॥२१०॥ ते कथेची संगति । भावाची संपत्ति ।
रसाची उन्नति । म्हणिपेल पुढां ॥११॥ जया-
चिया बरवेपणीं । कीजे आठां रसांची वोवा-
ळणी । जो सज्जनाचिये आयणी । विसांवा जगीं
॥१२॥ तो शांतुचि अभिनवेल । ते परियेसा म-
ऱ्हाठे बोल । जे समुद्राहूनि सखोल । अर्थभरित
॥१३॥ जैसें बिंब तरी बचकेचि एवढें । परि
प्रकाशासि त्रैलोक्य थोकडें । शब्दाची व्याप्ति
तेणें पाडें । अनुभवावी ॥१४॥ नातरी कामित-
याचिया इच्छा । फळे कल्पवृक्षु जैसा । बोलु
व्यापकु होय तैसा । तरी अवधान द्यावें ॥१५॥
हें असो काय म्हणावें । सर्वज्ञु जाणती स्वभावें ।
तरी निकें चित्त द्यावें । हे विनंती माझी ॥१६॥
जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बो-
लती । जैसी लावण्यगुण कुळवती । आणि पति-
व्रता ॥१७॥ आधींचि साखर आवडे । तेचि जरी
ओखदा जोडे । तरी सेवावी ना कां कोडें । ना-
वानावा ॥१८॥ सहजें मलयानिळु मंदु सुगंधु ।
तया अमृताचा होय स्वादु । आणि तेथेंचि जोडे
नादु । जरी दैवगत्या ॥१९॥ तरी स्पर्शें सर्वांग
निववी । स्वादें जिव्हेतें नाचवी । तेवींचि कानां-
करवीं । म्हणवी बापु माझा ॥२२०॥ तैसें कथेचें
इये ऐकणें । एक श्रवणासि होय पारणें । आणि
संसारदुःख मूळवणें । विकृतीविणें ॥२१॥ जरी
मंत्रेंचि वैरी मरे । तरी वायां कां बांधावीं कटारें ।
रोग जाय दुधसाखरें । तरी निंब कां पियावा २२
तैसा मनाचा मारु न करितां । आणि इंद्रियां
दुःख न देतां । एथ मोक्षु असे आयता । श्रवणा-
चिमाजि ॥२३॥ म्हणोनि आथिलिया आराणुका ।
गीतार्थु हा निका । ज्ञानदेवो म्हणे आइका ।
निवृत्तिदासु ॥२२४॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्लोक ४२, ओंव्या २२४.

म्हणून संशयापेक्षां दुसरें भयंकर पाप कोणतेंच नाहीं. प्राण्यांचा नाश करण्याचें हें एक जाळें आहे, २ ह्याकरितां तूं त्याचा संग सोडून आधीं ह्याला जिंक. ह्याचें वास्तव्य ज्ञानाच्या अभावीं असतें. ३ जेव्हां अज्ञानाचा निबिड काळोख असतो, तेव्हां हा संशय मनांत ज्यास्त वाढतो, म्हणून तो विश्वासाचें नांव देखील येऊं देत नाहीं. ४ हा अंतःकरणांतच भरून राहतो असें नाही, तर हा बुद्धीलाही ग्रासून टाकितो, आणि मग त्या मनुष्याला तिन्ही लोक संशयात्मकच दिसूं लागतात. ५

म्हणून, अर्जुना, अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला हा हृदयांतील संशय आपल्या ज्ञानरूप शस्त्रानें नाहींसा करून [ईश्वरार्पणरूप] कर्मयोगाचें अवलंबन कर, आणि युद्धास ऊठ. ॥४२॥

पण इतका जरी तो वाढला, तरी त्याला स्वाधीन करून घेण्याला एक उपाय आहेः तीव्र ज्ञानखड्ग जर हातीं असेल, ६ तर त्या तिखट शस्त्राच्या योगानें हा सर्व नाहींसा होतो; आणि मग त्याचा मनांतून समूळ नाश होतो. ७ म्हणून, पार्था, आपल्या मनांतील संशय नाहींसा करून लवकर ऊठ. ८ संजय धृतराष्ट्र राजास म्हणतोः राजा, ऐकः ज्ञानीजनांचे जनक जे ज्ञानदीप भगवान् श्रीकृष्ण ते अशा रीतीनें मोठ्या कृपेनें अर्जुनास म्हणाले. ९ तेव्हां, ह्या सर्व पूर्वापर कथेचा विचार करून तो अर्जुन समयोचित असा प्रश्न करील. २१० त्या कथेची जुळणी, अभिप्रायाची शोभा व रसाची गोडी पुढें सांगण्यांत येईल. ११ ज्याच्या बोलाच्या चांगलेपणावरून आठही रस ओंवाळून टाकावे, आणि जो सज्जनांच्या बुद्धीला ह्या जगतामध्यें विश्रांतीचें स्थान होय. १२ ज्या मराठी बोलापासून शांतरसच प्रगटेल, व जो समुद्रापेक्षां गंभीर असून अर्थभरित आहे, तो बोल ऐका. १३ जसें सूर्यबिंब हें वचकेंत मावण्याएवढेंच दिसतें, परंतु त्याचे प्रकाशाला त्रिभुवनसुद्धां पुरत नाहीं, तशी या शब्दार्थाची व्याप्ति आहे असें अनुभवावें; १४ किंवा कल्पवृक्ष जसा कामीजनांच्या इच्छा पूर्ण करितो, तसे हे बोल सर्व इच्छा पूर्ण करणारे आहेत. म्हणून ह्यांच्याकडे लक्ष पुरवावें. १५ श्रोतेहो, तुम्हांला आणखी काय काय सांगावें? तुम्ही जाणतेच आहां, तेव्हां नीट लक्ष द्यावें एवढीच माझी विनंती आहे. १६ ज्याप्रमाणें एकादी स्त्री सुंदर, गुणी आणि कुलशीलवती असून प्रतिव्रता असते, त्याप्रमाणें, या बोलण्याचे पद्धतीवरून, या बोलामध्यें सर्व अलंकार व शांति हा स्पष्ट दिसतात. १७ अगोदर साखरेची आवड असून, ती जर औषधाच्या अनुपानांत दिली, तर ती आनंदानें वरचेवर कां न खावी? १८ साहजिकपणें मैलागिरी पर्वतावरील सुगंध व मंद असा वारा वहात असून त्याला जर अमृताची गोडी आली, आणि दैवयोगानें तेथें जर पंचमसुरासारखा नाद कानीं आला, १९ तर त्या वाऱ्याच्या स्पर्शानें जसें सर्व अंग गार होईल, आणि गोडीनें जिव्हेला समाधान होईल, तसेंच मधूर स्वर ऐकल्यावर कान वाहवा म्हणतील, २२० त्याचप्रमाणें, हीच कथा ऐकल्यानें कानांचें पारणें फिटेल, आणि संसारदुःखापासून कांहींएक विकार न होतां तें आपोआप नाहींसें होईल. २१ जर मंत्रानेंच शत्रूचा नाश होईल, तर मग कमरेला कट्यार कां बांधावी? तसें, दूधसाखरेनें जर रोग नाहींतसे होतील, तर कडुनिंबाचें सेवन कां करावें? २२ त्याचप्रमाणें मनाला न जिंकतां व इंद्रियांना दुःख न देतां या श्रवणामध्येंच प्रत्यक्ष मोक्ष आहे; २३ म्हणून, निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात, "तुमच्या मनांत जितकी उत्कंठा असेल, तितक्या उत्कंठेनें हा गीतेचा अर्थ ऐका." २२४

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पांचवा.

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

कृष्ण, कर्मणां संन्यासं पुनः योगं च शंससि; एतयोः यत्
एकं श्रेयः तत् मे सुनिश्चितं ब्रूहि. ॥१॥

मग पार्थु श्रीकृष्णातें म्हणे । हां हो हें कैसें
तुमचें बोलणें । एक होय तरी अंतःकरणें । वि-
चारूंये ॥१॥ मागां सकळ कर्मांचा संन्यासु ।
तुम्हींच निरोपिला होता बहुवसु । तरी कर्मयोगीं
केविं अतिरसु । पोखीतसां पुढती ॥२॥ ऐसें
व्यर्थ हें बोलतां । आम्हां नेणतयांच्या चित्ता ।
आपुलिये चाडे श्रीअनंता । उमजु नोहे ॥३॥
ऐकें एकसारातें बोधिजे । तरी एकनिष्ठचि बोलि-
जे । हें आणिकीं काय सांगिजे । तुम्हांप्रति ॥४॥
तरी याचिलागीं तुमतें । म्यां राउळासि विनविलें
होतें । जे हा परमार्थु ध्वनितें । न बोलावा ॥५॥
परी मागील असो देवा । आतां प्रस्तुतीं उकलु
देखावा । सांगें दोहींमाजि बरवा । मार्गु कवण
॥६॥ जो परिणामींचा निर्वाळा । अचुंबितु ये
फळा । आणि अनुष्ठितां प्रांजळा । सावियाचि ७
जैसें निद्रेचें सुख न मोडे । आणि मार्गु तरी बहु-
साळ सांडे । तैसें सोहोकासन सांगडें । सोहपें
होय ॥८॥ येणें अर्जुनाचेनि बोलें । देवो मनीं
रिझले । मग होईल ऐकें म्हणितलें । संतोषोनियां
॥९॥ देखा कामधेनुऐसी माये । सदैवा जया
होये । तो चंद्रुही परी लाहे । खेळावया ॥१०॥
पाहें पां श्रीशंभूची प्रसन्नता । तया उपमन्यूचिया
आर्ता । काय क्षीराब्धि दूधभाता । देइजेचिना
॥११॥ तैसा औदार्याचा कुरुठा । श्रीकृष्ण आपु
जाहलिया सुभटा । कां सर्व सुखांचा वसौटा । तो-
चि नोहावा ॥१२॥ एथ चमत्कारु कायसा ।
गोसावी श्रीलक्ष्मीकांताऐसा । आतां आपुलिया स-
वेसा । मागावा कीं ॥१३॥ म्हणोनि अर्जुनें म्ह-
णितलें । तें हांसोनि येरें दिधलें । तेंचि सांगेन
बोलिलें । काय कृष्णें ॥१४॥

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

संन्यासः कर्मयोगः च उभौ निःश्रेयसकरौ (स्तः); तयोः
तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते. ॥२॥

तो म्हणे गा कुंतीसुता । हे संन्यासयोगु वि-
चारितां । मोक्षकरु तत्त्वता । दोनीही होती १५
तरी जाणानेणा सकळां । हा कर्मयोगु कीर प्रांज-
ळा । जैसी नाव स्त्रियां बाळां । तोयतरणीं ॥१६॥
तैसें सारासार पाहिजे । तरी सोहपा हाचि देखि-
जे । येणें संन्यासफळ लाहिजे । अनायासें ॥१७॥
आतां याचिलागीं सांगेन । तुज संन्यासियाचें
चिन्ह । मग सहजें हें अभिन्न । जाणसी तूं ॥१८॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

यः न द्वेष्टि न काङ्क्षति, सः नित्यसंन्यासी ज्ञेयः. महा-
बाहो,(सः)हि निर्द्वंद्वः (सन्) बंधात् सुखं प्रमुच्यते. ॥३॥

तरी गेलियाची से न करी । न पवतां चाड
न धरी । जो सुनिश्चळु अंतरीं । मेरु जैसा १९
आणि मी माझें ऐसी आठवण । विसरलें जयाचें
अंतःकरण । पार्था तो संन्यासी जाण । निरंतर २०

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पांचवा.

अर्जुन म्हणालाः—कृष्णा, एकदा कर्मसंन्यासाची प्रशंसा करितां, व पुनः कर्मयोगाची प्रशंसा करितां; तेव्हां या दोहांमध्यें जें एक कल्याणकारक असेल, तें निश्चयेंकरून मला सांगा. ॥१॥

मग अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, "अहो, असले कसलें हें तुमचें [दुटप्पी] बोलणें ? तुम्ही एक कांहीं तरी सांगाल तर त्याचा अंतःकरणपूर्वक विचार करतां येईल. १ सर्व कर्मांचा त्याग करावा, असें परोपरीनें पूर्वी तुम्हींच निरूपण केलें; आणि आतां कर्म करण्याविषयीं पुनः आग्रह कां वाढवितां ? २ हे अनंता, असें तुमचें व्दर्थी बोलणें आमच्यासारख्या अज्ञान जनांच्या चित्ताला आमच्या बुद्धीनें उमजत नाहीं. ३ हें पहा देवा, एक तत्त्वाचा बोध करणें असेल, तर एकच मार्ग सांगावा, हें दुसऱ्यांनीं का आपल्याला सांगावयास पाहिजे. ४ तरी याचकरितां मीं पूर्वी तुमची विनवणी केली होती कीं, ह्या परमार्थ गूढ अर्थानें सांगूं नका; ५ पण, देवा, ती मागील गोष्ट राहूं द्या, प्रस्तुत दोन्ही मार्गांपैकीं उत्तम मार्ग कोणता हें स्पष्ट करून सांगा. ६ तो मार्ग शेवटपर्यंत सोबत देऊन विनचूक फलप्रद होणारा व आचरण्यास सुलभ असा असावा. ७ ज्याप्रमाणें सोपें व सुखावह वाहन असलें म्हणजे झोंप न मोडतां पुष्कळ मार्ग क्रमिला जातो, त्याप्रमाणें तुम्ही मला सुलभ साधन सांगा." ८ याप्रमाणें अर्जुनाचें बोलणें ऐकल्यावर देव मनांत फार प्रसन्न झाले, आणि परम उल्हासानें अर्जुनास म्हणाले, "तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें होईल. ९" ऐक. ज्ञानेश्वर म्हणतातः—पहा—ज्या प्रारब्धवान् पुरुषाला कामधेनूसारखी आई मिळाली आहे, त्याला खेळण्याला चंद्र देखील मिळेल. १० आणखी असें पहा कीं, उपमन्यूला श्रीशंकर प्रसन्न झाल्यावर त्याचे इच्छेप्रमाणें दूधभाताचे ऐवजीं त्याला त्यांनीं क्षीरसमुद्र दिला नाहीं का ? ११ त्याचप्रमाणें, औदार्याचें भांडार असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो अर्जुनास प्राप्त झाला असतां सुखाचें वसतीस्थान त्यांनीं कां न व्हावें ? अर्थात् होईलच. १२ किंवा, श्रीलक्ष्मीकांतासारखा ज्याचा धनी, त्यानें आपले इच्छेप्रमाणें मागावें यांत चमत्कार तो कोणता ? १३ म्हणून, अर्जुनानें जें जें मागितलें, तें तें त्याला सुप्रसन्न वदनानें श्रीकृष्णांनीं दिलें. तें काय तें आतां सांगतों. १४

श्रीभगवान् म्हणालेः—कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोही मोक्षदायक आहेत; परंतु त्या दोहोंमध्यें, कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोग श्रेष्ठ आहे. २

भगवान् म्हणालेः—हे कुंतीसुता, खरोखर विचार केला असतां, कर्मयोग आणि कर्मत्याग हे दोन्हीही मोक्षदायकच आहेत. १५ तथापि, नाव जशी बायकांना व मुलांना उदक तरून जाण्यास सोपी आहे, तसा जाणत्याला व नेणत्याला संसाररूपी समुद्र तरून जाण्यास हा कर्मयोग खरोखर सुलभ आहे. १६ सारासार विचार करितां हाच योग सोपा आहे, आणि ह्याचें आचरण केलें असतां अनायासेंकरून कर्मत्यागाचेंही फल मिळतें. १७ याच कारणाकरितां तुला कर्मसंन्यास करणारांचें चिन्ह सांगेन, म्हणजे कर्मयोग आणि संन्यासयोग हे दोन्ही एकच आहेत अशी तुझी सहज खातरी होईल. १८

अर्जुना, जो पुरुष कोणाचा द्वेष करीत नाहीं, व अभिलाष धरीत नाहीं, तो नित्यसंन्यासी समजावा; कारण, तो द्वंद्वरहित होऊन संसारबंधनापासून सुखानं मुक्त होतो. ॥३॥

जो गेल्या वस्तूची आठवण करीत नाहीं, आणि एखादी वस्तु मिळाली नाहीं तर तिची इच्छा करीत नाहीं; जो मेरु पर्वताप्रमाणें अंतर्यामीं स्थिर असतो; १९ आणि, पार्था, ज्याचे अंतःकरणांत मी आणि माझें अशी आठवण देखील होत नाहीं; तो नित्य संन्यासी असें जाण. २०

जो मनें ऐसा जाहला । संगीं तोचि सांडिला । म्हणोनि सुखें सुख पावला । अखंडित ॥२१॥ आतां गृहादिक आघवें । तें कांहीं नलगे त्यजावें । जे घेतें जाहलें स्वभावें । निःसंगु म्हणऊनि ॥२२॥ देखें अग्नि विझोनि जाये । मग जे राखोंडी केवळु होये । तैं ते कापुसें गिंवसूंये । जियापरी २३ तैसा असतेनि उपाधी । नाकळिजे तो कर्मबंधीं । जयाचिये बुद्धी । संकल्पु नाहीं २४ म्हणोनि कल्पना जैं सांडे । तैंचि गा संन्यासु घडे । इयें कारणें दोनी सांगडे । संन्यासयोगु २५

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ॥ ४ ॥

सांख्ययोगौ पृथक् (इति) बालाः प्रवदंति, पण्डिताः न (प्रवदंति); एकम् अपि सम्यक् आस्थितः (पुरुषः) उभयोः फलं विन्दते. ॥४॥

एऱ्हवीं तरी पार्था । जे मूर्ख होती सर्वथा । ते सांख्ययोगसंस्था । जाणती केवीं ॥२६॥ सहजें ते अज्ञान । म्हणोनि म्हणती ते भिन्न । एऱ्हवीं दीपाप्रति काइ आनान । प्रकाशु आहाती ॥२७॥ पैं सम्यक एणें अनुभवें । जिहीं देखिलें तत्त्व आघवें । ते दोहींतेंही ऐक्यभावें । मानिती गा २८

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५

यत् स्थानं सांख्यैः प्राप्यते, तत् योगैः अपि गम्यते; यः सांख्यं च योगं च एकं पश्यति सः पश्यति. ॥५॥

आणि सांख्यीं जें पाविजे । तेंचि योगीं गमिजे । म्हणोनि ऐक्य दोहींतें सहजें । इयापरी ॥२९॥ देख आकाशा आणि अवकाशा । भेदु नाहीं जैसा । तैसें ऐक्य योगसंन्यासा । वोळखे जो ॥३०॥ तयासींचि जगीं पाहलें । आपणपें तेणेंचि देखिलें । जया सांख्ययोग जाणवले । भेदेंविण ॥३१॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाऽधिगच्छति ॥ ६ ॥

महाबाहो, संन्यासः तु अयोगतः आप्तुं दुःखम्; योगयुक्तः मुनिः नचिरेण ब्रह्म अधिगच्छति. ॥६॥

जो युक्तिपंथें पार्था । चढे मोक्षपर्वता । तो महासुखाचा निमथा । वहिला पावे ॥३२॥ येरा योगस्थिति जया सांडे । तो वायांचि गा हव्यासीं पडे । परि प्राप्ति कहीं न घडे । संन्यासाची ३३

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

योगयुक्तः, विशुद्धात्मा, विजितात्मा, जितेंद्रियः, सर्वभूतात्मभूतात्मा (च) कुर्वन् अपि न लिप्यते. ॥७॥

जेणें भ्रांतीपासूनि हिरतलें । गुरुवाक्यें मन धुतलें । मग आत्मस्वरूपीं घातलें । हरौनियां ॥३४॥ जैसें समुद्रीं लवण न पडे । तंव वेगळें अल्प आवडे । मग होय सिंधूचि एवढें । मिळे तेव्हां ॥३५॥ तैसें संकल्पोनि काढिलें । जयाचें मनचि चैतन्य जाहलें । तेणें एकदेशियें परी व्यापिलें । लोकत्रय ॥३६॥ आतां कर्ता कर्म करावें । हें खुंटलें तया स्वभावें । आणि करी जऱ्ही आघवें । तऱ्ही अकर्ता तो ॥३७॥

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन् ॥ ९ ॥

युक्तः तत्त्ववित् पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्नन्, गच्छन्, स्वपन्, श्वसन्, प्रलपन्, विसृजन्, गृह्णन्, उन्मिषन्, निमिषन् अपि, इंद्रियाणि इंद्रियार्थेषु वर्तंते इति धारयन्, अहं किंचित् एव न करोमि इति मन्येत. ॥८॥९॥

जे पार्था तया देहीं । मी ऐसा आठऊ नाहीं । तरी कर्तृत्व कैचें काई । उरे सांगें ॥३८॥ ऐसें तनुत्यागेंविण । अमूर्ताचे गुण । दिसती संपूर्ण । योगयुक्ता ॥३९॥ एऱ्हवीं आणिकांचिये परी । तोही एक शरीरी । अशेषाही व्यापारीं । वर्ततु दिसे ॥४०॥ तोही नेत्रीं पाहे । श्रवणीं ऐकतु आहे । परि तेथींचा सर्वथा नोहे । नवल देखें ॥४१॥ स्पर्शासि तरी जाणे । परिमळु सेवी घ्राणें ।

ज्याच्या मनाची अशी स्थिति झाली आहे, त्यालाच विषयेच्छा सोडून गेल्यामुळें, जो निःसंग झाला आहे, त्यालाच अखंड सुखाची प्राप्ती होते. २१ अशा मनुष्याला गृहादिक वगैरे कांहींएक सोडण्याचें कारण नाहीं. कां कीं, त्याच्या मनानें, ह्यांचा माझा कांहींएक संबंध नाहीं, असें निश्चित घेतलें असतें. २२ विस्तव विझाल्यावर मग त्याची झालेली नुसती राख जशी पिंजलेल्या कापसांत ठेवतां येते, २३ त्याचप्रमाणें, ज्याच्या बुद्धीला, मी कर्ता आहें, असा विकार होत नाहीं, तो संसारांत राहून कर्मबंधनानें आकळिला जात नाहीं. २४ म्हणून, जेव्हां मनांतील कल्पना नाहींतशा होतात, तेव्हांच संन्यास घडतो, आणि याच कारणामुळें कर्मत्याग आणि कर्मयोग हे दोन्ही सारखे आहेत. २५

सांख्ययोग [कर्मसंन्यास] व कर्मयोग हे दोन्ही फलदृष्टीनें वेगळे आहेत, असें अज्ञानी म्हणतात, परंतु ज्ञानी तसें म्हणत नाहींत; कारण, दोहोंपैकीं एकाचेंही अनुष्ठान चांगल्या रीतीनें करणाराला दोन्ही योगांचें फल मिळतें. ॥४॥

याशिवाय, पार्था, जे सर्वस्वीं अज्ञानी आहेत, त्यांना ज्ञानयोग व कर्मयोग यांची व्यवस्था कशी समजेल? २६ त्यांच्या स्वाभाविक अज्ञानामुळें, हे दोन्ही योग भिन्न आहेत असें ते म्हणतात; परंतु पहा कीं, झरोक्यांतून पडलेल्या एकाच दिव्याच्या प्रकाशांत कांहीं भिन्नपणा येतो काय? २७ तथापि, या प्रकारें करून ज्यांनीं सम्यक् ज्ञानांनीं परब्रह्मरूपाचें तत्त्व जाणलें आहे, ते, हे दोन्ही योग एकच आहेत असें मानतात. २८

जें पद सांख्यांना मिळतें, तेंच योग्यांनाही मिळतें; म्हणून, सांख्य व योग हे फलदृष्ट्या एकच आहेत असें जो समजतो, तोच खरा ज्ञानी होय.

आणि ज्ञानयोगापासून जी प्राप्ति होते, तीच कर्मयोगापासूनही होते; म्हणून अशा प्रकारें या दोहोंमध्यें सहजींच ऐक्य आहे. २९ हें पहा—आकाश आणि पोकळी यांत जसा भेद नाहीं, तसा ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांत भेद नाहीं. हें जो जाणतो, ३० ज्यानें ज्ञानयोग आणि कर्मयोग यांत भिन्नभाव नाहीं हें जाणलें, त्यालाच ह्या जगतामध्यें उजाडलें; (ज्ञानप्राप्ती झाली) व त्यानेंच आत्मस्वरूप पाहिलें. ३१

हे महाबाहो, कर्मयोगावांचून कर्मसंन्यास प्राप्त करून घेणें फार कठीण आहे. कर्मयोगयुक्त मुनीला संन्यास त्वरित प्राप्त होतो. ॥६॥

पार्था, जो कर्ममार्गानें मोक्षरूप पर्वतावर चढतो, तो त्या पर्वताच्या ब्रह्मरूपी शिखरावर लवकरच पोहोंचतो. ३२ एऱ्हवीं जे कर्ममार्गाचें आचरण करीत नाहींत, ते ज्ञानप्राप्तीविषयीं व्यर्थ हव्यास करतात, परंतु त्यांना तें कधीं प्राप्त होत नाहीं. ३३

ज्या कर्मयोग्याचें अंतःकरण शुद्ध झालेलें आहे, ज्यानें देह व इंद्रियें हीं स्वाधीन ठेविलीं आहेत, आणि ज्याचा आत्मा सर्व भूतांचा आत्मा झालेला आहे, त्या पुरुषानें कर्में केलीं तरी तो बद्ध होत नाहीं. ॥७॥

ज्यानें आपलें मन भ्रांतीपासून सोडवून व गुरुवाक्यानें शुद्ध करून आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं लीन केलें; ३४ जोंपर्यंत समुद्रांत मीठ घातलें नाहीं, तोंपर्यंत तें जसें समुद्रापासून वेगळें असून लहान दिसतें, व तेंच समुद्रांत घातलें म्हणजे समुद्रभर पसरतें; ३५ त्याचप्रमाणें, ज्याचें मन संकल्पापासून काढल्यावर ब्रह्मरूपी मिळालें आहे. त्याचें मन दिसण्यांत एकदेशीय खरें; पण त्यानें त्रिभुवन व्याप्त केलें! ३६ मग त्याला 'मी एक कर्ता.' 'हें एक कर्म,' व 'अमुक एक क्रिया करावयाची' या गोष्टी स्वभावतांच नाहींतशा होतात; आणि लोकदृष्ट्या त्यानें जरी सर्व कर्में केलीं, तरी तीं वास्तविक न केल्यासारखींच आहेत. ३७

योगयुक्त झालेला तत्त्ववेत्ता पुरुष आपण स्वतः पहात असतां, ऐकत असतां, स्पर्श करीत असतां, वास घेत असतां, खात असतां, गमन करीत असतां, निद्रित असतां, श्वासोच्छ्वास करीत असतां, बोलत असतां, मलादि टाकीत असतां, ग्रहण करीत असतां किंवा डोळ्यांची उघडझांप करीत असतां, 'इंद्रियें आपापल्या विषयांचे ठायीं प्रवृत्त होत आहेत' असा निश्चय करून, 'मी कांहीं सुद्धां करीत नाहीं' असें मानतो. ८।९

कारण, पार्था, त्याला देहाच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धिचीच आठवण नसल्यावर मग त्याच्या ठिकाणीं 'मी कर्ता' हा अभिमान कोठून उरणार सांग बरें! ३८ याप्रमाणें शरिराचा त्याग न करितां त्या योगयुक्त पुरुषाचे अंगीं निराकार ब्रह्माचे सर्व गुण दृष्टीस पडतात. ३९ वाकी इतर लोकांप्रमाणें तोही शरिरधारी असून सर्व व्यापार करतो असें दिसतें; ४० तो नेत्रानें पाहतो, कानानें ऐकतो, तरी शरिराच्या भावांत तो लिप्त होत नाहीं, हें नवल पहा! ४१ त्याला

अवसरोचित बोलणें । तयाहि आथी ॥४२॥ आहारातें स्वीकारी । त्यजावें तें परिहरी । निद्रेचिया अवसरीं । निदिजे सुखें ॥४३॥ आपुलेनि इच्छावशें । तोही गा चालतु दिसे । पैं सकळ कर्म ऐसें । राहाटे कीर ॥४४॥ हें सांगों काइ एकैक । देखें श्वासोश्वासादिक । आणि निमिषोन्मिष । आदिकरूनि ॥४५॥ पार्था तयाचे ठायीं । हे आघवेंचि आथि पाहीं । परी तो कर्ता नव्हे कांहीं । प्रतीतिबळें ॥४६॥ जैं भ्रांतिसेजे सुतला । तैं स्वप्नसुखें भुतला । मग तो ज्ञानोदयीं चेइला । म्हणोनियां ॥४७॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

यः संगं त्यक्त्वा ब्रह्मणे कर्माणि आधाय (तानि) करोति, सः पद्मपत्रम् अम्भसा इव पापेन न लिप्यते. ॥१०॥

आतां अधिष्ठानसंगती । अशेषाही इंद्रियवृत्ती । आपुलालिया अर्थीं । वर्तत आहाती ॥४८॥ दीपाचेनि प्रकाशें । गृहींचे व्यापार जैसे । देहीं कर्मजात तैसें । योगयुक्ता ॥४९॥ तो कर्में करी सकळें । परी कर्मबंधा नाकळे । जैसें न सिंपे जळीं जळें । पद्मपत्र ॥५०॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ११

योगिनः आत्मशुद्धये कायेन, मनसा, बुद्ध्या, केवलैः इंद्रियैः अपि संगं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति. ॥११॥

देखें बुद्धीची भाष नेणिजे । मनाचा अंकुर नुदैजे । ऐसा व्यापारु तो बोलिजे । शारीरु गा ॥५१॥ हेंच मराठे परियेशीं । तरी बाळकाची चेष्टा जैशी । योगिये कर्में करिती तैशीं । केवळा तनु ॥५२॥ मग पांचभौतिक संचलें । जेव्हां शरीर असे निदेलें । तेथें मनचि राहाटे एकलें । स्वप्नीं जेवीं ॥५३॥ नवल ऐकें धनुर्धरा । कैसा वासनेचा पसारा । देहा होऊं नेदी उजगरा । परी सुखदुःखें भोगी ॥५४॥ इंद्रियांचा गांवीं नेणिजे । ऐसा व्यापारु जो निपजे । तो केवळु गा म्हणिजे । मानसाचा ॥५५॥ योगिये तोही करिती । परी कर्में ते न बंधिजती । जे सांडिली आहे संगती । अहंभावाची ॥५६॥ आतां जाहालिया भ्रमहत । जैसें पिशाचाचें चित्त । मग इंद्रियांचें चेष्टित । विकळु दिसे ॥५७॥ स्वरूप तरी देखे । आळविलें आइके । शब्दु बोले मुखें । परी ज्ञान नाहीं ॥५८॥ हें असो काजेंविण । जें जें कांहीं कारण । तें केवळ कर्म जाण । इंद्रियांचें ॥५९॥ मग सर्वत्र जें जाणतें । तें बुद्धीचें कर्म निरुतें । बोळख अर्जुनातें । म्हणे हरी ॥६०॥ ते बुद्धि धुरे करुनी । कर्म करिती चित्त देउनी । परी ते नैष्कर्म्यापासुनी । मुक्त दिसती ॥६१॥ जे बुद्धीचिये ठावूनि देहीं । तयां अहंकाराची सेचि नाहीं । म्हणोनि कर्म करितां पाहीं । चोखाळले ॥६२॥ अगा करितेनवीण कर्म । तेंचि तें नैष्कर्म्य । हें जाणती सुवर्म । गुरुगम्य जें ॥६३॥ आतां शांतरसाचें भरितें । सांडीत आहे पात्रातें । जें बोलणें बोलापरौतें । बोलवलें ॥६४॥ एथ इंद्रियांचा पांगु । जया फिटला आहे चांगु । तयासीचि आथि लागु । परिसावया ॥६५॥ हा असो अतिप्रसंगु । न संडीं पां कथालागु । होईल श्लोकसंगति भंगु । म्हणऊनियां ॥६६॥ जे मना आकळितां कुवाडें । घाघुसितां बुद्धी नातुडे । तें दैवाचेनि सुरवाडें । सांगवलें तुज ॥६७॥ जें शब्दातीत स्वभावें । तें बोलींचि जरी फावे । तरी आणिकें काय करावें । कथा सांगें ॥६८॥ हा आर्तिविशेषु श्रोतयांचा । जाणोनि दास निवृत्तीचा । म्हणे संवादु दोघांचा । परिसोनि परिसा ६९ मग श्रीकृष्ण म्हणे पार्थातें । आतां आप्ताचें चिन्ह पुरतें । सांगेन तुज निरुतें । चित्त देईं ॥७०॥

स्पर्श झालेला समजतो, तो नाकानें वास घेतो, आणि त्याला समयोचित भाषणही करतां येतें; ४२ तो जेवतो, टाकावयाची वस्तु टाकतो, झोंपेच्या वेळीं सुखानें झोंप घेतो, ४३ आपलें इच्छेप्रमाणें तो चालतो, व त्याचप्रमाणें, ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्में करावयाचीं तीं सर्व करतो; ४४ हें आणखी एक एक काय सांगूं ? हें पहा—श्वासोच्छ्वास करणें, तसेंच डोळे मिटणें व उघडणें इत्यादि ४५ सर्व कांहीं गोष्टी त्याचे ठिकाणीं दृष्टीस पडतात; परंतु, पार्था, आत्मानुभवाचे बळानें तो त्या गोष्टींचा कर्ता नव्हे. ४६ जेव्हां तो भ्रांतिरूप बिछान्यावर निजला होता, तेव्हां स्वप्नसुखानें भुलला होता; परंतु आतां त्याला ब्रह्मज्ञानाची जागृति झाली, म्हणून तो कर्ता नव्हे. ४७

जो फलाची इच्छा सोडून सर्व क्रिया ब्रह्मार्पणबुद्धीनें करितो, तो, कमळाचें पान जसें पाण्यांत असूनही भिजत नाहीं, तसा [कर्में करीत असूनही तज्जन्य] पापानें लिप्त होत नाहीं.॥१०॥

आतां, आत्म्याच्या आश्रयानें सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपल्या विषयांत राहटत असतात; ४८ दिव्याच्या उजेडानें ज्याप्रमाणें घरांतील सर्व व्यवहार चालतात; (पण स्वतः दिवा त्यांपासून अगदीं अलिप्त असतो;) त्याप्रमाणें, ज्ञान्याकडून कर्में होत असतात.; [पण] ४९ कमळाचें पान जसें पाण्यांत असूनही भिजत नाहीं, तसा तो ज्ञानी सर्व कर्में करीत असतांही कर्मबंधनानें आकळिला जात नाहीं. ५०

योगी हे आत्मशुद्धीकरितां केवळ शरिराचीं, मनाचीं, बुद्धीचीं व इंद्रियांचीं अशीं चार प्रकारचीं कर्में फलासक्ति टाकून करितात. ॥११॥

ज्यांत बुद्धीची खूण दिसत नाहीं, व मनाचा अंकूर उगवत नाहीं, त्या व्यापाराला 'देहव्यापार' म्हणावें. ५१ यापेक्षां जास्त स्पष्ट करून सांगतों ऐक. जसे लहान मुलाचे व्यापार मन किंवा बुद्धी यांना सोडून होतात, तसे योगीलोक हे केवळ देहानें कर्में करितात. ५२ अशा प्रकारें, पांच तत्त्वांनीं बनलेलें हें शरीर जेव्हां निजलें असतें, तेव्हां मन हें स्वप्नांतल्याप्रमाणें एकटेंच व्यापार करीत असतें. ५३ अर्जुना, हें एक नवल ऐक; वासनेचा कसा पसारा आहे कीं, तो देहाला कळूं न देतां त्याजकडून सुखदुःखें भोगवितो. ५४ इंद्रियांना माहीत पडल्याशिवाय जो व्यापार होतो, त्यालाच केवळ मनाचा व्यापार असें म्हणावें. ५५ योगीलोक ह्याही मनोव्यापाराचें आचरण करितात, परंतु ते कर्मानें बांधले जात नाहींत; कारण, त्यांनीं अहंकाराचा त्याग केलेला असतो. ५६ ज्या वेळेस एकाद्या मनुष्याचें मन भ्रमिष्ट झालेलें असतें, किंवा जसें पिशाचाची बाधा झालेल्याचें चित्त असतें, त्या वेळेस इंद्रियांचे सर्व व्यापार अव्यवस्थित दिसतातः (मनाला आणि बुद्धीला ते धरून नसतात; कारण भ्रम नाहींसा झाल्यावर त्यांचीं त्याला आठवण नसते.) ५७ समोर मनुष्य आलें असतां त्याला दिसतें; कोणी हांक मारली असतां ऐकूं येते व तो स्वतः बोलतो; परंतु त्याचे ठिकाणीं ज्ञानाचा अभाव असतो. (चित्त जाग्यावर नसतें) ५८ असो; तत्त्वार्थ काय कीं, निष्कारण जें कांहीं करणें, तें फक्त इंद्रियांचेंच कर्म होय असें समज. ५९ श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणतातः–ह्या व्यतिरिक्त, सर्व जाणून जें कर्म करणें, तें बुद्धीचें कर्म असें समज. ६० ते योगी बुद्धीला पुढें करून मनापासून कर्माचें आचरण करतात, परंतु ते कर्मातीत-ब्रह्मभावाच्याही पलीकडे असून मुक्त आहेत. ६१ कारण, बुद्धीपासून देहापर्यंत त्यांना अहंकाराची आठवण सुद्धां होत नाहीं. म्हणून ते कर्म करीत असले तरी शुद्ध होत. ६२ 'कर्म करणारा मी आहे' असा भाव न ठेवितां जें कर्म करणें, तेंच नैष्कर्म्य होय, हें गुरुपासून कळणारें तत्त्व ते जाणतात. ६३ आम्ही आतां जें शब्दांनीं प्रतिपादन करतां येणार नाहीं तें बोललों, म्हणून शांतिरस इतका अधिक झाला कीं, तो ज्या पात्रांत भरला आहे, तें पात्र भरून तो खालीं सांडत आहे ! ६४ हें ऐकण्याचा अधिकारी कोण असें म्हणशील तर, जो इंद्रियद्वारां प्राप्त होणाऱ्या नाशिवंत सुखांतच तृप्ति मानितो, अशा तऱ्हेचें दारिद्र्य ज्याचें नष्ट झाले आहे, असा जो वैराग्य संपन्न तो. ६५ [मग श्रोते ज्ञानेश्वरास म्हणतात,] " अहो, हें विषयांतर पुरे करा; कथेचा संबंध सोडूं नका; कारण श्लोकांच्या संगतीचा बिघाड होईल. ६६ जें मनानें समजण्यास अवघड, व विचार करूनही बुद्धीला न सांपडणारें, तें दैवाच्या अनुकूलतेनें तुम्हीं आम्हांस सांगितलें. ६७ जें मुळींच बोलतां येत नाहीं, तें जर बोलण्यांत सांपडलें, तर आणखी उपाय कशास पाहिजेत ! परंतु, हें असो; आतां कथा सांगा. " ६८ ऐकणारांची ही उत्कठ इच्छा जाणून निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणालेः—दोघांचा संवाद जो एवढा वेळ ऐकिला, त्याचें मनन करून पुढें तोच ऐका. ६९ मग श्रीकृष्ण पार्थाला म्हणालेः-पूर्ण ब्रह्मनिष्ठाला ओळखण्याचें खरें चिन्ह कोणचें तें मी सांगतों, चांगलें लक्ष दे. ७०

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥१२॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा नैष्ठिकीं शांतिम् आप्नोति; अयुक्तः कामकारेण फले सक्तः (सन्) निबद्ध्यते. ॥१२॥

तरी आत्मयोगें आथिला । जो कर्मफळाशीं विटला । तो घर रिघोनि वरिला । शांती जगीं ॥७१॥ येरु कर्मबंधें किरीटी । अभिलाषाचिया गांठी । कळासला खुंटी । फळभोगाच्या ॥७२॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

वशी देही सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नवद्वारे पुरे न एव कुर्वन् न कारयन् सुखम् आस्ते. ॥१३॥

जैसा फळाचिये हांवें । तैसें कर्म करी आघवें । मग न कीजेचि येणें भावें । उपेक्षी जो ॥७३॥ तो जयाकडे वासु पाहे । तेउती सुखाची सृष्टि होये । तो म्हणे तेथ राहे । महाबोधु ॥७४॥ नवद्वारें देहीं । तो असतुचि परि नाहीं । करितुचि न करी कांहीं । फलत्यागी ॥ ७५ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

प्रभुः लोकस्य कर्तृत्वं न सृजति, कर्माणि (च) न (सृजति), कर्मफलसंयोगं (च) न (सृजति), स्वभावः तु प्रवर्तते. ॥१४॥

जैसा का सर्वेश्वरु । पाहिजे तंव निर्व्यापारु । परि तोचि रची विस्तारु । त्रिभुवनाचा ॥७६॥ आणि कर्ता ऐसें म्हणिपे । तरी कवणें कर्मीं न शिंपे । जे हातुपावो न लिंपे । उदासवृत्तीचा ७७ योगनिद्रा तरी न मोडे । अकर्तेपणा सळु न पडे । परि महाभूतांचें दळवाडें । उभारी भलें ॥७८॥ जगाच्या जीवीं आहे । परी कवणाचा कहीं नोहे । जगचि हें होय जाये । तो शुद्धीही नेणे ॥७९॥

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ १५ ॥

विभुः कस्यचित् पापं न आदत्ते, सुकृतं च एव न(आदत्ते); ज्ञानम् अज्ञानेन आवृतम्, तेन जन्तवः मुह्यन्ति. ॥१५॥

पापपुण्यें अशेषें । पासींचि असतु न देखे । आणि साक्षीही होऊं न ठके । येरी गोठी कायसी ॥८०॥ पैं मूर्तीचेनि मेळें । तो मूर्तचि होऊनि खेळे । परि अमूर्तपण न मैळे । दादुलयाचें ८१ तो सृजी पाळी संहारी । ऐसें बोलती जें चराचरीं । तें अज्ञान गा अवधारीं । पंडुकुमरा ॥८२॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

येषां तु तत् अज्ञानं आत्मनः ज्ञानेन नाशितं, तेषां तत् ज्ञानम् आदित्यवत् परं प्रकाशयति. ॥१६॥

तें अज्ञान जैं समूळ तुटे । तैं भ्रांतीचें मसैरें फिटे । मग अकर्तृत्व प्रगटे । मज ईश्वराचें ८३ एथ ईश्वरु एक अकर्ता । ऐसें मानलें जरी चित्ता । तरी तोचि मी हें स्वभावता । आदीचि आहे ८४ ऐसेनि विवेकें उदो चित्तीं । तयासि भेदु कैंचा त्रिजगतीं । देखे आपुलिया प्रतीति । जगचि मुक्त ॥८५॥ जैशी पूर्वदिशेच्या राउळीं । उदया येतांचि सूर्य दिवाळी । कीं येरीही दिशा तियेचि काळीं । काळिमा नाहीं ॥८६॥

तद्‌बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

तद्‌बुद्धयः, तदात्मानः, तन्निष्ठाः, तत्परायणाः, ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः च (पुरुषाः) अपुनरावृत्तिं गच्छंति. ॥१७॥

बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान । ब्रह्मरूप भावी आपणा आपण । ब्रह्मनिष्ठा राखे पूर्ण । तत्परायण अहर्निशीं ॥८७॥ ऐसें व्यापक ज्ञान भलें । जयांचिया हृदया गिंवसित आलें । तयांचि समता दृष्टि बोलें । विशेषूं काई ॥८८॥ एक

आत्मनिष्ठ पुरुष हा कर्मफलांचा त्याग करून अढळ शांति प्राप्त करून घेतो; आणि आत्मनिष्ठ नसणारा पुरुष, वासनेनें प्रेरित होऊन फलासक्त झाल्यामुळें बद्ध होतो. ॥१२॥

हें पहा–आत्मज्ञानानें जो पूर्ण भरला, व ज्याला कर्मफलाचा अगदीं वीट आला, त्याला या जगामध्यें घरीं बसल्याच शांति येऊन वरते. (प्राप्त होते.) ७१ अर्जुना, दुसरा जो संसारी, तो कर्मबंधानें बांधला जाऊन अभिलाषाच्या गांठीनें फलभोगाच्या खुंट्याला बळकट बांधला जातो. ७२

परमार्थज्ञान झालेला देही, मनापासून सर्व कर्मांचा त्याग करून, ह्या नवद्वारपुरांत [शरिरांत] कांहीं एक न करितां व कांहीं एक न करवितां सुखानें राहतो. ॥१३॥

फलेच्छेनें कर्माचरण करणाऱ्याप्रमाणें जो सर्व कर्में यथासांग करतो, परंतु त्या कर्मांचा मी कर्ता नव्हे, असें समजून कर्मांचा त्याग करितो. त्या पुरुषाची काय योग्यता सांगावी–७३ तो पुरुष जिकडे जिकडे पाहतो, तिकडे तिकडे सुखमय सृष्टि होते; आणि तो म्हणेल तेथें ब्रह्मज्ञान उभें राहतें. ७४ एक फलाची इच्छा धरली नाहीं, म्हणजे तो नवद्वारांच्या देहांत असूनही नसल्यासारखा आहे; आणि सर्व कर्में करूनही त्यानें तीं न केल्याप्रमाणें आहेत. ७५

ईश्वर जीवाचीं कर्में, कर्तेपणा व फलांचा संबंध हीं तिन्ही उत्पन्न करीत नाहीं; परंतु हा सर्व मायेचा खेळ आहे. ॥१४॥

जसा ईश्वर पाहिला असतां अकर्ता आहे, परंतु (मायोपाधीचा आरोप त्याजवर केला म्हणजे) या त्रिभुवनाचा विस्तार तोच करतो (असें दिसतें;) ७६ आणि तो कर्ता आहे असें म्हटलें तर, तो कोणत्याही कर्मानें लिप्त होत नाहीं. कारण त्याची उदासीन वृत्ति असल्याकारणानें कोणतेंही कर्म त्याला स्पर्श करीत नाहीं. ७७ त्याच्या योगनिद्रेचा मुळींच भंग होत नाहीं; व त्याच्या अकर्तेपणालाही घडी लागत नाहीं, म्हणजे अकर्तेपणा मोडत नाहीं. पण तो महाभूतांच्या समुदयांची उत्तम उभारणी करितो ! ७८ पहायला लागलें तर ह्या जगांत प्राणिमात्राच्या ठायीं हा आहे, परंतु केव्हांही कोणाचा नसतो; आणि हें जगत् उत्पन्न होतें व लयास जातें, याची त्याला वार्ता देखील नसते ! ७९

ईश्वर कोणाचें पाप व पुण्य आपलेकडे घेत नाहीं; पण ज्ञान हें अज्ञानानें आच्छादित झाल्यामुळें सर्व जीव मोह पावतात. ॥१५॥

पापपुण्य सर्व त्याच्या जवळ असूनही तो पहात नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्याला साक्षिभूत सुद्धां नसतो; मग दुसऱ्या गोष्टीबद्दल कशाला विचारावें ? ८० तथापि मूर्ति धारण करून तो देहाच्या बरोबर खेळतो, (अवतार घेऊन जगामध्यें वावरतो,) परंतु त्या प्रभूचें निराकारपण मोडत नाहीं. ८१ असें असतां, अर्जुना, तो उत्पन्न करतो, पालन करतो, आणि संहार करतो, असें जे लोक म्हणतात, तें सर्व अज्ञानामुळें म्हणतात असें समज. ८२

ज्यांच्या ठिकाणचें तें अज्ञान आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानानें नष्ट झालें आहे, त्यांचें तें सूर्याप्रमाणें उज्ज्वल असें ज्ञान परब्रह्माप्रत प्रकाशित करितें. ॥१६॥

तें अज्ञान जेव्हां समूळ नाहींसें होतें, तेव्हां भ्रांतिरूप काळोखी नाहींशी होते; असें झालें म्हणजे मग ईश्वराचें अकर्तेपण स्पष्ट समजून येतें. ८३ अशा प्रकारें ईश्वर हा अकर्ता आहे अशी जर मनाची खातरी झाली, तर तोच मी आहें हें पूर्वीपासून सिद्धच आहे; (तेव्हां अर्थात् मीही अकर्ता आहें हें सिद्धच झालें !) ८४ याप्रमाणें विवेकानें ज्याचे चित्तांत उजेड पडतो, त्याला या त्रिजगतांत भेद रहात नसून, आपले अनुभवावरून सर्व जग मुक्तच आहे असें तो समजतो. ८५ कसा ? तर–पूर्वेस सूर्य उगवतांच प्रकाश पडतो त्या वेळेस दुसऱ्याही दिशांचा अंधार नाहींसा होतो त्याप्रमाणें. ८६

त्या परब्रह्माचे ठिकाणींच ज्यांची बुद्धि रममाण झाली आहे, तेंच ज्यांचा आत्मा आहे, त्याचेच ठिकाणीं ज्यांची पूर्ण निष्ठा आहे, जे तत्परायण–ब्रह्मपरायणच–झाले आहेत, आणि आत्मज्ञानामुळें ज्यांचीं सर्व पातकें धुऊन गेलीं आहेत, ते जन्ममरणाच्या येरझारा करीत नाहींत. ॥ १७ ॥

ज्याच्या बुद्धीचा निश्चय आत्मज्ञानाविषयीं आहे, व जो आपण आपल्याला ब्रह्मरूप मानतो, आणि रात्रंदिवस ब्रह्मपरायण होऊन आपली ब्रह्मस्थिति पूर्णपणें राखतो; ८७ असें सर्वव्यापक ज्ञान ज्यांना शोधीत आलें, त्यांची समदृष्टि होते हें विशेषेंकरून शब्दानें बोलून काय दाखवावें ? ८८ जसे ते आपणास सच्चिदानंद ब्रह्मरूप आहेत

आपणपांचि जैसें । ते देखती विश्व तैसें । हें बोलणें कायसें । नवल्लु एथ ॥८९॥ परी दैव जैसें कवतिकें । कहींचि दैन्य न देखे । कां विवेकु हा नोळखे । भ्रांतीतें जेवीं ॥९०॥ नातरी अंधकाराची वानी । जैसा सूर्यो न देखे स्वप्नीं । अमृत नायके कानीं । मृत्युकथा ॥९१॥ हें असो संतापु कैसा । चंद्रु न स्मरे जैसा । भूतीं भेदु नेणती तैसा । ज्ञानिये ते ॥९२ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥१८॥

पंडिताः विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि, शुनि श्वपाके च एव समदर्शिनः (संति). ॥१८॥

मग हा मशकु हा गजु । कीं श्वपचु हा द्विजु । पैल इतरु हा आत्मजु । हें उरलें कें ॥९३॥ ना तरी हे धेनु हें श्वान । एक गुरु एक हीन । हें असो कैचें स्वप्न । जागतया ॥९४॥ एथ भेदु तरी कीं देखावा । जरी अहंभाव उरला होआवा । तो आधींचि नाहीं आघवा । आतां विषमु काई ९५

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

येषां मनः साम्ये स्थितम् तैः इह एव सर्गः जितः; ब्रह्म हि निर्दोषं समं (च अस्ति), तस्मात् ते ब्रह्मणि स्थिताः (संति). ॥१९॥

म्हणोनि सर्वत्र सदा सम । तें आपणचि अद्वय ब्रह्म । हें संपूर्ण जाणे वर्म । समदृष्टीचें ९६ जिहीं विषयसंगु न सांडितां । इंद्रियांतें न दंडितां । परि भोगिली निःसंगता । कामनेविण ॥९७॥ जिहीं लोकांचेनि आधारें । लौकिकेंचि व्यापारें । परि सांडिलें निदसुरें । लौकिकु हें ॥९८॥ जैसा जनामाजि खेचरु । असतुचि जना नोहे गोचरु । तैसा शरीरीं परि संसारु । नोळखे तयातें ॥९९॥ हें असो पवनाचेनि मेळें । जैसें जळींचि जळ लोळे । तें आणिकें म्हणती वेगळें । कल्लोळ हे ॥१००॥ तैसें नाम रूप तयाचें । एऱ्हवीं ब्रह्मचि तो साचें । मन साम्या आलें जयाचें । सर्वत्र गा ॥१॥ ऐसेनि समदृष्टी जो होये । तया पुरुषा लक्षणही आहे । अर्जुना संक्षेपें सांगेन पाहें । अच्युत म्हणे ॥२॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाऽप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

स्थिरबुद्धिः, असंमूढः, ब्रह्मणि स्थितः, ब्रह्मवित् प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत्, अप्रियं प्राप्य च न उद्विजेत्. ॥२०॥

तरी मृगजळाचेनि पूरें । जैसें न लोटिजे कां गिरिवरें । तैसा शुभाशुभीं न विकरे । पातलिया जो ॥३॥ तोचि तो निरुता । समदृष्टि तत्त्वता । हरि म्हणे पंडुसुता । तोचि ब्रह्म ॥४॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

यः बाह्यस्पर्शेषु असक्तात्मा (सः) आत्मनि यत् सुखं (तत्) विन्दति, सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा अक्षयं सुखम् अश्नुते.२१

जो आपणपें सांडूनि कांहीं । इंद्रियग्रामावरी येणेंचि नाहीं । तो विषय न सेवी हें काई । विचित्र येथ ॥५॥ सहजें स्वसुखाचेनि अपारें । सुरवाडलेनि अंतरें । रचिला म्हणऊनि बाहिरें । पाउल न घली ॥६॥ सांगें कुमुददळाचेनि ताटें । जो जेविला चंद्रकिरणें चोखटें । तो चकोरु काय वाळुवंटें । चुंबितु असे ॥७॥ तैसें आत्मसुख उपाइलें । जयासि आपणपेंचि फावलें । तया विषयो सहज सांडवले । म्हणों काई ॥८॥ एऱ्हवी तरी कौतुकें । विचारूनि पाहें पां निकें । या विषयांचेनि सुखें । झकविजती कवण ॥९॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

कौंतेय, संस्पर्शजाः हि ये भोगाः ते आद्यन्तवन्तः, दुःखयोनयः एव संति; (अतः) बुधः तेषु न रमते. ॥२२॥

असें समजतात त्याप्रमाणें ते सर्व विश्वाला मानतात यांत आश्चर्य तें काय? ८९ ज्याप्रमाणें भाग्य हें कौतुकानें देखील दारिद्र्याचा अनुभव घेत नाहीं, किंवा विचाराला जशी भ्रांतीची ओळख देखील नसते, ९० अथवा सूर्य जसा स्वप्नांत देखील अंधकाराचें स्वरूप पहात नाहीं, किंवा अमृत कानानें देखील मृत्यूची वार्ता ऐकत नाहीं; ९१ हें असो, परंतु ज्याप्रमाणें चंद्र हा ऊष्मा कसा आहे तें जाणत नाहीं, त्याचप्रमाणें, ज्ञानी जे आहेत, त्यांना प्राणिमात्रांत भेद दिसत नाहीं. ९२

ज्ञाते–आत्मनिष्ठ पुरुष, विद्या व नम्रता या गुणांनीं युक्त असा ब्राह्मण, गाय, हत्ती, कुत्रें व चांडाळ या सर्वांचे ठिकाणीं समत्व [ब्रह्मच] पाहतात. ॥ १८ ॥

मग हें मशक किंवा हा हत्ती, तसाच हा अंत्यज किंवा हा ब्राह्मण, तसेंच हा माझा मुलगा किंवा दुसऱ्याचा, हें त्यांच्यापाशीं कोठून उरणार? ९३ किंवा ही गाय अथवा हा कुत्रा, एक थोर एक लहान, अशा तऱ्हेचें द्वैतभावाचें स्वप्न अद्वैतबोधाचे ठिकाणीं जागृत असलेल्या पुरुषांना कोठून पडणार? ९४ जेथें मीपणा उरला असेल, तेथेंच भेद दृष्टीस पडेल; परंतु तो जेथें अजीबात नाहींसा झाला असेल, तेथें भिन्नपणा कोठून असणार? ९५

ज्यांचें मन सम अवस्थेमध्यें [ब्रह्माचे ठिकाणीं] स्थिर झालें आहे, ते या लोकींच जन्म व मरण जिंकितात. कारण, ब्रह्म हें दोषरहित व सम आहे; म्हणून, ते पुरुष ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थित असतात. ॥ १९ ॥

म्हणून, ज्याची नेहमीं सर्वत्र सारखी दृष्टि आहे, तो स्वतांच अद्वितीय ब्रह्म आहे ही समदृष्टीची पूर्ण खूण आहे असें समज. ९६ ज्यानें विषयसंग तर सोडला नाहीं आणि इंद्रियांना दंडही केला नाहीं, असें असून संपूर्ण भोग भोगीत असतांही वासनेवांचून अकर्तेपणाचा अनुभव घेतला आहे; ९७ ज्यानें लोकांच्या आश्रयानें वागून, आणि सर्व व्यावहारिक व्यापार करूनही लौकिकांत असलेलें अज्ञान सोडून दिलें आहे; ९८ तो पुरुष, पिशाच ज्याप्रमाणें सर्व लोकांत असूनही दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें, शरीरधारी असूनही संसार त्याला ओळखीत नाहीं. ९९ हें असो; वाऱ्यामुळें पाण्यांत पाणी उसळतें; पण त्याला ज्याप्रमाणें इतर लोक पाण्याहून वेगळ्या 'लाटा' असें म्हणतात, १०० त्याप्रमाणें, ज्याचें मन सर्व ठिकाणीं समतेला पावलें आहे. त्याचें शरीर आणि नांव हीं जरी जगाप्रमाणेंच आहेत, तथापि तो साक्षात् ब्रह्मच आहे; १ भगवान् म्हणतात:—अर्जुना, अशी ज्याची समदृष्टि झालेली आहे, त्या पुरुषाचें लक्षणही आहे, तें संक्षेपानें तुला सांगतों; ऐक. २

ज्याची बुद्धि स्थिर झाली आहे, ज्याचें सर्व अज्ञान नष्ट झालें आहे, व जो ब्रह्माचे ठिकाणीं स्थित झाला आहे, असा ब्रह्मवेत्ता पुरुष आवडता विषय प्राप्त झाला असतां सुख मानीत नाहीं, व नावडता विषय प्राप्त झाला असतां दुःखी होत नाहीं. २०

ज्याप्रमाणें मृगजलाच्या पुरानें डोंगर वाहून जात नाहींत, त्याचप्रमाणें, जो चांगली किंवा वाईट गोष्ट प्राप्त झाली असतां तिच्यापासून विकार पावत नाहीं, ३ तोच खरा; श्रीहरि म्हणतात:—अर्जुना, त्यानेंच समदृष्टीचें तत्त्व जाणलें; आणि तोच स्वयमेव ब्रह्म होय. ४

ज्या पुरुषाचें मन बाह्य विषयांच्या ठिकाणीं आसक्त नसतें, त्याला आत्म्याचे ठिकाणचें जें सुख तें मिळतें. तोच पुरुष जेव्हां ब्रह्मयोगयुक्त होतो, तेव्हां अक्षय सुखाला पावतो. ॥ २१ ॥

जो आत्मस्वरूपाला सोडून कधींही इंद्रियांधीन होत नाहीं, तो विषयांचें सेवन करीत नाहीं यांत नवल तें कोणतें? ५ आत्मसुखाच्या पूर्णतेनें त्याचें अंतःकरण स्वाभाविकतांच संतुष्ट झालेलें असतें, म्हणून तो बाहेर पाऊल घालीत नाहीं. (इंद्रियांकडे त्याचें मन वळत नाहीं.) ६ ज्या चकोर पक्ष्यानें चंद्रविकासी कमलांच्या पानांत उत्तम किरणांचें भोजन केलें आहे, तो वाळवंटांत वाळू चिवडीत बसेल काय? ७ ज्याला आपल्याच ठिकाणीं आत्मस्वरूप प्राप्त झालें आहे, त्याला विषयांचा सहज त्याग झाला हें म्हटलें पाहिजे का? ८ बाकी या विषयांच्या सुखानें कोण फसले जातात याचा कौतुकानें आपल्याशीं सहज चांगला विचार करून पहा! ९

कां कीं, अर्जुना, जे विषयांचे भोग इंद्रियांना प्राप्त होतात, ते उत्पत्ति व नाश यांनीं युक्त असून दुःखासच कारण आहेत; म्हणून ज्ञानी पुरुष त्यांचे ठिकाणीं रममाण होत नाहीं. ॥ २२ ॥

जिहीं आपणपें नाहीं देखिलें । तेचि इहीं इंद्रियार्थीं रंजले । जैसें रंकु कां आळुकैलें । तुषांतें सेवी ॥११०॥ नातरी मृगें तृषापीडितें । संभ्रमें विसरोनि जळांतें । मग तोयबुद्धी बरडीतें । ठाकूनि येती ॥११॥ तैसें आपणपें नाहीं दिठे । जयातें स्वसुखाचे सदा खरांटे । तयासीचि विषय हे गोमटे । आवडती ॥१२॥ एऱ्हवीं विषयीं सुख आहे । हें बोलणेंचि सारिखें नोहे । तरी विद्युत्स्फुरणें कां न पाहे । जगामाजीं १३ सांगें वात वर्ष आतपु धरे । ऐसे अभ्रच्छायाचि जरी सरे । तरी त्रिमाळिकें धवळारें । करावीं कां ॥१४॥ म्हणोनि विषयसुख जें बोलिजे । तें नेणतां गा वायां जल्पिजे । जैसें महुर कां म्हणिजे । विषकंदातें ॥१५॥ नातरी भौमा नाम मंगळु । रोहिणीतें म्हणती जळु । तैसा सुखप्रवादु बरळु । विषयिकु हा ॥१६॥ हे असो आघवी बोली । सांग पां सर्पफणीची साउली । ते शीतल होईल केतुली । मूषकासी ॥१७॥ जैसा आमिषकवळु पांडवा । मीनु न सेवि तंवचि बरवा । तैसा विषयसंगु आघवा । निभ्रांत जाणें ॥१८॥ हे विरक्तांचिये दिठी । जैं न्याहाळिजे किरीटी । तैं पांडुरोगाचिये पुष्टी- । सारिखें दिसे ॥१९॥ म्हणोनि विषयभोगीं जें सुख । तें साद्यंतचि जाण दुःख । परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ॥१२०॥ तें अंतर नेणती बापुडे । म्हणोनि अगत्य सेवणें घडे । सांगें पूयपंकींचे किडे । काय चिळसी घेती ॥२१॥ तयां दुःखियां दुःखचि जिव्हार । ते विषयकर्दमींचे दर्दुर । ते भोगजळींचे जलचर । सांडिती केवीं ॥२२॥ आणि दुःखयोनि जिया आहाती । तिया निरर्थका तरी नव्हती । जरी विषयांवरी विरक्ती । धरिती जीव ॥२३॥ नातरी गर्भवासादि संकट । कां जन्ममरणींचे कष्ट । हे विसांवेंवीण वाट । वाहवी कवणें ॥२४॥ जरी विषयीं विषयो सांडिजेल । तरी विषयीं विषय सांडिजेल । तरी महादोषीं कें वसिजेल । आणि संसारु हा शब्दु नव्हेल । लटिका जगीं ॥२५॥ म्हणोनि अविद्याजात नाथिले । तें तिहींचि साच दाविलें । जिहीं सुखबुद्धी घेतलें । विषयदुःख ॥२६॥ याकारणें गा सुभटा । हा विचारितां विषय वोखटा । तूं झणें कहीं या वाटा । विसरोनि जाशी ॥२७॥ पै यातें विरक्त पुरुष । त्यजिती कां जैसें विष । निराशा तयां दुःख । दाविलें नावडे ॥२८॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

इह एव शरीरविमोक्षणात् प्राक् यः कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति, सः नरः युक्तः, सः सुखी भवति. ॥२३॥

ज्ञानियांच्या हन ठायीं । याची मातुही कीर नाहीं । देहीं देहभावो जिहीं । स्ववश केले ॥२९ जयातें बाह्याची भाष । नेणिजेचि निःशेष । अंतरीं सुख । एक आथि ॥१३०॥ परि तें वेगळेपणें भोगिजे । जैसें पक्षियें फळ चुंबिजे । तैसें नव्हे तेथ विसरिजे । भोगितेपणही ॥३१॥ भोगीं अवस्था एक उठी । ते अहंकाराचा अचळु लोटी । मग सुखेंसि घे आंटी । गाढेपणें ॥३२॥ तिये आलिंगनमेळीं । होय आपेंआप कवळीं । तेथ जळ जैसें जळीं । वेगळें न दिसे ॥३३॥ कां आकाशीं वायु हारपे । तेथ दोन्ही हे भाष लोपे । तैसें सुखचि उरे स्वरूपें । सुरतीं तिये ॥३४॥ ऐशी द्वैताची भाष जाय । मग म्हणों जरी एकचि होय । तरी तेथ साक्षी कवणु आहे । जाणते जें ॥३५॥

ज्याप्रमाणे दरिद्री भुकेनें व्याप्त झाल्यावर कोंडादेखील खातो, त्याप्रमाणें, ज्यांनीं आत्मस्वरूपाचा अनुभव घेतला नाहीं, तेच ह्या इंद्रियांपासून होणाऱ्या विषयसुखांत रममाण होतात ! ११० किंवा तहानेनें व्याकूळ झालेलीं हरणें भ्रमानें खऱ्या पाण्याला विसरून माळ जमिनीवर उत्पन्न होणाऱ्या उन्हाच्या झळ्यांनाच पाणी असें समजून धांवून येतात, ११ त्याप्रमाणें, ज्यांनीं आत्मसुखाचा अनुभव घेतला नाहीं, ज्यांना स्वात्मसुखाचा सदोदित तोटा असतो, त्यांनाच हें विषयसुख चांगलें असें वाटतें ! १२ सहज पाहिलें असतां विषयांत सुख आहे हें म्हणणेंच योग्य नाहीं; तथापि सुख आहे असें धरून चालले तर मग विजेच्या चमकण्यापासून पडणाऱ्या उजेडांत जगांतील व्यापार कां न व्हावे ? १३ तूं हें सांग कीं, वारा, पाऊस आणि ऊन यांचें निवारण जर अभ्रांच्या छायेपासून होईल, तर तीन मजली घरें बांधण्याचें कारण तरी काय ? १४ म्हणून, विषाच्या कांद्याला (बचनागाला) ज्याप्रमाणें अज्ञानपणानें गोड म्हणतात, त्याप्रमाणें, विषयांचे ठिकाणीं सुख आहे हें व्यर्थ वडबडणें आहे. १५ किंवा भौम ह्या गृहास जसें मंगळ हें नांव आहे, परंतु त्याचा अनुभव तसा नाहीं; किंवा मृगजलाला जल म्हणतात, तसें विषयसेवनांत सुख आहे हें म्हणणें व्यर्थ आहे. १६ हें सर्व बोलणें राहूं द्या. परंतु तूं असें सांग कीं, नागाच्या फणीची छाया उंदराला कितपत सुखावह होईल बरें ! १७ अर्जुना, गळाला लावलेल्या मांसाला मासा तोंड लावीत नाहीं तोंपर्यंतच चांगलें; त्याचप्रमाणें, विषयसंगाचा जोंपर्यंत अनुभव घेतला नाहीं, तोंपर्यंतच तें चांगलें आहे असें वाटतें ! १८ हे किरीटी, जर विरक्ताच्या दृष्टीनें हे विषय पाहिले, तर पंडुरोग्याच्या पुष्टीसारखे [निःशक्त असून] लठ्ठ दिसतात. १९ म्हणून, विषयोपभोगांत ज्याला सुख म्हणावयाचें, तें मुळापासून अखेरपर्यंत दुःखच आहे असें समज. परंतु मूर्ख जन काय करतील ! कारण त्याचें सेवन केल्यावाचून त्यांना दुसरा मार्गच नाहीं ! १२० त्यांना त्याचें वर्म न समजल्यामुळें त्याचें सेवन करणें भाग पडतें. पुवांत असणाऱ्या किड्यांना पुवांची किळस कधीं तरी आली आहे का सांग बरें ! २१ त्या दुःखितांना दुःखच प्रीय (जीवन) असतें; कारण, ते विषयरूप चिखलांतले बेडूक व विषयोपभोगरूप जलांतील मासे असल्यानें विषयांचें सेवन कसें सोडतील ? २२ जर विषयांचे ठिकाणीं जीवमात्र विरक्ति धरतील, तर जितक्या दुःखदायक योनि आहेत, तितक्या व्यर्थ होणार नाहीत का ? २३ किंवा, गर्भवासांत होणारीं दुःखें अथवा जन्ममरणांचे कष्ट यांचे अविश्रांतपणें चालावे लागणारे मार्ग कोणी चालावे ? २४ जर विषयासक्त जनांनीं विषयोपभोग सोडले, तर महादोषांनीं कोठें वस्ती करावी ? आणि मग 'संसार' हा शब्द जगांत खोटा नाहीं का होणार ? २५ म्हणून, जे विषयांच्या भोगांपासून होणाऱ्या दुःखालाच सुख मानतात, ते, 'लटकें' असें जें सर्व अज्ञान तें खरें आहे असें त्यांना लोकांस दाखविलें. २६ याकरितां, अर्जुना, विचार करून पाहतां हे विषय फार वाईट आहेत, म्हणून तूं कदाचित् चुकून या मार्गाला जाशील हो ! २७ कारण, जे विरक्त पुरुष आहेत, ते या विषयसुखाला विषाप्रमाणें मानून त्याचा त्याग करतात; आणि ते निरिच्छ असल्यामुळें विषयांनीं दाखविलेलें सुखरूपी दुःख त्यांना आवडत नाहीं. २८

ह्या लोकींच देहपाताच्या पूर्वीं कामक्रोधांपासून उत्पन्न झालेले वेग सहन करण्यास जो समर्थ आहे, तोच पुरुष योगी व तोच पुरुष सुखी होय. ॥२३॥

ज्ञान्यांच्या ठिकाणीं तर निश्चयानें ह्या विषयांची गोष्टसुद्धां निघत नाहीं; कारण ते देहधारी असूनही त्यांनीं देहधर्म आपल्या ताब्यांत ठेविले आहेत. २९ ज्यांना अंतर्यामीं आत्मसुखाचा लाभ झाला आहे, ते विषयांची गोष्ट देखील जाणत नाहींत. १३० परंतु त्या आत्मसुखाचा उपभोग घेण्याची रीत निराळी आहे. कशी ? तर जसें पक्षी फळाचें चुंबन करीत असतां त्या ठिकाणीं भोक्ता, भोग्यवस्तु आणि भोग ही त्रिपुटी असते, तशी नसून, त्या ठिकाणीं ते भोक्तेपणही विसरतात. ३१ आत्मसुखाचा भोग घेण्याकरितां जी एक वृत्ति उत्पन्न होते, ती अहंकाराचा नाश करिते, व मग दृढपणानें सुखाला आलिंगन देते; (आपण सुखरूप बनते;) ३२ आणि त्या आलिंगनाचे भरांत आपोआप एकरूपता होऊन जाते. ज्याप्रमाणें पाणी पाण्यांत मिसळल्यावर वेगळें दिसत नाहीं; ३३ किंवा आकाशांतील वायु नाहींसा झाल्यावर त्या ठिकाणीं आकाश आणि वायु हा भेद नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें वृत्ति व आत्मा यांच्या एकपणांत फक्त सुखच राहतें. ३४ याप्रमाणें ज्या वेळेस दुजेपणा नाहींसा होऊन एकत्व प्राप्त होतें त्या वेळीं एकत्वाला जाणणारा तरी दुसरा साक्षी कोण आहे ? ३५

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥
लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

यः अंतःसुखः, अन्तरारामः, तथा यः अंतर्ज्योतिः एव, सः योगी ब्रह्मभूतः (सन्) निर्वाणम् ब्रह्म अधिगच्छति. ॥२४॥ क्षीणकल्मषाः, छिन्नद्वैधाः, यतात्मानः,सर्वभूतहिते रताः (च) ऋषयः निर्वाणं ब्रह्म लभन्ते. ॥२५॥

म्हणोनि असो हें आघवें । एथ न बोलणें
काय बोलावें । ते खुणाचि पावेल स्वभावें ।आ-
त्माराम ॥३६॥ जे ऐसेनि सुखें मातले । आपण-
पांचि आपण गुंतले । ते मी जाणें निखिळ वो-
तले । सामरस्याचे ॥३७॥ ते आनंदाचे अनुकार।
सुखाचे अंकुर । कीं महाबोधें विकार । केले जैसे
॥३८॥ ते विवेकाचे गांव । कीं परब्रह्मींचे स्वभाव ।
नातरी अळंकारले अवयव । ब्रह्मविद्येचे ३९
ते सत्त्वाचे सात्त्विक । कीं चैतन्याचे आंगिक ।
हें बहु असो एकैक । वानिसी काई ॥१४०॥
तूं संतस्तवनीं रतसी । तरी कथेची से न करिसी।
कीं निराळीं बोल देखसी । सनागर ॥४१॥ परि
तो रसातिशयो मुकुळीं। मग ग्रंथार्थुदीपु उजळीं।
करीं साधुहृदयराउळीं । मंगळउखा ॥४२॥ ऐसा
श्रीगुरूचा उवायिला । निवृत्तिदासासी पातला ।
मग तो म्हणे श्रीकृष्ण बोलिला । तेंचि आइका
॥४३॥ अर्जुना अनंत सुखाच्या डोहीं । एकसरां
तळुचि घेतला जिहीं । मग थिराऊनि तेही । तें-
चि जाहले ॥४४॥ अथवा आत्मप्रकाशें चोखें ।
जो आपणपेंचि विश्व देखे । तो देहेंचि परब्रह्म
सुखें । मानूं येईल ॥४५॥ जें साचोकारें परम
ना तें अक्षर निःसीम । जिये गांवींचे निष्काम ।
अधिकारिये ॥४६॥ जें महर्षीं वाढले । विरक्तां
भागा फिटलें । जें निःसंशया पिकलें । निरंतर ४७

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

कामक्रोधवियुक्तानां, यतचेतसां, विदितात्मनां, यतीनां अभितः निर्वाण ब्रह्म वर्तते. ॥२६॥

जिहीं विषयापासोनि हिरतलें । चित्त आपुलें
आपण जितिलें । ते निश्चित जेथ सुतले । चेती-
चिना ॥४८॥ तें परब्रह्म निर्वाण । जें आत्मवि-
दांचें कारण । तेंचि ते पुरुष जाण । पंडुकुमरा
॥४९॥ ते ऐसे कैसेनि जहाले । जे देहींचि ब्रह्म-
त्वा आले । हें पुससी तरी भलें। संक्षेपें सांगों १५०

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ॥२७॥
यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः॥२८॥

यः मुनिः बाह्यान् स्पर्शान् बहिः कृत्वा, भ्रुवोः अन्तरे चक्षुः (कृत्वा), नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा च यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, विगतेच्छाभयक्रोधः, मोक्षपरायणः (स्यात्), सः सदा मुक्तः एव. ॥२७॥ २८ ॥

तरी वैराग्याचेनि आधारें । जिहीं विषय दव-
डूनि बाहिरें । शरीरीं एकंदरें । केलें मन ॥५१॥
सहजें तिहीं संधी भेटी । जेथ भ्रूपल्लवा पडे गांठी ।
तेथ पाठिमोरी दिठी । पारुखोनियां ॥५२॥
सांडूनि दक्षिण वाम । प्राणापानसम । चित्तेसीं
व्योम- । गामिये करिती ॥५३॥ तेथ जैसीं रथ्यो-
दकें सकळें । घेऊनि गंगा समुद्रीं मिळे । मग
एकेक वेगळें । निवडूं नये ॥५४॥ तैसी वासनां-
तराची विवंचना । मग आपैसी पारुखे अर्जुना ।
जे वेळीं गगनीं लयो मना । पवनें कीजे ॥५५॥
जेथ हें संसारचित्र उमटे । तो मनोरूप पटु
फाटे । जैसें सरोवर आटे । मग प्रतिभा नाहीं
॥५६॥ तैसें मन एथ मुदल जाय । मग अहं-
भावादिक कें आहे । म्हणोनि शरीरेंचि ब्रह्म
होये । अनुभवी तो ॥५७॥

जो योगी आपले ठिकाणीं सुखी झाला आहे, आपलेच ठिकाणीं कृतकृत्य होऊन बसला आहे, व ज्याला आपले ठिकाणीं ब्रह्माचा प्रकाश झाला आहे, तो ब्रह्मरूप होऊन, शांत असें जें ब्रह्म त्या ब्रह्माप्रत प्राप्त होतो. ॥२४॥ ज्यांची पापें नाहींतशीं झालीं आहेत, ज्यांचा द्वैतभाव गेला आहे, ज्यांनीं आपलीं अंतःकरणें जिंकिलीं आहेत, व जे सर्व भूतांचे हिताविषयीं तत्पर आहेत असे ऋषि, शांत असें जें ब्रह्म त्याप्रत जातात. ॥२५॥

म्हणून, हें सर्व राहूं द्या कारण येथें (अनुभवाशिवाय) न बोलतां येणारी गोष्ट ती नुसती बोलून काय उपयोग? जो स्वतः आत्मस्वरूपी झाला, त्यालाच त्याची खूण सहज समजेल. ३६ अशा सुखानें जे परिपूर्ण झाले, आणि स्वस्वरूपांत जे निमग्न होऊन राहिले, ते मद्रूप होऊन ब्रह्मानंदाचे निखालस पुतळेच ओतले आहेत असें मी समजतों. ३७ ते आनंदाच्या स्वरूपसुखाचे अंकुर, किंवा आत्मबोधाचें क्रीडास्थानच होत. ३८ ते विचाराचे गांव, परब्रह्मांचे स्वभाव, इतकेंच नव्हे तर त्यांचे अवयव ब्रह्मविद्येच्या अलंकारांनीं सुशोभित केलेले आहेत. ३९ ते सत्त्वाचेंही सात्त्विक किंवा चैतन्याचेंच रूप आहेत. असें महाराज त्यांचें वर्णन करण्याच्या भरांत असतां श्रीगुरु निवृत्तिनाथ म्हणतात, हें असूं दे, त्या पुरुषांचें किती वर्णन करशील? १४० तूं साधुजनांची स्तुति करूं लागलास म्हणजे तुला कथेची आठवणसुद्धां नसून दुसरा प्रसंग उत्तम प्रकारें वर्णन करितोस. ४१ परंतु आतां ती स्तुति पुरे कर, आणि गीतार्थरूपी दीप उजळून साधुजनांच्या हृदयमंदिरांत मंगलदायक ज्ञानाचा उजेड कर. ४२ याप्रमाणें निवृत्तिदासाला गुरूंचा इशारा मिळाल्यावर मग तो म्हणाला कीं, कृष्ण काय बोलले तेंच ऐका. ४३ अर्जुना, आत्मसुखाच्या डोहांत ज्यांनीं एकदम तळाशींच बुडी दिली आहे, ते तेथेंच स्थिर होऊन आत्मस्वरूपच बनले; ४४ किंवा आत्म्याच्या निर्मळ प्रकाशानें जो आपल्या ठिकाणींच विश्व पाहतो, तो देहामध्यें असूनही परब्रह्म झाला असें खुशाल मानतां येईल. ४५ जें खरोखर अति उत्तम, अविनाशी व अमर्याद असें ब्रह्मसुख, त्याचे अधिकारी निरिच्छ हेच होतात. ४६ तें सुख महर्षींकरितांच राखून ठेविलें; विरक्तांच्याच वांटणीस आलें; आणि तें निःसंदेह जीवांकरितांच निरंतर पिकलें आहे. ४७

कामक्रोधावरहित, चित्त स्वाधीन केलेले, आणि आत्मस्वरूप जाणलेले योगी जिवंतपणीं व मरणानंतर शांत असें ब्रह्मच असतात. ॥२६॥

ज्यांनीं आपलें मन विषयांपासून माघारें घेऊन जिंकलें आहे, ते जेथें निजले तेथून निश्चयानें जागे होत नाहींत. (ते ब्रह्माकार होऊन देहभानावर येत नाहींत.) ४८ हे पांडुकुमरा, ते पुरुष म्हणजे, आत्मज्ञान्याचें कारण जें कैवल्य परब्रह्म तेंच होत. ४९ ते असे कशानें झाले, आणि देहांत असतां ब्रह्मत्वास कशानें पावले, हें तूं विचारशील, तर तुला संक्षेपानें सांगतों, ऐक. १५०

शब्दादिक बाह्य विषय बाहेर टाकून, भ्रुकुटींमध्यें दृष्टि स्थापन करून, व नासिकेच्या आंत संचार करणारे प्राणापान वायु एकत्र करून, इंद्रियें, मन व बुद्धि यांना आपल्या अधीन करून, आणि इच्छा, भय व क्रोध नाहींतशीं करून जो योगी मोक्षपरायण असतो, तो सदा मुक्तच आहे. ॥२७॥ ॥२८॥

तर वैराग्याच्या आधारानें विषयांना बाहेर घालवून जे शरिराचे ठिकाणीं आपलें मन एकनिष्ठ करतात, ५१ इडापिंगला सोडून व सुषुम्नेमध्यें प्राण नेऊन, ललाटचक्रामध्यें स्वरूपाकडे दृष्टि माघारी फिरवून स्थिर करतात; ५२ डावी आणि उजवी नाकपुडी सोडून प्राण व अपान या वायूंस एक करून चित्ताला चिदाकाशांत नेतात, ५३ मग रस्त्यावरील (बरें वाईट) सर्व प्रकारचें उदक घेऊन गंगा समुद्रास मिळाल्यावर ज्याप्रमाणें त्यांतून रस्त्यावरील उदक वगैरे वेगळें निवडितां येत नाहीं, ५४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, ज्या वेळेस चिदाकाशांत मनाचा प्राणाच्या निरोधानें लय होतो, त्या वेळीं वासनांचा विचार आपोआप नाहींसा होतो. ५५ ज्या मनोरूप पटावर हें संसाररूपी चित्र उमटलेलें असतें, तो पट आपोआप फाटतो. ज्याप्रमाणें सरोवर आटल्यावर त्यांत प्रतिबिंब दिसत नाहीं, ५६ त्याप्रमाणें, जेथें मुद्दल मनच नाहींसें होतें, तेथें अहंकार इत्यादि कोठून राहणार? म्हणूनच, ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव घेणारा शरिरी असतांनाच ब्रह्म होतो. ५७

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥२९॥

यज्ञतपसां भोक्तारं, सर्वलोकमहेश्वरं, सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिम् ऋच्छति. ॥२९॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगोनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आम्हीं मागां हन सांगितलें । जे देहींचि ब्रह्मत्व पावले । ते येणें मार्गें आले । म्हणऊनियां ॥५८॥ आणि यमनियमांचे डोंगर । अभ्यासाचे सागर । क्रमोनि हें पार । पातले ते ॥५९॥ तिहीं आपणपें करूनि निर्लेप । प्रपंचाचें घेतलें माप । मग साचाचेंचि रूप । होऊनि ठेले ॥१६०॥ ऐसा योगयुक्तीचा उद्देशु । जेथ बोलिला हृषीकेशु । तेथ अर्जुनु सुदंशु । म्हणोनि चमत्कारला ॥६१॥ तें देखिलिया कृष्णें जाणितलें । मग हांसोनि पार्थातें म्हणितलें । काइ पां चित्त उवाइलें । इये बोलीं तुझें ॥६२॥ तंव अर्जुन म्हणे देवो । परचित्तलक्षणांचा रावो । भला जाणितला जी भावो । मानसु माझा ॥६३॥ म्यां जें कांहीं विवरूनि पुसावें । तें आधींचि जाणितलें देवें । तरी बोलिलें तेंचि सांगावें । विवळ करूनि ॥६४॥ एऱ्हवीं तरी अवधारा । जो दाविला तुम्हीं अनुसारा । तो पव्हण्याहूनि पायउतारा । सोहपा जैसा ॥६५॥ तैसा सांख्याहूनि प्रांजळा । आम्हांसारिखिया आभोळां । एथ आहति परि कांहीं काळा । तो साहों ये वर ॥६६॥ म्हणोनि एक वेळ देवा । तोचि पडताळा घेयावा । विस्तरेल तरी सांगावा । साद्यंतुचि ॥६७॥ तंव श्रीकृष्ण म्हणती हो कां । तुज हा मार्गु गमला निका । तरी काय जाहलें आइकींजो कां । सुखें बोलों ॥६८॥ अर्जुना तूं परिससी । परिसोनि अनुष्ठिसी । तरी आम्हांसीचि वानी कायसी । सांगावयाची ॥६९॥ आधींच चित्त मायेचें । वरी मिष जाहलें पढियंतयाचें । आतां तें अद्भुतपण स्नेहाचें । कवण जाणे ॥१७०॥ ते म्हणों कारुण्यरसाची वृष्टि । कीं नवया स्नेहाची सृष्टि । हें असो नेणिजे दृष्टि । हरीची वानूं ॥७१॥ जे अमृताची वोतली । कीं प्रेमचि पिऊन मातली । म्हणोनि अर्जुनमोहें गुंतली । निघों नेणे ॥७२॥ हें बहु जें जें जल्पिजेल । तेथें कथेसि फांकु होईल । परि तें स्नेहरूपा न येल । बोलवरी ॥७३॥ म्हणोनि विसुरा काय येणें । तो ईश्वरु कवळावा कवणें । जो आपुलें मान नेणे । आपणचि ॥७४॥ तरी मागील ध्वनीआंतु । मज गमला सावियाची मोहितु । जे बलात्कारें असे म्हणतु । परिस बापा ॥७५॥ अर्जुना जेणें जेणें भेदें । तुझें का चित्त बोधें । तैसें तैसें विनोदें । निरूपिजेल ॥७६॥ तो काइसया नांव योगु । तयाचा कवण उपेगु । अथवा अधिकारप्रसंगु । कवणा येथ ॥७७॥ ऐसें जें जें कांहीं । उक्त असे इये ठाईं । तें आघवेंचि पाहीं । सांगेन आतां ७८ तूं चित्त देऊनि अवधारीं । ऐसें म्हणोनि श्रीहरी । बोलिजेल ते पुढारीं । कथा आहे ॥७९॥ श्रीकृष्ण अर्जुनासी संगु । न सांडोनि सांगेल योगु । तो व्यक्त करूं प्रसंगु । म्हणे निवृत्तिदासु ॥१८०॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्लोक २९, ओंव्या १८०.

सर्व यज्ञ व तपश्चर्या ह्यांचा भोक्ता, सर्व लोकांचा महेश्वर, व सर्व भूतांचा हितकर्ता, असा जो परमेश्वर, तो मीच आहें, म्हणून जो मला जाणतो, तो शांतिसुखाप्रत प्राप्त होतो. ॥२९॥

जिवंतपणींच कांहीं लोक ब्रह्म झाले म्हणून आम्हीं पूर्वी तुला सांगितलें, ते तरी या योगमार्गानें आले म्हणूनच; ५८ आणि म्हणूनच ते यमनियमरूपी योगमार्गाचे डोंगर व योगाभ्यासरूप सागर ओलांडून पार झाले; (ब्रह्मत्व पावले;) ५९ आणि त्यांनींच आपल्या स्वतांला उपाधिरहित करून प्रपंच अजमावला, म्हणून ते स्वतः खऱ्या ब्रह्माचें स्वस्वरूप बनून राहिले. १६० याप्रमाणें जेव्हां, श्रीकृष्णांनीं योगयुक्तीचा अभिप्राय प्रदर्शित केला, तेव्हां, अर्जुन मार्मिक होता म्हणून त्याला मोठा चमत्कार वाटला. ६१ हें पाहून कृष्ण त्याच्या मनांतील उद्देश जाणून हास्यवदनानें पार्थास म्हणाले, " मीं जें तुला सांगितलें, त्यामुळें तुझें मन कां बरें प्रसन्न झालें ? " ६२ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, " देवा, दुसऱ्याच्या मनांतील अभिप्राय जाणणारांचे तुम्ही राजे आहां, यामुळें माझ्या मनांतील भाव तुम्ही चांगला जाणला. ६३ देवा, मीं जें कांहीं तुम्हांस विचारपूर्वक पुसावें, तें तुम्हीं आधींच जाणलें; तर तुम्ही जें कांहीं म्हणतां, तें अधिक स्पष्ट करून सांगा. ६४ बाकी योगशास्त्राचा जो मार्ग तुम्हीं सांगितला, तो कसा आहे म्हणाल तर, खोल पाण्यांतून पोहून जाण्यापेक्षां पायउतार जसा सोपा असतो तसा आहे. ६५ त्याचप्रमाणें, ज्ञानयोगापेक्षां अष्टांगयोग आमच्यासारख्या निर्बळांना सुगम आहे; परंतु तो कांहीं काळाच्या अवधीनें साध्य होणारा असला तरी चालेल. ६६ म्हणून, देवा, तो योग आणखी एक वेळ सांगावा. आतां अशानें विस्तार होईल खरा; पण तो सावंत सांगाच." ६७ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, " असें का ? तुला हा योगमार्ग चांगला आवडला असला तर सांगायला आमचें काय जातें, आम्ही आनंदानें सांगूं. खुशाल ऐक. ६८ अर्जुना, तूं ऐकतोस आणि त्याप्रमाणें आचरण करतोस, असें असतांना आम्हीं तुला सांगण्याची कमतरता कां करावी ? " ६९ या श्रीकृष्णार्जुनांच्या बोलण्यावर ज्ञानेश्वर महाराज उत्प्रेक्षा करितात—अगोदर आईचें चित्त, आणि त्यांत आवडत्या मुलाचें निमित्त झालें, तर त्या ठिकाणच्या स्नेहाचा अद्‌भुतपणा कोण जाणील ! १७० त्या स्नेहाला कारुण्यरसाची वृष्टि झाली, किंवा अद्‌भुत स्नेहाची सृष्टीच निर्माण झाली असें म्हटलें तरी चालेल; परंतु हें असो, भगवंताच्या कृपादृष्टीचें कोणी वर्णन करावें ! ७१ ती दृष्टि अमृताच्या मुशींतच ओतली किंवा प्रेम पिऊन उन्मत्त झाली, म्हणून अर्जुनाच्या मोहांत गुंतून तिला बाहेर निघतां येईना. ७२ हिच्याबद्दल जों जों जास्त बोलावें, तों तों कथेचें विपयांतर होईल; तथापि श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या स्नेहाचें वर्णन शब्दानें बोलून करतां येणार नाहीं. ७३ ज्या ईश्वराला स्वतः आपलें माप करतां येत नाहीं, त्या ईश्वराला कोणीं जाणावें ? म्हणून हा विचार करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे! ७४परंतु मागें सांगितलेल्या अभिप्रायावरून मला असें वाटतें कीं, तो प्रस्तुत अर्जुनाविषयीं फार मोहित झाला आहे; कारण अर्जुनाला आग्रह करून, ऐक असें म्हणत आहे.७५अर्जुना, ज्या ज्या प्रकारानें तुझ्या मनाला बोध होईल, त्या त्या प्रकारानें तुला कौतुकानें आम्ही हा योगमार्ग सांगूं. ७६ त्या योगाला काय म्हणतात, त्याचा उपयोग कोणता, आणि तो आचरण्यास अधिकारी कोण, ७७ असें जें जें कांहीं या संबंधानें योग्य असेल, तें सर्व आतां तुला आम्ही सांगतों, ७८ म्हणून तूं चित्त देऊन ऐक. असें बोलून श्रीहरींनीं जें कांहीं सांगितलें, ती कथा पुढें (पुढील अध्यायांत) आहे. ७९ निवृत्तिदास ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात कीं, द्वैत कायम ठेवून श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला जो योग सांगितला, तो आम्ही स्पष्ट करून सांगतों. १८०

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सहावा.

मग रायातें म्हणे संजयो । तोचि अभिप्रावो अवधारिजो । कृष्ण सांगती आतां जो । योगरूप ॥१॥ सहजें ब्रह्मरसाचें पारणें । केलें अर्जुनालागीं नारायणें । कीं तेचि अवसरीं पाहुणे । पातलों आम्ही ॥२॥ कैसी दैवाची आगळिक नेणिजे । जैसें तान्हेलिया तोय सेविजे । कीं तेंचि चवी करूनि पाहिजे । तंव अमृत आहे ॥३॥ तैसें आम्हां तुम्हां जाहलें । जें आडमुठीं तत्त्व फावलें । तंव धृतराष्ट्रें म्हणितलें । हें न पुसों तूतें ॥४॥ तया संजया येणें बोलें । रायाचें हृदय चोजवलें । जे अवसरीं आहे घेतलें । कुमरांचिया ॥५॥ हें जाणोनि मनीं हांसिला । म्हणे म्हातारा मोहें नाशिला । एऱ्हवीं बोलु तरी भला जाहला । अवसरीं इये ॥६॥ परि तें तैसें कैसेनि होईल । जात्यंधा कैसें पाहेल । तेवींचि येरुसे घेईल । म्हणोनि बिहे ॥७॥ परि आपण चित्तीं आपुला । निकियापरी संतोषला । जे तो संवादु फावला । कृष्णार्जुनांचा ॥ ८ ॥ तेणें आनंदाचेनि धालेपणें । साभिप्राय अंतःकरणें । आतां आदरेंसीं बोलणें । घडेल तया ॥९॥ तो गीतेमाजि षष्ठींचा । प्रसंगु असे आयणीचा । जैसा क्षीरार्णवीं अमृताचा । निवाडु जाहला ॥१०॥ तैसें गीतार्थाचें सार । जें विवेकसिंधूचें पार । नानायोगविभव भांडार । उघडलें कां ॥११॥ जें आदिप्रकृतीचें विसवणें । जें शब्दब्रह्मासि न बोलणें । जेथूनि गीतावल्लीचें ठाणें । प्ररोहो पावे ॥१२॥ तो अध्याय सहावा । वरि साहित्याचिया बरवा । सांगिजेल म्हणोनि परिसावा । चित्त देउनी ॥१३॥ माझा मराठाचि बोलु कौतुकें । परि अमृतातेंही पैजां जिंके । ऐसीं अक्षरें रसिकें । मेळवीन १४ जिये कोंवळिकेचेनि पाडें । दिसती नादींचे रंग थोडे । वेधें परिमळाचें बीक मोडे । जयाचेनि ॥१५॥ ऐका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणींचि होती जिभा । बोलें इंद्रियां लागे कळंभा । एकमेकां ॥१६॥ सहजें शब्दु तरी विषो श्रवणाचा । परि रसना म्हणे रसु हा आमुचा । घ्राणासि भावो जाय परिमळाचा । हा तोचि होईल ॥१७॥ नवल बोलतीये रेखेची वाहणी । देखतां डोळा पुरों लागे धणी । ते म्हणती उघडली खाणी । रूपाची हे ॥१८॥ जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मनाचि धांवें बाहिरें । बोलु भुजाही आविष्करे । आलिंगावया ॥१९॥ ऐशीं इंद्रियें आपुलालिया भावीं । झोंबती परि तो सरिसेपणेंचि बुझावी । जैसा एकला जग चेववी । सहस्रकरु २० तैसें शब्दाचें व्यापकपण । देखिजे असाधारण । पाहातयां भावज्ञां फावती गुण । चिंतामणीचे ॥२१॥ हें असो तया बोलांचीं ताटें भलीं । वरी कैवल्यरसें वोगरलीं । ही प्रतिपत्ति मियां केली । नि-

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सहावा.

[सकल संसारदुःखनिवृत्त करणारी ब्रह्मविद्या भाग्यावांचून प्राप्त होत नाहीं, अशी स्थिति असतां व्यासांच्या अनुग्रहानें युद्धांत होणारी हकीकत संजयाला कळून तो धृतराष्ट्रास सांगत असतां व युद्धामध्यें ब्रह्मविद्या सांगण्याच्या उद्देशानें कृष्णार्जुन गेले नसतां व त्याप्रमाणें अर्जुनासही श्रीकृष्णाचा इतका निकट संबंध असतांही त्यास ब्रह्मविद्येचें उपोषणच होतें. यामुळें अर्जुनास मोह उत्पन्न होऊन तो श्रीकृष्णास शरण गेला, तेव्हां मोहनिवृत्तीकरितां ब्रह्मविद्या सांगण्याचा सहजच प्रसंग आल्यामुळें अर्जुनाचें ब्रह्मविद्येविषयीं उपोषणाचें पारणें फिटलें व तो ब्रह्मविद्या श्रवणाचा लाभ संजय व धृतराष्ट्र यांस पाहुण्याप्रमाणें आयताच प्राप्त झाला.]

मग संजय धृतराष्ट्रास म्हणालाः " राजा, आतां, भगवान् योगाबद्दल जो आपला अभिप्राय सांगतील तो ऐक. १ संजय ब्रह्मविद्येची व आपल्या भाग्याची थोरवी धृतराष्ट्राजवळ अडीच ओंव्यांत वर्णन करितो—नारायणांनीं अर्जुनाला सहज ज्ञानरसाचें पारणें केलें, तों तेच वेळीं आम्ही तेथें पाहुणे म्हणून गेलों होतों. २ देवाची थोरवी काय वर्णावी ! तहान लागलेल्या मनुष्यानें पाणी पिण्याकरितां म्हणून पाण्याचें भांडें तोंडीं लावावें, व त्याची चव घेतांच पाण्याचे ऐवजीं त्याला ज्याप्रमाणें अमृतच मिळावें, ३ त्याचप्रमाणें, राजा, एकादी आडगिऱ्हाइकी मूल्यवान् वस्तु थोडक्यांत प्राप्त होते, त्याप्रमाणें मला व तुला परमात्म तत्व प्राप्त झालें. " परंतु धृतराष्ट्र संजयाला म्हणाला कीं, " तुला ब्रह्मरसाबद्दल मी कांहीं विचारीत नाहीं ! " ४ या बोलण्यावरून धृतराष्ट्र राजाचें मन पुत्रांची हकीकत ऐकण्याविषयीं उत्कंठित झालें आहे असें संजयानें जाणलें; ५ हें जाणून तो मनांत विस्मय पावला आणि म्हणालाः अरे ! अरे ! " हा वृद्ध धृतराष्ट्र पुत्रवात्सल्यानें अगदीं वेडावला आहे; एऱ्हवीं येथपर्यंतचा कृष्णार्जुनांचा संवाद अति उत्तम झाला. ६ परंतु या संवादाची गोडी याला कोठून लागणार ? कारण, जो जन्मांध आहे त्याला कसें दिसेल ? परंतु त्याला असें स्पष्ट जर बोलावें, तर राग येईल, म्हणून संजय भीतीनें स्पष्ट बोलला नाहीं. ७ तथापि श्रीकृष्णार्जुनांच्या परस्पर संवादापासून तो आपल्या मनांत उत्तम प्रकारें संतोषित झाला. ८ त्या आनंदाच्या तृप्तीनें व प्रफुल्लित अंतःकरणानें तो आतां मोठ्या अदबीनें धृतराष्ट्राला अभिप्राय सांगेल. ९ क्षीरसागराचें मंथन करतांना जशी अमृताची प्राप्ति झाली, त्याप्रमाणें गीतेमध्यें सहाव्या अध्यायाचा प्रसंग उत्तम असून बुद्धीनें जाणावयाचा आहे. १० तो अध्याय गीतार्थाचें सार होय, व आत्मानात्मविचाररूपी समुद्राची पैलथडी होय. अथवा, जणूं काय योग संपत्तीचा जामदारखानाच उघडला आहे. ११ जें आदिमायेचें विश्रांतिस्थान, व ज्या ठिकाणीं वेदांनाही मौन धारण करावें लागतें, आणि ज्यापासून गीतारूप वेलीला अंकूर फुटला, १२ तो हा सहावा अध्याय सर्व अलंकारादि साहित्यांनीं परिपूर्ण असा सांगेन, तो चित्त देऊन ऐका, अशी महाराज संतांना विनंती करितात. १३ माझे बोल शुद्ध प्राकृत आहेत खरे; परंतु ते प्रतिज्ञेनें सहज अमृतालाही जिंकतील अशा गोड अक्षरांनीं मी सांगेन. १४ त्या बोलांच्या मृदुपणानें सप्तस्वरांपासून होणारा आनंदही कमी असा भासेल, किंवा त्यांच्या छंदानें सुवासही कमीपणा पावेल. १५ पहा कीं, गोडीच्या आशेनें कानालाच जिव्हा फुटतील, व इंद्रियें आपआपसांत कलह करूं लागतील. कां कलह करतील तर—१६ शब्दविषय सहज पाहिलें तर कानाचा आहे; परंतु जीभ हा रस आमचा आहे असें म्हणेल, व नाकालाही हा आमचा गंध विषय आहे, असा भास होण्याला कारण हा शब्द विषयच होईल. १७ यापेक्षां आणखी नवल कोणतें ? कीं बोलण्याची नुसती सरणी पाहून डोळे तृप्त होतील; आणि त्यांना असें वाटूं लागेल कीं, हे बोल नसून ही प्रत्यक्ष रूपाची खाणच निर्माण झाली आहे ! १८ जेव्हां शब्द जुळून संपूर्ण वाक्य बाहेर पडेल, तेव्हां इंद्रियांना मागें टाकून मनच बाहेर निघेल; आणि आपले बाहु उभारून त्या वाक्याला आलिंगन देण्याला धावेल. १९ याप्रमाणें सर्व इंद्रियें आपापल्या धर्माप्रमाणें त्या बोलाला झोंबतील, परंतु तो शब्दही सगळ्यांना सारखेपणानें शांत करील. ज्याप्रमाणें एकटा सूर्य सर्व जगाच्या व्यवहाराला प्रवृत्त करितो २० त्याप्रमाणें शब्दांचा व्यापकपणा अलौकिक आहे असें समजा; आणि पाहूं गेलें असतां, जो त्यांचा अर्थ जाणणारा आहे, त्याला त्यांचे ठिकाणीं चिंतामणिसारखे गुण आढळून येतात. २१ हें असो; त्या बोलांचीं मोठालीं ताटें बनवून त्यांत मोक्षरस वाढून, निष्कामी जनांना ही ग्रंथरूपी मेज-

ष्कामासी ॥२२॥ आतां आत्मप्रभा निच नवी । तेचि करूनि ठाणदिवी । जो इंद्रियांतें चोरूनि जेवी । तयासीचि फावे ॥२३॥ येथ श्रवणाचेनि पांगें- । वीण श्रोतयां व्हावें लागे । हे मनाचेनि निजांगें । भोगिजे गा ॥२४॥ आहाच बोलाची वालीफ फेडिजे । आणि ब्रह्माचियाचि आंगा घडिजे । मग सुखेंसीं सुरवाडिजे । सुखाचिमाजि ॥२५॥ ऐसें हळुवारपण जरी येईल । तरीच हें उपेगा जाईल । एऱ्हवीं आघवी गोष्टी होईल । मुकया बहिरयाची ॥२६॥ परि तें असो आतां आघवें । नलगे श्रोतयांतें कडसावें । जे अधिकारिये एथ स्वभावें । निष्कामकामु ॥२७॥ जिहीं आत्मबोधाचिया आवडी । केली स्वर्गसंसाराची कुरोंडी । तेवांचूनि एथिंची गोडी । नेणती आणिक ॥२८॥ जैसा वायसीं चंद्र नोळखिजे । तैसा प्राकृतीं ग्रंथु हा नेणिजे । आणि तो हिमांशुचि जेविं खाजें । चकोराचें ॥२९॥ तैसा सज्ञानासी तरी हा ठावो । आणि अज्ञानासी आन गांवो । म्हणोनि बोलावया विषय पहाहो । विशेषु नाहीं ॥३०॥ परि अनुवादलों मी प्रसंगें । तें सज्जनीं उपसाहावें लागे । आतां सांगेन काय श्रीरंगें । निरोपिलें जे ॥३१॥ तें बुद्धीही आकळितां सांकडें । म्हणऊनि बोलीं विपायें सांपडे । परि श्रीनिवृत्तिकृपादीप उजियेडें । देखेन मी ॥३२॥ जें दिठीही न पविजे । तें दिठीविण देखिजे । जरी अतींद्रिय लाहिजे । ज्ञानबळ ॥३३॥ नातरी जें धातुर्वादाही न जोडे । तें लोहींचि पंधरें सांपडे । जरी दैवयोगें चडे । परिसु हाता ॥३४॥ तैसी गुरुकृपा होये । तरी करितां काय आपु नोहे । म्हणऊनि ते अपार मातें आहे । ज्ञानदेवो म्हणे ॥३५॥ तेणें कारणें मी बोलेन । बोलीं अरूपाचें रूप दावीन । अतींद्रिय परि भोगवीन । इंद्रियांकरवीं ॥३६॥ आइका यश श्री औदार्य । ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य । हे साही गुणवर्य । वसती जेथ ॥३७॥ म्हणोनि तो भगवंतु । जो निःसंगाचा सांगातु । तो म्हणे पार्था दत्तचित्तु । होईं आतां ॥३८॥

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

यः कर्मफलं अनाश्रितः (सन्) कार्यं कर्म करोति, सः (अपि) संन्यासी योगी च (भवति; केवलं) निरग्निः अक्रियः च न. ॥१॥

आइकें योगी आणि संन्यासी जनीं । हे एकचि सिनानें झणीं मानीं । एऱ्हवीं विचारिजती जंव दोन्ही । तंव एकचि ते ॥३९॥ सांडिजे दुजया नामाचा आभासु । तरीं योगु तोचि संन्यासु । पाहतां ब्रह्मीं नाहीं अवकाशु । दोहींमाजीं ॥ ४० ॥ जैसें नामाचेनि अनारिसेपणें । एका पुरुषातें बोलावणें । कां दोहीं मार्गीं जाणें । एकाचि ठाया ॥ ४१ ॥ नातरी एकचि उदक सहजें । परि सिनाना घटीं भरिजे । तैसें भिन्नत्व जाणिजे । योगसंन्यासांचें ॥४२॥ आइकें सकळ संमतें जगीं । अर्जुना गा तोचि योगी । जो कर्में करूनि रागी । नोहेचि फळीं ॥४३॥ जैसी मही हे उद्भिजें । जनी अहंबुद्धीवीण सहजें । आणि तेथिंचीं तियें बीजें । अपेक्षीना ॥ ४४ ॥ तैसा अन्वयाचेनि आधारें । जातीचेनि अनुकारें । जें जेणें अवसरें । करणें पावे ॥४५॥ तें तैसेंचि उचित करी । परी साटोपु नोहे शरीरीं । आणि बुद्धिही करोनि फळवेरीं । जायेचिना ॥४६॥ ऐसा तोचि संन्यासी । पार्था गा परियेसीं । तोचि भरंवसेनिसीं । योगीश्वरु ॥४७॥ वांचूनि उचित कर्म प्रासंगिक । तयातें म्हणे हें सांडावें बद्धक । तरी टांकोटांकीं आणिक एक । मांडीचि तो ॥४८॥ जैसा क्षाळूनियां लेपु । सवेंचि लाविजे आणिकु । तैसेनि आग्रहाचा पाइकु । विचंबे वायां ॥४९॥ गृह-

वानींच केली आहे. २२ या मेजवानींत उजेडाकरितां नित्य नवी अशी आत्मज्योतीची ठाणवई करून, त्या उजेडांत जो इंद्रियांना न कळत मेजवानीचें सेवन करील, त्यालाच तिची प्राप्ति होईल. २३ या ठिकाणीं श्रवणाचें साधन जे कान ते टाकून देऊन श्रोत्यांनीं मनानेंच उपभोग घ्यावा. २४ बोलरूपी साल अगोदर काढून टाकून बोलाचें लक्ष जें ब्रह्म तद्रूप होऊन मग सुखानेंच सुखाची गोडी घ्यावी. २५ इतक्या तऱ्हेचें सूक्ष्म मन जर होईल, तरच त्याचा उपयोग होईल; नाहींतर सर्व गोष्टी मुक्यानें बोलून बहिऱ्यानें ऐकल्याप्रमाणें होतील. २६ परंतु तें प्रतिपादन आतां असो, श्रोत्यांची चिकित्सा करण्याची ही वेळ नव्हे, सामान्यतः जे निष्काम पुरुष असतील तेच या मेजवानीचे अधिकारी आहेत. २७ ते निष्काम कसे म्हणशील तर–ज्यांनीं ब्रह्मज्ञानाच्या आवडीकरितां स्वर्ग आणि संसार यांच्या प्राप्तीची ओंवाळणी केली आहे, त्यांच्याशिवाय इतराना या बोलाची गोडी कळणार नाहीं. २८ कावळ्याला जशी चंद्राची ओळख नाहीं; तशी या गीता ग्रंथाची प्राकृत जनांना ओळख नाहीं. परंतु तोच चंद्र जसा चकोराचें खाद्य आहे, [तद्वत्, कर्माच्या फलांची ज्यांना आशा नाहीं, त्यानाच या गीता ग्रंथाची ओळख आहे.] २९ तसेंच, जे ज्ञानी आहेत, त्यांना हा ग्रंथ म्हणजे विश्रांतीचें ठिकाण आहे; आणि जे अज्ञानी आहेत, त्यांना परक्या गांवाप्रमाणें आहे. म्हणून या विषयाबद्दल विशेष बोलण्याचें कारण नाहीं. ३० परंतु प्रसंगानुसार मी जें बोललों, त्याची सज्जनांनीं मला क्षमा करावी. यापुढें, श्रीरंगांनीं जें काय सांगितलें आहे तें मी सांगेन. ३१ तें बोलणें बुद्धीलाही कळण्याला कठीण आहे, म्हणून माझ्या सागण्यात कदाचित् आलें तर येईल; परंतु श्रीगुरु निवृत्ति महाराजांच्या कृपारूप दीपाच्या उजेडानें मी तें जाणून बोलेन. ३२ गुरुकृपेचें काय ऐश्वर्य सांगावें—इंद्रियातीत असें जें ब्रह्मज्ञान, तें जर प्राप्त झालें, तर जी गोष्ट दृष्टीस न पडणारी ती दृष्टीशिवाय दिसेल. ३३ जर दैवयोगानें हातास परीस लागला, तर किमयागारासही जें न मिळणारें तें सोनें लोखंडांत सांपडतें; ३४ तसें, जर सद्गुरूची कृपा होईल, तर प्रयत्न केला असतां काय प्राप्त होणार नाहीं ? म्हणून, ज्ञानदेव म्हणतात, अशी जी सद्गुरुकृपा, ती मजवर पूर्ण आहे. ३५ त्यायोगानें मी बोलेन, माझ्या बोलण्यांत निराकार वस्तु सर्वांस दाखवीन, आणि जी वस्तु इंद्रियातीत आहे, ती इंद्रियांकडून भोगवीन. ३६ पहा—यश, लक्ष्मी, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य आणि ऐश्वर्य हे सहा गुण ज्या श्रीकृष्णाचे ठिकाणीं वास करतात, ३७ म्हणून त्याला भगवान् असें म्हणतात; व ज्यांनीं सर्वसंग परित्याग केला आहे त्यांचा जो मित्र, तो पार्थास असें म्हणाला कीं, आतां चित्त देता हो. ३८

श्रीभगवान् म्हणाले:—जो अग्निसेवा व विहित कर्में करीत नाहीं, तोच केवळ संन्यासी व योगी असें नव्हे; तर जो कर्मांचे फलाची इच्छा न करितां विहित कर्में करितो, तोही संन्यासी व योगी होय. ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण म्हणतातः—पार्था, हें पहा–योगी आणि संन्यासी हे या जगांत एकच आहेत. ते वेगळे आहेत असें मानशील हो; कारण, ह्या दोहोंचा सहज विचार केला तर ते एकच आहेत. ३९ त्यांच्यावर दोन नांवाचा आरोप मात्र आहे तो सोड. कारण, ब्रह्मदृष्टीनें पाहूं गेलें असतां या दोहोंत भेद नाहीं, म्हणून योग तोच संन्यास होय. ४० जसें नांवाच्या वेगळेपणानें एकाच पुरुषाला हांका मारणें किंवा एकाच ठिकाणाला दोन मार्गानें जाणें; ४१ किंवा एकच उदक दोन भांड्यांत भरल्यावर पाण्याला जसा दुजा भाव नाहीं, तसा योग आणि संन्यास यांत भेद नाहीं असें जाण. ४२ अर्जुना, जो कर्में करून त्यांच्या फलांची इच्छा धरीत नाहीं, तोच या जगतांत सर्वांच्या बुद्धीनें योगी असा समजला जातो. ४३ पृथ्वी ही वृक्षादिकांना उत्पन्न करून त्यांच्या उत्पत्तीबद्दल कांहीं अहंकारबुद्धि दाखवीत नाहीं; आणि त्यांच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या फलांचीही ज्याप्रमाणें इच्छा करीत नाहीं, ४४ त्याचप्रमाणें, आत्मबोधाच्या आधारानें आणि जातीस अनुरूप असें जें कर्म ज्या काळीं करण्याचा प्रसंग येईल. ४५ तें सर्व यथाविधि करून तो आपल्या शरिरांत अहंकार उत्पन्न होऊं देत नाहीं, आणि बुद्धीला फलाच्या आशेकडे जाऊं देत नाहीं. ४६ पार्था, ऐक. असा जो पुरुष, तोच संन्यासी, आणि तोच निःसंशय योगीश्वर होय. ४७ या हातोटीशिवाय, जो कोणी, नित्यनैमित्तिक कर्में बद्धक आहेत असें समजून त्यांचा त्याग करतो, आणि लागलीच दुसरीं कर्में करण्यास प्रवृत्त होतो, ४८ जसा कोणी एक लेप धुऊन टाकून दुसरा लेप लावण्याचे खटपटींत पडतो, त्याप्रमाणें उचित कर्म त्याग करून दुसरें कर्म करण्याच्या आग्रहांत पडून व्यर्थ त्रास सोसतो. ४९ गृहस्थाश्रमाचें ओझें सर्वांच्या कपाळीं अगोदर

स्थाश्रमाचें वोझें । कपाळीं आधींचि आहे सहजें । कीं तेचि संन्याससवां ठेविजे । सरिसें पुढती ॥५०॥ म्हणूनि अग्निसेवा न सांडितां । कर्माची रेखा नोलांडितां । आहे योगसुख स्वभावता । आपणपांचि ॥५१॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥

पांडव, (पंडिताः) यं संन्यासमिति प्राहुः तं योगं विद्धि; असंन्यस्तसंकल्पः कश्चन योगी न भवति हि. ॥२॥

ऐकें संन्यासी तोचि योगी । ऐसी एकवाक्यतेची जगीं । गुढी उभविली अनेगीं । शास्त्रांतरीं ॥५२॥ जेथ संन्यासिला संकल्पु तुटे । तेथचि योगाचें सार भेटे । ऐसें हें अनुभवाचेनि धटें । साचें जया ॥५३॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

योगम् आरुरुक्षोः मुनेः कर्म कारणम् उच्यते; योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणम् उच्यते. ॥३॥

आतां योगाचळाचा निमथा । जरी ठाकावा आथि पार्था । तरी सोपाना या कर्मपथा । चुका झणीं ॥५४॥ येणें यमनियमांचेनि तळवटें । रिगे आसनाचये पाउलवाटे । येई प्राणायामाचेनि आडकंठें । वरौता गा ॥५५॥ मग प्रत्याहाराचा अधाडा । जो बुद्धीचियाहि पायां निसरडा । जेथ हटिये सांडिती होडा । कडेलग ॥५६॥ तरी अभ्यासाचेनि बळें । प्रत्याहारीं निराळें । नखीं लगेल ढाळेंढाळें । वैराग्याची ॥५७॥ ऐसा पवनाचेनि पाठारें । येतां धारणेचेनि पैसारें । क्रमी ध्यानाचें चवरें । सांपडे तंव ॥५८॥ मग तया मार्गाची धांव । पुरेल प्रवृत्तीची हांव । जेथ साध्यासाधना खेंव । समरसें होय ॥५९॥ जेथ पुढील पैस पारुखे । मागील स्मरावें तें ठाके । ऐसिये सरिसीये भूमिके । समाधि राहे ॥६०॥ येणें उपायें योगारूढु । जो निरवधि जाहला प्रौढु । तयाचिया चिन्हांचा निवाडु । सांगेन आइकें ६१

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

यदा हि (पुमान्) इंद्रियार्थेषु न कर्मसु न अनुषज्जते सर्वसंकल्पसंन्यासी च (भवति), यदा योगारूढः उच्यते. ४

तरी जयाचिया इंद्रियांचिया घरा । नाहीं विषयांचिया येरझारा । जो आत्मबोधाच्या वोवरां । पहुडला असे ॥६२॥ जयाचें सुखदुःखाचेनि आंगें । झगटलें मानस चेवो नेघे । विषय पासींही आलियां से न रिघे । हें काय म्हणऊनि ॥६३॥ इंद्रियें कर्माच्या ठायीं । वाढीनलीं परि कहीं । फळहेतूची चाड नाहीं । अंतःकरणीं ॥६४॥ असतेनि देहें एतुला । जो चेतुचि दिसे निदेला । तोचि योगारूढु भला । वोळखें तूं ॥६५॥ तेथ अर्जुन म्हणे अनंता । हें मज विस्मो बहु आइकतां । सांगें तया ऐसी योग्यता । कवणें दीजे ६६

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

आत्मना आत्मानम् उद्धरेत्, आत्मानं न अवसादयेत्; आत्मा एव हि आत्मनः बंधुः, आत्मा एव आत्मनः रिपुः. ५

तंव हांसोनि श्रीकृष्ण म्हणे । तुझें नवल ना हें बोलणें । कवणासि काय दिजेल कवणें । अद्वैतीं इये ॥६७॥ पैं व्यामोहाचिये शेजे । बळिया अविद्या निद्रितु होईजे । ते वेळीं दुःस्वप्न हा भोगिजे । जन्ममृत्यूंचा ॥६८॥ पाठीं अवसांत ये चेवो । तैं तें अवघेंचि होय वावो । ऐसा उपजे नित्य सद्भवो । तोहि आपणपांचि ॥६९॥ म्हणऊनि आपणचि आपणया । घातु कीजतु असे धनंजया । चित्त देऊनि नाथिलिया । देहाभिमाना ॥७०॥

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६॥

येन आत्मना एव आत्मा जितः, तस्य आत्मनः बंधुः आत्मा; अनात्मनः तु शत्रुत्वे आत्मा एव शत्रुवत् वर्तेत. ॥६॥

सहजींच लागलें आहे; परंतु गृहस्थाश्रमाचें आचरण यथाविधि न करितां संन्यास घेऊन पहिलें ओझें टाकून लगेच दुसरें ओझें डोक्यावर घेतो. ५० म्हणून, श्रौतस्मार्त होमादिक कर्मांचें यथाविधि आचरण न टाकतां कर्माची मर्यादा ओलांडली नाहीं, तर आपल्याजवळ सहजानुसार योगसुख आहे. ५१

हे अर्जुना, ज्ञाते ज्याला संन्यास असें म्हणतात, तोच योग असें तूं समज. कारण, संकल्पत्यागावांचून कोणीही योगी होत नाहीं. ॥२॥

ऐक–' संन्यासी तोच योगी ' असा एकवाक्यतेचा ध्वज अनेक शास्त्रांनीं या जगांत उभारला आहे. ५२ ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं त्याग झाल्यामुळें संकल्प नष्ट झाला, त्याचे ठिकाणीं, योगाचे सार जें ब्रह्म त्याची भेट होते, असें अनुभवाअंतीं ज्याचें ठरले आहे. ५३

ज्या मुनीला ध्यानयोग प्राप्त करून घ्यावयाचा आहे, त्याला विहित कर्मांचें आचरण हेंच साधन होय; व योग प्राप्त झाल्यावर तो पूर्णत्वास येण्याला कर्मनिवृत्ति हेंच साधन होय. ॥३॥

पार्था, अशा प्रकारें योगरूप पर्वताच्या माथ्यावर ज्याला जाण्याची इच्छा असेल, त्यानें कर्ममार्गाचा सोपा जिना आचरण्यास चुकूं नये हो ! ५४ या कर्ममार्गानें जावयास लागलें, म्हणजे पहिल्यानें या पर्वताचा यमनियमरूपी तळ लागतो; नंतर आसनांच्या पाऊल वाटेनें प्राणायामरूप कड्यानें वर जावें लागतें, ५५ नंतर, प्रत्याहार हाच कोणी अर्धा तुटलेला कडा लागतो. त्याच्यावरून बुद्धीचेही पाय निसरतात; आणि तो तुटलेला कड्याचा मार्ग ओलांडतांना हठयोग्यांच्यासुद्धां प्रतिज्ञा शेवटास जात नाहींत. ५६ तथापि अभ्यासाच्या बळानें प्रत्याहाररूप शून्यासारख्या कठीण मार्गांत फक्त वैराग्यच हळू हळू चढूं शकतें. ५७ अशा रीतीनें वायुरूप घोड्याच्या पाठीवर बसून मार्ग क्रमीत असतां चित्त स्थिर करण्याच्या विस्तृत जाग्यावर आल्यानंतर ध्यानाचा शेवट स्वाधीन होईपर्यंत मार्ग क्रमण करितो. ५८ मग ज्या ठिकाणीं साध्य व साधन एक होतात, त्या ठिकाणीं मार्गाची धांव व प्रकृतीची हाव संपते. ५९ आणि ज्या ठिकाणीं पुढील पाऊल टाकणें बंद होऊन मागीलही आठवण रहात नाहीं, अशा समान भूमिकारूप समाधीवर तो पुरुष राहतो. ६० या उपायानें जो योगारूढ होतो, तो निःसंशय परिपूर्ण झाला. आतां त्याच्या चिन्हांचा निर्णय तुला सांगतों, तो ऐक. ६१

जेव्हां योगी विषयांचे ठिकाणीं व कर्मांचे ठिकाणीं सक्त होत नाहीं, आणि सर्व संकल्प टाकून देतो, तेव्हां त्याला योगारूढ असें म्हणतात.॥४॥

हें पहा—जो आत्मबोधाच्या तळघरांत निजलेला असतो, म्हणजे ज्याला आत्मज्ञान झालेलें असतें, त्याच्या इंद्रियांच्या घरीं विषयांचें येणें जाणें बंद होतें. ६२ सुखदुःखांशीं झगडतांना ज्याचें मन जागें होत नाहीं. तसेंच त्याच्याजवळ जरी विषय मूर्तिमंत येऊन उभे राहिले, तरी ते कोण आहेत याबद्दल त्याला भानही नसतें. ६३ कदाचित् इंद्रियें कर्म करण्याला प्रवृत्त झालीं, तरी त्याला अंतःकरणांत फलाच्या हेतूची इच्छा नसते. ६४ एवढे देहाचे व्यापार चालले असतांना जो झोंपेंतल्या स्थितीप्रमाणें उदासीन दिसतो, त्यालाच खरा योग साध्य झाला असें तूं समज. ६५ अशी योग्याची स्थिति ऐकून अर्जुन देवास म्हणतोः हे अनंता, तुम्ही जें सांगतां, तें ऐकून मला नवल वाटलें; तर त्या योग्याला अशी योग्यता कोण देतो हें मला सांगा. ६६

आपण आपल्या आत्म्यानें आत्म्याचा उद्धार करून घ्यावा; आपल्या आत्म्याला अधोगतीस नेऊं नये; कारण आत्मा हाच आत्म्याचा हितकर्ता व आत्मा हाच आत्म्याचा शत्रु होय. ॥५॥

त्या वेळेस श्रीकृष्ण हंसून म्हणतातः—तुझ्या बोलण्याचें मला नवल वाटतें. कारण अशा अद्वैत स्थितींत अशी वास्तविक स्थिति आहे. परंतु कोणाला कोणी काय द्यावयाचें आहे ? ६७ मनुष्य भ्रांतिरूप शय्येवर बळकट अज्ञानानें जेव्हां निजलेला असतो, त्या वेळेस जन्ममृत्यूंचीं दुष्ट स्वप्नें भोगतो. ६८ नंतर अकस्मात् जागा झाल्यावर तीं जन्ममरणरूप सर्व स्वप्नें व्यर्थ होतात; आणि आपण खरे जिवंत आहों असा त्यास निश्चय होतो, तोही त्यास आपल्यावरच होतो म्हणजे जीवितावस्था व मृतावस्था ह्या दोन्ही अवस्थेचा आश्रय हाच असतो. ६९ म्हणून, हे धनंजया, खोट्या देहाचा अभिमान धरून मनुष्य आपणच आपल्या घातास प्रवृत्त होतो. ७०

ज्यानें आत्म्याच्या साहाय्यानेंच आत्मा जिंकिला, त्याच्या आत्म्याचा बंधु म्ह० हितकर्ता त्याचा आत्माच होय; परंतु ज्यानें आत्मा जिंकिला नाहीं, त्याचा आत्माच त्याचा शत्रु होतो. ॥६॥

हा विचारूनि अहंकार सांडिजे । मग असतीच वस्तु होइजे । तरी आपली स्वास्ति सहजें । आपण केली ॥७१॥ एऱ्हवीं कोशकीटकाचिया परी । तो आपणयां आपण वैरी । जो आत्मबुद्धि शरीरीं । चारुस्थळीं ॥७२॥ कैसे प्राप्तीचिये वेळे । निदैवा अंधळेपणाचे डोहळे । कीं असते आपुले डोळे । आपण झांकी ॥७३॥ कां कवण एकु भ्रमलेपणें । मी तों नव्हे गा चोरलों म्हणे । ऐसा नाथिला छंदु अंतःकरणें । घेऊनि ठाके ॥७४॥ एरवीं होय तें तोचि आहे । परि काइ कीजे बुद्धि तैसी नोहे । देखा स्वप्नींचेनि घायें । कीं मरे साचें ॥७५॥ जैसी ते मुकाचेनि आंगभारें । नळिका भोंविन्नली एरी मोहरें । तेणें उडावें परि न पुरे । मनशंका ॥७६॥ वायांचि मान पिळी । अटुवें हियें आंवळी । टिटांतु नळी । धरूनि ठाके ॥७७॥ म्हणे बांधला मी फुडा । ऐसिया भावनेचिया पडे खोडां । कीं मोकळिया पायांचा चवडा । गोंवी अधिकें ॥७८॥ ऐसा कार्जेवीण आंतुडला । तो सांग पां काय आणिकें बांधला । मग न सोडीच जऱ्ही नेला । तोडूनि अर्धा ॥७९॥ म्हणऊनि आपणयां आपणचि रिपु । जेणें वाढविला हा संकल्पु । येर स्वयंबुद्धी म्हणे बापु । जो नाथिलें नेघे ८०

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥८॥

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः (भवति, यदा) योगी विजितेंद्रियः, ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, समलोष्टाश्मकांचनः, शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः (समः), कूटस्थः भवति , तदा) युक्तः इति उच्यते. ॥७॥८॥

तया स्वांतःकरणजिता । सकळकामोपशांता । परमात्मा परौता । दूर नाहीं ॥८१॥ जैसा किडाळाचा दोषु जाये । तरी पंधरें तेंचि होये । तैसें जीवा ब्रह्मत्व आहे । संकल्पलोपीं ॥८२॥ हा घटाकारु जैसा । निमालिया तया अवकाशा । नलगे मिळों जाणें आकाशा । आना ठाया ॥८३॥ तैसा देहाहंकारु नाथिला । हा समूळ जयाचा नाशिला । तोचि परमात्मा संचला । आधींचि आहे ८४ आतां शीतोष्णाचिया वाहणी । तेथ सुखदुःखाची कडसणी । इयें नसमाती कांहीं बोलणीं । मानापमानाचीं ॥८५॥ जे जिये वाटा सूर्यु जाये । तेउतें तेजाचें विश्व होये । तैसें तया पावे तें आहे । तोचि म्हणउनी ॥८६॥ देखें मेघौनि सुटती धारा । तिया न रुपती जैसिया सागरा । तैसीं शुभाशुभें योगीश्वरा । नव्हती आनें ॥८७॥ जो हा विज्ञानात्मकु भावो । तया विवरितां जाहला वावो । मग लागला जंव पाहों । तंव ज्ञान तें तोचि ॥८८॥ आतां व्यापकु कीं एकदेशी । हे ऊहापोही जे ऐसी । ते करावी ठेली आपैशी । दुजेनवीण ॥८९॥ ऐसा शरीरीचि परि कौतुकें । परब्रह्माचेनि पाडें तुके । जेणें जिंतलीं एकें । इंद्रियें गा ॥९०॥ तो जितेंद्रियु सहजें । तोचि योगयुक्तु म्हणिजे । जेणें सानें थोर नेणिजे । कवणे काळीं ॥९१॥ देखें सोनयाचें निखळ । मेरुयेसणें ढिसाळ । आणि मातियेचें डिखळ । सरिसेंचि मानी ॥९२॥ पाहतां पृथ्वीचें मोल थोडें । ऐसें अनर्घ्य रत्न चोखडें । देखे दगडाचेनि पाडें । निचाडु ऐसा ॥९३॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥

यः सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु, साधुषु, पापेषु च अपि समबुद्धिः (अस्ति, सः) विशिष्यते. ॥९॥

विचार करून हा अहंकार सोडला म्हणजे मूळचा असलेला ब्रह्मरूप हा होतो, असें झालें म्हणजे आपण आपलें कल्याण केलें असें सहज होतें. ७१ नाहींतर जो सुशोभित अशा शरिराचे ठिकाणीं लुब्ध होऊन आत्मस्वरूप विसरतो व आपलेपणा मानितो, तो कोशकिड्यांप्रमाणें आपला आपण वैरी होतो. ७२ काय सांगावें, लाभाची वेळ आली असतां हतभागी मनुष्याला अंधळेपणाचे डोहळे आठवून तो जसे आपले डोळे झांकून वस्तुलाभाला अंतरतो; ७३ किंवा एकादा मनुष्य भ्रमानें माझा मीच हरवलों असें म्हणतो, आणि अंतःकरणांत तोच खोटा भाव धरून वसतो. ७४ एऱ्हवीं या भ्रमाशिवाय पाहूं गेलें असतां तो स्वतांच ब्रह्मरूप आहे; परंतु कांहीं केल्यानें त्याचे बुद्धीला मी ब्रह्मरूप आहे असें भान न होतां, मी दुःखी आहें असा भास होतो. परंतु तेव्हांही त्याची ब्रह्मरूपता नष्ट होत नाहीं. पहा कीं-स्वप्नांतील तरवारीचे वारानें कोणी खरोखर मरतो काय ? ७५ राघूला धरण्याकरितां टांगलेली झाडावरील नळी त्याच्या अंगभारानें उलट फिरली असतां, तो उडून न जातां आपणच फिरलों अशी मनांत शंका येऊन ती जशी सोडीत नाहीं, ७६ व्यर्थ मान हालवतो, आणि छातीनें व चवड्यानें ती नळी आवळून चोंचीनें धरून ओरडतो, आणि म्हणतो कीं, ७७ मी खरोखर बांधला गेलों; अशाच समजुतीनें खोड्यांत पडतो, आणि मोकळ्या पायांचे चवड्यानें नळी अधीक बळकट धरतो. ७८ अशा स्थितींत त्याला अर्धा तोडून जरी नेला तरी तो ती नळी सोडीत नाहीं; असा जो निरर्थक सांपडला, त्याला कोणी दुसरें बांधावयास आलें होतें का सांग बरें ? ७९ म्हणून, ज्यानें मनांतील संकल्प जास्ती वाढविले आहेत, तो आपला आपणच शत्रु होय. पण जो पुरुष वृथाभिमान धारण करीत नाहीं, तो आत्मज्ञानी होय. ८०

ज्यानें आपलें मन जिंकिलें व ज्याच्या मनाला प्रसन्नता प्राप्त झाली, तो जीव परमात्मरूपी आहे. जेव्हां योगी आपलीं इंद्रियें स्वाधीन ठेवितो; ब्रह्मज्ञान व आत्मसाक्षात्काराचें ज्ञान यांनीं तृप्त असतो; माती, दगड व सोनें हीं सारखीं समजतो; शीत-उष्ण, सुख-दुःख, तसेंच मान-अपमान, हीं सारखीं मानितो; आणि निर्विकारस्वरूपीं मन स्थिर ठेवितो; तेव्हां त्याला 'युक्त' असें म्हणतात. ॥ ७ ॥ ८ ॥

ज्यानें आपलें मन जिंकिलें आहे, व ज्याच्या सर्व वासना शांत झाल्या आहेत, त्याला इतरांप्रमाणें परमात्मा लांब नाहीं. ८१ सोन्याचा हिणकटपणा तावून नाहींसा झाल्यावर तेंच जसें उत्तम सोनें होतें, तद्वत मनांतील संकल्प नाहींनसे होतांच जीवास ब्रह्मत्व येतें. ८२ घटांतील आकाशाला, घटाचा नाश झाल्यावर जसें महाकाशाला मिळण्याकरितां दुसरें ठिकाणीं जावें लागत नाहीं, ८३ तसा ज्याच्या देहांतील खोट्या अहंकाराचा समूळ नाश झाला, तो पुरुष मुळचाच परमात्मा आहे. ८४ अशा स्थितींत शीत किंवा ऊष्ण, सुख किंवा दुःख, मान किंवा अपमान प्राप्त झाले असतांही ज्याचे ठिकाणीं त्याचा विचार संभवत नाहीं. ८५ कारण ज्या ज्या वाटेनें सूर्य जातो, त्या त्या वाटेनें त्यास सर्व विश्व प्रकाशित दिसतें, त्याप्रमाणें, त्याला जी जी वस्तु आढळते, ती ती-तो स्वतः ब्रह्मरूप बनल्यामुळें-ब्रह्मरूपीच भासते. ८६ पहा कीं, मेघांपासून सुटणाऱ्या पावसाच्या धारा ज्याप्रमाणें समुद्राला खुपत नाहींत, त्याचप्रमाणें, जो ब्रह्मरूप बनला आहे त्याला शुभाशुभ कर्में हीं आपल्या रूपाहून भिन्न वाटत नाहींत. ८७ प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या संसाराचा विचार केला असतां ज्याला संसार मिथ्या झाला आणि ज्या ज्ञानानें संसार मिथ्या झाला तें ज्ञानही आपलेंच स्वरूप आहे, ८८ असा निश्चय झाल्यानंतर, मी व्यापक आहें किंवा अव्यापक आहें अशी वाटाघाट करूं लागल्यास, ती जागच्या जागींच राहते; कारण, त्यास द्वैतभाव नसतो. ८९ अशा रीतीनें शरिरांत राहून ज्यानें आपलीं इंद्रियें जिंकलीं आहेत, त्यास सहजच ब्रह्माची योग्यता आली आहे. ९० तोच सहज जितेंद्रिय आणि तोच योगी होय. कारण, त्याला लहान आणि थोर हा भेद कधीं नसतो. ९१ किती अभेदबुद्धि म्हणून सांगावी, असें पहा कीं, शुद्ध सोन्याचा मेरूएवढा पर्वत व मातीचें ढेंकूळ हीं दोन्हीं जो सारखींच मानतो, ९२ ज्याचे मोल पाहूं गेलें असतां त्यापुढें पृथ्वीचेंही मोल थोडें आहे, अशा रत्नाला केवळ दगडाप्रमाणें मानण्याइतका जो निरिच्छ असतो, ९३

ज्या योग्याची सुहृद् [प्रत्युपकाराची आशा न धरितां उपकार करणारा] , मित्र [सहवासानें प्रीति करणारा], शत्रु, उदासीन, मध्यस्थ, द्वेष करण्यास योग्य, व आप्तसंबंधी यांचे ठिकाणीं, आणि साधूचे व तशीच पाप्याचे ठिकाणींही समबुद्धि असते, तो सर्वांत श्रेष्ठ होय. ॥९॥

तेथ सुहृद आणि शत्रु । कां उदासु आणि मित्रु । हा भावभेदु विचित्रु । कल्पू कैंचा ॥९४॥ तया बंधु कोण कांह्याचा । द्वेषिया कवणु तयाचा । मीचि विश्व ऐसा जयाचा । बोधु जाहला ॥९५॥ मग तयाचिये दिठी । अधमोत्तम असे किरीटी । काय परिसाचिये कसवटी । वानिया कीजे ॥९६॥ ते जैसी निर्वाण वर्णुचि करी । तैसी जयाचि बुद्धी चराचरीं । होय साम्याचि उजरी । निरंतर ॥९७॥ जे ते विश्वाळंकाराचें विसुरे । जरी आहाती आनानें आकारें । तरी घडले एकचि भांगारें । परब्रह्में ॥९८॥ ऐसें जाणणें जें बरवें । तें फावलें तया आघवें । म्हणोनि आहाचवाहाचें न झकवे । येणें आकारचिन्हें ॥९९॥ घापे पटामाजि दृष्टी । दिसे तंतूंची सैंघ सृष्टी । परी तो एकवांचूनि गोठी । दुजी नाहीं ॥१००॥ ऐसेनि प्रतीती हें गवसे । ऐसा अनुभव जयातें असे । तोचि समबुद्धी हें अनारिसें । नव्हे जाणें ॥१॥ जयाचें नांव तीर्थरावो । दर्शनें प्रशस्तीसि ठावो । जयाचेनि संगें ब्रह्मभावो । भ्रांतासही ॥२॥ जयाचेनि बोले धर्मु जिये । दिठी महासिद्धीतें विये । देखें स्वर्गसुखादि इयें । खेळु जयाचा ॥३॥ विपायें जरी आठवला चित्ता । तरी दे आपुली योग्यता । हें असो तयातें प्रशंसिता । लाभु आथि ॥ ४ ॥

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

योगी रहसि स्थितः एकाकी, यतचित्तात्मा, निराशीः, अपरिग्रहः (च सन्) सततं आत्मानं युंजीत. ॥१०॥

पुढती अस्तवेना ऐसें । जया पाहले अद्वैतदिवसें । मग आपणपांचि आपणु असे । अखंडीत ॥५॥ ऐसिया दृष्टी जो विवेकी । पार्था तो एकाकी । सहजें अपरिग्रही जे तिहीं लोकीं । तोचि म्हणउनि ॥६॥ ऐसियें असाधारणें । निष्पन्नाचीं लक्षणें । आपुलेनि बहुवसपणें । श्रीकृष्ण बोले ॥७॥ जो ज्ञानियांचा बापु । देखणेयांचे दिठीचा दीपु । जया दादुलयाचा संकल्पु । विश्व रची ॥८॥ प्रणवाचिये पेठे । जाहलें शब्दब्रह्म माजिठें । तें जयाचिये यशा धाकुटें । वेढूं न पुरे ॥९॥ जयाचेनि आंगिकें तेजें । आवो रविशशीचिये वणिजे । म्हणउनि जग हें वशेजे- । वीण असे तया ॥११०॥ हां गा नामचि एक जयाचें । पाहतां गगनही दिसे टांचें । गुण एकैक काय तयाचे । आकळशील तूं ॥११॥ म्हणोनि असो हें वानणें । सांगों नेणों कवणाचीं लक्षणें । दावावीं मिषें येणें । कां बोलिलों ते ॥१२॥ ऐकें द्वैताचा ठावोचि फेडी । ते ब्रह्मविद्या किजेल उघडी । तरि अर्जुना पढिये हे गोडी । नासेल हन ॥१३॥ म्हणोनि तें तैसें बोलणें । नव्हे सपातळ आड लावणें । केलें मनाचि वेगळवाणें । भोगावया १४ जया सोहंभाव अटकु । मोक्षसुखालागोनि रंकु । तयाचिये दिठीचा झणें कळंकु । लागेल तुझिया प्रेमा ॥१५॥ विपायें अहंभाव ययाचा जाईल । मी तेंचि हा जरी होईल । तरि मग काय कीजेल । एकलेया ॥१६॥ दिठीचि पाहतां निविजे । कां तोंड भरोनि बोलिजे । नातरी दाटूनि खेंव दीजे । ऐसें कोण आहे ॥१७॥ आपुलिया मना बरवी । असमाई गोठी जीवीं । ते कवणेंसि चावळावी । जरी ऐक्य जाहलें ॥१८॥ इया काकुळती जनार्दनें । अन्योपदेशाचेनि हाता शनें । बोलामाजि मन मनें । आलिंगु सरलें ॥१९॥ हें परिसतां जरी कानडें । तरी जाण पां पार्थ उघडें । कृष्णसुखाचेनि रूपडें । वोतलें गा ॥ १२० ॥ हें असो वयसेचिये शेवटीं । जैसें एकचि विये वांझोटी । मग ते मोहाची त्रिपुटी । नाचों लागे ॥२१॥ तैसें जाहलें श्रीअनंता । ऐसें तरि मी न म्हणता । जरी तयाचा न देखता । अतिशयो एथ ॥२२॥ पाहा पां नवल कैसें चोज । कें उप[illegible]

त्याचे ठिकाणीं आप्त आणि शत्रु अथवा उदासीन आणि मित्र अशा विचित्र कल्पना कोठून येणार? ९४ मीच जग आहें, असा ज्याच्या मनांत बोध झाला आहे, त्याला बंधु कोण आणि द्वेषी कशाचा? ९५ मग, अर्जुना, त्याच्या दृष्टीला लहान आणि थोर असा कोठून भास होणार? असें पहा कीं, परिसाच्या कसोटीस लागल्यावर निरनिराळे कस लागतील काय? ९६ ती कसोटी सर्व धातूंना उत्तम सोनेंच करिते, तशी त्याची बुद्धि नेहमीं चराचरांचे ठिकाणीं केवळ एकत्वच जाणते. ९७ कां म्हणशील तर–विश्वरूप अलंकारांचे ठसे जरी पुष्कळ आकारांचे आहेत, तरी ते एकाच परब्रह्मरूपी सुवर्णाचे घडलेले आहेत; ९८ असें शुद्ध व खरें तत्त्व ज्याला पूर्णपणें समजलें आहे, तो चित्रविचित्र रचनेनें वरचेवर फसला जात नाहीं. ९९ वस्त्राकडे पाहिलें असतां जसें तें सर्व तंतुमय दिसतें, तसें त्याला ब्रह्मावांचून जगतांत दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. १०० अशा रीतीनें सर्व जग भरलेलें आहे असा ज्याला अनुभव येतो, तोच समबुद्धि होय, हें खोटें नाहीं असें पक्कें समज. १ ज्याचें नांव तीर्थराज होय, ज्याचें दर्शन घेतलें असतां अंतःकरणाला समाधान होतें, आणि ज्याच्या संगतीनें अहंकारानें भ्रमित झालेल्या पुरुषांची भ्रांति जाऊन तो ब्रह्मस्वरूप होतो, २ ज्याचें बोलणें हें धर्माचें जीवन, आणि दृष्टि ही महासिद्धि उत्पन्न करणारी होय, व स्वर्गादि सुखें हे ज्याचे खेळ आहेत, ३ अशा मनुष्याची जरी चित्तांत आठवण झाली, तरी तो आपली योग्यता देतो. फार काय सांगावें, त्याची स्तुति केली असतां महान् लाभच आहे. ४

योग्यानें एकटेंच एकांतांत वास करून, आणि मन व देह स्वाधीन ठेवून, कशाचीही आशा व संग्रह न करितां सतत आत्मध्यान करावें. ॥१०॥

जो कधींही मावळत नाहीं असा ज्ञानसूर्य ज्याचे हृदयांत उदय पावला आहे, तो आपण आपल्या ठिकाणींच सदोदीत ब्रह्मानंदांत असतो. ५ पार्था, अशा दृष्टीनें जो विचार करितो, तोच अद्वितीय व तोच तिन्ही लोकीं संग्रह न करणारा असें जाण. ६ अशा प्रकारें आपल्या स्वतांच्याहीपेक्षां विशेष गौरवानें श्रीकृष्णांनीं साधूंचीं मुख्य लक्षणें सांगितलीं. ७ जो सर्व ज्ञानी लोकांत श्रेष्ठ, व सर्व पाहणाऱ्यांच्या दृष्टीचा प्रकाशक, आणि ज्या समर्थाच्या केवळ संकल्पानें विश्वाची रचना होते; ८ ॐकाराच्या बाजारांत जे शब्दब्रह्मरूप उत्तम वस्त्र निघालें, तें ज्याच्या यशास आच्छादन करण्यास पुरत नाहीं; म्हणजे श्रीकृष्णाचें तर नाहींच परंतु त्याच्या यशाचेंही वेद वर्णन करूं शकत नाहींत; ९ ज्याच्या अंगाच्या तेजानें सूर्य आणि चंद्र यांच्या व्यापारांस प्रतिष्ठा येते, तेव्हां हें जग त्याच्या आधाराशिवाय आहे काय? ११० पहा कीं, ज्याच्या नुसत्या नांवापुढें गगन तुच्छ दिसतें, असे याचे किती गुण तूं जाणशील? ११ म्हणून ही प्रशंसा आतां पुरे; कारण, अशा लक्षणांनीं युक्त जो श्रीकृष्ण भगवान्, तो ज्या साधूंचें वर्णन करितो, त्यांचीं लक्षणें आम्ही सांगूं शकत नाहीं; परंतु कांहीं सांगावीं म्हणून सांगितलीं. १२ जी ब्रह्मविद्या द्वैताचा नाश करते, ती जर स्पष्ट केली, तर आपला प्रियकर असा जो अर्जुन, त्याची प्रीति नाहींशी होईल, १३ म्हणून ब्रह्मज्ञानाविषयीं स्पष्ट न बोलतां पडद्यानें बोलून अर्जुनाचे मन त्याच्या व आपल्या प्रेमाचा उपभोग घेण्याकरितां वेगळें ठेविलें. १४ जे अहंब्रह्म ह्या स्फुरणातच अडकून मोक्षसुखाच्या प्राप्तीकरितां दीन झाले आहेत, त्यांच्या दृष्टीचा कलंक कदाचित् तुझ्या ठिकाणीं असलेल्या प्रेमाला लागेल. १५ कदाचित् अर्जुनाचा मीपणा जाऊन 'मी तोच हा' असें जर होईल, तर मग मी एकट्यानें काय करावयाचें आहे? १६ पाहिल्याबरोबर डोळे शांत होण्यास, व तोंड भरून बोलण्यास, किंवा आनंदानें दृढ आलिंगन देण्याला दुसरें कोण आहे? १७ जर अर्जुनाचें आणि माझें ऐक्य झालें, तर आपल्या मनात न मावणारी अशी उत्तम गोष्ट ती कोणाजवळ बोलावी? १८ अशा अडचणीमुळें श्रीकृष्णांनीं बोलण्यांत साधूंचीं लक्षणें सांगून ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला व त्याचें मन वळवलें. १९ हें ऐकणाराला जरी अशक्य वाटेल, तरी पार्थ हा खरोखर श्रीकृष्णाच्या सुखाचीच ओतीव मूर्ति आहे असें पक्कें समजा. १२० हें असो; एखाद्या वांझ स्त्रीला, तिचें वय होऊन गेल्यानंतर, एकच मूल झालें म्हणजे ती जशी त्याच्यावरील प्रेमाची प्रत्यक्ष पुतळी होऊन नाचूं लागते, २१ तशी श्रीकृष्णांची गोष्ट झाली आहे! त्यांचें अर्जुनावरील अतिशय प्रेम जर दृष्टोत्पत्तीस न येतें, तर मी असें बोललों नसतों. २२ पहा पहा, हें काय नवल व कोण आवड! कीं कसला युद्ध प्रसंग, आणि

देशु केउतें क्षुंज । परि पुढें वालभाचें भोज ।
नाचत असे ॥२३॥ आवडी आणि लाजवी ।
व्यसन आणि शिणवी । पिसें आणि न भुलवी ।
तरी तें काई ॥२४॥ म्हणऊनि भावार्थु तो ऐसा ।
अर्जुन मैत्रियेचा कुवासा । कीं सुखें शृंगारलिया
मानसा । दर्पणु तो ॥२५॥ यापरी बाप पुण्य-
पवित्र । जगीं भक्तिबीजासि सुक्षेत्र । तो श्रीकृ-
ष्णकृपे पात्र । याचिलागीं ॥२६॥ हो कां आत्म-
निवेदनातळींची । जे पीठिका होय सख्याची । पार्थु
अधिष्ठात्री तेथिंची । मातृका गा ॥२७॥ पासींचि
गोसावी न वर्णिजे । मग पाइकाचा गुण घेइजे ।
ऐसा अर्जुन तो सहजें । पढिये हरी ॥२८॥
पाहा पां अनुरागें भजे । जे प्रियोत्तमें मानिजे । ते
पतीहूनि काय न वानिजे । पतिव्रता ॥२९॥ तैसा
अर्जुनचि विशेषें स्तवावा । ऐसें आवडलें मज जीवा ।
जे तो त्रिभुवनींचिया दैवां । एकायतनु जाहला
॥१३०॥ जयाचिया आवडीचेनि पांगें । अमूर्तु-
ही मूर्ति आवगे । पूर्णाहि परी लागे । अवस्था
जयाची ॥३१॥ तंव श्रोते म्हणती दैव । कैसी
बोलाची हवाव । काय नादातें हन बरव । जि-
णोनि आली ॥३२॥ हांहो नवल नोहे देशी ।
मऱ्हाटी बोलिजे तरी ऐशी । वाणें उमटताहे आ-
काशीं । साहित्य रंगाचें ॥३३॥ कैसें उन्मेख-
चांदिणें तार । आणि भावार्थु पडे गार । हेचि
श्लोकार्थ कुमुदिनी फार । साविया होती ॥३४॥
चाडाचे निचाडां करी । ऐसी मनोरथीं ये थोरी ।
तेणें विवळले अंतरीं । तेथ डोलु आला ॥३५॥
तें निवृत्तिदासें जाणितलें । मग अवधान द्या म्ह-
णितलें । नवल पांडवकुळीं पाहलें । कृष्णादिवसें
॥३६॥ देवकीया उदरीं वाहिला । यशोदा सा-
यासें पाळिला । शेखीं उपेगा गेला । पांडवांसी
॥३७॥ म्हणऊनि बहुदिवस वोळगावा । कां
अवसरु पाहोनि विनवावा । हाही सोसु तया स-
दैवा । पडेचिना ॥३८॥ हें असो कथा सांगें
वेगीं । मग अर्जुन म्हणे सलगी । देवा इयें संत-
चिन्हें आंगीं । न ठकती माझ्या ॥३९॥ एऱ्हवीं-
या लक्षणांचिया निजसारा । मी अपाडें कीर अपुरा ।
परि तुमचेनि बोलें अवधारा । थोरावें जरी १४०
जी तुम्ही चित्त देयाल । तरी ब्रह्म मियां होइ-
जेल । काय जहालें अभ्यासिजेल । सांगाल जें
॥४१॥ हांहो नेणों कवणाची काहाणी । आइ-
कोनि श्लाघिजत असों अंतःकरणीं । ऐसी जाह-
लेपणाची शिरयाणी । कायसी देवा ॥४२॥ हें
आंगें म्यां होइजो कां । येतुलें गोसावी आपुले-
पणें कीजो कां । तंव हांसोनि श्रीकृष्ण होकां ।
करूं म्हणती ॥४३॥ देखा संतोषु एक न जोडे ।
तंवचि सुखाचें सैंघ सांकडें । मग जोडलिया क-
वणेकडे । अपुरें असे ॥४४॥ तैसा सर्वेश्वरु ब-
ळिया सेवकें । म्हणोनि ब्रह्मही होय तो कौतुकें ।
परि कैसा भारें आतला पिकें । दैवाचेनि ॥४५॥
जो जन्मसहस्रांचियासाठीं । इंद्रादिकांही महागु
भेटी । तो अधीनु केतुला किरीटी । जे बोलुही
न साहे ॥४६॥ मग ऐका जें पांडवें । म्हणितलें
म्यां ब्रह्म होआवें । तें अशेषही देवें । अवधा-
रिलें ॥४७॥ तेथ ऐसेंचि एक विचारिलें । जे या
ब्रह्मत्वाचे डोहळे जाहले । परि उदरा वैराग्य
आहे आलें । बुद्धीचिया ॥४८॥ एऱ्हवीं दिवस

ह्यांत हा काय ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश! परंतु अशा ठिकाणीं भगवंताच्या प्रीतीचें चित्र जो अर्जुन, त्याच्यापुढें प्रेमाचें कौतुक नाचत आहे! २३ आवडी असून लाज वाटत असेल, व्यसन असून शीण वाटत असेल, वेड लागून जर बुद्धि भ्रष्ट होत नसेल तर तीं आहेत असें म्हणण्यांत अर्थ काय? २४ या गोष्टींचें सार इतकेंच कीं, अर्जुन हा श्रीकृष्णांच्या मैत्रीचें घर होय, किंवा सुखानें शृंगारलेलें श्रीकृष्णाचें मन पाहण्याचा आरसाच होय. २५ अशा प्रकारें अर्जुन हा धन्य, पुण्यपवित्र आणि भक्तिरूप बीज पेरण्याचें उत्तम शेत असल्यामुळेंच श्रीकृष्णकृपेस पात्र झाला! २६ श्रवणापासून आत्मनिवेदनापर्यंत जी नऊ प्रकारची भक्ति आहे त्यांपैकीं आत्मनिवेदनाच्या अलीकडची जी सख्य नांवाची आठवी भक्ति, त्या ठिकाणची अर्जुन हा मुख्य देवता आहे. २७ मालक (भगवान्) श्रेष्ठ शेजारीं असतां त्याचें वर्णन न करितां सेवकाच्या गुणांचें वर्णन केलें असतां मालकाला आवडावें अशा योग्यतेचा अर्जुन हा भगवंताचा आवडता आहे. २८ जी पतिव्रता आपल्या पतीची प्रीतीनें सेवा करिते आणि पतीस मान्य होते, त्या पतिव्रतेची पतीपेक्षां वाखाणणी करीत नाहींत काय? २९ त्याचप्रमाणें, अर्जुनाचीच विशेष स्तुति करावी असें माझ्या मनास वाटलें. कारण, तो त्रिभुवनाच्या सर्व भाग्याला एकटाच पात्र झाला आहे! १३० ज्याच्या आवडीच्या वेडानें निराकार अशा ब्रह्माला देखील अवतार घेणें भाग पडलें; आणि त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण असूनही अर्जुनाच्या सख्याची त्याला उत्कंठा उत्पन्न झाली! ३१ तेव्हां श्रोते म्हणाले:—दैवाची गति काय विचित्र आहे! आणि तशीच वर्णन करण्याची शैली तरी काय आहे कीं, जिच्या सुंदरपणानें नादब्रह्मालाही जिंकलें आहे! ३२ शुद्ध मराठी भाषेंत जर अशा रीतीचें वर्णन करितां येतें कीं, ज्याच्यापासून हृदयावर शृंगारादि नवरसांचे निरनिराळे ठसे उमटतात, तर हें अतिशय नवल नव्हे काय? ३३ ज्ञानेश्वराचें हें बोलणें कसें आहे म्हणाल तर—ज्ञानरूप चंद्राच्या चांदण्याप्रमाणें स्वच्छ असून, त्याच्या भावार्थापासून मनाला आनंद होतो; म्हणून गीतेच्या श्लोकांचा अर्थ चंद्रविकासी कमळाप्रमाणें सहज उमलला आहे! ३४ त्या बोलण्याची अशी योग्यता आहे कीं, ब्रह्मविद्या ऐकणाराची इच्छा याच्या श्रवणापासून तृप्त होते; अशा या बोलापासून श्रोते अंतर्यामीं प्रसन्न होऊन डोलूं लागले. ३५ असा श्रोत्यांच्या मनांतील भाव निवृत्तिदास ज्ञानदेव यांनीं जाणून, मग, 'श्रोतेहो, इकडे लक्ष द्या' असें ते म्हणाले. कृष्णरूप दिवसानें पांडवकुलावर प्रकाश केला. (श्रीकृष्णांनीं पांडवांवर कृपा केली) ३६ [तो कृष्ण कसा आहे म्हणाल, तर] ज्याला देवकीनें आपल्या उदरांत नऊ महिने वागविलें, यशोदेनें अति कष्टानें ज्याचें लालनपालन केलें, तो शेवटीं पांडवांच्या उपयोगीं पडला! ३७ म्हणून, पुष्कळ दिवस त्याची सेवा करावी, किंवा समय पाहून त्याची विनवणी करावी, इतका देखील प्रयास त्या देववान् अर्जुनाला पडला नाहीं! ३८ श्रोते म्हणतात, "हें असो. आतां पुढें कथाभाग लवकर सांगा." तेव्हां ज्ञानेश्वर म्हणतात:—अर्जुन लडिवाळपणानें म्हणतो कीं, "देवा, तुम्हीं हीं जीं संतांचीं चिन्हें सांगितलीं, तीं माझ्या अंगीं वसत नाहींत, ३९ एऱ्हवीं या लक्षणांचें तात्पर्य जाणण्यास मी खरोखर अयोग्य आणि अपुरा असा आहें; परंतु तुमच्या सांगण्यानें जर मला योग्यता आली तर येईल. १४० जर तुम्हीं मनांत आणलें, तर मी ब्रह्म सुद्धां होईन! तुम्ही ज्याचा मला अभ्यास करावयास सांगाल, तो करण्याला मला काय अशक्य आहे? ४१ ही तुम्ही कोणाची गोष्ट सांगितली हें मला कांहीं कळत नाहीं; परंतु ती ऐकल्यापासून तिची स्तुति करावी असें अंतःकरणांत वाटतें; तर ही योग्यता ज्याच्या अंगांत असेल, त्याच्या आनंदास पारावारच नाहीं! ४२ प्रभो, याचप्रमाणें माझे अंगीं योग्यता येईल एवढें आपण कराल काय?" तेव्हां श्रीकृष्ण हंसून म्हणाले कीं, "हो, तुला आम्ही ब्रह्मरूपी करूं." ४३ असें पहा कीं, जर एक संतोष प्राप्त न झाला तर चोहोंकडे सुखाची उणीव असते परंतु तो प्राप्त झाल्यावर मग कोठें सुखाची उणीव येईल? ४४ त्याचप्रमाणें, जो सर्वेश्वराचा पूर्ण सेवक बनला आहे, तो सहज ब्रह्मरूपी होऊं शकेल; पण अर्जुन सुदैवाच्या पिकाच्या भारानें किती लवला आहे पहा: ४५ जो ईश्वर हजारों जन्मांनीं इंद्राला सुद्धां भेटण्यास दुर्मिळ आहे, तो अर्जुनाच्या इतका अधीन झाला आहे कीं, त्याचें बोलणें खालीं पडूं देत नाहीं. ४६ तेव्हां ऐका कीं, अर्जुनानें मी ब्रह्म व्हावें असें जें म्हटलें तें देवांनीं सर्व ऐकिलें. ४७ त्या वेळेस देवांच्या मनांत असा विचार उत्पन्न झाला कीं, अर्जुनाला ब्रह्म होण्याविषयींचे डोहाळे लागले आहेत, यावरून त्याच्या बुद्धीच्या उदरांत वैराग्याचा गर्भ राहिला आहे. ४८ अथवा, अर्जुन

तरी या अपुरे । परी वैराग्यवसंताचेनि भरें । जे सोहंभाव महुरें । मोडोनि आला ॥४९॥ म्हणोनि प्राप्तिफळीं फळतां । ययासि वेळु न लगेल आतां। होय विरक्तु ऐसा अनंता । भरंवसा जाहला१५० म्हणे जें जें हा अधिष्ठील । तें आरंभींच यया फळेल । म्हणोनि सांगितला न वचेल । अभ्यासु वायां ॥५१॥ ऐसें विवरोनियां श्रीहरी । म्हणितलें तिये अवसरीं । अर्जुना हा अवधारीं । पंथराजु ॥५२॥ तेथ प्रवृत्तितरूच्या बुडीं । दिसती निवृत्तिफळाचिया कोडी । जिये मार्गींचा कापडी । महेशु आझुनी ॥५३॥ पैल योगिवृंदें वहिलीं । आडवीं आकाशीं निघालीं । कीं तेथ अनुभवाच्या पाउलीं । धोरणु पडिला ॥५४॥ तिहीं आत्मबोधाचेनि उजुकारें । धांव घेतली एकसरें । कीं येर सकळ मार्ग निदसुरे । सांडूनियां ॥५५॥ पाठीं महर्षी येणें आले । साधकांचे सिद्ध जाहाले । आत्मविद थोरावले । येणेंचि पंथें ॥५६॥ हा मार्गु जैं देखिजे । तैं ताहान भूक विसरिजे । रात्रिदिवसु नेणिजे । वाटे इये ॥५७॥ चालतां पाउल जेथ पडे । तेथ अपवर्गाची खाणी उघडे । आव्हांटलिया तरी जोडे । स्वर्गसुख ॥५८॥ निगिजे पूर्वीलिया मोहरा । कीं येइजे पश्चिमेचिया घरा । निश्चळपणें धनुर्धरा । चालणें एथिंचें ५९ येणें मार्गें जया ठाया जाइजे । तो गांवो आपणचि होइजे । हें सांगों काय सहजें । जाणसी तूं ॥१६०॥ तेथ पार्थं म्हणितलें देवा । तरि तेंचि मग केव्हां । कां आर्तिसमुद्रौनि न काढावा । बुडतु जी मी ॥६१॥ तंव कृष्ण म्हणती ऐसें । हें उत्सृंखळ बोलणें कायसें । आम्ही सांगतसों आपैसे । वरि पुशिलें तुवां ६२॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

शुचौ देशे न अत्युच्छ्रितं, न अतिनीचं, चैलाजिनकुशोत्तरं आत्मनः स्थिरं आसनं प्रतिष्ठाप्य. ॥११॥

तरी विशेषें आतां बोलिजेल । परि तें अनुभवें उपेगा जाईल । म्हणोनि तैसें एक लागेल । स्थान पाहावें ॥६३॥ जेथ आराणुकेचेनि कोडें । बैसलिया उठों नावडे । वैराग्यासी दुणीव चढे । देखिलिया जें ॥६४॥ जो संतीं वसविला ठावो । संतोषासि सावावो । मना होय उत्सावो । धैर्याचा ॥६५॥ अभ्यासुचि आपणयातें करी । हृदयातें अनुभव वरी । ऐसी रम्यपणाची थोरी । अखंड जेथ ॥६६॥ जया आड जातां पार्था । तपश्चर्या मनोरथा । पाखांडियाही आस्था । समूळ होय ॥६७॥ स्वभावें वाटे येतां । जरी वरपडा जाहला अवचितां । तरि सकामुही परि माघौता । निघों विसरे ॥६८॥ ऐसेनि न राहतयातें राहवी । भ्रमतयातें बैसवी । थापटूनि चेववी । विरक्तीतें ॥६९॥ हें राज्य वर सांडिजे । मग निवांता एथेंचि असिजे । ऐसें शृंगारियांहि उपजे । देखतखेंवो ॥ १७० ॥ जें येणेंमानें बरवंट । आणि तैसेंचि अति चोखट। जेथ अधिष्ठान प्रगट। डोळां दिसे ॥ ७१ ॥ आणिकही एक पहावें । जें साधकीं वसतें होआवें । आणि जनाचेनि पायरवें । रुळेचिना ॥७२॥ जेथ अमृताचेनि पाडें । मुळाहीसकट गोडें । जोडती दाटें झाडें । सदा फळती ॥७३॥ पाउला पाउला उदकें । वर्षाकाळेंही अति चोखें । निर्झरें का विशेखें । सुलभें जेथ ॥७४॥ हा आतपुही अळुमाळु । जाणिजे

हा नूतन झाड असूनही वैराग्यरूप वसंताच्या भरानें अहंब्रह्मरूप मोहरानें वांकला आहे; ४९ म्हणून याला मोक्षरूप फळाची प्राप्ति अगदीं लवकर होईल; कारण हा विरक्त झाला आहे; अशी श्रीकृष्णाचीही खातरी झाली. १५० श्रीकृष्ण म्हणतातः—आतां हा अर्जुन जें अनुष्ठान करील, त्याचें त्याला लागलीच फळ मिळेल; म्हणून, त्याला जर हा अभ्यास करावयास सांगितला तर तो वांया जाणार नाहीं. ५१ अशा प्रकारें त्या वेळीं श्रीहरींनी मनांत विचार करून म्हटलें:—अर्जुना, आम्ही जो तुला योगमार्ग सांगणार आहों, तो सर्व मार्गांचा राजा आहे; तो तूं ऐक. ५२ तो योग असा आहे कीं, ज्याच्या प्रवृत्तिरूपी वृक्षाखालीं कोट्यवधि मोक्षफलें दृष्टीस पडतात; (ज्याचें आचरण करूं लागलें असतां मोक्षप्राप्ति होते;) त्या या मार्गाची श्रीशंकर हे अद्यापपावेतों यात्रा करीत आहेत ! ५३ दुसरे योगिजनही, प्रथम हृदयाकाशांत आडव्यातिडव्या मार्गानें चालूं लागले, नंतर अनुभवानें त्यास मार्गाचें धोरण सांपडलें. ५४ आणि मग त्यांनीं इतर अज्ञानरूप सर्व मार्ग सोडून त्या योग्यांनीं आत्मबोधाच्या सरळ मार्गानें एकदम धांव घेतली ! ५५ पूर्वीचे महर्षि याच मार्गानें आले, आणि ते साधकांचे सिद्ध बनले, त्याचप्रमाणें, तत्त्वज्ञानी हे याच पंथानें श्रेष्ठत्वास पावले. ५६ या मार्गानें जाण्याचा विचार करीत असतां तहान व भूक हीं हारपतात, व याची वाट चालत असतांना रात्र व दिवस यांची आठवण होत नाहीं. ५७ या मार्गाचें क्रमण करीत असतां, ज्या ठिकाणीं मनुष्य पाऊल टाकील त्या ठिकाणीं मोक्षाची खाणच उत्पन्न होते; व कदाचित् तो आडमार्गानें गेला तरी स्वर्गसुख मिळतें. ५८ तो पूर्वेच्या वाटेनें निघून म्हणजे प्रवृत्तीची वाट सोडून (इंद्रियांचें आकलन करून) पश्चिमेस येतो, (निवृत्तीच्या वाटेला लागतो.) हे धनुर्धरा, या ठिकाणचें चालणें कोणतें म्हणशील तर निश्चळपणें बसणें हें होय. ५९ या मार्गानें ज्या ठिकाणाला जातो, त्या ठिकाणीं तो गांवच आपण बनतो, हें काय सांगावें ! हें तुला माहितच आहे. १६० तेव्हां पार्थ म्हणाला, " देवा तर तुम्ही हें योगशास्त्र मला केव्हां सांगाल ? कारण, उत्कंठारूप समुद्रांत बुडालेला जो मी, त्या मला वर कां न काढावा ? " ६१ तेव्हां कृष्ण म्हणालेः—आम्ही होऊन तुला सांगत असतांना मग प्रश्न करण्याचा इतका उतावीळपणा कां करतोस ? ६२

योग्यानें शुद्ध प्रदेशीं, प्रथम दर्भ, त्यावर मृगाजिन, आणि त्यावर वस्त्र असें स्थिर आसन घालावें; तें फार उंच असूं नये, किंवा फार सखलही असूं नये. ||११||

तर आतां आम्ही तुला स्पष्टपणें सांगतों; पण त्याचा अभ्यास केल्यावर उपयोग घडेल, म्हणून तशा रीतीच्या योगाभ्यासाकरितां एक जागा शोधून काढावी. ६३ ती जागा अशी असावी कीं, ज्या ठिकाणीं करमणुकीची हौस पुरी होत असल्यामुळें, बसल्यावर उठूं नये असें वाटावें; आणि जी पाहतांक्षणींच वैराग्य दुप्पट वाढावें. ६४ ती जागा पूर्वी सत्पुरुषांनीं वसविलेली असावी, व तिच्यापासून मनाच्या संतोषाला साहाय्य व्हावें, व धैर्याचा उत्कर्ष व्हावा. ६५ त्या जागेंत अभ्यास करण्यास उत्तेजन यावें आणि मनाला अनुभवानें माळ घालावी, अशी त्या जागेची रम्यपणाबद्दल नेहमीं योग्यता असावी. ६६ पार्था, त्या जागेच्या जवळून गेलें असतां पाखांड्याचेही मनांत तपश्चर्या करण्याबद्दल आस्था उत्पन्न व्हावी. ६७ एकादा मनुष्य सहज वाट चालत असतां जर अवचित त्या ठिकाणीं येईल, तर, जरी तो कामेच्छु असून आपल्या घरीं जात असला, तरी तें ठिकाण सोडून जाऊं नये असें त्याला वाटावें. ६८ अशा रीतीनें, ज्याला त्या ठिकाणीं राहण्याची इच्छा नाहीं त्यालाही ती जागा राहवून घेते, आणि फिरणारास बसवून घेते, व वैराग्यास हालवून जागें करिते. ६९ एकादा राजा, किंवा विलासी पुरुष जरी असला, तरी त्यालाही ती जागा पाहतांक्षणींच असें वाटावें कीं, आपलें राज्य सोडून या ठिकाणीं एकांतवासांत राहावें. १७० अशा प्रकारानें जें स्थान उत्तम, आणि त्याचप्रमाणें अति शुद्ध, त्या ठिकाणीं ब्रह्मानंद प्रत्यक्ष अनुभवास येतो. ७१ आणखी एक गोष्ट साधकानें पहावीः ती ही कीं, त्या ठिकाणीं साधकांची वस्ती असून इतर मनुष्यांची वर्दळ लागणार नाहीं. ७२ त्या ठिकाणीं अमृतासारखीं मुळांसुद्धां गोड व नेहमीं फळांनीं युक्त अशीं दाट झाडें असावीं; ७३ तेथें पावलापावलावर पाण्याचे झरे असावे; ते असे कीं, ज्यांचें पाणी पावसाळ्यांतही निर्मळ असतें; व तें पुष्कळ असून, उतरण्यास किंवा पाणी काढण्यास सोपें असावें. ७४ त्या ठिकाणीं सूर्याचें ऊन सौम्य असावें, आणि कदाचित् ऊन स्वच्छ पडलें तर त्यापासून ताप उत्पन्न होऊं

तरी शीतळु । पवनु अति निश्चळु । मंद झुळके ॥७५॥ बहुतकरूनि निःशब्द । दाट न रिघे श्वापद । शुक हन षट्पद । तेउतें नाहीं ॥७६॥ पाणिलगें हंसें । दोनी चारी सारसें । कवणें एके वेळे बैसे । तरी कोकिळही होका ॥७७॥ निरंतर नाहीं । तरि आलीं गेलीं कांहीं । होतु कां मयूरेंही । आम्ही ना न म्हणों ॥७८॥ परि आवश्यक पांडवा । ऐसा ठाव जोडावा । तेथ निगूढ मठ होआवा । का शिवालय ॥७९॥ दोहींमाजि आवडे तें । जें मानलें होय चित्तें । बहुतकरूनि एकांतें । बैसिजे गा ॥१८०॥ म्हणोनि तैसें तें जाणावें । मनराहतें पाहावें । राहेल तेथ रचावें । आसन ऐसें ॥८१॥ वरी चोखट मृगसेवडी । माजी धूतवस्त्राची घडी । तळवटीं अमोडी । कुशांकूर ॥८२॥ सकोमळ सरिसे । सुबद्ध राहती आपैसे । एकपाडें तैसें । वोजा घालीं ॥८३॥ परि सावियाचि उंच होईल । तरि आंग हन डोलेल । नीच तरी पावेल । भूमिदोषु ॥८४॥ म्हणोनि तैसें न करावें । समभावें धरावें । हें बहु असो होआवें । आसन ऐसें ॥८५॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

तत्र आसने उपविश्य, मनः एकाग्रं कृत्वा, यतचित्तेन्द्रियक्रियः (सन्) आत्मविशुद्धये योगं युञ्ज्यात्. ॥१२॥

मग तेथ आपण । एकाग्र अंतःकरण । करूनि सद्गुरुस्मरण । अनुभविजे ॥८६॥ जेथ स्मरतेनि आदरें । सबाह्य सात्त्विकें भरे । जंव काठिण्य विरे । अहंभावाचें ॥८७॥ विषयांचा विसरु पडे । इंद्रियांची कसमस मोडे । मनाची घडी घडे । हृदयामाजीं ॥८८॥ ऐसें ऐक्य हें सहजें । फावे तंव राहिजे । मग तेणेंचि बोधें बैसिजे । आसनावरी ॥८९॥ आतां आंगातें आंग वरी । पवनातें पवनु धरी । ऐसी अनुभवाची उजरी । होंचि लागे ॥१९०॥ प्रवृत्ति मागौति मोहरे । समाधि ऐलाडी उतरे । आघवें अभ्यासूं सरे । बैसतखेंवो ॥९१॥ मुद्रेची प्रौढी ऐशी । तेचि सांगिजेल आतां परियेसीं । तरी ऊरु या जघनासी । जडोनि घालीं ॥९२॥ चरणतळें देव्हडीं । आधारद्रुमाच्या बुडीं । सुघटितें गाढीं । संचरीं पां ॥९३॥ सव्य तो तळीं ठेविजे । तेणें सिवणीमध्यें पीडिजे । वरी बैसे तो सहजें । वाम चरणु ॥९४॥ गुद मेंढ्राआंतौतीं । चारी अंगुळें निगुतीं । तेथ सार्ध सार्ध प्रांतीं । सांडूनियां ॥९५॥ माजि अंगुळ एक निगे । तेथ टांचेचेनि उत्तरभागें । नेहेटिजे बरि आंगें । पेललेनी ॥९६॥ उचलिलें कां नेणिजे । तैसें पृष्ठांत उचलिजे । गुल्फद्वय धरिजे । तेणेंचि मानें ॥९७॥ मग शरीर संचु पार्था । अशेषही सर्वथा । पार्ष्णीचा माथा । स्वयंभु होय ॥९८॥ अर्जुना हें जाण । मूळबंधाचें लक्षण । वज्रासन गौण । नाम यासी ॥९९॥ ऐसी आधारीं मुद्रा पडे । आणि आधींचा मार्गु मोडे । तेथ अपानु आंतुलेकडे । वोहोटों लागे ॥२००॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

स्थिरः (भूत्वा) कायशिरोग्रीवं अचलं समं धारयन् स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य दिशः अनवलोकयन् च (योगं कुर्यात्).

तंव करसंपुटआपैसें । वाम चरणीं बैसे । तंव बाहुमूळीं दिसे । थोरींव आली १ माजि उभारलेनि दंडें । शिरकमळ होय गाडें । नेत्रद्वारींचीं कवाडें । लागूं पाहती ॥२॥ वरचिलें पातीं ढळती । तळींचीं तळीं पुंजाळती । तेथ अर्धोन्मीलित स्थिती । उपजे तया ॥३॥ दिठी राहोनि आंतुलेकडे । बाहेर पाउल घाली कोडें । ते ठायीं ठावो पडे । नासाग्रपीठीं ॥४॥ ऐसें आंतुच्या आंतुचि रचे । बाहेरी मागुतें न वचे । म्हणोनि राहणें आधिये दिठीचें । तेथेंचि होय ॥५॥ आतां दिशांची

नये. तसाच वारा मंद व शीतल वाहत असावा. ७५ तेथें बहुतकरून गडबड नसावी, व श्वापदांची गर्दी नसावी; परंतु राघू आणि भ्रमर हे जुजबी असावेत. ७६ त्या ठिकाणीं बदकें, हंस, दोन चार चक्रवाक पक्षी, तसेंच एकादे वेळेस कोकिळ पक्षी येऊन बसला तरी चालेल. ७७ नेहमीं नव्हत, पण येऊन जाऊन मोर असले, तरी आम्हीं त्यांना नको म्हणणार नाहीं. ७८ परंतु, हे पांडवा, अवश्यमेव अशा तऱ्हेची एक जागा पहावी, आणि त्या ठिकाणीं गुप्त गुहा किंवा शिवालय असावें. ७९ आणि दोहोंतून जें आपणास आवडेल किंवा आपल्या चित्तास पसंत पडेल, त्या ठिकाणीं बहुतकरून एकांतवासांत बसावें; १८० म्हणून अशी सर्व सोय पाहून त्या ठिकाणीं मन स्थिर होतें किंवा नाहीं हें पहावें, आणि स्थिर झाल्यास तेथें आसन घालावें; त्याचा प्रकार असा: ८१ वर धूतवस्त्राची घडी असून त्याच्याखालीं कृष्णाजिन व त्याच्याखालीं साग्र दर्भांचें आसन. ८२ ते दर्भ कोमल, सारखे आणि आपोआप एके ठिकाणीं राहतील अशा चांगल्या व्यवस्थेनें जोडलेले असावे. ८३ परंतु तें आसन कदाचित् उंच झालें तर अंग डोलेल, आणि अगदीं सखल झालें तर भूमीचा गारवा अगर वाळवी इत्यादिकांपासून इजा होईल, ८४ म्हणून तसें न करितां तें समभाग घालावें. अशा रीतीनें आसनाची योजना करावी. ८५

त्या आसनावर बसून, मन एकाग्र करून आणि चित्त व इंद्रियें यांना जिंकून आपल्या अंतःकरणाची शुद्धि करण्याकरितां योगाभ्यास करावा. ॥१२॥

मग त्या ठिकाणीं मनाची एकाग्रता करून सद्गुरूचें स्मरण करून आत्मसुखाचा अनुभव घ्यावा. ८६ त्या ठिकाणीं, अहंभाव नाहींसा होऊन अष्टसात्त्विकभाव अंतर्बाह्य उत्पन्न होत तोंपर्यंत सद्गुरूचें आदरानें स्मरण करावें. ८७ जेथें विषयांची आठवण देखील राहणार नाहीं, इंद्रियांची विषयांवरील इच्छा नाहींशी होईल, आणि मनाचो हांव मोडून हृदयांत घडी बनेल, ८८ अशा रीतीनें सहज ऐक्य होईपर्यंत त्या ठिकाणीं रहावें; आणि मग असा मनाला बोध झाल्यावर आसनावर बसावें. ८९ नंतर अंगानें अंग सावरावें व प्राणापानवायूनें प्राणापानाला आंवरावें; अशा रीतीनें अनुभव वाटूं लागतो. १९० त्या ठिकाणीं प्रवृत्ति मागें फिरून समाधि सहज साध्य होतो. मग आसनावर बसल्यावरोवर सर्व अभ्यास आपोआप पूर्ण होतात. ९१ मुद्रेची जी थोरवी आहे, तिचें आतां वर्णन करितों, तें ऐक. पोटऱ्या मांड्यांस लावून आसन घालावें. ९२ एका पायावर दुसरा पाय वांकडा ठेऊन गुदस्थानाच्या बुडाशीं टांच स्थिर आणि बळकट लावावी. ९३ उजवा पाय खालीं ठेवून, त्यानें वृषणापासून गुदस्थानापर्यंत असणारी शिवणरेषा मध्यें दाबावी. नंतर डावा पाय उजव्या पायावर सहज ठेवावा. ९४ अपानद्वार आणि शिश्न यांमध्यें जी चार बोटें जागा आहे, ती मागेंपुढें दीडदीड बोट सोडून ९५ मध्यें जी एक बोट जागा राहते, ती, शरीर तोलून धरून टांचेच्या वरच्या भागानें दाबावी. ९६ शरीर उचललेलें आहे असें समजूं न देतां पाठीच्या कण्याचा शेवटला भाग उचलावा आणि त्याचप्रमाणें दोन्ही पायांचे घोटे मरळ धरावे. ९७ मग, पार्था, हें सर्व शरीर घोट्याच्या माथ्यावर आधाराशिवाय स्वतःसिद्ध राहतें. ९८ अर्जुना, हें मूळबंध नामक आसनाचें लक्षण होय. यालाच वज्रासन असें एक गौण नांव आहे. ९९ अशा रीतीनें मूळबंधाचें आसन केलें, म्हणजे खालचा रस्ता बंद होतो; आणि मग अपानवायु आंतल्या आंत वर जाऊं लागतो. २००

साधकानें स्वतः स्थिर होऊन शरीर, डोकें व मान हीं नीट स्थिर धरावीं, व आपल्या नाकाच्या शेंड्याकडे दृष्टि ठेवून इकडे तिकडे न पाहतां योगाभ्यास करावा. ॥१३॥

नंतर डाव्या पायावर सहज दोन्ही हात द्रोणाकार करून ठेवावे, म्हणजे अर्थात् बाहुटे उंच होतात. १ नंतर, शरीर स्थिर राहिल्यानें शिरकमल हें आंत गढतें, आणि त्यामुळें डोळ्यांच्या पापण्या मिटूं लागतात. २ वरची पापणी खालीं येते व खालची पापणी प्रफुल्लित झाल्यामुळें मोठी होते. असें झालें म्हणजे डोळ्यांची अर्धी उघडलेली व अर्धी मिटलेली अशी दृष्टि होते. ३ अशा रीतीनें दृष्टि आंतल्या आंत राहून कौतुकानें फार बाहेर आलीच तर नाकाच्या शेंड्यापर्यंत येते. ४ अशी आंतल्या आंत दृष्टि कायम होऊन पुनः बाहेर येत नाहीं, म्हणून दृष्टीचें नाकाच्या शेंड्यावर राहणें कायम होतें. ५ यामुळें, इतर

भेटी घ्यावी । कां रूपाची वास पहावी । हे चाड सरे आघवी । आपैसया ॥६॥ मग कंठनाळ आटे । हनुवटी हडती दाटे । ते गाढी होऊनि नेहटे । वक्षस्थळीं ॥७॥ माजि घंटिका लोपे । वरी बंधु जो आरोपे । तो जाळंधरु म्हणिपे । पंडुकुमरा ॥८॥ नाभी वरी पोखे । उदर हें थोके । अंतरीं फांके । हृदयकोशु ॥९॥ स्वाधिष्ठानावरिचिले कांठीं । नाभिस्थानतळवटीं । बंधु पडे किरीटी । वोढियाणा तो ॥२१०॥ ऐसी शरीराबाहेरलीकडे । अभ्यासाची पाखर पडे ॥

प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तोः युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

प्रशांतात्मा, विगतभीः, ब्रह्मचारिव्रते स्थितः, मनः संयम्य, मच्चित्तः, मत्परः (च) युक्तः आसीत. ॥१४॥

तंव आंतु त्राय मोडे । मनोधर्माची ॥११॥ कल्पना निमे । प्रवृत्ती शमे । आंग मन विरमे । सावियाचि ॥१२॥ क्षुधा काय जाहाली । निद्रा केउती गेली । हे आठवणही हारपली । न दिसे वेगां ॥१३॥ जो मूळबंधें कोंडला । अपानु माघौता मुरडला । तो सवेंचि वरी सांकडला । धरी फुगूं ॥१४॥ क्षोभलेपणें माजे । उवाइला ठायीं गाजे । मणिपूरेंसीं झुंजे । राहोनियां ॥१५॥ मग थावलिये वाहटुळी । सैंघ घेऊनि घर डहुळी । बाळपणींची कुहीटुळी । बाहेर घाली ॥१६॥ भीतरीं वळी न धरे । कोठ्यामाजीं संचरे । कफपित्ताचे थारे । उरों नेदी ॥१७॥ धातूंचे समुद्र उलंडी । मेदाचे पर्वत फोडी । आंतील मज्जा काढी । अस्थिगत ॥१८॥ नाडीतें सोडवी । गात्रांतें विघडवी । साधकातें भेडसावी । परि बिहावें ना ॥१९॥ व्याधीतें दावी । सवेंचि हरवी । आप पृथ्वी कालवी । एकवाट ॥२२०॥ तंव येरीकडे धनुर्धरा । आसनाचा उबारा । शक्ति करी उजगारा । कुंडलिनीतें ॥२१॥ नागिणीचें पिलें । कुंकुमें नाहलें । वळण घेऊनि आलें । सेजे जैसें ॥२२॥ तैसी ते कुंडलिनी । मोटकी औट वळणी । अधोमुख सर्पिणी । निदेली असे ॥२३॥ विद्युल्लतेची विडी । वन्हिज्वाळांची घडी । पंधरेयाची चोखडी । घोंटीव जैशी ॥२४॥ तैसी सुबंध आटली । पुटीं होती दाटली । ते वज्रासनें चिमुटली । सावधु होय ॥२५॥ तेथ नक्षत्र जैसें उलंडलें । कीं सूर्याचें आसन मोडलें । तेजाचें बीज विरूढलें । अंकुरेंशीं ॥२६॥ तैसी वेढियातें सोडिती । कवतिकें आंग मोडिती । कंदावरी शक्ती । उठिली दिसे ॥२७॥ सहजें बहुतां दिवसांची भूक । वरि चेवविली तें होय मिष । मग आवेशें पसरी मुख । ऊर्ध्वा उजू ॥२८॥ तेथ हृदयकोशातळवटीं । जो पवनु भरे किरीटी । तया सगळेयाचि मिठी । देऊनि घाली ॥२९॥ मुखींच्या ज्वाळीं । तळीं वरी कवळी । मांसाची वडवाळी । आरोगूं लागे ॥२३०॥ जे जे ठाय समांस । तेथ आहाच जोडे घाउस । पाठी एकदोनी घांस । हियाही भरी ॥३१॥ मग तळवे तळहात शोधी । ऊर्ध्वींचे खंड भेदी । झाडा घे संधी । प्रत्यंगाचा ॥३२॥ अधोभाग तरी न संडी । परि नखींचेंही सत्त्व काढी । त्वचा धुवूनि जडी । पांजरेंशीं ॥३३॥ अस्थींचे नळे निरपे । शिरांचे हीर वोरपे । तंव बाहेरी विरूढी करपे । रोमबीजांची ॥३४॥ मग सप्तधातूंच्या सागरीं । ताहानेली घोंट भरी । आणि सवेंचि उन्हाळा करी । खडखडीत ॥३५॥ नासापुटौनि वारा । जो जातसे अंगुळें बारा । तो गच्च धरूनि माघारा । आंतु घाली ॥३६॥ तेथ अधवरौतें आकुंचे । ऊर्ध्वतळौतें खांचे । तया खेंवामाजि चक्राचे । पदर उरती ॥३७॥ एऱ्हवीं तरी दोन्ही तेव्हांचि मिळती । परी कुंडलिनी नावेक दुश्चित्त होती । ते तयातें म्हणे परौती । तुम्हींचि कायसि एथें ॥३८॥ आयकें पार्थिव धातु आघवी । आरोगितां

दिशांकडे पहावें किंवा स्वरूप दृष्टीस पडेल म्हणून वाट पहावी, ही इच्छा आपोआप नाहींशी होते. ६ मग गळ्याची नळी आंत झांकली जाते, आणि हनुवटी गळ्याखालच्या खळगीला लागते व उरावर दृढ होऊन दावून राहते. ७ हे पांडुकुमरा, नंतर कंठमणि दिसेनासा होतो. अशा रीतीनें जी मुद्रा बनते, तिला जालंधरबंध असें म्हणतात. ८ बेंबी वर फुगते, पोट सपाट होतें, व हृदयकोश अंतर्यामीं पसरतो. ९ अर्जुना, गुदद्वारावरच्या भागावर आणि बेंबीच्या खालच्या भागामध्यें जी मुद्रा बनते, तिला वोढियाणाबंध असें म्हणतात. २१० अशा रीतीनें शरिराच्या बाहेरील भागानें अभ्यासक्रम सुरू झाला,

योग्यानें शांत अंतःकरण ठेवून निर्भय होऊन ब्रह्मचर्यव्रत आचरून व मनाचें संयमन करून, व माझें चिंतन करीत मत्परायण होऊन ध्यानस्थ रहावें. ॥१४॥

म्हणजे आंत मनाच्या धर्मांचें बळ नाहींसें होतें, ११ (ते मनोधर्म कोणते तें ऐक) कल्पना खुंटते, मनाची हांव कमी होते, आणि मनोविकार आपोआप बंद पडतात; १२ भूक काय झाली, व झोंप कोणीकडे गेली यांची आठवण नाहींशी होऊन त्यांचा पत्ता देखील लागत नाहीं. १३ मूलबंधानें कोंडलेला अपानवायु माघारी फिरला, म्हणजे सहज वर अडकून फुगा धरतो. १४ तो क्षोभून बलवत्तर होतो, अडकलेल्या जागीं गुरगुरतो, आणि राहून राहून लिंगचक्राशीं धडका मारितो. १५ मग अशा रीतीनें माजलेली वावटळ चोंहोंकडे पोटांत फिरून ढवळाढवळ करिते, आणि बालपणापासून सांचलेली कुजकी घाण बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करिते. १६ तो वायु पोटांत तळाशीं न मुरडतां कोठ्यांत शिरतो, आणि कफपित्तांचा नाश करतो. १७ सप्त धातूंचीं स्थानें ओलांडतो, मेदाचे डोंगर फोडतो, आणि हाडांतील रस बाहेर काढतो, १८ नाड्या सोडवतो, अवयवांना शिथिल करतो, आणि योगसाधन करणाराला भीति घालतो; परंतु त्यानें भिऊं नये. १९ तो व्याधि उत्पन्न करतो, आणि लागलीच नाहींशी करतो, व कफ वगैरे ओलसर पदार्थ आणि मांस वगैरे जड पदार्थ हे एकत्र करतो; २२० अर्जुना दुसरीकडे काय प्रकार होतो म्हणशील, तर आसनाच्या ऊष्णतेनें कुंडलिनी नांवाची शक्ति जागी होते. २१ नागिणीचें पिलूं कुंकवानें नाहालेलें जसें वेटोळे करून निजतें, २२ त्याप्रमाणें ती कुंडलिनी लहानसे साडेतीन वेढ घालून खालीं तोंड करून सर्पाप्रमाणें निजलेली असते. २३ ती विजेच्या कंकणाप्रमाणें, किंवा अग्निज्वालेच्या घडीप्रमाणें अथवा घोटून चकचकीत केलेल्या सोन्याच्या वेढ्याप्रमाणें, २४ नाभिस्कंदांत जी दाटून बसलेली असते, ती मूळबंधाच्या चिमट्यानें जागी होते. २५ तेव्हां, नक्षत्र तुटून पडतेवेळीं जसें चकाकतें, किंवा सूर्याचें आसन ढळावें अथवा तेजाचें बीं पेरून त्याला जसा अंकुर यावा, २६ त्याप्रमाणें ती कुंडलिनी आपले वेढे सोडून कौतुकानें आळस देऊन नाभीवर उभी राहिलेली दिसते. २७ ती सहजच फार दिवसांची भुकेलेली; त्यांत तिला जागें केल्याचें निमित्त झाल्यामुळें मग आवेशानें तोंड उघडून ती वर नीट उभी राहते. २८ हे किरीटी, तेव्हां हृदयकमलाच्या खालीं जो वारा भरलेला असतो, त्यास गळ्याला ती कवटाळून मिठी घालते; २९ आणि मुखांतील ज्वालांनीं खालवरचे मांसादिकांचे घांस करून खाऊं लागते. २३० ज्या ठिकाणीं मांस असेल, त्याचा सहज घांस घेते, आणि मागाहून त्या राहिलेल्या भागांचेही घांस घेते. ३१ मग पायांचे तळ व हातांचे तळ यांचें शोधन करून वरील अंगाचा भेद करिते, आणि दरएक अंगाचा व सांध्याचा झाडा घेते. ३२ आपली मूळ जागा न सोडतां नखांतीलही सत्व काढते, व त्वचा धुऊन हाडांच्या व शीरांच्या सांपळ्यास मिळविते. ३३ अस्थींच्या नळ्यांतील रस काढून शिरांचे गाभे ओरपून टाकिते, त्या योगानें बाहेरील केसांच्या मुळांची वाढ करपून जाते. ३४ नंतर, सप्तधातूंच्या सागरांत आपली तहान भागविते, आणि त्याबरोबर जिकडे तिकडे शरीर खडखडीत कोरडें करून टाकिते. ३५ नाकपुड्यांतून जो बारा बोटें वाहणारा वारा, त्या प्राणवायूस गच्च धरून आंत ओढते. ३६ त्या वेळेस प्राण व अपान हे दोन वायु आकुंचित होतात, व प्राण अपानास दावून धरतो, आणि त्या दोघांच्या आलिंगनामध्यें चक्रांचे सांगाडे उरतात. ३७ प्राण व अपान वायु हे दोन्ही त्याच वेळेस एके ठिकाणीं मिळालेले असतात, परंतु ती कुंडलिनी क्षणभर बावरी होऊन "तुम्ही माघारे जा, तुमचें काय काम?" असें त्यांना म्हणते. ३८ अर्जुना, ऐक. शरिरांतील सर्व पृथ्वीचा भाग खाऊन टा-

कांहीं नुरवी । आणि आपातें तंव ठेवी । पुसोनियां ॥३९॥ ऐसी दोनी भूतें खाये । ते वेळीं संपूर्ण धाये । मग सौम्य होऊनि राहे । सुषुम्नेपाशीं ॥२४०॥ तेथ तृप्तीचेनि संतोषें । गरळ जे वमी मुखें । तेणें तियेचेनि पीयूषें । प्राणु जिये ॥४१॥ तो अग्नि आंतूनि निघे । परि सबाह्य निववूंचि लागे । ते वेळीं कसु बांधिती अंगें । सांडिली पुढती ॥४२॥ मार्ग मोडिती नाडीचे । नवविधपण वायूचें । जाय म्हणऊनि शरीराचे । धर्मु नाहीं ॥ ४३ ॥ इडा पिंगळा एकवटती । गांठी तिन्ही सुटती । साही पदर फुटती । चक्रांचे हे ॥४४॥ मग शशी आणि भानु । ऐसा कल्पिजे जो अनुमानु । तो वातीवरी पवनु । गिंवसितां न दिसे ॥४५॥ बुद्धीची फुळिका विरे । परिमळु घ्राणीं उरे । तोही शक्तीसवें संचरे । मध्यमेमाजीं ॥४६॥ तंव वरिलेकडोनि ढाळें । चंद्रामृताचें तळें । कानवडोनि मिळे । शक्तिमुखीं ॥४७॥ तेणें नाळकें रस भरे । तो सर्वांगामाजि संचरे । जेथिंचा तेथ मुरे । प्राणपवनु ॥४८॥ तातलिये मुसे । मेण निघोनि जाय जैसें । मग कोंदली राहे रसें । वोतलेनि ॥४९॥ तैसें पिंडाचेनि आकारें । ते कळाचि कां अवतरे । वरी त्वचेचेनि पदरें । पांगुरली असे २५० जैसी आभाळाची बुंथी । करूनि राहे गभस्ती । मग फिटलीया दीसी । धरून ये ॥५१॥ तैसा आहाचवरि कोरडा । त्वचेचा असे पातोडा । तो झडोनि जाय कोंडा । जैसा होय ॥५२॥ मग काश्मीरीचे स्वयंभ । कां रत्नबीजा निघाले कोंभ । अवयवकांतीची भांब । तैसी दिसे ॥५३॥ नातरी संध्यारागींचे रंग । काढूनि वळिलें तें आंग । कीं अंतर्ज्योतीचें लिंग । निर्वाळिलें ५४ कुंकुमाचें भरींव । सिद्धरसाचें वोतींव । मज पाहतां सावेव । शांतिचि ते ॥५५॥ तें आनंदचित्रींचे लेप । नातरी महासुखाचें रूप । कीं संतोषतरूचें रोप । थांवलें जैसें ॥५६॥ तो कनकचंपकाचा कळा । कीं अमृताचा पुतळा । नाना सासिंनला मळा । कोंवळिकेचा ॥५७॥ हो कां जे शारदियेचेनि वोलें । चंद्रबिंब पाल्हेलें । कां तेजचि मूर्त बैसलें । आसनावरी ॥५८॥ तैसें शरीर होये । जे वेळीं कुंडलिनी चंद्र पिये । मग देहाकृति बिहे । कृतांतु गा ॥५९॥ वार्धक्य तरी बहुडे । तारुण्याची गांठी विघडे । लोपली उघडे । बाळदशा ॥२६०॥ वयसा तरी येतुलेवरी । एऱ्हवीं बाळाचा बळार्थु करी । धैर्याची थोरी । निरूपमु ॥६१॥ कनकद्रुमाच्या पालवीं । रत्नकळिका नित्य नवी । नखें तैसीं बरवीं । नवीं निघती ॥६२॥ दांतही आन होती । परि अपाडें सानेजतीं । जैसी दुबाहीं बैसे पांती । हिरेयांची ॥६३॥ माणिकुलियांचिया कणिया । सावियाचि अनुमानिया । तैसिया सर्वांगीं उधवती अणिया । रोमांचिया ॥६४॥ करचरणतळें । जैसीं का रातोत्पलें । पाखाळींव होती डोळे । काय सांगों ॥६५॥ निडाराचेनि कोंदाटें । मोतियें नावरती संपुटें । मग शिवणी जैसी उतटे । शुक्तिपल्लवांची ॥६६॥ तैसी पातियाचिये कवळिये न समाये । दिठी जाकळोनि निघों पाहे । आधिलीचि परी होये । गगना कवळिती ॥६७॥ आइकें देह होय सोनियाचें । परि लाघव ये वायूचें । जे आप आणि पृथ्वीचें । अंशु नाहीं ॥६८॥ मग समुद्रापैलीकडील देखे । स्वर्गींचा आलोचु आइके । मनोगत बोळखे । मुंगियेचें ॥६९॥ पवनाचा वारिकां बळघे । चाले तरी उदकीं पाउल न लागे । येणें येणें प्रसंगें । येती बहुता सिद्धि ॥२७०॥ आइकें प्राणाचा हात धरुनी । गगनाची पाउठी करुनी । मध्यमेचेनि दादराहुनी । हृदया आली ॥७१॥ ते कुंडलिनी जगदंबा । जे चैतन्यचक्रवर्तीची शोभा । जया विश्वबीजाचिया कोंभा । साउली केली ॥७२॥ जे शून्यलिंगाची पिंडी । जे परमात्मया शिवाची करंडी । जे प्रणवाची उघडी । जन्मभूमी ॥७३॥ हे

कून कांहीं शिलक ठेवीत नाहीं, व तसाच उदकाचा भाग सर्व चाटूनपुसून टाकते. ३९ अशा रीतीनें दोन्हीं भूतांचा भाग खाऊन तृप्त झाल्यावर मग सौम्य होऊन स्वस्थपणें सुषुम्ना नाडीपाशीं राहते. २४० त्या ठिकाणीं तृप्तीच्या भरांत ती मुखांतून जी गरळ ओकते, त्या गरळरूपी अमृताच्या योगानें प्राण रक्षण होतात. ४१ तो गरळरूप अग्नि बाहेर निघतो खरा परंतु सर्व अंगांतील दाह शमवितो; त्यामुळें अंगांतील पूर्वी गेलेलें सामर्थ्य फिरून येऊं लागतें, ४२ नाडीचें वाहणें बंद होतें, व नऊ वायूंचे व्यापार बंद होतात, म्हणून शरिराचे धर्म रहात नाहींत. ४३ इडा व पिंगळा ह्या एक होतात, तिन्हीं गांठी सुटतात आणि साहीं चक्रांचे संबंध नाहींतसे होतात. ४४ मग, चंद्र आणि सूर्य अशीं ज्या वायूला नांवें आहेत, तो दिव्याच्या उजेडानें पाहूं गेलें असतां दिसत नाहीं. ४५ बुद्धीची ज्ञानकळा जागचे जागीं नाहींशी होते, आणि नाकामध्यें उरलेला सुगंधही कुंडलिनीबरोबर सुषुम्नेंत जातो. ४६ त्या वेळीं, भ्रुकुटीचक्रामध्यें जें चंद्रामृताचें तळें आहे, त्याला हळूच धक्का बसून तें वांकडें होतें, व त्यांतील अमृत कुंडलिनीच्या मुखांत पडूं लागतें. ४७ त्यामुळें तिच्यांत रस भरून तो सर्वांगांत पसरतो, आणि तो प्राणवायूनें जेथच्या तेथेंच मुरतो. ४८ तापलेल्या मुशींतील मेण नाहींसें होऊन ती ज्याप्रमाणें ओतलेल्या रसानें गच्च भरून राहते, (मुशीचा आकार रसाला येतो,) ४९ त्याचप्रमाणें, तें शरीर इतकें तेजस्वी दिसतें कीं, जणू काय मूर्तिमंत तेजच त्या ठिकाणीं अवतरलें आहे! २५० सूर्य अभ्राच्या बुरख्यांत दडून राहिलेला असतो; परंतु तेंच आभाळ नाहींसें झाल्यावर तो ज्याप्रमाणें आपले तेजानें वर येतो, ५१ त्याचप्रमाणें, शरिरावर त्वचेचा जो उगाच पापुद्रा असतो, तो कोंड्याप्रमाणें निघून जातो, ५२ मग केशराच्या स्वयमेव रंगासारखी, अथवा रत्नरूप बीजाला निघालेल्या कोंबासारखी त्या अवयवकांतीची झांक दिसते. ५३ नाहींतर संध्याकाळच्या आकाशाच्या रंगाची लाली काढून तें अंग बनविलें असावें काय, अथवा आत्मचैतन्याच्या तेजाचें लिंग केलें असावें, ५४ किंवा तें कुंकुमानें भरलेलें आणि आत्मरसानें ओतलेलें, अथवा ती मूर्तिमंत शांतिच असावी असें मला वाटतें. ५५ तें आनंदरूपी चित्राचा रंग, किंवा परब्रह्म सुखाचें रूप, अथवा संतोषरूपी वृक्षाचें रोप आहे असें भासतें. ५६ तो सोनचांफ्याचा कळा किंवा अमृताचा पुतळा, अथवा नाजुकपणाचा भर आलेला असा मळाच. ५७ शरदृतूच्या पौर्णिमेच्या ओलाव्यानें चंद्रबिंब शोभावें, किंवा जणू काय मूर्तिमंत तेजच आसनावर बसावें, ५८ त्याप्रमाणें, कुंडलिनी चंद्रामृताच्या तळ्यांतील अमृत प्याल्यावर शरीर दिसूं लागतें. मग त्या शरिराला यम देखील भितो! ५९ वृद्धपणा मागें फिरतो, तारुण्याची ज्वानी मोडते, आणि गेलेली बाल्यावस्था पुनः प्राप्त होते. २६० वयानें पाहिलें तरी एवढासाच दिसतो; परंतु, अतिशय पराक्रम करतो; व त्याचें धैर्य अनुपम असतें. ६१ सुवर्णवृक्षाच्या पालवींतून रत्नाची कळी सतत नवी निघावी, त्याप्रमाणें नवीं नखें निघून सतेज दिसतात. ६२ दांतही दुसरे होतात, परंतु अतिशय बारीक बनतात–जणूं काय दोहीं बाजूंला हिऱ्यांच्या पंक्तीच मांडल्या आहेत! ६३ सर्व अंगावरील रोमांचीं अग्रें माणकांच्या कण्याप्रमाणें लहान अशीं सतेज उद्भवतात. ६४ हातपायांचे तळवे कमळाप्रमाणें लाल बनतात, आणि डोळे स्वच्छ होतात. आणखी काय सांगावें? ६५ मोत्यें पक्कदशेला येऊन फुगल्याकारणानें शिंपांत मात नाहींत–म्हणून शिंपीचा सांधा उकलतो, ६६ त्याप्रमाणें दृष्टि पापण्यांच्या कवळांत न मावतां लांबवर पोहोंचवून बाहेर येऊं पाहते. ती दृष्टि पहिलीच खरी, परंतु सगळ्या गगनाला व्यापते. ६७ अर्जुना, ऐकः देहाची सुवर्णासारखी कांति होते, परंतु तो सर्व वायुमय असतो. त्यांत अप् आणि पृथ्वी यांचा अंशही नसतो. ६८ मग त्याला समुद्रापलीकडीलही वस्तु दिसतात, स्वर्गांतील मसलती समजतात, व मुंगीच्याही मनांतील भाव ओळखता येतात. ६९ तो वाऱ्याच्या घोड्यावर स्वार होतो, पाण्यावर चालतांना पाण्याला पाय लागत नाहींत, अशा प्रकारें प्रसंगानुसार त्याला पुष्कळ सिद्धि प्राप्त होतात. २७० पहा कीं, प्राणवायूचा हात धरून व हृदयाकाशाच्या पायऱ्या करून सुषुम्नेच्या जिन्यानें हृदयांत आलेली, ७१ व जीवात्म्याला शोभा देणारी जी कुंडलिनी जगदंबा, ती जगद्बीजाचा कोंब (गाभा) जो जीव त्याच्यावर सावली करते. ७२ जी निराकार ब्रह्माची साकारमूर्ति, जी परमात्म्या शिवाची संबळी, जी ॐकाराची केवळ जन्मभूमीच, ७३ आणखी काय सांगावें! ती कुंडलिनी बाळी हृदयांत आली म्हणजे अखंड

असो ते कुंडलिनीबाळी । हृदयाआंतु आली ।
तंव अनुहताची बोली । चावळे ते ॥७४॥ श-
क्तीचिया आंगा लागलें । बुद्धीचें चैतन्य होतें
जाहलें । तें तेणें आइकिलें । अलुमालु ॥७५॥
घोषाच्या कुंडीं । नादचित्रांचीं रूपडीं । प्रणवा-
चिया मोडी । रेखिलीं ऐसीं ॥७६॥ हेंचि कल्पावें
तरी जाणिजे । परि कल्पितें कैचें आणिजे । तरी
नेणों काय गाजे । तिये ठायीं ॥७७॥ विसरोनि
गेलों अर्जुना । जंव नाशु नाहीं पवना । तंव
वाचा आथी गगना । म्हणऊनि धुमे ॥७८॥
तया अनाहताचेनि मेघें । आकाश दुमदुमों लागे ।
तंव ब्रह्मस्थानींचें वेगें । सहज फिटे ॥७९॥ आइ-
कें कमळगर्भाकारें । जें महदाकाश दुसरें । जेथ
चैतन्यें आधातुरें । करूनि असिजे ॥२८०॥
तया हृदयाच्या परिवरीं । कुंडलिनिया परमे-
श्वरीं । तेजाची शिदोरी । विनियोगिली ॥८१॥
बुद्धीचेनि शाकें । हातबोनें निकें । द्वैत तेथ
न देखे । तैसें केलें ॥८२॥ निजकांती हारविली ।
मग प्राणुचि केवळ जाहाली । ते वेळीं कैसी
गमली । म्हणावी पां ॥८३॥ हो कां जे पवनाचि
पुतळी । पांघुरली होती सोनसळी । ते फेडूनियां
वेगळी । ठेविली तिया ॥८४॥ नातरी वायूचेनि
आंगें झगटली । दीपाची दिठी निवटली । कां
लखलखोनि हारपली । वीजु गगनीं ॥८५॥ तैसी
हृदयकमळवेऱ्हीं । दिसे जैसी सोनियाची सरी ।
नातरी प्रकाशजळाची झरी । वाहत आली
॥८६॥ मग ते हृदयभूमी पोकळे । जिराली कां
रुके वेळे । तैसें शक्तीचें रूप मावळे । शक्तीचि-
माजी ॥८७॥ तेव्हां तरी शक्तीचि म्हणिजे । ए-
ऱ्हवीं तो प्राणु केवळ जाणिजे । आतां नादबिंदु
नेणिजे । कळाज्योती ॥८८॥ मनाचा हन मारु ।
कां पवनाचा आधारु । ध्यानाचा आदरु । नाहीं
परी ॥८९॥ हे कल्पना घे सांडी । ते नाहीं इये
परवडी । हे महाभूतांची फुडी । आटणी देखा
॥२९०॥ पिंडें पिंडाचा ग्रासु । तो हा नाथसंके-
तींचा दंशु । परि दाऊनि गेला उद्देशु । महा-
विष्णु ॥९१॥ तया ध्वनिताचें केणें सोडुनी ।
यथार्थाचि घडी झाडुनी । उपलविली म्यां जाणु-
नी । ग्राहीक श्रोते ॥९२॥

युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

एवं सदा आत्मानं युंजन् नियतमानसः योगी निर्वाणपरमां मत्संस्थां शांतिं अधिगच्छति. ॥१५॥

ऐकें शक्तीचें तेज जेव्हां लोपे । तेथ देहाचें
रूप हारपे । मग तो डोळ्यामाजि लपे । जगा-
चिया ॥९३॥ एऱ्हवीं आधिलाचि ऐसें । सावयव
तरी दिसे । परी वायूचें कां जैसें । वळिलें होय
॥९४॥ नातरी कर्दळीचा गाभा । बुंथी सांडोनी
उभा । कां अवयवाचि नभा । उदयला तो ९५
तैसें होय शरीर । तैं तें म्हणिजे खेचर । हें पद
होतां चमत्कार । पिंडजनीं ॥९६॥ देखें साधकु
निघोनि जाये । मागां पाउलांची वोळ राहे ।
तेथ ठायीं ठायीं होये । अणिमादिक ॥९७॥ परि
तेणें काय काज आपणपयां । अवधारीं ऐसा धनं-
जया । लोप आथी भूतत्रया । देहींचा देहीं ९८
पृथ्वीतें आप विरवी । आपातें तेज जिरवी । ते-
जातें पवनु हरवी । हृदयामाजीं ॥९९॥ पाठीं
आपण एकला उरे । परि शरीराचेनि अनुकारें ।
मग तोही निगे अंतरें । गगना मिळे ॥३००॥
ते वेळीं कुंडलिनी हे भाष जाये । मग मारुती
ऐसें नाम होये । परि शक्तिपण तें आहे । जंव
न मिळे शिवीं ॥१॥ मग जालंधर सांडी । कका-
रांत फोडी । गगनाचिये पाहाडीं । पैठी होय २
ते ॐकाराचिये पाठी । पाय देत उठाउठी । प-
श्यंतीचिये पाउठी । मागां घाली ॥३॥ पुढें त-
न्मात्रा अर्धवरी । आकाशाच्या अंतरीं । भरती

ॐकाराचा ध्वनि होऊं लागतो. ७४ त्या कुंडलिनीच्या जवळ बुद्धि असल्यामुळें तिच्या कानावर किंचित् ॐकाराचा ध्वनि जातो. ७५ घोषाच्या कुंडीत ध्वनि व नादरूपी ॐकाराच्या आकाराचीं रेखलेलीं अशीं रूपें उमटतात. ७६ या गोष्टी कल्पनेनेंच जाणतां येतात, परंतु कल्पना करणारा कोठून आणावा ? (कारण, त्याचें जीवात्म्याशीं ऐक्य झालें असतें.) म्हणून त्या हृदयाकाशांत कसली गर्जना होते ती कांहीं समजत नाहीं. ७७ अर्जुना, मी तुला एक गोष्ट सांगण्याची विसरलों. ती कोणती, तर जोंपर्यंत प्राण, अपान वगैरे वायूंचा नाश होत नाहीं, तोंपर्यंत हृदयाकाशाला वाचा असते, आणि म्हणूनच शब्द उत्पन्न होता. ७८ त्या अखंड ॐकाराच्या मेघासारख्या ध्वनीनें हृदयाकाश दुमदुमूं लागतें, तेव्हां ब्रह्मरंध्राची खिडकी सहज उघडते. ७९ पहा कीं, कमळांतील पोकळीप्रमाणें हृदयाकाशांत जी पोकळ जागा असते, तेथें चैतन्य हें अधांतरीं वास करितें (पूर्ण नसतें). २८० त्या आत्म्याच्या घरीं कुंडलिनी परमेश्वरी पाहुणी आल्यावर तेजरूपाची मेजवानी दिली. ८१ त्या वेळेस बुद्धिरूप भाजीसह ताट वाढून—कीं ज्यांत द्वैताचा भास देखील होऊं नये—अशी मेजवानी दिली. ८२ कुंडलिनी आपली तेजरूप कांति टाकून वायुरूप बनली, त्या वेळीं कशी दिसली म्हणाल तर, प्रत्यक्ष वाऱ्याची पुतळी जी सोनसळी नेसली होती, तें (वस्त्र) फेडून तिनें एका बाजूस ठेवल्याप्रमाणें दिसली. ८३ ८४ किंवा, दिव्याची ज्योति वारा लागल्यानें ज्याप्रमाणें मालवते, अथवा वीज चमकून गगनांत नाहीशी होते, ८५ त्याप्रमाणें हृदयकमळापर्यंत जाऊन ती सोन्याच्या जाड कांबीसारखी सतेज, किंवा तेजरूप पाण्याच्या झऱ्याप्रमाणें वहात आलेली दिसते. ८६ मग ती हृदयरूप भुसभुशीत भूमींत एकाएकीं जिरते, तेव्हां कुंडलिनीशक्तीचें रूप शक्तींतच लय पावतें. ८७ अशी स्थिति झाल्यावर हिला शक्तिच म्हणावयाचें; एऱ्हवीं ती खरोखर प्राणच होय परंतु त्या वेळेस ध्वनि, कळा, ज्योति हीं नाहींतशीं होतात. ८८ नंतर मन जिंकणें, वायूचें अधर राहणें, किंवा ध्यान करणें, हींही नाहींतशीं होतात. ८९ आणि कल्पना घेणें व सोडणें ही खटपट नाहींशी होते. असे व्यापार बंद होतात, म्हणून कुंडलिनी ही केवळ पंचमहाभूतें आटण्याची मूस होय. २९० शरिरानें शरीर नाहींसें करणें हा, योगशास्त्राचे नाथ जे शंकर, त्यांनीं केलेल्या सिद्धांताचा अभिप्राय होय; त्याचा श्रीमहाविष्णूंनीं हेतु दर्शित केला. ९१ [ज्ञानेश्वर म्हणतातः–] त्या महाविष्णूंच्या संकेताचें गाठोडें सोडून व यथार्थरूप वस्त्राची घडी झाडून, श्रोते हेच या मालाचे गिऱ्हाईक आहेत असें जाणून मी तीं त्यांच्यापुढें मांडून ठेविली. ९२

अशा प्रकारें सर्वकाल आपलें अंतःकरण समाधीचे ठिकाणीं लावून मनाचा निग्रह करणाऱ्या योग्याला, मोक्ष हेंच जिचें परम फळ आहे अशी माझ्या स्वरूपीं असणारी शांति प्राप्त होते. ॥१५

पहा कीं, ज्या वेळेस शक्तीचें तेज नाहींसें होतें, त्यावेळेस देहाचें रूप नाहींसें होतें, आणि तो योगी इतकें सूक्ष्म रूप धारण करितो कीं, तो लोकांस दिसेनासा होतो. ९३ एऱ्हवीं ते शरीर पूर्वीप्रमाणेंच सावयव असतें, परंतु तें केवळ वायूचेंच असतें. ९४ किंवा केळीचीं सोपटें काढून त्याचा गाभा उभा केला म्हणजे जसें कांहींच उरत नाहीं, किंवा आकाशालाच जसे अवयव फुटावे, तसे त्याचे अवयव असून नसल्याप्रमाणें असतात, ९५ त्याचप्रमाणें शरीर बनल्यावर त्यालाच आकाशांत संचार करणारा असें म्हणतात; आणि याप्रमाणें स्वरूप बनल्यावर त्याचा देह लोकांत आश्चर्यकारक दिसतो. ९६ पहा, योग साध्य करणारा साधक चालून गेल्यावर पाठीमागें पावलें उमटतात, त्या प्रत्येक पावलाच्या ठिकाणीं अणिमादिक सिद्धि हात जोडून उभ्या असतात. ९७ परंतु, धनंजया, ऐक; त्या अणिमादिक सिद्धींशीं आपल्याला काय करावयाचें आहे? पृथ्वी, अप्, व तेज या तीन भूतांचा देहांतल्या देहांतच लोप होतो. ९८ पृथ्वीला उदक विरवतें, उदकाला अग्नि जिरवितो, आणि हृदयांत अग्नीचा नाश वायु करतो. ९९ पाठीमागें एकटा वायु आपण उरतो, तो शरिराचे आकृतीनें असतो; पण तोही कांहीं वेळानें निघून ब्रह्मरंध्र आकाशांत जाऊन मिळतो. ३०० त्या वेळीं कुंडलिनी हें नांव जाऊन मग फक्त मारुत (वायुमय) हें नांव प्राप्त होतें. परंतु ती ब्रह्मांत मिळेपर्यंत तिची शक्ति कायम असतेच. १ मग जालंधरबंध सोडून काकीमुख (कंठस्थान) फोडून ब्रह्मरंध्र आकाशाचे पाहाडावर प्रवेश करते. २ ती ॐकाराचे पाठीवर पाय देऊन पश्यंति वाचेची पायरी मागें टाकिते. ३ पुढें ॐकारांतील अर्धवर्तुलाकार मात्रा मागें टाकून, ज्याप्रमाणें नदी सागराला मिळते, त्याप्रमाणें

गमे सागरीं । सरिता जेवीं ॥४॥ मग ब्रह्मरंध्रीं स्थिरावोनी । सोहंभावाच्या बाह्या पसरुनी । परमात्मलिंगा धांवोनी । आंगा घडे ॥५॥ तंव महाभूतांची जवनिका फिटे । मग दोहींसि होय झटें । तेथ गगनासकट आटे । समरसीं तिये ॥६॥ पैं मेघाचेनि मुखीं निवडला । समुद्रु कां वोघीं पडिला । तो मागुता जैसा आला । आपणपयां ७ तेवीं पिंडाचेनि मिषें । पदीं पद प्रवेशे । तें एकत्व होय तैसें । पंडुकुमरा ८ आतां दुजें हन होतें । कीं एकचि हें आइतें । ऐशिये विवंचनेपुरतें । उरेचिना ॥९॥ गगनीं गगन लया जाये । ऐसें जें कांहीं आहे । तें अनुभवें जो होये । तो होऊनि ठाके ॥३१०॥ म्हणोनि तेथिंची मातु । न चढेचि बोलाचा हातु । जेणें संवादाचिया गांवाआंतु । पैठी कीजे ॥११॥ अर्जुना एऱ्हवीं तरी । इया अभिप्रायाचा जे गर्व धरी । ते पाहें पां वैखरी । दुरी ठेली ॥१२॥ भ्रूलता मागलीकडे । तेथ मकाराचेंचि आंग न मांडे । सडेया प्राणा सांकडें । गगना येतां ॥१३॥ पाठीं तेथेंचि तो भेसळला । तैं शब्दाचा दिवो मावळला । मग तयाहि वरी आटु भविन्नला । आकाशाचा ॥१४॥ आतां महाशून्याचिया डोहीं । जेथ गगनासीचि थावो नाहीं । तेथ तागा लागेल काई । बोलाचा इया ॥१५॥ म्हणूनि आखरामाजि सांपडे । कीं कानावरी जोडे । हें तैसें नव्हे फुडें । त्रिशुद्धी गा ॥१६॥ जैं कहीं दैवें । अनुभविलें फावे । तैं आपणचि हें ठाकावें । होऊनियां ॥१७ पुढती जाणणें तें नाहींचि । म्हणोनि असो किती हेंचि । बोलावें आतां वायांचि । धनुर्धरा ॥१८॥ ऐसें शब्दजात माघौतें सरे । तेथ संकल्पाचें आयुष्य पुरे । वाराही जेथ न शिरे । विचाराचा ॥१९॥ जें उन्मनियेचें लावण्य । जें तुर्येचें तारुण्य । अनादि जें अगण्य । परमतत्त्व ॥३२०॥ जें विश्वाचें मूळ । जें योगद्रुमाचें फळ । जें आनंदाचें केवळ । चैतन्य गा ॥२१॥ जें आकाराचा प्रांतु । जें मोक्षाचा एकांतु । जेथ आदि आणि अंतु । विरोनि गेले ॥२२॥ जें महाभूतांचें बीज । जें महातेजाचें तेज । एवं पार्था जें निज । स्वरूप माझें ॥२३॥ ते हे चतुर्भुज कोंभेली । जयाचि शोभा रूपासि आली । देखोनि नास्तिकीं नोकिलीं । भक्तवृंदें ॥२४॥ तें अनिर्वाच्य महासुख । पैं आपणचि जाहले ते पुरुष । जयांचे कां निष्कर्ष । प्राप्तिवेरी ॥२५॥ आम्हीं साधन हें जें सांगितलें । तेंचि शरीरीं जिहीं केलें । ते आमुचेनि पाडें आले । निर्वाळलेया ॥२६॥ परब्रह्माचेनि रसें । देहाकृतीचियेनि मुसें । वोतींव जाहले तैसे । दिसती आंगें ॥२७॥ जरि हे प्रतीति हन अंतरीं फांके । तरी विश्वचि हें अवघें झांके । तव अर्जुन म्हणे निकें । साचचि जी हें ॥२८॥ कां जे आपण आतां देवो । हा बोलिले जो उपावो । तो प्राप्तीचा ठावो । म्हणोनि घडे ॥२९॥ इये अभ्यासीं जे दृढ होती । ते भरवसेंनि ब्रह्मत्वा येती । हें सांगतियाची रीती । कळलें मज ॥३३०॥ देवा गोठीचि हे ऐकतां । बोधु उपजतसे चित्ता । मा अनुभवें तल्लीनता । नोहेल केवीं ॥३१॥ म्हणऊनि एथ कांहीं । अनारिसें नाहीं । परी नावभरी चित्त देईं । बोल एका ॥३२॥ आतां कृष्णा तुवां सांगितला योगु । तो मना तरी आला चांगु । परि न शकें करूं पांगु । योग्यतेचा ३३ सहजें आंगिक जेतुलें आहे । तेतुलियाचि जरीं सिद्धि जाये । तरी हाचि मार्गु सुखोपायें । अभ्यासीन ॥३४॥ नातरी देव जैसें सांगतील । तैसें आपणपें जरी न ठकेल । तरी योग्यतेवीण होईल । तेंचि पुसों ॥३५॥ जीवींचिये ऐसी धारण । म्हणोनि पुसावया जाहलें कारण । मग म्हणे तरी आपण । चित्त देइजो ॥३६॥ हांहो जी अवधारिलें । जें हें साधन तुम्हीं निरूपिलें । तें आवड-

ती ब्रह्माकाशांत जाऊन मिळते. ४ नंतर मस्तकाच्या पोकळींत (ब्रह्मरंध्रांत) स्थिर होऊन, मी ब्रह्म आहे ह्या भावनेनें बाहु पसरून परब्रह्माला मिठी मारून एकवटते. ५ त्या वेळेस पंचमहाभूतांचा पडदा नाहींसा होऊन मग शिवशक्तीचें ऐक्य होतें, त्या ठिकाणीं ती आकाशासह ब्रह्मानंदांत मिळून जाते. ६ ज्याप्रमाणें समुद्राचें पाणी मेघांच्या द्वारें जाऊन नंतर जमिनीवर वर्षाव होऊन तें नदीमार्गानें पुनः समुद्रासच येऊन मिळते, ७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, देहाच्या निमित्तानें ब्रह्मपदीं जीवात्मा प्रवेश करितो तें एकत्वही समुद्राच्या पाण्याप्रमाणें होय. ८ नंतर, मी वेगळा व आत्मा वेगळा किंवा दोन्ही एक ही वाटाघाट उरतच नाहीं. ९ आकाश आकाशांत मिळतें असें जें कांहीं एक तत्त्व आहे, त्याचा जो कोणी अनुभव घेईल त्यालाच सिद्धि प्राप्त होईल. ३१० म्हणून, ज्या शब्दांनीं कोणतीही गोष्ट स्पष्ट करून सांगतां येते, त्या शब्दांनीं तेथली गोष्ट व्यक्त करतां येत नाहीं. ११ अर्जुना, खरोखर पाहिलें तर अभिप्राय सांगण्याचा गर्व वाहणारी जी वाणी, तिला देखील याचा पत्ता लागत नाहीं. १२ भिवयांच्या आंतल्या बाजूस मकाराचा देखील प्रवेश होत नाहीं; त्याचप्रमाणें एकट्या प्राणवायूला देखील ब्रह्माकाशांत जाण्याला संकट पडतें. १३ पुढें तो वायु तेथें गेल्यावर तदाकार होतो, त्या वेळेस शब्दाचें बोलणें खुंटतें. मग आकाश तत्त्वाचीही आटणी होते. १४ जेथें अव्यक्त स्थितीच्या डोहांत महदाकाशाचाही पत्ता लागत नाहीं, तेथें या शब्दाची दाद लागेल काय? १५ म्हणून हें ब्रह्म अक्षरांत सांपडण्याजोगें (वर्णन करतां येण्याजोगें) किंवा ऐकूं येण्याजोगें नाहीं, हें विचार सत्य जाण. १६ ज्या वेळेस कांहीं दैवगतीनें याचा अनुभव येतो, त्या वेळेस तो अनुभव घेणारा तद्रूप होऊन जातो. १७ नंतर तेथील स्थिति जाणण्याचें आपोआप राहतें; म्हणून, धनुर्धरा, याच्याबद्दल कितीही बोललें तरी तें व्यर्थ होय. १८ याप्रमाणें सर्व बोलणें आपोआप राहतें; त्या ठिकाणीं संकल्पही मावळतो. आणि म्हणूनच विचाराची तेथें दादही लागत नाहीं. १९ तें ब्रह्मस्वरूप कसें आहे, तर सहज स्थितीचें सौंदर्य, आणि समाधि अवस्थेचें तारुण्य होय; आणि ज्याला आदि नाहीं व जें मापतां येत नाहीं, ३२० तें विश्वाचा आधार व योगरूप वृक्षाचें फळ आणि आनंदाचें केवळ जीवन होय. २१ तेथें आकाशाचा शेवट होतो; तें म्हणजे मोक्षाची केवळ स्थिति असून त्या ठिकाणीं आदि आणि अंत यांचा लय झाला आहे. २२ तें ब्रह्म पंचमहाभूतांचें मूळकारण व महातेजाचें तेज होय. सारांश, पार्था, तें ब्रह्म माझें मूळस्वरूप होय २३ साधुवृंदांचा नास्तिकांनीं जेव्हां छल केला, तेव्हां हीच चतुर्भुज मूर्ति या स्वरूपापासून आकाराला आली. २४ (अर्जुना,) असें हें महासुख अवर्णनीयच; परंतु याची प्राप्ति होईपर्यंत ज्या पुरुषांचे प्रयत्न अव्याहत चालले, ते पुरुष स्वयमेव सुखरूप झाले. २५ आम्हीं हें जें अष्टांगयोगाचें साधन सांगितलें, तें स्वतः शरिरानें जे करितात, ते योगानें तयार झाल्यामुळें माझ्याच योग्यतेस येतात. २६ त्या योग्यांचीं शरिरें परब्रह्माच्या रसानें देहाकृतीच्या मुशीत ओतल्यासारखीं सतेज दिसतात. २७ जर हा अनुभव अंतर्यामीं प्राप्त झाला; तर हें सर्व विश्व त्याला मावळतें तेव्हां अर्जुन म्हणाला, " देवा, आपण बोललां तें सत्य आहे. २८ देवा, आपण आतां जो हा उपाय सांगितला, तो ब्रह्मप्राप्तीचें ठिकाण आहे, म्हणूनच त्या ठिकाणीं ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. २९ आपण जो हा मार्ग सांगितला, त्याचा दृढ अभ्यास करणारे खरोखर ब्रह्मपदाला पावतात, हें आपल्या सांगण्यावरून मला समजलें. ३३० देवा, आपण सांगितलेली गोष्ट ऐकतांनाच चित्तांत ज्ञान उत्पन्न होतें, तर मग तिचा अनुभव घेणाराला तद्रूपता कशी बरें प्राप्त होणार नाहीं? ३१ म्हणून, हें जें आपण सांगितलें, यांत कांहीं संशय नाहीं. परंतु क्षणभर मी जी विनंती करतों, तिकडे लक्ष द्यावें. ३२ कृष्णा, आतां तुम्हीं जो मला योग सांगितला, तो माझ्या मनाला फार आवडला; परंतु माझी योग्यता कमी असल्याकारणानें माझ्या हातून कांहीं तो होणार नाहीं. ३३ माझ्या अंगांत जेवढी शक्ति आहे, तेवढी खर्च करूनही जरी हा शेवटाला जाईल, तरी देखील मी मोठ्या समाधानानें याचा अभ्यास करीन. ३४ किंवा, देवा, तुम्ही जसें सांगतां तसें माझ्यानें जर न करवेल, तर आपल्या योग्यतेच्या मानानें आपल्या हातून जें होईल तेंच आपण विचारावें, ३५ अशी माझ्या मनांत इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळें आपल्याला विचारण्याचें कारण पडलें, " अर्जुन म्हणतो, " तर मग देवा, आपण इकडे लक्ष द्यावें. ३६ महाराज आपण हें जें योगसाधन सांगितलें, तें ऐकलें; परंतु वाटेल त्यानें याचा अभ्यास केला तर या

तयाहि अभ्यासिलें । फावों शके ॥३७॥ कीं योग्यतेवीण नाहीं । ऐसें हन आहे कांहीं । तेथ श्रीकृष्ण म्हणती काई । धनुर्धरा ॥३८॥ हें काज कीर निर्वाण । परि आणिकहीं जें कांहीं साधारण । तेंही अधिकाराचे वोडवेविण । काय सिद्धी जाय ॥३९॥ पैं योग्यता जे म्हणिजे । ते प्राप्तीची अधीन जाणिजे । कां जे योग्य होऊनि कीजे । तें आरंभिलें फळे ॥३४०॥ तरी तैसी एथ कांहीं । सावियाचि केणी नाहीं । आणि योग्यतेची काई । खाणी असे ॥४१॥ नावेक विरक्तु । जाहला देहधर्मीं नियतु । तरि तोचि नव्हे व्यवस्थितु । अधिकारिया ॥४२॥ येतुलालिये आयणीमाजि येवढें । योग्यपण तूंतेंही जोडे । ऐसें प्रसंगें सांकडें । फेडिलें तयाचें ॥४३॥ मग म्हणे पार्था । ते हे ऐसी व्यवस्था । अनियतासी सर्वथा । योग्यता नाहीं ॥४४॥

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

अर्जुन, अत्यश्नतः तु योगः न अस्ति, एकांतं अनश्नतः च (योगः) न (अस्ति), अतिस्वप्नशीलस्य च (योगः) न (अस्ति); जाग्रतः एव च (योगः) न (अस्ति).॥१६॥

जो रसनेंद्रियाचा अंकिला । कां निद्रेसी जीवें विकला । तो नाहीं एथ म्हणितला । अधिकारिया ॥४५॥ अथवा आग्रहाचिये बांदोडी । क्षुधा तृषा कोंडी । आहारातें तोडी । मारूनियां ४६ निद्रेचिया वाटा नवचे । ऐसा दृढिवेचेनि अवतरणें नाचे । तें शरीरचि नव्हे तयाचें । मा योगु कवणाचा ॥४७॥ म्हणोनि अतिशयें विषयो सेवावा । तैसा विरोधु नोहावा । कां सर्वथा निरोधावा । हेंही नको ॥४८॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

युक्ताहारविहारस्य, कर्मसु युक्तचेष्टस्य, युक्तस्वप्नावबोधस्य (योगिनः) योगः दुःखहा भवति. ॥१७॥

आहार तरी सेविजे । परी युक्तीचेनि मापें मविजे । क्रियाजात आचरिजे । तयाचि स्थिती ॥४९॥ मितला बोली बोलिजे । मितलिया पाउलीं चालिजे । निद्रेही मानु दीजे । अवसरें एकें ३५० जागणें जरी जाहलें । तरी व्हावें तें मितलें । येतुलेनि धातुसाम्य संचलें । असेल सहजें ॥५१॥ ऐसें युक्तीचेनि हातें । जैं इंद्रियां वोपिजे भातें । तैं संतोषासी वाढतें । मनाचि करी ॥५२॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

यदा (योगिनां) विनियतं चित्तं आत्मनि एव अवतिष्ठते, सर्वकामेभ्यः (च सः) निस्पृहः (भवति, तदा सः) युक्तः इति उच्यते. ॥१८॥

बाहेर युक्तीची मुद्रा पडे । तंव आंत आंत सुख वाढे । तेथें सहजेंचि योगु घडे । नाभ्यासितां ॥५३॥ जैसें भाग्याचिये भडसें । उद्यमाचेनि मिसें । मग समृद्धिजात आपैसें । घर रिघे ॥५४॥ तैसा युक्तिमंतु कौतुकें । अभ्यासाचिया मोहरा ठाके । आणि आत्मसिद्धीचि पिके । अनुभवु तयाचा ॥५५॥ म्हणोनि युक्ति हे पांडवा । घडे जया सदैवा । तो अपवर्गीचिये राणिवा । अळंकरिजे ॥५६॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥१९॥

यथा निवातस्थः दीपः न इङ्गते, सा उपमा आत्मनः योगं युंजतः यतचित्तस्य योगिनः स्मृता. ॥१९॥

युक्ति योगाचें आंग पावे । ऐसें प्रयाग जेथ होय बरवें । तेथ क्षेत्रसंन्यासें स्थिरावे । मानस जयाचें ॥५७॥ तयातें योगयुक्त तूं म्हण । हेंही प्रसंगें जाण । तें दीपाचें उपलक्षण । निर्वातींचिया ॥५८॥ आतां तुझें मनोगत जाणोनी । कांही एक आम्ही म्हणोनी । तें निकें चित्त देउनी । परिसावें गा ५९ तूं प्राप्तीची चाड वाहसी । परि अभ्यासीं दक्षु न होसी । तें सांग पां काय बिहसी ।

योगाची प्राप्ति होईल काय ? ३७ किंवा हें योग्यतेशिवाय होणारच नाहीं असें आहे कीं काय ? " तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, " अर्जुना, हें तूं काय विचारतोस ? ३८ हा योगाभ्यास जर म्हणशील तर खरोखर मोक्ष देणारा आहे; पण याशिवाय दुसरी साधारण जरी गोष्ट असली, तरी ती सुद्धां अधिकाराच्या योग्यतेशिवाय सिद्धीस जाईल काय ? ३९ परंतु योग्यता म्हणून जिला म्हणतात, ती प्राप्तीचे पूर्वी समजत नाहीं कारण, अधिकारी होऊन आरंभिलेलें काम तत्काल फलद्रूप होतें. ३४० तरी या ठिकाणीं खरोखर तशी कांहीं अडचण नाहीं, आणि दुसरें असें पहा कीं, योग्यतेची एकादी खाण आहे कीं काय ? ४१ जो थोडासा विरक्त होऊन देहाच्या धर्माचें व्यवस्थित नियमन करणारा असेल तो सुद्धां अधिकारी होणार नाहीं काय ? ४२ अशा युक्तीनें इतकी योग्यता तुझे ठिकाणींही आहे. " याप्रमाणें अर्जुनाचें त्या समयाला संकट फेडलें. ४३ मग श्रीकृष्ण म्हणाले:—पार्था, या योगप्राप्तीची अशी व्यवस्था आहे; परंतु अव्यवस्थित मनुष्याला त्याची प्राप्ति होण्याचा कधींही संभव नाहीं. ४४

अर्जुना, अतिशय खाणाराच्यानें योग होणार नाहीं, आणि अगदीं न खाणाऱ्याच्यानेंही [योग] होणार नाहीं; त्याचप्रमाणें अत्यंत झोंप घेणाऱ्याच्यानेंही योगसाधन होणार नाहीं, व सदैव जागणाराच्यानेंही योगसाधन होणार नाहीं. ॥१६॥

जो जिव्हेच्या अंकित झाला, किंवा सर्वथैव झोंपेच्या अधीन झाला, तो या योगाचा अधिकारी म्हटला जात नाहीं. ४५ अथवा, दुराग्रहाच्या आवेशांत जो भूक आणि तहान मारतो, आणि जेवण कमी करतो, ४६ आणि झोंपेचें नांव देखील न घेतां बळकट अभिमान धरतो, त्याचें शरीर सुद्धां त्याच्या अधीन रहात नाहीं, मग त्याला योग कोठून साध्य होणार ? ४७ म्हणून विषयांचें अति सेवन करण्याची, किंवा त्यांचा अगदींच त्याग करण्याची इच्छा करूं नये; अर्थात् सर्व गोष्टी नियमित असाव्या. ४८

ज्याचे आहारविहार युक्त असतात, कर्माचरणांतील व्यापार योग्य तऱ्हेनें चाललेले असतात, आणि ज्याची निद्रा व जागृति प्रमाणशील असते, त्या पुरुषाचा योग त्याच्या दुःखाचा नाश करितो. ॥१७॥

अन्न ग्रहण तर करावें, पण तें युक्तियुक्तीनें परिमित करावें; त्याचप्रमाणें, जीं जीं कामें करावयाचीं तींही सर्व युक्तीनेंच प्रमाणांत आणावीं. ४९ भाषण परिमित असावें; त्याचप्रमाणें व्यायामही माफक करावा; व झोंपही नेमलेल्या वेळींच घ्यावी. ३५० जागरण जरी करावयाचें झालें तरी तें नियमित वेळेपर्यंत करावें. अशा नियमित रीतीनें आचरण केल्यावर शरिरांतील रक्तादिक सप्तधातु समतोल आपोआप राहतील. ५१ अशा प्रकारें वेताबातानें इंद्रियांची तृप्ति केली, म्हणजे आपले मनच संतोषाची वृद्धि करितें. ५२

जेव्हां योग्याचें नियत—एकाग्र झालेलें चित्त आत्म्याच्याच ठिकाणीं स्थिर राहतें, आणि म्हणून तो सर्व वासनाविषयीं निःस्पृह—निरिच्छ बनतो, तेव्हां त्याला ' युक्त ' असें म्हणतात. ॥१८॥

याप्रमाणें बाहेरील इंद्रियांची स्थिति नियमित ठेवली, तर अंतर्यामीं सुख उत्पन्न होऊन, त्या मनुष्याला अभ्यास न करितां योग सहज घडतो. ५३ ज्याप्रमाणें भाग्योदय झाला असतां उद्योगाचे निमित्तानें सर्व संपत्ति आपोआप घरीं चालून येते, ५४ त्याप्रमाणें, जो नियमशील आहे, तो कौतुकानें जरी योगाभ्यासाकडे वळला, तरी त्याला आत्मस्थितीचा अनुभव येतोच. ५५ म्हणून, अर्जुना, ज्या दैववान् पुरुषाला युक्तीचें साह्य असतें, तो मोक्षाच्या राज्यावर शोभिवंत होतो. ५६

निवाऱ्यांत ठेविलेला दिवा हालत नाहीं; ही उपमा आत्मविषयक योग करणाऱ्या स्थिरचित्त झालेल्या योग्याला लागू पडते. ॥१९॥

नियमित वागणाराला जर योगाभ्यास करण्याची इच्छा झाली, तर तो योग गंगा आणि यमुना यांचा संगम झालेल्या प्रयागतीर्थाप्रमाणें होय. त्या आत्मस्वरूपी प्रयागाचे ठिकाणीं ज्या मनुष्याचें मन क्षेत्रसंन्यासाप्रमाणें कायम राहतें. ५७ त्याच मनुष्याला तूं योगी म्हण; आणि प्रसंगानुरोधानें हेंही पण लक्षांत ठेव कीं, त्याच्या चित्ताला निवाऱ्यांतील दिव्याची उपमा लागू पडते. ५८ आतां तुझ्या मनांतील भाव जाणून आम्ही तुला कांहीं गोष्ट सांगतों, ती चित्त देऊन ऐक. ५९ तूं योगप्राप्तीची इच्छा मनांत बाळगतोस, परंतु अभ्यासाकडे तुझें लक्ष नाहीं; तर तो अभ्यास कठीण आहे अशी तुझ्या मनांत भीती

दुवाडपणा ॥३६०॥ तरी पार्था हें ह्मणें । सायास घेशी हा मनें । वायां बागूल इयें दुर्जनें । इंद्रियें करिती ॥६१॥ पाहें पां आयुष्यातें अढळ करी । जें सरतें जीवित वारी । तया औषधातें वैरी । काय जिव्हा न म्हणे ॥६२॥ ऐसें हितासि जें जें निकें । तें सदाचि या इंद्रियां दुःखें । एऱ्हवीं सोपें योगासारिखें । कांहीं आहे ॥६३॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥
सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

योगसेवया निरुद्धं चित्तं यत्र उपरमते, यत्र च आत्मना आत्मानं पश्यन् एव आत्मनि तुष्यति; ॥२०॥ यत्र यत् आत्यंतिकं, बुद्धिग्राह्यं, अतींद्रियं सुखं तत् वेत्ति, (तत्र) च अयं स्थितः (योगी) तत्त्वतः न एव चलति. ॥२१॥

म्हणोनि आसनाचिया गाढिका । जो आम्हीं अभ्यासु सांगितला निका । तेण होईल तरी हो कां । निरोध ययां ॥६४॥ एऱ्हवीं तरी येणे योगें । जैं इंद्रियां विंदाण लागे । तैं चित्त भेटों रिगे । आपणपेयां ॥६५॥ परतोनि पाठिमोरें ठाके । आणि आपणियांतें आपण देखे । देखतखेंवो वोळखे । म्हणे तत्त्व हें मीचि ॥६६॥ तिये वोळखीचिसरिसें । सुखाचिया साम्राज्यीं बैसे । मग आपणपां समरसें । विरोनि जाय ॥६७॥ जयापरतें आणिक नाहीं । जयातें इंद्रियें नेणती कहीं । तें आपणचि आपुलया ठायीं । होऊनि ठाके ॥६८॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२

यं च लब्ध्वा अपरं ततः अधिकं लाभं न मन्यते; यस्मिन् स्थितः (योगी) गुरुणा अपि दुःखेन न विचाल्यते. ॥२२॥

मग मेरूपासूनि थोरें । देह दुःखाचेनि डोंगरें । दाटिजो पां पडिभरें । चित्त न दटे ॥६९॥ कां शस्त्रें वरी तोडिलिया । देह अग्नीमाजि पडलिया । चित्त महासुखीं पहुडलिया । चेवोचि नये ३७० ऐसें आपणपां रिगोनि ठाये । मग देहाची वासु न पाहे । आणिकचि सुख होऊनि जाये । म्हणूनि विसरे ॥७१॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा २३

तं दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं विद्यात्; सः योगः अनिर्विण्णचेतसा निश्चयेन योक्तव्यः. ॥२३॥

जया सुखाचिया गोडी । मन आर्तीची सेचि सोडी । संसाराचिया तोंडीं । गुंतलें जें ॥७२॥ जें योगाची बरव । संतोषाची राणिव । ज्ञानाची जाणिव । जयालागीं ॥७३॥ तें अभ्यासिलेनि योगें । सावयव देखावें लागे । देखिलें तरी आंगें । होइजेल गा ॥७४॥

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥२४॥

सर्वान् संकल्पप्रभवान् कामान् अशेषतः त्यक्त्वा, मनसा एव इंद्रियग्रामं समन्ततः विनियम्य. ॥२४॥

तरि तोचि योगु बापा । एके परी आहे सोपा । जरी पुत्रशोकु संकल्पा । दाखवीजे ॥७५॥ हा विषयातें निमालिया आइके । इंद्रियें नेमाचिया धारणीं देखे । तरी हियें घालूनि मुके । जीवित्वासी ७६ ऐसें वैराग्य हें करी । तरी संकल्पाची सरे वारी । सुखें धृतीचिया धवळारीं । बुद्धि नांदे ७७

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत्२५
यतो यतो निश्चलति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

धृतिगृहीतया बुद्ध्या शनैः शनैः उपरमेत् ; मनः आत्मसंस्थं कृत्वा किंचित् अपि न चिंतयेत् ॥२५॥ चंचलं अस्थिरं मनः यतः यतः निश्चलति, ततः ततः एतत् नियम्य आत्मनि एव वशं नयेत्. ॥२६॥

बुद्धी धैर्या होय वसौटा । तरी मनातें अनुभवाचिया वाटा । हळु हळु करी प्रतिष्ठा । आत्मभुवनीं ॥७८॥ याही एके परी । प्राप्ति आहे विचारीं । हें न ठके तरी सोपारी । आणिक ऐकें ॥७९॥ आतां नियमुचि हा एकला । जीवें करावा

वाटते कीं काय, तें सांग. ३६० पार्था, कदाचित् तूं ही भीति मनांत बाळगशील; पण तसें करूं नको हो ! कारण हीं दुर्जन इंद्रियें त्या अभ्यासाचा उगीच बागुलबोवा करून भीति दाखवितात ! ६१ पहा—जें आयुष्य स्थिर करतें (वाढवितें), आणि संपणाऱ्या जीविताला मागें आणतें (मृत्यु टाळतें), त्या औषधाला देखील जिव्हा शत्रु समजत नाहीं का ? ६२ त्याचप्रमाणें, पारलौकिक हितास जें चांगलें, तें नेहमीं या इंद्रियांना दुःखदायक वाटतें; एऱ्हवीं या योगसाधनाइतकें दुसरें कांहीं सोपें साधन आहे का ?६३

योगाभ्यासानें संयमित झालेलें चित्त जेव्हां कर्मांपासून उपरम पावतें—निवृत्त होतें, व जेव्हां तो आपण आपल्या ठिकाणीं आपल्या स्वरूपाला पाहूनच संतुष्ट होतो; ॥२०॥ आणि जेव्हां तो अनंत, बुद्धीला ग्रहण होण्यासारखें, व इंद्रियांना घेतां न येणारें जें सुख तें अनुभवितो, तेव्हां तो स्थिर झालेला योगी ब्रह्मस्वरूपापासून ढळतच नाहीं.

म्हणून आसनाच्या बळानें जो आम्हीं खरा अभ्यास सांगितला, त्या योगानेंच या इंद्रियांचा झाला तर निग्रह होईल. ६४ एऱ्हवीं या योगसाधनानें जेव्हां इंद्रियांनाच वेध लागतो; तेव्हां आपल्या आपणच चित्त हें आत्म्याची भेट घेण्याकरितां जातें. ६५ चित्ताची धांव नेहमीं पुढें असते; ती मागें फिरून ज्या वेळेस चित्ताला आत्मदर्शन होतें, त्या वेळेस त्याला आत्मतत्त्वच मी आहें अशी ओळख पटते. ६६ ती ओळख झाल्याबरोबर तें सुखाच्या राज्यावर बसतें, आणि मग आत्मानंदांतच लय पावतें; ६७ आणि ज्यापेक्षां दुसरें अधिक कांहीं नाहीं, व ज्याला इंद्रियें कधीं जाणत नाहींत असें जें आत्मस्वरूप म्हणजे ब्रह्मरूप तें स्वतांच होऊन राहतें. ६८

आणखी, जो प्राप्त झाला असतांना योगी त्याहून दुसरा अधिक कोणताही लाभ मानीत नाहीं, आणि कसलेंही महद्दुःख प्राप्त झालें तरी त्याचें चित्त स्वरूपानंदापासून ढळत नाहीं.२२

मग अशी स्थिति झाल्यावर, मेरुपर्वतापेक्षांही मोठ्या दुःखाच्या भारानें देह दडपला असतां त्याच्या चित्ताला दुःख होत नाहीं; ६९ किंवा शस्त्रानें जरी देह तोडला, अथवा अग्नींत जरी पडला, तरी महासुखांत निमग्न झालेलें त्याचें चित्त जागृत होत नाहीं. ३७० याप्रमाणें आत्मसुखांत निमग्न झाल्यावर तो देहाची आठवण विसरतो; आणि असें अनिर्वाच्य ब्रह्मसुख प्राप्त झाल्यामुळें इतर गोष्टींचा त्याला विसर पडतो. ७१

त्याला दुःखसंबंधाची ताडातोड करणारा योग असें जाणावें. तो योग प्रसन्न चित्तानें साधकानें निश्चयानें करावा. ॥२३॥

ज्या ब्रह्मसुखाच्या गोडीनें संसारांत गुंतलेलें मन इच्छेची आठवणच सोडतें, ७२ जे योगाची शोभा, संतोषाचें केवळ राज्य, आणि ज्याच्याकरितां ज्ञानाची आवश्यकता, ७३ तें ब्रह्मसुख अभ्यासाचे योगानें मूर्तिमंत दिसूं लागतें; आणि दिसूं लागल्यावर तें पाहणारा तद्रूपच बनतो. ७४

संकल्पापासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व वासनांचा निखालस त्याग करून मनानेंच सर्व इंद्रियें सर्व बाजूंनीं जिंकून, ॥२४॥

तथापि, अर्जुना, एकापरी हा योग सोपा आहे: संकल्पाचे पुत्र जे कामक्रोधादिक, त्यांचा नाश केल्यामुळें त्या संकल्पाला जेव्हां पुत्रशोक होईल, तेव्हांच तो साध्य होतो ! ७५ विषय लय पावले असें या संकल्पानें ऐकलें, व इंद्रियें नियमितपणानें वागतात असें पाहिलें, म्हणजे याची छाती फुटून जाऊन हा जिवाला मुकतो, ७६ अशा रीतीनें वैराग्य प्राप्त झाल्यावर संकल्पाच्या यात्रा संपतात, आणि धैर्याच्या मंदिरांत बुद्धि ही सुखानें वास करते. ७७

धैर्ययुक्तबुद्धीनें हळू हळू आत्मस्वरूपीं स्थिर व्हावें. याप्रमाणें मन स्थिर करून मग कशाचेंही चिंतन करूं नये. ॥ २५ ॥ [हें] अस्थिर व चंचल मन ज्या ज्या ठिकाणीं जाईल, तेथून तेथून त्याला निग्रहानें ओढून आणून आत्मस्वरूपींच लावावें. ॥२६॥

बुद्धीला धैर्याचा आश्रय मिळाला, म्हणजे मग ती मनाला हळू हळू ब्रह्मानुभवाच्या वाटेला लावून त्याची ब्रह्मस्वरूपीं स्थापना करते. ७८ या एका मार्गानें ब्रह्मप्राप्ति होते, आणि हेंही घडत नसल्यास याहीपेक्षां सुलभ असा दुसरा एक मार्ग सांगतों तो ऐक. ७९ साधकानें आपला

आपुला । जैसा कृतनिश्चयाचिया बोला । बाहेरा नोहे ॥३८०॥ जरी येतुलेनि चित्त स्थिरावे । तरी काजा आलें स्वभावें । नाहीं तरी घालावें । मोकलुनी ॥८१॥ मग मोकलिलें जेथ जाईल । तेथूनि नियमूचि घेऊनि येईल । ऐसेनि स्थैर्याचि होईल । सावियाचि कीं ॥ ८२ ॥

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

प्रशांतमनसं शांतरजसं ब्रह्मभूतं अकल्मषं एनं योगिनं उत्तमं सुखं उपैति हि. ॥२७॥

पाठीं केतुलेनि एके वेळे । तया स्थैर्याचेनि मेळें । आत्मस्वरूपाजवळें । येईल सहजें ॥८३॥ तयातें देखोनि आंगा घडेल । तेथ अद्वैतीं द्वैत बुडेल । आणि ऐक्यतेजें उघडेल । त्रैलोक्य हें ॥८४॥ आकाशीं दिसे दुसरें । तें अभ्र जैं विरे । तैं गगनचि कां भरे । विश्व जैसें ॥८५॥ तैसें चित्त लया जाये । आणि चैतन्यचि आघवें होये । ऐसी प्राप्ति सुखोपायें । आहे येणें ॥८६॥

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

एवं सदा आत्मानं युंजन् विगतकल्मषः योगी ब्रह्मसंस्पर्शि अत्यंतं सुखं सुखेन अश्नुते. ॥२८॥

या सोपिया योगस्थितीं । उकलु देखिला गा बहुतीं । संकल्पाचिया संपत्ती । रुसोनियां ॥८७॥ तें सुखाचेनिसांगातें । आलें परब्रह्मा आंतौतें । तेथ लवण जैसें जळातें । सांडूं नेणे ॥८८॥ तैसें होय तिये मेळीं । मग सामरस्याचिया राउळीं । महासुखाची दिवाळी । जगेंसि दिसे ॥८९॥ ऐसें आपले पायवरी । चालिजे आपुले पाठीवरी । हें पार्था नागवे तरी । आन ऐकें ॥३९०॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥२९॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः (पुरुषः) आत्मानं सर्वभूतस्थं आत्मनि च सर्वभूतानि ईक्षते. ॥२९॥ यः मां सर्वत्र पश्यति सर्वं च मयि पश्यति, तस्य अहं न प्रणश्यामि, सः च मे न प्रणश्यति. ॥३०॥

तरि मी तंव सकळ देहीं । असें एथ विचारु नाहीं । आणि तैसेंचि माझ्या ठायीं । सकळ असे ॥९१॥ हें ऐसेंचि संचलें । परस्परें मिसळलें । बुद्धी घेपे एतुलें । होआवें गा ॥९२॥ एऱ्हवीं तरी अर्जुना । जो एकवटलिया भावना । सर्वभूतीं अभिन्ना । मातें भजे ॥९३॥ भूतांचेनि अनेकपणें । अनेक नोहे अंतःकरणें । केवळ एकत्वाचि माझें जाणे । सर्वत्र जो ॥९४॥ मग तो एक हा मियां । बोलतां दिसतसे वायां । एऱ्हवीं न बोलिजे तरि धनंजया । तो मीचि आहें ९५ दीपा आणि प्रकाशा । एकवंकीचा पाडु जैसा । तो माझ्या ठायीं तैसा । मी तयामाजीं ॥९६॥ जैसा उदकाचेनि आयुष्यें रसु । कां गगनाचेनि मानें अवकाशु । तैसा माझेनि रूपें रूपसु । पुरुषु तो गा ॥९७॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

यः एकत्वं आस्थितः (सन्) सर्वभूतस्थितं मां भजति, सः योगी सर्वथा वर्तमानः अपि मयि वर्तते. ॥३१॥

जेणें ऐक्याचिये दिठी । सर्वत्र मातेंचि किरिटी । देखिला जैसा पटीं । तंतु एकु ॥९८॥ कां स्वरूपें तरी बहुतें आहाती । परी तैसीं सोनीं बहुवें न होती । ऐसी ऐक्याचळाची स्थिती । केली जेणें ॥९९॥ नातरी वृक्षांचीं पानें जेतुलीं । तेतुलीं रोपें नाहीं लाविलीं । ऐसी अद्वैतदिवसें पाहली । रात्री जया ॥४००॥ तो पंचात्मकीं सांपडे । तरी मग सांग पां कैसेनि अडे । जो प्रतीतीचेनि पाडें । मजसीं तुके ॥१॥ माझें व्यापकपण आघवें । गवसलें तयाचेनि अनुभवें । तरी न म्हणतां स्वभावें । व्यापकु जाहला ॥२॥ आतां

एक नियम करावा की, एकदा केलेला निश्चय कधींही टाळावयाचा नाहीं. ३८० अशा निश्चयानें जर चित्त स्थिर झालें, तर अनायासेंच काम झालें; पण असें जर न होईल, तर त्या चित्ताला खुशाल स्वैर वर्तू द्यावें. ८१ मग तें मोकळें सुटल्यावर जेथें जाईल तेथून निश्चय त्याला परत घेऊन येईल; आणि अशा रीतीनें तें तत्काल स्थिर होऊन राहील. ८२

ज्या योग्याचें चित्त समाधान पावलें आहे, ज्याचा रजोगुण नाहींसा झाला आहे, व जो ब्रह्मस्वरूप व निष्पाप झाला आहे, अशा ह्या योग्याला ब्रह्मसुख प्राप्त होतें. ॥२७॥

नंतर अशा प्रकारें अनेक वेळां स्थिर राहण्यानें तें सहज आत्मस्वरूपाजवळ येईल; ८३ आणि त्या आत्मस्वरूपाला पाहून स्वतः तद्रूप होईल. मग अद्वैतामध्यें द्वैत हें बुडून जाईल, आणि ऐक्याच्या तेजानें हें त्रैलोक्य प्रकाशित होईल. (त्रैलोक्यभर ब्रह्मपद दिसूं लागेल.) ८४ आकाशांत उत्पन्न झालेलीं अभ्रें ज्या वेळेस नाहींतशीं होतात, त्यावेळेस जिकडे तिकडे शुद्ध आकाशच दिसतें; ८५ त्याचप्रमाणें, चित्त ब्रह्मांत लयाला जाऊन त्रैलोक्य ब्रह्मस्वरूप होणें ही प्राप्ति या उपायापासून सहज होते. ८६

याप्रमाणें निरंतर आत्मविषयक योग करणारा व पापरहित योगी ब्रह्माचा अनुभव ज्यांत आहे असें अत्यंत सुख अनायासानें मिळवितो. ॥२८॥

मनांतील संकल्पविकल्प सोडून जे या सोप्या योगस्थितीचा पुष्कळ अनुभव घेऊन सुखी झाले, ८७ ते त्या सुखाच्या संगतीनें परब्रह्मपदास येऊन पोहोंचले. मीठ पाण्यांत मिळाल्यावर ज्याप्रमाणें पाण्याला सोडूं शकत नाहीं, ८८ त्याप्रमाणें, जीव आणि ब्रह्म यांचें ऐक्य झाल्यावर त्यांची स्थिति होते; आणि नंतर ब्रह्मानंदाच्या मंदिरांत महासुखाची दिवाळी तो सर्व जगास झाली आहे असें पाहतो. ८९ याप्रमाणें आपलेच पाय घेऊन आपले पाठीवर योगी चालतो. असा अवघड जो योग तो तुला घडत नसेल, तर तुला आणखी दुसरा उपाय सांगतों. ३९०

सर्वत्र समदृष्टि आहे असा योगयुक्त पुरुष सर्व भूतांमध्यें आपणच आहों व सर्व भूतें आपल्यामध्यें आहेत असें पाहतो. ॥ २९ ॥ जो सर्व भूतांमध्यें मला पाहतो, व माझ्या ठिकाणीं सर्व भूतें पाहतो, त्याच्या दृष्टीआड मी होत नाहीं व माझ्या दृष्टीआड तो होत नाहीं. [कारण दोघे एकरूप असतों]. ॥३०॥

मी सर्वांच्या देहांत आहें आणि माझ्या ठिकाणीं सर्व आहे याविषयीं तर वाद नाहींच. ९१ अशा रीतीनें जग व ईश्वर हीं एकमेकांत मिसळलीं आहेत. परंतु त्याप्रमाणें साधकाच्या बुद्धीनें तसें पत्करलें पाहिजे एवढेंच. ९२ अर्जुना, एऱ्हवीं तरी, जो एकत्वभावनेनें सर्व भूतांचे ठिकाणीं मी व्यापक आहें असें मानून मला भजतो, ९३ व्यक्तिमात्राच्या अनेकत्वानें ज्याचे अंतःकरणांत अनेकत्व उत्पन्न होत नाहीं, आणि जो केवळ सर्व ठिकाणीं मीच व्यापक आहें असें जाणतो, ९४ तो आणि मी एक असें बोलणेंच व्यर्थ होय; एऱ्हवीं, धनंजया, बोलून दाखविलें नाहीं, तरी त्याचें व माझें रूप एकच आहे. ९५ ज्याप्रमाणें दिवा आणि प्रकाश यांच्या एकत्वाची योग्यता असते, त्याप्रमाणें तो माझ्या ठिकाणीं व मी त्याचे ठिकाणीं आहें. ९६ जसें पाण्याचे योगानें गोडी किंवा गगनाच्या योगानें पोकळी यांचें अस्तित्व असतें, तसा माझ्याच रूपानें तो योगी रूपवान दिसतो. ९७

जो योगी एकनिष्ठेनें सर्व भूतांत असलेल्या मला भजतो, तो कोणत्याही प्रकारें वागत असला तरी माझ्या स्वरूपाचे ठिकाणींच असतो. ॥३१॥

अर्जुना, ज्याप्रमाणें वस्त्रांत तंतु एक असतात, त्याप्रमाणें ज्यानें ऐक्याचे दृष्टीनें सर्व ठिकाणीं माझी व्याप्ति आहे असें जाणलें, ९८ किंवा पुष्कळ जरी अलंकार घातले तरी अनेकत्व नसणाऱ्या सोन्याप्रमाणें ज्यानें ऐक्यरूप पर्वताची स्थिति बनविली आहे, ९९ अथवा, जितकीं झाडाचीं पानें तितकीं रोपें लाविलेलीं नसतात, अशा अद्वैतप्रकाशानें ज्याची अज्ञानरात्र उजाडली आहे, ४०० तो पंचमहाभूतात्मक शरिरांत जरी सांपडला, तरी मग तो स्वस्वरूपास येण्याला कसा बरें प्रतिबंध पावेल? कारण, अनुभवाच्या योगानें जो माझी एकता पावतो, १ त्याच्या अनुभवानें माझें सर्व ठिकाणीं व्यापकत्व आहे असें जाणलें आहे; मग 'तो सर्वव्यापक झाला' असें म्हटलेंच पाहिजे असें नाहीं, २ हें पहा—त्यानें जरी शरीर

शरीरी तरी आहे । परी शरीराचा तो नोहे । ऐसें बोलवरी होये । तें करूं काई ॥३॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२

अर्जुन, यः आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखं वा दुःखं यदि वा समं पश्यति, सः योगी परमः मतः. ॥३२॥

म्हणोनि असो तें विशेषें । आपणपेंयासारिखें । तो चराचर देखे । अखंडित ॥४॥ सुखदुःखादि वर्में । कां शुभाशुभें कर्में । दोनी ऐसीं मनोधर्में । नेणेचि जो ॥५॥ हे समविषम भाव । आणिकही विचित्र जें सर्व । तें मानी जैसे अवयव । आपुले होती ॥६॥ हें एकैक काय सांगावें । जया त्रैलोक्यचि आघवें । मी ऐसें स्वभावें । बोधा आलें ॥७॥ तयाही देह एकु कीर आथी । लौकिकीं सुखदुःखी तयातें म्हणती । परी आम्हांतें ऐसी प्रतीती । परब्रह्मचि हा ॥८॥ म्हणोनि आपणपां विश्व देखिजे । आणि आपण विश्व होइजे । ऐसें साम्यचि एक उपासिजे । पांडवा गा ॥९॥ हें तूतें बहुतीं प्रसंगीं । आम्ही म्हणों याचिलागीं । जे साम्यापरौती जगीं । प्राप्ति नाहीं ॥४१०॥

अर्जुन उवाच--

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिंस्थिराम् ॥३३॥
चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

मधुसूदन, त्वया अयं योगः साम्येन प्रोक्तः; अहं (मनसः) चंचलत्वात् एतस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि. ॥३३॥ कृष्ण, मनः चंचलं प्रमाथि बलवत् दृढं (अस्ति), अहं हि तस्य निग्रहं वायोः इव सुदुष्करं मन्ये. ॥३४॥

तंव अर्जुन म्हणे देवा । तुम्ही सांगा कीर आमुचा कणवा । परि न पुरों जी स्वभावा । मनाचिया ॥११॥ हें मन कैसें केवढें । ऐसें पाहों म्हणों तरी न सांपडे । एऱ्हवीं राहटावया थोडें । त्रैलोक्य यया ॥१२॥ म्हणोनि ऐसें कैसें घडेल । जें मर्कट समाधी येईल । कां राहा म्हणतलिया राहेल । महावातु ॥१३॥ जें बुद्धीतें सळी । निश्चयातें टाळी । धैर्येंसीं हातफळी । मिळऊनि जाय ॥१४॥ जें विवेकातें भुलवी । संतोषासी चाड लावी । बैसिजे तरी हिंडवी । दाही दिशा ॥१५॥ जें निरोधलें घे उवावो । जया संयमुचि होय सावावो । तें मन आपुला स्वभावो । सांडील काई १६ म्हणोनि मन एक निश्चळ राहेल । मग आम्हांसि साम्य होईल । हें विशेषेंही न घडेल । याचिलागीं ॥१७॥

श्रीभगवानुवाच--

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

महाबाहो, असंशयं मनः चलं दुर्निग्रहं (अस्ति). कौंतेय, (तत्) तु अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते. ॥३५॥

तंव कृष्ण म्हणती साचचि । बोलत आहासि तें तैसेंचि । यया मनाचा कीर चपळचि । स्वभावो गा ॥१८॥ परि वैराग्याचेनि आधारें । जरि लाविलें अभ्यासाचिये मोहरें । तरि केतुलेनि एके अवसरें । स्थिरावेल ॥१९॥ कां जें यया मनाचें एक निकें । जें देखिले गोडीचिया ठाया सोके । म्हणोनि अनुभवसुखचि कवतिकें । दावीत जाइजे ॥४२०॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

असंयतात्मना योगः दुष्प्रापः; वश्यात्मना तु यतता उपायतः अवाप्तुं शक्यः; इति मे मतिः. ॥३६॥

एऱ्हवीं विरक्ति जयांसि नाहीं । जे अभ्यासीं न रिघती कहीं । तयां नाकळे हें आम्हीही । न मनूं कायी ॥२१॥ परि यमनियमांचिया वाटा न वचिजे । कहीं वैराग्याची से न करिजे । केवळ विषयजळीं ठाकिजे । बुडी देउनी ॥२२॥ यया जालिया मानसा कहीं । युक्तीची कांबी लागली

धारण केलें आहे, तरी तो शरिराचा नाहीं. ही गोष्ट बोलून दाखवितां येण्यासारखी नव्हे; तेव्हां तिचें वर्णन करितां येईल काय ? ३

हे अर्जुना, जो योगी आपलेप्रमाणें सर्वत्र सुख आणि दुःख सारखें पाहतो, तो योगी परममान्य होय. ॥३२॥

अर्थात् या विषयावद्दल जास्त सांगणें नको. जो सदोदीत आपल्यासारखेंच सर्व जग मानतो; ४ जो सुख आणि दुःख यांचे विकार अथवा शुभ व अशुभ कर्में हीं दोन्ही आहेत असें आपल्या मनांत समजत नाहीं, ५ हें सम आणि हें विषम असा भाव मनांत न धरतां, याशिवाय इतर सर्व विचित्र गोष्टी जो आपल्या शरिराच्या अवयवांप्रमाणें एकच आहेत, असें समजतो; ६ यापेक्षां आणखी काय काय गोष्टी सांगाव्या ? ज्याला सर्व त्रैलोक्य मीच आहे असें अनुभवानें समजलें आहे, ७ त्याला शरीर आहे ही गोष्ट खरी, आणि तो सुखदुःख भोगतो असें लोक देखील म्हणतात; तथापि आमच्या अनुभवानें तो परब्रह्मच आहे. ८ म्हणून, अर्जुना, ज्याच्या योगानें आपल्याच ठिकाणीं सर्व विश्व पाहतां येईल, आणि आपणा स्वतांसच विश्वरूप होतां येईल, त्या समदृष्टीची तूं उपासना कर. ९ आम्ही तुला पुष्कळ प्रसंगीं याच कारणाकरितां असें सांगितलें आहे कीं, समदृष्टीपेक्षां या जगतांत दुसरी अधिक प्राप्ति कसली नाहीं. ४१०

अर्जुन म्हणाला, " हे मधुसूदना, तुम्हीं जो हा समत्वयोग सांगितला, तो, मनाच्या चंचलपणामुळें, माझ्यानें सतत घडेल, असें मला वाटत नाहीं. ॥३३॥ हे कृष्णा, मन हें अति चंचल, कोणताही बेत तडीस जाऊं न देणारें, बलवान् व अभेद्य आहे;—त्याचा निग्रह करणें वायूप्रमाणें दुःसाध्य आहे असें मी मानतों. " ॥३४॥

मग अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणतो, "देवा, तुम्हीं आमची दया मनांत आणून हा समतेचा मार्ग सांगितला, परंतु मनाच्या चंचल स्वभावापुढें आमचा टिकाव लागत नाहीं. ११ हें मन कसें आणि केवढें आहे असें पाहूं म्हटलें तर तें सांपडत नाहीं. एऱ्हवीं त्याला फिरण्याला त्रैलोक्यही पुरें होत नाहीं. १२ म्हणून, माकडाला समाधि लागणें किंवा मोठ्या वाऱ्याला स्थिर हो म्हणतांच तो थांबणें ह्या गोष्टी कशा घडतील ? १३ जें मन बुद्धीला छळतें, निश्चय मोडतें, आणि धैर्याचे हातावर हां हां म्हणतां तुरी देऊन निघून जातें, १४ जें विचाराला चकवितें, संतोषाला नादीं लावतें, आणि मनुष्य एके ठिकाणीं बसला तरी त्याला दशदिशा हिंडवितें, १५ ज्याला कोंडलें असतां तें उसळून बाहेर येतें, आणि निग्रह केला तर तो उलटा त्याला साह्य करतो, असें हें मन आपला स्वभाव सोडील का ? १६ म्हणून, एक मन जर स्थिर राहील, तर मग आम्हांला समदृष्टि प्राप्त होईल, परंतु मनाची अशीच चंचल वृत्ति असल्यामुळें ती प्राप्त होणें दुर्घट आहे. १७ "

श्रीभगवान् म्हणाले:—हे महाबाहो, मन हें चंचल असून त्याचा निग्रह करणें खरोखर फार कठीण आहे, हें मी निःसंशय मानतों; पण, अर्जुना, वैराग्य व अभ्यास या दोहोंच्या योगानें तें स्वाधीन करून घेतां येतें. ॥३५॥

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणतात:—तूं जें बोललास, तें खरोखर तसेंच आहे. या मनाचा स्वभाव खरोखरी चंचल आहे. १८ परंतु याला वैराग्याच्या आधारानें अभ्यासाच्या रस्त्याला लावलें, तर कांहीं अवकाशानें हें स्थिर होईल. १९ कारण, या मनाच्या ठिकाणीं एक चांगला गुण आहे: ज्याची याला चटक लागेल, त्याच ठिकाणीं रहावयास हें सोकावतें ! म्हणून कौतुकानें आत्मसुखाकडेसच याला वळवावें. ४२०

जे मनाचा निग्रह करण्याचा अभ्यास करीत नाहींत, त्यांना योग प्राप्त होत नाहीं, परंतु जे अंतःकरण वश करून मनाचा निग्रह करण्याचा यत्न करतात, त्यांना उपायानें योग प्राप्त होतो, असें माझें मत आहे. ॥३६॥

एऱ्हवीं ज्याला वैराग्य नाहीं, व जो कधीं अभ्यासही करीत नाहीं, त्याला हें मन आंवरणार नाहीं असें आम्ही देखील कोठें मानीत नाहीं ! २१ परंतु जो यम, नियम, प्राणायाम वगैरेंचा अभ्यास करीत नाहीं, ज्याला वैराग्याची कधीं आठवण होत नाहीं, आणि जो केवळ विषयरूप जलांत माशासारखी बुडी देऊन राहिला आहे, २२ आणि अशा प्रकारें विषयलंपट झालेल्या त्याच्या मनाला

नाहीं । तरी निश्चळ होईल काई । कैसेनि सांगें ॥२३॥ म्हणोनि मनाचा निग्रहो होये । ऐसा उपाय जो आहे । तो आरंभीं मग नोहे । कैसा पाहों ॥२४॥ तरी योगसाधन जितुकें । तें अवघेंचि काय लटिकें । परि आपणपयां अभ्यासूं न ठाके । हेंचि म्हण ॥२५॥ आंगीं योगाचें होय बळ । तरि मन केतुलें चपळ । काय महदादि हें सकळ । आपु नोहे ॥२६॥ तेथ अर्जुन म्हणे निकें । देवो बोलती तें न चुके । साचचि योगबळेंसी न तुके । मनोबळ ॥२७॥ तरि तोचि योगु कैसा केविं जाणों । आम्हीं येतुले दिवस याची मातुही नेणों । म्हणोनि मनातें जी म्हणों । अनावर ॥२८॥ हा आतां आघवेया जन्मा । तुझेनि प्रसादें पुरुषोत्तमा । योगपरिचय आम्हां । जाहला आजी ॥२९॥

अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ३७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ३८
एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ३९

कृष्ण, श्रद्धया उपेतः अयतिः योगात् चलितमानसः योगसंसिद्धिं अप्राप्य कां गतिं गच्छति ? ॥३७॥ महाबाहो, ब्रह्मणः पथि अप्रतिष्ठः विमूढः सः उभयविभ्रष्टः (सन्) छिन्नाभ्रम् इव न नश्यति कच्चित् ? ॥३८॥ कृष्ण, एतत् मे संशयं अशेषतः छेत्तुं अर्हसि; त्वदन्यः अस्य संशयस्य छेत्ता न हि उपपद्यते. ॥३९॥

परि आणीक एक गोसाविया । मज संशयो असे साविया । तो तूंवांचूनि फेडावया । समर्थु नाहीं ॥४३०॥ म्हणोनि सांगें श्रीगोविंदा । कवण एकु मोक्षपदा । झोंबत होता श्रद्धा । उपायेंविण ॥३१॥ इंद्रियग्रामोनि निगाला । आस्थेचिया वाटा लागला । आत्मसिद्धीचिया पुढिला । नगरा यावया ॥३२॥ तंव आत्मसिद्धि न ठकेचि । आणि मागुतें न येवेचि । ऐसा अस्तु गेला माझारींचि । आयुष्यभानु ॥३३॥ जैसें अकाळीं आभाळ । अळुमाळु सपातळ । विपायें आलें केवळ । वसे ना वर्षे ॥३४॥ तैसीं दोन्ही दुरावलीं । जे प्राप्ती तंव अलग ठेली । आणि अप्राप्तिही सांडवली । श्रद्धा तया ॥३५॥ ऐसा दोंला अंतरला कां जी । जो श्रद्धेच्या समाजीं । बुडला तया होजी । कवण गति ॥३६॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

पार्थ, इह अमुत्र (च) तस्य विनाशः न एव विद्यते; तात, कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं हि न गच्छति. ॥४०॥

तंव कृष्ण म्हणती पार्था । जया मोक्षसुखीं आस्था । तया मोक्षावांचूनि अन्यथा । गती आहे गा ॥३७॥ परि एतुलें हेंचि एक घडे । जें माझारीं विसावावें पडे । तेंही परि ऐसेनि सुरवाडें । जो देवां नाहीं ॥३८॥ एऱ्हवीं अभ्यासाचा उचलता । पाउलीं जरी चालता । तरि दिवसाआधीं ठाकिता । सोहंसिद्धीतें ॥३९॥ परि तेतुला वेग नव्हेचि । म्हणऊनि विसावा तरी निकाचि । पाठीं मोक्षु तंव तैसाचि । ठेविला असे ॥४४०॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

योगभ्रष्टः (पुरुषः) पुण्यकृतां लोकान् प्राप्य (तत्र) शाश्वतीः समाः उषित्वा शुचीनां श्रीमतां गेहे अभिजायते ॥४१

ऐकें कवतिक हें कैसें । जे शतमखा लोक सायासें । ते तो पावे अनायासें । कैवल्यकामु ॥४१॥ मग तेथिंचे जे अमोघ । अलौकिक भोग । भोगितांही सांग । कांटाळे मन ॥४२॥ हा अंतरायो अवचितां । कां वोढवला श्रीभगवंता । ऐसा दिविभोग भोगितां । अनुतापी नित्य ॥४३॥ पाठीं जन्मे संसारीं । परी सकळ धर्माचिया माहेरीं । लांबा उगवे आगरीं । विभवश्रियेचा ॥४४॥ जयातें नीतिपंथें चालिजे । सत्यपूत बोलिजे । देखावें तें देखिजे । शास्त्रदृष्टी ॥४५॥ वेद

युक्तीची चिमट कधीं लागली नाहीं, त्याचें मन निश्चल कसें होईल सांग बरें? २३ म्हणून, मनाचा निग्रह करणें हा जो उपाय आहे, त्याला तूं आरंभ कर. मग तें कसें निश्चल होत नाहीं तें पाहूं! २४ तर योगसाधनें म्हणून जेवढीं आहेत, तेवढीं सर्व काय खोटीं आहेत? परंतु आपल्याला अभ्यास होत नाहीं असें म्हण. २५ जर योगसाधनांचें बळ अंगांत असलें तर मनाच्या चंचलतेची कथा काय? योगबलानें महत्तत्त्वादिक स्वाधीन होत नाहींत का? २६ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, " देवा, आपण जें म्हणतां तें खरें आहे; खरोखर योगबलापुढें मनाचें बल टिकणार नाहीं; २७ तरी तो योग कसा आहे व कशा रीतीनें जाणावा त्याची गोष्ट इतके दिवस आम्हांस माहीत नव्हती, म्हणून मन हें अनावर आहे असें आम्ही म्हणत होतों.२८हे पुरुषोत्तमा, तुमच्या प्रसादानें आमच्या सगळ्या जन्मांत आज योगाचा परिचय आम्हांस झाला!२९

अर्जुन म्हणालाः—हे कृष्णा, जो साधक श्रद्धेनें युक्त आहे, परंतु विशेष यत्न करीत नाहीं, त्याचें मन योगापासून भ्रष्ट झालें असतां तो योगसिद्धीला न पावतां कोणत्या गतीला जातो? ॥ ३७ ॥ कृष्णा, ब्रह्ममार्गाचे ठिकाणीं स्थिर न होतां, मोहाला पावलेला योगी कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोहोंपासून भ्रष्ट होऊन, तुटलेल्या ढगाप्रमाणें नाशाला पावत नाहीं काय? ॥ ३८ ॥ हे कृष्णा, या माझ्या संशयाचा निःशेष छेद करण्यास तुम्हीच योग्य आहां, तुमच्यावांचून या संशयाचा छेद करण्यास दुसरा कोणीही समर्थ नाहीं. ॥३९॥

" परंतु, हे प्रभो, आणखी एक संशय सहज उत्पन्न झाला आहे, तो फेडण्यास आपल्याशिवाय दुसरा कोणीही समर्थ नाहीं. ४३० म्हणून, गोविंदा, मला सांगा कीं, कोणीएक मनुष्य मोक्षप्राप्तीकरतां भक्तियुक्त अंतःकरणानें उपायाशिवाय इच्छा करीत होता; ३१ इंद्रियरूपी गांवाहून निघून मोक्षरूपी गांवास जाण्याकरितां तो भक्तिरूप मार्गाला लागला; ३२ तों, मोक्ष प्राप्त होत नाहीं, आणि परतही येववत नाहीं, अशा स्थितींत त्याचा आयुष्यरूपी सूर्य मध्येंच मावळला; ३३ सहज अकालीं आलेला लहान पातळ ढग ज्याप्रमाणें टिकत नाहीं व वृष्टिही करीत नाहीं, ३४ त्याप्रमाणें, ज्याला दोन्ही अंतरलीं, म्हणजे मोक्षप्राप्ति तर दूरच राहिली, आणि श्रद्धेमुळें सोडलेल्या संसारासही तो मुकला, ३५ असा दोन्ही गोष्टींना जो मुकला, परंतु भक्तींत निमग्न झाला, त्याला कोणती गति प्राप्त होते हें सांगा. " ३६

श्रीभगवान् म्हणालेः—हे पार्था, असा योगभ्रष्ट पुरुष इहलोकाला व परलोकाला अंतरत नाहीं. बाबा, चांगलीं कृत्यें करणारा पुरुष दुर्गतीप्रत कधींही जात नाहीं. ॥४०॥

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणालेः—पार्था, ज्याला मोक्षप्राप्तीची इच्छा आहे, त्याला मोक्षावांचून दुसरी गति आहे काय? ३७ परंतु त्याला मध्यंतरीं विश्रांति घ्यावी लागते एवढेंच काय तें! पण त्या विश्रांतींत त्याला जें सुख होतें तें देवांना सुद्धां मिळत नाहीं! ३८ एऱ्हवीं, जर ह्यानें अभ्यासाचीं पाउलें जोरानें टाकिलीं असतीं म्हणजे झपाट्यानें अभ्यास केला असता तर दिवस (आयुष्य) मावळण्याच्या पूर्वींच हा मोक्षप्राप्तीच्या गांवाला पोहोंचला असता! ३९ परंतु तितका त्याचा वेग नसल्यामुळें विसांवा घेणें भाग पडलें, तथापि मागाहून तरी मोक्षप्राप्ति ही ठेविलेलीच आहे. ४४०

योगभ्रष्ट पुरुष, महत्पुण्यानें प्राप्त व्हावयाचे जे इंद्रादिक लोक तेथें जाऊन व तेथें पुष्कळ वर्षें राहून नंतर [मृत्युलोकामध्यें] पवित्र व श्रीमंत पुरुषाच्या कुलांत जन्मास येतो. ॥४१॥

अरे, हें कौतुक पहा—ज्या लोकांची प्राप्ति व्हावयास शंभर यज्ञ करणाऱ्या इंद्रालाही सायास पडतात, ते या मोक्षेच्छु पुरुषाला अनायासें प्राप्त होतात. ४१ मग तेथील निष्फळ न होणारे व अप्रतिम असे भोग भोगतां भोगतां त्याच्या मनाला कंटाळा येतो! ४२ ते दिव्य भोग भोगीत असतां तेथें त्यास सुख होत नाहीं; व ' हे भगवंता, हें भोगाचें विघ्न माझ्यामागें कां लागलें? ' असा तो निरंतर पश्चात्ताप करीत असतो. ४३ नंतर तो फिरून मृत्युलोकीं जन्म पावतो, पण सर्व धर्मांचें माहेरघर अशा कुलांत जन्म पावतो; आणि शेत कापल्यावर पडलेल्या भातगोट्यांचें शेत जसें जोरानें फोंफावतें, तशी त्याच्या ऐश्वर्याची वृद्धि होते. ४४ जें कुल नीतिमार्गानें चालणारें, सत्य आणि पवित्र भाषण करणारें, आणि शास्त्ररीतीनें वागणारें, ४५ ज्या कुलांत वेद नित्य जागृत असतो, व स्वधर्माचें

तो जागेश्वरु । जया व्यवसाय निजाचारु । सारासार विचारु । मंत्री जया ॥४६॥ जयाच्या कुळीं चिंता । जाली ईश्वराची पतिव्रता । जयातें गृहदेवता । आदि ऋद्धि ॥४७॥ ऐसी निजपुण्याची जोडी । वाढिन्नली सर्वसुखाची कुळवाडी । तिये जन्मे तो सुरवाडी । योगच्युतु ॥४८॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥४३॥

अथवा धीमतां योगिनां एव कुले (जन्म) भवति; यत् ईदृशं एतत् जन्म (तत्) लोके दुर्लभतरं हि. ॥४२॥ कुरुनंदन, तत्र (सः) तं पौर्वदेहिकं बुद्धिसंयोगं लभते; ततः (च) संसिद्धौ भूयः यतते. ॥४३॥

अथवा ज्ञानाग्निहोत्री । जे परब्रह्मश्रोत्री । महासुखक्षेत्रीं । आदिवंत ॥४९॥ जे सिद्धांताचिया सिंहासनीं । राज्य करिती त्रिभुवनीं । जे कूजती कोकिल वनीं । संतोषाच्या ॥४५०॥ जे विवेकद्रुमाचे मुळीं । बैसले आहाति नित्य फळीं । तया योगियांचिया कुळीं । जन्म पावे ॥५१॥ मोटकी देहाकृती उमटे । आणि निजज्ञानाची पाहांट फुटे । सूर्यापुढें प्रगटे । प्रकाशु जैसा ॥५२॥ तैसी दशेची वाट न पाहतां । वयसेचिया गांवा न येतां । बाळपणींच सर्वज्ञता । वरी तयातें ५३ तिये सिद्धप्रज्ञेचेनि लाभें । मनाचि सारस्वतें दुभे । मग सकळ शास्त्रें स्वयंमें । निघती मुखें ॥५४॥ ऐसें जें जन्म । जयालागीं देव सकाम । स्वर्गीं ठेले जप· होम । करिती सदा ॥५५॥ अमरीं भाट होइजे । मग मृत्युलोकातें वानिजे । ऐसें जन्म पार्था गा जें । तें तो पावे ॥५६॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

सः अवशः अपि तेन एव पूर्वाभ्यासेन ह्रियते; योगस्य जिज्ञासुः अपि शब्दब्रह्म अतिवर्तते. ॥४४॥

आणि मागील जे सद्बुद्धि । जेथ जीवित्वा जाहाली होती अवधि । मग तेचि पुढती निरवधि । नवी लाहे ॥५७॥ तेथ सदैवा आणि पायाळा । वरि दिव्यांजन होय डोळा । मग देखे जैसीं अवलीळा । पाताळधनें ॥५८॥ तैसे दुर्भेद जे अभिप्राय । कां गुरुगम्य हन ठाय । तेथ सौरसेंवीण जाय । बुद्धि तयाची ॥५९॥ बळियें इंद्रियें येती मना । मन एकवटे पवना । पवन सहजें गगना । मिळोंचि लागे ॥४६०॥ ऐसें नेणों काय अपैसें । तयातेंचि कीजे अभ्यासें । समाधि घर पुसे । मानसाचें ॥६१॥ जाणिजे योगपीठींचा भैरवु । काय हा आरंभरंभेचा गौरवु । कीं वैराग्यसिद्धीचा अनुभवु । रूपा आला ॥६२॥ हा संसार उमाणितें माप । कां अष्टांगसामग्रीचें द्वीप । जैसें परिमळेंचि धरिजे रूप । चंदनाचें ॥६३॥ तैसा संतोषाचा काय घडिला । कीं सिद्धिभांडारींहूनि काढिला । दिसे तेणें मानें रूढला । साधकदशे ॥६४॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

प्रयत्नात् यतमानः, संशुद्धकिल्बिषः योगी तु अनेकजन्मसंसिद्धः ततः परां गतिं याति. ॥४५॥

जे वर्षशतांचिया कोडी । जन्मसहस्रांचिया आडी । लंघितां पातला थडी । आत्मसिद्धीची ॥६५॥ म्हणोनि साधनजात आघवें । अनुसरे तया स्वभावें । मग आयातिये बैसे राणिवे । विवेकाचिये ॥६६॥ पाठीं विचारितया वेगां । तो विवेकुही ठाके मागां । मग अविचारणीय तें आंगा । घडोनि जाय ॥६७॥ तेथ मनाचें मेहुडें विरे । पवनाचें पवनपण सरे । आपणपां आपण मुरे । आकाशही ॥६८॥ प्रणवाचा माथा बुडे । येतुलेनि अनिर्वाच्य सुख जोडे । म्हणोनि आधींचि बोल बहुडे । तयालागीं ॥६९॥ ऐसी ब्रह्मींची स्थिती । जे सकळा गतींसी गती । तया अमूर्ताची मूर्ति । होऊनि ठाके ॥४७०॥ तेणें बहुतीं जन्मीं

आचरण हा ज्याच्या कुलाचा व्यवसाय, आणि सारासार विचार हाच मंत्री. ४६ ज्या कुलांत चिंतेनें ईश्वरास वरिलें, (ज्या कुलाला चिंता ही ठाऊक नाहीं) आणि वडील माणसें (पूज्य दैवत) हीच ज्याची संपत्ति, ४७ असें ज्या कुलानें पुण्य जोडलें आहे, व जेथें सर्व सुखाची समृद्धि आहे, अशा कुलांत तो योगभ्रष्ट पुरुष सुखानें जन्म घेतो. ४८

अथवा बुद्धिमान् योग्यांच्याच कुलामध्य हा योगभ्रष्ट जन्माला येतो. कां कीं, अशा प्रकारचा जन्म ह्या लोकीं फार दुर्लभ आहे. ॥४२॥ अशा योग्यांच्या कुलांत जन्म झाला म्हणजे त्याला पूर्वजन्मींची योगबुद्धि ह्या जन्मीं प्राप्त होते, आणि मग तो योगाच्या सिद्धीकरितां पुनः यत्न करतो.

अथवा ज्ञानरूप अग्नीमध्यें हवन करणारे, व अध्यात्म-सिद्धांतांत निष्णात, आणि परब्रह्मरूप गांवचे वतनदार; ४९ जे एकमेवाद्वितीय या सिद्धांतांत नेहमीं निमग्न राहून त्रिभुवनाचें राज्य करतात, आणि संतोषरूप वनांत कोकिळासारखा मधुर ध्वनि करतात, ४५० आणि जे विचारवृक्षाच्या मुळापाशीं बसून ब्रह्मरूप नित्य फळाचें सेवन करतात, अशा योग्यांच्या कुलांत तो योगभ्रष्ट पुरुष जन्म घेतो. ५१ जन्म घेतल्यावर लहान वयांतच त्याच्या ठिकाणीं आत्मज्ञानाचा उजेड पडतो; व ज्याप्रमाणें सूर्य उगवण्याच्या अगोदर चहूंकडे प्रभा फांकते, ५२ त्याप्रमाणें, प्रौढ वयाची वाट न पाहतां ज्ञान हें त्याला बालपणींच वरतें. ५३ पूर्वजन्मीं सिद्ध झालेल्या बुद्धीच्या योगानें सर्व विद्या त्याला प्राप्त होतात. व त्याच्या मूखांतून सर्व शास्त्रें स्वयमेव निघूं लागतात. ५४ असें जें उत्तम कुळीं जन्म, तें प्राप्त होण्याकरितां स्वर्गवासी देव देखील मनांत हेतु धरून नेहमीं जप, होम करीत असतात. ५५ पार्था, देवांनीं स्तुतिपाठक होऊन मृत्यु लोकाचें वर्णन करावें असें जें उत्तम कुळीं जन्म, तें तो योगभ्रष्ट पुरुष पावतो; ५६

तेथें जन्म झाल्यावर, तो परतंत्र असला तरी पूर्वाभ्यासाचे बलानें [योगाकडे] ओढला जातो; आणि तो योगाविषयीं [नुस्ता] जिज्ञासु असला तरी देखील त्याला वेदाचरणाच्या फलापेक्षां विशेष फल मिळतें. ॥४४॥

आणि ज्या पूर्वजन्मांत आयुष्याचा शेवट झाला होता, त्या वेळची सद्बुद्धि त्याला पुनः प्राप्त होते. ५७ त्यासमयीं आधींच दैववान्, पायाळू आणखी वर डोळ्यांत दिव्यांजन घातलेल्या पुरुषास जसें भूमींतील धन सहज दृष्टीस पडतें, ५८ त्याप्रमाणें, गुरुमुखाशिवाय न कळणाऱ्या कठीण अशा अभिप्रायांच्या ठिकाणी त्याची बुद्धि अनायासें जाऊन पोहोंचते. ५९ इंद्रियें हीं आपण होऊन मनाच्या अधीन होतात, मन प्राणवायूंत ऐक्य पावतें, व तो प्राणवायु चिदाकाशांत मिळतो. ४६० आणखी काय गोष्टी असतील त्या असोत, परंतु योगाभ्यासही त्याला आपोआप प्राप्त होतो, आणि समाधिही त्याच्या मनाचें घर विचारीत येतो. ६१ जगाला आरंभ करणारी जी रंभा म्हणजे पार्वती तिचा गौरव करणारा योगपीठीचा शंकरच कीं काय किंवा वैराग्यरूप सिद्धीचा मूर्तिमंत अनुभवच प्रकट झाला आहे कीं काय ! ६२ किंवा हें संसार मोजण्याचें मापच, अथवा अष्टांगयोगसाहित्याचें बेटच होय. सुगंधानेंच ज्याप्रमाणें चंदनाचें रूप धारण करावें, ६३ त्याचप्रमाणें, साधकदशेच्या योगानें हा इतका योग धैर्ययुक्त झालेला असतो कीं, संतोषाचा पुतळा बनविल्यासारखा किंवा सिद्धीच्या भांडारांतून काढल्यासारखा दिसतो. ६४

पण, नियमानें प्रयत्न करणारा, सर्व पातकांपासून मुक्त झालेला, व अनेक जन्म हाच प्रयत्न करीत आलेला योगी तर परमगतीप्रत प्राप्त होतो. ॥४५॥

कारण, कोट्यवधि वर्षांनीं हजारों जन्मांचा प्रतिबंध दूर करून तो आत्मसिद्धीच्या किनाऱ्यावर येऊन पोहोंचलेला असतो. ६५ म्हणून सर्व साधनें त्याला स्वभावताःच प्राप्त होतात; आणि मग सहजच तो विचाराच्या गादीवर बसतो. ६६ नंतर, विचार करण्यामध्यें प्रबल असा विवेकही मागें राहतो; आणि अविचारणीय असें जें ब्रह्म, तें तो स्वतांच होतो. ६७ त्या ठिकाणीं मनाचे ढग नाहींतसे होतात; प्राणवायूचें हालणें बंद होतें; व आकाशही आपल्या ठिकाणीं लीन होतें. ६८ ॐकाराच्या अर्धबिंदूंत प्रणव नाहींसा होतो. अशा रीतीचें त्याला अवर्णनीय सुख प्राप्त होतें, म्हणून त्या ठिकाणीं बोलणेंच बंद होतें. ६९ मग सगळ्या गतींना गति देणारी जी ब्रह्मस्थिति, त्या निराकार स्थितीचें रूपच तो बनून राहतो. ४७० त्यानें माग-

मागिलीं । विक्षेपांचीं पाणिवळें झाडिलीं । म्हणोनि उपजतखेंवो बुडाली । लग्नघटिका ॥७१॥ आणि तद्रूपतेसीं लग्न । लागोनि ठलें अभिन्न । जैसें लोपलें अभ्रें गगन । होऊनि ठाके ॥७२॥ तैसें विश्व जेथ होये । मागौतें जेथ लया जाये । तें विद्यमानेंचि देहें । जाहला तो गा ॥७३॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥४६॥

योगी तपस्विभ्यः अधिकः (अस्ति); ज्ञानिभ्यः अपि अधिकः मतः ; कर्मिभ्यः च अधिकः (अस्ति); तस्मात्, अर्जुन, त्वं योगी भव. ॥४६॥

जया लाभाचिया आशा । करूनि धैर्यबाहूंचा भरंवसा । घालीत षट्कर्मांचा धारसा । कर्मनिष्ठ ॥७४॥ कां जिये एक वस्तूलागीं । बाणोनि ज्ञानाची वज्रांगी । झुंझत प्रपंचेंशीं समरंगीं । ज्ञानिये गा ॥७५॥ अथवा निलागें निसरडा । तपोदुर्गाचा आडकडा । झोंबती तपिये चाडा । जयाचिया ॥७६॥ जें भजतियां भज्य । याज्ञिकांचें याज्य । एवं जें पूज्य । सकळां सदा ॥७७॥ तेंचि तो आपण । स्वयें जाहला निर्वाण । जें साधकांचें कारण । सिद्ध तत्त्व ॥७८॥ म्हणोनि कर्मनिष्ठां वंद्यु । तो ज्ञानियांसि वेद्यु । तापसांचा आद्यु । तपोनाथु ॥७९॥ पैं जीवपरमात्मसंगमा । जयाचें येणें जाहलें मनोधर्मा । तो शरीरीचि परी महिमा । ऐशी पावे ॥४८०॥ म्हणोनि याकारणें । तूतें मी सदा म्हणें । योगी होईं अंतःकरणें । पंडुकुमरा ॥८१॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

सर्वेषामपि योगिनां (मध्ये) यः श्रद्धावान् मद्गतेन अंतरात्मना मां भजते, सः मे युक्ततमः मतः (अस्ति). ॥४७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगोनाम षष्ठोऽध्यायः

अगा योगी जो म्हणिजे । तो देवाचा देव जाणिजे । आणि सुख सर्वस्व माझें । चैतन्य तो ॥८२॥ तेथ भजता भजन भजावें । हें भक्तिसाधन जें आघवें । तो मीचि जाहलों अनुभवें । अखंडित ॥८३॥ मग तया आम्हां प्रीतीचें । स्वरूप बोलीं निर्वचे । ऐसें नव्हे गा तो साचें । सुभद्रापती ॥८४॥ तया एकवटलिया प्रेमा । जरी पाडें पाहिजे उपमा । तरी मी देह तो आत्मा । हेचि होय ॥८५॥ ऐसें भक्तचकोरचंद्रें । त्रिभुवनैकनरेंद्रें । बोलिलें गुणसमुद्रें । संजयो म्हणे ॥८६॥ तेथ आदिलापासूनि पार्था । ऐकिजे ऐसीचि आस्था । दुणावली हें यदुनाथा । भावों सरलें ॥८७॥ कीं सावियाचि मनीं संतोषला । जे बोला आरिसा जोडला । तेणें हरिखें आतां उपलवला । निरूपील ॥८८॥ तो प्रसंगु आहे फुडा । जेथ शांत दिसेल उघडा । तो पालविजेल मुडा । प्रमेयबीजाचा ॥८९॥ जे सात्त्विकाचेनि वडपें । गेलें आध्यात्मिक खरपें । सहजें निडारले वाफे । चतुराचित्ताचे ॥४९०॥ वरी अवधानाचा वाफसा । लाधला सोनयाऐसा । म्हणोनि पेरावया धिंवसा । श्रीनिवृत्तीसी ॥९१॥ ज्ञानदेव म्हणे मी चाडें । सद्गुरूनीं केलें कोडें । माथां हात ठेविला तें फुडें । बीजचि वाइलें ॥९२॥ म्हणऊनि येणें मुखें जें जें निगे । तें संतांच्या हृदयीं साचचि लागे । हें असो सांगों श्रीरंगें । बोलिलें जें ॥९३॥ परि तें मनाच्या कानीं ऐकावें । बोल बुद्धीच्या डोळां देखावे । हे सांटोवाटीं घ्यावे । चित्ताचिया ॥९४॥ अवधानाचेनि हातें । नेयावे हृदयाआंतौते । हे रिझवितील आयणीतें । सज्जनाचिये ॥९५॥ हे स्वहितातें निवविती । परिणामातें जीवविती । सुखाची वाहती । लाखोली जीवां ॥९६॥ आतां अर्जुनेंसीं श्रीमुकुंदें । नागर बोलिजेल विनोदें । तें वोंवियेचेनि प्रबंधें । सांगेन मी ॥४९७॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्लोक ४७, ओंव्या ४९७.

त्या अनेक जन्मांत, प्रतिबंध हाच कोणी पाण्यावरील मळ झाडून टाकलेला असतो, म्हणून त्याची लग्नघटका त्याचा जन्म होतांच बुडते, ७१ आणि तद्रूपतेशीं शुभ-लग्न होऊन तो अभिन्नत्व पावतो. अभ्रें नाहींतशीं झालीं म्हणजे ज्याप्रमाणें आकाशरूपच होऊन राहतात, ७२ त्याप्रमाणें (विक्षेपादि विघ्नें नाहींनशीं झालीं म्हणजे,) ज्यापासून विश्वाची उत्पत्ति होते, व ज्या ठिकाणीं तें पुनः लय पावतें, तें ब्रह्म, तो या विद्यमान देहांत अगनां-नाच बनतो. ७३

तप करणाऱ्यांहून, ज्ञान्यांहून व कर्म करणाऱ्यांहून योगी अधिक श्रेष्ठ आहे; म्हणून, अर्जुना, तूं योगी हो. ॥४६॥

ज्या लाभाच्या आशेनें कर्मनिष्ठ पुरुष आपल्या बाहु-बलाच्या भरंवशावर कर्ममार्गाच्या प्रवाहांत उडी घालतात, ७४ किंवा ज्या एका वस्तूसाठीं ज्ञानी पुरुष हे ज्ञानरूप कवच धारण करून समरांगणांत प्रपंचरूपाशीं झगडतात, ७५. अथवा ज्याच्या प्राप्तीसाठीं तपस्वी लोक हे निराधार व निसरडे झालेल्या अशा तपोरूप पर्वताच्या कड्यावरून प्रवास करितात, ७६ जें भजन करणारांच्या भजनाचें अधिष्ठान, अशा प्रकारें सर्वांस पूज्य, ७७ आणि जें साधकांचें सिद्धतत्त्व, तें निर्वाण परब्रह्म तो स्वतांच बनतो. ७८ म्हणून, तो कर्मनिष्ठांना वंद्य व ज्ञान्यांना विचारणीय आणि तपस्व्यांचा मूळ तपोनाथ होय. ७९ हें पहा—जीव व परमात्मा याच्या संगमाच्या ठिकाणीं त्याच्या मनाचें ऐक्य झाल्याकारणानें, तो देही असूनही अशा योग्यतेस पावतो. ४८० म्हणून, अर्जुना, याच कारण स्तव ' तूं योगी हो ' असें मनापासून तुला मी नेहमीं सांगत असतों. ८१

सर्व योग्यांमध्येंही, जो श्रद्धेनें माझ्याशीं ऐक्य पावून मला भजतो, तो मला परममान्य आहे. ॥ ४७ ॥

अरे, योगी म्हणजे देवांचा देव, माझें सर्व सुखाचें आगर, आणि केवळ माझा प्राण असें समज. ८२ त्याच्या ठिकाणीं भजन करणारा, भजनक्रिया व भज्यवस्तु ही भक्तीची त्रिपुटी त्याच्या अनुभवानें मीच झालों आहें. ८३ हे सुभद्रापते, मग त्याच्या आणि माझ्या प्रीतीचें स्वरूप वर्णन करितां येत नाहीं. तर असें समज कीं, तो म्हणजे प्रत्यक्ष मीच. ८४ अशा रीतीनें जें प्रेमाचें ऐक्य झालेलें असतें, त्याच्या तुलनेला उपमा पाहिजे असली तर मी देह व तो आत्मा याशिवाय दुसरी उपमा नाहीं ? ८५. संजय म्हणतो:—राजा, भक्तरूप चकोराचा चंद्र किंवा सर्व त्रिभुवनाचा राजा व गुणाचा समुद्र जो श्रीकृष्ण परमात्मा, असें बोलला असतां ८६ तेथें पार्थाला पूर्वींपासून योगाचें ऐश्वर्य ऐकण्याची आस्था होतीच, ती पुनः दुप्पट झाली असें यदुनाथानें मनांत जाणलें; ८७ आणि ते पाहून श्रीकृष्णाच्या मनांत सहज आनंद झाला कीं, मी जें सांगतों, ते प्रत्यक्ष पाहण्याचा अर्जुन हा आरसाच होय. तेव्हां आतां या आनंदाचे भरांत ते पुढील कथा सांगतील. ८८ तो प्रसंग पुढें असून त्यांत शांतिरस स्पष्ट दिसेल, व ज्ञानरूप बीजाचा मुढा उघडा होईल. ८९ जें ज्ञानबीज पेरण्याकरितां सत्त्वगुणाची वृष्टि होऊन, व आध्यात्मिक तापांचे गुंतडे वाहून जाऊन, चतुर श्रोत्यांच्या चित्तांचे वाफे सहज तयार झाले, ४९० त्यावर सोन्यासारखी अवधानाची वात साधल्यामुळें श्रीनिवृत्तिनाथांना तें ज्ञानरूप बीज पेरण्याची उत्कंठा उत्पन्न झाली. ९१ महाराज म्हणतात:—तें बीज पेरण्याकरितां सद्गुरूंनीं माझी मोठ्या कौतुकानें चाड्याच्या ठिकाणीं योजना केली, व माझ्या मस्तकावर हात ठेवला, तो हात ठेवला असें नव्हे, तर चाड्यांत बीजच घातलें. ९२ म्हणून, माझ्या मुखांतून जें जें कांहीं निघेल, तें संतांच्या मनाला रुचतें. हें असो; आतां श्रीरंग जें कांहीं बोलले, तें मी पुढें सांगतों. ९३ परंतु ते बोल मनाच्या कानानें ऐका, बुद्धीच्या डोळ्यानें बघा, आणि त्याचा उहापोह चित्तानें करा. ९४ श्रवणाच्या हातानें हृदयांत सांठवा, म्हणजे ते सज्जनांच्या मनाला रमविणारे होतील. ९५ ह्या बोलापासून नित्य आत्मप्राप्ति होईल, संकटांतून मुक्तता होईल, व जीवाला सुखप्राप्ति होईल. ९६ आतां, श्रीमुकुंद अर्जुनाला विनोदानें जें कांहीं सर्वोत्कृष्ट ज्ञान सांगतील, तें मी ओंवीरूपानें तुम्हांला सांगेन. ४९७

ज्ञा ने श्व री.

अध्याय सातवा.

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

पार्थ, मयि आसक्तमनाः मदाश्रयः (त्वं) योगं युञ्जन्, असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तत् श्रृणु. ॥१॥ अहं ते इदम् सविज्ञानं ज्ञानं अशेषतः वक्ष्यामि; यत् ज्ञात्वा इह भूयः अन्यत् ज्ञातव्यं न अवशिष्यते. ॥२॥

आइका मग तो श्रीअनंतु । पार्थातें असे म्हणतु । पैं गा तूं योगयुक्तु । जालासि आतां ॥१॥ मज समग्रातें जाणसी ऐसें । आपुलिया तळहातींचें रत्न जैसें । तुज ज्ञान सांगेन तैसें । विज्ञानेंसीं ॥२॥ एथ विज्ञानें काय करावें । ऐसें घेसी जरी मनोभावें । तरी पैं आधीं जाणावें । तेंचि लागे ॥३॥ मग ज्ञानाचिये वेळे । झांकती जाणिवेचे डोळे । जैसी तीरीं नाव न ढळे । टेंकलीसांती ॥४॥ तैसी जाणीव जेथ न रिघे । विचार मागुता पाउलीं निघे । तर्कु आयणी नेघे । आंगीं जयाच्या ॥५॥ अर्जुना तया नांव ज्ञान । येर प्रपंचु हें विज्ञान । तेथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । हेंही जाण ॥६॥ आतां अज्ञान अवघें हरपे । विज्ञान निःशेष करपे । आणि ज्ञान तें स्वरूपें । होऊनि जाइजे ॥७॥ जेणें सांगतयाचें बोलणें खुंटे । ऐकतयाचें व्यसन तुटे । हें जाणणें सानें मोठें । उरों नेदी ॥८॥ ऐसें वर्म जें गूढ । तें किजेल वाक्यारूढ । जेणें थोडेन पुरे कोड । बहुत मनींचें ॥९॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् सिद्धये यतति; यतताम् सिद्धानाम् अपि कश्चित् मां तत्त्वतः वेत्ति. ॥३॥

पैं गा मनुष्यांचिया सहस्रशां- । माजि विपाइले याचिये धिंवसा । तैसें या धिंवसेकरां बहुवसां । माजि विरळा जाणे ॥१०॥ जैसा भरलेया त्रिभुवना- । आंतु एकएकु चांगु अर्जुना । निवडूनि कीजे सेना । लक्षवरी ॥११॥ कीं तयाही- पाठीं । जे वेळीं लोह मांसातें घांटी । ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाटीं । एकुचि बैसे ॥१२॥ तैसें आस्थेच्या महापुरीं । रिघताती कोटिवरी । परी प्राप्तीच्या पैलतीरीं । विपाइला निगे ॥१३॥ म्हणऊनि सामान्य गा नोहे । हे सांगतां वडिल गोठि आहे । परी तें बोलों येईल पाहें । आतां प्रस्तुत ऐकें ॥१४॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

भूमिः, आपः, अनलः, वायुः, खं, मनः, बुद्धिः एव च अहंकारः इति अष्टधा भिन्ना मे इयं प्रकृतिः (अस्ति).॥४॥

तरी अवधारीं गा धनंजया । हे महदादिक माझी माया । जैसी प्रतिबिंबे छाया । निजांगाची ॥१५॥ आणि इयेतें प्रकृति म्हणिजे । जे अष्टधा भिन्न जाणिजे । लोकत्रय निपजे । इयेस्तव ॥१६॥ हे अष्टधा भिन्न कैसी । ऐसा ध्वनि धरिसी जरी मानसीं । तरी तेंचि गा आतां परियेसीं । विवंचना ॥१७॥ आप तेज गगन । मही मारुत मन । बुद्धि अहंकार हे भिन्न । आठै भाग ॥१८॥

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सातवा.

श्रीभगवान् म्हणालेः—अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं मन आसक्त करून व केवळ माझाच आश्रय धरून तूं योगाभ्यास करूं लागलास म्हणजे ज्या प्रकारें निःसंशयपणें मला समग्र [पूर्णपणें] जाणशील, तो प्रकार ऐक. ॥१॥ मी तुला विज्ञानासहवर्तमान तें ज्ञान पूर्णपणें सांगतों. तें जाणल्यावर मग या लोकीं आणखी जाणावयाचें कांहीं राहणार नाहीं. ॥२॥

श्रोतेहो, ऐका. मग श्रीअनंत पार्थाला म्हणालेः–अरे, तूं निश्चयें करून योगज्ञानसंपन्न झालास. १ आतां मी तुला ब्रह्मज्ञान प्रपंचज्ञानासह अशा रीतीनें सांगेन कीं, त्यायोगानें तळहातावरील रत्न आपण पहातों, त्याप्रमाणे, तूं मला सगळा ओळखशील. २ या ठिकाणीं प्रपंचज्ञानाशीं काय करावयाचें आहे? असा जर तुझ्या मनाचा ग्रह होईल, तर आधीं खरोखर तेंच समजून घेतलें पाहिजे. ३ मग ज्ञानाच्या साक्षात्काराच्या वेळीं बुद्धीची नजर कुंठित होते, ज्याप्रमाणें तीराला टेंकली असतां नाव हालत नाहीं, ४ त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं बुद्धीचा शिरकाव होत नाहीं, विचार मागच्या पाउलीं परततो, आणि तर्काचा हुरूप मोडतो, ५ त्यालाच ज्ञान असें म्हणतात; अर्जुना, बाकीचीं सर्व प्रपंचज्ञानें त्याला विज्ञान असें म्हणतात; आणि तो प्रपंच खरा मानणें हें अज्ञान होय असें समज. ६ आतां सर्व अज्ञान नाहींसें होईल, विज्ञान समूळ जळून जाईल आणि मूर्तिमंत ज्ञान प्रकट होईल; ७ ज्याच्या योगानें सांगणाराचें बोलणें खुंटतें, ऐकणाराची इच्छा कमी होते, आणि अमुक मोठें व अमुक लहान असा भेद रहात नाहीं; ८ व जें थोडेंच नाहीं तर मनांतील पुष्कळ हेतु पूर्ण होतील, तें गुप्त तत्त्व मी तुला सांगतों. ९

हजारों मनुष्यांमध्यें कोणी एकादाच माझ्या प्राप्तीविषयीं यत्न करितो; आणि माझ्याकरितां यत्न करणाऱ्या सिद्धांतूनही एकादाच मला तत्त्वतः [खऱ्या खऱ्या स्वरूपानें] जाणतो. ॥३॥

अरे, खरोखर हजारों मनुष्यांत एकाद्यालाच या ज्ञानाची इच्छा होते, आणि तशा ज्ञानाची इच्छा उत्पन्न झालेल्या पुष्कळांत मला जाणणारा क्वचितच सांपडतो. १० अर्जुना, ज्याप्रमाणें मनुष्यांनीं भरलेल्या त्रिभुवनांत फौजेमध्यें ठेवण्याकरितां एकेक चांगला शूर निवडून लक्षावधि फौज तयार करतात, ११ आणि त्यांतूनही, ज्या वेळेस तरवारींचे घाव शरिरावर बसतात त्या वेळेस एकादाच विजयश्रीचा अधिकारी होतो, १२ त्याप्रमाणें माझ्या ज्ञानाच्या प्राप्तीच्या आस्थेच्या पुरांत कोट्यवधि लोक उड्या टाकतात; परंतु एकादाच तिच्या पैलथडीस जातो. (एकाद्यालाच माझी प्राप्ति होते). १३ म्हणून, ही सामान्य गोष्ट नसून मोठी श्रेष्ठ आहे; परंतु तीं पुढें सांगतां येईल. प्रस्तुत (तुला विज्ञानाचें रूप सांगतों) तें ऐक १४

भूमि, उदक, तेज, वायु, आकाश मन, बुद्धि आणि अहंकार अशी आठ प्रकारें विभागलेली माझी प्रकृति आहे. ॥४॥

हे धनंजया, ऐक. आपल्या अंगाची पडछाया असते, त्याप्रमाणें हीं महदादि तत्त्वें ही कार्यरूपानें माझी माया होय. १५ हिलाच प्रकृति असें म्हणावें; व हिचे आठ निरनिराळे प्रकार आहेत असें समजावें; आणि हिच्यापासून हें त्रैलोक्य उत्पन्न होतें. १६ ही आठ प्रकारांनीं कशी निराळी आहे अशी शंका जर तूं मनांत आणशील, तर तोच विचार सांगतो, ऐक. १७ उदक, तेज, आकाश, पृथ्वी, वायु, मन, बुद्धि आणि अहंकार हे तिचे निरनिराळे आठ प्रकार आहेत. १८

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

महाबाहो, इयम् अपरा; इतः तु अन्यां जीवभूतां मे पराम् प्रकृतिं विद्धि; यया इदं जगत् धार्यते. ॥५॥

या आठांची जे साम्यावस्था । ते माझी परम प्रकृति पार्था । तिये नाम व्यवस्था । जीव ऐसी ॥१९॥ जे जडातें जीववी । चेतनेतें चेतवी । मनाकरवीं मानवी । शोक मोहो ॥२०॥ पैं बुद्धीच्या अंगीं जाणणें । तें जिये जवळिकेचें करणें । जिया अहंकाराचें विंदाणें । जगचि धरिजे ॥२१॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

सर्वाणि भूतानि एतद्योनीनि इति उपधारय; अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः तथा प्रलयः (अस्मि). ॥६॥

ते सूक्ष्म प्रकृति कोडें । जैं स्थूळाचिया आंगा घडे । तैं भूतसृष्टीची पडे । टांकसाळ ॥२२॥ चतुर्विध ठसा । उमटों लागे आपैसा । मोला तरी सरिसा । परि थरचि आनान ॥२३॥ होती चौऱ्यांशीं लक्ष थरा । येरा मिती नेणिजे भांडारा । भरे आदिशून्याचा गाभारा । नाणेयांसीं ॥२४॥ ऐसे एकतुकें पांचभौतिक । पडती बहुवस टांक । मग तिये समृद्धीचे लेख । प्रकृतीचि धरी ॥२५॥ जे आंखूनि नाणें विस्तारी । पाठीं तयाची आटणी करी । माजी कर्माकर्मांचिया व्यवहारीं । प्रवर्तु दावी २६ हें रूपक परी असो । सांगों उघड जैसें परियेसों । तरी नामरूपाचा अतिसो । प्रकृतीच कीजे ॥२७॥ आणि प्रकृति तंव माझ्या ठायीं । बिंबे येथ आन नाहीं । म्हणोनि आदि मध्य अवसान पाहीं । जगासि मी ॥२८॥

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

धनंजय, मत्तः परतरं अन्यत् किंचित् न अस्ति; सूत्रे मणिगणाः इव इदं सर्वं मयि प्रोतं. ॥७॥

हें रोहिणीचें जळ । तयाचें पाहातां येइजे मूळ । तैं रश्मि नव्हती केवळ । होय तें भानु २९ तयाचिपरी किरीटी । इया प्रकृती जालिये सृष्टी । जैं उपसंहरूनि कीजेल ठी । तैं मीचि आहें ३० ऐसें होय दिसे न दिसे । हें मजचिमाजीं असे । मियां विश्व धरिजे जैसें । सूत्रें मणि ॥३१॥ सुवर्णाचे मणी केले । ते सोनियाचे सुतीं वोंविले । तैसें म्यां जग धरिलें । सबाह्याभ्यंतरीं ॥३२॥

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥
पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

कौंतेय, अहं अप्सु रसः, शशिसूर्ययोः प्रभा अस्मि; सर्ववेदेषु प्रणवः, खे शब्दः, नृषु पौरुषम् (अस्मि). ॥८॥ अहं) च पृथिव्यां पुण्यः गंधः, विभावसौ च तेजः अस्मि; सर्वभूतेषु जीवनं, तपस्विषु च तपः अस्मि. ॥९॥

म्हणोनि उदकीं रसु । कां पवनीं जो स्पर्शु । शशिसूर्यीं जो प्रकाशु । तो मीचि जाण ॥३३॥ तैसाचि नैसर्गिकु शुध्दु । मी पृथ्वीच्या ठायीं गंधु । गगनीं मी शब्दु । वेदीं प्रणवु ॥३४॥ नराच्या ठायीं नरत्व । जें अहंभाविये सत्त्व । तें पौरुष मी हें तत्त्व । बोलिजत असे ॥३५॥ अग्नि ऐसें आहाच । तेजीं नामाचें आहे कवच । तें परतें केलिया साच । निजतेज तें मी ॥३६॥ आणि नानाविध योनी । जन्मोनि भूतें त्रिभुवनीं । वर्तत आहाति जीवनीं । आपुलाल्या ॥३७॥ एकें पवनेंचि पिती । एकें तृणास्तव जिती । एकें अन्नाधारें राहती । जळें एकें ॥३८॥ ऐसें भूतप्रति आनान । जें प्रकृतिवशें दिसे जीवन । तें आघवाठायीं अभिन्न । मीचि एक ॥३९॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१

हे महाबाहो, ही अपरा म्हणजे गौण प्रकृति होय. इच्याहून वेगळी जी माझी जीवभूता प्रकृति ती श्रेष्ठ आहे असें समज. तिचाच या जगताला आधार आहे. ॥५॥

पार्था, ह्या आठ भागांची साम्यस्थिति म्हणजे (एकी-करण) ती माझी परमप्रकृति होय, आणि तीच परमात्म्याचे ठिकाणीं जीवभाव उत्पन्न करिते म्हणून तिला जीवभूता ही संज्ञा आहे. १९ ही अचेतन (शरिरादि-कांचें) जीवन करते, ज्ञानाला चेतना देते, आणि मनाला शोक व मोह मानण्यास लाविते. २० हें पहा—हिच्या सान्नि-ध्यानें बुद्धीच्या अंगीं ज्ञान उत्पन्न होतें, व ही अहंकारा-च्या कुशलतेनें जगाला धारण करिते. २१

या दोन्ही प्रकृति सर्व भूतांच्या उत्पत्तीला कारण आहेत असें तूं समज; [आणि म्हणून] मी सर्व जगताचा उत्पत्तिकर्ता आणि संहारकर्ता आहें. ॥ ६ ॥

ही सूक्ष्म (परा) प्रकृति जेव्हां स्वेच्छेनें स्थूल प्रकृ-तीशीं संयुक्त होते, तेव्हां सृष्टीतील प्राण्यांची टांकसाळ सुरू होते २२ त्या टांकसाळींत आपोआप चार प्रकारचे ठसे उमटूं लागतात. त्यांतील पंचमहाभूतांची योग्यता सारखीच असते, परंतु जाति भिन्न असतात. २३ त्याच्या चौऱ्यांयशीं लक्ष जाति असून, त्या जातींत आणखी किती जाति आहेत त्यांची गणती नाहीं. अशा पुष्कळ नाण्यांनीं (जातींनीं) निराकार शून्य म्हणजे अव्यक्ताचा (मायेचा) गाभारा भरून जातो. २४ याप्रमाणें पंचमहाभूतांचे एक-सारखे पुष्कळ ठसे बनतात, व त्यांच्या वाढीची गणती प्रकृति (माया) हीच ठेवते. २५ ती नाण्यांवर खुणा करून त्यांचा विस्तार करिते, व मागाहून त्यांची आटणी करिते; अशा प्रकारें कर्माकर्मांप्रमाणें घडामोड करण्याची मायेची प्रवृत्ति आहे. २६ हें रूपक असो; तुला समजेल अशा उघड रीतीनें सांगावयाचें म्हटलें, तर ही प्रकृतिच प्राण्यांच्या नामरूपांचा विस्तार करते, २७ आणि प्रकृति तर निःसंशय माझ्याच ठायीं खोटी भासते म्हणून जगाची उत्पत्ति स्थिति आणि लय यांस मीच कारण आहें. २८

हे धनंजया, माझ्याहून जगाला दुसरें कारण कांहीं नाहीं. [सोन्याचे] सुतांत जसे सोन्याचे मणि ओंवावे, तसें हें सर्व जग ओतप्रोत माझ्यांत ओंविलेलें आहे ! ॥७॥

हें दृश्य विश्व मृगजलासारखें आहे ! मृगजलाचें मूळ पाहूं गेलें असतां तें केवळ सूर्यकिरण नसून सूर्यच होय; २९ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, ज्या प्रकृतीपासून ही सृष्टि झाली आहे, ती प्रकृति आणि सृष्टि ही दोन्ही दिसत असू-नही तीं खोटीं आहेत असा दृढ निश्चय झाला असतां त्यांचें अधिष्ठान तत्त्व मीच आहें. ३० अशा प्रकारें, जें उत्पन्न होऊन दिसतें व नाहींसें होतें, तें माझ्याच ठिकाणीं होतें. ज्याप्रमाणें दोऱ्यानें मणि धरलेले असतात, त्याप्र-माणें मीं हें विश्व धरलें आहे. ३१ सोन्याचे मणि करून ते सोन्याच्याच तारेंत ओंवावे, त्याप्रमाणें हें सर्व जग अंतर्बाह्य मींच व्यापलें आहे. ३२

हे कौंतेया, सर्व उदकामध्यें रस तो मी; सूर्य-चंद्रांमध्यें प्रभा, ती मी; सर्व वेदांमध्यें प्रणव [ॐकार] तो मी; आकाशामध्यें शब्द तो मी; पुरुषांमध्यें पराक्रम तो मी आहें; ॥८॥ तसाच पृथ्वीमध्यें उत्तम सुवास तो मी; अग्नीमध्यें तेज मी; सर्व भूतांच्या ठायीं जीवन मी; व तपस्व्यां-मध्यें तप मी आहें. ॥९॥

म्हणून, पाण्यांत जो रस आहे, किंवा वाऱ्यांत जो स्पर्श आहे, आणि चंद्र व सूर्य यांच्यांत जो प्रकाश आहे, तो मीच आहें असें समज. ३३ त्याचप्रमाणें, पृथ्वीच्या ठि-काणीं स्वभावतः असणारा जो सुवास, तो मी; आकाशांत शब्द म्हणून जो आहे, तो मी; तसेंच वेदांत ॐकार म्हणून जो आहे, तो मी. ३४ मनुष्याच्या ठिकाणीं अस-णारा मनुष्यपणा—जो अहंभावाचें सत्व आहे—तें पौरुष मी, हें तत्त्व तुला सांगून ठेवतों. ३५ तेजाला अग्नि या नांवाचें जें उगीच पांघरूण आहे, तें दूर केलें असतां त्याचें खरें स्वरूप तें मी; ३६ आणि या त्रिभुवनांत प्राणी पुष्कळ प्रकारच्या जातींत जन्म घेऊन आपआपल्या जा-तीच्या अनुरोधानें अन्नादि जीवनानें जगतात; ३७ कोणी वारा पिऊन असतात, कोणी गवतावर उपजीविका कर-तात, कोणी अन्नावर राहतात, आणि कोणी पाण्यावर आपलें उपजीवन करतात; ३८ असें प्रत्येक प्राण्याचें त्याच्या प्रकृतीच्या मानानें जें निरनिराळें जीवन दिसतें, तें सर्व मीच आहें. ३९

पार्था, सर्व भूतांचें सनातन बीज मी हें जाण. बुद्धिमंतांची बुद्धि मी; तेजस्व्यांचें तेज मी;॥१०॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

पार्थ, मां सर्वभूतानां सनातनं बीजं विद्धि; अहं बुद्धिमतां बुद्धिः अस्मि; तेजस्विनां तेजः (अस्मि); ॥१०॥ अहं च बलवतां कामरागविवर्जितं बलं (अस्मि); भरतर्षभ, भूतेषु धर्माविरुद्धः कामः अहं अस्मि. ॥११॥

पैं आदिचेनि अवसरें । विरूढे गगनाचेनि अंकुरें । जें अंतीं गिळी अक्षरें । प्रणवपीठींचीं ॥४०॥ जंव हा विश्वाकार असे । तंव जें विश्वाचिसारिखें दिसे । मग महाप्रळयदशे । कांहींच नव्हे ॥४१॥ ऐसें अनादि जें सहज । तें मी गा विश्वबीज । हें हातातळीं तुज । देइजत असें ॥४२॥ मग उघड करूनि पांडवा । जैं हें आणिसी सांख्याचिया गांवा । तैं ययाचा उपेगु बरवा । देखशील ॥४३॥ परी हे अप्रासंगिक आलाप । आतां असतु न बोलों संक्षेप । जाण तपियांच्या ठायीं तप । तें रूप माझें ॥४४॥ बळियामाजि बळ । तें मी जाणे अढळ । बुद्धिमंतीं केवळ । बुद्धि ते मी ॥४५॥ भूतांच्या ठायीं कामु । तो मी म्हणे आत्मारामु । जेणें अर्थास्तव धर्मु । थोरु होय ॥४६॥ एऱ्हवीं विकाराचेनि पैसें । करी कीर इंद्रियांचि ऐसें । परी धर्मासि वेखासें । जावों नेदी ॥४७॥ जो अप्रवृत्तीचा अव्हांटा । सांडूनि विधीचिया निघे वाटा । तेवींचि नियमाचा दिवटा । सवें चाले ॥४८॥ कामु ऐशिया वोजा प्रवर्ते । म्हणोनि धर्मासि होय पुरतें । मोक्षतीर्थींचे मुक्तें । संसार भोगी ॥४९॥ जो श्रुतिगौरवाच्या मांडवीं । काम सृष्टीचा वेलु वाढवी । जंव कर्मफळेंसि पालवी । अपवर्गीं टेंके ॥५०॥ ऐसा नियतु कां कंदर्पु । जो भूतां यां बीजरूपु । तो मी म्हणे बापु । योगियांचा ॥५१॥ हे एकेक किती सांगावें । आतां वस्तुजातचि आघवें । मजपासूनि जाणावें । विस्तारलें असे ॥५२॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

ये च एव सात्त्विकाः राजसाः तामसाः च भावाः (ते) मत्तः एव इति तान् विद्धि; अहं तु तेषु न (अस्मि), ते मयि (वर्तते). ॥१२॥

जे सात्त्विक हन भाव । कां रजतमादि सर्व । ते ममरूपसंभव । वोळखें तूं ॥५३॥ हे जाले तरी माझ्या ठायीं । परी तयामाजीं मी नाहीं । जैसी स्वप्नींच्या डोहीं । जागृति न बुडे ॥५४॥ जैसी रसाचीच सुघट । बीजकणिका घनवट । परी तियेस्तव होय काष्ठ । अंकुरद्वारें ॥५५॥ मग तया काष्ठाच्या ठायीं । सांग पां बीजपण असे काई । तैसा मी विकारी नाहीं । जरी विकारला दिसें ॥५६॥ पैं गगनीं उपजे आभाळ । परी तेथ गगन नाहीं केवळ । अथवा आभाळीं होय सलिल । तेथ अभ्र नाहीं ॥५७॥ मग त्या उदकाचेनि आवेशें । प्रगटलें तेज जें लखलखीत दिसे । तिये विजूमाजीं असे । सलिल कायी ॥५८॥ सांगें अग्नीस्तव धूम होये । तिये धूमीं काय अग्नी आहे । तैसा विकारु हा मी नोहें । जरी विकारला असें ॥५९॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

एभिः त्रिभिः गुणमयैः भावैः इदं सर्वं जगत् मोहितं; (यतः) एभ्यः परं अव्ययं मां न अभिजानाति. ॥१३॥

परी उदकीं जाली बाबुळी । ते उदकातें जैसी झांकोळी । कां वायांचि आभाळीं । आकाश लोपे ॥६०॥ हां गा स्वप्न लटिकें म्हणों ये । परि निद्रावशें बाणलें होये । तंव आठवु काय देत आहे । आपणपेयां ॥६१॥ हें असो डोळ्यांचें । डोळांचि पडळ रचे । तेणें देखणेपण डोळ्यांचें । न गिळिजे कायि ॥६२॥ तैसी हे माझीच बिंबली । त्रिगुणात्मक साउली । कीं मजचि आड बोडवली । जवनिका जैसी ॥६३॥ म्हणऊनि भूतें मातें नेणती । माझींच परी मी नव्हती । जैसीं जळींचीं जळीं न विरती । मुक्ताफळें ॥६४॥ पैं पृथ्वीयेचा घटु कीजे । सवेंचि पृथ्वीसि मिळे तरी

आणि इच्छा-प्रीति-रहित असें बलवान् पुरुषांचें बल मी. हे भरतश्रेष्ठा, सर्व भूतांचे ठिकाणीं धर्माला अनुकूल असणारा जो काम [अन्नपानादिविषयक इच्छा] तो मी आहें. ॥११॥

खरोखर, उत्पत्तीचे वेळीं जे आकाशाच्या अंकुरानें विस्तार पावतें आणि जें अंतकालीं ॐकाराचीं अक्षरें गिळून टाकतें; ४० जोंपर्यंत या जगाला आकार आहे, तोंपर्यंत जें त्याच्यासारखेंच दिसतें, परंतु महाप्रलयाचे वेळेस तें कोणत्याही आकाराचें नसतें; ४१ असें जें ह्या जगाचें अनादि व स्वतःसिद्ध बीज, तें मी आहें; तें आज अगदीं तुझ्या हातांत देत आहें. ४२ मग, अर्जुना, तें समजून घेऊन जर तूं त्याचा विचार करशील, तर त्याचें किती उत्तम फल आहे तें पहाशील. ४३ परंतु आतां हें अप्रासंगिक बोलणें बाजूला राहूं दे. तुला मी थोडक्यांत सांगतों: हें पहा—तपस्व्यांचे ठायीं तप म्हणून जें आहे, तें माझें रूप होय. ४४ बलवानांत बल म्हणून जें आहे, तें मी असें निःसंशय समज; आणि बुद्धिमंतांत बुद्धि म्हणून जी आहे ती मी. ४५ श्रीकृष्ण म्हणतात:— ज्याच्या आचरणापासून धर्म व अर्थ हे पुरुषार्थ साध्य होतात, तो प्राणिमात्राचे ठिकाणीं असणारा काम मी. ४६ एऱ्हवीं, विकाराच्या वाढीमुळें इंद्रियांच्या इच्छेप्रमाणें जरी आचरण केलें, तरी तो काम धर्माविरुद्ध जाऊं देत नाहीं. ४७ तो काम निषेधाची आडवाट सोडून विधीच्या वाटेनें नीट जातो; आणि त्याचप्रमाणें त्याच्या बरोबर नियमरूप मशाल पेटलेली असते. ४८ अशा रीतीनें हा काम चालतो, म्हणून धर्माचें आचरण पूर्ण होतें; व त्यामुळें संसारांत राहणाराला मोक्षरूपी तीर्थांत मुक्ति प्राप्त होते. ४९ तो काम वेदांनीं गौरव केलेल्या कर्मरूपी मांडवावर कर्मफलांचीं पानें मोक्षाला लागत तोंपर्यंत आपला वेल वाढवितो. ५० योग्यांचे जनक श्रीकृष्ण म्हणतात:—अशा नियमानें राहणारा व प्राणिमात्रास बीजभूत असा काम, तो मी आहें, ५१ हें एकेक तुला कोठवर सांगावें ! तर वस्तुमात्र म्हणून जें कांहीं आहे, तें सर्व माझ्यापासून विस्तार पावलें आहे असें समज. ५२

जे सात्त्विक, राजस आणि तामस विकार आहेत, ते माझ्यापासूनच उत्पन्न झाले आहेत, असें तूं समज. पण त्यांच्या ठायीं मी नाहीं, माझ्या ठायीं ते आहेत. ॥१२॥

जे सात्त्विक किंवा रजतमादि विकार आहेत, ते सर्व माझ्या रूपापासूनच उत्पन्न झाले आहेत, असें समज. ५३ ते जरी माझ्यापासून झाले आहेत तरी मी त्यांच्यांत नाहीं. ज्याप्रमाणें स्वप्नांच्या डोहांत जागृति बुडत नाहीं; ५४ [किंवा] ज्याप्रमाणें बी (दाणा) रसानें पूर्ण भरलेलें असतें; व त्याचेपासून अंकुर फुटून लांकूड बनतें; ५५ मग त्या लांकडाचे ठिकाणीं बीज असतें का सांग बरें ? त्याचप्रमाणें सात्त्विकादि सर्व विकार जरी माझ्याचपासून उत्पन्न झाले आहेत, तरी त्यांमध्यें मी नाहीं. ५६ खरोखर, आकाशांत जे ढग उत्पन्न होतात, त्यांत शुद्ध आकाश नसतें; किंवा ढगांत जें पाणी असतें, त्या पाण्यांत ढग नसतात; ५७ नंतर त्या पाण्याच्या घर्षणानें उत्पन्न होणारें तेज (वीज) जें चकचकीत दिसतें, त्या विजेमध्यें पाणी असतें काय ? ५८ अग्नीपासून जो धूर उत्पन्न होतो, त्या धुरांत अग्नि आहे का सांग बरें ? त्याचप्रमाणें, सात्त्विक सर्व विकार जरी माझ्यापासून उत्पन्न झाले आहेत, तरी त्यांत मी नाहीं. ५९

या गुणमय तीन विकारांनीं हें सर्व जग मोहून गेलें आहे; म्हणून, या गुणांच्या पलीकडे असलेला अविनाशी असा जो मी, त्या मला हें जाणत नाहीं. ॥१३॥

तथापि, जसें पाण्यापासूनच उत्पन्न झालेलें गोंडाळ पाण्याला झांकून टाकतें, किंवा ढगाच्या योगानें आकाश व्यर्थ लोपलें जातें; ६० असें पहा कीं, स्वप्न हें खोटें आहे. परंतु ज्यावेळीं निद्रेच्या योगानें तें खरें भासतें, त्या वेळेस तें आपली आपल्याला आठवण होऊं देतें का ? ६१ अथवा डोळ्यांतील पाण्यानें उत्पन्न झालेला पडळ दृष्टि बंद करीत नाहीं का ? ६२ त्याचप्रमाणें माझ्याच ठिकाणीं भासलेली सत्त्व, रज व तम या गुणांनीं युक्त अशी माझी सावली (माया) पडद्याप्रमाणें माझ्याच स्वरूपाच्या आड आली. ६३ म्हणून प्राणी मला जाणत नाहींत, आणि माझ्याचपासून उत्पन्न झालेले असून मद्रूप होत नाहींत. ज्याप्रमाणें पाण्यापासूनच उत्पन्न झालेलीं मोत्यें पाण्यांत मिसळत नाहींत, ६४ अथवा मातीचा घट करून तो कच्चाच मातीस मिळविला असतां मिळतो—परंतु तोच विस्तवांत

मेळविजे । एऱ्हवीं तोचि अग्निसंगें सिजे । तरी वेगळा होय ॥६५॥ तैसें भूतजात सर्व । हे माझेचि कीर अवयव । पारि मायायोगें जीव- । दशे आले ॥६६॥ म्हणोनि माझेचि मी नव्हती । माझेचि मज नोळखती । अहंममताभ्रांती । विषयांध झाले ॥६७॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥१४॥

एषा दैवी गुणमयी मम माया हि दुरत्यया (अस्ति);
मां एव प्रपद्यंते, ते एतां मायां तरंति. ॥१४॥

आतां महदादि हे माझी माया । उतरोनियां धनंजया । मी होइजे हें आया । कैसेनि ये ६८ जिये ब्रह्माचळाचा आधाडा । पहिलिया संकल्प-जळाचा उभडा । सर्वेचि महाभूतांचा बुडबुडा । साना आला ॥६९॥ जे सृष्टिविस्ताराचेनि वोघें । चढत काळकळनेचेनि वेगें । प्रवृत्तिनिवृत्तीचीं तुंगें । तटें सांडी ॥७०॥ जे गुणघनाचेनि वृष्टिभरें । भरली मोहाचेनि महापूरें । घेऊनि जात नगरें । यमनियमांचीं ॥७१॥ जे द्वेषाच्या आवर्तीं दाटत । मत्सराचे वळसे पडत । माजि प्रमादादि तळपत । महामीन ॥७२॥ जेथ प्रपंचाचीं वळणें । कर्माकर्मांचीं वोभाणें । वरी तरताती वोसाणें । सुखदुःखांचीं ॥७३॥ रतीचिया बेटा । आदळती कामाचिया लाटा । जेथ जीवफेन संघटा । सैंघ दिसे ॥७४॥ अहंकाराचिया चळिया । वरि मदत्रयाचिया उकळिया । जेथ विषयोर्मींच्या आकळिया । उल्लाळ घेती ॥७५॥ उदयास्तांचे लोंढे । पाडीत जन्ममरणांचे चोंढे । जेथ पांचभौतिक बुडबुडे । होती जाती ॥७६॥ सम्मोह विभ्रम मासे । गिळिताति धैर्याचीं आविसें । तेथ देव्हडे भोंवत वळसे । अज्ञानाचे ॥७७॥ भ्रांतीचेनि खडुळें । रेवले आस्थेचेनि गाळें । रजोगुणाचेनि खळाळें । स्वर्ग गाजे ॥७८॥ तमाचे धारसे वाड । सत्त्वाचें स्थिरपण जाड । किंबहुना हे दुवाड । मायानदी ॥७९॥ पैं पुनरावृत्तीचेनि उभडें । झळंबती सत्यलोकींचे हुडे । घायें गडबडती धोंडे । ब्रह्मगोळकाचे ॥८०॥ तया पाणियाचेनि वाहिलेपणें । अझुनी न धरिती वोभाणें । ऐसा मायापूर हा कवणें । तरिजेल गा ॥८१॥ येथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरणोपावो । तो तो अपावो । होय तें ऐक ॥८२॥ एक स्वयंबुद्धीच्या बाहीं । रिगाले तयांची शुद्धीचि नाहीं । एक जाणिवेचे डोहीं । गर्वेंचि गिळिलें ॥८३॥ एकीं वेदत्रयाचिया सांगडी । घेतल्या अहंभावाचिया धोंडी । ते मदमीनाच्या तोंडीं । सगळेचि गेले ॥८४॥ एकीं वयसेचें जाड बांधलें । मग मन्मथाचिये कासे लागले । ते विषयमगरीं सांडिले । चघळूनियां ॥८५॥ आतां वार्धक्याच्या तरंगा- । माजि मतिभ्रंशाचा जरंगा । तेणें कवळिजताती पैं गा । चहूंकडे ॥८६॥ आणि शोकाचा कडा उपडत । क्रोधाच्या आवर्तीं दाटत । आपदागिधीं चुंबिजत । उधवला ठायीं ८७ मग दुःखाचेनि बरटें बोबले । पाठीं मरणाचिये रेवे रेवले । ऐसे कामाचे कासे लागले । ते गेले वायां ॥८८॥ एकीं यजनक्रियेची पेटी । बांधोनि घातली पोटीं । ते स्वर्गसुखाच्या कपाटीं । शिरकोनि ठेले ॥८९॥ एकीं मोक्षीं लागावयाचिया आशा । केला कर्मबाह्यांचा भरंवसा । परी ते पडिले वळसां । विधिनिषेधांच्या ॥९०॥ जेथ वैराग्याची नाव न रिगे । विवेकाचा तागा न लगे । वरि कांहीं तरों ये योगें । तरी विपाय तो ॥९१॥ ऐसें तरी जीवाचिये आंगवणें । इये मायानदीचें तरणें । हें कासयासारिखें बोलणें । म्हणावें पां ॥९२॥ जरी अपथ्यशीळा व्याधी । फळे साधूसी दुर्जनाची बुद्धी । कीं रागी सांडी रिद्धी । आली सांती ॥९३॥ जरी चोरां सभा दाटे । अथवा मीना गळु घोटे । ना तरी भेडा उलटे । विवसी जरी ॥९४॥ पाडस वागुर करांडी । कां मुंगी

भाजल्यावर मिळत नाहीं, ६५ त्याचप्रमाणें, सर्व प्राणी हे माझेच अवयव आहेत; परंतु मायेच्या योगानें जीवपणाला पावले, ६६ म्हणून माझ्यापासून उत्पन्न झाले असून मद्रूप होत नाहींत, माझेच असून मला ओळखीत नाहीत, व ' मीं ' आणि ' माझें ' या भ्रांतीने विषयांध झालेले आहेत. ६७.

कारण, ही अति दिव्य आणि त्रिगुणात्मक अशी माझी माया दुस्तर आहे. जे मलाच शरण घेतात, ते ही माया तरून जातात. ॥१४॥

तेव्हां आतां, धनंजया, ही महत्तत्त्वादि माझी माया तरून मद्रूप व्हावें, ह्या गोष्टीचा अनुभव कसा यावा ? ६८ [कारण] जी मायानदी निर्गुण ब्रह्मरूपी पर्वताच्या तुटलेल्या कड्यांत असतांनाच, प्रथम तिच्या ठिकाणीं संकल्परूप जलाचा उगम होऊन पंचमहाभूतांचा लहानसा बुडबुडा आला; ६९ जी सृष्टीच्या विस्ताररूपी ओघानें व कालगतीच्या वेगानें कर्म व मोक्ष यांचे उंच कांठ ओलांडून चालली आहे; ७० जी सत्त्वादि-गुणरूपी मेघांच्या वृष्टीनें भरून भ्रांतिरूप महापुरानें यमनियमरूपी शहरें वाहून नेत आहे; ७१ जिच्यांत द्वेषरूपी भोंवरे असून जी मत्सररूप वळणानें वहात आहे; जिच्यांत उन्मत्तपणा इत्यादि मोठाले मासे तळपत आहेत; ७२ जिच्यांत प्रपंचरूपी भेदांचीं वळणें असून कर्माकर्माच्या पुरामध्यें सुखदुःखरूपी केरकचरा तरंगत येऊन कडेला लागत आहे; ७३ जीमधील विषयसुखरूपी बेटावर कामरूपी लाटा आदळून त्या ठिकाणीं जीवसमुदायरूपी फेंस पुष्कळ दिसत आहे; ७४ अहंकाररूपी ओघानें, व विद्या, धन, आणि सामर्थ्य या तीन मदांच्या उकळ्यांना ज्या ठिकाणीं विषयतरंगाच्या लाटा उसळताहेत; ७५ उदय आणि अस्त यांच्या पुरानें जन्ममरणांचे धोंडे पडून त्या ठिकाणीं शरीररूप बुडबुडे उत्पन्न होतात व लय पावतात; ७६ जिच्यांत मोह व भ्रांति हे मासे धैर्य धरून मांस गिळून टाकतात; त्या ठिकाणीं अज्ञानरूपी मोठे भोंवरे फिरत असतात; ७७ भ्रांतिरूप गढूळ पाण्यानें आस्थारूप गाळांत रुतून रजोगुणाच्या खळखळाटानें स्वर्गप्राप्तीची गर्जना होत असते; ७८ त्याचप्रमाणें तमोरूपी प्रवाह, व सत्वरूपी स्थिर पाण्याचा डोह तरून जाण्यास अवघड आहे; फार काय सांगावें, ही मायानदी फार घातुक आहे. ७९ खरोखर हींमधील जन्ममृत्यूंच्या पुराच्या लोंढ्यांत सत्यलोकचे किल्ले वाहून जातात, आणि ब्रह्मांडरूप धोंडे तेव्हांच गडबडन जातात. ८० त्या पुराचा प्रवाह अजून ओसरत नाहीं ! अरे, असा हा मायापूर कोणाच्यानें तरून जाववेल ? ८१ आणखी एथें एक मोठेंच नवल आहे ! ही नदी तरून जाण्याला जे जे उपाय करावे, ते ते अपायकारकच होतात ! ८२ कोणी शहाणपणाच्या बळावर [हींमधून तरून जावें म्हणून] हिजमध्ये उडी टाकली, त्यांचा पत्ताच नाहीं; कोणाला ज्ञानरूपी डोहांत गर्वानें पार गिळून टाकलें, ८३ कोणी वेदत्रयीच्या सांगडीवर बसून तिला मीपणाचे धोंडे बांधून तरून जाण्यास निघाले, ते मदरूपी माशाच्या तोंडांत सबंधच नाहींतसे झाले; ८४ कोणी तारुण्याच्या बळानें कमर कसून मदनाच्या कासेला लागले, तों त्यांना विषयरूप सुसरीनेंच चघळून टाकिलें; ८५ मग ते वार्धक्यरूप लाटांमध्यें तरंगत जात असतां मतिभ्रंशरूप जाळ्यांत सांपडतात, व त्यायोगें चहूंकडून जखडले जाऊन ८६ शोकरूप कड्यावर आदळतात; व पुढें क्रोधरूपी भोंवऱ्यांत सांपडले असतां कोठें वर डोकें करावयास लागले कीं, आपत्तिरूप गिधाडें त्यांस टोंचटोंचून खाऊं लागतात; ८७ आणि मग ते दुःखरूप चिखलानें माखून मरणरूप वाळूंत रुतले जातात ! अशा प्रकारें जे विषयाच्या मागें लागले, ते फुकट जातात. (त्यांचें जिणें व्यर्थ होतें.) ८८ कोणी यज्ञादिक क्रियारूपी पेटा बांधून पोटाखालीं घेतात, ते स्वर्गसुखरूपी कपारींत अडकून राहतात. ८९ कोणी मोक्षप्राप्तीच्या आशेनें कर्मरूप बाहुबलावर भरंवसा ठेवतात, परंतु कर्तव्याकर्तव्यांच्या वळणांत पडतात. ९० ज्या नदींमध्यें वैराग्यरूप नाव चालत नाहीं, आणि जिला विचाराचा दोरही नाहीं, अशी नदी कोणच्या तरी उपायानें तरली जाईल काय ? तरली जाणें अशक्य आहे. ९१ परंतु जीवाच्या अंगबळानें ह्या मायारूप नदींतून तरून जातां येतें, हें म्हणणें कशासारखें आहे म्हणावें, तें सांगतों. ९२ जर पथ्य न करणाराची व्याधि टळेल, साधूला दुर्जनाची बुद्धि कळेल, किंवा विषयासक्त पुरुष ऐश्वर्य प्राप्त झालें असतां त्याला सोडील, ९३ जर चोरांची सभा भरेल, अथवा माशाला गळ गिळितां येईल, किंवा भित्रा पिशाच्च ओलांडून जाईल, ९४ जर हरणाचें पाडस जाळें कुरतुडील, किंवा मुंगी

मेरु वोलांडी । तरी मायेची पैलथडी । देखती जीव ॥९५॥ म्हणऊन गा पंडुसुता । जैसी सकामा न जिणवेचि वनिता । तेवीं मायामय हे सरिता । न तरवे जीवां ॥९६॥ येथ एकचि लीला तरले । जे सर्वभावें मज भजले । तयां ऐलीच थडी सरलें । मायाजळ ॥९७॥ जयां सद्गुरुतारू फुडें । जे अनुभवाचे कासे गाढे । जयां आत्मनिवेदन तरांडें । आकळलें ॥९८॥ जे अहंभावाचें वोझें सांडुनी । विकल्पाचिया झुळका चुकाउनी । अनुरागाचा निरुता होउनी । पाणिढाळु ॥९९॥ जया ऐक्याचिया उतारा । बोधाचा जोडला तारा । मग निवृत्तीचिया पैल तीरा । झेंपावले जे ॥१००॥ ते उपरतीच्या वावीं सेलत । सोहंभावाचेनि थावें पेलत । मग निघाले अनकळित । निवृत्तितटीं ॥१॥ येणें उपायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले । परि ऐसे भक्त विपाइले । बहुवंस नाहीं ॥२॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥
चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

मायया अपहृतज्ञानाः आसुरं भावम् आश्रिताः दुष्कृतिनः मूढाः नराधमाः मां न प्रपद्यन्ते. ॥१५॥ भरतर्षभ अर्जुन, आर्तः, जिज्ञासुः, अर्थार्थी, ज्ञानी च (इति) चतुर्विधाः सुकृतिनः जनाः मां भजन्ते. ॥१६॥

जे बहुतां एकां अवांतरु । अहंकाराचा भूतसंचारु । जाहाला म्हणोनि विसरु । आत्मबोधाचा ॥३॥ ते वेळीं नियमाचें वस्त्र नाठवे । पुढील अधोगतीची लाज नेणवे । आणि करिताल जें न करावें । वेदु म्हणे ॥४॥ पाहें पां शरीराचिया गांवा । जयालागीं आले पांडवा । तो कार्यार्थु आघवा । सांडूनिया ॥५॥ इंद्रियग्रामींचे राजबिदीं । अहंममतेचिया जल्पवादीं । विकारांतरांचीं मांदी । मेळवूनियां ॥६॥ दुःखशोकांच्या घाई । मारिलियांची सेचि नाहीं । हें सांगावया कारण काई । जे ग्रासिले माया ॥७॥ म्हणोनि ते मातें चुकले । ऐका चतुर्विध मज भजले । जिहीं आत्महित केलें । वाढतें गा ॥८॥ तो पहिला आर्तु म्हणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोलिजे । तिजा अर्थार्थी जाणिजे । ज्ञानिया चौथा ॥९॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

तेषां नित्ययुक्तः एकभक्तिः ज्ञानी विशिष्यते. अहं हि ज्ञानिनः अत्यर्थं प्रियः (अस्मि), सः च मम प्रियः (अस्ति).

तेथ आर्त तो आर्तीचेनि व्याजें । जिज्ञासु तो जाणावयालागीं भजे । तिजेनि तेणें इच्छिजे । अर्थसिद्धि ॥११०॥ मग चौथियाच्या ठायीं । कांहींचि करणें नाहीं । म्हणोनि भक्तु एक पाहीं । ज्ञानिया जो । ॥११॥ जे तया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फिटलें भेदाभेदांचें कडवसें । मग मीचि जाहाला समरसें । आणि भक्तुही तेवींचि ॥१२॥ परि आणिकांचिये दिठी नावेक । जैसा स्फटिकुचि अभासे उदक । तैसा ज्ञानी नव्हे कौतुक । सांगता तो ॥१३॥ जैसा वारा कां गगनीं वीरे । मग वारेपण वेगळें नुरे । तेविं भक्त हे पैज न सरे । जरी ऐक्या आला ॥१४॥ जरी पवन हालवूनि पाहिजे । तरी गगनावेगळा देखिजे । एऱ्हवीं गगन तों सहजें । असे जैसें ॥१५॥ तैसें शरीरीं हन कर्मे । तो भक्त ऐसा गमे । परी अंतरप्रतीतिधर्में । मीचि जाहला ॥१६॥ आणि ज्ञानाचेनि उजिडलेपणें । मी आत्मा ऐसें तो जाणे । म्हणऊनि मीही तैसेंचि म्हणें । उचंबळलासातां ॥१७॥ हां गा जीवापैलीकडिली खुणे । जो पावोनि वावरों जाणे । तो देहाचेनि वेगळेपणें । काय वेगळा होय ॥१८॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

एते सर्वे एव उदाराः (सन्ति), ज्ञानी तु (मम) आत्मा एव (अस्ति, इति) मे मतं; युक्तात्मा सः हि अनुत्तमां गतिं मां एव आस्थितः (अस्ति). ॥१८॥

मेरुपर्वत ओलांडील, तरच जीवांना [आपल्या स्वतांच्या शहाणपणानें] मायानदी तरून पलीकडल्या तीरीं जातां येईल ! ९५ म्हणून, हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणें विषयी पुरुषाला स्त्री जिंकवत नाहीं, त्याप्रमाणें ही मायारूप नदी जीवाला तरवत नाहीं. ९६ परंतु जे मला अनन्यभावानें शरण येतात, ते ह्या दुस्तर नदींतून सहज तरून जातात. इतकेंच नव्हे, तर ते अलीकडच्या कांठीं असतांनाच मायारूप जल पार नाहींसें होतें. ९७ ज्यांना सद्‌गुरु हाच नावाडी असून ज्यांनीं ब्रह्मसाक्षात्काराची कांस बळकट धरली आहे, व ज्यांना आत्मनिवेदन हेंच तारू सांपडलें आहे; ९८ जे अहंभावाचें ओझें टाकून, विकल्परूपी वारा चुकवून, आणि बायकामुलांच्यावरील प्रेमरूपी पाण्याची धार टाळून, ९९ जीवात्म्याचें ऐक्य हाच उतार, त्या उतारानें बोधरूपी सांगडीच्या आश्रयानें निवृत्तीच्या पलीकडील कांठाला जाऊन पोहोंचतात, १०० ते वैराग्यरूप हात टाकीत 'अहंब्रह्म' ह्या भावाच्या वळावर पोहून मुक्तितटावर अचुक निघतात. १ या उपायानें जे मला भजतात, तेच ह्या मायारूप नदींतून तरून जातात; परंतु असे भक्त फार नाहींत, अगदीं विरळा ! २

मायेनें ज्यांचें ज्ञान नष्ट केलें आहे व आसुरी प्रकृतीचा ज्यांनीं आश्रय केला आहे, असे पापी व मूर्ख नराधम मला शरण येत नाहींत. ॥१५॥ हे भरतश्रेष्ठा, अर्जुना, आर्त [रोगादिकांनीं पीडित], जिज्ञासु, [भगवत्तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा], अर्थार्थी [भोगेच्छु], आणि ज्ञानी असे चार प्रकारचे पुण्यवान् लोक मला भजतात. १६

कारण, त्या एकाशिवाय इतर सर्व प्राण्यांना अनादि कालापासून अहंकाररूप भूताचा संचार झाल्यामुळें आत्मस्वरूपाचा विसर पडतो. ३ त्यावेळीं त्यांस नियमरूपीवस्त्राचें भान रहात नाहीं, अधोगतीची लाज नाहींशी होते, आणि ते वेदबाह्य वर्तणूक करितात. ४ अर्जुना, असें पहा कीं, या शरीररूप गांवांत ज्या कार्याकरितां आले, तो सर्व कार्यभाग सोडून देऊन, ५ या इंद्रियसमुदायरूप राजमार्गावर अहंममतेची बडबड करण्याकरितां कामक्रोधादिक विकारांचा समुदाय गोळा करितात; ६ आणि दुःख व शोक यांचे घाव पडत असतांही त्यांना त्यांची आठवण सुद्धां नसते. हें सांगावयाचें कारण काय म्हणशील तर, ते मायेनें ग्रासलेले असतात; ७ म्हणून ते मला मुकतात. परंतु फक्त चौघांनींच माझें भजन करून आत्महित वृद्धिंगत केलें. ८ त्या चौघांपैकीं पहिल्याला आर्त, दुसऱ्याला जिज्ञासु, तिसऱ्याला अर्थार्थी, व चौथ्याला ज्ञानी असें म्हणतात. ९

त्यांमध्यें, ज्ञानी हा निरंतर माझे ठिकाणीं तत्पर असून एकनिष्ठेनें माझी भक्ति करितो, म्हणून श्रेष्ठ आहे. ज्ञान्याला मी अत्यंत प्रिय आहें, व तो मला अत्यंत प्रिय आहे. ॥१७॥

आर्त हा दुःखनिवारणासाठीं मला भजतो; मुमुक्षु ज्ञानप्राप्तीकरतां भजतो; आणि तिसरा जो अर्थार्थी तो द्रव्यादिप्राप्तीचे इच्छेनें मला भजतो. ११० परंतु चौथा जो असतो, त्याला कांहींच कर्तव्य नसतांही तो मला भजतो, म्हणून तो एक ज्ञानी पुरुषच माझा भक्त होय. हें ध्यानांत ठेव. ११ कारण, त्याचा ज्ञानाच्या प्रकाशानें भेदाभेदरूप अंधकार नाहींसा होतो; व मग त्याचें माझ्याशीं ऐक्य होऊन तो मद्रूप होऊन वसतो, व त्याची भक्तिही तशीच कायम असते. १२ परंतु स्फटिक मणि जसा उदकमय दिसतो, तसा हा ज्ञानी पुरुष इतरांच्या दृष्टीला दिसतो. याचें कौतुक कांहीं सांगतां येत नाहीं. १३ ज्याप्रमाणें वारा हा गगनांत शांत झाल्यावर मग त्याचें वारेपण वेगळें उरत नाहीं, त्याप्रमाणें हा जरी मद्रूप झाला, तरी त्याचा भक्ताचा बाणा जात नाहीं. १४ जर वारा हालवून पाहिला तर तो गगनाहून वेगळा भासतो, एऱ्हवीं गगन आणि तो ज्याप्रमाणें एकच, १५ त्याचप्रमाणें, शरिरासंबंधी सर्व कर्मांच्या आचरणानें तो माझा भक्त असा वाटतो; परंतु स्वानुभवाच्या योगानें तो मद्रूपच असतो; १६ आणि ज्ञानप्राप्तीच्या उजेडानें मीच त्याचा आत्मा आहें असें तो जाणतो, म्हणून मीही संतोष पावून त्याला आपला आत्मा असें म्हणतों. १७ जो जीवपणाच्या पलीकडील (आत्मस्वरूपाची) खूण समजून घेऊन व्यवहारांत वागतो, तो देह धारण केल्यामुळें माझ्यापासून वेगळा होईल कां पहा बरें ? १८

हे सर्वच श्रेष्ठ आहेत; परंतु त्यांत ज्ञानी तर माझा आत्माच असें मी मानितों. कारण, तो माझ्या ठायीं चित्त ठेवून मलाच सर्वोत्तम गति मानून माझा आश्रय करितो. ॥१८॥

म्हणोनि आपुलाल्या हिताचेनि लोभें । मज आवडे तोही भक्त झोंबे । परी मीचि करी वालभें । ऐसा ज्ञानिया एक ॥१९॥ पाहें पां दुभतेयाचिया आशा । जगचि धेनूसि करीतसे फांसा । परि दोरेंवीण कैसा । वत्साचा बळी ॥१२०॥ कां जे तनुमनप्राणें । तें आणिक कांहींचि नेणे । देखे तयातें म्हणे । हे माय माझी ॥२१॥ तें येणें मानें अनन्यगती । म्हणूनि धेनुही तैसीचि प्रीती । यालागीं लक्ष्मीपती । बोलिले साचें ॥२२॥ हें असो मग म्हणितलें । जे कां तुज सांगितले । तेही भक्त भले । पढियंते आम्हां ॥२३॥ परि जाणोनियां मातें । जे पाहों विसरले मागौतें । जैसें सागरा येऊनि सरितें । मुरडावें ठेलें ॥२४॥ तैसी अंतःकरणकुहरीं जन्मली । जयाची प्रतीतिगंगा मज मिनली । तो मी हे काय बोली । फार करूं ॥२५॥ एऱ्हवीं ज्ञानिया जो म्हणिजे । तो चैतन्यचि केवळ माझें । हें न म्हणावें परि काय कीजे । न बोलणें बोलों ॥२६॥

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

ज्ञानवान् बहूनां जन्मनां अंते ' सर्वं वासुदेवः ' इति मां प्रपद्यते; सः महात्मा सुदुर्लभः (अस्ति).॥१९॥

जे तो विषयांची दाट झाडी- । माजि कामक्रोधांचीं सांकडीं । चुकावूनि आला पाडीं । सद्वासनेचिया ॥२७॥ मग साधुसंगें सुभटा । उजू सत्कर्माचिया वाटा । अप्रवृत्तीचा अव्हांटा । डावलूनि २८ आणि जन्मशतांचा वाहतपणा । तेविंची आशेचिया न लेचि वाहणा । तेथ फलहेतूचा उगाणा । कवणु ह्मळी ॥२९॥ ऐसा शरीरसंयोगाचिये राती- । माजि धांवतां साडिया आयती । तंव कर्मक्षयाची पाहाती । पाहांट जाली ॥१३०॥ तैसीच गुरुकृपा उखा उजळली । ज्ञानाची वोतपली पडली । तेथ साम्याची ऋद्धि उघडली । तयाचिये दिठी ॥३१॥ ते वेळीं जयाकडे वास पाहे । तेउता मीचि तया एकु आहे । अथवा निवांत जरी राहे । तऱ्ही मीचि तया ॥३२॥ हें असो आणिक कांहीं । तया सर्वत्र मीवांचूनि नाहीं । जैसें सबाह्य जळ डोहीं । बुडालिया घटा ॥३३॥ तैसा तो मजभीतरीं । मी तया आंतुबाहेरीं । हें सांगिजेल बोलवरी । तैसें नव्हे ॥३४॥ म्हणोनि असो हें इयापरी । तो देखे ज्ञानाची वाखारी । तेणें संसरलेनि करी । आपु विश्व ॥३५॥ हें समस्तही श्रीवासुदेवो । ऐसा प्रतीतिरसाचा वोतला भावो । म्हणोनि भक्तांमाजीं रावो । आणि ज्ञानिया तोचि ॥३६॥ जयाचिये प्रतीतीचा वाखारां । पवाडु होय चराचरा । तो महात्मा धनुर्धरा । दुर्लभु आथी ॥३७॥ येर बहुत जोडती किरीटी । जयांचीं भजनें भोगासाठीं । जे आशातिमिरें दृष्टी । विषयांध जाले ॥३८॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया॥२०॥

तैः तैः कामैः हृतज्ञानाः स्वया प्रकृत्या नियताः (अज्ञानिनः) तं तं नियमं आस्थाय अन्यदेवताः प्रपद्यंते. ॥२०॥

आणि फळाचिया हांवा । हृदयीं कामा जाला रिगावा । कीं तयाचिये घसणी दिवा । ज्ञानाचा गेला ॥३९॥ ऐसे उभयतां आंधारीं पडले । म्हणोनि पासींचि मातें चुकले । मग सर्वभावें अनुसरले । देवतांतरां ॥१४०॥ आधींच प्रकृतीचे पाइक । वरी भोगालागीं तंव रंक । मग तेणें लोलुपत्वें कौतुक । कैसेनि भजती ॥४१॥ कवणी तिया नियमबुद्धि । कैसिया हन उपचारसमृद्धि । कां अर्पण यथाविधि । विहित करणें ॥४२॥

म्हणून, आपल्या हिताकरितां द्वा तो मनुष्य माझी भक्ति करतो, परंतु मी ज्याच्यावर प्रीति करतों असा एक भक्त ज्ञानीच होय. १९ हें पहा–दुधाच्या आशेनें सर्व लोक गाईला भाला घालीत आहेतच, परंतु आपल्या वासराला ती भाल्याशिवाय दूध पिऊं देते, १२० कां तर, त्याला दुसरी कांहीं एक गोष्ट माहीत नसून आपल्या तनमनप्राणानें तें आईलाच ओळखीत असतें; आणि जी वस्तु पाहील ती माझी आई आहे असें समजतें. २१ अशा प्रकारें, तें वासरूं अनन्यभक्त असतें, म्हणून त्याच्यावर गायही तशीच प्रीति करते. यास्तव लक्ष्मीपति (भगवान् श्रीकृष्ण) जें बोलले तें अगदीं खरें. २२ हें असो. मग म्हणतातः–ज्ञान्यांशिवाय जे तुला इतर भक्त सांगितले, तेही माझे आवडते आहेत. २३ त्यांना माझें ज्ञान झालें म्हणजे मग ते पुनः संसाराकडे पहात नाहींत. ज्याप्रमाणें नदी सागराला मिळाल्यावर तिचें माघारी फिरणें खुंटतें, २४ त्याचप्रमाणें, ज्याच्या अंतःकरणरूपी दरींतून अनुभवरूप गंगा निघून मला मिळाली, तो मद्रूप झाला हें वर्णन कितीं करूं ? २५ एऱ्हवीं ज्ञानी ज्याला म्हणतात, तो केवळ माझा जीव कीं प्राण होय, हें सांगूं नये, पण काय करावें ! ही न बोलण्याची गोष्ट तुला प्रसंगोपात सांगितली. २६

ज्ञानी पुरुषाला, बहुत जन्मांनंतर, ' सर्व कांहीं वासुदेवरूप आहे ' अशी प्रतीति होऊन माझी प्राप्ति होते. असा हा महात्मा फारच दुर्लभ आहे. ॥१९॥

जो विषयरूप दाट झाडींतून कामक्रोधादिक संकटें टाळून व सद्वासनेच्या पहाडावर चढून आला; २७ नंतर, हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, साधूंच्या संगतीनें, सत्कर्माच्या सरळ वाटेनें, दुराचरणाच्या आडमार्गाला डावलून २८ आणि फलाशेच्या वाहणा पायांत न घालतां शेंकडों जन्म भक्तीची वाट चालणारा जो ज्ञानी भक्त, तो फलाच्या हेतूंचा का हिशेब करील ? २९ याप्रमाणें शरीरसंबंधीं अज्ञानरूप रात्रींत उपाधिरहित एकटा वाट चालत असतां, सहज कर्मक्षय होऊन ज्ञानोदयाची पहांट होते. १३० त्याच वेळेस गुरुकृपारूप उषःकाल होतो. आणि मग ज्ञानरूप सूर्याचीं कोंवळीं किरणें पडून समदृष्टीचें ऐश्वर्य त्याच्या दृष्टीस पडतें. ३१ त्या वेळीं तो जिकडे जिकडे पहातो, तिकडे तिकडे त्याला माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं; अथवा तो जरी स्वस्थ बसला, तरी त्याला मींच दिसतों. ३२ फार काय सांगावें ? त्याला सर्व ठिकाणीं माझ्यावांचून दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. ज्याप्रमाणें पाण्यांत बुडालेल्या घटाच्या आंत व बाहेर पाणीच असतें; ३३ त्याप्रमाणें, तो माझ्या आंत व मी त्याच्या अंतर्बाह्य आहे; हें बोलून दाखविण्यासारखें नाहीं. ३४ म्हणून तें असो. याप्रमाणें त्याला ज्ञानाची वखारच दृष्टीस पडते; आणि तो ज्ञानानें सावरल्यावर जिकडे जिकडे संचार करितो, तिकडे तिकडे त्याला आपणच विश्व आहों असें भासतें. ३५ या सर्व विश्वांत वासुदेव भरला आहे असा त्याचा पूर्ण अनुभव असतो, म्हणून भक्तांमध्यें तोच सर्वश्रेष्ठ आणि तोच ज्ञानी होय. ३६ धनुर्धरा, ज्याच्या अनुभवाच्या वखारींत सर्व चराचर विश्व सांठविलेलें आहे, असा हा महात्मा फार दुर्लभ आहे. ३७ याच्याशिवाय, अर्जुना, पुष्कळ मला भजतात, पण त्यांची भक्ति फक्त विषयसुखाशेनें असते. कारण, आशातिमिरानें त्यांची दृष्टि विषयांध झालेली असते; ३८

वेगवेगळ्या कामनांनीं ज्यांचें ज्ञान नाहींसें झालें आहे, आणि जे अज्ञानी आपआपल्या स्वभावाच्या अधीन झालेले आहेत, ते [ज्या ज्या देवतेचा जो जो उपासनानियम असेल,] त्या त्या नियमाचें अवलंबन करून [मज आत्मरूप वासुदेवाहून भिन्न असलेल्या] इतर देवतांस भजतात. ॥२०॥

आणि फळाच्या इच्छेनें त्याच्या हृदयांत कामाचा रिघाव झाल्यामुळें त्याच्या संसर्गानें ज्ञानरूपी दिवा मालवतो. ३९ अशा रीतीनें त्यांना अंतर्बाह्य अंधार होतो, म्हणून मी त्यांच्याजवळ असूनही ते मला अंतरतात; आणि मग सर्व भावानें इतर देवांना भजूं लागतात. १४० अगोदर ते मायेच्या अधीन झालेले, आणि त्यांत फलप्राप्तीकरितां दीन झालेले, मग काय ! ते मोठ्या कौतुकानें लंपट होऊन देवांची कशी भक्ति करितात पण ! ४१ कोणत्या नियमानें व उपचारद्रव्यानें, तसेंच यथाविधि त्याला काय वस्तु अर्पण केल्या पाहिजेत, इकडे लक्ष देऊन जे जे उपचार त्याला आवडत असतील ते ते करतात ! ४२

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याऽचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् २१

यः यः भक्तः यां यां तनुं श्रद्धया अर्चितुं इच्छति, तां एव तस्य तस्य श्रद्धां अहं अचलां विदधामि. ॥२१॥

पैं जो जिये देवतांतरीं । भजावयाची चाड करी । तयाची ते चाड पुरी । पुरविता मी ४३ देवोदेवी मीचि पाहीं । हाही निश्चय त्यासि नाहीं । भाव ते ते ठायीं । वेगळाला धरी ॥४४॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् २२

सः तया श्रद्धया युक्तः तस्याः राधनं ईहते, ततः च मया एव विहितान् तान् कामान् लभते हि. ॥२२॥

मग तिया श्रद्धायुक्त । तेथिंचें आराधन जें उचित । तें सिद्धीवरी समस्त । वर्तो लागे ॥४५॥ ऐसें जेणें जें भाविजे । तें फळ तेणें पाविजे । परी तेंही सकळ निपजे । मजचिस्तव ॥४६॥

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥२३॥

अल्पमेधसां तेषां तत् फलं तु अन्तवत् भवति; देवयजः देवान् यान्ति, मद्भक्ताः अपि मां यान्ति. ॥२३॥

परी ते भक्त मातें नेणती । जे कल्पनेबाहेरी न निघती । म्हणोनि कल्पित फळ पावती । अंतवंत ॥४७॥ किंबहुना ऐसें भजन । तें संसाराचेंचि साधन । येर फळभोग तो स्वप्न । नावभरी दिसे ॥४८॥ हें असो परौतें । मग हो कां आवडतें । परि यजी जो देवतातें । तो देवत्वासीचि ये ॥४९॥ येर तनुमनप्राणीं । जे अनुसरले माझेयाचि वाहणीं । ते देहाच्या निर्वाणीं । मीचि होती ॥१५०॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानंतो मामव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

मम परं अव्ययं अनुत्तमं भावं अजानन्तः अबुद्धयः अव्यक्तं मां व्यक्तिं आपन्नं मन्यन्ते. ॥२४॥

परी तैसें न करिती प्राणिये । वांयां आपल्या हितीं वाणिये । जे पोहताति पाणियें । तळहातेंचेनि ॥५१॥ नाना अमृताच्या सागरीं बुडिजे । मग तोंडा कां वज्रमिठी पाडिजे । आणि मनीं तरी आठविजे । थिल्लरोदकातें ॥५२॥ हें ऐसें कासया करावें । जें अमृतींही रिगोनि मरावें । तें सुखें अमृत होऊनि कां नसावें । अमृतामाजीं ॥५३॥ तैसा फळहेतूचा पांजरा । सांडूनियां धनुर्धरा । कां प्रतीतिपाखीं चिदंबरा । गोसावियां नोहावें ॥५४॥ जेथ उंचावलेनि पवाडें । सुखाचा पैसारु जोडे । आपुलेनि सुरवाडें । उडों ये ऐसा ॥५५॥ तया उपमा माप कां सुवावें । मज अव्यक्ता व्यक्त कां मानावें । सिद्ध असतां कां निमावें । साधनवरी ॥५६॥ परि हा बोल आघवा । जरी विचारिजतसे पांडवा । तरी विशेषें या जीवां । न चोजवे गा ॥५७॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५

योगमायासमावृतः अहं सर्वस्य प्रकाशः न (अस्मि), अयं मूढः लोकः अजं अव्ययं मां न अभिजानाति. ॥२५॥

कां जे योगमायापडळें । हे जाले आहाती आंधळे । म्हणोनि प्रकाशाचेनि देहबळें । न देखती मातें ॥५८॥ एऱ्हवीं मी नसें ऐसें । काय वस्तुजात असे । पाहें पां लवण जळरसें- । रहित आहे ॥५९॥ पवन कवणातें न शिवेचि । आकाश कें न समायेचि । हें असो एक मीचि । विश्वीं आहें ॥१६०॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चाऽर्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६

अर्जुन, अहं समतीतानि वर्तमानानि च भविष्याणि च भूतानि वेद; कश्चन तु मां न वेद. ॥२६॥

येथें भूतें जियें अतीतलीं । तियें मीचि होऊनि ठेलीं । आणि वर्तत आहाति जेतुलीं । तींही मीचि ॥६१॥ कां भविष्यमाणें जियें हीं । तींही मजवेगळीं नाहीं । हा बोलचि एऱ्हवीं कांहीं । होय ना जाय ॥६२॥ दोराचिया सापासी । डोंबडिया नागव्हाळा ऐसी । संख्या न करवे कों-

जो जो भक्त ज्या ज्या देवतेच्या ठायीं भक्ति ठेवून श्रद्धेनें आराधना करूं इच्छितो, त्याची त्याची ती श्रद्धा मी त्या त्या देवतेच्या ठायीं स्थिर करितों. ॥२१॥

परंतु जो जो ज्या ज्या देवतेची फलाकरितां उपासना करितो, त्याची ती इच्छा मीच पुरवितों. ४३ हें महादेव-देवी मीच आहें; परंतु त्याचा तसाही निश्चय नसतो, म्हणून त्या त्या देवतांचे ठिकाणीं त्याचा निरनिराळा भाव असतो. ४४

तो त्या श्रद्धेनें युक्त होऊन त्या देवतेचें आराधन करण्याचा प्रयत्न करतो; आणि मग मींच निर्माण केलेल्या त्याच्या त्या कामना पूर्ण होतात. २२

मग त्यांना ज्या ज्या देवतेची श्रद्धा असेल, त्या त्या देवतेचें, आपली कार्यसिद्धि होईपर्यंत, ते यथाविधि पूजन करितात. ४५ याप्रमाणें ज्यानें जें फल इच्छावें तें त्याला प्राप्त होतें; परंतु तें सर्व माझ्यापासूनच मिळतें. ४६

[परंतु अन्य देवतांना भजणाऱ्या त्या] अल्पबुद्धि मनुष्यांना प्राप्त होणारें तें फल नाशवंत असतें. देवतांचे भक्त देवतांना जाऊन मिळतात; आणि माझे भक्त मला येऊन मिळतात. ॥२३॥

परंतु ते भक्त मला जाणत नाहींत; कारण ते आशापाशांतून मुक्त होत नाहींत, [त्यांतच घोंटाळतात;] आणि म्हणूनच, नाशवंत अशीं इच्छित फलें त्यांना प्राप्त होतात. ४७ किंबहुना अशा प्रकारचें हें भजन म्हणजे संसाराचें साधनच होय. बाकी त्याचा फलभोग म्हणजे स्वप्नांतील क्षणिक सुखाप्रमाणेंच होय. ४८ हें एकीकडे राहूं द्या, त्याचें आवडतें दैवत कां असेना, त्यानें त्या देवतांचें पूजन केलें म्हणजे तो देवत्वच पावतो. ४९ बाकी तनमन अर्पण करून जे माझ्याच भक्तिमार्गाला लागले, ते देहांतीं माझ्याकडे येतात. १५०

माझा उत्कृष्ट, अविनाशी व अत्युत्तम असा भाव न जाणणारे अज्ञानी लोक मी अव्यक्त असतां मला देहधारी मानतात. ॥२४॥

पण प्राणी तसें करीत नाहींत, आणि फुकट आपल्या हिताचें नुकसान करून घेऊन [इतर देवतांच्या पूजनानें अल्प-फलप्राप्ति करून घेऊन] तळहातावरच्या पाण्यांत पोहल्याप्रमाणें करतात! ५१ किंवा अमृताच्या समुद्रांत बुडाला असतां मग तोंड दाबून कां धरावें ? आणि मनामध्यें डबक्यांतील पाण्याची आठवण कां करावी ? ५२ अमृतांत शिरून देखील मरावयाचें, हें असें तरी कां करावें ? अमृतांत सुखानें अमृतरूप होऊन कां राहूं नये ? ५३ त्याचप्रमाणें, धनुर्धरा, फलाशारूप पिंजरा टाकून देऊन अनुभवरूप पंखांनीं (संचार करून) चिदाकाशाचे (भगवत्स्वरूपाचे) धनी कां न व्हावें ? ५४ तें चिदाकाश, आपण कितीही उंच उडण्याचें मनांत आणलें तरी सुखानें उडण्यास फैलावलेलें आहे. ५५ त्या मला न मोजतां येणाऱ्याला मापांत कां घालावें ? मज निराकाराला साकार कां मानावें ? मी सिद्ध असतां माझ्या प्राप्तीकरतां साधनानें कां शिणावें ? ५६ पण, अर्जुना, खरोखर विचार केला तर हें माझें वरील बोलणें जीवांना बहुतकरून आवडत नाहीं. ५७

योगमायेनें गुरफटलेला जो मी, तो, सर्वांना स्पष्ट दिसत नाहीं. हे मूढ लोक, जन्माला न येणाऱ्या व अविनाशी अशा मला जाणत नाहींत. २५

कां कीं, योगमायेच्या पडद्यानें जे आंधळे झालेले असतात; म्हणून, देहबुद्धीच्या बळानें, प्रकाशरूप जो मी त्या मला पहात नाहींत. ५८ एऱ्हवीं मी नाहीं अशी एक तरी वस्तु आहे का ? पहा कीं, कोणतेंही पाणी रसविरहित आहे का ? ५९ वारा कोणाला स्पर्श करीत नाहीं ? आकाश कोठें समावत नाहीं ? हें असो; अवघ्या विश्वांत मीच भरलेला आहें. १६०

अर्जुना, मागें झालेलीं, सध्यां असणारीं, आणि पुढें होणारीं भूतें मी जाणतों; परंतु मला कोणी जाणत नाहीं. ॥२६॥

ह्या जगांत जितके प्राणी होऊन गेले, त्यांचे ठिकाणीं मीच होतों, आणि हल्लीं आहेत त्यांतही मीच आहें. ६१ किंवा पुढें होणार आहेत, तेही मजपासून भिन्न नाहींत; परंतु हें फक्त बोलणें आहे. बाकी कांहीं होत नाहीं, आणि कांहीं जात नाहीं. ६२ ज्याप्रमाणें दोरीच्या सापाविषयीं तो काळा, कवड्या, गव्हाळा वगैरे कांहींच कल्पना

ण्हासी । तेवीं भूतांसि मिथ्यत्वें ॥६३॥ ऐसा मी पंडुसुता । अनुस्यूत सदा असतां । या संसार जो भूतां । तो आनें बोलें ॥६४॥ तरि तेचि आतां थोडीसी । गोठी सांगिजेल परियेसीं । जैं अहंकार तनूंसी । वालभ पडिलें ॥६५॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥२७॥

परंतप भारत, सर्वभूतानि इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन सर्गे संमोहं यान्ति. ॥२७॥

तेथ इच्छा हे कुमारी जाली । मग ते कामाचिया तारुण्या आली । तेथ द्वेषेंसीं मांडिली । वराडिक ॥६६॥ तया दोघांस्तव जन्मला । ऐसा द्वंद्वमोह जाला । मग तो आजेयानें वाढविला । अहंकारें ॥६७॥ जो धृतीसि सदां प्रतिकूळु । नियमाही नागवे सळू । आशारसें दोंदिलु । जाला सांता ॥६८॥ असंतुष्टीचिया मदिरा । मत्त होवोनी धनुर्धरा । विषयाचे वोवरां । विकृतीविण ॥६९॥ तेणें भावशुद्धीचिया वाटे । विखुरले विकल्पाचे कांटे । मग चिरिले अव्हांटे । अप्रवृत्तीचे १७० तेणें भूतें भांबावलीं । म्हणोनि संसाराचिया आडवामाजि पडिलीं । मग महादुःखाच्या घेतलीं । दांडे वरी ॥७१॥

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥२८॥

येषां पुण्यकर्मणाम् जनानां तु पापं अंतगतं (अस्ति), ते दृढव्रताः (जनाः) द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः (संतः)मां भजंते.

ऐसे विकल्पाचे वांयाणे । कांटे देखोनि सणाणे । जे मतिभ्रमाचें पासावणें । घेतीचिना ॥७२॥ उजू एकनिष्ठेच्या पाउलीं । रगडूनि विकल्पाचिया भालीं । महापातकांची सांडिली । अटवी जिहीं ॥७३॥ मग पुण्याचे धावा घेतले । आणि माझी जवळीक पातले । किंबहुना ते चुकले । वाटवघेयां ॥ ७४ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् २९

ये मां आश्रित्य जरामरणमोक्षाय यतंति, ते तत् ब्रह्म, कृत्स्नं अध्यात्मं, आखिलं कर्म च विदुः. ॥२९॥

एऱ्हवीं तरी पार्था । जन्ममरणाची निमे कथा । ऐसिया प्रयत्नातें आस्था । विये जयाची ॥७५॥ तया तो प्रयत्नुचि एके वेळे । मग समग्र परब्रह्में फळे । जया पिकलेया रसु गळे । पूर्णतेचा ॥७६॥ ते वेळीं कृतकृत्यता जग भरे । तेथ अध्यात्माचें नवलपण पुरे । कर्माचें काम सरे । विरमे मन ॥७७॥ ऐसा अध्यात्मलाभु तया । होय गा धनंजया । भांडवल जया । उद्यमीं मी ॥७८॥ तयातें साम्याचिये वाढी । ऐक्याची सांदे कुळवाडी । तेथ भेदाचिया दुबळवाडी । नेणिजे तया ॥ ७९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

ये साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च मां विदुः, ते युक्तचेतसः प्रयाणकाले अपि च मां विदुः. ॥३०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जिहीं साधिभूता मातें । प्रतीतीचेनि हातें । धरूनि अधिदैवातें । शिवतलें गा ॥१८०॥ जया जाणिवेचेनि वेगें । मी अधियज्ञुही दृष्टी रिगे । ते तनूचेनि वियोगें । विन्हये नव्हती ॥८१॥ एऱ्हवीं आयुष्याचें सूत्र विघडतां । भूतांची उमटे खडाडता । काय न मरतयाहि चित्ता । युगांत नोहे ॥८२॥ परी नेणों कैसें पैं गा । जे जडोनि गेले माझिया आंगा । ते प्रयाणींचिया लगबगा । न सांडितीच मातें ॥८३॥ एऱ्हवीं तरी जाण । ऐसे जे निपुण । तेचि अंतःकरण- । युक्त योगी ८४ तंव इये शब्दकुपिकेतळीं । नोडवेचि अवधानाची अंजुळी । जे नावेक अर्जुन तये वेळीं । मागांचि होता ॥८५॥ जेथ तद्ब्रह्मवाक्यफळें । जियें नानार्थरसें रसाळें । ब्रह्कताती परिमळें । भावाचेनि ॥८६॥ सहज कृपामंदानिळें । कृष्णद्रुमाचीं वचन-

फळें । अर्जुनश्रवणाचिये खोळे । अवचित पडिलीं ॥८७॥ तियें प्रमेयाचीं हो कां वळलीं । कीं ब्रह्मरसाच्या आगरीं चुबुकळिलीं । मग तैसींच का घोळिलीं । परमानंदें ॥८८॥ तेणें बरवेपणें निर्मळें । अर्जुना उन्मेषाचे डोहळे । घेताति गळाळे । विस्मयामृताचे ॥८९॥ तिया सुखसंपत्ति जोडलिया । मग स्वर्गा वाती वांकुलिया । हृदयाच्या जीवीं गुतकुलिया । होत आहाती ॥१९०॥ ऐसें वरचिलीचि बरवा । सुख जावों लागलें फावा । तंव रसस्वादाचिया हांवा । लाहो केला ॥९१॥ झडकरी अनुमानाचेनि करतळें । घेऊनि तियें वाक्यफळें । प्रतीतिमुखीं एके वेळे । घालूं पाहे ॥९२॥ तंव विचाराचिया रसना न दाटती । वरी हेतूच्या दशनीं न फुटती । ऐसें जाणोनि सुभद्रापती । चुंबीचिना ॥९३॥ मग चमत्कारला म्हणे । इयें जळींचीं मा तारांगणें । कैसा झकविलों असलगपणें । अक्षरांचेनि ॥९४॥ इयें पदें नव्हती फुडिया । गगनाचिया घडिया । येथ आमुची मति बुडालिया । थाव न निघे ॥९५॥ वांचूनि जाणावयाची के गोठी । ऐसें जीवीं कल्पूनि किरीटी । तिया पुनरपि केली दृष्टी । यादवेंद्रा ॥९६॥ मग विनविलें सुभटें । हां हो जी यें एकवाटे । सातही पदें अनुच्छिष्टें । नवलें आहाती ॥९७॥ एऱ्हवीं अवधानाचेनि वहिलेपणें । नाना प्रमेयांचे उगाणे । काय श्रवणाचेनि आंगवणें । बोलों लाहाती ॥९८॥ परि तैसें हें नोहेचि देवा । देखिला अक्षरांचा मेळावा । आणि विस्मयाचिया जीवा । विस्मयो जाला ॥९९॥ कानाचेनि गवाक्षद्वारें । बोलाचे रश्मी अभ्यंतरें । पाहेना तंव चमत्कारें । अवधान ठेलें ॥२००॥ तेविंचि अर्थाची चाड मज आहे । ते सांगतांही वेळु न साहे । म्हणूनि निरूपण लवलाहें । कीजो देवा ॥१॥ असा मागील पडताळा घेउनी । पुढां अभिप्राय दृष्टी सूनी । तेविंचि माजि शिरउनी । आर्ती आपुली ॥२॥ कैसी पुसती पाहे पां जाणिव । भिडेंचि तरी लंघों नेदी शिंव । एऱ्हवीं श्रीकृष्णहृदयासि खेंव । देवों सरला ॥३॥ अहो श्रीगुरूतें जैं पुसावें । तें येणें मानें सावध होआवें । हें एकचि जाणे आघवें । सव्यसाची ॥४॥ आतां तयाचें तें प्रश्न करणें । वरी सर्वज्ञ श्रीहरीचें बोलणें । हें संजयो आवडलेपणें । सांगेल कैसें ॥५॥ तिये अवधान द्यावें गोठी । बोलिजेल नीट मऱ्हाटी । जैसी कानाचे आधीं दृष्टी । उपेगा जाये ॥६॥ बुद्धीचिया जिभा । बोलाचा न चाखतां गाभा । अक्षरांचिया भांबा । इंद्रियें जिती ॥७॥ पहा पां मालतीचे कळे । घ्राणासि कीर वाटले परिमळें । परि वरचिला बरवा काइ डोळे । सुखिये नव्हती ॥८॥ तैसें देशियेचिया हवावा । इंद्रियें करिती राणिवा । मग प्रमेयाचिया गांवा । लेसा जाइजे ॥९॥ ऐसेनि नागरपणें । बोलु निमे तें बोलणें । ऐका ज्ञानदेव म्हणे । निवृत्तीचा ॥२१०॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ श्लोक ३०, ओंव्या २१०.

त्या वेळीं कृष्णकृपारूप मंद वाऱ्याच्या योगानें, श्रीकृष्णरूप वृक्षापासून वचनरूप फळें अर्जुनाच्या श्रवणरूप ओटींत सहज येऊन पडलीं ! ८७ तीं फळें वेदांतसिद्धांतांचींच बनलेलीं, ब्रह्मरसाच्या सागरांत बुचकळलेलीं, व तशींच परमानंदरूप साखरेंत घोळलेलीं होतीं. ८८ अशा रीतीनें बनलेलीं जीं निर्मळ फळें, त्यांच्या अर्थरूपी गर्भाचा (ज्ञानाचा) लाभ व्हावा अशी अर्जुनास इच्छा उत्पन्न होऊन तो विस्मयरूप अमृताचे घोंट घेऊं लागला. ८९ अशा रीतीनें सुखसंपत्तीच्या लाभामुळें अर्जुनाच्या अंतःकरणांत आनंदाच्या इतक्या गुदगुल्या होऊं लागल्या कीं, तो स्वर्गसुख भोगणारासही टुकटुकमाकड करूं लागला म्हणजे तुच्छ मानूं लागला. १९० याप्रमाणे त्या फुलांचें बाहेरील स्वरूप पाहून त्याचा आनंद वाढूं लागला त्या वेळेस त्या फळांची चव घेण्याची जिभेला उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली. ९१ म्हणून लवकर अनुमानरूप हस्तावर तीं श्रीकृष्णवाक्यरूप फळें घेऊन तीं तो अनुभवरूप मुखांत एकदम घालूं लागला. ९२ त्या वेळीं विचाररूप जिभेनें तीं घेतां येईनात, व हेतुरूप दांतांनीं फुटेनांत असें जाणून, सुभद्रापति जो अर्जुन, तो त्यांना तोंड लावीना. ९३ मग चमत्कार वाटून असें म्हणतो कीं, " अहो, पाण्यांत दिसणाऱ्या नक्षत्रांप्रमाणें या अक्षरांच्या सुंदरपणानें अक्षरांना फल समजून मी कसा फसलों ! ९४ हीं अक्षरांचीं पदें नसून केवळ आकाशाच्यीं घड्या आहेत, व ह्यांत आमच्या बुद्धीनें किती जरी बुड्या मारल्या, तरी कांहीं थांग लागावयाचा नाहीं." ९५ (तेव्हां हीं फळें घेतां येत नाहींत तर) मग तीं जाणतां कशीं येतील ? असें अर्जुनानें मनांत आणून पुनः यादवेंद्र श्रीकृष्णाकडे पाहिलें. ९६ मग अर्जुनानें देवाची विनंती केली कीं, " देवा, हीं जीं एकवटलेलीं सात पदें, त्यांचा कधींही कोणी स्वाद घेतला नाहीं, हें मोठें आश्चर्य आहे. ९७ एऱ्हवीं, लक्षपूर्वक ऐकत नसतां, केवळ श्रवणाच्या जोरावर (लक्ष नसतां श्रवण केलेलें असेल तर) अनेक साधारण सिद्धांतांचे तात्पर्यार्थ तरी बोलून दाखवितां येतील का ? ९८ नाहीं. आणि त्यांतूनही, देवा, आपलें हें बोलणें कांहीं साधारण नव्हे. हीं अक्षरें नुसती पाहिल्यावर विस्मयाला देखील मोठें आश्चर्य वाटेल. ९९ कानाच्या झरोक्यांतून बोलरूपी किरण आंत शिरले नाहींत, तोंच चमत्कार वाटून माझें लक्ष खुंटलें (मति चालेना.) २०० त्या शब्दांचा अर्थ समजण्याची मला फार इच्छा आहे असें म्हणण्यांत जो वेळ चालला आहे, तोही मला सहन होत नाहीं. म्हणून, देवा, लवकर सांगा. " १ याप्रमाणें, मागील प्रसंतर घेऊन, पुढल्या अभिप्रायावर दृष्टि ठेवून व मध्येंच आपली ऐकण्याची इच्छा दर्शवून अर्जुनानें विचारलें. २ अर्जुनाची प्रश्न करण्याची काय शैली आहे पहा, कीं मर्यादेचें उल्लंघन न करितां श्रीकृष्णाच्या हृदयाला प्रेमालिंगन देण्यास तो तयार झाला ! ३ अहो, श्रीगुरूंना ज्या वेळेस पुसावयाचे त्या वेळेस अशाच मर्यादेनें पुसावें लागतें. त्यांची मर्यादा कायम ठेवून कसें पुसावें हें फक्त एक सव्यसाची अर्जुनच जाणतो. ४ आतां त्याचें तें प्रश्न करणें, आणि त्यावर सर्वज्ञ श्रीहरीचें उत्तर देणें, हें संजय कशा प्रेमानें सांगेल तें पहा. ५ जी गोष्ट नीट मराठी भाषेंत सांगितली जाईल तिच्याकडे नीट लक्ष द्या. असें कीं, ज्या योगानें कानाच्या अगोदर दृष्टीला अर्थ दिसेल. ६ बुद्धिरूप जिभेनें त्या शब्दांचा रस न चाखतां अक्षरांच्या शोभेनें इंद्रियें तटस्थ व्हावीं. ७ पहा कीं, मालती पुष्पाच्या कळ्यांचा स्वाद नाकाला खरोखर येईल. परंतु त्याच्या बाहेरील सुरेखपणानें डोळ्यांना सुख होणार नाहीं का ? ८ त्याचप्रमाणें, मराठी भाषेच्या शोभेनें इंद्रियें सुखाचें राज्य करतील, व मग त्वरित सिद्धांताच्या गांवाला जातील. ९ अशा सुंदरपणानें जें बोलणें ऐकल्यापासून बोलणें बंद होतें, तें ऐका, असें निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात. २१०

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय आठवा.

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥

पुरुषोत्तम, तत् ब्रह्म किम् ? अध्यात्मं किम् ? कर्म (च)किम् ? अधिभूतं किम् प्रोक्तं ? अधिदैवं च किम् उच्यते ? ॥१॥

मग अर्जुनें म्हणितलें । हां हो जी अवधारिलें । जें म्यां पुसिलें । तें निरूपिजे ॥१॥ सांगा कवण तें ब्रह्म । कायसया नाम कर्म । अथवा अध्यात्म । काय म्हणिपे ॥२॥ अधिभूत तें कैसें । एथ अधिदैवत तें कवण असे । हें उघड मी परियेसें । ऐसें बोला ॥३॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

मधुसूदन, अत्र अस्मिन् देहे अधियज्ञः कः कथं (च) (अस्ति) ? प्रयाणकाले च नियतात्मभिः त्वं कथं ज्ञेयःअसि?२

देवा अधियज्ञ तो काई । कवण पां इये देहीं । हें अनुमानासि कांहीं । दिठी न भरे ॥४॥ आणि नियता अंतःकरणीं । तूं जाणिजसी देहप्रयाणीं । तें कैसेनि हें शार्ङ्गपाणी । परिसवा मातें ॥५॥ देखा धवळारीं चिंतामणीचा । जरी पहुडला होय दैवाचा । तरी वोसणताही बोल तयाचा । सोप न वचे ॥६॥ तैसें अर्जुनाचिया बोलासवें । आलें तेंचि म्हणितलें देवें । परियेसें गा बरवें । जें पुसिलें तुवां ॥७॥ किरीटी कामधेनूचा पाडा । वरी कल्पतरूचा आहे मांदोडा । म्हणोनि मनोरथसिद्धीचिया चाडा । तो नवल नोहे ॥८॥ कृष्ण कोपोनि ज्यासि मारी । तो पावे परब्रह्मसाक्षात्कारीं । मा कृपेनें उपदेशु करी । तो कैशापरी न पवेल ॥९॥ जैं कृष्णाचि होइजे आपण । तैं कृष्ण होय आपुलें अंतःकरण । मग संकल्पाचें आंगण । वोळगती सिद्धी ॥१०॥ परि ऐसें जें प्रेम । तें अर्जुनींचि आथि निस्सीम । म्हणऊनि तयाचे काम । सदां सफळ ॥११॥ या कारणें श्रीअनंतें । तें मनोगत तयाचें पुसतें । होईल जाणूनि आइतें । वोगरूनि ठेविलें ॥१२॥ जें अपत्य थानौनि निगे । तयाची भूक ते मातेसीचि लागे । एऱ्हवीं तें शब्दें काय सांगे । मग स्तन्य दे येरी ॥१३॥ म्हणवोनि कृपाळुवा गुरूचिया ठायीं । हें नवल नोहे कांहीं । परि तें असो आइका काई । जें देव बोलते जाहले ॥१४॥

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अक्षरं परमं ब्रह्म उच्यते; स्वभावः अध्यात्मं उच्यतेः; भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः (अस्ति). ॥३॥

मग म्हणितलें सर्वेश्वरें । जें आकारीं इये खोंकरें । कोंदलें असत न खिरे । कवणे काळीं १५ एऱ्हवीं सपूरपण तयाचें पहावें । तरि शून्यचि नव्हे स्वभावें । वरि गगनाचेनि पालवें । गाळूनि घेतलें ॥१६॥ जें ऐसेंही परि विरुळें ।इये विज्ञानाचिये खोळे । हालवलेंही न गळे । तें परब्रह्म १७ आणि आकाराचेनि जालेपणें । जन्मधर्मातें नेणे । आकारलोपीं निमणें । नाहीं कहीं ॥१८॥ ऐशिया आपुलियाची सहज स्थिती । जया ब्रह्माची नित्यता असती । तया नाम सुभद्रापती । अध्यात्म गा ॥१९॥ मग गगनीं जेवीं निर्मळें । नेणों कैंचीं

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय आठवा.

अर्जुन म्हणाला, "हे पुरुषोत्तमा, तें ब्रह्म म्हणजे काय? अध्यात्म म्हणजे काय? कर्म म्हणजे काय? अधिभूत कशाला म्हणतात? आणि अधिदैव कशाला म्हणतात? ॥ १ ॥

मग अर्जुन म्हणाला, "अहो देवा! ऐकलें का? मीं जें विचारलें तें मला विस्तार करून सांगा. १ ब्रह्म कोणतें, कर्म कशाचें नांव, अथवा अध्यात्म कशाला म्हणतात, २ अधिभूत कसें, आणि या जगांत अधिदैवत कोण आहे, हें मला नीट समजेल असें सांगा. ३

"हे मधुसूदना, या देहामध्यें अधियज्ञ तो कोण व कसा आहे? आणि ज्यांनीं अंतःकरण जिंकलें आहे असे योगी मरणकालीं तुला कसे जाणतात?" ॥ २ ॥

देवा, अधियज्ञ तो काय, व तो या देहांत कोणता, हें अनुमानानें नीट लक्षांत येत नाहीं. ४ हे शार्ङ्गपाणि ज्यांनीं अंतःकरण स्वाधीन करून घेतलें आहे, त्यांना अंतकालीं तुम्हांला कसें ओळखतां येतें, हें मला चांगल्या रीतीनें समजवा." ५ (ज्ञानेश्वर म्हणतात,) पहा कीं, चिंतामणीच्या मंदिरांत एकादा दैववान् मनुष्य जर निजला, तर तो जरी झोंपेंत बरळला तरी त्याचें बरळणें व्यर्थ जात नाहीं. ६ त्याचप्रमाणें, मला तें सांगा असें अर्जुन म्हणाल्याबरोबर देव म्हणाले, "तूं जें कांहीं पुसलेंस तें नीट ऐक." ७ किरीटी हें कामधेनूचें वासरूं असून त्याच्यावर कल्पतरूचा मांडव आहे, अर्थात् त्याच्या मनांतील सर्व हेतु सिद्धीस जातात यांत नवल तें काय? ८ श्रीकृष्ण ज्याला रागावून मारतात, तो देखील ब्रह्मस्वरूपाला पावतो; मग ज्याला कृपादृष्टीनें उपदेश करतील, त्याला काय प्राप्त होणार नाहीं? ९ ज्या वेळेस कृष्ण मीच आहे असा निश्चय होतो, त्या वेळीं आपलें अंतःकरणही कृष्णरूप बनतें; मग संकल्परूप अंगणांत (आपल्या मनांत जे जे संकल्प येतील, ते ते पूर्ण करण्याकरितां) ऋद्धिसिद्धि रावत असतात. १० परंतु अशा प्रकारचें जें निस्सीम प्रेम, तें एक अर्जुनाच्या ठिकाणींच आहे, म्हणून त्याच्या इच्छा नेहमीं पूर्ण होतात. ११ म्हणूनच अर्जुन हा आतां आपल्या मनांतील गोष्ट मला विचारील, असें जाणून श्रीकृष्णांनीं आयतेंच उत्तराचें ताट वाढून ठेविलें. १२ स्तनपान करून दूर खेळत असलेल्या बालकाला भूक लागली आहे, हें त्याच्या आईलाच समजतें. नाहीं तर त्यानें मागितल्यावर मग का ती त्याला दूध पाजते? १३ अर्थात् कृपाळू अशा सद्गुरूचे ठिकाणीं (आपल्या शिष्यासंबंधीं) असलें हें प्रेम असणें म्हणजे कांहीं नवल नव्हे. पण हें असो; देव जें कांहीं बोलले तें ऐका. १४

श्रीभगवान् म्हणालेः—अविनाशी व श्रेष्ठ तें ब्रह्म, स्वभाव [ब्रह्माचें शरीरांत असणें] हें अध्यात्म; आणि प्राण्यांच्या उत्पत्तीला कारण असलेला जो विसर्ग [यज्ञामध्यें चरुपुरोडाशादिकांचें प्रदान] त्याला कर्म म्हणतात. ॥ ३ ॥

मग सर्वेश्वर म्हणालेः—जें या फुटक्या आकारांत (देहांत) ओतप्रोत भरलेलें असून कोणत्याही वेळीं नाश पावत नाहीं; १५ बरें, त्याचा सूक्ष्मपणा पहावा, तर शून्यच आहे असें वाटेल, परंतु तसें नव्हे, तें किती सूक्ष्म आहे म्हणाल तर आकाशाच्या पदरांतूनही गाळून घेतलें आहे. १६ अशा प्रकारचें जें विरळ आहे व जें प्रापंचिक ज्ञानाच्या मोडींतून (शरीरांतून) हालवलें असतांही गळत नाहीं, त्याला 'परब्रह्म' असें म्हणतात; १७ आणि आकार म्हणजे शरीर हें जन्मास आल्यानें त्याचे जे धर्म त्याला तें जाणत नाहीं, व तें शरीर नाश पावल्यावरही जें कधीं नाश पावत नाहीं. १८ हे सुभद्रापति, अशा रीतीनें ज्या ब्रह्माची आपल्याच ठिकाणीं निरंतर सहज स्थिती असते, त्याला "अध्यात्म" असें म्हणतात. १९ मग,

एक वेळे । उठती घनपटळें । नानावर्णे ॥२०॥ तैसे अमूर्ती तिये विशुद्धें । महदादि भूतभेदें । ब्रह्मांडाचे बांधे । होंचि लागती ॥२१॥ पैं निर्विल्कपाचिये बरडी । फुटे आदिसंकल्पाची विरूढी । आणि ते सर्वेचि मोडोनि ये ढोंढी । ब्रह्मगोळकांच्या ॥२२॥ तया एकैकाचे भीतरीं पाहिजे । तंव बीजाचाचि भरिला देखिजे । माजि होतिया जातिया नेणिजे । लेख जीवां ॥२३॥ मग तया ब्रह्मगोळकांचे अंशांश । प्रसवती आदिसंकल्प असमसहास । हें असो ऐसी बहुवस । सृष्टी वाढे ॥२४॥ परि दुजेनविण एकला । परब्रह्मचि संचला । अनेकत्वाचा आला । पूर जैसा ॥२५॥ तैसें समविषमत्व नेणों कैचें । वांयांचि चराचर रचे । पाहातां प्रसवतिया योनीचे । लक्ष दिसती ॥२६॥ येरी जीवभावाचिये पालवियें । कांहीं मर्यादा करूं नये । पाहिजे कवण हें आघवें बिये । तंव मूळ तें शून्य ॥२७॥ म्हणूनि कर्ता मुदल न दिसे । आणि सेखीं कारणही कांहीं नसे । माजि कार्याचि आपैसें । वाढोंचि लागे ॥२८॥ ऐसा करितेनवीण गोचरु । अव्यक्तीं हा आकारु । निपजे जो व्यापारु । तया नाम कर्म ॥ २९ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

देहभृतां वर, यः क्षरः भावः तत् अधिभूतं, पुरुषः अधिदैवतं, अत्र च देहे अधियज्ञः अहं एव (अस्मि). ॥४॥

आतां अधिभूत जें म्हणिपे । तेंहि सांगों संक्षेपें । तरी होय आणि हारपे । अभ्र जैसें ॥३०॥ तैसें असतेपण आहाच । नाहीं होइजे हें साच । जयातें रूपा आणिती पांचपांच । मिळोनियां ॥३१॥ भूतातें अधिकरूनि असे । आणि भूतसंयोगें तरि दिसे । जे वियोगावेळे भ्रंशे । नामरूपादिक ॥३२॥ तयातें अधिभूत म्हणिजे । मग अधिदैवत पुरुष जाणिजे । जेणें प्रकृतीचें भोगिजे । उपार्जिलें ॥३३॥ जो चेतनेचा चक्षु । जो इंद्रियदेशींचा अध्यक्षु । जो देहास्तमानीं वृक्षु । संकल्पविहंगमाचा ३४ जो परमात्माचि परि दुसरा । जे अहंकारनिद्रा निदसुरा । म्हणोनि स्वप्नाचिया वोरबारा । संतोषें शिणे ॥३५॥ जीव येणें नांवें । जयातें आळविजे स्वभावें । । तें अधिदैवत जाणावें । पंचायतनींचें ॥३६॥ आतां इयेचि शरीरग्रामीं । जो शरीरभावातें उपशमी । तो अधियज्ञु एथ गा मी । पंडुकुमरा ॥३७॥ येर अधिदैवाधिभूत । तेंहि मीचि कीर समस्त । परि पंधरें किडाळा मिळत । तें काय सांकें नोहे ॥३८॥ तरि तें पंधरेपण न मैळे । आणि किडाळाचियाही अंशा न मिळे । परि जंव असे तयाचेनि मेळें । तंव सांकेंचि म्हणिजे ॥३९॥ तैसें अधिभूतादि आघवें । हें अविद्येचेनि पालवें । झांकलें तंव मानावें । वेगळें ऐसें ४० तेचि अविद्येची जवनिका फिटे । आणि भेदभावाची अवधी तुटे । मग म्हणों एक होऊनि जरी अटे । तरी काय दोनी होती ॥४१॥ पैं केशांचा गुंडाळा । वरि ठेविली स्फटिकशिळा । ते वरि पाहिजे डोळा । तंव भेदली गमती ॥४२॥ पाठीं केश परौते नेले । आणि भेदलेपण काय नेणों जाहालें । तरि डांक देऊनि सांदिलें । शिळेतें काई ॥४३॥ ना ते अखंडाचि आयती । परि संगें भिन्न गमली होती । ते सारिलिया मागौती । जैसी का तैसी ॥४४॥ तेवींचि अहंभावो जाये । तरी ऐक्य तें आधींचि आहे । हेंचि साचें जेथ होये । तो अधियज्ञु मी ॥४५॥ पैं गा आम्हीं तुज । सकळ यज्ञ कर्मज । सांगितलें का जें काज । मनीं धरूनि ॥४६॥ तो हा सकळ जीवांचा विसांवा । नैष्कर्म्यसुखाचा ठेवा । परि उघड करूनि पांडवा । दाविजत असे ॥४७॥ पहिलें वैराग्यइंधन परिपूर्ती । इंद्रियानळीं प्रदीप्तीं । विषयद्रव्याचिया आहुती । देऊनियां ॥४८॥ मग वज्रासन तेचि उर्वी । शोधूनि आ-

निर्मळ आकाशांत नानारंगाचे ढग एकदम कसे उत्पन्न होतात हें ज्याप्रमाणें कळत नाहीं, २० त्याचप्रमाणें त्या निराकार शुद्ध ब्रह्मांत प्रकृति-अहंकारादि भेदांनीं ब्रह्मांडाचे आकार होऊं लागतात. २१ परंतु कल्पनातीत शुद्धब्रह्माच्या माळ जमिनीत, मी बहुत प्रकारचा होईन अशा संकल्पाचा अंकुर उत्पन्न होऊन, त्याला लागलीच ब्रह्मांडाचे पुष्कळ घोंडे (आकार) उत्पन्न होतात. २२ प्रत्येक आकारांत पाहूं लागलें म्हणजे तो त्या बीजानें म्हणजे ब्रम्हानेंच भरला आहे असें दिसतें; आणि त्या प्रत्येकांत किती जीव होतात व जातात यांची गणना करतां येत नाहीं. २३ मग त्या ब्रह्मांडाच्या गोलाचे प्रत्येक अंगापासून असंख्यात आदिसंकल्प उत्पन्न होतात. असो; अशा रीतीनें सृष्टीचा विस्तार होतो. २४ परंतु दुसऱ्या कोणाशिवाय एकटेंच परब्रह्म सर्वत्र भरलें असून अनेकरूपानें नटून पूर आल्याप्रमाणे भासतें. २५ त्याचप्रमाणें, स्थावरजंगम विश्वाची रचना कारण नसतां उगीच होऊन त्यांत अधिकउणेपणा कसा होतो, हें समजत नाहीं; परंतु पाहूं गेलें असतां लक्षावधि जाति उत्पन्न झालेल्या दिसतात. २६ याव्यतिरिक्त, नानाप्रकारच्या जीवांच्या विस्ताराची मर्यादा करतां येत नाहीं. ह्यांची कोणापासून उत्पत्ति होते हें पाहूं गेलें तर त्यांचें मूळ मायाच आहे. २७ म्हणून, मूळांत कर्त्याचा ठिकाण नसून आणि शेवटीं कांहीं कारणही नसतां मध्येंच कार्याची आपोआप वृद्धि होते. २८ अशाप्रकारें, अव्यक्ताच्या ठिकाणीं कर्त्यावांचून प्रत्यक्ष दिसणारा आकार उत्पन्न करण्याचा जो व्यापार, त्याला कर्म असें म्हणतात. २९

हे पुरुषश्रेष्ठा, नाशवंत जो भाव [वस्तु] त्याला अधिभूत म्हणावें; [हिरण्यगर्भ (समष्टींतील) आणि तैजस (व्यष्टींतील) जो] पुरुष त्याला अधिदैवत म्हणावें; व या देहांत [केवळ साक्षित्वानें] जो असणारा त्याला अधियज्ञ म्हणावें; व तो मीच आहें. ॥ ४ ॥

आतां, ‘ अधिभूत ’ ज्याला म्हणतात तें संक्षेपानें सांगतों: ज्याप्रमाणें ढग उत्पन्न होतात आणि लय पावतात, ३० त्याप्रमाणें, ज्याचें अस्तित्व लटकें असून खरोखर पाहूं गेलें असतां जें होत नाहीं व ज्याला पंचमहाभूतें एकत्र होऊन रूपाला आणतात; ३१ जें पंचमहाभूतांच्या आश्रयानें असतें, त्यांच्याच संयोगानें दृष्टीस पडतें, व विनाशकालीं लय पावतें, असे जें नांवरूप ३२ त्याला ‘ अधिभूत ’ असें म्हणतात. मग अधिदैवत म्हणजे जीव असें समजावें. तो प्रकृतिजन्य भोगांचा उपभोग घेतो. ३३ जो बुद्धीचा द्रष्टा, इंद्रियरूप देशाचा अधिपति, व शरीराच्या अंतकालीं मनोरथरूप पक्ष्यांचा विसांवा घेण्याचा वृक्ष; ३४ जो प्रत्यक्ष दुसरा परमात्माच आहे, परंतु अहंकाररूप निद्रेंत निजल्यामुळें ज्याला स्वप्नांच्या खटपटीनें संतोष व शीणही होतो. ३५ आणि ज्याला सहजच जीव असें म्हणतात व जो पंचभूतात्मक शरीराची मुख्य देवता आहे त्यास ‘अधिदैवत’ म्हणतात. ३६ आतां, पांडुकुमरा, याच शरीररूप गांवांत जो शारीरिक उपाधींचा लय करितो, तो ‘ अधियज्ञ ’ मी होय. ३७ एऱ्हवीं, अधिदैव व अधिभूत हें सर्व खरोखर मीच आहें; परंतु उत्तम कसाचें सोनें हिणकटाला मिळविल्यावर तें डाकलग होत नाहीं का? ३८ तथापि त्याचा उत्तमपणा कमी होत नाहीं व तें हिणकटही होत नाहीं; परंतु जोंपर्यंत त्याच्याशीं एकत्र असतें, तोंपर्यंत त्याला डाकलगच म्हणतात; ३९ त्याचप्रमाणें, अधिभूतादि सर्व हे अज्ञानाच्या पदरानें जोंपर्यंत झांकले आहेत, तोंपर्यंत वेगळे मानले पाहिजेत. ४० तोच अज्ञानाचा पदर गेल्यामुळें भेदभाव नष्ट झाला, मग त्यांची आटणी करूं म्हटलें तर तीं मुळचीं काय दोन होतीं? ४१ असें पहा कीं, केंसाची गुंडाळी करून त्यांजवर स्फटिकाची शिळा ठेवल्यावर ती वरच्या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां जशी भंगलेली दिसते; ४२ पाठीमागून ते केंस एके बाजूस केल्यावर तिच्या चिरा कोणीकडे गेल्या हें समजत नाहीं; म्हणून ती शिळा डांक लावून जोडली आहे का? ४३ नाहीं; तर ती मूळची अखंडितच होती; परंतु केंसांच्या संगतीनें भंगलेली भासत होती, परंतु ते केस एके बाजूस केल्यावर ती शिळा जशी होती तशीच दिसते; ४४ त्याचप्रमाणें, अहंभाव नाहींसा झाला म्हणजे ऐक्य हें मूळचेंच आहे; व हें ऐक्य जेथें प्रत्यास येतें तो अधियज्ञ मीच. ४५ हें पहा—जो हेतु मनांत धरून, ‘ सर्व यज्ञ कर्मापासून झालेले आहेत ’ म्हणून आम्ही पूर्वीं [चौथ्या अध्यायांत] तुला सांगितलें, तोच हा अधियज्ञ होय. ४६ हा सर्व जिवांचा विसांवा असून ब्रह्मसुखाचा ठेवा आहे. पण, अर्जुना, तुला तो स्पष्ट करून सांगतों. ४७ प्रथम वैराग्यरूप इंधनाच्या पूर्णतेनें इंद्रियरूप अग्नि पेटवून त्यांत विषयरूप द्रव्याची आहुति देतात; ४८ मग वज्रासन हीच भूमिका शुद्ध करून त्यावर मूळबंधमु-

ग्रारमुद्रा बरवी । वेदिका रचे मांडवीं । शरीराचा ॥४९॥ तेथ संयमाग्नीचीं कुंडें । इंद्रियद्रव्याचेनि पवाडें । यजिजती उदंडें । युक्तिघोषें ५० मग मनप्राणसंयमु । हाचि हवनसंपदेचा संभ्रमु । येणें संतोषविजे निर्धूमु । ज्ञानानळु ॥५१॥ ऐसेनि हें सकळ ज्ञानीं समर्पे । मग ज्ञान तें ज्ञेयीं हारपे । पाठीं ज्ञेयचि स्वरूपें । निखिल उरे ॥५२॥ तया नांव गा अधियज्ञु । ऐसें बोलला जंव सर्वज्ञु । तंव अर्जुन अतिप्राज्ञु । तया पातलें तें ॥५३॥ हें जाणोनि म्हणितलें देवें । पार्था परिसतु आहासि बरवें । या कृष्णाचिया बोलासवें । येरु सुखाचा जाहला ॥५४॥ देखा बालकाचिया धणि धाइजे । कां शिष्याचेनि जाहालेपणें होइजे । हें सद्गुरुचि एकलेनि जाणिजे । कां प्रसवतिया ॥५५॥ म्हणोनि सात्त्विक भावाची मांदी । कृष्णाआंगीं अर्जुनाआधीं । न समातसे परी बुद्धी । सांवरूनि देवें ॥५६॥ मग पिकलिया सुखाचा परिमळु । कीं निवालिया अमृताचा कल्लोळु । तैसा कोंवळा आणि सरळु । बोलु बोलिला ॥५७॥ म्हणे परिसणेयाच्या राया । आइकें बापा धनंजया । ऐसी जळों सरलिया माया । तेथ जाळितें तेंही जळे ५८

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

यः च अंतकाले मामेव स्मरन् कलेवरम् मुक्त्वा प्रयाति, सः मद्भावं याति; अत्र संशयः न अस्ति. ॥५॥

जें आतांचि सांगितलें होतें । अगा अधियज्ञ म्हणितला जयातें । जें आदीचि तया मातें । जाणोनि अंतीं ॥५९॥ तें देह झोळ ऐसें मानुनी । ठेलें आपणपें आपण होउनी । जैसा मठ गगना भरुनी । गगनींचि असे ॥६०॥ ये प्रतीतीचिया माजघरीं । तया निश्चयाची वोवरी । आली म्हणोनि बाहेरी । नव्हेचि से ॥६१॥ ऐसें सबाह्य ऐक्य संचलें । मीचि होऊनि असतां रचिलें । बाहेरि भूतांचीं पांचही खवलें । नेणतांचि पडिलीं ॥६२॥ आतां उभयां उभेपण नाहीं जयाचें । मा पडिलिया गहन कवण तयाचें । म्हणोनि प्रतीतीचिये पोटींचें । पाणी न हाले ॥६३॥ ते ऐक्याची आहे वोतिली । कीं नित्यतेचिया हृदयीं घातली । जैसी सामरससमुद्रीं धुतली । रुळेचि ना ॥६४॥ पैं अथावीं घट बुडाला । तो आंतबाहेरी उदकें भरला । पाठीं दैवगत्या जरी फुटला । तरी उदक काय फुटे ॥६५॥ नातरी सर्पें कवच सांडिलें । कां उबारेनें वस्त्र फेडिलें । तरी सांग पां काय मोडलें । अवेवामाजीं ॥६६॥ तैसा आकार हा आहाच भ्रंशे । वांचूनि वस्तु ते सांचलीचि असे । तेचि बुद्धि जालिया विसुकुसे । कैसेनि आतां ॥६७॥ म्हणोनि यापरी मातें । अंतकाळीं जाणतसांते । जे मोकळिती देहातें । ते मीचि होती ॥६८॥ एऱ्हवीं तरी साधारण । उरीं आदळलिया मरण । जो आठव धरी अंतःकरण । तेंचि होइजे ॥६९॥ जैसा कवण एक काकुळती । पळतां पवनगती । दुपाउलीं अवचितीं । कुहामाजि पडियेला ॥७०॥ आतां तया पडणयाआरौतें । पडण चुकवावया परौतें । नाहीं म्हणोनि तेथें । पडावेंचि पडे ॥७१॥ तेविं मृत्यूचेनि अवसरें एकें । जें येऊनि जीवासमोर ठाके । तें होणें मग न चुके । भलतयापरी ॥७२॥ आणि जागता जंव असिजे । तंव जेणें ध्यानें भावना भाविजे । डोळां लागतखेंवो देखिजे । तेंचि स्वप्नीं ॥७३॥

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

कौंतेय, यं यं वापि भावं अंते स्मरन् कलेवरम् त्यजति, तं तं एव (सः) सदा तद्भावभावितः एति. ॥६॥

तेविं जितेनि अवसरें । जें आवडोनि जीवीं उरे । तेंचि मरणाचिये मेरे । फार हों लागे ॥७४॥ आणि मरणीं जया जें आठवे । तो तेचि गतीतें पावे ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

तस्मात्, (अर्जुन, त्वं) मयि अर्पितमनोबुद्धिः (सन्) सर्वेषु कालेषु मां अनुस्मर युद्ध्य च; (एवं कृते सति) असंशयः मां एव एष्यसि. ॥७॥

द्रेचा ओटा करतात, त्यावर शरीराचा मांडव उभा करतात. ४९ त्या ठिकाणी इंद्रियनिग्रहरूप अग्नींच्या कुंडांत इंद्रियरूप होमद्रव्यें घालून योगमंत्रानें हवन करतात. ५० मग मन व प्राण यांचा निग्रह हीच होमाच्या द्रव्याची तयारी, इनें धुराशिवाय निर्दोष जो ज्ञानाग्नि त्याचा संतोष करितात. ५१ याप्रमाणें हें साहित्य ज्ञानांत अर्पण करून मग तें ज्ञान ब्रह्मांत लय पावतें; नंतर निवळ जें ब्रह्म, तेंच एकटें उरतें. ५२ त्यालाच अधियज्ञ म्हणजे ब्रह्म म्हणावें, असें ज्या वेळेस सर्वज्ञ श्रीकृष्ण बोलतात. तोंच महाबुद्धिवान अशा अर्जुनाच्या ध्यानांत आलें. ५३ अर्जुनाला ब्रह्म समजलें असें देवांनी जाणून ते म्हणाले, ' तूं फार उत्तम प्रकारें ऐकतो आहेस. ' असें श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन संतोषित झाला. ५४ पहा कीं, तान्ह्या मुलाच्या तृप्तीनें आपण तृप्त व्हावें, किंवा शिष्याच्या कृतार्थपणाने आपण कृतार्थ व्हावें, हें एक आई किंवा सद्गुरुच जाणतात. ५५ म्हणून अर्जुनाच्या पूर्वींच श्रीकृष्णाच्या अंगीं अष्टसात्त्विक भाव उत्पन्न होऊन मावेनातसे झाले; परंतु देवांनी बुद्धि आंवरली, व ५६ पूर्णतेस पावलेल्या सुखाच्या सुगंधाप्रमाणें किंवा थंड झालेल्या अमृताच्या लाटांप्रमाणें कोमल आणि सरळ असे बोल ते बोलूं लागले. ५७ मग म्हणतातः—श्रवण करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा अर्जुना, ऐक. बाबारे, माया जळून गेली, म्हणजे मग तिला जाळणारें ज्ञानही जळून जातें. ५८

आणि जो अंतकालीं माझें स्मरण करीत देह सोडतो, तो माझ्या स्वरूपीं मिळून जातो, यांत संशय नाहीं. ॥ ५ ॥

अरे ! आतांच मी ज्याला अधियज्ञ म्हणून सांगितलें होतें, त्या मला जे अगोदर व प्राणांत समयींही जाणतात, ५९ ते देहाला मिथ्या मानून स्वतांचे ठिकाणींच ब्रह्मरूप होतात. ज्याप्रमाणें एकादें घर आकाशानें भरून आकाशांतच असतें, ६० त्याप्रमाणें, अनुभवरूप माजघरांत त्याची निश्चयरूप खोली असते, म्हणून त्याला ब्रह्माशिवाय देहादिकांचें स्मरण नसतें. ६१ अशा प्रकारें जो अंतर्बाह्य ऐक्यतेमुळें मद्रूपच होऊन राहिला आहे, तो, बाहेरील पंचमहाभूतांचीं पांच कवचें (शरीर) हीं त्यास न कळतांच पडून जातात. ६२ जें शरीर जिवंत असतांही त्याची जो पर्वा बाळगीत नाहीं, तें पडल्यावर त्याचें दुःख कोणाला होणार ! म्हणून अनुभवाच्या पोटांतलें पाणी हालत नाहीं. (अंतकालीं त्याचा ब्रह्मविषयींचा अनुभव ढळत नाहीं.) ६३ तो अनुभव केवळ ऐक्य भावानें ओतून अविनाशीपणाच्या हृदयांत घातला आहे, आणि तसाच पूर्णानंदसमुद्रांत धुतला आहे; म्हणून कामादिक मळांनीं तो मळत नाहीं. ६४ हें पहा—खोल पाण्यांत घट बुडाला असतां त्याच्या आंत व बाहेर पाणी असतें; पण दैवगत्या जर तो मागाहून फुटला, तर उदकाचा नाश होतो का ? ६५ किंवा सर्पानें कात टाकली, अथवा उष्णतेमुळें वस्त्र फेडून टाकलें, तर अवयवांत कांहीं बिघाड होतो का सांग बरें ? ६६ त्याचप्रमाणें, वरवर दिसणारें मिथ्या शरीर जरी नाश पावलें, तरी ब्रह्म हें सर्वत्र भरलेलेंच आहे. त्या ठिकाणीं बुद्धि जर निपुण झाली, तर भय कशाचें आहे ? ६७ म्हणून अशा रीतीनें अंतकालीं माझें स्मरण ठेवून जे देह सोडतात ते मद्रूप होतात. ६८ एऱ्हवीं साधारण नियम असा आहे कीं, मरण प्राप्त झालें असतां अंतःकरणांत ज्याचें स्मरण असतें, त्याप्रत तो पावतो. ६९ ज्याप्रमाणें एकादा भयभीत मनुष्य वाऱ्यासारखा पळत असतां मार्गांत अवचित विहिरींत पडतो; ७० त्या स्थितींत त्याला पडण्याच्या अगोदर पळण्याचा वेग आंवरून धरून पडणें चुकवितां येत नाहीं; म्हणून विहिरींत पडणें भाग पडतें. ७१ त्याचप्रमाणें, मृत्युसमयीं जीवासमोर जी वस्तु उभी राहते, तद्रूपच (मरणानंतर) त्यास व्हावें लागतें. तें कोणत्याही उपायानें चुकत नाहीं; ७२ आणि मनुष्य जागा असतां त्याच्या मनांत ज्या कल्पना येतात, त्याच कल्पना झोंप लागल्यावर स्वप्नांत दिसूं लागतात. ७३

अथवा, हे कौंतेया, तो जो जो भाव मनांत आणून शेवटीं शरीर सोडतो, त्या त्या भावानेंच सदा युक्त होत्साता पुनः जन्म घेतो. ॥ ६ ॥

त्याचप्रमाणें, जिवंत असतांना अंतःकरणांत ज्याची आवड असते, त्याविषयींचीच आवड अंतकालचे समयीं वृद्धिंगत होते; ७४ आणि मरणाच्या समयीं ज्या गोष्टीची आठवण असते, त्याच्याच गतीला तो (मरणानंतर) पावतो.

याकरितां, अर्जुना, माझ्या ठायीं मन आणि बुद्धि हीं अर्पण करून सदैव माझें चिंतन कर, आणि युद्धाला लाग, म्हणजे मलाच येऊन मिळशील यांत संशय नाहीं. ॥ ७ ॥

म्हणोनि सदां स्मरावें । मातेंचि तुवां ॥७५॥ डोळां जें देखावें । कां कानीं हन ऐकावें । मनीं जें भावावें । बोलावें वाचे ॥ ७६ ॥ तें आंत बाहेरि आघवें । मीचि करूनि घालावें । मग सर्वीं काळीं स्वभावें । मीचि आहें ७७ अर्जुना ऐसें जाहालिया । मग न मरिजे देह गेलिया । मा संग्रामु केलिया । भय काय तुज ॥७८॥ तूं मन बुद्धि सांचेसीं । जरी माझिया स्वरूपीं अर्पिसी । तरी मातेंचि गा पावसी । हे माझी भाक ॥७९॥ हेंच कायिसया वरी होये । ऐसा जरी संदेहो वर्तत आहे । तरी अभ्यासूनि आदि पाहें । मग नव्हे तरी कोपें ॥ ८० ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थाऽनुचिंतयन् ॥ ८ ॥

पार्थ, अभ्यासयोगयुक्तेन न अन्यगामिना चेतसा (माम्) अनुचिंतयन् (पुमान्) दिव्यं परमं पुरुषं याति. ॥८॥

येणेंचि अभ्यासेंसीं योगू । चित्तासि करी पां चांगू । अगा उपायबळें पंगू । पहाड ठाकी ८१ तेवि सदभ्यासें निरंतर । चित्तासि परमपुरुषाची मोहर । लावी मग शरीर । राहो अथवा जावो ॥८२॥ जें नानागतींतें पाववितें । तें चित्त वरील आत्मयातें । मग कवण आठवी देहातें । गेलें कीं आहे ॥ ८३ ॥ पैं सरितेचेनि ओघें । सिंधुजळा मीनलें घोघें । तें काय वर्तत आहे मागें । म्हणोनि पाहों येसि ॥८४॥ ना तें समुद्रचि होऊन ठेलें । तेवि चित्ताचें चैतन्य जाहालें । जेथ यातायात निमालें । घनानंद जें ॥ ८५ ॥

कविं पुराणमनुशासितारम्
अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपम्
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

यः कविं, पुराणं, अनुशासितारं, अणोः अणीयांसं, सर्वस्य धातारं, अचिंत्यरूपं, आदित्यवर्णं, तमसः परस्तात् (विद्यमानं पुरुषं) प्रयाणकाले अचलेन मनसा भक्त्या च योगबलेन युक्तः (सन्) भ्रुवोः मध्ये प्राणं सम्यक् आवेश्य अनुस्मरेत्, सः तं दिव्यं परं पुरुषं उपैति. ॥९॥१०॥

जयाचें आकारावीण असणें । जया जन्म ना निमणें । जें आघवेंचि आघवेंपणें । देखत असे ८६ जें गगनाहून जुनें । जें परमाणूहूनि सानें । जयाचेनि सन्निधानें । विश्व चळे ॥८७॥ जें सर्वांतें यया वियें । विश्व सर्व जेणें जिये । हेतु जया बिहे । अचिंत्य जें ॥८८॥ देखे वोळंबा इंगळु न चरे । तेजीं तिमिर न शिरे । जें देहाचें आंधारें । चर्मचक्षूंसी ॥८९॥ सुसडा सूर्यकणांच्या राशी । जो नित्य उदो ज्ञानियांसी । अस्तमानाचें जयासी । आडनांव नाहीं ॥९०॥ तया अव्यंगवाणेया ब्रह्मातें । प्रयाणकाळे प्राप्तें । जो स्थिरावलेनि चित्तें । जाणोनि स्मरे ॥९१॥ बाहेरी पद्मासन रचुनी । उत्तराभिमुख बैसोनी । जीवीं सुख सूनि । क्रमयोगाचें ॥९२॥ आंतु मीनलेनि मनोधर्में । स्वरूपप्राप्तीचेनि प्रेमें । आपेंआप संभ्रमें । मिळावया ॥९३॥ आकळलेनि योगें । मध्यमा मध्य मार्गें । अग्निस्थानौनि निगे । ब्रह्मरंध्रा ॥९४॥ तेथ अचेत चित्ताचा सांगातु । आहाचवाणा दिसे मांडतु । जेथ प्राण गगनाआंतु । संचरे कां ९५ परी मनाचेनि स्थैर्यें धरिला । भक्तीचिया भावना भरला । योगबळें आवरला । सज्ज होउनी ९६ तो जडाजडातें विववितु । भ्रूलतामाजीं संचरतु । जैसा घंटानाद लयस्तु । घंटेसीच होय ॥९७॥ कां झांकलिये घटींचा दिवा । नेणिजे काय जाहला केव्हां । या रीती जो पांडवा । देह ठेवी ॥९८॥ तो केवळ परब्रह्म । जया परमपुरुष ऐसें नाम । तें माझें निजधाम । होऊनि ठाके ॥९९॥

यदक्षरं वेदविदो वदंति
विशंति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

वेदविदः यत् अक्षरं वदन्ति, वीतरागाः यतयः यत् विशंति (ब्रह्मचारिणः) यत् इच्छंतः (सन्तः) ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत् पदं ते संग्रहेण प्रवक्ष्ये. ॥११॥

म्हणून तूं नेहमीं मलाच स्मरत जा. ७५ डोळ्यांनीं जें पहावें किंवा कानांनीं जें ऐकावें, मनानें जें चिंतावें अथवा वाचेनें जें बोलावें, ७६ तें हृदयांत भासणारें व बाह्यदृष्टीला दिसणारें सर्व मीच आहें असें समजावें. मग सर्वत्र मीच आहें असे सहज तुला दिसेल. ७७ अर्जुना, याप्रमाणें, सर्व गोष्टी मद्रूप आहेत, असें तुझ्या मनानें घेतलें, म्हणजे देह गेला तरी तूं मरणार नाहींस. मग युद्ध केलें असतां तुला भय कसलें आहे ? ७८ तूं मन आणि बुद्धि हीं खरोखर माझ्या स्वरूपास अर्पण करशील, तर मद्रूप होशील हें प्रतिज्ञापूर्वक तुला मी सांगतों. ७९ हें कशानें होईल, असा जर तुझ्या मनांत संशय येत असेल, तर अगोदर याचा अभ्यास करून अनुभव घे, आणि जर मी म्हणतों त्याप्रमाणेंच न होईल तर मग माझ्यावर रागाव. ८०

पार्था, आपलें चित्त दुसरे कोठेंही जाऊं न देतां अभ्यासाच्या साधनानें एकाग्र करून जो माझें चिंतन करतो, तो प्रकाशात्मक अशा परमपुरुषाला जाऊन मिळतो. ॥ ८ ॥

याकरितां चांगल्या रीतीनें चित्ताची आणि अभ्यासाची गांठ घातली (मनःपूर्वक अभ्यास केला), तर, ज्याप्रमाणें लंगडा उद्योगबलानें पर्वतही चढूं शकतो, ८१ त्याप्रमाणें, नेहमीं ब्रह्मविचाराचा अभ्यास करून चित्ताला आत्म्याचा छंद लाव, मग शरीर राहो अथवा जावो. ८२ नानागति पावविणारें असें चित्त जर आत्म्याला वरील, तर मग देह गेला कीं आहे याची आठवण कोण करील ? ८३ हें पहा—पाणी नदीच्या ओघानें घो घो करीत समुद्रास मिळण्यास चाललें म्हणजे, मागें काय होतें आहे हें पाहण्याकरितां परततें का ? ८४ नाहीं. तें समुद्रांत मिळाल्यावर समुद्ररूपच होतें. त्याचप्रमाणें, चित्त हें आत्मरूप झालें, म्हणजे जन्ममरणांच्या यातायाती चुकतात. कारण त्या ठिकाणीं परमानंदच भरलेला आहे. ८५

जो अंतकालीं निश्चल मन करून, भक्तियुक्त होऊन, योगबलानें दोन्ही भुवयांच्या मध्यभागीं प्राणाला उत्तम प्रकारें स्थिर करितो, आणि सर्वज्ञ, अनादि, सर्वांचा नियंता, सूक्ष्माहून सूक्ष्म, सर्वांचा पोषक, अचिंत्यरूप, सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, व तमोगुणापासून दूर; अशा दिव्य परमपुरुषाचें एकसारखें चिंतन करितो, तो त्या दिव्य परमपुरुषाला जाऊन मिळतो. ॥ ९ ॥ १० ॥

ज्याचें निराकार अस्तित्व, ज्याला जन्ममरण नाहीं, व जें सर्वव्यापकपणानें सर्वांस पाहतें; ८६ जें आकाशाच्या आधींचें, जें परमाणूहूनही सूक्ष्म, ज्याच्या सान्निध्यानें विश्वाचे व्यापार चालतात, ८७ ज्याच्यापासून ह्या सर्वांची उत्पत्ति होते, सर्व विश्व जगतें, व ज्याचें अनुमान करतां येत नाहीं; कारण तें अचिंत्य आहे. ८८ पहा—वाळवी कधीं इंगळ (विस्तव) खात नाहीं; तेजामध्यें अंधार शिरत नाहीं; व देहाविषयींचें अज्ञान ज्याच्या चर्मचक्षूंलाही दिसत नाहीं ८९ जें निर्मळ अशा सूर्यरूप कणांच्या राशीसारखें आहे, व ज्ञान्याला नित्य उजेड करणारें आहे, व ज्याच्या ठिकाणीं अस्त असें अडनांवही नाहीं, ९० त्या अव्यंग अशा ब्रह्माला जाणून, मरणकाल समीप आला असतां जो एकाग्र चित्तानें त्याचें स्मरण करितो; ९१ शरिराच्या ठिकाणीं पद्मासन घालून, उत्तरेस तोंड करून बसून, आणि योगाभ्यासाच्या क्रमांत प्राप्त झालेलें सुख अंतःकरणांत सांठवून, ९२ अंतर्यामीं एकाग्र चित्तानें, स्वरूपप्राप्तीच्या प्रेमानें आपोआप ब्रह्मास त्वरित मिळण्याकरितां, ९३ संपादिलेल्या योगाच्या द्वारें सुषुम्नानाडीच्या मध्यमार्गानें, अग्निस्थानापासून ब्रह्मरंध्रांत जाण्याकरितां निघतो; ९४ प्राण व चित्त यांची संगति आहे असें उगीच बाह्यात्कारी दिसतें; आणि प्राणाचा लय आकाशांत होतो, ९५ परंतु मनाच्या स्थिरतेनें जो बांधला गेला, व ज्याचें अंतःकरण भक्तियुक्त झालें आहे, व जो योगाचे बळानें तयार होऊन मन आपल्या ताब्यांत ठेवितो, ९६ तो योगी चित्त व प्राण यांना भ्रुकुटीमध्यें आंवरून धरून, ज्याप्रमाणें घंटेचा नाद घंटेंतच लय पावतो, त्याप्रमाणें दोघांचा लय करतो. ९७ किंवा मडक्याखालील झांकलेला दिवा केव्हां नाहींसा होतो हें ज्याप्रमाणें समजत नाहीं, त्याप्रमाणें, अर्जुना, जो आपला देह ठेवतो. (ब्रह्माकाशांत प्राणवायु नेऊन तो आत्मस्वरूपीं केव्हां लीन होतो हें समजूं न देतां आपला देह ठेवतो.) ९८ तो केवळ परब्रह्म—ज्याला परमपुरुष असें नांव आहे—तो माझ्या निजस्वरूपाप्रत जाऊन मिळतो. ९९

वेदवेत्ते ज्या तत्त्वाला अक्षर म्हणतात, ज्यांचे काम व क्रोध नाहींतसे झाले आहेत असे संन्यासी ज्या स्वरूपाला प्राप्त होतात, व ज्याच्या प्राप्तीसाठीं ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यव्रतानें राहतात, तें पद, अर्जुना, तुला संक्षेपानें सांगतों. ॥ ११ ॥

सकळां जाणणेयां जे लाणी । तिये जाणिवेची जे खाणी । तयां ज्ञानियांचिये आयणी । जयातें अक्षर म्हणिपे ॥१००॥ चंडवातेंही न मोडे । तें गगनाचि कीं फुडें । वांचूनि जरी होईल मेहुडें । तरी उरेल कैंचें ॥१॥ तेवि जाणणेया जें आकळिलें । तें जाणिवलेपणेंचि उमाणलें । मग नेणवेचि तया म्हणितलें । अक्षर सहजें ॥२॥ म्हणोनि वेदविद नर । म्हणती जयातें अक्षर । जें प्रकृतीसी पर । परमात्मरूप ॥३॥ आणि विषयांचें विष उलंडूनि । जे सर्वेंद्रिया प्रायश्चित्त देऊनि । आहाति देहाचिया बैसोनि । झाडातळीं ॥४॥ ते यापरी विरक्त । जयाची निरंतर वाट पाहात । निष्कामासि अभिप्रेत । सर्वदा जें ॥५॥ जयाचिया आवडी । न गणिती ब्रह्मचर्यादि सांकडीं । निष्ठुर होऊनि बापुडीं । इंद्रियें करिती ॥६॥ ऐसें जें पद । दुर्लभ आणि अगाध । जयाचिये थडिये वेद । चुबुकळिले ठेले ॥७॥ तें ते पुरुष होती । जे यापरी लया जाती । तरी पार्था हेचि स्थिती । एक वेळ सांगों ॥८॥ तेथ अर्जुनें म्हणितलें स्वामी । हेंचि म्हणावया होतों पां मी । तंव सहजें कृपा केली तुम्हीं । तरी बोलिजो कां ॥९॥ परि बोलावें तें अति सोहोपें । तेथें म्हणितलें त्रिभुवनदीपें । तुज काय नेणों संक्षेपें । सांगेन एक ॥११०॥ तरी मना या बाहेरिलीकडे । यावयाची साविया सवे मोडे । हें हृदयाचिया डोहीं बुडे । तैसें कीजे ॥११॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम् १२

सर्वद्वाराणि संयम्य मनः च हृदि निरुध्य, मूर्ध्नि आत्मनः प्राणं आधाय योगधारणाम् आस्थितः. ॥१२॥

परी हे तरीच घडे । जरी संयमाचीं अखंडें । सर्वद्वारीं कवाडें । कळासती ॥१२॥ तरी सहजें मन कोंडलें । हृदयींचि असेल उगलें । जैसें करचरणीं मोडलें । परिवरु न संडी ॥१३॥ तैसें चित्त राहिल्या पांडवा । प्राणांचा प्रणवुचि करा-
वा । मग अनुवृत्तिपंथें आणावा । मूर्ध्निवरी १४
तेथ आकाशीं मिळे न मिळे । तैसा धरावा धा-
रणाबळें । जंव मात्रलय मावळे । अर्धबिंबीं १५
तंववरी तो समीरु । निराळीं कीजे स्थिरु । मग लग्नीं जेविं ॐकारु । बिंबींचि विलसे ॥१६॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् १३

ॐ इति एकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् माम् अनुस्मरन् यः देहं त्यजन् प्रयाति, सः परमां गतिम् याति. ॥१३॥

तैसें ॐ हें स्मरों सरे । आणि तेथेंचि प्राणु पुरे । मग प्रणवांतीं उरे । पूर्णघन जें ॥१७॥ म्हणोनि प्रणवैकनाम । हें एकाक्षर ब्रह्म । जो माझें स्वरूप परम । स्मरतसांता ॥१८॥ यापरी त्यजी देहातें । तो त्रिशुद्धी पावे मातें । जया पावणया परौतें । आणिक पावणें नाहीं ॥१९॥ तेथ अर्जुना जरी विपायें । तुझ्या जीवीं हन ऐसें जाये । ना हें स्मरण मग होये । कायसयावरी अंतीं ॥१२०॥ इंद्रियां अनुवड पडालिया । जीविताचें सुख बुडालिया । आंतुबाहेरि उघडलिया । मृत्युचिन्हें ॥२१॥ ते वेळीं बैसावेंचि कवणें । मग कवण निरोधी करणें । तेथ काह्याचेनि अंतःकरणें । प्रणव स्मरावा ॥२२॥ तरि गा ऐशिया हो ध्वनी । झणें थारा देशी गा मनीं । पैं नित्य सेविला मी निदानीं । सेवकु होय ॥२३॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः॥१४॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमांगताः ॥१५॥

पार्थ, यः नित्यशः अनन्यचेताः (सन्) मां सततं स्मरति तस्य नित्युक्तस्य योगिनः अहं सुलभः (अस्मि). ॥१४॥ परमां संसिद्धिं गताः महात्मानः माम् उपेत्य पुनः दुःखालयं अशाश्वतम् जन्म न आप्नुवंति. ॥१५॥

जे विषयांसि तिळांजळी देऊनि । प्रवृत्तीवरी निगड वाऊनि । मातें हृदयीं सूनि । भोगिताती ॥२४॥ परि भोगितया आराणका । भेदूणें नाहीं·

जें ज्ञान म्हणजे सर्व ज्ञानांचा शेवट, व सगळ्या ज्ञानांची खाण, अशा बुद्धिमान ज्ञानी पुरुषांनींही ज्याला ' अक्षर ' असें म्हटलें आहे. १०० झंझावातानें न मोडणारें असें एक खरोखर गगनच आहे; त्याच्याशिवाय, त्या वाऱ्यापुढें ढग आले असतां कसे टिकतील? १ त्याचप्रमाणें, ज्ञान्याला जें समजलें तें ज्ञानाच्या मापांत आलें, म्हणून तें क्षर (नाशवंत) होय; मग, जे जाणण्यास अशक्य, त्याला सहज अक्षर (अविनाशी) असें म्हणतात. २ म्हणून वेदपारंगत पुरुष ज्याला अक्षर (ब्रह्म) असें म्हणतात, व जें मायेच्या पलीकडील असून सच्चिदानंदरूप आहे; ३ आणि विषयांची इच्छा टाकून व सर्व इंद्रियांचें दमन करून देहरूपी झाडाच्या तळीं उदासीनवृत्तीनें बसलेले ४ विरक्त पुरुषही ज्याची नेहमीं वाट पहात असतात व जें नेहमीं निरिच्छ लोकांना आवडतें. ५ ज्याच्या आवडीकरितां योगिजन ब्रह्मचर्यादि संकटें जुमानीत नाहींत व निष्ठुरपणानें इंद्रियनिग्रह करतात, ६ असें जें दुर्लभ पद—ज्याचा अंत नाहीं व जें वेदालाही जाणतां आलें नाहीं, ७ त्या पदाला, मीं सांगितल्याप्रमाणें जे देह ठेवतात, ते प्राप्त होतात. म्हणून, पार्था, त्याजबद्दल आणखी एकवार तुला सांगतों. ८ त्या वेळेस अर्जुन म्हणतो, " हे गुरो, मी आपल्यास आतां हेंच विचारणार होतों, तों आपण मजवर सहजच कृपा केली, तर आतां सांगण्यास सुरवात करावी; ९ परंतु काय सांगावयाचें तें अगदीं सोप्या रीतीनें मात्र सांगा " त्या वेळीं, त्रिभुवनदीप जे श्रीकृष्ण ते म्हणालेः—तुला का आम्ही ओळखीत नाहीं? तुला संक्षेपानें सांगतों. ११० तर मग, मनाची बाहेर हिंडण्याची स्वाभाविक सवय मोडून, तें हृदयांतच स्थिर राहील, असें कर. ११

जो सर्व द्वारांचा निरोध करून, मनाला हृदयांत स्थिर करून, व कपाळाच्या आंत भुवयांच्या मध्यभागीं आपल्या प्राणवायूला निश्चल करून योगाभ्यासामध्यें स्थिर होतो, ॥ १२ ॥

परंतु ज्या वेळेस इंद्रियांचीं द्वारें निग्रहानें बंद असतात, तेव्हांच ही गोष्ट घडते. १२ असें झालें म्हणजे मग मन सहज कोंडलें जाऊन हृदयांतच स्वस्थ असतें. ज्याप्रमाणें हातपाय मोडलेला प्राणी आपलें घर सोडीत नाहीं, १३ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, चित्ताची स्थिरता झाल्यावर प्राणायामानें ॐकाराचें ध्यान करावें, मग प्राणवायु क्रमाक्रमानें ब्रह्मरंध्रापर्यंत आणावा. १४ मग, अकार उकार व मकार हीं त्रयी अर्धमात्रेंत मिळेपर्यंत, धारणाशक्तीच्या बलानें, प्राणवायु ब्रह्माकाशांत मिळतो न मिळतो अशा बेतानें धरावा; १५ तोंपर्यंत तो वायु मस्तकाकाशांत स्थिर करावा; नंतर ॐकाराचा व त्याचा संयोग झाल्यावर, मूळ स्वरूप जें ब्रह्म त्यांत तो रममाण होतो. १६

आणि निर्विकार ब्रह्माचें वाचक ॐ हें एकाक्षर उच्चारून माझें स्मरण करीत देहाचा त्याग करून निघून जातो, तो उत्तम गतीला जाऊन पोहोंचतो.

त्याबरोबर ॐकाराचें स्मरण बंद पडतें, आणि तेव्हांच प्राणाचा शेवट होतो; मग, ॐकाराचे पलीकडील जें ब्रह्मानंदस्वरूप तेंच बाकी राहतें. १७ म्हणून, ज्याला प्रणव म्हणतात व जें एकाक्षर ब्रह्म आहे, त्या माझ्या परमस्वरूपाचें स्मरण करीत असतां १८ जो अशा स्थितींतच देहत्याग करितो, तो निश्चयानें मजप्रत पावतो. कारण, त्याला माझ्या प्राप्तीशिवाय दुसरी श्रेष्ठ गतिच नाहीं. १९ अर्जुना, कदाचित् तुझ्या मनांत जर अशी शंका येईल कीं, कायहो, मरणसमयीं माझें स्मरण कसें व्हावें? १२० जीविताचें सुख नाहींसें होऊन व इंद्रियें संकटांत पडून अंतर्यामीं व बाहेर मृत्युचिन्हें उघड दिसूं लागल्यावर २१ त्या वेळेस उठून बसावें कोणीं? इंद्रियांचें संयमन करावें कोणीं? आणि कोणाच्या अंतःकरणानें ॐकाराचें स्मरण करावें? २२ तर, बाबारे, असल्या संशयास तूं आपल्या अंतःकरणांत कदाचित् थारा देशील हो! असें पहा, माझी जो नित्य सेवा करितो, त्याच्या निदानांच्या समयीं मी त्याचा दास बनून राहतों. २३

पार्था, जो योगी एकाग्रचित्तानें सदासर्वदा माझें स्मरण करणारा व निरंतर समाधानयुक्त, असणारा, त्याला मी सहज प्राप्त होतों. ॥ १४ ॥ परम सिद्धीला पावलेले महात्मे, मला पावल्यावर, दुःखाचें स्थान व अशाश्वत अशा जन्माला पावत नाहींत. ॥ १५ ॥

जे विषयांला तिलांजलि देऊन, विषयांविषयीं होणाऱ्या इच्छाना खोडा घालून (आंवरून) व मला हृदयांत सांठवून त्या सुखाचा उपभोग घेतात, २४ त्यांना त्या

क्षुधादिकां । तेथ चक्षुरादि रंकां । कवण पाड ॥२५॥ ऐसे निरंतर एकवटले । जे अंतःकरणीं मजशीं लिगटले । मीचि होऊनि आटले । उपासिती ॥२६॥ तयां देहावसान जैं पावे । तैं तिहीं मातें स्मरावें । मग म्यां जरी पावावें । तरि उपास्ति ते कायसी ॥२७॥ पैं रंकु एक आडलेपणें । काकुळती धांव गा धांव म्हणे । तरि तयाचिये ग्लानी धांवणें । काय न घडे मज ॥२८॥ आणि भक्तांही तेचि दशा । तरी भक्तीचा सोसु कायसा । म्हणऊनि हा ध्वनी ऐसा । न वाखाणावा ॥२९॥ तिहीं जे वेळीं मी स्मरावा । ते वेळीं स्मरला कीं पावावा । तो आभारुही जीवां । साहवेचि ना ॥१३०॥ तें ऋणवैपण देखोनि आंगीं । मी आपुलियाचि उत्तीर्णत्वालागीं । भक्तांचिया तनुत्यागीं । परिचर्या करीं ॥३१॥ देहवैकल्याचा वारा । झणें लागेल या सकुमारा । म्हणोनि आत्मबोधाचे पांजिरा । सूयें तयातें ३२ वरि आपुलिया स्मरणाची उवाइली । हींव ऐसी करीं साउली । ऐसेनि नित्य बुद्धि संचली । मी आणीं तयातें ॥३३॥ म्हणोनि देहांतींचें सांकडें । माझिया कहींचि न पडे । मी आपुलियातें आपुलीकडे । सुखेंचि आणीं ॥३४॥ वरचील देहाची गंवसणी फेडुनी । आहाच अहंकाराचे रज झाडुनी । शुद्ध वासना निवडुनी । आपणपां मेळवी ॥३५॥ आणि भक्तां तरी देहीं । विशेष एकवंकीचा ठाव नाहीं । म्हणऊनि अव्हेरु करितां कांहीं । वियोग ऐसा न वाटे ॥३६॥ नातरी देहांतींचि मियां यावें । मग आपणपें यातें न्यावें । हेंही नाहीं स्वभावें । जे आधींचि मज मीनले ३७ येरीं शरीराचिया सालिलीं । असतेंपण हे साउली । बांचूनि चांद्रिका ते ठेली । चंद्रींच आहे ॥३८॥ ऐसे जे नित्ययुक्त । तयांसि सुलभ मी सतत । म्हणऊनि देहांतीं निश्चित । मीचि होती ॥३९॥

मग क्लेशतरूची वाडी । जे तापत्रयाग्नीची सगडी । जे मृत्युकाकासि कुरोंडी । सांडिली आहे ॥१४०॥ जें दैन्याचें दुभतें । जें महाभयातें वाढवितें । जें सकळ दुःखाचें पुरतें । भांडवल ४१ जें दुर्मतीचें मूळ । जें कुमार्गाचें फळ । जें व्यामोहाचें केवळ । स्वरूपचि ॥४२॥ जें संसाराचें बैसणें । जें विकाराचें उद्यानें । जें सकळ रोगांचें भाणें । वाढिलें आहे ॥४३॥ जें काळाचा खिच उशिटा । जें आशेचा आंगवठा । जन्ममरणाचा वोलिंवटा । स्वभावें जें ॥४४॥ जें भुलीचें भरींव । जें विकल्पाचें वोतींव । किंबहुना पेंव । विंचुवांचें ॥४५॥ जें व्याघ्राचें क्षेत्र । जें पण्यांगनांचें मित्र । जें विषयविज्ञानयंत्र । सु पूजित ॥४६॥ जें लावेचा कळवळा । निवालिया विषोदकाचा गळाळा । जे विश्वासु आंगवळा । संवचोराचा ॥४७॥ जें कोढियाचें खेंव । जें काळसर्पाचें मार्दव । गोरियेचें स्वभाव । गायन जें ॥४८॥ जें वैरियाचा पाहुणेर । जें दुर्जनाचा आदर । हें असो जें सागर । अनर्थाचा ॥४९॥ जें स्वप्नीं देखिलें स्वप्न । जें मृगजळें सासिन्नलें वन । जें धूम्ररजांचें गगन । ओतलें आहे ॥१५०॥ ऐसें जें हें शरीर । तें ते न पवतीचि पुढती नर । जे होऊनि ठेले अपार । स्वरूप माझें ॥५१॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

अर्जुन, आब्रह्मभुवनात् (सर्वे) लोकाःपुनरावर्तिनः (संति), कौंतेय, माम् उपेत्य तु पुनः जन्म न विद्यते. ॥१६॥

एऱ्हवीं ब्रह्मपणाचिये भडसे । न चुकतीचि पुनरावृत्तीचे वळसे । परि निवटलियाचें जैसें । पोट न दुखे ॥५२॥ नातरी चेइलियानंतरें । न बुडिजे स्वप्नींचेनि महापूरें । तेवीं मातें पावले ते संसारें । लिंपतीचि ना ॥५३॥ एऱ्हवीं जगदाकाराचें सिरें । जें चिरस्थायियांचे धुरे । ब्रह्मभुवन

समाधानांत क्षुधा वगैरेंची आठवणही रहात नाहीं. मग गरीब बिचाऱ्या नेत्रादिकांचा तेथें काय पाड ! २५ अशा रीतीनें निरंतर माझ्या ऐक्यरूपास पावलेले, आपले अंतःकरणांत माझ्याशीं तल्लीन झालेले, व मद्रूप होऊन जे माझीच सेवा करणारे आहेत, २६ त्यांचा अंतकाल समीप यावा, त्यांनीं माझें स्मरण करावें, आणि नंतर मीं त्यांस पावावें, तर मग त्यांनीं पूर्वीं जी माझी उपासना केली तिचा काय उपयोग ? २७ हें पहा– संकटाच्या वेळीं एंकाद्या गरीब मनुष्यानेंही मोठ्या काकुळतीनें [देवा,] ' धांवरे धांव ' म्हणून माझा धांवा केला, तर त्याचें दुःख निवारण करण्याकरितां मला जावें लागत नाहीं काय ? २८ आणि माझे जे भक्त आहेत, त्यांच्याशीं जर मीं असेंच आचरण ठेविलें, तर त्यांनीं मग माझ्या भक्तीची हांव कां करावी ? म्हणून अशा संशयात्मक अभिप्रायाचें नांव देखील काढूं नको. २९ ते ज्या वेळीं स्मरण करितात त्या वेळीं त्यांच्या स्मरणाबरोबर मी त्यांना पावतों. [ते माझी भक्ति करितात.] ह्या त्यांच्या उपकाराचें ओझें मला सहन करवत नाहीं. १३० अशा प्रकारें आपण ऋणी झालों आहों हें पाहून, त्यांतून उतराई होण्याकरितां मी आपल्या भक्तांच्या अंतकाळीं त्यांची सेवा करतों. ३१ देहाच्या ग्लानीचा संबंध माझ्या त्या सुकुमार भक्ताला लागूं नये म्हणून मी त्याला आत्मबोधरूपी पिंजऱ्यांत ठेवितों; ३२ त्या पिंजऱ्यावर माझ्या स्मरणाची आल्हादकारक व थंडगार अशी सावली करतों; आणि अशा प्रकारें, ज्यांची बुद्धि नेहमीं मजकडे स्थिर असते, त्यांना मी आपल्या स्वरूपीं आणितों. ३३ म्हणून, देहाच्या अंतकालचें दुःख माझ्या भक्तांस कधींही होत नाहीं, व माझा जो भक्त आहे त्याला मी सुखानें आपल्याकडे आणतों. ३४ आत्म्यावरील देहरूप गंवसणी काढून व मिथ्या (खोटा) अहंकाराचा धुराळा झाडून केवळ भगवत्प्राप्तीच्या वासनेनें त्याला मद्रूप करतों; ३५ आणि भक्तालाही देहाचे ठिकाणीं ऐक्य वाटत नसल्यामुळें (प्रेम नसल्यामुळें) त्याचा त्याग करतांना, त्याची व आपली ताटातूट होते, असें वाटत नाहीं. ३६ कारण, देहाच्या अंतसमयीं भगवंतांनीं पावावें आणि आपलेजवळ न्यावें, असेंही त्यांच्या मनांत येत नाहीं; कां कीं, ते पूर्वींच मद्रूप झालेले असतात. ३७ याशिवाय त्यांच्या त्या शरीररूप पाण्यांत आत्मा आहे असें दिसतें खरें; परंतु तो प्रतिबिंबाप्रमाणें मिथ्या आहे. ज्याप्रमाणें चांदणें जरी बाहेर पसरलेलें दिसतें, तरी खरेखर पाहूं गेलें असतां चंद्राचेच ठिकाणीं त आहे. ३८ अशा वैधानें माझ्याशीं जे युक्त झालेले आहेत, त्यांना मी नेहमीं जवळच आहें, म्हणूच ते मरणानंतर निश्चयानें मद्रूप होतात. ३९ मग, जें (शरीर) क्लेशरूप झाडांचें वन, जें तापत्रयरूप अग्नीची शेगडी, जें मृत्युरूप कावळ्यास बळी दिलें आहे, १४० जें दरिद्र वाढविणारें, जें मृत्यूचें भय वाढविणारें, जें सर्व दुःखाचे पूर्ण भांडवल, ४१ जें वाईट वुद्धीचें मूळ, जें पूर्वजन्मींच्या वाईट कर्माचें फळ, जें भ्रांतीचें केवळ स्वरूपच, ४२ जें संसाराची बसण्याची जागा, जें अहंकारादि विकारांची बाग, जें सर्व व्याधींचें वाढलेलें ताटच होय; ४३ जें काळानें चघळून टाकलेला उष्टा खिचडा, जें आशेचें आंगवळ, जें स्वभावतः जन्ममरणाला ओल देणारें ४४ जें भ्रांतीनें भरलेलें, जें वाईट कल्पनांचें ओतलेलें, किंबहुना विंचवांचें पेवच होय; ४५ जें वाघाची जाळी, जें वेश्यांचें मित्र म्हणजे मनाला वेश्यांप्रमाणें मोह घालणारें, जें विषय जाणण्याचें उत्तम यंत्रच होय; ४६ जें जखिणीच्या दयेचें ठिकाण, व विषयरूपी थंड पाण्याचा घोट, जें स्नेहभावानें वागणाऱ्या चोराच्या वळकट विश्वासाप्रमाणें होय; ४७ जें कोडानें ग्रस्त झालेल्या मनुष्याचें आलिंगन, जें महाविषारी सर्पाच्या अंगाप्रमाणें मऊ; जें पारध्याच्या साहजिक गायनाप्रमाणें मधुर, ४८ जें वैऱ्याच्या पाहुणचाराची मेजवानी, जें दुर्जनांनीं केलेलें आगतस्वागत, फार काय सांगावें! जें अनर्थांचा समुद्रच होय, ४९ जें स्वप्नांत पडलेलें स्वप्न, जें मृगजळाचें तयार झालेलें वन, व जें धुराच्या रजांनीं भरलेलें आकाश, १५० तें हें शरीर, मद्रूप होऊन राहिलेल्या पुरुषांना पुनः प्राप्त होत नाहीं. ५१

हे अर्जुना, ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक, ह्यांना उत्पत्ति व विनाश आहेत; परंतु, हे कौंतेया, माझी प्राप्ति झाल्यावर मात्र पुनः जन्म नाहीं. ॥१६॥

एऱ्हवीं ब्रह्मपणाची घमेंड असणाऱ्यांना सुद्धां (ब्रह्मदेवाला सुद्धां) पुनर्जन्माचे फेरे चुकत नाहींत; परंतु मेलेल्या मनुष्याचें जसें पोट दुखत नाहीं, ५२ किंवा जागृत झाल्यावर जसें स्वप्नांतल्या महापूरांत कोणी बुडत नाहीं; त्याप्रमाणें, जे माझ्याप्रत पावले, ते संसारानें लिप्त होत नाहींत. ५३ एऱ्हवीं, चौदा भुवनांचें जें शिखर, जें सप्तचिरंजीवांमध्यें अग्रभागीं असणारें, व त्रैलो-

गा चवरें । लोकाचळाचें ॥५४॥ जिये गांवींचा पहार दिवोवरी । एका अमरेंद्राचें आयुष्य न धरी । विळोनि पातीं उठी एकसरी । चवदा-जणांची ॥ ५५ ॥

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

यत् ते अहोरात्रविदः जनाः सहस्रयुगपर्यंतम् ब्रह्मणः अहः तां युगसहस्रां रात्रिं (च) विदुः. ॥१७॥

जैं चौकडिया सहस्र जाये । तैं ठायेठावो विळचि होये । आणि तैसेंचि सहस्रवरिये पाहें । रात्री जेथ ॥५६॥ येवढें अहोरात्र जेथिंचें । तेणें न लोटती जे भाग्याचे । देखती ते स्वर्गींचे । चिरंजीव ॥५७॥ येरां सुरगणांची नवाई । विशेष सांगावी तेथ काई । मुद्दल इंद्राचीचि दशा पाहीं । जे दिहाचे चौदा ॥५८॥ परि ब्रह्मयाचियाहि आठां पहारांतें । आपुलिया डोळां देखते । जे आहाति गा तयांतें । अहोरात्रविद म्हणिपे ५९

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥
भूतग्रामः स एवाऽयं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अहरागमे सर्वाः व्यक्तयः अव्यक्तात् प्रभवंति; (पुनः) रात्र्यागमे तत्र अव्यक्तसंज्ञके एव प्रलीयंते ॥१८॥ पार्थ, सः एव अयं भूतग्रामः अवशः (सन्) भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते पुनः) अहरागमे प्रभवति. ॥१९॥

तये ब्रह्मभुवनीं दिवसें पाहे । ते वेळीं गणना केंही न समाये । ऐसें अव्यक्ताचें होये । व्यक्त विश्व ॥१६०॥ पुढती दिहाची चौपाहारी फिटे । आणि हा आकारसमुद्र आटे । पाठीं तैसाचि मग पाहांटे । भरों लागे ॥६१॥ शारदीयेचिये प्रवेशीं । अभ्रें जिरती आकाशीं । मग ग्रीष्मांतीं जैशीं । निगती पुढती ॥६२॥ तैसी ब्रह्मदिनाचिये आदी । हे भूतसृष्टीची मांदी । मिळे जंव सहस्रावधी । निमित्त पुरे ॥६३॥ पाठीं रात्रीचा अवसरु होये । आणि विश्व अव्यक्तीं लया जाये । तोही युगसहस्र मोटका पाहे । आणि तैसेंचि रचे ॥६४॥ हें सांगावया काय उपपत्ती । जे जगाचा प्रळयो आणि संभूती । इये ब्रह्मभुवनींचिया होती । अहोरात्रामाजीं ॥६५॥ कैसें थोरियेचें मान पाहें पां । जो सृष्टिबीजाचा साटोपा । परि पुनरावृत्तीचिया मापा । शीग जाहाला ॥६६॥ एऱ्हवीं त्रैलोक्य हें धनुर्धरा । तिये गांवींचा गा पसारा । तो हा दिनोदयीं एकसरां । मांडतु असे ॥६७॥ पाठीं रात्रींचा समो पावे । आणि अपैसाचि सांटवे । म्हणिये जेथिंचें तेथ स्वभावें । साम्यासि ये ॥६८॥ जैसें वृक्षपण बीजासि आलें । कीं मेघ हें गगन जाहालें । तैसें अनेकत्व जेथ सामावलें । तें साम्य म्हणिपे ॥६९॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

यः तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति, सः, तस्मात् अव्यक्तात् अन्यः, अव्यक्तः, सनातनः, परः, भावः (अस्ति).

तेथ समविषम न दिसे कांहीं । म्हणोनि भूतें हे भाष नाहीं । जेविं दुधचि जाहालिया दहीं । नामरूप जाय ॥१७०॥ तेविं आकारलोपासरिसें । जगाचें जगपण भ्रंशे । परि जेथें जाहालें तें जैसें । तैसेंचि असे ॥७१॥ तैं तया नांव सहज अव्यक्त । आणि आकारा वेळीं तेंचि व्यक्त । हें एकास्तव एक सूचित । एऱ्हवीं दोनी नाहीं ॥७२॥ जैसें आटलिया रुपें । आटलेंपण ते खोटी म्हणिपे । पुढती तो घनाकारु हारपे । जे वेळीं अळंकार होती ॥७३॥ हीं दोन्हीं जैशीं होणीं । एकीं साक्षिभूत सुवर्णीं । तैसी व्यक्ताव्यक्ताची कडसणी । वस्तूच्या ठायीं ॥७४॥ तें तरी व्यक्त ना अव्यक्त । नित्य ना नाशवंत । या दोहीं भावाअतीत । अनादिसिद्ध ॥७५॥ जें हें विश्वचि होऊनि असे । परि विश्वपण नासिलेनि न नासे ।

क्यरूप पर्वताचें मस्तक जें ब्रह्मभुवन, ५४ ज्या ब्रह्मलोकाच्या एक प्रहर दिवसापर्यंत एका इंद्राचें आयुष्य टिकत नाहीं, व एका दिवसांत एकदम चौदा इंद्रांचा निकाल लागतो; ५५.

कां कीं, चार युगें सहस्र वेळां गेलीं असतां जो काळ जातो तो ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो: आणि त्यानंतर तितकाच काळपर्यंत ब्रह्मदेवाची एक रात्र येते; असें, ते दिवस व रात्र जाणणारे लोक जाणतात. ॥ १७ ॥

चार युगें हजार वेळां जातील, तेव्हां ब्रह्मदेवाचा खरोखर पुरा एक दिवस होतो; आणि तशीच हजार चौकड्यांची जेथें रात्रही आहे, ५६ एवढा दिवस व रात्र जेथें आहे, तेथें जे भाग्यवान् पुरुष आहेत, ते मरत नाहींत व त्या दिवसरात्रीं पाहतात. ते स्वर्गलोकाचे चिरंजीव होत. ५७ एऱ्हवीं, जेथें मूळ इंद्राचीच दशा अशी आहे कीं, एका दिवसांत चौदा इंद्र होतात, तेथें देवगणांची काय प्रतिष्ठा वर्णन करावी ? ५८ परंतु ब्रह्मदेवाच्याही आठ प्रहरांला जे आपल्या डोळ्यांनीं पहातात, त्यांना [ब्रह्मदेवाचे] दिवस व रात्र जाणणारे असें म्हणतात. ५९

दिवस आला म्हणजे अव्यक्तापासून सर्व व्यक्तींचा उदय होतो, आणि पुनः रात्र आली म्हणजे त्याच अव्यक्तामध्यें त्यांचा लय होऊन जातो. ॥ १८ ॥ हे पार्था, तोच सर्व चराचर वस्तूंचा हा समुदाय परतंत्र असा असल्यामुळें पुनः पुनः उत्पन्न होऊन रात्र येतांच लय पावतो, आणि दिवस येतांच पुनः उत्पन्न होतो. १९

त्या ब्रह्मलोकीं दिवस ज्या वेळेस उगवतो, त्या वेळेस निराकाराचें साकार विश्व अशा रीतीनें उत्पन्न होतें कीं, त्याची मोजदाद करवत नाहीं. १६० पुढें त्या दिवसाचे चार प्रहर संपल्यावर हें विश्व नाहींसें होतें; आणि पुनः पहांट झाली म्हणजे पहिल्याप्रमाणें भरूं लागतें. ६१ शरत्कालच्या आरंभीं अभ्रें आकाशांत नाहींतशीं होतात, आणि तींच पुनः ग्रीष्मऋतूचे शेवटीं पुनः उत्पन्न होतात, ६२ त्याचप्रमाणें, ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचे आरंभीं ह्या भूतसृष्टीचा समुदाय एकत्र होतो, व तो चार युगें हजार वेळ जात तोंपर्यंत असतो. ६३ मागाहून ब्रह्मदेवाचे रात्रीचा समय जाला असतां हें विश्व निराकारांत लय पावतें, तेंही पूर्वोक्त काल गेल्यावर उदयकालीं पूर्ववत् होतें. ६४ अशा रीतीनें विश्वाची रचना होते, हें सांगण्याचा कोणता उद्देश म्हणशील, तर या ब्रह्मदेवाच्या दिवसांत आणि रात्रींत जगाची उत्पत्ति आणि लय होतो. ६५ त्याच्या थोरपणाची योग्यता कशी आहे म्हणून पाहूं गेलें तर, तो ब्रह्मदेव सृष्टीच्या बीजाचें भांडार आहे, पण तोही जन्ममरणांच्या मापाचा कळस. ६६ हे धनुर्धरा, एऱ्हवीं ही त्रैलोक्यसृष्टि सत्यलोकचा पसारा असून, ब्रह्मदेवाचा दिवस उगवण्य बरोबर हा एकसारखा मांडला जातो, ६७ मागाहून रात्रीचा समय झाला असतां तो आपोआप अव्यक्तांत लय पावतो; व हें पंचभूतादिक ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें सहज जेथल्या तेथें लय पावतें. ६८ ज्याप्रमाणें झाड हें बीजरूपांत सामावतें, किंवा मेघ हे आकाशांत लीन होतात, त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं—प्रकृतिच्या ठिकाणी—पुष्कळ वस्तूंचा समावेश होतो, त्याला 'साम्य' असें म्हणतात. ६९

सर्व चराचरांचा नाश झाला असतांही जो नाश पावत नाहीं, तो त्या अव्यक्ताहून भिन्न, इंद्रियांना अगोचर, व अविनाशी असा दुसरा भाव [वस्तु] आहे. ॥ २० ॥

त्या साम्यांत न्यूनाधिक कांहीं दिसत नाहीं म्हणून तें भूत हें नांव पावत नाहीं. ज्याप्रमाणें दुधाचें दही झाल्यावर त्याचें (दुधाचें) नांव व रूप हीं नाहींतशीं होतात, १७० त्याप्रमाणें, आकाराचा नाश झाल्यावरोबर जगाचें जगपण नाहींसें होतें; परंतु ज्यापासून हें झालें आहे, त्या ठिकाणी तें जसेंच्या तसेंच असतें, ७१ तेव्हांच त्याला 'अव्यक्त' असें म्हणतातः आणि साकार होतें त्यावेळीं त्यालाच व्यक्त म्हणतात, ही एकाला एक दाखविणारीं आहेत, परंतु पाहूं गेलें असतां दोन्ही नाहींत. ७२ ज्याप्रमाणें रुपें आटल्यावर त्या आकाराला लगड म्हणतात, पुढें त्याचे दागिने बनल्यावर ती लगड नाहींशी होते; ७३ हीं दोन्ही रूपांतरें जशीं एका रुप्यावर किंवा सोन्यावर होतात, त्याचप्रमाणें, व्यक्त व अव्यक्त हे दोन्ही विचार ब्रह्माच्याच ठिकाणीं होतात. ७४ तें ब्रह्म तर व्यक्त नाहीं आणि अव्यक्तही नाहीं, उत्पन्न होत नाहीं आणि नाश पावत नाहीं; परंतु या दोन्ही स्थितींच्या पलीकडलें अनादिसिद्ध असें आहे. ७५ तें ब्रह्म विश्वाकार होऊन राहतें, परंतु विश्वपण लयाला गेलें तरी तें लय पावत नाहीं. ज्याप्रमाणें अक्षरें

अक्षरें पुसिल्या न पुसे । अर्थु जैसा ॥७६॥ पाहें पां तरंग तरी होत जात । परि तेथ तदक तें अखंड असत । तेवीं भूताभावीं न नाशत । अ-विनाश जें ॥७७॥ नातरी आटतिये अळंकारीं । नाटतें कनक असे जयापरी । तेवीं मरतिये जीवाकारीं । अमर जें आहे ॥७८॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२॥

यः अव्यक्तः (भावः) अक्षरः इति उक्तः, तं परमां गतिं आहुः; (ज्ञानिनः) यं प्राप्य न निवर्तते, तत् मम परमं धाम (अस्ति). ॥२१॥ पार्थ, भूतानि यस्य अंतःस्थानि (संति), येन इदं सर्वं ततम्, सः परः पुरुषः अनन्यया भक्त्या तु लभ्यः अस्ति. ॥२२॥

जयातें अव्यक्त म्हणों ये कोडें । म्हणतां स्तुति हे ऐसे नावडे । जें मनबुद्धि न सांपडे । म्हणऊनियां ॥७९॥ आणि आकारा आलिया जयाचें । निराकारपण न वचे । आकार लोपें न विसंचे । नित्यता गा ॥१८०॥ म्हणोनि अक्षर जें म्हणिजे । तेवींचि म्हणतां बोधुही उपजे । जयापरौता पैसु न देखिजे । या नाम परमगती ॥८१॥ परि आघवा इहीं देहपुरीं । आहे निजेलियाचे परी । जे व्यापारु करवीं ना करी । म्हणऊनियां ॥८२॥ एऱ्हवीं जे शारीरचेष्टा । त्यांमाजी एकही न ठके गा सुभटा । दाही इंद्रियांचिया वाटा । वाहताचि आहाती ॥८३॥ उकलूनि विषयांचा पेठा । होत मनाचा चोहटा । तो सुखदुःखाचा राजवांटा । भीतराहि पावे ॥८४॥ परि रावो पहुडलिया सुखें । जैसा देशींचा व्यापारु न ठके । प्रजा आपुलालेनि अभिलाखें । करितीच असती ॥८५॥ तैसें बुद्धीचें हन जाणणें । कां मनाचें घेणें देणें । इंद्रियांचें करणें । स्फुरण वायूचें ॥८६॥ हे देहक्रिया आघवी । न करितां होय बरवी । जैसा न चलवितेनि रवी । लोकु चाले ॥८७॥ अर्जुना तया परी । सुतला ऐसा आहे शरीरीं । म्हणोनि पुरुषु गा अवधारीं । म्हणिपे जयातें ॥८८॥ आणि प्रकृति पतिव्रते । पडिला एकपत्नीव्रतें । येणेंही कारणें जयातें । पुरुषु म्हणों ये ॥८९॥ पैं वेदाचें बहुवसपण । देखेचिना जयाचें आंगण । हें गगनाचें पांघुरुण । होय देखा ॥१९०॥ ऐसें जाणूनि योगीश्वर । जयातें म्हणती परात्पर । जें अनन्यगतीचें घर । गिंवसीत ये ९१ जे तनू वाचा चित्तें । नाइकती दुजिये गोष्टीतें । तयां एकनिष्ठेचें पिकतें । सुक्षेत्र जें ॥९२॥ हें त्रैलोक्यचि पुरुषोत्तमु । ऐसा साच जयाचा मनोधर्मु । तया आस्तिकाचा आश्रमु । पांडवा गा ॥९३॥ जे निगर्वाचे गौरव । जे निर्गुणाची जाणिव । जे सुखाची राणिव । निराशांसी ॥९४॥ जें संतोषियां वाढिलें ताट । जें अचिंता अनाथाचें मायपोट । भक्तीसी उजू वाट । जया गांवा ॥९५॥ हें एकैक सांगोनि वायां । काय फार करूं धनंजया । पैं गेलिया जया ठाया । तो ठावोचि होइजे ॥९६॥ हिंवाचिया झुळुका । जैसें हिंवचि पडे उष्णोदका । कां समोर जालिया अर्का । तमचि प्रकाशु होय ॥९७॥ तैसा संसारु जया गांवा । गेला सांता पांडवा । होऊनि ठाके आघवा । मोक्षाचाचि ॥९८॥ तरि अग्नीमाजी आलें । जैसें इंधनचि अग्नि जहालें । पाठीं न निवडेचि कांहीं केलें । काष्ठपण ॥९९॥ नातरी साखरेचा माघौता । बुद्धिमंतपणेंही करितां । परि ऊंस नव्हे पंडुसुता । जियापरी ॥२००॥ लोहाचें कनक जहालें । हें एकें परिसेंचि केलें । आतां आणिक कैंचें तें गेलें । लोहत्व आणी ॥१॥ म्हणोनि तूप होऊनि माघौतें । जेवीं दुधपण न येचि निरुतें । तेविं पावोनियां जयातें । पुनरावृत्ति नाहीं ॥२॥ तें माझें परम । साचोकारें निजधाम । हें आतुवट तुज वर्म । दाविजत असें ॥३॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

भरतर्षभ, यत्र काले (तु) प्रयाताः योगिनः अनावृत्तिं आवृत्तिं च यांति, तं कालं वक्ष्यामि. ॥२३॥

पुसून टाकलीं तरी त्यांचा अर्थ पुसला जात नाहीं, ७६ पहा कीं, उदकावर तरंग येतात व जातात, परंतु उदक हें कायमच असतें, त्याप्रमाणें, भूतें नाहींतशीं झाली असतां अविनाशी परब्रह्म नाश पावत नाहीं. ७७ किंवा अलंकार आटल्यावर सोनें जसें आटलें जात नाहीं, त्याप्रमाणें मृत्यु पावणारे शरीरांत जें अमर आहे; ७८

जो अव्यक्त भाव अक्षर संज्ञेनें प्रसिद्ध आहे, त्यालाच परम गति म्हणतात. ज्ञानी जेथें प्राप्त झाले असतां पुनः मागें येत नाहींत, तें माझें परम धाम होय. ॥ २१ ॥ पार्था, ज्याच्या आंत सर्व भूतांचा समावेश होतो, आणि ज्यानें हें सर्व जग व्यापलें आहे, तो परमपुरुष अनन्यभक्तीनेंच प्राप्त होतो. ॥ २२ ॥

ज्याला कौतुकानें अव्यक्त म्हटलें असतां त्याची स्तुति केली असें वाटत नाहीं; कारण जें मन व बुद्धि यांना सांपडत नाहीं; ७९ जें आकाराला आलें असतांही ज्याचें निराकारपण जात नाहीं, व आकाराचा नाश झाला असतां ज्याची नित्यता बिघडत नाहीं, १८० म्हणून ज्याला 'अक्षर' नाश न पावणारें म्हणतात, त्याचा अक्षर म्हणण्यांतच बोध उत्पन्न होतो; याच्या पलीकडे कशाचाही विस्तार दिसत नाहीं, आणि याचेंच नांव परमगति. ८१ परंतु तें या शरीरांत व्यापून राहिलेलें असून निजल्याप्रमाणें आहे. कां कीं, तें व्यापार करवीत नाहीं व करीतही नाहीं. ८२ हे महावीरा अर्जुना, एऱ्हवीं शरीराच्या सर्व व्यापारांत एकही व्यापार रहात नाहीं; दहाही इंद्रियांचे व्यापार चालूच आहेत. ८३ विषयरूप बाजार उघडून मनाच्या चव्हाट्यावर व्यापार सुरू झाल्यावर, त्यापासून होणाऱ्या सुखदुःखांचा मुख्य हिस्सा अंतर्यामीं अंतःकरणालाही प्राप्त होतो. ८४ परंतु राजा सुखानें निजला असतां ज्याप्रमाणें त्याच्या राज्यांतील व्यापार रहात नाहींत, प्रजा आपल्या प्राप्तीच्या इच्छेनें व्यापार करीतच असते, ८५ त्याप्रमाणें, बुद्धीचें जाणणें किंवा मनाचें घेणेंदेणें, इंद्रियांचें करणें, व प्राणवायूचें स्फुरण पावणें, ८६ हे सर्व देहव्यापार त्यानें न करवितां आपोआपच होतात. ज्याप्रमाणें सूर्यानें न चालवितां त्याच्या प्रकाशानें लोकत्रय चालतें; ८७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, तो शरीरांत निजल्यासारखा स्वस्थ आहे, म्हणून त्याला पुरुष म्हणतात असें समज; ८८ आणि मायारूप पतिव्रतेच्या एकपत्नीव्रतांत पडल्यामुळेंही हा पुरुष हें नांव पावला आहे. ८९ परंतु वेदानें पुष्कळ तऱ्हेनें विचार केला तरी ज्याचें आंगणही दृष्टीस पडत नाहीं, व ज्याच्यांत आकाशाचा समावेश झाला आहे १९० असें जाणूनच योगिजन त्याला जीव व प्रकृती यांच्या पलीकडचा म्हणतात; तो एकनिष्ठ भक्तांचा शोध करीत त्यांचे घरीं येतो. ९१ जो एकनिष्ठ भक्त कायावाचामनेकरून दुसरें कांहीं जाणत नाहीं, त्याच्या एकनिष्ठेचें पीक देणारें तें उत्तम शेत होय ९२ हे पांडवा, हे त्रैलोक्य भगवद्रूप आहे असा खरोखर ज्यांचा मनोभाव आहे, त्या आस्तिक भक्तांचा हा आश्रमच होय. ९३ जें निरभिमान्यांचें वैभव, जें गुणातीतांचें ज्ञान, व जें निस्पृहाचें सुखोपभोग घेण्याचें स्थान (राज्य); ९४ जें संतोषी जनांचें जेवण, जें संसाराची चिंता न करणाऱ्या शरणागताचें मायपोट, व जें भक्तीनें चालणाराला मोक्षरूपी गांवाची सरळ वाट. ९५ धनंजया, असें एकेक सांगून उगीच किती वर्णन करूं ? परंतु ज्या ठिकाणीं गेलें असतां मनुष्य तद्रूपतेला पावतो. ९६ थंडीच्या झुळुकेनें जसें ऊन पाणी थंड होतें, किंवा सूर्य उगवल्यावर अंधारच प्रकाशरूप होतो, ९७ त्याप्रमाणें, पांडवा, अज्ञान व त्याचें कार्य जग ज्या परमात्मरूपी गांवाला गेलें असतां जें आपणच मोक्ष होऊन राहतें. ९८ तसेंच, लांकूड विस्तवांत घातलें असतां विस्तवच होऊन राहतें, व मागून निवडूं गेले असतां त्याचें लांकूडपण दृष्टीस पडत नाहीं; ९९ किंवा, पांडुसुता, ज्याप्रमाणें साखर झाल्यावर पुनः चातुर्यानें तिचा ऊंस करितां येत नाहीं. २०० लोखंडाचें एक वेळ परिसानें सोनें केलें, नंतर कोणता दुसरा असा पदार्थ आहे कीं, त्याचें गेलेलें लोखंडपण परत आणील ? १ म्हणून, तुपाचें ज्याप्रमाणें पुनः खरोखर दूध होत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्याप्रत गेलें असतां पुनः जन्म नाहीं, २ तेंच माझें खरोखर उत्तम ठिकाण होय. हें गुह्य वर्म तुला स्पष्ट करून सांगितलें आहे. ३

हे भरतश्रेष्ठा, आतां, ज्या कालीं योगी मरण पावले असतां पुनः जन्माला येत नाहींत आणि येतात, तो काल मी तुला सांगतों. ॥ २३ ॥

तेवींचि आणिकेंही एके प्रकारें । हें जाणतां
आहे सोपारें । तरि देह सांडितेनि अवसरें । जेथ
मिळती योगी ॥४॥ अथवा अवचटें ऐसें घडे ।
जे अनवसरें देह सांडे । तरि माघौतें येणें घडे ।
देहासीचि ५ म्हणोनि काळशुद्धी जरी देह ठेविती ।
तरी ठेवितखेवों ब्रह्मचि होती । एऱ्हवीं अकाळीं तरी
येती । संसारा पुढती ६ तैसें सायुज्य आणि पुनरावृ-
त्ती । या दोन्ही अवसरा आधीन आहाती । तोचि अ-
वसरु तुजप्रती । प्रसंगें सांगों ॥७॥ तरि ऐकें गा
सुभटा । पातलिया मरणाचा माजिवटा । पांचै आ-
पुलालिया वाटा । निघती अंतीं ८ ऐसा वरिप-
डिला प्रयाणकाळीं । बुद्धीतें भ्रमु न गिळी । स्मृ-
ति नव्हे आंधळी । न मरे मन ॥९॥ हा चे-
तना वर्गु आथवा । मरणीं दिसे टवटवा । परि अ-
नुभविलिया ब्रह्मभावा । गंवसणी होऊनि २१०
ऐसा सावध हा समवावो । आणि निर्वाण वेऱ्हीं
निर्वाहो । हें तरीच घडे सावावो । अग्नीचा आथी
॥११॥ पाहां पां वारेनें कां उदकें । जें दिवि-
याचें दिवेपण झांके । तैं असतीच काय देखे ।
दिठी आपुली ॥१२॥ तैसें देहांतींचेनि विषम-
वातें । देह आंत बाहेरि श्लेष्मातें । तैं विझोनि
जाय उजितें । अग्नीचें तें ॥१३ ते वेळीं प्राणा-
सि प्राणु नाहीं । तेथ बुद्धि असोनि करील काई ।
म्हणोनि अग्नीवीण देहीं । चेतना न थरे १४ अगा
देहींचा अग्नि जरी गेला । तरी देह नव्हे चिखलु
वोला । वायां आयुष्यवेळु आपुला । आंधारें गिंवसी
१५ आणि मागील स्मरण आघवें । तें तेणें अवसरें
सांभाळावें । मग देह त्यजूनि मिळावें । स्वरूपीं
कीं ॥१६॥ तंव तया देह श्लेष्माचे चिखलीं ।
चेतनाचि बुडोनि गेली । तेथ मागिली पुढिली हे
ठेली । आठवण ॥१७॥ म्हणोनि आधीं अभ्यासु
जो केला । तो मरण न येतां निमोनि गेला ।
जैसें ठेवणें न दिसतां मालवला । दीपु हातींचा १८
आतां असो हें सकळ । जाण पां ज्ञानासि अग्नि
मूळ । तया अग्नीचें प्रयाणीं बळ । संपूर्ण आथी १९

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अग्निः, ज्योतिः, अहः, शुक्लः (पक्षः), षण्मासाः उत्तरायणम्, तत्र (काले) प्रयाताः ब्रह्मविदः जनाः ब्रह्म गच्छंति. ॥२४॥

आंतु अग्निज्योतीचा प्रकाशु । बाहेरी शुक्ल-
पक्षु आणि दिवसु । आणि सामासांमाजि मासु ।
उत्तरायण ॥२२०॥ ऐसिया समयोगाची निरुती ।
लाहोनि जे देह ठेविती । ते ब्रह्मचि होती ।
ब्रह्मविद ॥२१॥ अवधारीं गा धनुर्धरा । येथवरी
सामर्थ्य यया अवसरा । तेवींचि हा उजू मार्ग
स्वपुरा । यावया पैं ॥२२॥ एथ अग्नी हें पहिलें
पायतरें । ज्योतिर्मय हें दुसरें । दिवस जाणें ति-
सरें । चौथें शुक्लपक्ष ॥२३॥ आणि सामास उत्त-
रायण । ते वरचील गा सोपान । येणें सायुज्य-
सिद्धिसदन । पावती योगी ॥२४॥ हा उत्तम
काळु जाणिजे । यातें अर्चिरादि मार्गु म्हणिजे ।
आतां अकाळु तोही सहजें । सांगेन आइक २५

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

धूमः, रात्रिः, तथा कृष्णः, षण्मासाः दक्षिणायनम्, तत्र (काले मृतः) योगी चांद्रमसं ज्योतिः प्राप्य निवर्तते.॥२५॥

तरि प्रयाणाचिया अवसरें । वातश्लेष्मां सुभरें ।
तेणें अंतःकरणीं आंधारें । कोंदलें ठाके ॥२६॥
सर्वेंद्रियां लांकुड पडे । स्मृति भ्रमामाजि बुडे ।
मन होय वेडें । कोंडे प्राण ॥२७॥ अग्नीचें अग्नि-
पण जाये । मग तो धूमचि अवघा होये । तेणें
चेतना गिंवसिली ठाये । शरीरींची ॥२८॥ जैसें
चंद्राआड आभाळ । सदट दाटे सजळ । मग गडद
ना उजाळ । ऐसें झांवळें होये ॥२९॥ कां मरे
ना सावध । ऐसें जीवितासि पडे स्तब्ध । आयुष्य
मरणाची मर्याद । वेळु ठाकी ॥२३०॥ ऐसी मन-
बुद्धिकरणीं । सभोंवतीं धूमाकुळाची कोंडणी । तेथ
जन्मे जोडलिये वाहणी । युगचि बुडे ॥३१॥

त्याचप्रमाणें, देहावसानानंतर ज्या स्वरूपाला योगी प्राप्त होतात, तें गुह्य वर्म आणखी एक प्रकारानें समज ण्याला सोपें आहे. ४ अथवा अकस्मात् असें घडतें कीं, जे योगी अकालीं देह सोडतात, त्यांना पुनः देह धारण करावा लागतो; ५ म्हणून, शास्त्रोक्त शुद्ध कालीं जर देहाचें अवसान झालें, तर तत्क्षणीं ते योगी ब्रह्म होतात. एऱ्हवीं अकालीं देहावसान झाल्यावर पुनः जन्मास येतात. ६ त्याचप्रमाणें मोक्ष व पुनर्जन्म हीं दोन्हीं कालाच्या स्वाधीन आहेत, असा जो काल, तो प्रसंगानुसार तुला सांगतों. ७ तर, हे महावीरा अर्जुना, ऐक. मरणकाल समीप आला असतां शेवटीं पंचमहाभूतें आपापल्या रस्त्यानें जातात. ८ असा मरणकाल प्राप्त झाला असतां बुद्धीला भ्रांति गिळीत नाहीं, स्मरणशक्ती अंधळी होत नाहीं, व मनही मरत नाहीं. ९ असा हा सर्व ज्ञानसमुदाय टवटवीत असून अनुभविलेल्या ब्रह्मभावाचाच बोध असतो. २१० अशा रीतीनें हा समुदाय सावध असतो; व ज्याला मरेपर्यंत इंद्रियांची मदत असते, असें बाह्य जठराग्नि प्रदीप्त असला म्हणजेच मिळतें. ११ पहा कीं, वाऱ्यानें किंवा पाण्यानें ज्या वेळेस दिव्याचा प्रकाश नाहींसा होतो, त्या वेळेस आपले डोळे चांगले असतांही त्यांना कांहीं दिसतें का ? १२ त्याचप्रमाणें देहावसानाच्या वेळेचा वात वाढल्यानें शरीर आंतबाहेर कफानें व्याप्त होतें, त्या वेळेस जठराग्नीचें तेज विझून जातें, १३ त्या वेळेस प्राणाला अवसान नसतें, मग बुद्धी असूनही काय करणार ? म्हणून अग्नीशिवाय देहांत चेतना रहात नाहीं. १४ हें पहा—शरीरांतील जठराग्नि जर नाहींसा झाला, तर तो देह नसून ओला चिखलच होय. अशा वेळेस साधक आपल्या आयुष्याची वेळ अंधेरांत चांचपडल्यासारखी घालवीत असतो. १५ अशा स्थितींत मागील अभ्यासाचें स्मरण ठेवून देह टाकून स्वरूपाच्या ठिकाणीं मिळावें हें घडावें कसें ? १६ त्यावेळेस तर त्या देहांतील कफाच्या चिखलांत चेतना बुडून गेल्यामुळें मागील व पुढील गोष्टींचें स्मरण नाहींसें होतें १७ म्हणून पूर्वी जो योगाभ्यास केला तो मरण येण्याच्या आधींच नाश पावतो; आपण अंधारांत ठेविलेली वस्तु सांपडण्यापूर्वी दिवा जावा त्याप्रमाणें होतें. १८ आतां या सर्व गोष्टी राहूं दे; ज्ञानाला जठराग्नि हा मूळ कारण आहे, आणि त्या जठराग्नीची मरणसमयीं ज्याला पूर्ण साह्यता आहे. १९

अग्नि, ज्योति, दिवस, शुक्लपक्ष व उत्तरायणाचे सहा महिने या कालीं मरण पावलेले ब्रह्मवेत्ते लोक ब्रह्माला जाऊन मिळतात. ॥ २४ ॥

शरीराच्या आंत जठराग्नीच्या ज्योतीचा प्रकाश आणि बाहेर उत्तरायणापैकीं कोणत्याही महिन्याचा शुद्ध पक्षाचा दिवस. (रात्र नव्हे.) २२० अशा प्रकारें सर्व चांगले योग आले असतां जे ब्रह्माभ्यासी पुरुष आपला देह ठेवितात, ते ब्रह्मस्वरूपी मिळतात. २१ धनुर्धरा, ऐक. या वेळेच्या योगाचें (तत्कालाभिमानी देवतांचें) असें विलक्षण सामर्थ्य आहे, म्हणून मोक्षप्राप्तीकरितां स्वस्वरूपी येण्याचा हा सरळ मार्ग आहे. २२ या मार्गांत जठराग्नि ही पहिली पायरी होय; अग्नीचें सतेजपण ही दुसरी पायरी; दिवस ही तिसरी पायरी; शुक्लपक्ष ही चौथी पायरी; २३ आणि उत्तरायणांतील सहा महिन्यांपैकीं एक महिना ही जिन्याची वरची पायरी, अशा क्रमानें गेल्यावर योगी मोक्षसिद्धिरूप घराला पावतो. २४ हा उत्तम काल असें समज, आणि यालाच अर्चिरादि मार्ग असें शास्त्रांत म्हणतात. आतां, मरण्यास योगी साधकांना अयोग्यकाल कोणता, तो प्रसंगानुसार तुला सांगतों, ऐक. २५

धूर, रात्र, तसाच कृष्णपक्ष व दक्षिणायनाचे सहा महिने अशा समयीं मरण पावणारा योगी चंद्रलोकचे उपभोग भोगून पुढें न जातां परत येतो. ॥ २५ ॥

मरणसमयीं कफवातादि दोषांच्या अति भरानें अंतःकरणांत अंधार होऊन जातो. २६ सर्व इंद्रियांची गति कुंठित होते; स्मृतीला भ्रम उत्पन्न होतो; मन वेडावून प्राण घोंटाळतो; २७ जठराग्नि विझून जातो, व त्याचा धूर चोंहींकडे होतो, त्यामुळें शरीरांतील ज्ञान आच्छादित होतें २८ ज्याप्रमाणें चंद्राच्या आड दाट व पाण्यानें भरलेले ढग आल्यावर धड अंधार ना प्रकाश असें झांवळें झांवळें होतें. २९ त्याचप्रमाणें, तो मरतही नाहीं व सावधही नसतो. अशा रीतीनें जीविताची स्थिति झालेली असते, व आयुष्य हें मरणाची वेळ पहात असतें. २३० अशा प्रकारें मन बुद्धि व इंद्रियें यांच्या सभोंवतीं धूर अतिशय कोंडतो, त्या वेळेस जन्मभर मिळविलेले सर्व लाभ नाश पावतात. ३१ हें पहा ज्या वेळेला हातांत असलेलें जातें त्या वेळीं

हां गा हातींचें जे वेळीं जाये । ते
वेळीं आणिका लाभाची गोठी कें आहे ।
म्हणऊनि प्रयाणीं तंव होये । येतुली दशा ३२
ऐसी देहाआंतु स्थिती । बाहेरि कृष्णपक्षु वरि
राती । आणि सामासही वोडवती । दक्षिणा-
यन ॥३३॥ इये पुनरावृत्तीचीं घराणीं । आघवीं
एकवटती जयाचिया प्रयाणीं । तो स्वरूपसिद्धीची
काहाणी । कैसेनि आइके ॥३४॥ ऐसा जयाचा
देह पडे । तया योगी म्हणोनि चंद्रवरी जाणें घडे ।
मग तेथूनि मागुता बहुडे । संसारा ये ॥३५॥
आम्हीं अकाळ जो पांडवा । म्हणितला तो हा
जाणावा । आणि हाचि धूम्रमार्गु गांवा । पुनरा-
वृत्तीचिया ॥३६॥ येर तो अर्चिरादि मार्गु । तो
वसता आणि असलगु । साविया स्वस्त चांगु ।
निवृत्तीवरी ॥३७॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६॥

एते जगतः शुक्लकृष्णे गती शाश्वते मते हि; एकया अना-
वृत्तिं याति, अन्यया (च) पुनः आवर्तते. ॥२६॥

ऐसिया अनादिया दोन्ही वाटा । एकी उजू
एकी अव्हांटा । म्हणवूनि बुद्धिपूर्वक सुभटा । दावि-
लिया तुज ॥३८॥ कां जे मार्गामार्ग देखावे ।
साच लटिकें वोळखावें । हिताहित जाणावें । हि-
ताचिलागीं ॥३९॥ पाहे पां नाव देखतां बरवी ।
कोणी आड घाली काय अथावीं । कां सुपंथ जा-
णोनिया अडवीं । रिगवत असे ॥२४०॥ जो
विष अमृत वोळखे । तो अमृत काय सांडूं शके ।
तेविं जो उजू वाट देखे । तो अव्हांटा न वचे ४१
म्हणोनि फुडें । पारखावें खरें कुडें । पारखिलें तरी
न पडें । अवसरें कहीं ॥४२॥ एऱ्हवीं देहांतीं
थोर विषम । या मार्गाचें आहे संभ्रम । जन्में
अभ्यासिलियाचें हन काम । जाईल वायां ॥४३॥
जरी अर्चिरादि मार्गु चुकलिया । अवचटें धूम्रपंथें
पडिलिया । तरी संसारपांतीं जुंतलिया । भंवताचि
असावें ॥४४॥ हे सायास देखोनि मोठे । आतां
कैसेनि पां एकवेळ फिटे । म्हणोनि योगमार्गु
गोमटे । शोधिले दोन्ही ॥४५॥ तंव एकें ब्रह्म-
त्वा जाइजे । आणि एकें पुनरावृत्ती येइजे । परि
दैवगत्या जो लाहिजे । देहांतीं जेणें ॥४६॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

पार्थ, एते सृती जानन् कश्चन योगी न मुह्यति; तस्मात्,
अर्जुन, (त्वं) सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः भव. ॥२७॥

ते वेळीं म्हणितलें हें नव्हे । वायां अवचटें
काय पावे । देह त्यजूनि वस्तु होआवें । मागचें
कीं ॥ ४७ ॥ तरि आतां देह असो अथवा जावो ।
आम्ही तों केवळ वस्तूचि आहों । कां जे दोरीं
सर्पत्व वावो । दोराचिकडुनी ॥ ४८ ॥ मज तरं-
गपण असे कीं नसे । ऐसें हें उदकासी कांहीं प्रति-
भासे । तें भलतेव्हां जैसें । तैसें उदकचि कीं ॥४९॥
तरंगाकारें न जन्मेचि । ना तरंगलोपें न निमेचि ।
तेविं देहीं जे देहेंचि । वस्तु जाहले ॥२५०॥
आतां शरीराचें तयाचिया ठाईं । आडनांवहीं उ-
रलें नाहीं । तरि कोणें काळें काई । निमे तें पाहें
पां ॥५१॥ मग मार्गातें कासया शोधावें । कोणें
कोठूनि कें जावें । जरी देशकालादि आघवें ।
आपणचि असे ॥५२॥ आणि हां गा घटु जे
वेळीं फुटे । ते वेळीं तेथिंचें आकाश लागे नीट
वाटे । वाटा लागे तरि गगना भेटे । एऱ्हवीं चुके
॥५३॥ पाहें पां ऐसें हन आहे । कीं तो आकां-
शुचि जाये । येर गगन तें गगनींचि आहे । घट-
त्वाहि आधीं ॥५४॥ ऐसिया बोधाचेनि सुरवाडें ।
मार्गामार्गाचें सांकडें । तया सोहंसिद्धां न पडे ।
योगियांसी ॥५५॥ याकारणें पंडुसुता । तुवां हो-
आवें योगयुक्ता । येतुलेनि सर्वकाळीं साम्यता ।
आपैसया होईल ॥५६॥ मग भलतेथ भलतेव्हां ।
देह असो अथवा जावा । परि अबंधा नित्य ब्रह्म-
भावा । विघड नाहीं ५७ तो कल्पादि जन्मा नागवे ।

दुसरीकडून आणखी लाभ होईल ह्याची गोष्टच कशाला ? म्हणून मरणसमयीं अशी दशा प्राप्त होते. ३२ याप्रमाणें देहाच्या आंतील स्थिति असून बाहेर कृष्णपक्षाचा पंधरवडा असतो, व त्यांत रात्र आणि दक्षिणायनांतील सहा महिन्यांपैकीं एक महिना हीं प्राप्त होतात. ३३ हे सर्व जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पाडणारे योग ज्यांच्या मरणसमयीं एके ठिकाणीं येतात, त्यांच्या कानीं मोक्षप्राप्तीची गोष्ट कोठून पडणार ? ३४ अशा वेळेवर ज्याचें देहावसान होतें, त्याला, तो योगी असल्यामुळें चंद्रलोकापर्यंत जातां येतें; मग तेथून माघारी फिरून जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत पडतो. ३५ हे पांडवा, आम्हीं मरणास अयोग्य काळ म्हणून जो म्हटला, तो हाच असें समज. जन्ममरणांच्या गांवास नेणारा धूम्रमार्ग हाच. ३६ याच्याशिवाय दुसरा जो अर्चिरादि मार्ग, तो भरवस्तीचा, सोपा, अति उत्तम व अगदीं सुलभ असून मोक्षापर्यंत गेलेला आहे. ३७

जगाच्या शुक्ल आणि कृष्ण अशा ह्या दोन गति शाश्वत मानिल्या आहेत. एका गतीनें जाणाराला परत येणें घडत नाहीं, आणि दुसऱ्या गतीनें जाणाराला पुनः परत येणें घडतें. ॥२६॥

असे हे दोन मार्ग–एक सरळ आणि दुसरा वांकडा–अनादि कालापासून चालत आलेले आहेत. म्हणून, हे महावीरा, ते तुला बुद्धिपुरस्सर दाखविले. ३८ कां कीं, त्या मार्गांपैकीं चांगला कोणता व वाईट कोणता हें तुला दिसावें; आणि खरें खोटें ओळखून, आपलें हित साधून घेण्याकरितां (त्वां) हित व अहित यांचाही विचार करावा. ३९ हें पहा–उत्तम अशी नाव पाहिल्यावरही खोल डोहांत कोणी उडी घालील काय ? किंवा राजमार्ग टाकून आडमार्गाला जाईल काय ? २४० जो विष आणि अमृत हीं दोन्हीं ओळखतो, तो अमृत टाकील का ? त्याचप्रमाणें जो सरळ मार्ग पहातो, तो आडमार्गाला जाणार नाहीं. ४१ म्हणून प्रथम खऱ्याखोट्यांची पारख करावी. ती पारख झाली म्हणजे मग तो केव्हांही संकटांत पडत नाहीं. ४२ बाकी मरणसमयीं ह्या मार्गांची प्राप्ति होण्याला मोठी भीतीच आहे. कारण, हा काल जर प्राप्त झाला नाहीं, तर जन्मभर अभ्यास केलेला व्यर्थ ! ४३ जर अर्चिरादि मार्ग चुकला, आणि तो योगी अकस्मात् धूम्रमार्गांत पडला, तर जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत गुंतून फिरत रहावें. ४४ अशीं हीं मोठालीं संकटें पाहून, तीं एकदां कशानें दूर होतील, म्हणून दोन्ही योगमार्गांचें चांगलें स्पष्टीकरण केलें. ४५ एका मार्गानें योगी मोक्षाला जातो आणि दुसऱ्या मार्गानें जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत पडतो; परंतु देहावसानाच्या वेळेस प्राक्तनानुसार ज्याला जो प्राप्त होईल तो खरा. ४६

अर्जुना, हे दोन मार्ग जाणणारा कोणताही योगी मोहांत पडत नाहीं; यास्तव सर्वकाळ तूं योगयुक्त हो. ॥ २७ ॥

अकस्मात् कोणत्या वेळेस काय प्राप्त होईल याचा कांहीं नेम आहे ? म्हणून ही गोष्ट राहूं दे; नर देहांतीं ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्यास मार्गच कशाला हवा ? ४७ तर मग देह राहो अथवा जावो आम्हीं केवळ ब्रह्मच आहों असें ज्ञानी समजतात. कारण, दोरीवरील सर्पाचा भास जसा दोरीचें सत्यत्व भासल्यावर दोरीचे ज्ञानासह व्यर्थ होतो; ४८ आपल्यावर लाटा येतात किंवा नाहींतशा होतात, याचा पाण्याला कधीं भास होतो काय ? कारण, तें केव्हांही पाहिलें तरी पाणीच्या पाणीच कायम असतें; ४९ तें पाणी लाटा उत्पन्न झाल्यामुळें जन्म पावत नाहीं, किंवा लाटा नाहींतशा झाल्यावर तें नाश पावत नाहीं; त्याप्रमाणें, देहांत राहून जे देहासुद्धां ब्रह्म झाले; २५० ते देहासकट ब्रह्म झाल्यावर त्यांच्या ठिकाणीं देहाचें आडनांव सुद्धां रहात नाहीं. मग असें पहा कीं, कोणच्या वेळेस कशाचा लय होतो ? ५१ जर देश, काल इत्यादि गोष्टी आपणच होऊन राहिला आहे तर मग ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गाचा शोध कां करावा ? व कोणीकडून कसें जावें ? ५२ आणि ज्या वेळेस घट फुटतो, त्या वेळेस त्यांतील आकाश नीट मार्गाला लागल्यावरच आकाशाला भेटतें, नाहीं तर चुकतें कीं काय ? ५३ हें पहा–खरी गोष्ट अशी आहे कीं, त्या घटाच्या आकाराचाच नाश होतो; एऱ्हवीं घटाकाश हें घट निर्माण होण्याचे पूर्वीपासून मूळचेंच आकाशरूपी आहे. ५४ अशा ज्ञानाच्या परिपूर्णतेनें आपण ब्रह्मच आहों, असा अनुभव आलेल्या योग्यास चांगल्या व वाईट मार्गांचें संकट पडत नाहीं. ५५ यास्तव, हे पांडुसुता, तूं योगयुक्त हो. त्यायोगानें तुला नेहमीं आपोआप ब्रह्मस्वरूपता प्राप्त होईल. ५६ मग वाटेल त्या ठिकाणीं व वाटेल तेव्हां देह असो वा जावो; परंतु निष्प्रतिबंध व नित्य अशा परब्रह्मस्वरूपाला अंतर पडणार नाहीं. ५७ तो सृष्टीच्या आरंभीं

कल्पांतीं मरणें नाह्ले । माजि स्वर्गसंसाराचेनि लाघवें । झकवेना ॥५८॥ येणें बोधें जो योगी होये । तयासीचि या बोधाचें नीटपण आहे । कां जे भोगातें पेलूनि पायें । निजरूपा ये ॥५९॥ पैं गा इंद्रादिकां देवां । जयां सर्वस्वें गाजती राणिवा । तें सांडणें मानूनि पांडवा । डावली जो ॥२६०॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् २८

(योगी) इदं विदित्वा, वेदेषु, यज्ञेषु, तपःसु, दानेषु च एव यत्पुण्यफलं प्रतिष्ठम्, तत् सर्वं अत्येति, आद्यम् च परं स्थानम् एव उपैति. ॥२८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

जरी वेदाध्ययनाचें जालें । अथवा यज्ञाचें शेतचि पिकलें । कीं तपोदानांचें जोडलें । सर्वस्व हन जें ॥६१॥ तया आघवां पुण्यांचा मळा । भार आंतौनि जया ये फळा । तें परब्रह्म निर्मळा । सांठि न सरे ॥६२॥ जें नित्यानंदाचेनि मानें । उपमेचा कांटाळा न दिसे सानें । पाहा पां वेदयज्ञादि साधनें । जया सुखा ॥६३॥ जें विटे ना सरे । भोगी तयाचेनि पवाडें पुरे । पुढती महासुखाचें सोयरें । भावंडचि ॥६४॥ ऐसें दृष्टीचेनि सुखपणें । जयासी अदृष्टाचें बैसणें । जें शतमखाही आंगवणें । नोहेचि एका ॥६५॥ तयातें योगीश्वर अलौकिकें । दिठीचेनि हाततुकें । अनुमानती कौतुकें । तंव हळुवार आवडे ॥६६॥ मग तया सुखाची किरीटी । करूनियां गा पाउटी । परब्रह्माचिये पाठी । आरूढती ॥६७॥ ऐसें चराचरैकभाग्य । जें ब्रह्मेशां आराधने योग्य । योगियांचें भोग्य । भोगधन जें ॥६८॥ जो सकळकळांची कळा । जो परमानंदाचा पुतळा । जो जिवाचा जिव्हाळा । विश्वाचिया ॥६९॥ जो सर्वज्ञतेचा वोलावा । जो यादवकुळींचा कुळदिवा । तो श्रीकृष्णजी पांडवा- । प्रती बोलिला ॥२७०॥ ऐसा कुरुक्षेत्रींचा वृत्तांतु । संजयो रायासी असे सांगतु । तेचि परियेसा पुढारी मातु । ज्ञानदेव म्हणे ॥ २७१ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां अष्टमोऽध्यायः ॥८॥ श्लोक २८, ओंव्या २७१.

जन्माला येत नाहीं, सृष्टीच्या अंतीं मरण पावत नाहीं, व सृष्टीच्या स्थितींत स्वर्ग व संसारसुख यांच्या मोहानें कधीं फसत नाहीं, ५८ या बोधानेंच जो योगी सावध असतो. त्यालाच या बोधाची फलप्राप्ति होते. कारण, तो विषयोपभोगाला ओलांडून ब्रह्मरूपाला मिळतो. ५९ हें पहा अर्जुना, इंद्रादिक देवांना स्वर्गांत नेहमीं सर्व प्रकारचे सुखांचा उपभोग मिळतो, तें सुख ओंवाळून टाकलेल्या पदार्थांप्रमाणें त्याज्य मानून तो दूर लोटतो. २६०

[योगी, ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ, व मरणकाळीं भगवच्चिंतनाचें माहात्म्य,] हें समजल्यावर, वेद, यज्ञ, तप आणि दान ह्यांच्यापासून जी पुण्यफलप्राप्ति सांगितली आहे, त्या सर्व पुण्यप्राप्तीचें अतिक्रमण करून, आद्य व उत्कृष्ट अशा स्थानालाच प्राप्त होतो. ॥ २८ ॥

जरी वेदांचें अध्ययन करून वैदिक झाला, अथवा यज्ञ करून पुण्याचें शेत पिकविलें किंवा तप आणि दान करून सर्व पुण्य जोडलें, ६१ अशा प्रकारचा सर्व पुण्याचा मळा जरी फळाच्या भारानें व्यापून गेला, तरी त्या निर्मळ ब्रह्माची बरोबरी कोणाच्यानेंही करवत नाहीं. ६२ जें निम्यानंदाच्या तुलनेनें ताजव्यांत घातलें असतां लहान दिसतें, व ज्याच्या प्राप्तीकरितां वेदयज्ञादि साधनें करावीं लागतात; ६३ जें स्वर्गसुख विटत नाहीं व संपतही नाहीं; भोगणाराच्या इच्छा पूर्ण करतें, व जें महासुखाचें (ब्रह्मसुखाचें) धाकटें भावंडच होय; ६४ अशाप्रमाणें वरकांती दिसणारें नें सुख व जें मरणानंतरच प्राप्त होतें, आणि जें शंभर यज्ञ करूनही साध्य होत नाहीं, ६५ तें स्वर्गसुख, योगीश्वर दिव्यदृष्टीच्या अटकळीनें व कौतुकानें पाहूं गेलें असतां त्यांना ब्रह्मसुखाच्यापुढें वजनाला हलकें वाटतें. ६६ मग, अर्जुना, त्या स्वर्गादिसुखाची पायरी करून म्हणजे त्या सुखाची पायमल्ली करून ते ब्रह्मपदावर चढतात. ६७ याप्रमाणें स्थावरजंगमाचें मुख्य भाग्य, जें ब्रह्मदेव व शंकर यांनीं आराधना करण्यास योग्य, व जी योग्याची उपभोग घेण्याची वस्तु, ६८ जो आद्यज्ञानस्वरूप, जो परमानंदाची केवळ मूर्ति, जो सर्व विश्वांतील प्राणिमात्रांचें जीवन, ६९ जो सर्व ज्ञानाचा जिव्हाळा, व यादवकुलाचा कुलदीपक, असा जो श्रीकृष्ण, तो अर्जुनाला बोलला. २७० असा कुरुक्षेत्रांतील कथाभाग संजय धृतराष्ट्राला सांगता झाला. ज्ञानदेव म्हणतात, ती कथा पुढें ऐका. २७१

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय नववा.

तरी अवधान एकलें दीजे । मग सर्वसुखासि पात्र होइजे । हें प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आइका ॥१॥ परी प्रौढी न बोलें होजी । तुम्हां सर्वज्ञांच्या समाजीं । देयावें अवधान हे माझी । विनंवणी सलगीची ॥२॥ कां जे लळेयाचे लळे सरती । मनोरथांचे मनोरथ पुरती । जरी माहेरें श्रीमंतें होती । तुम्हांऐसीं ॥३॥ तुमचे या दिठिवेयाचिये वोलें । सासिन्नले प्रसन्नतेचे मळे । ते साउली देखोनि लोलें । श्रांतु जी मी ॥४॥ प्रभू तुम्ही सुखामृताचे डोहो । म्हणोनि आम्ही आपुलिया स्वेच्छा वोलावो लाहों । येथही जरी सलगी करूं बिहों । तरी निवों कें पां ॥५॥ नातरी बाळक बोबडां बोलीं । वांकुडा विचुका पाउलीं । तें चोज करूनि माउली । रिझे जेवीं ॥६॥ तेवीं तुम्हां संतांचा पढियावो । कैसेनि तरी आम्हांवरी हो । या बहुवा आळुकिया जी आहों । सलगी करित ॥७॥ वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादृश श्रोते । काय धड्यावरी सारस्वतें । पढों सिकिजे ॥८॥ अवधारा आवडे तेसणा धुंधुरु । परि महातेजीं न मिरवे काय करूं । अमृताचिया ताटीं वोगरूं । ऐसी रससोय कैंची ॥९॥ हां हो हिमकरासी विंजणें । कीं नादापुढें आइकवणें । लेणियासी लेणें । हें कहीं आथी ॥१०॥ सांगा परिमळें काय तुरंबावें । सागरें कवणे ठायीं नाहावें । हें गगनचि आडे आघवें । ऐसा पवाडु कैंचा ॥११॥ तैसें तुमचें अवधान धाये । आणि तुम्ही म्हणा हें होये । ऐसें वक्तृत्व कवणा आहे । जेणें रिझा तुम्ही ॥१२॥ तरि विश्वप्रगटितिया गभस्ती । काय हातिवेन न कीजे आरती । कां चुळोदकें अपांपती । अर्घ्यु नेदिजे ॥१३॥ प्रभू तुम्ही महेशाचिया मूर्ती । आणि मी दुबळा अर्चितुसें भक्ती । म्हणोनि बोल जऱ्ही गंगावती । तऱ्ही स्वीकाराल कीं ॥१४॥ बाळक बापाचिये ताटीं रिगे । आणि बापातेंच जेवऊं लागे । कीं तो संतोषलेनि वेगें । मुखचि वोढवी ॥१५॥ तैसा मीं जरी तुम्हांप्रती । चावटी करीतसें बाळमती । तरी तुम्ही संतोषिजे ऐसी जाती । प्रेमाची असे ॥१६॥ आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें । तुम्ही संत घेतले असा बहुवें । म्हणोनि केलिये सलगीचा नोहे । आभारु तुम्हां ॥१७॥ अहो तान्हयाचें लागतां झटें । तेणें अधिकचि पान्हा फुटे । रोषें प्रेम दुणवटे । पढियंतयाचेनि ॥१८॥ म्हणऊनि मज लेंकुरवाचेनि बोलें । तुमचें कृपाळूपण निदैलें । तें चेइलें ऐसें जी जाणवलें । यालागीं बोलिलों मी ॥ १९॥ एऱ्हवीं चांदिणें पिकविजत आहे चेपणीं । कीं वारया घापत आहे वाहणी । हांहो गगनासि गंवसणी । घालिजे केवीं ॥ २० ॥ आइका पाणी वोथिजावें न लगे । नवनीतीं माथुला न रिगे । तेवि लाजिलें व्याख्यान निगे । देखोनि जयातें ॥ २१ ॥ हें असो शब्द-

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय नववा.

श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात, " श्रोतेहो, ऐका. मी प्रतिज्ञापूर्वक हें स्पष्ट सांगतों कीं, तुम्हीं एक लक्ष इकडे दिलें तर सर्व सुखाला पात्र व्हाल. १ पण तुम्हां सर्वज्ञांच्या सभेपुढें मी हें आढ्यतेनें बोलत नाहीं हो ! ' तुम्ही लक्ष द्या ' ही माझी तुम्हाला लडिवाळपणाची विनंती आहे. २ कारण तुम्हांसारखीं संपन्न माहेरघरें असल्यावर, आवड म्हणून जी एक वृत्ति आहे तिची देखील आवड पूर्ण होते, आणि मनोरथाची देखील इच्छा तृप्त होते ! ३ तुमच्या कृपादृष्टीच्या ओलाव्यानें भरांत आलेल्या प्रसन्नतेच्या मळ्याची थंडगार सावली पाहून, श्रमलेला असा जो मी तो त्या ठिकाणीं विश्रांति घेतों. ४ महाराज, तुम्ही सुखामृताचे डोहच आहां; म्हणून आम्हीं आपले इच्छेप्रमाणें त्यांत बागडून थंडावा मिळवूं असें म्हणतों. येथेंही जर तसें करून घेण्यास तुमच्याशीं सलगी करण्यास भिऊं लागलों, तर आम्हीं तृप्त तरी व्हावें कोठें ? ५ किंवा बालकाच्या बोबडया बोलांनीं व वेड्यावांकड्या चालण्यानें ज्याप्रमाणें कौतुक मानून आई आनंद पावते, ६ त्याप्रमाणे तुम्हां संतजनांची प्रीति कोणत्या तरी रीतीनें मजवर व्हावी, या पूर्ण उत्कट इच्छेनें मी तुमच्याशीं सलगी करीत आहें. ७ नाहींतर तुमच्यासारख्या सर्वज्ञ श्रोत्यास माझ्या बोलण्यापासून नवीन कांहीं समजून घ्यावयाचे आहे काय ? सरस्वतीपुत्राला धडे पाठ करून विद्या शिकावी लागते काय ? ८ पहा कीं, पाहिजे तेवढा मोठा जरी काजवा असला, तरी सूर्यप्रकाशापुढें त्याचें तेज पडेल काय ? तसेंच अमृतरूप ताटांत वाढण्याजोगी पाकनिष्पत्ति कोणती आहे ? ९ अहो, ज्याचे थंड किरण आहेत, अशा चंद्राला पंख्यानें वारा घालणें, किंवा सुस्वराला गायन ऐकविणें, तसेंच दागिन्याला अलंकार घालणें असें कोठें होईल का ? १० परिमळानें कशाचा वास घ्यावा ? समुद्रानें कशांत नाहावें ? आणि हें आकाश ज्यांत मावेल अशी मोठी वस्तु कोणती आहे सांगा बरें ? ११ त्याचप्रमाणें, तुमचें अवधान तृप्त होईल, आणि तुम्ही असें म्हणाल कीं, ' वा ! उत्तम व्याख्यान झालें ! ' असें तुम्हाला तृप्त करण्याजोगें वक्तृत्व कोणाचें आहे ? १२ —तथापि, असा जरी न्याय आहे तरी भक्तांनें अशा गोष्टी घडतात असे दृष्टांतपूर्वक महाराज सांगतात—म्हणून, सर्व जग प्रकाशमय करणाऱ्या सूर्याला काडवातीनें आरती करूं नये कीं काय ? किंवा वरुणाला चुळकाभर पाण्यानें आर्घ्य देऊं नये का ? १३ महाराज, तुम्ही केवळ शंकराची मूर्ति आहां, आणि मी गरीव तुमची भक्तीनें पूजा करीत आहें. म्हणून बोलाच्या ऐवजी माझ्या बोलरूपी निर्गुडाचाही तुम्हीं स्वीकार कराल ! १४ लहान मूल बापाच्या ताटांत जेवायाला बसून आपली योग्यता नसतांनाही प्रेमानें बापालाच जेवूं घालतें, तेव्हां तो संतोषभरानें आपलें तोंड घांस घेण्याकरितां पुढें करतोच; १५ त्याचप्रमाणें, मी जरी तुमच्याशीं बालकाप्रमाणें विनोदानें वर्तन करितों, तरी तुम्हांला त्या माझ्या वर्तनापासून आनंदच झाला पाहिजे, असा प्रेमाचा गुण आहे; १६ आणि त्या आपलेपणाच्या अभिमानानें तुम्हीं संतजनांनीं बहूत प्रकारांनीं मला ' आपला ' असें म्हटलें आहे; म्हणून माझ्या या सलगीचा आपणास विषाद (ओझें) होणार नाहीं. १७ अहो, वासरानें ढुसण्या दिल्यावर गाईला ज्याप्रमाणें, अधिकच पान्हा फुटतो, त्याप्रमाणें, अत्यंत प्रिय जो मनुष्य असतो, त्याच्या रागावण्यानें प्रेम दुप्पट होतें. १८ म्हणून मज लेंकराच्या बोबड्या बोलांनीं तुमचें निजलेलें कृपाळुपण जागें होईल असें जाणून मी बोललों. १९ एऱ्हवीं चंद्राचें चांदणें कोणी आढींत घालून पिकविलें आहे काय ? किंवा वाऱ्याला वाहण्याकरितां कोणीं गति दिली आहे का ? तसेंच आकाशाला कोणी गवसणी घातली आहे का ? २० ऐका: पाण्याला पातळ करावें लागत नाहीं; आणि लोणी तयार झाल्यावर तें रवीनें कोणी घुसळीत नाहीं; त्याचप्रमाणें, ज्याला (गीतार्थाला) पाहून माझें व्याख्यान लाजल्यामुळें माघारी येतें. २१ हें असो; ज्यापुढें वेदांचे शब्द कुंठित झाल्यामुळें

ब्रह्म जिये बाजे। शब्द मावळलेया निवांतु निजे। तो गीतार्थु मऱ्हाटीया बोलिजे। हा पाडु काई ॥ २२ ॥ परि ऐसियाही मज धिंवसा। तो पुढतियाचि येकि आशा। जे धिटींवा करूनि भवादृशां। पढियंतया होआवें ॥२३॥ तरि आतां चंद्रापासोनि निववितें। जें अमृताहूनि जीववितें। तेणें अवधानें कीजो वाढतें। मनोरथा माझिया ॥२४॥ कां जैं दिठिवा तुमचा वरुषे। तैं सकळार्थ सिद्धिमती पिके। एऱ्हवीं कोंभेला उन्मेषु सुके। जरी उदास तुम्ही ॥२५॥ सहजें तरी अवधारा। वक्तृत्वा अवधानाचा होय चारा। तरी दोंदें पेलती अक्षरां। प्रमेयाचीं २६ अर्थ बोलाची वाट पाहे। तेथ अभिप्रावोचि अभिप्रायातें विये। भावाचा फुलौरा होत जाये। मतिवरी ॥२७॥ म्हणूनि संवादाचा सुवावो ढळे। तऱ्ही हृदयाकाश सारस्वतें वोळे। आणि श्रोता दुश्चिता तरि वितुळे। मांडला रसु ॥२८॥ अहो चंद्रकांतु द्रवता कीर होये। परि ते हातवटी चंद्रीं कीं आहे। म्हणऊनि वक्ता तो वक्ता नोहे। श्रोतेनिविण ॥२९॥ परी आतां आमुतें गोड करावें। ऐसें तांदुळीं कासया विनवावें। साइखडियानें काइ पार्थावें। सूत्रधारातें ॥ ३० ॥ तो काय बाहुलियांचिया काजा नाचवी। कीं आपुलिये जाणिवेची कळा वाढवी। म्हणऊनि आम्हा या ठेवाठेवी। काय काज ॥३१॥ तंव श्रीगुरु म्हणती काइ जाहलें। हें समस्तही आम्हां पावलें। आतां सांगें जें निरोपिलें। नारायणें ॥३२॥ येथ संतोषोनि निवृत्तिदासें। जी जी म्हणऊनि उल्हासें। अवधारा श्रीकृष्ण ऐसें। बोलते जाहले ॥३३॥

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १

यत् ज्ञात्वा (त्वं) अशुभात् मोक्ष्यसे, (तत्) इदं तु गुह्यतमं ज्ञानं ते अनसूयवे विज्ञानसहितं प्रवक्ष्यामि. ॥१॥

नातरि अर्जुना हें बीज। पुढती सांगिजेल तुज। जें हें अंतःकरणींचें गुज। जिवाचिये ॥३४॥ येणें मानें जीवाचें हियें फोडावें। मग गुज कां पां मज सांगावें। ऐसें कांहीं स्वभावें। कल्पिशी जरी ॥३५॥ तरी परियेसीं गा प्राज्ञा। तूं आस्थेचीच संज्ञा। बोलिलिये गोष्टीची अवज्ञा। नेणसी करूं ॥३६॥ म्हणोनि गूढपण आपुलें मोडो। वरि न बोलणेंही बोलावें घडो। परि आमुचिये जीवींचें पडो। तुझ्या जीवीं ॥३७॥ अगा थानीं कीर दूध गूढ। परि थानासीचि नव्हे कीं गोड। म्हणोनि सरो कां सेवितयाची चाड। जरी अनन्य मिळे ॥३८॥ मुडाहूनि बीज काढिलें। मग निर्वाळलिये भूमीं पेरिलें। तरि तें सांडीविखुरी गेलें। म्हणों ये कायी ॥३९॥ यालागीं सुमनु आणि शुद्धमती। जो अनिंदकु अनन्यगती। पैं गा गौप्यही परी तयाप्रती। चावळिजे सुखें ॥४०॥ तरि प्रस्तुत आतां गुणीं इहीं। तूंवांचून आणिक नाहीं। म्हणोनि गुज तरी तुझ्या ठायीं। लपऊं नये ॥४१॥ आतां किती नावानावा गूज। म्हणतां कानडें वाटेल तुज। तरि ज्ञान सांगेन सहज। विज्ञानेंसीं ॥४२॥ परि तेंचि ऐसेनि निवाडें। जैसें भेसळलें खरें कुडें। मग काढिजे फाडोवाडें। पारखूनियां ॥४३॥ कां चांचूचेनि सांडसें। खांडिजे पय पाणी राजहंसें। तुज ज्ञान विज्ञान तैसें। वांटूनि देऊं ॥४४॥ मग वारयाचिया धारसा। पडिन्नला कोंडा कां नुरेचि जैसा। आणि कणांचा आपैसा। राशिवा जोडे ॥४५॥ तैसें जें जाणितलेयासाठीं। संसार संसाराचिये गांठी। लाऊनि बैसवी पाठीं। मोक्षश्रियेच्या ॥४६॥

तेही ज्याच्या शय्येवर गाढ निद्रा घेनात, (ज्यापुढे वेदांची मति कुंठित झाल्यामुळें तेही स्तब्ध राहतात,) तो गीतार्थ मीं मराठी भाषेंत वर्णन करावा असा माझा अधिकार आहे का ? २२ परंतु अशी स्थिति असतांही मला पुढच्या आशेवर इच्छा उत्पन्न झाली, ती ही कीं, कसें तरी धिटाईनें बोलून तुमच्यासारख्यांची प्रीति संपादन करावी. २३ तर आतां, चंद्रापेक्षांही थंड करणाऱ्या व अमृताहूनही जीवन देणाऱ्या अशा अवधानानें माझ्या मनोरथाला पुष्टि द्या. २४ कारण, जर तुमची कृपादृष्टिरूप वृष्टि मजवर पूर्ण होईल, तर माझ्या बुद्धिरूप भूमींत सकालार्थरूप धान्य पिकेल. एऱ्हवीं जर तुम्ही उदास असाल, तर अंकुर आलेलें ज्ञान सुकून जाईल. २५ वक्तृत्वरूप पांखराला अवधानरूपी चारा मिळाल्यावर त्याच्या प्रत्येक अक्षररूपी अवयवाला अर्थरूपी पुष्टि येईल. २६ अर्थ हा शब्द बाहेर पडण्याची वाट पहात असतो; शब्द बाहेर पडल्यावर त्यांतून अर्थावर अर्थ निघतात; आणि बुद्धीला नानाप्रकारचे अभिप्राय सुचूं लागतात. २७ म्हणून, संवादरूपी अनुकूल वारा सुटला असतां वक्त्याच्या हृदयाकाशांत शास्त्रसिद्धांतरूपी मेघ भरून येतात, आणि जर ऐकणाराचें दुर्लक्ष असलें, तर वक्तृत्वाला आलेला रस वितळून जातो. २८ अहो, चंद्रकांत मण्याला पाझर सुटतो ही गोष्ट खरी आहे; परंतु ही शक्ति एक चंद्राचेच ठिकाणीं आहे. म्हणून बोलणारास श्रोत्यांशिवाय किंमत नाहीं; २९ परंतु आम्हांला गोड करून घ्या अशी तांदुळांना जेवणाराची विनंती करावी लागते का ? तसेंच, कळसूत्री बाहुल्यांना 'आम्हांला चांगलें नाचवा' म्हणून सूत्रधाराची विनंती करावी लागते का ? ३० तो सूत्रधार काय बाहुल्यांच्या कामाकरितां त्यांना नाचवितो ? नाहीं. तर तो आपली कुशलता दाखविण्याकरितांच त्यांना नाचवितो; त्याप्रमाणें मीं बाहुलें आहें, आपण जसें बोलवाल तसें मी बोलणार ! म्हणून मला असें बोलवा तसें बोलवा वगैरे प्रार्थना करण्याची उठाठेव कशाला ? ३१ त्या वेळीं श्रीगुरु निवृत्तिराज म्हणतात, "तुला इतकें व्याख्यान कशाला करायाला पाहिजे, तुझा सर्व अभिप्राय आम्हांला कळला. तर आतां श्रीकृष्णांनीं जें अर्जुनास सांगितलें, तें श्रोत्यांना सांग." ३२ तेव्हां निवृत्तिदास ज्ञानदेव संतोष पावून मोठ्या उल्हासानें म्हणाले:-होय महाराज, ऐका. श्रीकृष्ण असें म्हणाले:-३३

श्रीभगवान् म्हणाले:—आतां, जें जाणलें असतां तूं अशुभ अशा संसारापासून मुक्त होशील, तें हें अत्यंत गुह्य ज्ञान, निर्मत्सर अशा तुला मी विज्ञानासहित सांगतों. ॥१॥

अर्जुना, माझ्या अंतःकरणांतील अति गुह्य असें जें ज्ञानाचें आदिकारण, तें तुला पुनः सांगतों. ३४ आतां अशा प्रकारें हें जीवांचें गुह्य फोडून तें तुला मी कां सांगतों अशी जर कदाचित् तुझ्या मनांत शंका येईल, ३५ तर, बाबारे, ऐक. तूं समजदार असून केवळ आस्थेची मूर्ति आहेस; आणि आम्ही जें तुला सांगतों, त्याची हेळसांड करीत नाहींस. ३६ म्हणून आमची गुह्य गोष्ट बाहेर पडली, तरी पडो, आणि न बोलावयाची गोष्ट बोलावी लागली तरी लागो, पण आमच्या हृदयांतील गुह्य गोष्ट तुझ्या हृदयांत पडो. ३७ अरे, स्तनांत जरी दूध सांठविलेलें असलें तरी त्याची गोडी स्तनाला नसते, तें आपल्या स्तनांतील दूध सरलें तरी हरकत नाहीं, परंतु अनन्यभावानें सेवन करणाऱ्या वत्साची मातेला इच्छा असते. ३८ मुद्यांतून बीं काढून तें तयार केलेल्या जमिनींत पेरलें, तर तें सांडलवंडीवारी गेलें असें म्हणतां येईल का ? ३९ याकरितां, प्रशस्त अंतःकरणाचा, शुद्ध बुद्धीचा, निंदा न करणारा व एकनिष्ठ असा जर भक्त असेल, तर त्याला आपली मनांतील गुप्त गोष्टही आनंदानें सांगावी. ४० तर ह्या गुणांनीं संपन्न असा सांप्रत तुजवांचून कोणीं नाहीं, म्हणून गुप्त अशी ही गोष्ट तुझ्यापासून चोरून ठेवणें योग्य नाहीं. ४१ आतां वारंवार गुप्त गुप्त म्हणून वाखाणणी करण्याचा तुला कंटाळा येईल म्हणून ते गुह्य प्रापंचिक ज्ञानासह ब्रह्मज्ञान सांगतों. ४२ परंतु खरें किंवा खोटें नाणें एके ठिकाणीं मिसळल्यावर ज्याप्रमाणें फाडीं लावून निराळें करतात, त्याप्रमाणें ज्ञान व विज्ञान निराळें करून दाखवितों. ४३ किंवा राजहंस आपल्या चोंचीची सांडस करून दूध व पाणी निरनिराळें करतो, त्याप्रमाणें हें ज्ञान आणि विज्ञान तुला स्पष्ट विभाग करून सांगतों. ४४ म्हणजे मग, कोंडा व धान्य उपणण्याकरितां वाऱ्यावर धरलें असतां धान्याची खालीं सहज रास होऊन कोंडा निराळा होतो, ४५ त्याप्रमाणें तें जाणल्याबरोबर शरीराची व जन्ममरणाची गांठ घालून मुमुक्षूस आत्मस्वरूपमोक्षैश्वर्याच्या पट्टावर नेऊन बसवितें ४६

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्॥ २॥

इदं (ज्ञानं) राजविद्या, राजगुह्यं, उत्तमं, पवित्रं, प्रत्यक्षावगमं, धर्म्यं, कर्तुं सुसुखं, अव्ययं च अस्ति. ॥२॥

जे जाणणेया आघवेया गांवीं। गुरुत्वाची आचार्यपदवी। जें सकळ गुह्यांचा गोसावी। पवित्रां रावो ॥४७॥ आणि धर्माचें निजधाम। तेविंचि उत्तमाचें उत्तम। पैं जया येतां नाहीं काम। जन्मांतराचें ॥४८॥ मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे। आणि हृदयीं स्वयंभाचि असे। प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें। आपैसयाचि ॥४९॥ तेवींचि गा सुखाच्या पाउटीं। चढतां येइजे जयाच्या भेटी। मग भेटल्या कीर मिठी। भोगणें याहि पडे ५० परि भोगाचिये ऐलीकडिलिये मेरे। चित्त उमें ठेलें सुखा भरे। ऐसें सुलभ आणि सोपारें। वरि परब्रह्म ॥५१॥ पैं गा आणिकही एक याचें। जें हाता आलिया तरी न बचे। आणि अनुभवितां कांहीं न वेंचे। परि विटेहि ना ॥५२॥ येथ जरी तूं तार्किका। ऐसी हन घेसी शंका। ना येवढी वस्तु हे लोकां। उरली केविं पां ॥५३॥ जे एकोत्तरेयाचिया वाढी। जळतिये आगीं घालिती उडी। ते अनायासें स्वगोडी। सांडिती केविं ५४ तरि पवित्र आणि रम्य। तेविंचि सुखोपाय गम्य। आणि स्वसुख परम धर्म्य। वरि आपणपां जोडे ॥५५॥ ऐसा अवघाचि हा सुरवाडु आहे। तरी जनाहातीं केविं उरों लाहे। हा शंकेचा ठाव कीर होये। परि न धरावी तुवां ॥५६॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप।
अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि॥ ३॥

परंतप, अस्य धर्मस्य अश्रद्दधानाः पुरुषाः मां अप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तंते. ॥३॥

पाहें पां दूध पवित्र आणि गोड। पासीं त्वचेचिया पदराआड। परि तें अव्हेरूनि गोचिड। अशुद्ध काय न सेविती ॥५७॥ कां कमलकंदा आणि दर्दुरीं। नांदणूक एकेचि घरीं। परि पराग़ु सेविजे भ्रमरीं। येरां चिखलुचि उरे ॥५८ नातरी निदैवाच्या परिवरीं। लोह्या रुतलिया आहाति सहस्रवरी। परि तेथ बसोनि उपवासु करी। कां दरिद्रें जिये ॥५९॥ तैसा हृदयामध्यें मी रामु। असतां सर्वसुखाचा आरामु। कीं भ्रांतासी कामु। विषयांवरी ॥६०॥ बहु मृगजळ देखोनि डोळां। थुंकिजे अमृताचा गिळितां गळाळा। तोडिला परिसु बांधिला गळां। शुक्तिकालाभें ६१ तैसी अहंममतेचिये लवडसवडी। मातें न पवतीचि बापुडीं। म्हणोनि जन्ममरणाचिये दुथडीं। डहुळितें ठेलीं ॥६२॥ एऱ्हवीं मी तरी कैसा। मुखाप्रति भानु कां जैसा। कहीं दिसे न दिसे ऐसा। वाणीचा नोहें ॥६३॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाऽहं तेष्ववस्थितः ४

अव्यक्तमूर्तिना मया इदं सर्वं जगत् ततं (अस्ति); सर्वभूतानि मत्स्थानि (सन्ति), अहं च तेषु न अवस्थितः (अस्मि). ॥४॥

माझेया विस्तारलेपणा नांवें। हें जगचि नोहे आघवें। जैसें दूध मुरालें स्वभावें। तरि तेंचि दहीं ॥६४॥ कां बीजचि जाहलें तरु। अथवा भांगाराचि अळंकारु। तैसा मज एकाचा विस्तारु। तें हें जग ॥६५॥ हें अव्यक्तपणें थिजलें। तेंचि मग विश्वाकारें वोथिजलें। तैसें अमूर्तमूर्ति मियां विस्तारलें। त्रैलोक्य जाणें ॥६६॥ महदादि देहांतें। इयें अशेषेंही भूतें। पैं माझ्या ठायीं बिंबतें। जैसें जळीं फेण ॥६७॥ परि तया फेणाआंतु पाहतां। जेवीं जळ न दिसे पंडुसुता। नातरी स्वप्नींची अनेकता। चेइलिया नोहिजे ६८ तैसीं भूतें इयें माझ्या ठायीं। बिंबती तयांमाजि मी नाहीं। इया उपपत्ती तुज पाहीं। सांगितलिया मागां ॥६९॥ म्हणऊनि बोलिलिया बोलाचा

हें ज्ञान सर्व विद्यांचा राजा, सर्व गुह्यांमध्यें श्रेष्ठ, उत्कृष्ट, पवित्र, प्रत्यक्ष अनुभवास येणारें, धर्मास अनुसरून असणारें, सुखानें प्राप्त होणारें व अविनाशी असें आहे. ॥२॥

ज्याला सर्व ज्ञानांच्या ठिकाणीं मुख्य असें आचार्याचें स्थान मिळतें; जें सर्व गुह्यांचा स्वामी, पवित्र वस्तूंचा राजा ४७ आणि धर्माचें अधिष्ठान; तसेंच उत्तमांत उत्तम व ज्या ज्ञानाची प्राप्ति झाली असतां दुसरा पुनः जन्म घेण्याचें कारण रहात नाहीं; ४८ जें ब्रह्मज्ञान गुरूच्या मुखानें वाक्यद्वारां उत्पन्न होतें न होतें तोंच, शिष्याच्या हृदयांत स्वयमेव असलेलें [ब्रह्म] त्यास सहजच प्रत्यक्ष होतें. ४९ त्याचप्रमाणें, सुखाच्या पायरीनें चढत गेलें असतां ज्याची भेट होते; आणि मग भेट झाल्यावर, भेटीपासून होणाऱ्या सुखाचा ज्याच्या ठिकाणीं लय होतो; ५० परंतु, ज्याच्या प्राप्तीच्या सुखाच्या अलीकडील कांठावर उभें असतांही चित्त आनंदयुक्त होतें, असें सुलभ आणि सोपें असून जें परब्रह्म होय. ५१ खरोखर या ज्ञानांत आणखीही गुण आहेत; ते हे कीं, हें प्राप्त झालें असतां नाहींसें होत नाहीं; हें अनुभव घेतल्यानें कमी होत नाहीं; आणि विटतही नाहीं. ५२ हे चतुर अर्जुना, आतां तूं जर अशी शंका घेशील कीं, एवढी अप्रतिम वस्तु असतां, लोकांच्या हातून कशी राहिली ? म्हणजे इतक्या उत्तम वस्तूकडे लोक कां बघत नाहींत ? ५३ कारण, जे लोक एकोत्रा व्याजाकरितां ठगास पैसे देण्याच्या आगींतही उडी घालण्यास मागेंपुढें पहात नाहींत, ते सहज आपल्या ठिकाणींच असलेली गोडी कशी टाकून देतील ? ५४ तरी पवित्र आणि रमणीय, तसेंच सुख देणारें, जाणण्यास सुलभ, अति सुखकारक, धर्माला पूर्ण अनुकूल व आपले ठिकाणींच प्राप्त होणारें; ५५ अर्जुना, याप्रमाणें सर्व गोष्टी अनुकूल असतांही, लोकांच्या हातीं लागल्याशिवाय हें कसें राहिलें ? ही शंका घेण्यास जागा आहे खरी; परंतु तूं अशी शंका घेऊं नको. ५६

हे परंतपा, ह्या [आत्मज्ञानरूप] धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे पुरुष, माझी प्राप्ति न होतां मृत्युयुक्त संसाराच्या मार्गांतच परिभ्रमण करितात. ३

हें पहा–गाईचें दूध हें पवित्र असून गोड आहे; तसेंच अगदीं जवळ–त्वचेच्या पडद्याच्या आंतच–आहे; परंतु त्याचा त्याग करून गोचीड रक्तच सेवन करीत नाहीं का ? ५७ किंवा कमळाचा कांदा व बेडूक हे एकेच ठिकाणीं वास्तव्य करतात, परंतु कमळांतील मकरंदाचें सेवन भ्रमर करितात व बेडकांच्या वांट्याला चिखलच रहातो! ५८ अथवा दुर्दैव्याच्या घरां मोहरा वगैरे अगणित द्रव्य पुरलेलें असूनही तो तेथें बसून उपास काढून दरिद्रावस्था भोगतो. ५९ त्याचप्रमाणें, प्राणिमात्राच्या सर्व सुखाचें विश्रांतिस्थान असा मी " राम " प्राण्यांच्या हृदयांत असतां त्या अज्ञानी जीवाची विषयांवर वासना असते. ६० पुष्कळसें मृगजल दृष्टीस पडून तोंडांत असलेला अमृताचा घोंट थुंकून टाकावा, किंवा शिंप मिळाली असतां गळ्यांत बांधलेला परीस तोडून टाकावा; ६१ त्याप्रमाणें, ज्यांचे मनावर अहंमतेचा पगडा बसलेला आहे, ते बिचारे मला प्राप्त होत नाहींत; म्हणून जन्ममरणांच्या दोन्ही तीरांच्या मध्येंच बुचकळ्या खात बसतात ! ६२ एऱ्हवीं मी कसा आहें म्हणशील, तर सूर्य ज्याप्रमाणें कधीं पाहणाराला दिसतो व कधीं दिसत नाहीं त्या प्रकारचा मी नाहीं. ६३

अव्यक्तस्वरूप अशा मीं हें सर्व जग व्यापून टाकलें आहे; सर्व भूतें माझे ठिकाणीं आहेत, पण मी त्यांच्यामध्यें स्थित नाहीं; ॥४॥

माझ्या निर्गुण स्वरूपाचा विस्तार हें सर्व जगच नव्हे का ? ज्याप्रमाणें, दूध सहज जरी थिजलें तरी तेंच दहीं; ६४ किंवा बीजाचाच वृक्ष होतो, अथवा सुवर्णाचे अलंकार होतात, त्याचप्रमाणें, निर्गुण असा जो एकटा मी, त्या माझा जो विस्तार, तेंच हें जग होय. ६५ माझें हें स्वरूप अव्यक्त असतें, तेव्हां निराकार असतें; तेंच मग सृष्टीच्या रूपानें विस्तार, पावून आकाराला येतें. याप्रमाणें निर्गुण असून साकार झालेला जो मी, त्यानेंच हें त्रैलोक्य मांडलें असें जाण. ६६ महत्तत्त्वापासून देहापर्यंत हीं सर्वही भूतें खरोखर माझ्याच सत्तेवर भासतात; ज्याप्रमाणें पाण्याच्या ठिकाणीं फेंस भासतो. ६७ परंतु त्या फेंसाच्या आंत पाहूं गेलें असतां पाणी दिसत नाहीं; किंवा, अर्जुना, स्वप्नांत जीवाचें अनेक रूपें धारण करणें, ज्याप्रमाणें जागें झाल्यावर नाहींसें होतें; ६८ त्याप्रमाणें, हीं भूतें जरी माझ्या ठिकाणीं भासलीं, तरी त्यांचे ठिकाणीं मी नाहीं. हें उपपादन तुला मागें [अ. ७ श्लो. १२] सांगितलेंच आहे. ६९ म्हणून बोललेल्या गोष्टीचा पाल्हाळ करूं नये, तेव्हां तें राहूं दे. परंतु

अतिसो । न कीजे यालागीं हें असो । परि मजआंत पैसो । दिठी तुझी ॥७०॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

भूतानि च मत्स्थानि न (सन्ति), मे ऐश्वरं योगं पश्य. अहं भूतभृत् अपि भूतस्थः न; मम च आत्मा भूतभावनः (अस्ति). ॥५॥

आमुचा प्रकृतीपैलीकडील भावो । जरी कल्पनेवीण लागसी पाहों । तरी मजमाजि भूतें हेंही वावो । जें मी सर्व म्हणउनी ॥७१॥ एऱ्हवीं संकल्पाचिये सांजवेळे । नावेक तिमिरेजती बुद्धीचे डोळे । म्हणोनि अखंडितचि परि झांवळे । भूतभिन्न ऐसें देखे ॥७२॥ तेंचि संकल्पाची सांज जैं लोपे । तैं अखंडिताचि आहे स्वरूपें । जैसें शंका जातखेंवो लोपे । सापपण माळेचें ॥७३॥ एऱ्हवीं तरी भूमीआंतूनि स्वयंभ । काय घडेयागाडगेयांचे निघती कोंभ । परि ते कुलालमतीचे गर्भ । उमटले कीं ॥७४॥ नातरी सागरींच्या पाणी । काय तरंगाचिया आहाती खाणी । ते अवांतर करणी । वारयाची नव्हे ॥७५॥ पाहें पां कापसाच्या पोटीं । काय कापडाची होती पेटी । तो वेढितयाचिया दिठी । कापड जाहला ॥७६॥ जरी सोनें लेणें होऊनि घडे । तरी तयाचें सोनेंपण न मोडे । येर अळंकार हे वरचिलीकडे । लेतयाचेनि भावें ॥७७॥ सांगें पडिसादाचीं प्रत्युत्तरें । कां आरिसां जें आविष्करें । तें आपलें कीं साचोकारें । तेथेंचि होतें ॥७८॥ तैसी इये निर्मळ माझ्या स्वरूपीं । जो भूतभावना आरोपी । तयासि तयाच्या संकल्पीं । भूताभासु असे ७९ तेचि कल्पिती प्रकृती पुरे । तरि भूताभासु आधींच सरे । मग स्वरूप उरे एकसरें । निखळ माझें ॥८०॥ हें असो आंगीं भरलिया भवंडी । जैशा भोंवत दिसती अरडीदरडी । तैशी आपलिया कल्पना अखंडीं । गमती भूतें ॥८१॥ तेचि कल्पना सांडूनि पाहीं । तरि मी भूतीं भूतें माझिया ठायीं । स्वप्नींही परि नाहीं । कल्पावयाजोगें ८२ आतां मीच एक भूतातें धर्ता । अथवा भूतांमाजि मी असता । या संकल्पसन्निपाता- । आंतुलिया बोलिया ॥८३॥ म्हणोनि परियेसीं गा प्रियोत्तमा । यापरी मी विश्वेंसी विश्वात्मा । जो इया लटकिया भूतग्रामा । भाव्यु सदां ॥८४॥ रश्मीचेनि आधारें जैसें । नव्हे तेंचि मृगजळ आभासे । माझ्या ठायीं भूतजात तैसें । आणि मातेंही भावी ॥८५॥ मी ये परीचा भूतभावनु । परि सर्व भूतांसि अभिन्नु । जैसी प्रभा आणि भानु । एकचि ते ॥८६॥ हा आमुचा ऐश्वर्ययोगु । तुवां देखिला कीं चांगु । आतां सांगें कांहीं एथ लागु । भूतभेदाचा असे ॥८७॥ यालागीं मजपासूनि भूतें । आनें नव्हती हें निरुतें । आणि भूतांवेगळिया मातें । कहींच न मनीं हो ॥८८॥

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

यथा सर्वत्रगः महान् वायुः नित्यं आकाशस्थितः (अस्ति), तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि (सन्ति), इति उपधारय. ६

पैं गगन जेवढें जैसें । पवनुहि गगनीं तेवढाचि असे । सहजें हालविलिया वेगळा दिसे । एऱ्हवीं गगन तेंचि तो ॥८९॥ तैसें भूतजात माझ्या ठायीं । कल्पिजे तरी आभासे कांहीं । निर्विकल्पीं तरि नाहीं । येथ मीचि मी आघवें ॥९०॥ म्हणऊनि नाहीं आणि असे । हें कल्पनेचेनि सौरसें । जें कल्पनालोपें भ्रंशे । आणि कल्पनेसवें होय ॥९१॥ तेंचि कल्पितें मुद्दल जाये । तैं असे नाहीं हें कें आहे । म्हणऊनि पुढती तूं पाहें । हा ऐश्वर्ययोगु ॥९२॥ ऐसिया प्रतीतिबोधसागरीं । तूं आपणेयातें कल्लोळु एक करीं । मग जंव पाहासी चराचरीं । तंव तूंचि आहासी ॥९३॥ या जाणणे-

तुझ्या दृष्टीचा प्रवेश माझ्या यथार्थ स्वरूपाचे ठिकाणीं होऊं दे. ७०

आणि भूतें माझ्या ठिकाणीं नाहींत, अशी माझी ईश्वरी अद्भुत घटना पहा, मी भूतांना धारण करणारा असून भूतांचे ठिकाणीं राहणारा नाहीं; आणि माझा आत्मा भूतांची उत्पत्ति व संरक्षण करणारा आहे. ॥५॥

मायेच्या पलीकडील माझें जें स्वरूप, तें जर तूं आपल्या कल्पनेशिवाय पाहूं लागलास, तर माझे ठिकाणीं सर्व भूतें आहेत, असें जें तुला सांगितलें तें सर्व मिथ्या आहे, असें तुला भासेल; कारण सर्व मीच आहे. ७१ एऱ्हवीं, संकल्परूप संध्याकाळचे वेळेस ज्ञानरूप डोळे अज्ञानरूप अंधकारानें कांहीं वेळ ग्रासले जातात; म्हणून त्या झांजडींत, मी अखंड असतां, भूतें मजहून निराळीं दृष्टीस पडतात. ७२ ज्याप्रमाणें माळेवरील सापाची भ्रांति गेल्याबरोबर माळ शिलक राहते, त्याप्रमाणें त्याच संकल्पाची संध्याकाळची वेळ नाहींशी झाल्याबरोबर, माझें अखंडीत स्वरूपच अवशेष राहतें.७३–भूतभेदाच्या प्रतीतीला पाहणाराचा संकल्पच कारण आहे ह्यास दृष्टांत–घागर, मडकीं वैगेरे जमिनींतून काय कोंम निघतात? नाहीं! परंतु कुंभाराच्या बुद्धीनें तें सर्व तयार होतात. ७४ किंवा समुद्राच्या पाण्यांत लाटांच्या काय खाणी आहेत? तर तें कृत्य वाऱ्याचें नाहीं का? ७५ हें पहा–कापसाच्या पोटांत कापडाचे का गठ्ठे आहेत? वापरणाराच्या समजुतीनें तो कापूस कापड बनला आहे! ७६ जर सोन्याचे दागिने बनविले, तर सोनेंपण नाहींसें होत नाहीं, बाकी स्थूलदृष्टीनें वापरणाराच्या कल्पनेनें ते दागिने दिसतात; ७७ आपल्या शब्दाचा जो प्रतिध्वनि ऐकूं येतो, किंवा आरशांत जें आपलें स्वरूप आपण पाहतों, तो खरोखर आपल्या बोलण्याचा किंवा पाहण्याचा परिणाम आहे, किंवा आपल्या पूर्वीच तें तेथें खरेपणानें होतें का सांग बरें! ७८ त्याप्रमाणें, ह्या माझ्या निरुपाधिक स्वरूपावर जो भूतांच्या कल्पनेचा आरोप करतो, त्याला त्याच्या कल्पनेमुळें माझ्या ठिकाणीं भूतांचा भास होतो. ७९तीच कल्पना करणारी माया संपली,म्हणजे माझ्या ठिकाणचा भूतांचा भास अगोदरच नसतो; मग माझें निरुपाधिक असें जें शुद्ध स्वरूप, तेंच निखालस उरतें. ८० हें असो; आपल्या भोंवतीं गरगर फिरतांना भोंवंड आल्यावर ज्याप्रमाणें डोंगर वगैरे फिरतातसे दिसतात, त्याप्रमाणें आपल्या मनांत कल्पना उत्पन्न झाल्यावर अखंड ब्रह्मस्वरूपांत भूतांचा भास होतो; ८१ तीच कल्पना सोडून जर पाहिलें, तर मी भूतांच्या ठिकाणीं व भूतें माझ्या ठिकाणीं आहेत, अशी स्वप्नांत देखील कल्पना करण्यासारखी गोष्ट नाहीं. ८२ आतां, 'मीच एक भूतांचा धारण करणारा अथवा भूतांत असणारा, ह्या सर्व गोष्टी संकल्परूप सन्निपातवायूच्या लहरींतील वडवडी आहेत. ८३ म्हणून, हे त्रियोत्तमा, ऐक कीं, अशा प्रकारें मी सृष्टीचा विश्वात्मा किंवा खोट्या सृष्टीचा आधार, ह्या कल्पना मिथ्या आहेत. ८४ ज्याप्रमाणें सूर्याच्या किरणावर वास्तविक नसून मृगजळ आहेसें दिसतें, त्याप्रमाणें माझ्या निर्गुणस्वरूपाचे ठिकाणीं सर्व भूतें आहेत अशी भावना करितात; इतकेंच नव्हे तर, मीही एक त्यांच्यामध्ये आहे अशी भावना करितात. ८५ ह्याप्रकारें करून मी भूतांची उत्पत्ति करितों असें म्हणतात. परंतु वास्तविक भूतें आणि मी एकच. ज्याप्रमाणें सूर्य व सूर्याची प्रभा हीं दोन्ही एक असतात.८६ हा आमचा ऐश्वर्ययोग तुला चांगला समजला ना? तर आतां सांग बरें, कीं, मी व प्राणिमात्र यांच्यांत कांहींतरी भेदाचा संबंध आहे काय? ८७ याकरितां, माझ्याहून सर्व प्राणिमात्र खरोखर वेगळे नाहींत; आणि मीही त्यांच्यापासून वेगळा आहें असें कधींच समजूं नको हो! ८८

ज्याप्रमाणें सर्वगामी मोठा वायु नेहमीं आकाशाचे ठिकाणीं असतो, त्याप्रमाणें सर्व भूतें माझे ठिकाणीं आहेत, असें तूं समज. ॥६॥

आकाशाचा जेवढा विस्तार आहे, तेवढा वारा भरून राहिलेला आहे; परंतु तो सहज हालवला, तर आकाशापासून निराळा भासतो. एऱ्हवीं आकाश तेंच तो आहे. ८९ त्याप्रमाणें, प्राणी माझ्या ठिकाणीं आहेत अशी मनांत कल्पना आली, तर माझ्या ठिकाणीं भूतें आहेत असें भासतें, तेंच कल्पनेच्या अभावीं पाहूं गेलें असतां सर्वत्र मी एकच आहें. ९० म्हणून भूतांचें नसणें आणि असणें हें कल्पनेच्या संबंधानें भासतें: व जें कल्पना नाहींशी झाल्यावर भासत नाहीं आणि कल्पनेबरोबर भासतें, ९१ तेंच कल्पना उत्पन्न करणारें अज्ञान, समूळ नाहींसें झाल्यावर, भूतांचें असणें व नसणें हें कोठून भासणार? म्हणून यापुढें माझी अद्भुत कृति तुला सांगतों ती पहा. ९२ अशा या अनुभवरूपी समुद्रांत तूं स्वतः एक लाट बनून रहा; मग तूं या चराचराकडे पाहूं लागलास, म्हणजे सर्वत्र तूंच भरला आहेस असें तुझ्या दृष्टीस पडेल!९३

याचा चेवो । तुज आला ना म्हणती देवो । तरी आतां द्वैत स्वप्न वावो । जालें कीं ना ॥९४॥ तरी पुढती जरी विपायें । बुद्धीसि कल्पनेची झोंप ये । तरी अभेदबोधु जाये । जैं स्वप्नीं पडिजे ॥९५॥ म्हणोनि ये निद्रेची वाट मोडे । निखिळ उद्बोधाचेंचि आपणपें घडे । ऐसें वर्म जें आहे फुडें । तें दावीं आतां ॥९६॥ तरी धनुर्धरा धैर्या । निकें अवधान देईं बा धनंजया । पैं सर्व भूतांतें माया । करी हरी गा ॥९७॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

कौंतेय, सर्वभूतानि कल्पक्षये मामिकां प्रकृतिं यान्ति, पुनः अहं कल्पादौ तानि विसृजामि. ॥७॥

जिये नांव गा प्रकृती । जे द्विविध सांगितली तुजप्रती । एकी अष्टधा भेदव्यक्ती । दुजी जीवरूपा ॥९८॥ हा प्रकृतीविखो आघवा । तुवां मागां परिसिलासे पांडवा । म्हणोनि असो काइ सांगावा । पुढतपुढती ॥९९॥ तरी ये माझिये प्रकृती । महाकल्पाच्या अंतीं । सर्व भूतें अव्यक्तीं । ऐक्यासि येती ॥१००॥ ग्रीष्माच्या अतिरसीं । सबीजें तृणें जैसीं । मागुती भूमीसी । सुलीनें होती ॥१॥ कां वार्षिये ढेंढें फिटे । जेव्हां शारदीयेचा अनुघडु फुटे । तेव्हां घनजात आटे । गगनींचें गगनीं ॥२॥ नातरी आकाशाचे खोंपे । वायु निवांतुचि लोपे । कां तरंगता हारपे । जळीं जेवीं ॥३॥ अथवा जागिनलिये वेळे । स्वप्न मनींचें मनीं मावळे । तैसें प्राकृत प्रकृतीं मिळे । कल्पक्षयीं ॥४॥ मग कल्पादीं पुढती । मीचि सृजा ऐसी वदंती । तरी इयेविषयीं निरुती । उपपत्ती आइक ॥५॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

(अहं) स्वां प्रकृतिं अवष्टभ्य प्रकृतेः वशात् अवशं इमं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनः विसृजामि. ॥८॥

तरी हेचि प्रकृती किरीटी । मी स्वकीया सहजें अधिष्ठीं । तेथ तंतूसमवाय पटीं । जेविं विणावणी दिसे ॥६॥ मग तिये विणावणीचेनि आधारें । लहाना चौकडिया पटत्व भरे । तैसी पंचात्मकें आकारें । प्रकृतीचि होय ॥७॥ जैसें विरजणियाचेनि संगें । दूधचि आटेजों लागे । तैसी प्रकृती आंगा रिगे । सृष्टीपणाचिया ॥८॥ बीज जळाची जवळीक लाहे । आणि तेंचि शाखोपशाखीं होये । तैसें मज करणें आहे । भूतांचें हें ॥९॥ अगा नगर हें रायें केलें । या म्हणणया साचपण कीर आलें । परि निरुतें पहातां काय सिणले । रायाचे हात ॥११०॥ आणि मी प्रकृती अधिष्ठीं तें कैसें । जैसा स्वप्नीं जो असे । मग तोचि प्रवेशे । जागृतावस्थे ॥११॥ तरि स्वप्नौनि जागृती येतां । काय पाय दुखती पंडुसुता । कीं स्वप्नामाजि असतां । प्रवासु होय ॥१२॥ या आघवियाचा अभिप्रावो कायी । जे हें भूतसृष्टीचें कांहीं । मज एकही करणें नाहीं । ऐसाचि अर्थु ॥१३॥ जैसी रायें अधिष्ठिली प्रजा । व्यापारे आपुलालिया काजा । तैसा प्रकृतिसंगु हा माझा । येर करणें तें इयेचें ॥१४॥ पाहें पां पूर्णचंद्राचिये भेटी । समुद्रीं अपार भरतें दाटी । तेथ चंद्रासि काय किरीटी । उपखा पडे ॥१५॥ जड परि जवळिका । लोह चळे तरी चळो कां । तरि कवणु शीणु भ्रामका । सन्निधानाचा १६ किंबहुना यापरी । मी निजप्रकृती अंगिकारीं । आणि भूतसृष्टी एकसरी । प्रसवोंचि लागे ॥१७॥ जो हा भूतग्रामु आघवा । असे प्रकृतीअधीन पांडवा । जैसी बीजाचिया वेलपालवा । समर्थ भूमी ॥१८॥ नातरी बाळादिकां वयसा । गोसावी देहसंगु जैसा । अथवा घनावळी आकाशा । वार्षिये जेवीं ॥१९॥ कां स्वप्नासि कारण निद्रा । तैसी प्रकृती हे नरेंद्रा । या अशेषाहि भूतसमुद्रा । गोसाविणी गा ॥१२०॥ स्थावरा आणि जंगमा । स्थूळा अथवा सूक्ष्मा ।—

देव म्हणालेः—अर्जुना ! हें जें मीं तुला ज्ञान सांगितलें, त्याचा तुझ्या मनांत कांहीं प्रकाश पडला का ? तर आतां तुला जें मी व विश्व हीं दोन आहेत असें स्वप्न पडलें होतें, तें खोटें ठरलेंना ? ९४ परंतु तुझ्या बुद्धीला पुनः जर कल्पनारूपी झोंप लागली, तर भेदरूपी स्वप्नांत पडशील व अभेदबोध नष्ट होऊन जाईल. ९५ म्हणून या कल्पनारूप निद्रेचीच वाट मोडून, शुद्ध बोधरूप आपणच आहोंत अशा ज्ञानाचें जें एक वर्म आहे तें तुला आतां पुढें सांगतों. ९६ तर, हे धैर्यवान् धनुर्धरा धनंजया, तूं नीट लक्ष दे कीं, प्राणिमात्राची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांस एक मायाच कारण आहे. ९७

अर्जुना, सर्व भूतें कल्पाचे अंतीं माझ्या प्रकृतीचे ठिकाणीं लीन होतात; आणि कल्पाचे प्रारंभीं मी पुनः त्यांना उत्पन्न करीत असतों. ॥७॥

त्या मायेला प्रकृति असें म्हणतात, व ती दोन प्रकारची आहे; म्हणून तुला पूर्वी [मागें अध्याय ७ श्लोक ४।५ पहा.] सांगितलेंच आहे. पैकीं एक आठ प्रकारच्या रूपानें भिन्न आहे व दुसरी जीवरूप अशी आहे. ९८ हे पांडवा, हा प्रकृतीचा सर्व विषय तूं पूर्वी ऐकलाच आहेस, म्हणून त्याजबद्दल पुनः पुनः सांगाण्याचें कारण नाहीं. ९९ तरी महाप्रलयाच्या शेवटीं हीं सर्व भूतें माझ्या प्रकृतिरूप अव्यक्त स्वरूपांत लय पावतात. १०० ग्रीष्मऋतूच्या शेवटीं ज्याप्रमाणें गवत बीजासह पुनः जमिनींत जिरून जातें; १ किंवा वर्षाकालच्या मेघाचें अवडंबर संपल्यावर शरदृतूचा अंकुर फुटतो, तेव्हां सर्व आकाशांतील ढग आकाशांतच जिरून जातात; २ अथवा आकाशाच्या पोकळींत ज्याप्रमाणें वायु नाहींसा होतो, किंवा पाण्यांत उत्पन्न झालेल्या लाटा पाण्यांतच नाहींतशा होतात, ३ किंवा जागें झाल्यावर मनांतलें स्वप्न मनांतच मावळतें, त्याप्रमाणें महाप्रलयाच्या शेवटीं प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेलीं सर्व भूतें प्रकृतींतच मिळतात; ४ मग सृष्टीच्या आरंभीं पुनः तीं मीच निर्माण करितों अशी जी शास्त्रांत बोलवा आहे, तीविषयींची खरी स्थिति तुला सांगतों, ती ऐक. ५

मी आपल्या प्रकृतीचें अवलंबन करून, स्वभावतःच पराधीन असा हा सर्व भूतसमुदाय पुनः पुनः उत्पन्न करितों. ॥८॥

तर, अर्जुना, ह्याच माझ्या प्रकृतीचा मी जेव्हां सहज अंगीकार करतों, तेव्हां वस्त्र विणतांना तंतू जसा समवायी म्हणजे उपादानकारण होऊन ६ मग त्या विणण्याच्या व्यवहारांत प्रथम लहान चौकडया तयार होत होत वस्त्र जसें तयार होतें; त्याप्रमाणें पंचमहाभूतकार्यांना प्रकृतीच उपादानकारण असते. ७ [ज्या कारणाचा कार्यांत प्रवेश असतो, त्याला उपादानकारण म्हणतातः— जसें घटाचें उपादान, मृत्तिका.] ज्याप्रमाणें विरजण घातल्याच्या योगानें दूधच विरजूं लागतें, त्याप्रमाणें प्रकृती ही सृष्टींतील आकार बनूं लागते, ८ ज्याप्रमाणें, पाण्याच्या सान्निध्यानें बीजाला फांद्या वगैरे फुटून त्याचें झाड होतें, त्याप्रमाणें प्रकृतीचा पसारा माझ्यामुळें होतो. ९ अरे, एकादें शहर राजानें वसविलें ह्या म्हणण्यांत जरी खरेपणा असला, तरी खरोखर पाहूं गेलें असतां राजाच्या हातांला कांहीं शीण पडतो का ? ११० आणि मी प्रकृतीचा स्वीकार करतों तो कसा म्हणशील, तर जसा स्वप्नावस्थेंत असलेला मनुष्य जागृदावस्थेंत येतो तसा. ११ तर, हे पांडुसुता, स्वप्नावस्थेंतून जागृदवस्थेंत येतांना त्या मनुष्याचे पाय दुखतात का ? किंवा स्वप्नावस्थेंत असतांना त्याला खरोखर फिरण्याचे श्रम तरी होतात का ? १२ या सर्वांचा अभिप्राय काय म्हणशील, तर ही भूतसृष्टि निर्माण करण्याला मला कांहींएक करावें लागत नाहीं, हाच अर्थ आहे. १३ ज्याप्रमाणें राजानें आज्ञेंत ठेवलेली प्रजा आपआपल्या कामाकरितां व्यापार करते, त्याप्रमाणें, प्रकृतीचा व माझा संबंध मात्र आहे. एऱ्हवीं उत्पत्ति, स्थिति व लय हे सर्व व्यापार तिचेच आहेत. १४ हें पहा, पौर्णिमेच्या चंद्राची भेट होतांच समुद्राला अपार भरती येते; पण, अर्जुना, एथें चंद्राला कांहीं श्रम पडतात का ? १५ लोखंड जड असूनही लोहचुंबक जवळ असल्यानें जरी हालतें, तरी लोहचुंबकाला लोखंडाच्या जवळ असण्यांत श्रम का आहेत ! १६ किंबहुना, याप्रमाणें मी स्वकीय प्रकृतीचा अंगीकार केला म्हणजे एकदम प्राणिमात्राची उत्पत्ति होऊं लागते. १७ हे पांडवा, हा सर्व प्राणिसमुदाय प्रकृतीच्या अधीन आहे. ज्याप्रमाणें बीजाला वेली, पानें वगैरे उत्पन्न करण्यास भूमि समर्थ आहे, १८ अथवा बालपण, तारुण्य व वृद्धपण या अवस्थांना ज्याप्रमाणें देहसंग हें मुख्य कारण आहे, किंवा आकाशांत मेघपंक्ति उत्पन्न होण्यास जसा वर्षाकाल कारण आहे, १९ किंवा स्वप्नाला जशी निद्रा कारण आहे, त्याचप्रमाणें, हे नरेंद्रा, या सर्व प्राणिसमुदायाला प्रकृति मुख्य कारण होय. १२० स्थावरजंगमाला, स्थूल–सूक्ष्माला, फार काय

हे असो भूतग्रामा । प्रकृतिचि मूळ ॥२१॥ म्हणोनि भूतें हन सृजावीं । कां सृजिलीं प्रतिपाळावीं । इयें करणीं न येती आघवीं । आमुचिया आंगा ॥२२॥ जळीं चंद्रिकेचिया पसरती वेली । ते वाढी चंद्रें नाहीं वाढविली । तेविं मातें पावोनि ठेलीं । दूरी कर्में ॥२३॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

धनंजय, तेषु कर्मसु असक्तं उदासीनवत् आसीनं मां तानि कर्माणि न च निबध्नंति. ॥९॥

आंगें सुटलिया सिंधुजळाचा लोटु । न शके धरूं सैंधवाचा घांटु । तेविं सकळ कर्मीं मीच शेवटु । तीं काय बांधती मातें ॥२४॥ धूम्ररजांची पिंजरी । वाजलिया वायूतें जरी होकारी । कां सूर्यबिंबामाझारीं । आंधारें शिरे ॥२५॥ हें असो पर्वताचिये हृदयींचें । जेविं पर्जन्यधारास्तव न खोंचे । तेविं कर्मजात प्रकृतीचें । न लगे मज ॥२६॥ एऱ्हवीं इये प्रकृतिविकारीं । एकु मीचि असें अवधारीं । परि उदासीनाचिया परी । करीं ना करवीं ॥२७॥ जैसा दीपु ठेविला परिवरीं । कवणातें नियमी ना निवारी । आणि कवण कवणिये व्यापारीं । राहाटे तेंहि नेणे ॥२८॥ तो जैसा कां साक्षिभूतु । गृहव्यापारप्रवृत्तिहेतु । तैसा भूतकर्मीं अनासक्तु । मी भूतीं असें ॥२९॥ हा एकाचि अभिप्रावो पुढतपुढती । काय सांगों बहुतां उपपत्ती । येथ एकहेळां सुभद्रापती । येतुल जाण पां ॥१३०॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

कौंतेय, मया अध्यक्षेण प्रकृतिः सचराचरं सूयते; अनेन हेतुना जगत् विपरिवर्तते. ॥१०॥

जे लोकचेष्टा समस्तां । जैसा निमित्तमात्र कां सविता । तैसा जगत्प्रभवीं पंडुसुता । हेतु मी जाणें ॥३१॥ कां जें मियां अधिष्ठिलिया प्रकृती । होती चराचराचिया संभूती । म्हणोनि मी हेतु हे उपपत्ती । घडे यया ॥३२॥ आतां येणें उजिवडें निरुतें । न्याहाळीं पां ऐश्वर्ययोगातें । जे माझ्या ठायीं भूतें । परी भूतीं मी नसें ॥३३॥ अथवा भूतें ना माझ्या ठायीं । आणि भूतांमाजि मी नाहीं । या खुणा तूं कहीं । चुकों नको ॥३४॥ हें सर्वस्व आमुचें गूढ । परि दाविलें तुज उघड । आतां इंद्रियां देऊनि कवाड । हृदयीं भोगीं ॥३५॥ हा दंशु जंव नये हातां । तंव माझें साचोकारेंपण पार्था । न संपडे गा सर्वथा । जेविं तुषीं कण ॥३६॥ एऱ्हवीं अनुमानाचेनि पैसें । आवडे कीर कळलें ऐसें । परि मृगजळाचेनि वोलांशें । काय भूमी तिमे ॥३७॥ जें जाळ जळीं पांगिलें । तेथ चंद्रबिंब दिसे आंतुडलें । परि थडिये काढूनि झाडिलें । तेव्हां बिंब कें सांगें ॥३८॥ तैसें बोलवरि वाचाबळें । वायांचि झकविजती प्रतीतीचे डोळे । मग साचोकारें बोधावेळे । आथि ना होइजे ॥३९॥

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

भूतमहेश्वरं मम परं भावं अजानन्तः मूढाः मानुषीं तनुं आश्रितं मां अवजानन्ति. ॥११॥

किंबहुना भवा बिहाया । आणि साचें चाड आथि जरी मियां । तरि तूं गा उपपत्ती इया । जतन कीजे ॥१४०॥ एऱ्हवीं दिठी वेधली कवळें । तैं चांदणियातें म्हणे पिंवळें । तेविं माझ्या स्वरूपीं निर्मळें । देखती दोष ॥४१॥ नातरी ज्वरें विटाळलें मुख । तें दुधातें म्हणे कडू विख । तेविं अमानुषा मानुष । मानिती मातें ॥४२॥ म्हणऊनि पुढतपुढती धनंजया । झणें विसंबसी या अभिप्राया । जे यिया स्थूलदृष्टी वायां । जाइजेल गा ॥४३॥ पैं स्थूलदृष्टी देखती मातें । तेंचि न

सांगावें, या सर्व जगाला प्रकृतीच मूळ कारण होय. २१ म्हणून, प्राणी उत्पन्न करावे किंवा उत्पन्न झालेल्यांचा प्रतिपाल करावा, या सर्व कृतींचें कर्तृत्व मजकडे येत नाहीं. २२ पाण्यांत चंद्राचा प्रकाश वेल पसरल्याप्रमाणें दिसतो, त्याची उत्पत्ति चंद्रानें केली नाहीं; त्याप्रमाणें, हीं कर्में मजपासून उत्पन्न झालेलीं असूनही मजपासून दूरच असतात. २३

हे धनंजया, [जगाची उत्पत्ति वगैरे] कर्मांच्या ठिकाणीं उदासीन पुरुषाप्रमाणें आसक्तिरहित असणारा जो मी, त्या मला तीं कर्में बद्ध करीत नाहींत. ॥ ९ ॥

ज्याप्रमाणें, समुद्राच्या पाण्याचा लोट वाहूं लागल्यावर त्याला मिठाचा बांध आडवूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें, माझ्यांत लय पावणारीं सर्व कर्में मला कशीं बांधूं शकतील ? २४ धुराचा लोट जर वाहणाऱ्या वायूस हात मारून अडथळा करील, किंवा सूर्यबिंबांत अंधार शिरेल, २५ फार काय सांगावें ! ज्याप्रमाणें पर्वताच्या पोटांतील द्रव्यांना पर्जन्याच्या अतिवृष्टीनेंही कांहीं बाधा होत नाहीं; त्याप्रमाणें, प्रकृतीच्या कर्मांपासून मला कांहींएक बाधा होत नाहीं. २६ एऱ्हवीं त्या प्रकृतीच्या कार्याला मीच एक कारण आहें असें समज; परंतु उदासीनाप्रमाणें मी कांहीं करीत नाहीं, व करवीतही नाहीं. २७ ज्याप्रमाणें, घरांत ठेवलेला दिवा अमुक कर किंवा करूं नको असें कोणाला सांगत नाहीं, आणि कोण काय व्यापार करता हेंही जाणीत नाहीं, २८ तो साक्षिभूत असून गृहकृत्यांची प्रवृत्ति होण्यास कारणीभूत होतो; त्याप्रमाणें, सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय या कर्मांत मी उदासीन असून भूतांच्या ठिकाणीं आहें. २९ हा एकच अभिप्राय खरा आहे. पुनः पुनः पुष्कळ पर्यायांनीं काय सांगूं ? तर, हे सुभद्रापति ! एकदां एवढें लक्षांत ठेव. १३०

हे कौंतेया, माझ्या अध्यक्षतेनें ही त्रिगुणात्मका माया हें चराचर उत्पन्न करिते; आणि ह्याच कारणामुळें जगत् फिरत राहतें. ॥ १० ॥

अर्जुना, सर्व सृष्टींतील लोकांच्या व्यापारास ज्याप्रमाणें सूर्य हा केवळ कारणीभूत आहे, त्याप्रमाणें, जगाच्या उत्पत्तीला मी कारण आहें असें जाण. ३१ का कीं, ज्यावेळीं मी मायेचा अगीकार करतों, त्यावेळीं तिच्यायोगानें प्राणिमात्राची उत्पत्ति होते; म्हणून या जगाच्या उत्पत्तीचें कारण मी अशी लोकांची समजूत आहे. ३२ तेव्हां माझ्यापासून भूतांची उत्पत्ति जरी होते; तरी भूतांत मी नाहीं, ही माझी अद्भुत करणी या ज्ञानाच्या उजेडानें नीट न्याहाळून पहा. ३३ अथवा प्राणी माझ्या ठिकाणीं नाहींत; व मी त्यांच्या ठिकाणीं नाहीं, हें मुख्य वर्म तूं कधींही विसरूं नको. ३४ हें माझें मुख्य वर्म तुला उघड करून दाखविलें आहे, तर आतां तूं आपल्या इंद्रियांचीं दारें बंद करून म्हणजे विषयभोग बंद करून त्यांना कळूं न देतां आपल्या हृदयांत याचा उपभोग घे. ३५ पार्था, हें वेदांतसिद्धांताचें वर्म जोंपर्यंत हातीं लागलें नाहीं, तोंपर्यंत माझें खरें स्वरूप कधींही कळणार नाहीं. ज्याप्रमाणें, कोंड्यांत शोधूं लागलें असतां दाण्याचा एक कण सुद्धां सांपडत नाहीं; ३६ एऱ्हवीं अनुमानाच्या जोरावर जीवांना परमात्मज्ञान झालें आहे, असें वाटतें खरें, परंतु तें व्यर्थ ! कारण, मृगजलाच्या ओलाव्यानें जमीन कधीं भिजली आहे का ? नाहीं. ३७ माशाला धरण्याकरितां जें जाळें पाण्यांत पसरतात, त्यांत चंद्राचें बिंब सापडल्यासारखें दिसतें, परंतु तें जाळें नदीच्या कांठावर काढून झाडल्यावर चंद्रबिंब कोठें असतें सांग बरें ? ३८ त्याचप्रमाणें, ‘ आम्हांला अनुभव आला ’ असें शब्दांच्या व वाणीच्या योगानें कितीएक लोक वरकरणी दाखवितात; पण मग खऱ्या बोधाच्या परीक्षेची वेळ आली म्हणजे त्या वेळेस खरोखर त्यांना असलेलें वाचाळ ज्ञान निरुपयोगी होतें. ३९

मीं मनुष्यदेह धारण केला असल्यामुळें, मूर्ख लोक माझी अवज्ञा करितात; कारण, मी सर्व भूतांचा स्वामी हें जें माझें उत्कृष्ट स्वरूप, त्याचें त्यांना ज्ञान नसतें. ॥ ११ ॥

किंबहुना, या संसाराला भिऊन माझ्या प्राप्तीची जर खरी इच्छा असली तर तुला हें जें मी वर्म सांगितलें, तें आपल्या लक्षांत पूर्ण वागव. १४० एऱ्हवीं कावीळीच्या योगानें दृष्टि ग्रासल्यावर तो मनुष्य चांदण्याला पिवळें म्हणतो, त्याप्रमाणें निर्दोष असें जें माझें शुद्ध स्वरूप, त्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं त्याला दोष दिसतात. ४१ किंवा तापानें कडू तोंड झाल्यावर त्याला ज्याप्रमाणें दूध विषासारखें कडू लागतें, त्याप्रमाणें मी मनुष्य नसूनही मनुष्य आहें असें मला मानतात. ४२ म्हणून हें धनंजया, वारंवार सांगतों कीं, या अभिप्रायाला कदाचित् विसरशील हो ! कारण, जर नुसत्या स्थूलदृष्टीनें पाहूं लागलास, तर तुझें पाहणें व्यर्थ होईल. ४३ ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील अमृतानें

देखणें जाण निरुतें । जैसें स्वप्नींचेनि अमृतें । अमरा नोहिजे ॥४४॥ एन्हवीं स्थूलदृष्टी मूढ । मातें जाणती कीर दृढ । परि तें जाणणेंचि जाणणेया आड । रिगोनि ठाके ॥४५॥ जैसा नक्षत्राचिया आभासा- । साठीं घातु झाला तया हंसा । माजीं रत्नबुद्धीचिया आशा । रिगोनियां ॥४६॥ सांगें गंगा या बुद्धी मृगजळ । ठाकोनि आलियाचें कवण फळ । काय सुरतरु म्हणोनि बाबुळ । सेविली करीं ॥४७॥ हार निळयाचाचि दुसरा । या बुद्धी हातु घातला विखारा । कां रत्नें म्हणोनि गारा । वेंची जेविं ॥४८॥ अथवा निधान हें प्रगटलें । म्हणोनि खदिरांगार खोळे भरिले । कां साउली नेणतां घातलें । कुहां सिंहें ॥४९॥ तेविं मी म्हणोनि प्रपंचीं । जिहीं बुडी दिधली कृतनिश्चयाची । तिहीं चंद्रासाठीं जेविं जळींची । प्रतिभा धरिली ॥१५०॥ तैसा कृतनिश्चय वायां गेला । जैसा कोण्ही एकु कांजी प्याला । मग परिणाम पाहों लागला । अमृताचा ॥५१॥ तैसें स्थूलाकारीं नाशिवंतें । भरंवसा बांधोनि चित्तें । पाहती मज अविनाशातें । तरी कैंचा दिसें ॥५२॥ अगा काइ पश्चिमसमुद्राचिया तटा । निघिजेत आहे पूर्विलिया वाटा । कां कोंडा कांडतां सुभटा । कणु आतुडे ॥५३॥ तैसें विकारलें हें स्थूळ । जाणितलेया मी जाणवतसें केवळ । काइ फेण पितां जळ । सेविलें होय ॥५४॥ म्हणोनि मोहिलेनि मनोधर्में । हेंचि मी मानूनि संभ्रमें । मग येथिंचीं जियें जन्मकर्में । तियें मजाचि म्हणती ॥५५॥ येतुलेनि अनामा नाम । मज अक्रियासि कर्म । विदेहासि देहधर्म । आरोपिती ॥५६॥ मज आकारशून्या आकारु । निरुपाधिका उपचारु । मज विधिवर्जिता व्यवहारु । आचारादिक ॥५७॥ मज वर्णहीना वर्णु । गुणातीतासि गुणु । मज अचरणा चरणु । अपाणिया पाणी ॥५८॥ मज अमेया मान । सर्वगतासी स्थान । जैसें सेजेमाजीं वन । निदेला देखे ॥५९॥ तैसें अश्रवणा श्रोत्र । मज अचक्षूसी नेत्र । अगोत्रा गोत्र । अरूपा रूप ॥१६०॥ मज अव्यक्तासि व्यक्ती । अनार्तासी आर्ती । स्वयंतृप्ता तृप्ती । भाविती गा ॥६१॥ मज अनावरणा प्रावरण । भूषणातीतासि भूषण । मज सकळकारणा कारण । देखती ते ॥६२॥ मज सहजातें करिती । स्वयंभातें प्रतिष्ठिती । निरंतरातें आव्हानिती । विसर्जिती गा ॥६३॥ मी सर्वदा स्वतःसिध्दु । तो कीं बाळ तरुण वृध्दु । मज एकरूपा संबंधु । जाणती ऐसे ॥६४॥ मज अद्वैतासि दुजें । मज अकर्तयासि काजें । मी अभोक्ता कीं भुंजे । ऐसें म्हणती ॥६५॥ मज अकुळाचें कुळ वानिती । मज नित्याचे निधनें शिणती । मज सर्वांतरातें कल्पिती । अरि मित्र गा ॥६६॥ मी स्वानंदाभिरामु । तया मज अनेकसुखाचा कामु । आघवाचि मी असें समु । कीं म्हणती एकदेशी ॥६७॥ मी आत्मा एक चराचरीं । म्हणती एकाचा कैंपक्ष करीं । आणि कोपोनि एकातें मारीं । हेंचि वाढविती ॥६८॥ किंबहुना ऐसें समस्त । जे हे मानुषधर्म प्राकृत । तयाचि नांव मी ऐसें विपरीत । ज्ञान तयांचें ॥६९॥ जंव आकारु एक पुढां देखती । तंव हा देव येणें भावें भजती । मग तोचि विघडलिया टाकिती । नाहीं म्हणोनि ॥१७०॥ मातें येणें येणें प्रकारें । जाणती मनुष्य ऐसेनि आकारें । म्हणऊनि ज्ञानाचि तें आंधारें । ज्ञानासि करी ॥७१॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

(ते) मोघाशाः मोघकर्माणः मोघज्ञानाः विचेतसः राक्षसीं आसुरीं मोहिनीं प्रकृतिं च एव श्रिताः (सन्ति). १२.

कोणी अमर होत नाहीं, त्याप्रमाणें जे मला स्थूलदृष्टीनें पहातात ते खरोखर मला पहात नाहींत. ४४ मूर्खचीं अज्ञानी लोक स्थूलदृष्टीनें मला जाणलें असें म्हणतात, परंतु त्यांचें स्थूलदृष्टीचें जाणणेंच यथार्थ ज्ञानाच्या आड येतें. ४५ ज्याप्रमाणें नक्षत्राचें प्रतिबिंब पाण्यांत पाहून तें मोतींच आहे असें समजून तें प्राप्त करून घेण्याकरितां हंस पक्षी आकाशांतून उडी टाकून प्राणास मुकतो; ४६ गंगा आहे असें समजून मृगजलाजवळ जर कोणीं गेला, तर त्याला त्या ठिकाणीं काय प्राप्त होईल सांग बरें ? त्याचप्रमाणें, कल्पवृक्ष समजून बाभूळ हातीं धरल्यावर त्याचा काय उपयोग होणार ? ४७ नीळमण्याचा दोन सरांचा हार समजून जर कवड्या सर्पाला हातीं धरलें, किंवा रत्न समजून गारा वेंचून घेतल्या, ४८ अथवा द्रव्याचा ठेवा जमिनींतून वर येऊन उजेड पडला आहे असें समजून खैराचे निखारे पदरांत घेतले, अथवा आपलीच पडछाया पाण्यांत पडली आहे असें न जाणतां सिंह विहिरींत उडी टाकून ज्याप्रमाणें प्राणास मुकतो, ४९ त्याप्रमाणें प्रपंचांत मी साकार दिसतों तसाच आहें, अशा कृतनिश्चयाने जे वागतात ते, चंद्राच्या ऐवजीं त्याचें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब धरण्याकरितां प्रयत्न करणाऱ्याप्रमाणें फसतात; १५० त्याचप्रमाणें, संसारांत मी आहें, असा जो त्यांचा कृतनिश्चय तो वायां जातो. जसा कोणी एकादा कांजी पिऊन अमृतापासून होणाऱ्या सुखाचा लाभ इच्छितो, ५१ त्याप्रमाणें अंतःकरणपूर्वक भरंवशानें नाशवंत अशा स्थूलाकारालाच अविनाशी अशा बुद्धीनें मला पहातात, तर मी त्यांना कसा दिसेन ? ५२ हें पहा; कोणी पश्चिमसमुद्राच्या तटाला जाण्याच्या हेतूनें पूर्वदिशेच्या समुद्राच्या वाटेला जाऊं लागला, तर त्याला पश्चिमसमुद्र प्राप्त होईल का ? किंवा हे महावीरा, कोंडा कांडूं लागलें असतां त्यांत धान्य प्राप्त होईल का ? ५३ त्याचप्रमाणें हें विस्तार पावलेलें जग जाणल्यानें, निर्दोष अशा मला जाणतां येईल का ? फेंस प्याल्यानें पाणी प्याल्याप्रमाणें होतें का ? ५४ म्हणून मायामोहित मनोवृत्तीनें संसारांतच मी आहें असें भ्रांतीनें मानून, तेथील जन्ममरणादि सर्व स्थिति मलाही आहेत असें समजतात. ५५ याप्रमाणें नामरहित, क्रियारहित व देहरहित असा जो मी त्या मला नामधारी, कर्मकारी व देहधर्मांनीं युक्त असणारा असें समजतात. ५६ मला निराकाराला आकार, निरुपाधिकाला उपचार, कर्तव्यरहिताला व्यवहार, ५७ मला जातिरहिताला जात, गुणातीताला गुण, चरणरहिताला चरण, हस्तरहिताला हस्त, ५८ मज परिमाणातीताला परिमाण, सर्वव्यापकाला ठिकाण; ज्याप्रमाणें अंथरुणांत निजलेला वनाची शोभा स्वप्नांत पहातो, ५९ त्याप्रमाणें कर्णरहिताला कान, नेत्ररहिताला नेत्र, गोत्ररहिताला गोत्र, निराकाराला रूप, १६० अव्यक्त असा जो मी त्या मला व्यक्ति, निरिच्छास इच्छा, व जो मी स्वयंभव तृप्त आहें, त्यास तृप्ति अशा कल्पना करतात. ६१ मी वस्त्ररहित म्हणजे सर्व जगाला पांघरूण घालणारा त्या मला पांघरूण घालतात; भूषणातीत म्हणजे निराकार असा जो मी, त्या मला दागिने घालतात: मी सर्व जगाचा उत्पन्न करणारा असून, मला दुसऱ्यांनीं उत्पन्न केला आहे असें मानतात. ६२ मी स्वयमेव असून माझ्या मूर्ति करतात; मी स्वतःसिद्ध असून माझी प्राणप्रतिष्ठा करितात; व मी नित्य सर्वत्र असतां माझें आव्हान–विसर्जन करतात. ६३ मी नेहमीं स्वयमेव व निराकारसिद्ध असून मला बाल्य, तारुण्य व वृद्ध अशा प्रकारचे संबंध (अवस्था) मला लावतात. ६४ मी अद्वैत असून माझ्या ठिकाणीं द्वैत मानतात; मी कांहीं एक न करणारा असून कर्में करतों व कांहीं न खाणारा असून खातों, असें म्हणतात; ६५ मला कुळ–गोत नसून माझ्या कुळाचें वर्णन करतात; मी नित्य असून मी मरतों असें मानून माझ्या मरणानें शोक करतात. तसेंच मी सर्वांच्या अंतर्यामीं राहणारा असून अमक्याचा शत्रु, व अमक्याचा मित्र, अशी माझ्या ठिकाणीं कल्पना करतात. ६६ मी निजानंदांत निमग्न असणारा, त्या मला इतर सुखांची इच्छा करणारा असें मानतात, व सर्व ठिकाणीं माझी व्याप्ति समान असून मला एकदेशी म्हणजे एका स्थळीं राहणारा असें म्हणतात. ६७ मी सर्व स्थावरजंगमाचा आत्मा असून एकाचा कैवारी व एकावर रागावून त्यास मारणारा अशी माझी सर्वत्र प्रसिद्धि करतात. ६८ किंबहुना अशा प्रकारचे सर्व क्षुद्र मनुष्यधर्म, ते सर्व मला लागू आहेत असें त्यांचें विपरीत ज्ञान असतें. ६९ ज्या वेळेस ते दृष्टीसमोर एकादी मूर्ति पहातात, त्या वेळेस ती देवच आहे या भावानें तिला भजतात; मग तीच भंगल्यावर तिच्यांतील देवपण नाहींसें झालें असें मानून तिचा त्याग करतात. १७० मला या प्रकारानें मनुष्यच आहे असें समजतात, म्हणून त्यांचें ज्ञानच खऱ्या ज्ञानाच्या आड येतें. ७१

त्या मूर्खांच्या आशा, कर्में व ज्ञान हीं सर्व व्यर्थच असतात; ते विचारशून्य होतात; आणि ते मोह पाडणाऱ्या अशा राक्षसी व आसुरी स्वभावाचाच आश्रय करितात. ॥१२॥

यालागीं जन्मलेचि ते मोघ । जैसें वार्षियेवीण मेघ । कां मृगजळाचे तरंग । दुरूनीचि पाहावे ॥७२॥ अथवा कोल्हेरीचे असिवार । नातरी वोडंब्रीचे अळंकार । कीं गंधर्वनगरीचे आवार । आभासती कां ॥७३॥ साबरी वाढिन्नल्या सरळा । वरी फळ ना आंतु पोकळा । कां स्तन जाले गळां । शेळिये जैसे ॥७४ तैसें मूर्खांचें तया जियालें । आणि धिग कर्म तयांचें निपजलें । जैसें सांवरी फळ आलें । घेपें ना दीजे ॥७५॥ मग जें कांहीं ते पढिन्नले । तें मर्कटें नारेळ तोडिले । कां आंधळ्या हातीं पडिलें । मोतीं जैसें ॥७६॥ किंबहुना तयांचीं शास्त्रें । जैसीं कुमारीहातीं दिधलीं शस्त्रें । कां अशौच्या मंत्रें । बीजें कथिलीं ॥७७॥ तैसें ज्ञानजात तयां । आणि जें कांहीं आचरलें गा धनंजया । तें आघवेंचि गेलें वायां । जे चित्तहीन ॥७८॥ पैं तमोगुणाची राक्षसी । जे सद्बुद्धीतें ग्रासी । विवेकाचा ठावोचि पुसी । निशाचरी जे ॥७९॥ तिये प्रकृती वरपडे जाले । म्हणऊनि चिंतेचेनि कपाळें गेले । वरि तामसीयेचिये पडिले । मुखामाजीं ॥१८०॥ जेथ आशेचिये लाळे । आंतु हिंसा जीभ लोळे । तेवींचि असंतोषाचे चाकळे । अखंड चघळी ॥८१॥ जे अनर्थाचे कानवेरी । आवाळुवें चाटीत निघे बाहेरी । जे प्रमादपर्वतींची दरी । सदाचि मातली ॥८२॥ जेथ द्वेषाचिया दाढा । खसखसां ज्ञानाचा करिती रगडा । जे अगस्तीगवसणी मूढां । स्थूलबुद्धि ॥८३॥ ऐसे आसुरिये प्रकृतीचे तोंडीं । जे जाले गा भूतोंडीं । ते बुडोनि गेले कुंडीं । व्यामोहाच्या ॥८४॥ एवं तमाचिये पडिले गर्ते । न पविजतीचि विचाराचेनि हातें । हें असो ते गेले जेथें । ते शुद्धीचि नाहीं ॥८५॥ म्हणोनि असोतु इयें वायाणीं । कायशीं मूर्खांचीं बोलणीं । वायां वाढवितां वाणी । शिणेल हन ॥८६॥ ऐसें बोलिलें देवें । तेथ जी जी म्हणितलें पांडवें । आइकें जेथ वाचा विसवे । ते साधुकथा ॥८७॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

पार्थ, दैवीं प्रकृतिं आश्रिताः महात्मानः तु मां भूतादि अव्ययं ज्ञात्वा अनन्यमनसः (मां) भजन्ति. ॥१३॥

तरी जयाचे चोखटे मानसीं । मी होऊनि असें क्षेत्रसंन्यासी । जया निजेलियातें उपासी । वैराग्य गा ॥८८॥ जयाचिया आस्थेचिया सद्भावा । आंतु धर्म करी राणिवा । जयाचें मन ओलावा । विवेकासी ॥८९॥ जे ज्ञानगंगे नाहाले । पूर्णता जेऊनि धाले । जे शांतीसि आले । पालव नवे ॥१९०॥ जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे स्तंभ । जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुबकळोनि भरिले ॥९१॥ जयां भक्तीची येतुली प्राप्ती । जे कैवल्यातें परौतें सर म्हणती । जयांचिये लीळेमाजि नीती । जियाली दिसे ॥९२॥ जे आघवांचि करणीं । लेइले शांतीचीं लेणीं । जयांचें चित्त गवसणी । व्यापका मज ॥९३॥ ऐसे जे महानुभाव । दैवियेप्रकृतीचें दैव । जे जाणोनियां सर्व । स्वरूप माझें ॥९४॥ मग वाढतेनि प्रेमें । मातें भजती जे महात्में । परि दुजेपण मनोधर्में । शिवतलें नाहीं ॥९५॥ ऐसे मीच होऊनि पांडवा । करिती माझी सेवा । परि नवलावो तो सांगावा । असे आइक ॥९६॥

सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ।
नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

(ते) भक्त्या नित्ययुक्ताः (सन्तः) मां सततं कीर्तयन्तः यतन्तः च दृढव्रताः च मां नमस्यन्तः उपासते. ॥१४॥

तरी कीर्तनाचेनि नटनाचें । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे । जे नामचि नाहीं पापाचें । ऐसें केलें ॥९७॥ यमदमा अवकळा आणिली । तीर्थें ठायावरूनि उठविलीं । यमलोकींची खुंटिली । राहटी आघवी ॥९८॥ यमु म्हणे काय यमावें । दमु म्हणे कवणातें दमावें । तीर्थें म्हणती काय

सारांश, ज्यांची मजविषयीं अशा प्रकारची समजूत असते, त्यांचा जन्म व्यर्थच होय. ज्याप्रमाणें, पर्जन्यकालावांचून मेघ व्यर्थ आहेत, किंवा मृगजलाच्या लाटा जशा दुरूनच पाहण्यास योग्य होत, ७२ अथवा मातीच्या चित्रांतले घोडेस्वार, मांत्रिकानें केलेले अलंकार, किंवा संध्याकाळीं ढगांत दृष्टीस पडणारें नगर जसें भासतें; ७३ शेर जरी सरळ वाढला, तरी तो जसा आंत पोकळ असून वर फळही येत नाहीं, किंवा शेळीच्या गळ्याला उत्पन्न झालेल्या स्तनांतून जसें दूध निघत नाहीं, ७४ किंवा सांवरीच्या झाडाला फळ आलें असतां तें जसें कोणाला घेतां येत नाहीं व देतांही येत नाहीं, त्याप्रमाणें, त्या मूर्खांचें जिणें होय, आणि त्यांच्या केलेल्या कर्मालाही धिःकार असो ! ७५ मग त्या मूर्खांनीं जें कांहीं शास्त्राध्ययन केलें असेल, तें म्हणजे माकडानें नारळ तोडल्याप्रमाणें किंवा अंधळयाला मोती सांपडावें त्याप्रमाणें होय. ७६ किंबहुना त्यांनीं अध्ययन केलेलीं शास्त्रें लहान मुलींच्या हातांत दिलेल्या शस्त्रांप्रमाणें अथवा अशुचिर्भूताला बीजांसह शिकविलेल्या मंत्राप्रमाणें निरर्थक होत. ७७ धनंजया, त्याचप्रमाणें, ज्यांचें चित्त यथार्थ ज्ञानसंपन्न नाहीं, त्यांचें बाकीचें सर्व ज्ञान व आचरण हीं व्यर्थ होत. ७८ याप्रमाणें तमोगुणरूप राक्षसी सद्बुद्धीला ग्रासून ज्ञानाचा ठाव-ठिकाण नाहींसा करणारी जखीण आहे ७९ त्या प्रकृतीनें जे ग्रस्त होतात, ते सदोदीत चिंताक्रांत असून शिवाय तामस प्रकृतीच्या आयतेच घशांत उतरतात. १८० जी राक्षसी प्रकृति आशारूप लाळेंत हिंसारूप जीभ लोळवून असंतोषरूप मांसाचे गोळे निरंतर चघळते; ८१ जी अनर्थरूप कानापर्यंत ओंठ चाटीत बाहेर निघते; जी प्रमादरूपी म्हणजे भूलरूपी पर्वताची मोठी माजलेली दरी आहे; ८२ जिच्या द्वेषरूप दाढा खसखसां चावून ज्ञानाचा चुराडा करतात, व जी अगस्ति ऋषीला असलेल्या कुंभाच्या आवरणाप्रमाणें स्थूलबुद्धि लोकांना आसुरी मायेची गवसणी आहे; ८३ अशा प्रकारच्या त्या राक्षसी प्रकृतीच्या तोंडात जे वळी होऊन पडतात, ते भ्रांतिरूप कुंडांत बुडून जातात. ८४ याप्रमाणें जे अज्ञानाच्या खळग्यांत पडतात, त्यांना विचाररूपी हाताचें साह्य मिळत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर ते कोठें जातात त्यांचा देखील पत्ता लागत नाहीं. ८५ म्हणून ही निष्फळ कथा राहूं दे. कारण, मूर्खांचें व्यर्थ वर्णन केलें असतां वाणीला शीण मात्र होईल. ८६ असें श्रीकृष्ण बोलल्यावर अर्जुन 'हो हो बरें!' असें म्हणाला. नंतर भगवान् फिरून म्हणतातः—जिचें वर्णन केलें असतां वाणीला सुख होतें, ती साधूंची कथा ऐक. ८७

हे अर्जुना, दैवी प्रकृतीचा [स्वभावाचा] आश्रय केलेले महात्मे तर, मी भूतांचा आदि व अविनाशी आहें असें जाणून एकनिष्ठेनें मला भजतात. ॥१३॥

ज्या साधूंच्या निर्मळ अंतःकरणांत मी क्षेत्रसंन्यासी (आजन्म एकाच पवित्र क्षेत्रांत राहण्याचा संकल्प करणारा) होऊन वास करितों, व जे निजले असतांही वैराग्य हें ज्यांची सेवा करितें ८८ ज्यांच्या परमात्मप्राप्तीच्या उत्कट इच्छेंत धर्म राज्य करतो, व ज्यांचें मन नेहमीं सद्विचारालाच पुष्टि देतें; ८९ जे ज्ञानरूप गंगेंत स्नान करून अंतर्बाह्य शुद्ध झाले, पूर्णब्रह्मस्वरूपाच्या प्राप्तीनें तृप्त झाले, व ज्यांचें शरीरच शांतीला नवीन पालवी फुटल्याप्रमाणें झालें. १९० तसेंच ज्यांचें शरीर जणूं काय ब्रह्माचे कोंमच किंवा धैर्यरूप मंडपाचे खांबच होत;त्याचप्रमाणें जे आनंदसमुद्रांत बुडवून काढलेल्या कुंभाप्रमाणें ओतप्रोत भरलेले असून ९१ ज्यांना भक्तीची इतकी प्राप्ती झाली आहे कीं, जे मोक्षालाही मागें सर असें म्हणतात, व ज्यांच्या सहज लीलेंतही नीति जन्मली असें दिसतें; ९२ ज्यांनीं आपल्या सर्व अवयवांत शांतीरूप अलंकार घातले आहेत, व ज्यांनीं आपल्या चित्ताची मज सर्वव्यापकाला गवसणी केली आहे; ९३ असे जे महात्मे, ते भगवद्भक्तीला अनुकूल असणाऱ्या सात्विक प्रकृतीचें भाग्यच होत, दिसणाऱ्या सर्व वस्तु माझेंच रूप आहे असें जाणून; ९४ मग वाढत्या प्रेमानें ते महात्मे मला भजतात; पण त्यांच्या मनोधर्मानें द्वैताला स्पर्श सुद्धां केलेला नसतो. ९५ अर्जुना, अशा प्रकारें जे मद्रूप होऊन माझी सेवा करतात, त्या सेवेची आश्चर्यकारक गोष्ट सांगावयाची राहिली आहे, ती ऐक. ९६

सर्वदा भक्तियुक्त असलेले, आणि जें स्वीकारलें असेल तें नेटानें चालविणारे ते महात्मे सतत माझें कीर्तन करून, इंद्रियदमन करून आणि नमस्कार करून माझी उपासना करतात; ॥ १४ ॥

तरी हरिकीर्तनाच्या प्रेमानें ते नटतात व नाचतात, त्यामुळें प्रायश्चित्ताचे सर्व व्यापार नाश पावले आहेत, व ज्या कीर्तनानें पापाचें नांव देखील राहूं दिलें नाहीं असें केलें. ९७ यम म्हणजे मनोनिग्रह व दम म्हणजे इंद्रियनिग्रह यांना निकृष्टदशा आणिली, तीर्थें आपआपल्या जाग्यांवरून उठवून लावलीं, व यमलोकचे सर्व व्यापार बंद पाडले. ९८ यम म्हणूं लागला कीं, "कोणाचें नियमन करावें ! दम म्हणाला कोणाला जिंकावें ? व तीर्थें म्हणूं

खावें । दोष ओखधासि नाहीं ॥९९॥ ऐसे माझे-नि नामघोषें । नाहींचि करिती विश्वाचीं दुःखें । अवघें जगचि महासुखें । दुमदुमित भरलें २०० ते पाहांटेवीण पाहावित । अमृतेंवीण जीववित । योगेंवीण दावित । कैवल्य डोळां ॥१॥ परी राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेयां थोरां कडसणी करूं । एकसरें आनंदाचें आवारु । होत जगा ॥२॥ कहीं एखाधेनि वैकुंठा जावें । तें तिहीं वैकुंठचि केलें आघवें । ऐसें नामघोषगौरवें । धवळलें विश्व ॥३॥ तेजें सूर्य तैसे सोज्वळ । परि तोहि अस्तवे हें किडाळ । चंद्र संपूर्ण एखादे वेळ । हे सदा पुरते ॥४॥ मेघ उदार परी वोसरे । म्हणऊनि उपमेसी न पुरे । हे निःशंकपणें सपांखरे । पंचानन ॥५॥ जयांचे वाचेपुढां भोजें । नाम नाचत असे माझें । जें जन्मसहस्त्रीं वोळगिंजे । एकवेळ यावया ॥६॥ तो मी वैकुंठीं नसें । वेळ एक भानुबिंबींही न दिसें । वरी योगियांचींही मानसें । उमरडोनि जाय ॥७॥ परी तयांपाशीं पांडवा । मी हारपला गिंवसावा । जेथ नामघोषु बरवा । करिती माझा ॥८॥ कैसे माझ्या गुणीं धाले । देशकाळातें विसरले । कीर्तनें सुखी झाले । आपणपांचि ॥९॥ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचे निखळ प्रबंध । माजी आत्मचर्चा विशद । उदंड गाती ॥२१०॥ हें बहु असो यापरी । कीर्तित मातें अवधारीं । एक विचरती चराचरीं । पांडुकुमरा ॥११॥ मग आणिक ते अर्जुना । साविया बहुवा जतना । पंचप्राण मना । पाढाउ घेउनी ॥१२॥ बाहेरी यमनियमांची कांटी लाविली । आंतु वज्रासनाची पौळी पन्नासिली । वरी प्राणायामाचीं मांडिलीं । वाहाती यंत्रें ॥१३॥ तेथ उल्हाट शक्तीचेनि उजिवडें । मन पवनाचेनि सुरवाडें । सतराविचेचें पाणियाडें । बळियाविलें ॥१४॥ तेव्हां प्रत्याहारें ख्याती केली । विकारांची सापिलीं बोहलीं । इंद्रियें बांधोनि आणिलीं । हृदयाआंतु ॥१५॥ तंव धारणावारू दाटिन्नले । महाभूतांतें एकवटिलें । मग चतुरंग सैन्य निवटिलें । संकल्पाचें ॥१६॥ तयावरी जैत रे जैत । म्हणोनि ध्यानाचें निशाण वाजत । दिसे तन्मयाचें झळकत । एकछत्र ॥१७॥ पाठीं समाधिश्रियेचा अशेखा । आत्मानुभव राज्यसुखा । पट्टाभिषेको देखा । समरसें जाहला ॥१८॥ ऐसें हें गहन । अर्जुना माझें भजन । आतां ऐकें सांगेन । जे करिती एक ॥१९॥ तरी दोन्ही पालववेरी । जैसा एक तंतू अंबरीं । तैसा मीवांचूनि चराचरीं । जाणती ना ॥२२०॥ आदी ब्रह्मा करूनी । शेवटीं मशक धरूनी । माजी समस्त हें जाणोनी । स्वरूप माझें ॥२१॥ मग वाड धाकुटें न म्हणती । सजीव निर्जीव नेणती । देखिलिये वस्तु उजू लुंठिती । मीचि म्हणोनि ॥२२॥ आपुलें उत्तमत्व नाठवे । पुढील योग्यायोग्य नेणवे । एकसरें व्यक्तिमात्राचेनि नांवें । नमूंचि आवडे ॥२३॥ जैसें उंचीं उदक पडिलें । तें तळवटवरी ये उगेलें । तैसें नमिजे भूतजात देखिलें । ऐसा स्वभावोचि तयांचा २४ कां फळलिया तरूची शाखा । सहजें भूमीसी उतरे देखा । तैसें जीवमात्रां अशेखां । खालावती ते ॥२५॥ अखंड अगर्वता होऊनि असती । तयांची विनय हेचि संपत्ती । जे जयजयमंत्रें अर्पिती । माझ्या ठायीं ॥२६॥ नमितां मानापमान गळाले । म्हणोनि अवचितां मीचि जहाले । ऐसे निरंतर मिसळले । उपासिती ॥२७॥ अर्जुना हे गुरुवी भक्ती । सांगितली तुजप्रती । आतां ज्ञानयज्ञें यजिती । ते भक्त आइकें ॥२८॥ परि भजन

लागलीं "आम्ही कशाचें क्षालन करावें ? कारण दोष औषधासही उरला नाहीं !" ९९ याप्रमाणें माझ्या नामघोषानें जगांतील सर्व प्राण्यांचीं दुःखें नाहींतशीं करतात, व सर्व जग ब्रह्मसुखानें दुमदूमून जातें. २०० ते साधु पहांट झाल्याशिवाय जीवांना प्रकाश म्हणजे आत्मज्ञान करून देतात; अमृताशिवाय प्राण्यांच्या जिवांचें रक्षण करतात; व योगसाधनाशिवाय धडधडीत डोळ्यांसमोर मोक्ष दाखवितात. १ परंतु राजांत व रंकांत अंतर मानीत नाहींत व लहान थोर जाणीत नाहींत. याप्रमाणें जगाला सरसकट आनंदाचें माहेरघर होतात. २ वैकुंठास जाणारा क्वचित् आढळतो; परंतु ह्या साधूंनीं सर्व जगच वैकुंठ करून टाकलें; अशा माझ्या नामभजनाच्या योग्यतेनें सर्व पवित्र केलें. ३ त्या साधूंचें तेज सूर्याप्रमाणें निर्मल आहे. परंतु त्या सूर्यातही, तो अस्तास जातो, हा दोष आहे. चंद्रासारखें म्हणावें, तर तो एकादे वेळेसच पूर्ण असतो; परंतु हे साधु नेहमींच पूर्ण असतात. ४यांचें औदार्य मेघाप्रमाणें म्हणावें, तर तो ओसरतो, म्हणून उपमा देण्यास योग्य होत नाहीं. तर हे साधु निःशंकपणें पंख असणाऱ्या सिंहाप्रमाणें होत. ५ ज्या माझ्या नांवाचा मुखानें एकदा यथार्थ उच्चार होण्याकरितां सहस्र जन्म माझी सेवा करावी लागते तें माझें नांव ज्यांच्या वाचेपुढें कौतुकानें नाचत असतें. ६ (ज्या माझ्या नांवाचा असा महिमा आहे,) तो मी वैकुंठलोकींही नसतों; सूर्यमंडळांतही दिसत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर योग्यांच्याही मनांचें उल्लंघन करून जातों; ७ परंतु, हे पांडवा, जरी मी कोठें सांपडलों नाहीं, तरी जे माझ्या नांवाचा सतत घोष करितात, त्यांच्याजवळ सांपडायाचाच. ८ ते माझ्या गुणांनीं इतके तृप्त झालेले असतात कीं, ते देशकालाला विसरून मन्नामसंकीर्तनाच्या योगें आपल्या ठिकाणींच सुखी झालेले असतात. ९ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद या शुद्ध नांवाच्या कविता गातात आणि मधून मधून शुद्ध आत्मविषयक चर्चा करितात. २१० हे पांडुकुमरा, अशाप्रकारें आणखी पुष्कळ तऱ्हेनें माझे गुणानुवाद वर्णन करीत कोणी जगतांत हिंडतात. ११ अर्जुना, मग दुसरे कित्येक पंचप्राण व मन यांना सर्वथैव जिंकून जयपत्र मिळवितात. १२ बाहेरून यमनियमांचें कुंपण लावून आंत मूळबंधाचा कोट तयार करतात, व त्यावर प्राणायामरूप सतत चालू असणाऱ्या तोफा ठेवतात. १३ मग कुंडलिनी ऊर्ध्वमुख होऊन, तिच्या प्रकाशानें मन व प्राण यांच्या अनुकूलतेनें चंद्रामृताचें सतराव्या कलेचें तळें स्वाधीन करून घेतात. १४ त्या वेळीं प्रत्याहार हा मोठ्या पराक्रमानें कामक्रोधादि विकारांचा परिवारासह फडशा करतो आणि इंद्रियें बांधून हृदयांत आणतो. १५ इतक्यांत धारणारूप घोडेस्वार हे हल्ला करून पंचमहाभूतांचें ऐक्य करतात, व संकल्पाचें चतुरंग सैन्य (मन, बुद्धि, चित्त, व अहंकार) नाहींसें करतात. १६ नंतर जिंकलेंरे जिंकलें असें ध्यानाचें निशाण फडकून एकरूपतेचें छत्र चमकूं लागतें. १७ मागाहून समाधिरूप लक्ष्मीचा अखंड-आत्मानुभवरूपी राज्यसुखाच्या ब्रह्मरूप ऐक्यतेनें पट्टाभिषेक होतो. १८ हे अर्जुना, असें जें माझें कठीण भजन, तें कोण करतात हें तुला सांगितलें. आतां याशिवाय दुसरे भजन करणारे कोण आहेत तें ऐक. १९ वस्त्राच्या दोन्हीं पदरापर्यंत जसा आडवा व उभा भरलेला तंतूच असतो. त्याप्रमाणें चराचर विश्वामध्यें माझ्याशिवाय ते दुसरें कांहीं ओळखत नाहींत २२० ब्रह्मदेव एका बाजूस व दुसरे बाजूस चिलीट धरून मध्यें माझ्या स्वरूपाशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं असें ते समजतात. २१ मग लहान मोठें, सजीव व निर्जीव असा भेद न धरतां, जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल ती मद्रूपच आहे अशा सरळ भावानें तें जीवमात्राला साष्टांग नमस्कार करतात. २२ आपला मोठेपणा विसरून, पुढें येणारी वस्तु योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे हें न जाणतां सरसकट सर्व वस्तूंला नमस्कार करणें हेंच त्यांना आवडतें. २३ ज्याप्रमाणें पुष्कळ उंचीवरून पडणारें पाणी एकदम सहज तळाशीं येतें, त्याप्रमाणें, जो प्राणी दृष्टीस पडेल त्यास नमस्कार करणें असा त्यांचा स्वभावच बनतो; २४ किंवा फळानें भरलेल्या झाडाची खांदी जशी आपोआप भुईला लवलेली असते, त्याप्रमाणें प्राणिमात्रापुढें ते नमस्कार घालतात. २५ ते नेहमीं गर्वरहित असतात व नम्रता हीच त्यांची संपत्ति असते; व ते जयजयमंत्रानें माझ्या ठिकाणीं आपलीं सर्व कर्में अर्पण करतात. २६ नम्र होतां होतां त्यांना मानापमानाचा विचार रहात नाहीं, म्हणून ते मीच होऊन राहतात; व अशा प्रकारें मद्रूप होऊनही निरंतर माझीच उपासना करतात. २७ अर्जुना, अशा प्रकारें ही श्रेष्ठ भक्ति तुला सांगितली. आतां जे माझी ज्ञानयज्ञानें भक्ति करतात, ते कोणते भक्त तें ऐक. २८ परंतु, हे

करिती हातवटी । तूं जाणत आहासि किरीटी । जे मागां इया गोष्टी । केलिया आम्हीं ॥२९॥ तंव आथि जी अर्जुन म्हणे । हें दैविकियाप्रसादाचें करणें । तरि काय अमृताचें आरोगणें । पुरे म्हणवे ॥२३०॥ या बोला श्रीअनंतें । लागटा देखिलें तयातें । कीं सुखावलेनि चित्तें । डोलतु असे ॥३१॥ म्हणे भलें केलें पार्था । एऱ्हवीं हा अनवसरु सर्वथा । परि बोलवीतसे आस्था । तुझी मातें ॥३२॥ तंव अर्जुन म्हणे हे कायी । चकोरेंवीण चांदिणेंचि नाहीं । जगचि निववीजे हा तयाच्या ठायीं । स्वभावो कीं जी ॥३३॥ येरें चकोरें तिये आपुलिये चाडे । चांचू करिती चंद्राकडे । तेविं आम्ही विनवूं तें थोकडें । देवो कृपासिंधु ॥३४॥ जी मेघु आपुलिये प्रौढी । जगाची आर्ती दवडी । वांचूनि चातकाची ताहान केवढी । तो वर्षाव पाहुनी ॥३५॥ परि चुळा एकाचिया चाडे । जेविं गंगेतेंचि ठाकणें पडे । तेविं आर्त बहु कां थोडे । तरि सांगावें देवें ॥३६॥ तेथें देवें म्हणितलें राहें । जो संतोष आम्हां जाहला आहे । तयावरी स्तुती साहे । ऐसें उरलें नाहीं ॥३७॥ पैं परिसतु आहासि निकियापरी । तोंचि वक्तृत्वा वऱ्हाडीक करी । ऐसें पुरस्करोनि श्रीहरी । आदरिलें बोलों ॥३८॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

अन्ये च अपि ज्ञानयज्ञेन यजन्तः, एकत्वेन, पृथक्त्वेन बहुधा, विश्वतोमुखं मां उपासते. ॥१५॥

तरि ज्ञानयज्ञु एवरूपु । तेथ आदिसंकल्पु हा यूपु । महाभूतें मंडपु । भेदु तो पशु ॥३९॥ मग पांचांचे जे विशेष गुण । अथवा इंद्रियें आणि प्राण । हेचि यज्ञोपचारभरण । अज्ञानघृत २४० तेथ मनबुद्धीचिया कुंडा । आंतु ज्ञानाग्नि धडफुडा । साम्य तेचि सुहाडा । वेदिका जाणें ४१ सविवेकमतीपाटव । तेचि मंत्र विद्यागौरव । शांति स्रुक्स्रुव । जीवु यज्वा ॥४२॥ तो प्रतीतीचेनि पात्रें । विवेकमहामंत्रें । ज्ञानाग्निहोत्रें । भेदु नाशी ॥४३॥ तेथ अज्ञान सरोनि जाये । आणि याजिता यजन हें ठाये । आत्मसमरसीं न्हाये । अवभृथीं जेव्हां ४४ तेव्हां भूतें विषय करणें । हें वेगळालें कांहीं न म्हणे । आघवें एकचि ऐसें जाणे । आत्मबुद्धि ४५ जैसा चेइला तो अर्जुना । म्हणे स्वप्नींची हे विचित्र सेना । मीचि जाहालों होतों ना । निद्रावशें ॥४६॥ आतां सेना ते सेना नव्हे । हें मीच एक आघवें । ऐसें एकत्वें मानवे । विश्व तया ॥४७॥ मग तो जीवु हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे । ऐसे भजती ज्ञानाध्वरें । एकत्वें येणें ॥४८॥ अथवा अनादि हें अनेक । जें आनासारिखें एका एक । आणि नामरूपादिक । तेंही विषम ॥४९॥ म्हणोनि विश्व भिन्न । परि न भेदे तयाचें ज्ञान । जैसे अवयव तरी आन आन । परि एकेचि देहींचे ॥२५०॥ कां शाखा सानिया थोरा । परि आहाति एकाचिये तरुवरा । बहु रश्मि परि दिनकरा । एकाचे जेवीं ॥५१॥ तेविं नानाविधा व्यक्ती । आनानें नामें आनाना वृत्ती । ऐसें जाणती भेदलां भूतीं । अभेदा मातें ॥५२॥ येणें वेगळालेपणें पांडवा । करिती ज्ञानयज्ञु बरवा । जे न भेदती जाणिवा । जाणते म्हणउनी ॥५३॥ ना तरी जेधवां जिये ठायीं । देखती कां जें जें कांहीं । तें मीवांचूनि नाहीं । ऐसाचि बोधु ॥५४॥ पाहें पां बुडबुडा जेउता

किरिटी, त्यांची भजन करण्याची शैली तुला माहीत आहेच, व त्याबद्दल आम्हीं पूर्वी वर्णन केलेंच आहे. २९ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, " होय. हा ईश्वरी प्रसादच आहे; तथापि अमृताचें सेवन करणाराच्यानें कधीं पुरे असें म्हणवतें का ? " २३० तेव्हां अर्जुनाचें हें बोलणें ऐकून, त्याची श्रवणाची चिकाटी पाहून भगवान् सुखानें डोलूं लागले. ३१ आणि म्हणाले, " पार्था, शाबास ! बाकी सांगितलेली गोष्ट पुनः सांगणें हें अप्रासंगिकच, पण तुझी ऐकण्याची उत्कंठा पाहून मला सांगणें भाग पडतें. " ३२ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, हें काय ? चकोराशिवाय चांदण्याचा उपयोग नाहींच कीं काय ? जगालाही शांत करणें हा त्याचा स्वभावच आहे. ३३ चकोरपक्ष्यानें मात्र आपल्या गरजेकरतां ज्याप्रमाणें चंद्राकडे चोंच करावी, त्याप्रमाणें आम्हीं आपली विनंती करावी हें थोडेंच, परंतु जगाचें कल्याण करण्याविषयीं आपण कृपासिंधु आहांत. ३४ मेघ आपल्या थोरपणानें जगाची अडचण निवारण करतो, त्या त्याच्या मोठ्या वर्षावाच्या मानानें पाहिलें असतां चातकाची तहान ती केवढी असणार ! ३५ परंतु एक जरी चूळ भरण्याची इच्छा झाली तरी ज्याप्रमाणें गंगेकडे जावें लागतें, त्याप्रमाणें, आमची इच्छा थोडी असो कीं फार असो, तरी देवांनीं पूर्ण केलीच पाहिजे. ३६ तेव्हां देव म्हणाले:—अर्जुना, आतां तुझें बोलणें राहूं दे. आम्हांला जो सांगण्याविषयीं संतोष झाला आहे, त्याला स्तुतीची आवश्यकता उरली नाहीं. ३७ परंतु तूं ज्याप्रमाणें लक्ष देऊन एवढा वेळ ऐकलेस तसेंच लक्ष देऊन आमच्या बोलण्यास मेजवानी कर, (पुढेंही तसेंच ऐक.) अशा रीतीनें श्रीहरींनीं अर्जुनास मान देऊन बोलण्यास सुरवात केली. ३८

दुसरे कांहीं ज्ञानयज्ञानें पूजन करणारे महात्मे एकरूपानें, निरनिराळ्या रूपांनीं, व बहुत प्रकारांनीं, सर्वतोमुख असा जो मी त्या माझी उपासना करतात. ॥ १५ ॥

ज्ञानयज्ञाचें लक्षण कोणतें म्हणशील, तर ज्या ठिकाणीं ' ब्रह्माचें बहुत प्रकारचें होणें ' म्हणजे आदिसंकल्प हाच यज्ञस्तंभ; पंचमहाभूतें हा यज्ञमंडप; जीव व ईश्वर यांचा भिन्नपणा हाच पशु; ३९ मग पंचमहाभूतांचे जे विशेष गुण ते, अथवा पांच इंद्रियें आणि पंचप्राण हेंच यज्ञाचें साहित्य, व ब्रह्माविषयीं जें अज्ञान तेंच तूप; २४० हे बलाढ्य अर्जुना, त्या यज्ञांत मन व बुद्धि हीं दोन कुंडें असून या दोन कुंडांत ज्ञानरूप अग्नि प्रदीप्त केला जातो; सुख व दुःख यांच ठिकाणीं जी समता तीच वेदिका म्हणजे यज्ञकुंडाच्या सभोंवतीं असलेला दर्भाचा परिघ होय; ४१ आत्मानात्मविचार करण्याविषयीं जी बुद्धीची कुशलता, तेच यज्ञांतील मंत्र होत; शांति हीच स्रुक् व स्रुवा नांवाचीं हवनपात्रें व जीव हा यज्ञ करणारा होय. ४२ तो यज्ञ करणारा जीव अनुभवरूप पात्रांनीं, ब्रह्माच्या विचाररूप महामंत्रांनीं, ज्ञानरूप अग्निहोत्र कर्मानें, जीव व ईश्वर यांच्या भिन्नपणाची आहुति देऊन तो भेद नाहींसा करतो. ४३ त्या वेळेस अज्ञान नाहींसें होऊन यज्ञ करणारा व यज्ञक्रिया हीं जागचे जागींच रहातात, नंतर आत्मब्रह्मैक्यरसांत जीवरूपी यजमानाचें जेव्हां अवभृथस्नान होतें, ४४ तेव्हां पंचमहाभूतें, शब्दस्पर्श इत्यादि विषय व इंद्रियें हीं वेगळालीं आहेत असें म्हणत नाहीं, व ब्रह्माशीं तादात्म्य झाल्यामुळें सर्व एक आहे असें तो जाणतो. ४५ अर्जुना ज्याप्रमाणें झोंपेंतून जागा झालेला मनुष्य म्हणतो कीं, ' स्वप्नांत पाहिलेली चित्रविचित्र सेना झोंप लागल्यामुळें मीच झालों होतों ना ? ४६ आतां जी सेना पाहिली होती, ती सेना नव्हती; तीं मीच झालों होतों; ' अर्जुना, अशा प्रकारें त्या पुरुषाला जग एकरूप भासतें. ४७ मग तो मी जीव आहे असा व्यवहार करीत नाहीं; व ब्रह्मदेवापासून तृणापर्यंत आत्माच भरलेला आहे असें मानतो. अशा प्रकारें ज्ञानयज्ञानें ऐक्य पावून कितीएक मला भजतात. ४८ कितीएक अनादि असलेल्या विश्वामध्यें एकासारखे दुसरे परंतु भिन्न, व त्यांचीं नांवें व रूपें हीं निरनिराळीं आहेत. ४९ म्हणून विश्वामध्यें भेद दिसला तरी त्याच्या ज्ञानांत भेद होत नाहीं. ज्याप्रमाणें अवयवांत भेद असला तरी देहांत भेद होत नाहीं २५० किंवा फांद्या जरी लहान मोठ्या असल्या तरी त्या एकाच झाडाच्या असतात, अथवा पुष्कळ किरणें दृष्टीस पडलीं तरी तीं जशीं एकाच सूर्याचीं असतात, ५१ त्याप्रमाणें अनेक व्यक्ति असून जरी त्यांचीं नांवें व स्वभाव भिन्न आहेत तरी भिन्नभिन्न भूतांमध्यें अभिन्न जो मी त्या मलाच जाणतात. ५२ हे पांडवा, अशा रीतीनें सर्व भूतें वेगळीं आहेत असें जाणून जे उत्तम असा ज्ञानयज्ञ करतात, व जे जाणते असल्यामुळें त्यांच्या ज्ञानाच्या ठिकाणीं भिन्नभाव उरत नाहीं; ५३ किंवा जेव्हां व ज्या ठिकाणीं ते जी जी वस्तू पहातात, त्यांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं असा ज्यांच्या मनाचा निश्चय असतो; ५४ हें पहा—पाण्यावरील बुडबुडा जिकडे

जाये । तेउतें जळचि एक तया आहे । मग विरे अथवा राहे । तऱ्ही जळाचिमाजीं ॥५५॥ कां पवनें परमाणु उचलले । ते पृथ्वीपणावेगळे नाहीं केले । आणि माघौते जरी पडले । तरी पृथ्वीचि-वरी ॥५६॥ तैसें भलतेथ भलतेणें भावें । भलतेंही हो अथवा नोहावें । परि तें मी ऐसें आघवें । होऊनि ठेले ॥५७॥ अगा हे जेव्हडी माझी व्याप्ती । तेव्हडीचि तयांची प्रतीती । ऐसे बहुधा-कारीं वर्तती । बहुचि होउनी ॥५८॥ हे भानुबिंब आवडे तया । सन्मुख जैसें धनंजया । तैसे ते विश्वा या । समोर सदा ॥५९॥ अगा तयांचिया ज्ञाना । पाठी पोट नाहीं अर्जुना । वायु जैसा गगना । सर्वांगीं असे ॥२६० तैसा मी जेतुला आघवा । तेंचि तूक तयांचिया सद्भावा । तरी न करितां पांडवा । भजन जहालें ॥६१॥ एऱ्हवीं तरी सकळ मीचि आहें । तरी कवणीं कें उपा-सिला नोहें । एथ एके जाणणेवीण ठायें । अप्रा-प्तासी ॥६२॥ परि तें असो येणें उचितें । ज्ञान-यज्ञें यजितसांते । उपासिती मातें । ते सांगितले ॥६३॥ अखंड सकळ हें सकळां मुखीं । सहज अर्पत असे मज एकीं । कीं नेणणें यासाठीं मूर्खी । न पविजेचि मातें ॥६४॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।
मंत्रोऽहमहमेवाऽऽज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अहं क्रतुः, अहं यज्ञः, अहं स्वधा, अहं औषधं, अहं मंत्रः, अहं एव आज्यं, अहं अग्निः, अहं हुतं (अस्मि). ॥१६॥

तोचि जाणिवेचा जरी उदयो होये । तरी मुद्दल वेदु मीचि आहें । आणि तो विधानातें जया विये । तो क्रतुही मीचि ॥६५॥ मग तया कर्मा-पासूनि बरवा । जो सांगोपांगु आघवा । यज्ञु प्रगटे पांडवा । तोही मी गा ॥६६॥ स्वाहा मी स्वधा । सोमादि औषधी विविधा । आज्य मी समिधा । मंत्रु मी हवि ॥६७॥ होता मी हवन कीजे । तेथ अग्नी तो स्वरूप माझें । आणि हुतक वस्तु जें जें । तेंही मीचि ॥६८॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

अहं अस्य जगतः पिता, माता, धाता, पितामहः, वेद्यं (वस्तु), पवित्रं (वस्तु), ओंकारः, ऋक्, साम, यजुः एव च (अस्मि). ॥१७॥

पैं जयाचेनि अंगसंगें । इये प्रकृतीस्तव अष्टांगें । जन्म पाविजत असे जगें । तो पिता मी गा ॥६९॥ अर्धनारीनटेश्वरीं । जो पुरुष तोचि नारी । तेवि मी चराचरीं । माता ही होय ॥२७०॥ आणि जाहालें जग जेथ राहे । जेणें जीवित वाढत आहे । तें मी-वांचूनि नोहे । आन निरुतें ॥७१॥ इयें प्रकृति-पुरुषें दोन्ही । उपजलीं जयाचिया अमनमनीं । तो पितामह त्रिभुवनीं । विश्वाचा मी ॥७२॥ आणि आघवेया जाणणेयाचिया वाटा । जया गांवा येती गा सुभटा । वेदांचिया चोहटां । वेद्य जें म्हणिजे ॥७३॥ जेथ नानामतां बुझावणी जाहाली । एक-मेकां शास्त्रांची अनोळखी फिटली । चुकलीं ज्ञानें जेथ मिळों आलीं । जें पवित्र म्हणिजे ॥७४॥ पैं ब्रह्मबीजा जाहला अंकुरु । घोषध्वनीनादाकारु । तयाचें गा भवन जो ॐकारु । तोही मी गा ७५ जया ॐकाराचिये कुशीं । अक्षरें होतीं अउम-कारेंसीं । जियें उपजत वेदेंसीं । उठलीं तिन्ही ॥७६॥ म्हणोनि ऋग्यजुःसामु । हे तीन्ही म्हणे मी आत्मारामु । एवं मीचि कुलक्रमु । शब्द-ब्रह्माचा ॥ ७७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

(अहं) गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः, शरणं, सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानं, निधानं, अव्ययं बीजं (अस्मि).

हें चराचर आघवें । जिये प्रकृतीआंत सांठवे । ते शिणली जेथ विसवे । ते परम गती मी ॥७८॥

जातो, तिकडे त्याला एक पाणीच आहे, मग तो नाहींसा झाला अथवा राहिला तरी तो पाण्यांतच असतो: ५५ किंवा वाऱ्यानें मातीचे कण उंच उडाले, तरी त्यांना कांहीं पृथ्वीपणाहून वेगळें केलें नाहीं; आणि पुनः जरी ते खाली पडले, तरी ते पृथ्वीच; ५६ त्याचप्रमाणें, पाहिजे तेथें पाहिजे त्या भावनेनें पाहिजेल तें होवो अथवा न होवो, परंतु तें सर्व 'मीच आहें' अशी ज्यांचे मनाची वृत्ति होऊन गेली आहे; ५७ अर्जुना, माझ्या स्वरूपाची जितकी व्यापकता आहे, तेवढाच त्यांचा बोध आहे; म्हणून बहुप्रकारानें जग दिसलें, तरी बहुरूपानें मीच आहे असा ते व्यवहार करतात. ५८ ज्याप्रमाणें सूर्यबिंब सर्वांना आपल्यासमोर सारखेंच दिसतें, त्याप्रमाणें ते सर्व विश्वाला बोधानें व्यापक असल्यामुळें सन्मुखच असतात. ५९ अर्जुना, त्यांच्या ज्ञानाला आंतबाहेर असा भेद नाहीं. ज्याप्रमाणें वायू हा आकाशांत सर्वत्र भरलेला आहे, २६० त्याप्रमाणें मी जेवढा संपूर्ण आहें, तेवढाच त्यांचा अस्तित्वभाव आहे, म्हणजे दोघांचें माप सारखें आहे; असा ज्याचा बोध आहे त्यानें भजनाचें कर्म न केलें तरी त्याचें सहज भजन चालूच असतें. ६१ एऱ्हवीं तरी मी सर्वत्र भरलेला आहें, माझी कोण उपासना करीत नाहींत? सर्वांची सर्व ठिकाणीं सहजच उपासना चालली आहे असें असूनही ज्यांना मी अप्राप्त आहे, त्यांची उपासना माझें यथार्थ ज्ञान नाहीं म्हणून थांबल्यासारखी झाली आहे. ६२ परंतु हें असो; या योग्य ज्ञानयज्ञानें यज्ञ करून जे माझी उपासना करतात, ते भक्त तुला सांगितले. ६३ सदासर्वकालीं जीं जीं कर्में होतात, तीं सर्व बाजूनें मला सहज पावतात; परंतु हें मूर्खांना समजत नसल्यामुळें मी त्यांना प्राप्त होत नाहीं. ६४

अग्निहोत्रादि श्रौत यज्ञ, वैश्वदेवादिक स्मार्त यज्ञ, पितरांना अर्पण केलेलें स्वधा नामक अन्न, मनुष्यांचें अन्न, मंत्र, होमद्रव्य, अग्नि व हवनकर्म मीच आहें. ॥१६॥

त्याच ज्ञानाचा उदय झाला असतां, मुख्य वेद मीच आहें; त्यांत विधि-अनुष्ठान जें सांगितलें आहे तो क्रतुही (यज्ञ) मीच; ६५ मग, हे पांडवा, त्या कर्मापासून प्रकट होणारा जो यथाविधि यज्ञ, तोही मीच आहें; ६६ देवांस हवि देण्याचा मंत्र मी, पितरांसही हवी देण्याचा मंत्र मी, सोमवल्ली वगैरे नानाप्रकारच्या औषधि मी, घृत मी, समिधा मी, मंत्र मी, होमद्रव्य मी, ६७ ऋत्विज मी, ज्यांत हवन करावयाचे तो अग्निही माझें स्वरूप आहे, आणि अग्नींत हवन करण्याच्या ज्या ज्या वस्तु, त्याही मीच आहें. ६८

या जगाचा पिता, माता, प्राण्यांना कर्मफल देणारा, [पितामह म्हणजे] ब्रह्मदेवाचा पिता, जाणण्याची योग्य वस्तु, जगताला पावन करणारी वस्तु, प्रणव, आणि ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेद-ही मीच आहें. ॥१७॥

हें पहा—ज्याच्या अंगसंगानें अष्टांग प्रकृति ही जगास प्रसवते, तो जगत्पिता मी; ६९ अर्धनारीनटेश्वर स्वरूपांत ज्याप्रमाणें पुरुष तोच स्त्री व स्त्री तोच पुरुष असतो, त्याप्रमाणें स्थावरजंगमाची माता ही मी; २७० आणि उत्पन्न झालेलें जग ज्या ठिकाणीं राहतें, व ज्याच्या योगानें प्राणिमात्राचें रक्षण होतें, तें निःसंशय माझ्याशिवाय दुसरें कोणी नाहीं. ७१ प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही ज्याच्या अंतःकरणोपाधिरहित स्वरूपांत म्हणजे निर्गुणस्वरूपांत उत्पन्न होतात, तो या विश्वाचा आजा त्रिभुवनांत मीच. ७२ अर्जुना, सर्व ज्ञानाच्या वाटा ज्या गांवांत येऊन मिळतात, व चारी वेदांच्या चव्हाट्यावर ज्याला वेद्य असें म्हणतात; ७३ ज्या ठिकाणीं पुष्कळ प्रकारचीं मतें ऐक्यतेस आलीं; शास्त्रांची एकमेकांशीं ओळख झाली; व चुकलेलीं ज्ञानें जेथें एकत्र मिळालीं, असें जें स्थान त्याला पवित्र असें म्हणतात. ७४ हें पहा—ब्रह्मबीजाला परा, पश्यन्ती, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचा हेच अंकुर फुटल्यावर, त्यांचें मंदिर जो ॐकार तोही मीच होय. ७५ ज्या ॐकाराच्या पोटीं अ, उ व म् (अकार उकार व मकार) अशीं अक्षरें उत्पन्न होतात, व जीं उपजल्याबरोबर तीन वेद उत्पन्न झाले, ७६ म्हणून ऋक्, यजु व साम हे तिन्ही वेदही मीच, व याप्रमाणें वेदांची वंशपरंपराही मीच होय, असें श्रीकृष्ण म्हणाले. ७७

कर्मफल, जगाचें पोषण करणारा, स्वामी, साक्षी, वसतिस्थान, शरणागतांचा रक्षक, निरपेक्ष मित्र, जगताची उत्पत्ति, लय, स्थिति, निधि आणि अविनाशी बीज मी आहें. ॥१८॥

हें सर्व स्थावरजंगम विश्व ज्या प्रकृतीच्या आंत भरलेलें आहे ती प्रकृति श्रमली असतां ज्या ठिकाणीं विश्रांति पावते, तें उत्तम स्थान मी; ७८ आणि ज्याच्यामुळें ही

आणि जयाचेनि प्रकृती जिये । जेणें अधिष्ठिली विश्व विये । जो येऊनि प्रकृती इये । गुणातें भोगी ॥७९॥ तो विश्वश्रियेचा भर्ता । मीचि गा एथ पंडुसुता । मी गोसावी समस्ता । त्रैलोक्याचा ॥२८०॥ आकाशें सर्वत्र वसावें । वायूनें नावभरी उगें नसावें । पावकें दाहावें । वर्षावें जळें ॥८१॥ पर्वतीं बैसका न संडावी । समुद्रीं रेखा नोलांडावी । पृथ्वीया भूतें वाहावी । हे आज्ञा माझी ॥८२॥ म्यां बोलविल्या वेदु बोले । म्यां चालविल्या सूर्यु चाले । म्यां हालविल्या प्राणु हाले । जो जगातें चाळिता ॥८३॥ मियांचि नियमिलासांता । काळु ग्रासितसे भूतां । इयें म्हणियागतें पांडुसुता । सकळें जयाचीं ८४ जो ऐसा समर्थु । तो मी जगाचा नाथु । आणि गगनाऐसा साक्षिभूतु । तोही मीचि ॥८५॥ इयीं नामरूपीं आघवा । जो भरला असे पांडवा । आणि नामरूपांचाही वोल्हावा । आपणचि जो ॥८६॥ जैसे जळाचे कल्लोळ । आणि कल्लोळीं आथी जळ । ऐसेनि वसवीतसे सकळ । तो निवासु मी ॥८७॥ जो मज होय अनन्य शरण । त्याचें निवारीं मी जन्ममरण । यालागीं शरणागतां शरण्य । मीचि एकु ॥८८॥ मीचि एक अनेकपणें । वेगळालेनि प्रकृतीगुणें । जीत जगाचेनि प्राणें । वर्तत असें ॥८९॥ जैसा समुद्र थिल्लर न म्हणतां । भलतेथ बिंबे सविता । तैसा ब्रह्मादि सर्वां भूतां । सुहृद तो मी ॥२९०॥ मीचि गा पांडवा । या त्रिभुवनासि वोलावा । सृष्टिक्षयप्रभावा । मूळ तें मी ॥९१॥ बीज शाखांतें प्रसवे । मग तें रूखपण बीजीं सामावे । तैसें संकल्पें होय आघवें । पाठीं संकल्पीं मिळे ॥९२॥ ऐसें जगाचें बीज जो संकल्पु । अव्यक्त वासनारूपु । तया कल्पांतीं जेथ निक्षेपु । होय तें स्थान मी ॥९३॥ इयें नामरूपें लोटती । वर्णव्यक्ती आटती । जातीचे भेद फिटती । जैं आकारु नाहीं ॥९४॥ तैं संकल्पवासनासंस्कार । माघौतें रचावया चराचर । जेथ राहोनि असती अमर । तें निधान मी ॥९५॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

अर्जुन, अहं तपामि; अहं वर्षं निगृह्णामि उत्सृजामि च; अहं एव अमृतं मृत्युः च, सत् असत् च (अस्मि). ॥१९॥

मी सूर्याचेनि वेषें । तपें तैं हें शोषे । पाठीं इंद्र होऊनि वर्षें । तैं पुढती भरे ॥९६॥ अग्नि काष्ठें खाये । तें काष्ठचि अग्नि होये । तैसें मरतें मारितें पाहें । स्वरूप माझें ॥९७॥ यालागीं मृत्यूच्या भागीं जें जें । तेंही पैं रूप माझें । आणि न मरतें तंव सहजें । मीचि आहें ॥९८॥ आतां बहु बोलोनि सांगावें । तें ऐकिहेळां घे पां आघवें । तरी सतासतही जाणावें । मीचि पैं गा ॥९९॥ म्हणोनि अर्जुना मी नसें । ऐसा कवणु ठाव असे । परि प्राणियांचें दैव कैसें । जे न देखती मातें ॥३००॥ तरंग पाणियेवीण सुकती । रश्मि वातीवीण न देखती । तैसे मीचि ते मी नोहती । विस्मो देखें ॥१॥ हें आंतबाहेर मियां कोंदलें । जग निखिल माझेंचि वोतिलें । कीं कैसें कर्म तयां आड आलें । जे मीचि नाहीं म्हणती ॥२॥ परि अमृतकुहां पडिजे । कां आपणपयातें काढिये काढिजे । ऐसे आथी काय कीजे । अप्राप्तासि ॥३॥ ग्रासा एका अन्नासाठीं । अंधु धांवताहे किरीटी । आढळला चिंतामणि पायें लोटी । आंधळेपणें ॥४॥ तैसें ज्ञान जैं सांडूनि जाये । तैं ऐसी हे दशा आहे । म्हणोनि कीजे तें केलें नोहे । ज्ञानेंविण ॥५॥ आंधळेया गरुडाचे पांख आहाती । ते कवणा उपेगा जाती । तैसें सत्कर्माचे उपखे ठाती । ज्ञानेंविण ॥६॥

प्रकृति वांचते, ज्याच्या आश्रयानें विश्व प्रसवते, व जो प्रकृतीच्या स्वाधीन होऊन सत्त्व, रज, तम या गुणांचा उपभोग घेतो, ७९ तो विश्वलक्ष्मीचा पति मीच; आणि अर्जुना, सर्व त्रैलोक्याचा स्वामीही मीच. २८० आकाशानें सर्व ठिकाणीं असावें, वायूनें क्षणभर देखील स्वस्थ राहूं नये, अग्नीनें जाळावें, मेघानें वृष्टि करावी, ८१ पर्वतांनीं आपली जागा सोडूं नये, समुद्रानें आपली मर्यादा ओलांडूं नये, व पृथ्वीनें सर्व भूतांचा भार वहावा, ही आज्ञा माझी आहे. ८२ मी बोलविल्यानें वेद बोलतात, मीं चालविल्यानें सूर्य चालतो, सर्व जगाचा चालक जो प्राण, तोही मीं हालविल्यानें हालतो; ८३ आणि मींच आज्ञा दिली असतां भूतांना काळ ग्रासतो. अर्जुना, याप्रमाणें हीं सर्व ज्याचीं आज्ञाधारक असून आपापलीं कामें करतात, ८४ असा जो समर्थ, तो जगाचा नाथ मी; व आकाशाप्रमाणें सर्व ठिकाणीं असून साक्षिभूत असणारा तोही मीच. ८५ हे पांडवा, याप्रमाणें या नामारूपांत जो सर्वत्र भरलेला आहे, आणि जो आपणच नामरूपांचाही जिव्हाळा आहे. ८६ ज्याप्रमाणें लाटा पाण्यांतच उत्पन्न होतात, आणि लाटांतही पाणी असतें, त्याप्रमाणें जग माझ्यांत व मी जगांत आहें. अशाप्रकारें जगताचें वसतिस्थान मी. ८७ जो मला एकनिष्ठपणें शरण येतो, त्याला जन्ममरणांपासून मी मुक्त करतों, म्हणून शरणागताचें रक्षण करणारा एकटा मीच आहें. ८८ प्रकृतीच्या वेगळाल्या गुणांनीं, मी एक असून अनेकपणानें जगांतील प्राणिमात्रांत प्राणरूपानें (जीवंत) असतों. ८९ ज्याप्रमाणें, हा समुद्र किंवा डबकें असें न म्हणतां सूर्य वाटेल तेथें प्रतिबिंबित होतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवापासून चिलटापर्यंत प्राणिमात्राला आवडता म्हणून जो आहे तो मीच. २९० हे पांडवा, या त्रिभुवनाचें जीवन मीच, आणि उत्पत्ति, स्थिति लय ह्या तिन्ही अवस्थांस कारणही मीच. ९१ बीजापासून वृक्ष व शाखा उत्पन्न होतात, पुढें तीं झाडेंच बीजांत समावेश पावतात; त्याप्रमाणें, आदिसंकल्पापासून सर्व जगाची उत्पत्ति होऊन पुनः तें जग आदिसंकल्पांतच लय पावतें. ९२ असें अव्यक्त वासनारूप जगाचें बीज जो संकल्प, त्याचा कल्पांतीं जेथें लय होतो तें स्थान मीच. ९३ जेव्हां निराकार स्वरूप प्रगट होतें, तेव्हां हीं सर्व नाना रूपें लय पावतात. वर्णव्यक्ति नाहींतशा होतात, व जातींचे भेदही रहात नाहींत; ९४ तेव्हां पुनः जग निर्माण करण्याकरितां संस्काररूप वासनाशक्ति धारण करून ज्या ठिकाणीं देह राहतात, तें ठिकाणही मीच. ९५

हे पार्था, सूर्यरूपानें ऊन पाडतों मीच; पर्जन्य आवरून धरितों व पाडतों मीच; अमृत मीच; मृत्यु मीच; आणि सत् म्हणजे विद्यमान् असणाऱ्या वस्तु [कार्य] व असत् म्हणजे त्यांचें कारण मीच आहें. ॥१९॥

मी सूर्याच्या रूपानें ज्या वेळेस तापतों, त्या वेळेस हें जग कोरडें होतें; आणि पुनः इंद्राच्या रूपानें पाऊस पाडतों, तेव्हां पुनः समृद्धि होते. ९६ ज्याप्रमाणें अग्नीनें काष्ठें भक्षण केल्यावर तें काष्ठच अग्निरूप होतें, त्याप्रमाणें मरणारे व मारणारें स्वरूप माझेंच आहे. ९७ याकरितां मृत्यूच्या वांट्याला आलेलीं जीं जीं रूपें आहेत तीं तीं माझींच आहेत, आणि न मरणारें तर सहज माझेंच रूप आहे. ९८ आतां फार बोलून काय सांगावें ? सर्व तुला एकदांच सांगतों कीं, सत् व असत् म्हणजे खरीं व खोटीं अशीं दोन्हीं रूपें माझींच आहेत असें जाण. ९९ म्हणून, अर्जुना, मी नाहीं असें कोणतें तरी ठिकाण आहे का ? परंतु प्राणिमात्राचें दैव काय चमत्कारिक आहे, कीं ते मला पहात नाहींत. ३०० ज्याप्रमाणें लाटा पाण्याशिवाय सुकाव्या किंवा सूर्यकिरण दिव्याच्या उजेडाशिवाय दिसूं नयेत, त्याप्रमाणें, सर्व जीव मीच बनलेला असून, ते मला ओळखत नाहींत, हें केवढें आश्चर्य आहे पहा. १ ह्या सकल विश्वांत अंतर्बाह्य मीच भरलेला आहें, व हें जग मद्रूपच आहे; परंतु जीवांचीं कर्में त्यांस कशीं आड येतात. पहा कीं, ते मलाच ' नाहीं ' असें म्हणतात. २ परंतु अमृताच्या कूपांत पडल्यावर ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य आपण बाहेर निघण्याचा प्रयत्न करितो, तेव्हां अशा त्या अभाग्याला काय म्हणावें ? ३ हे किरीटी, अन्नाकरितां धांवणाऱ्या अंधळ्याला चिंतामणि सांपडला असतां, दृष्टि नसल्यामुळें तो जसा त्याला पायानें लोटून देतो; ४ त्याप्रमाणें यथार्थ ज्ञान प्राप्त नसेल तर वरील अंधळ्याप्रमाणें स्थिती होते, म्हणून ज्ञानाशिवाय जीं जीं कर्में करावीं तीं न केल्यासारखीं आहेत. ५ अंधळ्याला गरुडाचे पंख जरी मिळाले, तरी त्यांचा त्याला काय उपयोग होणार ? जसा त्याला उपयोग नाहीं, त्याप्रमाणें यथार्थ ज्ञानावांचून सत्कर्मांचे श्रम मात्र त्याला होतात. ६ केवळालीं सत्कर्में म्हणशील तर—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोक-
मश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥२०॥

त्रैविद्याः, सोमपाः, पूतपापाः मां यज्ञैः इष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते; ते पुण्यं सुरेंद्रलोकं आसाद्य दिवि दिव्यान् देवभोगान् अश्नंति. ॥२०॥

देख पां गा किरीटी । आश्रमधर्मांचिया राहाटी । विधिमार्गा कसवटी । जे आपणचि होती ॥७॥ यजन करितां कौतुकें । तिहीं वेदांचा माथा तुके । क्रिया फळेंसि उभी ठाके । पुढां जयां ८ ऐसे दीक्षित जे सोमप । जें आपणचि यज्ञाचें स्वरूप । तिहीं तया पुण्याचेनि नांवें पाप । जोडिलें देखें ॥९॥ जे श्रुतित्रयातें जाणोनि । शतवरी यज्ञ करूनि । यजिलिया मातें चुकोनि । स्वर्गा वरिती ॥३१०॥ जैसें कल्पतरूतळवटीं । बैसोनि झोळिये देतसे गांठी । मग निदैव निघे किरीटी । दैन्यचि करूं ॥११॥ तैसे शतक्रतु याजिलें मातें । कीं ईप्सिताति स्वर्गसुखातें । आतां पुण्य कीं हें निरुतें । पाप नोहे ॥१२॥ म्हणोनि मजवीण पाविजे स्वर्गु । तो अज्ञानाचा पुण्यमार्गु । ज्ञानिये तयातें उपसर्गु । हानि म्हणती ॥१३॥ एऱ्हवीं तरी नरकींचें दुःख । पावोनि स्वर्गा नाम कीं सुख । वांचूनि नित्यानंद गा निर्दोष । तें स्वरूप माझें ॥१४॥ मज येतां पैं सुभटा । या द्विविधा गा अव्हांटा । स्वर्गु नरकु या वाटा । चोरांचिया १५ स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें येइजे । पापात्मकें पापें नरका जाइजे । मग मातें जेणें पाविजे । तें शुद्ध पुण्य ॥१६॥ आणि मजचिमाजीं असतां । जेणें मी दुऱ्हावें पांडुसुता । तें पुण्य ऐसें म्हणतां । जीभ न तुटे काई ॥१७॥ परि हें असो आतां प्रस्तुत । ऐकें यापरी ते दीक्षित । यजूनि मातें यांचित । स्वर्गभोगु ॥१८॥ मग मी न पविजे ऐसें । जें पापरूप पुण्य असे । तेणें लाधलेनि सौरसें । स्वर्गा येती ॥१९॥ जेथ अमरत्व हें सिंहासन । ऐरावतासारिखें वाहन । राजधानी भुवन । अमरावती ॥३२०॥ जेथ महासिद्धींचीं भांडारें । अमृताचीं कोठारें । जिये गांवीं खिल्लारें । कामधेनूंचीं ॥२१॥ जेथ वोळगे देव पाइका । सैंध चिंतामणीचिया भूमिका । विनोदवनवाटिका । सुरतरूंचिया ॥२२॥ गंधर्व गात गाणीं । जेथ रंभेऐशिया नाचणी । उर्वशी मुख्य विलासिनी । अंतौरिया ॥२३॥ मदन वोळगे शेजारें । जेथ चंद्र शिंपे सांबरें । पवनाऐसे म्हणियारे । धांवणे जेथ ॥२४॥ पैं बृहस्पती मुख्य आपण । ऐसे स्वस्तीश्रियेचे ब्राह्मण । ताटिये सुरगण । बहुवस जेथें ॥२५॥ लोकपाळ रांगेचे । राउत जिये पदवीचे । उच्चैःश्रवा खांचे । खोलणिये ॥२६॥ हें असो बहु ऐसें । भोग इंद्रसुखासरिसे । ते भोगिजती जंव असे । पुण्यलेशु ॥२७॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयी धर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभंते ॥ २१ ॥

ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा पुण्ये क्षीणे (सति) मर्त्यलोकं विशन्ति. एवं त्रय्याधर्मं अनुप्रपन्नाः कामकामाः (दीक्षिताः) गतागतं लभन्ते. ॥२१॥

मग तया पुण्याची पाउटी सरे । सवेंचि इंद्रपणाची उटी उतरे । आणि येऊं लागती माघारे । मृत्युलोका ॥ २८ ॥ जैसा वेश्याभोगी कवडा वेंचे । मग दारही चेपूं न ये तियेचें । तैसें लाजिरवाणें दीक्षितांचें । काय सांगों ॥ २९ ॥ एवं थितिया मातें चुकले । जिहीं पुण्यें स्वर्ग कामिले । तयां अमरपण तें वावो जालें । अंतीं मृत्युलोकु ॥ ३३० ॥ मातेचिया उदरकुहरीं । पचूनि विष्टेच्या दाथरीं । उकडूनि नवमासवरी । जन्मजन्म मरती ॥ ३१ ॥ अगा स्वप्नीं निधान फावे

तीन वेद जाणणारे, सोमपान करणारे व त्या योगानें निष्पाप झालेले याज्ञिक यज्ञांचे योगानें माझें पूजन करून स्वर्गप्राप्तीविषयीं माझी प्रार्थना करितात; व ते दीक्षित पुण्यफलरूप स्वर्गांत जाऊन तेथें दिव्य असे देवांचे भोग भोगितात. ॥ २० ॥

अरे अर्जुना, हें पहा-वर्णविहित धर्माचें आचरण करून जे आपणच विधिमार्गाची कसोटी बनतात, (वेदांत सांगितल्याप्रमाणें यथाविधि आचरण करतात,) ७ ते यज्ञ करूं लागले म्हणजे तिन्ही वेद संतोष पावून मान डोलवितात, व त्यांच्यापुढें क्रियाही फलप्राप्तीसह उभी राहते. ८ याप्रमाणें यज्ञांतील सोमपान करणारे यज्ञकर्ते (दीक्षित) जे आपणच यज्ञस्वरूप होतात, त्यांनीं, नांव मात्र पुण्य, परंतु खरोखर पापाचीच जोड केली असें समज. ९ यज्ञ करून पापाची जोड कशी केली म्हणशील तर-ते ऋक् यजु व साम या तिन्ही वेदांस जाणून शेंकडों यज्ञांनीं माझें यजन करितात; परंतु माझ्या प्राप्तीची इच्छा सोडून क्षुद्र स्वर्गप्राप्तीची इच्छा करतात. ३१० अर्जुना, ज्याप्रमाणें एकादा हतभाग्य मनुष्य कल्पतरूचे खालीं बसून झोळीच्या पदरास गांठी मारतो, आणि मग भिक्षा मागण्यास निघतो, ११ त्याप्रमाणें शेंकडों यज्ञांनीं माझें यजन करून ते स्वर्गसुखाची इच्छा करतात, तेव्हां हें पुण्य नसून खरोखर पाप नव्हे का ? १२ म्हणून, माझ्या प्राप्तीची इच्छा सोडून जे स्वर्गाला जातात, त्यांना अज्ञानी लोक पुण्यमार्ग म्हणोत; परंतु ज्ञानी जे आहेत, ते तो जन्ममरणरूप फेऱ्यांत पडून त्याची हानि झाली असें म्हणतात. १३ सहज विचार केला तरी, नरकांतील दुःखाच्या मानानें स्वर्गप्राप्तीला सुख म्हणतां येईल; परंतु या दोहोंशिवाय अखंड आनंददायक व निर्दोष असें जें सुख, तें माझें स्वरूप होय. १४ हे महावीरा अर्जुना, माझ्या प्राप्तीला स्वर्ग व नरक हे दोन आडमार्ग असून चोरांच्या वाटा आहेत. १५ स्वर्गप्राप्ति पुण्यात्मक पापानें होते, व नरकप्राप्ति पापात्मक पापानें होते; पण ज्या योगानें माझी प्राप्ति होते, तें शुद्ध पुण्य समज. १६ हे पांडुसुता, माझाच अंश असून ज्या कर्मामुळें मी अंतरतों, त्याला पुण्य असें जर म्हटलें तर जीभ तुटणार नाहीं काय ? १७ परंतु हें आतां राहूं दे. याप्रमाणें ते दीक्षित माझें यजन करून स्वर्गभोगांची इच्छा करतात. १८ मग ज्या पुण्यानें मी पावणार नाहीं असें पापरूप पुण्य प्राप्त करून हौसेनें स्वर्गीं जातात. १९ जेथें अमरत्व हेंच सिंहासन, ऐरावतासारखें वाहन, अमरावती हें राजधानीचें शहर; ३२० जेथें अष्टमहासिद्धींची भांडारें आहेत, अमृताचीं कोठारें आहेत, व ज्या गांवांत कामधेनूचे कळपचे कळप आहेत; २१ जेथें देवांच्या चाकरांना वागण्याकरितां सर्वत्र चिंतामणीच्या वाटा आहेत, व करमणुकीच्या लहान लहान बागा कल्पतरूच्या आहेत. २२ जेथें गंधर्व गायन करताहेत, रंभेसारख्या नृत्य करणाऱ्या आहेत, व विलासिनी स्त्रियांत जेथें उर्वशी मुख्य आहे, २३ ज्या ठिकाणीं मदन सेजघरांत चाकरी करतो आहे, चंद्र सडासंमार्जन करतो आहे, व वायूसारखें म्हटल्याबरोबर धांवणारे चाकर आहेत, २४ जेथें इंद्राला आशीर्वाद देणारांत बृहस्पतीसारखे मुख्य ब्राह्मण आहेत व जेथें स्तुतिपाठक हजारों देव आहेत. २५ ज्यांच्या सभोंवतीं लोकपालांसारखे राजे चालत असून, जय मिळविलेले पट्टेवीधर सरदार आहेत, व उच्चैःश्रवा नामक खाजगी कोतवाल घोडा आहे. २६ हें असो; याप्रमाणें, जोंपर्यंत पुण्याचा अंश आहे, तोंपर्यंत ते इंद्राच्या सुखासारखे पुष्कळ भोग भोगतात. २७

ते त्या विस्तीर्ण स्वर्गलोकाचा उपभोग घेऊन पुण्य संपल्यावर मृत्युलोकांत येतात; आणि याप्रमाणें तीन वेदांत सांगितलेलें केवळ वैदिक कर्म करणारे कामुक लोक जन्ममृत्यूंची यातायात पावतात. ॥२१॥

मग त्यांच्या पुण्याची पुंजी संपतांक्षणींच इंद्रपणाच्या ऐश्वर्यावरून उतरून पुनः ते मृत्युलोकीं माघारे येतात. २८ ज्याप्रमाणें वेश्येच्या पायीं एकाद्यानें आपलें सर्व द्रव्य खर्च केल्यानंतर त्याला तिच्या दाराला बोट देखील लावण्याची सत्ता नसते, त्याप्रमाणें या यज्ञकर्त्यांची स्थिति फार लाजिरवाणी होते, ती तुला काय सांगूं ? २९ याप्रमाणें, ज्या वेळेस जपावयाचें, त्या वेळेस मला चुकून ज्यांनीं पुण्यमार्गाच्या आचरणानें स्वर्गप्राप्ति करून घेतली, त्यांचें अमरत्व वायां जाऊन शेवटीं ते मृत्युलोकीं परत येतात ३३० नंतर मातेच्या उदररूप गुहेंत विष्ठेच्या थरांत नऊ महिनेपर्यंत उकडून पक्कदशेंत येतात, आणि जन्माला येऊन मरण पावतात. ३१ अरे, स्वप्नांत प्राप्त

परि चेइलिया हारपे आवघें । तैसें स्वर्गसुख जाणावें । वेदज्ञांचें ॥ ३२ ॥ अर्जुना वेदविद जन्ही जाहला । तरी मातें नेणता वायां गेला । कण सांडूनि उपणिला । कोंडा जैसा ॥ ३३ ॥ म्हणऊनि मज एकेविण । हे त्रयीधर्म आकारण । आतां मातें जाणोनि कांहीं नेण । तूं सुखिया होसी ३४

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

अनन्याः चिन्तयन्तः (सन्तः) ये जनाः मां पर्युपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं अहं वहामि ॥२२॥

पैं सर्वभावेंसीं उखितें । जे वोपिले मज चित्तें । जैसा गर्भगोळु उद्यमातें । कोणाही नेणे ॥ ३५ ॥ तैसा मीवांचूनि कांहीं । आणीक गोमटेंचि नाहीं । मजचि नाम पाहीं । जिणेंया ठेविलें ॥ ३६ ॥ ऐसे अनन्यगतिकें चित्तें । चिंतितसांते मातें । जे उपासिती तयांतें । मीचि सेवीं ॥ ३७ ॥ ते एकवटूनि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिये वाहणीं । तेव्हांचि तयांची चिंतवणी । मजचि पडली ॥३८॥ मग तिहीं जें जें करावें । तें मजचि पडिलें आघवें । जैसी अजातपक्षाचेनि जीवें । पाक्षिणी जिये ॥३९॥ आपुली तहान भूक नेणे । तान्हया निकें तें माउलीसिचि करणें । तैसे अनुसरले जे मज प्राणें । तयांचें सर्व मी करीं ॥ ३४० ॥ तया माझिया सायुज्यांची चाड । तरि तेंचि पुरवीं कोड । कां सेवा म्हणती तरी आड । प्रेम सुयें ॥ ४१ ॥ ऐसा मनीं जो जो धरिती भावो । तो तो पुढां पुढां लागें तयां देवों । आणि दिधलियाचा निर्वाहो । तोही मीचि करीं ॥ ४२ ॥ हा योगक्षेमु आघवा । तयांचा मजचि पडिला पांडवा । जयांचिया सर्वभावा । आश्रयो मी ॥ ४३ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

अपि ये अन्यदेवताभक्ताः श्रद्धया अन्विताः यजन्ते, ते अपि, कौंतेय, अविधिपूर्वकं मां एव यजन्ति. ॥२३॥

आतां आणीकही संप्रदायें । परी मातें नेणती समवायें । जे अग्निइंद्रसूर्यसोमांये । म्हणऊनि यजिती ॥ ४४ ॥ तेही कीर मातेंचि होये । कां जें हें आघवें मीचि आहें । परि ते भजती उजरी नव्हे । विषम पडे ॥ ४५ ॥ पाहें पां शाखा पल्लव रुखाचे । हे काय नव्हती एकाचि बीजाचे । परी पाणी घेणें मुळाचें । तें मुळींचि घापे ॥४६॥ कां दहाही इंद्रियें आहाती । इयें जरी एकेचीं देहींची होती । आणि इहीं सेविले विषयो जाती । एकाचि ठायां ॥ ४७ ॥ तरि करोनि रससोय बरवी । कानीं केविं भरावी । फुलें आणोनि बांधावीं । डोळां केविं ॥ ४८ ॥ तेथ रसु तो मुखेंचि सेवावा । परिमळु तो घ्राणेंचि घ्यावा । तैसा मी तों यजावा । मीचि म्हणोनि ॥ ४९ ॥ येर मातें नेणोनि भजन । तें वायांचि गा आनेंआन । म्हणोनि कर्माचे डोळे ज्ञान । तें निर्दोष होआवें ॥ ३५० ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥२४॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुः एव च (अस्मि); मां तु तत्त्वेन न अभिजानन्ति, अतः ते च्यवन्ति. ॥२४॥

एऱ्हवीं पाहें पां पंडुसुता । या यज्ञोपहारां समस्तां । मीवांचूनि भोक्ता । कवणु आहे ॥५१॥ मी सकळां यज्ञांचा आदि । आणि यजना या मीचि अवधि । कीं मातें चुकोनि दुर्बुद्धि । देवां भजले ॥५२॥ गंगेचें उदक गंगे जैसें । अर्पिजे देवपितरोद्देशें । माझें मज देती तैसें । परि आनानीं भावीं ॥५३॥ म्हणऊनि ते पार्था । मातें न पवतीचि सर्वथा । मग मनीं वाहिली जे आस्था । तेथ आले ॥५४॥

यांति देवव्रता देवान् पितॄन्यांति पितृव्रताः ।
भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम्

देवव्रताः देवान् यान्ति; पितृव्रताः पितॄन् यान्ति; भूतेज्याः भूतानि यान्ति; मद्याजिनः अपि मां यान्ति. ॥२५॥

झालेला ठेवा जसा जागृत झाल्यावर सर्व नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें यज्ञकर्त्यांचें सुख आहे असें समज. ३२ अर्जुना ज्याप्रमाणें धान्य काढून घेतलेला कोंडा उफणला असत व्यर्थ होतो, त्याप्रमाणें, वेदार्थज्ञानी जरी झाला, तरी मल जाणल्याशिवाय त्याचा जन्म व्यर्थ होय. ३३ म्हणून माझ्या एकव्याशिवाय हे तिन्ही वेदोक्त धर्म व्यर्थ आहेत तेव्हां आतां मलाच जाण, दुसरें कांहीं मनांत आणूं नको, म्हणजे सुखी होशील. ३४

जे लोक एकनिष्ठ होऊन माझें चिंतन करून माझी उपासना करितात, त्या सर्वदा माझ्याशी युक्त असलेल्या निष्काम भक्तांचा योगक्षेम मी चालवितों. ॥२२॥

हें पहा—ज्यांनीं आपलें चित्त सर्वभावेंकरून माझ्याच ठिकाणीं उक्तें विकलें आहे; ज्याप्रमाणें गर्भांतील गोळा कोणताही उद्योग करावयाचें जाणत नाहीं, ३५ त्याप्रमाणें ज्यांना माझ्यावांचून दुसरें कांहींच चांगलें दिसत नाहीं; व ज्यांनीं माझ्याचकरितां आपला जीव ठेवला आहे; ३६ अशा प्रकारें एकनिष्ठ अंतःकरणानें जे माझें चिंतन करून माझी सेवा करितात, त्यांची सेवा मीच करितों. ३७ ते ऐक्यतेस पावून ज्या वेळेस माझ्याच भजनीं लागले, त्याच वेळेस त्यांची चिंता मला पडली. ३८ मग जें जें कांहीं करण्याचे ते मनांत आणतात, तें सर्व मला करावें लागतें. ज्याप्रमाणें पंख न फुटलेल्या पक्ष्यांच्या जीवनाकरितां पक्षीणच सारखी खटपट करीत असते, ३९ किंवा आपली तहान भूक न जाणतां, आपल्या तान्ह्या लेंकरास जें सुखकारक तेंच आईला करावें लागतें, त्याचप्रमाणें, ज्यांनीं मनापासून सर्व भाव मजवर टाकला आहे, त्यांचें सर्व इच्छित मीच करतों. ३४० त्यांना माझ्या ऐक्याची इच्छा झाली, तर मी त्यांचें तेंच कौतुक पुरवितों; किंवा माझी सेवाच करावी असें ते म्हणतील, तर त्यांच्या व माझ्यामध्यें प्रेमभाव उत्पन्न करतों. ४१ याप्रमाणें ते आपल्या मनांत जी जी इच्छा करतात, ती ती वारंवार मला पुरवावी लागते; आणि जें त्यांना दिलेले असतें, त्याचें रक्षणही मीच करतों. ४२ हे पांडवा, ज्यांचा सर्व भाव मजवरच असतो, त्यांचा योगक्षेम मजवरच पडतो. ४३

आणखी अन्य देवतांची भक्ति करणारे जे लोक श्रद्धायुक्त होत्साते त्या देवतांचें यजन करितात, ते देखील, अर्जुना, माझेंच यजन करितात; परंतु हें त्यांचें करणें अविधिपूर्वक [अज्ञानपूर्वक] असतें. ॥२३॥

आतां, मी सर्वव्यापकरूपानें आहें असें न जाणून प्रत्येक सांप्रदायिक लोक अग्नि, इंद्र, सूर्य, चंद्र यांना मीच जाणून भजतात; ४४ तें त्यांचें पूजन खरोखर मातेंच होतें, कारण या सर्व जगांत मीच भरून राहिलेला आहें; परंतु तें त्यांचें भजन पद्धतशीर नसून चुकलेलें असतें. ४५ हें पहा—वृक्षांच्या शाखा, पानें वगैरे एकाच बीजापासून उत्पन्न झालेलीं नव्हत का ? परंतु पाणी जें घालावयाचें तें मुळाशींच घातले पाहिजे; ४६ किंवा दहा इंद्रियें जरी एकाच देहाचीं आहेत आणि त्यांनीं सेवन केलेले विषय जरी एकाच ठिकाणीं जातात, ४७ तरी उत्तम स्वयंपाक करून तो कानांत कसा घालावा ? आणि फुलें आणून डोळ्यांवर बांधून उपयोग काय ? ४८ तर अन्न हें तोंडानेंच सेवन केलें पाहिजे, आणि सुवास हा नाकानेंच घेतला पाहिजे; त्याचप्रमाणें, माझी पूजा करणें ती माझी भावना करूनच केली पाहिजे. ४९ एऱ्हवीं, मला न जाणतां जें भजन करणें तें कांहीं तरी असून व्यर्थ होय. म्हणून, कर्म आचरण्यास ज्ञान ही दृष्टि आहे, तर तें ज्ञान निर्दोष असें झालें पाहिजे. ३५०

कारण, मी सर्व यज्ञांचा भोक्ता व स्वामी आहें; पण हे अन्यदेवताभक्त मला तत्त्वतः जाणीत नाहींत, म्हणून ते मुख्य यज्ञफलाला मुकतात. [माझी प्राप्ति त्यांना होत नाहीं]. ॥२४॥

अर्जुना, एऱ्हवीं असें पहा कीं, या सर्व यज्ञोपचारांचा माझ्यावांचून दुसरा कोण भोक्ता आहे ? ५१ मी सर्व यज्ञांचा आदि आहें, व यजनाचा शेवटही मीच आहें; परंतु दुर्बुद्धि जे असतात, ते मला सोडून इंद्रादि देवांस भजतात. ५२ ज्याप्रमाणें गंगेचें पाणी देव व पितर यांच्या नांवानें गंगेंतच अर्पण करतात, त्याप्रमाणें ते माझें मलाच देतात; पण निराळ्या भावानें ! ५३ म्हणून पार्था, ते कधींही मला पावत नाहींत; व मनांत जी इच्छा धारण करतात, त्या ठिकाणीं जातात. ५४

देवांची उपासना करणारे देवलोकास जातात; पितृभक्तांना पितृलोक मिळतो; [क्षुद्रदेवतादि] भूतांचे पूजकांस भूतांची प्राप्ति होते; आणि माझें भजन करणाऱ्यांस माझी प्राप्ति होते. ॥२५॥

मनें वाचा करणीं । जयांचीं भजनें देवांचिया वाहणीं । ते शरीर जातियेक्षणीं । देवचि जाले ॥५५॥ अथवा पितरांची व्रतें । वाहती जयांचीं चित्तें । जीवित सरलिया तयांतें । पितृत्व वरी ॥५६॥ कां क्षुद्रदेवतादि भूतें । तियेंचि जयांचीं परमदैवतें । जिहीं अभिचारिकीं तयांतें । उपासिलीं ॥५७॥ तयां देहाची जवनिका फिटली । आणि भूतत्वाची प्राप्ति जाहली । एवं संकल्पवशें फळलीं । कर्मे तयां ॥५८॥ मग मीचि डोळां देखिला । जिहीं कानीं मीचि ऐकिला । मीचि मनीं भाविला । वानिला वाचा ॥५९॥ सर्वांगीं सर्वांठायीं । मीचि नमस्कारिला जीहीं । दानपुण्यादिकें जें कांहीं । तें माझियाचि मोहरां ॥३६०॥ जिहीं मातेंचि अध्ययन केलें । जे आंतबाहेरि मियांचि धाले । जयांचें जीवित्व जोडलें । मजचिलागीं ॥६१॥ जे अहंकारु वाहत आंगीं । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं । जे लोभिये एकचि जगीं । माझेनि लोभें ॥६२॥ जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम । जे माझिया भुली सभ्रम । नेणती लोक ॥६३॥ जयांचीं जाणती मजचि शास्त्रें । मी जोडें जयांचेनि मंत्रें । ऐसे जे चेष्टामात्रें । भजले मज ॥६४॥ ते मरणाऐलीचकडे । मज मिळोनि गेले फुडे । मग मरणीं आणिकीकडे । जातील केविं ॥६५॥ म्हणोनि मद्याजी जे जाहाले । ते माझियाचि सायुज्या आले । जिहीं उपचारमिषें दिधलें । आपणपें मज ॥६६॥ पैं अर्जुना माझे ठायीं । आपणपेंवीण सौरसु नाहीं । मी उपचारें कवणाही । नाकळें गा ॥६७॥ एथ जाणीव करी तोचि नेणे । आथिलेंपण मिरवी तेंचि उणें । आम्ही जाहलों ऐसें जो म्हणे । तो कांहींचि नव्हे ॥६८॥ अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपें हन जे हुटहुटी । ते तृणाएकासाठीं । न सरे एथ ॥६९॥ पाहें पां जाणिवेचेनि बळें । कोण्ही वेदापासूनि असे आगळें । कीं शेषाहूनि तोंडाळे । बोलकें आथी ॥३७०॥ तोही आंथरुणातळवटीं दडे । येरु नेति नेति म्हणोनि बहुडे । एथ सनकादीक वेडे । पिसे जाहले ॥ ७१ ॥ करितां तापसांची कडसणी । कवणु जवळां ठेविजे शूळपाणी । तोहि अभिमानु सांडूनि पायवणी । माथां वाहे ॥ ७२ ॥ नातरी आथिलेपणें सरिशी । कवणी आहे लक्ष्मियेऐसी । श्रियेसारिखिया दासी । घरीं जियेतें ॥ ७३ ॥ तिया खेळतां करिती घरकुलीं । तयां नामें अमरपुरें जरि ठेविलीं । तरि न होती काय बाहुलीं । इंद्रादिक तयांचीं ॥७४॥ तिया नावडोनि जेव्हां मोडती । तेव्हां महेंद्राचे रंक होती । तिया झाडां जेऊते पाहती । ते कल्पवृक्ष ॥ ७५ ॥ ऐसिया जियेचिया जवळिका । सामर्थ्य घरींचिया पाइका । ते लक्ष्मी मुख्यनायका । न मनेचि एथ ॥ ७६ ॥ मग सर्वस्वें करूनि सेवा । अभिमानु सांडूनि पांडवा । ते पाय धुवावयाचिया दैवा । पात्र जाहाली ॥ ७७ ॥ म्हणोनि थोरपण पऱ्हां सांडिजे । एथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे । जैं जगा धाकुटें होइजे । तैं जवळीक माझी ॥ ७८ ॥ अगा सहस्रकिरणाचिये दिठी । पुढां चंद्रुही लोपे किरीटी । तेथ खद्योत का हुटहुटी । आपुलेनि तेजें ॥ ७९ ॥ तैसें लक्ष्मियेचें थोरपण न सरे । जेथ शंभूचेंही तप न पुरे । तेथ येर प्राकृत हें दरें । केविं जाणों लाहे ॥ ३८० ॥ यालागीं शरीरसांडोवा कीजे । सकळगुणांचें लोण उतरिजे । संपत्तिमदु सांडिजे । कुरवंडी करुनी ॥ ८१ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

यः पत्रं, पुष्पं, फलं, तोयं मे भक्त्या प्रयच्छति; (तस्य) प्रयतात्मनः भक्त्युपहृतं तत् अहं अश्नामि. ॥२६॥

मन, वाचा व इंद्रियें यांच्या योगानें जे इंद्रादि देवांचें (देवतोद्देशाचें) भजन करतात, ते, शरीर जातांक्षणींच देवरूप होतात. ५५ अथवा ज्यांच्या मनानें पितरांचीं व्रतें करण्याचें घेतलें आहे; त्यांना प्राणांतीं पितृलोक प्राप्त होतो; ५६ किंवा वेताळादि पिशाच व क्षुद्र देव हीं ज्यांचीं परमदैवतें आहेत, व ज्यांनीं घातक अशा जारणमारण साधण्याकरितां त्यांची उपासना केली आहे, ५७ त्यांना, देहाचा पडदा पडतांच (मेल्यावर) पिशाचयोनीची प्राप्ति होते. अशा प्रकारें त्यांच्या संकल्पाप्रमाणें त्यांची कर्मे त्यांना फळतात! ५८ मग जे दृष्टीनें मलाच पहातात, कानांनीं माझ्या नांवाचेंच श्रवण करतात, मनानें माझेंच ध्यान करतात, व वाचेनें माझेंच वर्णन करतात, ५९ सर्वांगानें व सर्व ठिकाणीं मलाच नमस्कार करतात, दानें, पुण्य वगैरे सर्व कांही माझ्याच उद्देशानें करतात, ३६० ज्यांनीं माझें स्वरूप यथार्थ कळणाऱ्या शास्त्राचेंच अध्ययन केलें आहे, जे माझ्याच योगानें अंतर्बाह्य तृप्त झाले आहेत, ज्यांनीं आपलें आयुष्य माझ्याकडेच खर्च केलें आहे, ६१ ज्यांना माझ्याशिवाय दुसऱ्या कसल्याही प्राप्तीची इच्छा नाहीं, आम्ही हरीची कीर्ति वाढविणारे आहों असा जे अहंकार बाळगतात, ६२ माझ्याच इच्छेनें जे सकाम आहेत, ज्यांची इच्छा पूर्ण होते,जे मजवरच प्रेम ठेवून सप्रेम आहेत, जे माझ्या ठिकाणीं भुलून गेल्यामुळें लौकिक त्यांना दिसतहीं नाहीं;६३ मलाच जाणणें हींच ज्यांचीं शास्त्रें आहेत, आणि ज्यांच्या गुरुमंत्रानें माझी प्राप्ति इतरांना होते, व अशा प्रकारें जे सर्व व्यवहारांत माझ्याशिवाय इतर कोणाचेंच भजन करीत नाहींत,६४ ते मरणाच्या अगोदरच मद्रूप होऊन जातात; मग मरणानंतर माझ्याशिवाय दुसरीकडे कसे जातील? ६५ म्हणून, माझें यजन करणारे मद्रूप होतात, कारण, त्यांनीं सेवेच्या निमित्तानें आपलेपणा मला अर्पण केला आहे. ६६ अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं आत्मत्व समर्पण केल्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही उपचारानें लाग लागणार नाहीं. ६७ मजविषयीं ज्ञान झालें असा ज्यास गर्व असेल त्यालाच कांहीं समजलें नाहीं, मी कृतार्थ झालों असें जो दाखवितो, तोच त्याच्या कृतार्थतेंत उणेपणा;मी मुक्त झालों असें जो म्हणतो, तो मुक्त झालाच नाहीं असें समजावें, ६८ अथवा, हे किरीटी; आम्हीं यज्ञ केले, आम्हीं धर्म केला, किंवा आम्हीं तप केलें, अशी जे घमेंडी बाळगतात, त्यांना माझ्या प्राप्तीच्या मानानें पाहिलें असतां काडीइतकीही योग्यता नसते. ६९ हें पहा—ज्ञानबलांत वेदाहून कोणी अधिक जाणता आहे काय? किंवा हजारमुखांच्या शेषापेक्षां बोलणारा कोणी अधिक आहे काय? ३७० पण तो शेषही ज्याच्या अंथरुणाखालीं दडतो, म्हणजे तो शेवटीं परमात्म्याचें अंथरूण होतो, वेदही "नेति नेति" म्हणजे "ही वस्तु परमात्मा नव्हे, ही वस्तु परमात्मा नव्हे" इतकेंच म्हणून स्वस्थ राहतो. तसेंच सनकादिक परमात्मस्वरूप निर्धाराविषयीं भांबावून गेले आहेत. ७१ तपस्व्यांविषयीं विचार करूं लागलें तर महादेवाच्या योग्यतेला दुसरा कोण लागेल? परंतु त्यांनेंही अभिमान सोडून ज्याचें पादोदक म्हणजे भागीरथी आपले मस्तकावर धारण केली आहे; ७२ किंवा संपन्नपणांत लक्ष्मीपेक्षां कोणी अधिक आहे का? तिच्या घरीं सिद्धीसारख्या दासी आहेत. ७३ त्या दासी आपल्या खेळांत जीं घरकुलीं करतात, त्याचें नांव जर अमरपुरी ठेविलें, तर इंद्रादिक देव हे त्यांच्या घरकुल्यांतील बाहुली होणार नाहींत काय? ७४ पुढें त्या दासींना तीं घरकुलीं न आवडून जेव्हां तीं मोडतात, तेव्हां इंद्राचे रंक बनतात, व त्या ज्या झाडांकडे पहातात, तीं झाडें कल्पवृक्ष होतात; ७५ असें जिच्या घरांतील दासींचें सामर्थ्य आहे, त्या पट्टराणी श्रीलक्ष्मीचीही या ठिकाणीं प्रतिष्ठा नाहीं. ७६ मग, अर्जुना, मनोभावानें सेवा करून व सर्व अभिमान टाकून ती पाय धुण्याच्या अधिकारास पात्र झाली! ७७ म्हणून, थोरपणा एकीकडे ठेऊन व सर्व शास्त्रीय ज्ञानाचा अभिमान विसरून, जेव्हां जगतांत नम्रपणानें वागावें, तेव्हांच माझी प्राप्ति होते. ७८ हे किरीटी, ज्या ठिकाणीं सूर्याच्या तेजापुढें चंद्रही लोपून जातो, तेथें काजव्यानें आपल्या तेजाबद्दल कां घमेंड मारावी? ७९ त्याचप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं लक्ष्मीचेंही ऐश्वर्य व शंभूचें तप हीं सरतीं होत नाहींत, त्या ठिकाणीं अज्ञानी व हेंदरा मला कसा जाणूं शकेल? ३८० याकरितां, सर्व शरीर अभिमान टाकून, सर्व गुणांचें लिंबलोण उतरून आणि संपत्तीचा मद सोडून आपला देह मजवरून ओंवाळून टाकला पाहिजे. ८१.

जो पान, फूल, फळ अथवा पाणी मला भक्तीनें अर्पण करितो, त्या शुद्धचित्त भक्तानें भक्तीनें दिलेलें [पत्र वगैरे] मी स्वीकारितों. ॥२६॥

मग निःसीमभाव उल्हासें । मज अर्पावयाचेनि मिसें । फळ एक आवडे तैसें । भलतयाचें हो ॥८२॥ भक्तु माझियाकडे दावी । आणि मी दोन्ही हात वोडवीं । मग देंठु न फेडितां सेवीं । आदरेंशीं ॥८३॥ पैं गा भक्तीचेनि नांवें । फूल एक मज द्यावें । तें लेखें तरि म्यां तुरंबावें । परि मुखींचि घालीं ॥८४॥ हें असो कायसीं फुलें । पानचि एक आवडतें जाहलें । तें साजुकही न हो सुकलें । भलतैसें ॥८५॥ परि सर्वभावें भरलें देखें । आणि भुकेला अमृतें तोखे । तैसें पत्रचि परि तेणें सुखें । आरोगूं लागें ॥८६॥ अथवा ऐसेंही एक घडे । जे पालाही परी न जोडे । तरि उदकाचें तंव सांकडें । नव्हेल कीं ॥८७॥ तें भलतेथ निमोलें । न जोडितां आहे जोडलें । तेंचि सर्वस्व करूनि अर्पिलें । जेणें मज ॥८८॥ तेणें वैकुंठापासोनि विशाळें । मजलागीं केलीं राउळें । कौस्तुभाहोनि निर्मळें । लेणीं दिधलीं ॥८९॥ दुधाचीं सेजारें । क्षीराब्धीऐसीं मनोहरें । मजलागीं अपारें । मृजिलीं तेणें ॥३९०॥ कर्पूर चंदन अगरु । ऐसेया सुगंधाचा महामेरु । मज हातिवा लाविला दिनकरु । दीपमाळे ॥९१॥ गरुडासारिखीं वाहनें । मज सुरतरूचीं उद्यानें । कामधेनूचीं गोधनें । अर्पिलीं तेणें ॥९२॥ मज अमृताहूनि सुरसें । बोनीं बोगरिलीं बहुवसें । ऐसा भक्तांचेनि उदकलेशें । परितोषें गा ॥९३॥ हें सांगावें काय किरीटी । तुवांचि देखिलें आपुलिया दिठी । मी सुदामयाचिया सोडीं गांठी । पव्हयांसाठीं ॥९४॥ पैं भक्ति एकी मी जाणें । तेथ सानें थोर न म्हणें । आम्ही भावाचे पाहुणे । भलतेया ॥९५॥ येर पत्र पुष्प फळ । हें भजावया मिस केवळ । वांचूनि आमुचा लाग निष्कळ । भक्तितत्त्व ॥९६॥ म्हणोनि अर्जुना अवधारीं । तूं बुद्धी एकी सोपारी करीं । तरी सहजें आपुलिया मनोमंदिरीं । न विसंबें मातें ॥९७॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

कौंतेय, यत् करोषि, यत् अश्नासि, यत् जुहोषि, यत् ददासि, यत् तपस्यसि, तत् मदर्पणं कुरुष्व. ॥२७॥

जे जे कांहीं व्यापार करिसी । कां भोग हन भोगिसी । अथवा यज्ञीं यजिसी । नानाविधीं ॥९८॥ नातरी पात्रविशेषें दानें । कां सेवकां देसी जीवनें । तपादि हन साधनें । व्रतें करिसी ॥९९॥ तें क्रियाजात आघवें । जें जैसें निपजेल स्वभावें । तें भावना करोनि करावें । माझिया मोहरां ॥४००॥ परि सर्वथा आपुले जीवीं । केलियाची से कांहींचि नुरवीं । ऐसीं धुवोनि कर्में द्यावीं । माझिया हातीं ॥१॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

एवं (कृते सति) शुभाशुभफलैः कर्मबंधनैः मोक्ष्यसे, संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तः (भूत्वा) मां उपष्यैसि (च). २८

मग अग्निकुंडीं बीजें घातलीं । तियें अंकुरदशे जेविं मुकलीं । तेविं न फळतीचि मज अर्पिलीं । शुभाशुभें ॥२॥ अगा कर्में जैं उरावें । तैं तिहीं सुखदुःखीं फळावें । आणि तयातें भोगावया यावें । देहा एका ॥३॥ तें उगाणिलें मज कर्म । तेव्हांचि पुसिलें मरण जन्म । जन्मासवें श्रम । बरचिलही गेले ॥४॥ म्हणऊनि अर्जुना यापरी । पाहेचा वेळु नव्हेल भारी । हे संन्यासयुक्ति सोपारी । दिधली तुज ॥५॥ या देहाचिये बांदोडीं न पडिजे । सुखदुःखाचिया सागरीं न बुडिजे । सुखें सुखरूपा घाडिजे । माझियाचि आंगा ॥६॥

नंतर दृढभक्तानें, मला अर्पण करण्याच्या निमित्तानें, हव्या त्या झाडाचें हवें तें फळ ८२ भक्तानें माझ्यापुढें केलें न केलें इतक्यांत मी आपण होऊनच तें दोन्ही हात पुढें करून घेतों, व त्याचें देंठ न तोडतां तें आदरानें सेवन करतों. इतकी मला घाई होते. ८३ हें पहा-भक्तिभावानें जर मला कोणीं एखादें फूल दिलें, तर वास्तविक पाहतां तें हुंगावयाचें; पण तें सोडून देऊन प्रेमाच्या भरांत मी तोंडांतच घालतों! ८४ फार काय सांगावें! फुलेंचशीं काय, परंतु मला एक झाडाचें पानही प्रिय आहे मग तें कोणत्याही झाडाचें आणि ताजें किंवा सुकलेलें-कसेंही असो.८५पण तें भक्तिभावानें परिपूर्ण आहे असें पाहतांच, ज्याप्रमाणें एकादा क्षुधित मनुष्य अमृतानें तृप्त होतो, त्याप्रमाणें भक्तिभावानें परिपूर्ण असलेलें पान अमृततुल्य मानून, मीं खाऊं लागतों. ८६ अथवा एकाद्या वेळेस असा प्रसंग आला कीं, झाडाला कोठेंच पाला नाहीं, पण पाणी मिळण्याचें तर संकट पडणार नाहींना? ८७ तें वाटेल त्या ठिकाणीं फुकट मेहनतीशिवाय मिळतें. तेंच मला मनोभावानें अर्पण करतो, ८८ त्यानें माझ्याकरितां वैकुंठाहूनही मोठीं देवळें बांधल्याप्रमाणें व कौस्तुभ मण्याहूनही तेजस्वी असे दागिने दिल्याप्रमाणें होतें. ८९ त्यानें दुधासारखीं स्वच्छ व क्षीरसमुद्राप्रमाणें मनोहर अशीं अगणित शय्यास्थानें माझ्याकरितां निर्माण केल्याप्रमाणें आहेत. ३९० कापूर, चंदन, कृष्णागुरु अशा सुगंधाच्या महामेरूएवढाल्या ढिगांनीं माझ्यापुढें काडवाती लावून सूर्याचो दिपमाळ पाजळल्याप्रमाणें आहे; ९१ त्यानें गरुडासारखीं वाहनें, कल्पतरूच्या बागा, व कामधेनूंचीं खिल्लारें मला अर्पण केल्याप्रमाणें आहे. ९२ मला अमृताहूनही गोड अशीं पुष्कळ पक्वान्नें वाढून जो संतोष होतो, तो अशा भक्तियुक्त अंतःकरणानें अर्पण केलेल्या पाण्याच्या थेंबापासून होतो. ९३ हे किरीटी, फार काय सांगूं! मला अर्पण करण्याच्या उद्देशानें आपली गरीबी जाणून पोह्यांच्या कणाची गाठोडीं सुदामजीनें प्रीतीनें बगलेंत मारून आणिलीं, तिच्या गांठी मीं लगबगीनें सोडल्या, त्या तूं आपल्या डोळ्यानें पाहिल्या नाहींस कां? ९४ म्हणून मी फक्त एक भक्ति ओळखतों; त्या ठिकाणीं लहानथोर हें मनांत आणीत नाहीं; आणि वाटेल त्याच्या ठिकाणीं माझ्याविषयीं अनन्यभाव असला म्हणजे त्याच्या घरचे आम्ही पाहुणेच आहोंत, ९५ एऱ्हवीं पत्रें, पुष्पें, फळें हीं आमची भक्ति करण्याकरितां केवळ निमित्तमात्र आहेत; खरोखर निष्कलंक भक्ति हें माझ्या प्राप्तीचें मुख्य साधन आहे, याशिवाय भक्तितत्त्वाखेरीज इतर सर्व सामुग्री आम्ही व्यर्थ समजतों; ९६ म्हणून, अर्जुना, ऐक. तूं आपली बुद्धि स्वाधीन करून घेऊन नेहमीं आपल्या मनोरूप मंदिरांत माझा विसर पडूं नेऊं नको. ९७

अर्जुना, तूं जें कांहीं करितोस—जें भक्षण करितोस, जें हवन करितोस,—जें दान करितात, आणि जें तप करितोस, तें सर्व मला अर्पण कर. ॥ २७ ॥

येवढ्याकरितां तूं जे जे कांहीं व्यापार करशील, किंवा ज्या वस्तूंचा उपभोग घेशील, अथवा ज्या पुष्कळ प्रकारच्या यज्ञांनीं माझें यजन करशील, ९८ किंवा सत्पात्रीं जीं जीं दानें करशील अथवा चाकरमाणसांस जीं वेतनें देशील, आणि जीं जीं तपादि सर्व साधनें व व्रतें करशील, ९९ तीं तुझ्या हातून सहजगत्या होणारीं सर्व कर्में तूं माझ्या उद्देशानें भक्तिपुरःसर कर. ४०० परंतु तीं केल्याबद्दलची आपल्या मनांत आठवणही राहूं नये. इतक्या निरहंकारानें व निष्कामबुद्धीनें केलेलीं अशी स्वच्छ कर्में मला अर्पण कर. १

याप्रमाणें सर्व कर्में मला अर्पण केल्यावर, शुभ व अशुभ फल देणाऱ्या कर्मबंधनांपासून तूं मोकळा होशील; व याप्रमाणें संन्यासयोगानें तुझें अंतःकरण युक्त होऊन, तूं कर्मबंधनांपासून मुक्त होत्साता मला येऊन मिळशील. ॥२८॥

मग, ज्याप्रमाणें अग्नींत भाजलेल्या बीजाला अंकुर येत नाहींत, त्याप्रमाणें मला अर्पण केलेल्या शुभाशुभ कर्मांची फलप्राप्ति तुला होणार नाहीं. २ अरे, अगोदर कर्म उरलें असलें, तर कर्मांनीं सुखदुःखाच्या रूपांनीं फलद्रूप व्हावें व तीं सुखदुःखें भोगण्याकरितां जन्म घ्यावा, ३ अशी रीत आहे; परंतु तेंच कर्म ज्या वेळीं मला अर्पण केलें, त्याच वेळीं मरण व जन्म चुकले; आणि जन्मानंतर येणारीं जीं दुःखें तींही आपोआप गेलीं. ४ म्हणून अर्जुना, ही सांगितलेली सोप्या संन्यासाची युक्ति ' पाहूं आतां ' ' करूं आतां ' असें म्हणून वेळ घालविण्याची नव्हे. ५ ह्या युक्तीनें देहाच्या बंधनांत न पडतां व सुखदुःखांच्या सागरांत न बुडतां, अनायासानें, सुखरूप जो मी त्या माझ्या स्वरूपांत निमग्न होऊन जा. ६

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाऽप्यहम्

अहं सर्वभूतेषु समः, मे द्वेष्यः प्रियः (च) न अस्ति; (परं) तु ये मां भक्त्या भजन्ति, ते मयि च अहं अपि तेषु (च). २९

तो मी पुससी कैसा । तरि जो सर्वभूतीं सदा सरिसा । जेथ आप परू ऐसा । भागु नाहीं ॥७॥ जे ऐसिया मातें जाणोनि । अहंकाराचा कुरुठा मोडोनी । जे जिवें कर्में करूनि । मातें भजले ॥८॥ ते वर्तत दिसती देहीं । परि ते देहीं ना माझ्या ठायीं । आणि मी तयांच्या हृदयीं । समग्र असें ॥९॥ सविस्तर वटत्व जैसें । बीजकणिकेमाजि असे । आणि बीजकणु वसे । वटीं जेवीं ॥४१०॥ तेवीं आम्हां तयां परस्परें । बाहेर नामाचींचि अंतरें । वांचूनि आंतुवट वस्तुविचारें । मी तेचि ते ॥११॥ आतां जायांचें जैसें लेणें । आंगावरी आहाचवाणें । तैसें देहधरणें । उदास तयांचें ॥१२॥ परिमळु निघालिया पवनापाठीं । मागें वोस फूल राहे देठीं । तैसें आयुष्याचिये मुठीं । केवळ देह ॥१३॥ येर अवष्टंभु जो आघवा । तो आरूढोनि मद्भावा । मजचि आंतु पांडवा । पैठा जाहाला ॥१४॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥३०॥

सुदुराचारः अपि मां अनन्यभाक् भजते चेत् सः साधुः एव मंतव्यः, सः हि सम्यग्व्यवसितः (अस्ति). ॥३०॥

ऐसें भजतेनि प्रेमभावें । जयां शरीरही पाठीं न पवे । तेणें भलतया व्हावें । जातीचिया ॥१५॥ आणि आचरण पाहातां सुभटा । तो दुष्कृताचा कीर सेल वांटा । परि जीवित वेंचिले चोहटां । भक्तीचिया कीं ॥१६॥ अगा अंतींचिया मती । साचपण पुढिले गती । म्हणोनि जीवित जेणें भक्ती । दिधले शेखीं ॥१७॥ तो आधीं जरी दुराचारी । तरी सर्वोत्तमुचि अवधारीं । जैसा बुडाला महापूरीं । न मरतु निघाला ॥१८॥ तयाचें जीवित ऐलथडिये आलें । म्हणोनि बुडालेंपण जेविं वायां गेलें । तेविं नुरेचि पाप केलें । शेवटलिये भक्ती ॥१९॥ यालागीं दुष्कृती जऱ्ही जाहाला । तरि अनुतापतीर्थीं न्हाला । न्हाऊनि मजआंतु आला । सर्वभावें ॥४२०॥ तरि आतां पवित्र तयाचेंचि कुळ । आभिजात्य तेणेंचि निर्मळ । जन्मलेयाचें फळ । तयासीच जोडलें ॥२१॥ तो सकळही पढिन्नला । तपें तोचि तपिन्नला । अष्टांग अभ्यासिला । योगु तेणें ॥२२॥ हें असो बहुत पार्था । तो उतरला कर्मे सर्वथा । जयाची अखंड गा आस्था । मजचिलागीं ॥२३॥ अवघिया मनोबुद्धीचिया राहटी । भरोनि एकनिष्ठेची पेटी । मजमाजि किरीटी । निक्षेपिली जेणें ॥२४॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

कौंतेय, (सः) क्षिप्रं धर्मात्मा भवति, शश्वत् शान्तिं निगच्छति. मे भक्तः न प्रणश्यति (इति त्वं) प्रतिजानीहि.३१

तो आतां अवसरें मजसारिखा होईल । ऐसा हन भाव तुज जाईल । हां गा अमृताआंत राहील । तया मरण कैंचें ॥२५॥ पैं सूर्य जो वेळु नुदैजे । तया वेळा कीं रात्रि म्हणिजे । तेविं माझिये भक्तीविण जें कीजे । तें महापाप नोहे ॥२६॥ म्हणोनि तयाचिया चित्ता । माझी जवळिक पांडुसुता । तेव्हांचि तो तत्त्वता । स्वरूप माझें ॥२७॥ जैसा दीपें दीपु लाविजे । तेथ आदील कोण हें नोळखिजे । तैसा सर्वस्वें जो मज भजे । तो मीचि होऊनि ठाके ॥२८॥ मग माझी नित्य शांती । तया दशा तेचि कांती । किंबहुना जिती । माझेनि जीवें ॥२९॥ एथ पार्था पुढतपुढती । तेंचि तें सांगों किती । जरी मियां चाड तरी भक्ती । न विसंबिजे गा ॥४३०॥ अगा कुळाचिया चोखटपणा नलगा । अभिजात्य झणीं श्लाघा । व्युत्पत्तीचा वाउगा । सोसु कां

मी सर्व भूतांना सारखा आहें; माझा कोणी शत्रु नाहीं व कोणी मित्र नाहीं; परंतु जे मला भक्तीनें भजतात, ते माझे ठिकाणीं, व मीही त्यांचे ठिकाणीं असतो. ॥२९॥

तो मी कसा आहें म्हणून विचारशील, तर सर्व भूतांचे ठिकाणीं नेहमीं सारखा असून, माझ्या ठिकाणीं 'माझें' व 'तुझें' असा भेद नाहीं. ७ जे अशा माझ्या स्वरूपाला जाणतात, व अहंकाराचा बीमोड करून कायावाचामनानें होणाऱ्या कर्मांनीं मला भजतात, ८ ते जगांत देहानें व्यवहार करितात खरे, तथापि देहांत नसून त्यांचें चित्त माझें ठिकाणीं असतें, आणि मीही संपूर्ण त्यांच्या हृदयांत असतों. ९ ज्याप्रमाणें वडाचें मोठें झाड वडाच्या बीजांतच असतें, व बीज त्या झाडांतच असतें, ४१० त्याप्रमाणें माझ्यांत व त्यांच्यांत केवळ नांवाचेंच अंतर असतें, बाकी अंतःस्थितीचा विचार करून पहातां ते व मी हे एकच आहों. ११ आतां, लोकांचे मागून आणलेले दागिने अंगावर घालणें जसें व्यर्थ, त्याचप्रमाणें त्यांचें देह धारण करणें उदासीनपणाचें असतें. १२ वाऱ्याबरोबर ज्याप्रमाणें फुलाचा वास त्याचे मागोमाग जातो, व देंठापाशीं फूल जसें वासरहित राहतें, त्याप्रमाणें, आयुष्याची मुदत संपविण्यापुरताच त्यांचा देह असतो. १३ हे पांडवा, जो अभिमान म्हणून आहे, तो सर्व माझी भक्ति पावून माझ्या स्वरूपांतच मिळाला. १४

अत्यंत दुराचारी असूनही जर तो एकनिष्ठपणानें माझें भजन करूं लागला, तर तो साधूच समजला पाहिजे. कारण त्याचा विचार चांगला असतो. ॥३०॥

अशा प्रेमभावानें जे मला भजतात, व ज्यांना हें शरीर पुनः प्राप्त होत नाहीं, ते हव्या त्या जातीचे असले तरी असोत; १५ आणि हे महावीरा, त्यांचें आचरण जरी पाप करणाऱ्यांत पहिल्या प्रतीचें असलें, तरी ज्यांनीं आपल्या आयुष्याचा शेवट भक्तिमार्गांत केला आहे; १६ अरे, अंतकाळीं जी मनाला बुद्धि होते, तीच गति खरोखर पुढील जन्मीं प्राप्त होते; म्हणून आपल्या आयुष्याच्या शेवटचा काळ जो माझ्या भक्तींत घालवितो, १७ तो पूर्ववयांत जरी दुराचरण करणारा असला, तरी तो सर्वोत्तमच आहे असें समज. एकाद्या मनुष्यानें महापुरांत नदीच्या अलीकडच्या कांठीं उडी घातली, व सर्व मनुष्यांस तो मेला असें वाटलें, परंतु तो जर न मरतां पलीकडील कांठाला निघाला, तर १८ जसें त्याचें बुडालेंपण व्यर्थ व्हावें; त्याचप्रमाणें, पूर्ववयांत केलेलें पाप उत्तरवयांतील भक्तीनें नाहींसें होतें. १९ याकरितां, पापाचरण करणारा जरी असला, तरी तो पश्चात्तापरूप तीर्थांत न्हाऊन जर सर्वभावानें मला शरण आला, ४२० तर त्याचें व त्याच्याच योगानें निषिद्ध कर्माला निर्मलत्व प्राप्त होतें. आणि कुल पवित्रच जन्मास आल्याचें खरें फळ त्यालाच प्राप्त होतें. २१ त्याला सर्व शास्त्रें वगैरे अवगत होतात; त्याला तपाचेंही आचरण केल्याचें श्रेय येतें, व त्याला अष्टांगयोगसाधनाची सिद्धि मिळते. २२ पार्था, फार काय सांगावें! एकनिष्ठारूप पेटींत मनोबुद्धीचे सर्व व्यापार भरून ती माझ्याच ठिकाणीं जो ठेवितो, अशा प्रकारें ज्याचें अखंड प्रेम माझ्याच ठिकाणीं असतें, तोच निश्चयेंकरून सर्व कर्मांपासून उत्तीर्ण झाला. २३।२४

हे अर्जुना, तो लवकर धर्मात्मा होतो व निरंतर शांतीला प्राप्त होतो. [सारांश,] माझा भक्त कधींही नाश पावत नाहीं हें तूं पक्कें जाण. ॥३१॥

तो कांहीं अवकाशानें मजसारखा होणार असा तुझा कदाचित् समज होईल, तर पहा कीं, जो अमृतांत वास करील, त्याला मरण कोठून प्राप्त होणार? २५ हें बघ–ज्या वेळीं सूर्य उदय पावत नाहीं, त्याच वेळेला रात्र असें म्हणतात; त्याचप्रमाणें माझ्या भक्तीशिवाय जें करणें तें महापाप नव्हे काय? २६ हे पांडुसुता, त्याच्या चित्ताला जेव्हां माझा योग होतो, त्याचें चित्त मद्रूप होतें, तेव्हांच खरोखर तो माझ्या स्वरूपाला पावतो. २७ ज्याप्रमाणें एका दिव्यानें दुसरा दिवा लावला असतां त्यांत पहिला कोणता हें ओळखतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें जो सर्वभावानें मला भजतो, तो मद्रूपच होऊन राहतो. २८ मग त्याला माझी स्थिति, माझी कांति व माझी नित्य शांति प्राप्त होते, फार तर काय! तो माझ्या जीवानेंच जिवंत राहतो. २९ पार्था, एथें वारंवार तेंच–तें किती सांगूं! पण जर कोणाला माझ्या प्राप्तीची इच्छा असेल तर त्यानें माझी भक्ति विसरतां कामा नये. ४३० अरे, कुळाच्या चांगुलपणाची आवश्यकता नाहीं, चांगल्या जातीचीही अडचण नाहीं, आपखी मग विद्वत्तेची तरी उगीच हाव

बाहावा ३१ कां रूपवयसा माजा । आथिलेपणें कां गाजा । एक भाव नाहीं माझा । तरी पाल्हाळ तें ॥३२॥ कणेंविण सोपटें । कणसें दाटलीं घनदाटें । काय करावें गोमटें । वोस नगर ॥३३॥ नातरी सरोवर आटलें । रानीं दुःखिया दुःखी भेटलें । कां वांझ फुलीं फुललें । झाड जैसें ३४ तैसें सकळ तें वैभव । अथवा कुळ जाति गौरव । जैसें शरीर आहे सावेव । परि जीवचि नाहीं ॥३५॥ तैसें माझिये भक्तीविण । जळो तें जियालेंपण । अगा पृथ्वीवरी पाषाण । नसती काई ३६ पैं हिवराची दाट साउली । सज्जनीं जैसी वाळिली । तैसीं पुण्यें डावलूनि गेलीं । अभक्तातें ३७ निंब निंबोळिया मोडोनि आला । तरि तो काउळियांसीचि सुकाळु जाहाला । तैसा भक्तिहीनु वाढिन्नला । दोषांचिलागीं ॥३८॥ कां षड्रस खापरीं वाढिले । वाढूनि चोहटां ठेविले । ते सुणियांची ऐसे झाले । जियापरी ॥३९॥ तैसें भक्तिहीनाचें जिणें । जो स्वप्नींहि परि सुकृत नेणे । तेणें संसारदुःखासि भाणें । वोगरिलें ॥४४०॥ म्हणोनि कुळ उत्तम नोहावें । जाती अंत्यजही व्हावें । वरि देहाचेनि नांवें । पशूचेंही लाभो ४१ पाहें पां सावजें हातिरू धरिलें । तेणें तया काकुळती मातें स्मरिलें । कीं तयाचें पशुत्व वावो जाहलें । पावलिया मातें ॥४२॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य
येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा-
स्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

पार्थ, ये अपि हि पापयोनयः स्त्रियः वैश्याः तथा शूद्राः स्युः, ते अपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति. ॥३२॥

अगा नांवें घेतां वोखटीं । जे आघवेया अधमाचिये शेवटीं । तिये पापयोनींही किरीटी । जन्मले जे ॥४३॥ ते पापयोनि मूढ । मूर्ख जैसे कां दगड । परि माझ्या ठायीं दृढ । सर्वभावें ॥४४॥ जयांचिये वाचे माझे आलाप । दृष्टी भोगी माझेंचि रूप । जयांचें मन संकल्प । माझाचि वाहे ४५ माझिया कीर्तीविण । जयांचे रिते नाहीं श्रवण । जयां सर्वांगीं भूषण । माझी सेवा ॥४६॥ जयांचें ज्ञान विषो नेणें । जाणीव मज एकातेंचि जाणे । जयां ऐसें लाभे तरी जिणें । एऱ्हवीं मरण ॥४७॥ ऐसा आघवाचि परी पांडवा । जिहीं आपुलिया सर्वभावा । जियावयालागीं वोलावा । मीचि केला ॥४८॥ ते पापयोनीही होतु कां । ते श्रुताधीतही न होतु कां । परि मजसीं तुकितां तुकां । तुटी नाहीं ॥४९॥ पाहें पां भक्तीचेनि आथिलेपणें । दैत्यीं देवां आणिलें उणें । माझें नृसिंहत्व लेणें । जयाचिये महिमे ॥४५०॥ तो प्रऱ्हादु गा मजसाठीं । घेतां बहुतें संकटें सदा किरीटी । कां जें मियां द्यावें ते गोष्टी । तयाचिया जोडे ॥५१॥ एऱ्हवीं दैत्यकुळ साचोकारें । परि इंद्रहीसरी न लाहे उपरें । म्हणोनि भक्ति गा एथ सरे । जाति अप्रमाण ५२ राजाज्ञेचीं अक्षरें आहाती । तियें चामा एका जया पडती । तया चामासाठीं जोडती । सकळ वस्तु ॥५३॥ वांचूनि सोनें रुपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञाचि समर्थ आहे । तेंचि चाम एक जैं लाहे । तेणें विकती आघवीं ॥५४॥ तैसें उत्तमत्व तेंचि सरे । तेंचि सर्वज्ञता सरे । जैं मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ॥५५॥ म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण । एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥५६॥ तेंचि भलतेणें भावें । मन मज आंतु येतें होआवें । आलें तरी आघवें । मागील वावो ॥५७ जैसे तंवचि वहाळ वोहळ । जंव न पवती गंगाजळ । मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ॥५८॥ कां खैर चंदन काष्ठें । हे विवंचना तंवचि घटे ।

पाहिजे कशाला ? ३१ अथवा रूपाची आणि वयाची प्रतिष्ठा किंवा संपत्तीचा डौल [ह्यांपैकीं कांहीं मुद्दां नको;] एक माझ्या ठिकाणीं भक्ति नसली तर हीं सर्व व्यर्थ. ३२ दाण्याशिवाय रिकामीं कणसें जरी पुष्कळ दाट लागलीं असलीं, अथवा सुंदर शहर असून तें जर ओसाड असलें, तर त्याला काय करावयाचें आहे ? ३३ किंवा मोठा तलाव असून तो जर आटला, तसेंच रानांत एका दुःखी कष्टी मनुष्यास दुसरा तसाच भेटला, अथवा ज्याप्रमाणें वांझ फुलांनीं एकादें झाड फुललें असावें, ३४ त्याचप्रमाणें, सर्व वैभव, कुल अथवा जातीचा मोठेपणा व्यर्थ होय. जसें सर्व अवयवांनीं युक्त शरीर असून त्यांत फक्त जीव नसावा, ३५ त्याचप्रमाणें माझ्या भक्तीशिवाय त्याचें जीवन व्यर्थ होय. अरे, पृथ्वीच्या पाठीवर दगड नाहींत का ? ३६ हें पहाः हिवराची-कांटेरी झाडाची-अगदीं दाट सावली आहे, पण सज्जनांनीं ती निषिद्ध मानली आहे; त्याचप्रमाणें, जो माझी भक्ति करीत नाहीं, त्याला पुण्य डावलून (सोडून) जातें. ३७ लिंब हा लिंबोळ्यांच्या भरानें जरी वांकला, तरी त्यापासून ज्याप्रमाणें कावळ्यांनाच सुकाळ होतो त्याप्रमाणें, माझी भक्ति न करणारा पापाचीच जोड करण्याकरितां जगतो; ३८ किंवा ज्याप्रमाणें षड्रस अन्नांनीं भरलेलें खापर चव्हाट्यावर ठेविलें म्हणजे कुत्र्यांच्याच उपयोगाला येतें, ३९ त्याप्रमाणें जो स्वप्नांतही पुण्यमार्गाचें आचरण जाणत नाहीं, त्या भक्तिहीनाचें जिणें म्हणजे संसारदुःखाला ताट वाढून ठेवल्याप्रमाणेंच होय. ४४० म्हणून, उत्तम कुल नसलें अथवा जातीनें अंत्यजही असला, व पशूचाही देह प्राप्त झाला असला, तरी चालेल, पण भक्ति पाहिजे. ४१ पहा कीं, नक्रानें गजेंद्राला धरल्यावर त्यानें दीनपणानें माझें स्मरण केलें, त्या वेळेस तो मजप्रत प्राप्त झाल्यामुळें त्याचें पशुत्व व्यर्थ झालें. ४२

स्त्रिया, वैश्य, शूद्र इत्यादि पापयोनींमध्यें जरी कोणी जन्मास आले असतील, तरी त्यांना देखील, कौंतेया, माझा आश्रय केल्यानें उत्तम गति मिळते. ॥ ३२ ॥

अरे, जी अधमाहून अधम, व जिचें नांव देखील घेणें उचित नव्हे, अशा पापयोनींत ज्यांनीं जन्म घेतलें आहे; ४३ जन्म तर अशा पापयोनींत व मूर्खपणानें तर केवळ दगड; परंतु माझ्या ठिकाणीं सर्वस्वीं दृढ भाव आहे; ४४ ज्यांच्या वाणीनें माझा नामोच्चार होतो, जे दृष्टीनें माझ्याच रूपाचा उपभोग घेतात, व ज्यांच्या मनांत माझ्याशिवाय दुसरा संकल्पच नसतो, ४५ ज्यांचे कान माझा गुणानुवाद ऐकण्याशिवाय रिकामे नसतात (नेहमीं ऐकतात) व ज्यांच्या सर्व अवयवांना माझ्या सेवेशिवाय दुसरें कशाचेंच भूषण नाहीं; ४६ ज्यांच्या बुद्धीला विषय दिसत नसून मीच एकटा दिसतों, अशी स्थिति असली तरच ते जिवंत रहातात, नाहीं तर मरतात. ४७ हे पांडवा, अशा सर्व प्रकारानें जे आपला भाव सर्वस्वीं मजवर ठेवून जगण्याला वोलावा करितात, ४८ ते पापयोनींत जन्म घेतलेले असोत किंवा शास्त्र देखील ऐकलेलें किंवा पढलेलें नसोत, पण त्यांचें माझ्याबरोबर वजन केलें असतां ते मजपेक्षां कमी नाहींत. ४९ हें पहा कीं, भक्तीच्या महत्त्वानें दैत्यांनीं देवांनाही मागें टाकलें, व त्या प्रल्हादाच्या भक्तीच्या महिम्याकरितां मला नरसिंह अवतार घ्यावा लागला. ४५० हे किरीटी, ज्या प्रल्हादानें माझ्या प्राप्तिकरितां नेहमीं अनंत संकटें सोसिलीं, त्या प्रल्हादाचें चरित्र जर वर्णन केलें तर माझ्या प्रसन्नतेपासून जी प्राप्ति होते, तीच त्या चरित्र वर्णनापासून होते. ५१ बाकी वास्तविक पाहतां त्यानें दैत्यकुळांत जन्म घेतलेला, पण त्याच्यापेक्षां अधिक मोठेपणा इंद्रालाही प्राप्त झालेला नाहीं; म्हणून माझी प्राप्ति करून घेण्याला एक भक्तिच पुरे आहे; जात वगैरेची कांहींएक थाक नाहीं ५२ राजाज्ञेचीं अक्षरें एका कातड्याचे तुकड्यावर जरी पडलीं, तरी त्या कातड्यापासून सर्व वस्तु प्राप्त होतात. ५३ त्या अक्षरांवांचून सोन्यारुप्याला किंमत नाहीं; तर येथें राजाज्ञा हीच मुख्य होय, व त्याच राजशिक्क्याच्या कातड्यानें सर्व वस्तु विकत मिळतात. ५४ त्याचप्रमाणें, जेव्हां मन व बुद्धि हीं माझ्याच प्रेमानें युक्त होतात, तेव्हांच मोठेपणा व सर्वज्ञपणा यांचा उपयोग होतो. ५५ म्हणून कूळ, जात, वर्ण हे निष्कारण आहेत; तर, अर्जुना, फक्त माझी भक्ति केली असतां सार्थक होतें. ५६ ती माझी भक्ति वाटेल त्यानें मनोभावानें केली असतां, तो पूर्वी कोणत्याही वर्णातला असला तरी चिंता नाहीं. ५७ ओढे जोंपर्यंत गंगेस मिळाले नाहींत, तोंपर्यंतच त्यांस ओहोळ, वहाळ वगैरे म्हणतात; पण ते गंगेस मिळाल्यावर जसे गंगारूपच होतात; ५८ किंवा लांकडें जोंपर्यंत अग्नींत घातलीं नाहींत, तोंपर्यंतच त्यांस खैर, चंदन अशीं नांवें

जंव न घापती एकवटे । अग्नीमाजीं ॥५९॥ तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया । जाती तंवचि वेगळालिया । जंव न पवती मातें ॥४६०॥ मग जाति व्यक्ती पडे बिंदुलें । जेव्हां भाव होती मज मीनले । जैसे लवणकण घातले । सागरामाजीं ॥६१॥ तंववरी नदानदींचीं नांवे । तंवचि पूर्वपाश्चिमेचे यावे । जंव न येती आघवे । समुद्रामाजीं ॥६२॥ हेंचि कवणें एकें मिसें । चित्त माझें ठायीं प्रवेशे । येतुलें हो मग आपैसें । मिचि होणें असे ॥६३ अगा वरी फोडावया लागीं । लोहो मिळो कां परिसाचे आंगीं । कां जे मिळतिये प्रसंगीं । सोनेंचि होईल ॥ ६४ ॥ पाहें पां वालभाचेनि व्याजें । तिया व्रजांगनांचीं निजें । मज मीनलिया काय माझें । स्वरूप न-व्हती ॥६५॥ नातरी भयाचेनि मिसें । मातें न पविजेचि काय कंसें । कीं अखंड वैरवशें । चैद्या-दिकीं ॥६६॥ अगा सोयरेपणेंचि पांडवा । माझें सायुज्य यादवां । कीं ममत्वें वसुदेवा- । दिकां सकळां ॥६७॥ नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हन सनत्कुमारा । इयां भक्ती मी धनुर्धरा । प्राप्यु जैसा ॥६८॥ तैसाचि गोपिकांसि कामें । तया कंसा भयसंभ्रमें । येरां घातकां मनोधर्में । शिशु-पालादिकां ॥६९॥ अगा मी एकुलाणीचें खागें । मज येवो पां भलतेनि मार्गें । भक्ती कां विषय-विरागें । अथवा वैरें ॥४७०॥ म्हणोनि पार्था पाहीं । प्रवेशावया माझ्या ठायीं । उपायांची नाहीं । वाणी एथ ॥७१॥ आणि भलतिया जातीं जन्मावें । मग भजिजे कां विरोधावें । परि भक्त का वैरिया व्हावें । माझियाचि ॥७२॥ अगा कवणें एकें बोलें । माझेपण जऱ्हीं जाहालें । तरी मी होणें आलें । हाता निरुतें ॥७३॥ यालागीं पाप-योनीही अर्जुना । कां वैश्य शूद्र अंगना । मातें भजतां सदना । माझिया येती ॥७४॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ३३

किं पुनः पुण्याः भक्ताः ब्राह्मणाः तथा राजर्षयः? (तस्मात्) अनित्यं असुखं इमं लोकं प्राप्य मां भजस्व. ॥३३॥

मग वर्णामाजि छत्रचामर । स्वर्ग जयाचें अग्र-हार । मंत्रविद्येसि माहेर । ब्राह्मण जे ॥७५॥ जे पृथ्वीतळींचे देव । जे तपोवतार सावयव । सकळ तीर्थांसि दैव । उदयलें जें ॥७६॥ जेथ अखंड व-सिजे यागीं । जे वेदांची वज्रांगी । जयांचिये दिठीचिया उत्संगीं । मंगळ वाढे ॥७७॥ जयां-चिये आस्थेचेनि वोलें । सत्कर्म पाल्हाळीं गेलें । संकल्पें सत्य जियालें । जयांचेनी ॥७८॥ जयांचेनि गा बोलें । अग्नीसि आयुष्य जाहालें । म्हणोनि समुद्रें पाणी आपुलें । दिधलें यांचिप्रीती ॥७९॥ मियां लक्ष्मी डावलोनि केली परौती । फेडोनि कौस्तुभ घेतला हातीं । मग वोढविली वक्षस्थळाची वाखती । चरणरजां ॥४८०॥ आ-ञूनि पाउलाची मुद्रा । मी हृदयीं वाहें गा सु-भद्रा । जे आपुलिया दैवसमुद्रा । जतनेलागीं ८१ जयांचा कोप सुभटा । काळाग्नि रुद्रांचा वसौटा । जयांचे प्रसादीं फुकटा । जोडती सिद्धी ॥८२॥ ऐसे पुण्यपूज्य जे ब्राह्मण । आणि माझ्या ठायीं अतिनिपुण । आतां मातें पावती हे कवण । सम-र्थावें ॥८३॥ पाहें पां चंदनाचेनि अंगानिळें । शिवतिले निंब होते जे जवळे । तिहीं निर्जिवींही देवांचीं निडळें । बैसणीं केलीं ॥८४॥ मग तो चंदनु तेथ न पवे । ऐसें मनीं कैसेनि धरावें । अथवा पातला हें समर्थावें । तेव्हां कायि साच ॥८५॥ जेथ निववील ऐशिया आशा । हरें चंद्रमा आधा ऐसा । वाहिजत असे शिरसा । निरंतर ॥८६॥ तेथ निववीता आणि सगळा । परिमळें चंद्राहून आगळा । तो चंदनु केविं अवलीळा । सर्वांगीं न बैसे ॥८७॥ कां रथ्योदकें जियेचिये कासे । लागलिया समुद्र जालीं अनायासें । तिये

असतात, ५९ त्याचप्रमाणें, जोंपर्यंत मद्रूपता प्राप्त झाली नाहीं, तोंपर्यंतच क्षत्रिय, वैश्य, स्त्री, शूद्र, अंत्यज इत्यादि जाति वेगळाल्या असतात. ४६० ज्याप्रमाणें समुद्रांत मीठ घातल्यावर एकरूप होऊन जातें, त्याप्रमाणें, मनोभावानें मला शरण आल्यावर जाति, व्यक्ति वगैरे भेद नाहींसा होतो. ६१ जोंपर्यंत समुद्राला येऊन मिळाले नाहींत, तोंपर्यंत नद, नदी, पूर्ववाहिनी, पश्चिमवाहिनी वगैरे भेद असतो, ६२ त्याचप्रमाणें, कोणत्याही निमित्तानें माझ्याकडे चित्त लागलें म्हणजे पुरे, मग सहजच मद्रूपत्व प्राप्त होतें. ६३ अरे, परिसाला फोडण्याकरितां कां होईना, जरी लोखंडानें स्पर्श केला, तरी स्पर्शाबरोबर त्याचें लागलीच सोनें होतें. ६४ हें पहा—गोपींनीं विषयाच्या प्रीतीनें माझे ठिकाणीं आपलें चित्त ठेवल्यामुळें त्या मद्रूप झाल्या नाहींत का ? ६५ किंवा भीतीच्या योगानें कंस मद्रूप झाला नाहीं का ? किंवा माझ्याशीं अखंड वैर केल्यानें शिशुपालादिक मद्रूप झाले नाहींत का ? ६६ अरे, तसेंच पांडव व यादव यांस सोयरिकीच्या नात्यानें व वसुदेवादिक यांना ममत्वानें माझें सायुज्य मिळालें नाहीं का ? ६७ हे धनुर्धरा, नारद, ध्रुव, अक्रूर, शुक आणि सनत्कुमार यांना जसा मी भक्तीनें प्राप्त झालों आहें, ६८ तसाच गोपींना विषयबुद्धीनें, कंसाला भीतीनें, व शिशुपालादिकांना वैरबुद्धीनें मी प्राप्त झालों आहें. ६९ अरे, मी निर्वाणीचें स्थान आहें, म्हणून मला वाटेल त्या मार्गानें—भक्तीनें, विषयबुद्धीनें, विरक्ततेनें अथवा वैरानें—कोणीही प्राप्त झाला असतां हरकत नाहीं. ४७० म्हणून, पार्था, हें पहा कीं, मला येऊन मिळण्याकरितां येथें उपायांची उणीव नाहीं; ७१ आणि वाटेल त्या जातींत जन्म होवो आणि माझी भक्ति करो अथवा वैर करो; परंतु भक्ति किंवा वैर जें करावयाचें, तें माझेंच करावें. ७२ अरे, कोणत्याही निमित्तानें जर मला कोणी शरण आला, तर मद्रूप होणें हें अगदीं त्याच्या हातचें आहे. ७३ यास्तव, हे अर्जुना, पापयोनींत जन्म घेतलेले, किंवा वैश्य, शूद्र, स्त्रिया यांनीं माझी भक्ति केली असतां तीं माझ्यास्वरूपाप्रत प्राप्त होतात. ७४

तर मग पुण्यवान् असून माझी भक्ति करणारे ब्राह्मण व राजर्षि ह्यांची गोष्ट कशास सांगावयास पाहिजे ? म्हणून, तूं अशाश्वत व दुःखदायक अशा या मृत्युलोकीं जन्म पावला आहेस, यासाठीं माझें भजन कर. ॥३३॥

मग, स्वर्गलोक म्हणजे ज्यांचें केवळ इनामगांवच; आणि जे मंत्रविद्येचें माहेरघरच; जे सर्व वर्णांमध्यें श्रेष्ठ ब्राह्मण; ७५ जे पृथ्वीवरील देवच, जे तपश्चर्येचे मूर्तिमंत अवतार, ज्यांच्या योगानें सर्व तीर्थांचे दैव उदय पावलें आहे; ७६ ज्यांच्या ठिकाणीं यज्ञांचा अखंड वास, जे वेदांची बळकट कवचें, व ज्यांच्या दृष्टीच्या संबंधानें सर्व ठिकाणीं मंगलाची वृद्धि होते; ७७ ज्यांच्या आस्थारूप ओलाव्यानें सत्कर्मांचा प्रसार झाला, व ज्यांच्या निश्चयानें सत्य जिवंत राहिलें; ७८ ज्यांच्या आशीर्वादानें अग्नीचें आयुष्य वाढलें; म्हणून त्यांच्या प्रीतीस्तव अग्नीला समुद्रानें आपल्या ठिकाणीं आश्रय दिला; ७९ मीं लक्ष्मीला ढकलून पलीकडे केली, व कौस्तुभमणि गळ्यांतून काढून हातांत घेतला; आणि मग ज्यांच्या चरणरजांच्या प्राप्तीकरितां मी आपल्या उराची खळगी म्हणजे छाती पुढें केली. ४८० हे नरेंद्रा, माझा शांतपणाचा लौकिक कायम राहण्याकरितां ज्यांच्या पावलाची खूण मीं अजून आपल्या हृदयावर बाळगली आहे. ८१ हे महावीरा, ज्यांचा कोप म्हणजे काळ, अग्नि व रुद्र यांचें वसतिस्थान होय, व जे प्रसन्न झाले असतां फुकट सिद्धि प्राप्त होतात; ८२ असे पुण्यपूज्य जे ब्राह्मण, आणि त्यांतून माझ्या ठिकाणीं पूर्ण भक्ति करितात, ते मद्रूप होतात, हें काय समर्थन करायला पाहिजे ? ८३ हें पहा—चंदनाच्या अंगवायूनें स्पर्श केलेल्या जवळच्या कमी किंमतीच्या लिंबासही जर देवाच्या मस्तकावर स्थान मिळतें, ८४ तर मग चंदनाचें वास्तव्य तेथें घडणार नाहीं अशी मनांत शंका कशी धरावी ? अथवा त्या ठिकाणीं त्याचें वास्तव्य घडलें असें सांगितलें तरच तें खरें काय ? नाहीं तर तें खोटें का होईल ? ८५ शंकरांनीं विष प्राशन केल्यानें त्यापासून होणाऱ्या दाहाचें शमन होईल, अशा आशेनें जर मस्तकावर निरंतर अर्धचंद्र धारण केला; ८६ तर दाहाचें शमन करणारा, व पूर्ण, आणि चंद्राहून सुवासानें अधिक असा जो चंदन, तो सर्वांगावर सहजच कां धारण केला जाणार नाहीं ? ८७ किंवा रस्त्यावरील उदकें जिच्यांत मिळाल्यामुळें समुद्रांत सहज जाऊन मिळतात, त्या गंगेला समुद्राशिवाय दुसरी

गंगेसि काय अनारिसें । गत्यंतर असे ॥८८॥ म्हणोनि राजर्षि कां ब्राह्मण । जयां गति मति मीचि शरण्य । तयां त्रिशुद्धी मीच निर्वाण । स्थितीही मीचि ॥८९॥ यालागीं शतजर्जर नावें । रिगोनि केविं निश्चित होआवें । कैसेनि उघाडिया असावें । शस्त्रवर्षीं ॥४९०॥ आंगावरी पडतां पाषाण । न सुवावें केविं वोडण । रोगें दाटला आणि उदासपण । वोखदेंसीं ॥९१॥ जेथ चहूंकडे जळत वणवा । तेथूनि न निगिजे केविं पांडवा । तेविं लोका येऊनि सोपद्रवा । केविं न भजिजे मातें ॥९२॥ अगा मातें न भजावयालागीं । कवण बळ पां आपुलिये आंगीं । काइ घरीं कीं भोगीं । निश्चिंती केली ॥९३॥ नातरी विद्या कीं वयसा । ययां प्राणियांसि हा ऐसा । मज न भजतां भरंवसा । सुखाचा कोण ॥९४॥ तरी भोग्यजात जेतुलें । तें एका देहाचिया निकिया लागलें । आणि एथ देह तंव असे पडिलें । काळाचिये तोंडीं ॥९५॥ बाप दुःखाचें केणें सुटलें । जेथ मरणाचें भरें लोटलें । तिये मृत्युलोकींचें शेवटिलें । येणें जाहालें हाटवेळे ॥९६॥ आतां सुखेंसि जीविता । कैंची ग्राहिकी किजेल पांडुसुता । काय राखोंडी फुंकितां । दीपु लागे ॥९७॥ अगा विषाचे कांदे वांटुनी । जो रसु घेइजे पिळुनी । तया नाम अमृत ठेउनी । जैसें अमर होणें ॥९८॥ तेविं विषयांचें जें सुख । तें केवळ परम दुःख । परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ॥९९॥ कां शीस खांडूनि आपुलें । पायींच्या खतीं बांधिलें । तैसें मृत्युलोकींचें भलें । आहे आघवें ॥५००॥ म्हणोनि मृत्युलोकीं सुखाची काहाणी । ऐकिजेल कवणाचिये श्रवणीं । कैंची सुखनिद्रा आंथरुणीं । इंगळांच्या ॥१॥ जिये लोकींचा चंद्र क्षयरोगी । जेथ उदयो होय अस्तालागीं । दुःख लेऊनि सुखाची आंगी । साळित जगातें ॥२॥ जेथ मंगळाचिया अंकुरीं । सवेंचि अमंगळाची पडे पोहरी । मृत्यु उदराचिया परिवरीं । गर्भु गिंवसी ॥३॥ जें नाहीं तयातें चिंतवी । तंव तेंचि नेइजे गंधर्वीं । गेलियाची कवणे गांवीं । शुद्धी न लगे ॥४॥ अगा गिंवसिता आघविया वाटीं । परतलें पाउलचि नाहीं किरीटी । सैंघ निमालियाचिया गोठी । तिये पुराणें जेथिंचीं ॥५॥ जेथींचिये अनित्यतेची थोरी । करितया ब्रह्मयाचे आयुष्यवेरी । कैसें नाहीं होणें अवधारीं । निपटूनियां ॥६॥ ऐसी लोकींची जिये नांदणुक । तेथ जन्मले आथि जे लोक । तयांचिये निश्चितीचें कौतुक । दिसत असे ॥७॥ पैं दृष्टादृष्टाचिये जोडी । लागीं भांडवल न सुटे कवडी । जेथ सर्वस्वें हानि तेथ कोडी । वेंचिती गा ॥८॥ जो बहुवे विषयविलासें गुंफे । तो म्हणती उवाईं पडिला सापें । जो अभिलाषभारें दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती ९ जयाचें आयुष्य धाकुटें होय । बळ प्रज्ञा जिरौनि जाय । तयाचे नमस्कारिती पाय । वडिल म्हणुनी ॥५१०॥ जंव जंव बाळ बळिया वाढे । तंव तंव भोजें नाचती कोडें । आयुष्य निमालें आंतुलियेकडे । ते ग्लानीचि नाहीं ॥११॥ जन्मलिया दिवसदिवसें । हों लागे काळाचेंचि ऐसें । कीं वाढती करिती उल्हासें । उभविती गुढिया ॥१२॥ अगा मर हा बोल न साहती । आणि मेलिया तरी रडती । परि असतें जात न गणिती । गहिंसपणें ॥१३॥ दर्दुर सापें गिळिजतु आहे उभा । कीं तो मासिया वेंटाळी जिभा । तैसे प्राणिये कवणा लाभा । वाढविती तृष्णा ॥१४॥ अहा कटकटा हें वोखटें । इये मृत्युलोकींचें उप

गति आहे काय ? ८८ म्हणून, ज्यांना गति व ज्ञान देणारा आणि ज्यांचें रक्षण करणारा निश्चयेंकरून मीच आहें, त्या राजर्षींना व ब्राह्मणांना भक्ति व मुक्तीचें स्थान मीच आहें. ८९ यास्तव, शतावधि छिद्रांच्या नांवेंत बसून आपण बुडणार नाहीं अशा भरंवशानें निष्काळजी कसें राहावें ? तसेंच, शस्त्रांचा वर्षाव चालला असतां आपल्यास दुखापत होणार नाहीं अशा भरंवशानें उघड्या अंगानें कसें फिरावें ! ४९० अंगावर दगड पडत असतां ढाल कां न पुढें करावी ? रोगानें ग्रस्त असतां औषध घेण्याविषयीं कसें उदासीन असावें ? ९१ हे अर्जुना, चोहोंकडून वणवा लागल्यावर तेथून बाहेर कसें पडूं नये ? याचप्रमाणें, उपद्रवासहित असलेला जो मृत्युलोक, त्यांत जन्मल्यावर माझें भजन कां न करावें ? ९२ अरे, 'मला न भजावें असें मनुष्यांच्या अंगीं कोणतें सामर्थ्य आहे ? त्यांच्या घरीं अशी कोणती भोग्य वस्तूंची समृद्धि आहे कीं, त्यांनीं निष्काळजी रहावें ? ९३ किंवा मला न भजतां विद्या, तारुण्य यांपासून सुखप्राप्ति होईल असा त्यांना कोणता भरंवसा आहे ? ९४ तर, बाबारे, जितक्या म्हणून भोग्य वस्तु आहेत, तितक्या एका देहाच्या सुखाकरितां आहेत; आणि तो देह तर ह्या मृत्युलोकीं काळाच्या तोंडांत पडलेला आहे ! ९५ अरे ! या मृत्युलोकच्या शेवटच्या मनुष्यरूपी बाजारांत दुःखरूपी माल भरलेला असून मरणरूपी माप चाललें आहे. त्या ठिकाणीं मनुष्यरूपानें येणें झालें आहे. ९६ तर, हे पांडुसुता, अशा दुःखरूपी बाजारांत जीवाला सुख होईल अशी कोणती वस्तु खरेदी करतां येईल ? हें पहा—विस्तव विझून गेल्यावर राहिलेली राख फुंकीत बसलें तर त्यापासून दिवा लागेल का ? ९७ अरे, विषाचे कांदे वांटून ते पिळावयाचे, व त्यांचा रस काढल्यावर त्याला अमृत असें म्हणावयाचें, व तें पिऊन ज्याप्रमाणें अमर होण्याची इच्छा करावयाची, ९८ त्याप्रमाणें या विषयापासून होणारें जें सुख, तें केवळ महत्‌दुःख आहे. परंतु जे अज्ञानी आहेत, त्यांना त्याचें सेवन केल्याशिवाय रहावत नाहीं. ९९ किंवा पायाला झालेल्या जखमेवर आपलें डोकें तोडून बांधणें जितकें चांगलें, तितक्याच या मृत्युलोकांतील गोष्टी चांगल्या आहेत. ५०० म्हणून, या मृत्युलोकीं सुखाच्या गोष्टी कोणाचे कान ऐकत असतील ते ऐकोत ! विस्तवाच्या अंथरुणावर निजलें असतां सुखाची झोंप कशी लागणार ? १ अरे, ज्या मृत्युलोकचा चंद्र क्षयरोगी आहे, जेथें उदयच मुळीं अस्ताकरितां होतो, व जेथें दुःख हें सुखाचें पांघरूण घेऊन जगाला छळतें; २ जेथें कल्याणाचा अंकूर फुटतो न फुटतो तोंच त्यावर अकल्याणाचें आच्छादन पडतें, व मृत्यु हा उदरांतील गर्भाला देखील शोधीत येतो; ३ जी चिंतन करण्यायोग्य नाहीं तिचें चिंतन करतो न करतो तोंच त्याला यमदूत घेऊन जातात. व कोणत्या गांवीं घेऊन जातात याचा पत्ता लागत नाहीं; ४ अरे, सर्व वाटा शोधिल्या असतांही जेथें माघारी येण्याची गोष्टच नाहीं व ज्या ठिकाणीं मृत्यु पावलेल्या लोकांच्या गोष्टी हींच पुराणें, ५ तेथील अशाश्वततेचा लौकिक सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्या आयुष्यापर्यंत जरी वाखाणिला तरी संपणार नाहीं ! ६ अशी ज्या मृत्युलोकाची स्थिति, तेथें जन्म घेणाऱ्या लोकांचा स्वस्थपणा पाहून मोठें नवल वाटतें. ७ हें पहा—प्रत्यक्ष अथवा परलोकीं होणाऱ्या लाभाच्या प्राप्तीकरितां जे एक कवडीही खर्च करीत नाहींत, ते, सर्व प्रकारें हानि होणाऱ्या ठिकाणीं कोट्यवधि द्रव्य खर्च करतात ! ८ जो प्रस्तुत काळीं पुष्कळ विषयसुखांत गुंततो, त्याला सुखी असें मानतात, व जो लोभग्रस्त आहे त्याला ज्ञानी असें म्हणतात. ९ ज्याचें आयुष्य थोडें राहिलें आहे, व ज्याची शक्ति व बुद्धि कमी झाली आहे, त्याला 'वडील, श्रेष्ठ आजोबा' म्हणून पायां पडतात. ५१० लहान मूल जों जों मोठें होतें, तों तों संतोष मानून कौतुकानें नाचतात; परंतु त्याचें आयुष्य उलट कमी झाल्याबद्दल त्यांना दुःख होत नाहीं. ११ जन्मापासून दिवसानुदिवस काळाच्याच स्वाधीन होत असतो; परंतु आनंदानें वाढदिवस करून गुढ्या उभारतात. १२ अरे, 'मर' हा शब्द देखील सहन होत नाहीं, आणि मेल्यावर तर रडतातच ! परंतु असलेलें आयुष्य संपत चाललें आहे याची मूर्खपणानें खिजगणतीही करीत नाहींत. १३ काय चमत्कार सांगावा;—बेडकाला साप गिळीत असतां सुद्धां मरणाची कल्पना मनांत न आणतां तो पुनः जिभेनें माशा धरून गिळीत असतो; त्याप्रमाणें हे प्राणी कोणच्या लाभाकरितां आपली इच्छा वाढवीत असतात कोण जाणे ! १४ अरे अरे, अंगावर कांटा येतो ! ! ज्या मृत्युलोकचा व्यवहार अगदीं उलटा असून वाईट आहे म्हणून किती सांगावें ! अर्जुना, अशा

राटें । एथ अर्जुना जरी अवचटें । जन्मलासी तूं ॥१५॥ तरि झडझडोनि वाहिला निघ । इये भक्तीचिये वाटे लाग । जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें ॥१६॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

(पार्थ), त्वं मन्मना: मद्भक्तः मद्याजी च भव; मां नमस्कुरु. एवं आत्मानं युक्त्वा मत्परायणः (सन्)मां एव एष्यसि.३४

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

तूं मन हें मिचि करीं । माझिया भजनीं प्रेम धरीं । सर्वत्र नमस्कारीं । मज एकातें ॥१७॥ माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्पु जाळणें निःशेष । मद्याजी चोख । याचि नांव ॥१८॥ ऐसा मियां आथिला होसी । तेथ माझियाचि स्वरूपा पावसी । हें अंतःकरणींचें तुजपासीं । बोलिजत असें १९ अगा आघवेया चोरिया आपुलें । जें सर्वस्व आम्हीं असे ठेविलें । तें पावोनि सुख संचलें । होऊनि ठासी ॥५२०॥ ऐसें सांवळेनि परब्रह्में । भक्तकामकल्पद्रुमें । बोलिलें आत्मारामें । संजयो म्हणे ॥२१॥ अहो ऐकिजत असे कीं अवधारा । तंव इया बोला निवांत म्हातारा । जैसा म्हैसा नुठी कां पुरा । तैसा उगाचि असे ॥२२॥ तेथ संजयें माथा तुकिला । अहा अमृताचा पाऊस वर्षला । कीं हा एथ असतुचि गेला । सेजिया गांवा २३ तऱ्ही दातारु हा आमुचा । म्हणोनि हें बोलतां मैळेल वाचा । काय कीजेल ययाचा । स्वभावोचि ऐसा ॥२४॥ परि बाप भाग्य माझें । जे वृत्तांतु सांगावयाचेनि व्याजें । कैसा रक्षिलों मुनिराजें । श्रीव्यासदेवें ॥२५॥ येतुलें हें बाड सायासें । जंव बोलत असे दृढमानसें । तंव न धरवेचि आपुलिया ऐसें । सात्त्विकें केलें ॥२६॥ चित्त चाकाटलें आटु घेत । वाचा पांगुळली जेथिंची तेथ । आपादकंचुकित । रोमांच आले ॥२७॥ अर्धोन्मीलित डोळे । वर्षताति आनंदजळें । आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरि कांपे २८ पैं आघवाचि रोममूळीं । आली स्वेदकणिका निर्मळीं । लेइला मोतियांची कडियाळी । आवडे तैसा २९ ऐसा महासुखाचेनि अतिरसें । जेथ आटणी हो पाहे जीवदशे । तेथ निरोपिलें व्यासें । तें नेदीच हो ॥५३०॥आणिक श्रीकृष्णाचें बोलणें । घो करी आलें श्रवणें । कीं देहस्मृतीचा तेणें । वापसा केला ॥३१॥ तेव्हां नेत्रींचें जळ विसर्जी । सर्वांगींचा स्वेदु परिमार्जी । तेवींचि अवधारा म्हणे होजी । धृतराष्ट्रातें ॥३२॥ आतां श्रीकृष्णवाक्यबीजा निवाडु । आणि संजय सात्त्विकाचा बिवडु । म्हणोनि श्रोतयां होईल सुरवाडु । प्रमेय पिकाचा ॥३३॥ अहो अळुमाळ अवधान देयावें । येतुलेनि आनंदाचे राशीवरी बैसावें । बाप श्रवणेंद्रिया दैवें । घातली माळ ॥३४॥ म्हणोनि विभूतींचा ठावो । अर्जुना दावील सिद्धांचा रावो । तो ऐका म्हणे ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ॥५३५॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्लोक ३४, ओंव्या ५३५.

मृत्युलोकांत तूं आकल्पित जन्म पावला आहेस, किती ही वाईट गोष्ट! या मृत्युलोकीं सर्वच गोष्टी उलट्या घडतात! तर, अर्जुना, तूं जरी एथें यदृच्छेनें जन्मला आहेस, १५ तर झडकर अंग झाडून वेगळा हो; आणि ज्या योगानें माझ्या अविनाशी पदाला प्राप्त होशील, त्या भक्तिमार्गाला लवकर लाग. १६

हे अर्जुना, तूं माझे ठिकाणीं आपलें मन ठेव; माझा भक्त हो; माझें यजन कर; आणि मलाच नमस्कार कर. ह्याप्रमाणें माझे ठिकाणीं चित्त स्थिर करून मत्परायण झालास म्हणजे मज परमेश्वरासच येऊन मिळशील. ॥ ३४ ॥

तूं आपलें मन मद्रूपीं करून माझें भजन करण्याविषयीं प्रेम धर, आणि सर्व ठिकाणीं मीच आहें असें समजून नमस्कार कर. १७ हें पहा, मनांतील सर्व संकल्प नाहींतसे करून जो माझ्याकडेस लक्ष ठेवितो, तोच माझें यजन करणारा असें नांव पावतो. १८ असा माझ्या योगानें संपन्न होशील, त्याच वेळेस माझ्या स्वरूपाला पावशील. ही माझ्या अंतःकरणांतील गुह्य गोष्ट तुला मीं सांगितली आहे. १९ अरे, सर्वांना चोरून ठेविलेली अशी आमची गुप्त गोष्ट ती प्राप्त करून घेऊन सुखरूप होऊन राहशील. ५२० संजय म्हणतोः—शामवर्ण परमात्मा व भक्तांची इच्छा पूर्ण करणारे कल्पवृक्ष श्रीकृष्ण, ते याप्रमाणें बोलले. २१ अहो श्रोते हो, ऐकाः रेडा ज्याप्रमाणें महापुराला न जुमानतां पाण्यांतच बसतो, त्याप्रमाणें हा कृष्णार्जुन संवाद ऐकूनही वृद्ध धृतराष्ट्र स्वस्थ बसला! २२ त्या वेळीं संजय मान डोलवून म्हणाला अहाहा!! आज अमृताचा वर्षाव झाला, परंतु हा येथें असून शेजारच्या गांवास गेल्यासारखें झालें. २३ तथापि हा आमचा धनी असल्यामुळें अशा रीतीनें बोलल्कों असतां आमची वाणी दूषित होईल; पण काय करावें, याचा स्वभावच असा आहे. २४ परंतु मुनिश्रेष्ठ व्यास ऋषींनीं श्रीकृष्णार्जुनांचा संवाद धृतराष्ट्रास सांगण्यास माझी योजना केल्यामुळें माझें भाग्य धन्य होय! २५ इतका मनाचा निश्चय करून मोठ्या सायासांनीं बोलत असतां संजयास असा अष्टसात्त्विकभाव उत्पन्न झाला कीं, तो त्यास आवरेना. २६ त्या कृष्णार्जुनसंवादामध्यें चित्त गढून गेल्यामुळें स्थिर होऊन वाणी जागच्या जागींच स्तब्ध राहिली, आणि नखशिखांत रोमांच उभे राहिले. २७ डोळे अर्धवट उघडे राहून, त्यांतून आनंदाश्रु वाहूं लागले; व अंतर्यामीं सुखाच्या लाटा आल्यामुळें बाहेरून अंगास कंप सुटला. २८ सर्व रोमरंध्रांतून निर्मळ घामाचे बारीक कण उद्भवल्यामुळें, मोत्यांची जाळीच घातली आहे कीं काय असें वाटलें. २९ या महासुखाच्या प्रेमानें जीवदशा नाहींशी झाल्यामुळें, व्यासांनीं सोपविलेलें काम कारिनासा झाला. ५३० इतक्यांत श्रीकृष्णार्जुनांचा संवाद घो घो करीत येऊन कानीं पडतांच त्या बोलण्यानें संजयाच्या देहस्थितीचा वाफसा केला. (तो भानावर येऊन आपलेकडे सोंपविलेलें काम करण्यास तयार झाला.) ३१ मग लागलीच डोळ्यांचें पाणी व सर्वांगाचा घाम पुसून धृतराष्ट्राला म्हणाला, "महाराज, ऐकाः" ३२ आतां श्रीकृष्णवाक्यरूप उत्तम बीजास संजयाच्या सात्त्विकतेचा बिवड (पहिलें पीक काढल्यानतर दुसऱ्या पिकास तयार होणाऱ्या जमिनीस बिवड म्हणतात.)—म्हणजे, पूर्वार्धाच्या ज्ञानाचें पीक संजयाचे अंतःकरणांत आलेंच आहे, आतां उत्तरार्धांतील ज्ञानाचें पीक होण्यास संजयाचे अंतःकरणाची तयारी आहे, व त्यामुळें श्रोत्यांनाही सिद्धांतरूप पिकाचा सुकाळ होईल. ३३ अहो, किंचित् अवधान द्याल, तर आनंदरूप राशीवर बसाल; कारण, श्रवणेंद्रियांस दैवानें माळ घातली आहे. ३४ म्हणून, ईश्वरविभूतींचीं जीं स्थलें आहेत, तीं सर्व, सिद्धांचे राजे भगवान् श्रीकृष्ण हे अर्जुनास दाखवितील. निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः—ती कथा ऐका. ५३५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दहावा.

नमो विशदबोधविद्ग्दा । विद्यारविंदप्रबोधा । पराप्रमेयप्रमदा- । विलासिया ॥१॥ नमो संसारतमसूर्या । अपरिमितपरमवीर्या । तरुणतरतुर्या- । लालनलीला ॥२॥ नमो जगदखिलपालना । मंगळमणिनिधाना । सज्जनवनचंदना । आराध्यलिंगा ॥३॥ नमो चतुरचित्तचकोरचंद्रा । आत्मानुभवनरेंद्रा । श्रुतिसारसमुद्रा । मन्मथमन्मथा ॥ ४ ॥ नमो सुभावभजनभाजना । भवेभकुंभभंजना । विश्वोद्भवभुवना । श्रीगुरुराया ॥५॥ तुमचा अनुग्रहो गणेशु । जैं दे आपुला सौरसु । तैं सारस्वतीं प्रवेशु । बाळकाही आथी ॥६॥ जी दैविकी उदार वाचा । जैं उद्देशु दे नाभिकाराचा । तैं नवरससुधाब्धीचा । थावो लाभे ॥७॥ जी आपुलिया स्नेहाची वागेश्वरी । जरी मुकेयातें अंगिकारी । तो वाचस्पतीशीं करी । प्रबंधुहोडा ॥८॥ हें असो दिठी जयावरी झळके । कीं हा पद्मकरु माथां पारुखे । तो जीवाचि परि तुके । महेशेशीं ॥९॥ एवढें जिये महिमेचें करणें । ते वाचाबळें वानूं मी कवणें । का सूर्याचिया आंगा उटणें । लागत असे ॥१०॥ केउता कल्पतरूवरी फुलौरा । कायसेनि पाहुणेरु क्षीरसागरा । कवणें वासीं कापुरा । सुवासु देवों ॥११॥ चंदनातें कायसेनि चर्चावें । अमृतातें केउतें रांधावें । गगनावरी उभवावें । घडे केविं ॥१२॥ तैसें श्रीगुरूचें महिमान । आकळितें कें असे साधन । हें जाणोनि मियां नमन । निवांत केलें ॥१३॥ जरी प्रज्ञेचेनि आथिलेपणें । श्रीगुरुसामर्थ्या रूप करूं म्हणे । तरि तें मोतियां भिंग देणें । तैसें होईल ॥१४॥ कां साडेपंधरया रजतवणी । तैशीं स्तुतीचीं बोलणीं । उगियाचि माथा ठेविजे चरणीं । हेंचि भलें ॥१५॥ मग म्हणितलें जी स्वामी । भलेनि ममत्वें देखिलें तुम्हीं । म्हणोनि कृष्णार्जुनसंगमीं । प्रयागवटु जाहलों ॥१६॥ मागां दूध दे म्हणतलियासाठीं । आघविया क्षीराब्धीची करूनि वाटी । उपमन्यूपुढें धूर्जटी । ठेविली जैसी ॥१७॥ ना तरी वैकुंठपीठनायकें । रुसला ध्रुव कवतिकें । बुझाविला देऊनि भातुकें । ध्रुवपदाचें ॥१८॥ तैसी जे ब्रह्मविद्यारावो । सकळ शास्त्रांचा विसंवता ठावो । ते भगवद्गीता वोंवियें गावों । ऐसें केलें ॥१९॥ जे बोलणियाचे रानीं हिंडतां । नायकिजे फळलिया अक्षराची वार्ता । परि ते वाचाचि केली कल्पलता । विवेकाची ॥२०॥ होती देहबुद्धी एकसरी । ते आनंदभांडारा केली वोवरी । मन गीतार्थसागरीं । जळशयन जालें ॥२१॥ ऐसें एकेक देवाचें करणें । तें अपार बोलों केविं मी जाणें । तऱ्ही अनुवादलों धीटपणें । तें उपसाहिजो जी ॥२२॥ आतां

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय दहावा.

[हे गुरो,] निर्मल अशा ब्रह्मज्ञानाचा बोध करण्यांत चतुर, विद्यारूप कमलाला विकसित करणारा, आणि परारूप ज्ञानवाणीचा जो प्रमेय म्हणजे अर्थ -हीच कोणी एक प्रमदा म्हणजे तरुण स्त्री हिशीं विलास करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो ! १ संसाररूप अंधकाराचा—अज्ञानाचा—नाश करण्यांत सूर्याप्रमाणें अतिसामर्थ्यवान, व तारुण्यभरांत असणाऱ्या तुर्यावस्थेशीं विलास करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो ! २ सर्व जगाचें पालन करणारा, कल्याणरूप रत्नांचा ठेवा, सज्जनरूप वनांत चंदनासारखा श्रेष्ठ, आणि ज्याचें स्वरूप आराधन करण्यास योग्य, असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो ! ३ भक्तांच्या चित्तरूप चकोर पक्ष्यास चंद्रासारखा, ब्रह्मानंदरूप अनुभवाचा राजा, श्रुतींच्या ज्ञानाचा समुद्र, आणि मदनाचा नाश करणारा असा जो तूं, त्या तुला नमस्कार असो ! ४ भावयुक्त ज्ञान्यांच्या भजनास पात्र, संसाररूप हत्तीचें गंडस्थळ फोडणारा व जगाच्या उत्पत्तीचें स्थान अशा तुजप्रत नमस्कार असो ! ५ गुरो, तुमच्या कृपारूप गणेशाचा जेव्हां प्रसाद होतो, तेव्हां लहान मुलालाही शास्त्रांच्या गुह्य सिद्धांतांचें ज्ञान होतें. ६ गुरूच्या उदार वाचेनें जेव्हां अभयवचन मिळतें, तेव्हां नऊ रस हीं नऊ खंडें त्यांचा थांग लागतो. ७ जेव्हां आपली प्रेमरूप सरस्वती मुक्याचाही अंगीकार करते, तेव्हां ग्रंथ करण्यांत तो बृहस्पतीशीं सुद्धां प्रतिज्ञा करूं शकतो. ८ फार तर काय; परंतु ज्यावर आपली कृपादृष्टि होते, किंवा ज्याच्या मस्तकावर आपला वरदहस्त पडतो, तो जीव असूनही ईश्वराची साम्यता पावतो. ९ असा ज्या गुरुकृपेचा महिमा आहे, तिचें वर्णन मी कोणत्या वाचेच्या बलानें करूं शकेन ? कारण, सूर्याच्या अंगाला घासून स्वच्छ करणें संभवनीय आहे का ? १० कल्पतरूला फुलें येण्याची इच्छा करणें व्यर्थ आहे; [कारण तो सर्वदा फलद्रूपच आहे,] क्षीरसागराला कशाची मेजवानी करावी ? कापुराला दुसऱ्या कशाचा सुवास देतां येईल ? ११ चंदनाला कशाची उटी लावावी ? अमृताला कसें शिजवावें ? गगनापेक्षां [कांहीं] उंच करावें हें कसें घडून येणार ? १२ त्याचप्रमाणें, श्रीगुरूंचा महिमा जाणण्याचें साधन कोठें आहे ? हें समजूनच मी गुरूंना मुकाट्यानें (स्वस्थ राहून) नमस्कार केला ! १३ जर बुद्धीच्या जोरावर श्रीगुरूंच्या सामर्थ्याचें वर्णन करूं म्हटलें तर तें मोत्याला पाणी चढविल्यासारखें होईल १४ किंवा उत्तम सोन्यावर रुप्याचा मुलामा ज्याप्रमाणें व्यर्थ आहे, त्याचप्रमाणें श्रीगुरूंची स्तुति करूं लागलें असतां व्यर्थ होईल; म्हणून गुरुचरणीं लीन होऊन त्यांच्या पदीं मस्तक ठेवणें हेंच बरें होईल. १५ मग ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणाले:—" हे स्वामी तुम्ही माझ्यावर ममतेनें कृपादृष्टि केल्यामुळें कृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमांत मी प्रयाग येथील वटवृक्षाप्रमाणें झालों ! आपण कृपादृष्टीनें काय करणार नाहीं ! १६ पूर्वी, ' मला दूध हवें ' असें उपमन्यूनें म्हटल्यावरून शंकरांनीं ज्याप्रमाणें सर्व क्षीरसमुद्राची वाटी करून त्यापुढें ठेवली; १७ किंवा ध्रुव रुसला असतां त्याला अढळपदाचा खाऊ देऊन श्रीविष्णूंनीं त्याची समजूत केली, १८ त्याप्रमाणें, ब्रह्मविद्येमध्यें श्रेष्ठ व सकलशास्त्रांचें विश्रांतिस्थान अशी जी अध्यात्मविद्यारूप भगवद्गीता, ती मी ओंवीरूपानें वर्णन करावी अशी मला शक्ति दिली ! १९ ज्या भाषणांच्या रानांत हिंडत असतां फलद्रूप म्हणजे फलप्राप्ती करून देणारें असें एकही अक्षर ऐकूं येत नाहीं , अशा फलद्रूप विचारयुक्त माझ्या वाणीचा कल्पवृक्षच आपण केला. २० ज्या माझ्या बुद्धीची गति देहापलीकडे गेली नव्हती, ती बुद्धि हल्लीं ब्रह्मानंदरूपी भांडाराची खोलीच बनविली आहे; आणि माझ्या मनाला गीतार्थरूपी क्षीरसागरांत जलमंदिर बांधून दिलें आहे. २१ याप्रमाणें श्रीगुरूंची एकेक करणी अगाध असल्यामुळें, मला त्यांच्या अपार सामर्थ्याचें कसें वर्णन करितां येईल ! तेव्हां, महाराज, जें कांहीं मी धिटाईनें बोललों आहें, त्याची मला क्षमा असावी. २२

आपुलेनि कृपाप्रसादें । मियां भगवद्गीता वोंवीप्रबंधें । पूर्वखंड विनोदें । वाखाणिलें ॥२३॥ प्रथमीं अर्जुनाचा विषादु । दुजीं बोलिला योगु विशदु । परि सांख्यबुद्धीसि भेदु । दाऊनियां २४ तिजीं केवळ कर्म प्रतिष्ठिलें । तेंचि चतुर्थीं ज्ञानेंशीं प्रगटिलें । पंचमीं गव्हरिलें । योगतत्त्व ॥२५॥ तेंचि षष्ठामाजि प्रगट । आसनालागोनि स्पष्ट । जीवात्मभाव एकवट । होती जेणें ॥२६॥ तैसी जे योगस्थिती । आणि योगभ्रष्टां जे गती । ते आघवीचि उपपत्ती । सांगितली षष्ठीं ॥२७॥ तयावरी सप्तमीं । प्रकृतिपरिहार उपक्रमीं । करूनि भजती जे पुरुषोत्तमीं । ते बोलिले चाऱ्ही २८ पाठीं सप्तप्रश्नविधि । बोलोनि प्रयाणसमयसिद्धी । एवं सकळ वाक्यावधि । अष्टमाध्यायीं ॥२९॥ मग शब्दब्रह्मीं असंख्याकें । जेतुला कांहीं अभिप्राय पिके । तेतुला महाभारतें एकें । लक्षें जोडे ॥३०॥ तिये आघवाचि जें महाभारतीं । तें लाभे कृष्णार्जुनवाचोक्तीं । आणि जो अभिप्रावो सातेंशतीं । तो एकलाचि नवमीं ॥३१॥ म्हणोनि नवमींचिया अभिप्राया । सहसा मुद्रा लावावया । बिहाला मग मी वायां । गर्व कां करूं ॥३२॥ अहो गुळा साखरे मालयाचे । हे बांधे तरी एकाचि रसाचे । परि स्वाद गोडियेचे । आन आन जैसे ॥३३॥ एक जाणोनियां बोलती । एक ठायें ठाय जाणविती । एक जाणों जातां हारपती । जाणते गुणेंशीं ॥३४॥ हे ऐसे अध्याय गीतेचे । परि अनिर्वाच्यपण नवमाचें । तो अनुवादलों हें तुमचें । सामर्थ्य प्रभू ॥३५॥ अहो एकाचि शाटी तपिन्नली । एकीं सृष्टीवरी सृष्टि केली । एकीं पाषाणीं वाऊनि उतरलीं । समुद्रीं कटकें ॥३६॥ एकीं आकाशीं सूर्यातें धरिलें । एकीं चुळींचि सागरातें भरिलें । तैसें मज मुकयाकरवीं बोलविलें । अनिर्वाच्य तुम्हीं ॥३७॥ परि हें असो एथ ऐसें । राम रावण झुंजिन्नले कैसे । राम रावण जैसे । मीनले समरीं ॥३८॥ तैसें नवमीं कृष्णाचें बोलणें । तें नवमींचियाचि ऐसें मी म्हणें । या निवाडा तत्त्वज्ञु जाणे । जया गीतार्थु हातीं ॥३९॥ एवं नवही अध्याय पहिले । मियां मतीसारिखे वाखाणिले । आतां उत्तरखंड उवाइलें । ग्रंथाचें ऐका ॥४०॥ जेथ विभूती प्रतिविभूती । प्रस्तुत अर्जुना सांगिजेती । ते विद्गदा रसवृत्ती । म्हणिपैल कथा ॥४१॥ देशियेचेनि नागरपणें । शांतु शृंगारातें जिणे । तरि ओंविया होती लेणें । साहित्यासी ॥४२॥ मूळग्रंथींचिया संस्कृता । वरि मऱ्हाटी नीट पढतां । अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमी हें न चोजवे ॥४३॥ जैसें अंगाचेनि सुंदरपणें । लेणिया आंगाचि होय लेणें । तेथ अळंकारिलें कवण कवणें । हें निर्वचेना ॥४४॥ तैसी देशी आणि संस्कृत वाणी । एका भावार्थाच्या सुखासनीं । शोभती आयणी । चोखट आइका ॥४५॥ उठावलिया भावा रूप । करितां रसवृत्तीचें लागे वडप । चातुर्य म्हणे पडप । जोडलें आम्हां ॥४६॥ तैसें देशियेचें लावण्य । हिरोनि आणिलें तारुण्य । मग रचिलें अगण्य । गीतातत्त्व ॥४७॥ जो चराचरपरमगुरु । चतुरचित्तचमत्कारु । तो ऐका यादवेश्वरु । बोलता जाहला ॥४८॥ ज्ञानदेव निवृत्तीचा म्हणे । ऐसें बोलिलें श्रीहरी तेणें । अर्जुना आघवियाची मातू अंतःकरणें । धडौता आहासि ॥४९॥

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

महाबाहो, मे परमं वचः भूयः एव शृणु; यत् अहं प्रीयमाणाय ते हितकाम्यया वक्ष्यामि. ॥१॥

आतांपर्यंत आपल्या कृपाप्रसादानें मीं भगवद्गीतेच्या पूर्वखंडाचें ओंवीबद्ध वर्णन आनंदानें केलें, २३ पहिल्या अध्यायांत, आप्तस्वकीयांबरोबर युद्ध करणें अयोग्य आहे, असें वाटल्यामुळें अर्जुनास खेद उत्पन्न झाला; दुसऱ्यांत योग स्पष्ट सांगितला आहे, परंतु त्यांत ज्ञानयोग व कर्मयोग असे भेद दाखविले आहेत; २४ तिसऱ्यांत केवळ कर्मच प्रतिपादन केलें आहे; तेंच कर्म चौथ्यांत ज्ञानासह प्रकट केलें आहे; व पांचव्यांत योगतत्त्व सूचित केलें आहे. २५ तेंच योगतत्त्व सहाव्या अध्यायांत आसनविधीपासून जीवाचें ऐक्य होईपर्यंत स्पष्ट सांगितलें आहे. २६ त्याचप्रमाणें, अष्टांगयोगस्थिति व योगभ्रष्टांस मिळणारी गति यांविषयीं सर्व सिद्धांत सहाव्यांत सांगितले आहेत. २७ नंतर, सातव्यांत, आरंभीं प्रकृतीचा उपक्रम व परिहार सांगून, नंतर ईश्वराचें भजन करणाऱ्या चार प्रकारच्या भक्तांचें म्हणजे आर्त, जिज्ञासु अर्थार्थी व ज्ञानी यांचें वर्णन केलें आहे. २८ पुढें प्रश्नसप्तकाचें स्पष्टीकरण करून, मरणकालीं कालानुरोधानें कोणची स्थिति प्राप्त होते, हें सर्व आठव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत सांगितलें.२९ मग अगाध वेदांत जेवढा म्हणून अभिप्राय आहे, तेवढा एक लक्ष महाभारत ग्रंथांत आणिला आहे; ३० व महाभारतांत सांगितलेला सर्व अभिप्राय कृष्णार्जुनांच्या संवादरूपी गीतेच्या सातशें श्लोकांत आहे; तोच एकट्या नवव्या अध्यायांत आणिलेला आहे. ३१ म्हणून, नवव्या अध्यायाचा अभिप्राय स्पष्ट समजण्यास जेथें अर्जुनाचीही शक्ति झाली नाहीं, तो स्पष्ट करून सांगण्याबद्दल मी व्यर्थ गर्व कशाला वाहूं ? ३२ अहो, गूळ आणि साखर यांच्या ढेपा जरी एका रसाच्या तयार केलेल्या असतात, तरीं त्यांच्या गोडीची चव निरानिराळी असते. ३३ [त्याचप्रमाणें गीतेच्या सर्व अध्यायांत जरी ब्रह्मतत्त्वाचें वर्णन केलें आहे, तरी] कांहीं अध्याय ब्रह्म जाणून त्याचें प्रतिपादन करतात; कांहीं ब्रह्माचें ठिकाण दर्शवितात; व कांहीं ब्रह्म जाणण्यास गेले असतां आपल्या जाणत्या गुणासह ब्रह्मरूपच होतात. ३४ याप्रमाणें गीतेचे अध्याय आहेत; परंतु नववा अध्याय असा आहे कीं, त्याचें वर्णन करतां येत नाहीं. प्रभो, तो मीं वर्णन केला, हें तुमचेंच सामर्थ्य होय. ३५ अहो, एका ऋषीच्या (वसिष्ठाच्या) छाटीनें सूर्यासारखा प्रकाश पाडला; एकानें (विश्वामित्रानें) प्रतिसृष्टि निर्माण केली; एकानीं (रामचंद्रांनीं) समुद्रावर दगडाचा सेतु बांधून सर्व सैन्य पार उतरविलें; ३६ एकानें (मारुतीनें) जन्मतांच आकाशांत उड्डाण करून सूर्याला फळ म्हणून हातांत धरलें, आणि एकानीं अगस्ती ऋषींनीं) एकाच आचमनानें समुद्र प्राशन केला; त्याचप्रमाणें, मज मुक्याकडून वाणीला अगम्य असें ब्रह्म तुम्हीं बोलविलें. ३७ परंतु तें तितकेंच राहूं द्या; कारण, रामरावणांचें युद्ध रामरावणांच्या युद्धाप्रमाणेंच झालें म्हणून (म्हणावयाचें, त्याप्रमाणेंच तें अनुपमेय होय) ३८ त्याचप्रमाणें, श्रीकृष्णाचें नवव्या अध्यायांतील बोलणें हें नवव्या अध्यायासारखेंच आहे, असें मी म्हणतों. ज्या तत्त्वज्ञान्यांना गीतेचें खरें रहस्य समजलें आहे, तेच याचा निवाडा जाणतील. ३९ अशा प्रकारें पहिले नऊ अध्याय मी यथामति वर्णन केले आहेत; आतां येथून उत्तरखंडास आरंभ झाला आहे, तें ऐका. ४० त्या उत्तरखंडांत आरंभींच्या अध्यायांत श्रीकृष्ण हे अर्जुनास आपल्या मुख्य व गौण विभूति सांगतील, ती उत्तम रसभरित कथा तुम्हांला मी सांगतों. ४१ देशी भाषेच्या सुंदरपणानें शांतरसही शृंगाररसाला जिंकील; त्या योगानें मराठी ओंव्याच अलंकार शास्त्राला भूषणासारख्या शोभतील. ४२ मूळ संस्कृत ग्रंथ व त्यावरील मराठी टीका वाचून जर खरा अर्थ मनांत उतरेल, तर त्यांतील मूळ ग्रंथ कोणता हें समजणार नाहीं. ४३ ज्याप्रमाणें शरीराच्या सौंदर्यानें शरीरच दागिन्यांना शोभवितें, त्या ठिकाणीं कोणी कोणाला शोभा आणली आहे, याचा निवाडा करतां येत नाहीं; ४४त्याप्रमाणें देशी आणि संस्कृत भाषा एकाच ग्रंथाचा (गीतेचा) भावार्थ वर्णन करून एका जागीं कशा शोभतात, तें शुद्ध निर्मळ बुद्धीनें ऐका. ४५ कोणताही अभिप्राय प्रकट करतांना शृंगारादि रसांची वृष्टि होते, तेव्हां चातुर्याला शोभा येते; ४६ त्याचप्रमाणें, देशी भाषेचें सौंदर्य व तारुण्य लुटून त्या योगानें अगणित अशा गीतातत्त्वाची रचना केली. ४७ जो स्थावरजंगमाचा परम गुरु, व चतुर जनांच्या चित्तांस आनंद देणारा, तो यादवेश्वर श्रीकृष्ण काय बोलला तें ऐका. ४८ "अर्जुना, सर्व प्रकारानें श्रवण करण्याविषयीं तुझें अंतःकरण योग्य आहे" असें भगवान् बोलल्याचें ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात. ४९

भगवान् म्हणाले:—हे महाबाहो, पुनरपि माझें परम वचन ऐक. तूं माझ्या भाषणानें संतुष्ट होतोस, म्हणून तुझें हित व्हावें या इच्छेनें हें मी तुला सांगतों. ॥ १ ॥

आम्हीं मागील जें निरूपण केलें । तें तुझें अवधानचि पाहिलें । तंव टांचें नव्हे भलें । पुरतें आहे ॥५०॥ घटीं थोडेंसें उदक घालिजे । तेणें न गळे तरी वरिता भरिजे । ऐसा परिसौनि पाहिलासि तंव परिसाविजे । ऐसेंचि होतसे ॥५१॥ अवचितयावरी सर्वस्व सांडिजे । मग चोख तरी तोचि भांडारी कीजे । तैसा किरीटी तूं आतां माझें । निजधाम कीं ॥५२॥ ऐसें अर्जुना येउतें सर्वेश्वरें । पाहोनि बोलिलें अत्यादरें । गिरी देखोनि सुभरे । मेघु जैसा ॥५३॥ तैसा कृपाळुवांचा रावो । म्हणे आइकें गा महाबाहो । सांगितलाचि अभिप्रावो । सांगेन पुढती ॥५४॥ पैं प्रतिवर्षीं क्षेत्र पेरिजे । पिकाची जंव जंव वाढी देखिजे । यालागीं नुबगिजे । वाहो करितां ॥५५॥ पुढतपुढती पुटें देतां । जोडे वानियेची अधिकता । म्हणोनि सोनें पांडुसुता । शोधूंचि आवडे ॥५६॥ तैसें एथ पार्था । तुज आभार नाहीं सर्वथा । आम्ही आपुलियाचि स्वार्था । बोलों पुढती ॥५७॥ जैसें बाळका लेवविजे लेणें । त्याप्रमाणें बाळ काई जाणे । परि ते सुखाचे सोहळे भोगणें । माउलिये दिठी ॥५८॥ तैसें तुझें हित आघवें । जंव जंव कां तुज फावे । तंव तंव आमुचें सुख दुणावे । ऐसें आहे ॥५९॥ आतां अर्जुना असो हे विकडी । मज उघड तुझी आवडी । म्हणोनि तृप्तीची सवडी । बोलतां न पडे ॥६०॥ आम्हां येतुलियाचि कारणें । तेंचि तें तुजशीं बोलणें । परि असो हें अंतःकरणें । अवधान देईं ॥६१॥ तरी ऐकें ऐकें गा सुवर्म । वाक्य माझें परम । जें अक्षरें लेऊनि परब्रह्म । तुज खेंवासि आलें ॥६२॥ परी किरीटी तूं मातें । नेणसी ना निरुतें । तरि तो गा जो मी एथें । तें विश्वचि हें ॥६३॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

सुरगणाः महर्षयः (च) मे प्रभवं न विदुः अहं हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः आदिः (अस्मि). ॥२॥

एथ वेद मुके जाहाले । मन पवन पांगुळले । रातीविण मावळले । रविशशी जेथ ॥६४॥ अगा उदरींचा गर्भु जैसा । न देखे आपुलिये मातेची वयसा । मी आघवेया देवां तैसा । नेणवे कहीं ॥६५॥ आणि जळचरां उदधीचें मान । मशका नोलांडवेचि गगन । तेविं महर्षींचें ज्ञान । न देखेचि मातें ॥६६॥ मी कवण पां केतुला । कवणाचा कैं जाहला । या निरुती करितां बोला । कल्प गेले ॥६७॥ कां जे महर्षी आणि या देवां । येरां भूतजातां सर्वां । मी आदि म्हणोनि पांडवा । अवघड जाणतां ॥६८॥ उतरलें उदक पर्वत वळघे । जरी झाड वाढत मुळीं लागे । तरी मियां झालेनि जगें । जाणिजे मातें ॥६९ कां गाभें वर्ने वटु गिंवसवे । जरी तरंगीं सागरु सांठवे । कां परमाणूमाजीं सामावे । भूगोलु हा ॥७०॥ तरी मियां जालिया जीवां । महर्षी अथवा देवां । मातें जाणावया होआवा । अवकाशु गा ॥७१॥ ऐसाही जरी विपायें । सांडूनि पुढील पाये । सर्वेंद्रियांसि होये । पाठिमोरा जो ॥७२॥ प्रवर्तलाही वेगीं बहुडे । देह सांडूनि मागलीकडे । महाभूतांचिया चढे । माथयावरी ॥७३॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

यः मां अजं, अनादि, लोकमहेश्वरं च वेत्ति, सः मर्त्येषु असंमूढः (भूत्वा) सर्वपापैः प्रमुच्यते. ॥३॥

तेथ राहोनि ठायठिके । स्वप्रकाशें चोखे । अजत्व माझें देखे । आपुलिया डोळां ॥७४॥ मी आदीसि परु । सकळलोकमहेश्वरु । ऐसिया मातें जो नरु । यापरी जाणे ॥७५॥ तो पाषाणामाजि परिसु । जैसा रसाआंतु सिद्धरसु । तैसा मनुष्याआंत तो अंशु । माझाचि जाण ॥७६॥ तें चालतें

"आम्ही मागें [नऊ अध्यायांत] जें कांहीं सांगितलें, त्यांत, आमच्या बोलण्याकडे तुझें लक्ष कितपत होतें हें पाहिलें, तों तें अपुरें नाही—पूर्ण आहे, अशी आमची खातरी झाली. ५० ज्याप्रमाणें मडक्यांत थोडें पाणी घालून तें गळत नाहीं अशी खातरी झाल्यावर तें पूर्ण भरतात, त्याप्रमाणें तुला आम्ही थोडें ऐकविलें, तों तें तुझ्या लक्षांत आहे अशी आमची खातरी झाल्यावरून तुला जास्तच ऐकवावें, असें आम्हांस वाटूं लागलें. ५१ ज्याप्रमाणें एकादा नवीन चाकर ठेवल्यावर त्याची कसोटी पाहण्याकरितां त्याच्या जाण्यायेण्याच्या वाटेत वाटेल तें टाकतात, व तें त्यानें आपल्याजवळ न ठेवतां मालकाच्या स्वाधीन केल्यावर त्याची जामदारखान्यावर नेमणूक करतात, त्याप्रमाणें, अर्जुना, तूं आमच्या कसोटीस उतरल्यामुळें, तूं माझ्या ज्ञानाच्या जामदारखान्याचा मालक झालास. ५२ असें भाषण, अर्जुनाला पाहून सर्वेश्वर श्रीकृष्ण अत्यादरानें बोलले; आणि ज्याप्रमाणें डोंगर पाहून मेघ भरून येतो, ५३ त्याप्रमाणें तो कृपासागर श्रीकृष्ण म्हणालाः—अर्जुना, पूर्वीं सांगितलेलाच अभिप्राय तुला पुनः सांगतों. ५४ हें पहा—दर वर्षास शेत पेरीत असतां जसजसें पीक ज्यास्ती येऊं लागतें, तसतसें त्याची पुनः लागवड करतांना कंटाळा येत नाहीं, ५५ अथवा, हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणें वरचेवर ताव दिल्यानें सोन्याचा कस वाढतो, म्हणून सोनार तें जास्तीच शुद्ध करतो, ५६ त्याप्रमाणें, पार्था, हा अभिप्राय सांगण्यांत आम्ही तुझ्यावर मुळींच उपकार करीत नसून, आपल्या स्वार्थाकरितां पुढील भाग तुला सांगत आहों, ५७ ज्याप्रमाणें बालकाला दागिने घातले असतां त्यांचें सुख त्यास असतें काय, परंतु त्या सुखाचा उपभोग आईसच होतो, ५८ त्याचप्रमाणें, जों जों तुला तुझें हित प्राप्त होत जाईल, तों तों आमचेंच सुख दुप्पट वाढत आहे. ५९ अर्जुना, आतां हें अलंकारिक बोलणें राहूं दे. खरोखर माझें तुझ्यावर फार प्रेम आहे; म्हणून, मी तुझ्याशीं किती जरी बोललों तरी माझ्या तृप्तीचा शेवट होत नाहीं. ६० म्हणूनच आम्हांला तीच ती गोष्ट तुझ्याशीं बोलावी लागते, तर आमच्या बोलण्याकडे अंतःकरणपूर्वक लक्ष दे. ६१ हे मार्मिक अर्जुना, अत्युत्तम असें जें माझें वाक्य तें ऐक; तें वाक्य नसून अक्षररूपानें प्रत्यक्ष परब्रह्मच तुला आलिंगन देण्यास आलें आहे. ६२ परंतु हे किरीटी, तूं खरोखर मला जाणत नाहींस ना ? तर जो मी तुला एथें दिसतों आहें, तोच हें सर्व विश्व आहे. ६३

देवगणांना व महर्षींनाही माझी उत्पत्ति ठाऊक नाहीं; कां कीं, मी सर्वप्रकारें देव आणि महर्षि यांचें आदिकारण आहें. ॥२॥

हें माझें स्वरूप जाणण्याविषयीं वेदांची वाणी कुंठित झाली; मन व प्राण यांची गति खुंटली; व माझ्यातेजापुढें रात्र झाल्याशिवायच सूर्य व चंद्र हे मावळले. ६४ अरे, ज्याप्रमाणें उदरांतील गर्भ आपल्या मातेचें वय जाणण्यास असमर्थ असतो, त्याप्रमाणें, माझ्यापासून उत्पन्न झालेले देव हे मला जाणण्यास समर्थ नाहींत; ६५ आणि जलचरांना ज्याप्रमाणें समुद्राचा अंत नसतो किंवा मशकाला आकाश ओलांडितां येत नाहीं, त्याप्रमाणें महर्षींचें ज्ञान मला ओळखूं शकत नाहीं. ६६ मी कोण, केवढा, कोणाचा, कोठें झालों, या गोष्टींचा निश्चय करतां करतां युगांचीं युगें लोटलीं. ६७ कारण, अर्जुना, हे सर्व महर्षि देव व इतर प्राणी या सर्वांचें मूळ मी असल्यामुळें, मला जाणणें त्यांना कठीण पडतें. ६८ जर पर्वतावरून खालीं आलेलें पाणी पुनः वर चढेल, अथवा झाड वाढत असतांना मुळाला लागेल, तर माझ्यापासून झालेले जग मला जाणील. ६९ किंवा जर झाडांतील गाभा, झाड व वन यांना कवटाळील, अथवा लाटांत समुद्र सांठवेल, तसेंच परमाणूंमध्यें जगाचा समावेश होईल, ७० तर माझ्यापासून झालेल्या जीवांस, महर्षींस किंवा देवांस मला जाणतां येईल. ७१ याप्रमाणें जरी मी जाणण्यास कठीण आहें, तरी सहज चुकून जो कोणी प्रवृत्तीची वाट सोडून इंद्रियांना पाठमोरा होतो (इंद्रियें जिंकतो). ७२ अशा रीतीनें मागें फिरल्यावर देह मागें सोडून (देहभाव सोडून) जो पंचमहाभूतांच्या पलीकडे जातो; ७३

जो मला उत्पन्न न होणारा, अनादि व सर्व लोकांचा अधिपति असें जाणतो, तो मनुष्यामध्यें ज्ञानी होऊन सर्व पापांपासून मुक्त होतो. ३

अशी मनाची स्थिति कायम झाल्यावर, निर्मळ आत्मप्रकाशानें त्याच्या डोळ्यांसमोर, उत्पत्तिरहित असें जें माझें स्वरूप, तें त्याला दिसतें. ७४ मी सर्वांच्या आरंभाच्याही पलीकडचा आणि सर्व लोकांत श्रेष्ठ आहें; अशा मला जो मनुष्य याप्रमाणें जाणील, ७५ तो दगडांत जसा परीस, किंवा रसांत जसें अमृत, तसा सर्व मनुष्यांत माझा अंश आहे असें समज. ७६ तो चालत्या बोलत्या ज्ञाना-

ज्ञानाचें बिंब । तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ । येर माणुसपण तें भांब । लौकिक भागु ॥७७॥ अगा अवचिता कापुरा- । माजीं सांपडला हिरा । वरि पडिलिया नीरा । न निघे केविं ॥७८॥ तैसा मनुष्यलोकाआंतु । तो जरी जाहला प्राकृतु । तऱ्ही प्रकृतिदोषाची मातु । नेणेचि कीं ॥७९॥ तो आपसयेंचि सांडिजे पापीं । जैसा जळत चंदनु सर्पीं । तेविं मातें जाणे तो संकल्पीं । वर्जूनि घापे ॥८०॥ तेंचि आमुतें कैसें जाणिजे । ऐसें कल्पी जरी चित्त तुझें । तरी मी ऐसा हे माझे । भाव ऐकें ॥८१॥ जे वेगळालिया भूतीं । सारिखे होऊनि प्रकृती । विखुरले आहेति त्रिजगतीं । आघवियें ॥८२॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

बुद्धिः, ज्ञानं, असंमोहः, क्षमा, सत्यं, दमः, शमः, सुखं, दुःखं, भवः, अभावः भयं, च अभयं च एव ॥४॥ अहिंसा, समता, तुष्टिः तपः, दानं, यशः, अयशः (इमे) पृथग्विधाः भूतानां भावाः मत्तः एव भवंति. ॥५॥

तेथ प्रथम जाण बुद्धी । मग ज्ञान जें निरवधी । असंमोह सहनसिद्धी । क्षमा सत्य ॥८३॥ मग शम दम दोन्ही । सुखदुःख वर्ते जें जनीं । अर्जुना भावाभाव मानीं । भावाचिमाजी ॥८४॥ पैं भय आणि निर्भयता । अहिंसा आणि समता । तुष्टि तप पांडुसुता । दान जे गा ॥८५॥ अगा यश अपकीर्ति । हे जे भाव सर्वत्र दिसती । ते मजाचि पासूनि होती । भूतांचिया ठायीं ८६ जैसीं भूतें आहाती सिनानीं । तैसेचि हेही वेगळाले मानीं । एक उपजती माझ्या ज्ञानीं । एक नेणती मातें ॥८७॥ प्रकाश आणि कडवसें । हें सूर्याचिस्तव जैसें । प्रकाश उदयीं दिसे । तम अस्तुसीं ॥८८॥ आणि माझें जाणणें नेणणें । तें तंव भूतांचिया दैवाचें करणें । म्हणोनि भूतीं भावाचें होणें । विषम पडे ॥८९॥ यापरी माझिया भावीं । हे जीवसृष्टि आघवी । गुंतली असे जाणावी । पंडुकुमरा ॥९०॥ आतां इये सृष्टीचे पालक । जयांआधीन वर्तती लोक । ते अकरा भाव आणिक । सांगेन तुज ॥९१॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

पूर्वे सप्त महर्षयः तथा चत्वारः मनवः मद्भावः मानसाः जाताः; येषां लोके इमाः प्रजाः. ॥६॥

तरी आघवाचि गुणीं वृद्ध । जे महर्षींमाजि प्रबुद्ध । कश्यपादि प्रसिद्ध । सप्तऋषी ॥९२॥ आणिकही सांगिजतील । जे कां चौदाआंतुल मुदल । स्वायंभू मुख्य वडिल । चारी मनु ॥९३॥ ऐसे हे अकरा । माझ्या मनीं जाहाले धनुर्धरा । सृष्टीचिया व्यापारा- । लागोनियां ॥९४॥ जैं लोकांची व्यवस्था न पडे । जैं या त्रिभुवनाचें कांहीं न मांडे । तैं महाभूतांचें दळवाडें । अचुंबित असे ॥९५॥ तैंचि हे जाहले । मग इहीं लोक केले । तेथ अध्यक्ष रचूनि ठेविले । इहीं जन ॥९६॥ म्हणोनि अकराही हे राजा । मग येर जग यांचिया प्रजा । एवं विश्वविस्तारु हा माझा । ऐसेंचि जाण ॥९७॥ पाहें पां आरंभीं बीज एकलें । मग तेंचि विरूढलिया बुड जाहालें । बुडीं कोंभ निघाले । खांदियांचे ॥९८॥ खांदियांपासूनि अनेका । फुटलिया नाना शाखा । शाखांस्तव देखा । पल्लव पानें ॥९९॥ पल्लवीं फूल फळ । एवं वृक्षत्व जाहालें सकळ । तें निर्धारितां केवळ । बीजचि आघवें १०० तैसें मी एकचि पहिलें । मग मी तेंचि मनातें व्यालें । तेथ सप्तऋषि आणि जाहाले । चारी मनु ॥१॥ इहीं लोकपाळ केले । लोकपाळीं विविध लोक सृजिले । लोकांपासूनि निपजलें । प्रजाजात ॥२॥ ऐसेनि हें विश्व येथें । मीचि विस्तारिलेंसें निरुतें । परी भावाचेनि हातें । माने जया ॥३॥

ची केवळ मूर्ति व त्याचे अवयव म्हणजे सुखाचे अंकूर; एऱ्हवीं लौकिकदृष्ट्या त्याचें जें मनुष्यपण, तो केवळ भ्रम होय. ७७ अरे, कापुरांत अवचित हिरा सांपडला, आणि त्याच्यावर जरी पाणी पडलें, तरी हिरा हिऱ्याप्रमाणें बाहेर निघणार नाहीं काय ? ७८ त्याप्रमाणें, तो जरी मनुष्यलोकांत साधारण मनुष्याप्रमाणें राहाटत असला तरी तो मायेची बाधा ओळखीतच नाहीं; ७९ कारण आपलाच नाश होईल या भीतीनें त्याला पाप सोडतें. आपलें राहण्याचें स्थान जें चंदनाचें झाड, तें जर जळत असलें, तर सर्प त्याचा त्याग करितो, त्याप्रमाणें जो मला जाणतो त्याला सर्व संकल्प सोडतात. ८० तेंच मला कसें जाणावें, असें जर तुझ्या मनांत येईल, तर मी कसा आहें व माझे विकार कोणते आहेत, ते ऐक. ८१ हे विकार निरनिराळ्या प्राण्यांत त्यांच्या त्यांच्या प्रकृतीसारखे बनून त्रिजगांत पसरले आहेत. ८२

बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम, शम, सुख, दुःख उत्पत्ति, विनाश, भय, अभय ॥ ४ ॥ अहिंसा, समता, संतोष, तप, दान, यश व अपयश हे निरनिराळ्या प्रकारचे प्राण्यांचे विकार माझ्यापासूनच होतात. ॥ ५ ॥

त्या विकारांत पहिली बुद्धि असें समज. मग अमर्याद ज्ञान, मोह न होणें, सहनशीलपणा, क्षमा व सत्य; ८३ मग मनोनिग्रह व इंद्रियनिग्रह हे दोन्ही. आणखी अर्जुना, जगांतील सुखदुःख व जन्ममरण हे भावरूप परमात्मा जो मी त्याचे ठिकाणीं आहेत. ८४ पांडुसुता, भीती, निर्भयपणा, अहिंसा, समता, संतोष तप आणि दान, ८५ अरे, तसेंच सर्व भूतांच्या ठिकाणीं यश, अपकीर्ति हे जे भाव दृष्टीस पडतात, ते माझ्याचपासून भूतांचे ठिकाणीं उत्पन्न होतात. ८६ जशीं भूतें निरनिराळीं आहेत, तसे हे विकारही वेगळाले आहेत असें समज. त्यांपैकीं कांहींना माझें ज्ञान होतें, व कांहींना होत नाहीं. ८७ ज्याप्रमाणें प्रकाश व अंधार हीं सूर्यापासूनच उत्पन्न होतात; प्रकाश उदयाबरोबर व अंधार अस्ताबरोबर दृष्टीस पडतो; ८८ त्याप्रमाणें, माझें ज्ञान होणें अगर न होणें, हें प्राण्यांच्या कर्माचें फल आहे; म्हणूनच त्यांच्या ठिकाणीं निरनिराळे विकार प्राप्त होतात. ८९ याप्रमाणें, अर्जुना, हीं सर्व जीवसृष्टी माझ्याच ठिकाणीं भरलेली आहे असें समज. ९० आतां, जे या सृष्टीचे पालक आहेत, आणि ज्यांच्या आज्ञेनें सर्व लोक वर्तन करतात, असे आणखी अकरा भाव आहेत, ते तुला सांगतों. ९१

प्राचीन [भृगु आदिकरून] सात महर्षि आणि [सावर्णादिक] चार मनु हे माझ्या सामर्थ्यानें युक्त असे माझ्या मनापासून उत्पन्न झाले; व त्यांच्यापासूनच जगांतील ह्या प्राण्यांची उत्पत्ति झाली. ॥ ६ ॥

तर सर्व गुणांनीं युक्त व महर्षींत ज्ञाते असे जे कश्यपादि प्रख्यात सात ऋषि आहेत, ९२ व आणखी जे चौदा मनु आहेत, त्यांतील स्वायंभुवादि मुख्य जे चार ते तुला सांगतों. ९३ हे धनुर्धरा, असे हे अकरा भाव सृष्टीच्या उत्पत्तीकरितां माझ्या मनापासून उत्पन्न झालेले आहेत. ९४ जेव्हां लोकांची व्यवस्था लागली नव्हती, व त्रिभुवनाची रचना झाली नव्हती, तेव्हां पंचमहाभूतांचे समुदाय कार्य केल्याशिवाय जागचे जागींच स्तब्ध होते. ९५ तेव्हां हे सात ऋषि व चार मनु उत्पन्न झाले. व त्यांनीं अष्टलोकपाल उत्पन्न करून त्यांना सर्व जगतांत मुख्य करून ठेवलें. ९६ म्हणून हे अकराजण राजाप्रमाणें असून इतर सर्व जग त्यांची प्रजा आहे; व अशा प्रकारें हा विश्वविस्तार माझाच आहे असें समज. ९७ हें पहाः पहिल्या प्रथम बाज एकटेंच असतें; मग तेंच वाढल्यावर त्याचें बूड, बनतें, व बुडाला कोंब निघूं लागून त्याच्या खांद्या होतात. ९८ खांद्यापासून पुष्कळ फांटे फुटून त्यांना कोमल पल्लव येतात. ९९ आणि पानें फुटल्यावर फुलें व फळें येतात. याप्रमाणें सर्व झाड बनल्यावर तें कारणदृष्टीनें पाहूं लागल्यास सर्व बीजच आहे असें सिद्ध होतें; १०० त्याचप्रमाणें मूळारंभीं मी एकटाच होतों. नंतर मजपासून मन उत्पन्न झालें, व त्या मनापासून सातऋषि आणि चार मनु उत्पन्न झाले. १ त्यांच्यापासून इंद्रादि अष्टलोकपाल उत्पन्न झाले, व लोकपालांनीं पुष्कळ प्रकारचे लोक उत्पन्न केले आणि त्या लोकांपासून सर्व प्राणी उत्पन्न झाले. २ याप्रमाणें खरोखर सर्व विश्वाचा विस्तार मीच झालों आहें; परंतु हें ज्याला श्रद्धेनें मान्य होईल त्यालाच समजणार आहे. ३

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

यः मम एतां विभूतिं योगं च तत्त्वतः वेत्ति, सः अविकंपेन योगेन युज्यते; अत्र संशयः न (अस्ति). ॥७॥

यालागीं सुभद्रापती । हे भाव इया माझिया विभूती । आणि यांचिया व्याप्ती । व्यापिलें जग ॥४॥ म्हणोनि गा यापरी । ब्रह्मादिपिपीलिकावरी । मीवांचूनि दुसरी । गोठी नाहीं ॥५॥ ऐसें जाणे जो साचें । तया चेयिरें जाहालें ज्ञानाचें । म्हणोनि उत्तमाधमभेदाचें । दुःस्वप्न न देखे ॥६॥ मी माझिया विभूती । विभूतीं अधिष्ठिलिया व्यक्ती । हें आघवें योगप्रतीती । एकचि मानी ७ म्हणोनि निःशंकें येणें महायोगें । मज मीनलें मनाचेनि आंगें । एथ संशय करणें न लगे । तो त्रिशुद्धी जाहला ॥ ८ ॥ कां जे ऐसें किरीटी । मातें भजे जो अभेदा दिठी । तयाचिये भजनाचे नाटीं । सूती मज ॥ ९ ॥ म्हणऊनि अभेदें जो भक्तियोगु । तेथ शंका नाहीं नये खंगु । करितां ठेला तरी चांगु । तें सांगितलें पष्ठीं ॥११०॥ तोचि अभेदु कैसा । हें जाणावया मानसा । साद झाली तरी परियेसा । बोलिजेल ॥ ११ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

अहं सर्वस्य प्रभवः (अस्मि), मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति मत्वा बुधाः भावसमन्विताः (संतः) मां भजंते. ॥ ८ ॥

तरि मीचि एक सर्वां । या जगा जन्म पांडवा । आणि मजचिपासूनि आघवा । निर्वाहो यांचा ॥ १२ ॥ कल्लोळमाळा अनेगा । जन्म जळींचि पैंगा । आणि तयां जळचि आश्रयो तरंगा । जीवनही जळ ॥१३॥ ऐसें आघवाचि ठायीं । तया जळचि जेविं पाहीं । तैसा मीवांचूनि नाहीं । विश्वीं इये ॥१४॥ ऐसिया व्यापका मातें । जाणूनि जे भजती भलतेथें । परि साचोकारें उदितें । प्रेमभावें ॥१५॥ देश काळ वर्तमान । आघवें मजसीं करूनि अभिन्न । जैसा वायु होऊनि गगन । गगनींचि विचरे ॥ १६ ॥ ऐसेनि जे निजज्ञानी । खेळत सुखें त्रिभुवनीं । जगद्रूपा मनीं । सांठऊनि मातें ॥१७॥ जें जें भेटे भूत । तें तें मानिजे भगवंत । हा भक्तियोगु निश्चित । जाण माझा १८

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥९॥

मच्चित्ताः मद्गतप्राणाः परस्परं मां बोधयंतः कथयंतः च नित्यं तुष्यंति रमंति च. ॥ ९ ॥

चित्तें मीचि जाहाले । मियांचि प्राणें धाले । जीवों मरों विसरले । बोधाचिया भुली ॥१९॥ मग तया बोधाचेनि माजें । नाचती संवादसुखाचीं भोजें । आतां एकमेकां घेपे दीजे । बोधाचिवरी ॥१२०॥ जैशीं जवळिकेचीं सरोवरें । उचंबळलिया कालवती परस्परें । मग तरंगासि धवळारें । तरंगचि होती ॥२१॥ तैसी येरयेरांचिये मिळणी । पडत आनंदकल्लोळांची वेणी । तेथ बोध बोधाचीं लेणीं । बोधेंचि मिरवी ॥२२॥ जैसें सूर्यें सूर्यातें वोंवाळिलें । कीं चंद्रें चंद्रम्या क्षेम दिधलें । ना तरी सरिसेनि पाडें मीनले । दोनी वोघ ॥२३॥ तैसें प्रयाग होत सामरस्याचें । वरी वोसाण तरत सात्त्विकाचें । ते संवादचतुष्पथींचे । गणेश जाहाले ॥२४॥ तेव्हां तया महासुखाचेनि भरें । धांवोनि देहाचिये गांवाबाहेरें । मियां धाले तेणें उद्गारें । लागती गाजों ॥२५॥ पैं गुरुशिष्यांचिया एकांतीं । जे अक्षरा एकाची वदंती । ते मेघाचियापरी त्रिजगतीं । गर्जती सैंघ ॥२६॥ जैसी कमळकळिका जालेपणें । हृदयींचिया मकरंदातें राखों नेणे । दे राया रंका पारणें । आमोदाचें ॥२७॥ तैसेंचि मातें विश्वीं कथित । कथितेनि तोषें कथूं विसरत । मग तया विसरामाजि विरत । आंगें जीवें ॥२८॥ ऐसें प्रेमाचेनि बहुवसपणें । नाहीं राती दिवो जाणणें । केलें माझें सुख अव्यंगवाणें । आपणपेयां जिहीं ॥२९॥

हा माझा विस्तार व तो उत्पन्न करण्याचे चातुर्य जो खरोखर जाणतो, तो पूर्ण ज्ञानी होतो, यांत संशय नाहीं. ॥ ७ ॥

यास्तव, हे सुभद्रापते, हे माझे (वीस) भाव व (अकरा) विभूति यांनीं सर्व जग व्यापलें आहे. ४ म्हणून, ब्रह्मदेवापासून मुंगीपर्यंत याप्रमाणें माझ्याशिवाय दुसरी गोष्टच नाहीं. ५ अशा रीतीनें माझ्या सत्यस्वरूपाला जो जाणतो, त्यालाच खऱ्या ज्ञानाची जागृती झाली आहे आणि म्हणूनच उत्तम व वाईट अशा प्राण्यांतील भेदाचें त्याला स्वप्नही पडत नाहीं. ६ मी, माझ्या विभूति व माझ्या विभूतींनीं युक्त असलेले प्राणी अनुभवानें हें सर्व एकच आहे असें समज. ७ म्हणून खरोखर जो या ज्ञानयोगानें मनोभावेंकरून मद्रूप झाला, तो कृतार्थ झाला यांत संशय नाहीं. ८ कारण, अर्जुना, अभेददृष्टीनें जो मला भजतो, त्याच्या भजनाच्या छंदानें मी त्याच्या पाशांत पडतों; ९ म्हणून जो माझ्या ठिकाणी अभेदबोधानें भक्ति करतो. त्याला माझ्या प्राप्तीमध्यें खरोखर व्यत्यय येत नाहीं व अशी भक्ति करीत असतां जरी तो मरण पावला, तरी तेंही उत्तमच आहे, हें सहावे अध्यायांत पूर्णपणें सांगितलेंच आहे. ११० ती अभेदभक्ति कशी असते हें जाणण्याची जर तुझ्या मनात इच्छा झाली असेल, तर सांगतों ऐक. ११

मी सर्वांचा उत्पादक आहे, व माझ्याचपासून सर्व प्रवृत्त होतें, असें जाणून ज्ञातेजन श्रद्धायुक्त होत्साते मला भजतात. ॥८॥

अर्जुना, या सर्व जगाचा उत्पन्नकर्ता व पालनकर्ताही मीच एक आहें. १२ अरे, ज्याप्रमाणें अनेक लाटांचा जन्म पाण्यांतच होतो, त्यांना आश्रय पाण्याचाच असतो, त्यांचें जीवनही पाणीच असते; १३ आणि याप्रमाणें त्यांना जसें सर्व ठिकाणीं पाणीच आहे, त्याप्रमाणें या सर्व विश्वांत माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं. १४अशा प्रकारें मी सर्वव्यापक आहें असें जाणून जे खऱ्या उत्कंठेनें व प्रेमभावानें वाटेल त्या ठिकाणीं मला भजतात; १५ देशकालवर्तमान या सर्वांपासून मी भिन्न नाहीं (असें जे जाणतात,) ज्याप्रमाणें वायु हा आकाशरूप होऊन आकाशांतच संचार करतो, १६ त्याप्रमाणें, जे आत्मज्ञानी सर्वव्यापक झाला जो मी, त्या मला मनांत आठवून सुखानें त्रिभुवनांत कालक्रमणा करतात; १७ आणि जो जो प्राणी दृष्टीस पडेल, त्याला त्याला ईश्वर समजणें, हा माझा खरा 'भक्तियोग' आहे असें समज. १८

[ज्ञानी पुरुष] माझ्या ठिकाणीं चित्त ठेवून व माझ्या ठिकाणीं जीव लावून, एकमेकांला माझ्याविषयीं बोध करीत व माझें कीर्तन करीत सर्वकाळ संतुष्ट असतात व माझे ठिकाणीं रममाण होतात. ॥९॥

जे चित्तानें मद्रूपच झाले, व माझ्याच योगानें ज्यांचे प्राण तृप्त आहेत; व जे ज्ञानाच्या नादांत जिवंतपणाचें किंवा मरणाचें त्यांना भान नाहीं. १९ नंतर बोधाच्या जोरावर ते कौतुकानें संवादसुखांत नाचूं लागतात. अशा स्थितींत एकमेकांमधील देण्याघेण्याचा व्यवहार ज्ञानाचाच होतो. १२० ज्याप्रमाणें, जवळ जवळ असलेले तलाव पाण्यानें भरून गेल्यावर त्यांचें पाणी एकमेकांत मिसळतें; आणि मग लाटांना लाटाच आश्रयभूत होतात, २१ त्याप्रमाणें, ज्ञानी एके ठिकाणीं मिळाल्यावर ब्रह्मानंदरूपी लाटा एकांत एक मिसळतात; त्या ठिकाणीं आत्मबोध हा आत्मबोधाला आत्मबोधाचाच अलंकार घालून मिरवतो! २२ ज्याप्रमाणें सूर्यानें सूर्यालाच ओंवाळावें, किंवा चंद्रानें चंद्रालाच आलिंगन द्यावें, अथवा योग्यतेनें सारखे असे दोन ओघ एकमेकांत मिळावे, २३ त्याप्रमाणें ब्रह्मैक्याच्या संगमानें पूर येऊन त्यांत अष्टसात्त्विकभावरूपीं केरकचरा तरंगून आला, म्हणजे ते ज्ञाते संवादरूप चव्हाट्यावरील अधिपति बनतात. २४तेव्हां त्या ब्रह्मानंदाच्या भरांत देहरूप गांवाच्या बाहेर धांवू लागून माझ्या प्राप्तीमुळें संतोष झाला अशी मोठ्यानें गर्जना करूं लागतात. २५ गुरुशिष्यांच्या एकांतांत जो एकाक्षरी मंत्र सांगावयाचा, तो सर्वजण मेघाप्रमाणें तिन्ही लोकांत गर्जना करून सांगतात. २६ ज्याप्रमाणें कमळाची कळी विकसित झाल्यावर आपल्यांतील मकरंद झांकूं शकत नाहीं, आणि राजापासून रंकापर्यंत सर्वांना आपल्या वासाची मेजवानी करते, २७ त्याप्रमाणें, जगतांत माझे गुण गाऊन गाण्याच्या भरांत ते स्तब्ध राहतात, देहभाव रहात नाहीं व त्या स्थितींत त्यांचा जीवभाव व देहभाव हे दोन्ही हारपतात; २८ आणि अशा प्रेमभरांत ते रात्र व दिवस जाणत नाहींत. अशा प्रकारें जे आत्मस्वानें माझें सुख परिपूर्ण घेतात, २९

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥१०॥

(एवं) सततयुक्तानां प्रीतिपूर्वकम् भजतां तेषां, येन ते मां उपयांति तं बुद्धियोगं अहं ददामि. ॥ १० ॥

तयां मग जें आम्हीं कांहीं। द्यावें अर्जुना पाहीं। ते ठायींचीच तिहीं। घेतली सेल १३० कां जे ते जिया वाटा । निगाले गा सुभटा । ते सोय पाहोनि अव्हांटा । स्वर्गापवर्ग ॥३१॥ म्हणोनि तिहीं जें प्रेम धरिलें। तेंचि आमुचें देणें उपाइलें। परि आम्हीं देयावें हेंहि केलें। तिहींची म्हणिपे ॥३२॥ आतां यावरी येतुलें घडे। जें तेंचि सुख आगळें वाढे। आणि काळाची दृष्टि न पडे। हें आम्हां करणें ॥३३॥ ललेयाचिया बाळका किरीटी। गवसणी करूनि स्नेहाची दिठी। जैसी खेळतां पाठोपाठीं। माउली धांवे ॥३४॥ तें जो जो खेळ दावी। तो तो पुढें सोनयाचा करूनि ठेवी। तैसी उपास्तीची पदवी। पोषित मी जायें ॥३५॥ जिये पदवीचेनि पोषकें। ते मातें पावती यथासुखें। हे पाळती मज विशेखें। आवडे करूं ॥३६॥ पैं गा भक्तासि माझें कोड। मज तयाचे अनन्यगतीची चाड। कां जे प्रेमळाचें सांकड। आमुचिया घरीं ॥३७॥ पाहें पां स्वर्ग मोक्ष उपायिले। दोन्ही मार्ग तयाचिये वाहणी केले। आम्हीं आंगही शेखीं वेंचिलें। लक्ष्मियेंसीं ॥३८॥ परि आपणपेंवीण जें एक। तें तैसेंचि सुख साजुक। सप्रेमळालागीं देख। ठेविलें जतन ॥३९॥ हा ठायवरी किरीटी। आम्हीं प्रेमळु घेवों आपणयासाठीं। या बोलीं बोलीजत गोष्टी। तैसिया नव्हती गा ॥१४०॥

तेषामेवाऽनुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

तेषाम् एव अनुकंपार्थं अहं आत्मभावस्थः (सन्) भास्वता ज्ञानदीपेन अज्ञानजं तमः नाशयामि. ॥ ११ ॥

म्हणोनि मज आत्मयाचा भावो। जिहीं जियावया केला ठावो। एक मीवांचूनि वावो। येर मानिलें जिहीं ॥४१॥ तयां तत्वज्ञां चोखटां। दिवी पोतासाची सुभटा। मग मीचि होऊनि दिवटा। पुढां पुढां चालें ॥४२॥ अज्ञानाचिये राती। माजि तमाची मिळणी दाटती। ते नाशूनि घालीं परौती। तयां करीं नित्योदयो ४३ ऐसें प्रेमळाचेनि प्रियोत्तमें। बोलिलें जेथ पुरुषोत्तमें। तेथ अर्जुन मनोधर्में। निवालों म्हणतसे ॥ ४४ ॥ हांहो जी अवधारा। भला केरु फेडिला संसारा। जाहलों जननीजठरजोहरा-। वेगळा प्रभू ॥४५॥ जी जन्मलेपण आपुलें। हें आजि मियां डोळां देखिलें। जीवित हाता चढलें। आवडतसे ४६ आजि आयुष्या उजवण जाहली। माझिया दैवा दशा उदयली। जे वाक्यकृपा लाधली। दैविकेनि सुखें ॥४७॥ आतां येणें वचनतेजाकारें। फिटलें आंतील बाहेरील आंधारें। म्हणोनि देखतसें साचोकारें। स्वरूप तुझें ॥४८॥

अर्जुनउवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

भवान् परं ब्रह्म, परं धाम, परमं पवित्रं असि. (ऋषयः त्वां) पुरुषं, शाश्वतं, दिव्यं, आदिदेवं, अजं, विभुं, आहुः. १२

तरी होसी गा तूं परब्रह्म। जें या महाभूतां विसवतें धाम। पवित्र तूं परम। जगन्नाथा ॥४९॥ तूं परम दैवत तिहीं देवां। तूं पुरुष जी पंचविसावा। दिव्य तूं प्रकृतिभावा-। पैलीकडील ॥१५०॥ अनादिसिद्ध तूं स्वामी। जो नाकळिजसी जन्मधर्मीं। तो तूं हें आम्हीं। जाणितलें आतां ॥५१॥ तूं या कालत्रयासि सूत्री। तूं जीवकळेची अधिष्ठात्री। तूं ब्रह्मकटाहधात्री। हें कळलें फुडें ॥५२॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे १३

(ईदृशं) त्वां सर्वे ऋषयः—देवर्षिः नारदः तथा असितः देवलः व्यासः आहुः, त्वं च स्वयं एव मे ब्रवीषि. ॥ १३ ॥

याप्रमाणें नेहमीं माझे ठिकाणीं तत्पर असलेले व प्रीतिपूर्वक मला भजणारे जे ज्ञानी, त्यांना, ते ज्या योगानें मला मिळतील असा बुद्धियोग मी देतों. ॥१०॥

त्यांना, अर्जुना, आम्हीं जें कांहीं द्यावयाचें, त्या ठिकाणाचा शेलकाच वांटा ते घेतात. १३० कारण, अर्जुना, ते ज्या मार्गानें माझ्याकडे येण्यास निघाले, त्या मार्गाच्या दृष्टीनें स्वर्ग व मोक्ष ह्या आडवाटा असें वाटतें. ३१ म्हणून त्यांनीं माझ्या ठिकाणीं जी भक्ति केली, त्या भक्तीमुळें त्यांना कांहीं द्यावें असें मला वाटलें; परंतु मी जें कांहीं त्यांस द्यावयाचें, तें त्या भक्तांनीं आपण होऊनच आपल्या आधीन करून घेतलें. ३२ आतां माझ्या भक्तीचें जें प्रेमसुख, तें जास्त वाढवावें, व अशा माझ्या भक्तांवर काळाची दृष्टि न पडावी, याविषयीं मला जपलें पाहिजे, एवढेंच माझें कर्तव्य आहे. ३३ हे किरीटी, ज्याप्रमाणें लाडकें लेंकरूं खेळत असतां, आई त्याजवर प्रेमदृष्टि ठेवून त्याच्या मागोमाग धांवते, ३४ व तें जो जो एक एक नवीन खेळ मागेल त्या त्याप्रमाणें त्याला सोन्यासारखे पदार्थ करून ठेवते, त्याप्रमाणें माझ्या भक्तांच्या उपासनेचे संप्रदाय मला पोषण करावे लागतात. ३५ जे संप्रदाय वाढविल्यानें माझे भक्त मला सहज येऊन मिळतात, ते सांप्रदाय राखावे (विशेषेंकरून वाढवावे) असें मला वाटतें. ३६ भक्तांना माझी आवड असल्यामुळें मला त्यांच्या एकनिष्ठेनें प्रेम उत्पन्न होतें; कारण माझ्या घरीं प्रेमळ भक्तांची फार उणीव आहे. ३७ हें पहाः वर वर भक्ति करणारासाठीं स्वर्ग व मोक्ष असे दोन मार्ग उत्पन्न केले आहेत, आणि लक्ष्मीसह मी आपलें शरीर शेषाचे स्वाधीन केलें आहे; ३८ परंतु बाह्यशरीराव्यतिरिक्त जें एक अत्युत्कृष्ट सुख–आत्मसुख–तें प्रेमळ भक्तांकरितां तसेंच राखून ठेविलें आहे. ३९ अर्जुना, इतके आम्ही प्रेमळ भक्तांना आपल्या जवळ करितों; ह्या गोष्टी बोलून दाखविण्यासारख्या नाहींत, तर अनुभवानें समजणाऱ्या आहेत. १४०

त्यांच्यावर अनुग्रह करण्याकरितांच त्यांच्या बुद्धीमध्यें वास करून, सुप्रकाशित ज्ञानदीपाच्या योगानें त्यांच्या अज्ञानजन्य अंधकाराचा मी नाश करितों. ॥ ११ ॥

म्हणून, आत्मा जो मी, त्या माझी भक्ति हेंच आपल्या जगण्यास कारण करून ज्यांनीं माझ्याशिवाय इतर सर्व वस्तु व्यर्थ मानल्या, ४१ त्या शुद्ध आत्मज्ञान्यांकरितां मी कापुराची मशाल पाजळून मशालजी बनून त्यांच्या पुढें पुढें चालतों. ४२ कारण कीं,–अज्ञानरूप रात्रींत जमलेल्या गर्द अंधाराचा नाश करून त्या भक्तांकरितां मी नेहमीं ज्ञानरूपी सूर्योदय करतों, ४३ प्रेमळ भक्तांना प्रिय असा पुरुषोत्तम जेव्हां याप्रमाणें बोलला, तेव्हां अर्जुन म्हणाला–" देवा, माझे सर्व मनोरथ शांत झाले ! ४४ हें पहा महाराज, आपण माझ्यावरील संसाररूपी केर चांगला झाडून टाकला; आणि प्रभो, त्यामुळें मी पुनर्जन्मापासून मुक्त झालों ! ४५ अहो, माझे जन्म मी आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें, व माझें जीवित आज माझ्या हातीं आलें, असें मला वाटतें. ४६ प्रभो, आपल्या मुखांतून हें बोलणें ऐकून माझ्या आयुष्याचें सार्थक झालें, आणि माझ्या दैवाचा भाग्योदय झाला ! ४७ आतां या वचनरूप सूर्यानें माझ्या अंतर्बाह्य अज्ञानांधकाराचा नाश झाला; म्हणून प्रभो; तुमचें यथार्थ स्वरूप मला दिसूं लागलें." ४८

अर्जुन म्हणालाः–देवा, आपण सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म, उत्तम स्थान आणि परमपवित्र असे आहां. आपण सर्वत्र निरंतर असणारे, तेजस्वी, सर्व देवांचे आदि, उत्पन्न न होणारे व सर्वव्यापक आहां, असें ऋषिजन म्हणतात. ॥ १२ ॥

" तरी कृष्णा, आपण परब्रह्म आहां व सर्व महाभूतांचें विश्रांतिस्थान असून पवित्र आणि सर्व जगाचे पालनकर्ते आहां. ४९ तुम्ही ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तिघांचें आदिदैवत आहां; देवा, पंचविसावें तत्त्व जो पुरुष ते आपणच; आणि मायेच्या पलीकडील जो दिव्य भाव, तोही तूंच. १५० हे स्वामी तुम्ही अनादिसिद्ध असून तुम्हांला जन्मादि धर्म नाहींत; असे तुम्ही आहां असें मला आतां समजलें. ५१ तुम्ही तीन कालांचे चालक आहां. तुम्ही जीवकलेची मुख्य देवता आहां, व तुम्ही ब्रह्मांडास आश्रयभूत आहां, असें आतां मला स्पष्ट कळलें ५२

असे आपण आहां म्हणून सर्व ऋषि–देवर्षि नारद, असित, देवल व व्यास हे सर्व ऋषि म्हणत आहेत; आणि तुम्हीही स्वतः तेंच मला सांगत आहां. ॥ १३ ॥

पैं आणिकही एके परी। इये प्रतीतीची येतसे थोरी। जे मागें ऐसेंचि ऋषीश्वरीं। सांगितलें तूतें ॥५३॥ परि तया सांगितलियाचें साचपण। हें आतां माझें देखतसे अंतःकरण। जे कृपा केली आपण। म्हणोनि देवा ॥५४॥ एऱ्हवीं नारदु अखंड जवळां ये। तोही ऐसेंचि वचनीं गाये। परि अर्थ न बुजोनि ठाये। गीतसुखचि ऐकों ॥५५॥ जी आंधळेयांच्या गांवीं। आपणपें प्रगटले रवी। तरि तिहीं वोतपलीचि घ्यावी। वांचूनि प्रकाशु कैंचा ॥५६॥ परि देवर्षि अध्यात्म गातां। आहाच रागांगेंसीं जे मधुरता। तेचि फावे येर चित्ता। नलगेचि कांहीं ॥५७॥ पैं असिता देवलाचेनि मुखें। मी एवं विधा तूतें आइकें। परि तैं बुद्धि विषयविखें। घारिली होती ॥५८॥ विषयविषाचा परिपाडू। गोड परमार्थु लागे कडू। कडू विषय तो गोडू। जीवासी जाहला ॥५९॥ आणि हें आणिकांचें काय सांगावें। राउळा आपणचि येऊनि व्यासदेवें। तुझें स्वरूप आघवें। सर्वदा सांगिजे ॥१६०॥ परि तो आंधारीं चिंतामणि देखिला। जेविं नव्हे या बुद्धी उपेक्षिला। पाठीं दिनोदयीं वोळखिला। होय म्हणोनि ६१ तैसीं व्यासादिकांचीं बोलणीं। तिया मजपाशीं चिद्रत्नांचिया खाणी। परि उपेक्षिल्या जात होतिया तरणी। तुजवीण कृष्णा ॥६२॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

केशव, यत् मां वदसि, तत् एतत् सर्वं (अहं) ऋतं मन्ये; भगवन्, देवाः दानवाः (च) ते व्यक्तिं न हि विदुः. १४

ते आतां वाक्यसूर्यकर तुझे फांकले। आणि ऋषीं मार्ग होते जे कथिले। तयां आघवयांचेंचि फिटलें। अनोळखपण ॥६३॥ जी ज्ञानाचें बीज तयांचे बोल। माजि हृदयभूमिके पडिले सखोल। वरि इये कृपेची जाहाली वोल। म्हणोनि संवाद फळेंशीं उठले ॥६४॥ अहो नारदादिकां संतां। त्यांचिया उक्तिरूप सरिता। मी महोदधी जाहलों अनंता। संवादसुखाचा ॥६५॥ प्रभु आघवेनि येणें जन्में। जियें पुण्यें केलीं मियां उत्तमें। तयांचीं न ठकतीचि अंगीं कामें। सद्गुरु तुवां ॥६६॥ एऱ्हवीं वडिलवाडिलांचेनि मुखें। मी सदां तुतें कानीं आइकें। परि कृपा न किजेचि तुवां एकें। तंव नेणवेचि कांहीं ॥६७॥ म्हणोनि भाग्य जैं सानुकूळ। जालिया केले उद्यम सदां सफळ। तैसें श्रुताधीत सकळ। गुरुकृपा साच ॥६८॥ जी बनकरु झाडें सिंपी जीवेंसाटीं। पाडूनि जन्में काढी आटी। परि फळेंसीं तैंचि भेटी। जैं वसंतु पावे ॥६९॥ अहो विषमा जैं वोहट पडे। तैं मधुर तें मधुर आवडे। पैं रसायनें तैं गोडें। जैं आरोग्य देहीं ॥१७०॥ कां इंद्रियें वाचा प्राण। यां जालियांचें तैंचि सार्थकपण। जैं चैतन्य येऊनि आपण। संचरे माजीं ॥७१॥ तैसें शब्दजात आलोडिलें। अथवा योगादिक जें अभ्यासिलें। तें तैंचि म्हणों ये आपुलें। जैं सानुकूल श्रीगुरु ॥७२॥ ऐसिये जालिये प्रतीतीचेनि माजें। अर्जुन निश्चयाचि नाचतुसे भोजें। तेवींचि म्हणे देवा तुझें। वाक्य मज मानलें ॥७३॥ तरि साचाचि हें कैवल्यपती। मज त्रिशुद्धी आली प्रतीती। जे तूं देवदानवांचिये मती। ज़ोगा नव्हसी ॥७४॥ तुझें वाक्य व्यक्ती न येतां देवा। जो आपुलिया जाणे जाणिवा। तो कहींचि नोहे हें मद्भावा। भरंवसेनि आलें ॥७५॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

पुरुषोत्तम, भूतभावन, भूतेश, देवदेव, जगत्पते, त्वं स्वयं एव आत्मना आत्मानं वेत्थ. ॥ १५ ॥

एथ आपुलें वाढपण जैसें। आपणचि जाणिजे आकाशें। कां मी येतुली घनवट ऐसें। पृथ्वीचि जाणे ॥७६॥ तैसा आपुलिये सर्वशक्ती। तुज तूंचि जाणसी लक्ष्मीपती। येर वेदादिक मती। मिरवती वांया ॥७७॥ हां गा मनातें मागां सांडावें। पवनातें वावीं मवावें। आदिशून्य तरोनि जावें। केउतें बाहीं ॥७८॥ तैसें हें तुझें जा-

" हें पहा आणखी दुसऱ्याही एका तऱ्हेनें त्या गोष्टीं-च्या खरेपणाविषयीं अनुभव येतो तो असा कीं,पूर्वीं तुम-च्याविषयीं अशाच गोष्टी पुष्कळ ऋषींनीं सांगितल्या आहेत. ५३ परंतु त्यांनीं सांगितल्याचा खरेपणा आज मला कळून आला, पण ते सुद्धां तुम्हीं कृपा केली म्हणूनच! ५४ एऱ्हवीं नारदमुनि आमच्या घरीं नेहमीं येतात ते सुद्धां हेंच गात असतात; पण त्याचा अर्थ न समजतां मी त्यांचें गायन-सुखच ऐकत होतों. ५५ महाराज! अंधळ्याच्या गांवीं सूर्य जरी स्वतः प्रकट झाला, तरी त्यानें फक्त उन्हाचा तापच सोसावा, बाकी त्याला प्रकाश कसा दिसणार? ५६ त्याचप्रमाणें, नारद हे अध्यात्मगायन करीत असतां मला त्यांच्या रागरागिणींचें माधुर्य वरच्यावरच तेवढें समजत असे, दुसरें कांहीं नाहीं. ५७ त्याचप्रमाणें, असित व देवल यांच्या तोंडूनही तुमचें याच प्रकारचें गुणानु-वाद मी ऐकत असें; परंतु त्या वेळेस माझी बुद्धि विष-यरूप विषानें व्यापली होती. ५८ विषयरूप विषाचा महिमा असा आहे कीं, परमार्थ गोड असून तो जीवास कडू लागतो, व विषय कडू असून ते गोड लागतात. ५९ आणखी दुसऱ्याविषयीं काय सांगूं! परंतु सर्वश्रेष्ठ जे व्यास मुनि, ते देखील स्वतः आमच्या राजवाड्यांत येऊन तुमच्या स्वरूपाचें असेंच वर्णन करीत असत. १६० परंतु एकाद्याला अंधारांत चिंतामणि सांपडून, तो चिंतामणि नव्हे, या बुद्धीनें तो टाकून देतो, आणि दिवस उगवल्यावर तोच चिंतामणि आहे असें ओळखतो, ६१ त्याचप्रमाणें, कृष्णा, व्यासादिक मुनींचीं भाषणें ज्ञानरूप रत्नांच्या खाणींप्रमाणें असून, तुमच्या उपदेशरूप सूर्याशिवाय त्या मीं टाकून दिल्या होत्या! ६२

केशवा, जें तुम्ही मला सांगतां, तें हें सर्व मी सत्य मानितों. भगवन्, देवांना आणि दैत्यां-नाही तुमचें स्वरूप समजलें नाहीं. ॥ १४ ॥

" ते आतां तुमचे वाक्यरूपी किरण माझ्या हृदयांत सर्वत्र फांकून, ऋषींनीं सांगितलेल्या त्या मार्गाविषयींचें अज्ञान पार नाहींसें झालें. ६३ महाराज, त्यांचे शब्द म्ह-णजे ज्ञानाचें बीज; तें माझ्या हृदयरूपी खोल जमिनींत पडलें होतें; पण आतां त्याला तुमच्या कृपारूप ओलीनें संवादरूप फळें आलीं. ६४ अहो अनंता, नारदादिक सं-तांच्या भाषणरूपी नद्यांस, तुमचा व माझा जो संवाद त्या संवादरूपी सुखाचा मी समुद्र झालों. ६५ हे प्रभो, हे सद्गुरो, मीं जन्मजन्मांतरीं जीं जीं उत्तम पुण्यें केलीं, त्यांनीं तुमची प्राप्ति करून देऊन तीं माझ्या ऋणांतून मुक्त झालीं. ६६ एऱ्हवीं, वाडवडिलांच्या मुखांतून तुमचे गुणानुवाद माझ्या कानी पडत असत; परंतु तुम्ही कृपा केली नव्हती, तोंपर्यंत मीं कांहींच ओळखलें नव्हतें. ६७ म्हणून, नशीब जेव्हां अनुकूल होतें तेव्हां सर्व केलेले उ-द्योग सफळ होतात; त्याप्रमाणें, गुरुकृपा झाली म्हणजे ऐकलेलें व अध्ययन केलेलें सर्व खरें आहे, असें अनुभ-वास येतें. ६८ माळी ज्या झाडांना पाणी घालून आपल्या जीवापाड जन्मभर मेहनत करतो, त्यांना ज्याप्रमाणें वसंत ऋतूशिवाय फळें येत नाहींत; ६९ अहो, जेव्हां विषमज्व-राला उतार पडतो, तेव्हांच गोड पदार्थ गोड लागतो; हें पहा—औषध हें आरोग्य झाल्याशिवाय चांगलें म्हणतां येत नाहीं; १७० किंवा इंद्रियें, वाचा व प्राण यांत जेव्हां चैतन्य येऊन संचार करतें, तेव्हांच त्यांचें सार्थक होतें; ७१ त्याचप्रमाणें, वेदशास्त्रांचा अथवा योगादिकांचा अभ्यास करूनही, जेव्हां गुरूंची कृपा होते, तेव्हांच त्यांचें सार्थक होतें. ७२ याप्रमाणें अनुभव आल्यामुळें अर्जुन निश्चय-पूर्वक संतोषानें नाचूं लागला व देवांस म्हणाला कीं, " तुमचें बोलणें माझ्या खरें प्रत्ययास आलें, ७३ तेव्हां, हे मुक्तिदात्या श्रीकृष्णा, मला खरोखर असा अनुभव आला कीं, तुम्ही देव व राक्षस यांच्या बुद्धींना जाणण्या-जोगे नाहीं! ७४ देवा, तुमच्या बोलण्याचा अनुभव न येतां जो आपल्या ज्ञानानें तुम्हांला जाणलें असें म्हणतो, त्याला तुमचें ज्ञान होत नाहीं, असें माझ्या पक्कें अनुभवाला आलें आहे. ७५

हे पुरुषोत्तमा, भूतभावना, भूतेशा, देवदेवा, जगत्पते, आपण आपल्याच सामर्थ्यानें आप-ल्याला जाणतां. ॥ १५ ॥

" ज्याप्रमाणें आकाशाचें मोठेपण आकाशालाच समजतें, किंवा पृथ्वीचें वजन पृथ्वीलाच समजतें, ७६ त्याप्रमाणें हे लक्ष्मीपते, तुमची सर्व शक्ति तुम्हीच जाणता. एऱ्हवीं तुमची शक्ति आम्हांला कळली; असा वेदादिक व्यर्थ गर्व वाहतात. ७७ अहो, मनाच्या गतीला कसें मागें टाकावें! वाऱ्याला वावेंत कसें धरावें? आणि बाहूंनीं माया कशी तरून जावी? ७८ त्याचप्र-

णणें आहे । म्हणोनि कोणाही ठावकें नोहे। आतां तुझें ज्ञान होये। तुजचिजोगें॥७९॥ जी आपणयातें तूंचि जाणसी । आणिकातें सांगावयाही समर्थ होसी । तरि आतां एक वेळ घाम पुसीं । आर्तीचिये निडळींचा ॥१८०॥ हें आइकिलें कीं भूतभावना । त्रिभुवनगजपंचानना । सकळदेवदेवतार्चना । जगन्नायका ॥८१॥ जरी थोरी तुझी पाहत आहों । तरी पासीं उभे ठाकावयाही योग्य नोहों । या शोच्यता जरी विनवूं बिहों । तरी आन उपायो नाहीं ॥८२॥ भरले समुद्र सरिता चहूंकडे । परि ते बापियासि कोरडे । कां जैं मेघौनि थेंबुटा पडे । तैं पाणी कीं तया ॥८३॥ तैसें श्रीगुरु सर्वत्र आथी । परि कृष्णा आम्हां तूंचि गती । हें असो मजप्रती। विभूती सांगें ८४

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि१६

याभिः विभूतिभिः त्वं इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि, (ताः) दिव्याः हि आत्मविभूतयः अशेषेण वक्तुं अर्हसि.१६

जी तुझिया विभूती आघविया। परि व्यापिती शक्ति दिव्या जिया । तिया आपुलिया दावाविया । आपण मज ॥८५॥ जिहीं विभूतीं ययां समस्तां । लोकांतें व्यापूनि आहासी अनंता । तिया प्रधाना नामांकिता । प्रगटा करीं ॥८६॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया १७॥

योगिन्, त्वां सदा परिचिंतयन् अहं कथं विद्याम् भगवन्, केषु केषु च भावेषु त्वं मया चिंत्यः असि ? ॥१७॥

जी कैसें मियां तुतें जाणावें । काय जाणोनि सदा चिंतावें । जरी तूंचि म्हणों आघवें । तरि चिंतनचि न घडे ॥८७॥ म्हणोनि मागां भाव जैसे । आपुले सांगितले तुवां उद्देशें । आतां विस्तारोनि तैसे । एक वेळ बोलें ॥८८॥ जया जया भावाचिया ठायीं । तूतें चिंतितां मज सायासु नाहीं । तो विवळ करूनि देईं । योगु आपुला ८९

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् १८

जनार्दन, आत्मनः योगं विभूतिं च विस्तरेण भूयः कथय; अमृतं शृण्वतः हि मे तृप्तिः नास्ति. ॥१८॥

आणि पुसलिया जिया विभूती । त्याही बोलाविया भूतपती । एथ म्हणसी जरी पुढतीं । काय सांगों ॥१९०॥ तरी हा भाव मना । झणें जाय हो जनार्दना । पैं प्राकृताही अमृतपाना । ना न म्हणवे जेविं ॥९१॥ जें काळकूटाचें सहोदर । जें मृत्यूभेणें प्याले अमर । तरि दिहाचे पुरंदर । चौदा जाती ॥९२॥ ऐसा कवण एक क्षीराब्धीचा रसु । जया वायांचि अमृतपणाचा आभासु । तयाचाही मिठांशु । जे पुरे म्हणों नेदी ॥९३॥ तया पाबळयाही येतुलेवरी । गोडियेची आथि थोरी । मग हें तंव अवधारीं । परमामृत साचें९४ जें मंदराचळु न ढाळितां । क्षीरसागरु न डहुळतां । अनादि स्वभावता । आइतें आहे ॥९५॥ जे ना द्रव नव्हे बद्ध । जेथ नेणिजती रस गंध । जें भलतयांही सिद्ध । आठवलेंचि फावे ॥९६॥ जयाची गोठीचि ऐकतखेंवो । आघवा संसारु होय वावो । बळिया नित्यता लागे येवों । आपणपेयां ॥९७॥ जन्ममृत्यूची भाख । हारपोनि जाय निःशेख । आंत बाहेरी महासुख । वाढोंचि लागे ९८ मग दैवगत्या जरी सेविजे । तरी तें आपणचि होऊनि ठाकिजे । तें तुज देतां चित्त माझें । पुरे म्हणों न शके॥९९॥ तुझें नामचि आम्हां आवडे । वरि भेटी होय आणि जवळिक जोडे । पाठीं गोठी सांगसी सुरवाडें । आनंदाचेनि ॥२००॥ आतां हें सुख कायिसयासारिखें । कांहीं निर्वचेना मज परितोखें । तरी येतुलें जाणें जे येणें मुखें । पुनरुक्तही हो ॥१॥ हां गा सूर्य काय शिळा । अग्नि म्हणों येत आहे वोंविळा । कां नित्य वा-

माणें, तुमचें ज्ञान होणें फार दुस्तर आहे, म्हणून तें कोणाला होत नाहीं तर तुमचें तुम्हांलाच समजतें. ७९ महाराज, तुमचें ज्ञान तुम्हांलाच आहे, व तें आपण दुसऱ्यांनाही समजून देण्यास समर्थ आहां; तर एकदा आमच्या हौसेच्या कपाळाचा घाम पुसून टाका बरें! (आमची ऐकण्याची हौस पुरी करा!) १८० अहो, प्राणिमात्राचे उत्पादका, अहो, संसाररूपी गजाचा नाश करणाऱ्या पंचानना! अहो, सर्व देवांना पूज्य जगदाधिपते, आपण ऐकलें का? ८१ तुमच्या मोठेपणाचा विचार केला तर तुमच्याजवळ उभें राहण्यासही आम्ही योग्य नाहीं; अशी शंका घेऊन जर आम्ही तुमची विनंती केली नाहीं, तर आमच्या मनाच्या समाधानाला दुसरा उपायच नाहीं. ८२ चोंहोंकडे समुद्र व नद्या जरी पाण्यानें भरलेल्या आहेत, तरी त्यांचा चातकांस काय उपयोग? कारण, त्याला ते कोरडेच! जेव्हां मेघांचे थेंब पडतील, तेव्हांच त्याला पाणी पिण्यास मिळेल; ८३ त्याचप्रमाणें, कृष्णा, जगतांत जरी चोंहोंकडे गुरु आहेत, तरी आम्हांला तुमच्यावांचून दुसरा गुरु नाहीं. हें असो, आतां तुमच्या विभूति सांगा. ८४

ज्या विभूतींच्या योगानें तुम्ही या लोकांना व्यापून राहतां, त्या तुमच्या अद्भूत अशा सर्व विभूति मला सांगा. ॥ १६ ॥

"महाराज, आपल्या ज्या कांहीं विभूति असतील, त्यांतून जेवढ्या व्यापक शक्तिमान् व सतेज आहेत, तेवढ्या तुम्हीं मला दाखवा. ८५ हे अनंता, ज्या तुमच्या विभूति तिन्ही लोकांना व्यापून आहेत, त्यांतील मुख्य मुख्य नांवाजलेल्या असतील त्या सांगा. ८६

हे योगिन्, तुमचें सतत चिंतन करणारा मी, तुम्हांला कसा जाणूं शकेन? आणि हे भगवन्, कोणकोणत्या वस्तूंचे ठिकाणीं मीं तुमचें ध्यान करावें? ॥ १७ ॥

"महाराज, मी तुम्हांला कसें जाणावें? व नेहमीं कशाचें चिंतन करावें? जर सर्वत्र तुम्हीच आहां असें म्हणावें, तर माझ्या हातून तुमचें चिंतन होणार नाहीं; ८७ म्हणून पूर्वी (४।५ व ६ श्लोकांत) ज्या संक्षेपानें आपल्या विभूति सांगितल्या, त्यांचा विस्तार करून एक वेळ सांगा. ८८ ज्या ज्या विभूतींच्या ठिकाणीं तुम्ही आहां असें समजून चिंतन केलें असतां मला श्रम पडणार नाहींत, अशी तुमच्या प्राप्तीची जी युक्ति ती स्पष्ट करून सांगा. ८९

हे जनार्दना, तो तुमचा योग व विभूति मला पुनः विस्तारानें सांगा. कारण, तुमचें अमृतासारखें भाषण कितीही ऐकलें तरी माझी तृप्तिच होत नाहीं. ॥ १८ ॥

"हे भूतपते, मीं ज्या विभूतींबद्दल तुम्हांला विचारलें आहे, त्या सांगा. त्याच त्या पुनः काय सांगावयाच्या आहेत असें जर कदाचित् म्हणाल, १९० तर, हे जनार्दना, अशी शंका मनांत येऊं देऊं नका. कारण, जगांतील साधारण जें अमृतपान त्यालाही पुरे असें कोणाच्यानें म्हणवत नाहीं. ९१ जें अमृत काळकूट विषाचें सख्खें भावंड आहे, तें मरणाच्या भीतीनें देवांनीं प्राशन केलें असतांही, ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसांत चौदा इंद्र लय पावतात! ९२ क्षीराब्धीचा असा एक रस आहे कीं, त्याला व्यर्थ अमृत हें नांव प्राप्त झालें आहे. पण त्याचीही गोडी पुरी झाली असें कोणाच्यानें म्हणवत नाहीं. ९३ त्या तुच्छ अमृताच्या गोडीचा जर एवढा महिमा आहे, तर मग असें पहा कीं, हें तुमचें बोलणें तर खरोखर परमामृत आहे. ९४ हें तर मंदराचल न हालवितां, क्षीरसागर न घुसळितां अनादि असून स्वभावतः स्वयमेव आहे. ९५ शिवाय जें पातळ नाहीं, व घट्टही नाही; व ज्याच्या ठिकाणीं गोडी व सुवास नाहींत, आठवण करण्याबरोबर वाटेल त्याला प्राप्त होतें. ९६ याची गोष्ट ऐकतांक्षणींच सर्व संसार मिथ्या वाटूं लागतो, व यामुळें बलात्कारें करून नित्यता आपल्याच ठिकाणीं येते. ९७ याच्या योगानें जन्ममृत्यूंची वार्ता समूळ नाहींशी होते, व अंतर्बाह्य महासुखाची वृद्धि होते. ९८ मग दैवयोगानें जर तें सेवन केलें, तर तें आत्मरूपी करून टाकतें. अशा प्रकारचें जें तुमचें परमामृत, तें तुम्ही मला पाजीत असतां माझें चित्त पुरे म्हणूं शकत नाहीं. आधीं तुमचें नांव मला आवडलें, ९९ त्यांत तुमची भेट होऊन सहवास घडला, व नंतर आनंदयुक्त होऊन तुम्ही गोष्टी सांगत आहां, २०० तेव्हां हें सुख कशासारखें आहे हें माझ्यानें सांगवत नाहीं; परंतु मला फार संतोष होत आहे. तर मला असें वाटतें कीं, तुमच्या मुखानें पुनः एक वेळ विभूति सांगण्याची पुनरुक्ति झाली तरी हरकत नाहीं, १ कदाचित् तुमच्या मनांत शंका येईल कीं, एकवार सांगितलेलें पुनः कसें

सांगावें ? तर महाराज ! असें पहा—सूर्याच्या नित्य प्रकाशाला शिळा, म्हणतां येईल काय ? अग्नीला ओंवळा म्हणतां येईल काय ? किंवा अखंड वाहणाऱ्या गंगोदकास पारोसेपण आहे काय ? २ तुम्ही आपल्या मुखानें जें ज्ञान सांगितलें, तें ऐकून आम्हांला असें वाटलें कीं, नाद–ब्रह्म मूर्तिमंत आमच्या पुढें उभें आहे; तसेंच दुर्मिळ अशा चंदनाच्या फुलांचा आम्ही आज सुवास घेत आहों!" ३ अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून श्रीकृष्ण सर्वांगानें डोलूं लागले, आणि म्हणाले:—हा पार्थ भक्ति व ज्ञान यांचें आगरच झाला आहे. ४ याप्रमाणें आपला भक्त अर्जुन, याला जो आनंद झाला, तो पाहून, देवांनाही प्रेमाचा वेग आला, परंतु तो आंवरून धरून श्रीअनंत बोलूं लागले. ५

श्रीभगवान् म्हणाले:—बा अर्जुना, माझ्या मुख्य मुख्य विभूति तुला सांगतों; कारण, माझ्या [विभूतींच्या] विस्ताराचा अंत नाहीं. ॥१९॥

मी ब्रह्मदेवाचा बाप हें माहीत असूनही त्याची आठवण न राहतां भगवान् म्हणाले, " बापा अर्जुना, फार चांगलें केलें. ६ आतां भगवंतांनीं अर्जुनाला 'बापा' म्हटलें म्हणून आपणांस आश्चर्य करण्याचें कारण नाहीं; कां कीं, भगवान् स्वतः नंदपुत्र होऊन खेळ खेळले नाहींत का ? असें ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. ७ पण सध्या तें असो; हा सर्व प्रकार विशेष आवडीनें घडतो. तर भगवान् म्हणाले:—हे धनुर्धरा, मी सांगतों तें एक. ८ हे सुभद्रापते, तूं ज्या माझ्या विभूतींबद्दल विचारलेंस, त्या अगणित असून, जरी माझ्याच आहेत तरी माझ्याही बुद्धीनें त्यांची गणना करतां येत नाहीं. ९ ज्याप्रमाणें आपल्या अंगावरील केश ज्याचे त्यासही मोजतां येत नाहींत, त्याप्रमाणें माझ्या विभूति मला मोजतां येत नाहींत. २१० एऱ्हवीं देखील, मी कसा व केवढा आहें, हें माझें मलाच खरें कळत नाहीं. याकरितां माझ्या मुख्य मुख्य विभूति ज्या प्रसिद्ध आहेत त्या ऐक. ११ हे किरीटी, त्या जाणल्या असतां इतर सर्व विभूति जाणतां येतील. ज्याप्रमाणें झाडाचें बीं हातीं आलें असतां झाड हातीं आल्याप्रमाणेंच होतें. १२ किंवा बाग हातीं आल्यावर आपोआप फळें व फुलें हातीं लागतात, त्याप्रमाणें त्या विभूति पाहिल्या असतां सर्व विश्व पाहिल्याप्रमाणें होतें. १३ हे धनुर्धरा, बाकी खरोखर माझ्या विस्ताराचा अंत नाहीं. हें पहा, गगनासारखे मोठमोठे पदार्थही माझ्या ठिकाणीं लपून जातात. १४

हे गुडाकेशा, सर्व भूतांच्या अंतरीं असणारा आत्मा मी आहें; आणि सर्व भूतांचा आदि, मध्य व अंतही मीच आहें. ॥२०॥

कुरळे केश मस्तकीं धारण करणाऱ्या, व धनुर्विद्येंत शिवाप्रमाणें प्रवीण अशा अर्जुना, ऐक. प्रत्येक प्राण्याच्या ठिकाणीं जो आत्मा आहे तो मी. १५ शरीराच्या आंतील भागाच्या अंतःकरणांत मीच आहें; प्राणिमात्राच्या बाहेरच्या बाजूसही माझेंच आच्छादन आहे; आणि प्राणिमात्राच्या आरंभीं, अंतीं व मध्येंही मीच आहें. १६ ज्याप्रमाणें मेघाच्या खालीं, वर, आंत व बाहेर सर्वत्र आकाशच असतें, आणि ते आकाशांत उत्पन्न होऊन आकाशांतच असतात; १७ आणि मग ज्या वेळेस ते मेघ लय पावतात, त्या वेळेसही आकाशच होऊन रहातात, त्याप्रमाणें उत्पत्ति, स्थिति, व लय या तिन्ही गति प्राणिमात्राच्या मीच आहें. १८ याप्रमाणें माझें अनंतत्त्व आणि व्यापकपण हें माझ्या विभूतींच्या योगानें समजतें; तरी जीवालाच कान करून [अंतःकरणपूर्वक] पूर्वी ऐकलेल्या गोष्टींवर अनुसंधान ठेवून पुढें ऐक. १९ हे सुभद्रापते, यापुढें तुला सांगावयाच्या राहिलेल्या विभूति ज्या तुला सांगतों म्हणून म्हटलें होतें, त्यांतील मुख्य मुख्य ऐक. २२०

द्वादशादित्यांमध्यें विष्णु मी; प्रकाशवंतांमध्यें किरणवंत सूर्य मी; मरुद्गणांमध्यें मरीचि मी; आणि नक्षत्रांमध्यें चंद्र मीच आहें. ॥२१॥

इतकें बोलल्यावर कृपावंत श्रीकृष्ण म्हणाले, " बारा आदित्यांत विष्णु मी; तेजस्वी वस्तूंत किरणयुक्त सूर्य तो मी." २१ श्रीकृष्ण म्हणतात, " एकूणपन्नास मरुद्गणांत मरीचि मी; व आकाशांतील नक्षत्रांत चंद्र मी." २२

वेदांमध्यें सामवेद मी आहें; देवांमध्यें इंद्र मी आहें; इंद्रियांमध्यें मन मी आहें; आणि प्राण्यांमध्यें चेतना मी आहें. ॥२२॥

श्रीगोविंद म्हणाले, "वेदांत सामवेद मी; देवांत मरुद्बंधु जो इंद्र तो मी; २३ आणि इंद्रियांत अकरावें जें मन तें मी असें जाण. तसेंच प्राणिमात्रांत जी मूळ जीवकळा ती मी." २४

रुद्राणां शंकरश्चाऽस्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चाऽस्मि मेरुः शिखरिणामहम् २३

रुद्राणां शंकरः यक्षरक्षसां च वित्तेशः अस्मि; अहं वसूनां पावकः च शिखरिणां मेरुः अस्मि. ॥२३॥

अशेषांही रुद्रांमाझारीं । शंकर जो मदनारी । तो मी येथ न धरीं । भ्रांति कांहीं ॥२५॥ यक्षारक्षोगणांआंतु । शंभूचा सखा जो धनवंतु । तो कुबेरु मी हें अनंतु । म्हणता जाहला ॥ २६ ॥ मग आठांही वसूंमाझारीं । पावकु तो मी अवधारीं । शिखराथिलियां सर्वोपरी । मेरु तो मी २७

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः २५

पार्थ, पुरोधसां च मुख्यं बृहस्पतिं मां विद्धि; अहं सेनानीनां स्कंदः सरसां च सागरः अस्मि; ॥२४॥ अहं महर्षीणां भृगुः, गिराम् एकं अक्षरं अस्मि; यज्ञानां जपयज्ञः स्थावराणां (च) हिमालयः अस्मि. ॥२५॥

जो स्वर्गसिंहासना सावावो । सर्वज्ञते आदिचा ठावो । तो पुरोहितांमाजि रावो । बृहस्पती मी ॥ २८ ॥ त्रिभुवनींचिया सेनापतीं- । आंत स्कंदु तो मी महामती । जो हरवीर्यें अग्निसंगतीं। कृत्तिकांआंतु जाहला ॥२९॥ सकळिकां सरोवरांसी । माजि समुद्र तो मी जळराशी । महर्षींआंतु तपोराशी । भृगु तो मी ॥ २३० ॥ अशेषांही वाचा- । माजी नटनाच सत्याचा । तें अक्षर एक मी वैकुंठींचा । वेल्हाळु म्हणे ॥३१॥ समस्तांही यज्ञांच्या पैकीं । जपयज्ञु तो मी ये लोकीं । जो कर्मत्यागें प्रणवादिकीं । निफजविजे ॥३२॥ नामजपयज्ञु तो परम । बाधूं न शके स्नानादि कर्म । नामें पावन धर्माधर्म । नाम परब्रह्म वेदार्थें ॥३३॥ स्थावरां गिरींआंतु । पुण्यपुंज जो हिमवंतु । तो मी म्हणे कांतु । लक्ष्मियेचा ॥ ३४ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

अहं सर्ववृक्षाणां अश्वत्थः (अस्मि); देवर्षीणां च नारदः गंधर्वाणां चित्ररथः, सिद्धानां (च) कपिलः मुनिः (अस्मि) ॥२६॥ अश्वानां अमृतोद्भवम्, उच्चैःश्रवसम्, गजेंद्राणां ऐरावतं, च नराणां नराधिपम् मां विद्धि. ॥२७॥

कल्पद्रुम हन पारिजातु । गुणें चंदनुही वाड विख्यातु । तरि ययां वृक्षजातांआंतु । अश्वत्थु तो मी ॥३५॥ देवऋषींआंतु पांडवा । नारदु तो मी जाणावा । चित्ररथु मी गंधर्वां । सकळिकांमाजी ॥३६॥ ययां अशेषांही सिद्धां- । माजि कपिलाचार्यु मी प्रबुद्धा । तुरंगजातां प्रसिद्धां- । आंत उच्चैःश्रवा मी ॥३७॥ राजभूषण गजांआंतु । अर्जुना मी गा ऐरावतु । पयोराशी सुरमथितु । अमृतांशु तो मी ॥३८॥ ययां नरामाजि राजा । तो विभूतिविशेष माझा । जयातें सकळ लोक प्रजा । होऊनि सेविती ॥३९॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चाऽस्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः २८
अनंतश्चाऽस्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चाऽस्मि यमः संयमतामहम् २९

अहं आयुधानां वज्रं, धेनूनां कामधुक् अस्मि; प्रजनः कंदर्पः अस्मि; सर्पाणां च वासुकिः अस्मि; ॥२८॥ अहं नागानां अनंतः यादसां वरुणः अस्मि; अहं पितॄणां अर्यमा संयमतां च यमः अस्मि. ॥२९॥

पैं आघवेयां हातियेरां- । आंत वज्र तें मी धनुर्धरा । जें शतमखोत्तीर्णकरा । आरूढोनि असे ॥२४०॥ धेनूंमध्यें कामधेनु । तें मी म्हणे विष्वक्सेनु । जन्मवितयाआंत मदनु । तो मी जाणें ॥४१॥ सर्पकुळाआंत अधिष्ठाता । वासुकी गा मी कुंतीसुता । नागांमाजि समस्तां । अनंतु तो मी ॥४२॥ अगा यादसांआंतु । जो पश्चिम प्रमदेचा कांतु । तो वरुण मी हें अनंतु । सांगत असे ॥४३॥ आणि पितृगणां समस्तां- । माजि अर्यमा जो पितृदेवता । तो मी हें तत्त्वता । बोलत आहें ॥४४॥ जगाचीं शुभाशुभें लिहिती । प्राणियांच्या मानसांचा झाडा घेती । मग केलियानुरूप होती । भोगनियम जे ॥४५॥ तयां-

रुद्रांमध्यें शंकर मी; यक्षराक्षसांमध्यें कुबेर मी; अष्टवसूंमध्यें अग्नि मी; आणि पर्वतांमध्यें मेरु मी आहें. ॥२३॥

" सगळ्या रुद्रांमध्यें मदनाचा शत्रु जो शंकर तो मी आहें याबद्दल मनांत शंका धरूं नको. " २५ श्रीअनंत म्हणतात, " यक्षराक्षसांत, शंकराचा मित्र जो धनवान् कुबेर, तो मी; २६ अष्टवसूंमध्यें अग्नि तो मी; व सर्व शिखर धारण करणाऱ्या पर्वतांत उंच असा मेरुपर्वत तो मी; २७

पार्था, पुरोहितांमध्यें मुख्य जो बृहस्पति तो मी आहें असें जाण. सेनापतींमध्यें कार्तिकस्वामी मी आहें, व जलाशयामध्यें समुद्र मी आहें. २४ सप्त महर्षींमध्यें भृगु मी आहें; वाणीमध्यें ॐकार मी आहें; यज्ञामध्यें जपयज्ञ मी आहें; व अचल वस्तूंमध्यें हिमालय मी आहें. ॥ २५ ॥

" जो इंद्राचा सचिव, सर्व ज्ञानाचें आदिपीठ, व पुरोहितांमध्यें श्रेष्ठ, तो बृहस्पति मी. २८ अर्जुना, जो शंकराच्या वीर्यापासून अग्नीच्या संगानें कृत्तिकांच्या उदरीं उत्पन्न झाला, तो त्रिभुवनांतील सेनापतींत मुख्य असा कार्तिकस्वामी मी. २९ सर्व सरोवरांत जलनिधि जो समुद्र तो मी, व महर्षींत तपोराशी जो भृगु तो मी. " २३० वैकुंठवासी श्रीविष्णु म्हणाले, " सर्व बोलण्यांत ज्या सत्यानें व्यवहार होतो, तें सत्य अक्षर ॐकार मी; ३१ सर्व यज्ञांमध्यें, कर्मत्याग करून ॐकारादिकांनीं उत्पन्न होणारा जो जपयज्ञ, तो मी. ३२ जो नामजपयज्ञ श्रेष्ठ असून ज्याला स्नानादिक कर्मांची अपेक्षा नाहीं, व ज्याच्या नांवानें धर्म व अधर्म पवित्र होतात, व वेदांत ज्याला परब्रह्म म्हणतात तो मी. " ३३ श्रीलक्ष्मीपति म्हणाले, " स्थावर पर्वतांमध्यें पुण्यराशी जो हिमालय पर्वत, तो मी आहें. ३४

सर्व वृक्षांमध्यें अश्वत्थ मी आहें; देवर्षींमध्यें नारद मी आहें; गंधर्वांमध्यें चित्ररथ मी आहें; व सिद्धांमध्यें कपिल मुनि मी आहें. ॥ २६ ॥

अश्वांमध्यें, क्षीरसागरांतून निघालेला उच्चैःश्रवा नांवाचा अश्व मी आहें, उत्तम हत्तींमध्यें ऐरावत मी आहें, व नरांमध्यें राजा मी आहें, असें जाण. २७

" कल्पवृक्ष व पारिजात, तसाच चंदन हे गुणानें मोठे प्रसिद्ध आहेत, तरी या सर्व वृक्षांत पिंपळ म्हणून जो वृक्ष आहे, तो मी; ३५ हे पांडवा, सर्व देवर्षींत नारद ऋषि तो मी असें जाण; आणि सर्व गंधर्वांत चित्ररथ म्हणून जो गंधर्व आहे, तो मी. ३६ हे ज्ञानवंता, या सर्व सिद्धांमध्यें कपिलाचार्य मी; प्रख्यात अशा सर्व घोड्यांत उच्चैःश्रवा नांवाचा घोडा तो मी; ३७ राजाला भूषण देणारे असे जे हत्ती, त्यांत ऐरावत नांवाचा हत्ती तो मी; देवांनीं क्षीरसागराचें मंथन करून सर्व रसांत उत्तम असें जें अमृत उत्पन्न केलें तें मी; ३८ सर्व लोक आज्ञाधारक होऊन ज्याची सेवा करतात, त्यालोकांमध्यें राजा माझी विशेष विभूति आहे. ३९

आयुधांमध्यें वज्र नांवाचें आयुध मी आहें; गाईंमध्यें कामधेनु मी आहें; प्रजा उत्पन्न करणारा जो मदन तो मी आहें; सर्पांमध्यें वासुकी मी आहें. ॥२८॥ नागांमध्यें मी नागराज अनंत आहें; जलदेवतांमध्यें वरुण मी आहें; पितरांमध्यें अर्यमा नांवाचा पितर मी आहें; व नियमन करणारांमध्यें यम मी आहें. ॥ २९ ॥

" हें पहा—अर्जुना, शंभर यज्ञ परिपूर्ण केलेल्या इंद्राच्या हातांत असणारें आयुधांमध्यें श्रेष्ठ असें वज्र मी. " २४० (आसमंतात् ज्याची सेना आहे असे) श्रीविष्णु म्हणाले, " सर्व गाईंत कामधेनु नांवाची गाय ती मी; आणि उत्पन्न करणारांमध्यें मदन म्हणून जो आहे तो मी. ४१ हे कुंतीसुता, सर्पकुलांचा नायक वासुकि तो मी; व सर्व नागामध्यें श्रेष्ठ जो अनंत (शेष) तो मी; ४२ श्रीकृष्ण सांगतात:—सर्व जलदेवतांत पश्चिम दिशेचा पति जो वरुण तो मी, ४३ सर्व पितृगणांत पितृदेवता जो अर्यमा तो मी, असें खरोखर (तात्त्विकदृष्ट्या) सांगतों. ४४ जे जगाची शुभाशुभ कर्में लिहितात, प्राण्यांच्या मनाच्या व शरीराच्या कर्मांची झडती घेतात, व कर्मानुसार भोगांचें फल देतात, ४५ त्या नियमन

नियमितयांमाजि यमु । जो कर्मसाक्षी धर्मु । तो मी म्हणे आत्मारामु । रमापती ॥४६॥

प्रह्लादश्चाऽस्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेंद्रोहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

दैत्यानां प्रऱ्हादः अस्मि; अहं च कलयतां कालः; अहं मृगाणां मृगेंद्रः पक्षिणां च वैनतेयः (अस्मि). ॥३०॥

अगा दैत्यांचिया कुळीं । प्रऱ्हादु तो मी न्याहाळीं । म्हणोनि दैत्यभावादिमेळीं । लिंपेचिना ॥४७॥ पैं कळितयांमाजि महाकाळु । तो मी म्हणे गोपाळु । श्वापदांमाजि शार्दूळु । तो मी जाण ॥४८॥ पक्षिजातीमाझारीं । गरुड तो मी अवधारीं । यालागीं जो पाठीवरी । वाहों शके मातें ॥४९॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चाऽस्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१

पवतां पवनः अस्मि; अहं शस्त्रभृतां च रामः; झषाणां मकरः अस्मि; स्रोतसां च जान्हवी अस्मि. ॥३१॥

पृथ्वीचिया पैसारा- । माजी घडी न लगतां धनुर्धरा । एकेचि उड्डाणें सातांहि सागरां । प्रदक्षिणा कीजे ॥२५०॥ तयां वहिलियां गतिमंतां- । आंत पवनु तो मी पांडुसुता । शस्त्रधरां समस्तां । माजि श्रीराम तो मी ॥५१॥ जेणें सांकडलिया धर्माचे कैवारें । आपणपयां धनुष्य करूनि दुसरें । विजयलक्ष्मिये एक मोहरें । केलें त्रेतीं ॥५२॥ पाठीं उभें ठाकूनि सुवेळीं । प्रतापलंकेश्वराचे सिसाळीं । गगनीं उदो म्हणतया हस्तबळी । दिधलीं भूतां ॥५३॥ जेणें देवांचा भानु गिंवासिला । धर्मासि जीर्णोद्धारु केला । सूर्यवंशीं उदेला । सूर्य जो कां ॥५४॥ तो हातियेरुपराजितयाआंतु । रामचंद्र मी सीताकांतु । मकर मी पुच्छवंतु । जळचरांमाजी ॥५५॥ पैं समस्तांही वोघां । मध्यें जे भगीरथें आणितां गंगा । जन्हूनें गिळिली मग जंघा । फाडूनि दिधली ॥५६॥ ते त्रिभुवनैकसरिता । जान्हवी मी पांडुसुता । जळप्रवाहां समस्तां । माझारीं जाणें ॥५७॥ ऐसेनि वेगळालां सृष्टीपैकीं । विभूती नाम सुतां एकेकीं । सगळेन जन्मसहस्रें अवलोकीं । अर्ध्या नव्हती ॥५८॥

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाऽहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ३२
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

अर्जुन, (च) अहं सर्गाणां आदिः च मध्यं च अंतः एव (अस्मि.) अहं विद्यानां अध्यात्मविद्या प्रवदतां वादः (अस्मि). ॥३२॥ अक्षराणां अकारः अस्मि, सामासिकस्य च द्वंद्वः; अक्षयः कालः अहमेव (अस्मि), च विश्वतोमुखः धाता च अहं (अस्मि). ॥३३॥

जैसीं अवघींचि नक्षत्रें वेंचावीं । ऐसी चाड उपजेल जैं जीवीं । तैं गगनाचीं बांधावी । लोथ जेवीं ॥५९॥ कां पृथ्वीये परमाणूंचा उगाणा घ्यावा । तरि भूगोलुचि काखे सुवावा । तैसा विस्तारु माझा पाहावा । तरि जाणावें मातें ॥२६०॥ जैसें शाखांसी फूल फळ । एकिहेळां वेटाळूं म्हणिजे सकळ । तरी उपडूनियां मूळ । जेविं हातीं घेपे ॥६१॥ तेवीं माझे विभूतिविशेष । जरी जाणों पाहिजेती अशेष । तरी स्वरूप एक निर्दोष । जाणिजे माझें ॥ ६२ ॥ एऱ्हवीं वेगळालिया विभूती । कायिएक परिससी किती । म्हणोनि एकिहेळां महामती । सर्व मी जाण ॥ ६३ ॥ मी आघवियेचि सृष्टी । आदि मध्यांत किरीटी । ओतप्रोत पटीं । तंतु जेविं ॥६४॥ ऐसिया व्यापका मातें जाणावें । तैं विभूतिभेदें काय करावें । परि हे तुझी योग्यता नव्हे । म्हणोनि असो ॥६५॥ कां जे तुवां पुसिलिया विभूती । म्हणोनि तिया आईक सुभद्रापती । तरी विद्यांमाजि प्रस्तुती । अध्यात्मविद्या ते मी ॥६६॥ अगा बोलतयांचिया ठायीं । वादु तो मी पाहीं । जो सकलशास्त्रसंमतें कहीं । सरेचिना ॥६७॥ जो निर्वचूं जातां वाढे । आइकतयां उत्प्रेक्षे सळु चढे । जयावरी बोलतयांचीं गोडें । बोलणीं होतीं ॥ ६८ ॥ ऐसा प्रति-

करणारांत, प्राण्यांच्या कर्मांचा साक्षिभूत जो यमधर्म तो मी, असें रमापति आत्माराम म्हणाले. ४६

दैत्यांमध्यें प्रऱ्हाद मी आहें; गणती करणारांमध्यें काल मी आहें; पशूंमध्यें सिंह [किंवा व्याघ्र] मी आहें; पक्ष्यांमध्यें गरुड मी आहें. ३०

अरे, दैत्यकुलांत जन्मलेला प्रऱ्हाद म्हणून जो दैत्य, तो मी असें समज; आणि म्हणूनच तो दैत्यांच्या स्वभावानें लिप्त झाला नाहीं. ४७ श्रीगोपाळकृष्ण म्हणतातः— " नाश करणारांत जो महाकाळ तो मी; व सर्व जनावरांत वाघ किंवा सिंह तो मी असें समज. ४८ अर्जुना, ऐक. सर्व पक्ष्यांत गरुड पक्षी तो मी; म्हणूनच तो मला आपले पाठीवर वाहूं शकतो." ४९

पवित्र करणाऱ्या वस्तूंमध्यें वायु मी आहें; शस्त्रधरांमध्यें राम मी आहें; जलचरांमध्यें मकर मी आहें; व नद्यांमध्यें भागीरथी मी आहें. ३१

हे धनुर्धरा, या पृथ्वीच्या सभोंवतीं एक घटका न लागतां जो फिरतो, व एक उडीबरोबर सातही समुद्रांना प्रदक्षिणा करतो, १५० असा वेगवानांमध्यें श्रेष्ठ जो वायू, तो मी; आणि अर्जुना, सर्व शस्त्रधरांत श्रीराम तो मी. ५१ ज्या रामानें त्रेतायुगीं संकटांत पडलेल्या धर्माच्या कैवारानें आपल्या रूपाचेंच दुसरें धनुष्य बनवून, विजयश्रीला आपल्याशिवाय दुसरा मार्गच ठेविला नाहीं; ५२ नंतर सुवेलाचलावर उभें राहून लंकाधीश रावणाच्या मस्तकाच्या पंक्ति गगनांत उदो उदो म्हणणाऱ्या भूतांना बळी दिल्या; ५३ ज्या रामानें देवांचा मान प्राप्त करून दिला, धर्माचा जीर्णोद्धार केला, व जो सूर्यवंशांत केवळ प्रतिसूर्यच उदयास आला; ५४ तो शस्त्रें धारण करणाऱ्यांत सीतापति रामचंद्र मी; व पुच्छवंत जलचरांत मकर तो मी; ५५ सर्व वाहणाऱ्या नद्यांमध्यें, ज्या गंगेला भगीरथ आणीत असतां जन्हूनें गिळून पुनः मांडी फोडून जिला वाट दिली; ५६ ती सर्व त्रैलोक्यांतील नद्यांत मुख्य नदी जान्हवी मी, असें अर्जुना, तूं जाण. ५७ हें पहा, याप्रमाणें सृष्टींतील माझ्या एकएक निरनिराळ्या विभूतींचें वर्णन करूं लागलें तर, हजार जन्मांत अर्ध्या विभूतींचेंही वर्णन होणार नाहीं. ५८

हे अर्जुना, मी सृष्ट पदार्थांचा आदि, मध्य आणि अंत आहें; सर्व विद्यांमध्यें, आत्मा काय, अनात्मा काय, यांचा भेद दाखविणारी जी अध्यात्मविद्या, ती मी आहें; वादविवादांत तत्त्व जाणण्याच्या इच्छेनें केलेला जो वाद तो मी आहें; ३२ अक्षरांमध्यें अ हें अक्षर मी आहें; समासांमध्यें द्वंद्व समास मी आहें; अक्षय जो काल तो मी आहें; व सर्व बाजूंनीं कर्मांचें फल देणारा मीच आहें. ॥ ३३ ॥

ज्याप्रमाणें, सर्व नक्षत्रें वेंचून घ्यावीं अशी मनांत इच्छा उत्पन्न झाली असतां आकाशाची मोट बांधिली म्हणजे तीं सर्व हातीं येतील; ५९ किंवा पृथ्वीच्या परमाणूंचा झाडा घ्यावयाचा असल्यास भूगोलच खाकेंत मारला पाहिजे. त्याप्रमाणें, माझा विस्तार पहावयाचा असल्यास मलाच जाणलें पाहिजे; [म्हणजे तें सर्व दृष्टीस पडेल.] २६० खांद्या फुलें व फळें हीं सर्व एकदम गुंडाळून घ्यावीं असें वाटल्यास ज्याप्रमाणें झाड मुळासकट उपटून घ्यावें, ६१ त्याप्रमाणें, माझ्या सर्व विभूति समजाव्या अशी इच्छा झाल्यास माझें निर्दोष (उपाधिरहित) असें स्वरूप जाणून घ्यावें. (म्हणजे त्या सहज समजतील.) ६२ एऱ्हवीं, अर्जुना, माझ्या वेगळाल्या विभूति किती म्हणून ऐकशील? म्हणून, एकदा सर्व ठिकाणीं मीच भरलेला आहें असें जाण. ६३ हे किरीटी, मी सर्व सृष्टीचा आदि, मध्य आणि अंत आहें. ज्याप्रमाणें वस्त्रांत तंतु उभे व आडवे भरलेले असतात, ६४ त्याप्रमाणें, जो मी सर्वव्यापक आहें असें जाणल्यानंतर माझ्या विभूति जाणून काय करावयाच्या आहेत? परंतु तसें करण्याची तुझी योग्यता नाहीं म्हणून तें असूं दे. ६५ हे सुभद्रापते, तूं माझ्या विभूति कोणत्या म्हणून विचारलेंस, तर त्या ऐक. सर्व विद्यांत (आत्मज्ञान होणारी) वेदांतविद्या ती मी आहें. ६६ अरे, बोलणाराच्या ठिकाणीं जो सर्व शास्त्रांच्या संमतीनें कधीं संपत नाहीं, तो वाद मी. ६७ विचार करूं लागलें असतां जो उलट वाढतो, व ऐकणारांच्या तर्कास बळ येतें, आणि त्या तर्कावर बोलणारांचीं गोड भाषणें होतात; ६८ श्रीगोविंद म्हणालेः—

पादनामाजि वाढु । तो मी म्हणे गोविंदु । अक्षरांमाजि विशदु । अकारु तो मी ॥ ६९ ॥ पैं गा समासांमाझारीं । द्वंद्व तो मी अवधारीं । मशकालागोनि ब्रह्मावेरीं । ग्रासिता तो मी ॥ २७० ॥ मेरुमंदरादिकीं सर्वीं । सहित पृथ्वीतें विरवी । जो एकार्णवातेंही जिरवी । जेथिंचा तेथें ॥७१॥ जो प्रळयतेजा देत मिठी । सगळिया पवनातें गिळी किरिटी । आकाश जयाचिया पोटीं । सामावलें ॥७२॥ ऐसा अपार जो काळु । तो मी म्हणे लक्ष्मीलीळु । मग पुढती सृष्टीचा मेळु । सृजिता तो मी ॥ ७३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणांस्मृतिर्मेधा धृतिःक्षमा

सर्वहरः मृत्युः अहं, भविष्यतां उद्भवः च (अहं) नारीणां च कीर्तिः, श्रीः, वाक्, स्मृतिः, मेधा, धृतिः क्षमा च (अहं अस्मि).॥३४॥

आणि सृजिलिया भूतांतें मीचि धरीं । सकळां जीवनही मीचि अवधारीं । शेखीं सर्वांतें या संहारीं । तेव्हां मृत्युही मीचि ॥७४॥ आतां स्त्रीगणांच्या पैकीं । माझिया विभूती सात आणिकी । तिया ऐक कवतिकीं । सांगिजतील ॥७५॥ तरी नित्य नवी जे कीर्ती । अर्जुना ते माझी मूर्ती । आणि औदार्येसीं जे संपत्ती । तेही मीचि जाणें ॥७६॥ आणि ते गा मी वाचा । जे सुखासनीं न्यायाचा । आरूढोनि विवेकाचा । मार्गीं चाले ॥७७॥ देखिलेनि पदार्थें । जे आठवूनि दे मातें । ते स्मृतिही एथें । त्रिशुद्धी मी ॥७८॥ पैं स्वहिता अनुयायिनी । मेधा ते गा मी इये जनीं । धृती मी त्रिभुवनीं । क्षमा ते मी ॥७९॥ एवं नारींमाझारीं । या सातही शक्ति मी अवधारीं । ऐसें संसारगजकेसरी । म्हणता जाहला ॥२८०॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

अहं साम्नां बृहत्साम, तथा छंदसां गायत्री (अस्मि); अहं मासानां मार्गशीर्षः, ऋतूनां कुसुमाकरः अस्मि, ॥३५॥

वेदराशीचिया सामा- । आंत बृहत्साम जें प्रियोत्तमा । तें मी म्हणे रमा- । प्राणेश्वरु ॥८१॥ गायत्रीछंद जें म्हणिजे । तें सकळां छंदांमाजि माझें । स्वरूप हें जाणिजे । निभ्रांत तुवां ॥८२॥ मासांआंत मार्गशिरु । तो मी म्हणे शार्ङ्गधरु । ऋतूंमाजि कुसुमाकरु । वसंतु तो मी ॥८३॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मिव्यवसायोऽस्मिसत्त्वंसत्त्ववतामहम्॥३६
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः॥३७॥

छलयतां द्यूतं अस्मि; अहं तेजस्विनां तेजः; (अहं) जयः अस्मि, (अहं) व्यवसायः अस्मि; अहं सत्त्ववतां सत्त्वं (अस्मि.) ॥३६॥ वृष्णीनां वासुदेवः अस्मि; पांडवानां धनंजयः (अस्मि); अहं मुनीनां अपि व्यासः अस्मि; कवीनां (च) उशना कविः (अस्मि). ॥३७॥

छळितयां विंदाणा- । माजि जूं तें मी विचक्षणा । म्हणोनि चोहटां चोरी पारि कवणा । निवारूं न ये ॥८४॥ अगा अशेषांही तेजसां- । आंत तेज तें मी भरंवसा । विजयो मी कार्योद्देशां । सकळांमाजी ॥८५॥ जेणें चोखाळत दिसे न्याय । तो व्यवसायांत व्यवसाय । माझें स्वरूप हें राय । सुरांचा म्हणे ॥८६॥ सत्त्वाथिलियांआंतु । सत्त्व मी म्हणे अनंतु । यादवांमाजि श्रीमंतु । तोचि तो मी ॥८७॥ जो देवकी वसुदेवास्तव जाहला । कुमारीसाठीं गोकुळीं गेला । तो मी प्राणासकट पियाला । पूतनेतें ॥८८॥ नुघडतां बालपणाची फुली । जेणें मियां अदानवी सृष्टि केली । करीं गिरि धरूनि उमाणिली । महेंद्रमहिमा ॥८९॥ कालिंदीचें हृदयशल्य फेडिलें । जेणें मियां जळत गोकुळ राखिलें । वासरुवांसाठीं लाविलें । विरंचीस पिसें ॥२९०॥ प्रथमदशेचिये पहांटे- । माजि कंसाऐशीं अचाटें । महाथेंडीं अवचटें । लीळाचि नासिलीं ॥९१॥ हें काय कितीएक सांगावें । तुवांही देखिलें ऐकिलें असे आघवें । तरि यादवांमाजि जाणावें । हेंचि स्वरूप माझें ॥९२॥ आणि सोमवंशीं तुम्हां पांडवां- । माजि अर्जुन तो

अशा वाटाघाटींत जो वाद चालतो तो मी; आणि अक्षरांत स्पष्ट असा जो अकार, तो मी. ६९ समासांत द्वंद्व समास तो मी असें समज; आणि मशकापासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांना ग्रासणारा काल तो मी. २७० मेरुमंदिरादिकांसह जो पृथ्वीचा नाश करतो, व प्रलयकालीं जलमय झालेल्या जगास जो जागचे जागीं जिरवितो; ७१ हे किरीटी, प्रलयकालच्या तेजाला जो मिठी मारतो, सर्व वाऱ्याला गिळून टाकतो, व ज्याच्या पोटांत आकाश मावतें, ७२ असा अपरिमित काल तो मी, असें लक्ष्मीशीं विलास करणारे श्रीकृष्ण म्हणाले. मग पुनः म्हणतातः—सृष्टीचा जो उत्पन्नकर्ता तो मी. ७३

सर्वांना हरण करणारा मृत्यु मी आहें; उत्पन्न होणाऱ्या भाग्यवान् प्राण्यांचें भाग्य मी आहें; व स्त्रीवर्गांतील कीर्ति, लक्ष्मी, वाणी, स्मृति, बुद्धि, धृति [धैर्य] आणि शांति मी आहें. ॥ ३४ ॥

उत्पन्न झालेल्या प्राणिमात्राचें धारण करणारा तो मीच; सर्वांचें जीवनही मीच; व शेवटीं सर्वांचा संहार करतों म्हणून मृत्युही मीच असें समज. ७४ आतां, स्त्रीजातींपैकीं माझ्या आणखी सात विभूति आहेत, त्यांचें मी कौतुकानें वर्णन करतों, तें ऐक. ७५ अर्जुना, नित्य नवी कीर्ति ती माझीच मूर्ति; औदार्ययुक्त जी संपत्ति तीही मीच असें जाण; ७६ आणि न्यायाच्या सिंहासनावर बसून विचाराच्या मार्गानें चालणारी जी वाणी तीही मी. ७७ पदार्थ पाहिल्यानें जिच्या योगानें माझी आठवण होते, ती स्मरणशक्ति मी असें पक्कें समज. ७८ इहलोकीं स्वहिताला अनुकूल असणारी जी बुद्धि ती मी, व या त्रिभुवनांत धृति ती मी, आणि क्षमाही मी. ७९ संसारगजेंद्राचा नाश करण्यामध्यें केवळ सिंहच असे भगवान् श्रीकृष्ण म्हणालेः—याप्रमाणें स्त्रीजातींत ज्या सात शक्ति आहेत, त्या सर्व मी आहें असें समज. २८०

सामांमध्यें बृहत्साम मी आहें; छंदांमध्यें गायत्री छंद मी आहें; मासांमध्यें मार्गशीर्ष मास मी आहें; व ऋतूंमध्यें वसंत ऋतु मी आहें.॥३५॥

श्रीरमापति म्हणतातः—हे मित्रश्रेष्ठा, वेदांमध्यें असलेल्या सामवेदांत बृहत्साम आहे तें मी. ८१ सर्व छंदांत गायत्री म्हणून जो छंद आहे, तें माझें स्वरूप आहे, असें तूं निःसंशय जाण. ८२ श्रीकृष्ण म्हणतातः—सर्व महिन्यांमध्यें मार्गशीर्ष मास तो मी; व ऋतूंमध्यें पुष्पांची वृद्धि करणारा जो वसंत तो मी. ८३

फसविणाऱ्यांमध्यें द्यूत मी आहें; तेजस्व्यांमध्यें तेज मी आहें; जय मी; उद्योग मी; सात्त्विकांमध्यें सत्त्व मी आहें; ॥ ३६ ॥ यादवांमध्यें वासुदेव मी आहें; पांडवांमध्यें अर्जुन तो मी आहें; मुनींमध्यें व्यास मी आहें; व कवींमध्यें उशना मी आहें. ॥ ३७ ॥

हे शहाण्या अर्जुना, दुसऱ्यास फसविण्याचे जे प्रकार आहेत, त्यांत जुगार म्हणून जी विद्या आहे, ती माझी विभूति म्हणूनच, चोहोट्यावर जुगाररूप चोरी चालली असतां कोणी निवारण करीत नाहीं. ८४ अरे, सर्व सतेज पदार्थांत तेज म्हणून जी वस्तु आहे, ती मी असें पक्कें समज; आणि सर्व आरंभिलेल्या कार्यांत ज्याची इच्छा असते तो जय मी. ८५ देवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणालेः—नीति न सोडतां सर्व उद्योगांत जो उद्योग तें माझें स्वरूप आहे. ८६ सत्त्वधीरांत सत्त्व मी, व यादवांत जो श्रीमंत तो मी असें श्रीअनंत म्हणाले. ८७ जो देवकी वसुदेवांकरितां जन्म घेऊन यशोदेच्या मुलीकरितां गोकुळांत गेला, व ज्यानें स्तनपान करण्याच्या निमित्तानें पूतना राक्षसीचें प्राणहरण केलें, तो मी. ८८ बालपणची कळी उमलली नाहीं तोंच ज्यानें दैत्यरहित पृथ्वी केली, व हातावर गोवर्धन पर्वत धारण करून इंद्राचा गर्व हरण केला; ८९ ज्यानें यमुनेंतील कालिय सर्पाचें मर्दन करून तिचे ह्रदयांतील दुःखनिवारण केलें; [कालियमर्दनाच्या समयीं सर्व लोक गोकुल सोडून यमुनेच्या कांठीं आले असतां त्यांस जाळणारा अग्नि भक्षण करून ज्यानें त्यांचें संरक्षण केलें;] आणि ब्रह्मदेवानें गोपबालकें व वासरें यांचें हरण करून नेल्यावर, तीं सर्व दुसरीं उत्पन्न करून त्यास ज्यानें वेड लावलें; २९० बालदशेच्या आरंभीं कंसचाणूरादिक मोठमोठीं धेंडें धेंडें ज्यानें सहज मारलीं, ९१ अशा तुला किती गोष्टी सांगूं ? तूं सुद्धां असल्या पुष्कळ ऐकल्या व पाहिल्या आहेस. म्हणून यादवांत अशी ज्याची कृति आहे, तेंच स्वरूप माझें होयः ९२ आणि सोमवंशांत तुमच्या पांडवांत जो

मी जाणावा । म्हणोनि एकमेकांचिया प्रेमभावा । विघडु न पडे ॥९३॥ संन्यासी तुवां होऊनि जनीं । चोरूनि नेली माझी भगिनी । तर्‍ही विकल्पु नुपजे मनीं । मी तूं दोन्ही स्वरूप एक ९४ मुनींआंत व्यासदेवो । तो मी म्हणे यादवरावो । कवीश्वरांमाजि धैर्या ठावो । उशनाचार्य तो मी ९५

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवाऽस्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ३८

अहं दमयतां दंडः अस्मि; जिगीषतां नीतिः अस्मि; गुह्यानां मौनं अस्मि; च ज्ञानवतां ज्ञानं (अस्मि). ॥३८॥

अगा दमितयांमाझारीं । अनिवार दंडु तो मी अवधारीं । जो मुंगियेलागोनि ब्रह्मावेरीं । नियमितं पावे ॥९६॥ पैं सारासार निर्धारितयां । धर्मज्ञानाचा पक्षु धरितयां । सकळशास्त्रांमाजि ययां । नीतिशास्त्र तें मी ॥ ९७ ॥ आघवियाचि गूढां- । माजि मौन तें मी सुहाडा । म्हणोनि न बोलतयां पुढां । स्रष्टाही नेण होय ॥९८॥ अगा ज्ञानियांचिया ठायीं । ज्ञान तें मी पाहीं । आतां असो हें ययां कांहीं । पार न देखों ॥ ९९ ॥

यच्चाऽपि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ३९.
नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

अर्जुन, सर्वभूतानां यत् बीजं (अस्ति,) तत् अपि अहं (अस्मि;) यत् चराचरं भूतं स्यात् तत् मया विना न अस्ति; ॥३९॥ परंतप, मम दिव्यानां विभूतीनां अंतः न अस्ति; एषः तु विभूतेः विस्तरः मया उद्देशतः प्रोक्तः ॥४०॥

पैं पर्जन्याचिया धारां । वरी लेख करवेल धनुर्धरा । कां पृथ्वीचिया तृणांकुरां । होईल ठी ॥३००॥ पैं महोदधीचिया तरंगां । व्यवस्था धरूं नये जेविं गा । तेविं माझिया विशेषलिंगां । नाहीं मिती ॥ १ ॥ ऐशियाही सातपांच प्रधाना । विभूती सांगितलिया तुज अर्जुना । तो हा उद्देशु जो गा मना । आहाच गमला ॥२॥ येरां विभूतिविस्तारांसि कांहीं । एथ सर्वथा लेख नाहीं । म्हणोनि परिससीं तूं काई । आम्ही सांगों किती ॥३॥ यालागीं एकिहेळां तुज । दाऊं आतां वर्म निज । तरी सर्वभूतांकुरें बीज । विरूढत असे तें मी ॥४॥ म्हणोनि सानें थोर न म्हणावें । उंच नीच भाव सांडावे । एक मीचि ऐसें मानावें । वस्तुजातातें ॥५॥ तरी यावरी साधारण । आईक पां आणीकही खुण । तरी अर्जुना ते तूं जाण । विभूति माझी ॥ ६ ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवाऽवगच्छ त्वं मम तेजोंऽश संभवम् ॥४१॥

(अर्जुन,) यत् यत् सत्त्वं विभूतिमत्, श्रीमत् ऊर्जितं एव वा अस्ति, तत् तत् मम तेजोंऽशंसभवं एव अस्ति, (इति) त्वं अवगच्छ. ॥४१॥

जेथ जेथ संपत्ति आणि दया । दोन्ही वसती आलिया ठाया । ते ते जाण धनंजया । विभूति माझी ॥ ७ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवाऽर्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२

अर्जुन, अथवा एतेन बहुना ज्ञातेन तव किं (फलं अस्ति)? अहं इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन विष्टभ्य स्थितः अस्मि (इति त्वं विद्धि). ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतिविस्तारयोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथवा एकलें एक बिंब गगनीं । परी प्रभा फांके त्रिभुवनीं । तेविं एकाकियाची सकळ जनीं । आज्ञा पाळिजे ॥ ८ ॥ तयातें एकलें अणीं म्हण । तो निर्धन या भाषा नेण । काय कामधेनूसवें सर्वस्व हन । चालत असे ॥९॥ तियेतें जें जेधवां जो मागे । तें ते एकसरेंचि प्रसवों लागे । तेविं विश्वविभवतया आंगें । होऊनि असती ॥३१०॥ तयातें वोळखावया हेचि संज्ञा । जे जगें नमस्कारिजे आज्ञा । ऐसें आथि ते जाण माज्ञा । अवतार माझे ॥११॥ आणि सामान्य विशेष । हें

अर्जुन तो मी असें समज; म्हणूनच तुझ्या व माझ्या प्रेमभावांत अंतर पडत नाहीं. ९३ तूं (लोकदृष्ट्या) सन्यासी होऊन माझी भगिनी सुभद्रा हिला हरण करून नेलेंस तरी तुझ्याबद्दल माझ्या मनांत संशय उत्पन्न झाला नाहीं. कारण, तुझें व माझें स्वरूप एकच आहे. ९४ सर्व मुनींत श्रेष्ठ असे जे व्यास मुनी, ते मी; व सर्व कवींत श्रेष्ठ जे उशनाचार्य ते मी, असें यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण म्हणाले. ९५

दमन करणारांमध्यें दंड म्हणजे शिक्षा मी आहें; जय मिळवूं इच्छिणारांची नीति मी आहें; गुह्य गोष्टींमध्यें मौन मी आहें; व ज्ञानवंत जनांचें ज्ञान तें मीच आहें. ॥३८॥

अरे, शिक्षेंत जी मोठी शिक्षा, जी मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांस सारखें शासन करते, ती मी असे समज. ९६ सारासार विचार करून ज्या शास्त्रांत धर्मज्ञानाचें अनुकरण केलेलें असतें, तें सकल शास्त्रांतील नीतिशास्त्र मी. ९७ हे बलवान् अर्जुना, सर्व गुह्य गोष्टींत मौन तें मी. म्हणून मौन धारण करणारापुढें ब्रह्मदेव देखील अज्ञानी ठरतो. ९८ अरे, ज्ञान्यांच्या ठिकाणीं जें ज्ञान आहे, तें मी असें समज. आतां विभूतिविस्तार राहूं दे; कारण, कांहीं केलें तरी या विभूतींचा अंत लागणार नाहीं. ९९

अर्जुना, जें कांहीं सर्व भूतांचें बीज तें मी आहें; मजवांचून असूं शकेल असें चराचर भूत कांहीं नाहीं. ॥३९॥ हे शत्रुतापना, माझ्या दिव्य विभूतींचा अंत नाहीं; हा जो विभूतींचा विस्तार, तो मीं तुला अंशतः सांगितला. ॥४०॥

हें पहा अर्जुना, पावसाच्या धारांची गणना कदाचित् करवेल किंवा पृथ्वीवरील गवतांच्या काड्यांची गणना निश्चित करतां येईल, ३०० परंतु समुद्राच्या वरील लाटांची मात्र केव्हांहि गणती करतां येणार नाहीं, त्याप्रमाणें माझ्या गुणविशेष विभूतींची गणती करतां येणार नाहीं. १ अर्जुना, असें असतांही तुला माझ्या पंचाहत्तर मुख्य मुख्य विभूति सांगितल्या; परंतु ही जी माझ्या विभूति समजण्याविषयीं तुला इच्छा उत्पन्न झाली, ती सामान्य अशी मला वाटली. २ कारण, माझ्या इतर विभूतींचा केवढा विस्तार आहे, याचा पत्ता नाहीं, म्हणून त्या तूं ऐकणार काय? व मी सांगणार तरी किती? ३ याकरितां तुला एकवार आम्हीं आपलें वर्म सांगतों कीं, ज्या बीजापासून भूतांचे अंकुर फुटतात, तें बीज मी आहें. ४ म्हणून, लहानमोठें असें कांहीं न मानतां उच्चनीच हे सर्व भाव टाकून सर्व वस्तूंच्या ठिकाणीं मीच आहें असें मान. ५ अर्जुना, यापेक्षांही सर्वसाधारण अशी एक खूण तुला सांगतों, ती ऐक. तिच्या योगानें माझ्या विभूति तुला ओळखतां येतील. ६

अर्जुना, जी जी वस्तु ऐश्वर्ययुक्त किंवा शोभायुक्त किंवा कांहीं तरी प्रभावानें युक्त अशी असेल, ती ती माझ्या तेजाच्या अंशापासूनच झालेली आहे, असें तूं जाण. ॥४१॥

धनंजया, ज्या ज्या ठिकाणीं संपत्ति आणि दया यांचें वास्तव्य आहे, त्या त्या ठिकाणीं माझा अंश आहे असें समज. ७

अथवा, हे अर्जुना, ह्या ज्या पुष्कळ गोष्टी मी तुला सांगितल्या, त्या समजून तुला काय फल आहे? हें सर्व जग मीं एका अंशानें व्यापून राहिलों आहें, इतकें समज म्हणजे झालें. ॥४२॥

अथवा आकाशांत सूर्याचें बिंब एकच असून त्याची ज्याप्रमाणे त्रिभुवनांत प्रभा फांकते, त्याप्रमाणें, ज्या एकट्याचा सर्व जन आज्ञा पाळतात; ८ त्या महानुभावाला एकटा असें म्हणूं नको, व निर्धन असेंही म्हणूं नको; हें पहा—दुसऱ्याची इच्छा तृप्त करण्याकरितां कामधेनूला आपल्या बरोबर कांहीं सामग्री का घ्यावी लागते? ९ तिला ज्या वेळेस जो कोणी जें कांहीं मागेल, तें ती एकदम देते; त्याप्रमाणें माझ्या विभूतींच्या अंगांत सर्व ऐश्वर्य भरलेलें आहे. ३१० त्यांना माझी हीच विभूति ओळखण्याची खूण आहे असें जाण. अर्जुना, ज्यांच्या आज्ञा सर्व लोक शिरसा मान्य करतात असें तुझ्या दृष्टीस पडेल, त्या विभूति म्हणजे माझे अवतार आहेत असें समज. ११ हें सामान्य हें विशेष असा भेद मानणें महादोष आहे.

जाणणें एथ महादोष । कां जे मीचि एक अशेष । विश्व हें म्हणोनि ॥१२॥ तरी आतां साधारण आणि चांगु । ऐसा कैसेनि पां कल्पावा विभागु । वायां आपुलिये मती वंगु । भेदाचा लावावा ॥१३॥ एऱ्हवीं तूप कासया घुसळावें । अमृत कां रांधूनि अर्धें करावें । हां गा वायूसि काय पां डावें । उजवें आंग आहे ॥१४॥ पैं सूर्यबिंबासि पोट पाठी । पाहातां नासेल आपुली दिठी । तेविं माझ्या स्वरूपीं गोठी । सामान्यविशेषाची नाहीं ॥१५॥ आणि सिनाना इहीं विभूतीं । मज अपारातें मविसील किती । म्हणोनि किंबहुना सुभद्रापती । असो हें जाणणें ॥१६॥ आतां पैं माझेनि एके अंशें । हें जग व्यापिलें असे । यालागीं भेदु सांडूनि सरिसें । साम्यें भज ॥१७॥ ऐसें विबुधवनवसतें । तेणें विरक्तांचेनि एकांतें । बोलिलें जेथ श्रीमंतें । श्रीकृष्णदेवें १८ तेथ अर्जुन म्हणे स्वामी । येतुलें हें राभस्य बोलिलें तुम्हीं । जे भेदु एक आणि आम्हीं । सांडावा एकीं ॥१९॥ हां हो सूर्य म्हणे काय जगातें । आंधारें दवडा का परौतें । तेविं धसाळ म्हणों देवा तूतें । तरी अधिक हा बोलु ॥२०॥ तुझें नामचि एक कोण्ही वेळे । जयांचिये मुखासि कां काना मिळे । तयांचिया हृदयातें सांडूनि पळे । भेदु जी साच ॥२१॥ तो तूं परब्रह्मचि असकें । मज दैवें दिधलासि हस्तोदकें । तरी आतां भेदु कायसा कें । देखावा कवणें ॥२२॥ जी चंद्रबिंबाचा गाभारां । रिगालियावरीही उबारा । परि राणेपणें शार्ङ्गधरा । बोला हें तुम्ही ॥२३॥ तेथ सावियाचि परितोषोनि देवें । अर्जुनातें आलिंगिलें जीवें । मग म्हणे तुवां न कोपावें । आमुचिया बोला ॥२४॥ आम्हीं तुज भेदाचिया वाहाणी । सांगितली जे विभूतींची कहाणी । ते अभेदें काय अंतःकरणीं । मानिली कीं न मने ॥२५॥ हेंचि पाहावयालागीं । नावेक बोलिलों बाहेरिसवडिया भंगीं । तंव विभूती तुज चांगी । आलिया बोधा ॥२६॥ तेथ अर्जुन म्हणे देवें । हें आपुलें आपण जाणावें । परि देखतसें विश्व आघवें । तुवां भरलें ॥२७॥ पैं राया तो पांडुसुतु । ऐसिये प्रतीतीसि जाहला वरितु । या संजयाचिया बोला निवांतु । धृतराष्ट्र राहे ॥२८॥ कीं संजयो दुखवलेनि अंतःकरणें । म्हणतसे नवल नव्हे दैव दवडणें । हा जीवें धडसा आहे मी म्हणें । तंव आंतुही आंधळा ॥२९॥ परि असो हें तो अर्जुनु । स्वहिताचा वाढवितसे भानु । कीं याहीवरी तया आनु । धिंवसा उपनला ॥३०॥ म्हणे हेचि हृदयाआंतुली प्रतीती । बाहेरी अवतरो कां डोळ्यांप्रती । इये आर्तीचिया पाउलीं मती । उठती जाहली ॥३१॥ भियां इहींच दोहीं डोळां । झोंबावें विश्वरूपा सकळा । एवढी हांव तो दैवाआगळा । म्हणऊनि करी ॥३२॥ आजि तो कल्पतरूची शाखा । म्हणोनि वांझोळें न लगती देखा । जें जें येईल तयाचिया मुखा । तें तें साचचि करीतसे येरु ॥३३॥ जो प्रऱ्हादाचिया बोला । विषाहीसकट आपणचि जाहाला । तो सद्गुरु असे जोडला । किरीटीसी ॥३४॥ म्हणोनि विश्वरूप पुसावयालागीं । पार्थ रिगता होईल कवणें भंगीं । तें सांगेन पुढिलिये प्रसंगीं । ज्ञानदेव म्हणे निवृत्तीचा ॥३३५॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां
दशमोऽध्यायः श्लोक ४२, ओंव्या ३३५.

कारण, या सर्व विश्वांत मीच एकटा भरलेला आहें. १२ तर असें असतां सामान्य आणि विशेषच असा भेद कल्पून उगीच आपल्या बुद्धीस कलंक कां लावून घ्यावा ? १३ तूप व्यर्थ कां घुसळावें ? अमृताला शिजवून निमे कां आटवावें ? तसेंच वायूला उजवें व डावें अंग आहे का ? १४ सूर्यबिंबाचा पुढील व पाठीमागील भाग पाहूं लागलें असतां ज्याप्रमाणें आपली दृष्टि मात्र नाहींशी होईल, (तो सर्व प्रकाशमयच असल्यामुळें त्याला पुढें व मागें अशा बाजू नाहींत; व त्याकडे पाहूं लागलें म्हणजे आपलेच डोळे मात्र अंधळे होतील,) त्याप्रमाणें, माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं साधारण व विशेष असा भेद नाहीं; १५ आणि, हे सुभद्रापते, माझ्या ज्या अनंत वेगळाल्या विभूति आहेत, त्या तूं किती मोजशील ? म्हणून, माझ्या विभूति जाणण्याची तुझी इच्छा पुरे कर. १६ आतां हें पहा—माझ्या एका अंशानें हें सर्व जग भरलेलें आहे, म्हणून अभेदबुद्धीनें सर्वत्र मीच आहें असें समजून मला भज. १७ ज्ञानरूप वनास वसंत ऋतूप्रमाणें आनंद देणारा, व विरक्तांना एकांतांत सोबत देणारा असा सकलैश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्ण परमात्मा याप्रमाणें बोलता झाला; १८ तेव्हां अर्जुन म्हणाला "प्रभो, 'माझ्या विभूतींचे ठिकाणीं भेद मानूं नको.' म्हणून जें तुम्हीं सांगितलें, तें आपल्या थोरपणाला शोभलेंच आहे ! कारण, मग भेद निराळा आणि त्याचा त्याग करणारे आम्हीं निराळे असें झालें ! १९ हें पहा—सूर्य उगवण्याचे पूर्वी जगाला असें म्हणतो काय, कीं, अंधाराला एक बाजूला घालवून द्या ! (कारण, सूर्य उगवल्याबरोबर अंधकाराचा आपोआप नाश होतो. त्याप्रमाणें, ईश्वरमय सर्व जगत् आहे असें ज्ञान उत्पन्न होण्याबरोबर ईश्वरास जाणणाराही तद्रूपच होतो.) पण, देवा, या बाबतींत तुम्हाला अविचारी असें म्हणावें तर अधिक प्रसंग होईल. ३२० प्रभो, तुमचें फक्त नांव जर एक वेळ कोणीं तोंडानें उच्चारलें, किंवा कानांनीं ऐकलें, तर त्याच्या मनांतून खरोखर भेद नाहींसा होतो. २१ ते तुम्ही प्रत्यक्ष परब्रह्मच जर माझ्या सुदैवानें माझ्या हातीं आलां आहां, तर तुम्हांआम्हांत भेद म्हणतां तो कोठून असणार व तो कोणीं कोठें पहावा ? २२ हें पहा—एकाद्यानें चंद्रबिंबाच्या गाभाऱ्यांत प्रवेश केल्यावरही त्याला उकडावयास लागलें, असें जर कोणीं म्हटलें तर त्यांत वेडेपणा आहे. पण, श्रीकृष्णा, आपण मोठे आहां, तेव्हां हवें तसें बोला !" २३ हें बोलणें ऐकतांच श्रीकृष्णास अतिशय संतोष झाला, व त्यांनीं अर्जुनाला अंतःकरणपूर्वक आलिंगन देऊन म्हटलें "आमच्या बोलण्याचा तूं राग मानूं नको. २४ भेद सांगण्याच्या ओघांत आम्हीं विभूतींविषयीं जे प्रकार सांगितले, ते अभेदरूपानें तुझ्या मनांत ठसले कीं नाहीं, २५ हें समजण्याकरितां क्षणभर बाह्यात्कारीं तसें बोललों, तों माझ्या विभूतींबद्दल तुला चांगला बोध झाला आहे असें दिसलें !" २६ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, "देवा, हें आपलें आपणच काय तें पाहून घ्या; पण या विश्वांत सर्वत्र तुम्ही भरलेले आहां असें मला दिसतें." २७ अशा रीतीनें अर्जुन योग्यतेस आला असें संजय सांगत असतां धृतराष्ट्र राजा स्तब्ध बसला होता. २८ तेव्हां संजयाच्या मनाला खेद वाटून तो म्हणालाः—सहज लाभ होत असतां तो दवडणें हें नवल नव्हे का ? धृतराष्ट्र राजाची ज्ञानदृष्टि शाबूत आहे असें मी समजत होतों; परंतु तसा प्रकार नसून हा बाह्यदृष्टीप्रमाणें ज्ञानदृष्टीनेंही अंधळा आहे. २९ परंतु धृतराष्ट्राची गोष्ट असूं द्या. अर्जुन मात्र आपल्या स्वहिताची योग्यता वाढवीत आहे. कां कीं, या गोष्टीपेक्षांही दुसऱ्या एका गोष्टीविषयीं त्याच्या मनांत उत्कंठा उत्पन्न झाली ३३० व तो म्हणाला, "सर्व जग ईश्वरमय आहे असा जो माझ्या अंतःकरणांत अनुभव आला आहे, तो माझ्या डोळ्यांसमोर प्रकट व्हावा." या इच्छेच्या पावलांनीं बुद्धि चालू लागली आहे. ३१ तो अधिक दैववान् असल्यामुळें अशी इच्छा करूं लागला कीं, "ह्याच दोन्ही डोळ्यांनीं मी सकल विश्वरूप पहावें." ३२ आज अर्जुन म्हणजे कल्पतरूची केवळ शाखाच आहे; म्हणून त्याला वांझ फुलें कधींही यावयाचीं नाहींत. कारण, त्याच्या तोंडून ज्या ज्या गोष्टी निघतील, त्या श्रीकृष्ण खऱ्या करीत आहेत. ३३ जो श्रीकृष्ण परमात्मा प्रल्हादाच्या बोलाप्रमाणें विषसुद्धां आपणच बनला, तो सद्गुरु अर्जुनास प्राप्त झाला आहे. ३४ म्हणून निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः—विश्वरूप पुसण्याकरितां पार्थ कशा रीतीनें आरंभ करील, ती कथा आतां पुढील प्रसंगीं सांगेन. ३३५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अकरावा.

आतां यावरी एकादशीं । कथा आहे दोहीं रसीं । येथ पार्था विश्वरूपेंसीं । होईल भेटी ॥१॥ जेथ शांताचिया घरा । अद्‌भुत आला आहे पाहुणेरा । आणि येरांही रसां पांतिकरां । जाहला मानु ॥२॥ अहो वधुवरांचिये मिळणीं । जैशीं वराडियांही लुगडीं लेणीं । तैसे देशियेच्या सुखासनीं । मिरवले रस ॥३॥ परि शांताद्‌भुत बरवे । जे डोळियांच्या अंजळीं घ्यावे । जैसे हरिहर प्रेमभावें । आले खेंवा ॥४॥ नातरी अंवसेच्या दिवशीं । भेटलीं बिंबें दोनी जैशीं । तेवीं एकवळा रसीं । केला एथ ॥५॥ मीनले गंगेयमुनेचे ओघ । तैसें रसां जाहलें प्रयाग । म्हणोनि सुस्नात होत जग । आघवें एथ ॥६॥ माजीं गीता सरस्वती गुप्त । आणि दोनी रस ते ओघ मूर्त । यालागीं त्रिवेणी हे उचित । फावली बापा ॥७॥ एथ श्रवणाचेनि द्वारें । तीर्थीं रिघतां सोपारें । ज्ञानदेव म्हणे दातारें । माझेनि केलें ॥८॥ तीरें संस्कृताचीं गहनें । तोडोनि मऱ्हाठिया शब्दसोपानें । रचिलीं धर्मनिधानें । श्रीनिवृत्तिदेवें ॥९॥ म्हणोनि भलतेणें एथ सद्भावें नाहावें । प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें । येतुलेनि संसारासि द्यावें । तिळोदक ॥१०॥ हें असो ऐसे सावयव । एथ सासिन्नले आथी रसभाव । तेथ श्रवणसुखाची सदैव । जोडली जगा ॥११॥ जेथ शांताद्‌भुत रोकडे । आणि येरां रसां पडप जोडे । हें अल्पचि परी उघडें । कैवल्य येथ ॥१२॥ तो हा अकरावा अध्यावो । जो देवाचा आपणपें विसंवता ठावो । परि अर्जुन सदैवांचा रावो । जे एथही पातला ॥१३॥ एथ अर्जुनाचि काय म्हणों पातला । आजि आवडतयाही सुकाळु जाहला । जे गीतार्थु हा आला । मऱ्हाठिये ॥१४ याचिलागीं माझें । विनविलें आइकिजे । तरी अवधान दीजे । सज्जनीं तुम्हीं ॥१५॥ तेवींचि तुम्हां संतांचिये सभे । ऐसी सलगी कीर करूं नलभे । परि मानावें जी तुम्हीं लोभें । अपत्या मज ॥१६॥ अहो पुंसा आपणचि पढविजे । मग पढे तरी माथा तुकिजे । कां करविलेनि चोजें न रिझे । बाळका माय ॥१७॥ तेविं मी जें जें बोलें । तें प्रभु तुमचेंचि शिकविलें । म्हणोनि अवधारिजो आपुलें । आपण देवा ॥१८॥ हें सारस्वताचें गोड । तुम्हींचि लाविलें जी झाड । तरी आतां अवधानामृतें वाड । सिंपोनि कीजे ॥१९॥ मग हें रसभाव-फुलीं फुलेल । नानार्थ-फळभारें फळा येईल । तुमचेनि धर्में होईल । सुरवाड्ड जगा ॥२०॥ या बोला संत रिझले । म्हणती तोषलों गा भलें केलें । आतां सांगें जें बोलिलें । अर्जुनें तेथ ॥२१॥ तंव निवृत्तिदास म्हणे । जी कृष्णार्जुनांचें बोलणें । मी प्राकृत काय सांगों जाणें । परि सांगवा तुम्ही ॥ २२ ॥ अहो रानींचिया पालेखाइरा । नेवाणें करविलें लंकेश्वरा । एकला अर्जुन परी अक्षौहिणी अकरा । न जिणेचि काई ॥ २३ ॥ म्हणोनि समर्थ जें जें करी । तें नव्हे

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अकरावा.

आतां ह्यापुढें अकराव्या अध्यायांत जो कथाभाग आहे, तो शांत व अद्भुत या दोन रसांनीं भरलेला आहे; आणि या ठिकाणीं भगवंताचें विश्वरूप अर्जुनाच्या दृष्टीस पडेल. १ या ठिकाणीं शांतरसाच्या घरीं अद्भुतरस हा पाहुणा आलेला असून, त्याच्याबरोबर इतर रसांनाही पंक्तीचा लाभ मिळाला. २ वधूवरांच्या लग्नांत ज्याप्रमाणें वऱ्हाड्यांनाही वस्त्रालंकारांनीं भूषित होऊन मिरवावयास सांपडतें, त्याप्रमाणें देशी भाषेच्या सुखासनावर सर्व रसांस मिरवणुकीचा लाभ मिळाला आहे. ३ परंतु त्या सर्वांत शांतरस व अद्भूतरस हे असे शोभले कीं, डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पहावे, अशा प्रकारें कीं, जणूं काय शंकर व विष्णु हे प्रेमभावानें एकमेकांस आलिंगन देण्याकरितांच आले आहेत. ४ किंवा अमावास्येच्या दिवशीं ज्याप्रमाणें सूर्य व चंद्र यांचीं दोन्हीं बिंबें एके समयीं भेटावीं; त्याप्रमाणें शांत व अद्भूत यांचें ऐक्य झालें आहे. ५ किंवा ज्याप्रमाणें गंगा व यमुना या दोन नद्यांचे ओघ प्रयागास मिळाले आहेत, त्याप्रमाणें शांत व अद्भुत हे दोन्ही रस एकत्र मिळून अकरावा अध्याय हा प्रयागच बनला आहे; म्हणून ह्या अध्याय ऐकल्यानें सर्व जगांतील मुमुक्षु जन पवित्र होतात. ६ या दोन रसांच्या संगमांत गीतारूप तिसरी सरस्वती नदी गुप्त आहे; शांत आणि अद्भुत हे दोन्ही रस गंगायमुनांच्या ओघांप्रमाणें मूर्तिमंत आहेत; म्हणून, बाबांनो, अकरावा अध्याय हा त्रिवेणीसंगमाचा योग आला आहे असें समजा. ७ या ठिकाणीं श्रवणेंद्रियाच्या द्वारानें या तीर्थांत शिरणें फार सोपें आहे. [त्रिवेणीसंगमाप्रमाणें येथें बुडण्याची भीति नाहीं.] ज्ञानदेव म्हणतातः—हा इतका सोपा मार्ग—आमचे गुरु जे निवृत्तिनाथ त्यांनीं केला आहे. ८ या गीतारूप तीर्थाचें संस्कृत भाषारूप तीर कठीण असल्यामुळें, तें तोडून व तेथें मराठी भाषारूप पायऱ्यांचे सोपे घाट करून श्रीनिवृत्तिदेवांनीं केवळ धर्माच्या ठेवीच केल्या आहेत. ९ म्हणून, वाटेल त्यानें या तीर्थांत भक्तिभावानें स्नान करावें; व ज्याप्रमाणें प्रयागास माधवाचें दर्शन होतें, त्याप्रमाणें येथें श्रीभगवंताच्या विश्वरूपाचें दर्शन घ्यावें, आणि जन्ममरणरूप संसाराला तिलांजली द्यावी. १० फार काय सांगावें? या अकराव्या अध्यायांत सर्व रस मूर्तिमंत उभे आहेत, व त्या ठिकाणीं जगाला श्रवणसुखाची रेलचेल झाली आहे. ११ या ठिकाणीं शांत व अद्भूत हे प्रत्यक्ष दिसत असून इतर रसांचीही शोभा दृष्टीस पडत आहे, पण ही उपमा देखील हलकीच आहे. तर या ठिकाणीं उघड उघड मोक्षसुखच प्राप्त होतें. १२ तो हा अकरावा अध्याय स्वतः देवांचें विश्रांतिस्थान आहे; पण अर्जुन हा भाग्यवानांचा मुगुटमणिच आहे. कारण, तो या अशा ठिकाणीं देखील येऊन पोहोंचला आहे. १३ या ठिकाणीं अर्जुनच आला म्हणून कशाला म्हणावें? तर गीतेचा अर्थ मराठींत झाल्यामुळें वाटेल त्या मनुष्यास येथील सुखाचा सुकाळ झाला आहे. १४ याचकरितां माझी विनंती ऐका कीं, तुम्हीं सज्जनांनीं इकडे लक्ष द्यावें. १५ तुम्हां संतांच्या सभेपुढें मी इतक्या सलगीनें बोलणें योग्य नाहीं; परंतु तुम्ही मला प्रेमानें आपल्या लेंकराप्रमाणें मानावें. १६ अहो, राघूला आपणच पढवितों, आणि तोच आपण पढविलेलें बोलल्यावर आपल्यास मान डोलवावी लागते; किंवा आई आपल्या लेंकराकडून कौतुक करवून तें पाहून रिझत नाहीं का? १७ त्याचप्रमाणें, प्रभो, मी जें जें कांहीं बोलेन, तें तुम्हींच मला शिकविलें आहे, म्हणून, देवा, आपलें बोलणें आपणच श्रवण करावें. १८ माझें भाषण म्हणजे तुम्हींच लावलेलें गोड असें एक ज्ञानाचें झाड आहे. तर याला एकाग्र अंतःकरणरूप पाण्यानें शिंपून वाढवावें. १९ मग या झाडाला नवरसादि फुलें येऊन तें फुलेल; पुष्कळ प्रकारच्या अर्थरूप फलभारानें लवेल; व तुमच्या या कृतीनें सर्व जगास सुखप्राप्ति होईल. २० असें बोलल्यावर संतजन प्रसन्न होऊन म्हणाले, "आम्ही तुझ्या बोलण्यानें संतोष पावलों, आतां अर्जुन काय बोलला तेवढें सांगा. २१ तेव्हां निवृत्तीचे दास ज्ञानदेव म्हणालेः—कृष्णार्जुनांचा संवाद मला प्राकृताला कसा सांगतां येईल? पण तुम्ही मला शक्ति दिली, तर मी सांगेन. २२ अहो, रानांवनांतील पाला खाणाऱ्या वानरांकडून लंकाधीश रावणाचाही पराभव करविला, त्याचप्रमाणें एकट्या अर्जुनाकडून कौरवांचें अकरा अक्षौहिणी सैन्य जिंकविलें नाहीं काय? २३ जगतामध्यें

नये चराचरीं । तुम्ही संत तयापरी । बोलवा मातें ॥ २४ ॥ आतां बोलिजतसें आइका । हा गतिभाव निका । जो श्रीवैकुंठनायका- । मुखौनि निघाला ॥ २५ ॥ बापबाप ग्रंथ गीता । जो वेदीं प्रतिपाद्य देवता । तो श्रीकृष्ण वक्ता । जिये ग्रंथीं ॥ २६ ॥ तेथिंचें गौरव कैसें वानावें । जें श्रीशूंभूचिये मती नागवे । तें आतां नमस्कारिजे जिवेंभावें । हेंचि भलें ॥ २७ ॥ मग आइका तो किरीटी । घालूनि विश्वरूपीं दिठी । पहिली कैसी गोठी । करिता जाहला ॥ २८ ॥ हें सर्वही सर्वेश्वरु । ऐसा प्रतीतिगत जो पतिकरु । तो बाहेरी होआवा गोचरु । लोचनासी ॥२९॥ हे जिवाआंतुली चाड । परि देवासि सांगतां सांकड । कां जें विश्वरूप गूढ । कैसेनि पुसावें ॥३०॥ म्हणे मागां कवणीं कहीं । जें पढियंतेनें पुसिलें नाहीं । तें सहसा कैसें काई । सांगा म्हणों ॥ ३१ ॥ मी जरी सलगीचा चांगु । तरी काय आइसाहूनि अंतरंगु । परि तेही हा प्रसंगु । बिहाली पुसों ॥ ३२ ॥ माझी आवडे तैसी सेवा जाहली । तरि काय होईल गरुडाचिया येतुली । परि तोही हे बोली । करीचिना ॥३३॥ मी काय सनकादिकांहूनि जवळां । परि तयांही नागवेचि हा चाळा । मी आवडेन काय प्रेमळां । गोकुळींचिया ऐसा ॥ ३४ ॥ तयांतेंही लेंकुरपणें झकविलें । एकाचे गर्भवासही साहिले । परि विश्वरूप हें राहविलें । न दावीच कवणा ॥३५॥ हा ठायवरी गुज । याचिये अंतरींचें हें निज । केविं उराउरी मज । पुसों ये पां ॥३६॥ आणि न पुसेंचि जरी म्हणें । तरी विश्वरूप देखिलियाविणें । सुख नोहेचि परि जिणें । तेंही विपायें ॥ ३७ ॥ म्हणोनि आतां पुसों अळुमाळसें । मग करूं देवा आवडे तैसें । येणें प्रवर्तला साध्वसें । पार्थु बोलों ॥३८॥ परि तेंचि ऐसेनि भावें । जे एका दों उत्तरांसवें । दावी विश्वरूप आघवें । झाडा देउनी ॥३९॥ अहो वांसरूं देखिलियाचिसाठीं । धेनु खडबडोनि मोहें उठी । मग स्तनामुखाचिये भेटी । काय पान्हा धरे ४० पाहा पां तया पांडवाचेनि नांवें । जो कृष्ण रानींही प्रतिपाळूं धांवे । तयातें अर्जुनें जंव पुसावें । तंव साहील काई ॥४१॥ तो सहजेंचि स्नेहाचें अवतरण । आणि येरू स्नेहा घातलें आहे माजवण । ऐसियें मिळवणीं वेगळेपण । उरे हेंचि बहु ॥४२॥ म्हणोनि अर्जुनाचिया बोलासरिसा । देव विश्वरूप होईल आपैसा । तोचि पहिला प्रसंगु ऐसा । ऐकिजे तरी ॥४३॥

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

(भगवन्,) त्वया मदनुग्रहाय अध्यात्मसंज्ञितम् यत् परमं गुह्यं वचः उक्तं, तेन अयं मम मोहः विगतः. ॥१॥

मग पार्थु देवातें म्हणे । जी तुम्हीं मजकारणें । वाच्य केलें जें न बोलणें । कृपानिधे ॥४४॥ जैं महाभूतें ब्रह्मीं आटती । जीव महदादींचे ठाय फिटती । तैं जें देव होऊनि ठाकती । तें विसवणें शेषींचें ॥४५॥ होतें हृदयाचिये परिवरीं । रोंविलें कृपणाचिये परी । शब्दब्रह्मासिही चोरी । जयाची केली ॥४६॥ तें तुम्हीं आजि आपुलें । मजपुढां हियें फोडिलें । जया अध्यात्मा वोंवाळिलें । ऐश्वर्य हरें ॥४७॥ ते वस्तु मज स्वामी । एकिहेळां दिधली तुम्हीं । हें बोलों तरी आम्ही । तुज पावोनि कैंचे ४८ परि साचचि महामोहाचिये पुरीं । बुडिलिया देखोनि सीसवरी । तुवां आपणपें घालोनि श्रीहरी । मग काढिलें मातें ॥४९॥ एक तूंवाचूनि कांहीं । विश्वीं दुजियाची भाष नाहीं । कीं आमुचें कर्म पाहीं । जे आम्ही आथी म्हणों ॥५०॥ मी जगीं एक अर्जुनु । ऐसा देहीं वाहे अभिमानु । आणि कौरवांतें इया स्वजनु । आपुले

समर्थ जें करायचें मनांत आणतील तें होणार नाहीं असें नाहीं; त्याचप्रमाणें, आपणही समर्थ आहां, तर माझ्याकडून गीतार्थ बोलवाल. २४ आतां वैकुंठनायक श्रीकृष्णाच्या मुखांतून जो गीतेचा खरा भावार्थ निघाला, तो मी तुम्हांला सांगतों, इकडे लक्ष असूं द्या. २५ धन्य धन्य तो गीता ग्रंथ! कारण वेद ज्या परमात्म्याचें प्रतिपादन करितात, तो परमात्मा या गीतेचा वक्ता आहे. २६ ज्या गीताशास्त्राचें महत्त्व शंकराच्या बुद्धीलाही आकलन होत नाहीं, त्या गीताशास्त्राचें महत्त्व मी कसें वर्णन करावें; म्हणून तें गीताशास्त्र जीवाभावानें वंदन करावें हेंच चांगलें. २७ असो. पुढें त्या अर्जुनानें विश्वरूप पहाण्याची मनांतील इच्छा तृप्त करून घेण्याकरितां श्रीकृष्णाबरोबर चतुराईनें बोलण्याचा कसा उपक्रम केला, तें ऐका. २८ हें सर्व जग ईश्वररूपच आहे अशा प्रतीतीला पोंचलेला जो सेवक अर्जुन त्यास बाहेरच्या दृष्टीलाही तशी ईश्वरप्रतीती यावी. २९ अशी त्याच्या मनांतील इच्छा! परंतु तसें स्पष्ट देवास सांगण्याचें त्यास संकट पडलें. कारण तें देवाचें गुह्य विश्वरूप आपण दाखवता का असें एकदम कसें विचारावें? ३० तो मनांत म्हणतोः—पूर्वीं कोणत्याही आवडत्या भक्तानें जें कधींही पुसलें नाहीं, तें विश्वरूप मला दाखवा असें एकाएकीं कसें म्हणावें? ३१ मी जरी देवांच्या विशेष सलगींतला असलों, तरी आईपेक्षां जास्त अंतरंग होईन का? पण ती देखील हें विचारावयास भ्याली! ३२ मी जरी यांची हवी तेवढी सेवा केली असली, तरी माझ्यानें गरुडाची बरोबरी करवेल का? पण त्या गरुडानेंही या विश्वरूपाचें नांव काढलें नाहीं. ३३ मी सनकादिकांपेक्षां का देवांच्या सन्निध वास करणारा आहें? पण त्यांना देखील हा चाळा सुचला नाहीं. तसेंच, मी गोकुळींच्या भाविक गोपगोपींपेक्षां देवाला जास्ती आवडता आहें काय? ३४ पण त्या गोकुळांतील लोकांनाही यांनीं आपण लेंकरूं आहों, अशा समजुतीनें फसविलें, व अंबऋषादिकांकरितां गर्भवास भोगला; पण आपलें विश्वरूप कोणासही न दाखवितां गुप्त ठेविलें. ३५ एवढी श्रीकृष्णाच्या अंतर्यामींची गुह्य गोष्ट मला एकदम कशी पुसतां येईल? ३६ बरें, पुसूं नये, तर विश्वरूप पाहिल्याशिवाय मला चैन पडणार नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर मी जिवंत राहीन किंवा नाहीं हा संशय आहे. ३७ म्हणून आतां थोडीशी विचारण्यास सुरवात करावी. मग देवांच्या इच्छेस येईल तसें करूं. असा विचार करून अर्जुन भीत भीत बोलूं लागला. ३८ परंतु तो अशा खुबीनें बोलला कीं, देवांनीं एक दोन प्रश्नोत्तरांत आपलें विश्वरूपच त्यास झाडून सर्व दाखवावें. ३९ असें अर्जुनाकरितां देवांनीं करावें यांत आश्चर्य काय? अहो, वांसराला पाहिल्याबरोबर गाय प्रेमानें गडबडून उठते, व पुढें वांसराच्या तोंडाची व स्तनाची गांठ पडल्यावर तिच्यानें पान्हा चोरवेल काय? ४० असें पहा, ज्या पांडवांचें संरक्षण करण्याकरितां श्रीकृष्ण भगवान् रानांवनांतही धांवले, त्यांना अर्जुन जें विचारील तें सांगतांना राहवेल का? ४१ श्रीकृष्ण भगवान् हे मूर्तिमंत स्नेहच होत. त्यांना अर्जुनरूपी भक्ष्य मिळाल्यानें या दोघांच्या ऐक्यभावांत यांच्या दोन वेगळ्या मूर्ति दिसतात हाच चमत्कार होय. ४२ म्हणून, अर्जुनानें विचारल्याबरोबर देव आपोआप विश्वरूप धारण करतील; तरी आतां आरंभींचा तो प्रसंग ऐकावा. ४३

अर्जुन म्हणालाः—हे भगवन्, माझ्यावर अनुग्रह करण्याकरितां जो तुम्हीं मला अध्यात्म नामक अत्यंत गुह्य ज्ञानाचा उपदेश केला, त्याच्या योगानें माझा सर्व मोह नाहींसा झाला. ॥ १ ॥

मग पार्थ देवाला म्हणाला, "हे कृपानिधे, तुम्हीं माझ्याकरितां, शब्दातीत जें गुह्य तें बोलून दाखविलें. ४४ जेव्हां पंचमहाभूतें ब्रह्मामध्यें लीन होतात, आणि जीव व माया लय पावतात, त्या वेळेस परमात्मा जें रूप धारण करून रहातात, तें शेवटचें स्वरूप ४५ कृपणाच्यासारखें हृदयांत सांठवलेलें असून वेदांनाही चोरून ठेविलेलें होतें, ४६ तें आज माझ्यापुढें हृदय फोडून उघडें केलें; व ज्या अध्यात्मज्ञानासाठीं शंकरांनीं ऐश्वर्य सोडून स्मशानवास केला, ४७ तें ज्ञान, प्रभो, तुम्ही मला एकदम दिलें आहे. पण असें जर म्हणावें, तर तुमच्याशीं ऐक्य झाल्याचा काय उपयोग? (ऐक्य झाल्यावर देणें घेणें कोठून उरणार?) ४८ परंतु खरोखर मोहरूप पुरांत मी डोक्यापर्यंत बुडालों असें पाहून आपण स्वतः उडी घालून मला बाहेर काढलें आहे. ४९ फक्त तुमच्यावांचून या जगांत दुसरी वस्तु नाहीं; परंतु आमचें कर्म पहा कसें ओढवलें, कीं आम्ही 'देहच मी' या फेऱ्यांत पडून तुमच्याहून भिन्न आहों, असें उघड म्हणत आहों! ५० मी या जगांत कोणीएक अर्जुन आहें, असा या देहाचा मी अभिमान बाळगीत होतों, व या

म्हणें ॥५१॥ याहीवरी यातें मी मारीन । म्हणें तेणें पापें कें रिगेन । ऐसें देखत होतों दुःस्वप्न । तों चेवविला प्रभु ॥५२॥ देवा गंधर्वनगरीची वस्ती । सोडूनि निघाला लक्ष्मीपती । होतों उदकाचिया आर्ती । रोहिणी पीत ॥५३॥ जी किरडूं तरी कापडाचें । परी लहरी येत होतिया साचें । ऐसें वायां मरतया जीवाचें । श्रेय तुवां घेतलें ॥५४॥ आपुलें प्रतिबिंब नेणता । सिंह कुहां घालील देखोनि आतां । ऐसा धरिजे तेविं अनंता । राखिलें मातें ॥५५॥ एऱ्हवीं माझा तरी येतुलेवरी । एथ निश्चय होता अवधारीं । जे आतांचि सातांही सागरीं । एकत्र मिळिजे ५६ हें जगचि आघवें बुडावें । वरि आकाशही तुटोनि पडावें । परि झुंजणें न घडावें । गोत्रजेंशीं मज ५७ ऐसिया अहंकाराचिये वोढी । मियां आग्रहजळीं दिधली होती बुडी । चांगचि तूं जवळां एऱ्हवीं काढी । कवणु मातें ॥५८॥ नाथिलें आपणपां एक मानिलें । आणि नव्हतया नाम गोत्र ठेविलें । थोर पिसें होतें लागलें । परि राखिलें तुम्हीं ॥५९॥ मागां जळत काढिलें जोहरीं । तैं तें देहासीच भय अवधारीं । आतां हे जोखाहर दुसरी । चैतन्यासकट ॥६०॥ दुराग्रह हिरण्याक्षें । माझी बुद्धिवसुंधरा सूदली काखे । मग मोहार्णव गवाक्षें । रिघोनि ठेला ॥६१॥ तेथ तुझेनि गोसावीपणें । एकवेळ बुद्धीचिया ठाया येणें । हें दुसरें वराह होणें । पडिलें तुज ॥६२॥ ऐसें अपार तुझें केलें । एकी वाचा काय मी बोलें । परि पांचही पालव मोकलिले । मजप्रती ६३ तें कांहीं न वचेचि वायां । भलें यश फावलें देवराया । जे साद्यंत माया । निरसिली माझी ६४ आजी आनंदसरोवरींचीं कमळें । तैसे हे तुझे डोळे । आपुलिया प्रसादाचीं राउळें । जयालागीं करिती ॥ ६५ ॥ ह्यां हो तयाही आणि मोहाची भेटी । हे कायसी पावली गोठी । केउती मृगजळाची वृष्टी । वडवानळेंसी ॥६६॥ आणि मी तंव दातारा । ये कृपेचिये रिघोनि गाभारां । घेत आहें चारा । ब्रह्मरसाचा ६७ तेणें माझा जी मोह जाये । एथ विस्मो कांहीं आहे । तरी उद्धरलों कीं तुझे पाये । शिवतले आहाती ॥६८॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाऽव्ययम् ॥२॥

कमलपत्राक्ष, त्वत्तः भूतानां भवाप्ययौ मया विस्तरशः श्रुतौ हि; अव्ययं माहात्म्यं च अपि श्रुतं. ॥२॥

पैं कमलायतडोळसा । सूर्यकोटितेजसा । मियां तुजपासोनि महेशा । परिसिलें आजि ॥६९॥ इयें भूतें जयापरी होती । अथवा लया हन जैसेनि जाती । ते मजपुढां प्रकृती । विवंचिली देवें ७० आणि प्रकृती कीर उगाणा दिधला । वरि पुरुषाचाही ठावो दाविला । जयाचा महिमा पांघरोनि जाहला । घडौता वेदु ॥७१॥ जी शब्दराशी वाढे जिये । कां धर्माऐशिया रत्नातें विये । ते एथिंचे प्रभेचे पाये । वोळगे म्हणोनि ॥७२॥ ऐसें अगाध माहात्म्य । जें सकळमार्गैकगम्य । जें स्वात्मानुभवरम्य । तें इयापरी दाविलें ॥७३॥ जैसा केरु फिटलिया आभाळीं । दिठी रिगे सूर्यमंडळीं । कां हातें सारूनि बाबुळी । जळ देखिजे ७४ नातरि उकलता या सापाचे वेढे । जैसें चंदना खेंव देणें घडे । अथवा विवसी पळे मग चढे । निधान हाता ॥७५॥ तैसी प्रकृति हे आड होती । ते देवेंचि सारोनि परौती । मग परतत्त्व माजिये मती । शेजार केलें ॥७६॥ म्हणोनि इयेविषयींचा मज देवा । भरंवसा कीर जाहला जीवा । परि आणीक एक हेवा । उपनला असे ॥७७॥ तो भिडा जरी म्हणों राहों । तरी आना कवणा पुसों जावों । कवण

कौरवांना आप्त म्हणत होतों; ५१ आणखी, यांना मी मारीन व त्यापासून होणाऱ्या पापाबद्दल मला काय शासन होईल, अशा प्रकारचें वाईट स्वप्न पहात होतों, तों, प्रभो, तुम्हीं मला जागृत केलें. ५२ देवा, कोणी एक श्रीमान पुरुष भ्रमानें काल्पनिक नगराची वस्ती सोडून पाणी पिण्याच्या इच्छेनें मृगजळ पिण्यानें जसें दुःख भोगतो, ५३ अथवा कापडाचा केलेला साप असतांना हा खरा साप मला डसला अशा भावनेनें खऱ्या लहरी येतात, त्याप्रमाणें मी मरणभयाच्या दुःखांत बुडत असतांना त्यांतून वर काढण्याचें श्रेय आपण घेतलें. ५४ विहिरींत आपलें प्रतिबिंब पडलें आहे हें न समजतां सिंह आंत उडी घालतो आहे, हें पाहून कोणीं एकाद्यानें त्यास धरून रक्षण करावें, त्याप्रमाणें, अनंता, मी अज्ञानसागरांत बुडत असतां मला आंवरून आपण माझें रक्षण केलें. ५५ बाकी असें पहा कीं, माझा तर हा वेळपर्यंत निश्चयच होता कीं, आतांच जरी सप्तसमुद्र एकत्र झाले, ५६ अथवा हें सर्व जग बुडून गेलें; किंवा आकाशही तुटून पडलें (तरी चिंता नाहीं), पण गोत्रजांबरोबर मला युद्ध करण्याचा प्रसंग न येवो. ५७ अशा अहंकाराच्या योगानें मीं आग्रहरूपी जलांत बुडी मारली होती; परंतु तुम्ही जवळ होतां म्हणून बरें झालें. एऱ्हवीं त्यांतून मला कोणीं बाहेर काढलें असतें? ५८ वास्तविक मी नसून कोणी आहें असें मानलें, व नाहींत त्यांना नांव ठेवून गोत्रज म्हटलें, अशा प्रकारचें मला जबर वेड लागलें होतें, पण त्यापासून तुम्हीं माझें रक्षण केलें. ५९ पूर्वी लाक्षागृहांत जळत असतांना त्यांतून बाहेर काढून आपण रक्षण केलें खरें, पण त्या वेळीं फक्त देहाचेंच भय वाटत होतें. आतां हें दुसरें लाक्षागृह असून यांत माझें चैतन्यही नाश पावत होतें, त्यांतून तुम्हीं मला बाहेर काढलें. ६० दुराग्रहरूपी हिरण्याक्ष दैत्य माझी बुद्धिरूपी पृथ्वी खाकेंत मारून मोहरूपी समुद्राच्या खोल पाण्यांत घेऊन गेला, ६१ तेव्हां तुमच्या बोधाच्या सामर्थ्यानें मी एकदम शुद्धीवर आलों; हा तुम्हांला दुसरा वराहाचा अवतारच घेणें पडलें! ६२ याप्रमाणें तुमचीं अपार महत्कृत्यें आहेत, तीं माझ्या एकट्या वाणीनें कशीं वर्णन करवतील? फार काय सांगावें; तुम्हीं आपले पंचप्राण मला अर्पण केले आहेत, ६३ त्यामुळें, देवराया, तुमचे श्रम कांहीं व्यर्थ न जातां यशप्राप्ती झाली: ती ही कीं, माझ्या अज्ञानाचा समूळ नाश झाला. ६४ महाराज, आनंदसरोवरांतील कमलांप्रमाणें असलेले आपले हे नेत्र ज्याकरितां आपल्या कृपाप्रसादाचीं मंदिरें तयार करितात, (ज्याच्यावर आपली कृपादृष्टी होते,) ६५ त्याची आणि मोहाची भेट होते हें म्हणणें किती तुच्छ! महाराज, मृगजलाची वृष्टि वडवानलाला काय करणार? ६६ आणि हे दातारा, मी तर त्या तुझ्या कृपामंदिराच्या गाभाऱ्यांत शिरून आत्मज्ञानाचा पूर्ण अनुभव घेत आहें; ६७ तेव्हां आतां माझा मोह नाहींसा झाला यांत आश्चर्य काय? खरोखर, तुझ्याच पायाची शपथ वाहून सांगतों कीं, मी उद्धरलों! ६८

हे कमलपत्राक्षा, चराचराची उत्पत्ति आणि विनाश हे दोन्ही विस्तारपूर्वक तुमच्या मुखांतून मीं ऐकले; तसाच, तुमचा अविनाशी महिमाही ऐकिला. ॥ २ ॥

अहो कमलनयना, कोटिसूर्यतेजसा, महेशा, आज तुम्हांकडून मीं असें ऐकलें; ६९ हीं सर्व भूतें जिच्यापासून उत्पन्न होतात व लय पावतात अशी जी माया, ती मला देवांनीं विस्तारपूर्वक सांगितली आहे, ७० त्या मायेचा झाडा देऊन परमात्म्याचेंही मूळस्थान दाखविलें; ज्याचें यश पांघरून वेद वस्त्रयुक्त झाले (ज्या परमात्म्याचें यश वेद गातात). ७१ जे वेद उत्पन्न होऊन अस्तित्वांत आहेत, व ज्याच्यापासून धर्मासारखीं रत्नें निपजतात. ह्या सर्व गोष्टी, ते आपल्याच पायांचा आश्रय करतात; म्हणून, हे प्रभो, घडून येतात! ७२ त्याप्रमाणें, देवा, तुमचें जें अगाध माहात्म्य, जें सर्व मार्गांनीं एकच जाणण्यास योग्य, व आत्मानुभवानें परिपूर्ण, तें तुम्हीं मला दाखविलें. ७३ ज्याप्रमाणें अभ्रें नाहींतशीं झाल्यावर आकाशांत सूर्यमंडळ दृष्टीस पडतें, किंवा हातानें गोंडाळ बाजूला सारल्यावर स्वच्छ उदक दृष्टीस पडतें, ७४ किंवा चंदनाच्या झाडाला सापानें दिलेले वेढे निघाल्यावर त्याला आलिंगन देतां येतें, अथवा पिशाच नाहींसें झाल्यावर द्रव्य हातीं लागतें, ७५ त्याप्रमाणें, ज्ञानाच्या आड जी माया होती, ती देवांनीं पलीकडे सारल्यामुळें माझ्या बुद्धीला ब्रह्मत्व भेटलें. ७६ म्हणून, देवा, तुमच्या अगाध शक्तीचा माझ्या जीवाला पूर्ण भरंवसा आला आहे; परंतु मला आणखी एक इच्छा उत्पन्न झाली आहे. ७७ भीड धरून जर मी ती तुम्हांला विचारली नाहीं, तर दुसऱ्या कोणास विचारावयास जावें? कारण, तुमच्यावांचून दुसरें आम्हांस ठिकाण माहित

तुजवांचोनि ठावो । जाणत आहों आम्ही ७८ जळचरु जळाचा आभारु धरी । बाळक स्तनपानीं उपरोधु करी । तरी तया जिणया श्रीहरी । आन उपायो असे ॥७९॥ म्हणोनि भीड सांकडी न धरवे । जीवा आवडे तेंही तुजपुढां बोलावें । तंव राहें म्हणितलें देवें । चाड सांगें ॥८०॥

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

परमेश्वर, यथा त्वं आत्मानं आत्थ एवं एतत्. पुरुषोत्तम, ते ऐश्वरं रूपं द्रष्टुं इच्छामि. ॥३॥

मग बोलिला तो किरीटी । म्हणे तुम्हीं केली जे गोठी । तिया प्रतीतीची दिठी । निवाली माझी ॥८१॥ आतां जयाचेनि संकल्पें । हे लोकपरंपरा होय हारपे । जया ठायातें आपणपें । मी ऐसें म्हणसी ॥८२॥ तें मुद्दल रूप तुझें । जेथूनि इयें द्विभुजें हन चतुर्भुजें । सुरकार्याचेनि व्याजें । घेवोंघेवों येसी ॥८३॥ पैं जळशयनाचिया अवगणिया । कां मत्स्य कूर्म इया मिरवणिया । खेळु सरलिया तूं गुणिया । सांठविसी जेथ ॥८४॥ उपनिषदें जें गाती । योगियें हृदयीं रिगोनि पाहाती । जयातें सनकादिक आहाती । पोटाळुनियां ॥८५॥ ऐसें अगाध जें तुझें । विश्वरूप कानीं ऐकिजे । तें देखावया चित्त माझें । उतावीळ देवा ॥८६॥ देवें फेडूनियां सांकड । लोभें पुसिली जरी चाड । तरि हेचि एकी वाड । आर्ती जी मज ॥८७॥ तुझें विश्वरूप आघवें । माझिये दिठीसि गोचर होआवें । ऐशी थोर आस जीवें । बांधोनि आहें ॥८८॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

प्रभो योगेश्वर, तत् मया द्रष्टुं शक्यं इति त्वं यदि मन्यसे, ततः मे अव्ययं आत्मानं दर्शय. ॥४॥

परि आणीक एक एथ शार्ङ्गी । तुज विश्वरूपातें देखावयालागीं । पैं योग्यता माझिया आंगीं । असे कीं नाहीं ॥८९॥ हें आपलें आपण मी नेणें । तें कां नेणसी जरी देव म्हणे । तरी सरोगु काय जाणे । निदान रोगाचें ॥ ९० ॥ आणि जी आर्तीचेनि पडिभरें । आर्तु आपली ठाकी पैं विसरे । जैसा तान्हेला म्हणे न पुरे । समुद्र मज ॥९१॥ ऐशा सचाडपणाचिये भुली । न सांभाळवे समस्या आपुली । यालागीं योग्यता जेविं माउली । बाळकाची जाणे ॥९२॥ तयापरी श्रीजनार्दना । विचारिजो माझी संभावना । मग विश्वरूपदर्शना । उपक्रम कीजे ॥९३॥ तरि ऐसी ते कृपा करा । एऱ्हवीं नव्हे हें म्हणा अवधारा । वायां पंचमालापें बधिरा । सुख केउतें देणें ॥९४॥ एऱ्हवीं येकले बापियाचे तृषे । मेघ जगापुरतें काय न वर्षे । परी जाहालीही वृष्टि उपखे । जऱ्ही खडकीं होय ॥ ९५ ॥ चकोरा चंद्रामृत फावलें । येरां आण वाहूनि काय वारिलें । परि डोळयांवीण पाहलें । वायां जाय ॥ ९६ ॥ म्हणोनि विश्वरूप तूं सहसा । दाविसी कीर हा भरंवसा । कां जे कडाडा आणि गहिंसा । माजि नित्य नवा तूं कीं ॥ ९७ ॥ तुझें औदार्य जाणों स्वतंत्र । देतां न म्हणसी पात्रापात्र । पैं कैवल्य ऐसें पवित्र । जें वैरियांही दिधलें ॥ ९८ ॥ मोक्षु दुराराध्यु कीर होय । पारि तोही आराधी तुझे पाय । म्हणोनि धाडिसी तेथ जाय । पाइकु जैसा ९९ तुवां सनकादिकांचेनि मानें । सायुज्यीं सौरसु दिधला पूतने । जे विषाचेनि स्तनपानें । मारूं आली ॥१००॥ हां गा राजसूय यागाचिया सभासदीं । देखतां त्रिभुवनाची मांदी । कैसा शतधा दुर्वाक्य शब्दीं । निस्तेजिलासी ॥१॥ ऐशिया अपराधिया शिशुपाळा । आपणपें ठाबो दिधला गोपाळा । आणि उत्तानचरणाचिया बाळा । काय ध्रुवपदीं चाड ॥२॥ तो वना आला याचिलागीं । जे बैसावें पितयाचिया उत्संगीं । कीं तो चंद्रसूर्यादिकांपरिस जगीं । श्लाघ्यु केला ॥ ३ ॥ ऐसा वनवासिया सकळां । देता एकचि तूं धसाळा ।

आहे का? ७८ माशांनीं जळाचा आभार मानून त्यास तसदी न देतां बाहेर रहावें असें जर मनांत आणलें, किंवा बालकानें आईजवळ वरचेवर स्तनपान मागण्याची भीड धरली, तर, श्रीहरी त्यांना वांचण्याला दुसरा उपाय आहे का? ७९ म्हणून, संकोच न करितां मनास येईल ती गोष्ट तुम्हांला विचारावी इतकें अर्जुन म्हणतो आहे, तोंच देव म्हणाले कीं, तुझें हें बोलणें राहूं दे, तुला कसली इच्छा उत्पन्न झाली आहे ती सांग. ८०

परमेश्वरा, हें जें तुम्हीं आपल्याविषयीं वर्णन केलें, तें खरोखर तसेंच आहे. पुरुषोत्तमा, तुमचें व्यापक रूप पाहण्याची मला इच्छा आहे. ३

मग अर्जुन म्हणालाः—देवा, तुम्हीं ज्या गोष्टी सांगितल्या, त्यांच्या अनुभवानें माझी दृष्टि शांत झाली. ८१ आतां, ज्याच्या इच्छेनें हें सर्व जग उत्पन्न होतें व लय पावतें, आणि ज्या ठिकाणाला तुम्ही हें माझें स्वरूप आहे असें म्हणवितां, ८२ तें तुमचें मुख्य स्वरूप जेथून देवांची संकटें निवारण करण्याच्या निमित्तानें द्विभुज, चतुर्भुज अशीं रूपें घेऊन तुम्ही येतां; ८३ क्षीराब्धींतील शेषशयनाच्या आरंभापासून मत्स्यकूर्मादि अवतार घेऊन सर्व अवतारकृत्य संपल्यावर, हे गारोड्या श्रीकृष्णा, ज्या ठिकाणीं तुम्ही पुनः जातां, ८४ उपनिषदें ज्याचे गुणानुवाद वर्णन करतात, योगीजन हृदयांत आठवून ध्यान करतात, व ज्याला सनकादिक आलिंगन देऊन रहातात, ८५ असें जें तुमचें अगम्य विश्वरूप, ज्याचा लौकिक आम्ही ऐकतों; तें पाहण्याकरितां, देवा, माझें चित्त फार उतावळें झालें आहे. ८६ तुम्हीं मनांतील संकोच टाकून, प्रेमानें माझी इच्छा काय आहे म्हणून विचारलें, तर हीच एक माझी बलवत्तर इच्छा आहे. ८७ आपलें सर्व विश्वरूप मी दृष्टीनें पहावें असा माझ्या मनानें ध्यास घेतलेला आहे. ८८

प्रभो, योगेश्वरा, तें तुमचें रूप मीं पाहूं शकेन असें जर तुम्हांला वाटत असेल, तर तें तुमचें अविनाशी रूप मला दाखवा. ॥ ४ ॥

परंतु, हे शार्ङ्गधरा, आणखी एक मला अशी शंका आहे कीं, तुमचें विश्वरूप पहाण्याची माझ्या अंगांत योग्यता आहे किंवा नाहीं, ८९ हें माझें मला कांहीं समजत नाहीं; व तें कां समजत नाहीं म्हणून म्हणाल, तर हें पहा—रोग्याला आपल्या रोगाचें निदान समजतें का? ९० आणखी, महाराज, इच्छेची आसक्ति प्रबल असल्यामुळें इच्छा करणारा मनुष्य जशी आपली योग्यता विसरतो, किंवा ज्यास तहान लागली आहे, त्यास जसें समुद्रही आपली तहान भागविण्यास पुरा पडणार नाहीं असें वाटतें, ९१ तशाच प्रबल इच्छेनें मला भूल पडली असल्यामुळें, माझी इच्छा मला आंवरून ठेववत नाहीं. याकरितां आई ज्याप्रमाणें आपल्या मुलाची योग्यता जाणून त्याची इच्छा पुरी करिते, ९२ त्याप्रमाणें, हे जनार्दना, माझ्या अधिकाराचा विचार करून मग तुम्ही आपलें विश्वरूप दाखविण्यास आरंभ करा. ९३ माझा अधिकार असेल तर ही कृपा करा. एऱ्हवीं असें पहा कीं, माझा अधिकार नसेल तर नाहीं म्हणून सांगा; हो—पंचमस्वरांतील उत्तम गाणें ऐकून बहिऱ्याला कसें सुख होणार? ९४ बाकी मेघ हा एकट्या चातकाकरितांच वर्षाव करतो, आणि जगाकरितां करीत नाहीं, असें कांहीं नाहीं; परंतु तोच पाऊस खडकावर पडला तर व्यर्थ जातो. ९५ चंद्रप्रकाशापासून चकोरालाच अमृत प्राप्त होतें, आणि दुसऱ्याला शपथ का घातली आहे? पण [प्राशन करण्याची युक्ति चकोराप्रमाणें इतरांना माहीत नसल्यामुळें त्यांना ज्याप्रमाणें त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं त्याप्रमाणें] दृष्टीशिवाय प्रकाश व्यर्थ आहे; ९६ म्हणून तुम्ही बहुतकरून मला विश्वरूप दाखवाल असा माझा पूर्ण भरंवसा आहे. कारण, भयंकर अथवा सुंदर रूप दाखविण्याची आपली अलौकिक शक्ति आहे. ९७ कारण, तुमचें औदार्य स्वतंत्र आहे व तुमच्या मनांत एकादी गोष्ट देण्याचें आलें असतां पात्र किंवा अपात्र हा भेद तुम्ही मानीत नाहीं. असें पहा—मोक्षासारखें पवित्र ठिकाण तुम्हीं आपल्या शत्रूंसही दिलें आहे. ९८ खरोखर मोक्ष जरी दुष्प्राप्य आहे, तरी तोही तुमच्या पायांची सेवा करतो; म्हणून तुम्ही त्यास जिकडे जाण्याची आज्ञा कराल तिकडे तो जाऊन चाकराप्रमाणें तुमची आज्ञा पाळतो. ९९ आपल्या स्तनांत विष घालून तुम्हाला मारण्याच्या हेतूनें स्तनपान देण्याकरितां पूतना राक्षसी आली होती, तिलाही तुम्हीं सनकादिकांच्या बरोबरीनें सायुज्य मुक्ति दिली! १०० महाराज! धर्मराजाच्या राजसूय यज्ञांत त्रिभुवनांतील देव, ऋषि व राजे जमले असतां त्या ठिकाणीं ज्यानें आपणांस दुर्वाक्यें बोलून आपला अपमान केला, १ त्या महदपराधी शिशुपालालाही तुम्हीं सरूपता मुक्ति दिली; आणखी, गोपालकृष्णा, उत्तानपाद राजाचा मुलगा जो ध्रुव, त्याची अढळपदीं बैसण्याची योग्यता होती काय? २ बापाचे मांडीवर बसावयास मिळावें एवढ्याचकरितां तो वनांत आला होता; पण त्याला तुम्ही चंद्रसूर्यादिकांपेक्षांही श्रेष्ठ स्थानीं नेऊन बसविलें! ३ याप्रमाणें दुःखितांना उदारपणें देणारे एक तुम्हीच. हें पहा-अजामिलानें मृत्युसमयीं पुत्रमिषानें नारायण

पुत्र आळवितां अजामिळा । आपणपें देसी ॥४॥ जेणें उरीं हाणितलासि पांपरा । तयाचा चरणु वाहासी दातारा । अझुनी वैरियांचिया कलेवरा । विसंबसीना ॥५॥ ऐसा अपकारियां तुझा उपकारु । तूं अपात्रींही परि उदारु । दे दान म्हणोनि दारवंटेकरु । जाहलासी बळीचा ॥ ६ ॥ तूतें आराधीना आयके । होती पुंसा बोलावित कौतुकें । तिये वैकुंठीं तुवां गणिके । सुरवाडु केला ॥७॥ ऐसीं पाहूनि वायाणीं मिषें । आपणपें देवों लागसी वानिवसें । तो तूं कां अनारिसें । मजलागीं करिसी ॥८॥ हां गा दुभतयाचेनि पवाडें । जे जगाचें फेडी सांकडें । तिये कामधेनूचे पाडे । काय भुकेले ठाती ॥९॥ म्हणोनि मियां जें विनविलें कांहीं । तें देव न दाखविती हें कीर नाहीं । परि देखावयालागीं देईं । पात्रता मज ॥११०॥ तुझें विश्वरूप आकळे । ऐसे जरी जाणसी माझे डोळे । तरि आर्तीचे डोहळे । पुरवीं देवा ॥११॥ ऐसी ठायेंठावो विनंती । जंव करूं सरला सुभद्रापती । तंव तया षड्गुणचक्रवर्ती । साहवेचिना ॥१२॥ तो कृपापीयूषसजळु । आणि येरु जवळां आला वर्षाकाळु । नाना श्रीकृष्ण कोकिळु । अर्जुन वसंतु ॥१३॥ नातरी चंद्रबिंब वाटोळें । देखोनि क्षिरसागर उचंबळे । तैसा दुणेंही प्रेमबळें । उल्लासितु जाहला ॥१४॥ मग तिये प्रसन्नतेचेनि आटोपें । गाजोनि म्हणितलें सकृपें । पार्था देख देख अमुपें । स्वरूपें माझीं ॥१५॥ एक विश्वरूप देखावें । ऐसा मनोरथु केला पांडवें । कीं विश्वरूपमय आघवें । करूनि घातलें ॥१६॥ बाप उदार देवो अपरिमितु । याचक स्वेच्छा सदोदितु । असे सहस्रवरी देतु । सर्वस्व आपुलें ॥ १७ ॥ अहो शेषाचेहि डोळे चोरिले । वेद जयालागीं झकविले । लक्ष्मीयेही राहविलें । जिव्हार जें ॥१८॥ तें आतां प्रगटुनी अनेकधा । करीत विश्वरूपदर्शनाचा धांदा । बाप भाग्या अगाधा । पार्थाचिया ॥१९॥ जो जागता स्वप्नावस्थे जाये । तो जेवीं स्वप्नींचें आघवें होये तेविं अनंत ब्रह्मकटाह आहे । आपणचि जाहला ॥१२०॥ ते सहसा मुद्रा सोडिली । आणि स्थूळदृष्टीची जवनिका फेडिली । किंबहुना उघडिली । योगऋद्धी ॥२१॥ परि हा हें देखेल कीं नाहीं । ऐसी सेचि न करी कांहीं । एकसरां म्हणतसे पाहीं । स्नेहातुर ॥२२॥

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

पार्थ, नानाविधानि, नानावर्णाकृतीनि, दिव्यानि च शतशः अथ सहस्रशः मे रूपाणि पश्य. ॥५॥

अर्जुना तुवां एक दावा म्हणितलें । आणि तेंचि दावूं तरि काय दाविलें । आतां देखें आघवें भरिलें । माझ्याचि रूपीं ॥२३॥ एकें कृशें एकें स्थूळें । एकें न्हस्वें एकें विशाळें । पृथुतरें सरळें । अप्रांतें एकें ॥ २४ एकें अनावरें प्रांजळें । सव्यापारें एकें निश्चळें । उदासीनें स्नेहाळें । तीव्रें एकें ॥२५॥ एकें घूर्णितें सावधें । असलगें एकें अगाधें । एकें उदारें अतिबद्धें । क्रुधें एकें ॥२६॥ एकें शांतें सन्मदें । स्तब्धें एकें सानंदें । गर्जितें निशब्दें । सौम्यें एकें ॥ २७॥ एकें साभिलाषें विरक्तें । उन्निद्रितें एकें निद्रितें । परितुष्टें एकें आर्तें । प्रसन्नें एकें ॥२८॥ एकें अशस्त्रें सशस्त्रें । एकें रौद्रें अति मित्रें । भयानकें एकें विचित्रें । लयस्थें एकें ॥२९॥ एकें जनलीलाविलासें । एकें पालनशीलें लालसें । एकें संहारकें सावेशें । साक्षिभूतें एकें ॥१३०॥ एवं नानाविधें परि बहुवसें । आणि दिव्यतेजप्रकाशें । तेवींचि एकएकाऐसें । वर्णही नव्हे ॥३१॥ एकें तातलें साडेपंधरें । तैसीं कापिलवर्णें अपारें । एकें सर्वांगीं जैसें सेंदुरें । डवरलें नभ ॥३२॥ एकें सावियाचि चुळुकीं । जैसें ब्रह्मकटाह खचिलें माणिकीं । एकें अरुणोदयासारिखीं । कुंकुमवर्णें ॥३३॥ एकें शुद्धस्फटिकसोज्वळें । एकें इंद्रनीळसुनीळें । एकें अंजनवर्णें सकाळें ।

नामाचा उच्चार केल्यामुळें त्याला मुक्ति दिली; ४ प्रभो, ज्या भृगु ऋषीनें तुमच्या हृदयावर लाथ मारली होती, त्याचें श्रीवत्सलांच्छन चिन्ह तुम्हीं आपल्या हृदयावर भूषण मानून बाळगिलें आहे; व तुमचा वैरी जो शंखासुर, त्याचें शरीर तुम्हीं हातांत धारण केलें आहे. ५ याप्रमाणें, अपकार करणारावरही तुम्ही उपकारच करितां, आणि अपात्र मनुष्यास तुम्हीं औदार्यानें दान करितां; बळीपाशीं आपण दान मागावयास जाऊन त्याचे द्वारपाळ झालां! ६ तुमची आराधना न करतां व तुमचे गुणानुवाद न ऐकतां राघूला तुमच्या नांवानें हांक मारीत असतां गणिकेला तुम्हीं वैकुंठसुखाची प्राप्ति करून दिली; ७ अशा क्षुल्लक कारणानेंही अकस्मात् तुम्ही स्वस्वरूप प्राप्त करून देणारे, ते तुम्हीं मला वेगळी प्राप्ती कशी करून द्याल ? ८ अहो, दुभत्याच्या अधिकपणानें जी कामधेनु जगाचें संकट निवारण करते, तिचीं वांसरें उपाशीं रहातलि काय ? ९ म्हणून, मीं ज्याबद्दल विनंति केली आहे, तें विश्वरूप देव मला दाखवणार नाहींत असें कधींही होणार नाहीं; परंतु तें पाहण्याची मला योग्यता द्या. ११० तुमचें विश्वरूप माझ्या डोळ्यांनीं पहावेल अशी जर तुमची खात्री असेल, तर देवा, माझे विश्वरूप पहाण्याचे डोहाळे पुरवा. ११ अशी अर्जुन विनंति करतो न करतो इतक्यांत षड्गुणैश्वर्याचा राजा जो श्रीकृष्ण, त्याला ती सहन झाली नाहीं.–कां सहन होईना म्हणाल तर–१२ अर्जुन हा वर्षाकाळाप्रमाणें व श्रीकृष्ण वर्षाकाळीं उत्पन्न होणाऱ्या कृपामृतयुक्त मेघाप्रमाणें दिसूं लागले. अथवा, अर्जुन हा वसंत ऋतु व त्यांत कृष्ण हे मंजुळ शब्द करणारा कोकिळ असे भासले. १३ किंवा पूर्णचंद्रबिंब पाहून ज्याप्रमाणें क्षीरसागराला भरती येते, त्याप्रमाणें त्या समुद्राच्या दुपटी पेक्षांही अधिक प्रेमानें श्रीकृष्ण उचंबळले. १४ मग कृपावंत श्रीकृष्ण प्रसन्नपणाच्या भरांत मोठ्यानें म्हणाले, "पार्था, माझीं अगणित रूपें पहा." १५ अर्जुनाच्या मनांत देवाचें एक विश्वरूप पहावें असा हेतु होता, परंतु श्रीकृष्णांनीं सर्व जग विश्वरूप आहे असें दाखविलें. १६ धन्य आहे प्रभूचें औदार्य! तें अपरिमित असल्यामुळें मागणाराच्या इच्छेच्या हजारोंपट आपलें रूप ते नेहमीं देतात. १७ अहो, जें आपलें गुह्य असें विश्वरूप शेषाच्या दोन हजार डोळ्यांसही दाखविलें नाहीं, वेदांनाही ज्याच्याविषयीं फसविलें, व लक्ष्मीपासूनही जें गुप्त ठेवलें, १८ तें विश्वरूप आतां अनेकप्रकारें प्रकट करून प्रभू दाखवीत आहेत. धन्य भाग्य त्या अर्जुनाचें! १९ कोणी एकादा जागृत आवस्थेंतून स्वप्नावस्थेंत गेल्यावर ज्याप्रमाणें स्वप्नांत दृष्टीस पडणारे सर्व पदार्थ आपणच बनतो, त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण आपणच ब्रह्मांड झाले! १२० प्रभूंनीं श्रीकृष्णरूप सोडून ज्या अज्ञानदृष्टीच्या पडद्यानें ते लोकांस मनुष्यरूपानें भासत होते, तो पडदा काढून घेऊन, आपलें सर्व योगबल प्रकट केलें. २१ परंतु अर्जुनाच्यानें हें रूप पहावेल किंवा नाहीं याची आठवण सुद्धां नाहींशी होऊन, प्रेमभरांत एकदम 'माझें रूप पहा' असें म्हणूं लागले. २२

श्रीभगवान् म्हणाले:—पार्था, अनेक प्रकारचीं, अनेक वर्णांचीं आणि अनेक आकारांचीं व अलौकिक अशीं माझीं शेंकडों हजारों रूपें पहा. ५

अर्जुना, तूं माझें एकच विश्वरूप दाखवा असें म्हटलेंस, आणि तें एकच तुला दाखविलें, तर यांत नवल तें काय? म्हणून आतां माझ्या स्वरूपांतच सर्व जग भरलें आहे असें पहा. २३ माझीं रूपें कशीं आहेत म्हणशील तर तीं पहा–कांहीं रोडकीं, कांहीं लठ्ठ, कांहीं ठेंगणीं, कांहीं उंच, कांहीं जाड, कांहीं सडपातळ, आणि कांहीं अमर्याद; २४ कांहीं न आवरणारीं, कांहीं निष्कपटी, कांहीं उद्योग करणारीं, कांहीं स्वस्थ बसणारीं, कांहीं उदासीन, कांहीं प्रेमयुक्त आणि कांहीं तीव्र बुद्धीचीं; २५ कांहीं बेसावध, कांहीं सावध, कांहीं सुंदर, कांहीं गंभीर, कांहीं उदार, कांहीं कृपण, कांहीं रागीट, २६ कांहीं शांत, कांहीं चांगल्या मदानें युक्त, कांहीं निरुपयोगी, कांहीं आनंदयुक्त, कांहीं ओरडणारीं, कांहीं न बोलणारीं, कांहीं सौम्य, २७ कांहीं लोभी, कांहीं विरक्त, कांहीं जागृत, कांहीं निजणारीं, कांहीं संतोषी, कांहीं दुःखी, व कांहीं प्रसन्न; २८ कांहीं निःशस्त्र, कांहीं शस्त्रधारी, कांहीं उग्र, कांहीं स्नेहाळू, कांहीं भयंकर, कांहीं चित्रविचित्र, कांहीं समाधिस्थ, २९ कांहीं जनांच्या लीलेंत निमग्न, कांहीं प्रीतीनें पालन करणारीं, कांहीं क्रोधानें संहार करणारीं, व कांहीं साक्षिभूत, १३० ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचीं पुष्कळ आणि तेजस्वी व त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या वर्णांचीं आहेत. ३१ कांहीं तावलेल्या सोन्याप्रमाणें, त्याचप्रमाणें शेंकडों पिंगट वर्णांचीं, आकाश अस्तमानसमयीं सुशोभित दिसतें त्याप्रमाणें कांहीं, कांहीं तांबड्या रंगाचीं, ३२ कांहीं तोरमळ्यांप्रमाणें लहान–जसें कांहीं सर्व ब्रह्मांड माणकांनीं भरलेलें आहे अशीं शोभणारीं–कांहीं अरुणोदयाप्रमाणें तांबड्या वर्णांचीं ३३ कांहीं शुद्ध स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ पांढरीं, कांहीं इंद्रनीळ मण्याप्रमाणें निळीं, कांहीं काजळा-

रक्त वर्णें एकें ॥३४॥ एकें लसत्कांचनसम पिंवळीं । एकें नवजलदश्यामळीं । एकें चांपेगौरीं केवळीं । हरितें एकें॥३५॥एकें तप्ततांम्रतांबडीं । एकें श्वेतचंद्र चोखडीं । ऐसीं नानावर्णें रूपडीं । देखें माझीं ॥३६॥ हे जैसे कां आनान वर्ण । तैसें आकृतींही अनारिसेपण । लाजा कंदर्प रिघाला शरण । तैसीं सुंदरें एकें ॥३७॥ एकें अतिलावण्यसाकारें । एकें स्निग्धवपु मनोहरें । शृंगारश्रियेचीं भांडारें । उघडिलीं जैसीं ॥३८॥ एकें पीनावयवमांसाळें । एकें शुष्कें अतिविक्राळें । एकें दीर्घकंठें विताळें । विकटें एकें ॥३९॥ एवं नानाविधाकृती । इया पाहतां पारु नाहीं सुभद्रापती । ययांच्या एकेकीं अंगप्रांतीं । देख पां जग ॥१४०॥

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

भारत, आदित्यान्, वसून्, रुद्रान्, अश्विनौ, तथा मरुतः पश्य; अदृष्टपूर्वाणि बहूनि आश्चर्याणि च पश्य. ॥६॥

जेथ उन्मीलन होत आहे दिठी । तेथ पसरती आदित्यांचिया सृष्टी । पुढती निमीलनीं मिठी । देत आहाती ॥४१॥ वदनींचिया वाफेसवें । होत ज्वाळामय आघवें । जेथ पावकादिक पावे । समूह वसूंचा ॥४२॥ आणि भ्रूलतांचे शेवट । कोपें मिळों पाहती एकवट । तेथ रुद्रगणांचे संघाट । अवतरत देखें ॥४३॥ पैं सौम्यतेचा वोलावा । मिती नेणिजे अश्विनौदेवां । श्रोतीं होती पांडवा । अनेक वायु ॥४४॥ यापरी एकेकाचिये लीळे । जन्मती सुरसिद्धांचीं कुळें । ऐसीं अपारें आणि विशाळें । रूपें इयें पाहीं ॥४५॥ जयातें सांगावया वेद बोबडे । पाहावया काळाचेंही आयुष्य थोकडें । धातयाही परि न सांपडे । ठाव जयाचा ॥४६॥ जयातें वेदत्रयी कधीं नायके । तियें इयें प्रत्यक्ष देख अनेकें । भोगी आश्चर्याचीं कवतिकें । महासिद्धी ॥४७॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

गुडाकेश, कृत्स्नं सचराचरं जगत्, यत् अन्यत् च द्रष्टुं इच्छसि (तत् अपि इह मम देहे एकस्थं अद्य पश्य). ॥७॥

इया मूर्तींचिया किरीटी । रोममूळीं देखें पां सृष्टी । सुरतरूतळवटीं । तृणांकुर जैसे ॥४८॥ चंडवाताचेनि प्रकाशें । उडत परमाणु दिसती जैसे । भ्रमत ब्रह्मकटाह तैसे । अवयवसंधीं ॥४९॥ एथ एकैकाचिया प्रदेशीं । विश्व देख विस्तारेंशीं । आणि विश्वाही परौतें मानसीं । जरी देखावें वर्ते ॥१५०॥ तरी इयेही विषयींचें कांहीं । एथ सर्वथा सांकडें नाहीं । सुखें आवडे तें माझिया देहीं । देखसी तूं ॥५१॥ ऐसें विश्वमूर्ती तेणें । बोलिलें कारुण्यपूर्णें । तंव देखत आहे कीं नाहीं न म्हणे । निवांतुचि येरु ॥५२॥ एथ कां पां हा उगला । म्हणोनि श्रीकृष्णें जंव पाहिला । तंव आर्तीचें लेणें लेइला । तैसाचि आहे ॥५३॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

अनेन एव स्वचक्षुषा त्वं तु मां द्रष्टुं न शक्यसे; (अतएव) ते दिव्यं चक्षुः ददामि; मे ऐश्वरं योगं पश्य. ॥८॥

मग म्हणे उत्कंठे वोहट न पडे । अझुनी सुखाची सोय न सांपडे । परि दाविलें तें फुडें । नाकळेचि यया ॥५४॥ हें बोलोनि देवो हांसिले । हांसोनि देखणिया तें म्हणितलें । आम्हीं विश्वरूप तरी दाविलें । परि न देखसीच तूं ॥५५॥ यया बोला येरें विचक्षणें । म्हणितलें हां जी कवणासि तें उणें । तुम्ही बकाकरवीं चांदिणें । चरऊं पहा मा ॥५६॥ हांहो उटोनियां आरिसा । आंधळिया दाऊं बैसा । बहिरियापुढें हृषीकेशा । गाणीव करा ॥५७॥ मकरंदकणाचा चारा । जाणतां घालूनि दर्दुरा । वायां धाडा शार्ङ्गधरा । कोपा कवणा ॥५८॥ जें अतींद्रिय म्हणोनि व्यवस्थिलें । केवळ ज्ञानदृष्टीचिया भागा फिटलें । तें तुम्हीं

सारखीं काळीं, कांहीं रक्ताप्रमाणें लाल, ३४ कांहीं ताव दिलेल्या सोन्याप्रमाणें पिवळीं, कांहीं नव्या मेघाप्रमाणें श्यामवर्णाचीं, कांहीं निवळ सोनचांफ्याप्रमाणें पिवळीं, कांहीं हिरवींगार, ३५ कांहीं तापलेल्या तांब्याप्रमाणें लाल, आणि कांहीं चंद्राप्रमाणें अति शुभ्र, याप्रमाणें माझीं नाना-वर्णाचीं रूपें पहा. ३६ हे जसे भिन्न भिन्न रंग आहेत, त्याप्रमाणें भिन्न भिन्न आकृतिही आहेत, कीं ज्या आकृतींच्या सौंदर्यापुढें मदनही लाजून शरण आला. ३७ कांहीं बांधेसूद, कांहीं तेजःपुंज, कांहीं मनोहर,—जणूं काय शृंगारलक्ष्मीचे जामदारखानेच उघडले आहेत–३८ कांहीं गोंडस, कांहीं किडकिडीत, कांहीं अतिविकाळ, कांहीं उंच मानेचीं, आणि कांहीं मोठ्या डोक्यांचीं भयंकर; ३९ हे सुभद्रापते, याप्रमाणें माझ्या रूपाच्या शेंकडों आकृति आहेत, व त्या पाहूं गेलें असतां त्यांचा पार लागणारा नसून, या एक एक रूपाच्या एक एक अवयवावर सर्व जग भरलेलें आहे, तें पहा. १४०

हे भारता, बारा आदित्य, आठ वसु, अकरा रुद्र, दोन अश्विनीकुमार, एकुणपन्नास मरुद्गण आणि पूर्वी कधींही पाहिलीं नाहींस अशीं अनेक आश्चर्यकारक रूपें माझे ठिकाणीं पहा. ॥६॥

माझी दृष्टि उघडण्याबरोबर आदित्यादि देवांची उत्पत्ति होते, व पुढें तीच दृष्टि मिटल्याबरोबर सर्व देव लय पावतात. ४१ माझ्या मुखांतील श्वासोच्छ्वासाबरोबर सर्व ज्वालामय होऊन ज्वालांतून अष्टवसूंचा समुदाय उत्पन्न होतो; ४२ आणि माझ्या भिंवयांचीं टोंकें रागानें एके ठिकाणीं मिळतात असें दिसूं लागलें म्हणजे अकरा रुद्रगण उत्पन्न झालेले दृष्टीस पडतात. ४३ माझ्या सौम्य मुद्रेवरून असंख्य अश्विनीकुमार उत्पन्न होतात; ४४ आणि हे पांडवा, कानांतून अनेक वायु उत्पन्न होतात. याप्रमाणें माझ्या एकेक अवयवाच्या लीलेपासून देव व सिद्ध यांचीं कुळें उत्पन्न होतात अशीं अपार आणि विशाळ रूपें या ठिकाणीं पहा. ४५ ज्या रूपांचें वर्णन करण्यास वेदांचीही वाणी कुंठित झाली; व जीं रूपें पहावयास काळाचेंही आयुष्य पुरलें नाहीं; व ज्या रूपांचा ब्रह्मदेवासही अंत लागला नाहीं; ४६ आणि ज्यांचें नांव तीन वेदांनीही कधीं ऐकलें नाहीं, तीं माझीं अनेक रूपें या ठिकाणीं प्रत्यक्ष पहा; व तीं पाहिल्यापासून आश्चर्यकारक लीलेचा व महासिद्धींचा उपभोग घे. ४७

हे गुडाकेशा, चराचरांसहित हें सर्व जग, आणि कांहीं आणखी तूं पाहूं इच्छितोस तें सर्व आज माझ्या देहामध्यें एके ठिकाणीं असलेलें पहा. ॥ ७ ॥

हे किरीटी, या रूपाच्या रोमाच्या मुळाशीं सृष्टि आहे, ती पहा. जसें कांहीं कल्पतरूच्या बुडाजवळ कोंवळें गवतच उगवलेलें आहे. ४८ज्याप्रमाणें सोसाट्याच्या वाऱ्याच्या योगानें जसे पृथ्वीचे परिमाणू प्रकाशांत उडतांना दिसतात, त्याप्रमाणें या रूपाच्या प्रत्येक अवयवाच्या सांध्यांतून ब्रह्मांडाचे थवेचे थवे भ्रमण करीत आहेत, असें दिसतें आहे पहा. ४९ या एकेक स्वरूपाच्या अवयवांच्या ठिकाणीं सर्व ब्रह्मांड भरलेलें आहे तें पहा; आणि जर तुला कदाचित् विश्वापलीकडेही आणखी पहावेंसें वाटेल, १५० तर त्याबद्दलही कांहीं संकट पडण्याचें कारण नाहीं; या माझ्या शरिरांत जें तुला आवडेल तें सुखानें पाहून घे. ५१ याप्रमाणें ते विश्वरूप श्रीकृष्ण पूर्ण प्रेमानें बोलल्यावर, अर्जुन आपलें रूप पहात आहे किंवा नाहीं म्हणून पाहूं लागले, तों तो स्वस्थ बसलेला त्यांच्या दृष्टीस पडला! ५२ तेव्हां हा कां स्वस्थ बसला म्हणून जों भगवान् पाहूं लागले, तों हा आपला विश्वरूप पहाण्याच्या आशेंत जसा गुंगलेला होता तसाच दृष्टीस पडला! ५३

पण याच तुझ्या चक्षूंनीं तूं मला पाहूं शकणार नाहींस; म्हणून मी तुला दिव्य चक्षू देतों; आणि मग तूं माझी ईश्वरी शक्ति पहा. ॥ ८ ॥

मग मनांत म्हणतातः—याची उत्कंठा अजून कमी झाली नाहीं व याला [विश्वरूपदर्शनानें] आनंदही झालेला नाहीं. मी ह्याला विश्वरूप दाखविलें, पण याला तें पहावलें नाहीं. ५४ असें म्हणून देव हसले, आणि अर्जुनास म्हणाले, "आम्हीं तुला विश्वरूप दाखविलें; परंतु तूं तर तें पहातच नाहींस!" ५५ हें बोलणें ऐकून तो बुद्धिमान् अर्जुन म्हणाला, "महाराज, हा दोष कोणाचा आहे? तुम्ही बगळ्याकडून चंद्रामृत पिवविण्याचा प्रयत्न करीत आहां? [आणि चांदण्याचे भोक्ते आहेत चकोरपक्षी; बगळे नाहींत!] ५६ अहो महाराज, आरसा स्वच्छ पुसून आपण तो अंधळ्यास दाखविण्याची खटपट करीत आहां; आणि, हे हृषीकेशा, बहिऱ्यापुढें गायन करीत आहां. ५७ हे शार्ङ्गधरा, आपण जाणूनबुजून पुष्पपरागाचा चारा भ्रमरास न घालतां बेडकास घालतां आहां, आणि मग तो वायां गेला म्हणून कोणावर रागावतां? ५८ जें विश्वरूप इंद्रियांस अगोचर आहे असें शास्त्रांनींही वर्णन केलें आहे, व जें केवळ ज्ञानदृष्टीलाच पहातां येतें, तें जर तुम्हीं माझ्या चर्मचक्षूंपुढें ठेविलें, तर

चर्मचक्षूंपुढें सूदलें । मी कैसेनि देखें ॥५९॥ परि हें तुमचें उणें न बोलावें । मीचि साहें तेंचि बरवें । एथ आथि म्हणितलें देवें । मानूं बापा ॥१६०॥ साच विश्वरूप जरि आम्हीं दावावें । तरी आधीं देखावया सामर्थ्य कीं द्यावें । परि बोलत बोलत प्रेमभावें । धसाळ गेलों ॥६१॥ काय जाहलें न वाहतां भुई पेरिजे । तरी तो वेळु विलया जाइजे । तरी आतां माझें निजरूप देखिजे । ते दृष्टी देवों तुज ॥६२॥ मग तिया दृष्टी पांडवा । आमुचा ऐश्वर्ययोगु आघवा । देखोनियां अनुभवा । माजिवडा करीं ॥६३ ऐसें तेणें वेदांतवेद्यें । सकळलोकआद्यें । बोलिलें आराध्यें । जगाचेनि ॥६४॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

राजन्, एवम् उक्त्वा ततः महायोगेश्वरः हरिः पार्थाय परमं ऐश्वरं रूपं दर्शयामास. ॥९॥

पैं कौरवकुळचक्रवर्ती । मज हाचि विस्मयो पुढतपुढती । जे श्रियेहूनि त्रिजगतीं । सदैव असे कवणी ॥६५॥ ना तरी श्रुतीवांचूनि दावा पां जगीं । ना सेवकपण तरी आंगीं । शेषाच्याचि आथि ॥६६॥ हां हो जयाचेनि सोसें । शिणत आठही पाहार योगी जैसे । अनुसरले गरुडाऐसे । कवण आहे ॥६७॥ परि तें आघवेंचि एकीकडे ठेलें । सापें कृष्णसुख एकंदरें जाहलें । जिये दिवूनि जन्मले । पांडव हे ॥६८॥ परि पांचांही आंतु अर्जुना । श्रीकृष्ण सावियाचि जाहला अधीना । कामुक कां जैसा अंगना । आपैता कीजे ॥६९॥ पढविलें पाखिरूं ऐसें न बोले । यापरी क्रीडामृगही तैसा न चले । कैसें दैव एथें सुरवाडलें । तें जाणों न ये १७० आजि परब्रह्म हें सगळें । भोगावया सदैव याचेचि डोळे । कैसे वाचेचे हन लळे । पाळीत असे ॥७१॥ हा कोपे कीं निवांतु साहे । हा रुसे तरी बुझावित जाये । नवल पिसें लागलें आहे । पार्थाचें देवा ॥७२॥ एऱ्हवीं विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक दादुले । ते विषयोचि वानितां जाहले । भाट ययाचे ॥७३॥ हा योगियांचें समाधिधन । कीं होऊनि ठेलें पार्थाअधीन । यालागीं विस्मयो माझें मन । करीतसे राया ॥७४॥ तेवींचि संजय म्हणे कायसा । विस्मयो एथें कौरवेशा । श्रीकृष्णें स्वीकारिजे तया ऐसा । भाग्योदय होय ॥७५॥ म्हणोनि तो देवांचा रावो । म्हणे पार्थातें तुज दृष्टि देवों । जया विश्वरूपाचा ठावो । देखसीं तूं ॥७६॥ ऐसीं श्रीमुखौनि अक्षरें । निघती ना जंव एकसरें । तंव अविद्येचें आंधारें । जावोंचि लागे ॥७७॥ तीं अक्षरें नव्हती देखा । ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका । अर्जुनालागीं चित्कळिका । उजळलिया श्रीकृष्णें ॥७८॥ मग दिव्यचक्षुप्रकाशु प्रगटला । तया ज्ञानदृष्टी फांटा फुटला । ययापरी दाविता जाहला । ऐश्वर्य आपुलें ॥७९॥ हे अवतार जे सकळ । ते जिये समुद्रींचे कां कल्लोळ । विश्व हें मृगजळ । जया रश्मीस्तव दिसे ॥१८०॥ जिये अनादिभूमिके निटे । चराचर हें चित्र उमटे । आपणपें श्रीवैकुंठें । दाविलें तया ॥८१॥ मागां बाळपणीं येणें श्रीपती । जैं एकवेळ खादली होती माती । तैं कोपोनियां हातीं । यशोदां धरिला ॥८२॥ मग भेणें भेणें जैसें । मुखीं झाडा द्यावयाचेनि मिसें । चवदाही भुवनें सावकाशें । दाविलीं तिये ॥८३॥ ना तरी मधुवनीं ध्रुवासि केलें । जैसें कपोल शंखें शिवतलें । आणि वेदांचियेही मती ठेलें । तें लागला बोलों ॥८४॥ तैसा अनुग्रहो पैं राया । श्रीहरी केला धनंजया । आतां कवणेकडेही माया । ऐसी भाष नेणेचि तो ॥८५॥ एकसरें ऐश्वर्यतेजें पाहलें । तया चमत्काराचें एकार्णव जाहलें । चित्त समाजीं बुडोनि ठेलें । विस्मयाचिया ॥८६॥ जैसा आब्रह्म पूर्णोदकीं । पव्हे मार्कंडेय एकाकी । तैसा विश्वरूप कौतुकीं । पार्थु लोळे ॥८७॥ म्हणे केवढें गगन एथ होतें । तें

माझ्यानें कसें पहावेल ? ५९ परंतु तुमच्या या चुकीचा उच्चार न करितां आपण आपलें स्वस्थ बसावें हेंच बरें. अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून देव म्हणालेः " वा अर्जुना, तुझें बोलणें मला मान्य आहे. १६० जर तुला विश्वरूप दाखवावयाचें, तर खरोखर तें पहाण्यास अगोदर आम्हीं तुला सामर्थ्य द्यावयास पाहिजे होतें; परंतु प्रेमाच्या भरांत बोलतां बोलतां तुला दृष्टि देण्याचें विस्मरण झालें. ६१ नांगरल्याशिवाय जमिनींत पेरल्यामुळें तो वेळ ज्याप्रमाणें वायां जातो, त्याप्रमाणें तुला विश्वरूप दाखविण्याविषयींची माझी खटपट व्यर्थ गेली, तर तुला आतां अशी दृष्टि देतों कीं, जिच्या योगानें तुला माझें विश्वरूप पहातां येईल. ६२ मग, हे पांडवा, त्या दृष्टीनें माझा सर्व [अघटित घटनारूप] ऐश्वर्ययोग पाहून तो आपल्या पूर्ण अनुभवास आणून घे. " ६३ जो वेदांनींच जाणण्यास योग्य, व सकळ लोकांचा आदिपुरुष, व सर्व जगास परमपूज्य, तो श्रीकृष्ण परमात्मा याप्रमाणें बोलला. ६४

संजय म्हणालाः--धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणें बोलून नंतर महायोगेश्वर कृष्णांनीं पार्थाला आपलें परम श्रेष्ठ विश्वरूप दाखविलें. ॥ ९ ॥

संजय म्हणाला, " हे कौरवकुलांतील चक्रवर्ती धृतराष्ट्रराजा, मला वारंवार हेंच आश्चर्य वाटतें कीं, ह्या तिन्ही लोकांत लक्ष्मीपेक्षां कोणी अधिक दैववान् आहे का ? ६५ किंवा या जगांत श्रुतीशिवाय कोणी खुणेनें वर्णन करणारा दुसरा आहे का ? किंवा दास्यत्व म्हणून जें म्हणतात तें एक शेषाच्याच अंगीं आहे. ६६ अहो, भगवंताच्या प्राप्तीसाठीं योग्यासारखी आठही प्रहर सेवा करणारा गरुडासारखा दुसरा कोणी आहे का ? ६७ परंतु तें सर्व एकीकडे राहून, ज्या दिवशीं पांडव जन्मास आले, त्या दिवसापासून हल्लीं त्यांचे ठिकाणीं कृष्णसुख एकवटलें आहे. ६८ तथापि पांचही पांडवांत, ज्याप्रमाणें कामातुर पुरुषाला एकादी स्त्री आपल्या अधीन करून घेते, त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या सहज अधीन झाले आहेत. ६९ इतके कीं, पढविलेला पोपटही तसा बोलणार नाहीं, किंवा खेळण्याकरितां बाळगलेला पशुही इतका आज्ञेंत चालणार नाहीं ! अर्जुनाला कसें दैव अनुकूळ झालें असेल तें न कळे ! १७० आज पूर्णब्रह्म जे श्रीकृष्ण परमात्मा, त्यांचें ऐश्वर्य भोगण्यास भाग्यवान् अर्जुन याचेच डोळे योग्य आहेत, म्हणूनच त्याचें बोलणें श्रीकृष्ण कसे झेलताहेत; ७१ अर्जुन रागावला तर देव स्वस्थपणें सहन करतात; आणि तो रुसला तर त्याला समजावितात. काय देवाला अर्जुनाचें वेड लागलें आहे पहा ! ७२ अर्जुनाची गोष्ट सोडून दिली तर श्रीकृष्णाची योग्यता काय वर्णन करावी ! ज्या समर्थ शुकाचार्यांनीं बारा वर्षेपर्यंत मातेच्या उदरांत राहून विषय जिंकले, ते शुकाचार्य यांच्या विषयाचें [रासक्रीडेचें] वर्णन करून आपण कृतार्थ होऊं या इच्छेनें स्तुतिपाठक बनले ! ७३ राजा, श्रीकृष्ण परमात्मा योग्यांच्या समाधीचें अधिदैवत; ते पार्थाच्या स्वाधीन झाले, म्हणून माझ्या मनाला मोठा चमत्कार वाटतो ! ७४ इतकें बोलून संजय पुनः धृतराष्ट्राला म्हणालाः राजा, पण यांत चमत्कार तरी कसला ? श्रीकृष्ण ज्याचा अंगीकार करतील, त्याचा असा भाग्योदय व्हावयाचाच. ७५ म्हणून ते देवाधिदेव पार्थाला म्हणाले कीं, मी तुला दिव्य दृष्टि देतों, तिच्यायोगानें अखंड विश्वरूप तुला पहातां येईल. ७६ श्रीकृष्णांच्या मुखांतून हीं अक्षरें निघालीं नाहींत, तोंच एकदम अर्जुनाचें अज्ञान नाहींसें होऊं लागलें. ७७ ज्ञानेश्वर म्हणतातः-- " तुला दिव्य दृष्टि देतों " ही अक्षरें नसून ब्रह्माचें ऐश्वर्य दाखविणाऱ्या ज्ञानरूपी मशालीच श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाकरितां लावल्या. ७८ मग दिव्य दृष्टीचा उजेड पडल्याबरोबर अर्जुनाची ज्ञानदृष्टि चहूंकडे फांकली. याप्रमाणें आपलें ऐश्वर्य श्रीकृष्णानें त्याला दाखविलें. ७९ भगवंताचे सर्व अवतार ज्या विश्वरूप समुद्राच्या लाटा आहेत, किंवा ज्याच्या तेजरूपी सूर्य किरणामुळें हें सर्व जग मृगजलाप्रमाणें भासतें, १८० ज्याच्या अनादिसिद्ध सत्स्वरूप भूमिकेवर स्थावरजंगमरूप चित्रें उमटतात तें आपलें मूळ स्वरूप श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास दाखविलें. ८१ पूर्वीं लहानपणीं या श्रीकृष्णांनीं जेव्हां एकदां माती खाल्ली होती, तेव्हां यशोदेनें रागावून हातीं धरल्यावर ८२ भीत भीत " मीं माती खाल्ली नाहीं " म्हणून तोंडाचा झाडा देण्याच्या निमित्तानेंच कीं काय तें उघडून येशोदेला त्यांत चौदाही भुवनें सावकाशपणें दाखविलीं; ८३ किंवा मधुवनांत ध्रुव बाळ दर्शनास गेल्यावर देवाची स्तुति करावी अशी मनाची उत्कट इच्छा असून, ती कशी करावी हें माहीत नसल्यामुळें त्याच्या गालास देवांनीं आपला शंख लावल्याबरोबर तो जसा वेदांनाही जी स्तुति करतां आली नाहीं ती करूं लागला, ८४ त्याप्रमाणें, राजा, श्रीहरींनीं धनंजयाला उपदेश केल्यावर माया कोणीकडे गेली, तिचा पत्ताही लागला नाहीं. ८५ एकदम ऐश्वर्यतेजाचा उजेड पडून त्याला सर्वच चमत्कारमय दिसूं लागलें, व त्याचें चित्त आश्चर्यांनें निमग्न झालें. ८६ नदीचे कांठीं मार्केडेय ऋषि संध्या करीत असतां भगवंतांस 'आश्चर्य दाखवा' अशी विनंती केल्यावरून ज्याप्रमाणें पृथ्वीपासून आकाशापर्यंत सर्वत्र पाणी होऊन त्यांत तो एकटा पोहूं लागला; त्याप्रमाणें विश्वरूपाच्या कौतुकांत पार्थ निमग्न झाला. ८७ तों

कवणें नेलें पां केउतें । तीं चराचरें महाभूतें । काय जाहलीं ॥८८॥ दिशांचे ठावही हारपले । अधोर्ध्व काय नेणों जाहले । चेइलिया स्वप्न तैसे गेले । लोकाकार ॥८९॥ नाना सूर्यतेजप्रतापें । सचंद्र तारांगण जैसें लोपे । तैसीं गिळिली विश्वरूपें । प्रपंचरचना ॥१९०॥ तेव्हां मनासी मनपण न स्फुरे । बुद्धि आपणपें न सांवरे । इंद्रियांचे रश्मी माघारे । हृदयवरी भरले ॥९१॥ तेथ ताटस्थ्या ताटस्थ्य पडिलें । टकासी टक लागलें । जैसें मोहनास्त्र घातलें । विचारजातां ॥९२॥ तैसा विस्मितु पाहे कोडें । तंव पुढां होतें चतुर्भुज रूपडें । तेंचि नानारूप चहूंकडे । मांडोनि ठेलें ॥९३॥ जैसे वर्षाकाळींचे मेघौडे । कां महाप्रळयींचें तेज वाढे । तैसें आपणावेगि कवणीकडे । नेदीचि उरों ॥९४॥ प्रथम स्वरूपसमाधान । पावोनि ठेला अर्जुन । सवेंचि उघडी लोचन । तंव विश्वरूप देखे ॥९५॥ इहींचि दोहीं डोळां । पाहावें विश्वरूपा सकळा । तो श्रीकृष्णें सोहळा । पुरविला ऐसा ॥९६॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

अनेकवक्त्रनयनं, अनेकाद्भुतदर्शनं, अनेकदिव्याभरणं, दिव्यानेकोद्यतायुधम्. ॥१०॥

मग तेथ सैंघ देखे वदनें । जैसीं रमानायकाचीं राजभुवनें । नाना प्रगटलीं निधानें । लावण्यश्रियेचीं ॥९७॥ कीं आनंदाचीं वनें सासिन्नलीं । जैसी सौंदर्या राणीव जोडली । तैसी मनोहरें देखिलीं । हरीचीं वक्त्रें ॥९८॥ तयांहीमाजि एकैकें । साविायाचि भयानकें । काळरात्रीचीं कटकें । उठावलीं जैसीं ॥९९॥ कीं मृत्यूसीचि मुखें जाहलीं । हो कां जे भयाचीं दुर्गें पन्नासिलीं । कीं महाकुंडें उघडलीं । प्रळयानळाचीं ॥२००॥ तैसीं अद्भुतें भयासुरें । तेथ वदनें देखिलीं वीरें । आणिक असाधारणें साळंकारें । सौम्यें बहुतें ॥१॥ पैं ज्ञानदृष्टीचेनि अवलोकें । परि वदनाचा शेवटु न टके । मग लोचन ते कवतिकें । लागला पाहों ॥२॥ तंव नानावर्णें कमळवनें । विकासिलीं तैसे अर्जुनें । नेत्र देखिले पालिंगनें । आदित्यांचीं ॥३॥ तेथेंचि कृष्णमेघाचिया दाटी- । माजि कल्पांत विजूंचिया स्फुटी । तैसिया वन्हि पिंगळा दिठी । भ्रूभंगातळीं ॥४॥ हें एकैक आश्चर्य पाहतां । तिये एकेचि रूपीं पांडुसुता । दर्शनाची अनेकता । प्रतिफळली ॥५॥ मग म्हणे चरण ते कवणेकडे । केउते मुकुट कें दोर्दंडें । ऐसी वाढविताहे कोडें । चाड देखावयाची ॥ ६ ॥ तेथ भाग्यनिधि पार्था । कां विफलत्व होईल मनोरथा । काय पिनाकपाणीचिया भाता । वायकांडीं आहाती ॥७॥ ना तरी चतुराननाचिये वाचे । काय आहाती लटिकिया अक्षरांचे सांचे । म्हणोनि साद्यंतपण अपारांचें । देखिलें तेणें ॥८॥ जयाची सोय वेदा नाकळे । तयाचे सकळावयव एकेचि वेळे । अर्जुनाचे दोन्ही डोळे । भोगिते जाहले ॥९॥ चरणौनि मुकुटवरी । देखत विश्वरूपाची थोरी । जे नाना रत्न अलंकारीं । मिरवत असे ॥२१०॥ परब्रह्म आपुलेनि आंगें । ल्यावया आपणचि जाहला अनेगें । तिये लेणीं मी सांगें । काइसयासारिखीं ॥११॥ जिये प्रभेचिये झळाळा । उजाळू चंद्रादित्यमंडळा । जे महातेजाचा जिव्हाळा । जेणें विश्व प्रगटे ॥१२॥ तो दिव्यतेज शृंगारु । कोणाचिये मतीसी होय गोचरु । देव आपणपेंचि लेइले ऐसें वीरु । देखत असे ॥१३॥ मग तेथेंचि ज्ञानाचिया डोळां । पहात करपल्लवां जंव सरळा । तंव तोडित कल्पांतींचिया ज्वाळा । तैसीं शस्त्रें झळकत देखे ॥१४॥ आपण आंग आपण अलंकार । आपण हात आपण हतियार । आपण जीव आपण शरीर । देखे चराचर कोंदलें देवें ॥१५॥ जयाचिया किरणांचे निखरपणें । नक्षत्रांचे होत फुटाणे । तेजें खिरडला वन्हि म्हणे । समुद्रीं रिघों ॥१६॥ मग काळकूटकल्लोळीं कवळिलें । नाना महाविजूंचे दांग उमटले । तैसे अपार कर देखिले । उदितायुधीं ॥१७॥

म्हणाला, “ या ठिकाणीं केवढें आकाश दृष्टीस पडत होतें, तें कोणीं कोणीकडे नेलें, तसेंच ही स्थावरजंगम महाभूतें कोणीकडे गेलीं ? ८८ दिशांचा पत्ता नाहींसा झाला; आकाश व पाताळ कोणीकडे गेलें हें समजेना; आणि जागृत झालेल्या मनुष्यास ज्याप्रमाणें स्वप्नांत पाहिलेले पदार्थ दृष्टीस पडत नाहींत, त्याप्रमाणें एवढा वेळ दृष्टीस पडणारी सृष्टि नाहींशी झाली; ८९ अथवा सूर्याच्या तेजानें जसे चंद्र व तारे नाहींतसे होतात, त्याप्रमाणें सृष्टीची सर्व रचना विश्वरूपानें नाहींशी केली. ” ९० त्या वेळेस त्याच्या मनाची मनाला आठवण नाहींशी होऊन बुद्धि आपली आपणास आवरेना व इंद्रियांच्या वृत्ति सर्व माघाऱ्या फिरून हृदयांत सांठवल्या. ९१ तेव्हां स्तब्धपणाला स्तब्धता प्राप्त झाली, एकाग्रतेस एकाग्रता आली; जणूं काय सर्व ज्ञानाला मोहनी अस्त्रच घातलें आहे. ९२याप्रमाणें तो आश्चर्ययुक्त कौतुकानें चहूंकडे पाहूं लागला, त्याच्यापुढें जी चतुर्भुज लहान मूर्ति होती, ती वाढून पुष्कळ रूपानें चहूंकडे पसरली असें दिसलें ९३ ज्याप्रमाणें पावसाळ्यांतील मेघ किंवा महाप्रळयकाळचें सूर्यांचें तेज एकदम चहूंकडे पसरतें; त्याप्रमाणें भगवंतानें आपल्या शिवाय कोणीकडेही दुसरें कांहीं उरूं दिलें नाहीं. ९४ पहिल्या प्रथम अर्जुनास श्रीकृष्णाचें स्वरूप पाहून समाधान वाटलें व लागलीच डोळे उघडून पाहतो तों विश्वरूप दृष्टीस पडलें. ९५ अशा रीतीनें, या दोन्ही डोळ्यांनीं सर्व विश्वरूप पहावें अशी जी त्याची इच्छा होती, तो सर्व ळळा श्रीकृष्णांनीं पुरविला. ९६

त्या विश्वरूपांत अनंत मुखें, अनंत नेत्र, अनंत अद्भुत दर्शनीय प्रकार, अनंत सुप्रकाशित अलंकार, व उचलून धरलेलीं अशीं अनंत चकचकीत आयुधें होतीं. ।।१०।।

मग पुष्कळ तोंडें पाहिलीं, तीं केवळ श्रीविष्णूच्या राजवाड्यांप्रमाणें सुशोभित दिसलीं, अथवा लावण्यश्रियेचीं भांडारेंच उघडलीं. ९७ किंवा आनंदरूपी वनेंच भरास आलीं आहेत कीं काय ! ज्याप्रमाणें सौंदर्याला राज्याधिकार मिळावा, त्याप्रमाणें आल्हादकारक अशीं श्रीहरीचीं मुखें अर्जुनानें पाहिलीं. ९८ आणि त्याचप्रमाणें त्या तोंडांत कांहीं भयंकर जणूं काळरात्रीचीं सैन्येंच उठलीं आहेत अशींही दिसलीं. ९९ किंवा मृत्यूलाच तोंडें उत्पन्न व्हावीं, भयाचे किल्लेच उभारावे, अथवा प्रळयाग्नीचीं महाकुंडेंच पेटवावीं, २०० त्याप्रमाणें अद्भुत व भयंकर अशीं तोंडें अर्जुनानें त्या ठिकाणीं पाहिलीं; आणि पुष्कळ सौम्य अलंकार घातलेलीं चमत्कारिक अशींही पाहिलीं. १ त्याच्या ज्ञानदृष्टीच्याही पाहण्यानें त्या मुखांचा अंत त्याला लागेनाच, म्हणून ते सोडून देऊन डोळे कोठें आहेत तें तो कौतुकानें पाहूं लागला. २ तेव्हां नाना रंगांचीं कमलवनेंच विकासित झालीं आहेत अशा सूर्यतेजाप्रमाणें चमकणाऱ्या डोळ्यांच्या पंक्ति त्या अर्जुनाच्या दृष्टीस पडल्या. ३ त्यांतच, काळ्या कुळकुळीत मेघांच्या गर्दीत कल्पांताचे वेळीं विजा चमकतात, त्याप्रमाणें भिवयांखालीं अग्नीप्रमाणें पिंगट असे नेत्र चमकत होते; ४ त्या एकच रूपावर एक एक आश्चर्य पाहून, विश्वरूपांत अनेक गोष्टी भरल्या आहेत असें त्याच्या अनुभवास आलें. ५ मग, या विश्वरूपाचे पाय कोणीकडे आहेत, मुगुट कोणीकडे आहे, व बाहुदंड कोणीकडे आहेत हें पाहण्याची त्याची कौतुकानें इच्छा वाढत चालली. ६ मग भाग्यवान् असा जो पार्थ, त्याचे मनोरथ विफल होतील काय ? हें पहा–शंकराच्या भात्यांत कधीं वायबाण सांपडतील का ? ७ किंवा ब्रह्मदेवाच्या वाणींत लटक्या अक्षरांचे ठसे असूं शकतील का ? नाहीं; म्हणून, अपार असें जें विश्वरूप, त्याचा आदि व अंत हे अर्जुनानें पाहिले. ८ ज्या रूपाचा थांग वेदांसही लागला नाहीं, त्याचे सर्व अवयव एकदम अर्जुनानें दोन्ही डोळ्यांनीं पाहिले. ९ जें नानारत्नांच्या अलंकारांनीं शोभायमान होतें त्या विश्वरूपाचा चरणापासून मुकुटापर्यंत महिमा पाहिला. २१० परब्रह्मानें आपण स्वतः स्वरूप धारण करून त्याजवर परब्रह्मरूपीच अलंकार घातल्यावर ते अलंकार कशासारखे शोभतात म्हणून मी सांगूं ? ११ ज्या तेजानें चंद्र व सूर्य यांचीं मंडळें प्रकाशित होतात, व ज्या महातेजानें विश्व प्रकाशित होतें, त्याचें जें जीवन, १२ तें ब्रह्म, ब्रह्मरूपी अलंकार घातल्यावर जाणण्याची कोणाची शक्ति होणार ? तर अर्जुनाला, त्या ब्रह्मानें, ब्रह्मच अलंकार घातले आहेत असें दृष्टीस पडलें. १३ मग ज्ञानदृष्टीनें विश्वरूपाचे हात पाहूं लागला, तों ते सरळ असून त्यांत कल्पांतींच्या ज्वाळा तोडणारी शस्त्रें चमकत आहेत असें दृष्टीस पडलें. १४ आपणच आंग, आपणच त्यावर घातलेले अलंकार, आपणच हात, आपणच हत्यारें, आपणच जीव व शरीरही आपणच, फार तर काय, चराचर विश्व परमात्माच आहे, असें अर्जुन पाहता झाला. १५ त्याच्या किरणांच्या प्रखरपणानें नक्षत्रांचे फुटाणे होऊन, त्या तेजानें अग्नीही पोळल्यामुळें त्यास समुद्रांत शिरण्याची इच्छा झाली. १६ मग जणूं काय काळकूट विषाच्या लाटाच उसळल्या आहेत, किंवा महाविजांचें अरण्यच उद्भवलें आहे, अशीं आयुधें हातांत घेऊन दुसऱ्यास मारण्याकरितां उगारल्यासारखे अपरिमित हात अर्जुनानें पाहिले. १७

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं विश्वतोमुखं अनंतं देवं (अपश्यत्). ॥११॥

कीं भेणें तेथूनि काढिली दिठी । मग कंठमुगुट पहातसे किरीटी । तंव सुरतरूची सृष्टी । जयापासोनि का जाहली ॥ १८॥ जियें महासिद्धीचीं मूळपीठें । शिणली कमळा जेथ वावटे । तैसीं कुसुमें अति चोखटें । तुरंबिलीं देखिलीं ॥१९॥ मुगुटावरी स्तबक । ठायीं ठायीं पूजाबंध अनेक । कंठीं रुळताति अलौकिक । माळादंड ॥२२०॥ स्वर्गें सूर्यतेज वेढिलें । जैसें पंधरेनें मेरूतें मढिलें । तैसें नितंबावरी गाढिलें । पीतांबरु झळके ॥२१॥ श्रीमहादेवो कापुरें उटिला । कां कैलासु पारजें डवरिला । नाना क्षीरोदकें पांघरविला । क्षीराणवो जैसा ॥२२॥ जैसी चंद्रमयाची घडी उपलविली । मग गगनाकरवीं बुंथी घेवविली । तैसी चंदनपिंजरी देखिली । सर्वांगीं तेणें ॥ २३ ॥ जेणें स्वप्रकाशा कांती चढे । ब्रह्मानंदाचा निदावु मोडे । जयाचेनि सौरभ्यें जीवित जोडे । वेधवतीये ॥२४॥ जयाचे निर्लेप अनुलेपु करी । जे अनंगुही सर्वांगीं धरी । तया सुगंधाची थोरी । कवण वानी ॥२५॥ ऐसी एकैक शृंगारशोभा । पाहतां अर्जुन जातसे क्षोभा । तेवींचि देवो बैसला कीं उभा । कासया तूही हें नेणवे २६ बाहेर दिठी उघडोनि पाहे । तंव आघवें मूर्तिमय देखत आहे । मग आतां न पाहे म्हणोनि उगा राहे । तरी आंतुही तैसेंचि ॥२७॥ अनावर मुखें समोर देखे । तयाभेणें पाठीमोरा जंव ठाके । तंव तयाहीकडे श्रीमुखें । करचरण तैसेचि ॥२८॥ अहो पाहतां कीर प्रतिभासे । एथ नवलावो काय असे । परि न पाहतांही दिसे । चोज आइका २९ कैसें अनुग्रहाचें करणें । पार्थाचें पाहणें आणि न पाहणें । तयाहीसकट नारायणें । व्यापूनि घेतलें ॥२३०॥ म्हणोनि आश्चर्याच्या पुरीं एकीं । पडिला ठायेंठाव थडीं ठाकी । तंव चमत्काराचिया आणिकीं । महार्णवीं पडे ॥३१॥ ऐसा अर्जुनु असाधारणें । आपुलिया दर्शनाचेनि विंदाणें । कवळूनि घेतला तेणें । अनंतरूपें ॥३२॥ तो विश्वतोमुख स्वभावें । आणि तेचि दावावयालागीं पांडवें । प्रार्थिला आतां आघवें । होऊनि ठेला ३३ आणि दीपें कां सूर्यें प्रगटे । अथवा निमुटलिया देखावेंचि खुंटे । तैसी दिठी नव्हे जे वैकुंठें । दिधली आहे ॥३४॥ म्हणोनि किरीटीसि दोहीं परी । ते देखणें देखे आंधारीं । हे संजयो हस्तिनापुरीं । सांगतसे राया ॥३५॥ म्हणे किंबहुना अवधारिलें । पार्थें विश्वरूप देखिलें । नाना आभरणीं भरलें । विश्वतोमुख ॥३६॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्यमहात्मनः १२

यदि दिवि सूर्यसहस्रस्य भाः युगपत् उत्थिता भवेत, तर्हि सा तस्य महात्मनः भासः सदृशी स्यात्. ॥१२॥

तिये अंगप्रभेचा देवा । नवलावो काइसयाऐसा सांगावा । कल्पांतीं एकुचि मेळावा । द्वादशादित्यांचा होय ॥३७॥ तैसे ते दिव्यसूर्य सहस्रवरी । जरी उदयजती कां एकेचि अवसरीं । तऱ्ही तया तेजाची थोरी । उपमूं नये ॥३८॥ आघवयाचि विजूंचा मेळावा कीजे । आणि प्रळयाग्नीची सर्व सामग्री आणिजे । तेवींचि दशकुही मेळविजे । महातेजांचा ॥३९॥ तऱ्ही तिये अंगप्रभेचेनि पाडें । हें तेज कांहीं कांहीं होईल थोडें । आणि तयाऐसें कीर चोखडें । त्रिशुद्धी नोहे ॥२४०॥ ऐसें माहात्म्य या श्रीहरीचें सहज । फांकतसें सर्वांगींचें तेज । ते मुनिकृपा जी मज । दृश्य जाहलें ॥४१॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥

पांडवः अनेकधा प्रविभक्तं कृत्स्नं जगत् तत्र देवदेवस्य शरीरे एकस्थं तदा अपश्यत्. ॥१३॥

अंगावर सुप्रकाशित पुष्पें आणि वस्त्रें होतीं; व अंगाला दिव्य सुवासिक पदार्थ लावलेले होत. असा सर्व आश्चर्यांनीं भरलेला व सर्व बाजूंस तोंडें आहेत असा विश्वरूप धारण केलेला अंतरहित देव अर्जुनानें पाहिला. ॥ ११ ॥

त्या हातांतील असंख्य शस्त्रांच्या भयानें अर्जुनानें आपली दृष्टि फिरवून, मग तो कंठ व मुकुट यांजकडे पाहूं लागला, तेव्हां त्याला असें वाटलें कीं, कल्पतरूची उत्पत्ति यांजपासूनच झाली आहे कीं काय ? १८ महासिद्धींचें अधिष्ठान जी लक्ष्मी, ती शिणली असतां जेथें विश्रांति घेते, अशीं जीं अति उत्कृष्ट कमळें त्यांचा वास भगवान् घेत आहेत असें पाहिलें. १९ मुकुटावर अनुक्रमानें फुलांचे गुच्छ एकावर एक लावलेले असून कंठांत अवर्णनीय अशा पुष्पमाळा घातलेल्या होत्या. २२० ज्याप्रमाणें स्वर्ग सूर्यतेजानें भरलेला किंवा मेरु पर्वत सोन्यानें मढविलेला आहे, त्याप्रमाणें कंबरेसभोंवतीं नेसलेला पिवळा पितांबर झळकत होता. २१ ज्याप्रमाणें श्रीमहादेवास कापुराची उटी लावावी, किंवा कैलास पर्वत पाऱ्यानें लिंपावा अथवा क्षीरसमुद्राला पांढऱ्या स्वच्छ उदकानें आच्छादावा, २२ ज्याप्रमाणें चंद्राची घडी उकलून तिचा आकाशाला बुर्खा घालावा, त्याप्रमाणें सर्वांगावर पांढरी शुभ्र चंदनाची उटी दिसली. २३ ज्याच्या योगानें प्रकाशणाऱ्या वस्तूलाही तेज चढतें, 'ब्रह्मानंद' जो जात्याच अति थंड आहे, त्याचाही ज्यानें दाह नाहींसा होतो, व ज्याच्या सुगंधानें सुगंधाचा वेध लावणारे पदार्थही सुगंधीत होतात; २४ निर्लेप असा जो परमात्मा तोही ज्या गंधाचा अनुलेप करितो, व मदनही ज्याची उटी सर्वांगाला लावतो त्या सुगंधाची थोरवी कोण वर्णन करील ! २५ याप्रमाणें एक एक अलंकाराची शोभा पाहून अर्जुन भांबावला; तशांत, देव बसले आहेत किंवा उभे आहेत, किंवा निजलेले आहेत अथवा कशावर आहेत हें त्यास समजेना. २६ डोळे उघडून बाहेर इकडे तिकडे पाहतो, तों सर्व विश्वरूपानें भरलें आहे असें दिसलें. म्हणून त्याकडे न पहातां डोळे झांकून स्वस्थ बसावें असें मनांत आणून डोळे झांकतो, तों अंतर्यामींही तसेंच विश्वरूप दिसूं लागलें. २७ समोर भयंकर तोंडें दिसतात, म्हणून त्याच्या भीतीनें पाठीमागें जों पाहूं लागला, तों तिकडेही विश्वरूपाचीं तोंडें, हात, पाय तसेच दिसूं लागले. २८ अहो, दृष्टि उघडून पाहिल्यावर सर्वत्र विश्वरूपाचा भास होतो यांत आश्चर्य तें कसलें ! परंतु डोळे मिटल्यावर तें दिसलें हें नवल ऐका. २९ प्रभूच्या कृपेची करणी कशी आहे ती पहा, कीं पार्थाच्या पहाण्यांत श्रीकृष्णाची व्याप्ति आहे, इतकेंच नव्हे तर, पहाण्यांतही श्रीकृष्णाचीच व्याप्ति आहे. २३० म्हणून, एका आश्चर्यरूपी पुरांत पडल्यावर तात्काळ कांठावर जाऊन जो उभा रहातो आहे, तों दुसऱ्या चमत्काररूपी महासमुद्रांत पडला. ३१ याप्रमाणें आपल्या [विश्वरूप] दर्शनाचा वेध लागलेल्या अर्जुनास कौशल्यानें श्रीकृष्णांनीं अनंतरूपें दाखवून व्यापून टाकलें. ३२ तो सर्वव्यापी व स्वभावतःच सर्वतोमुख असल्यामुळें आणि तशांत अर्जुनानें विश्वरूप दाखवा अशी प्रार्थना केल्यामुळें आपणच सर्व रूपें घेऊन नटला. ३३ अर्जुनाला श्रीकृष्णांनीं जी दिव्य दृष्टि दिली होती, ती दिव्याचा किंवा सूर्याचा प्रकाश असला तरच दिसावें किंवा मिटली असतां पहाणेंच बंद व्हावें अशांतली नव्हती, ३४ म्हणून अर्जुनास डोळे उघडे ठेवून किंवा झांकून आणि अंधकारांत सुद्धां त्या दिव्यदृष्टीनें दिसत होतें, असें हस्तिनापुरांत संजयानें धृतराष्ट्र राजास सांगितलें, ३५ व म्हटलें कीं, " राजा, ऐकलेंस का ? नाना अलंकारांनीं भरलेलें व ज्याला सर्व बाजूंनीं डोळे आहेत असें विश्वरूप पार्थानें पाहिलें. ३६

आकाशामध्यें सहस्र सूर्यांची प्रभा जर एका क्षणीं पसरली, तर ती त्या विश्वरूपाच्या प्रभेसारखी कांहींशी दिसेल. ॥ १२ ॥

राजा, त्या विश्वरूपाचें तेज कशासारखें होतें म्हणून सांगूं ? प्रलयकालीं जसे द्वादशसूर्य एकत्र मिळतात, ३७ तसे सहस्त्रावधि सूर्य जरी एकाच वेळेला उदय पावले, तरी त्यांच्यानेंही त्या विश्वरूपाच्या तेजाची बरोबरी करवणार नाहीं. ३८ सर्व विजा एकत्र करून व प्रळयकाळच्या अग्नीचीं सर्व साहित्यें जमवून व त्यांत उदकापेक्षां दशपट असें महातेज जर मिळविलें, ३९ तर त्या विश्वरूपाच्या आंगच्या तेजाची कांहीं थोडी बरोबरी होईल; परंतु त्याची अगदीं बरोबरी तर खास होणार नाहीं. २४० असा त्या श्रीहरीचा महिमा आहे. त्याच्या विश्वरूपाचें तेज सर्वत्र पसरलें होतें तें व्यासांच्या कृपेनें माझे दृष्टीस पडलें. ४१

नानाविध विभागांनीं भिन्न भिन्न झालेलें सर्व जग त्या देवाधिदेवाच्या शरीरामध्यें एकवटलेलें आहे, असें अर्जुनानें त्या वेळेस पाहिलें. ॥ १३ ॥

आणखी, त्या विश्वरूपावर सर्व जग एका बाजूस दिसत होतें. ज्याप्रमाणें समुद्राच्या पाण्यावर निरनिराळे बुडबुडे दृष्टीस पडतात, ४२ किंवा आकाशांत ढगावर जसें गंधर्वनगर, पृथ्वीवर मुंग्यांचें वारूळ, किंवा डोंगरावर बारीक मातीचे कण असतात, ४३ त्याप्रमाणें त्या वेळीं त्या देवाधिदेव श्रीकृष्णाच्या शरीरावर अर्जुनानें हें सर्व जग पाहिलें. ४४

तेव्हां तो धनंजय आश्चर्यानें चकित होऊन त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले; आणि नमस्कार करून व हात जोडून देवाला म्हणाला. १४

तेव्हां, विश्व वेगळें व आपण वेगळे असें जें थोडें द्वैत होतें, तेंही नाहींसें होऊन अर्जुनाचें मनही सहज विरून गेलें. ४५ अंतर्यामीं आनंद उत्पन्न होऊन बाहेरील गात्रें ढिलीं पडलीं, आणि पायांपासून मस्तकापर्यंत रोमांच उभे राहिले. ४६ पावसाळ्याच्या सुरवातीस पर्वतावरील सर्व मळ वाहून गेल्यावर जसें गवत उगवतें, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले; ४७ चंद्रकिरणांचा स्पर्श झाल्यावर ज्याप्रमाणें चंद्रकांत मण्यास पाझर सुटतो, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या शरीरावर घामाचे बिंदु आले; ४८ कमळाच्या कळींत भुंगा सांपडला म्हणजे ती हेलकावते, त्याप्रमाणें अंतर्यामींच्या सुखाच्या लहरींनें अर्जुनाचें शरीर कांपूं लागलें; ४९ कापूर दाटल्यावर ज्याप्रमाणें कापूरकेळींचीं सोपटें उकलून कापुराचे कण बाहेर पडूं लागतात, त्याप्रमाणें डोळ्यांवाटे आनंदाश्रूंचे थेंब पडूं लागले; २५० चंद्रोदय झाल्यावर ज्याप्रमाणें समुद्र भरलेला असूनही त्यास भरती येते, त्याप्रमाणें अंतर्यामच्या सुखाच्या लाटांनीं तो वरचेवर डोलूं लागला. ५१ याप्रमाणें अष्टसात्विक भावांची एकमेकांत चढाओढ लागून, अर्जुनास ब्रह्मानंदाची राज्यप्राप्ति झाली. ५२ त्याचप्रमाणें, ब्रह्मानंदसुखाच्या मागोमाग देव व मी असें द्वैत कायम राहिल्यामुळें अर्जुन श्वासोच्छ्वास टाकून दृष्टीनें पाहूं लागला; ५३ आणि ज्या बाजूला देव बसले होते, त्या बाजूला वळून, मस्तक लववून व हात जोडून प्रार्थना करूं लागला. ५४

अर्जुन म्हणालाः—हे देवा, तुमच्या देहामध्यें मला सर्व देव, निरनिराळ्या प्रकारच्या प्राण्यांचे समुदाय, कमलाच्या आसनावर बसलेला सर्व प्रजांचा स्वामी ब्रह्मदेव, सर्व ऋषि आणि दिव्य सर्प हेही दिसतात. ॥१५॥

अर्जुन म्हणाला, "प्रभो, आपला जयजयकार असो. आपली आम्हांवर मोठी कृपा झाली कीं, आम्ही सामान्य जीवही विश्वरूप पहातों. ५५ भगवन्, आपण ही गोष्ट फार चांगली केली, व तिच्या योगानें स्वभावतःच मला फार आनंद झाला; ती ही कीं, सर्व सृष्टीला तुमचा आश्रय आहे असें मी आज आपल्या दृष्टीनें पाहिलें. ५६ देवा, पर्वताच्या संबंधानें जशीं जागोजाग दऱ्यांतून श्वापदांचीं अरण्यें असतात. त्याप्रमाणें या तुमच्या शरिरावर शेकडों इंद्रचंद्रादि लोक माझ्या दृष्टीस पडले. ५७ अहो, आकाशावर ज्याप्रमाणें ग्रहांचे समुदाय दिसतात, किंवा थोरल्या वृक्षांवर जशीं पक्ष्यांचीं घरटीं दृष्टीस पडतात, ५८ त्याप्रमाणें, श्रीहरी, तुमच्या या विश्वरूपी शरिरावर देवांसह स्वर्ग दिसत आहे. ५९ हे प्रभो, पंचमहाभूतें व त्यांपासून उत्पन्न होणारे भूतसृष्टींतील प्राणिमात्र हें सर्व मी तुमच्या शरीरावर पहात आहें. २६० तसाच या तुमच्या शरीरावर सत्यलोकही आहे, व तेथील ब्रह्मदेव तो हाच नव्हे काय? दुसरीकडे जों पहावें तों कैलासही दिसत आहे. ६१ पार्वतीसह श्रीशंकर हे तुमच्या शरिराच्या एका भागावर दिसत आहेत. हे हृषीकेशा, तुम्हांलाही तुमच्या या शरिरावर मी पाहतों आहें. ६२ कश्यपादि ऋषींचीं सर्व कुळें व सर्पांसह पाताळही तुमच्या विश्वरूपावर दिसत आहे. ६३ किंबहुना, हे त्रैलोक्यपते, तुमच्या या एक एक अवयवरूपी भिंतीवर चौदा भुवनांच्या चित्राकृति काढल्या आहेत कीं काय असें वाटतें; ६४ आणि त्या भुवनांतील जे जे लोक, तेही त्या चित्रांत दिसताहेत, असें तुमचें अलौकिक मोठेंपण दृष्टीस पडतें. ६५

हे विश्वेश्वरा, हे विश्वरूपा, तुम्हांला अनंत बाहु, अनंत उदरें, अनंत मुखें व अनंत नेत्र असून, सर्व बाजूंनीं तुम्हांला अनंत रूपें आहेत असें मी पाहतों; पण तुमचा आदि, मध्य व अंत मला दिसत नाहीं. ॥१६॥

आणि तिये विश्वरूपीं एकीकडे । जग आघवें आपुलेनि पवाडें । जैसे महोदधीमाजि बुडबुडे । सिनाने दीसती ॥४२॥ कां आकाशीं गंधर्वनगर । भूतळीं पिपीलिका बांधे घर । नाना मेरूवरी सपुर । परमाणु बैसले ॥४३॥ विश्व आघवेंचि तयापरी । तया देवचक्रवर्तीचिया शरीरीं । अर्जुन तिये अवसरीं । देखता जाहाला ॥४४॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥

ततः विस्मयाविष्टः हृष्टरोमा सः धनंजयः देवं शिरसा प्रणम्य कृतांजलिः (सन्) अभाषत. ॥१४॥

तेथ एक विश्व एक आपण । ऐसे आलुमाळ होतें जें दुजेंपण । तेंही आटोनि गेलें अंतःकरण । विरालें सहसा ॥४५॥ आंतु आनंदा चेइरें जाहलें । बाहेरि गात्रांचें बळ हारपोनि गेलें । आपाद पां गुंतलें । पुलकांचलें ॥४६॥ वार्षिये प्रथमदशे । वोहळलया शैलांचें सर्वांग जैसें । विरूढे कोमलांकुरीं तैसे । रोमांच जाहले ॥४७॥ शिवतला चंद्रकरीं । सोमकांतु द्रावो धरी । तैसिया स्वेदकणिका शरीरीं । दाटलिया ॥४८॥ माजि सांपडलेनि अलिकुळें । जळावरी कमळ कळिका जेवि आंदोळे । तेविं आंतुलिया सुखोर्मीचेनि बळें । बाहेरि कांपे ॥४९॥ कर्पूरकर्दळीचीं गर्भपुटें । उकलतां कापुराचेनि कोंदाटें । पुलिका गळती तेविं थेंबुटे । नेत्रौनि पडती ॥२५०॥ उदयलेनि सुधाकरें । जैसा भरलाचि समुद्र भरे । तैसा वेळोवेळां ऊर्मी भरे । उचंबळत असे ॥५१॥ ऐसा सात्त्विकांहीं आठां भावां । परस्परें वर्ततसे हेवा । तेथ ब्रह्मानंदाची जीवा । राणीव फावली ॥५२॥ तैसाचि तया सुखानुभवापाठीं । केला द्वैताचा सांभाळु दिठी । मग उसासौनि किरीटी । वास पाहिली ॥५३॥ तेथ बैसला होता जिया सवा । तियाचिकडे मस्तक खालविला देवा । मग जोडूनि करसंपुट बरवा । बोलतु असे ॥५४॥

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्

देव, तव देहे अहं सर्वान् देवान्, तथा भूतविशेष कमलासनस्थं च ईशं ब्रह्माणं, सर्वान् ऋषीन् च उरगान् च पश्यामि. ॥१५॥

म्हणे जयजयाजी स्वामी । नवल कृपा तुम्हीं । जें हें विश्वरूप कीं आम्हीं । प्राकृत ॥५५॥ परि साचचि भलें केलें गोसाविया परितोषु जाहला साविया । जी देखिलारि इया । सृष्टीसि तूं आश्रयो ॥५६॥ देवा मंद अंगलगें । ठायीं ठायीं श्वापदांचीं दांगें । इयें तुझ्या देहीं अनेगें । देखतसें भुवनें ॥ अहो आकाशाचिये खोळे । दिसती ग्रहग कुळें । कां महावृक्षीं अविसाळें । पक्षिज ॥५८॥ तयापरी श्रीहरी । तुझिया विश्व इये शरीरीं । स्वर्गु देखतसें अवधारीं । सुर ॥५९॥ प्रभु महा भूतांचें पंचक । येथ आहे अनेक । आणि भूतग्राम एकेक । भूत ॥२६०॥ जी सत्यलोकु तुजमाजि आहे । ला चतुराननु हा नोहे । आणि येरीकडे जंव तंव कैलासुही दिसे ॥६१॥ श्रीमहादेव भ येंशीं । तुझ्या दिसतसे एके अंशीं । आणि गा हृषीकेशी । तुजमाजि देखें ॥६२॥ पैं पादि ऋषिकुळें । इयें तुझिया स्वरूपीं स देखतसें पाताळें । पन्नगेंशीं ॥६३॥ किंबहु लोक्यपती । तुझिया एकेकाचि अवयव भिंती । इयें चतुर्दशभुवनें चित्राकृती । अं जाणों ॥६४॥ आणि तोथिंचे जे जे लोक चित्ररचना जी अनेक । ऐसें देखतसें अलो गांभीर्य तुझें ॥६५॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम्
नांतं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽदिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप

(विश्वेश्वर विश्वरूप,) अहं त्वां अनेकबाहूदरव सर्वतः अनंतरूपं पश्यामि; पुनः तव अंतं, मध्यं, न पश्यामि. ॥१६॥

तुम्हीं दिलेल्या दिव्य चक्षूंच्या बळानें चहूंकडे पाहूं लागलों, तों तुमच्या बाहुदंडाचे ठिकाणीं आकाशाचे कोंब आले आहेत कीं काय, असें वाटतें; ६६ त्याचप्रमाणें, देवा तुमच्या हातांनीं एकाच वेळीं सर्व व्यापार होत आहेत असें दृष्टीस पडलें; ६७ व आकाशांत जशीं जगाचीं भांडारें उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें तुमच्या शरीरावर अपार उदरें दिसत आहेत. ६८ तुमच्या हजार मस्तकांची कोव्यवधि मुखें जणूं काय परब्रह्मरूपी वृक्ष वदनरूपी फळांनीं लवून आल्याप्रमाणें दिसत आहेत. ६९ त्याचप्रमाणें, तुमच्या विश्वमूर्तीवर जिकडे तिकडे तोंडें दिसत आहेत, व नेत्रांच्याही अनेक रांगा दिसताहेत. २७० इतकेंच नव्हे, तर स्वर्ग, पाताळ, भूमि, दिशा किंवा आकाश हा सर्व भेद नाहींसा होऊन हें सर्व विश्व मूर्तिमय दिसत आहे. ७१ तुमच्याशिवाय एकाद्या बाजूसही परमाणूइतकी जागा कौतुकानें पाहूं गेलें असतां सांपडत नाहीं; याप्रमाणें सर्व तुम्हीं व्यापिलें आहे. ७२ नानाप्रकारच्या अपरिमित महाभूतांनीं जें सर्व जग व्यापिलें होतें, तें सर्व, हे अनंता, तुम्ही व्यापिलें आहे असें दिसतें. ७३ असे तुम्हीं कोठून आलां, या ठिकाणीं बसले आहां किंवा उभे आहां, कोणत्या आईच्या पोटांत होतां, व तुमची केवढी आकृति आहे, ७४ तुमचें रूप आणि वय कसें आहे, तुमच्या पलीकडे काय आहे, व तुमचें अधिष्ठान कोणतें हें जों मी पाहूं लागलों, ७५ तों मीं सर्वत्र पाहिलें; आणि तुमचें अधिष्ठान तुम्ही आहां, तुम्ही कोणापासून उत्पन्न झालां नाहीं, जन्मरहित व असेच स्वयमेव आहां, ७६ देवा, तुम्ही उभे नाहीं व बसलेलेही नाहीं, ओणवे नाहीं व ठेंगणे नाहीं, तुमच्या वर व खालीं तुम्हीच आहां ७७ देवा, तुमचें रूप कशाप्रमाणें म्हणाल, तर तुमच्यासारखेंच आहे; व तुमचें वयही तुमच्यासारखेंच आहे. हे देवाधिदेवा, तुमची पाठ व पोट हीं तुमची तुम्ही आहां; ७८ फार तर काय हे अनंता, मी जों आणखी पाहूं लागलों, तों तुमच्यासारखे तुम्हीच आहां असें माझ्या दृष्टीस पडलें. ७९ पण तुमच्या विश्वरूपांत मला एक कमीपणा दिसतो; तो हा कीं, त्याला आदि, मध्य व अंत हीं तिन्ही नाहींत. २८० बाकी मी सर्व ठिकाणीं शोधून पाहिलें, परंतु मला पत्ता लागला नाहीं; म्हणून आदि, मध्य व अंत हे तिन्ही तुमच्या रूपाला नाहींतच यांत संशय नाहीं. ८१ हे आदिमध्यांतरहिता, हे अपरिमिता जगदीशा, खरोखर, याप्रमाणें मीं तुमचें विश्वरूप पाहिलें. ८२ तुमच्या विश्वरूपावर शेंकडों निरनिराळ्या मूर्ति उमटलेल्या आहेत, त्यामुळें तुमच्या अंगांत नानाप्रकारच्या रंगांचा आंगरखाच घातला आहे असे तुम्ही दिसतां आहां. ८३ तुमच्या विश्वरूपी पर्वतावार ज्या तऱ्हेतऱ्हेच्या निरनिराळ्या मूर्ति आहेत, त्या वृक्ष व वेली यांप्रमाणें शोभत असून, मूर्तीवरचे जे अलंकार ते फुलें व फळें आहेत. ८४ हे देवा, तुम्ही महासमुद्र असून मूर्तिरूप लाटांनीं उसळलेले दिसतां; किंवा तुम्ही एक उत्तम वृक्ष असून मूर्तिरूप फळांनीं भरलेले दिसतां. ८५ पृथ्वी जशी भूतांनीं भरलेली आहे, किंवा आकाश जसें नक्षत्रांनीं व्यापिलें आहे, तसें तुमचें विश्वरूप मूर्तीनीं भरलेलें आहे असें दिसतें. ८६ ज्या एकेक मूर्तीच्या अंगावर त्रैलोक्य उत्पन्न होतें व लय पावतें, तेवढाल्या मूर्ति तुमच्या अंगावरील एका रोमाच्या ठिकाणीं आहेत. ८७ असा या जगाचा विस्तार करणारे जे तुम्हीं, ते तुम्ही कोण व कोणाचे, हें जों मी पाहूं लागलों, तों आमचे जे सारथि तेच तुम्ही आहां. ८८ तर, हे मुकुंदा, तुम्ही सर्वदा असेच सर्वव्यापक आहां, परंतु भक्तांवर अनुग्रह करण्याकरितांच सगुण रूप धारण करतां, असें मला वाटतें. ८९ तुमची ती चतुर्भुज सांवळी मूर्ति पाहिल्यावर मन व डोळे कसे तृप्त होतात ! तिला आलिंगन देऊं लागलें तर ती दोन्ही हातांत सुद्धां धरतां येते ! २९० हे विश्वधारण करणाऱ्या देवा, असें गोजिरवाणें रूप तुम्ही भक्तावर कृपा करण्याकरितां घेत नाहीं का ? तर घेतां; पण आमच्या दूषित दृष्टीनें तें तुमचें रूप सामान्य मनुष्याप्रमाणें आम्ही मानतों. ९१ तुम्हीं सहज दिव्यचक्षु दिल्यामुळें माझ्या दृष्टीचा दोष नाहींसा होऊन तुमचा महिमा यथार्थ दृष्टीस पडला. ९२ परंतु, रथाच्या मकराकार जुंवाच्या मागल्या बाजूला जे तुम्ही बसला होतां, त्याच तुम्ही एवढें विश्वरूप धारण केलें आहे एवढें मी पक्कें ओळखलें. ९३

[हे भगवन्,] ज्याच्या मस्तकावर किरीट, हातांत गदा आणि चक्र, जो तेजःपुंज, सर्व बाजूंनीं देदीप्यमान, प्रदीप्त अग्नीच्या आणि सूर्याच्या प्रभेसारखी ज्याची प्रभा आहे, व ज्याची गणती करितां येत नाहीं, व कोणीकडूनही पाहण्यास जो अशक्य अशा तुम्हांला मी पाहतों. १७

जयाचेनि अव्हेरें । अवधानही होय बाहिरे । तेणें आइक हो अतरें । जिवाचेनि ॥ ७७० ॥ ऐसें म्हणौनि देवो । त्रिविधा सुखाचा प्रस्तावो । मांडला तो निर्वाहो । निरूपित असें ॥ ७१ ॥

सुख त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ३६

भरतर्षभ, इदानीं तु त्रिविधं सुखं मे शृणु, यत्र (सुखे जीवः) अभ्यासात् रमते, दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

म्हणे सुखत्रयसंज्ञा । सांगों म्हणौनि प्रतिज्ञा । बोलिलों तें प्राज्ञा । ऐक आता ॥७२॥ तरि सुख तें गा किरीटी । दाविजेल तुज दिठी । जें आत्मयाचिये भेटी । जीवासि होय ॥७३॥ परी मात्रेचेनि मापें । दिव्यौषध जैसें घेपे । का कथिलाचें कीजे रूपें । रसभावनीं ॥७४॥ ना ना लवणाचें जळ । होआवया दोनि चार वेळ । देऊनि साडिजती ढाळ । तोयाचे जेवि ॥ ७५ ॥ तेवि जालेनि सुखलेशें । जीवु भाविलिया अभ्यासें । जीवपणात्रें नासे । दुःख जेथें ॥ ७६ ॥ तें येथ आत्मसुख । जालें असे त्रिगुणात्मक । तेंही सांगों एकैक । रूप आतां ॥ ७७ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७

यत् अग्रे विषं इव, परिणामे अमृतोपमम् आत्मबुद्धिप्रसादजं (अस्ति), तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

आतां चंदनाचें बुड । सर्पीं जैसें दुवाड । कां निधानाचें तोंड । विवसिया जेविं ॥७८॥ अगा स्वर्गींचें गोमटें । आडव यागसकटें । कां बाळपण दासटें । त्रासकाळें ॥ ७९ ॥ हें असो दीपाचिये सिद्धी । अवघड धू आधीं । नातरि तो औषधी । जिभेचा ठावो ॥७८०॥ तयापरी पांडवा । जया सुखाचा रिगावा । विषम तेथ मेळावा । यमदमांचा ॥८१॥ देत सर्वस्नेहा मिठी । आंगीं ऐसें वैराग्य उठी । स्वर्गसंसारा कांटी । काढितची ॥८२॥ विवेकश्रवणें खरपुसे । जेथ व्रताचरणें कर्कशें । करिता जाती मोकसे । बुद्ध्यादिकांचे ॥ ८३ ॥ सुषुम्नेचेनि तोंडें । गिळिजे प्राणापानाचे लोंढे । बोहणियेसीचि येवढें । भारी जेथ ॥ ८४ ॥ जें सारसाही विघडता । होय वोहाहूनि वत्स काढिता । ना भणगु दवडितां । भाणयावरुनी ॥ ८५ ॥ पै मायेपुढौनि बाळक । काळें नेता एकुलतें एक । होय कां उदक । तुटता मीना ॥८६॥ तैसें विषयाचें घर । इंद्रियां सांडिता थोर । युगांतु होय ते वीर । विराग साहाती ॥ ८७ ॥ ऐसा जया सुखाचा आरंभु । दावी काठिण्याचा क्षोभु । मग क्षीराब्धी लाभु । अमृताचा जैसा ॥ ८८ ॥ पहिलया वैराग्यगरळा । धैर्यशंभु वोडवी गळा । तरि ज्ञानामृतें सोहळा । पाहे जेथ ॥८९॥ पै कोलिताही कोपे ऐसें । द्राक्षांचें हिरवेपण असे । तें परिपाकीं का जैसें । माधुर्य आते ॥ ७९० ॥ ते वैराग्यादिक तैसें । पिकलिया आत्मप्रकाशें । मग वैराग्येंसीही नाशे । अविद्याजात ॥९१॥ तेव्हा सागरीं गंगा जैसी । आत्मीं मीनल्या बुद्धि तैसी । अद्वयानंदाची आपैसी । खाणी उघडे ॥९२॥ ऐसें स्वानुभवविश्रामें । वैराग्यमूळ जें परिणमे । तें सात्त्विक येणें नामें । बोलिजे सुख ॥९३॥

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८॥

यत् विषयेंद्रियसंयोगात् अग्रे अमृतोपमं परिणामे (च) विषं इव (अस्ति), तत् सुखं राजसं स्मृतं ॥ ३८ ॥

आणि विषयेंद्रियां । मेळु होतां धनंजया । जें सुख जाय थडिया । सांडूनि दोन्ही ॥ ९४ ॥ अधिकारिया रिगतां गांवो । होय जैसा उत्साहो । कां रिणावरी विवाहो । विस्तारिला ॥ ९५ ॥ ना ना रोगिया जिभेपासीं । केळें गोड साखरेसीं । कां बचनागाची जैसी । मधुरता पहिली ॥९६॥

कर ७७० असे बोलून देवाना त्रिविध सुखाचे वर्णन करण्याविषयी प्रस्तावना केला, ताच व्यवस्था मा सागतो ७१

आता, हे भरतश्रेष्ठा, ज्या सुखाचे ठिकाणी अभ्यासाने जीव रमतो, व त्याच्या दुःखाचा नाश होतो, ते सुखही तीन प्रकारचे आहे, ते मी सागतों, ऐक. ॥ ३६ ॥

भगवान् म्हणतात —हे बुद्धिमंता अर्जुना, सुखाचा तीन रूपे गुणाच्या योगाने आहेत म्हणून तुला जे म्हटले होते, ता सागतो, ऐक ७२ हे किरीटी, जीवाला आत्म्याची भेट होते वेळेस जो आनद होतो, त्याला सुख असे म्हणावे ते सुख तुला समजेल असे सागतो ७३ जसें उत्तम औषध मात्रेच्या प्रमाणानें सेवन करावें, अथवा रसाचीं पुटे देऊन जसे कथलाचे रुपे करावे, ७४ किंवा मिठाचे पाणी करणे असल्यास ज्याप्रमाणे त्याजवर दोन चार वेळ पाणी घालावें लागते, ७५ त्याप्रमाणे, सुखाचा यत्किंचित लाभ झाला असता तोच अभ्यास पुढें वाढवून जीवदशेचे दुःख जेथे नाहींसें होतें, ७६ तें आत्मसुखही गुणाच्या योगाने तीन प्रकारचे झाले आहे, त्या एकेकाचीं लक्षणे तुला सागतो ७७

जे आरंभी विषासारखें कडू, परिणामी अमृतासारखें गोड, आणि आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून उत्पन्न झालेलें असतें, ते सात्त्विक सुख होय. ॥ ३७ ॥

आता, चंदनाच्या बुडापासून वरपर्यंत जशी सर्पाची वेष्टणे असतात, अथवा द्रव्याच्या ठेव्यावर जसा ब्रह्मराक्षसादिकाचा प्रतिबध असतो ७८ अरे, स्वर्गाचे उत्तम भोग मिळविण्यास प्रथम जरी यज्ञाचें महत्संकट आहे, किंवा बालदशेमध्ये मुलाचा सर्वस्वी त्रास सहन करावा लागतो ७९ हे राहो, पण दिवा लावणें झाल्यास प्रथम विस्तव पेटविण्यास जसा धुराचा त्रास सोसावा लागतो, ७८० त्याप्रमाणें अर्जुना, आत्मसुखाची प्राप्ति करून घेण्याकरिता यमदमादिक साधनाचें दुःख सोसावें लागतें. ८१ देहादिकावरील प्रीतीचा नाश करणारें असे अग्नीप्रमाणे तीव्र वैराग्य जेव्हा उत्पन्न होईल, तेव्हा ते स्वर्ग व ससार याचे कुंपण उपटून टाकते. ८२ तीव्र अशा ज्ञानाचे श्रवण व कठोर व्रताचरण करताना जेथे बुद्धि इत्यादिकाचे वाभाडे निघतात, ८३ सुषुम्ना नाडीच्या तोंडाने प्राण व अपान या वायूचा रोध करावा लागतो, याप्रमाणे सुरवातीस जेथे महत्कष्ट आहेत, ८४ चक्रवाक पक्ष्याच्या जोड्याची ताटातूट केली असता अथवा गाईला पान्हा फुटल्यावर कामेपासून वासरास माघारी ओढलें असता, किंवा क्षुधितास पानावरून उठवून लाविले असता, ८५ अथवा आईपुढून एकुलते एक लेंकरुं काळानें ओढून नेलें असता, किंवा मासास पाण्यातून काढलें असता जसे दुःख होते, ८६ तसें विषयाचे घर सोडते वेळेस इद्रियाना युगात ओढवल्याप्रमाणे दुःख होते, परंतु वैराग्यसपन्न शूर तेंही दुःख सहन करतात ८७ असा ज्या सुखाचा आरभ कष्टमय आहे, तो तो सहन कराल, त्याला जसा क्षीराब्धीचें मंथन करितें वेळेस ज्यांनी दुःख सहन केले त्याना अमृताचा लाभ झाला, तसा परमसुखाचा लाभ होतो. ८८ प्रथम वैराग्यरूप गरळ ज्यात निघेल ते प्राशन करण्यास सात्त्विकधैर्यरूपी शंभु जेव्हा आ कराल, तेव्हा परिणामी ज्ञानरूप अमृताचा सोहळा भोगावयास सापडतो. ८९ हे पहा—द्राक्षाचा आवटपणा कच्चेपणी कोल्हिलासही मागे सारतो, परतु तीच पिकल्यावर मधुर लागतात, ७९० तसें वैराग्य आत्मप्रकाशानें पूर्णतेस आल्यावर मग तेथें वैराग्यादिक सर्व दुःखाचा नाश होतो ९१ समुद्रास गंगा मिळाल्यावर जशी सुखरूप होते, तशी बुद्धि आत्म्याचे ठिकाणी मिळाली असता तिला अद्वयानंदरूपी सुखाची खाण उघडते ९२ याप्रमाणे, ज्या सुखास वैराग्य हें मूळ असून आत्मानंदप्राप्ति हा ज्याचा परिणाम होय, त्या सुखाला सात्त्विक सुख असे म्हणतात. ९३

जें विषय आणि इंद्रिये यांच्या सयोगानें आरंभी अमृतासारखें गोड आणि परिणामी विषासारखें कडू असतें, तें राजस सुख होय. ॥ ३८ ॥

आणि अर्जुना, विषय व इद्रिये याचा सबंध झाला म्हणजे दुथड्या भरून जो सुखाचा पूर येतो, ९४ अधिकारी आपल्या अधिकाराच्या गावीं गेला असता जसा उत्सव होतो, किंवा ऋण काढून लग्नाचा जसा समारंभ करावा, ९५ अथवा रोग्याला साखर केळीं ही कुपथ्यें असूनही जशीं गोड लागतात, किंवा बचनाग खाते वेळेस जसा गोड लागतो, ९६ संवचोराची मैत्री जशी प्रथम गोड असते;

पहिलें सवचोराचें मैत्र । हाटभेटीचें कलत्र । कां लाघवियाचें विचित्र । विनोद ते ॥ ९७ ॥ तैसें विषयेंद्रियदोखी । जें सुख जीवातें पोखी । मग उपडिला खडकी । हसु जैसा ॥९८॥ तैसी जोडी आघवी आटे । जीविताचा ठाय फिटे । सुकृताचियाही सुटे । धनाची गाठी ॥ ९९ ॥ आणिक भोगिलें जे काही । तें स्वप्न तैसें होय नाही । मग हानीच्याचि घाई । लोळावें उरे ॥ ८०० ॥ ऐसें आपत्ती जें सुख । ऐहिकीं परिणमे देख । परत्रीं कीर विख । होऊनि परते ॥१॥ जे इंद्रियजाता ळळा । दिधलिया धर्माचा मळा । जाळूनि भोगिजे सोहळा । विषयाचा जेथ ॥ २ ॥ तेथ पातकें बाधिती थावो । तियें नरकीं देती ठावो । जेणें सुखें हा अपावो । परत्रीं ऐसा ॥३॥ पै नामें विष महुरें । परी मारूनि अती खरें । तैसें आदि जें गोडिरे । अती कडू ॥४॥ पार्था तें सुख साचें । वळिलें आहे रजाचें । म्हणौनि न शिवें तयाचें । आग कहीं ॥५॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

यत् अग्रे अनुबन्धे च आत्मनः मोहनं निद्रालस्यप्रमादोत्थं (च), तत् सुखं तामसं उदाहृतं ॥ ३९ ॥

आणि अपेयाचेनि पानें । अखाद्याचेनि भोजनें । स्वैरस्त्रीसंनिधानें । होय जें सुख ॥ ६ ॥ कां पुढिलांचेनि मारें । नातरी परस्वापहारें । जें सुख अवतरे । भाटाच्या बोलीं ॥७॥ जें आलस्यावरी पोखिजे । निद्रेमाजी जें देखिजे । जयाच्या आद्यंतीं भुलिजे । आपुली वाट ॥८॥ तें गा सुख पार्था । तामस जाण सर्वथा । हें बहु न सांगोंचि जे कथा । असंभाव्य हे ॥ ९ ॥ ऐसें कर्मभेदें मुदलें । फळसुखही त्रिधा जालें । तें हें यथागमें केलें । गोचर तुज ॥ ८१० ॥ ते कर्ता कर्म कर्मफळ । ये त्रिपुटी येकी केवळ । वांचूनि कांहींचि नसे स्थूळ- । सूक्ष्मीं इये ॥११॥ आणि हे तंव त्रिपुटी । तिहीं गुणीं इहीं किरीटी । गुंफिली असे पटीं । तांतुवीं जैसी ॥१२॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

यत् सत्त्वं एभिः प्रकृतिजैः त्रिभिः गुणैः मुक्तं स्यात्, तत् पृथिव्यां वा दिवि वा पुनः देवेषु (वा) न अस्ति ॥ ४० ॥

म्हणौनि प्रकृतीच्या अवलोकीं । न बंधिजे इहीं सत्त्वादिकीं । तैसी स्वर्गीं ना मृत्युलोकीं । आथी वस्तु ॥१३॥ कैचा लोंवेंवीण कांबळा । मातियेवीण मोदळा । कां जळेंवीण कल्लोळा । होणें आहे ॥१४॥ तैसें न होनि गुणाचें । सृष्टीची रचना रचे । ऐसें नाहींच गा साचें । प्राणिजात ॥१५॥ यालागीं हें सकळ । तिहीं गुणांचेंचि केवळ । घडलें आहे निखिळ । ऐसें जाण ॥ १६ ॥ गुणीं देवां त्रयी लाविली । गुणीं लोकीं त्रिपुटी पाडिली । चतुर्वर्णीं घातली । सिनानीं उळिगें ॥१७॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

परंतप, ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च कर्माणि स्वभावप्रभवैः गुणैः प्रविभक्तानि (सन्ति) ॥ ४१ ॥

तेचि चारी वर्ण । पुससी जरी कोण कोण । तरी जया मुख्य ब्राह्मण । धुरेचे कां ॥ १८ ॥ येर क्षत्रिय वैश्य दोन्ही । तेही ब्राह्मणाच्याचि मानिजे मानी । जे ते वैदिकविधानीं । योग्य म्हणौनि ॥१९॥ चौथा शूद्र जो धनंजया । वेदीं लागु कीर नाहीं तया । तऱ्ही वृत्ति वर्णत्रया- । अधीन तयाची ॥८२०॥ तिये वृत्तीचिया जवळिका । वर्णां ब्राह्मणादिकां । शूद्रु कीही देखा । चौथा जाला ॥२१॥ जैसा फुलाचेनि सांगातें । तांतु तुरंबिजे श्रीमंतें । तैसें द्विजसंगें शूद्रातें । स्वीकारी श्रुती ॥ २२ ॥ ऐसेसी गा पार्था । हे चतुर्वर्ण्यव्यवस्था । करूं आता कर्मपथा । या-

किंवा बाजारांतील स्त्रियांचे (वेश्यादिकांचे) आचरण प्रथम सुखकर वाटतें, किंवा नटाचे आविर्भाव जसे आल्हादकारक वाटतात, ९७ तसें विषय व इंद्रियें यांच्या संबधानें जीवाला जें सुख होतें, तें परिणामीं दुःखदायक असतें. खडकावर साचलेल्या पाण्यात शुक्रादि चांदण्यांचे प्रतिबिंब पडलेले पाहून तीं रत्नें आहेत, अशा भ्रमानें हंसानें त्यावर उडी घातली असता, रत्नप्राप्ति न होता जसा तो प्राणास मुकतो, ९८ तशी, ज्यायोगे मुकतानें मिळविलेल्या सुखाची जोड नाहींशी होते, व जीवाचाही नाश होतो, आणि विषयसुख मिळण्याकरिता संपादिलेल्या सर्व पुण्यरूपी धनाचाही नाश होतो, ९९ आणि भोगलेले जे विषय तेही स्वप्नाप्रमाणें नाहींतसे होतात मग दुःखाच्या राशीत लोळणें, हेंच त्याच्या वांट्यास रहातें ८०० इहलोकीं प्राप्त झालेलें जें सुख, त्याचा हा असा प्रकारचा परिणाम होतो, आणि तें परलोकींही खरोखर विषरूपानेंच फलप्रद होतें १ जे इंद्रियांचे लाड पुरविण्याकरिता धर्मरूपी मळा त्याचे स्वाधीन करतात, ते धर्म जाळून इंद्रियाकडून विषयाचा सोहळा भोगवितात २ मग पातकास थारा मिळून तीं बलवान् होतात, व नरकप्राप्ति करून देतात ज्या इहलोकच्या सुखानें परलोकीं हा असा घात होतो ३ हे पहा–जसें विष हें शब्दानें मात्र मधुर, परंतु परिणामीं प्राणनाश करणारें आहे, तसें इहलोकींचें सुख आरंभीं गोड असून परिणामीं कडू आहे ४ पार्था, हें सुख केवळ रजोगुणाचेंच बनलेलें (राजस) आहे, म्हणून त्याला तूं कधीही स्पर्श करूं नको ५

जें आरंभी व शेवटीं चित्ताला मोह उत्पन्न करणारें, आणि निद्रा, आळस व प्रमाद यापासून उत्पन्न झालेलें, तें तामस सुख होय. ॥ ३९ ॥

आणि अपेयपानानें, अभक्ष्यभक्षणानें व स्वैरिणी स्त्रीच्या संयोगानें उत्पन्न होणारें जें सुख, ६ किंवा दुसऱ्याचा घात करून अथवा दुसऱ्याचें सर्वस्व हरण करून किंवा भाटांच्या स्तुतिपाठानें जें सुख होतें; ७ जें आळसानें किंवा निद्रेनें वाढतें, आणि ज्या सुखाच्या आरंभीं व शेवटीं आपल्या कल्याणाची शुद्धि नसते, ८ तें सुख अर्जुना, तामस असें जाण. ही कथा मी विस्तारानें सांगत बसत नाहीं. कारण, ती असंभाव्य आहे. ९ अशा प्रकारें मूळ कर्माच्या भेदानें फलरूप सुख हें तीन प्रकारचें झालें आहे तें तुला यथाशास्त्र सांगितलें ८१० सर्व जगतांत लहान व मोठया वस्तु ज्या आहेत, त्यांत एकही वस्तु कर्ता कर्म व फल या त्रिपुटीशिवाय सांपडणार नाही ११ आणि अर्जुना, पट जसा तंतूंनी तयार केला आहे, तशा ह्या त्रिपुटी पाहूं गेले असता तीन गुणांनीं भरलेल्या आहे १२

प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या या तीन गुणांपासून अलिप्त अशी स्थावरजंगम वस्तु पृथ्वीवर स्वर्गीं व देवादिकांतही दृष्टीस पडत नाहीं. ॥ ४० ॥

म्हणून, तूं हें लक्षांत ठेव का, प्रकृतीच्या गुणांनी बद्ध झालेली अशी कोणताही वस्तु या लोकीं अथवा स्वर्गलोकीं नाहीं १३ लोकरावाचून कांबळा व मातीवाचून गोळा कसा होणार ? अथवा पाण्यावाचून लाटा कशा होतील ? १४ त्याप्रमाणें, जीवमात्र गुणांच्या रचनेवाचून या सृष्टीत मोकळे नाहीत. १५ यास्तव, हे सर्व जगांतील पदार्थ तीन गुणांनींच केवळ रचलेले आहेत, असें समज १६ या तीन गुणांची शक्ति इतकी अचाट आहे की त्यांनीं एका देवाचे तीन देव केले, आणि लोकांचे तीन लोक (स्वर्ग मृत्यु व पाताळ) गुणांनींच केले आहेत, आणि चार वर्ण व त्यांचीं कर्में निरनिराळी केलीं आहेत १७

हे परंतपा, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचीं कर्में प्रकृतिजन्य गुणांनीं निरनिराळीं आहेत. ॥ ४१ ॥

ते चार वर्ण कोणते असे जर पुसशील, तर ज्यांत अग्रभागीं ब्राह्मण आहेत. १८ दुसरे क्षत्रिय व वैश्य हे दोन वर्ण वैदिक कर्मे करण्याचे अधिकारी असल्यामुळे ब्राह्मणांतच घेतले आहेत. १९ हे धनंजया, चौथा जो शूद्रवर्ण, त्याला वेदाचा अधिकार नाही, तर त्याची सेवावृत्ति तीन वर्णांच्या अधीन आहे. ८२० त्या ब्राह्मणादि तीन वर्णांच्या सेवावृत्तीच्या सान्निध्यानें शूद्रालाही चौथ्या वर्णांत गणिलें. २१ जसा फुलाच्या संगतीनें आंतील दोऱ्याचाही श्रीमंत लोक वास घेतात, तसें श्रुतीनीं ब्राह्मणांच्या संगतीनें शूद्राचा वर्णांत समावेश केला २२ पार्था आतां अशा चार प्रकारांनीं या चार वर्णांची व्यवस्था झालेली आहे, तर त्या त्या वर्णांचीं कर्में कोणतीं, तें मे

चिया रूपा ॥२३॥ जिही गुणी ते वर्ण चारी । जन्ममृत्यूचिये कातरी । चुकोनिया ईश्वरी । पैठे होती ॥२४॥ जियें आत्मप्रकृतीचे इही । गुणी सत्त्वादिकीं तिही । कर्मे चौघां चहू ठाईं । वाटिली वर्णा ॥२५॥ जैसे बापे जोडिले लेका । वाटिलें सूर्ये मार्ग पाथिका । ना ना व्यापार सेवका । स्वामी जैसे ॥२६॥ तैसी प्रकृर्ताच्या गुणी । जया कर्माची वेल्हावणी । केली आहे वर्णा । चहूं इहीं ॥२७॥ तेथ सत्त्वें आपल्या आगी । समीननिर्मीन भागी । दोघे केले नियोगी । ब्राह्मण क्षत्रिय ॥२८॥ आणि रज परी सात्त्विक । तेथ ठेविले वैश्य लोक । रजचि तमभेसक । तेथ शूद्र ते गा ॥२९॥ ऐसा येकाचि प्राणिवृंदा । भेदु चतुर्वर्णधा । गुणीचि प्रबुद्धा । केला जाण ॥ ८३० ॥ मग आपलें ठेविलें जैसे । आइतेंचि दीपें दिसे । गुणभिन्न कर्म तैसें । शास्त्र दावी ३१ तेंचि आतां कोण कोण । वर्णविहिताचें लक्षण । हे सांगों ऐक श्रवण । सौभाग्यनिधी ॥३२॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

शम, दम, तपः, शौच, क्षांति, आर्जव, ज्ञान, विज्ञान, आस्तिक्य एव च (इति) स्वभावज ब्रह्मकर्म (अस्ति) ४२

तरी सर्वेंद्रियाचिया वृत्ती । घेऊनि आपुल्या हातीं । बुद्धि आत्मया मिळे येकांती । प्रिया जैसी ॥३३॥ ऐसा बुद्धीचा उपरमु । तया नाम म्हणिपे शमु । तो गुण गा उपक्रमु । जया कर्माचा ॥३४॥ आणि बाह्येंद्रियांचें धेंडें । पिटूनि विधीचेनि दंडें । नेदिजे अधर्माकडे । कहींचि जावों ॥३५॥ तो पै गा शमा विरजा । दम गुण जेथ दुजा । आणि स्वधर्माचिया बोजा । जिणें जें कां ॥ ३६ ॥ सटवीचिये रातीं । न विसंबिजे जेवि वाती । तैसा ईश्वरनिर्णयो चित्ती । वाहणें सदा ॥३७॥ तया नाम तप । तें तिजया गुणाचें रूप । आणि शौचही निष्पाप । द्विविध जेथ ॥३८॥ मन भावशुद्धी भरलें । आंग क्रिया अळंकारिलें । ऐसें सबाह्य जियालें । साजिरें जें का ॥३९॥ तया नाम शौच पार्था । तो कर्मी गुण जये चौथा । आणि पृथ्वीचिया परी सर्वथा । सर्व जें साहाणें ॥८४०॥ ते गा क्षमा पाडवा । गुण जेथ पाचवा । स्वरामाजी सुहावा । पचमु जैसा ॥४१॥ आणि बांकडेनि वोघेसी । गंगा वाहे उजूचि जैसी । का पुटी वळला उसी । गोडी जैसी ४२ तैसा विषमाहि जीवा- । लागी उजु कारु बरवा । ते आर्जव गा साहावा । जेथिचा गुण ॥ ४३ ॥ आणि पाणियें प्रयत्नें माळी । अखंड जचे झाडामुळी । परी तें आघवेंचि फळीं । जाणे जेवि ॥४४॥ तैसें शास्त्राचारें तेणें । ईश्वरुच येक पावणें । हें फुडें जें का जाणणें । तें येथ ज्ञान ४५ ते गा कर्मी जिये । सातवा गुण होये । आणि विज्ञान हें पाहे । एवंरूप ॥४६॥ तरी सत्त्वशुद्धीचिये वेळे । शास्त्रें का ध्यानबळे । ईश्वरतत्त्वींचि मिळे । निष्टंकबुद्धी ॥ ४७ ॥ हे विज्ञान बरवें । गुणरत्न जेथ आठवे । आणि आस्तिक्य जाणावें । नववा गुण ॥४८॥ पैं राजमुद्रा आथिलिया । प्रजा भजे भलतया । तेवि शास्त्रें स्वीकारिलिया । मार्गमात्रातें ॥ ४९ ॥ आदरें जें कां मानणें । तें आस्तिक्य मी म्हणे । तो नववा गुण जेणें । कर्म तें साच ॥ ८५० ॥ एवं नवही शमादिक । गुण जेथ निर्दोष । तें कर्म जाण स्वाभाविक । ब्राह्मणाचें ॥५१॥ तो नवगुणरत्नाकरु । यया नवरत्नांचा हारु । न फेडित ले दिनकरु । प्रकाशु जैसा ॥ ५२ ॥ ना ना चांपा चांपौळी पूजिला । चंद्रु चंद्रिका धवळला । कां चंदनु निजें चर्चिला । सौरभ्यें जेवि ॥५३॥ तेवि नवगुणटिकलग । लेणें ब्राह्मणाचें अव्यंग । कहींचि न संडी आंग । ब्राह्मणाचें ॥५४॥ आतां उचित तें क्षत्रिया । तेंही कर्म धनंजया । सांगों ऐक प्रज्ञेचिया । भरोवरी ५५

तुला सांगतो २३ ज्या गुणांनी ते चारी वर्ण जन्ममृत्यूंच संकट चुकवून ईश्वराप्रत प्राप्त होतात २४ आत्म्याची जी प्रकृति, तिच्या सत्त्वादि गुणांनी चार वर्णाला चार ठिकाणी कर्मे वाटून दिली आहेत २५ ज्याप्रमाणे बापाने मिळविलेली संपत्ति मुलांना वाटून देतात, किंवा सूर्य पांदसरूस त्यांचे त्यांचे मार्ग दाखवून देतो, अथवा स्वामी सेवकांना भिन्न भिन्न व्यवहार सांगतो, २६ त्याप्रमाणे, प्रकृतीचे जे गुण, त्यांनी कर्मांचा विस्तार करून त्यांचा चार वर्णांचे ठिकाणी वाटणी केली २७ त्या ठिकाणी सत्त्वगुणाने आपल्या समविषम भागाने ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोन वर्ण उत्पन्न केले, २८ आणि रजोगुण व सत्त्वगुण यांच्या मिश्रणाने वैश्य वर्ण उत्पन्न झाला व रज आणि तम यांच्या मिश्रणाने शूद्रवर्ण उत्पन्न झाला २९ अशा प्रकारें, हे प्रबुद्धा, एकरूपच अशा प्राणिमात्रांचा गुणांनी चार प्रकारचा भेद केला आहे, असें समज ८३० मग, आपली ठेवलेली वस्तु जशी दिव्याच्या उजेडाने सहज दिसते, तसे गुणांनी वेगळे झालेले कर्म शास्त्रात स्पष्ट सांगितले आहे ३१ हे भाग्यवंता, कोणत्या वर्णाला कोणते विहित कर्म, तेंच तुला आता सांगतो, ऐक ३२

शम म्हणजे चित्ताचें नियमन, दम म्हणजे बाह्येंद्रियाचें नियमन, कायिक, वाचिक, व मानसिक तप, शुचिर्भूतपणा, क्षमा, सरळपणा, शास्त्रज्ञान, अनुभवज्ञान आणि श्रुतिस्मृतींविषयी श्रद्धा हें ब्राह्मणांचें स्वभावसिद्ध कर्म होय ४२

तर, प्रिया ज्याप्रमाणे आपले पतीशी एकांती ऐक्य पावते, त्याप्रमाणे सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपल्या हातात घेऊन जी बुद्धि आत्मस्वरूपी मिळते ३३ असा जो बुद्धीचा लीनपणा, त्याला 'शम' असें म्हणतात तो सर्व गुणामध्ये प्रथम असून, त्याजपासून सर्व कर्मांचा आरंभ होतो ३४ आणि जो बाह्य इंद्रियांना विधीचा दंड करून अधर्माच्या मार्गाला कधीही जाऊ देत नाही, ३५ तो शमाला साह्यकर्ता असा दुसरा 'दम' गुण होय तो इंद्रियांना स्वधर्माने चालवितो ३६ जसे षष्ठीप्रमाणाचे रात्री दिव्याला विसंबत नाहीत, तसे सर्वकाळ चित्तात ईश्वरस्वरूपाचा विचार करणे, ३७ त्याला 'तप' असें म्हणतात, आणि हा ब्राह्मण कर्मांचा तिसरा गुण आहे आणखी शौच म्हणजे पवित्रपणा, हा निष्पाप असून दोन प्रकारचा आहे ३८ मन हें शुद्ध भावानें भरलेलें असून सर्व शरीर सत्कर्माने सुशोभित आहे, असा अनर्बाध्य शुचिपणा भरलेला आहे, ३९ त्याला पार्था, 'शौच' असे म्हणतात व तो ब्रह्मकर्मांपैकी चौथा गुण होय आणि पृथ्वीप्रमाणे नम्र सर्व दुःखे सहन करणे, ८४० त्याला अर्जुना, 'क्षमा' असें म्हणतात, व ब्राह्मणकर्मांपैकी हा पांचवा गुण होय हा म्हणजे सप्तस्वरांतील पंचमस्वर जसा अति मधुर आहे, तसा होय ४१ आणि गंगेचा ओघ जरी वाकडा असला, तरी तो ज्याप्रमाणे सरळच आहे, किंवा उसाची पेरे जरी वाकडी असली, तरी त्याची गोडी ज्याप्रमाणे सारखीच असते, ८२ त्याप्रमाणे, आपल्यास त्रास देणाऱ्या जीवांवरही अंतरात प्रीति असणे, याला 'आर्जव' असें म्हणतात, व ब्राह्मणकर्मांपैकी हा सहावा गुण होय ४३ आणि माळी कष्ट करून पाणी झाडाचे मुळास लावतो, त्याचे श्रम जसे फळ आल्यावर सार्थक लागतात, ४४ तसे शास्त्रोक्त आचरणाने ईश्वरप्राप्तिच व्हावयाची हें ज्यांना समजते, ते 'ज्ञान' होय ४५ तें ज्ञान ब्रह्मकर्मांपैकी सातवा गुण होय, आणि त्याचप्रमाणे विज्ञानाचे लक्षण असें आहे. ४६ तर शास्त्रविचारानें व ध्यानाच्या अभ्यासानें ईश्वरस्वरूपी जी बुद्धि सत्त्वशुद्धीच्या वेळीं निश्चयानें मिळते, ४७ तिला 'विज्ञान' असें म्हणतात, व ते ब्रह्मकर्मांपैकी आठवें गुणरत्न होय आणि 'आस्तिक्य' हा नववा गुण असें समज ४८ हे पहा, राजमुद्रांकित मनुष्य कोणीही असला, तरी त्याची सर्व लोक सेवा करतात, त्याप्रमाणे शास्त्रानें जे मार्ग स्वीकारले आहेत, ४९ ते मार्ग आदरानें मानून त्याप्रमाणें आचरण करणें, याला 'आस्तिक्य' असें मी म्हणतो तो ब्राह्मणकर्मांपैकी नववा गुण होय, व याच गुणानें ब्राह्मण कर्म सर्व स्थिर होते ८५० याप्रमाणें शमादिक नऊ गुण जेथे निर्दोष दृष्टीस पडतात, तें ब्राह्मणाचें स्वाभाविक कर्म आहे, असे समज ५१ ब्राह्मण वर्ण केवळ नवगुणरूपी रत्नांचा रत्नाकर (समुद्रच), अथवा नऊ रत्नांचा हारच होय सूर्य जसा प्रकाश न टाकता प्रकाशानें युक्त असतो, ५२ अथवा चाफ्याचा वृक्ष त्याच्याच फुलांनी जसा सुशोभित दिसतो, अथवा चंद्र आपल्या प्रभेनेच जसा प्रकाशित असतो, किंवा चंदन आपल्याच परिमळानें जसा चर्चित असतो, ५३ तसे नवगुणरूपी दागिने हे ब्राह्मणाचे अव्यंग लेणें आहे, व हे ब्राह्मणाचें अंग सोडून कधीच रहात नाही. ५४ आता हे धनंजया, क्षत्रियांना उचित जे कर्म, तें बुद्धीच्या हुषारीनें ऐक. ५५

शौर्य तेजो धृतिर्दाक्ष्य युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्य, तेज, धृति, दाक्ष्य, युद्धे अपि च अपलायन, दान ईश्वरभाव च (इति) स्वभावज क्षत्रकर्म (अस्ति).

तरी भानु हा तेज । नापेक्षी जेवि विरजें । कां सिंहे न पाहिजे । जावळिया ॥५६॥ ऐसा स्वयंभ जो जीवें लाठु । सावायेवीण उद्भटु । ते शौर्य गा जेथ श्रेष्ठु । पहिला गुण ॥५७॥ आणि सूर्याचेनि प्रतापें । कोडिही नक्षत्र हारपे । ना तो तरी न लोपे । सचंद्री तिही ॥५८॥ तैसेनि आपुले प्रौढिगुणें । जगा या विस्मयो देणें । आपण तरी न क्षोभणें । कायसेनही ॥५९॥ तें प्रागल्भ्यरूप तेजा । जिये कर्मी गुण दुजा । आणि धीरु तो तिजा । जेथिचा गुण ॥८६०॥ वरिपडलिया आकाश । बुद्धीचे डोळे मानस । झाकी ना तें परियेस । धैर्य जेथें ॥६१॥ आणि पाणी हो का भलतेतुकें । परी तें जिणौनि पद्म फांके । कां आकाश उनिया जिके । आवडे तयातें ॥६२॥ तेविं विविधा अवस्था । पातलिया जिणौनि पार्था । प्रज्ञाफळ तया अर्था । वेझ देणें जे ॥६३॥ तें दक्षत्व गा चोख । जेथ चौथा गुण देख । आणि झुंझ अलौकिक । तो पाचवा गुण ॥६४॥ आदित्याची झाडें । सदा सन्मुख सूर्याकडे । तेविं समोर शत्रूपुढें । होणें जें कां ॥६५॥ माहेवणी प्रयत्नेंसी । चुकविजे सेजे जैसी । रिपू पाठी नेदिजे तैसी । समरंगणी ॥६६॥ हा क्षत्रियाचेया आचारीं । पांचवा गुणेंद्रु अवधारीं । चहू पुरुषार्थां शिरीं । भक्ति जैसी ॥६७॥ आणि जालेनि फुलें फळें । शाखिया जैसी मोकळे । कां उदार परिमळें । पद्माकरु ॥६८॥ ना ना आवडीचेनि मापें । चांदिण भलतेणें घेपे । पुढिलाचेनि संकल्पें । तैसें जें देणें ॥६९॥ तें उमप गा दान । जेथ सहावें गुणरत्न । आणि आज्ञे एकायतन । होणें जें कां ॥८७०॥ पोषूनि अवयन आपुले । करविजती मानविले । तेवि पालणें लोभविले । जग जें भोगणें ॥७१॥ तया नाम ईश्वरभावो । जो सर्वसामर्थ्याचा ठावो । तो गुणांमाजी रावो । सातवा जेथ ॥७२॥ ऐसें जें शौर्यादिकीं । इहीं सात गुणविशेखीं । अळंकृत राषऋखी । आकाश जैसें ७३ तैसें सप्तगुणी विचित्र । कर्म जें जगीं पवित्र । तें सहज जाण क्षात्र । क्षत्रियाचें ॥७४॥ ना ना क्षत्रिय नव्हे नरु । तो सत्वसोनयाचा मेरु । म्हणौनि गुण स्वर्गा आधारु । साता इया ॥७५॥ नातरी सप्तगुणार्णवी । परिवारली बरवी । हे क्रिया नव्हे पृथ्वी । भोगीतसे तो ॥७६॥ कां गुणांचे सातांही ओवी । हे क्रिया ते गंगा जगीं । तया महोदधीचिया आंगीं । विलसे जैसी ॥७७॥ परी हें बहु असो देख । शौर्यादि गुणात्मक । कर्म गा नैसर्गिक । क्षत्रजातीसी ॥७८॥ आतां वैश्याचिये जाती । उचित जे महामती । ते ऐकें निरुती । क्रिया सांगों ॥ ७९ ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्य वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्य स्वभावज वैश्यकर्म (अस्ति), अपि (च) शूद्रस्य परिचर्यात्मक कर्म स्वभावजं (अस्ति) ४४

तरी भूमि बीज नांगरु । यया भांडवलाचा आधारु । घेऊनि लाभु अपारु । मेळवणें जें ८८० किंबहुना कृषी जिणें । गोधनें राखोनि वर्तणें । कां सवर्घांची विकणें । महार्घीं वस्तु ॥८१॥ येतुलाचि पांडवा । वैश्यातें कर्माचा मेळावा । हा वैश्यजातिस्वभावा- । आंतुला जाण ॥८२॥ आणि वैश्य क्षत्रिय ब्राह्मण । हे द्विजन्मे तीन्ही वर्ण । ययांचें जें शुश्रूषण । तें शूद्रकर्म ॥८३॥ पै द्विजसेवेपरौतें । धावणें नाहीं शूद्रातें । एवं चतुर्वर्णोचितें । दाविलीं कर्मे ॥८४॥

पराक्रम, तेज [इभ्रत], धैर्य, दक्षता, युद्धापासून न फिरणें, दातृत्व, आणि लोकांवर सत्ता चालविणें हें क्षत्रियांचें स्वभावसिद्ध कर्म होय ४३

तर, सूर्य हा प्रकाश पाडण्याकरितां दुसऱ्याच्या साह्याची अपेक्षा करीत नाहीं, किंवा सिंह आपल्या पराक्रमाला सोबत्याच्या मदतीची गरज बाळगीत नाही ५६ असा साह्यतेवांचून जो स्वयंभू बळवान व शूर, ता क्षात्र प्रकृतीचा पहिला गुण 'शौर्य' होय. ५७ आणि सूर्याच्या प्रकाशानें कोट्यवधि नक्षत्रें नाहींतशीं होऊन जातात, परंतु चंद्रासहवर्तमान सर्व नक्षत्रें सूर्याचा लोप करण्याविषयीं समर्थ होत नाहींत. ५८ तसे, आपल्या योग्य गुणानें सर्व जगाला आश्चर्य करण्यास लावतात, व कसलाही प्रसंग आला तरी आपण घाबरत नाहींत ५९ असा जो प्रशंसनीय गुण 'तेज' (इभ्रत), तो त्या क्षात्र प्रकृतीचा दुसरा गुण होय, व 'धीर' हा त्याच प्रकृतीचा तिसरा गुण होय ८६० आकाशही कोसळून पडलें, तरी ज्याच्या बुद्धीचे डोळे मन हे झांकले जात नाहीं, त्याचें नांव 'धैर्य' होय, ६१ आणि पाणी कितीही खोल असलें तरी कमळ हे पाण्याला खालीं टाकून वर येतें, किंवा आकाश हे उंचीविषयीं सर्व पदार्थांस जिंकतें, ६२ तशी नानाप्रकारचे प्रसंग प्राप्त झाले, तरी पार्था, फलरूप जो अर्थ त्याला बुद्धि जिंकते ६३ याप्रमाणें सावधगिरी ठेवणें, याला 'दक्षता' म्हणतात, व तो क्षात्र प्रकृतीचा चौथा गुण होय. आणि 'अलौकिक युद्धपराक्रम' हा त्याच प्रकृतीचा पांचवा गुण होय ६४ सूर्यकमळें जशीं नेहमीं सूर्याला सन्मुख असतात, तसें शत्रूंच्या समोर नेहमी असणें, ६५ गरोदर स्त्री पतिसमागमास जशी प्रयत्नेंकरून चुकविते, तसें शत्रूला रणांगणात पाठ दाखविण्याचें तो चुकवितो ६६ चार पुरुषार्थांत 'भक्ति' हा पुरुषार्थ जसा श्रेष्ठ आहे, तसा क्षात्र प्रकृतीच्या गुणामध्यें हा पांचवा गुण इंद्राप्रमाणें श्रेष्ठ आहे, असें समज ६७ आणि वृक्ष आपलीं पानें, फुलें व फळे हीं जशीं याचकास अर्पण करण्यास तयार असतो, अथवा परिमळाविषयीं कमल जसें उदार असतें, ६८ अथवा, ज्याला जितकी आवड असेल तितकें त्यानें चादण्याचें सुख घ्यावें, तसें याचकास त्याचे इच्छेप्रमाणें देणें, ६९ याला 'अमर्याद दान' असें म्हणतात, तें क्षात्र प्रकृतीचें सहावें गुणरत्न होय. आणि आज्ञेचें रहाण्याचें एक स्थान क्षत्रिय होय ८७० आपल्या हस्तपादादिक अवयवाचें चागलें पोषण केलें असता त्याजकडून वाटेल तें काम करून घेता येतें, त्याप्रमाणें प्रजेचें प्रेमानें पालन केलें असता प्रजेचा उपभोग राजाला वाटेल तसा घेता येतो, ७१ प्रजेला उत्तम रीतीनें वागविणें यालाच 'ईश्वरभाव' असें म्हणतात, व त्याचें ठिकाणा सर्व सामर्थ्यें वास करितें तो या क्षात्र प्रकृतीच्या सर्व गुणांचा राजा असा सातवा गुण होय ७२ अशा शौर्य आदिकरून सात गुणांनीं जो पुरुष विशेष अलंकृत आहे, तो सप्तर्षींच्या सात चांदण्यांनी आकाश शोभतें, त्याप्रमाणें शोभतो. ७३ अशा प्रकारें, या सात पवित्र गुणांनी या जगात जें कर्म पवित्र झालेलें असतें, तें क्षात्र प्रकृतीचें स्वाभाविक कर्म आहे ७४ अथवा असा जो पुरुष, तो क्षत्रिय नसून सत्त्वरूप सोन्याचा मेरूच होय, ह्मणून तो सप्तगुणरूपी स्वर्गाला धारण करितो ७५ किंवा सप्तगुणरूपी समुद्रानां वेष्टित केलेली ही क्षात्रप्रकृतिरूप पृथ्वी होय ७६ अथवा सप्तगुणरूपी ओघांनीं क्षात्रक्रियारूपी गंगा ही क्षात्र प्रकृति धारण करणाऱ्या ह्या महोदधीला मिळून शोभते ७७ या सर्व गोष्टी राहूं दे क्षात्र प्रकृतीचीं शौर्यादि गुणात्मक कर्में हीं स्वाभाविक आहेत ७८ आतां हे महामते, वैश्य जातीला जें योग्य कर्म आहे, तें तुला सांगतों, ऐक. ७९

कृषि म्हणजे शेती, गौरक्ष्य म्हणजे गुरें बाळगणें, आणि वाणिज्य म्हणजे क्रयविक्रय करणें, हें वैश्याचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. आणि परिचर्या म्हणजे सेवा करणें हें शूद्राचेंही स्वभावसिद्ध कर्म होय ॥ ४४ ॥

तर, शेत, बीज, नांगर इत्यादि साहित्य मिळवून त्यांच्यायोगें पुष्कळ नफा मिळविणें, ८८० किंबहुना कृषिकर्म करून अथवा गाईचें संरक्षण करून किंवा सवंग वस्तु घेऊन महाग दरानें विकावी ८१ अर्जुना, वैश्य जातीनें ह्या तीन प्रकारें कर्म करून निर्वाह करणें, हाच त्याचा स्वाभाविक धर्म होय. ८२ आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण या तिन्ही वर्णांस द्विज हें नांव आहे, व यांची सेवा करणें, हाच शूद्र वर्णाचा स्वाभाविक धर्म आहे ८३ परंतु, द्विजाच्या सेवेवांचून शूद्रांना दुसरें कर्मच नाहीं या प्रकारें करून चारी वर्णांचीं कर्में तुला सांगितलीं. ८४

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ४५

स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः नरः संसिद्धिं लभते. स्वकर्मनिरतः (नरः) यथा सिद्धिं विन्दति, तत् शृणु ॥ ४५ ॥

आता इयेचि विचक्षणा । वेगळालिया वर्णा । उचित जैसें करणां । शब्दादिक ॥८५॥ नातरि जळदच्युता । पाणिया उचित सरिता । सरितेसी पांडुसुता । सिंधु उचितु ॥८६॥ तैसें वर्णाश्रमवशें । जे करणीय आलें असे । गोरेया आगा जैसें । गोरेपण ॥८७॥ तया स्वभावविहिता कर्मा । शास्त्राचेनि मुखें वीरोत्तमा । प्रवर्तावयालागीं प्रमा । अढळ कीजे ॥८८॥ पै आपुलेंचि रत्न थिते । घेपे पारखियाचेनि हातें । तैसें स्वकर्म आपैतें । शास्त्रें करावें ॥८९॥ जैसी दिठी असे आपुलिया ठायीं । परी दीपेंवीण भोग नाहीं । मार्गु न लाहता काई । पाय असता होय ॥८९०॥ म्हणौनि जातिवशें साचारु । सहज असे जो अधिकारु । तो आपुलालिया शास्त्रें गोचरु । आपण कीजे ९१ मग घरींचाचि ठेवा । जेवि डोळया दावी दिवा । तरी घेतां काय पांडवा । आडळु असे ॥९२॥ तैसें स्वभावें भागा आलें । वरी शास्त्रें खरें केलें । तें विहित जो आपुलें । आचरे गा ॥९३॥ परी आळसु साडुनी । फळकाम दवडुनी । आंगें जीवें माडुनी । तेथेंचि भरु ॥९४॥ वोघीं पडिलें पाणी । नेणे आनानी वाहणी । तैसा जाय आचरणीं । व्यवस्थौनि ॥९५॥ अर्जुना जो यापरी । तें विहित कर्म स्वयें करी । तो मोक्षाच्या ऐलद्वारीं । पैठा होय ॥९६॥ जे अकरणा आणि निषिद्धा । नवचेचि कांहीं सबधा । म्हणौनि भवा विरुद्धा । मुकला तो ॥९७॥ आणि काम्यकर्माकडे । न परतोचि जेथ कोडें । तेथ चंदनाचेही खोडे । न लेचि तो ॥९८॥ येर नित्य कर्म तंव । फळत्यागें वेंचिलें सर्व । म्हणौनि मोक्षाची शिंव । ठाकू लाहे ॥९९॥ ऐसेनि शुभाशुभीं संसारीं । सांडिला तो अवधारीं । वैराग्यमोक्षद्वारीं । उभा ठाके ॥९००॥ जे सकळ भाग्याची सीमा । मोक्षलाभाची जे प्रमा । नाना कर्ममार्गश्रमा । शेवटु जेथ ॥१॥ मोक्षफळें दिधली बोल । जें सुकृततरूचें फूल । तये वैराग्यीं ठेवी पाऊल । भवरु जैसा ॥२॥ पाहीं आत्मज्ञानसुदिनाचा । वाधावा सांगतया अरुणाचा । उदयो त्या वैराग्याचा । ठावो पावे ॥३॥ किंबहुना आत्मज्ञान । जेणें हाता ये निधान । तें वैराग्य दिव्यांजन । जीवें ले तो ॥४॥ ऐसी मोक्षाची योग्यता । सिद्धी जाय तथा पडुसुता । अनुसरोनि विहिता । कर्मा यया ॥५॥ हें विहित कर्म पांडवा । आपुला अनन्य वोलावा । आणि हेंचि परम सेवा । मज सर्वात्मकाची ॥६॥ पै आघवाचि भोगेंसीं । पतिव्रता क्रीडे प्रियेंसीं । की तयाचि नामें जैसीं । तपें तिया केलीं ॥७॥ कां वाळका एकी माये- । वांचोनि जिणें काय आहे । म्हणौनि सेविजे की तो होये । पाटाचा धर्मु ॥८॥ ना ना पाणी म्हणौनि मासा । गंगा न साडिता जैसा । सर्वतीर्थसद्वासा । वरपडा जाला ॥९॥ तैसें आपलिया विहिता । उपायो असे न विसबिता । ऐसा कीजे की जगन्नाथा । आभारु पडे ॥९१०॥ अगा जयाचें विहित । तें ईश्वराचें मनोगत । म्हणौनि केलिया निभ्रांत । सांपडेचि तो ॥११॥ पै जिवाचे कसीं उतरली । ते दासी की गोसावीण जाली । सिसे वेंचि तया मविली । वही जेवि ॥१२॥ तैसें स्वामीचिया मनोभावा । न चुकिजे हेंचि परमसेवा । येर तें गा पांडवा । वणिज करणें ॥१३॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ४६

यतः भूतानां प्रवृत्तिः (अस्ति), येन इदं सर्वं ततं (अस्ति), तं (ईश्वरं) स्वकर्मणा अभ्यर्च्य मानवः सिद्धिं विन्दति. ॥ ४६ ॥

आपापल्या कर्माच्या ठायी जो तत्पर असतो, त्याला ज्ञाननिष्ठेला पात्र होण्याची योग्यता येते आपल्या कर्माच्या ठिकाणी तत्पर असणाराला ती योग्यता कशी येते, तें ऐक. ॥ ४५ ॥

आता, या चार वर्णांची निरनिराळी उचित कर्म तुला स्पष्ट करून सांगतो ज्याप्रमाणे कर्णादि इंद्रियांना शब्दादिक विषयच उचित होत, ८८५ अथवा मेघापासून पडलेल्या उदकास योग्य स्थान नदीच होय, आणि अर्जुना, नदीस उचित स्थान समुद्र, ८८६ तसे वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे जे आवश्यक कर्म, तें केले असता गोर अंगास जसे ते गोरेपण शोभा देतें, तशी त्या वर्णाला अत्यंत शोभा येते ८८७ हे वीरोत्तमा, त्या स्वभावजन्य कर्मांचे शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे आचरण करण्याविषयी आपली बुद्धि निश्चित करावी ८८८ परंतु आपल्या जवळ असलेले रत्न जसे रत्नपारख्याच्या हातून पारखून घ्यावे लागते, तसें आपले स्वकर्म शास्त्राच्या आधाराने समजून घ्यावे ८८९ जशी आपले जवळ दृष्टि असूनही दिव्यावाचून तिचा उपयोग होत नाही, आणि मार्ग न सापडला तर पाय असताही त्याचा काय उपयोग? ८९० म्हणून, जातीप्रमाणे जो जो योग्य अधिकार असेल, तो आपण आपल्या शास्त्राप्रमाणे समजून घ्यावा ९१ मग अर्जुना, दिवा जसा आपल्या घरातील ठेवा आपल्या डोळ्यास दाखवितो, तेव्हा तो घेण्याविषयीं प्रतिबंध असतो काय? ९२ तसे स्वभावत. आपल्या वाट्यास आलेलें व शास्त्रानें खरे केलेलें असे जें विहित कर्म, त्याचें जो आचरण करतो. ९३ पण आळस सोडून व फलेच्छा टाकून मोठ्या हौसेनें शरीराने जीव लावून त्या ठिकाणीं जो आपला सर्व काळ घालवितो, ९४ पाणी ओघात पडल्यावर जसे भलतीकडे जात नाही, तसे ज्याचे आचरण यथाशास्त्र होतें, ९५ अर्जुना, याप्रमाणें जो विहित कर्माचें स्वत आचरण करतो, तो पुरुष मोक्षाच्या अलीकडले जें द्वार 'वैराग्य' तेथें प्राप्त होतो. ९६ जो अकरण व निषिद्ध या कर्मांचा संबध होऊं देत नाहीं, म्हणून आत्मप्राप्तीस विरुद्ध जो संसार, त्याच्या भयापासून मुक्त होतो, ९७ तसेच, चंदनाचाही खोडा पायात घालण्यास आणिला तरी पाय अडकवून घेत नाही, तसें काम्यकर्मांकडे जो कौतुकानेही पहात नाहीं; ९८ आणि दुसरें जें नित्य कर्म, त्याचा फलत्याग केल्यामुळें तेंही तो संपवितो, म्हणून तो मोक्षाच्या शिवेजवळ प्राप्त होतो. ९९ अशा प्रकाने कर्माच निरसन करून शुभाशुभ संसारापासून तो सुटतो, व मोक्षाचे द्वार जे वैराग्य, तेथे येऊन उभा रहातो ९०० जे वैराग्य सकळ भाग्याची सीमा होय, व मोक्षलाभाचा निश्चय, अथवा कर्ममार्गाचे श्रम परिहार होण्याचे स्थान होय, १ ज्याला मोक्षफल जामीन झालेले आहे, किंवा जे सत्कर्मरूप वृक्षाचे फलच होय, त्या वैराग्याचे ठिकाणी साधक पुरुष भ्रमराप्रमाणे पाऊल ठेवतो २ पहा—काय आश्चर्य आहे का, आत्मज्ञानरूप सूर्याच्या पुढे वैराग्य हे वरचाव्याप्रमाणें अरुणोदय होय ३ किंबहुना, आत्मज्ञानरूप जे निधान, ते ज्या वैराग्यरूप दिव्यांजनाने हातास येते, ते जो विवेकभावेंकरून बुद्धिरूप डोळ्यात घालतो, ४ अर्जुना, अशा प्रकारे विहित कर्माला अनुसरून आचरण केलें असता, त्याला मोक्षप्राप्तीची योग्यता प्राप्त होते ५ हे पाडवा, विहित कर्म हा आपल्या कल्याणाचा जिव्हाळा होय, व त्याचेच आचरण करणें हीच मज सर्वात्मक ईश्वराची सेवा होय ६ सपूर्ण भोगेंकरून पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रियपतीबरोबर क्रीडा करते, त्याच तिच्या आचरणास 'तप' असे म्हणावे ७ किंवा, बाळाला आईवाचून जगण्याला दुसरे साधनच नाहीं, म्हणून तिची सेवा केली असता त्याचे कल्याण होतें, त्याप्रमाणें, स्वधर्माचे आचरण करणें हाच मुख्य धर्म होय ८ अथवा, केवळ पाणी समजून गंगेत राहिलेल्या माशाला तेथ राहिल्याने जसा सर्व तीर्थांचा सहज लाभ होतो, ९ तसे आपल्या विहित कर्माचे आचरण केल्यावाचून दुसरा उपायच नाही, व अशा निश्चयाने त्याचे आचरण केले असता, जगन्नाथ जो ईश्वर त्यावर आपले ओझें पडतें. ९१० अरे, ज्याचे जे विहित कर्म नेमलेले आहे, ते त्याने करणें हेच ईश्वराचें मनोगत आहे, म्हणूनच ते कर्म केलें असता निःसशय ईश्वर प्राप्त होतो. ११ दासी असूनही जर राजाच्या कसोटीस उतरली, तर तीच सर्वांची स्वामिणी होते, किंवा स्वामिकार्यार्थ जो आपले डोकें देणारा, त्याला स्वामी जसा इनामपत्र करून देऊन आपले दसरी दाखला ठेवितो, १२ तसें ईश्वराच्या मनोभावाप्रमाणे वागणे हीच त्याची परम सेवा होय, व यावाचून जे दुसरें कृत्य करणें, तें अर्जुना, वाणिज्य कर्माप्रमाणें आहे. १३

ज्याच्या सत्तेनें सर्व भूतांच्या इंद्रियचेष्टा चालतात, आणि ज्यानें हें सर्व विश्व व्यापिलें आहे, त्या ईश्वराला स्वकर्माने भजणाऱ्या मनुष्यास ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धि मिळते. ॥ ४६ ॥

म्हणौनि विहित क्रिया केली । नव्हे तयाची खूण पाळिली । जयापासूनि का आली । आकारा भूतें ॥१४॥ जो अविद्येचिया चिंधिया । गुढूनि जीव बाहुलिया । खेळवीतसे तिगुणिया । अहंकाररज्जू ॥१५॥ जेणें जग हें समस्त । आत बाहेरी पूर्ण भरित । जालें आहे दीपजात । तेजे जैसें ॥१६॥ तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमाची वीरा । पूजा केली होय अपारा । तोषालागी ॥१७॥ म्हणौनि तिये पूजे । रिझलेनि आत्मराजें । वैराग्यसिद्धि देइजे । पसाय तया ॥१८॥ जिये वैराग्यदशे । ईश्वराचेनि वेधवशे । हे सर्वही नावडे जैसें । वांत होय ॥१९॥ प्राणनाथाचिया आधी । विरहणीतें जिणेंही बाधी । तैसें सुखजात त्रिशुद्धी । दु:खाचि लागे ॥९२०॥ सम्यक्ज्ञान नुदैजता । वेधेंचि तन्मयता । उपजे ऐसी योग्यता । बोधाचि लाहे ॥२१॥ म्हणौनि मोक्षलाभालागी । जो व्रतें वाहतसे आगी । तेणें स्वधर्मु आस्था चागी । अनुष्ठावा ॥२२॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ४७

विगुण: स्वधर्म स्वनुष्ठितात् परधर्मात श्रेयान् (अस्ति) स्वभावनियत कर्म कुर्वन् नर. किल्बिष न आप्नोति ॥४७॥

अगा आपुला हा स्वधर्मु । आचरणी जरी विषमु । तरी पाहावा तो परिणामु । फळेल जेणें ॥२३॥ जैं सुखालागी आपणपयां । निंबाचि आथी धनंजया । तै कडुवटपण तयाचिया । उबगिजे ना ॥२४॥ फळणया ऐलीकडे । केळीतें पाहतां आस मोडे । ऐसी त्यजिली तरी जोडे । तैसें कें गोमटें ॥२५॥ तेवि स्वधर्मु सांकडु । देखोनि केला जरी कडु । तरी मोक्षसुरवाडु । अंतरला कीं ॥२६॥ आणि आपुली माये । कुब्ज जरी आहे । तरी जीजे तें नोहे । स्नेह कुन्हें की २७
येरी जिया पराविया । रंभेहूनि बरविया । तिया काय करावियां । बाळकें तेणें ॥२८॥ अगा पाणियाहूनि बहुवें । तुपीं गुण कीर आहे । परी मीना काय होये । असणें तेथ ॥२९॥ पैं आघविया जगा जे विख । ते विखकीडियाचें पीयूख । आणि जगा गुळ ते देख । मरण तया ॥९३०॥ म्हणौनि जे विहित जया जेणें । फिटे ससाराचे धरणें । क्रिया कठोर तऱ्ही तेणें । तेचि करावी ॥३१॥ येरा पराचारा बरविया । ऐसें होईल टेंकलेया । पायांचे चालणें डोइया । केलें जैसें ३२
यालागी कर्म आपुले । जें जातिस्वभावें असे आलें । ते करी तेणें जिंतिले । कर्मबधातें ॥३३॥ आणि स्वधर्मुचि पाळावा । परधर्मु तो गाळावा । हा नेमुही पाढवा । न कीजेचि मा ॥३४॥ तरी आत्मा दृष्ट नोहे । तव कर्म करणें का ठाये । आणि करणें तेथ आहे । आयासु आधीं ॥३५॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

कौन्तेय, सहज कर्म सदोषम् अपि न त्यजेत , धूमेन-अग्नि इव हि सर्वारंभा दोषेण आवृता (संति) ॥४८॥

म्हणौनि भलतिये कर्मी । आयासु जऱ्ही उपक्रमी । तरी काय स्वधर्मी । दोषु सांगें ॥३६॥ अगा उजू वाटा चालावें । तऱ्ही पायाचि शिणवावें । ना आडरानें धांवावें । तऱ्ही तेंचि ॥३७॥ पैं शिळा का सिदोरिया । दाटणें एक धनंजया । परी जें वाहतां विसांवया । मिळिजे तें घेपे ३८
एऱ्हवीं कणा आणि भूसा । कांडिताही सोसु सरिसा । जेंचि रंधन मासा । तेंचि हवी ॥३९॥ दधी जळाचिया घुसळणा । व्यापार सारिखेचि विचक्षणा । वाळुवे तिळा घाणा । गाळणें एक ॥ ९४० ॥ पैं नित्य होम देयावया । कां सैरा आगी सुवावया । फुंकितां धूं धनंजया । साहणें तेंचि ॥४१॥ परी धर्मपत्नी धांगडी । पोसिता जरी एकी वोढी । तरी कां अपरबडी । आणावी आंगा ४२
हां गा पाठी लागला घाई । मरण न चुकेचि

म्हणून, विहित कर्म केले म्हणजे ते कर्म केले असे नव्हे, तर ज्या परमात्म्यापासून सर्व भूतें उत्पन्न झाली आहेत, त्याचे मनोगतच आपण पाळिले! १४ जो परमात्मा अज्ञानरूपी चिंध्या गुंडाळून जीवरूपी बाहुल्या तयार करतो, आणि सत्व, रज व तम अशा तीन पदरी अहंकाररूप सूत्राने त्यांना खेळवितो १५ दिवा जसा तेजाने अंतर्बाह्य भरलेला असतो, तसे ज्या परमात्म्याने हे सर्व जग अंतर्बाह्य ओतप्रोत भरलेले आहे १६ वीरा अर्जुना, त्या सर्वात्मक ईश्वराची स्वकर्मरूपी पुष्पांनी पूजा केली असता, ती पूजा त्याला परमसंतोषकारक होते १७ म्हणून त्या पूजेच्या योगाने आत्मराज प्रसन्न होऊन भक्ताला वैराग्य उत्पन्न करतो, हाच त्याचा भक्तावर खरोखर प्रसाद! । १८ जो वैराग्यदशा प्राप्त झाली असता ईश्वराचा छंद लागून हा सर्व संसार वमनप्राय भासतो, १९ ज्याप्रमाणे आपल्या प्रिय पतीच्या वियोगाने विरहिणी स्त्रीस जिवंत रहाणे देखील नकोसें होते, त्याप्रमाणे संसारातील सर्व सुखे त्याला खरोखर दुःखवत् भासतात ९२० ईश्वराचें अपरोक्ष ज्ञान उत्पन्न होण्याचे पूर्वी त्याच्या ध्यासाने तन्मयता प्राप्त होते; अशी बोधाची योग्यता आहे २१ यास्तव, ज्याच्या मनात मोक्ष प्राप्त व्हावा, अशी इच्छा असेल, त्याने स्वधर्माचे परम आस्थेने आचरण करावे. २२

स्वधर्म हा आचरण्यास कठीण असला तरी, [आचरण्यास सुलभ अशा] परधर्मापेक्षां तो श्रेष्ठ आहे. स्वभावनियत जें कर्म, तें केल्यानें मनुष्य पापानें लिप्त होत नाही. ॥ ४७ ॥

अरे, आपला धर्म जरी आचरण करण्यास कठीण असला, तरी त्यापासून परिणामी जें फल प्राप्त होणार, त्यावर लक्ष ठेविलें पाहिजे २३ हे धनंजया, कडुलिंबाचें सेवन केले असता जर आपल्याला सुख होत असेल, तर त्याच्या कडुपणास कटाळू नये २४ केळ पिकण्याचे पूर्वी तिच्याकडे पाहून निराशा होते, आणि तशा स्थितीतच जर ती तोडून टाकिली, तर तिजपासून उत्तम फळ कोठून प्राप्त होणार? २५ त्याप्रमाणे, स्वधर्म आचरण्यास कठीण आहे असे म्हणून जर त्याचा त्याग केला, तर तो मोक्षसुखाला अंतरलाच की! २६ आणि आपली आई जरी कुरूप असली, तरी ज्या तिच्या प्रेमामुळें आपण जगतों, ते तिचें प्रेम काही वांकडें नाहीं २७ एऱ्हवीं दुसऱ्या स्त्रिया जरी रंभेहून सुस्वरूप असल्या, तरी बालकाला त्या काय करावयाच्या आहेत? २८ अरे, पाण्यापेक्षा तुपात पुष्कळ गुण आहेत हें खरें, पण माशाला तुपात ठेवलें असता तो जगेल का? २९ हे पहा—जो वचनाग सर्व जगाला विष आहे तोच त्यातील किड्याला अमृत आहे आणि गूळ—जो साऱ्या जगाला गोड आहे, तोच त्या किड्याला मृत्यु आहे! ९३० म्हणून, ज्याला जे विहित कर्म सांगितले आहे, व ज्याच्या आचरणाने संसाराच नष्ट तुटत, ते किनाही कष्टमय असेल तरी त्याने त्याचेच आचरण करावे. ३१ पण, तोच दुसऱ्याचा धर्म उत्तम म्हणून जर का त्याचे आचरण केले, तर पायाने चालण्याचे काम डोक्याने केल्याप्रमाणे होऊन उलट ते दुःखाला मात्र कारण होईल ३२ याकरिता, आपल्या जातिस्वभावानुसार आपल्या वाट्यास जे कर्म आलेले आहे, त्याचे जो आचरण करतो, त्याने कर्मबंधाला जिंकले, (तो कर्मबंधनापासून मुक्त झाला,) ३३ आणि म्हणूनच, अर्जुना, परधर्माचा त्याग करून स्वधर्माचेच आचरण करण्याविषयी नियम नको का करायला? ३४ तर आत्मा जोंपर्यंत दृष्ट झाला नाही, तोंपर्यंत कर्म करण्याचे राहील काय? नाही ते अवश्य केलेच पाहिजे, आणि कर्म करावयाचे म्हटले म्हणजे प्रथम कष्ट आहेतच. ३५

हे कौंतेया, स्वभावसिद्ध जें कर्म त्यामध्यें जरी दोष असला, तरी ते सोडू नये, कारण, जसा धुराने अग्नि व्यापिलेला आहे, तसे सर्व कर्माचें आरंभ दोषाने व्यापिलेले आहेत. ४८

याचकरिता, कोणतेही कर्म केलें तरी जर प्रारंभी आयास पडतात, तर स्वधर्माचे आचरण केलें असता दोष का लागेल सांग बरें? ३६ अरे, सरळ वाटेने चालावयाचे झाले, तरी पायालाच शीण द्यावयाचा, आणि आडरानाने भटकावयाचे झाले तरी तीच स्थिति! ३७ अर्जुना, हे बघ—वाटेने जाताना पदरात शिला किंवा शिदोरा (फराळाचे) ही दोन्ही जरी बांधली, तरी ओझे सारखेंच होतें परंतु जे विसाव्याचे (मुक्कामाचे) ठिकाणी सुखकर होईल, तेंच घ्यावें ३८ बाकी धान्य आणि भूस काडताना श्रम सारखेच पडतात, अथवा खाण्याकरिता किंवा होमाकरिता मास शिजविण्याचे श्रमही सारखेच आहेत. ३९ हे विचक्षणा, दही किंवा पाणी याच्या घुसळण्याचे श्रम सारखेच, अथवा वाळू किंवा तीळ घाण्यात गाळण्याचे श्रम सारखेच, ९४० हे बघ, अर्जुना, नित्यहोम देण्याकरिता किंवा एऱ्हवीं विस्तव पेटविण्याचे वेळी धूर हा दोषासही सोसावा लागतोच; ४१ अथवा लग्नाची बायको किंवा एकादी ठेवलेली स्त्री या दोघींचेंही पोषण करण्यास जर सारखाच खर्च लागतो, तर मग एकादी स्त्री जवळ ठेवून अपकीर्तीचा डाग का लावून घ्यावा? ४२ अरे, पाठीकडच्या बाजूला घाय लागून जर मरण चुकत नाही,

पाही । तरी समोरला काई । आगळें न कीजे ॥४३॥ कुलस्त्री दाडयाचे घाये । परघर रिगालीहि जरी साहे । तरी स्वपतीते वायें । साडिले की ॥४४॥ तैसे आवडतेंही करणे । न निपजे शिणल्याविणें । तरी विहित बारे कोणें । बोले भारी ॥४५॥ वरी थोडेंचि अमृत घेता । सर्वस्व वेंचो का पडुसुता । जेणें जोडे जीविता । अक्षयत्व ॥४६॥ येर काह्या मोले वेचूनि । विष पियावें घेऊनि । आत्महत्येसि निमोनि । जाथिजे जेणें ॥४७॥ तैसें जाचूनिया इद्रिये । वेचूनि आयुष्याचेनि दियें । सांचले पापी आन आहे । दु.खावांचूनि ॥४८॥ म्हणोनि करावा स्वधर्मु । जो करिता हिरोनि घे श्रमु । उचित देईल परमु । पुरुषार्थराजु ॥४९॥ याकारणे किरीटी । स्वधर्माचिये राहाटी । न विसंबिजे सकटी । सिद्धमत्रु जैसा ॥९५०॥ का नाव जैसी उदधी । महारोगी दिव्यौषधी । न विसंबिजे तया बुद्धी । स्वकर्म येथ ॥५१॥ मग ययाचि गा कपिध्वजा । स्वकर्माचिया महापूजा । तोषला ईशु तमरजा । झाडा करूनि ॥५२॥ शुद्ध सत्त्वाचिया वाटा । आणी आपुली उत्कठा । भव स्वर्ग काळकूटा- । ऐसे दावी ॥५३॥ जियें वैराग्य येणें बोले । मागां संसिद्धी रूप केले । किबहुना तें आपुलें । मेळवी खागें ॥५४॥ मग जितिलिया हे भोये । पुरुष सर्वत्र जैसा होये । का जालाहि जें लाहे । तें आतां सांगों ॥ ५५ ॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ४९

सर्वत्र असक्तबुद्धि, जितात्मा, विगतस्पृह (नर) परमा नैष्कर्म्यसिद्धि संन्यासेन अधिगच्छति. ॥ ४९ ॥

तरी देहादिक हें संसारें । सर्वही माडलेंसे जें गुंफिरें । तेथ नातुडे तो वागुरें । वारा जैसा ॥५६॥ पै परिपाकाचिये वेळे । फळ देठें ना देठु फळे । न धरे तैसें स्नेह खुळें । सर्वत्र होय ५७ पुत्र वित्त कलत्र । हे जालियाही स्वतंत्र । माझे न म्हणे पात्र । विषाचे जैसे ॥५८॥ हें असो विषयजाती । बुद्धी पोळली ऐसी माघौती । पाउले घेऊनि एकाती । हृदयाच्या रिघे ॥५९॥ ऐसया अत.करण । बाह्य येतां तयाची आण । न मोडी समर्था भेण । दासी जैसी ॥९६०॥ तैसें ऐक्याचिये मुठी- । माजिवडें चित्त किरीटी । करूनि वेंधी नेहटी । आत्मयाच्या ॥६१॥ तेव्हां दृष्टादृष्ट स्पृहे । निमणें जालेंचि आहे । आगी दडपलिया धुयें । राहिजे जैसें ॥६२॥ म्हणोनि नियमिलिया मानसी । स्पृहा नासोनि जाय आपैसी । किंबहुना तो ऐसी । भूमिका पावे ॥६३॥ पै अन्यथा बोधु आघवा । मावळोनि तया पाडवा । बोधमात्रीचि जीवा । ठावो होय ॥६४॥ धरवणी वेंचें सरे । तैसे भोगें प्राचीन पुरे । नवें तंव नुपकरे । काहीचि करूं ॥६५॥ ऐशी कर्म साम्यदशा । होय तेथ वीरेशा । मग श्रीगुरु आपैसा । भेटेचि गा ॥६६॥ रात्रीची चौपाहरी । वेंचलिया अवधारी । डोळया तमारी । मिळे जैसा ॥६७॥ कां येऊनि फळाचा घडु । पारुषवी केळीची वाढु । श्रीगुरु भेटोनि करी पाडु । बुभुत्सू तैसा ॥६८॥ मग आलिंगिला पूर्णिमा । जैसा उणीव सांडी चद्रमा । तैसें होय वीरोत्तमा । गुरुकृपा तया ६९ तेव्हा अबोधमात्र असे । तो तंव तया कृपा नासे । तेथ निशीसवें जैसें । आंधारें जाय ॥ ९७० ॥ तैसी अबोधाचिये कुशी । कर्म कर्ता कार्य ऐशी । त्रिपुटी असे ते जैसी । गाभिणी मारिली ॥७१॥ तैसेंचि अबोधनाशासवें । नाशे क्रियाजात आघवें । ऐसा समूळ संभवे । संन्यासु हा ॥७२॥ येणें मूळाज्ञानसंन्यासें । दृश्याचा जेथ ठावो पुसे । तेथ बुझावें तें आपैसें । तोचि आहे ॥७३॥ नेइलियावरी पाहीं । स्वप्नीचिया तिये डोही । आपणयातें काई । काढूं जा-

तर शत्रुसमोर युद्ध करून मेले असता मरणा हून अधिक स्वर्गाची प्राप्ति होणार नाही का ? ४३ कुलस्त्री दुसऱ्याचे घरात शिरली नाही जर तिला दाडक्याचा मार सोसावा लागतो, तर तिने आपला पति व्यर्थ सोडला असे नाही का होत ? ४४ त्याप्रमाणे, पाहिजे ते कर्म केले असताही जर दुःख सोसावे लागते, तर बापा, स्वधर्माचरण कठीण असे कोणत्या तोंडाने म्हणता येईल ? ४५ हे पाडुसुता, ज्या अमृतसेवनाने अमरत्व प्राप्त होते, त्याच्या अल्पप्राप्तीकरिताही सर्वस्व का खर्च करू नये ? ४६ आणि ज्या विषाचे सेवन केले असता सर्व सुखाचा नाश होऊन आत्महत्येचें पातक लागतें, ते विष विकत घेऊन का घ्यावे ? ४७ त्याप्रमाणें इंद्रियाना शीण देऊन आयुष्याचे दिवस खर्च करून पापाचा संचय केला असता दुःखावाचून दुसरें फल आहे काय ? ४८ म्हणून, स्वधर्माचेंच आचरण करावें. तो आपल्या श्रमाचा परिहार करून, उचित अशा परम-पुरुषार्थाची—सर्वश्रेष्ठ मोक्षाची—प्राप्ति करून देईल. ४९ याकरिता, स्वधर्माचे आचरण सोडू नये ज्याप्रमाणे संकटसमयींही सिद्धमंत्र विसरू नये, ९५० अथवा समुद्रात पडलेल्याने नाव सोडू नये, किंवा महारोग्याने दिव्यौषधीचा त्याग करू नये, त्याप्रमाणे स्वकर्माचे आचरण सोडू नये ५१ मग हे कपिध्वजा, याच स्वकर्मरूप महापूजेनें संतुष्ट झालेला ईश्वर, तम व रज या गुणाचा नाश करून ५२ आपल्या उत्कंठेला शुद्धसत्त्वगुणाच्या मार्गाला लाविती, आणि संसार व स्वर्ग हे काळकूट विषाप्रमाणे आहेत, असें वाटावयास लावितो नंतर, ५३ पूर्वी वैराग्य या शब्दानें संसिद्धि या शब्दाचें जें वर्णन केले, ते आपले वैराग्यरूप स्थान तो मिळवितो ५४ मग ही वैराग्यभूमिका जिंकल्यावर जी त्याची योग्यता होते, किंवा पूर्णत्वास पावलेल्या त्या पुरुषाला कशाचा लाभ होतो, तें आता सांगतों. ५५

ज्याची बुद्धि कोठेंही आसक्त होत नाहीं, व जो जितेंद्रिय व निस्पृह आहे, असा मनुष्य संन्यासाच्या योगानें उत्कृष्ट अशा ज्ञानसिद्धीला प्राप्त होतो. ॥ ४९ ॥

तर, वारा जसा पारध्याच्या जाळ्यात इकडून तिकडे जाताना अडकत नाहीं, तसा देह आदिकरून जे संसाराचे पाश, त्यात तो असूनही सापडत नाहीं ५६ हे पहा—पिकलेलें, फळ जसें देठाला धरीत नाहीं, किंवा देठही त्याला धरीत नाही, तसे संसारादिकावरील सर्व प्रेम निर्जीव होते. ५७ पुत्र, द्रव्य व स्त्री ही आपल्या आपल्या तत्त्वानें वागत असला तरी ता ' ही माझी आहेत ' असे न म्हणता त्याच्या निगाप्रमाणे त्याग करतो ५८ फार काय सांगावे ! कढत पदार्थाच्या योग हाताला चटका बसताच जसा मनुष्य हात मागे घेतो, तसा त्याची बुद्धि विषयापासून मागे परतून आत्मविचाराकडे लागते ५९ अशा प्रकारे अंतःकरण हे इंद्रियद्वारा विषयाकडे न जाण्याविषयी यांची शपथ मोडीत नाही जशी स्वामीच्या भयाने दासी आज्ञा मोडीत नाही ९६० तसे, अर्जुना, ऐक्याच्या मुठीत ये चित्त धरून त्याला आत्म्याच्या छंदास लावतो ६१ त्या वेळेस, जसा अग्नि राखेत पुरला म्हणजे धूर आपोआप रहातो, तसा इहपर विषयांची इच्छा सहजच नष्ट होते ६२ म्हणून, मनाचा निग्रह झाला म्हणजे इच्छा आपोआप नाहींशी होते, फार सांगून काय करावयाचे आहे ! अशी भूमिका सावकाश प्राप्त होते ६३ हें बघ अर्जुना, विपरीत बोध सगळा मावळून त्याला खरा बोधच प्राप्त होतो ६४ जसे साचविलेले पाणी रोज खर्च केले म्हणजे ते सरते, तसे प्रारब्धकर्म हे भोगाना सरते, आणि अहंकर्तृत्वभावना नसल्यामुळे नवीन कर्म उत्पन्न होत नाही. ६५ अर्जुना, अशा प्रकारे सर्व कर्मांचा क्षीणदशा झाली म्हणजे मग श्रीगुरूंची आपोआप भेट होते ६६ हे पहा—रात्रीचे चार प्रहर संपले म्हणजे अंधकाराचा नाश करणारा जो सूर्य दृष्टीस पडतो, ६७ अथवा फळाचा घड येऊन तो ज्याप्रमाणे केळीची वाट खुटवितो, त्याप्रमाणे, श्रीगुरु हे भेटून जिज्ञासूची कर्मकर्तृत्वाची खटपट बंद करतात ६८ मग, पौर्णिमा प्राप्त झाली म्हणजे ज्याप्रमाणे चंद्राचे ठिकाणी मुळीच उणीव रहात नाही, त्याप्रमाणे गुरुकृपा झाली म्हणजे जिज्ञासूला कोणतीही उणीव रहात नाही ६९ त्या वेळी, अज्ञान म्हणून जेवढे असते, तेवढें तर त्याच्या कृपेनेच नष्ट होतें; आणि रात्र गेल्यावर अंधार नाहीसा होतो, ९७० त्याप्रमाणे, अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे, त्याच्या पोटात जी कर्मे, कर्ता आणि कारण ही त्रिपुटी आहे तीही नाश पावते जशी गर्भिणी मरली म्हणजे पोटातला गर्भ निराळा मारावा लागत नाही—तो आपोआपच मरतो, ७१ तसा अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे सर्व कर्मांचा नाश होतो अशा प्रकारे सर्व कर्मांचा समूळ नाश होणे यालाच संन्यास म्हणतात, तोच त्याला प्राप्त होतो ७२ त्यामुळे अज्ञानाच्या त्यागाने सर्व दृश्य पदार्थ नष्ट झाले म्हणजे मग जाणावयाचे ज ते तो आपण स्वतःच आहे. ७३ असें पहा—मनुष्य झोपेतून जागा झाल्यानंतर, आपण डोहात बुडत असल्याचा जो त्याला स्वप्नात भ्रम झाला

इजे ॥७४॥ तें मी नेणे आता जाणेन। हे सरलें तया दु स्वप्न । जाला ज्ञातृज्ञेयाविहीन । चिदाकाश ॥७५॥ मुखाभासेसी आरिसा । परौता नेलिया वीरेशा । पाहातेपणेवीण जैसा । पाहाता ठाके ॥७६॥ तैसें नेणणे जे गेले । तेणें जाणणेंही नेलें । मग निष्क्रिय उरलें । चिन्मात्रचि ॥७७॥ तेथ स्वभावें धनजया । नाही कोणीचि क्रिया । म्हणौनि प्रवादु तया । नैष्कर्म्यु ऐसा ॥७८॥ तें आपुलें आपणपें । असे तेंचि होऊनि हारपे । तरग का वायुलोपें । समुद्र जैसा ॥७९॥ तैसें न होणें निफजे । ते नैष्कर्म्यसिद्धि जाणिजे । सर्वसिद्धीत सहजे । परम हेचि ॥९८०॥ देउळाचिया कामा कळसु । उपरम गगेसी सिंधुप्रवेशु । का सुवर्णशुद्धी कसु । सोळावा जैसा ॥८१॥ तैसें आपुले नेणणें । फेडिजे का जाणणे । तेंही गिळूनि असणें । ऐसी जे दशा ॥८२॥ तियेपरतें काही । निपजणें येथ नाही । म्हणौनि ह्मणिपे पाहीं । परमसिद्धि ते ॥८३॥

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

कौन्तेय, सिद्धिं प्राप्त. (नर) यथा ब्रह्म आप्नोति, तथा मे समासेन एव निबोध, या च इव ब्रह्मप्राप्ति. सा ज्ञानस्य परानिष्ठा (वर्तते) ॥ ५० ॥

परी हेचि आत्मसिद्धि। जो कोणी भाग्यनिधि । श्रीगुरुकृपालब्धि- । काळी पावे ॥८४॥ उदयजतांचि दिनकरु । प्रकाशुचि आते आधारु । कां दीपसगें कापुरु । दीपुचि होय ॥८५॥ तया लवणाची कणिका । मिळतखेंवो उदका । उदकचि होऊनि देखा । ठाके जेवि ॥८६॥ कां निद्रित चेवलिया । स्वप्नेंसि निद वाया । जाऊनि आपणपयां । मिळे जैसा ॥८७॥ तैसें जया कोण्हासि दैवें । गुरुवाक्य श्रवणाचिसवें । द्वैत गिळोनि विसवे । आपणया वृत्ती ॥८८॥ तयासी मग कर्म करणें । हें बोलिजैलचि करणें । आकाश। येणें जाणे । आहे काई ८९ ह्मणौनि तयासि काही । त्रिशुद्धि करणे नाही । परी ऐसे जरी हें कांही । नव्हे जया ॥९९०॥ काना वचनाचिये भेटी- । सरिसावि पैं किरीटी । वस्तु होऊनि उठी । फवणि एकु जो ॥९१॥ एऱ्हवी स्वकर्माचेनि वन्ही । काम्यनिषिद्धाचिया इधनी । रजतमें कीर दोन्ही । जाळिली आधी ॥९२॥ पुत्र वित्त परलोकु । यया तिहींचा अभिलाखु । घरीं होय पाइकु । हेंही जाले ॥९३॥ इंद्रिये सैरा पदार्थी । रिगतां विटाळली होतीं । तिये प्रत्याहार तीर्थीं । न्हाणिली कीर ॥९४॥ आणि स्वधर्माचें फळ । ईश्वरी अर्पूनि सकळ । घेऊनि केलें अढळ । वैराग्यपद ९५ ऐसी आत्मसाक्षात्कारी । लाभे ज्ञानाची उजरी । ते सामुग्री कीर पुरी । मेळविली ॥९६॥ आणि तेचि समयीं । सद्गुरु भेटले पाहीं । तेवींचि तिहीं कांही। वचिजेना ॥९७॥ परी वोखद घेतखेंवो । काय लाभे आपला ठावो। का उदयजताची दिवो। मध्यान्ह होय ॥९८॥ सुक्षेत्रीं आणि वोलटें । बीजही पेरिलें गोमटें । तरी आलोट फळ भेटे । परि वेळें की गा ॥९९॥ जोडला मार्गु प्रांजळु । मिनला सुसगाचाही मेळु । तरी पाविजे वांचूनि वेळु । लागेचि की ॥१०००॥ तसा वैराग्यलाभु जाला । वरि सद्गुरुही भेटला । जीवीं अंकुरु फुटला । विवेकाचा ॥१॥ तेणें ब्रह्म एक आथि । येर आघवीचि भ्रांति । हेही कीर प्रतीति । गाढ केली ॥२॥ परी तेंचि जें परब्रह्म । सर्वात्मक सर्वोत्तम । मोक्षाचेंही काम । सरे जेथ ॥३॥ यया तिन्ही अवस्था पोटीं । जिरवी जें गा किरीटी । तया ज्ञानासिही मिठी । दे जें वस्तु ४ ऐक्याचें एकपण सरे । जेथ आनंदकणुही विरे । कांहीच्चि नुरोनि उरे । जें कांही गा ॥५॥ तियें ब्रह्मीं ऐक्यपणें । ब्रह्मचि होऊनि असणें । तें क्रमेंचि करून तेणें । पाविजे पै ॥६॥ भुकेलियापासी । वो-

होता, तो सत्य मानून त्यातून आपल्याला काढण्याविषयी तो खटपट करील काय ? ७४ त्याप्रमाणे, मला कळत नाहीं, मी आता समजून घेईन, हे त्याचे दुःस्वप्न नष्ट होत, आणि ज्ञेय व ज्ञाता हे जाऊन तो केवळ चिदाकाश म्हणजे ज्ञानमात्र होतो. ७५ अर्जुना, प्रतिबिंबासहित आरसा दूर नेल्यावर ज्याप्रमाणे पहाणारा हा पहातेपणाशिवाय असतो, ७६ त्याप्रमाणे, अज्ञान जें जातें तें एकटे न जाता ज्ञानालाही घेऊन जाते मग केवळ निष्क्रिय असें ज्ञानमात्र उरतें ७७ अर्जुना, या नैष्कर्म्यभूमिकेच्या ठिकाणीं स्वभावत कोणतीच क्रिया नाही, म्हणून त्या स्थितीला नैष्कर्म्यसिद्धी असे म्हणतात ७८ तें आपलें स्वरूप असून, नसणेपणाच्या भ्रमामुळे जो असणेपणा येतो, तोही जाऊन केवळ असणेपणा रहातो. जसा वाऱ्याच्या उपाधीमुळें उत्पन्न होणाऱ्या लाटा वायु नाहीसा झाला म्हणजे आपोआप पाण्याशी ऐक्य पावतात ७९ असें कोणतेही कर्म न होणें अशी जी स्थिति, तिला नैष्कर्म्यसिद्धि ह्मणतात, आणि हीच सहाजिकच सर्व सिद्धींत मुख्य होय ९८० कळस बसल्यावर जसा देवळाच्या कामाचा शेवट होतो, अथवा गंगा समुद्रात पावली ह्मणजे जसे पुढे तिचे नाव रहात नाही, किंवा सोनें शुद्ध करीत असता सोळा आणे कस लागला म्हणजे ज्याप्रमाणें शुद्ध करण्याची क्रिया बंद होते, ८१ त्याप्रमाणे, आपले अज्ञान ज्या ज्ञानाने नाहीसे केले, ते ज्ञानही जेव्हा नाहीसें होईल अशी जी स्थिति, ८२ तिच्यापेक्षा दुसरे काही प्राप्त होणें रहात नाहीं, म्हणून तिला परमसिद्धि असे म्हणतात ८३

कौंतेया, ही ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धि ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्याला ब्रह्माची प्राप्ति कशी होते, तें मी संक्षेपानेंच सांगतों, समजून घे. ही जी ब्रह्मप्राप्ति, तीच ज्ञानाची परमसीमा होय. ॥५०॥

पण श्रीगुरुकृपेच्या योगें ज्या कोणा भाग्यवान् पुरुषास ही आत्मसिद्धि प्राप्त होते, ८४ सूर्य उगवताच जसा अंधाराचाच प्रकाश होतो, किंवा दिव्याच्या ज्योतीस कापूर लागताच तो दिवा होतो, ८५ अथवा मिठाचा खडा पाण्यात मिळविताच जसा जलरूप होऊन रहातो, ८६ किंवा निजलेल्या मनुष्यास जागे केल्यावर मिथ्या स्वप्नासह झोप नाहीशी होऊन तो आपल्या मूळस्वरूपाप्रत प्राप्त होतो, ८७ तशी दैवयोगाने ज्या कोणाची वृत्ति गुरुवाक्यश्रवणाबरोबर भेदाचा नाश करून स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी स्थिर होते ८८ मग त्याला काहीएक कर्म करण्याचें उरतें असें कोण म्हणेल ? पहा कीं, आकाश सर्वत्र भरलेलें असल्यामुळें त्याला इकडून तिकडे व तिकडून इकडे येणें घडत का ? ८९ म्हणून, ज्यास आत्मसिद्धि प्राप्त झाली आहे, त्याला खरोखर काही एक कर्तव्य उरत नाही परंतु, अशी ज्याची स्थिति झाली नाही, असा म्हणजे, ९९० कोणी एक मानव जो तीव्र अधिकारी आहे, तो श्रीगुरूंच्या वचनाची व त्यांच्या कानाची गाठ पडण्याबरोबर ब्रह्मस्वरूप होतो, असा ९१ एऱ्हवीं, ज्या सदाधिकारी साधकाने स्वकर्मरूप अग्निमध्ये काम्यकर्म व निषिद्धकर्म या इंधनाने रज व तम हे गुण अगोदर जाळून टाकले, ९२ नंतर पुत्र, वित्त (द्रव्य) स्वर्गादि लोक या तिहींचा काम (इच्छा) हा ज्याच्या स्वाधीन होऊन घरचा सेवक झाला, ९३ भिन्न भिन्न निषिद्ध विषयाचे ठायी प्रवेश केल्यामुळे इंद्रिये—जी विटाळली होती, ती योगामध्ये प्रत्याहाररूपी तीर्थात स्नान घालून पवित्र केली, ९४ आणखी, स्वधर्माच्या आचरणाने प्राप्त होणारे फल ईश्वरास अर्पण करून त्याच्या प्रसादाने नाश न पावणारे वैराग्य प्राप्त करून घेतले ९५ अशा प्रकारें, आत्मसाक्षात्काररूप जे ज्ञान, ते होण्याला जी साधनें पाहिजेत, ती सर्व सामुग्री मिळविली, ९६ आणि तशात सद्गुरूंची गाठ पडली व त्यांनीही प्रतारणा न करिता सम्यग्ज्ञानाचा उपदेश केला, ९७ परंतु औषध घेताक्षणाच तात्काळ रोगाची निवृत्ति होऊन, आपले मूळचे प्रकृतीची स्थिति प्राप्त होते काय ? अथवा प्रातःकाळीं सूर्य उगवताच मध्यान्हकाल होतो काय ? ९८ उत्तम जमीन असून पर्जन्यवृष्टी झाली, व त्यात उत्तम बीजही पेरलें, म्हणजे त्यास पुष्कळ पीक येते, परंतु अर्जुना, त्याला वेळ लागतो, ९९ उत्तम मार्ग असून त्यात चांगल्याची सोबतही मिळाली, तरी ज्या ठिकाणीं आपल्यास जावयाचें असेल त्या ठिकाणी जाण्यास वेळ हा लागावयाचाच. १००० त्याप्रमाणे, वैराग्यही प्राप्त झालें, त्यात सद्गुरूचीही भेट झाली व ज्ञानप्राप्ति करून घेण्याचीही अंतःकरणात इच्छा झाली, १ मग त्याच्या उपदेशाने ब्रह्म एक सत्य आहे, व त्यावाचून इतर सर्व प्रपंच भ्रांतिरूप आहे, हे ऐकून साधकाचाही त्याप्रमाणें दृढनिश्चय झाला, २ परंतु असे जे सर्वव्यापक व सर्वोत्तम परब्रह्म—ज्या ठिकाणी मोक्ष शब्दही नाहीसा होतो, ३ अर्जुना, साध्य, साधक व साधन ही त्रिपुटी ज्या ज्ञानानें नाहीशी होते असें जें ज्ञान, ते ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं लय पावतें, ४ जेथें ऐक्याचा एकपणाही उरत नाही, व जेथे आनंदसुखाचा लेशही उरत नाहीं, व जेथें काहीं न उरवून जें उरतें, ५ असें जे ब्रह्म, त्या ब्रह्माच्या ठिकाणी ऐक्य पावून रहाणे ते त्याला सदा विकल्पामुळें क्रमानेंच प्राप्त होते. ६ क्षुधितापुढे षड्रस

गरिलें पड्रसी । तो तृप्ति प्रतिभासी । लाहे जेवि ॥७॥ तैसा वैराग्याचा बोलावा । विवेकाचा तो दिवा । आबुथिता आत्मठेवा । काढीचि तो ॥८॥ तरी भोगिजे आत्मऋद्धी । येवढी योग्यतेची सिद्धी । जयाच्या आंगीं निरवधी । लेणें जाली ॥९॥ तो जेणें क्रमे ब्रह्म । होणें करी गा सुगम । तया क्रमाचें आता वर्म । आईक सागों १०१०

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१

विशुद्धया बुद्ध्या युक्त, धृत्या आत्मानं नियम्य च, शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा, रागद्वेषो व्युदस्य च, ॥ ५१ ॥

तरी गुरु दाविलिया वाटा । येऊन विवेकतीर्थतटा । धुऊनिया मळकटा । बुद्धीचा तेणे ११ मग राहूनें उगणिली । प्रभा चंद्रें आलिंगिली । तैसी शुद्धत्वें जडली । आपणया बुद्धि ॥१२॥ साडूनि कुळें दोन्ही । प्रियासी अनुसरे कामिनी । द्वंद्वत्यागें स्वचितनी । पडली तैसी ॥१३॥ आणि ज्ञानाऐसें जिव्हार । नेवों नेवों निरतर । इद्रियीं केले थोर । शब्दादिक जे ॥१४॥ ते रश्मिजाळ काढलेया । मृगजळ जाय लया । तैसें धृतिरोधें तयां । पांचांही केलें ॥१५॥ नेणतां अधमाचिया अन्ना । खादलिया कीजे वमना । तैसी वोकविलीं सवासना । इद्रियें विषयी ॥१६॥ मग प्रत्यगावृत्ती चोखटें । लाविली गंगेचेनि तटें । ऐसीं प्रायश्चित्तें धुवटें । केली जेणे ॥१७॥ पाठी सात्त्विकें धीरें तेणें । शोधारली तियें करणें । मग मनेंसी योगधारणें । मेळविलीं ॥१८॥ तेविचि प्राचीनें इष्टानिष्टें । भोगेंसी येउनी भेटे । तेथ देखिलियाहि वोखटें । द्वेषु न करी ॥१९॥ ना गोमटेंचि विपायें । तें आणूनि पुढां सूये । तयालागीं न होये । साभिलाषु ॥१०२०॥ यापरी इष्टानिष्टीं । रागद्वेष किरीटी । त्यजूनि गिरिकपाटीं । निकुंजीं वसे ॥२१॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

विविक्तसेवी, लघ्वाशी, यतवाक्कायमानस , नित्य ध्यानयोगपर , वैराग्यं समुपाश्रित च ॥ ५२ ॥

गजाबजा सांडिलिया । वसवी वनस्थळिया । अगाचियाचि मादिया । एकलेया ॥२२॥ शमदमादिकी खेळे । न बोलणेंचि चावळे । गुरुवाक्याचेनि मेळे । नेणे वेळु ॥२३॥ आणि आंगा बळ यावें । नातरि क्षुधा जावे । कां जिभेचे पुरावे । मनोरथ ॥२४॥ भोजन करिताविखीं । यया तिहींतें न लेखी । आहारीं मिती संतोषी । माप न सूये२५अशनाचेनि पावकें । हारपतां प्राणु पोखे । इतुकियाचि भागु मोटकें । अशन करी २६ आणि परपुरुषें कामिली । कुळवधू आग न घाली । निद्रालस्या न मोकली । आसन तैसें ॥२७॥ दडवताचेनि प्रसंगें । भुयीं हन अग लागे । वाचूनि येर नेघे । राभस्य तेथ ॥२८॥ देहनिर्वाहापुरतें । राहाटवी हातांपायाते । किंबहुना आपैतें । सबाह्य केलें ॥२९॥ आणि मनाचा उंबरा । वृत्तीसी देखो नेदी वीरा । तेथ कें वाग्व्यापारा । अवकाशु असे ॥१०३०॥ ऐसेनि देह वाचा मानस । हे जिणोनि बाह्यप्रदेश । आकळिलें आकाश । ध्यानाचें तेणें ॥३१॥ गुरुवाक्यें उठविला । बोधीं निश्चयो आपुला । न्याहाळी हातीं घेतला । आरिसा जैसा ॥३२॥ पैं ध्याता आपणचि परी । ध्यानरूप वृत्तिमाझारीं । ध्येयत्वें हे अवधारी । ध्यानरूढी गा ॥३३॥ तेथ ध्येय ध्यान ध्याता । ययां तिहीं एकरूपता । होय तंव पंडुसुता । कीजे तें गा ॥३४॥ म्हणौनि तो मुमुक्षु । आत्मज्ञानी जाला दक्षु । परी पुढां सूनि पक्षु । योगाभ्यासाचा ॥३५॥ अपानरंध्रद्वया- । माझारीं धनंजया । पार्ष्णी पिडूनिया । कांवरुमूळ ॥३६॥ आकुंचूनि अध । देऊनि तिन्ही बंध । करूनि

अन्नाचे ताट वाढून ठेवलेले असले, तरी तो एकदम तृप्त न होता प्रत्येक घासाने तृप्ति वाढता वाढता शेवटल्या घासाला पूर्ण तृप्त होतो,७ त्याप्रमाणे, तो साधक वैराग्याच्या आश्रयाने व विवेकरूप दीपाच्या प्रकाशाने आत्मस्वरूपी ठेव्यास प्राप्त होतो ८ तर आत्मरूप ऐश्वर्य भोगण्याची ज्या साधकाचे अंगी खरोखर योग्यता प्राप्त झाली, ९ तो ज्या क्रमाने ब्रह्मप्राप्ति सुलभ करून घेतो, त्या क्रमाचे वर्म तुला सांगतो, ऐक. १०१०

जो मनुष्य अत्यंत शुद्धबुद्धीनें युक्त होऊन, धैर्याने आपल्या चित्ताचे नियमन करून, शब्दादिक विषय टाकून, प्रीति व अप्रीति नाहीशी करून टाकतो, ॥५१॥

तर, श्रीगुरूंनी दाखविलेला मार्ग स्वीकारून विवेकरूपी तीर्थाच्या तटावर बुद्धीचा मळ धुऊन टाकतो, ११ मग ज्याप्रमाणे राहूनें ग्रासलेला चंद्राची प्रभा त्यानें सोडल्यावर ती चंद्रास आलिंगन देते, त्याप्रमाणे, बुद्धीचा शुद्धपणा– जो नानाप्रकारच्या दुर्वासनांनी भ्रष्ट झाला होता, तो शुद्ध होऊन ती आपले मूळचे स्थितीस प्राप्त होते १२ कुलस्त्री जशी दोन्ही कुलाचा अभिमान टाकून केवळ आपल्या प्रियपतीलाच अनुकूल असते, तशी बुद्धि ही द्वैतभावना सोडून आत्मचिंतनातच रत होते. १३ जीवाचे आवडते असें जे ज्ञान, ते नेऊन इंद्रियांनी ज्या शब्दादिक विषयाला थोरपणा दिला, (प्रीती वाढविली,) १४ ते पंचविषय, सूर्याचे किरण नाहीतसे झाले म्हणजे मृगजळ जसें आपोआप नाहींसे होतें, तसे धैर्याने इंद्रियांचा रोध झाला म्हणजे आपोआप नाहीतसे होतात १५ न समजता भ्रष्टाच्या घरचें खाल्लेले अन्न जसे कळल्यावर ओकून टाकावें लागतें, तशा अंत करणातील विषयवासना इंद्रियांकडूनच ओकविल्या. १६ मग आत्मवृत्तिरूप जी शुद्ध गंगा, तिच्या तीराला वृत्ति आणून स्नान घातले याप्रमाणें ज्याने वृत्ति शुद्ध केली, १७ नंतर सात्त्विक धैर्यानें ती सर्व इंद्रियें शुद्ध केलीं, आणि मग मनाला योगाभ्यास करण्यास लावले; १८ त्याचप्रमाणे, पूर्वकर्मांच्या योगाने चांगले किंवा वाईट भोग प्राप्त झाले असता वाईट भोगाविषयीं खेद करीत नाही, १९ अथवा सहज चांगला भोग भोगण्याचा समय आला असता त्याविषयीं अभिलाष धरीत नाही, १०२० याप्रमाणें अर्जुना, इष्ट किंवा अनिष्ट भोगाविषयीं हर्ष अथवा खेद टाकून, पर्वताचे गुहेत अथवा निरंजन वनांत वास करितो, २१

जो एकांतवास करणारा, मिताहारी, काया, वाचा व मन यांना स्वाधीन ठेवणारा, निरंतर ध्यानयोगात तत्पर असणारा, आणि वैराग्याचा आश्रय करणारा असा असतो, ॥ ५२ ॥

ज्या ठिकाणी लोकांचा गलबला नाही असे अरण्य पाहून त्या ठिकाणीं वस्ती करितो, तेथें समाज जर कसला असेल तर त्या एकट्याच्या अवयवसमुदायाचाच असतो, २२ इंद्रियें व मन यांचा निग्रह हीच त्याची क्रीडा, न बोलणे हेंच त्याचे बोलणें; गुरुवाक्याचे मननामुळें दुसऱ्या कशाचेंही चिंतन करण्यास त्यास वेळच फावत नाहीं, २३ आणि आपले अंगात शक्ति यावी, व क्षुधा नाहीशी व्हावी, आणि जिव्हेचे लाड पूर्ण व्हावे, २४ या तिन्ही गोष्टींची भोजनप्रसंगी पर्वा करीत नाही; आणि मिताहार करतो, माप भरीत नाही, २५ अन्नपचन करणारा जो जठराग्नि, त्याला जर काही आहार दिला नाही, तर तो प्राणनाश करील, म्हणून, प्राणरक्षण होईल इतक्यापुरताच आहार करतो, २६ आणि परपुरुषाने इच्छा केली, तरी कुलस्त्री जशी त्याला वश होत नाही, तसें निद्रेला किंवा आळसाला वश होऊन आपलें आसन टळूं देत नाहीं, २७ ईश्वराला दंडवत करते समयीं जो जमिनीला स्पर्श होईल त्यावाचून कधीही अविचाराने जमिनीवर निद्रेकरिता अंग टाकीत नाहीं, २८ शरीरनिर्वाहापुरता जो हातपायांचा उपयोग करितो, किंबहुना ज्यानें अंत करण व बाह्येंद्रिये स्वाधीन ठेवली आहेत, २९ आणि अर्जुना, जो आपल्या वृत्तीला मनाच्या उंबऱ्यापर्यंतही येऊं देत नाही, त्याच्या ठिकाणी बोलणें, चालणें वगैरे व्यापारास कोठून थारा मिळणार? १०३० अशा प्रकारें शरीर, वाणी व मन ही सर्व जिंकून ज्याने ध्यानाकाश स्वाधीन करून घेतलें, ३१ ज्याप्रमाणें आरसा हातीं घेतला असता त्यात आपलें स्वरूप स्पष्ट दिसते, त्याप्रमाणें गुरुवाक्याच्या बोधानें ज्यानें आपल्या बोधाचा निश्चय केला आहे, ३२ तो ध्यानाचा प्रकार असा कीं, ध्यान करणारा ध्याता, त्याची जी वृत्ति ती ध्यानरूपी वृत्ति, व त्या वृत्तीनें ज्याचे ध्यान करावयाचे तें ध्येय ही त्रिपुटी आपले ठिकाणींच पहातो; ३३ हे पाडुसुता, त्या ठिकाणी ध्येय, ध्यान व ध्याता ही त्रिपुटी विसरून केवळ एकच रूप राही तोपर्यंत ध्यान करावें लागतें, ३४ म्हणून, तो मोक्षेच्छु आत्मज्ञानाविषयीं दक्ष होतो, परंतु योगाभ्यासाचा पक्ष पुढें करून, ३५ अर्जुना, गुद व शिश्न या दोहोंच्या मध्यभागी पायाच्या टाचेने दाबून मूळबंध करितो, ३६

एकवद । वायू भेदी ॥३७॥ कुंडलिनी जागऊनि ।
मध्यमा विकाशूनि । आधारादि भेदूनि । आज्ञा-
वरी ॥३८॥ सहस्रदळाचा मेघु । पीयूष वर्षोनि
चांगु । तो मूळवरी वोतु । आणूनिया ॥३९॥
नाचतया पुण्यगिरी । चिद्भैरवाच्या खापरी । म-
नपवनाची खीच पुरी । वाढूनियां ॥१०४०॥
जालिया योगाचा गाढा । मेळावा सूनि हा पुढा ।
ध्यान मागिलीकडां । स्वयम केलें ॥४१॥ आणि
ध्यान योग दोनी । इयें आत्मतत्त्वज्ञानी । पैठी हो-
आवया निर्विघ्नी । आधीचि तेणें ॥४२॥ वीत-
रागतेसारिखा । जोडूनि ठेविला सखा । तो आघ-
वियाचि भूमिका- । सवे चाले ॥४३॥ पहावें दिसे
तंववरी । दिठीतें न सडी दीपु जरी । तरी के
आहे अवसरी । देखावया ॥४४॥ तैसें मोक्षी
प्रवर्तलया । वृत्ती ब्रह्मी जाय लया । तव वैराग्य
आथी तया । भंगु कैचा ॥४५॥ म्हणौनि सवै-
राग्यु । ज्ञानाभ्यासु तो सभाग्यु । करोनि जाला
योग्यु । आत्मलाभा ॥४६॥ ऐसी वैराग्याची अंगी ।
बाणूनियां वज्रांगी । राजयोगतुरंगी । आरूढला
॥४७॥ वरी आडपडिलें दिठी । सानें थोर निव-
टी । तें बळी विवेकमुष्टी । ध्यानाचें खाडें ॥४८॥
ऐसेनि संसाररणाआतु । आंधारी सूर्यु तैसा असे
जातु । मोक्षविजयश्रीये वरैतु । होआवयालागी ४९

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

अहंकार, बल, दर्प, काम, क्रोध, परिग्रह (च) विमुच्य
(च) निर्ममः शान्त, स नर ब्रह्मभूयाय कल्पते. ॥५३॥

तेथ आडवारया आले । दोषवैरी जे धोपटिले ।
तयांमाजी पहिले । देहाहंकारु ॥ १०५० ॥ जो न
मोकली मारुनी । जीवों नेदी उपजवोनी । विचंबवी
खोडां घालूनि । हाडांचिया ॥ ५१ ॥ तयाचा देहदुर्ग
हा थारा । मोडूनि घेतला तो वीरा । आणि बळ हा
दुसरा । मारिला वैरी ॥ ५२॥ जो विषयाचेनि नांवें ।
चौगुणेही वरी थावे । जेणें मृतावस्था धावे । सर्वत्र
जगा५३ तो विषय विषया अथावो । आघविया दोषा-
चा रावो । परी ध्यानखड्गाचा घावो । साहेल कैचा
॥५४॥ आणि प्रिय विषयप्राप्ती । करी जया सुखाची
व्यक्ति । तेचि घालूनि बुथी । आंगी जो वाजे
॥ ५५ ॥ जो सन्मार्गा भुलवी । मग अधर्माच्या
आडवी । सूनि वाघा सापडवी । नरकादिकां ॥५६॥
तो विश्वासे मारिता रिपु । निवटूनि घातका दर्पु ।
आणि जयाचा अहा कपु । तापसांसी ॥ ५७ ॥
क्रोधा ऐसा महादोखु । जयाचा देखा परिपाकु ।
भरिजे तव अधिकु । रिता होय जो ॥ ५८ ॥
तो कामु कोणेच ठायीं । नसे ऐसें केलें पाहीं ।
कीं तेचि क्रोधाही । सहजें आलें ॥ ५९ ॥ मु-
ळाचे तोडणे जैसें । होय का शाखोद्देशें । कामु
नाशलेनि नाशे । तैसा क्रोधु ॥ १०६० ॥ म्ह-
णौनि काम वैरी । जाला जेथ ठाणोरी । तेथ
सरली बारी । क्रोधाचीही ॥६१ ॥ आणि समर्थु
आपला खोडा । शिसें वाहवी जैसा होडा । तैसा
भुंजौनि जो गाढा । परिग्रहो ॥ ६२ ॥ जो मा-
थाचि पालाणवी । अंगा अवगुण घालवी । जीवें
दाढी घेववी । ममत्वाची ॥६३॥ शिष्यशास्त्रादि-
विलासें । मठादिमुद्रेचेनि मिसे । घातले आहाती
फासे । निःसंगा जेणें ॥६४॥ घरी कुटुंबपणें सरे ।
तरी वनी वन्य होऊनि अवतरे । नागवीयाही
शरीरें । लागला आहे ॥६५॥ ऐसा दुर्जयो जो
परिग्रहो । तयाचा फेडूनि ठावो । भवविजयाचा
उत्साहो । भोगीतसे जो ॥६६॥ तेथ अमानित्वा-
दि आघवे । ज्ञानगुणाचे जे मेळावे । ते कैवल्य-
देशीचे आघवे । राव जैसे आले ॥६७॥ तेव्हां
सम्यक्ज्ञानाचिया । राणिवा उगाणूनि तया । प-
रिवारु होऊनियां । राहत आंगें ॥ ६८ ॥ प्रवृ-

अधोभाग संकुचित करून मूळबंध, ओढियाणबंध, जालंधरबंध, या तीन बंधांना वायूचे भेद तोडून एकत्र करतो, ३७ अशा प्रकारे प्राणाचा रोध झाला म्हणजे कुंडलिनी जागी होऊन मध्यमा म्हणजे सुषुम्नामार्ग मोकळा होतो, आणि आधारचक्रापासून आज्ञाचक्रापर्यंत प्राणभेद करून ऊर्ध्व जातो ३८ मग ब्रह्मरंध्रातील सहस्रदलकमलरूपी मेघापासून अमृतवृष्टि होते, त्याचा ओघ सुषुम्ना नाडीने मूळबंधापर्यंत येतो, ३९ मग मूर्धेत आकाशाम्बर चैतन्यरूपी भैरवाच्या खापरात (पात्रात) मन व वायु ह्यांचा खिचडा वाटतो १०४० अशा प्रकारे हा योगसाधनाचा बळकट मेळावा पुढे करून त्याचे मागे ध्यान निश्चित करतो, ४१ आणखी, ध्यान व योग हे दोन्ही निर्विघ्नपणे आत्मतत्त्वज्ञानाच्या ठिकाणी प्राप्त होण्याचे अगोदरच ४२ जो वैराग्यासारखा परममित्र जोडून ठेवलेला असतो, तो ज्या ज्या भूमिकेवर साधक प्राप्त होईल, तेथे तेथे त्याजबरोबर असतो ४३ आपल्याला जे पहावयाचे आहे, ते दिसले नाही तोपर्यंत जर दिव्याची सोबत आहे, तर मग पहाण्यास काय उशीर? ४४ त्याप्रमाणे, मोक्षप्राप्ति व्हावी म्हणून प्रवृत्त झालेल्या साधकास, त्याची वृत्ति ब्रह्मस्वरूपाचे ठिकाणी लय पावेतोपर्यंत जर वैराग्याची सोबत आहे, तर त्याच्या मोक्षप्राप्तीस भंग कसा होईल? ४५ म्हणून, वैराग्ययुक्त ज्ञानाचा अभ्यास करणारा जो भाग्यवान् पुरुष, तो आत्मलाभाला योग्य होतो, ४६ असे वैराग्याचे वज्रकवच अंगात घालून जो राजयोगरूप घोड्यावर स्वार होतो, ४७ मग लहानमोठे जे दृष्टीस पडेल, त्याचे निवारण करण्याकरिता विवेकरूपी मुठीत ध्यानरूपी खड्ग बळकट घेतो, ४८ आणि अशा प्रकारे, सूर्य जसा अंधारात निःशंकपणे शिरतो, तसा जो मोक्षरूपी विजयश्रीला वरण्याकरिता संसाररूपी रणात निःशंकपणे शिरतो, ४९

आणि जो मनुष्य अहंकार, सामर्थ्य, उन्मत्तपणा, काम, क्रोध व संग्रह या विकारांना टाकून ममतारहित होऊन शांत असतो, तो मनुष्य ब्रह्मरूप होण्यास योग्य होतो. ॥ ५३ ॥

त्या ठिकाणी त्याला आडविण्याकरिता आलेले जे दोषरूपी वैरी तो मारतो, त्यांपैकी पहिला वैरी 'देहाहंकार' हा होय १०५० जो अहंकार मनुष्याला मारून सोडीत नाही, व उत्पन्न करून जगू देत नाही, तर देहाच्या खापल्यात घालून कुचंबवीत ठेवितो, ५१ त्या अहंकाराचे रहाण्याचे ठिकाण जो देहरूप किल्ला, तो फोडून हस्तगत करून घेतो, आणि त्याचप्रमाणे, अर्जुना, 'बल' हा जो दुसरा वैरी, त्याचाही नाश करितो ५२ जो बलरूप शत्रु विषयाचे नाव ऐकल्याबरोबर चापट वाटून सर्व जगाला विषयाशिवाय इतर वस्तूचे भान राहू देत नाही, ५३ तो बलरूपी शत्रु विषयरूपी विषाचा केवळ डोह असून, सर्व दोषांचा राजा आहे, पण त्याला ध्यानरूपी खड्गाचा घाव कसा सहन होईल? ५४ आणि प्रिय विषयाची प्राप्ति झाली असता ज्याला परम आनंद होतो व त्याच आनंदाने जो चित्ताला आच्छादन करतो ५५ जो सन्मार्गाविषयी भुल पाडून व अधर्माच्या रानात घालून नरकादिरूप वाघाच्या तावडीत देतो ५६ असा जो विश्वासघातकी 'गर्वरूप शत्रु' तो मारून टाकतो—येथून पुढे कामरूपी शत्रूचे वर्णन आहे—आणि ज्या कामाला भिऊन तापसी लोक थरथर कापतात, ५७ भयंकर क्रोध हा ज्याचा परिणाम होय; आणि तो जो लाड पुरवावे तो तो जो अधिकाधिक वाढतो, ५८ असा जो 'काम' त्याचा नायनाट केल्यावर क्रोधाचीही सहजतेनेच वाट होते ५९ झाडाचे मूळ तोडून टाकले म्हणजे खांद्याचा नाश जसा आपोआप होतो, तसा कामाचा नाश केला म्हणजे क्रोधाचा नाश सहज होतो १०६० म्हणून, 'काम' शत्रु मारून टाकला म्हणजे क्रोधाचे येणे जाणे सहज चुकते ६१ आणि राजा जसा प्रतिज्ञेने आपला खोडा ज्याला घालावयाचा असेल, त्याचेच डोक्यावर देऊन तो नेववितो, तसा 'परिग्रह' शत्रु मनुष्याचे मनात स्फुरण करितो ६२ जो परिग्रह वैराग्यशीलाचे नाव ऐकल्याबरोबर डाक हालवून त्या वैराग्यशील पुरुषाचे अंगात संचार करून अवगुण उत्पन्न करतो, व 'हे माझे' अशा अभिमानात त्याला गुंतवितो, ६३ ज्या परिग्रहाने, 'हा मठ माझा आहे' 'हे शिष्य माझे' 'हे ग्रंथ माझे' या चिन्हांनी वैराग्यशील पुरुषासही पाशात घातले आहे ६४ वैराग्यशील पुरुष हा कुटुंबादि संसाराचा त्याग करून वनात गेला तरी त्याजकडून जो परिग्रह तेथील पदार्थांवर ममत्व ठेववितो, सारांश, अगदी नागवा उघडा असला तरी त्याला आपल्या पाशात गुंतवितो, ६५ असा जो अजिंक्य शत्रु-परिग्रह, त्याचा ठावठिकाण नाहीसा करून जो पुरुष संसार जिंकल्याचा आनंद भोगतो, ६६ त्याच्या भेटीला ज्ञानगुणाचे अमानित्वादिक समुदाय हेच कोणी मोक्षरूपी देशाचे मांडलिक राजे येतात ६७ तेव्हा यथार्थ ज्ञान हेच सार्वभौमराज्य त्या साधकाला अर्पण करून, आपण त्याचे परिवार होऊन रहातात. ६८ प्रवृत्तिरूपी राजमार्गाने त्याची

तीचिये राजबिढी । अवस्थाभेदप्रमदी । कीजत
आहे प्रतिपदी । सुखाचे लोण ॥६९॥ पुढा बो-
धाचिये काबीवरी । विवेकु दृश्याची माढी सारी ।
योगभूमिका आरती करी । येती जैसिया १०७०
तेथ ऋद्धिसिद्धीची अनेगें । वृंदें मिळती प्रसगें ।
तिये पुष्पवर्षी आंगें । नाहातसे तो ॥७१॥ ऐसे-
नि ब्रह्मैक्यासारिखें । स्वराज्य येतां जवळिकें ।
झळंबित आहे हरिखें । तिन्ही लोक ॥७२॥ तेव्हा
वैरिया कां मैत्रिया । तयासि माझें म्हणावया ।
समानता धनजया । उरेचिही ना ॥७३॥ हे ना
भलतेणे व्याजे । तो जयाते म्हणे माझे । तें नो-
डवेचि कां दुजें । अद्वितीय जाला ॥ ७४ ॥ पै
आपुलिया एकी सत्ता । सर्वही कवळूनिया पडु-
सुता । कही न लगती ममता । घाडिली तेणे
७५ ऐसा जितिलिया रिपुवर्ग । अपमानिलिया हें
जग । अपैसा योगतुरंग । स्थिर जाला ॥ ७६ ॥
वैराग्याचें गाढलें । अगत्राण होतें भलें । तेंही
नावेक ढिलें । तेव्हां करी ॥७७॥ आणि निवटी
ध्यानाचें खाडें । तें दुजें नाहीचि पुढे । म्हणूनि
हातु आसुडे । वृत्तीचाही ॥ ७८ ॥ जैसें रसौषध
खरे । आपुलें काज करूनि पुरे । आपणही नुरे ।
तैसें होतसे ॥ ७९ ॥ देखोनि ठाकिता ठावो ।
धांवता थिरावे पावो । तैसा ब्रह्मसामीप्यें थांवो ।
अभ्यासु साडी ॥१०८०॥ घडतां महोदधीसी ।
गगा वेगु सांडी जैसी । कां कामिनी कांतापासी ।
स्थिर होय ॥८१॥ ना ना फळतिये वेळे । केळी-
ची वाढी मांडुळे । कां गावापुढें वळे । मार्गु जैसा
॥८२॥ तैसा आत्मसाक्षात्कारु । होईल देखोनि
गोचरु । ऐसा साधनहतियेरु । हळूचि ठेवी ८३
म्हणौनि ब्रह्मेंसी तया । ऐक्याचा समो धनंजया ।
होतसे तै उपाया । वोहटु पडे ॥८४॥ मग वै-
राग्याची गोंधळुक । जे ज्ञानाभ्यासाचें वार्धक्य ।
योगफळाचाही परिपाक । दशा जे कां ॥ ८५ ॥
ते शांति पै गा सुभगा । संपूर्ण ये तयाचिया
आंगा । ते ब्रह्म होआवयाजोगा । होय तो पुरुषु
॥ ८६ ॥ पुनवेहुनी चतुर्दशी । जेतुले उणेपण
शशी । का सोळेपाऊनि जैसी । पधरावी वानी ८७
सागरीही पाणी वेगें । संचरे तें रूप गगे । येर
निश्चळ जें उगें । ते समुद्रु जैसा ८८ ब्रह्म आणि
ब्रह्महोतिये । योग्यते तैसा पाडु आहे । तेचि शां-
तीचेनि लवलाहें । होय तो गा ॥ ८९ ॥ पै तेंचि
होणेनवीण । प्रतीती आलें जें ब्रह्मपण । ते ब्रह्म
होती जाण । योग्यता येथ ॥१०९०॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

(स) ब्रह्मभूत प्रसन्नात्मा (सन्) न शोचति न काङ्क्षति, च सर्वेषु भूतेषु सम भूत्वा परा मद्भक्ति लभते ५४

ते ब्रह्मभावयोग्यता । पुरुषु तो मग पडुसुता ।
आत्मबोधप्रसन्नता- । पदीं बैसे ॥९१॥ जेणें नि-
पजे रससोय । तो तापुही जै जाय । तै ते कां
होय । प्रसन्न जैसी ॥९२॥ ना ना भरतिया लग-
बगा । शरत्काळीं सांडिजे गगा । कां गीत रा-
हतां उपागा । वोहटु पडे ॥९३॥ तैसा आत्म-
बोधीं उद्यमु । करितां होय जो श्रमु । तोही
जेथें समु । होऊनि जाय ॥९४॥ आत्मबोधप्र-
शस्ती । हे तिये दशेची ख्याती । ते भोगीतसे
महामती । योग्य तो गा ॥९५॥ तेव्हां आत्म-
त्वें शोचावें । कांही पावावया कामावें । हे सरलें
समभावें । भरितें तया ॥९६॥ उदया येता ग-
भस्ती । नाना नक्षत्रव्यक्ती । हारवीजती दीप्ती ।
आगिका जेवि ॥९७॥ तेवि उठतिया आत्मप्रथा ।
हे भूतभेदव्यवस्था । मोडत मोडत पार्था । वास
पाहे तो ॥९८॥ पाटियेवरील अक्षरें । जैसी पु-
सता येती करें । तैसी हारपती भेदांतरें । तया-
चिये दृष्टी ॥९९॥ तैसेनि अन्यथाज्ञानें । जियें
घेपती जागरस्वप्नें । तियें दोन्ही केली लीनें । अ-
व्यक्तामाजीं ॥११००॥ मग तेंही अव्यक्त । बोध

स्वारी चालली असता नाना अवस्थारूपी स्त्रिया येऊन त्या-
च्यावरून पदोपदीं आपल्या सुखाचें लिंबलोण करून टाक-
तात ६९ त्या सार्वभौमराजाच्या पुढें विवेकरूपी चोपदार
बोधरूप सोन्याची काठी हातात घेऊन दृश्य पदार्थांची
गर्दी मोडीत चालतो आणि योगभूमिका जणू काय आर
त्याच घेऊन त्यास ओवाळण्यास येतात. १०७० तेव्हा
ऋद्धिसिद्धींचे अनेक समुदाय मिळून त्या प्रसंगा त्याना
केलेल्या पुष्पवृष्टीच्या योगानें तो नाहातो ७१ अशा प्र-
कारे ब्रह्मैक्यरूप स्वराज्य प्राप्त होण्याची वेळ जो जो
जवळ येते, तों तो त्याला त्रैलोक्य हर्षानें भरलेलें दिसतें ७२
त्या वेळीं अर्जुना, हा आपला वैरी आहे, किंवा हा आपला
मित्र आहे म्हणून हा माझाच आहे, असें म्हणावयास
त्यास समानता उरतच नाहीं. ७३ इतकेंच नव्हे, तर तो
ज्याला 'माझें' असें म्हणेल असें दुसरें काहींच नसतें
कारण, तो अद्वितीय झालेला असतो (द्वैतच नष्ट झा-
ल्यावर दुसरें तेथें काय शिल्लक रहाणार ?) ७४ हे वग
अर्जुना, आपल्या त्या एक सत्तेने सर्व विश्व व्यापून टाक
ल्यावर 'माझें' असें म्हणण्यास अवकाश नसल्यामुळे
ममतेचा त्याग होतो ७५ याप्रमाणे सर्व अहंकारादि रिपु
वर्ग जिंकून सर्व जगत् मीच आहे, असें समजल्यामुळे
योगरूपी घोड्याची धाव आपोआप बंद होते, ७६ आणि
मग अंगात जे वैराग्याचें बळकट कवच घातलेलें असतें,
तेंही तो त्या वेळीं क्षणभर सैल करतो ७७ आणखी
ध्यानखड्गाच्यायोगे ज्याचा नाश होतो, असें काहींच नस-
ल्यामुळें, ते धारण करणाऱ्या वृत्तीचाही हात आखडून
खाली येतो ७८ जसें एखादें खरें रसायन असतें तें रो-
गाचा नाश करून आपणही नाहींसें होतें, तशी याची
स्थिति होते ७९ किंवा मुक्कामाचें ठिकाण पाहिल्यावरो-
बर जसें धावणें थांबतें, तसें ब्रह्मप्राप्ति झाल्याबरोबर अ-
भ्यास आपोआप रहातात. १०८० गंगा समुद्रास मिळा-
ल्यावर आपला वेग जसा टाकते, किंवा कामिनी स्त्री आ-
पला पति भेटला म्हणजे जशी शांत होते ८१ अथवा केळ
व्याली म्हणजे तिची वाढ खुंटते, किंवा गाव येताच ज्या-
प्रमाणें मार्ग संपतो, ८२ त्याप्रमाणे आपल्याला आत्मसा-
क्षात्कार होईल असें दृष्टीस पडताच तो साधनरूपी हत्यारें
हातातून हळूच खाली ठेवतो. ८३ म्हणून अर्जुना, ब्रह्मा-
शीं ऐक्य होण्याचे वेळेस त्याचे सर्व उपाय मागें फिरतात
८४ वैराग्यरूपी गोधळीक लाभाची वेळ, किंवा ज्ञानरूपी
अभ्यासाचें वृद्धपण, अथवा योगरूप फलाची परिपक्व-
दशा ८५ अशी जी शांति, ती अर्जुना, त्याचे ठिकाणी
संपूर्ण प्राप्त होते, तेव्हा तो पुरुष ब्रह्म होण्यास अधिकारी
होतो, ८६ पुनवेपेक्षा चतुर्दशीचे दिवशी जितका चंद्राच्या
कलेत उणेपणा असतो, किंवा सोळा आणे कसापेक्षा पंधरा
आणे कसात जितका कमतरता आहे, ८७ जसा सागरात
गंगेनें प्रवेश केल्यावरही तिचा वेग जेथपर्यंत दृष्टीस पडतो
ती गंगा, व जेथें तो वेग थांबतो ती समुद्र, ८८ तसें ब्रह्म व
ब्रह्म होणारा यात अंतर असतें, ते अंतर शांतीच्या योगें
लागलाच नाहींसें होतें ८९ तें ब्रह्म आपण होण्यावाचून
मूळचेच आहोंत असें ज्याच्या प्रतीतीला आलें आहे, हीच
ब्रह्म होण्याची योग्यता आहे, असें तू जाण १०९०

आणि तो ब्रह्मरूप झालेला पुरुष प्रसन्नांत-करण होऊन कशाचा शोक करीत नाहीं, व कशाची इच्छाही करीत नाहीं, तर सर्व भूताच्या ठिकाणीं समबुद्धि ठेवून माझी परमभक्ति प्राप्त करून घेतो ॥ ५४ ॥

अर्जुना, ता ब्रह्मभावाची योग्यता असलेला पुरुष मग
आत्मबोधप्रसन्नतेच्या पदावर बसतो ९१ ज्या अग्नीच्या योगें
स्वयंपाक तयार होतो, त्या अग्नीची त्या स्वयंपाकास पोळ
(पदार्थांसबंधील) उष्णता (कच्चेपणा) जेव्हा नाहींशी
होते, तेव्हाच जसें ते अन्न समाधानकारक होतें, ९२ अथवा
ज्याप्रमाणें शरदृतु लागला म्हणजे वर्षाकालात दररोज
येणारी भरती ओहोटी, ही गंगेची लगबग जाऊन गंगा
स्थिर होते, किंवा गाण्याचा समारंभ संपला म्हणजे उपांग
(मृदंग तंबुरा वगैरे) बंद होऊन मागें केवळ वाहवा
मात्र उरते, ९३ त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीविषयीं जे श्रम
केले होते, त्याचीही ज्या प्रसन्नस्थितीच्या ठिकाणी ऐक्यता
होऊन जाते (परिहार होतो) ९४ जेथें श्रमाचीही
आठवण रहात नाहीं, त्या स्थितीला आत्मज्ञानाची प्र-
सन्नता असें म्हणतात अर्जुना, ही स्थिति भोगण्यास
तोच पुरुष योग्य आहे ९५ तेव्हा ऐक्य भावाचें भरतें
आल्यामुळे अमुक एक वस्तु माझी आहे म्हणून तिच्याक-
रता शोक करावा, अथवा काहीं प्राप्त व्हावें म्हणून इच्छा
करावी, या दोन्ही गोष्टी आपोआप रहातात ९६ सूर्य
उगवल्यावर सर्व नक्षत्रें हीं आपल्या अंगचें तेज हारवि-
तात, ९७ त्याप्रमाणें अर्जुना, आत्मप्रथा (आत्मानुभव)
प्राप्त झाली म्हणजे भूताचे ठिकाणीं जिकडे जिकडे पाहील,
तिकडे तिकडे भेदभाव मोडत मोडत नाहींसा होऊन
अभेददृष्टि होते ९८ पाटीवरील लिहिलेलीं अक्षरें हातानें
पुसता येतात, तसें याच्या दृष्टीने सर्व भेद व द्वैत नाहींसें
होतें ९९ त्या योगें, जागृति व स्वप्न या दोन अवस्था-
मधील जीं विपरीत ज्ञानें आहेत, तीं दोन्ही ज्ञानें अज्ञाना-
मध्ये लीन होतात. ११०० मग अन्यथाज्ञानाला कारण जे

वाढता झिजत । पुरला बोधी समस्त । बुडोनि जाय ॥१॥ जैसी भोजनाच्या व्यापारीं । क्षुधा जिरत जाय अवधारीं । मग तृप्तीच्या अवसरीं । नाहींच होय ॥२॥ नाना चालीचिया वाढी । वाट होत जाय थोडी । मग पातला ठायीं बुडी । देऊनि निमे ॥३॥ का जागृती जव जव उद्दीपे । तव तव निद्रा हारपे । मग जागीनलिया स्वरूपें । नाहींच होय ॥४॥ हें ना आपुलें पूर्णत्व भेटे । जेथ चद्रासी वाढी खुटे । तेथ शुक्लपक्षु आटे । निःशेषु जैसा ॥५॥ तैसा बोध्यजात गिळितु । बोधबोधें ये मजआंतु । मिसळला तेथ सायतु । अबोधु गेला ॥६॥ तेव्हा कल्पांताचिये वेळे । नदी सिधूचे पेडवळे । मोडूनि भरलें जळें । आ-ब्रह्म जैसे ॥७॥ ना ना गेलिया घट मठ । आ-काश ठाके एकवट । का जळोनि काष्ठें काष्ठ । वन्हीचि होय ॥८॥ नातरि लेणियाचे ठसे । आटोनि गेलिया मुसे । नामरूपभेदें जैसे । सा-डिजे सोनें ॥९॥ हेंही असो चेइलया । हें स्वप्न नाहीं जालया । मग आपणचि आपणयां । उरिजे जैसें ॥१११०॥ तैसा मी एकवांचूनि कांहीं । तया तयाहींसकट नाहीं । हे चौथी भक्ति पाहीं । माझी तो लाहे ॥११॥ येर आर्त जिज्ञासु अ-र्थार्थी । हे भजती जिये पंथी । ते तिन्ही पावोनि चौथी । म्हणिपत आहे ॥ १२ ॥ एऱ्हवी तिजी ना चौथी । हे पहिली ना सरती । पै माझिये सहजस्थिती । भक्ति नाम ॥ १३ ॥ जे नेणणें माझें प्रकाशूनि । अन्यथात्वें मातें दाऊनि । सर्वेही सर्वां भजौनि । बुझावीतसे जे ॥१४॥ जो जेथ जैसें पाहों बैसे । तया तेथ तैसेंचि असे । हें उजियेडें कां दिसे । अखंडें जेणें ॥१५॥ स्वप्नाचें दिसणें न दिसणें । जैसे आप-लेनि असलेपणें । विश्वाचें आहे नाहीं जेणें । प्र-काशे तैसें ॥१६॥ ऐसा हा सहज माझा । प्रकाशु जो कपिध्वजा । तो भक्ति या बोजा । बोलिजे गा ॥१७॥ म्हणौनि आर्ताच्या ठायीं । हें आर्ति होऊनि पाहीं । अपेक्षणीय जें कांहीं । तें मीचि केला ॥१८॥ जीज्ञासुपुढां वीरेशा । हेचि होऊनि जिज्ञासा । मी का जिज्ञासु ऐसा । दाखविला १९ हेचि होऊनि अर्थना । मीचि माझ्या अर्थी अर्जुना । करूनि अर्थाभिधाना । आणी मातें ११२०एवं घेऊ-नि अज्ञानातें । माझी भक्ति जे हे वर्ते । ते दावी मज द्रष्टयातें । दृश्य करूनि ॥२१॥ येथे मुखचि दिसे मुखें । या बोला काहीं न चुके । परी दुजे-पण हें लटिकें । आरिसा करी ॥२२॥ दिठी च-द्रचि घे साचे । परि येतुलें हें तिमिराचें । जे एकचि असे तयाचे । दोनी दावी ॥२३॥ तैसा सर्वत्र मीचि मियां । घेपतसें भक्ति इया । परि दृश्यत्व हें वाया । अज्ञानवशें ॥२४॥ तें अज्ञान आता फिटलें । माझें द्रष्टृत्व मज भेटलें । निज-बिंबीं एकवटले । प्रतिबिंब जैसें ॥२५॥ पै जे-व्हांही असे किडाळ । तेव्हांही सोनेंचि अढळ । परि तें कीड गेलिया केवळ । उरे जैसें ॥२६॥ हां गा पूर्णिमे आधी कायी । चद्रु सावयवु नाहीं । परि तिये दिवसी भेटे पाहीं । पूर्णता तया २७ तैसा मीचि ज्ञानद्वारें । दिसें परि दृश्यांतरें । मग द्रष्टृत्व तें सरे । मियांचि मी लाभें ॥२८॥ म्हणौनि दृश्यपथा- । अतीतु माझा पार्था । भक्तियोगु च-वथा । म्हणितला गा ॥२९॥

भक्त्यामामभिजानाति यावान्यश्चास्मितत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥५५॥

(किंच) यावान् य च अस्मि, तं मा तत्त्वत भक्त्या अभिजानाति, ततः तत्त्वतः मा ज्ञात्वा तदनतरम् (मा) विशते ॥ ५५ ॥

या ज्ञान भक्ति सहज । भक्तु एकवटला मज । तो मीचि केवळ हें तुज । श्रुतही आहे ११३० जे उभऊनियां भुजा । ज्ञानिया आत्मा माझा । हें बोलिलों कपिध्वजा । सप्तमाध्यायीं ॥३१॥ ते हे कल्पादीं भक्ति मियां । भागवतमिषें ब्रह्मया । उ-

अज्ञान, तेंही आत्मबोध वाढल्यावर झिजता झिजता पूर्ण-बोधाचे ठिकाणी सर्व नाहींसें होतें १ भोजनास आरंभ केला म्हणजे जशी प्रत्येक घासानें भूक क्रमा कमी होत जाऊन शेवटच्या ग्रासानें तृप्ति झाली म्हणजे भूक अगदींच नाहीशी होते, २ अथवा चालण्याचे क्रमानें वाट कमी होता होता मुक्कामास गेलें म्हणजे सर्व वाट चालण्याचें सरतें; ३ किंवा, मनुष्य जों जों हळू हळू जागा होत जातो तों तों झोंप कमी कमी होते व पूर्ण जागा झाला म्हणजे निद्रा संपूर्ण नाहीशी होते, ४ अथवा पौर्णिमेच्या दिवशीं पूर्ण कला प्राप्त झाली म्हणजे चंद्राची वाट खुंटून शुक्ल पक्ष नाहीसा होतो, ५ त्याप्रमाणें, बोध्य नाहींसे होता होता पूर्ण बोधाचे ठिकाणी बोधपणाही जेव्हां समभावाप्रत ऐक्य पावतो, त्या वेळेस सर्व अज्ञान नाहींसें होतें ६ कल्पांत समयीं सर्व जलमय होतें, ते वेळेस समुद्र व नदी हे भेद मोडून आब्रह्मस्तंबपर्यंत जसें जलच होतें, ७ किंवा घटमठादि उपाधि गेल्या म्हणजे मग एकदम एक आकाशच रहातें, अथवा काष्ठमात्र नाहींसें झालें म्हणजे केवळ अग्नि मात्र उरतो, ८ अथवा अनेक प्रकारचे दागिने मुशींत घालून आटले म्हणजे दागिन्याचें नांव व आकार नष्ट होऊन केवळ सुवर्ण मात्र उरतें ९ हें असो, मनुष्य जागा झाला म्हणजे स्वप्न नाहींसें होतें, आणि मग केवळ आपण मात्र उरतो, १११० त्याप्रमाणें एक मजवांचून त्याच्यासुद्धां त्या पुरुषाला भेद उरत नाहीं त्या स्थितीला चौथी भक्ति (ज्ञानी) म्हणतात, ती त्यास प्राप्त होते ११ दुसरे आर्त, जिज्ञासु आणि अर्थार्थी हे भक्त ज्या पंथानें माझें भजन करितात, ते तीन पंथ पाहून या भक्तीला चौथी असें म्हणणें आहे १२ बाकी पहिली, दुसरी, तिसरी व चौथी असें काहींच हिला म्हणता येत नाहीं, परंतु केवळ माझी जी सहजस्थिति, तिलाच भक्ति असें म्हणतात १३ जी भक्ति अज्ञानाला प्रकाशित करून मलाच विपरीत भावानें (जगद्रूपानें) दाखवून सर्व लोकांकडून माझी भक्ति करून समजावीत असते १४ जो भक्त ज्याठिकाणा जशी कल्पना करून पाहील, त्याला तेथें तशीच दिसते, हें ज्या अखंड प्रकाशानें भासतें, १५ ज्याप्रमाणें आपण असल्यामुळें स्वप्नाचा आहेपणा व नाहींपणा भासतो, त्याप्रमाणें विश्वाचा उदय व लोप ज्या प्रकाशानें होतो, १६ हे कपिध्वजा, असा जो माझा सहज प्रकाश आहे, त्यालाच उत्तम भक्ति असें म्हणतात. १७ म्हणून, आर्त भक्ताच्या ठायीं 'आर्ति' आपणच होऊन, ज्या पदार्थाची अपेक्षा केली, तो पदार्थही ती भक्तिच बनते, १८ त्याचप्रमाणें अर्जुना, जिज्ञासु भक्ताच्या पुढें जाणण्याची इच्छा व जाणणें हीं दोन्ही आपणच बनते १९ अर्जुना, हीच भक्ति आपणच अर्थ, अर्थप्राप्तीचें साधन व अर्थप्राप्तीची इच्छा करणारा अशी त्रिपुटी होऊन मलाच अर्थ या नांवाला आणते, ११२० अशा प्रकारें अज्ञानाला घेऊन जी माझी भक्ति वागते, ती मी जो पहाणारा त्या मला पहाण्याची वस्तु बनविते, २१ आरशांत आपलें स्वरूप पाहिल्यावरच त्याचें प्रतिबिंब दिसतें यांत कांहीं शंका नाहीं, परंतु मिथ्या दुजेपण (एका मुखाचीं दोन मुखें दिसणें) हें आरसा करितो २२ दृष्टीनें चंद्रच दिसतो हें खरें, परंतु एका चंद्राचे दोन चंद्र दिसणें हें डोळ्यामध्यें 'तिमिर' नांवाचा रोग असल्यामुळेंच होतें २३ त्याप्रमाणें या भक्तीच्यायोगें मीच मी आपल्याला सर्वत्र प्रतीत होतो, परंतु द्रष्टृत्व जें आहे, तें मिथ्या असून अज्ञानाच्या उपाधीनें होतें २४ तें भेद दाखविणारें अज्ञान या भक्तियोगानें नाहींसें होऊन ज्याप्रमाणें उपाधीचा नाश झाल्यावर प्रतिबिंब आपले स्वरूपांत ऐक्य पावतें, त्याप्रमाणें माझें द्रष्टृत्व मला भेटलें (माझे ठिकाणीच लीन झालें) २५ हें पहा—ज्या वेळीं सोन्यांत किडाळ मिसळलेलें असतें, त्या वेळां देखील सोनेंच आटत असतें, परंतु तें हीण काढून टाकल्यावर जसें शुद्ध सोनें उरतें २६ अरे, पौर्णिमेच्या अगोदर चंद्र संपूर्ण नाहीं कीं काय ? पण त्या दिवशीं जशी त्याची पूर्णता त्याला भेटते, २७ तसा माच वृत्तिज्ञानद्वारें दिसतो, परंतु त्यांत द्रष्टृत्वरूप भेद असतो, तेंच द्रष्टृत्व नाहींसें झालें म्हणजे माझा मीच मला प्राप्त होतों २८ म्हणून पार्था, माझा जो चौथा भक्तियोग आहे, तो दृश्यमार्गाहून भिन्न आहे २९

आणि तो, मी जेवढा आणि जसा आहे, तसा मला भक्तीच्या योगानें यथार्थ जाणतो, व मला यथार्थ जाणल्यावर तो मद्रूप होतो. ॥ ५५ ॥

ह्या ज्ञानभक्तीच्या योगें जो माझ्याशीं ऐक्य पावतो, तो केवळ मीच आहे, (त्याच्यांत व माझ्यांत अंतर नाहीं तो मद्रूपच आहे) हें तुलाही माहित आहे ११३० कारण अर्जुना, 'ज्ञानी हा माझा आत्मा आहे,' असें सातव्या अध्यायांत ये हात उभारून प्रतिज्ञेनें मी सांगितलें आहे ३१ अर्जुना, ती ही भक्ति उत्तम आहे म्हणूनच मी ती

सम म्हणौनि धनंजया । उपदेशिली ॥३२॥ ज्ञानी
इयेतें स्वसंविति । शैव म्हणती शक्ति । आम्ही
परम भक्ति । आपुली म्हणों ॥३३॥ हे मज मि-
ळतिये वेळे । तयां क्रमयोगियां फळे । मग सम-
स्तही निखिळें । मियांचि भरे ॥३४॥ तेथ वैराग्य
विवेकेंसी । आटे बंध मोक्षेंसी । वृत्ती तये आवृ-
त्तीसी । बुडोनि जाय ॥३५॥ घेऊनि ऐलपणातें।
परत्व हारपे जेथें । गिळूनि चान्ही भूतें । आकाश
जैसें ॥३६॥ तया परी थडथांद । साध्यसाधना-
तीत शुद्ध । तें मी होऊनि एकवद । भोगितो
मातें ॥३७॥ घडोनि सिंधूचिया आंगा । सिंधू-
वरी तळपे गंगा । तैसा पाडु तया भोगा । अव-
धारीं जो ॥३८॥ का आरिसयासि आरिसा । उ-
ठूनि दाविलिया जैसा । देखणा अतिशयो तैसा ।
भोगणातिये ॥३९॥ हें असो दर्पणु नेलिया ।
तो मुखबोधुही गेलिया । देखलेंपण एकलेया । आ-
स्वादिजे जेवि ११४० चेइलया स्वप्न नाशे ।
आपलें ऐक्यचि दिसे । तें दुजेनवीण जैसें । भोगिजे
कां ४१ तोचि जालिया भोगु तयाचा । न घडे हा
भावो जयांचा । तिहीं बोले केवि बोलाचा । उच्चारु
कीजे ॥४२॥ तयांच्या नेणो गावीं । रवी प्रकाशी
हन दिवी । की व्योमालागी मांडवी । उभिली
तिहीं ॥४३॥ हा गा राजत्व नव्हतां आंगीं ।
रावो रायपण काय भोगी । का आंधारु हन आ-
लिंगी । दिनकरातें ॥४४॥ आणि आकाश जे
नव्हे । तया आकाश काय जाणवे । रत्नाच्या
रूपीं मिरवे । गुंजाचें लेणें ॥४५॥ म्हणौनि मी
होणें नाहीं । तया मीचि आहे केंही । मग भ-
जेल हें कायी । बोलों कीर । ॥४६॥ यालागी
तो क्रमयोगी । मी जालाचि मातें भोगी ।
तारुण्य क्रां तरुणांगीं । जियापरी ॥४७॥ तरंग
सर्वांगीं तोय चुंबी । प्रभा सर्वत्र विलसे बिंबी ।
ना ना अवकाश नभीं । लुंठतु जैसा ॥४८॥ तैसा
रूप होऊनि माझें । मातें क्रियावीण तो भजे ।
अलंकारु कां सहजें । सोनयातें जेवि ॥४९॥ कां
चंदनाची द्रुती जैसी । चंदनी भजे अपैसी । का
अकृत्रिम शशी । चंद्रिका ते ॥११५०॥ तैसी
क्रिया कीर न साहे । तन्ही अद्वैती भक्ति आहे ।
हें अनुभवाचिजोगें नव्हे । बोलाऐसें ॥५१॥
तेव्हां पूर्वसंस्कार छंदें । जें काही तो अनुवादे ।
तेणें आळविलेनि वो दें । बोलता मीचि ॥५२॥
बोलतया बोलताचि भेटे । तेथें बोलिलें हे न
घटे । तें मौन तव गोमटें । स्तवन माझें ॥५३॥
म्हणौनि तया बोलता । बोलीं बोलता मी भे-
टतां । मौन होय तेणें तत्त्वता । स्तवितो मातें
॥५४॥ तैसेंचि बुद्धी कां दिठी । जें तो देखों
जाय किरीटी । तें देखणें दृश्य लोटी । देखतेंचि
दावी ॥५५॥ आरिसया आधी जैसें । देखतेंचि
मुख दिसे । तयाचें देखणें तैसें । मेळवी द्रष्टें
॥५६॥ दृश्य जाउनियां द्रष्टें । द्रष्टयासीचि जै
भेटे । तै एकलेपणें न घटे । द्रष्टेपणही ॥५७॥
तेथ स्वप्नीचिया प्रिया । चेवोनि झोंबों गेलिया ।
ठायिजे दोन्ही न होनियां । आपणचि जैसें ५८
कां दोहीं काष्ठांचिये घृष्टी । माजी वन्हि येक
उठी । तो दोन्ही हे भाष आटी । आपणचि
होय ॥५९॥ ना ना प्रतिबिंब हातीं । घेऊं गे-
लिया गभस्ती । बिंबताही असती । जाय जैसी
॥११६०॥ तैसा मी होऊनि देखतें । तो घेऊं
जाय दृश्यातें । तेथ दृश्य ने थितें । द्रष्टृत्वेसी
६१ रवि आंधारु प्रकाशिता । नुरेचि जेवि प्रका-
श्यता । तेवि दृश्यीं नाही द्रष्टृता । मी जालिया
॥६२॥ मग देखिजे ना न देखिजे । ऐसी जे दशा
निपजे । ते तें दर्शन माझें । साचोकारें ॥६३॥
तें भलतयाही किरीटी । पदार्थाचिया भेटी ।
द्रष्टृदृश्यातीता दृष्टी । भोगितो सदा ॥६४॥ आणि
आकाश हें आकाशें । दाटलें न ढळे जैसें ।

कल्पाच्या आरंभी भागवतमिषानें ब्रह्मदेवाला उपदेशिली
३२ ज्ञानी याच भक्तीला स्वसंवित्ति म्हणतात, शैव शक्ति
म्हणतात, व आम्ही आपली परम भक्ति असे म्हणतों.
३३ ही भक्ति त्या क्रमयोग्याला माझ्याशी ऐक्य होते
वेळीं फलद्रूप होते, आणि मग हें सर्व केवळ माझ्याच
योगें ओतप्रोत भरलेलें आहे, असें ज्ञान करून देते ३४
तेव्हां वैराग्य विचारासह नष्ट होते, बंध मोक्षासह नाहींसा
होतो, आणि ब्रह्माकार वृत्ति ही नामशेष होते ३५ ज्या
भक्तीच्या योगानें अलीकडील व पलीकडील हे भेद
नाहींतसे होतात, जसें आकाश हे पृथ्वी, अप, तेज व
वायु या चारी भूतांना व्यापून शेष रहातें. ३६ तसें
अलीकडील काठ, मध्यभाग व पलीकडील काठ याप्रमाणें
साध्य, साधन व साधक या त्रिपुटीहून पलीकडील जें
माझें शुद्ध स्वरूप, त्याच्याशी ऐक्य पावून माझें भजन
करतो ३७ सिंधूस गंगा मिळाल्यावरही जशी वेगळेप-
णानें समुद्रांत दिसते, तसा जो माझ्याशी ऐक्य पावला
आहे, तो माझे भक्तीचा उपभोग द्वैतावाचून घेतो. ३८
किंवा दोन आरसे स्वच्छ करून एकापुढे एक ठेविले असता
एकमेकाला पहाण्याचे सुख भोगितात, तसा मद्रूप झाल्यावर
तो ज्ञानी माझे भक्तीचा उपभोग घेतो. ३९ इतकेंच
नव्हे, परंतु आरसा बाजूस केल्यावर व त्यांतील प्रति
बिंब दिसेनासें झाल्यानंतरही पहाणारा आपले ठिका
णींच आपल्या स्वरूपाचा आनंद भोगितो ११४०
जागें झाल्यावर स्वप्न नाहींसे होऊन आपल्या स्वरू-
पास मिळाल्यावर मग आपलें ऐक्य जसें द्वैतावाचून
भोगतो, ४१ यांजवर शंका करणारा अशी शंका
करतो कीं, ऐक्य पावल्यावर त्याचा भोग कसा घेता
येतो ? तर पहा कीं, शब्दानें शब्दाचा उच्चार कसा करि-
ता येतो ? ४२ यावरून, शंका घेणाराचे गावांत कदा-
चित् सूर्याला दिव्यानें पहाण्याची चाल असेल तर नकळे !
अथवा आकाशाला मांडव घालण्याची चाल असल्यास असेल
४३ अरे, ज्याचे अंगीं राजपण नाहीं, त्याला राजा
राजेपणाचें काय सुख भोगतो हें कसें समजणार ? किंवा
सूर्याला अंधार आलिंगन देईल की काय ? ४४ आणि जो
स्वतः आकाश झाला नाहीं, त्याला आकाशाची व्याप्ति
कशी समजेल ? व गुंजाचे दागिने रत्नाच्या दागिन्याची
बरोबरी कशी करतील ? ४५ म्हणून, जो मद्रूप
झाला नाहीं, त्याला मी कोठे आहे, हे कसें समजणार ?
मग तो माझें भजन करतो असें कसें म्हणता येईल ? ४६
वास्तव, क्रमानें येणारा योगी मत्स्वरूप होतो, तेव्हां
माझे स्वरूपाचा उपभोग घेतो. जशी तरुणी स्त्री आपल्या
तारुण्याचा उपभोग घेते ४७ पाण्याच्या लाटा सर्व बाजू-
नी पाण्याचेच सेवन करतात, किंवा प्रकाश जो आहे तो
सर्वप्रकारेंकरून सूर्यबिंबातच असतो, अथवा पोकळी ज्या-
प्रमाणें सर्वत्र आकाशास व्यापून असते, ४८ त्याप्रमाणें, माझे
स्वरूप होऊन माझे भजन क्रियेवाचून करतो, जसा अलंकार
सोन्याला सहज भजतो, ४९ चंदनाचा सुगंध चंदनाचें सेवन
करतो, किंवा चंद्राचा प्रभा चंद्रापाशींच सहज असते, ११५०
त्याप्रमाणें क्रिया सहन होत नाहीं, तथापि अद्वैतस्वरूपाचे
ठिकाणी भक्ति असते, ह्याचा अनुभव घेतला तरच सम-
जेल, एऱ्हवीं बोलून सांगता येण्याजोगी ही गोष्ट नव्हे. ५१
अशा योग्यतेस आलेला मनुष्य पूर्वसंस्कारें करून जें कांहीं
बोलेल, त्यानें मला आळविल्यामुळें त्यानें हाक मारता-
क्षणींच मी त्याला ओ देतो ५२ जेथें बोलणाराला त्या-
च्या शिवाय दुसरें कोणी बोलण्यास भेटत नाहीं, तेथें
तो बोलतो असें कसें म्हणता येईल ? अशा प्रकारचें जे
बोलणें, ते न बोलण्यासारखेंच असून तेंच माझें उत्तम स्त-
वन होय ५३ म्हणून तो बोलणें बोलत असता, व त्या
बोलण्यानें मी भेटलों असतां, तें बोलणेंच मौन होतें, आणि
त्या मौनानेंच माझें खरोखर स्तवन होतें ५४ तसेंच हे किरीटी,
त्याचे बुद्धीनें अथवा दृष्टीनें जें जें तो जाणील अथवा पाहील,
तें जाणणें व पहाणें, जाणण्याची किंवा पहाण्याची वस्तु
एकीकडे करून, जाणणारालाच व पहाणारालाच दाख-
वितें ५५ आरशांत पहाण्याचे पूर्वी जें मुख होतें, तेंच
आरसा पहातांक्षणीच आरशाला न पहाता मुखालाच
पहातें, तद्वत् त्याचें पहाणें पहाणारालाच दाखवितें. ५६
पहाण्याची वस्तु जाऊन पहाणाराच पहाणाराला जर पाहील,
तर पहाणेपणाचा धर्म उरत नाहीं ५७ स्वप्नांत पाहिलेल्या
स्त्रीला जागें होऊन मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊं गेलें अ-
सतां आलिंगन देणारा, व आलिंगन देण्याची वस्तु
दोन्ही नसून एकटाच पुरुष जसा असतो; ५८ अथवा दोन
लाकडाच्या घर्षणानें जो अग्नि उत्पन्न होतो, तो दोन्ही
लाकडास जाळून लाकडाचें नाव नाहींसें करून आपणच
होतो, ५९ अथवा आपलें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब सूर्य
हातानें घेऊं लागला असतां, त्याचें प्रतिबिंब नाहींसें हो-
ऊन त्याचें असलेलें बिंबत्वही जातें, ११६० त्याप्रमाणें,
मद्रूप होऊन जो दृश्य वस्तु पहाण्यास जातो, त्याला ती
दुसरी दृश्य वस्तु वेगळी उरत नाहीं परंतु त्याचें असलेलें
द्रष्टेत्वही नाहींसें होतें ६१ सूर्य अंधाराला प्रकाशित करा-
वयास गेला असतां प्रकाश्य जो अंधकार, तो जर उरत
नाहीं, तर मग सूर्यावरील प्रकाशक धर्मही नाहींसा होतो,
त्याप्रमाणें दृश्य वस्तु जर मीच झालों आहे, तर आपल्या-
हून दृश्य वस्तु भिन्न नाहीं, मग पहाणारा द्रष्टाही उरत
नाहीं ६२ यावर पहाणें व न पहाणें या एतद्विवर्जित जी
स्थिति, ते माझें खरोखर दर्शन होय ६३ हे किरीटी, तें
दर्शन वाटेल त्या पदार्थाच्या भेटीबरोबर त्याला होतें. मग
दृश्य व द्रष्टा या द्वैताच्या पलीकडील जी दृष्टि, ती सर्व-
काळ भोगतो. ६४ आणि आकाश हें सर्वव्यापक अस-

मिया आत्मेन आपणपें तैसें। जाले तया ॥६५॥ कल्पाती उदक उदकें। रुधिलिया वाहो ठाके। तैसा आत्मेनि मियां येके। कोंदला तो ॥६६॥ पावों आपणपया बोळघे। केवि वन्हि आपणपया लागे। आपणपा पाणी रिघे। स्नाना कैसे ॥६७॥ म्हणोनि सर्व मी जालेपणें। ठेले तया येणें जाणे। तेचि गा याला करणें। अद्वया मज ॥६८॥ पै जळावरील तरगु। जरी धाविन्नला सवेगु। तरी नाहीं भूमिभागु। क्रमिला तेणे ६९ जे साडावें का मांडावे। जे चालणें जेणे चालावे। ते तोयचि एक आघवें। म्हणोनियां ॥११७०॥ गेलियाही भलतेउता। उदकपणें पंडुसुता। तरंगाची एकात्मता। न मोडेचि जेवि ॥७१॥ तैसा मीपणे हा लोटला। तो आघवेंयाचि मजआतु आला। या याला होय भला। कापडी माझा ॥७२॥ आणि शरीरस्वभाववशें। काही येक करू जरी बैसे। तरी मीचि तो तेणें मिषे। भेटे तया ॥७३॥ तेथ कर्म आणि कर्ता। हें जाऊनि पंडुसुता। मियां आत्मेनि मज पाहता। मीचि होय ॥७४॥ पै दर्पणातें दर्पणे। पाहिलिया होय न पाहणें। सोनें झाकिलिया सुवर्णे। न झाके जेवि ॥७५॥ दीपातें दीपें प्रकाशिजे। ते न प्रकाशणेचि निपजे। तैसे कर्म मिया कीजे। तें करणें कैचें ॥७६॥ कर्महीं करिताचि आहे। जै करावें हे भाष जाये। तै न करणेचि होये। तयाचें केले ७७ क्रियाजात मी जालेपणें। घडे कांहींचि न करणें। तयाचि नांव पूजणें। खुणेचें माझें ॥७८॥ म्हणौनि करी तयाही बोजा। तें न करणें हेचि कपिध्वजा। निफजे तिया महापूजा। पूजी तो मातें ॥७९॥ एवं तो बोले ते स्तवन। तो देखे तें दर्शन। अद्वया मज गमन। तो चाले तेंचि ॥११८०॥ तो करी तेतुली पूजा। तो कल्पी तो जपु माझा। तो असे तेचि कपिध्वजा। समाधी माझी ॥८१॥ जैसें कनकेसी काकणें। असिजे अनन्यपणे। तो भक्तियोगें येणे। मजसी तैसा ८२ उदकीं कल्लोळु। कापुरी परिमळु। रत्नी उजाळु। अनन्यु जैसा ॥८३॥ किबहुना ततूसी पटु। कां मृत्तिकेसी घटु। तैसा तो येकवटु। मजसीं माझा ॥८४॥ इया अनन्यसिद्धा भक्ती। या आघवाचि दृश्यजाती। मज आपणपेया सुमती। द्रष्टयातें जाणे ॥८५॥ तिन्ही अवस्थाचेनि द्वारें। उपाध्युपहिताकारें। भावाभावरूप स्फुरे। दृश्य जें हे ॥८६॥ ते हें आघवेंचि मी द्रष्टा। ऐसिया बोधाचा माजिवटा। अनुभवाचा सुभटा। धेंडा तो नाचे ॥८७॥ रज्जु जालिया गोचरु। आभासता तो व्याळाकारु। रज्जुच ऐसा निर्धारु। होय जेवि ॥८८॥ भागारापरतें कांहीं। लेणें गुजहीभरी नाहीं। हे आटुनियां ठायीं। कीजे जैसे ॥ ८९ ॥ उदका येकापरतें। तरग नाहींचि हे निरुतें। जाणोनि तथा आकारातें। न घेपे जेवि ॥११९०॥ नातरी स्वप्नविकारा समस्ता। चेऊनिया उमाणें घेतां। तो आपणयापरौता। न दिसे जैसा ॥ ९१ ॥ तैसें जें काही आथि नाथी। येणे होय ज्ञेयस्फूर्ती। ते ज्ञाताचि मी हे प्रतीती। होऊनि भोगी ॥९२॥ जाणे अजु मी अमरु। अक्षयो मी अक्षरु। अपूर्वु मी अपारु। आनंदु मी ॥९३॥ अचळु मी अच्युतु। अनंतु मी अद्वैतु। आद्यु मी अव्यक्तु। व्यक्तुही मी ॥ ९४ ॥ ईश्य मी ईश्वरु। अनादि मी अमरु। अभय मी आधारु। आधेय मी ॥९५॥ स्वामी मी सदोदितु। सहजु मी सततु। सर्व मी सर्वगतु। सर्वातीतु मी ॥ ९६ ॥ नवा मी पुराणु। शुन्यु मी संपूर्णु। स्थूळ अणु। जें कांहीं तें मी ॥९७॥ अक्रियु मी येकु। असंगु मी अशोकु। व्याप्यु मी व्यापकु। पुरुषोत्तमु मी ९८ अशब्दु मी अश्रोत्रु। अरूपु मी अगोत्रु। समु मी

त्यामुळे त्याला जसं ढळणे नाही, तसा मी जो आत्मा, तेणेकरून सर्वत्र माझीच व्याप्ति झाली आहे. ६५ कल्पान्तकाली ओतप्रोत उदकच भरल्यामुळे जसे उदकाचे वाहणे बंद होते, तसे सर्व विश्व आत्मत्वाने कोंदले असल्यामुळे त्याला आत्म्यावाचून दुसरा पदार्थच उरत नाही ६६ पाय पायावर चढेल काय ? अग्नि अग्नीसच जाळील काय ? पाणी पाण्यातच स्नान कसे करील ? ६७ म्हणून, सर्वत्र माझी व्याप्ति झाल्यामुळे त्याचे येणेजाणे बंद पडत, व अद्वय असा जो मी परमात्मा, त्याची त्याला या त्याच्या कृतीनेच यात्रा घडते ६८ तसेच, पाण्यावरील बुडबुडा मोठ्या वेगानें जरी धावत गेला, तरी तो पाण्याशिवाय भूमीवर धावत नाही, अर्थात् त्याचे तें धावणे हे न धावण्याचेच ठिकाणी समजलें पाहिजे ६९ म्हणून, जे स्थळ सोडावयाचें ते व ज्या स्थळास जावयाचे ते व चालणारा व चालण्याचे पाय हे सर्व उदकच असल्यामुळे, ११७० तो तरंग पाहिजे तितका धावत गेला तरी, हे पाण्डुसुता, तो उदकच असल्यामुळे त्याचा एकपणा मोडत नाही ७१ त्याप्रमाणे मद्रूप झाल्यावर, मीपणाने जरी त्याला स्फुरण झाले, तरी तो संपूर्ण माझेकडेसच आला अशी जी यात्रा, त्या यात्रेनें तो माझा यात्रेकरूच झाला. ७२ आणि त्याचे शरिराचे स्वभावामुळे त्याने काहीही कृत्य आरंभिलें, तरी त्या कृत्याचे मिषाने मीच त्याला भेटतों ७३ हे पाण्डुसुता, अशा स्थितीत हें कर्म व हा कर्ता हा भेद जाऊन आत्मत्वेंकरून मला पाहिले असता मद्रूप होतो ७४ हें पहा—ज्याप्रमाणे आरशाने आरशाला पाहिलें असता ते न पाहाणे होतें, किंवा सोन्यानें सोने झाकलें तर झाकणें होत नाही, ७५ दिव्यानें दिव्याला प्रकाशित केले तर ते प्रकाश न करणेंच होय त्याप्रमाणे, मद्रूप होऊन कर्म केलें तें कर्म करणे कसें ह्मणावे ? ७६ कर्म करीत असता मी कर्ता असा अभिमान नाहीसा झाला म्हणजे त्याचे सर्व करणे न करणेच होते ७७ त्याला सर्व क्रिया आत्मस्वरूप झाल्यामुळें, त्या सर्व क्रियाला न करणेंच म्हणावें, व तीच माझी खुणेची पूजा होय. ७८ म्हणून हे कपिध्वजा, तो ज्या ज्या यथाराग क्रिया करतो, त्या न केल्याप्रमाणे होऊन तीच माझी महापूजा होते ७९ याप्रमाणें, तो जें जें बोलेल ती माझी स्तुति, तो जे पाहतो तें माझें दर्शन, अद्वय जो मी त्याची तो चालेल ती यात्रा होय ११८० हे कपिध्वजा, तो जें करील ती माझी पूजा, तो जी कल्पना करील तो माझा जप, व तो ज्या स्थितीत असेल, ती माझी समाधि होय ८१ जसे सुवर्णाशी सुवर्णाचे कंकण अभिन्न आहे, तसा भक्तियोगाने माझ्याशी तो ऐक्य पावतो ८२ पाण्याचे ठिकाणी लाट कापुराचे ठिकाणी परिमळ, व रत्नाचे ठिकाणी तेज जसे भिन्न नाहीं, ८३ फार काय ! जसा तंतूशी पट, किंवा मृत्तिकेशी जसा घट याचे ऐक्य असते, तसा तो माझा भक्त माझ्याशी ऐक्य पावतो ८४ अर्जुना, ही जी एकनिष्ठ भक्ति, त्या भक्ताच्या योगाने, दृश्यमात्राचे ठिकाणी, मी आत्मा जो द्रष्टा त्या मला तो जाणतो ८५ जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या योगाने, आणि शरीर व शरीराचा चालक यांच्या योगानें व्यक्त व अव्यक्त एतद्रूपाने सर्व दृश्य पदार्थाचे स्फुरण होतें ८६ हे सुमते अर्जुना, ते सर्व दृश्य मीच आहे, असा बोधाच्या भरात अनुभवाचा झेंडा नाचतो ८७ दोर दृष्टीस पडल्यावर त्यावर झालेला सर्पाचा भास नाहीसा होऊन दोरच आहे असा जेव्हा निश्चय होतो, ८८ सोन्यावेगळे गुंजभर मुद्दा अलंकार नाहीत, असा दृढ निश्चय होण्याने सर्व अलंकारांची आटणी होते, ८९ पाण्यावर येणारे तरंग उदकाविरहित नाहीत, असें पक्के समजून त्याच्या आकाराला जो भुलत नाही, ११९० अथवा स्वप्नातील पाहिलेले सर्व विकार जागे झाल्यावर पाहू गेलें असता आपलेंविरहित दुसरें काही नाही, असें जसें दिसते, ९१ तसे जें काहीं आहे व नाही, त्याच्या योगे हें जाणण्याची स्फूर्ति होते, व ते सर्व पदार्थ मीच आहें, अशा अनुभवाचा तो उपभोग घेतो ९२ मी उत्पन्न न होणारा, जरारहित, नाशरहित, अविनाशी, ज्याच्या पूर्वी काही नाही असा, ज्याला अंत नाही असा, व नेहमी आनंदमय असा आहे, असे तो समजतो ९३ चलन न पावणारा, व पतित न होणारा, अंतरहित, अद्वैत, सर्वांचा मूळ, निराकार व साकारही मीच आहे ९४ सर्वांचा ईश, अनादि व अमर, अभय आणि आधार व आधारावर असणारे जे आधेय ते सर्व असा मी आहे ९५ सर्वांचा अधिपति व नेहमी असणारा, सहज व सतत सर्वव्यापि, व सर्वत्र भरून असणारा, आणि सर्वांच्या पलीकडला असा मी आहे. ९६ सर्वांत नवा व जुना, अभावरूप व संपूर्ण, सर्वांहून मोठा व अणुरेणूहूनही लहान जें काही आहे ते मी आहें ९७ क्रियारहित व एक, संगरहित व शोकरहित सर्व वस्तूंत मी असून, माझ्यात सर्व वस्तू आहेत, असा सर्वांत उत्तम पुरुष मी आहे. ९८ शब्दातीत व कर्णरहित, रूपरहित आणि गोत्ररहित,

स्वतन्त्रु । ब्रह्म मी परु ॥९९॥ ऐसें आत्मत्वें मज
एकातें । इया अद्वयभक्ती जाणोनि निरुते । आणि
याही बोधा जाणतें । तेंही मीचि जाणें १२००
पै चेइलेयानतरे । आपुलें एकपण उरे । तेंही तोवरी
स्फुरे । तयाशीचि जैसें ॥१॥ का प्रकाशता अर्कु ।
तोचि होय प्रकाशकु । तयाही अभेदा द्योतकु ।
तोचि जैसा ॥२॥ तैसा वेद्यांच्या विलयीं । केवळ
वेदकु उरे पाहीं । तेणें जाणवे तया तेंही । हेंही
जो जाणे ॥३॥ तया अद्वयपण आपुलिया । जा-
णती ज्ञप्ती जे धनजया । ते ईश्वरचि मी हे तया ।
बोधासि ये ४ मग द्वैताद्वैतातीत । मीचि आत्मा
एकु निभ्रांत । हें जाणोनि जाणणें जेथ । अनु-
भवी रिघे ॥५॥ तेथ चेइलयां येकपण । दिसे जे
आपुलया आपण । तेंही जातां नेणों कोण । हो-
इजे जेवि ॥६॥ का डोळां देखतिये क्षणी । सु-
वर्ण सुवर्णी । नाटिता होय आटणी । अळका-
राचीही ॥७॥ ना ना लवण तोय होये । मग
क्षारता तोयत्वें राहे । तेही जिरता जेवि जाये ।
जालेपण तें ॥८॥ तैसा मी तो हें जें असे । तें
स्वानंदानुभवसमरसें । कालवूनिया प्रवेशे । मज-
चिमाजी ॥९॥ आणि तो हे भाष जेथ जाये ।
तेथे मी हे कोण्हासी आहे । ऐसा मी ना तो
तिये सामाये । माझ्याचि रूपी ॥१२१०॥ जेव्हां
कापुर जळों सरे । तयाचि नाम अग्नि पुरे । मग
उभयतातीत उरे । आकाश जेवि ॥११॥ कां
धाडलिया एका एकु । वाढे तो शून्यानिशेखु । तैसा
आहेनाहीचा शेखु । मीचि मग आथी ॥१२॥
तेथ ब्रह्म आत्मा ईशु । यया बोला मोडे सौरसु ।
न बोलणें याही पैसु । नाहीं तेथ ॥१३॥ न बो-
लणेंही न बोलोनी । तें बोलिजे तोंड भरुनी ।
जाणिव नेणिव नेणोनी । जाणिजे तें ॥१४॥ तेथ
बुझिजे बोधु बोधें । आनदु घेपे आनंदें । सुखा-
वरी सुखें । सुखचि भोगिजे ॥१५॥ तेथ लाभु
जोडला लाभा । प्रभा आलिंगिली प्रभा । विस्मयो
बुडाला उभा । विस्मयामाजी ॥१६॥ शमु तेथ
सामावला । विश्रामु विश्रांती आला । अनुभवु
वेडावला । अनुभूतिपणे ॥१७॥ किंबहुना ऐसें
निखळ । मीपण जोडे तया फळ । सेवूनि वेली
वेल्हाळ । क्रमयोगाची ते ॥१८॥ पै क्रमयोगा
किरीटी । चक्रवर्तीच्या मुकुटी । मी चिद्रत्न तें
साटोवाटी । होय तो माझा ॥१९॥ की क्रमयो-
गप्रासादाचा । कळसु जो हा मोक्षाचा । तया-
वरील अवकाशाचा । उवावो जाला तो १२२०
ना ना संसारआडवी । क्रमयोग वाट बरवी ।
जोडिली ते मदैक्यगावी । पैठी जालीसे ॥२१॥
हें असो क्रमयोगबोधे । तेणें भक्तिचिद्गांगें । मी
स्वानदोदधी वेगें । ठाकिला की गा ॥२२॥ हा
ठायवरी सुवर्मा । क्रमयोगीं आहे महिमा । म्ह-
णौनि वेळोवेळा तुम्हां । सागतो आम्ही ॥२३॥
पै देशें काळे पदार्थें । साधूनि घेइजे माते । तैसा
नव्हे मी आयतें । सर्वांचें सर्वही ॥२४॥ म्ह-
णौनि माझ्या ठायीं । जाचावें न लगे कांहीं ।
मी लाभें इये उपायी । साचचि गा ॥२५॥ एक
शिष्य एक गुरु । हा रूढला साच व्यवहारु ।
तो मत्प्राप्तिप्रकारु । जाणावया ॥२६॥ अगा व-
सुधेच्या पोटी । निधान सिद्ध किरीटी । वन्हि
सिद्ध काष्ठीं । वोहा दूध ॥२७॥ परी लाभे तें
असतें । तया कीजे उपायातें । येर सिद्धचि तैसा
येथें । उपायीं मी २८ हा फळहीवरी उपावो । कां पा
प्रस्तावीतसे देवो । हें पुसतां तरी अभिप्रावो । येथिंचा
ऐसा ॥२९॥ जे गीतार्थांचें चांगावें । मोक्षोपा-
यपर आघवें । आन शास्त्रोपाय की नव्हे । प्र-
माणसिद्ध ॥१२३०॥ वारा आभाळाचि फेडी ।
वांचूनि सूर्यातें न घडी । कां हातु बाबुळी बाडी ।
तोय न करी ॥३१॥ तैसा आत्मदर्शनीं आडळु ।
असे अविद्येचा जो मळु । तो शास्त्र नाशी येरु

सर्वत्र सारखा व स्वतंत्र ब्रह्म व परब्रह्म मी आहे ९९ असें आत्मस्वरूपाचें ऐक्य पावून माझी खरोखर अद्वयभक्ति करून मला जाणतो, व याही बोधाला जाणणारा जो मी परमात्मा, तोही आपण आहों असें तो समजतो १२०० जसें जागें झाल्यावर आपलें एकत्व उरतें, व हेंही जसें ज्याचें त्यालाच समजतें, १ प्रकाश करणारा जो सूर्य, व ज्या पदार्थाला प्रकाशित करावयाचें ते पदार्थही तोच आहे, आणि प्रकाशक व प्रकाश्य या दोहोंसबाल अभेदही तोच जाणतो, २ तसा, जाणण्यास योग्य अशा पदार्थांच्या नाशानंतर केवळ जाणणारा उरतो, हेंही त्याला समजतें असा जो तोही मीच आहे असें जो समजतो, ३ त्याला अर्जुना, आपल्या अभेदपणास जाणणारी ज्ञानकळा तीही मी ईश्वरच आहे, तोही मीच आहे असें तो समजतो. ४ मग द्वैत व अद्वैत या पलीकडील जो आत्मा, तोच निःसंशय मी आहे असें समजून तें ज्ञानही जेथें मुरून जातें ५ तेव्हां जागें झाल्यावर जें आपल्याला आपलें स्वरूप दिसतें, तेंही नाहींसें होऊन कोणती स्थिति प्राप्त होते तेंही जसें सांगतां येत नाहीं, ६ किंवा सोन्याचें सोनेंपण दृष्टीनें पहातांक्षणीं अलंकारांची आटणी न करतां आटणी केल्याप्रमाणेंच होतें, ७ अथवा मिठाचें पाणी होतें, परंतु त्या पाण्यात खारटपणा रहातो, तोही जिरून गेल्यावर जसा मीठपणा नाहींसा होतो, ८ तसा मी व तो हा भेद असतो, तोही पूर्ण आनंदाचे भरात एकत्र होऊन मद्रूपीं लय पावतो ९ आणि तोही (दुसरा) भास जेथें नाहींसा होतो, तेथें ' मी ' हा शब्द कोठें उरणार ? असा मी नाहीं व तोही नाहीं असें जें माझें रूप, त्या ठिकाणीं तो ऐक्य पावतो १२१० कापूर जळतांक्षणींच जसें अग्नीचेंही नांव नाहींसें होतें, व मग कापूर व अग्नि याहून भिन्न जें आकाश तेंच उरतें, ११ किंवा एकांत एक वजा केला असतां बाकी जसें शून्य उरतें, तसा आहे व नाहीं यांची वजाबाकी केली असतां बाकी मीच उरतों १२ त्या ठिकाणीं ब्रह्म, आत्मा, ईश या बोलण्यालाही जागा रहात नाहीं, व कांहीं न बोलणें यालाही तेथें ठाव नाहीं. १३ न बोलणें हें न बोलून मग तोंडभर बोललें जातें, तसें ज्ञान व अज्ञान टाकून जें जाणलें जातें १४ तशा स्थितींत बोध बोधानें जाणून आनंदानें आनंद भोगून सुखानें सुखाचा अनुभव घेतो. १५ मग लाभांत लाभाची भर

पडून प्रकाशानें प्रकाशास आलिंगन देऊन आश्चर्य आश्चर्यात उभेंचे उभेंच बुडून जातें १६ शम विश्रांति पावून विश्रामही विश्रांतीस येतो, व अनुभव अनुभवानेंच संकोच पावतो १७ फार काय सांगावें ! क्रमयोगाच्या सुंदर वेलीचें सेवन केल्यामुळें त्याला मद्रूप प्राप्तीचें सुंदर फळ मिळतें १८ हे किरीटी, क्रमयोगरूपी चक्रवर्त्याच्या मुकुटावरील ज्ञानरूप रत्न मी होतों, व माझे मुकुटावर तें रत्न शोभतें १९ किंवा क्रमयोगरूपी देवळाच्या मोक्षरूपी कळसावरील अवकाशाचा प्रसार तो होतो १२२० अथवा संसाररूपी अरण्यातील क्रमयोगरूपी राजमार्गानें माझ्या ऐक्यरूपी गावांत प्रविष्ट होतो २१ फार काय सांगावें ! क्रमयोगाच्या ओघानें भक्तिज्ञानरूपी गंगा ही आनंदरूपी समुद्र जो मी, त्याला येऊन मिळते २२ हे मर्मज्ञ अर्जुना, असा या क्रमयोगाचा महिमा आहे, म्हणून मी वारंवार त्याचें वर्णन तुझ्याजवळ करितों. २३ परंतु, देश, काळ, पदार्थ यांच्या अनुकूलतेनें मला साध्य करून घ्यावें, असा मी नाहीं मीच सर्वांचा आत्मा असल्यामुळें सर्वांना सहज प्राप्त आहे. २४ म्हणून, माझ्या प्राप्तीकरितां शीण न घेतां मी या क्रमयोग उपायानें खरोखर सहज प्राप्त होतों २५ माझ्या प्राप्तीचा उपाय समजण्याकरितां गुरु व शिष्य हा संप्रदाय खरोखर अनादिसिद्ध आहे २६ अरे अर्जुना, पृथ्वीच्या पोटांत द्रव्य सिद्ध आहे, तशाच काष्ठांत अग्नि व कांसेंत दूध याही गोष्टी सिद्ध आहेत २७ परंतु या गोष्टी सिद्ध आहेत तरी त्यांचा लाभ होण्याकरितां उपाय करावे लागतात. पण माझी गोष्ट विचारशील तर मी स्वतः सिद्ध असून, माझ्या आड येणारे पदार्थ दूर करण्यास उपाय केले पाहिजेत. २८ ही फलप्राप्ति झाल्यावर पुनः उपायाची प्रस्तावना देवांनीं कां केली, अशी जर कोणी शंका घेईल, तर देवाचें बोलण्याचा असा अभिप्राय आहे कीं, २९ गीतार्थाचें सामर्थ्य मोक्षाचें साधन प्राप्त करून देण्याचें आहे, हा त्यांत चांगुलपणा आहे. दुसरीं शास्त्रें प्रमाणसिद्ध मोक्षोपाय नाहींत. १२३० वाऱ्यानें सूर्याचें आड आलेले ढग दूर होतात, परंतु त्याच्यानें सूर्य उत्पन्न करवत नाहीं, किंवा हातानें पाण्यावरील शेवाळ दूर करतां येतें, पाणी करितां येत नाहीं, तें स्वतः सिद्धच आहे ३१ त्याप्रमाणें, आत्मदर्शनाचें आड आलेला जो अज्ञानाचा मळ, तो इतर शास्त्रांनीं नाहींसा होतो त्यांच्यानें निर्मळ असें जें माझें आत्मस्वरूप तें करवत नाहीं;

निर्मळु । मी प्रकाशें स्वयें ॥३२॥ म्हणौनि आ-
घवींचि शास्त्रें । अविद्याविनाशाचीं पात्रें । वांचो-
नि न होतीं स्वतंत्रें । आत्मबोधीं ॥ ३३ ॥
तया अध्यात्मशास्त्रांसी । जे साचपणाची ये
पुसी । तें येइजे जया ठायासी । ते हे
गीता ॥ ३४ ॥ भानु भूषिता प्राचिया । सतेजा
दिशा आघविया । तैसी शास्त्रेश्वरा गीताया ।
सनाथें शास्त्रें ॥३५॥ हें असो येणें शास्त्रेश्वरें ।
मागां उपाय बहुवे विस्तारें । सांगीतला जैसा करें ।
घेवों ये आत्मा ॥३६॥ परी प्रथमश्रवणासवें ।
अर्जुना विपायें हें फावे । हा भावो सकणवें । ध-
रूनि श्रीहरी ३७ तेचि प्रमेय एकवेळ । शिष्यीं
होआवया अढळ । सांगतसे मुकुळ । मुद्रा आतां
॥३८॥ आणि प्रसंगें गीता । ठावोही हा सपता ।
म्हणौनि दावी अद्यता । एकार्थत्व ॥३९॥ जे ग्रं-
थाच्या मध्यभागीं । नानाअधिकारप्रसंगीं । निरू-
पण अनेगीं । सिद्धांतीं केलें ॥१२४०॥ तरी ते-
तुलेंही सिद्धांत । इयें शास्त्रीं प्रस्तुत । हें पूर्वा-
पर नेणत । कोण्ही जे मानी ॥४१॥ तैं महासि-
द्धांताचा आवांका । सिद्धांतकक्षा अनेका । भिड-
ऊनि आरंभु देखा । संपविलु असे ॥४२॥ एथ
अविद्यानाशु हें स्थळ । तेणें मोक्षोपादान फळ ।
या दोहीं केवळ । साधन ज्ञान ॥४३॥ हें इतु-
लेंचि नानापरी । निरूपिलें ग्रंथविस्तारीं । तें आतां
दोहीं अक्षरीं । अनुवादावें ॥४४॥ म्हणौनि उपे-
यही हातीं । जाल्या उपायस्थितीं । देव प्रवर्तले
ते पुढती । येणेंवि भावें ॥४५॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

मद्व्यपाश्रयः सदा सर्वकर्माणि अपि कुर्वाणः मत्प्रसादात् शाश्वतं अव्ययं पदं अवाप्नोति ॥ ५६ ॥

मग म्हणे गा सुभटा । तो क्रमयोगिया
निष्ठा । मी होउनी होय पैठा । माझ्या रूपीं
॥४६॥ स्वकर्माच्या चोखौळीं । मज पूजा करूनि
भलीं । तेणें प्रसादें आकळी । ज्ञाननिष्ठेतें ॥४७॥
ते ज्ञाननिष्ठा जेथ हातवसे । तेथ भक्ति माझी
उल्हासे । तिया भजन समरसें । सुखिया होय ४८
आणि विश्वप्रकाशितया । आत्मया मज आपु-
लिया । अनुसरे जो करूनियां । सर्वत्रता हे ४९
सांडूनि आपला आडळ । लवण आश्रयी जळ ।
का हिंडोनि राहे निश्चळ । वायु व्योमीं १२५०
तैसा बुद्धी वाचा कायें । जो मातें आश्रऊनि
ठाये । तो निषिद्धेंही विपायें । कर्मे करू ॥५१॥
परी गंगेच्या संबंधीं । बिदी आणि महानदी ।
येक तेवि माझ्या बोधीं । शुभाशुभांसी ॥५२॥
का बावनें आणि धुरें । हा निवाडु तवचि सरे ।
जंव न घेपती वैश्वानरें । कवळूनि दोन्ही ॥५३॥
ना ना पांचिकें आणि सोळें । हें सोनया तंववि
आलें । जव परिसु आंगमेळें । येकवटीना ॥५४॥
तैसें शुभाशुभ ऐसें । हें तवचिवरी आभासे ।
जव येकु न प्रकाशें । सर्वत्र मी ॥५५॥ अगा
रात्रि आणि दिवो । हा तंवचि द्वैतभावो । जंव
न रिगिजे गावो । गभस्तीचा ॥ ५६ ॥ म्हणौनि
माझिया भेटी । तयाचीं सर्व कर्में किरीटी । जा-
ऊनि बैसे तो पाटीं । सायुज्याच्या ॥५७॥ देशें
काळें स्वभावें । वेंचु जया न संभवे । तें पद माझें
पावे । अविनाश तो ॥५८॥ किंबहुना पंडुसुता ।
मज आत्मयाची प्रसन्नता । लाहे तेणें न पविज-
ता । लाभु कवणु असे ॥५९॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

(त्वं) सर्वकर्माणि चेतसा मयि सन्न्यस्य मत्परः (सन्) बुद्धियोगं उपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव. ॥ ५७ ॥

याकारणें गा तुवां इयां । सर्व कर्मां आपुलिया ।
माझ्या स्वरूपीं धनंजया । संन्यासु कीजे १२६०
परी तोंचि संन्यासु वीरा । करणीयेचा झणें
करा । आत्मविवेकीं धरा । चित्तवृत्ति हे ॥६१॥
मग तेणें विवेकबळें । आपणपें कर्मावेगळें । माझ्या

ते स्वत सिद्धच आहे ३२ ह्मणून सर्व शास्त्रें अज्ञानाचा नाश करण्यास मात्र योग्य आहेत. एऱ्हवी त्यान्त्याने स्वत सिद्ध आत्मस्वरूपाचा बोध करवत नाही ३३ त्या अध्यात्म शास्त्राना त्यान्च्या सत्यत्वाविषयी दरडावून विचा रलें तर ते आपला खरेपणा दाखविण्याकरिता ज्याच्याकडे जातात ते हें गीताशास्त्र होय. ३४ सूर्याने पूर्व दिशा अलकृत केली ह्मणजे सर्व दिशा प्रकाशित होतात. त्याप्रमाणे, सर्व शास्त्राना आधारभूत जी शास्त्रश्रेष्ठ गीता, तिच्या योगाने सर्व शास्त्रें सनाथ झाली आहेत ३५ फार काय ! परतु या गीतेने मागील अध्यायात पुष्कळ उपाय सागितले आहेत की, ज्या योगानें आत्मा आपले हस्तगत होईल ३६ परतु प्रथम एकदाच ऐकल्याने अर्जुनाला हे कळले किवा नाही हा भाव कळकळीनें श्रीहरीना मनात धरून, ३७ तोच अर्थ शिष्याच्या ठिकाणी दृढ होण्याकरिता मोकळ्या मनाने एक वेळ पुन सागतात ३८ आणखी, गीता समाप्त होण्याचा प्रसग आलेला आहे, म्हणून आरभापासून शेवटपर्यंत एकच अर्थ प्रतिपादन केला आहे असे दाखवितात ३९ किवा ग्रथाच्या मध्यतरी नानाअधिकार प्रसंगाने अनेक सिद्धात सागितलेले आहेत, १२४० तरी पूर्वापर संबध मनात न आणून गीतेमध्ये अनेक सिद्धात आहेत असे जर कोणी मानील, तर४१ महासिद्धाताचें एकदर ऐक्य करून त्याच्या पोटात अनेक सिद्धात कक्षा (युक्ति) मिळून आरभिलेली गीता संपवितात ४२ या गीताशास्त्रात अविद्येचा नाश ही मुख्य भूमि, व मोक्षाचा लाभ हे तिचे फळ, या दोन गोष्टी होण्याला ज्ञानच हे केवळ साधन होय ४३ तेच ज्ञान नानाप्रकारे ग्रथात सागून ग्रथाचा विस्तार झाला आहे, ते ज्ञान आता थोडक्यात सागावें ४४ म्हणून उपायानें मिळणारी वस्तु हातात आली असताही, केवळ अनुवाद करण्याकरिताच देव प्रवृत्त झाले४५

जो मनुष्य माझ्या ठिकाणीं सर्व भाव ठेवतो, त्यानें नित्य सर्व कर्में केली तरी तो माझ्या प्रसादानें शाश्वत व अविनाशी अशा पदाला प्राप्त होतो. ॥ ५६ ॥

भग देव म्हणतात—हे सुभटा, तो कर्मयोगी अशा निष्ठेनें मद्रूप होऊन माझ्या स्वरूपीं मिळतो ४६ स्वकर्मानुष्ठानरूपी सुदर पुष्पानीं माझी चागली पूजा केल्यावर, मला प्रसन्न करून घेऊन ज्ञाननिष्ठेचा प्रसाद तो मिळवितो ४७ ती ज्ञाननिष्ठा ज्याचे हातात आली आहे, तेथे माझी परमभक्ति उल्लसित होते, आणि त्या भक्तीच्या भजनेंकरून माझ्याशी ऐक्य पावून तो सुख भोगतो. ४८ आणि विश्वाला प्रकाशित करणारा मी जो आत्मा, त्याप्रत जो सर्वभावेंकरून अनुसरला, ४९ मिठाने आपला लोभ सोडून पाण्याचा आश्रय केला म्हणजे जसें ते जलरूपच होते, किवा आकाशामध्ये वायु फिरून पुन, आकाशातच ऐक्य पावतो, १२५० तसा बुद्धीने व कायावाचामनानें जो माझा आश्रय करून रहातो, त्याच्या हातून एकादे वेळी कदाचित् निषिद्धही कर्म घडल, ५१ परतु महानदी, किवा रस्त्यानील घाणेरे पाणी, याना गगेचा संबध झाला म्हणजे जशी ती गगारूप होतात, तसा माझा आश्रय करणाऱ्या भक्ताला शुभ किवा अशुभ कर्मांनें दोष लागत नाही ५२ अथवा, मलयागिरी चदन आणि दुसरे रायवळ लाकूड हा भेद तोपावेतोंच असतो, की जोपावेतों, त्याचा अग्नीशी सबध झाला नाहीं ५३ किंवा हिणकट अथवा सोळा रुपये दराचे सोने हा भेद सोन्यामध्यें तोपर्यतच असतो, की जोपर्यंत परिसाशी संबध झाला नाही. ५४ त्याप्रमाणें शुभ व अशुभ हा भेद तोपर्यतच असतो, की जोंपर्यंत सर्वत्र माझा प्रकाश झाला नाही ।५५ अरे, जोंपर्यंत सूर्याच्या गावात प्रवेश झाला नाही, तोंपर्यंतच रात्र व दिवस हा भेद आहे ५६ म्हणून अर्जुना, माझी भेट झाली म्हणजे त्याची सर्व कर्में नाहीतशीं होऊन तो सायुज्य पदावर बसतो ५७ ज्या पदाचा देशानें, कालानें व स्वभावानें कधी नाश होत नाही, तें अविनाशपद त्याला प्राप्त होतें ५८ फार काय सागावें ! अर्जुना, मी जो आत्मा, त्या माझी प्रसन्नता ज्याला प्राप्त झाली आहे, त्यापेक्षा मोठा लाभ जगतात कोणता आहे ५९

असें आहे म्हणून तूं मनानें सर्व कर्में मला अर्पण करून माझे ठिकाणी तत्पर हो, आणि माझ्या ठिकाणीं बुद्धि ठेवून सतत मच्चित्त हो. ५७

यास्तव धनंजया, तूं आपली सर्व कर्में माझे ठिकाणी समर्पण कर (असा संन्यास कर.) ६० परतु हे वीरा, तोच कर्मांचा सन्यास वरकाती न करता, विचाराचे ठिकाणी चित्तवृत्ति ठेवून मनापासून कर. ६१ मग त्या विचाराच्या बळानें, आपलें कर्माहून वेगळें असें निर्मळ स्व-

स्वरूपी निर्मळें । देखिजेल ६२ आणि कर्माची जन्मभोये । प्रकृति जे का आहे । ते आपणयाहूनि वहुवे । देखसी दुरी ॥ ६३ ॥ तेथ प्रकृति आपणया । वेगळी नुरे धनंजया । रूपेंवीण कां छाया । जयापरी ॥६४॥ ऐसेनि प्रकृतिनाशु । जालया कर्मसन्यासु । निफजेल अनायासु । सकारणु ॥६५॥ मग कर्मजात गेलया । मी आत्मा उरे आपणपया । तेथ बुद्धि घापे करूनियां । पतिव्रता ६६ बुद्धि अनन्य येणें योगें । मजमाजी जै रिगे । तै चित्त चेत्यत्यागें । मातेंचि भजे ॥६७॥ ऐसें चेत्यजातें साहिलें । चित्त माझ्या ठायीं जडलें । ठाके तैसें वहिलें । सर्वदा करी ॥६८॥

मच्चित्त सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ५८

(त्वं) मच्चित्तः (मन्) सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि, अथ त्व अहकारात् न श्रोष्यसि, चेत विनक्ष्यसि. ॥ ५८ ॥

मग अभिन्ना इया सेवा । चित्त मियांचि भरेल जेव्हां । माझा प्रसादु जाण तेव्हा । संपूर्ण जाहला ६९ तेथ सकळ दुःख धामें । भुंजीजती जियें मृत्युजन्में । तियें दुर्गमेंचि सुगमें । होती तुज ॥१२७०॥ सूर्याचेनि सावायें । डोळा सावाइला होये । तै आंधाराचा आहे । पाडु तया ॥७१॥ तैसा माझेनि प्रसादें । जीवकणु जयाचा उपमर्दे । तो संसाराचेनि बाधें । बागुलें केवि ॥७२॥ म्हणौनि धनंजया । तू संसारदुर्गती या । तरसील माझिया । प्रसादास्तव ॥७३॥ अथवा हन अहंभावें । माझें बोलणें हें आघवें । कानामनाचिये शिवें । नेदिसी टेंकों ॥७४॥ तरि नित्य मुक्त अव्ययो । तू आहासि तें होऊनि वावो । देहसंबंधाचा घावो । वाजेल आंगी ॥७५॥ जया देह संबंधाआतु । प्रतिपदी आत्मघातु । भुंजतां उसंतु । कहींच नाही ॥७६॥ येवढेनि दारुणें । निमणेनवीण निमणें । पडेल जरी बोलणें । नेघसी माझें ॥ ७७ ॥

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ५९

यत् अहकार आश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे, (तत्) एष ते व्यवसायः मिथ्या (अस्ति, यत) प्रकृति त्वा नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पथ्यद्वेषिया पोषी ज्वरु । कां दीपद्वेषिया अंधकारु । विवेकद्वेषें अहंकारु । पोषूनि तैसा ७८ स्वदेहा नाम अर्जुनु । परदेहा नाम स्वजनु । संग्रामा नाम मलिनु । पापाचारु ॥७९॥ इया मती आपुलिया । तिघां तीन नामें यया । ठेऊनियां धनंजया । न झुंझें ऐसा १२८० जीवामाजी निष्टंकु । करिसी जो आत्यंतिकु । तो वाया धाडील नैसर्गिकु । स्वभावोचि तुझा ॥८१॥ आणि मी अर्जुनु हे आत्मिक । ययां वधु करणें हें पातक । हे माया वांचूनि तात्त्विक । काहीं आहे ॥८२॥ आधीं झुंझार तुवां होआवें । मग झुझावया शस्त्र घेआवे । कां न झुझावया करावें । देवांगण ॥८३॥ म्हणौनि न झुंझणें । म्हणसी तें वायाणें । ना मानू लोकपणें । लोकदृष्टीही ॥८४॥ तऱ्ही न झुंझें ऐसें । निष्टंकिसी जें मानसें । तें प्रकृति अनारिसें । करवीलचि ॥८५॥

स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ६०

कौन्तेय, स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्ध (त्व) यत् मोहात् कर्तु न इच्छसि, तत् अवश सन् अपि करिष्यसि ६०

पै पूर्वे वाहता पाणी । पव्हिजे पश्चिमेचे वाहणी । तरी आग्रहोचि उरे तें आणी । आपुलिया लेखा ॥८६॥ कां साळीचा कणु म्हणे । मी नुगवें साळीपणें । तरी आहे आन करणें । स्वभावासि ॥८७॥ तैसा क्षात्रसंस्कारसिद्धा । प्रकृती घडिलासी प्रबुद्धा । आतां नुठी म्हणसी हा धांदा । परी उठविजसीचि तू ॥८८॥ पै शौर्य तेज दक्षता । एवमादिक पंडुसुता । गुण दिधले जन्मतां । प्रकृती तुज ॥ ८९ ॥ तरी तयाचिया

रूप माझ्या स्वरूपात पहाशील, ६२ आणि सर्व कर्मांची जन्मभूमि जे अज्ञान (माया) ते आपल्याहून फार दूर आहे, असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. ६३ मग अर्जुना, जशी रुपावाचून छाया दृष्टीस पडत नाही, तसें अज्ञान हे आपल्याहून निराळें नाही, असें तुझ्या दृष्टीस पडेल ६४ अशा ज्ञानानें अज्ञानाचा नाश झाला, म्हणजे समूळ कर्मांचा संन्यास अनायासानें झाला, असें होईल ६५ मग आत्म्यावर जो भ्रमाने कर्मांचा भास दिसतो आहे, तो विचारानें गेला म्हणजे शुद्ध आत्म्याचे ठायीं बुद्धि पतिव्रता (अनन्य) करून स्थापन कर ६६ अशा अनन्ययोगेंकरून ज्या वेळेस बुद्धि माझ्या ठिकाणी प्रवेश करील, त्या वेळेस चित्त हें चिंतन करण्याच्या पदार्थांचा त्याग करून माझेंच भजन करतें ६७ याप्रमाणे चिंतन करण्याचे विषय टाकून सर्व काल चित्त माझे ठिकाणीं जडून नेहमीं राहील, असें त्वरित कर ६८

जर तूं माझ्या ठिकाणी चित्त देऊन रहाशील, तर माझ्या प्रसादाने सर्व संकटातून पार पडशील. आतां तूं जर अभिमानानें माझें न ऐकशील, तर नाश पावशील. ॥ ५८ ॥

मग याप्रमाणें अभेदरूपी सेवेने जेव्हा तुझें चित्त मद्रूप होईल, तेव्हा माझा तुझ्यावर पूर्ण प्रसाद होईल, असें समज ६९ मग जे जन्ममृत्यु सर्व दुःखाची घरें जीवमात्र भोगतो व जी अति दुर्घट आहेत, तींच तुला सुखकारक होतील १२७० सूर्यप्रकाशाची डोळ्याला साह्यता मिळाल्यावर मग अंधाराची किंमत आहे काय ? ७१ त्याप्रमाणें, माझ्या प्रसादाने ज्याचा जीवपणा नष्ट झालेला आहे, तो संसाररूपी बागुलाच्या भयानें भिईल की काय ? ७२ म्हणून हे धनंजया, माझ्या प्रसादेंकरून संसारदुर्गतीपासून तूं तरशील, ७३ अथवा, अभिमानाच्या योगानें माझें हें सर्व भाषण कानानें न ऐकशील, किंवा मनावर न घेशील, ७४ तर तूं जरी नित्यमुक्त अव्यय आहेस, तरी ते व्यर्थ होऊन देहसंबंधाचे घाव तुला सोसावे लागतील ! ७५ ज्या देहसंबंधाचे ठिकाणी पदोपदीं आपला घात आहे, तो भोगतांना कधीही विश्रांती मिळावयाची नाहीं ! ७६ जर माझें बोलणें न ऐकशील, तर एवढा भयंकर मृत्यु वास्तविक न मरतां तुला सोसावा लागेल ! ७७

जर अहंकाराचा आश्रय करून, मी युद्ध करणार नाहीं, असे म्हणशील तर हा तुझा हट्ट व्यर्थ आहे, कारण, क्षत्रिय स्वभाव हा तुला जबरदस्तीनें युद्ध करण्यास लावील ॥ ५९ ॥

पथ्याच्या द्वेषानें जसा ज्वर वाढतो, अथवा दिव्याचे द्वेषाने जसा अंधकार वाढतो, तसा विवेकाचे द्वेषानें अहंकार वाढेल ७८ मग, आपल्या देहाला अर्जुन, दुसऱ्याचे देहाला माझे आप्त, व यांच्याशी संग्राम करणें हेंच पातक, ७९ याप्रमाणें आपल्या बुद्धीनें तिघांना अशी तीन नांवें ठेवून अर्जुना, मी युद्ध करणार नाहीं असा १२८० आपल्या अंतःकरणात पूर्ण निश्चय केलास, तरी तुझा जो नैसर्गिक स्वभाव आहे, तो तुझा निश्चय टिकूं देणार नाहीं. ८१ वास्तविक विचार करून पाहिलें असता, मी अर्जुन, व हे माझे आप्त, व यांचा वध करणे हें पातक, ह्या सर्व कल्पना मायेवाचून खऱ्या आहेत काय ? ८२ अरे, अगोदर तू युद्धास तयार झालास, व युद्धाकरिता शस्त्रही घेतलेस, आणि आता युद्ध न करण्याची शपथ घेतोस, हें योग्य आहे का ? ८३ याजकरिता, मी युद्ध करणार नाही हे तुझे म्हणणें व्यर्थ होय शिवाय लोकदृष्टीनेंही तुझें म्हणणे कोणी मान्य करणार नाहीं ८४ तर मी युद्ध करणार नाहीं, असा जो आपले मनाने निश्चय करीत आहेस, तो व्यर्थ होऊन, तुझी स्वकीय क्षात्रप्रकृति आहे ती तुझ्या निश्चयाचे उलट तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील ! ८५

हे कौंतेया, स्वभावसिद्ध जें तुझें युद्धकर्म, त्यानें बद्ध झालेला तू मोहानें जें करूं इच्छित नाहींस, ते तू परतंत्र होऊनही करशील. ६०

हें पहा—पूर्वेकडे पाण्याचा ओघ चाललेला असून, पोहणारा जर म्हणेल की, ' मी पश्चिमेकडे जाईन, ' तर त्याचें म्हणणें व्यर्थ होऊन तें पाणी त्याला ओघाकडेच (पूर्वेकडेच) ओढून नेईल ८६ किंवा साळीचा कण जर असे म्हणेल कीं, मी साळीपणाने उगवणार नाहीं, तर तें त्याचें म्हणणें व्यर्थ होय. कारण, त्याला त्याच्या स्वभावाच्या उलट जाता येईल काय ? ८७ त्याप्रमाणें हे प्रबुद्धा, तुझी प्रकृति क्षात्रगुणानें घडलेली असल्यामुळें मी युद्ध करण्याला उठणार नाही, असें म्हणशील तर तें व्यर्थ होय तुझा क्षात्रधर्मच तुला युद्ध करण्यास उठवील. ८८ हें बघ अर्जुना, तुझ्या क्षात्रप्रकृतीनें शौर्य, तेज, दक्षता इत्यादि गुण जन्मतःच तुला दिले आहेत. ८९ तर हे धनं-

समवाया- । अनुरूप धनंजया । न करितां उगलियां। नयेल असों ॥ १२९० ॥ म्हणौनियां तिहीं गुणीं । बाधलासि तू कोदंडपाणी । त्रिशुद्धी निघसी वाहणी । क्षात्राचिया ॥९१॥ ना हें आपुले जन्ममूळ । न विचारीतचि केवळ । न जुंझे ऐसें अढळ । व्रत जरी घेसी ॥९२॥ तरी बांधोनि हात पाये । जो रथीं घातला होये । तो न चले तरी जाये । दिगंता जेवि ॥९३॥ तैसा तूं आपुलियाकडुनी । मी काहींच न करी म्हणौनी । ठासी परी भरवसेनी । तूंचि करिसी ॥९४॥ उत्तरु वैराटीचा राजा । पळतां तूं कां निघालासि जुंझा । हा क्षात्रस्वभावो तुझा । जुंझवील तुज ॥९५॥ महावीर अकरा अक्षौहिणी । तुवां येकें नागविलें रणांगणीं । तो स्वभावो कोदंडपाणी । जुंझवील तूतें ॥९६॥ हा गा रोगु कायी रोगिया । आवडे दरिद्र दरिद्रिया । परी भोगविजे बळिया । अदृष्टें जेणें ॥९७॥ ते अदृष्ट अनारिसें । न करील ईश्वरवशें । तो ईश्वरुही असे । हृदयीं तुझ्या ॥९८॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

अर्जुन, यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन् ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति ॥ ६१ ॥

सर्व भूतांच्या अंतरीं । हृदय महाअंबरीं । चिद्वृत्तीच्या सहस्रकरी । उदयला असे जो ॥९९॥ अवस्थात्रय तिन्ही लोक । प्रकाशूनि अशेष । अन्यथादृष्टि पांथिक । चेवविले ॥१३००॥ वेद्योदकाच्या सरोवरीं । फाकतां विषय कल्हारीं । इंद्रियषट्पदा चारी । जीवभ्रमरातें ॥१ असो रूपक हें तो ईश्वरु । सकल भूतांचा अहंकारु । पांघरोनि निरंतरु । उल्हासत असे ॥२॥ स्वमायेचें आडवस्त्र । लावूनि एकला खेळवी सूत्र । बाहेरी नटी छायाचित्र । चौऱ्यांशी लक्ष ॥३॥ तया ब्रह्मादिकीटांतां । अशेषांही भूतजातां । देहाकार योग्यता । पावोनि दावी ॥४॥ तेथ जें देह जयापुढें । अनुरूपपणें माडे । ते भूततया आरूढे । हें मी म्हणौनि ॥५॥ सूत सुतें गुतलें । तृण तृणेंचि बांधलें । कां आत्मबिंबा घेतलें । बाळकें जळीं ॥६॥ तयापरी देहाकारें । आपणपेंचि दुसरें । देखोनि जीव आविष्करें । आत्मबुद्धी ७ ऐसेनि शरीराकारीं । यंत्रीं भूतें अवधारीं । वाऊनि हालवी दोरी । प्राचीनाची ॥८॥ तेथ जया जे- कर्मसूत्र । माडूनि ठेविलें स्वतंत्र । ते तिये तिये गती पाल । होंचि लागे ॥९॥ किंबहुना धनुर्धरा । भूतातें स्वर्गसंसारा-। माजी भोंवडी तृणें वारा । आकाशीं जैसा ॥१३१०॥ भ्रामकाचेनि संगें । जैसें लोहो वेढा रिगे । तैसी ईश्वरसत्तायोगें । चेष्टती भूतें ॥११॥ जैसे चेष्टा आपुलालिया । समुद्रादिक धनंजया । चेष्टती चंद्राचिया । सन्निधी येकी १२ तया सिंधुभरितें दाटे । सोमकांता पाझरु फुटे । कुमुदाचकोरांचा फिटे । संकोचू तो ॥१३॥ तैसी बीजप्रकृतिवशें । अनेकें भूतें येकें ईशें । चेष्टवीजती तो असे । तुझ्या हृदयीं ॥१४॥ अर्जुनपण न घेता । मी ऐसें जें पडुसुता । उठतसे तें तत्त्वता । तयाचें रूप ॥१५॥ यालागी तो प्रकृतीतें । प्रवर्तवील हें निरुतें । आणि ते जुंझवील तूतें । न जुंझसी जऱ्ही ॥१६॥ म्हणोनि ईश्वरु गोसावी । तेणें प्रकृति हे नेमावी । तिया सुखें राबवावी । इंद्रियें आपुलीं ॥१७॥ तूं करणें न करणें दोन्ही । लाऊनि प्रकृतीच्या मानीं । प्रकृतिही कां अधीनी । हृदयस्था जया ॥ १८ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

भारत, (त्वं) तम् एव सर्वभावेन शरणं गच्छ तत्प्रसादात् परां शांतिं शाश्वतं स्थानं (च) प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

तया अहं वाचा चित्त आंग । देऊनियां शरण रिग । महोदधी कां गांग । रिगालें जैसें ॥१९॥ मग तयाचेनि प्रसादें । सर्वोपशांति प्रमदे । कांतु -

जया, त्या प्रकृतीच्या गुणानुरोधानें, युद्ध न करता स्वस्थ बसणें होणार नाहीं १२९० म्हणून हे कोदंडपाणी, त्या क्षात्रगुणांनीं तू बद्ध झाल्यामुळें तुला तुझ्या स्वभावाच्या विरुद्ध खरोखर जाता येणार नाहीं, ९१ अथवा, आपल्या जन्माच्या मूळाचा विचार न करता, मी युद्ध करणार नाहीं असेंच अढळ व्रत धारण केलेंस, ९२ तर हातपाय बांधून रथावर घातलेला मनुष्य मी चालणार नाहीं असें जरी ह्मणेल, तरी तो जसा रथाबरोबर दिगंतराला जातो, ९३ तसा तू आपल्याकडून मी काही करणार नाही, असें म्हणून जरी स्वस्थ बसशील, तरी खास तूच युद्ध करशील, यांत संशय नाहीं ९४ उत्तरगोग्रहणाचे वेळीं विराट राजाचा पुत्र उत्तर, हा युद्धांतून माघारी पळत असताना तू बृहन्नडेचें सोंग घेतलें असूनही त्याचा सारथि होऊन युद्ध केलें केलेंस? तर तोच तुझा क्षात्रिय स्वभाव उगीच न बसता तुझ्याकडून युद्ध करवीलच करवील! ९५ अर्जुना, त्या युद्धांत अकरा अक्षौहिणी महावीर तूं एकट्यानें त्याजवर मोहनास्त्र घालून त्याचीं वस्त्रें नागविलींस, तो तुझा क्षात्रस्वभाव तुझ्याकडून युद्ध करवील ९६ अरे असें पहा कीं, रोग्याला रोग आवडतो का? दरिद्री यास दरिद्र आवडतें काय? परंतु बलवान जें प्रारब्ध, तें त्याजकडून भोगवितेंच ९७ तर तें प्रारब्ध ईश्वरसत्तेनें अन्यथा कधीं करणार नाहीं असा जो ईश्वर, तो तुझ्या हृदयात वास करीत आहे ९८

हे अर्जुना, देहादिकयंत्रावर अभिमानानें चढलेलीं जीं सर्व भूतें, त्यांना आपल्या मायारूप शक्तीनें नाना योनींत फिरविणारा असा परमेश्वर सर्व भूतांच्या हृदयात वास करितो. ॥ ६१ ॥

सर्व भूतांचें अंतःकरण हेंच कोणी महाआकाश, त्यात ज्ञानरूपी वृत्ति हीच ज्याचीं सहस्र किरणें आहेत, त्या किरणांनीं जो उदयास आलेला आहे, ९९ त्या ईश्वरसूर्यानें जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति हेंच कोणी तीन लोक, यास प्रकाशित करून विपरीत ज्ञानानें भुललेले जीव हेच वाटसरू जागृत केले. १३०० वेधोदकाच्या सरोवरात विषयरूपी कमलें प्रफुल्लित करवून पंचज्ञानेंद्रियें व सहावें मन यास या सहा पायांच्या जीवरूपी भ्रमराकडून त्या कमलांचें सेवन करवितो. १ हे सूर्याचें रूपक असूं दे सर्वांच्या हृदयात वास करणारा जो ईश्वर, तोच सर्व भूतांचे अहंकाररूपी पांघरूण आपले अंगावर घेऊन प्रकटत आहे. २ जो आपल्या मायेचा आडपडदा लावून आतून एकटाच गत हालवून बाहेर चौऱ्यायशी लक्ष छायारूपी चित्रें नाचवितो, ३ त्या ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत सर्व भूतमात्रांना योग्यतेनुसार देहाच्या आकारास आणतो. ४ ज्या भूतापुढें त्याच्या योग्यतेप्रमाणें जो देह मांडला, तो देह मीच आहे, असा बुद्धीनें तो देहरूपी यंत्रावर चढतो ५ सूत सुतानेच बांधावें, गवत गवतानेंच बांधावें, किंवा आपलें प्रतिबिंब पाण्यात पाहून बालक त्याप्रमाणें भ्रमानें ते घेण्यास धावतें, ६ त्याप्रमाणें, देहरूप आकारानें जो दुसरा तो मीच आहे, म्हणून भ्रमानें ग्रहण करितो. (अभिमान बाळगतो) ७ या प्रकारें शरीराकारयंत्रावर भूतांना बसवून पूर्वकर्मानुरूप सूत्रें हालवितो, ८ तेव्हा, ज्या भूताचें जे प्रारब्धसूत्र स्वतंत्र असेल, ते ते भूत त्या त्या गतीला प्राप्त होतें ९ जसा वारा हा आकाशामध्ये तृणाला फिरवितो, तसा धनुर्धरा, सर्व भूतांना स्वर्ग व संसार याम ते प्रारब्ध फिरवितें १३१० लोहचुंबकाचे सत्तेनें जसें लोखंड हालतें, तसीं ईश्वरसत्तेच्यायोगानें सर्व भूतें व्यवहार करतात ११ हे धनंजया, जसें चंद्राचें सान्निध्य झालें ह्मणजे समुद्रादिकांच्या चेष्टा सुरू होतात, १२ समुद्राला भरती येते, सोमकांत मण्याला पाझर सुटतो, चंद्रविकासिनी कमलें उमलतात, व चकोर पक्ष्यांना आनंद होतो, १३ तसा पराप्रकृतीच्या योगानें अनेक भूतांना जो एक ईश्वर चेष्टवितो, तो तुझ्या हृदयात वास करीत आहे १४ हे पांडुसुता, अर्जुनपणाचा अभिमान न धरिता जो मीपणा तुझ्या ठिकाणीं उद्भवतो, तें त्या ईश्वराचें खरें रूप होय १५ ह्मणून, तो ईश्वर प्रकृतीला प्रवृत्त करून तू जरी युद्ध केलें नाहींस, तरी तुझ्याकडून युद्ध करवील १६ याकरिता, सर्वांचा स्वामी ईश्वर आहे, तो सर्व भूतांना जशी प्रकृति देतो, त्या प्रकृत्यनुरूप सर्व इंद्रियें आपआपल्या क्रिया करतात १७ एवढ्याकरितां, कर्मांचा अभिमान न धरिता त्या सगळ्या क्रिया प्रकृतीच्या अधीन आहेत असें समजून, प्रकृति ज्या हृदयस्थ आत्म्याकडा स्वाधीन आहे, १८

हे भारता, तूं त्यालाच सर्व भावेंकरून शरण जा. त्याच्या प्रसादानें तू परम शांति आणि शाश्वतस्थान याप्रत पावशील. ॥ ६२ ॥

त्या ईश्वराला जसें गंगेचें उदक समुद्राला शरण जाऊन तद्रूप होतें, तसा अहंकार, वाचा, चित्त व शरीर हीं सर्वस्वी अर्पण करून शरण जा. १९ मग त्या ईश्वराचे

होऊनियां स्वानंदें । स्वरूपीच रमसी ॥१३२०॥ सभूति जेणे सभवे । विश्रांति जेथें विसवे । अनुभूतिही अनुभवें । अनुभवा जया ॥२१॥ तिये निजात्म पदीचा रावो । होऊनि ठाकसी अव्यवो । म्हणे लक्ष्मीनाहो । पार्था तू गा ॥२२॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

इति गुह्यात् गुह्यतर ज्ञान मया ते आख्यातम्, एतत अशेषेण विमृश्य यथा इच्छसि तथा कुरु ॥ ६३॥

हें गीतानाम विख्यात । सर्ववाङ्मयाचें मथित । आत्मा जेणे हस्तगत । रत्न होय ॥२३॥ ज्ञान ऐसिया रूढी । वेदाती जयाची प्रौढी । वानिता कीर्ति चोखडी । पातली जगी ॥ २४ ॥ बुद्ध्यादिकें डोळसें । हें जयाचे कां कडवसें । मी सर्वद्रष्टाही दिसें । पाहला जया ॥२५॥ ते हें गा आत्मज्ञान । मज गोप्याचेंही गुप्त धन । परी तूं म्हणूनि आन । केवि करूं ॥२६॥ याकारणे गा पाडवा । आम्ही आपला हा गुह्य ठेवा । तुज दिधला कणवा । जाकळिलेपणें ॥२७॥ जैसी भुलली वोरसे । माय बोले बाळोद्देशें । प्रीति ही परी तैसें । न करूचि हो ॥२८॥ येथ आकाश आणि गाळिजे । अमृताही साली फेडिजे । का दिव्याकरवी करविजे । दिव्य जैसें ॥२९॥ जयाचेनि अगप्रकाशें । पाताळीचा परमाणु दिसे । तया सूर्याहि का जैसें । अजन सूदलें ॥१३३०॥ तैसें सर्वज्ञेही मिया । सर्वही निर्धारूनियां । निके होय तें धनंजया । सांगितलें तुज ॥३१॥ आतां तूं ययाबरी । निकें हें निर्धारी । निर्धारूनि करी । आवडे तैसें ३२ यया देवाचिया बोला । अर्जुनु उगाचि ठेला । तेथ देवो म्हणती भला । अवंचकु होसी ॥३३॥ वाढितया पुढें भुकेला । उपरोधे म्हणे मी धाला । तै तोचि पीडे आपुला । आणि दोषुही तया ॥३४॥ तैसा सर्वज्ञु श्रीगुरु । भेटलिया आत्मनिर्धारु । न पुसिजे जै आभारु । भरूनियां ॥३५॥ तै आपणपेंचि वंचे । आणि पापही वंचनाचें । आपणयाचि साचे । चुकविलें तेणें ॥३६॥ पै उगेपणा तुझिया । हा अभिप्रावो की धनजया । जें एकवेळ आवांकुनिया । सागावें ज्ञान ॥ ३७ ॥ तेथ पार्थु म्हणे दातारा । भलें जाणसी माझिया अंतरा । हें म्हणों तरी दुसरा । जाणता असे काई ॥३८॥ येर ज्ञेय हे जी आघवे । तू ज्ञाता एकचि स्वभावें । मा सूर्यु म्हणौनि वानावे । सूर्यातें काई ॥३९॥ या बोला श्रीकृष्णें । म्हणितलें काय येणें । हेंचि थोडे गा वानणें । जे बुझतासि तू ॥१३४०॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

सर्वगुह्यतम परम वच मे भूय शृणु, मे दृढ इष्ट असि इति तत ते हित वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

तरी अवधान पघळ । करूनिया आणिक एकवेळ । वाक्य माझें निर्मळ । अवधारी पां ॥४१॥ हे वाच्य म्हणौनि बोलिजे । का श्राव्य मग आयिकिजे । तैसें नव्हे परी तुझे । भाग्य बरवे ४२ कूर्मीचिया पिलिया । दिठी पान्हा ये धनजया । का आकाश वाहे बापिया । घरीचें पाणी ॥४३॥ जो व्यवहारु जेथ न घडे । तयाचें फळचि तेथ जोडे । काय दैवें न सापडे । सानुकूळे ॥ ४४ ॥ एऱ्हवी द्वैताची वारी । सारूनि ऐक्याच्या परिवरीं । भोगिजे तें अवधारी । रहस्य हें ॥ ४५ ॥ आणि निरुपचारा प्रेमा । विषय होय जें प्रियोत्तमा । ते दुजें नव्हे की आत्मा । ऐसेंचि जाणावें ४६ आरिसाचिया देखिलया । गोमटे कीजे धनंजया । ते तया नोहे आपणयां- । लागीं जैसें ॥ ४७ ॥ तैसें पार्था तुझेनि मिषें । मी बोलें आपणयाचि उद्देशें । माझ्या तुझ्या ठाई असे । मीतूंपण गा ॥ ४८ ॥ म्हणौनि जिव्हारींचें गुज । सांगतसें जीवासी तुज । हें अनन्यगतीचें मज । आथी व्यसन ॥४९॥ पै जळा आपणपें देतां । लवण भुललें पंडुसुता । की आघवें तयाचें होतां । न लजेचि तें ॥१३५०॥ तैसा तूं माझ्या ठाईं ।

प्रसादानें सर्वत्रशांतिरूपी स्त्रीचा तू पति होऊन आनंदानें आत्मस्वरूपी रममाण होशील. १३२० जें पद उत्पत्तीचें कारण, विश्रांतीचें विश्रांतिस्थान व अनुभूति ज्याचा अनुभव घेते, २१ त्या आपल्या आत्मपदाचा तू राजा होऊन अक्षय्य सुख भोगशील बरें बाबा ! ! असें लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण पार्थास बोलले २२

अर्जुना, गुह्याहूनही अति गुह्य असें हें ज्ञान मी तुला सांगितलें; आतां याचा पूर्ण विचार करून मग तुझ्या मनास येईल तसें कर ॥६३॥

हें ज्ञान गीता या नावानें प्रसिद्ध आहे, व जें सर्व वेदांचें सार आहे, व ज्या ज्ञानानें आत्मरूपरत्न स्वाधीन होतें २३ वेदांतशास्त्रांत ज्ञान या नावानें जें प्रसिद्ध आहे, व ज्याचें वर्णन करून जगातील सर्व शास्त्रांना कीर्ति प्राप्त झाली, २४ बुद्ध्यादिक ज्ञानें ज्या ज्ञानापुढें निस्तेज आहेत, व मी सर्वद्रष्टाही ज्या ज्ञानानें समजला जातो, २५ तें हें आत्मज्ञान, सर्वांमध्यें जो मी गुप्त त्या माझेंही गुप्त धन आहे, व हें ज्ञान जरी इतकें योग्यतेचें आहे, तरी तू माझा परमभक्त असल्यामुळें, तुला न मागतां गुप्त कसें ठेववेल ? २६ याकरितां हे पांडवा, तुझ्या प्रेमभरानें संतुष्ट होऊन आम्ही आपला गुप्त ठेवा तुला दिला २७ ज्याप्रमाणें मुलाच्या प्रेमानें आई भुलून जाते, आणि त्याच्या उद्देशानें प्रेमभरित भाषण करते, त्याप्रमाणें आमचें तुझ्यावरील प्रेम तसें करूं देणार नाहीं ! २८ आकाश सर्वांहून सूक्ष्म असूनही तें जसें गाळून घ्यावें, अमृत आंत बाहेर गोड असूनही त्याची जशी साल काढावी, अथवा दिव्याकडून जसें दिव्य करवावें, २९ ज्या सूर्याच्या अंगप्रकाशानें पाताळांतील परिमाणूही दिसतो, त्या सूर्याचे डोळ्यांतही अंजन घालावें, १३३० तसें मी सर्वज्ञ असूनही सर्वांचा विचार करून जें योग्य वाटलें, तें हें ज्ञान धनंजया, तुला सांगितलें ३१ आतां, तू पुढें या ज्ञानाचा नीट विचार करून निश्चय कर, आणि निश्चय झाल्यावर तुला वाटेल तें कर ३२ हें देवाचें भाषण ऐकल्यावर देवांनी मला शेवटचा निरोप सांगितला, आतां श्रवणसुखाला आपण आंचवलों, म्हणून वाईट वाटून अर्जुन कांहीं ऐकावें अशा इच्छेनें उगीच बसला. हें पाहून देव म्हणाले अर्जुना, तू सांगितलेल्या ज्ञानाची वंचना करणारा नाहींस, तथापि तुझ्या या स्वस्थ बसण्यानें असें दिसतें कीं, आणखी काहीं तरी ऐकावें, ३३ वाढणारा वाढीत असतांना भुकेलेला मनुष्य जर लाजून पुरे पुरे म्हणेल, तर क्षुधेची पीडा आपण सोसून वंचकपणाचा म्हणजे संकोच केल्याचा दोषही त्याजवर येतो. ३४ त्याप्रमाणें, सर्वज्ञ असा श्रीगुरु भेटल्यावर भीड धरून आत्मस्वरूपाचा विचार जर न विचारील, ३५ तर आपला लाभ आपणच गमावून वंचना केल्याचें पातकही त्याला लागतें, व तो आपल्या खरोखर लाभास अंतरतो ३६ परंतु अर्जुना तुझा स्वस्थ रहाण्याचा असा अभिप्राय आहे कीं, तुला आणखी एकवेळ ज्ञान पूर्णपणें सांगावें ३७ तेव्हां पार्थ म्हणाला "हे प्रभो, आपण माझे मनांतील गोष्ट खरोखर जाणली, हें म्हणावयास कशास पाहिजे ? कारण, तुमचेवांचून दुसरा कोणी जाणता आहे काय ? ३८ तुमच्यावांचून सर्व जग तुमचें ज्ञेय (जाणण्याची वस्तु) असून त्या सर्वांना जाणणारे एकटे तुम्हीच आहां मग सूर्याला सूर्य म्हणून त्याची वाखाणणी काय करावी ! " ३९ हें अर्जुनाचें बोलणें ऐकून भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात —या तुझ्या बोलण्यानें माझें वर्णन थोडेंच झालें असें समजतोस कीं काय ? असो १३४०

सर्वांहून अतिशय गुह्य असें माझें वचन पुन: तू ऐक. कारण तू माझा अत्यंत आवडता आहेस, म्हणून तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतों. ॥ ६४ ॥

तर, आणखी एक वेळ अवधान चांगलें विस्तीर्ण करून माझें निर्मळ वचन ऐक ४१ हें वचन वाच्य आहे म्हणून बोलावें किंवा श्राव्य म्हणून ऐकावें, असें नसून हें केवळ ब्रह्मस्वरूपच आहे परंतु तू भाग्यवान् असल्यामुळें तुला हें प्राप्त झालें आहे ४२ हे धनंजया, कासवीच्या दृष्टीला पिलें पहातांक्षणींच पान्हा फुटतो, आणि तीं तृप्त होतात, किंवा आकाश हें चातक पक्ष्याकरितां सर्व काळ पाणी पोटांत बाळगितें, ४३ म्हणून जो व्यवहार जेथें घडत नाहीं, त्याचें फळ तेथेंच प्राप्त होतें. याचें कारण काय म्हणून विचारशील तर, अनुकूळ दैव असल्यावर कोणता लाभ होणार नाहीं ? ४४ बाकी हें रहस्य किती दुर्लभ आहे, तें सांगता येत नाहीं कारण, द्वैताचा भाव टाकून ऐक्याचें घरामध्यें भोगण्यासारखें हें रहस्य आहे. ४५ हे प्रियोत्तमा, उपचाररहित जें आमचें प्रेम, त्या प्रेमाला जो तू विषय झाला आहेस, तो तू दुसरा कोणी नसून माझा आत्माच आहेस, असें समज ४६ अर्जुना, आरशाला वारंवार स्वच्छ करून पुसावयाचें, तें आरशाकरितां नसून, स्वस्वरूपसौख्य भोगण्याकरितां आपण करितों. ४७ त्याप्रमाणें पार्था, तुझें उगीच निमित्त करून मी आपल्याच करितां बोलतों, तुझ्या व आमच्यामध्यें काहीं दुजेपण आहे काय ? ४८ याकरितां, आमच्या अगदी जीवींचें गुह्य तुला मी सांगतों कारण, एकनिष्ठ भक्ताचा मला नादच लागला आहे ४९ हे पाण्डुसुता, जसें मीठ जळाला आपलेपणा सर्वस्वी देतें व तत्स्वरूप होण्यास लाजत नाहीं, ५० त्याप्रकारें तू माझ्याशीं भेद ठेवीत

लाहिजे माझी ॥८३॥ पाठीं माझ्या इये प्रसादीं। माझें ज्ञान जाय सिद्धी। तेणें मिसळिजे विशुद्धी। स्वरूपीं माझ्या ॥८४॥ मग पार्था तिये ठायीं। साध्य साधन होय नाहीं। किंबहुना तुज कांहीं। उरेचिना ॥८५॥ तरी सर्व कर्मे आपलीं। तुवां सर्वदा मज अर्पिलीं। तेणें प्रसन्नता लाधली। आजि हे माझी ॥८६॥ म्हणौनि येणें प्रसादबळें। नवे झुंजाचेनि आडळें। न ठाकेचि येकवेळे। भाळलों तुज ॥८७॥ जेणें सप्रपंच अज्ञान जाये। येकु मी गोचरु होयें। तें उपपत्तीचेनि उपायें। गीतारूप हें ॥८८॥ मियां ज्ञान तुज आपुलें। नानापरी उपदेशिलें। येणें अज्ञानजात सांडिवियाळें। धर्माधर्म जें ॥८९॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः

(त्वं) सर्वधर्मान् परित्यज्य मां एकं शरणं व्रज, अहं त्वा सर्वपापेभ्यः मोक्षयिष्यामि, (त्वं) मा शुचः ॥ ६६ ॥

आशा जैसी दुःखातें। व्याली निंदा दुरितें। हें असो जैसें दैन्यातें। दुर्भगत्व ॥१३९०॥ तैसें स्वर्गनरकसूचक। अज्ञान व्यालें धर्मादिक। तें सांडूनि घालीं अशेख। ज्ञानें येणें ॥९१॥ हातीं घेऊनि तो दोरु। सांडिजे जैसा सर्पाकारु। कां निद्रात्यागें घराचारु। स्वप्नींचा जैसा ॥९२॥ ना ना सांडिलेनि कवळें। चंद्रीचें धुयें पिवळें। व्याधित्यागें कडुवाळें। पण मुखाचें ॥९३॥ अगा दिवसा पाठीं देउनी। मृगजळ घापे त्यजुनी। का काष्ठत्यागें वन्ही। त्यजिजे जैसा ॥९४॥ तैसें धर्माधर्मांचें टवाळ। दावी अज्ञान जें कां मूळ। तें त्यजूनि त्यजीं सकळ। धर्मजात ॥९५॥ मग अज्ञान निमालिया। मीचि येकु असें अपैसया। सनिद्र स्वप्न गेलया। आपणपैं जैसें ॥ ॥९६॥ तैसा मी एकवांचूनि कांहीं। मग भिन्नाभिन्न आन नाहीं। सोऽहंबोधें तयाच्या ठायीं। अनन्यु होय ॥९७॥ पैं आपलेनि भेदेंविण। माझें जाणिजे जें एकपण। तयाचि नांव शरण। मज येणें गा ॥९८॥ जैसें घटाचेनि नाशें। गगनीं गगन प्रवेशे। मज शरण येणें तैसें। ऐक्य करी ९९ सुवर्णमणि सोनया। ये कल्लोळु जैसा पाणिया। तैसा मज धनंजया। शरण ये तूं १४०० वाचूनि सागराच्या पोटीं। वडवानळु शरण आला किरीटी। जाळूनि ठाके तया गोठी। वाळूनि दे पां ॥१॥ मजही शरण रिघिजे। आणि जीवत्वेंचि असिजे। धिग् बोली यिया न लजे। प्रज्ञा केवि ॥२॥ अगा प्राकृताही राया। आगी पडे जें धनंजया। तें दासिरूहि कीं तया। समान होय ॥३॥ मा मी विश्वेश्वरु भेटें। आणि जीव ग्रंथी न सुटे। हे बोल नको वोखटे। कानीं लाऊं ४ म्हणौनि मी होऊनि मातें। सेवणें आहे आथितें। तें करी ह्याता येते। ज्ञान येणें ॥५॥ मग ताकौनियां काढिलें। लोणी मागौतें ताकीं घातलें। परि न घेपेचि कांहीं केलें। तेणें जेविं ॥६॥ तैसें अद्वयत्वें मज। शरण रिघालिया तुज। धर्माधर्म हे सहज। लागतील ना ॥७॥ लोह उमें खाय माती। तें परिसाचिये संगती। सोनें जालया पुढती। न शिविजे मळें ॥८॥ हें असो काष्ठापासोनि। मथूनि घेतालिया वन्ही। मग काष्ठेंही कोंडोनि। न ठके जैसा ॥९॥ अर्जुना काय दिनकरु। देखत आहे आंधारु। कीं प्रबोधीं होय गोचरु। स्वप्नभ्रमु ॥१४१०॥ तैसें मजसी येक वटलेया। मी सर्वरूप वाचूनियां। आन कांहीं उरावया। कारण असे ॥११॥ म्हणौनि तयाचें कांहीं। चिंतीं ना आपुल्या ठाईं। तुझें पापपुण्य पाहीं। मीचि होईन ॥१२॥ तेथ सर्वबंधलक्षणें। पापें उरावें दुजेपणें। तें माझ्या बोधीं वायाणें। होऊनि जाईल ॥१३॥ जळीं पडिलिया लवणा। सर्वही जळ होय विचक्षणा। तुज मी अनन्य शरणा। होईन तैसा १४ येतुलेनि आपैसया। सुटलाचि आहासी धनंजया। घेईं मज प्रकाशोनियां। सोडवीन तूतें ॥१५॥ याकारणें पुढती। हे आधि न वाहें चित्तीं। मज एकासि ये सुमती। जाणोनि शरण ॥१६॥ ऐसें सर्वरूपरूपसें। सर्व-

पाडुसुता, अगोदर सर्व कर्म ईश्वरार्पण करावीं, ह्मणजे सर्व ठिकाणीं ईश्वर आहे अशी भावना होते ८३ मग माझ्या प्रसादाने माझें ज्ञान त्यास प्राप्त होते व त्या ज्ञानाने माझ्या शुद्ध स्वरूपामध्ये सत्य सत्य तो मिळून जातो ८४ मग पार्था, माझ्या स्वरूपात मिळल्यानतर साध्य व साधन हें लय पावतें. असें झाल्यावर तुला काही करण्याचे उरणार नाही ८५ तर तू आपलीं सर्व कर्मे सर्वकाळ मला अर्पण केलीस, म्हणून माझी प्रसन्नता आज तुला मिळाली आहे ८६ म्हणून त्या प्रसन्नतेच्या बळाने युद्धाचे प्रसगाची अडचण न जुमानिता तुला मी एकदम भाळलों ८७ गीता या नामे करून जे दृष्टात व युक्ता यासह ज्ञान तुला सागितलें, त्या ज्ञानेकरून प्रपचभेदासह अज्ञान नाहींसें होईल, व मी एकत्वेकरून तुला प्राप्त होईन ८८ तुला मीं आपले ज्ञान नानाप्रकारें जें सागितले, त्या ज्ञानेंकरून धर्माधर्माला प्रसवलेलें जें अज्ञान, तें टाकून दे. ८९

तू सर्व धर्म टाकून मला एकट्यालाच शरण ये, मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करीन, तू शोक करूं नको. ॥ ६६ ॥

जशी आशेपासून सर्व दुःखें प्राप्त होतात, व निंदेपासून सर्व पातकें उत्पन्न होतात, व दुर्दैवेंकरून दरिद्र प्राप्त होतें, १३९० तसे स्वर्ग व नरक हे प्राप्त होण्यास साधनभूत जे धर्म व अधर्म, ते ज्या अज्ञानापासून उत्पन्न होतात, त्या अज्ञानाचा या ज्ञानानें समूळ नाश करून टाक ९१ ज्या दोरावर सर्पाचा भास झालेला असतो, तो दोर हातात घेतल्यावर मग जसा सर्पभ्रम नाहीसा होतो, अथवा झोंप गेली ह्मणजे स्वप्नातील घरादारासुद्धा प्रपच नाहींसा होतो, ९२ अथवा कावीळ नाहींशी झाल्यावर चंद्राचा पिवळेपणा जसा नाहींसा होतो, अथवा व्याधि दूर झाल्याने तोंडाचा कडूपणा नाहीसा होतो, ९३ अरे, दिवस नसला म्हणजे मृगजल जसे आपोआप नाहींसें होतें, किंवा काष्ठाचा त्याग केला म्हणजे अग्नीचा जसा त्याग होतो, ९४ तसे धर्माधर्म भासविणारें जे अज्ञान, तें टाकलेस म्हणजे सर्व धर्म आपोआप जातील ९५ मग तें अज्ञान नाहींसे झाले म्हणजे मी सहज एकटाच उरेन जसे निद्रा व तिचेपासून भासलेलें स्वप्न यासुद्धा निद्रा गेली म्हणजे मनुष्य आपला आपण एकटा उरतो, ९६ तसा माझ्याशिवाय त्याला भिन्नाभिन्न दुसरा काहीं भाव उरत नाहीं. मग तो मीच आहे, अशा बुद्धीनें माझ्या स्वरूपीं ऐक्य पावतो. ९७ आपलेपणाचा भेद न ठेऊन माझें एकत्व जें जाणणें, त्यालाच मला शरण आला असें म्हणावें. ९८ जसें घटोपाधीनें घटाकाश वेगळें दिसतें, व घटनाश झाल्यावर घटाकाश महाकाशात ऐक्य पावतें, तसें मला शरण आलें म्हणजे माझ्या स्वरूपाशीं ऐक्य पावशील ९९ सुवर्णाचा मणि सुवर्णाशी जसा ऐक्यरूप असतो, अथवा पाण्याची लाट जशी पाण्याशीं ऐक्यरूपानें असते, तशा रीतीनें हे धनजया, तू मला ऐक्यत्वेंकरून शरण ये. १४०० यावाचून वडवानल समुद्राला शरण जाऊनही जसा नाश करतो, तसा मला शरण येऊन माझ्याशीं द्वैतभावानें वागण्याचा विरुद्ध मार्ग टाकून दे १ मला शरण येऊन जिवाभावानें वेगळा रहातो, असें बोलण्याला त्याची बुद्धि कशी लाजत नाहीं म्हणून त्या बोलण्याला धिक्कार असो २ हे धनजया, राजाचे जवळ जी वाळगलेली य कश्चित् बटीक असते, ती त्याच्याशीं सबध झाल्यानें त्याचो बरोबरी पावते, ३ मग मी जो विश्वाचा ईश्वर, त्या माझी भेट झाल्यावर जावढशेंचें बधन सुटत नाहीं, असे घाणेरडें भाषण ऐकू देऊाल नको. ४ याकरिता, मी होऊन मग माझी भक्ती सहज होईल, अशी भक्ति या ज्ञानेकरून प्राप्त करून घे. ५ मंथन करून ताकातून लोणी वेगळें काढल्यावर पुन जरी ताकात घातलें, तरी तें कांहीं केल्यानें त्यात मिळत नाहीं, ६ त्याप्रमाणे, अद्वितीयबोधानें तूं मला शरण आल्यावर तुला धर्माधर्माचा स्पर्श होणार नाहीं ७ लोखड उभें खुटीस अलग अडकाविलें, तरी त्याला ताब चढते, तेंच परिसाच्या स्पर्शानें सोनें झाल्यावर पुन मातींत पुरून ठेविले तरी त्याला ताब चढत नाही ८ फार तर काय! काष्ठ मथन काढिलेला अग्नि पुन जरी लाकडाचे पेटात कोंडून ठेवला, तरी तींत जसा रहात नाहीं, ९ अर्जुना, सूर्याला जसा अंधार भेटत नाहीं, किंवा जागें झाल्यावर स्वप्न दृष्टीस पडत नाहीं, १४१० तसें माझ्याशीं ऐक्य पावल्यावर सर्वरूप असा जो मी, त्या माझ्यावाचून दुसरे काहीं उरण्यास कारण आहे काय? ११ याकरिता, पापपुण्याची किंवा धर्माधर्माची चिंता करू नको. तुझें पाप व पुण्य मीच होईन, समजलास! १२ सर्व बध देणारें असें जे पाप, त्याचें हेंच लक्षण होय कीं, माझ्याहून भिन्नपणाने उरणें, तें पाप माझ्या ज्ञानानें नाश पावेल. १३ हे विचारशीला अर्जुना, उदकात मीठ पडलें म्हणजे आपण नाहीसें होऊन सर्व जलरूप होतें, त्याप्रमाणें तूं अनन्यभावानें मला शरण आलास म्हणजे मद्रूपच होशील. १४ हे धनजया, या योगाने तू आपोआप सर्व बंधापासून सुटशील, याकरिता मला जाणून तूं माझी प्राप्ति करून घे, म्हणजे मग मी सर्व बंधापासून तुला मुक्त करीन. १५ म्हणून हे सुमते, धर्माधर्माची चिंता मनात ठेवूं नको. एक अद्वितीय जो मी, त्या मला जाणून शरण ये, म्हणजे झालें १६ याप्रमाणें, सर्व रूपाचें रूप, सर्व दृष्टींची दृष्टि व सर्व देशाचें वसतिस्थान असे जे श्रीकृष्ण

दृष्टिडोळसें । सर्वदेशनिवासें । बोलिलें श्रीकृष्णें ॥१७॥ मग सांवळा सकंकणु । बाहु परारोनि दक्षिणु । आलिंगिला स्वशरणु । भक्तराजु तो ॥१८॥ न पवतां जयातें । कासेसूनि बुद्धीतें । बोलणें मागौतें । वोसरलें ॥१९॥ ऐसें जें कांहीं येक । बोलां बुद्धीसीही अटक । तें द्यावया मिष । खेंवाचें केलें ॥१४२०॥ हृदया हृदय येक जालें । ये हृदयींचें ते हृदयीं घातलें । द्वैत न मोडितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना ॥२१॥ दीपें दीपु लाविला । तैसा परिष्वंगु तो जाला । द्वैत न मोडितां केला । आपणपें पार्थु ॥२२॥ तेव्हां सुखाचा मग तया । पूरु आला जो धनंजया । तेथ वाडु तऱ्हीं बुडोनियां । ठेला देवो ॥२३॥ सिंधु सिंधूतें पावों जाये । तें पावणें ठाके दुणा होये । वरी रिगे पुरवणिये । आकाशही ॥२४॥ तैसें तयां दोघांचें मिळणें । दोघां नावरे जाणावें कवणें । किंबहुना नारायणें । विश्व कोंदलें ॥२५॥ एवं वेदाचें मूळसूत्र । सर्वाधिकारैकपवित्र । श्रीकृष्णें गीताशास्त्र । प्रकट केलें ॥२६॥ येथ गीता मूळ वेदां । ऐसें केंवि पां आलें बोधा । हें म्हणाल तरी प्रसिद्धा । उपपत्ति सांगों ॥२७॥ तरी जयाच्या निश्वासीं । जन्म झालें वेदराशी । तो सत्यप्रतिज्ञ पैं जेसी । बोलिला स्वमुखें ॥२८॥ म्हणौनि वेदां मूळभूत । गीता म्हणों हें होय उचित । आणिकही येकी येथ । उपपत्ति असे ॥२९॥ जें न नशतु स्वरूपें । जयाचा विस्तारु जेथ लपे । तें तयाचें म्हणिपे । बीज जगीं ॥१४३०॥ तरी कांडत्रयात्मकु । शब्दराशी अशेषु । गीतेमाजि असे रुखु । बीजीं जैसा ॥३१॥ म्हणोनि वेदाचें बीज । श्रीगीता होय हें मज । गमे आणि सहज । दिसतही आहे ॥३२॥ जे वेदाचे तिन्ही भाग । गीते उमटले असती चांग । भूषणरत्नीं सर्वांग । शोभले जैसें ॥३३॥ तियेंचि कर्मादिकें तीन्ही । कांडें कोण कोणे स्थानीं । गीते आहाति तें नयनीं । दाखऊं आइक ॥३४॥ तरी पहिला जो अध्यावो । तो शास्त्रप्रवृत्तिपरतावो । द्वितीयीं शास्त्रसद्भावो । प्रकाशिला ॥३५॥ मोक्षदानी स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हें शास्त्र । येतुलालें दुजीं सूत्र । उभारिलें ॥३६॥ मग अज्ञानें बांधलेया । मोक्षपदीं बैसावया । साधनारंभु तो तृतीया- । ध्यायीं बोलिला ॥३७॥ जे देहाभिमानें बंधें । सांडूनि काम्यनिषिद्धें । विहित परी अप्रमादें । अनुष्ठावें ॥३८॥ ऐसेनि सद्भावें कर्म करावें । हा तिजा अध्यावो जो देवें । निर्णय केला तें जाणावें । कर्मकांड येथ ॥३९॥ आणि तेंचि नित्यादिक । अज्ञानाचें अवश्यक । आचरतां मोचक । केंवि होय पां ॥१४४०॥ ऐसी अपेक्षा जालिया । बद्ध मुमुक्षुते आलिया । देवें ब्रह्मार्पणत्वें क्रिया । सांगीतली ॥ ४१ ॥ जे देह वाचा मानसें । विहित निपजे जें जैसें । तें एक ईश्वरोद्देशें । कीजे म्हणीतलें ॥४२॥ हेंचि ईश्वरीं कर्मयोगें । भजनकथनाचें खागें । आदरिलें शेषभागें । चतुर्थाचेनी ॥४३॥ तें विश्वरूप अकरावा । अध्यायो संपे जंव आघवा । तंव कर्में ईश्वरु भजावा । हें जें बोलिलें ॥४४॥ तें अष्टाध्यायीं उघड । जाण येथें देवताकांड । शास्त्र सांगतसे आड । मोडूनि बोलें ॥४५॥ आणि तेणेंचि ईश्वरप्रसादें । श्रीगुरुसंप्रदायलब्धें । साच ज्ञान उद्बोधें । कोंवळें जें ॥४६॥ तें अद्वेष्टादिप्रभृतिकीं । अथवा अमानित्वादिकीं । वाढविजे म्हणोनि लेखीं । बारावा गणूं ॥४७॥ तो बारावा अध्याय आदी । आणि पंधरावा अवधि । ज्ञानफळपाकसिद्धि । निरूपणासी ॥४८॥ म्हणौनि चहूंही इहीं । ऊर्ध्वमूळांतीं अध्यायीं । ज्ञानकांड ये ठायीं । निरूपिजे ॥४९॥ एवं कांडत्रयनिरूपिणी । श्रुतिचि हे कोडिसवाणी । गीतापद्यरत्नाची लेणीं । लेयिली आहे ॥१४५०॥ हें असो कांडत्रयात्मक । श्रुति मोक्षरूप फळ येक । बोभावे जें आवश्यक । ठाकावें म्हणौनि ॥५१॥ तयाचेनि साधन ज्ञानेंसी ।

भगवान ते बोलले १७ मग श्याममुंदर मूर्ति जो श्रीकृष्ण भगवान् त्यांना आपला भूषणयुक्त उजवा हात पुढे करून, आपल्यास शरण आलेला जो भक्तराज अर्जुन, त्याला वर घेऊन आलिंगन दिले १८ ज्या स्वरूपाला प्राप्त न होता शब्द व बुद्धि यास मागे परतून येणे भाग पडले, १९ असे जे बुद्धीला व शब्दाला आकलन न होणारे स्वरूप, ते स्वरूप देण्याकरिता देवांनी आलिंगनाचे निमित्त केलें १४२० अर्जुनाचे व आपले हृदय देवांनी मिळवून आपले हृदयातील ज्ञान त्याच हृदयात घातले, आणि देवभक्ताचे द्वैत न मोडता अर्जुनास आत्मरूप केले २१ एक दिव्यानें दुसरा दिवा लावल्यावर जसे द्वैत कायम राहून ऐक्य मोडत नाही, तसा प्रकार या आलिंगनाचा होऊन द्वैत न मोडता पार्थाला आपलेपणा दिला २२ मग, त्या वेळेस अर्जुनाला त्या आनंदाचे सुखाचा जो पूर आला, त्या पुरात भगवान सर्वव्यापक आहेत, तरी तेही बुडून गेले १४२३ समुद्रास समुद्र मिळाल्यावर पाणी दुप्पट वाढून पुरवणीला आकाश यावे लागते, २४ तसे श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या आलिंगनाचे प्रेम दोघानाही आवरेना, ते कोणी जाणावे ? फार काय सांगावे। सर्व विश्वनारायणरूप होऊन गेले २५ याप्रमाणे, वेदाचे मूळसूत्र आणि ज्याच्या श्रवणपठणाचा सर्वांना अधिकार आहे, असे पवित्र हे गीताशास्त्र श्रीकृष्णांनी प्रकट केले. २६ या ठिकाणी, गीताशास्त्र हे वेदाचे मूळ आहे, असे क्रमे तुमचे बोवास आलें असे म्हणाल, तर ज्या कारणानें आमचे बोवास आलें ती प्रसिद्ध कारणे सांगतो, असे महाराज म्हणाले. २७ तर, ज्या ईश्वराच्या श्वासोच्छ्वासापासून वेद निघाले, तो सत्यप्रतिज्ञ ईश्वर स्वमुखाने प्रतिज्ञा करून गीताशास्त्र बोलला. २८ या कारणास्तव, गीताशास्त्र हे वेदाचें मूळ आहे, हें म्हणणे योग्य आहे, व याविषयी आणखीही एक कारण आहे, २९ जें वृक्षस्वरूपाने नसून त्याचा विस्तार जेथे अंतर्गत असतो, तें त्या झाडाचें बीज अशी जगात म्हण आहे १४३० जसा वृक्ष बीजामध्यें गुप्तरूपानें असतो, तसा त्रिकांडवेद (कर्म, उपासना व ज्ञान) गीतेमध्यें गुप्तरूपानें आहे. ३१ म्हणून, वेदाचें बीज गीता आहे असें मला वाटते, व उघड दिसतही आहे ३२ जसे अंग रत्नांनी सुशोभित दिसते, तशी वेदाची तीन कांडे गीतेमध्ये स्पष्ट केली आहेत. ३३ ती वेदाची कर्मादिक तीन कांडें गीतेमध्यें कोणकोणते ठिकाणी वर्णिली आहेत, ती डोळ्यांनी दिसतील अशी दाखवितो, ती ऐका. ३४ पहिला अध्याय गीताशास्त्र केव्हा व का प्रवृत्त झालें, याच्या प्रस्तावनेकरिता आहे. दुसऱ्या अध्यायात सांख्य विचार म्हणजे ज्ञान विचार प्रकट केला आहे. ३५ जें ज्ञान मोक्ष प्राप्त करून देण्याविषयी दुसऱ्याची म्हणजे कर्मादिकांची अपेक्षा न करिता स्वतंत्र आहे; ज्ञाच्याच योगाचा त्रिनाश अध्यायात सूत्ररूपाने आरंभ केला आहे ३६ मग स्वरूपज्ञानाच्या योगाने रानात सांपडलेला पुरुष, मोक्षपदावर बसण्याची इच्छा करून, मोक्षसाधनात आरंभाचा उपाय (कर्माचरण) तिसऱ्या अध्यायात सांगितला आहे ३७ जे देहाभिमानाने बद्ध झाले आहेत, त्यांनी निषिद्ध व काम्य कर्म टाकून विहित कर्म निरभिमानबुद्धीने करावा ३८ अशा रीतीने सद्भावाने कर्माचे आचरण करावें, असा देवांनी तिसरे अध्यायात निर्णय केला आहे, म्हणून या अध्यायाला कर्मकांड असे म्हणावे. ३९ त्या नित्यनैमित्तिक कर्मांचे आचरण केले असता, ती अज्ञानाचा कसा नाश करतील, १४४० अशी इच्छा होऊन बद्ध हा मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला आला, तर त्याच्याकरिता, तीच सर्व कर्मे ब्रह्मार्पणबुद्धीनें करावीं, असें देवांनी सांगितलें ४१ जी जी विहितकर्मे (कायिक, वाचिक व मानसिक) करशील, ती सर्व कर्मे ईश्वरप्रसन्नतेकरताच करून ईश्वरार्पण कर, असे सांगितलें ४२ ईश्वराचे ठायी कर्मयोगाने भजन व कथन करण्याचा प्रकार चौथ्या अध्यायाचे शेवटी सांगण्याचा आरंभ केला आहे. ४३ तो प्रकार, अकरावा विश्वरूपाध्याय संपेपर्यंत, कर्म ईश्वरास अर्पून ईश्वराचे भजन कसे करावे, हे सांगितलें आहे ४४ तेंच चौथ्या अध्यायापासून अकराव्या अध्यायापर्यंत आठ अध्यायात उपासनाकांड (देवताकांड) सर्व अडचणी दूर करून येथे सांगितले आहे. ४५ आणि ईश्वरप्रसादानें व श्रीगुरुसंप्रदायाने कोमल असें खरे ज्ञान उत्पन्न होते, ४६ ते ज्ञान बाराव्या अध्यायामध्यें " अद्वेष्टा सर्वभूतानां " या श्लोकापासून अथवा तेराव्या अध्यायातील " अमानित्वम् " इत्यादि श्लोकापासून विस्तारानें सांगितलें आहे. म्हणून बारावा अध्याय हा ज्ञानकांडातच धरिला आहे. ४७ त्या बाराव्या अध्यायाच्या आरंभापासून पंधराव्या अध्यायाचे अखेरपर्यंत चार अध्यायात ज्ञानफल आणि त्याची सिद्धि याचें निरूपण झालेले आहे. ४८ म्हणून, पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटापर्यंत या चार अध्यायांनीं येथे ज्ञानकांड सांगितलें आहे. ४९ अशा प्रकारें, कर्म, उपासना व ज्ञान या कांडत्रयाचें निरूपण करणारी ही गीता, गीता नसून एक त्रिकांडात्मक श्रुतिच आहे, ... म्हणजे ... शेवटी ... ती मूर्तीच आहे, आणि ती गीतापद्यरूप रत्नाचीं लेणी ल्याली आहे १४५० हे असो, अशी जो ही कांडत्रयात्मक श्रुति, ती मोक्षरूप फळ अवश्य घ्या, असा डांगोरा पिटीत आहे. ५१ त्या ज्ञानाच्या साधनाचा सदैव वैर करणारा जो अ-

वैर करी जो प्रतिदिवशी । तो अज्ञानवर्ग शोडशी । प्रतिपादिजे ॥५२॥ तोचि शास्त्राचा बोळावा । घेवोनि वैरी जिणावा । हा निरोपु तो सतरावा । अध्याय येथ ॥५३॥ ऐसा प्रथमालागोनी । सतरावा लाणी करूनी । आत्मनिश्वास विवरूनि । दाविला देवें ॥५४॥ तया अर्थजाता अशेषां । केला तात्पर्याचा आवाका । तो हा अठरावा देखा । कलशाध्यायो ॥५५॥ एव सकळ सख्यासिध्दु । श्रीमद्भगवद्गीताप्रबधु । हा औदार्यें आगळा वेदु । मूर्तु जाण ॥ ५६ ॥ वेदु सपन्नु होय ठाईं । परि कृपणु ऐसा आनु नाहीं । जे कानीं लागला तिहीं । वर्णाच्याची ॥ ५७ ॥ येरा भवव्यथा ठेलिया । स्त्रीशूद्रादिका प्राणियां । अनवसरू मांडूनियां । राहिला आहे ५८ तरी मज पाहातां तें मागील उणे । फेडावया गीतापणें । वेदु वेठला भलतेणें । सेव्य होआवया ५९ ना हें अर्थु रिगोनि मनीं । श्रवणें लागोनि कानीं । जपमिषें वदनीं । वसोनिया १४६० ये गीतेचा पाठु जो जाणे । तयाचेनि सांगातीपणे । गीता लिहोनि वाहाणें । पुस्तकमिषें ॥६१॥ ऐसैसास मिसकटा । संसाराचा चोहटां । गवादी घालीत चोखटा । मोक्षसुखाची ॥६२॥ परी आकाशीं वसावया । पृथ्वीवरी बैसावया । रविदीप्ती राहाटावया । आवारु नभ ६३ तेवीं उत्तम अधम ऐसें । सेवितां कवणातेंही न पुसे । कैवल्य दानें सरिसें । निववीत जगा ६४ यालागि मागिली कुटी । भ्याला वेदु गीतेच्या पोटीं । रिगाला आतां गोमटी । कीर्ति पातला ६५ म्हणौनि वेदाची सुसेव्यता । ते हे मूर्त जाण श्रीगीता । श्रीकृष्णें पंडुसुता । उपदेशिली ॥६६॥ परी वत्साचेनि वोरसें । दुभतें होय घरोदेशें । जाले पांडवाचेनि मिषें । जगदुद्धरण ॥६७॥ चातकाचिये कणवे । मेघु पाणियेंसि धांवे । तेथ चराचर आघवें । निवालें जेवि ॥६८॥ कां अनन्यगतीकमळा- । लागीं सूर्य ये वेळोवेळा । कीं सुखिया होइजे डोळा । त्रिभुवनींचा ॥६९॥ तैसे अर्जुनाचेनि व्याजे । गीता प्रकाशूनि श्रीराजे । ससारायेवढे थोर ओझें । फेडिलें जगाचे १४७० सर्वशास्त्ररत्नदीप्ती । उजळिता हा त्रिजगती । सूर्यु नव्हे लक्ष्मीपती । वक्राकाशीचा ॥७१॥ बाप कुळ तें पवित्र । जेथिचा पार्थु या ज्ञाना पात्र । जेणें गीता केलें शास्त्र । आवारु जगा ॥७२॥ हें असो मग तेणें । सद्गुरु श्रीकृष्णे । पार्थाचें मिसळणें । आणिलें द्वैता ॥७३॥ पाठी म्हणतसे पांडवा । शास्त्र ते मानलें की जीवा । तेथ येरु म्हणे देवा । आपुलिया कृपा ॥७४॥ तरी निधान जोडावया । भाग्य घडे गा धनंजया । परी जोडिलें भोगावया । विपायें होय ॥७५॥ पै क्षीरसागरायेवढें । अविरजी दुधाचे भाडें । सुरां असुरां केवढें । मथितां जाले ॥ ७६ ॥ ते सायासही फळा आले । जे अमृतही डोळा देखिले । परि वरिचिली चुकले । जतनेतें ॥७७॥ तेथ अमरत्वा वोगरिलें । तें मरणाचिलागी जालें । भोगों नेणता जोडलें । ऐसें आहे ॥ ७८ ॥ नहुषु स्वर्गाधिपति जाहला । परी राहाटी भांबावला । तो भुजंगत्व पावला । नेणसी कायी ॥७९॥ म्हणौनि बहुत पुण्य तुवां । केलें तेणें धनंजया । आजि शास्त्रराजा इया । जालासि विषयो ॥ १४८० ॥ तरि ययाचि शास्त्राचेनि । संप्रदायें पांघुरौनि । शास्त्रार्थु हा निकेनि । अनुष्ठीं हो ॥८१॥ एर्‍हवी अमृतमथना- । सारिखें होईल अर्जुना । जरी रिघसी अनुष्ठाना । सम्प्रदायेंवीण ॥८२॥ गाय धड जोडे गोमटी । ते तैंचि पिवो ये किरीटी । जै जाणिजे हातवटी । सांजवणीची ८३ तैसा श्रीगुरु प्रसन्नु होये । शिष्य विद्याही कीर लाहे । परि ते फळे संप्रदायें । उपासिलिया ८४ म्हणौनि शास्त्री जो इये । उचितु संप्रदायो आहे । तो ऐक आतां बहुवें । आदरेंसीं ॥८५॥

ज्ञानयज्ञ, तो सोळाव्या अध्यायात सांगितला आहे ५२ त्याच शत्रूला शास्त्राचे साह्याने जिंकावा, अशी आज्ञा ज्या अध्यायात केली आहे, तो सतरावा अध्याय होय ५३ अशा प्रकारें, पहिल्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायाचे अखेरपर्यंत, आपले श्वासापासून झालेल्या वेदाचें देवांना निरूपण केले आहे ५४ त्या सर्व अध्यायाचा तात्पर्यार्थ ज्या अठराव्यात आहे, तो हा शेवटला अध्याय सर्व अध्यायाचा कळस आहे ५५ अशा प्रकारें, सातशें श्लोकांच्या संख्येने सिद्ध झालेला हा श्रीमद्भगवद्गीताग्रंथ मूर्तिमंत वेद असून औदार्यानें वेदाहीपेक्षा श्रेष्ठ आहे ५६ वेद संपन्न खरा, परंतु त्याच्यासारखा कृपण दुसरा कोणी नाही कारण तो ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन वर्णांच्याच कानीं लागला (त्यानाच आपले हृद्गत कानांत सांगतो) ५७ याशिवाय जे स्त्रीशूद्रादिक जीव संसार-व्यथेने पीडित झालेले आहेत, त्यांचा रिघाव होण्याला सवडच नाही असें म्हणून तो स्वस्थ बसला आहे ५८ तर महाराज म्हणतात --मला असें दिसतें की, तो आपला मागील उणेपणा जाऊन, आपल्यास सत्कीर्ति मिळावी या हेतूने, वाटेल त्यानें आपलें सेवन करावें, म्हणून हा वेदच गीतारूपानें प्रकट झाला आहे. ५९ कारण असें पहा—वेद सुलभ झाला नाहीं का ? की, तो अर्थानें मनात प्रवेश करितो, श्रवणमिषानें कानांत शिरतो, व जपमिषानें मुखात रहातो १४६० किंवा, या गीतेचा जो नित्य पाठ करतो, किंवा पाठ करणाराच्या संगतीनें असतो, अथवा पुस्तकाच्या मिषानें गीता लिहून लोकास देतो, ६१ अशा प्रकारें प्राणिमात्रास सरसकट संसारबाजारात मोक्षसुखाचे सदावर्त घालतो, ६२ आकाशात वास करण्याकरिता, पृथ्वीवर वसण्याकरिता अथवा सूर्याचे दीप्तीचा व्यवहार होण्याकरिता ज्याप्रमाणें आकाश सर्वांना आधार आहे ६३ त्याप्रमाणें, गीतेचें सेवन करणारात उत्तम, अधम ही निवड न करिता, सरसकट त्या सर्वांना मोक्षपद देऊन सर्व जगाला ती सुखी करते. ६४ एवढ्याकरिता, आपल्या मागल्या निंदेला भ्यालेला वेद गीतेच्या पोटात शिरल्यामुळे उत्तम कीर्तीला पात्र झाला ६५ म्हणून, वेदाचेंही सुसेवन करण्यास योग्य अशी ही मूर्तिमान् गीता स्वतः श्रीकृष्णानीं पाडुसुत अर्जुन याला सांगितली ६६ परंतु वासराचे प्रीतीकरिता सर्व घरादाराला गाईच्या दुधाचे सुख मिळतें, त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या निमित्तानें सर्व जगाचा उद्धार झाला. ६७ चातकाची कळकळ मनात बाळगून मेघ पाण्याची वृष्टि करितो, त्या वृष्टीने सहज सर्व जगाचें जसें सांत्वन होतें, ६८ अथवा, एकनिष्ठ जे कमल, त्याला प्रफुल्लित करण्याकरिता वारंवार सूर्य उदयास येतो परंतु, तेवढ्यानें त्रिभुवनांतील सर्व प्राण्यांचे डोळ्यांना प्रकाश मिळाल्यामुळें सुखी होतात ६९ या न्यायानें श्रीकृष्णानीं अर्जुनाच्या मिषानें गीता प्रकाशून जगाचें संसाराणवट सोडें ओझें हलकें केलें १४७० सर्वशास्त्ररूपी रत्नाचें तेज या तीन लोकांत प्रकट करणारा लक्ष्मीपति जो श्रीकृष्ण, त्याचें मुख हेंच कोणी आकाश—त्या आकाशांत ये गीताशास्त्र हा सूर्य उगवला नाही काय ? ७१ ज्या कुलांत अर्जुनानें जन्म घेतला, व जो या गीताज्ञानाला पात्र होऊन सर्व जगाला ज्यानें गीताशास्त्रानें आधार घातलें, ते कुल धन्य होय ७२ हे असो, मग सद्गुरु श्रीकृष्णांना, पार्थ आपल्या स्वरूपामध्यें मिसळून गेला होता, तो द्वैतभावावर आणिला ७३ त्यावर अर्जुनास भगवान् म्हणतात की, " तुला जें आम्ही गीताशास्त्र सांगितलें, ते तुझ्या मनाला पटलें का म्हणजे यथार्थ समजलें का ? " तेव्हां अर्जुन म्हणाला हे देवा " आपल्या कृपेनें समजलें ७४ भगवान म्हणतात हे धनंजया, भाग्यानें कदाचित ऐश्वर्याची जोड होते, परंतु जोडलेल्या ऐश्वर्याचा उपभोग कसा घ्यावा हे एखाद्यासच समजतें ७५ जोडलेलें ऐश्वर्य प्राप्त होऊन कम नाहीसें होते, याविषयी भगवान् उपपत्ति सांगतात की, जसे क्षीरसागराएवढें निरुपम दुधाचें भांडें मंथन करण्याला देवदैत्यांना किती श्रम पडले ! ७६ त्या श्रमाचें फळ जें अमृत, तेंही प्राप्त झालें, परंतु तें जतन करण्याची त्यांची हातोटी चुकली ७७ अमर व्हावें, म्हणून अमृत प्राप्त करून घेतलें, तो तेंच राहू दैत्यास मरणास कारण झालें, तर भोग कसा घ्यावा ही युक्ति जर कळली नाहीं, तर जोडलेल्याचा असा परिणाम होतो ७८ नहुष राजा यज्ञादिक कष्टमय आचरण करून स्वर्गाचा अधिपति (इंद्र) झाला परंतु तेथील वागणुकीची पद्धत न समजल्यामुळें भांबावून जाऊन सर्पयोनींत गेला, हे तुला माहित नाहीं काय ? ७९ यास्तव हे धनंजया, तू बहुत पुण्य केल्यामुळें, सर्व शास्त्राचा राजा जें गीताशास्त्र, ते सांगण्यास कारण झालास. १४८० तर या शास्त्राचा जो वागण्याचा संप्रदाय आहे, तो समजून घेऊन मग शास्त्राप्रमाणें त्याचें अनुष्ठान कर हो ८१ एऱ्हवीं अर्जुना, संप्रदाय सोडून जर त्याचें अनुष्ठान करावयास लागशील, तर अमृतमंथनाप्रमाणें परिणाम होईल. ८२ हे किरीटी, गाय उत्तम मिळाली, तरी तिचें दूध काढण्याची हातोटी माहीत असली, तरच ती दूध देईल; ८३ तसें सद्गुरुही प्रसन्न होतील, व त्याच्यापासून शिष्याला विद्याही प्राप्त होईल; परंतु संप्रदायानें गुरुसेवा केली तरच ती फळास येईल, ८४ म्हणून हें गीताशास्त्र प्राप्त करून घेण्याचा जो योग्य संप्रदाय आहे, तो मी सांगतों, तो आदरानें ऐक. ८५

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७

इदं ते न अतपस्काय, (च) न अभक्ताय, न च अशुश्रूषवे, न च यः मां अभ्यसूयति (तस्मै) कदाचन वाच्यम ॥ ६७ ॥

तरि तुवा हे जे पार्था । गीताशास्त्र लाधलें
आस्था । तें तपोहीना सर्वथा । सांगावें ना हो
॥८६॥ अथवा तापसुही जाला । परि गुरुभक्ती
जो ढिला । तो वेदीं अत्यजु वाळिला । तैसा
वाळी ॥८७॥ नातरि पुरोडाशु जैसा । न घापे
वृद्ध तरी वायसा । गीता नेदी तैसी तापसा । गुरु-
भक्तिहीना ॥८८॥ कां तपही जोडे देहीं । भजे
गुरुदेवांच्या ठायी । परि आकर्णनी नाहीं । चाड
जरी ॥८९॥ तरि मागील दोहीं आंगी । उत्तम
होय कीर जगीं । परि या श्रवणालागीं ।
योग्यु नोहे ॥१४९०॥ मुक्ताफळ भलतैसें । हो
परी मुख नसे । तव गुण प्रवेशे । तेथ कायी ९१
सागरु गभीरु होये । हे कोण ना म्हणत आहे ।
परि वृष्टि वाया जाये । जाली तेथ ॥ ९२ ॥ धा-
लिया दिव्यान्न सुवावें । मग जें वांया धाडावें ।
तें आर्तीं कां न करावें । उदारपण ॥ ९३ ॥ म्ह-
णौनि योग्य भलतैसे । होतु परि चाड नसे । तरि
झणीं वानिवसे । देसी हें तयां ॥९४॥ रूपाचा
सुजाणु डोळा । वोढवूं ये कायि परिमळा । जेथ
जे माने फळा । तेथचियें गा ॥९५॥ म्हणौनि
तपी भक्ति । पाहावे ते सुभद्रापति । परि शास्त्र-
श्रवणीं अनासक्ति । वाळावेचि ते ॥९६॥ नातरी
तपभक्ति । होऊनि श्रवणीं आर्ति । आथी ऐसी-
ही आयती । देखसी जरी ॥ ९७ ॥ तरी गीता-
शास्त्रनिर्मिता । जो मी सकळलोकशास्ता । तया
मातें सामान्यता । बोलेल जो ॥ ९८ ॥ माझ्या
सज्जनेंसिं मातें । पैशुन्याचेनि हातें । येक आहाती
तयांतें । योग्य न म्हण ॥९९॥ तयांची येर आ-
घवी । सामग्री ऐसी जाणावी । दीपेवीण ठाण-
दिवी । रात्रीची जैसी ॥१५००॥ अग गोरें आणि
तरुणें । वरि लेयिलें आहे लेणें । परि येकलेनि
प्राणें । सांडिलें जेवि ॥ १ ॥ सोनयाचें सुंदर ।
निर्वाळिलें होय घर । परि सर्पांगना द्वार । रुधलें
आहे ॥२॥ निपजे दिव्यान्न चोखट । परि माजी
काळकूट । असो मैत्री कपट । गर्भिणी जैसी ३
तैसी तपभक्तिमेधा । तयाची जाण प्रबुद्धा । जो
माझयांची का निंदा । माझीचि करी ॥४॥ या-
कारणें धनंजया । तो भक्तु मेधावी तपिया । तरी
नको बापा इया । शास्त्र आतळों देवों ॥५॥ काय
बहु बोलों निंदका । योग्य स्रष्टयाहीसारिखा ।
गीता हे कवतिका । लागीही नेदी ॥६॥ म्हणौनि
तपाचा धनुर्धरा । तळीं दाटोनि गाडोरा । वरि
गुरुभक्तीचा पुरा । प्रासादु जो जाला ॥७॥ आणि
श्रवणेच्छेचा पुढां । द्वारवटा सदा उघडा । वरी
कळसु चोखडा । अनिंदारत्नाचा ॥८॥

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

यः इमं परमं गुह्यं (ज्ञानं) मद्भक्तेषु अभिधास्यति, (सः) मयि परां भक्तिं कृत्वा असंशयः (सन्) माम् एव एष्यति ६८

ऐसा भक्तालयीं चोखटी । गीतारत्नेश्वर हा
प्रतिष्ठी । मग माझिया सवसाटी । तुकसी जगीं
॥ ९ ॥ कां जे एकाक्षरपणेंसी । त्रिमात्रकेचिये
कुशीं । प्रणवु होतां गर्भवासी । साकडला १५१०
तो गीतेचिया बाहळीं । वेदबीज गेलें पाहाळीं ।
कीं गायत्री फुलीफळीं । श्लोकांच्या आली ॥११॥
ते हे मंत्ररहस्य गीता । मेळवी जो माझिया
भक्तां । अनन्यजीवना माता । बाळका जैसी १२
तैसी भक्तां गीतेसी । भेटी करी जो आदरेंसी ।
तो देहापाठीं मजसी । येकचि होय ॥१३॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ६९

मनुष्येषु कश्चित् च तस्मात् प्रियकृत्तमः मे न (अस्ति), तस्मात् अन्यः भुवि प्रियतरः मे न भविता च ॥ ६९ ॥

आणि देहाचेंही लेणें । लेऊनि वेगळेपणें । असे
तंव जीवें प्राणें । तोचि पढिये ॥१४॥ ज्ञानियां
कर्मठां तापसां । यया खुणेचिया माणुसां- । माजि
तो एकु गा जैसा । पढिये मज १५ तैसा भूतळीं

मी तुला सांगितलेलें हें ज्ञान तपोविहीनाला तू कधींही सांगू नको, अभक्तालाही सांगू नको, ज्याला ऐकण्याची इच्छा नाहीं त्याला सांगू नको, आणि जो माझा द्वेष करितो, त्यालाही सांगू नको. ॥ ६७ ॥

तर हे पार्था, तुला या गीताशास्त्राचा आदरपूर्वक प्राप्ति झाली आहे, तर ते तपोहीन मनुष्यास कधीही सांगू नको हो ८६ अथवा, तापसीही मनुष्य असला, परंतु तो गुरुभक्ति करीत नसेल, तर वेदांनी जसा अत्यज्याला आपल्यापासून दूर केला आहे, तसा त्याला तू दूर ठेव ८७ अथवा, यज्ञाचा अवशिष्ट भाग (पुरोडाश) जसा कावळा वृद्ध असला, तरी त्यास घालीत नाहीत, तसें हें गीताशास्त्र गुरुभक्ति न करणाऱ्या तापसासही सांगू नको ८८ किंवा शरीरानें तपही करीत असून गुरु व देव यांचीही भक्ति जो करितो, परंतु श्रवणाची ज्याला इच्छा नाहीं, ८९ तर तप व गुरुभक्ति ह्या दोन अंगांनी जरी तो योग्य आहे, तरी श्रवणाची इच्छा नसल्यामुळे तो गीताशास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहीं. १४९० उत्तम मोती असून जर त्याला वेज पाडलें नसेल, तर त्यांत सोन्याचें सूत घालून दागिना करता येईल का? ९१ समुद्र गंभीर आहे, हें कोण नाहीं म्हणेल? परंतु त्याच्यावर पाऊस पडला असता जो जसा व्यर्थ जातो, ९२ तृप्त झालेल्या मनुष्याचे पानांत पक्वान्नें वाढून ती वाया दवडावीं, त्यापेक्षा तींच पक्वान्नें क्षुधित मनुष्यास घालून आपलें औदार्य कां न प्रकट करावें? ९३ म्हणून, सर्व रीतीनें योग्य असून जर श्रवणाची इच्छा नसेल, तर हें गीताशास्त्र मागील दोन गुण पाहून अकस्मात् त्यास सांगशील हो ९४ रूप जाणण्याविषयीं शहाणा जो डोळा तो फुलाचा वास घेण्यास योग्य होईल काय? ज्याची जी योग्यता असेल तेथेंच त्याचा उपयोग होईल ९५ म्हणून हे सुभद्रापते, तपस्वी, गुरु व देव यांची भक्ति करणारा असूनही जर शास्त्रश्रवणादिविषयीं त्यास आवड नसेल, तर त्याचा त्याग करावा. ९६ अथवा तपस्वी, व गुरु आणि देव यांची भक्ति करणारा असून शास्त्रश्रवणाचीही इच्छा आहे, असा मनुष्य सर्व प्रकारें युक्त असलेला जरी तुला आढळला, ९७ तरी सकल लोकांचें शासन करणारा व गीताशास्त्र निर्माण करणारा जो मी, त्या मला साधारण मनुष्याप्रमाणें जो समजेल, ९८ तसेंच, माझी व माझ्या सज्जनांची छिद्रें बाहेर काढून निंदा करतात, तेही हें शास्त्र ऐकण्यास योग्य नाहींत, असें समज ९९ त्यांची इतर सर्व सामुग्री कशी आहे म्हणशील, तर, रात्रीं दिव्याचे ज्योतीशिवाय तेलवातीनें भरलेली ठाणवई जशी व्यर्थ होय; १५०० ज्याप्रमाणें एकादा तरुण मनुष्य गोरापान असून व त्याचे अंगावर दागिनेही घातलेले असून जर त्यांत जीव नसेल १ सोन्याचें सुंदर व प्रकाशित घर असून जर त्याचे दारांत नागीण बसलेली असेल, २ उत्तम अन्न तयार केलेलें असून जर त्यांत विष मिळविलेलें असेल अथवा कपटाचा गर्भधारण केलेली जर मैत्री असेल, तर ती जशी व्यर्थ, ३ त्याप्रमाणें हे बुद्धिमान, अर्जुना, जो माझी व माझ्या भक्तांची निंदा करतो, त्याचें तप, भक्ति व बुद्धि कपटीपणाची होय. ४ यास्तव हे धनंजया, तो भक्त बुद्धिमान्, असून तपस्वीही असला, पण जर माझी व माझ्या भक्तांची निंदा करील, तरी बापा, त्याला या गीताशास्त्राचा स्पर्श होऊं देऊं नको ५ निंदकाविषयीं आणखी जास्ती काय तुला सांगू? तो जरी ब्रह्मदेवाप्रमाणें प्रतिसृष्टी करणारा असला, तरी त्याला कौतुकानेंही गीताशास्त्र सांगू नको ६ म्हणून हे धनुर्धरा, ज्यानें तपस्वी दगडाचा गाळा पाया घालून वर गुरुभक्तिरूपी देवालय बांधलें आहे, ७ आणि श्रवणेच्छारूपी पुढील दरवाजा नेहमीं उघडा ठेवून वर अनिंदारूप रत्नाचा उत्तम कळस लावला आहे, ८

जो हें परम गुह्य ज्ञान माझ्या भक्तांला सांगेल, तो माझी दृढ भक्ति करून संशयरहित होत्साता मलाच पावेल. ॥ ६८ ॥

अशा उत्तम भक्तरूपी देवालयांत गीतारूप रत्नेश्वराची स्थापना केल्यावर तुला माझी योग्यता या जगांत प्राप्त होईल ९ कारण, एका अक्षरपणानें अकार, उकार व मकार या तीन मात्रांच्या कुशींत जो ओंकार गर्भवासांत अडकलेला होता, १५१० तो वेदांचें बीज जो ओंकार–तो गीतारूपी वृक्षाचा विस्तार पावून, त्यांतील श्लोक हे गायत्रीरूप फुलें व फळें होत, ११ अशा ही मंत्रयुक्त गीता, जो माझे भक्तांस सांगतो, मातेच्या स्तनावांचून ज्याला जीवनास अन्य साधन नाहीं अशा बालकास जशी माता भेटवावी, १२ तशी माझ्या भक्तांची जो आदरानें गीतेशीं भेट करून देतो, तो मरणानंतर मद्रूपच होतो १३

आणि माझें गुह्य ज्ञान सांगणाराहून, माझी अत्यंत आवडती गोष्ट करणारा मनुष्यांमध्यें दुसरा कोणीही नाहीं; आणि त्याच्यापेक्षा दुसरा या लोकीं मला अत्यंत आवडता असा कोणीही होणार नाहीं. ॥ ६९ ॥

आणि देह धारण करूनही जो जीवानें व प्राणानें देहभावापासून अलिप्त असतो, तोच मला अत्यंत प्रिय आहे. १४ ज्ञानी, कर्मठ व तपस्वी हे जरी मला जाणतात, तरी त्या सर्वांत गीतार्थ जाणणारा मला अत्यंत प्रिय आहे १५ हे पांडवा, जो माझ्या भक्तज-

आघवा । आन न देखे पांडवा । जो गीता सागे मेळावा । भक्तजनाचा ॥१६॥ मज ईश्वराचेनि लोभे । हे गीता पढता अक्षोभे । जो मडन होय सभे । सताचिये ॥१७॥ नवपल्लवी रोमाचितु । मदानिळे कापवितु । आमोदजळे वोलवितु । फुलांचे डोळे ॥१८॥ कोकिळा कलरवाचेनि मिषे । सद्गद बोलवीत जैसें । वसत का प्रवेशे । मद्भक्त-आरामी ॥१९ ॥ का जन्माचें फळ चकोरा । होत जै चद्र ये अवरा । ना ना नव घन मयूरा । वो देत पावे ॥१५२०॥ तैसा सज्जनाच्या मेळापी । गीतापद्यरत्नी उमपी । वर्षे जो माझ्या रूपी । हेतु ठेऊनि ॥२१॥ मग तयाचेनि पाडें । पढियतें मजपुढें । नाहीचि गा मागेपुढें । न्याहाळिता ॥२२॥ अर्जुना हा ठायवरी । मी तयातें सूये जिव्हारी । जो गीतार्थाचे करी । परगुणें सता २३

अध्येष्यते च य इम धर्म्यं सवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्ट स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

यः च आवयो इम धर्म्यं सवादम् अध्येष्यते, तेन ज्ञानयज्ञेन अह इष्ट स्याम् इति मे मति (स्यात्). ॥ ७० ॥

पै माझिया तुझिया मिळणी । वाढीनली जे हे काहाणी । मोक्षधर्म का जिणी । आलासे जेथे ॥२४॥ तो हा सकळार्थप्रबोधु । आम्हां दोघाचा संवादु । न करिता पदभेदु । पाठेंचि जो पढे ॥२५॥ तेणें ज्ञानानळी प्रदीप्ती । मूळ अविद्येचिया आहुतीं । तोषविला होय सुमती । परमात्मा मी ॥२६॥ घेऊनि गीतार्थ उगाणा । ज्ञानिये जें विचक्षणा । ठाकिती तें गाणावाणा । गीतेचा तो लाहे ॥२७॥ गीता पाठकासि असे । फळ अर्थज्ञाचि सरिसें । गीता माउलियेसि नसे । जाणें तान्हें ॥ २८॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥

श्रद्धावान् अनसूय च यः नर (इद) शृणुयात् अपि, स मुक्त (सन्) पुण्यकर्मणा शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्.॥७१॥

आणि सर्वमार्गीं निंदा । सांडूनि आस्था पै शुद्धा । गीताश्रवणीं श्रद्धा । उभारी जो ॥२९॥ तयाच्या श्रवणपुटी । गीतेची अक्षरें जव पैठी । होती ना तव उठाउठी । पळेचि पाप ॥१५३०॥ अटवियेमाजी जैसा । वन्हि रिघता सहसा । लपिती का दिशा । वनौकें तियें ॥३१॥ कां उदयाचळकुळी । झळकता अंशुमाळी । तिमिरें अतराळी । हारपती ॥३२॥ तैसा कानाच्या महाद्वारी । गीता गजर जेथ करी । तेथ सृष्टीचिये आदिवरी । जायचि पाप ॥३३॥ ऐसी जन्मवेली धुवट । होय पुण्यरूप चोखट । याहीवरी अचाट । लाहे फळ ॥३४॥ जे इये गीतेची अक्षरें । जेतुली का कर्णद्वारें । रिघती तेतुले होती पुरे । अश्वमेध की ॥३५॥ म्हणौनि श्रवणें पापे जाती । आणि धर्म धरी उन्नती । तेणे स्वर्गराज संपत्ती । लाहेचि शेखीं ॥३६॥ तो पै मज यावयालागी । पहिलें पेणें करी स्वर्गीं । मग आवडे तंव भोगी । पाठी मजचि मिळे ॥३७॥ ऐसी गीता धनजया । ऐकतया आणि पढतया । फळे महानदे मियां । बहु काय बोलों २८याकारणें हे असो । परि जयालागी शास्त्रा-तिसो । केला तें तव तुज पुसों । काज तुझे ३९

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनजय ॥ ७२ ॥

पार्थ, त्वया एतत् एकाग्रेण चेतसा श्रुत कच्चित ? धनजय, ते अज्ञानसमोह प्रनष्ट कच्चित ? ॥ ७२ ॥

तरी सांग पा पांडवा । हा शास्त्रसिद्धांतु आघवा । तुज एकचित्तें फावा । गेला आहे १५४० आम्ही जैसें जया रीती । उगाणिलें कानांच्या हाती । येरी तैसेंचि तुझ्या चित्ती । पैठें केलें की ॥४१॥ अथवा माझारी । गेलें सांडीविखुरी । किंवा उपेक्षेवरी । वाळूनि सांडिलें ॥४२॥ जैसें आम्ही सांगितलें । तैसेंचि हृदयी फावलें । तरी साग पा वहिलें । पुसेन तें मी ॥४३॥ हां गा स्वज्ञानजनितें । मागिले मोहें लूतें । भुलविलें तो येथें । असे की नाही ॥४४॥ हें बहु पुसों काई । सांगें तूं आपल्या ठाईं । कर्माकर्म कांही । देख

नाऱ्या समुदायाला गीताशास्त्र सांगतो, त्याऱ्याप्रमाणे या पृथ्वीतलावर मला दुसरा कोणी प्रिय नाही १६ माझ्या प्रीतीनेच आपले मन स्थिर करून जो गीताशास्त्र माझ्या भक्तांस सांगतो, तो संतजनांचा मुकुटमणिच होय १७ मला असे वाटते की, मद्भक्तरूपी बागेत गीतार्थ प्रतिपादन करणारा भक्त, तो वसंतच होय की काय ! म्हणून, श्रोतेमंडळींचे अंगावर नवपल्लवरूपी रोमांच उभे रहातात, व मंद वाऱ्याने जसे वृक्ष हालतात, तसे त्यांचे अंग आनंदाचे भरात डोलत असते, व नेत्ररूपी पुष्पांतून जे आनंदाश्रु पडतात, ते मधुस्रावाप्रमाणे शोभतात, व त्या बागेत कोकिळ पक्षी जसे मधुर स्वराने गायन करतात, तशी ही श्रोतेमंडळी सद्गदित अंतःकरणाने भगवन्नामाचा जयघोष करितात १८–१९ किंवा चंद्र गगनात उगवल्यावरच चकोरपक्ष्याच्या जन्माचे सार्थक्य होते, अथवा नवीन मेघ मोराला ओ देतच येतात की काय ! तसा १५२० माझे प्राप्तीवर नजर ठेवून जो संतांच्या समुदायात गीतापद्यरूपी रत्नांचा वर्षाव करितो, २१ मग अशा योग्यतेचा आवडता भक्त पाहू गेले असता मागें मिळाला नाही, व पुढेही मिळणार नाही ! २२ अर्जुना, याप्रमाणे जो गीतेच्या अर्थाची संतजनांस मेजवानी करितो, त्याला मी आपले हृदयात धारण करितो २३

आणि जो तुझ्या व माझ्या ह्या धार्मिक संवादाचें पठन करील, त्यानें ज्ञान यज्ञानें माझें पूजन केलें असे मी समजेन. ॥ ७० ॥

माझ्या व तुझ्या समागमात जो हा संवाद झाला, तो या पृथ्वीवर मोक्ष जिंकण्यासच आला आहे २४ तो सकल अर्थ प्राप्त करून देणारा आपला दोघांचा संवाद त्यातील पदांचा विचार न करिता जो केवळ पठन करतो, २५ त्याने ज्ञानरूपी प्रज्वलित अग्नीत अज्ञानाची आहुति देऊन, मी जो परमात्मा, त्याला हे सुमते अर्जुना, संतोषित केल्याप्रमाणे होतें २६ गीतेच्या अर्थाचा अनुभव घेऊन, जे शोधक ज्ञानी आहेत, ते जी योग्यता पावतात तीच योग्यता गीतेचें गायन करणारे व वर्णन करणारे यानाही प्राप्त होते. २७ गीतेचा पाठ करणाऱ्यास गीतेचा अर्थ जाणणाऱ्याप्रमाणेच फलप्राप्ति होते कारण, गीतामाउलीजवळ जाणतें व नेणते मूल असा भेद नाही २८

जो मनुष्य भक्तियुक्त अंतःकरणानें निर्मत्सर होऊन हें शास्त्र नुसतें ऐकेल, तोही मुक्त होऊन, पुण्यवान् पुरुष ज्या शुभ लोकीं जातात, तेथें जाईल. ॥ ७१ ॥

आणि सर्वत्र निंदा सोडून शुद्ध आस्थेने जो गीतेच्या श्रवणावर श्रद्धा ठेवतो, २९ त्याच्या कानात गीतेचा अक्षरें प्रवेशल्याबरोबर हालाहाल पातके पळून जातात १५३० जसा अरण्यात अग्नि सहज शिरला म्हणजे तेथील वनचर व पशुपक्षादिक दाही दिशांस पळून जातात, ३१ अथवा उदयाचलावर सूर्य उगवला म्हणजे जसा आकाशात अंधकार नाहीसा होतो, ३२ तसा गीतेचा घोष कानाच्या महाद्वाराने अंतःकरणात गेल्यावर सृष्टि उत्पन्न होण्याच्या अगोदरचीही पापे नाहीतशी होतात ३३ अशा रीतीने सर्व कुल पवित्र होऊन तो पुरुष केवळ पुण्यरूपच होतो याप्रमाणे त्याला अलभ्य लाभ होतो. ३४ या गीतेचा जितकी जितकी अक्षरें कर्णद्वाराने अंतःकरणात प्रवेश करतील, तितके अश्वमेध केल्याचे पुण्य लागते. ३५ म्हणून, गीतेच्या श्रवणानें पापें नाहीतशी होऊन धर्माची वृद्धि होते, व त्या योगाने शेवटी स्वर्गीचे राज्य उपभोगास मिळते ३६ असा जो पुरुष, तो माझ्या प्राप्तीचा पहिला मुक्काम स्वर्गलोकी करून, तेथे वाटेल तोंपर्यंत सुख भोगून नंतर मलाच येऊन मिळतो. ३७ हे धनंजया, गीता ऐकणारास व गीतेचा पाठ करणारास, फार काय सांगावे ! पण आनंदस्वरूपी जो मी, त मद्रूप फल गीता त्याला प्राप्त करून देते ३८ यास्तव या गोष्टी असू दे परंतु ज्या कारणाकरिता हे गीताशास्त्र सांगण्यास मी आरंभ केला, ते तुझे काम झाले काय ? ३९

हे पार्था, मी सांगितलेलें हें शास्त्र तूं एकाग्रचित्तानें ऐकलेंस ना ? हे धनंजया, अज्ञानापासून जो तुझ्या मनामध्यें मोह उत्पन्न झाला होता, तो नाहीसा झाला ना ? ॥ ७२ ॥

तर पाहवा, सांग बरें, ह्या गीताशास्त्रांतील सर्व सिद्धांत तुझ्या मनात पूर्णपणे ठसले आहेत काय ? १५४० आम्ही जसे व ज्या रीतीनें हे सिद्धांत कानाच्या स्वाधीन केले, तसे त्यांनी तुझ्या चित्ताचे स्वाधीन केले ना ? ४१ अथवा मधल्यामध्येंच लक्ष नसल्यामुळे फुकट गेलें की काय ? किंवा तू चाळटकल करून झुगारून दिलेस. ४२ जसे आम्ही ते सांगितले, तसेच जर तुझ्या हृदयात त्यांनीं पोंचते केले असतील, तर जे मी तुला आता पुसेन, ते सत्वर सांग पाहूं ? ४३ अरे, तुझ्या अज्ञानापासून मागें उत्पन्न झालेला व ज्यानें तुला भूल पाडली, तो मोह तुझ्याजवळ अजूनही आहे, किंवा नाहीसा झाला ? ४४ फार किती विचारीत बसू, तूं आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी

तासी ॥४५॥ पार्थु स्वानंदैकरसे । विरेल ऐसा
भेददशे । आणिला येणें मिषे । प्रश्नाचेनि ४६
पूर्णब्रह्म जाला पार्थु । तरी पुढील साधावया का-
र्यार्थु । मर्यादा श्रीकृष्णनाथु । उलघों नेदी ४७
एऱ्हवी आपुलें करणे । सर्वज्ञ काय तो नेणे । परि
केले पुसणे । याचिलागी ४८ एव करोनिया प्रश्न ।
नसतेंचि अर्जुनपण । आणूनिया जाले पूर्णपण ।
तें बोलवी स्वये ॥४९॥ मग क्षीराब्धीतें सांडितु ।
गगनीं पुंजु मांडितु । निवडे जैसा न निवडितु ।
पूर्णचंद्र ॥१५५०॥ तैसा ब्रह्म मी हें विसरे ।
तेथ जगचि ब्रह्मत्वें भरे । हेंही सांडी तरी विरे ।
ब्रह्मपणही ॥५१॥ ऐसा मोडतु माडतु ब्रह्में । तो
दुःखें देहाचिये सीमे । मी अर्जुन येणें नामें ।
उभा ठेला ॥५२॥ मग कांपता करतळी । दडपू-
नि रोमावळी । पुलिका स्वेदजळीं । जिरऊनिया
॥५३॥ प्राणक्षोभें डोलतया । आंगा आगचि टे-
कया । स्रुनि स्तंभु चाळया । भुलौनिया ॥५४॥
नेत्रयुगुळाचेनि वोतें । आनंदामृताचें भारितें । वो-
सडत तें मागुतें । काढूनिया ॥ ५५ ॥ विविधा
औत्सुक्यांची दाटी । चींप दाटत होती कंठी ।
ते करूनिया पैठी । हृदयामाजी ॥५६॥ वाचेचें
वितुळणें । सावरूनि प्राणें । अक्रमाचें श्वसणें ।
ठेऊनि ठायीं ॥ ५७ ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ७३

अच्युत, त्वत्प्रसादात् मे मोहः नष्टः; मया स्मृतिः लब्धा; गतसंदेहः स्थितः अस्मि, (अहं) तव वचनं करिष्ये ॥७३॥

मग अर्जुन म्हणे काय देवो । पुसताति आ-
वडे मोहो । तरि तो सकुटुंब गेला जी ठावो ।
घेऊनि आपला ॥५८॥ पासीं येऊनि दिनकरें ।
डोळ्यातें आंधारें । पुसिजे हें कायि सरे । कोणे
गांवीं ॥५९॥ तैसा तु श्रीकृष्णराया । आमुचिया
डोळयां । गोचर होंचि कायिसया । न पुरे तंव
॥१५६०॥ वरि लोमें मायेपासूनि । तें सांगसी
तोंड भरूनि । जें कायिसेनिही करूनि । जाणू
नये ॥६१॥ आता मोह असे की नाही । हे ऐसें
जी पुससी काई । कृतकृत्य जाहलों पाही । तुझे-
पणें ॥६२॥ गुंतलों होतों अर्जुनगुणें । तो मुक्त
जालों तुझेपणें । आता पुसणें सांगणें । दोन्ही
नाही ॥६३॥ मी तुझेनि प्रसादें । लाधलेंनि आ-
त्मबोधें । मोहाचें तया कादें । नेदीच उरों ६४
आता करणें कां न करणें । हे जेणें उठी दुजेपणें ।
तें तुवांचूनि नेणें । सर्वत्र गा ॥ ६५ ॥ येविषयीं
माझ्या ठायीं । संदेहाचें नुरेचि काही । त्रिशुद्धी
कर्म जेथ नाही । तें मी जालो ॥ ६६ ॥ तुझेनि
मज मी पावोनि । कर्तव्य गेलें निपटूनि । परि
आज्ञा तुझीवांचोनि । आन नाही प्रगो ॥ ६७ ॥
का जे दृश्य दृश्यातें नाशी । जें दुजें द्वैतातें ग्रासी ।
जें एक परी सर्वदेशी । वसवी सदा ॥६८॥ जया-
चेनि संबधें बधु फिटे । जयाचिया आशा आस तुटे ।
जें भेटलया सर्व भेटे । आपणपांचि६९ते तूं गुरुलिंग
जी माझें । जें येकलेपणाचें विरजें । जयालागी वो-
लाडीजे । अद्वैतबोधु ॥१५७०॥ आपणचि हो-
ऊनि ब्रह्म । सारिजे कृत्याकृत्याचें काम । मग
कीजे का नि.सीम । सेवा जयाची ॥७१॥ गगा
सिधु सेवूं गेली । पावतांचि समुद्र जाली । तेविं
गक्ता सेल दिधली । निजपदाची ॥७२॥ तो तूं
माझा जी निरुपचारु । श्रीकृष्णा सेव्य सद्गुरु ।
मा ब्रह्मतेचा उपकारु । हाचि मानीं ॥७३॥ जें
मज तुम्हां आड । होतें भेदाचें कवाड । तें फे-
डोनि केलें गोड । सेवासुख ॥७४॥ तरी आतां
तुझी आज्ञा । सकळ देवाधिदेवराज्ञा । करीन
देयीं अनुज्ञा । भक्तियेविषयीं ॥७५॥ यया अर्जु-
नाचिया बोला । देवो नाचे सुखें भुलला । म्हणे
विश्वफळा जाला । फळ हा मज ॥७६॥ उणेनि
उमचला सुधाकरु । देखुनी आपला कुमरु । म-
र्यादा क्षीरसागरु । विसरेचि ना ॥७७॥ ऐसें सं-
वादाचा बहुका । लग्न दोघांचिया आंतुका । ला-

काही पापपुण्य जाणतो आहेस काय, एवढे सांग म्हणजे झाले ४५ पार्थ निजानंदैक्यरूपात निमग्न होऊन जाईल, म्हणून या प्रश्नाच्या निमित्ताने भेदबुद्धीवर आणला. ४६ पार्थ पूर्णब्रह्मरूप झाला तर आपले पुढील कार्य साधणार नाही, म्हणून श्रीकृष्णनाथाने त्याला भेददशेची मर्यादा उल्लंघू दिली नाही ४७ एऱ्हवीं, सर्वज्ञ जो श्रीकृष्ण, त्याला आपले करणे समजत नव्हते काय ? परंतु या कारणाकरिताच त्याने अर्जुनास प्रश्न केला ४८ याप्रमाणें प्रश्न करून नाहीसे झालेले अर्जुनपण आणून, अर्जुन पूर्णदशेस आला हे त्याचेकडूनच देवाने बोलविले. ४९ मग, पूर्णचंद्र हा क्षीराब्धीला सोडून आकाशातील तारकापुंजास सुशोभित करीत आहे असें दिसत, तरी तो जसा क्षीराब्धीपासून वेगळा नाही, १५५० तसा मी ब्रह्म झालों होतों हें विसरून, मग सर्व जग ब्रह्मरूपी आहे, हेंही विसरून ब्रह्मपण आपोआप विरघळले ५१ अशा रीतीने ब्रह्माची स्मृति ठेवून वागणारा व ब्रह्माच्या विस्मृतीने ब्रह्मरूपीच असणारा तो अति कष्टाने मी अर्जुन आहें, असें समजून देहस्थितीवर येऊन उभा राहिला ५२ मग हातपाय कांपावयास लागून अंगावरील उभे राहिलेले रोमांच दडपून, घामाचे बिंदु जिरवून, ५३ प्राणवायूच्या दाटण्याने डोलत असलेल्या अंगास अंगाच्याच टेका देऊन व कंठ सद्गदित झाला होता तो हे सर्व विकार त्याने आंत जिरवून टाकले ५४ दोन्ही नेत्रांतून प्रेमाश्रुधारा चाललेल्या आवरून मग पुसून टाकल्या ५५ नानाप्रकारच्या उत्कंठाच्या भराने कंठ दाटत होता त्या उत्कंठा हृदयात दाबून, ५६ व वाचा जी चितळली होती, ती सावरून, प्राणक्षोभ झाला होता तोही सावरला, आणि श्वासोच्छ्वासाची गति विपरीत झाली होती ती, पूर्ववत् सावरली ५७

अर्जुन म्हणालाः—हे अच्युता, तुमच्या प्रसादेंकरून माझा मोह नाहींसा झाला, मला माझ्या खऱ्या स्वरूपाची आठवण झाली; मी संशयरहित झालों, आतां तुम्ही सांगाल तसें मी करीन. ॥ ७३ ॥

मग अर्जुन देवास म्हणाला की, तुम्ही मला 'मोहाची अजून आवड आहे की काय ' असें विचारिलें, तर तो आपल्या कुटुंबासह ठावठिकाण सोडून गेला ! ५८ सूर्य जवळ आल्यावर डोळ्याला अंधार दृष्टीस पडतो की काय, हें म्हणणे कोणत्या गांवी शोभेल ? ५९ तसें हे श्रीकृष्णराया, तुम्ही आमच्या डोळ्यास प्रत्यक्ष दर्शन दिल्यावर तें मोहाच्या नाशास पुरे होणार नाहीं काय ? १५६० तशांत, तुम्ही आईपेक्षाही अति प्रेमाने, जें कोणत्याही प्रयत्नाने दुसऱ्या कोणापासून मिळणार नाही, ते ज्ञान विस्ताराने सांगितले ६१ आता मोह अद्याप आहे किंवा नाहीसा झाला असे तुम्ही विचारता, तर तुमच्या कृपेने मी आज कृतार्थ झालो आहे ६२ मी अर्जुन आहे अशा अभिमानाने मोहात गुंतलो होतो, तो तुमच्या स्वरूपाशी ऐक्य पावल्यामुळे मुक्त झालो, म्हणून, आता पुसणे किंवा सांगणे, या दोन्ही गोष्टी आपोआप नाहीशा झाल्या ६३ तुमच्या प्रसादाने आत्मबोधाची प्राप्ति झाल्यामुळे माझा मोह समूळ नाहीसा झाला ६४ आता, ज्या द्वैतामुळे क्रिया करणे अथवा न करणे हे भाव उत्पन्न होत होते, ते द्वैत मी जाणत नसून, या जगतात तुम्हाशिवाय दुसरे काही जाणत नाही ६५ याविषयी माझ्या ठिकाणी संशय बिलकूल राहिला नाही, तर खराखर जेथे कर्म उरत नाही, त्या ब्रह्मस्थितीस मी पावलो आहे ६६ तुमच्या योगाने मला माझे स्वरूप प्राप्त होऊन माझें कर्तव्य समूळ नाहीसे झाले परंतु हे प्रभो, तुमच्या आज्ञेशिवाय मला काहीही दुसरें करावयाचे नाही ६७ कारण, जे दृश्य प्राप्त झाले असता दृश्यभावाचा नाश होतो, जे द्वैत गुरुशिष्यभाव नाहीसा करते, जे एक असून सर्व देश व्यापून रहाते, ६८ ज्याचा संबंध झाला असता सर्व बंध नाहीतसे होतात ज्याच्या आशेनें आशा कुंठित होते व ज्याची भेट झाली असता सर्वत्र आत्मस्वरूपच दिसते, ६९ ते तुम्ही माझी सद्गुरुमूर्ति आहां की, जी एकत्वाचे भावाला साह्य करते व जिच्यावरून अद्वैताचा बोधही ओवाळून टाकावा, १५७० आणि जे आपणच ब्रह्म होऊन वागले व वाईट काम नाहींसे करता आणि मग ज्यांची निःसीम सेवा करावी ७१ गंगा समुद्राची सेवा करावयास गेली असता समुद्राची व तिची गाठ पडल्यावर ती समुद्ररूपच झाला, त्याप्रमाणे ज्यांनी आपल्या भक्तांना आत्मपदाचा आपला जेलका वाटा दिला, ७२ ते तुम्ही, हे श्रीकृष्णा, भेदरहित व सेवा करण्यास योग्य असे माझे सद्गुरु आहा, म्हणून हाच ब्रह्ममय होण्याचा मजवर आपला उपकार आहे असें समजा ७३ जें तुमच्या व माझ्या एकरूपतेच्या आड भेदाचें प्रतिबंधक कवाड होतें, ते तुम्ही नाहींसे करून उत्तम अशी सेवासुखाची जोड करून दिली. ७४ तर सर्व देवाचे राजे जे तुम्ही, ते मला जी आज्ञा कराल ती मी पाळीन. फार काय ! वाटेल त्याविषयी मला आज्ञा करा ७५ हे अर्जुनाचें भाषण ऐकून देव सुखानें अति हर्ष पावून प्रेमानें नाचूं लागले, आणि म्हणाले की, या विश्वरूप फळाला मला अर्जुन हे एक फळच उत्पन्न झालें ! ७६ पूर्णकलेनें युक्त असा आपला मुलगा जो चंद्र, त्याला पाहून क्षीरसागर मर्यादा विसरत नाही काय ? म्हणजे भरती येत नाही काय ? ७७ असे संवादरूपी बोहल्यावर हृदयस्थ खुणेनें श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन

गलें देखोनि जाला । निर्भरु संजयो ॥७८॥ तेणें उच्चबळलेपणें । संजय धृतराष्ट्रातें म्हणे । जी कैसें बादरायणे । राखिलों दोघे ॥७९॥ आजि तुम्हतें अवधारा । नाही चर्मचक्षुही संसारा । की ज्ञान-दृष्टिव्यवहारा । आणिलेती ॥१५८०॥ आणि रथीचिये राहाटी । घेई जो घोडेयासाठी । तया आम्हा या गोष्टी । गोचरा होती ॥८१॥ वरी जुझाचें निर्वाण । माडलें असे दारुण । दोंही हारी आपण । हारपिजे जैसें ॥८२॥ येवढा जिये साकडां । कैसा अनुग्रहो पै गाढा । जे ब्रह्मानंदु उघडा । भोगवीतसे ॥८३॥ ऐसे संजय बोलिला । परि न द्रवे येरू उगला । चन्द्रकिरणी शिवतला । पाषाणु जैसा ॥८४॥ हे देखोनि तयाची दशा । मग करीचि ना सरिसा । परि सुखे जाला पिसा । बोलतसे ८५ भुलविला हर्षवेगें । म्हणौनि धृतराष्ट्रा सागे । एऱ्हवी नव्हे तयाजोगे । हें कीर जाणे ८६

संजय उवाच--

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

इति अहं वासुदेवस्य महात्मनः पार्थस्य च इमम् अद्भुत रोमहर्षण संवाद अश्रौषम् ॥ ७४ ॥

मग म्हणे पै कुरुराजा । ऐसा बंधुपुत्र तो तुझा । बोलिला तें अधोक्षजा । गोड जालें ८७ अगा पूर्वापर सागर । यया नामासीचि सिनार । येर आघवें तें नीर । एक जैसें ॥८८॥ तैसा श्रीकृष्ण पार्थ ऐसे । हें आंगाचिपासी दिसे । मग संवादीं जी नसे । कांहीच भेदु ॥८९॥ पै दर्पणाहूनि चोखें । दोन्ही होती सन्मुखें । तेथ येरीं येर देखे । आपणपें जैसें ॥१५९०॥ तैसा देवेंसी पंडुसुतु । आपणपें देवी देखतु । पांडवेंसी देखे अनंतु । आपणपे पार्थी ॥९१॥ देवदेवो भक्तालागीं । जिये विवरूनि देखे आंगी । येरु तियेचेही भागीं । दोन्ही देखे ॥९२॥ आणिक कांहीचि नाही । म्हणौनि करिती काई । दोघे मेकपणें पाही । नांदताति ॥९३॥ आतां भेदु जरी मोडे । तरी प्रश्नोत्तर कां घडे । ना भेदुचि तरी जोडे । संवादसुख कां ॥९४॥ ऐसे बोलता दुजेपणें । संवादी द्वैत गिळणें । ते ऐकिले बोलणें । दोघांचें मिया ॥९५॥ उटूनि दोन्ही आरसे । वोडविलीया सरिसे । कोण कोणा पाहातसे । कल्पावें पा ॥९६॥ कां दीपासन्मुखु । ठेविलया दीपकु । कोण कोणा अर्थिकु । कोण जाणे ९७ ना ना अर्कापुढें अर्कु । उदयलिया आणिकु । कोण म्हणे प्रकाशकु । प्रकाश्य कवण ॥९८॥ हें निर्धारू जाता फुडें । निर्धारासि ठक पडे । ते दोघे जाले येवढे । संवादे सरिसे ॥९९॥ जी मिळता दोन्ही उदकें । माजी लवण वारू ठाके । की तयासीही निमिखे । तेंचि होय ॥१६००॥ तैसे श्रीकृष्ण अर्जुन दोन्ही । संवादले तें मनी । धरिता मजही वानी । तेचि होतसे ॥१॥ ऐसें म्हणे ना मोटकें । तंव हिरोनि सात्विकें । आठव नेला नेणों कें । संजयपणाचा ॥२॥ रोमांच जंव फरके । तंव तंव आंग सुरके । स्तंभ स्वेदातें जिंके । एकला कंपु ॥३॥ अद्वयानंदस्पर्शे । दिठी रसमय जाली असे । ते अश्रु नव्हती जैसें । द्रवत्वाचि ॥४॥ नेणों काय न माय पोटी । काय नेणो गुंफे कंठी । वागर्था पडत मिठी । उससाचिया ॥५॥ किंबहुना सात्विका आठां । चाचरु मांडतां उमेठा । संजयो जालासे चोहटा । संवादसुखाचा ॥६॥ तया सुखाची ऐसी जाती । जे आपणचि धरी शांती । मग पुढती देहस्मृती । लाधली तेणें ॥७॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
योग योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५

व्यासप्रसादात् स्वयं योग कथयतः योगेश्वरात् कृष्णात् एतत् परं गुह्यम् अहं साक्षात् श्रुतवान् ॥ ७५ ॥

तेव्हां बैसलेनि आनंदें । म्हणे जी जें उपनिषदें । नेणती तें व्यासप्रसादें । ऐकिलें मियां ८ ऐकतांचि ते गोठी । ब्रह्मत्वाची पडिली मिठी । मीतूंपणेंसी सृष्टी । विरोनि गेली ॥९॥ हे आघवेचि

या दोघांचे लग्न लागलेले पाहून संजय तल्लीन झाला ७८ अशा रीतीने प्रेमाचा भरीवर आल्यामुळे संजय धृतराष्ट्र राजास ह्मणाला कीं, हे राजन ! केवढे आपले दोघांचें नशीब थोर आहे कीं, श्रीव्यासांनीं आपले अशा समयास रक्षण केलें ७९ आज पहा कीं, तुह्माला व्यावहारिक दृष्टिही नसून ज्ञानदृष्टि आपल्यास सहज प्राप्त झाला, १५८० आणि रथ चालविण्याकरिता व त्याच्या घोड्याचा परीक्षा करण्याकरिता मला ठेवलेलें असून, मला कृष्ण व अर्जुन यांचा संवाद ऐकण्याचा प्रसंग आला ! ८१ युद्धाचा घोर प्रसंग सुरू असून, दोन्ही पक्षाकडील योद्धे आपणच होऊन जय व अपजय कोणाचाही झाला, तरी तो आपलाच होय, ८२ एवढ्या संकटसमयीं केवढा महान अनुग्रह, कीं ज्याच्या योगानें ब्रह्मानंदाचा उघड उघड उपभोग घ्यावयास सांपडतो ! ८३ हे संजयाचें भाषण ऐकून, दगडावर चंद्राचे किरण पडले, तरी जसा त्याला पाझर फुटत नाहीं, तसा धृतराष्ट्र राजा स्वस्थ बसून त्याचे मनास काडीइतकाही द्रव आला नाहीं ८४ अशी राजाची स्थिति पाहून संजयानें त्याच्याशीं भाषण करण्याचें टाकलें, परंतु तो सुखाचे भरानें वेडा होऊन बोलू लागला. ८५ हर्षाच्या भरानें भुलून गेल्यामुळें धृतराष्ट्राशीं संजयानें भाषण केलें, एऱ्हवीं ते ऐकण्याची राजाची योग्यता नाहीं, असें तो जाणत होता ८६

संजय ह्मणाला.—हे धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणें वासुदेवाचा आणि परमश्रेष्ठ अर्जुनाचा अद्भुत व रोमांच उत्पन्न करणारा असा हा संवाद मीं ऐकिला. ॥ ७४ ॥

मग ह्मणाला कीं हे धृतराष्ट्र राजा, तुझा पुतण्या जो अर्जुन, तो असें बोलल्यावर श्रीकृष्णास परम आनंद झाला ८७ राजा, पूर्वसमुद्र व पश्चिमसमुद्र हीं नांवें मात्र वेगळीं आहेत, परंतु उदकाचे दृष्टीनें ते दोन्ही जसे एकच आहेत, ८८ तसे श्रीकृष्ण व अर्जुन हे देहाच्या दृष्टीनें भिन्न आहेत, परंतु त्याच्या झालेल्या भाषणांत तो भेद उरला नाहीं. ८९ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवल्यावर जसे एकमेकांत एकमेकांचें रूप दिसतें, १५९० तसा देवासह अर्जुन देव आपले स्वरूपांत पाहूं लागले, व अर्जुनासह देव अर्जुन आपले स्वरूपांत पाहूं लागला. ९१ तो देवाचा देव हा भक्ताकरिता विचार करून आपल्या स्वरूपाकडे पाहूं लागला, तो त्यांत भक्तांचेंही स्वरूप दिसूं लागलें ९२ द्वैतभाव मुळीच उरला नाहीं, ह्मणून श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन ऐक्याचे भरांत निमग्न झाले ९३ आतां दोघांमधील भेद जर नाहीसा झाला, तर त्यांचे प्रश्न व उत्तर होणार नाहीत, व तोच जर भेद नाहीसा होणार नाहीं, तर संवादाचें सुख कोठून मिळणार ? ९४ असे द्वैतभावाचें भाषण चाललें असतां त्यांत द्वैत नाहीसें झालें, तें श्रीकृष्ण भगवान व अर्जुन यांचें भाषण मी ऐकिलें ९५ दोन आरसे स्वच्छ करून समोरासमोर ठेवले असतां कोण कोणाला पहातो याची कल्पना कशी करावी ? ९६ अथवा, दिव्यासमोर दुसरा दिवा ठेविला असतां कोणता प्रकाशक व कोणता प्रकाश्य (ज्यावर उजेड पडावयाचा ती वस्तु) हें कोणी जाणावें ? ९७ किंवा सूर्यासमोर दुसरा सूर्य उगवला असतां अमुक प्रकाशक व अमुक प्रकाश्य असें कोण ह्मणेल ? ९८ श्रीकृष्ण व अर्जुन हे संवादाच्या भरांत इतक्या ऐक्यास पावले कीं, त्याचा विचार करूं लागलें असतां तो जागचे जागीं बंद रहातो ९९ दोन नद्यांचे प्रवाह मिळत असतां, त्या दोहींस वाजूस करण्याकरिता मीठ मध्ये ठेवलें तर त्या मिठास एके क्षणांत जसें पाणीच व्हावें लागतें, १६०० तसे श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचे जें भाषण झालें, तें ध्यानांत धरतांना माझीही स्थिति तशीच झाली. १ इतकें संजय भाषण करीत आहे, तोंच अष्टसात्त्विक भावांनी त्याचा संजयपणा हिरावून नेला २ अंगावर जों जों रोमांच उभे राहूं लागले, तों तों मुरकुत्या पडल्या, स्तब्धपणा येऊन घाम सुटून त्याहीपेक्षां कंप विशेष वाढला ३ अद्वयानंदाच्या भरानें दृष्टि ब्रह्मानंदमय होऊन प्रेमाश्रु वाहूं लागले, जणूं काय पाझरच सुटले आहेत ! ४ त्याचे पोटांत कांहींएक मावेनासें होऊन कंठ दाटून आला, व श्वासोच्छ्वासामुळें तोंडांतून शब्द बाहेर पडेना ५ फार काय ! अष्टसात्त्विक भावानें संजयाची अतिशय बोबडी वळली, आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादसुखाचा संजय हा चव्हाटाच झाला. ६ त्या सुखाची अशी जात आहे कीं, त्याच्या योगानें आपोआप शांति उत्पन्न होते, म्हणून संजय पुढें सहज देहभानावर आला ७

श्रीव्यासाच्या प्रसादानें, स्वतः अर्जुनाला ज्ञानयोग सांगणाऱ्या योगेश्वर श्रीकृष्णापासून हें अति गुह्य ज्ञान मीं प्रत्यक्ष ऐकलें. ॥ ७५ ॥

तेव्हा संजयाचें आनंदाचें भरतें कमी झाल्यावर तो असें म्हणाला कीं, उपनिषदांनाही जें गुह्य ठाऊक नाहीं, तें श्रीव्यासाच्या प्रसादानें मला ऐकण्यास मिळालें ८ तें गुह्य ऐकल्याबरोबर ब्रह्मभावाची मिठी पडून मी व तू या भावासहवर्तमान सृष्टि बुडून गेली. ९ हे सर्व योगमार्ग ज्या

का योग । जया ठाय। येती मार्ग। तयाचें वाक्य
सवग । केलें मज व्यासें ॥१६१०॥ अहो अर्जु-
नाचेनि मिषें । आपणपेंचि दुजे ऐसें । नटोनि
आपणया उद्देशे । बोलिले जे देव ॥११॥ तेथ
की माझे श्रोत्र । पाटाचे जाले जी पात्र । काय
वानू स्वतत्र । सामर्थ्य श्रीगुरूचें ॥१२॥

राजन्संस्मृत्य सस्मृत्य सवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्य हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

राजन्, (अह) केशवार्जुनयो इम पुण्य अद्भुत सवाद सस्मृत्य सस्मृत्य मुहु मुहु हृष्यामि ॥ ७६ ॥

राया हे बोलता विस्मित होये । तेणेंचि
मोडावला ठाये । रत्नी कीं रत्नकिळा ये । झांको-
ळित जैसी ॥१३॥ हिमवतीची सरोवरें । चद्रो-
दयीं होती कास्मीरें । मग सूर्यागमीं मागारे ।
द्रवत्व ये १४॥ तैसा शरीराचिया स्मृती । तो सवादु
सजय चित्तीं । धरी आणि पुढती । तेचि होय १५

तच्च संस्मृत्य सस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुन पुन

राजन्, हरे तत् च अत्यद्भुत रूप सस्मृत्य सस्मृत्य मे महान् विस्मय (भवति) अह पुन पुन हृष्यामि च ॥ ७७ ॥

मग उठोनि म्हणे नृपा । श्रीहरीचिया विश्व-
रूपा । देखिलया उगा कां पां । असों लाहसी
॥१६॥ न देखणेनि जें दिसे । नाहींपणेंचि जे
असे । विसरें आठवे तें कैसें । चुकऊ आतां
॥१७॥ देखोनि चमत्कारु । कीजे तो नाहीं पै-
सारु । मजहीसकट महापुरु । नेत आहे ॥१८॥
ऐसा श्रीकृष्णार्जुन- । सवादसंगमीं स्नान । क-
रूनि देतसे तिळदान । अहंतेचें ॥१९॥ तेथ
असवरें आनदें । अलौकिकही काही स्फुदे ।
श्रीकृष्ण म्हणे सद्गदें । वेळोवेळा ॥१६२०॥ या
अवस्थांचीं कांहीं । कौरवातें परी नाही । म्ह-
णोनि रायें तें कांहीं । कल्पावें जंव ॥२१॥ तव
जाला सुखलाभु । आपणपां करूनि स्वयंभु । बु-
झाविला अवष्टंभु । संजयें तेणें २२ तेथ कोणी
येकी अवसरी । होआवी ते करूनि दुरी । रावो
म्हणे सजयापरी । कैसी तुझी गा २३ तेणें तूतें येथ
व्यासें । बसविलें कासया उद्देशें । अप्रसगामाजि
ऐसें । बोलसी काई २४ रानीचें राऊळा नेलिया ।
दाही दिशा मानी सुनिया । कां राती होय पा-
हलया । निशाचरा ॥२५॥ जो जेथिचें गौरव
नेणे । तयासि तें भिगुळवाणे । म्हणौनि अप्रसंगु
तेणें । म्हणावा की तो २६ मग म्हणे सांगें प्रस्तुत ।
उदयलेंसे जे उत्कळित । तें कोणासि बा रे जैत ।
देईल शेखीं ॥२७॥ एऱ्हवी विशेषें बहुतेक । आ-
मुचें ऐसें मानसिक । जे दुर्योधनाचे अधिक ।
प्रताप सदा ॥२८॥ आणि येराचेनि पाडें । दळही
याचें देव्हडें । म्हणौनि जैत फुडे । आणील ना तें
॥२९॥ आम्हा तंव गमे ऐसें । मा तुझें जोतीष
कैसें । तें नेणों संजया असे । तैसें साग पा १६३०

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धर ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

यत्र योगेश्वर कृष्ण, यत्र धनुर्धर पार्थ, तत्र श्रीः, विजय, भूति, ध्रुवा नीति. च इति मम मति (अस्ति) ७८

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो
नामाष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

यया बोला सजयो म्हणे । जी येरयेरांचें मी
नेणें । परी आयुष्य तेथें जिणें । हें फुडें कीं गा
॥३१॥ चद्र तेथें चद्रिका । शभु तेथें अंबिका ।
संत तेथें विवेका । असणें कीं जी ॥३२॥ रावो
तेथें कटक । सौजन्य तेथें सोइरीक । वन्हि तेथें
दाहक । सामर्थ्य की ॥३३॥ दया तेथें धर्मु ।
धर्मु तेथें सुखागमु । सुखीं पुरुषोत्तमु । असे जैसा
॥३४॥ वसंत तेथें वनें । वन तेथ सुमनें । सु-
मनीं पालिंगनें । सारंगांची ॥३५॥ गुरु तेथ ज्ञान ।
ज्ञानीं आत्मदर्शन । दर्शनीं समाधान । आथी
जैसें ॥३६॥ भाग्य तेथ विलासु । सुख तेथें उ-
ल्हासु । हें असो तेथ प्रकाशु । सूर्य जेथे ॥३७॥
तैसे सकळ पुरुषार्थ । जेणें स्वामी कां सनाथ ।

ठिकाणी येऊन मिळतात, असा जो श्रीकृष्ण भगवान त्याच वाक्य श्रीव्यासांचे कृपेने मला स्मरण झाले १६१० अहो, अर्जुनाच्या निमित्ताने श्रीकृष्ण भगवान आपणच अर्जुनरूप होऊन आपल्यालाच उद्देशून बोलले ११ ते बोलणे ऐकण्यास माझे कान योग्य झाले, तर श्रीगुरूंच्या अद्भुत सामर्थ्याचे काय वर्णन करावे ! १२

हे राजा, केशवार्जुनाच्या ह्या पुण्यकारक व अद्भुत संवादाचे वारंवार स्मरण होऊन मला पुनः पुनः आनंद होतो. ॥ ७६ ॥

संजय धृतराष्ट्र राजास इतके बोलून पुन्हा विस्मय पावला, व त्याचा संजयपणाचा आठव मावळला. जशी रत्नाची प्रभा घटकेत चमकते व घटकेत बंद पडते, १३ हिमालय पर्वतावरील सरोवरातील पाणी चंद्रोदय होताच गोठून ती स्फटिक मण्यांच्यासारखी दिसतात, व तीच सूर्योदय झाला म्हणजे विरघळून पूर्ववत् पाणी होते, १४ तसा संजय देहभानावर आल्यावर, श्रीकृष्णार्जुनांच्या संवादाची त्याचे चित्तात आठवण होण्याबरोबर विस्मय होई १५

आणि हे राजा, त्या श्रीकृष्णाच्या अत्यद्भुत विश्वरूपाचें वारंवार स्मरण होऊन मला मोठा विस्मय होतो, आणि पुनः पुनः मला आनंद वाटतो.

मग त्या आनंदाचे भरात उभा राहून संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला की, हे राजा, श्रीहरीचे विश्वरूप पाहून देखील तुला आनंद न होता तू स्वस्थ का बसलास ? १६ जे विश्वरूप न पहातांही दिसते, जे नाही म्हटले तरी ज्याचे अस्तित्व बुडत नाही, व जे विसरू म्हटले तरी आठवते, ते चुकविता कसे येईल ? १७ या आनंदाचा पूर जो आला तो पाहून, काय चमत्कार आहे, असे म्हणण्याला देखील अवकाश उरला नाही तो आनंदाचा महापूर माझेपणाचा आठवही घेऊन जात आहे १८ या प्रकारेकरून श्रीकृष्णार्जुनसंवादरूपी संगमात त्याने स्नान करून अहंतेला तिलांजलि देऊन तिचा संबंध तोडला १९ त्या अनिवार आनंदात मोठा श्वासोच्छ्वास टाकून सद्गदित कंठ होऊन वारंवार, "हे कृष्णा, हे कृष्णा," असे संजय म्हणू लागला ! १६२० ही संजयाची अवस्था पाहून, त्यातील एकही गोष्टीचा गंध धृतराष्ट्र राजाचे ठिकाणी नव्हता, म्हणून त्या आनंदाची कल्पनाही राजास येईना २१ इतक्यात झालेला जो सुखाचा लाभ, तो आपले ठिकाणी दाबून संजय देहभानावर आला. २२ त्या वेळेस धृतराष्ट्र राजा म्हणतो -संजया, माझा वेळ जावा म्हणून, तुला येथे व्यासांनी बसविले असून, ती गोष्ट न करता हा न काय प्रकार मांडला आहेस ? २३ त्या व्यासमुनींना तुला कोणते उद्देशाने बसविले ? आणि येथे हा भलता भाषणे काय बोलतोस ? २४-त्या धृतराष्ट्राच्या बोलण्याचा चमत्कार वाटून ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात -अहो, रानटी मनुष्यास एखादे मोठे महालात नेल्यावर त्याला जशा दाही दिशा उदास दिसतात, किंवा उजाडले म्हणजे जशी निशाचरास रात्र होते, २५ त्याला ज्या गोष्टीचा अनुभव नाही, त्याने ती गोष्ट भयंकर मानणे हे योग्यच आहे, म्हणून चांगल्या गोष्टीस वाईट गोष्ट म्हणणे हेही योग्यच होय २६ मग धृतराष्ट्र राजा म्हणाला की, हल्ली जो हा कलह उत्पन्न झाला आहे, यात शेवटी बा संजया, कोणाला जय मिळेल ? २७ एऱ्हवी बहुतकरून आमची अशी मनोदेवता म्हणते की, दुर्योधनाचाच प्रताप सर्वदा जास्ती आहे, २८ आणि पांडवांचे मानाने पाहिले असता आमचे सैन्यही द्विगुणित जास्त आहे, म्हणून खरोखर दुर्योधनालाच जय मिळेल २९ आम्हाला तर असे वाटते, मग तुला कसे काय वाटत असेल ते असो परंतु संजया, तुझे भाकीत काय आहे, ते आम्हाला सांग १६३०

जिकडे योगेश्वर असा श्रीकृष्ण आणि धनुर्धारी असा पार्थ आहे, तिकडे लक्ष्मी, विजय, ऐश्वर्य आणि निश्चल नीति ह्या गोष्टी असावयाच्याच, असें माझें मत आहे ॥ ७८ ॥

हे राजाचे भाषण ऐकून संजय म्हणाला की, तुम्हा दोघांपैकी कोणाला जय येईल, हे मला सांगवत नाही परंतु जेथे आयुष्य आहे, तेथे जगणे हे खास आहे. ३१ चंद्र तेथे चांदणे, शंकर तेथे पार्वती, संत तेथे ज्ञान या गोष्टी निश्चित असावयाच्याच. ३२ राजा तेथे सैन्य, सौजन्य तेथे सोयरीक, अग्नि तेथे दाहकतेचें सामर्थ्य, ३३ दया तेथे धर्म, धर्म तेथे सुखाचे स्थान, व जेथे सुख आहे तेथे पुरुषोत्तम या गोष्टी असावयाच्याच, ३४ वसंत तेथे वन, वन तेथे फुले, आणि फुलांचे ठिकाणी भ्रमरांचे समुदाय, ३५ गुरु तेथे ज्ञान, ज्ञानाचे ठिकाणी आत्मानुभव, आणि आत्मानुभव झाल्यावर समाधान हे असावयाचेच, ३६ भाग्य तेथे विलास, सुख तेथे उल्हास, फार काय सांगावें ! जेथे सूर्य तेथे प्रकाश हा असावयाचाच ३७ त्याप्रमाणें, चार पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष) ज्याच्या योगाने सनाथ झाले आहेत, तो

तो श्रीकृष्ण रावो जेथ । तेथ लक्ष्मी ॥३८॥ आणि आपलेनि कांतेंसी । ते जगदंबा जयापासी । अणिमादिकीं काय दासी । नव्हती तयातें ॥३९॥ कृष्ण विजयस्वरूप निजांगे । तो राहिला असे जेणें भागें । तै जयो लागवेगें । तेथेंचि आहे ॥१६४०॥ विजयी नामें अर्जुन विख्यातु । विजयस्वरूप श्रीकृष्णनाथु । श्रियेसीं विजय निश्चितु । तेथेंचि असे ॥४१॥ तयाचिये देशीच्या झाडीं । कल्पतरूतें होडी । न जिणावें का येवढी । मायबापें असता ॥४२॥ ते पाषाणही आघवे । चिंतारत्नें कां नोहावे । तिये भूमिके कां न यावें । सुवर्णत्व ॥४३॥ तयाचिया गांवींचिया । नदी अमृतें वाहाविया । नवल कायि राया । विचारी पां ॥४४॥ तयाचे बिसाट शब्द । सुखें म्हणों येती वेद । सदेह सच्चिदानंद । कां नोहावे ते ॥४५॥ पै स्वर्गापवर्ग दोन्ही । इयें पदें तया अधीनीं । जे श्रीकृष्ण बाप जननी । कमळा जया ॥४६॥ म्हणौनि जिया बाहीं उभा । तो लक्ष्मीयेचा वल्लभा । तेथ सर्वसिद्धि स्वयंभा । येर मी नेणें ॥४७॥ आणि समुद्राचा मेघु । उपयोगें तयाहूनि चांगु । तैसा पार्थीं आजि लागु । आहे तये ॥४८॥ कनकत्वदीक्षागुरु । लोहा परिसु होय कीरु । परि जगा पोसिता व्यवहारु । तेंचि जाणें ॥४९॥ येथ गुरुत्वा येतसे उणें । ऐसें झणें कोण्ही म्हणे । वन्हिप्रकाश दीपपणें । प्रकाशी आपला ॥१६५०॥ तैसा देवाचिया शक्ती । पार्थु देवासीचि बहुती । परी मानें इयें स्तुती । गौरव असे ॥५१॥ आणि पुत्रें मी सर्व गुणीं । जिणावा हे बापा शिराणी । तरी ते शार्ङ्गपाणी । फळा आली ॥५२॥ किंबहुना ऐसा नृपा । पार्थु जालासे कृष्णकृपा । तो जयाकडे साक्षेपा । रिती आहे ॥५३॥ तोचि गा विजयासि ठावो । येथ तुज कोण संदेहो । तेथ नये तरी वावो । विजयोचि होय ॥५४॥ म्हणौनि जेथ श्री तेथ श्रीमंतु । जेथ तो पंडूचा सुतु । तेथ विजय समस्तु । अभ्युदयो तेथ ॥५५॥ जरी व्यासाचेनि साचें । धिरे मन तुमचें । तरी या बोलाचें । ध्रुवचि माना ॥५६॥ जेथ तो श्रीवल्लभु । जेथ भक्तकदंबु । तेथ सुख आणि लाभु । मंगळाचा ॥५७॥ या बोला आन होये । तरि व्यासाचा अंकु न वाहें । ऐसें गाजोनि बाहे । उभिली तेणें ॥५८॥ एवं भारताचा आवांका । आणूनि श्लोका येका । संजयें कुरुनायका । दिधला हातीं ॥५९॥ जैसा नेणों केवढा वन्ही । परी गुणाग्री ठेउनी । आणिजे सूर्याची हानी । निस्तरावया ॥१६६०॥ तैसें शब्दब्रह्म अनंत । जाले सवालक्ष भारत । भारताचें शतें सात । सर्वस्व गीता ६१ तयांही साता शताचा । इत्यर्थु हा श्लोक शेषींचा । व्यासशिष्य संजयाचा । पूर्णोद्गारु जो ॥ ६२ ॥ येणें येकेंचि श्लोकें । राहे तेणें असकें । अविद्याजाताचें निकें । जितिलें होय ॥ ६३ ॥ ऐसें श्लोकशतें सात । गीतेची पदें आंगें वाहत । पदें म्हणों की परमामृत । गीताकाशीचें ॥६४॥ कीं आत्मराजाचिये सभे । गीते वोडवले हे खांबे । मज श्लोक प्रतिभे । ऐसे येत ॥ ६५ ॥ की गीता हे सप्तशती । मंत्रप्रतिपाद्य भगवती । मोहमहिषा मुक्ती । आनंदली असे ॥ ६६ ॥ म्हणौनि मनें कायें वाचा । जो सेवकु होईल इयेचा । तो स्वानंदसाम्राज्याचा । चक्रवर्ती करी ॥६७॥ की अविद्यातिमिररोखें । श्लोक सूर्यातें पैजा जिंके । ऐसे प्रकाशिले गीतामिषें । रायें श्रीकृष्णें ॥६८॥ की श्लोकाक्षरद्राक्षलता । मांडव जाली आहे गीता । संसारपथश्रांता । विसंवावया ॥६९॥ की सभाग्य सती भ्रमरीं । केले ते श्लोक कल्हारी । श्रीकृष्णाख्यसरोवरीं । सासिन्नली हे ॥ १६७० ॥ की श्लोक नव्हती आन । गमे गीतेचें महिमान । वा-

श्रीकृष्ण भगवान जेथें आहे, तेथें लक्ष्मी असावयाचीच, ३८ आणि आपल्या पतीसह ज्याजवळ जगदंबा आहे, त्याच्याजवळ जगदंबेच्या दासी अष्टसिद्धि ह्या असणार नाहीत काय ? ३९ विजयस्वरूप जो श्रीकृष्ण, तो ज्या पक्षाकडे स्वत उभा राहिला आहे, तिकडेच जय असावयाचा १६४० जो अर्जुन विजय नावाने प्रख्यात आहे, आणि विजयस्वरूप श्रीकृष्ण भगवान हा लक्ष्मीसह जिकडे आहे, तिकडेच जय खास ठेवला आहे ४१ ज्या भक्ताला श्रीकृष्ण भगवान् व लक्ष्मी हीं बाप व आई आहेत, त्याच्या देशातील झाडाना कल्पतरूची बरोबरी का न करावी ? ४२ तेथील सर्व दगड चिंतामणि का न होतील ? व तेथील जमिनी सुवर्णाच्या का न होतील ? ४३ त्याच्या गावच्या नद्या अमृतानें का न वाहतील ? यात नवल ते काय ? राजा, याचा तूच विचार कर ४४ त्याच्या तोंडातून निघणारे जे शब्द, त्याना सुखाने वेदवाक्य ह्मणता येईल देह असताना ते सच्चिदानद स्वरूप का न होतील ? ४५ ह्मणून स्वर्ग व मोक्ष ही दोन्ही पदे ज्याच्या सत्तेत आहेत, असा श्रीकृष्ण भगवान् व कमला (लक्ष्मी) हीं ज्याला बाप व आई प्राप्त झाली आहेत, ४६ म्हणून,ज्या पक्षाकडे लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण भगवान् उभे आहेत, तिकडे स्वयमेव सर्व सिद्धी असावयाच्याच, याशिवाय मी दुसरें काहीं जाणीत नाहीं ४७ आणि समुद्रापासून उत्पन्न होणारा जो मेघ, त्याचा समुद्राहूनही जगतास विशेष उपयोग होतो, तसें श्रीकृष्णापेक्षा पार्थाचे भाग्य आज विशेष आहे ४८ लोखंडाला कनकाची दीक्षा देणारा परिस हा गुरु खरा, परंतु जगाला व्यवहारात ज्याचा (सोन्याचा) उपयोग होतो, त्याचीच योग्यता विशेष मानली जाते ४९ या उक्तीने गुरुत्वाला उणेपणा येतो असें कदाचित् कोणी ह्मणेल, तर अग्नीचा प्रकाश जो दीप, त्याची प्रशसा केली असता ती जशी अग्नीचीच होते, १६५० तशी देवाच्याच प्रसादानें पार्थाची शक्ति देवाहून विशेष आहे परंतु पार्थाचीच स्तुति केली असता त्याचे देवाला विशेष गौरव वाटतें ५१ आणि पुत्राने मला सर्व गुणानी जिकावें अशी बापास जी इच्छा असते, तीच श्रीकृष्णाची इच्छा परिपूर्ण झाली आहे. ५२ राजा, फार काय सागू ! कृष्णकृपेनें युक्त जो पार्थ तो ज्या बाजूला आहे, ५३ तेच विजयाचें ठिकाण, याविषयी तुला संशय कशास पाहिजे ? तेथें जर विजय नाहीं आला, तर विजयाचें विजयपण व्यर्थ होईल. ५४ याकरिता, जेथें लक्ष्मी तेथें तिचा पति श्रीकृष्ण भगवान , व जेथें पाडुपुत्र अर्जुन तेथें विजय असून भाग्योदयही तेथेंच आहे. ५५ जर श्रीव्यासाचे बोलण्यावर तुमचा भरवसा असेल, तर मी जे आता बोलतो ते रास्त आहे असे समजा ५६ जेथे लक्ष्मीचा पति श्रीकृष्ण व भक्तराज अर्जुन हे आहेत, तेथे मगलाचा लाभ आणि सौख्य आहे ५७ हे माझे बोलणे जर असत्य होईल, तर मी व्यासाचा शिष्य म्हणविणार नाही, असे हात उभारून मोठयानें गर्जना करून तो बोलला ५८ याप्रमाणे, सर्व भारताचा साराश सजयाने गीतेच्या अठराव्या अध्यायातील एका अठ्याहत्तराव्या श्लोकात आणून, कुरुनायक जो धृतराष्ट्र राजा त्याचे हातात दिला ५९ अग्नि किती मोठा आहे ! परतु वातीच्या शेवटाला लावला असता, त्याच्या उजेडाने सूर्य मावळल्यावर जो अधार पडतो, त्याचे निवारण होते, १६६० त्याप्रमाणें, वेद अनत असून त्याचें सार सवालक्ष भारत केले, व त्या भारताचा साराश गीतेच्या सातशें श्लोकात आणिला ६१ व्यासाचा शिष्य जो सजय, त्याचा गीतेच्या सातशे श्लोकातील शेवटला जो श्लोक तो पूर्ण उद्गार होय ६२ या एकच श्लोकाने अज्ञानाचे मूळ समूळ जिकून टाकले ६३ असे गीतेचे सातशें श्लोक हीं गीतेची पदे (पाउले) असून, गीतेला घेऊन जात आहेत, किंवा हीं पदें नसून हे श्लोकही गीताकाशीचीं अमृतवृष्टिच आहे की काय ? ६४ किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर आत्मराजाची सभा जी गीता, त्या गीतारूप सभेचे हे सातशे श्लोकरूप खांबच आहेत, असें मला वाटते. ६५ किंवा, गीता ही सातशे श्लोकानी प्रतिपादन केलेली साक्षात् भगवती देवीच आहे. या देवीनें मोहरूप महिषासुरास मारून ही आनदाप्रत पावली आहे ६६ ह्मणून, या गीतारूप देवीचा जो कायावाचामनेंकरून सेवक होईल, तो आनंदरूपी साम्राज्यपटाचा सार्वभौम राजाच होईल. ६७ किंवा अज्ञानरूप जो अधकार, त्याला प्रतिभेनें जिंकणारे हे सातशें श्लोक नसून हे सातशें सूर्यच श्रीकृष्णानी गीतेच्या रूपानें प्रकाशित केले आहेत. ६८ किंवा, ससारमार्गानें चालणाराना जे श्रम झाले आहेत, त्याचा परिहार होऊन विसावा घेण्याकरिता सातशे श्लोक हे द्राक्षाचे वेलच असून ते गीतारूप माडवावर पसरलेले आहेत. ६९ किंवा, श्रीकृष्णाख्यानरूपी गीतासरोवरांत सातशें श्लोक हीं कमळें असून, त्याचा गंध घेणारे भाग्यवान् संत हे भ्रमरच होत १६७० किंवा हे श्लोक नव्हेत, तर गीतेचा महिमा वर्णन करणारे हे सातशें स्तुतिपाठकच

खाणिते बंदिजन । उदंड जैसे ॥७१॥ की श्लोकाचिया आवारा । सात शते करूनि सुदरा । सर्वागम गीतापुरा । वसों आले ॥७२॥ की निजकाता आत्मया । आवडी गीता मिळावया । श्लोक नव्हती बाह्या । पसरु का जो ॥७३॥ की गीताकमळीचे भृग । की हे गीतासागरतरग । की हरीचे हे तुरंग । गीतारथीचे ॥७४॥ की श्लोकसर्व तीर्थसघातु । आला श्रीगीतेगगे आतु । जे अर्जुन नर सिहस्थु । जाला म्हणौनि ॥ ७५ ॥ की नोहे हे श्लोकश्रेणी । अचितचित्तचितामणी । की निर्विकल्पां लावणी । कल्पतरूंची ॥७६॥ ऐसिया शतेंसात श्लोका । परी आगळा येकयेका । आता कोण वेगळिका । वानावा पा ॥ ७७ ॥ तान्ही आणि पारठी । इया कामधेनूतें दिठी । सूनि जैसिया गोठी । कीजती ना ॥७८॥ दीपा आगिलु मागिलु । सूर्य धाकुटा वडीलु । अमृतसिंधु खोलु । उथळु कायसा ॥७९॥ तैसे पहिले सरते । श्लोक न म्हणावे गीते । जुनीं नवीं पारिजातें । आहाती काई ॥ १६८० ॥ आणि श्लोका पाडु नाहीं । हे कीर समर्थू काई । येथ वाच्य वाचकहीं । भागु न धरी ॥८१॥ जे इये शास्त्री येकु । श्रीकृष्णाचि वाच्य वाचकु । हें प्रसिद्ध जाणे लोकु । भलताही ॥८२॥ येथें अर्थें तोंचि पाठें । जोडे येवढेंनि धटें । वाच्यबाचक येकवटे । साधितें शास्त्र ८३ म्हणोनि मज काही । समर्थनी आतां विषय नाही । गीता जाणा हे वाङ्मयी । श्रीमूर्ति प्रभूची ८४ शास्त्र वाच्यें अर्थें फळे । मग आपण मावळे । तैसें नव्हे हे सगळें । परब्रह्मचि ८५ कैसा विश्वाचिया कृपा । करूनि महानंद सोपा । अर्जुनव्याजें रूपा । आणिला देवें ॥८६॥ चकोराचेनि निमित्तें । तिन्ही भुवनें संतप्तें । निवविली कळावंतें । चंद्रें जेवि ॥८७॥ कां गौतमाचेनि मिषे । कलिकाळज्वरितोद्देशें । पाणिढाळु गिरीशें । गंगेचा केला ॥८८॥ तैसें गीतेनें हे दुभतें । वत्स करूनि पार्थाते । दुभीनलीं जगापुरते । श्रीकृष्ण गाय ॥८९॥ येथे जीवें जरी नाहाल । तरी हेच कीर होआल । नातरी पाठमिषे तिबाल । जीभचि जरी ॥१६९०॥ तरी लोह एकें अशे । झगटलिया परिसे । येरीकडे अपैसे । सुवर्ण होय ॥९१॥ तैरी पाठाची ते वाटी । श्लोकपाद लाया ना जव वोठी । तव ब्रह्मतेची पुष्टी । येईल आगा ॥९२॥ ना येणेसी मुख वाकडे । करूनि ठाकाल कान । वडे । तरी कानीही घेतां पडे । तेंचि लेख ॥९३॥ जे हे श्रवणें पाठें अर्थें । गीता नेदी मोक्षाअरौते । जैसा समर्थ दाता कोण्हातें । नास्ति न ह्मणे ॥९४॥ ह्मणोनि जाणतया सवा । गीताचि येकी सेवा । काय कराल आघवा । शास्त्री येरी ॥९५॥ आणि कृष्णार्जुनी मोकळी । गोठी चावळिली जे निराळी । ते श्रीव्यासे केली करतळी । घेवों ये ऐसी ॥९६॥ बाळकाते वोरसें । माय जै जेवऊ बैसे । तै तया ठाकती तैसे । घास करी ॥९७॥ का अफाटा समीरणा । आपैतेंपण शाहाणा । केलें जैसें विजणा । निर्मूनिया ॥९८॥ तैसे शब्दें जें न लभे । ते धडूनिया अनुष्टुभें । स्त्रीशूद्रादि प्रतिभे । सामाविलें ९९ स्वातीचेनि पाणियें । न होती जरी मोतियें । तरी अगी सुदराचिये । का शोभती तियें ॥१७००॥ नादु वाचा न येता । तरी कां गोचरु होता । फुले न होता घेपता । आमोदु केवि ॥१॥ गोडी न होती पक्वान्नें । तरी कां फावती रसने । दर्पणावीण नयनें । नयनु कां दिसे ॥२॥ द्रष्टा श्रीगुरु मूर्ती न रिगता दृश्यपथी । तरी कां ह्या उपास्ती । आकळता तो ॥३॥ तैसें वस्तु जें असंख्यात । तया संख्या शतें सात । न होती तरी काणों येथ । फावो शकतें ॥४॥ मेघ सिंधूचें पाणी वाहे । तरी जग तयातेंचि पाहे । का जें उमप तें नोहे । ठाकतें कोण्हा ॥५॥ आणि वाचा जें न पवे । तें

आहेत ७१ किंवा गीतारूप शहराला भोंवताली सातशें श्लोकांचा कोटच आहे, ह्मणून सर्व शास्त्रें गीतापुरांत वास करण्यास आलीं आहेत ७२ किंवा, आपला पति जो आत्मा, त्याला प्रेमानें आलिंगन देण्याकरितां गीता ही श्लोकरूपी बाहु पसरून आली आहे असें वाटतें. ७३ किंवा, गीतारूप कमळाचा गंध घेणारे हे श्लोक नसून भ्रमरच आहेत, अथवा हे श्लोक गीतारूप सागराच्या लाटाच आहेत, किंवा श्रीहरीचा गीतारूप रथ ओढणारे हे घोडेच आहेत ७४ किंवा गीता ही गंगा असून हिचे ठायीं सर्व श्लोकरूपी तीर्थें नरावतार अर्जुनरूपी सिंहस्थ पर्वणी आल्यामुळें मिळावयास आलीं आहेत ७५ किंवा हे श्लोक पंक्ति नसून, चित्ताला अचिंत्य जें ब्रह्म, त्याची प्राप्ति करून देणारे चिंतामणिच आहेत अथवा, कल्पनातीत जें ब्रह्म, तें प्राप्त करून देणारे हे कल्पतरूच आहेत ७६ असे हे सातशें श्लोक एकापेक्षा एक वरचढ आहेत तर यांत लहान मोठे अशा वेगळेपणानें कोणत्या श्लोकाचें वर्णन करावें? ७७ कामधेनूकडे बघितलें ह्मणजे जशी ती दुभती व आटलेली या गोष्टी संभवत नाहींत, ७८ दिव्यामध्यें अगोदरचा व मागचा कोणता, व सूर्याकडे पाहिलें ह्मणजे धाकटा किंवा मोठा हें समजत नाहीं, आणि अमृतसमुद्राला खोल किंवा उथळ हें ह्मणतां येईल काय? कारण, सर्वांचीं फळें एकच आहेत ७९ त्याप्रमाणें, गीतेच्या सातशें श्लोकांत पहिला व शेवटला हें म्हणतां येत नाहीं पहा कीं, सुवर्णपारिजातकाच्या पुष्पांत ताजीं व शिळीं असा भेद करतां येईल काय? १६८० आणि श्लोकांत कमजास्तपणा नाहीं याविषयीं काय सिद्ध करूं? परंतु या गीताशास्त्रामध्यें सांगणारा व ऐकणारा या दोघांत भेद नसून ते एकस्वरूपच आहेत ८१ कारण, या गीताशास्त्रांत श्रीकृष्ण सांगणारे व अर्जुन हा श्रीकृष्णरूपच ऐकणारा या गोष्टी सर्वांना ठाऊक आहेत ८२ या गीतेंत अर्थानें जें फल, तेंच पाठ करण्यानें घट लावून मिळतें, ह्मणून वाच्य व वाचक या दोघांनाही सारखीच योग्यता देणारें हें शास्त्र आहे ८३ म्हणून, त्या गीतेविषयीं जास्त सिद्ध करण्याचें राहिलें नाहीं कारण, गीता ही भगवंताची शब्दमय मूर्तिच आहे ८४ इतर शास्त्रांचें वाचन करून अर्थ समजल्यावर फलप्राप्ति झाली ह्मणजे तें शास्त्र नाहींसें होतें, तसें हें गीताशास्त्र नसून हें ओतप्रोत परब्रह्मस्वरूपच आहे. ८५ काय सांगावें! अर्जुनाचें निमित्त करून सर्व जगावर कृपा करण्याकरितां श्रीकृष्णांनीं दुर्लभ असा ब्रह्मानंद सुलभ करून ठेवला आहे ८६ जसा पूर्णकलायुक्त चंद्र चकोराच्या निमित्तानें प्रकाशित होऊन तिन्ही लोकांच्या तापाची निवृत्ति करितो, ८७ अथवा गौतमाच्या निमित्तानें, कलिकाळरूपी ज्वरानें पीडित झालेल्या जीवांच्या दोषाचा निवृत्ति होण्याकरितां श्रीभगवंतांनीं गंगा या मृत्युलोकीं पाठवून दिली, ८८ त्याप्रमाणें, पार्थरूपी वत्साचें निमित्त करून श्रीकृष्णरूपी गाईनें हें गीतारूप दूध देऊन सर्व जगाला संतोषित केलें ८९ या गीताशास्त्राचे ठिकाणीं जिवाभावानें बुडी घ्याल, तर गीतारूपच व्हाल, अथवा पाठरूपानें जिभेला जर रस घ्याल, तर गीतारूपच व्हाल १६९० परिसाचें सामर्थ्य असें आहे कां, तो लोखंडाचे एके बाजूस लागला असतां सर्व लोखंड आपोआप सुवर्णमय होतें, ९१ तशी गीतापाठरूपी वाटींतील एक श्लोकाचें पद मुखाला लावाल न लावाल, तोंच ब्रह्मत्वाची पुष्टि अंगांत येईल ९२ अथवा, गीता पाठ करण्याविषयीं तोंड वाकडें करून जर कुशीवर वळाल, तर तीं अक्षरें कानांत जरी पडलीं, तरी त्याचेंही फल तेंच येईल. ९३ गीतेचें औदार्य काय सांगावें, कारण जी आपल्या श्रवणानें, पाठानें व अर्थानें मोक्षाशिवाय दुसरें फळच देत नाहीं जसा समर्थ दाता कोणालाही विमुख लावीत नाहीं तशी ९४ म्हणून, जितके शहाणे आहेत, त्यांनीं एक गीतेच सेवन करावें. यावाचून इतर शास्त्रांचें सेवन करून काय प्राप्त होणार आहे? ९५ आणि श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनीं जें गुप्ततें संभाषण केलें, तें श्रीव्यासांनीं हातांत घेतां येईल, तितकें सुलभ केलें. ९६ मुलाला आई प्रेमानें जेऊं घालण्यास बसली म्हणजे त्याला जसे गिळतां येतील तसेच लहान घास करिते, ९७ किंवा अफाट जो वायु तो आपल्या हातांत यावा, म्हणून शहाण्यांनीं जशी पंख्याची योजना केली, ९८ तसें शब्दानें जें कळावयाचें नाहीं, त्याचें अनुष्टुभ छंद करून, स्त्री, शूद्र आदिकरून सर्वांच्या बुद्धीला तें सुलभ करून ठेवलें ९९ स्वाती नक्षत्राच्या पाण्यापासून जर मोतीं उत्पन्न झालीं नसतीं, तर स्त्रियांचीं अंगें कशानें शोभिवंत झालीं असतीं? १७०० नादब्रह्म जर वाद्यांत आलें नसतें, तर नाद आपल्यास कसा कळला असता? फुलें जर नसतीं, तर वास कसा घेतां आला असता? १ पक्वान्नांत जर गोडी नसती, तर ती जिभेला कशी प्राप्त झाली असती? आरसा जर नसता, तर डोळ्याला आपलें रूप कसें पहातां आलें असतें? २ निराकार श्रीगुरु जर आकारास आले नसते, तर उपासकांना कशी सेवा करतां आली असती? ३ तसें अगणित जें ब्रह्म, तें गीतेच्या सातशें श्लोकांच्या रूपानें जर प्रकट झालें नसतें, तर कोणालाही जाणतां आलें असतें काय? ४ मेघ समुद्रांचेंच पाणी वर घेऊन वृष्टि करून सर्वांचा उपयोग करतो, तरी लोक मेघांचीच आशा करतात कारण, अमर्याद जो समुद्र, त्यापासून कोणाचाच उपयोग होत नाहीं ५ म्हणून, जें वाणीला देखील प्राप्त होत नाहीं, तें व्यासांनीं जर हे उत्तम श्लोक

हे श्लोक न होते बरवे । तरी कानें मुखें फावे ।
ऐसे का होतें ॥६॥ ह्मणोनि श्रीव्यासाचा हा थोरु ।
विश्वा जाला उपकारु । जे श्रीकृष्ण उक्ती आकारु ।
ग्रथाचा केला ॥७॥ आणि तोचि हा मी आतां ।
श्रीव्यासाचीं पदे पाहात पाहातां । आणिला
श्रवणपथा । मऱ्हाठिया ॥८॥ व्यासादिकाचे उ-
न्मेख । राहाटती जेथ साशक । तेथ मीही रंक
येक । चावळी करी ॥ ९ ॥ परी गीता ईश्वरु
भोळा । ले व्यासोक्तिकुसुममाळा । तरी माझिया
दूर्वादळा । ना न ह्मणे की ॥१७१०॥ आणि
क्षीरसिंधूचिया तटा । पाणिया येती गजघटा ।
तेथ काय मुरकुटा । वारिजत असे ॥११॥ पा-
खफुटें पाखिरू । नुडे तरी नभीच थिरु । गगन
आक्रमी सत्वरु । तो गरुडही तेथ १२ राजहंसाचे
चालणें । भूतळी जालिया शहाणें । आणिकें
काय कोणें । चालावेंचि ना ॥१३॥ जी आपु-
लेनि अवकाशें । अगाध जळ घेपे कलशें । चुळी
चूळपणाऐसें । भरूनि न निघे ॥१४॥ दिवटीच्या
आंगी थोरी । तरी ते बहु तेज धरी । वाती आपु-
लियापरी । आणीच की ना १५ जी समुद्राचेनि पैसें ।
समुद्री आकाश आभासे । थिल्लरी थिल्लराऐसें ।
बिंबेचि पै १६ तेवि व्यासादिक महामती । वावरों
येती इये ग्रंथी । मा आम्ही ठाकों हे युक्ती । न
मिळे कीर ॥१७॥ जिये सागरी जळचरें । संच-
रती मंदराकारें । तेथ देखोनि शफरें येरें । पोहों
न लाहती ॥१८॥ अरुण आंगाजवळिके । म्ह-
णोनि सूर्यातें देखे । मा भूतळीची न देखे । मुंगी
काई ॥१९॥ यालागी आम्हां प्राकृतां । देशि-
कारें बंधे गीता । म्हणणें हें अनुचिता । कारण
नोहे ॥१७२०॥ आणि बापु पुढां जाये । ते घेत
पाउलाची सोये । बाळ ये तरी न लाहे । पावों
काथी ॥२१॥ तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु । भा-
ष्यकारातें वाट पुसतु । अयोग्यही मी न पवतु ।
कें जाईन ॥२२॥ आणि पृथ्वी जयाचिया क्षमा ।
नुबगे स्थावरजंगमा । जयाचेनि अमृतें चंद्रमा ।
निववी जग ॥२३॥ जयाचें आंगिक असिकें ।
तेज लाहोनि अर्कें । आंधाराचें साबाइकें । लोटि-
जत आहे ॥२४॥ समुद्रा जयाचें तोय । तोया
जयाचें माधुर्य । माधुर्या सौंदर्य । जयाचेनि २५
पवना जयाचें बळ । आकाश जेणें पघळ । ज्ञान
जेणें उज्वळ । चक्रवर्ती ॥२६॥ वेद जेणें सुभास ।
सुख जेणें सोल्लास । हें असो रूपस । विश्व जेणें
॥२७॥ जो सर्वोपकारी समर्थु । सद्गुरु श्रीनि-
वृत्तिनाथु । राहटत असे मजहीआंतु । रिघोनियां
॥२८॥ आतां आयती गीता जगी । मी सांगें
मऱ्हाटिया भगी । येथ के विस्मयालागी । ठावो
आहे ॥२९॥ श्रीगुरूचेनि नावें माती । डोंगरी
जयापासीं होती । तेणें कोळियें त्रिजगतीं । येक-
वद केली १७३० चंदनें वेधली झाडें । जाली
चदनाचेनि पाडें । वसिष्ठें मांडली की भांडे ।
भानूसी शाटी ॥३१॥ मा मी तंव चित्ताथिला ।
आणि श्रीगुरु ऐसा दादुला । जो दिठीवेनि आपु-
ळा । बैसवी पदी ॥३२॥ आधीचि देखणी दिठी ।
वरी सूर्य पुरवी पाठी । तै न दिसे ऐसी गोठी ।
कैंही आहे ॥३३॥ म्हणोनि माझे नित्य नवे ।
श्वासोश्वासही प्रबंध होआवे । श्रीगुरुकृपा काय
नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ॥३४॥ याकारणें मिया ।
श्रीगीतार्थ मऱ्हाठिया । केला लोकां यया । दि-
ठीचा विषो ॥३५॥ परी मऱ्हाटे बोलरंगें । कव-
ळिता पै गीतांगें । तै गातयाचेनि पागें । हेका-
डता नोहे ॥३६॥ म्हणौनि गीता गावों म्हणे ।
तै गाणिवे होती लेणें । ना मोकळे तरि उणें ।
गीताही आणित ॥३७॥ सुंदर आंगी लेणें न
सूये । तै तो मोकळा शृंगारु होये । ना लेइलें तरि
आहे । तैसें कें उचित ॥३८॥ कां मोतियांची
जैसी जाती । सोनयाही मान देती । नातरी मा-
नविली । अगेंचि सडी ॥३९॥ ना ना गुंफिली
कां मोकळी । उणी न होती परिमळीं । वसंता-

केले नसते, तर ऐकावयाला किंवा मुखानें तरी गणन करावयाला कसें आलें असतें ? ६ याकरिता, श्रीकृष्णाचा जी उक्ति (संभाषण), तिची गीतेच्या रूपानें व्यासांनी रचना केली, म्हणून सर्व जगतावर त्याचा मोठा उपकार झाला आहे-त्याच व्यासाच्या गीतेवर व्याख्यान केल्याबद्दल महाराज परिहार देतात -७आणि आता त्याच गीतार्थ मी व्यासाची पदें पाहून पाहून शुद्ध मराठी भाषेंत एकवाक्यता केली ८ ज्या गीतार्थाचें यथार्थ वर्णन करण्याविषयीं व्यासादिकाचें देखील ज्ञान साशंक होतें, त्या गीतेचें मी हें गरीबानें व्याख्यान केलें आहे. ९ परंतु गीतारूप ईश्वर हा अत्यंत भोळा आहे, म्हणून व्यासाच्या भाषणरूपी पुष्पमाला धारण करितो, व आमचे गरीबाचे दुर्वांकुरासही नाहीं म्हणत नाहीं, १७१० आणि क्षीरसमुद्राचे काठाला हत्तींचे समुदाय पाणी पिण्यास येतात, तेथें त्यांना तेवढी परवानगी असून, मुरकुटाला तो माघारी लावतो काय ? ११ पंख फुटतात न फुटतात अशा पाखराला जरी उडतां आलें नाहीं, तरी तें आकाशातच रहातें, व सर्व गगनाचें आक्रमण करणारा गरुडही त्या आकाशातच रहातो १२ राजहंसाची मंद गति सर्व जगतांत उत्तम असली, म्हणून दुसऱ्या कोणी चालू नये कीं काय ? १३ कलशांत पुष्कळ साठवण असल्यामुळें पुष्कळ पाणी मावतें, पण चूळ लहान असली तरी तिच्या मानानें तींत पाणी येत नाहीं काय ? १४ मशाल मोठी असल्यामुळें तिचें तेज मोठें पडतें, पण वात जरी लहान असली,तरी तिच्या मानानें तिचें तेज पडतें कीं नाहीं ? १५ समुद्राच्या विस्ताराप्रमाणें त्यात आकाशाचें प्रतिबिंब मोठें दिसतें, पण तें डबक्यातही डबक्याचे मानानें दिसतेंच, १६ त्याप्रमाणें, व्यासादिकाच्या महामतींनीं या ग्रंथाविषयीं विचार करावा, व आम्ही स्वस्थ बसावें, ही गोष्ट युक्तीला जुळत नाहीं १७ ज्या समुद्रामध्यें मंदराचलासारखे महान् महान् जलचर वास करतात, त्यांचे वैभव पाहून लहान माशानीं तेथें राहूंच नये की काय ? १८ अरुण हा सूर्याचे सन्निध आहे, म्हणून तो सूर्यास पहातो, आणि पृथ्वीवर जी लहान मुंगी आहे, ती त्याकडे पहात नाहीं कीं काय ? १९ यास्तव, आम्हीं प्राकृत जनानीं गीतेचें देशभाषेंत वर्णन केलें, ही गोष्ट अयोग्य आहे, असें म्हणण्याचें कारण नाहीं १७२० आणि बापाच्या मार्गानें लहान मूल जर चालूं लागलें, तर ज्या स्थानाला बाप गेला त्या स्थानाला तें पोहोंचू शकणार नाहीं काय ? २१ तसा मी व्यासाचा माग घेत आणि भाष्यकाराला वाट विचारीत चाललों असता, मी जरी अयोग्य आहें, तरी व्यास ज्या ठिकाणी गेले, त्या ठिकाणाला पावणार नाहीं तर कोठें जाईन ? २२ आणि ज्या परमेश्वराच्या क्षमेनें पृथ्वी स्थावरजंगम विश्वाचा उपद्रव सहन करते, व ज्या परमेश्वराच्या अमृतानें चंद्र सर्व जगाच्या तापाची निवृत्ति करून शांत करितो,२३ ज्या परमेश्वराच्या अंगच्या तेजानें सूर्याला तेज प्राप्त झालें आहे, म्हणून तो सर्व जगाला अंधारापासून प्राप्त होणार संकट दूर करतो, २४ ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें समुद्राला उदक मिळालें आहे, २५ व पाण्याला माधुर्य व माधुर्याला सौंदर्य प्राप्त झालें आहे, ज्या परमेश्वराच्या सत्तेनें वाऱ्याला गतिरूप बल, आकाशाला विस्तार, व ज्ञानाला उज्ज्वल सार्वभौमत्व प्राप्त झालें आहे, २६ ज्याच्या सत्तेनें वेदाला बोलण्याची शक्ति, सुखाला आनंदितपणा, हे असो; परंतु ज्याच्या योगानें सर्व विश्वाला रूप प्राप्त झालें आहे, २७ तो वस्तुमात्रावर उपकार करणारा समर्थ सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ माझे अंतःकरणांत शिरून वास करीत आहे २८ तेव्हा आतां आयती तयार जी गीता, ती मी जगताला मराठी भाषेनें सांगण्यास समर्थ झालों आहें, यांत आश्चर्य तें काय ? २९ श्रीगुरूच्या नांवानें डोंगरावर मातीची द्रोणाचार्याची मूर्ति स्थापून त्याची सेवा करून एकलव्य कोळ्यानें आपले विद्येची कीर्ति त्रिजगतांत सर्वमान्य करून घेतली, १७३० चंदनाचे आसपास असलेले वृक्ष त्याच्या अंगच्या सुगंधानें सर्व चंदन होतात, व वसिष्ठानीं स्वीकारिलेली छाटी आपले तेजानें सूर्याबरोबर भांडूं लागली, ३१ मग मी तर गीताव्याख्यान करण्याविषयीं उत्सुक, त्यावर सद्गुरु साह्य करणारा, जो दृष्टीनें अवलोकन केल्याबरोबर आपलें स्वरूप देतो असा आहे, ३२ अगोदरच उत्तम दृष्टि असून त्यांत सूर्याचे तेजाची मदत मिळाल्यावर, मग दिसणार नाहीं अशी कोणती गोष्ट आहे ? ३३ म्हणून, श्रीज्ञानदेवमहाराज म्हणतात कीं, माझे तोंडातून निघणारे नवे श्वासोच्छ्वास देखील प्रबंध होतील, कारण श्रीगुरूच्या कृपेनें काय एक होणार नाहीं ? ३४ याकरिता मी गीतेचा अर्थ मराठींत अशा रीतीनें सोपा केला कीं, तो लोकांच्या नजरेनें पहाण्यास योग्य होईल ३५ परंतु मराठी भाषेंत गीतेचा अर्थ स्पष्ट केला आहे, तो जरी कोणी वक्ता नसला तरी नुसतीं वाचीलच वाचलीं असतां उदासीन न दिसता स्पष्टपणें समजतो. ३६ म्हणून, गीतेचें वक्तृत्व करणाराच्या बोलण्याला माझा अर्थ भूषणच होतात, व गाणारा नसला तरी नुसती वाचली असता, वक्ता जरी नसला तरी उणेपणा दिसत नाहीं ३७ दागिने सुंदर अंगावर न घालता नुसते जरी ठेविले, तरी ते जसे शोभिवंत दिसतात, अथवा ते जरी अंगावर घातले तरी शोभा देतातच, परंतु या दोन गोष्टी एके ठिकाणीं कधीं मिळतात ? ३८ किंवा मोत्याची जात अशी आहे कीं, तीं सोन्याला अनुकूल होऊन शोभा देतात, कदाचित् सोनें नसलें तरी तीं नुसतीं सडींच अंगानें शोभा देतात, ३९ अथवा वसंतऋतूंतील वाटोळीं मोगऱ्याचीं फुलें जशीं गुंफून गजरा केला अथवा मोकळीं घेतलीं,

गमीची वाटोळी । मोगरी जैसी ॥१७४०॥ तैसा गाणिवेतें मिरवी । गीतेवांणही रगु दावी । तो लाभाचा प्रबधु ओवी । केला मिय ॥४१॥ तेणें आबालसुबोधें । वोवीयेचेनि प्रबधें । ब्रह्मरससुस्वादें । अक्षरें गुथिली ॥४२॥ आता चदनाच्या तरुवरीं । परिमळालागी फुलवरी । पारुखणें जियापरी । लागेना की ॥४३॥ तैसा प्रबधु हा श्रवणी । लागतखेवो समाधि आणी । ऐकिलियाही वाखाणी । काय व्यसन न लवी ॥४४॥ पाठ करिता व्याजें । पाडिल्यें येती वेपजें । ते अमृतातें नेणिजे । फावलिया ॥४५॥ तैसेनि आइतेपणें । कवित्व जालें हें उपेणे । मनन निदिध्यास श्रवणें । जिंतिलें आतां ॥४६॥ हे स्वानंदभोगाची सेल । भलतयासीवि देईल । सर्वेंद्रियां पोषवील । श्रवणा करवी ॥४७॥ चंद्रातें आंगवणें । भोगूनि चकोर शाहाणे । परी फावे जैसें चांदिणें । भलतयाही ॥ ४८ ॥ तैसें अध्यात्मशास्त्री यियें । अतरंगचि अधिकारियें । परी लोकु वाक्चातुर्यें । होईल सुखिया ॥४९॥ ऐसें श्रीनिवृत्तिनाथाचें । गौरव आहे जी साचें । ग्रथु नोहे हें कृपेचें । वैभव तिये ॥१७५०॥ क्षीरसिधुपरिसरीं । शक्तीच्या कर्णकुहरीं । नेणों कै श्रीत्रिपुरारी । सागितलें जें ॥५१॥ तें क्षीरकल्लोळाआंतु । मकरोदरी गुप्तु । होता तयाचा हातु । पैठे जालें ॥ ५२ ॥ तो मत्स्येंद्र सप्तशृगी । भग्नावयव चौरगी । भेटला की तो सर्वांगी । संपूर्ण जाला ॥५३॥ मग समाधि अव्युत्थया । भोगावी वासना यया । ते मुद्रा श्रीगोरक्षराया । दिधली मीनी ॥५४॥ तेणें योगाब्जिनीसरोवरु । विषयविध्वंसैकवीरु । तिये पदीं कां सर्वेश्वरु । अभिषेकिली ॥५५॥ मग तिहीं तें शांभव । अद्वयानंदवैभव । संपादिलें सप्रभव । श्रीगहिनीनाथा ॥५६॥ तेणें कळिकळित भूतां । आला देखोनि निरुता । ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा । दिधली ऐसी ॥ ५७ ॥ ना आदिगुरु शकरा-। लागोनि शिष्यपरंपरा । बोधाचा हा ससरा । जाला जो आमुतें ॥५८॥ तो हा तूं घेऊनि आघवा । कळी गिळितया जीवां । सर्व प्रकारी धावा । करी पां वेगीं ॥५९॥ आधींच तव तो कृपाळु । वरी गुरुआज्ञेचा बोलु । जाला जैसा वर्षाकाळु । खवळणें मेघा ॥१७६०॥ मग आर्तांचेनि वोरसें । गीतार्थग्रथनमिसें । वर्षला शातरसें । तो हा ग्रथु ॥६१॥ तेथ पुढा मी बापिया । माडला आर्ती आपुलिया । की यासाठीं येवढिया । आणिलों यशा ॥ ६२ ॥ एवं गुरुक्रमें लाधलें । समाधिधन जें आपुलें । तें ग्रथें बोधोनि दिधलें । गोसावी मज ॥ ६३ ॥ वांचूनि पढे ना वाची । ना सेवाही जाणे स्वामीची । ऐशिया मज ग्रथाची । योग्यता कें असे ॥६४॥ परी साचचि गुरुनाथें । निमित्त करूनि मातें । प्रबंधव्याजें जगातें । रक्षिलें जाणा ॥६५॥ तऱ्ही पुरोहितगुणें । मी बोलिलों पुरें उणें । तें तुम्ही माउलीपणें । उपसाहिजो जी ॥ ६६ ॥ शब्द कैसा वडिजे । प्रमेयी कैसें पां चढिजे । अळकारु म्हणिजे । काय तें नेणें ॥६७॥ सायिखडेयाचें बाहुलें । चालवित्या सूत्राचेनि चालें । तैसा मातें दावीत बोलें । स्वामी तो माझा ॥६८॥ यालागी मी गुणदोष- । त्रिषा क्षमाविना विशेष । जे मी सजात ग्रथलों देख । आचार्यें की ॥६९॥ आणि तुम्हां सतांचिये सभे । जें उणिवेंरीं ठाके उभें । ते पूर्ण नोहे तै लोभें । तुम्हांसीचि कोपे १७७० सिवतलियाही परिसें । लोहत्वाचिये अवदसे । न मुकिजे अनायासें । तै कवणा बोलु ॥ ७१ ॥ वोहळें हेंचि करावें । जे गंगेचें आंग ठाकावें । मगही गंगा जरी नोहावें । तै तो काय करी ॥ ७२ ॥ म्हणौनि भाग्ययोगें बहुवें । तुम्हां संतांचे मी पाये । पातलों आतां कें आहे । उणें जगीं ॥ ७३ ॥ अहो जी माझेनि स्वामी । मज सत जोडूनि तुम्ही । दिधलेति तेणें सर्वकामीं । परिपूर्ण जालों ॥ ७४ ॥ पाहा पां मातें तुम्हां सांगडें । माहेर तेणें सुरवाडें । ग्रंथाचें आ-

तरी त्याचें वासांत कमीपणा नसतो, १७४० तसा गाणारा भेटला तरी त्याला शोभा देतो, व गाणारा नसला तरी त्याचें तेज पडतें, असा सर्वलाभदायक मी हा ज्ञान-प्रबंधानें ग्रंथ केला आहे ४१ या ग्रंथांत आबालवृद्धांस समजण्याजोग्या ओंवीच्या प्रबंधानें सर्व ब्रह्मरसानें भरलेल्या अशा अक्षरांची योजना केली आहे ४२ चंदनाच्या झाडाजवळ गेल्यावर वास घेण्यास त्याला फुलें नाहींत म्हणून खिन्न होण्याचें कारण नाहीं, का कीं, त्याचें सर्वांग सुगंधमयच आहे. ४३ तसा हा माझा ग्रंथ श्रवणांत (कानांत) पडताक्षणींच समाधि आणितो, मग त्याचें व्याख्यान ऐकल्यावर तो पुन ऐकण्याविषयीं नाद लावणार नाहीं काय ? ४४ या माझ्या ग्रंथाचा पाठ करीत असतां जर वक्तृत्व केलें, तर त्यापासून उत्पन्न होणारी गोडी अमृतालाही मागें टाकते ४५ तसें हें अमृताहून सुरस आयतें कवित्व श्रीगुरुप्रसादानें उत्पन्न झालेलें, याच्या श्रवणानें मनन व निदिध्यास यांस जिंकिलें आहे ४६ हें वाटेल त्यास आत्मरूपाच्या आनंदाचा शेलका वांटा घेववील, व श्रवणाकडून सर्व इंद्रियांची तृप्ति करवील. ४७ आपल्या शक्तीनें चतुर चकोर पक्षी चंद्राचें अमृताचा जसा उपभोग घेतात, तसा मग ज्यांना उपभोग घेतां येत नाहीं, तरी चांदण्याचा उपभोग सर्वांस होतो. ४८ तसा या अध्यात्मशास्त्रापासून जितेंद्रिय पुरुष जे अधिकारी आहेत त्यांनाच त्यांत आनंद प्राप्त होतो, परंतु इतर लोकांना वाणीच्या सौंदर्यापासून सुख होतें ४९ अशा प्रकारचें श्रीगुरु निवृत्तिनाथांचें खरें ऐश्वर्य आहे, म्हणून हा माझा ग्रंथ नसून त्यांच्या कृपेचें वैभवच होय. १७५० क्षीरसिंधूच्या पलीकडे पार्वतीचे कानांत श्रीशंकरानीं जें ज्ञान सांगितलें,–केव्हां सांगितलें तें माहीत नाहीं.–५१ तें ज्ञान, क्षीरसमुद्रामध्यें माशाचे पोटांत जे मत्स्येंद्रनाथ गुप्तरूपानें होते त्यांना प्राप्त झालें. ५२ ते मत्स्येंद्रनाथ सहज संचार करितां करितां सप्तशृंगावर आले तेथें ज्याचे अवयव भंगलेले होते, असे चौरंगीनाथ, हे मत्स्येंद्रनाथांचें दर्शन होण्याबरोबर सर्व अवयवांनी परिपूर्ण झाले. ५३ मग, त्या अचळ समाधीचा उपभोग घ्यावा या इच्छेनें ते आपलें ऐश्वर्य मत्स्येंद्रनाथांनीं गोरक्षनाथास दिलें. ५४ त्या मत्स्येंद्रनाथांनीं योगरूप कमलिणी धारण करणारें सरोवर व विषयविध्वंस करण्याविषयीं महाशूर असे जे गोरक्षनाथ, त्यांजला आपले योगैश्वर्याचे पदावर बसवून राज्याभिषेक केला ५५ त्यानंतर, शंकरापासून परंपरेनें आलेलें जें अद्वयानंदसुख, तें गहिनीनाथ यांनी गोरक्षनाथापासून संपूर्ण संपादन केलें. ५६ मग, कलीनें सर्व भूतांचा ग्रास केलेला आहे असें पाहून गहिनीनाथांनीं श्रीनिवृत्तिनाथांना अशी आज्ञा केली ५७ कीं, आदिगुरु शंकरापासून शिष्यपरंपरेनें जें हें योगाचें ऐश्वर्य आमचे कुळांत प्राप्त झालें आहे, ५८ तें तूं घेऊन कलीनें ग्रस्त केलेले जिवांना दुःखापासून सर्व प्रकारें मुक्त कर ५९ अगोदर श्रीनिवृत्तिनाथ हे दयाळ असून त्यांत श्रीगुरूंची आज्ञा झाल्यावर परमानंद झाला. जसा मेघ वृष्टि करण्याविषयीं स्वतः उत्सुक असून त्यांतच वर्षाकाल आल्यावर तो अलोट खवळतो तसा १७६० मग, पीडित झालेल्या जनाला दुःखापासून सोडवावें या कळकळीने गीतेचा अर्थ करण्याचे मिषानें ब्रह्मरसाचा जो त्यांनी वर्षाव केला, तो हा ग्रंथ होय ६१ तेथें मी चातकासारखा गुरूचा प्रसाद प्राप्त व्हावा, अशी इच्छा करून बसलेला अनन्य शिष्य पाहून मजवर त्यांनीं कृपा केली, म्हणून मी या यशास प्राप्त झालों. ६२ अशा प्रकारेंकरून गुरुपरंपरेनें प्राप्त झालेलें समाधिधन एके ठिकाणीं बांधून श्रीनिवृत्तिनाथांनीं मजला दिलें ६३ एऱ्हवीं, मी अध्ययन केलें नाहीं व कांहीं ऐकलेंही नाहीं, व तसेंच स्वामींची सेवा करण्याचेंही मला ज्ञान नाहीं, मग ग्रंथ करण्याची योग्यता कोठून येणार ? ६४ परंतु वास्तविक पाहिलें असतां, श्रीगुरूंनीं माझें निमित्त करून जो ग्रंथ केला, त्या योगानें सर्व जगाचें संरक्षण झालें आहे ६५ याजकरितां, मी पुरोहिताप्रमाणें जें कांहीं न्यूनाधिक बोललों असेन, तें तुम्ही आईप्रमाणें सहन करा ६६ शब्दाची रचना कशी करावी व त्याचा अर्थ कसा चढता असावा, व अलंकार कशाला म्हणतात, हें मला माहीतही नाहीं ६७ कळसूत्री बाहुलें जसें सूत्रधारानें हालविल्याप्रमाणें हालतें, तसें माझ्या गुरूंनी जें जें अंतःकरणांत प्रकाशित केलें तें मी बोलला, ६८ म्हणून, माझ्या ग्रंथांतील गुणदोष सहन करा, असें मी म्हणत नाहीं, कारण माझ्या गुरूंनीं मजजवळ ठेविलेला जागड ग्रंथ मी आपल्यापुढें मांडला आहे ६९ आणि तुम्हां संतजनांच्या सभेंत एखाद्या गोष्टीचा उणेपणा नाहींसा न होईल, तर लडिवाळपणें मी तुमच्यावर रागावेन १७७० लोखंडाचा कमीपणा परिसाच्या स्पर्शानें जर सहज नाहींसा होणार नाहीं, तर त्याचा दोष कोणाकडे येईल ? ७१ ओहोळानें इतकेंच करावें कीं, गंगेस जाऊन मिळावें, मग जर त्याला ती आपल्यांत स्वीकार करून न घेईल (पवित्र न करील), तर त्याच्याकडे काय दोष आहे ? ७२ म्हणून महद्भाग्याच्या योगानें मी तुम्हां संतजनांच्या पायांजवळ आलों आहें, तर आतां या जगतांत मला काय कमी आहे ? ७३ अहो, काय सांगावें ! माझ्या गुरूंनीं तुम्हां संतजनांची भेट करून दिली, त्या योगानें माझ्या सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्या आहेत ७४ पहा कीं, तुमचेसारखें अनुकूल माहेरघर मला मिळालें, म्हणून हा ग्रंथ करण्याचा

ळियाडें । सिद्धी गेलें ॥७५॥ जी कनकाचें नि-
खळ । वोतू येईल भूमंडळ । चिंतारत्नीं कुळाचळ ।
निर्मू येती ॥७६॥ सातांही हो सागरांतें । सोंपे
भरितां अमृतें । दुवाड नोहे तारांतें । चंद्र करितां
॥७७॥ कल्पतरूचे आराम । लावितां नाहीं वि-
षम । परी गीतार्थाचें वर्म । निवडूं नये ॥७८॥
तो मी येकु सर्व मुका । बोलोनि मऱ्हाटिया
भाषा । करीं डोळेवरी लोकां । घेवों ये ऐसें ७९
हा ग्रंथसागरु येव्हडा । उतरोनि पैलीकडा । की-
र्तिविजयाचा धेंडा । नाचे जो का ॥१७८०॥
गीतार्थाचा आवारु । कलशेंसी महामेरु । रचूनि
माजीं श्रीगुरु- । लिंग जें पूजी ॥८१॥ गीता
निष्कपट माय । चुकोनि तान्हें हिंडे जें वाय । ते
मायपूता भेटी होय । हा धर्म तुमचा ॥८२॥
तुम्हां सज्जनांचें केलें । आकळुनी जी मी बोलें ।
ज्ञानदेव म्हणे थेंकुलें । तैसें नोहे ॥८३॥ काय
बहु बोलों सकळा । मेळविलों जन्मफळा । ग्रंथ-
सिद्धीचा सोहळा । दाविला जो हा ॥८४॥ मियां
जैसजैसिया आशा । केला तुमचा भरंवसा । ते
पुरवूनि जी बहुवसा । आणिलों सुखा ॥८५॥
मजलागीं ग्रंथाची स्वामी । दुजी सृष्टी जे हे केली
तुम्हीं । ते पाहोनि हासों आम्हीं । विश्वामित्रा-
तेंही ॥८६॥ जे असोनि त्रिशंकुदोषें । धातयाही
आणावें वोसें । तें नासतें कीजे की ऐसें । नि-
र्मावें नाहीं ॥८७॥ शंभू उपमन्यूचेनि मोहें ।
क्षीरसागरुही केला आहे । येथ तोही उपमेसरी
नोहे । जे विषगर्भ कीं ॥८८॥ अंधकारु निशा-
चरां । गिळितां सूर्ये चराचरां । धांवा केला तरी
खरा । ताउनी कीं तो ॥८९॥ तातलिया जगा-
कारणें । चद्रें वेंचिलें चांदणें । तया सदोषा केवि
म्हणें । सारिखें हें ॥१७९०॥ म्हणोनि तुम्ही
मज संतीं । ग्रंथरूप जो हा त्रिजगती । उपयोग
केला तो पुढती । निरुपम जी ॥९१॥ किंबहुना
तुमचें केलें । धर्मकीर्तन हें सिद्धी नेलें । येथ माझें
जी उरलें । पाईकपण ॥९२॥ आतां विश्वात्मकें
देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें । तोषोनि मज द्यावें ।
पसायदान हें ॥९३॥ जे खळाची व्यकटी सांडो ।
तया सत्कर्मीं रती वाढो । भूतां परस्परें पडो ।
मैत्र जीवाचें ॥९४॥ दुरिताचें तिमिर जावो ।
विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो । जो जें वांछील तो तें
लाहो । प्राणिजात ॥९५॥ वर्षत सकळमंगळीं ।
ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी । अनवरत भूतळीं । भेटतु
यां भूतां ॥९६॥ चलां कल्पतरूंचे अरव । चे-
तना चिंतामणीचे गांव । बोलते जे अर्णव । पी-
यूषाचे ॥९७॥ चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे
तापहीन । ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु
॥९८॥ किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होऊनि तिहीं
लोकीं । भजिजो आदिपुरुषीं । अखंडित ॥९९॥
आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं इयें । दृष्टादृष्ट-
विजयें । होआवें जी ॥१८००॥ तेथ म्हणे श्री-
विश्वेशरावो । हा होईल दानपसावो । येणें वरें
ज्ञानदेवो । सुखिया झाला ॥१॥ ऐसें युगीं परी
कळीं । आणि महाराष्ट्रमंडळीं । श्रीगोदावरीच्या
कूलीं । दक्षिणलिंगीं २ त्रिभुवनैकपवित्र । अनादि पंच-
क्रोशक्षेत्र । जेथ जगाचें जीवनसूत्र । श्रीमहालया असे
३ तेथ यदुवंशविलासु । जो सकळकळानिवासु न्या-
यातें पोषी क्षितीशु । श्रीरामचंद्र ४ तेथ महेशान्व-
यसंभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथसुतें । केलें ज्ञानदेवें गीते ।
देशीकार लेणें ॥५॥ एवं भारताच्या गांवीं ।
भीष्मनाम प्रसिद्ध पर्वीं । श्रीकृष्णार्जुनीं बरवी ।
गोठी जे केली ॥६॥ जें उपनिषदांचें सार । सर्व
शास्त्रांचें माहेर । परमहंसीं सरोवर । सेविजे जें
॥७॥ तिये गीतेचा कळसु । संपूर्ण हा अष्टादशु
म्हणे निवृत्तिदासु । ज्ञानदेवो ॥८॥ पुढती पुढती
पुढती । इया ग्रंथ पुण्यसंपत्ती । सर्वसुखीं सर्व-
भूतीं । संपूर्ण होइजे ॥९॥ शके बाराशतें बारो-
त्तरें । तै टीका केली ज्ञानेश्वरें । सच्चिदानंदबाबा
आदरें । लेखकु जाहला ॥१८१०॥

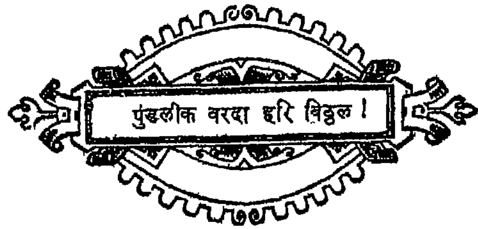
इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायांअष्टाद-
शोऽध्याय ॥ समाप्त ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

माझा छंद सिद्धीस गेला ७५ एव्हां सर्व पृथ्वी निर्मळ सोन्याची करतां येईल, व कुळपर्वत चिंतामणीचे करितां येतील, ७६ सात समुद्र अमृतानेंही भरण्याचें सोपें आहे तारांना चंद्र करणें हेंही कठीण नाहीं, ७७ कल्पतरूंचे बाग लावण्यांत कांहीं कठिण नाहीं, या मागील लेख्या सर्व गोष्टी तपाच्या बळानें करतां येतील, परंतु गीतेच्या अर्थाचें वर्म गुरुप्रसादाशिवाय समजावयाचें नाहीं. ७८ तो मी सर्व प्रकारें मुका असून, गुरूच्या कृपेनें गीतेचा अर्थ मराठींत अशा रीतीनें केला आहे कीं, सर्व लोकांना प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं दिसावा, ७९ व त्याच्याच कृपेनें एवढा ग्रंथरूपी सागर तरून पलीकडे कीर्तिरूप विजयाचा झेंडा नाचविला १७८० गीतेचें अर्थरूप देवालय अठरावे अध्यायरूपी कळसामुद्धां रचून त्यांत श्रीगुरूचें लिंग स्थापन करून त्याची पूजा केली ८१ गीता ही निष्कपट आई असून, मुमुक्षु हीं जीं तिचीं लहान पोरें, त्यांची व तिची चुकामुक पडून जीं तीं सैरावैरा हिंडतात, त्या मायलेकरांची गांठ पाडणें, हा तुम्हां संतजनांचा धर्म आहे ८२ महाराज म्हणतात कीं, तुम्हां संतजनांनीं जी कृपा केली, व त्यामुळें मी जें बोललों, तें अल्प नव्हे ८३ फार काय सांगूं ! हा ग्रंथ शेवटास गेल्यामुळें मला माझ्या सर्व पूर्वजन्मांचें फळ तुम्हीं प्राप्त करून दिलें आहे ८४ मी तुमच्यावर भरंवसा टेकून जी जी इच्छा केली ती सर्व तुम्हीं पुरवून मी सुखास पात्र झालों. ८५ हे गुरो, तुम्हीं माझ्याकरितां जी गीतार्थरूपी ग्रंथाची नवी सृष्टि केली, ती पाहून आम्ही विश्वामित्राच्या सृष्टीला हसतों ८६ कारण, ती नाशवंत सृष्टि त्रिशंकु राजाचे उद्देशानें ब्रह्मदेवास कमीपणा आणावा, या हेतूनें विश्वामित्रांनीं उत्पन्न केली, तशी ही आपण केलेली सृष्टि नाशवंत नसून शाश्वत आहे. ८७ शंकरांनीं आपला भक्त उपमन्यु याच्या ममतेनें त्याच्याकरितां क्षीरसागरही उत्पन्न केला, तो जर या ग्रंथाच्या बरोबर आहे म्हणावें, तर तो विषगर्भ आहे, (समुद्रमंथनाचे वेळेस त्याच्यांतून हलाहल विष निघालें) ८८ प्राणिमात्राला अंधकार व निशाचर यांची पीडा होऊं नये म्हणून त्यांनीं धावा केला असतां, सूर्यानें त्यांच्या दुःखाचा आपले तेजानें परिहार केला खरा, परंतु त्याच्या तेजाचे उष्णतेनें जीवमात्राला त्रास होतो, हा त्याच्यांत कमीपणा आहे. ८९ तप्त झालेल्या जगास चंद्रानें आपल्या चांदण्यानें शांत केलें, तो चंद्र कलंकानें युक्त आहे, म्हणून त्या दोषयुक्त चंद्रासारखा हा ग्रंथ आहे, असें कसें म्हणावें १७९० याकरितां, तुम्हीं संतजनांनीं माझ्याकडून त्रैलोक्याला उपयोग व्हावा म्हणून जो ग्रंथ करविला, तो अनुपम आहे ९१ फार काय मागावें ! तुमच्या कृपेनें सर्वांना ज्ञानानें जय प्राप्त झाले, तर माझें आतां इतकेंच काम राहिलें आहे कीं, आपली सेवा करावी ९२ आतां, यावर, विश्वरूप सद्गुरु यांना माझ्या वाग्यज्ञेंकरून संतुष्ट होऊन मजला हा प्रसाद द्यावा ९३ कीं, दुष्टांचा कुटिलपणा जाऊन त्यांना सत्कर्माची प्रीति उत्पन्न होवो, व जीवमात्रांचा एकमेकांवर मैत्री वाढो. ९४ या सर्व विश्वामधील पापरूपी अंधकार नाहींसा होऊन स्वधर्मरूपी सूर्य उगवून त्याचा प्रकाश होवो, आणि प्राणिमात्राच्या ज्या ज्या इच्छा असतील त्या त्या पूर्ण होवोत ९५ या भूतलावर अखिल मंगलाचा वर्षाव करणाऱ्या भगवद्भक्तांच्या समुदायाची सर्व भूतांना सद्भावेंकरून सदोदित भेट होवो ९६ ते भक्तजन कसे आहेत, तर चालतेबोलते कल्पतरूंचे बाग, जिवंत चिंतामणीचे गांव, किंवा अमृताचे चालतेबोलते समुद्रच होत ९७ जे कलंकरहित प्रतिचंद्र, संसाररूपी अंधकार दूर करून शांतिसुख देणारे प्रतिसूर्य असे भगवद्भक्त, ते सकल जीवांना प्रिय होवोत ९८ फार काय मागावें ! सर्व त्रैलोक्य सुखानें परिपूर्ण होऊन प्राणिमात्राला हरीचें अखंड भजन करण्याची इच्छा होवो ९९ आणि या ग्रंथावरच ज्यांचें उपजीवन आहे, त्यांना इहलोकचें व परलोकचें सुख प्राप्त होवो १८०० तेव्हां सद्गुरु प्रसन्न होऊन म्हणाले कीं, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें सर्व होईल असें वरप्रदान मिळाल्यानें महाराज फार संतोषित झाले १ याप्रमाणें कलियुगामध्यें, महाराष्ट्र देशांत, श्रीगोदावरीच्या दक्षिण तीरास, २ त्रैलोक्यांत पवित्र व अनादि पंचक्रोश क्षेत्र नेवासें, ज्या ठिकाणीं सर्व जगताचें जीवनसूत्र श्रीमोहनीराज आहेत, ३ त्या क्षेत्रांत, सकल कलांनीं संपूर्ण, व पृथ्वीचे धनी व न्यायानें प्रजेचें पालन करणारा यदुकुलास भूषण देणारा रामराजा राज्य करीत होता, ४ त्या वेळेस ज्या श्रीनिवृत्तिनाथ महाराजांची परंपरा श्रीशंकरापासून आहे, त्यांचे शिष्य ज्ञानदेव यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेस मराठी भाषेचें लेणें केलें ५ याप्रमाणें भारतांतील प्रसिद्ध भीष्मपर्वांत श्रीकृष्णार्जुनाचा जो उत्तम संवाद झाला, ६ जे उपनिषदांचें सार असून सर्व शास्त्रांचें माहेर व परमहंस साधूंचें क्रीडा करण्याचें सरोवरच होय, ७ त्या गीतेचा अठरावा अध्याय हा कळस आहे, असें श्रीनिवृत्ति महाराजांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. ८ उत्तरोत्तर या ग्रंथाच्या पुण्यरूप संपत्तीनें जीवमात्राला सर्व सुखाचा पूर्ण लाभ होवो ९ शके १२१२ मध्यें ही टीका ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं वरून सच्चिदानंदबाबांनीं अति आदरानें लिहिली. १८१०

श्रीएकनाथ महाराजांनीं ज्ञानेश्वरी ग्रंथ संशोधन केल्यानंतर ज्ञानेश्वरीसंबंधानें केलेल्या ओंव्या.

श्रीशके पंधराशें साहोत्तरीं । तारणनामसंवत्सरीं । येकाजनार्दन अत्यादरीं । गीता-ज्ञानेश्वरी प्रति शुद्ध केली ॥१॥ ग्रंथ पूर्वींच अतिशुद्ध । परी पाठांतरीं शुद्ध अबद्ध । तो शोधूनिया एवंविध । प्रतिशुद्ध सिद्धज्ञानेश्वरी ॥२॥ नमो ज्ञानेश्वरा निष्कळंका । जयाची गीतेची वाचितां टीका । ज्ञान होय लोकां । अतिभाविकां ग्रंथार्थियां ॥३॥ बहुकाळपर्वणी गोमटी । भाद्रपदमास कपिलाषष्ठी । प्रतिष्ठानीं गोदातटीं । लेखनकामाठी संपूर्ण जाली ॥४॥ ज्ञानेश्वरीपाठीं । जो ओंवी करील मऱ्हाटी । तेणें अमृताचे ताटीं । जाण नरोटी ठेविली ॥५॥

शके १५०६ तारण नाम संवत्सरांत जनार्दनमहाराजांचे शिष्य एकनाथ स्वामी यांनीं गीता-ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. १ ग्रंथ मूळचाच अति शुद्ध होता, परंतु लोकांच्या पाठभेदानें कोठें कोठें अबद्ध झाला होता, तो पाहून ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध केली. २ ज्यांची गीतेवरील टीका वाचली असतां, भाविक वाचणाराला गीतेचें संपूर्ण ज्ञान होतें, त्या निष्कलंक ज्ञानेश्वरमहाराजांस नमस्कार असो. ३ पुष्कळ कालानें प्राप्त होणारा जो उत्तम कपिलाषष्ठीचा योग भाद्रपद वद्य षष्ठी, त्या दिवशीं गोदेच्या तीरीं पैठण क्षेत्रांत ज्ञानेश्वरीची प्रत शुद्ध करण्याचें काम समाप्त झालें. ४ ज्ञानेश्वरीचे पाठांत जो महाराष्ट्र भाषेत ओंवी करून घालील, त्यानें अमृताचे ताटांत नरोटी ठेवल्याप्रमाणें होईल, असें समजावें. ५

तुम्ही आहात, तुम्हांला असा परिहार देण्यास जागाच नाहीं. कारण, भगवान मुरारी जो कृष्ण, ह्यानी गीतेमध्यें जे काहीं अभिप्राय गुप्त ठेविले आहेत, ते प्रगट करण्याविषयी त्यानीच तुम्हास आज्ञा केली आहे. म्हणून ते देवाचे मनोगत जाणून मूढ लोकाना स्पष्ट समजण्या करताच तुम्हीं व्याख्यान वाढवीत आहात, त्यात दोष असा काहीच नाही. ही तुह्मास भगवन्मनोगताची आठवण दिली, तर तुम्हास भगवत्प्रसादाची आठवण होऊन कंठ दाटून येईल. असो. ह्या प्रथावरून आम्ही जें वर विधान केले आहे कीं, यथार्थ व्याख्यान ज्ञानेश्वरमहाराजानीं करावें असें देवाचे मनोगत होतें, त्याची सत्यता ह्यावरून पटते. ज्यानी उपनिषदें, ब्रह्मसूत्रे वाचिली आहेत त्यास असें समजून येईल की, त्या दोन्हींचेंही तात्पर्य गीतेत व्यासानी आणिलें आहे. सर्व वेदाचे तात्पर्य, जीवब्रह्म ह्याचे ऐक्य आहे, व तसे जीवब्रह्माचें ऐक्यज्ञान जीवास गुरुद्वारा जेव्हा प्रत्यक्ष होईल तेव्हा तो जन्ममरण व तदंतर्गत सर्व दुःखापासून मुक्त होईल हें आहे. वेदाचें हेच तात्पर्य आहे असे जर मानिलें, तर कर्म व उपासनाप्रतिपादक जो वेदभाग तो व्यर्थ होईल; अशी शंका शास्त्रसंस्कारी बहुत लोकानाही होईल, हे जाणूनच प्रथम अध्यायाच्या प्रथम पादाचे "तत्तु समन्वयात्" ह्या सूत्रात सर्व वेदवचनाचा सम्यक् अन्वय साक्षात् किंवा परंपरेनें ब्रह्मप्रतिपादनामध्येच होत आहे असें सांगितलें आहे. वेद प्रमाण मानणारे काही लोक असेही म्हणतात की, वेदच द्वैतप्रतिपादन करीत आहे, जीव, ईश्वर, जगत् हे सत्य आहेत. कारण, सत्य असल्यावाचून कर्मउपासनाप्रतिपादक वाक्यांची वाट काय ? त्याचे समाधान एवढेच कीं, परमात्म्याचे अज्ञानकालीं जीवजगदादि सत्य आहेत, ज्ञानकालीं नाहींत. वेद द्वैत प्रतिपादनही करीत नाहीं, किंतु प्रत्यक्ष प्रमाणानें जीवानी गृहित जे द्वैत, त्याचें अनुवादपूर्वक खंडन करून अद्वैतच प्रतिपादन करीत आहे. ह्याजविषयीं भगवान् शंकराचार्यांनीं एका ठिकाणी असे लिहिले आहे की—

प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतं । द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव सिद्धत्वात् ॥

भावार्थ असा आहे की, प्रत्यक्षादि प्रमाणेकरून कळत नाहीं असें जे अद्वैततत्त्व, तेंच श्रुतीला प्रतिपाद्य विषय आहे; द्वैत हे प्रतिपादनाला योग्य विषयच नाहीं. कारण, तें स्वतःसिद्ध आहेच, त्याची सिद्धी कशाला करावयाला पाहिजे ? सिद्ध पदार्थाची सिद्धी करून करावयाचे काय ? ऋग्वेदादि हेच मुख्य शास्त्र होय. शास्त्र शब्दाचा मुख्य अर्थ शासन करणें तें वेदामध्यें आहे. पहा की, ब्राह्मणांनी संध्यावंदन यज्ञयागादि करावेत, अशा आज्ञा आहेत, म्हणून ब्राह्मणाचीं संध्यावंदनादि कर्में चाललीं आहेत, किंवा निदान मागें चालत होतीं, कोणत्याही भूतांचा घात करू नये, केल्यास प्रायश्चित्त आहे, वगैरे गोष्टी त्यांत आहेत; म्हणून तें शास्त्र होय. शिवाय अज्ञातज्ञापकत्व शास्त्रास असतें. जी गोष्ट जीवाना दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणानें कळत नाही, ती त्यांनी कळवून द्यावयाची. द्वैत जर जीवाना प्रत्यक्ष प्रमाणानें ज्ञात आहे, तर त्याचे प्रतिपादन करणारी श्रुती पाहिजे कशाला; ह्मणून श्रुती जीवाना अज्ञात जें अद्वैततत्त्व तेंच प्रतिपादन करीत आहे व हाच अर्थ वरील "तत्तु समन्वयात्" ह्या सूत्रात असून त्याचाच सर्व सूत्रांमध्यें विस्तार आहे. आणि त्या ब्रह्मज्ञानानें जर सर्व दुःखाचा समूळ नाश होतो, तर ज्या वेळीं अर्जुन युद्ध करण्याकरिता आपण होऊन संग्रामात गेला आणि तेथें उभयपक्षांमध्यें एकगोत्रीच पा-

हून आपण जर गोत्रवध केला तर महापाप आपले हातून होईल, व अनंत जन्मपावेतों दुःख भोगण्याचा प्रसंग येईल. म्हणून युद्धापासून माघारी फिरावें, असें त्याचे मनांत आलें. आपला सल्लामसलतगार श्रीकृष्ण भगवान जवळच होता, त्यास त्यानें आपला हेतू कळविला, गोत्रजांचे मोहामुळें अर्जुनास अतिशय दुःख होत आहे, वगैरे सर्व गोष्टी देवाच्याही मनांत आल्या; आणि ह्या सर्व अनर्थांचें कारण जें आपल्या स्वरूपाचें अज्ञान तें नाश करणारें ब्रह्मात्मैक्यज्ञानच सांगितलें पाहिजे त्यावांचून समूळ दुःखनाश होणार नाहीं, असा विचार करून अध्यात्मविद्या सांगण्यास दुसऱ्या अध्यायाच्या " अशोच्यानन्वशोचस्त्व " ह्या ११ वे श्लोकापासून ब्रह्मविद्या सांगण्यास प्रारंभ केला. त्या विद्योपदेशामध्यें केवळ अर्जुनाचाच शोक निवृत्त करावा असा हेतु नव्हता, तर सर्व जीवाच्या संसारदुःखाचें बीजभूत जे शोकमोहादि दोष, त्यांनीं बहुतेक सर्व प्राण्यांची विवेकबुद्धि नष्ट झालेली असते आणि त्यामुळें स्वाभाविकच स्वधर्मत्याग व परधर्मस्वीकार करण्यास प्रवृत्त होऊन त्यापासून अनर्थपरंपरा ज्याचेवर ओढवते, अशा सर्व जीवांवर उपकार करण्याकरितां अर्जुनाचें निमित्त करून ह्या शास्त्रास आरंभ केलेला असून शेवटीं 'अज्ञानापासून उत्पन्न झालेला मोह नष्ट झाला काय ?' ह्मणून शेवटचा देवाचा अर्जुनास प्रश्न आहे, व 'आपल्या प्रसादानें माझा मोह नष्ट झाला' असें अर्जुनाचें उत्तर आहे. नाहींतर सर्व जगाच्या बुद्धीचा प्रेरक जो श्रीकृष्ण भगवान ह्याला अर्जुनास युद्धास प्रवृत्त करण्याची बुद्धी देण्याचें मोठेसें अवघड नव्हतें. परंतु तसें न करितां सर्व जगाचें नित्य व निरतिशय कल्याण करण्याचा मुख्य हेतु होता असेंच सिद्ध होतें. ह्यावरून मोह व त्याचें बीज अज्ञान नष्ट करण्यांतच गीताशास्त्राचें मुख्य तात्पर्य आहे. असा भगवान् शंकराचार्यांचा अभिप्राय आहे, व त्याप्रमाणेंच ज्ञानेश्वरमहाराजांचाही अभिप्राय आहे.

जे गीतार्थाचें चांगावें। मोक्षोपायपर आघवें। आन शास्त्रोपाय कीं नव्हे। प्रमाणसिद्ध १२३०

वारा आभाळाचें फेडी। वांचूनि सूर्यातें न घडी। का हातू बाबुळी धाडी। तोय न करी १२३१

तैसा आत्मदर्शनीं आडळु। असे अविवेकाचा जो मळु। तो शास्त्र नाशी येरु निर्मळु। मी प्रकाशें स्वयें॥

म्हणौनि आघवींचि शास्त्रें। अविद्याविनाशाचीं पात्रें। वांचोनि न होती स्वतंत्रें। आत्मबोधीं ३३

तया अध्यात्मशास्त्रासीं। जें साचपणाची ये पुसी। तें येइजे जया ठायासी। तें हे गीता ३४

भानु भूषिता प्राचिया। सतेजा दिशा आघविया। तैसी शास्त्रेश्वरा गीताया। सनाथें शास्त्रें ३५

हें असो येणें शास्त्रेश्वरें। मागां उपाय बहुवे विस्तारें। सांगितला जैसा करें। वेवो ये आत्मा ३६

परि प्रथमश्रवणासवें। अर्जुना विपायें हें फावे। हा भावो सकणवें। धरूनि श्रीहरी ॥३७॥

तेंचि प्रमेय एकवेळ। शिष्यीं होआवया अढळ। सांगतसे मुकुळ। मुद्रा आतां ॥ ३८ ॥

आणि प्रसंगें गीता। ठावोही हा सपता। म्हणौनि दावी आद्यंता। एकार्थत्व ॥ ३९ ॥

जे ग्रंथाच्या मध्यभागीं। नानाअधिकारप्रसंगीं। निरूपण अनेगीं। सिद्धांतीं केलें ॥ ४० ॥

तरी तेतुलेंहि सिद्धांत। इये शास्त्रीं प्रस्तुत। हे पूर्वापर नेणत। कोण्ही जैं मानी ॥ ४१ ॥

तैं महासिद्धांताचा आवांका। सिद्धांतकक्षा अनेका। भिडऊनि आरंभु देखा। संपवीतु असे ४२

एथ अविद्यानाशु हें स्थळ। तेणें मोक्षोपादान फळ। या दोहीं केवळ। साधन ज्ञान ४३

हे इतुलेंचि नानापरी। निरूपिलें ग्रंथविस्तारीं। ते आतां दोहीं अक्षरीं। अनुवादावें ॥४४॥

म्हणौनि उपेयही हातीं। जाळया उपाय स्थिती। देव प्रवर्तले ते पुढती। येणेंचि भावें १२४५

गीतार्थाचें सामर्थ्य मोक्षाचें साधन प्राप्त करून देण्याचें आहे, हा त्यात चांगुलपण आहे. दुसरीं शास्त्रें प्रमाणसिद्ध मोक्षोपाय नाहीत. वाऱ्याने सूर्याचे आड आलेले ढग दूर होतात, परतु त्याऱ्याने सूर्य उत्पन्न करवत नाही, किंवा हाताने पाण्यावरील गोंडा दूर करता येतें, पाणी करिता येत नाही, तें स्वतःसिद्धच आहे. त्याप्रमाणें, आत्म दर्शनाचे आड आलेला जो अज्ञानाचा मळ, तो इतर शास्त्रांनी नाहींसा होतो. त्यांच्या निर्मळ असें जें माझें आत्मस्वरूप ते करवत नाही, ते स्वतःसिद्धच आहे. म्हणून सर्व शास्त्रें अज्ञानाचा नाश करण्यास मात्र योग्य आहेत एऱ्हवी त्यांच्यानें स्वतःसिद्ध आत्मस्वरूपाचा बोध करवत नाही. त्या अध्यात्मशास्त्रांना त्याच्या सत्यत्वाविषयीं दरडावून विचारलें तर ते आपला खरेपणा दाखविण्याकरितां ज्याच्याकडे जातात, तें हें गीताशास्त्र होय. सूर्यानें पूर्व दिशा अलंकृत केली म्हणजे सर्व दिशा प्रकाशित होतात. त्याप्रमाणें, सर्व शास्त्रांना आधारभूत जी शास्त्रश्रेष्ठ गीता, तिच्यायोगानें सर्व शास्त्रें सनाथ झालीं आहेत. फार काय! परतु या गीतेनें मागील अध्यायात पुष्कळ उपाय सांगितले आहेत की ज्या योगानें आत्मा आपले हस्तगत होईल. परतु प्रथम एकदाच ऐकल्यानें अर्जुनाला कळेल किंवा नाही हा भाव कळकळीने श्रीहरींनी मनात धरून, तोच अर्थ शिष्याचे ठिकाणीं दृढ होण्याकरिता मोकळ्या मनाने एक वेळ पुनः सांगतात. आणखी, गीता समाप्त होण्याचा प्रसंग आलेला आहे, ह्मणून आरंभापासून शेवटपर्यंत एकच अर्थ प्रतिपादन केला आहे असे दाखवितात. किंवा ग्रंथाच्या मध्यंतरीं नानाअधिकार प्रसंगानें अनेक सिद्धांत सांगितलेले आहेत, तरी पूर्वापर संबंध मनात न आणून गीतेमध्ये अनेक सिद्धांत आहेत असें जर कोणी मानील, तर महासिद्धांताचे एकदर ऐक्य करून त्याच्या पोटांत अनेक सिद्धांत कक्षा (युक्ति) मिळून आरंभिलेली गीता संपवितात या गीताशास्त्रात **अविद्येचा नाश ही मुख्य भूमि व मोक्षाचा लाभ हें तिचें फल** या दोन गोष्टी होण्याला **ज्ञानच** हें केवळ **साधन** होय तेच ज्ञान नानाप्रकारें ग्रंथांत सांगून ग्रंथाचा विस्तार झाला आहे, तें ज्ञान आतां थोडक्यात सांगावें, म्हणून उपायानें मिळणारी वस्तु हातात आली असताही, केवळ अनुवाद करण्याकरितांच देव प्रवृत्त झाले.

महाराजांचे व्याख्यानावरून आत्मविषयक अज्ञान सर्व संसारदुःखाचे बीज आहे, त्याचा नाश आत्म्याचे यथार्थ ज्ञानावाचून कदापि होणे नाही, व तें अध्यात्मज्ञान सांगण्यातच गीताशास्त्राचें तात्पर्य आहे, असे उघड दिसतें.

आता, वरवर ज्ञानेश्वरी वाचणारास प्रसंगविशेषीं कोठें कर्म, उपासना, योग वगैरेसंबंधाने एकमेकांविरुद्ध अनेक वाक्यें दृष्टीस पडून ग्रंथाविषयी त्याची अपूज्यबुद्धि उत्पन्न होईल, म्हणून त्याविषयीं थोडा विचार करण्याची आवश्यकता आहे.

१. कर्मप्रतिपादक वाक्यें:—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७

अर्जुना, तू कर्मांचाच अधिकारी आहेस; तू फळाचा अधिकारी कधींही होऊं नकोस, व कर्मांच्या फळाची इच्छा देखील धारण करू नकोस, आणि कर्म न करण्याविषयींही आग्रह धरू नकोस. ॥४७॥

भगवद्गीता. अध्याय २.

णोनि आइके पार्था । याचपरि पहातां । तुज उचित होय आता । स्वधर्मु हा ॥ २६४ ॥
म्हीं समस्तही विचारिलें । तंव ऐसेंचि हें मना आलें । जे न सांडिजे तुवां आपुलें । विहित कर्म ६५

म्हणून पार्था, ऐक ह्या सर्व गोष्टांचा विचार करून पहाता तुला स्वकर्मच उचित आहे २६४
म्ही सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहिला, तो आमच्या मनास असें आलें की, आपलें कर्तव्यकर्म सोडू नये

ज्ञानेश्वरी, अध्याय २

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ।

अरे, तू विहित कर्माचें आचरण कर कर्म न करण्यापेक्षा कर्म करणें हेंच श्रेयस्कर आहे. कर्मे यावाचून तुझ्या शरीराचा निर्वाह देखील होणार नाही ॥ ८ ॥

भगवद्गीता, अध्याय ३.

म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरेंकरूनि प्राप्त । तें कर्म हेतुरहित । आचर तूं ॥ ७८ ॥

म्हणून जें जें योग्य व समयानुसार प्राप्त झालेलें कर्म असेल, तें तें तू निष्कामबुद्धीनें कर ७८

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ३.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः॥ १९॥

ह्या कारणास्तव, फलाची इच्छा टाकून तू नेहमी विहित कर्म कर कारण, फलाविषयीं निष्काम गारा पुरुष (विहित) कर्माच्या आचरणानें–चित्तशुद्धीमुळें–परमपद प्राप्त करून घेतो ॥ १९ ॥

भगवद्गीता, अध्याय ३.

म्हणऊनि तूं नियतु । सकळ कामरहितु । होऊनिया उचितु । स्वधर्म रहाटे ॥ १५० ॥
जे स्वधर्में निष्कामता । अनुसरले पार्था । ते कैवल्यपद तत्त्वतां । पावले जगीं ॥ १५१ ॥

म्हणून, नेहमी फलाची आशा सोडून देऊन तू उचित अशा आपल्या धर्माचें आचरण कर १५०
र्था, ह्या जगात खरोखर ज्यानी स्वधर्माचें आचरण निष्कामबुद्धीनें केलें, ते मोक्षपदास गेले १५१

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ३.

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीं पूर्वीच्या काळीं जशीं कर्म केलीं होतीं तशीं कर्म मुमुक्षूंनीं केलीं; म्हणून तसें कर्मच कर ॥ १५ ॥

भगवद्गीता, अध्याय ४.

---

२. योगप्रतिपादक वाक्यें —

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥ ४६ ॥

तप करणाऱ्याहून ज्ञान्याहून व कर्म करणाऱ्याहून योगी अधिक श्रेष्ठ आहे. म्हणून, अर्जुना, तूं हो. ॥ ४६ ॥

भगवद्गीता, अध्याय ६.

नि याकारणें । तूतें मी सदा म्हणें । योगी होईं अंतःकरणें । पंडुकुमरा ॥ ४८१ ॥
योगी जो म्हणिजे । तो देवाचा देव जाणिजे । आणि सुख सर्वस्व माझें । चैतन्य तो ॥ ४८२ ॥

म्हणून, अर्जुना, याच कारणास्तव ' तू योगी हो ' असें मनापासून तुला मी नेहमीं सांगत असतों. अरे योगी म्हणजे देवांचा देव, माझें सर्व सुखाचें आगर, आणि केवळ माझा प्राण, असें समज. ८२

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ६.

---

३. उपासनाप्रतिपादक वाक्यें :—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायण ॥

हे अर्जुना, तू माझे ठिकाणी आपले मन ठेव, माझा भक्त हो; माझे यजन कर, आणि मला नमस्कार कर. ह्याप्रमाणे माझे ठिकाणी चित्त स्थिर करून मत्परायण झालास, म्हणजे मज परमेश्वरास येऊन मिळशील ॥ ३४ ॥ भगवद्गीता, अध्याय ९

अहा कटकटा हे वोखटें । इयें मृत्युलोकीचें उफराटें । एथ अर्जुना जरी अवचटें । जन्मलासी तूं ॥५१५॥
तरी झडझडोनि वाहिला निघ । इयें भक्तीचिये वाटे लाग । जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें ५१
तूं मन हें मीचि करीं । माझिया भजनीं प्रेम धरीं । सर्वत्र नमस्कारीं । मज एकातें ॥ ५१७ ॥
माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्पु जाळणें निःशेष । मद्याजी चोख । याचि नांव ॥ ५१८ ॥
ऐसा मिया आथिला होसी । तेथ माझियाचि स्वरूपा पावसी । हें अंतःकरणींचे तुजपासीं । बोलिजत असें ५१
अगा आघवियाचि चोरिया आपुलें । जें सर्वस्व आम्हीं असे ठेविलें । तें पावोनि सुख संचलें । होऊनि ठासी ५२

अरे अरे, अंगावर काटा येतो ! ! ज्या मृत्युलोकचा व्यवहार अगदीं उलटा असून वाईट आहे म्हणून किती सांगावे ! अर्जुना, अशा मृत्युलोकांत तूं आकस्मित जन्मा पावला आहेस, किती ही वाईट गोष्ट या मृत्युलोकीं सर्वच गोष्टी उलट्या पडतात ! तर अर्जुना, तूं जरी येथें यदृच्छेनें जन्मला आहेस ५१५ तर झटकर अग झाडून वेगळा हो, आणि ज्या योगानें माझ्या अविनाशीपदाला प्राप्त होशील, त्या भक्तिमार्गाला लवकर लाग ५१६ तूं आपलें मन मद्रूपी करून माझें भजन करण्याविषयी प्रेम धर, आणि सर्व ठिकाणी मीच आहे असें समजून नमस्कार कर १७ हें पहा मनांतील सर्व संकल्प नाहींतसे करून जो माझ्याकडे लक्ष ठेवितो, तोच माझें यजन करणारा, असें नांव पावतो १८ असा माझ्या योगानें संपन्न होशील, त्या वेळेस माझ्या स्वरूपाला पावशील ही माझ्या अंतःकरणांतील गुप्त गोष्ट तुला मी सांगितली आहे. ५ अरे, सर्वांना चोरून ठेविलेली अशी आमची गुप्त गोष्ट ती प्राप्त करून घेऊन सुखरूप होऊन रहाशील. ५

ज्ञानेश्वरी, अध्याय ९

४. ज्ञानप्रतिपादक वाक्यें :—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ १२ ॥

जें ज्ञेय म्हणजे जाणण्यास योग्य, जें जाणल्यानें जीवाला मोक्ष मिळतो, तें तुला मी आतां सांगतों

भगवद्गीता, अध्याय १३

आणि जाणितलेया वरौतें । कांहींच करणें नाहीं जेथें ॥ जाणणेंचि तन्मयातें । आणी जयाचें ८६
जें जाणितलेयासाठीं । संसार काळनिशा कांटी ॥ जिरोनि जाइजे पोटीं । नित्यानंदाच्या ८६७

आणि तें समजल्यावर मुमुक्षूला कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं कारण, त्याचें ज्ञानच मुमुक्षूला तद्रूपतेला आणतें. (तें जाणल्यावरोबर तो तद्रूप होतो.) ८६६ जें जाणलें असतां मुमुक्षूनीं संसाराचा त्याग करून नित्यानंदांत निमग्न व्हावें ८६७ ज्ञानेश्वरी, अध्याय १३.

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

ज्या ज्ञानाला जाणून सर्व मुनि या जन्मांतून मोक्षसिद्धि पावले ॥ १ ॥

भगवद्गीता, अध्याय १४

जियें भवस्वर्गातें जाणती । यागचि चांग म्हणती ॥ पारखी फुडी आथि । ऐसी जयां ॥ ४४ ॥
तियें आघवींचि ज्ञानें । केली गेणें स्वप्नें ॥ जैसा वातोर्मी गगनें । गिळिजती अशीं ॥४५॥
अनादि जे मुक्तता । आपली असे पडुसुता ॥ तो मोक्षु हाता येता । होय जेणें ॥४८॥

कारण, ज्या ज्ञानाची गजल संसार व स्वर्ग या सुखापलीकडे नसते, ज्याला यज्ञयागादि कर्मे चांगलीं वाटतात, व ज्याला द्वैताशिवाय दुसऱ्या कशाची ओळख नसते, ४४ ती सर्व ज्ञानें आत्मज्ञानापुढे स्वप्नवत् भासतात. ज्याप्रमाणें गगनांत उत्पन्न झालेला वायु कितीही मोठा असला तरी त्याचा गगनांत लय

[illegible]ता, अनादिकालापासून [illegible] महत्त्व [illegible] [illegible] [illegible] आना-
[illegible]पासून आपल्या [illegible] [illegible]

* न रूपमस्येह [illegible] [illegible] न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

॥ [illegible] वृक्षाचें हें जें वर्णन [illegible] [illegible] [illegible] अनुभवास [illegible] नाहीं न याला अंत,
स्थिती हीही नाहीत असा या [illegible] [illegible] वृक्षाचा [illegible] [illegible] करून—टीका ?

भगवद्गीता, अध्याय १५

[illegible] अविद्या खाये । तें ज्ञान [illegible] होये । तेंचि [illegible] [illegible] आहे । [illegible] नाहीं ॥ २४२ ॥
ज्ञानेंवीण एकें । उपाय करिता [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २४३ ॥
[illegible] खांदोखांदीं । यथा [illegible] [illegible] [illegible] । म्हणोनि मुळींचि अज्ञान [illegible] । सम्यकज्ञानें २५० ॥

याप्रमाणे या संसाररूपी वृक्षाचें मूळ [illegible] [illegible] तें ब्रह्मज्ञाना [illegible] [illegible] ज्ञात्याशिवाय नाहींसें होत
२९ कारण जें ज्याच्या अज्ञानेंकरून [illegible] त्याच्याच ज्ञानेंकरून निवृत्त होतें, अन्य कशानेंही
[illegible], याकरितां एक ब्रह्मज्ञानाशिवाय याला [illegible] जेवढे [illegible] उपाय करशील, तितका
[illegible]क्षात समारात अधिकाधिकच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किती [illegible] छिदशील, आणि
[illegible] किंवा खालीं असा अगणित [illegible] [illegible] [illegible] नेम नाहीं, म्हणून याचें मूळ जें अज्ञान,
[illegible]न—टीका ५०

[illegible], अध्याय १५

र दिलेली व अशींच अनंत वाक्यें [illegible] एकमेकांशीं अत्यंत विरोधी असून त्या त्या
तें तें करण्याविषयी आग्रह करणारी आहेत अशा [illegible] उपदेशाकाली अर्जुनानें किंवा हल्लीं
[illegible]क ज्ञानेश्वरी अध्ययन करणाऱ्या मुमुक्षुनें, कोणतें वाक्याचे ठिकाणीं विश्वास ठेवून काय
स प्रवृत्त व्हावें, असा मनाचा घोंटाळा होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. अशा प्रस-
[illegible]र्थात ज्या वाक्याचें तात्पर्य असेल त्या वाक्याचे ठिकाणीं मुमुक्षूनें निश्चय करावा.
निश्चय कसा करावा ह्यासंबंधी शास्त्रकारांची पद्धत आहे ती अशीः—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये ॥

उपक्रमोपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता, फल, अर्थवाद, उपपत्ति, ह्यांचे साह्यानें ग्रंथाचें
निश्चित करावें, म्हणजे ग्रंथाचा आरंभ व समाप्ति कोणच्या विषयांत आहे, वारंवार
[illegible] गोष्ट सांगितली आहे, जी गोष्ट ग्रंथानें सांगितली आहे ती अन्य प्रमाणेंकरून न
[illegible]सारखी आहे, त्याचें फळ विशेष काय आहे, पुष्टीकरणार्थ कोणच्या गोष्टी सांगितल्या
, युक्ति कोणच्या अर्थास मिळतें, ह्या गोष्टींचा विचार केला तर गीतेचें तात्पर्य जीवब्रह्मै-
[illegible]प्रतिपादनामध्येंच आहे असा निश्चय होतो. कारण, आपल्या ब्रह्मरूपाज्ञानेंकरून
स मोह उत्पन्न झाला म्हणून मागें सांगितल्याप्रमाणें द्वितीयाध्यायांत "अशो-
" ह्या श्लोकापासून ज्ञान सांगण्यास गीताशास्त्राचा आरंभ आहे, व शेवटीं "कच्चि-
[illegible] पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय " असा प्रश्न केला
[illegible]ावरून उपक्रमोपसंहार, अज्ञाननाश व ज्ञानप्राप्तीविषयीं आहे. तसेंच कर्म, योग,
[illegible] [illegible]ना प्रतिपादनाचे वेळीं ज्ञानाची महती वारंवार वर्णन केली आहे. ह्यावरून अभ्यास
[illegible]चा आहे. हें जीवब्रह्मैक्यज्ञान शास्त्रावांचून दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणेंकरून समजणें

शक्यच नाहीं त्याकरून अपुलेता ज्ञानाशिच मरो जीवब्रह्मैक्य ज्ञानापासून संसारनिवृ अन्य कोणत्याही उपायानें होत नाहीं, म्हणून अत्यंतसंसारनिवृत्तिकरितां योग किंवा प्रतिपादनाचे वेळी केलेली त्याची स्तुति अर्थवाद होय, अर्थवाद ह्मणजे वाक्यार्थाच्या रून उत्पन्न होणारे अर्थात तात्पर्य नसणें. जसा एकानें " हा मुलगा मोठा बृहस्पति अशा कुत्सित बुद्धीनें उच्चारण केलेल्या वाक्याचा शब्दोत्थित अर्थ, हा मुलगा अत्यंत बुद्धीम असा जरी होत असला, तरी त्या वाक्याचें तात्पर्य, 'मुलगा मूर्ख आहे' असे आहे. अ पुष्कळ भेद आहेत, विस्तारभयानें येथे दिले नाहीत असो. कर्माची, योगाची, उपासनेची स्तुती करतेवेळीं त्या वाक्याचें कर्म उपासनेचे स्तुतींत तात्पर्य नाहीं, स्तुतीमुळें आपापले अधिकाराप्रमाणें ज्ञानाधिकार प्राप्तीकरितां मुमुक्षूंनी यत्न येवढेच त्या स्तुतीचें तात्पर्य आहे; आणि शास्त्र निश्चयाला उपपत्ति ह्मणजे युक्ती मिळ अशी की, जर कर्मापासून किंवा योगापासून किंवा उपासनेपासून नित्य, निरतिशय प्राप्त होतो अशी कल्पना करावी, तर व्यवहारांत तसा अनुभव दिसत नाहीं, कार करून ह्मणजे व्यावहारिक कष्ट करून संपादन केलेले विषय नित्य रहात नाहीत. तेथें अ नियम दिसून येतो की, ज्याची उत्पत्ति आहे त्यास आज किंवा कालांतरानें नाश हा जसे व्यावहारिक प्रयत्नानें संपादन केलेले भोग नष्ट होतात, तसेंच वैदिक कर्मापासू होणारे स्वर्गादिक भोगही नष्ट झालेच पाहिजेत, ह्याजवर अशी शंका येते की, भगव ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं तरी कर्मापासून अथवा उपासनेपासून मोक्ष होईल म्हणून कसें सांगि त्याचें तात्पर्य असे आहे की, कर्म उपासनेपासून साक्षात् मोक्ष प्राप्त होणार नाहीं, परं उपासनेपासून मुमुक्षूच्या अंतःकरणात शुद्धि व निश्चलता संपादनद्वारां ज्ञानाधिकार प्राप्त मग ज्ञानद्वारा मोक्ष होणार, ह्मणून जीवब्रह्मैक्यज्ञानानेंच मोक्ष होतो हा जो मुख्य व गीताशास्त्राचा मुख्य सिद्धांत आहे, त्याचे हे (पोटकक्षा म्हणजे) पोट सिद्धांत आहेत श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं उपसंहारात सांगितलें आहे. शिवाय जीवब्रह्मैक्यज्ञानाची कर्म, उ हीं अंगें आहेत, त्याप्रमाणें उपासनेचें किंवा कर्माचें ब्रह्मज्ञान हें अंग नाहीं. उलट ब्र हें कर्म-उपासनेचें बाधक आहे, म्हणून ज्ञानेश्वरीत कोठें कोठें कर्म-उपासना प्रतिपादन आहेत, तीं जीवब्रह्मैक्यज्ञानाला साधनीभूत आहेत म्हणून केलीं आहेत. मुख्य तात्पर्य ब्रह्मैक्यज्ञानांतच आहे. त्या ठिकाणीं मुमुक्षूंनी सत्संगतीनें आपले बुद्धीची करावी, आणि या जन्मीं किंवा पूर्वजन्मीं कर्म उपासना न झा तशी स्थिती होत नसेल तर कर्म-उपासनेचें अनुष्ठानेंकरून अंतःकरण शुद्ध क विवेकवैराग्यादि भूमिका प्राप्त करून घेऊन श्रीगुरुद्वारा ज्ञान संपादन करून निरुपाधि व निरतिशय अशा जिवन्मुक्तिसुखाचा अखंड आनंद सर्व जीवांनीं भोगावा, ए श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचा हा ग्रंथ लिहिण्याचा उद्देश आहे. असो. सर्व जीवांच्या पार कल्याणाची कळकळ वाळगणारे श्रीगुरु ज्ञानोबाराय यांना वारंवार वंदन करून ह्या उ राचा उपसंहार करतों.

यदत्र सौष्ठवं किंचित्तद्गुरोरेव मे न हि । यदत्रासौष्ठवं किंचित्तन्ममैव गुरोर्न ।

या ग्रथलेखनामध्यें जर कांहीं सौष्ठव असेल, तर तें श्रीगुरूचेंच आहे, माझें नव्हे, आणि जर असौष्ठव असेल, तर तें माझेंच, श्रीगुरूचें नव्हे

नोहे तोचि हा शिरी । मुकुट लेइलासि श्रीहरी । परि आताचें तेज आणि थोरी । नवल की बहु हें ॥९४॥ तेंचि हें वरिलियेचि हातीं । चक्र परिजितया आयती । सावरितासि विश्वमूर्ती । ते न मोडे खुण ॥९५॥ येरीकडे तेंचि हे नोहे गदा। आणि तळिलिया दोन्ही भुजा निरायुधा । वागोरे सावरावया गोविंदा । ससरिलीया ॥९६॥ आणि तेणेचि वेगें सहसा । माझिया मनोरथासारिसा । जाहलासि विश्वरूपा विश्वेशा । म्हणोनि जाणें ॥९७॥ परि कायसे बा हें चोज । विस्मयो करावयाहि पाडु नाही मज । चित्त होऊनि जातसे निर्बुज । आश्चर्यें येणें ॥ ९८ ॥ हे एथ आथि कां येथ नाही । ऐसें श्वसोंही नये काही । नवल अगम्रमेची नवाई । कैसी कोंदली सैंघ ॥९९॥ एथ अग्नीचीही दिठीं करपत । सूर्य खद्योतु तैसा हारपत । ऐसें तीव्रपण अद्भुत । तेजाचें यया ॥२००॥ हो कां महातेजाचिया महार्णवीं । बुडोनि गेली सृष्टि आघवी । कीं युगांतविजूच्या पालवीं । झाकलें गगन ॥१॥ ना तरी संहारतेजाचिया ज्वाळा । तोडोनि माचु वांधला अंतराळां । आता दिव्य ज्ञानाचिया डोळां । पाहवेना ॥२॥ उजाळु अधिकाधिक बहुवसु । धडाडीत आहे अतिदाहसु । पडत दिव्यचक्षूंसही त्रासु । न्याहाळितां ॥३॥ हो का जे महाप्रळयींचा भडाडु । होता काळाग्निरुद्राचिया ठायीं गूढु । तो तृतीयनयनाचा महु । फुटला जैसा ॥४॥ तेसें पसरलेनि प्रकाशें । सैंघ पांचवनिया ज्वाळांचे वळसे । पडतां ब्रह्मकटाह कोळिसे । होत आहाती ॥ ५ ॥ ऐसा अद्भुत तेजोराशी । जन्मा नवल म्यां देखिलासी । नाहीं व्याप्ती आणि कांतीसी । पारु जी तुझिये ॥६॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

(भगवन्,) त्वं वेदितव्यं परमं अक्षरं, त्वं अस्य विश्वस्य परं निधानम्, त्वं अव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता, त्वं सनातनः पुरुषः मे मतः ॥१८॥

देवा तूं अक्षर । औटाविमे मात्रेसि पर । श्रुती जयाचें घर । गिवसीत आहाती ॥७॥ जें आकाराचें आयतन । जें विश्वनिक्षेपैकनिधान । तें अव्यय तूं गहन । अविनाश जी ॥८॥ तू धर्माचा वोलावा । अनादिसिद्ध तूं नित्य नवा । जाणें मी सदातिसावा । पुरुष विशेष तूं ॥९॥

अनादिमध्यांतमनंतवीर्य-
मनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

(भगवन्,) अनादिमध्यांतं, अनंतवीर्यं, अनंतबाहुं, शशिसूर्यनेत्रं, दीप्तहुताशवक्त्रं, स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं त्वां पश्यामि ॥१९॥

तू आदिमध्यांतरहितु । स्वसामर्थ्यें तूं अनंतु। विश्वबाहु अपरिमितु । विश्वचरण तू ॥२१०॥ पैं चंद्र चंडांशु डोळां । दावितासि कोपप्रसाद लीळा। एकां रुससी तमाचिया डोळां । एकां पाळितोसि कृपादृष्टी ॥११॥ जी एवंविधा तूं तें । मी देखतसें हें निरुतें । पेटलें प्रळयाग्नीचें उजितें । तैसें वक्त्र हें तुझें ॥१२॥ वणिवेनि पेटले पर्वत । कवळूनि ज्वाळांचे उभड उठत । तैसी चाटीत दाढा दांत। जीभ लोळे ॥१३॥ इये वदनींचिया उबा । आणि जी सर्वांगकांतीचिया प्रभा । विश्व तातलें अति क्षोभा । जात आहे ॥१४॥

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥

(महात्मन्,) त्वया एकेन द्यावापृथिव्योः इदं अंतरं व्याप्तं, सर्वाः दिशः च (व्याप्ताः); इदं तव अद्भुतं उग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं हि. ॥२०॥

हे श्रीहरी, तुम्ही जो डोक्यावर मुकुट धारण केला होता, तोच हा नव्हे का ? पण हल्लीच त्याचे तेज व आकार विशेष आहे, हेंच मोठें आश्चर्य आहे ९४ वरच्या हातांतील फिरत असलेले चक्र हेंच नव्हे का ? कारण, हे विश्वमूर्ते, ते तुम्ही मावरून हातात धरीत आहा, ही खूण कायम आहे. ९५ दुसऱ्या हातात तीच ही गदा नव्हे काय ? हे गोविंदा, खालचे दोन हात घोडे मावरण्याकरिता तयार असलेले निःशस्त्र नाहीत का ? ९६ आणि हे विश्वेशा, माझी विश्वरूप पाहण्याची इच्छा पूर्ण करण्याच्या हेतूनेच तुम्ही हे एकदम विश्वरूप धारण केले, हे मी जाणतों आहे, ९७ परन्तु, देवा, ह्या तुमच्या रूपाचे आश्चर्य मानण्याची ही माझी योग्यता नाही, या आश्चर्यानें माझें मन थक्क होऊन गेलें आहे यात नवल ते काय ? ९८ हें तुमचें विश्वरूप येथें आहे किंवा नाही, असा विचार करण्यासही अवकाश नाही त्या रूपाच्या तेजाचा चमत्कार असा आहे का, ते सर्वत्र भरलेलें दिसतें ९९ या रूपाच्या तेजाची अशी अलौकिक तीव्रता आहे का, त्याच्या पुढें अग्नीचीही दृष्टि करपून जाते व सूर्यही काजव्याप्रमाणें दिपून जातो ! ३०० असें वाटतें का, सर्व सृष्टि महातेजाच्या मोठ्या समुद्रात बुडाली आहे, किंवा कल्पान्तीच्या वेळेच्या विजांनी सर्व आकाश झाकून टाकलें आहे की काय ? १ अथवा प्रलयकाळच्या तेजाच्या ज्वालांनी आकाश व्यापिलें आहे ! असें तुमचें तेज माझ्या दिव्य दृष्टीने पहावत नाही २ ते तेज अधिक प्रखर होऊन शरीरास अति दाह होत आहे, त्याजकडेस पाहून माझ्या दिव्य चक्षूसही त्रास होत आहे. ३ अहो महाराज, प्रलयकालचा अग्नि जो काळाग्निरुद्राच्या ठिकाणी गुप्त असतो, त्या प्रलयरुद्राची जणू कळीच उमलली आहे असें भासतें, ४ तसेच, तुमच्या पसरलेल्या विश्वरूपाच्या तेजाच्या वळशात पंचमहाभूतात्मक शरीरें जळून ब्रह्मकटाहाचे कोळसे होत आहेत ५ ज्या तुमच्या रूपाच्या व्याप्तीला व तेजाला अंत नाही, असें हें अद्भुत रूप मी यावज्जन्मात पाहिलें नाही ६

हे प्रभो, जाणण्यास योग्य असें जें अक्षर नावाचें परब्रह्म तें तुम्ही आहा, तुम्ही विश्वास मोठे आधारभूत आहां. तुम्ही अविनाशी असून सनातन धर्माचे रक्षक आहां, व तुम्ही चिरकाल राहणारे असे पुरुष आहा, हे मला मान्य आहे.

देवा, तुम्ही परब्रह्म असून, साडेतीन मात्रांचा जो ॐकार, त्याच्याही पलीकडील आहा व तुमचे स्थान श्रुति शोधीत असताही त्यास सापडत नाही ७ तुमच्या ठिकाणी प्राणिमात्र लय पावतात, व तुम्ही विश्व सांठविण्याचे स्थान असून गहन, अव्यय आणि अविनाशी असे आहा ८ तुम्ही धर्माचे जीवन आहा, अनादिसिद्ध असून नित्य नवे आहा, व छत्तीस तत्त्वांच्याही पलीकडील सदतिसावे पुरुष असून, या जगाचे ईश्वर आहा ९

हे प्रभो, ज्याला आदि, मध्य व अंत नाहीं, ज्याच्या शक्तीला अंत नाहीं, ज्याला अनंत हस्त आहेत, सूर्य व चंद्र ज्याचे डोळे आहेत, प्रदीप्त अग्नि हें ज्याचें तोंड आहे; व जो आपल्या तेजानें या विश्वाला तप्त करितो, अशा तुम्हाला मी पाहतों ॥१९॥

तुम्ही आदिमध्यान्तरहित असून स्वतःच्या पराक्रमाने अपार आहा, तुम्हाला चहूं बाजूंनी असंख्य हात व पाय आहेत, ३१० चंद्र व सूर्य हे तुमचे डोळे असून, ते शान्ति व कोप यांची लीला दाखवितात तुम्ही तमोरूप डोळ्याने एकाला शासन करता व कृपारूप डोळ्याने एकाचे पालन करता ११ खरोखर अशा अनेक प्रकारांनी तुम्ही माझ्या दृष्टीला दिसत आहा ज्याप्रमाणें प्रलयाग्नि पेटल्यावर चहूंकडे उजेड पडतो, त्याप्रमाणे तुमचे तोंड महाप्रखर दिसत आहे १२ वणव्यानें पर्वत पेटल्यावर ज्याप्रमाणे पर्वतावरील सर्व पदार्थ पेटून ज्वाळा भडकत असतात, त्याप्रमाणे तुमची जीभ व दाटा दात चाटीत आहे अशी दिसते १३ तुमच्या या तोंडातील अग्नीच्या उष्णतेने तुमच्या विश्वरूपाच्या तेजानें सर्व करपून जाऊन नाश पावत आहे १४

हे महात्मन्, आकाश आणि पृथ्वी यामधील हें अंतर आणि सर्व दिशा तुम्ही एकट्यानें व्यापून टाकल्या आहेत. तुमचें हें अद्भुत उग्र रूप पाहून हें सर्व त्रैलोक्य अतिशय भयभीत झालें आहे ! ॥ २० ॥

का जे द्यौलोक आणि पाताळ । पृथिवी आणि अंतराळ । अथवा दशदिशा समाकुळ । दिशाचक्र ॥१५॥ हें आघवेंचि तुवा एकें । भरलें देखत आहें कौतुकें । परि गगनाहीसकट भयानकें । आप्लविजे जैंवि ॥१६॥ ना तरी अद्‌भुतरसाचिया कल्लोळी । जाहली चवदाही भुवनासि कडियाळी । तैसें आश्चर्यचि मग मी आकळी । काय एक ॥१७॥ नावरे व्याप्ती हे असाधारण । न साहवे रूपाचे उग्रपण । सुख दूरी गेलें परी प्राण । विपायें धरिजे ॥१८॥ देवा ऐसें देखोनि तूंतें । नेणों कैसें आलें भयाचें भरितें । आतां दुःखकल्लोळी झळंबतें । तीन्ही भुवनें ॥ १९ ॥ एऱ्हवी तुज महात्मयाचें देखणें । तरि भयदुःखासि कां मेळवणें । परि हे सुख नव्हेचि जेणें गुणें । ते जाणत आहे मज ॥ ३२० ॥ जंव तुझें रूप नोहे दिठें । तंव जगासि संसारिक गोमटें । आता देखिलासि तरी विषयविटें । उपनला त्रासु ॥२१॥ तेवींचि तुज देखिलियासाठी । काय सहसा तुज देवों येईल मिठी । आणि नेदी तरी शोकसकटीं । राहों केंवि ॥२२॥ म्हणौनि मागा सरों तंव संसारु । आडवीत येतसे अनिवारु । आणि पुढा तूं तंव अनावरु । नयेसि घेवों ॥२३॥ ऐसा माझारिलिया साकडां । बापुड्या त्रैलोक्याचा होतसे हुरडा । ऐसा हा ध्वनी जी फुडा । चोजवला मज ॥२४॥ जैसा आंरवळला आगी । तो समुद्रा ये निवावयालागीं । तंव कल्लोळपाणियाचिया तरंगी । आगळा बिहे ॥२५॥ तैसें या जगासि जाहलें । तूंतें देखोनि तळमळित ठेलें ।

अमी हि त्वा सुरसंघा विशंति
केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा
स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः॥२१

(भगवन्,) अमी हि सुरसंघाः त्वा विशंति, केचित् भीताः प्रांजलयः (सन्त), गृणंति, महर्षिसिद्धसंघाः स्वस्ति इति उक्त्वा पुष्कलाभिः स्तुतिभिः त्वां स्तुवंति ॥२१॥

यामाजि पैल भले । ज्ञानशूराचे मेळावे ॥२६॥ हे तुझेनि आगिकें तेजें । जाळूनि सर्व कर्मांची बीजें । मिळत तुजआंतु राहजे । सद्भावेसी ॥२७॥ आणिक एक सावियाचि भयभीरु । सर्वस्वे धरुनि तुझी मोहरु । तुज प्रार्थिताति करु । जोडोनिया ॥२८॥ देवा अविद्यार्णवी पडिलों । जी विषयवागुरें आंतुडलों । स्वर्गसंसाराचिया साकडलों । दोहीं भागीं ॥२९॥ ऐसें आमुचे सोडवणें । तुजवांचोनि कीजेल कवणें । तुज शरण गा सर्वप्राणें । म्हणत देवा ॥ ३३० ॥ आणि महर्षी अथवा सिद्ध । विद्याधरसमूह विविध । हे बोलत तुज स्वस्तिवाद । करिती स्तवन ॥ ३१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा
वीक्षंते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे॥२२॥

(भगवन्,) रुद्रादित्या वसवः ये च साध्या विश्वे अश्विनौ च मरुतः ऊष्मपाः च ये गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः, ते सर्वे विस्मिता एव (सन्त) त्वा वीक्षंते ॥२२॥

हे रुद्रादित्यांचे मेळावे । वसु हन साध्य आघवे । अश्विनौ देव विश्वेदेव विभवे । वायुही हे जी ॥३२॥ अवधारा पितर हन गंधर्व । पैल यक्षरक्षोगण सर्व । जी महेंद्रमुख्य देव । कां सिद्धादिक ॥३३॥ हे आघवेचि आपुलालिया लोकीं । सोत्कंठित अवलोकी । हे महामूर्ती दैविकी । पाहत आहाती ॥३४॥ मग पाहात पाहात प्रतिक्षणी । विस्मित होऊनि अंतःकरणीं । करिति निजमुकुटीं वोवाळणी । प्रभुजी तुज ॥३५॥ ते जयजय घोष कलिरवें । स्वर्ग गाजविताती आघवे । ठेवित ललाटावरी बरवे । करसंपुट ॥३६॥ तिये विनयद्रुमाचिये आरवीं । सुरवाडली सात्विकांची माधवी । म्हणोनि करसंपुटपल्लवीं । तूं होतासि फळ ॥३७॥

किंवा स्वर्ग, पाताळ, पृथ्वी आणि अंतरिक्ष तसाच दहा दिशा व सर्व दिशाचक्र, १५ हे सर्व तुमच्या एकरूपानें व्यापून गेलें आहे, असें क्रमक्रमानें मी पहातो, परंतु आकाशासकट तुमच्या भेसूर रूपात जणू काय सर्व बुडत आहे, १६ किंवा तुमच्या अद्भुत रूपाच्या रमान्या लाटांत चौदाही भुवनें सापडलीं आहेत, असें तुमचें रूप आश्चर्यकारक आहे तें कसें पहावेल ? १७ तुमच्या भव्य रूपाच्या प्रतापाची कल्पना करवत नाही, तुमच्या रूपाचें तेज सहन करवत नाही, व या तुमच्या रूपाच्या दर्शनापासून जगाला सुख प्राप्त होण्याचें एकीकडे राहून उलट जग कष्टानें प्राण धरीत आहे १८ देवा, असें तुमचें अद्भुत रूप पाहून भीतीचें भरतें कसें आलें हें समजत नाही कारण, भीतीपासून होणाऱ्या दुःखाच्या लाटांत त्रैलोक्य बुडत आहे. १९ एऱ्हवीं तुम्हां महात्म्याच्या दर्शनापासून भय व दुःख याची कां प्राप्ति व्हावी ? परंतु या तुमच्या रूपापासून सुख होणारच नाही असें मला भासत आहे ३२० जोपर्यंत तुमचें रूप दृष्टीस पडलें नव्हतें, तोपर्यंत जगाला संसारसुखच उत्तम वाटत होतें, परंतु तुमचें रूप पाहिल्यामुळें विषयवासनाही विटून गेल्या आणि त्रासही उत्पन्न झाला ।२१ तसेंच तुमच्या ह्या भयंकर रूपास पाहून त्याला एकाएकीं मिठी मारता येईल काय ? आणि मिठी न मारली तर ह्या तुमच्या भयंकर विश्वरूप दर्शनाच्या दुःखांत कसें राहावें ? २२ म्हणून, मागें सरावें तर, अनिवार जन्ममरणरूप संसार, प्रतिबंध करितो, (दुःख देतो) आणि पुढें सरावें तर हें प्रचंड विश्वरूप धारण केल्यामुळें तुम्हांला आलिंगन देता येत नाही २३ अशा रीतीनें दोन संकटांच्या कचाटींत सापडून बिचारें त्रैलोक्य होरपळून जात आहे, अशी माझी तुमचें विश्वरूप पाहण्याची खरी हौस माझ्या अनुभवास आली आहे २४ ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य अग्नींत पोळल्यामुळें आपला दाह शमन होण्याकरितां समुद्राकडे धाव घेतो, तो समुद्राच्या लाटा पाहून त्याला जास्तच भीति वाटते, २५ त्याप्रमाणें या जगाची स्थिति झाली आहे तुम्हांला पाहून तें तळमळावयास लागलें आहे

हे प्रभो, भूभार हरण करण्याकरितां अवतरलेले देवांचे अंश, असे हे कित्येक योद्धे तुमच्या स्वरूपांत प्रवेश करीत आहेत, कित्येक भयभीत होऊन हात जोडून तुमची स्तुति करीत आहेत, व महर्षि आणि सिद्ध याचे समुदाय ‘ स्वस्ति ’ असा शब्द उच्चारून संपूर्ण स्तुतींनीं तुमचा स्तव करीत आहेत ॥ २१ ॥

आतां त्या पलीकडील ज्ञानी पुरुषांच्या समुदायाची झालेली स्थिति पहा २६ तुमच्या अंगच्या तेजानें हे पुरुष सर्व कर्मांचा बाजे जाळून सद्भावानें तुमच्या ठिकाणीं लीन होत आहेत, २७ आणखी कांहीं सर्व तुमच्या रूपास पाहून भयभीत झालेले, तुमच्याच ठिकाणीं सर्वस्व विश्वास ठेवून तुमच्यासमोर उभे राहून हात जोडून तुमची प्रार्थना करीत आहेत २८ देवा, अज्ञानसमुद्रांत पडून विषयांच्या जाळ्यांत आम्ही सापडलों आहों, व स्वर्गसुख आणि संसार या दोहोंच्या कचाट्यांत पडलों आहों, २९ अशा संकटांतून तुमच्यावाचून आम्हांस कोण सोडवील ? म्हणून देवा, आम्ही सर्व भावानें तुला शरण आलों आहों, असें म्हणताहेत तें पहा ३३० आणखी कश्यपादि महर्षि व कपिलादि सिद्ध व विद्याधर आदिकरून गंधर्वांचे मेळे हे “ तुमचें कल्याण होवो ” असें म्हणत असून तुमची प्रार्थना करिताहेत ३१

हे प्रभो, रुद्र, आदित्य, वसु, साध्य, [रुद्रगण] विश्वेदेव, अश्विनीकुमार, मरुत्, पितर, आणि गंधर्व यक्ष, असुर व सिद्ध यांचे समुदाय हे अगदीं विस्मित होऊन तुमच्या रूपाकडे टक लावून पहात आहेत. ॥ २२ ॥

हे अकरा रुद्र, बारा आदित्य, आठ वसू, व साध्य नामक सर्व देव, अश्विनीकुमार व एकुणपन्नास मरुद्गण हे सर्व आपल्या वैभवानें, ३२ व तसेंच पितर, गंधर्व, यक्ष, व सर्व राक्षसगण, इंद्रादिक मुख्य देव व सर्व सिद्ध ३३ हे सर्व आपआपल्या लोकांतून मोठ्या उत्कंठेनें तुमचें विश्वरूप पहात आहेत तें पहा, ३४ आणि प्रभो, तुम्हांला पहातांना क्षणोक्षणीं मनांत आश्चर्य मानून तुमच्या पुढें आपलें मस्तक लववीत आहेत ३५ ते सर्व मंजुल शब्दानें स्वर्गांत तुमचा जयजयकार करीत आहेत व जोडलेले हात मस्तकावर ठेऊन तुम्हांला नमस्कार करीत आहेत ३६ त्या देवाच्या नम्रतारूपी वृक्षाच्या बागेंत अष्टसात्विकभावरूप वसंत प्राप्त होऊन, त्या वृक्षास करसंपुटरूपी पालवी फुटून तुमची प्राप्ति त्यांना फलरूपी झाली । ३७

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम्॥२३॥

महाबाहो, बहुवक्त्रनेत्र, बहुबाहूरुपाद, बहूदर, बहुदंष्ट्राकराल ते महत् रूप दृष्ट्वा लोका प्रव्यथिता (सन्ति), तथा अहं (अपि प्रव्यथित अस्मि) ॥२३॥

जी लोचना भाग्य उदेलें । मना सुखाचें सुयाणें पाहलें । जे अगाध तुझें देखिलें । विश्वरूप इहीं ॥३८॥ हें लोकत्रयव्यापक रूपडें । पाहता देवांही चवक पडे । याचें सन्मुखपण जोडे । भलतयाकडुनी ॥३९॥ ऐसें एकचि परि विचित्रें । आणि भयानकें वक्त्रें । बहुलोचन हे सशस्त्रें । अनंतभुजा ॥३४०॥ अनंत चारु बाहु चरण । बहूदर आणि नानावर्ण । कैसें प्रतिवदनी मातलेपण । आवेशाचें ॥४१॥ हो कां महाकल्पाचिया अंतीं । तवकलेनि यमें जेउतेतेउतीं । प्रळयाग्नीचीं उजितीं । आंबुखिलीं जैसीं ॥४२॥ नातरी संहारत्रिपुरारीचीं यंत्रें । कीं प्रळयभैरवाचीं क्षेत्रें । नाना युगांतशक्तीचीं पात्रें । भूतखिचा वोढविलीं ४३ तैसीं जियेतियेकडे । तुझीं वक्त्रें जीं प्रचंडें । न समाती दरीमाजि सिहाडें । तैसे दशन दिसती रागीट ॥४४॥ जैसें काळरात्रीचेनि आंधारें । उल्हासत निघती संहारखेचरें । तैसिया वदनी प्रळयरुधिरें । काटलिया दाढा ॥ ४५ ॥ हें असो काळें अवतिलें रण । कां सर्वसंहारें मातलें मरण । तैसें अतिभिगुळवाणेंपण । वदनीं तुझिये ॥४६॥ हे बापडी लोकसृष्टी । मोटकीये विपाइली दिठी । आणि दुःखकालिंदीचिया तटीं । झाड होऊनि ठेली ॥४७॥ तुज महामृत्यूचिया सागरीं । आता हे त्रैलोक्यजीविताची तरी । शोकदुर्वातलहरी । आंदोळत असे ॥४८॥ एथ कोपोनि जरी वैकुंठें । ऐसें हन म्हणिपैल अवचटें । जे तुज लोकांचें काइ वाटे । तूं ध्यानसुख हें भोगीं ॥४९॥ तरी जी लोकांचें कीर साधारण । वाया आड सूतसें वोडण । केवी सहसा म्हणें प्राण । माझेचि कापती ॥३५०॥ ज्या मज संहाररुद्र वासिपे । ज्या मज भेणें मृत्यु लपे । तो मी एथ अहाळबाहळी कापें । ऐसें तुवां केलें ॥५१॥ परि नवल बापा हे महामारी । इया नाम विश्वरूप जरी । हे भ्यासुरपणें हारी । भयासि आणी ॥५२॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा
धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥२४॥

विष्णो, त्वा नभ स्पृश, दीप्त, अनेकवर्ण, व्यात्तानन, दीप्तविशालनेत्र दृष्ट्वा अह प्रव्यथितांतरात्मा (अस्मि) धृतिं शमं च न विंदामि. ॥२४॥

ठेलीं महाकाळेंसि हटेंतटें । तैसीं कितीएकें मुखें रागिटें । इहीं वाढोनिया धाकुटें । आकाश केलें ५३ गगनाचेनि वाडपणें नाकळे । त्रिभुवनींचियाही वारिया न वेटाळे । ययाचेनि वाफा आगी जळे । कैसें धडाडीत असे ५४ तेवींचि एकासारिखें एक नोहे । एथ वर्णावर्णाचा भेदु आहे । हो कां जे प्रळयीं साबावो लाहे । वन्ही ययाचा ॥५५॥ जयाचिये आंगीची दीप्ती येवढी । जे त्रैलोक्य कीजे राखोंडी । की तयाही तोंडें आणि तोंडीं । दांत दाढा ॥ ५६ ॥ कैसा वारया धनुर्वात चढला । समुद्र की महापूरीं पडिला । विषाग्नि मारा प्रवर्तला । वडवानळासी ॥५७॥ हळाहळ आगी पियालें । नवल मरण मारा प्रवर्तलें । तैसें संहारतेजा या जाहलें । वदन देखा ॥५८॥ परी कोणें मानें विशाळ । जैसें तुटिलिया अंतराळ । आकाशासि कव्हळ । पडोनि ठेलें ॥५९॥ नातरी काखे सूनि वसुंधरी । जै हिरण्याक्षु रिगाला विवरीं । तै उघडलें हाटकेश्वरी । जेविं पाताळकुहर ॥३६०॥ तैसा वक्त्रांचा विकाशु । माजि जिव्हांचा आग-

हे महाबाहो, तुझें बहुत मुखांचें, बहुत नेत्रांचे, बहुत हस्तांचे, बहुत मांड्यांचे, बहुत पायांचे, बहुत पोटांचें, व बहुत दाढांनी विक्राळ, असें विशाळ रूप पाहून सर्व लोक भयानें अत्यंत भयभीत झाले आहेत, आणि मीही तसाच भयभीत झालो आहें ॥ २३ ॥

जणू काय त्यांच्या नेत्रांचें भाग्यच उदयास आलें व तुमचें हे अगाध विश्वरूप पाहून त्यांच्या मनाला आज सुखाचा सुदिन उगवला ३८ हे तीन लोक व्यापणारें तुमचें स्वरूप पाहून देवही चकित झाले कारण, हें स्वरूप वाटेल तिकडून पाहिलें असता प्रत्येक पहाणाराला आपल्या समोर आहे असें दिसतें ३९ याप्रमाणे हे एकच असून विचित्र व भेसूर आहे, याला पुष्कळ तोंडें व नेत्र आहेत व अनंत हात असून त्यांत शस्त्रें धारण केलेलीं आहेत ३४० तसेंच अनंत उत्तम बाहु, पाय, उदर आणि नानावर्ण इत्यादि असून प्रत्येक मुख खावयाला उठलें आहे असें दिसतें, ४१ ज्याप्रमाणे महाकल्पाच्या अंतीं रागावलेला यम जिकडे तिकडे प्रळयाग्नीच्या ज्वाळा पसरतो, ४२ किंवा शंकराची संहार करण्याची यंत्रेंच अथवा पात्रें, प्रळयभैरवाचें जमाव, किंवा अंत करणाऱ्या जगदंबेची विभूति संहार करण्याकरिता यावी कीं काय, ४३ त्याप्रमाणें जिकडे तिकडे तुमचीं प्रचंड तोंडें दिसतात, आणि दरींमध्यें ज्याप्रमाणे सिंह मावत नाहींत त्याप्रमाणें तुमचे दात तोंडांत न मावता भयंकर दिसतात ४४ प्रळयरात्रीच्या अंधारामध्यें जशीं नाश करणारीं पिशाचें निघतात, त्याप्रमाणे प्रळयकाळच्या संहाराच्या रक्तानें तुमच्या दाढा किटलेल्या दिसतात ४५ फार काय सांगावें ! काळानें जसें युद्धाला आमंत्रण द्यावें, किंवा सर्वसंहारात जिवाचा नाश व्हावा, त्याप्रमाणे तुमच्या मुखामध्यें अत्यंत भयंकरपणा दिसतो ४६ काय सांगू ! हें सर्व जग अत्यंत दीन दिसतें कारण, जगाकडे किंचित् नजर टाकून पाहील, त्याला, तें दुःखरूप यमुना नदीच्या काठच्या झाडाप्रमाणे उभें राहिलेलें आहे असें दिसेल ४७ तुमच्या या महामृत्युरूपी सागरात जगताचें आयुष्य हीच कोणी नाव शोकरूपी तुफानानें हेलकावे खात आहे ४८ देवा, कदाचित् तुम्ही असें म्हणाल कीं, तुला लोकांच्या भीतीबद्दल बाटाघाट करण्याचे काय कारण आहे ? तर तसें न करतां, जे हल्लीं विश्वरूप पाहिलें आहेस, त्याचें मनात ध्यान करून सुखाचा उपभोग घे ४९ तर, लोकांच्या भीतीचा फक्त आडपडदा असून, खरें म्हणाल तर भीतीनें माझीच पाचावर धारण बसली आहे ३५० त्या मला प्रळयकाळाचा रुद्र भितो, व माझ्या भीतीनें मृत्यु लपतो, तो मी अनवधानें तुमचें स्वरूप पाहून कांपत आहे. अशी तुम्ही माझी स्थिति करून टाकिली ५१ परंतु, हे प्रभो, ह्या तुमच्या अतिभयंकर रूपाला-जें आपल्या उग्र तेजानें भयालाही जिंकून टाकतें त्याला-विश्वरूप म्हणणें हे नवल नव्हे का ? तर ही महामारीच होय ५२

हे विष्णो, आकाशापर्यंत पोहोंचलेले, प्रकाशमान, अनेक वर्णांचे, पसरलेल्या तोंडांचे व प्रदीप्त आणि विशाल नेत्रांचे, त्या अशा तुम्हांला पाहून माझा अंतरात्मा भयभीत होऊन गेला आहे, माझें धैर्य टिकत नाही, व मला शांतिही वाटत नाही ! ॥ २४ ॥

कित्येक रागीट मुखें जणू काय महाकाळाबरोबर पैजेनें लढताहेत, व त्यांनीं आपल्या मोठेपणानें आकाशास मागें टाकलें आहे ५३ तीं आकाशाच्याही मोठेपणानें आकळलीं जात नाहीत, व त्रिभुवनाच्या वाऱ्यानेही ज्यांचें वेष्टन होत नाहीं, उलट तीं आपल्या धापांनीं अग्नीला चाळवून सर्वत्र भडका करीत आहेत ! ५४ त्याचप्रमाणें, तीं एकासारखीं एक नसून प्रत्येकांत रंगारूपाचा भेद आहे, व प्रळयकाळाचा अग्नि ज्या वेळेस उत्पन्न होतो, त्या वेळेस तो यांच्याच साहाय्यानें पृथ्वीचा प्रळय करतो कीं काय कोण जाणे ! ५५ यांच्या अंगचें एवढें तेज आहे कीं ज्यानें त्रैलोक्याची राखुंडी होते, त्यांतही तोंडें आहेत आणि तोंडांत दांत व दाढा आहेत ! ५६ काय वाऱ्याला धनुर्वात झाला ? किंवा समुद्राला महापूर येऊन तो मर्यादा सोडून वाहूं लागला ? अथवा वडवानळाच्या साहाय्याने विषरूप अग्नि मारण्यास प्रवर्तला आहे कीं काय ? ५७ काळकूट विष अग्नीनें प्यावें, अथवा मरण हेंच मारण्यास उद्युक्त व्हावें, त्याप्रमाणें या विश्वरूपाचें तेज प्रखर असून त्याला आणखी तोंडेंही आहेत ५८ परंतु तीं तोंडें केवढीं मोठीं आहेत म्हणाल, तर आकाश मध्येंच तुटून त्याला जशी खिंड पडावी त्याप्रमाणें, ५९ किंवा हिरण्याक्ष राक्षस पृथ्वी खाकेंत मारून, ज्या वेळेस पाताळांत जावयास निघाला, त्या वेळेस हाटकेश्वरानें (सप्त पाताळाखालील महादेवाच्या अवतारानें) जसें पाताळचें विवर उघडलें, ३६० त्याप्रमाणें हीं तुमचीं तोंडें पसरलेलीं

ळाचि आवेशु । विश्व न पुरे म्हणोनि घासु । न भरीचि कोडें ॥६१॥ आणि पाताळव्याळाचिया फूत्कारीं । गरळज्वाळा लागती अंबरीं । तैसी पसरलिये वदनदरी-। माजि हे जिव्हा ॥६२॥ काढूनि प्रळयविजूची जुंबाडें । जैसे पन्नासिले गगनाचे हुडे । तैसे आवाळुवावरी आंकडे । धगधगीत दाढांचे ॥६३॥ आणि ललाटपटाचिये खोळे । कैसे भयातें भेडवितातीं डोळे । हो कां जे महामृत्यूचे उमाळे । कडवसा राहिले ॥६४॥ ऐसें वाऊनि भयाचे भोज । एथ काय निपजवूं पाहतोसि काज । तें नेणों परी मज । मरणभय आलें ॥६५॥ देवा विश्वरूप पहावयाचे डोहळे । केले तियें पावलों प्रतिफळें । बापा देखिलासि आता डोळे । निवावे तैसे निवाले ॥६६॥ अहो देहो पार्थिव कीर जाये । ययाची काकुळती कवणा आहे । परि आतां चैतन्य माझें विपायें । वाचे कीं न वाचे ॥६७॥ एऱ्हवीं भयास्तव आंग कांपे । नावेक आगळें तरी मन तापे । अथवा बुद्धिही वासिपे । अभिमानु विसरिजे ॥६८॥ परी येतुलियाही वेगळा । जो केवळ आनंदैककळा । तया अंतरात्मयाही निश्चळा । शियारी आली ॥६९॥ बाप साक्षात्काराचा वेधु । कैसा देशधडी केला बोधु । हा गुरुशिष्यसंबंधु । विपायें नांदे ॥३७०॥ देवा तुझ्या ये दर्शनीं । जें वैकल्य उपजलें आहे अंतःकरणीं । तें सांवरावयालागीं गंवसणी । धैर्याची करितसें ॥७१॥ तंव माझेनि नामें धैर्य हारपलें । की तयाहीवरी विश्वरूपदर्शन जाहलें । हें असो परि मज भलें आतुडविलें । उपदेशा इया ॥७२॥ जीव विसंवावयाचिया चाडा । सैंघ धांवाधांवी करितसे बापुडा । परि सोय ही कवणेकडा । न लभे एथ ॥७३॥ ऐसें विश्वरूपाचिया महामारी । जीवित्व गेलें आहे चराचरीं । जी न बोलें तरि काय करीं । कैसेनि राहें ॥७४॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

देवेश, जगन्निवास, कालानलसन्निभानि दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वा एव (अहं) दिशः न जाने, शर्म च न लभे, (तस्मात् त्वं) प्रसीद ॥२५॥

पैं अखंड टोळ्यापुढें । फुटलें जेंवीं महाभयाचें भाडें । तैशीं तुझीं मुखें वितडें । पसरलीं देखें ॥७५॥ असो दांतदाढांची दाटी । न झांकवे मा दोंदों वोठीं । सैंघ प्रळयशस्त्राचिया दाट काटी । लागलिया जैशा ॥७६॥ जैसे तक्षका विष भरलें । हो का जे काळरात्री भूत सचरलें । कीं आग्नेयास्त्र पराजिलें । वज्राग्नी जैसें ७७ तैशीं तुझीं वक्त्रें प्रचंडें । वरि आवेश हा बाहेरी वोसंडे । आले मरणरसाचे लोंढे । आम्हांवरी ॥ ७८ ॥ संहारसमयींचा चंडानिळु । आणि महाकल्पांत प्रळयानळु । या दोहीं जैं होय मेळु । तैं काय एक न जळे ॥७९॥ तैसीं सहारकें तुझीं मुखें । देखोनि धीरु कां आम्हां पारुखे । आतां भुललों मी दिशा न देखें । आपणपें नेणें ॥३८०॥ मोटकें विश्वरूप डोळां देखिलें । आणि सुखाचें अवर्षण पडिलें । आता जापाणि जापाणि आपुलें । अस्ताव्यस्त हें ॥८१॥ ऐसें करिसी म्हणोनि जरि जाणें । तरि हे गोष्टि सांगावी कां मी म्हणें । आतां एक वेळ वांचवीं जी प्राणें । या स्वरूपप्रळयापासोनी ॥८२॥ जरि तूं गोसावी आमुचा अनंता । तरि सुईं वोडण माझिया जीविता । साटवीं पसारा हा मागुता । महामारीचा ॥८३॥ आइकें सकळ देवांचिया परदेवते । तुवां चैतन्यें गा विश्व वसतें । तें विसरलासि हें उपरतें । संहारूं आदरिलें ८४ म्हणोनि वेगीं प्रसन्न होईं देवराया । सहरीं सहरीं आपुली माया । काढीं मातें महाभया । पासोनियां ॥८५॥ हा ठायवरी पुढतपुढती । तूतें म्हणिजे बहुवा काकुळती ।

असून, त्यात जिव्हा आवेशाने लडबडताहेत, आपल्या एके घासासही विश्व पुरणार नाही म्हणून कौतुकाने देखाल ते खाऊन टाकीत नाहीत, ६१ आणि पाताळांतील नागाच्या फुस्कान्याने जशा विषाच्या ज्वाला आकाशास लागतात, त्याप्रमाणे ह्या तोंडाच्या दरात जिव्हा भासतात । ६२ प्रलयकाळच्या विजांचे समुदाय एकत्र करून जसे गगनाचे किल्ले शृंगारावे, त्याप्रमाणे ओंठाच्या दोन्ही बाजूस दाढांचे आकडे प्रखर दिसतात, ६३ आणि कपाळाच्या भागातील खळग्यात भयाला भिवविणारे असे डोळे दिसत असून, ते महामृत्यूचे प्रवाह अंधारात दडून बसल्यासारखे दिसताहेत ६४ याप्रमाणे भीतीचे कौतुक करून या ठिकाणी तुम्ही कसल्या प्राप्तीची आशा करता हे मला समजत नाही, परंतु मला मात्र मरणाची भीती उत्पन्न झाली आहे ६५ देवा, मला जे विश्वरूप पहाण्याविषयी डोहाळे झाले होते, ते माझे मलाच फळले, व ते रूप पाहून जशा रीतीने डोळ्यांची शांति व्हावयाला पाहिजे होती, त्याप्रमाणे झाली आहे. ६६ देवा, शरीर हे तर मातीचे असून ते नाहीसे झाले असता त्याची कोण पर्वा करील? परंतु माझे चैतन्य हेही कदाचित् राहील की नाही याचा भरवसा नाही ६७ थोडा बहुत मनालाही ताप उत्पन्न होत आहे. व बुद्धीला भीति उत्पन्न होऊन अभिमानाचाही विसर पडला आहे ६८ इतकेच नव्हे, तर इंद्रियाहून निराळा असा जो आनंदस्वरूप निश्चळ आत्मा, त्यालाही शिसारी आली आहे ६९ देवा, विश्वरूपाचा साक्षात्कार कसा सांगावा, की ज्याच्या दर्शनाने माझे ज्ञानच देशोधडीस लागले, आणि माझा व तुमचा जो गुरुशिष्याचा संबंध, तो या जगात उरेल की नाही याचा मला संशय आहे ३७० देवा, तुमच्या विश्वरूपाच्या दर्शनाने माझे व्याकुळ झालेले अंतःकरण सावरून धरण्याकरिता त्याला मी धीर देण्याची खटपट करीत आहे, ७१ मूळ माझे व धैर्याचे वाकडे पडले होते, तशात हे विश्वरूप डोळ्यांनी पाहिले हे असो परंतु शाबास, तुम्ही मला उपदेशाच्या घोटाळ्यात चांगले पाडले ! ७२ माझा जीवात्मा विसावा घेण्याच्या निमित्ताने बिचारा चहूंकडे धाव घेत आहे, परंतु त्याला कोठेही थारा मिळत नाही ७३ याप्रमाणे तुमच्या या विश्वरूपी महामारीच्या दर्शनाने स्थावरजंगमादि सृष्टीतील सर्वांचे जीवित्व नाहीसे झाले आहे पण जर तुम्हाला शरण न आलो तर मी जिवंत तरी कसा राहीन? ७४

हे देवाधिदेवा, जगन्निवासा, प्रलयकालच्या अग्नीसारखी प्रदीप्त आणि [भयंकर] दाढांनी विक्राळ अशी तुमची मुखे पाहताच मला दिशा समजेनातशा झाल्या व मी घाबरलो, तस्मात् आपण मजवर कृपा करा ॥२५॥

जसे महाभयाचे सर्वच भांड फुटून आपल्या डोळ्यापुढे उघड दिसावे, त्याप्रमाणे तुमची अक्राळविक्राळ मोठी तोंडे पसरलेली दिसतात, ७५ आणि आतील दात व दाढा यांची इतकी गर्दी झालेली आहे की, त्या दोन्ही ओंठाच्या आत मावत नाहीत त्या योगाने चहूंकडे प्रलयकालच्या शस्त्रांचे दाट कुंपण लावले आहे की काय असे वाटते ७६ तक्षक हा पूर्ण विषारी असून त्याच्या तोंडात जशी विषाचाच भर घालावी, किंवा अमावास्येच्या रात्री भूतांचा संचार व्हावा, अथवा प्रलयाग्नीने आग्नेयास्त्र परजावे, ७७ त्याप्रमाणे तुमचा विशाल तोंडे असून त्यातून आवेश बाहेर उचंबळत आहे, व त्या योगाने आमच्यावर मरणरूपी पाण्याचे लोटेच आले आहेत की काय असे वाटते. ७८ सर्व ब्रह्मांडाचा नाश करणारा प्रलयाग्नि उद्भवला, व त्याला प्रलयकाळचा प्रचंड वारा सहाय्य झाला, तर तो काय जाळणार नाही? ७९ त्याप्रमाणे संहार करणारी अशी ही तुमची तोंडे पाहून माझा धीर अगदी खचला, व मी वेडावून जाऊन मला दिशांची ही भूल पडली व माझा मलाच विसर पडला ! ३८० तुमचे विश्वरूप मी डोळ्यांनी पाहिले नाही, तोच त्यापासून होणारे सुख नाहीसे झाले. म्हणून, हे तुमचे अवाढव्य स्वरूप आता झाका झाका महाराज ८१ तुम्ही अशा रीतीने मला भिववाल असे जर माहीत असते, तर मला विश्वरूप दाखवा असे तुम्हाला का म्हटले असते? तर आता ह्या आपल्या विश्वरूप प्रलयाग्नीपासून एक वेळ माझे प्राण वाचवा ८२ हे अनंता, तुम्ही जर आमचे खरोखर धनी आहा, तर माझ्या मरणाच्या आड काही तरी घालून मग हा महामारीरूपी तुमच्या विश्वरूपाचा पसारा आवरा ८३ हे देवाधिदेवा, सर्व विश्वाचें वसतिस्थान असे जे तुम्ही, ते सर्व जगाचे पालन करण्याचें विसरून त्याचा उलट संहार करू पहाता काय ! ८४ म्हणून, हे देवराया, लवकर प्रसन्न होऊन आपली माया आवरा आवरा, आणि मला या मोठ्या दुःखापासून सोडवा ८५ एवढा वेळपर्यंत पुष्कळ काकुळतीस येऊन तुमची जी वारंवार विनवणी करीत आहे, त्याचे कारण या

ऐसा मी विश्वमूर्ती । भेडका जाहलों ॥८६॥ जै अमरावतीये आला धाडा । तै म्यां एकलेनि केला उवेडा । जो मी काळाचियाही तोंडा । वासिपु न धरी ॥ ८७ ॥ परि तया आतुल नव्हे हे देवा । एथ मृत्यूसही करूनि चढावा । तुवां आमुचाचि घोटु भरावा । या सकळ विश्वेंसी ॥८८॥ कैसा नव्हता प्रळयाचा वेळु । गोखा तूंचि मिनलासि काळु । बापुडा हा त्रिभुवन गोळु । अल्पायु जाहला ॥८९॥ अहा भाग्या विपरीता । विघ्न उठिले शांत करितां । कटकटा विश्व गेले आतां । तूं लागलासि ग्रासू ॥३९०॥ हे नव्हे मा रोकडें । सैघ पसरूनिया तोंडें । कवळितासि चहूंकडे । सैन्ये इयें ॥९१॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

(भगवन्,) अमी च सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्राः अवनिपालसंघे सह एव तथा भीष्म द्रोण असौ सूतपुत्र अस्मदीयै अपि योधमुख्यैः सह, ॥२६॥

नोहेति हे कौरवकुळीचे वीर । आधळिया धृतराष्ट्राचे कुमर । हे गेले गेले सहपरिवार । तुझिया वदनी ॥९२॥ आणि जे जे याचेनि सावायें । आले देशोदेशीचे राये । तयांचें सागावया जावो न लाहे । ऐसें सरकटित आहासी ॥९३॥ मदमुखाचिया संघटा । घेत आहासि घटघटां । रणी हत्ती थाटा । देतासि मिठी ॥९४॥ जंत्रावरिचील मार । पदातीचे मोगर । मुखाआंत भार । हारपताति मा ॥९५॥ कृतांताचिया जावळी । जें एकाचि विश्वातें गिळी । तियें कोटीवरी सगळी । गिळितासि शस्त्रें ॥९६॥ चतुरंगा परिवारा । सजोडियां रहंवरा । दांत न लाविसी मा परमेश्वरा । कैसा तुष्टलासि बरवा ॥९७॥ हां गा भीष्मा-ऐसा कवणु । सत्यशौर्यनिपुणु । तोही आणि ब्राह्मण द्रोणु । ग्रासिलासि कटकटा ॥ ९८ ॥ अहा सहस्रकराचा कुमरु । एथ गेला गेला कर्णवीरु । आणि आमुचिया आघवयांचा केरु । फेडिला देखे ॥९९॥ कटकटा धातया । कैसें जाहले अनुग्रहा यया । मिया प्रार्थूनि जगा बापुडिया । आणिलें मरण ॥४००॥ मागा थोडिया बहुवा उपपत्ती । येणें सागितलीया विभूती । तैसा नसेचि मा पुढती । बैसलो पुसो ॥ १ ॥ म्हणोनि भोग्य ते त्रिशुद्धी न चुके । आणि बुद्धिही होणारासारिखी ठाके । माझ्या कपाळी पिटावें लोकें । तें लोटेल कांवा ॥२॥ पूर्वी अमृतही हाता आलं । परि देव नसतीचि उगले । मग काळकूट उठविलें । शेवटी जैसें ॥ ३ ॥ परि ते एकवगी थोडें । केलिया प्रतिकारामाजिवडे । आणि तिये अवसरीचे ते साकडें । निस्तरविलें शंभू ॥४॥ आतां हा जळता वारा कें वेटाळे । कोणाही विषा भरले गगन गिळे । महाकाळेंसि कें खेळें । आंगवत असे ॥५॥ ऐसा अर्जुन दुःखें शिणतु । शोचित असे जिवाआतु । परि न देखे तो प्रस्तुतु । अभिप्राय देवाचा ॥६॥ जे मी मारिता हे कौरव मरते । ऐसेनि वेंटाळिला होता मोहें बहुतें । तो फेडावयालागी अनंतें । हें देखविलें निज ॥७॥ अरे कोण्ही कोण्हातें न मारी । एथ मीचि हो सर्व सहारी । हे विश्वरूपव्याजें हरी । प्रकटित असे ॥८॥ परि वायाचि व्याकुळता । ते न चोजवेचि पंडुसुता । मग अहा कंपु नव्हता । वाढवित असे ॥९॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु
संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

ते दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणि त्वरमाणा विशंति, (तेषां मध्ये) केचित् दशनांतरेषु विलग्ना , केचित् चूर्णितैः उत्तमांगैः युक्ताः संदृश्यंते. ॥२७॥

विश्वरूपाला पाहून इतका मी भित्रा झालों ! ८६ ज्या वेळेस अमरावतीवर राक्षसाचा छापा पडला होता, त्यावेळेस त्याचा पराभव मी एकट्याने केला, मी काळाच्याही तोंडात जाण्यास भिणारा नव्हे, ८७ परन्तु, देवा, हे आपले विश्वरूप या गोष्टींपैकी नव्हे, या ठिकाणी मृत्यूवरही ताण करून सकल विश्वासहित आमचा घोट घ्यावा, या हेतूनें तुम्ही प्राप्त झाला आहां ८८ हे पहा—प्रलयकालचा समय नसून ही प्रस्तुत तुम्ही रक्षणकर्तेच कालरूपास प्राप्त झाल्यामुळ, या बिचाऱ्या त्रिभुवनगोलाची आयुर्वृद्धि आजच भरली आहेत ! ८९ अहो देवा ! तुमची गति किती विपरीत आहे ! विश्वरूपाच्या दर्शनापासून शांति होईल अशा समजुतीने मी देवास ' विश्वरूप दाखवा ' म्हणून म्हटले, तर ते सुख न होता उलट विघ्न ओढवले अरेरे ! देवा, आता माझे हे विश्व बुडाले, कारण, तूंच त्याला ग्रासूं लागलास ! ३९० देवा, अहो, आपण अनेक मुखे पसरून या सर्व सैन्याला चहूंकडून भक्षण करीत आहा, हें प्रत्यक्ष माझ्या दृष्टीस पडत नाही का ? ९१

आणि, हे प्रभो, हे धृतराष्ट्राचे दुर्योधनादि सर्व पुत्र राजाचे समुदायासह, आणि भीष्म, द्रोण, व तसाच हा कर्ण, आमच्याकडील मुख्य मुख्य योद्ध्यांसह, ॥२६॥

अहो, कौरवकुलातील वीर आणि आंधळ्या धृतराष्ट्राचे मुलगे हेच नव्हत का ! अहाहा ! हे गेले, गेले ! सहपरिवार तुमच्या मुखात गेले ! ९२ आणखी जे देशोदेशाचे राजे याचे साह्य करण्याकरिता आले होते, त्याचा निरोप माघारा सांगण्याकरिता देखील कोणी मनुष्य उरला नाही अशा रीतीनें तुम्ही सर्वांना गिळीत आहा ९३ या रणात मोठ्या थाटानें हत्तींच्या समुदायाचे देखील घटघटा घास करीत आहा ९४ बंदुकी, तोफा याचा मारा करणारे आणि पायदळाचे समुदाय याच्या झुंडीच्या झुंडी तुमच्या मुखात की हो नाहीतशा होत आहेत ! ९५ कृतांताच्या तोंडांची अशी अस्त्रे, की ज्यांपैकी एक देखील सर्व विश्वाचा नाश करील, अशी कोट्यवधि तुम्ही गिळून टाकीत आहा ! ९६ चतुरंग सेना, तसेच घोडे जोडलेले रथ या सर्वांना दात न लावता गट्ट करीत आहा, तर, देवा, यापासून तुम्हाला कसा संतोष वाटतो ? ९७ अहो, भीष्मासारखा सत्यवादी व शौर्यनिपुण असा दुसरा कोण आहे ? याला, आणि हा द्रोण ब्राह्मण असून त्याला देखील आपण ग्रासून टाकला ! ९८ अरेरे ! अहो सूर्यपुत्र जो महावीर कर्ण, तोही गेला आणि आता आमच्याकडील योद्ध्याचा पाला येऊन, त्यांची अडचण नाहीशी केली ! ९९ हायरे ब्रह्मदेवा ! या प्रभूच्या प्रसादापासून ही काय अनन्वित गोष्ट घडत आहे, वा मी प्रभूचा प्रार्थना करून बिचाऱ्या जगाला मारण्यास मात्र कारण झालों ! ४०० पूर्वी थोड्या बहुत प्रकारांनी प्रभूंनी आपल्या विभूति सांगितल्या त्यावर समाधान मानावे, पण त्याप्रमाणें न मानता विश्वरूप दाखवा म्हणून हट्ट मी धरून बसलो १ म्हणून, भोक्तव्य चुकत नाही म्हणतात ती गोष्ट अगदी खरी आहे, आणि बुद्धिही त्याप्रमाणेच होते हेही खरे आहे लोकांना आपल्या मरणाचे खापर माझ्या डोक्यावर फोडावे हा गोष्ट कशी चुकणार ? २ पूर्वी समुद्रमथनाच्या वेळी अमृत हाताला आले असूनही देवाना समुद्रमथन बंद न करता ज्यास्त इच्छा केली, तेव्हा शेवटी त्याच्या हाता कालकूट विष आले ! ३ परन्तु तेही एका प्रकारें कर्माच, शिवाय, त्याचे निराकरण करण्यासारखे होते, आणि त्या वेळचे ते संकट शंकरांनी दूरही केले ४ पण हलाचा जो हा विश्वरूपाचा प्रकार—हा अग्नीस मदत करणारा वारा नसून प्रत्यक्ष पेटलेला वाराच आहे, तर त्याला कोण आवरील ? तसेच, सर्व गगनात जे विष पसरले आहे, ते कोण गिळील ? व महाकाळाबरोबर खेळण्याचे कोणाचे सामर्थ्य आहे ? ५ ज्ञानेश्वर म्हणतात —याप्रमाणें अर्जुन दुःखानें व्यापून मनातल्या मनात शोक करूं लागला परंतु या प्रसंगी देवाच्या मनातील अभिप्राय त्याला कळला नाही. ६ मी मारणारा व हे कौरव मरणारे अशा मोहानें जो तो व्यापून गेला होता, तो त्याचा मोह नाहीसा करण्याकरिताच श्रीअनंताने आपले हे विश्वरूप दाखविलें; ७ आणि कोणी कोणास मारीत नाही, तर या ठिकाणी सर्वांचा संहार करणारा मीच आहे, हे त्यांनी विश्वरूपाच्या योगाने व्यक्त केले ८ परंतु अर्जुनास हें न समजता तो व्यर्थ व्याकूळ झाला व उगीच मनात भीति धरूं लागला ९

हे योद्धे, दाढांनी विक्राळ अशा तुमच्या भयंकर मुखामध्ये त्वरेने शिरत आहेत. त्यांत कित्येक तुमच्या दातांच्या मध्ये सापडले आहेत असे दिसतात, आणि कित्येकांच्या मस्तकाचा चुराडा होऊन गेला आहे असे दिसतात. ॥ २७ ॥

तेथ म्हणे पाहा हो एके वेळे । सासिकवचेंसि दोन्ही दळें । वदनीं गेलीं आभाळें । गगनीं कां जैसीं ॥४१०॥ का महाकल्पाचिया शेवटीं । जै कृतांतु कोपला होय सृष्टी । तै एकविसांही स्वर्गां मिठी । पाताळासकट दे ॥११॥ नातरी उदासीनें दैवें । सचकाचीं वैभवें । जेथींचीं तेथ स्वभावें । विलया जाती ॥१२॥ तैसीं सासिन्नली सैन्यें एकवटें । इयें मुखीं जाहलीं प्रविष्टें । परि एकही तोंडौनि न सुटे । कैसें कर्म देखा ॥१३॥ अशोकाचे अगवसे । चघळिले करीने जैसें । लोक वक्त्रामाजि तैसे । वाया गेले ॥१४॥ परि सिसाळें मुकुटेंसी । पडिलीं दाढांचे सांटसीं । पीठ होत कैसीं । दिसत आहाती ॥१५॥ तियें रत्नें दाताचिये सवटीं । कूट लागलें जिभेच्या बुडीं । काहीं काहीं आगरडी । दष्ट्रांची मासलीं ॥ १६ ॥ हो कां जे विश्वरूपें काळें । ग्रासिलीं लोकांचीं शरीरें बळें । परि जीवित्व देहीचीं सिसाळें । अवश्य कीं राखिलीं ॥१७॥ तैशीं शरीरामाजि चोखडीं । इयें उत्तमांगें होती फुडीं । म्हणौनि महाकाळाचियाही तोंडीं । परि उरलीं शेखीं ॥१८॥ मग म्हणे हें काई । जन्मलयां आन मोहराचि नाहीं । जग आपैसेंचि वदनडोहीं । संचरताहे ॥१९॥ यया आपआप आघविया सृष्टी । लागलिया आहाति वदनाचिया वाटी । आणि हा जेथिंचिया तेथ मिठी । देतसे उगला ॥४२०॥ ब्रह्मादिक समस्त । उंचा मुखामाजि धांवत । येर सामान्य हे भरत । ऐलीच वदनीं ॥२१॥ आणीकही भूतजात । ते उपजलेचि ठायीं ग्रासित । परि याचिया मुखा निभ्रांत । न सुटेचि कांहीं ॥२२॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति ॥ २८ ॥

(भगवन्,) यथा नदीनां बहवः अंबुवेगाः अभिमुखाः (सतः) समुद्र एव द्रवंति, तथा अमी नरलोकवीराः तव अभिविज्वलंति वक्त्राणि विशंति ॥२८॥

जैसे महानदीचे ओघ । वहिले ठाकिती समुद्राचें आंग । तैसें आघवांचिकडूनि जग । प्रवेशत मुखीं ॥२३॥ आयुष्यपथें प्राणिगणीं । करोनि अहोरात्रांची मोवणी । वेगें वक्त्रामिळणी । साधिजत आहाती ॥२४॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा
विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशंति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

(देव,) यथा पतंगाः समृद्धवेगाः, (सतः) नाशाय प्रदीप्तं ज्वलनं विशंति, तथा एव लोकाः समृद्धवेगाः (सतः) तव अपि वक्त्राणि नाशाय विशंति ॥२९॥

जळतया गिरीच्या गवखा- । माजि घापती पतंगाचिया झाका । तैसें समग्र लोक देखा । इये वदनीं पडती ॥२५॥ परि जेतुलें येथ प्रवेशलें । तें ततलिया लोहें पाणीचि पां गिळिलें । वहिवटीहि पुसिलें । नामरूप तयांचें ॥२६॥

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंता-
ल्लोकान् समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥

विष्णो, समंतात् ज्वलद्भिः वदनैः समग्रान् लोकान् ग्रसमानः त्वं लेलिह्यसे, तव उग्राः भासः तेजोभिः समग्रं जगत् आपूर्य प्रतपंति ॥३०॥

आणि येतुलियाही आरोगण । करितां भुके नाहीं उणेपण । कैसें दीपन असाधारण । उदयलें यया ॥२७॥ जैसा रोगिया ज्वराहूनि उठिला । कां भणगा दुकाळु पाहला । तैसा जिभांचा लळलळाटु देखिला । आवाळुवें चाटिता ॥२८॥ तैसें आहाराचे नांवें कांहीं । तोंडापासूनि उरलेंचि नाहीं । कैसी समसमित नवाई । भुकेलेपणाची ॥२९॥ काय सागराचा घोंटु भरावा । की पर्वताचा घांसु करावा । ब्रह्मकटाहो घालावा । आघवाचि दाढे ॥४३०॥ दिशा सगळियाचि गिळावियां । चांदिणिया चाटूनि घ्यावियां । ऐसें वर्तत आहे साविया । लोलुप्य बा तुझें ॥३१॥ जैसा-

त्या वेळेस तो पुन म्हणाला, "अहो, हे पहा! आकाशात ज्याप्रमाणे अभ्रे नाहीतशी होतात, त्याप्रमाणे शिरस्त्राणे व कवचे यासकट ही दोहाकडच्या सैन्यें तुमच्या तोंडात नाहीतशी झाली ४१० किंवा महाप्रळयाच्या वेळीं यम कोपल्यावर जगा एकवीस स्वर्गांना पाताळासह गिळून टाकतो, ११ अथवा दैव प्रतिकूळ झाल्यावर संग्रह करणाराचे ऐश्वर्य जागचे जागी आपल्या आपणच नाहीसे होते, १२ त्याप्रमाणे ही समाची गति कशी विलक्षण आहे ते पहा, की ही जमलेली सैन्ये एकदम या मुखात शिरून त्यातून एकही बाहेर पडत नाही! १३ उंटाच्या तोंडात अशोक वृक्षाचे डहाळे जसे चघळताना दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणे हे सर्व लोक या तोंडात लयास गेले! १४ परंतु मुकुटासह मस्तके दाटाच्या चिमट्यात सापडून त्यांचे कसे पीठ होत आहे पहा १५ ती मस्तके दाताच्या मधल्या भागात रत्नासारखी चमकत आहेत, व त्यांचे पीठ जिभेच्या बुडाला उगीच लागले असून, त्यात जी टोकळ टोकळ होतीं त्यांच्या रक्तानी दाटा काहीं माखल्या आहेत, १६ या विश्वरूप काळाने ज्या त्रैलोक्यलोकाची शरीरे ग्रासली आहेत, त्यांच्या देहांचे सांगाडे जीवित्व नाहीसे करून मुद्दाम राखून ठेवले आहेत १७ त्याप्रमाणें, शरीरात उत्तम भाग जे मस्तक, ते जरी महाकाळाच्या तोंडात सापडलें होते, तरी ती मुद्दाम शेवटी राखून ठेविली आहेत! १८ मग अर्जुन पुन म्हणतो, काय चमत्कार आहे! या जगात जन्माला आलेल्यास मृत्युमुखात जाऊन पडावे याशिवाय दुसरा मार्गच नाही, म्हणून सर्व जग या वदनरूपी डोहात आपोआप येऊन बुडत आहे १९ ही सर्व सृष्टि आपोआप या मुखाच्या वाटेला लागली आहे, आणि हा परमात्मा जागच्या जागी स्वस्थ राहून सर्व जगाला सहज गिळीत आहे. ४२० ब्रह्मदेवासारखी मोठमोठाली मंडळी, या विश्वरूपाचे जें सर्वांत अति उंच तोंड, त्यात धाव घेत आहेत, एरव्हीं इतर मंडळी अलीकडल्याच मुखात शिरताहेत, २१ व इतर प्राणिमात्र हे उपजल्या ठिकाणाच नाहीतसे होत आहेत, परंतु या विश्वरूपाच्या मुखाच्या सपाट्यातून निःसंशय कोणीच सुटत नाही २२

हे प्रभो, जसे नद्यांचे मोठमोठे प्रवाह एकदां वाहूं लागले म्हणजे समुद्राकडेसच धांव घेत असतात, तसे हे मृत्युलोकीचे वीर ह्या तुमच्या प्रज्वलित मुखामध्येच शिरत आहेत ॥ २८ ॥

ज्याप्रमाणे महानद्यांचे प्रवाह सहज समुद्राकडे वळतात, त्याप्रमाणे सर्व जग चोहोंकडून येऊन तुमच्या मुखात प्रवेश करीत आहे, २३ व सर्व प्राणी आयुष्यरूपी मार्गात दिवसरात्राच्या मापाने त्वरेने तुमच्या मुखात येऊन मिळण्याचा योग साधीत आहेत २४

हे प्रभो, जसे नाश पावण्यास्तव पतंग मोठ्या वेगानें भडकलेल्या अग्नीमध्ये शिरत असतात, तसेच हेही सर्व लोक तुमच्या मुखामध्यें नाश पावण्यास्तव मोठ्या वेगानें शिरत आहेत! २९

"ज्याप्रमाणे वणवा लागलेल्या डोंगराच्या दरीत पतंग उड्या घालतात, त्याप्रमाणे सर्व लोक तुमच्या मुखात येऊन पडत आहेत २५ परंतु ज्याप्रमाणे तापलेल्या तव्यावर पाणी पडले असता जळून खाक होते, त्याप्रमाणे ज्यांना ज्यांना तुमच्या मुखात प्रवेश केला, त्यांचे नावरूप वहिवाटीतून देखील अजीबात पुसून टाकले (त्यांच्या नावरूपाचा पत्ता देखील नाही) २६

हे विष्णो, सर्व बाजूंनी पेटलेल्या मुखानीं सर्व लोकांना गट्ट करून तुम्ही वारवार जिभल्या चाटीत आहा, तुमच्या उग्र प्रभा संपूर्ण जगताला व्यापून आपल्या प्रखर तेजानें तापवीत आहेत. ३०

"आणि याप्रमाणे सर्व जगाचे भक्षण करूनही तुमची भूक कमी होत नाही, तर तुमचा जठराग्नि इतका प्रदीप्त तरी झाला कसा? २७ ज्याप्रमाणे एखादा रोगी तापातून बरा झाल्यावर त्याला खा खा सुटते, किंवा एखादा भिकारी दुष्काळात पडावा, त्याप्रमाणे सर्व जगाचा लय करूनही अजून तुम्ही जिभल्या चाटीत आहा! २८ याचप्रमाणे या तुमच्या तोंडापुढे खाण्याचा जिन्नस म्हणाल तर एकही उरला नाही तेव्हा आपल्या खमंग भुकेचा महिमा काय वर्णन करावा? २९ का समुद्राचा एक घोट करावा, का पर्वताचा एक घास करावा, का हा सर्व ब्रह्मगोल दाढेखाली चिरडावा, ४३० सर्व दिशा गिळून टाकाव्या, चटसाऱ्या चांदण्या चाटून टाकाव्या, अशा प्रकारचा तुमचा हावरेपणा नजरेस येत आहे! ३१ ज्या-

भोगी कामु वाढे । कां इंधनें आगीसि हाकाक चढे । तैसी खातखातांचि तोंड । खाखातें ठेली ॥३२॥ कैसें एकचि केवढें पसरलें । त्रिभुवन जिव्हाग्री आहे टेंकलें । जैसें का कवीठ घातलें । वडवानळीं ॥३३॥ ऐसीं अपार वदनें । आतां येतुलीं कैचीं त्रिभुवनें । कां आहारु न मिळतां येणें मानें । वाढविलीं सैंघ ॥३४॥ अगा हा लोकु बापुडा । जाहला वदनज्वाळां वरपडा । जैसी वणवेयाचिया वेढां । सापडती मृगें ॥३५॥ आतां तैसें या विश्वा जाहालें । देव नव्हे हें कर्म आलें । का जगजळचरां पागिलें । काळजाळें ॥३६॥ आता इये अंगप्रभेचिये वागुरे । कोणीकडूनि निगिजैल चराचरें । ही वक्त्रें नोहेति जोहरें । वोडवलीं जगा ॥३७॥ आगी आपुलेनि दाहकपणें । कैसेनि पोळिजे ते नेणे । परि जया लागे तया प्राणें । सुटिकाचि नाहीं ॥३८॥ नातरी माझेनि तिखटपणें । कैसें निवटे हें शस्त्र कायि जाणे । का आपुलियां मारा नेणे । विष जैसें ॥३९॥ तैसी तुज कांहीं । आपुलिया उग्रपणाची सेचि नाहीं । परी ऐलीकडिले मुखीं खाई । हो सरली जगाची ॥४४०॥ अगा आत्मा तूं एकु । सकळ विश्वव्यापकु । तरी कां आम्हां अतकु । तैसा वोडवलासी ॥४१॥ तरि मियां सांडिली जीवित्वाची चाड । आणि तुवांही न धरावी भीड । मनीं आहे तें उघड । बोल पां सुखें ॥४२॥ किती वाढविसी या उग्ररूपा । आगीचें भगवतपण आठवी बापा । नाहीं तरि कृपा । मजपुरती पाहीं ॥४३॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

देववर, ते नम अस्तु, त्वं प्रसीद भवान् उग्ररूप कः अस्ति, तत् मे आख्याहि अहं आद्य भवंत विज्ञातु इच्छामि, तव प्रवृत्तिम् अहं न हि प्रजानामि. ॥३१॥

तरि एक वेळ वेदवेद्या । जी त्रिभुवनैकआद्या । विनवणी विश्ववंद्या । आइके माझी ॥४४॥ ऐसें बोलोनि वीरें । चरण नमस्कारिले शिरें । मग म्हणे तरी सर्वेश्वरें । अवधारिजो ॥४५॥ मियां होआवया समाधान । जी पुसिलें विश्वरूपध्यान । आणि एकेचि काळें त्रिभुवन । गिळितुचि उठिलासि ॥४६॥ तरि तूं कोण का येतुलीं । इयें भ्यासुरें मुखें का मेळविलीं । अवघियाचि करीं परिजिलीं । शस्त्रें काह्या ॥४७॥ जी जव तव रागीटपणें । वाढोनि गगना आणितोसि उणें । कां डोळे करूनि भिंगुळवाणे । भेडसावीत आहासी ॥४८॥ एथ कृतांतेंसी देवा । कासया किजतसे हेवा । हा आपुला तुवां सांगावा । अभिप्राय मज ॥४९॥ या बोला म्हणे अनंतु । मी कोण हें आहासी पुसतु । आणि कायिसयालागी असे वाढतु । उग्रतेंसी ॥४५०॥

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यंति सर्वे
येऽवस्थिता प्रत्यनीकेषु योधा ॥ ३२ ॥

(अहं) लोकक्षयकृत् प्रवृद्ध काल अस्मि; इह लोकान् समाहर्तुं प्रवृद्ध (अस्मि), प्रत्यनीकेषु ये योधा अवस्थिताः (सति), ते सर्वे अपि त्वां ऋते न भविष्यति ॥३२॥

तरि मी काळु गा हें फुडें । लोक संहारावयालागीं वाढें । सैंघ पसरिलीं आहातीं तोंडें । आतां ग्रासीन हें आघवें ॥५१॥ एथ अर्जुन म्हणे कटकटां । उबगिलों मागिल्या संकटा । म्हणोनि आळविला तंव वोखटा । उधाइला हा ॥५२॥ तेवींचि कठिण बोलें आसतुटी । अर्जुन होईल हिंपुटी । म्हणोनि सवेंचि म्हणे किरीटी । परि आन एक असे ॥५३॥ तरि आतांचिये संहारवाहरे । तुम्ही पांडव असा बाहिरे । तेथ आतजातां धनुर्धरें । सांवरिले प्राण ॥५४॥ होतां मरणम-

प्रमाणें भोग ज्यास्ती घेऊं लागले असता काम वाढतो, किंवा विस्तवाला जों जों लाकडें लावावा तो तो ज्यास्ती भडकतो, त्याप्रमाणें सर्व जगाला खात असताही तुमचीं तोंडे खा खा करीत उठलीं आहेत ३२ ज्याप्रमाणें वणव्यात कवठ टाकले असता ते त्याला पुरत नाहीं, त्याप्रमाणें आपलें हें एकच तोंड केवढें पसरलें आहे पहा, कीं त्याच्या जिभेच्या टोंकाला त्रिभुवनही पुरे होत नाही! ३३ तेव्हा एका तोंडाची जर ही वाट, तर तुमच्या या अगणित तोंडांना इतकीं त्रिभुवन काढून आणावीं ? तेव्हा त्यांना खाद्य मिळत नसून इतकीं पुष्कळ कां उत्पन्न केलीं आहेत ? ३४ ज्याप्रमाणें चोंहोंकडून वणवा लागून मध्यें हरणें सापडावीं, त्याप्रमाणें सर्व जग तुमच्या या वदनरूपी ज्वाळांच्या मध्यें सापडलें आहे, ३५ या विश्वाची स्थिति अशी झाली आहे कीं, तुम्ही देव नसून या विश्वरूपानें त्याचें कर्मच ओटवलें आहे, किंवा जगरूपी जळचरांना तुमचें वदनरूपी काळजाळेंच पसरलें आहे, ३६ म्हणून तुमच्या विश्वरूपाच्या तेजरूपी जाळ्यातून स्थावरजंगम वस्तूंनी कोणीकडून बाहेर पडावें ? हीं तुमचीं तोंडें नसून जगाला लाक्षागृहेंच ओटवलीं आहेत! ३७ आपल्या प्रखर तेजानें प्राणिमात्राचीं अंगें कशी पोळतात हें अग्नीला समजत नाहीं, परंतु ज्याला स्पर्श होतो, त्याचा मात्र प्राण गेल्याशिवाय रहात नाहीं, ३८ किंवा आपल्या तीक्ष्ण धारनें दुसऱ्याला कसें मरण येतें हें जसें शस्त्राला माहित नसतें अथवा आपल्या [illegible] लोकांचे प्राण

नाहीं, ३९

झाला आठ-

[illegible]रातच सर्व

[illegible]णून ज्याला

! त्याप्रमाणे हा

झाला ? ४१

आहे, आणि

य असेल ते

विश्वरूपाचे

जो जगाचा

[illegible]रा, निदान

तुम्ही प्र-

सन्न व्हा उग्र रूप धारण केलेले असे तुम्ही कोण आहा ते मला सांगा जे तुम्ही सर्वांचे आदि आहा, त्या तुम्हांला मी विशेष जाणण्याची इच्छा करितो तुमचा हेतु मला काहींच कळत नाहीं! ॥३१॥

"अहो वेदवंद्य त्रिभुवनैकआद्य विश्ववंद्य महाराज, माझी एवढी विनंती ऐकावी" ४४ याप्रमाणें बोलून अर्जुनानें भगवंताच्या चरणावर मस्तक ठेविलें, आणि म्हटलें, "देवाधिदेवा, माझी विनंति ऐका ४५ मला समाधान व्हावें म्हणून 'विश्वरूप दाखवा' असें मी म्हटलें, तों तुम्ही एकदम त्रिभुवनाला गिळण्याच्या हेतूनें मोठें भयंकर रूप धारण केलें, ४६ तर तुम्ही कोण आहां, अशीं इतकीं भयंकर तोंडें कां धारण केलीं, आणि त्याचप्रमाणें ह्या सर्व हातांत शस्त्रें कशाकरतां घेतलीं आहेत ? ४७ वारंवार रागावून, गगनापेक्षा अधिक उंच होऊन व डोळे लाल करून भीति कां दाखविता? ४८ देवा, या ठिकाणीं यमाचा हेवा कां करता ? असें उग्र रूप धारण करण्याचा तुमचा काय हेतु आहे तो तरी मला सांगा" ४९ असें ऐकून श्रीकृष्ण म्हणाले, "मी कोण आहे व कशाकरितां उग्ररूप धारण करून एवढा मोठा झालों आहें, हें ऐकना तुझें म्हणणें ? ४५०

श्रीभगवान् म्हणाले:—जगाचा क्षय करणारा वाढलेला काळ तो मी आहे. प्राण्यांचा संहार करण्यास्तव मी एथें प्रवृत्त झालों आहे. उभय सैन्यामध्यें जे योद्धे उभे आहेत, ते सर्व, तूं खेरीज करून जगणार नाहीत! ॥ ३२ ॥

"तर खरोखर मी काळ आहें, व लोकांचा संहार करण्याकरितां मोठा वाढून चहूंकडे तोंडें पसरलीं आहेत, आणि आतां मी सर्व विश्वाला गिळून टाकीन" ५१ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, "अरेरे! मागल्या संकटाला त्रासून याची प्रार्थना केली, तों हें उलट जास्तच भयंकर असें संकट प्रकट झालें" ५२ आपल्या अशा कठोर भाषणानें अर्जुन खिन्न होईल म्हणून श्रीकृष्ण अर्जुनास पुनः म्हणाले, "पण एक सवड आहे ५३ ती ही कीं, तुम्ही पांडव या संहाररूपी लाक्षागृहातून निभावाल." एवढें ऐकताच अर्जुनाच्या जिवात जीव आला. ५४ तों

ह्मारी गेला । तो गागुता साबधु जाहला । मग लागला बोला । चित्त देऊ ॥५५॥ ऐसें म्हणिजत आहे देवें । अर्जुना तुम्ही माझे हे जाणावें । येर जाण मी आघवें । सरले ग्रास ॥५६॥ वज्रानळीं प्रचंडीं । जैसी घापे लोणियाची उडी । तैसे जग हें माझिया तोंडीं । तुवां देखिलें जें ॥५७॥ तरि तयामाझारीं कांहीं । भरवसेनि उणें नाहीं । इयें वायांचि सैन्यें पाहीं । बरवत आहाती ५८ ऐशा चतुरंगाचिया संपदा । करित महाकाळेंसी स्पर्धा । बांटिवेचिया मदा । वळघले जे ॥५९॥ म्हणती सृष्टीवरी सृष्टी करूं । आण वाहूनि मृत्यूतें मारूं । आणि जगाचा भरू । घोंटु यया४६० पृथ्वी सगळीचि गिळूं । आकाश वरिच्यावरी जाळूं । का वाणवरी खिळूं । वारयातें ॥६१॥ हे जे मिळोनियां मेळे । कुंथती वीरवृत्तीचेनि बळें । जमावरी जगदळें । वाखाणिजताती ॥६२॥ बोल हतियेराहूनि तिखट । दिसती अग्नीपरिस दासट । मारकपणे काळकूट । महुर म्हणत ॥६३॥ तरि हें गंधर्वनगरीचे उमाळे । जाण पोकळीचे पेडवळे । अगा चित्रीव फळे । वीर हे देखें ॥६४॥ हा गा मृगजळाचा पूर आला । दळ नव्हे कापडाचा साप केला । इया शृंगारूनियां खाला । माडिलिया पैं ॥६५॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

तस्मात्, सव्यसाचिन्, त्वं उत्तिष्ठ, यशः लभस्व, शत्रून् जित्वा समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व, मया एव एते पूर्वं एव निहताः (संति), त्वं निमित्तमात्रं भव. ॥३३॥

येर चेष्टविते जें बळ । ते मागांचि मियां ग्रासिलें सकळ । आतां कोल्हारिचे वेताळ । तैसे निर्जीव हे आहाती ॥६६॥ हालविती दोरी तुटली । तरि तियें खांबावरील बाहुली । भलतेणें लोटिली । उलथोनि पडती ॥६७॥ तैसा सैन्याचा यया बगा । मोडतां वेळु न लगेल पैं गा । म्हणोनि उठीं उठीं वेगां । शाहाणा होईं ॥ ६८ ॥ तुवां गोग्रहणाचेनि अवसरें । घातलें मोहनास्त्र येकसरें । मग विराटाचेनि महाभेडें उत्तरें । आसडूनि नागविलें ॥६९॥ आतां हें त्याहूनि निपटारें जाहलें । निवटी आयितें रण पडिलें । घेईं यश रिपु जितिले । एकलेनि अर्जुनें ॥ ४७० ॥ आणि कोरडें यशचि नोहे । समग्र राज्यही आलें आहे । तूं निमित्तमात्रचि होयें । सव्यसाची ७१

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

(त्वं) द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथा मया हतान् अन्यान् अपि योधवीरान् जहि, मा व्यथिष्ठाः, युध्यस्व, रणे सपत्नान् जेता असि. ॥३४॥

द्रोणाचा पाडु न करीं । भीष्माचें भय न धरीं । कैसेनि कर्णावरी । परजूं न म्हण ॥७२॥ कोण उपायो जयद्रथा कीजे । हें न चिंतूं चित्त तुझें । आणिकही आथि जे जे । नावानिगे वीर ॥७३॥ तेही एक एक आघवे । चित्रींचे सिंहाडे मानावे । जैसे ओलेनि हातें ध्यावे । पुसोनियां ॥७४॥ यावरी पाडवा । कायसा युद्धाचा मेळावा । हा आभासु गा आघवा । येर ग्रासिलें मियां ॥ ७५ ॥ जेव्हां तुवां देखिले । हे माझिया वदनीं पडिले । तेव्हांचि यांचें आयुष्य सरलें । आतां रिती सोपें ॥७६॥ म्हणोनि वहिला उठीं । मियां मारिले तूं निवटीं । न रिघें शोकसंकटीं । नाथिलिया ॥७७॥ आपणचि आडखिळा कीजे । तो कौतुकें जैसा विंधोनि पाडिजे । तैसें देखें गा तुझें । निमित्त आहे ॥७८॥ बापा विरुद्ध जें जाहलें । तें उपजतांचि वाघें नेलें । आतां राज्येंशीं संचलें । यश तूं भोगीं ॥७९॥ सावियाचि उतत होते दायाद । आणि बळिये जगीं दुर्मद । ते वधिले विशद । सायासु न लागतां ॥४८०॥ ऐसिया इया गोष्टी । विश्वाच्या वाक्पटीं । लिहूनि घाली किरीटी । विजयी होईं ॥८१॥

मृत्युरूप महामारीच्या तडाक्यातच सापडला होता, पण हे शब्द ऐकताच पुन सावध होऊन श्रीकृष्णाचे बोल लक्षपूर्वक ऐकू लागला ५५ देव म्हणाले —अर्जुना, अरे तुम्ही पांडव हे माझे आहा, हे ध्यानात ठेव, बाकी या सर्व जगाला मी गिळण्याकरिता प्राप्त झालो आहे ५६ प्रळयकाळच्या प्रचंड अग्नीत लोण्याचा गोळा घातल्यावर जसा तो नाश पावतो, त्याप्रमाणे माझ्या तोंडात सर्व जग गेलेले तू पाहिलेस आहेस, ५७ तर त्या सर्व जगाचा नाश होईल, हे तू नि संशय समज. हे सर्व शोभिवंत दिसत आहे ५८ हे सर्व या ठिकाणी मिळालेले सैन्य वीरवृत्तीच्या बळावर मोठ्या डौलाने बोलत आहे की, यमही आमच्यापुढे तुच्छ आहे ! ५९ ते म्हणतात का, आम्ही सृष्टीवर प्रतिसृष्टि निर्माण करू, पैजेने मृत्यूला मारू, व जगाचा सहार करू, ४६० सर्व पृथ्वी गिळून टाकू, आकाश वरच्या वरच जाळून टाकू, व बाणाने वाऱ्याला हाल देणार नाही ६१ अशा चतुरंग सेनेच्या संपत्तीच्या बळावर कृतांताबरोबरही जे स्पर्धा करितात, व पराक्रमाच्या गर्वाने जे चढून गेले आहेत, ६२ शस्त्रापेक्षा ज्याचे बोल अति तिखट आहेत, जे अग्नीपेक्षा दाहक आहेत, व मारण्याच्या कामात काळकूट विषाला मधुर असे म्हणवितात ६३ तर जसे गंधर्वनगराचे कोट किंवा पोकळीचे भेंडोळे अथवा चित्रातील फळे असतात, त्याप्रमाणे हे वीर निर्जीव आहेत असे समज ६४ अरे, जसा मृगजलाचा पूर यावा, तद्वत् हे सैन्य आहे, अथवा कापडाचा साप करावा, आणि अलंकार घालून बाहुली उभी करावी, तशी ही सैन्ये होत ६५

यास्तव, हे अर्जुना, तूं ऊठ, यश मिळव, आणि शत्रूला जिंकून सर्व राज्याचा उपभोग घे. हे मी पूर्वीच मारून ठेविलेले आहेत तू निमित्ताला मात्र पुढें हो. ॥ ३३ ॥

एऱ्हवीं, ज्या बळाने शरीराच्या चेष्टा चालतात, ते सर्व मी पूर्वीच ग्रासून टाकले आहे. आता, हे सर्व सैन्य कुंभाराच्या घरच्या पुतळ्याप्रमाणे निर्जीव आहे ६६ कळसूत्री बाहुल्यास हालविणारी दोरी तुटल्यावर ती वाटेल त्याने लोटली असता जशी उलथून पडतात, ६७ त्याप्रमाणें या सर्व सैन्याचा हा आकार मोडून टाकण्यास वेळ लागणार नाही म्हणून, अर्जुना, लवकर ऊठ व शुद्धीवर ये ६८ तू उत्तरगोग्रहणाच्या वेळी शत्रूच्या सर्व सैन्यास मोहनास्त्र घालून, विराटाच्या भित्र्या उत्तराकडून त्यांची वस्त्रे हरण करविलीस, ६९ तेच सैन्य आताला वेळेपक्षा निकृष्ट झाले आहे व आयतें रणात आलेले आहे, तर त्याचा सहार कर व 'एकट्या अर्जुनानें शत्रूस जिंकले' असे यश मिळीव ४७० तें यश कोरडें नसून त्याच्या बरोबर सर्व राज्याचीही प्राप्ति होईल, हे सव्यसाचिन्, तू निमित्तमात्र होऊन शत्रूचा सहार कर ७१

द्रोण, भीष्म, जयद्रथ, कर्ण आणि दुसरे पराक्रमी योद्धे याना मी आधीच मारलेले आहे. याना तू मार, खिन्न होऊ नको, युद्ध कर, रणामध्ये तू शत्रूना जिंकशील ॥ ३४ ॥

तू द्रोणाची पर्वा करूं नको, भीष्माचे भय बाळगू नको, व कर्णावर शस्त्र कसे धरू असे म्हणू नको, ७२ आणि जयद्रथाला मारण्याकरिता कशाची योजना करावी याजविषयी विचार करू नको आणखीही इतर जे नामांकित वीर आहेत, ७३ ते सर्व भिंतीवरील चित्रातल्या सिंहाप्रमाणे निर्जीव समज त्याना काय, पोतेऱ्याने पुसून टाकावयाचे ! ७४ तेव्हा, अर्जुना, या युद्धाकरिता जमलेल्या वीरांची काय कथा आहे ? हा सर्व भास आहे. बाकी खरोखर त्याना मी ग्रासून टाकलेले आहे ! ७५ जेव्हा तू हे सगळे माझ्या तोंडात गेलेले पाहिलेस, तेव्हाच याचे आयुष्य संपलें ! हे आता रिकाम्या सोपटाप्रमाणें आहेत ७६ म्हणून लवकर ऊठ, आणि मी ज्याना मारलेले आहे त्याचा तू संहार कर नसत्या शोकसंकटात बुडू नको !'' ७७ आपणच एखादें निशाण धरून तें जसें कौतुकानें भेदून पाडावे, त्याप्रमाणे या सर्वांचा नाश करण्याकरिता तूं केवळ निमित्तमात्र आहेस ७८ अरे, जे तुझ्याशी वैर करीत होते, त्याना उपजताक्षणीच या कालरूपी वाघाने नेले आहे तर आता राज्यासह यश संपादन करून त्याचा उपभोग घे ७९ स्वभावत उन्मत्त, सर्व जगात बलवान् व दुष्ट, आणि विष घालणारे असे जे भाऊबंद, ते वेळ न लागता मारले, ४८० अशा प्रकारच्या या गोष्टी, अर्जुना, जगाच्या वाक्पटावर लिहून ठेव (लोकांच्या चर्चेस विषय करून ठेव) आणि विजयी हो. ८१

संजय उवाच--

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाऽऽह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ २५ ॥

एतत् केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः किरीटी कृतांजलिः (सन्) कृष्णं नमस्कृत्वा प्रणम्य भीतभीतः (सन्) भूयः एव सगद्गदं आह. ॥२५॥

ऐसी आघवीचि हे कथा । तया अपूर्णमनोरथा । संजयो सांगे कुरुनाथा । ज्ञानदेवो म्हणे ॥४८२॥ मग सत्यलोकौनि गंगाजळ । सुटलिया वाजत खळाळ । तैशी वाचा विशाळ । बोलता तया ॥८३॥ नातरी महामेघाचे उमाळे । घडघडीत एकें वेळे । का घुमघुमिला मंदराचळें । क्षीराब्धि जैसा ॥८४॥ तैसे गंभीरें महानादें । हे वाक्य विश्वकंदें । बोलिले अगाधें । अनंतरूपें ॥८५॥ तें अर्जुनें मोटकें ऐकिलें । आणि सुख कीं भय दुणावलें । हें नेणों परी कापिन्नले । सर्वांग तयाचें ॥८६॥ सखोलपणें वळली मोट । आणि तैसेंचि जोडलें करसंपुट । आणि वेळोवेळां ललाट । चरणी ठेवी ॥८७॥ तेवींचि कांहीं बोलों जाये । तंव गळा बुजलाचि ठाये । हें सुख की भय होये । हें विचारा तुम्ही ॥८८॥ परि तेव्हां देवाचेनि बोलें । अर्जुना हें ऐसें जाहलें । मियां पदावरूनि देखिलें । श्लोकाचिया ॥८९॥ मग तैसाचि भेणभेण । पुढती जोहारूनि चरण । मग म्हणे जी आपण । ऐसें बोलिलेति ॥४९०॥

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति
सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ॥ २६ ॥

हृषीकेश, तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यति, अनुरज्यते च, रक्षांसि भीतानि (सति), दिशः द्रवंति, सर्वे च सिद्धसंघाः नमस्यंति, (एतत्) स्थाने. ॥२६॥

"मी तरी अर्जुना मी काळु । आणि ग्रसिजे तो माझा खेळु । हा बोलु तुझा कीर अढळु । मानूं आम्ही ॥९१॥ परि तुवा जी काळें । आजि स्थितीचिये वेळे । ग्रासिजे हें न मिळे । विचारीं ॥९२॥ कैसेनि आंगींचें तारुण्य काढावें । कैचें नव्हे ते वार्धक्य आणावें । म्हणोनि करूं म्हणसी ते नव्हे । बहुतकरुनी ॥ ९३ ॥ हा जी चौपाहारी न भरतां । कोणेही वेळे श्रीअनंता । काय माध्यान्हीं सविता । मावळतु आहे ॥९४॥ पैं तुज अखंडिता काळा । तिन्ही आहाती जी वेळा । त्या तिन्ही परी राबळा । आपुलालिया समयीं ॥९५॥ जे वेळीं होों लागे उत्पत्ती । ते वेळीं स्थिति प्रळयो हारपती । आणि स्थिति काळीं न मिरविती । उत्पत्ति प्रळयो ॥ ९६ ॥ पाठीं प्रळयाचिये वेळे । उत्पत्ति स्थिति मावळे । हें कायसेनही न ढळे । अनादि ऐसें ॥ ९७ ॥ म्हणोनि आजि तंव भरें भोगें । स्थिति वर्तिजत आहे जगें । एथ ग्रसिसी तूं हें नलगे । माझ्या जीवीं ॥ ९८ ॥ तंव संकेतें देव बोले । अगा या दोन्ही सैन्यांसीचि मरण पुरलें । तें प्रत्यक्षचि तुज दाविलें । येर यथाकाळें जाण ॥९९॥ हा संकेतु जंव अनंता । वेळु लागला बोलतां । तंव अर्जुनें लोकु मागुता । देखिला यथास्थिति ॥५००॥ मग म्हणतसे देवा । तूं सूत्री विश्वलाघवा । जग आला मा आघवा । पूर्वस्थिती पुढती ॥१॥ परि पडिलिया दुःखसागरीं । तूं काढिसी का जयापरी । ते कीर्ति तुझी श्रीहरी । आठवित असें ॥ २ ॥ कीर्ति आठवितां वेळोवेळा । भोगीतसें महासुखाचा सोहळा । तेथ हर्षामृतकल्लोळा- । वरि लोळत आहें ॥ ३ ॥ देवा जियालेपणें जग । धरी तुझ्या ठायीं अनुराग । आणि दुष्टां तयां भंग । अधिकाधिक ॥ ४ ॥ पैं त्रिभुवनींचिया राक्षसां । महाभय तूं हृषीकेशा । म्हणोनि पळताती दाही दिशा । पैलीकडे ॥५॥ एथ सुर नर सिद्ध किंनर । किंबहुना चराचर । ते तुज देखोनि हर्षनिर्भर । नमस्कारित असती ॥ ६ ॥

संजय म्हणाला'—याप्रमाणें केशवाचें भाषण ऐकून, थरथर कांपणारा किरीटी हात जोडून श्रीकृष्णांना नमस्कार करून नम्र होऊन भीत भीत सद्गदित अंतःकरणानें पुन. म्हणाला ॥ ३५॥

ज्ञानदेव म्हणतात—याप्रमाणे ही सर्व कथा संजयानें अपूर्णमनोरथ अशा कुरुराजाला सांगितली ८२ मग म्हणतो, "सत्य लोकांतून गंगेचा ओघ निघाल्यावर जसा खळखळ वाजतो, त्याप्रमाणें गंभीर वाणानें श्रीकृष्ण बोलले ८३ किंवा मेघाच्या पाण्याचे लोट जसे धडधडा एकदम वाजत सुटतात, अथवा समुद्रमंथनाच्या वेळा क्षीराब्धि जसा मंदराचलाच्या रवीनें दणाणत होता, ८४ त्याप्रमाणे अनंतरूपा विश्वाचें मूळ असे श्रीकृष्ण गंभीर वाणीनें हे वाक्य बोलले, ८५ ते अर्जुनानें थोडेसे ऐकले, त्यामुळे त्याचे सुख वाटलें किंवा दुःख वाटलें हे काही कळलें नाही परंतु त्याचे सर्वांग कापूं लागलें' ८६ तो अति नम्रपणानें लवून हात जोडून वरचेवर श्रीकृष्णाच्या चरणा मस्तक ठेवू लागला ८७ आणि काहीं बोलणार, तो कंठ भरून आला असेंहो, ही स्थिति सुखामुळे झाली, किंवा दुःखामुळे झाली, याचा तुम्हीच विचार करा. ८८ परंतु देवाच्या बोलण्यानें अर्जुनाची अशी स्थिति झाली, हे श्लोकांतील पदाच्या अर्थावरून मी म्हणतो ८९ मग भीत भीत त्यानें भगवंताच्या चरणावर पुन मस्तक ठेविलें, आणि तो म्हणाला, महाराज! आपण असेच ना बोलला, ४९०

अर्जुन म्हणाला'—हृषीकेशा, तुमच्या विशेष कीर्तीनें सर्व जगत् आनंदभरित होतें, आणि तुमच्यावर प्रेम करितें, तसेच, राक्षस भयभीत होऊन दशदिशाकडे धांव घेतात, आणि सर्व सिद्धांचे समुदाय तुला नमस्कार करितात, हें योग्यच आहे. ॥ ३६ ॥

"की अर्जुना, मी कालरूपी असून, ह्या सर्वांना जे ग्रासून टाकले तो केवळ माझा खेळ आहे. आम्ही हे तुमचे बोलणे खरें मानले असतें, ९१ परंतु तुम्ही कालरूपी परमेश्वरानें जगताचा प्रलय करण्याचा समय नसता, स्थितिकालांतच नाशाला प्रवृत्त झालांत, हे विचारानें बरोबर वाटत नाही ९२ एरव्हीच्या अगोदर तारुण्य काढून एकाएकी म्हातारपण कसे घालता येईल? म्हणून तुम्ही जें कर म्हणता ते बहुतकरून न होण्याजोगे आहे ९३ हे पहा, अनंता, दिवसाचे चार प्रहर न भरता कधी तरी भर दुपारीच सूर्य, मावळता का? ९४ इतकेच नव्हे, तर हे पहा—तुम्ही अखंडित असे जे काल, त्यालाही तीन स्थिति आहेत आणि त्या प्रत्येक आपआपल्या वेळीं बलवान आहेत ९५ ज्या वेळेस उत्पत्ति होऊं लागते त्या वेळीं स्थिति व प्रलय ह्या नाहीतशा होतात आणि स्थितीच्या वेळेस उत्पत्ति व प्रलय याचें काही चालत नाहीं ९६ आणि मागाहून प्रलयाच्या वेळी उत्पत्ति व स्थिति ह्या आपोआप नाहींतशा होतात ह्या अवस्था अनादि असून कशानेंही टळत नाहींत. ९७ म्हणून, आज हे जग स्थितीचा उपभोग घेण्याच्या भरांत असतां त्याला ग्रासलें असे तुम्ही म्हणतां ही गोष्ट मला रुचत नाहीं' ९८ तेव्हां खुणेनें देव म्हणाले, "अरे, ह्या दोन्ही सैन्यांचें आयुष्य संपलें आहे, हे प्रत्यक्ष तुला दाखविलें, परंतु इतर लोक यथाकालाच मरण पावतील असे समज" ९९ इतकी गोष्ट श्रीकृष्ण भगवान् बोलताहेत, तोंच पूर्ववत अर्जुनानें सर्व सैन्य जागचे जागीं आहे असें पाहिलें ५०० मग तो म्हणतो, ' देवा, आपण विश्वाचें चालन करणारे सूत्रधार आहां, त्या योगानें हे जग पूर्वस्थितीला पुन प्राप्त झालें, १ परंतु, हे श्रीहरी, दुःखसागरांत पडलेल्यांना तुम्ही बाहेर काढतां अशी तुमची कीर्ति आहे, याची आम्हाला पूर्ण आठवण आहे २ तुमच्या कीर्तीचें वारंवार स्मरण होऊन महासुख भोगीत असून आनंदसमुद्राच्या लहरींत मी लोळत आहे ३ देवा, हे जग जिवंत राहिल्यानें तुमच्या ठिकाणीं प्रीति धरून सुखानें राहतें व जे दुष्ट आहेत त्यांचा तुम्ही नाश करतां, ४ परंतु, हे हृषीकेशा, त्रिभुवनांतल्या राक्षसांना तुमचें भय वाटतें, म्हणून तुमच्यापासून ते दाही दिशा दूर पळतात. ५ एऱ्हवी देव, मनुष्य, सिद्ध, यक्ष, किंबहुना सर्व स्थावरजंगम हे तुम्हाला पाहून हर्षयुक्त होऊन वंदन करतात. ६

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

महात्मन्, अनन्त, देवेश, गरीयसे, ब्रह्मण अपि आदिकर्त्र (तुभ्य), ते कस्मात् न नमेरन्, जगन्निवास, यत् सत असत् (अस्ति), तत्पर (यत्) अक्षर तत त्व ॥३७॥

एथ गा कवणा कारणा । राक्षस हे नारायणा । न लगतीचि चरणा । पळते जाहले ॥७॥ आणि हें काय तूतें पुसावें । येतुलें आम्हांसिही जाणवे । तरी सूर्योदयीं राहावें । कैसेनि तमें ॥८॥ जी तू प्रकाशाचा आगरु । आणि जाहला आम्हांसि गोचरु । म्हणोनिया निशाचरां केरु । फिटला सहजें ॥९॥ हें येतुलें दिवस आम्हां । कांहीं नेणवेचि श्रीरामा । आतां देखतसें महिमा । गभीर तुझा ॥५१०॥ जेथूनि नाना सृष्टीचिया वोळी । पसरती भूतग्रामाचिया वेली । तया महद्ब्रह्मातें व्याली । दैविकी इच्छा ॥ ११ ॥ देवो निःसीम तत्त्व सदोदितु । देवो निःसीम गुण अनंतु । देवो निःसीम साम्य सततु । नरेंद्र देवाचा ॥ १२ ॥ जी तू त्रिजगतिये वोलावा । अक्षर तू सदाशिवा । तूंचि सदसत् देवा । तयाही अतीत तें तू ॥१३॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥

त्व आदिदेवः, त्व पुराण पुरुष, त्व अस्य विश्वस्य पर निधान, त्व वेत्ता च वेद्य च पर धाम (च) असि, अनतरूप, त्वया विश्व ततं (अस्ति) ॥३८॥

तूं प्रकृतिपुरुषांचिया आदी । जी महत्तत्त्वा तूंचि अवधी । स्वयें तूं अनादी । पुरातनु ॥१४॥ तूं सकळ विश्वजीवन । जीवांसि तूंचि निधान । भूतभविष्याचें ज्ञान । तुझ्याचि हातीं ॥ १५ ॥ जी श्रुतीचिया लोचना । स्वरूपसुख तूंचि अभिन्ना । त्रिभुवनाचिया आयतना । आयतन तू १६ म्हणोनि जी परम । तूंतें म्हणिजे महाधाम । कल्पांतीं महद्ब्रह्म । तुजमाजि रिगे ॥ १७ ॥ किंबहुना तुवां देवें । विश्व विस्तारिलें आहे आघवें । तरि अनंतरूपा वानावें । कवणें तूतें ॥ १८ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

त्व वायु, (त्व) यमः, (त्व) अग्नि, (त्व) वरुण, (त्वं) शशाङ्क, (त्व) प्रजापतिः, (त्वं) च प्रपितामहः (असि), ते सहस्रकृत्वः नमो नम, पुनश्च भूय अपि (ते) नमो नम अस्तु ॥३९॥ सर्व, ते पुरस्तात् नमः, अथ (ते) पृष्ठत नम (अस्तु) ते सर्वत एव नम अस्तु त्व अनतवीर्यामितविक्रम, सर्व समाप्नोषि, तत सर्व असि ॥४०॥

जी काय एक तू नव्हसी । कवणे ठायीं नरासी । हें असो जैसा आहासी । तैसिया नमों ॥ १९ ॥ वायु तू अनंता । यम तूं नियमिता । प्राणिगणीं वसता । अग्नि तो तू ॥५२०॥ वरुण तूं सोम । स्रष्टा तूं ब्रह्म । पितामहाचाही परम । आदि जनक तूं ॥२१॥ आणीकही जे जे कांहीं । रूप आथि अथवा नाहीं । तया नमो तुज तैसयाही । जगन्नाथा ॥२२॥ ऐसें सानुरागें चित्तें । नमन केलें पांडुसुतें । मग पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥२३॥ पाठीं तिये साद्यंतें । न्याहाळी श्रीमूर्तीतें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो २४ पाहतां पाहतां प्रांतें । समाधान पावे चित्तें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥२५॥ इयें चराचरीं जी भूतें । सर्वत्र देखे तयातें । आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥२६॥ ऐसी रूपें तियें अद्भुतें । आश्चर्यें स्फुरती अनंतें । तंव तंव नमस्ते । नमस्तेचि म्हणे २७ आणिक स्तुतिही नाठवे । आणि निवांतुही न बैसवे । नेणें कैसा प्रेमभावें । गाजोंचि लागे ॥२८॥ किंबहुना

हे महात्मन्, हे अनंता, हे देवाधिदेवा, तुम्ही श्रेष्ठ असून ब्रह्मदेवाचेही उत्पन्नकर्ते आहां, मग ते तुम्हाला कां नमस्कार करणार नाहीत ? हे जगन्निवासा, जें सत् आणि असत् आहे, त्याच्या पलीकडचें जें अविनाशी ब्रह्म तें तुम्ही आहां ३७

नारायणा, काय कारणास्तव राक्षस तुम्हाला नमस्कार न करतां दूर पळतात, ७ हे तुम्हाला विचारावें असें नाहीं कारण आम्हाला इतकें कळत आहे. हे पहा—सूर्योदय झाल्यावर अंधार कसा राहील ? त्याप्रमाणें, तुमच्यापुढे राक्षस कसे उभे रहातील ? ८ तुम्ही स्वप्रकाशाचें मुख्य ठिकाण दृष्टीस पडल्यावर राक्षस सहज नाहींतसे झाले. ९ हे श्रीरामा, इतके दिवस ही गोष्ट आम्हाला समजली नव्हती, परंतु आतां तुमचा हा अलौकिक महिमा आमच्या दृष्टीस पडत आहे. ५१० ज्या ठिकाणाहून अनेक सृष्टींच्या ओळी व प्राणिमात्राच्या वेली जगभर पसरतात, त्या मायेला तुमची इच्छा ही आदिस्थान होय. ११ तुम्ही अगणित अशा सत्वानें नेहमीं भरलेले आहां, तुमच्यांत परमावधि अनंत गुण भरलेले आहेत, सर्वत्र सतत समदृष्टि असून तुम्ही देवांचे देव आहां. १२ हे सदाशिवा, तुम्ही ह्या सकल ब्रह्मांडाचें राहण्याचें ठिकाण असून अविनाशी आहां, आणि देवा, तुम्हीच व्यक्त व अव्यक्त असून, त्यापलीकडील जाणतां येणार जें तत्त्व तेंही तुम्हीच आहां १३

तुह्मी आदिदेव, व पुराणपुरुष, तुह्मी या विश्वाचें लयस्थान, तुह्मी ज्ञाते, तुह्मी जाणावयाची योग्य वस्तु, व तुह्मी परमपद आहां हे अनंतरूपा, तुह्मीं हें सर्व जग व्यापिलें आहे ॥३८॥

तुम्ही शिव (पुरुष) व शक्ति (प्रकृति) याच्या अगोदरचे असून मायेची मर्यादाही तुम्हीच आहां, व तुम्ही पुरातन असून तुमच्या पूर्वीचा असा दुसरा कोणी नाहीं १४ तुह्मी सर्व विश्वाचें चालक व सर्व जीवाचे अधिष्ठान असून, भूत व भविष्य हें ज्ञान तुह्मालाच आहे. १५ श्रुतीच्या नेत्रास ज्या स्वरूपापासून सुख होतें, तें, भेदरहित असें जे तुह्मी त्या तुमचेंच होय, व ज्या मायेनें हे सर्व जग व्यापलें आहे, तिला आश्रयही तुमचाच आहे, १६ म्हणून तुम्ही सर्व सृष्टीचें आश्रयस्थान असून परमश्रेष्ठ आहां, व ब्रह्मांडाच्या अंतकाळीं मायाही तुमचेच ठिकाणीं लय पावते, १७ किंबहुना, देवा, हे सर्व जग तुम्हीच विस्तारलें आहे. तेव्हां अनंत रूप असें जे तुम्ही त्या तुमचें वर्णन कोण करूं शकेल ? १८

वायु, यम, अग्नि, वरुण, चंद्र, कश्यपादि प्रजापति व ब्रह्मदेवाचा पिताही तुम्हीच आहां सहस्र वेळा तुह्माला नमस्कार असो, आणि पुनः पुनः तुम्हाला नमस्कार असो ॥ ३९ ॥ हे सर्वरूपा परमेश्वरा, तुम्हाला समोरून, मागून आणि सर्व बाजूंनी नमस्कार असो ज्याच्या बलाला आणि पराक्रमाला पार नाहीं असे तुम्ही आहां ज्यापेक्षां तुम्ही सर्व जग व्यापिलें आहे, त्यापेक्षां तुम्ही सर्वस्वरूप आहां ॥ ४० ॥

तुम्ही ज्यांत नाहीं अशी या जगांत कोणती वस्तु आहे ? व तुम्ही नाहीं असें कोणतें ठिकाण आहे ? तेव्हां, तुम्ही जेथें जेथें असाल, तेथें तेथें तुम्हाला माझा नमस्कार असो १९ श्रीअनंता, तुम्ही वायु आहां शासन करणारा जो यम, तो तुम्ही आहां प्राणिमात्राच्या ठिकाणा वास करणारा जो जठराग्नि तोही तुम्ही आहां ५२० तुम्ही वरुण, चंद्र व सृष्टि निर्माण करणारे ब्रह्मदेव आहां, व ब्रह्मदेवालाही जो उत्पन्न करणारा, तोही तुम्हीच आहां. २१ श्रीजगन्नाथा, ह्याशिवाय इतर म्हणून ज्या आपल्या विभूति आहेत, त्यांना आकार असो वा नसो, त्यांना माझा नमस्कार असो २२ याप्रमाणें अर्जुनानें सप्रेम चित्तानें नमस्कार केला, व पुन , हे प्रभो, तुम्हाला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें तो म्हणूं लागला.२३ नंतर श्रीकृष्णाच्या मूर्तीकडे नीट न्याहाळून पाहिल्यावर, पुन हे प्रभो, तुह्माला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें म्हणूं लागला २४ एकेक अवयवाकडे पाहून चित्तांत समाधान पावल्यानें, पुन , हे प्रभो, तुम्हाला नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें म्हणूं लागला २५ स्थावरजंगम पदार्थ व प्राणी त्या रूपाचे ठिकाणीं पाहून, हे प्रभो, तुम्हास नमस्कार असो, नमस्कार असो, असेंच म्हणूं लागला २६ याप्रमाणें अद्भुत अशीं रूपें श्रीअनंताचे ठिकाणीं आश्चर्यानें पाहून, नमस्कार असो, नमस्कार असो, असें म्हणूं लागला २७ या पेक्षां जास्त स्तुति कशी करावी हें आठवेना आणि स्वस्थही बसवेना, अशी अर्जुनाची स्थिति होऊन तो प्रेमभावानें ज्यास्त स्तुतिच करूं लागला, ती सांगतां येत नाहीं २८ याप्रमाणें त्यानें हजारो वेळा

इयापरी । नमन केलें सहस्रवरी । कीं पुढती म्हणे श्रीहरी । तुज सन्मुखा नमो ॥२९॥ देवासि पाठी पोट आथि कीं नाहीं। येणें उपयोगु आम्हा काई । तरि तुज पाठिमोरेयाही । नमो स्वामी ॥५३०॥ उभा माझिये पाठीसी । म्हणोनि पाठिमोरें म्हणावें तुम्हासी । सन्मुख विमुख जगेंसी । न घडे तुज ॥३१॥ आता वेगळालिया अवयवां । नेणें रूप करूं देवा । म्हणोनि नमो तुज सर्वा । सर्वात्मका ॥३२॥ जी अनंत बळसंभ्रमा । तुज नमो अमित विक्रमा । सकळकाळीं समा । सर्वरूपा ॥ ३३ ॥ आघवियां आकाशीं जैसें । अवकाशचि होऊनि आकाश असे । तूं सर्वपणें तैसें । पातलासि सर्व ॥३४॥ किंबहुना केवळ । सर्व हें तूंचि निखिळ । परि क्षीरार्णवीं कल्लोळ । पयाचे जैसे ॥३५॥ म्हणोनिया देवा । तूं वेगळा नव्हसी सर्वा । हें आलें मज मद्भावा । आता तूंचि सर्व ॥३६॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

(भगवन्,) तव महिमानं अजानता मया सखा इति मत्वा, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे, इति प्रमादात् प्रणयेन वा अपि प्रसभं यत् उक्तं (अस्ति), ॥४१॥

परि ऐसिया तूतें स्वामी । कहींच नेणोंजी आम्ही । म्हणोनि सोयरे-संबंधधर्मी । राहाटलों तुजसी ॥३७॥ अहा थोर वाउर जाहलें । अमृतें समार्जन म्यां केलें । वारिकें घेऊनि दिधलें । कामधेनूतें ॥३८॥ परिसाचा खडवाचि जोडला । कीं फोडोनि आम्ही गाडोरा घातला । कल्पतरु तोडोनि केला । कूप शेता ॥३९॥ चिंतामणीची खाणी लागली । तेणें करें वोढाळें वोल्हांडिलीं । तैसी तुझी जवळिक धाडिली । सांगातीपणें ५४० हें आजिचेंचि पाहें पां रोकडें । कवण झुंज हें केवढें । एथ परब्रह्म तूं उघडें । सारथी केलासी ॥४१॥ यया कौरवाचिया घरा । शिष्टाई धाडिलासि दातारा । ऐसा वणिजेसाठीं जगेश्वरा । विकलासि आम्ही ॥४२॥ तूं योगियांचें समाधिसुख । कैसा जाणेचिना मी मूर्ख । उपरोधु जी सन्मुख । तुजसी करूं ॥४३॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

अच्युत, यत् च विहारशय्यासनभोजनेषु अवहासार्थं एकः अथवा तत्समक्षं असत्कृतः असि, तत् अहं अप्रमेयं त्वां क्षामये ॥४२॥

तूं या विश्वाची अनादि आदी । बैससी जिये सभासदीं । तेथें सोयरीकीचिया संबंधीं । रळी बोलों ॥४४॥ विपायें राउळा येवों । तरि तुझेनि अंगें मानु पावों । न मानिसी तरी जावों । रुसोनि सलगी ॥४५॥ पायां लागोनि बुझावणी । तुझ्या ठायीं शार्ङ्गपाणी । पाहिजे ऐशी करणी । बहु केली आम्ही ॥४६॥ सजनपणाचिया वाटा । तुजपुढें बैसे उफराटा । हा पाडु काय वैकुंठा । परि चुकलों आम्ही ॥४७॥ देवेंसि कोलकाठी धरूं । अखंड झोंबीलोंबी करूं । सारी खेळतां आविष्करूं । निकरेंही भांडों ॥४८॥ चाग तें उराउरी मागों । देवासि कीं बुद्धि सांगों । तेवींचि म्हणों काय लागों । तुझें आम्ही ॥४९॥ ऐसा अपराधु हा आहे । जो त्रिभुवनीं न समाये । जी नेणताचि कीं पायें । शिवतिलें तुझें ॥५५०॥ देवो बोनयाच्या अवसरीं । लोभें कीर आठवण करी । परि माझा निसुग गर्व अवधारीं । जे फुगूनचि बैसें ॥५१॥ देवाचिया भोगायतनीं । खेळतां आशंकेना मनीं । जी रिगोनियां शयनीं । सरिसा पहुडें ॥५२॥ कृष्ण म्हणोनि हाकारिजे । यादवपणें तूतें लेखिजे । आपली आण घालिजे । जाता तुज ॥५३॥ मज एकासनीं बैसणें । कां तुझा-

नमस्कार केले व तो पुन श्रीहरीस ह्मणाला, “ तुह्मी माझ्यासमोर जे दिसत आहा, त्या तुह्माला नमस्कार असो २९ देवाला पाठपोट आहे की नाहा, याची चौकशी करून आह्माला काय उपयोग होणार ? तथापि, हे स्वामी, माझ्या पाठीमागे जे तुह्मी आहा, त्या तुह्माला नमस्कार असो ५३० तुह्मी माझ्या पाठीशी उभे आहा ह्मणून तुह्मी पाठीमागें आहा असे ह्मणता येतें, परंतु खरोखर तुह्मी जगाच्या पाठीमागे किंवा पुढे आहा असे काहीच म्हणता येत नाही ३१ तुमच्या निरनिराळ्या अवयवाची गणती करता येत नाही, ह्मणून, सर्वस्वरूपी असे जे तुह्मी त्या तुमच्या सर्व अंगाला नमस्कार असो ३२ देवा, जे तुह्मी अनंत बळाचा साठा आहा, तुह्मी अगणित पराक्रमी व सर्व रूपास सर्वकाळी सम आहा, त्या तुह्माला नमस्कार असो ३३ ज्याप्रमाणे सर्व आकाशात आकाशमय होऊन आकाशच असतें, त्याप्रमाणे सर्व ठिकाणीं तुमची व्याप्ति असल्यामुळे तुह्मा सर्वात आहा,३४ किंबहुना सर्वत्र तुह्मीच केवळ भरलेले आहा पण ज्याप्रमाणे क्षीरसमुद्रात लाटाही दुधाच्याच येतात, [त्याप्रमाणे] ३५ ह्मणून, देवा, तुह्मी सर्व पदार्थापासून वेगळे नाही हे माझ्या प्रत्ययास आले आहे; तेव्हा आता सर्वत्र तुह्मी भरलेले आहा ३६

हे प्रभो, तुमचा हा महिमा न जाणता, मी तुह्मांला मित्र समजून, हे कृष्णा, हे यादवा, हे सख्या, असें अमर्यादेनें अथवा प्रीतीनें जें उद्दाम भाषण बोललों, ॥४१॥

परंतु, प्रभो, तुमचें असें ऐश्वर्य आहे असे मी मुळींच जाणले नाही, म्हणून सोयरेपणाच्या नात्याने तुमच्याशी वागलो ३७ अरेरे ! माझ्या हातून फार वाईट गोष्ट घडली, की म्या अमृताचा उपयोग सडासमार्जनाकडे केला, व कामधेनु देऊन तिच्या बदला शिंगरू घेतलें ! ३८ परिसाचा डोंगर मिळाला असता तो फोडून त्याची आह्मी घराच्या पायात भर घातली, तसेच कल्पतरु तोडून त्याचे शेतास कुंपण केलें, ३९ चिंतामणीची खाण लागली असून ते दगड गोफणीने मारून ओढाळ गुरे हाकून लावली, त्याप्रमाणे तुमच्याशी असलेल्या अतिस्नेहाचा उपयोग करून न घेता तुह्माला दूर केलें ५४० हें आजचेंच उघड उघड उदाहरण पहा, कीं हे युद्ध केवढें व काय किंमतीचें, पण परब्रह्म जे तुह्मी त्या तुह्माला आह्मी आपले सारथि केले ४१ हे कृपासागरा, दुष्ट अशा कौरवाकडे तुह्माला शिष्टाई करण्याकरिता आम्ही धाडले, याप्रमाणे, हे जगदीश्वरा आम्हा आपल्या कामाकरिता तुमचा उपयोग करून घेतला. ४२तुम्ही योग्याचे समाधिसुख असून म्या मूर्खानें तुम्हाला जाणले नाही, व तुमच्या बरोबर विनोदाची भाषणे केली ४३

आणखी, हे अच्युता, खेळतांना, निजतांना, बसताना आणि जेवताना आपण उभयता एकेकटे असता अथवा दुसरे लोकांच्या समक्ष मी थट्टेने जो तुमचा अपमान केला, त्याबद्दल, अनंत असे जे तुम्ही, त्या तुमची मी ‘क्षमा करा ’ अशी प्रार्थना करितो. ॥ ४२ ॥

तुम्ही विश्वाचे आदिपुरुष आहा, तुमच्या अगोदरचा दुसरा कोणी नाही ते तुम्ही ज्या सभेत बसत होता, तेथे तुम्ही आमचे नातेवाईक या संबंधानें मी तुमच्याशी विनोदाने बोललो ४४ कदाचित् तुमच्या घरा आलो, तर तुमच्या बरोबरीने मान घेत होतो आणि तो तुम्ही न दिला तर स्नेहाच्या नात्याने आम्ही रुसून परत जात होतो ४५ हे शार्ङ्गपाणी, तुम्ही माझे पाय धरून समजूत करीत असा याप्रमाणे ह्या त्या प्रकाराने आम्ही तुमचा उपमर्द केला ४६ शहाणपणाच्या घमेंडीवर आम्ही तुमच्या पुढे पाठमोरे देखील बसलो आहो, तर, हे श्रीकृष्णा, अशी आमची योग्यता आहे का ? परंतु आमची चूक झाली ४७ देवा, तुमच्याबरोबर दांडपट्टा वगैरे खेळ तर खेळलो, आखाड्यात कुस्ती तर केली, व सोंगट्या खेळताना तुमचा तिरस्कार करून तुमच्याबरोबर निकरानें तर भांडलो, ४८ जी उत्तम वस्तु असेल, ती अगोदर आम्हाला द्या म्हणून मागितली, सर्वज्ञ असे जे तुम्ही त्या तुम्हाला युक्तीच्या गोष्टी सांगितल्या त्याचप्रमाणे, तुमच आम्ही काय लागत आहो ? असे तुम्हाला म्हटले ४९ अशा रीतीनें, त्रिभुवनात न मावतील असे आमचे हातून अपराध घडले आहेत, परंतु तुमच्याच पायाची शपथ की, आह्मी तुम्हाला न ओळखता तुमच्याशी असे वर्तन केले ५५० देवानी जेवणाचे वेळेस लोभानें खरोखर माझी आठवण करावी, परंतु मी रिकामा गर्व करून रुसून बसावें. ५१ देवाच्या अंतःपुरातही खेळताना माझ्या मनात शंका उत्पन्न होत नसे, व अंथरुणावर जाऊन मी शेजारी निजत असे. ५२ मी तुह्माला ‘ कृष्णा ’ ह्मणून हाक मारीत असून, इतर यादवाप्रमाणे तुह्मांला मानीत होतो, आणि तुह्मी जाऊ लागला ह्मणजे मी आपली शपथ घालीत असे ५३ माझें तुमच्याबरोबर

बोलु न मानणें । हें चोतटीचेनि दाटपणें । बहुत घडले ॥५४॥ म्हणोनि काय काय आता । निवेदिजेल अनंता । मी राशि आहें समस्ता । अपराधाची ॥५५॥ यालागीं पुढां अथवा पाठीं । जियें राहटलों बहुवें वोखटीं । तियें मायेचिया परी पोटीं । सामावीं प्रभो ॥५६॥ जी कोण्ही एके वेळे । सरिता घेऊनि येती खडुळें । तियें सामाविजति सिंधुजळें । आन उपायो नाहीं ॥५७॥ तैसीं प्रीती का प्रमादें । देवेंसीं मज विरुद्धें । बोलविलीं तियें मुकुंदें । उपसाहावीं जी ॥५८॥ आणि देवाचेनि क्षमत्वें क्षमा । आधारु जाली आहे या भूतग्रामा । म्हणोनि जी पुरुषोत्तमा । विनवूं तें थोडें ॥५९॥ तरि आता अप्रमेया । मज शरणागता आपुलिया । क्षमा कीजो जी यया । अपराधांसी ॥५६०॥

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

अप्रतिमप्रभाव, त्वं अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता, गरीयान् पूज्यः गुरुः च असि, लोकत्रये अपि त्वत्समः न अस्ति, अधिकः अन्यः कुतः (अस्ति) ? ॥४३॥

जी जाणितलें मियां साचें । महिमान आतां देवाचें । जे देवो होय चराचराचें । जन्मस्थान ॥६१॥ हरिहरादि समस्तां । देवा तूं परम देवता । वेदातेंही पढविता । आदि गुरु तूं ॥६२॥ गंभीर तूं श्रीरामा । नानाभूतैकसमा । सकळगुणीं अप्रतिमा । अद्वितीया ॥६३॥ तुजसी नाहीं सरिसें । हें प्रतिपादनचि कायसें । तुवां जालेनि आकाशें । सामाविलें जग ॥६४॥ तया तुझेनि पाडें दुजें । ऐसें बोलतांचि लाजिजे । तेथ अधिकचि कीजे । गोठी केवीं ॥६५॥ म्हणोनि त्रिभुवनीं तूं एकु । तुजसारिखा ना अधिकु । तुझा महिमा अलौकिकु । नेणिजे वानूं ॥६६॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

देव, तस्मात् कायं प्रणिधाय प्रणम्य अहं ईड्यं ईशं त्वां प्रसादये पुत्रस्य (अपराध) पिता इव, सख्युः (अपराध) सखा इव, प्रियायाः (अपराध) प्रियः (इव) (मम अपराधान् सोढुं (त्वं) अर्हसि ॥४४॥

ऐसें अर्जुनें म्हणितलें । मग पुढती दंडवत घातलें । तेथें सात्त्विकावें आलें । भरतें तया ॥ ६७ ॥ मग म्हणतसे प्रसीद प्रसीद । वाचा होतसे सद्गद । काढीं जी अपराध । समुद्रौनि मातें ॥ ६८ ॥ तुज विश्वसुहृदातें कहीं । सोयरेपणें न मनूंचि पाहीं । तुज विश्वेश्वराचिया ठायीं । आश्चर्य केलें ॥६९॥ तूं वर्णनीय परी लोभें । मातें वर्णिसी पां सभे । तरि मियां वलिगजे क्षोभें । अधिकाधिक ॥५७०॥ आता ऐसिया अपराधां । मर्यादा नाहीं मुकुंदा । म्हणोनि रक्ष रक्ष प्रमादा- । पासोनियां ॥ ७१ ॥ जी हेंचि विनवावयालागीं । कैंची योग्यता माझिया आंगीं । परि अपत्य जैसें सलगी । बापेंसि बोले ॥७२॥ पुत्राचे अपराध । जरी जाहले अगाध । तरी पिता साहे निर्द्वंद्व । तैसे साहिजो जी ॥७३॥ सख्याचें उद्धत । सखा साहे निवांत । तैसें तुवां समस्त । साहिजो जी ॥७४॥ प्रियाचिया ठायीं सन्मान । प्रिय न पाहे सर्वथा जाण । तेवि उच्छिष्ट काढिलें आपण । ते क्षमा कीजो जी ॥७५॥ नातरी प्राणाचें सोयरें भेटे । मग जीवें भूतली जियें संकटें । तियें निवेदिता न वाटे । संकोचु कांहीं ॥७६॥ कां उखितें आंगें जीवें । आपणपें दिधलें जिया मनोभावें । तिया कांतु मिनलिया न राहवे । हृदय जेवीं ॥७७॥ तयापरी जी मियां । हें विनविलें तुमतें गोसाविया । आणीक कांहीं एक म्हणावया । कारण असे ॥७८॥

एका आसनावर बसणे, किंवा तुमचा शब्द मोडणे, हे अति परिचयामुळे पुष्कळ वेळा घडले आहे. ५४ म्हणून, हे अनंता, आणखी अशा अमर्यादेच्या तुम्हाला किती तरी गोष्टी सांगू ? तर मी सर्व अपराधाची रासच आहे ५५ याकरिता, प्रभो, तुमच्या समक्ष किंवा पश्चात जितक्या म्हणून माझ्या हातून वाईट गोष्टी घडून आल्या असतील तितक्या आई-प्रमाणें पोटात घाला ५६ एखादे वेळेस नदीचे पाणी गढूळ होऊन समुद्रास मिळण्यास गेले असता त्याचा अंगीकार केल्याशिवाय समुद्रास दुसरा उपाय नसतो, ५७ त्याप्रमाणे, प्रीतीने म्हणा अथवा चुकीनें म्हणा, देवा, तुम्हाला विरुद्ध अशी जी जी भाषणे मी बोललो, ती ती, हे मुकुंदा, पोटात घाला ५८ देवा, तुमच्या सहन करण्याच्या शक्तीने ही पृथ्वी प्राणिमात्राचा भार सहन करण्यास समर्थ झाली आहे, म्हणून, हे पुरुषोत्तमा, जितकी तुमची विनती करावी तितकी थोडी आहे ५९ तर आता हे अतर्क्या कृष्णा, तुमचा म्हणविलेला मी तुम्हाला शरण आलो आहे, तर माझ्या सर्व अपराधाची क्षमा करा ५६०

[देवा,] ज्याच्या सामर्थ्याला उपमा नाही असे तुम्ही या चराचर जगताचे उत्पादक व अति श्रेष्ठ आणि पूज्य असे गुरू आहा. तुमच्यासारखा या त्रैलोक्यांत दुसरा कोणी नाही; तेव्हा तुमच्यापेक्षां अधिक कोठून असणार ? ॥ ४३ ॥

हे श्रीकृष्णा, तुमचा महिमा मी आता यथार्थ जाणला आहे देवा, तुम्ही या चराचराचें उत्पत्तिस्थान आहा. ६१ तुम्ही विष्णु, शंकर आदिकरून सर्व देवांचे परमदैवत आहा, आणि वेद ज्याला पढविले आहेत, त्या ब्रह्मदेवाचेही मूळ गुरु तुम्ही आहा ६२ हे श्रीरामा, तुम्ही गंभीर असून सर्व भूतांचे ठिकाणी तुमची समदृष्टि आहे तुम्ही सर्व गुणात अप्रतिम असून अद्वितीय आहा ६३ तुमच्या बरोबरीचा दुसरा कोणी नाही, याचे प्रतिपादन तरी काय करावे ? कारण तुम्ही जे आकाश उत्पन्न केले आहे, त्यात सर्व जगाचा समावेश होतो. ६४ त्या तुमच्या बरोबरीचे दुसरे कोणी आहे असे म्हणणेच लज्जास्पद होय तुमच्यापेक्षा दुसरा कोणी अधिक आहे, ही गोष्टच बोलण्यास नको ! ६५ म्हणून, सर्व त्रिभुवनात तुम्ही एकच असून, तुमच्या बरोबरीचा किंवा तुमच्याहून अधिक दुसरा कोणी नाही, व तुमचा महिमा अगाध असून तो वर्णन करण्यास आम्ही असमर्थ आहो. ६६

म्हणून, हे देवा, साष्टांग नमस्कार करून, स्तुत्य व समर्थ अशा तुम्हांला प्रसन्न होण्याकरितां मी प्रार्थना करितो, जसा पिता पुत्राचे अपराध, मित्र मित्राचे अपराध, आणि पुरुष आपल्या प्रियेचे अपराध सहन करितो, तसे तुम्ही माझे अपराध सहन करण्यास योग्य आहां ४४

याप्रमाणे बोलून अर्जुनाने भगवंतास साष्टांग नमस्कार घातला त्या वेळी त्याला अष्टसात्विक भाव उत्पन्न झाले ६७ मग गहिवरून म्हणाला, "प्रसन्न व्हा प्रसन्न व्हा व मला अपराधरूपी समुद्रातून बाहेर काढा. ६८ तुम्ही आमचे नातेवाईक आहा, अशा समजुतीने तुम्हा विश्वगुरूदाला कधीच मान दिला नाही, व तुम्ही सर्व विश्वाचे ईश्वर आहा, असें कोणी म्हटले, तर उलट आम्ही आश्चर्य करीत होतो ६९ आम्हीच तुमचे वर्णन करणे योग्य असताही, समेमध्ये जो जो तुम्ही प्रेमाने माझें वर्णन करावे, तो तो रागावून मी अधिक अधिक बडबड करावी ५७० हे मुकुंदा, असे जे माझे हातून एक एक अपराध झाले आहेत, ते अमर्याद आहेत, म्हणून त्या अपराधापासून माझे रक्षण करा ७१ अहो, अशा प्रकारे तुमची प्रार्थना करण्याची देखील योग्यता माझ्या अंगी नाही, पण लहान मूल जसे बापाशी लडिवाळपणाने बोलते, ७२ त्याप्रमाणे, मी म्हणतो, प्रभो, पुत्राच्या हातून पुष्कळ अपराध घडले असले तरी पिता दुजा भाव सोडून जसे ते सहन करतो, तसे माझे सर्व अपराध तुम्ही सहन करा ७३ देवा, मित्राचा उद्धटपणा जसा मित्र निवातपणें सहन करतो, तसे माझे सर्व अपराध तुम्ही सहन करा ७४ ज्याप्रमाणे आपल्या आवडत्या मित्राकडून आपला सन्मान व्हावा अशी कधी कोणी अपेक्षा करीत नाही, त्याप्रमाणे [राजसूय यज्ञात] तुम्ही उष्टी काढली त्याची क्षमा करा ७५ किंवा आपला जिवलग स्नेही भेटल्यावर, आपण जितकी संकटे अनुभविली असतील, तितकी त्याला सांगण्याचा कधीही संकोच वाटत नाही ७६ अथवा जिने आपले तन, मन व आत्माही मनोभावाने आपले पतीस अर्पण केला आहे, अशा पतिव्रता स्त्रीस पतीची गाठ पडल्यावर जशी मनातील गोष्ट सांगितल्याशिवाय रहावत नाही, ७७ त्याप्रमाणे, प्रभो, माझे अपराध क्षमा करण्याबद्दल मी तुम्हास विनती केली, परंतु मला आणखी एक गोष्ट विचारावी असें वाटत आहे. ७८

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

देवेश जगन्निवास, अदृष्टपूर्वं (विश्वरूप) दृष्ट्वा (अहं) हृषित अस्मि, मे मनः च भयेन प्रव्यथित (अस्ति, अत ,) देव, त्वं प्रसाद च तत् (च पूर्व) एव रूप म दर्शय ॥४५॥

तरि देवेसी सलगी केली । जे विश्वरूपाची आळी घेतली । ते मायबापें पुरविली । स्नेहाळाचेनि ॥७९॥ सुरतरूची झाडें । आगणी दावावी कोडें । देयावें कामधेनूचें पाडें । खेळावया ॥५८०॥ मिया नक्षत्रीं डाव पाडावा । चंद्र चेंडुवालागी आणावा । हा छदु सिद्धी नेला आघवा । माउलियें तुवां ॥८१॥ जिया अमृतलेशालागी सायास । तयाचा पाउस केला चारी मास । पृथ्वी वाहून चासेचास । चिंतामणि पेरिले ॥८२॥ ऐसा कृतकृत्य केला स्वामी । बहुवे ळळा पाळिला तुम्ही । दाविलें जें हरब्रह्मी । नायकिजे कानी ॥८३॥ मा देखावयाची केउती गोठी । जयाची उपनिषदा नाहीं भेटी । ते जिव्हारींची गांठी । मजलागीं सोडिली ॥८४॥ जी कल्पादीलागौनि । आजिची घडी धरुनी । माझी जेतुली होउनी । गेली जन्में ॥८५॥ तयां आघवियांचिआतु । घरडोळी घेऊनि असें पाहतु । परि हीं देखिली ऐकिली मातु । आतुडेचिना ॥८६॥ बुद्धीचे जाणणें । कांहीं न वचेचि याचेनि आगणें । हें सादही अंतःकरणे । करवेचिना ॥८७॥ तेथ डोळयां देखी होआवी । ही गोठीचि कायसया करावी । किंबहुना पूर्वीं । दृष्ट ना श्रुत ८८ तें हें विश्वरूप आपुलें । तुम्ही मज डोळां दाविलें । तरि माझें मन झालें । हृष्ट देवा ८९ परि आतां ऐसी चाड जीवीं । जे तुजसी गोठी करावी । जवळीक हे भोगावी । आलिंगावासी ॥ ५९० ॥ ते याचि रूपीं करूं म्हणिजे । तरि कोणे एके मुखेंसी चावळिजे । आणि कवणा खेंव देइजे । तुज लेखा नाही ९१ म्हणोनि वारियासवें धांवणें । न ठके गगना खेंव देणे । जळकेली खेळणें । समुद्रीं केउतें ॥९२॥ यालागी जी देवा । एथिचें भग उपजतसे जीवा म्हणोनि येतुला ळळा पाळावा । जे पुरे हें आत ॥९३॥ पैं चराचर विनोदें पाहिजे । मग तेणे सुखें घरीं राहिजे । तैसें चतुर्भुज रूप तुझें । ते विसावा आम्हा ॥९४॥ आम्हीं योगजात अभ्यासावे । तेणे याचि अनुभवा यावें । शास्त्रातें आलोडावे । परि सिद्धांतु तो हाचि ॥९५॥ आम्हीं यजनें किजती सकळे । परि तियें फळावी येणेचि फळें । तीर्थें होतु सकळें । याचिलागी ॥९६॥ आणीकही कांहीं जें जें । दान पुण्य आम्हीं कीजे । तया फळीं फळ तुझें । चतुर्भुज रूप ॥ ९७ ॥ ऐसी तेथिची जीवा आवडी । म्हणोनि तेचि देखावया लवडसवडी । वर्तत असे ते सांकडी । फेडिजे वेगी ॥९८॥ अगा जीवीचे जाणतेया । सकळ विश्व वसवितेया । प्रसन्न होई पूजितया । देवाचिया देवा ॥९९॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

सहस्रबाहो विश्वमूर्ते, अहं त्वां किरीटिनं गदिनं च तथा एव चक्रहस्तं द्रष्टुं इच्छामि, (तस्मात्) तेन एव चतुर्भुजेन रूपेण (युक्त) भव ॥४६॥

कैसें नीलोत्पलातें रांवित । आकाशाही रंगु लावित । तेजाची वोज दावित । इंद्रनीळा ॥६००॥ जैसा परिमळ जाहला मरगजा । कां आनंदासि निघालिया भुजा । ज्याचे जानूवरी मकरध्वजा । जोडली बरव ॥१॥ मस्तकी मुकुटातें ठेविलें । की मुकुटा मुकुट मस्तक झालें । शृंगारा लेणें लाधलें । आंगाचेनि जया ॥२॥ इंद्रधनुष्याचिये आडणी- । माजि मेघ गगनरंगणी । तैसें आवरिलें शार्ङ्गपाणी । वैजयंतिया ॥३॥ आतां कवणी ते उदार गदा । असुरां देत कैवल्य सदा । कैसें चक्र हन गोविंदा । सौम्यतेजें मिरवे ॥४॥ किंबहुना स्वामी । तें देखावया उत्कंठित पां मी । म्हणोनि आतां तुम्ही ।

हे देवाधिदेवा जगन्निवासा, पूर्वी कधी न पाहिलेलें असें [तुझें] विश्वरूप पाहून मला हर्ष झाला, आणि भयानें माझें मन अति व्याकुळ झालें यास्तव, हे देवा, प्रसन्न व्हा, आणि तुमचें तें [पूर्वीचें] रूप मला दाखवा. ॥४५॥

"श्रीकृष्णा, तुमच्याशी सलगी करून 'विश्वरूप दाखवा' म्हणून जो छंद घेतला, तो अत्यंत दयाळूपणानें तुम्ही पुरविला ७९ अंगणांत कल्पतरु लावण्याचा व कामधेनूचें वासरूं खेळावयास देण्याची माझी हौस पुरविली, ५८० मला फांशाच्या ऐवजीं खेळण्यास नक्षत्रें द्यावीं, व चेंडूच्या ऐवजीं चंद्र द्यावा, ही माझी सर्व हौस तुम्ही मातेप्रमाणें पूर्ण केला. ८१ जें अमृत थेंबभर मिळविण्यासही श्रम पडतात, त्याचा चार महिने पाऊस पाडला, आणि जमीन उत्तम रीतीनें तयार करून तिच्या प्रत्येक वाफ्यात चिंतामणि पेरले ! ८२ याप्रमाणें, प्रभो, सर्व गोष्टी मला देऊन माझे लाड पुरविल्यानें मी कृतकृत्य झालों, आणि जें तुम्ही मला प्रत्यक्ष दाखविलें, त्या विश्वरूपाची गोष्ट शंकर, ब्रह्मदेव यांनी कानांनीं ऐकलीही नाहीं ८३ मग तें त्यांच्या दृष्टीस कोठून पडणार ? हें पहा—उपनिषदांसही ज्याची भेट झाली नाहीं, तें आपलें अंतरंगांतील रूप तुम्ही माझ्याकरितां उघड करून दाखविलें ८४ कल्पाच्या आरंभापासून आज घटकेपर्यंत जितके माझे जन्म होऊन गेले, ८५ त्या सर्व जन्मांत प्रत्येक जन्माचा झाडा घेऊन पहातो, परंतु या रूपाची गोष्ट मी कधीं ऐकिली आहे किंवा हें रूप पाहिलें आहे, असें आढळून येत नाहीं ८६ या विश्वरूपाच्या अंगणांत देखील बुद्धीचा कल्पना गेली नाहीं, मग अंतःकरणांत त्याची आठवण कोठून होणार ? ८७ अशा स्थितींत तें विश्वरूप डोळ्यांनीं पहावें, याजबद्दल गोष्ट बोलायालाच नको किंबहुना असें पूर्वी कधीं ऐकिलें नाहीं व पाहिलेंही नाहीं ८८ देवा, तें हें तुमचें विश्वरूप तुम्ही मला दाखविल्यानें माझें मन चकित झालें ८९ परंतु आतां अशी एक मनांत इच्छा उत्पन्न झाली आहे कीं, तुमच्या बरोबर गोष्टी सांगून तुमच्या स्नेहाचा उपभोग घ्यावा, व तुम्हाला आलिंगन द्यावें. ५९० तेव्हां तें या अशा स्थितींतच करूं म्हटलें, तर तुमच्या कोणत्या तोंडाबरोबर बोलावें ? व कोणाला आलिंगन द्यावें ? कारण, तुमच्या रूपाला पार नाहीं. ९१ म्हणून, वाऱ्याबरोबर धावणें अगर गगनाला आलिंगन देणें हें घडावयाचें नाहीं, तसेंच समुद्रांत जलक्रीडा कशी करितां येईल ? ९२ याकरितां, देवा, या विश्वरूपाचें मला भय वाटतें, म्हणून हें आटोपतें घ्यावें, एवढीच माझी हौस पुरवावी ९३ हें पहा—या चराचराचें कौतुकानें अवलोकन करून, जसें घरींच रहावेसें वाटतें, त्याप्रमाणें तुमचें चतुर्भुज रूपच आमच्या विश्रांतीचें स्थान होय ९४ आम्ही सर्व योगाचा अभ्यास केला, तरी त्या योगानें पहावयास मिळणार हेंच, आणि शास्त्राचा विचार केला असतांही याच स्वरूपाचा सिद्धांत होतो ९५ आम्ही सर्व यज्ञ केले, तरी त्यांची फलप्राप्ति हेंच रूप होय, व याच रूपाकरितां सर्व तीर्थ करावीं लागतात ९६ आणखीही जें जें कांहीं पुण्य अथवा दान आम्ही करितों, त्याची फलप्राप्ति तुमचें चतुर्भुज रूपच होय ९७ याप्रमाणें त्या चतुर्भुज रूपाची जिवास आवड उत्पन्न होऊन, तें पहाण्याकरितां माझी लगबग उडाली आहे तर ही माझी अडचण लवकर दूर करा ९८ अहो, दुसऱ्याच्या मनांतील गोष्ट जाणणार जगन्निवासा, परमपूज्य देवाधिदेवा, प्रसन्न व्हा. ९९

हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते, तुम्हास मुकुट घातलेले आणि हातांत गदा व तसेंच चक्र घेतलेलें पहावें, अशी माझी इच्छा आहे, म्हणून त्याच चतुर्भुज रूपानें युक्त असे तुम्ही व्हा. ॥ ४६ ॥

"देवा, तुमच्या अंगकांतीचें कोठवर वर्णन करावें ? ज्याच्या योगानें नीलकमलास व आकाशासही निळेपणा येतो, व इंद्रनील मण्याच्या तेजाची झांक पसरते, ६०० ज्याप्रमाणें पाचेला सुगंध सुटावा किंवा आनंदाला हात फुटावे, त्याप्रमाणें प्रभूचें गुडघ्यांपासून मदनाला शोभा येते, १ प्रभूंनीं मस्तकावर धारण केलेल्या मुगुटास मस्तकाच्या सौंदर्यानें जास्त शोभा येते, व अंगाच्या प्रभेनें शृंगारास शोभा येते, २ श्रीहरीनें गळ्यांत घातलेली वैजयंती माळ इंद्रधनुष्याच्या मधल्या भागांत आकाशांतील मेघाप्रमाणें शोभते, ३ आतां, राक्षसांनाही मोक्षपद देणारी प्रभूंच्या हातांतील उदार गदा, व तसेंच हातांतील चक्र किती सौम्य दिसतें, ४ म्हणून, प्रभो, अशी तुमची सर्व शोभा पहावयास मी उत्सुक झालों आहे, तर तें रूप तुम्ही धारण करा.

तैसया होआवे ॥५॥ हे विश्वरूपाचे सोहळे । भोगानि निवाले जी डोळे । आता होताति आधळे । कृष्णमूर्तीलागी ॥६॥ तें साकार कृष्णरूपडे । वाचूनि पाहो नावडे । तें न देखता थोडें । मानितानी हे ॥७॥ आम्हा भोगमोक्षाचिया ठायीं । श्रीमूर्तीवाचूनि नाही । म्हणोनि तैसाचि साकारु होई । हे सानरी आता ॥८॥

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेद
रूप पर दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमय विश्वमनन्तमाद्य
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥

अर्जुन, यत् त्वदन्येन दृष्टपूर्व न (आसीत, तत्) इद मम तेजोमय, विश्व, अनन्त, आद्य, पर रूप प्रसन्नेन मया आत्मयोगात् तव दर्शित ॥४७॥

या अर्जुनाचिया बोला । विश्वरूपा विस्मयो जाहला । म्हणे ऐसा नाही देखिला । धसाळ कोणी ॥९॥ कोण हे वस्तु पावला आहासी । तया लाभाचा तोषु न घेसी । मा भेणें काय नेणो बोलसी । हेकाडु ऐसा ॥६१०॥ आम्ही साविथाचि जै प्रसन्न होणें । तै आगचिवरी म्हणे देणें । वांचोनि जीव असे वेचणे । कवणासि गा ॥११॥ तें हें तुझिये चाडे । आजि जिवाचेंचि दळवाडें । कामऊनिया येवढे । रचिलें ध्यान ॥१२॥ ऐसी काय नेणो तुझिये आवडी । जाहली प्रसन्नता आमुची वेडी । म्हणोनि गौप्याचीही गुढी । उभविली जगी ॥१३॥ तें हे अपाराअपार । स्वरूप माझें परात्पर । एथूनि ते अवतार । कृष्णादिक ॥१४॥ हें ज्ञानतेजाचें निखिळ । विश्वात्मक केवळ । अनंत हें अढळ । आद्य सकळां ॥१५॥ हे तुजवांचोनि अर्जुना । पूर्वी श्रुत दृष्ट नाही आना । जे जोगे नव्हे साधना । म्हणोनिया ॥१६॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

कुरुप्रवीर, अहं एवंरूप नृलोके न वेदयज्ञाध्ययनैः न दानैः न क्रियाभिः न उग्रैः तपोभिः त्वदन्येन द्रष्टुं शक्यः. ॥४८॥

याची सोय पातले । आणि वेदी मौनचि घेतले । याज्ञिकी माघौते आले । स्वर्गोनिया ॥१७॥ साधकी देखिला आयासु । म्हणोनि वाळिला योगाभ्यासु । आणि अध्ययनें सोरसु । नाही एथ ॥१८॥ सीगेचीं सत्कर्मे । धाविन्नली सभ्रमे । तिंही बहुतेकीं श्रमें । सत्यलोकु ठाकिला ॥१९॥ तपी ऐश्वर्य देखिलें । आणि उग्रपण उभयांचि साडिले । एव तपसाधना जें ठेले । अपारातरे ॥६२०॥ ते हे तुवा अनायासें । विश्वरूप देखिले जैसे । इये मनुष्यलोकी तैसे । न फवेची कवणा ॥२१॥ आजि ध्यानसपत्तीलागी । तूंचि एकु आथिला जगी । हें परमभाग्य आगी । विरचीही नाही ॥२२॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्व
तदेव मे रूपमिद प्रपश्य ॥ ४९ ॥

(अर्जुन,) मम इद ईदृक् घोर रूप दृष्ट्वा ते व्यथा मा (अस्तु) विमूढभाव च (मा अस्तु,) त्व व्यपेतभी प्रीतमनाः (सन) पुनः तत् एव इद मे रूप प्रपश्य ॥४९॥

म्हणोनि विश्वरूपलागे श्लाघ । एथिचें भय नेघ नेघ । हेवाचूनि अन्य चांग । न मनी कांही ॥ २३ ॥ हा गा समुद्र अमृताचा भरला । आणि अवसांत वरपडा जाहला । मग कोणीही आथि बोसंडिला । बुडिजेल म्हणोनि ॥ २४ ॥ नातरी सोनयाचा डोंगरु । येसणा न चले हा थोरु । ऐसे म्हणोनि अव्हेरु । करणें घडे ॥२५॥ दैवें चिंतामणि लेईजे । की हें ओझें म्हणोनि साडिजे । कामधेनु दवडिजे । न पोसवे म्हणोनि ॥२६॥ चंद्रमा आलिया परा । म्हणे निगे करितोसि उबारा । पडिसायि पाडितोसि दिनकरा । परता सर ॥ २७ ॥ तैसे ऐश्वर्य हें महातेज । आजि हातां आलें आहे सहज । की एथ तुज गजबज । होआवी कां ॥२८॥ परि नेणसीच गावढिया । काय कोपों आतां धनंजया । आंग सांडोनि छाया । आलिंगितोसि मा ॥ २९ ॥ हें

५ विश्वरूप पहाण्याचे सोहाळे भोगून माझे डोळे निवाले आहेत, व ते आता कृष्णमूर्ति पहाण्याला भुकेले आहेत ६ तुमचे गोजिरवाणे कृष्णरूप पहाण्याशिवाय दुसरी कोणती ही इच्छा नाही ते जर दृष्टीस न पडले, तर त्याच्यापेक्षा विश्वरूपाची किंमत कमी मानतो. ७ आम्हाला तुमच्या मूर्तीवाचून भुक्ति व मुक्ति देणारे दुसरे काही नाही, म्हणून हे विश्वरूप आता आवरून चतुर्भुज गोजिरवाणे रूप धारण करा " ८

श्रीभगवान् म्हणाले —हे अर्जुना, जें तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणी पूर्वी पाहिले नाही, तें हे माझें दिव्य, सर्वव्यापक, अपार, सर्वांचे मूळ व उत्कृष्ट असें रूप मी प्रसन्न होऊन आपल्या योगसामर्थ्यानें तुला दाखविलें. ॥ ४७ ॥

याप्रमाणे अर्जुनाचे बोलणे ऐकून श्रीकृष्णाला मोठे आश्चर्य वाटले व ते म्हणाले, " तुझ्यासारखा अविचारी मनुष्य मी पाहिला नाही ९ अरे, तुला हा कसला लाभ झाला आहे, याचा संतोष न मानता भीतीने हेकटासारखा काय बोलतोस? ६१० आम्ही कोणावरही प्रसन्न झालो तर साक्षात्काराच होतो, परंतु मनापासून प्रसन्न कोणालाही होत नाही ११ ते आमचे मनापासून प्रसन्न होणे तुझ्याचकरिता असून अंतःकरणातील गुह्य जमावून एवढे मोठे ध्यान तयार केले १२ माझें मन तुझ्या प्रेमभक्तीने कसें वेडावले हें मला कळत नाही, म्हणून, आमचे जे परम गुह्य विश्वरूप, त्याचा जगतात ध्वज उभारिला १३ ते हे माझें अखंडच व अनादि स्वरूप असून, याच्यापासून कृष्णादिक अवतार उत्पन्न होतात १४ हें स्वरूप केवळ ज्ञानतेजाने भरलेले, विश्वव्यापक, अनंत व दृढ असून सर्वांच्या आरंभीचे आहे १५ अर्जुना, तुझ्यावाचून हे दुसऱ्या कोणी पूर्वी ऐकिलेले व पाहिलेले नाही कारण, हें साधनाने प्राप्त होणारे नव्हे. १६

हे कुरुश्रेष्ठा, या मृत्युलोकीं तुजवांचून दुसऱ्या कोणाऊही या प्रकारचें माझें विश्वरूप वेदाध्ययनानें, यज्ञाचरणानें, दानानें, कर्माचरणानें, व तसेंच उग्र तपाचरणानेंही दृष्टीस पडणें शक्य नाही.

या स्वरूपाचे ठिकाणापर्यंत येताच वेदांनी मौन धारण केले, यज्ञ करणारे स्वर्गापर्यंत जाऊन मागे परतले, १७ साधकांना, योगाभ्यासाच्या ठिकाणी श्रम पडतात असे पाहून योगाभ्यासच सोडला, आणि अध्ययन करणारासही ह्या स्वरूपापर्यंत येणे सुलभ नाही १८ पूर्णत्वास आलेल्या नित्यनैमित्तिक कर्मांना आपल्या मोठेपणाच्या श्रमाने धाव घेतली, ती तरी मोठ्या श्रमाने सत्यलोकापर्यंत येतात, १९ तपस्व्यांना याचे ऐश्वर्य पाहून उग्राउग्राच आपला उग्रपणा टाकला, याप्रमाणे तपसाधन करणारेही यापासून दूर राहिले, ६२० ते हे विश्वरूप सहजासहजे तुझ्या दृष्टीस पडले, तसे या मनुष्यलोकात कोणालाही प्राप्त झाले नाही २१ आज या जगात ध्यानसंपत्तीला योग्य असा तू एकटाच आहेस ब्रम्हदेवाच्याही नशीबी या विश्वरूपदर्शनाचा लाभ नाही २२

हे अर्जुना. हे माझें असले घोर रूप पाहून तू भिऊ नको आणि गोंधळूही नको, भय सोडून संतुष्ट मनानें माझें हेंच रूप पुन्हा नीट पहा.

" म्हणून, विश्वरूपदर्शनाच्या लाभाने तू आज धन्य झाला आहेस बाबारे! याचे भय मानू नको, आणि यावाचून दुसरे काही चांगले आहे असें मनात देखील आणू नको २३ अरे, अमृताने भरलेला समुद्र जर अकस्मात् प्राप्त झाला, तर आपण त्यात बुडून मरू अशा भीतीनें तो कोणी सोडून देईल का? २४ किंवा सोन्याचा डोंगर दृष्टीस पडल्यावर हा एवढा मोठा कसा नेता येईल असें म्हणून कोणी सोडून जाईल का? २५ दैवयोगाने चिंतामणि प्राप्त झाल्यावर तो अंगावर घालण्याच सोडून ओझे होते म्हणून कोणी टाकून देईल का? तसेच, कामधेनु प्राप्त झाली असता आपल्याला ती पोसवत नाही म्हणून तिला कोणी घालवून देईल का? २६ शांत उत्पन्न करणारा चंद्र जर घरात आला, तर त्याच्यापासून ऊष्मा होतो, असे म्हणून त्याला बाहेर जा असे कोणी म्हणेल का? तू सावली पाडतोस म्हणून पलीकडे जा असे कोणी सूर्याला म्हणेल काय? २७ त्याचप्रमाणे, या विश्वरूपाचे ऐश्वर्य आज तुझ्या हाती सहज लागले असून तुझ्या अंगी असा घाबरेपणा का उत्पन्न व्हावा? २८ पण, अर्जुना, तूं अगदी गावढळ असून तुला काहीं समजत नाही, तुला काय म्हणावें? अरे, तूं अंग सोडून पडछायेला आलिंगन देतोस? २९ तू आपले मन अधीर करून अलिकडील

नव्हे जो मी साचें । एथ मन करूनिया काचें । प्रेम धरिसी अवगणियेचे । चतुर्भुज जें ॥६३०॥ तरि आझुनिवरी पार्था । साडी साडी हे व्यवस्था । इयेविषयीं आस्था । करिसी झणें ॥३१॥ हें रूप जरी घोर । विकृती आणी थोर । तरी कृतनिश्चयाचें घर । हेंचि करी ॥ ३२ ॥ कृपण चित्तवृत्ति जैसी । रोंवोनि घाली ठेवयापासीं । मग नुसधेनि देहेंसीं । आपण असे ॥३३॥ का अजातपक्षिया जवळां । जीव बैसवूनि अविसाळां । पक्षिणी अतराळा- । माजि जाय ॥३४॥ नाना गाय चरे डोंगरीं । परि चित्त बाधिलें वत्सें घरीं । तैसें प्रेम एथिचें करी । स्थानपती ॥३५॥ येरें वरिचिलेनि चित्तें । बाह्य सख्य सुखापुरतें । भोगिजो का श्रीमूर्तीतें । चतुर्भुज ॥३६॥ परि पुढतपुढती पाडवा । हा एक बोलु न विसरावा । जे इये रूपीहूनि सद्भावा । नेदावें निघों ॥३७॥ हें कहीं नव्हतेंचि देखिलें । म्हणोनि भय जें तुज उपजलें । तें सांडी एथ सचलें । असों दे प्रेम ३८ आतां करूं तुज यासारिखें । ऐसें म्हणितलें विश्वतोमुखें । तरि मागील रूप सुखें । न्याहाळी पां तूं ॥३९॥

सजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

महात्मा वासुदेव, इति तथा अर्जुन उक्त्वा भूयः स्वकं रूपं दर्शयामास, पुनः च सौम्यवपुः भूत्वा भीतं एनं आश्वासयामास ॥५०॥

ऐसें वाक्य बोलतखेंवो । मागुता मनुष्य जाहला देवो । हें ना परि नवलावो । आवडीचा तिये ॥६४०॥ श्रीकृष्णाचि कैवल्य उघडें । वरि सर्वस्व विश्वरूपायेवढें । हातीं दिधलें कीं नावडे । अर्जुनासी ॥४१॥ वस्तु घेऊनि वाळिजे । जैसें रत्नाभि दूषण ठेविजे । नातरी कन्या पाहूनियां म्हणिजे । मना नये हे ॥४२॥ तया विश्वरूपायेवढी दशा । करिता प्रीतीचा वाढु कैसा । शेल दिधलीसे उपदेशा । किरीटीसि देवें ॥४३॥ मोडोनि भागाराचा रवा । लेणें घडिलें आपलिया सवा । मग नावडे जरी जीवा । तरी आटिजे पुढती ॥४४॥ तैसें शिष्याचिये प्रीती जाहलें । कृष्णत्व होतें तें विश्वरूप केलें । तें मना नयेचि मग आणिलें । कृष्णपण मागुतें ॥४५॥ हा ठाववरी शिष्याची निकसी । साहाते गुरु आहाती कवणे देशीं । परी नेणिजे आवडी कैशी । संजयो म्हणे ॥४६॥ मग विश्व व्यापूनि भोंवते । जें दिव्य तेज प्रगटले होतें । तेचि सामावलें मागुतें । कृष्णरूपीं तये ॥४७॥ जैसें त्वपद हें आघवें । तत्पदीं सामावे । अथवा द्रुमाकारु साठवे । बीजकणिके जेविं ॥४८॥ नातरी स्वप्नसंभ्रमु जैसा । गिळी चेइली जीवदशा । श्रीकृष्णें योगु हा तैसा । सहरिला तो ॥४९॥ जैसी प्रभा हारपली बिंबीं । की जळदसंपत्ती नभीं । नाना भरतें सिंधुगर्भीं । रिगालें राया ॥६५०॥ हो कां जे कृष्णाकृतीचिये मोडी । होती विश्वरूपपटाची घडी । ते अर्जुनाचिये आवडी । उकलुनी दाविली ॥५१॥ तव परिमाणा रंगु । तेणें देखिले साविया चांगु । तेथ ग्राहकीयें नव्हेचि लागु । म्हणोनि घडी केली पुढती ॥५२॥ तैसें वाढीचेनि बहुवसपणें । रूपें विश्व जिंतिलें जेणें । तें सौम्य कोडिसवाणें । साकार जाहलें ॥५३॥ किंबहुना अनंतें । धरिलें धाकुटपण मागुतें । परि आश्वासिलें पार्थातें । बिहालियासी ॥५४॥ जो स्वप्नीं स्वर्गा गेला । तो अवसांत जैसा चेइला । तैसा विस्मयो जाहला । किरीटीसी ॥५५॥ नातरी गुरुकृपेसवें । वोसरलेया प्रपंचज्ञान आघवें । स्फुरे तत्त्व तेंवि पांडवें । श्रीमूर्ति देखिली ॥५६॥ तया पांडवा ऐसें चित्तीं । आड विश्वरूपाची जवनिका

साकार चतुर्भुज रूपावर प्रीति करतोस, पण ते माझें खरें स्वरूप नव्हे ६३० म्हणून, पार्था, अजून तरी चतुर्भुज रूपाची आस्था सोड, व माझ्या विश्वरूपाची अनास्था करू नको ३१ हें विश्वरूप जरी भयंकर अवाढव्य आहे, तरी त्याच्या ठिकाणी तू आपला पूर्ण निश्चय ठेव ३२ ज्याप्रमाणे कृपण आपले मन द्रव्याच्या ठेव्याजवळ ठेवून फक्त शरीराने जगात व्यापार करतो, ३३ किंवा पख फुटले नाहीत अशा पिलाजवळ घरट्यात आपला जीव ठेवून पक्षिणी भ्रमण करिते, ३४ अथवा गाय जरी डोंगरावर चरत असली तरी तिचे चित्त घरीं वांधलेल्या वासराकडे असतें, तसे तुझें प्रेम या माझ्या विश्वरूपाचे ठिकाणी कायम ठेव ३५ बाकी मनाच्या समाधानाकरिता वरकाती माझ्या चतुर्भुज मूर्तीचे ध्यान कर ३६ परंतु, हे पाडवा, वारंवार हें माझे वाक्य विसरू नको, आणि या माझ्या स्वरूपापासून तूं आपला भाव दुसरीकडेस जाऊ देऊं नको ३७ हे तू पूर्वी कधी पाहिले नव्हतेस, म्हणून तुला भीति उत्पन्न झाली आहे, ती सोडून दे व या विश्वरूपाच्या ठिकाणी तुझें प्रेम कायम राहू दे. " ३८ नतर विश्वरूप धारण करणारे श्रीकृष्ण भगवान् म्हणाले, " अर्जुना, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें मी आता आपलें पूर्वींचें चतुर्भुज रूप धारण करतो, ते तू सुखाने पहा " ३९

संजय म्हणाला:—भगवान् वासुदेवांनी याप्रमाणें भाषण करून पुन आपलें रूप अर्जुनाला दाखविलें, आणि सौम्यरूप होऊन, भ्यालेल्या अर्जुनाला पुन धीर दिला. ॥५०॥

एवढें वाक्य बोलून देवानी पुन लागलीच मनुष्यरूप धारण केलें महाराज म्हणतात – मनुष्यरूप धारण केलें यात काही विशेष नाही, हा देवभक्ताच्या आवडीचा चमत्कार आहे ! ६४० श्रीकृष्ण हे केवळ परब्रह्म, आणि त्यानी विश्वरूपासारखे आपलें सर्वस्व अर्जुनाच्या हाती दिले, पण ते त्याला आवडलें नाही ४१ आपणास एखादी वस्तु पाहिजे म्हणून मागून घेऊन ती टाकावी, अथवा रत्नाला दूषण ठेवावें, किंवा एखादी मुलगी पाहिल्यावर ' मला ती आवडत नाही ' असे म्हणावे, तसा हा प्रकार झाला ४२ श्रीकृष्णानी अर्जुनास, उपदेशाचा शेलका वाटा जे विश्वरूप ते दाखविले अपेक्षा आणखी त्याजवर प्रीति तरी किती करावयाची ! ४३ सोन्याची लगड मोडून आपल्या हौसेप्रमाणे दागिना घडल्यावर तो जर आपल्या मनास न आला, तर आटवून जशी त्याची पुन लगड करावी, ४४ त्याप्रमाणे, प्रथम कृष्णरूप होते त्याच अर्जुनाच्या आवडीकरिता विश्वरूप केलें, ते त्याच्या मनाला आवडलें नाही, म्हणून पुन कृष्णरूप झाले, ४५ अशा प्रकारचा शिष्याची जिकीर सहन करणारे गुरु कोणच्या तरी देशात पाहिले आहेत का ? परंतु ह्यावरून देवाला भक्ताची किती आवड आहे हें सागता येत नाही, असे संजय म्हणाला ४६ भगवतानी विश्व व्यापून विश्वरूपाचें जे दिव्य तेज प्रकट केलें होतें, त्याचा पुन त्याच कृष्णरूपात समावेश केला ४७ ज्याप्रमाणें परमात्मस्वरूपात सर्व जीवस्वरूपाचा समावेश होतो, अथवा बीजात वृक्षाकार साठवला जातो, ४८ किंवा स्वप्नाचा विस्तार जागृत झाल्यावर नाहीसा होतो, त्याप्रमाणे श्रीकृष्णानी चतुर्भुज मूर्ति धारण करून विश्वरूपाचा योग नाहीसा केला ४९ जशी सूर्याची प्रभा सूर्यातच लय पावते, अथवा मेघ आकाशात लय पावतात, किंवा समुद्राची भरती समुद्रातच जिरते, ६५० असे पहा—अर्जुनाच्या आवडीकरिता, कृष्णरूप आकृतीत जी विश्वरूपवस्त्राची घडी घातली होती, ती उघडून दाखविली, ५१ तेव्हा त्या वस्त्राची लाबी, रुंदी व रग सर्व नीट पाहिल्यावर, गिऱ्हाईक जो अर्जुन, त्यास ते वस्त्र घेण्याची आवड नसल्यामुळें पुन त्याची घडी घातली ५२ याप्रमाणें, ज्या विश्वरूपाच्या अति वाढण्याने सर्व जग व्यापून टाकले होतें, तेच रूप चतुर्भुज गोजिरवाणे असे झालें ५३ किंबहुना अनतानेंच पुन लहान स्वरूप धारण करून अर्जुन जो अगदी भिऊन गेला होता त्याला आश्वासन दिले ५४ एखादा मनुष्य स्वप्नात स्वर्गास गेला असता जसा एकाएकी जागा होऊन आश्चर्य पावतो, तसा अर्जुन चकित झाला, ५५ किंवा, गुरुकृपा होताक्षणीच सर्व प्रपञ्चज्ञान लय पावून परमात्म साक्षात्कार होतो, त्याप्रमाणे श्रीकृष्ण पाहून अर्जुनाची स्थिति झाली. ५६ अर्जुनाच्या मनाला असें वाटले की, या चतुर्भुज मूर्तीच्या आड जो विश्वरूपाचा पडदा होता, तो नाहीसा

होती । ते फिटोनि गेली परौती । हें भलें जाहलें ॥५७॥ काय काळातें जिणोनि आला । की महावातु मागा साडिला । आपुलिया बाही उतरला । सातही सिंधु ॥५८॥ ऐसा संतोष बहु चित्तें । घेइजत असे पडुसुतें । विश्वरूपापाठीं कृष्णातें । देखोनियां ॥५९॥ मग सूर्याचिया अस्तमानी । मागुती तारा उगवती गगनी । तैसा देखों लागला अवनी । लोकांसहित ॥६६०॥ पाहे तव तेंचि कुरुक्षेत्र । तैसेचि देखे दोही भागी गोत्र । वीर वर्षताति शस्त्रास्त्र । सघाटवरी ॥६१॥ तया बाणांचिया माडवाआंतु । तैसाचि रथु देखे निवातु । धुरे बैसला लक्ष्मीकांतु । आपण तळीं ॥६२॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेद मानुष रूपं तव सौम्य जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृति गत ॥५१॥

जनार्दन, तव इद मानुप सौम्य रूप दृष्ट्वा (अहं) इदानीं सचेता सवृत्तः प्रकृति गत अस्मि. ॥५१॥

एव मागितलें जैसें तैसें । तेणें देखिलें वीरविलासें । मग म्हणे जियालों ऐसें । जाहलें आतां ॥६३॥ बुद्धीतें सांडोनि ज्ञान । भेणें बळघलें रान । अहकारेंसी मन । देशधडी जाहलें ॥ ६४ ॥ इद्रियें प्रवृत्ती भुलली । वाचा प्राणा चुकली । ऐसी आपांपरी होती जाली । शरीरग्रामीं ॥६५॥ तियें आघवीचि मागुती । जिवत भेटली प्रकृती । आतां जिताणें श्रीमूर्ती । जाहलें यिया ॥६६॥ ऐसें सुख जीवीं घेतलें । मग श्रीकृष्णातें म्हणितलें । मियां तुमचें रूप देखिलें । मानुष हें ॥६७॥ हें रूप दाखवणें देवराया । की मज अपत्या चुकलिया । बुझावोनि तुवां माया । स्तनपान दिधलें ॥६८॥ जी विश्वरूपाचिया सागरीं । होतों तरंग मवित बाबेवरी । तो इये निजमूर्तीचिया तीरीं । निगालों आतां ॥६९॥ आइकें द्वारकापुरसुहाडा । मज सुकतियाजी झाडा । हे भेटी नव्हे बहुडा । मेघाचा केला ॥६७०॥ जी सावियाचि तृषा फुटला । तया मज अमृतसिंधु हा भेटला । आतां जिणयाचा जाहला । भरवसा मज ॥७१॥ माझिया हृदयरंगणीं । होताहे हरिखलताची लावणी । सुखेंसी बुझावणी । जाहली मज ॥७२॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्य दर्शनकाङ्क्षिणः ॥५२॥

(अर्जुन, त्व) यत् मम सुदुर्दर्श इद रूप दृष्टवान् असि, अस्य रूपस्य देवा अपि नित्य दर्शनकांक्षिणः (सन्ति) ५२

यया पार्थाचिया बोलासवें । हें काय म्हणितलें देवें । तुवां प्रेम ठेवूनि यावें । विश्वरूपीं की ॥७३॥ मग इये श्रीमूर्ती । भेटावें सांडिया आयती । ते शिकवण सुभद्रापती । विसरलासि मा ॥७४॥ अगा आंधळिया अर्जुना । हाता आलिया मेरुही होय साना । ऐसा आथी गुणा । चुकीचा भावो ॥७५॥ तरि विश्वात्मक रूपडें । जें दाविलें आम्हीं तुजपुढें । तें शंभूही परि न जोडे । तपें करितां ॥७६॥ आणि अष्टांगादिसंकटीं । योगी शिणताति किरीटी । परि अवसरु नाही भेटी । जयाचिये ॥७७॥ ते विश्वरूप एकादे वेळ । कैसेनि देखों अळुमाळ । ऐसें स्मरतां काळ । जातसे देवां ॥७८॥ आशेचिया अंजुळी । ठेऊनि हृदयाचिया निडळीं । चातक निराळीं । लागले जैसे ॥७९॥ तैसे उत्कंठानिर्भर । होऊनियां सुरवर । घोकीत आठही पाहार । भेटी जयाची ॥३८०॥ परि विश्वरूपासारिखें । स्वप्नीही कोण्ही न देखे । तें प्रत्यक्ष तुवां सुखें । देखिलें हें ॥८१॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥ ५३ ॥

(अर्जुन,) त्व यथा मा दृष्टवान् असि, एवविध अहं न वेदैः, न तपसा, न दानेन, न च इज्यया द्रष्टु शक्य (अस्मि).

पै उपायांसि वाटा । न वाहती एथ सुभटा । साहीसहित वोहटा । वाहिला वेदीं ॥८२॥ मज

झाला, ही गोष्ट फार उत्तम झाली ५७ जसे काळाला जिंकावे, किंवा भयंकर वाऱ्यातून सुटून जावे, अथवा सातही समुद्र आपल्या हातांनी तरून गेल्यावर ५८ जसा आनंद होतो, त्याप्रमाणे, विश्वरूप पाहून श्रीकृष्ण-रूप पाहिल्यावर अर्जुनाच्या चित्तात फार समाधान झाले ५९ मग, सूर्य अस्तास गेल्यावर जशा आकाशात चांदण्या पुन चमकू लागतात, त्याप्रमाणे विश्वरूप नाहीसे झाल्यावर अर्जुनास सर्वलोकसमुदायासह पृथ्वी दृष्टीस पडली ८६० आणि पहातो तो तेच कुरुक्षेत्र असून आपल्या व शत्रूच्या सैन्यात सर्व गोत्रज आहेत व एकमेकावर शस्त्रास्त्रांचा वर्षाव करीत असून ६१ त्यांनी टाकलेल्या बाणांच्या मंडपाखाली आपला रथ जागच्या जागी उभा आहे, व भगवान् लक्ष्मी-पति धुऱ्यावर बसलेले असून आपण त्याखाली आहो ६२

अर्जुन ह्मणाला —हे जनार्दना, हें तुमचें सौम्य मानवरूप पाहून आता मी सावध होऊन माझें मन पूर्ववत् स्वस्थ झालें आहे ॥५१॥

याप्रमाणे, वीरश्रेष्ठ अर्जुनाने जसे मागितले, तसे प्रभूचे पूर्ववत् स्वरूप पाहिल्यानंतर तो मग म्हणाला — महाराज ! खरोखर मी आता वाचलो असे मला वाटते ६३ ज्ञान हें बुद्धीला सोडून भीतीनें रानात शिरले होते, अहंकारासह मन हे देशोधडीस लागले होते, ६४ इंद्रियांचे व्यापार बंद झाले होते, वाचा बोलणे विसरली होती, आणि याप्रमाणे शरीररूप गावात अव्यवस्था झाली होती, ६५ ही सर्व अव्यवस्था मोडून इंद्रिये आपआपला व्यापार करूं लागली. म्हणून श्रीकृष्णामृताच्या दर्शनाने मी आता खास वाचलो असें त्यास वाटलें ६६ याप्रमाणे अंतर्यामी सुख पावून अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला की, "देवा, तुम्ही हे जे मनुष्यरूप धारण केले ते मी डोळे भरून पाहिले ६७ देवराया, आपण या रूपाचे दर्शन मला दिले हे मज चुकलेल्या लेकरास समजावून त्या मातेने स्तनपान दिले ६८ विश्वरूपसमुद्रात जो मी हातानी लाटांचे पाणी तोडीत होतो, तो आता या तुमच्या चतुर्भुज मूर्तिरूप तीराला येऊन लागलो. ६९ हे द्वारका-वासी वीरश्रेष्ठा, आपण मला हे दर्शन दिले असे नाही, तर मजमागच्या सुकून चाललेल्या वृक्षावर मेघवर्षाव केला ! ८७० महाराज, प्रस्तुत तहानेने व्याकुळ झालेल्या मला अमृतसिंधुच भेटला, म्हणून माझ्या जगण्याचा मला भरवसा आला ७१ माझ्या हृदयरूप अंगणात हर्षरूप वेलीची लावणी होऊन, त्यापासून सुखाची व माझी समजूत झाला म्हणजे मला आनंद झाला ७२

श्रीभगवान् ह्मणाले —हे अर्जुना, पाहण्यास अति अशक्य असें जें माझें हें रूप तू पाहिलेस, ते रूप पहावें असें देव देखील निरंतर इच्छितात. ५२

हे अर्जुनाचे भाषण एकल्याबरोबर श्रीकृष्ण म्हणाले — अरे हे काय ! विश्वरूपावर प्रेम ठेव, ७३ आणि मग या चतुर्भुज मूर्तीला भेटण्याकरिता फक्त शरीराने ये, हे जे मी तुला पूर्वी शिकविले, तें विसरलास का ! ७४ हा वेड्या अर्जुना, आंधळ्याच्या हाती सोन्याचा जरी मेरुपर्वत लागला, तरी त्याला त्याचे ज्ञान नसल्यामुळे तो लहानच वाटतो, ही चूक मनाच्या भावनेची आहे, ७५ तर, बाबा, आम्ही जे विश्वव्यापकरूप तुला दाखविले ते तप केल्याने शंकरासही प्राप्त होत नाही, ७६ आणि हे किरीटी, अष्टांग-योगसाधनांनी योगी जरी शिणले, तरी त्यानाही जे विश्व-रूप पहाण्याला सापडत नाही, ७७ ते विश्वरूप एकदा तरी येईल दृष्टीस पडावे असे घोकता घोकता देवांचेही आयुष्य निघून जाते, ७८ आशारूप ओंजळ हृदयरूप कपाळावर ठेवून (अतिशय आशाबद्ध होऊन) चातक पक्षी जसा मेघाची वाट पहात आकाशाकडे बघत बसतो, ७९ त्याप्रमाणे उन्मुख होऊन देव, व मनुष्ये ज्याच्या भेटीची आठही प्रहर इच्छा करितात, ८८० पण त्यांपैकी कोणी स्वप्नात देखील जे पाहिले नाही ते विश्वरूप प्रत्यक्ष मोठ्या आनंदाने त्वा पाहिले. ८१

हे अर्जुना, तुला जसें माझें दर्शन झालें, तसें वेदाध्ययनानें, तपानें, दानानें किंवा यज्ञानें दे-खील कोणाला होऊं शकणार नाहीं. ॥५३॥

हे बघ अर्जुना, या विश्वरूपाचें दर्शन होण्यास काही उपाय नाहीत, म्हणून चारी वेदांनी सहा शास्त्रांसह माघार घे-तली. ८२ हे धनुर्धरा, माझ्या विश्वरूपासमोर येण्यास

विश्वरूपाचिया मोहरा । चालवया धनुर्धरा । त पाचियाही सभारा । नव्हेचि लागु ॥८३॥ आणि दानादि कीर कानडें । मी यज्ञींही तैसा न सापडें । जैसेनि कां सुरवाडें । देखिला तुवां ॥८४॥ तैसा मी एकीचि परी । आतुडें गा अवधारी । जरी भक्ति येऊनि वरी । चित्तातें गा ॥८५॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

परंतप अर्जुन, (किं) तु अहं एवंविधः तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं प्रवेष्टुं च अनन्यया भक्त्या (एव) शक्यः (अस्मि) ५४

परि तेचि भक्ति ऐसी । पर्जन्याची सुटिका जैसी । धरावांचूनि अनारिसी । गतिचि नेणे ८६ कां सकळ जळसंपत्ति । घेऊनि समुद्रातें गिवसिती । गंगा जैसी अनन्यगती । मिळालीच मिळे ॥८७॥ तैसें सर्वभावसभारें । न धरत प्रेम एकसरें । मजमाजि सचरे । मीचि होउनी ॥ ८८ ॥ आणि तेवींचि मी ऐसा । थडिये माझारी सरिसा । क्षीराब्धि का जैसा । क्षीराचाचि ॥ ८९ ॥ तैसें मजलागुनी मुंगीवरी । किंबहुना चराचरीं । भजनासि कां दुसरी । परीचि नाहीं ॥६९०॥ तयाचि क्षणासवे । एवंविध मी जाणवें । जाणितला तरी स्वभावें । दृष्टही होय ॥ ९१ ॥ मग इंधनीं अग्नि उद्दीपे । आणि इंधन हे भाष हारपे । ते अग्निचि होऊनि आरोपे । मूर्त जेंवि ॥ ९२ ॥ का उदय न कीजे तेजाकारें । तंव गगनचि होऊन असे आंधारें । मग उदैलिया एकसरें । प्रकाशु होय ॥ ९३ ॥ तैसें माझिये साक्षात्कारीं । सरे अहंकाराची वारी । अहंकारलोपीं अवधारी । द्वैत जाय ॥९४॥ मग मी तो हें आघवें । एक मीचि आथी स्वभावें । किंबहुना सामावे । समरसें तो ९५

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥

पांडव, यः मत्कर्मकृत् मत्परमः सङ्गवर्जितः सर्वभूतेषु निर्वैरः मद्भक्तः (अस्ति) सः माम् एति ॥५५॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

जो मजचि एकालागीं । कर्में वाहतसे आंगीं । जया मजवाचोनि जगीं । गोमटें नाहीं ॥ ९६ ॥ दृष्टादृष्ट सकळ । जयाचें मीचि केवळ । जेणें जिणयाचें फळ । मजचि नाम ठेविलें ॥९७॥ मग भूतें हे भाष विसरला । जे दिठी मीचि आहे सूदला । म्हणोनि निर्वैर जाहला । सर्वत्र भजे ॥९८॥ ऐसा जो भक्तु होये । तयाचें त्रिधातुक हें जैं जाये । तैं मीचि होऊनि ठायें । पाडवा गा ॥९९॥ ऐसें जगदुदरदोंदिलें । तेणें करुणारसरसाळें । संजयो म्हणे बोलिलें । श्रीकृष्णदेवें ॥७००॥ ययानंतरी तो पांडुकुमरु । जाहला आनंदसपदा थोरु । आणि कृष्णचरणचतुरु । एक तो जगीं ॥१॥ तेणें देवाचिया दोनही मूर्ती । निकिया न्याहाळिलिया चित्तीं । तंव विश्वरूपाहूनि कृष्णाकृती । देखिला लाभु ॥२॥ परि तयाचिये जाणिवे । मानु न कीजेचि देवें । जे व्यापकाहूनि नव्हे । एकदेशी ॥ ३ ॥ हेंचि समर्थावयालागी । एक दोन चांगी । उपपत्ती शार्ङ्गी । दाविता जाहला ॥४॥ तिया ऐकोनि सुभद्राकांतु । चित्तीं आहे म्हणतु । तरि होय बरवें दोन्ही आंतु । तें पुढती पुसों ॥५॥ ऐसा आलोचु करूनि जीवीं । आतां पुसती वोज बरवी । आदरील ते परिसावी । पुढें कथा ॥६॥ प्रांजळ ओंवीप्रबंधें । गोष्टी सांगिजेल विनोदें । तें परिसा आनंदें । ज्ञानदेवो म्हणे ॥७॥ भरोनि सद्भावाची अंजुळी । मियां वोंवियाफुलें मोकळीं । अर्पिलीं अंघ्रियुगुळीं । विश्वरूपाच्या ॥ ७०८ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां एकादशोऽध्यायः श्लोक ५५, ओंव्या ७०८.

पुष्कळ तपेंही समर्थ नाहीत. ८२ ज्याप्रमाणें तूं अनायासें माझें विश्वरूप पाहिलेंस, त्याप्रमाणें तें दानें व यज्ञ करणाऱ्यांच्याही दृष्टीस पडणें कठीण आहे ८४ असा जो मी, तो एकच उपायानें सांपडेन यांतील ठेव, तो उपाय हा की, जर अंतःकरण भक्तियुक्त होईल, तरच माझ्या विश्वरूपाचें दर्शन होईल ८५

हे परंतपा अर्जुना, माझें विश्वरूप खरोखर जाणण्याला, पहाण्याला व तद्रूप होण्याला एक अनन्यभक्तिच साधन आहे ॥ ५४ ॥

परंतु ती भक्ति, पावसाच्या धारा आकाशांतून सुटल्यावर त्यांना जशी पृथ्वीवर येऊन पडल्याशिवाय दुसरी गतिच नाही, त्याप्रमाणें जर एकनिष्ठ असेल, ८६ किंवा ज्याप्रमाणें गंगा आपल्यांत मिळालेलें सर्व ओघ घेऊन समुद्रास मिळण्याकरितां जाते, व तिला दुसरी गति नाहीं म्हणून समुद्रांत मिळून पुनः सारखी मिळतच असते, ८७ त्याप्रमाणें अष्टसात्त्विकभावांनीं जो सर्वत्र सारखें प्रेम धरतो तो मजप्रत प्राप्त होऊन मद्रूप होतो, ८८ आणि ज्याप्रमाणें क्षीरसमुद्र हा काठाशीं व मध्यभागीं सारखाच गोड असतो, त्याप्रमाणें मी सर्वत्र सारखाच आहें, ८९ त्याचप्रमाणें माझ्यापासून मुंगीपर्यंत किंबहुना स्थावरजंगम प्राणिमात्राचे ठिकाणीं ज्यांना भजन करण्यास द्वैतभावच उरत नाहीं, ६९० अशी ज्या वेळेस चित्तवृत्ति होते, त्याच वेळेस माझ्या विश्वरूपाचें ज्ञान होतें, आणि ज्ञान झालें म्हणजे अर्थात दर्शनही होतें ९१ मग जसा लाकडापासून अग्नि उत्पन्न होऊन लाकूड पेटल्यावर लाकूड हें नांव नाहींसें होऊन तें अग्निरूप बनतें, ९२ किंवा जोंपर्यंत सूर्य व चंद्र हे उगवले नाहींत तोंपर्यंत गगन अंधकारानें भरलेलें असतें, मग तेच उगवल्यावर जसा सर्वत्र प्रकाश होतो, ९३ त्याप्रमाणें माझ्या विश्वरूपाचा प्रत्यय आल्यावर अहंकार नाहींसा होतो, व अहंकार नाहींसा झाल्यावर द्वैतभाव नाहींसा होतो असें समज. ९४ मग मी तो हे सर्व सहजच मत्स्वरूपच आहेत, फार काय सांगावें, असा तो त्याबरोबर तो एकरूपतेनें प्राप्त होतो ९५

हे पांडवा, माझ्या उद्देशानें कर्म करणारा, मीच सर्वांस आहें असें मानणारा, उपाधिरहित असणारा, व प्राणिमात्राशीं वैर न करणारा असा जो माझा भक्त, तो [मात्र] मला प्राप्त होतो. ॥५५॥

जो मलाच एकट्याला स्वतः केलेलीं कर्में अर्पण करतो, व ज्याला जगांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं आवडत नाहीं, ९६ जो इह व पर या लोकांचें फल मीच असें समजतो, ज्यानें मलाच जीवनाचें फल असें मानलें आहे, ९७ जो प्राणिमात्र हें नांव विसरून मलाच सर्वत्र पाहतो म्हणून तो निर्वैर होऊन जगतांतील जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल, तिला भजतो, ९८ हे पांडवा, याप्रमाणें ज्या भक्ताची वृत्ति बनते, आणि ज्या वेळेस त्याचें कफवातपित्तात्मक शरीर नाहींसें होतें, त्या वेळेस तो मद्रूप होतो ९९ संजय म्हणतो—हे कुरुराजा, ज्याच्या उदरांत सर्व जगत् भरून उदर मोठें झालें आहे असा त्या श्रीकृष्ण भगवानानें करुणारसयुक्त वाणीनें असें भाषण केलें ७०० आनंदरूप संपत्तीनें श्रीमान व या सर्व जगतांत कृष्णाची भक्ति करण्यांत चतुर असा जो अर्जुन, १ त्यानें देवाच्या दोन्ही मूर्ति नीट न्याहाळून पाहिल्या, परंतु त्यांत विश्वरूपापेक्षां कृष्णमूर्तींत विशेष लाभ आहे असें मानलें २ पण अर्जुनाच्या या समजुतीस श्रीकृष्णानीं मान दिला नाहीं कारण व्यापक रूपापेक्षां एकदेशीरूप खरें नव्हे, ३ हेंच सिद्ध करण्याकरितां श्रीकृष्णानीं एक दोन चांगले दाखले दिले ४ ते ऐकून अर्जुन आपल्या मनांत असें म्हणूं लागला कीं, या दोन्ही रूपांत चांगलें रूप कोणतें आहे तें पुढें विचारावें ५ याप्रमाणें मनांत विचार करून, पुढें तो कशा रीतीनें श्रीकृष्णास प्रश्न करील ती कथा ऐका ६ ज्ञानदेव म्हणतात — ती गोष्ट ओवीप्रबंधांत विनोदानें सांगितली जाईल, ती आनंदयुक्त अंतःकरणानें ऐका ७ सद्भावाची ओंजळ भरून ओंवलेलीं मोकळीं फुलें विश्वरूपाच्या दोन्ही पायांवर मी अर्पण केलीं ७०८

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय बारावा.

जयजय वो शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत आनंदे । वर्षतिये ॥१॥ विषयव्यालें मिठी । दिधलिया नुठी ताठी । ते तुझिये गुरुकृपादृष्टी । निर्विष होय ॥२॥ तरि कवणातें तापु पोळी । कैसेनि वो शोकु जाळी । जरि प्रसादरस कल्लोळीं । पुरियेसि तूं ॥३॥ योगसुखाचे सोहळे । सेवका तुझेनि स्नेहाळे । सोहंसिद्धीचे लळे । पाळिसी तूं ॥४॥ आधारशक्तीचिया अंकीं । वाढविसी कौतुकीं । हृदयाकाशपल्लकीं । परियेंदेसी निजें ॥५॥ प्रत्यक्ज्योतीची वोवाळणी । करिसी मनपवनाची खेळणी । आत्मसुखाची बाळलेणी । लेवविसी ॥६॥ सतराविये स्तन्य देसी । अनुहताचा हल्लरु गासी । समाधिबोधें निजविसी । बुझाऊनि ॥७॥ म्हणोनि साधका तूं माउली । पिके सारस्वत तुझिया पाउलीं । या कारणें मी साउली । न संडी तुझी ॥८॥ अहो सद्गुरूचिये कृपादृष्टी । तुझें कारुण्य जयातें अधिष्ठी । तो सकळ विद्यांचिये सृष्टी । धात्रा होय ॥९॥ म्हणोनि अंबे श्रीमते । निजजनकल्पलते । आज्ञापीं मातें । ग्रंथनिरूपणी ॥ १० ॥ नवरसीं भरवीं सागरु । करवीं उचित रत्नांचे आगरु । भावार्थाचे गिरिवरु । निफजवीं माये ॥११॥ साहित्यसोनियाचिया खाणी । उघडवीं देशियेचिया अक्षौणी । विवेकवल्लीची लावणी । हों देईं सैंघ ॥१२॥ संवादफळनिधानें । प्रमेयाचीं उद्यानें । लावीं म्हणे गहनें । निरंतर ॥१३॥ पाखाडाचे दरकुटे । मोडीं वाग्वाद अव्हाटे । कुतर्कांची दुष्टें । सावजें फेडीं ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णगुणीं मातें । सर्वत्र करीं वो सरतें । राणिवे बैसवीं श्रोतें । श्रवणाचिये ॥१५॥ ये मऱ्हाठियेचिया नगरीं । ब्रह्मविद्येचा सुकाळु करीं । घेणें देणें सुखचिवरी । हों देईं या जगा ॥१६॥ तूं आपुलेनि स्नेहपल्लवें । मातें पांघुरविशील सदैवें । तरि आतांचि हें आघवें । निर्मीन माये ॥१७॥ इये विनवणीचेसाठीं । अवलोकिलें गुरुकृपादृष्टी । म्हणे गीतार्थेसीं उठीं । न बोलें बहु ॥१८॥ तेथ जी जी महाप्रसादु । म्हणोनि साविया जाहला आनंदु । आतां निरोपीन प्रबंधु । अवधान दीजे ॥१९॥

अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

(भगवन्,) एवं सततयुक्ताः ये भक्ताः त्वां पर्युपासते ये अव्यक्तं च अक्षरं अपि (पर्युपासते,) तेषां (मध्ये) के योगवित्तमाः (सन्ति)? ॥१॥

तरी सकळवीराधिराजु । जो सोमवंशीं विजयध्वजु । तो बोलता जाहला आत्मजु । पाण्डुनृपाचा ॥२०॥ कृष्णातें म्हणे अवधारिलें । आपण विश्वरूप मज दाविलें । तें नवल म्हणोनि बिहालें । चित्त माझें ॥२१॥ आणि इये कृष्णमूर्तीची सवे । यालागीं सोय धरिली जीवें । तंव नको म्हणोनि देवें । वारिलें मातें ॥२२॥ तरि व्यक्त आणि अव्यक्त । हें तूंचि एक निभ्रांत । भक्ती पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगें २३ या दोनी जी वाटा । तूतें पावावया

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय बारावा.

[हे गुरुकृपादृष्टे,] तुझा जयजयकार असो तू स्वर्शी आहेस ? तर निर्मळ, उदार, निरंतर आवरणरहित असा आनंदाचा वर्षाव करण्याविषयी प्रसिद्ध आहेस १ हे गुरुकृपादृष्टे, विषयरूप सर्पाने मिठी मारल्यावर मूच्छित झालेल्या मनुष्याचे विष तुझ्या योगाने उतरते २ तुझ्या प्रसादरूपी लाटांचा पूर आला, म्हणजे संसारतापापासून कोणाला त्रास होईल ? व शोकापासून कोण पीडा पावेल ? ३ हे स्नेहाळे, तुझ्यापासून सेवकाला योगसुखाचे चमत्कार प्राप्त होतात, व मी ब्रह्म व्हावे ' अशी जी सेवकाची हौस, तीही तू पूर्ण करतेस. ४ [भक्ताला] तू आपल्या आधारशक्तीच्या अंकावर कौतुकाने बसवून हृदयाकाशरूपी पाळण्यात आपल्या उपदेशाने निजवून झोके देतेस, ५ मन विषयापासून पराङ्मुख करवून व आत्मज्योतीची आवाळणी करून, मन व पवन यांची खेळणी करतेस, आणि सेवकाकडून आत्मसुखाची बाळलेणी लेववितेस, ६ जीवनकलेचे अमृतपान देऊन ' हंस सोऽहं ' या अखंड ध्वनीचा हातात खुळखुळा देऊन समाधिसुखाचा बोध करून निजवितेस, ७ म्हणून तू साधकाची आई आहेस, व तुझे पाय धरल्याने ज्ञानमार्गाची प्राप्ति होते, याकरिता, मी तुझा आश्रय सोडीत नाही ८ हे सद्गुरुकृपादृष्टे तुझी ज्याच्यावर दया होते, तो सर्वविद्यारूप सृष्टीचा उत्पन्नकर्ताच होतो ९ म्हणून, हे श्रीमान् अंबे, तू सेवकाच्या मनातील इच्छा पूर्ण करणारी कल्पलताच आहेस तर या गीतेचा अर्थ सांगण्याची मला आज्ञा दे १० माते, या माझ्या ग्रंथात नवरसाचे सागर, अलंकाराच्या खाणी, व भावार्थाचे पर्वत निर्माण कर ११ देशभाषारूप जमिनीत अलंकाररूप सोन्याच्या खाणी उघडून विचाररूप वेलींची दाट लावणी कर १२ त्यात संवादरूप फळांचे ठेवे व मार्मिक अर्थरूपी रानत राहणाऱ्या अशा पुष्कळ बागा लाव, १३ पाखंडरूपी दरडी, व वितंडवादरूपी आडवाटा मोडून, कुतर्करूपी दुष्ट हिंसक जनावरे नाहीतशी कर १४ मला श्रीकृष्णाचे गुण नेहमी गाण्यास उद्युक्त कर, व श्रोत्यांना श्रवणरूपी राज्यावर बसीव १५ मराठी भाषेच्या नगरात ब्रह्मविद्या स्वस्थ कर, व सर्व लोकांनी सुखाच्या देण्याघेण्याचा व्यापार करावा असे कर १६ हे सदैव गुरुकृपादृष्टे माये तू आपल्या कृपारूप पदराने मला पांघरूण घालशील, तर याप्रमाणे ग्रंथनिरूपणादिक सर्व मी उत्पन्न करीन १७ अशी विनंती ऐकल्याबरोबर गुरुकृपादृष्टीने ज्ञानेश्वराकडे अवलोकन करून असे भाषण केले का, तू आता पाल्हाळ न लावता गीतेचा अर्थ सांगण्यास सुरवात कर १८ तेव्हा ज्ञानेश्वर महाराज मर्यादाशीक जी ना शब्द म्हणून हा माझ्यावर महाप्रसादच झाला आहे, त्यामुळे आनंद पावून मी आता गीतेच्या अर्थावरील कविता सांगेन, तिकडे लक्ष द्यावे, अशी त्यांनी श्रोत्यांची प्रार्थना केली. १९

अर्जुन म्हणाला—देवा, याप्रमाणे एकनिष्ठ होऊन तुझ्या सगुण रूपाची उपासना करितात ते, आणि अव्यक्त व अविनाशी अशा निर्गुण ब्रह्माची उपासना करितात ते, या दोहों प्रकारच्या भक्तांमध्ये भक्तीचे खरे तत्त्व कोणास समजले आहे ? ॥१॥

सकलवीर्यशिरोमणि, सोमवंशाचा विजयध्वज, व पंडूचा मुलगा जो अर्जुन, तो म्हणाला –२० हे श्रीकृष्णा, ऐकले का ? तुम्ही जे मला विश्वरूप दाखविले, ते अद्भुत असल्यामुळे माझ्या चित्तास भ्रांति उत्पन्न झाली, २१ आणि तुमच्या या सगुण मूर्तीची सवय असल्यामुळे माझ्या मनाने तिचीच आवड घेतली, परंतु, देवा, तुम्ही माझा निषेध केला २२ तरी साकार व निराकार ही दोन्ही रूपे निःसंशय तुमचीच आहेत भक्तीने सगुणरूपाची व योगाने निर्गुणरूपाची प्राप्ति होते २३ हे वैकुंठनायका श्रीकृष्णा, तुमची प्राप्ति करून घेण्याकरिता या दोन वाटा असून, सा-

वैकुंठा । व्यक्ताव्यक्त दारवठा । रिगिजे येथ ॥२४॥ पैं जे वानी श्यानुका । तेचि नेगळिये वाला येका । म्हणोनि एकदेशीया व्यापका । सरिसा पाडु ॥२५॥ अमृताचिया सागरीं । जे लाभे सामर्थ्याची थोरी । तेचि दे अमृतलहरी । चुळी घेतलिया ॥२६॥ हे कीर माझ्या चित्तीं । प्रतीति आथि जी निरुती । परि पुसणे योगपती । तें याचिलागीं ॥२७॥ जे देवा तुम्ही नावेक । अगीकारिलें व्यापक । तें साचासि कीं कवतिक । हें जाणावया ॥२८॥ तरि तुजलागीं कर्म । तूंचि जयाचें परम । भक्तीसी मनोधर्म । विकोनि घातला ॥२९॥ इत्यादि सर्वापरी । जे भक्त तूंतें श्रीहरी । बांधोनिया जिव्हारीं । उपासिती ॥३०॥ आणि जे प्रणवापैलीकडे । वैखरीयेसि जें कानडें । काथिरायाहि सांगडे । नव्हेचि जें वस्तु ॥३१॥ ते अक्षर जी अव्यक्त । निर्देश देशरहित । सोहंभावें उपासित । ज्ञानिये जे ॥३२॥ तयां आणि जी भक्तां । येरयेरांमाजि अनंता । कवणें योगु तत्त्वता । जाणितला सांगा ॥३३॥ इया किरीटीचिया बोला । तो जगद्बंधु संतोषला । म्हणे हो प्रश्नु भला । जाणसी करूं ३४

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

(अर्जुन,) मयि मन आवेश्य नित्ययुक्ता (सन्तः) ये परया श्रद्धया उपेताः मां उपासते, ते युक्ततमाः मे मताः.

तरि अस्तुगिरीचिया उपकंठीं । रिगालिया रवि बिंबापाठीं । रश्मी जैशा किरीटी । संचरती गा ॥३५॥ कां वर्षाकाळीं सरिता । जैसी चढों लागे पांडुसुता । तैसी नीच नवी भजतां । श्रद्धा दिसे ॥३६॥ परि ठाकिलियाहि सागरु । जैसा मागीलही यावा अनिवारु । तिये गंगेचिये ऐसा पडिभरु । प्रेमभावा ॥३७॥ तैसें सर्वेंद्रियांसहित । मजमाजि सूनि चित्त । जे रात्रिदिवस न म्हणत । उपासिती ॥३८॥ इयापरी जे भक्त । आपणपें मज देत । तेचि मी योगयुक्त । परम मानीं ॥३९॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

ये तु सर्वभूतहिते रताः सर्वत्र समबुद्धयः (सन्तः) इंद्रियग्रामं संनियम्य, अनिर्देश्य, अव्यक्त, सर्वत्रग, अचिन्त्य, कूटस्थ, अचल, ध्रुव च अक्षर पर्युपासते, ते मां एव प्राप्नुवन्ति ३।४

आणि येर तेही पांडवा । जे आरूढोनि सोहंभावा । झोंबती निरवयवा । अक्षरासी ॥४०॥ मनाची नखी न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टी न रिगे । इंद्रियां कीर जोगें । कायि होईल ॥४१॥ परि ध्यानाही कुवाडें । म्हणोनि एकें ठायीं न संपडे । व्यक्तीसि माजिवडें । कवणेही नोहे ॥४२॥ जया सर्वत्र सर्वपणें । सर्वाही काळीं असणें । जें पावूनि चिंतवणें । हिंपुटी जाहलें ॥४३॥ जें होय ना नोहे । जें नाहीं ना आहे । ऐसें म्हणोनि उपाये । उपजतीचिना ॥४४॥ जें चळे ना ढळे । सरे ना मैळे । ते आपुलेनीचि बळें । आगविलें जिहीं ॥४५॥ पैं वैराग्यमहापावकें । जाळूनि विषयांची कटकें । अधपलीं तवकें । इंद्रियें धरिलीं ॥४६॥ मग संयमाची थाटी । सूनि मुरडिलीं उफराटीं । इंद्रियें कोंडिलीं कपाटीं । हृदयाचिया ॥४७॥ अपानीचिया कवाडा । लावोनि आसनमुद्रा गुढाडा । मूळबंधाचा हुडा । पन्नासिला ॥४८॥ आशेचे लाग तोडिले । अधैर्याचे कडे झाडिले । निद्रेचें शोधिलें । काळवखें ॥४९ वज्राग्नीचिया ज्वाळीं । करूनि सप्तधातूंची होळी । व्याधींच्या सिसाळीं । पूजिलीं यंत्रें ॥५०॥ मग कुंडलिनियेचा टेंभा । आधारीं केला उभा । तया चोजवलें प्रभा । निमथावरी ॥५१॥ नवद्वारांचिया चौचकीं । बाणूनि संयतीची अडवकी । उघडली खिडकी । ककारांतीची ॥ ५२ ॥ प्राणशक्तिचामुंडे । प्रहारूनि संकल्प मेंढे । मनोमहिषाचेनि मुंडें । दिधली बळी ॥५३॥ चंद्रसूर्यां बुझावणी । करूनि अनुहताची सुडावणी । सतरावियेचें पाणी । जिंतिलें वेगीं ॥५४॥ मग मध्यमा मध्य विवरें । तेणें

कार व निराकार हे दोन उवरे आहेत २४ हे पहा–शभर भार वजनाच्या सोन्याच्या गटास जो कस लागतो, तोच कस त्या गटातील थोड सोने निराळ करून त्यास लाविला तरी लागतो, म्हणून, व्यापक अथवा एकदेशाय स्वाचा योग्यता सारखाच आहे २५ अमृताच्या समुद्रात जे सामर्थ्य आहे, तेच चुळकाभर अमृतातही आहे, २६ आणि माझ्या मनाचा अनुभव सांगाया हाच आहे, पण याच करिता मला तुम्हाला काही विचारावयाचे आहे, २७ देवा, तुम्ही जे क्षणभर व्यापकरूप धारण केले होते तेच तुमचे खरे स्वरूप किंवा ती लीला आहे, हे समजण्याची माझी इच्छा आहे २८ तर, जो आपली सर्व कर्म तुमच्याचकरता करतो, ज्याला तुमच्याशिवाय श्रेष्ठ असे जगतात दुसरे काही नाही, व ज्याने आपले सर्व मनाधर्म तुमच्या भक्तीला विकले आहेत, २९ याप्रमाणे, हे श्रीहरी, जे भक्त सर्वतोपरी तुमची मूर्ति हृदयात धरून उपासना करतात, ३० आणि जे तुमचे स्वरूप ॐकारापलीकडे असून वाणीने वर्णन करण्यास अशक्य, व कोणच्याही वस्तूबरोबर ज्याची तुलना होत नाही, ३१ जे अविनाशी, निराकार, स्थलरहित व नामरहित, आहे, आणि ज्याची ज्ञानी लोक हे सोऽहंभावाने उपासना करितात, ३२ त्या ज्ञान्यामध्ये व भक्तामध्ये, हे श्रीअनंता, खरा योग कोणाला समजला ते सांगा ३३ अर्जुनाच्या या बोलण्याने जगद्बंधु श्रीकृष्ण संतोष पावून म्हणाले–वाहवा ! प्रश्न करण्याची शैली तुला फार चांगली साधली आहे ! ३४

श्रीभगवान् म्हणाले —अर्जुना, माझ्या ठिकाणी चित्त स्थिर करून नित्ययुक्त होत्साते जे उत्कृष्ट श्रद्धेने मला भजतात; त्यांनी भक्तियोग खरा जाणला असें मी मानतों. ॥२॥

हे पहा–अस्तमानच्या सगयी सूर्यबिंब नाहीसे झाल्यावर ज्याप्रमाणें त्याच्या मागे किरण जातात, ३५ किंवा, अर्जुना, पावसाळ्यात नदी अधिक वाटते, त्याप्रमाणे माझी भक्ति करिताना ज्याच्या ठिकाणी नित्य नवी श्रद्धा दृष्टीस पडते, ३६ अथवा, समुद्रास मिळाल्यावरही जिच्यामध्ये मागून अनिवार लाटा येतच असतात त्या गंगेप्रमाणे ज्याच्या ठिकाणी पूर्ण प्रेमभाव उचंबळत असतो, ३७ तसेच, दिवस व रात्र मनात न आणिता कायावाचामनेंकरून माझ्याच ठिकाणी चित्त ठेवून जे माझी उपासना करितात, ३८ आणि याप्रमाणे जे भक्त आपणा स्वतःला माझे ठिकाणी वाहून घेतात, त्यांनाच मी ' परम योगयुक्त ' असे समजतो ३९

प्राणिमात्रांचे हित करण्याविषयी तत्पर आणि सर्वत्र समदृष्टि असे जे पुरुष सर्व इंद्रियांचें नियमन करून, अनिर्देश्य, अव्यक्त, सर्वव्यापी, अचिंत्य, कूटस्थ, अचल व शाश्वत अशा नाशरहित ब्रह्माची उपासना करितात, ते मलाच येऊन मिळतात ३-४

आणि अर्जुना, दुसरे जे माझे ज्ञानी भक्त आहेत, ते, ' आपण ब्रह्म आहो ' अशी वृत्ति धरून, निराकार जे ब्रह्म ते प्राप्त करून घेण्याची खटपट करितात, ४० जे मनाला आकल्प, व बुद्धीला न समजणार, व इंद्रियांना कसे समजेल ? ४१ परंतु यांनाही गूढ असल्यामुळे जे एके ठिकाणी सापडत नाही, व ज्याला कोणचाही आकार नाही, ४२ जे सर्व ठिकाणी सर्व स्थानी नेहमी असते, व ज्याची प्राप्ति झाली असता चिंतन आपोआप थांबते, ४३ जे कधी झालेही नाही, व होणारही नाही तसेच, ते आहे असेही नाही व नाही असेही नाही, म्हणजे ज्याच्या प्राप्तीविषयी उपायच नाही, ४४ जे चालत नाही व हालतही नाही, जे सपत नाही व दूषितही होत नाही, ते ज्यांनी आपल्या अंगबलाने स्वाधीन करून घेतले आहे, ४५ वैराग्यरूप मोठ्या अग्नीने विषयरूप सैन्य जाळून जे आपली होरपळलेली इंद्रिये मोठ्या कष्टाने धारण करतात, ४६ मग आत्मसंयमनाचे पाशाने उरफाटी करून हृदयाच्या गुहेत ती कोंडतात, ४७ अपानवायूच्या द्वाराला आसनाची बळकट मुद्रा लावून मूलबंधाचे बुरुज उभे करतात, ४८ आशेचे संबंध तोडून व अधीरपणाचे कडे दूर करून निद्रारूप अंधार नाहीसा करितात, ४९ मूळबंधाच्या आसनाच्या ज्वालाग्नीनें शरीरातील सप्तधातूंची होळी करून व्याधींची शिरें पट्टचक्रास अर्पण करितात, ५० मग कुंडलिनीचा ध्वजा आधारचक्रावर उभा करून त्या उजेडात आनंदाने मस्तकापर्यंत जातात, ५१ नवद्वाराच्या चौकीत इंद्रियनिग्रहाचा आडसर घालून सुषुम्ना नाडीची वाट मोकळी करतात, ५२ प्राणशक्तिरूप चामुंडादेवीप्रीत्यर्थ संकल्परूपी मेंढे मारून मनोरूपी महिषासुराचे मस्तक बळी देतात, ५३ इडा व पिंगळा या नाड्यांचें ऐक्य करून व अनुहतध्वनीचा गजर करून जीवनकळेच्या तळावापर्यंत जाऊन ठेपतात, ५४ मग सुषुम्ना नाडीच्या मध्ये विवरा-

कोरिवें दादरें । ठाकिलें चवरें । ब्रह्मरंध्र ॥५५॥ वरी मकारांत सोपान । तें साडोनिया गहन । काखे सूनिया गगन । भरले ब्रह्मीं ॥५६॥ ऐसे जे समबुद्धी । गिळावया सोहंसिद्धी । आंगवितांति निरवधी । योगदुर्गें ५७ आपुलिया साटोवाटीं । शून्य घेती उठाउठी । तेही मातेंचि किरीटी । पावती गा ॥५८॥ वाचूनि योगाचेनि बळें । अधिक कांही मिळे । ऐसें नाहीं आगळें । कष्टचि तयां ५९.

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

अव्यक्तासक्तचेतसां तेषां अधिकतरः क्लेशः (अस्ति, तै.) देहवद्भिः अव्यक्ता गतिः दुःखं अवाप्यते हि ॥५॥

जिहीं सकळभूतांचिया हितीं । निरालंबीं अव्यक्तीं । पसरलिया आसक्ती । भक्तीवीण ॥६०॥ तयां महेंद्रादि पदें । करितांति वाटवधें । आणि ऋद्धिसिद्धींची द्वंद्वें । पडोनि ठाती ॥६१॥ कामक्रोधांचे विलग । उठावती अनेग । आणि शून्येसीं आंग । झुंझवावें कीं ॥६२॥ ताहानें ताहानचि पियावी । भुकेलिया भूकचि खावी । अहोरात्र वावी । मवावा वारा ॥६३॥ उनि दिहाचें पहुडणें । निरोधाचें वेल्हावणें । झाडासि साजणें । चाळावें गा ॥६४॥ शीत वेढावें । उष्ण पांघुरावें । वृष्टीचिया असावें । घरांआंतु ६५ किंबहुना पाडवा । हा अग्निप्रवेशु नीच नवा । भ्रतारेंवीण करावा । तो हा योगु ॥ ६६ ॥ एथ स्वामीचें काज । ना बापिकें व्याज । परि मरणेंसीं झुंझ । नीच नवें ॥६७॥ ऐसें मृत्यूहूनि तिख । कां घोटे कढत विख । डोंगर गिळतां मुख । न फाटे काई ॥६८॥ म्हणोनि योगाचिया वाटा । जे निगाले गा सुभटा । तयां दुःखाचाचि शेल वांटा । भागा आला ॥ ६९ ॥ पाहें पां लोहाचे चणे । जै बोचरिया पडती खाणें । तै पोट भरणें कीं प्राणें । शुद्धी होय ॥७०॥ म्हणोनि समुद्र बाहीं । तरणें आथि केंही । कां गगनामाजि पाईं । खोलिजतु असे ॥७१॥ वळघलिया रणाची थाटी । आगी न लगतां कांठी । सूर्याची पाउटी । कां होय गा ॥७२॥ यालागी पांगुळा हेवा । नव्हे वायूसि पाडवा । तेवि देहवंतां जीवां । अव्यक्तीं गति ॥७३॥ ऐसाही जरी धिंवसा । बांधोनिया आकाशा । झोंबती तरी क्लेशा । पात्र होती ॥७४॥ म्हणोनि येर ते पार्था । नेणतीचि हे व्यथा । जे कां भक्तिपथा । वोटंगले ॥७५॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः ॥
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

ये तु मत्पराः (सन्त) सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य (मां) ध्यायन्तः अनन्येन योगेन एव मां उपासते, ॥६॥

कर्मेंद्रियें सुखें । करिती कर्में अशेखें । जियें कां वर्णविशेखें । भागा आलीं ॥७६॥ विधीतें पाळित । निषेधातें गाळित । मज देऊनि जाळित । कर्मफळें ॥७७॥ययापरी पाहीं । अर्जुना माझे ठाईं । सन्यसूनि नाहीं । करिती कर्में ॥ ७८ ॥ आणीकही जे जे सर्व । कायिक वाचिक मानसिक भाव । तया मीवांचूनि धांव । आनौती नाहीं ॥७९॥ ऐसे जे मत्पर । उपासिती निरंतर । ध्यानमिषें घर । माझें झालें ॥८०॥ जयाचिये आवडी । केली मजशीं कुळवाडी । भोग मोक्ष बापुडी । त्यजिली कुळें ॥८१॥ ऐसें अनन्ययोगें । विकले जीवें मनें आंगें । तयांचें कायि एक सांगें । जें रावे मी करीं ॥८२॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

पार्थ, मयि आवेशितचेतसां तेषां अहं मृत्युसंसारसागरात् न चिरात् समुद्धर्ता भवामि ॥७॥

किंबहुना धनुर्धरा । जो मातेचिया ये उदरा । तो मातेचा सोयरा । केतुला पां ॥ ८३ ॥ तेवीं मी तयां । जैसे असती तैसियां । कळिकाळ नोकोनियां । घेतला पट्टा ॥८४॥ एऱ्हवीं तरी माझिया भक्तां । आणि संसाराची चिंता । काय समर्थाची कांता । कोरान्न मागे ॥ ८५ ॥ तैसे ते माझें । कलत्र हें जाणिजे । कायिसेनिही न लाजे । तयांचेनि मी ॥ ८६ ॥ जन्ममृत्यूचिया

तील कोराव दादरानें वर चढून मस्तकातील ब्रह्मरंध्रापयत मजल गाठतात, ५५ नतर मकाराचा कठीण जिना चढून व माया खाकेस मारून ब्रह्मास मिळतात, ५६ याप्रमाणे सर्वत्र सारखी बुद्धि ठेवून, ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्याकरिता योगादिक कठीण मार्ग वेळ न लागता स्वाधीन करून घेतात ५७ अशा प्रकारे, अर्जुना, आपली जडत्वाबद्दल निश्चयवाशा करतात, तेही मलाच येऊन मिळतात ५८ बाकी योगाच्या बळाने त्याना आवक काही प्राप्ति होते असे नाही, उलट जास्त यातना मात्र भोगाव्या लागतात! ५९

निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणाऱ्या देहधारी पुरुषाना उपासनेचे कष्ट होऊन अव्यक्त गति फार प्रयासाने प्राप्त होते ॥५॥

प्राणिमात्राला प्रिय, अनाश्रित व अव्यक्त असे जे ब्रह्म, ते भक्तिशिवाय प्राप्त करून घेण्याचा ज इच्छा करितात, ६० त्याना वाटमारी अशी जी इंद्रादिक पदे, ती माळ घालतात, आणि ऋद्धिसिद्धीची जोडी ब्रह्मप्राप्तीच्या आड येते ६१ कामक्रोधादि पुष्कळ उपद्रव उत्पन्न होतात, व निराकार परब्रह्माची प्राप्ति करून घेण्याकरिता त्याना शून्याशी (आकाशाशी) झटावे लागते ६२ तहान लागली असता तीच पिऊन तृप्त व्हावे लागते, भूक लागली असता तीच खाऊन समाधान करावें लागते, व रात्रंदिवस हाताच्या वाऱ्यानी निराकाराच्या प्राप्तीकरिता वाराच मोजावा लागतो, ६३ दिवसा उन्हात निजणे, स्वैर इंद्रियांचा निरोध करणे। उपभोग घेणे, व झाडाबरोबर मित्रभावानें खेळणें, ६४ थंडी नेसणें, ऊन पांघरणें, व पावसात वसणें, ६५ किंबहुना, अर्जुना, पतीशिवाय रोज सती जाणे, अशा प्रकारचा हा योग होय ६६ या ठिकाणी पतीकरिता अग्निप्रवेश करण्याचें किंवा हव्यकव्याचे निमित्त नसूनही मृत्युबरोबर नित्य नवी लढाई करावी लागते ६७ असे मृत्यूहूनही तिखट व कडत जे विष, ते गिळवेल का? अरे! डोंगर गिळताना तोंड नाही का फाटणार? ६८ म्हणून, हे महावीरा, जे असे योगसाधन करण्यास निघाले, त्यांच्या नशीबी दु:खाचा शेलकाच वाटा आला! ६९ हे पहा—लोखंडाचे चणे जेव्हा बोथऱ्याला खाण्याचा प्रसग येतो, तेव्हा त्याचें पोट भरेल का प्राण जाईल हें काही समजत नाहीं! ७० म्हणून, समुद्र कोणी बाहूनी तरून गेला आहे का? किंवा आकाशात कोणी पायानी चालला आहे का? ७१ समरांगणात गेल्यावर अंगावर समोरून वार न होता सूर्यलोक प्राप्त होईल का? ७२ वास्तव, अर्जुना, ज्याप्रमाणे पांगळ्याला वायूबरोबर धावण्याची पैज मारता येणार नाही, त्याप्रमाणे देहाभिमानी जीवाला निराकाराची प्राप्ति होणार नाही ७३ असे असूनही मनात इच्छा धारण करून ज अव्यक्तप्राप्तीविषयी झटतात, ते क्लेशास पात्र होतात ७४ म्हणून, पार्था, ज्यानी भक्तिमार्गाचा स्वीकार केला आहे, त्याना असे कष्ट सोसावे लागत नाहीत ७५

पण, जे मत्पर होऊन, सर्व कर्मे मला अर्पण करून, व माझे ध्यान करून अनन्यभावानें माझी उपासना करतात, ॥६॥

आपल्या वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे जी कर्मे करावयाची, ती सर्व कर्मे इंद्रिये सुखाने आचरतात, ७६ सर्व कर्मे यथाविधि मला अर्पण करून, व निषिद्ध कर्म टाकून, कर्मापासून होणारी फळे जाळून टाकतात, ७७ याप्रमाणे, अर्जुना, सर्व कर्म मला अर्पण करून कर्मनाश करतात, ७८ आणखी कायिक, वाचिक, मानसिक जी जी कर्म करण्याची इच्छा ज्याना असते, त्यानाही माझ्याशिवाय दुसरी सोयच नसते, ७९ असे जे निरंतर माझी सेवा करून मत्पर होतात, ते माझ्या ध्यानाच्या निमित्ताने माझे रहाण्याचे ठिकाण होतात ८० यांची आवड माझ्याशी व्यवहार करून, बिचारी मुक्ति व भुक्ति ही गरीब कुठे टाकून देते, ८१ याप्रमाणे अनन्यभावाने ज्यानी आपला जीव, मन व शरीर मला अर्पण केले, त्याची एकादी गोष्ट मी करतो असे काय सागू? कारण त्यांच्या सर्व इच्छा मलाच पूर्ण कराव्या लागतात ८२

त्या माझे ठिकाणी चित्त समर्पण केलेल्या भक्ताचा, हे पार्था, मी जन्ममरणयुक्त संसार-समुद्रापासून लवकरच उद्धार करितो. ॥७॥

किंबहुना, पार्था, जो आपल्या मातेच्या उदरी जन्म घेतो, तो तिचा कितपत आवडता असतो हे सागावयास नको ८३ त्याचप्रमाणे, माझे भक्त कोणी व कसलेही असोत, त्याना मी आवडता आहे व तेही मला आवडते आहेत, आणि त्याना जे त्रास देणारे असतील, त्यांचा नाश करण्याचा मी पतकरच घेतला आहे ८४ बाकी माझ्या भक्ताना संसाराची चिंता का असावी? हे पहा—श्रीमंताच्या बायकोला कधी कोरान्न मागण्याचा प्रसग येईल का? ८५ याचप्रमाणे, माझे भक्त माझ्या कुटुंबापैकीच आहेत असे मी समजतो, अर्थात् त्याना कोणतेही संकट आले तर त्याची लाज मला नाहीं का? ८६ माझे भक्त या सृष्टीत जन्म-

लाटी । झळंबती इया सृष्टी । ते देखोनिया पोटी । ऐसे जाहले ॥८७॥ भवाब्धिभूचेनि माजे । कवणासि धाकु नुपजे । तेथ जरी की माझे । विहिती हन ॥८८॥ म्हणोनि गा पांडवा । मूर्तीचा मेळावा । करूनि त्याचिया गांवा । धावतु आलो ॥८९॥ नामाचिया सहस्रवरी । नावा इया अवधारी । सजूनियां संसारी । तारू जाहलों ॥९०॥ सडे जे देखिले । ते ध्यानकासे लाविले । परिग्रही घातले । तरियावरी ॥९१॥ प्रेमाची पेटी । बांधली एकाचिया पोटी । मग आणिले तटी । सायुज्याचिया ॥९२॥ परि भक्ताचेनि नावें । चतुष्पदादि आघवे । वैकुंठीचिये राणिवे । योग्य केले ॥९३॥ म्हणोनि गा भक्तां । नाही एकही चिंता । तयांते समुद्धर्ता । आथि मी सदा ॥९४॥ आणि जेव्हांचि का भक्ती । दिधली आपुली चित्तवृत्ती । तेव्हांचि मज सूती । त्याचिये नाटी ॥९५॥ याकारणें गा भक्तराया । हा मंत्र तुवां धनंजया । शिकिजे जै यया । मार्गा भजिजे ॥९६॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥

(अर्जुन,) मयि एव मनः आधत्स्व, मयि बुद्धिं निवेशय च, अतः ऊर्ध्वं मयि एव निवसिष्यसि, (अत्र) संशय न ॥८॥

अगा मानस हें एक । माझ्या स्वरूपी वृत्तिक । करूनि घालीं निष्टंक । बुद्धि निश्चयेंसी ॥९७॥ इयें दोनी सरिसी । मजमाजि प्रेमेंसी । रिगाली तरी पावसी । मातें तूं गा ॥९८॥ जे मन बुद्धि इहीं । घर केलें माझ्या ठायीं । तरि सांगें मग काई । मी तूं ऐसें उरे ॥९९॥ म्हणोनि दीप पालवे । सवेंचि तेज मालवे । कां रविबिंबासवें । प्रकाशु जाय ॥१००॥ उचललेया प्राणासरिसी । इंद्रियेंही निगती जैसी । तैसा मनोबुद्धिपाशी । अहंकारु ये ॥१॥ म्हणोनि माझिया स्वरूपीं । मनबुद्धि इयें निक्षेपीं । येतुलेनि सर्वव्यापी । मीचि होसी ॥२॥ यया बोला काही । अनारिसें नाही । आपली आण पाही । वाहतु असें गा ॥३॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनंजय ९

धनंजय, अथ मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि, ततः अभ्यासयोगेन मां आप्तुं इच्छ ॥९॥

अथवा हें चित्त । मनबुद्धीसहीत । माझ्या हातीं अचुंबित । न शकसी देवों ॥४॥ तरि गा ऐसा करीं । यया आठां पाहारांमाझारीं । मोटकें निमिषभरी । देतु जाय ॥५॥ मग जें जें का निमिख । देखेल माझें सुख । तेतुलें अरोचक । विषयीं घेईल ॥६॥ जैसें शरत्कालु रिगे । आणि सरिता वोहटूं लागे । तैसें चित्त काढेल वेगें । प्रपंचौनी ॥७॥ मग पुनवेहूनि जैसें । शशिबिंब दिसेदिसें । हारपत अवसे । नाहीचि होय ॥८॥ तैसें भोगाआतूनि निगतां । चित्त मजमाजि रिगतां । हळू हळू पांडुसुता । मीचि होईल ॥९॥ अगा अभ्यासयोगु म्हणिजे । तो हा एकु जाणिजे । येणें कांही न निपजे । ऐसें नाही ॥११०॥ पै अभ्यासाचेनि बळें । एकां गति अंतराळें । व्याघ्र सर्प प्राजळे । केले एकीं ॥११॥ विष की आहारीं पडे । समुद्रीं पायवाट जोडे । एकीं वाग्ब्रह्म थोकडें । अभ्यासें केले ॥१२॥ म्हणोनि अभ्यासासि कांही । सर्वथा दुष्कर नाही । यालागि माझ्या ठायीं । अभ्यासें मिळ ॥१३॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

(त्वं) अभ्यासे अपि असमर्थः असि (तर्हि) मत्कर्मपरमः भव, मदर्थं कर्माणि कुर्वन् अपि सिद्धिं अवाप्स्यसि १०

कां अभ्यासाही लागीं । कसु नाहीं तुझिया आंगीं । तरी आहासी जया भागीं । तैसाचि अस ॥१४॥ इंद्रियें न कोंडीं । भोगातें न तोडीं । अभिमानु न सडीं । स्वजातीचा ॥१५॥ कुळधर्मु चाळीं । विधिनिषेध पाळीं । मग सुखें तुज सरळीं । दिधली आहे ॥१६॥ परि मनें वाचा देहें । जैसा जो व्यापारु होये । तो मी करितु आहें । ऐसें न म्हण ॥१७॥ करणें कां न करणें । हें आघवें तोचि जाणे । विश्व चळतसे जेणें परमात्मेनि

मृत्यूच्या लाटात बुडताहेत असे पाहून माझ्या पोटात कसरेच झाले! ८७ भवसागराच्या लाटाचा कोणाला भीति वाटत नाही? अर्थात त्याचा माझ्या भक्तानाही भीति वाटतेच, ८८ म्हणून, अर्जुना, रामकृष्णादि अवतार घेऊन या मृत्युलोकी त्यांच्या गावाशी नाव घेतली ८९ माझ्या सहस्रनामरूपी नावा तयार करून, या संसाररूप सागरात मी त्याना तारक झालो असे समज ९० जे उपाधिरहित होते, त्याना मी आपले ध्यान करण्यास सांगितले, व जे परिवारासह आले, त्याना नावेवर बसण्यास सांगितले [त्याना नामस्मरण करण्यास सांगितले.] ९१ काही भक्तांच्या पोटाला प्रेमरूपी सागड बांधून त्याना मुक्तिरूप तटाला आणले ९२ परंतु ज्याना म्हणून आपल्यास माझे भक्त म्हणविले—मग ते चतुष्पाद का असेनात—त्याना मी वैकुंठाच्या राज्यावर बसण्यास योग्य केले ९३ म्हणून, माझ्या भक्ताना कसलीही चिंता उत्पन्न होत नाही, कारण, त्याना तारणारा मी सदोदित उभा आहे ९४ आणि ज्या वेळेस भक्त आपली चित्तवृत्ति माझ्या ठिकाणी अर्पण करितात, त्याच वेळेस ते आपल्या छंदात मला घालतात, ९५ याच कारणास्तव, हे भक्तराया धनंजया, जर तुला या भक्तिमार्गाला लागायचे असेल तर सर्व चित्तवृत्ति मला अर्पण करण्याचा हा मंत्र शीक ९६

अर्जुना, तू माझ्या ठिकाणीच मन ठेव, व माझ्याच ठिकाणी बुद्धीची स्थापना कर. असें केल्यावर तूं माझ्या ठिकाणीच वास करशील यात संशय नाही. ॥ ८ ॥

अरे, मन व बुद्धि ही निश्चयासहित माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणी वतनदार करून ठेव ९७ याप्रमाणे ही दोन्ही (मन व बुद्धि) प्रेमानें माझ्या स्वरूपात बरोबर रीताने एकत्र होऊन माझ्या ठिकाणी प्रविष्ट झाली, म्हणजे तू मलाच येऊन मिळशील ९८ कारण, मन व बुद्धि यांनी माझ्या ठिकाणी वास्तव्य केल्यावर, तू व मी अशा प्रकारचा दुजेपणा उरेल का सांग बरे? ९९ म्हणून दिवा मालवल्याबरोबर ज्याप्रमाणें त्याचे तेज नाहीसें होते, किंवा सूर्यबिंब मावळल्याबरोबर प्रकाश नाहीसा होतो, १०० अथवा बाहेर निघू पहाणाऱ्या प्राणाबरोबर इंद्रिये बाहेर पडतात, त्याप्रमाणे मन व बुद्धि एकत्र होऊन जिकडे जातील, तिकडे अहंकार हा त्याचेबरोबर आपोआप जातो १ म्हणून, माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणी मन व बुद्धि हीं दोन्ही कायम ठेव, म्हणजे सर्वव्यापक असा जो मी तोच तू होशील २ अर्जुना, मी आपल्या गळ्याची शपथ वाहून सांगतो की, ऱ्या माझ्या बोलण्यात एक अक्षर देखील खोटे नाही. ३

धनंजया, जर तू आपले चित्त माझ्या स्वरूपी स्थिर करण्यास समर्थ नसशील, तर अभ्यासाच्या योगाने मला प्राप्त करून घेण्याची इच्छा धर ॥ ९ ॥

अथवा, जर मन व बुद्धि यासहित तू आपले चित्त माझ्या ठिकाणी पूर्णपणे अर्पण करण्यास समर्थ नसशील, ४ तर असे कर की, या आठ प्रहरात ये एक क्षणभर तरी मन व बुद्धि याना माझ्याकडे लाव ५ मग जितका वेळ तुझ्या मनाला माझ्या समागमसुखाचा अनुभव येईल, तितका वेळपर्यंत त्याला विषयांची अरुचि उत्पन्न होईल ६ मग, ज्याप्रमाणे शरत्‌ऋतु सुरू झाला म्हणजे नद्यांचे पाणी कमी होऊ लागते, त्याप्रमाणे, जसजसे माझ्या ठिकाणी तुझे चित्त गुंतेल, तसतसे ते प्रपंचातून बाहेर निघेल ७ अथवा, ज्याप्रमाणे पौर्णिमेपासून चंद्रबिंब दिवसानुदिवस कमी होत जाऊन अमावास्येला नाहीसे होते, ८ त्याप्रमाणे, अर्जुना, ते चित्त हळू हळू विषयोपभोगातून निघून माझ्या ठिकाणी लागता लागता शेवटी मद्रूपच होऊन जाईल! ९ अरे, अभ्यासयोग ज्याला म्हणतात तो हाच असे पक्के समज याजपासून प्राप्त होणार नाही अशी कोणतीही वस्तु नाही! ११० अभ्यासाच्या बळाने कोणी अंतरिक्षात फिरतात, कोणी वाघ, सर्प त्याना देखील निर्विष करतात. ११ विष सुद्धा पचनी पडते, समुद्रावरही पायवाट होते, व कोणा कोणी तर अभ्यासाच्या योगाने वेदासही हस्तगत करून घेतले आहे; १२ म्हणून, अभ्यास केला असता कोणतीही वस्तु प्राप्त होणारी नाही असे नाही, याकरिता, अभ्यासाच्या योगाने तू मला येऊन मीळ, १३

अभ्यास करण्याचें देखील जर तुला सामर्थ्य नसले, तर माझ्या उद्देशानें कर्में करीत जा. माझ्या उद्देशाने कर्में केलीस तरी तुला मोक्षप्राप्ति होईल. ॥ १० ॥

किंवा अभ्यास करण्याची जर तुझ्या अंगात शक्ति नसेल तर तुझ्या आचरणाचा जो क्रम असेल तो तसाच चालीव १४ इंद्रियाना कोंडू नको, उपभोग कमी करू नको, आणि आपल्या स्वताच्या जातीचा अभिमान सोडू नको, १५ आपले कुळधर्म कुळाचार यथाविधि कर, जी कर्मे करण्यास योग्य असतील ती कर, व करण्यास अयोग्य असतील ती करू नको याप्रमाणे सुखाने वागण्याची तुला मोकळीक आहे १६ परंतु कायावाचामनेकरून जे व्यापार होतील, ते ‘ मी करतो ’ असे म्हणू नको १७ जो परमात्मा या विश्वाचा चालक आहे, तो कर्मांचा कर्ता कोण

॥१८॥ उणयापुरेयाचें काही । उरों नेदी आपुलिया ठायी । स्वजाती करूनि पेई । जीविल्व आपुलें ॥१९॥ माळिये जेउतें नेलें । तेउतें निवांतचि गेलें । तया पाणिया ऐसें केलें । होआवेगा २० म्हणोनि प्रवृत्ती आणि निवृत्ती । इये नोझी नेघे मती । अखंड चित्तवृत्ती । माझ्या ठायी ॥२१॥ एऱ्हवीं तरी सुभटा । उजू का अव्हाटा । रथु काई खटपटा । करितु असे ॥२२॥ आणि जे जे कर्म निपजे । ते थोडें बहु न म्हणिजे । निवांतचि अर्पिजे । माझ्या ठायी ॥२३॥ ऐसिया मद्भावना । तनुत्यागीं अर्जुना । तू सायुज्य सदना । माझिया येसी ॥२४॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रित ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

अथ एतत् अपि कर्तुं अशक्त. असि, ततः यतात्मवान् मद्योगम् आश्रित (सन) सर्वकर्मफलत्याग कुरु ॥११॥

ना तरी हेंही तुज । नेदवे कर्म मज । तरी गा तू बुझ । पांडुकुमरा ॥२५॥ बुद्धीचिये पाठीं पोटीं । कर्माआदि का शेवटी । मातें बांधणें किरीटी । दुवाड जरी ॥२६॥ तरि हेंही असो । साडी माझा अतिसो । परि सयतिसी वसो । बुद्धि तुझी ॥२७॥ आणि जेणें जेणें वेळे । घडती कर्में सकळें । तयांची तियें फळें । त्यजितु जाय २८ वृक्ष कां वेली । लोटती फळें आली । तैसी साडी निपजली । कर्में सिद्धें ॥२९॥ परि मातें मनी धरावें । कां मजउद्देशें करावें । हें कांही नको आघवें । जाऊं दे शून्यी ॥१३०॥ खडकी जैसें वर्षलें । कां आगीमाजि पेरिलें । कर्म मानी देखिलें । स्वप्न जैसें ॥३१॥ अगा आत्मजेच्या विषी । जिवु जैसा निरभिलाषी । तैसा कर्मीं अशेषी । निष्कामु होई ॥३२॥ वन्हीची ज्वाळा जैसी । वायां जाय आकाशी । क्रिया जिरों दे तैसी । शून्यामाजीं ॥३३॥ अर्जुना हा फलत्यागु । आवडे कीर असलगु । परि योगामाजि योगु । धुरेचा हा ॥३४॥ येणें फलत्यागें सांडे । तें तें कर्म न विरूढे । एकचि वेळें वेळुझाडें । वांझें जैसी ३५ तैसे येणेंचि शरीरें । शरीरा येणें सरे । किंबहुना येरझारे । चिरा पडे ॥३६॥ पैं अभ्यासाचिया पाउटी । ठाकिजे ज्ञान किरीटी । ज्ञानें येइजे भेटी । ध्यानाचिये ॥३७॥ मग ध्यानासि खेव । देती आघवेचि भाव । तेव्हा कर्मजात सर्व । दूरी ठाके ३८ कर्म जेथ दुरावे । तेथ फलत्यागु संभवे । त्यागास्तव आगवे । शाति सगळी ॥ ३९ ॥ म्हणोनि यावया शाती । हाचि अनुक्रमु सुभद्रापती । म्हणोनि अभ्यासुचि प्रस्तुती । करणे एथ ॥१४०॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् १२

अभ्यासात् ज्ञान श्रेय (भवति), ज्ञानात ध्यान विशिष्यते, ध्यानात कर्मफलत्याग (विशिष्यते), अनतर त्यागात शाति (भवति) हि ॥१२॥

अभ्यासाहूनि गहन । पार्था मग ज्ञान । ज्ञानापासोनि ध्यान । विशेषिजे ॥४१॥ मग कर्मफलत्यागु । तो ध्यानापासोनि चागु । त्यागाहूनि भोगु । शातिसुखाचा ॥४२॥ ऐसिया या वाटा । इहींचि पेणा सुभटा । शातीचा माजिवटा । ठाकिला जेणें ॥४३॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

(यः) सर्वभूताना अद्वेष्टा, मैत्रः, करुणः एव च, निर्ममः, निरहंकारः, समदुःखसुखः, क्षमी, ॥१३॥

जो सर्व भूतांच्या ठायी । द्वेषातें नेणेंचि कहीं । आपपरु नाही । चैतन्या जैसा ॥४४॥ उत्तमातें धरिजे । अधमातें अव्हेरिजे । हें काहीच नेणिजे । वसुधा जेवी ॥४५॥ कां रायाचें देह चाळूं । रंका परौतें गाळूं । हें न म्हणेचि कृपाळू । प्राणु पैं गा ॥४६॥ गाईची तृषा हरूं । कां व्याघ्रा विष होऊनि मारूं । ऐसें नेणेंचि का करूं । तोय जैसें ॥४७॥ तैसी आघवियांचि भूतमात्रीं । एकपणें जया मैत्री । कृपेशी धात्री । आपणचि जो ॥४८॥ आणि मी हे भाष नेणे । माझें कांहीचि न म्हणे । सुख दुःख जाणणें । नाही जया ॥४९॥ तेवींचि क्षमेलागी । पृथ्वीसि पवाड आंगीं । संतोषा उत्संगीं । दिधलें घर ॥१५०॥

व कर्म न करणारा कोण हे सर्व जाणतो आहे ११८ अमुक कर्म कमी झाले व अमुक कर्म जास्त झाले, याविषयी आपल्या मनात खेद मानू नको. कारण जसा प्राचीन संस्कार असेल तशी ती घडतील, अशा रीतीने जीवाच्या ठिकाणी निश्चय कर अन्य आग्रह करू नको ११९ ज्याप्रमाणे, माळी नेईल तिकडे पाणी हे निवांतपणे जाते, त्याप्रमाणे मनातील कर्तृत्वाभिमान टाकून द्यावा १२० म्हणजे प्रवृत्तिनिवृत्तीचे ओझे बुद्धी आपल्यावर घेत नाही, कारण चित्तवृत्ति माझ्या ठायी अखंड असते २१ बाकी, अर्जुना, वाट सरळ आहे किंवा वाकडी आहे, गाडीवाल्याला काही काळजी आहे का? निकडे त्यास न्याल तिकडे तो जातो, २२ त्याचप्रमाणे, जे जे कर्म तू करशील, ते थोडे किंवा पुष्कळ आहे असे न म्हणता एकनिष्ठेने मला अर्पण कर २३ अर्जुना, अशा प्रकारे तू सर्व कर्मांविषयी माझ्याच ठिकाणी भावना धरलीस, (सर्व कर्म मलाच अर्पण केलीस,) म्हणजे शरीरत्यागानंतर तू माझ्या दाराच येशील २४

आता, हेंही करण्याला जर तू असमर्थ असलास, तर मनाचा संयम कर, आणि अनन्यभावेंकरून मला शरण येऊन, सर्व कर्मांच्या फलाचा त्याग कर ॥ ११ ॥

किंवा, हे पांडुकुमरा, जर तुझ्याने मला कर्मे अर्पण करवणार नाहीत, तर तूं असें समज २५ कर्म करण्याला उद्युक्त करणारी जी बुद्धि, तिच्या अगोदर किंवा पाठीमागून, अथवा कर्मांच्या अगोदर किंवा अंती माझी आठवण करणे तुला जर कठीण वाटले, २६ तर माझी वरचेवर आठवण करणे हेंही एका बाजूस राहूं दे, परंतु तू आपल्या बुद्धीचा विनियोग इंद्रियनिग्रह करण्यात कर, २७ आणि ज्या ज्या वेळी जी जी कर्मे घडतील त्याच्या त्याच्या फलाची आशा धरू नको २८ ज्याप्रमाणे वृक्ष किंवा वेली आपल्यास फळे आली असता त्यांची आशा न धरता ती टाकून देतात, त्याप्रमाणे जी जी कर्मे पूर्ण होतील, त्याच्या त्याच्या फलाची आशा सोडून दे २९ परंतु मला मनात आठवून किंवा मला उद्देशून कोणतीही कर्म करावीं, ही खटपट न करिता सर्व निष्फळ होऊं दे १३० ज्याप्रमाणे खडकावर पाऊस पडला असता किंवा अग्नीत बी पेरले असता निष्फळ होते, त्याप्रमाणे, जें जे कर्म तू करशील, तें तें स्वप्नवत् मान ३१ अरे, ज्याप्रमाणें पिता आपल्या कन्येविषयी अभिलाष बाळगीत नाही, त्याप्रमाणें जी जी कर्मे तूं करशील त्याच्या फलप्राप्तीची इच्छा करू नको ३२ ज्याप्रमाणे अग्नीची ज्वाला आकाशात व्यर्थ जाते, त्याप्रमाणे कर्मांपासून उत्पन्न होणारीं फळे व्यर्थ जाऊं दे ३३ अर्जुना, कर्म करून त्याच्या फलाची इच्छा न करणे हा जरी सामान्य मार्ग वाटत आहे, तरी सर्व योगांत हा श्रेष्ठ योग आहे ३४ याप्रमाणे कर्म करून त्याचा फलत्याग केला, म्हणजे ती कर्मे पुनर्जन्मास कारणीभूत होत नाहीत. जसे वेळूच झाड एक वेळ व्याले म्हणजे पुन्हा वीत नाही, ३५ तसे या देहाने (याच जन्मी) पुन्हा देह धारण करणे संपते, किंबहुना जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्तता होते ३६ परंतु अर्जुना, अभ्यासाच्या योगाने ज्ञान प्राप्त होतें, व ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर ध्यान करता येते ३७ नंतर सर्व मनोवृत्ति व वर्म ध्यानाला आलिंगन देतात, तेव्हा कर्म आपोआप दूर रहाते. ३८ जेव्हा कर्म आपोआप दूर रहाते, तेव्हा फलाची इच्छा नाहीशी होते असे झाल्यावर सर्व शांति आपल्या अधीन होते ३९ म्हणून, हे सुभद्राकांत, शांति उत्पन्न होण्याचा हाच एक मार्ग आहे, तेव्हा तुला अगोदर अभ्यासच केला पाहिजे १४०

अभ्यासाहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे, ज्ञानाहून ध्यान श्रेष्ठ आहे, ध्यानाहून कर्मफलत्याग श्रेष्ठ आहे, का कीं, कर्मफलत्यागापासून शांति प्राप्त होते. १२

पार्था, अभ्यासापेक्षा ज्ञान कठीण, व ज्ञानापेक्षा ध्यान अधिक कठीण आहे ४१ नंतर कर्मांच्या फलाची इच्छा सोडणे हे ध्यानापेक्षाही उत्तम आहे व त्यागापेक्षाही ब्रह्मरूपप्राप्तीचे सुख विशेष आहे ४२ हे महावीरा, याप्रमाणे हे ब्रह्मरूपप्राप्तीचे मार्ग असून याच टप्प्याने जो शांतीची प्राप्ति करून घेतो, ४३

जो कोणाचाही द्वेष करीत नाही, जो सर्व भूतांचा मित्र, जो दयाळु, जो ममत्वशून्य, जो निरहंकार, ज्याला सुख व दुःख हीं दोन्ही समान, जो क्षमावान् आहे, ॥१३॥

त्याच्या मनात भूतमात्राविषयी द्वेष म्हणून मुळीच वसत नाही (त्याचा सर्वत्र समदृष्टि असते) चैतन्याला जसा आपपरभाव नाही, ४४ पृथ्वी ज्याप्रमाणे उत्तम मनुष्याचा भार सहन करावा व अधमाचा करू नये असा भेद बाळगीत नाही ४५ अथवा कृपावंत प्राणाला, ज्याप्रमाणें राजाचे देहात रहावें व रंकाच्या देहात राहूं नये असें वाटत नाही, ४६ किंवा पाणी ज्याप्रमाणें गाईची तहान भागवावी व वाघाला विषाप्रमाणे होऊन मारावें असे मनात आणीत नाही, ४७ त्याप्रमाणें, प्राणिमात्राच्या ठिकाणी ज्याची सारखी मैत्री असून जो कृपेला आपण आधारभूत होतो, ४८ आणि मी व माझें असें ज्याच्या मनात उद्भवत नाही, व सुख-दुःख हेंही ज्याचे मनात येत नाही, ४९ त्याचप्रमाणें, क्षमेविषयी ज्याची पृथ्वीसारखी योग्यता आहे, व संतोषाला ज्याने आपल्या मांडीवर रहाण्यास जागा दिली आहे, १५०

संतुष्ट सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चय ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्त स मे प्रिय. ॥ ४॥

मनत सतुष्ट, योगी, यतात्मा, दृढनिश्चय, मय्यर्पित-मनोबुद्धि., स मद्भक्त, मे प्रिय (अस्ति) ॥१४॥

वार्षियेवीण सागरु। जैसा जळें नित्य निर्भरु। तैसा निरुपचारु। सतोषी जो ॥५१॥ वाहृनि आपुली आण। धरी जो अत करण। निश्चया साचपण। जयाचेनि ॥५२॥ जीवु परमात्मा दोनी। बैसोनि ऐक्यासनीं। जयाचिया हृदयभुवनी। विराजती ॥५३॥ ऐसा योगसमृद्धि। होऊनि जो निरवधि। अर्पी मनोबुद्धि। माझ्या ठायीं ॥५४॥ आंतु बाहेरि योगु। निर्वाळलेयाही चागु। तरि माझा अनुरागु। सप्रेम जया ॥५५॥ अर्जुना तो भक्तु। तोचि योगी तोचि मुक्तु। तो वल्लभा मी कांतु। ऐसा पढिये ॥५६॥ हें ना तो आवडे। मज जीवाचेनि पाडें। हेंही एथ थोकडें। रूप करणे ॥५७॥ तरी पढियंतयाची कहाणी। हे भुलीची भारणी। इयें तंव न बोलणी। परी बोलवी श्रद्धा ॥५८॥ म्हणोनि गा आम्हां। वेगा आली उपमा। एऱ्हवी काय प्रेमा। अनुवादु असे ॥५९॥ आतां असो हें किरीटी। पै प्रियाचिया गोष्टी। दुणा थांव उठी। आवडी गा ॥१६०॥ तयाही वरी विपायें। प्रेमळु सवादिया होये। तिये गोडीसी आहे। कांटाळे मग ॥६१॥ म्हणोनि गा पांडुसुता। तूंचि प्रियु आणि तूंचि श्रोता। वरि प्रियाची वार्ता। प्रसंगे आली ॥६२॥ तरि आतां बोलों। भलें या सुखा मीनलों। ऐसें म्हणतखेंवी डोलो। लागला देवो ॥६३॥ मग म्हणे जाण। तया भक्ताचें लक्षण। जया मी अत:करण। बैसों घाली ॥६४॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो य स च मे प्रियः ॥१५॥

लोक यस्मात् न उद्विजते, यः च लोकात् न उद्विजते, यः न हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तः, स मे प्रियः (अस्ति) १५

तरि सिंधूचेनि माजें। जळचरां भय नुपजे। आणि जळचरीं नुबगिजे। समुद्रु जैसा ॥ ६५ ॥ तेवि उन्मत्ते जगें। जयासि खती न लगे। आणि जयाचेनि आंगें। न शिणे लोकु ॥६६॥ किंबहुना पांडवा। शरीर जैसें अवयवां। तैसा नुबगे जीवां। जीवपणे जो ॥६७॥ जगचि देह जाहले। म्हणोनि प्रियाप्रिय गेलें। हर्षामर्ष ठेले। दुजेनविण ॥६८॥ ऐसा द्वंद्वनिर्मुक्तु। भयोद्वेगरहितु। याही वरि भक्तु। माझ्या ठायीं ॥ ६९ ॥ तरि तयाचा गा मज मोहो। काय सांगों तो पढियावो। हें असो जीवें जीवो। माझेनि तो १७० जो निजानंदे धाला। परिणामु आयुष्या आला। पूर्णते जाहला। वल्लभु जो ॥७१॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्षः उदासीनो गतव्यथः।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः १६॥

य मद्भक्त. अनपेक्ष, शुचि, दक्ष, उदासीन, गतव्यथ, सर्वारंभपरित्यागी, स मे प्रिय ॥१६॥

जयाचिया ठायीं पांडवा। अपेक्षे नाही रिगावा। सुखासि चढावा। जयाचें असणें ७२ मोक्ष देऊनि उदार। काशी होय कीर। परि वेंचे शरीर। तिये गांवीं ॥७३॥ हिमवंतु दोष खाये। परि जीविताची हानि होये। तैसें शुचित्व नोहे। सज्जनाचें ॥७४॥ शुचित्वें शुचि गांग होये। आणि पाप तापही जाये। परि तेथें आहे। बुडणें एक ॥७५॥ खोलिये पारु नेणिजे। तरी भक्तीं न बुडिजे। रोकडाचि लाहिजे। न मरतां मोक्षु ॥७६॥ संताचेनि अगलगें। पापातें जिणणें गगे। तेणें सतसगें। शुचित्व कैसें ७७ म्हणोनि असो जो ऐसा। शुचित्वें तीर्था कुवासा। जेणें उलघविले दिशा। मनोमळ ॥७८॥ आंतु बाहेरि चोखाळु। सूर्य तैसा निर्मळु। आणि तत्त्वार्थीचा पायाळु। देखणा जो ॥७९॥ व्यापक आणि उदारा। जैसें कां आकाश। तैसें जयाचें मानस। सर्वत्र गा ॥१८०॥ ससारव्यथें फिटला। जो नैराश्यें विनटला। व्याधाहातोनि सुटला। विहंग जैसा ॥८१॥ तैसा सतत जो सखें। को-

जो सर्वदा संतुष्ट आहे, जो स्थिरचित्त आहे, ज्याच्या मनाचा संयम झाला आहे, ज्याचा निश्चय बळकट आहे, आणि ज्यानें आपलें मन व बुद्धि ही मला अर्पण केली आहेत, असा जो माझा भक्त, तो मला प्रिय असतो ॥१४॥

वर्षाऋतुशिवाय देखील जसा समुद्र नेहमी पाण्याने भरलेला असतो, तसा आनंदाचे उपचार केल्याशिवाय-ही जो सहज आनंदात निमग्न असतो, ५१ जो आपले मन आपलीच शपथ घालून ताब्यात ठेवतो, व ज्याच्या निश्चयाच्या बळाने निश्चयाला खरेपणा येतो, ५२ ज्याच्या हृदयमंदिरात एकांत आसनावर बसून जीव व परमात्मा हे दोन्ही विराजमान होतात, ५३ अशा योगसंपत्तीने पूर्णत्वास पावला असून जो मन व बुद्धि माझ्या ठिकाणी अर्पण करतो, ५४ आणि अंतर्यामी ध्यानयोगाने व बाहेरून अष्टांगयोगाने जरी सिद्ध झाला, तरी माझी प्रीति जो प्रेमाने करतो, ५५ अर्जुना, तोच भक्त, तोच योगी, आणि तोच मुक्त फार काय सांगावे! तो स्त्री व मी पति इतका मला तो आवडता आहे! ५६ छे, छे, असे नव्हे, तो मला माझ्या जिवापेक्षाही जास्त प्रियकर आहे, परंतु हाही दृष्टांत या ठिकाणी कमीच होय ५७ तर, आवडत्याची गोष्ट ही केवळ भुरळ पाडणारी भलतच होय. हा बोलून दाखविण्यासारखी गोष्ट नाही परंतु आवडच आमच्या-कडून वदविते, ५८ आणि म्हणूनच आम्ही सहज अशी उपमा देऊन गेलो, बाकी प्रेमाचे वर्णन करता आले आहे का? ५९ अर्जुना, ह्या सर्व गोष्टी बाजूस ठेव, कारण, आवडत्या मनुष्याविषयी गोष्टी निघाल्या असता आवड दुप्पट वाटते १६० त्यातूनही कदाचित् गोष्ट ऐकणाराही प्रेमळच भेटला, तर त्या गोडीला उपमा देता येईल का? ६१ म्हणून, अर्जुना, तूच माझा आवडता असून, तूच आवडीच्या गोष्टी ऐकणारा आहेस, आणि त्यातून माझ्या प्रिय भक्तांचीच गोष्ट तुझ्याजवळ बोलण्याचा प्रसंग आला, ६२ तर आता काय होईल ते होवो, मी बोलतोच, व बोलण्याचा प्रसंग आला हेही आपले भाग्यच समजतो असे म्हणून देव डोलू लागले. ६३ मग म्हणाले - ज्याना मी आपल्या हृदयात साठवून ठेविलें त्यांची लक्षणे कोणती तीं ऐक ६४

ज्याच्यापासून लोकांना उद्वेग होत नाही, व लोकांपासून ज्याला संताप होत नाही, आणि जो [विषयसंबंधी] आनंद, क्रोध, भय व त्रास या सर्वांपासून मुक्त असतो, तो मला प्रिय असतो ॥१५॥

ज्याप्रमाणे समुद्र क्षोभला असता जलचरांना त्याची भीति वाटत नाही, व जलचरांचा पुष्कळ समुदाय वाटला असता समुद्रही त्यांचा कंटाळा करीत नाही, ६५ त्याप्रमाणे, उन्मत्त जगाचा ज्याला खेद वाटत नाही व ज्याच्या योगाने लोकांनाही त्रास होत नाही, ६६ फार काय सांगावे! शरीर ज्याप्रमाणे अवयवांना कंटाळत नाही, त्याप्रमाणे, आपण सर्वांचा जीव आहो असे मानून जो प्राणिमात्राला कंटाळत नाही, ६७ जग हेच शरीर बनल्यामुळे ज्याला आवडती नावडती गोष्ट असा भेद रहात नाही, व अशा प्रकारें द्वैतभाव नाहीसा झाला म्हणजे ज्याच्या ठिकाणचे आनंद व क्रोध हे विकार नाहीतसे होतात, ६८ याप्रमाणे सुखदुःखापासून ज्याला बाधा होत नाही, जो भय, उद्वेग इत्यादिकांनी रहित असतो, आणि इतकी स्थिति प्राप्त झाली असूनही जर तो माझी भक्ति करीत असला, ६९ तर त्याची मला फार आवड असते त्या प्रेमाचे मी काय वर्णन करू? इतकेच नव्हे, तर तो माझ्या प्राणाचा प्राण आहे. १७० जो आत्मानंदाने तृप्त झाला आहे, व रूपांतर घेऊन जो जन्मास आला आहे, तो पूर्णतारूप तरुण स्त्रीचा पतिच होय ७१

जो माझा भक्त निस्पृह, अंतर्बाह्य पवित्र, दक्ष, उदासीन, निर्भय, व फलाच्या इच्छेनें कोणतेंही कर्म न करणारा असा असतो, तो मला प्रिय होतो.

त्याच्या ठिकाणी, अर्जुना, इच्छा अगदी नसते, व त्याच्या वृत्तात सुखाची नेहमी भर पडत असते ७२ काशी क्षेत्र मोक्षप्राप्ति करून देण्याबद्दल प्रख्यात आहे, परंतु त्या ठिकाणी शरीर ठेवल्याशिवाय मोक्ष मिळत नाही ७३ हिमालय पर्वतावर गेलें असता दोषाचें क्षालन होतें परंतु तेथील हवा न मानवल्यामुळें जीवाची हानि होते, परंतु जे सज्जन आहेत, त्यांच्यापासून जीवाची हानि न होता पवित्रता प्राप्त होते ७४ पावन करणाऱ्या गंगेचें उदकही पवित्र आहे, त्यात स्नान केल्यानें पाप व मनाचा ताप ही दूर होतात, परंतु त्यात बुडण्याची भीति असते, ७५ तरी भक्तिरूप नदीची खोली अपार आहे, तरी जो मनुष्य तिच्या मार्गाने जाईल, तो न बुडता व त्याची प्राणहानि न होता त्याला अविच्छिन्न मोक्ष प्राप्त होतो ७६ ज्या संतांच्या समागमाने गंगेचेंही पातक नाहीसें होतें, त्या संतसंगापासून पवित्रता प्राप्त होईल किंवा नाही हे कशास विचारावें? ७७ म्हणून, जो साधु आहे, तो आपल्या पवित्रपणानें तीर्थांनाही आश्रयभूत होऊन मनाचे सर्व विकार दशदिशांस लावतो ७८ तो सूर्याप्रमाणे अंतर्बाह्य निर्मळ असून, पायाळु मनुष्याला ज्याप्रमाणे द्रव्यदृष्टि असते, त्याप्रमाणे त्याला ब्रह्मतत्त्व दिसतें ७९ ज्याप्रमाणे आकाश हें सर्वव्यापक असून अलिप्त आहे, त्याप्रमाणे ज्याचे मन सर्वव्यापक असून कशानेंही लिप्त होत नाही, १८० ज्याप्रमाणें पारध्याचे हातून पक्षी सुटून गेल्यावर निर्भय होतो, त्याप्रमाणें जो संसाराच्या काळजींतून दूर होऊन निरिच्छ बनलेला असतो, ८१ मेलेल्या मनु-

णीही टवच न देखे । नेणिजे गतायुषें । लज्जा जेवी ॥८२॥ आणि कर्मारंभालागी । जया अहंकृती नाही आंगी । जैसें निरिंधन आगी । विझोनि जाय ॥८३॥ तैसा उपशमुचि भागा । जयासि आला पै गा । जो मोक्षाचिया आगा । लिहिला असे ॥८४॥ अर्जुना हा ठावोवरी । जो सोहंभावो सरोभरी । द्वैताच्या पैलतीरी । निगा सरला ॥८५॥ की भक्तिसुखालागी । आपणपेंचि दोही भागी । वांटूनियां आंगी । सेवकै बाणे ॥८६॥ येरा नाम मी ठेवी । मग भजती वोज बरवी । न भजतया दावी । योगिया जो ॥८७॥ तयाचें आम्हां व्यसन । आमुचें तो निजध्यान । किंबहुना समाधान । तो मिळे तैं ॥८८॥ तयालागी मज रूपा येणें । तयाचेनि मज एथ असणें । तया लोण कीजे जीवें प्राणें । ऐसा पढिये ॥८९॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः १७

यः न हृष्यति, न द्वेष्टि, न शोचति, न काङ्क्षति, शुभाशुभपरित्यागी, भक्तिमान (अस्ति), सः मे प्रिय (अस्ति).॥१७॥

जो आत्मलाभासारिखें । गोमटें कांहीचि न देखे । म्हणोनि भोगविशेखें । हरिखेजेना ॥१९०॥ आपणचि विश्व जाहला । तरि भेदभावो सहजचि गेला । म्हणोनि द्वेषु ठेला । जया पुरुषा ॥९१॥ पैं आपुलें जें साचें । तें कल्पांतीही न वचे । हें जाणोनि गताचें । न शोची जो ॥९२॥ आणि जयापरौतें कांही नाही । तें आपणपेंचि आपल्या ठायी । जाहला यालागी जो कांही । आकांक्षी ना ॥९३॥ वोखटें का गोमटें । हें कांहीचि तया नुमटे । रात्रिदिवस न घटे । सूर्यासि जेवी ॥९४॥ ऐसा बोधुचि केवळु । जो होऊनि असे निखळु । त्याहीवरी भजनशीळु । माझ्या ठायी ॥९५॥ तरि तया ऐसें दुसरें । आम्हां पढियंतें सोयरें । नाही गा साचोकारें । तुझी आण ॥९६॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥१८॥

(यः) शत्रौ च मित्रे (च) तथा मानापमानयोः समः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः, संगविवर्जित (च) (अस्ति), १८

पार्था जयाचिया ठायी । वैषम्याची वार्ता नाही । रिपुमित्रा दोही । सरिसा पाडु ॥९७॥ का घरिचियां उजियेडु करावा । पारखियां आंधारु पाडावा । हें नेणेचि गा पांडवा । दीपु जैसा ॥९८॥ जो खांडावया घावो घाली । का लावणी जयानें केली । दोघां एकचि साउली । वृक्षु दे जैसा ॥९९॥ नातरी इक्षुदंडु । पाळितया गोडु । गाळितया कडु । नोहेचि जेवी ॥२००॥ अरिमित्री तैसा । अर्जुना जया भावो ऐसा । मानापमानी सरिसा । होतु जाय ॥१॥ तिही ऋतू समान । जैसें का गगन । तैसा एकचि मान । शीतोष्णी जया ॥२॥ दक्षिण उत्तर मारुता । मेरु जैसा पांडुसुता । तैसा सुखदुःखप्राप्ता । मध्यस्थु जो ॥३॥ माधुर्यें चंद्रिका । सरिसी राया रंका । तैसा जो सकळिकां । भूतां समु ॥४॥ आघवियां जगा एक । सेव्य जैसें उदक । तैसें तयातें तीन्ही लोक । आकांक्षिती ॥५॥ जो सबाह्यसंग । सांडोनियां लाग । एकाकी असे आंग । आंगी सूनी ॥६॥

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

(यः) तुल्यनिंदास्तुतिः, मौनी, येनकेनचित् संतुष्टः (भवति) अनिकेत, स्थिरमति, भक्तिमान, स नर मे प्रिय (अस्ति). ॥१९॥

जो निंदेतें नेघे । स्तुति न श्लाघे । आकाशा न लगे । लेपु जैसा ॥७॥ तैसें निंदे आणि स्तुती । मानु करूनि एके पांती । विचरे प्राणवृत्ती । जनी वनीं ॥८॥ साच लटिकें दोन्ही । बोलोनि न बोले जाहला मौनी । जो भोगिता उन्मनी । आरायेना ॥९॥ जो यथालाभें न तोखे । अलाभें न पारुखे । पाउसेवीण न सुके । समुद्र जैसा ॥२१०॥ आणि वायूसि एके ठायी । बिढार जैसें नाही । तैसा न धरीच कही । आश्रयो जो ॥११॥ आघवाचि आकाशस्थिति । जेवि वायूसि नित्य वसति । तेवि जगाचि विश्रांति- । स्थान जया ॥१२

त्यास आपले अंग उघडे पडल्याबद्दल जशी लाज वाटत नाही, तसा जो नेहमी सुखी असतां त्याला कोणीही तुच्छ दिसत नाही ८२ आणि कोणतेंही कर्म आरंभ करण्यापूर्वी त्याचे मनात कर्तृत्वाभिमान बिलकूल नसतो ८३ ज्याप्रमाणे अग्नि सर्पणाशिवाय आपोआप विझून जातो, त्याप्रमाणे मोक्षप्राप्ती करिता मागितलेल्या अगापेक्षा उपशम (शांति) ज्याच्या वाट्याला आलेला आहे. ८४ अर्जुना, अशा प्रकारे आत्मस्वरूपाने ओतप्रोत भरलेला पुरुष द्वैताच्या पलीकडे तीरावर निघून जातो, ८५ किंवा भक्तीपासून उत्पन्न होणाऱ्या सुखाकरिता आपणच आपला दोन ठिकाणी वाटणी करून, एकाचे नाव ‘सेवक’ असे ठेवितो, ८६ व सेवकाहून जो दुसरा त्याचे नाव ‘देव’ असे ठेवून, जो भक्ति न करणाऱ्या लोकांस भक्तिमार्ग आचरून दाखवितो ८७ त्याचीच आम्हाला प्रीति, तो आमचें निज ध्यान होतो, किंबहुना तो मिळेल तेव्हांच आम्हास समाधान होते ८८ त्याच्याचकरिता मला हे अवतार घ्यावे लागतात, त्याच्याचकरिता मला या ठिकाणी वास्तव्य करावें लागतें, आणि त्याच्यावरून मी पंचप्राण ओंवाळून टाकतो, इतका तो मला आवडता असतो ! ८९

जो इष्टवस्तूच्या लाभापासून आनंद मानीत नाही, ती न मिळाल्याचा खेद मानीत नाही, तिचा वियोग झाला असतां शोक करीत नाही, व ती प्राप्त होण्याबद्दल इच्छा करीत नाही, आणि शुभाशुभ कर्मांचा त्याग करितो, व माझी भक्ति करतो, तो मला प्रिय होतो १७

जो ब्रह्मप्राप्तीच्या लाभाप्रमाणे उत्तम असे दुसरे कांहींच मानीत नाही, त्याला कोणत्याही विशेष उपभोगापासून आनंद होत नाही १९० जो आपणच विश्व झाल्यामुळे सहज दुजा भाव विसरतो, म्हणून ज्या पुरुषाचे मनातून द्वेष नाहीसा होतो, ९१ जी खरोखर आपली वस्तु आहे, ती कल्पांतीही नाहीशी व्हावयाची नाही, असें मनात पक्के समजून जो गत गोष्टींचा शोक करीत नाही, ९२ ज्या स्वरूपापेक्षा उत्तम वस्तु या जगात दुसरी कोणतीच नाही, ते जो स्वतःच होऊन राहिला, तो कसल्याही गोष्टींची इच्छा करीत नाही ९३ वाईट अगर चांगलें हें कांहींच ज्याला वाटत नाही, सूर्याजवळ रात्र व दिवस हा भेद मुळीच नसतो, ९४ त्याप्रमाणें जो केवळ ज्ञानस्वरूप होऊनही माझ्या भजनात आपला काळ घालवितो, ९५ त्या भक्ताप्रमाणे आम्हांला दुसरें आवडतें असें कोणी नाही हे तुझ्याच गळ्याशपथ मी खरोखर सांगतो ! ९६

जो शत्रूशी आणि मित्राशी सारखा वागतो; मान आणि अपमान सारखा मानतो; शीतउष्ण व सुख दुःख ही सारखीच समजतो; व ज्याची कशावरही आसक्ति नसते; ॥ १८ ॥

पार्था, ज्याच्या मनात वाकडेपणाची गोष्टही नसते, आणि जो शत्रु व मित्र या दोघानाही सारखेच मानतो, ९७ किंवा अर्जुना, आपल्या घरच्या लोकांनाच उजेड पाडावा, व परक्यांना अंधार पाडावा हे ज्याप्रमाणे दिवा जाणत नाही, ९८ जो आपल्यावर तोडण्याकरिता घाव घालतो, किंवा जो आपल्यास लावतो, त्या दोघानाही झाड सारखीच सावली करिते, ९९ किंवा ऊस हा जो पाणी घालून वाढवितो त्यासच गोड, व जो चरकात घालून गाळतो त्यास कडू असा कधींच लागत नाही, २०० त्याप्रमाणे, अर्जुना, शत्रुमित्रभाव ज्याच्या मनात नसतो, व जो मानापमानाचे ठिकाणी समबुद्धि ठेवतो, १ आकाश ज्याप्रमाणे तिन्ही ऋतूत सारखे असते, त्याप्रमाणें जो थंडी व उन्हाळा या दोहोंस सारखेच मानतो, २ अर्जुना, मेरु पर्वत ज्याप्रमाणे दक्षिण व उत्तर या दोन्ही दिशाकडील वाऱ्यास सारखाच मानतो, त्याप्रमाणे सुखदुःख प्राप्त झालें असता जो आपल्या मनाची समता ढळूं देत नाही, ३ रावापासून रंकापर्यंत चांदणे सर्वांस सारखेंच सुखकर असते, त्याप्रमाणें जो प्राणिमात्रास सारखेंच मानतो, ४ सर्व जगाला पाणी सारखेंच सेव्य आहे, त्याप्रमाणे ज्याची तिन्ही लोक इच्छा करतात, ५ जो अंतर्बाह्य होणाऱ्या विषयाचे संबंध व तसेच पुढे प्राप्त होणारे संबंध सोडून देतो, व एकांतात राहून आपलें मन आपल्या मनावरच स्थिर करून सुख मानतो, ६

ज्याला निंदा आणि स्तुति समान आहे, जो मौन धारण करितो, यदृच्छया जें कांही मिळेल त्यांतच संतुष्ट असतो, ज्याचें कोणतेंही ठिकाण ठरलेलें असें नाही, ज्याची बुद्धि स्थिर आहे, आणि जो माझी भक्ति करितो, तो मनुष्य मला प्रिय असतो.॥१९॥

जो दुसऱ्याने आपली निंदा केली असता राग मानीत नाही, व स्तुति केली असता आपल्यास धन्य मानीत नाही, ज्याप्रमाणे आकाश सर्वव्यापक असून त्याला कशाचाही संसर्ग होत नाही, ७ त्याप्रमाणे निंदा व स्तुति यांची सारखीच गणना करून जो प्रपंचात व वनात आपली वृत्ति सारखी ठेवून वागतो, ८ खरें व खोटें भाषण मुखांतून निघाले असता संकल्पवृत्ति नसल्यानें त्याचे मौन मोडत नाही, व ब्रह्मस्थितीचा उपभोग घेत असता ज्याला विश्रांती नाही ९ ज्याप्रमाणें पाऊस न पडला तरी समुद्र आटत नाही, त्याप्रमाणें, आपले इच्छेप्रमाणे जरी गोष्टी घडल्या तरी जो संतोष मानीत नाही, व इच्छेविरुद्ध घडल्या तरी रागावत नाही, २१० आणि ज्याप्रमाणें वायूचे एके ठिकाणी रहाणे नसते, त्याप्रमाणे जो कोठें आश्रय करून रहात नाही, ११ ज्याप्रमाणे वायु सर्व आकाशभर नित्य रहातो, त्याप्रमाणे सर्व जग हे ज्याचें विश्रांतिस्थान आहे, १२ हे विश्वच माझे घर आहे अशी

हे विश्वचि माझे घर । ऐसी मती जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥१३॥ मग याहीवरी पार्था । माझ्या भजनी आस्था । तरि तयाते मी माथां । मुकुट करी ॥१४॥ उत्तमासि मस्तक । खालविजे हे काय कौतुक । परि मानु करिती तिन्ही लोक । पायवणिया ॥१५॥ तरि श्रद्धावस्तूसि आदरु । करिता जाणिजे प्रकारु । जरी होय श्रीगुरु । सदाशिवु ॥ १६ ॥ परि हे असो आता । महेशातें वानितां । आत्मस्तुति तत्त्वता । सचारु असे ॥१७॥ ययालागी हे नोहे । म्हणितलें रमानाहे । अर्जुना मी वाहे । शिरी तयातें ॥१८॥ जे पुरुषार्थसिद्धि चौथी । घेऊनि आपुलिया हाती । रिगाला भक्तिपंथी । जगा देतु ॥१९॥ कैवल्याचा अधिकारी । मोक्षाची सोडी बांधी करी । की जळाचिये परी । तळवटु घे ॥२२०॥ म्हणोनि गा नमस्कारूं । तयाते आम्ही माथां मुकुट करूं । तयाची टाच धरूं । हृदयी आम्ही ॥२१॥ तयाचिया गुणांची लेणी । लेववूं आपुलिये वाणीं । तयाची कीर्ति श्रवणी । आम्ही लेऊं २२ तो पाहावा हे डोहळे । म्हणोनि अचक्षूसी मज डोळे । हातींचेनि लीलाकमळें । पूजूं तयातें ॥ २३ ॥ दोंवरी दोनी । भुजा आलों घेउनी । आलिंगनयालागुनी । तयाचे आंग ॥ २४ ॥ तयासंगाचेनि सुरवाडें । मज विदेहा देह धरणें घडे । किंबहुना आवडे । निरुपमु ॥ २५ ॥ तेणेंसी आम्हां मैत्र । एथ कायसें विचित्र । परि तयाचें चरित्र । ऐकती जे ॥२६॥ तेही प्राणापरौते । आवडती हें निरुतें । जे भक्तचरित्रातें । प्रशंसिती २७ जो हा अर्जुना साद्यंत । सांगितला प्रस्तुत । भक्तियोगु समस्त । योगरूप २८ जेणें मी प्रीति करी । कां मनी शिरसा धरीं । येवढी थोरी । जया स्थितीये ॥२९॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया' २०

' ये तु श्रद्धाना. मत्परमा' भक्ता. इद यथोक्त धर्म्यामृत पर्युपासते, ते मे अतीव प्रिया. (सति). ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

ते हे गोष्टी रम्य । अमृतधारा धर्म्य । करिती प्रतीतिगम्य । आइकोनि जे ॥२३०॥ तैसीचि श्रद्धेचेनि आदरें । जयाचे ठायीं निस्तरे । जीवी जया थारे । जे अनुष्ठिती ॥ ३१ ॥ परि निरूपिली जैसी । तैसीच स्थिति मानसी । मग सुक्षेत्री जैसी । पेरणी केली ॥ ३२ ॥ परि मातें परम करूनि । इये अर्थी प्रेम धरूनि । हेंचि सर्वस्व मानूनि । घेती जे पैं ॥ ३३ ॥ पार्था गा जगीं । तेचि भक्त तेचि योगी । उत्कंठा तयांलागीं । अखंड मज ॥ ३४ ॥ ते तीर्थ ते क्षेत्र । जगी तेंचि पवित्र । भक्तिकथेसि मैत्र । जयां पुरुषा ॥३५॥ आम्ही तयांचें करूं ध्यान । ते आमुचें देवतार्चन । तेवाचूनि आन । गोमटें नाहीं ॥ ३६ ॥ तयाचें आम्हा व्यसन । ते आमुचें निधिनिधान । किंबहुना समाधान । तो मिळे तै ॥ ३७ ॥ पैं प्रेमळाची वार्ता । जे अनुवादती पाडुसुता । ते मानूं परमदेवता । आपुली आम्ही ॥३८॥ ऐसें निजजनानंदें । तेणें जगदादिकंदें । बोलिलें मुकुंदें । राजयो म्हणे ॥३९॥ राया जो निर्मळु । निष्कलंक लोककृपाळु । शरणागतां प्रतिपाळु । शरण्यु जो ॥ २४० ॥ पैं सुरसहायशीळु । लोकलालनलीळु । प्रणतप्रतिपाळु । हा खेळु जयाचा ॥४१॥ जो धर्मकीर्ति धवळु । अगाध दातृत्वें सरळु । अतुळबळें प्रबळु । बळिबंधनु ॥४२॥ जो भक्तजनवत्सलु । प्रेमळजन प्रांजलु । सत्यसेतु सकळु । कलानिधि ॥४३॥ तो श्रीकृष्ण वैकुंठीचा । चक्रवर्ती निजांचा । सांगे येरु दैवाचा । आइकतु असे ॥ ४४॥ आता ययावरी । निरूपिती परि । संजयो म्हणे अवधारी । धृतराष्ट्रातें ४५ तेचि रसाळ कथा । मऱ्हाठिया प्रतिपथा । आणिजेल आतां । अवधारिजो ४६ ज्ञानदेव म्हणे तुम्ही । संत वोळगावे ति आम्ही । हें पढविलोंजी स्वामी । निवृत्तिदेवी २४७

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ श्लोक २०, ओंव्या २४७,

ज्यानी पक्की समजूत झाली आहे, किंबहुना ज्याचे मन विश्वच जो आपण बनला आहे, १३ आणि अर्जुना, ज्या पूर्णत्वास पोहोचला असूनही ज्याचा माझ्या भजनाविषयी पूर्ण इच्छा आहे, त्याला मी आपल्या मस्तकावर मुकुटाप्रमाणे धारण करितो १४ जो उत्तम पुष्प आहे, त्याला मस्तक लवाविण यात काही नवल नाही, परंतु तिन्ही लोकचे लोक ज्याच्या पायाचे तीर्थ घेऊन आपल्यास धन्य मानतात, असा जो मी, तो त्याला मस्तकावर धारण करतो १५ तर ज्याचा माझ्या ठिकाणी पूर्ण श्रद्धा आहे, त्याचा आदरसत्कार कसा करावा ही गोष्ट श्रीशंकर गुरु होतील तरच समजणारी आहे १६ परंतु ही गोष्ट राहू दे कारण, श्रीशंकराचें वर्णन करु लागले म्हणजे बरोबर आपली स्तुति केल्याप्रमाणे होणार आहे १७ म्हणून, श्रीकृष्ण म्हणतात —अर्जुना, हा दृष्टांत या ठिकाणी बरोबर नाही, तर अशा माझ्या भक्ताना मी आपल्या मस्तकावर धारण करतो १८ तो पुष्प चौथी पुरुषार्थसिद्धि जो मोक्ष तो हातात घेऊन भक्तिमार्गानें जात असता जगाला किल्ला घालून देतो १९ तो ब्रह्मप्राप्तीचा पूर्ण अधिकारी असून मोक्षाची वाखसोड करितो, परंतु पाण्याप्रमाणे नम्र असतो २२० म्हणूनच त्याला आम्ही नमस्कार करितो, आपल्या मस्तकावर धारण करतो, व त्याची टाच म्हणजे श्रीवत्सलान्छन चिन्ह आम्ही आपल्या हृदयावर धारण करतो २१ त्याचे गुणरूपी अलंकार आम्ही आपले वाणीकडून धारण करवू (त्याचे गुणानुवाद आम्ही गाऊं) व त्याचे कीर्तिरूप अलंकार कानाकडून धारण करवू (त्याचे यश कोणी गाइले असता आम्ही ऐकू), २२ असे जे माझे भक्त आहेत, त्याना पहावे असे डोहळे आम्हास झाल्यावरून, नेत्ररहित असा जो मी, तो अवतार धारण करून पहातो, व नेहमी आमच्या हातात असणाऱ्या कमळानें त्याचे पूजन करतो २३ दोन हातावर दुसरे दोन हात धारण करून त्याना आलिंगन देण्याकरिता मी अवतरलो आहे ! २४ त्याच्या संगतीच्या सुखातिशयानें, निराकार जो मी, त्या मला देह धारण करावा लागला ! फार काय सांगावे ! ते माझे जीव की प्राण आहेत ! २५ तेच एक आमचे परम मित्र आहेत असें म्हणण्यात विशेष गोष्ट ती कोणती ? तर इतकेच नव्हे, परंतु जे त्याचे चरित्र ऐकतात, २६ व जे माझ्या भक्ताच्याच चरित्राची प्रशंसा करितात, तेही माझ्या प्राणाहून मला जास्त आवडतात. २७ अर्जुना, तुला जो हा पूर्ण रीतीनें योग सांगितला, तो भगवत्प्राप्तीच्या उपायानें भरलेला असा पूर्ण 'भक्तियोग' आहे २८ ज्या योगाच्या स्थितीची अशी थोरवी आहे की, ज्याच्यावर मी प्रीति करतों, आणि ज्याला आपल्या मनात —व मस्तकावर धारण करतों, २९

पण माझ्यावर श्रद्धा ठेवून आणि मत्पर होऊन जे माझे भक्त ह्या आतापर्यंत सांगितलेल्या धर्म्यामृताचें सेवन करितात, ते मला अतिशय प्रिय होतात ॥ २० ॥

त्या ह्या योगाच्या गोष्टी, श्रमून वर्णन करणाऱ्या व धर्मास अनुकूल अशा गोष्टी ऐकून जे त्याचा अनुभव घेतात, २३० त्याचप्रमाणे, त्या योगाचे ठिकाणी पूर्ण श्रद्धा ठेवून ज्याच्या मनात तो उत्तम रीतीनें ठसतो, व त्याजविषयी आपले मनात पूर्ण विचार करून जे त्याचे आचरण करतात, ३१ व ज्याच्या मनाची बरोबर अशी स्थिति होते, त्याना, चांगल्या शेतात पेरणी केली असता जसे उत्तम पाक होते, तसे उत्तम फळ प्राप्त होत ३२ परंतु मला परम श्रेष्ठ मानून व माझ्या ठिकाणी प्रेम करून, मी सर्वव्यापक आहे असे जे मानतात ३३ तेच या जगतात माझे भक्त व योगी होत, आणि म्हणूनच पार्था, त्यांच्याविषयी मला अतिशय प्रेम असते ३४ ज्याना भक्तिकथा अत्यंत आवडते, तेच या जगतात आमचे तीर्थ, तेच क्षेत्र व तेच पवित्र पुरुष आहेत. ३५ त्याचें आम्ही ध्यान करतो, तेच आमचे पूर्णदैवत, व त्याशिवाय आम्हाला दुसरी आवडती गोष्ट कोणतीही नाही. ३६ त्याचाच आम्हाला नाद लागतो, व तेच आमचा ठेवा होत, फार काय सांगावे ! त्याना पाहिल्याशिवाय आम्हाला समाधान होत नाही. ३७ हे पांडुसुता, माझ्या प्रेमळ भक्ताच्या गोष्टी जे सांगताल, तीच आमची परमदेवता असें आम्ही मानू ३८ संजय म्हणतो —सर्व जगास आनंद देणारा, व सर्व जगाचा उत्पन्न करणारा जो मुकुंद तो याप्रमाणे बोलला. ३९ राजा धृतराष्ट्रा, जो निर्मळ, निष्कलंक, लोकावर कृपा करणारा, शरणागताचें रक्षण करणारा, शरण जाण्यास योग्य, २४० देवाना साह्य करणें हेच ज्याचें शील व लोकाचे लालन करणें हीच ज्याची लीला, व शरणागताचें रक्षण करणे हाच ज्याचा खेळ आहे. ४१ जो धर्म व कीर्ति यानी स्वच्छ शोभणारा, दान करण्यात ज्याचा अगाध सरळपणा आहे, व जो निरुपम बळवान असून बळीच्या प्रेमबंधनानें बद्ध झाला आहे, ४२ जो भक्तजनाचा कनवाळू, प्रेमळ जनाशी मोकळ्या मनानें वागणारा, खऱ्या रीतीनें वागणाऱ्याचा तारक, आणि चौदा विद्या व चौसष्ट कला याचा निधि, ४३ तो भक्ताचा राजा वैकुंठनायक श्रीकृष्ण भगवान् दैवशाली अशा अर्जुनास सांगता झाला व त्याने ऐकले ४४ संजय आणखी म्हणतो —हे राजा धृतराष्ट्रा, यापुढें कथा सांगण्याचा जो प्रकार आहे तो ऐक ४५ तीच रसभरीत गोष्ट मराठी भाषेत आम्ही सांगू, ती ऐका. ४६ ज्ञानदेव म्हणतात —श्रोतेहो, तुम्हासारख्या संताना आम्ही शरण जावे, हेच आम्हास आमच्या गुरूंनी—निवृत्तिनाथानी शिकविले आहे ! २४७

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तेरावा.

आत्मरूप गणेशु केलिया स्मरण । सकळ विद्यांचें अधिकरण । तेचि वंदूं श्रीचरण । श्रीगुरूचे ॥१॥ जयांचेनि आठवें । शब्दसृष्टी आंगवे । सारस्वत आघवें । जिव्हेसि ये ॥२॥ वक्तृत्वा गोडपणें । अमृतातें पारुखें म्हणे । रस होती वोळगणे । अक्षरांसी ॥३॥ भावाचें अवतरण । अवतरविती खुण । हाता चढे संपूर्ण । तत्त्वभेद ॥४॥ श्रीगुरूचे पाय । जैं हृदय गिंवसूनि ठाय । तैं येवढें भाग्य होय । उन्मेषासी ॥५॥ ते नमस्करूनि आतां । जो पितामहाचा पिता । लक्ष्मीयेचा भर्ता । ऐसें म्हणे ॥६॥

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहु क्षेत्रज्ञ इति तद्विद ॥१॥

कौंतेय, इदं शरीरं क्षेत्रं इति अभिधीयते, यः एतत् वेत्ति, तं क्षेत्रज्ञः इति तद्विदः प्राहुः. ॥१॥

तरी पार्था परिसिजे । देह हें क्षेत्र म्हणिजे । जो हें जाणे तो बोलिजे । क्षेत्रज्ञु एथें ॥७॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

भारत, सर्वक्षेत्रेषु मां अपि च क्षेत्रज्ञं विद्धि, यत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानं, तत् ज्ञानं (इति) मम मतं (अस्ति) ॥२॥

तरी क्षेत्रज्ञु जो एथें । तो मी जाण निरुतें । जो सर्व क्षेत्रांतें । संगोपोनि असे ॥८॥ क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञातें । जाणणें जें निरुतें । ज्ञान ऐसें तयातें । मानूं आम्ही ॥९॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

तत् क्षेत्रं यत् च, यादृक् च, यद्विकारि (च) यतः च यत्, सः च यः, यत्प्रभावः च (अस्ति) तत् (त्वं) मे समासेन शृणु. ॥३॥

तरि क्षेत्र येणें नांवें । हें शरीर जेणें भावें । म्हणितलें तें आघवें । सांगों आतां ॥१०॥ हें क्षेत्र का म्हणिजे । कैसें कैं हें उपजे । कवणकवणीं नाढविजे । विकारीं एथ ॥११॥ हें औट हात मोटकें । कीं केवढें पां केतुकें । बरड कीं पिकें । कोणाचें हे ॥१२॥ इत्यादि सर्व । जे जे याचे भाव । ते बोलिजती सावेव । अवधान देईं ॥१३॥ पैं याचि स्थळाकारणें । श्रुति सदां बोबाणे । तर्कु येणेंचि ठी करणें । तोंडाळु केला ॥१४॥ चाळितां हेचि बोली । दर्शनें शेवटा आली । तेवींचि नाहीं बुझाविलीं । अझुनी द्वंद्वें ॥१५॥ शास्त्रांचिये सोयरिके । विचळिजे येणेंचि एकें । याचेनि एकवंकें । जगासि वादु ॥१६॥ तोंडेंसी तोंडा न पडे । बोला बोलेंसी न घडे । इया युक्ति बडबडें । त्राय जाहली ॥१७॥ नेणों कोणाचें हें स्थळ । परि कैसें अभिलापाचें बळ । जे घरोघरीं कपाळ । पिटवीत असे ॥१८॥ नास्तिका धावया लोंड । वेदांचें गाढें बंड । तें देखोनि पाखांड । आनचि वाजे ॥१९॥ म्हणती तुम्ही निर्मूळ । लटिकें हें वाग्जाळ । ना म्हणसी तरी पोफळ । घातलें आहे ॥२०॥ पाखांडाचे कडे । नागवीं लुंचिती मुंडें । नियोजिलीं वितंडें । ताळासि येती ॥२१॥ मृत्यु-

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तेरावा.

आत्मरूप गणेशाचे स्मरण करून, सर्व विद्यांचे आश्रयस्थान असे जे श्रीगुरूचे चरण, त्यास माझा नमस्कार असो. १ त्याचें स्मरण केलें असता सर्व कविताशक्ति स्वाधीन होते व सर्व विद्या जिव्हाग्रा येतात, २ तसेच भाषणाला इतकें माधुर्य येतें की, ते अमृतासही फिक्के पाडतें, व तोंडातून निघणाऱ्या प्रत्येक अक्षरास रस अनुकूळ होतात, ३ गर्भित अर्थांची रेलचेल होऊन ते एकामागून एक सुचतात, व आत्मज्ञानाचें वर्म समजतें ४ जर आपल्या मनात श्रीगुरूचे चरण नेहमी आठवले, तर अशा रीतीनें ज्ञानाचा भाग्योदय होतो, ५ त्या गुरुचरणास वंदन करून, ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात —ब्रह्मदेवाचा पिता व श्रीलक्ष्मीचा नाथ जे श्रीकृष्ण भगवान्, ते असे म्हणाले.—६

श्रीभगवान् म्हणाले —हे कुंतीपुत्रा, या शरीराला ' क्षेत्र ' म्हणतात, आणि जो हें जाणतो, त्याला, [क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाचें ज्ञान असलेले] तत्त्वज्ञ ' क्षेत्रज्ञ ' असें म्हणतात. ॥ १ ॥

पार्था, ऐक या देहाला क्षेत्र असे म्हणतात, व जो हें क्षेत्र जाणतो, त्याला क्षेत्रज्ञ असे म्हणतात, ७

हे अर्जुना, सर्व क्षेत्रांमध्ये जो क्षेत्रज्ञ, तोही मीच आहें असें जाण. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें जें ज्ञान, तेंच उत्तम ज्ञान, असा माझा अभिप्राय आहे. ॥ २ ॥

आणि क्षेत्रज्ञ ज्याला म्हणतात व जो सर्व क्षेत्रांचें पोषण करतो, तो मीच होय असें पक्के समज. ८ ज्या ज्ञानानें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यथार्थ जाणले जातात, त्यालाच आम्ही ज्ञान असे समजतों ९

तें क्षेत्र काय, कोणत्या प्रकारचें, व कोणत्या विकाराचें आहे, आणि त्यापासून कोणती कार्यें उत्पन्न होतात, आणि तो क्षेत्रज्ञ कोण, व त्याचें सामर्थ्य काय आहे, ते सर्व मजपासून संक्षेपानें ऐक. ॥ ३ ॥

तर आता या शरीराला ज्या अभिप्रायानें ' क्षेत्र ' हें नाव दिलें, तो सर्व अभिप्राय आम्ही सांगतों १० याला क्षेत्र का म्हणावें, हें कसें व कोठें उत्पन्न होतें, कोणत्या कोणत्या विकारांना हें वाटलें जातें, ११ हें लहान जे साडेतीन हातांचें आहे, तें केवढें मोठें व किती वजनदार आहे, तसेंच नापीक किंवा पिकाऊ,' कोणाचें आहे, १२ इत्यादि जे जे याचे गुण आहेत, ते यथासांग आम्ही वर्णन करतों, तिकडे तू लक्ष दे १३ याच क्षेत्राकरिता श्रुतींची नेहमी बडबड चालू आहे, व तर्कही याचाच निश्चय करण्याकरिता एकसारखी वाटाघाट करितो, १४ याच गोष्टीचा खल करता करता सहा शास्त्रें थकून स्वस्थ बसलीं, आणि म्हणूनच त्याच्यात अजून ऐक्य झालें नाहीं, १५ या क्षेत्राविषयीं एकमत स्थापन करण्याकरिता सर्व जगभर शास्त्रसंबंधयुक्त वाटाघाट चालू आहे. १६ पण अजून एकमेकांचीं तोंडें मिळालीं नाहीत, व ऐक्यही झालें नाहीं, आणि याच सबबानें युक्ति लढविता लढविता शिकस्त झाली. १७हें क्षेत्र कोणाचें आहे हें कोणी जाणत नाही, परंतु त्याच्या मीपणाबद्दलची काय थोरवी वर्णावी, की ज्याच्या योगानें घरोघर याचाच काथ्याकूट केला जातो ! १८ नास्तिकांचें तोंड बंद करण्याविषयीं वेद महान् प्रबल आहे हें पाहून पाखांड्यांची वेदाविषयीं तिसरीच बडबड सुरू झाली १९ ते म्हणतात, तुम्ही वेद निर्मूल असून व्यर्थ बडबड करणारे आहा, असें नाही म्हणाल तर, तसें सिद्ध करण्याकरिता प्रतिज्ञेची सुपारी ठेविली आहे. २० पाखांड्यांचें यत्नेच्या थवे—कोणी कच्छहीन (कासोट्यावाचून) बनून केस उपटून फाडितात, तरी त्यांनी ठरविलेले सर्व वितंडवाद आपोआप खालीं बसतात. २१ हें

बळाचेनि माजें । हे जाईल वीण काजे । ते देखोनिया व्याजें । निघाले योगी ॥२२॥ मृत्यूनि आधाधिले । तिही निरजन सेविले । यमनियमाचे केले । मेळावे पुरे ॥२३॥ येणेंचि क्षेत्राभिमाने । राज्य त्यजिलें ईशानें । गुरि जाणोनि स्मशानें । वासु केला ॥२४॥ ऐसिया पैजा महेशा । पाघुरणें दाही दिशा । लांचकरु म्हणोनि कोळसा । कामु केला ॥ २५ ॥ पै सत्यलोकनाथा । वदनें आली बळार्था । तरी तो सर्वथा । जाणेचिना २६

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

(इद क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञान) ऋषिभि बहुधा गीत, तथा विविधे छंदोभि. पृथक् (गीत) हेतुमद्भि विनिश्चितै ब्रह्मसूत्रपदै च (गीत) एव ॥४॥

एक म्हणती हे स्थळ । जीवाचेंचि समूळ । मग प्राण हें कूळ । तयाचें एथ ॥२७॥ जया प्राणाचे घरी । अगें राबती भाऊ चारी । आणि मनाऐसा आवरी । कुळवाडीकरू ॥२८॥ तयातें इंद्रियबैलाची पेटी । न म्हणे अवसी पाहाटी । विषयक्षेत्रीं आटी । काढी भली ॥२९॥ मग विधीची वाफ चुकवी । आणि अन्यायाचे बीज वाफवी । कुकर्माचा करवी । राबु जरी ॥३०॥ तरी तयाचिसारिखे । असंभड पाप पिके । मग जन्मकोटी दुःखें । भोगी जीवु ॥३१॥ नातरी विधीचिये वाफे । सत्क्रिया बीज आरोपे । तरी जन्मशतांची मापें । सुखचि मवि ॥३२॥ तंव आणिक म्हणती हें नव्हे । हें जिवाचेंचि न म्हणावें । आमुतें पुसा आघवें । क्षेत्राचें या ॥३३॥ अहो जीवु एथ उखिता । वस्तीकरु वाटे जातां । आणि प्राणु हा बलौता । म्हणोनि जागे ॥३४॥ अनादि हे प्रकृती । सांख्य जियेतें गाती । क्षेत्र हे वृत्ती । तियेचि जाणा ॥३५॥ आणि तियेतेचि आघवा । आथी घरमेळावा । म्हणोनि ते वाहिवा । घरीं वाहे ॥ ३६ ॥ वाह्याचिये रहाटी । जे कां मुद्दल तिये इये सृष्टीं । ते इयेच्याचि पोटी । जहाले गुण ॥३७॥ रजोगुण पेरी । तेतुलें सत्त्व सोकरी । मग एकलें तम करी । खवगणी ॥३८॥ रचूनि महत्तत्त्वाचे खळे । मळी एके काळुगेनि पोळे । तेथ अव्यक्ताची मिळे । सांज भली ३९ तव एकी मतिवंती । गा बोलाचिया खती । म्हणितलें या ज्ञप्ती । अर्वाचीना ॥४०॥ हा हो परतत्त्वाआंतु । के प्रकृतीची मातु । हा क्षेत्रवृत्तातु । उगेचि आइका ४१ शून्यरोज शालिये । मुलीनतेचिये तुळिये । निद्रा केली होती वाळिये । संकल्पें येणे ॥४२॥ तो अवसात चेइला । उद्यमी सदैव भला । म्हणोनि ठेवा जोडला । इच्छावशें ॥४३॥ निरालंबीची वाडी । होती त्रिभुवनायेवढी । हे तयाचिये जोडी । रूपा आली ॥४४॥ मग महाभूताचें एकवाट । सैरा वेंटाळूनि भाट । भूतग्रामाचे वाट । रचिले चारी ॥४५॥ यावरी आदी । पांचभूतिकाची बांधी । बांधली प्रभेदी । पंचभौतिकी ॥४६॥ कर्माकर्माचे गुडे । बांध घातले दोहीकडे । नपुसकें बरडें । रानें केली ४७ तेथ येरझारेलागी । जन्ममृत्यूची सुरंगी । सुहाविली निलागी । संकल्पें येणें ४८ मग अहंकारासि एकलाधी । करूनि जीवितावधी । वहाविले बुद्धी । चराचर ॥४९॥यापरी निराळी । वाढे संकल्पाची डाहाळी । म्हणोनि तो मुळी । प्रपंचा यया ॥५०॥ यथापरि मतमौक्तिकी । तेथ पडिघायिले आणिकी । म्हणती हांहो विवेकी । कैसे तुम्ही ॥ ५१ ॥ परतत्त्वाचिया गावीं । संकल्पसेज देखावी । तरि कां पा न मनावी । प्रकृति तयाची ॥५२॥ परि असो हें नव्हे । तुम्ही या न लगावें । आतांचि हें आघवें । सांगिजेल ॥ ५३ ॥ तरि आकाशी कवणें । केली मेघाचीं भरणें । अंतरिक्ष तारागणें । धरी कवण ॥५४॥ गगनाचा तडवा । कोणें वेढिला केधवां । पवनु हिंडतु असावा । हें कवणाचे मत ॥५५॥

क्षेत्र मृत्यूच्या सपाट्यात सापडून निरर्थक जाईल म्हणून [आत्मा ब्रह्मांडी नेऊन त्याचे सरंक्षण करण्याकरिता] योगी पुढे सरसावतात २२ ते मृत्यूला भितात, ते एकांतवास करून यमनियमाचें साधनसमुदाय जमवितात. २३ याच क्षेत्राच्या विचाराच्या अभिमानाकरिता श्रीशंकरांनी राज्य सोडिलें, आणि त्यापासून आपल्यास उपाधि लागू नये, म्हणून ते स्मशानात जाऊन राहिले २४ या क्षेत्राचे ज्ञान करून घेणार अशी प्रतिज्ञा करून शंकरांनी वनात राहून दाही दिशा हेंच आपले पांघरूण असे मानले, व काम हा योगभ्रष्ट करणारा (लाचखाऊ) असे जाणून त्यास जाळून टाकले २५ याच गोष्टीचा निश्चय करण्याकरिता ब्रह्मदेवाला जरी चार तोंडे उत्पन्न झाली, तरी त्यालाही या क्षेत्राचा ओळख पटली नाही २६

हे क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञान ऋषींनीं बहुत प्रकारानी सांगितलें आहे, ऋग्वेदादि वेदानी वेगळें वेगळें सांगितलें आहे, आणि युक्तीनें युक्त व निश्चयरूप अशा ब्रह्मप्रतिपादक सूत्रांनी व पदांनीही सांगितलें आहे. ॥ ४ ॥

जे कर्मवादी आहेत, ते असे म्हणतात कीं, हे सर्व क्षेत्र जीवाच्या ताब्यात असून त्याची सर्व व्यवस्था प्राणाकडे सोंपविली आहे २७ ज्या प्राणाच्या घरीं त्याचे चार भाऊ (अपान, व्यान, समान व उदान) हे अंगमेहनतीने झटतात, व त्याच्यावर मनासारखा देखरेख करणारा कुळवाडी आहे, २८ त्या जीवाजवळ पंचज्ञानेंद्रिये व पंचकर्मेंद्रिये मिळून दहा इंद्रियरूप बैलांची जोडी असून, तो रात्र, दिवस काहीं न म्हणता शरीराच्या ठिकाणी मेहनत करवून घेऊन विषयांचा राब काढतो, २९ मग कर्तव्याची वाफ चुकवून (विहित कर्माचरणाची संधि दवडून) व अन्यायाचें बीज पेरून त्याला वाईट कर्माचें खत घालतो, ३० त्या योगाने बीजाप्रमाणें अनन्वित पापे पिकून मग कोट्यवधि जन्मपर्यंत जीव दुःखे भोगितो ३१ किंवा विहित कर्माचरणरूपी वाफ साधून सत्क्रियेचें बीज पेरल्यास कोट्यवधि जन्मपर्यंत सुखच भोगितो ३२ पण सांख्यमतवाद्यांचें असें म्हणणे नसून ते म्हणतात की, क्षेत्र हे जीवाच्या स्वाधीन नाही; तें कोणाच्या स्वाधीन आहे तें सर्व आम्हास पुसा ३३ अहो, जीव हा उपरा वाटसरू असून वाट चालत असताना क्षेत्रात तुसनी वस्ती करितो, आणि प्राण हा बलुतदार असल्यामुळें जागा रहातो ३४ ज्या अनादिसिद्ध प्रकृतीची सांख्यमतवादी स्तुति करतात, त्या प्रकृतीची या क्षेत्राचे ठिकाणी वृत्ति आहे असे समजा, ३५ आणि त्या प्रकृतीच्या घरचा सर्व जमाव असल्यामुळे, शेत्राचा सर्व वहिवाट ती घरी करते. ३६ त्या शेताचा मूळ लागवड करणार या सृष्टींत जे मुख्य तीन गुण, ते तिच्या पोटी उत्पन्न झाले आहेत ३७ रजोगुण हा पेरणी करतो, सत्त्वगुण हा राखतो, व मग एकटा तमोगुण सर्व पीक गोळा करतो ३८ नंतर महत्तत्त्वाचे खळे करून काल नामक जबरदस्त पोळाकडून ती मळणी घालते, मग अव्यक्तरूपी आयतीच संध्याकाळ होते ३९ इतक्यात बुद्धिवान सकल्पवाद्यांना हे बोलणे न रुचून ते म्हणाले का, या तुमच्या कल्पना अगदीं अलीकडच्या आहेत ! ४० अहो, ब्रह्मापुढे प्रकृतीची काय बाब ! या क्षेत्राची हकीकत आम्ही सांगतों, ती ऐका तर खरी ! ४१ लयरूपी पलंगावरील शून्यरूपी बिछान्यावर बलवान् सकल्प निजला होता, ४२ तो अकस्मात जागा झाला, व तो आपल्या व्यापारात नेहमी तत्पर होता म्हणून त्याला त्याच्या इच्छेनुरूप ठेवा मिळाला, ४३ आणि त्या संकल्पाच्या निर्गुण स्वरूपाचा त्रिभुवनाएवढी बाग त्याच्या खटपटीने रंगारूपाला आली ४४ नंतर निरनिराळीं पंचमहाभूत एकत्र करून, भूतग्रामाचे जारज, स्वेदज, अंडज व उद्भिज्ज असे चार घाट रचिले, ४५ नंतर प्रथम पंचमहाभूताचे निरनिराळे पोटभेद करून वाफे तयार केले; ४६ त्या घाटाच्या दोन्ही बाजूस कर्म व अकर्म याच्या ताली घातल्या, व त्यामधील नापीक जमिनीची म्हणजे पशुपक्षादिक ही रानें बनविलीं, ४७ नतर या सकल्पाच्या योगानें जन्ममृत्यूच्या येरझारा करण्याकरिता सोपी व कधी बंद न पडणारी अशी वाट तयार केली, ४८ मग सकल्पानें अहंकाराबरोबर ऐक्य करून, बुद्धीकडून चराचराची वहिवाट करवूं लागला ! ४९ याप्रमाणें चिदाकाशात सकल्पाची डाळी वाढल्यामुळे प्रपचाला तो मूळ कारण झाला ५० याप्रमाणें संकल्पवाद्यांची मुक्ताफळें ऐकून, त्या ठिकाणी जे दुसरे (स्वभाववादी) होते ते पुढे होऊन म्हणाले की, “ आपण फार विद्वान् आहा, तरी आपलें मत आपले जवळच ठेवा. ५१ परब्रह्माच्या गावात जर सकल्पाचें बिऱ्हाड आहे, असें मानावयाचे, तर मग माळ्याची प्रकृती का मानू नये ? ५२ परंतु हे असो, तुम्ही या भानगडींत पडू नका, हें काय प्रकरण आहे हे अस्मादिक सांगतील ५३ तर आकाशातील ढगामध्यें पाण्याचा भरणा कोण करतो ? व अंतरिक्षातील चांदण्या खाली पडत नाहीत, त्यांना कोणाचा आधार आहे ? ५४ आकाशाचें छत मध्ये झोल न येता जे सारखें ताणलेले आहे, ते कोणी व केव्हा ताणलें ? आणि वाऱ्यास नेहमी वाहण्यास कोणी सांगितलें आहे ? ५५

रोमा कवण पेरी । सिंधू कवण भरी । पर्जन्या-चिया करी । धारा कवण ॥ ५६ ॥ तैसें क्षेत्र हें स्वभावें । हे वृत्ती कवणाची नव्हे । हें वाहे तया फावे । येरां तुटे ॥५७॥ तव आणिकें एकें । क्षोभें म्हणितलें निकें । तरि भोगिजे एकें । काळें केवि हें ॥५८॥ तरि ययाचा मारु । देखताति अनिवारु । परी स्वमती भरु । अभिमानिया ॥ ५९ ॥ हें जाणोनि मृत्यू रागिटा । सिंहाडयाचा दरकुटा । परि काय कीजे वाजटा । पूरीजत असे ॥ ६० ॥ महाकल्पापरौती । कव घालूनि अवचिती । सत्यलोकभद्रजाती । आंगी वाजे ॥ ६१ ॥ लोकपाळ नित्य नवे । दिग्गजांचे मेळावे । स्वर्गीचिये आडवे । रिगोनि मोडी ॥६२॥ येर ययाचेनि अगवातें । जन्ममृत्यूचिये गर्तें । निर्जिवें होऊनि अमतें । जीवमृगें ॥ ६३ ॥ न्याहाळी पां केव्हडा । पसरलासे चवडा । करूनियां माजिवडा । आकाशगजु ॥ ६४ ॥ म्हणोनि काळाची सत्ता । हावि बोलु निरुता । ऐसे वाद पाडुसुता । क्षेत्रालागी ॥६५॥ हे बहु उखिविखी । ऋषी केली नैमिषीं । पुराणें इयेविषीं । मतपत्रिका ॥६६॥ अनुष्टुभादि छंदें । प्रबंधि जे एवंविधें । ते पत्रावलंबन मदें । करिती अझुनी ॥६७॥ वेदींचें बृहत्सामसूत्र । जें देखणेपणें पवित्र । परी तयाही हें क्षेत्र । नेणवेचि ६८ आणीक आणिकीही बहुती । महाकवी हेतुमंतीं । ययालागीं मती । वेंचिलीया ॥६९॥ परि ऐसें हें एवढें । कीं अमुकेयाचेंचि फुडें । हें कोण्हाही वरपडे । होयचिना ॥७०॥ आतां याथरीं जैसें । क्षेत्र हें असे । तुज सांगों तैसें । साचंतु गा ॥ ७१ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियगोचराः ॥५॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

महाभूतानि, अहंकारः, बुद्धि, अव्यक्त एव च, दश इंद्रियाणि च, एक (मन), इंद्रियगोचरा पञ्च च, ॥५॥ इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, संघात, चेतना, धृतिः, एतत् सविकार क्षेत्र समासेन उदाहृतम् ॥ ६ ॥

तरि महाभूतपंचकु । आणि अहंकारु एकु । बुद्धि अव्यक्त दशकु । इंद्रियांचा ॥ ७२ ॥ मन आणीकही एकु । विषयांचा दशकु । सुख दुःख द्वेषु । संघात इच्छा ॥७३॥ आणि चेतना धृती । एवं क्षेत्रव्यक्ती । सांगितली तुजप्रती । आघवीचि ॥ ७४ ॥ आतां महाभूतें कवणें । कवण विषयो केरी करणें । हें वेगळालेपणें । एकैक सांगों ७५ तरी पृथ्वी आप तेज । वायु व्योम इयें तुज । सांगितली बुझ । महाभूतें पांचें ॥ ७६ ॥ आणि जागतिये दशे । स्वप्न लपालें असे । नातरी अवसे । चंद्र गूढु ॥७७॥ नाना अप्रौढबाळकीं । तारुण्य राहे थोकीं । का न फुलतां कळिकीं । आमोदु जैसा ॥ ७८ ॥ किंबहुना काष्ठीं । वन्हि जेवि किरीटी । तेवि प्रकृतीचिया पोटीं । गोप्यु जो असे ॥ ७९ ॥ जैसा ज्वरु धातुगतु । अपथ्याचें मिष पाहतु । मग जालिया आतु-। बाहेरी व्यापी ॥८०॥ तैसी पांचांही गांठी पडे । जै देहाकारु उघडे । तै नाचवी चहूंकडे । तो अहंकारु गा ॥८१॥ नवल अहंकाराची गोठी । विशेषें न लगे अज्ञानापाठीं । सज्ञानाचे झोंबे कंठीं । नाना संकटीं नाचवी ॥८२॥ आतां बुद्धि जे म्हणिजे । ते ऐशिया चिन्हीं जाणिजे । बोलिलें यदुराजें । तें आइकें सांगों ॥८३॥ तरी कंदर्पाचेनि बळें । इंद्रियवृत्तीचेनि मेळें । विभांडूनि येती पाळे । विषयांचे ॥८४॥ तो सुखदुःखांचा नागोवा । जेथ उगाणों लागे जीवा । तेथ दोहींसी बरवा । पाडु जे धरी ॥८५॥ हें सुख हें दुःख । हें पुण्य हे दोष । कां हें मैळ हें चोख । ऐसें जे निवडी ॥८६॥ [illegible]

अगावरील जी लव दिसते तिची पेरणी कोण करतो ? व समुद्र कधीही आटत नाही त्यात पाणी कोण भरतो ? आणि पावसाच्या धारा कोण उत्पन्न करतो ? ५६ या गोष्टीप्रमाणे क्षेत्र हे स्वभावसिद्ध असून याचा कोणीही वतनदार नाहीं जो यात खपेल त्याला हे फलद्रूप होईल, व रापणार नाही त्यास फलद्रूप होणार नाही" ५७ इतक्यात दुसरे एक (कालवादी) रागावून म्हणाले की, "तुम्ही म्हणता हे जर खरे आहे, तर या क्षेत्रावर कालाची सत्ता का आहे ? ५८ तथापि, त्या कालाचा अनिवार सपाटा आहे हे जाणूनही, जे अभिमानी आहेत ते त्यास न जुमानता आपल्याच मताचे समर्थन करतात ५९ सिंहाच्या दरीप्रमाणे मृत्यु हा भयंकर आहे, असें समजून जर तुम्ही या क्षेत्राबद्दल व्यर्थ बडबड केली, तर ती काय पुरी पडणार आहे ? ६० हा काळ महाकल्पापलीकडेही मिठी घालून, ब्रह्मदेवाचे स्थान जो सत्यलोक त्यालाही जाऊन मिठी मारतो, ६१ स्वर्गाच्या अरण्यात शिरून अष्टलोकपाळ नित्य नवे करतो, व आठ दिशाच्या आठ ऐरावताचा संहार करतो ६२ याच्या अंगवायूने जीवरूप मृग जन्ममृत्यूच्या खळग्यात पडून निर्जीव होऊन भ्रमण करतात. ६३ या कालाने हाताचा पंजा केवढा मोठा पसरला आहे तो पहा, की जगदाकाररूपी जो हत्ती तो याने आपल्या तळहातात धरिला आहे ६४ म्हणून, काळाची सत्ता आहे असे म्हणतात, हीच गोष्ट खरी आहे" याप्रमाणे, अर्जुना, या क्षेत्राबद्दल मतभेद आहेत ६५अशी पुष्कळ भवति न भवति नैमिषारण्याचे ठिकाणी ऋषींनी केली, याबद्दल आपल्यास पुराणांचा आधार आहे ६६ वेदांतील अनुष्टुभादि छंदात याबद्दल पुष्कळ चर्चा केली असून, या क्षेत्राविषयी गर्वानें अद्याप ग्रंथ तयार करतात ६७ वेदांतील बृहत्सामसूत्र–जें ज्ञानदृष्टीनें अति पवित्र आहे, त्यालाही क्षेत्र म्हणजे काय हे समजले नाही, ६८ आणखी पुष्कळ दूरदर्शी महाकवि या क्षेत्राबद्दल वादविवाद करून थकले, ६९ परंतु हें एवढें विकट आहे की, हें खरोखर कोणाचें आहे हें सागता येत नाहीं, व कोणाच्याही स्वाधीन होत नाहीं ७० तर आता क्षेत्र म्हणजे काय आहे याविषयी साद्यंत विचार तुला मी सांगतो. ७१

पंचमहाभूतें, अहंकार, बुद्धि, अव्यक्त आणि दहा इंद्रियें, मन, आणि श्रोत्रादिक ज्ञानेंद्रियांचे पांच विषय, [व वागादि कर्मेंद्रियांचे पांच विषय,] ॥५॥ इच्छा, द्वेष, सुख, दु:ख, संघात [समुदाय], चेतना, व धैर्य एतद्विकारयुक्त असें हें शरीर संक्षेपानें मी सांगितलें. ॥६॥

तर पंचमहाभूत, अहंकार, बुद्धि, प्रकृति, पंचज्ञानेंद्रिये व पंचकर्मेंद्रिये मिळून दहा इंद्रियें, ७२ एक मन, ज्ञानेंद्रियाचे पांच व कर्मेंद्रियाचे पांच असे दहा विषय, सुख, दु:ख, द्वेष, संघात, इच्छा, ७३ चेतना (आत्मसत्ता) आणि धृति याप्रमाणे या क्षेत्राचा छत्तीस तत्त्व आहेत ती तुला सर्व सांगितलीं. ७४ आता, महाभूतें कोणती, विषय कोणते, इंद्रियें कोणती, हे प्रत्येकाचे वर्णन निरनिराळे करून तुला सांगतो. ७५ हे पहा–पृथ्वी, अप्, तेज, वायु व आकाश ही पंचमहाभूतें आहेत असे समज, ७६–अहंकाराचे रूप दृष्टांतपूर्वक सांगतात–आणि जागृतअवस्थेत जसे स्वप्न गुप्त असतें, किंवा अमावास्येच्या दिवशी चंद्र जसा गुप्त असतो, ७७अथवा लहान बालकाच्या ठिकाणी तारुण्य जसे गुप्त असते, किंवा फुलाची कळी उमलण्याच्या पूर्वी जसा तिच्यात सुगंध गुप्त असतो, ७८ किंबहुना, अर्जुना, लाकडात ज्याप्रमाणे अग्नि गुप्त असतो, त्याप्रमाणें मायेच्या पोटात जो गुप्त असतो, ७९ ज्याप्रमाणे ह्रज्वर हा कुपथ्याचे निमित्त होण्याची वाट पहात असतो, व तेच झाल्यावर तो शरिराला अंतर्बाह्य व्यापून टाकतो, ८० त्याप्रमाणे पंचमहाभूतांची गाठ पडून ज्या वेळी देहाचा आकार बनतो, त्या वेळी त्या देहाला जो चहूंकडे नाचवितो, त्यालाच अहंकार असें म्हणतात ८१ या अहंकाराची अशी गमत आहे की, तो अज्ञानाच्या पाठीस न लागता सज्ञानाच्या पाठीस लागून त्याला नानाप्रकारच्या संकटात घालतो. ८२ यदुराज श्रीकृष्ण म्हणतात.—अर्जुना! ऐक आता, बुद्धि जिला म्हणतात, ती या गुणानी जाणावी ८३ कामाचा जोर उत्पन्न झाल्यावर जी इंद्रियांच्या सहाय्याने विषयाचे समुदाय जिंकून आणते, ८४ त्या सुखदु:खाच्या लुटीचा जेव्हा जीवास अनुभव घ्यावा लागतो, तेव्हा सुख व दु:ख यात जास्ती योग्यता कोणाची आहे हे जिच्या योगानें समजतें; ८५ हें सुख व हें दु:ख, हें पुण्य व हे पाप, हें वाईट व हें चागले, असें जिच्या योगाने निवडता येते; ८६ जिच्या योगाने उच्च-नीच हें समजते, लहान-मोठे

साने थोर बुझे । जिया दिठी पारखिजे । विषो जिवें ॥८७॥ जे तेजतत्त्वाची आदी । जे सत्त्वगुणाची वृद्धी । जे आत्मया जीवाची सधी । बसवीत असे जे ॥८८॥ अर्जुना ते गा जाण । बुद्धि तूं संपूर्ण । आतां आइके वोळखण । अव्यक्ताची ॥८९॥ पै साख्याचिया सिद्धाती । प्रकृती जे महामती । तेचि एथें प्रस्तुती । अव्यक्त गा ॥९०॥ आणि सांख्ययोगमतें । प्रकृती परिसविली तूतें । ऐसी दोहीं परी जेथें । विवाचिली ॥९१॥ तेथ दुजी जे जीवदशा । तिये नांव वीरेशा । येथे अव्यक्त ऐसा । पर्यावो हा ॥९२॥ तऱ्ही पाहालया रजनी । तारा लोपती गगनी । कां हारपे अस्तमानी । भूतक्रिया ॥९३॥ नातरी देहो गेलिया पाठी । देहादिक किरीटी । उपाधि लपे पोटीं । कृतकर्माच्या ॥९४॥ का बीजमुद्रेआंतु । थोकें तरु समस्तु । कां वस्त्रपणे ततु- । दशे राहे ॥९५॥ तैसे सांडूनियां स्थूळधर्म । महाभूतें भूतग्राम । लया जाती सूक्ष्म । होऊनि जेथें ॥९६॥ अर्जुना तया नावें । अव्यक्त हें जाणावें । आता आइके आघवे । इंद्रियभेद ॥९७॥ तरि श्रवण नयन । त्वचा घ्राण रसन । इयें जाणें ज्ञान- । करणें पाचै ॥९८॥ इये तत्त्वमेळापकी । सुखदुःखाची उखिविखी । बुद्धि करिते मुखी । पांचे इहीं ॥९९॥ मग वाचा आणि कर । चरण आणि अधोद्वार । पायु हे प्रकार । पांच आणिक ॥१००॥ कर्मेंद्रियें म्हणिपती । ती इयें जाणिती । आइकें कैवल्यपती । सांगतसे ॥१॥ पैं प्राणाची अंतौरी । क्रियाशक्ति जे शरीरी । तियेचि रिंगिनिगी द्वारी । पांचें इहीं ॥२॥ एवं दाहाही करणें । सांगितली देवो म्हणे । परिस आतां फुडेपणें । मन तें ऐसें ॥३॥ जें इंद्रियां आणि बुद्धी । माझारिलिये संधी । रजोगुणाच्या खांदी । सरळत असे ॥४॥ नीळिमा अंबरी । कां मृगतृष्णा लहरी । तैसें वायांचि फरारी । वावो जाहलें ॥५॥ आणि शुक्रशोणिताचा सांधा । मिळतां पांचांचा बांधा । वायुतत्त्व दशधा । एकचि जाहलें ॥६॥ मग तिहीं दाहंभागीं । देहधर्माच्या खेवगी । अधिष्ठिलें आंगी । आपुलाल्या ॥७॥ तेथ चाचल्य निखळ । एकलें ठेलें निढाळ । म्हणोनि रजाचें बळ । धरिलें तेणें ॥८॥ ते बुद्धीसी बाहेरी । अहंकाराच्या उरावरी । ऐसा ठायीं माझारी । बळियावलें ॥९॥ वाया मन हे नाव । एऱ्हवी कल्पनाचि सावेव । जयाचेनि सगें जीव । दशा वस्तु ॥११०॥ जें प्रवृत्तीसि मूळ । कामा जयाचें बळ । जे अखड सूये छळ । अहंकारासी ॥११॥ जे इच्छेते वाढवी । आशेतें चढवी । जे पाठी पुरवी । भयासि गा ॥ १२ ॥ द्वैत जेथें उठी । अविद्या जेणें लाठी । जे इंद्रियांते लोटी । विषयामाजी ॥१३॥ सकल्पें सृष्टी घडी । सवेंचि विकल्पूनि मोडी । मनोरथांच्या उतरडी । उतरी रची ॥१४॥ जे भुलीचें कुहर । वायुतत्त्वाचें अतर । बुद्धीचें द्वार । झांकविलें जेणें ॥१५॥ तें गा किरीटी मन । या बोला नाहीं आन । आता विषयाभिधान- । भेदु आइकें ॥१६॥ तरी स्पर्शु आणि शब्दु । रूप रस गंधु । हा विषयो पचविधु । ज्ञानेंद्रियाचा ॥१७॥ इहीं पाचें द्वारीं । ज्ञानासि धांव बाहेरी । जैसा का हिरवे चारीं । भाबावे पशु ॥१८॥ मग स्वर वर्ण विसर्गु । अथवा स्वीकार त्यागु । संक्रमण उत्सर्गु । विण्मूत्राचा १९ हे कर्मेंद्रियाचे पाच । विषय गा साच । जे बाधोनियां माच । क्रिया धांवे ॥१२०॥ ऐसे हे दाही । विषय गा इये देहीं । आतां इच्छा तेही । सांगिजैल ॥२१॥ तरि भूतलें आठवे । कां बोलें-कान झांकवे । ऐसियावरि चेतवे । जे गा वृत्ती ॥२२॥ इंद्रियाविषयांचिया भेटी- । सरसीच जे गा उठी । कामाची बाहुटी । धरूनियां ॥२३॥ जियेचेनि उठिलेपणें । मना सैध धांवणें । न रिघावें तेथ करणें । तोंडें सुती ॥ २४ ॥ जिये वृत्तीचिया आवडी । बुद्धी होय वेडी । विषयीं जिया गोडी । ते गा इच्छा ॥२५॥ आणि इच्छिलिया सागडे । इंद्रियां आमिष न जोडे । जेथ

कळते, व जिच्या दर्शनें जावाना विषय ओळखता यतात ८७ जी ज्ञानतत्त्वाचे मूळ, जी सत्वगुणाना वाढता दशा. आणि जी आत्मा व जीव या दोहोंच्या मर्धात असते, ८८ अर्जुना, तीच बुद्धि आहे असे समज आता अव्यक्ताचा सर्व लक्षणे तुला सागतो ता ऐक ८९ हे महाबुद्धिमता, साख्याच्या मताने जिला प्रकृति हे नाव आहे, तेच तू नन्या अव्यक्त असें समज ९० आणि पूर्वी [सातव्या अध्यायात] साख्य व योग या मतातील प्रकृतीचे दोन प्रकार पुष्कळ विस्ताराने जेथें वर्णिले आहेत, ९१ त्यातील दुसरी जी जीवदशा, तिलाच हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, अव्यक्त असे पर्यायाने ह्मणत आहेत ९२ पहाट झाल्यावर ज्याप्रमाणे आकाशातील नक्षत्रे नाहीशा होतात, अथवा अस्तमान झाल्यावर प्राणिमात्राचे व्यापार बंद होतात, ९३ अथवा, अर्जुना, देह नाहीसा झाल्यावर देहापासून वासनेपर्यंत सर्व विकार केलेल्या कर्मांत गुप्त असतात, ९४ किंवा बीजाच्या आकारात जसा वृक्ष अंतर्गत असतो, अथवा ततूच्या दशेंत ज्याप्रमाणें वस्त्र अंतर्गत असते, ९५ त्याप्रमाणे महाभूत व भूताचा समुदाय आपला स्थूल धर्म टाकून ज्या ठिकाणी सूक्ष्म होऊन अंतर्वान पावतात, ९६ त्यालाच अर्जुना, अव्यक्त असे समज आता सर्व इंद्रियाचे भेद तुला सागतो, ते ऐक ९७ कान, डोळे, त्वचा, नाक, व जिव्हा ही पाच ज्ञानेंद्रियें आहेत. ९८ या पाच तत्त्वाचे ऐक्य झालें म्हणजे त्याच्याद्वारें बुद्धि ही सुखदु:खाचा विचार करते ९९ वाचा, हात, पाय, गुद व शिश्न हे इंद्रियाचे आणखी पाच प्रकार आहेत. १०० श्रीकृष्ण म्हणतात, "अर्जुना, ज्याना कर्मेंद्रिये म्हणतात ती ही होत १प्राणाची स्त्री क्रियाशक्ति, जी या शरिरात वास करते, ती त्या पाच कर्मेंद्रियाच्या द्वाराने आतबाहेर जाण्यायेण्याचा व्यापार करते २ श्रीकृष्ण म्हणतात –याप्रमाणे पंचज्ञानेंद्रिये व पंचकर्मेंद्रिये अशी दहा इंद्रिये सागितली आता मन म्हणजे काय ते तुला स्पष्टपणे सांगतो, तें ऐक. ३ जें इंद्रिये आणि बुद्धि या दोहोच्या साध्यामध्यें रजोगुणाच्या त्यादीवर चमकत असते, ४ ज्याप्रमाणे आकाशाचा नीलवर्ण अथवा मृगजलाच्या लाटा व्यर्थ भासतात, त्याप्रमाणें वायूचें जे व्यर्थ चमकणें, तेंच मन आहे, ५ आणि शुक्र व शोणित याचे ऐक्य होऊन जेव्हा पचतत्त्वाचा आकार बनतो, तेव्हा एका वायुतत्त्वाचे स्थानभेदानें पाच प्राण व पाच उपप्राण असे दहा प्रकार होतात. ६ मग ते दहा भाग आपापल्या धर्माच्या बळाने देहातील एक एक भागाच्या ठिकाणी वस्ती करतात ७ त्यामध्ये निराळेच चचलपणा राहिल्याने त्याचे जगा रजोगुणाचे बळ उत्पन्न होते, ८ ते बुद्धीच्या बाहेर व अहकाराच्या उरावर अशा मध्यभागात बलाढ्य होते. ९ त्याला मन हे व्यर्थ नाव आहे एऱ्हवी ते मूर्तिमत कल्पनारूपच होय ज्याच्या योगाने ब्रह्माला जीवदशा घ्यावी लागली, ११० जे कोणतीही गोष्ट करण्यास मूळ कारण आहे, ज्याच्या योगाने वासना उत्पन्न होते, व जें नेहमी अहकाराशी स्पर्धा करते, ११ ज्याच्या योगाने इच्छा वाढते, आशा प्रबळ होते, व ज्याच्या योगाने भयाला मदत होते, १२ ज्याच्या ठिकाणी द्वैतभाव उत्पन्न होतो व अज्ञान ज्याच्या योगाने जोरावते, जे इंद्रियाना विषयात ढकलिते १३ जे एका क्षणात सृष्टि उत्पन्न करते, व ती लागलीच मोडूनही टाकते, आणि मनोरथाच्या उतरंडी रचते व उतरतें १४ जे भ्रमाचे कोठार व वायुतत्त्वाचा अर्क आहे, व जें बुद्धीचें काही चालू देत नाहीं ह्मणजे तिला कोडून टाकतें, १५ त्यालाच, अर्जुना, मन म्हणतात हे निःसशय होय आता विषयाचे भेद ऐक १६ शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गध हे पाच ज्ञानेंद्रियाचे पाच विषय आहेत १७ ज्याप्रमाणें जनावर हिरव्या चाऱ्याकडे धाव घेते, त्याप्रमाणे ह्या पाच ज्ञानेंद्रियाच्या द्वाराने ज्ञान बाहेर धाव घेतें १८ मग स्वर व वर्ण याचा उच्चार, वस्तु घेणे व टाकणें, चालणे व मलमूत्र विसर्जन करणे १९ हे पाच कर्मेंद्रियाचे पाच विषय आहेत ज्याच्या आधाराने क्रिया बाहेर धाव घेते, १२० असे हे ज्ञानेंद्रियाचे व कर्मेंद्रियाचे दहा विषय या देहात आहेत. आता इच्छा म्हणजे काय ते सागतो २१ पूर्वी ज्या पदार्थाचा उपभोग घेतला आहे, त्याची आठवण होणे, आणि कानावर शब्द पडण्यावरोबर जी प्रकाशित होणारी वृत्ति, २२ इंद्रियाची व विषयाची गाठ पडताक्षणीच कामाचा टेका घेऊन जी लागलीच उत्पन्न होते, २३ ज्या वृत्तीच्या उद्भवण्याने मन इकडे तिकडे धावू लागते व जिकडे जाऊं नये अशा ठिकाणी इंद्रिये तोंडें घालतात, २४ ज्या वृत्तीच्या संगतीने बुद्धि वेडी होते, व जिची विषयावर आवड असते, त्या वृत्तीला इच्छा असें ह्मणतात, २५ आणि इच्छा उत्पन्न होण्याबरोबर इंद्रियाना विषय उपभोगास मिळाले नाहीत तर त्या वेळी जी वृत्ति उत्पन्न

जोडेऐसा जो डावो पडे । तोचि द्वेषु ॥ २६ ॥
आता यावरी सुख । ते एवंविध देख । जेणें एकेंचि
अशेष । विसरे जिवु ॥२७॥ मना वाचे काये ।
जें आपुली आण वाये । देहस्मृतीची त्राये । मो-
डित जे ये ॥२८॥ जयाचेनि जालेपणें । पांगुळा
होइजे प्राणें । सात्विकासी दुणें । बरीही लाभु २९
का आघवियांचि इंद्रियवृत्ती । हृदयाचिया ए-
कांती । थापटूनि सुषुप्ति । आणी जे गा ॥१३०॥
किंबहुना सोये । जीव आत्मयाची लाहे । तेथ
जें होये । तया नाम सुख ॥३१॥ आणि ऐसी
हे अवस्था । न जोडतां पार्था । जी जे तेंचि स-
र्वथा । दुःख जाणें ॥३२॥ तें मनोरथसंगें नव्हे ।
एऱ्हवी सिद्धि गेलेंचि आहे । हे दोनीचि उपाये ।
सुखदुःखासी ॥३३॥ आता असंगा साक्षिभूता ।
देहीं चैतन्याची जे सत्ता । तिये नाम पाडुसुता ।
चेतना येथे ॥३४॥ जे नखौनि केशवरी । उभी
जागे शरीरी । जे तिहीं अवस्थांतरी । पालटेना
॥३५॥ मनबुद्ध्यादि आघवी । जियेचेनि टव-
टवी । प्रकृतिवनमाधवी । सदांचि जे ॥३६॥ जडा-
जडीं अशी । राहाटे जे सरिरीं । ते चेतना गा
तुजसीं । लटिकें नाहीं ॥३७॥ पै रावो परिवारु
नेणे । आज्ञाचि परचक्र जिणे । का चंद्राचेनि
पूर्णपणें । सिंधू भरती ॥३८॥ नाना भ्रामकाचें
सन्निधान । लोहो करी सचेतन । कां सूर्यसंगु
जन । चेष्टवी गा ॥३९॥ अगा मुखमेळेंविण ।
पिलियाचें पोषण । करी निरीक्षण । कूर्मी जेवी
॥१४०॥ पार्था तयापरी । आत्मसंगती इये श-
रीरीं । सजीवत्वाचा करी । उपेगु जडा ४१ मग
तियेतें चेतना । म्हणिपे पैं अर्जुना । आता धृतिविव-
चना- । भेदु आइक ४२ तरि भूतां परस्परें । उघड
जातिस्वभाववैरें । नोहे पृथ्वीतें नीरें । विनाशिजे
॥४३॥ नीरातें आटी तेज । तेजा वायूसिं झुंझ ।
आणि गगन तंव सहज । वायू भक्षी ॥४४॥

तेवीचि कोणेहि वेळे । आपण कायिसयाही न
मिळे । आत रिघोनि वेगळें । आकाश हे ॥४५॥
ऐसी हीं पांचही भूतें । न साहती एकमेकांतें ।
की तियेही ऐक्यातें । देहासी येती ४६ द्वंद्वाची
उखिविखी । सोडूनि वसती एकी । एकएकातें
पोखी । निजगुणें गा ॥४७॥ ऐसें न मिळे तया
साजणें । चळे धैर्यें जेणें । तयां नाव म्हणें । धृती
पै गा ॥४८॥ आणि जीवेंसी पांडवा । या छत्ति-
साचा मेळावा । तो हा एथ जाणावा । संघातु
पै गा ॥४९॥ एवं छत्तीसही भेद । सांगितले
तुज विशद । यया येतुलेयातें प्रसिद्ध । क्षेत्र म्ह-
णिजे ॥ १५० ॥ रथांगांचा मेळावा । जेवि रथु
म्हणिजे पांडवा । का अधोर्ध्व अवेवां । नाम देहो
५१ चतुरंगसमाजें । सेना नाम निपजे । कां वाक्यें
म्हणिपती पुंजे । अक्षरांचे ॥ ५२ ॥ कां जळधा-
राचा मेळा । वाच्य होय आभाळा । नाना लोकां
सकळां । नाम जग ५३ का स्नेहसूत्रवन्ही । मेळु
एकिजे स्थानी । धरिजे तो जनी । दीपु होय ५४
तैसी छत्तीसही इयें तत्त्वें । मिळती जेणें एकत्वें ।
तेणें समूहपरत्वें । क्षेत्र म्हणिपे ॥ ५५ ॥ आणि
वाहतेनि भौतिकें । पाप पुण्य येथें पिके । म्हणो-
नि आम्ही कौतुकें । क्षेत्र म्हणों ॥ ५६ ॥ आणि
एकाचेनि मतें । देह म्हणती ययातें । परि अरो
हें अनंतें । नामें यया ॥५७॥ पैं परतत्त्वाआरौतें ।
स्थावरांआंतौतें । जें कांही होतें जातें । तें क्षेत्रचि
हें ॥ ५८ ॥ परि सुर नर उरगी । घडत आहे
योनिविभागीं । तें गुणकर्मसंगी । पडिलें सातें ५९
होचि गुणविवंचना । पुढां म्हणिपेल अर्जुना । प्र-
स्तुत तुज ज्ञाना । रूप दावूं ॥१६०॥ क्षेत्र तंव
सविस्तर । सांगितलें सविकार । म्हणोनि आतां
उदार । ज्ञान आइकें ॥६१॥ जया ज्ञानालागीं ।
गगन गिळिताति योगी । स्वर्गाची आडवंगी ।
उमरडोनि ॥६२॥ न धरिती ऋद्धीची भीड । न

होते, तिला द्वेष असे म्हणतात २६ आता सुख हे या लक्षणाना जाणावें की, जे प्राप्त झाले असता इतर सर्व वस्तूंचा जिवाला विसर पडतो. २७ जे काया, वाचा आणि मन याना आपली शपथ घालून देहान्त्या आठवणीचा नाश करतें, २८ जें प्राप्त झालें असता प्राण लाडा पडून सात्विक वृत्ति पूर्वीपेक्षा दुप्पट वाढते, २९ सगळ्या इंद्रियांच्या वृत्तींना हृदयाच्या एकांतात थापटून जे निद्रा घेण्यास लावते, १३० फार काय सांगावें! जीवाला ज्या ठिकाणी आत्म्याचा लाभ होतो, त्यालाच सुख असे म्हणतात, ३१ आणि पार्था, अशी ही स्थिति न लाभता जी स्थिति असणें, तेंच खरोखर दुःख असें समज ३२ ज्या ठिकाणी कल्पना उत्पन्न झाली, त्या ठिकाणी सुख होत नाहीं एव्हवीं, कल्पना नाहीशी झाल्यावर तें सहजानुसार प्राप्तच आहे, म्हणून, कल्पना नाहींशी होणें, उत्पन्न होणें हींच सुखदुःखाला कारण आहेत ३३ आता अर्जुना, अलिप्त व सर्वसाक्षिभूत अशा ब्रह्माची (चैतन्याची) जी देहात सत्ता आहे, तिला चेतना असें म्हणतात ३४ या शरीरात जी नखशिखात नेहमी जागृत असते, व जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थामध्ये जिच्यात फरक पडत नाही. ३५ जिच्या योगानें मन, बुद्धि इत्यादिकाना टवटवी असते, व जी मायारूप वनाला नेहमीं वसंत ऋतूप्रमाणें प्रफुल्लित ठेवते, ३६ आणि जड व चेतन वस्तूंत जिचा अंशरूपानें सारखा सचार असतो, तिला चेतना असें म्हणतात, यात संशय नाहीं ३७ हे पहा— राजा जसा आपल्या लवाजम्यास जाणत नसून, त्याच्या फक्त आज्ञेनेंच त्याची प्रजा परचक्रास जिंकिते, किंवा चंद्राच्या योगानें जशी समुद्रास भरती येते, ३८ अथवा लोहचुंबकाच्या सान्निध्यानें जसा लोखंडास चचलपणा येतो; किंवा सूर्याचा प्रकाश जसा सर्व जीवाकडून व्यापार घडवितो; ३९ अथवा स्तनास तोंड लावल्याशिवाय कासवी ज्याप्रमाणें केवळ नजरेनेंच आपल्या पिलाचें पोषण करते, १४० त्याप्रमाणें, अर्जुना, या शरीरात जी आत्म्याच्या रामतीनें जड वस्तूला सजीवपणा आणते, ४१ तिलाच, बाबारे, चेतना हे नाव आहे. आता धैर्याचे भेद कोणते आहेत ते ऐक ४२ पंचतत्त्वाचें एकमेकाशी जातिस्वभावावरून उघड वैर असते पहा की, पाणी हें पृथ्वीचा नाश करीत नाही का? ४३ पाण्याचें पोषण तेज करतें तेज वायूबरोबर झगडते, आणि आकाश हें वायूस सहज भक्षून टाकतें, ४४ त्याचप्रमाणें कधीही कणाबरोबर न मिळता सर्वत्र ओतप्रोत भरलेलें असून आकाश वगळे असते, ४५ अशा प्रकारें पचमहाभूतें एकमेकाशी विरुद्ध असतांही देहामध्ये एकत्र रहातात ४६ दुजेपणाचा वादविवाद सोडून एकत्र राहून जी आपल्या गुणाना एकमेकाचे पोषण करतात, ४७ याप्रमाणे न होणारी मैत्री जिच्या योगानें होते, व धैर्य कायम रहाते, त्या वृत्तीला मी धृति असें म्हणतो ४८ आणि हे पाडवा, जीवासह या छत्तीस तत्त्वाचें जे ऐक्य होते, त्यालाच संघात असें म्हणतात ४९ याप्रमाणे हे छत्तीस भेद तुला स्पष्ट रीतीनें सांगितले, व या सर्वांना मिळून क्षेत्र हे नाव प्राप्त झाले आहे १५० वा अर्जुना, रथाचे सर्व भाग मिळून जसें रथ हें नाव येतें, किंवा पायापासून डोक्यापर्यंत सर्व अवयव मिळून देह हे नाव येतें, ५१ अथवा हत्ती, घोडे, रथ व पायदळ या सर्वांना मिळून जसें सेना हे नाव येतें, किंवा अक्षराच्या समुदायाला वाक्य असें म्हणतात ५२ मेघाच्या सर्व समुदायाला जसें आभाळ म्हणतात, किंवा सर्व लोकाच्या समुदायाला ज्याप्रमाणें जग असें म्हणतात, ५३ अथवा तेल, वात व अग्नि हीं एकत्र मिळाली म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याला दिवा असें लोक म्हणतात, ५४ त्याचप्रमाणें, हीं छत्तीस तत्त्वें जेव्हा एके ठिकाणीं मिळतात; तेव्हा त्या सर्वांना मिळून क्षेत्र म्हणतात; ५५ आणि सर्व प्राणी जगतात राहादून जी पापाची किंवा पुण्याईची कमाई येथें करतात तेंच पीक समजून यास आम्ही क्षेत्र (शेत) असें कौतुकानें म्हटले, ५६ आणि कोणी या क्षेत्रास देह असें म्हणतात पण ते असो, याला अनेक नावें आहेत ५७ हे पहा—ब्रह्माच्या अलीकडे ब्रह्मदेवापासून स्थावरजगमापर्यंत जेवढें काहीं निर्माण होते व लय पावतें, तें सर्व क्षेत्रच होय [हेंच क्षेत्राचें मुख्यलक्षण होय.] ५८ परंतु देव, मनुष्य, सर्प, असे निरनिराळ्या योनींत जे निर्माण होतात, ते सत्व, रज व तम या गुणाची संगति घडल्यानें उत्पन्न होतात ५९ अर्जुना, ह्या गुणाचा विचार पुढें [चौदाव्या अध्यायात] सांगू सध्या तुला ज्ञानाचें स्वरूप काय आहे ते सांगतो १६० क्षेत्राची एकदर सर्व लक्षणे विकारासह तुला सांगितली, तर यापुढे ज्यापासून मोक्षप्राप्ति होते त्या उदार ज्ञानाविषयी तुला सांगतो, तें ऐक ६१ ज्या ज्ञानाकरिता योगी लोक स्वर्गाचा आडमार्ग ओलाडून ब्रह्मरध्र आकाश गिळून टाकतात; ६२ सिद्धीची गरज बाळगीत नाहीत, ऋद्धीची भीड धरीत

करिती सिद्धांची चाड । योगाऐसें दुवाड । हेळ मिती ॥६३॥ तपोदुर्गे वोलांडित । क्रतुकोटि वोवाडित । उलथूनि साडित । कर्मवल्ली ॥ ६४ ॥ नानाभजनमार्गी । धावत उघडिया आगी । एक रिघताति सुरगी । सुषुम्नेचिये ॥ ६५ ॥ ऐसी जिये ज्ञानी । मुनीश्वरांची उतान्ही । वेदतरूच्या पानोवानी । हिंडताती ॥ ६६ ॥ देईल गुरुसेवा । इया बुद्धी पाडवा । जन्मशताचा साडोवा । टाकित जे ॥ ६७ ॥ जया ज्ञानाची रिगवणी । अविद्ये उणें आणी । जीवात्मया बुझावणी । माझूनि दे ॥ ६८ ॥ जे इंद्रियांची द्वारें आडी । प्रवृत्तीचे पाय मोडी । जें दैन्यचि फेडी । मानराचें ॥६९॥ द्वैताचा दुकाळु पाहे । साम्याचें सुयाणें होये । जया ज्ञानाची सोये । ऐसें करी ॥१७०॥ मदाचा ठावोचि पुसी । जे महामोहातें ग्रासी । नेदी आपपरु ऐसी । भाष उरों ॥ ७१ ॥ जे संसारातें उन्मूळी । संकल्पपंकु पाखाळी । अनावरातें वेंटाळी । ज्ञेयातें जें ॥७२॥ जयाचेनि जालेपणें । पांगुळ होइजे प्राणें । जयाचेनि विंदाणें । जग हें चेष्टे ॥७३॥ जयाचेनि उजाळें । उघडती बुद्धीचे डोळे । जीवु दोंदावरी लोळे । आनंदाचिया ॥ ७४ ॥ ऐसें जें ज्ञान । पवित्रैकनिधान । जेथ विटाळलें मन । चोख कीजे ॥७५॥ आत्मया जीवबुद्धी । जे लागली होती क्षयव्याधी । ते जयाचिया सन्निधी । निरुजा कीजे ॥ ७६ ॥ तें अनिरूप की निरूपिजे । ऐकतां बुद्धी आणिजे । वाचूनि डोळा देखिजे । ऐसें नाही ॥ ७७ ॥ मग तेंचि इये शरीरीं । जै आपुला प्रभावो करी । तै इंद्रियांचिया व्यापारीं । डोळांहि दिसे ॥ ७८ ॥ पैं वसंताचें रिगवणें । झाडाचेनि साजेपणें । जाणिजे तेविं करणें । सांगती ज्ञान ॥ ७९ ॥ अगा वृक्षासि पाताळीं । जळ सांपडे मुळीं । तें शाखांचिये बाहाळी । बाहेर दिसे ॥१८०॥ का भूमीचे मार्दव । सांगे कोंभाची लवलव । नाना आचारगौरव । सुकुलीनाचें ॥८१॥ अथवा संभ्रमाचिया आयती । स्नेहो जैसा ये व्यक्ती । का दर्शनाचिये प्रशस्ती । पुण्यपुरुष ॥८२॥ नातरी केळी कापूर जाहला । जेवि परिमळें जाणों आला । का भिंगारी दीपु ठेविला । बाहेरि फांके ॥८३॥ तैसें हृदयींचेनि ज्ञानें । जिये देहीं उमटती चिन्हें । तिये सांगों आतां अवधानें । चांगें आइक ॥८४॥

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

अमानित्व, अदंभित्व, अहिंसा, क्षांतिः, आर्जव, आचार्योपासन, शौच, स्थैर्य, आत्मविनिग्रह, ॥ ७ ॥

तरी कवणेही विषयींचे । साम्य होणें न रुचे । संभावितपणाचें । वोझें जया ॥८५॥ आथिलेंचि गुण वानितां । मान्यपणें मानितां । योग्यतेचें येतां । रूप आंगा ॥८६॥ तैं गजबजों लागे कैसा । व्याधें रुधला मृगु जैसा । कां बाहीं तरतां वळसा । दाटला जेवीं ॥८७॥ पार्था तेणें पाडें । सन्मानें जो सांकडे । गरिमेतें आंगाकडे । येवोंचि नेदी ॥८८॥ पूज्यता डोळां न देखावी । स्वकीर्ती कानीं नायकावी । हा अमुका ऐसी नोहावी । सेचि लोकां ॥ ८९ ॥ तेथ सत्काराची कें गोठी । के आदरा देईल भेटी । मरणेंसी साटी । नमस्कारितां ॥ १९० ॥ वाचस्पतीचेनि पाडें । सर्वज्ञता तरी जोडे । परि वेडिवेमाजि दडे । महिमेभेणें ॥९१॥ चातुर्य लपवी । महत्त्व हारवी । पीसेपण मिरवी । आवडोनी ॥९२॥ लौकिकाचा उद्वेगु । शास्त्रांवरी उबगु । उगेपणीं चांगु । आथी भरु ॥९३॥ जगें अवज्ञाचि करावी । संबंधीं सोयचि न धरावी । ऐसी ऐसी जीवीं । चाड बहु ॥९४॥ तळौटेपण बाणे । आगी हिणावो खेवणें ।

नाहींत, व कठीण असें जे योगसाधन त्याची हेलना करतात, ६३ तपोरूपी किल्ले ओलांडून, कोट्यवधि यज्ञ ओवाळून टाकून कर्मकांडरूप वल्ली उपटून टाकतात, ६४ पुष्कळ प्रकारचे उपासनामार्ग स्वीकारून कोणी उघड्या अंगानेंच वागतात, व कोणी सुषुम्नेच्या गुप्त मार्गानें जातात, ६५ असें जें ज्ञान, त्याच्या प्राप्तीकरिता सर्व ऋषि उत्कट इच्छा मनात धारण करून, वेदरूपी झाडाच्या पानावरून हिंडतात. (वेदात सांगितलेल्या सर्व मार्गांचें शोधन करतात.) ६६ हे पांडवा, गुरूची सेवा केली असता त्यापासून ज्ञानप्राप्ति होईल, या बुद्धीनें पुढील येणाऱ्या अनेक जन्मांची गुरुसेवेवरून ओंवाळणी करतात, ६७ ज्या ज्ञानाची प्राप्ति झाली असता अज्ञान नाहींसें होत, व जीवाचें आणि आत्म्याचें ऐक्य होतें, ६८ जे ज्ञान इंद्रियास विषयाची इच्छा होऊं देत नाही, कर्माची हाव मोडून टाकितें, व मनाची काळजी दूर करितें, ६९ ज्या ज्ञानाचा लाभ झाला असता द्वैताचा अभाव होतो, व अद्वैताचा सुकाळ होतो, १७० ज्याच्या योगानें गर्वाचा मागमूस नाहींसा होतो, जें मायेला थारा देत नाहीं, व ज्याच्या ठिकाणीं आपपरभाव उरत नाहीं, ७१ जें संसाराला उपटून टाकितें, संकल्परूपी चिखल धुऊन टाकितें, व सर्वव्यापक परब्रह्माची भेट करून देतें, ७२ जें प्राप्त झालें असता प्राण पांगळा होतो, (इंद्रियांकडून विषयोपभोग मिळविण्याची त्याची हाव बंद होते) व ज्याच्या सत्तेनें सर्व जगतातील व्यापार चालत असतात; ७३ आणि ज्याच्या प्रकाशानें बुद्धि प्रौढ होऊन जीव आनंदमय होतो, ७४ असें जें ज्ञान, जें पवित्रपणाचा ठेवा, व जें प्राप्त झालें असता विषयांनीं विटाळलेलें मन निर्मळ होतें. ७५ ' मी जीव आहें ' असा जो आत्म्याला क्षयरोग लागलेला असतो, तो ज्याच्या प्राप्तीनें लय पावतो, ७६ तें ज्ञान निरूपण करण्यास अशक्य असूनही आम्हीं समजून सांगतो, तर ते ऐकून नीट समजून घे बाकी तें डोळ्यांसमोर दिसेल अशी वस्तु नाहीं ७७ मग तेंच ज्ञान ज्या वेळेस या शरीरात उत्पन्न होतें, त्या वेळीं इंद्रियांच्या आचरणावरून दृष्टोत्पत्तीस येतें ७८ ज्याप्रमाणें झाडाच्या टवटवीतपणावरून वसंत ऋतु सुरू झाला हें समजतें, त्याप्रमाणें इंद्रियांच्या व्यापारावरून ज्ञानप्राप्तीची लोकास ओळख होते, ७९ अरे ! झाडाला जमिनीत मुळाशीं पाणी मिळालें म्हणजे फांद्यांच्या विस्तारावरही जशी त्याची टवटवी दिसते, १८० अथवा कोंबाच्या कोंवळेपणावरून जसा जमिनीचा मृदुपणा दिसून येतो, किंवा कुलीन मनुष्याच्या वागण्याच्या पद्धतीवरून त्याचा थोरपणा दिसून येतो; ८१ अथवा आदरातिथ्यावरून जसा स्नेहभाव दृष्टीस पडतो, किंवा एखाद्याच दर्शन होताच मनाला प्रसन्नपणा आल्यामुळे हा पुण्यपुरुष आहे असें कळून येतें, ८२ अथवा केळींत उत्पन्न झालेला कापूर जसा वासानें समजून येतो, किंवा तावदानात ठेविलेल्या दिव्याचा ज्याप्रमाणें बाहेर प्रकाश पडतो, ८३ त्याप्रमाणें, हृदयात ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर जीं शरीरावर त्याचीं लक्षणें दृष्टीस पडतात तीं आता सांगतों, तीं लक्ष देऊन उत्तम रीतीनें ऐक ८४

मानाची इच्छा नसणें, दांभिकपणा नसणें, अहिंसा, क्षांति [शांति] सरळपणा, आचार्योपासन, अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा, स्थिरता आणि आत्मसंयम, ॥ ७ ॥

कोणत्याही रीतीनें व्यवहारात सर्व गोष्टी जुळून येण्याची ज्याला आवड नसते, व लोकांनीं संभावित म्हटले असता ज्याला पराकाष्ठेचें ओझें वाटतें, ८५ असलेले गुण वर्णन केले असता, लोकांनीं सन्मान केला असता, किंवा अंगची योग्यता लोकांनीं वर्णन केली असता, ८६ कसा घाबरा होतो क्षणशील तर व्याधानें आडविलेला हरिण, किंवा नदी पोहून पलीकडे जात असताना भोंवऱ्यात सांपडलेला मनुष्यच ! ८७ अशा प्रकारें, पार्था, लोकांनीं सन्मान केला असता जो कष्टी होतो, व आपल्याकडे मोठेपणा येऊं देत नाहीं, ८८ आपल्यास लोकांनीं पूज्य मानलेलें आपण न पहावें, आपली कीर्ति आपल्या कानांनीं न ऐकावी, व आपण अमुक आहों अशी लोकांना आठवणच सुद्धा होऊं नये, [अशी ज्या पुरुषाची इच्छा असते,] ८९ त्या पुरुषाचे ठिकाणीं सत्काराची गोष्ट कशास बोलावी ? व तो आदराचा तरी कसा स्वीकार करणार ? कोणीं त्यास नमस्कार केला असता त्याला तें मरण वाटतें ! १९० बृहस्पतीसारखी सर्वज्ञता जरी अंगीं असली, तरी आपलें माहात्म्य लोकांत वाटेल या भीतीनें जो वेड्यासारखा वागतो, ९१ आपल्या अंगचें शहाणपण दाखवीत नाहीं, आपला मोठेपणा सोडून देतो, आणि मोठ्या प्रेमानें वेडेपणा स्वीकारतो, ९२ ज्याला कीर्तीचा कंटाळा असून, प्रवृत्तिशास्त्रावरील वादविवादाची हयगय करून स्वस्थपणें बसण्याचीच फार आवड असते; ९३ लोकांनीं आपला अपमान करावा, व आप्तवर्गांनीं आपली संगती धरूं नये, अशा प्रकारची ज्याच्या मनाला फार आवड असते, ९४ अंगात नम्रपणा पूर्ण भरलेला असून हीनपणा हे आपलें

तें तेवि करणें । बहुतकरुनी ॥ ९५ ॥ हा जीतु ना नोहे । लोक कल्पी येणे भावें । तैसे जिणें होआवे । ऐसी आशा ९६ पै चालतु का नोहे । की वारेनि जातु आहे । जना ऐसा श्रमु जाये । तैसें होइजे ॥९७॥ माझें असतेपण लोपो । नामरूप हारपो । मज झणें वासिपो । भूतजात ॥९८॥ ऐसी जयाचीं नवसियें । जो नित्य एकाता जातु जाये । नामेंचि जो जिये । विजनाचेनि ॥ ९९ ॥ वायू आणि तया पडे । गगनेसी बोलों आवडे । जीवें प्राणें झाडें । पढियती जया ॥ २०० ॥ किंबहुना ऐसी । चिन्हें जया देखसी । जाण तया ज्ञानेसी । शेज जाहली ॥ १ ॥ पैं अमानित्व पुरुषी । तें जाणावें इहीं मिषीं । आता अदभाचिया वोळखीसी । सौरसु देवों ॥२॥ तरि अदमित्व ऐसें । लोभियाचें मन जैसें । जीवु जावो परि नुमसे । ठेविला ठावो ॥ ३ ॥ तयापरी किरीटी । पडिलाही प्राणसंकटीं । परि सुकृत न प्रकटी । आगें बोलें ४ खडाणे आला पान्हा । पळवी जेवी अर्जुना । कां लपवी पण्यागना । वडिलपण ॥५॥ आढ्यु आतुडे आडवी । मग आव्यता जेवि हारवी । नातरी कुळवधू लपवी । अवेवांतें ॥६॥ नाना कृषीवळु आपुलें । पाघुरवी पेरिलें । तैसें झांकी निपजलें । दानपुण्य ॥७॥ वरिवरी देहो न पूजी । लोकांतें न रजी । स्वधर्मु वाग्ध्वजी । बांधों नेणे ॥८॥ परोपकारु न बोले । न मिरवी अभ्यासिले । न शके विकूं जोडलें । स्फीतीसाठीं ॥९॥ शरीरभोगाकडे । पहाता कृपणु आवडे । एऱ्हवीं धर्मविषयीं थोडें । बहु न म्हणे ॥ २१० ॥ घरीं दिसे सांकड । देहींची आयती रोड । परि दानीं जया होड । सुरतरूसी ॥११॥ किंबहुना स्वधर्मीं थोरु । अवसरीं उदारु । आत्मचर्चे चतुरु । एऱ्हवीं वेडा ॥१२॥ केळींचें दळवाडें । हळू पोकळ आवडे । परि फळोनियां गाढे । रसाळ जैसें ॥१३॥ का मेघाचे आग झील । दिसे वारें जैसे जाईल । परि वर्षती नवल । घनवट तें ॥१४॥ तैसा जो पूर्णपणीं । पाहता धाती आयणी । एऱ्हवी तरी वाणी । तोचि ठावो ॥ १५ ॥ हें असो या चिन्हाचा । नटनाचु ठायी जयाच्या । जाण ज्ञान तयाच्या । हाता चढे ॥१६॥ पैं गा अदंभपण । म्हणितलें तें हें जाण । आता आईक खुण । अहिंसेची ॥ १७ ॥ तरि अहिंसा बहुती परी । बोलिली असे अवधारी । आपुलालिया मतांतरी । निरूपिली ॥ १८ ॥ परि ते ऐसी देखा । जैशा खाडुनिया शाखा । मग तयाचिया बुडुखा । कुंप कीजे ॥ १९ ॥ का बाहु तोडोनि पचविजे । मग भुकेची पीडा राखिजे । नाना देऊळ मोडूनि कीजे । पौळी देवा ॥१२०॥ तैसी हिंसाचि करूनि अहिंसा । निफजविजे हा ऐसा । पै पूर्वमीमांसा । निर्णो केला ॥ २१ ॥ जें अवृष्टीचेनि उपद्रवें । गादले विश्व आघवें । म्हणोनि पर्जन्येष्टी करावे । नाना याग ॥२२॥ तन तिये इष्टीचिया बुडीं । पशुहिंसा रोकडी । मग अहिंसेची थडी । कैची दिसे ॥२३॥ पेरिजे नुसधी हिंसा । तेथ उगवैल काय अहिंसा । परी नवल बापा धिवसा । या याज्ञिकांचा ॥२४॥ आणि आयुर्वेदु आघवा । तो याच मोहोरा पाडवा । जे जीवाकारणें करावा । जीवघातु ॥२५॥ नानारोगें अहाळली । लोळती भूतें देखिली । ते हिंसा निवारावया केली । चिकित्सा कां ॥२६॥ तंव ते चिकित्से पहिलें । एकाचे कद खणविले । एका उपडविलें । समूळी रापत्रीं ॥ २७ ॥ एकें आड मोडविली । अजगमाची खाल काढविली । एकें गर्भिणी उकडविली । पुटामाजीं ॥२८॥ अजातशत्रु तरुवरां । सर्वांगीं देवविल्या शिरा । ऐसे जीव घेऊनि धनुर्धरा । कोरडे केले ॥२९॥ आणि

गवण होईल अशाच गोष्टी तो बहुतकरून करतो. ९५ आपण जीवत आहों किंवा नाहीं असें लोकास वाटाव्या जोगें पलें वर्तन असावें, अशी जो इच्छा करतो, ९६ हा आपल्या पायानी चालत आहे किंवा वाऱ्यानें ढकलला जात आहे असे लोकास वाटावे असे जो इच्छितो, ९७ प्राणिमात्राला माझ्यापासून कदाचित् भय वाटेल म्हणून माझ्या अस्तित्वाचा लोप होवो, माझें नावरूप नाहीसे होवो, ९८ असे ज्याचे देवापाशीं नवस असतात, जो नित्य एकांतवास करतो, व एकादी जागा निर्जन आहे असे ऐकल्याबरोबर आनंद पावतो, ९९ वायूच्या अनुरोधाने जो वागतो, व आकाशाबरोबर ज्याला बोलणे आवडतें, व ज्याला झाडेच जीव की प्राण आहेत, २०० किंबहुना हीं लक्षणे ज्याच्या अंगात आहेत, असें दृष्टीस पडेल, तोच ज्ञानाच्या विछान्यावर आहे म्हणजे त्यालाच ज्ञान हस्तगत झाले आहे असे समज १ म्हणून [अमानित्व] जो मनुष्य अभिमानरहित आहे, तो या लक्षणानीं ओळखावा. आता अदाभिकत्व ओळखण्याचे अभिप्राय सागतों. २ तर अदंभित्व असे असतें कीं, ज्याप्रमाणे कृपणाचें मन, त्याचा जीव गेला तरी तो आपल्या पुरून ठेवलेल्या पैशाचें ठिकाण कोणालाही सागावयाचा नाही ३ त्याप्रमाणे, अर्जुना, आपल्या प्राणावर येऊन बेतला तरी तो आपले सुकृत स्वत बोलून दाखवीत नाहीं ४ ज्याप्रमाणें खोडकर गाय आलेला पान्हा पळविते, किंवा वेश्या आपले प्रौढ वय लपविते, ५ एखाद्या धनवान् मनुष्याला अरण्यात चोरट्यानी गाठलें असता तो ज्याप्रमाणे आपली श्रीमंती प्रगट करीत नाही, किंवा कुलीन मुलगी आपले विशेष अवयव वस्त्रानीं आच्छादित करिते, ६ अथवा, धान्य पेरल्यावर त्याच्यावर कुळवानें माती ओढून शेतकरी ज्याप्रमाणें ते झाकून टाकतो, त्याप्रमाणें, आपण केलेलें दान व पुण्य जो कोणासही कळू देत नाहीं, ७ आपल्या देहाला सुशोभित करीत नाही, लोकाचे आर्जव करीत नाहीं, आणि आपल्या दानधर्माविषयी आपणच डिमकी वाजवीत नाही ! ८ तसेच, लोकावर उपकार केलेले बोलून दाखवीत नाहीं, आपल्याला येत असलेल्या विद्येची प्रौढी मिरवीत नाही, व प्रतिष्ठेसाठीं आपल्या विद्येचा विक्रय करीत नाहीं, ९ आपल्या शरीराच्या उपभोगाकरिता कृपणाप्रमाणे काही खर्च करीत नाहीं, बाकी धर्माची बाब आली म्हणजे थोडा फार न म्हणता हवा तेवढा खर्च करतो; २१० घरात पाहिले असता सर्व प्रकारे अडचण असून स्वतःचे शरीर पाहूं गेलें असता रोड असावयाचें; परतु दान करण्याची वेळ आली म्हणजे कल्पवृक्षालाही मागे हटवितो; ११ फार काय सांगावे ! स्वधर्माचें आचरण करण्यात जो गंभीर असून प्रसंग आला असता अति उदार असतो, आणि त्याचप्रमाणें आत्मानात्मविचाराच्या गोष्टी निघाल्या असता जो वादविवादात महाचतुर असतो, नाकी इतर बाबतींत पाहूं लागले असता वेड्यासारखा दिसतो, १२ केळीची सापटें हलकी व पोकळ दिसली तरी त्याची फळे मोठीं रसाळ असतात १३ किंवा मेघ ज्याप्रमाणे दिसण्यात हलके असून सहज वाऱ्यानें जातील असे दिसतात, परतु वर्षाव होऊं लागला म्हणजे ते भरीव आहेत असा निश्चय होतो, १४ त्याप्रमाणे, ज्याची पूर्णता पाहिली असता डोळ्याला समाधान वाटतें व वाणीला वर्णन करण्यास ठेकाणा तोच असतो. १५ हे असो, ह्या चिन्हाचा ज्याच्या ठिकाणीं धुमाकूळ दृष्टीस पडतो, त्याच्या हातीं ज्ञान आलें असें समज. १६ अदाभिकत्व ज्याला म्हणतात, ते हें होय. आता अहिंसेची लक्षणें सागतों, तीं ऐक १७ हे पहा—अहिंसेचें पुष्कळ प्रकारच्या मतवाद्यानीं आपापल्या मताप्रमाणें वर्णन केले आहे, तें ऐक १८ परतु ती अहिंसा इतकी चमत्कारिक आहे कीं, ज्याप्रमाणे झाडाच्या फांद्या तोडून त्या झाडाच्या बुध्याभोवती त्याचेंच कुंपण घालणें, १९ किंवा आपले हात तोडून ते शिजवून आपली भूक शमन करणें, अथवा देऊळ मोडून त्याच सामानानें देवाभोवती आवार बांधणें, २२० त्याप्रमाणे यज्ञादिकर्मात हिंसा करून मग तिच्यापासून अहिंसा उत्पन्न करावयाची असा चमत्कारिक कर्मकांडकारानी निर्णय केला आहे २१ कारण, पावसाच्या अवर्षणामुळें सर्व जग गाजून गेलें म्हणून पर्जन्याकरिता कारिरी इत्यादि याग करितात २२ तों त्या यागाच्या मुळाशीं पाहूं गेलें असता पशूची हिंसा ही स्पष्ट घडून येते, मग अहिंसेचा जो पलीकडील काठ, तो त्या ठिकाणी कसा दृष्टीस पडणार ? २३ जर केवळ हिंसाच पेरली, तर त्या ठिकाणी अहिंसा उगवेल काय ? परंतु अर्जुना, या याज्ञिकाच्या हौसेची कमाल आहे ! २४ बा पांडवा, सर्व वैद्यकग्रंथ अशाच तऱ्हेचे आहेत की, एका जीवाचें रक्षण करण्याकरिता दुसऱ्या जीवाचा घात करावा ! २५ नानाप्रकारच्या रोगानीं ग्रस्त होऊन पुष्कळ जीव लोळत आहेत, असे पाहून ह्या घडत असलेल्या हिंसेच्या निवारणार्थ रोगाची परीक्षा करून औषधाची योजना करतात, २६ त्या औषधाच्या योजनेकरितां प्रथम एका झाडाचे मूळ खणून आणतात, व दुसऱ्या झुडपाला मुळासकट उपटून आणतात; २७ एक झाड मध्येंच मोडतात, एका मोठ्या झाडाची साल काढून आणतात, व गाभण असलेला जीव खाली वर आच्छादन घालून उकडून काढतात २८ ज्याला शत्रुभाव मुळीच नाहीं अशा झाडाच्या सर्वांगावर घाव घालून त्यातून निघणारा चीक काढून घेतात. याप्रमाणें, धनुर्धरा, सर्व वनस्पतीचें सत्व नाहीसें करून तीं झाडे वठवितात. २९ आणि सजीवाच्या

जगमाही हात । लाऊनि काढिले पित्त । मग रा-
खिले शिणत । प्राणिक जीव ॥ २३० ॥ अहो
वसती धवळारें । मोडूनि केली देव्हारें । नागवू-
नि वेव्हारें । गवादी घातली ॥३१॥ मस्तक पां-
घुरविलें । तव तळवटं उघडें पडलें । घर मोडो-
नि केले । मांडव ... ॥ ३२ ॥ नाना पांघुरणें ।
जाळूनि जैसें ... णे । का जालें आगधुणे । कु-
जराचें ॥३३॥ नातरी बैल विकूनि गोठा । पुसा
लावोनि बांधिजे गाठा । इया करणी की चेष्टा ।
काइ हसों ॥३४॥ एकी धर्मांचिया वाहणी । गा-
ळूं आदरिले पाप । तंव गाळितया आहाळणी ।
जीव मेले ॥३५॥ एक न पचवितीचि कण । इये
हिंसेचे भेण । तेथ कदर्थले प्राण । तेचि हिंसा
॥ ३६ ॥ एवं हिंसाचि अहिंसा । कर्मकांडी हा
ऐसा । सिद्धांतु सुमनसा । वोळखें तूं ॥३७॥ प-
हिलें अहिंसेचें नांव । आम्ही केले जव । तव
स्फूर्ति बांधली हांव । इये मती ॥ ३८ ॥ तरि
कैसेनि ययातें गाळावें । म्हणोनि पडिलें बोलावें ।
तेवींचि तुवांही जाणावें । ऐसा भावो ॥ ३९ ॥
बहुतकरूनि किरीटी । हाचि विषयो इये गोठी ।
एऱ्हवीं का आडव्हाठी । धाविजैल ॥ २४० ॥
आणि स्वमताचिया निर्धारा- । लागोनिया धनु-
र्धरा । माषा मतांतरां । निर्वेचु कीजे ॥ ४१ ॥
ऐसी हे अवधारी । निरूपिती परी । आतां यया-
वरी । मुख्य जे गा ॥४२॥ ते स्वमत बोलिजेल ।
अहिंसे रूप किजेल । जिया उठलिया आंतुल ।
ज्ञान दिसे ॥४३॥ परि तें अधिष्ठिलेनि आंगें ।
जाणिजे आचरतेनि बागें । जैसी कसवटी सांगे ।
वानियातें ॥४४॥ तैसें ज्ञानामनाचिये भेटी । स-
रिसेंचि अहिंसेचें बिंब उठी । तेंचि ऐसें किरीटी ।
परिस आतां ॥ ४५ ॥ तरि तरंगु नोलांडितु
लहरी पायें न फोडितु । साचलु न मोडतु । ...
णियाचा ॥४६॥ वेगें आणि लेसा । दिठी घा
नि आविसा । जळीं बकु जैसा । पाउल ...
॥ ४७ ॥ कां कमळावरी भ्रमर । पाय ठेवि
हळुवार । कुचंबैल केसर । इया शंका ॥ ४८
तैसें परमाणु पां गुंतले । जाणूनि जीव सानुले
कारुण्यामाजि पाउले । लपवूनि चाले ॥४९॥
वाट कृपेची करितु । ते दिशाचि स्नेहभरितु
जीवातळीं आंथरितु । आपुला जीवु ॥२५०
ऐसिया जतना । चालणें जया अर्जुना । हें अ
वाच्य परिमाणा । पुरिजेना ॥५१॥ पै मोहाचे
सांगडें । लासी पिली धरी तोंडें । तेथ दांत
आगरडे । लागती जैसे ॥५२॥ कां स्नेहाळु मा
तान्हयाची वास पाहे । तिये दिठी आहे । हळु
जे ॥५३॥ नाना कमळदळें । डोलेविजती ढाळे
तो जेणें पाडें बुबुळें । वारा घेपे ॥५४॥ तैसे
मार्दवें पाय । भूमीवरी न्यसीतु जाय । लाग
तेथ होय । जीवां सुख ॥५५॥ ऐसिया लघि
चालतां । कृमि कीटक पांडुसुता । देखे तरि ...
घोता । हळूवि निघे ॥५६॥ म्हणे पावो ध
फडील । तरि स्वामीची निद्रा मोडैल । रचलेप
पडैल । झोती हन ॥५७॥ इया काकुळत
वाहणी घे माघौती । कोणेही व्यक्ती । न ...
वरी ॥५८॥ जीवाचेनि नांवें । तृणातेंही ...
लांडवे । मग न लेखितां जावें । हे कें गोठी ...
मुंगिये मेरु नोलांडवे । मशका सिंधु न तरवे
तैसें भेटलियां न करवे । अतिक्रमु ॥२६०॥ पै
जयाची चाली । कृपाफळीं फळा आली । देख
जियाली । दया वाचे ॥६१॥ स्वयें श्वसणेंचि

अंगात हात घालून त्याचे पोटातील पित्त काढून घेतात, व त्यामुळे पीडित झालेल पुष्कळ जीव रक्षण करतात २३० अहो, नादर्ता घरे मोडून त्याचे देव्हारे शिवा देऊळे केला, सावकार वुचाडून अन्नमंत्र घातला, ३१ डोक्याला वस्त्र गुंडाळल्यामुळे खालचें अंग उघडे पडले, पुढील आंगण उघडे होते त्यावर घर मोडून मांडव घातले, ३२ अथवा पाघरणे जाळून शेकुटी केला ता जशी व्यर्थ, किंवा हत्तीला स्नान घालणे व्यर्थ, कारण हत्तीला स्नान घालून स्वच्छ धुऊन काटल्यावर पाण्यातून वर येताच धुन तो सोंडेने विखल घेऊन आपले अंग भरावितो, ३३ किंवा बैल विकून टाकून त्या पैशाचा गोठा बांधणे, अथवा राघू हाकून देऊन मग त्याच्याकरिता पिंजरा तयार करणें, याचे नाव काम, की चेष्टा ? आणि यास काय हंसावे की रडावे ? ३४ कोणी धर्मसंप्रदायाप्रमाणे पाणी गाळून पिऊ लागतात, तो चिरगुटातील पाणी पिळून घेतेवेळीं जीव मरतात, ३५ कोणी हिंसा होईल या भीतीने धान्य न शिजविता उपाशीच रहातात, त्यामुळे त्याचे प्राण व्याकूळ होतात हीही हिंसाच होते, ३६ याप्रमाणे, हे प्रसन्न मनाच्या अर्जुना, हिंसेलाच कर्मकांडात अहिंसा मानून सिद्धांत केला आहे, तो नीट समजून घे ३७ पहिल्या प्रथम अहिंसेची लक्षणें सांगावी असें जेव्हां *आम्हा मनात आणले, तेव्हां आमच्या बुद्धीला असे* वाटले की, अगोदर खऱ्या अहिंसेची लक्षणे सांगावी ३८ परंतु वर वर्णन केलेल्या नावाच्या मात्र अहिंसा याना कशा गाळाव्या, म्हणून त्याचे वर्णन करावे लागले, त्याचप्रमाणे तुलाही कळावे असा आमच्या अंत करणात भाव होता ३९ अर्जुना, मुख्यत्वेकरून हाच हेतु मनात येऊन आम्हीं तुला अहिंसेची लक्षणे सांगितली. बाकी आडमार्गाने कोणी उगीच धावेल का ? ३४० आणि अर्जुना, आपलें मत स्थापन करण्याकरिता दुसऱ्याच्या मताविषयी विचार करावा लागतो ४१ त्याप्रमाणें आपले मत स्पष्ट सांगण्याची ही रीत आहे, तर आता या पुढें आमचें जें मुख्य मत आहे, ते ऐक. ४२ तें आमचें मत स्पष्ट सांगून अहिंसेची लक्षणें सांगूं जी अहिंसा अंत करणांत उत्पन्न झाली असता स्पष्ट ज्ञान दिसतें, ४३ परंतु ती अहिंसा ज्याच्या आगावर पूर्ण बाणली आहे, ती त्याच्या आचरणावरून समजून येते ज्याप्रमाणें सोनें कसास लावलें म्हणजे त्याचा दर लावता येतो, ४४ त्याप्रमाणे खरोखर ज्ञानामनाचा भेट झाली तरच (ज्ञान झालें तरच) अहिंसेचा मनावर ठसा उमटतो, अर्जुना, तो ठसा कसा उमटतो ते ऐक ४५ पाण्याच्या लाटा न विघडूं देता व पाण्याचे स्थिरपण न मोडता ४६ [illegible] हळूच आपले खाद्य जो मासा, त्यावर नजर ठेवून बगळा ज्याप्रमाणे पाण्यात पाऊल टाकतो, ४७ किंवा आतील केसर दुखावेल या भीतीनें भुंगा कमळावर हळूच पाय ठेवतो, ४८ त्याप्रमाणें, परमाणूंत सुद्धां अ[illegible] भरलेले आहेत, असें जाणून [illegible] उत्पन्न होऊन तो जमिनीवर बेताने पावल ठेवून चालतो, ४९ तो ज्या वाटेनें जातो तिकडे कृपादृष्टीने पहात चालत, व ज्या दिशेस जातो तिकडे स्नेहभाव वरून, कोणाही प्राण्यास उपद्रव होऊं नये म्हणून आपल्या जिवापेक्षा त्याच्या जिवाला जपतो, २५० अर्जुना, अशा रीतीने जपत तो चालतात, त्याच्या अहिंसेचे माप शब्दाना करता येत नाही ५१ मायेच्या योगाने मांजरी आपल्या तोंडात पिलास धरिते, त्या वेळेस ज्याप्रमाणे तिचे दात त्यास लागत नाहीत, ५२ किंवा ज्याप्रमाणे ममताळू आईची आपल्या मुलाच्या वाटेकडे दृष्टि लागली असता त्या दृष्टीत प्रेम असते, ५३ अथवा कमळाच्या पानाने वारा घेऊ लागल असता ज्याप्रमाणें डोळ्याच्या बुबुळास समाधान होते, ५४ त्याप्रमाणे तो जमिनीवर पाय हळूच टेकून चालतो, व ते ज्या जीवाना लागतात, त्याना त्रास न होता, जपून टाकल्यामुळे उलट सुख होते ५५ अर्जुना, याप्रमाणे तो हळू चालत असता जमिनीवर किडा किंवा मुंगी दृष्टीस पडली, तर तो हळूच माघारा फिरतो ५६ जर आपण पाय आपटीत चाललो, तर स्वामीच्या निद्रेचा भंग होईल, व त्याच्या प्रकृतीच्या स्वस्थपणास धक्का बसेल, ५७ अशी दया मनात उत्पन्न होऊन, कोणच्याही प्राण्याचें उल्लंघन न करता माघारा फिरतो, ५८ जीवाचा नाश होईल म्हणून गवतावरही पाय देऊन जात नाही, मग एखादा प्राणी दृष्टीस पडून त्याला न जुमानता त्याची प्राणहानि होईल असे मनात न आणिता तो वाट चालेल, ही गोष्ट त्याचे हातून कशी घडेल ? ५९ ज्याप्रमाणे मुंगीला मेरु पर्वत ओलांडून जाता येत नाही, अथवा चिलटाला समुद्र तरून जाता येत नाही, त्याप्रमाणे प्राण्याची गाठ पडली असता ज्याच्यानें त्याचें उल्लंघन करवत नाही, २६० असा ज्याची वागणूक कृपारूप फळानी फळास येऊन वाणीतही मूर्तिमंत दया जगली आहे, ६१ स्वत. श्वासोच्छ्वास टाकाव-

सुकुमार । मुख मोहाचें माहेर । माधुर्या जाहले अंकुर । दशन तैसे ॥६२॥ पुढां स्नेह पाझर । माघा चालती अक्षरे । शब्द पाठी अवतरे । कृपा आधी ॥६३॥ तंव बोलणेंचि नाही । बोलों म्हणे जरी कांही । तरि बोल कोणाही । खुपेल कां ॥६४॥ बोलतां अधिकुही निघे । तरि कोण्हाही वर्मी न लगे । आणि कोण्हासि न रिघे । शका मनी ॥६५॥ माडिली गोठी हन मोडैल । वासिपैल कोणी उडैल । आइकोनि वोवांडिल । कोण्ही जरी ॥६६॥ तरि दुबाळी कोणा नोहावी । भवई कवणाची नुचलावी । ऐसा भावो जीवी । म्हणोनि उगा ॥६७॥ मग प्रार्थिला विपायें । जरि लोभें बोलों जाये । तरि परिसतया होये । मायबापु ॥६८॥ कां नादब्रह्मचि मुसे आलें । की गंगापय असललें । पतिव्रते आलें । वार्धक्य जैसें ॥६९॥ तैसे साच आणि मवाळ । मितले आणि रसाळ । शब्द जैसे कल्लोळ । अमृताचे ॥ २७० ॥ उरोधवादबलु । आणि पापढाळु । उपहासु वाळु । वर्मस्पर्शु ॥७१॥ आटु वेगु विंदाणु । आशा शंका प्रतारणु । हे संन्यसिले अवगुणु । जया वाचा ॥ ७२ ॥ आणि तयाचि परी किरीटी । थाउ जयाचिये दिठी । सांडिलिया भृकुटी । मोकळिया ७३ कां जे भूती वस्तु आहे । तिये रूपों शके विपायें । म्हणोनि वासु न पाहे । बहुतकरूनि ७४ ऐसाही कोणे एके वेळे । भीतरले कृपेचेनि बळें । उघडोनि डोळे । दृष्टी घाली ॥७५॥ तरि चंद्रबिंबौनि धारा । निघतां नव्हती गोचरा । परि एकसरें चकोरां । निपती दोंदें ॥७६॥ तैसें प्राणियासि होये । जरी तो कहीं वासु पाहे । तया अवलोकनाची सोये । कूर्मींही नेणें ॥७७॥ किंबहुना ऐसी । दिठी जयाची भूतांसी । करही देखसी । तैसेचि ते ७८ तरी होऊनियां कृतार्थ । राहिले सिद्धाचे मनोरथ । तैसे जयाचे हात । निर्व्यापार ॥७९॥ अक्षमे आणि संन्यासिलें । का निरिंधन आणि विझाले । मुकेनि घेतलें । मौन जैसे ॥२८०॥ तयापरी कांही । जया करा करणें नाही । जे अकर्तयाच्या ठायी । बैसों येती ॥८१॥ आसुडैल वारा । नख लागेल अंबरा । इया बुद्धी करां । चळों नेदी ॥८२॥ तेथ आंगावरिली उडवावी । का डोळा रिगतें झाडावी । पशुपक्ष्यां दावावी । त्रासमुद्रा ॥८३॥ इया केउतिया गोठी । नावडे दंडु काठी । मग शस्त्राचे किरीटी । बोलणें कें ॥८४॥ लीलाकमलें खेळणे । का पुष्पमाळा झेलणें । न करी म्हणे गोफणें । ऐसे होईल ॥८५॥ हालवतील रोमावळी । यालागी आंग न कुरवाळी । नखाची गुंडाळी । बोटांवरी ॥८६॥ तंव करणेयाचाचि अभावो । परि ऐसाही पडे प्रस्तावो । तरि हातां हाचि सरावो । जे जोडिजती ॥८७॥ का नाभिकारा उचलिजे । हातु पडिलिया देइजे । नातरि आर्तातें स्पर्शिजे । अळुमाळु ॥८८॥ हेंही उपरोधें करणें । तरी आर्तभय हरणें । नेणती चंद्रकिरणें । जिव्हाळा तो ॥८९॥ पावोनि तो स्पर्शु । मळयानिळु खरपुसु । येणें मानें पशु । कुरवाळणें ॥२९०॥ जे सदा रिते मोकळे । जैशी चंदनांगे निसळें । न फळतांही निर्फळें । होतीचि ना ॥९१॥ आतां असो हे वाग्जाळ । जाणें तें करतळ । सज्जनांचें शीळ । स्वभाव जैसे ॥९२॥ आता मन तयाचें । सांगों म्हणों जरी साचें । तरी सांगितलें कोणाचें । विलास हे ॥९३॥ काइ शाखा नव्हे तरु । जळेंवीण असे सागरु । तेज आणि तेजाकारु । आन काई ॥९४॥ अवयव आणि शरीर । हे वेगळाले काय कीर । की रसु आणि

साचा तोही शेजारच्या मनुष्यास त्रास न होईल अशा बेताने हळू टाकतो, व त्याचें मुख पाहिले असता केवळ प्रेमाचें माहेरघर असे दिसतें, तसेंच त्याचे दात माधुर्याला अंकुर फुटल्याप्रमाणे दिसतात, ६२ त्याच्या तोंडातून अक्षरें बाहेर पडण्याचे अगोदर तोंडावर स्नेहभाव दृष्टीस पडूं लागतो, व पोटात अगोदर दया उत्पन्न होऊन नंतर कृपेनें भरलेले असे शब्द बाहेर पडतात ६३ तो होता होईतोपर्यंत कोणाशीं बोलतच नाहीं, कदाचित् त्यानें बोलण्याचें मनात आणलें, तर आपलें बोलणें कोणास लागेल कीं काय अशी त्यास भीति वाटते, ६४ बोलताना जर आपल्या तोंडातून कमीजास्त शब्द निघाले, तर ते कोणाच्या वर्मी न लागावे व त्यापासून कोणाच्याही मनात शंका उत्पन्न होऊं नये, ६५ त्यापासून कोणाचा ठरलेला बेत मोडेल, कोणास भीति वाटेल, व कोणी दचकून जागे होईल, आणि जरी कोणी आपल्या बोलण्याचा तिरस्कार केला, ६६ तरी कोणाला पीडा होऊं नये व कोणी भिंवया चढवून आपलेकडे पाहूं नये, असें मनात आणून जो बोलत नाहीं, ६७ मग कदाचित् कोणी प्रार्थना केली, व लोभानें जर बोलूं लागला, तर ऐकणारास त्याचें बोलणें आईबापाप्रमाणे आनंददायक व्हावे, ६८ किंवा मधुर नाद हा मूर्तिमंत पुढे उभा राहिला आहे, अथवा स्वच्छ गंगोदक उसळलें आहे, किंवा पतिव्रता स्त्रीला वृद्धपण प्राप्त झाले आहे, ६९ त्याप्रमाणे खरे आणि मऊ, परिमित व प्रेमळ असे अमृताच्या लाटाप्रमाणें त्याच्या तोंडातून शब्द निघतात, २७० जे शब्द व्याजस्तुतीनें भरलेले आहेत, ज्यापासून वाद उत्पन्न होतो व दुसऱ्यास त्रास उत्पन्न होतो, तसेंच ज्यापासून निंदा व छळ होतो व जे दुसऱ्याच्या वर्मी लागतात, ७१ आणि ज्यात अडखळणें, अति वेगानें बोलणे, अवसान, कपट, आशा, शंका व ठकबाजी ही ज्याच्या वाणींत नाहींत, ७२ त्याचप्रमाणें, अर्जुना ज्याची दृष्टि स्थिर असून भिंवया मोकळ्या असतात, म्हणजे ज्याच्या कपाळावर आठ्या दृष्टीस पडत नाहीत, ७३ कारण, प्रत्येक प्राण्यात ब्रह्म भरलेलें आहे, त्याला कदाचित् त्रास होईल म्हणून जो बहुतकरून कोणाकडेही पहात नाही, ७४ असे असताही एखादा वेळा आतल्या कृपेच्या बळानें जर डोळे उघडून कोणाकडे पाहील, ७५ तर चंद्रबिंबातून निघणाऱ्या अमृताच्या धारा जरी कोणाच्या दृष्टीस पडत नाहींत, तरी चकोरपक्ष्याना त्या कळतात, म्हणजे त्याना आनंद होतो ७६ त्याप्रमाणें, ज्या प्राण्याकडे तो आपल्या दृष्टीने पाहील, त्याला समाधान होतें, त्याच्या अवलोकनात किती प्रेम आहे, हें कासवीलाही माहीत नाही (कासवीच्या केवळ कृपादृष्टीनेच तिची मुलें वाढतात असें तिच्या दृष्टींत प्रेम पोसण्याचें सामर्थ्य आहे) ७७ किंबहुना जो भूतमात्राकडे अशा प्रेमळ दृष्टीनें पहातो, त्याच्या हाताचे गुण पाहूं गेलें असता तेही त्याप्रमाणेंच आहेत ७८ ज्याप्रमाणे ब्रह्मनिष्ठाचे मनोरथ पूर्ण झालेले असतात त्याप्रमाणें, ज्याचे हातास काही एक करण्याची इच्छा नसून ते निर्व्यापार असतात, ७९ जन्मांधानें ज्याप्रमाणें पहाण्याची क्रिया सोडावी, किंवा अग्नीस पेटवण नसून तो जसा विझावा, अथवा मुक्या मनुष्यानें जसें मौनव्रत धारण करावें, २८० तसें ज्याच्या हाताना काहीएक करावयाचें उरलें नसतें, व जे काहीएक व्यापार न करता स्वस्थ असतात, ८१ वाऱ्याला धक्का लागेल किंवा आकाशाला नख लागेल, असें वाटून जो आपले हात हालवीत नाहीं, ८२ तेथें अंगावर बसलेली माशी उडवावी, किंवा डोळ्यात जाणारी घुंगुरटी एकीकडे करावी अथवा पशुपक्ष्याना डोळ्याना भीति दाखवावी, ८३ या गोष्टी कोठून घडणार ? हे किरीटी, त्याला हातात दंड किंवा काठी घेणेंही जर आवडत नाहीं, तर मग शस्त्राची गोष्ट कशाला पाहिजे ! ८४ हातात लीलेनें कमळ घेऊन फिरविल्यास अथवा फुलाचा हार झेलल्यास ते गोफणीप्रमाणे एखाद्या जीवास लागून त्यास इजा होईल असा समजुतीनें हेही व्यापार जो हातानें करीत नाहीं; ८५ अंगावरील लवेस इजा होईल म्हणून जो अंगावरून हात फिरवीत नाहीं, व बोटाची नखें कापिली असता हिंसा होईल म्हणून जो ती वाढवितो, ८६ अगोदर कोणती गोष्ट हातानें करावयाचीच नाहीं, परंतु जर प्रसंग आलाच तर हात जोडण्याशिवाय दुसरा अभ्यासच ज्याला ठाऊक नाही, ८७ किंवा हातानें व्यापार केलाच तर दुसऱ्यास हात उचलून अभय वचन देणें किंवा एखादा कोणी पडत असल्यास त्यास हातानें सावरणें, अथवा पीडित मनुष्याच्या अंगावरून हळूच हात फिरविणें, ८८ या गोष्टी मोठ्या संकटानें जो करितो, तथापि पीडित मनुष्याची चिंता तो हस्तस्पर्शानें दूर करतो, या त्याच्या करण्यानें जो कृपेचा पाझर सुटतो, तसा चंद्रकिरणापासून सुटणें कठीण आहे ८९ मलय पर्वतावरील वाऱ्यानें पीडित मनुष्यास जसा आनंद होतो, त्याप्रमाणेंच ज्याच्या हाताच्या कुरवाळण्यानें पशूस आनंद होतो. २९० जे हात नेहमी मोकळे असतात, आणि चंदनाच्या झाडाचा कोणताही भाग थटगार असतो, व त्याला फळें न येताही तो निष्फळ आहे असें कोणास वाटत नाही, ९१ आता हें वाक्‌पांडित्य राहू दे, सज्जनाचें शील व स्वभाव ही जशी असतात, तसेंच त्याच्या हाताचें आचरण असतें. ९२ आता त्याचें मन कसें आहे म्हणून जर सांगावयाचें म्हटलें तर ह्या ज्या गोष्टी वर्णन केल्या, ती कृति कोणाची आहे ? ९३ झाडाच्या फांद्या म्हणजे झाडें नाहींत काय ? पाण्याशिवाय समुद्र आहे काय ? तेज आणि सूर्य हीं निराळीं आहेत का ? ९४ अवयव आणि शरीर हीं निराळीं आहेत का ? किंवा पाणी व पाण्याची गोडी

नीर । सिनानीं आथी ॥९५॥ म्हणोनि हे जे
सर्व । सांगितले बाह्यभाव । ते मनाचि गा साव-
यव । ऐसें जाणें ॥९६॥ जें बीज भुई खोंविजे ।
तेंचि वरी रूख जाहलें । तैसें इद्रियद्वारीं फाकलें ।
अंतरचि की ॥९७ पै मानसीचि जरी । अहिंसेची
अवसरी । तरी कैची बाहेरी । वोसंडेल ९८ आवडे
ते वृत्ती किरीटी । आधीं मनौनीचि उठी । मग ते
वाचे दिठी । करांसि ये ॥९९॥ वांचूनि मनींचि
नाहीं । तें वाचेसि उमटेल काई । बीविण भुई ।
अंकुर असे ॥३००॥ म्हणोनि मनपण जै मोडे ।
तै इद्रिय आधींचि उबडें । सुत्रधारेंवीण साइखंडें ।
बावो जैसें ॥ १ ॥ उगमींचि वाळूनि जाये । ते
वोघीं कैंचें वाहे । जीवु गेलिया आहे । चेष्टा
देही ॥२॥ तैसें मन हें पांडवा । मूळ या इद्रिय-
भावा । हेंचि राहटे आघवा । द्वारीं इहीं ॥ ३ ॥
परि जियें वेळी जैसें । जें होऊनि आंतु असे ।
बाहेरि ये तैसें । व्यापाररूपें ॥ ४ ॥ यालागी सा-
चोकारें । मनी अहिंसा थांवे थोरें । जैसी पि-
कलीं द्रुती आदरें । बोभात निघे ॥५॥ म्हणोनि
इंद्रियें तेचि संपदा । वेचितां ही उदावादा । अ-
हिंसेचा धंदा । करितें आहाती ॥६॥ समुद्रीं दाटे
भरितें । तै समुद्रचि भरी तरियांतें । तैसें स्वसंपत्ति
चित्तें । इद्रियां केले ॥७॥ हें बहु असो पंडितु ।
धरूनि बाळकाचा हातु । वोळी लिही व्यक्तु ।
आपणचि ॥ ८ ॥ तैसें दयाळुत्वा आपुलें । मनें
हातापायां आणिलें । मग तेथ उपजविलें । अहिं-
सेतें ॥९॥ याकारणें किरीटी । इद्रियांचिया
गोठी । मनाचियेचि राहाटी । रूप केलें ॥३१०॥
ऐसा मनें देहें वाचा । सर्व संन्यासु दंडाचा ।
जाहला ठायीं जयाचा । देखशील ॥ ११ ॥
तो जाण वेल्हाळ । ज्ञानाचें वेळाउळ ।
हें असो निखिळ । ज्ञानचि तो ॥१२॥ जे अहिं-
सा कानें ऐकिजे । ग्रंथाधारें निरूपिजे । ते पा-
हावी हें उपजे । तै तोचि पाहावा ॥ १३ ॥ ऐसें
म्हणितलें देवें । ते बोलें एक सागावें । परि फां-
कला हें उपसाहावें । तुम्ही मज ॥१४॥ ह्मणाल
हिरवे चारी गुरूं । विसरे मागील मोहर धरूं ।
कां वारेलगें पाखिरूं । गगनीं भरे ॥१५॥ तैसि-
या प्रेमाचिया स्फूर्ती । फावलिया रसवृत्ती । वाह
विला मती । आकळेना ॥ १६ ॥ तरि तैसें नोहे
अवधारा । कारण असे विस्तारा । एऱ्हवीं पद
तरी अक्षरां । तिहींचेंचि ॥१७॥ अहिंसा म्हणतां
थोडी । परि ते तैचि होय उघडी । जै लोटिजती
कोडी । मतांचिया ॥१८॥ एऱ्हवी प्राप्तें मतांतरें ।
थातबूनि आंगभरें । बोलिजेल तें न सरे । तुम्हां-
पाशीं ॥ १९ ॥ रत्नपारखियांच्या गांवीं । जाईल
गंडकी तरि सोडावी । काश्मीरी न करावी । मि-
डगण जेवीं ॥३२०॥ कादसा वासु कापुरा । मद
जेथ अवधारा । पिठाचा विकरा । तियेसाठें २१
ह्मणोनि इये सभे । बोलकेपणाचेनि क्षोभें । लाग
सरूं न लभे । बोला प्रभु ॥ २२ ॥ सामान्या
आणि विशेषा । सकळे कीजेल देखा । तरि का-
नाचेया मुखा- । कडे न्याल ना तुम्ही ॥ २३ ॥
शंकेचेनि गदळें । जै शुद्ध प्रमेय मैळे । तै मागु-
तिया पाउलीं पळे । अवधान येतें ॥ २४ ॥ कां
करूनि बाबुळियेची बुंथी । जळें जियें ठातीं ।
तयाची वास पाहाती । हंस काई ॥ २५ ॥ कां
अभ्रापैलीकडे । जै येत चांदिणें कोडें । तै चकोरें
चांचुवडें । उचलीतना ॥ २६ ॥ तैसें तुम्ही वास
न पाहाल । ग्रंथु नेघा वरि कोपाल । जरी निर्वि-
वाद नव्हैल । निरूपण ॥ २७ ॥ न बुझावितां,

टीं काहीं निराळीं का आहेत ? १५ म्हणून हे जे सर्व इंद्रियांचे बाह्य व्यापार सांगितले ते मनाचेच आहेत असे समज १६ जे बीज जमीनीत पेरलें असतें, तेंच वर झाडाच्या रूपानें दृष्टीस पडतें; त्याचप्रमाणें, इंद्रियांकडून जे व्यापार घडतात, ते मनाच्याच प्रेरणेनें होतात १७ परंतु मनात जर अहिंसेचा उदय झाला नसेल, तर इंद्रियांकडून ती बाहेर कशी पडेल ? १८ अर्जुना, कोणतीही वृत्ति अगोदर मनाच्या ठिकाणींच उत्पन्न होते, आणि मग तीच वाचेनें, दृष्टीने व हातानी घडते १९ वाकी जी गोष्ट मनात येत नाहीं, ती तोंडान बोलली जाईल का ? हें पहा–बीजाशिवाय जमीनींत अंकूर उत्पन्न होईल का ? २०० म्हणून, ज्याप्रमाणे सूत्रधाराशिवाय कळसूत्री बाहुली हालत नाहीं, त्याप्रमाणें, मन जेव्हा कोणचाही व्यापार करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं, तेव्हा इंद्रियें अगोदर निर्बळ होतात १ जे पाणी उगमापाशींच आटून जाते, ते नदीच्या ओघात कोठून वाहणार ? हें पहा–प्राण गेल्याबरोबर देहाकडून काहीं व्यापार घडतात का ? २ त्याप्रमाणें, पार्था, मन हे या इंद्रियांच्या व्यापारास मूळ कारण आहे, व हेंच सर्व इंद्रियांकडून व्यापार करविते ३ परंतु ज्या वेळी मनात जशी वासना उत्पन्न होते, तसे इंद्रियांकडून बाहेर व्यापार घडतात, ४ ह्याकरिता, ज्याप्रमाणें पिकलेल्या फळाचा वास आपोआप चहूंकडे पसरतो, त्याप्रमाणें खरोखर मनात अहिंसा बळकट कायम असली म्हणजे इंद्रियांच्या व्यापारात अहिंसाच दृष्टीस पडते ५ म्हणून, इंद्रियें ही, अहिंसा हीच आपली संपत्ति असें पूर्णपणे मानून तिचीच देवघेव म्हणजे व्यापार करीत असतात ६ ज्याप्रमाणे समुद्राला भरती आली म्हणजे समुद्राच्या पाण्याने खाड्या भरतात, त्याप्रमाणें मनात अहिंसेचें आलेलें भरतें इंद्रियांच्या व्यापारातही दृष्टीस पडतें. ७ फार काय सांगावें ! पंतोजी ज्याप्रमाणें लहान मुलाचा हात धरून त्याजकडून सुरेख अक्षर लिहवितो, ८ त्याप्रमाणे, आपले ठिकाणीं पूर्णत्वास आलेली दया, हस्तपादादि इंद्रियांचे ठिकाणी आणून मन हे त्या ठिकाणीं अहिंसा उत्पन्न करविते, (त्या इंद्रियांकडून अहिंसेचे आचरण घडतें)९ ह्याकरिता, अर्जुना, इंद्रियांकडून घडणाऱ्या अहिंसेच्या ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या मनाच्याच आहेत असें समज १० अशा प्रकारें ज्यानें कायावाचामनेंकरून हिंसेचा त्याग केला आहे असे तूं पहाशील, ११ तो पुरुष ज्ञानाचा विलासी व वसतिस्थान आहे असें समज. फार तर काय, तो मूर्तिमंत ज्ञानच आहे. १२ ज्या अहिंसेचें वर्णन आपण कानानी ऐकतों, व ग्रंथाच्या आधारानें जिचें निरूपण करितो, ती अहिंसा प्रत्यक्ष पहावास वाटल्यास त्याच पुरुषाचें दर्शन घ्यावें १३ ज्ञानदेव म्हणतात –असें जे श्रीकृष्णानी अर्जुनास सांगितले, ते मी तुम्हाला एका शब्दात सांगावयास पाहिजे होते परंतु त्याचा फार विस्तार झाला, त्याबद्दल तुम्ही मला क्षमा करा १४ तुम्ही म्हणाल का, जनावर हिरवें गवत खाऊ लागलें म्हणजे खात खात पुढे जाता जाता मार्गाचा क्रम सोडतें, किंवा पक्षी आकाशात उडू लागल्यावर वाऱ्याच्या वेगानें पुढच भराऱ्या मारीत जातो, १५ त्याचप्रमाणे प्रेमाच्या भरात रसवृत्ति पसरून माझी बुद्धि मलाच आवरेनाशी झाली, १६ असें आपण सतजन म्हणाल, पण तसातला काहीं प्रकार नसून, विस्तार करण्याला कारण आहे. बाकी अहिंसा शब्द तीनच अक्षराचा आहे १७ पाहू गेल तर अहिंसेचे वर्णन थोडक्यात करता येईल, परंतु ज्या वेळेस हिंसेलाच अहिंसा म्हणणाऱ्या बहुमताचे खंडण करावें, तेव्हाच ती स्पष्ट करता येईल १८ बाकी अहिंसेसंबधानें जी उपलब्ध मतें आहेत, ती जशीच्या तशीच ठेवून जर मी अहिंसा सांगितली, तर तुम्हाला माझें बोलणें आवडणार नाहीं १९ रत्नपारख्याच्या गावात शालिग्राम शिळा जर विकाया जातील, तरच त्याचे गाठोडे सोडावें सरस्वतीच्या पुढे जशी कोणाची वक्तृत्व करण्याची शक्ति नाहीं. २२० ज्या ठिकाणीं पिठाचीच विक्री कमी होते, त्या ठिकाणीं कापराच्या वासाला कोण विचारतो ?२१ म्हणून श्रोतेहो, तुमच्या सभेमध्यें मी मोठा वक्ता आहे असा जर अभिमान बाळगला, तर माझें बोलणें तुम्हास रुचणार नाहीं २२ सामान्य व विशेष गोष्टी जर सरसकट करून सांगितल्या, तर त्या तुम्ही आपल्या कानाच्या मुखाकडे सुद्धा नेणार नाही (कानावर सुद्धा पडूं देणार नाही) २३ जर कोणत्याही वस्तूचें खरें स्वरूप सांगताना शंकेस जागा राहील, तर तुम्ही जें मजकडे लक्ष देत आहा, तें मागच्या पावलानींच नाहींसें होईल ! २४ ज्या पाण्यावर शेवाळें पसरलेलें असतें, त्या पाण्याकडे हंस पक्षी जातात काय ? २५ किंवा अभ्राच्या पलीकडे जर सुंदर चांदणें पडले असलें, तर तें भक्षण करण्याकरिता चकोर पक्षी चोंच उघडीत नाहींत, २६ त्याप्रमाणें, जर निरूपण निर्दोष झालें नाही, तर तुम्ही माझ्याकडे पहाणार नाहीं, (ग्रंथ हातात धरणार नाहीं) इतकेंच नाहीं तर उलट रागवाल, २७ अहिंसेवरील निरनिराळीं मतें

मतें । न फिटे आक्षेपाचें लागतें । तें व्याख्यान जी तुमतें । जोडूनि नेदी ॥ २८ ॥ आणि माझें तव आघवें । ग्रंथन येणेंचि भावें । जे तुम्ही सती होआवें । सन्मुख सदा ॥२९॥ एऱ्हवी तरी साचोकारें । तुम्ही गीतार्थाचे सोइरे । जाणोनि गीता एकसरें । धरिली मियां ॥३३०॥ जे आपुलें सर्वस्व थाल । मग इयेतें सोडवूनि न्याल । म्हणोनि प्रथु नव्हे वोल । साचचि हें ॥३१॥ का सर्वस्वाचा लोभु धरा । वोलीचा अव्हेरु करा । तरि गीते मज अवधारा । एकचि गती ॥३२॥ किंबहुना मज । तुमचिया कृपा काज । तियेलागीं व्याज । ग्रंथाचें केलें ॥ ३३ ॥ तरि तुम्हां रसिकांजोगें । व्याख्यान शोभावें लागे । म्हणूनि जी मतागें । बोलों गेलों ॥३४॥ तव कथेसि पसरु जाहला । श्लोकार्थु दूरि गेला । कीजो क्षमा यया बोला । अपत्या मज ॥३५॥ आणि घांसाआतिल हरळु । फेडितां लागे वेळु । तें दूषण नव्हे खडळु । सांडावा की ॥३६॥ कां सवचोरां चुकवितां । दिवस लागलिया माता । कोपावें की जीविता । जिताणें कीजे ॥ ३७ ॥ परी यावरील हें नव्हे । तुम्ही उपसाहिलें तेंचि बरवें । आतां अवधारिजो देवें । बोलिलें ऐसें ॥३८॥ ह्मणे उन्मेखसुलोचना । सावध होईं अर्जुना । करूं तुज ज्ञाना । वोळखी आता ॥३९॥ तरि ज्ञान गा तें एथें । वोळख तू निरुतें । आक्रोशेंवीण जेथें । क्षमा असे ॥३४०॥ अगाधसरोवरीं । कमळिणी जियापरी । कां सदैवाचिया घरीं । संपत्ति जैसी ॥४१॥ पार्था तेणें पाडें । क्षमा जयातें वाढे । तेही लक्षे तें फुडे । लक्षण सांगों ४२ तरि पढियतें लेणें । आंगीं भावें जेणें । धरिजे तेविं साहणें । सर्वेचि जया ॥४३॥ त्रिविध मुख्य आघवे । उपद्रवांचे मेळावे । वरि पडिलिया नव्हे । वांकुडा जो ॥४४॥ अपेक्षित पावे । तें जेणें तोषें मानवें । अनपेक्षिताही करवे । मानु तोचि ॥४५॥ जो मानापमानातें साहे । सुखदुःख जेथ सामाये । निंदास्तुती नोहे । दुखंडु जो ॥४६॥ उन्हाळेनि जो न तपे । हिमवंती न कांपे । कायसेनिही न वासिपे । पातलेया ॥४७॥ स्वशिखराचा भारु । नेणे जैसा मेरु । की धरा यज्ञसूकरु । वोझें न म्हणे ॥४८॥ नाना चराचरीं भूतीं । दाटणी नव्हे क्षिती । तेवीं नाना द्वंद्वीं प्राप्ती । घामेजेना ॥४९॥ घेउनी जळाचे लोट । आलिया नदीनदांचे राघाट । करी वाड पोट । समुद्र जेवीं ॥३५०॥ तैसें जयाचिया ठायीं । न साहणें काहींचि नाहीं । आणि साहतु असे ऐसंही । स्मरण नुरे ॥५१॥ आंगा जें पातलें । तें करूनि घाली आपुलें । तेथ साहतेनि नवलें । घेपिजेना ॥५२॥ हे अनाक्रोश क्षमा । जयापाशीं प्रियोत्तमा । जाण तेणें महिमा । ज्ञानासि गा ॥५३॥ तो पुरुषु पाडवा । ज्ञानाचा वोलावा । आतां परिस आर्जवा । रूप करूं ॥५४॥ तरि आर्जव तें ऐसें । प्राणाचें सौजन्य जैसें । आवडे तयाही दोषें । एकचि गा ॥५५॥ कां तोंड पाहूनि प्रकाशु । न करी जेविं चंडांशु । जगा एकुचि अवकाशु । आकाश जैसें ॥५६॥ तैसें जयाचें मन । माणुसप्रती आन आन । नव्हे आणि वर्तन । ऐसें पैं तें ॥ ५७ ॥ जें जगेंचि सनोळख । जगेंसी जुनाट सोयरिक । आप पर हें भाख । जाणणें नाहीं ॥ ५८ ॥ भलतेणेंसी मेळु । पाणिया ऐसा ढाळु । कवणेविखीं आडळु । नेघे चित्त ॥५९॥ वारियाची धांव । तैसे सरळ भाव । शंका आणि हांव । नाहीं जया ॥३६०॥ मायेपुढें बाळका । रिगतां न पडे शंका । तैसें मन देतां लोकां । नालोची जो ॥६१॥ फांकलिया इंदीवरा । परिवारु नाहीं धनुर्धरा । तैसा कोनकोंपरा । नेणेचि जो ॥ ६२ ॥ चोखाळपण रत्नाचें । रत्नावरी किरणाचें । तैसे पुढां मन जयाचें । करणें

समजून सांगताना जर आक्षेपाचें निरसन होणार नाहीं, तर तें व्याख्यान मला तुमचा लाभ जोडून देणार नाहीं, (तुम्ही माझें व्याख्यान ऐकत बसणार नाहीं,) ३२८ आणि माझें हें सर्व प्रतिपादन तरी तुम्हा संतजनांनीं नेहमीं प्रसन्न व्हावें ह्याकरिताच आहे ३२९ बाकी खरोखर पाहूं गेलें असतां तुम्ही गीतेच्या अर्थाचे भोक्ते आहां, असें समजून मीं एकदम गीताच व्याख्यानास घेतली, म्हणजे गीताच धरून ठेविली ३३० त्या गीतेकरितां तुम्ही आपली वाटेल ती हानी पत्कराल, परंतु गीता सोडवून घ्याल म्हणून, हा ग्रंथ नव्हे, तर तुमच्या कृपेचा जामीनच आहे ३३१ इतक्यावरही सर्वस्वाचा लाभ धरून ह्या गीताग्रंथरूपी जामिनाचा अव्हेर कराल, तर गीतेची जी गती तीच माझी गती असें समजा ३३२ तात्पर्य काय कीं, तुमच्या कृपाप्रसादाची मला जरूर असल्यामुळेच मीं गीतेचा अर्थ सांगण्याचें निमित्त केलें आहे ३३३ तेव्हा तुमच्यासारख्या रसिक श्रोत्यांना रुचेल असें व्याख्यान केलें पाहिजे, म्हणून अहिंसेवरील वेगळीं वेगळीं मतें तुम्हांला सांगितलीं ३३४ त्यामुळे कथेचा विस्तार होऊन श्लोकाचा अर्थ बाजूला राहिला, त्याची मज लेकराला आपण क्षमा करा ३३५ जेवतांना घासांत खडा लागला, तर तो काढण्यास लागलेला वेळ व्यर्थ गेला हा दोष नव्हे, कारण, तो खडा काढून टाकलाच पाहिजे. ३३६ आपला मुलगा गांवाहून येत असतांना जर चोरांना चुकवून येण्याकरितां त्यास वेळ लागला, तर आईनें त्याच्यावर रागवावें, का तो जिवंत घरीं आला म्हणून त्याच्यावरून लिंबलोण उतरून टाकावें ? ३३७ परंतु हे दाखले देण्याचें कांहीं कारण नाहीं माझ्या वाढलेल्या व्याख्यानाबद्दल मला क्षमा केलीत हें चांगलेंच झालें, म्हणून श्रीकृष्ण हे अर्जुनास काय म्हणाले तें ऐका ३३८ भगवान् म्हणाले — हे ज्ञानोत्तमनयना अर्जुना, सावध हो तुला ज्ञानाची आतां चांगली ओळख करून देतों ३३९ हें पहा—ज्ञान म्हणून जें आहे, तें ज्या ठिकाणीं खेदावांचून क्षमा वास करिते, त्याच ठिकाणीं खरोखर आहे असें समज ३४० जल कितीही असलें तरी त्याच्यावर कमळें असतात, किंवा दैववानाच्या घरीं लक्ष्मी वास करिते, ४१ त्याप्रमाणें, पार्था ज्याच्या योगानें क्षमा वृद्धिंगत होते, तीं लक्षणें सांगतो, म्हणजे तीं पूर्णपणें लक्षांत येतील ४२ आवडत्या मुलाच्या आंगावर आईबापानें घातलेले दागिने तें मूल जसें उदास वृत्तीनें धारण करितें, त्याप्रमाणें सर्व भोग उदास वृत्तीनें धारण करितो ४३ कितीही दुःखप्रसंग असले तरी त्याचे आध्यात्मिक, आधिदैविक आणि आधिभौतिक असे तीन भेद आहेत तितकेही एकदम प्राप्त झाले, तरी त्याच्या भारानें जो वाकत नाहीं, ४४ अपेक्षित वस्तु प्राप्त झाली असतां ज्या मानानें संतोष होतो, तेंच प्रमाण अनिच्छित वस्तुविषयीं असतें. ४५ जो मानापमान सहन करतो, सुखदुःखांनाही जागा देतो, आणि निंदेनें किंवा स्तुतीनें मनाची समता भंग देत नाहीं, ४६ जो उन्हाच्या तापानें तप्त होत नाहीं, व थंडीनें कांपत नाहीं, म्हणून शीतोष्ण सहन करितो, आणि कसलाही प्रसंग आला असतां भीत नाहीं, ४७ मेरु पर्वताला जसा आपल्या शिखराचा भार होत नाहीं, किंवा यज्ञवराह जसा दाढांनी धारण केलेला पृथ्वी जड आहे असें म्हणत नाहीं, ४८ अथवा स्थावरजंगम भूतांचें ज्याप्रमाणें पृथ्वीला ओझें होत नाहीं, त्याप्रमाणें, अनेक प्रकारचीं सुखदुःखें प्राप्त झालीं तरी ज्याच्या अंतःकरणाला घाम येत नाहीं, ४९ नदी व नद हे पाण्याचे लाटेच्या लोट घेऊन जरी आले तरी त्यांना कोठें ठेवावें अशी चिंता न करिता ज्याप्रमाणें समुद्र त्यांना आपल्या पोटांत सहज सामावून घेतो, ३५० त्याप्रमाणें, ज्याला सहन होत नाहीं असें कांहींच नसून, आपण सर्व गोष्टी सहन करतों ही आठवण करण्याइतका अभिमानही नसतो ५१ देहाला ज्या ज्या गोष्टी प्राप्त होतात, त्या सर्व आपणच आहों, म्हणून आपण सर्व गोष्टी सहन करतों असा ज्याला अभिमान उत्पन्न होत नाहीं, ५२ अशा प्रकारची खेदरहित क्षमा ज्या पुरुषापाशीं वास करिते, त्या पुरुषाच्या योगें, अर्जुना, ज्ञानासही मोठेपणा येतो ५३ हे पांडवा, असा जो पुरुष, तो ज्ञानाचा खरोखर जिव्हाळाच होय आतां आर्जव (सरळपणा) ह्याविषयाचें वर्णन करतो, तें ऐक ५४ वाटेल त्या उद्देशानें जरी मनुष्यानें कांहीही आचरण केलें, तरी ज्याप्रमाणें त्याला प्राण अनुकूळ असतो, ५५ किंवा सूर्य जसा हा चांगला, हा वाईट, अशी भेदबुद्धि न ठेवतां प्रकाश करितो, तोंडाकडे पाहून प्रकाश पाडीत नाहीं, किंवा आकाश हें ज्याप्रमाणें सर्व जगाला सारखाच अवकाश देतें, ५६ त्याप्रमाणें ज्याचें मन प्राण्यागणिक निरनिराळें नसून त्याचें वर्तन असें असतें कीं, ५७ सर्व जग जसें ओळखीचेंच असून सर्व जगाबरोबर जसा काई सोयरिकीचाच संबंध आहे, आणि ज्याला आपपरभावाची ओळखच नाहीं, ५८ ज्याची वाटेल त्याबरोबर मैत्री होते, पाण्याला ज्याप्रमाणें टाळ असतो, त्याप्रमाणें ज्याचा स्वभाव आहे, व कोणतीही गोष्ट करण्याविषयीं ज्याचें मन आड येत नाहीं, ५९ वाऱ्याच्या वेगाप्रमाणें ज्याचे मनाचा सरळपणा आहे, आणि ज्याला शंका व इच्छा मुळींच नाहीं, ३६० ज्याप्रमाणें आईचे मांडीवर बसण्यास मुलाला शंका येत नाही, त्याप्रमाणें जो दुसऱ्यास आपलें मन देण्याविषयीं विचार करीत बसत नाहीं, ६१ हे धनुर्धरा, फुललेल्या कमळास ज्याप्रमाणें आपला सुवास दाबून ठेवतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें आंत एक व बाहेर एक असे विचार ज्याचे मनांत नाहींत, ६२ ज्याप्रमाणें रत्नाचा सुरेखपणा दृष्टीस पडण्याच्या पूर्वी त्याचें तेज फांकतें, त्याप्रमाणें, कोणतीही

पाठीं ॥६३॥ आलोचूं जो नेणे । अनुभवाचि जो-
गावणे । धरी मोकली अतःकरणें । नव्हेचि जया
॥ ६४ ॥ दिठी नोहे मिणधी । बोलणें नाहीं
संदिग्धी । कवणेंसी हीनबुद्धी । राहटीजे ना
॥६५॥ दाहाही इंद्रियें प्राजळें। निष्प्रपंचें निर्मळें।
पांचही पालव मोकळे। आठही पाहर ॥ ६६ ॥
अमृताची धार। तैसें उजू अतर। किंबहुना
जो माहेर। या चिन्हाचें ॥६७॥ तो पुरुष सुभटा।
आर्जवाचा आंगवटा। जाण तेथेंचि घरटा। ज्ञानें
केला ॥६८॥ आतां ययावरी। गुरुभक्तीची परी।
सांगों गा अवधारी। चतुरनाथा ॥ ६९ ॥ आघ-
वीयाची दैवा। जन्मभूमि हे सेवा। जे ब्रह्म करी
जीवा। शौच्यातेंही ॥३७०॥ ते आचार्योपास्ती।
प्रकटिजैल तुजप्रती। बैसों दे एकपांती। अवधा-
नाची ॥७१॥ तरि सकळ जळसमृद्धी। घेऊनि
गंगा निघाली उदधी। की श्रुति हे महापदीं।
पैठी जाहाली ॥ ७२ ॥ नाना वेंटाळूनि जीवितें।
गुणागुण उखितें। प्राणनाथा उचितें। दिधलें
प्रिया ॥७३॥ तैसें सबाह्य आपुलें। जेणें गुरुकुळीं
वोपिलें। आपणपें केलें। भक्तीचें घर ॥ ७४ ॥
गुरुगृह जये देशीं। तो देशुचि वसे मानसीं।
विरहिणी कां जैसी। वल्लभातें ॥७५॥ तियेकडो-
नि येतसे वारा। देखोनि धावे सामोरा। आड
पडे म्हणे घरा। बीजें कीजो ॥ ७६ ॥ साचा
प्रेमाचिया भुली। तया दिशेसीचि आवडे बोली।
जीवु थानापती करूनि घाली। गुरुगृहीं
जो ॥ ७७ ॥ परि गुरुआज्ञा धरिले। देह
गांवीं असे एकलें। वांसरुवा लाविलें। दावें
जैसें ॥७८॥ म्हणे कै हें विरडें फिटेल। कै तो
स्वामी भेटेल। युगाहूनि वाडिल। निमिष मानी
॥७९॥ ऐसेया गुरुग्रामींचें आलें। कां स्वयें गुरूं-
नींचि धाडिलें। तरी गतायुष्या जोडलें। आयुष्य
जैसें ॥३८०॥ कां सुकतया अंकुरा। वरि पड-
लिया पीयूषधारा। नाना अल्पोदकींचा सागरा।
आला मासा ॥८१॥ नातरी रंकें निधान देखिलें।
का आंधळिया डोळे उघडले। भणगाचिया आगा
आलें। इंद्रपद ॥८२॥ तैसें गुरुकुळाचेनि नांवें।
महासुखे अति थोरावे। जे कोडेंही पोटाळवे।
आकाश का ॥८३॥ पै गुरुकुळी ऐसी। आवडी
जया देखसी। जाण ज्ञान तयापासीं। पाइकी
करी ॥८४॥ आणि अभ्यंतरिलियेकडे। प्रेमाचे-
नि पवाडें। श्रीगुरूचें रूपडें। उपासी ध्यानीं
॥८५॥ हृदयशुद्धीचिया आवारीं। आराध्यु तो
निश्चल ध्रुव करी। मग सर्व भावेंसीं परिवारी।
आपण होय ॥८६॥ कां चैतन्याचिये पोवळी।
माजि आनंदाचिया राउळीं। श्रीगुरुलिंगा ढाळी।
ध्यानामृत ॥८७॥ उदयिजता बोधार्का। बुद्धीची
डाल सात्त्विका। भरोनियां त्र्यंबका। लाखोली
वाहे ॥८८॥ काळशुद्धी त्रिकाळीं। जीवदशा धूप
जाळी। ज्ञानदीपें वोवाळी। निरंतर ॥ ८९ ॥
सामरस्याची रससोय। अखंड अर्पितु जाय। आ
पण भराडा होय। गुरु तो लिंग ॥३९०॥ ना-
तरी जीवाचिये सेजे। गुरु कांतु करूनि भुंजे।
ऐसी प्रेमाचेनि भोजें। बुद्धी वाहे ॥९१॥ कोणे-
एके अवसरीं। अनुरागु भरे अंतरीं। की तया नाम
करी। क्षीराब्धी ९२ तेथ ध्येयध्यान बहु सुख।
तेंचि शेषतुळिका निर्दोख। वरि जळशयन देख।
भावी गुरु ॥९३॥ मग वोळगती पाय। ते लक्ष्मी
आपण होय। गरुड होऊनि उभा राहे। आपण-
चि ॥९४॥ नाभी आपण जन्मे। ऐसें गुरुमूर्ति-
प्रेमें। अनुभवी मनोधर्मे। ध्यानसुख ॥ ९५ ॥
एकाधिये वेळे। गुरु माय करी भावबळें। मग
स्तन्यसुखें लोळे। अंकावरी ॥ ९६ ॥ नातरी गा
किरीटी। चैतन्यतरुतळवटीं। गुरु धेनु आपण
पाठीं। वत्स होय ॥९७॥ गुरुकृपास्नेहसलिलीं

गोष्ट करण्याच्या अगोदर ज्याच्या मनाची धाव पुढे असते, व व्यवहार पाठीमागून असतो ६३ ज्याला चिंतन करणे हे माहीत नाही, व सदोदित तृप्त असणे हेच ज्याचा अनुभव आहे, अमुक गोष्ट करावयाची व अमुक गोष्ट करावयाची नाही, असा ज्याच्या अंतःकरणात विचार नसतो, ६४ ज्याची दृष्टि लाचलुचपत खाणारी नाही, व ज्याचे बोलणे सच्छिद्र नाही, आणि जो कोणाबरोबरही वाईट बुद्धीने वागत नाही, ६५ ज्याची दहा इंद्रिये व पंचप्राण सदासर्वदा निष्कपट बुद्धीने वर्तन करीत असतात, ६६ अमृताच्या धारेप्रमाणे ज्याचे मन सरळ आहे, किंबहुना जो या चिन्हांचे माहेरघरच आहे, ६७ हे वीरा, तो पुरुष मूर्तिमंत आर्जवच होय, आणि त्याच्याच ठिकाणी ज्ञानाने आपले विन्हाड ठेविले आहे हे ध्यानात असू दे ६८ हे चतुरश्रेष्ठा, आता यापुढे तुला गुरुभक्तीचे पर्याय सांगतो, ते ऐक ६९ ही गुरुसेवा म्हणजे सर्व भाग्याची जन्मभूमि होय, कारण शोकाने ग्रस्त झालेल्या जीवास ही ब्रह्मस्वरूप करते ३७० अशी ही जी गुरुसेवा, ती तुला समजून सांगतो, तिकडे तुझे पूर्ण लक्ष असू दे ७१ हे पहा—ज्याप्रमाणे आपले सर्व उदक घेऊन गंगा समुद्रास मिळते, किंवा सर्व अभिप्रायासह श्रुति ब्रह्मपदी प्रविष्ट होते, ७२ अथवा पतिव्रता स्त्री आपले जीवित व गुणावगुण हे सर्व आपल्या प्रिय पतीस अर्पण करिते, ७३ त्याप्रमाणे ज्याने आपले सर्व काही गुरुकुलाचे ठिकाणी अर्पण केले आहे, आणि आपले शरीर म्हणजे गुरुभक्तीचे आगरच केले आहे, ७४—कसे म्हणशील तर—ज्याप्रमाणे विरहिणी पतिव्रता नेहमी पतीचेच चिंतन करिते, त्याप्रमाणे ज्या देशात आपल्या गुरूंचे घर असेल तोच देश ज्याचे मनात नेहमी घोळत असतो, ७५ त्या दिशेने येणाऱ्या वाऱ्यासही सामोरा जाऊन त्यास जो साष्टांग नमस्कार घालतो, आणि माझ्या घरा वस्तीला यावे अशी प्रार्थना करितो, ७६ खऱ्या प्रीतीने वेडावून जाऊन, गुरु ज्या दिशेस राहतात त्या दिशेशीच ज्याला बोलणे आवडते, व जो गुरूच्या घरी आपला जीव वतनदार करून ठेवतो, ७७ परंतु ज्याप्रमाणे वासराला दावे लावले असल्यामुळे त्याचे सर्व लक्ष गाईकडे लागलेले असले तरी त्याचे शरीर गोठ्यातच असते, त्याप्रमाणे केवळ गुरूच्या आज्ञेमुळेच ज्याचा देह मात्र आपल्या गावी असून ७८ त्याला असे वाटत असते की, आपल्या गळ्याचे हे गुर्वाज्ञारूप पेंडे केव्हा सुटेल, व गुरूंची भेट केव्हा होईल, अशा चिंतेने त्याला एक एक क्षणही युगापेक्षा मोठा भासत असतो ७९ अशात जर आपले गुरूचे गावाहून कोणी मनुष्य आला, किंवा स्वतः गुरूनेच एखादा मनुष्य पाठविला, तर, गतायुष्य माणसाला आणखी आयुष्य मिळावे, ३८० किंवा वाळलेल्या अंकुरावर अमृताच्या धारा पडाव्या, अथवा डबक्यातील मासा समुद्रात यावा, ८१ नाही तर एखाद्या दरिद्र्याने द्रव्याचा ठेवा पहावा, किंवा जन्मांधास एकाएकी दृष्टि यावी, अथवा भिकाऱ्याच्या वाट्यास इंद्रपद यावे, ८२ त्याप्रमाणे गुरूच्या कुळाचे नाव ऐकताच तो महासुखाने अतिशय योगावतो, इतका की, कौतुकाने आकाशही त्याला सहज कवटाळता येईल ८३ हे वध—गुरुकुलाच्या ठिकाणी ज्याची अशा प्रीति असलेली तुझ्या नजरेस येईल, त्याच्याजवळ ज्ञान हे सेवा करीत राहिलेले असते असे समज ८४ आणि अंतःकरणात अत्यंत प्रेमयुक्त होऊन, श्रीगुरूच्या मूर्तीचा जो ध्यानोपासना करतो, ८५ शुद्ध हृदय हेच देवळाच्या तटाच्या भोवतालचे आवार, व आपले जे आराध्यदैवत श्रीगुरु, त्यांची त्या आवारात स्थापना करून मग आपल्या भावनेने आपणच पूजासाहित्य बनतो, ८६ अथवा ज्ञानरूपी तटात आनंदरूप देऊळ बनवून, त्यात श्रीगुरुरूप शिवलिंगाची स्थापना करून त्याच्यावर ध्यानरूपी अमृताने अभिषेक करितो, ८७ बोधरूप सूर्य उगवल्यावर सात्त्विकबुद्धिरूप मनुष्याच्या ओंजळीची ओंजळ भरून जो शिवरूपी गुरूला लाखोली वाहतो, ८८ उत्तम वेळ हेच शिवाच्या पूजेचे तीन्ही काळ असे मानून, त्यात देहाभिमानरूपी धूप जाळतो, व ज्ञानरूप दिव्याने जो नेहमी गुरुरूपी श्रीशंकरास ओवाळतो, ८९ गुरूशी ऐक्य हाच नैवेद्य गुरूला नेहमी अर्पण करून, आपण पुजारी बनून गुरूंस शंकराचे ठिकाणी मानून स्तवन करतो, ३९० अथवा आपल्या जीवाची शेज करून गुरु हे आपले पति आहेत असे समजून जो त्यांचा उपभोग घेतो, आणि अशा प्रकारे प्रेमाच्या योगाने जो आपल्या बुद्धीत अशा कौतुके धारण करतो, ९१ एखादे वेळेस मनात गुरुविषयी प्रीतीचा उमाळा आला असता त्यालाच क्षीराब्धि असे मानतो, ९२ त्या ठिकाणी गुरुध्यानापासून होणाऱ्या सुहसुखरूप शेषशय्येवर गुरु हे भगवान् विष्णुच निजलेले आहेत असे मानतो, ९३ मग, पाय रगडणारी जी लक्ष्मी, ती आपणच होतो, आणि गरुडही आपणच होऊन पुढे हात जोडून उभा राहतो, ९४ नाभीपासून उत्पन्न होणारा जो ब्रह्मदेव, तोही आपणच होऊन गुरुमूर्तीच्या प्रेमाने आपल्या मनात ध्यानसुखाचा अनुभव घेतो, ९५ एखादे वेळेस भक्तीच्या प्रेमाने गुरूला आई असे कल्पून, स्तनपानापासून होणाऱ्या सुखाचा अनुभव घेत तिच्या अंकावर लोळतो, ९६ किंवा, अर्जुना, ज्ञानरूप वृक्षाच्या खाली गुरु हीच कोणी गाय असे मानून, आपण तिच्या पाठीस लागलेले वासरू बनतो, ९७ गुरुकृ-

आपण होय मासोळी । कोणे एके वेळीं । हें वि भावी ॥९८॥ गुरुकृपामृताचें वडप । आपण सेवावृत्तीचें होय रोप । ऐसेसे संकल्प । विये मन ॥९९॥ चक्षुपक्षेंवीण । पिल होय आपण । कैसे पै अपारपण । आवडीचें ॥४००॥ गुरूतें पक्षिणी करी । चारा घे चांचूवरी । गुरु तारू धरी । आपण कास ॥१॥ ऐसें प्रेमाचेनि थावें । ध्यानचि ध्यानातें प्रसवे । पूर्णसिंधू हेलावे । फुटती जैसे ॥२॥ किंबहुना यापरी । श्रीगुरुमूर्ति अंतरीं । भोगी आता अवधारीं । बाह्यसेवा ॥३॥ तरि जीवीं ऐसें आवांके । म्हणे दास्य करीन निकें । जैसेनि गुरु कौतुकें । माग म्हणती ॥४॥ तैसिया साचा उपास्ती । गोसावी प्रसन्न होती । तेथ मी विनंती । ऐसी करीन ॥५॥ म्हणेन तुमचा देवा । परिवारु जो आघवा । येतुले रूपें होआवा । मीचि एकु ॥६॥ आणि उपकरती आपुलीं । उपकरणें आथि जेतुलीं । माझीं रूपें तेतुलीं । होआवीं स्वामी ७ ऐसा मागेन वरु । तेथ हो म्हणती श्रीगुरु । मग तो परिवारु । मीचि होईन ॥८॥ उपकरणजात सकळिक । तें मीचि होईन एकैक । तेव्हां उपास्तीचें कौतुक । देखिजेल ॥ ९ ॥ गुरु बहुतांची माये । परि एकलौति होऊनि ठाये । तैसें करूनि आण वाये । कृपे तिये ॥ ४१० ॥ तया अनुरागा वेधु लावी । एकपत्नीव्रत घेववी । क्षेत्रसंन्यासु करवी । लोभाकरवीं ॥११॥ चतुर्दिक्षु वारा । न लाहे निघों बाहिरा । तैसा गुरुकृपे पांजिरा । मीचि होईन ॥१२॥ आपुलिया गुणाची लेणीं । करीन गुरुसेवे स्वामिणी । हें असो होईन गवसणी । मीचि भक्तीसी ॥१३॥ गुरुस्नेहाचिये वृष्टी । मी पृथ्वी होईन तळवटीं । ऐसिया मनोरथांचिया सृष्टी । अनंता रची ॥ १४ ॥ ह्मणे श्रीगुरूचें भुवन । आपण मी होईन । आणि दास होऊनि करीन । दास्य तेथिचें ॥१५॥ निर्गमागमीं दातारें । जे वोलांडिजती उंबरे । ते मी होईन आणि द्वारें । द्वारपाळु ॥१६॥ पाउवा मी होईन । तियां मीचि लेववीन । छत्र मी आणि करीन । वारीपण ॥१७॥ मी तळ उपरु जाण विता । चवरधरु हातु देता । स्वामीपुढें खोलता । होईन मी ॥१८॥ मीचि होईन सगळा । करू सुईन गुरुळा । सांडिती तो नेपाळा । पडिघा गीचि ॥१९॥ हडप मी वोळगेन । गीचि उगाळु घेईन । उळिग मी करीन । आघोळीचें ॥४२०॥ होईन गुरूचें आसन । अळंकार परिधान । चंदनादि होईन । उपचार ते ॥२१॥ मीचि होईन सुआरु । वोगरीन उपहारु । आपणपें श्रीगुरु । वोवाळीन ॥ २२ ॥ जे वेळीं देवो आरोगिती । तेव्हां पांतीकरु मीचि पांती । मीचि होईन पुढती । देईन विडा ॥ २३ ॥ ताट मी काढीन । सेज मी झाडीन । चरणसंवाहन । मीचि करीन ॥२४॥ सिंहासन होईन आपण । वरि गुरु करिती आरोहण । होईन पुरेपण । वोळगेचें ॥२५॥ श्रीगुरूचें मन । जया देईल अवधान । तो मी पुढां होईन । चमत्कारु ॥२६॥ तया श्रवणाचे आंगणीं । होईन शब्दांचिया अक्षौहिणी । स्पर्श होईन घसणी । आंगाचिया २७ श्रीगुरूचे डोळे । अवलोकनें स्नेहाळें । पाहाती तियें सकळें । होईन रूपें ॥२८॥ तिये रसने जो जो रुचेल । तो तो रसु ग्यां होइजेल । गंधरूपें कीजेल । घ्राणसेवा ॥२९॥ एवं बाह्यमनोगत । श्रीगुरुसेवा समस्त । वेंटाळीन वस्तुजात । होऊनियां ॥ ४३० ॥ जंव देह हें असेल । तंव वोळगी ऐसी कीजेल । मग देहांतीं नवल । बुद्धि आहे ॥ ३१ ॥ इये शरीरींची माती । मेळवीन तिये क्षिती । जेथ श्रीचरण उभे ठाती । श्रीगुरूचे ॥ ३२ ॥ माझा

पेऱ्या स्नेहरूप उदकांत आपण मासोळी झालो आहों अशीच एकादे वेळीं भावना करतो, ९८ गुरुकृपा हीच अमृताची वृष्टि आणि आपण गुरुसेवावृत्तिरूप रोप आहों, असे निरनिराळे संकल्प त्याच्या मनांत उत्पन्न होतात ९९ त्याच्या आवडीचें अपारपण कसें आहे तें पहा कीं, डोळे व पंख या शिवायच आपण पिलूं होतो ४०० मग गुरूला पक्षिणी करून त्या पक्षिणीच्या चोंचीवरील चारा आपण घेतो, किंवा गुरु तारू आहेत असें समजून आपण त्यांच्या कासेस लागतो १ अशा प्रकारें, ज्याप्रमाणें समुद्राला भरती आल्यावर लाटांपासून लाटा उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें प्रेमाच्या बळानें गुरुध्यानापासून अनेक ध्यानें उत्पन्न होतात २ असे बहुत प्रकार किती सांगावे ! तर याप्रमाणें गुरूची मूर्ति अंतर्यामीं धारण करून तो ध्यान सुखाचा अनुभव घेतो आतां तो श्रीगुरूची बाह्यसेवा कशी करतो तें ऐक ३ तो मनांत असा निश्चय करतो कीं, मी गुरूची इतकी उत्तम सेवा करीन कीं, गुरूंनीं संतोष पावून मला ‘ कांहीं तरी मांग ’ असें म्हणावें. ४ अशा प्रकारच्या माझ्या शुद्ध सेवेनें गुरु प्रसन्न होतील, तेव्हां मी त्यांची प्रार्थना करून असें ५ म्हणेन कीं, “ हे प्रभो आपला जेवढा परिवार आहे, त्या सर्व परिवाराचीं रूपें मीच एकट्यानें घ्यावा, ६ आणि आपल्या उपभोगास लागणारीं जीतकीं साधनें आहेत तितक्या सर्वांचीं रूपें मीच एकट्यानें घ्यावीं ” ७ याप्रमाणें मी वर मागितल्यावर श्रीगुरु म्हणतील, “ हो ” मग त्यांचा सर्व परिवार मीच होईन (मीच त्यांची सर्व प्रकारें सेवा करीन) ८ त्यांच्या उपयोगी पडणाऱ्या जेवढ्या म्हणून वस्तु आहेत, त्यांपैकीं प्रत्येक वस्तु मीच होईन, त्या वेळेस माझ्या सेवेचा चमत्कार दृष्टीस पडेल ९ गुरु हे जरी पुष्कळ भक्तांची माउली आहेत, तरी त्या गुरूच्या कृपेस मी आपली शपथ घालून माझी एकट्याची माउली करून घेईन, ४१० गुरूच्या प्रेमास आपलें वेड लावून त्यांच्याकडून एकपत्नीव्रत आचरवीन, आणि गुरूंच्या लोभाकडून माझेच ठिकाणीं वास करण्याविषयीं क्षेत्रसंन्यास घेववीन, ११ वारा किती जरी वाहूं लागला तरी तो चारी दिशांच्या आंतच वाहतो, त्याप्रमाणें गुरूच्या कृपेस सर्व बाजूंनीं मीच पिंजरा होईन. १२ माझी स्वामिनी जी गुरुसेवा, तिला मी आपल्या गुणांचा लेणा करीन फार तर काय, पण गुरुभक्तीला मीच गवसणी होईन; (आपल्याशिवाय दुसऱ्या कोणासही गुरुसेवा करूं देणार नाहीं,) १३ आणि गुरुस्नेहरूप वृष्टीखालीं मी पृथ्वी होईन. याप्रमाणें नानाप्रकारच्या कल्पना जो मनांत करतो, १४ आणि म्हणतो कीं, मी श्रीगुरूंचें राहण्याचें घर होईन, आणि दास होऊन त्यांची त्या ठिकाणीं सेवा करीत राहीन, १५ जातां येतां जें उंबरे गुरु ओलांडतात, ते मीच होईन आणि दारेंही मीच होऊन, द्वारपाळही मीच होईन, १६ मी गुरूच्या पादुका होऊन, त्या पादुका गुरूच्या पायां मीच लेववीन आणि छत्रही मीच होऊन मीच तें गुरूवर धरीन १७ या ठिकाणीं खोल खळगा आहे, या ठिकाणीं उंचवटा आहे, अशी इशारत देणारा मी गुरूचा चोपदार होईन, आणि गुरूवर चवरी वरणारा, गुरूस हात देणारा, व गुरूपुढें पळणारा हुजऱ्याही मीच होईन, १८ गुरूचा झारी हातांत घेणारा शागीर्द मी होईन, व गुरूला चूळ भरण्यास पाणीही मीच देईन व चूळ टाकण्याचें निर्मळ तस्तही मीच देईन १९ गुरूचा हुमचा मी आपल्या खांद्यावर वाहीन, व मी उटणें घेऊन गुरूला स्नान घालण्याचें काम करीन, २० गुरूचें आसन, अलंकार, वस्त्र चंदनादिक सर्व उपचार हे सर्व मीच होईन, २१ मीच आचारी होऊन गुरूला फराळाचे पदार्थ वाढीन; आणि आपणच श्रीगुरूला ओवाळीन, (गुरूवरून अलंडवळून उतरीन) २२ ज्या वेळेस गुरुमहाराज भोजन करतील, त्या वेळेस त्यांचे पंक्तीचाही लाभ घेईन आणि मीच पुढें होऊन त्यास विडा देईन, २३ गुरूंचें उष्टें मीच काढीन, गुरूचा बिछाना मीच घालीन व गुरूची पादसेवाही मीच करीन, २४ आणि गुरूचें सिंहासनही मीच होईन व मग त्यावर गुरु आरोहण करतील याप्रमाणें सर्वप्रकारें गुरूची सेवा करीन २५ ज्या चमत्काराकडे श्रीगुरूचें लक्ष लागेल, तो चमत्कारही मीच होईन, २६ गुरूच्या श्रवणरूप अंगणांत शब्दांचे असंख्य समुदाय मीच होईन, आणि गुरूचें ज्या ठिकाणीं अंग लागेल, तें ठिकाणही मीच होईन २७ श्रीगुरूचे डोळे प्रेमळपणानें अवलोकन करतील तीं सर्व रूपें मीच होईन, २८ त्यांच्या जिव्हेस जो जो पदार्थ आवडेल, तो तो मीच होईन; मीच सुवासरूप होऊन त्यांच्या घ्राणेंद्रियाची सेवा करीन, २९ याप्रमाणें गुरूची बाह्यसेवा सर्व प्रकारें करून, गुरूंना लागणाऱ्या सर्व वस्तु मीच होऊन व्यापून टाकीन ” ४३० महाराज म्हणतात – जोंपर्यंत हा देह आहे, तोंपर्यंत गुरूची अशीच सेवा करीन म्हणतो, मग देह पडल्यावर त्याची बुद्धि सेवेविषयीं आस्था धरिते, तें नवल ऐका. ३१ तो म्हणतो –“ या शरीराची माती पृथ्वीच्या त्या भागांत मिळवीन, की ज्या ठिकाणीं श्रीगुरूचे श्रीचरण उभे रहातील ! ३२ मी आपल्या शरीरांतील उदकाचा

स्वामी कवतिकें । स्पर्शजति जियें उदकें । तेथ
लया नेईन निकें । आपी आप ॥ ३३ ॥ श्रीगुरु
ओंवाळिजती । कां भुवनी जे उजळिजती । तया
दीपाचिया दीप्ती । ठेवीन तेज ॥३४॥ चवरी हन
विजणा । तेथ लयो करीन प्राणा । मग आंगाचा
वोळगणा । होईन मी ॥ ३५ ॥ जिये जिये अव-
काशी । श्रीगुरु असती परिवारेसी । आकाश
लया आकाशी । नेईन तिये ॥ ३६ ॥ परि जीतु
मेला न सडी । निमेषु लोका न धडी । ऐसेनि
गणावया कोडी । कल्पाचिया ॥३७॥ येतुलेनरी
धिवसा । जयान्निया मानसा । आणि करूनियांहि
तैसा । अपारु जो ॥ ३८ ॥ रात्र दिवस नेणे ।
थोडें बहु न म्हणे । ह्मणियाचेनि दाटपणें । साजा
होय ॥३९॥ तो व्यापारु येणे नावें । गगनाहूनि
थोरावे । एकला करी आघवे । एकोचि काळीं
॥४४०॥ हृदयवृत्ती पुढां । आंगचि घे दवडा ।
काज करी होडा । मानसेंशी ॥ ४१ ॥ एखादियां
वेळां । श्रीगुरूचिया खेळा । लोण करी सकळा ।
जीविताचे ॥४२॥ जो गुरुदास्यें कृशु । जो गुरु
प्रेमें सपोषु । जो गुरुआज्ञेनिवासु । आप-
णाचि जो ॥ ४३ ॥ जो गुरुकुळें सुकुलीनु ।
जो गुरुबंधुसौजन्यें सुजनु । जो गुरुसेवाव्यसनें
सव्यसनु । निरंतर ॥४४॥ गुरुसंप्रदायधर्म । तेचि
जयाचे वर्णाश्रम । गुरुपरिचर्या नित्यकर्म । जया-
चें गा ॥४५॥ गुरु क्षेत्र गुरु देवता । गुरु माता
गुरु पिता । जो गुरुसेवेपरौता । मार्गु नेणे ४६
श्रीगुरूचें द्वार । तें जयाचें सर्वस्व सार । गुरुसे-
वकां सहोदर । प्रेमें भजे ॥४७॥ जयाचें वक्त्र ।
वाहे गुरुनामाचे मंत्र । गुरुवाक्यावाचूनि शास्त्र ।
हातीं न शिवे ॥४८॥ शिवतलें गुरुचरणीं । भल-
तैसें हो पाणी । तया सकळ तीर्थें आणी । त्रै-
लोक्यींचीं ॥४९॥ श्रीगुरूचें उशिटें । लाहे जैं
अवचटें । तै तेणें लाभें विटे । समाधीसी ४५०

कैवल्यसुखासाठी । परमाणु घे किरीटी । उधळती
पायांपाठी । चालता जे ॥५१॥ हें असो सांगावें
किती । नाहीं पारु गुरुभक्ती । परी गा उत्क्रांत-
मती । कारण हें ॥५२॥ जया इये भक्तीची चाड ।
जया इये विषयींचें कोड । जो हे सेवेवांचून गोड ।
न मनी कांही ॥५३॥ तो तत्वज्ञानाचा ठावो ।
ज्ञाना तेणेंचि आवो । हें असो तो देवो । ज्ञान-
भक्तु ॥५४॥ हे जाण पा साचोकारें । तेथ ज्ञान
उघडेनि द्वारें । नांदत असे जगा पुरे । इया रीती
॥५५॥ जिये गुरुसेवेविखीं । माझा जीव अभि-
लाखी । म्हणोनि सोयचुकी । बोली केली ५६
एऱ्हवी असतां हातीं खुळा । भजनावधानी आं-
धळा । परिचर्येलागीं पांगुळा । पासूनि मंदु ५७
गुरुवर्णनीं मुका । आळशी पोशिजे फुका । परि
मनी आथी निका । सानुरागु ॥५८॥ तेणेंचि पै
कारणें । हें स्थूळ पोसणें । पडलें मज म्हणे ।
ज्ञानदेवो ॥ ५९ ॥ परि तो बोलु उपसाहावा ।
आणि वोळगे अवसरु देयावा । आतां म्हणेन
जी बरवा । ग्रथार्थुचि ॥४६०॥ परिसा परिसा
श्रीकृष्णु । जो भूतभारसहिष्णु । तो बोलतसे
विष्णु । पार्थु ऐके ॥६१॥ म्हणे शुचित्व गा ऐसें ।
जयापाशीं दिसे । आंग मन जैसें । कापुराचे ६२
कां रत्नाचें दळवाडें । जैसें सबाह्य चोखडें । आंत
बाहेरि एकें पाडें । सूर्यु जैसा ॥६३॥ बाहेरी कर्में
क्षाळला । भीतरी ज्ञानें उजळला । इहीं दोहीं
परी आला । पाखाळा एका ॥ ६४ ॥ मृत्तिका
आणि जळें । बाह्य येणें मेळें । निर्मळु होय बोलें ।
वेदाचेनी ॥६५॥ भलतेथ बुद्धी बळी । रज आ-
रिसा उजळी । सौदणी फेडी थिगळी । वस्त्रांचिया
॥६६॥ किंबहुना यियापरी । बाह्य चोख अव-
धारी । आणि ज्ञानदीपु अंतरी । म्हणोनि शुद्ध ६७
एऱ्हवी तरी पांडुसुता । आंत शुद्ध नसतां । बा-

भाग खरोखर त्या उदकाला नेऊन मिळवीन, कीं ज्या उदकाला माझे स्वामी कौतुकानें स्पर्श करतील ! ३३ आपल्या देहातील तेज त्या दिव्यात नेऊन मिळवीन, की ज्या दिव्यानी लोक श्रीगुरूंना ओवाळतील, अथवा जे दिवे श्रीगुरूंच्या मंदिरात प्रकाश करीत असतील ! ३४ मी आपल्या देहातील प्राणवायूचा लय त्या ठिकाणी करीन की, ज्या ठिकाणी श्रीगुरूंना पंख्याने व चवरीने वारा घातला जात असेल ! ३५ मी आपल्या शरीरातील आकाशाचा भाग त्या ठिकाणी मिळवीन कीं, ज्या अवकाशात (पोकळीत) श्रीगुरु आपल्या परिवारासह असतील ! ३६ परंतु जिवंत असताना व मेल्यावरही श्रीगुरूंची सेवा केल्याशिवाय रहाणार नाहीं, आणि एक पळभरही दुसऱ्यास गुरूंची सेवा करू देणार नाहीं याप्रमाणे कल्पचे कल्प गुरुसेवा करीन " ३७ अशा प्रकारची पूर्ण इच्छा ज्याचे मनात आहे, आणि त्या आपल्या इच्छेप्रमाणेच अपार गुरुसेवा करूनही जो ३८ गुरुसेवेला रात्र दिवस किंवा थोडी-फार म्हणत नाही, आणि तशात जर गुरूंनी काम करण्याची आज्ञा केली, तर त्याला जास्त स्फुरण येते, ३९ गुरूंची सेवा अशा प्रकार करण्यास जो गगना-एवढा होतो, व ते काम एकटाच एकदम करतो, ४४० मनाच्या धावेपेक्षा ज्याच्या अंगाची धाव पुढे असते, व ज्याची काम करण्याची इच्छा मनाशी पैज बांधिते, ४१ एखादे वेळेस श्रीगुरूंच्या लीलांना आपल्या जीविताचें लिंबलोण करितो, (त्याच्या लीलावरून आपले जीवित उतरून टाकितो,) ४२ जो गुरूच्या सेवेने कृश असतो, व गुरूच्या प्रेमानें पुष्ट असतो, आणि गुरूच्या आज्ञेला आपल्याच स्थान असतो, ४३ जो गुरुकुलाच्या योगें आपणास कुलीन असे मानतो, जो आपल्या गुरु-बंधूंच्या बरोबर सौजन्याने वागून सुजन असतो, व जो गुरुसेवारूप व्यसनाने निरंतर व्यसनी असतो, ४४ गुरूचे परंपरा चालत आलेले धर्म तेच ज्याचे वर्णाश्रम-धर्म होत, व गुरूंची सेवा करणे हेंच ज्याचे नित्यनैमित्तिक कर्म होय, ४५ ज्याचें गुरु हेंच क्षेत्र, गुरु हेंच दैवत, गुरुच आई व गुरुच बाप आणि ज्याला गुरुसेवेशिवाय दुसरे काहींएक माहीत नाहीं, ४६ गुरूचें जे द्वार तेच ज्याचें सर्व धर्मांचे सार होय, आणि गुरुसेवकावर आपल्या सख्या भावाप्रमाणें जो प्रेम करितो ४७ ज्याच्या वाणीतून रात्रंदिवस गुरुनामाचा उच्चार चालत असतो, व जो गुरुवाक्यावाचून दुसरें कोणतेंही शास्त्र हातीं धरीत नाहीं; (म्हणजे मानीत नाहीं)४८ ज्या पाण्यास गुरूंचे चरण लागले आहेत ते पाणी कसलेंही असले तरी तें इतकें मोठें तीर्थ समजतो कीं, त्यात त्रैलोक्यातील सर्व तीर्थें तीर्थयात्रेकरिता येतात. ४९ अकस्मात् श्रीगुरूंचा उच्छिष्ट प्रसाद मिळाला तर त्या लाभापुढे जो समाधिसुखालाही तुच्छ मानतो, ४५० गुरु चालत असता मागें जे गुरूंचे पदरज कण उडतात ते जो आपले मस्तकावर धारण करितो, व त्या लाभापुढे मोक्षसुख तुच्छ मानितो, ५१ हें असो, गुरुभक्तीचा महिमा किती म्हणून सांगावा ! कारण, त्याला पार नाहीं परंतु माझ्या बुद्धीला गुरुभक्तीची उत्कंठा फुटल्यामुळे सांगणे भाग पडलें!५२ ज्याला या गुरुभक्तीची इच्छा आहे, व ज्याला याच गुरुभक्तीचें कौतुक वाटतें, आणि ज्याला या गुरुसेवेवाचून दुसरें कांहीही गोड लागत नाहीं, ५३ तो ब्रह्मज्ञानाचें माहेरघर असून ज्ञानाला त्याच्याच योगानें शोभा येते, फार तर काय ! गुरूची सेवा करणारा देव व ज्ञान हे त्याचा भक्त आहे ५४ ज्याला खरोखर गुरुभक्तीची आवड आहे, त्याचे घरीं जगाला पुरून उरेल इतकें ज्ञान भरलेलें असतें ५५ महाराज म्हणतात –गुरुसेवेविषयीं माझ्या मनात खरी उत्कंठा आहे म्हणून मी त्या गुरुभक्तीचे अमर्याद असें वर्णन केलें. ५६ एऱ्हवी मी हात असून थोटा, डोळे असून भजनाविषयीं आंधळा, व पाय असून गुरुसेवा करण्याविषयीं पांगळ्यापेक्षाही पांगळा ५७ आणि गुरूचें वर्णन करण्याविषयीं मुका व आळशी आहे, इतके अवगुण असूनही फुकट पोषण करीत आहे परंतु तरी गुरुभक्ति होण्याविषयीं माझी उत्कट इच्छा आहे ५८ महाराज म्हणतात –एतद्याच कारणाकरिता मला शरीराचे पोषण करणे भाग पडलें. ५९ परंतु मी एवढे अमर्याद गुरुसेवेविषयीं वर्णन केलें, तें सहन करून मला तुमची सेवा करण्यास संधि द्या, म्हणजे मी यथार्थ उत्तम रीतीनें सांगेन ४६० सावधानहो, ऐका, ऐका, भूताचा भार सहन करणारा विष्णूचा अवतार जो श्रीकृष्ण भगवान, तो सांगत असून पार्थ ऐकतो आहे. ६१ कापूर अंतर्बाह्य शुद्ध असतो, तसें ज्याचें शुचित्व स्वच्छ दिसतें, तेच खरें शुचित्व होय, ६२ किंवा रत्नाची खाण जसे अंतर्बाह्य चकचकीत असतें, अथवा सूर्य जसा आंत व बाहेर लखलखीत दिसतो, ६३ कर्माच्या योगानें ज्याची बाह्यशुद्धि झाली असून ज्ञानाच्या योगें ज्याची अंतशुद्धि झालेली आहे, आणि अशा दोन्ही प्रकारांनी जो शुद्ध झाला आहे ६४ वेदांत सांगितल्याप्रमाणें मंत्रोच्चार करून मृत्तिका व पाणी बाहेरून लाविलें असता जशी बाह्यशुद्धि होते, ६५ त्याप्रमाणें वाटेल तेव्हां बुद्धीच्या योगानें आरसा धुळीनें स्वच्छ करता येतो, किंवा परटाच्या सतेलात वस्त्र धुतल्यानें त्याचा डाग नाहासा होतो, ६६ फार काय सांगावें ! याप्रमाणें जो बाहेर निर्मळ झाला आहे, आणि अंतर्यामी ज्ञानाचा उजेड झाल्यामुळे खरोखर अंतर्बाह्य शुद्ध झाला आहे, ६७ बाकी, अर्जुना, अंतर्यामीं

होरे कर्म तो तत्त्वता। विटबु गा ॥६८॥ मृत जैसा शृंगारिला। गाढव तीर्थी न्हाणिला। कडु दुधिया माखिला। गुळें जैसा॥६९॥ वोसगृही तोरण बाधिले। कां उपवासी अन्ने लिंपिले। कुंकुमसेंदुर केले। कांतहीनेने ॥४७०॥ कळस ढिमाचे पोकळ। जळो वरील ते झळाळ। काय करू चित्रींव फळ। आंतु शेण७१तैसें कर्म वरिचिलेकडां। न सरे थोर मोलें कुडा। नव्हे मदिरेचा घडा। पवित्र गंगे ॥७२॥ म्हणोनि अतरी ज्ञान व्हावे। मग बाह्य लाभेल स्वभावें। वरि ज्ञानें कर्म सभवे। ऐसें कें जोडे ॥७३॥ यालागी बाह्य भागु। कर्मे धुतला चांगु। ज्ञानें फिटला वगु। अतरीचा ७४ तेथ अतरबाह्य गेलें। निर्मळत्व एक जाहले। किंबहुना उरलें। शुचित्वचि ॥ ७५ ॥ म्हणोनि सद्भाव जीवगत। बाहेरि दिसती फांकत। स्फटिकगृहींचे डोलत। दीप जैसे ॥ ७६ ॥ विकल्प जेणे उपजे। नाथिली विकृति निपजे। अप्रवृत्तीची बीजें। अंकुर घेती ७७ तें आइके देखे अथवा भेटे। परि मनी कांहीचि नुमटे। मेघरगें न फाटे। व्योम जैसें ॥७८॥ एऱ्हवी इंद्रियांचेनि मेळें। विषयांवरी तरी लोळे। परि विकाराचेनि विटाळें। लिंपिजेना ॥७९॥ भेटलेया वाटेवरी। चोखी आणि माहारी। तेथ नातळे तियापरी। राहाटों जाणे ॥४८०॥ कां पतिपुत्रांतें आलिंगी। एकचि ते तरुणांगी। तेथ पुत्रभावाच्या आंगी। न रिगे कामु ॥८१॥ तैसें हृदय चोख। संकल्पविकल्पी सनोळख। कृत्याकृत्य विशेख। फुडें जाणे ॥८२॥ पाणियें हिरा न भिजे। आधणी हरळु न शिजे। तैसी विकल्पजातें न लिंपिजे। मनोवृत्ती ॥८३॥ तया नांव शुचिपण। पार्था गा संपूर्ण। हें देखसी तेथ जाण। ज्ञान असे ॥८४॥ आणि स्थिरता साचें। घर रिगाली जयाचें। तो पुरुष ज्ञानाचे। आयुष्य गा ॥८५॥ देह तरी वरिचिलीकडे। आपुलिया परि हिंडे। परि बैसका न मोडे। मानसीची ॥८६॥ वत्सावरूनि धेनूचे। स्नेह राना न वचे। नव्हती भोग सतियेचे। प्रेमभोग ॥८७॥ कां लोभिया दूर जाये। परि जीव ठेविलाचि ठाये। तैसा देहो चाळिता नव्हे। चळचित्ता ॥८८॥ जातया अभ्रासवें। जैसें आकाश न धावे। भ्रमणचक्री न भवे। ध्रुव जैसा ॥८९॥ पांथिकाचिया येरझारा। सवें पथु न वचे धनुर्धरा। का नाही जेवी तरुवरां। येणे जाणे ॥४९०॥ तैसा चळणवळणात्मकीं। असोनि ये पांचभौतिकी। भूतोर्मी एकी। चळिजेना ॥९१॥ वाहुटोळीचेनि बळें। पृथ्वी जैसी न ढळे। तैसा उपद्रवउमाळें। न लोटे जो ॥९२॥ दैन्यदुःखी न तपे। भयशोकी न कांपे। देहमृत्यु न वारिपे। पातलेनी ॥९३॥ आर्ति आशा पडिभरें। वय व्याधी गजरें। उजू असता पाठिमोरे। नव्हे चित्त ॥९४॥ निंदा निस्तेज दंडी। कामलोभा वरपडी। परी रोमा नव्हे वाकुडी। मानसाची ॥९५॥ आकाश हे वोसरो। पृथ्वी वरि विरो। परि नेणे मोहरों। चित्तवृत्ती ॥९६॥ हाती हाला फुली। पासवणा जेवि न घाली। तैसा न लोटे दुर्वाक्यशेली। सलिला साता ॥९७॥ क्षीरार्णवाचिया कल्लोळी। कंपु नाही मंदरावळीं। आकाश न जळे जाळी। वणवियाच्या ॥९८॥ तैसा आल्या गेल्या ऊर्मी। नव्हे गजबज मनोधर्मी। किंबहुना धैर्य क्षमी। कल्पांतीही ॥ ९९ ॥ पैं स्थैर्य ऐसी भाप। बोलिजे जे सविशेष। ते हे दशा गा देख। देखणेया ॥५००॥ हें स्थैर्य निधडें। जेथ आगें जीवें जोडे। तें ज्ञानाचें उघडें। निधान साचें ॥ १ ॥ आणे इसाळु जैसा घरा। कां द्वंद्वीं हतियेरा। न विसंबे भांडारा। बद्धकु

शुद्ध न होता जो बाह्यात्कारी कर्मे करितो, त्याचा सर्वत्र विटंबना होते, ६८ ज्याप्रमाणे प्रेतावर दागिने घालून त्याला शृंगारावे, किंवा गाढवास तीर्थात न्हाऊ घालावे, अथवा कडु दुध्या भोपळा गुळाने माखावा, ६९ किंवा ओसाड घराला तोरण बांधावे, अथवा उपाशी मनुष्याच्या पोटावर अन्न लिंपावे, किंवा गतभर्तृकेने कुंकू व शेंदूर लावावा, ४७० मुलाम्याच्या कळसाचा पोकळ डेरा जरी फिरता चकचकीत दिसला, तरी तो व्यर्थ होय, तसेच, चित्रातील फळ कितीही जरी उत्तम दिसले, तरी त्यात शेणच भरलेले असते, ७१ त्याप्रमाणे बाह्यात्कारी कर्म करणाराची स्थिति आहे! हिणकट पदार्थाला पुष्कळ मोल येत नाही, किंवा मद्य भरलेला घागर गंगेत नेऊन ठेवली तरी पवित्र होत नाही, ७२ म्हणून, अंतर्यामी ज्ञानप्राप्ति झाली असता बाहेरची कर्मशुद्धि सहजच होईल, परंतु ज्ञानपूर्वक बाह्यकर्माचरण कोठे आहे? ७३ याकरिता बाह्यात्कारी कर्मांचे आचरण करून जो शुद्ध झाला आहे, व ज्ञानप्राप्तीमुळे ज्याचे अंतर्याम निर्मळ झाले आहे, ७४ त्या ठिकाणी आत व बाहेर हा भेद न रहाता सर्वत्र शुद्धि होऊन त्याचे ठिकाणी केवळ शुचित्वच वास करिते. ७५ म्हणून, अंतर्यामी शुद्ध वासना झाली म्हणजे बाहेर इंद्रियांत ती तशीच दिसून येते. ज्याप्रमाणे स्फटिकाच्या घरात लावलेल्या दिव्याचा प्रकाश आतल्याप्रमाणे बाहेरही लकलकीत दिसतो, ७६ ज्या योगाने संशय उत्पन्न होतात, नसत्या विकृति जडतात, व कुकर्मांकडे प्रवृत्ति होते, ७७ असे विषय जरी भेटले, अथवा कानाने ऐकले, किंवा प्रत्यक्ष पाहिले, तरी ज्याच्या मनावर त्याचा काहीच ठसा उमटत नाही, ज्याप्रमाणे आकाशाला मेघाच्या रंगामुळे कोणत्याही प्रकारची बाधा होऊ शकत नाही, ७८ एऱ्हवी, ज्याची इंद्रिये विषयोपभोग घेत असली तरी विषयाच्या विकाराने ज्याच्या मनावर कोणत्याही रीतीचा पगडा बसत नाही, ७९ वाटेने जात असता एखाद्यास पवित्र अथवा अपवित्र स्त्री भेटल्याने तिजविषयी त्याच्या मनांत जसा विकार उत्पन्न होत नाही, अशा रीतीने जो संसारात राहत असता इंद्रियांच्या विकाराचे प्राबल्य आपल्या मनावर होऊं देत नाही, ४८० एखादी तरुण स्त्री आपल्या पतीला व पुत्रालाही आलिंगन देते, परंतु पुत्राला आलिंगन देते वेळी तिच्या मनात कामवासना उत्पन्न होत नाही, ८१ त्याप्रमाणे ज्याचे मन निर्मळ असून चांगल्या व वाईट विकारांनी ज्याला ओळख असते, ८२ व योग्यायोग्य कर्म जाणण्याचे ज्याला ज्ञान असते, ज्याप्रमाणे पाण्यात हिरा भिजत नाही, व आधणात वाळू शिजत नाही, त्याप्रमाणे ज्याच्या मनोवृत्तीला विकारांची बाधा होत नाही, ८३ पार्था, ह्याच आचरणाचे नाव शुचित्व, व ज्याचे ठिकाणी हे दृष्टीस पडते तेथे ज्ञान आहे असे समज ८४ आणि स्थिरपणा ज्याच्या मनात आपण होऊन पूर्णपणे प्राप्त झाला आहे, तो पुरुष ज्ञानाचे जीवनच होय ८५ जरी तो बरकाती देहाने वाटेल तिकडे हिंडत असतो तरी त्याच्या मनाची बैठक कायम असते ८६ ज्याप्रमाणे गाय रानात चरावयास गेली असता तिचे वासरावरील प्रेम रानात जात नाही, अथवा पतिव्रता स्त्रीस सहगमनसमयाचे भोग प्रेमदायक नसतात, ८७ किंवा कृपण घर सोडून लांब गेला तरी त्याचे चित्त पुरून ठेवलेल्या द्रव्याजवळ असते, त्याप्रमाणे देहाचे व्यापार जरी चालू असले, तरी ज्याचे चित्त स्थिरच असते ८८ धावणाऱ्या ढगाबरोबर ज्याप्रमाणे आकाश धावत नाही, अथवा फिरणाऱ्या नक्षत्राबरोबर ध्रुव फिरत नाही, ८९ अर्जुना, प्रवास करणाऱ्या मनुष्याबरोबर ज्याप्रमाणे रस्ता चालत नाही किंवा झाडे जात येत नाहीत, ४९० त्याप्रमाणे पंचमहाभूतात्मक शरीराची जरी इंद्रियांच्या रांवचाने हालचाल होत असली, तरी ज्याचे मन कोणच्याही विकाराच्या लहरीने ढळत नाही, ९१ वावटळीच्या योगाने ज्याप्रमाणे पृथ्वी हालत नाही, त्याप्रमाणे विकाराच्या योगाने ज्याचे मन ढळत नाही, ९२ दारिद्र्य व दुःख यापासून जो पीडित होत नाही, भीति व शोक यापासून जो व्याकूळ होत नाही, व देहास मृत्यु आला असताही जो भीत नाही. ९३ एखाद्या वस्तूची बलवत्तर आशा वार्धक्य, तशात व्याधि यांचा अंगअंगावर प्राप्त झाला असता ज्याचे चित्त डगमगत नाही ९४ निंदा, अपमान, दंड, काम व लोभ यांचा वरपगडा झाला असताही ज्याचे मनाचा केस सुद्धा वाकडा होत नाही, ९५ आकाश तुटून पडले किंवा पृथ्वी विरून गेली तरी ज्याची चित्तवृत्ति माघारी फिरत नाही, ९६ हत्तीला फुलाने मारिले असता त्याचा भार जसा त्याचे पासंगालाही नसतो, तसा सलण्यासारख्या शब्दाचा प्रहार केला असताही ज्याला ते सलत नाहीत ९७ क्षीराब्धीच्या लाटांनी ज्याप्रमाणे मंदराचल हालत नाही, किंवा वणव्याच्या ज्वालांनी आकाश जळत नाही, ९८ त्याप्रमाणे इंद्रियावर विषयविकाराच्या कितीही लाटा आल्या किंवा गेल्या तरी ज्याचे मन गडबडत नाही, किंवा कल्पांतीही जो धैर्य सोडीत नाही, ९९ हे ढोलसा अर्जुना, स्थैर्य म्हणून ज्याला म्हणतात, व जे या नावाने प्रसिद्ध आहे, त्याची ही अशी लक्षणे आहेत, ५०० हेच अविनाशी स्थैर्य ज्याच्या अंगी अंतर्बाह्य बाणले आहे, तो ज्ञानाचा उघड उघड ठेवाच आहे, येथून अंतःकरणनिग्रहाचे लक्षण दृष्टांतपूर्वक सांगतात—१ आणि साप जसे आपली खोडी करणाऱ्या मनुष्याचे घर, किंवा

जैसा ॥२॥ कां एकलौतिया बाळका । वरि पडौनि ठाके अंबिका । मधुविषी मधुमक्षिका । लोभिणी जैसी ३ अर्जुना जो यापरी । अत करण जतन करी । नेदी उभे ठाको द्वारी । इद्रियाच्या ॥ ४ ॥ म्हणे काम बागुल ऐकेल । हे आशा सियारी देखैल । तरी जीवा टेंकैल । म्हणोनि बिहे ॥५॥ बाहेरी धीट जैसी । दाटुगा पति कळासी । करी टेहणी तैसी ॥ प्रवृत्तीमी ॥६॥ सचेतनी वाणेपणें । देहासकट आटणें । सयमावरी करणें । बुझूनि घाली ॥७॥ मनाचिया महाद्वारी । प्रत्याहाराचिया ठाणातरी । जो यमदम शरीरी । जागवी उभे ॥ ८ ॥ आधारी नाभी कठी । बधत्र्याची घरटी । चंद्रसूर्य सपुटी । सुये चित्त ॥९॥ समाधीचे शेजेपासी । बांधोनि घाली ध्यानासी । चित्त चैतन्य समरसी । अतुर तें ॥५१०॥ अगा अंतःकरणनिग्रहो जो । तो हा हें जाणिजो । हा आथी तेथ विजयो । ज्ञानाचा पै ॥ ११ ॥ जयाची आज्ञा आपण । शिरी वाहे अंतःकरण । मनुष्याकारें जाण । ज्ञानचि तो ॥ १२ ॥

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

इद्रियार्थेषु वैराग्य, अनहंकारः एव, जन्ममृत्युजराव्याधिदु खदोषानुदर्शनम्, ॥ ८ ॥

आणि विषयांविखी । वैराग्याची निकी । पुरवणी मानसी की । जिती आथी ॥१३॥ वमिलिया अन्ना । लाळ न घोटी रसना । कां आंग न सूये आलिंगना । प्रेताचिया ॥ १४ ॥ विष खाणें नायवे । जळत घरी न रिघवे । व्याघ्रविवरा न वचवे । वस्ती जेवी ॥१५॥ धडाडीत लोहरसी । उडी न घालवे जैसी । न करवे उशीशी । अजगराची ॥ १६ ॥ अर्जुना तेणें पाडें । जयासी विषयवार्ता नावडे । नेदी इंद्रियांचेनि तोंडें । काहीच जावों ॥ १७ ॥ जयाचे मनी आलस्य । देही अतिकार्श्य । शमदमी सौरस्य । जयासि गा ॥ १८ ॥ तपोव्रतांचा मेळावा । जयाचे ठायी पाडवा । युगात जया गावा- । आतु येता १९॥ बहु योगाभ्यासी हाव । विजनाकडे धांव । न साहे जो नांव । संघाताचें ॥ ५२० ॥ नाराजाची आथुरणें । पूयपकी लोळणे । तैसे लेखी भोगणे । ऐहिकीचे ॥२१॥ आणि स्वर्गातें मानस । ऐकोनि मानी ऐसे । कुहिले पिशित जैसे । श्वानाचे का ॥२२॥ ते हें विषयवैराग्य । जे आत्मलाभाचे साभाग्य । येणे ब्रह्मानंदा योग्य । जीव होती ॥२३॥ ऐसा उभयभोगी त्रासु । देखसी जेथ बहुवसु । तेथ जाण रहिवासु । ज्ञानाचा तू ॥ २४ ॥ आणि सचाडाचिये परी । इष्टापूर्त करी । परी केलेंपण शरीरी । वसों नेदी ॥२५॥ वर्णाश्रमपोषकें । कर्मे नित्यनैमित्तिके । यामाजि काही न ठके । आचरतां ॥२६॥ परि हें मियां केलें । की हे माझेनि सिद्धी गेलें । ऐसें नाही ठेविलें । वासनेमाजी २७ जैसें अवचितपणें । वायूसि सर्वत्र विचरणें । की निरभिमान उदैजणें । सूर्याचें जैसें ॥ २८ ॥ का श्रुति स्वभावता बोले । गंगा काजेंविण चाले । तैसें अवष्टंभहीन भलें । वर्तणें ज्याचें ॥२९॥ ऋतुकाळी तरी फळती । परी फळलों हें नेणती । तयां वृक्षाचिये ऐसी वृत्ती । कर्मी सदा ॥५३०॥ एवं मनी कर्मी बोली । जेथ अहंकारा उखी जाहली । एकावळीची काढिली । दोरी जैसी ३१ संबंधेंवीण जैसी । अभ्रें असती आकाशी । देही कर्मे तैसी । जयासि गा ३२ मद्यपाआंगीचें वस्त्र । कां लेपाहातीचें शस्त्र । बैलावरी शास्त्र । बाधलें आदे ३३ तया पाडें देहीं । जया मी आहें हे सेचि नाही । निरहंकारता पाहीं । तया नांव ॥३४॥ हें संपूर्ण जेथें दिसे । तेथेंचि ज्ञान असे । इयेविषीं अना-

योद्धा आपलें हत्यार, अथवा कृपण आपला ठेवा विसरत नाही, २ किंवा ज्याप्रमाणे एकुलत्या एक मुलावर त्याची आई जीव की प्राण करून असते, अथवा मधमाशी मधाविषयीं आसक्त असते, ३ त्याप्रमाणे, अर्जुना, जो आपलें अंतःकरण संभाळून इंद्रियांच्या दारातही उभे राहूं देत नाहीं ४ तो म्हणतो, आपण अंतःकरण ताब्यात ठेवलें हें कामरूप बागुलबोवा ऐकेल, व आशारूप डाकीण अंतःकरणाची अशी स्थिति पाहून त्याला आपल्या पाशात गुतवील, म्हणून तो फार भिऊन असतो ५ ज्याप्रमाणें व्यभिचारिणी स्त्रीला तिचा दांडगा नवरा बाहेर फिरकू न देता घरात कोंडून ठेवतो, त्याप्रमाणें आपल्या मनोवृत्तीला जो इंद्रियाकडे जाऊं न देता अंतर्यामीं कोंडून ठेवतो, ६ जिवंतपणीं देहाची पर्वा न करिता देह झिजवून इंद्रियांचा निग्रह करितो, ७ मनाच्या दरवाजात व प्रत्याहाराच्या जागेत जो यम व दम अनुक्रमें रात्रंदिवस पहारेकरी उभे करितो, ८ मूळबंध, ओढियाणाबंध व जालंधरबंध हे तिन्ही स्थिर करून इडा व पिंगला यांच्यामध्ये असणाऱ्या सुषुम्नेत चित्ताचा लय करितो, ९ समाधीच्या सेजेजवळ जो ध्यानाला बांधून टाकतो, आणि चित्त, चैतन्यात ऐक्य होण्याविषयीं अतुर असते ५१० अशी जी चित्ताची स्थिती, त्याला अंतःकरणनिग्रह असें म्हणतात आणि असा अंतःकरणनिग्रह ज्याच्या ठिकाणीं आहे, त्याच्या ठिकाणी ज्ञानाचा विजय आहे असे समज ११ ज्या साधकाची आज्ञा, त्याचे मन शिरसा वंद्य मानतें, तो जरी मनुष्याच्या आकाराचा दिसला, तरी तो मूर्तिमंत ज्ञानच आहे, असें जाण १२

विषयाविषयीं विरक्ती, अहंपणाचा अभाव, आणि जन्म, मृत्यु, वृद्धपणा व शरीरव्यथा यांचे ठिकाणी दोषदृष्टीनें पाहणें, ॥ ८ ॥

आणि विषयाविषयीं ज्याच्या मनात वैराग्याची जिवंत भक्ती आहे, १३ ओकलेलें अन्न फिरून खाण्याविषयीं जिव्हेला इच्छा होत नाही, अथवा प्रेताला आलिंगन देण्याविषयीं इच्छा होत नाही, १४ विष खाल्लें असता जशी आगवण खास होते, जळत्या घरात ज्याप्रमाणें फिरण्याचें धैर्य होत नाही, किंबहुना व्याघ्राच्या गुहेत ज्याप्रमाणे वस्ती करवत नाहीं, १५ सळसळीत लोखंडाचे रसात उडी घालवत नाहीं, किंवा अजगराची उशी करवत नाही, १६ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्याला विषयांचे नाव घेतलेलें देखील खपत नाही, तो, इंद्रियांची व विषयांची गाठ पडूं देत नाहीं. १७ ज्याच्या मनात विषयसेवनाविषयीं आळस भरलेला आहे, व जो विषय सेवन केल्यामुळें रोड झाला आहे, परंतु ज्याच्या मनाचें इंद्रियनिग्रहाशीं ऐक्य आहे, १८ हे पांडवा, जो नेहमी तप व व्रत एकसारखा करतो, व ज्याला मनुष्याच्या वस्तीत येणें, म्हणजे प्रलयकाळाप्रमाणे दुःसह होते, १९ ज्याची योगाभ्यासाविषयीं फार इच्छा असते, व अरण्यात रहाणे ज्याला फार आवडतें, आणि मंडळात मिसळण्याचें नुसतें नावही ज्याला सहन होत नाही ५२० बाणाच्या शय्येवर निजणें, अथवा पूवाच्या चिखलात लोळणें, याप्रमाणें तो ऐहिक भोगाची योग्यता समजतो २१ आणि स्वर्गप्राप्तीची गोष्ट काढल्यावर जो त्याला कुत्र्याच्या कुजलेल्या मांसाप्रमाणें मानतो, २२ ज्याला विषयवैराग्य असें म्हणतात तें हें होय, व हेंच आत्मप्राप्तीचें भाग्य असून त्याच्याच योगानें जीव ब्रह्मानंदाचें सुख भोगण्यास योग्य होतात. २३ याप्रमाणे इहपरलोकाच्या सुखोपभोगाचा ज्याला पूर्ण कंटाळा आहे, तेथेच ज्ञानाची वस्ती आहे असें पक्के समज २४—येथून निरभिमानाचें वर्णन दृष्टांतपूर्वक करितात—आणि जो शास्त्राप्रमाणे यज्ञ करणें व तळाव, बाग वगैरे लावणें हीं कर्मे करितो, परंतु कर्तृत्वाच्या अभिमानाचा लेश सुद्धा आपल्या अंगी वसूं देत नाहीं, २५ वर्णाश्रमाचें पोषण करणारीं जी नित्यनैमित्तिक कर्मे तीं ज्याच्या आचरणात रहात नाहीत, २६ परंतु हें कर्म मी केलें किंवा मी केल्यामुळें सिद्धीस गेलें, असें मुळीच मनात आणीत नाही, २७ ज्याप्रमाणें वायु हा सहज सर्वत्र फिरतो, किंवा सूर्य निरभिमानानें सर्वत्र प्रकाश पाडतो, २८ अथवा श्रुतिही स्वभावतः सर्वांस इष्ट अशाच गोष्टींचे वर्णन करिते, किंवा गंगा अमुकच ठिकाणी जाण्याचे मनात न धरिता सहज ओघानें जाते, त्याप्रमाणें, ज्याचें नेहमीचें वर्तन अभिमानशून्यतेचे आहे, २९ वृक्षास यथाकाळीं फळें येतात, परंतु त्याची त्यास आठवणही नसते, त्या वृक्षाप्रमाणेच कर्म करीत असताना कर्मफलप्राप्तीविषयीं ज्याची वृत्ति उदासीन असते. ५३० ज्याप्रमाणें हारातील दोरी काढून घेतल्यावर त्याचें ऐक्य नाहीसें होते, त्याप्रमाणें मनात आचरणात व बोलण्यात ज्यानें अहंकाराचा नाश केला आहे, ३१ अभ्राचा आकाशाशीं संबंध नसताही ज्याप्रमाणे तीं आकाशात आपल्या दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणे जो देहानें कर्मांचें आचरण करीत असता त्यापासून अलिप्त रहातो, ३२ मद्यप्याला ज्याप्रमाणें आपल्या अंगावरील वस्त्राची आठवण नसते, किंवा चित्राच्या हातीं दिलेल्या शस्त्राचा उपयोग त्याला काहीं नसतो, अथवा बैलावर बांधलेल्या शास्त्राचा त्याला उपयोग नसतो, ३३ त्याप्रमाणें जो आपल्या देहाविषयीं निरभिमान असतो, त्यालाच निरहंकार असें म्हणतात. ३४ हे चिन्ह ज्याचें ठिकाणीं पूर्णपणे दृष्टीस पडते, त्याचेच ठिकाणीं ज्ञान वास

रिसें । बोलो नये ॥३५॥ जन्ममृत्यु जरा दुःखे । व्याधिवार्धक्यकलुषें । तिथें आगा न येतां देखे । दुरूनि जो ॥३६॥ साधकु विवसिया । का उपसर्गु योगिया । पावे उणेयापुरेया । वोथबा जेवी ॥३७॥ वैर जन्मांतरीचे । सर्पा मनौनि न वचे । तेविं अतीता जन्माचे । उणें जो वाहे ॥ ३८ ॥ डोळा हरळ न विरे । घाई कोत न जिरे । तैसें काळींचें न विसरे । जन्मदुःख ३९ म्हणे पूयगर्ते रिघाला । अहा मूत्ररंध्रे निघाला । कटारें मिथां चाटिला । कुचस्वेदु ॥५४०॥ ऐसऐसिया परी । जन्माचा काटाळा धरी । म्हणे आता तें मी न करी । जेणें ऐसे होय ॥४१॥ हारी उमचावया । जुंवारी जैसा ये डाया । की वैरा बापाचेया । पुत्र जचे ४२ मारिलियाचेनि रागे । पाठीवा जेवी सूड मागे । तेणें आक्षेपें लागे । जन्मापाठी ४३ परि जन्मती ते लाज । न सांडी जयाचे निज । सभाविता निस्तेज । न जिरे जेवी ॥४४॥ आणि मृत्यु पुढा आहे । तोचि कल्पांती का पाहे । परि आजीच होये । सावधु जो ॥४५॥ माजि अथाव म्हणता । थाडियेचि पांडुसुता । पोहणार आइता । कासे जेवीं ॥४६॥ कां न पवतां रणाचा ठावो । सांभाळिजे जैसा आवो । वोडण सुइजे घावो । न लागताचि ॥४७॥ पाहेचा पेणा वाटवधा । तंव आजीचि होइजे सावधा । जीवु न वचतां औषधा । धांविजे जेवी ॥४८॥ एऱ्हवी ऐसें घडे । जो जळत घरी सांपडे । तो मग न पवाडे । कुहा खणों ॥४९॥ चोंढिये पाथरु गेला । तैसेनि जो बुडाला । तो बोंबेहीसकट निमाला । कोण सांगे ॥५५०॥ म्हणोनि समर्थेसी वैर । जया पाडिलें हाडखाइर । तो जैसा आठही पाहर । परजूनि असे ॥५१॥ नातरी केळवली नोवरी । कां संन्यासी जयापरी । तैसा न मरता जो करी । मृत्युसूचना ॥ ५२ ॥ पैं गा जो ययापरी । जन्मेचि जन्म निवारी । मरणें मृत्युमारी । आपण उरे ५३ तया घरी ज्ञानाचें । सांकडें नाही साचें । जया जन्ममृत्यूचे । निगालें शल्य ॥५४॥ आणि तयाचिपरी जरा । न टेकता शरीरा । तारुण्याचिया भरा- । माजि देखे ॥५५॥ म्हणे आजिच्या अवसरी । पुष्टि जे शरीरी । ते पाहे होईल काचरी । वाळली जैसी ॥५६॥ निदैवाचे व्यवसाय । तैसे ठाकती हातपाय । अमत्र्या राज्याची परी आहे । बळा यया ॥ ५७ ॥ फुलानिया भोगा- । लागी प्रेमटां गा । ते करेंग्राचा गुडघा । तैसें होईल ॥५८॥ बोढाळाच्या खुरी । आलरुआतें बुरी । ते दशा माझ्या शिरी । पावेल गा ॥५९॥ पद्मदळेंसी इसाळें । भाडताति हे डोळे । ते होती पडवळें । पिकली जैसी ॥५६०॥ भवईंची पडळें । वोमथती शिनसाळें । उरु कुहिजेल जळें । आमुवांचेनी ॥६१॥ जैसें बाभुळीचें खोड । गिरबडूनि जाती सरड । तैसें पिचडी तोंड । सरकेटिजेल ॥६२॥ रांधवणी चुलीपुढें । पऱ्हे उन्मादती खातवडे । तैसीचि यें नाकाडें । बिडबिडती ॥६३॥ तांबूलें वोंठ राऊं । हांसता दांत दाऊं । सनागर मिरऊं । बोल जेणें ॥६४॥ तयाचि पाहें या तोंडा । येईल जळंबटाचा लोंढा । इया उमळती दाढा । दांतांसहित ॥६५॥ कुळवाडी रिणें दाटली । कां बांकडिया ढोरें बैसली । तैसी नुठी कांही केली । जीभचि हे ॥ ६६ ॥ कुसळें कोरडी । वारेनें जाती बरडीं । तैसी आपदा तोंडीं । दाढियेसी ॥६७॥ आषाढीचेनि जळें । जैसीं क्षिरपती शैलाची मौळें । तैसे खांडीहूनि लाळें । पेटती पुर ॥६८॥ वाचेसि अपवाडु । कानीं अनु-

करितें, त्याजबद्दल बिलकूल शंका नाहीं. ३५ जो जन्म, मृत्यु, जरा, दुःखें, व्याधि, वार्धक्य व पातकें हीं येण्याचे पूर्वी ती दूर आहेत तोंच आता प्राप्त झालीं आहेत अशी कल्पना करून जो सावध रहातो, ३६ ज्याप्रमाणें आपल्यास पिशाच्च बाधा होऊं नये, म्हणून मांत्रिक अगोदर व्यवस्था करतो अथवा आपल्यास दुसऱ्याचा उपसर्ग लागूं नये, म्हणून योगी अगोदर तजवीज करतो, किंवा गवंडी हा भिंत बांधते वेळीं ओळंबा लावून ती मागें पुढें जाऊं देत नाहीं,—येथून जन्माविषयींचा विचार दृष्टांतपूर्वक सांगतात.— ३७ सर्पाचें मनातून ज्याप्रमाणें जन्मांतरांचेंही वैर नाहीसें होत नाहीं, त्याप्रमाणें जो पूर्वजन्माचें दुःख आठवून पुनः जन्म न होऊं देण्याबद्दल उद्योग करतो, ३८ ज्याप्रमाणें डोळ्यांत खडा गेला असतां तो विरत नाहीं, किंवा शस्त्राच्या घावांत भाला सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें या जन्मीं रोज होणारा दुःखें जो विसरत नाहीं, ३९ व म्हणतो कीं, अरेरे, मी मूत्रद्वारातून पूवाच्या खाच्यांत गेलेल्या रेतापासून जन्मलों आहें व मातेचें स्तनपान करतेवेळीं माझे तोंडात स्तनावरील घामही गेला आहे! ५४० याप्रमाणें जो जन्माचा कंटाळा करतो, व असें म्हणतो कीं, ज्या योगानें मला असा जन्म पुनः प्राप्त होईल तें कर्म मी करणार नाहीं, ४१ ज्याप्रमाणें जुगारी हा डाव हारल्यावर तो फेडण्याकरितां पुनः सावधगिरीनें खेळतो, किंवा मुलगा आपल्या बापाचें वैर उगवतो, ४२ अथवा एकाद्यास कोणी मारिलें असतां त्याचा पाठिराखा जसा सूड उगवतो तसा हा जन्म पुनः न यावा म्हणून जो काळजीनें त्याचे पाठीस लागून दक्ष असतो, ४३ ज्याप्रमाणें संभाविताला अपकीर्ति सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनातून अशा अमंगल जन्माची लज्जा नाहींशी होत नाहीं—येथून मृत्युविषयींचा विचार दृष्टांतपूर्वक सांगतात.—४४ पुढें येणारा मृत्यु कल्पांतीं का असेना, पण जो त्याच्याविषयीं आजच सावध राहतो, ४५ अर्जुना, नदीच्या मध्यभागीं अतिशय खोल पाणी आहे, असें कोणी सांगितल्याबरोबर पोहणारा पुरुष काठावर उभा असतांच सहजच कास बांधतो ४६ किंवा रणांत जाण्याचे पूर्वींच जो आपलें अवसान संभाळून असतो किंवा जो घाव लागण्याचे पूर्वींच ढाल पुढें करतो, ४७ उद्यांच्या मुक्कामाला कांहीं दगा होईल असें समजल्यावर जो आजच सावध राहतो, अथवा प्राण जाण्याचे पूर्वींच औषधाची योजना करतो. ४८ नाहीं तर जळत्या घरांत सांपडल्यावर मग विहीर खणण्याचा प्रयत्न जसा व्यर्थ, ४९ अरे, डोहाचे तळाशीं जाणाऱ्या दगडाप्रमाणें जो या संसारसागरांत बुडतो, तो बोंबसह बुडाला म्हणून कोण सांगणार? ५५० म्हणून, बलवानाबरोबर ज्याचें हाडवैर पडलें आहे, तो जसा रात्रंदिवस शस्त्र परजून असतो; ५१ किंवा उपवर झालेली नोवरी लवकरच दुसऱ्याच्या घरीं खास जाणार असल्यामुळें ती घरांत असूनही नाहीं असें तिचा बाप समजतो, अथवा संन्यास घेतल्यावर ज्याप्रमाणें तो मरणास तयार असतो, त्याप्रमाणें जो जिवंत असूनही आताच मृत्यु प्राप्त झाला आहे, अशाबद्दल विचार करतो, ५२ जो याप्रमाणें जिवंत असतांनाच पुनर्जन्माचें निवारण करतो, या देहाच्या मृत्यूनें मृत्यूलाच मारून टाकून आपण ब्रह्मरूपानें उरतो ५३ आणि अशा प्रकारें ज्याला जन्ममृत्यूचें दुःख राहिलें नाहीं, त्याला ज्ञानाची कधीही उणीव नसते ५४ आणि त्याचप्रमाणें जगास म्हातारपण आलें नाहीं, तोंच ऐन तारुण्याच्या भरांतच जो म्हातारपणचा विचार करतो, ५५ तो म्हणतो—आजमितीस माझ्या अंगांत जी शक्ति आहे, तें शरीर जरा प्राप्त झाल्यावर वाळलेल्या काचरीसारखें होईल, ५६ दैवहीनाच्या खटपटी व्यर्थ होतात, किंवा एकाद्या राजास प्रधान नसला म्हणजे त्याची जशी स्थिति होते, तसे माझे हातपाय चालेनातसे झाले म्हणजे या माझ्या शक्तीची स्थिति होईल; ५७ फुलाचा वास घेणारें नाक तें उंटाच्या गुडघ्याप्रमाणें बधिर होईल, ५८ आषाढ महिन्यांत पावसाच्या झडीनें, ज्याप्रमाणें ओटाळ गुराचे पाय चिखलानें कुजतात, त्याप्रमाणें माझें हें शरीर होईल, ५९ जे माझे डोळे सांप्रत कमलपत्राशीं स्पर्धा करीत आहेत, तेच पुढें पिकलेल्या पडवळाप्रमाणें निस्तेज होऊन खोल जातील, ५६० भुंवया वाळलेल्या सालीप्रमाणें डोळ्यांवर लोंबतील, व डोळ्यांतून वाहणाऱ्या पाण्यामुळें ऊर कुजून जाईल, ६१ ज्याप्रमाणें सरड हा बाभळीच्या खोडावरून खालीं वर आल्यागेल्यामुळें तें डिंकानें बुळबुळीत होतें, त्याप्रमाणें थुंकीनें तोंड भरून जाईल, ६२ स्वयंपाकाच्या चुलीपुढें खणलेल्या चरांत ज्याप्रमाणें पाणी सांचून बुडबुडे येतात, त्याप्रमाणें नाक शेंबडानें बरबटून जाईल, ६३ ज्या ह्या तोंडाचे ओंठ मी तांबुलानें रंगवितो, हंसतांना दांत दाखवितो, व ज्याच्या योगानें मला उत्तम भाषण करतां येतें, ६४ त्याच या तोंडाला लाळेचा लोंढा येईल, व दातांसकट दाढा पडतील, ६५ कर्ज झाल्यावर शेतकरी जसा बुडतो, किंवा पावसाच्या झडींत जनावरांना उठवत नाहीं, तशी जीभ कांहीं केल्यानें हालतच नाहीं, ६६ जशीं वाळलेल्या गवताचीं कुसळें वाऱ्यानें उडून जातात, तशी दशा दाढीचे केसांस येऊन लहान मुलें तीं उपटावयास लागतील ६७ आषाढ महिन्यांतील पावसाच्या झडीनें ज्याप्रमाणें पर्वतांचीं शिखरें पाझरतात, त्याप्रमाणें शरीरावरील स्वेदांतून पाण्याचे पूर लोटतात ६८ तोंडातून शब्दांचा उच्चार होणार

घडु । पिड गरुवा मारूडु । होईल हा ॥६९॥ तृणाचे बुझवणें । आदोळे वारेनगुणें । तैसें येईल कापणें । सर्वांगासी ५७० पायां पडती वेंगडी । हात वळती मुरकुंडी । बरवेपणा बागडी । नाचविजैल ७१ मळमूत्रद्वारें । होऊनि ठाती खोंकरें । नवसिये होती इतरें । माझिया निधनीं ॥७२॥ देखोनि थुकील जगु । मृत्यूचा पडैल पागु । सोइरिया उबगु । येईल माझा ॥७३॥ स्त्रिया म्हणती विवसीं । बाळें जाती मूर्च्छी । किंबहुना चिळसी । पात्र होईन ॥७४॥ उभळीचा उजगरा । सेजारिया सोइलिया घरा । शिणवील म्हणती म्हातारा । बहुतातें हा ॥ ७५ ॥ ऐसी वार्धक्याची सूचणी । आपणिया तरुणपणी । देखे मग मनी । विटे जो गा ॥७६॥ म्हणे पाहे हे येईल । आणि आताचें भोगिता जाईल । मग काय उरेल । हितालागीं ॥ ७७ ॥ म्हणोनि नाइकणें पावे । तव आइकोनि घाली आघवें । पगु न होता जावें । तेथ जाय ॥ ७८ ॥ दृष्टी जव आहे । तव पाहावें तेतुलें पाहे । मूकत्वा आधी वाचा वाहे । सुभाषितें ॥ ७९ ॥ हात होती खुळे । हे पुढील मोटकें कळे । तंव करूनि घाली सकळें । दानादिकें ॥ ५८० ॥ ऐसी दशा येईल पुढें । तै मन होईल वेडें । तव चितूनि ठेवी चोखडें । आत्मज्ञान ॥ ८१ ॥ जै चोर पाहे झोंबती । तंव आजीचि रुसिजे संपत्ती । का झांकाझांकि वाती । न वचता कीजे ॥८२॥ तैसें वार्धक्य यावें । मग जे वायां जावें । तें आतांचि आघवें । सवतें करी ॥८३॥ आतां मोडूनि ठेली दुर्गे । कां वळित धरिलें खगें । तेथ उपेक्षूनि जो निघे । तो नागवला की ॥८४॥ तैसें वृद्धाप्य होय । आलेपण तें वायां जाय । जे तो गतवृद्ध आहे । नेणो कैचा ॥ ८५ ॥ झाडिलीचि कोळें झाडी । तया न फळे जैंवि बोडीं । जाहला अग्नि तरी राखोडी । जाळील काई ॥ ८६ ॥ म्हणोनि वार्धक्यावेनि आठवे । वार्धवथा जो नागवे । तयाच्या ठायी जाणावें। ज्ञान आहे ॥८७॥ तैसेचि नाना रोग । पडिघाती ना जव पुढा आग । तव आरोग्याचे उपेग । करूनि घाली८८ सापाच्या तोंडी । पडिली जे उडी । ते लाऊनि सांडी । प्रबुध्दु जैसा ॥ ८९ ॥ तैसा वियोगें जेणे दुःखे । विपत्ति शोक पोखे । तें स्नेह सांडूनि सुखे । उदासु होय ॥ ५९० ॥ आणि जेणेंजेणेंकडे । दोष सूतील तोंडे । तयां कर्मरध्री गुडे । नियमाचे दाटी ॥ ९१ ॥ ऐसऐसिया आइती । जयाची परी असती । तोचि तो ज्ञानसंपत्ती । गोसावी गा ॥ ९२ ॥ आता आणीकही एक । लक्षण अलौकिक । सांगेन आइक । धनंजया ९३

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टाऽनिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

असक्ति, पुत्रदारगृहादिषु अनभिष्वंग, इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यं समचित्तत्व च, ॥ ९ ॥

तरि जो या देहावरी । उदासु ऐसिया परी । उखिता जैसा बिढारी । बैसला आहे ॥९४॥ कां वृक्षाची साउली । वाटे जातां मीनली । घरावरी तेतुली । आस्था नाहीं ॥९५॥ साउली सरिसीच असे । परी असे हें नेणिजे जैसें । स्त्रियेचें तैसें । लोलुप्य नाहीं ॥ ९६ ॥ आणि प्रजा जे जाली । तियें वस्ती कीर आली । कां गोरुवें बैसलीं । रुखातळीं ॥९७॥ जो संपत्तीमाजि असतां । ऐसा

नाहीं, व कानानां स्पष्ट ऐकूं येणार नाहीं, अशी या शरीराची वृद्ध माकडाप्रमाणे स्थिति होईल ६९ शेतांतील पाखरांकरितां उभें केलेलें गवताचें बुजगावणें जसें वाऱ्यानें सहज हालतें, तसें सर्वांग सहज हालूं लागेल ५७० पायांत पाय अडकतील, व हात कापूं लागतील, याप्रमाणें सर्व शरीराच्या चेष्टांचें सोंग होईल ! ७१ मलमूत्रद्वारें हीं फुटक्या मडक्यासारखीं होऊन आपल्या अवमानाबाहेर जातील आणि माझा अंत केव्हां होईल म्हणून जवळची मंडळी देवास नवस करतील ! ७२ माझी अशी अवस्था पाहून जग माझा धिक्कार करील, मृत्यु लवकर येणार नाहीं, आणि सोयऱ्याधायऱ्यांना माझा कंटाळा येईल ७३ बायका मला पिशाच्चच म्हणतील, आणि तें ऐकून मुलांना माझी फार भीति वाटेल, फार काय सांगावें ! मी सर्व प्रकारें लोकांना चिळस येण्यास पात्र होईन ७४ खोकल्याची उबळ रात्रभर ऐकून शेजारच्या घरांतील निजलेलीं माणसें म्हणूं लागतील कीं, हा म्हातारा कितीकांना त्रास देईल न कळे ! ७५ याप्रमाणें म्हातारपणीं आपली स्थिति होईल, असें मनांत आणून जो तारुण्यांतच त्या स्थितीबद्दल मनांत खंती बाळगतो, ७६ व असें म्हणतो कीं, पुढें आपल्यास म्हातारपण येईल, आणि हल्लींचें तारुण्य विषयोपभोगांत नाहींसें होईल, मग आपलें हित होण्याकरितां आपल्याजवळ काय राहील ? ७७ म्हणून कान बधिर झाले नाहींत, तोंपर्यंतच आत्मानात्मविचाराच्या सर्व गोष्टी ऐकून घेतो, आणि जोंपर्यंत शरीर स्वाधीन आहे, तोंपर्यंतच तीर्थयात्रा करून घेतो, ७८ दृष्टि शाबूद आहे, तोंपर्यंतच शास्त्रानें पाहण्यास योग्य म्हणून सांगितलें तें पाहून घेतो, आणि जोंपर्यंत वाणी कायम आहे, तोंपर्यंतच ईश्वराचे गुणानुवाद गाऊन घेतो, ७९ पुढें आपले हात खुळे होतील हें ओळखून, ते शाबूत आहेत तोंच सर्व दानधर्म करून घेतो, ५८० याप्रमाणें पुढें दशा आल्यावर मन शुद्धीवर रहाणार नाहीं म्हणून अगोदरच शुद्ध आत्मज्ञानाचा पूर्ण विचार करून ठेवतो, ८१ उद्यां आपल्यास चोर लुटतील, असें समजून जो आजच आपले जवळील संपत्तीची व्यवस्था लावून अलिप्त रहातो, किंवा दिवा जाण्याच्यापूर्वीं सर्व जिनसा व्यवस्थित ठेवतो, ८२ त्याप्रमाणें म्हातारपण आल्यावर तारुण्यांत ज्ञानप्राप्ति न करून घेतल्यामुळें जें जन्ममृत्यूंच्या फेऱ्यांत पडून व्यर्थ जावें, त्यापेक्षां जन्ममृत्यु देणाऱ्या सर्व गोष्टी आपल्यापासून दूर कराव्या ८३ ज्या वाटेंत पुष्कळ डोंगर, किल्ले वगैरे आहेत असें समजून किंवा पक्षी अपापल्या घरट्याकडे परत जात आहेत तेव्हां संध्याकाळ झाली असें समजून, जो आपल्याजवळ कांहींएक ऐवज न घेतां सडा जातो, त्यास चोर कसे लुटतील ? ८४ त्याप्रमाणें, वार्धक्य आल्यानंतर आत्मज्ञानावांचून फुकट जावें, असा विचार करून ज्यानें तारुण्यांतच आत्मचिंतन करून ठेवलें आहे, तो वृद्धापेक्षांही वृद्ध आहे असें कसें समजूं नये ? ८५ तिळाच्या झाडाची झाडलेलीं बोंडें पुन्हां झाडलीं तरी जसे तीळ सांपडावयाचे नाहींत, अथवा मोठा अग्नि जरी झाला तरी जी मुळची राखोंडी आहे तिला पोळील काय ? ८६ म्हणून वार्धक्याचा ज्यानें अगोदरच विचार केलेला आहे त्याची वार्धक्यापासून हानि होत नाहीं आणि त्याच्याच ठिकाणीं ज्ञान आहे असें समजावें ८७—येथून रोगाविषयीं दृष्टांतपूर्वक सांगतात —त्याचप्रमाणें, नाना प्रकारचे रोग जोंपर्यंत शरीरास जडले नाहींत, तोंपर्यंतच शरीराच्या आरोग्याचा आत्मज्ञानाकडे उपयोग करितो ८८ ज्याप्रमाणें सापाच्या तोंडांतून पडलेली पिठाची उंडी शहाणा मनुष्य टाकून देतो, ८९ त्याप्रमाणें, ज्या सुखाच्या वियोगापासून दुःख, विपत्ति व शोक प्राप्त होतात, त्याच्यावरील प्रेम अगोदरच टाकून जो उदासीन वृत्तींत रहातो, ५९० आणि ज्या ज्या योगानें आपल्याला दोष लागतील, तीं कर्मे करीत नाहीं, व कर्मेंद्रियांच्या मार्गानीं दोष आंत जाऊं नयेत म्हणून नियमरूपी धोंडे आड बसवून त्या वाटा बंद करतो. ९१ याप्रमाणें जो वागतो, तोच ज्ञानसंपन्न पुरुष असें समज ९२ आतां अर्जुना, तुला त्या ज्ञानवंताचें आणखी एक अलौकिक लक्षण सांगतो, तें ऐक ९३

सर्वत्र उदासीनता, पुत्र, स्त्री, गृह इत्यादिकाच्या ठिकाणीं पूर्ण अनासक्ति, आणि इष्ट अथवा अनिष्ट कांहीं प्राप्त झालें तरी आपल्या चित्ताचें समाधान नेहमी कायम ठेवणें, ॥९॥

हें पहा—जो आपल्या शरीराविषयीं उदास असतो, जसा एक वाटसरू दुसऱ्या वाटसरानें आपलें स्वाधीन कांहीं वेळ केलेलें गांठोडें अभिलाष न धरितां तो वाटसरू परत येईपर्यंत जतन करितो, ९४ किंवा वाटेनें जातांना ऊन टाळण्याकरितां ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य झाडाचे सावलींत बसतो, तितकीसुद्धां आस्था ज्याची घराविषयीं नसते, ९५ ज्याप्रमाणें मनुष्याची पडछाया त्याचेबरोबर असूनही ती आहे हें त्याच्या गांवींही नसतें, त्याप्रमाणें नेहमीं सन्निध असणाऱ्या स्त्रीविषयीं ज्याला प्रेम वाटत नाहीं, ९६ बरें, संततीविषयीं म्हटलें तर ती संतति म्हणजे ज्याप्रमाणें वाटसरू धर्मशाळेंत वस्तीस रहातात, किंवा गुरें दोनप्रहरीं झाडाखालीं सावलींत बसतात, त्याप्रमाणें मानतो, ९७ अर्जुना, जो श्रीमंत असतांनाही

गमे पाडुसुता । जैसा कां वाटे जातां । साक्षी ठेविला ॥ ९८ ॥ किंबहुना पूसा । पांजरियामाजि जैसा । वेदाज्ञेसी तैसा । बिहूनि असे ॥ ९९ ॥ एऱ्हवी दारागृहपुत्री । नाहीं जया मैत्री । तो जाण पा धात्री । ज्ञानासि गा ॥ ६०० ॥ महासिंधू जैसें । ग्रीष्म वर्षा सरिसें । इष्टानिष्टीं तैसें । जयाच्या ठायीं ॥१॥ का तिन्ही काळ होतां । त्रिधा नव्हे सविता । तैसा सुखदुःखी चित्ता । भेदु नाही ॥२॥ जेथ नभाचेनि पाडें । समत्वा उणें न पडे । तेथ ज्ञान रोकडें । वोळख तूं ३

मयि चाऽनन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

मयि च अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः, विविक्तदेशसेवित्व, जनसंसदि अरति , ॥१०॥

आणि मीवांचूनि कांही । आणीक गोमटें नाहीं । ऐसा निश्चयोचि पाही । जयाचा केला ॥४॥ शरीर वाचा मानस । पियाली कृतनिश्चयाचा कोश । एक मीवांचूनि वास । न पाहती आन ॥५॥ किंबहुना निकट निज । जयाचें जाहलें मज । तेणें आपणयां आम्हां सेज । एकी केली ६ रिगतां वल्लभापुढें । नाही आंगी जीवीं सांकडें । तिये कांतेचेनि पाडें । एकसरला जो ॥७॥ मिळोनि मिळतचि असे । समुद्रीं गंगाजळ जैसें । मी होऊनि मज तैसें । सर्वस्वें भजती ॥८॥ सूर्याच्या होण्या होइजे । कां सूर्यासवेंचि जाइजे । हें विकलेपण साजे । प्रभेसि जेवीं ॥९॥ पैं पाणियाचिये भूमिके । पाणी तळपे कौतुकें । ते लहरी म्हणती लौकिकें । एऱ्हवी तें पाणी ॥६१०॥ जो अनन्यु यापरी । मी जाहलाही मातें वरी । तोचि तो मूर्तधारी । ज्ञान पैं गा ॥११॥ आणि तीर्थें धौतें तटें । तपोवनें चोखटें । आवडती कपाटें । वसवूं जया ॥१२॥ शैलकक्षांचीं कुहरें । जळाशय परिसरें । अधिष्ठी जो आदरें । नगरा नये ॥१३॥ बहु एकांतावरी प्रीति । जया जनपदाची खंती । जाण मनुष्याकारें मूर्ती । ज्ञानाची तो ॥१४॥ आणिकही पुढती । चिन्हें गा सुमती । ज्ञानाचिये निरुती- । लागीं सांगों ॥१५॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्व, तत्त्वज्ञानार्थदर्शन, एतत् ज्ञान इति प्रोक्त, यत् अतः अन्यथा (तत्) अज्ञान (प्रोक्त) ॥११॥

तरी परमात्मा ऐसें । जें एक वस्तु असे । तें जया दिसे । ज्ञानास्तव ॥ १६ ॥ तें एकवांचूनि आनें । जियें भवस्वर्गादि ज्ञानें । तें अज्ञान ऐसा मनें । निश्चयो केला १७ स्वर्गा जाणें हें सांडी । भवविषयीं कान झाडी । दे अध्यात्मज्ञानीं बुडी । सद्भावाची ॥ १८ ॥ भंगलिये वाटे । शोधूनियां अव्हांटे । निघिजे जेवि निटें । राजपंथें ॥ १९ ॥ तैसें ज्ञानजातां करी । आघवेंचि एकीकडे सारी । मग मन बुद्धि मोहरी । अध्यात्मज्ञानीं ॥६२०॥ म्हणे एक हेंचि आथी । येर जाणणें ते भ्रांती । ऐसी निकुरेंसी मती । मेरु होय ॥२१॥ एवं निश्चयो जयाचा । द्वारीं अध्यात्मज्ञानाचा । ध्रुव देवो गगनींचा । तैसा राहिला ॥२२॥ तयाचिया ठायीं ज्ञान । या बोला नाहीं आन । जे ज्ञानीं बैसलें मन । तेव्हांचि ते तो मी ॥२३॥ तरि बैसलेपणें जें होये । तें बैसतांचि बोलें न होये । तरि ज्ञाना तया आहे । सरिसा पाडु ॥२४॥ आणि तत्त्वज्ञान निर्मळ । फळे जें एक फळ । ते ज्ञेयही वरी सरळ । दिठी जया ॥२५॥ एऱ्हवी बोधा आलेनि ज्ञानें । जरी ज्ञेय न दिसेचि मनें । तरि ज्ञानलाभुही न मने । जाहला सांता ॥२६॥ आंधळेनि हातीं दिवा । घेऊनि काय करावा । तैसा ज्ञाननिश्चयो आघवा । वायांचि जाय ॥२७॥ जरि ज्ञानाचेनि प्रकाशें । परतत्त्वीं दिठी न पैसे । ते स्फूर्तीचि असे । अंध होउनी ॥ २८ ॥ म्हणोनि ज्ञान

ज्याप्रमाणें कोणी मनुष्य वाटेनें जाताना रस्त्यातील एकाद्या गोष्टीविषयीं केवळ साक्षिभूत असतो, त्याप्रमाणे संपत्तीविषयी उदास असतो, ९८ किंवा पिंजऱ्यातील राघू जसा पाळणाराच्या आज्ञेत वागतो, त्याप्रमाणे जो वेदाज्ञेचें उल्लंघन करीत नाहीं, ९९ बाकी स्त्री, पुत्र, घर याजविषयी जो प्रीति बाळगीत नाहीं, तो ज्ञानाचें अधिष्ठान आहे असे जाण ६०० समुद्र जसा ग्रीष्मकाळीं कमी होत नाहीं, व वर्षाकाळा वाढतही नाहीं, तसा ज्याला लाभ व हानि यापासून बाधा होत नाहीं, १ किंवा तिन्ही कालात सूर्याचे ज्याप्रमाणे तीन प्रकार होत नाहींत, त्याप्रमाणे ज्याच्या मनाला सुखदुःखापासून भेद होत नाहीं, २ आणि ज्याच्या ठिकाणीं आकाशाप्रमाणें समतेत कमीपणा पडत नाहीं, त्याचे ठिकाणीं ज्ञान प्रत्यक्ष वास करीत आहे असें समज ३

आणि माझ्या ठिकाणीं अनन्यभावेंकरून निर्दोष भक्ति असणें, एकांतांत राहण्याची आवड असणें, व लोकसमुदायात राहण्याची आवड नसणें; ॥१०॥

ज्यानें कायावाचामनेंकरून असा निश्चय केला आहे की, परमात्म्यावाचून या जगतात दुसरी चांगली वस्तु नाहींच ४ ज्याच्या शरीरानें, वाचेनें व मनानें अशा कृतनिश्चयाची शपथ वाहिली आहे की, या जगतात माझ्यावाचून दुसरें काही पाहण्यासारखें नाहीं, ५ फार काय सांगावें! ज्यानें आपलें मन माझ्या स्वरूपीं लीन केलें, त्यानेंच आपलें व माझें ऐक्य करून, जणू काय माझ्या स्वरूपाचा बिछानाच केला. ६ ज्याप्रमाणें आपले पतीशीं समागम करण्यास जातेवेळीं स्त्रीचे मनात मुळींच शंका येत नाहीं, त्याप्रमाणें माझ्याबरोबर ऐक्य करण्यास ज्याला शंका येत नाहीं, ७ ज्याप्रमाणें गंगा समुद्रास एकदा मिळाल्यावरही त्यातच मिळून असते, त्याप्रमाणेंच माझें ऐक्य पावल्यावरही जे सर्वभावेंकरून मलाच भजतात, ८ सूर्याचे प्रभेचा सूर्याबरोबर उदय होतो, व अस्ताबरोबर लय होतो, हें ऐक्य जसें प्रभेसच शोभतें, ९ तसेंच वाऱ्यानें पाण्यावर जें पाणी उसळून वर येतें, त्यास लोक लाटा असें म्हणतात, परंतु पाहूं गेलें असता तें खरोखर पाणीच असतें, ६१० याप्रमाणे एकनिष्ठ होऊन जो माझी सेवा करतो तोच मूर्तिमंत ज्ञान होय. ११ अशा मनुष्यास पवित्र तीर्थ, उत्तम तपोवनें व गुहा या ठिकाणी राहण्याची आवड असते १२ पर्वताच्या गुहा व सरोवराचीं तीरें या ठिकाणीं रहावयाची ज्याला विशेष आवड असते, व ज्यास शहरात राहण्याचें आवडत नाहीं, १३ ज्याला एकांतवासाची फार आवड असते, व मनुष्यवस्तींत राहण्याचा कंटाळा असतो, तो ज्ञानाची मनुष्यरूपी मूर्तिच होय १४ हे सुबुद्धिमंता, तुला ज्ञानाच्या स्पष्टीकरणार्थ आणखी काही लक्षणें पुढें सांगतों १५

अध्यात्मज्ञानांत निमग्न असणें, व पारमार्थिक ज्ञानाचा साक्षात्कार होणें, ही लक्षणें ज्ञानप्राप्ति करून देणारीं आहेत, म्हणून यांना ज्ञान असें म्हटलें आहे, आणि याहून जें उलट, तें अज्ञान होय. ॥११॥

हें पहा—परमात्मा म्हणून जी एक वस्तु आहे ती ज्या ज्ञानानें दिसते, १६ त्या एका ज्ञानाशिवाय, संसार व स्वर्ग ज्या ज्ञानापासून प्राप्त होतात तीं सर्व ज्ञानें अज्ञानच आहेत असें ज्याच्या मनानें पक्कें घेतलें आहे, १७ म्हणून तो स्वर्गास जाण्याची इच्छा सोडून देतो, संसाराविषयीं कंटाळा करतो, व अध्यात्मज्ञानाचे ठिकाणीं सद्भावानें बुडी मारतो, १८ ज्याप्रमाणे एकादा वाटसरू ज्या ठिकाणीं अनेक वाटा फुटतात त्या ठिकाणीं नीट शोध करून आडमार्ग सोडून सरळ राजमार्गानें जातो, १९ त्याप्रमाणें, ज्ञानमात्राविषयीं विचार करून इतर ज्ञानें टाकून देऊन आपलें मन व बुद्धि अध्यात्मज्ञानाकडेसच लावतो ६२० त्याचप्रमाणे, इतर ज्ञान भ्रांतिमूलक आहे म्हणून जो आपली बुद्धि मेरुपर्वताप्रमाणें स्थिर करून अध्यात्मज्ञानाकडेसच लावतो २१ ज्याप्रमाणे आकाशातील नक्षत्राप्रमाणे ध्रुव केव्हाही हालत नाहीं, त्याप्रमाणें अध्यात्मज्ञान संपादन करण्याविषयीं ज्याचा निश्चय ढळत नाहीं; २२ त्याच्याच ठिकाणी ज्ञान वास करतें यात शंका नाहीं, आणि अशा प्रकारें त्याचे मनात तें ज्ञान पूर्णपणे ठसल्याबरोबर तो तद्रूप होतो २३ ज्याप्रमाणे कोणी मनुष्य जेवणाकरिता पानावर बसला असता, जेवण्यास सुरवात केल्याशिवाय तो जेवावयास बसला असें म्हणता येत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्ञानाचे प्राप्तीची इच्छा झाल्यावर ज्ञान मिळाल्याशिवाय त्याला ज्ञानी असें नाव प्राप्त होत नाहीं, तरी त्याची त्यासारखीच योग्यता आहे २४ आणि तत्त्वज्ञानापासून जें एक फल प्राप्त होतें, तें ज्ञेय होय. त्याच्यावरच त्याची सरळ दृष्टि जाते २५, एऱ्हवीं ज्ञानाचा लाभ झाल्यावर जर ज्ञेय दिसूं लागलें नाहीं, तर ज्ञानाचा लाभ होऊनही न झाल्याप्रमाणेंच आहे, असें आम्ही समजूं २६ आंधळ्यानें हातीं दिवा घेतला असता त्याचा त्याला काय उपयोग आहे? त्याप्रमाणे, ज्ञानाचा नुसता निश्चय करून जर आत्मदर्शन झालें नाहीं, तर तें व्यर्थ होय २७ जर ज्ञानाचे प्रकाशानें परमात्म्याची प्राप्ति होत नाहीं, तर ती बुद्धि आंधळ्याप्रमाणें निरर्थक होय. २८ म्हणून, त्या ज्ञानानें जिकडे

जेतुलें दावी । तेतुली वस्तुचि आघवी । ते देखे ऐसी व्हावी । बुद्धि चोख ॥२९॥ यालागी ज्ञानें निर्दोखें । दाविलें ज्ञेय देखे । तैसेनि उन्मेषें । आ-थिला जो ॥६३०॥ जेवढी ज्ञानाची वृद्धी । तेव-ढीच जयाची बुद्धी । तो ज्ञान हें शब्दी । करणें न लगे ॥३१॥ पै ज्ञानाचिये प्रभेसवे । जयाची मती ज्ञेयीं पावे । तो हातधरणिया शिवे । पर-तत्त्वातें ॥३२॥ तोचि ज्ञान हे बोलतां । विस्मयो कवण पाडुसुता । काय सवितयाते रविता । म्ह-णावें असे ॥३३॥ तंव श्रोते म्हणती असो । न संग तयाचा अतिसो । ग्रंथोक्ती तेथ आउसो । घालितासी का ॥३४॥ तुझा हाचि आम्हा थोरु । वक्तृत्वाचा पाहुणेरु । जे ज्ञानविषो फारु । निरो-पिला ॥३५॥ रसु होआवा अतिमात्रु । हा घे-तासि कविमंत्रु । तरी अवतूनि शत्रु । करितोरी कां गा ॥३६॥ ठायी बैसतिथे वेळे । जे रससोय घेऊनि पळे । तियेचा येरु वोडव मिळे । कोणा अर्था ॥३७॥ आघवाचि विषयी भादी । परि सां-जवणी टेकों नेदी । ते खुरतोंडी नुसधी । पोपी कवण ॥३८॥ तैसी ज्ञानी मती न फांके । येर जल्पती नेणों कौतुकें । परि तें असो निकें । केलें तुवां ॥३९॥ जया ज्ञानलेशोद्देशें । किजती योगादि सायासें । तें धणीचें आणि तुझिया ऐसे । निरूपण ॥६४०॥ अमृताची सातवांकुडी । लागो कां अ-नुघडी । सुखाच्या दिवसकोडी । गणिजतु का ॥४१॥ पूर्णचंद्रेंसी राती । युग एक असोनि पा-हाती । तरि काय न पाहत आहाती । चकोर ते ॥४२॥ तैसें ज्ञानाचें बोलणें । आणि येणें रसा-ळपणें । आतां पुरे कोण म्हणे । आकर्णितां ४३ आणि सभाग्यु पाहुणा ये । सुभगाचि वाढती होये । तै सरों नेणें रससोये । ऐसें आथी ॥४४॥ तैसा जाहला प्रसंगु । जे ज्ञानी आम्हांसि लागु । आणि तुजही अनुरागु । आथि तेथ ॥ ४५ ॥ म्हणोनि यया वालाणा- । पारी से आली चौ-गुणा । न म्हणां नयेसी देखणा । होरी ज्ञानी ॥४६॥ तरी आता ययावरी । प्रज्ञेच्या माजघरी । पदें साच करी । निरूपणी ॥ ४७ ॥ या सतवा-क्यासरिसे । म्हणितलें निवृत्तिदासें । गाझही जी ऐसे । मनोगत ॥ ४८ ॥ यावरी आता तुम्ही । आज्ञापिला स्वामी । तरि वाया वाग् मी । वाढों नेदी ॥ ४९ ॥ एव इयें अवधारा । ज्ञानलक्षणें अठरा । श्रीकृष्णे धनुर्धरा । निरूपिली ॥६५०॥ मग म्हणे या नावें । ज्ञान एथ जाणावें । हे स्व-मत आणि आघवें । ज्ञानियेही म्हणती ॥५१॥ करतळावरी वाटोळा । डोलतु देखिजे आंवळा । तैसे ज्ञान आम्ही डोळा । दाविलें तुज ॥५२॥ आतां धनंजया महामती । अज्ञान ऐसी वदंती । तेही सांगों व्यक्ती । लक्षणेंरी ॥ ५३ ॥ एऱ्हवी ज्ञान फुडे जालिया । अज्ञान जाणवे धनंजया । जें ज्ञान नव्हे तें अपैराया । अज्ञानचि ॥ ५४ ॥ पाहें पा दिवसु आघवा सरे । मग रात्रीची वारी उरे । वाचूनि कांही तिसरे । नाही जेवी ॥५५॥ तैसें ज्ञान जेथ नाही । तें अज्ञानचि पाही । तरि सांगो कांही कांही । चिन्हें तियें ॥५६॥ तरि संभा-वने जियें । जो मानाची वाट पाहे । सत्कारें होये । तोषु जया ॥५७॥ गर्वें पर्वताची शिखरें । तैसा महत्त्वावरूनि नुतरे । तयाचिया ठायी पुरें । अ ज्ञान आहे ॥५८॥ आणि स्वधर्माची मांगळी । बांधे वाचेच्या पिपळी । उभिला जैसा देउळीं । जाणोनि कुंचा ५९ घाली विद्येचा पसारा । सुये सु-कृताचा डांगोरा । करी तेतुलें मोहरा । स्फीतीचिया ॥६६०॥ आंग वरिवरी चर्ची । जनातें अभ्यर्चितां वंची । तो जाण पां अज्ञानाची । खाणी एथ ॥६१॥ आणि वन्ही वनीं विचरे । तेथ जळती जैसीं जंगमेंस्थावरें । तैसें जयाचेनि आचारें । जगा दुःख ॥६२॥ कौतुकें जें जें जल्पे । तें [illegible]

पहावे तिकडे परमात्माच दृष्टीस पडतो, अशी ज्याची बुद्धि स्वच्छ झाली आहे, २९ म्हणून त्या निर्दोष ज्ञानाने दाखविलेले ज्ञेय जो पहातो, त्याच ज्ञानाने जो संपन्न झाला आहे, ६३० आणि ज्ञान जितके मोठे आहे तितकीच ज्याची बुद्धीही मोठी आहे, तो ज्ञानसंपन्न आहे हे शब्दांनी सांगावयास नको ३१ ज्याची बुद्धि ज्ञानाचे प्रकाशाबरोबर ज्ञेयास झोंबते, तो हातोहात परतत्त्वाची प्राप्ति करून घेतो. ३२ अर्जुना, तोच ज्ञानरूप आहे असे म्हटले असता त्यात आश्चर्य ते कोणते ? हे पहा, सूर्याला सूर्य असे म्हणावे लागते काय ? ३३ तेव्हा श्रोते म्हणू लागले, " आता ज्ञान्याविषयी अतिशयोक्ति करून चालू प्रकरणात अडथळा का घालितोस ? ३४ तू अध्यात्म ज्ञानाविषयी विस्तारे करून निरूपण केलेस, हाच तुझा आम्हास वक्तृत्वाचा पाहुणचार आहे ! ३५ इतर कवि कोणत्याही वस्तूचे वर्णन करू लागले असता, त्या वस्तूविषयी वर्णन न करता तिच्या उपांगाविषयी मोठ्या कौतुकाने फाजील वर्णन करितात, हा कवींचा मत तू आपले वर्तनात आगंतुकाप्रमाणे का घुसडतोस ? ३६ एकादीने जेवावयास बोलावून व पाटरांगोळ्यांचा थाट करून, मंडळी पानावर बसल्यावर जर तयार असलेले अन्न त्या ठिकाणावरून हालविले, तर तिने बोलाविलेल्या मंडळीचे आणखी कितीही आदरातिथ्य केले तरी त्यांना त्याचा काय उपयोग ? ३७ सर्व गुणांनी युक्त असून जी गाय धार काढतेवेळी कासेस हात घालू न देता लाथा मारते, तिला फुकट कोण पोशील ? ३८ त्याप्रमाणे, ज्ञानाविषयी न बोलता इतर कवि हवें तेवढे वर्णन करितात, तसे तू न करता आम्हास खऱ्या ज्ञानाची पूर्णपणे ओळख करून दिलीस हे चांगले केलेस ३९ ज्या ज्ञानाच्या थोड्या प्राप्तीकरिता लोक योगादि साधनें मोठ्या कष्टानें करतात, अशा तऱ्हेच्या बुद्धीला तृप्त करून टाकणारे ज्ञान तुझ्या सारख्याने वर्णन केले ६४० अशा तऱ्हेच्या अमृताच्या वृष्टीचे जरी सारखे सातरे लागले तरी त्याला कोणी कंटाळेल काय ? व सुखाचे कोट्यवधि जरी दिवस गेले, तरी ते मोजीत बसून त्याचा कोणी कंटाळा करतील काय ? ४१ पौर्णिमेच्या चंद्राच्या रात्री, एक युगपर्यंत असल्या, तरी चकोर त्याच्याकडे पहात नाहीत काय ? ४२ त्याप्रमाणे, तुझ्यासारख्या रसाळ वक्त्याकडून ज्ञानाचे बोलणे चालले असता, ते ऐकताना, आता पुरे, असे कोण म्हणेल ? ४३ आणि भाग्यवान् पाहुण्याला, चतुर वाढणारीण असल्यावर, त्याच्या मनात जसे पदार्थ सरू नयेत, अशी इच्छा असते, ४४ त्याप्रमाणे आजचा हा प्रसंग आहे कारण आम्हाला ज्ञानाविषयी श्रवण करण्याची हाव असून तुलाही ते सांगण्याविषयी प्रेमच आहे. ४५

या कारणामुळे तुझ्या व्याख्यानास चोपट बळ आले आहे, तर तुला आम्हा ज्ञानाविषयी तू परिपूर्ण आहेस ' असे म्हटल्यावाचून कसे राहू ? ४६ तर आता, यापुढे, बुद्धीचे सामर्थ्याने, ज्ञानाच्या अठरा लक्षणांविरुद्ध जे अज्ञान त्याचे वर्णन कर ' ४७ हे मनाचे भाषण ऐकल्यावर, निवृत्ति महाराजांचे दास ज्ञानदेव म्हणाले का, माझेही मनात अज्ञानाविषयीच वर्णन करावयाचे होते ४८ तशात, गुरो, तुम्ही मला आज्ञा केली, तेव्हा आता मी व्यर्थ शब्द वाढ देणार नाही ४९ हे पहा—याप्रमाणे श्रीकृष्णांनी अर्जुनास ज्ञानाची अठरा लक्षणे सांगितली ६५० मग देव म्हणाले, ही लक्षणे ज्याचे ठिकाणी दृष्टीस पडतील, त्याचे ठिकाणी ज्ञान वास करते, हे माझे स्वतःचे मत असून सर्व ज्ञानीही असेच म्हणतात ५१ आम्ही तुला तळहातावरील आवळ्याप्रमाणे ज्ञान स्पष्ट दाखविले. ५२ हे महाबुद्धिमंता अर्जुना, आता अज्ञान ज्याला म्हणतात तेही त्याच्या लक्षणांसह स्पष्ट करून सांगतो ५३ धनंजया, ज्ञान समजल्यावर अज्ञान सहज ओळखता येते कारण, जे ज्ञान नव्हे तेच अज्ञान होय ५४ हे पहा—दिवस संपल्यावर मग रात्रीचीच पाळी उरते, कारण रात्र व दिवस या दोहोंवाचून तिसरा प्रकारच नाही ५५ त्याप्रमाणे, ज्या ठिकाणी ज्ञान नाही, तेच अज्ञान आहे असे समज तथापि अज्ञानाची काही लक्षणे तुला सांगतो ५६ आपली प्रतिष्ठा व्हावी म्हणून लोक आपल्यास मान केव्हा देतील, याची जो वाट पहात असतो, व लोकांकडून सत्कार झाला तरच जगतो व संतोष पावतो ५७ व तसा मान मिळाला म्हणजे गर्वाने पर्वताचे शिखराइतका चढून जाऊन कधीही खाली उतरत नाही, अशा पुरुषाचे ठिकाणी पूर्ण अज्ञान वास करते असे समज ५८ आणि स्वधर्माचरणाविषयी पिंपळाची मुंज केल्यावर त्यास जो दोर बांधतात, त्याप्रमाणे, किंवा पार बांधतात, त्याप्रमाणे, अथवा देवळातील कुंचा वाटेल त्याच्या उपयोगास येतो, त्याप्रमाणे लोकात आपले कृतकर्मांची प्रसिद्धी करतो, ५९ आपल्यास येत असलेल्या विद्येची आपल्या मुखाने प्रसिद्धी करतो, व आपले हातून घडलेल्या सत्कृत्याचा पसारा मांडून लोकात डांगोरा पिटतो, याप्रमाणे ज्या कृत्यापासून आपली प्रतिष्ठा वाटेल ती कृत्ये नेहमी करीत असतो ६६० आणि दिवसातून तीनदा स्नान करून अंगास अत्तर वगैरे लावून शरीर नटवितो, परंतु प्राण्यांचे पूजन करण्याविषयी कंटाळा करतो, तो अज्ञानाची खाण आहे असें समज ६१ ज्याप्रमाणे रानात वणवा पेटल्यावर स्थावर जंगम सर्व जळतें, त्याप्रमाणे, ज्याच्या सहज आचरणानें जगास दुःख होतें, ६२ तो सहजगत्या जे भाषण करतो ते मनुष्यांचे हृदयास

बळाहूनि तीख रुप । विषाहूनि संकल्प । मारकु जे ॥६३॥ तयातें बहु अज्ञान । तो अज्ञानाचे निधान । हिंसेसि आयतन । जयाचे जिणें ॥६४॥ आणि फुके भाता फुगे । रेचिलिया सवेचि उफगे । तैसा संयोगवियोगें । चढे वोहटे ॥ ६५ ॥ पडली वारयाचिया धाळसा । धुळी चढे आकाशा । हरिखा वळघे तैसा । स्तुतीवेळे ॥६६॥ निंदा मोटकी आइके । आणि कपाळ धरूनि ठाके । थेंबें विरे वारेनि शोखे । चिखलु जैसा ॥६७॥ तैसा मानापमानीं होये । जो कोण्हीचि ऊर्मी न साहे । तयाच्या ठायीं आहे । अज्ञान पुरें ॥६८॥ आणि जयाचिया मनीं गांठी । वरिवरी मोकळी वाचा दिठी । आंगें मिळे जीवें पाठीं । भलतया दे ॥६९॥ व्याधाचें चारा घालणें । तैसें प्राजळ जोगावणें । चांगाची अंतःकरणें । विरु करी ॥६७०॥ गार शेवाळें गुंडाळली । कां निंबोळी जैसी पिकली । तैसी जयाची भली । बाह्यक्रिया ॥७१॥ अज्ञान तयाचिया ठायीं । ठेविलें असे पाहीं । या बोला आन नाहीं । सत्य मानीं ॥७२॥ आणि गुरुकुळीं लाजे । जो गुरुभक्ती उमजे । विद्या घेऊनि माजे । गुरूसीचि जो ॥ ७३ ॥ तयाचें नाम घेणें । तें वाचे शूद्रान्न होणें । परि घडलें लक्षणें । बोलतां इयें ॥७४॥ आतां गुरुभक्ताचें नांव घेवों । तेणें वाचेसी प्रायश्चित्त देवों । गुरुसेवका नांव पावों । सूर्य जैसा ॥७५॥ येतुलेनि पांगु पापाचा । निस्तरेल हे वाचा । जो गुरुतल्पगाचा । नामीं जाला ॥७६॥ हा ठायवरी । तया नामाचें भय हरी । मग म्हणे अवधारीं । आणिकें चिन्हें ॥७७॥ तरी आंगें कर्में ढिला । जो मनें विकल्पें भरला । अडवींचा अवगळला । कुहा जैसा ॥७८॥ तया तोंडीं कांटिवडें । आंतु नुसधी हाडें । अशुचि तेणें पाडें । सबाह्य जो ॥७९॥ जैसें पोटालागीं सुणें । उघडें झांकलें न म्हणे । तैसें आपलें परावें नेणे । द्रव्यालागीं ॥६८०॥ इया ग्रामसिंहाचिया ठायीं । जैसा मिळणी ठावो अठावो नाहीं । तैसा स्त्रीविषयीं कांहीं । विचारीना ॥८१॥ कर्मांचा वेळु चुके । का नित्य नैमित्तिक ठाके । ते जया न दुखे । जीवामाजी ॥८२॥ पापी जो निगुगु । पुण्याविषयीं अस्तिनिलागु । जयाचिया मनीं वेगु । विकल्पाचा ॥८३॥ तो जाण निखिळा । अज्ञानाचा पुतळा । जो बांधोनि असे डोळा । वित्ताशेतें ॥८४॥ आणि स्वार्थें अळुमाळें । जो धैर्यापासोनि चळे । जैसें तृणबीज ढळे । मुंगियेचेनि ॥८५॥ पावो सूदलिया सवें । जैसें थिल्लर काल्वे । तैसा भयाचेनि नांवें । गजबजे जो ॥८६॥ मनोरथाचिया धारसा । वाहणें जयाचिया मानसा । पूरीं पडिला जैसा । दुधिया पाहीं ॥८७॥ वायूचेनि सावायें । धू दिगंतरा जाये । दुःखवार्ता होये । तैसें जया ॥८८॥ वाउधणाचिया परी । जो आश्रो केहींचि न धरी । क्षेत्रीं तीर्थीं पुरीं । थारा नेणे ॥८९॥ का मातलिया सरडा । पुढती बुडुख पुढती शेंडा । हिंडण वारा कोरडा । तैसा जया ॥६९०॥ जैसा रोंविल्याविणें । रांजणु थारो नेणे । तैसा पडे तैं राहणें । एऱ्हवीं हिंडे ॥९१॥ तयाच्या ठायीं उदंड । अज्ञान असे वितंड । जो सांचल्यें भावंड । मर्कटाचें ॥ ९२ ॥ आणि पैं गा धनुर्धरा । जयाचिया अंतरा । नाहीं वोढावारा । संयमाचा ॥ ९३ ॥ लेंडिये आला लोंढा । न मनी वाळुवेचा वरवंडा । तैसा निषेधाचिया तोंडा । विहेना जो ॥९४॥ व्रतातें आड मोडी । स्वधर्म

तीक्ष्ण प्रहारांचे टोकाप्रमाणें भेदत, व ज्याचे सर्व वन इतर जनास विषाहूनही घातक असतात, ६३ त्याचे ठिकाणी अज्ञान आहे. फार काय सांगावें! तो अज्ञानाचें माहेरघरच होय; आणि त्याचें जिणें म्हणजे हिंसेचें आश्रयस्थानच होय. ६४ आणि भाता फुकला म्हणजे जसा तो वाऱ्यानें फुगतो, व तोच वारा नाहासा झाला म्हणजे लागलीच दबतो, तसा लाभ झाला असता जो चढून जातो व हानि झाली असता लगेच दुःखमग्न होतो ६५ वावटळींत सांपडलेली धूळ ज्याप्रमाणें आकाशापर्यंत उंच उडते, त्याप्रमाणें लोकांनी स्तुति केली असता जो हर्षानें फुगतो ६६ येवभर पाण्यानें ज्याप्रमाणें चिखल ओला होतो आणि वारा सुटल्यावर हडकतो, त्याप्रमाणें कोणी थोडी निंदा केली असताही जो वाईट वाटून कपाळ धरून बसतो, ६७ तसेंच ज्याला मान व अपमान हे दोन्ही सहन होत नाहींत, त्याचे ठिकाणीं पूर्ण अज्ञान वास करतें, असें समज ६८ जो मनांत एक असून तोंडानें दुसरेंच बोलून दाखवितो, व एकास वचन देऊन त्याचे उलट दुसऱ्यास मदत करतो, ६९ पारधी मृगादिकांना जसा दुष्ट बुद्धीनें चारा घालतो, दुसऱ्याशीं प्रांजळपणें वागल्यासारखें दाखवून उत्तम लोकांशींही अंतःकरणानें वैर करितो ६७० शेवाळानें लिप्त झालेली शिळा वरकांती हिरवीगार दिसते, किंवा निंबोळ्या पिवळ्या धमक दिसतात, त्याप्रमाणें ज्याचीं कृत्यें बाह्यात्कारी मात्र उत्तम दिसतात, ७१ त्या मनुष्याचे ठिकाणीं अज्ञान निःसंशय आहे हें तू पक्कें समजून ठेव ७२ आणि गुरुकुलाचें नांव घ्यावयास ज्याला लाज वाटते, गुरुसेवेचा जो तिटकारा करतो, आणि ज्या गुरूपासून आपल्यास विद्या प्राप्त झाली आहे त्याशींही जो मानीत नाहीं, ७३ अशा मनुष्याचें नांव घेणें म्हणजे शूद्राच्या घरीं अन्न सेवन केल्याप्रमाणें होय! पण काय करावें अज्ञानाचीं लक्षणें सांगतांना त्याचा उच्चार करावा लागला! ७४ तेव्हां आतां ज्या गुरुभक्ताचें नांव सूर्याचे तेजाप्रमाणें सर्व अज्ञानांधकार नाहींसा करणारें आहे, त्याचें नांव घेऊन, वाचेनें घडलेलें पापास प्रायश्चित्त देतों! ७५ इतक्यानेंच गुरुनिंदकाच्या नामोच्चारणानें वाचेस झालेल्या महान् दोषाचें निरसन होईल. ७६ गुरुनिंदकाच्या नामोच्चारणापासून उत्पन्न होणारी महान् भयें ही निवृत्त करण्याचें सामर्थ्य गुरुभक्ताच्या नामोच्चारांत आहे. असो अज्ञानाचीं आणखीं चिन्हें ऐका:-७७ जो स्वतः कर्में करीत नाहीं, व मनांत संशय धारण करतो, तो रानांतल्या गाळानें व कांट्यानें भरलेल्या विहिराप्रमाणें होय ७८ ती विहीर कशी असते? तर, तिचे तोंडावर कांटेरी झाडें उगवलेलीं असतात, व आंत पुष्कळ प्राणी पडून मेल्यामुळें हाडें सांचलेलीं असतात, त्याप्रमाणें जो मनुष्य अंतर्बाह्य अशुद्ध असतो, ७९ ज्याप्रमाणें अन्न उघडें आहे किंवा झांकलेलें आहे हें न पाहतां कुत्रें तें खातें, त्याप्रमाणें आपलें किंवा दुसऱ्याचें याचा विचार न करितां जो द्रव्याचा अभिलाष करतो, ६८० कुत्र्याच्या ठिकाणीं जसा स्त्रीसंग करण्याविषयीं एकांत किंवा चव्हाट्याची जागा याचा निर्बंध नाहीं, तसा जो स्त्रीसंगाविषयीं निर्लज्ज असतो, ८१ स्वधर्माप्रमाणें कर्म करण्याची वेळ चुकून आहे किंवा नित्यनैमित्तिक कर्म करावयाचीं तीं राहात आहेत, त्याच्याबद्दल ज्याचे मनांत खेद वाटत नाहीं, ८२ पापाचरणाबद्दल जो निःसंग व पुण्यकर्माचें आचरण करावें अशी ज्याच्या मनांत कल्पनाही येत नसून, ज्याच्या मनांत अतिशय विकल्प येतात, ८३ आणि जो द्रव्यप्राप्तीविषयीं पापपुण्याची चाड बाळगीत नाहीं, तो केवळ अज्ञानाचा पुतळाच आहे असें समज. ८४ ज्याप्रमाणें गवताच्या काडीवर मुंगी चढली तरी ती गवताची काडी लवते, त्याप्रमाणें जो अल्प लाभ करितांही बुद्धीच्या स्थिरपणापासून ढळतो, ८५ डबक्यांत पाय पडल्याबरोबर जसें त्यांतील पाणी गढूळ होतें, तसा जो भयाचें नांव ऐकल्याबरोबर घाबरा होतो, ८६ पुरांत पडलेला भोपळा जसा हवा तिकडे वहात जातो, तसा जो मनोरथाच्या पुरांत वहात जातो. ८७ वाऱ्याचे साह्यानें धूर जसा गगनापर्यंत उंच जातो, तसा जो दुःखाची गोष्ट ऐकल्याबरोबर गडबडतो. ८८ वावटळ ज्याप्रमाणें कोठेंही स्थिर होत नाहीं, त्याप्रमाणें जो क्षेत्रांचे, तीर्थांचे किंवा शहरांचे ठिकाणीं कोठेंही कायम रहात नाहीं, ८९ किंवा मारलेल्या सरडास ज्याप्रमाणें वरून खालीं व खालून वर जाण्याचा व्यर्थ नाद लागतो, ६९० ज्याप्रमाणें पाण्याचा रांजण पुरल्याशिवाय जाग्यावर ठरत नाहीं, त्याप्रमाणें जो निद्रेशिवाय एके ठिकाणीं न राहतां चोहोंकडे हिंडतो, ९१ व ज्याची माकडाप्रमाणें नेहमीं चळवळ असते, त्याचे ठिकाणीं अज्ञान पूर्णपणें वास करतें ९२ आणि अर्जुना, ज्याचे अंतर्यामीं आत्मसंयमनाचा वाराही नसतो, ९३ ज्याप्रमाणें एखादें ओहोळास लोंढा आला म्हणजे तो वाळूच्या बांधास जुमानीत नाहीं, त्याप्रमाणें जो शास्त्रनिषिद्ध गोष्टींस भीत नाहीं, ९४ जो व्रतें पाळीत

प्रायें बोलाडी । नियमाची आश तोडी । जयाची क्रिया ॥९५॥ नाही पापाचा कटाळा । नेणे पुण्याचा जिव्हाळा । लाजेचा पडवळा । खाणोनि घाली ॥९६॥ कुळेसी जो पाठमोरा । वेदाज्ञेसी दुऱ्हा । कृत्याकृत्यव्यापारा । निवाडु नेणे ॥९७॥ वसू जैसा मोकाटु । वारा जैसा अफाटु । फुटला जैसा पाटु । निरंजनी ॥९८॥ आंधळें हातिरू गातले । का डोंगरी जैसें पेटलें । तैसें विषयी सुटलें । चित्त जयाचें ॥ ९९ ॥ पै उबधडा काय न पडे । मोकाटु कोणा नातुडे । ग्रामद्वारीचे आडें । नो लांडी कोण ॥ ७०० ॥ जैसें सत्री अन्न जालें । का सामान्या बळि आलें । वाणरियेचं उभविलें । कोण न रिगे ॥ १ ॥ तैसे जयातें अंतःकरण । तयाच्या ठायी सपूर्ण । अज्ञानाची जाण । ऋद्धि आहे ॥ २ ॥ आणि विषयाची गोडी । जो जीतु मेला न सडी । स्वर्गीही खावया जोडी । एथूनीचि ॥३॥ जो अखंड भोगा जचे । जया व्यसन काम्यक्रियेचें । मुख देखोनि विरक्ताचें । सचैल करी ॥ ४ ॥ विषो शिणोनि जाये । परि न शिणे सावधु नोहे । कुहिला हाती खाये । कोढी जैसा ॥५॥ खरी टेंको नेदी उडे । लातौनि फोडी नाकाडें । तऱ्ही जेवि न काढे । माघौता खरु ॥६॥ तैसा जो विषयांलागीं । उडी घाली जळतिये आगीं । व्यसनाची आगीं । लेणी मिरवी ॥ ७ ॥ फुटोनि पडे तंव । मृग वाढवी हाव । परि न म्हणे ते माव । रोहिणींची ॥८॥ तैसा जन्मोनि मृत्यूवरी । विषयीं त्रासितां बहुती परी । तऱ्ही ताम्रु नेघे धरी । आधिकें प्रेम ॥ ९ ॥ पाहिलिये बाळदशे । आई बा हेंचि पिसें । तें सरे मग स्त्रीमासें । भुलोनि ठाके ॥७१०॥ मग स्त्री भोगिता थावो । वृद्धाप्य लागे येवों । तेव्हां तोचि प्रेमभावो । बाळकांसि आणी ॥ ११ ॥ आंधळें व्याले जैसें । तेरा बाळें परिवसे । परी जीवें मरे तों न त्रासे । विषयांसि जो ॥१२॥ जाण तयाच्या ठायी । अज्ञानासि पारु नाही । आतां आणीक काही । चिन्हें सांगों ॥ १३ ॥ तरि देह हाचि आत्मा । ऐसेया जो मनोधर्मा । वळघोनियां कर्मा । आरंभु करी ॥१४॥ आणि उणें का पुरे । जे जे कांही आचरे । तयाचेनि आविष्कारें । कुथों लागे ॥१५॥ डोइये ठेविलेनि भोजें । देवलविसें जेवी फुगे । तैसा विद्यावयसा गाजे । उताणा चाले ॥१६॥ म्हणे मीचि एकु अथी । माझ्याचि घरी संपत्ती । माझी आचरती रिती । कोणा आहे ॥१७॥ नाही माझेनि पाडें वाडु । मी सर्वज्ञु एकुचि रूढु । ऐसा गर्वतुरीगडु । घेऊनि ठाके ॥१८॥ व्याधि लागलिया माणुसा । नयेचि भोग दाऊं जैसा । निकें न साहे जो तैसा । पुढिलांचें ॥१९॥ पै गुणु तेतुला खाय । स्नेह की जाळितु जाय । जेथ ठेविजे तेथ होय । मसीऐसें ७२० जीवनें शिपिला तिडपिडी । वीजिला प्राण सांडी । लागला तरी काडी । उरों नेदी ॥२१॥ आलुमाळ प्रकाशु करी । तेतुलेनीच उबारा धरी । तैसिया दीपाचिया परी । सुविद्यु जो ॥ २२ ॥ औषधाचेनि नांवें अमृतें । जैसा नवज्वरु आंबुथे । कां विषचि होऊनि परतें । सर्पा दूध ॥ २३ ॥ तैसा सद्गुणी मत्सरु । व्युत्पत्ती अहंकारु । तपोज्ञानें अपारु । ताठा चढे ॥२४॥ अंत्यु राणिवे बैसविला । आरें धारणु गिळिला । तैसा गर्वें फुगला । देखसी जो ॥ २५ ॥ जो लाटणें ऐसा न लवे । पाथरु तेवि न द्रवे । गुणियासि नागवे । फोडसें जैसें ॥ २६ किंबहुना तयापासी । अज्ञान आहे वाढिसी । हें निकें गा तुजसीं । बोलत असों ॥२७॥ आणी-

नाहीं, स्वधर्मास लाथेनें झुगारतो, व शास्त्रानें घालून दिलेल्या नियमाविरुद्ध ज्याची क्रिया असते, ९५ ज्याला पापाचरणाचा कंटाळा नसतो, पुण्याचरणाचा लेशही माहीत नसतो, आणि जो लज्जेची मर्यादा खणून टाकतो, ९६ जो कुलधर्म ओळखीत नाहीं, वेदांतील आज्ञा मानीत नाहीं, व ज्याला बऱ्या वाईट गोष्टीची चाड नसते, ९७ ज्याप्रमाणें पोळ मोकळा सुटलेला असतो, किंवा वारा अफाट वाहतो, अथवा रानातील फुटलेल्या पाटाचें पाणी वाटेल तिकडे जातें, ९८ आंधळा हत्ती माजावा, किंवा डोंगरास वणवा लागावा, त्याप्रमाणें ज्याचें मन विषयाविषयीं बहकलेलें असतें, ९९ हें पहा—उकिरड्यावर काय टाकीत नाहींत ? पोळाला कोण आवरतो ? आणि वेशीच्या उंबऱ्यावरून कोण जात नाहीं ? ७०० ज्याप्रमाणें अन्नसत्रांत वाटेल त्यानें जेवावें, किंवा साधारण मनुष्यास अधिकार प्राप्त झाल्यावर त्यानें तो वाटेल तसा गाजवावा, अथवा वाण्याचे दुकानांत कोणीही जावें, १ त्याप्रमाणें, ज्याचें अंतःकरण चंचल आहे, त्याचे ठिकाणीं संपूर्ण अज्ञानाची वृद्धि होते असें समज. २ आणि जो जिवंत असतांना व मेल्यावरही विषयाची इच्छा सोडीत नाहीं, व ज्या योगानें स्वर्गांतही विषयोपभोग प्राप्त होतील त्या मार्गाचें आचरण ह्या लोकीं करतो, ३ ज्याचे सर्व श्रम विषयोपभोगाचे प्राप्तीकरता असतात, व ज्याला सकाम कर्माशिवाय इतर कर्में आवडत नाहींत, आणि विरक्ताचें दर्शन झालें असतां जो सचैल स्नान करतो; ४ ज्याप्रमाणें कोड असलेल्या मनुष्यास आपल्या कुचक्या हातानें अन्न खाण्यास खंती वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याचा विषयास जरी कंटाळा आला तरी तो त्यास कंटाळत नाहीं, व कर्मफलाविषयीं निरिच्छ होत नाहीं, ५ गाढवीच्या पाठीस गाढव लागल्यावर तिनें लाथा झाडून त्याचें नाक फोडलें तरी तो मागें न वळतां तिच्याच पाठीस लागतो, ६ त्याप्रमाणें, जो विषयाकरतां जळत्या आगींतही उडी घालण्यास मागेंपुढें पहात नाहीं, आणि आपलें व्यसन हें दूषण नसून भूषणच आहे असें मानतो, ७ मृगजलाच्या लालसेनें धावतां धावतां जरी मृगाचा ऊर फुटला, तरी त्याची हाव कमी न होतां अधिकच वाढते, पण हें मिथ्या आहे असें तो मानीत नाहीं, ८ त्याप्रमाणें, जन्मापासून मरेपर्यंत विषयप्राप्तीकरतां सारखे श्रम करतो, तथापि त्याबद्दल त्यास तिटकारा न येतां उलटें अधिकच प्रेम सुटतें, ९ बालपणीं मातापितरांचें वेड असतें, व तें संपल्यावर तारुण्यदशेंत स्त्रीचें वेड लागतें, ७१० नंतर स्त्रीचा उपभोग पूर्ण झाल्यावर म्हातारपण येतें, तेव्हां तेंच प्रेम तो मुलांबाळांवर करूं लागतो, ११ जन्मांध जसा घर सोडून जात नाहीं, तसा जो मुलांबाळांतच कालक्रमण करतो, परंतु ज्यास मरेपर्यंत विषयाचा तिरस्कार येत नाहीं, १२ त्याचे ठिकाणीं अज्ञानास पार नाहीं असें समज आतां अज्ञानाचीं आणखी कांहीं लक्षणें सांगतो. १३ हें पहा—जो आपले देहालाच आत्मा असें समजून कर्म करूं लागतो, १४ आणि जर एकादें कर्माचें आचरण कमी किंवा जास्त झालें तर अभिमानानें फुगून जाऊन कुथूं लागतो १५ देवाचा प्रसाद डोक्यावर ठेवतांच जसा देवाचा भगत घूमूं लागतो, तसा जो विद्येच्या जोरावर व वयाचे मानावर अभिमानाचा ताठा धरून उताणा चालतो, १६ आणि सर्व जगांत काय तो मीच शहाणा, मीच श्रीमंत, माझेप्रमाणें चालरीत कोणाची आहे ? १७ माझे बरोबरीचा दुसरा कोणी नाहीं, मी सर्वज्ञ असून मी एकटाच ज्या जगांत ज्ञाता आहे, याप्रमाणें सर्व गोष्टींबद्दल गर्व बाळगतो. १८ व्याधिग्रस्त माणसाला ज्याप्रमाणें कोणताही भोग सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें ज्याला सहन होत नाहीं, १९ हें पहा—दिवा हा गुण(वात) तेवढाच खाऊन टाकून स्नेह (तेल) जाळून टाकतो, आणि ज्याजागीं ठेवावा ती जागा काळीकुट्ट करून टाकतो, ७२० पाण्याचा थेंब पडला तर तडतडतो, वाऱ्यानें विझतो, घरास लागला तर काडी देखील उरूं देत नाहीं, २१ आणि कोठें उगीच थोडासा प्रकाश करतो तर तेवढ्यानेंही ऊष्मा करावयास लागतो, ह्या त्याच्या अल्प गुणाप्रमाणें ज्याच्याजवळ विद्या अल्प व दोष बहुत आहेत ! २२ नवज्वर झालेल्या रोग्यास दूध हें औषध म्हणून जरी दिलें, तरी तें त्याचा ताप विकोपास नेतें, किंवा सापास दूध पाजलें असतां तें विष होऊन तो ओकतो, २३ त्याप्रमाणें, गुणवान मनुष्याचा जो मत्सर करतो, व्युत्पत्तीबद्दल अहंपणा बाळगतो, व तपाचरणानें ज्याचें अंगा ताठा भरतो, २४ अंत्यजाला राज्यावर बसविलें असतां तो जसा अभिमानानें फुगतो, अथवा अजगरानें खांब गिळल्यावर तो जसा ताठतो, तसा ज्याच्या अंगीं गर्वाचा ताठा भरलेला पहाशील, २५ आणि जो लाटण्याप्रमाणें केव्हांही लवत नाहीं व दगडाप्रमाणें ज्याला पाझर येत नाहीं आणि फुरसें जसें गारोड्याचे मंत्रानेंही उतरत नाहीं, २६ फार काय सांगावें, अशी ज्याची स्थिति असते, त्याचें नवळ अज्ञान वाढीस लागलें आहे, हें तुला निश्चयानें सांगतों २७ हे धनंजया, जो आपलें घरदार, संपत्ति,

कहीं धनजया । जो गृहदेह सामग्रिया । न देखे कालचेया । जन्मातें गा ॥२८॥ कृतघ्ना उपकारु केला । कां चोरा व्यवहारु दिधला । निसुगु स्तविला । विसरे जैसा ॥२९॥ चोढाळतां लाविले । तें तैसेंचि कान पुस पोलें । की पुढती चोढाळ आलें । सुणें जैसे ॥७३०॥ बेडूक सापाचिया तोंडी । जातसे सबुडबुडी । तो माक्षिकाचिया कोडी । स्मरेना काही ॥३१॥ तैसी नवही द्वारं स्रवतीं । आंगी देहाची लुती जिती । जेणें जाली तें चित्ती । सलेना जया ॥३२॥ मातेच्या उदरकुहरी । पचूनि विष्ठेच्या दाथरी । जठरीं नवमासवरी । उकडला जो ॥३३॥ ते गर्भींची जे व्यथा । कां जें जालें उपजता । तें काहींचि सर्वेथा । नाठवी जो ॥३४॥ मलमूत्रपकीं । जें लोळते बाळ अकी । तें देखोनि जो न थुकी । त्रासु नेघे ॥३५॥ कालचि ना जन्म गेलें । पाहेंच पुढती आलें । ऐसें हें कांही वाटलें । नाहीं जगा ॥३६॥ आणि पै तयाचि परी । जीविताची फरारी । देखोनि जो न करी । मृत्युचिंता ॥३७॥ जिणेयाचेनि विश्वासें । मृत्यु एक एथ असे । हें जयाचेनि मानसें । मानिजेना ॥३८॥ अल्पोदकींचा मासा । हें नाटे ऐसिया आशा । न वचेचि कां जैसा । अगाध डोहां ॥३९॥ का गोरीचिया भुली । मृग व्याधादृष्टि न घाली । गळु न पाहतां गिळिली । उंडी मीनें ॥७४०॥ दीपाचिया झगमगा । जाळील हें पतंगा । नेणवेचि पैं गा । जयापरी ॥४१॥ गव्हारु निद्रासुखें । घर जळत असे तें न देखे । नेणतां जेवी विखें । रांधिलें अन्न ॥४२॥ तैसा जीविताचेनि मिषें । हा मृत्युचि आला असे । हें नेणेचि राजसें । सुखें जो गा ॥४३॥ शरीरींचि वाढी । अहोरात्रांची जोडी । विषयसुखपोडी । साचचि मानी ॥४४॥ परि बापुडा ऐसें नेणे । जे वेश्येचें सर्वस्व देणें । तेचि तें नागवणें । रूप पुढें ॥४५॥ सवचोराचें साजणें । तेंचि तें प्राण घेणें । लेपा स्नपन करणें । तेंचि नाशु ॥४६॥ पांडुरोगें आंग सुटलें । तें तयाचि नांवें म्हणटलें । तैसा नेणें मुललें । आहारनिद्रा ॥४७॥ सन्मुख शूळा । धांवतया पायें चपळा । प्रतिपदीं ये जवळा । मृत्यु जेवी ॥४८॥ तेवि देहा जंव जंव वाढु । जंव जंव दिवसांचा पवाडु । जंव जंव गुरवाडु । भोगाचा या ॥४९॥ तंव तंव अधिकाधिकें । मरण आयुष्यातें जिंके । मीठ जेवि उदकें । घासिजत असे ॥७५०॥ तैसें जीवित्व जाये । तयारतव काळु पाहे । हें हातोहातीं वें न होये । ठाउकें जया ॥ ५१ ॥ किंबहुना पांडवा । हा आंगीचा मृत्यु नित्य नवा । न देखे जो मावा । विषयांचिया ॥५२॥ तो अज्ञानदेशीचा रावो । या बोला महाबाहो । न पडे गा ठावो । आणिकांचा ॥५३॥ पै जीविताचेनि तोपें । जैसा कां मृत्यु न देखे । तैसाचि तारुण्य पोखे । जरा न गणी ॥५४॥ कडाडीं लोटला गाडा । कां शिखरौनि सुटला धोंडा । तैसा न देखे जो पुढां । वार्धक्य आहे ॥५५॥ का आडवोहळा पाणी आलें । कां जैसें म्हैसयाचें झुंझ मातलें । तैसें तारुण्याचें चढलें । भुररें जया ॥५६॥ पुष्टि लागे विघरों । कांति पाहे निसरों । मस्तक आदरी शिरों । भागीं कंप ५७ दाढी साउळ धरी । मान हालौनि वारी । तरी जो करी । प्रायेचा पैसु ५८ पुढील उरी आदळे । तंव न देखे जेवि आंधळें । कां डोळ्यावरलेनि गळें । आळशी तोपे ५९ तैसें तारुण्य आजिचें । भोगितां

देह व आपला विद्यमान जन्म याजविषयीं काहीं सुद्धां विचार करीत नाहीं, २८ कृतघ्नावर उपकार केला असता, अथवा चोरास व्यापाराकरिता भांडवल दिलें असता, किंवा निर्लज्ज मनुष्याची स्तुति केली असता, ते ज्याप्रमाणें केलेले उपकार विसरतात, २९ द्वाड कुत्र्याचे कान आणि शेंपूट कापून त्यास घरांतून हाकून लाविलें, तरी तें रक्त गळत असतांच जसें पुनः त्याच घरांत शिरतें, ७३० सापाचे तोंडांत सांपडून गिळला जात असतांही बेडूक कौतुकानें देखील माशा गिळण्याची इच्छा धरीत नाहीं काय ? ३१ त्याप्रमाणें अंगांत लत भरून नवद्वारें वहात असतांही ज्याचे मनांत आपली अशी स्थिति होण्याचें कारण काय याचा खेद सुद्धां वाटत नाहीं, ३२ आईच्या गर्भाशयामध्यें विष्ठेच्या थरांत नऊ महिनेंपर्यंत जो उकडला जातो, ३३ तो त्या गर्भांतील दुःख किंवा उदरांतून बाहेर निघते समयांचें दुःख याविषयीं काहींच स्मरण बाळगीत नाहीं, ३४ मांडीवर घेतलेलें मूल मलमूत्रांच्या चिखलांत लोळत असतांना पाहूनही ज्याला किळस न येऊन त्रासही उत्पन्न होत नाहीं, ३५ हल्लीं ज्या जन्मांत आपण आहों तो, व पुढें येणारा जन्म, याविषयीं ज्याचे मनांत काहींही विचार उत्पन्न होत नाहीं, ३६ आणि त्याचप्रमाणें आपले तारुण्याचे भरांत पुढें येणारे मृत्यूबद्दल जो काहींही काळजी बाळगीत नाहीं, ३७ आपल्या जीवितावर पूर्ण विश्वास ठेवून आपल्यास पुढें मृत्यू येणार आहे, याजबद्दल ज्याचे मनांत बिलकूल विचार नसतां; ३८ डबकें आटणार नाहीं अशा समजुतीनें जसा त्यांतील मासा मोठ्या डोहांत जात नाहीं, ३९ किंवा पारध्याच्या गाण्यास भुलून मृग जसा पारध्याकडे पहात नाहीं, अथवा मासा हा गळास लावलेल्या आमिषाचे आंत गळ आहे असें न समजतां तें खाऊन मरतो, ७४० किंवा दिव्याच्या ज्योतीनें आपण जळून जाऊं असें न समजतां पतंग त्यावर झडप घालतो, ४१ घर जळत असतांही एखादा मूर्ख निद्रेच्या भरांत तिकडे लक्ष देत नाहीं, किंवा ज्या अन्नांत विष घातलें आहे तें अन्न न समजतां एखादा निर्धास्तपणानें खातो, ४२ त्याप्रमाणें, जीविताचे रूपानें हा मृत्युच आला असें जो विषयसुखाचे भरांत जाणत नाहीं, ४३ आपल्या शरीराचा पुष्टपणा, रात्र व दिवस यांचा उपयोग, आणि विषयसुख हीं मोठ्या प्रौढीनें सत्य मानतो, ४४ परंतु बिचारा असें समजत नाहीं कीं, वेश्या आपल्यास तनमन अर्पण करिते, ते तिचें करणें वरकांती असून, उलट आपल्यास बुडविण्याचाच तो मार्ग आहे ! ४५ वाटेंत जातांना सवचोरांची गांठ पडल्यावर त्यानें आपल्यास वरकांती मैत्री दाखविणें म्हणजे ती खरोखर मैत्री नसून रानांत गेल्यावर आपला प्राण घेणेंच होय, व मातीचे चित्रास स्नान वगैरे घालून पूजन करणें म्हणजे त्याचा नाश करणेंच होय, ४६ पडरोगानें मनुष्य लठ्ठ झाला म्हणजे तो सशक्त नसून त्याचें आयुष्य संपलें असें समजावें, त्याप्रमाणें, जो आहार व निद्रा यांत गर्क होऊन, त्यापासून आपला नाश आहे असें समजत नाहीं ४७ सुळीं देण्याकरितां नेत असलेला मनुष्य समोर सुळ पाहिल्यावर त्याकडे धांवत जाऊं लागला म्हणजे तो आपल्या प्रत्येक पावलास मृत्यु जवळ करतो, ४८ त्याप्रमाणें, देह जों जों वाढेल, आयुष्य जों जों वृद्धिंगत होईल, व जो जों या विषयसुखांत निमग्न होईल, ४९ तों तों मरण आयुष्यास जिंकील, आणि मीठ ज्याप्रमाणें पाण्यांत टाकल्यावर विरघळतें, ७५० त्याप्रमाणें जों जों आयुष्य वाटेल तों तों तें काळ जवळ आणील, व तो आपल्याला हातोहात घेऊन जाईल, हें ज्याला समजत नाहीं. ५१ अर्जुना, आयुष्याच्या वृद्धीपासून आपला मृत्यु रोज जवळ जवळ येत आहे हें ज्याला विषयांच्या भुलीनें समजत नाहीं, ५२ तो, हे महाबाहो अर्जुना, अज्ञानरूप देशाचा राजा हा म्हणण्यांत काहीं शंका नाहीं ५३ ज्याप्रमाणें तो आयुष्याच्या भरांत पुढें येणाऱ्या मृत्यूबद्दल विचार करीत नाहीं, त्याचप्रमाणें तारुण्याच्या भरांत पुढें येणाऱ्या म्हातारपणाबद्दलही काळजी करीत नाहीं ५४ डोंगराच्या कड्यावरून गाडी लोटल्यावर किंवा पर्वताच्या शिखरावरून धोंडा सुटल्यावर त्याला ज्याप्रमाणें आपलें पुढें काय होईल हें माहीत नसतें, त्याप्रमाणें जो आपल्यास वार्धक्य येऊन आपली काय स्थिति होईल याकडे लक्ष देत नाहीं, ५५ किंवा आडरानांतील ओढ्यास लोटा आल्यावर त्यांतून पलीकडे जातां येत नाहीं, इतक्या जोरानें तो वाहतो अथवा रेड्याची टक्कर लागल्यावर तें उन्मत्त होऊन दुसऱ्यास जवळ येऊं देत नाहींत, त्याप्रमाणें ज्याच्या अंगावर तारुण्याची धुंदी चढलेली असते, ५६ शरीरसंपत्ति कमी होते, अंगावरील तेज लोपतें, व डोकें मानेबरोबर हालूं लागतें, ५७ दाढी पांढरी होऊन, मान नाहीं नाहीं म्हणण्याप्रमाणें उगीच हालते, अशी स्थिति झाली असतांही जो आशा वाढवितो. ५८ आंधळ्याला ज्याप्रमाणें पुढें असलेला खाब उरावर आदळेपर्यंत समजत नाहीं, किंवा डोळ्याजवळ झाडावरून पडलेलें जांभूळ दुसऱ्यानें तोंडांत घातलें असतां संतोष पावतो, परंतु आपण खटपट करीत नाहीं, ५९ त्याप्रमाणें तारुण्याचा उपभोग घेत असतां पुढें येणाऱ्या

वृद्धाप्य पाहेचें । न देखे तोचि साचें । अज्ञानु गा ॥७६०॥ देखे अक्षमें कुब्जें । की विटाळू लागे फुंजें । परि न म्हणे पाहें माझें । ऐसेंचि गवे ॥६१॥ आणि आंगी वृद्धाप्यतेची । सज्ञा ये मरणाची । परि जया तारुण्याची । भुली न फिटे ॥६२॥ तो अज्ञानाचें घर । हें साचचि मे उत्तर । तेवींचि परियेसी थोर । चिन्हे आणिक ॥६३॥ तरि वाघाचिये अडवे । एक वेळ आला चरोनि दैवें । तेणे विश्वासें पुढती धावे । वसू जैसा ६४ कां सर्पघराआंतु । अवचटें ठेवा आणिला स्वस्थु । येतुलियासाठी निश्चितु । नास्तिकु होय ॥६५॥ तैसेंचि अवचटें हें । एकदोनीवेळां लाहे । एथ रोग एक आहे । हें मानीना जो ॥६६॥ वैरिया नीद आली । आतां द्वंद्वें माझी मरली । हें मानी तो सपिली । मुकला जेवी ॥६७॥ तैसी आहारनिद्रेची उजरी । रोग निवांतु जोंवरी । तंव जो न करी । व्याधी चिंता ॥६८॥ आणि स्त्रीपुत्रादिमेळें । संपत्ति जव जंव फळे । तेणें रजें डोळे । जाती जयाचे ॥ ६९ ॥ सर्वेंचि वियोगु पडेल । विळौनि विपत्ति येईल । हें दु:ख पुढील । देखेना जो ॥ ७७० ॥ तो अज्ञान गा पाडवा । आणि तोही तोचि जाणावा । जो इंद्रियें अव्हासवा । चारी एथ ॥७१॥ वयसेचेनि उवायें । सपत्तीचेनि सावायें । सेव्यासेव्य जाये । सरकटितु ॥७२॥ न करावें तें करी । असंभाव्य मनी धरी । चिंतूं नये तें विचारी । जयाची मती ॥७३॥ रिघे जेथ न रिघावें । मागे जें न घ्यावें । स्पर्शे जेथ न लगावें । आंग मन ॥७४॥ न जावें तेथ जाये । न पाहावें तें जो पाहे । न खावें तें खाये । तेवींचि तोषे ॥७५॥ न धरावा तो संगु । न लगावें तेथ लागु । नाचरावा तो मार्गु । आचरे जो ॥७६॥ नायकावें तें आइके । न बोलावें तें बोले । परि दोष होतील हें न देखे । मत्तता ॥७७॥ आपणा मनासि रुचावे । येतुलेनि कृत्याकृत्य नाठवे । जो करणयाचेनि नावें । भलतेंचि करी ॥ ७८ ॥ परि पाप मज होईल । का नरकयातना येईल । हें कांहींचि पुढील । देखेना जो ॥७९॥ तयाचेनि आंगलगें । अज्ञान जगीं दाटुगें । जे सज्ञानातेंही संगें । झोंबों सके ॥ ७८० ॥ परी असो हें आइक । अज्ञानचिन्हे आणिक । जेणें तुज सम्यक । जाणवे तें ॥८१॥ तरी जयाची प्रीति पुरी । गुतली देखसी घरी । नवगंधकेसरी । भ्रमरी जैसी ८२ साकरेचिया राशी । बैराली गुंठे माशी । तैसेंनि स्त्रीचित्त आवेशी । जयाचें मन ॥ ८३ ॥ ठेला बेडूक कुंडी । मशक गुतला शेंगुडी । जैसा ढोरु सबुडबुडी । रुतला पंकी ॥ ८४ ॥ तैसें घरीहूनि निघणे । नाहीं जीवें गेलें प्राणें । जया साप होऊनि असणें । माटी तिये ॥८५॥ प्रियोत्तमाचिया कंठी । मृगदा मे आटी । तैसी जीवेंसी कोंपटी । धरूनि ठाके ॥८६॥ मधुरसोद्देशें । मधुकर जचे जैसें । गृहसंगोपन तैसें । करी जो गा ॥८७॥ म्हातारपणी जालें । मा आणिक विपाइलें । तयाचें कां जेतुलें । मातापितरां ॥ ८८ ॥ तेतुलेनि पाडें पार्था । घरीं जया प्रेमआस्था । आणि स्त्रीवाचूनि सर्वथा । जाणेना जो ॥८९॥ तैसा स्त्रीदेहीं जो जीवें । पडोनियां सर्वभावें । कोण मी काय करावें । कांहीं नेणें ॥७९०॥ महापुरुषाचें चित्त । जालिया वस्तुगत । ठाके व्यवहारजात । जयापरी ॥९१॥ हानि लाज न देखे । परापवाद नाइके । जयाची इंद्रियें एकमुखें । स्त्रिया केली ॥ ९२ ॥ चित्त आराधी स्त्रियेचें । आणि तियेचेनि छंदें नाचे । माकड गारुडियाचें । जैसें होय ॥९३॥ आपणपेंही शिणवी । इष्टमित्र दुखवी । मग कव…

म्हातारपणावद्दल जो विचार करीत नाहीं, तो केवळ अज्ञानरूपच होय ७६० तारुण्याचे भरात, कोणी अवळा अगर कुबड वाकलेला मनुष्य दिसला, तर तो त्यास वेडावून दाखवितो, परतु पुढें आपलीही अशीच स्थिति होईल असे मनात आणीत नाहीं, ६१ आणि मरणाची खूण जे म्हातारपण, ते जरा प्राप्त झाले, तरी जो तारुण्याची घमेंडी सोडीत नाही, ६२ तो पुरुष अज्ञानाचे घर आहे असे पक्के समज त्याचप्रमाणे, अज्ञानाची आणखी काही ठळक लक्षणे सागतो, ती ऐक. ६३ वाघाचे रानातून एक वेळ बैल चरून नशिबाने सुखरूप घरी परत आला असता विश्वासाने तो ज्याप्रमाणे त्या रानात फिरून वगवयास जातो, ६४ अथवा ज्या घरातील संपत्तीवर सर्प बसला आहे, त्यातील ठेवा सर्पदंश न होता एकाद्याने आणिला म्हणून तो 'संपत्तीवर सर्प बसतो' या गोष्टीवर विश्वास ठेवीत नाही, ६५ त्याप्रमाणे, काही कालपर्यंत आपले शरीर निरोगी आहे एवढ्या घमेंडीवर पुढें रोग येतील हे सत्य मानीत नाही, ६६ आपला वैरी निजला आहे, तेव्हा आता त्याचे व आपले वैर संपले, असे जर कोणी मानील, आणि त्या भरंवशावर स्वस्थ बसेल तर तो वैरी जागृत झाल्यावर, तो ज्याप्रमाणे आपल्या मुलाबाळासह जीवास मुकेल, ६७ त्याप्रमाणें, जोंपर्यंत भूक व झोप चागली लागत आहे, व जोंपर्यंत रोगराई वगैरे काहीं झाले नाही, तोपर्यंत, आपल्यास वृद्धापकाळी रोग वगैरे जडतील याची जो काळजी बाळगीत नाहीं, ६८ आणि स्त्रीपुत्रादि व संपत्ति ही जों जों जास्त मिळू लागतात, तों तों ज्याच्या डोळ्यावर अधिकाधिक धूर चढून डोळे धुंद होतात, ६९ आणि स्त्रीपुत्रादिकाचा वियोग एका क्षणात होईल व एका क्षणात संपत्ति जाऊन विपत्ति येईल, हें पुढील दु ख जो पहात नाही, ७७० तो अज्ञानी होय आणि अर्जुना, जो या मृत्युलोकीं इंद्रियाना स्वस्थ चरू देतो, [स्वैर वर्तन करूं देतो] तोही केवळ अज्ञानरूपच समजावा. ७१ जो तारुण्याचे भरात संपत्तीच्या मदानें सेव्यासेव्य वस्तूचा विचार न करिता सरसकट त्याचा उपभोग घेतो, ७२ जी गोष्ट करू नये ती करतो, असंभाव्य गोष्टीची हाव धरितो, आणि ज्या गोष्टीवद्दल विचार करूं नये अशा गोष्टी नेहमी मनात आणितो, ७३ जेथे प्रवेश करू नये तेथें शिरकाव करतो, जी वस्तु घेऊ नये ती मागतो, आणि ज्या गोष्टी मनात सुद्धा आणू नयेत किंवा ज्यास स्पर्शही करूं नये, त्या करतो, ७४ जेथें जाऊं नये तेथें जातो, पाहू नये तें पहातो, खाऊ नये तें खातो, आणि याप्रमाणे वर्ज केलेल्या गोष्टी केल्यानेंच ज्याचा संतोष होतो, ७५ ज्याची संगत धरू नये त्याची संगत धरतो, ज्या ठिकाणी संबंध असू नये त्या ठिकाणी संबंध ठेवतो, आणि ज्या मार्गाचे आचरण करू नये तो मार्ग आचरतो, ७६ जे ऐकू नये ते ऐकतो, बोलू नये ते बडबडतो, परन्तु या गोष्टी केल्याने आपल्या हातून दोष घडतील असे मनातही आणीत नाही ७७ आपल्या मनात येईल व आपल्यास सुखावह होईल, तीच गोष्ट करण्याकडे लक्ष असल्यामुळे, जो बरी वाईट गोष्ट करण्यावद्दल मुळीच विचार करीत नाही आणि यामुळे भलत्याच गोष्टींचे आचरण करितो, ७८ परन्तु आपले हातून पाप घडेल, किंवा आपल्याला नरकयातना सोसाव्या लागतील, या पुढील गोष्टीवद्दल जो विचार करीत नाही, ७९ त्या धर्मभ्रष्टाच्या संगतीने सर्व जगात अतिशय अज्ञान पसरते, आणि ते इतकें वाढत का, ज्ञानासही ते आपल्या बळाने मागे हटवू शकते ७८० पण हे असो ज्या योगाने तुला अज्ञानाचें स्वरूप स्पष्ट समजेल अशी त्याचा आणखी काही लक्षणे सांगतो, ती ऐक ८१ ज्याप्रमाणे भ्रमराचे चित्त नवीन उमललेल्या कमळाच्या केसरावर आसक्त असत, त्याप्रमाणे ज्याचा प्रीति घरावर जडलेली असते, ८२ ज्याप्रमाणे साखरेच्या राशीवरून माशी उठत नाही, त्याप्रमाणे ज्याचे मन स्त्रीवर आसक्त झालेले असते, ८३ ज्याप्रमाणे बेडूक पाण्याच्या कुंडातून बाहेर पडत नाही, माशी शेंबडात गुतल्यावर बाहेर पडू शकत नाही, किंवा जनावर चिखलात रुतल्यावर बाहेर निघू शकत नाही, ८४ त्याप्रमाणें ज्याचे मन घरावरून दूर होत नाही, व जो मरणानंतर आपल्या बखळीत साप होऊन बसतो, ८५ एकादी स्त्री आपल्या जिवलगाच्या गळ्यात मिठी मारून बसते, त्याप्रमाणे जो आपले गोंपट जिवाशी धरून बसतो, ८६ मधाचे संरक्षणार्थ मधमाशा जाच सोसतात, त्याप्रमाणें जो हवी ती संकटे सोसून आपल्या घराचें संरक्षण करतो, ८७ म्हातारपणी झालेले, आणि त्यातही एकुलते एक असे मूल असलें म्हणजे त्याच्या आईबापाचे जितके त्याच्यावर प्रेम असते, ८८ तितकें ज्याचे प्रेम घरावर असते, आणि अर्जुना, ज्याला स्त्रीवाचून जगतात दुसरी प्रिय वस्तु नाहीं; ८९ त्याचप्रमाणे, जो जिवाभावानें स्त्रीवर प्रेम करितो, आणि आपण कोण आहों, व आपलें सार्थक कशानें होईल हें काहीं जाणत नाहीं, ७९० ज्याप्रमाणे सिद्ध पुरुषाचे चित्त ब्रह्मस्वरूपी लीन झाल्यावर त्याचे सर्व व्यवहार थांबतात, ९१ त्याप्रमाणे ज्याने आपलें सर्वस्व स्त्रीला विकलें आहे, तो आपली हानि, लोकलज्जा किंवा लोकानी केलेली निंदा इकडे लक्ष देत नाहीं ९२ ज्याप्रमाणें माकड गारोड्याचे ताब्यात रहाते, त्याप्रमाणे जो मनात स्त्रीचा ध्यास धरून तिचेच छंदानें वागतो, ९३ आणि ज्याप्रमाणे आपण अतिशय कष्ट सो-

टाचि वाढवी । लोभी जैसा ॥९४॥ तैसा दानपुण्यें खाची । गोत्रकुटुंना पंची । परी गारभरी स्त्रियेची । उणी हों नेदी ॥९५॥ पूजिती दैवतें जोगवी । गुरूतें बोले झकवी । मायबापा दावी । निदारपण ॥९६॥ स्त्रियेच्या तरी विखी । भोगुसंपत्ति अनेकी । आणि वस्तु निकी । जे जे देखे ॥९७॥ प्रेमाथिलेनि भक्ते । जैसेनि भजिजे कुळ दैवतें । तैसा एकाग्रचित्तें । स्त्री जो उपासी ॥९८॥ साच आणि चोख । ते स्त्रियेसीचि अशेख । येरांविषयी जोगावणूक । तेही नाही ॥९९॥ इयेतें हन कोणी देखैल । इयेसी वेखासें जाईल । तरि युगाचि बुडैल । ऐसें जया ॥८००॥ नायट्याभेण । न मोडिजे नागाची आण । तैसी पाळी उणखुण । स्त्रीयेची जो ॥१॥ किंबहुना धनंजया । स्त्रीचि सर्वस्व जया । आणि तियेचिया जालिया- । लागी प्रेम ॥२॥ आणिकही जें समस्त । तियेचें अपत्यजात । तें जीवाहूनि आप्त । मानी जो का ॥३॥ तो अज्ञानासी मूळ । अज्ञाना त्याचेनि बळ । हे असो केवळ । तो तेंचि रूप ॥ ४ ॥ आणि मातलिया सागरी । मोकळिलिया तरी । लाटांच्या येरझारी । आंदोळे जेवी ॥५॥ तेवि प्रिय वस्तु पावे । आणि सुखें जो उचावे । तेंनाचि अप्रियासवें । तळवटु घे ॥ ६ ॥ ऐसेनि जयाचे चित्ती । वैषम्यसाम्याची वाखती । वाहे तो महामती । अज्ञान गा ॥७॥ आणि माझ्या ठायी भक्ती । फळालागी जया आर्ती । धनोद्देशें वेरक्ती । नटणें जेवी ॥८॥ नातरी कांताच्या भावसी । रिगोनि स्वैरिणी जैसी । राहाटे जारेंसी । ठावयालागी ॥९॥ तैसी मातें किरीटी । भजती गा पाउटी । करूनि जो दिठी । विषो सूये ॥८१०॥ आणि भजिन्नलियासवें । तो विषो जरी न पावे । तरी सांडी म्हणे आघवें । टवाळ हें ॥११॥ कुणबट कुळवाडी । तैसा आन आन देव माडी । आदिलाची परवडी । करी तया ॥ १२ ॥ तया गुरुमार्गा टेंके । जयाचा मुगुरवा देखे । तरी तयाचा मंत्रु शिके । येरु नेघे ॥१३॥ प्राणिजातेरी निष्ठुरु । स्थावरी बहु भरु । तेवीची नाही एकसरु । निर्वाही जया ॥१४॥ माझी मूर्ति निफजवी । ते घराचे कोनी बैसवी । आपण देवो देवी । यात्रे जाय ॥१५॥ नित्य आराधन माझें । काजी कुळदेवता भजे । पर्वविशेषें कीजे । पूजा आना ॥१६॥ माझें अधिष्ठान घरी । आणि वोवसे आनाचे करी । पितृकार्यावसरी । पितरांचा होय ॥१७॥ एकादशीच्या दिवसी । जेतुला पाडु आम्हांसी । तेतुलाचि नागासी । पंचमीच्या दिवशी ॥१८॥ चौथ मोटकी पाहे । आणि गणेशाचाचि होये । चावदशी म्हणे माये । तुझाचि वो दुर्गे ॥१९॥ नित्य नैमित्तिकें कर्मे सांडी । मग बैसे नवचंडी । आदित्यवारी वाढी । बहिरवां पात्रां ॥८२०॥ पाठीं सोमवार पावे । आणि बेलंरी लिंगा धावे । ऐसा एकलाचि आघवे । जोगावी जो ॥२१॥ ऐसा अखंड भजन करी । उगा नोहे क्षणभरी । अवघेन गांवद्वारी । अहेव जैसी ॥२२॥ ऐसेनि जो भक्तु । देखसी सैरा धांवतु । जाण अज्ञानाचा मूर्तु । अवतार तो ॥ २३ ॥ आणि एकांतें चोखटें । तपोवनें तीर्थें तटें । देखोनि जो गा विटे । तोहि तोचि ॥२४॥ जया जनपदी सुख । गजबजेचें कवतिक । वार्नू आवडे लौकिक । तोहि तोचि ॥२५॥ आणि आत्मा गोचरु होये । ऐसी जे विद्या आहे । ते आइकोनि डौर वाहे । विद्वांसु जो ॥ २६ ॥ उपनिषदांकडे न वचे । योगशास्त्र न रुचे । अध्यात्मज्ञानीं जयाचें । मनचि नाही ॥२७॥ आत्मचर्चा एकी आथी । ऐसिये बुद्धीची भिंती । पाडूनि जयाची

सून आस मंडळींना दुखवून कृपण मनुष्य द्रव्यच वाढवितो, ९४ त्याप्रमाणे दानपुण्य न करिता आपल्या कुटुंबातील इतर मंडळींनाही फसवतो, परंतु आपल्या कुटुंबाच्या विषयेच्छा तृप्त करण्यात उणेपणा होऊ देत नाही ९५-देव ह्याकरिता कोणाला कम फर्मावितो ते पहा—आपल्या आराध्यदेवतेची साधारण सेवा करतो, गुरूस थापा देतो, व आईबापांनी पैसे मागितले तर त्यास ' शिलक नाहीत ' म्हणून सांगतो, ९६ पण स्त्रीविषयी म्हटले तर त्या जी उत्तम वस्तु पाहील, ती ती तिच्या उपभोगाकरिता घेऊन येतो, ९७ ज्याप्रमाणे प्रेमळ भक्त आपल्या इष्ट देवतेस भजतो, त्याप्रमाणे जो स्त्रीची एकाग्र चित्ताने सेवा करतो ९८ जेवढ्या उत्तम व मूल्यवान् वस्तु, तेवढ्या सव स्त्रीसच देतो, आणि कुटुंबातील बाकीच्या माणसांना निर्वाहापुरत्या सुद्धा जिनसा देत नाही, ९९ स्त्रीकडे जर कोणी वाकड्या नजरेने पाहील किंवा तिच्या विरुद्ध जाईल, तर ज्याला युगाचा अंत झाल्याप्रमाणे वाईट वाटते, ८०० नायट होतील या भीतीने ज्याप्रमाणे नागाचे नवस फेडितात, त्याप्रमाणे जो स्त्रीची खुशी मिळवतो, १ अर्जुना, फार काय सांगावे ! ज्याला स्त्री हेच दैवत वाटते, व जो तिजपासून झालेल्या पुत्रादिकांवर विशेष प्रेम करितो, २ आणखी तिचे जेवढे आप्तसंबंधी असतील त्यांना आपल्या जिवापलीकडील समजतो, ३ तो अज्ञानाचे मूळ आहे, व त्याच्यामुळे अज्ञानाची वृद्धि होते फार काय सांगावें ! तो केवळ अज्ञानरूपच होय ४ ज्याप्रमाणे खवळलेल्या समुद्रात घातलेली नौका लाटामुळे हेलकावे खाते, ५ त्याप्रमाणे जो आवडती वस्तु प्राप्त झाली असता सुखाच्या शिखरावर चढतो, व नावडती वस्तु मिळाली असता खाली आपटतो, ६ याप्रमाणे, हे महाबुद्धिमंता अर्जुना, ज्याचे चित्तात वस्तूच्या लाभालाभापासून चिंता उत्पन्न होते, तो अज्ञानी होय. ७ आणि जो माझी भक्ति करतो, परंतु मनात फलाची इच्छा धरतो, आणि बाहेरून विरक्तपणा दाखविणारा मनुष्य ज्याप्रमाणे अंतर्यामी धनाची इच्छा करतो, ८ किंवा व्यभिचारिणी स्त्री आपलें जारकर्म चालविण्याकरिता पतीच्या पुढे पुढें करून त्याची मर्जी संपादिते, ९ त्याप्रमाणे, हे किरीटी, मजवर भक्ति आहे असे दाखवून जो विषयाकडे दृष्टि ठेवितो, ८१० आणि विषयप्राप्तीकरिता माझी भक्ति करून विषयप्राप्ति झाली नाही तर माझी भक्ति सोडून देऊन ' ईश्वर खोटा आहे ' अशी माझी टवाळी करितो, ११ कुणबी जशी आपली शेतकी वाढवितो, तसा तो पुष्कळ देवांची सेवा करितो, व पहिल्या देवाप्रमाणेच दुसऱ्या देवाचाही पत्करा करितो, १२ ज्याचे ठिकाणी विशेष थाटमाट आहे अशा गुरूवर भक्ति ठेवून त्याजपासून गुरुमंत्र घेतो, व इतरांला विचारीत नाही १३ प्राणिमात्राबरोबर कठोर शब्द बोलून त्यांचा तिरस्कार करतो, व पाषाणाच्या मूर्तीवर विशेष प्रेम करितो, तसेच ज्याला एकनिष्ठपणाने भक्ति करून राहवत नाही, १४ माझी मूर्ति तयार करून तिची घराच्या एका कोपऱ्यात स्थापना करतो, आणि आपण इतर देवांच्या यात्रा करीत हिंडतो १५ रोज माझी पूजा करितो, कार्यप्राप्तीकरिता कुलदेवतेची पूजा करितो आणि एखादा पर्वणी काळ असता तिसऱ्याच देवाची पूजा करितो, १६ माझे पूजन करीत असताना दुसऱ्या देवाला नवस करितो, खेटा घालतो, व श्राद्धकाळी पितरांची पूजा करितो १७ एकादशीच्या दिवशी जशी माझी भक्ति करितो, तशीच नागपंचमीच्या दिवशी नागास भजतो, १८ चतुर्थीचे दिवशीं गणपतीची पूर्ण भक्ति करितो, व चतुर्दशीच दिवशी देवीचे पूजन करून, ' हे अंबे, मी तुझा आहे,' अशी तिची प्रार्थना करितो, १९ नित्यनैमित्तिक कर्म अवश्य केली पाहिजेत ती टाकून देऊन नवरात्रांत नवचंडीचा पाठ एके जागी बसून करितो आदित्यवार आला म्हणजे बहिरोबाच्या नावाने खिचडी वाटतो, ८२० पुढे सोमवार आला म्हणजे बेल घेऊन शंकराकडे जाण्याकरिता जातो, व याप्रमाणे जो एकटाच सर्व देवांची सेवा करितो २१ ज्याप्रमाणे गावातील वेश्या आपली प्रीति दाखवून सर्वांचे मन आकर्षण करून घेते, त्याप्रमाणे जो क्षणभरही स्वस्थ न बसता विषयप्राप्तीकरिता सर्व देवांचे पूजन करितो, २२ याप्रमाणे जो देवांची भक्ति करीत चहूंकडे धावत असतो, तो अज्ञानाचा अवतारच होय, २३ आणि उत्तम एकांतस्थाने, तपोवने, तीर्थं व तटें ही पाहून ज्याचे मन विटते, तोही केवळ अज्ञानरूपच होय २४ ज्याला शहरात रहाण्याने सुख होते, पुष्कळ मंडळीत बसणे आवडते, व लौकिकांतील गोष्टी सांगण्याची हौस वाटते, तोही केवळ अज्ञानरूपीच होय २५ आणि जो असा प्रकारचा विद्वान् असतो का, ज्या विद्येपासून आत्म्याची प्राप्ति होते ती एक आली असता उपहास करून ती कानी पडू देत नाही २६ उपनिषदाकडे जो पहात नाही, योगशास्त्र ज्याला आवडत नाही, व अध्यात्मज्ञानाकडे ज्याचे लक्ष जात नाही, २७ ज्या बुद्धीपासून आत्मानात्म निरूपण होतें, ती बुद्धि टाकून ज्याचे मन इतर सर्व शास्त्राकडे

मती । वोढाळ जाहली ॥ २८ ॥ कर्मकांड तरी जाणे । मुखोद्गत पुराणे । ज्योतिषी तो म्हणे । तैसेंचि होय ॥२९॥ शिल्पी अति निपुण । सूपकर्मीही प्रवीण । विधि आथर्वण । हातीं आथी ॥८३०॥ कोकीं नाहीं ठेलें । भारत करी म्हणितलें । आगम आफाविले । मूर्त होती ॥ ३१ ॥ नीतिजात सुझे । वैद्यकही बुझे । काव्यनाटकीं दुजें । चतुर नाही ॥३२॥ स्मृतींची चर्चा । दग्र जाणे गारुडियाचा । निघंटु प्रज्ञेचा । पाइकी करी ॥३३॥ पैं व्याकरणीं चोखडा । तर्कीं अतिगाढा । परि एक आत्मज्ञानीं फुडा । जात्यंधु जो ॥३४॥ तें एकवांचूनि आघवा शास्त्री । सिद्धांत निर्माणधात्री । परि जळो तें मूळनक्षत्री । न पाहे गा ॥३५॥ मोराआंगीं अशेषें । पिसें असती डोळसें । परि एकली दृष्टि नसे । तैसें तें गा ॥३६॥ जरी परमाणूएवढें । सजीवनीमूळ जोडे । तरी बहु काय गाडे । भरणें येरें ॥३७॥ आयुष्यावीण लक्षणें । सिसेंवीण अळंकरणें । वोहरेवीण वाधावणें । तो विटंबु गा ॥३८॥ तैसें शास्त्रजात जाण । आघवेंचि अप्रमाण । पार्था आध्यात्मज्ञानेंविण । एकलेनी ॥३९॥ यालागीं अर्जुना पाहीं । अध्यात्मज्ञानाच्या ठायीं । जया नित्यबोधु नाहीं । शास्त्रमूढा ॥ ८४० ॥ तया शरीर जें जालें । तें अज्ञानाचें बीं विरूढलें । तयाचें व्युत्पन्नत्व गेलें । अज्ञानवेली ॥४१॥ तो जें जें बोले । तें अज्ञानचि फुललें । तयाचें पुण्य जें फळलें । तें अज्ञान गा ॥ ४२ ॥ आणि अध्यात्मज्ञान काही । जेणें मानिलेंचि नाहीं । तो ज्ञानार्थु न देखे काई । हे बोलावें असे ॥४३॥ ऐलीचि थडी न पवतां । पळे जो माघौता । तया पैलद्वीपीची वार्ता । काय होय ॥ ४४ ॥ कां दारवंठांचि जयाचें । शीर रोंविलें खांचे । तो केविं परिवरीचें । ठेविलें देखे ॥४५॥ तेविं अध्यात्मज्ञानीं जया । अनोळख धनंजया । तया ज्ञानार्थु देखावया । विषो काई ॥ ४६ ॥ म्हणोनि आतां विशेष । तो ज्ञानाचें तत्त्व न देखे । हें सांगावें आलेखें । न लगे तुज ॥ ४७ ॥ जेव्हां सगर्भे वाढिलें । तेव्हांचि पोटींचें भालें । तैसें मागिलें पदें बोलिलें । तेंचि होय ॥४८॥ वावूनिया वेगळें । रूप करणें हें न मिळे । जेंवि अवतिलें आंधळें । तें दुजेनरी ये ॥ ४९ ॥ एवं इयें उपरतीं । अज्ञानचिन्हें मागुतीं । अमानित्वादि प्रभृति । वाखाणिलीं ॥८५०॥ जे ज्ञानपदें अठरा । केलियां येरीं मोहरा । अज्ञान या आकारा । सहजें येती ॥५१॥ मागां श्लोकार्धें अर्धार्धें । ऐसें सांगितलें श्रीमुकुंदें । ना उफराटीं इयें ज्ञानपदें । तेंचि अज्ञान ॥ ५२ ॥ म्हणोनि इया वाहणी । केली म्यां उपलवणी । वाचूनि दुधा मेळऊनि पाणी । फार कीजे ॥५३॥ तेसें जी न बडबडीं । पदांची कोर न सांडीं । मूळध्वनीचिये वाढी । निमित्त जाहलों ॥५४॥ तव श्रोते म्हणती राहें । कें परिहारा ठावो आहे । बिहिसी का वायें । कविपोपका ॥ ५५ ॥ तूतें श्रीमुरारी । म्हणितलें प्रगट करीं । जे अभिप्राय गव्हरी । झांकिले आम्हीं ॥ ५६ ॥ ते देवाचें मनोगत । दाविलें आहासी तूं मूर्त । हेंही म्हणतां चित्त । दाटेल तुझें ॥५७॥ म्हणोनि असो हें न बोलें । परि साविया गा तोषलों । जे ज्ञानतरियें मेळविलों । श्रवणसुखाचिये ॥५८॥ आतां इथावरी । जे तो श्रीहरी । बोलिला ते करीं । कथन वेगां ॥५९॥ इया संतवाक्यासरिसें । म्हणितलें निवृत्तिदासें । जी अवधारा तरी ऐसें । बोलिलें देवें ॥ ८६० ॥ म्हणती तुवां पांडवा । हा चिन्हसमुच्चयो आघवा । आयकिला तो जाणावा । अज्ञानभागु ॥ ६१ ॥ इया अज्ञानविभागा । पाठी देऊनि पैं गा । ज्ञानविखीं चांगा । दृढा होइजे ॥६२॥ मग निर्वाळिलेनि ज्ञानें । ज्ञेय भेटेल मनें । तें जाणावया अर्जुनें । आस केली ॥६३॥ तंव सर्वज्ञांचा रावो । म्हणे जाणोनि तयाचा भावो । परिसें ज्ञेयाचा आभिप्रावो । सांगों आतां ॥ ६४ ॥

ओढ घेते, २८ जो कर्मकांड पूर्णपणे जाणतो, ज्याला पुराणे मुखोद्गत आहेत, आणि ज्योतिषात तर इतका निपुण आहे की, तो म्हणेल तसेच व्हावयाचे! २९ जो कलाकौशल्यशास्त्रात अति निष्णात आहे, पाकशास्त्रात प्रवीण आहे, आणि जारण, मारण, उच्चाटन व वशीकरण हा ह्मणजे केवळ ज्याचा हातचा मळ आहेत, ८३० कामशास्त्रात जो पक्का दर्दी आहे, एखादा गोष्ट ऐकली असता तिजविषयीं भारताप्रमाणे व्याख्यान करतो, व शास्त्रे ज्याचे-पुढे मूर्तिमंत उभी रहातात, ३१ जो नीतिजात उत्तम जाणतो, वैद्यशास्त्रात जो निपुण आहे, आणि काव्यनाटकात ज्याचा हात कोणी धरू शकत नाही, ३२ स्मृतींची जो चर्चा करितो, गारोड्याची मन्त्रविद्या जाणतो, वेदांतील शब्दाचा कोश तर जणू काय याचा सेवकच! ३३ आणखी जो व्याकरणात निपुण आहे, व न्यायशास्त्रात ज्याची मति गहन आहे, परंतु एक आत्मज्ञानाविषयीं जो जन्मांध आहे, ३४ तो त्या एका आत्मज्ञानाशिवाय इतर सर्व शास्त्रातील सिद्धांताना आधारभूत असेल, पण जळो ते त्याचे ज्ञान! ते ह्मणजे सर्व लक्षणांनी संपन्न असलेल्या पण मूळ नक्षत्रावर जन्मलेल्या मुलाप्रमाणे होय तू तिकडे मुळींच लक्ष देऊं नको ३५ ज्याप्रमाणे मोराच्या सर्वांगावरील पिसाऱ्यावर डोळे असतात, परंतु त्यास एक दृष्टि नाही, त्याप्रमाणे त्याची ती सर्वविद्यासंपन्नता होय ३६ मेलेल्या मनुष्यास जिवंत करणारी मुळी जर परमाणू एवढीही सापडली, तर मग इतर गाडाभर मुळ्या करावयाच्या आहेत काय? ३७ उत्तम लक्षणे असून अल्पायुष्य असणे, किंवा मस्तकाशिवाय अलंकार घालणें, अथवा वधूवर असल्यावाचून वरवावा काढणे ही विटंबना होय, ३८ त्याप्रमाणे, पार्था, एक अध्यात्मज्ञानावाचून इतर सर्व शास्त्रे अप्रमाण होत ३९ यास्तव, अर्जुना, तू हे ध्यानात धर कीं, ज्या पढतमूर्खाला आत्मज्ञानाचा निश्चयबोध नाहीं, ८४० त्या मनुष्याचे शरीर ह्मणजे अज्ञानाचें वाढलेलें बीजच होय, आणि त्याची व्युत्पन्नता म्हणजे अज्ञानाच्या वेली होत. ४१ तो जें बोलतो, ते अज्ञानाचे फूलच होय, व तो जें पुण्यमार्गाचें आचरण करितो, ते अज्ञानाचें फल होय, ४२ आणि ज्याची अध्यात्मज्ञानावर श्रद्धा नाहीं, त्याला ज्ञानार्थ (तत्त्वार्थ) प्राप्त होत नाहीं हे बोलूनच का दाखविलें पाहिजे? ४३ नदीच्या अलीकडील काठापर्यंतही न येता जो माघारी जातो, त्याला पलीकडच्या काठची बातमी कशी बरें कळेल? ४४ किंवा घरात शिरताना उंबऱ्यानच ज्याचे मस्तक कापून खाचेंत दडपलें, तो घरात काय ठेवले आहे हे कसे पाहील? ८४५ त्याप्रमाण, अर्जुना, अध्यात्मज्ञानाचा व ज्याचा ओळखहा नाहीं, त्याला ज्ञानार्थ (तत्त्वार्थ) पहावयास कसा विषय होईल? ४६ म्हणून, अशा मनुष्यास ज्ञानाचे तत्त्व कळत नाहीं, हे तुला विशेषेकरून खरे मांडून सांगण्याचे कारण नाही. ४७ गरोदर स्त्रीला वाटल तेव्हाच तिच्या उदरातील गर्भाची तृप्ति झाली, त्याप्रमाणे, पूर्वी जीं ज्ञानाची लक्षणे सांगितली, तद्विरुद्ध ज्या गोष्टी तेच अज्ञान होय ४८ आंधळ्यास जेवणाचे आमंत्रण दिल्यावर ज्याप्रमाणे त्याबरोबर दुसरा मनुष्य येतोच, त्याप्रमाणे, ज्ञानाची लक्षणें सांगितल्यावर अज्ञानाचेंही लक्षण आपोआप होतेच ४९ याप्रमाणे अमानित्वादिकांच्या उलट अज्ञानाची लक्षणे सांगितली, ८५० ती ज्ञानाचा अठरा लक्षणे उलटपक्षा लाविली असता सहज अज्ञानाची लक्षणे सिद्ध होतात ५१ मागे अखेरच्या श्लोकाच्या उत्तरार्धाच्या तिसऱ्या अर्धामध्ये श्रीमुकुंदानी सांगितले का, "ही ज्ञानाचा लक्षण, आणि याचे उलट जा लक्षणे, ते अज्ञान होय" ५२ म्हणूनच या प्रकाराने मी अज्ञान लक्षणाचा विस्तार केला एऱ्हवीं दुधात पाणी मिळवून दूध वाटवून काय करावयाचे? ५३ त्याचप्रमाणें, एक अक्षरही न सोडता आणि व्यर्थ बडबड न करिता, मुळात जो अर्थ होता, तोच मी विस्ताराने सांगितला. ५४ तेव्हा श्रोते ह्मणतात, "हे कविपोषका, तुला परिहार देण्यास तुझ्याकडून असा काय अन्याय झाला आहे? ५५ तुला श्रीमुरारीनींच सांगितले आहे का, 'आम्ही जे अभिप्राय गुप्तस्थळी झाकून ठेविले आहेत, ते तू प्रकट कर' ५६ ते देवाचें मनोगत आम्हाला तूं स्पष्ट करून सांगितलेंस असे जरी आम्ही ह्मटलें, तरी तुला त्यापासून राग येईल ५७ म्हणून आम्ही आता या सर्व गोष्टी सोडून देतों पण सत्य हे तूं श्रवणसुखाची ज्ञाननौका आम्हास प्राप्त करून दिलीस, त्या योगानें आम्हास फार संतोष झाला आहे. ५८ आता यापुढे "श्रीहरि काय बोलले तें आम्हास लवकर कथन कर" ५९ हे संताचे वाक्य ऐकल्यावरोबर निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले, तर ऐका. देव असें बोलले ८६० काय बोलले? तर ते म्हणाले, "अर्जुना, ही जीं तू सर्व लक्षणे ऐकलींस, तीं अज्ञानाचीं होत ६१ ह्या अज्ञानभागाकडे दुर्लक्ष करून तूं ज्ञानप्राप्तिविषयी आपला निश्चय दृढ कर. ६२ मग त्या शुद्ध ज्ञानाच्या योगें तुला ज्ञेयाची प्राप्ति होईल" हे ऐकताच अर्जुनाने तें जाणण्याविषयीं मन पूर्वक इच्छा केली ६३ तेव्हा सर्वज्ञाचा राजा श्रीकृष्ण यानें अर्जुनाच्या मनातील भाव जाणून त्यास म्हटले कीं, आता तुला ज्ञेय म्हणजे काय तें सांगतों, ऐक. ६४

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

यत् ज्ञेय यत ज्ञात्वा (नावः) अमृत अश्नुत तत् प्रव क्ष्यामि. तद् अनादिमत् पर ब्रह्म सत् न असत् न उच्यते ॥ १२॥

तरि ज्ञेय ऐसें म्हणणें । वस्तु ते येणेंचि का- रणें । जें ज्ञानेंवांचूनि कवणें । उपायें नये ६५ आणि जाणितलेयाबरौतें । कांहीच करणें नाही जेथें । जाणणेंचि तन्मयातें । आणी जयाचें ६६ जें जाणितलेयासाठीं । ससार काढूनिगा काठीं । जिरोनि जाइजे पोटीं । नित्यानंदाच्या ॥ ६७ ॥ ते ज्ञेय गा ऐसें । आदि जया नसे । परब्रह्म आ- पैसें । नाग जया ॥६८॥ जे नाही म्हणों जाइजे । तव विश्वाकारें देखिजे । आणि विश्वचि ऐसें म्ह- णिजे । तरि हे माया ॥६९॥ रूप वर्ण व्यक्ती । नाही दृश्य द्रष्टा स्थिती । तरि कोणे कैसें आथी । म्हणावें पां ॥८७०॥ आणि साचचि जरी नाही । तरि महदादि कोणे ठाईं । स्फुरत कैचे काईं । तेणेंवीण असे ॥७१॥ म्हणोनि आथी नाथी हे बोली । जें देखोनि मुकी जाहली । विचारेंसी मो- डली । वाट जेथें ॥७२॥ जैसी गाडघटशरावीं । तदाकारें असे पृथ्वी । तैसें सर्व होऊनियां सर्वीं । असे जे वस्तु ॥७३॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

लोके तत् सर्वत पाणिपाद, सर्वत अक्षिशिरोमुख, सर्वतः- श्रुतिमत् (अस्ति), सर्व च आवृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

आघवाचि देशीं काळीं । नव्हतां देशकाळा- वेगळी । जे क्रिया स्थूळास्थूळी । तेचि हात ज- याचे ॥७४॥ तयातें याकारणें । विश्वबाहु ऐसें म्हणणें । जे सर्वचि सर्वपणें । सर्वदा करी ७५ आणि समस्तांही ठायां । एके काळीं धनंजया । आलें असे म्हणोनि जया । विश्वांघ्रि नाम ॥७६॥ पैं सवितया आग डोळे । नाहींत वेगळे वेगळे । तैसें सर्वद्रष्टृ सकळें । स्वरूप जें ॥७७॥ म्हणोनि विश्वतश्चक्षु । हा अचक्षूच्या ठायीं पक्षु । बोला- वया दक्षु । जाहला वेदु ॥७८॥ जें सर्वांचे शि- रावरी । नित्य नांदे सर्वांपरी । म्हणोनि श्रुतीनगरी । विश्वमूर्धा म्हणिपे ॥७९॥ पैं गा मूर्ति तेंचि मुख । हुताशना जैसें देख । तैसें सर्वपणें अशेख । भोक्ते जे ॥८८०॥ यालागी तया पार्था । विश्वतोमुख हे व्यवस्था । आली वाक्पथा । श्रुतीचिया ॥८१॥ आणि वस्तुमात्रीं गगन । जैसें असे सघन । तैसें शब्दजातीं कान । सर्वत जया ॥८२॥ म्हणोनि आम्ही तयातें । म्हणों सर्वत आइकतें । एवं जें सर्वातें । आवरूनि असे ॥ ८३ ॥ एऱ्हवीं तरी महामती । विश्वतश्चक्षु इया श्रुती । तयाचिये व्याप्ती । रूप केलें ॥ ८४ ॥ वांचूनि हस्त नेत्र पाये । हे भाष तेथ कें आहे । सर्वशून्याचा न साहे । निष्कर्षु जें ॥८५॥ पैं कल्लोळातें कल्लोळें । ग्रासिजत असे ऐसें कळे । परि ग्रासितें ग्रासावेग- ळें । असे काई ॥८६॥ तैसें साचचि जें एक । तेथ कें व्याप्यव्यापक । परि बोलावया नावेक । करावे लागे ॥८७॥ पैं शून्य जैं दावावें जाहलें । तैं बिंदुलें एक केलें । तैसें अद्वैत सांगावें बोलें । तें द्वैत कीजे ॥८८॥ एऱ्हवीं तरी पार्था । गुरु- शिष्यसत्पथा । आडळु पडे सर्वथा । बोल खुंटे ॥८९॥ म्हणोनि गा श्रुती । द्वैतभावें अद्वैती । निरूपणाची वाहती । वाट केली ॥८९०॥ तेंचि आतां अवधारीं । इये नेत्रगोचरें आकारीं । ते ज्ञेय गा जयापरी । व्यापक असे ॥९१॥

सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

(तत्) सर्वेंद्रियगुणाभास, सर्वेंद्रियविवर्जित, असक्त सर्व- भृत् च एव निर्गुणं गुणभोक्तृ च (अस्ति)

जें ज्ञेय म्हणजे जाणण्यास योग्य, जें जाणल्यानें जीवाला मोक्ष मिळतो, तें तुला मी आता सांगतों ज्याला आदि नाही, तें सर्वोत्कृष्ट ब्रह्म, सत् म्हणता येत नाही व असतही म्हणतां येत नाही. ॥ १२ ॥

हे पहा, ज्ञेय म्हणजे परमात्मवस्तु–त्याला ज्ञेय म्हणण्याचें कारण इतकेंच की, तें ज्ञानाशिवाय इतर कोणत्याही उपायानें प्राप्त होत नाही, ६५ आणि तें समजल्यावर मुमुक्षूंना काही कर्तव्य उरत नाही कारण, त्याचें ज्ञानच मुमुक्षूला तद्रूपतेला आणतें (तें जाणल्याबरोबर तो तद्रूप होतो) ६६ जें जाणलें असता मुमुक्षूंना संसाराचा त्याग करून नित्यानंदात निमग्न व्हावें, ६७ तें ज्ञेय असें आहे की, त्याला आदि नाही आणि त्याला साहजिकच परब्रह्म हें नांव आहे ६८ तें नाही म्हणावयास जावें तर विश्वरूपेंकरून दृष्टीस पडते, आणि विश्वच परब्रह्म असें म्हणावें, तर ही आहे माया! ६९ त्याला रूप, वर्ण, आकार हा नाहीत, तसेंच तें दृष्टीस पडणारें नाहीं, व तें कशास पहातही नाही, तेव्हा 'तें आहे' असें कोणी व कसें म्हणावें? ८७० बरें, तें नाहीं असें धरून चाललें, तर ही महत्तत्त्वादि कोठून स्फुरण पावली? आणि त्यावांचून दुसरें आहे तरी काय? ७१ म्हणून त्यासबधानें 'आहे' 'नाही' असें काहींच बोलता न येऊन वेदाचीही वाणी मुकी झाली, आणि त्याच्या ठिकाणी विचारासह वाट खुंटली! ७२ ज्याप्रमाणें मातीपासून तयार केलेले डेरे, घागरी, परळ इत्यादिकांच्या आकाराप्रमाणें पृथ्वी दिसते, [परंतु त्यापासून निराळी आहे,] त्याप्रमाणें ब्रह्म आपणच सर्व जग नटलेलें असून जगांत ओतप्रोत भरलेलें आहे, [तथापि तें त्याहून भिन्न आहे.] ७३.

या जगांत त्याला सर्व बाजूंनी हात व पाय आहेत; सर्व बाजूंनी नेत्र, मस्तकें व मुखें आहेत, सर्व बाजूंनी कान आहेत, आणि तें सर्वाला व्यापून राहिलें आहे. ॥ १३ ॥

सर्व देशांत सर्व काळीं स्थूल व सूक्ष्म वस्तूंपासून जी क्रिया होते ती त्याच्या सत्तेनें होते, कारण तें सर्वत्र व्यापक आहे, म्हणून क्रियेचे हात तेंच आहे ७४ त्या ब्रह्माला या कारणामुळेंच 'विश्वबाहु' असें म्हटलें आहे, का की, तें सर्वत्र सर्वप्रकारें सर्वदा क्रिया करवीत असतें, म्हणजे त्याच्या सत्तामात्रें करून क्रिया होतात. ७५ आणि अर्जुना, तें सर्व ठिकाणीं एकसमयावच्छेदेंकरून असतें, म्हणूनच त्याला 'विश्वाङ्घ्रि' हें नांव प्राप्त झालें आहे ७६ ज्याप्रमाणें सूर्याला अंग व डोळे हे अवयव वेगळे वेगळे नाहीत, त्याप्रमाणें तें सर्व आपल्या स्वप्रकाशानें पहातें म्हणजे भासवतें ७७ म्हणूनच त्यास डोळे नाहीत, तरी वेदानें त्याला सार्वत्रिक पहाणपणानें 'विश्वतश्चक्षु' असें म्हटलें आहे. ७८ जें सर्वांपेक्षा उंच व सर्व प्रकारें नित्य आहे, म्हणूनच ज्याला 'विश्वमूर्धा' असें म्हणतात. ७९ हे पहा–अग्नीचा जो मूर्ति तेंच त्याचें मुख होय, त्याचप्रमाणें, जें ब्रह्म सर्व वस्तूंचा उपभोग घेतें, ८८० पार्था, याच कारणास्तव श्रुतींनी ब्रह्माला 'विश्वतोमुख' असें म्हटलें आहे ८१ आणि आकाश ज्याप्रमाणें सर्व वस्तूंत ओतप्रोत भरलें आहे, त्याप्रमाणें शब्दमात्रावरोवर त्याचे श्रवण आहेत, ८२ म्हणूनच त्या ब्रह्माला आम्ही 'सर्वत्र ऐकणारें' असें म्हणतों कारण, तें या जगतांत सर्वाला व्यापून आहे ८३ हे महामते अर्जुना, वास्तविक विश्वतश्चक्षु इत्यादि श्रुतींनी परमात्म्याच्या नेत्रादि अवयवांचें वर्णन जें केलें आहे, तें परमात्म्याला अवयव आहेत असें सिद्ध करण्याकरिता नाहीं, तर परमात्म्याचें व्यापकत्व दाखविण्याचा त्याचा मुख्य अभिप्राय आहे. ८४ वास्तविक, सर्व पदार्थांच्या अभावालाही जो सहन करीत नाहीं, त्याच्या ठिकाणीं नेत्र, हात, पाय इत्यादि अवयवांची गोष्टच नको ८५ आता लोकदृष्ट्या एकादी मोठी लाट लहान लाटेचा नाश करते असें दिसतें, परंतु ती थोरली लाट त्या लहान लाटेपासून पाण्याच्या दृष्टीनें वेगळी आहे काय? ८६ त्याप्रमाणें, सर्वांशींच जर ब्रह्म सर्वत्र भरलेलें आहे, तर त्याचे ठिकाणीं व्याप्यव्यापकभाव कोठून येणार? मग शास्त्र व्याप्यव्यापकभावाचें प्रतिपादन कां करितें, असें म्हणशील तर, शिष्याला यथार्थ बोध होण्याकरिता तसें वर्णन करावें लागतें ८७ ज्याप्रमाणें दृशोब लिहिताना बाकी शून्य दाखविण्याची वेळ येते त्या वेळेस शून्याबद्दल वर्तुलाकृति काढतात, त्याप्रमाणें अद्वैत स्पष्ट करून सांगावयाचें म्हटलें, म्हणजे द्वैताचा स्वीकार करूनच स्पष्टीकरण करावें लागतें ८८ नाहीं तर, अर्जुना, गुरुशिष्यसंप्रदाय चहूंकडे बंद पडेल, आणि अद्वैतविषयीं सर्व भाषण बंद होईल ८९ म्हणून श्रुतींनीं द्वैताच्या रूपानें अद्वैताचें प्रतिपादन करण्याचा राजमार्ग सुरू केला ८९० तेव्हा आता, आपल्या नेत्रांना जो आकार दिसतो, त्यात तें ब्रह्म कसें व्यापक आहे, तें ऐक. ९१

तें सर्व इंद्रियांना त्यांच्या विषयांचें ज्ञान करून देणारें असून, सर्वेंद्रियरहित आहे, तें कोठेंही सक्त नसून सर्वांना धारण करणारें आहे; आणि गुणरहित असून गुणांचा उपभोग घेणारें आहे. ॥ १४ ॥

तरि तें गा किरीटी ऐसें । अवकाशी आकाश जैसें । पटी पट्ट होऊनि असे । तंतु जेवी ॥९२॥ उदक होऊनि उदकी । रसु जैसा अवलोकी । दीपपणें दीपकी । तेज जैसें ॥९३॥ कर्पूरत्वें कापुरीं । सौरभ्य असे जयापरी । शरीर होऊनि शरीरी । कर्म जेवी ॥९४॥ किंबहुना पांडवा । सोनेंचि सोनयाचा रवा । तैसें जे या सर्वा । रावांगीं असे ॥९५॥ परी असे रवेपणामाजिवडे । तंव रवा ऐसें आवडे । वांचूनि सोनें सागडे । सोनया जेवी ॥९६॥ पै गा वोघुवि वाकुडा । परि पाणी उजू सुहाडा । वन्हि आला लोखंडा । लोह नव्हे की ॥९७॥ घटाकारें वेंटाळे । तेथ नभ गमे वाटोळें । मठी तरी चौफळें । आयें दिसे ॥९८॥ परि तें अवकाश जैसें । नोहिजतीचि का आकाशें । जें विकार होऊनि तैसें । विकारी नोहे ॥९९॥ मन मुख्य इंद्रिया । सत्त्वादि गुणां यया । सारिखें ऐसें धनंजया । आवडे कीर ॥९००॥ पै गुळाची गोडी । नोहे बांधया सांगडी । तैसी गुण इंद्रियें फुडी । नाही तेथ ॥१॥ अगा क्षीराचिये दशे । घृत क्षीराकारें असे । परि क्षीरचि नोहे जैसें । कपिध्वजा ॥२॥ तैसें जें इयें विकारी । विकार नोहे अवधारी । पै आकारा नाम भोंवरी । येर सोने तें सोनें ॥३॥ इया उघड मन्हाटिया । तें वेगळेपण धनंजया । जाण गुणइंद्रियां- । पासोनियां ॥४॥ नामरूपसंबंधु । जातिक्रियाभेदु । हा आकारासीच प्रवादु । वस्तूसि नाही ॥ ५ ॥ तें गुण नव्हे कही । गुणा तया संबंधु नाही । परि तयाच्याचि ठाईं । आभासती ॥ ६ ॥ येतुलेया- साठीं । सभ्रांताच्या पोटीं । ऐसें जाय किरीटी । जें हैंचि धरी ॥७॥ तरि तें गा धरणें ऐसें । अआतें जेवि आकाशें । कां प्रतिबिंबन जैसें । आरसेनि ॥८॥ नातरी सूर्य प्रतिमंडळ । जैसेनि भरी सलिल । का रश्मिकरी मृगजळ । धरिजे जेवी ॥९॥ तैसें गा सबभावेंविण । यया सर्वांतें धर्ता निर्गुण । परि तें वाया जाण । मिथ्यादृष्टी ॥१०॥ आणि यापरि निर्गुणें । गुणातें भोगणें । रंका राज्य करणें । स्वप्नी जैसें ॥११॥ म्हणोनि गुणाचा संगु । अथवा गुणभोगु । हा निर्गुणी लागु । बोलों नये ॥१२॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

तत भूतानां बहि अंत: च (अस्ति), अचरं चर च एव (अस्ति), सूक्ष्मत्वात अविज्ञेय (अस्ति), दूरस्थं च अंतिके (अस्ति) ॥ १५ ॥

जे चराचर भूतां- । माजि असे पांडुसुता । नाना वन्ही उष्णता । अभेदें जैसी ॥१३॥ तैसेनि अविनाशभावें । जें सूक्ष्मदशे आघवें । व्यापूनि असे तें जाणावें । ज्ञेय एथ ॥१४॥ जे एक आंतुबाहेरी । जें एक जवळ दुरी । जे एकवांचूनि परी । दुजी नाही ॥१५॥ क्षीरसागरींची गोडी । माजि बहु थडिये थोडी । हें नाही तया परवडी । पूर्ण जें गा ॥१६॥ स्वेदजप्रभृती । वेगळाल्या भूतीं । जयाचिये अनुस्यूती । खोमणें नाही ॥ १७ ॥ पै श्रोतेमुखटिळका । घटसहस्रां अनेकां । माजि बिंबोनि चंद्रिका । न भेदे जेवी ॥१८॥ नाना लवणकणांचिये राशी । क्षारता एकचि जैसी । कां कोडी एकी उसी । एकचि गोडी ॥१९॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

तत ज्ञेयं अविभक्तं भूतेषु च विभक्तं इव स्थितम्, भूतभर्तृ च ग्रसिष्णु च प्रभविष्णु च (अस्ति) ॥ १६ ॥

तैसें अनेकीं भूतजातीं । जें आहे एकी व्याप्ती । विश्वकार्या सुमती । कारण जें गा ॥९२०॥ म्हणोनि हा भूताकारु । जेथोनि तेचि या आधारु । कल्लोळा सागरु । जियापरी ॥ २१ ॥ बाल्यादि

हें परा-अर्जुना, तें ब्रह्म म्हणावें, ज्याप्रमाणें पोकळीत सर्व आकाश भरलेलें असतें, तितकें तत्तु हे पदार्थ हे तद्रूप होऊन असतात ९२ हें वस्त्र-रस ज्याप्रमाणें उदका-मध्यें उदकरूप होऊन असतो, तेज ज्याप्रमाणें दीपाचे ठायीं दीपपणानें असतें, ९३ सुगंध जसा कापुराच्या रूपानें कापुरात भरलेला असतो, व क्रिया शरीराच्या रूपानें शरीरात दृष्टीस पडते, ९४ किंबहुना, अर्जुना, सोनें ज्याप्रमाणें सोन्याच्या रव्याच्या रूपानें दृष्टीस पडतें, त्याप्रमाणें जें या सर्व जगाचें आदिकारण असून सर्वांत दृष्टीस पडतें, ९५ तें सोनें ज्या वेळेस रव्याच्या रूपानें दृष्टीस पडतें, त्या वेळेस आपल्यास तो रवा आहे असें वाटतें, परंतु सोनें या दृष्टीनें पाहूं गेलें असता तो रवा सोनेंच होय ९६ अर्जुना, पाण्याचा ओघ वाकडा असला म्हणजे पाणी वाकडें दिसतें, परंतु तें खरोखर वाकडें नाहीं, लोखंड तापवून लाल झाल्यावर त्याचा आकार दृष्टीस पडतो, तो अग्नीचा नसून लोखंडाचा आहे, ९७ घराच्या आकारानें आकाश वाटोळें दिसतें, व तेंच घराचे चौकांत पाहिलें म्हणजे चौकोनी दिसतें, ९८ परंतु तोच मठ व घट नाश पावल्यावर आकाशाचा नाश होत नाहीं, त्याप्रमाणें जें ब्रह्म मायेचे उपाधीनें विश्वमय होतें, परंतु मायेंत नसतें, ९९ अर्जुना, तें ब्रह्म मन इत्यादि इंद्रियांप्रमाणें व सत्त्वादि गुणांप्रमाणें आकारास आलें आहे असा भास होतो, ९०० परंतु ज्याप्रमाणें गुळाची गोडी ही गुळाच्या आकारांत नसते, त्याप्रमाणें इंद्रियें व गुण यांत ब्रह्म नसतें १ हे कपिध्वजा, ज्याप्रमाणें दुधाच्या अवस्थेंत तूप दुधाच्या आकारानें असतें, परंतु तें दूध म्हणजे तूप नव्हे, २ त्याप्रमाणें जें ब्रह्म विश्वांत भरलेलें असून तें विश्व नव्हे कारण, सुवर्णाचे अलंकार बनविल्यावर त्यास आपण फूल, वाळा अशीं नांवें देतो, बाकी सुवर्णदृष्टीनें सोनें तें सोनेंच ! ३ याप्रमाणें मी उघड मराठी भाषेंत सांगतो. अर्जुना, ब्रह्म हें गुण व इंद्रियें यांपासून वेगळें आहे ४ नांव, रूप, संबंध, जाति, क्रिया, भेद हे सर्व प्रकार आकारासच लागू आहेत, ब्रह्माला नाहींत ५ तें ब्रह्म गुण नाहीं, व त्याचा आणि गुणांचा संबंध नाहीं, परंतु त्याचेच ठिकाणीं ते भासतात ६ या कारणावरून, अर्जुना, अज्ञान्यांच्या मनांत असें येतें कीं, गुण हे ब्रह्माचेच आहेत ७ परंतु ब्रह्माच्या ठिकाणीं गुण आहेत असें मानणें, म्हणजे ज्याप्रमाणें ढग आकाशांत दृष्टीस पडतात म्हणून त्यांना आकाश धारण करतें, किंवा आरशांत पाहत असतां तें प्रतिबिंब दृष्टीस पडतें तें आरशाचेंच आहे, असें म्हणण्याप्रमाणें होय ८ किंवा समुद्राचें प्रतिबिंब पाणी धारण करतें, अथवा सूर्यरश्मी मृगजळ धारण करितात, असें वास्तविक नसतांना लोक समजतात ९ गुणांचा व ब्रह्माचा संबंध नसतांनाही ब्रह्म गुणांला धारण करतें असा जो निश्चय तो भ्रांतिमुळें व्यर्थ आहे ९१० ज्याप्रमाणें भिकारी मनुष्य स्वप्नांत राज्याचा उपभोग घेतो हें मिथ्या होय, त्याप्रमाणें ब्रह्म स्वतः निर्गुण असतां गुणांचा भोग घेतें, हें म्हणणें व्यर्थ होय ११ म्हणून, ब्रह्म गुणांचा संग करतें अथवा गुणांचा उपभोग घेतें, असें म्हणतां येत नाहीं १२

तें [सर्व] भूतांच्या बाहेर असून आंतही आहे, स्थिर असून हालणारें आहे, अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळें जाणतां येत नाहीं, आणि दूर असून जवळही आहे. ॥ १५ ॥

हे पांडुसुता, अग्नीचे निखारे जरी पुष्कळ आकाराचे निरनिराळे असले, तरी त्यांतील उष्णता ज्याप्रमाणें एकच होय, त्याप्रमाणें चराचर भूतांस जें ब्रह्म व्यापक आहे १३ याप्रमाणें, जें अविनाशी असून सूक्ष्मपणानें सर्व जगास व्यापून आहे, तें प्रस्तुतचें ज्ञेय आहे १४ जें शरीराचे आंत असतें व बाहेरही असतें, तसेंच जें पाहिलें असतां जवळ आहे व दूरही आहे, व जें एक असून दुसरा प्रकारच नाहीं १५ क्षीरसागराची गोडी काठाशीं थोडी व मध्यभागीं पुष्कळ अशी नसते, त्याप्रमाणें जें सर्वत्र व्यापक असून पूर्ण आहे, १६ जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज्ज या सर्व वेगळाल्या भूतांच्या ठिकाणीं ज्याच्या अखंडपणाला हानि नाहीं, १७ हे भ्रातृशिरोमणे, हजारों घटांच्या निराळ्या आकारांत चंद्राचें बिंब निराळें दिसतें, परंतु त्याला जसा भेद नाहीं, १८ मिठाच्या पुष्कळ राशी जरी असल्या तरी सर्वांचा खारटपणा जसा एक असतो, अथवा मोळीभर ऊस जरी असले तरी त्या सर्वांचा गोडी जशी एकच असते, १९

तें ब्रह्म मूळचें विभागलेलें नसून प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं विभागल्यासारखें दिसतें, आणि तें सर्व भूतांना धारण करणारें, सर्वांचा नाश करणारें, व सर्वांची उत्पत्ति करणारें आहे ॥ १६ ॥

तशी अनेक भूतमात्रांत ज्याची एकत्वानें व्याप्ति आहे, आणि अर्जुना, विश्वाच्या रचनेंत जें आदिकारण आहे, ९२० म्हणून ज्याप्रमाणें लाटा समुद्रापासून उत्पन्न होऊन लाटांना आधार समुद्रच असतो, त्याप्रमाणें प्राणिमात्राच्या उत्पत्तीला जो हेतु तोच त्याचा आधार आहे, २१ बाल्या-

तीन्हीं वयसां । काया एकचि जैसी । तैसें आदिस्थितिग्रासीं । अखंड जें ॥२२॥ सायंप्रातर्मध्यान्ह । होतां जातां दिनमान । तैसें का गगन । पालटेना ॥२३॥ अगा सृष्टीवेळे प्रियोत्तमा । जया नांव म्हणती ब्रह्मा । त्यासि जें विष्णुनामा । पात्र जाहलें ॥२४॥ मग आकारु हा हारपे । तेव्हां रुद्र जें म्हणिपे । तेही गुणत्रय जेव्हां लोपे । तैं जें शून्य ॥२५॥ नभाचें शून्यत्व गिळून । गुणत्रयातें तुरंऊन । तें शून्य तें महाशून्य । श्रुतिवचनसंमत ॥२६॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् १७

तत् ज्योतिषां अपि ज्योतिः (अस्ति), तमसः परं उच्यते ज्ञानं, ज्ञेयं, ज्ञानगम्यं (अस्ति), सर्वस्य हृदि धिष्ठितम् (अस्ति) ॥ १७ ॥

जें अग्नीचें दीपन । जें चंद्राचें जीवन । सूर्याचे नयन । देखती जेणें २७ जयाचे उजियेडें । तारागण उजळडे । महातेज सुरवाडें । राहाटे जेणें ॥२८॥ जें आदीची आदी । जें वृद्धीची वृद्धी । बुद्धीची जे बुद्धी । जीवाचा जीवु २९ जें मनाचें मन । जें नेत्राचें नयन । कानाचे कान । वाचेची वाचा ॥ ९३० ॥ जें प्राणाचा प्राण । जें गतीचे चरण । क्रियेचें कर्तेपण । जयाचेनी ॥ ३१ ॥ आकारु जेणें आकारे । विस्तारु जेणें विस्तारे । संहारु जेणें संहारे । पांडुकुमरा ॥३२॥ जें मेदिनीची मेदिनी । जें पाणी पिऊनि असे पाणी । तेजा दिवे लावणी । जेणें तेजें ॥३३॥ जें वायूचा श्वासोश्वासु । जें गगनाचा अवकाशु । हें असो आघवाचि आभासु । आभासे जेणें ॥३४॥ किंबहुना पांडवा । जें आघवेंचि असे आघवा । जेथ नाहीं रिगावा । द्वैतभावासी ॥३५॥ जें देखिलियाचि सरे । दृश्य द्रष्टा हें आघवें । एकवाट कालवे । सामरस्यें ॥३६॥ मग तेंचि होय ज्ञान । ज्ञाता ज्ञेय हें । जेणें गमिजे स्थान । तेंहि तेंचि ॥३७॥ जैसें सरलिया लेख । आंक होती एक । तैसें साध्यसाधनादिक । ऐक्यासि ये ॥ ३८ ॥ अर्जुना जिये ठायीं । न सरे द्वैताची वही । हें असो जें हृदयीं । सर्वांच्या असे ॥ ३९ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१८॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं च समासतः उक्तं, मद्भक्तः एतत् विज्ञाय मद्भावाय उपपद्यते ॥ १८ ॥

एवं हें तुजपुढां । आदीं क्षेत्र सुहाडा । दाविलें फाडोवाडा । विवंचुनी ॥९४०॥ तैसेंचि क्षेत्रापाठीं । जैसेनि देखसी दिठी । तें ज्ञानही किरीटी । सांगितलें ॥४१॥ अज्ञानाही कौतुकें । रूप केलें निकें । जंव आयणी तुझी टेंके । पुरे म्हणे ॥४२॥ आणि आतां हें रोकडें । उपपत्तीचेनि पवाडें । निरूपिलें उघडें । ज्ञेय पैं गा ॥४३॥ हे आघवीच विवंचना । । बुद्धी भरोनि अर्जुना । मतिसिद्धिभावना । माझिया येती ॥ ४४ ॥ देहादि परिग्रहीं । संन्यासु करूनिया जिहीं । जीवु माझ्या ठाईं । वृत्तिकु केला ॥४५॥ ते मातें किरीटी । हेचि जाणोनिया शेवटीं । आपणपयां साटोवाटी । मीचि होती ॥४६॥ मीचि होती परी । हे मुख्य गा अवधारीं । सोहोपी सर्वांपरी । रचिली आम्हीं ॥४७॥ कडा पायरी कीजे । निराळीं माचु बांधिजे । अथावीं सुइजे । तरी जैसी ॥४८॥ एऱ्हवीं अघवेंचि आत्मा । हें सांगों जरी वीरोत्तमा । परी तुझिया मनोधर्मा । मिळेल ना ॥४९॥ म्हणोनि एकाचि संचलें । चतुर्धा आम्हीं केलें । जें अदळपण देखिलें । तुझिये प्रज्ञे ॥५०॥ पैं बाळ जैं जेवविजे । तैं घांसु विसा ठायीं कीजे । तैसें एकचि हें चतुर्व्यांजें । कथिलें आम्हीं ॥५१॥ एक क्षेत्र एक ज्ञान । एक ज्ञेय एक अज्ञान । हे भाग केले अवधान । जाणोनि तुझें ॥५२॥ आणि

अवस्था, तारुण्यावस्था व वृद्धावस्था, त्यांना जसें एकच शरीर आधारभूत असतें, तरी उत्पत्ति, स्थिति व लय ह्या तिन्ही अवस्थांस जें आधारभूत आहे, २२ प्रातःकाळ मध्यान्हकाळ व सायंकाळ हे दिवसाचे तिन्ही काळ जरी गेले, तरी आकाशात जसा पालट नसतो, २३ हे प्रियोत्तमा, सृष्टीच्या उत्पत्तिकाळीं ज्याला आपण ब्रह्मदेव म्हणतो, व व्याप्तिकाला ह्मणजे स्थितिकालीं ज्याला विष्णु हे नाव देतों, २४ मग लय करते वेळेस ज्याला आपण रुद्र असे ह्मणतो, व हा तिन्ही कार्य ज्या वेळेस लोप पावतात, त्या वेळेस जें शून्य असतें त्याला प्रकृति असें ह्मणतो, २५ आणि आकाशाचे शून्यत्व गिळून गुणत्रय नाहींसें करणारें जें प्रकृतिशून्य, त्याला जें नाहींसें करतें, तें श्रुतींनी वर्णन केलेलें महाशून्य तेंच आमचें ज्ञेय होय २६

तें ब्रह्म चंद्रसूर्यादिकानाही प्रकाश देणारें आहे, तें अज्ञानरूप अंधकाराच्या पलीकडे आहे असें म्हणतात, तें ज्ञानस्वरूप आहे, ज्ञेयस्वरूप आहे, व ज्ञानानें मिळण्याजोगें आहे, आणि तेंच सर्वांच्या हृदयामध्यें विद्यमान आहे. ॥ १७ ॥

जें ब्रह्म अग्नीला दीपन करण्याची शक्ति देतें, ज्या चंद्रापासून जगतात अमृताची प्राप्ति होते, त्याला जें अमृत देतें, ज्या सूर्याचे उजेडापासून सर्व जग व्यवहार करितें, त्याला ज्याचेपासून दृष्टि प्राप्त होते, २७ ज्याचे तेजानें तारागणास तेज प्राप्त होतें, तसेंच महातेज ज्याचे तेजानें तेजस्वी होतें, २८ जगतात जे मूळ पदार्थ ह्मणून आहेत, त्यांचेंही जें मूळ म्हणजे आदि, जें वृद्धीची वृद्धी, तसेंच बुद्धीची बुद्धी व जीवाचा जीव, २९ जें मनाचें मन, डोळ्याचा डोळा, कानाचा कान व वाचेची वाचा, १३० जें प्राणाचें जीवन, गतीचे चरण व ज्याच्यामुळें क्रियेस कर्तेपणा येतो, ३१ हे पाडुकुमरा, ज्याच्यामुळें आकार, विस्तार व संहार यांना आपापलें रूप प्राप्त होत, ३२ जें पृथ्वीस धारण करणारें, जें पाण्याचें जीवन, व ज्याचे योगानें तेज प्रकाशमान होतें, ३३ जें वायूस वाहण्याची शक्ति देतें व ज्यात आकाश सामावतें, फार काय सांगावें, सर्व भासमान वस्तु ज्याचे तेजानें भासत्या जातात ३४ हे पांडवा, या सर्व जगतात सर्व पदार्थांच्या रूपानें सर्वगणानें आहे, आणि ज्याच्या ठिकाणीं द्वैतभावाचा प्रवेशच नाहीं, ३५ ज्याचें दर्शन होण्याबरोबर द्रष्टा, दृश्य व दर्शन हा त्रिपुटी ज्ञानस्वरूपाच्या ठिकाणीं ऐक्य भावाला येत, ३६ मग तत्र ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान ही त्रिपुटी होऊन ज्याचे योगानें ब्रह्म स्फुरते, तेंहि तत्र होय ३७ ज्याप्रमाणें हिशेबाचा ताळा जमल्यावर हिशेबाच्या कच्च्या कागदाचें काम संपतें, त्याप्रमाणें ब्रह्मप्राप्ति झाल्यावर साध्य व साधक हे भाव नाहींसे होतात ३८ अर्जुना, ब्रह्माचे ठिकाणीं द्वैताचा संचारही रहात नाहीं, आता हें गूढ दें. तें सर्वांच्या हृदयात वास करतें ३९

याप्रमाणें, क्षेत्र, ज्ञान आणि ज्ञेय हीं संक्षेपानें तुला सांगितलीं. हीं जाणल्यानें माझा भक्त माझ्या रूपाला मिळतो ॥ १८ ॥

याप्रमाणें, हे प्रियमित्रा, तुला क्षेत्र म्हणजे काय हें सर्व माइन विभागानें कळविलें १४० त्याचप्रमाणें, अर्जुना, त्या क्षेत्रानंतर, तुला उघड दृष्टीनें पहाता येईल अशा रीतीनें ज्ञानही समजून सांगितलें ४१ त्याप्रमाणेंच, तुझे बुद्धीची तृप्ति होऊन तू पुरे म्हणेपर्यंत अज्ञानाच्याही लक्षणाचें कौतुकानें निरूपण केलें ४२ आणि आताच दृष्टांत देऊन तुला ज्ञेय म्हणजे काय तें स्पष्ट करून सांगितलें ४३ अर्जुना, या सर्व गोष्टीचा विचार करून, माझ्या प्राप्तीची इच्छा धरून माझे भक्त मद्रूप होतात ४४ देहादिक परिवाराचा त्याग करून जे माझे ठिकाणीं आपलें चित्त वतनदार करतात, ४५ हे किरीटी, ते माझे भक्त आपलें चित्त मला अर्पण करून व माझें चित्त आपलेकडे घेऊन मद्रूप होतात ४६ अशा रीतीनें मद्रूप होण्याचा सर्वांत सुलभ मार्ग मी मुमुक्षूंकरिता तयार करून ठेवला आहे ४७ कड्यावर चढून जाणें झाल्यास जशा पायऱ्या कराव्या लागतात, किंवा अंतराळीं चढून जाणें असल्यास जसा पहाड बांधावा लागतो, किंवा खोल पाण्यातून तरून जावयाचें असल्यास जशी नाव घालावी लागते, ४८ एऱ्हवीं हे वीरोत्तमा, सर्वत्र आत्मा आहे असें जर तुला वर्णन करून सांगूं लागलों, तर तुला तें स्पष्ट कळणार नाहीं ४९ ह्मणून, तुझी बुद्धि जड आहे असें पाहून, तें एकच ब्रह्म चार विभाग करून सांगितलें, १५० ज्याप्रमाणें मुलाला जेऊं घालावयाचें असलें ह्मणजे जो आपण एक घास घेतों तोच त्याला वीस वेळ थोडथोडा द्यावा लागतो, त्याप्रमाणें ब्रह्म हें चार प्रकारांनीं तुला मी स्पष्ट करून सांगितलें ५१ तुझी अवधानशक्ति पाहून एक क्षेत्र, एक ज्ञान, एक ज्ञेय व एक अज्ञान असे त्या ब्रह्माचे चार भाग केले. ५२ आणि पार्था, इतकें

गम्मतही पार्था । तरी हा अभिप्रावो तुज होता । नये तरी हे व्यवस्था । एक वेळ सांगों ॥ ५३ ॥ आता चौठार्या न करूं । गकहीं म्हणोनि न सरूं । आत्मानात्मया धरूं । सरिसा पातु ॥५४॥ परि तुवा येतुलें करावें । मागों ते आम्हां देआवें । जे कानाचे नाव ठेवावें । आपणपें गा तें ॥ ५५ ॥ या श्रीकृष्णाचिया बोला । पार्थु रोमावितु जाहला । तेथ देवो म्हणती भला । उचवळेना ५६ ऐसेनि तो येता वेगु । धरूनि म्हणे श्रीरंगु । प्रकृतिपुरुषविभागु । परिसें सांगों ॥५७॥ जया सांगाते जगीं । सांख्य म्हणती योगी । जयाचिये आदिवेळागी । पी कपिल जाहलों ॥ ५८ ॥ तो आईक निर्दोखु । प्रकृतिपुरुषविवेकु । म्हणे आदिपुरुखु । अर्जुनातें ॥५९॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् १९.

(त्वं) प्रकृतिं पुरुषं च उभौ अपि अनादी एव विद्धि, विकारान् च गुणान् च प्रकृतिसंभवान् एव विद्धि ॥ १९ ॥

तरि पुरुष अनादि आथी । आणि तैचि लागोनि प्रकृती । ससरिसी दिवाराती । दोनी जैसी ॥९६०॥ कां रूप नोहे वाया । परी रूपा लागली छाया । निकणु वाढे धनंजया । कणसी कोंडा ॥ ६१ ॥ तेसी जाण जवटें । दोन्ही इयें एकवटें । प्रकृतिपुरुष प्रकटें । अनादिसिद्धें ६२ पै क्षेत्र येणें नावें । जें सांगितलें आघवें । तेचि एथ जाणावें । प्रकृति हे गा ॥६३॥ आणि क्षेत्रज्ञ ऐसें । जयातें म्हणितलें असे । तो पुरुष हें अनारिसें । न बोलों वेई ॥६४॥ इयें आनानें नावें । परि निरूप्य आन नोहे । हे लक्षण न चुकावें । पुढतपुढती ॥६५॥ तरी केवळ जे सत्ता । तो पुरुषु गा पांडुसुता । प्रकृतीतें समस्ता । क्रिया नाम ॥६६॥ बुद्धि इंद्रियें अंतःकरण । इत्यादि विकारभरण । आणि ते तीन्ही गुण । सत्वादिक ॥६७॥ हा आवघाचि मेळावा । प्रकृती जाहला जाणावा । हेचि हेतु संभवा । कर्माचिया ॥६८॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

प्रकृतिः कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः उच्यते, पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः उच्यते ॥ २० ॥

तेथ इच्छा आणि बुद्धी । घडवी अहंकारेसीं आधीं । मग तिया लाविती वेधी । कारणाच्या ॥६९॥ तेंचि कारण ठाकावया । जें सूत्र धरणें उपाया । तया नाव धनंजया । कार्य पैं गा ९७० आणि इच्छामदाच्या थावीं । लागली मनातें उठवी । ते इंद्रियें राहाटवी । हें कर्तृत्व पैं गा ॥७१॥ म्हणोनि तीन्ही या जाणा । कार्यकर्तृत्वकारणा । प्रकृति मूळ हे राणा । सिद्धांचा म्हणे ॥७२॥ एव तिहींचेनि समवायें । प्रकृति कर्मरूप होये । परि जया गुणा वाढे त्राये । त्याचि सारिखी ७३ जें सत्वगुणें अधिष्ठिजे । तें सत्कर्म म्हणिजे । रजोगुणें निपजे । मध्यम तें ॥७४॥ जें का केवळ तमें । होती जियें कर्में । निषिद्धें अधर्में । जाण तियें ॥७५॥ ऐसेनि संतासतें । कर्में प्रकृतीस्तव होतें । तयापासोनि निर्वाळतें । सुखदुःख गा ॥७६॥ असंतीं दुःख उपजे । सत्कर्मीं सुख निफजे । तया दोहींचा बोलिजे । भोगु पुरुषा ॥ ७७ ॥ सुखदुःखें जववरी । निफजती साचोकारी । तव प्रकृति उद्यमु करी । पुरुषु भोगी ॥७८॥ प्रकृतिपुरुषाची कुळवाडी । सांगतां असगडी । जे आंबुली जोडी । आंबुला खाय ७९ आंबुला आंबुलिये । संगती ना सोये । कीं आंबुली जग विये । चोज ऐका ॥९८०॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२१॥

पुरुषः प्रकृतिस्थः (सन्) प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते हि गुणसंगः अस्य सदसद्योनिजन्मसु कारणं (अस्ति). ॥२१॥

जे अनंगु तो पैंधा । निकवडा गुसधा । जीर्णु अतिवृद्धा । पासोनि वृद्धु ॥८१॥ तया आडनाव पुरुषु । एऱ्हवीं स्त्री ना नपुंसकु । किंबहुना एकु । निश्चयो नाहीं ॥८२॥ तो अचक्षु अश्र-

गरज जर ब्रह्म तुला नीट कळत नसल, तर तुला दुसऱ्या रीतीने आणखी एकदा स्पष्ट करून सांगतो ५३ आता त्याचे चार भाग न करिता, तसेच ते एकही न मानता, आत्मा व अनात्मा (पुरुष व प्रकृति) असे दोन भाग करून ते तुला सांगतो ५४ परंतु तू एक गोष्ट कर का, आम्ही मागूं तें आह्मांला दे. ते काय म्हणशील, तर तू लक्षपूर्वक कान देऊन आम्ही सांगूं ते ऐक. ५५ असें श्रीकृष्णाचे वचन ऐकून पार्थाचे अंगावर रोमांच उभे राहिले तेव्हा देव म्हणाले की, याचे मनात ही गोष्ट पूर्णपणे बिंबली आहे. ५६ याप्रमाणे श्रीकृष्णालाही वेग आला, परंतु ता आवरून धरून ते म्हणतात – अर्जुना, तुला ब्रह्माचे प्रकृति व पुरुष असे दोन भाग स्पष्ट करून सांगतो, तें ऐक ५७ प्रकृति व पुरुष याचे ज्यात विवेचन आहे, त्या मार्गाला योगी लोक ' सांख्यमार्ग ' असे ह्मणतात, व ज्याचे पूर्णपणे वर्णन करण्याकरिता मी कपिलावतार घेतला, ५८ तो प्रकृति व पुरुष यांचेविषयी निर्दोष विचार ऐक, असे श्रीकृष्ण परमात्मा अर्जुनास म्हणाले ५९

प्रकृति आणि पुरुष हे दोन्ही अनादिच आहेत, असें तू समज, आणि विकार व गुण हे प्रकृतीपासूनच उत्पन्न झाले आहेत, असे तू समज

तरी पुरुष हा अनादि आणि तेव्हापासून त्याला लागूनच प्रकृतिही आहे ज्याप्रमाणे दिवस व रात याची जोड आहे, ९६० छाया ही रूप नव्हे, परंतु ती रूपाबरोबर असते, तसेच, हे धनंजया, बी पेरल्यावर त्याचे बरोबर ज्याप्रमाणें कण व कोंडा ही दोन्ही बरोबरच उत्पन्न होतात, ६१ त्याप्रमाणे प्रकृति व पुरुष ह्यांचे अनादिसिद्ध जोडपे प्रसिद्ध आहे ६२ तर क्षेत्र या नावानें तुला जे सांगितलें, त्यालाच या ठिकाणी प्रकृति म्हणून समजावे, ६३ आणि क्षेत्रज्ञ म्हणून ज्याला म्हणतात, तो पुरुष हे आम्ही निःसंशय सांगतो, असे समज ६४ याचीं जरी ही निरनिराळीं नावे आहेत, तरी त्याजविषयी निरूपण निराळे नाहीं, ही गोष्ट तू वरचेवर पूर्णपणे लक्षात ठेव ६५ हे पांडुसुता, ज्या सत्तेला कधीही नाश नाही, तिला पुरुष असे समजावे व सत्तेच्या योगाने ज्या क्रिया घडतात, त्यांना प्रकृति असें ह्मणावें. ६६ बुद्धि, इंद्रियें, अंतःकरण इत्यादि ज्यापासून विकार उत्पन्न होतात–आणि सत्व, रज व तम हे तिन्ही गुण ६७ या सर्वांची प्रकृतीपासून उत्पत्ति होते व जिचेपासून सर्व कर्मे होतात ६८

प्रकृति ही कार्य म्हणजे शरीर व करण ह्मणजे तेरा इंद्रिये यांच्या उत्पत्तीला कारण आहे; आणि पुरुष हा सुखदुःखाच्या भोक्तेपणास कारण आहे. ॥ २० ॥

त्या ठिकाणी इच्छा व बुद्धि यांच्यापासून अहंकार उत्पन्न होतो, व त्यामुळे ती इच्छा व बुद्धि फलप्राप्तीकरिता इंद्रियांना आपापलें काम करण्याकरिता नादी लावतात ६९ तेंच फल प्राप्त होण्याकरिता जो उपाय करावयाचा, त्यास, हे धनंजया, कार्य असे म्हणतात ९७० तीच इच्छा प्रबळ होऊन मन जागृत करते, व त्याजकडून सर्व व्यवहार करविते ७१ म्हणून कार्य, कर्तृत्व व कारण या त्रिपुटीस प्रकृति मूळ होय, असे सिद्धांताचा राणा जो श्रीकृष्ण परमात्मा तो म्हणाला ७२ याप्रमाणे तिन्ही एकत्र झाल्यावर प्रकृति क्रियारूप होते, परंतु ज्या गुणाचा विशेष जोर होईल, त्या गुणाप्रमाणे ती क्रिया घडते ७३ जे कर्म सत्त्वगुणापासून उत्पन्न होते, ते सत्कर्म होय रजोगुणापासून उत्पन्न होते, ते मध्यम, ७४ आणि जीं कर्मे केवळ तमोगुणापासून उत्पन्न होतात, ती निषिद्ध म्हणजे धर्मविरुद्ध कर्मे होत ७५ याप्रमाणे प्रकृतीपासून चांगली व वाईट कर्मे घडतात, व त्या कर्मापासून सुखदुःख प्राप्त होतें ७६ वाईट कर्मापासून दुःख उत्पन्न होतें, सत्कर्मापासून सुख उत्पन्न होते, व त्या दोहोंचा उपभोग पुरुषास घ्यावा लागतो ७७ जोपर्यंत सुख व दुःख सत्यत्वानें उत्पन्न होतें, तोपर्यंत व्यापार प्रकृतीचा व भोग पुरुषाचा ७८ प्रकृति व पुरुष याचा व्यापार इतका विसंगत आहे कीं, स्त्रीनें मिळवावे व नवऱ्याने स्वस्थ बसून खावे ७९ काय चमत्कार आहे पहा का, या स्त्रीपुरुषांचा कधीही संग न घडता स्त्रीपासून जगाची उत्पत्ति होते ९८०

पुरुष प्रकृतीशी संबंध ठेवून प्रकृतीच्या गुणांचा उपभोग घेतो; व गुणसंबंध हाच पुरुषाच्या बऱ्या–वाईट जन्माला कारण होतो. ॥२१॥

जो पुरुष ब्रह्म निराकार असून उदासीन आहे, तसेच निर्धन असून केवळ एकटा आहे आणि जीर्ण असून, या जगात जी अति वृद्ध वस्तु असेल तिच्यापेक्षाही वृद्ध आहे, ८१ त्याला आडनाव पुरुष हे आहे. एऱ्हवीं तें स्त्री किंवा नपुंसक यांपैकी निश्चयानें कोणतेंच सांगता येत नाहीं. ८२ त्याला डोळे, कान, हात, पाय, रूप, वर्ण व नाव हें

वणु । अहम्नु अचरणु । रूप ना वर्णु । नाम आथी ॥८३॥ अर्जुना काहींचि जेथ नाहीं । तो प्रकृतीचा भर्ता पाहीं । की भोगणें ऐसयाही । सुखदु खाचें ॥८४॥ तो तरी अकर्ता । उदासु अभोक्ता । परि इया पतिव्रता । भोगविजे ॥८५॥ जियेतें अळुमाळु । रूपागुणाचा चाळढाळु । ते भलतैसाही खेळु । लेखा आणी ॥८६॥ इये प्रकृती तव । गुणमयी हेंचि नाव । किंबहुना सावेव । गुण तेचि हे ॥८७॥ हे प्रतिक्षणीं नित्य नवी । रूपा गुणाचीच आघवी । जडातेंही माजवी । इयेचा माजु ॥८८॥ नामें इयें प्रसिद्धे । स्नेहो इया स्निग्धें । इंद्रियें प्रवुद्धे । इयेचेनि ॥ ८९ ॥ कायि मन हें नपुंसक । की तें हिंडवी तिन्ही लोक । ऐसें ऐसें अलौकिक । करणें इयेचें ९९० हे भ्रमाचें महाद्वीप । हे व्याप्तीचें रूप । विकार उमप । इया केले ॥९१॥ हे कामाची मांडवी । हे मोहवनींची माधवी । इये प्रसिद्धचि दैवी । माया हें नाम ॥९२॥ हे वाङ्मयाची वाढी । हे साकारपणाची जोडी । प्रपंचाची धाडी । अभंग हे ॥९३॥ कळा येथूनि जालिया । विद्या इयेच्या केलिया । इच्छा ज्ञान क्रिया । वियाली हे ॥९४॥ हे नादाची टाकसाळ । हे चमत्काराचें वेळाउळ । किंबहुना सकळ । खेळु इयेचा ॥९५॥ जे उत्पत्ति प्रलयो होत । ते इयेचे सायंप्रात । हें असो अद्भुत । मोहन हे ॥९६॥ हे अद्वयाचें दुसरें । हे नि.सगाचें सोयरें । हे निराळेंसि घरें । नांदतु असे ॥९७॥ इयेतें गेतुलावरी । सौभाग्यव्यासी थोरी । म्हणोनि तया आवरी । अनावरातें ॥९८॥ तयाच्या तव ठायीं । निपटूनि काहींचि नाहीं । कीं तया आघवेंही । आपणचि होय ॥९९॥ तया स्वयंभाची संभूती । तया अमूर्ताची मूर्ती । आपण होय स्थिती । ठावो तया ॥१०००॥ तया अनाप्तांची आर्ती । तया पूर्णाची तृप्ती । तया अकुळाची जाती । गोत होय ॥१॥ तया अचर्चाचें चिन्ह । तया अपारानें मान । तया अमनस्काचें मन । बुद्धी ही होय ॥ २ ॥ तया निराकाराचा आकारु । तया निर्व्यापाराचा व्यापारु । निरहंकाराचा अहंकारु । होऊनि ठाके ॥ ३ ॥ तया अनामाचें नाम । तया अजाचें जन्म । आपण होय कर्म । क्रिया तया ॥४॥ तया निर्गुणाचे गुण । तया अचरणाचे चरण । तया अश्रवणाचे श्रवण । अचक्षूचे चक्षु ॥५॥ तया भावातीताचे भाव । तया निरवयवाचे अवयव । किंबहुना होय सर्व । पुरुषाचें हे ॥६॥ ऐसेनि इया प्रकृती । आपुलिया सर्व व्याप्ती । तया अविकारातें विकृती- । माजीं कीजे ॥७॥ तेथ पुरुषत्व जें असे । तें ये प्रकृतिदशे । चंद्रमा अवसे । पडिला जैसा ॥८॥ विदळ बहु चोखा । मीनलिया वाला एका । कसु होय पाचका । जयापरी ॥९॥ का साधूतें गोंधळी । संचरोनि मुये मैळी । नाना सुदिनाचा आभाळीं । दुर्दिनु कीजे ॥१०१०॥ जेवि पय पशूच्या पोटीं । का वन्हि जैसा काष्ठीं । गुंडूनि घेतला पटीं । रत्नदीपु ॥११॥ राजा पराधीनु जाहला । की सिंहु रोगें रुधला । तैसा पुरुष प्रकृती आला । स्वतेजा मुके ॥१२॥ जागता नरु सहसा । निद्रा पाडूनि तैसा । स्वप्नीचिया सोसा । वश्यु कीजे ॥१३॥ तैसें प्रकृति जालेपणें । पुरुषा गुण भोगणें । उदास अतुरीगुणें । आतुडे जेवी ॥१४॥ तैसें अजा नित्या होये । आंगीं जन्ममृत्यूचे घाये । वाजती जै लाहे । गुणसंगातें ॥१५॥ परि तें ऐसें पडसुता । तातलें लोह पिटितां । जेवी वन्हीसीवि घाता । बोलती तया ॥१६॥ कां आंदोळलिया उदक । प्रतिमा होय अनेक । तें नानात्व म्हणती लोक । चंद्री जेवीं ॥१७॥ दर्पणाचिया जवळिका । दुजेपण जैसें ये मुखा । कां कुंकुमें स्फटिका । लोहितत्व ये ॥१८॥ तैसा गुणसंगमें । अ-

काहीएक नाही ८३ अर्जुना, ज्याला कोणतेही अवयव नाहीत, असा हा प्रकृतीचा नवरा असून त्यालाही सुख-दुःख भोगावे लागते ८४ तो कर्म न करणारा, उदासीन व उपभोग न घेणारा असा जरी आहे, तरी ही पतिव्रता प्रकृति त्याला उपभोग घेण्यास लावते ८५ ही प्रकृति आपल्या गुणाच्या व रूपाच्या अनुरोधाने विलक्षण खेळ करून दाखविते, ८६ म्हणून या प्रकृतीला गुणमयी असे नाव दिले आहे, किंबहुना ही मूर्तिमंत गुणच आहे ८७ ही क्षणोक्षणी नित्य नवी असून रूप व गुण यांनी युक्त आहे, व ही जड वस्तूकडूनही आपले कर्तबगारीने कर्म करविते ८८ नाव, प्रीति, इंद्रिये या सर्वांचे व्यापाराला ही कारण आहे ८९ पाहूं गेले असता मन हे नपुंसक असूनही त्याला तिन्ही लोकात हिंडविते याप्रमाणे हिचा अलौकिक करणी आहे ९९० ही भ्रमाचे केवळ महाद्वीप स्वयमेव व्याप्ति करणारी व अमर्याद विकार उत्पन्न करणारी अशी आहे. ९९१ ही कामरूप वेलीचा मांडव असून मोहरूप वनाचा वसंत ऋतु आहे, व ही दैवी माया या नावाने प्रसिद्ध आहे ९२ ही शब्दमय शास्त्राची वाटी आहे, ही निराकाराला आकार देणारी आहे, व प्रपंचाची सतत धाड घालणारी आहे ९३ सर्व कला हिच्यापासून उत्पन्न झालेल्या असून, सर्व विद्याही हिनेच केलेल्या आहेत, आणि इच्छा, ज्ञान व क्रिया यासही हीच व्यायली आहे. ९४ ही नादाची (छंदाची) टाकसाळ आहे, ही चमत्काराचे घर आहे फार काय सांगावे! हा सर्व खेळ हिचाच आहे. ९५ जगाची उत्पत्ति आणि प्रळय जे होतात ते हिचे सायं-प्रातःकाल होत हें असो, ही जगाला अद्भुत मोह घालणारी आहे ९६ ही अद्वयाची दुसरी मूर्ति आहे, ही संगरहिताची सोबतीण आहे, आणि हिचें वास्तव्य शून्यात असून त्या ठिकाणी ही नांदते ९७ याप्रमाणे हिच्या सौभाग्याचा महिमा आहे, म्हणूनच अनावर असे जे ब्रह्म त्याला ही आवरते ९८ वस्तुतः ब्रह्माचे ठिकाणी कोणतेच विकार नाहीत, परंतु त्याचे ठिकाणी ही आपण स्वतः विकार बनते ९९ त्या स्वयंभूला उत्पत्ति, त्या निराकाराला आकार, स्थिति व ठिकाण आपणच बनते. १००० त्या इच्छारहिताची इच्छा, त्या पूर्णाची तृप्ति, त्या कुलरहिताची जात व गोतही आपणच होते. १ त्या अवर्णनीयाचें लक्षण, त्या अपाराचे प्रमाण, आणि अमनस्काचे मन व बुद्धिही आपणच होते. २ त्या निराकाराचा आकार, निर्व्यापाराचा व्यापार, व निरहंकाराचा अहंकारही आपणच होऊन रहाते ३ त्या नामरहिताचे नाव, व त्या जन्मरहिताचा जन्म, आणि कर्म व क्रिया आपणच होऊन रहाते ४ त्या निर्गुणाचे गुण, त्या अचरणाचे चरण, त्या अश्रवणाचे कान व अचक्षुचे नेत्र आपण होऊन रहाते ५ त्या भावातीताचे भाव, निरवयवाचे अवयव, किंबहुना माया आपण स्वतःच पुरुषाचे सर्व विकार बनते ६ याप्रमाणे प्रकृति आपल्या सामर्थ्याने त्या अविकारी ब्रह्माला विकारग्रस्त करते ७ ज्याप्रमाणे अमावास्येच्या दिवशी चंद्राचें तेज लोपते, त्याप्रमाणें ब्रह्माचे तेज या प्रकृतीच्या पुढे पडत नाही ८ उत्तम प्रकारच्या सोन्यात जर वालभर अन्य धातु मिसळला, तर त्या सर्व सोन्याचा कस जमा कमी लागतो, ९ अथवा सदाचारी मनुष्यही संध्याकाळी अपवित्र जागेत गेला असता त्यास पिशाच्चबाधा होऊन तो जसा वेडा होतो, अथवा ढग जसे दोनप्रहरच्या वेळी स्वच्छ आकाशात निबिड अंधकार करून सुदिनाचा दुर्दिन करतात, १०१० ज्याप्रमाणे गाईचे पोटात दूध किंवा लाकडात अग्नि असतो, अथवा उत्तम रत्नाचे तेज वस्त्रात गुंडाळून घेतल्यावर बाहेर पडत नाही, ११ राजा पराधीन झाल्यावर किंवा सिंह रोगग्रस्त झाल्यावर ज्याप्रमाणे त्याचे तेज लोपते, त्याप्रमाणें, पुरुष प्रकृतीच्या अधीन झाल्यावर त्याचे तेज पडत नाही १२ झोप जशी जागृत अवस्थेत असलेल्या पुरुषाला तो निजल्यावर सहज स्वप्नातील सुखदुःख भोगावयास लावते. १३ त्याप्रमाणे, प्रकृतीच्या आधीन झाल्यामुळे पुरुषाला गुण भोगावे लागतात. ज्याप्रमाणे उदासीन पुरुष असला तरी स्त्रीच्या अधीन झाला म्हणजे तिच्या नादानें अगदींच वेडा होऊन जातो, १४ त्याप्रमाणे, ते ब्रह्म अज आणि नित्य आहे, तरी ते प्रकृतीच्या अधीन होऊन त्याला गुणसंग झाला म्हणजे जन्ममृत्यूचे घाव सोसावे लागतात. १५ परंतु अर्जुना, हे कसे आहे म्हणशील, तर तापलेल्या लोखंडावर घाव घालतेवेळी ते घाव अग्नीवर बसतात असे लोक म्हणतात, १६ किंवा पाणी हालले म्हणजे त्यात चंद्राची अनेक बिंबे दृष्टीस पडतात, व त्यायोगे लोक चंद्राचे ठिकाणी अनेकत्व कल्पितात, १७ आरशात तोंड पाहिल्यावर ज्याप्रमाणे दोन तोंडें दृष्टीस पडतात, किंवा कुंकुवावर स्फटिक मणि ठेविला म्हणजे तो लाल दिसतो, १८ त्याप्रमाणें, गुणाच्या संगतीनें, जन्मरहित जो पुरुष

जन्म। हा जन्मे । पावनु ऐसा गमे । एऱ्हवीं नाहीं ॥१९॥ अधमोत्तम योनी । यासि ऐसिया मानी। जैसा सन्यासी होय स्वप्नीं । अत्यजादि जाती ॥१०२०॥ म्हणोनि केवळा पुरुषा । नाहीं होणें भोगणें देखा । येथ गुणसंगुचि अशेखा- । लागीं मूळ ॥ २१ ॥

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

उपद्रष्टा, अनुमन्ता, भर्ता, भोक्ता, महेश्वर , अपि च पर मात्मा इति उक्त पर पुरुष अस्मिन् देह (अस्ति) ॥२२॥

हा प्रकृतिमाजी उभा । परि जुई जैसा वोथंबा । इया प्रकृति पृथ्वीनभा । तेतुला पाडु ॥२२॥ प्रकृतिसरितेच्या तटीं । मेरु होय हा किरीटी । माजि बिंबे परी लोटी । लोटों नेणे ॥२३॥ प्रकृति होय जाये । हा तो असतुचि आहे । म्हणोनि आब्रह्माचें होये । शासन हा ॥२४॥ प्रकृति येणे जिये । याचिया सत्ता जग विये । इयालागी इये । वरपेतु हा ॥२५॥ अनंतें काळें किरीटी । जिया मिळति इया सृष्टी । तिया रिगती ययाच्या पोटीं । कल्पांतसमयीं ॥२६॥ हा महद्ब्रह्मगोसावी । ब्रह्मगोळलाघवी । अपारपणें मवी । प्रपंचातें ॥२७॥ पैं या देहामाझारी । परमात्मा ऐसी जे परी । बोलिजे ते अवधारी । ययातेंचि ॥ २८ ॥ अगा प्रकृतिपरौता । एकु आथी पडुसता । ऐसा प्रवादु तो तत्त्वता । पुरुषु हा पैं ॥ २९ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

यः एवं पुरुषं गुणैः सह प्रकृतिं च वेत्ति, सः सर्वथा वर्तमानः अपि भूयः न अभिजायते. ॥ २३ ॥

जो निखळपणें येणें । पुरुषा यया जाणे । आणि गुणाचें करणें । प्रकृतीचें तें ॥ १०३० ॥ हें रूप हे छाया । पैल जळ हे माया । ऐसा निवाडु धनंजया । जेवि कीजे ॥३१॥ तेणें पाडें अर्जुना । प्रकृतिपुरुषविवेचना । जयाचिया मना । गोचर जाहली ॥ ३२ ॥ तो शरीराचेनि मेळें । करू का कर्मे सकळें । परि आकाश धुई न मैळे । तैसा असे ॥३३॥ आथिलेनि देहें । जो न घेपे देहमोहें । देह गेलिया नोहे । पुनरपि तो ३४ ऐसा तया एकु । प्रकृतिपुरुषविवेकु । उपकारु अलौकिकु । करी पैं गा ॥३५॥ परि हाचि अंतरीं । विवेक भानूचियापरी । उदैजे ते अवधारी । उपाय बहुत ॥ ३६ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चाऽपरे ॥२४॥

केचित् ध्यानेन आत्मना आत्मनि आत्मानं पश्यति, अन्ये सांख्येन योगेन (आत्मानं पश्यन्ति,) अपरे च कर्मयोगेन (आत्मानं पश्यन्ति) ॥ २४ ॥

कोणी एकु सुभटा । विचाराचा आगिटा । आत्मानात्माकिटा । पुटें देउनी ॥३७॥ छत्तीसही वानी भेद । तोडोनिया निर्विवाद । निवडिती शुद्ध । आपणपे ३८ तया आपणपयाच्या पोटीं । आत्मध्यानाचिया दिठीं । देखती गा किरीटी । आपणपेंचि ॥३९॥ आणि पैं दैवबगें । चित्त देती सांख्ययोगें । एक ते अगलगें । कर्माचेनि १०४०

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

अन्ये तु एवम् अजानंतः अन्येभ्यः श्रुत्वा उपासते, ते श्रुतिपरायणाः च अपि मृत्युं अतितरंति एव. ॥ २५ ॥

येणें येणें प्रकारें । निस्तरती साचोकारें । हें भवभिउरें । आघवेंचि ॥ ४१ ॥ परि ते करिती ऐसें । अभिमानु दवडूनि देशें । एकाचिया विश्वासें । टेंकती बोला ॥४२॥ जे हिताहित देखती । हानि कणवा घेपती । पुसोनि शिणु हरिती । देती सुख ॥४३॥ तयाचेनि मुखें जें निघे । तेतुलें आदरें चांगें । ऐकोनियां आंगें । मनें होती ॥ ४४ ॥ तया ऐकणेयाचेनि नावें । ठेविती गा

तो जन्म घेतो असे वाटते, परंतु त्याच्यावर पाहू गेले असता तशी गोष्ट नाही १९ पुरुष उत्तम व वाईट योनीत जन्म घेतो असे वाटते, पण ज्याप्रमाणे मनुष्य हा स्वप्नात आपण अंत्यजादि जातीत प्रविष्ट झालो आहो असे पहातो, पण ते सत्य नसते, त्याप्रमाणे असे वाटणे हा केवळ भास होय १०२० म्हणून, तो पुरुष, त्याला जन्ममृत्यु हे भोगावे लागत नाहीत, परंतु तसे वाटते, याला सर्व कारण, प्रकृतीच्या गुणांचा संगत होय २१

साक्षिभूत, प्रवृत्तीला अनुकूल असणारा धारण करणारा, उपभोग घेणारा, परमेश्वर, आणि ज्याला परमात्मा असें म्हटलें आहे, असा श्रेष्ठ पुरुष या देहामध्ये विद्यमान आहे ॥ २२ ॥

हा पुरुष प्रकृतीचे ठिकाणी आहे, पण जुईच्या झाडाला टेका देण्याकरिता उभा केलेला खांब ज्याप्रमाणे त्या झाडाच्या सर्व विकारापासून अलिप्त असतो, त्याप्रमाणे अलिप्त आहे, आणि प्रकृतीत व यात जमीन-अस्मानाचे अंतर आहे, २२ अर्जुना, हा प्रकृतिरूप नदीच्या तीरावर मेरु पर्वताप्रमाणे अचल उभा असतो, आणि याचे प्रतिबिंब जरी नदीत पडलेले असते, तरी तिच्या प्रवाहाने हा वाहून जात नाही २३ प्रकृति उत्पन्न होते व लयही पावते, तथापि हा कायमच असतो, म्हणून सर्व जगताचा हा शास्ता आहे. २४ प्रकृति याचे योगाने वाचते, व याच्याच सत्तेने ती जग निर्माण करिते, म्हणून हा प्रकृतीचा भर्ता होय. २५हे किरीटी, अनंत कालापासून चालत आलेली सृष्टि कल्पांतसमयीं याच ठिकाणी लय पावते २६ हा प्रकृतीचा स्वामी आहे व या ब्रह्मांडाचा सूत्रधार असून आपल्या थोरपणाने प्रपंचाला अजमावणारा आहे, २७ व या देहात परमात्मा म्हणून जो म्हणतात, तो हाच होय, असे समज २८ हे पांडुसुता, प्रकृतीच्या पलीकडे एक पुरुष आहे असें जे म्हणतात, तो खरोखर हा होय. २९

जो याप्रमाणें परमात्म्याला आणि गुणांसह प्रकृतीला जाणतो, तो सर्व प्रकारांनी कर्म करीत असला तरी पुनः जन्म पावत नाही. ॥ २३ ॥

जो या पुरुषाला याप्रमाणे पूर्णपणे जाणतो, आणि तसेच, सर्व गुण व कर्म प्रकृतीची आहेत हे जाणतो, १०३०हे धनंजया, हे रूप, ही छाया, हे पलीकडील सत्य जल, व हे पलीकडील मृगजल असा निर्णय ज्याप्रमाणे शाहणा मनुष्य करितो, ३१ त्याप्रमाणे अर्जुना, ज्याने आपले मनाशीं प्रकृति व पुरुष यांच्या स्वरूपाचा यथार्थ विचार केल्याने त्या मनाचा प्रकार आहे ३२ तो शरीराने जरी सर्व कर्म करीत असला, तरी आकाश जसे धूळ उडून उठल्याने मळत नाही तसा तो प्रकृतीच्या कर्मानें लिप्त होत नाही ३३ निश्चलपणा जो त्याच्या मोहात पडून प्रकृतीच्या आधीन होत नाही, तो देह गेल्यावर पुन जन्म पावत नाही, म्हणजे जन्ममरणापासून मुक्त होतो ३४ असा तऱ्हेचा अलौकिक प्रकार प्रकृतिपुरुषांच्या यथार्थ विचारापासून होतो ३५ आता, अंतःकरणामध्ये हाच विचार सूर्याप्रमाणे उदय करून देतील असे उपाय पुष्कळ आहेत, ते ऐक ३६

कोणी ध्यानाच्या योगाने शुद्ध झालेल्या मनानेच आपल्या ठिकाणी आत्म्याला पाहतात, कोणी सांख्य विचारानें, आणि कोणी कर्मयोगानें आपल्या ठिकाणी आत्म्याला पाहतात ॥२४॥

हे सुभद्रा, कोणी विचाररूप शेगडीत श्रवणमननरूपी दिव्याग्निरूपी पुढे ठेऊन आत्म्यावरील अनात्मरूप किटाळ काढून टाकून आत्मरूप सुवर्ण शुद्ध करतात, ३७ छत्तीस अडरूपी हिणरस गाळून आपले शुद्ध तत्त्व निवडून घेतात, ३८ मग, अर्जुना, त्या आत्मस्वरूपाच पोटात आत्मज्ञानाच्या दृष्टीने आत्मस्वरूप पहातात ३९ आणि कोणी भक्तिमार्गानें, कोणी विचाराच्या योगानें व कोणी कर्मयोगाच्या आचरणाने आत्मस्वरूपाची ओळख करून घेतात १०४०

पण, याप्रमाणें ज्यांना आत्म्याचें ज्ञान नाही असे दुसरे लोक गुरुमुखानें आत्म्याचे ज्ञान ऐकून आत्म्याची उपासना करितात, व ते श्रवणानुरूप उपासना करणारेही जन्ममृत्यु तरून जातात. २५

अशा प्रकारानें खरोखर या संसाररूप सागरातून सर्व तरून जातात ४१ पण ते असे करितात कोणी अभिमान टाकून श्रद्धेने एकाच्या शब्दावर विश्वास ठेवतात ४२ कोणाच्या शब्दावर विश्वास ठेवतात असे म्हणशील तर—जे पुरुष प्राणिमात्राचे हित कशात आहे व अहित कशात आहे हे यथार्थ जाणतात, आणि कळकळीने त्यांची ज्यांत हानि असेल ती आपण होऊन विचारून नाहीशी करितात व त्यास सुख देतात ४३ मग त्या पुरुषाच्या मुखातून जे जे शब्द निघतील त्याचा उत्तम रीतीनें आदर करून श्रवण केल्यावर, आपले तनमन त्याचे ठिकाणी अर्पण करतात ४४ आणि त्या श्रवण करण्यालाच दान, धर्म, तप इत्यादि नावे ठेवतात, फार काय सांगावें, ज्यांच्या मुखातून निघणाऱ्या अक्षरावरून जी-

आघवें । नया अक्षरासी जीवें । लोण करिती ॥४५॥ तेही अती कपिध्वजा । इया मरणार्णव-समाजा- । पासूनि निश्चती वोजा । गोमटेया ४६ ऐसेंसें हे उपाये । बहुवस एथ पाहें । जाणावया होये । एकी वस्तु ॥४७॥ आतां पुरे हे बहुत । पै सर्वार्थांचे मथित । सिद्धांतनवनीत । देऊं तुज ॥४८॥ येतुलेनि पङ्डुसुता । अनुभव लाहाणा आ-यिता । येर तव तुज होता । सायास नाहीं ४९ म्हणोनि बुद्धि रचू । मतवाद हे खाचू । सोलीव निर्वचू । फलितार्थुचि ॥१०५०॥

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥

भरतर्षभ, यावत किंचित् स्थावरजंगम सत्त्व सजायते, तत क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात (सजायते इति त्व) विद्धि ॥ २६ ॥

तरी क्षेत्रज्ञ येणें बोलें । तुज आपणपें जें दा-विलें । आणि क्षेत्रही सांगितलें । आघवें जे ५१ तया येरयेराच्या मेळीं । होइजे भूतीं सकळीं । अनिलसंगें सलिलीं । कल्लोळ जैसे ॥५२॥ कां तेजा आणि उखरा । भेटी जालिया वीरा । मृग-जळाचिया पूरा । रूप होय ॥५३॥ नाना धारा-धरधारीं । झळंबलिया वसुंधरी । उठिजे जेवीं अं-कुरीं । नानाविधीं ॥५४॥ तैसें चराचर आघवें । जें कांहीं जीवु येणें नांवें । तें तों उभययोगें सं-भवे । ऐसें जाण ॥५५॥ इयालागीं अर्जुना । क्षे-त्रज्ञा प्रधाना । पासूनि न होती भिन्ना । भूत-व्यक्ति ॥ ५६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंत परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यत यः पश्यति स पश्यति २७

यः विनश्यत्सु सर्वेषु भूतेषु सम तिष्ठन्त अविनश्यत परमेश्वर पश्यति, स पश्यति. ॥ २७ ॥

पैं पटत्व तंतु नव्हे । तरि तंतूसीचि तें आहे । ऐसें खोलीं डोळां पाहें । ऐक्य हें गा ॥ ५७ ॥ भूतें आघवींचि होती । एकाचीं एक आहाती । परी तूं प्रतीती । याची घे पां ॥ ५८ ॥ ययांचीं नामेंही आनानें । अनारिसीं वर्तनें । वेषही सि-नाने । आघवेयांचे ॥५९॥ ऐसें देखोनि किरीटी । भेद सूसी हन पोटीं । तरि जन्मांवियां कोटी । न लाहसी निघों ॥ १०६० ॥ पैं नानाप्रयोजन-शीळें । दीर्घें वक्रें वर्तुळें । होतीं एकीचीच फळें । तुंबिणीयेचीं ॥६१॥ होतु कां उजू वांकुडें । परि बोरीचें हें न मोडे । तैसीं भूतें अवघडें । परि वस्तु उजू ॥६२॥ अंगारकणीं बहुवसीं । उष्णता समान जैसी । तैसा नाना जीवराशीं । परेशु असे ॥६३॥ गगनभरी धारा । परि पाणी एकचि वीरा । तैसा या भूताकारा । सर्वांगीं तो ॥६४॥ हे भूत-ग्राम विषम । परि वस्तु ते एथ सम । घटमठीं व्योम । जियापरी ॥६५॥ हा नाशतां भूताभासु । एथ आत्मा तो अविनाशु । जैसा केयूरादिकीं कसु । सुवर्णाचा ॥६६॥ एवं जीवधर्महीनु । जो जीवेंसीं अभिन्नु । देखे तो सुनयनु । ज्ञानियां-माजी ॥६७॥ ज्ञानाचा डोळा डोळसां- । माजि डोळस तो वीरेशा । हे स्तुति नोहे बहुवसा । भाग्याचा तो ॥ ६८ ॥

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

(य.) सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वर सम पश्यन् आत्मना आत्मान न हिनस्ति, (स) तत. परां गति याति ॥२८॥

हे गुणेंद्रिय धोकोटी । देह धातूंची त्रिकुटी । पांचमेळावा वोखटी । दारुण हे ॥६९॥ हे उ-घड पांचवेंउली । पंचधा आगी लागली । जीव-पंचानना सांपडली । हरिणकुटी हे ॥ १०७० ॥ ऐसां असोनि इये शरीरीं । कोण नित्यबुद्धीची सुरी । अनित्यभावाच्या उदरीं । दाटीजिना ७१ परि इये देहीं असतां । जो नयेचि आपणया,

वाचे निवलोण उतरून टाकतात ४५ हे कपिध्वजा, अशा रीतीने जे वागतात, ते अशी ह्या मृत्युरूप समुद्रातून उत्तम प्रकारे पार पडतात ४६ याप्रमाणे ब्रह्मवस्तु जाणण्याचे या मृत्युलोकी पुष्कळ मार्ग आहेत ४७ पण आता हे बहुत उपाय राहू दे त्या सगळ्याचें मंथन करून सिद्धानरूप नवनीत तुला देतो ४८ त्यामुळे अर्जुना, तुला सहज अनुभव येऊन ब्रह्मरूप होण्यास श्रम पडणार नाहीत, ४९ म्हणून मतवाद्याचें खंडन करून सिद्धान्त ठरवून केवळ शुद्धतत्त्व तुला सागतो १०५०

हे भरतश्रेष्ठा, स्थावर अथवा जगम असा जो कोणताही प्राणी उत्पन्न होतो तो क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांच्या सयोगानें उत्पन्न होतो, असे तू समज. ॥ २६ ॥

तरी ‘ क्षेत्रज्ञ ’ या शब्दाने ज तुला आम्ही दाखविले, आणि ‘ क्षेत्र ’ म्हणून जे सर्व काही सागितले,५१ त्या परस्पराच्या ऐक्यापासून या सर्व सृष्टीचा उत्पत्ति होते व ज्याच्या संयोगानें ज्याप्रमाणें उदकात लाटा उत्पन्न होतात, ५२ किंवा, हे वीरा, माळ जमिनीवर सूर्यकिरण पडल्यावर जशा मृगजलाच्या लाटावर लाटा निर्माण होतात, ५३ अथवा पावसाच्या धारा पृथ्वीवर पडल्यावर ज्याप्रमाणें कोट्यवधि अंकूर जमिनीवर उत्पन्न होतात, ५४ त्याप्रमाणे, सर्व चराचर–ज्याला म्हणून ‘ जीव ’ असे नाव आहे, ते या दोघांच्या संयोगापासून उत्पन्न होतें, असे समज ५५ वास्तव, अर्जुना, पुरुष व प्रकृति याहून भूतव्यक्ति भिन्न नाहीत ५६

जो नाशवत अशा सर्व भूताच्या ठिकाणी सारखेपणानें राहणारा आणि नाश न पावणारा परमेश्वर आहे असे जाणितो, तोच खरा ज्ञानी होय. ॥ २७ ॥

हे पहा–वस्त्र हे जरी ततु नव्हे, तरी ते ततूचेच केलेले आहे, याप्रमाणें जो पूर्ण दृष्टि देऊन पुरुष आणि प्रकृति याच्यामधील ऐक्य पहातो, ५७ ही सर्व भूतें एकापासून एक निर्माण झालेली आहेत, पण तूं याचा अनुभव असा घे, ५८ त्याचप्रमाणें त्याची नावे निरनिराळी असून, वर्तनही भिन्न असतें, आणि सर्वांचे वेषही तन्हेतन्हेचे असतात. ५९ असे पाहून जर तू मनात अशी गाठ मारलीस की, आत्मा व भूतें याचे ठिकाणीं भेद आहे तर, अर्जुना, तू या संसारातून कोट्यवधि जन्मपर्यंत पार पडणार नाहीस १०६० ज्याप्रमाण एकाच भोपळ्याच वेगळ्या जमतेचा आकार असल तमतसे लाब वाटोळे व वाकडे असे भोपळे येतात, ६१ बोरीचे झाडाचा फादा सरळ असो किंवा वाकडा असो, तिला बोरीचीच म्हणतात त्याप्रमाणे जीवमात्र जरी वेडेवाकडे असले तरी त्यातील आत्मा म्हणून जी वस्तु आहे ती सरळच आहे ६२ पुष्कळ निखारे जरी असले, तरी त्याची ऊष्णता सारखीच असते, त्याप्रमाणे पुष्कळ जीवराशी जरी असल्या, तरी त्यातील परमात्मा एकच आहे ६३ वीरा अर्जुना, सर्व गगनातून जरी पावसाच्या धारा पडत असल्या, तरी त्यातील पाणी एकच आहे, त्याप्रमाणे, हे भूताचे आकार जरी निरनिराळे असले, तरी सर्वांचे ठिकाणी परमात्मा म्हणून जो आहे तो एकच आहे ६४ घट अथवा मठ यामधील आकाश जरी निरळ्या आकाराचे असले, तरी ते आकाशरूपाने एकच असते, त्याप्रमाणे, भूते जरी निराळी असली, तरी त्यातील आत्मा म्हणून जी वस्तु आहे ती एकच आहे. ६५ सुवर्णाचे बाहुभूषणे इत्यादि अलकार जरी पुष्कळ असले, तरी सर्वांतील सोन्याचा कस एकच असतो, त्याप्रमाणे, भूताना भास नाशवंत असून त्या सर्वांतील आत्मा हा अविनाशी आहे ६६ याप्रमाणे व्यावहारिक जीवधर्माहून वेगळा आणि पारमार्थिक निवाडा अभिन्न असा परमात्मा आहे असे ज्ञाना लोकात जो बघतो, तोच उत्तम डोळस होय ६७ ज्ञानाच्या डोळ्यामुळे जे डोळस आहेत, त्याच्यातीलही हा मुख्य डोळस होय अर्जुना, ही त्याची स्तुति करितो असे समजू नको फार काय सागू, परमभाग्यवान पुरुष तोच ६८

सर्व भूताचे ठिकाणी परमात्मा समदृष्टीनें आहे असे पाहून जो आपल्या आत्मस्वरूपाचा नाश करीत नाही, तो उत्तम गतीस पोहोंचतो. ॥२८॥

हे शरीर म्हणजे गुण व इंद्रिये याची बोकडी आहे, वात, पित्त व कफ या धातूंनी हे भरलेले आहे, वाईट अशा पचतत्त्वांनी बनलेले असून हे बलवान आहे, ६९ हे उघड उघड पाच नागर्याची इंगळीच होय, याला पाच प्रकारचे अग्नि लागले आहत, व जीवरूप सिंहाला शरीररूपी हरिणाचें खोपट सापडले आहे वास्तविक सिंहाला ज्याप्रमाणें हरिणाच्या खोपटीचा नाश करून टाकण्यास काहीच प्रयास नाही, त्याप्रमाणे जीवाने अनित्य शरीरादिकाचा नाश करून टाकण्यास काहीच अडचण नाही, तथापि काय चमत्कार सांगावा ? कोणीही त्याच्या नित्यभावाचो सुरी अनित्य जे देहादिक याच्या पोटात घालून नाश करीतच नाहीत. १०७०।७१ तथापि अर्जुना,

धाना । आणि शर्मा पडुसुता । तेथेंचि मिळे ७२ जेथ योगज्ञानाचिया प्रौढी । बोलाइनिया जन्म-कोडी । न निगो इया भाषा बुटी । देती योगी ॥७३॥ जे आकाशाचे पैल तीर । जे नादाची पैल मेर । तुर्येचें माजघर । परब्रह्म जे ॥७४॥ मोक्षा-सगट गती । जेथ येती विश्राती । गगादि अपा-पती । सरिता जेवी ॥७५॥ ते सुख येणवि देहें । पाय पाखाळीं लाहे । जो भूतवैषम्यें नोहे । विषमबुद्धी ॥७६॥ दीपाचिया कोडी जैसें । एक चि तेज सरिसें । तैसा जो असतचि असे । सर्वत्र ईशु ॥७७॥ ऐसेनि समत्वे पडुसुता । जिये जो देखत साता । तो मरणा आणि जीविता । नागवे फुडा ॥ ७८ ॥ म्हणोनि तो दैवागळा । वानीत असों वेळोवेळा । जे साम्यसेजे डोळा । लागला तया ॥ ७९ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

यः च प्रकृत्या एव कर्माणि सर्वशः क्रियमाणानि (सन्ति इति) पश्यति, तथा आत्मानं अकर्तारं पश्यति, स पश्यति

आणि मनोबुद्धीप्रमुखे । कर्मेंद्रियें अशेखें । करी प्रकृतीचि हे देखे । साचें जो गा ॥१०८०॥ घरींची राहटती घरीं । घर कांहीं न करी । अभ्र धावे अंबरी । अंबर तें उगें ॥८१॥ तैसी प्रकृति आत्मप्रभा । खेळे गुणी विविधारंभा । येथ आत्मा तो बोधंबा । नेणे कोण ॥८२॥ ऐसेनि येणें नि-वाडें । जयाच्या जीवीं उजिवडें । अकर्तयातें फुडें । देखिलें तेणें ॥८३॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३०॥

यदा भूतपृथग्भावं एकस्थं च ततः एव च विस्तारं अनुपश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते. ॥ ३० ॥

एऱ्हवीं तेणें अर्जुना । होइजे ब्रह्मसंपन्ना । जे या भूताकृती भिन्ना । दिसती एकीं ॥८४॥ लहरी जैसिया जळीं । परमाणुकणिका स्थळीं । रश्मिकरमंडळी । सूर्याच्या जेवीं ॥ ८५ ॥ नातरी देहीं अवेव । मनीं आघवेचि भाव । विस्फुलिंग सावेव । वन्ही एकीं ॥८६॥ तैसे भूताकार ए-काचे । हें दिठी रिगे जें साचें । तैचि ब्रह्मसंप-त्तीचे । तारूं लागे ॥८७॥ मग जया तया कडे । ब्रह्मचि दिठी उघडे । किंबहुना जोडे । अपार सुख ॥८८॥ येतुलेनि तुज पार्था । प्रकृतिपुरुष-व्यवस्था । ठायें ठावो प्रतिपथा- । माजी जाहली ॥८९॥ अमृत जैसें ये चुळा । कां निधान देखिजे डोळा । तेतुला जिव्हाळा । मानावा हा १०९० जी जाहलिये प्रतीती । घर बांधणें जें चित्तीं । तें आता ना सुभद्रापती । इयावरी ॥९१॥ तरि एक दोनी ते बोल । बोलिजती सखोल । देईं मनातें वोल । मग तें घेईं ॥९२॥ ऐसें देवें म्हणितलें । मग बोलो आदरिलें । तेथें अवधानाचेंचि केलें । सर्वांग येरें ॥९३॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ३१

कौन्तेय, अयं परमात्मा अनादित्वात्, निर्गुणत्वात, अव्ययः अस्ति, (अतः) स शरीरस्थः (सन्) अपि न करोति, न (च) लिप्यते ॥३१॥

तरि परमात्मा म्हणिपे । तो ऐसा जाण स्वरूपे । जळीं जळें न लिंपे । सूर्यु जैसा ॥९४॥ कां जे जळा आदीं पाठीं । तो असतुचि असे किरी-टी । माजि बिंबे तें दृष्टी । आणिकांचिये ॥९५॥ तैसा आत्मा देहीं । आथि म्हणिपे हें कांहीं । साचें तरी नाहीं । तो जेथिचा तेथें ॥ ९६ ॥

जो ज्ञानी आहे, तो या देहात असताही आपला घात क-रून न घेता शेवटी ब्रह्मपदालाच जाऊन मिळतो ७२ ज्या पदाला योगज्ञानाच्या प्रेमाने कोटावधि जन्म ओलां-डून ' पुनः जन्म घेणार नाही ' असे म्हणून त्या ठि-काणी योगी लोक बुडी देतात, ७३ ते ठिकाण कोणते म्हणशील तर, जे आकाराच्या व नादाच्या पलीकडील व तुर्येचे जे माहेरघर, ज्याला परब्रह्म असे म्हणतात, ७४ आणि गंगादि नद्या समुद्राला जाऊन विश्रांति पावतात, त्याप्रमाणे मोक्षासहवर्तमान सर्व गती ज्या ठिकाणी विश्रां-तीला येतात ७५ अशा तऱ्हेचे सौख्य ज्या पुरुषाला भ-ताच्या ठिकाणी समत्वेकरून विषम बुद्धि नाही त्या पुरु-षास याच देहामध्ये पाश पुण्यास मिळते ७६ पुष्कळ दिवे जरी असले, तरी त्या सर्वांचे तेज एकत्र असते, याप्रमा-णे, पूर्वीपासून अनादि असा जो परमात्मा, तो सर्वत्र भर-लेला आहे ७७ हे पाडुसुता, याप्रमाणे ज्याचे जीव व आत्मा यांविषयी समत्व आहे, तो जन्ममरणाच्या सपा-ट्यात सापडत नाही. ७८ जो साम्यरूप निशाण्यावर स्वस्थ निजला आहे, म्हणून त्याचे भाग्यवान् असे वरचे-वर वर्णन करितो ७९

प्रकृतीच्या योगानेच सर्व प्रकारे कर्मे केली जातात, आणि आत्मा हा कर्ता नाही असे जो पाहतो, तोच खरा ज्ञानी होय. ॥ २९ ॥

आणि मन, बुद्धि इत्यादि पाच ज्ञानेंद्रिये व पाच कर्मे-द्रिये यांचेपासून होणारी कर्मे ही प्रकृतीचा धर्म होत, असे पूर्णपणे जाणतो. १०८० घरातील रहाणारी माणसे सर्व व्यापार करतात, परंतु घर काहीएक करीत नाही, तसेच आकाशात ढग धावताना दृष्टीस पडले, तरी आकाश ज्या-प्रमाणे स्थिर असते, ८१ त्याप्रमाणे प्रकृति आत्म्याचे प्र-काशाने गुणांशी युक्त होऊन पुष्कळ खेळ खेळते, तथापि आत्मा हा खांबाप्रमाणे अचल असून तिने केलेले कर्म जाणीत नाही. ८२ याप्रमाणे अनुभव घेऊन ज्याने आ-पल्या हृदयात प्रकाश पाडला आहे, त्याने अकर्त्या आ-त्म्याला पूर्णपणे जाणले, असे समज. ८३

जेव्हां मनुष्य सर्व भूतांचा वेगळेपणा एका परमेश्वराचे ठिकाणी पहातो, आणि परमेश्वरापा-सूनच या जगाचा विस्तार झाला आहे असे जा-णतो तेव्हां तो ब्रह्मसंपन्न होतो. ॥ ३० ॥

अर्जुना, ज्या वेळेस भिन्न भिन्न असलेली भूते एकरू-पाने पाहतो त्या वेळेसच तो ब्रह्मसंपन्न झाला असे म्हणा-वे ८४ ज्याप्रमाणे पाण्यावरील लाटा, किंवा जमिनीवरील परमाणूंचे कण, अथवा सूर्यमंडलातील सूर्यकिरण, ८५ अथवा देहातील सर्व अवयव, मनातील सर्व भाव, व विस्तवापासून निघणाऱ्या सर्व ठिणग्या, या सर्व गोष्टी आपल्या उत्पत्तिस्थानापासून भिन्न दिसल्या, तरी ज्या धर्मिकेपासून त्या उत्पन्न झाल्या आहेत, त्यांच्याशी त्या साम्यत्वानेच असतात ८६ त्याप्रमाणे, प्राणिमात्र एकच आ-त्म्यापासून उत्पन्न झाले आहेत, असा ज्याच्या मनाचा खरो-खर खात्री झाली आहे, त्यालाच ब्रह्मरूप संपत्तीचे जहाज सापडले, असे म्हणता येईल ८७ मग तो जिकडे पाहील तिकडे त्याला सर्व ब्रह्ममयच दिसते फार काय सांगावे, त्याला अपार सुख होते. ८८ पार्था, याप्रमाणे तुला प्रकृति व पुरुष यांचा व्यवस्था अनुभवसिद्ध दाखले देऊन सांगितली, ती समजली ना ? ८९ ज्याप्रमाणे अमृत हा-तात यावे, किंवा ठेवा दृष्टीस पडावा, त्या योग्यतेचा हा लाभ आहे असे मान १०९० हे सुभद्रापते, या आले-ल्या अनुभवावरून तू आपले मनात जो एक कायम वि-चार करणार असशील, तो इतक्यात करू नको कारण, यावर ९१ तुला आणखी एक दोन गहन विचार मी सांग-णार आहे, ते तू आपले मन मला जामीन दिल्यावर मग सांगेन ९२ याप्रमाणे भगवंतांनी बोलून सांगण्यास आरंभ केला, तो आपले सर्वांग अवधानमय करून अर्जुन ऐक-ण्यास तयार झाला ९३

हे कौंतेया हा परमात्मा अनादि व निर्गुण असल्यामुळे अविनाशी आहे, आणि यामुळे, तो शरीरात असला तरी काही करीत नाही, व कशा-नेही लिप्त होत नाही. ॥ ३१ ॥

ज्याप्रमाणे सूर्याचे प्रतिबिंब पाण्यात पडले असतां त्याजपासून अलिप्त असते, त्याप्रमाणे, परमात्मा म्हणून ज्याला म्हणतात, तो असा–शरीरात असूनही शुद्धस्वरूपच– असतो, असे जाण ९४ हे किरीटी, सूर्य पाणी उत्पन्न हो-ण्याचे अगोदर व मागूनही पूर्वी होता त्याप्रमाणेच कायम असतो, परंतु अज्ञानी लोकांच्या दृष्टीने पाण्यात दृष्टीस पड-ल्यावर त्यास ते प्रतिबिंब सूर्य व भासते, ९५ त्याप्रमाणे आ-त्मा देहात आहे हे म्हणणे खरे नसून, देह उत्पन्न होण्याचे पूर्वीपासून तो जेथे होता तेथेच नंतरही असतो. ९६

आरिसा मुख जैसें । विवळिया नाम असे । देहीं वसणें तैसें । आत्मतत्त्वा ॥९७॥ तया देहा म्हणती भेटी । हे सपार्था निर्जीव गोठी । वारिया वाळुवे गाठी । कैही आहे ॥९८॥ आगी आणि कापुसा । दोरा सुवावा कैसा । केउता सादा आकाशा । पापाणेंसी ॥९९॥ एक निघे पूर्वकडे । एक तें पश्चिमेकडे । तिये भेटीचेनि पाडें । सबधु हा ॥११००॥ उजियेडा आणि आधारेया । जो पाडु मृता उभया । तोचि गा आत्मया । देहा जाण ॥१॥ रात्री आणि दिवसा । कनका आणि कापुसा । अपाडु का जैसा । तैसाचि यासी ॥२॥ देह तव पांचाचें जालें । हे कर्माचे गुणीं गुथलें । भवतसें चाकी सूदलें । जन्ममृत्यूच्या ॥३॥ हे कालानळाच्या तोंडीं । घातली लोणियाची उडी । माशी पांखु पाखडी । तव हे सरे ॥ ४ ॥ हें विपायें आगीत पडे । तरि भस्म होऊनि उडे । जाहलें श्वाना वरपडें । तरि ते विष्ठा ॥ ५ ॥ या चुके दोहीं काजा । तरि होय कृमीचा पुजा । हा परिणामु कपिध्वजा । कश्मलु गा ॥६॥ या देहाची हे दशा । आणि आत्मा तो एथ ऐसा । पै नित्य सिद्ध अपैसा । अनादिपणें ॥७॥ सकळु ना निष्कळु । अक्रियु ना क्रियाशीळु । कृशु ना स्थूळु । निर्गुणपणें ॥८॥ आभासु ना निराभासु । प्रकाशु ना अप्रकाशु । अल्प ना बहुवसु । अरूपपणें ॥ ९ ॥ रिता ना भरितु । रहितु ना सहितु । मूर्तु ना अमूर्तु । शून्यपणें ॥ १११० ॥ आनंदु ना निरानंदु । एकु ना विविधु । मुक्त ना बध्दु । आत्मपणें ॥११॥ येतुला ना तेतुला । आइता ना रचिला । बोलता ना उगला । अलक्षपणें ॥१२॥ सृष्टीचा होणा न रचे । सर्वसंहारें न वेचे । आथी नाथी या दोहींचे । पचत्व तो ॥१३॥ मवे ना चर्चे । वाढे ना खांचे । विटे ना वेंचे । अव्ययपणें ॥१४॥ एवरूप पैं आत्मा । देहीं जें म्हणती प्रियोत्तमा । तें मठाकारें व्योमा । नाम जैसें ॥१५॥ तैसें तयाचिये अनुस्यूती । होती जाती देहाकृती । तो घे ना साडी सुमती । जैसा तैसा ॥१६॥ अहोरात्रें जैसीं । येती जाती आकाशीं । आत्मसत्ते तैसीं । देहें जाण ॥ १७ ॥ म्हणोनि इये शरीरीं । काही करवी ना करी । आयताही व्यापारीं । सज्ज न होय ॥१८॥ यालागीं स्वरूपें । उणा पुरा न घेपे । हें असो तो न लिपे । देहीं देहा ॥१९॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

यथा सर्वगत आकाश सौक्ष्म्यात् न उपलिप्यते, तथा सर्वत्र देहे अवस्थित आत्मा न उपलिप्यते ॥३२॥

अगा आकाश कें नाहीं । हें न रिघेचि कवणे ठायीं । परि कायिसेनि कहीं । गादिजेना ॥ ११२० ॥ तैसा सर्वत्र सर्व देहीं । आत्मा असतुचि असे पाहीं । परी संगदोषें एकेंही । लिप्त नोहे ॥२१॥ पुढतपुढती एथें । हेंचि लक्षण निरुतें । जे जाणावें क्षेत्रज्ञातें । क्षेत्रविहीना ॥२२॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३३॥

भारत, यथा एक रवि इम कृत्स्न लोक प्रकाशयति, तथा क्षेत्री कृत्स्न क्षेत्र प्रकाशयति. ॥३३॥

ज्याप्रमाणे आरशात आपले स्वरूप आहे असा भास होतो, त्याप्रमाणे आत्मा देहात वास करतो हे म्हणणे मिथ्या होय ९७ त्या देहाचा व आत्म्याचा संबंध आहे हे म्हणणे सर्वथैव व्यर्थ होय हे पहा—वारा व वाळू यांची कधी गाठ मारता येईल काय ? कारण, एक अदृश्य व दुसरी जड वस्तु आहे. ९८ तसेच, अग्नि आणि कापूस ही दोन्ही दोऱ्यात कशी ओवता येतील ? आणि आकाश व पाषाण यांचा जोड कसा करता येईल ? ९९ एकाच ठिकाणाहून निघून एक मनुष्य पूर्वेकडे जावयास निघावा, आणि एक पश्चिमेकडे जावयास निघावा, मग त्यांची गाठ पडावी, त्याप्रमाणे हा संबंध आहे ! ११०० उजेड व अंधार, मेलेला व जिवंत मनुष्य यांचा ज्याप्रमाणे एकमेकांशी संबंध नाही, त्याचप्रमाणे आत्मा व शरीर यांचा संबंध नाही, असे समज १ रात्र व दिवस, सोने आणि कापूस यांचा ज्याप्रमाणे संबंध नाही, त्याचप्रमाणे आत्मा व देह यांचा संबंध नाही २ पाहू गेले असता शरीर हे पंचतत्त्वांचे बनलेले आहे, व कर्मांच्या दोऱ्यात गोवलेले आहे, व जन्ममृत्यूच्या सवचक्रात फिरत आहे, ३ कालरूपी अग्नीच्या तोंडात लोण्याच्या उंडीप्रमाणे घातलेले असून, माशीचा पंख हालण्यास जितका वेळ लागतो तितक्या थोड्या वेळात हे शरीर नाहीसे होते ४ हा देह कदाचित् अग्नात पडला, तर त्याची राख होऊन उडून जाते, व कुत्र्याच्या तावडीत सापडला तर त्याची विष्ठा बनते. ५ हे कपिध्वजा, या दोन प्रकारातून जर देह चुकला तर ज्या ठिकाणी हा पडेल त्या ठिकाणी यामध्ये किडे व आळ्या यांचे पुंजकेच्या पुंजके सांपडतात, अशा रीतीने याचा वाईट परिणाम होतो ६ या देहाची ही अशी वाईट दशा होते, परंतु आत्मा तर नित्य सिद्ध व अनादित्वाने सहज आहे ७ तो निर्गुण असल्यामुळे पूर्णही नाही, व अपूर्णही नाही, क्रिया करणारा नाही व क्रिया न करणाराही नाही, तसेच रोडका नाही व लठ्ठही नाही, ८ तो निराकार असल्यामुळे दृश्य नाही व अदृश्यही नाही, तो प्रकाशमान नाही व निस्तेजही नाही, आणि थोडा नाही व पुष्कळही नाही. ९ तो शून्य असल्यामुळे रिकामा नाही व भरलेलाही नाही, कशाविरहित अथवा कशासहितही नाही, आणि तो साकार नाही व निराकारही नाही, १११० तो आत्मरूपाने असल्यामुळे त्याला आनंदही नाही व दुःखही नाही, तो एकही नाही व अनेकही नाही, आणि तो कशापासून मुक्त नाही व कशाने बद्धही नाही, ११ तो लक्षणरहित असल्यामुळे एवढा किंवा तेवढा, आयता किंवा बनलेला, आणि बोलका किंवा मुका असाही नाही १२ सृष्टीच्या होण्याबरोबर हा होत नाही, व सृष्टीचा संहार झाल्यावर लय पावत नाही, आणि हा असणे व नसणे या दोन्ही स्थितींचे लयस्थान होय १३ हा अव्यय असल्यामुळे मोजता व वर्णन करिता येत नाही, हा वाढत अथवा कमी होत नाही, आणि हा विटत नाही किंवा खर्च होत नाही १४ हे प्रियोत्तमा, असे ज्या आत्म्याचे स्वरूप आहे, तो देहात आहे असे जे म्हणतात, त्याचे ते म्हणणे—मठात असलेल्या आकाशाला आकार आहे हे म्हणण्याप्रमाणे आहे १५ तसेच आत्म्याच्या व्यापक स्थितीत देहाकृति उत्पन्न होतात व जातात, देह उत्पन्न झाला म्हणून तो देह धारण करीत नाही व नाश पावला असता तो देह टाकीत नाही तो आपल्या स्वरूपाने जसा आहे तसाच असतो १६ ज्याप्रमाणे आकाशात दिवस व रात्र येतात व जातात, त्याप्रमाणे आत्म्याला आश्रयावर देह येतात व जातात १७ म्हणून या शरीरात तो काही करीत नाही न करवीतही नाही व शरीराच्या कोणत्याही व्यापारात कर्तेपणाने तयार होत नाही १८ वास्तव त्याचे स्वरूपात कमी अधिक जास्त काही होत नाही, इतकेच नव्हे, तर तो देहात असूनही देहाच्या सर्व व्यापारापासून अलिप्त असतो. १९

जसें सर्वव्यापक आकाश सूक्ष्मपणामुळें कशानेही लिप्त होत नाही, तसा सर्व देहाचे ठिकाणी अधिष्ठित असलेला आत्मा देहादिकाच्या कर्मांनी लिप्त होत नाही ॥ ३२ ॥

अर्जुना, आकाश कोठे नाही ? व त्याचा कोठे रिगाव होत नाही ? म्हणजे हे सर्वत्र आहे, परंतु याला कशापासूनही पाडा होत नाही ११२० त्याप्रमाणे सर्वत्र सर्व देहात आत्मा जरी आहे, तरी देहाच्या कोणत्याही उपाधींपासून तो लिप्त होत नाही. २१ तर वारंवार शुद्धत्वाचें हेच लक्षण तू ध्यानात ठेव की, क्षेत्र म्हणजे शरीर किंवा त्याचे धर्म यांहून क्षेत्रज्ञ म्हणजे आत्मा अगदी निराळा आहे २२

हे भारता, जसा एकटा सूर्य या सर्व जगताला प्रकाशित करितो, तसाच क्षेत्रज्ञ हा सर्व क्षेत्रांना प्रकाशित करितो. ॥ ३३ ॥

ससर्गें चेष्टिजे लोहें । परि लोह भ्रामक नोहे । क्षेत्रक्षेत्रज्ञा आहे । तेतुला पाडु ॥२३॥ दीपकाची अर्ची । गहाटी वाहे घरींची । परि वेगळीक कोटीची । दीपा आणि घरा ॥२४॥ पै काष्ठाच्या पोटीं । वन्हि असे किरीटी । परि काष्ठ नोहे या दृष्टी । पाहिजे हा ॥ २५ ॥ अपाडु नभा आभाळा । रवि आणि मृगजळा । तैसाचि हाही डोळां । देखसी जरी ॥२६॥ हें आघवेंचि असो एकु । गगनौनि जैसा अर्कु । प्रगटवी लोकु । नावे नावे ॥२७॥ एथ क्षेत्रज्ञु तो ऐसा । प्रकाशकु क्षेत्राभासा । यावरुते हे न पुसा । शका नेघा २८

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमतरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३४॥

ये एवं ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः (ज्ञान) भूतप्रकृतिमोक्ष च विदुः, त पर यान्ति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्याय ॥१३॥

शब्दतत्त्वसारज्ञा । पै देखणी तेचि प्रज्ञा । जे क्षेत्रक्षेत्रज्ञा । अपाडु देखे ॥२९॥ इया दोहींचें अंतर । देखावया चतुर । ज्ञानियाचे द्वार । आराधिती ॥११३०॥ याचिलागी सुमती । जोडिती शातिसपत्ती । शास्त्रांची दुभती । पोसिती घरी ॥३१॥ योगाचिया आकाशा । वळघिजे येवढाचि धिंवसा । याचियाचि आशा । पुरुषासि गा ॥३२॥ शरीरादि समस्त । मानिताति तृणवत । जीवें संताचे होत । वाहणधरु ॥३३॥ ऐसैसिया परी । ज्ञानाचिया भरोवरी । करूनिया अंतरीं । निरुते होती ॥३४॥ मग क्षेत्रक्षेत्रज्ञांचें । जें अंतर देखती साचें । ज्ञाने उन्मेख तयांचें । वोवाळूं आम्ही ॥३५॥ आणि महाभूतादिकीं । प्रभेदलीं अनेकीं । पसरलीसे लटिकी । प्रकृति जे हे ॥३६॥ जे शुकनळिकान्यायें । न लगनि लागली आहे । हे जैंस तैसें होये । ठाउवें जया ॥३७॥ जैसी माळा ते माळा । ऐसीचि देखिजे डोळा । सर्पबुद्धि टवाळा । उखी होउनी ३८ का शुक्ति ते शुक्ती । हे साच होय प्रतीती । रुपयाची भ्राती । जाऊनिया ॥३९॥ तैसी वेगळी वेगळेपणें । प्रकृति जे अतःकरणें । देखती ते मी म्हणें । ब्रह्म होती ॥११४०॥ जे आकाशाहूनि वाड । जे अव्यक्ताची पैल कड । जे भेटलिया अपाडा पाड । पडों नेदी ॥ ४१ ॥ आकारु जेथ सरे । जीवत्व जेथें विरे । द्वैत जेथ नुरे । अद्वय जें ४२ ते परमतत्त्व पार्था । होती ते सर्वथा । जे आत्मानात्मव्यवस्था । राजहसु ॥४३॥ ऐसा हा जी आघवा । श्रीकृष्णें तया पाडवा । उगाणा दिधला जीवा । जीवाचिया ॥४४॥ येर कलशींचे येरीं । रिचविजे जयापरी । आपणपे तया श्रीहरी । दिधलें तैसें ॥४५॥ आणि कोणा देता कोण । तो नर तैसा नारायण । वरि अर्जुनातें श्रीकृष्ण । हा मी म्हणे ॥ ४६ ॥ परि असो तें नाथिलें । न पुसता कां मी बोलें । किंबहुना दिधलें । सर्वस्व देवें ॥ ४७ ॥ की तो पार्थु जी मनीं । अझुनी तृप्ती न मनी । अधिकाधिक उतान्ही । वाढवीतु असे ॥ ४८ ॥ स्नेहाचिया भरोवरी । आबुथिला दीपु घे थोरी । चाड अर्जुना अंतरीं । परिसतां तैसी ॥४९॥ तेथ सुगरिणी आणि उदारें । रसज्ञ आणि जेवणारे । मिळती मग अवतरे । हातु जैसा ॥११५०॥ तैसं जी होतसे देवा । तया अवधानाचिया लवलवा । पाहातां व्याख्यान चढलें थांवा । चौगुणें वरी ॥५१॥ सुवायें मेघु सांवरे । जैसा चंद्रें सिंधु भरे । तैसा मानला रसु आदरें । श्रोतयांचेनि ५२ आतां आनंदमय आघवें । विश्व

आत्म्याच्या सत्तेने शरीरादिकांच्या ठिकाणी चेष्टा दिसल्या तरी देह आत्मा नव्हे. लोहचुंबकाच्या सन्निधानानें लोखंड हालतें, परंतु लोखंड हें लोहचुंबक नव्हे; तीच व्यवस्था आत्मा व देह यांस लागू आहे २६ दीपज्योतीच्या उजेडानें घरांतील सर्व व्यवहार करितां येतात, परंतु दिवा आणि घर यांत कोटिशः अंतर आहे, २७ हें किंवा, लाकडाच्या पोटांत अग्नि आहे, परंतु तो लाकूड नव्हे, असा दृष्टीनें पहावा. २८ आकाश व अभ्र किंवा सूर्य व मृगजल यांच्यांत ज्या मानानें अंतर आहे, त्याच मानानें देह व आत्मा यांजमधील अंतर मागें दिलेले दृष्टांत एके बाजूला ठेवून पहाशील, तर २६ गगनांत सूर्य एकटा असून ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या सर्व लोकांना प्रकाशित करितो, २७ त्याप्रमाणें आत्मा हा सर्व देहांत प्रकाश पाडणारा आहे, असें कळून येईल. यापुढें आत्मा व देह याविषयीं पुनः शंका घेऊन विचारूं नको. २८

जे याप्रमाणें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ यांच्यामधील अंतर, आणि सर्व भूतांची प्रकृतीपासून सुटका कशी होते, हें जाणतात, ते ब्रह्माला पावतात. ॥ ३४ ॥

हे शब्दतत्त्वसारज्ञा, तीच बुद्धि जाणती म्हणावी कीं, जिच्या योगानें शरीर व आत्मा या दोहांमधील अंतर समजतें २९ या दोहोंमधील अंतर समजण्याकरितां चतुर (मुमुक्षु) लोक हे ज्ञानीजनांच्या घराच्या उंबऱ्याची साल काटतात, ११३० आणि अर्जुना, हेंच समजण्याकरितां शांतिरूप संपत्ति स्वाधीन करून घेऊन शास्त्ररूपी दुभत्या गाई घरीं पाळतात (नेहमीं शास्त्राध्ययन करितात) ३१ हेंच समजण्याकरितां पुरुष योगरूप आकाश चढून जाण्याची मनांत हाव धरितात, ३२ शरीर आदिकरून सर्व तृणप्राय मानतात, आणि संतांच्या पादुका आपल्या डोक्यावर घेतात ३३ याप्रमाणें ज्ञानाचीं साधनें करून अंतर्यामीं खात्री करून घेतात ३४ नंतर शरीर व आत्मा यामधील खरें अंतर त्यांच्या दृष्टीस पडतें, तेव्हां भगवान म्हणतात –आम्ही आपलें ज्ञान त्यांच्या ज्ञानावरून ओंवाळून टाकतों, ३५ आणि या पृथ्वीवर प्राण्यांच्या भिन्न भिन्न रूपानें जी ही लटकी माया पसरलेली आहे, ३६ जी शुकनलिकान्यायानें जीवाच्या मागें न लागतां लागली आहे असें दिसतें, अशी ही वस्तुस्थिति ज्याला पूर्णपणें साक्षात आहे, ३७ ज्याप्रमाणें माळेवरील दृष्टी सर्पबुद्धि नष्ट झाली म्हणजे माळ ती माळच दिसावी, ३८ अथवा शिंपीच्या चकाकण्यामुळें तिजवरील रुप्याचा भास जाऊन ती केवळ शिंपीच आहे असा प्रत्यय यावा, ३९ त्याप्रमाणें, आत्म्यापासून प्रकृति वेगळी आहे, असें जे आपल्या अंतःकरणांत पहातात, ते ब्रह्मरूप होतात असें मी म्हणतों. ११४० जें ब्रह्म आकाशाहूनही व्यापक आहे, जें प्रकृतीच्या पलीकडे आहे, व जें प्राप्त झालें असतां आपल्यापासून दूर करितां येत नाहीं, ४१ ज्या ब्रह्माचे ठिकाणीं प्रकृतीच्या अनुरोधानें आलेला आकार नाहींसा होतो, जीवपणा निरून जातो, आणि द्वैतभाव नाहींसा होतो, असें जें अद्वय आहे ४२ पार्था, असें हें परमतत्त्व तेच पुरुष स्वतः होतात, कीं जे दूध व पाणी निराळें करणाऱ्या राजहंसाप्रमाणें आत्मा व प्रकृति यांचा फाडा करितात ! ४३ महाराज म्हणतात – याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला प्रकृति व आत्मा यांजविषयीं अनुभव आणून दिला ४४ ज्याप्रमाणें एका भांड्यांतील पाणी दुसऱ्या भांड्यांत ओतावें, त्याप्रमाणें श्रीहरींनीं आपल्या हृदयांतील हें ज्ञान अर्जुनाच्या हृदयांत ओतलें. ४५ आणि यांत विशेष तें काय झालें ? कारण, जो तर तोच नारायण असल्यामुळें, ज्ञान कोणी कोणास दिलें ? तर श्रीकृष्ण अर्जुनाकडे बोट दाखवून 'हा तो मीच आहें' असें म्हणाले ४६ परंतु ही गोष्ट मला कोणी विचारल्याशिवाय सांगण्याचें कारण नाहीं असो फार काय सांगावें ! देवांनीं अर्जुनास आपलें सर्वस्व दिलें ४७ परंतु भगवंतांनीं इतकें जरी सांगितलें, तरी अर्जुन आपल्या मनांत तृप्त न होतां त्यांनीं अधिक सांगावें अशी हाव करूं लागला. ४८ दिव्यांत जों जों तेल घालावें, तों तों अधिकाधिक प्रकाश पडतो, त्याप्रमाणें, श्रीकृष्ण जों जों जास्ती सांगूं लागले, तों तों अर्जुनाचे मनांत ऐकण्याविषयीं इच्छा वाढत चालली ! ४९ ज्याप्रमाणें एखादी सुगरण नायकी असून वाढण्यांत सढळ हाताची असली व जेवणारे चतुर असून भोक्ते असले म्हणजे दोघांनाही वाढण्याची व जेवणाची परस्पर हौस उत्पन्न होते, ११५० त्याप्रमाणें अर्जुनाची ऐकण्याची चळवळ पाहून देवाची स्थिति झाली, व त्यांचें व्याख्यान चोपट वाटलें ५१ ज्याप्रमाणें अनुकूल वाऱ्यानें मेघ सादरून वृष्टि होते, किंवा चंद्रोदय झाला म्हणजे समुद्रास भरती येते, त्याप्रमाणें ऐकणाराच्या आदरबुद्धीनें वक्त्यास बोलण्याचें स्फुरण येतें. ५२ संजय म्हणतो.–हे

कीजेल देवें । तें रायें परिसावें । संजयो म्हणे ५३ एव जे महाभारती । श्रीव्यासें अप्रातमती । भी-ष्मपर्वंमगती । म्हणितली कथा ॥५४॥ तो श्री-कृष्णार्जुनसंवादु । नागरी बोली विशदु । सांगोनि दाऊं प्रबंधु । वोवियेचा ५५ नुसधीचि शांतिकथा । आणिजेल कीर वाक्पथा । जे शृंगाराच्या माथा । पाय ठेवी ५६ दाऊं वेल्हाळे देशी नवी । जे साहित्यातें वो-जावी । अमृतातें चुकी ठेवी । गोडसपणें ५७ बोल ओल्हावतेनि गुणें । चंद्रासि घे उमाणें । रसरंगी भुलवणें । नादु लोपी ॥५८॥ खेचराचियाही मना । आणी सात्त्विकाचा पान्हा । श्रवणासवें सुमना । समाधि जोडे ॥५९॥ तैसा वाग्विलास विस्तारू । गीतार्थेसी विश्व भरू । आनंदाचे आवारू । मांडू जगा ॥११६०॥ फिटो विवेकाची वाणी । हो काना मनाची जिणी । देखो आवडे तो खाणी । ब्रह्मवि-द्येची ॥६१॥ दिसो परतत्त्व डोळां । पाहो सुखा-चा सोहळा । रिघो महाबोध सुकाळा- । माजि विश्व ॥ ६२ ॥ हें निफजेल आतां आघवें । ऐसें बोलिजेल बरवें । जे अधिष्ठिला असें परमदेवें । श्रीनिवृत्ति मी ॥६३॥ म्हणोनि अक्षरीं सुभेदीं । उपमा श्लोक कोंदाकोंदी । झाडा देईन प्रतिपदीं । ग्रंथार्थासी ॥ ६४ ॥ हा ठावोवरी मातें । पुरतया सारस्वतें । केलें असे श्रीमतें । श्रीगुरुरायें ॥६५॥ तेणें जी कृपासावायें । मी बोलें तेतुलें सामाये । आणि तुमचिये सभे लाहें । गीता म्हणों ॥६६॥ वरि तुम्हा संतांचे पायें । आजि मी लाधलों आहें । म्हणोनि जी नोहे । अटकु कांही ॥६७॥ प्रभु काश्मिरी मुकें । नुपजे हें काय कौतुकें । नाही उणी सामुद्रिकें । लक्ष्मीयेसी ॥ ६८ ॥ तैसी तुम्हां संतांपासीं । अज्ञानाची गोठी कायसी । यालागीं नवरसीं । वरुषेन मी ॥६९॥ किंबहुना आतां देवा । अवसरु मज देवावा । ज्ञानदेव म्हणे बरवा । सांगेन ग्रंथु ॥ ११७० ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्लोक ३४, ओव्या ११७०.

धृतराष्ट्र राजा, याप्रमाणे अर्जुनाची ऐकण्याची इच्छा पाहून, देव हे ज्या आपल्या वक्तृत्वाने सर्व विश्व आनंदभरित करितात, तें वक्तृत्व एक ५३ याप्रमाणे महाभारतात भीष्मपर्वाच्या संगतीत श्रीव्यास मुनींनी आपल्या अमर्याद बुद्धीने जी कथा सांगितली आहे, ५४ तो कृष्णार्जुनाचा संवाद उत्तम मराठी भाषेत ओवी छंदाने सांगतों ५५ मी आता तुम्हाला शांतिरसकथा सांगेन, पण ती शृंगारादि रसांच्या वरचढ होईल ५६ हा देशभाषा साहित्याला शिकविणारी असून, आपल्या गोडीने अमृतही फिके पाडील ५७ ज्या चंद्राचे उदयापासून चंद्रकांत मण्याला पाझर फुटतात, त्या चंद्रालाही माझे बोलापासून पाझर फुटेल तसेच, माझे वाक्याचे रसाने नादब्रह्म देखील लोपून जाईल, ५८ अज्ञान्याच्या मनास देखील सात्त्विकतेचा पान्हा फुटेल, आणि जो अधिकारी आहे, त्याला तर ऐकण्याबरोबर समाधि लागेल ५९ गीतेचा अर्थ असा सांगेन की, तो सर्व जगभर पसरून सर्व लोकांस आनंददायक होईल ११६० त्यामुळे विचाराचे दैन्य फिटून मन आणि श्रवण ही जगतील, फार काय सांगावें, आज वाटेल त्याने ब्रह्मविद्येची खाणच पहावी ६१ ब्रह्म डोळ्यांनी पाहून सुखाचा सोहळा दृष्टीस पडावा, व सर्व जगात आत्मज्ञानाचा सुकाळ व्हावा. ६२ सद्गुरु श्रीनिवृत्तिमहाराजाचा अनुग्रह असल्यामुळे, मी आता असे भाषण करीन की, या सर्व गोष्टी आपल्या अनुभवास येतील ६३ म्हणून प्रत्यक्ष रसाचे ठिकाणी रचित आणि उपमा याची सांगड घालीन, आणि अप्रत्यक्ष पदार्थाचे अर्थाचा आडा देऊन एक पदही सोडणार नाही —ज्ञानेश्वरमहाराज आपल्या गर्वोक्तीचा परिहार करितात— ६४ येथपर्यंत मला श्रीमत्या श्रीमंत अशा गुरूंनी सर्व शास्त्रांत निपुण केले आहे, ६५ आणि मी जे भाषण करतों तें आपण मान्य करिता, व आपणासारख्या संतमंडळाच्या समक्ष गीतेचा अर्थ सांगण्याची मला योग्यता आली आहे, हे तरी त्यांच्याच कृपेचे ऐश्वर्य आहे! ६६ त्यात तुमच्यासारख्या संतांचे पाय आज माझ्या दृष्टीस पडले आहेत, म्हणून मला कमतीही अडचण पडत नाही ६७ प्रभो, सरस्वती, जी सर्वांस बोलण्याची शक्ति देणारी आहे, तिला मुके मूल होणार नाही यात काही कौतुक का आहे? लक्ष्मीच्या हातावर सामुद्रिक चिन्हांची उणीव असू शकणार नाही, ६८ त्याप्रमाणे, तुम्हा संतांच्या पुढे कोणीही आला असता तो अज्ञानी राहील अशी गोष्ट कशी होईल? तेव्हा मी आता बोलण्यात नवरसाचा रेलचेल करून देईन ६९ तर, हे प्रभो, आता मला थोडा वेळ द्या, म्हणजे मी उत्तम रीतीच्या कथा सांगेन, असे ज्ञानदेव म्हणाले ११७०

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौदावा.

जयजय आचार्या । समस्तसुरवर्या । प्रज्ञाप्रभातसूर्या । सुखोदया ॥१॥ जयजय सर्वविसांवया । सोऽहंभावसुहावया । नाना लोक हेलावया । समुद्रा तूं ॥२॥ आइकें गा आर्तबंधू । निरंतरकारुण्यसिंधू । विशदविद्यावधू- । वल्लभा जी ॥३॥ तूं जयाप्रति लपसी । तया विश्व हें दाविसी । प्रकट तें करिसी । आघवेंचि तूं ॥४॥ कीं पुढिलाची दृष्टि चोरिजे । हा दृष्टिबंधु निफजे । परी नवल लाघव तुझें । जें आपणपें चोरे ॥५॥ जी तूंचि तूं सर्वां यया । मा कोणा बोधु कोणा माया । ऐसिया आपें आप लाघविया । नमो तुज ॥६॥ जाणों जगीं आप बोलें । तें तुझिया बोला सुरस जालें । तुझेनि क्षमत्व आलें । पृथ्वीयेसी ॥७॥ रविचंद्रादि शुक्ति । उदय करिती त्रिजगतीं । ते तुझिया दिसी- । तेज तेजा ॥८॥ जें चळवळिजे अनिळें । तें देविकेनि जी निजबळें । नभ तुजमाजी खेळे । लपिथपि ॥ ९ ॥ किंबहुना माया असोस । ज्ञान जी तुझेनि डोळस । असो वानणें सायास । श्रुतीसि हें ॥१०॥ वेद वानूनि तवंचि चांग । जंव न दिसे तुझें आंग । मग आम्हां तया मुग । एके पातीं ॥११॥ जी एकार्णवाचे ठाईं । पाहतां थेंबाचा पाड नाहीं । मा महानदी काई । जाणिजती ॥१२॥ का उदयलिया भास्वतु । चंद्र जैसा खद्योतु । आम्हा श्रुती तुज आंतु । तो पाडु असे ॥ १३ ॥ आणि दुजया थावो मोडे । जेथ परेशीं वैखरी बुडे । तो तूं मा कोणें तोंडें । नानावासी ॥१४॥ यालागीं आतां । स्तुति सांडूनि निवांता । चरणीं ठेविजे माथा । हेंचि भलें १५ तरी तूं जैसा आहासि तैसिया । नमो जी श्रीगुरुराया । मज ग्रंथोद्यमु फळावया । वेव्हारा होईं ॥१६॥ आतां कृपाभांडवल सोडीं । भरीं मति माझी पोतडी । करीं ज्ञानपद्यजोडी । थोरा मातें ॥१७॥ मग मी ससरेन तेणें । करीन संतासी कर्णभूषणें । लेववीन सुलक्षणें । विवेकाची ॥१८॥ जी गीतार्थनिधान । काढूं माझें मन । सुयीं स्नेहांजन । आपलें तूं ॥ १९ ॥ हे वाक्सृष्टी एके वेळे । देखतु माझे बुद्धीचे डोळे । तैसा उदैजो जी निर्मळें । कारुण्यबिंबें ॥२०॥ माझी प्रज्ञावेली वेल्हाळ । काव्यें होय सफळ । तो वसंतु होयीं स्नेहाळ । शिरोमणी ॥२१॥ प्रमेय महापूरें । हे मतिगंगा ये थोरें । तैसा वरिष उदारें । दिठीवेनी ॥२२॥ अगा विश्वैकधामा । तुझा प्रसादचंद्रमा । करूं मज पूर्णिमा । स्फूर्तीची जी २३ जी अवलोकिलिया मातें । उन्मेषसागरीं भरितें ।

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय चौदावा.

हे गुरो, तुम्ही सकळ देवांत श्रेष्ठ असून आनंदबुद्धीरूप प्रभेचा उदय करणारे सूर्य आहां, तुमचा जयजयकार असो १ तुम्ही सर्वांचे विश्रांतिस्थान असून सर्वांच्या हृदयांत अहंब्रह्म हें तत्त्व घालणारे आहां, किंवा तुम्ही समुद्ररूपी असून तुमच्यांत चौदा लोक लाटांप्रमाणें हेलकावे खातात तुमचा जयजयकार असो २ तुम्ही दीन दयाळ असून निरंतर करुणेचे सागर आहां, आणि ब्रह्मविद्यावधूचे वर आहां ३ जे कोणी तुम्हाला जाणत नाहींत, त्यांना हें सर्व विश्व खरें भासतें, व जे कोणी तुम्हाला जाणतात, त्यांना सर्व विश्वांत तुमच्याशिवाय कांहीं दिसत नाहीं. ४ नजरबंदी खेळांत गारोडी दुसऱ्याची दृष्टि चोरतो असा दिसतो, म्हणजे त्याला स्वतःला लपवितां येत नाहीं, परंतु आपण स्वतःच लपून रहाण्याचें आपलें चातुर्य विलक्षण आहे. ५ महाराज या सर्व जगांत तुम्ही कोणाला ज्ञानाचा बोध करतां, व तुम्हीच कोणाला मायेच्या सपाट्यांत गुंतवितां, असा तुमचा आपल्याच ठिकाणीं सहज खेळ सुरू आहे. अशा तुम्हाला नमस्कार असो ६ जगतांत ज्याला पाणी असें म्हणतात, त्याला जी गोडी आहे, ती तुमच्यामुळें आली आहे, व पृथ्वीला जी सहन करण्याची शक्ति आहे, तिला तुमचीच शक्ति कारण आहे ७ चंद्र व सूर्य हे केवळ मोठ्या शिंपल्याप्रमाणें निस्तेज आहेत, परंतु त्यांचा जो तिन्ही लोकांवर उजेड पडतो, तो तुमच्या तेजाच्या शक्तीचा प्रभाव आहे. ८ चहूंकडे फिरणारा वायु हाही तुमच्याच शक्तीमुळें फिरत असतो व आकाश जरी मोठें दिसतें तरी त्याचा समावेश तुमच्यांत होऊन तें लपंडावाप्रमाणें तुमच्या एका कोपऱ्यांत लपतें ९ फार काय सांगावें! सर्व माया ही तुमच्याच ठिकाणीं असून, ज्ञानही तुमच्याच शक्तीनें चहूंकडे पहातें, इतकेंच नव्हे, तर तुमच्या स्वरूपाचा पार न लागल्यामुळें तें श्रुतीला वर्णन करण्याचे श्रम झाले १० वेद वर्णन करण्यांत चतुर खरा, परंतु जोंपर्यंत तुमचें दर्शन झालें नाहीं, तोंपर्यंतच वेद तुमचें वर्णन करूं शकतात, परंतु तेंच आपलें दर्शन झाल्यावर आमची व त्याची एकच दशा होते, व दोघांसही स्वस्थ बसावें लागतें. ११ सर्व जलमय झाल्यावर त्यांत एका जवाचा खिसगणती नसतेच, परंतु मोठी नदी तरी ओळखतां येते काय? १२ किंवा सूर्य उगवल्यावर चंद्र जसा काजव्याप्रमाणें होतो म्हणजे सूर्यापुढें चंद्र आणि काजवा यांची किंमत एक, त्याप्रमाणें तुमच्या स्वरूपापुढें माझी आणि श्रुतीची किंमत एक. १३ आणि ज्या ठिकाणीं द्वैताचा ठाव मोडून परेसह वैखरी-वाणी शांत रहाते, त्या तुमचें कोणत्या तोंडानें वर्णन करावें, म्हणजे कोणालाही वर्णन करतां येणार नाहीं १४ म्हणून आतां तुमची स्तुति करण्याचें सोडून मुकाट्यानें तुमच्या चरणावर मस्तक ठेवावें हाच उत्तम मार्ग होय १५ तर, हे गुरुराया, तुम्ही जसे आहां तसाच तुम्हाला मी नमस्कार करतों तुम्ही माझ्या गीतार्थकथनरूपी व्यापारांत मला नफा करून देण्याकरितां माझे भागीदार व्हा १६ तर आतां आपल्या कृपारूप साडवलाच्या थैलीची गांठ सोडून माझी मतिरूप पोतडी भरा, आणि आपण थोर आहां, तेव्हां मला ज्ञानपदार्थाची (ज्ञानरूप नफ्याची) जोड करून द्या १७ मग मी या व्यापारावर सावरून संतांच्या कानांत सुंदर अशीं विचाररूप कर्णभूषणें तयार करून घालीन १८ महाराज, गीतार्थरूपी ठेवा बाहेर काढण्याविषयीं माझ्या मनांत जी इच्छा उत्पन्न झाली आहे, ती सफल करण्याकरितां तुम्ही आपलें स्नेहरूप अंजन माझ्या डोळ्यांत घाला १९ माझ्या बुद्धिरूप डोळ्यांना एक वेळ शब्दमय सृष्टि पहातां येईल, अशा तऱ्हेचा आपल्या करुणारूप सूर्यबिंबाचा निर्मळ प्रकाश पाडा. २० माझी बुद्धिरूप वेली पुष्कळ वाढून तिला काव्यरूपी फळें येण्याकरितां वेलींना प्रफुल्लित करण्याची कृपा करण्यामध्यें श्रेष्ठ असा जो वसंत, तो तुम्ही व्हा. २१ आपल्या कृपादृष्टीचा इतका औदार्यानें वर्षाव करा कीं, त्यानें माझ्या बुद्धिरूप गंगेस अर्थरूपी (सिद्धांतरूपी) महापूर यावा. २२ हे विश्वैकधामा, आपला प्रसादचंद्रमा मला स्फूर्तीची पौर्णिमा करो (पूर्णचंद्रोदयानें पौर्णिमा शोभते, त्याप्रमाणें आपल्या कृपेनें मला पूर्ण स्फूर्ति येवो) २३ ती पौर्णिमा मी अवलोकन केली, (आपला कृपाप्रसाद झाला,) म्हणजे माझ्या

वोसंडेल स्फूर्तीनें । रसवृत्तीचे ॥२४॥ तव संतोगोनि श्रीगुरुराजें । म्हणितलें विनतिव्याजें । माडिलें देखोनि दुजें । स्तवनमिषें ॥२५॥ हें असो आता वाजटा । तो ज्ञानार्थ करूनि गोमटा । ग्रंथु दावीं उत्कंठा । भंगा नेदीं ॥२६॥ हो का जी स्वामी । हेंचि पाहत होतां मी । जे श्रीमुखें म्हणा तुम्ही । ग्रंथ मांग ॥२७॥ सहजें दूर्वेचा डिरु । आगोचि तव अमरु । वरी आला पूरु । पीयूषाचा ॥२८॥ तरि आता येणें प्रसादें । विन्यास विदग्ध । मूळशास्त्रपदें । वाखाणीन ॥२९॥ परि जीवा आतुलीकडे । जैसी सदेहाची डोणी बुडे । ना श्रवणी तरि चाडे । वाढी दिसे ॥३०॥ तैसी बोली साचारी । अवतरो माझी माधुरी । माले मागूनि घरी । गुरुकृपेच्या ॥३१॥ तरी मागा त्रयोदशीं । अध्यायीं गोठी ऐसी । श्रीकृष्ण अर्जुनेंसीं । चावळले ॥३२॥ जे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगें । होइजे येणें जगें । आत्मा गुणसगें । समारिया ॥३३॥ आणि ह्याचि प्रकृतिगतु । सुखदुःखभोगी हेतु । अथवा गुणातीतु । केवळु हा ॥३४॥ तरि कैसा पां असंगा संगु । कोण तो क्षेत्रक्षेत्रज्ञायोगु । सुखदुःखादि भोगु । केवि तया ॥ ३५ ॥ गुण ते कैसे किती । बांधती कवणे रीती । नातरी गुणातीती । चिन्हें काई ॥३६॥ एवं इया आघवेया । अर्थारूप करावया । विषो येथ चौदाविया । अध्यायासी ३७ तरि तो आतां ऐसा । प्रस्तुत परियेसा । अभिमावो विश्वेशा । वैकुंठाचा ॥३८॥ तो म्हणे गा अर्जुना । अवधानाची सर्व सेना । मेळऊनि इया ज्ञाना । झोंबावें हो ॥३९॥ आम्ही मागां तुज बहुती । दाविलें हें उपपत्ती । तरि आझुनी अप्रतीती । कुशी न निघे ॥ ४० ॥

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः १

यत् ज्ञात्वा सर्व मुनयः इतः परां सिद्धिं गताः, (तत्) ज्ञानानां उत्तमं परं ज्ञानं भूयः (अहं ते) प्रवक्ष्यामि. १

म्हणौनि गा पुढती । सांगिजेल तुजप्रती । पर म्हण म्हणोन श्रुती । डाहारिलें जे ॥४१॥ एऱ्हवी ज्ञान हें आपुलें । परी पर ऐसेंनि जालें । जे आवडोनि घेतलें । भवस्वर्गादिक ॥४२॥ अगायावि कारणें । हें उत्तम सर्वोपरी मी म्हणें । जे वन्हि हें तृणें । येरें ज्ञानें ॥४३॥ जियें भवस्वर्गातें जाणती । यागचि चांग म्हणती । पारखी फुडी आथी । भेदी जयां ॥४४॥ तियें आघवीचि ज्ञानें । केली येणें स्वप्नें । जैशा वातोर्मी गगनें । गिळिजती अती ॥ ४५ ॥ कां उदितें रश्मिराजें । लोपिली चंद्रादि तेजें । नाना प्रळयांबुमाजें । नदी नद ॥४६॥ तैसें येणें पाहलेया । ज्ञानजात जाय लया । म्हणोनिया धनंजया । उत्तम हें ॥ ४७ ॥ अनादि जे मुक्तता । आपली असे पंडुसुता । तो मोक्षु हाता येता । होय जेणें ॥४८॥ जयाचिया प्रतीती । विचारवीरी समस्ती । नेदिजेचि संसृती । माथा उधऊं ॥ ४९ ॥ मनें मन घालूनि मागें । विश्रांति जालिया आगें । ते देही देहाजोगे । होतीचि ना ॥५०॥ मग तें देहाचें बेळें । बोलांडूनि एकेचि वेळे । संवतुकी कांटाळें । माझे जाले ५१

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च ॥२॥

(ये) इदं ज्ञानं उपाश्रित्य मम साधर्म्यं आगताः, (ते) सर्गे अपि न उपजायन्ते, प्रलये च न व्यथन्ति. ॥२॥

जे माझिया नित्यता । तेणें नित्य ते पंडुसुता । परिपूर्ण पूर्णता । माझियाचि ५२ मी जैसा अनंतानंदु । जैसाचि सत्यसिद्धु । तैसेचि ते भेदु । उरेचि ना ॥५३॥ जें मी जेव्हढें जैसें । तेंचि ते जाले तैसें । घटभंगी घटाकाशें । आकाश जेवी ॥५४॥ नातरि दीपमूळकीं । दीपशिखा अनेकी । मीनलिया अवलोकी । होय जैसें ॥५५॥ अर्जुना

ज्ञानसमुद्राला भरतें येईल, आणि नवरस हे स्फूर्ति भरून साठूं लागतील ! २४ असें ज्ञानदेवाचें भाषण ऐकून श्री-गुरु निवृत्तिनाथ महाराज संतोष पावून म्हणाले कां तूं स्तुतीच्या मिषानें द्वैत व्यर्थ वाढवितोस २५ तर आता ही व्यर्थ स्तुति राहूं दे, जो जाणण्याचा विषय आहे, तो चांगला तयार करून ग्रंथ सांग उत्कंठेचा भंग होऊं देऊं नको २६ तेव्हा महाराज म्हणाले– प्रभो, तुम्ही आपल्या मुखानें ग्रंथ सांग, हेंच म्हणण्याची मी वाट पहात होतो २७ अगोदरच हरळीची मुळी अमर, त्यांत तिच्यावर अमृताचा वर्षाव झाला, मग काय विचारता ! २८ आता गुरुप्रसाद झाल्यामुळे, गीतेंतील मूळ शास्त्राच्या प्रत्येक पदाचें सविस्तर व स्पष्ट वर्णन करीन, २९ की जें ऐकल्यामुळे मनांतील सर्व संशय नाहींसा होऊन श्रवणाची इच्छा दुणावेल ३० माझ्या मधुर वाणींतून असे उत्तम शब्द निघावे एवढेंच गुरूंच्या पायापाशीं माझें मागणें आहे ३१ असो पूर्वी तेराव्या अध्यायांत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास अशी कथा सांगितली ३२ कीं, आत्मा व प्रकृति यांच्या संयोगानें हें जग निर्माण होतें व गुणांच्या अनुरोधानें आत्मा संसारांत निमग्न होतो ३३ मायापाशानें त्यालाच सुखदुःख भोगावें लागतें, व तोच गुणसंगरहित झाला म्हणजे मुक्त होतो, ३४ तर संगरहित असा जो आत्मा, त्याला प्रकृतीचा संग व्हावाच कसा ? आत्मा व प्रकृति यांचा संयोग होतो तो कोणता ? त्याला सुखदुःखादिभोग व्हावा कसा ? ३५ ते गुण कसे व किती आहेत ? त्या गुणांची बाधा कशा रीतीनें होते, आणि पुरुष गुणातीत झाला म्हणजे त्याचीं लक्षणें कोणतीं, ३६ अशा प्रकार या सर्व गोष्टींचे वर्णन करणें हाच विषय या चौदाव्या अध्यायांत आहे. ३७ तर आता त्या वैकुंठनिवासी विश्वेशाचा अभिप्राय काय आहे, तो ऐका. ३८ ते म्हणाले – अर्जुना, श्रवण करण्याची सर्व सामग्री जमवून तूं या ज्ञानाला झोंब घेरे का ! ३९ पूर्वी तुला आम्हीं हें ज्ञान अनेक प्रकारें स्पष्ट करून सांगितलें, परंतु तुझें अज्ञान अजून पूर्ण नाहींसें होत नाहीं. ४०

श्रीभगवान् म्हणाले:–ज्या ज्ञानाला जाणून सर्व मुनि या जन्मांतून मोक्षसिद्धि पावले, तें सर्व ज्ञानांत उत्तम व श्रेष्ठ असें ज्ञान मी तुला पुनः सांगतों. ॥ १ ॥

म्हणून बाबारे, ' पर ' या शब्दाचा महिमा श्रुतींनी जो वर्णन केला आहे, तो तुला आम्ही पुन सांगतो ४१ आपणांच आत्मज्ञानास ' पर ' म्हणण्याचें कारण, संसार व स्वर्ग हेंच आपल्या स्वरूपाप्रमाणे आवडलें म्हणून झालें आहे ४२ अरे, याच कारणास्तव आत्मज्ञान सर्वांपेक्षा उत्तम असें मी म्हणतो कारण, हें अग्निरूप असून इतर ज्ञानें ह्याच्यापुढे तृणरूप आहेत ४३ कारण, ज्या ज्ञानाची मजल संसार व स्वर्ग या पुरतीच असते, ज्याला यज्ञयागादिकच उत्तम वाटतात, व ज्याला द्वैतावांचून दुसऱ्या कशाचा आश्रय नसतो, ४४ तीं सर्व ज्ञानें आत्मज्ञानापुढें स्वप्नवत भासतात ज्याप्रमाणें गगनांत उत्पन्न झालेला वायु कितीही मोठा असला तरी त्याचा त्यांतच लय होतो, ४५ किंवा सूर्य उगवल्यावर जसें चंद्रादि नक्षत्रांचें तेज लोपतें अथवा प्रलयकाळचें पाणि वाढल्यावर ज्याप्रमाणें नदी, नद हा भेद रहात नाहीं, ४६ त्याप्रमाणें आत्मज्ञानाचा उदय झाल्यावर इतर सर्व ज्ञानें लय पावतात म्हणून, अर्जुना, याला आम्हीं ' उत्तम ' असें म्हणतो ४७ हे पांडुसुता, अनादिकालापासून आपल्याजवळ सहज असणारी जी आपली मुक्तता किंवा मोक्ष ह्या ज्ञानाच्या प्राप्तीपासून आपल्या हातास येतो ४८ ज्यांना अनुभव आला असता, सर्व ज्ञानें संसाराला वर डोकें काढूं देत नाहींत, ४९ आपल्या मनाची विषयाकडे जाणारी धाव मागें हटवून त्याला जागच्या जागीं बसविल्यावर, सहज विश्रांति प्राप्त होते असें झाल्यावर ते देहीं असूनही नसल्यासारखे होतात ५० नंतर ते देहद्वयाचें वेळेंकरून एकदम ओलांडून माझ्याच योग्यतेस पावतात. ५१

ह्या ज्ञानाचा आश्रय करून जे माझ्या सायुज्याला प्राप्त झाले, ते सृष्टीच्या उत्पत्तिकालींही जन्मत नाहींत आणि प्रलयकालींही नाश पावत नाहींत. ॥ २ ॥

कारण, अर्जुना, जे माझ्या नित्यतेनें नित्य आणि माझ्या परिपूर्णतेनें पूर्ण आहेत, ५२ आणि ज्याप्रमाणें मी जसा नेहमीं अनंत असून महानंदरूप असतो, व सत्यसिद्ध असतों, त्याप्रमाणेंच ते असतात, त्यांच्या व माझ्यांत भेद मुळीच रहात नाहीं ५३ ज्याप्रमाणें मी अनंत आहे, त्याप्रमाणें तेही होतात, ज्याप्रमाणें घटाचा नाश झाल्यावर घटाकाश महाकाशरूप होतें; ५४ किंवा मूळ दिव्यापासून लावलेल्या पुष्कळ वाती एकत्र केल्या म्हणजे त्या मूळ दिव्यांतच तेज मिळतें ५५ त्याप्रमाणें, अर्जुना,

तयापरी । सरली द्वैतार्चा वारी । नादे नामार्थे एकाहारी । मौनृविण ॥५६॥ येणेचि पैं कारणें । जें पहिलें मृष्टीचें जुपणें । तेंही तया होणें । पडेचिना ॥ ५७॥ मृष्टीचिये सर्वादी । जया देहाची नाही बाधी । ते कैंचे प्रळयावधी । निमतील पा ॥५८॥ म्हणौनि जन्मक्षया । अतीत ते धनंजया । मी जाले ज्ञाना इया । अनुसरोनि ॥ ५९ ॥ ऐसी ज्ञानाची वाडी । वानिली देवें आवडी । तेविचि पार्थाही गोडी । लावावया ॥६०॥ तव तया जालें आन । सर्वांगीं निघाले कान । सपाई अवधान । आतला पा ॥६१॥ आतां देवाचिया ऐरों । जाकळीजत असे वोरसें । जे निरूपण आकाशें । वेटाळेना ॥६२॥ मग म्हणे गा प्रज्ञाकांता । उजवली आजि वक्तृत्वना । जे बोलायेवढा श्रोता । जोडलासी ॥६३॥ तरि एकु मी अनेकीं । गोविजे देहपाशकीं । त्रिगुणी लुब्धकीं । कवणेपरी ॥६४॥ कैसा क्षेत्रयोगें । विये इयें जगें । ते परिस सांगे । कवणेपरी ॥६५॥ पैं क्षेत्र येणें व्याजें । यालागी हें बोलिजे । जे मत्संगबीजें । भूती पिके ॥६६॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

भारत, महद् ब्रह्म मम योनि (अस्ति), तस्मिन् अहं गर्भं दधामि, ततः सर्वभूतानां संभवः भवति. ॥३॥

एऱ्हवी तरी महद्ब्रह्म । यालागी हें ऐसें नाम । जे महदादिविश्राम । शालिका हें ॥६७॥ विकारां बहुवस थोरी । अर्जुना हेंचि करी । म्हणोनि अवधारीं । महद्ब्रह्म ॥६८॥ अव्यक्तवादमतीं । अव्यक्त ऐसी वदंती । सांख्याचिया प्रतीतीं । प्रकृति हेचि ॥६९॥ वेदांतीं इयेतें माया । ऐसें म्हणिजे प्राज्ञराया । असो किती बोलों वाया । अज्ञान हें ॥७०॥ आपला आपणपेयां । विसरु जो धनंजया । तेंचि रूप यया । अज्ञानासीं ॥७१॥ आणिकही एक असे । जें विचारावेळे न दिसे । वातीं पाहतां जैसें । आंधारें कां ॥७२॥ हालविलिया जाय । निश्चळी तरी होय । दुधीं जैसी साय । दुधाची ते ॥७३॥ पैं जागरु ना स्वप्न । ना स्वरूप अवस्थान । ते सुषुप्ति का घन । जैसी होय ॥७४॥ का न वियता वायूतें । वाझ आकाश रितें । तया ऐसें निरुतें । अज्ञान गा ॥७५॥ पैल खांब का पुरुखु । ऐसा निश्चयो नाही एकु । परि काय नेणो आलोकु । दिसत असे ॥७६॥ तेवि वस्तु जैसी असे । तैसी कीर न दिसे । परि काही अनारिसें । देखिजेना ॥७७॥ ना राती ना तेज । ते संधि जेवि सांज । तेवि निरुद्ध ना निज । अज्ञान आथी ॥७८॥ ऐसी कोण्ही एकी दशा । तिये वादु अज्ञान ऐसा । तया गुंडलिया प्रकाशा । क्षेत्रज्ञु नाम ॥७९॥ अज्ञान थोरिये आणिजे । आपणपें तरी नेणिजे । तें रूप जाणिजे । क्षेत्रज्ञाचें ॥८०॥ हाचि उभय योगु । बुझें बापा चागु । सत्तेचा नैसर्गु । स्वभावो हा ॥८१॥ आता अज्ञानासारिखे । वस्तु आपणपांचि देखे । परि रूपे अनेकें । नेणों कोणें ॥ ८२ ॥ जैसा रंकु भ्रमला । म्हणे जा रे मी रावो आला । कां मूर्च्छितु गेला । स्वर्गलोका ॥८३॥ तेवि लचकलिया दिठी । मग देखणे जें जें उठी । तया नाम सृष्टी । मीचि वियें पै गा ८४ जैसें कां स्वप्नमोहा । तो एकाकी देखे बहुवा । तोचि पाडु आत्मया । स्मरणेंवीण असे ॥८५॥ हेंचि अनिभ्रांती । प्रमेय उपलवूं पुढती । परि तू प्रतीती । याची घे पा ८६ तरी माझी हे गृहिणी । अनादि तरुणी । अनिर्वाच्यगुणी । अविद्या हे ॥८७॥ इये नाही हेंचि रूप । ठाणें हें अति उमप । हे निद्रितां समीप । चेता दुरी ॥८८॥ पैं माझेनिचि आंगें । पहुडल्या हे जागे । आणि सत्तासंभोगें । गुर्विणी होय ॥८९॥ महद्ब्रह्माउदरीं । प्राकृति आठै विकारीं । गर्भाची करी । पेलोवेलीं ॥९०॥ उभयसंगु पहिलें । बुद्धितत्त्व प्रसवलें । बुद्धितत्त्वें भारैलें । होय मन ॥ ९१ ॥ तरुणी ममता मनाची । ते अहंकार तत्त्व रची । तेणें

द्वैतभाव नाहींसा होऊन मी व ते हे भेद एकाच पक्काल्या वसून एकत्र नांदतात ५६ याच कारणामुळें, ज्या वेळी समूळ सृष्टीला आरंभ होतो, त्या वेळी त्यांना जन्म घ्यावा लागत नाहीं ५७ मग, ज्यांना सृष्टीच्या उत्पत्तीबरोबर देह घ्यावा लागत नाहीं, त्यांचा प्रलयकाळीं नाश कोठून होणार ? ५८ म्हणून, धनंजया, जे आत्मज्ञानाला अनुसरून मद्रूप झाले आहेत, ते जन्ममरणातीत आहेत ५९ याप्रमाणें आत्मज्ञानाची प्रौढी देवांनी आपल्या आवडीनें वर्णन केली, आणि अर्जुनालाही त्या ज्ञानाविषयीं आवड उत्पन्न व्हावी अशा हेतूनें ही प्रौढी वर्णन केली ६० तो अर्जुनाची अशी स्थिति झाली का, त्याच्या सर्वांगालाच कान फुटले, म्हणजे अर्जुन नखशिखान्त श्रवणरूप बनला ६१ आपलें सांगणें आकाशाएवढें असलें तरी आवरलें जाणार नाहीं, ते अर्जुन धारण करतो आहे, असें पाहून देवानाही प्रेमाचें भरतें आलें, त्याचा सांगण्याचा हात गगनात मावेना ६२ मग भगवान म्हणाले –अर्जुना, माझ्या वक्तृत्वरूपी कन्येस तू बुद्धिरूप वर मिळाल्यामुळे ती आज उजवली ! कारण माझ्या बोलण्याच्या हौसेप्रमाणें तूं उत्तम श्रोता मिळालास ! ६३ तर आता, मी एक असून, त्रिगुणरूपी पारधी हे देहरूपी पाश टाकून मला अनेक रूपें कशा धावयास लावतात, ६४ व मायेच्या उपाधीनें माझ्यापासून हे जग कसें उत्पन्न होतें, तें सांगतो, ऐक ६५ हें पहा—माझ्या सगरूपी बीजापासून प्राणिमात्र उत्पन्न होतात, याच कारणामुळे प्रकृतीला क्षेत्र असें म्हणावयाचें ६६

हे भारता, महद्ब्रह्म [प्रकृति] हें माझें गर्भ ठेवण्याचें ठिकाण आहे, त्याजमध्यें मी गर्भ ठेवितों, आणि त्यापासून सर्व भूतांची उत्पत्ति होते ॥ ३ ॥

ही माया महत्तत्त्वादिकांचें मूळ विश्रामस्थान म्हणजे लयस्थान आहे अर्थात सर्व जगापेक्षा मोठी आहे, म्हणून हिला ‘ महद्ब्रह्म ’ असें नाव दिलें आहे ६७ तसेच अर्जुना, हिच्या योगानें विकार व गुण हे वृद्धि पावतात, म्हणून हिला महद्ब्रह्म असें म्हटलें आहे. ६८ अव्यक्त मतवाद्याच्या मतें हिला अव्यक्त असें नाव आहे, व सांख्यमतवादी हिलाच “ प्रकृति ” असें म्हणतात. ६९ हे प्राज्ञशिरोमणे, वेदांती हिला ‘ माया ’ असें म्हणतात असो, उगीच फार काय बोलावं ! अज्ञान जें तें हेंच ७० हे धनंजया, आपल्या आत्मस्वरूपाचा आपल्यास जो विसर पडतो, तेंच या अज्ञानाचें रूप ७१ आणखी एक असें आहे की, ज्याप्रमाणें हातात दिवा घेऊन अंधार शोधूं लागलें असता तो दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचा विचार केला कीं ते दिसेनासें होते ७२ दूध घोटीत बसलें म्हणजे जशी त्यावर साय येत नाहीं, व तेंच घोटलें नाहीं म्हणजे त्यावर साय येते ७३ किंवा मनुष्य ज्यावेळेस जागृत [illegible] स्वप्नदर्शन करतो, किंवा गर्भामध्ये [illegible] झोप लागते, ७४ किंवा वारा उत्पन्न [illegible] नसतो म्हणजे ज्याप्रमाणे आकाश मात्र एकटें असतें, त्याप्रमाणें इतर पदार्थांशिवाय जी स्थिति निराकार, तेंच अज्ञान होय ७५ ज्यावेळेस आपल्या समोर एखादा झाडाचा बुंधा असून तो खांब आहे, किंवा पुरुष आहे असें निश्चयानें म्हणता येत नाहीं, परंतु काहीं तरी दिसत आहे, असा भास होतो ७६ त्याप्रमाणें आत्म्याचें निर्मळ स्वरूप त्या वेळेस स्पष्टपणें दिसत नाहीं, व दुसरी काहीं वस्तु आहे असाही निश्चय होत नाहीं, ७७ रात्र नाहीं व दिवस नाहीं या दोहोंच्या मधील जशी सायंकाळ म्हणतात, त्याचप्रमाणें आत्मा व जगत् यांच्या ज्ञानाच्या अभावाच्या स्थितीला अज्ञान असें म्हणतात ७८ जशी ती एक दोहोंमधली अनिर्वचनीय स्थिति तिला ‘ अज्ञान ’ असें म्हणतात व त्या अज्ञानानें आवरण झालेलें जें चैतन्य, त्यालाच क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात ७९ आपलें शुद्धस्वरूप न जाणता जें अज्ञान वाटतें, तें तेंच ज्ञानाचें (जीवात्म्याचें) रूप होय. ८० ही माया व चैतन्य यांचा योग नीट लक्षांत आण कारण, मूळ स्वरूपावर मायेचा स्वभाव असा आहे ८१ याप्रमाणें मायेच्या अनुरोधानें चैतन्य आत्मस्वरूप विसरून अनेक रूपें घेतें ८२ ज्याप्रमाणें दरिद्री मनुष्याला भ्रम झाला असता, तो स्वप्नांत जाऊं लागला म्हणजे इतर लोकांस ‘आमची राजाची स्वारी आली’ असें म्हणतो, किंवा मूर्च्छा आलेला मनुष्य ज्याप्रमाणे ‘ स्वर्ग पाहून आलो ’ असें म्हणतो, ८३ त्याप्रमाणें एकदा दृष्टि आत्मस्वरूपावरून चळली म्हणजे जी जी कल्पना उत्पन्न होते, तिला सृष्टि असें म्हणतात ती माझ्यापासूनच उत्पन्न होते ८४ मनुष्य एकटा असून स्वप्नाच्या भ्रांतीनें पुष्कळ वस्तु पहातो, ताच प्रकार चैतन्याला आत्मस्वरूपाचा विसर पडला म्हणजे होतो ८५ हाच भ्रांति पुन्हा शुद्ध स्वरूपावर आलेली अन्य प्रकारानें तुला पुढें सांगू परंतु मूळ स्वरूपावर हे मायेचें रूप आहे ही गोष्ट तू विसरूं नको ८६ तर, माया ही माझी स्त्री असून आद्यंतरहित, तरुण, अलौकिक व गुणवान् आहे ८७ हिचें रूप पाहूं गेलें असता, काहीं नाहीं हेंच हिचें रूप हिची आकृति फार व्यापक आहे ही अज्ञान्याच्या सन्निध असते, व ज्ञान्यापासून दूर रहाते ८८ परंतु ही माया माझ्या आत्मस्वरूपावर निजल्यामुळे आत्मसत्तेच्या सद्भावानें गर्भ धारण करते ८९ मग जीवभूत प्रकृतीच्या उदरीं आकृत अष्ट विकाररूप गर्भाची ही वृद्धि करितें ९० आत्मा व प्रकृति यांच्या संयोगापासून प्रथम बुद्धितत्त्व उत्पन्न होतें, व तीच बुद्धि बळावल्यावर मन होतें ९१ मनाची स्त्री ममता हिच्यापासून अहंकार उत्पन्न होतो, व त्याच्या योगानें पंचमहाभूतांची उत्पत्ति

महाभूताची । अभिव्यक्ति होय ॥९२॥ आणि विषयेंद्रिया गोसी । स्वभावें तव भूतासी । म्हणोनि येती सरिसी । तियेही रूपा ॥९३॥ जालेनि विकारक्षोभें । पाठीं त्रिगुणाचें उभें । तेव्हां ये वासनागर्भें । ठायेठावो ॥९४॥ रुखाचा आवाका । जैसी बीजकणिका । जीवीं बाधे उदका । भेटतखेंवो ॥ ९५ ॥ तैसी माझेनि सगें । अविद्या नाना जगें । आर घेवों लागे । अणियाची ॥९६॥ मग गर्भगोळा तया । कैसें रूप ते ये आया । तें परियेसें राया । सुजनाचिया ९७ पै मणिज स्वेदज । उद्भिज जारज । उमटती सहज । अवयव हे ॥९८॥ व्योमवायुवशें । वाढलेनि गर्भरसें । माणिजु उससे । अवयव तो ॥९९॥ पोटीं सूनि तमरजें । आगळिकां तोय तेजें । उठितां निपजे । स्वेदजु गा ॥१००॥ आपपृथ्वी उत्कटें । आणि तमोमात्रें निकृष्टें । स्थावरु उमटे । उद्भिजु हा ॥१॥ पांचा पांचही विरजी । होती मनबुद्ध्यादि साजी । ही हेतु जारजी । ऐसे जाण ॥२॥ ऐसे चारी हे सरळ । करचरणतळ । महाप्रकृति स्थूळ । तेंचि शिर ॥३॥ प्रवृत्ति पेललें पोट । निवृत्ति ते पाठी नीट । सुर योनी आगें आठ । उर्ध्वांची ॥ ४ ॥ कंठु उल्हासता स्वर्गु । मृत्युलोकु मध्यभागु । अधोदेशु चांगु । नितंबु तो ॥५॥ ऐसें लेकरूं एक । प्रसवली हें देख । जयाचें तिन्ही लोक । बाळसें गा ॥ ६ ॥ चौऱ्यांयशी लक्ष योनी । तियें कांडा पेरां सांदणी । वाढे प्रतिदिनीं । बाळक हें ॥७॥ नाना देह अवयवीं । नामाचीं लेणीं लेववी । मोहस्तन्यें वाढवी । नित्य नवें ॥ ८ ॥ सृष्टी वेगळवेगळीया । तिया करांगीं आंगोळियां । भिन्नाभिमान सूदलिया । मुदिया तेथें ॥ ९ ॥ हें एकोलतें चराचर । अविचारित सुंदर । प्रसवोनि थोर । थोरावली ११० पै ब्रह्मा प्रातःकाळु । विष्णु तो मध्यान्ह वेळु । सदाशिव सायंकाळु । बाळा यया ॥११॥ महाप्रळयसेजे । खेळोनि निवांत निजे । विषमज्ञानें उमजे । कल्पोदयीं ॥ १२ ॥ अर्जुना इयापरी । मिथ्यादृष्टीच्या घरीं । युगानुवृत्तीची करी । चोज पाउलें ॥१३॥ संकल्पु जयाचा इष्टु । अहंकारु तो विनटु । ऐसिया होय शेवटु । ज्ञानें यया ॥१४॥ आता असो हे बहु बोली । ऐसें विश्व माया व्याली । तेथ साह्य जाली । माझी सत्ता १५

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

कौन्तेय, मर्त्ययोनिषु या मूर्तयः संभवन्ति, तासां योनिः महद् ब्रह्म (अस्ति), अहं बीजप्रदः पिता (अस्मि) ॥४॥

याकारणें मी पिता । महद्ब्रह्म हे माता । अपत्य पंडुसुता । जगडंबरु ॥१६॥ आतां शरीरें बहुतें । देखोनि न भेदें हो चित्तें । जे मनबुद्ध्यादि भूतें । एकेंचि येथें १७ हां गा एकचि देहीं । काय अनारिसे अवयव नाहीं । तेवि विचित्र विश्व पाहीं । एकचि हें ॥१८॥ पै उंचा नीचा डाहाळिया । विषमा वेगळालिया । येकाचि जेवीं जालिया । बीजाचिया ॥१९॥ आणि सबंधु तोही ऐसा । मृत्तिके घटु लेंकु जैसा । कां पटत्व कापुसा । नातू होय ॥१२०॥ नाना कल्लोळपरंपरा । संतती जैसी सागरा । आम्हां आणि चराचरा । संबंधु तैसा ॥२१॥ म्हणोनि वन्हि आणि ज्वाळ । दोन्ही वन्हीचि केवळ । तेवि मी गा सकळ । संबंधु वावो २२ जालेंनि जगें मी झांकें । तरि जगत्वें कोण फांके । किळेवरी माणिकें । लोपिजे काई ॥२३॥ अळंकारातें आलें । तरि सोनेपण काइ गेलें । की कमळ फांकलें । कमळत्वा मुके ॥२४॥ सांग पां धनंजया । अवयवी अवयविया । आच्छादिजे

होते, ९२ आणि विषय व इंद्रियें यांचा भूतांमुळें संबंध असल्यामुळें त्यांचीही यांचेबरोबर उत्पत्ति होते ९३ विषय व इंद्रियें यांचा क्षोभ झाल्यावर पाठोपाठ सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण असावयाचेच. त्या योगानें वासना होईल त्याप्रमाणें जीव हा जागोजागा जन्म घेतो ९४ ज्याप्रमाणें बीजाची व पाण्याची गांठ पडल्याबरोबर त्यास अंकुर फुटून झाडाचें अवसान येतें, ९५ त्याप्रमाणें माझ्या संगानें मायेला अनेक प्रकारचे विश्वांकुर फुटूं लागतात ९६ हे सुजनश्रेष्ठा, मग त्या गर्भाला कसें रूप येतें, तें ऐक ९७ हें पहा—अंडज, स्वेदज, उद्भिज्ज आणि जारज असे अंकुर तिला साहजिक फुटतात ९८ आकाश व वायु यांचा ज्यांत जास्त अंश असतो असा जो गर्भरस, त्याला अंडज असें नांव आहे, हा एक त्याचा अवयव होय. ९९ तम व रज या गुणांनीं युक्त असून ज्यांत जल व तेज यांचा अधिक अंश असतो, त्याला स्वेदज म्हणतात. १०० जल व पृथ्वी यांचा विशेष अंश असून, केवळ ज्यांत तमोगुण दृष्टीस पडतो, ते उद्भिज्ज होत १ पंचज्ञानेंद्रियें, व पंचकर्मेंद्रियें हीं ज्यांत समान असतात, व मन आणि बुद्धि यांची ज्याला जोड असते, ते जारज होत. २ याप्रमाणें हे—जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज्ज असे—चार देह म्हणजे दोन हात व दोन चरणनळ असून अष्टधा प्रकृति हें ज्याचें शिर आहे, ३ प्रपंच हें ज्याचें मोठें पोट असून, निवृत्ति ही ज्याची पाठ आहे, व बेंबीवरील भागांत आठ देवसर्ग आहेत, ४ वरील स्वर्गलोक हा कंठ, मृत्युलोक हा मध्यभाग, व पाताळ लोक हा कमरेखालील भाग होय, ५ असें एक लेंकरूं या मायेस झालें तीन लोकचा विस्तार हें या मुलाचें बाळसें होय ६ चौऱ्यायशीं लक्ष योनि म्हणजे त्याच्या बोटांचीं पेरीं व सांधे असून, हें मूल प्रतिदिनीं वृद्धिंगत होतें ७ नानाप्रकारचे देह, अवयव व नामें हे अहंकार घालून माया ही त्या मुलाला मोहरूप स्तनपान देऊन वाढविते ८ वेगवेगळ्या सृष्टि ह्या त्याचीं बोटें व करंगळ्या होत आणि निरनिराळ्या प्रकारचे देह ह्या त्यामधील अंगठ्या होत. ९ असें एकुलतें एक विश्वरूपी लेंकरूं अज्ञानरूपी प्रकृतीस जन्मल्यावर, आपण भाग्यवान् आहों, असें तिला वाटलें. ११० ब्रह्मा हा या बाळाचा प्रातःकाल, विष्णु हा माध्यान्हकाल व सदाशिव हा सायंकाल म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति व लय हे तीन काल होत, ११ आणि महाप्रलय हेंच याचें आचरण होय त्यावर खेळ खेळून हें निवांत निजतें, व पुन्हां कल्पाचा उदय झाल्यावर विपरीत ज्ञानानें जागें होतें १२ अर्जुना, याप्रमाणें मिथ्या ज्ञानाच्या व्यवहारांत कालगतीच्या योगानें हें लेंकरूं पाऊल टाकूं लागतें. १३ ज्याचा संकल्प हा आवडता स्नेही असून अहंकार ही शोभा आहे, अशा या बाळकाला आत्मज्ञान झालें म्हणजे मरण येतें १४ असो, आतां विशेष वर्णन न करतां इतकेंच सांगतों कीं, याप्रमाणें मायेपासून हें विश्व माझ्या सत्तेच्या नात्यानें उत्पन्न झालें १५

हे कौंतेया, चौऱ्यायशीं लक्ष योनींमध्यें ज्या व्यक्ति उत्पन्न होतात, त्या सर्वांचें कारण महद्ब्रह्म [प्रकृति] आहे, आणि त्या प्रकृतींत बीजारोपण करणारा पिता मी आहे ॥ ४ ॥

यास्तव, अर्जुना, मी बाप, माया ही आई, व हें जग आमचें लेंकरूं आहे १६ या जगांत पुष्कळ शरीरें दृष्टीस पडल्यामुळें, जग माझें अपत्य असून माझें व त्याचें ऐक्य नाहीं, अशी शंका तुझ्या मनांत येऊं देऊं नको कारण, सर्व भूतांची उत्पत्ति, मन, बुद्धि वगैरे पंचेंद्रियांपासूनच आहे १७ हें पहा कीं एकाच शरीराला निरनिराळे अवयव नाहींत का ? त्याप्रमाणें या जगांत जरी पुष्कळ देह दृष्टीस पडले, तरी सर्व एकरूप आहेत १८ हें बघ झाडास लांब, आखुड, जाड व बारीक अशा शाखा एकाच बीजापासून उत्पन्न झालेल्या असतात १९ म्हणून, जगत् व मी यांचा संबंध असा आहे ज्याप्रमाणें, मातीपासून उत्पन्न झालेला घट मातीचें लेंकरूं होय, किंवा वस्त्र हें कापसाचें नातवंड होय, (कारण, कापसाचें सूत बनल्यावर त्यापासून वस्त्र तयार होतें,) २० अथवा समुद्रावर उत्पन्न होणाऱ्या असंख्य लाटा, ज्याप्रमाणें समुद्राची संतति आहे, त्याप्रमाणेंच चराचर व मी यांचा संबंध आहे. २१ म्हणून अग्नि व ज्वाला हीं दोन्ही ज्याप्रमाणें अग्नीचीच स्वरूपें होत, त्याप्रमाणें मी व जगत् हीं दोन्हीं एकच स्वरूपें असून, मजपासून जगाची उत्पत्ति असा संबंध मानणें व्यर्थ होय २२ जगाच्या उत्पत्तीमुळें जर माझें स्वरूप लोपतें म्हणावें, तर हें जगत् कोणाच्या तेजानें प्रकट होतें ? हें पहा—माणकाच्या तेजानें माणीक झांकलें जातें का ? २३ तसेंच सोन्याचे अलंकार बनविल्यानें त्यांतील सुवर्णत्व नाहींसें होतें का ? अथवा कमळ उमलल्यावर त्याचें कमलत्व नाहींसें होतें कीं काय ? २४ अर्जुना, अवयव धारण करणारा अवयवानें झांकला जातो,

की तया । नीचि रूप ॥२५॥ की विरूढलिया जोंधळा । कणिसाचा निर्वाळा । वेचला की आगळा । दिसतसे २६ म्हणौनि जग पर्यंत । साक्षित्व पाहिजे माते । तैसा नोहे उचित । आघवे मीचि २७ हा तू साचोकारा । निश्चयाचा खरा । गाठी बांध वीरा । जीवाचिये ॥२८॥ आता मिया मज दाविला । शरीरी वेगळाला । गुणी मीचि बांधला । ऐसा आवडे ॥२९॥ जैसे स्वप्नी आपण । उठूनियां आत्ममरण । भोगिजे गा जाण । कपिध्वजा ॥१३०॥ का कवळाते डोळे । प्रकाशूनि पिवळे । देखती तेंही कळे । तयासीचि ॥३१॥ नाना सूर्यप्रकाशे । प्रकटी ते अभ्र भासे । तो लोपला हेंही दिसे । सूर्येंचि की ॥३२॥ पै आपणपेनि जालिया । छाया गा आपुलिया । बिहोनि बिहालिया । आन आहे ॥३३॥ तैसी इये नाना देहें । दाऊनि मी नाना होयें । तेथ ऐसा जो बंधु आहे । तेंही देखें ॥३४॥ बंधु का न बधिजे । हें जाणणे मज माझें । नेणणेनि उपजे । आपलेनि ॥३५॥ तरि कोणें गुणें कैसा । मजचि मी बंधु ऐसा । आवडे तें परियेसा । अर्जुन देवा ३६ गुण ते किती किधर्म । काये यया रूपनाम । कें जाले हें वर्म । अवधारी पा ॥३७॥

सत्त्व रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसभवा ।
निवध्नाति महाबाहो देहे देहिनमव्ययं ॥ ५ ॥

महाबाहो, सत्त्व, रज , तम इति गुणा. प्रकृतिसभवा (सति, ते) देहे अव्यय देहिन निवध्नति ॥ ५ ॥

तरी सत्त्वरजतम । तिघांसि हें नाम । आणि प्रकृति जन्म- । भूमिका ययां ॥३८॥ येथ सत्त्व तें उत्तम । रज तें मध्यम । तिहीमाजी तम । सावियाधोरें ॥३९॥ हें एकेचि वृत्तीच्या ठायीं । त्रिगुणत्व आवडे पाहीं । वयसात्रय देहीं । येकी जैंवि ॥ १४० ॥ कां मीनलेनि कीडें । जंवजंव तूक वाढे । तंवतंव सोनें हीन पडे । पांचिका कसीं ॥४१॥ पै सावधपण जैसें । वाहविलें आळस । सुपुप्ती बैसे । घणावोनी ॥४२॥ तैसी अज्ञानागीकारें । निघाली वृत्ति विखुरे । ते सत्त्वरजद्वारें । तमही होय ॥४३॥ अर्जुना गा जाण । यया नाम गुण । आता दाखऊ खुण । बांधिती ते ॥४४॥ तरी क्षेत्रज्ञदशे । आत्मा मोटका पैसे । हे देह मी ऐसें । कुमुहूर्ते करी ॥४५॥ आजन्ममरणाती । देहधर्मी समस्तीं । ममत्वाची रूती । घे ना जव ॥४६॥ जैसी मीनाच्या तोंडी । पडेना जव उडी । तव गळ आसुडी । जळपारधी ४७

तत्र सत्त्व निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसगेन बध्नाति ज्ञानसगेन चानघ ॥ ६ ॥

अनघ, तत्र अनामय प्रकाशक सत्त्व निर्मलत्वात् (आत्मान) सुखसगेन ज्ञानसगेन च बध्नाति ॥ ६ ॥

तेवि सत्त्वें लुब्धकें । सुखज्ञानाची पाशकें । वोढिजती मग खुडके । मृगु जैसा ॥ ४८ ॥ मग ज्ञानें चडफडी । जाणिवेचे खुरखोडी । स्वय सुख हें धाडी । हातींचे गा ॥ ४९ ॥ तेव्हां विद्यामानें तोखे । लाभमातें हरिखे । मी संतुष्ट हेंही देखे । श्लाघों लागे ॥ १५० ॥ म्हणे भाग्य ना माझें । आजि सुखियें नाही दुजें । विकाराष्टकें फुजे । सात्त्विकाचेनि ॥५१॥ आणि येणेंही न सरे । लाकण लागे दुसरें । जें विद्वत्तेचें भरे । भूत आंगी ॥५२॥ आपणचि ज्ञानस्वरूप आहे । तें गेलें हें दुःख न वाहे । की विपयज्ञानें होये । गगनायेवढा ॥५३॥ रावो जैसा स्वप्नीं । रंकपणें रिघे धानी । तो दों दाणा मानी । इद्रु ना मी ॥५४॥ तैसें गा देहातीता । जालेया देहवता । हों लागे पडुसुता । बाह्यज्ञानें ॥ ५५ ॥ प्रवृत्तिशास्त्र बुझे । यज्ञविद्या उमजे । किंबहुना सुझे । स्वर्गवरी ॥५६॥ आणि म्हणे आजि आन । मीवांचूनि नाहीं सज्ञान । चातुर्यचंद्रा गगन । चित्त माझें ॥५७॥ ऐसें सत्त्व सुखज्ञानीं । जीवासि

किंवा अवयवासहवर्तमान असणें हेंच त्याचें रूप आहे, सांग बरें ? २५ जोंधळ्याचे वी पेरल्यावर त्याला कणीस आलें म्हणजे तो कमी झाला म्हणावा का वाढला म्हणावा ? २६ म्हणून, जगाला बाजूस सारून मला पाहूं म्हणशील, तर मी निराळा दिसणार नाहीं, कारण मीच सर्व जगत् आहे २७ हे वीरा, या सिद्धांताची तूं आपल्या मनांत खरोखर पूर्णपणें गांठ बांधून ठेव. २८ आतां, मी जरी पुष्कळ शरीरांनीं वेगळा दृष्टीस पडलों, तरी तीं सर्व शरीरें एकाच गुणांनीं बांधलेलीं आहेत, असें समज २९ हे कपिध्वजा, ज्याप्रमाणें मनुष्य स्वप्नामध्यें आपण मेलों आहों, अशी कल्पना करतो, १३० किंवा कावीळ झालेल्या मनुष्याचे डोळे पिवळे होऊन, तो जी जी वस्तु पहातो ती ती त्यास त्याच डोळ्यांनीं पिवळी दिसते, ३१ अथवा सूर्याच्या प्रकाशानें जसें अभ्र दिसतें व तो अभ्राच्छादित झाला हेंही त्याच्याच तेजानें दिसतें, ३२ किंवा हें पहा—आपल्यामुळेंच पडलेली आपली छाया पाहून जो भितो, तो ज्या छायेला भ्याला त्या छायेहून निराळा आहे का ? ३३ त्याचप्रमाणें, जगांत जरी पुष्कळ देह दृष्टीस पडले, तरी तितक्या अनंत रूपानें मीच बनलों आहें त्या ठिकाणीं अनेकत्वाचा जो बंध आहे त्यालाही मीच जाणतो ३४ बंध किंवा मोक्ष हे माझ्याच ठिकाणीं मद्रूपानें जाणणें आहे अज्ञान्याला आपलें स्वरूप न समजल्यामुळे बंध मोक्ष त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतात ३५ अर्जुना, मीच मला बंध कोणत्या गुणांनीं कसा आहेसा वाटतो, तें ऐक. ३६ आतां अगोदर गुण किती आहेत व त्यांचे धर्म काय आहेत, आणि त्यांचें स्वरूप व त्यांचीं नावें, आणि ते कोठें झाले, ह्यांचें वर्म सांगतो, ऐक. ३७

हे महाबाहो, सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले आहेत, ते या देहांत अविनाशी आत्म्याला बांधून टाकतात. ॥५॥

तरी सत्व, रज, तम अशीं गुणांचीं तीन नावें आहेत, व ते मायेपासून उत्पन्न झाले आहेत ३८ त्यांत सत्वगुण हा उत्तम, रजोगुण हा मध्यम, व तमोगुण कनिष्ठ होय ३९ हे तिन्ही गुण एकाच अंतःकरणवृत्तीच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतात. त्यामुळे अंतःकरणही त्रिगुण आहे असें वाटतें ज्याप्रमाणें एकाच देहास बाल्य, तारुण्य, व वार्धक्य या तिन्ही अवस्था येतात, १४० किंवा उत्तम सोन्यांत किडाळ सोनें मिळविल्यावर जों जों त्याचें वजन वाढतें, तों तों सोनें फिकें दिसून कसास कमी उतरतें, ४१ ज्याप्रमाणें आळस आल्यावर जागृति नाहींशी होऊन झोप वाढते, ४२ त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा स्वीकार केल्यावर जी वृत्ति वाढते तिला सत्व, रज, तम असें म्हणतात. ४३ अर्जुना, ज्याच्या योगानें वृत्ती निरनिराळ्या तऱ्हेची होते, त्यांना गुण असें म्हणतात आतां ते आत्म्याला कर्मबंधन करितात, तें सांगतो ४४ तर जीवात्मा ज्या वेळेस देहाचा अभिमान धारण करतो, त्याच वेळेस त्याला वाईट शकून होतो, असें समज. ४५ वाईट शकुनाचें फल काय म्हणशील तर, देहाच्या ठिकाणीं हा देह माझा आहे, इतका अभिमान धारण केल्याबरोबर जन्मापासून मरणापर्यंत सर्व देहधर्मांचीं दुःखें भोगण्याचा प्रसंग येतो ४६ ज्याप्रमाणें गळास लाविलेलें आमिष मासा धरतो न धरतो, इतक्यांत मासे धरणारा गळाला हिसडा मारून प्राण घेतो. ४७

हे निष्पाप अर्जुना, त्यामध्यें निर्दोष आणि प्रकाशक असा जो सत्त्वगुण, तो निर्मल असल्यामुळें आत्म्याला सुखसंबंधानें व ज्ञानसंबंधानें या देहांत बांधून टाकतो ॥ ६ ॥

त्याप्रमाणें सत्वगुण हाच कोणी पारधी सुख व ज्ञान या पाशांनीं जीवास ओढतो, व ज्याप्रमाणें मृग पारध्याच्या पाशांत सांपडल्यावर तरफडतो, ४८ त्याप्रमाणें जीव सत्वगुणाच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर, मी ज्ञानी आहें अशी वल्गना करतो, आणि माझ्याप्रमाणें कोणी जगांत ज्ञाता नाहीं अशी घमेंड बाळगतो, याकारणानें आत्मज्ञानापासून होणारें सुख आपल्या हातचें दवडतो ४९ मग विद्वान् म्हणून कोणी आपला बहुमान केला असतां आनंद पावतो, व थोड्या लाभानेंही हर्ष मानतो माझ्याप्रमाणें कोणी जगांत सुखी नाहीं असें मानतो, १५० व माझ्यासारखा या जगांत दुसरा कोणी सुखी नाहीं हें माझें केवढें भाग्य आहे, असें मानून अष्टसात्विक भावांनीं दाटतो ५१ आणि एवढ्यानेंच आटोपत नाहीं, तर जगांत कायतो मी विद्वान् हें अहंकाराचें दुसरें एक लचांड त्याच्या पाठीस लागतें ५२ आपण स्वतः ज्ञानरूपी आहों, याच ज्ञान नाहींसें झाल्याबद्दल त्यास दुःख वाटत नाहीं, परंतु उलट विषयज्ञानाच्या भरांत तो गगनाएवढा फुगतो ५३ ज्याप्रमाणें एखादा राजा स्वप्नांत भिकारी होऊन भिक्षा मागण्यास निघाल्यावर इतरांपेक्षा थोडी जास्त भिक्षा मिळाल्यामुळे आपण इंद्र म्हणजे मोठे भाग्यवान् आहों असें मानीत नाहीं का ? ५४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जीवात्म्यानें देहाचा अभिमान धरल्यावर बाह्यज्ञानानें त्याची स्थिति होते ५५ प्रवृत्तिशास्त्रांत तो निपुण होतो, यज्ञविद्येंत तो निष्णात बनतो, किंबहुना तो स्वर्गांतीलही बातमी जाणतो. ५६ आणि माझ्याशिवाय या जगांत दुसरा कोणी ज्ञानवान् नाहीं व चातुर्यरूपी चंद्रास प्रकाश करण्यास माझें चित्त गगनरूपी आहे, असें मानतो. ५७ याप्रमाणें सत्त्वगुण हा, जीवात्म्यास सुख व ज्ञान यांच्या दोऱ्या कानास लावून,

लाऊनि कानी । बैलाची करी वानी । पागुळाचिया ॥५८॥ आता हाचि शरीरी । रजें जियापरी । बाधिजे ते अवधारी । सांगिजेल ॥५९॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं ।
तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥७॥

कौंतेय, रागात्मकं रजः तृष्णासंगसमुद्भवं विद्धि, तत् देहिनं कर्मसंगेन निबध्नाति ॥ ७ ॥

हें रज याचि कारणें । जीवातें रजऊ जाणे । हें अभिलाखाचें तरुणें । सदाचि गा ॥१६०॥ हें जीवीं मोटकें रिगे । आणि कामाच्या मदीं लागे । मग वारया वळघे । तृष्णेचिया ॥६१॥ घृतें आवुखूनि आगियाळे । वज्राग्रीचि सातुकलें । आता बहु थेंकुलें । आहे तेथ ॥६२॥ तैसी खवळे चाड । होय दुःखासकट गोड । इंद्रश्रीहि सांकड । गमों लागे ॥६३॥ तैसी तृष्णा वाढनलिया । मेरुही हाता आलिया । तऱ्ही म्हणे एखादिया । दारुणा वळघों ॥६४॥ जीविताची कुरोंडी । वोंवाळूं लागे कवडी । मानी तृणाचिये जोडी । कृतकृत्यता ॥६५॥ आजि असतें वेंचिजेल । परि पाहे काय कीजेल । ऐसा पांगीं वडील । व्यवसाय मांडी ॥६६॥ म्हणे स्वर्गा हन जावें । तरि काय तेथें खावें । इयालागीं धांवे । याग करूं ॥६७॥ व्रतापाठीं व्रतें । आचरे इष्टापूर्तें । काम्यावांचूनि हातें । शिवणें नाहीं ॥६८॥ पैं ग्रीष्मांतींचा वारा । विसांवो नेणे वीरा । तैसा न म्हणे व्यापारा । रात्र दिवस ॥ ६९ ॥ काय चंचळु मासा । कामिनीकटाक्षु जैसा । लवलाहो तैसा । विजूही नाहीं ॥ १७० ॥ तेतुलेनि गा वेगें । स्वर्गसंसारपांगें । आगीमाजीं रिगे । क्रियांचिये ॥७१॥ ऐसा देही देहावेगळा । लें तृष्णेचिया सांखळा । खटाटोपु वाहे गळां । व्यापाराचा ॥७२॥ हें रजोगुणाचें दारुण । देहीं देहियासि बंधन । परिस आता विंदाण । तमाचें ते ॥ ७३ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

भारत, तमः तु सर्वदेहिनां मोहनं अज्ञानजं विद्धि, तत् (देहिनं) प्रमादालस्यनिद्राभिः निबध्नाति. ॥ ८ ॥

व्यवहाराचेहि डोळे । मंद जेणें पडळें । मोहरात्रीचें काळें । मेहुडें जें ७४ अज्ञानाचें जियालें । जया एका लागलें । जेणें विश्व भुललें । नाचत असे ॥७५॥ अविवेकमहामंत्र । जें मौढ्यमद्याचें पात्र । हें असो मोहनास्त्र । जीवांसि जें ॥७६॥ पार्था तें गा तम । रचूनि ऐसें वर्म । चौखुरी देहात्म । मानियाते ॥७७॥ हें एकचि कीर शरीरीं । माजों लागे चराचरीं । आणि तेथ दुसरी । गोठी नाहीं ॥७८॥ सर्वेंद्रियां जाड्य । मनामाजि मौढ्य । माल्हाती दार्ढ्य । आलस्याचें ॥७९॥ आंगें आंग मोडामोडी । कार्यजातीं अनावडी । नुसती परवडी । जांभयांची ॥ १८० ॥ उघडियाची दिठी । देखणें नाहीं किरीटी । नाळवितांचि उठी । वो म्हणौनि ॥ ८१ ॥ पडलिये धोंडी । नेणे कानी मुरडी । तयाचि परी मुरकुंडी । उकलूं नेणें ॥ ८२ ॥ पृथ्वी पाताळीं जावो । कां आकाशही वरी येवो । परी उठणें हा भावो । उपजों नेणे ॥८३॥ उचितानुचित आघवें । झांसुरतां नाठवे जीवें । जेथिंचा तेथ लोळावें । ऐसी मेधा ॥८४॥ उभऊनि करतळें । पडिघाये कपोळें । पायाचें शिरियाळें । मांडूं लागे ॥८५॥ आणि निद्रेविषयीं

पागूळ जसा वलास ओढतो, त्याप्रमाणे आगऱ्या ताब्यात आणतो ५८ आता, रजोगुणही या जीवास या शरीराचे ठिकाणी कसे बंधन करतो, ती लक्षणे ऐक ५९

हे कौंतेया, प्रीतिस्वरूप जो रजोगुण, तो आशा व आसक्ति यांच्या संबंधानें उत्पन्न झाला आहे, तो आत्म्याला कर्माच्या आसक्तीनें या देहात बांधून टाकतो. ॥ ७ ॥

या गुणापासून जीवाचे नेहमी रंजन होते, व कामवासना सदैव जागृत रहाते, म्हणूनच त्यास रजोगुण असे म्हणतात १६० जीवाच्या ठिकाणी याचा थोडा शिरकाव होताक्षणीं हा त्याला कामाच्या नादी लावतो, मग मनाच्या इच्छा वाऱ्याप्रमाणे वाहू लागतात ६१ मग, अग्निकुंडात अग्नीवर तूप घातले म्हणजे जसा वन्हाग्नि भडकतो, व त्याला लहान व मोठा वस्तु यांचें भान न रहाता तो सर्वांचा नाश करतो, ६२ त्याप्रमाणेच याच्या इच्छा प्रबल होऊन दुःखदायक गोष्टीही त्याला सुखदायक वाटतात व इंद्रलोक जरी प्राप्त झाला, तरी त्याची तृप्ति होत नाही ६३ अशा प्रकारें विषयवासना वाढल्यावर, मेरु पर्वतही त्याच्या हस्तगत झाला, तरी त्यापेक्षाही अधिक मोठा वस्तु प्राप्त व्हावी असें म्हणतो ६४ एका कवडीवरूनही आपले जीवित ओंवाळून टाकण्यास तो मागेपुढे पहात नाही, आणि तृणाइतकी जरी अल्प वस्तु प्राप्त झाली, तरी आपल्यास धन्य मानतो ६५ आपल्या जवळ असलेले द्रव्य जर आज संपविले, तर उद्या आपली काय वाट होणार, असें मानून तृष्णेच्या जोरावर मोठमोठे उद्योग सुरु करतो, ६६ आणि म्हणतो की, जर आपल्यास स्वर्गप्राप्ति झाली, तर त्या ठिकाणी आपल्यास खावयास काय मिळणार ? याकरिता यज्ञयागादि क्रिया करतो ६७ व्रतावर व्रतें करतो, इष्टापूर्त (विहिरी तलाव वगैरे बांधणें, यज्ञयागादि करणे) कर्मे करतो, काम्य (कामनिक) व्रतावाचून इतर व्रताचें आचरण करीत नाही, ६८ ज्याप्रमाणें ग्रीष्मऋतूतील अखेरचा आषाढ महिन्यातला वारा रात्रंदिवस सारखा वहातो, त्याप्रमाणे अर्जुना, अशा प्रकारच्या व्यापारात हा रात्रंदिवस खपत असतो ६९ मासा किंवा कामिनी स्त्रीचे नेत्रकटाक्ष हे चंचल आहेत, व विजेला तर अति चंचल असें म्हणतात, परंतु त्याची रजोगुणाच्या चंचलतेशी तुलना केली असता ती कमी भरतील; १७० अशा अति वेगानें स्वर्ग व संसार याच्या प्राप्तीकरिता हा अग्नीतही उडी टाकण्यास मागेपुढे पहात नाही ७१ याप्रमाणे देहात असून देहावेगळा जो जीव, तो तृष्णेच्या सपाट्यात सापडल्यावर आपल्या गळ्यात व्यापाराचा साखळदंड वागवितो ७२ अशा रीतीने देहात रहाणारा जो जीव, त्याला रजोगुणाचें बळकट बंधन असतें आता तमोगुणाचे लक्षण ऐक ७३

हे भारता, प्राणिमात्राला मोहून टाकणारा तमोगुण तर अज्ञानापासून उत्पन्न झाला आहे असे तू समज, तो या देहात आत्म्याला कर्तव्याविषयी दुर्लक्ष, आळस व झोंप यानी बांधून टाकतो. ॥ ८ ॥

ज्याच्या पडद्याने मनुष्याचा व्यवहाराकडील दृष्टि मंद होते, जे मोहरूप रात्रीचें काळोख असें आभाळच, ७४ जो तमोगुण अज्ञानात वाढतो, तो सर्व विश्वास अज्ञानात पाडून नाचवितो ७५ हा तमोगुण अविचाराचा महामंत्र होय, व अज्ञानरूपी मद्याचें पात्र होय फार काय सागावें, जीवास मोह घालणारे असे हे एक अस्त्रच होय ७६ पार्था, ह्या लक्षणामुळेच तमोगुण असे म्हणतात, व जे देहालाच आत्मा मानतात, त्याना हाच ग्रासून टाकतो ७७ हा तमोगुण एकटाच चराचराच्या अंगा वाढू लागला, म्हणजे त्या ठिकाणी दुसऱ्या कोणाचाही शिरकाव होऊ देत नाही ७८ हा सर्व इंद्रियाना जडत्व आणतो, मनाला मूढत्व आणतो, व याच्या योगाने आळस यतो ७९ याच्या योगाने मनुष्य नेहमी अंग मोडतो, काम करण्याची हौस नसते, आणि जांभयांची रेलचेल होते १८० अर्जुना, त्या मनुष्याचे डोळे उघडे असूनही त्याला समोरील वस्तु दिसत नाहीत, आणि हाका मारल्याशिवाय तो मध्येंच ' ओ ' म्हणून अंथरुणातून उठतो ८१ मोठा एकादा धोंडा खाली पडल्यावर तो जसा एका बाजूवरून दुसऱ्या बाजूवर फिरत नाहीं, त्याप्रमाणे हा मुरकुंडी मारून एकदा निजला, म्हणजे ह्या कुशीचा त्या कुशीवर होत नाहीं ८२ पृथ्वी पाताळास जावो, अथवा आकाश तुटून पडो, परंतु याच्या मनात उठण्याची म्हणून इच्छा उत्पन्न होत नाहीं ८३ हा स्वस्थ निजल्यावर आपल्या आन्हिक कर्माची सुद्धा यास आठवण होत नाही, परंतु अंथरुणाच्या अंथरुणावरच लोळावें, अशी त्याची बळकट बुद्धि असते ८४ हात वर करून, बोटात बोटे अडकवून व ते डोक्यावर ठेऊन हा गुडघ्यात डोकें घालून बसतो, ८५ आणि मनात निद्रेविषयी पूर्ण इच्छा

चागु । जोंवीं आणि लागु । झोंपी जाता स्वर्गु । वावो म्हणे ॥ ८६ ॥ ब्रह्मायु होइजे । मा निजेलियाचि असिजे । हे वांचूनि दुजे । व्यसन नाहीं ॥८७॥ का वाटे जाता बैसे । कल्हातांही डोळा लागे । अमृतही परी नेघे । जरी नीद आली ॥८८॥ तेविंचि आक्रोशवळे । व्यापारे कोणे एके वेळे । निगालें तरी आंधळे । रोंप जैसें ॥ ८९ ॥ केधवां कैसे राहाटावें । कोणेसी काय बोलावें । हे ठाकतें की नागवे । हेंही नेणे ॥१९०॥ वणवा मिया आघवा । पांखे पुसोनि घेयावा । पतगु पा हांवा । घाली जेवि ॥ ९१ ॥ तैसा वळघे साहसा । अकरणीच धिवसा । किंबहुना ऐसा । प्रमादु रुचे ॥ ९२ ॥ एव निद्रालस्यप्रमादी । तम इया त्रिबंधी । बांधे निरुपाधी । चोखटातें ॥९३॥ जैसा वन्ही काष्ठी भरे । तै दिसे काष्ठाकारें । व्योम घटे आवरे । तै घटाकाश ॥९४॥ नाना सरोवर भरलें । तै चंद्रत्व तेथे बिंबले । तैसे गुणाभासीं बांधलें । आत्मत्व गमे ॥९५॥

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥
रजस्तमश्चाऽभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

भारत, सत्त्व (देहिन) सुखे सजयति, रज कर्मणि (सजयति), उत तम तु ज्ञान आवृत्य प्रमादे सजयति. ॥ ९ ॥ भारत, सत्त्व, रजः तम च अभिभूय (स्वय) भवति, रज , सत्त्व तम च (अभिभूय स्वय भवति), तथा तमः, सत्व रज च (अभिभूय स्वय भवति) ॥ १० ॥

पैं हरूनि कफवात । जै देही आटोपे पित्त । तै करी सताप । देह जेवि ॥९६॥ का वरिष आतप जैसें । जिणोनि शीताचि दिसे । तेन्हा होय हिव ऐसें । आकाश हें ॥९७॥ नाना स्वप्न जागृती । लोपूनि ये सुषुप्ति । तै क्षणु एक चित्तवृत्ती । तेचि होय ॥९८ तैसीं रजतमे हारवी । जै सत्त्व माजु मिरवी । तै जीवाकरवी म्हणवी । सुखिया ना मी ॥९९॥ तैसेचि सत्त्व रज । लोपूनि तमाचे भोज । वळघे तै सहज । प्रमादी होय ॥ २०० ॥ तयाचि गा परिपाठी । सत्त्व तमातें पोटी । घालूनि जेन्हा उठी । रजोगुण ॥ १ ॥ तेन्हा कर्मावाचूनि कांही । आन गोमटें नाही । ऐसे मानी देही । देहराजु ॥ २ ॥ त्रिगुण वृद्धी निरूपण । ती श्लोकीं सांगितलें जाण । आतां सत्त्वादिवृद्धिलक्षण । सादर परियेसा ॥ ३ ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन ॥१३॥
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदांल्लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

उत यदा अस्मिन देहे सर्वद्वारेषु प्रकाश ज्ञान च उपजायते, तदा सत्व विवृद्ध इति विद्यात ॥ ११ ॥ भरतर्षभ, लोभ., प्रवृत्ति , कर्मणाम् आरभ , अशम , स्पृहा एतानि (चिन्हानि) रजसि विवृद्धे (सति) जायन्त ॥ १२ ॥ कुरुनदन, अप्रकाशः, अप्रवृत्ति च, प्रमाद च, मोह एव, एतानि तमसि विवृद्धे (सति) जायन्ते ॥ १३ ॥ यदा तु सत्त्वे प्रवृद्धे (सति) देहभृत प्रलय याति, तदा उत्तमविदा अमलान लोकान प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ (देहभृत) रजसि प्रलय गत्वा कर्मसगिषु जायते, तथा (सः, तमसि प्रलीन. मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

पैं रजतमविजयें । सत्त्व गा देहीं इये । वाढतां चिन्हें तियें । ऐसीं होती ॥४॥ जे प्रज्ञा आंतुलीकडे । न समाती बाहेरी वोसंडे । वसंती पद्मखंडें । द्रुती जैसी ॥५॥ सर्वेंद्रियांच्या आंगणी । विवेक करी राबणी । साचाचि करचरणी । होती डोळे ॥६॥ राजहंसापुढें । चांचूचें आगरडें । तोडी जेवि झगडे । क्षीरनीराचे ॥७॥ तेविं दोषा-

धरून, झोंप लागल्यावर तिच्यापुढे स्वर्ग देखील तुच्छ मानतो ८६ मला ब्रह्मदेवाचें आयुष्य यावें, व मी अमाच निजला रहावा, याशिवाय त्याला दुसरें व्यसन काही नसते ८७ वाटेने जाताना जर पाय घसरून पडला, तर त्या ठिकाणीही त्याला झोप लागते आणि चोप जर आली असली, तर कोणी अमृत देऊ लागल्यास त्याचा देखील तो अव्हेर करतो ८८ त्याचप्रमाणे, रागाने किंवा बलात्काराने एकादा व्यापार करू लागला, तर आंधळ्याने जसे चालावे, त्याप्रमाणे त्याचा व्यापार ज्ञानशून्य असतो. ८९ कारण, कोणच्या वेळेस कसे वागावे, कोणाबरोबर कसे बोलावे, व ज्याच्या बरोबर देवघेव करावयाची तो परवडता आहे अथवा कफल्लक आहे, याचाही तो विचार करीत नाही १९० ज्याप्रमाणे, वणवा लागला असता तो मी आपले पंखांनी स्वाधीन करून घेईन, असी पतंगास अज्ञानमूलक इच्छा असते, ९१ त्याप्रमाणे साहस कर्म करण्यास प्रवृत्त होऊन वेदबाह्य कर्म करण्याची त्याला हौस असते, किंबहुना असले प्रमाद करणेच त्याला गोड वाटते ९२ याप्रमाणे तमोगुण हा निद्रा, आळस व प्रमाद या तीन पाशांनी उपाधिरहित अशा जीवास बद्ध करतो ९३ ज्याप्रमाणे अग्नि काष्ठास लागला असता काष्ठाच्या आकाराप्रमाणे दिसतो, किंवा आकाश हे घटात त्या घटाच्या आकाराप्रमाणे भासते, ९४ अथवा भरलेल्या सरोवरात चंद्राचे बिंब दिसते, त्याप्रमाणे, जीव गुणपाशांनी बद्ध झाल्यावर गुणाच्या लक्षणासारखा दिसतो ९५

हे भारता, सत्त्वगुण हा आत्म्याला सुखाचा संबंध करून देतो, रजोगुण हा आत्म्याला कर्माचा संबंध करून देतो, व तमोगुण तर ज्ञान आच्छादन करून आत्म्याला कर्तव्याविषयी दुर्लक्षाचा संबंध करून देतो ॥ ९ ॥ हे भारता, सत्त्वगुण हा रज व तम या गुणाना जिंकून आपण वाढतो, रजोगुण हा सत्व आणि तम या गुणांना जिंकून आपण वाढतो, आणि तमोगुण हा सत्त्व आणि रज या गुणाना जिंकून आपण वाढतो. ॥ १० ॥

हे पहा—कफ व वात यास मागे सारून देहात पित्त वाढलें असता ते जसें शरीर तप्त करितें, ९६ किंवा उन्हाळा आणि पावसाळा निघून गेल्यावर थंडी पडूं लागली असता, आकाश चहूंकडे थंड होऊन जातें, ९७ अथवा जागृति व स्वप्न ह्या अवस्था नाहीशा होऊन गाढ झोंप लागली असता जशी क्षणभर चित्तवृत्ति होते, ९८ त्याप्रमाणे रज व तम यांपेक्षा जेव्हां सत्त्वगुण अधिक वाढतो, तेव्हां 'मी सुखी आहे' असे तो या जीवास म्हणावयास लावतो ९९ त्याचप्रमाणे, सत्त्व व रज या गुणाचा लोप होऊन जेव्हा तमाचे प्राबल्य होते, तेव्हा साहजिकपणे प्रमाद घडून येतात, २०० त्याच रीतीने सत्त्व व तम या गुणाना दाबून जेव्हा रजोगुण बळावतो, १ तेव्हा देहांत रहाणारा जो देहाचा राजा जीवात्मा, त्याला कर्मावाचून दुसरें काही चांगले दिसत नाही. २ याप्रमाणे तीन श्लोकांनी तीन गुणाचें निरूपण केलें आता ह्या सत्त्वादि गुणाच्या वृद्धीचे लक्षण स्पष्ट करून सांगतो ३

या देहामध्ये सर्व इंद्रियांच्या ठिकाणी ज्ञानाचा प्रकाश पडतो, तेव्हा सत्त्वाची वृद्धि झाली आहे असें समजावे ॥ ११ ॥ हे भरतश्रेष्ठा, लोभ, प्रवृत्ति, कर्मारंभ, उच्छृंखलपणा आणि इच्छा हीं चिन्हें [रजोगुणाची विशेष वृद्धि झाली असता] उत्पन्न होतात ॥ १२ ॥ विवेकाचा नाश, उद्योगाचा कंटाळा, दुर्लक्ष, आणि मोह हीं चिन्हें [तमोगुणाची विशेष वृद्धि झाली असता] उत्पन्न होतात. ॥ १३ ॥ सत्त्वाची वृद्धि झाली असता जर प्राणी मृत्यु पावला, तर तो, महत्तत्त्वादिक जाणणाऱ्यांना जो उत्तम लोक प्राप्त होतो, त्या उत्तम लोकाप्रत [ब्रह्मलोकाप्रत] जातो. ॥ १४ ॥ रजोगुणाची वृद्धि झाली असता जर प्राणी मृत्यु पावला, तर, कर्माच्या ठायी आसक्त असे जे जन, त्यामध्ये तो जन्म पावतो, आणि तमोगुणाची वृद्धि झाली असता जर प्राणी मृत्यु पावला, तर तो पशु इत्यादि मूढ योनीत जन्म पावतो. ॥ १५ ॥

हे पहा—रज व तम या गुणाना जिंकून जेव्हा सत्त्वगुण या देहात वाढतो, तेव्हा जी लक्षणें होतात, ती अशी ४ वसंत ऋतूमध्ये कमलें फुलल्यावर त्याचा वास जसा चहूंकडे पसरतो, त्याप्रमाणे ज्ञान हें अंतर्यामी ओतप्रोत भरून बाहेर निघते, ५ सर्व इंद्रियामध्यें विचार असतो, व जणोंकाय हातापायानाही डोळे येतात सत्कर्म कोणतें व दुष्कर्म कोणते हें त्यानाच समजतें, विचार करावयाची आवश्यकता नसते ६ राजहंसापुढे दूध व पाणी मिसळून ठेवल्यावर, जसा त्याचे चोचीच्या टोकानें त्या दोहोंचा निवाडा होतो, ७ त्याप्रमाणें बा अर्जुना, इंद्रियेंच बऱ्यावाईट कर्मांची

दोषविवेकीं । इंद्रियेंचि होतीं पारखीं । नियमु
वीर पायिकीं । वोळगे तै ॥८॥ नायिकावें ते
कानचि वाळी । न पाहवें तें दिठीचि गाळी ।
अवाच्य तें टाळी । जीभचि गा ॥९॥ वाती पुढां
जैसें । पळों लागे काळवसें । निषिद्ध इंद्रियां तैसें
समोर नोहे ॥ २१०॥ धाराधरकाळे । महानदी
उचंबळे । तैसी बुद्धि पघळे । शास्त्रजातीं ॥११॥
अगा पुनवेच्या दिवशीं । चंद्रप्रभा धांवे आकाशीं ।
ज्ञानी वृत्ति तैसी । फांके सैंघ ॥१२॥ वासना
एकवटे । प्रवृत्ति वोहटे । मानस विटे । विष-
यांवरी ॥ १३ ॥ एवं सत्त्व वाढे । तैं हें चिन्ह
फुडें । आणि निधनही घडे । तेव्हांचि जरी १४
का पाहालेनि सुयाणें । जालया परगुणें । पढियंते
पाहुणे । स्वर्गीनियां ॥१५॥ तरि जैसीचि घरींची
संपत्ती । आणि तैसीच औदार्यधैर्यवृत्ती । मा पर-
त्रा आणि कीर्ती । कां नोहावें ॥१६॥ मग गोम-
टेया तया । जावळी असे धनंजया । तेंवि सत्त्वीं
जाणे देहा । कें आथि गा ॥ १७ ॥ जे स्वगुणीं
उद्भट । घेऊनि सत्त्व चोखट । निगे सांडूनि को-
पट । भोगक्षेम हें ॥१८॥ अवचटें ऐसा जो जाये ।
तो सत्त्वाचाचि नवा होये । किंबहुना जन्म लाहे ।
ज्ञानियांमाजी ॥१९॥ सांग पां धनुर्धरा । रावो
रायपणें डोंगरा । गेलिया अपुरा । होय काई
॥२२०॥ नातरि येथिचा दिवा । नेलिया सेजि-
या गांवा । तो तेथें तरि पांडवा । दीपचि की
॥ २१ ॥ तैसी ते सत्त्वशुद्धी । आगळी ज्ञानेंसी
वृद्धी । तरंगावों लागे बुद्धी । विवेकावरी ॥२२॥
मं महदादिपरिपाठी । विचारूनि शेवटीं । वि-
चारासकट पोटीं । जिरोनि जाय ॥२३॥ छत्ति-
सा सदतिसावें । चोविसां पंचविसावें । तिन्ही
नुरोनि स्वभावें । चतुर्थ जें ॥२४॥ ऐसें सर्व जें
सर्वोत्तम । जालें असे जया सम । तयासवें नि-
रुपम । लाहे देह ॥२५॥ इयाचि परि देख । त-
मसत्त्व अधोमुख । बैसोनि जै आगळीक । धरी
रज ॥२६॥ आपुलिया कार्याचा । धुमाड गावी
देहाचा । माजवी तै चिन्हांचा । उदयो ऐसा
॥२७॥ पांजरली बाहुटुळी । करी बेगळ वेंटाळी ।
तैसी विषयीं सरळी । इंद्रियां होय ॥२८॥ पर-
दारादि पडे । परि विरुद्ध ऐसें नावडे । मग शे-
ळियेचेनि तोंडें । सैंघ चारी ॥२९॥ हा ठायवरी
लोभु । करी स्वैरत्वाचा रावु । वेटाळिता अलाभु ।
ते ते उरे ॥२३०॥ आणि आड पडलिया । उ-
द्यमा जाती भलतिया । प्रवृत्ति धनंजया । हातु
न काढी ॥३१॥ तेवींचि एखादा प्रासादु । का
करावा अश्वमेधु । ऐसा अचाट छंदु । घेऊनि उठी
॥३२॥ नगरेंचि रचावीं । जळाशयें निर्मावीं ।
महावनें लावावीं । नानाविधें ॥३३॥ ऐसैसां अ-
फाटीं कर्मीं । समारंभु उपक्रमीं । आणि दृष्टा-
दृष्टकामीं । पुरे न म्हणे ॥३४॥ सागरुही सांडी
पडे । आगी न लाहे तीन कवडे । ऐसें अभि-
लाषीं जोडे । दुर्भरत्व ॥३५॥ स्पृहा मना पुढां
पुढां । आशेचा घे दवडा । विश्व घापे चाडा ।
पायांतळीं ॥ ३६ ॥ इत्यादि वाढतां रजीं । इयें
चिन्हें होती साजीं । आणि ऐशा समाजीं । वेंचे
जरी देह ॥३७॥ तरि आघवांचि इहीं । परिवा-
रला आनी देहीं । रिगे परि योनिही । मानुषीचि
॥३८॥ सुखवाडेंसि भिकारी । वसो पां राजमंदि-
रीं । तरी काय अवधारीं । रावो होईल ॥३९॥
बैल तेथें करबाडें । हें न चुके गा फुडें । नेइजो
कां वऱ्हाडें । समर्थाचेनि ॥ २४० ॥ म्हणौनि-
व्यापारा हातीं । उसंतु दिहा ना रातीं । तैसया-
चिये पांतीं । जुंपिजे तो ॥४१॥ कर्मजडाच्या
ठायीं । किंबहुना होय देहीं । जो रजोवृत्तीच्या
डोहीं । बुडोनि निमे ॥४२॥ मग तैसाचि पुढती ।
रजसत्त्ववृत्ती । गिळूनि ये उन्नती । तमोगुण ४३
तेव्हिं जियें लिंगें । देहींची सबाह्य सांगें । तियें
परिस चांगें । श्रोत्रबळें ॥४४॥ तरी होय ऐसें
मन । जैसें रविचंद्रहीन । रात्रीचें का गगन । अं-

पालन करतात, व नियम हा त्यांची सेवा करतो, ८ न ऐकण्यासारख्या गोष्टी त्यांचे कानच ऐकत नाहीत. न पाहण्यासारख्या वस्तु त्यांचे डोळेच पहात नाहीत. जे भाषण बोलू नये, ते त्यांची जीभच बोलत नाही, ९ काळोख जसा दिव्यासमोर न येता नाहीसा होतो, त्याप्रमाणे निषिद्ध व्यवहार त्याच्या इंद्रियांसमोर येतच नाही. २१० हे पहा, नदी जशी पर्जन्यकाळी पाण्याने उचंबळू लागते, त्याप्रमाणे त्याची बुद्धि सर्व शास्त्रांत वाढते. ११ ज्याप्रमाणे पौर्णिमेचे दिवशी सर्व आकाशातच चंद्राचा प्रकाश पसरतो, त्याप्रमाणे त्याची वृत्ति सर्व ज्ञानामध्ये फाकते. १२ त्याच्या सर्व वासना एकत्र होऊन प्रवृत्तिमार्गाकडे त्याचे मन जात नाही. त्याचप्रमाणे त्याच्या मनाला विषयाचा वीट येतो. १३ याप्रमाणे सत्त्वगुण वाढून त्याची लक्षणे दिसत असता जर त्याचा काळ झाला, १४ किंवा दुष्काळाचे दिवस गेल्यावर उत्तम पाऊस पडून सर्व सुबत्ता झाली, नगरात एकादा मोठा सण प्राप्त झाला, आणि अशा समयी जसे आपले स्वर्गातील पूर्वज पाहुणे यावेत, इतक्या प्रीतीचा पाहुणा आल्यास परमानंद का होणार नाही? १५ त्याचप्रमाणे घरांत पुष्कळ संपत्ति असून दानधर्म करण्याविषयी औदार्य असले, तर त्यापासून इहलोकी कीर्ति होऊन स्वर्गलोकाची प्राप्ति का होणार नाही? १६ अर्जुना, अशा रीतीचे आचरण असले म्हणजे मग त्याला दुसरी तोड कोठून असणार? त्याचप्रमाणे सत्त्वगुण वाढला असता मरणानंतर तो दुसरा कोठे जाईल? १७ कारण, उत्तम आचरण करणारा, भोग भोगण्याचे ठिकाण जे शरीर ते टाकून शुद्ध सत्त्वगुणाला घेऊन जातो. १८ अशा रीतीने जो देह ठेवतो, तो केवळ सत्त्वाची मूर्तिच बनून पुनः ज्ञान्यांत जन्म घेतो. १९ हे धनुर्धरा, राजा आपल्या गादीवर असताना जर डोंगरावर जाऊन उभा राहिला, तर त्याला त्या ठिकाणीही काही कमी पडते का सांग बरे? २२० किंवा, बाबारे, एका गावाहून दुसऱ्या गावास नेलेल्या दिव्याचा उजेड जसा सारखाच पडतो, २१ त्याप्रमाणे सत्त्वगुणाची वृद्धि झाल्यावर ज्ञान अधिक वाढते, व बुद्धि विचारात तरंगू लागते, २२ नंतर महत्तत्त्वादि अनात्मक पदार्थांचा विचार करून तो त्या विचारासह आत्मस्वरूपात निमग्न होतो. २३ तेराव्या अध्यायात वर्णन केल्याप्रमाणे छत्तीस तत्त्वाहून सदतिसावे, सांख्यमताप्रमाणे चोविसांहून पंचविसावे, व तिन्ही गुणांहून निराळे असे जे चौथे २४ सर्वांत उत्तम ब्रह्म ते ज्यांना प्राप्त झाले आहे, त्यांच्या कुळात सर्वोत्कृष्ट देहप्राप्ति होते. २५ याचप्रमाणे पहा का, तमोगुण व सत्त्वगुण यास दाबून ज्या वेळेस रजोगुण वाढतो, २६ व त्या वेळी तो शरीररूप गावात आपली कृति चोहोकडे प्रगट करतो, तेव्हा त्याची लक्षणे अशी असतात. २७ वावटळ सुटल्यावर ज्याप्रमाणे ती सर्व जिनसा एकत्र करून वर उडवते, त्याप्रमाणे इंद्रिये विषयाकडे मोकळी सुटतात. २८ परस्त्री दृष्टीस पडल्यावर तिचा भोग भोगणे हे त्यास निषिद्ध न वाटता शेळीच्या चरण्याप्रमाणे यथेच्छ भोग भोगतो. २९ लोभ इतका वाढतो की, जी वस्तु यांच्या सपाट्यांत सापडणार नाही, तेवढीच काय ती बाजूस उरते. २३० अर्जुना, हवा तो उद्योग यांच्यापुढे आला असता तो करण्यास हा मागे घेत नाही. ३१ त्याचप्रमाणे एकादे अवाढव्य देऊळ बांधणे किंवा अश्वमेध यज्ञ करणे, अशा अचाट उद्योगाच्या मागे लागतो. ३२ एकादे शहर वसवावे, किंवा मोठाले तलाव बांधावे, अथवा विस्तीर्ण अरण्यात बागा कराव्या, ३३ याप्रमाणे अचाट कृत्ये हाती घेतो; आणि इहपरलोकप्राप्तीची त्याची इच्छा कधी कमी होत नाही. ३४ समुद्रही हार खाईल, व अग्नीला तीन कवड्याइतकी देखील किंमत येणार नाही, इतका याचा अभिलाष प्रबळ होऊन बसतो. ३५ याच्या इच्छेची धाव मनापुढे असते, व सर्व विश्वही याला फिरण्यास पुरेसे होत नाही. ३६ याप्रमाणे रजोगुण वाढून लक्षणे दिसू लागतात, आणि अशा स्थितीत जर देहावसान झाले, ३७ तर दुसऱ्या देहातही याच गुणांनी युक्त होऊन मनुष्ययोनीत जन्म घेतो. ३८ एकादा भिकारी सर्व सुखासह जरी राजवाड्यात बसला, तरी तो राजा होऊ शकेल का? ३९ बैल जरी श्रीमान् गृहस्थाच्या वऱ्हाडाबरोबर गेला, तरी त्याला कडबाच खावयास मिळतो. २४० म्हणून, ज्या व्यापारात रात्रंदिवस विसावा नाही, त्याच्या पंक्तीला हा जाऊन बसतो. ४१ जो रजोवृत्तीच्या डोहात बुडून मरतो, तो काम्य कर्म करणाराच्या घराण्यातच जन्म घेतो. ४२ त्याचप्रमाणे, पुढे रज व सत्त्वगुण यास नाहीसे करून तमोगुणवृत्ति जास्त वाढते. ४३ त्या काळी देहात व बाह्यात्कारी जी चिन्हे दिसतात, ती नीट लक्ष देऊन ऐक. ४४ तर, मन हे अज्ञानाने इतके भरून जाते की, जणूं काय चंद्र व सूर्य दोन्ही हे नसलेल्या अमावास्येच्या रात्रीचे आका-

वमेचिये ॥ ४५ ॥ तैसे अंतर अमोरा । होय स्फूर्तिहीन उद्वस । विचाराची भाष । हारपे ते ॥४६॥ बुद्धि मेचवेना धांडी । हा ठायवरी मवाळ सांडी । आठवो देशवडी । जाला दिसे ४७ अविवेकाचेनि माजे । सबाह्य शरीर गाजे । एकलेनि घेपे दीजे । मौढ्य तेथ ॥४८॥ आचारभंगाची हाडे । रूपती इंद्रियापुढें । मरे जरी तेणे कडे । क्रिया जाय ॥४९॥ पै आणिकही एक दिसे । जे दुष्कृतीं चित्त उल्हासे । आंधारी देखणे जैसे । डुडुळाचें ॥२५०॥ तैसे निषिद्धाचेनि नांवे । भलतेही भरे हावे । तियेविषयीं धावे । घेती करणें ॥५१॥ मदिरा न घेता डुले । सन्निपातेवीण बरळे । निष्प्रेमचि भुले । पिसें जैसें ५२ चित्त तरी गेले आहे । परि उन्मनी ते नोहे । ऐसें माल्हातिजे मोहें । माजिरेनि ॥ ५३ ॥ किंबहुना ऐसैसी । इये चिन्हें तम पोषी । जें वाढे आयितीसी । आपुलिया ॥ ५४ ॥ आणि हेंचि होय प्रसंगें । मरणाचे जरी पडे खागें । तरि तेतुलेनि निगे । तमेंसी तो ॥ ५५ ॥ राई राईपण बीजीं । साठवूनिया अंग त्यजी । मग विरूढे तैं दुजी । गोठी आहे ॥५६॥ पैं होऊनि दीपकलिका । येरु आगी विझो का । का जेथ लागे तेथ असका । तोचि आहे ॥५७॥ म्हणौनि तमाचिये लोथे । बांधोनिया संकल्पातें । देह जाय तै मागौतें । तमाचेचि होय ॥५८॥ आता काय येणें बहुहें । जो तमोवृद्धि मृत्यु लाहे । तो पशु कां पक्षी होये । झाड कां कृमी ॥५९॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

सुकृतस्य कर्मण फलं सात्त्विकं निर्मलं, रजस फलं तु दुःखं, तमस (च) फलं अज्ञानं आहु. ॥ १६ ॥

येणेंचि पैं कारणें । जें निपजे सत्त्वगुणें । तें सुकृत ऐसें म्हणे । श्रौतसमो ॥२६०॥ म्हणौनि तया निर्मळा । सुखज्ञानीं सरळा । अपूर्व ये फळा । सात्त्विक तें ॥६१॥ मग राजसा जिया क्रिया । तया इंद्रावणी फळलिया । जे सुखें चितारूनिया ॥ फळती दुःखें ॥ ६२ ॥ कां निंबोळियेचे पिक । वरि गोड आंत विख । तैसें ते राजस देख । क्रियाफळ ॥६३॥ तामस कर्म जितुकें । अज्ञान फळेंचि पिके । विषांकुर विखें । जियापरी ६४

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

सत्त्वात् ज्ञानं संजायते, रजस च लोभ एव (संजायते), तमस प्रमादमोहौ भवतः, अज्ञानं च एव(भवति) १७

म्हणौनि बारे अर्जुना । येथ सत्त्वचि हेतु ज्ञाना । जैसा का दिनमाना । सूर्यु हा पैं ॥६५॥ आणि तैसेंचि हें जाण । लोभासि रज कारण । आपलें विस्मरण । अद्वैता जेवीं ॥६६॥ मोह अज्ञान प्रमादा । ययां मैळेया दोषवृंदा । पुढती पुढती प्रबुद्धा । तमचि मूळ ॥६७॥ ऐसें विचाराच्या डोळा । तिन्ही गुण वेगळवेगळा । दाविले जैसा आंवळा । तळहातींचा ॥६८॥ तव रजतमें दोन्ही । देखिली प्रौढपतनीं । सत्त्वावांचूनि नाणी । ज्ञानाकडे ॥६९॥ म्हणौनि सात्त्विकवृत्ती । एक जाले गा जन्मव्रती । सर्वत्यागें चतुर्थी । भक्ति जैसी ॥ २७० ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः १८

सत्त्वस्थाः ऊर्ध्वं गच्छन्ति, राजसा मध्ये तिष्ठन्ति, जघन्यगुणवृत्तस्था तामसा अधः गच्छन्ति ॥ १८ ॥

तैसें सत्त्वाचेनि नटनाचें । असणें जाणें जयांचें । ते तनुत्यागीं स्वर्गींचे । राय होती ॥७१॥ इयाचि परी रजें । जिहीं कांजी जे मरिजे । तिहीं मनुष्य होइजे । मृत्युलोकीं ॥७२॥ तेथ सुखदुःखाचें खिचटें । जेविजे एकेचि ताटें । जेथ इयें मरणवाटे । पडिलें नुठी ॥७३॥ आणि तयाचि स्थिति तमीं । जे वाढोनि निमती भोगक्षमीं । ते

शच ४५ त्याचप्रमाणे, अंतःकरणपर्यंत अज्ञानभरित होऊन तेथें विचाराची गोष्टही निघत नाही ४६ बुद्धि ही दगडापणानं दगडाळही मागे सारते, आणि स्मृति देशोधडीस लागल्याप्रमाणे दिसते ४७ त्याचे शरीरावर अनिर्बाध अविचार हुकूम पडतो, व त्याचे सर्व व्यापार मूर्खपणाचे असतात ४८ त्याच्या इंद्रियांसमोर अनाचार उभा असतो, आणि मेला असताही जो अनाचाराच्या क्रिया करतो ४९ ज्याप्रमाणे घुबडास अंधाऱ्या रात्रीही स्वच्छ दिसते, त्याप्रमाणे इतर लोकांपेक्षा वाईट कर्म करण्यास त्याच्या मनाला फार हौस असते २५० त्याचप्रमाणे, निषिद्ध कर्म करण्याची त्याला फार हाव असून त्याचे इंद्रियांची धावही तिकडेच असते ५१ हा मद्य न पिताच घुमतो सन्निपात न होताच बरळू लागतो, आणि प्रेमाशिवायच वेड्याप्रमाणे रडतो ५२ त्याचें चित्त तर ताळ्यावर नसतेच, परंतु तो काही समाधि नव्हे. याप्रमाणे मोहाच्या वाढीने ज्ञानशून्य असतो ५३ किंबहुना, आपल्या सर्व सामुग्रीसह तमोगुण वाढला म्हणजे अशी चिन्हें दिसू लागतात ५४ आणि प्रसंगानुसार अशाच स्थितीत मरण आले, तर दुसऱ्या जन्मींही तो तमोगुणातच जन्म घेतो ५५ मोहरी पेरल्यावर आपले रूप सोडून ज्या वेळेस तिचे झाड होते, त्या वेळेसही तिला जी फळे येतात ती मोहरीशिवाय दुसरी कोठून येणार? ५६ त्याचप्रमाणे, दिवा पेटो किंवा विझो, परंतु तो ज्या ठिकाणी लागला असेल त्या ठिकाणी अग्निरूपाने तोच असतो ५७ म्हणून आपल्या संकल्पात तमाचें गाठोडें बांधून देह ठेवल्यावर पुनः जन्म घेणे तो तमोगुणातच घेतो ५८ फार काय सांगावे! तमोगुण वाढला असता जो मृत्यु पावतो, तो पुनः पशु किंवा पक्षी अथवा झाड किंवा किडे यांचा जन्म पावतो ५९

पुण्यकर्माचे फल सात्त्विक आणि निर्मल, रजोगुणाचें फल दुःख, आणि तमोगुणाचें फल अज्ञान हें आहे, असें म्हणतात. ॥ १६ ॥

याच कारणास्तव, सत्त्वगुणापासून जें उत्पन्न होतें, ते 'सुकृत' होय, असें श्रुतीसमुदाय म्हणतो २६० म्हणून, सत्त्वगुणापासून सहज सुख व ज्ञान अपूर्व फलास येतें यास्तव त्याला सात्त्विक (सत्कर्म) फल असे म्हणतात ६१ आता रजोगुणापासून ज्या क्रिया उत्पन्न होतात, त्या कडू वृंदावनाप्रमाणे बाहेरून दिसण्यात मात्र सुंदर असून अंतर्यामी केवळ दुःख अशा फलरूप होतात ६२ अथवा, निंबोळ्या ज्याप्रमाणे वरून दिसण्यात पिवळ्या धमकधमीत असून आंत विषाप्रमाणे कडू असतात, त्याप्रमाणे रजोगुणापासून होणारी फळे आहेत ६३ ज्याप्रमाणे, विषाचा कोंब लागला असता त्याला विषाचा अंकुर फुटतो, त्याप्रमाणे तमोगुणापासून होणाऱ्या क्रिया अज्ञानमयच असतात ६४

सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होतें, रजोगुणापासून लोभ मात्र उत्पन्न होतो, आणि तमोगुणापासून प्रमाद, मोह आणि अज्ञान हीं मात्र उत्पन्न होतात ॥ १७ ॥

म्हणून, बाबा अर्जुना, ज्याप्रमाणे दिवसाला सूर्य कारण आहे, त्याप्रमाणे ज्ञानास सत्त्वगुणच कारण आहे ६५ आणि ज्याप्रमाणे अद्वैत होण्याला आपले स्वतःचे विस्मरण व्हावे लागते, त्याप्रमाणे लोभ उत्पन्न होण्यास रजोगुण कारण होतो ६६ हे ज्ञानवंता, मोह, अज्ञान व प्रमाद या त्रिदोषसमुदायाला तमोगुणच कारण आहे ६७ ज्याप्रमाणे तळहातावर आवळा घेऊन एखादे मनुष्यास प्रत्यक्ष दाखवावा, त्याप्रमाणे, विचारवंत मनुष्यास विचार करण्याकरिता तिन्ही गुण वेगवेगळाले स्पष्ट करून सांगितले ६८ तेव्हा रज व तम हे दोन्ही गुण म्हणजे नरकाची मोठी साधने मानली आहेत, आणि ज्ञानाची प्राप्ति सत्त्वाचाचून व्हावयाची नाही, ६९ म्हणून ज्याप्रमाणे इतर भक्तीचा त्याग करून ज्ञानी चौथ्या भक्तीचा स्वीकार करतात, त्याप्रमाणे कोणी आजन्म सात्त्विक वृत्ति धारण करतात २७०

जे सत्त्वगुणी आहेत, ते देवयोनीला पावतात; जे रजोगुणी आहेत, ते मनुष्ययोनीला पावतात, आणि कनिष्ठ गुणामध्यें असणारे जे तामस, ते पश्वादि योनीला पावतात ॥ १८ ॥

अशा प्रकारें जे सात्त्विक वृत्तीचें नेहमी आचरण करितात, ते देह ठेवल्यावर स्वर्गात वास करतात ७१ त्याचप्रमाणे, जे राजस वृत्तीचें आचरण करीत असता देहत्याग करतात, ते मृत्युलोकी मनुष्ययोनीत जन्म घेतात ७२ त्या मृत्युलोकात सुख व दुःख यांची खिचडी एकाच ताटात खावी लागते, (एकाच देहास सुखदुःख भोगावे लागतें) व तेथें काही केल्याने मृत्यु टळत नाही ७३ आणि त्याचप्रमाणे तमोगुणाचे जे आचरण करतात, ते

घेतां नरकधर्मा । मळपत्र ॥७४॥ एव वस्तुचिया सत्ता । त्रिगुणासी पडुसुता । दाविली सकारणता । आघवीचि ॥७५॥ पै वस्तु वस्तुत्वें असिके । ते आपणपें गुणासारिखे । देखोनि कार्यविशेखें । अनुकरे गा ॥७६॥ जैसें का स्वप्नीचेनि राजें । जें परचक्र देखिजे । तें हारि जैत होइजे । आपणपांचि ॥७७॥ तैसे मध्योर्ध्व अध । जे हे गुणवृत्तिभेद । ते दृष्टीवाचूनि शुद्ध । वस्तुचि असे ७८

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९

यदा द्रष्टा गुणेभ्य अन्य कर्तारं न अनुपश्यति, गुणेभ्यश्च परं (आत्मानं) वेत्ति, तदा स मद्भावं अधिगच्छति १९

परि हे वाहणी असो । तरि तुज आन न दिसो । परिसें तें सांगतसों । मागील गोठी ७९. तरि ऐसें जाणिजे । सामर्थ्यें तिन्ही सहजें । होती देहव्याजें । गुणाचि हे ॥२८०॥ इंधनाचेनि आकारें । अग्नि जैसा अवतरे । कां आगवे तरुवरें । भूमिरसु ॥८१॥ ना ना दहियाचेनि मिसें । परिणमे दूधचि जैसें । कां मूर्त होय उसें । गोडी जेवी ॥८२॥ तैसें हें स्वांत करण । देहचि होती त्रिगुण । म्हणोनि बधासि कारण । घडे कीर ८३ परि चोज हें धनुर्धरा । जे एवढा हा गुंफिरा । मोक्षा वा ससारा । उणा नोहे ॥ ८४ ॥ त्रिगुण आपुलालेनि धर्में । देहीचें माथीत साउमें । चाळितांही न खोमे । गुणातीतता ॥ ८५ ॥ ऐसी मुक्ति असे सहज । ते आतां परिसऊ तुज । जे तूं ज्ञानांबुज । द्विरेफु की ॥८६॥ आणि गुणी गुणाजोगें । चैतन्य नोहे मागें । बोलिलों तें खागें । तेवींचि हें ॥८७॥ तरि पार्था जै ऐसें । बोधलेनि जीवें दिसे । स्वप्न का जैसें । चेइलेनि ॥ ८८ ॥ नातरी आपण जळीं । बिंबलों तीरोनि कळी । चळण होतां कल्लोळीं । अनेकधा ॥ ८९ ॥ कां नटलेनि लाघवें । नटु जैसा न झकवे । तैसें गुणजात देखावें । न होनिया ॥२९०॥ पै ऋतुत्रय आकाशें । धरूनियाही जैसें । नेदिजेचिये वोवसें । वेगळेपणा ॥९१॥ तैसें गुणी गुणापरौतें । जें आपणपें असे आयितें । तिये अहं बैसे अहंतें । मूळकेचिये ॥९२॥ पै तेथूनि मग पाहतां । म्हणे साक्षी मी अकर्ता । हे गुणचि क्रियाजाता । नियोजित ॥९३॥ सत्त्वरजतमाच्या । भेदीं प्रसरु कर्मांचा । होत असे तो गुणाचा । विकारु हा ९४ ययामाजि मी ऐसा । वनीं कां वसतु जैसा । वनलक्ष्मीविलासा । हेतुभूत ॥९५॥ कां तारांगणीं लोपावें । सूर्यकांतीं उद्दीपावें । कमळीं विकासावें । जावें तमें ॥९६॥ यया कोणाची काजें कहीं । सवितिया जैसा नाहीं । तैसा अकर्ता मी देहीं । सत्तारूप ॥९७॥ मी दाऊनि गुण देखे । गुणता हे मियां पोखे । ययाचेनि निशेषें । उरे तें मी ॥९८॥ ऐसेनि विवेकें जया । उदो होय धनंजया । ये गुणातीतत्व तया । अर्थपथें ॥९९॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

देही एतान् देहसमुद्भवान् त्रीन् गुणान् अतीत्य, जन्ममृत्युजरादुःखै विमुक्त (सन्) अमृत अश्नुते ॥ २० ॥

आतां निर्गुण असे आणिक । तें तो जाणे अचुक । जे ज्ञानें केलें टीक । तयाचिवरी ॥३००॥ किंबहुना पडुसुता । ऐसी तो माझी सत्ता । पावे जैसी सरिता । सिंधुत्व गा ॥१॥ नळिकेवरूनि उठिला । जैसा शुक शाखे बैसला । तैसा मूळअहंतें वेठिला । तो मी म्हणौनि ॥२॥ अगा अज्ञानाचिया निदा । जो घोरत होता बदबदा । तो स्वस्वरूपीं प्रबुद्धा । चेइला की ॥३॥ पै बुद्धिभेदाचा आरिसा । तया हातोनि पडिला वीरेशा । म्हणौनि प्रति-मुखाभासा । मुकला तो ॥४॥ देहाभिमानाचा वारा । आतां वाजों ठेला वीरा । तै

देहाला नरकभूमीत जाण्याची सनद मिळवितात ७४ अर्जुना, याप्रमाणे वस्तूच्या सत्तेने वाटणारे तिन्ही गुण त्यांच्या लक्षणांसह तुला स्पष्ट सांगितले ७५ परंतु वस्तूच्या स्वरूपात बदल न होता, ती गुणांच्या उपाधीने आपणच गुणलक्षणाप्रमाणे कार्य करते ७६ आपण राजा झालो आहो, व आपल्यावर परचक्र आले आहे, असे स्वप्नात पहाणारा मनुष्य ज्याप्रमाणे आपला जय व अपजय आपल्याच ठिकाणी पहातो, ७७ त्याप्रमाणे, स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे गुणांच्या वृत्तीचे भेद आहेत, गुणदृष्टि बाजूस ठेवून पाहिले असता ते शुद्ध वस्तूच होत ७८

जेव्हा जीव हा गुणाहून कर्ता निराळा नाही असें पाहतो, आणि आपण गुणांच्या पलीकडे आहे असे समजतो, तेव्हा तो माझ्या स्वरूपाला पावतो. ॥ १९ ॥

पण हे बोलणे आता बाजूस ठेव. मात्र तू एवढे लक्षात ठेव का, वस्तूवाचून दुसरे काही नाही आता तुला सांगतो गोष्ट सांगतो, ती ऐक ७९ तर तूं असे पक्के समज का, वस्तूच्या सामर्थ्याने हे तिन्ही गुण सहज देहाच्या निमित्ताने उत्पन्न होतात २८० लाकडे पेटल्यावर जसा अग्नि त्याच्या आकारासारखा दिसतो, किंवा भूमि व पाणी यांचा रस जसा झाडात दृष्टीस पडतो, [कारण, झाडात भूमि व उदक हीच दोन तत्त्वे आहेत] ८१ अथवा दूध विरजले असता जसे दह्याच्या आकाराने दिसते किंवा उसाच्या आकाराने गोडी व्यक्त होते, ८२ त्याप्रमाणे, अंतःकरणासह सूक्ष्म देहच हे तिन्ही गुण बनतो, म्हणून त्याच्या सपाट्यात तो सापडतो. ८३ परंतु, अर्जुना, हे केवढे आश्चर्य आहे का, सूक्ष्म देहाची व गुणांची ही एवढी गुतागुंत झाली असताही ज्ञान्यांना मोक्षाचा व्यवहार कमी पडत नाही ८४ तिन्ही गुण आपापल्या धर्माप्रमाणे देहाच्या माथ्यावर संपूर्ण व्यवहार करीत असताही गुणातीततेत कमीपणा येत नाही ८५ अशा प्रकारची सहज असणारी मुक्ति तुला आता ऐकवूं. कारण, तू ज्ञानकमळावरील भ्रमर आहेस, म्हणजे ऐकण्यास योग्य आहेस ८६ आणि चैतन्य गुणांप्रमाणे न होता त्यापासून अलिप्त असते, असें जे तत्त्व तुला मागे सांगितले आहे, तेंच हे होय. ८७ तर, पार्था, ज्ञानाचा बोध झाल्यावर गुणापासून चैतन्य वेगळे आहे असें दिसते जागृत झाल्यावर जसें स्वप्न, ८८ किंवा नदीच्या काठी उभा राहिलेला मनुष्य आपले प्रतिबिंब पाण्यात पहातो, ते पाणी हालविल्यावर तेच प्रतिबिंब जसे पुष्कळ ठिकाणी हलत पडते ८९ किंवा नटाने स्वांग घेतल्यावर ज्याप्रमाणे तो त्याच्या गुणांना फसत नाही आपण पुरुष आहो हे विसरत नाही, त्याप्रमाणे स्वस्वरूपी सत्य बुद्धि कायम ठेवून गुण नुसते पहावे २९० ज्याप्रमाणे आकाशावर तिन्ही ऋतु होतात व जातात, परंतु त्याजपासून ते अलिप्त असते, ९१ गुणांचे व्यवहार चालत असतानाही गुणाहून पलीकडे आत्मरूप स्वतः सिद्ध आहे, त्या मूळ आत्मस्वरूपावरती त्याचा अहंकार जाऊन बसतो ९२ मग त्या ठिकाणाहून पाहू लागला असता म्हणतो का, मी कर्मकर्ता नसून फक्त साक्षिभूत आहे, आणि सर्व क्रिया गुणच उत्पन्न करणारे आहेत ९३ सत्त्व, रज व तम या गुणांपासून निरनिराळी कर्मे जी होतात, ती आपण न करिता त्याला गुणच कारण आहेत ९४ वनशोभेला जसा वसंत ऋतु कारण असतो, परंतु अलिप्त असतो, तसा मी सर्व क्रिया करीत असूनही अलिप्त आहे ९५ अथवा नक्षत्रांचा लोप व्हावा, सूर्यकांत मण्याने अग्नि उत्पन्न करावा, कमळांनी विकसित व्हावे, तमाचा नाश व्हावा, या सर्व गोष्टी एका सूर्योदयापासून होतात ९६ परंतु सूर्य त्याकडे पहात नाही, त्याप्रमाणे माझ्याच सत्तेने कर्म होत असूनही मी या देहात सत्तारूप मात्र असून अकर्ता आहे ९७ मी दाखविल्याने गुण दृष्टीस पडतात, माझ्याच सत्तेने गुण वाढतात, व ते नाहीतसे झाल्यावर जे बाकी रहाते, तेंही मीच होय. ९८ धनंजया, याप्रमाणे ज्याच्या हृदयात ज्ञानाचा उदय झाला आहे, तो अर्थात् गुणातीत होय. ९९

जीव हा देहापासून उत्पन्न झालेल्या तीन गुणांचा अतिक्रम करून, जन्म, मृत्यु व वार्धक्य या दुःखापासून मुक्त होऊन मोक्षाप्रत प्राप्त होतो. २०

मग तो निर्गुण असे ब्रह्म अनुरूपपणे जाणतो कारण, ज्ञानाच्या योगाने त्याने तेथेच स्थिति केलेली असते. ३०० किंबहुना अर्जुना, नदी ज्याप्रमाणे समुद्रत्व पावते, त्याप्रमाणे तो मद्भावाची सत्ता पावतो १ ज्याप्रमाणे नळिकेवरून उठून झाडाच्या दुसऱ्या फांदीवर बसल्यावर राघू बंधरहित होतो, त्याप्रमाणे गुणातीत झाला, तो गुणांच्या सपाट्यात न सापडता अहंब्रह्म असे जाणतो २ हे ज्ञानवंता, जो अज्ञानरूप निद्रेत मोठमोठ्याने घोरत पडलेला असतो, तो स्वस्वरूपाच्या ठिकाणीं जागा होतो. ३ हे धन–अर्जुना, त्याच्या हातून बुद्धिभेदरूपी आरसा खाली पडल्यामुळे त्यात दिसणाऱ्या सुखदुःखरूपी प्रतिबिंबापासून तो मुक्त होतो. ४ मग हे वीरा, देहाभिमानरूपी वारा वहावयाचा

ऐक्य श्रीचिसागरा । जीवेशा हें ॥५॥ म्हणोनि मद्भावेंसी । प्राप्ति पाविजे तेणसरिसी । वर्षांती आकाशीं । घनजात जेवीं ॥६॥ तेवि मी होऊनि निरुता । मग देहींचि ये असता । नागवे देहसभूता । गुणासि तो ॥७॥ जैसा भिगाचेनि घरें । दीपप्रकाशु नावरे । का न विझेचि सागरें । वडवानळु ॥८॥ तैसा आलागेला गुणाचा । बोधु न मैळे तयाचा । तो देही जैसा व्योमींचा । चद्र जळीं ॥९॥ तिन्ही गुण आपुलालिये प्रौढीं । देहीं नाचविती बागडी । तो पाहेहीं न धाडी । अहतेते ॥३१०॥ हा ठायवरी । नेहटोनि ठेला अतरीं । आता काय वर्ते शरीरीं । हेंही नेणे ॥११॥ साडूनि आगीची खोळी । सर्प रिगालिया पाताळीं । ते त्वचा कोण साभाळी । तैसे जालें ॥१२॥ का सौरभ्य जीर्णु जैसा । आमोदु मिळोनि जाय आकाशा । माघारा कमळकोशा । नयेचि तो ॥१३॥ पैं स्वरूपसमरसें । ऐक्य गा जाले तैसें । तेथ किधर्म हे कैसें । नेणे देह ॥१४॥ म्हणोनि जन्मजरामरण । इत्यादि जे साही गुण । ते देहींचि ठेले कारण । नाहीं तया ॥१५॥ घटाचिया खापरिया । घटभगी फेडिलिया । महदाकाश अपैसया । जालेचि असे ॥१६॥ तैसी देहबुद्धि जाये । जैं आपणपा आठौ होये । तैं आन काहीं आहे । तेंवांचुनी ॥१७॥ येणें थोर बोधलेपणें । तयासि गा देहीं असणे । म्हणूनि तो मी म्हणे । गुणातीत ॥१८॥ यया देवाचिया बोला । पार्थु अतिसुखावला । मेघें संबोखिला । मोरु जैसा ॥ १९ ॥

अर्जुन उवाच—

कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते २१

प्रभो, एतान् त्रीन् गुणान् अतीत (जीव) कैः लिंगैः (ज्ञातः) भवति ? (स) किमाचारः ? (सः) एतान् त्रीन् गुणान् कथं अतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

तेणे तोगें वीर पुरो । जी कोण्ही तिन्ही तो दिसे । जयामाजी वसे । ऐसा बोधु ॥ ३२० ॥ तो निर्गुण काय आचरे । कैसेनि गुण निस्तरे । हें सागिजो माहेरे । कृपेचेनि ॥ २१ ॥ यया अर्जुनाचिया प्रश्ना । तो षड्गुणाचा राणा । परिहारु आकर्णा । बोलतु असे ॥२२॥ म्हणे पार्था तुझी नवाई । हे येतुलेंचि पुससी काई । तें नामचि तया पाहीं । सत्य लटिकें ॥२३॥ गुणातीत जया नावें । तो गुणाधीन तरी नव्हे । ना होय तरी नागवे । गुणा यया ॥ २४ ॥ परि अधीन कां नागवे । हेचि कैसेनि जाणावें । गुणांचियें रवरवे । माजि असतां ॥ २५ ॥ हा संदेह जरी वाहसी । तरि सुखें पुसों लाहसी । परिस आता तयासी । रूप करूं ॥ २६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥

पांडव, (य) प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहं एव च संप्रवृत्तानि न द्वेष्टि, न निवृत्तानि काङ्क्षति, ॥ २२ ॥

तरी रजाचेनि माजें । देहीं कर्मांचें आणोजें । प्रवृत्ति जैं घेइजे । वेंटाळूनि ॥ २७ ॥ तैं मीचि का कर्मठ । ऐसा नये श्रीमाठ । कां दरिद्रालिये बुद्धी वीट । तोही नाहीं ॥२८॥ अथवा सत्त्वेंचि अधिकें । जैं सर्वेंद्रियीं ज्ञान फाके । तैं सुविद्यतातोखें । उभेजेही ना ॥२९॥ कां वाढिनलेनि तमें । न गिळेजेचि मोहभ्रमें । तैं अज्ञानत्वें न श्रमे । घेणेंही नाहीं ॥३३०॥ पैं मोहाच्या अवसरीं । ज्ञानाची चाड न धरी । ज्ञानें कर्में नादरी । होतां न दुःखी ॥३१॥ सायंप्रातर्मध्या न्हा । या तिही काळांची गणना । नाहीं जेवि तपना । तैसा असे ॥३२॥ तया वेगळाचि काय प्रकाशें । ज्ञानित्व यावें असे । कायि जळार्णव पाउसें । साजा होय ॥३३॥ ना प्रवर्तलेनि कर्में

बद्ध होऊन, त्याच्यावरील जीव, व ईश एतद्रूपी त्या आत्मस्वरूपरूपी सागरात मिळतात. ५ म्हणून, असें होण्याबरोबर ते मद्रूप होतात ज्याप्रमाणे वर्षाकाळाचे अखेरीस आकाशात उत्पन्न होणारे ढग आकाशातच लय पावतात, पर्जन्यवृष्टि करीत नाहीत, ६ त्याप्रमाणे मद्रूप झाल्यावर, तो जरी देहात असला तरी गुणांनी लिप्त होत नाही ७ ज्याप्रमाणें दिवा भिंगाच्या घरात ठेवला म्हणजे त्याचा उजेड आवरत नाही, अथवा वडवानल हा समुद्राच्या पाण्यानेंही विझत नाही, ८ त्याप्रमाणे गुणाच्या येण्याजाण्याने त्याचें शुद्ध ज्ञान मलीन होत नाही, आणि आकाशातील चंद्राचें पाण्यात बिंब पडलें, तरी तो जसा पाण्यापासून वेगळा असतो, त्याप्रमाणे तो देहात असूनही गुणांनी बद्ध होत नाही ९ तिन्ही गुण त्याच्या देहात आपापल्या इच्छेप्रमाणे जरी धुमाकूळ घालीत असले, तरी त्याकडे तो ढुंकूनही पहात नाही १० इतक्या स्थितीपर्यंत तो अंतर्यामी निश्चळ असतो अशा स्थितीत ते शरीर काय व्यवहार करितें, हेंही जाणत नाही ११ साप आपली कात टाकून बिळात जातो, त्या वेळेस तसें आपल्या कातीचे काय होईल इकडे लक्ष देत नाही, तसे ज्ञानी आपल्या शरीराविषयी निष्काळजी असतात १२ अथवा कमळ उमलल्यावर त्याचा सुवास आकाशात निघून गेल्यावर ज्याप्रमाणे माघारा कमलकोशात येत नाही, १३ त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपात ऐक्य झाल्यावर मग हा देह कोणत्या धर्माने वागतो, हे पहात नाही १४ म्हणून, जन्म, जरा, मरण इत्यादि जे सहा गुण, त्यांचा संबंध देहाच्या ठिकाणी असतो, ज्ञान्याला आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी नसतो. १५ घट फुटून त्याच्या ठिकऱ्या झाल्या म्हणजे त्यांतील आकाश (घटाकाश) जसे सहज महदाकाशात मिळते, १६ तशी देहबुद्धि नाहीशी झाल्यावर जेव्हा आत्मस्वरूपाची ओळख होते, तेव्हा अशा स्थितीत आत्मस्वरूपाशिवाय दुसऱ्या कशाची आठवण होणार? १७ याप्रमाणे ज्याच्या अंतःकरणात बोध झाला आहे, तो जरी देहधारी असला तरी तो गुणातीत आहे असें मी म्हणतो १८ मेघाची गर्जना ऐकून जसा मोराला संतोष होतो, तसा या श्रीकृष्णाच्या भाषणाने पार्थास फार संतोष वाटला. १९

अर्जुन म्हणालाः—हे प्रभो, या तिन्ही गुणांना मागें टाकून पलीकडे गेलेला जीव कोणत्या चिन्हांनी ओळखावा? त्याचा आचार कसा असतो? आणि तो या तीन गुणांना कसा ओलांडून जातो? ॥ २१ ॥

अशा हर्षयुक्त अंतःकरणाने तो वीर अर्जुन श्रीकृष्णास म्हणाला, "ज्याच्या अंतःकरणात असा बोध झाला आहे, त्याची लक्षणे काय असतात? ३२० तो गुणातीत कशा रीतीने वागतो? व गुणांचे निवारण कसे करतो? देवा, आपण कृपेचें माहेरघर आहा, तेव्हा हे सर्व मला स्पष्ट करून सांगा "२१ या अर्जुनाच्या प्रश्नास षड्गुणैश्वर्यसंपन्न श्रीकृष्ण परमात्मा काय उत्तर देतात, ते ऐका २२ ते म्हणतात –पार्था, हाच रे तुझा प्रश्न आहे! कारण, गुणातीत हे नाव उच्चारण्याबरोबरच त्याचे आचरण काय, हा प्रश्न संभवत नाही २३ कारण, ज्याला गुणातीत म्हणतात, तो गुणाधीन खास नसतो, अथवा गुणांत रहात असला तरी गुणांच्या सपाट्यात सापडत नाही २४ पण त्याचा गुणांशी संबंध असून तो गुणांच्या अधीन आहे, किंवा नाही हे कसे जाणावे? २५ हीच जर तुझ्या मनात शंका असेल, तर खुशाल विचार त्याची लक्षणे सांगतो, ऐक २६

श्रीभगवान् म्हणाले—अर्जुना, जो ज्ञान, कर्मप्रवृत्ति आणि अज्ञान ही प्राप्त झाली असतां द्वेष करीत नाही, व नष्ट झाली असता त्यांची इच्छा करीत नाही, ॥ २२ ॥

तर जरी रजोगुणाचा जोर होऊन देहात कर्माचे अंकूर फुटून तो प्रवृत्तिमार्गात गढून गेला, २७ तरी मीच कर्म करणारा आहे, असा अभिमान ज्याला उत्पन्न होत नाही. अथवा कर्म नाहीसे झाल्यावर त्याच्या बुद्धीस वाईटही वाटत नाही, २८ किंवा सत्त्वगुण वाढल्यावर ज्या वेळेस सर्व इंद्रियांत ज्ञान फाकतें, त्या वेळेस माझ्यासारखा दुसरा कोणी विद्वान् नाही अशा संतोषात जो गढून जात नाही, २९ अथवा तमोगुण वाढल्यावर जो मोहभ्रमानें लिप्त होत नाही, व अज्ञानामुळे मनात खेदही बाळगीत नाही, ३३० किंवा मोह उत्पन्न झाला असता ज्ञानाची इच्छा करीत नाही, त्याचप्रमाणें, ज्ञानवान झाला असता कर्माचा आदर करीत नाही, व कर्म घडलें असता दुःखही मानीत नाही, ३१ सकाळ, दुपार व सायंकाळ यांची सूर्याला जशी गणना नसते, तसा जो देहावर उत्पन्न होणाऱ्या गुणांकडे लक्ष देत नाही, ३२ असा जो ज्ञानी आहे, त्याला दुसऱ्याच्या ज्ञानाने ज्ञानी व्हायचे काय? हे पहा—समुद्र पावसाच्या पाण्यानें परिपूर्ण असतो काय? ३३ अथवा, कर्म करीत असता

कर्मठत्व तया का गमे । सागें हिमवतु हिमें । कांपे कायि ॥३४॥ नातरि मोह आलिया । काइ यां ज्ञाना मुकिजेल तया । हो मा आगीतें उन्हा-ळेया । जाळवत असे ॥३५॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

य उदासीनवत् आसीनः गुण. न विचाल्यते, य गुणा. वर्तंते इति (मत्वा) एव अवतिष्ठति, न (च) इङ्गते, २३

तैसें गुणागुणकार्य हे । आघवेंचि आपण आहे । म्हणौनि एकेका नोहे । तडातोडी ३६ येवढेया गा प्रतीती । तो देहा आलासे वस्ती । वाटे जाला गुंती- । माजि जैसा ॥३७॥ तो जिणता ना हारवी । तैसा गुण नव्हे ना करवी । जैसी कां श्रोणवी । सम्रामीचि ॥ ३८ ॥ कां शरीरा-आंतील प्राणु । घरी आतिथ्याचा ब्राह्मणु । नाना चोहटाचा स्थाणु । उदासु जैसा ॥३९॥ आणि गुणाचा यावाजावा । ढळे चळे ना पांडवा । मृ-गजळाचा हेलावा । मेरु जैसा ॥३४०॥ हें बहुत कायि बोलिजे । व्योम वारेनि न वचिजे । का सूर्य ना गिळिजे । अधकारें ॥४१॥ स्वप्न कां गा जियापरी । जागतयातें न सितरी । गुणी तैसा अवधारी । न बांधिजे तो ॥४२॥ गुणांसि कीर मातुडे । परि दुरूनि जै पाहे कोडें । तै गुणदोष सायिखडें । सभ्यु जैसा ॥४३॥ सत्कर्में सात्त्वि-कीं । रज तें रजोविपयकीं । तममोहादिकी । व-र्तत असे ॥४४॥ परिस तयाचिया गा सत्ता । होती गुणक्रिया समस्ता । हें फुडें जाणे सविता । लौकिका जेविं ॥४५॥ समुद्राचि भरती । सोम-कांतची द्रवती । कुमुदें विकासती । चंद्रु तो गा ४६ कां वाराचि वाजे विझे । गगनें निश्चळ अ-सिजे । तैसा गुणाचिये गजबजे । डोलेना जो ४७ अर्जुना येणें लक्षणें । तो गुणातीतु जाणणें । परिस आता आचरणें । तयाची जी ॥४८॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचन ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४

(य.) समदु खसुखः, स्वस्थ , समलोष्टाश्मकाचन , तुल्य-प्रियाप्रिय , धीर , तुल्यनिंदात्मसंस्तुति , ॥ २४ ॥

तरि वस्त्रासि पाठी पोटीं । नाही सुतावांचू-नि किरीटी । ऐसें सुये दिठी । चराचर मद्रूपें ॥४९॥ म्हणोनि सुखदुःखासरिसें । काटाळें आचरे ऐसें । रिपुभक्ता जैसें । हरीचें देणें ॥३५०॥ ए-ऱ्हवी तरि सहजें । सुखदुःख तैचि सेविजे । देह-जळी होइजे । मासोळी जे ॥ ५१ ॥ आता तें तंव तेणें साडिलें । आहे स्वस्वरूपेंसीचि मांडिलें । सस्यांतीं निवडिलें । बीज जैसें ॥५२॥ कां वोघ सांडूनि गाग । रिघोनि समुद्राचें आग । निस्त-रली लगबग । खळाळाची ॥५३॥ तेवि आपण-पाचि जया । वस्ती झाली गा धनजया । तया देही अपैसया । सुख तैसें दुःख ॥ ५४ ॥ रात्रि तैसें पाहलें । हें धारणा जैवि एक जालें । आ-त्माराम देही आतले । द्वंद्व तैसे ॥५५॥ पै नि-द्रितांचेनि आंगेसि । साप तैशी उर्वशी । तेंवि स्वरूपस्था सरिसी । देही द्वंद्वें ॥५६॥ म्हणौनि तयाच्या ठायी । शेणा सोनया विशेष नाही । रत्ना गुंडेया काही । नेणिजे भेदु ॥ ५७ ॥ घरा येवो पां स्वर्ग । कां वरिपडो वाघ । परि आत्म-बुद्धीसि भंग । कदा नोहे ॥ ५८ ॥ निवटलें न-

र्मी करणारा आहे असा अभिमान होईल काय ? हे पहा, हिमालय पर्वत आपल्यास थंडी होईल म्हणून भितो काय ? ३४ अथवा मोह उत्पन्न झाला असता त्याचें ज्ञान नष्ट होईल का ? हे वड–अग्नि उन्हाळ्यापासून जळतो का ? ३५

जो उदासीनाप्रमाणें राहून गुणापासून विकार पावत नाहीं, आणि ' गुणच कर्ते आहेत ' असें मानून आपण स्थिर राहतो. व काहीं करीत नाहीं, ॥ २३ ॥

त्याचप्रमाणे, गुण व शरीर हे आपणच असल्यामुळे, ते आले किंवा गेले तरी त्यापासून सुख किंवा दुःख होत नाहीं ३६ अशी ज्याची पक्की समजूत असते, तो वाटसरू वाटेनें जातांना प्रतिबंध झाला असतां मुक्कामापुरता उतरतो, त्याप्रमाणें उदासीनवृत्तीनें देहांत वास करतो. ३७ ज्याप्रमाणे रणभूमीवरील निशाण कोणाचाही जय अथवा अपजय झाला असतां तज्जन्य हर्षशोकापासून अलिप्त असतें, त्याप्रमाणे हा गुणांच्या स्वाधीन होऊन काहीं कर्म करीत नाहीं ३८ किंवा देहांतील प्राण हा रक्षणापुरतें मिष्ट किंवा कसलेही अन्न घातलें असतां त्याची चव पहात नाहीं, अथवा अतिथि काहीही जेवावयास घातलें तरी तें खातो, किंवा चव्हाट्यावरील जाग्यावर कोणीही बसला तरी ती जशी उदासीन असतें, ३९ अर्जुना, मृगजलाच्या लाटांनी मेरु पर्वत जसा ढळत नाहीं, तसा जो गुणांच्या येण्याजाण्यानें अंतर्यामी ढळत नाहीं. ३४० फार काय सांगावें ! असें पहा कीं, आकाशांत जरी वायु नेहमीं फिरत असतो, तरी तें कधीं वाऱ्यानें हाललें आहे का ? किंवा अंधकारानें सूर्यास कधीं गिळून टाकलें आहे का ? ४१ ज्याप्रमाणें जागृदावस्थेंत असलेल्या मनुष्यास स्वप्न फसवीत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानवान् पुरुष गुणविकारांनीं फसत नाहीं, ४२ गुणांनीं तो निश्चयेकरून आकळला जात नाहीं, परंतु दुरून त्याचे खेळ पहातो, त्या वेळेस ते गुण चित्राप्रमाणें असून हा प्रेक्षकाप्रमाणें उदासीन असतो. ४३ मग सात्त्विक गुण सत्कर्मांचें आचरण करो, रजोगुण विषयाची आशा करो, किंवा तमोगुण मोहादिक अज्ञानांत बुडो, तरी त्यापासून याला बाधा होत नाहीं ४४ पहा कीं, आपल्याच सत्तेनें या सर्व गुणांच्या चेष्टा होत आहेत, असें जो समजतो, तो, सूर्य जसा लोकव्यवहारास साक्षिभूत असून अलिप्त असतो, ४५ समुद्रास भरती येते, सोमकांत मण्यास पाझर सुटतो, व चंद्रविकासी कमळें उमलतात, ह्या क्रिया जरी चंद्रापासूनच होतात, तरी तो जसा अलिप्त असतो, ४६ किंवा गगनांत वारा पुष्कळ वहातो अथवा पडतो, तथापि गगन ज्याप्रमाणें निश्चळ आहे, त्याप्रमाणें गुणांनीं जरी पुष्कळ गडबड केली तरी त्याच्या समाधानांत पालट होत नाहीं. ४७ अर्जुना याप्रमाणें गुणातीताचीं चिन्हें तुला सांगितलीं आतां त्याचें आचरण कसें असतें, तें सांगतों, ऐक ४८

जो सुखदुःख समान जाणणारा, आत्मस्वरूपीं स्थिर असणारा, माती, दगड व सोनें सारखें मानणारा, प्रिय व अप्रिय समान मानणारा, धैर्यवान, आपली निंदा आणि स्तुति सारखी मानणारा, ॥ २४ ॥

अर्जुना, ज्याप्रमाणें वस्त्राच्या आंत बाहेर सुतावांचून दुसरें काहीं नाहीं, त्याप्रमाणें जो मद्रूप झाला आहे, त्याला सर्व चराचरांत माझ्या रूपाशिवाय दुसरें काहीं दिसत नाहीं ४९ म्हणून, ज्याप्रमाणें ईश्वर आपल्या शत्रूस व भक्तास सारखीच मुक्ति देतो, त्याप्रमाणें सुख व दुःख प्राप्त झालें असतां ज्याचें मन ताजव्याप्रमाणें समतोल रहातें, ३५० बाकी देहरूप जलांत मनरूपी मासा खेळत असला म्हणजे सुख व दुःख यांची सहज बाधा होते ५१ आतां, तो तर देहाभिमान सोडून आत्मरूप झाल्यामुळे, बीं पेरून धान्य आल्यावर त्यांत जसा बीजाचा परिपाक होतो, ५२ किंवा गंगा ओघ सपून समुद्रांत मिसळून गेल्यावर जसा तिचा खळखळाट आपोआप बंद होतो, ५३ त्याप्रमाणें, अर्जुना, ज्यानें आत्मस्वरूपीं लय लावलें आहे, तो देहांत असला तरी सुख व दुःख यांपासून बाधा पावत नाहीं ५४ घराच्या स्तंभाला ज्याप्रमाणें रात्र किंवा दिवस हीं दोन्ही सारखींच आहेत, त्याप्रमाणें देहांतील आत्म्यास सुख व दुःख हीं दोन्हीं सारखींच आहेत कारण, तो गुणापासून अलिप्त असतो ५५ ज्याप्रमाणें निजलेल्या मनुष्याचें एका अंगास साप व दुसऱ्या अंगास उर्वशी जरी असली, तरी त्या दोघांची सारखीच योग्यता असते, त्याप्रमाणें, जो आत्मस्वरूपीं लीन झाला आहे, त्यास सुख व दुःख यांची सारखीच योग्यता आहे ५६ म्हणून त्याच्या ठिकाणीं शेण व सोनें यांची सारखीच किंमत आहे, आणि रत्न व धोंडा यांतही तो काहीं भेद जाणत नाहीं, ५७ स्वर्गसुख घरीं चालत येवो, अथवा त्यास खाण्याकरितां वाघ त्याच्यावर धावून येवो, परंतु त्याच्या आत्मस्वरूपाच्या बुद्धीस केव्हांही भंग होत नाहीं ५८ मेलेले

उपवडे । जळीनें न विरूडे । साम्यबुद्धी न मोडे । तयापरी ॥५९॥ हा ब्रह्मा ऐसेनि स्तविजो । का नीच म्हणोनि निदिजो । परि नेणे जळों विझों । राखोंडी जैसी ॥३६०॥ तैसी निंदा आणि स्तुती । नये कोण्हेचि व्यक्ती । नाहीं अधारें का वाती । सूर्या घरी ॥६१॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

(य) मानापमानयो तुल्य, मित्रारिपक्षयो तुल्य, सर्वारम्भपरित्यागी (च) (अस्ति), स गुणातीत उच्यते. २५

ईश्वरु ह्मणोनि पूजिला । कां चोरु म्हणोनि गाजिला । वृषगजीं वेढिला । केला रावो ॥६२॥ का सुहृद पासी आले । अथवा वैरी वरपडे जाले । परि नेणे राती पाहाले । तेज जेवि ॥६३॥ साही ऋतु येतां आकाशें । लिंपिजेचि ना जैसें । तेवि वैषम्य मानसें । जाणिजेना ॥६४॥ आणीकही येकु पाही । आचारु तयाच्या ठायीं । तरि व्यापारासि नाहीं । जाले दिसे ॥६५॥ सर्वारंभा उटकळे । प्रवृत्तीचें तेथ मावळलें । जळती गा कर्मफळें । ते तो आगी ॥६६॥ दृष्टादृष्टाचेनि नावें । भावचि जीवीं नुगवे । सेवी जें कां स्वभावें । पैठें होय ॥६७॥ सुखे ना शिणे । पाषाणु का जेणें मानें । तैसी सांडीमांडी मनें । वर्जिली असे ॥६८॥ आतां किती हा विस्तारु । जाणें ऐसा आचारु । जयातें तोचि साचारु । गुणातीतु ॥६९॥ गुणातें अतिक्रमणें । घडे उपायें जेणें । तो आतां आईक म्हणे । श्रीकृष्णनाथु ॥ ३७० ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

य च मा अव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते, स एतान् गुणान् समतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पते. ॥ २६ ॥

तरि व्यभिचाररहित चित्तें । भक्तियोगें मातें । सेवी तो गुणातें । जाळूं शके ॥७१॥ तरि कोण मी कैसी भक्ती । अव्यभिचारा काय व्यक्ती । हे आघवीचि निरुती । होआवी लागे ॥७२॥ तरी पार्था परियेसा । मी तव येथ ऐसा । रत्नीं किळावो जैसा । रत्नचि तो ॥७३॥ कां द्रवपणचि नीर । अवकाशचि अंबर । गोडी तेचि साखर । आन नाहीं ॥७४॥ वन्हि तेचि ज्वाळ । दळाचि नांव कमळ । रूख तेंचि डाळ । फळादिक ॥७५॥ अगा हिम जें आकर्षलें । तेंचि हिमवंत जेविं जालें । नाना दूध मुरालें । तेंचि दही ७६ तैसें विश्व येणें नांवें । हें मीचि पैं आघवें । घेई चंद्रबिंब सोलावें । न लगे जेविं ७७ घृताचें थिजलेंपण । न मोडितां घृतचि जाण । कां नाटितां कांकण । सोनेंचि तें ॥७८॥ न उकलितां पटु । ततुचि असे स्पष्टु । न विरवितां घटु । मृत्तिका जेविं ॥७९॥ म्हणोनि विश्वपण जावें । मग मातें घेयावें । तैसा नव्हे आघवें । सकटचि मी ॥३८०॥ ऐसेनि मातें जाणिजे । ते अव्यभिचारी भक्ति म्हणिजे । येथ भेद काहीं देखिजे । तरि व्यभिचारु तो ॥८१॥ याकारणें भेदातें । सांडूनि अभेदें चित्तें । आपणा सकट मातें । जाणावें गा ॥८२॥ पार्था सोनयाची टिका । सोनयासी लागली देखा । तैसें आपणपें आणिका । मानावें ना ॥ ८३ ॥ तेजाचा तेजौनि निघाला । परि तेजीचि असे लागला । तया रश्मी ऐसा भला । बोधु होआवा ॥८४॥ पैं परमाणु भूतळीं । हिमकणु हिमाचळीं । । मजमाजीं

जसें जिवंत होत नाहीं, आणि जळालेले पुन उगवत नाहीं, त्याप्रमाणे त्याची आत्मस्वरूपाविषयीं जी साम्यबुद्धि झाली आहे, तिचा कशानेही भग होत नाही ५९ 'हा ब्रह्मदेव आहे' म्हणून कोणी स्तुति करो, किंवा 'नीच आहे' म्हणून कोणी निंदा करो परंतु राख झाल्यावर तिला ज्याप्रमाणे जळण्याची अगर विझण्याची भीति राहत नाही, ३६० त्याप्रमाणे निंदा किंवा स्तुति केली असता त्यापासून त्याला राग अथवा लोभ उत्पन्न होत नाही हे पहा—सूर्याच्या घरीं अंधार किंवा दिवा यांची गोष्टच बोलण्यास नको. कारण तो सदोदीत स्वयंप्रकाशच आहे ६१

ज्याला मान व अपमान हे सारखे आहेत, मित्र व शत्रु हेही सारखेच आहेत, आणि ज्यानें सर्व कर्मांचा त्याग केला आहे, त्याला गुणातीत असें म्हणावें. ॥ २५ ॥

ईश्वर समजून ज्याची पूजा केली, अथवा चोर समजन मार दिला, किंवा हत्ती, घोडे रथ वगैरेंनी वेष्टित करून त्याला राजा बनविला, ६२ अथवा आप्त जवळ येऊन बसले, किंवा वैरी जवळ येऊन बसला, तथापि त्याला सर्वच सारखे ज्याप्रमाणें सूर्याचे तेजास रात्र व दिवस माहीत नसतात, ६३ आकाशावर सहा ऋतु जरी येऊन गेले तरी ते ज्याप्रमाणें अलिप्त असतें, त्याप्रमाणे त्याच्या बुद्धीला विषमता ही कधी ठाऊक नसते ६४ त्याचे ठिकाणीं आणखी असे दिसतें कीं, तो कोणतेही व्यापार करीत नसतो, ६५ तो कोणतीही गोष्ट आरंभीत नाही, प्रवृत्तिमार्गापासून दूर रहातो, व तो ज्ञानवान् असल्यामुळें त्याच्या कर्मांची फळें जळून जातात ६६ इहलोक अथवा परलोक याच्याविषयीं ज्याच्या मनात विचारही येत नाहीत, परंतु सहजानुसार जें जें प्राप्त होईल, ते ते तो सेवन करतो. ६७ पाषाणाप्रमाणे ज्याचे मन कठीण आहे, तो सुख झालें असता आनंद मानीत नाही, व दु ख झालें असता शीण मानीत नाहीं, त्याचप्रमाणें, जो मनानें काहीएक व्यापार करीत नाही, ६८ आणखी तुला किती स्पष्ट सांगूं! तर असें ज्याचें आचरण असेल, तोच गुणातीत असें जाण. ६९ श्रीकृष्ण म्हणतात—तो गुण किंवा गुणाचे धर्म याना ज्या उपायानें ओलांडून जातो, तो उपाय सांगतों, ऐक. ३७०

आणि जो एकनिष्ठभक्तीने माझी सेवा करतो, तो या तीन गुणाना उत्तम प्रकारें जिंकून ब्रह्मरूप होण्याला योग्य होतो. ॥ २६ ॥

जो अभेदबुद्धीनें माझी भक्ति करितो, तो या गुणाचा नाश करू शकतो ! ७१ तर मी कोण, माझी भक्ति कशी करावयाची, अव्यभिचार भक्ति म्हणजे काय, या सर्व गोष्टी तुला स्पष्ट करून सांगितल्या पाहिजेत. ७२ तर, अर्जुना, ऐक मी या जगात असा आहे कीं, रत्नाचे तेज व रत्न हें जसें एकच आहे, ७३ अथवा पातळपणा व पाणी, अवकाश व आकाश, गोडी व साखर हीं जशीं भिन्न नसून एकच आहेत, ७४ विस्तव व ज्वाला हीं एकच आहेत, कमळाच्या पाकळ्या हेंच कमळ, झाड हेंच फांद्या, फळे व पानें, ७५ ज्याप्रमाणे थंडी, व ज्या ठिकाणीं थंडी वास करते तो हिमालय पर्वत, हीं दोन्ही एकच आहेत, व दूध विरजलें म्हणजे ज्याप्रमाणें त्यालाच दही म्हणतात, ७६ त्याप्रमाणे विश्व म्हटलें म्हणजे तें सर्व मद्रूपच आहे पहा कीं, चंद्राचा कला पाहणें झाल्यास ती जशी चंद्रापासून सोलून काढावी लागत नाहीं, कारण कीं, दोन्ही एकच आहेत ७७ तूप जरी थिजलें, तरी त्या स्थितीतही तें तूपच असतें, किंवा कंकण आटवून जरी त्याची लगड केली नाही, तरी तें जसें सोनेंच होय, ७८ वस्त्र फाडून त्यातील तंतु जरी निराळे केले नाहीत, तरी तें जसें तंतुमयच आहे, व मडकें फोडून विरवलें नाहीं, तरी तें ज्याप्रमाणें मातीच होय, ७९ त्याप्रमाणें, विश्व एका बाजूला सारून मी निराळा आहे, असा तला प्रकार नसून, सर्व विश्वच मी आहे. ३८० अशा ऐक्यबुद्धीनें जें मला जाणणें, त्यालाच माझी अव्यभिचारी म्हणजे अभेद-भक्ति म्हणतात, आणि मी व विश्व यात यत्किंचित् भेद-बुद्धि झाली, तर तोच व्यभिचार. ८१ याकरिता, भेद न मानता एकनिष्ठ चित्ताने तू आपल्या स्वरूपासुद्धा मीच आहे, असे समज, म्हणजे भक्तपणानें तू माझ्याहून निराळा राहू नकोस ८२ पार्था, सोन्याची टाक करून जरी ती सोन्याच्या दागिन्यावर बसविली, तरी त्या दोहोंत ज्याप्रमाणे भेद नसतो, त्याप्रमाणे आपल्यापासून विश्व वेगळें आहे, असें समजू नको. ८३ सूर्यापासून निघालेले किरण जसे तेजोमय असून सूर्यापासून निराळे झालेले नसतात, ८४ तसा मी व विश्व याबद्दल ऐक्यबोध व्हावा. भूमी-

न्याहाळी । अहं तैसें ॥८५॥ हो का तरंगु लहानु । परि सिंधूसीं नाहीं भिन्नु । तैसा ईश्वरीं मी आनु । नोहेचि मा ॥ ८६ ॥ ऐसेनि वा समरसें । दृष्टि जे उल्हासे । ते भक्ति पैं ऐसे । आम्ही म्हणों ८७ आणि ज्ञानाचें चांगावें । इयेचि दृष्टि नांवें । योगाचेंही आघवें । सर्वस्व हें ॥८८॥ सिंधू आणि जळधरा- । माजी लागली अखंड धारा । तैसी वृत्ति वीरा । प्रवर्ते ते ॥ ८९ ॥ का कुहेसीं आकाशा । तोडी सांदा नाहीं जैसा । तो परमपुरुषीं तैसा । एकवटे गा ॥३९०॥ प्रतिबिंबौनि बिंबवरी । प्रभेची जैसी उजरी । ते सोहंवृत्ती अवधारी । तैसी होय ॥९१॥ ऐसेनि मम परस्परें । ते सोहंवृत्ति जैं अवतरे । तैं तियेंहि सकट सरे । अपैसया ॥९२॥ जैसा सैंधवाचा रवा । सिंधूमाजि पांडवा । विरालेया विरवावा । हेंही ठाके ॥९३॥ नातरि जाळूनि तृण । वन्हिही विझे आपण । तैसें भेदु नाशूनि जाण । ज्ञानही नुरे ९४ माझें पैलपण जाये । भक्त हें ऐलपण ठाये । अनादि ऐक्य जें आहे । तेंचि निवडे ॥९५॥ आतां गुणातें तो किरीटी । जिणे या नव्हती गोष्टी । जे एकपणाही मिठी । पडों सरली ॥९६॥ किंबहुना ऐसी दशा । तें ब्रह्मत्व गा सुदशा । हे तो पावे जो ऐसा । मातें भजे ॥९७॥ पुढती इहीं लिंगीं । भक्तु जो माझा जगीं । हे ब्रह्मता तयालागीं । पतिव्रता ॥९८॥ जैसें गंगेचेनि वोघें । डळमळीत जळ जें निघे । सिंधुपद तयाजोगें । आन नाहीं ॥९९॥ तैसा ज्ञानाचिया दिठी । जो मातें सेवी किरीटी । तो होय ब्रह्मतेच्या मुकुटीं । चूडारत्न ॥४००॥ यया ब्रह्मत्वासीचि पार्था । सायुज्य ऐसी व्यवस्था । याचि नावें चौथा । पुरुषार्थु गा ॥ १ ॥ परी मातें आराधन । ब्रह्मत्वीं होय सोपान । येथ मी हन साधन । गमेन हो ॥२॥ तरि झणें झणें ऐसें । तुझ्या चित्तीं पैसे । पैं ब्रह्म आन नसे । मीवाचूनि ॥३॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च २७

अमृतस्य अव्ययस्य च ब्रह्मण, शाश्वतस्य च धर्मस्य, ऐकांतिकस्य सुखस्य च हि प्रतिष्ठा अहं (अस्मि) ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अगा ब्रह्म या नावा । अभिप्रायो मी पांडवा । मीचि बोलिजे आघवा । शब्दीं इहीं ॥४॥ पैं मंडळ आणि चंद्रमा । दोनी नव्हती सुवर्मा । तैसा मज आणि ब्रह्मा । भेदु नाहीं ॥ ५ ॥ अगा नित्य जें निष्कंप । अनावृत धर्मरूप । सुख जें उमप । अद्वितीय ॥ ६ ॥ विवेकु आपलें काम । सारूनि ठाकी जें धाम । निष्कर्षाचें निःसीम । किंबहुना मी ॥७॥ ऐसेसें हो अवधारा । तो अनन्याचा सोयरा । सांगतसे वीरा । पार्थासी ॥८॥ येथ धृतराष्ट्र म्हणे । संजया हें तूतें कोणें । पुसलेनिविण वायाणें । कां बोलसी ॥ ९ ॥ माझी अवसरी ते फेडी । विजयाची सांगें गुढी । येरु जीवीं म्हणे साडी । गोठी यिया ॥४१०॥ संजय विस्मयो मानसीं । आहा करूनी सरिसी । म्हणे कैसें पां दैवेंसी । द्वंद्व यया ॥११॥ तरि कृपाळु तो तुष्टो । यया विवेकु हा घोंटो । मोहाचा फिटो । महारोगु ॥१२॥ संजयो ऐसें चिंतितां । संवादु तो साभाळिता । हरिखाचा येतु चित्ता । महापुरु ॥१३॥ म्हणोनि आतां येणें । उत्साहाचेनि अवतरणें । श्रीकृष्णाचें बोलणें । सांगिजेल ॥१४॥ तया अक्षराआंतील भावो । पाववीन मी तुमचा ठावो । आइका म्हणे ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ४१५

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां चतुर्दशोऽध्याय ॥१४॥ श्लोक २७. ओव्या ४१५.

वरील रज कण आणि हिमालयावरील हिमकण हे ज्या प्रमाणे भूमि व हिमालय याहून निराळे नाहीत, त्याप्रमाणे माझ्या ठिकाणी सर्व विश्व आहे, असे जाण ८५ लाट कितीही जरी लहान असली, तरी ती जशी समुद्राहून निराळी नाही, तसा ईश्वराहून मी निराळा नाही ८६ अशा प्रकारे सर्वत्र ऐक्यता आहे, अशी जी दृष्टि फाकते, तिलाच आम्ही भक्ति असे म्हणतो ८७ आणि याच दृष्टीने ज्ञानही आम्ही सर्वांत उत्तम असे समजतो, व योगाचेही सार हेच आहे. ८८ समुद्र आणि मेघ यांच्यामध्ये पाऊस पडू लागल्यावर ज्याप्रमाणे अखंड धारा पडत असतात, त्याप्रमाणे, अर्जुना, भक्ति, भक्त व भजन या त्रिपुटीत परमात्मा भरलेला आहे ८९ क्षितिजाच्या तोंडाशी असलेल्या आकाशास व सर्व आकाशास जसा जोड नाही, तसा जो आपल्यात व परमात्मस्वरूपात भेद न मानता ऐक्य आहे असे जाणतो, ३९० त्याला, सूर्याची प्रभा प्रतिबिंबापासून सूर्यापर्यंत जशी सारखी नटलेली असते, त्याप्रमाणे अहंब्रह्म अशी वृत्ति बनल्यावर ब्रह्म व विश्व यात अंतर दिसत नाही ९१ याप्रमाणे अहंब्रह्म अशी मनाची वृत्ति बनल्यावर तीही पुढे आपोआप लय पावते ९२ हे पांडवा, ज्याप्रमाणे सिंधाचा खडा समुद्रात टाकला असता तो विरल्यावर त्याचे विरणे आपोआपच रहाते, ९३ किंवा गवत जळल्यावर विस्तवही आपोआपच विझून जातो, त्याप्रमाणे ज्या ज्ञानापासून ब्रह्माचे ऐक्य होते, ते ज्ञानही मागून नाहीसे होते. ९४ मी पलीकडे फार मोठा आहे, व भक्त अलीकडे दीन आहेत, हे अज्ञान नष्ट होऊन देवभक्तांचे जे अनादि स्वाभाविक ऐक्य आहे, तेच केवळ उरते. ९५ हे किरीटी, अशा ठिकाणी ऐक्य आहे हे सुद्धा बोलणे संभवत नाही त्या ठिकाणी, गुणांना तो जिंकतो, असे म्हणणेंच उरत नाहीं ९६ किंबहुना, हे मर्मज्ञा, याच दशेस ब्रह्मत्व असें म्हणतात, आणि जो माझी अव्यभिचार भक्ति करतो, त्यालाच ब्रह्मत्व प्राप्त होते. ९७ अशा लक्षणांनी या जगात जो माझा भक्त होतो, त्याची ब्रह्मता ही पतिव्रता आहे. ९८ ज्याप्रमाणे गंगेचे पाणी वहात चालल्यावर त्याला समुद्राशिवाय गत्यंतरच नसतें, ९९ त्याप्रमाणे, अर्जुना, ज्ञानाच्या दृष्टीनें जो माझी सेवा करतो, तो ब्रह्मतेच्या मुकुटावरील मणि होतो. ४०० पार्था, या ब्रह्मप्राप्तीलाच सायुज्य मुक्ति म्हणतात, व हिलाच चौथा पुरुषार्थ (मोक्ष) असे म्हणतात. १ परंतु ब्रह्मत्व प्राप्त्याकरिता माझी आराधना हा जिना होय, तेव्हा ते प्राप्त झाल्यावर, मी व माझ्या प्राप्तीकरिता करावयाचे साधन हा दोन्ही निराळी आहेत, असे समजशील हो! २ तर माझ्यापासून ब्रह्म निराळें आहे, अशी तुझ्या मनात कल्पनाही येऊ देऊ नको ३

कारण, अविनाशी व निर्विकार अशा ब्रह्माचें, सनातन धर्माचें, व अखंड अशा सुखाचें स्थान मी आहें ॥ २७ ॥

हे पांडवा, ब्रह्म म्हणून ज्याला म्हणतात, तो मीच होय, व मलाच हा नाव आहेत ४ पहा की, चंद्र व त्याचे मंडळ ही ज्याप्रमाणे दोन नाहीत, त्याप्रमाणें, हे मर्मज्ञ अर्जुना, मी व ब्रह्म यात भेद नाही. ५ ते ब्रह्म नित्य, निष्कंप, आवरण नसणारे, धर्मरूप व अपार सुख देणारे असे अद्वितीय आहे ६ अज्ञानाचा नाश करून ज्ञान ज्या स्वरूपी लय पावते, ते सिद्धांताने ठरलेले शेवटचे स्वरूप मीच होय ७ एकनिष्ठ भक्ताचा जो आनंदी परमात्मा, तो श्री पार्थास याप्रमाणें सांगता झाला ८ तेव्हा धृतराष्ट्र संजयास म्हणाला कीं, या गोष्टी तुला कोणी पुसल्या होत्या ? व त्या तू मला व्यर्थ का सांगतोस ? ९ माझ्या मुलाच्या विजयाची गोष्ट मला सांगून माझी शंका फेड त्या वेळेस संजय आपल्या मनात म्हणतो, अरे, या गोष्टी सोडून दे ! ४१० संजय मनात विस्मय पावून आपल्यास फार उत्तम गोष्ट ऐकण्यास सापडली असे मानून म्हणाला, दैवगति काय विचित्र आहे, की, याला युद्धाचीच आवड आहे ११ तरी कृपाळू भगवान् संतुष्ट होऊन याच्या मनात विवेकरूपी औषध घालून, याचा मोहरूपी महारोग नाहीसा करो १२ संजय अशा प्रकारे मनात विचार करतो आहे, इतक्यात कृष्णार्जुनाच्या संवादाकडे लक्ष जाऊन त्याच्या चित्तात आनंदाचा महापूर आला १३ म्हणून मनात हर्षयुक्त होऊन, श्रीकृष्ण काय म्हणाले, तें तो सांगेल १४ निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले --त्याच्या बोलण्याचा भाव मी तुमच्या हृदयात ठसवीन, तो ऐका. ४१५

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पंधरावा.

आतां हृदय हे आपुलें । चौफाळूनिया भलें । वरी बैसऊं पाउलें । श्रीगुरूची ॥१॥ ऐक्यभावाची अंजुळी । सर्वेंद्रियकुड्मुळीं । भरूनिया पुष्पांजुळी । अर्घ्यु देवों ॥२॥ अनन्योदकें धुवट । वासना जे तन्निष्ठ । तें लागलेंसे अबोट । चंदनाचें ॥३॥ प्रेमाचेनि भांगारें । निर्वाळूनि नूपुरें । लेवऊं सुकुमारें । पदें तियें ॥४॥ घणावली आवडी । अव्यभिचारें चोखडी । तिये घालूं जोडी । आंगोळिया ॥ ५ ॥ आनंदामोदबहुळ । सात्विकाचें मुकुळ । तें उमललें अष्टदळ । ठेऊं वरी ॥ ६ ॥ तेथें अहं हा धूप जाळूं । नाहं तेजें वोवाळूं । सामरस्यें पोटाळूं । निरंतर ॥७॥ माझी तनु आणि प्राण । इया दोनी पाउवा लेऊं श्रीचरण । करूं भोगमोक्ष निंबलोण । पायां तयां ॥८॥ इया गुरुचरणसेवा । हों पात्र तया दैवा । जे सकळार्थमेळावा । पाटु बांधे ॥९॥ ब्रह्मीचे विसवणेंवरी । उन्मेख लाहे उजरी । जें वाचेतें इये करी । सुधासिंधू ॥ १० ॥ पूर्णचंद्राचिया कोडी । वक्तृत्वा घापे कुरोंडी । तैसी आणि गोडी । अक्षरातें ११ सूर्यें अधिष्ठिली प्राची । जगा राणीव दे प्रकाशाची । तैशी वाचा श्रोतयां ज्ञानाची । दिवाळी करी ॥१२॥ नादब्रह्म खुजें । कैवल्यही तैसें न सजे । ऐसा बोलु देखिजे । जेणें दैवें ॥ १३ ॥ श्रवणसुखाच्या मांडवी । विश्व भोगी माधवी । तैसी सासिन्नली बरवी । वाचावली ॥१४॥ ठावें न पवता जयाचा । मनेंसी मुरडली वाचा । तो देवो होय शब्दाचा । चमत्कारु ॥१५॥ जे ज्ञानासि न चोजवे । ध्यानासिही जें नागवे । तें अगोचर फावे । गोठीमाजी ॥ १६ ॥ येवढें एक सौभग । वळघे वाचेचें आंग । श्रीगुरुपादपद्मपराग । लाहे जै कां ॥१७॥ तरि बहु बोलूं काई । आजि तें आनी ठाईं । मातेंवाचूनि नाहीं । ज्ञानदेवो म्हणे ॥१८॥ जे तान्हेनि मियां अपत्यें आणि माझे गुरु एकलैते । म्हणोनि कृपेसि एक हातें । जालें तिये ॥ १९ ॥ पाहा पां भरोवरी आधवी । मेघ चातकांसी रिचवी । मजलागी गोसावी । तैसें केलें ॥२०॥ म्हणोनि रिकामें तोंड करूं गेलें बडबड । की गीता ऐसें गोड । आतुडलें ॥२१॥ होय अदृष्ट आपैतें । तै वाळूनि रत्नें परते । उजू आयुष्य तै मारितें । लोभु करी ॥२२॥ आधणी घातलिया हरळ । होती अमृताचे तांदुळ । जरी भुकेची राखे वेळ । श्रीजगन्नाथु २३ तयापरी श्रीगुरु । करिती जै अंगीकारु तै होऊनि ठाके संसारु । मोक्षमय आघवा ॥२४॥ पाहा पां काई नारायणें । तया पांडवांचें उणें । की जेंचि ना पुराणें । विश्ववंद्यें २५ तैसें श्रीनिवृत्तिराजें अज्ञानपण हें माझें । आणिलें वोजे । ज्ञानाचिया २६ परि हें असो आतां । प्रेम रुळतसे बोलतां । कें गुरु

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय पंधरावा.

मागील अध्यायात मागितल्याप्रमाणे गुणातीत होऊन शुद्ध झालेल्या चित्ताच्या ठिकाणा श्रीगुरूंच्या पाउलांची स्थापना करून पूजा करण्याचे मिष करून या अध्यायास श्रीज्ञानेश्वरमहाराज प्रारंभ करितात —

आता आपलें हृदय चागलें स्वच्छ करून त्यावर श्रीगुरूंच्या पादुकाची स्थापना करु १ नंतर एकनिष्ठपणाच्या ओंजळींत सर्वेंद्रियरूपी पुष्पाच्या कळ्या घेऊन श्रीगुरूंस अर्घ्य देऊ. २ अनन्यभावरूपी स्वच्छ उदकानें स्नान घालून त्याच्याच ठिकाणीं असणाऱ्या एकनिष्ठ वासनारूप चंदनाचें श्रीगुरूंस अनामिकेनें गध लावूं ३ प्रेमरूपी शुद्ध सोन्याच्या घागऱ्या करून गुरूंच्या सुकुमार पायात घालूं. ४ गुरूंच्या ठिकाणीं असलेल्या एकनिष्ठ व सर्वोत्तम दृढ आवडीचीं रणजोडवीं करून गुरूंच्या अगठ्यात घालू ५ अष्टभावरूपी पाकळ्या उमललेल्या आहेत, असें सात्त्विकभावरूपी कमल आनदरूपी वासासह त्याच्या चरणावर वाहू ६ त्या ठिकाणीं अहकाराचा धूप करून निरभिमानाचा दीप ओवाळू, व निरतर असणाऱ्या ऐक्यभावानें गुरूंस आलिंगन देऊ. ७ आपले शरीर व प्राण या दोन पादुका करून श्रीगुरूंच्या चरणात घालू, व गुरूंच्या चरणावरून भोग व मोक्ष यांचें लिंबलोण करू. ८ या प्रकारची श्रीगुरूंच्या चरणाची सेवा, जो कोणी परम भाग्यवान् असेल त्यालाच तो प्राप्त होईल ज्या सेवेचे फल मोक्षासकट सर्व अर्थाची यथेच्छ प्राप्ती करून देते. ९ इतकेच नाही तर, तो उपासक ब्रह्मस्वरूपी स्थित होण्यावरही त्याच्या ज्ञानाची इतकी परिपक्वता होते कीं, त्याची वाणी अमृताचा सागरच होऊन जाते. १० फार काय सागावें, त्याच्या वक्तृत्वाला इतकी गोडी येते कीं, आल्हाद देणारे पौर्णिमेचे कोट्यावधि चद्र त्याच्यावरून ओंवाळून टाकावे ११ तसेंच पूर्वेस सूर्य उगवल्याबरोबर ज्याप्रमाणें सर्व जगात प्रकाशाची रेलचेल होते, त्याप्रमाणें त्याच्या तोंडातून निघणाऱ्या भाषणानी श्रोत्याना ज्ञानाची दिवाळी होते १२ नादब्रह्म त्याच्या बोलण्याच्या माधुर्यापुढें फिकें पडतें, व तसेंच मोक्षसुखही त्याची योग्यता पावत नाहीं. याप्रमाणें उत्तम असें जें भाषण तेंही ज्याला भाग्यानेंच प्राप्त होतें १३ श्रवणसुखरूपी मांडवात, वसत ऋतूत ज्याप्रमाणें चहूंकडे झाडें टवटवीत दिसतात, त्याप्रमाणें वाचारूप वेल चहूंकडे पसरतो १४ काय चमत्कार सांगवा ! ज्या परमात्म्याचा ठाव न लागता वाणी मनासह माघारी फिरते, असाही परमात्मा गुरुचरणउपासकाच्या मुखावाटें जी अक्षरें निघतील त्या शब्दाप्रमाणें नाचू लागतो १५ ज्ञानासही जाणण्यास कठीण व ध्यानासही सापडण्यास कठीण असा जो न कळणारा परमात्मा तो त्याच्या सहज बोलण्यात येतो. १६ एवढें जें ऐश्वर्य त्याच्या वाणीला प्राप्त होतें, तें केवळ श्रीगुरुपदकमलपरागाच्या प्राप्तीनेंच येतें १७ श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सद्गदीत होऊन म्हणतात, फार काय सागूं ! अशा प्रकारचे भाग्य आज माझ्यावाचून दुसऱ्या ठिकाणा नाहीच १८ याचें कारण असें का, मी माझ्या गुरूंचें एकुलतें एक तान्हें लेकरू असल्यामुळें, त्याच्या कृपेस दुसरीकडे जाण्यास जागाच नसल्यामुळें मी एकटाच पात्र झालों १९ असें पहा, मेघ हा एका चातक पक्षास पाणी मिळावें, म्हणून आपल्याजवळ असलेल्या पाण्याचा वर्षाव करितो, (त्यात जगाचें स्वाभाविकच कल्याण होतें) त्याप्रमाणें, श्रीगुरूंनीं मजवरच कृपा केली २० म्हणून कृपेची खूण ही आहे कीं, माझें रिकामे तोंड सहज वडवड करूं लागलें असता, त्यात गीतेसारखे गोड व्याख्यान सापडलें २१ यात तरी विशेष आश्चर्य काय ! अहो, प्रारब्ध अनुकूल असल्यावर वाळू हातात घेतली असता तीच रत्नें होतात, आणि आयुष्याची दोरी बळकट असल्यावर मारणाराही लोभ करतो, २२ ज्या वेळीं ईश्वराच्याच मनात अन्न देऊन जगवावयाचें असतें, त्या वेळीं आधणात खडे घेतले असताही त्याचे अमृततुल्य तादूळ होतात, २३ त्याप्रमाणें, ज्याचा श्रीगुरूंनीं अंगीकार केला, त्याचा सर्व दुःखरूप संसारच मोक्षरूप म्हणजे आनंदरूप होतो. २४ पहा कीं, पांडवाचें सर्व प्रकारें उणें असूनही श्रीकृष्णानें त्याच्या निंद्य कथेस पुराणाची योग्यता आणून ती सर्व जगास वंद्य अशी करून ठेविली नाहीं का ! २५ त्याप्रमाणें, श्रीगुरु श्रीनिवृत्ति महाराजांनीं माझ्या अज्ञानासच ज्ञानाच्या योग्यतेस आणून बसविलें. २६ परतु, हें असो,

गौग्य वाणिना । उन्मेष असे ॥२७॥ आता तेणेंचि पस्तावें । तुम्हा सताचें मीं पाये । वोळगेन अभिप्रायें । गीतेचेनी ॥२८॥ तरि तोचि प्रस्तुनी । चौदाविया अध्यायाच्या अंती । निर्णयो कैवल्यपती । ऐसा केला ॥ २९ ॥ जें ज्ञान जयाच्या हाती । तोचि समर्थु मुक्ती । जैसा शतमख सपत्ती । स्वर्गींचिये ३० का शत एक जन्मा । जो जन्मोनि ब्रह्मकर्मा । करी तोचि ब्रह्मा । आनु नोहे ॥३१॥ नाना सूर्याचा प्रकाशु । लाहे जेवि डोळसु । तेवि ज्ञानेंचि सौरसु । मोक्षाचा तो ॥३२॥ तरि तया ज्ञानालागी । कवणा पा योग्यता आंगी । हें पाहता जगीं । देखिला एकु ॥३३॥ जे पाताळींचेंही निधान । दावील कीर अजन । परि होआवे लोचन । पायाळाचे ॥३४॥ तैसें मोक्ष देईल ज्ञान । येथ कीर नाहीं आन । परि तेंचि थारे ऐसे मन । शुद्ध होआवें ॥३५॥ तरी विरक्तीवाचूनि कहीं । ज्ञानासि तगणेंचि नाहीं । हें विचारूनि ठाईं । ठेविलें देवें ॥३६॥ आतां विरक्तीची कवण परी । जे येऊनि मनातें वरी । हेंही सर्वज्ञें श्रीहरी । देखिले असे ॥३७॥ जे विषें रांधिली रससोये । जै जेवणारा ठाऊवि होये । तै तो ताटचि सांडूनि जाये । जियापरी ॥ ३८ ॥ तैसी संसारा या समस्ता । जाणिजे जै अनित्यता । तै वैराग्य दवडितां । पाठी लागे ॥३९॥ आतां अनित्यत्व या कैसें । तेंचि वृक्षाकारमिषें । सांगिजत असे विश्वेशें । पचदशीं ॥४०॥ उपडिलें कथतिकें । झाड येरिमोहरा ठाके । तें वेगें जैसें सुके । तैसें हें नोहे ॥४१॥ यातें एकेपरी । रूपकाचिया कुसरी । सारीतसे वारी । संसाराची ॥४२॥ करूनि संसार वावो । स्वरूपीं अहंते ठावो । होआवया अध्यावो । पंधरावा हा ॥४३॥ आतां हेंचि आघवें । ग्रंथगर्भीचें चांगावें । उपलविजेल जीवें । आकर्णिजे ॥४४॥ तरि महानद समुद्र । जो पूर्णिमा चंद्र । तो द्वाग्केचा नरेंद्र । ऐसें म्हणे ॥४५॥ अगा पै पडुकुमरा । येतां स्वरूपाचिया घरा । करीतसे आडवारा । विश्वाभासु जो ॥४६॥ तो हा जगडबरु । नोहे येथ ससारु । हा जाणिजे महातरु । थावला असे ॥४७॥ परि येरां रुखासारिखा । तळीं मुळें वरी शाखा । तैसा नोहे म्हणोनि लेखा । नयेचि कवणा ॥४८॥ आगी कां कुऱ्हाडी । होय रिगावा जरी बुडी । तरी हो का भलतेवढी । वरिचील वाढी ॥४९॥ जे तुटलिया मुळापासी । उलंडेल कां शाखासी । परी तैसी गोठी कायसी । हा सोपा नव्हे ॥५०॥ अर्जुना हें कवतिक । सागता असे अलौकिक । जे वाढी अधोमुख । रुखा यया ॥५१॥ जैसा भानु उंची नेणों कें । रश्मिजाळ तळीं फाके । ससार हें कावरुखें । झाड तैसें ॥५२॥ आणि आथी नाथी तितुकें । रुंधलें असे येणेंचि एकें । कल्पांतीचेनि उदकें । व्योम जैसें ॥५३॥ का रवीच्या अस्तमानी । आंधारेंनि कोंदे रजनी । तैसा हाचि गगनी । मांडला असे ॥५४॥ यया फळ ना चुबितां । फूल ना तुरंबितां । जें काहीं पंडुसुता । तें रुखुचि हा ॥५५॥ हा ऊर्ध्वमूळ आहे । परि उन्मूळिला नोहे । येणेंचि हा होये । शाड्वळु गा ॥५६॥ आणि ऊर्ध्वमूळ ऐसें । निगदिलें कीर असे । परी अधींही असोसें । मूळें यया ॥५७॥ बलवचेचि महामारी । पिंपळा कां वडाचिया परी । जे पारंबियांमाझारीं । डहाळिया असती ॥५८॥ तेविचि गा धनंजया । संसारतरू यया । अधींचि आथी खांदिया । हेंही नाहीं ॥ ५९ ॥ तरी ऊर्ध्वाहीकडे । शाखांचे मांदोडे । दिसताति अपाडें । सासिन्नले ॥६०॥ जालें गगनचि पावेलीयें । कां वारा मांडला रुखाचेनि आयें । नाना अवस्थात्रयें । उदयला असे ६१ ऐसा हा एकु । विश्वाकार विटंकु । उदयला जाण रुखु । ऊर्ध्वमूळु ॥६२॥

अशा बोलण्याने प्रेम अधिकच वाढत जाते आणि श्रीगुरुमहात्म्य वर्णन करण्यास मला तरी ज्ञान आहे कोठे? २७ म्हणून आता गुरूच्याच प्रसादाने व तुम्हा संताच्या पायांच्या दर्शनाने गीतेचा अभिप्राय वर्णन करण्याकडे मी वळतो २८ चौदाव्या अध्यायाच्या शेवटा, मोक्षदाते असे जे भगवान् श्रीकृष्ण त्यांनी असा निर्णय केला की, २९ ज्याला ब्रह्मज्ञानप्राप्ति झाली आहे, त्यालाच मोक्ष प्राप्त होतो ज्याप्रमाणे शंभर यज्ञ करणारास स्वर्गातील संपत्ति (इंद्रपद) प्राप्त होते, ३० किंवा जो शंभर जन्म ब्रह्मकर्मात घालवितो, तोच निःसंशय ब्रह्मदेवाचे पद मिळवितो, ३१ किंवा सूर्याचे प्रकाशाचा उपयोग एक डोळसासच होतो, त्याप्रमाणे जो ज्ञानी आहे, त्यालाच मोक्षप्राप्तीचें सुख मिळते ३२ तर हे ज्ञान मिळविण्याची कोणाच्या ठिकाणी योग्यता आहे, हे पाहू गेले असता जगात एकच पुरुष दृष्टीस पडतो ३३ ज्याप्रमाणे, भूमिगत द्रव्य अंजन घातलें असता दृष्टीस पडते, परंतु तें अंजन घालण्यास पायाळू मनुष्यच अधिकारी आहे, ३४ त्याप्रमाणे, ज्ञान मोक्ष देईल यात शंका नाही, परंतु ते ज्ञान टिकेल, अशी अंतःकरणाची भूमिका शुद्ध असली पाहिजे ३५ ह्याचा स्पष्ट अर्थ असा आहे की, वैराग्याशिवाय ज्ञान रहाणारच नाही, असा देवांनी विचारपूर्वक निश्चय करून ठेविला आहे ३६ आता वैराग्य आपण होऊन मनात कसें शिरेल, याजबद्दलही सर्वज्ञ श्रीहरींनी विचार केला आहे तो प्रथम दृष्टांत देऊन सांगतात—३७ ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य भोजनास बसल्यावर अन्नात विष घातले आहे, असे समजताच ताट टाकून उठून जातो, त्यास भोजनाविषयीं विरक्ती उत्पन्न होतेच, ३८ त्याप्रमाणें सर्व संसार अनित्य म्हणजे रज्जुसर्पवत् मिथ्या आहे, असा ज्या वेळेला दृढ निश्चय होईल, त्या वेळेस वैराग्य नको नको म्हणतां अंतःकरणात बलात्कारेंकरून प्रवेश करील ३९ आता संसाराला मिथ्यात्व कसे आहे, तें या पंधराव्या अध्यायांत वृक्षाच्या रूपकाने भगवान् सांगत आहेत ४० इतर झाडे स्वभावतः पडली असता त्यांचीं बुडे वरती येऊन तीं जशी सुकतात, त्याप्रमाणें हा संसारवृक्ष सुकणारा नाहीं. ४१ याप्रमाणें संसाराविषयीं झाडाचें कुशलतेनें रूपक करून श्रीकृष्ण भगवान् मुमुक्षूंस जन्ममरणाच्या येरझारापासून सोडवितात. ४२ संसाराला मिथ्यात्व ठरवून ब्रह्मच मी आहें, असा निश्चय करून द्यावयाचा हाच या अध्यायाचा विषय आहे ४३ हाच उत्तम विषय या गीताशास्त्रातील या अध्यायात आहे, तो मी उकलून सांगतो, आपण मनःपूर्वक ऐका अशी महाराज संतांना प्रार्थना करून ४४ महानंदाचा समुद्र, सिद्धांचा पूर्णचंद्र, व द्वारकेचा राजा जो श्रीकृष्ण भगवान अर्जुनास काय म्हणाला ते सांगतात —४५ अरे अर्जुना, आत्मस्वरूपाच्या घराला म्हणजे स्वस्वरूप ग्रामाला येत असता मध्ये जो विश्वाभास म्हणजे प्रपंच आड येतो, ४६ तो हा विश्वाभास म्हणजे प्रपंच नसून मोठा वाढलेला कोणी एक वृक्षच आहे, अशी कल्पना कर ४७ पण इतर झाडाचा मुळें खाली असून वर फांद्या असतात तसा हा नाहीं, म्हणून याचें कोणालाही वर्णन करिता येत नाहीं ४८ सामान्य वृक्षाच्या मुळाशी कुऱ्हाड घातली, किंवा अग्नी लावला, तर वृक्षाचा वरचा विस्तार केवढाही असला तरी ४९ तो वृक्ष मुळापाशी तुटल्यावर शाखासहवर्तमान उलथून पडतो, परंतु तशा प्रकारानें उलथून पडण्याइतका हा वृक्ष सोपा नाही ५० या वृक्षाचें कौतुक काय सांगावें, की, ज्याचें मूळ वरच्या बाजूस असून या वृक्षाची वाढ खालच्या बाजूला आहे ५१ ज्याप्रमाणे सूर्याची उंची किती आहे हें कळत नाहीं, पण त्याचीं किरणें खालच्या बाजूला पसरतात, त्याप्रमाणें संसाररूपी वृक्ष चमत्कारिक आहे ५२ आणखी, या जगतात जेवढें काहीं आहे नाहीं, तेवढे सर्व या झाडाच्या पोटात आहे, म्हणजे या झाडानें व्यापून टाकलें आहे. ज्याप्रमाणे कल्पांतसमयींच्या उदकानें जसें सर्व आकाश व्यापून जातें, ५३ किंवा सूर्य अस्तास गेल्यावर ज्याप्रमाणे रात्र अंधारानें कोंदलेली असते, त्याप्रमाणें, हा वृक्ष सर्व गगनात भरलेला आहे ५४ चाखावें म्हटलें तर याला फळ नाहीं, हुंगावें म्हटले तर फूलही नाहीं, जें काहीं आहे, तें सर्व हा वृक्षच ५५ याचें मूळ वर आहे, तथापि हा उपटून टाकलेला नाहीं. अर्जुना, याच कारणास्तव हा नेहमीं टवटवीत असतो ५६ आणि याचें वर मूळ आहे असे जरी म्हटले आहे, तरी खालीही याला पुष्कळ मुळे आहेत ५७ ह्याच्या महान् शक्तीच्या जोरानें पिंपळ किंवा वड याच्याप्रमाणें पारंब्यामध्येही डाहाळ्या पसरल्या आहेत, ५८ त्याप्रमाणें अर्जुना, संसाररूपी वृक्षास खालीच शाखा आहेत, असाही प्रकार नाहीं ५९ तर, वरही याला अपार शाखा असून त्या विस्तार पावलेल्या आहेत ६० गगनच या झाडाचा वेल आहे, वाऱ्याच्या रूपानें हा वृक्षच आहे, किंवा अवस्थांचा म्हणजे जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति किंवा उत्पत्ति, स्थिति, लय यांना आश्रयरूपानें उत्पन्न झालेला आहे ६१ याप्रमाणें हा एक विश्वाच्या आकारानें वरच्या बाजूला मूळ व खालच्या बाजूला शाखा असा विलक्षण वृक्ष उदयास आलेला आहे. ६२

आत। ऊर्ध्व या कवण । येथें मूळ ते किलक्षण । कां अधोमुखपण । शाखा कैसिया ॥ ६३ ॥ अथवा द्रुमा यया । अधी जिया मुळिया । तिया कोण कैसिया । ऊर्ध्व शाखा ॥६४॥ आणि अश्वत्थु हा ऐसी । प्रसिद्धि कायसी । आत्मविदविलासीं । निर्णयो केला ॥ ६५ ॥ हें आघवेंचि बरवें । तुझिये प्रतीतीसि फावे । तैसेनि सांगों सोलिवें । विन्यासें गा ॥६६॥ परी ऐकें गा सुभगा । हा प्रसंगु असे तुजचिजोगा । कानचि करीं हो सर्वांगा । हियें आथिलिया ॥ ६७ ॥ ऐसें प्रेमरसें सुरफुरें । बोलिलें जव यादववीरें । तंव अवधान अर्जुनाकारें । मूर्त जालें ॥६८॥ देव निरुपिती तें थेंकुलें । येवढें श्रोतेपण फांकलें । जैसें आकाशा खेंव पसरिलें । दाही दिशीं ॥६९॥ श्रीकृष्णोक्तिसागरा । हा अगस्तीचि दुसरा । म्हणौनि घोंटु भरों पाहे एकसरा । अववेयाचा ॥७०॥ ऐसी सोय सांडूनि खवळिली । आवडी अर्जुनीं देवें देखिली । तेथ जालेनि सुखें केली । कुरवंडी तया ॥७१॥

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

(इम संसारवृक्ष) अश्वत्थ ऊर्ध्वमूलं, अधःशाखं, अव्ययं च प्राहुः छंदांसि यस्य पर्णानि सन्ति, यः तं वेद, स वेदवित् ॥ १ ॥

मग म्हणे धनंजया । तें ऊर्ध्व गा तरू यया । येणें रुखेंचि कां जया । ऊर्ध्वता गमे ॥७२॥ एऱ्हवीं मध्योर्ध्व अध । हे नाहीं जेथ भेद । अद्वयासी एकवद । जया ठायीं ॥७३॥ जो नाइकिजता नादु । जो असौरभ्य मकरंदु । जो आगाथिला आनंदु । सुरतेंविण ॥ ७४ ॥ जया जें आऱ्हा परौतें । जया जें पुढें मागौतें । दिसतेनविण दिसतें । अदृश्य जे ॥७५॥ उपाधीचा दुसरा । घालिता वोपसरा । नामरूपाचा ससारा । होय जयातें ॥ ७६ ॥ ज्ञातृज्ञेयाविहीन नुसधेंचि जें ज्ञान । सुखा भरलें गगन । गाळीव जें ॥ ७७ ॥ जें कार्य ना कारण । जया दुजें ना एकपण । आपणयां जें जाण । आपणचि ॥७८॥ ऐसें वस्तु जें साचें । तें ऊर्ध्व गा यया तरूचें । तेथ आर घेणें मूळाचें । तें ऐसें असे ॥ ७९ ॥ तरी माया ऐसी ख्याती । नसतीच यया आथी । कां वांझेची संतती । वानणें जैशी ॥८०॥ तैसी सत् ना असत् होये । जे विचाराचें नाम न साहे । ऐसेया परीची आहे । अनादि म्हणती ॥८१॥ जे नानातत्त्वांची मांदुस । जे जगदभ्राचें आकाश । जे आकारजाताचें दुस । घडी केलें ८२ जे भवद्रुमबीजिका । जे प्रपंचाची भूमिका । विपरीतज्ञान दीपिका । सांचली जे ॥८३॥ ते माया वस्तूच्या ठायीं । असे जैसेनि नाहीं । मग वस्तुप्रभाचि पाहीं । प्रगट होय ॥ ८४ ॥ जेव्हां आपणया आली निद । करी आपणपें जेवि मुग्ध । कां काजळी आणी मद । प्रभा दीपीं ॥८५॥ स्वप्नीं प्रियापुढें तरुणांगी । निदेली चेवऊनि वेगीं । आलिंगिलेनिवीण आलिंगी । सकामु करी ॥ ८६ ॥ तैसी स्वरूपीं जाली माया । आणि स्वरूप नेणे धनंजया । तेंचि रुखा यया । मूळ पहिलें ॥८७॥ वस्तूसी आपुला जो अबोधु । तो ऊर्ध्वीं आडुळैजे कंदु । वेदांतीं हाचि प्रसिद्धु । बीज

आता याचें ऊर्ध्व कोणचें, मूळाचें लक्षण काय आणि खालच्या बाजूच्या शाखा कोणच्या, ६३ अथवा या वृक्षाला खालीं ज्या मुळ्या आहेत, त्यापासून वर खाद्या कोणत्या व कशा उत्पन्न होतात, ६४ आणि या वृक्षास 'अश्वत्थ' हें नांव कशावरून प्राप्त झालें, या सर्वांचा आत्मवेत्त्याशी विलास करणारा भगवान् श्रीकृष्ण, यांनीं निर्णय करून, अर्जुनाला म्हणतात, ६५ हे सर्व तुझ्या प्रतीतीस चांगल्या प्रकारानें येईल, असें स्वच्छ विस्तारानें सांगतो ६६ हे भाग्यवंता, हें निरूपण ऐकण्यास अधिकारसंपन्न तूंच आहेस, एवढ्याकरितां हे धैर्यवंता, सर्व अंगाला कानच कर, म्हणजे एकाग्र चित्त होऊन ऐक ६७ यादववीर जो श्रीकृष्ण भगवान्, तो याप्रमाणें प्रेमरसानें भरलेलें असें भाषण बोलल्यावर, अर्जुनाच्या ठिकाणा अवधान हें मूर्तिमंत दिसूं लागलें ६८ ज्याप्रमाणें, आकाश मोठें असूनही त्यास दाही दिशांनी आलिंगन दिलें आहे, त्याप्रमाणें अर्जुनाचा श्रोतेपणा एवढा वाढला कीं, देवांनीं कितीही निरूपण केलें तरी तें थोडेंच ! ६९ श्रीकृष्णाच्या भाषणरूपी समुद्रास अर्जुनाचें श्रोतेपण ह्मच कोणी एका आचमनांत संपविणारा दुसरा अगस्त्य ऋषिच होय. ह्मणून, श्रीकृष्ण जें सांगतील, त्या सर्वांचा एकच घोट करण्यास अर्जुन प्रवृत्त झाला ! ७० अर्जुनाच्या ठिकाणा ऐकण्याची अशी अमर्याद इच्छा उत्पन्न झालेली पाहून श्रीकृष्णानीं आपल्यास झालेलें समाधान त्याच्यावरून ओंवाळून टाकलें ! ७१

श्रीभगवान् ह्मणाले.—ह्या संसाररूप अश्वत्थ वृक्षाचीं पाळेंमुळें वर आहेत, व शाखा खालीं आहेत, आणि ह्याचा कधींही नाश होत नाहीं, असें ह्मणतात, छंदोबद्ध वेद हीं ह्या वृक्षाचीं पानें होत; आणि ज्याला हें सर्व प्रकारें अवगत आहे, तोच वेदवित् ह्मणजे वेदवेत्ता [ज्ञाता] होय. १

मग श्रीकृष्ण भगवान् अर्जुनास म्हणतात —धनंजया, ब्रह्म या वृक्षाला ऊर्ध्व आहे, [येथें ऊर्ध्व म्हणजे उच, उंच म्हणजे श्रेष्ठ, श्रेष्ठ म्हणजे सर्वोत्तम, सर्वोत्तम म्हणजे ब्रह्म असा ऊर्ध्व शब्दाचा मुख्य अर्थ आहे] आणि या वृक्षामुळेंच त्यास ऊर्ध्वता आली, असें ह्मणावें लागतें ७२ नाहीं तर, ज्याच्या ठिकाणीं एकत्वही लयाला जातें, त्याच्या ठिकाणी मध्य, ऊर्ध्व व अध (मध्यें वर व खालीं) हे भेद कोठून असणार ? ७३ व जें तंतुवाद्यापासून उत्पन्न होऊन ऐकूं येणाऱ्या नादाच्या पूर्वीचा जो मूळ नाद, तसेंच मकरंदातून उत्पन्न होणाऱ्या सुगंधाच्या मूळाचा जो सुगंध, व जो विषयसेवनाशिवाय उत्पन्न होणारा स्वरूपानंद—असें आहे, ७४ ज्याला अलीकडे व पलीकडे, पुढें व मागें अशी मर्यादा नाहीं; व जें पाहणारावांचूनच स्वयंप्रकाश असून जें अदृश्य असतें, ७५ मायारूप उपाधीचा ओपसरा (तोरमळीच्या तेजाला मदत करणारा पदार्थ) घातला असतां ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणीं नामरूपादि प्रपंचाचा विस्तार होतो, तें ब्रह्म ७६ ज्ञाता व ज्ञेय या दोहींहून शुद्ध ज्ञानमात्र असून सर्व जगांत निरुपाधिक सुखानें व्याप्त असणारें, ७७ तसेंच जें कोणापासून झालेलें नाहीं, व ज्याच्यापासून कांहीं होत नाहीं, ज्याला दुसरेपणा नाहीं व एकपणाही नाहीं, व जें आपणच आपल्याला प्रकाशित करतें ७८ याप्रमाणें जें तत्त्व ब्रह्म, तें या तरूचें ऊर्ध्व आहे ऊर्ध्वाच्या ठिकाणीं या वृक्षाचें मूळ जी माया तिचा आरंभ पुढें सांगतों अशा तऱ्हेचा आहे ७९ आतां माया अशी जिला आख्या आहे, ती वास्तविक नसून, आहे अशी प्रसिद्धि आहे, बाकी नुसत्या पोकळ गोष्टी आहेत जशी वांझेची संतति वर्णन करणें व्यर्थ आहे ८० (जगद्रूपी कार्याच्या संगतीकरितां मानावी लागली, तर अनिर्वचनीय मानतात, अनिर्वचनीय म्हणजे सतासताहून विलक्षण) त्याप्रमाणें, माया विचारानें नाश पावते म्हणून सत नाहीं, जगत्कार्यरूपानें प्रतीत होते, म्हणून असत् नाहीं, अशा प्रकारें ही सतासताहून विलक्षण असून अनादि आहे ८१ शिवाय जी पंचभूतादि तत्त्वांची पेटी होय, जो जगद्रूप अभ्राला आधार होय, व विश्वाकाररूप वस्त्राची घडी होय, ८२ जी संसाररूप वृक्षाचीं बी, जी प्रपंचाचें चित्र काढण्याची भूमिका, व जी ब्रह्मज्ञानाशिवाय इतर ज्ञानाच्या प्रकाशानें भरलेली आहे, ८३ याप्रमाणें वर्णन केलेली माया, ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणीं नसल्यासारखी आहे मग जितका ज्ञानव्यवहार दिसतो, तितका परमात्मवस्तूचा प्रकाशच प्रकट होतो, असें समज ८४—तसें ज्ञान कां होत नाहीं असें ह्मणशील तर—जागत मनुष्यास निद्रा आली असतां तो जसा जागेचे जागीं ज्ञानशून्य होतो, किंवा दिव्याच्या आश्रयानें असणारी काजळी दिव्याच्या प्रभेला मंद करिते, ८५ अथवा स्वप्नांत एखाद्या मनुष्याजवळ त्याच्याच कल्पनेनें उत्पन्न झालेली तरुण स्त्री येऊन त्याला निजलेला जागा करून आलिंगन दिल्यावांचून, आलिंगन देऊन पुरुषाला सकाम करिते. ८६ त्याप्रमाणें अर्जुना, ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं माया असून ब्रह्मस्वरूपाला आच्छादन करण्याला कारण झाली त्या वेळीं हिलाच अज्ञान असें म्हणतात, आणि तें अज्ञानच या संसाररूप वृक्षाचें ऊर्ध्व जें ब्रह्म त्याच्या ठिकाणीं पहिलें मूळ आहे. ८७ ब्रह्मवस्तूला मायेच्या आवरणानें होणारें जें अज्ञान, तोच ऊर्ध्व जें ब्रह्म त्याच्या ठिकाणा प्रथम कंद बळकट होतो, व त्यालाच वेदांतशास्त्रामध्यें संसाररूप

भावो ॥ ८८ ॥ घन अज्ञान सुषुप्ती । तो बीजांकुरभावो म्हणती । येर स्वप्न हन जागृती । हा फळभावो तियेचा ॥८९॥ ऐसी यया वेदांतीं । निरूपणभाषाप्रतीती । परी तें असो प्रस्तुतीं । अज्ञान मूळ ॥९०॥ तें ऊर्ध्व आत्मा निर्मळें । अधोर्ध्वे सूचिती मूळें । बळिया बाधोनि आळे । मायायोगाचें ॥९१॥ मग आधिली सदेहांतरें । उठती जियें अपारें । तें चौपासी घेऊनि आगारें । खोलावती ९२ ऐसें भवद्रुमाचें मूळ । हें ऊर्ध्वीं करी बळ । मग आणियाचें बेंचळ । अधीं दावी ९३ तेथ चिद्वृत्ती पहिलें । महत्तत्त्व उमललें । तें पान वाल्हेंहुल्हें । एक निघे ॥९४॥ मग सत्त्वरजतमात्मकु । त्रिविध अहंकारु जो एकु । तो तिवणा अधोमुखु । डिरु फुटे ॥ ९५ ॥ तो बुद्धीची घेऊनि आगारी । भेदाची वृद्धि करी । तेथ मनाचें ढाळ धरी । साजेपणें ॥९६॥ ऐसा मूळाचिया गाढिका । विकल्परस कोंवळिका । चित्तचतुष्टय डाहाळिका । कोंभेजेतो ॥ ९७ ॥ मग आकाश वायु द्योतक । आप पृथ्वी हे पांच फोंक । महाभूताचे सरोख । सरळे होती ॥९८॥ तैसी श्रोत्रादि तन्मात्रें । तियें अंगवसां गर्भपत्रें । लुळलुळितें विचित्रें । उमळती गा ॥९९॥ तेथ शब्दांकुर वरिपडी । श्रोत्रा वाढी देव्हडी । होता फरित कांडीं । आकांक्षेचीं ॥१००॥ अगत्वचेचे वेलपल्लव । स्पर्शांकुरीं घेती धांव । तेथें बाबळ पडे अभिनव । विकारांचें ॥१॥ पाठीं रूपपत्र पालोवेलीं । चक्षुलांब तें कांडें घाली । ते वेळीं व्यामोहता भली । पाहाळी जाय ॥२॥ आणि रसाचें आंगवसें । वाढता वेगें बहुवसें । जिव्हे आर्तीची असोसें । निघती बेंचें ॥ ३ ॥ तैसेंचि कोंभलेनि गंधें । घ्राणाची डिरी थांवु बांधे । तेथ तळु घे स्वानंदें । प्रलोभाचा ॥४॥ एवं महदहंबुद्धी । मनें महाभूतसंमृद्धि । इये संसाराचिया अवधि । शासन जे ॥५॥ किंबहुना इहीं आठें । आंगीं हा अधिक फांटे । परि शिंपीचि येवढें उमटे । रुपें जेवि ६ का समुद्राचेनि पैसारें । वरी तरगता आसारें । तैसें ब्रह्मचि होय वृक्षाकारें । अज्ञानमूळ ॥७॥ आतां याचा हाचि विस्तारु । हाचि यया पैसारु । जैसा आपणपें स्वप्नीं परिवारु । येकाकिया ॥८॥ परि तें असो हें ऐसें । कावरें झाड उससे । यया महदादि आरवसें । अधोशाखा ॥९॥ आणि अश्वत्थु ऐसें ययातें । म्हणती जे जाणते । तेही परिस हो येथें । सागिजेल ॥११०॥ तरि श्वा म्हणिजे उखा । तोंवरि एकसारिखा । नाहीं निर्वाहो यया रुखा । प्रपचरूपा ॥११॥ जैसा न लोटता क्षणु । मेघु होय नानावर्णु । कां विजु नसे सपूर्णु । निमेषभरी ॥१२॥ ना कांपतया पद्मदळा । वरीलिया बैसका नाहीं जळा । कां चित्त जैसें व्याकुळा । माणुसाचें ॥१३॥ तैसीचि ययाची स्थिती । नासत जाय क्षणक्षणाप्रती । म्हणौनि ययातें म्हणती । अश्वत्थु हा ॥१४॥ आणि अश्वत्थु येणें नांवें । पिंपळु म्हणती स्वभावें । परि तो अभिप्राय नोहे । श्रीहरीचा ॥१५॥ एऱ्हवीं पिंपळु म्हणतां विखीं । मियां गति देखिली असे निकी । परि तें असो काय लौकिकी । हेतु काज ॥१६॥ म्हणौनि हा प्रस्तुतु । अलौकिकु परिसा अर्थु । तरी क्षणिकत्वेंचि अश्वत्थु । बोलिजे हा ॥ १७ ॥ आणीकही येकु थोरु । यया अव्ययत्वाचा डगरु । आथी परी तो भीतरु । ऐसा आहे ॥१८॥ जैसा मेघाचेनि तोंडें । सिंधु एके आंगें काढे । आणि नदी येरीकडे । भारितीचि असती ॥१९॥ तेथ वोहटे ना चढे । ऐसा परिपूर्णुचि आवडे । परी ते फुली जंव नुघडे । मेघानदीची१२०ऐसें या रुखाचें होणें जाणें । न तर्के होतेंनि वहिलेपणें । म्हणोनि यातें लोकु म्हणे । अव्ययु हा ॥ २१ ॥ एऱ्हवीं दानशीळु पुरुषु । वेंचकपणेंचि संचकु । तैसा व्य-

येचि हा रुखु । अव्ययो गमे ॥२२॥ जाला वेगें बहुवसें । न वचे का भूमी रुतले असे । रथाचें चक्र दिसे । जिया परी ॥२३॥ तैसें काळातिक्रमें जे वाळे । ते भूतशाखा जेथ गळे । तेथ कोडीवरी उमाळे । उठती आणिक ॥२४॥ परी येकी केधवा गेली । शाखाकोडी केधवा जाली । हे नेणवे जेवि उमलली । आषाढअभ्रे २५ महाकल्पाच्या शेवटी । उदेलिया उमळती सृष्टी । तैसेचि आणिखींचें दाग उठी । सासिन्नलें ॥२६॥ सहारवातें प्रचंडे । पडती प्रळयातीची सालडे । तव कल्पादीची जुबाडे । पाल्हेजती ॥२७॥ रिगे मन्वंतर मनूपुढें । वंशावरी वंशाचें माडे । जैसी इक्षुवृद्धी कांडेंनकांडें । जिके जेवि ॥ २८ ॥ कलियुगाती कोरडी । चहूं युगाची सालें साडी । तव कृतयुगाची पेली देव्हडी । पडे पुढती ॥ २९ ॥ वर्तते वर्ष जाये । ते पुढिला मुळहारी होये । जैसा दिवसु जात की येत आहे । हें चोजवेना ॥ १३० ॥ जैशा वारियाचा झुळकां । सांदा ठाउवा नव्हे देखा । तैसिया उठती पडती शाखा । नेणों किती ॥३१॥ एकी देहाची डिरी तुटे । तंव देहाकुरी बहुवी फुटे । ऐसेनि भवतरु हा वाटे । अव्ययो ऐसा ॥ ३२ ॥ जैसें वाहतें पाणी जाय वेगें । तैसेंचि आणिक मिळे मागें । येथ असंतचि असिजे जगें । मानिजे संत ॥३३॥ कां लागोनि डोळा उघडे । तंव कोडीवरी घडे मोडे । नेणतया तरंगु आवडे । नित्यु ऐसा ॥३४॥ वायसा एकें बुबुळें दोहींकडे । डोळा चाळितां अपाडें । दोन्ही आथी ऐसा पडे । भ्रमु जेवि जगा ॥३५॥ पै भिंगोरी निधियें पडली । ते गमे भूमीसी जैसी जडली । ऐसा वेगातिशयो भुली । हेतु होय ॥३६॥ हें बहु असो झडती । आथारें भोवंडितां कोलती । ते दिसे जैसी आयती । चक्राकार ॥३७॥ हा संसारवृक्षु तैसा । मोडतु मांडतु सहसा । न देखोनि लोकु पिसा । अव्ययो मानी ॥३८॥ परि ययाचा वेगु देखे । जो हा क्षणिक ऐसा वोळखे । जाणे कोडिवेळां निमिखें । होत जात ॥३९॥ नाही अज्ञानावाचूनि मूळ । ययाचें असिलेंपण टवाळ । ऐसे ज्ञाडाचि सिनसाळ । देखिले जेणें ॥ १४० ॥ तयातें गा पडुसुता । मी सर्वज्ञुही म्हणे जाणता । पै वाग्ब्रह्म सिद्धाता । वद्यु तोचि ॥४१॥ योगजाताचे जोडले । तया एकासीचि उपयोगा गेलें । किंबहुना जियाले । ज्ञानही त्याचेनि ॥४२॥ हें असो बहु बोलणें । वानिजेल तो कवणें । जो भवरुखु जाणे । उखि ऐसा ॥४३॥

> अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
> गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
> अधश्च मूलान्यनुसततानि
> कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

तस्य गुणप्रवृद्धा विषयप्रवाला. शाखाः अध. ऊर्ध्वं च प्रसृता (सन्ति), अध च मनुष्यलोके कर्मानुबधीनि मूलानि अनुसततानि (सन्ति) ॥ २ ॥

मग ययाचि प्रपंचरूपा । अधोशाखिया पादपा । डाहाळिया जाती उमपा । ऊर्ध्वाही उजू ॥४४॥ आणि अधी फांकली डाळें । तियें होती मूळें । तयाही तळी पघळे । वेल पालवु ॥४५॥ ऐसें जे आम्ही । म्हणितलें उपक्रमी । तेंही परिसें सुगमी । बोली सांगों ॥४६॥ तरी बद्धमूळ अज्ञानें । महदादिकी शासनें । । वेदाचीं थोर वनें । घेऊनिया ॥४७॥ परि आधी तव स्वेदज । जारज उद्भिज अंडज । हे बुडौनि महाभुज । उठती चारी ॥४८॥ यया एकैकाचेनि आणगटें । चौऱ्यांशी लक्षधा फुटे । ते वेळीं जीवशाखी फांटे । सैंघचि होती ॥४९॥ प्रसवती शाखा सरळिया । नानासृष्टि डाहाळिया । आड फुटती माळिया । जातिचिया ॥१५०॥ स्त्री पुरुष नपुंसकें । हे व्यक्तिभेदाचे टके । आंदोळती आंगिकें । विकारभारभारें ॥ ५१ ॥ जैसा वर्षाकाळु गगनी । पाल्हेजे नवघनी । तैसें आकारजात अज्ञानी । वेली जाय५२ मग शाखांचेनि आंगभारें । लवोनि गुंफती परस्परें । गुणक्षोभाचे वारें । उदयजती ५३ तेथ तेणें अचाटें ।

उत्पत्ति, स्थिति व लय पावत असल्यामुळें लोकांस नित्य असा भास होतो २२ रथाचें चाक भंवर्‍यावर न टेकतां अति वेगानें चाललें असतां त्याची गति लोकांस न दिसल्यामुळें ज्याप्रमाणें तें स्थिर आहे असें भासतें, २३ त्याप्रमाणें, कालातिक्रमानें ह्या झाडाची जी प्राणरूप शाखा गळून पडते, तीच पुन तीस कोट्यवधि अंकुर फुटतात २४ परंतु एक खांदा केव्हां गळाला, अथवा कोट्यवधि फांद्या केव्हां फुटल्या, हें, ज्याप्रमाणें आषाढ महिन्यांत अभ्रावर अभ्रें येत असलीं म्हणजे कोणचें आलें व कोणचें गेलें हें कळत नाहीं, त्याप्रमाणें कळत नाहीं २५ प्रलयकाळाचे शेवटीं ह्या संसाररूपी वृक्षाच्या देहरूपी शाखा गळून पडतात, व पुन जगोत्पत्तीच्या वेळीं नव्या फुटतात २६ संहारकालच्या प्रचंड वार्‍यानें प्रळयाच्या अंतीं शरीरें पडतात, व तीच कल्पाच्या सुरवातीस पुन झुबक्यांचे झुबके उगवतात २७ मग एका मन्वंतरापुढें दुसरें मन्वंतर, याप्रमाणें सूर्यवंश, चंद्रवंश असा विस्तार होतो, व ऊंस ज्याप्रमाणें पेर्‍यापेर्‍यांनीं वाढत जातो, त्याप्रमाणें हें सर्व विश्व वाटतें. २८ कलियुगाच्या अंतीं चारी युगांतील शरीरें खालीं पडतात, (झाडाच्या सालीं झडून तें वठतें,) इतक्यांत कृतयुग सुरू झालें, म्हणजे त्याचा पुन उत्पत्ति होऊन तें जास्त वाढतें. २९ चालू असलेलें वर्ष संपून तें जसें पुढील वर्षास आमंत्रण देतें, किंवा ज्याप्रमाणें दिवस जातो, किंवा येतो हें त्याच्या नित्य येण्याजाण्यानें कळत नाहीं, १३० ज्याप्रमाणें वार्‍याच्या झुळकावर झुळका येऊं लागल्या म्हणजे कोणची झुळुक संपली व कोणची आली हें समजत नाहीं, त्याप्रमाणें किती शरीरें उत्पन्न होतात व लय पावतात, हें समजत नाहीं ३१ एक डिरी तुटून पडली न पडली, तों दुसर्‍या शेंकडों डिर्‍या फुटतात, त्या योगानें हा भवरूपी वृक्ष नित्य आहे, असा भासतो ३२ नदीचें वहातें पाणी वेगानें चाललें म्हणजे त्याला ज्याप्रमाणें मागून येणारें पाणी वरच्यावर मिळून वहातें, त्या योगानें जसा त्याचे ठिकाणीं स्थिरतेचा भास होतो, त्याप्रमाणें हें जग नाशवंत असून त्याला स्थिर असें समजतात. ३३ किंवा, डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें, तोंच कोट्यवधि प्राण्यांची धडामोड होते, परंतु समुद्रावर ज्या लाटांवर लाटा येतात त्या नित्य भासतात, त्याप्रमाणें अज्ञान्याला संसार नित्य भासतो ३४ कावळा आपलें एक बुबुळ एका क्षणांत दोन्ही डोळ्यांत फिरवितो, आणि त्या योगानें त्याला एक डोळा असतांही दोन आहेत असें लोकांस भासतें, त्याप्रमाणें, जग अनित्य असून नित्य आहे, असा भ्रम होतो. ३५ किंवा भोंवरा अतिवेगानें फिरूं लागला म्हणजे फिरत असून स्थिर आहे असा भास होतो, त्याप्रमाणें या जगाचा प्रकार आहे. ३६ हें पुष्कळ दाखले राहूं दे परंतु एकादा मनुष्य हातांत कोलती घेऊन आपले भोंवतीं फिरूं लागला, म्हणजे तो ज्याप्रमाणें अति वेगामुळें मोठ्या चक्राच्या आकाराप्रमाणें स्थिर दिसतें, ३७ त्याप्रमाणें हा संसाररूपी वृक्ष तत्काळ नाश पावतो व उत्पन्न होतो, हें न समजल्यामुळें, लोक वेडेपणानें यास नित्य मानतात ३८ परंतु या संसाररूपी वृक्षाचा वेग जाणून हा क्षणिक आहे व हा एका निमिषांत कोट्यवधि वेळां उत्पन्न होतो व लय पावतो, ३९ आणि त्याला अज्ञानावाचून दुसरें कारण नाहीं, व याचें अस्तित्व खोटें आहे याप्रमाणें जो या संसाररूपी वृक्षास मुळापासून शेंड्यापर्यंत पूर्णपणें जाणतो, १४० त्यालाच मी सर्वज्ञ असून जाणता असें म्हणतों, आणि वैदिक सिद्धांतालाही पूज्य तोच आहे ४१ योगापासून मिळणारें फळही त्यालाच मिळतें फार काय सांगावें! त्याच्याच योगानें ज्ञानालाही जीवन मिळतें ४२ हें पुष्कळ बोलणें असो, अशा प्रकारें हा संसाररूपी वृक्ष अनित्य आहे असें ज्यानें जाणलें, त्याचें कोणाच्यानेंही वर्णन करवणार नाहीं. ४३

त्या वृक्षाच्या खांद्या सत्त्वादि गुणांनीं वाढलेल्या व शब्दादि विषयांच्या पालवीनें युक्त अशा असून, त्या [सत्यलोकापर्यंत] वर व [पाताळलोकापर्यंत] खालीं पसरलेल्या आहेत; आणि खालीं मनुष्यलोकांत ह्या वृक्षाचीं कर्मसंबंधी मुळें एकांत एक गुंतून राहिलीं आहेत २

मग या प्रपंचरूपी वृक्षास खालीं शाखा येऊन, त्या जमिनींत गेल्यावर, पुन त्यांना शाखा उत्पन्न होऊन, वरही सरळ शाखा उत्पन्न होतात, ४४ व ज्या डाहाळ्या खालीं येतात, त्यांनाही मुळें फुटून, खालच्या बाजूस वेल वाढून पानें येतात. ४५ याप्रमाणें, जें आम्हीं आरंभीं म्हटलें आहे, तेंच अधिक स्पष्ट करून सांगतों, ऐक ४६ तर मूळ अज्ञान असून, त्याच्यापासून अष्टधा प्रकृति उत्पन्न होऊन, ज्ञानरूप मोठालीं वनें उत्पन्न होतात. ४७ पण, आधीं या झाडाच्या बुडापासून स्वेदज, जारज, उद्भिज व अंडज अशा चार मोठाल्या फांद्या फुटतात ४८ यांपैकीं एक एक फांदी वळावली म्हणजे त्याच्या चौर्‍यायशीं लक्ष योनिरूप फांद्या फुटतात, व फांद्यांस जीवरूपी फाटे फुटतात ४९ या सरळ फांद्यांपासून ज्या डाहाळ्या आडव्या माळेसारख्या फुटतात, त्या निरनिराळ्या जाति होत १५० मग स्त्री, पुरुष व नपुंसक असे व्यक्तींचे भेद उत्पन्न होऊन त्या विषयांच्या भारानें एकमेकांवर आदळतात ५१ ज्याप्रमाणें वर्षाकाळीं आकाशांत मेघ उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें अज्ञानामुळें पुष्कळ जातींचीं शरीररूपी वेलीं उत्पन्न होतात. ५२ मग गुणरूपी वारें सुटल्यावर शाखा आपल्या भारानें लवून एकमेकांत गुंततात. ५३ ते

गुणांचेनि झडझडाटें । तिहीं ठायीं हा फाटे । ऊर्ध्वमूळ ॥५४॥ ऐसा रजाचिया झुळुका । झडाडिता आगळिका । मनुष्यजाती शाखा । थोरावती ॥५५॥ तिया ऊर्ध्वा ना अधी । माझारीचि कोंदाकोंदी । आड फुटती खांदी । चतुर्वर्णाच्या ॥५६॥ तेथ विधिनिषेध सपल्लव । वेदवाक्याचे अभिनव । पालव डोलती बरव । नीच नवे ॥५७॥ अर्थु कामु पसरे । अग्रवनें घेती थारे । तेथ क्षणिके पदांतरें । इहभोगाची ॥ ५८ ॥ तेथ प्रवृत्तीचेनि वृद्धिलोभें । खांकरेजती शुभाशुभें । नानाकर्मांचे खांबे । नेणों किती ॥५९॥ तेवींचि भोगक्षीणें मागिलें । पडती देहांतींची बुडसळें । तंव पुढां वाढी पेले । नवेया देहाची ॥१६०॥ आणि शब्दादिक सुहावे । सहज रंगें हवावे । विषयपल्लव नवे । नित्य होती ॥६१॥ ऐसे रजोवातें प्रचंडें । मनुष्यशाखाचे मांदोडे । वाढती तो एथ रूढे । मनुष्यलोक ॥६२॥ तैसाचि तो रजाचा वारा । नावेक धरी वोसरा । मग वाजो लागे घोरा । तमाचा तो ॥६३॥ तेधवा याचिया मनुष्यशाखा । नीच वासना अधीं देखा । पाल्हेजती डाहाळिका । कुकर्मांचिया ॥६४॥ अप्रवृत्तीचे खणुवाळे । कोंभ निघती सरळे । घेत पान पालव डाळें । प्रमादाची ॥६५॥ बोलती निषेधनियमें । जिया ऋचा यजुःसामें । तो पाला तया घुमे । टकेयावरी ॥६६॥ प्रतिपादिती अभिचार । आगम जे परमार । तिहींपानीं घेती प्रसर । वासना वेली ॥६७॥ तंव तव होती थोराडें । अकर्माची तळबुडें । आणि जन्मशाखा पुढेंपुढें । घेती धाव ॥६८॥ तेथ चांडाळादि निकृष्टा । दोषजातीचा थोर फांटा । जाळ पडे कर्मभ्रष्टा । भुलोनिया ॥६९॥ पशु पक्षी सूकर । व्याघ्र वृश्चिक विस्तार । हे आडशाखाप्रकार । पैसु घेती ॥१७०॥ परि ऐशा शाखा पाडवा । सर्वांगींही नित्य नवा । निरयभोग यावा । फळाचा तो ॥७१॥ आणि हिंसाविषयपुढारी । कुकर्मसंगें धुरधरी । जन्मवरी आगारी । वाढतीचि असे ॥७२॥ ऐसे होती तरुतृण । लोह लोष्ठ पाषाण । इया खांदिया तेवींचि जाण । फळेंही हेंचि ॥७३॥ अर्जुना गा अवधारी । मनुष्यालागोनि इया परी । वृद्धि स्थावरातवरी । अधोशाखाची ॥७४॥ म्हणोनि जी मनुष्यढाळे । तियें जाणावीं अधीची मूळें । जे एथूनि हा पघळे । संसारतरु ॥७५॥ एऱ्हवी ऊर्ध्वाचे पार्था । मुद्दल मूळ पाहातां । अधीचिया मध्यस्था । शाखा इया ॥७६॥ परि तामसी सात्त्विकी । सुकृतदुष्कृतात्मकी । विरूढती या शाखीं । अधोर्ध्वीचिया ॥७७॥ आणि वेदत्रयीचिया पाना । नये अन्यत्र लागों अर्जुना । जे मनुष्यावांचूनि विधाना । विषय नाहीं ॥७८॥ म्हणोनि तनु मानुषा । इया ऊर्ध्वमूळौनि जरी शाखा । तरी कर्मवृद्धीसि देखा । इयेंचि मूळें ॥७९॥ आणि आनी तरी झाडीं । शाखा वाढतां मुळें गाढीं । मूळ गाढें तव वाढी । पैस आथी ॥१८०॥ तैसेंचि इया शरीरा । कर्म तव देहा संसारा । आणि देह तव व्यापारा । ना म्हणोंचि नये ॥८१॥ म्हणोनि देहें मानुषें । इये मूळें होती न चुके । ऐसें जगज्जनकें । बोलिलें तेणें ॥८२॥ मग तमाचें तें दारुण । स्थिरावलेया वाउधाण । सत्त्वाची सुटे सत्राण । वाहुटळी ॥८३॥ तै याचि मनुष्याकारा । मुळीं सुवासना निघती आरा । घेऊनि फुटती कोंबारा । सुकृतांकुरीं ॥८४॥ उकलतेनि उन्मेखें । प्रज्ञाकुशलतेंचि तिखें । डिरिया निघती निमिखें । बाबळैजुनी ॥८५॥ मतीचे सोट बावे । घालिती स्फूर्तीचेनि थावे । बुद्धिप्रकाश घे धावे । विवेकावरी ॥८६॥ तेथ मेधारसें सगर्भ । आस्थापत्रीं सबोंब । सरळ निघती कोंभ । सद्वृत्तीचे ॥ ८७ ॥ सदाचाराचिया सहसा । टका उठती बहुवसा । घुमघुमिती घोषा । वेदपद्याच्या ॥ ८८ ॥ शिष्टागमविधानें । विविधयागवितानें । इये पानावरी पानें । पालेजती ॥८९॥ ऐशा यमदमीं घोसाळिया । उठती तपाचिया डाहाळिया । देती वैराग्यशाखा कोंवळिया । वेल्हाळपणें ॥१९०॥ वि-

गुण अति वाढल्यामुळे, त्या ऊर्ध्वमूलाच्या वृक्षास खाली, वर व मध्ये असे तीन भेद होऊन फाटे फुटतात ५४ याप्रमाणे रजोगुणाची झुळूक सुटून ती जोराने वाहू लागल्यावर मनुष्यजातिरूपी शाखा थोरावते ५५ त्या शाखेला वर किंवा खाली शाखा न फुटता, मध्येंच (मृत्युलोकी) चार वर्णांच्या चार फांद्या दाटाने फुटतात ५६ त्या फांद्यास विधिनिषेधरूपी पाने व वेदवाक्य हाच कोवळा पाला फुटतो, ५७ आणि अर्थ व काम यांचा विस्तार होऊन, इहलोकींच्या क्षणिक सुखाचे कोंब येतात ५८ नंतर, प्रवृत्तिमार्ग वाढावा, या हेतूने शुभाशुभ कर्माचे किती फाटे फुटतात हे समजत नाही ५९ त्याचप्रमाणे, भोगाचा क्षय झाला म्हणजे मागले देह शुष्क होऊन खाली पडतात, तो दुसरीकडे नव्या देहाचे फाटे फुटतात, १६० आणि पंचविषयांच्या साह्याने इच्छा उत्पन्न होऊन विषयरूपी नवी नवी पाने नित्य येतात ६१ याप्रमाणें रजोगुणाचा मोठा वारा सुटल्यावर मनुष्यरूपी शाखांचे समुदाय ज्या ठिकाणी वाढतात, त्याला मनुष्यलोक म्हणतात ६२ त्याचप्रमाणे हा रजोगुणरूपी वारा क्षणभर थांबल्यावर तमोगुणरूपी वारा मोठ्या सपाट्याने वाहू लागतो. ६३ मग याच मनुष्यरूपी शाखांना वाईट वासना उत्पन्न होऊन कुकर्माच्या डाहळ्या खाली फुटू लागतात. ६४ अप्रवृत्तीचे (वाईट मार्गाचे) बळकट सरळ मोड निघून त्यास प्रमादरूपी पाने व डाहळ्या फुटतात ६५ ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद यांच्या ऋचांत जे नियमानें निषेध सांगितले आहेत, त्यांचा अग्रभागी पाला फुटतो ६६ अथर्वणवेदात जें जारणमारण सांगितलें आहे, व ज्यांत परपीडा ही मुख्य धरली आहे, अशा तीन पानांचा वासनारूपी वेल पसरतो ६७ नंतर वाईट कर्मांचीं मुळें मोठीं होऊन त्यांना जन्मरूपी शाखा पुष्कळ फुटतात ६८ त्या वाईट कर्माला भुलून गेल्यानें, त्याला चांडालादि नीच योनींचा मोठा फाटा फुटून कर्मभ्रष्टाचे जातीत जन्मावे लागतें. ६९ पशु, पक्षी, वाघ, डुक्कर, विंचू, सर्प याप्रमाणे आडव्या फांद्या पुष्कळ फुटतात. १७० अर्जुना, याप्रमाणें त्या वृक्षाच्या सर्वांगावर नित्य नव्या फांद्या फुटून त्यांना नरकभोगाची प्राप्ति होते, ७१ आणि हिंसाविषय पुढें करून वाईट संगतीच्या योगानें अनेक जन्म घ्यावे लागतात. ७२ याप्रमाणे झाडें, गवत, लाकूड, माती व दगड या खालीं तमलाच फळें येतात ७३ अर्जुना, मनुष्यापासून स्थावरापर्यंत नरकाच्या शाखांचा वाढ त्यालाच आहे ७४ म्हणून मनुष्यरूपी खादाच खाली जाणाऱ्या शाखांचे मूळ असून, हिजपासूनच हा संसारवृक्ष वाटतो ७५ एरव्हीं, पाहीं, वर जाणाऱ्या फांद्यांचें मूळ पाहूं गेलें असता, वर व खालीं यांच्यामध्यें जी फांदी आहे तेंच (मनुष्यजन्मच) होय. ७६ परंतु तमोगुण व सत्त्वगुण यांच्या दुष्कर्म व सत्कर्म यांना भरलेल्या शाखा या मधल्या शाखेपासून खालीं व वर जातात ७७ अर्जुना, वेदत्रयरूपी पानें तुला त्या कोणाला लागू नसून त्यांतील विधि केवळ मनुष्ययोनीलाच विषय करतात ७८ म्हणून, मनुष्यरूप फांदी हा जरी वरच्या मुळापासून खालीं वाढली आहे, तरी कर्मवृद्धिरूप शाखा इच्यापासूनच उत्पन्न होतात ७९ आणि दुसऱ्या झाडांचा तरी हीच तऱ्हा आहे कीं, फांद्या वाढल्या म्हणजे मूळ दृढ होतें, व मूळ बळकट झालें म्हणजे फांद्यांचा विस्तार होतो १८० त्याचप्रमाणे या शरीराची गोष्ट होय, म्हणजे कर्मशेष आहे तोपर्यंत शरीर आहे, शरीर आहे तोपर्यंत कर्म करणार नाहीं असे म्हणण्याची सोय नाही ८१ म्हणून, मनुष्यदेह हा अन्य कर्मरूप खांद्याचें मूळ होय, यांत संशय नाहीं, असे त्या जगज्जनक श्रीकृष्णानी सांगितलें ८२ मग म्हणतात —नंतर तमोगुणाचें वादळ स्थिर झाल्यावर सत्त्वगुणाचें वादळ जोराने सुटतें, ८३ तेव्हां मात्र मनुष्याकाररूपी मूळास सद्वासनारूपी अंकुर फुटून त्याला सुकृतरूपी कोंब येतात ८४ मग ज्ञानाच्या योगानें जागतेपणाच्या तीक्ष्ण अशा जोरानें एके क्षणांत बुद्धीला डिंख्या फुटतात ८५ नंतर बुद्धीरूपी फोंक विस्तारून स्फूर्तीचे फाटे फुटतात, त्या योगानें बुद्धीस विचार सुचतो, ८६ त्या ठिकाणीं मेधारसानें भरलेली अशा निष्ठारूपी पानें सुशोभित दिसून, सत्त्ववृत्तींचे कोंब सरळ निघतात ८७ सदाचाररूपी पुष्कळ अंकूर सहज निघून, त्या योगानें चहूंकडे वेदघोष चालतो ८८ शिष्टाचार, वेदोक्त आचरण, व नानाप्रकारचीं यज्ञयागादि कर्मे अशीं पानावर पानें फुटतात ८९ याप्रमाणें यमदमरूपी योग व तपाच्या डाहळ्या फुटतात. आणि वैराग्यरूपी कोवळ्या शाखा पुष्कळ फुटतात, १९० विशिष्ट व्रतांचे फोंक व वी-

शिष्टां व्रताचे फोंक । धीराच्या अणगटी तिख।
जन्मवेगें ऊर्ध्वमुख । उचावती ॥९१॥ माजि वे-
दाचा पाला दाट । तो करी सुविद्येचा झडझडाट।
जव वाजे अचाट । सत्वानिळु तो ॥ ९२ ॥ तेथ
धर्मडाळ बाहाळी । दिसती जन्मशाखा सरळी ।
तिया आड फुटती फळीं । स्वर्गादिकीं ॥९३॥ पुढा
उपरति रागें लोहिवी । धर्ममोक्षाची शाखा पाल-
वी । पाल्हाजत नित्य नवी । वाढतीचि असे ९४
पै रविचंद्रादि ग्रहवर । पितृ ऋषि विद्याधर । हे
आडशाखाप्रकार । पैसु घेती ॥९५॥ याहीपासून
उंचवडे । गुढले फळाचेनि बुडें । इंद्रादिक ते
मादोडे । थोर शाखांचे ॥९६॥ मग तयांही उपरी
डाहाळिया । तपोज्ञानी उंचावलिया । मरीचिक-
श्यपादि इया । उपरी शाखा ॥९७॥ एव माळो-
वाळीं उत्तरोत्तरु । ऊर्ध्वशाखांचा पैसारु । बुडी
साना अग्रीं थोरु । फळाढ्यपणें ॥९८॥ वरी उप-
रिशाखाही पाठीं । येती फळभार जे किरीटी ।
ते ब्रह्मेशांत अणगटीं । कोंभ निघती ॥ ९९ ॥
फळाचेनि वोझेपणें । ऊर्ध्वीं वोवांडें दुणे । जंव
माघौतें बैसणें । मूळींचि होय २०० प्राकृताही
तरी रुखा । जें फळें दाटली होय शाखा । ते
वोवांडली देखा । बुडासि ये ॥१॥ तैसें जेथूनि हा
आघवा । संसारतरूचा उठावा । तियें मूळीं टें-
कती पांडवा । वाढतेनि ज्ञानें ॥२॥ म्हणौनि ब्र-
ह्मेशानपरौतें । वाढणें नाहीं जीवातें । तेथूनि मग
वरौतें । ब्रह्मचि कीं ॥३॥ परि हें असो ऐसें ।
ब्रह्मादिक ते आंगवसें । ऊर्ध्वमूळामरिसें । न तु-
कती गा ॥४॥ आणिकही शाखा उपरता । जिया
सनकादिक नामें विख्याता । तिया फळीं मूळीं
नाडळतां । भरलिया ब्रह्मीं ॥५॥ ऐसी मनुष्या-
पासूनि जाणावी । ऊर्ध्वीं ब्रह्मादिशेष पालवी ।
शाखांची वाढी बरवी । उंचावे पै ॥ ६ ॥ पार्था
उर्ध्वींचिया ब्रह्मादि । मनुष्यत्वाचि होय आदि ।
म्हणौनि इयें अधी । म्हणितली मूळें ॥७॥ एवं
तुज अलौकिकु । हा अधोर्ध्वशाखु । सांगितला
भवरुखु । ऊर्ध्वमूळु ॥८॥ आणि अधीची ही
मूळें । उपरती परिसविली सविवळें। आतां परिस
उन्मूळे । कैसेनि हा ॥९॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नांतो न चादिर्न च सप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

(यथा अयं वर्णितः) तथा अस्य रूपं इह न उपलभ्यते;
(अस्य) अन्तः न, आदिः च न, सप्रतिष्ठा च न (उपलभ्यते).
सुविरूढमूलं एनं अश्वत्थं दृढेन असङ्गशस्त्रेण छित्त्वा, ॥ ३ ॥

परि तुझ्या हन पोटीं । ऐसें गमेल किरीटी ।
जे येवढें झाड उत्पाटी । ऐसें कायि असे २१०
की ब्रह्मयाच्या शेवटवरी । ऊर्ध्व शाखांची थोरी ।
आणि मूळ तंव निराकारी । ऊर्ध्वीं असे ॥११॥
हा स्थावराही तळीं । फांकत असे अधींच्या
डाळीं । माजि धावतसे दुजा मुळीं । मनुष्यरूपीं
॥१२॥ ऐसा गाढा आणि अफाटु । आतां कोण
करी यया शेवटु । तरि झणिं हा हळुवटु । धरि-
सी भावो ॥ १३ ॥ तरि हा उन्मूळावया दोषें ।
येथ सायासचि कायिसे । काय बाळा बागुल देशें ।
दवडावा आहे ॥१४ ॥ गंधर्वदुर्ग कायी पाडावे ।
काय शशविषाण मोडावें । होआवें मग तोडावें ।
खपुष्प कीं ॥१५॥ तैसा संसारु हा वीरा । रूख
नाहीं साचोकारा । मा उन्मूळणी दरारा । का-
यिसा तरी ॥१६॥ आम्हीं सांगितली जे परी ।
मूळडाळांची उजरी । ते वांझेचीं घरभरी । लेंकुरें
जैसीं ॥१७॥ काय कीजती चेइलेपणीं । स्वप्नीं-
चीं तियें बोलणी । तैसी जाण ते काहाणी । दु-
गळीचि ते ॥१८॥ वाचूनि आम्हीं निरूपिलें जैसें ।
ययाचें अचळ मूळ असे तैसें । आणि तैसाचि
जरी हा असे । साचोकारा ॥१९॥ तरि कोणा-
चेनि संतानें । निपजती तया उन्मूळणें । काय
फुंकिलिया गगनें । जाइजेल गा ॥२२०॥ म्हणौ-

राच्या तीक्ष्ण अणकुच्या फुटून वेगाने वर जातात ९१ मध्यंतरीं वेदरूपी दाट पाने फुटून, त्या योगाने, सत्त्वरूपी प्रचंड वारा वाहात आहे, तोंपर्यंत सुविद्येचा चहूंकडे प्रसार होतो ९२ मग धर्मरूपी एक सरळ शाखा निघत, व तिला स्वर्गादिक फळांची आडफांदी फुटते ९३ दुसरी उपरतिरूप लाल शाखा फुटून तिला मोक्षरूपी नित्य नवी पालवी फुटतच असते. ९४ पुढे रवि, चंद्र इत्यादि ग्रह, व पितर, ऋषि, विद्याधर एतद्रूपी आडव्या फांद्या फुटतात. ९५ या शाखांपेक्षांही उंच अशा दुसऱ्या शाखा फुटून त्यांना इंद्रादि लोकरूपी फळे पुष्कळ येतात ९६ मग त्या शाखांवर, तप व ज्ञान यांत श्रेष्ठ अशा मरीचि, कश्यप इत्यादिरूप दुसऱ्या उंच शाखा येतात. ९७ अशा प्रकारें मालिका लागल्यावर वरती शाखांचा विस्तार होऊन, हा वृक्ष बुडाशीं लहान असूनही वर ह्याला मोठालीं फळें येतात ९८ त्यावरही आणखी ज्या दुसऱ्या फांद्या येतात, त्यांना अर्जुना, ब्रह्मदेव व शिव यांपर्यंत वर शाखा फुटतात ९९ फळांच्या भारानें वरच्या शाखा खालीं लवून मुळाशीं टेंकतात २०० इतर झाडांचीही अशीच स्थिति आहे कीं, फांद्यांना पुष्कळ फळे आलीं, म्हणजे त्या वाकून बुडाला लागतात, १ त्याचप्रमाणे, अर्जुना, हा संसाररूपी वृक्ष ज्या ठिकाणाहून उत्पन्न होतो, त्याच मुळाशीं ज्ञानाचे वाटीनें पुनः लवतो २ म्हणून ब्रह्मा व शिव यांच्या पलीकडे जीवाची वाढ नसून, तेथून पुढे वरती ब्रह्मच लागते ३ परंतु हें असूं दे, या ब्रह्मादिक शाखा संसाररूप वृक्षाचें मूळ ज्या ऊर्ध्वाचे ठिकाणीं आहे, त्याची योग्यता पावत नाहींत ४ आणखी, निवृत्तिमार्गाच्या ज्या वर सनकादि रूपी शाखा आहेत, त्यांना फळें व मुळे नसून त्या ब्रह्मरूपीच आहेत. ५ याप्रमाणें मनुष्यरूप खांदीपासून वरच्या बाजूस ज्या ब्रह्मादिरूप शाखा आहेत, त्या फार उंच जातात. ६ पार्था, ब्रह्मादिरूप ज्या वरच्या उंच शाखा आहेत, त्या मनुष्यरूप खांदीपासूनच उत्पन्न झाल्या आहेत, म्हणून तिला आम्ही वरच्या शाखांचे मूळ असे म्हटले आहे ७ याप्रमाणें, जो अलौकिक संसाररूपी वृक्ष ऊर्ध्वमूल असून, ज्याला खालीं वर अशा शाखा फुटलेल्या आहेत, त्याचें वर्णन तुला सांगितलें ८ याप्रमाणे या झाडाला खालचीं व वरचीं मुळें असून त्याविषयीं सर्व विवेचन तुला सांगितलें, आता असा जो हा बळकट वृक्ष, तो कोणत्या उपायानें उपटून टाकता येतो, तें ऐक. ९

या अश्वत्थ वृक्षाचें हें जें वर्णन केलें आहे, तसें त्याचें खरें रूप अनुभवास येत नाहीं, व याला अंत, आदि व स्थिती हीही नाहींत. अशा या बळकट मूळांच्या वृक्षाचा दृढवैराग्यरूप शस्त्रानें छेद करून, ॥ ३ ॥

परंतु, अर्जुना, तुझ्या मनांत अशी शंका येईल कीं, याप्रमाणें हा एवढा प्रचंड वाटलेला जो संसाररूपी वृक्ष, त्याला उपटून टाकील असें काय साधन आहे ? २१० कारण, ज्याच्या वरच्या बाजूच्या शाखांची वाट ब्रह्मलोकापर्यंत असून ज्याचें मूळ निराकार ब्रह्माचे ठिकाणीं आहे, ११ या वृक्षाच्या खालीं येणाऱ्या फांद्या स्थावरजंगमांच्या नळांत शिरलेल्या असून, याच्या मध्यभागांत मृत्युलोक भरलेला आहे, १२ याप्रमाणें हा वृक्ष अति बळकट व अफाट असून, याचा नाश कोणाच्यानें करवेल, अशी क्षुद्र भावना कदाचित् तूं आपले मनांत धरशील हो ! १३ तर हें पहा, हा वृक्ष उपटून टाकण्यास श्रम ते कसले आहेत ? लहान मुलाला जो बागुलबोवा दाखवितात, तो हाकून देण्यास त्याला कोठें दुसऱ्या देशांत का घालवावा लागतो ? १४ आकाशांत दिसणारे किल्ले काय पाडावे लागतात ? तसेंच सशाच्या शिंगास काय मोडावें लागतें ? आकाशास जर पुष्प येईल, तरच तें तोडता येईल ! तें मुळीं नाहीं, मग तोडण्याचे श्रम कसले ? १५ त्याचप्रमाणें अर्जुना, हा तुला सांगितलेला संसाररूपी वृक्ष खरा नाहीं मग तो उपटून टाकण्यास कसली भीति आली आहे ? १६ आम्ही त्या झाडाचीं मुळें व डाहळ्या याविषयीं जो प्रकार सांगितला, तो, वांझेच्या घरांत पुष्कळ मुलेंलेंकरें आहेत असें सांगण्यापैकींच होय १७ स्वप्नांत जीं आपण भाषणे करतो, त्यांचा जागे झाल्यावर कांहीं खरेपणा प्रत्ययास येतो का ? त्याचप्रमाणें, या संसाररूपी वृक्षाची कहाणी स्वप्नाचें भावंडच आहे १८ नाहींतर ज्याप्रमाणें आम्ही या झाडाचें वर्णन केलें, त्याप्रमाणें जर याचीं मुळें भक्कम असून हा विस्तार पावलेला खरा असता, १९ तर कोणाची माय व्याली होती कीं, त्याला उपटून टाकील ? हें पहा–फुंकर घातल्यानें आकाश कोठें नाहींसे होतें काय ? २२० म्हणून, हे धनंजया, ज्याप्र-

नि पैं धनंजया । आम्हीं मानिलें रूप तें माया । कासवीचेनि तुपें राया । वोगरिलें जैसें ॥२१॥ मृगजळाची गा तळी । तियें दिठी दुरूनि न्याहाळीं । वाचूनि तेणें पाणियें साळी केळी । लाविसी काई ॥२२॥ मूळ अज्ञानचि तंव लटिके । मा तयाचें कार्य हें केतुके । म्हणोनि संसाररुख सतुकें । वावोचि गा ॥२३॥ आणि अंतु यया नाहीं । ऐसें बोलिजे जें काहीं । तेंही साचचि पाहीं । येके परी ॥२४॥ तरी प्रबोधु जंव नोहे । तंव निद्रे काय अंतु आहे । कीं रात्री न सरे तंव न पाहे । तया अरौतें ॥२५॥ तैसा जंव पार्था । विवेकु नुधवी माथा । तंव अंतु नाहीं अश्वत्था । भवरूपा या ॥२६॥ वाजतें वारें निवांत । जंव न राहे जेथिंचें तेथ । तंव तरंगता अनंत । म्हणावीचि कीं ॥ २७ ॥ म्हणौनि सूर्य जैं हारपे । तैं मृगजळा भासु लोपे । कां प्रभा जाय दीपें । मालवलेनि ॥२८॥ तैसें मूळ अविद्या खाये । तें ज्ञान जैं उभें होये । तैंचि यया अंतु आहे । एऱ्हवीं नाहीं ॥२९॥ तेवींचि हा अनादी । ऐसी ही आथी शाब्दी । तो आळु नोहे अनुरोधी । बोलातें यया ॥२३०॥ जे संसारवृक्षाच्या ठायीं । साचोकार तंव नाहीं । मा नाहीं तया आदि काई । कोण होईल ॥३१॥ जो साच जेथूनि उपजे । तयातें आदि हें साजे । आता नाहींचि तो म्हणिजे । कोठूनिया ॥३२॥ म्हणौनि जन्मेना आहे । ऐसिया सांगों कवण माये । यालागी नाहींपणेंचि होये । अनादि हा ॥ ३३ ॥ वांझेचिया लेंका । कैंची जन्मपत्रिका । नभीं निळी भूमिका । कें कल्पूं पां ॥ ३४ ॥ व्योमकुसुमाचा पाडवा । कवणें देंठ तोडावा । म्हणौनि नाहीं ऐसिया भवा । आदि कैंची ॥३५॥ जैसें घटाचें नाहींपण । असतचि असे केलेनिवीण । तैसा समूळ वृक्षु जाण । अनादि हा ॥ ३६ ॥ अर्जुना ऐसेनि पाहीं । आद्यंतु ययासि नाहीं । माजि स्थिती आभासे काहीं । परि टवाळ ते गा ॥३७॥ ब्रह्मगिरीहूनि न निगे । आणि समुद्रीही कीर न रिगे । माजि दिसे वाउगें । मृगांबु जैसें ॥३८॥ तैसा आद्यंती कीर नाहीं । आणि साचही नोहे कहीं । परि लटिकेपणाची नवाई । पडिभासे गा ॥ ३९ ॥ नाना रंगीं गजबजे । जैसें इंद्रधनुष्य देखिजे । तैसा नेणतया आपजे । आहे ऐसा ॥२४०॥ ऐसेनि स्थितीचिये वेळे । भुलवी अज्ञानाचे डोळे । लाघवी हरी मेखळे । लोकु जैसा ॥४१॥ आणि नसतीचि श्यामिका । व्योमीं दिसे तैसी दिसो का । तरी दिसणेंही क्षणा एका । होय जाय ॥४२॥ स्वप्नीही मानिलें लटिकें । तरी निर्वाहो कां एकसारिखें । तेवि आभास हा क्षणिकें । रिताचि गा ॥४३॥ देखता आहे आवडे । घेऊं जाइजे तरी नातुडे । जैसा टिकु कीजे माकडें । जळामाजी ॥४४॥ तरंगभंगु सांडी पडे । विजूही न पुरे होडे । आभासासि तेणें पाडें । होणें जाणें गा ॥४५॥ जैसा ग्रीष्मशेषींचा वारा । नेणिजे समोर कीं पाठीमोरा । तैसी स्थिती नाहीं तरुवरा । भवरूपा यया ॥ ४६ ॥ एवं आदि ना अंत स्थिती । ना रूप ययासि आथी । आतां कायसी कुथाकुंथी । उन्मूळणी गा ॥४७ ॥ आपुलिया अज्ञानासाठीं । नव्हता थांवला किरीटी । तरि आतां आत्मज्ञानाच्या लोटीं । खांडेनि गा ४८ वांचूनि ज्ञानेंवीण एकें । उपाय करिसी जितुके । तिहीं गुंफसि अधिकें । रुखीं इये ४९ मग किती खांदोखांदी । यया हिंडावें ऊर्ध्वीं अधीं । म्हणौनि मूळचि अज्ञान छेदीं । सम्यक्ज्ञानें २५० एऱ्हवी दोरीचिया उरगा । डांगा मेळवितां पैं गा । तो शिणुचि वाउगा । केला होय ॥५१॥ तरावया मृगजळाची गंगा । डोणीलागीं धांवतां दांगा- । माजि वोहळें बुडिजे पैं गा । साच

माणे कासवीच्या तुपानो राजास मेजवानी करणे असंभव-
नीय आहे, त्याप्रमाणे, आम्ही जे या ससाररूपी वृक्षाच्या
स्वरूपाचे वर्णन केले, ते सर्व मिथ्या होय २१ बाबारे, मृ-
गजळाचे तलाव दुरून दृष्टीने पहाण्यासच योग्य आहेत,
बाकी त्याच्या पाण्यावर कवा साळी केव्हा करशील काय?
२२ अगोदर अज्ञान हे मिथ्या आहे, मग त्यापासून हो
णारे कार्य काय किमतीच असणार? म्हणून, संसाररूपी
वृक्ष हा सर्व खोटा आहे, २३ आणि या वृक्षाला अत
नाही, असें म्हणणे हेही एका प्रकाराने खरं आहे २४
तर जोपर्यंत मनुष्य जागा झाला नाही, तोपर्यंत निद्रेला
शेवट आहे काय? किंवा रात्र सरली नाही, तोंपर्यंत उजा
डत नाही २५ त्याप्रमाणे, हे पार्था, जोपर्यंत ब्रह्मज्ञान
उत्पन्न झाले नाहीं, तोपर्यंत या संसाररूपी अश्वत्थास अत
नाही २६ जोपर्यंत वारा वाहताना राहिला नाही, तोप-
र्यंत समुद्रावरील लाटांना शेवट नाही, असे म्हणावे लाग
तें २७ म्हणून, ज्या वेळेस सूर्य अस्तास जातो, त्या वे-
ळेस मृगजलाचा भास नाहीसा होतो, किंवा दिव्याचा
प्रकाश दिवा मालवल्यावर नाहीसा होतो, २८ त्याप्रमाणे
या संसाररूपी वृक्षाचें मूळ जें अज्ञान, तें ब्रह्मज्ञानाचा उ-
दय झाल्याशिवाय नाहींसे होत नाहीं २९ त्याचप्रमाणे
हा अनादि आहे असे लोक म्हणतात, तर खरोखर पाहूं
गेले असता हा त्याच्यावर आळ आलेला नसून, ही गोष्ट
त्याच्या लक्षणास अनुसरूनच आहे २३० कारण,
संसारवृक्षाचे ठिकाणी जर खरेपणाच नाही, मग
जो मुळात नाही, तर त्याचा आरंभ कोण होईल
३१ जो खरोखर एकाद्या ठिकाणाहून उत्पन्न होतो,
त्याला आदि आहे हे म्हणणे शोभते, व जो वस्तुत
नाहीच, त्याला आदि कोठून असणार? ३२ म्हणून,
ज्याला जन्म नाही त्याची आई कोण म्हणून म्हणावी? यास्तव
हा वृक्ष अभावरूपाने म्हणजे नाहीपणानेच आहे, म्हणून
याला अनादि म्हटलें आहे इतकेंच! ३३ वांझेच्या मु-
लाची जन्मपत्रिका कोठून असणार? त्याचप्रमाणे, आका-
शाचा रंग निळा आहे अशी कल्पना कशी करता येईल?
३४ अर्जुना, आकाशाच्या पुष्पाचा देठ कोणास तोडता
येईल? म्हणून, ज्या संसाररूपी वृक्षास अस्तित्व नाही,
त्याला मूलारंभ कोठून असणार? ३५ ज्याप्रमाणे घटोत्प-
त्तीच्या पूर्वी असणारा घटाचा अभाव, कोणी केल्यावाचून
अनादीच आहे, त्याप्रमाणें संसारवृक्षाचें मूळ जी माया,
तिच्या सहवर्तमान हा संसार अभावरूपाने अनादि आहे,
असे जाण. ३६ अर्जुना, अशा रीतीनें हा अभावरूप आहे,
म्हणून याला आदि नाही व अंतही नाहीं, असें असूनही
व्यवहारदशेत हा प्रत्यक्ष दिसतो, तथापि तें दिसणे मृग-
जलाप्रमाणें व्यर्थ होय. ३७ कारण, मृगजळाची एकाद्या
ब्रह्मगिरीपासून उत्पत्ति होत नाही व एकाद्या समुद्राच्या
ठिकाणी लयही होत नाही, असे असूनही मधून दिसते,
म्हणून त्याची वेळेला ते वास्तविक नाहीच ३८ त्याप्रमाणे
संसारवृक्ष हा आदिकाली नाहीं, अताही नाही, आणि
मध्ये दिसला, तरी नाही. तात्पर्य कोणत्याही काळी याचे
अस्तित्व नाहीच, परंतु याच्या लटकेपणाचा काय चमत्कार
सांगावा का, हा नसून आहे असा भासतो ३९ इंद्रधनुष्य
ज्याप्रमाणे नानाप्रकारच्या रंगांनी भरलेले दिसते, त्याप्र-
माणें हा संसाररूपी वृक्ष अज्ञान्यासच आहे, असा दिसतो
२४० संसार आपल्या स्थितीच्या वेळेस अज्ञान्याच्या डो-
ळ्याला आपल्या सत्यत्वाची भूल पाडतो जसा बहुरूपी
लोकांच्या डोळ्याला आपल्या चातुर्याने भुलवितो ४१
आणि आकाशाच्या ठिकाणी नसताना निळा रंग दिसला
तर दिसो, त्यात तरी खरपणा आहे काय? तोही क्षणात
नष्ट होऊन जातो ४२ स्वप्नातले पदार्थ लटके असून सत्य
मानले तरी त्याच्यापासून कायमचा निर्वाह होतो का?
नाही त्याप्रमाणें हा आभासमात्र संसार वस्तुत नाहीं,
दिसला तरी तो क्षणभरही एकरूपाने रहात नाही ४३ हा
संसार चांगला दिसतो, म्हणून विचार करून घ्यायला गेले
असता, कोठें आढळत नाही जसे माकड चेष्टा करितें,
त्याप्रमाणे जलातही चेष्टा दिसतात, परंतु त्या खऱ्या नस-
तात ४४ लाटांची एकामागून एक येण्याची त्वरा व
विजेचे चमकणे याच्यापेक्षाही या विश्वाभासरूपी झाडाचें
होणें जाणें अति जलद आहे ४५ ग्रीष्म ऋतूच्या शेव-
टचा वारा जसा समोरून किंवा पाठीमागून येतो, हे समजत
नाही, तशी या नसणाऱ्या संसाररूपी वृक्षाची स्थिति
आहे ४६ याप्रमाणें या वृक्षास आदि, अंत, स्थिति व रूप
हीं नाहीत, म्हणून हा उपटून टाकण्यास खटाटोप कशाला
पाहिजे? ४७ अर्जुना, आत्मस्वरूपाचे अज्ञानामुळें हा
नसलेला वृक्ष बळावला आहे, तर आता आत्मज्ञानरूप श-
स्त्रानें हा तोडून टाक, म्हणजे झालें ४८ कारण, (जें ज्याच्या
अज्ञानेकरून भासतें ते त्याच्याच ज्ञानेकरून निवृत्त
होतें, अन्य कशानेंही होत नाही, याकरिता) एक
ब्रह्मज्ञानाशिवाय याला छेदण्याचे जेवढे असुरी उपाय
करशील, तितका तू या वृक्षात–संसारात अधिकाधिकच
गुतून पडशील ४९ मग तूं किती खांद्यावरून हिंडशील,
आणि तसाच वर किंवा खालीं अशा अग-
णित खांद्यावर जाशील याचा नेम नाही म्हणून, याचे
मूळ जें अज्ञान, तें तू यथार्थ छेदून टाक २५०
एऱ्हवीं, दोरीवर भासलेला सर्प मारण्याकरिता पुष्कळ
काठ्या मिळविल्या म्हणजे तो जसा व्यर्थ शीण केल्याप्र-
माणे होय ५१ मृगजलाच्या मोठ्या नदीतून तरून जा-
ण्याकरिता नाव शोधण्याची धावाधाव करीत असता,

जेंवि ॥५२॥ तेंवि नाथिलिया समारा। उपाई जा-चतया वीरा। आपणपें लोपे वारा। विकोपीं जाय ॥५३॥ म्हणोनि स्वप्नीचेया घाया। ओखद चेवो-चि धनंजया। तेंवि अज्ञानमूळा यया। ज्ञानचि खड्ग ॥५४॥ परि तेंचि लीला परजवे। तेंसें वैराग्याचें नवे। अभंगबळ होआवें। बुद्धीसी गा ॥ ५५ ॥ उठिलेनि वैराग्यें जेणें। हा त्रिवर्गु ऐसा सांडणें। जैसें वमुनिया सुणें। आताचि गेले ॥५६॥ हा ठायवरी पाडवा। पदार्थजाती आघवा। विटवी तो होआवा। वैराग्य लाठु ॥५७॥ मग देहाहंतेचें दळें। साडूनि ऐकेचि वेळे। प्रत्यक्-बुद्धी करतळें। हातवसावें ॥५८॥ निसळें विवे-कसाहणे। जे ब्रह्माहमस्मिबोधें सणाणें। मग पुरतेनि बोधें उटणे। एकलेंचि ॥५९॥ परि नि-श्चयाचें मुष्टिबळ। पाहावें एकदोन वेळ। मग तुळावें अति चोखाळ। मननवरी ॥ २६० ॥ पाठी हतियेरां आपणया। निदिध्यासें एक जा-लिया। पुढे दुजें नुरेल घाया-। पुरतें गा॥६१॥ तें आत्मज्ञानाचें खाडें। अद्वैत प्रभेचेंनि वाडें। नेदील उरों कवणेकडे। भववृक्षासि ॥ ६२ ॥ शरदागमींचा वारा। जैसा केरु फेडी अंबरा। का उदयला रवी आधारा। घोंटु भरी ॥६३॥ नाना उपवढ होतखेंवो। नुरे स्वप्नसंभ्रमाचा ठावो। स्वप्नतीतिधारेचा वाहो। करील तैसें ॥६४॥ तेव्हां ऊर्ध्वींचें मूळ। कां अधींचें हन शाखाजाळ। तें कांहींचि न दिसे मृगजळ। चांदिणा जेविं ॥६५॥ ऐसेनि गा वीरनाथा। आत्मज्ञानाचिया खड्ग-लता। छेदुनियां भवाश्वत्था। ऊर्ध्वमूळातें ॥६६॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम्
यस्मिन् गता न निवर्तंति भूयः।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

ततः, यस्मिन् गताः भूयः न निवर्तन्ति, तत् पदं परि-मार्गितव्यं, यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता (अस्ति,) तम् एव आद्यं पुरुषं अहं प्रपद्ये. ॥ ४ ॥

मग इदंतेसि वाळलें। जें मीपणेंवीण डाहा-रलें। तें रूप पाहिजे आपलें। आपणचि ॥६७॥ परि दर्पणाचेनि आधारें। एकचि करून दुसरें। मुख पाहाती गव्हारें। तैसें नको हो ॥६८॥ हें पाहाणें ऐसें असे वीरा। जैसा न बोडलिया विहिरा। मग आपलिया उगमीं झरा। भरोनि ठाके ॥६९॥ नातरि आटलिया अंभ। निजबिंबीं प्रतिबिंब। निहटे का नभीं नभ। घटाभावीं ॥२७०॥ ना ना इंधनांशु सरलेया। वन्हि परते जेंवि आपणपया। तैसें आपेआप धनंजया। न्याहाळणें जें गा ॥ ७१ ॥ जिव्हे आपली चवी चाखणें। चक्षु निज बुबुळ देखणें। आहे तया ऐसें निरीक्षणें। आपुलें पैं ॥ ७२ ॥ कां प्रभेसि प्रभा मिळे। गगन गगनावरी लोळे। नाना पाणी भरलें खोळे। पाणियाचिये ॥ ७३ ॥ आपणेंचि आपणयातें। पाहिजे जें अद्वैतें। तें ऐसें होय निरुतें। बोलिजतु असे ॥७४॥ जें पाहिजतेंनवीण पाहिजे। कांही नेणणाचि जाणिजे। आद्यपुरुष का म्हणिजे। जया ठायातें ॥७५॥ तेथही उपा-धीचा वोथंबा। घेऊनि श्रुति उभविती जिभा। मग नामरूपाचा बडंबा। करिती वायां ॥ ७६ ॥ पैं भवस्वर्गा उबगले। मुमुक्षु योगज्ञाना वळघले। पुढती न यों इया निगाले। पैजा जेथ ॥७७॥ संसाराचिया पायां पुढां। पळती वीतराग होडा। ओलांडोनि ब्रह्मपदाचा कर्मकडा। घालिती मागां ॥७८॥ अहंतादिभायां आपुलियां। झाडा देऊनि आघवेयां। पत्र घेती ज्ञानिये जया। मूळ-घरासी ॥ ७९ ॥ पैं जेथुनी हे येवढी। विश्वपरं-परेची वेलाडी। वाढती आशा जैसी कोरडी। निदैवाची ॥२८०॥ जिये कां वस्तूचें नेणणें।

अरण्यातील खऱ्या ओहोळात जसा पडावा बुडतो, ५२ त्याप्रमाणे, वीरा अर्जुना, या लटक्या संसाराच्या निवृत्तीचा मनुष्य उपाय करीत असता श्रम पावतो आणि आपल्या खऱ्या ज्ञानाचा लोप झाल्यामुळे त्याच्या अंगात 'संसार सत्य' असें जे वारें भरलेलें असतें, तें अधिकच होतें ५३ धनंजया, स्वप्नात लागलेल्या तरवारीचे वाराम ज्याप्रमाणे जागृति हेंच औषध, त्याप्रमाणे, ज्या संसाराची अज्ञानापासून उत्पत्ति आहे, त्याचा छेद करण्यास ज्ञानच खड्ग पाहिजे ५४ परंतु तेंच ज्ञानखड्ग सहज धारण करता येईल असें बुद्धीस वैराग्याचें बळ असावें लागतें ५५ जें वैराग्य उठल्याबरोबर, कुत्र्याच्या ओकीवर जितक्या जोरानें त्यागबुद्धि उत्पन्न होते, त्या प्रकारानें त्रैलोक्यांतील सर्व भोगावर त्यागबुद्धि झाली पाहिजे ५६ अर्जुना, पदार्थमात्राबद्दल अशा तऱ्हेचा वीट उत्पन्न करणारा वैराग्याचा जोर असावा लागतो (म्हणजे ज्ञानखड्ग सहज धरता येते)५७ मग देहाचा अहंता हें म्यान, त्या वैराग्यरूप खड्गावरून एकदम काढून, ते विचारवंत बुद्धिरूपी हातात घ्यावे ५८मग तें खड्ग विवेकरूप सहाणेवर पाजवून, अहंब्रह्म या बोधाची तीक्ष्ण धार लावावी, आणि त्यास अद्वैतरूपी पाणी द्यावें ५९ इतकें झाल्यावर निश्चयरूपी मूठ हातात घेऊन, व मनन करून, तें खड्ग एक दोन वेळ अजमावून पहावें २६० नंतर ज्ञानखड्गाचें व आपलें निदिध्यासानें ऐक्य झाल्यावर आपल्यापुढें घाव मारण्यापुरता सुद्धा तो द्वैतरूपी वृक्ष उरणारच नाहीं ६१ तें आत्मज्ञानरूप शस्त्र अद्वैतप्रभेच्या तेजानें भवरूपी वृक्षास कोठेंही उरू देणार नाही. ६२ शरदृतूच्या सुरवातीचा वारा ज्याप्रमाणें आकाशातील सर्व ढग नाहींसा करतो, अथवा सूर्योदय झाल्यावर सर्व अंधार नाहींसा होतो. ६३ किंवा जागे होण्यावरोबर स्वप्नांतील गोष्टी नाश पावतात, त्याप्रमाणे, आत्मज्ञानानुभवरूपी धारेच्या तिखटपणामुळें संसाररूप तरूचा नाश होतो. ६४ त्या वेळेस, ज्याप्रमाणे चांदणें पडल्यावर मृगजल दिसत नाहीं, त्याप्रमाणे संसाररूपी वृक्षाची वरचीं व खालचीं मुळे अथवा खाली वाढलेला सर्व विस्तार हीं नाहींतशीं होतात ६५ याप्रमाणे, हे वीरोत्तमा अर्जुना, आत्मज्ञानरूपी खड्गानें हा संसाररूपी अश्वत्थवृक्ष मुळासुद्धा छेदून टाक. ६६

नंतर, ज्या पदाला प्राप्त झालेले लोक पुनः मागें येत नाहींत, तें पद शोधून काढावें [कसें? तर,] ज्याच्यापासून अनादि प्रवृत्ति चालत आली आहे, त्याच आद्य पुरुषाला मी शरण आहें, अशा भावनेनें [त्या पदाचा शोध लावावा.] ॥४॥

म्हणजे इदं हें अशा वचनानें जाणारें ज्ञान नाही, व अहं अशा वृत्तीलाही विषय होत नाही, असें जे राहिलें, म्हणजे सचलले आत्मरूप आपणच पहावें, ६७ परंतु वेडे लोक आपलेच मुख आरशात प्रतिबिंबित करून म्हणजे दुसरें करून पहातात, तसे आत्म्याच्या ठिकाणीं द्वैत उत्पन्न करून पाहू नकोस हां! ६८ अर्जुना, आत्मस्वरूपाचे पहाणें असें आहे कीं, ज्याप्रमाणे विहीर न उकरतांना तिचा झरा आपल्या उगमाच्या ठिकाणीं भरलेलाच असतो ६९ किंवा पाणी आटल्यावर जसें त्यातील प्रतिबिंब मुख्य बिंबाशीं ऐक्य पावतें, अथवा घट फुटल्यावर घटांतील आकाश महदाकाशास मिळतें, २७० किंवा लाकडें नाहींतशीं झाल्यावर त्यातील अग्नि जसा स्वस्वरूपीं लय पावतो, तसें, अर्जुना, आपलें स्वरूप हें आपल्या स्वरूपात पहावें लागतें ७१ जसें जिव्हेनें आपली स्वत ची चव पहाणें, किंवा डोळ्यानीं आपलें बुबुळ पहाणें, तसें आपलें स्वरूप आपण पहाणें हें होय ७२ किंवा प्रभा जशी प्रभेस मिळते, आकाश आकाशावरच असतें, अथवा पाणी ज्याप्रमाणे, पाण्याचें खोलींत भरावें ७३ त्याप्रमाणें अद्वैतदृष्टीनें आपलें स्वरूप आपण पहाण्याची रीत आहे, हे तुला निश्चयपूर्वक सांगतो ७४ ती अशी पहाणारा (द्रष्टा), पहाण्याचा पदार्थ (दृश्य) याच्यावाचून जें ज्ञान, म्हणजे कांहीं विशेष भावानें न जाणणें, आणि ज्ञान मातृत्वानें असणें, याचें नाव आत्मस्वरूपाचें जाणणें, यालाच आद्यपुरुष असें म्हणतात ७५ त्याच्या ठिकाणीं उपाधीचा आश्रय करून श्रुती लांब लांब जिभा काढून नामरूपाची व्यर्थ बडबड करितात, असो ७६ परंतु अशा स्वरूपाच्या ठिकाणीं प्राप्त होण्याकरितां स्वर्ग व संसार ह्यांना कंटाळून जे मुमुक्षु पुनः माघारे येणार नाहींत, अशा पैजेनें योगज्ञानाकडे निघाले, ७७ आणि संसाराच्या हातावर हात मारून त्याच्यापुढें वैराग्यसंपन्न नृत्य ठोकीत असता, कर्मानें प्राप्त होणारें अत्यंत मोठें ऐश्वर्य जें ब्रह्मपद, त्यालाही ओलांडून मागें टाकतात ७८अशा स्थितीतही वैराग्य किंवा ज्ञानसंपन्न आपण आहोंत, अशा तऱ्हेचा सूक्ष्म अभिमान रहाण्याचा संभव आहे, त्याचाही झाडा देऊन, जे विचारवान मुमुक्षु आपल्या मूळ घराप्रत म्हणजे निजस्वरूपाप्रत प्राप्त होण्याकरितां दाखला घेतात, ७९ ज्या निजस्वरूपाच्या ठिकाणीं एवढा विश्वपरंपरेचा वेल वाढला आहे, असें सामान्य शास्त्रें किंवा लोक म्हणतात, परंतु तें म्हणणें व्यर्थ आहे ज्याप्रमाणें भाग्यहीन पुरुषाच्या आशेचा वेल वाढत असतो, त्याप्रमाणें निजस्वरूपाच्या ठिकाणीं विश्वपरंपरेची कहाणी आहे २८० कारण, ज्या

आणिलें थोर जगा जाणणें । नाहीं तें नांदविलें जेणें । मी तू जगीं ॥८१॥ पार्था ते वस्तु पाहिलें । आपणपें पैं आपुलें । पाहिजे जैसें हिंवलें । हिंव हिंवें ॥८२॥ आणीकही एक तया । वोळखण असे धनंजया । तरी जया का भेटलिया । येणेंचि नाहीं ८३ परी तया भेटती ऐसे । जे ज्ञानें सर्वत्र सरिसे । महाप्रळयाबूचें जैसें । भरलेंपण ॥८४॥

निर्मानमोहा जितसंगदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

निर्मानमोहा , जितसंगदोष , अध्यात्मनित्या , विनिवृत्त कामा , सुखदु.खसंज्ञ द्वंद्वैः विमुक्त , अमूढा., तत् अव्यय पदं गच्छन्ति. ॥ ५ ॥

जया पुरुषाचें कां मन । साडोनि गेलें मोह मान । वर्षांती जैसें घन । आकाशातें ॥८५॥ निकवड्या निष्ठुरा । उबगिजे जेवि सोयरा । तैसे नागवती विकारा । वेटाळूं जे ॥८६॥ फळली केळी उन्मूळे । तैसी आत्मलाभें प्रबळें । तयाची क्रिया ढाळेंढाळे । गळती आहे ॥८७॥ आगी लागलिया रुखीं । देखोनि सैरा पळती पक्षी । तैसे सांडिले अशेखी । विकल्पीं जे ॥८८॥ आइकें सकळ दोषतृणीं । अंकुरिजती जिये मेदिनी । तिये भेदबुद्धीची काहाणी । नाहीं जयातें ॥८९॥ सूर्योदयासरिसी । रात्री पळोनि जाय अपैसी । गेली देहअहंता तैसी । अविवेकसवें ॥२९०॥ पैं आयुष्यहीना जीवातें । शरीर सांडी जेवि अवचितें । तेवि निदसुरें द्वैतें । साडिलें जे ॥९१॥ लोहाचें सांकडें परिसा । न जोडे अंधारु रवि जैसा । द्वैतबुद्धीचा तैसा । सदा दुकाळ जया ॥९२॥ अगा सुखदुःखाकारें । द्वंद्वें देहीं जियें गोचरें । तियें जयां का समोरें । होतीचि ना ॥९३॥ स्वप्नीचें राज्य कां मरण । नोहे हर्षशोकांसि कारण । उपवढलिया जाण । जियापरी ॥ ९४ ॥ तैसे सुखदुःखरूपीं । द्वंद्वी जे पुण्यपापी । न घेपिजती सर्पीं । गरुड जैसे ॥९५॥ आणि अनात्मवर्गनीर । सांडूनि आत्मरसाचें क्षीर । चरताति जे सविचार । राजहंस ॥९६॥ जैसा वर्षोनि भूतळीं । आपला रसु अंशुमाळी । मागौता आणी रश्मिजाळीं । बिंबासीचि ॥९७॥ तैसें आत्मभ्रांतीसाठीं । वस्तु विखुरली बारावाटीं । ते एकवटिती ज्ञानदृष्टी । अखंड जे ॥९८॥ किंबहुना आत्मयाचा । निर्धारीं विवेकु जयांचा । बुडाला वोघु गंगेचा । सिंधूमाजी जैसा ॥९९॥ पैं आघवेंचि आपुलेपणें । नुरेचि तयां अभिलाषणें । जैसें येथूनि पऱ्हा जाणें । आकाशा नाहीं ॥३००॥ जैसा अग्नीचा डोंगरु । नेघे कोणी बीजअंकुरु । तैसा मनीं जयां विकारु । उदयजेना ॥१॥ जैसा काढिलिया मंदराचळु । राहे क्षीराब्धि निश्चळु । तैसा नुठी जयां सळू । कामोर्मीचा ॥२॥ चंद्रमा कळीं धाला । न दिसे कोणें आंगीं वोसावला । तेवि अपेक्षेचा अवखळा । न पडे जयां ॥३॥ हें किती बोलूं असागडें । जेवि परमाणु नुरे वायूपुढें । तैसें विषयांचें नावडे । नांवचि जया ॥४॥ एवं जे जे कोणी ऐसे । केले ज्ञानाग्नि हुताशें । ते तेथ मिळती जैसें । हेमीं हेम ॥५॥ तेथ म्हणिजे कवणें ठाईं । ऐसेंही पुससी कांहीं । तरि तें पद गा नाहीं । वेंचु जया ॥६॥ दृश्यपणें देखिजे । का ज्ञेयत्वें जाणिजे । अमुकें ऐसें म्हणिजे । तें जें नव्हे ॥७॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

न सूर्य , न शशांक , न पावक (च) तत् (पद) भासयते, यत् गत्वा न निवर्तन्ते, तत् मम परमं धाम. ॥६॥

परमात्मवस्तूचें न जाणणें म्हणजे अज्ञान हेंच विश्वाच्या ज्ञानास थोरपणा आणतें, आणि त्या अज्ञानानेंच कालत्रयी नसणारा मातृपणा जगतांत नांदविला आहे ८१ अर्जुना, ह्या रीतीनें विश्वाच्याही पूर्वी असलेलें जें ब्रह्म तेंच आपलें निजस्वरूप आहे, असें पाहिलें पाहिजे ज्याप्रमाणें थंडीनें थंडीलाच विषय करायचा त्याप्रमाणें होय ८२ हे धनंजया, तें निजपद (आत्मस्वरूप) ओळखण्याची आणखी एक खूण अशी आहे की, ज्या स्वरूपाची भेट झाली असता त्या ठिकाणाहून पुनः परत येणें घडत नाहीं ८३ महाप्रलयकालीं जसें सर्वत्र जलमय होतें, तसें जे ज्ञानाच्या योगानें सर्वच परिपूर्ण सच्चिदानंद परब्रह्मास आत्मरूपानें जाणतात, तद्व्यतिरिक्त दुसरी प्रतीति त्यांना होतच नाहीं, अशा रीतीनें ब्रह्मस्वरूपास भेटतात ८४

ज्याचा अभिमान आणि मोह गेला आहे, ज्यांनीं विषयासक्तिरूप दोष जिंकले आहेत, जे आत्मचिंतनांत सदैव रममाण असतात, ज्यांच्या सर्व वासना नाहींतशा झाल्या आहेत, आणि जे सुखदुःखरूप द्वंद्वांपासून मुक्त झाले आहेत, असे जे ज्ञाते जन, ते त्या शाश्वत पदाला जाऊन मिळतात ॥ ५ ॥

वर्षाऋतूच्या अखेरीस ज्याप्रमाणें मेघ आकाशास सोडून जातात, त्याप्रमाणें ज्या पुरुषाच्या मनाला मोह व अभिमान आपण होऊन सोडून जातात, ८५ निर्धन व निष्ठुर अशा मनुष्यास ज्याप्रमाणें त्याचे आप्त सोडतात, त्याप्रमाणें जे विकारांचे सपाट्यांत सापडत नाहींत, ८६ केळीला केळी आल्यावर ती जशी उन्मळून पडते, तशा आत्मस्वरूपलाभाच्या प्रबलतेनें ज्याच्या क्रिया हळूहळू बंद पडूं लागतात, ८७ वृक्षाला आग लागल्यावर त्यावर बसणारे पक्षी ज्याप्रमाणें तो सोडून जातात, त्याप्रमाणें ज्यांना सर्व विकल्प सोडून जातात, ८८ ज्या भेदबुद्धिरूप पृथ्वीवर सर्वदोषरूप तृणाचे अंकुर फुटतात, त्या भेदबुद्धीची ज्याला गोष्ट सुद्धां माहीत नाहीं, ८९ सूर्योदय होण्याबरोबर रात्र जशी आपोआप नाहींशी होते, तसा आत्मस्वरूपाचा लाभ झाल्यावर ज्याचा देहविषयक अभिमान अज्ञानासह नाहींसा होतो, २९० हें पहा—आयुष्यहीन जीवास ज्याप्रमाणें शरीर अवचित सोडतें, त्याप्रमाणें मोह पाडणारें द्वैत ज्यांना सोडून जातें, ९१ परिसाला जसें लोखंड दुर्मिळ आहे, किंवा सूर्याची व अंधकाराची ज्याप्रमाणें गांठ पडत नाहीं, त्याप्रमाणें द्वैतबुद्धीचा ज्याच्यापाशीं सदोदीत तोटा असतो, ९२ अरे, या देहाचा अभिमान धरल्यावर, सुखदुःखाकाररूपी जें द्वैत (द्वंद्व) दृष्टीस पडतें, तें ज्याच्यापुढें सुद्धां येत नाहीं, ९३ ज्याप्रमाणें जागें झाल्यावर स्वप्नांत मिळालेलें राज्य अथवा प्राप्त झालेलें मरण याजपासून हर्ष किंवा शोक होत नाहीं, ९४ ज्याप्रमाणें गरुडापुढें सर्प येत नाहीं, त्याप्रमाणें, सुखदुःखरूपी पुण्य व पाप उत्पन्न करणारें जें द्वैत, तें ज्यांना जिंकीत नाहीं, ९५ आणि असद्वस्तुरूपी पाणी टाकून विचारी राजहंस ज्याप्रमाणें सद्वस्तुरूप दुधाचें सेवन करतात, ९६ ज्याप्रमाणें सूर्य पृथ्वीवर पाऊस पाडून तेंच पाणी आपल्या किरणद्वारा आपल्या ठिकाणीच शोषण करून घेतो, ९७ त्याप्रमाणें, आत्मस्वरूपाची भ्रांति पडल्यामुळें जें ब्रह्म चहूंकडे फांकलें असतें, तें ज्ञानदृष्टि झाल्यावर आपल्या स्वरूपांत नेहमीं ऐक्य पावतें ९८ फार काय सांगावें ! ज्याप्रमाणें गंगेचा ओघ समुद्रास मिळाल्यावर नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें आत्मस्वरूपाचा निर्धार करणारा जो विचार, तोही त्या निर्धारांत म्हणजे आत्मस्वरूपांत लीन होतो ९९ ज्याप्रमाणें आकाशाची सर्वत्र व्याप्ति असल्यामुळें त्याला एका गांवाहून दुसरे गांवास जाणें शक्य नाहीं त्याप्रमाणें सर्वच आपलें रूप झाल्यामुळें अमुक एका पदार्थाचा अभिलाष आहे, असें त्यास उरत नाहीं ३०० ज्याप्रमाणें अग्नीच्या डोंगरावर कमळेंही बी पेरलें असतां उगवत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्याचे मनांत ज्ञानाचा उदय झाला आहे, तेथें कोणतेही विकार उद्भवत नाहींत १ समुद्रमंथनसमयीं क्षीरसमुद्रांत घातलेला मंदराचल त्यांतून काढून घेतल्यावर तो समुद्र स्थिर झाला, त्याप्रमाणें, आत्मप्राप्ति झाल्यामुळें ज्याचे मनांत कामवासना उत्पन्न होत नाहीं, २ ज्याप्रमाणें चंद्र षोडश कलांनीं पूर्ण झाल्यावर कोणतेही बाजूनें कमी दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मप्राप्ति झाल्यामुळें ज्याचे मनांत कोणतीच इच्छा उत्पन्न होत नाहीं; ३ अशा निरुपम गोष्टी तुला किती सांगूं ? ज्याप्रमाणें वायूच्या पुढें परमाणु टिकत नाहीं, त्याप्रमाणें विषयाचें नावही ज्याला आवडत नाहीं. ४ अशा प्रकारें, द्वैत भक्षण करणारा जो ज्ञानाग्नि, त्यानें ज्यांनीं सर्व विषय जाळून टाकले आहेत, ते पुरुष सुवर्णानें सुवर्ण मिळाल्याप्रमाणें त्या ठिकाणीं प्राप्त होतात ५ त्या ठिकाणीं म्हणजे कोठें असें म्हणशील तर, ज्या पदाचा केव्हांही नाश होत नाहीं, अशी जी परमात्मवस्तु तेथें प्राप्त होतात ६ दृश्यत्वानें पहावें, किंवा ज्ञेयत्वानें जाणावें, किंवा हें अमुक आहे असें म्हणावें, इत्यादि व्यवहार ज्याच्या ठिकाणीं होतात, ती वस्तु ब्रह्म नव्हे, त्याला कोणीही दाखवूं शकत नाहीं ७

त्या पदाला प्रकाशित करण्यास सूर्य, चंद्र किंवा अग्नि हे समर्थ नाहींत ज्या पदाला प्राप्त झालेले लोक पुनः परत येत नाहींत, तें माझें परम धाम [उत्तम पद] होय. ॥ ६ ॥

पै दीपाचिया बबाळीं । का चंद्र हन जें उजळी । हें काय वोलों अशुमाळी । प्रकाशी जे ॥८॥ तें आघवेंचि दिसणें । जयाचें का न देखणें । विश्व भासतसे जेणें । लपालेनी ॥९॥ जैसें शिंपीपण हारपे । तव तव खरें होय रुपें । कां दोरी लोपतां सापें । फार होइजे ॥३१०॥ तैसीं चंद्रसूर्यादि थोरें । इयें तेजें जियें फारें । तियें जयाचेनि आधारें । प्रकाशती ॥ ११ ॥ ते वस्तु कीं तेजोराशी । सर्वभूतात्मक सरिसी । चंद्रसूर्याच्या मानसी । प्रकाशे जे ॥ १२ ॥ म्हणौनि चंद्रसूर्य कडवसा । पडती वस्तूच्या प्रकाशा । यालागीं तेज जें तेजसा । ते वस्तूचें आग ॥१३॥ आणि जयाच्या प्रकाशी । जग हारपे चंद्रार्केंसी । सचंद्र नक्षत्रें जैसी । दिनोदयी ॥ १४ ॥ नातरी प्रबोधलिये वेळे । ते स्वप्नीची डिंडीमा मावळे । कां नुरेचि सांजवेळे । मृगतृष्णिका ॥१५॥ तैसा जिये वस्तूच्या ठायी । कोण्हीच का आभासु नाहीं । ते माझें निजधाम पाही । पाटाचें गा १६ पुढती जे तेथ गेले । ते न येतीचि माघौती पाउलें । महोदधीं का मिनले । स्रोत जैसे ॥ १७ ॥ का लवणाची कुंजरी । सूदलिया लवणसागरीं । होयचि ना माघारी । परती जैसी ॥१८॥ नाना गेलिया अतराळा । न येतीचि वन्हिज्वाळा । नाहीं तप्तलोहौनि जळा । निघणें जेवि ॥ १९ ॥ तेवि मजसीं एकवाट । जे जाले ज्ञानें चोखट । तयां पुनरावृत्तीची वाट । मोडली गा ३२० तेथ प्रज्ञापृथ्वीचा रावो । पार्थु म्हणे जी जी पसावो । परि विनंती एकी देवो । चित्त देतु ॥२१॥ तरी देवेंसि स्वयें एक होती । मग माघौते जे न येती । ते देवेंसि भिन्न आथी । कीं अभिन्न जी ॥२२॥ जरि भिन्नचि अनादिसिद्ध । तरी न येती हें असंबद्ध । जे फुला गेलें षट्पद । ते फुलेंचि होती पा ॥२३॥ पै लक्षाहूनि अनारिसे । बाण लक्षीं शिवोनि जैसे । मागुते पडती तैसे । येतीचि ते ॥२४॥ नातरि तूंचि ते स्वभावें । तरि कोण कोणेसि मिळावें । आपणयासी आपण रुपावे । शस्त्रें केवि ॥२५॥ म्हणौनि तुजसीं अभिन्ना जीवा । तुझा सयोगवियोगु देवा । नये बोलों अवयवा । शरीरेंसी ॥२६॥ आणि जे सदां वेगळे तुजसीं । तया मिळणी नाहीं कोणे दिवसी । मा येती न येती हे कायसी । बायबुद्धि ॥ २७ ॥ तरि कोण गा ते तूतें । पावोनि न येती माघौते । हे विश्वतोमुखा मातें । बुझावी जी ॥२८॥ इये आक्षेपी अर्जुनाच्या । तो शिरोमणि सर्वज्ञांचा । तोषला बोध शिष्याचा । देखोनियां ॥ २९ ॥ मग म्हणे गा महामती । मातें पावोनि न येती पुढती । ते भिन्नाभिन्न रिती । आहाती दोनी ॥३३०॥ जै विवेकें खोलें पाहिजे । तरि मी तेचि ते सहजें । ना आहाचवाहाच तरि दुजे । ऐसेंही गमती ॥३१॥ जैसे पाणियावरी वेगळ । तळपता दिसती कल्लोळ । एऱ्हवी तरी निखिळ । पाणीचि तें ३२ कां सुवर्णाहुनि आनें । लेणीं गमती भिन्नें । मग पाहिजे तंव सोनें । आघवेंचि तें ॥ ३३ ॥ तैसें ज्ञानाचिये दिठी । मजसीं अभिन्नचि ते किरीटी । येर भिन्नपण तें उठी । अज्ञानास्तव ॥३४॥ आणि साचोकारेंनि वस्तुविचारें । कैचें मज एकासि दुसरें । जें भिन्नाभिन्न व्यवहारें । उमसिजेल ३५ आघवेंचि आकाश सूनि पोटीं । बिंबचि जै आते

परंतु दिव्याच्या मोठ्या उजेडानें अथवा चंद्राच्या प्रकाशानें—फार तर काय! परंतु ज्या सूर्यापासून सर्व जग प्रकाशित होते, त्याच्या प्रकाशाने—८ ह्या सर्वांच्या प्रकाशानें जे दृष्टीस पडते, तेच काय, परंतु सर्व विश्व परमात्मस्वरूपाच्या अज्ञानात अज्ञानामुळे दृष्टीस पडते ९ जसजसा शिंपीपणाचा लोप होतो, तसतसा रुप्याचा भास वाढतो, किंवा दोरीचा लोप झाल्यावर सापाची प्रतीति येऊं लागते ३१० त्याप्रमाणे, चंद्रसूर्यादिकांचे जे प्रखर तेज, तें ज्या स्वरूपाच्या अंधकारात प्रकाशित होते, ११ अशी जी वस्तु, ती अति तेजस्वी असून, सर्व भूतांना व्यापून चंद्र व सूर्य यांनाही प्रकाश देते १२ म्हणून, या वस्तूच्या प्रकाशापुढे चंद्र व सूर्य यांच्या तेजाला कवडसा पडतो, याकरिता, सर्व तेजस्वी वस्तूंस तेज देणारें असें या वस्तूचें (ब्रह्माचें) त्यास साह्य आहे १३ आणि या वस्तूचा (ज्ञानकालात) प्रकाश झाला असता चंद्रसूर्यांसह जगाचा लोप होतो. ज्याप्रमाणे सूर्योदय झाल्यावर नक्षत्रांसह चंद्र निस्तेज होतो, १४ किंवा जागे झाल्यावर स्वप्नात भासलेला सर्व पसारा मावळतो, अथवा सायंकाल झाल्यावर मृगजल आपोआप नाहींसें होते, १५ त्याप्रमाण, ज्या वस्तूचे ठिकाणी कसलाच भास रहात नाही, ते माझे मुख्य स्थान होय १६ त्या ठिकाणी जे गेले, ते, ज्याप्रमाणे पाण्याचे ओघ समुद्रास मिळाल्यावर माघारे येत नाहींत, त्याप्रमाणें संसाराकडे माघारे येत नाहीत १७ किंवा मिठाची तयार केलेली हत्तीण समुद्रात बुडविल्यावर जशी माघारी येत नाही, १८ किंवा आकाशात गेलेल्या अग्नीच्या ज्वाला जशा खाली परतून येत नाहींत, किंवा तापलेल्या लोखंडावर टाकलेलें पाणी जसे नाहीसे होते (माघारी येत नाही), १९ तसे शुद्धज्ञान झाल्यामुळे जे माझे ऐक्य पावतात, ते पुनर्जन्मापासून मुक्त होतात. ३२० (येथपासून ३४२ ओवीपर्यंतच्या ओव्या पुढच्या श्लोकाचे अवतरण म्हणून महाराजांनी दिल्या आहेत) भगवंताचे असें बोलणें ऐकून बुद्धिरूप पृथ्वीचा राजा जो अर्जुन, तो म्हणाला, "प्रभो, आपला आज मजवर प्रसाद झाला आहे, परंतु एक माझी विनंती आहे, तिकडे लक्ष द्यावें २१ तर जे देवाच्या स्वरूपात जाऊन मिळाल्यावर माघारी येत नाहींत, ते पूर्वी देवाच्या स्वरूपापासून भिन्न होते, किंवा एकरूपच होते? २२ जर ते अनादिसिद्ध भिन्न असतील, तर ते माघारी येत नाहीत, हें म्हणणें असंभवनीय होय. कारण, असे पहा—भ्रमर फुलांतील मकरंद सेवन करण्यास गेले असता काय फुलेच होतात काय? २३ दुसरें असें पहा—लक्ष्याहून वेगळे असे जे बाण, ते सोडल्यावर ज्याप्रमाणे लक्ष्यास भेदून पुनः खाली पडतातच, (ऐक्य पावत नाहीत,) त्याप्रमाणे ते परत येतातच. तुमच्या स्वरूपात मिळाले असताही माघारे येत नाहीत, हे म्हणणे शोभत नाही २४ नाही तर, तुझा तेच ते, असे जर वस्तुतः असेल, तर कोणी कोणास मिळावयाचे? असे पहा—शस्त्राने शस्त्राचा (आपला स्वतःचा) छेद होतो काय? २५ म्हणून, देवा, तुमच्या स्वरूपाशी ज्याचे ऐक्य आहे, त्याला तुमचा संयोग किंवा वियोग होतो, असे कसे म्हणता येईल? अवयव आणि शरीर कसे एकमेकापासून वेगळी आहेत, असे म्हणता येत नाही २६ बरें, जे नेहमी तुमच्या स्वरूपापासून भिन्न आहेत, ते केव्हाही तुमच्या स्वरूपात ऐक्य पावावयाचे नाहीत, मग ते माघारी येतात किंवा येत नाहीत, हे व्यर्थ बोलणे तरी कशाला हवे? २७ तर, श्रीकृष्णा, ज्या तुम्हाला सर्वत्र मुखे आहेत, त्या तुमच्या स्वरूपात मिळाल्यावर कोण माघारी येत नाहीत, ते मला नीट समजावून सांगा.' २८ अर्जुनाची ही शंका ऐकून आपण सांगितलेलें त्याच्या मनात पूर्णपणे ठसले, असे पाहून सर्वज्ञशिरोमणि भगवान श्रीकृष्ण यांस संतोष वाटला २९ मग भगवान् म्हणतात—हे महामते अर्जुना, मला प्राप्त झाल्यानंतर जीव माघारे येत नाहीत, तेव्हा जीव माझ्याशीं भिन्न आहेत का अभिन्न आहेत, असा तुझा प्रश्न आहे त्याचे उत्तर असें की, ते माझ्या स्वरूपाशी अभिन्नही म्हणता येतील व भिन्नही म्हणता येतील ३३० जर विचारदृष्टीनें पूर्ण लक्ष देऊन पाहिले, तर माझे व त्यांचे स्वरूपात स्वभावतःच ऐक्य असते, आणि वरवर विचार करून पाहिले, तर ते माझ्यापासून भिन्न आहेत असेंही दिसतें. ३१ ज्याप्रमाणे पाणी हालले असता त्यावर येणाऱ्या लाटा पाण्यापासून वेगळ्या दिसतात, वास्तविक वस्तुतः ते निव्वळ पाणीच होय, ३२ किंवा सोन्याचे दागिने सोन्याहून भिन्न दिसतात, पण मग विचारपूर्वक पाहिलें असता तें सर्व सोनेंच आहे, ३३ त्याप्रमाणे, हे किरीटी, ज्ञानदृष्टीने पाहिले असता ते मद्रूपच आहेत, एरवी त्यांच्यात व माझ्यात जो भिन्नपणा वाटतो, तो अज्ञानामुळे ३४ आणि वास्तविक परमात्मदृष्टीने विचार केला तर भिन्नाभिन्न प्रश्न उद्भवेल इतके दुसरें माझ्या ठिकाणी कोठून येणार? ३५ सूर्यबिंबानें सर्व आकाश व्यापून पोटात घात-

खोटी । तै प्रतिबिंब कें उठी । कं रश्मि शिरे ३६ का कल्पातीचिया पाणिया । काय वोत भरिती धनंजया । म्हणौनि कैचे अंश अविक्रिया । एका मज ॥३७॥ परि ओघाचेनि मेळें । पाणी उजू परि वाकुडे जालें । रवी दुजेपण आलें । तोयबागे ॥ ३८ ॥ व्योम चौफळे की वाटोळे । हें ऐसें कायिसयाही मिळे । परि घटमठी वेटाळे । तैसेंही आथी ॥३९॥ हां गा निद्रेचेनि आधारें । काय एकलेनि जग न भरे । स्वप्नींचेनि जै अवतरे । रायपणें ॥३४०॥ कां मिनलेनि किडाळें । वानिभेदासि ये सोळें । तैसा स्वमायें वेंटाळें । शुद्ध जे मी ॥४१॥ तै अज्ञान एक रूढे । तेणें कोहविकल्पाचें मांडे । मग विवरूनि कीजे फुडें । देहो मी ऐसें ॥ ४२ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

जीवलोके मम एव सनातन जीवभूत अंश (अस्ति, सः) प्रकृतिस्थानि मन षष्ठानि इंद्रियाणि कर्षति. ॥ ७ ॥

ऐसें शरीराचियेवढें । जै आत्मज्ञान वेगळें पडे । तै माझा अंशु आवडे । थोडेपणें ॥४३॥ समुद्र कां वायुवशें । तरंगाकार उल्लसे । तो समुद्रांशु ऐसा दिसे । सानिवा जेवि ॥४४॥ तेवि जडातें जीवविता । देह अहंता उपजविता । मी जीव गमें पंडुसुता । जीवलोकीं ॥४५॥ पै जीवाचिया बोधा । गोचरु जो हा धांदा । तो जीवलोक शब्दा । अभिप्रायो ॥४६॥ अगा उपजणें निमणें । हें साचचि जें का मानणें । तो जीवलोकु मी म्हणें । संसारु हन ॥४७॥ एवंविध जीवलोकीं । तूं मातें ऐसा अवलोकीं । जैसा चंद्रु कां उदकीं । उदकातीत ॥४८॥ पै काश्मीराचा रवा । कुंकुमावरी पांडवा । आणिका गमे लोहिवा । तो तरी नव्हे ॥४९॥ तैसें अनादिपण न मोडे । माझें अक्रियत्व न खंडे । परि कर्ता भोक्ता ऐसें आवडे । ते जाण गा भ्रांती ॥३५०॥ किंबहुना आत्मा चोखटु । होऊनि प्रकृतीसी एकवटु । बांधे प्रकृतिधर्मांचा पाटु । आपणपया ॥५१॥ पै मनादि साही इंद्रियें । श्रोत्रादि प्रकृतिकार्यें । तियें माझी म्हणौनि होये । व्यापारारूढ ॥५२॥ जैसें स्वप्नी परिव्राजें । आपणपयां आपण कुटुंब होइजे । मग तयाचेनि धांविजे । मोहें सैरा ॥५३॥ तैसा आपलिया विस्मृती । आत्मा आपणचि प्रकृती- । सारिखा गमोनि पुढती । तियेसीचि भजे ॥५४॥ मनाच्या रथीं वळघे । श्रवणाच्या द्वारें निघे । मग शब्दाचिया रिघे । रानामाजीं ॥५५॥ तोचि प्रकृतीचा वागोरा । करी त्वचेचिया मोहरा । आणि स्पर्शाचिया घोरा । वना जाय ॥५६॥ कोणे एके अवसरीं । रिघोनि नेत्राच्या द्वारीं । मग रूपाच्या डोंगरीं । सैरा हिंडे ॥५७॥ कां रसनेचिया वाटा । निघोनि गा सुभटा । रसाचा दरकुटा । भरोंचि लागे ॥ ५८ ॥ नातरि येणेंचि घ्राणें । जै देहांशु करी निघणें । मग गंधाचीं दारुणें । आडवें लंघी ॥५९॥ ऐसेनि देहेंद्रियनायकें । धरूनि मन जवळिकें । भोगिजती शब्दादिकें । विषयभरणें ३६०

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥

यत् (यदा) ईश्वर शरीरं अवाप्नोति अपि च यत् (यस्मात्) (तत्) उत्क्रामति; (तत्-तदा) वायुः आशयात् गंधान् इव एतानि गृहीत्वा संयाति ॥ ८ ॥

परि कर्ता भोक्ता ऐसें । हें जीवाचें तैंचि दिसे । जैं शरीरीं कां पैसे । येकाधिये ॥ ६१ ॥ जैसा आथिला आणि विलासिया । तैंचि वोळखों ये धनंजया । जै राजसेव्या ठाया । वस्तीसि ये ॥६२॥ तैसा अहंकर्तृत्वाचा वाढु । कां विषयेंद्रियाचा धुमाडु । हा जाणिजे तै निवाडु । जै देह पाविजे ॥ ६३ ॥ अथवा शरीरातें सांडी । तऱ्ही इंद्रियांची तांडी । हे आपणपयांसवें काढी । घे-

रत्यावर त्याचें प्रतिबिंब कोठें दिसणार ? व किरणें तरी कशावर पडतील ? ३६ किंवा, अर्जुना, कल्पांताच्या पाण्यानें सर्वच जलमय करून टाकल्यावर गाड्या भरल्या जातात असा व्यवहार होतो का ? म्हणून अविक्रिय एकरस जो मी, त्या मला अंश कोठून असणार ? व ते भिन्न आहेत की अभिन्न आहेत हा प्रश्न तरी कसा संभवणार ? म्हणून जीव माझ्याशीं अभिन्नच आहेत ३७ परंतु भिन्न दिसतात याचें कारण, ओघाच्या अनुरोधानें जसें पाणी उजू असूनही वाकडें होते, किंवा पाण्याच्या उपाधीनें जसा सूर्याच्या बिंबास त्याच्या प्रतिबिंबानें दुजेपणा येतो ३८ आकाश हें चौकोनी किंवा वाटोळें आहे, हें कोणत्याही रीतीनें ठरविता येणार नाही, परंतु तेंच घट व मठ यांच्या उपाधीनें तसेंही दिसतें ३९ अरे हे पहा—निद्रेच्या उपाधीनें स्वप्नात ज्या वेळीं मनुष्य राज्यपदावर आरूढ होतो, त्या वेळीं राजा, प्रजा इत्यादि सर्व जग त्या एकट्यानेच व्याप्त होत नाही काय ? ३४० किंवा सोन्याच्या दराच्या उत्तम सोन्यात किडाळ मिळवित्यावर तें कसास कमी उतरतें, त्याप्रमाणें, शुद्धस्वरूप असा मी जेव्हा मायेनें परिवेष्टित होतों, तेव्हा माझे ठिकाणीं मायेच्या उपाधीनें जीव व ईश्वर हे भाव उत्पन्न होतात ४१ त्या वेळीं एक अज्ञानच चहूंकडे रूढ होत, आणि त्या योगानें मी कोण, असा विकल्प उत्पन्न होऊन देहच मी आहें, असा विचाराअंतीही निश्चय होतो ४२

मनुष्यलोकीं माझाच सनातन असा जीवरूप अंश आहे. तो प्रकृतीमध्यें असलेलीं पंचज्ञानेंद्रियें व मन यांना आकर्षित करितो. ॥ ७ ॥

अशाप्रकारें आपल्या शरीरात व्याप्त असणाऱ्या परमात्म्याच्या ठिकाणीं शरीरासहवर्तमान आत्मा आहे, असा निश्चय होतो तेव्हा जीव माझा अंश आहे, असें भासतें ४३ वाऱ्यामुळें समुद्रावर लाटा उत्पन्न होतात, त्या जशा समुद्राचा एक लहानसा अंश असे दिसतें, ४४ त्याप्रमाणें, हे पाडुसुता, देहाचा अहंकार उत्पन्न झाल्यावर, त्या जड देहाचा जो चालक, तो या मृत्युलोकात जीवरूपी मीच होय. ४५ त्याच जीवाच्या दृष्टीनें, जो हा अखंड व्यापार चालतो, त्याला जीवलोक सृष्टि असें म्हणतात ४६ अरे, ज्या ठिकाणीं जन्म व मृत्यु हे खरे म्हणून मानले जातात, त्या ठिकाणाला मी जीवलोक किंवा संसार असें म्हणतों ४७ अशा प्रकारच्या या जीवलोकांत, ज्याप्रमाणें चंद्र हा पाण्यापासून वेगळा असताहि पाण्यात प्रतिबिंब पडल्यावर त्यांत आहे असा भासतो, त्याप्रमाणें मी आहें असें समज. ४८ अर्जुना, स्फटिकाचा मणि कुंकुमावर ठेवला असता तो पहाणाराला तांबडा दिसतो, तथापि तो काही तांबडा नव्हे, ४९ त्याप्रमाणें, माझें अनादिपण मोडत नाही, आणि अक्रियत्वही भंगत नाही, तथापि मला कर्ता, भोक्ता असें जे म्हणतात, ती केवळ त्यांची भ्रांती आहे, असें समज ३५० किंबहुना, शुद्ध असा हा आत्मा प्रकृतीशीं ऐक्य पावून, प्रकृतीच उपाधान तिच्या धर्मओघात आपल्याला वाहून घेतो ५१ मग मन व श्रोत्रादि पाच इंद्रियें हीं माझीं आहेत असें म्हणून, व्यापार करावयास लागतो. ५२ ज्याप्रमाणें स्वप्नांत संन्याशानें आपणच आपलें कुटुंब बनून संसार थाटावा, व त्याच्या मोहानें सैरावैरा धावावें, (संसारांतील सुखदुःख भोगावें) ५३ त्याप्रमाणें आपली विस्मृति झाल्यावर, आत्मा हा आपलें स्वरूपही निजमायेचेंच आहे असें मानून, तिच्या अनुरागानें तिचींच कार्यें करतो, ५४ मनरूपी रथावर बसून श्रवणाच्या द्वारानें बाहेर निघून शब्दरूपी रानांत संचार करतो, ५५ तोच प्रकृतीचा लगाम हातांत धरून त्वचेच्या द्वारानें स्पर्शरूपी घोर वनांत जातो, ५६ एखाद्या वेळेस नेत्राच्या द्वारानें बाहेर पडून रूपविषयाच्या डोंगरावर स्वच्छंदानें हिंडतो, ५७ किंवा हे सुभटा, जिव्हेच्या द्वारानें बाहेर पडून रसाच्या गुहेंत हिंडतो, ५८ किंवा, माझा अंश जो हा जीव, तो नाकाच्या द्वारानें बाहेर पडून सुगंधाच्या अरण्यात हिंडतो ५९ याप्रमाणें, देह व इंद्रियें यांचा नायक जें मन, तें धरून, पंचेंद्रियांचे विषय जे शब्दादिक, त्यांचा उपभोग घेतो. ३६०

[केव्हा ? तर] जेव्हा शरीरस्वामी शरीर प्राप्त करून घेतो आणि मग तें सोडून जातो, तेव्हा तो, वायु जसा पुष्पादिकांपासून सुगंध घेऊन जातो तसा, मन व इंद्रियें आपल्याबरोबर घेऊन जातो. ॥ ८ ॥

पण जीवाचें कर्तृत्व किंवा भोक्तृत्व तेव्हाच दृष्टीस पडतें, की, जेव्हा तो एखाद्या शरीरात प्रवेश करितो. ६१ ज्याप्रमाणें एखाद्या संपन्न व विलासी पुरुषाचें ऐश्वर्य तेव्हांच दृष्टीस पडतें, कीं जेव्हा तो एखाद्या राजवाड्यात रहावयास येतो, ६२ त्याप्रमाणें ज्या वेळेस जीव देह धारण करतो, त्या वेळेसच जीवाच्या अहंकाराची वाढ किंवा विषयेंद्रियांची धामधूम दिसण्यात येते ६३ अथवा, शरीर

ऊनि जाय ॥६४॥ जैसा अपमानिला अतिथी । ने सुकृताची संपत्ति । का साइखडेयाची गति । सूत्रतन् ६५ ना ना मावळतेनि तपने । नेइजती लोकाचीं दर्शनें । हें असो द्रुती पवने । नेइजे जैसीं ॥ ६६ ॥ तेवि मनःषष्ठां यया । इंद्रियाते धनंजया । देहराजु ने देहा- । पासुनि गेला ६७

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

अयं (जीव) श्रोत्र, चक्षु, स्पर्शनं च, रसन, घ्राण, मनः एव च अधिष्ठाय विषयान् उपसेवते ॥ ९ ॥

मग येथ अथवा स्वर्गीं । जेथ जे देह आपंगी । तेथ तैसेचि पुढती पागी । मनादिक ॥६८॥ जैसा मालवलिया दिवा । प्रभेसि जाय पाडवा । मग उजळिजे तेथ तेधवा । तैसाचि फाके ॥६९॥ तरि ऐसैसिया राहाटी । अविवेकियांचे दिठी । येतुलें हें किरीटी । गमोचि गा ॥३७०॥ जे आत्मा देहासि आला । आणि विषयो येणेंचि भोगिला । अथवा देहोनि गेला । हें साचाचि मानिती ॥७१॥ एऱ्हवी येणें आणि जाणें । का करणें हन भोगणें । हें प्रकृतीचें तेणें । मानियेलें ॥७२॥

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यंति पश्यति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥
यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥ ११ ॥

उत्क्रामन्तं, स्थितं वा, भुंजानं गुणान्वितं वा अपि (तं) विमूढाः न अनुपश्यन्ति, ज्ञानचक्षुषः पश्यन्ति ॥ १० ॥ यतन्तः योगिनः आत्मनि अवस्थितं एनं पश्यन्ति, अचेतसः अकृतात्मानः च यतन्तः अपि एनं न पश्यन्ति ॥ ११ ॥

परि देहाचें मोटकें उभें । आणि चेतना तेथ उपलभे । तिये चळवळेचेनि लोभें । आला म्हणती ॥७३॥ तैसेचि तया रागती । इंद्रियें आपलाला अर्थी वर्तती । तया नाव सुभद्रापती । भोगणे जया ॥७४॥ पाठी भोगक्षीण आपैसें । देह गेलिया तें न दिसे । तेथें गेला गेला ऐसें । बोभाती गा ॥७५॥ पै रुखु डोलतु देखावा । तरी वारा वाजतु मानावा । रुखु नसे तेथें पांडवा । नाही तो गा ॥७६॥ कां आरसा समोर ठेविजे । आणि आपणपें तेथ देखिजे । तरि तेधवांचि जालें मानिजे । काय आधीं नाही ॥७७॥ का परता केलिया आरसा । लोपु जाला तया आभासा । तरी आपणपें नाही ऐसा । निश्चयो करावा ॥७८॥ शब्द तरि आकाशाचा । परि कपाळीं पिटे मेघाचा । कां चंद्री वेगु अभ्राचा । आरोपिजे ७९ तैसे होइजे जाइजे देहें । तें आत्मसत्ते अविक्रिये । निर्टंकिती गा मोहें । आंधळे ते ॥३८०॥ येथ आत्मा आत्मयाच्या ठायी । देखिजे देहींचा धर्मु देहीं । ऐसे देखणे ते पाहीं । आन आहाती ८१ ज्ञानें कां जयाचे डोळे । देखोनि न राहाती देहीचे खोळे । सूर्यरश्मी आणियाळे । ग्रीष्मी जैसे ॥८२॥ तैसी विवेकाचेनि पैसें । जयाची स्फूर्ती स्वरूपीं बैसे । ते ज्ञानिये देखती ऐसें । आत्मयातें ॥८३॥ जैसें तारांगणी भरलें । गगन समुद्रीं बिंबलें । परि तें तुटोनि नाहीं पडिलें । ऐसें निवडे ॥८४॥ गगन गगनींचि आहे । हें आभासे तें वाये । तैसा आत्मा देखती देहें । गंवसिलाही ८५ खळाळाच्या लगबगी । फेडूनि खळाळाच्या भागी । देखिजे चंद्रिका कां उगी । चंद्रीं जेवि ८६ कां नाडराचि भरे शोषे । सूर्यु तो जैसा तैसाचि

जर टाकले, तर जीव आपल्याबरोबर नेहमी असणारे मन व इंद्रियांचा ताफा ही आपली संपत्ति घेऊन जातो ६४ ज्याप्रमाणे अतिथि भोजनास आला असता त्याचा अपमान करून त्यास माघारा लावल्यावर तो यजमानाचे पुण्य घेऊन जातो, किंवा दोऱ्या काढून घेतल्यावर कळसूत्री बाहुल्यांची गति नाहींशी होते, ६५ अथवा, सूर्य मावळला असता तो लोकांची दृष्टि आपल्या बरोबर घेऊन जातो फार काय सांगावे! वारा ज्याप्रमाणे आपल्या बरोबर पुष्पातील सुवास घेऊन जातो, ६६ त्याप्रमाणे, हे धनंजया जीव देहाला सोडून गेला म्हणजे आपल्याबरोबर पांच ज्ञानेंद्रिये व सहावें मन यांना घेऊन जातो ६७

तो जीव, कर्ण, नेत्र, त्वचा, जिव्हा, घ्राण व तसेंच मन यांचा आश्रय करून विषयाचा उपभोग घेतो. ॥ ९ ॥

मग एथें अथवा स्वर्गलोकांत–ज्या ज्या ठिकाणीं जो जो देह धारण करील, त्या त्या ठिकाणीं मनादिक सहा इंद्रियांचा पुन पसारा घालतो ६८ अर्जुना, दिवा मालवल्यावर जसा आपल्या तेजासह नाहींसा होतो, तसाच तो फिरून लावल्यावर आपल्या तेजासह फांकतो, ६९ तर अर्जुना, अशा प्रकारच्या व्यवहारात अज्ञान्यांचे दृष्टीस पुढें सांगितल्याप्रमाणें वाटूं लागतें ३७० आत्माच या देहामध्ये आला, आणि यानेंच विषयांचा उपभोग घेतला, अथवा तोच हा देह सोडून गेला, हेंच खरें असे मानितात. ७१ एऱ्हवीं जन्म घेणें अथवा मरणें, किंवा क्रिया करणें अथवा विषयाचा उपभोग घेणें, हे वास्तविक प्रकृतीचे धर्म असून त्यांनी हे आत्म्याचे मानिले आहेत ७२

देहापासून वियुक्त होणारा किंवा देहामध्येच असणारा, शब्दादि विषयाचा उपभोग घेणारा अथवा सुखदुःखादिकांनी युक्त असणारा जो जीव, त्याचें सत्स्वरूप मूढजनांना दिसत नाहीं; ज्यांना ज्ञानचक्षु आहेत त्यानाच दिसतें. ॥ १० ॥ यत्न करणारे योगी आपले ठिकाणीं स्थित असलेल्या जीवाला [आत्म्याला] पाहतात; आणि जे शास्त्रसंस्काररहित व अविचारी आहेत, त्यांना यत्न करूनही जीवाचें स्वरूप दृष्टीस पडत नाहीं. ११

परंतु देह उत्पन्न होऊन त्यांत चलन वलन दिसले की, त्यावरून आत्मा आला असें म्हणतात. ७३ त्याचप्रमाणें, हे सुभद्रापते, त्याच्या संगतीनें इंद्रियें आपआपले विषय सेवीत असता जीव उपभोग घेतो, असें म्हणतात. ७४ अरे, शरीर क्षीण होऊन भोग घेणे आपोआप राहिल्यावर देह पडून नाहीसा झाला म्हणजे जीव गेला असा, बोभाट करतात. ७५ हे पाहता, झाड हालून असल म्हणूनच वारा वाहतो आहे असें समजावें, आणि ज्या ठिकाणीं झाड नाहीं, त्या ठिकाणी वारा मुळीच नाहीं, असें समजावें का? ७६ किंवा आरसा समोर ठेवून आपलें रूप त्यांत दिसलें, तेव्हांच आपण आहोंत, आणि त्याच्या आधीं नव्हतों का? ७७ अथवा तो आरसा बाजूस केल्यावर आपल्या रूपाचा लोप झाला, म्हणून आपण या जगांतून नाहींसे झालों असा निश्चय करावा का? तर, होणें जाणें हें आरशांतल्या प्रतिबिंबाचें आहे, आपलें नाहीं ७८ आकाशात होणारा गडगडाट हा जरी खरोखरी आकाशापासूनच होतो, तरी तो मेघापासून होतो, असा लोक त्याच्यावर आरोप करतात, अथवा ढग वेगानें इकडून तिकडे जाऊं लागले, म्हणजे त्यांतून दिसणारा चंद्र जरी स्थिर आहे, तरी तोच वेगानें धावतो आहे, असा लोक आरोप करतात, ७९ त्याप्रमाणें, मोहानें अंधळे झालेले ते लोक, देह उत्पन्न होतो किंवा नाहींसा होतो, म्हणजे अविकार असा आत्माच उत्पन्न होतो, किंवा नाहींसा होतो, असा निश्चय करतात ३८० या व्यवहारात आत्मा आत्मपणाने असून, कर्तृत्व भोक्तृत्व धर्म देहाचेच आहेत, असें पहाणारे विचारवान् निराळे आहेत. ८१ देह हा जीवाची रहाण्याची पिशवी आहे, असें ज्ञानाच्या प्रकाशानें पाहून, ज्यांचे डोळे त्यांत गुंतत नाहीत ज्याप्रमाणें ग्रीष्म ऋतूंत पुष्कळ ढग आले तरी त्यांतून सूर्याचे किरण बाहेर आल्याशिवाय रहात नाहींत, ८२ त्याप्रमाणें, ज्ञानाच्या प्रभेने ज्याची स्फूर्ति स्वरूपाच्या ठिकाणापर्यंत पोहोंचली आहे, ते ज्ञानी, आत्मा हा अकर्ता आहे, असें मानतात ८३ ज्याप्रमाणे, नक्षत्रांनी भरलेलें आकाश प्रतिबिंब पडल्यावर समुद्रात दिसलें, म्हणून तें वरून गळून खालीं पडलें नाहीं, हे खचीत आहे ८४ आकाश आकाशाचे जागीं आहे, व जें समुद्रांत दिसतें, तें प्रतिबिंब खोटें आहे; त्याप्रमाणें, आत्मा देहांत कर्ताभोक्ता दिसला, तरी अकर्तृत्व रूपानेंच आहे ८५ खळाळाची लगबग खळाळाच्या ठिकाणींच ठेवून त्यासंबंधानें चंद्राच्या ठिकाणीं चांचल्य दिसलें, तरी चंद्र जसा स्वस्थ असतो, ८६ किंवा डबक्यांत पाणी सांचल्यावर त्यांत सूर्य दिसतो, व तेंच पाणी आटल्यावर तो दिसत नाहीं, परंतु सूर्य पाहूं गेलें असतां आपले ठिकाणींच असतो, त्याप्रमाणें, देह

असे । देह होतां जातां तैसें । देखती मातें ८७ घट मठ घडले । तेचि पाठी मोडले । परि आकाश तें सचलं । असतचि असे ॥ ८८ ॥ तैसे अखंडे आत्मसत्ते । अज्ञानदृष्टि कल्पितें । हें देहचि होते जातें । जाणती फुडें ॥ ८९ ॥ चैतन्य चढे ना वोहटे । चेष्टवी ना चेष्टे । ऐसें आत्मज्ञानें चोखटें । जाणती ते ॥३९०॥ आणि ज्ञानही आपैतें होईल । प्रज्ञा परमाणुही उगाणा घेइल । सकळ शास्त्राचें येईल । सर्वस्व हाता ९१ परी ते व्युत्पत्ती ऐसी । जरी विरक्ती न रिगे मानसी । तरी सर्वात्मका मजसी । नव्हेचि भेटी ॥९२॥ पै तोंड भरो कां विचारा । आणि अंतःकरणी विषयांसी थारा । तरी नातुडें धनुर्धरा । त्रिशुद्धी मी ॥९३॥ हां गा वोसणतयाच्या ग्रंथी । काइ तुटती संसारगुंती । की परिवसिलिया पोथी । वाचिली होय ॥९४॥ ना ना बांधोनियां डोळे । घ्राणी लाविजती मुक्ताफळें । तरी तयांचें काय कळे । मोल मान ॥ ९५ ॥ तैसा चित्ती अहते ठावो । आणि जिभे सकळशास्त्राचा सरावो । ऐसेनि कोडी एक जन्म जावो । परि न पविजे माते ॥९६॥ जो एक मी कां समस्तीं । व्यापकु असे भूतजातीं । ऐक तिये व्याप्ती । रूप करूं ॥९७॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् १२

यत् आदित्यगत तेजः अखिलं जगत् भासयते, यत् च चंद्रमसि, यत् च अग्नौ (स्थितं अस्ति), तत् मामक तेज विद्धि. ॥ १२ ॥

तरी सूर्यासकट आघवी । हे विश्वरचना जे दावी । ते दीप्ति माझी जाणावी । आद्यंती आहे ॥९८॥ जल शोषूनि गेलिया सविता । ओलांशु पुरवीतसे जे माघौता । ते चंद्री पडुसुता । ज्योत्स्ना माझी ॥ ९९ ॥ आणि दहनपाचनसिद्धी । करीतसे जे निरवधी । ते हुताशीं तेजोवृद्धी । माझीचि गा ॥४००॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीःसर्वाः सोमोभूत्वा रसात्मकः १३

अहं च गाम् आविश्य ओजसा भूतानि धारयामि, रसात्मकः सोम भूत्वा च सर्वाः ओषधीः पुष्णामि ॥ १३ ॥

मी रिगालों असें भूतळी । म्हणौनि समुद्र महाजळी । हे पांसूची ढेंपुळी । विरोचिना ॥१॥ आणि भूतेंही चराचरें । हे धरितसे जिये अपारें । तियें मीचि धरी धरे । रिगोनिया ॥२॥ गगनी मी पडुसुता । चंद्राचेनि मिसे अमृता । भरला जालों चालता । सरोवर ॥३॥ तेथूनि फांकती रश्मिकर । ते पाट पेलूनि अपार । सर्वौषधींचे आगर । भरित असें मी ॥ ४ ॥ ऐसेनि सस्यादिकां सकळां । करी धान्यजाती सुकाळा । दें अन्नद्वारा जिव्हाळा । भूतजातां ॥५॥ आणि निपजविलें अन्न । तरि तैसें कैचें दीपन । जेणें जिरूनि समाधान । भोगिती जीव ॥६॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥ १४ ॥

अहं प्राणिनां देहं आश्रितः प्राणापानसमायुक्त वैश्वानरः भूत्वा चतुर्विधं अन्नं पचामि ॥ १४ ॥

म्हणौनि प्राणिजाताच्या घटीं । करूनि कंदावरी आगिठी । दीप्त जठरीही किरीटी । मीचि जालों ॥ ७॥ प्राणापानाच्या जोडभाती । फुंकफुकोनियां अहोराती । आटीतसें नेणों किती । उदरामाजीं ॥८॥ शुष्कें अथवा स्निग्धें । सुपक्कें कां विदग्धें । एवं मीचि गा चतुर्विधें । अन्नें पचीं ॥९॥ एवं मीचि आघवें जन । जनानिरविते मीचि जीवन । जीवनी मुख्य साधन । वन्हिही मीचि ॥४१०॥ आतां ऐसियाहीवरी काई । सांगों व्याप्तीची नवाई । येथ दुजें नाहींचि वेई । सर्वत्र मी गा ॥ ११ ॥ तरि कैसेंनि पां वेखें । सदा सुखियें एकें । एकें तियें बहुदुःखें । क्रांत भूतें ॥१२॥ जैसी सगळिये पाटणी । एकोचि दीपें दिवेलावणी । जालिया कां न देखणी ।

उत्पन्न झाल्यावर व नाहीसा झाल्यावर मी उत्पन्न होत नाही, व मरतही नाही, मी अविनाशच आहे, अशा दृष्टीने जे मला पहातात, ८७ मातीचे घट अथवा मठ तयार करून पुन्हा जरी मोडून टाकले, तरी त्या घटमठांत दिसणारें आकाश, हे जसेंच्या तसेंच कायम असतें, ८८ त्याप्रमाणें, अखंड जी आत्मसत्ता, त्या सत्तेच्या आधारावर, अज्ञान दृष्टीनें कल्पित देह होतात व जातात, असें स्पष्ट समजतात. ८९ आत्मा हा वाढत नाही व ओहोटही पावत नाही, चेष्टा करवीत नाही व करीतही नाही, हें ज्यांना यथार्थ आत्मज्ञान झालें आहे, तेच जाणतात, ३९० आणि ज्ञान प्राप्त होईल, बुद्धि परमाणूचाही झाडा घेईल व तो सकल शास्त्रांत निपुण होईल, ९१ परंतु इतका शास्त्रसंपन्न होऊनही जर त्या मनुष्याच्या मनांत वैराग्याचा लेश नसला, तर सर्व व्यापक असा जो मी, त्या माझी भेट त्याला होणार नाही ९२ त्याचप्रमाणें, सर्व शास्त्रें जरी मुखोद्गत असलीं, आणि अंतःकरणांत जर विषयांचें चिंतन असलें, तर अर्जुना, खचीत खचीत त्याला माझी प्राप्ति व्हावयाची नाही। ९३ अरे, असें पहा-स्वप्नांत सर्व ग्रंथ जरी मुखोद्गत झाले, तरी त्या योगानें संसारांतून मुक्त होतां येईल का? किंवा घरांत असलेले वडिलोपार्जित ग्रंथ रक्षण करून ठेवल्यानें ते वाचले असें म्हणतां येईल का? ९४ अथवा डोळे बांधून मोती जर नाकास लावला, तर त्याचें पाणी व किंमत कळेल का? ९५ त्याचप्रमाणें चित्तांत अभिमान बाळगून तोंडानें सर्व शास्त्रें जरी पाठ म्हटलीं, आणि असे कोट्यवधि जन्म गेले, तरी त्यास माझी प्राप्ति होणार नाही ९६ जो मी एकच असून प्राणिमात्रांत व्यापून राहिलों आहें, त्या माझी व्याप्ति कशी आहे, तें तुला स्पष्ट करून सांगतों, ऐक ९७

जें सूर्याच्या ठिकाणीं असलेलें तेज सर्व जगाला प्रकाशित करितें, आणि जें अग्नि व चंद्र यांचे ठिकाणीं आहे, तें तेज माझें आहे, असें समज. ॥ १२ ॥

तर ज्या सूर्याच्या तेजानें सर्व विश्वरचना दृष्टीस पडते, तें तेज सूर्यासकट माझें आहे, असें जाण ९८ हे पांडुसुता, सूर्याच्या तेजानें पाणी शोषण करून घेतल्यावर पुन्हा पृथ्वीस जो ओलावा येतो, तो आणणारी जी चंद्राचे ठिकाणची प्रभा, ती माझी होय. ९९ आणि दहन करणें किंवा पाचन करणें, ही जी अग्नीचे ठिकाणीं असलेली असर्यादि तेजोवृद्धि, ती माझीच आहे ४००

आणि मी या पृथ्वीमध्यें प्रवेश करून आपल्या सामर्थ्यानें सर्व भूतें धारण करितों, व रसात्मक चंद्र होऊन सर्व औषधींचें पोषण करितों. ॥ १३ ॥

मी पृथ्वीमध्यें शिरून तिला आधारभूत झालों आहें, म्हणूनच, ही जरी रज कणांची बनलेली मोठी ढेप आहे, तरी समुद्राच्या अपार पाण्यांत असूनही विरघळून जात नाहीं १ आणि ही आपल्या पृष्ठभागावर अपरिमित चराचर भूतें धारण करते, तीं भूतेंही मीच तिच्यामध्यें शिरून धारण करतों. २ हे पांडुसुता, मी आकाशांत चंद्राच्या रूपानें जणूं काय अमृताचें चालतें सरोवरच झालों आहें ३ आणि तेथून चंद्राच्या किरणरूपी ओघानें सर्व वनस्पतींचें पोषणही मीच करतों ४ अशा प्रकारें सर्व धान्यादिकांचें पोषण करून व नानाप्रकारच्या धान्यांची समृद्धि करून अन्नद्वारा प्राणिमात्रांचें रक्षण मीच करतों ५ आणि अन्न जरी उत्पन्न केलें, तरी प्राणिमात्रास तें असें कसें पचेल, की, ज्याच्या योगानें जिवास समाधान होईल ६

मी प्राण्याच्या देहामध्यें शिरून आणि प्राण, अपान इत्यादि वायूंत मिळून, जठराग्नि होऊन [भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व चोष्य अशा] चतुर्विध अन्नाचें पचन करितों. ॥ १४ ॥

म्हणून अर्जुना, प्राणिमात्राच्या शरीरांत नाभिकंदावर शेगडी पेटवून जठराग्नि मीच प्रदीप्त झालों! ७ प्राण व अपान या वायूंच्या जोडभात्याच्या वाऱ्यानें रात्रंदिवस तो जठराग्नि पेटून या उदरांत किती अन्नाचा फन्ना करतो याचा पत्ता नाही! ८ कोरडे, स्निग्ध, शिजलेले व कच्चे अशा चतुर्विध अन्नाचें पचनही मीच करतों. ९ अशा प्रकारें सर्व जग मी, जगाचा निर्वाह ज्यावर होतो, तें धान्य मी, व जीवनाचें मुख्य साधन जो जठराग्नि, तोही मीच आहें ४१० आतां यापेक्षा माझ्या व्यापकपणाचें नवल तुला काय सांगूं! तर तूं हें पक्कें लक्षांत ठेव की, या जगांत द्वैत नाहींच, सर्वत्र मीच भरलेला आहें. ११ तर मग, "या जगांत कांहीं प्राणी सर्वदा सुखी असे दिसतात, व कांहीं दुःखानें अगदीं व्याप्त झालेले दिसतात, ते कशानें?" १२ जसें एकाद्या शहरांत एकाच दिव्यानें सर्व दिवे लावले तर त्यांपैकीं कांहीं दिवे

उरली एके १३ ऐसी हून उखिविखी। करित आ- हामी मानसी की। तरि परिस तेही निकी। शंका फेडू ॥१४॥ पै आघवा मीचि असे। येथ नाही कीर अनारिसे। परि प्राणियाचिया उल्हासें। बुद्धी- ऐसा ॥१५॥ जैसे एकचि आकाशध्वनी। वाद्य- विशेषी आनानी। वाजावे पडे भिन्नी। नादातरी ॥१६॥ का लोकचेष्टीत वेगळाला। जो हा एकु- चि भानु उदैला। तो आनानी परी गेला। उपयो- गासी ॥१७॥ ना ना बीजधर्मानुरूप। झाडी उप- जविलें आप। तैसें परिणमलें स्वरूप। माझें जीवां ॥१८॥ अगा नेणा आणि चतुरा। पुढां निळ- याचा दुरारा। नेणा सर्पत्वें जाला येरा। सुखा- लागी ॥१९॥ हें असो स्वातीचें उदक। शुक्ती मोती व्याळी विख। तैसा सज्ञानांसी मी सुख। दुःख तो अज्ञानासी ॥३२०॥

सर्वस्य चाहं हृदि सनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५॥

अहं च सर्वस्य हृदि सन्निविष्टः (अस्मि), मत्तः सर्वस्य स्मृतिः ज्ञानं अपोहनं च (अस्ति), अहं च एव सर्वैः वेदैः वेद्य (अस्मि), अहं एव वेदांतकृत् वेदवित् च (अस्मि). १५

एऱ्हवी सर्वांच्या हृदयदेशीं। मी अमुका आहें ऐसी। जे बुद्धि स्फुरे अहर्निशी। ते वस्तु गा मी ॥२१॥ परि संतांसवें वसतां। योगज्ञानीं पैसतां। गुरुचरण उपासितां। वैराग्येंसीं ॥२२॥ येणेंचि सत्कर्में। अशेषही अज्ञान विरमे। जयाचें अहं विश्रामे। आत्मरूपीं ॥२३॥ ते आपेआप देखोनि देखीं। मिया आत्मेनि सदा सुखी। येथें मीवांचून अवलोकीं। आन हेतु असे २४ अगा सूर्योदयो जालिया। सूर्यें सूर्यचि पहावा धनंजया। तेवि मातें मियां जाणावया। मीचि हेतु ॥२५॥ ना शरीरपरातें सेविता। ससारगौरवचि ऐकता। देही जयांची अहंता। बुडोनि ठेली ॥२६॥ ते स्वर्ग- ससारालागी। धावता कर्ममार्गी। दुःखाच्या सेल- भागीं। विभागी होती ॥२७॥ परि हेंही होणें अर्जुना। मजचिस्तव तया अज्ञाना। जैसा जाग- ताचि हेतु स्वप्ना। निद्रेतें होय ॥२८॥ पै अभ्रें दिवसु हरपला। तोही दिवसेंचि जाणो आला। तेवि मी नेणोनि विषयो देखिला। मजचिस्तव भूतीं ॥२९॥ एव निद्रा का जागणिया। प्रबोधुचि हेतु धनंजया। तेवि ज्ञाना अज्ञाना जीवां यां। मीचि मूळ ॥४३०॥ जैसें सर्पत्वा कां दोरा। दोरुचि मूळ धनुर्धरा। तैसा ज्ञाना अज्ञानाचिया ससारा। मियांचि सिध्दु ॥३१॥ म्हणोनि जैसा असें तैसया। मातें नेणोनि धनजया। वेदु जाणों गेला तंव तया। जालिया शाखा ॥३२॥ तरि तिहीं शाखाभेदीं। मीचि जाणिजे त्रिशुद्धी। जैसा पूर्वापरा नदी। समुद्रुचि ठी ॥३३॥ आणि महासिद्धांतापासीं। श्रुति हारपती शब्देंसीं। जैसिया सगंधा आकाशीं। वातलहरी ॥३४॥ तैसें समस्तही श्रुतिजात। ठाके लाजिलें ऐसे निवांत। तें मीचि करीं यथावत। प्रकटोनिया ॥३५॥ पाठी श्रुतीसहित अशेष। जग हारपे जेथ निःशेष। तें निजज्ञानही चोख। जाणता मीचि ॥३६॥ जैसें निदेलिया जागिजे। तेव्हा स्वप्नीचें कीर नाही दुजें। परि एकत्वही देखों पाविजे। आपलेंचि ॥३७॥ तैसें आपलें अद्वय- पण। मी जाणतसें दुजेनवीण। तयाही बोधाका- रण। जाणता मीचि ॥३८॥ मग आगी लाग- लिया कापुरा। ना काजळी ना वैश्वानरा। उरणें नाही वीरा। जयापरी ॥३९॥ तेंवि समूळ अविद्या खाये। तें ज्ञानही जै बुडोनि जाये। तऱ्ही नाहीं

प्रकाश करतात व काही करीत नाहीत, असे कसे होईल ? १३ अशा प्रकारचे तर्कवितर्क जर तू आपल्या मनात खरोखरीच वमला असशील, तर त्याचेंही चांगले निवारण करतो, ऐक. १४ हें पहा–सर्वत्र मी भरलेला आहे, ही गोष्ट तर अगदी निर्विवाद आहे, परंतु प्राण्यांच्या बुद्धीच्या कल्पनेप्रमाणें मी त्यास भासतो. १५ ज्याप्रमाणें एकाच आकाशवाणीचे निरनिराळ्या वाद्यांच्या अनुरोधानें निरनिराळे नाद ऐकूं येतात, १६ किंवा सूर्य एकच आहे, पण तो उगवल्यावर लोकांच्या व्यापारास निरनिराळ्या प्रकारें उपयोगी पडतो, १७ अथवा पाणी एकच असून, बाजाच्या निरनिराळ्या धर्माप्रमाणें झाडामध्यें उत्पन्न होतें, (निरनिराळीं झाडें उत्पन्न होतात,) त्याप्रमाणे मी एकच असून निरनिराळ्या प्राण्यांचे ठिकाणी माझें स्वरूप परिणाम पावलें आहे. १८ अरे, एक अज्ञान व एक चतुर अशा दोघा वाटसरांच्या दृष्टीस दोन सरांचा नीलमण्यांचा एक हार पडला, तेव्हां जो अज्ञानी होता, त्याला तो सर्प असें वाटून भीति उत्पन्न झाली, व दुसरा जो चतुर होता, त्याला तो हार आहे असें वाटून सुख झालें. १९ हे असो, स्वाती नक्षत्राचें पाणी सारखेंच असून तें शिंपल्यांत पडलें असतां त्याचीं मोत्यें होतात, व सर्पाच्या तोंडात पडलें असतां विष उत्पन्न होतें, त्याप्रमाणें, जे ज्ञानी आहेत, त्यांना मजपासून सुख उत्पन्न होतें, व अज्ञानी आहेत, त्यांना दुःख होतें. ८२०

मी सर्वांच्या हृदयामध्यें प्रवेश करून राहतों, मजपासूनच सर्वांना स्मृति, ज्ञान आणि या दोहोंचा अभाव [विस्मरण व अज्ञान] ही उत्पन्न होतात, सर्व वेदांनी जाणण्यास मीच योग्य आहे, आणि वेदांताचा सिद्धांत करणारा व त्याचा ज्ञाताही मीच आहें. ॥ १५ ॥

एऱ्हवीं, सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत, ' मी अमुक आहें ' अशी जी बुद्धि (ज्ञान) रात्रंदिवस स्फुरण पावत असते, तीही मीच आहें. २१ परंतु साधूंच्या समागमानें, ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानाचे अभ्यासानें, आणि वैराग्यासहवर्तमान गुरुचरणाच्या सेवेनें–२२ ह्मणजे ह्याच सदाचरणानें सर्व अज्ञान नाहींसें होऊन, त्याचा मीपणा आत्मस्वरूपांत लय पावतो. २३ मग आत्मस्वरूपाकडे दृष्टि गेल्यावर, मज आत्म्याच्या योगानें तो नेहमी सुखांतच असतो. अशी स्थिति होण्यास माझ्याशिवाय दुसरा कोणी कारणीभूत आहे काय ? २४ हे धनंजया, सूर्य उगवल्यावर सूर्याच्या तेजानेंच सूर्य पहावा लागतो, त्याप्रमाणें, मला जाणण्यास मीच कारण आहें. २५ नाहीं तर, व्यावहारिक लोकांची सेवा करून समागमाचा चांगुलपणा टाकतांना देहाच्या ठिकाणींच ज्यांची अहंबुद्धी गढून गेली आहे, २६ ते स्वर्ग व संसार या सुखांच्या प्राप्तीकरितां कर्ममार्गाचें आचरण करतात, त्यामुळें त्यांना दुःखाचा केवळ वांटा प्राप्त होतो. २७ परंतु, अर्जुना, हीही स्थिति त्या अज्ञानी लोकांस प्राप्त होण्यास कारण मीच आहें. ज्याप्रमाणें जागा असणारा मनुष्यच स्वप्न व निद्रा या अवस्थांचा कारण असतो, २८ परंतु, दिवस दडतांना आकाश व्यापलें ह्मणजे उजेड कमी होतो, हेंही दिवसाच्या उजेडानेंच जसें समजतें; त्याप्रमाणें, मला न जाणून प्राणी विषयांचें सेवन करतात, हेंही माझ्याच सत्तेनें होतें. २९ याप्रमाणें, हे धनंजया, निद्रेला किंवा जागृतीला जसें मूळ ज्ञानच कारण आहे, त्याप्रमाणें, या ज्ञानी व अज्ञानी अशा जीवांना मीच मूळ आहें. ८३० हे धनुर्धरा, ज्याप्रमाणें, सर्पाच्या किंवा दोराच्या भासास मूळ दोरीच कारण आहे, त्याप्रमाणें ज्ञान व अज्ञान यांच्या व्यवहारास मीच कारण आहें, हें सिद्ध आहे. ३१ ह्मणून, हे धनंजया, माझें खरें स्वरूप न समजल्यामुळें वेद मला जाणण्याकरितां खटपट करूं लागला, तो त्याच्या शाखा झाल्या. ३२ तथापि त्या वेदाच्या तीनही शाखांना (ऋक्, यजु व साम यांना) माझेंच वर्णन केलें आहे. ज्याप्रमाणें पूर्वपश्चिमवाहिनी नद्यांस समुद्रच प्राप्य स्थान होय, ३३ आणि ज्याप्रमाणें महासिद्धांताजवळ (ब्रह्माजवळ) श्रुती शब्दासहवर्तमान लय पावतात, जसा वाऱ्याच्या झुळुका गंधासहवर्तमान आकाशांत लय पावतात, ३४ त्याप्रमाणें, सर्व श्रुति ज्या ठिकाणी लाजून स्तब्ध रहातात, ते ब्रह्मस्वरूप मीच यथार्थ प्रकट करतों. ३५ नंतर, श्रुतीसह सर्व जग ज्या ठिकाणीं लय पावतें, तें शुद्ध आत्मज्ञान जाणणारा मीच आहें. ३६ ज्याप्रमाणें निजलेला मनुष्य जागा झाल्यावर स्वप्नात भासलेल्या वस्तु आपणच झालो होतों असें तो समजतो, त्याप्रमाणेंच जागृदवस्थेंतही आपण एकटेच आहों, हेंही तोच समजतो. ३७ त्याप्रमाणें, जें माझें आत्मस्वरूप, त्याचा बोध होण्यास दुसऱ्यावाचून मीच कारण आहे, व त्या आत्मस्वरूपाचा जाणणारा मीच आहें. ३८ वीरा अर्जुना, ज्याप्रमाणें कापुर जळल्यावर मागें त्याची काजळी रहात नाहीं व अग्निही रहात नाहीं, ३९ त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा समूळ नाश करणारें जें ज्ञान, तेंही ज्या वेळेस लय पावतें,

कीर नोहे । आणि न साहे असंगेही ॥४४०॥ पै विश्व घेऊनि गेला मागेंसी । तया चोरातें कवण कें गिवसी । जे कोणी एकी दशा ऐसी । शुद्ध ते मी ॥४१॥ ऐसी जडाजडव्याप्ती । रूप करितां कैवल्यपती । ठी केली निरुपहिती । आपुल्या रूपीं ॥ ४२॥ तो आघवाचि बोधु सहसा । अर्जुनीं उमटला कैसा । व्योमींचा चंद्रोदयो जैसा । क्षीरार्णवीं ॥ ४३ ॥ कां प्रतिभिंती चोखटे । समोरील चित्र उमटे । तैसा अर्जुनें आणि वैकुंठें । नांदतसे बोधु ॥४४॥ तरि बाप वस्तुस्वभावो । फावे तव तंव गोडिये थांवो । म्हणौनि अनुभवियांचा रावो । अर्जुन म्हणे ॥४५॥ जी व्यापकपण बोलतां । निरुपाधिक जें आतां । स्वरूप प्रसंगता । बोलिलें देवो ॥४६॥ तें एक वेळ अव्यंगवाणें । कीजो कां मजकारणें । तेथ द्वारकेचा नाथु म्हणे । भलें केलें ॥४७॥ पै अर्जुना आम्हांहि वाडेंकोडें । अखंड बोलों आवडे । परि काय कीजे न जोडे । पुसतें ऐसें ॥४८॥ आजि मनोरथांसि फळ । जोडलासि तूं केवळ । जे तोंड भरूनि निखळ । आलासि पुसों ॥४९॥ जें अद्वैतावरीही भोगिजे । तें अनुभवींचें तूं विरजें । पुसोनि मज माझें । देतासि सुख ॥४५०॥ जैसा आरिसा आलिया जवळां । दिसे आपणपें आपला डोळा । तैसा संवादिया तूं निर्मळा । शिरोमणी ॥५१॥ तुवां नेणोनि पुसावें । मग आम्ही परिसऊं बैसावें । तो गा हा पाडु नव्हे । सोयरेया ॥५२॥ ऐसें म्हणौनि आलिंगिलें । कृपादृष्टी अवलोकिलें । मग देवो काय बोलिले । अर्जुनेंसीं ॥ ५३ ॥ पै दोहीं वोठीं एक बोलणें । दोहीं चरणीं एक चालणें । तैसें पुसणें सांगणें । तुझें माझें ॥५४॥ एव आम्ही तुम्ही येथें । देखावें एका अर्थातें । सांगते पुसतें येथें । दोन्ही एक ॥५५॥ ऐसा बोलत देवो भुलला मोहें । अर्जुनातें आलिंगूनि ठाये । मग बिहाला म्हणे नोहे । आवडी हे ॥५६॥ जाले इक्षुरसाचे ढाळ । तरि लवण देणें किडाळ । जे संवादसुखाचें रसाळ । नासेल थितें ॥५७॥ आधींच आम्हां यया कांहीं । नरनारायणासी भिन्न नाहीं । परी आतां जिरो माझ्या ठाईं । वेगु हा माझा ॥५८॥ इया बुद्धी सहसा । श्रीकृष्ण म्हणे वीरेशा । पैं गा तो तुवा कैसा । प्रश्नु केला ॥५९॥ जो अर्जुन श्रीकृष्णीं विरत होता । तो परतोनिया मागुता । प्रश्नावळीची कथा । ऐकों आला ॥४६०॥ तेथ सद्गदें बोलें । अर्जुनें जी जी म्हणितलें । निरुपाधिक आपुलें । रूप सांगा ॥६१॥ यया बोला तो शार्ङ्गी । तेंचि सांगावयालागीं । उपाधी दोहीं भागीं । निरूपीत असे ॥६२॥ पुसिलिया निरुपहित । उपाधि कां सांगे येथ । हें कोण्हाही प्रस्तुत । गमे जरी ॥ ६३ ॥ तरि ताकाचें अंश फेडणें । याचि नाव लोणी काढणें । चोखाचिये शुद्धी तोडणें । कीडाचि जेविं ॥ ६४ ॥ बाबुळीचि सारावी हातें । परि पाणी तंव असे आइतें । अभ्रचि जावें गगन तें । सिद्धाचि की ॥६५॥ वरिल कोंडियाचा गुंडाळा । झाडूनि केलिया वेगळा । कणु घेतां विरंगोळा । असे काई ॥ ६६ ॥ तैसा उपाधि उपहितां । शेवटु जेथ विचारितां । तें

त्या वेळेस काहीं नाहीं असेंही ह्मणता येत नाहीं, व आहे असेंही ह्मणणे ज्या स्थितीस गेले सहन होत नाहीं, ह्मणजे ज्ञानाज्ञानाचा लय झाल्यावर जे शुद्ध स्वरूप उरते, त्याच्या ठिकाणी शब्दाचा साक्षात प्रवेश होत नाहीं, ह्मणून आहे किंवा नाहीं, अशा शब्दाने ती स्थिति सागता येत नाहीं ४४० हे पहा-विश्वाचे कारण जे अज्ञान, त्यासहवर्तमान सर्व विश्वाचा नाश करून टाकणार, त्याच्या विश्वातगत साधनानी कोण व कोठे पत्ता लावणार अशा तऱ्हेची जी काहीं विशेष स्थिति, ते माझें शुद्ध स्वरूप आहे ४१ कैवल्य-पती भगवान् यानी जडाजड पदार्थामध्ये आपल्या व्या-प्तीचें रूप करिता करिता आपल्या निरुपाधिक स्वरूपाच्या ठिकाणी मजल पोंचविली ४२ ज्याप्रमाणे आकाशात चद्रोदय झाल्यावर क्षीरसमुद्रात त्याचे पूर्ण प्रतिबिंब दिसते, त्याप्र-माणें श्रीकृष्णानी केलेला हा सर्व बोध अर्जुनाच्या मनात प्रतिबिंबित झाला ४३ चित्रे काढलेल्या भिंतीच्या समो-रील भिंत घोंटून गुळगुळीत केल्यावर, तींत ज्याप्रमाणें त्या चित्राचे प्रतिबिंब दिसते, त्याप्रमाणें वैकुंठनायक जो श्रीकृष्ण परमात्मा, त्याच्या मनातील बोध अर्जुनाच्या शुद्ध अत -करणामध्ये प्रतिबिंबित झाला ४४ धन्य! धन्य!! परमात्म स्वभाव!!! जशी जशी त्याची प्राप्ति होईल, तशी तशी आ-नदाची प्राप्ति वाढते अशा अनुभवाचा राजा जो अर्जुन तो पुन देवाला ह्मणतो ४५ देवा, आपल्या व्यापकपणाचें वर्णन करताना आपण प्रसंगानुसार जे निरुपाधिक स्वरूपाचे वर्णन केलें, ४६ ते निरुपाधिक स्वरूप एक वेळ मजकरिता स्पष्ट करा. तेव्हा द्वारकानाथ ह्मणाले, "चागले वि-चारलेंस" ४७ हें पहा अर्जुना, आह्मालाही कोड-कौतुकानें नेहमी हेंच बोलावेसे वाटले, पण काय करावे, कोणी असें विचारणाराच भेटत नाही ४८ तूं आज तोंड भरून मोठ्या आस्थेनें पुन निरुपाधिक स्वरूप सागा, ह्मणून विचारलेस म्हणून मला असें वाटते, आजपर्यंत माझ्या मनात असा विचारणारा कोणी तरी भेटावा, अशी फार इच्छा होती, त्या इच्छेचें फळ आज तू मला प्राप्त झालास. ४९ अद्वैत अनुभवानंतर जो सुखाचा उपभोग घ्यावा, तो घेण्यास आज मला तू साह्य झाला आहेस. कारण, माझें निरुपाधिक स्वरूप मला पुन सांगा असें विचा-रूनच मला सुख देत आहेस ४५० ज्या प्रमाणें आरशात पाहिल्यावर आपले स्वरूप आपल्या ने-त्रानीं दिसतें, त्याप्रमाणें तुझ्याबरोबर संवाद केल्यामुळे मला सुख झालें आहे, ह्मणून तूं संवाद करणारांत शिरोमणि आहेस ५१ मित्रा अर्जुना, तुला समजत नाही म्हणून त्या आम्हास विचारतोस, आणि आह्मा तुझी समजूत करून घ्यावी, अशी तुझी योग्यता! नाही बरं!" ५२ असें ह्मणून देवाला आनदातिशयामुळे अर्जुनास आ-लिंगन देऊन व कृपादृष्टीने पाहून मग भगवान अर्जुनाला असें म्हणाले ५३ का, ओठ जरी दोन असले तरी बोलणें जसें एक, दोन पाय असले तरी चालणें जसें एक, त्याप्रमाणें तुझें पुसणें व माझें सागणें दोन्ही एक आहेत ५४ याप्रमाणे तुझें व माझें स्वरूप एकच आहे असें समज, आणि मी सागणारा व तू पुसणारा हे आपण दोघेही एकच आहों.' ५५ असें बोलता बोलता मोहानें भुलून जाऊन अर्जुनास आलिंगन देऊन स्तब्ध झाले इतक्यात चकित होऊन म्हणाले -इतके प्रेम चागले नाहीं! ५६ उसाच्या रसाची गुळाची ढेप करतेवेळी त्यात ज्याप्रमाणे हीन असा क्षार घालावा लागतो, त्याप्रमाणे आमच्या संवादरूपी सुखात द्वैत उत्पन्न केलें नाहीं, तर आज आलेलें प्रेम नाहींसें होईल ५७ अर्जुन नर, व मी नारायण असल्यामुळे आह्मा दोघात आधीच भेद नाहीं पण मला आलेलें हें प्रेमानें भरतें आता माझ्या ठिकाणींच जिरूं द्या ५८ याप्रमाणें बुद्धि स्थिर करून श्रीकृष्ण भगवान् म्हणाले, हे वीरश्रेष्ठा, "तूं मला काय प्रश्न केलास?" ५९ इकडे अर्जुन जो श्रीकृष्णाच्या स्वरूपात लीन होत होता, तो देहभानावर येऊन आपल्या प्रश्नाचें उत्तर ऐकण्यास तयार झाला ४६० तेव्हा सद्ग-दित वाणीने अर्जुनाने म्हटले "देवा, आपलें निरुपाधिक रूप कोणते ते सागा" ६१ अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून, तें निरुपाधिक स्वरूप सागण्याकरिता, श्रीकृष्ण भगवान् अगोदर दोन प्रकारें करून उपाधीचें वर्णन करितात. ६२ आपलें निर्गुणरूप सागा म्हणून विचारलें असता, उपाधीविषयीं भगवान् अगोदर वर्णन का करतात, अशी जर कोणास शंका येईल, ६३ तर असें पहा की, कोणीं लोणी मागाव-यास आला तर, ताक अगोदर करून त्यातून तें त्याला काढून द्यावें लागतें, किंवा शुद्ध सोनें पाहिजे असल्यास तें जसें अगोदर तावून त्यातील वाईट धातू काढावी लागते; ६४ पाण्यावरील शेवाळच काढून टाकावयाचें असतें, ह्मणजे मग पाणी शुद्धच आहे, अथवा अभ्र नाहींसें झा-ल्यावर आकाश स्वच्छच असतें। ६५ तादुळावरील भाता चा कोंडा काढून टाकल्यावर तादूळ हातीं येण्यास काही हरकत असते काय? ६६ त्याप्रमाणें, स्वरूपावरील उपाधि

कोणातेही न पुसतां । निरुपाधिक ॥ ६७ ॥ जैसें न सागणेवरी । बाळा पतीसी रूप करी । बोल निमालेपणे विवरी । अचर्चातें ॥६८॥ पै सांगणेयाजोगें नव्हे । तेथिचें सागणे ऐसें आहे । म्हणौनि उपाधि लक्ष्मीनाहे । बोलिजे आदि ६९ पाडिव्याची चन्द्ररेखा । निरुती दावावया शाखा । दाविजे तेवि औपाधिका । बोली इया ॥४७०॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षर सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते १६

लोके क्षर अक्षर च एव इमो द्वौ पुरुषा (स्त). सर्वाणि भूतानि क्षर (उच्यते), कूटस्थः अक्षर उच्यते. १६

मग तो म्हणे गा सव्यसाची । पै इये ससारपाटणीची । वस्ती साविया टांची । दुपुरुषी ७१ जैसी आघवांचि गगनीं । नांदत दिवोरात्री दोन्ही । तैसे संसारराजधानीं । दोन्हीचि हे ॥७२॥ आणिकही तिजा पुरुषु आहे । परि तो या दोहींचें नाव न साहे । जो उदेला गावेंसीं खाये । दोहींतें ययां ॥७३॥ परि ते तव गोठी असो । आधीं दोहींची हे परियेसों । जे संसारग्रामा वसों । आले असती ॥७४॥ एक आंधळा वेडा पंगु । येर सर्वांगें पुरता चांगु । परि ग्रामगुणे सगु । घडला दोघां ॥७५॥ तया एका नाम क्षरु । येरातें म्हणती अक्षरु । इहीं दोहींचि परि ससारु । कोंदला असे ॥७६॥ आतां क्षरु तो कवणु । अक्षरु तो किंलक्षणु । हा अभिप्रावो संपूर्णु । विवचूं गा ७७ तरी महदहंकारा- । लागुनिया धनुर्धरा । तृणांतींचा पांगोरा- । वरी पै गा ॥ ७८ ॥ जें कांहीं सानें थोर । चालतें अथवा स्थिर । किंबहुना गोचर । मनबुद्धीसि जे ॥७९॥ जेतुलें पांचभौतिक घडतें । जें नामरूपा सांपडतें । गुणत्रयाच्या पडते । कामठा जें ॥ ४८० ॥ भूताकृतीचें नाणें । घडत भांगारें जेणें । काळासि जूं खेळणें । जिहीं कवडा ॥८१॥ जाणणेंचि विपरीतें । जें जें कांहीं जाणिजेतें । जें प्रतिक्षणी निमतें । होऊनियां ८२ अगा काढूनि भ्रांतीचे दांग । उभवी सृष्टीचें आग । हें असो बहु जग । जया नाम ॥८३॥ पै अष्टधा भिन्न ऐसें । जें दाविले प्रकृतिमिसे । जें क्षेत्रद्वारा छत्तिसे । भागी केलें ॥ ८४ ॥ हे मागील सांगों किती । अगा आतांचि जे प्रस्तुती । वृक्षाकार रूपाकृति । निरूपिली ॥८५॥ ते आघवेंचि साकारें । कल्पुनी आपणपयां पुरें । जालें असे तदनुसारें । चैतन्यचि ॥८६॥ जैसा कुहा आपणचि बिंबे । सिंह प्रतिबिंब पाहता क्षोभे । मग क्षोभला समारंभें । घाली तेथ ॥८७॥ का सलिलीं असतचि असे । व्योमावरी व्योम बिंबे जैसें । अद्वैत होऊनि तैसें । द्वैत घेपे ॥८८॥ अर्जुना गा यापरी । साकार कल्पूनि पुरी । आत्मा विस्मृतीची करी । निद्रा तेथ ॥८९॥ पै स्वप्नी सेजार देखिजे । मग पहुडणें जैसें तेथ कीजे । तैसें पुरी शयन देखिजे । आत्मयासी ॥४९०॥ पाठी तिये निद्रेचेनि भरें । मी सुखी दुःखी म्हणत घोरें । अहंममतेचेनि थोरें । वोसणाये सादे ॥९१॥ हा जनकु हे माता । हा मी गौर हीन पुरता । पुत्र वित्त कांता । माझें हें ना ॥९२॥ ऐसिया बळघोनि स्वप्ना । धावत भवसर्गाचिया राना । तया चैतन्या नाम अर्जुना । क्षर पुरुषु गा ॥ ९३ ॥ आतां ऐक क्षेत्रज्ञु येणें । नामें जयातें बोलणें । जग जीवु कां म्हणे । जिये दशेतें ॥ ९४ ॥ जो आपुलेनि विसरें । सर्व भूतत्वें अनुकरे । तो आत्मा बोलिजे क्षरें । पुरुषनामें ॥ ९५ ॥ जे तो वस्तुस्थिती पुरता । म्हणोनि आली पुरुषता । वरी देहपुरीं निदैजतां । पुरुषनामें ॥९६॥ आणि क्षरपणाचा नाथिला । आळ यया ऐसेनि आला । जे उपाधीचि आतला । म्हणोनियां ॥ ९७ ॥ जैसी खळाळीचिया उदका । सरसी आंदोळे चंद्रिका ।

तैसा विकारा औपाधिका । ऐसाचि गमे ॥९८॥ का खळाळु मोटका शोपे । आणि चंद्रिका तै स-रिसीच अंशे । तैसा उपाधिनाशी न दिसे । उपाधिकु ९९ ऐसे उपाधीचेनि पाडें । क्षणिकत्व यातें जोडे । तेणें खोंकरपणें घडे । क्षर हें नाम ॥५००॥ एव जीवचैतन्य आघवें । हे क्षर पुरुष जाणावें । आतां रूप करू बरवें । अक्षरासी १ तरि अक्षरु जो दुसरा । पुरुषु पै धनुर्धरा । तो मध्यस्थु गा गिरि-वरां । मेरु जैसा ॥ २ ॥ जे तो पृथ्वी पाताळ स्वर्गी । इही न भेदे तिही भागी । तैसा दोही ज्ञानज्ञानागी । पडेना जो ॥ ३ ॥ ना यथार्थज्ञानें एक होणें । ना अन्यथात्वे दुजे घेणें । ऐसें नि-खिळ जे नेणणे । तेचि तें रूप ॥४॥ पांसुता नि-शेष जाये । ना घटभाडादि होये । तया मृत्पि-डा ऐसें आहे । मध्यस्थ जें ॥ ५ ॥ पै आटोनि गेलिया सागरु । मग तरंगु ना नीरु । तया ऐशी अनाकारु । जे दशा गा ॥ ६ ॥ पार्था जागणे तरी बुडे । परि स्वप्नाचें कांही न माडे । तैसिये निद्रे सांगडें । न्याहाळणें जें ॥ ७ ॥ विश्व आवघें-चि मावळे । आणि आत्मबोधु तरी नुजळे । तिये अज्ञानदशे केवळे । अक्षरु नामें ॥८॥ सर्वां कळी सांडिलें जैसें । चंद्रपण उरे अंवसे । रूप जाणावें तैसें । अक्षराचें ॥ ९ ॥ पैं सर्वोपाधिविनाशें । हे जीवदशा जेथ पैसे । फळपाकांत जैसें । झाड बीजीं ॥५१०॥ तैसें उपाधीं उपहित । थोंकोनि ठाके जेथ । तयातें अव्यक्त । बोलती गा ॥११॥ घन अज्ञान सुषुप्ती । तो बीजभावो म्हणती । येर स्वप्न हन जागृती । फळभावो तयाचा ॥१२॥ जयासी कां बीजभावो । वेदांतीं केला ऐसा आवो । तो तया पुरुषा ठावो । अक्षराचा ॥१३॥ जेथुनी अन्यथा ज्ञान । फांकोनि जागृती स्वप्न । नाना-बुद्धीचे ज्ञान । रिगाले असे ॥ १४ ॥ जीवत्व जे-थुनी किरीटी । विश्व उठतचि उठी । ते उ-भय भेदाची मिठी । अक्षरु पुरुषु ॥ १५ ॥ येरु क्षरु पुरुषु का जनी । जिहीं खेळे जागृती स्वप्नीं । तिया अवस्था जो दोन्हीं । वियाला गा ॥१६॥ पैं अज्ञानघनसुषुप्ती । ऐसैसी जे कां ख्याती । या उणी येकी प्राप्ती । ब्रह्माची जे ॥ १७ ॥ सा-चचि पुढती वीरा । जरि न येतां स्वप्न जागरा । तरी ब्रह्मभावो साचोकारा । म्हणों येता ॥१८॥ परि प्रकृतिपुरुषें दोनी । अभ्रें जाली जिये गगनीं । क्षेत्रक्षेत्रज्ञु स्वप्नी । देखिला जिये ॥१९॥ हें असो अधोशाखा । या संसाररूपा रुखा । मूळ तें रूप पुरुषा । अक्षराचें ॥५२०॥ हा पुरुषु कां म्हणिजे । जे पूर्णपणेंचि निजे । पै मायापुरी पहुडिजे । तेणेंही बोलें ॥२१॥ आणि विकाराची जे वारी । ते विपरीतज्ञानाची परी । नेणिजे जिये माझारी । ते सुषुप्ती गा हा ॥२२॥ म्हणौनि यया आपैसें । क्षरणें या नसे । आणिकेंही हा न नाशे । ज्ञाना-उणें ॥२३॥ यालागी हा अक्षरु । ऐसा वेदांतीं डगरु । केला देशी थोरु । सिद्धांताच्या ॥२४॥ ऐसें जीवकार्य कारण । जया मायासंगुचि लक्षण । अक्षर पुरुषु जाण । चैतन्य तें ॥२५॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

उत्तम पुरुष, तु अन्यः (आस्ति), स परमात्मा इति उदाहृत , यः अव्यय. ईश्वर. लोकत्रय आविश्य तत् बिभर्ति; १७

विकाराच्या उपाधीला आत्मा उपाधियुक्त भासतो ९८ नंतर तेंच हालणारें पाणी नाहीसें झाल्यावर त्यांत दिसणारें चंद्रप्रतिबिंबही नाहींसें होतें, त्याप्रमाणें, उपाधीचा नाश झाल्यावर चैतन्य दिसेनासें होतें ९९ याप्रमाणें उपाधींच्या योगानें चैतन्यास क्षणिकत्व प्राप्त होतें, आणि असा क्षणीपणा आल्यानें त्याला 'क्षर' असें म्हणतात ५०० अशा प्रकारें सर्व जीवचैतन्यास 'क्षर' असें म्हणावें आतां अक्षराचीं लक्षणें कोणतीं, तें उत्तम प्रकारें सांगतों —येथून अक्षरपुरुषाचें वर्णन करण्याकरितां, ज्ञानावांचून नाश न पावणारी जी माया किंवा अज्ञान, तिला अक्षर असें म्हणतात त्या उपाधीनें युक्त जो परमात्मा त्याला अक्षर पुरुष असें म्हटलें आहे येथून अगोदर त्या उपाधीचें वर्णन करितात, हें लक्षांत ठेवावें — १ तर अर्जुना, दुसरा जो 'अक्षर पुरुष,' तो मध्यस्थ आहे, ज्याप्रमाणें, सर्व पर्वतांत मेरु पर्वत मध्यस्थ आहे, त्याप्रमाणें परमात्मा व मायाकार्य यांच्यामध्यें अक्षर पुरुषाची उपाधि जें अज्ञान तें मध्यें आहे, म्हणून तद्विशिष्ट अक्षर पुरुषाला मध्यस्थ म्हटलें आहे २ कारण तो मेरु पर्वत पृथ्वी, पाताल व स्वर्ग या तिन्ही लोकांत सारखाच आहे, त्याप्रमाणें जो ज्ञान किंवा अज्ञान कार्य यांना समानच आहे. ३ यथार्थ ज्ञानानें ऐक्य होणें किंवा विपरीत ज्ञानानें द्वैत पावणें या दोन स्थितींमधील जी केवळ अज्ञान स्थिति तेंच ज्याचें स्वरूप होय, ४ माती भिजवून तिचा गोळा करावा, मग तिचें भांडें घडावयाचें पूर्वी तिचा मातीपणा तर गेलेला असतो, व तिला भांड्याचाही आकार नसतो, त्या गोळ्याप्रमाणें या अक्षर पुरुषाची मधली स्थिति आहे ५ समुद्र आटल्यावर त्यांत लाटाही नसतात किंवा पाणीही नसतें, त्याप्रमाणें जी आकाररहित स्थिति, ६ पार्था, जागृदवस्था जाऊन स्वप्नावस्था ही आली नाहीं अशी जी निद्रावस्था, त्याप्रमाणें ज्याचें स्वरूप आहे, ७ आणि जगाचा भास नाहींसा होणें, व आत्मज्ञानाचा बोध न होणें, या दोहोंमधील जी केवळ अज्ञानदशा, तिलाच "अक्षर" असें म्हणतात. ८ अमावास्येच्या दिवशीं सर्व कला नाहींतशा होऊन जसें चंद्राचें स्वरूप असतें, त्याप्रमाणें शुद्ध ज्ञान व विपरीत ज्ञान यांविरहित केवळ अज्ञान असें अक्षराचें रूप आहे ९ हें पहा, सर्व उपाधींचा नाश झाल्यावर ज्या अज्ञानांत जीवात्मा लय पावतो. ज्याप्रमाणें फल आल्यावर झाड त्यांत बीजरूपानें असतें, ५१० त्याप्रमाणें उपाधि व उपाधींचा स्वीकार करणारा जेथें विश्रांति घेतो, त्या स्थानाला अव्यक्त असें म्हणतात ११ पण अज्ञान ज्या निद्रावस्थेत असतें, तिला 'बीजभाव' असें म्हणतात व स्वप्न व जागृति यांना 'फलभाव' असें म्हणतात १२ वेदान्तशास्त्रांत ज्या स्थितीला 'बीजभाव' असें म्हणतात, त्या स्थितीलाच 'अक्षर पुरुष' असें म्हणतात १३ आणखी जेथून विपरीत ज्ञान उत्पन्न होऊन जागृति व स्वप्न या रूपांनीं फांकतें, आणि अनेकबुद्धितरंगरूप ज्ञान जेथून निघतें १४ अर्जुना, जीवधर्म जेथून उत्पन्न होतो, तसेंच अनंत विश्व जेथें उत्पन्न होतात, आणि त्या जीवत्वाचा व विश्वाचा प्रलयकाली जेथें सामावणें होतें त्या उपाधींच्या ठिकाणा म्हणजे अज्ञानाच्या ठिकाणीं असणाऱ्या चैतन्याला अक्षर पुरुष म्हणतात १५ दुसरा क्षर पुरुष जो जागृत-स्वप्नावस्थेंत खेळतो, त्या जागृत स्वप्न या दोन अवस्था ज्याच्यापासून उत्पन्न होतात, १६ किंवा ज्या अवस्थेला पूर्ण अज्ञानानें भरलेली अशी निद्रावस्था म्हणतात, व जिला ब्रह्मस्थिती म्हणण्याला एकच उणेपणा आहे १७ वीरा अर्जुना, खरोखर या निद्रावस्थेपासून जर स्वप्न किंवा जागृति या अवस्था प्राप्त न होतील, तर या सुषुप्तीलाच ब्रह्मस्थिति असें म्हटलें असतें १८ पण या निद्रारूपी आकाशांत प्रकृतिपुरुषरूपी ढग येऊन क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ असें जिच्या स्वप्नांत दिसतात १९ हें असो, खालच्या बाजूला विस्तार पावणाऱ्या संसाररूपी वृक्षाचें जें मूळ म्हणजे अज्ञान, तेंच या अक्षर पुरुषाचें रूप होय ५२० याला पुरुष कां म्हणावयाचें? तर हा पूर्णपणें निद्रा घेतो म्हणून, व मायारूपी नगरांत शयन करतो म्हणून, २१ आणि ज्या गाढ निद्रेंत विकार अथवा विपरीत ज्ञान यांचा भास नसतो, तें याचें रूप होय २२ म्हणून याचा स्वभावतः किंवा ज्ञानावांचून दुसऱ्या कशानेंही नाश होत नाहीं २३ म्हणून वेदांत शास्त्राच्या सिद्धांतांत याच्यावर 'अक्षर' असा आरोप केला आहे. २४ याप्रमाणें जीव कार्य व कारण हे व्यवहार होण्यास परमात्म्याशीं मायेच्या संबंधाचीच जरूरी आहे म्हणून त्या मायेचा संबंध असलेल्या चैतन्यालाच 'अक्षर' पुरुष म्हणतात, असें समज २५

उत्तम पुरुष तर या दोहोंहून निराळा आहे. त्याला परमात्मा म्हणतात. तो अविनाशी ईश्वरस्वरूप होऊन या जगत्रयांत शिरून त्याचें धारण व पोषण करतो. ॥ १७ ॥

आता अव्यथज्ञानी । गा नेणी ना गा नामी । जनी । तया म्हणती जनी । अज्ञानी ॥ २० ॥ ते अज्ञान बा । गुर्गालिया । सांडि । केलिया । जैसा वन्हि काष्ठ आकळिया । ॥२७॥ तैसे अज्ञान जाले जल । आपण ऊनि गेले । मग जाणणेविण उल । जाण ॥२८॥ तें तो गा उत्तम पुरुषु । जो त्रीं निष्कर्षु । दोहीहून आणिकु । ॥२०॥ सुषुप्ती आणि स्वप्ना । पासूनि पहुँच अर्जुना । जागणे जैसें आना । बोधाचेनि ॥५३०॥ का एसी हन मृगजळा- । पासूनि अर्कमंडळा । अपाटु तेंवि वेगळा । उत्तम गा ॥३१॥ हे ना काष्ठाचा काळ- टुनी । अनारिसा जैसा वन्ही । तैसा जगज्ञाना- सुनी । आनाचि तो ॥३२॥ पैं आपनि आपली मर्यादा । एक करीत नदीनदा । उठी उदावादा । एकार्णवाचा ॥ ३३ ॥ तैसें ना सुषुप्ती । ना जागराची गोठी आथी । जैसी गिळिली दिवोराती । प्रळयतेजें ॥ ३४ ॥ मग एकपण ना दुजें । अंग नाही हे नेणिजे । अनुभव निर्बुजे । बुडाला जेथ ॥३५॥ ऐसें आथि जें काही । तें तो उत्तम पुरुषु पाही । जे परमा- त्मा इहीं । बोलिजे नामी ॥३६॥ तरी नेथ न मिसळता । बोलणे जीवत्व पडुगत । जैसी बुड- णेयाची वार्ता । थडियेचा कीजे ॥३७॥ तैसें विवे काचिये काठीं । उभें ठाकलिया किरीटी । पराप- राचिया गोठी । करणे वेदा ॥३८॥ म्हणौनि पुरुषु क्षराक्षरु । दोन्ही देखोनि अवरु । याते म्हणती परु । आत्मरूप ॥३९॥ अर्जुना येणेंगा परी । परमात्मा शब्दवरी । सूचिजे गा अवधारी । पुरुषोत्तमु ॥५४०॥ एऱ्हवीं न बोलणेनि बोलणें । जेथींचें सर्व नेणिवा जाणणें । काहींच न होणें होणें । जे वस्तु गा ॥४१॥ सोऽहं तेंही अस्तवलें । जेथ सांगतेंचि सांगणें जालें । द्रष्टत्वेंसी गेलें । द्रष्ट्रत्व जेथ ॥४२॥ आता बिंबा आणि प्रतिबिंबा- पाठीं रुची न म्हणों नये प्रभा । जन्ही कैसेनि न लागा । नायेचि ना ॥४३॥ का घ्राणा फुला दोहीं । मधीं असे जे माझारिला ठायीं । ते न तरी नाहीं । ऐसें बोलों नये ॥४४॥ तैसें द्रष्टा दृश्य हें जाये । मग कोण म्हणे काय आहे । तेंचि अनुभव तोचि पाहे । रूप तया ॥४५॥ जो प्रकाश्यवीण प्रकाशु । जो ईशितव्येंवीण ईशु । आपणेंचि अवकाशु । वसवीत असे जो ॥४६॥ जो नाद ऐकिजता नादु । स्वादें चाखिजता स्वादु । जो भोगिजतसे आनंदु । आनंदेंचि ॥४७॥ जो पूर्णतेचा परिणामु । पुरुषु गा पुरुषोत्तमु । विश्रां- तीचाही विश्रामु । विराला जेथें ॥४८॥ सुखासि सुख जोडिलें । जे तेज तेजासि सापडलें । शून्यही बुडालें । महाशून्यीं जिये ॥४९॥ जो विकासाही वरी उरता । ग्रासातेंही ग्रासूनि पुरता । जो बहुतें पाडें बहुता- । पासूनि बहु ॥५५०॥ पैं नेणतया- प्रती । रुपेपणाची प्रतीती । रुपें न होनि शुक्ती । दावी जैसी ॥५१॥ का नानाअलंकारदशे । सोनें न लपत लपालें असे । विश्व न होनिया तैसें । विश्व जो धरी ॥५२॥ हें असो जळतरंगा । नाहीं भिन्नपण जेवि गा । तेवि दिसता प्रकाशु जगा । आपणचि जो ॥५३॥ आपलिया संकोचविकासा । आपणचि रूप वीरेशा । हा जळीं चंद्रु हन जैसा । समगु गा ॥५४॥ तैसा विश्वपणें कांहीं होये । विश्वलोपीं कहीं न जाये । जैसा रात्रिदिवसें नोहे । द्विधा रवि ॥५५॥ तैसा कांहीचि कोणीकडे । काथिलेनिहि वेंची न पडे । जयाचें सांगडें । जगासींचि ॥ ५६ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

यस्मात् अहं क्षरं अतीत, अक्षरात् अपि च उत्तम, अत अहं लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितः अस्मि. ॥ १८ ॥

जो आपणपेंचि आपणया । प्रकाशीतसे धनं-

आता विपरीत ज्ञानानें या विश्वात उत्पन्न होणाऱ्या ज्या जागृति व स्वप्न या अवस्था, त्या ज्या गाढ अज्ञानात लय पावतात, २६ तें अज्ञान ज्ञानात बुडून ज्ञानही पलीकडे गेल्यावर, ज्याप्रमाणे अग्नि लाकडास जाळून मागाहून आपणही नाहीसा होतो, २७ त्याप्रमाणे ज्ञानानें अज्ञान नाहीसें केले, आणि ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति करून देऊन तें आपणही नष्ट झाले मग असे जे जाणणेपणाशिवाय जाणणे उरतें, २८ तं अर्जुना, तो उत्तम पुरुष होय, का जो मघाशी टचा तिसरा म्हणून सांगितला, आणि जो मागे सांगितलेल्या दोघाहून निराळा होय. २९ अर्जुना, निद्रा आणि स्वप्न यापेक्षा जागृदवस्था जशी निराळ्याच बोधाची असते, ५३० किंवा सूर्यकिरण आणि मृगजळ याहून जसे सूर्यमंडल अगदींच वेगळें, तसा हा उत्तम पुरुष त्या दोघाहून अगदीच वेगळा होय ३१ इतकेंच नव्हे, तर लाकडात असलेला अग्नि जसा लाकडापासून वेगळा आहे, तसा क्षर व अक्षर याहून तो वेगळा आहे ३२ कल्पांतसमयी ज्याप्रमाणे समुद्राची मर्यादा नाहाशी होऊन सर्वत्र जलमय झाले म्हणजे नदी व नद सर्व एकत्र होतात, ३३ त्याप्रमाणें, स्वप्न, गाढ झोप किंवा जागृति याचा जेथ भास उरत नाहीं, कसा उरत नाहीं? तर, प्रळयकालच्या तेजानें रात्र व दिवस हीं गिळून टाकावीं, त्याप्रमाणें, ३४ मग अद्वैत किंवा द्वैत हा भाव रहात नाहीं, असणें व नसणें हेंही उरत नाहीं, आणि जेथें अनुभव घाबरा होऊन नष्ट होतो, ३५ असे जे काही तत्त्व आहे, ते म्हणजे तो उत्तम पुरुष समज, की ज्याला परमात्मा असें म्हणतात ३६ पण, अर्जुना, ते बोलणेंही येथें न मिळता जीवदशा पतकरूनच होय ज्याप्रमाणें काठावर उभे असलेल्या मनुष्यानें बुडाल्याची वार्ता सांगावी, त्या बुडणाऱ्यावरोबरच जो बुडाला तो काय सांगणार? ३७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, विचाररूपी काठावर जोपर्यंत वेद उभे आहेत, तोपर्यंतच अलीकडच्या किंवा पलीकडच्या गोष्टी बोलण्यास त्यास शक्ति असते ३८ म्हणून क्षर व अक्षर पुरुष हे दोन्ही अलीकडचे आहेत, असें पाहून या आत्मस्वरूपाला पर पुरुष असें म्हणतात. ३९ अशा प्रकारें, अर्जुना, परमात्मा या शब्दानें पुरुषोत्तम ओळखावा, असें तूं समज ५४० एरव्हीं ज्या ठिकाणीं शब्द मावळतो, ज्ञान लोप पावतें, व सर्व व्यापार बंद रहातात अशी जी वस्तु आहे, ४१ अहंब्रह्म हा भावही जेथें नाहीसा होतो, तेथ सांगणाराच जे सांगावयाचें न होता, आणि द्रष्टयासह दृश्य नाहीसें होतें, ४२ आता, बिंब व त्याचें पाण्यात पडलेलें प्रतिबिंब यांच्यामध्ये असणारी प्रभा जरी आपल्यास दिसत नाही तरी ती नाही असें म्हणता येत नाहीं ४३ किंवा नाक व फूल या दोहोंमध्ये जो फुलाचा सुगंध असतो, तो जरी आपल्यास दिसला नाही तरी तो नाही असें म्हणता येत नाही! ४४ त्याप्रमाणें, द्रष्टा व दृश्य नष्ट झाल्यावर, अमुक वस्तु आहे असें कोण म्हणेल? पण हेंच अनुभवाचें पहाणें तेंच त्याचें रूप होय. ४५ जो प्रकाशित होणाऱ्या वस्तुशिवाय प्रकाशक, व जो नियम्य पदार्थाशिवाय नियमन करणारा असा जो ईश्वर, तो आपले स्वरूपातच आपण असतो ४६ जो नादब्रह्माला ऐकण्याची शक्ति देणारा नाद, स्वादाला स्वादाची शक्ति देणारा मूळ स्वाद, व जो ब्रह्मानंदाला आनंदाची शक्ति देणारा आनंद. ४७ जो पूर्णत्वाचा शेवट, व सर्व पुरुषाम ये श्रेष्ठ पुरुष व विश्रांतीला विश्रांतीचें स्थान, ४८ जें सुखास सुखच जोडलें, तेजास तेज प्राप्त झाले, व शून्य महाशून्यात लय पावले, ४९ जो उदय झाल्यावरही त्यापासून दूर असतो, व लय झाल्यावरही त्यापलीकडे असतो फार काय सांगावें! जो सर्वांहून दूर आहे, ५५० ज्याप्रमाणें शिंपी आपण रूपें नसून अज्ञान्याला रुप्याचा भास करते, ५१ किंवा अलंकाराच्या रूपानें सोनें नाहीसें न होता नाहीं असें भासतें, त्याप्रमाणें, आपण विश्व न होता जो विश्व धारण करितो, ५२ हे असो; पाणी व लाटा यांत काही वेगळेपणा आहे का? त्याचप्रमाणें जग व परमात्मस्वरूप वेगळें नाही ५३ हे वीरेशा, जगाच्या संकोचाला व विस्ताराला जो कारण आहे, ज्याप्रमाणे पाण्यात पडणाऱ्या प्रतिबिंबास सर्वथैव चंद्र कारण असतो ५४ त्याप्रमाणें, जगाची उत्पत्ति झाली असता ज्याच्यात फरक होत नाहीं, व लय झाला असता जो कोठें जात नाहीं, ज्याप्रमाणे रात्र व दिवस हीं आली असता सूर्यात काही फरक पडत नाहीं, ५५ त्याप्रमाणे तो कोणास नसतो, कोणाच्यानेंही नाश पावत नाहीं, आणि ज्याची तुलना करावयास तो स्वतःच योग्य आहे ५६

ज्या अर्थी मी क्षराच्या पलीकडला आणि अक्षराहूनही उत्तम आहे, त्या अर्थी मी लोकांमध्ये व वेदामध्ये पुरुषोत्तम या नांवानें प्रसिद्ध आहे १८

हे धनंजया, जो आपणच आपल्याला प्रकाशित (स्वयंप्र-

जया। काय वहु बोलों जया। नाहीं दुजें ॥५७॥ तो गा मी निरुपाधिकु। क्षराक्षरोत्तमु एकु। म्हणोनि म्हणे वेद लोकु। पुरुषोत्तमु ॥५८॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

भारत, यः असंमूढः मां पुरुषोत्तमं एवं जानाति, सः सर्ववित् (भूत्वा) मां सर्वभावेन भजति ॥ १९ ॥

परि हें असो ऐसिया। मज पुरुषोत्तमातें धनंजया। जाणे जो पाहलेया। ज्ञानमित्रें ॥ ५९ ॥ चेइलिया आपुलें ज्ञान। जैसें नाहीचि होय स्वप्न। तैसें स्फुरतें त्रिभुवन। वावो जालें ॥५६०॥ कां हातीं घेतलिया माळा। फिटे सर्पाभासाचा कांटाळा। तैसा माझेनि बोधें टवाळा। नागवे तो ॥६१॥ लेणें सोनेंचि जो जाणे। तो लेणेंपण तें वावो म्हणे। तेवि मी जाणोनि जेणें। वाळिला भेदु ॥६२॥ मग म्हणे सर्वत्र सच्चिदानंदु। मीचि एकु स्वतःसिध्दु। जो आपणेंनसीं भेदु। नेणोनियां जाणे ॥६३॥ तेणेंचि सर्व जाणितलें। हेंही म्हणणें थेंकुलें। जे तया सर्व उरलें। द्वैत नाहीं ॥६४॥ म्हणोनि माझिया भजना। उचितु तोचि अर्जुना। गगन जैसें आलिंगना। गगनाचिया ॥६५॥ क्षीरसागरा परगुणें। कीजे क्षीरसागरपणें। अमृतचि होऊनि मिळणें। अमृतीं जेवि ॥६६॥ साडेपंधरा मिसळावें। तैं साडेपंधरेंचि होआवें। तेवि मी जालिया संभवे। भक्ति माझी ॥ ६७ ॥ हां गा सिंधूसि आनी होती। तरि गंगा कैसेनि मिळती। म्हणौनि मी न होतां भक्ती। अन्वयो आहे॥६८॥ ऐसियालागीं सर्व प्रकारीं। जैसा कल्लोळु अनन्यु सागरीं। तैसा मातें अवधारीं। भजिन्नला जो ६९ सूर्या आणि प्रभे। एकवंकी जेणें लोभें। तो पाडु मानूं लाभे। भजना तया ॥ ५७० ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ।
एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत २०

अनघ, इति इदं गुह्यतमं शास्त्रं मया उक्तम्, भारत, एतत् बुद्‍ध्वा (जनः) बुद्धिमान् कृतकृत्यः च स्यात् ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे पुरुषोत्तम योगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

एवं कथिलयादारभ्य। जें हें सर्व शास्त्रैकलभ्य। उपनिषदां सौरभ्य। कमळदळां जेवि ॥७१॥ हें शब्दब्रह्माचें मथितें। श्रीव्यासप्रज्ञेचेनि हातें। मथूनि काढिलें आयितें। सार आम्हीं ॥ ७२ ॥ जे ज्ञानामृताची जान्हवी। जे आनंदचंद्रींची सतरावी। विचारक्षीरार्णवींची नवी। लक्ष्मी जे हे ॥७३॥ म्हणोनि आपुलेनि पदें वर्णें। अर्थाचेनि जीवेंप्राणें। मीवांचोनि हों नेणें। आन कांही ७४ क्षराक्षरलें समोर जाले। तयाचें पुरुषत्व वाळिलें। मग सर्वस्व मज दिधलें। पुरुषोत्तमीं ॥ ७५ ॥ म्हणौनि जगीं गीता। मियां आत्मेनि पतिव्रता। जे हे प्रस्तुत तुवां आतां। आकर्णिली ॥७६॥ साचचि बोलाचें नव्हे हें शास्त्र। पैं संसारु जिणें हें शस्त्र। आत्मा अवतरवी ते मंत्र। अक्षरें इयें ॥७७॥ परि तुजपुढां सांगितलें। तें अर्जुना ऐसें जालें। जें गोप्यधन काढिलें। माझें आजि ॥७८॥ मज चैतन्यशंभूचा माथा। जो निक्षेपु होता पार्था। तया गौतमु जालासि आस्थानिधी तूं गा ॥७९॥ चोखटिवा आपलिया। पुढिला उगाणा घेयावया। तया दर्पणाचीचि परी धनंजया। केली आम्हां ॥५८०॥ कां भरलें चंद्रतारागणीं। नभ सिंधु आपणयामाजि आणी। तैसा गीतेंसीं मी अंतःकरणीं। सूदला तुवां ८१ जे त्रिविधमळिकटा। तूं सांडलासि सुभटा। म्हणौनि गीतेंसी मज वसौटा। जालासि गा ॥८२॥ परि हे बोलें काय गीता। जे हे माझी उन्मेष-

काश आहे) करिता, फार काय सांगावें ' ज्याच ठिकाणी द्वैतसंबंध नाहीं, ५७ ते मात्र निरुपाधिक रूप असून, क्षर व अक्षर यांच्या पलीकडचा मी आहे म्हणून मला वेद आणि लोक हे ' पुरुषोत्तम ' असें म्हणतात. ५८

अर्जुना, जो ज्ञानी या प्रकारें मला पुरुषोत्तम असे समजतो, तो सर्वज्ञ होऊन सर्वभावेंकरून मला भजतो ॥ १९ ॥

पण हे असो, अर्जुना, अशा मज पुरुषोत्तमाला तोच पुरुष जाणतो, की ज्याला ज्ञानरूपी सूर्याचा उदय झाला आहे ५९ ज्याप्रमाणे जागृत झाल्यावर आपल्यास स्वप्न भासत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानाचा उदय झाल्यावर सर्व जग (बाधात होऊन जाते) व्यर्थ भासते ५६० किंवा माळ हातात घेतली, म्हणजे ज्याप्रमाणें तीवर झालेला सर्पाचा भास नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें माझे स्वरूपज्ञान झाल्यानें जगाचा मिथ्याभास नाहींसा होतो ६१ जो सोन्याच्या अलंकाराला सोन्याच्या दृष्टीनें पहातो, तो त्याचें अलंकारत्व व्यर्थ मानतो; त्याप्रमाणे, ज्याला माझें ज्ञान प्राप्त होतें, त्याला ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही त्रिपुटी नाहींशी होते ६२ मग म्हणतो, ' मीच एक स्वतःसिद्ध सच्चिदानंद सर्वत्र आहें. ' अशा अद्वैतदृष्टीनें आपला सुद्धा भेद न ठेवता जो मला जाणतो, ६३ त्यानेच सर्व जाणलें हें म्हणणें देखील शोभत नाहीं कारण, त्याला सर्व शब्दाला विषय जे द्वैत तेंही उरलें नाहीं ६४ म्हणून, अर्जुना, तोच माझें भजन करण्यास अधिकारी होय ज्याप्रमाणें आकाशास आलिंगन देण्यास आकाशच योग्य होय, ६५ क्षीरसागराला ज्याप्रमाणें क्षीरसागरपणानेंच मेजवानी करणे योग्य होय, अथवा ज्याप्रमाणें अमृतरूप होऊनच अमृतास मिळावे लागते, ६६ उत्तम सोन्यात उत्तम सोनेंच मिसळल्यावर त्याची एक किंमत लागते, त्याप्रमाणे मद्रूप झाल्यावरच माझी भक्ति करण्यास पुरुष योग्य होतो ६७ असें पहा की, समुद्राहून गंगा जर निराळी असती, तर ती समुद्रास कशी मिळाली असती ? म्हणून मद्रूप झाल्याशिवाय माझी भक्ति करणें शक्य आहे काय ? ६८ याप्रमाणें, समुद्रांतील लाटा जशा सर्व प्रकारे समुद्राहून भिन्न नाहींत, त्याप्रमाणें जो माझें भजन करतो, त्याच्यात व माझ्यात द्वैत नसतें. ६९ सूर्य आणि प्रभा यांच्यात जसें ऐक्य आहे, तसें माझें भजन केले असता माझ्यात व भक्तांत अंतर रहात नाहीं. ५७०

हे निष्पापा, याप्रमाणें असें हें अत्यंत गुह्य शास्त्र मी तुला सांगितलें, अर्जुना. हें जाणल्यानें मनुष्य बुद्धिमान् आणि कृतकृत्य होईल ॥ २० ॥

याप्रमाणे पंधराव्या अध्यायात सांगावयास आरंभ केल्यापासून सर्व शास्त्रांनाच प्राप्त होणारा असा उपनिषद्रूपी कमलदलांतून गीतारूपी सुवास सर्व जगभर फाकला, ७१ जी गीता वेदांचें मंथन करून श्रीव्यास मुनींच्या ज्ञानरूप हातानें काढलेल्या लोण्याप्रमाणे होय ७२ जी गीता ज्ञानामृतानें भरलेला दुसरा भागीरथी नदीच होय, व आनंदरूपी चंद्राची सतरावी कला होय व विचाररूपी क्षीरसागराचें मंथन करून काढलेली नवीन लक्ष्मीच होय ७३ म्हणून ही गीता आपल्या पदानें, वर्णानें किंवा अर्थाच्या जीवप्राणाने माझ्यावाचून दुसऱ्याला मिळत नाहीं, मद्रूपच होते, ७४ हिच्यासमोर क्षर व अक्षर पुरुष प्राप्त झाले असता त्यांचें पुरुषत्व गीतारूप लक्ष्मीला पटलें नाहीं, म्हणून त्यांना एके बाजूस सारून तिनें आपलें सर्वस्व पुरुषोत्तमाला अर्पण केलें ७५ म्हणून, हल्ली जी तू गीता ऐकलीस, तिनें मलाच वरल्यामुळे जगतांत पतिव्रता हें नाव मिळविलें ७६ खरोखर, ही गीता म्हणजे बोलून वर्णन करण्याजोगें शास्त्र नाहीं, परंतु संसाराला जिंकण्याचें एक शस्त्रच आहे गीतेचीं अक्षरें हीं आत्मभाव उत्पन्न करणारे मंत्रच होत (आत्मप्राप्ति करून देण्याची हिच्या अक्षरांत शक्ति आहे) ७७ अर्जुना, तुला जी ही गीता सांगितली, तो प्रकार कसा झाला म्हणशील, तर माझें जवळील गुप्त ठेवा तू आज बाहेर काढलास. ७८ ज्याप्रमाणे गौतम मुनींना तपश्चर्या करून शंकराचे जटेतून गंगा वर काढली, त्याप्रमाणे जो चैतन्यशंभु मी, त्या माझे जटेतून गीतारूपी गंगा काढण्यास श्रद्धावान् तू गौतम झालास ७९ आपलें चांगलेपणाचा अनुभव घेण्यास जसा आरसा समोर घ्यावा लागतो, तसा हे धनंजया, आत्मस्वरूप पहाण्यास तू हा गीतारूप आरसाच केलास. ५८० ज्याप्रमाणें आकाशातील चंद्र व नक्षत्रें हीं सर्व समुद्रात प्रतिबिंबीत होतात, त्याप्रमाणे गीतेसह मला तूं, आपल्या अंतःकरणात प्रतिबिंबित केलेस. ८१ अर्जुना, तुझ्या ठिकाणचा त्रिविधतापरूपी मळ गेल्यामुळें तूं गीतेसह माझें रहाण्याचें ठिकाण झाला आहेस. ८२ परंतु, फार काय सांगावें ! गीता ही केवळ माझी ज्ञानवल्ली आहे, व तिला जो जाणतो, तो या संसारमोहा-

लता । जाणे तो समग्ना । मोहा मुके ॥ ८३ ॥ सेविली अमृतसरिता । रोगु दवडूनि पडुसुता । अमरपण उचिता । देऊनि घाली ॥ ८४ ॥ तैसी गीता हे जाणितलिया । काय विस्मयो मोह जावया । परि आत्मज्ञानें आपणपयां । मिळिजे येथ ॥८५॥ जया आत्मज्ञानाच्या ठायीं । कर्म आपलेया जीविता पाहीं । होऊनिया उतराई । लया जाय ॥८६॥ हरपलें दावूनि जैसा । माग सरे वीरविलासा । ज्ञानाचि कळस वळघे तैसा । कर्मप्रासादाचा ॥ ८७ ॥ म्हणौनि ज्ञानिया पुरुषा । कृत्य करू सरले देखा । ऐसा अनाथाचा सखा । बोलिला तो ॥ ८८ ॥ ते श्रीकृष्णवचनामृत । पार्थीं भरोनि असे वोसंडत । मग व्यासकृपा प्राप्त । संजयासी ॥ ८९ ॥ तो धृतराष्ट्र राया । सूतसे पान करावया । म्हणौनि जीवितातया । नोहेचि भारी ५९० एऱ्हवीं गीताश्रवण अवसरीं । आवडों लागता अनधिकारी । परि सेखीं तेचि उजरी । पातला भली ॥ ९१ ॥ जेव्हा द्राक्षी दूध घातलें । तेव्हां वाया गेलें गमलें । परि फळपाकीं दुणावलें । देखिजे जेवि ॥ ९२ ॥ तैसी श्रीहरिवक्त्रींची अक्षरें । संजयें सांगितलीं आदरें । तिहीं अधु तोही अवसरें । सुखिया जाला ॥९३॥ तेचि मऱ्हाटेनि विन्यासें । मियां उन्मेषें ठसेंठोबसें । जी जाणे नेणें तैसें । निरोपिलें ॥९४॥ सेवतीये अरिसि काही । आग पाहतां विशेषु नाहीं । परि सौरभ्य नेले तिहीं । भ्रमरीं जाणिजे ॥९५॥ तैसे घडतें प्रमेय घेइजे । उणें तें मज देइजे । जें नेणणें हेचि सहजें । रूप कीं बाळा ॥९६॥ तरि नेणते जऱ्हीं होये । तऱ्हीं देखोनि बाप कीं माये । हर्षें केही न रामाये । चोज करिती ॥९७॥ तैसें संत माहेर माझें । तुम्हीं मिनलिया मी लाडें जें । तेंचि ग्रंथाचेनि व्याजें । जाणिजो जी ॥९८॥ आतां विश्वात्मकु हा माझा । स्वामी श्रीनिवृत्तिराजा । तो अवधारू वाक्यपूजा । ज्ञानदेवो म्हणे ॥५९९॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचदशोऽध्याय ॥ १५ ॥ श्लोक २०, ओंव्या ५९९.

पासून मुक्त होतो ८३ हे पाण्डुसुता, ज्याप्रमाणे अमृतरूपी नदीचे पाणी प्याल्यानंतर रोग नाहीसा होऊन योग्य असे अमरपण प्राप्त होते, ८४ त्याप्रमाणे गीता पूर्णपणे समजल्यावर मोहाचा नाश होतो, यात आश्चर्य ते काय ? परंतु, आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीने आत्मस्वरूपाशी ऐक्य होते ८५ जे आत्मज्ञान प्राप्त झाले असता कर्मच आपोआप निष्कर्म होत, व ते ज्ञानाचे उतराई होऊन लय पावते, ८६ हे वीरविलासा अर्जुना, ज्याप्रमाणे हारवलेली जिन्नस दाखवून मग नाहीसा होतो, त्याप्रमाणे कर्मरूपी देवळाचा ज्ञानच कळस होतो. ८७ म्हणून, ज्ञान प्राप्त झालेल्या पुरुषाचीं कर्मे सर्व सपतात अनाथाचा सखा जो श्रीकृष्ण भगवान तो याप्रमाणे बोलला ८८ असे जे श्रीकृष्णवदनातील अमृतरूपी भाषण पार्थाचे मनात ठसून वर उतू आले, तेच व्यासाच्या कृपेने संजयास प्राप्त झाले ८९ ते अमृत धृतराष्ट्र राजास संजय पाजीत असता, ते योग्यतेचे आहे असे त्याला वाटलें नाही ५९० एरव्ही, अनधिकारी धृतराष्ट्रास सहज गीताश्रवण घडले, तरी त्याचा शेवट गोड झाला ९१ द्राक्षाचे वेलास पाण्याचे ऐवजी दूध घालते वेळी ते ज्याप्रमाणें व्यर्थ गेलेसे वाटते, परंतु तेच त्या वेलास द्राक्षाचे घोस आले, म्हणजे परिणाम गोड दिसतो ९२ त्याप्रमाणे, श्रीहरीच्या मुखातील अक्षरें संजयाने अति आदराने धृतराष्ट्रास सांगितल्यावर काही कालाने तोही सुखी झाला ९३ तीच अक्षरें मी ओबडधोबड मराठी भाषेत, ज्याप्रमाणे मला समजली, त्याप्रमाणे सांगितली ९४ जाडे सेवतीचे आंग पाहिले असता त्यात काही विशेष दिसत नाही, परंतु त्यातील विशेष सुगंध घेणाऱ्या भ्रमरालाच माहिती आहे ९५ त्याप्रमाणे, माझ्या बोलण्यात जे योग्य सिद्धांत असतील तेच आपण घ्यावे, व उणे असतील ते टाकून द्यावे, कारण लहान बाळाला काही न समजणें हेंच त्याचे स्वरूप होय, ९६ परंतु नेणतें जरी बाळ असले, तरी त्याचे ते अज्ञान पाहून, आईबापास अति हर्ष होऊन ते कौतुक मानितात ९७ त्याचप्रमाणें, तुम्ही संत माझे आईबाप आहा, तुमची भेटी झाल्याबरोबर मी जें तुमच्यापुढें कौतुकाने वागतो, तोच हा ग्रंथ आहे, असे तुम्ही समजा. ९८ महाराज म्हणतात —आता, विश्वव्यापक असे जे माझे गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ, ते हा माझी वाक्यरूपी पूजा सेवन करोत ५९९

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सोळावा.

मावळवीत विश्वाभासु । नवल उदयला चंडांशु । अद्वयाब्जिनीविकाशु । वंदूं आता ॥१॥ जो अविद्यारानी रुसोनिया । गिळी ज्ञानाज्ञानचादणिया । जो सुदिनु करी ज्ञानियां । स्वबोधाचा ॥२॥ जेणें विवळतिये सवळे । लाहोनि आत्मज्ञानाचे डोळे । साडिती देहाहतेची अविसाळें । जीवपक्षी ॥३॥ लिंगदेह कमळाचा । पोटीं वेंचु तया चिद्भ्रमराचा । वदि मोक्षु जयाचा । उदैला होय ॥४॥ शब्दाचिया आसकडी । भेदनदीच्या दोहीं थडी । आरडा ते विरहवेडी । बुद्धिबोधु ५ तया चक्रवाकाचें मिथुन । सामरस्याचें समाधान । भोगवी जो चिद्गगन । भुवनदिवा ॥ ६ ॥ जेणें पाहालिये पाहाटे । भेदाची चोर वेळ फिटे । रिघती आत्मानुभववाटे । पाथिक योगी ॥ ७ ॥ जयाचेनि विवेककिरणसगें । उन्मेखसूर्यकातं फुणगे । दीपले जाळिती दागे । ससाराची ॥८॥ जयाचा रश्मिपुंजु निबरु । होता स्वरूप उखरीं स्थिरु । ये महासिद्धीचा पूरु । मृगजळ तें ॥९॥ जो प्रत्यग्बोधाचिया माथया । सोहतेचा मध्यान्हीं आलिया । लपे आत्मभ्रांति छाया । आपणपां तळीं ॥ १० ॥ ते वेळी विश्वस्वप्नासहितें । कोण अन्यथामती निद्रेतें । सांभाळी नुरेचि जेथें । भ्रांयाराती ॥११॥ म्हणौनि अद्वयबोधपाटणीं । तेथ महानंदाची दाटणी । मग सुखानुभूतीची घेणीं देणीं । मंदावों लागती ॥१२॥ किंबहुना ऐसैसें । मुक्तकैवल्य सुदिवसें । सदा लाहिजे कां प्रकाशें । जयाचेनि ॥१३॥ जो निजधामव्योमीचा रावो । उदैलाचि उदैजतखेंवो । फेडी पूर्वादि दिशासि ठावो । उदोअस्तूचा ॥१४॥ न दिसणें दिसणेंनसी मावळवी । दोही झांकिलें तें सैघ पालवी । काय बहु बोलो ते आघवी । उखाचि आनी १५ तो अहोरात्राचा पैलकडु । कोणें देखावा ज्ञानमार्तंडु । जो प्रकाश्येंवीण सुरवाडु । प्रकाशाचा ॥१६॥ तया चित्सूर्या श्रीनिवृत्ती । आतां नमो म्हणों पुढतपुढती । जे बाधका येइजतसे स्तुती । बोलाचिया ॥१७॥ देवाचे महिमान पाहोनिया । स्तुती तरि येइजे चागावया । जरि स्तव्यबुद्धीसी लया । जाइजे का ॥ १८ ॥ जो सर्वनेणिवा जाणिजे । मौनाचिया मिठीया वानिजे । कांहींच न होनि आणिजे । आपणपयां जो ॥१९॥ तया तुझिया उद्देशासाठीं । पश्यती मध्यमा पोटीं । सूनि परेंसीही पाठीं । वैखरी विरे ॥२०॥ तया तूतें मी सेवकपणें । लेववी बोलकेया स्तोत्राचें लेणें । हें उपहासावेंही म्हणता उणें । अद्वयानंदा ॥ २१ ॥ पारि रंके अमृताचा सागरु । देखिलिया उचिताचा पडे विसरु । मग करूं धावे पाहुणेरु । शाकांचा तया २२ तेथ शाकुही कीर बहुत म्हणावा । तयाचा हर्षवेगुचि तो घ्यावा । उजळोनि दिव्यतेजा हातिवा । ते भक्तीचि पाहावी २३ बाळा उचित जाणणें होये । तरि बाळपणाचि कें आहे । परि साचचि येरी माये । म्हणोनि तोषे २४ हां गा गावरसें भरलें । पाणी पाठीं पाय देत आलें । तें गंगा काय म्ह-

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सोळावा.

श्रीसद्गुरूला सूर्याची उपमा देऊन महाराज ह्मणतात –
जगाचा भास नाहीसा करणारा व अद्वैतरूप कमलाला
उमलविणारा असा चमत्कारिक सूर्योदय झाला आहे, त्याला
माझा नमस्कार असो १ जो सूर्य उगवल्यामुळे अज्ञा-
नरूप रात्रीचा नाश करून व ज्ञानाज्ञानरूपी चांदण्या
नाहींतशा करून ज्ञानी लोकांस आत्मबोधाचा सुदिन करितो,
२ जो सूर्य उगवल्यामुळें आत्मज्ञानाचा प्रकाश होऊन
जीवरूप पक्षी देहाभिमानरूप घरटीं सोडून जातात, ३
वासनात्मक सूक्ष्मदेहरूपी कमलांत जीवचैतन्यरूपी भ्रमर
जो अडकलेला असतो, तो ज्या सूर्याच्या उगवण्यामुळे
बाहेर पडतो, ४ शास्त्रादिकाच्या शब्दरूप अडचणीस ये
सांपडताच अज्ञानरूप सायंकाळ झाल्यामुळे ज्या बुद्धि व
ज्ञान या चक्रवाक पक्ष्याच्या जोड्यांची फुटाफूट होऊन
तीं उभयतां जीवेश्वरभेदरूप नदीच्या दोन्ही काठांवर वि-
योगदुःखानें ओरडत असतात, ५ त्या बुद्धिबोधरूपी चक्र
वाक पक्ष्यांचें जोडपें ब्रह्मरूप आकाशांत ह्या सूर्योदयाच्या
प्रकाशामुळे एकत्र होऊन समाधान पावतें ६ ज्या श्रीगु
रुरूप सूर्याचा उदय झाल्यावर भेदरूपी चोराची भीति
नाहींशी होऊन, योगी हेच पांथस्थ आत्मानुभवरूप वाट
चालावयास लागतात, ७ ज्या सूर्याच्या विवेकरूपी कि-
रणानें ज्ञानरूपी सूर्यकांत प्रदीप्त होऊन संसाररूपी वनें जा-
ळून टाकतो, ८ ज्या सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं आत्मस्व-
रूपी माळ जमीनीवर मृगजळाप्रमाणे महासिद्धीचा पूर
आलेला दिसतो, ९ जो आत्मबोधाच्या माथ्यावर सोहं-
रूपी माध्यान्हाच्या वेळीं आल्यामुळे देहात्मभावाची म्हणजे
'मी देह आहे' ही भ्रांतीची छाया पायाखालीं नाहीं
शी होते. १० त्या वेळेस मायारूपी रात्र नाहींशी झाल्या-
मुळे विश्वरूपी स्वप्नासह विपरीत ज्ञानरूपी निद्रेची आठवण
कोठून रहाणार ? ११ ह्मणून, अद्वयबोधरूपी नगरांत म-
हानंदाची गर्दी होऊन आनंदानुभवाची देवघेव ही मंद
होऊं लागते, १२ किंबहुना याप्रमाणें मोक्षकैवल्य सुदिन
नेहमीं ज्या सूर्याच्या तेजामुळे प्रकाशित होतो, १३ जो सूर्य
आत्मस्वरूपी आकाशाचा राजा असून नेहमीं बोधाचा उदय
करणारा आहे, तो पूर्वादि दिशासह उदय व अस्त यांचें
अस्तित्व नाहीसें करतो १४ ज्ञानासकट अज्ञान नाहीसें करून,
सेवटीं ज्ञानाचाही लोप करून आत्मज्ञानाचा उजेड करितो.
फार काय सांगावें ! तो उदय काहीं निराळाच आहे. १५
ज्या सूर्याच्या तेजापुढें दिवस व रात्र याचा भास होत
नसून, जो दुसऱ्या प्रकाशाशिवाय स्वयंप्रकाशित असतो;
१६ असे चैतन्यरूपी सूर्य जे निवृत्ति महाराज, त्यांना
वारंवार माझा नमस्कार असो श्रीज्ञानेश्वरमहाराज
आणखी म्हणतात, त्याची वाणीने स्तुति करणे शोभत
नाहीं १७ ज्या वेळेस स्तुति करणारा, स्तोत्र व स्तुत्यही
त्रिपुटी नाहींशी होते, तेव्हाच देवाच्या योग्यतेचे
मानानें खरी स्तुति होते. १८ सर्व वस्तूचें ज्ञान नाहींसे
होणें हेच ज्याला जाणणें होय, व मौन धरून काहीएक
वर्णन न करणें हेंच ज्याचे वर्णन करणे होय, आणि जेव्हां
आपलेपणाची आठवण नाहींशी होते, त्या वेळेस ज्याची
प्राप्ति होते, १९ त्या तुमची स्तुति करण्याकरिता पश्यंती
व मध्यमा ह्या परेसह वैखरीस पाठीं घालून लय पावतात
२० त्या तुम्हाला, हे अद्वयानंदरूपी गुरो, मी सेवक
या नात्यानें स्तुतिरूप अलंकार घालतो हे घालणें जरी
आपल्या योग्यतेच्या मानानें कमी आहे, तरी त्याचा
आपण स्वीकार करावा २१ एखाद्या दरिद्र्यानें अमृताचा
सिंधु पाहिल्यावर त्याच्या योग्यतेनुसार त्याचा काय
पाहुणचार करावा, ह्याचें भान न राहून तो जसा भाजी-
पाल्याचीच मेजवानी करतो, २२ त्या ठिकाणीं, भाजी-
पाला हेच पक्वान्न समजून त्याची पाहुणचार करण्याची
पूर्ण इच्छा, तीच विशेष मानली पाहिजे अथवा सूर्याला
काडवातीनें त्याच्या दिव्य तेजापुढें कोणी ओंवाळूं लागला
असता, त्या ठिकाणीं काडवातीच्या उजेडाचा कमीपणा
मनांत न आणतां, त्याची भक्तिच विशेष मानली पा-
हिजे २३ लहान बालकाला योग्य व अयोग्य हे जर
समजलें, तर मग बाळपण तें काय ? म्हणून, त्याच्या
कृत्याचेंच मातुश्री कौतुक मानून संतोष पावते. २४ असें
पहा—नाल्याच्या पाण्याचे लोट गंगेच्या पाण्यावर पाय

णितलें । परतें सर ॥२५॥ जी भृगूचा कैसा
अपकारु । कीं तो मानूनि प्रियोपचारु । तोषे-
चिना शार्ङ्गधरु । गुरुत्वासी ॥२६॥ की आधारें
खतेलें अंबर । झालेया दिवसनाथासमोर ।
तेणें तयातें पऱ्हां सर । म्हणितलें काई ॥२७॥
तेविं भेदबुद्धीचिये तुळे । घालूनि सूर्यश्लेषाचे
कांटाळें । तुकिलासि तें येकी वेळे । उपसाहिजो
जी ॥२८॥ जिहीं ध्यानाचा डोळां पाहिलासी ।
वेदादि वाचां वानिलासी । जें उपसाहिलें तयासी ।
तें आम्हाही करीं ॥२९॥ परि मी आजि तुझ्या
गुणी । लाचावलों अपराधु न गणी । भलतें करी
परी अर्धघणीं । तुटीं कदा ॥३०॥ मियां गीता
येणें नांवें । तुझें पसायामृत सुहावें । वानूं ला-
धलों तें दुणेन थावें । दैवलों दैवें ॥३१॥ माझि-
या सत्यवादाचें तप । वाचा केलें बहुत कल्प ।
तया फळाचें हें महाद्वीप । पातली प्रभु ॥३२॥
पुण्यें पोशिली असाधारणें । तियें तुझे गुण
वानणें । देवूनि मज उत्तीर्णें । जाली आजि ३३
जी जीवित्वाच्या आडवीं । आतुडलों होतों मर-
णगांवीं । ते अवदसाचि आघवी । फेडिली
आर्जी ॥३४॥ जे गीता येणें नांवें नावाणिगी ।
जे अविद्या जिणोनि दाटुगी । ते कीर्ति तुझी
आम्हांजोगी । वानावया जाली ॥३५॥ पै नि-
र्धना घरीं वानिवसे । महालक्ष्मी येऊनि बैसे ।
तयातें निर्धन ऐसें । म्हणों ये काई ॥३६॥ कां
अंधकाराचिया ठाया । दैवें सूर्यु आलिया । तो
अंधारुचि जगा यया । प्रकाशु नोहे ॥३७॥
जया देवाची पाहतां थोरी । विश्व परमाणुही
दशा न धरी । तो भावाचिये सरोभरी । नव्होचि
काई ॥३८॥ तैसा मी गीता वाखाणीं । हे खपु-
ष्पाची तुरंबणी । परि समर्थे तुवां शिरयाणी ।
फेडिली ते ॥३९॥ म्हणौनि तुझेनि प्रसादें । मी
गीतापदें अगाधें । निरूपीन जी विशदें । ज्ञान-
देवो म्हणे ॥४०॥ तरि अध्यायीं पधरावा । श्री-
कृष्णें तया पाडवा । शास्त्रसिद्धांतु आघवा । उ-
गाणिला ॥४१॥ जे वृक्षरूपक परिभाषा । केलें
उपाधिरूप अशेषा । सद्वैद्यें जैसें दोषा । अग-
लीना ॥४२॥ आणि कूटस्थु जो अक्षरु । दाविला
पुरुषप्रकारु । तेणें उपहिताही आकारु । चैतन्या
केला ॥४३॥ पाठीं उत्तम पुरुष । शब्दाचें करूनि
मिष । दाविलें चोख । आत्मतत्त्व ॥४४॥ आत्म-
विषयीं आंतुवट । साधन जें आंगदट । ज्ञान हेंही
स्पष्ट । चावळला ॥४५॥ म्हणौनि इये अध्यायीं ।
निरूप्य नुरेचि कांहीं । आतां गुरुशिष्यां दोहीं ।
स्नेहो लाहणा ॥४६॥ एवं इयेविषयीं कीर ।
जाणते बुझावले अपार । परि मुमुक्षु इतर । सा-
कांक्ष जाले ॥४७॥ त्या मज पुरुषोत्तमा । ज्ञानें
भेटे जो सुवर्मा । तो सर्वज्ञु तोचि सीमा ।
भक्तीचीही ॥४८॥ ऐसें हें त्रैलोक्यनायकें । बो-
लिलें अध्यायांत श्लोकें । तेथें ज्ञानचि बहुतेकें ।
वानिलें तोषें ॥४९॥ भरूनि प्रपंचाचा घोंटु ।
कीजे देखताचि देखतया द्रष्टु । आनंदसाम्राज्यीं
पाटु । बांधिजे जीवा ॥५०॥ येवढेया लाठेपणाचा
उपावो । आनु नाहींचि म्हणे देवो । हा सम्यक्
ज्ञानाचा रावो । उपायांमाजि ॥५१॥ ऐसे आत्म-
जिज्ञासु जे होते । तिहीं तोषलेनि चित्तें । आदरें
तया ज्ञानातें । वोवाळिलें जीवें ५२ आतां आवडी
जेथ पडे । तयाची अवसरी पुढें पुढें । रिगों लागे हें
घडे । प्रेम ऐसें ५३ म्हणौनि जिज्ञासूंच्या पैकीं । ज्ञानी
प्रतीति होय ना जंव निकी । तंव योग क्षेमु ज्ञान-
विखीं । स्फुरेलचि कीं ॥५४॥ म्हणोनि तेंचि स-
म्यक ज्ञान । कैसेनि होय स्वाधीन । जालिया
वृद्धियत्न । घडेल केवीं ॥५५॥ कां उपजोंचि जें
न लाहे । जें उपजलेंही अव्हांटा सूये । तें ज्ञानीं
विरुद्ध काय आहे । हें जाणावें की ॥५६॥ मग
जाणतया जें विरू । तयाची वाट वाहती करूं ।

देऊन आत घुसलं, तर ती त्याला नको येऊं किंवा परत जा असें म्हणतें का ? २५ भृगु ऋषींनीं श्रीकृष्णाच्या हृदयावर लाथ मारली, हा सरोगर पाहूं गेलें असता केवढा अन्याय त्यांनीं केला ? परंतु उलटा तोच प्रेमानें अलंकार समजून श्रीकृष्णांनीं आपल्या हृदयावर गुरुप्रसाद म्हणून श्रीवत्सलांछन चिन्ह वाळगलें ! २६ किंवा अज्ञानरूप भरलेलें जग सूर्योदय झाल्याबरोबर उजेडानें भरतें, त्या वेळेस सूर्यानें अंधेरास ' मागें सर ' म्हणून म्हटलें आहे का ? २७ त्याचप्रमाणें, तुमच्या ठिकाणीं भेदबुद्धीचा तराजु करून तुम्हाला सूर्याबरोबर पारड्यांत घालून तुलना केली, ह्या माझे हातून घडलेल्या अपराधाची, गुरो, आपण क्षमा करा २८ योगज्ञानी ध्यान करून तुमची प्राप्ति करून घेतली, व वेदांनीं आपल्या वाचेनें तुमचें वर्णन केलें, ह्या गोष्टी जशा तुह्मी सहन केल्या, त्याप्रमाणें, मी जी तुमची तुलना केली, त्याची क्षमा करा २९ परंतु तुमचे गुणानुवाद वर्णन करण्यास प्रवृत्त झालो आहे, तर तो माझा अपराध न समजता, काय पाहिजे तें करा, परंतु मी अर्धपोटीं उठणार नाहीं ३० मी गीतारूप प्रमादामृताचें आवडीनें वर्णन करूं लागलों, तों तुमच्या कृपेनें मला दुप्पट बळ आलें ३१ प्रभो, माझ्या वाचेनें अनंत जन्मां सत्यभाषणरूप तप केलें त्याचें फळ हें गीतानामक महाद्वीप मला मिळालें ३२ मी आजपर्यंत जी बहुत पुण्याई केली, तिनें तुमचे गुणानुवाद वर्णन करणें, हेंच फळ मला देऊन ती माझी उतराई झाला ३३ मी देह सबंधाच्या अरण्यात—जेथें जन्ममरण घ्यावें लागतें, तेथें सांपडलों होतों, ती सर्व माझी पीडा आज दूर झाली ३४ जी ' गीता ' या नावानें प्रसिद्ध आहे, व अविद्येचा नाश करून बळवान् झाली आहे, ती तुमची कीर्ति आम्ही वर्णन करण्यासारखी आहे. ३५ दरिद्र्याचे घरीं अकस्मात् महालक्ष्मी आली, तर मग त्याला दरिद्री म्हणतां येईल काय ? ३६ अथवा अंधाराच्या घरीं दैवयोगानें सूर्य पाहुणा आला, तर तोच अंधकार जगाला प्रकाशमय होत नाहीं का ? ३७ ज्या ईश्वराच्या योग्यतेपुढें जग हें परमाणूएवढेंही दिसत नाहीं, तो ईश्वर भक्तीनें पाहिजे तें रूप धारण करीत नाहीं काय ? ३८ त्याप्रमाणें, माझें गीतेचें व्याख्यान म्हणजे आकाशाच्या पुष्पाचा वास घेण्यासारखी अघटित करणी होय, परंतु आपण समर्थ असल्यामुळें माझी हौस पूर्ण केली ३९ म्हणून, महाराज म्हणतात, तुमच्या प्रसादानें गीतेंतील सर्व श्लोकांचा अर्थ मी स्पष्ट सांगेन ४० नंतर पंधराव्या अध्यायांत श्रीकृष्णांनीं चतुर नाम सर्व शास्त्रसिद्धांत स्पष्ट करून सांगितला ४१ ज्याप्रमाणें अज्ञान मुळें झालेल्या रोगाचा उत्तम वैद्यानें चिकित्सा करून निदान ठरवावें, त्याप्रमाणें, ब्रह्म हें मायेच्या उपादानें जगद्रूप धारण करून, त्याची वृक्षरूपानें तुलना केली ४२ आणि अविनाशी असा जो देहांतील जीवात्मा, तो पुरुष या शब्दानें स्पष्ट करून सांगितला त्यानें उपाधियुक्त जें चैतन्य त्याचेंही ज्ञान करून दिलें. ४३ नंतर, केवळ शुद्ध जें आत्मतत्त्व (ब्रह्म) त्याला उत्तम पुरुष या शब्दानें स्पष्ट केलें ४४ आत्मप्राप्तीकरितां बळकट साधन जें ज्ञान, तेंही स्पष्ट करून सांगितलें ४५ म्हणून या अध्यायांत निरूपण करण्याचें कांहींच उरलें नाहीं, परंतु गुरु व शिष्य यांच्या स्नेहातिशयामुळें बोललेलीच गोष्ट पुनः बोलण्यांत येते ४६ याप्रमाणें, पंधराव्या अध्यायांत सांगितलेल्या सर्व गोष्टी ज्ञान्यांना पूर्ण रीतीनें समजल्या, परंतु इतर जे मुमुक्षु होते, त्यांची शंका निवारण झाली नाहीं ४७ ' असा जो मी पुरुषोत्तम, त्याला जो मर्मज्ञ ज्ञानाची प्राप्ति करून घेऊन भेटतो, तो सर्वज्ञ, व तोच माझा खरा भक्त होय ' ४८ असें त्रैलोक्यनायक भगवान् श्रीकृष्णांनीं पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटच्या श्लोकांत परम संतोषानें ज्ञानाचें विशेष वर्णन केलें आहे ४९ संसाराचा वीट घेऊन ब्रह्माचें दर्शन होण्याबरोबर, पहाणारा ब्रह्मरूप होऊन जीवाला आनंदरूपी राज्याचा पट्टाभिषेक होतो, ५० असा ब्रह्मप्राप्तीचा दुसरा बलवत्तर उपाय नाहीं, व सर्व उपायांत यथार्थ ज्ञान हा राजा आहे, असें श्रीकृष्ण म्हणाले. ५१ याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारे जे होते, त्यांना संतोष होऊन त्यांना आपले प्राण ज्ञानाबद्दल ओंवाळून टाकले ५२ आतां, ज्याबद्दल आवड उत्पन्न होते, त्या वस्तूबद्दल अधिकाधिकच विचार उत्पन्न होतात, असें प्रेमाचें लक्षणच आहे ५३ म्हणून, जिज्ञासूंपैकीं ज्यांना केवळ ज्ञानाचा अनुभव नव्हता, त्यांना, ज्ञान प्राप्त करून घेऊन त्याचें रक्षण कसें करावें, अशी काळजी उत्पन्न होणें साहजिक आहे ५४ म्हणून, तेंच अपरोक्ष ज्ञान आपल्यास कसें प्राप्त होईल, व पुढें कसें वृद्धिंगत होईल, ५५ किंवा जें ज्ञान प्राप्त न व्हावें, व प्राप्त झालें असताही आडमार्गास लावावें, अशी ज्ञानास विघ्न करणारी कोणती गोष्ट आहे ती समजावी. ५६ मग ज्ञानप्राप्तीच्या विरुद्ध अशी जी गोष्ट असेल, ती सोडून देऊन ज्ञानप्राप्तीस हित-

ज्ञानाहित तेंचि विचारू । सर्वभावें ॥५७॥ ऐसा ज्ञानजिज्ञासु तुम्ही समस्तीं । भावो जो धरिला असे चित्तीं । तो पुरवावया लक्ष्मीपती । बोलिजेल ॥५८॥ ज्ञानासि सुजन्म जोडे । आपली विश्रांतिही वरी वाढे । ते संपत्तीचे पवाडे । सांगिजेल दैवी ॥५९॥ आणि ज्ञानाचेनि कामाकारें । जे रागद्वेषासि दे धारें । तिये आसुरियेहि घोरें । करील रूप ॥६०॥ सहज इष्टानिष्टकरणी । दोघींचि इया कवतुकिणी । हे नवमाध्यायीं उभारणी । केली होती ॥६१॥ तेथ साउमा घेयावया उवावो । तंव वोडवला आन प्रस्तावो । तरी तया प्रसंगें आतां देवो । निरूपीत असे ॥६२॥ तया निरूपणाचेनि नावें । अध्याय पद सोळावें । लावणी पाहतां जाणावें । मागिलावरी ॥६३॥ परि हें असो आतां प्रस्तुतीं । ज्ञानाच्या हिताहितीं । समर्था संपत्ती । इयाचि दोन्ही ६४ जे मुमुक्षुमार्गींची बोळावी । जे मोहरात्रीची धर्मदिवी । ते आधीं तव दैवी । संपत्ति ऐका ॥६५॥ जेथ एक एकातें पोखी । ऐसे बहुत पदार्थ येकीं । संपादिजती ते लोकीं । संपत्ति म्हणिजे ॥६६॥ ते दैवी सुखसंभवी । तेथ दैवगुणें येकोपजीवी । जाली म्हणौनि दैवी । संपत्ति हे ॥६७॥

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अभय, सत्त्वसंशुद्धि, ज्ञानयोगव्यवस्थिति', दान, दम च यज्ञ च, स्वाध्याय, तप', आर्जवम्, ॥ १ ॥

आतां तयाचि दैवगुणां- । माजि धुरेचा बैसणा । बैसे तया आकर्णा । अभय ऐसें ॥६८॥ तरि न घलूनि महापुरीं । न घेपे बुडणयाची शिवारी । कां रोगु न गणिजे घरीं । पथ्याचिया ६९ तैसा कर्माकर्माचिया मोहरा । उठूं नेदूनि अहंकारा । संसाराचा दरारा । सांडणें येणें ॥७०॥ अथवा ऐक्यभावाचेनि पैसें । दुजें मानूनि आत्मा ऐसें । भयवार्ता देशें । दवडणें जे ॥७१॥ पाणी बुडऊं ये मिठातें । तंव मीठचि पाणी आतें । तेवि आपण जालेनि अद्वैतें । नाशे भय ॥७२॥ अगा अभय येणें नावें । बोलिजे तें हें जाणावें । सम्यक्ज्ञानावें आघवें । धावणें हें ॥७३॥ आतां सत्त्वशुद्धी जे म्हणिजे । ते ऐशा चिन्हीं जाणिजे । तरी जळे ना विझे । राखोंडी जैसी ॥ ७४ ॥ का पाडिवा वाढी न मगे । अवसे तुटी सांडूनि मागें । माजी अतिसूक्ष्म अंगें । चंद्र जैसा राहे ॥७५॥ नातरी वार्षिया नाहीं माडिली । ग्रीष्में नाहीं सांडिली । माजि निजरूपें निवडली । गंगा जैसी ॥७६॥ तैसी संकल्पविकल्पाचि वोढी । सांडूनि रजतमाची कावडी । भोगितां निजधर्माची आवडी । बुद्धि उरे ॥७७॥ इंद्रियवर्गी दाखविलिया । विरुद्धा अथवा भलीया । विस्मयो कांहीं केलिया । नुठी चित्तीं ॥७८॥ गांवा गेलिया वल्लभु । पतिव्रतेचा विरहक्षोभु । भलतेसणी हानिलाभु । न मनी जेवीं ॥ ७९ ॥ तेवि सत्स्वरूप रुचलेपणें । बुद्धी जं ऐरों अनन्य होणें । ते सत्त्वशुद्धी म्हणे । केशिहंता ॥८०॥ आतां आत्मलाभाविखीं । ज्ञानयोगामाजी एकीं । जे आपुलिया ठाकीं । हावें भरे ॥८१॥ तेथ सगळिये चित्तवृत्ती । त्यागु करणें या रीती । निष्कामें पूर्णाहुती । हुताशीं जैसी ॥ ८२ ॥ का सुकुळीनें आपुली । आत्मजा सत्कुळींचि दिधली । हे असो लक्ष्मी स्थिरावली । मुकुंदीं जैसी ॥८३॥ तैसें निर्विकल्पपणें । जें योगज्ञानीच या वृत्तिक होणें । तो तिजा गुण म्हणे । कृष्णनाथु ॥८४॥ आतां देहवाचाचित्तें । यथासंपन्नें वित्तें । वैरी जालियाही आर्तातें । न वंचणें जें कां ॥ ८५ ॥ पत्र पुष्प छाया । फळ मूळ धनंजया । वाटेचा न चुके आलिया । वृक्षु जैसा ॥८६॥ तैसें मनौनि धनधान्य-

कर जशी कोणती गोष्ट आहे, ती मनोभावाने विचारावी ५७ याप्रमाणे, ज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या, तुम्हा जो मनात शंका आलेला आहे, तिचे निवारण करण्याकरिता श्रीकृष्ण उपाय सांगतील. ५८ ज्ञानाची उत्तम वेळेवर प्राप्ति होऊन त्याच योगाने स्वरूपाची प्राप्ति होईल अशा त्या दैवी संपत्ति तिचे वर्णन करतील, ५९ आणि ज्या आसुरी संपत्तिमुळे रागद्वेषास थारा मिळून ज्ञानाचा नाश होतो, तिचेही वर्णन करतील, ६० अशी दैवी व आसुरी संपत्ति, ज्यांचे योगाने इष्ट व अनिष्ट कृत्ये घडतात, ते मागण्याची नवव्या अध्यायात सुरवात केली होती, ६१ त्या वेळेस सगळा विचार करावयाचा होता, परंतु दुसरा प्रसंग उद्भवल्यामुळे तो तसाच राहिला म्हणून तो प्रसंग आता देव निरूपण करतील, ६२ त्या निरूपणाच्या संबंधाने मागील पंधरा अध्याय झाले, त्याच पुढचा हा सोळावा अध्याय होय ६३ परंतु हे असो, या दोन संपत्ति (दैवी व आसुरी) ज्ञानाचा प्राप्ति व हानि करून देण्यास समर्थ आहेत ६४ जी दैवी संपत्ति मुमुक्षूला मोक्षमार्गात सोबत करणारी व मोहरूप रात्री वाट चालण्यास धर्मरूप मशाल होय, तिचे आधी वर्णन करतो, ते ऐका ६५ ज्या ठिकाणी एक दुसऱ्याला साह्य करितो, असे पुष्कळ पदार्थ एके ठिकाणी जमतात, त्याला संपत्ति असे म्हणतात ६६ अशा जी दैवयोगाने एके ठिकाणी जमलेल्या सर्वांस सुख देणारी संपत्ति, तिलाच दैवीसंपत्ति असें म्हणतात ६७

श्रीभगवान् म्हणाले —अभय, चित्तशुद्धि, ज्ञान व योग याचे ठिकाणी एकनिष्ठता, दातृत्व, बाह्य इंद्रियाचा संयम, यज्ञ, वेदाचे सार्थ पठन, तप, सरळपणा, ॥ १ ॥

आता, त्या दैवगुणामध्ये ज्याला प्रमुखत्व प्राप्त होते, त्याला अभय असे म्हणतात ६८ जो महापुरात उडी घालीत नाही, त्याला बुडण्याचे भय नसते, किंवा जो पथ्याने वागतो, त्याला रोग उत्पन्न होत नाहीत, ६९ त्याचप्रमाणे, जो कोणतेही कर्म करते वेळी अहंकार उत्पन्न होऊ देत नाही, त्याला संसाराचे भय कोठून असणार ? ७० अथवा, अद्वैतभावाच्या विस्ताराने जो सर्व जग आत्मस्वरूप आहे असे समजतो, त्याला भयाची गोष्टही ऐकू येत नाही. ७१ पाणी मिठास बुडविण्यास लागले असता जसे मिठाचेच पाणी होते, त्याप्रमाणे आपली अद्वैतभावना झाल्यावर भयाचा नाश होतो ७२ असे, अभय ज्याला म्हणतात त्याचा हा लक्षणे होत, व हे अभय सम्यक्ज्ञानाची इच्छा करणाराचे पाठीराखे होय ७३ आता, शुद्ध बुद्धि तिला म्हणतात, ती अशा चिन्हांनी ओळखावी त्याप्रमाणे राखेचा जळतही नाही, व विझतही नाही, त्याप्रमाणे ज्या बुद्धीच्या ठिकाणी संकल्प व विकल्प हे दोन्ही नसतात ७४ किंवा प्रतिपदेस सुरवात होण्याच्या पूर्वी व अमावास्या संपल्यावर मधल्या वेळात चंद्राचे जसे निजरूप असते ७५ अथवा ग्रीष्म ऋतूच्या अंती व वर्षाऋतु सुरू होण्याच्यापूर्वी गंगेच्या पाण्याचे स्वरूप निवळ त्याप्रमाणे असते ७६ त्याप्रमाणे, संकल्प व विकल्प हे दोन्ही ज्या ठिकाणी उरले नाहीत व रजोगुण व तमोगुण हेही ज्या ठिकाणी नाहीतसे झाले आहेत, व ज्या बुद्धीस स्वरूपाचे ध्यान करण्याची आवड उत्पन्न झाली आहे, ७७ इंद्रियवर्गाला आवडते किंवा नावडते विषय प्राप्त झाले असताही ज्या बुद्धीच्या ठिकाणी इच्छा उत्पन्न होत नाही, ७८ पतिव्रता स्त्रीचा पति गावास गेल्यामुळे ती विरहाने विव्हळ झाली असता, तिला पाहिजे तेवढी हानि किंवा लाभ याची वार्ता सांगितली, तरी त्याकडे जसे तिचे मन जात नाही, ७९ त्याप्रमाणे स्वस्वरूपाची आवड उत्पन्न होऊन बुद्धि एकनिष्ठ होणे, याला सत्वशुद्धि म्हणतात, असे केशी दैत्यास मारणारे श्रीकृष्ण म्हणाले ८० आता, आत्मलाभाकरिता, ज्ञान किंवा योग या दोहोपैकी आपली बुद्धि ज्यावर स्थिर होईल, ८१ त्याठिकाणी आपली चित्तवृत्ति स्थिर करावी ज्याप्रमाणे पुढे कोणतीही आहुति देणे राहिली नाही, म्हणजे पूर्णाहुति देतात, ८२ किंवा कुलीन मनुष्याने आपली कन्या उत्तम कुळात अर्पण केल्यावर जशी तिजविषयी त्याची काहीएक इच्छा उरत नाही, अथवा समुद्रमंथन करून लक्ष्मी वर आल्यावर तिने सर्व देवांस सोडून एक विष्णुस वरले, ८३ त्याप्रमाणें, विकल्परहित होऊन योग किंवा ज्ञान याच्या ठिकाणी वतनदार होणें हा तिसरा 'ज्ञानयोग' आहे, असें श्रीकृष्ण म्हणाले ८४ आता, कायावाचामनेकरून शक्त्यनुसार आपल्यास जे दान करावयाचे, ते, आपला शत्रु असून जर खरोखर अडलेला असेल, तर त्यासही विमुख लावू नये, हेंच खरे दान होय. ८५ धनंजया, वृक्ष ज्याप्रमाणें आपली फुलें, फळे, छाया, मुळ्या, पानें यापैकी काहीही वाटेनें जाणारापासून लपवून ठेवीत नाही, (पाहिजे त्यास आपल्या सर्वस्वाचा उपभोग घेण्यास मनाई करीत नाही,) ८६ त्याप्रमाणें मनापासून

वरी । विद्यमानें आल्या अवसरी । श्रातांचिये मनोहारी । उपयोगा जाणे ॥८७॥ तया नांव जाण दान । जे मोक्षनिधानाचें अंजन । हें असो आ-थिक चिन्ह । दमाचे तें ॥८८॥ तरि विषयेंद्रिया मिळणी । करूनि घापे वितुटणी । जैसें तोडिजे खड्गपाणी । पारकया ॥ ८९ ॥ तैसा विषयजा-तांचा वारा । वाजों नेदिजे इंद्रियद्वारा । इये बा-धोनि प्रत्याहारा । हाती वोपी ॥९०॥ आंतुला चित्ताचे अगवरी । प्रवृत्ति पळे पर बाहेरी । आगी सुयिजे दाहीही द्वारी । वैराग्याची ॥९१॥ श्वासोश्वासाहुनी बहुवसे । व्रतें आचरे खरपुसें । वोसतिता रात्रिदिवसें । नाराणुक जया ॥ ९२ ॥ पैं दमु ऐसा म्हणिपे । तो हा जाण स्वरूपें । यागार्थुही सक्षेपें । सांगों ऐक ॥९३॥ तरि ब्रा-ह्मण करूनि धुरे । स्त्रियादिक पैल मेरे । माझारी अधिकारें । आपुलालेनि ॥९४॥ जया जे सर्वो-त्तम । भजनीय देवताधर्म । ते तेणें यथागम । विधी यजिजे ॥९५॥ जैसा द्विज षट्कर्में करी । शूद्र तयातें नमस्कारी । की दोहींसिही सरोभरी । निपजे यागु ॥९६॥ तैसे अधिकारपर्यालोचें । हे यज्ञ करणे सर्वांचें । परि विषयविष फळाशेचें । न घापे माजीं ॥ ९७ ॥ आणि मी कर्ता ऐसा भावो । नेदिजे देहाचेनि द्वारें जावों । ना वेदा-ज्ञेसि तरी ठावो । होइजे स्वयें ॥९८॥ अर्जुना एवं यज्ञु । सर्वत्र जाण साज्ञु । कैवल्यमार्गीचा अभिज्ञु । सागाती हा ॥९९॥ आता चेंडुवें भूमी हाणिजे । हें नव्हे तो हाता आणिजे। की शेती बीं विखुरिजे । परी पिकी लक्ष ॥१००॥ नातरी ठेविलें देखावया । आदर कीजे दिविया । का शाखा फळें यावया । सिंपिजे मूळ ॥१॥ हें बहु असो आरिसा । आपणपें देखावया जैसा । पुढत-पुढती बहुवसा । उटिजे प्रीती ॥२॥ तैसा वेद-प्रतिपाद्यु जो ईश्वरु । तो होआवयालागी गो-चरु । श्रुतीचा निरंतरु । अभ्यासु करणे ॥ ३ ॥ तेंचि द्विजांसीच ब्रह्मसूत्र । येरां स्तोत्र का नाम-मंत्र । आवर्तवणें पवित्र । पावावया तत्त्व ॥ ४ ॥ पार्था गा स्वाध्यावो । बोलिजे तो हा म्हणे देवो । आता तप शब्दाभिप्रावो । आइक सांगों ॥ ५ ॥ तरी दानें सर्वस्व देणें । वेंचणे ते व्यर्थ करणे । जैसें फळोनि स्वयें सुकणें । इंद्रावणी जेवीं ॥६॥ ना ना धूपाचा अग्निप्रवेशु । कनकी तुकाचा नाशु । पितृपक्षु पोषितां हारासु । चं-द्राचा जैसा ॥ ७ ॥ तैसा स्वरूपाचिया प्रसरा-। लागी प्राणेंद्रियशरीरा । आटणी करणे जें वीरा । तेंचि तप ॥८॥ अथवा अनारिसें । तपाचे रूप जरी असे । तरि जाण जेविं दुधीं हंसें । रादली चाचू ॥९॥ तैसे देहजीवाचिये भेळणी । जो उ-दयजत सूये पाणी । तो विवेकु अंतःकरणी । जा-गवीजे ॥११०॥ पाहता आत्मयाकडे । बुद्धी-चा पैसु साकडे । सनिद्र स्वप्न बुडे । जागणा जैसें ॥११॥ तैसा आत्मपर्यालोचु । प्रवर्ते जो साचु । तपाचा हा निर्वेचु । धनुर्धरा ॥१२॥ आता बा-ळाच्या हिती स्तन्य । जैसें नानाभूती चैतन्य । तैसे प्राणिमात्री सौजन्य । आर्जव तें ॥१३॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसा, सत्य, अक्रोध, त्यागः, शांति, अपैशुनम्, भूतेषुदया, अलोलुप्त्व, मार्दव, ह्रीः, अचापलम्, ॥ २ ॥

आणि जगाचिया सुखोद्देशें । शरीरवाचामानसें । राहाटणें तें अहिंसे । रूप जाण ॥ १४ ॥ आतां तीख होउनी मवाळ । जैसें जातीचें मुकुळ । का तेज परी शीतळ । शशांकाचें ॥१५॥ शके दावि-ताचि रोगु फेडूं । आणि जिभे तरि नव्हे कडु । तें वोखदु नाहीं मा घडु । उपमा कैची ॥१६॥ तरि मऊपणें बुबुळें । झगडतांही परि नाडळे । एऱ्हवी फोडी कोराळें । पाणी जैसें ॥ १७ ॥ तैसें

सपत्तीपर्यंत प्रसंगानुसार हवें तें देऊन दमलेल्याच त्याच्या मनोरथाप्रमाणें समाधान करणें, ८७ त्यालाच दान असें ह्मणतात व तें मोक्षरूपी ठेवा त्यास पडण्याचें अंजन आहे हें असो, आतां दमाचीं लक्षण सांगतों, तीं ऐक ८८ ज्याप्रमाणें शस्त्र धारण करणारा शत्रूचा नाश करितो, त्याप्रमाणें विषय व इंद्रियें यांचें जें ऐक्य झालेलें असतें, त्याचा जो वियोग करतो ८९ त्याचप्रमाणें, इंद्रियद्वारानी येणाऱ्या विषयाचा वारा देखील लागू देत नाहीं, व सर्व इंद्रियें प्रत्याहाराच्या ताब्यात बांधून देतो, ९० चित्ताच्या आत गढून गेलेली जी प्रवृत्ति, ती दहा इंद्रियाच्या द्वारानीं वैराग्यरूप अग्नि आत घालवून बाहेर काढतो ९१ श्वासोच्छ्वास बंद करण्याहूनही योग्याचीं जीं अति कठिण व्रतें, त्याचें उत्तम रीतीनें जो रात्रंदिवस आचरण करतो, ९२ हें दम म्हणून ज्याला म्हणतात, त्याचें लक्षण आहे आता यज्ञ म्हणजे काय, तें संक्षेपानें सांगतों, ऐक ९३ तर ब्राह्मण व स्त्रियादिक यांच्यासर्वांत सर्वांनीं आपापल्या अधिकारानुरूप, ९४ ज्याला ज्या उक्त दैवताचें पूजन व धर्म असतील, ते यथाशास्त्र विधीनें आचरावे ९५ ज्याप्रमाणें ब्राह्मणानें षट्कर्माचें आचरण करावें, व शूद्रानें त्यास वंदन करावें, हाच त्याचा यज्ञ होय, आणि त्या दोघासही त्याच्या यज्ञाचें सारखें फल मिळतें ९६ त्याचप्रमाणें अधिकारपरत्वें विचार करून सर्वांनीं आपापले यज्ञ करावे, परंतु फलाशेचें विष त्यात घालू नये, ९७ आणि या यज्ञाचा मी कर्ता, असा देहाचे द्वारानें मनात भाव उत्पन्न होऊं देऊं नये, तथापि वेदाच्या सर्व आज्ञा स्वत पाळाव्या ९८ अर्जुना, यालाच सशास्त्र यज्ञ म्हणतात, व हा मोक्षमार्गाचा जाणता असून सोबती होय ९९ आता, चेंडू भुईवर आपटतो असें नव्हे, तर तो पुन आपले हाताकडे आणतो किंवा शेतात ज धान्य फेकतो, तो नाश नव्हे, ते पिकाकडे लक्ष देऊन जमिनीत टाकणें आहे १०० किंवा ठेवलेली जिनस दृष्टीस पडावी, या हेतूनें जसा कोणी हातात दिवा धरतो, अथवा झाडाच्या मुळाशीं, त्याला फांद्या व फळें यावीं म्हणून जसा कोणी पाणी घालतो १ फार काय ! परंतु आपलें स्वरूप आरशात पहाण्याच्या हेतूनें जसा वरचेवर प्रीतीनें एखादा मनुष्य तो स्वच्छ पुसतो, २ त्याचप्रमाणें, वेदानीं ज्या ईश्वराचें वर्णन केलें आहे, तो आपल्यास प्राप्त व्हावा, म्हणून वेदाचा सतत अभ्यास करतो ३ ब्रह्मप्राप्ति होण्याकरिता ब्राह्मणानी वेदांतील ब्रह्मसूत्र, व इतरानीं स्तोत्र किंवा ईश्वराचें नाव, हेच वरचेवर म्हणावें ४ देव म्हणतात, पार्था, ज्याला स्वाध्याय म्हणतात, तो हाच होय असो, आता तुला तप शब्दाचा अभिप्राय सांगतो, तो एकाग्र चित्त आपलें सर्वस्व दान करणें, यालाच दान म्हणतात, व द्रव्य उडविणें तें दान नसून व्यर्थ खर्च करणें होय ज्याप्रमाणें कंद उखळतांच फळ त्यास लागत नाहीं कोणाच्या उपयोगास न येतां व्यर्थ सुकून जातें, पण आपल्या रूपानें सर्व जगाच्या उपयोगा पडतें. ६ किंवा धूप अग्नींत पडून स्वतःचा नाश करून घेतो, पण सर्वास सुगंध देतो किंवा सोनें जो जो शुद्ध करावें, तो तो त्याचें वजन कमी भरतें, पण कस जास्त चढतें, किंवा कृष्णपक्षामध्यें चंद्र एकेक कलेनें कमी होतो, पण कृष्णपक्षाचें पोषण करितो (सर्व औषधांचें पोषण करितो) ७ त्याप्रमाणें, हे वीरा, ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होण्याकरिता प्राण, इंद्रियें व शरीर यांचें जें झिजवणें, त्यालाच तप असें म्हणतात. ८ अथवा इतर जीं तपें आहेत, तीं ह्या तपाप्रमाणें शुद्ध नाहींत म्हणून, हंस पक्षी जसें दुधात आपली चोच घालून दूध व पाणी वेगळें करतो, ९ त्याप्रमाणें, देह व जीव यांचें ऐक्य मोडून टाकण्याकरिता तो उन्मत्त चित्त हात घालून विवेकानें निराळें करण्याचा विचार नेहमी अंत करणात बाळगतो, व ११० आत्मविचार झाला असतां बुद्धीचे विषयाकडील मार्ग कुंठित होतात ज्याप्रमाणें मनुष्य जागा झाला असतां निद्रा व स्वप्न हीं दोन्ही आपोआप नाहींतशीं होतात ११ याप्रमाणें, धनुर्धरा, आत्मप्राप्ति करून घेण्याकरिता जो अंत करणात विवेक उत्पन्न होतो, त्यालाच तप ह्मणतात १२ ज्याप्रमाणें दूध हें मुलास हितकारक आहे, व प्राण हा जसा सर्व भूतांचे ठायीं सारखाच आहे, त्याप्रमाणें, ज्याचें प्राणिमात्राशीं सौजन्य आहे, त्यालाच " आर्जव " असें म्हणतात १३

अहिंसा, सत्य भाषण, राग न येणें, संन्यास, अंत करणाचा उपशम, चहाडी न करणें. प्राणिमात्रावर दया करणे, विषयलंपट न होणें, नम्रता, जनलज्जा आणि स्थिरपणा, ॥ २ ॥

आणि कायावाचामनानें जगाला सुख व्हावें, या हेतूनें जें वर्तन करणें, तेच अहिंसेचें खरें लक्षण जाण १४ आता, तीक्ष्ण असून मऊ झटलें म्हणजे जसें कमळें तें पाण्याचा भेद करून वर येतें, परंतु मऊ असतें, किंवा चंद्राचें तेज पडतें परंतु तें शीतळ असतें, १५ जें औषध रोग्याला दाखविता क्षणींच रोगाचा नाश करील, आणि खाल्लें तर जिभेसही कडू लागणार नाहीं, असें औषधच नाहीं, मग उपमा कशी द्यावी? १६ तर मऊपणा झटला म्हणजे डोळ्यातील बुबुळावर घासलें असताही जें खुपत नाहीं, व कठोरपणा पाहूं गेलें असतां जें पाणी पर्वताचा कडाही फोडून बाहेर पडतें. १७ त्याप्रमाणें संशयनिवृत्ति करण्यात

ताडावया संदेह । नीच जेसें का लोह । आन्य-त्वे तरि माधुर्य । पायीं घाली ॥१८॥ ऐको ठाता कौतुकें । कानातें निघती मुखें । जे साचारिवे-चेनि विकें । ब्रह्महीं भेदी ॥१९॥ किंबहुना प्रियपणें । कोणातेंही झकऊ नेणे । यथार्थ तरि खुपणें । नाहीं कवणा ॥१२०॥ एऱ्हवी गोरी कीर काना गोड । परि साचाचा पाखाळी कीड । आगिचें करणें उघड । परि जळो ते साच ॥२१॥ कानीं लागता महुर । अर्थे विभाडी जिव्हार । ते वाचा नव्हे सुंदर । लावाचि पां ॥ २२ ॥ परि अहितीं कोपोनि सोप । लालनीं मऊ जैसें पुष्प । तिये मातेचें स्वरूप । जैसें का होय ॥ २३ ॥ तैसें श्रवणसुख चतुर । परिणमोनि साचार । बोलणें जें अविकार । ते सत्य येथें ॥ २४ ॥ आतां घा-लितांही पाणी । पाषाणीं न निघे आणी । का मथिलिया लोणी । कांजी नेदी ॥ २५ ॥ त्वचा पायें शिरा । हालेयाही फडे न करी । वसंतीही अंबरीं । न होती फुलें ॥ २६ ॥ ना ना रंभेचे-निही रूपें । शुकीं तुठिजेचि कंदर्पें । का भस्मी वन्हि न उद्दीपे । घृतेंही जेवि ॥ २७ ॥ तेविचि कुमारु क्रोधें भरे । तैसिया मंत्राचीं बीजाक्षरें । तियें निमित्तेंही अपारें । मीनलिया ॥ २८ ॥ पैं धातृयाही पायां पडतां । तुठी गतायु पंडुसुता तैसी नुपजे उपजवितां । क्रोधोर्मी गा ॥ २९ ॥ अक्रोधत्व ऐसें । नांव तें ये दशे । जाण ऐसें श्रीनिवासें । म्हणितलें तया ॥१३०॥ आतां मृ-त्तिकात्यागें घटु । तंतुत्यागें पटु । त्यजिजे जेवि वटु । बीजत्यागें ॥३१॥ कां त्यजूनि भितिमात्र । त्यजिजे आघवेंचि चित्र । कां निद्रात्यागें विचित्र । स्वप्नजाळ ॥३२॥ ना ना जळत्यागें तरंग । वर्षा-त्यागें मेघ । त्यजिजती जैसे भोग । धनत्यागें ॥३३॥ तेंनि बुद्धिमंती देहीं । अहंता साडून पाहीं । सांडिजे अशेषही । संसारजात ॥ ३४ ॥ तया नाव त्यागु । म्हणे तो यज्ञागु । हें मानू-नि सुभगु । पार्थु पुसे ॥ ३५ ॥ आतां शांतिचें लिंग । ते व्यक्त मज सांग । देवो म्हणती चांग । अवधान देईं ॥ ३६ ॥ तरी गिळोनि ज्ञेयातें । ज्ञाता ज्ञानही माघौतें । हारपे निरुतें । ते शांति पैं गा ॥३७॥ जैसा प्रळयाबूचा उभडु । बुडवूनि विश्वाचा पवाडु । होय आपणपें निबिडु । आ-पणचि ॥ ३८ ॥ मग उगम ओघ सिंधु । हा नुरेचि व्यवहार भेदु । परि जलैक्याचा बोधु । तोही कवणा ॥ ३९ ॥ तैसी ज्ञेया देता मिठी । ज्ञातृत्वही पडे पोटीं । मग उरे तेंचि किरीटी । शांतिचें रूप ॥ १४० ॥ आतां कदर्थवित व्याधी । बळीकरणाचिया आधीं । आ-पपरु न शोधी । सद्वैद्यु जैसा ॥४१॥ का चिख-लीं रुतली गाये । धड भाकड न पाहे । जो तियेचिया ग्लानी होये । कालाभुला ॥४२॥ ना ना बुडतयातें सकरुणु । न पुसे अंत्यजु कीं ब्रा-ह्मणु । काढूनि राखे प्राणु । होचि जाणे ॥ ४३ ॥ कीं महावनीं पापियें । उघडी केली विपायें । ते नेसविल्यावीण न पाहे । शिष्टु जैसा ॥४४॥ तैसें अज्ञानप्रमादादिकीं । कां प्राक्तनही सदोषीं । नि-द्यत्वाच्या सर्वविषीं । खिळिले जे ॥ ४५ ॥ तयां आंगीक आपुलें । देऊनिया भलें । विसरविजती सले । सलती तियें ॥४६॥ अगा पुढिलाचा दोषु । करूनि आपुलिये दिठी चोखु । मग घापे अव-लोकु । तयावरी ॥४७॥ जैसा पुजूनि देवो पा-हिजे । पेरूनि शेता जाइजे । तोषौनि प्रसादु घेइजे । अतिथीचा ॥४८॥ तैसें आपुलेनि गुणें ।

जे लोखंडाप्रमाणें ताठर असतं, व गोफिलें असता कानु याला लागवितें, १८ जें ऐकलें असता कानासही त्याचें भक्षण करावें असें वाटतें, व मधुरपणाच्या बळानें ब्रह्मापर्यंत जाऊन टेपतें, १९ फार काय? परन्तु त्याचा गोडा इतका असतो का, कोणीही फसत नाही व त्यांतील अर्थ पाहू गेलें असता त्यापासून कोणाच्या मनालाही धक्का बसावयाचा नाही १२० एऱ्हवीं पारध्याचें गाणें कानास गोड लागतें, परंतु खरेपणाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां तें मृगास घातक असतें, अथवा अग्नि हा आपलें कृत्य उघड रीतीनें करतो, परंतु ह्या त्याच्या खरेपणास आग लागो! २१ कानास मधुर लागणारें असून अर्थ पाहू गेलें असता जें काळीज भेदतें, तें भाषण नसून मुद्गर विवशाच होय २२ परंतु रागावल्यावर अहित होण्याबद्दल बोलणें पोकळ असतें, लालन करण्यांत पुष्पाप्रमाणें मऊ असतें, असें अहिंसेचें जें स्वरूप, २३ त्याप्रमाणें, ऐकलें असता त्यापासून सुखाचा प्राप्ति होते, व परिणामीं गोड असून कोणाचाही मर्मभेद न करणारें जें बोलणें, त्यालाच सत्य बोलणें असें बोलतात २४ आता, दगडावर पाणी घातलें असताही त्यास अंकुर फुटत नाहीत, किंवा नाकाचा निवळ घुमळलो असता त्यास लोणी येत नाही, २५ सापाच्या कातीच्या डोक्यावर पाय दिला असता, ती फडा वर करीत नाही, व वसंतऋतु प्राप्त झाला असताही आकाशास जशी फुलें येत नाहीत, २६ अथवा रंभेच्या स्वरूपानें शुकास ज्याप्रमाणें विषयवासना झाली नाहीं; किंवा भस्मात तूप ओतलें असता जसा अग्नि पेटत नाही, २७ त्याप्रमाणें, ज्या अक्षरांनी काम व क्रोध उत्पन्न होतो, त्यांचा उच्चार केला असता, २८ किंवा हे पाण्डुसुता, ज्याचें आयुष्य संपलें आहे, त्याला उठविण्याकरिता ब्रह्मदेवाच्या जरी पाया पडलें, तरी तो ज्याप्रमाणें उठत नाही, त्याप्रमाणें, त्याच्या ठिकाणी क्रोध आणण्याविषयी खटपट केली असता क्रोध येत नाही २९ याच स्थितीला "अक्रोधत्व" म्हणतात, असें श्रीकृष्णानी अर्जुनास सांगितलें १३० मृत्तिकेचा त्याग केला असता जसा घटाचा त्याग आपोआप होतो, व तंतूचा त्याग केला असता वस्त्राचा त्याग, तसेंच बीजाचा त्याग केला असता वृक्षाचा त्याग सहज होतो, ३१ किंवा भिंतीचा त्याग केला असता त्यावरील सर्व चित्राचा त्याग आपोआप होतो, अथवा झोपेचा त्याग केला असता नानातऱ्हेच्या स्वप्नाचा त्याग जसा आपोआप होतो, ३२ किंवा जलाचा त्याग केला असता लाटांचा त्याग, व वर्षाकालाचा त्याग केला असता मेघाचा, व धनाचा त्याग केला असता ज्याप्रमाणें विषयोपभोगाचा आपोआप त्याग होतो, ३३ त्याप्रमाणें जे ज्ञानी आहेत, ते, देहरूप अशा अहंतेचा त्याग करून सर्व संसाराचा त्याग करितात ३४ त्यालाच त्याग म्हणतात, असें यज्ञभोक्ता आद्य परमात्मा यानें सांगितलें समजून, भाग्यवान् जो पार्थ, त्यानें प्रश्न केला, ३५ 'हे प्रभो, शांतीचें लक्षण काय आहे, तें मला उघड करून सांगा' तेव्हां देव म्हणाले, तूं फार उत्तम गोष्ट विचारलीस, तर ती सांगतो, नीट लक्ष दे ३६ ज्यानें ज्ञेय वस्तु जाणावयाची, ती पूर्णपणें जाणल्यावर मागून ज्ञाता व ज्ञान हीं ज्या ठिकाणीं लय पावतात, त्यालाच (ब्रह्माला) शांति असें म्हणतात ३७ ज्याप्रमाणें प्रलयकाळचें उदक वाढल्यावर सर्व विश्व बुडून आपल्या स्वरूपांत आपण लय पावतें ३८ मग उगम, प्रवाह, व समुद्रास मिळणें ह्या गोष्टी राहात नाहीत व सर्वत्र जलमय आहे, याचाही बोध कोणास होत नाही, ३९ त्याप्रमाणें, ज्ञेयाचें ऐक्य झाल्यावर ज्ञातृत्वही आपोआप नाहींसें होतें मग, अर्जुना, बाकी जें ज्ञान उरतें, तेंच शांतीचें रूप होय १४० आता, पीडा देणाऱ्या व्याधीनें किंवा एखादी वाईट बातमी ऐकून उत्पन्न होणाऱ्या चिंतेनें जो ग्रस्त झाला आहे, तो आपला आहे किंवा परका आहे हें मनांत न आणतां जसा चांगला वैद्य त्याच्या दुःखाचें निवारण करतो ४१ किंवा एखादी गाय चिखलांत रुतल्यावर तिचें दुःख पाहून ज्याचें मनांत कासाविसी होते, तो ती दुभती आहे, किंवा भाकड आहे, इकडे लक्ष न देतां तिला वर काढतो, ४२ किंवा बुडणाऱ्या मनुष्याकडे पाहून ज्याच्या मनांत करुणा उत्पन्न होते, तो ज्याप्रमाणें बुडणारा ब्राह्मण आहे, किंवा अंत्यज आहे, याचा चौकशी न करिता त्यास बाहेर काढून त्याचें प्राणरक्षण करतो, ४३ अथवा महावनांत दुष्टांनी एखाद्या पतिव्रता स्त्रीस लुबाडून तिला वस्त्रहीन करून सोडून दिलें आहे, अशी स्त्री एखाद्या संभावित मनुष्याच्या दृष्टीस पडल्यावर, तो जसा प्रथम तिच्या अंगावर आपलें वस्त्र टाकून नंतर तिची पुसतपास करितो, ४४ तसेंच, जे अज्ञान व प्रमाद यांनी व्याप्त आहेत, किंवा पूर्वकर्मानुरूप ज्यास काही व्याधि जडलेली आहे, व जे सर्वांच्या निंदेस पात्र झाले आहेत, ४५ त्यांना आपण स्वतः साह्य करून, त्यांना ज्या व्याधीपासून दुःख होत असतें, तिचा विसर पाडतात ४६ अरे, त्यांच्यापुढें येणाऱ्या मनुष्याचे दोष ते आपल्या दृष्टीनें नाहींतसे करून मग त्याचेकडे अवलोकन करतात ४७ ज्याप्रमाणें शालिग्राममूर्तीस वस्त्रालंकार घालून व उत्तम पुष्पें वाहून मग आपलें चित्त तिच्याकडे लावावें, किंवा शेतांत धान्य पेरून उत्तम रीतीनें पाक आल्यावर, जसें त्याजकडे पाहून समाधान मानावें, अथवा आपल्या घरी अतिथि आला असता, त्यास अन्नदान देऊन संतोषित केल्यावर ज्याप्रमाणें त्याचा आशीर्वाद घ्यावयाचा, ४८

पुढिलाचें उणें । फेडुनिया पाहणें । तयाकडे ४९
वाचूनि न विधिजे वर्मी । नातुडाविजे अकर्मी । न
बोलविजे नामी । सदोषी तिही ॥ १५० ॥ वरि
कोणे एके उपायें । पडिलें ते उभें होयें । तेंचि
कीजे परि घायें । नेदावे वर्मी ॥५१॥ पै उत्तमा-
चियासाठी । नीच मानिजे किरीटी । हें वाचोनि
दिठी । दोषु न घेपे ॥५२॥ अगा अपैशून्याचें
लक्षण । अर्जुना हें फुडें जाण । मोक्षमार्गींचें सु-
खासन । मुख्य हें गा ॥ ५३ ॥ आता दया ते
ऐसी । पूर्णचंद्रिका जैसी । निववितां न कडसी ।
सानें थोर ॥५४॥ तैसें दु खितांचें शिणणें । हि-
रतां सकणवपणें । उत्तमाधम नेणे । विवचू गा
॥५५॥ पै जगी जीवनासारिखें । वस्तु अंगवरी
उपखे । परि जाते जीवित राखे । तृणाचेंही
॥ ५६ ॥ तैसें पुढिलाचेनि तापें । कळवळालिये
कृपे । सर्वस्वेंसीं दिधलेंही आपणपें । थोडेंचि
मानी ॥५७॥ निम्न भरलियाविणे । पाणी ढळोंचि
नेणे । तेवि श्रांता तोषौनि जाणें । सामोरें पा ५८
पैं पायीं काटा नेहटे । तव व्यथा जीवी उमटे । तैसा
पोळे सकटें । पुढिलांचेनि ॥५९॥ कां पावो शीत-
ळता लाहे । कीं ते डोळयाचिलागी होये ।
तैसें परसुखें जायें । सुखावतु ॥१६०॥ किंबहुना
तृषितालागीं । पाणी आरायिलें असे जगी । तैसें
दुःखितांचे सेलभागी । जिणें जयाचें ॥६१॥ तो
पुरुष वीरराया । मूर्तिमंत जाण दया । मी उदय-
जतांचि तया । ऋणिया लाभें ॥ ६२ ॥ आतां
सूर्यासि जीवें । अनुसरलिया राजीवें । परि तें तो
न शिवे । सौरभ्य जैसें ॥६३॥ का वसंताचिया
वाहाणी । आलिया वनश्रीच्या अक्षौहिणी । ते
न करीतुचि घेणी । निगाला तो ॥६४॥ हें असो
महासिद्धीसी । लक्ष्मीही आलिया पाशी । परि
महाविष्णु जैसी । न गणीच ते ॥ ६५ ॥ तैसे
ऐहिकीचे का स्वर्गीचे । भोग पाइक जालिया
इच्छेचे । परि भोगावे हे न रुचे । मनामाजी ६६
बहुवे काय कौतुकी । जीव नोहे विषयाभिलाखी ।
अलोलुप्त्वदशा ठाउकी । जाण ते हे ६७ आतां
माशिया जैसें मोहळ । जळचरा जेवि जळ । का
पक्षिया अतराळ । मोकळें हें ॥६८॥ नातरी बा-
ळकोदेशें । मातेचें स्नेह जैसे । का वसतीच्या स्पर्शें ।
मऊ मलयानिलु ॥६९॥ डोळया प्रियाची भेटी ।
का पिलियां कूर्मींची दिठी । तैसी भूतमात्री रा-
हटी । मवाळ ते ॥ १७० ॥ स्पर्शें अतिमृदु ।
मुखी घेतां सुस्वादु । घ्राणासि सुगधु । उजाळु
आंगे ॥ ७१ ॥ तो आवडे तेवढा घेतां । विरुद्ध
जरी न होता । तरी उपमे येता । कापुर कीं
॥७२॥ परी महाभूते पोटी वाहे । तेवींचि पर-
माणूमाजि सामाये । या विश्वानुसार होये । ग-
गन जैसें ॥ ७३ ॥ काय सांगों ऐसें जिणें । जें
जगाचेनि जीवे प्राणें । तया नांव म्हणे । मार्दव
मी ॥७४॥ आतां पराजयें राजा । जैसा कदर्थिजे
लाजा । का मानिया निस्तेजा । निकृष्टास्तव ७५
ना ना चांडाळमदिराशी । अवचटें आलिया सं-
न्यासी । मग लाज होय जैसी । उत्तमा तया
॥७६॥ क्षत्रिया रणी पळोनि जाणें । ते कोण साहे
लाजिरवाणें । कां वैधव्यें पाचारणें । महासतियें-
तें ॥७७॥ रूपसा उदयलें कुष्ट । संभावितां कु-

त्याप्रमाणें, आपल्या पुढें येणाऱ्या मनुष्याचा कमीपणा आपल्या गुणसामर्थ्यानें दूर करून नंतर त्याजकडे दयार्द्र दृष्टीनें पहातात. ४९. इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या वर्मावर डाग देऊं नये, अथवा त्याच्या पापकर्माचा उच्चार करून त्यास दुःख देऊं नये, व त्यास असणाऱ्या व्याधीचें नांव घेऊन तू व्याधिष्ट आहेस, असें म्हणू नये १५० परंतु ज्या उपायानें कोणाही मनुष्य वाईट स्थितीतून उत्तम स्थितीत येईल, तेच उपाय तो करतो, पण त्याच्या वर्मी डाग देत नाहीं, ५१ तर अर्जुना, उत्तम मनुष्याच्या मानानें जो दुसऱ्यास कनिष्ठ मानीत नाहीं, व त्याचे दोष मनांत आणीत नाहीं, ५२ तेंच 'अद्वेष्ट्याचें' खरें लक्षण होय आणि अर्जुना, मोक्षमार्गाचें गुरावह मुख्य साधन हेंच होय ५३ आतां दया अशी असावी की, ज्याप्रमाणें पौर्णिमेचा चंद्र हा शांति देण्यांत लहान अथवा थोर, असा पर्याय न ठेवितां सर्वांस सारखीच शांति देतो, ५४ त्याप्रमाणें, दयार्द्र अंतःकरणानें दुःखित मनुष्याचें दुःख हरण करिते वेळेस तो उत्तम आहे, किंवा अधम आहे, हें मनांत न आणतां सर्वांचें दुःख निवारण करतो. ५५ जगतांत पाण्यासारखी वस्तु दुसरी कोणती आहे, की गवत सुकूं लागलें असतां जें आपला स्वतः नाश करून घेऊन त्याचें आपल्या ओलाव्यानें रक्षण करितें ! ५६ त्याप्रमाणें, आपल्यासमोर पीडित मनुष्य आला असतां, त्याच्या कळवळीनें त्यास जरी आपलें सर्वस्व दिलें, तर आपण त्यास कांहींच दिलें नाहीं, असें जो मानतो, ५७ पाणी वाहात असतांना वाटेंत खळगा आला असतां, तो भरून टाकल्याशिवाय जसें तें पुढें जात नाहीं, तसा आपल्या समोरील श्रमलेल्या मनुष्यास संतोषित केल्याशिवाय जो पुढें जात नाहीं, ५८ ज्याप्रमाणें पायांत कांटा बोचला असतां जीव कळवळतो, त्याप्रमाणें दुसऱ्याचें संकट पाहिलें असतां ज्याचें मन कळवळतें, ५९ किंवा पायास थंड पदार्थ चोळल्यावर डोळ्यास जसा गारवा येतो, तसें दुसऱ्याचें सुख पाहून ज्याला सुख होतें, १६० किंबहुना, तहान लागलेल्या मनुष्याची तृषा भागण्याकरितां जसें जगांत पाणी निर्माण केलें आहे, त्याप्रमाणें दुःखित मनुष्याचें दुःख हरण करण्याकरितांच जो या जगांत रहातो, ६१ अशा गुणांनीं युक्त जो पुरुष असतो, तो दयेची केवळ मूर्तिच होय, आणि हे वीरोत्तमा, त्याचा जन्मतःच मी ऋणी आहें. ६२ सूर्योदय होण्याबरोबर कमळाचें फूल उमलतें, परंतु सूर्य जसा त्याच्या सुगंधाचा उपभोग घेत नाहीं; ६३ किंवा वसंतऋतूंत वनांत पुष्कळ झाडें टवटवीत होतात, तथापि त्यांतील एकाही झाडाचा उपभोग न घेतां तो जसा चालता होतो, ६४ फार काय ! लक्ष्मी महासिद्धींसह जरी आपणहून प्राप्त झाली, तरी जग त्याचें तिच्याकडे लक्ष जात नाहीं ६५ तसें आपल्यास आवडणारे इहलोकाचे किंवा परलोकाचे भोग जरी चाकर झाले, तरी त्याच्या मनांत त्याचा उपभोग घ्यावा असें येत नाहीं ६६ फार काय सांगावें ! तें कौतुकानें देखील विषयाची इच्छा करीत नाहीत अशी जी दशा, तिला 'अलोलुपत्व' असें म्हणतात ६७ मधमाशीस जसें तिचें मोहोळ सुखकारक आहे, किंवा जलचरांस जसें पाणी प्रिय आहे, किंवा पक्ष्यांना आकाश फिरण्यास मोकळें आहे, ६८ किंवा बाळकाला सुरा व्हावें या दृष्टीनें आईचें जसें त्यावर प्रेम असतें, अथवा वसंतऋतु सुरू झाल्यावर जसा मलय पर्वतावरील वारा मंद सुगंध वहातो, ६९ प्रिय वस्तु पाहिली असतां जसें डोळ्यास समाधान होतें किंवा ज्याप्रमाणें कासवी आपल्या दृष्टीनें पिलाचें पोषण करते, त्याप्रमाणें ज्याची दृष्टि भूतमात्राच्या ठिकाणी प्रेमयुक्त असते, १७० हात लावला असतां मऊ लागतो, तोंडांत घातला असतां रुचकर लागतो, नाकास ज्याचा सुगंध येतो, व रूपानें पाहिलें असतां जो फारच स्वच्छ आहे, ७१ असा जो कापूर, तो वाटेल तितका खाता येत असतां जर त्याजपासून बाधा झाली नसती, तर तो उपमेस पात्र झाला असता, ७२ परंतु ज्याच्या पोटांत पंचमहाभूतांचा समावेश होतो, त्याचप्रमाणें जो परमाणूंतही सामावतो, व गगन जसें विश्वाच्या आकाराप्रमाणें आकारास येतें, ७३ फार काय सांगावें ! जे जगाच्या जीवनाकरितांच वागतात, अशी जी स्थिति तिला 'मार्दव' असें मी म्हणतों ७४ पराजित झालेला राजा जसा लज्जेनें दुःखी होतो, अथवा निकृष्ट स्थिति प्राप्त झाली असतां, मानी पुरुष जसा निस्तेज होतो, ७५ किंवा एखादा उत्तम संन्यासी अकस्मात् एखाद्या चांडाळाच्या घरांत गेला असतां त्यास जशी लज्जा उत्पन्न होते, ७६ क्षत्रियाला रणांतून पळून जाण्याचा प्रसंग आला असतां, तो सहन करण्यास जशी त्याला लाज वाटते, किंवा पतिव्रता स्त्रीस 'गंगाभागीरथी' या नांवानें हाक मारली असतां जसें तिला दुःख होतें, ७७ सुंदर मनुष्यास कोड उत्पन्न झालें, अथवा

टींचें बोट । तया लाजा प्राण सकट । होय जैसें ॥७८॥ तैसें औटहातपणें । जें शव होऊनि जिणें । उपजों उपजों मरणें । नावावावा ॥७९॥ तियें गर्भमेदमुसें । रक्तमूत्ररसें । बोतीव होऊनि असे । तें लाजिरवाणें ॥ १८० ॥ हें बहु असो देहपणें । नामरूपासि येणें । नाहीं गा लाजिरवाणें । तयाहूनि ॥ ८१ ॥ ऐसैसिया अवकळा । घेपे शरीराचा कटाळा । ते लाज पैं निर्मळा । निसुगा गोड ॥८२॥ आता सूत्रतंतु तुटलिया । चेष्टाचि ठाके सायखेडिया । तैसी प्राणजये कर्मेंद्रिया । खुंटे गती ॥८३॥ कीं मावळलिया दिनकरु । सरे किरणाचा प्रसरु । तैसा मनोजयें प्रकारु । ज्ञानेंद्रियांचा ॥८४॥ एवं मनपवननियमें । होती दाही इंद्रियें अक्षमें । तें अचापल्य वर्मे । येणें होय ॥८५॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवंति संपद दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

भारत, तेजः, क्षमा, धृति, शौचम्, अद्रोह, नातिमानिता (इत्येतानि लक्षणानि) दैवी संपद अभिजातस्य (पुरुषस्य) भवन्ति ॥ ३ ॥

आतां ईश्वरप्राप्तीलागीं । प्रवर्तता ज्ञानमार्गीं । धिवसेयाच्या आंगीं । उणीव नोहे ॥८६॥ वोखटें मरणाऐसें । तेंही आलें अग्निप्रवेशें । परी प्राणेश्वरोद्देशें । न गणीचि सती ॥८७॥ तैसें आत्मनाथाचिया आधीं । लाऊनि विषयविषाचीं बाधी । धांवों आवडे पाणधीं । शून्याचिये ॥ ८८ ॥ न ठाके निषेधु आड । न पडे विधीची भीड । नुपजेचि जीवीं कोड । महासिद्धींचें ८९ ऐसें ईश्वराकडे निज । धावे आपसया सहज । तया नांव तेज । आध्यात्मिक तें ॥ १९० ॥ आतां सर्वही साहातिया गरिमा । गर्वा न ये तेचि क्षमा । जैसें देह वाहोनि रोमा । वाहणें नेणें ॥९१॥ आणि मातलिया इंद्रियाचे वेग । कां प्राचीनें खवळले रोग । अथवा योगवियोग । प्रियाप्रियाचे ॥९२॥ यया आघवियाचाचि थोरु । एके वेळे आलिया पूरु । तरी अगस्त्य का होऊनि धीरु । उभा ठाके ॥ ९३ ॥ आकाशीं धूमाची रेखा । उठिली बहुवा आगळिका । ते गिळी येकी झुळुका । वारा जेवि ॥९४॥ तैसे अधिभूताधिदैवा । अध्यात्मादि उपद्रवा । पातलेया पांडवा । गिळूनि घाली ९५ ऐसें चित्तक्षोभाच्या अवसरीं । उचलूनि धैर्या जे चागावें करी । धृती म्हणिपे अवधारी । तियेतें गा ॥९६॥ आता निर्वाळूनि कनकें । भरिला गांगेंपीयूखें । तया कलशाचियासारिखें । शौच असे ९७ जे आंगीं निष्काम आचारु । जीवीं विवेकु साचारु । तो सबाह्य घडला आकारु । शुचित्वाचाचि ९८ का फेडित पाप ताप । पोखीत तरीचे पादप । समुद्रा जाय आप । गंगेचें जैसें ॥९९॥ कां जगाचें आंध्य फेडितु । श्रियेचीं राउळें उघडितु । निघे जैसा भास्वतु । प्रदाक्षिणे ॥ २०० ॥ तैसी बांधली सोडिता । बुडाली काढिता । साकडीं फेडिता । आर्तांचिया ॥१॥ किंबहुना दिवसराती । पुढिलांचे सुख उन्नति । आणित आणित स्वार्थी । प्रवेशिजे ॥२॥ वाचूनि आपुलिया काजालागीं । प्राणिजाताच्या अहितभागीं । संकल्पाचीही आडवंगी । न करणें जे ॥ ३ ॥ पैं अद्रोहत्व ऐशिया गोष्टी । ऐकसी जिया किरीटी । तें सांगितलें हे दिठी । पाहों ये तैसें ॥४॥ आणि गंगा शंभूच्या माथां । पावोनि सकोचे जेंवि पार्था । तेवि गान्यपणें सर्वथा । लाजणें जें ५ तें हें पुढतपुढती । अमानित्व जाण सुमती । मागां सांगितलेंसे किती । तेंचि तें बोलों ॥६॥ एवं इहीं सव्विसें । ब्रह्मसंपदा हे वसत असे । मोक्षचक्रवर्तीचें जैसें । अग्रहार होय ॥७॥ ना ना हे संपत्ति दैवी । या गुणतीर्थांची नीच नवी । निर्विण्णसगराची दैवी ।-

समाधितावर वाईट आळ आला, तर त्याला त्यावेळाच लज्जेने प्राणसंकट उत्पन्न होते, ७८ त्याप्रमाणे साउताल हाल शरीर धारण करून निर्गमनाच्या वाटेने उत्पन्न होणे, व मरणे यांची, ७९ आणि गर्भसंदर्भी सुतान रक्त व मूत्र यांच्या रसाच आत शरीर धारण करण्याची त्याला लाज वाटते, १८० फार काय सांगावे ' तर त्याना देह धारण करून नावारूपास येण्यापेक्षा दुसरा कोणताही त्या जिव्हाळ्याची गोष्ट वाटत नाही ८१ जसा हे निन्द्यांनी युक्त असे जे शरीर, ते धारण करण्याचा सज्जना कंटाळा उ- सून लाज उत्पन्न होते, व इतर जे वेडगे लोक आहेत, त्याना तच शरीर धारण करण्याचा गोडा वाटते ८२ ज्याप्रमाणे कळसूत्री बाहुल्यांच्या दोऱ्या तुटल्यावर त्याचा चेष्टा बंद होते, त्याप्रमाणे प्राणाचा जय केला असता कर्मेंद्रियाची गति बंद होते, ८३ किंवा सूर्य मावळल्यावर त्याच्या किरणांची प्रभा नष्ट होते, त्याप्रमाणे मनाचा जय केला असता ज्ञानेंद्रियांची मति कुंठित होते, ८४ याप्रमाणे मन व प्राण याचा जय केला असता दहा इंद्रिये पंगु होतात, त्यालाच ' अचापल्य ' असे म्हणतात ८५

अर्जुना, प्रगल्भता, क्षमा, धैर्य, शुचिर्भूतपणा, दुसऱ्याचा हेवा न करणे व मानीपणाचा अभाव ही लक्षणें दैवी संपत्तीत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणी असतात. ॥ ३ ॥

आता, ईश्वरप्राप्तीकरता ज्ञानमार्गाचे मनापासून अव- लंबन केलें असता त्याला उणीव पडत नाही ८६ पति- व्रता स्त्री पतीच्या मरणानंतर अग्निप्रवेश करून मरणासा- रखा वाईट प्रसंग आला, तरी सहगमन करण्यास मागेपुढे पहात नाही, ८७ त्याप्रमाणे जो आत्म्याची चिंता लागल्या- मुळे विषयास विषयत्व मानून आत्मप्राप्तीकरिता सुषुम्ना नाडीतून प्राणवायु नेण्यासारख्या कठीण मार्गाचेही अव- लंबन करतो, ८८ त्याला शास्त्रात सांगितलेल्या विधि- निषेधाची अडचण व भीड नसते, व महासिद्धि प्राप्त झाली असता तिचेही त्यास कौतुक वाटत नाही. ८९ याप्रमाणे ज्याचें मन आपण होऊन ईश्वराकडे धाव घेतें, त्याला शारीरिक तेज असे म्हणतात. १९० आता, सर्व सहन करणारात मी श्रेष्ठ, असा ज्याला गर्व उत्पन्न होत नाही, त्यालाच क्षमा असें म्हणतात ज्याप्रमाणें देह हा सर्व रोम धारण करीत असूनही त्याचा गर्व बाळगीत नाही, ९१ आणि विषयसेवनाविषयी इंद्रियांची अति प्रवृत्ति, किंवा

पतकराच रोगाचा प्राप्ति, अथवा अप्रिय वस्तूचा योग, किंवा प्रिय वस्तूचा वियोग ९२ या सर्व गोष्टी जरी एक- सारख्या एकदम प्राप्त झाल्या, तरी त्या अगस्त्य ऋषी- प्रमाणे धीर धरून त्या सहन करतो ९३ आकाशात धुराचा मोठा लोट गेला, तरी त्याप्रमाणे वाऱ्याचा एक झुळुक त्यास नष्ट करतो, ९४ त्याप्रमाणे, अर्जुना, आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक हे उपद्रव जरी एकदम उत्पन्न झाले, तरी जो ते सर्व गिळून टाकतो. ९५ आणि याप्र- माणे चित्तात राग उत्पन्न होण्याच्या वेळी धैर्य कायम ठे- वितो, त्यालाच धृति असे म्हणतात ९६ आता, सुवर्ण- कलश स्वच्छ करून त्यात गंगाजल भरून ठेवले असता, ते जसे सर्वच शुद्ध असते, त्याप्रमाणे 'शौच' होय ९७ ज्या मनुष्याचे आचरण निष्काम असते व ज्याच्या अंतर्यामी विवेक जागृत असतो, तो जसा अंतर्यामी व बाहेरूनही शुद्ध असतो, त्याप्रमाणे शौच' होय ९८ गंगेचे उदक जसे समुद्राकडे जाताना सहज तीरावरील वृक्षाचे पोषण करिते, व स्नान करणारांचेही पाप व ताप नाहीसे करते, ९९ किंवा ज्याप्रमाणे सूर्य आपली रोजची प्रद- क्षिणा करण्यास निघाला म्हणजे अंधकाराचा नाश करतो, व जगातील संपत्तीचा मंदिर उघडून व्यापार सुरू होतो, २०० त्याप्रमाणे, जे बद्ध असतील त्याना मुक्त करून, व जे संसारसागरात बुडाले आहेत, त्याना तारून, जे पीडित आहेत त्यांचे दुःख निवारण करतो, १ किंबहुना रात्रंदिवस स्वार्थ साधीत असताही जो दुसऱ्याचें सुख वाढवितो, आणि २ स्वार्थ साधण्याकरिता दुसऱ्याचा नाश करण्याविषयी ज्याच्या अंतःकरणात संकल्पही उ- त्पन्न होत नाहीत, ३ त्यालाच, अर्जुना, ' अद्रोहत्व ' असे म्हणतात, व तें मी तुला तुझ्या प्रश्नास उघड रीतीनें पडेल असे सांगितले आहे. ४ आणि पार्था, भगीरथानें गंगेची प्रार्थना करून तिला मृत्युलोकाला आणितेवेळी तिला शंकरांनी आपले जटेत धारण केल्यावर तिचा आ- पले वेगाचा गर्व हरण होऊन ती लज्जित झाली, त्याप्र- माणे, लोकांनी मान दिला असता जो संकोचित होतो, ५ त्यालाच, हे सुमते अर्जुना, ' अमानित्व ' असे म्हण- तात, याबद्दल तुला मागें पुष्कळ वेळा सांगितलें आहे. तेच ते पुन किती सांगू ? ६ याप्रमाणे दैवी संपत्ति या सव्वीस गुणाना चक्रवर्ती परमात्म्यानें अग्रहार करून दिली आहे ७ किंवा ही दैवी संपत्ति या सव्वीस गुणरूपी ती-

गगाचि आली ॥८॥ की गुणकुसुमांची माळा । हे घेऊनि मुक्तिबाळा । वैराग्यनिरपेक्षाचा गळा । गिवसीत असे ॥९॥ की सत्त्विसेगुणज्योती । इहीं उजळूनि आरती । गीता आत्मया निजपती । नीराजना आली ॥२१०॥ उगाळिते निर्मळें । गुण इयेंचि मुक्ताफळें । दैवी शुक्ति कळें । गीतार्णवी-ची ॥११॥ काय बहु वानूं ऐसी । अभिव्यक्ती ये अपैसी । केलें दैवी गुणराशी । सपत्ति रूप ॥१२॥ आता दुःखाची आतुवट वेली । दोष-काट्याची जरी भरली । तरी निजाभिधानीं घाली । आसुरी ते ॥१३॥ पैं त्याज्य त्यजावयालागी । जाणावी जरी अनुपयोगी । तरी ऐका ते चागी । श्रोत्रशक्ती ॥१४॥ तरी नरकव्यथा थोरी । आणावया दोषीघोरी । मेळू केला ते आसुरी । संपत्ति हे ॥१५॥ ना ना विषवर्गु एकवटु । तया नाव जैसा बासटु । आसुरी सपत्ति हा खोटु । दोषाचा तैसा ॥१६॥

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

पार्थ, दभ , दर्प , अतिमान., क्रोध , पारुष्य एव च, अज्ञान च (एतानि लक्षणानि) आसुरा संपदम् अभिजातस्य (पुरुषस्य भवन्ति) ॥ ४ ॥

तरी तयाचि आसुरा । दोषांमाजी जया वीरा । वाडपणाचा डागोरा । तो दंभु ऐसा ॥१७॥ जैसी आपुली जननी । नग्न दाविलिया जनीं । ते तीर्थेचि परी पतनी । कारण होय ॥१८॥ का विद्या गुरूपदिष्टा । बोभाइलिया चोहटा । तरी इष्टदा परि अनिष्टा । हेतु होती ॥ १९ ॥ पैं आंगें बुडता महापूरीं । जे वेगें काढी पैलतीरीं । ते नांवाचि बांधिलिया शिरीं । बुडवी जैसी ॥२२०॥ कारण जें जीविता । तें वानिलें जरि सेविता । तरि अन्नाचि पंडुसुता । होय विष ॥२१॥ तैसा दृष्टाचा सखा । धर्मु जाला तो फोकारिजे देखा । तरि तारिता तोचि दोखा- । लागीं होय ॥२२॥ म्हणौनि वाचेचा चौबारा । घातलिया धर्माचा पसारा । धर्मुचि तो अधर्मु होय वीरा । तो दभु जाणे ॥२३॥ आता मूर्खाचिये जिभे । अक्षराचा आबुखा सुभे । आणि तो ब्रह्मसभे । न रिझे जैसा ॥२४॥ का मादुरी लोकाचा घोडा । गजपतिही मानी थोडा । कां काटियेवरिल्या सरडा- । स्वर्गुही नीच ॥२५॥ तृणाचेनि इंधनें । आगी धावे गगनें । थिल्लरबळें मीनें । न गणिजे सिंधू ॥२६॥ तैसा माजे स्त्रिया धनें । विद्या स्तुती बहुतें मानें । एके दिवसींचेनि परान्नें । अल्पकु जैसा ॥२७॥ अभ्रच्छायेचिया जोडी । निदैवु घर मोडी । मृगाबु देखोनि फोडी । पाणियाडे मूर्ख ॥२८॥ किबहुना ऐसैसें । उतणें जें संपत्तिमिसें । तो दर्पु गा अनारिसे । न बोले घेईं ॥२९॥ आणि जगा वेदीं विश्वासु । आणि विश्वासीं पूज्य ईशु । जगीं एक तेजसु । सूर्युचि हा ॥२३०॥ जग स्पृहे आस्पद । एक सार्वभौमपद । न मरणें निर्विवाद । जगा पढिये ॥३१॥ म्हणौनि जग उत्साहें । याते वानूं जाये । की ते आइकोनि मत्सरु वाहे । फुगों लागे ॥ ३२ ॥ म्हणे ईश्वराते खाये । तया वेदा विष सूयें । गोखामाजी त्राये । मंगीत असे ३३ पतंगा नावडे ज्योती । खद्योता भानूची खंती । टिटिभेनें अपांपती । वैरी केला ॥३४॥ तैसा अभिमानाचेनि मोहें । ईश्वराचें नामही न साहे बापातें म्हणे मज हे । सवती जाली ॥३५॥ ऐस मान्यतेचा पुष्टगंडु । तो अभिमानी परमलंडु रौरवाचा रूढु । मार्गुचि पैं ॥३६॥ आणि पुढिलांचें सुख । देखणियाचें होय मिष । चढे क्रोधाग्नीचें विख । मनोवृत्ती ॥ ३७ ॥ शीतळाचिये

थोर्नी निग ना। असून, वराग्यरूपी मगराचा उद्धार करण्याकरिता जण काय भगवंता गंगाच प्राप्त झाली आहे ८ किंवा ही गुणरूपी पुष्पांची माळ घेऊन मुक्तिरूप वधू निरपेक्ष वैराग्यरूप वराच्या गळा घालीत आहे (त्याला वरण्याकरिता पहात आहे,) ९ अथवा या गुणरूपी वाती लावून, गीता आपल्या आत्मरूपी पतीस ओवाळण्याकरिता आरती घेऊन आली आहे १० किंवा गीतारूप समुद्रातील ही सद्गुणरूपी मोत्ये दैवी संपत्तिरूप शिंपल्यात उत्पन्न झाली आहेत ११ दैवी संपत्तीची जी ही लक्षणे सांगितली, त्यापेक्षा अधिक किती म्हणून सांगू ? १२ आता, आसुरी संपत्ति ही दुःखरूपी वेली असून दोषरूपी काट्यांनी जरा भरलेली आहे, तरी तू आपल्या मनात ती समजून घे १३ कारण असे पहा—जी वस्तू त्याज्य आहे, ती आपल्या उपयोगाची नाही हे खरे, पण तिचा त्याग करण्याकरिताच ती फार मावधपणे ऐकून घे १४ हे वध–जीवाना भयंकर अशी नरकप्राप्ति करून देण्याकरिता घोर दोषानी जी आपली वृद्धि केली आहे, तीच ही आसुरी संपत्ति १५ किंवा, सगळी विषे एकत्र झाली म्हणजे ज्याप्रमाणे त्यास काळकूट हे नाव द्याव, त्याप्रमाणे आसुरी संपत्ति म्हणजे दोषाचा गोळाच होय १६

अर्जुना, ढोंगीपणा, गर्व, मानीपणा, क्रोध, मर्मभेदक भाषण, आणि अज्ञान ही लक्षणे आसुरी संपत्तीत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणी असतात. ॥ ४ ॥

हे वीरा, ह्या आसुर दोषामध्ये जो मुख्य म्हणून प्रसिद्ध आहे, तो दंभ असा आहे १७ ज्याप्रमाणे आपल्या आईची निंदा करून तिचे दोष लोकास उघड केले असता ती तीर्थाप्रमाणे आपल्यास पावन करणारी असूनही आपल्या पतनास तीच कारणीभूत होते, १८ किंवा गुरुपासून संपादन केलेली ब्रह्मविद्या जर चव्हाट्यावर उघड करीत बसले, तर ती आपले हित करणारी असूनही तिजपासून आपले अहितच होते १९ हे पहा—जी स्वतः महापुरात पाण्यात बुडून दुसऱ्यास वेगाने पलीकडील तीरास नेते, तीच नाव जर आपल्या डोक्यावर घेतली, तर ज्याप्रमाणे आपल्यास बुडविते, २२० हे पाडुसुता, जीवाचे रक्षण करणारे जे अन्न तेच उत्तम म्हणून जर अधिक सेवन केले, तर ते अन्न खरे–परंतु विषाप्रमाणे घातक होते, २१ त्याप्रमाणे, इहपरलोकीचा सखा जो धर्म, तो जर

चव्हाट्यावर उघडा केला, तर तो आपल्यास तारणारा असून—परंतु त्यापासून दोष घडतात २२ म्हणून, हे वीरा, आपण केलेला धर्म जर चहाटे आपल्या वाचेने प्रसिद्ध केला, तर तो धर्मच अधर्म होतो, आणि त्यालाच दंभ असे म्हणतात २३ आता, मूर्ख मनुष्यास चार अक्षरे येण्याबरोबर तो जगाला ब्रह्मदेवाचे सभास तुच्छ मानता, २४ किंवा मद्यपान केलेल्या मनुष्याचा घोडा जसा राजाचे स्वारीसही तुच्छ मानतो, अथवा काटेरी झाडावरील सरडा झाडाच्या वरच्या टोकावर बसला, म्हणजे आपण स्वर्गालाही नाच मानतो २५ तृण हेच इंधन मिळाले तर अग्नीच्या ज्वाला ज्याप्रमाणे आकाशाला जाऊन पोहोचतात, किंवा डबक्यातील मासा त्यांच्या जोरावर समुद्र तुच्छ मानतो २६ अथवा ज्याप्रमाणे एक दिवस परान्न मिळाले, की तेवढ्यात दरिद्री उन्मत्त होतो, त्याप्रमाणे जो स्त्री, धन विद्या, स्तुति व बहुमान यानी उन्मत्त होतो २७ एखादे दिवशी अभ्रच्छाया पडलेली पाहून, आता आपल्याला बसावयास सावली काय करावयाची आहे, अशा विचाराने दैवहीन मनुष्य ज्याप्रमाणे आपले घर मोडून टाकतो, किंवा जसा मृगजल पाहून एखादा मूर्ख मनुष्य आपल्या घरातील आड बुजवून टाकतो, २८ किंबहुना याप्रमाणे संपत्तीच्या योगाने जे उन्मत्त होणे, त्याला दर्प असे म्हणतात, असे तुला मी निःसंशय सांगतो २९ आणि सर्व जगाचा वेदावर भरवसा आहे, व ईश्वर सर्व जगास पूज्य आहे, आणि सर्व जगात सूर्याप्रमाणे तेजस्वी दुसरा कोणी नाही, ३० सर्व जगास एका सार्वभौमपदाची इच्छा असते; व आपल्यास मरण येऊ नये, हे सर्व जगास आवडते हे निर्विवाद आहे, ३१ म्हणून लोक मोठ्या उत्साहाने वेदाचे व ईश्वराचे वर्णन करतात, पण ते ऐकल्याबरोबर ज्याच्या मनात मत्सर उत्पन्न होऊन जो रागावतो, ३२ व म्हणतो की, मी ईश्वरास खाऊन टाकीन, वेदास विष घालून ठार करीन, व जो सर्वांचे रक्षण करणारा त्याची सत्ता हरण करीन! ३३ पतंगाला दिव्याचा उजेड सहन होत नाही, काजव्याला सूर्याचा तिटकारा येतो, व टिटवी समुद्राशी वैर मांडते, ३४ त्याप्रमाणे, ईश्वराची कोणी स्तुति केली असता अभिमानाच्या मदाने त्याला सहन होत नाही, व बाप आपल्या संपत्तीचा अंश मागेल, या भीतीने म्हणतो की, ही मला स्वतःच उत्पन्न झाली आहे! ३५ याप्रमाणे ज्याचे अंगात मानाचा अतिशय ताठा भरला आहे, तोच 'अभिमानी' होय. तो उन्मत्त पुरुष रौरव नरकाचा हमरस्ताच होय ३६ आणि दुसऱ्याचे सुख पहाण्याचे निमित्त होण्याबरोबर ज्याच्या मनोवृत्तीस क्रोधरूप अग्नीचे विष चढते, ३७ ज्याप्रमाणे तापलेल्या

भेटी । तातला तेली आगी उटी । चद्रु देखोनि जळे पोटी । कोल्हा जैसा ॥३८॥ विश्वाचें आयुष्य जेणें उजळे । तो सूर्यु उदैला देखोनि सवळे । पापिया फुटती डोळे । डुडुळाचे ॥३९॥ जगाची सुखपहाट । चोरां मरणाहूनि निकृष्ट । दुधाचें काळकूट । होय व्याळी ॥२४०॥ अगाधे समुद्रजळें । प्राशिता अधिक जळे । वडवाग्नी न मिळे । शाति कहीं ॥४१॥ तैसा विद्याविनोदविभवें । देखे पुढिलांची दैवें । तंव तव रोषु दुणावे । क्रोधु तो जाण ॥४२॥ आणि मन सर्पाची कुटी । डोळे नाराचाची सुटी । बोलणें ते वृष्टी । इंगळांची ॥४३॥ येर जे क्रियाजात । ते तिखयाचें कर्वत । ऐसें सबाह्य खसासित । जयाचें गा ४४ तो मनुष्यात अधमु जाण । पारुष्याचें अवतरण । आतां आइक खुण । अज्ञानाची ॥ ४५ ॥ तरी शीतोष्णस्पर्शा । निवाडु नेणे पाषाणु जैसा । का रात्री आणि दिवसा । जात्यंधु तो ॥४६॥ आगी उठला आरोगणें । जैसा खाद्याखाद्य न म्हणे । कां परिस पाडु नेणे । सोनया लोहा ॥४७॥ नातरि ते नानारसी । रिघोनि दर्वी जैसी । परि रसस्वादासी । चोखों नेणे ॥४८॥ का वारा जैसा पारखी । नव्हेचि गा मार्गामार्गाविखी । तैसें कृत्याकृत्य विवेकीं । अंधपण जें ॥४९॥ हें चोख हें मैळ । ऐसें नेणोनियां बाळ । देखे तें केवळ । मुखींचि घाली ॥२५०॥ तैसें पापपुण्याचें खिचटें । करोनि खातां बुद्धिचेष्टे । कडु मधुर न वाटे । ऐसी जे दशा ॥ ५१ ॥ तिये नाम अज्ञान । या बोला नाही आन । एवं साही दोषाचें चिन्ह । सांगितलें ॥५२॥ इहीच साही दोषांगी । हे आसुरी सपत्ति दाटुगी । जैसें थोर विषय सुभगे अंगीं । अंग सानें ॥५३॥ का तिघां वन्हीच्या पातीं । पाहतां थोडे ठाय गमती । परि विश्वही प्राणाहुती । करूं न पुरे ॥५४॥ धातयाही गेलिया शरण । त्रिदोषी न चुके मरण । तया तिहींची दुणी जाण । साही दोष हे ५५ इहीं साही दोषीं सपूर्णी । जाली इयेचि उभारणी । म्हणौनि आसुरी उणी । सपदा नव्हे ॥ ५६ ॥ परि क्रूरग्रहाची जैसी । मांदी मिळे ऐकेचि राशी । का येती निंदकापासी । अशेष पापें ५७ मरणाराचें आंग । पडिघाती अवघेचि रोग । का कुमुहूर्ती दुर्योग । एकवटती ॥५८॥ विश्वासला आतुडवीजे चोरा । शिणला सुइजे महापुरा । तैसें दोषी इहीं नरा । अनिष्ट कीजे ॥५९॥ कां आयुष्य जातिये वेळे । शेळिये सातवेउळि मिळे । तैसे साही दोष सगळे । जोडती तया ॥२६०॥ मोक्षमार्गाकडे । जैं ययाचा आंबुखा पडे । तैं न निघे म्हणौनि बुडे । संसारी जो ॥६१॥ अधमा योनीच्या पाउटी । उतरत जो किरीटी । स्थावराही तळवटी । बैसणें घे ॥६२॥ हें असो तयाच्या ठायीं । मिळोनि साही दोषी इहीं । आसुरी संपत्ति पाहीं । वाढविजे ॥६३॥ ऐसिया या दोनी । संपदा प्रसिद्धा जनीं । सांगितलिया चिन्हीं । वेगळाल्या ॥६४॥

दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥

देवी सपत् विमोक्षाय आसुरी (सपत् च) निबधाय मता, पाण्डव, (त्व) दैवीं सपद अभिजात' असि, (तस्मात्) मा शुच · ॥ ५ ॥

इया दोन्हीमाजी पहिली । दैवी जे म्हणितली । ते मोक्षसूर्यें पाहली । उखाचि जाण ६५ येरी जे दुसरी । संपत्ति कां आसुरी । ते मोहलोहाची खरी । सांखळी जीवां ॥६६॥ परि हें आइकोनि झणें । भय घेसी हो मनें । काय रात्रीचा दिनें । धाकु धरिजे ॥६७॥ हे आसुरी संपत्ति तया । बंधालागीं धनंजया । जो साहीं दोषां ययां । आश्रयो होय ॥६८॥ तूं तंव पांडवा । सांगित-

तलात जड पाणी टाकले असता ते जास्त भडकते, किंवा चंद्राला पहातांच कोल्ह्या आपल्या मनात जळफळायास लागतो; ३८ ज्याच्या योगाने सर्व विश्वाचे व्यापार सुरू होतात, तोच सूर्य सकाळी उगवलेला पाहून पापी घुबडाचे मात्र डोळे फुटतात ३९ जो पहाट झाली म्हणजे सर्व लोकास सुख होते, तिच्याचपासून चोरास मरणाहूनही जास्त दुःख होते; आणि सर्पास दूध पाजले तरी त्याचे भयंकर असे विषच होते २४० जगाव अशा समुद्रजलाचे प्राशन करीत असताही वडवाग्नि उलटा अधिकच प्रदीप्त होतो, आणि त्याला शांतता म्हणून कसली ती नाहीच, ४१ त्याप्रमाणे, दुसऱ्याचे विद्याविनोदवैभव आणि सभाग्यता ही पाहून ज्याच्या अंगाचा अगदी तीळपापड होऊन जातो, त्याला 'क्रोध' असें म्हणतात ४२ ज्याचें मन सर्पाच्या वारुळाप्रमाणे असून दृष्टि बाणाच्या अग्राप्रमाणे तीक्ष्ण असते, व ज्याचें भाषण अग्नीच्या वर्षावाप्रमाणे प्रखर असतें, ४३ आणि ज्याच्या इतर क्रिया पोलादी करवतीप्रमाणे इतरांना त्रासदायक आहेत, अशा प्रकारे जो दुसऱ्याचे मनास भेद होणाऱ्या क्रियांनीं अंतर्बाह्य भरलेला आहे, ४४ तो मनुष्यात अधम असें समज याप्रमाणे पारुष्याचें लक्षण होय, आता अज्ञानाचा लक्षणे सांगतों, तीं ऐक ४५ ज्याप्रमाणे दगडास थंडी व ऊन याच्या स्पर्शाची समज नसते, किंवा जन्मांधास रात्र व दिवस समजत नाहीत, ४६ अग्नि भडकल्यावर तो जसा कोणत्या वस्तूचा नाश करावा, किंवा कोणती वस्तू खाऊ नये, हें जाणत नाहीं, अथवा परिसास सोनें किंवा लोखंड यात जसा भेद नसतो, ४७ किंवा पळी ज्याप्रमाणे नानातऱ्हेच्या रसात फिरविली, तरी तिला रस किंवा स्वाद याचा उपभोग घेता येत नाहीं, ४८ अथवा वारा वाहू लागला म्हणजे हा लहान किंवा मोठा रस्ता न समजता सर्वत्र वहातो, त्याप्रमाणे चांगल्या किंवा वाईट कृत्याच्या विचाराविषयी जी अंधळी असतो, ४९ ही वस्तु चांगली किंवा वाईट हें न जाणता, लहान मूल जसें जी वस्तु पाहील, ती तोंडात घालते, २५० त्याप्रमाणे पापपुण्याची खिचडी करून ती खाते वेळीं (कोणतेंही कृत्य करतेवेळेस) बुद्धि व्यापारास कडू किंवा मधुर (बरें किंवा वाईट) न समजणे अशी जी दशा, ५१ तिला अज्ञान असें म्हणतात, यात संशय नाही याप्रमाणे सहाही दोषांची लक्षणें तुला सांगितली ५२ हे सहाही दोष अंगीं असल्यामुळेंच ही आसुरी संपत्ति मोठी बलाढ्य झालेली आहे ज्याप्रमाणे सडपातळ स्त्रीचें शरीर बारीक खरें, परंतु तिच्या ठिकाणीं विषय अधिक असतो. ५३ किंवा प्रलयाग्नि, विद्युदग्नि व वडवाग्नि तीन अग्नींचा सरळ्या पाहू गेले असता थोडा आहे, पण ते भडकल्यावर त्यांना प्राणाहुति करण्याला हे विश्वही पुरणार नाही ५४ बृहस्पतीस शरण गेले असताही ज्या त्रिदोष झालेल्या मनुष्याचें मरण चुकत नाहीं, त्या तीन दोषांच्या दुप्पट हे सहा दोष आहेत, असें समज ५५ या संपूर्ण सहा दोषांना ह्या आसुरी संपत्तीची उभारणी झाला असल्यामुळें, ही कमी आहे, असें नाही ५६ परंतु दुष्ट ग्रहांचा समुदाय एकादे वेळीं एकाच राशीला येतो, किंवा निंदा करणाराला जशी सर्व पापें लागतात, ५७ मरण समीप आलेल्या मनुष्यास ज्याप्रमाणे सर्व रोग ग्रस्त करतात, किंवा कुमुहूर्तांत वेळा कुयोग एकत्र होतात, ५८ दुसऱ्यावर विश्वास ठेवणारा मनुष्य चोराच्या तावडीत सापडावा, किंवा थकलेला भागलेला मनुष्य महापुरात पडावा, म्हणजे त्याचे वाईट परिणाम होतात त्याप्रमाणे, या दोषांना मनुष्याचें अतिशय अनिष्ट होते ५९ किंवा शेळी चरताना मान नागराची इंगळी चावली असता मरते, त्याप्रमाणे हे सहाही दोष ज्या मनुष्यास प्राप्त होतात, २६० ज्याला मोक्षमार्गास जाण्याचे उपाय माहीत नसल्यामुळे जो संसारसागरात बुडून रहातो, बाहेर निघत नाहीं, ६१ आणि अर्जुना, अधम योनींच्या पायऱ्यांनी उतरत उतरत जो स्थावर योनीच्या तळापर्यंत येऊन ठेपतो ६२ हे असो. त्याच्या ठिकाणीं हे सहा दोष एकत्र होऊन आसुरी संपत्ति वाढवितात ६३ याप्रमाणे जगात ज्या ह्या दोन संपत्ति प्रसिद्ध आहेत, त्याचीं निरनिराळी लक्षणें तुला सांगितली. ६४

दैवी संपत्तीच्या योगें संसारांतून सुटका होतें, आणि आसुरी संपत्तीच्या योगें संसारबंधन प्राप्त होतें. अर्जुना, तू दैवी संपत्तीत जन्मला आहेस, तेव्हा तू शोक करू नको. ॥ ५ ॥

या दोन संपत्तिपैकी पहिली जी दैवि संपत्ति तुला सांगितली, ती म्हणजे मोक्षरूपी सूर्याच्या उदयाने झालेली पहाटच आहे, असें समज (सूर्योदयाच्या पूर्वी जशी पहाट होते, तशी ह्या दैवी संपत्तीची प्राप्ति म्हणजे मोक्षापूर्वीची स्थिति होय) ६५ दुसरी जी आसुरी संपत्ति, ती जीवास मोहरूपी लोखंडाची बिडीच होय ६६ पण हें ऐकून तूं मनात धास्ती घेशील हो! हे पहा—सूर्याने रात्रीचा का धाक बाळगावा? ६७ हे धनंजया, या आसुरी संपत्तीच्या सपाट्यात तोच सापडतो, की जो या सहा गुणांस आश्रय होतो ६८ अर्जुना, तू तर असा जन्म पावला आहेस की,

लेया दैवा । गुणनिधी बरवा । जन्मलासी ॥६९॥
म्हणोनि पार्था तू या । दैवी सपत्ती स्वामिया ।
होऊनि यावें उवाया । कैवल्याचिया ॥२७०॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६ ॥

पार्थ, अस्मिन् लोके दैव आसुर च एव द्वा भूतसर्गौ (स्त , तत्र) दैव विस्तरश प्रोक्त , आसुर मे शृणु ॥६॥

आणि दैवां आसुरां । सपत्तिवता नरा । अ-
नादिसिद्ध उजगरा । राहाटीचा आहे ॥७१॥ जैसें
रात्रीच्या अवसरी । व्यापारिजे निशाचरी । दिव-
सा सुव्यवहारी । मनुष्यादिकी ॥ ७२ ॥ तैसिया
आपुलिया राहाटी । वर्तती दोनी सृष्टी । दैवी
आणि किरीटी । आसुरी येथ ॥ ७३ ॥ तेवींचि
विस्तारूनि दैवी । ज्ञानकथनादि प्रस्तावी । मा-
गील ग्रथीं बरवी । सांगितली ॥७४॥ आता आ-
सुरी जे सृष्टि । तेथिची उपलऊ गोठी । अवधा-
नाची दिठी । दे पा निकी ॥ ७५ ॥ तरी वाद्यें-
वीण नादु । नेदी कवणाही सादु । का अपुष्पी
मकरदु । न लभे जैसा ॥७६॥ तैसी प्रकृति हे
आसुर । एकली नोहे गोचर । जव एकाधें शरीर ।
माल्हातीना ॥७७॥ मग आविष्करला लांकुडें ।
पावकु जैसा जोडे । तैसी प्राणिदेही सापडे ।
आटोपली हे ॥७८॥ ते वेळीं जे वाढी उसा ।
तेचि आतुला रसा । देहाकारु होय जैसा । प्रा-
णियांचा ७९ आतां तयाचि प्राणियां । रूप करूं
धनंजया । घडले जे आसुरीया । दोषवृंदी २८०

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ७

आसुराः जना प्रवृत्ति च निवृत्ति च न विदु., तेषु च न शौच, न आचार' अपि न सत्यम् विद्यते ॥ ७ ॥

तरि पुण्यालागीं प्रवृत्ती । का पापाविषयीं नि-
वृत्ती । या जाणणेयाची राती । तयाचें मन ८१
निगणेया आणि प्रवेशा । चित्त नेदीतु आवेशा ।
कोशकिटु जैसा । जाचिन्नला पै ॥८२॥ कां दि-
धलें मागुती येईल । की नये हें पुढील । न पाहातां
दे भाडवल । मूर्ख चोरा ८३ तैसिया प्रवृत्ति निवृत्ति
दोनी । नेणिजती आसुरी जनी । आणि शौच तें
स्वप्नी । देखती ना ते ८४ काळिमा सांडील को-
ळसा । वरि चोखी होईल वायसा । राक्षसही मा-
सा । विटों शके ८५ परि आसुरां प्राणियां । शौच
नाही धनंजया । पविलत्व जेवि भांडिया । मद्या-
चिया ॥८६॥ वाढविती विधीची आस । कां पा-
हाती वडिलांची वास । आचाराची भाष । नेण
तीचि ते ॥ ८७ ॥ जैसें चरणे शेळियेचें । कां
धावणें वारियाचें । जाळणें आगीचें । भलतेउतें
॥८८॥ तैसें पुढा सूनि स्वैर । आचरती ते गा
आसुर । सत्येंसि कीर वैर । सदाचि तया ॥८९॥
जरी नांगिया आपुलिया । विचू करी गुदगुलिया ।
तरी साचा बोली बोलिया । बोलती ते ॥२९०॥
अपानाचेनि तोंडें । जरि सुगधा येणें घडे । तरि
सत्य तयां जोडे । आसुरातें ॥९१॥ ऐसें ते न
करितां कांही । आंगाचि वोखटें पाही । आतां
बोलती ते नवाई । सांगिजेल ॥ ९२ ॥ एऱ्हवीं
करेयाच्या ठायीं चाग । तें तयारि कैचे नीट
आग । तैरा आसुराचा प्रसग । प्रसगें परिस
॥९३॥ उधवणीचें जेवि तोंड । उमळी धुवाचे
उभड । हें जाणिजे तेविं उघड । सांगो ते
बोल ॥ ९४ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

‘(इद) जगत् असत्य, अप्रतिष्ठं, अनीश्वरम्, अपरस्पर-सभूतं, कामहैतुक (च) (अस्ति), अन्यत् किम् ? ’ (इति ते) आहुः ॥ ८ ॥

तरि विश्व हा अनादि ठावो । येथ नियंता
ईश्वररावो । चावडिये न्यावो अन्यावो । निवडी
वेदु ॥९५॥ वेदीं अन्यायी पडे । तो निरयभोगें

आता सांगितलेल्या या दैवी गुणाचा उत्तम असा समुद्रच २६९ म्हणून पार्था, तू या दैवी संपत्तीचा स्वामी होऊन मोक्षसुख घेण्यास ये २७०

अर्जुना, या लोकीं दैव आणि आसुर असे दोन प्रकारचेच मनुष्याचे वर्ग आहेत त्यापैकीं, दैववर्ग पूर्वी तुला विस्तारानें सांगितलाच आहे, आता आसुरवर्गाचीं लक्षणें सांगतो, ती ऐक ॥६॥

आणि या दैवी व आसुरी संपत्तांनी युक्त अशा लोकांच्या वागणुकीचे अनादिसिद्ध मार्ग चालत आलेले आहेत ७१ ज्याप्रमाणे रात्री निशाचराचे व्यापार चालू असतात, व दिवसा मनुष्यादिकांचे उत्तम व्यापार चालत असतात, ७२ त्याप्रमाणे, अर्जुना, आपापल्या मार्गाने ही दैवी व आसुरी संपत्तींचे व्यवहार जगात चालू आहेत, ७३ त्याचप्रमाणें ज्ञान सांगते वेळा दैवी संपत्ति मागे विस्तारेंकरून सांगितली ७४ आता, आसुरी संपत्तीने वागणारे जे लोक, त्याजविषयीं तुला सांगतो, तिकडे पूर्ण लक्ष असूं दे ७५ तर नाद ज्याप्रमाणे वाद्याशिवाय कोणास ऐकू येत नाही, किंवा पुष्पाशिवाय मकरंद मिळत नाहीं, ७६ त्याप्रमाणे ह्या आसुरी संपत्तीने एखाद्या शरीराचा आश्रय केल्याशिवाय ती दृष्टीस पडत नाही ७७ मग लाकडावर लाकूड घासल्याने जसा त्या ठिकाणीं अग्नि दृष्टीस पडतो, तशी मनुष्याच्या देहात ओतप्रोत भरलेली ही दृष्टोत्पत्तीस येते ७८ त्या वेळीं, ऊस ज्याप्रमाणें वाढत जाईल, तसा त्यातील रसही वाढतो त्याप्रमाणें, जराजसा प्राण्याचा देह वाढेल तसतशी तीही वाढते ७९ आता, अर्जुना, आसुरी संपत्तीच्या दोषाना युक्त असे जे प्राणी जन्मलेले आहेत, त्यांचीं लक्षणें तुला सांगतो २८०

आसुरी संपत्तीच्या लोकाना, कोणतें काम करावें व कोणतें करूं नये, हें समजत नाही, आणि त्यांचे ठिकाणीं अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा आणि त्याचप्रमाणें आचार व सत्य ही नसतात. ७

तर, पुण्याचरणाविषयीं प्रवृत्ति किंवा पापाचरणाविषयीं निषेध या ज्ञानाचा ज्याचे अंतःकरणात काळोख असतो, ८१ कोशकिडा आवेशाने आपले घरटें बांधू लागला, म्हणजे ज्याप्रमाणे आपल्यास बाहेर निघण्याला किंवा आत प्रवेश करण्याला वाट आहे किंवा नाहीं, इकडे लक्ष न देता आत कोंडला जातो, ८२ अथवा आपण दिलेलें माडवल वसूल होईल किंवा नाही हा पुढील विचार न पहाता मूर्ख मनुष्य चोरास कर्जाऊ पैसे देतो, ८३ त्याप्रमाणे, आसुरी संपत्तीचा आश्रय करणारे जे लोक आहेत, ते प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन्ही मार्ग जाणत नाहीत; आणि शुचित्व कसें ते त्याना स्वप्नांत देखील माहीत नसते ८४ कोळसाही आपला काळेपणा टाकील, कावळाही पांढरा होईल, आणि राक्षसही मांस खाण्याचा वीट मानतील, ८५ पण अर्जुना, ज्याप्रमाणे मद्याच्या पात्रास पवित्रपणा येत नाही, त्याप्रमाणे या आसुरी प्राण्यास शुचित्व येणार नाही. ८६ ज्याना शास्त्रोक्त कर्मांची इच्छा नसते, जे वडिलांच्या आज्ञेची वाट पहात नाहीत, आणि आचाराची ज्याना ओळखही नसते, ८७ ज्याप्रमाणे शेळी हवा तो पाला खाते, किंवा वारा वाटेल तिकडे वहातो, तसाच अग्नि एकदा भडकल्यावर हवा तो पदार्थ जाळून टाकतो, ८८ त्याप्रमाणे, आपले इच्छेला पुढे करून आसुरी संपत्तीचे लोक आचरण करितात, व सत्याबरोबर त्यांचे नेहमी हाडवैर असते ८९ जर विंचू आपली नांगी मारून त्या योगाने लोकास गुदगुल्या करूं शकेल, तरच त्यांच्या बोलण्यांत सत्य आढळेल ! २९० गुदद्वारातून निघणारा वारा जर सुगंधयुक्त निघेल, तरच आसुरी संपत्तीच्या लोकाजवळ सत्य सापडेल ! ९१ अशा प्रकारें काही न करताही ते स्वभावतःच वाईट असतात. समजलास ? आता, त्यांचे बोलण्याचा नवलाव तुला सांगतो ९२ एरव्हीं, उंटाच्या ठिकाणी पाहूं गेलें तर त्याचा कोणता अवयव नीट आहे म्हणून सांगता येणार ? त्याप्रमाणें आसुरी संपत्तीच्या लोकांची स्थिति आहे परंतु प्रसंगानुसार सांगतो, ती ऐक ९३ आता, जी आम्ही त्यांचा भाषणें सांगणार आहों, ती म्हणजे धुराड्याच्या तोंडातून ज्याप्रमाणें धुराचे लोट बाहेर निघतात, त्याप्रमाणें असतात, असें समज ९४

‘ हें जग लबाड, धर्माधर्मांची स्थिति ज्यांत नाही असें, ईश्वररहित, स्त्रीपुरुषसंयोगजन्य आणि ज्याला काम हेच मूळ कारण, असें आहे, दुसरें काय ? ’ असें ते म्हणतात. ॥ ८ ॥

तर विश्व हें अनादि चालत आलेले आहे, व त्या ठिकाणीं ईश्वर हा सर्वांत श्रेष्ठ असून तेथील नियंता आहे, आणि तेथील चावडीवर वेद हे न्याय व अन्याय याचा उलगडा करतात; ९५ वेद ज्याला अन्यायी ठरवि-

दडे । सन्यायी तो सुरवाडें । स्वर्गीं जिये ॥९६॥ ऐसी हे विश्वव्यवस्था । अनादि जे पार्था । इयेतें म्हणती ते वृथा । अवघेंचि हें ॥ ९७ ॥ यज्ञमूढ ठकिले यागीं । देवपिसे प्रतिमालिंगीं । नागवले भगवे योगी । समाधिभ्रमें ॥९८॥ येथ आपलेनि बळें । भोगिजे जें जें वेंटाळे । हेवांचोनि वेगळें । पुण्य आहे ॥ ९९ ॥ ना अशक्तपणें आंगिकें । वेगळ वेंटाळीं न टके । ऐसा गादिजेवीण विषयसुखें । तेंचि पाप ॥१००॥ प्राण घेपती सपत्नांचे । हें पाप जरी साचें । तरी सर्वस्व हाता ये तयांचें । हें पुण्यफळ की ॥ १ ॥ बळी अबळातें खाय । हेंचि बाधित जरी होय । तरी मासयां कां न होय । निसतान ॥ २ ॥ आणि कुळें शोधूनि दोन्ही । कुमारेंचि शुभलग्नीं । मेळवीजती प्रजासाधनीं । हेतु जरी ॥३॥ तरी पशुपक्षादि जाती । जया मिती नाहीं संतती । तयां कोणें प्रतिपत्ती । विवाह केले ॥४॥ चोरियेचें धन आलें । तरि तें कोणासि विष जालें । वालभें परद्वार केलें । कोढी कोणी होय ॥५॥ म्हणोनि देवो गोसावी । तो धर्माधर्मु भोगवी । आणि परत्राच्या गांवीं । करी तो भोगी ॥ ६ ॥ परि परत्र ना देवो । न दिसे म्हणोनि तें वावो । आणि कर्ता निमे मा ठावो । भोग्यासि कवणु ॥ ७ ॥ येथ उर्वशिया इंद्र सुखी । जैसा कां स्वर्गलोकीं । तैसाचि कृमिही नरकीं । लोळतु श्लाघे ॥८॥ म्हणौनि नरक स्वर्गु । नव्हे पापपुण्यभागु । जे दोहीं ठायीं सुखभोगु । कामाचाचि तो ॥ ९ ॥ याकारणें कामें । स्त्रीपुरुषयुग्में । मिळती तेथ जन्मे । आघवें जग ॥११०॥ आणि जें जें अभिलाषें । स्वार्थालागीं हें पोषे । पाठीं परस्परद्वेषें । कामचि नाशी ११ एवं कामावांचूनि कांहीं । जगा मूळचि आन नाहीं । ऐसें बोलती पाहीं । आसुर गा ते ॥१२॥

आतां असो हें किडाळ । बोलीं न करूं पघळ । सागतांचि सफोल । होतसे वाचा ॥ १३ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एतां दृष्टिम् अवष्टभ्य नष्टात्मानः, अल्पबुद्धयः, उग्रकर्माणः, अहिताः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति. ॥ ९ ॥

आणि ईश्वराचिया खती । नुसधियाचि करिती चाथी । हेंही नाहीं चित्तीं । निश्चयो एकु ॥१४॥ किंबहुना उघड । आंगीं लाऊनियां पाखांड । नास्तिकपणाचें हाड । रोंविलें जीवीं ॥१५॥ ते वेळीं स्वर्गालागीं आदरु । कां नरकाचा अडदरु । या वासनांचा अंकुरु । जळोनि गेला ॥ १६ ॥ मग केवळ ये देहखोडां । अमेध्योदकाचा बुडबुडां । विषयपंकीं सुहाडा । बुडाले गा ॥ १७ ॥ जैं आटावें होती जळचर । तैं डोहीं मिळती ढीवर । का पडावें होय शरीर । तैं रोगां उदयो ॥१८॥ उदैजणें केतूचें जैसें । विश्वा अनिष्टोद्देशें । जन्मती ते तैसें । लोकां आर्तु ॥१९॥ विरूढलिया अशुभ । फुटती तैं ते कोंभ । पापाचे कीर्तिस्तंभ । चालते ते ॥१२०॥ आणि मागां पुढां जाळणें । वांचूनि आगी कांहीं नेणे । तैसें विरुद्धाचि एक करणें । भलतेयां ॥२१॥ परि तेंचि गा करणें । आदरिती संभ्रमें जेणें । तो आईक पार्था म्हणे । श्रीनिवासु ॥ २२ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः १०

दुष्पूरं कामम् आश्रित्य मोहात् असद्ग्राहान् गृहीत्वा अशुचिव्रताः दंभमानमदान्विताः प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

तरि जाळ पाणियें न भरे । आगी इंधनें न पुरे । तयां दुर्भरांचिये धुरे । भुकाळु जो ॥२३॥ तया कामाचा वोलावा । जीवीं धरूनि पाडवा । दंभमानाचा मेळावा । मेळविती ॥२४॥ मातलि-

तात, त्याला नरकभोगाची शिक्षा होते, व न्यायी ठर वितात तो सुखाने स्वर्गवास करतो ९६ पार्था, अनादि-कालापासून चालत आलेली जी ही विश्वाची व्यवस्था, तिला, हें सर्व खोटें आहे, असें ते म्हणतात ९७ ज्याना यज्ञाचे वेड लागलें आहे, ते यज्ञ करून फसतात, ज्याना देवाची पूजा करण्याचे वेड लागले आहे, ते मूर्तिपूजा करतात, व जे समाधि योगानें श्रम पावले आहेत, ते हा संसार टाकून भगवीं वस्त्रें पांघरून योगी होतात ९८ या जगात आपल्या सामर्थ्यानें ज्याचा उपभोग घेता येईल, त्यावाचून दुसरें पुण्य आहे काय ? ९९ सर्व विषयोपभोग एकत्र करून अंगात शक्ति नसल्यामुळें त्याचा उपभोग ज्याला घेता येत नाही, तेच पाप होय ३०० श्रीमान लोकाचे प्राण हरण करणे हे जर खरोखर पाप म्हणावें, तर त्यांचें सर्व धन आपले हातात येतें, हे पुण्यफळ नाही का ? १ जो बलवान् असतो तो अशक्ताचा नाश करतो, हे जर पाप म्हणावे तर मोठे मासे लहान माशास खातात तर त्यांचे निसतान कसें होत नाहीं ? २ आणि दोन्ही-कडील कुळें शोधून प्रजा उत्पन्न करण्याच्या हेतूनें जर मुलामुलींच्या विवाहास सुमुहुर्तच लागतो, असें जर असेल ३ तर पशुपक्ष्यादिकास जी अनिवार संतति होते, त्याची सुमुहूर्त पाहून पावलोपावली कोण लग्नें लावितो ? ४ चोरून आणिलेल्या धनाचा कोणी उपयोग केला असता, कोणास ते विषाप्रमाणे बाधलें आहे काय ? किंवा आवडीनें व्यभिचार केला असता कोणास कोड उत्पन्न झालें आहे काय ? ५ म्हणून, ईश्वर जो जगाचा स्वामी आहे, तो धर्माधर्मानें वागणाऱ्यास सुख आणि दुःख ही फळें भोगवतो, आणि या लोकीं केलेल्या कर्मांचा भोग परलोकामध्यें, जो करतो, त्यासच भोगावा लागतो ६ हें शास्त्राचे म्हणणे खरें असें मानावें, परंतु परलोक व ईश्वर दिसत नाहीत, म्हणून त्याविषयीं बोलणे व्यर्थ होय, आणि पुण्य किंवा पाप करणारा मरण पावला तर, त्याची फळें भोगण्यास कोण उरतो ? ७ हें पहा—स्वर्गलोकीं ज्याप्रमाणे उर्वशीच्या उपभोगानें इंद्र सुखी असतो, त्याप्रमाणें नरकातील किडेही त्यातच संतोष मानतात ८ म्हणून नरक किंवा स्वर्ग हें पापकर्मांचे किंवा पुण्यकर्मांचें फल नाही कारण, दोन्ही, ठिकाणीं कामाचाच सुखोपभोग प्राप्त होतो. ९ यास्तव कामाच्या इच्छेनें स्त्रीपुरुष एकत्र झाले असता, सर्व जगाची उत्पत्ति होते, ३१० आणि आपल्या हिताकरिता जी जी इच्छा करून आपण काही मिळवितों, त्याचा आपल्यास वीट आल्यावर द्वेष उत्पन्न होऊन आपली इच्छाच त्याचा नाश करिते ११ याप्रमाणें, जगाच्या उत्पत्तीस कामावाचून दुसरें काही नाही, असें आसुर लोक म्हणतात. १२ आता ह्या निद्य बोलण्याचा जास्त विचार नको. कारण यांविषयाच्या चर्चा करण केवळ व्यर्थ होय १३

या पूर्वोक्त दृष्टीचा आश्रय करून, आत्मघातकी, अल्पबुद्धि, भयंकर कर्में करणार, व सर्वांचे वैरी, असे आसुरी संपत्तीतील लोक जगाचा नाश करण्यास उत्पन्न झालेले असतात. ९

आणि ईश्वरासंबधानें तुमच्या चांवी म्हणजे गप्पा मुळा मारत नाहीत, त्याच्या चित्तात कोणत्याही प्रकारचा एक निश्चय नसतो १४ फार काय सांगावें ! उघड रीतानें आपण नास्तिक आहोंत, असा आपल्या ठिकाणीं बाणा बाळगतो जसा महारवाडा समजण्याची खूण हाडं रोवणं ही असते, त्याप्रमाणें ज्ञानावाचून पापपुण्यासंबधानें निर्धास्तता बाळगणें, हे एक नास्तिकपणाचें हाडच होय. १५ अशा स्थितीत स्वर्गाविषयीं श्रद्धा किंवा नरकाचें भय याविषयीं त्याचे मनात काहीएक वागत नाही १६ मग, वीरा अर्जुना, हे आसुरी लोक देहरूपी खोड्यात सापडून अपवित्र जलाच्या नागवन बुडबुड्याप्रमाणे विषयरूपी चिखलात बुडतात १७ ज्या वेळेस जलचराचा मृत्यु ओढवतो, त्या वेळेस त्याना धरण्याकरिता डोहावर कोळी लोक जमून जाळा टाकतात, किंवा शरीरपतनाची वेळ आल्यावर रोग उद्भवतात, १८ किंवा प्रजेला पीडा व्हावयाची असली म्हणजे ज्याप्रमाणे धूमकेतु आकाशांत उगवतो, त्याप्रमाणें लोकाचा नाश होण्याची वेळ आली म्हणजे आसुरी संपत्तीच्या लोकाचा उदय होतो १९ ज्याप्रमाणें अशुभ पेरले असता त्याला अशुभच कोंब येतात, त्याप्रमाणें हे पापाचे चालतेबोलते कीर्तिस्तंभच आहेत ३२० आणि ज्याप्रमाणें अग्नीला मार्गी अथवा पुढे आलेली वस्तु जाळण्याशिवाय दुसरें कर्तव्य नसतें, त्याप्रमाणें त्याच्याजवळ येणारा मनुष्य चांगला असो, अथवा वाईट असो, त्याचा हे नाशच करतात. २१ परंतु ज्या समारंभानें ते आपलीं कृत्यें करतात, त्याचे वर्णन करतों, ते ऐक, असे श्रीनिवास पार्थास म्हणाले. २२

अनिवार कामाचा स्वीकार करून व मोहानें भलताच ग्रह धरून ते दुराचारी, आणि दंभ, मान व मद यांनीं युक्त असे लोक कर्में करण्यास उद्युक्त होतात. ॥ १० ॥

तर जाळ्यात कधीं पाणी सांठविता येत नाही, व अग्नीला काष्ठें कधा पुरी होत नाहीत, अशा दुर्भर वस्तुप्रमाणें जो नेहमीं बुभुक्षित असतो, २३ त्या कामाला आपले मनात आश्रय देऊन, हे पांडवा, जे दंभ व मान याची त्यांत भर घालतात, २४ माजलेल्या हत्तीस ज्या-

या कुंजरा । आगळी जाली मदिरा । तैसा म-
दाचा ताटा तव जरा । चढतां आगी ॥ २५ ॥
आणि आग्रहा तोचि ठावो । वरि मौढ्याऐसा
सानावो । मग काय वानू निर्वाहो । निश्चयाचा
॥२६॥ जिहीं परोपतापु घडे । परावा जीवु रग-
डे । तिही कर्मी होऊनि गाढे । जन्मवृत्ती २७
मग आपुलें केलें फोकारिती । आणि जगातें धि-
क्कारिती । दाही दिशी पसरिती । स्पृहाजाळ २८
ऐसेनि गा आटापें । थोरिये जाणिती पापें । धर्म
धेनू खुरपें । सुटलें जैसें ॥२९॥

चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिता ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

(ते) अपरिमेया प्रलयाताम् चिताम उपाश्रिताः कामो-
पभागपरम च एतावत् इति निश्चिता ॥ ११ ॥

याचि येका आयती । तयाचिया कर्मप्रवृत्ती ।
आजि जिणियाही परौती । वाहती चिंता ॥३३०
पाताळाहूनि निम्न । जियेचिये उचिये सानें गगन ।
जे पाहता त्रिभुवन । अणुही नोहे ॥ ३१ ॥ ते
योगपटाची मवणी । जीवी अनियम चिंतवणी ।
जे सांडू नेणे मरणी । वल्लभा जैसी ॥३२॥ तैसी
चिंता अपार । वाढविती निरंतर । जीवी सूनि
असार । विषयादिक ॥ ३३ ॥ स्त्रिया गाइलें
आइकावें । स्त्रीरूप डोळां देखावें । सर्वेंद्रियें आ-
लिंगावें । स्त्रियेतेंचि ॥३४॥ कुरवंडी कीजे अ-
मृतें । ऐसें सुख स्त्रियेपरौतें । नाहीचि म्हणौनि
चित्तें । निश्चयो केला ॥३५॥ मग तयाचि स्त्री-
भोगा- । लागीं पाताळ स्वर्गा । धावती दिग्वि-
भागा- । परौतेही ॥३६॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणा कामभोगार्थं अ-
न्यायेन अर्थसंचयान् ईहन्ते ॥ १२ ॥

आमिषकवळु थोरी आशा । न विचारितां
गिळी मासा । तैसें कीजे विषयाशा । तयांसि गा
॥३७॥ वांछित तव न पवती । मग कोरडियेचि आ-
शेची राहती । वाढऊ वाढऊ होती । कोश-
किडे ॥३८॥ आणि पसरिला अभिलाषु । अपूर्णु
होय तोचि द्वेषु । एवं कामक्रोधाहूनि अधिकु ।
पुरुषार्थु नाही ॥३९॥ दिहा खोलणे रात्री जागो-
वा । ठाणातरिया जैसा पांडवा । अहोरात्रिही
विसांवा । भेटेचिना ॥३४०॥ तैसे उचौनि लो-
टिलें कामें । नेहटती क्रोधाचिये ढेमे । तरी राग-
द्वेष प्रेमें । न माती केंही ॥४१॥ तेविंचि जीवीं-
चिया हावा । विषयवासनाचा मेळावा । केला परी
तो भोगावा । अर्थें की ना ॥४२॥ म्हणोनि भो-
गावयाजोगा । पुरता अर्थु पै गा । आणावया
जगा । झोंबती सैरा ॥४३॥ एकातें साधूनि मा-
रिती । एकाची सर्वस्वें हरिती । एकालागी उभा-
रिती । अपाययत्रें ॥४४॥ पाशिके पोती वागुरा ।
सुणीं ससाणे चिकाटी खोंचारा । घेऊनि निघती
डोंगरा । पारधी जैसे ॥४५॥ ते पोसावया पोट ।
मारूनि प्राणियाचे संघाट । आणिती ऐसें निकृ-
ष्ट । तेंही करीती ॥४६॥ परप्राणघातें । मेळविती
वित्तें । मिळाल्या चित्तें । तोपणें कैसें ॥४७॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

अद्य इदम मया लब्ध, इम मनोरथ (म्) प्राप्स्ये, इ-
दम् धन (अधुना) मे अस्ति, (इदम्) अपि धनम् च
पुनः भविष्यति ॥ १३ ॥

म्हणे आजि मियां । संपत्ति बहुतेकांचिया ।
आपुल्या हाती केलिया । धन्यु ना मी ॥४८॥
ऐसा श्लाघों जव जाये । तंव मन आणीकही वाहे ।
सवेचि म्हणे पाहे । आणिकांचेंही आणूं ॥४९॥
हें जेतुलें असे जोडिलें । तयाचेनि भांडवलें । लाभा
घेईन उरलें । चराचर हें ॥३५०॥ ऐसेनि धना
विश्वाचिया । मीचि होईन स्वामिया । मग दिठी
पडे तया । उरों नेदी ॥५१॥

प्रमाणें दारू पाजल्यावर तो अधिक उन्मत्त होतो, त्याप्रमाणें अंगात मदाचा ताठा भरलेले, व आशेने सपत्नीने युक्त असे लोक, जो जो वृद्ध होतात, तो तो आपणास मोठे गुरुाचार्य असे समजतात २५ आणि ते कोणतीही गोष्ट दुराग्रहानें लढास नेल्याशिवाय ठेवीत नाहीत, तशात मूर्खपणाची भर पडल्यावर मग निश्चयाचा दाद कोठे लागणार? २६ ज्या योगानें दुसऱ्यास पीडा होईल किंवा दुसऱ्याची प्राणहानि होईल, तो कर्म करण्याविषयी जे नेहमीं प्रवृत्त असतात. २७ आपण केलेले कृत्य चहूकडे प्रसिद्ध करतात व जगाला तुच्छ मानतात, आणि त्यांच्या इच्छेस धाव घेण्यास दशदिशाही पुरत नाहीत! २८ ज्याप्रमाणें गाय शेतात मोकळी सोडल्यावर ती इकडे तिकडे चरते, त्याप्रमाणें अभिमानानें पापाचरणाची वृद्धि करतात २९

जिचे मोजमाप करिता येत नाही, व मरणापर्यंत जिचा अंत होत नाही, अशा चिंतेचा आश्रय केलेल्या आणि कामोपभोगामध्येच मग्न झालेल्या पुरुषांचा, [कामशांति] हाच पुरुषार्थ होय, असा निश्चय झालेला असतो ॥ ११ ॥

याच एका साधनानें ते आपली कर्म करतात, आणि मरण पावल्यावरही आपल्यास सुख मिळावें, म्हणून काळजी वहातात ३३० जी चिंता पाताळाहूनही खोल व गगनाहूनही उंच, आणि जिच्याशी तुलना केली असता त्रिभुवन अणूएवढेंही दिसत नाही, ३१ सन्याशास घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणें हे आपला कित्ता वळवून मनात अनियमित चिंता धारण करतात, आणि ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्री संकटसमयीही आपल्या नवऱ्यास सोडीत नाही, त्याप्रमाणें ती चिंताही यांना सोडीत नाही. ३२ त्याचप्रमाणें, असार अशा विषयादिकाविषयीं नेहमी मनात लालसा बाळगून त्याच्या प्राप्तीविषयी अपार चिंता वहातात, ३३ स्त्रियांचें गाणें नेहमी ऐकावें, स्त्रियांचें स्वरूप डोळ्यांनी पहावें, सर्व इंद्रियांना स्त्रियांचेंच आलिंगन करण्यास सापडावें, ३४ आणि स्त्रीपासून होणाऱ्या सुखावरून अमृतही ओवाळून टाकावें, अशा प्रकारें, स्त्रीपेक्षा अधिक असें दुसरें सुख नाही. असा त्यांचें मनानें निश्चय केलेला असतो ३५ मग त्याच स्त्रीभोगाकरिता स्वर्गात, पाताळात किंवा दिशांचे सीमेपलीकडेही धाव घेण्यास ते तयार असतात. ३६

शतशः आशापाशांनीं बद्ध झालेले व कामक्रोधाचे ठिकाणीं तत्पर असलेले ते लोक आपल्या इच्छेप्रमाणें भोग भोगण्याकरितां अन्यायानें पुष्कळ द्रव्य मिळविण्याची इच्छा करितात. १२

गळास लाविलेल्या आमिषाच्या आशेने मासा जसा तें गिळण्यास पाहून मरण पावतो, तसे हे विषयांच्या आशेनें मरण पावतात ३७ इच्छित गोष्ट प्राप्त न होता नेहमी विषयाचा [illegible] हे आपल्यास [illegible] प्रमाणें [illegible] करीत असतात ३८ आणि ज्या वस्तूची इच्छा करावी, ती जर पूर्ण झाली नाही, तर लागलीच द्वेष उत्पन्न होतो याप्रमाणें नेहमी वस्तुलाभापासून तृप्ति मानून तीच वस्तु न मिळाल्यामुळे ते रागीट होतात एवढेच काय, पण कामक्रोधावाचून [illegible] त्यांना [illegible] नसते. ३९ अर्जुना, ज्याप्रमाणें ठाण्यातील रखवालदारास दिवसा कामगिरीकरिता फिरावे लागते, व रात्री पहारा द्यावा लागतो, म्हणून त्याला रात्रंदिवस विसावा नसतो, ३४० त्याप्रमाणें, उंच शिखरावरून कामानें लोटून दिल्यामुळे (ज्या वस्तूविषयी अतिशय इच्छा धरली ती न मिळाल्यामुळे) क्रोधाच्या टकरीवर आदळतात (क्रोधाविष्ट होतात,) तरी त्यांचे कामक्रोधाविषयाचें प्रेम कमी होत नाही ४१ त्याचप्रमाणें, मनात उत्पन्न झालेली विषयाची इच्छा पैशाशिवाय पूर्ण कोठून होणार? ४२ म्हणून विषयवासना पूर्ण होण्यापुरते द्रव्य मिळविण्याकरिता जगातील लोकास त्रास देतात ४३ एकाद्याला आडरानात गाठून मारतात, एकाद्याचें सर्वस्व हरण करतात, व एकाद्याचा नाश करण्याकरिता उपायाची योजना करितात ४४ पारधी लोक डोंगरावर शिकारीस जाते वेळीं ज्याप्रमाणें आपल्याजवळ पाश, पोता, जाळी, शिकारी कुत्रे, बहिरी ससाणे, चिकाट्या व भाले घेतात, ४५ आणि आपले पोट भरण्याकरिता पुष्कळ प्राणी मारून आणतात, त्याप्रमाणें हेही अशीच वाईट कर्मे करतात, ४६ दुसऱ्याचा प्राणघात करून द्रव्य मिळवितात, आणि ते मिळाल्यावर त्याच्या चित्तास कमी संतोष होतो, ते एक ४७

हें मी आज मिळविलें, हा मनोरथ मी उद्यां साध्य करीन, हें इतकें धन आतां मजपाशीं आहे. आणि हेंही पुनः आणखी मिळेल, [असें मनोराज्य ते करितात]. ॥ १३ ॥

तो म्हणतो, आज पुष्कळांची संपत्ति मी स्वाधीन करून घेतली आहे, तेव्हा मी आता धन्य नाही काय?" ४८ याप्रमाणें आपणच आपली प्रौढी मिरवीत आहे, तों त्याचे मनात लागलीच इच्छा उत्पन्न होते की, "आणखीही पुष्कळ लोकांचें द्रव्य हरण करून आणूं ४९ जेवढें काहीं आज आपण मिळविलें आहे, तेवढ्या भांडवलावर, काहीं जे आणखी चराचरापैकीं शिल्लक असेल तेवढें मिळवीन. (लुबाडावयाजोग्या श्रीमंताजवळ आणखी काहीं जी स्थावरजंगम संपत्ति शिल्लक असेल, तीही हरण करून आणीन) ३५० याप्रमाणें या विश्वातील सर्व संपत्तीचा मीच मालक होईन, मग ज्याच्याकडे दृष्टि फिरवीन, त्याचा नाश करीन ! ५१

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी १४

असौ शत्रु मया हत , अपरान् च अपि हनिष्ये, अह ई-श्वर अह भोगी, अह सिद्ध बलवान् सुखी (च अह अस्मि) ॥ १४ ॥

हे मारिले वैरी थोडे । आणीकही साधीन गाढे । मग नादेन पवाडें। येकलाचि मी ॥५२॥ मग माझी होतील कामारी । तियेंवाचूनि येरें मारी । किंबहुना चराचरी । ईश्वरु तो मी ५३ मी भोगभूमीचा रावो । आजि सर्वसुखासी ठावो । म्हणोनि इंद्रुही वावो । माते पाहुनि ॥५४॥ मी मनें वाचा देहे । करी तें कैसें नोहे । कें मजवांचूनि आहे । आज्ञासिद्ध आन ॥५५॥ तंवचि बळिया काळु । जंव न दिसे मी अतुबळु । सुखाचा कीर निखिळु । रासिवा मीचि ॥५६॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि
कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य
इत्यज्ञानविमोहिता ॥ १५ ॥

आढ्यः, अभिजनवान् अस्मि, मया सदृश क अन्य अस्ति। अह यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये इति ते अज्ञानविमोहिता (सत.) ॥ १५ ॥

कुबेरु आथिला होये । परी तो नेणे माझी सोये । संपत्ती मजसम नव्हे । श्रीनाथाही ॥५७॥ माझिया कुळाचा उजाळु । कां जातिगोतांचा मेळु । पाहतां ब्रह्माही हळु । उणाचि दिसे ॥५८॥ म्हणोनि मिरविती नांवें । वायां ईश्वरादि आघवे । नाही मजसी सरी पावे । ऐसं कोण्ही ॥५९॥ आतां लोपला अभिचारु । त्याचा करीन मी जीर्णोद्धारु । प्रतिष्ठीन परमारु । यागवरि ॥२६०॥ मातें गाती वानिती । नटनाचें रिझविती । तयां देईन मागती । जे ते वस्तु ॥६१॥ माजिरा अन्नपानी । प्रमदाच्या आलिंगनी । मी होईन त्रिभुवनी । आनंदाकारु ॥६२॥ काय बहु सांगो ऐसें । ते आसुरीप्रकृती पिसें । तुरंबिती असोसें । गगनौळें तियें ६३

अनेकचित्तविभ्रांताः मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ता· कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

अनेकचित्तविभ्राता , मोहजालसमावृता , कामभोगेषु प्रसक्ता , ते अशुचौ नरके पतति ॥ १६ ॥

ज्वराचेनि आटोपें । रोगी भलतैसें जल्पे । चावळती संकल्पें । जाण ते तैसे ॥६४॥ अज्ञान आतुले धुळी । म्हणौनि आशा वाहटुळी । भोवडीजती अंतराळी । मनोरथाच्या ॥ ६५ ॥ अनियम आषाढ मेघ । कां समुद्रोर्मी अभंग । तैसे कामिती अनेग । अखंड काम ॥६६॥ मग पैं कामनाचि तया । जिवीं जाल्या वेलरिया । वोरपिली कांटिया । कमळें जैसी ॥६७॥ कां पाषाणाचिया माथां । हांडी फुटली पार्था । जीवीं तैसे सर्वथा। कुटके जाले ॥६८॥ तेव्हा चढतिये रजनी । तमाची होय पुरवणी । तैसा मोहो अंतःकरणी । वाढोंचि लागे ॥६९॥ आणि वाढे जंव जंव मोहो। तंव तंव विषयीं रोहो । विषय तेथ ठावो । पातकासी ॥२७०॥ पापें आपलेनि थावें । जंव करिती मेळावे । तंव जितांचि आघवे । येती नरका ॥७१॥ म्हणोनि गा सुमती । जे कुमनोरथां पाळिती । ते आसुर येती वस्ती । तया ठाया ॥७२॥ जेथ असिपत्रतरुवर । खदिरांगाराचे डोंगर । तातला तेलीं सागर । उततातीं ॥७३॥ जेथ यातनाची श्रेणी । हे नित्य नवी यमजाचणी । पडती तिये दारुणीं । नरकलोकीं ॥ ७४ ॥ ऐसे नरकाचिये सेले । भागी जे जे जन्मले । तेही देखों भुलले । यजिती यागीं ॥७५॥ पव्हवी यागादिक क्रिया । आहाणतेची धनंजया । परि वि-

हा शत्रु मी मारला. व दुसरे आणखी दुसरे मारीन. मी मोठा समर्थ, मी विषयोपभोग घेणारा, मी संपन्न, मी बलवान्, व मीच सुखी, [आहे असें ते मानितात] ॥ १४ ॥

" हे आजपर्यंत नष्ट केलेले शत्रु थोडे आहेत, तर आणखी दुसरे जे बलाढ्य आहेत, त्यानाही निर्दालीन, आणि मग मी एकटाच मोठ्या लौकिकाने नांदेन, ५२ मग माझे जे सेवक होतील, त्यांखेरीज इतरांचा मी नाश करीन, फार काय सांगावे ! या सर्व जगाचा ईश्वर जर कोणी असला, तर तो मी. ५३ मी सगळ्या पृथ्वीचा राजा असून सर्व सुखाच्या उपभोगाचे ठिकाणही मीच. माझे ऐश्वर्य पाहून इंद्रही फिका ! ! ५४ मी कायावाचामनेकरून जे करीन ते सिद्धीस कसें जाणार नाही ? आणि माझ्यावाचून दुसरा आज्ञा करणारा कोण असणार ? ५५ महाबलवान असा जो मी, त्या मला पाहिले नाही तोपर्यंतच काळाच्या बलाची प्रतिष्ठा आहे, आणि मी तर सुखाचा केवळ राशिच होय ५६

धनाढ्य मी, कुलीन मी, या जगात मजसारखा दुसरा कोण आहे ? मी यज्ञ करण्याच्या कामांत सर्वांवर कडी करीन, नट वगैरे लोकाना विशेष देणग्या देईन, व आनंद पावेन. [अशा प्रकारें अतिशय मूढ होऊन ते बडबड करितात] ॥ १५ ॥

" कुबेर संपन्न आहे खरा, परंतु त्याच्याने माझी बरोबरी करवणार नाही, आणि माझ्या संपत्तीप्रमाणे श्रीविष्णूचीही संपत्ति नाही ५७ माझ्या कुळाचा नावलौकिक किंवा आप्तवर्गाचा समुदाय यांच्या मानाने सृष्टिकर्ता ब्रह्मदेवही थोडा कमीच होईल ५८ म्हणून, लोक जो ईश्वरादिकांचा लौकिक गातात, तो व्यर्थ असून माझी बरोबरी करणारा कोणीही सापडणार नाही. ५९ आता, जारणमारणादिकांचा जो लोप झाला आहे, त्याचा मी जीर्णोद्धार करीन, व लोकास पीडा करणारे जे यज्ञयाग ते करीन ३६० माझ्या ऐश्वर्याचे जे वर्णन करतील, किंवा माझी स्तुति करतील, आणि नाचतमाशे करून जे मला संतोषवितील, त्याना ते मागतील ती वस्तु मी देईन. ६१ मादक अन्न खाऊन व मद्य वगैरे पिऊन स्त्रियांना आलिंगन देण्यात या त्रिभुवनांत मी तल्लीन होईन.

६२ असें भोगीन काय काय म्हणून सांग ! त्याना आसुरी प्रकृतीचे वेड लागले आहे ते अशा प्रकारे आकाशपुष्पाच्या अपरिमित इच्छा धरतात ! ६३

अशा प्रकारें अनेक मनोरथांनी ज्यांचे चित्त विक्षिप्त झालेले आहे, मोहजालाने वेटाळलेले जे आहेत, आणि कामभोगामध्ये जे अत्यंत आसक्त झालेले आहेत, ते पुरुष अमंगल नरकामध्यें पडतात. ॥ १६ ॥

ज्याप्रमाणे सन्निपात झालेला रोगी हवें ते बरळतो, त्याप्रमाणे आसुरी संपत्तीने वेड लागलेले लोक हव्या त्या कल्पना तोंडाने बकतात, असे समज ६४ अज्ञानरूपी धूळ आशारूपी वावटळीच्या सपाट्याने सापडल्यावर मनोरथरूपी आकाशात वाटोळी फिरत जाते ६५ ज्याप्रमाणे आषाढाचे महिन्यात एकावर एक असे पुष्कळ ढग येतात, किंवा समुद्रात लाटावर लाटा येतात, त्याप्रमाणे ते अखंड कामाची इच्छा करतात ६६ मग मनोरथरूपी वेल मनात पसरल्यावर, ज्याप्रमाणे कांट्यावरून कमळें ओढली असता फाटून जातात, ६७ किंवा पार्था, ज्याप्रमाणे दगडावर हंडी आपटली असता फुटते, त्याप्रमाणे त्याच्या मनोरथांचे तुकडे तुकडे होतात ! ६८ तेव्हा, जों जों रात्र वाढत जाते तों तों काळोखही वाढतो, त्याप्रमाणे (जो जों अज्ञान वाढेल तों तों) त्यांच्या अंतःकरणात मोह वाढतो, ६९ आणि तो जो मोह वाढेल, तों तों विषय वासनेची वृद्धि होते, आणि विषय तर पातकाला कारण आहेत. ३७० पापें बळावून जों जों वाढतील, तों तों जिवंतपणीच नरकयातना भोगाव्या लागतात ! ७१ म्हणून, हे सुबुद्धिमंता, जे वाईट वासना मनात आणतात, ते आसुर त्या ठिकाणी वस्तीला येतात, ७२ की ज्या ठिकाणी तरवारीच्या धारेसारख्या तीक्ष्ण पानांची झाडें असून निखाऱ्याचे डोंगर आहेत, व तापलेल्या तेलाचे समुद्र उतू येतात, ७३ आणि जेथें यातनांची ओळची ओळच असून यमाची नित्य नवी जाचणी असते अशा घोर नरकलोकात ते पडतात ७४ अशा नरकाच्या शेलक्या भागात जे जन्म घेतात, तेही पहावें तो यज्ञयागादिक कर्म करण्यात निमग्न झालेले असतात ७५ बाकी, अर्जुना, त्याच्या यज्ञादिक क्रिया जरी आहाण म्हणजे पोकळ असतात, तरी नाटकी लोकाप्रमाणे त्याचे आचरण असल्या-

फळती आचरोनिया। नाटकी जैसे ॥ ७६ ॥ बाळ-भाचिया उजरिया। आपणयाप्रति कुश्चिया। जोडोनि तोषिती जैसिया। अहेवपणे ॥७७॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाऽविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

आत्मसंभाविताः, स्तब्धा, धनमानमदान्विता, ते दम्भेन अविधिपूर्वकम् नामयज्ञ यजन्ते ॥ १७ ॥

तैसें आपणया आपण। मानिता महत्तपण। फुगती असाधारण। गर्वे तेणें ॥७८॥ मग लवों नेणती कैसे। आटिवा लोहाचे खांब जैसे। का उधवले आकाशें। शिळाराशी ॥७९॥ तैसे आपुलिये बरवे। आपणचि रिझता जीवें। तृणाहीहूनि आघवें। मानिती नीच. ॥३८०॥ वरि धनाचिया मदिरा। माजूनि धनुर्धरा। कृत्याकृत्यविचारा। सवते केले ॥ ८१ ॥ जया आंगी आयती ऐसी। तेथ यज्ञाची गोठी कायसी। तरि काय काय पिसी। न करिती गा ॥८२॥ म्हणौनि कोणे एके वेळे। मौढ्यमद्याचेनि बळें। यागाचींही टवाळें। आदरिती ॥८३॥ ना कुड मंडप वेदी। ना उचित साधनसमृद्धी। आणि तयांसी तव विधी। द्वंद्वचि सदा ॥८४॥ देवा ब्राह्मणाचेनि नांवें। आडवारेनहि नोहावें। ऐसें आथी तेथ यावे। लागे कवणा ॥८५॥ पै वासरुवाचा भोंकसा। गाईपुढें ठेऊनि जैसा। उगाणा घेती क्षीररसा। बुद्धिवंत ॥८६॥ तैसें यागाचेनि नावें। जग वाऊनि हावें। नागविती आघवें। अहेरावारीं ॥ ८७ ॥ ऐशा काही आपुलिया। होमिती जे उजरिया। तेणें कामिती प्राणिया। सर्वनाशु ८८

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अहंकार, बलं, दर्प, काम, क्रोध च संश्रिताः, आत्मपरदेहेषु (स्थित) मा प्रद्विषन्त, अभ्यसूयका च, ॥ १८ ॥

मग पुढां भेरी निशाण। लाउनी ते दीक्षितपण। जगीं फोकारिती आण। वावो वावो ८९ तेव्हां महत्त्वें तेणें अधमा। गर्वा चढे महिमा। जैसे लेवे दिधले तमा। काजळाचे ॥३९०॥ तैसे मौढ्य घणावे। औद्धत्य उचावे। अहंकारु दुणावे। अविवेकुही ॥ ९१ ॥ मग दुजयाची भाष। नुरवावया निःशेष। बाळियेपणा अधिक। होय बळ ॥९२॥ ऐसा अहंकार बळा। जालया येकवळा। दर्पसागरु मर्यादवेळा। सांडूनि उते ॥९३॥ मग वोसंडिलेनि दर्पे। कामाही पित्त कुरुपे। तया धगी सैघ पळिपे। क्रोधाग्नि तो ॥९४॥ तेथ उन्हाळा आगी खरमरा। तेलातुपाचिया कोठारा। लागला आणि वारा। सुटला जैसा ॥९५॥ तैसा अहंकारु बळा आला। दर्पु कामक्रोधीं गूढला। या दोहींचा मेळु जाला। जयांच्या ठायी ॥९६॥ ते आपुलिया सवेशा। मग कोणी कोणी हिंसा। या प्राणियातें वीरेशा। न साधिती गा ॥९७॥ पहिलें तव धनुर्धरा। आपुलिया मांसरुधिरा। वेंचु करिती अभिचारा-। लागोनिया ॥ ९८ ॥ तेथ जाळिती जियें देहें। यामाजि जो मी आहें। तया आत्मया मज घाये। वाजती ते ॥९९॥ आणि अभिचारकी तिहीं। उपद्रविजे जेतुले काहीं। तेथ चैतन्य मी पाही। सीणु पावे ॥४००॥ आणि अभिचारावेगळें। विपायें जें अवगळे। तया टाकिती इटाळे। पैशुन्याचीं ॥१॥ सती आणि सत्पुरुख। दानशीळ याज्ञिक। तपस्वी अलौकिक। संन्यासी जे ॥ २ ॥ कां भक्त हन महात्मे। इयें माझी निजाची धामें। निर्वाळली होमधर्में। श्रौतादिकीं ॥३॥ तया द्वेषाचेनि काळकूटें। वासटोनि तिखटें। कुबोलांची सदटें। सूति कांडें ॥४॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

तान् द्विषत, क्रूरान्, अशुभान् नराधमान् संसारेषु आसुरीषु एव योनिषु अजस्रं अहं क्षिपामि. ॥ १९ ॥

ऐसे आघवाचि परी। प्रवर्तले माझ्या वैरीं। तयां पापियां जें मी करी। तें आइक पां ॥५॥

मुळे त्या निष्फळ होतात ७६ वेश्या ज्याप्रमाणें आपल्या यजमानाच्या आश्रयानें आपल्यास सौभाग्यवती मानून संतोष मानतात, ७७

आपणच आपली प्रशंसा करणारे, ताठ्यानें वागणारे, व धनाच्या आणि थोरपणाच्या गर्वानें उन्मत्त झालेले, ते लोक शास्त्रविधीला सोडून दांभिकपणानें केवळ नावाचे यज्ञ करितात १७

त्याप्रमाणें, मी सर्वांत श्रेष्ठ आहे, असें आपणच आपल्यास मानून, ज्याचे अंगात गर्वाचा ताठा भरतो, ७८ मग, विडाचे खांब वाकत नाहात, त्याप्रमाणें हे लवत नाहींत, किंवा आकाशांत उंच गेलेले पर्वत ज्याप्रमाणें खालीं लवत नाहीत, ७९ त्याप्रमाणें, आपणच आपल्या ऐश्वर्यानें मनांत संतोष मानून, इतरांस तृणाहूनही कमी लेखितात ३८० अर्जुना, संपत्ताच्या मदानें उन्मत्त होऊन, हे योग्यायोग्य विचारास फाटा देतात ८१ अरे, ज्याच्या अंगात असा ताठा भरलेला आहे, त्याच्या ठिकाणी यज्ञाची काय किंमत आहे ? तथापि मूर्ख लोक काय करीत नाहींत ? ८२ म्हणून, एकादे वेळेस मौल्यवान मद्याच्या बळानें आभास मात्र यज्ञहा करण्यास तयार होतात ! त्या यज्ञाची तऱ्हा काय म्हणशील तर, ८३ त्याना कुंड, मंडप वेदी किंवा तत्सबंधी लागणारी सर्व सामुग्री याची जरूर नसते, आणि विधीचे कोणतेही कर्म यथाविधि करण्याचे तर त्याशीं सदाच वैर असतें ८४ देवब्राह्मणाचें नाव नुसतें वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर जरी याच्या कानावर पडलें, तरी तेंही त्याना खपत नाहीं, अशी जेथें स्थिति आहे, तेंथ देवब्राह्मण कशाला येतील ? ८५ परंतु ज्याप्रमाणें शहाणे लोक मेलेल्या वासराचे पोटात पेंढा भरून ते गाईचे पुढे उभे करून तिचें दूध काढून घेतात, ८६ त्याप्रमाणें यज्ञाच्या मिषानें सर्व लोकांस आमंत्रण करून आपल्यास काही मिळेल या आशेनें ते आलें असतां उलट त्याजपासूनच अहेर उपटून त्यास नागवितात ! ८७ याप्रमाणें यज्ञाचा दांभिकपणा माजवून ते प्राण्याच्या नाशाची इच्छा करतात. ८८

मीपणा, बल, गर्व, काम व क्रोध यांचा आश्रय केलेले, आपल्या व दुसऱ्यांच्या शरीरामध्यें असणारा मी परमेश्वर त्या माझा द्वेष करणारे, आणि दुसऱ्याचा [साधूंचा] उत्कर्ष सहन न करणारे [असे ते हे लोक असतात]. १८

मग त्यापुढे उकांतिस्तंभ लावून त्यावर दांभिक आणि, असा जगात ढब्बू फिरविणें करतात ८९ त्या वेळीं त्या अज्ञानास अशा दांभिकपणाच्या महत्त्वानें अधिकच गर्व चढतो ज्याप्रमाणें अंधकारास काजळाचा पुट द्यावा, म्हणजे तो अधिक काळपणा पावतो, ३९० त्याप्रमाणें, त्याचे मूर्खत्व बळावून उद्धटपणा वाढतो, ९१ अहंकारानें अज्ञानही वाढून ९१ मग आपल्यापेक्षा जगांत दुसरा कोणी बलवान नाही, असें त्यास वाटतें ९२ याप्रमाणें अहंकार एकदा प्रबल झाल्यावर दर्परूपी सागर आपली मर्यादेची वेळ सोडून वाढू लागतो ९३ मग याप्रमाणें दर्प वाढला म्हणजे कामाचेंही पित्त खवळतें, आणि त्याच्या धर्मानें क्रोधाग्नि अधिकच पेटतो ९४ मग जसा उन्हाळ्यात प्रखर अग्नि तेलातुपाच्या कोठारास लागावा, आणि त्यांत वारा सुटावा, ९५ तसा अहंकार प्रबल झाल्यावर, व दर्प कामक्रोधानें गुरफटून गेल्यावर या दोहोंचें ऐक्य ज्याचे ठिकाणी होतें, ९६ ते, अर्जुना, आपल्या इच्छेप्रमाणें कोणाच्या कोणत्या हिंसा करून प्राण्याचा नाश करणार नाहींत ? ९७ हे धनुर्धरा, प्रथम हे दांक्षिण अभिचाराकरिता म्हणजे जारणमारणाच्या नादानें लागून आपल्या रक्तमांसाचा व्यय करतात, ९८ ते आपल्या देहास जो श्रम करून घेतात, त्याचे घाव त्या देहांत जो वास करणारा मी, त्या मज आत्म्याला बसतात ९९ आणि जारणमारणादि क्रियांनीं ज्याला ज्याला म्हणून पीडा देतात, त्यांच्यांत वास करणारे जे जीवचैतन्य त्याला श्रम होतो, ४०० आणि कदाचित् त्याच्या जारणमारण क्रियेच्या सपाट्यातून कोणी बचावलेच, तर त्यांचा वर्म काढून त्याच्या मनास ते त्रास देतात १ सती, सत्पुरुष, दानशील, यज्ञ करणार, जे अलौकिक तप करणारे, व संन्यासी, २ किंवा भक्त, महात्मे पुरुष किंवा ज्यांची घरें श्रौतादिक होमधर्मानें पवित्र झाली आहेत, ही जी माझी आवडती व रहाण्याची स्थळें आहेत, ३ त्यांना द्वेषरूपी कालकूट विषानें तीक्ष्ण केलेले दुःशब्दरूपी बळकट बाण मारतात ! ४

त्या साधुद्वेषी व क्रूर अशा पापी नराधमांना संसारातील [अतिशय दुःखदायक अशा] आसुरीयोनींमध्येंच मी निरंतर जन्मास घालितों. १९

याप्रमाणें जे सर्व प्रकारें मजशी वैर करण्यास प्रवृत्त होतात, त्या पाप्यांना मी कोणती शिक्षा देतो, ती ऐक. ५

तरी मनुष्यदेहाचा तागा । घेऊनि रुसती जे जगा । ते पदवी हिरोनि पैं गा । ऐसे ठेवी ॥६॥ जे क्लेश-गांवींचा उकरडा । भवपुरीचा पानवडा । ते तमो-योनि तयां मूढा । वृत्तिचि दे ॥७॥ मग आहा-राचेनि नावें । तृणही जेथ नुगवे । ते व्याघ्र वृ-श्चिक आडवे । तैसिये करी ॥८॥ तेथ क्षुधादु-खें बहुतें । तोडूनि खाती आपणयातें । मरमरों मागुतें । होताचि असती ॥९॥ कां आपला गर-ळजाळीं । जाळिती आंगाची पेदळी । ते सर्पचि करी बिळीं । निरुंधला ४१० परी घेतला श्वासु घापें । येतुलेनही मापें । विसावा तयां नाटोपे । दुर्जनांसी ११ ऐसेनि कल्पाचिया कोडी । गणि-ताही संख्या थोडी । तेतुला वेळु न काढीं । क्ले-शौनि तया ॥१२॥ तरि तयांसी जेथ जाणें । ते-थिचें हे पहिलें पेणें । तें पावोनि येरें दारुणें । न होती दुःखें ॥१३॥

आसुरी योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् २०

कौन्तेय, आसुरीं योनिं आपन्ना जन्मनि जन्मनि मूढाः (सत) माम् अप्राप्य एव तत अधमा गति यान्ति २०

हा ठायवरी । संपत्ति हे आसुरी । अधोगति अवधारी । जोडिली तिहीं ॥१४॥ पाठीं व्याघ्रादि तामसा । योनी तो अळुमाळु ऐसा । देहाधारा-चा उसासा । आथी जोही ॥ १५ ॥ तोही मी वोल्हावा हिरें । मग तमचि होती एकसरें । जेथ गेलें आंधारें । काळवंडैजे ॥१६॥ जयांची पापा चिळसी । नरक घेती विवसी । शीण जाय सूर्च्छी । शिणें जेणें ॥१७॥ मळु जेणें मैळे । तापु जेणें पोळे । जयाचेनि नांवें सळे । महाभय ॥ १८ ॥ पापा जयाचा कटाळा । उपजे अमगळ अमंगळा । विटाळुही विटाळा । विहे जया ॥१९॥ ऐसे वि-श्वाचें या वोखटेया । अधम जे धनंजया । तें ते होती भोगूनियां । तामसा योनि ॥४२०॥ अहा सागता वाचा रडे । आठविता मन खिरडे । कटारे मूर्खी केवढे । जोडिले निरय ॥२१॥ का-यिसया ते आसुर । सपत्ति पोषिती वाउर । जिया दिधले घोर । पतन ऐसें ॥ २२ ॥ म्हणौनि तुवा धनुर्धरा । नोहावें गा तिया मोहरा । जेउता वासु आसुरा । सपत्तिवता ॥२३॥ आणि दंभादि दोष साही । हे सपूर्ण जयांच्या ठायीं । ते त्यजावे हें काई । म्हणो कीर ॥२४॥

त्रिविध नरकस्येद द्वार नाशनमात्मन ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् २१

काम, क्रोध, तथा लोभ, इद त्रिविध आत्मन नाशन नरकस्य द्वार (अस्ति), तस्मात् एतत् त्रय त्यजेत ॥ २२ ॥

परि काम क्रोध लोभ । या तिहींचोंचि थोंब । थावे तेथें अशुभ । पिकलें जाण ॥ २५ ॥ सर्वे दुःखा आपुलिया । दर्शना धनजया । पाढाऊ हे भलतया । दिधलें आहाती ॥ २६ ॥ कां पापियां नरकभोगी । सुवावयालागी जगी । पातकांची दा-टुगी । सभाचि हे ॥२७॥ तें रौरव गा तंवचि-वरी । आइकिजती पटांतरी । जव हे तिन्ही अत-रीं । उठती ना ॥२८॥ अपाय तिहीं आसलग । यातना इहीं सवग । हाणी हाणी नोहे हे तिघ । हेचि हाणी ॥ २९ ॥ काय बहु बोलों सुभटा । सांगितलिया निकृष्टा । नरकाचा दारवंटा । त्रि-शंकु हा ॥४३०॥ या कामक्रोध लोभां- । माजि जीवें जो होय उभा । तो निरयपुरीची सभा । सन्मानु पावे ॥३१॥ म्हणौनि पुढतपुढती किरी-टी । हे कामादिदोषत्रिपुटी । त्यजावीचि गा वो-खटी । आघवा विषयी ॥३२॥

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् २२

कौन्तेय, एतैः त्रिभिः तमोद्वारैः विमुक्त नर आत्मन श्रेयः आचरति, ततः परा गति याति. ॥२२॥

तर, मनुष्यदेह धारण करून जे या जगात आपले कर्तव्य काय ते विसरतात, त्यांचा मनुष्यदेहरूप पदवी हरण करून मी त्यांना अशा स्थितीत ठेवतो ६ की, जी क्लेशरूपी गावाचा उकीरडा, व संसारपुराचा पाणवठा ! अशा ज्या तमोयोनि, तेथील त्या मुक्कामास वतनदार करतो ७ मग, भूक लागली असता, ज्यांना गवतही खाण्याचा सोय नाही, अशा वाघ, विंचू इत्यादि रानात रहाणाऱ्या योनीत त्यांना घालतो ८ त्या योनीत ते भुकेने अतिक्रान्त झाले म्हणजे आपल्या अंगाचे लचके तोडतोडून खातात, व मरतात, आणि पुन त्याच योनीत कित्येक वेळा जन्म घेतात ९ किंवा आपल्या विषाच्या दाहाने त्यांच्या शरीराचा दाह होतो, असा त्याला सर्प करून बिळात कोंडून टाकतो. ८१० परंतु आत घेतलेला श्वास बाहेर टाकता येईल इतका थोडा वेळही त्या दुर्जनास मी विश्रांति मिळू देत नाही, ११ याप्रमाणे, ज्याचे माप करता येत नाही, असे कल्पचे कल्प त्यांना अशा क्लेशदायक योनीत ठेवतो १२ परंतु त्यांना ज्या ठिकाणी जावयाचे आहे, त्या मार्गातील हा पहिला मुक्काम होय मग त्या ठिकाणी गेल्यावर त्यांना याहीपेक्षा भयंकर अशा दुःखे होणार नाहीत का ? १३

अर्जुना, आसुरी योनीला पावलेले ते पुरुष जन्मोजन्मी [अधिकाधिकच] मूढ होत्साते मला न पावता उत्तरोत्तर अधम गतीला प्राप्त होतात. ॥ २० ॥

अशा प्रकारें, या आसुरी संपत्तीचा महिमा असा आहे की, ज्याच्या योगाने अधोगति प्राप्त होते १४ नतर व्याघ्रादि तामस योनीत देहाचे आधाराने जी थोडी स्वस्थता प्राप्त होते, १५ तीही स्वस्थता हिरावून घेऊन, जेथे अंधार गेला असताही काळवडतो, अशा तमाच्या योनीत त्यांना मी घालतो १६ ज्या तमाची पापालाही किळस उत्पन्न होते, नरकही ज्याला भितो, व जेथील श्रमाने श्रमही मूर्च्छित होतो, १७ ज्याच्या योगाने मल मलिन होतो, तापालाही ताप होतो, व ज्याचे नाव काढलें असता महाभयही भीति पावते, १८ ज्या तमाचा पापालाही कटाळा येतो, अमंगळ वस्तूसही ज्याच्या स्पर्शाने अमंगळपणा वाटतो, व विटाळही ज्याच्या विटाळाची भीति मानतो, १९ धनंजया, अशी जी या साऱ्या जगातील निकृष्ट अवस्था, ती भोगून हे अधम तामस योनीत जन्म घेतात. २० नर, ना योनीत वर्णन करताना वाचेस अश्रु येतात, व त्या यातनांचा आठवण झाल्यावरोबर मन माग फिरते अरे ! अर ! त्या मूढांना काय हे नरकवासाची जोड करून घेतली ! २१ ज्या आसुरी संपत्तीने असे घोर पतन प्राप्त होते, ती ते बापुडे म्हणजे व्यर्थ का वाढवितात ? २२ अर्जुना, ज्या आसुरी संपत्तिवंतांना असा नरकवास भोगावा लागतो, त्या मार्गाकडे तू जाऊ नकोस, २३ आणि ज्या आसुरी संपत्तीच्या अंगी दंभ आदिकरून सहा दोष भरलेले असतात, तिचा त्याग कर, हे न्यारेखर तुला सांगावयाला का पाहिजे ? २४

काम. क्रोध आणि लोभ ही जीवाला कोणत्याही पुरुषार्थाची प्राप्ति करून न देणारी नरकाची तीन द्वारें आहेत; याम्तव या तीहींचा त्याग करावा. ॥ २१ ॥

परंतु काम, क्रोध व लोभ या तिघांचें बंड जेथे जागवले आहे, तेथे अशुभ पिकलें, असे समज २५ हे धनंजया, आपल्यास सर्व दु:खांचा अनुभव येण्यास हे वाटेल त्याला वाटाडेच झालेले आहेत, २६ किंवा पापी लोकांस नरकभोग प्राप्त करून देण्यास पातकांनी हो मोठी योजली सभाच आहे २७ रौरवनरक म्हणून ज्याची पुराणांतरी आपण ख्याति ऐकतो, त्या रौरव नरकाची तोपर्यंतच प्रतिष्ठा आहे, की तोपर्यंत हे तिन्ही दोष अंतर्यामी उठले नाहीत ! २८ यांच्यामुळे अपाय फार लवकर प्राप्त होतो, यातना फार सवंग होतात, व हानि हानि म्हणून जिला म्हणतात ती हानि नसून हे तिन्ही दोषच हानिरूप होत. २९ अर्जुना, यांची जी अति निकृष्ट अवस्था सांगितली, तिच्यापेक्षा काय अधिक वर्णन करूं ? फार काय सांगावें ! हा त्रिदोषसमुदाय म्हणजे नरकाच्या दरवाजाचा उंबरठाच होय. ८३० काम, क्रोध व लोभ यांना जो मन पूर्वक अनुकूल होतो, तो नरकपुरीच्या सभेत सन्मानास पात्र होतो ३१ म्हणून, हे किरीटी, तुला वारंवार सांगतों की, काम, क्रोध व लोभ यांची ही त्रिपुटी—जी सर्व विषयांत अति वाईट आहे, तिचा त्याग करावा ३२

हे कौंतेया, नरकाच्या या तिन्ही द्वारांपासून जो मनुष्य मुक्त होतो, तो आपलें कल्याण करून घेण्याचे मार्गाला लागतो; आणि नंतर उत्तम गतीला पोहोंचतो. ॥ २२ ॥

धर्मादिकां चौहीआंतु । पुरुषार्थांची तैचि मातु । करावी जैं संघातु । साडील हा ॥ ३३ ॥ हे तिन्ही जीवीं जव जागती । तववरी निकियाची प्राप्ती । हे माझे कान नाइकती । देवोही म्हणे ॥३४॥ जया आपणपें पढिये । आत्मनाशा जो बिहे । तेणें न धरावी हे सोये । सावधु होइजे ॥३५॥ पोटीं बाधोनि पाषाण । समुद्रीं बाही आंगवण । का जियावया जेवण । काळकूटाचे ॥ ३६ ॥ इहीं कामक्रोधलोभेंसीं । कार्यसिद्धि जाण तैसी । म्हणोनि ठावोचि पुसी । ययाचा गा ॥३७॥ जैं कहीं अवचटे । हे तिकडी साखळ तुटे । तैं सुखें आपलिये वाटे । चालों लाभे ॥३८॥ त्रिदोषीं साडिलें शरीर । त्रिकुटीं फिटलिया नगर । त्रिदाह निमालिया अतर । जैसें होय ३९ तैसा कामादिकीं तिघीं । साडिला सुख पावोनि जगीं । सगु लाहे मोक्षमार्गीं । सज्जनाचा ॥४४०॥ मग सत्संगें प्रबळें । सच्छास्त्राचेनि बळें । जन्ममृत्यूची निमाळें । निस्तरे रानें ॥४१ ते वेळीं आत्मानदें आघवें । जें सदा वसते बरवें । तें तैसेंचि पाटण पावे । गुरुकृपेचें ॥ ४२ ॥ तेथ प्रियाची परमसीमा । तो भेटे माउली आत्मा । तये वेंवी आटे डिंडिमा । सासारिक हे ॥ ४३ ॥ ऐसा जो कामक्रोधलोभा । झाडी करूनि ठाके उभा । तोचि येवढिया लाभा । गोसावी होय ॥ ४४ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् २३

यः शास्त्रविधिं उत्सृज्य कामकारतः वर्तते, स न सिद्धिम् न सुखम् न च परां गतिं अवाप्नोति. ॥ २३ ॥

ना हें मावळोनि कांही । कामादिकांच्याचि ठायीं । दाटिली जेणें डोई । आत्मचोरें ॥४५॥ जो जगीं समान सकृपु । हिताहित दाविता दीपु । तो अमान्यु केला बापु । वेदु जेणें ॥४६॥ न धरीचि विधीची भीड । न करीचि आपली चाड । वाढवीत गेला कोड । इंद्रियांचें ॥ ४७ ॥ कामक्रोधलोभाची कास । न सोडीच पाळिली भाष । स्वैरचोराचे असोस । वळघला रान ॥ ४८ ॥ तो सुटकेचिया वाहिणी । मग पिवो न लाहे पाणी । स्वप्नींही ते काहाणी । दूरीचि तया ॥४९॥ आणि परत्र तव जाये । हें कीर तया आहे । परी ऐहिकही न लाहे । भोग भोगू ॥४५०॥ तरि माशालागीं भुलला । ब्राह्मण पाणबुडा रिघाला । की तेथही पावला । नास्तिकवादु ॥५१॥ तैसें विषयांचेनि कोडें । जेणें परत्रा केलें उबडें । तंव तोचि आणिकीकडे । मरणें नेला ॥५२॥ एव परत्र ना स्वर्गु । ना ऐहिकही विषयभोगु । तेथ केउता प्रसगु । मोक्षाचा तो ॥ ५३ ॥ म्हणौनि कामाचेनि बळें । जो विषय सेऊं पाहे सळें । तया विषयो ना स्वर्गु मिळे । ना उद्धरे तो ॥ ५४ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४

तस्मात्, कार्याकार्यव्यवस्थितौ ते शास्त्रं प्रमाणम् (अस्ति) शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा (तत् त्वं) इह कर्तुं अर्हसि.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगोनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

याकारणें पैं बापा । जया आथी आपली कृपा । तेणें वेदांचिया निरोपा । आन न कीजे ॥५५॥ पतीचिया मता । अनुसरोनि पतिव्रता । अनायासें आत्महिता । भेटेचि ते ॥५६॥ नातरी श्रीगुरुवचना । दिठी देतु जतना । शिष्य आत्मभुवना- । माजि पैसे ॥५७॥ हें असो आपुला ठेवा । हाता आथी जरी यावा । तरी आदरें जेविं दिवा । पुढां कीजे ॥ ५८ ॥ तैसा अशेषांही पुरुषार्थां ।

धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारही पुरुषार्थांचा गोट तेव्हाच काढता येईल, का त्या वेळेस काम क्रोध व लोभ हे तिन्ही सुटतील. ३२ काम, क्रोध व लोभ हे तिन्ही जोपर्यंत अंतर्यामी वास करीत आहेत, तोपर्यंत, एकाद्याचे कल्याण होईल, हे म्हणणे माझे तर कान ऐकत नाहीत, असे भगवान् श्रीकृष्ण सुद्धा म्हणतात ! ३४ ज्याला आपल्या कल्याणाची इच्छा आहे, किंवा आपला नाश होईल म्हणून जो भितो, त्याने सावध होऊन या तिघांचा संगत करू नये ३५ पोटाला दगड बांधून समुद्रात वाहूनी तरून जाणे, किंवा जगण्याकरिता काळकूट विषाचे सेवन करणे, ३६ त्याप्रमाणे ह्या कामक्रोधलोभाच्या संगतीने कार्यसिद्धि होते ! म्हणून यांचा मनातून मागमूस नाहीसा करून टाक ३७ ज्या वेळेस सहज गळ्यातल्या ह्या तीन कड्यांची साखळी पायातून तुटून जाईल, त्या वेळेस आपल्या हिताची वाट सुखाने चालता येईल ३८ कफ, वात व पित्त हे तिन्ही दोष जोपर्यंत शरीरात उत्पन्न झाले नाहीत, किंवा चहाडा, चोरी व शिंदळकी यापासून जोपर्यंत एकादे शहर अलिप्त आहे, आणि जोपर्यंत आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक ह्या त्रिविध तापापासून अंतःकरण मुक्त आहे, तोपर्यंत जसे सुख प्राप्त होते, ३९ तसे काम, क्रोध व लोभ हे ज्याने सोडले आहेत, त्याला या जगतात सुख प्राप्त होते, आणि सज्जनांचे संगतीने मोक्षमार्गाची प्राप्ति होते ४४० मग तो सत्संगतीच्या बळाने व सच्छास्त्राच्या योगानें जन्ममृत्यूची साळरानें उल्लंघन करितो ४१ त्या वेळेस, ज्या ठिकाणी आत्मानंद नेहमी वास करतो असें जे गुरुकृपेचें स्थान, तें त्याला प्राप्त होते. ४२ प्रीतीच्या पलीकडील स्थान जी आत्मरूपी माउली, तिची त्या ठिकाणी भेट होते, व तिला आलिंगन दिल्यावर संसाराचा ताप आपोआप नाहीसा होतो ४३ याप्रमाणे जो काम, क्रोध व लोभ यांचा त्याग करून मोकळा होतो, तोच आत्म्याची प्राप्ति करून घेण्यास समर्थ होतो ४४

जो शास्त्रोक्त विधीला सोडून आपल्या इच्छेप्रमाणें वागतो, त्याला सिद्धि, सुख आणि उत्तम गति ही मिळत नाहींत. ॥ २३ ॥

किंवा आत्मप्राप्तीचा लाभ न आवडून जो कामादिकांच्या ठिकाणीच डोके देऊन रहातो, तो आत्मघात करणारा होय ४५ या जगात सर्वांना सारखे असून सर्वांवर सारखी कृपा करणारे, व आपलें हित किंवा अनहित दाखविणारे केवळ दीपच असे जे सर्वांचे गुरु वेद, त्यांची आज्ञा जो पाळीत नाही, ४६ जो शास्त्राने सांगितलेल्या विधिनिषेधांचा भाव धरीत नाही व आपले हित न पहाता इंद्रियांचे सर्व लाड पुरवितो ४७ काम, क्रोध व लोभ यांचा संग सोडीत नाही, आणि त्यांनी घातलेली शपथ मोडीत नाही, व आपल्या इच्छेस येईल, त्याप्रमाणे विषयांच्या रानात हिंडतो, ४८ त्याची त्यांच्यापासून क्षणभर देखील सुटका होत नाही। सुखाची गोष्ट तर स्वप्नात देखील त्याच्यापासून दूर असते, ४९ आणि परलोकास तो अंतरतो, यात शंका नाही। परंतु त्याला या लोकांचेही भोग भोगण्यास मिळत नाहीत ४५० तर एकादा ब्राह्मण नदीच्या तीरी स्नानसंध्या करीत असता मासावर मन जाऊन तो धरावयास गेला असता, त्याचें कृत्य लोकांनी पाहिल्यावर जसे त्यास ते नास्तिक असे म्हणतात, म्हणून अर्थात् त्याची मासाविषयी इच्छाही पुरी होत नाही, व तो ब्राह्मणत्वासही मुकतो, ५१ त्याप्रमाणे, विषयांच्या नादाला लागून ज्यानें परलोक पाल्या घातला, व इहलोकाही पाहू गेले असता जो मृत्यूच्या सपाट्यात सापडला; ५२ याप्रमाणे त्याला परलोक नाही व स्वर्गही नाही ! आणि ज्याला इहलोकीही विषयांचा भोग भोगावयास सापडत नाही, तेथे मोक्षप्राप्तीची गोष्ट कशास बोलावयास पाहिजे ? ५३ म्हणून, कामाच्या वृद्धीनें जो विषयांचे सेवन करू पहातो, त्याला विषय भोगावयास मिळत नाहींत, स्वर्गही प्राप्त होत नाही, आणि तो उद्धरूनही जात नाही ! ५४

यास्तव, कार्य अथवा अकार्य यांचा निर्णय करण्याच्या कामी तुला शास्त्र हेच प्रमाण आहे. शास्त्राने सांगितलेलें कर्म समजून घेऊन तें या लोकी करणें तुला योग्य आहे. ॥ २४ ॥

यास्तव, बापा अर्जुना, ज्याला आपलें कल्याण व्हावें अशी इच्छा आहे, त्याने वेदात सांगितलेल्या गोष्टींची अवज्ञा करू नये. ५५ पतीच्या मर्जीप्रमाणें पतिव्रता स्त्री वागून अनायासानें आपलें हित करून घेते, ५६ किंवा श्रीगुरूंच्या आज्ञेकडे लक्ष देऊन जो वागतो, तो शिष्य आत्मप्राप्ति करून घेतो; ५७ फार काय ! परंतु आपणच ठेवलेली ठेव हाती येण्याकरिता ज्याप्रमाणें दिव्याचा उजेड अगत्य पुढे करावा लागतो, ५८ त्याप्रमाणें पार्था, सर्व

जो गोसावी हो म्हणे पार्था । तेणें श्रुतिस्मृति माथा । बैसणें घापे ॥५९॥ शास्त्र म्हणेल जें सा डावें । तें राज्यही तृण मानावें । जे घेववी तें न म्हणावें । विषही विरु॥४६०॥ऐसिया वेदैकनिष्ठा। जालिया जरी सुभटा । तरि कें आहे अनिष्टा । भेटणें गा ॥ ६१ ॥ पै अहितापासूनि काढिती । हित देउनी वाढविती । नाहीगा श्रुतीपरौती । माउली जगा ॥ ६२ ॥ म्हणौनि ब्रह्मेशी मेळवी । तव हे कोण्हें न साडावी । अगा तुवाही ऐसीचि भजावी । विशेषेंसी ॥६३॥ जे आजि अर्जुना तू येथें । करावया सत्य शास्त्रें सार्थें । जन्मलासि बळार्थें । धर्माचेनि ॥ ६४ ॥ आणि धर्मानुज हे ऐसें । ओघेंचि आलें अपैसें । म्हणौनि अनारिसे । करू नये ॥ ६५ ॥ कार्याकार्यविवेकी । शास्त्रेंचि करावी पारखी । अकृत्य तें कुडें लोकीं । वाळावें गा ॥६६॥ मग कृत्यपणें खरें निगे । ते तुवा आपलेनि आंगें । आचरोनि आदरें चांगें । सारावें गा ॥६७॥ जे विश्वप्रामाण्याची मुदी । आजि तुझ्या हाती असे सुबुद्धी । लोकसंग्रहासि त्रिशुद्धी । योग्यु होसी ॥६८॥ एवं आसुरवर्गु आघवा । सांगोनि तेथिचा निगावा । तोही देवें पाण्डवा । निरूपिला ॥६९॥ इयावरी तो पडूचा । कुमरु सद्भावो जीवीचा । पुसेल तो चैतन्याचा । कानी ऐका ॥४७०॥ सजयें व्यासाचिया निरोपा । तो वेळु फेडिला तथा नृपा । तैसा मीही निवृत्तिकृपा । सांगेन तुम्हा ॥७१॥ तुम्ही संत माझिया कडा । दिठीचा कराल बहुडा । तरि तुम्हां मानें येवढा । होईन मी ॥७२॥ म्हणोनि निज अवधान । मज वोळगे पसायदान । दीजो जी सनाथु होईन । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ४७३ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचिताया भावार्थदीपिकाया षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥ श्लोक २४, ओव्या ४७३

पुरुषार्थांचा स्वामी होण्याची ज्याला इच्छा असेल, त्याने श्रुति व स्मृति यांना शिरसा वंद्य मानलेच पाहिजे. ५९ जे टाकून द्यावे म्हणून शास्त्राने सांगितले आहे, ते राज्यही असले तरी सोडून द्यावे, व ज्या गोष्टीचे सेवन करावे असे सांगितले आहे, ते मारक विष जरी असले, तरी घ्यावे ४६० हे मुख्य, याप्रमाणे जो वेदाची एकनिष्ठपणे आज्ञा पाळतो, त्याची व अनिष्टाची गाठ कोठून पडणार ? ६१ हे वेद-अहितापासून सोडविणारी, आणि हित करून वाढविणारी श्रुतीप्रमाणे जगात दुसरी माउली नाही वरे. ६२ म्हणून जिच्या योगाने ब्रह्मप्राप्ति होते, त्या श्रुतीची कोणी अवज्ञा करू नये, व तूही विशेषकरून श्रुतीचीच आज्ञा पाळ ६३ अर्जुना, मागील जन्मी धर्माचरण केले त्यामुळे या जन्मी सच्छास्त्र यथार्थ करण्यास तू उत्पन्न झाला आहेस, ६४ आणि धर्मराजाचा तू भाऊ असल्यामुळे धर्मानुज हे नाव तुला सहज प्राप्त झाले आहे तेव्हा तू वेदबाह्य वर्तन करू नको ६५ हे कार्य आहे, किंवा अकार्य आहे, त्याची पारख शास्त्र स्मातच मावा, ... निषिद्ध असे ... ... गार ते उत्तम ... आहे, ते स्वतः ... आचरावे ६७ हे सुबुद्धिमता, आता तुझ्या ज्ञानाने जगाने प्रमाण मानण्याजोगी शिक्षा असल्यामुळे, इतर लोकांना तुझे आचरणाचा कित्ता वळवावा, अशी तुझी योग्यता होईल ६८ महाराज म्हणतात, याप्रमाणे आसुरवर्गाची सर्व लक्षणे सांगून, त्याचा निर्णयही देवाने अर्जुनास सांगितला ६९ यावर तो अर्जुन अनयासा सद्भाव ठेवून जे काही विचारील, ते सावधान चित्ताने ऐका ४७० व्यासांनी आज्ञा केल्याप्रमाणे संजयाने धृतराष्ट्र राजाचा वेळ घालविला. त्याप्रमाणे निवृत्ति महाराजांचे कृपेने मीही तुम्हाला सांगेन ७१ तुम्ही संत मंडळी जर माझ्यावर कृपादृष्टि कराल, तर तुमच्यासारखा मी होईन ७२ म्हणून, महाराज म्हणतात —आपले अवधान देऊन शिष्यावर प्रसाद करावा, म्हणजे मी कृतकृत्य होईन. ४७३

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सतरावा.

विश्वविकासित मुद्रा । जया सोडी तुझी योगनिद्रा । तया नमोजी गणेंद्रा । श्रीगुरुराया ॥१॥ त्रिगुणत्रिपुरी वेढिला । जीवत्वदुर्गी आडिला । तो आत्मा शंभूनें सोडविला । तुझिया स्मृती ॥ २ ॥ म्हणोनि शिवेंसी कांटाळा । गुरुत्वें तूंचि आगळा । तऱ्ही हळु मायाजळा- । माजि तारूनि ॥३॥ जे तुझ्याविखीं मूढ । तयांलागीं तूं वक्रतुंड । ज्ञानियांसि तरी अखंड । उजूचि आहासि ॥४॥ दैविकी दिठी पाहतां सानी । तऱ्ही मीलनोन्मीलनी । उत्पत्ति प्रळयो दोन्ही । लीलाचि करिसी ॥ ५॥ प्रवृत्तिकर्णाच्या चाळीं । उठिला मदगंधानिळीं । पूजीजसी नीळोत्पळीं । जीवभृंगाच्या ॥६॥ पाठीं निवृत्तिकर्णचाळें । आहाळी ते पूजा विधुळे । तेव्हां मिरविसी मोकळें । आंगाचें लेणें ॥ ७ ॥ वामांगीचा लास्यविलासु । जो हा जगद्रूप आभासु । तो तांडवमिसें कळासु । दाविसी तूं ॥ ८ ॥ हें असो विस्मो दातारा । तू होसी जयाचा सोयरा । सोइरिकेचिया व्यवहारा । मुकेचि तो ॥९॥ फेडिता बंधनाचा ठावो । तू जगद्बंधु ऐसा भावो । धरूं बोलेंग उवावो । तुझाचि आंगी ॥१०॥ तंव दुजयाचेनि नांवें तया । देहही नुरेचि पैं देवराया । जेणें तूं आपणपया । केलासि दुजा ॥११॥ तूतें करूनि पुढें । जे उपायें घेती दवडे । तयां ठासी बहुवें पाडें । मागाचि तूं ॥१२॥ जो ध्यानें सूये मानसीं । तयालागीं नाहीं तू त्याचे देशीं । ध्यानही विसरे तेणेंसी । वालभ तुज ॥ १३ ॥ तूतें सिद्धचि जो नेणे । तो नांदे सर्वज्ञपणें । वेदांही येवढें बोलणें । नेघसी कानीं ॥ १४ ॥ मौन गा तुझें राशिनांव । आतां स्तोत्रीं कें बांधों हाव । दिससी तेतुली माव । भजों काई ॥१५॥ दैविकें सेवकु हों पाहों । तरि भेदितां द्रोहोचि लाहों । म्हणोनि आतां कांहीं नोहों । तुजलागीं जी ॥१६॥ जें सर्वथा सर्वही नोहिजे । तें अद्वया तूतें लाहिजे । हें जाणें मी वर्म तुझें । आराध्यलिंगा ॥१७॥ तरि नुरोनि वेगळेंपण । रसीं भजिन्नलें लवण । तैसें नमन माझें जाण । बहु काय बोलों ॥१८॥ आतां रिता कुंभ समुद्रीं रिगे । तो उचंबळत भरोनि निगे । कां दशी दीपसंगें । दीपुचि होय ॥१९॥ तैसा तुझिया प्रणिती । मी पूर्णु जाहलों श्रीनिवृत्ती । आतां आणीन व्यक्ती । गीतार्थु तो ॥२०॥ तरि षोडशाध्यायशेखीं । तिये समाप्तीच्या श्लोकीं । जो ऐसा निर्णयो निष्टंकी । ठेविला देवें ॥२१॥ जे कृत्याकृत्यव्यवस्था । अनुष्ठावया पार्था । शास्त्रचि एक सर्वथा । प्रमाण

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सतरावा.

अहो श्रीगुरुराया, ज्या तुमची योगरूपी माया नगरूपी प्रफुल्लित अशा मुद्रेला विकसित करिते, त्या तुम्हा गणपतीस माझा नमस्कार असो १–त्रिपुरवधाच्या वेळी शंकराना पुष्कळ खटपट केली असताना, गणपतीचे स्मरण केले नसल्यामुळे त्याना यश आले नाही, नंतर गणपतीचे स्मरण केले, त्या वेळेस त्रिपुरासुराचा वध झाला व आपण संकटातून सुटले या रूपकाने गुरूची स्तुति करितात – त्रिगुणरूपी त्रिपुरानी वेढलेला, व जीवत्वरूपी किल्ल्यामध्ये आडकलेला जो आत्मारूपी शंकर, त्याने, हे गणपतीरूप श्रीगुरो, तुमच्या स्मरणाने आपणास संकटापासून मुक्त करून घेतले २ म्हणून श्रीशंकरावरोबर तुमची तुलना केली असताही तुमची योग्यता विशेष आहे (तुमचे पारडे वजनाने खाली बसते) तथापि मायारूप समुद्रातून (भवसमुद्रातून) मुमुक्षूस तारून नेण्याविषयी नावेप्रमाणे तुम्ही हलके आहा ३ जे तुमच्याविषयी अजाण आहेत, त्याना तुम्ही वक्रतुंड (वाकड्या सोंडेचे) दिसता, व जे तुमचे स्वरूप जाणतात, त्याला तुम्ही नित्य सरळ तोंडाचेच आहा ४ हे गणपतीरूप श्रीगुरुराया, तुमचे डोळे पाहूं गेले असता लहान दिसतात, तथापि त्याच्या उघडझापाने आपण जगाची उत्पत्ति व नाश लीलेने करिता. ५ प्रवृत्तिरूप कान हालविल्याने (संसाररूपी वृत्ति उत्पन्न होऊन) मदाचा सुगंध वायु सुटून, त्यास लुब्ध झालेले जीवरूपी भ्रमर गंडस्थलावर बसल्याने, नीलकमलानी तुमची पूजा केल्याप्रमाणे तुमचे गंडस्थळ शोभते ६ नंतर दुसरा निवृत्तिकर्ण हालविल्याने अंतर्मुखवृत्ति उत्पन्न होऊन तुमची वाहलेली पूजा विसर्जन होते, त्या वेळेस आपले शुद्ध स्वरूप फार गोड दिसते. ७ तुमच्या डाव्या मांडीवर बसलेल्या शारदेची [शक्तीची] नृत्यक्रीडाच जगत् उत्पन्न करिते, व त्या नृत्याच्या मिषाने आपण सर्व जगताचा व्यवहार चालविता ८ हे असो, हे गुरुराया, आपण ज्याचे सोयरे (संबंधी) होतां, तो सोयरिकीच्या व्यवहाराला मुकतो, (त्याचा द्वैतभाव नाहीसा होऊन तो तुमच्या स्वरूपात मिळतो) हा केवढा विस्मयाची गोष्ट आहे ! ९ तुम्ही जगाचे बंधनाचा ठावठिकाणही नाहीसा करिता, म्हणून, आपण जगद्बंधु आहा असा भाव धरून जे मोठ्या आनंदाने आपल्याला आत्मस्वरूपभावाने शरण येतात, १० त्याचा देह सुद्धा द्वैतपणात शिल्लक उरत नाही कारण, देवराया, त्या दुसऱ्याला आपण स्वस्वरूपच करिता त्याचे ठिकाणचे द्वैत नष्ट केले, मग सर्वत्र अद्वैत झाल्यावर दुजाभाव कोठून उरणार ? ११ न तुम्हाला निराळा असे समजून तुमची प्राप्ति करून घेण्याकरिता धावत सुटतात, त्याना तुमची प्राप्ति न होता तुम्ही सर्व प्रकार गोचरच रहाता १२ जे ध्यान करण्याच्या निमित्ताने तुमची मूर्ति मनात आणितात, त्याना तुम्ही न सापडता त्याच्या देशातही तुम्ही वास करीत नाही परंतु जे ज्ञानासह तुमच्याविषयी आपला द्वैतभाव सोडतात, ते तुम्हाला अति प्रियकर आहेत १३ तुम्हा जे सिद्ध, त्या तुम्हाला जो जाणत नाही, त्यालाच सर्वज्ञ असे म्हणतात, वेदानी जे तुमचे एवढे वर्णन केले आहे, ते तुम्ही ऐकत देखील नाही १४ तुमचे राशीवरून ' मौन ' असे नाव निघते म्हणून आपली स्तुति करण्याची मी कशाला इच्छा करावी ? हे सर्व भासमान जगत, ही सर्व आपली माया आहे, म्हणून तुमचे भजन कसे करता येईल ? १५ तुमचा सेवक होईन म्हटले, तर द्वैतरूपी द्रोह माझे पदरात येतो, म्हणून तुमचा काही संबंध न ठेवणे म्हणजे तुमच्यात व माझ्यात द्वैतभाव न ठेवणे हे उत्तम होय, म्हणजे तुमचे पूजन होय. १६ जेव्हा मी सर्व प्रकारे तुमचा कोणी नाही असे म्हणावे, तेव्हा तुमच्यात व माझ्यात अद्वैत आहे असे होईल, तर, हे आराध्यदैवता गुरुराया, तुमचे हे वर्म मला माहीत आहे १७ तर, मीठ ज्याप्रमाणे पाण्यापासून वेगळे नसून त्यात मिळविले असता ऐक्य पावते, त्याप्रमाणे तुमच्यात व माझ्यात द्वैतभाव नसून मी तुम्हास नमस्कार करतो. यापेक्षा विशेष काय बोलावे ? १८ हे पहा—रिकामी घागर समुद्रात बुडविली असता ती जशी पाण्याने उचंबळून भरून निघते, किंवा दिव्याच्या संसर्गाने वात दीपस्वरूपच होते, १९ त्याप्रमाणे हे गुरुराया श्रीनिवृत्तीनाथा, तुम्हाला नमस्कार केल्याने मी कृतकृत्य झालो. आता गीतेचा अर्थ मी स्पष्ट करीन २० तर सोळाव्या अध्यायाच्या शेवटल्या श्लोकात देवानी जो असा निश्चयपूर्वक सिद्धांत सांगितला २१ की, पार्था, चांगल्या अथवा वाईट गोष्टीचे आचरण करण्यास तुला शास्त्रच सर्वथैव

तुज ॥२२॥ तेथ अर्जुन मानसें । म्हणे हें ऐसें कैसें । जे शास्त्रेंविण नसे । सुटिका कर्मा ॥२३॥ तरी तक्षकाची फडे । ठाकोनि कै तो मणि काढे । कै नाकींचा केशु जोडे । सिंहाचिये ॥२४॥ मग तेणें तो वोंविजे । तरीच लेणें पाविजे । एऱ्हवीं काय असिजे । रिक्त कंठी ॥ २५ ॥ तैसी शास्त्रांची मोकळी । या कै कोण पा वेंटाळी । एकवाक्यतेच्या फळी । पैसिजे कै ॥ २६ ॥ जालयाही एकवाक्यता । का लाभे वेळु अनुष्ठिता । कैचा पैसारु जीविता । येतुलालिया ॥२७॥ आणि शास्त्रें अर्थें देशें काळें । या चहूंही जें एकफळे । तो उपावो कें मिळे । आघवयासी ॥२८॥ म्हणौनि शास्त्राचें घडतें । नोहे प्रकारें बहुतें । तरि मूर्खां मुमुक्षां येथें । काय गती पा ॥२९॥ हा पुसावया अभिप्रावो । जो अर्जुन करी प्रस्तावो । तो सतराविया ठावो । अध्याया येथ ॥ ३० ॥ तरी सर्वविषयीं वितृष्णु । जो सकळकळीं प्रवीणु । कृष्णाही नवल कृष्णु । अर्जुनत्वें जो ॥३१॥ शौर्या जोडला आधार । जो सोमवंशाचा शृंगार । सुखादि उपचार । जयाची लीला ॥३२॥ जो प्रज्ञेचा प्रियोत्तमु । ब्रह्मविद्येचा विश्रामु । सहचरु मनोधर्मु । देवाचा जो ॥३३॥

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १

कृष्ण, ये शास्त्रविधिम् उत्सृज्य श्रद्धयान्वित (सत.) यजन्ते, तेषा तु का निष्ठा ? सत्वम्, रजः आहो तम ? ॥१॥

तो अर्जुन म्हणे गा तमालश्यामा । इंद्रियां फांवलिया ब्रह्मा । तुझा बोलु आम्हां । साकांक्षु पै जी ॥३४॥ जें शास्त्रेंवांचूनि आणिकें । प्राणिया स्वमोक्षु न देखे । ऐसें का कैपखें । बोलिलासी ॥३५॥ तरी न मिळेचि तो देशु । नव्हेचि काळा अवकाशु । जो करवी शास्त्राभ्यासु । तोही दुरी ॥ ३६ ॥ आणि अभ्यासीं विराजिया । होती जिया सामग्रिया । त्याही नाहीं आयैतिया । तिये वेळी ॥३७॥ उजू नोहेचि प्राचीन । नेदीचि प्रज्ञा सवाहन । ऐसें ठेलें आपादन । शास्त्राचें जया ॥ ३८॥ किंबहुना शास्त्रविखीं । एकही न लाहातीचि नखी । म्हणूनि उखिविखी । साडिली जिहीं ॥३९॥ परि निर्धारूनि शास्त्रें । अर्थानुष्ठानें पवित्रें । नांदताति परत्रें । साचारे जे ॥४०॥ तयांऐसें आम्ही होआवें । ऐसी चाड बाधोनि जावें । घेती तयांचे मागावे । आचरावया ॥४१॥ धडयाचिया आखरा । तळी बाळ लिहे दातारा । कां पुढांसूनि पडिकरा । अक्षमु चाले ॥ ४२ ॥ तैसें सर्वशास्त्रनिपुण । तयाचें जें आचरण । तेंचि करिती प्रमाण । आपलिये श्रद्धे ॥४३॥ मग शिवादिकें पूजनें । भूम्यादिकें महादानें । अग्निहोत्रादि यजनें । करिती जे श्रद्धा ॥ ४४ ॥ तया सत्वरजतमां- । माजि कोण पुरुषोत्तमा । गति होय ते आम्हां । सांगिजो जी ॥४५॥ तंव वैकुंठपिठीचें लिंग । जो निगमपद्माचा पराग । जिये जयाचेनि हें जग । अगच्छाया ॥४६॥ काळ सावियाचि वाढु । लोकोत्तर प्रौढु । अद्वितीय गूढु । आनंदघनु ॥४७॥ इयें श्लाघिजती जेणें बिकें । तें जयाचे आंगी असिकें । तो श्रीकृष्ण स्वमुखें । बोलत असे ॥४८॥

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २

देहिना (या) स्वभावजा श्रद्धा, सा सात्त्विकी च राजसी च तामसी (च) एव इति त्रिविधा भवति, ता शृणु. २

म्हणे पार्था तुझा अतिसो । हेंही आम्ही जाणतसों । जे शास्त्राभ्यासाचा आडसो । मानितासि की ॥ ४९ ॥ नुसधियाचि श्रद्धा । झोंबों पाहसी परमपदा । तरी तैसें हें प्रबुद्धा । सोहोपें नोहे ॥ ५० ॥ श्रद्धा म्हणितलियासाठीं । पातेजों नये किरीटी । काय द्विजु अंत्यजघृष्टी । अंत्यजु नोहे ॥ ५१ ॥ गंगोदक जरी जालें । तरि मद्यभांडां आलें । तें घेऊं नये कांही केलें । विचारी पां ॥५२॥

प्रमाण मानले पाहिजे २२ ते ऐकून अर्जुन मनात म्हणतो, " हे असे कसे ? कोणतेही कर्म करण्यास शास्त्रनिर्णयावाचून सुटका नाही हे काय ? २३ याचा अर्थ असा की, सर्पाच्या जवळ जाऊन त्याच्या फणावरील मणि काढावा कसा ? आणि सिंहाच्या नाकातील केस मिळवावा कसा ? २४ मग त्या केसात तो मणि ओवला म्हणजेच गळ्यात भूषण घालावे, नाही तर गळा मोकळाच ठेवावा की काय ? २५ त्याप्रमाणे, निरनिराळ्या शास्त्रांना एकत्र कोण करील ? आणि त्यांची एकवाक्यता करून त्यांचा उपयोग कोण करून घेईल ? २६ बरें, एकवाक्यताही जरी कोणी केला, तरी त्याप्रमाणे आचरण करण्यास वेळ कोठून सापडणार ? आणि इतके आयुष्य तरी कोणास असणार ? २७ आणि शास्त्र, अर्थ, देश व काल ह्यांची एकाद्यास जरी प्राप्ति झाली, तरी यांची सर्वांना प्राप्ति कोठून असणार ? २८ म्हणून पुष्कळ प्रकाराने शास्त्राचें साधन या मृत्युलोकी सर्वांना प्राप्त होणार नाही, तर मग मूर्ख अशा मुमुक्षूंना कोणता तरणोपाय आहे ? " २९ हा अभिप्राय पुसण्याकरिता अर्जुनाने जी प्रस्तावना केली, ती या सतराव्या अध्यायाचा मूळ विषय होय ३० तर सर्व विषयांविषयी निरिच्छ व सकळ कलांत प्रवीण, आणि अर्जुनाच्या रूपाने श्रीकृष्णालाही आनंद देणारा असा जो कृष्ण (अर्जुन), ३१ जो शौर्याचा आधार, जो सोमवंशाचें भूषण, आणि ज्याच्या लीलेने देवाला फार सुख होते, ३२ जो बुद्धीचा आवडता, जो ब्रह्मविद्येचें विश्रांतिस्थान, आणि जो सदैव श्रीकृष्णाच्या अंतःकरणात असणारा, ३३

अर्जुन म्हणालाः—श्रीकृष्णा, जे कोणी शास्त्रविधीला टाकून, खऱ्या श्रद्धेनें युक्त होत्साते तुम्हाला भजतात, त्यांची ती भक्ति कोणत्या प्रकारची ? सात्त्विक, राजस की तामस ? ॥१॥

तो अर्जुन म्हणतो, " हे तमालश्यामा, सर्व इंद्रियांस प्रत्यक्ष भोगता येणाऱ्या परब्रह्मा, तुमचें भाषण मला संशययुक्त दिसते. ३४ प्राणिमात्राला शास्त्रज्ञानावाचून मोक्षप्राप्ति होतच नाही, असे जें आपण एकपक्षी बोलला, त्याचा हेतु काय ? ३५ तर, ज्या देशात शास्त्राभ्यास करण्याची सोय आहे, तोही ज्यास प्राप्त होत नाही, तसेच, अभ्यासाला लागणाऱ्या आयुष्याचीही ज्याला अनुकूलता नाही; व ज्या गुरूपासून शास्त्राची माहिती मिळवायाची नाही हे खरें ३६ आणि अभ्यासाला साह्य करणाऱ्या ज्या सामुग्री त्याही त्या जरी त्याच्याजवळ नाहीत ३७ तसेच, पूर्वकर्म अनुकूल नसल्यामुळे बुद्धीचीही साह्य नाही. असा प्रकार ज्यांचे शास्त्रश्रवणापासून चुकले आहे ३८ किंवा, शास्त्रांची एकवाक्यता करणारा साह्य न नसल्यामुळे ज्यांना वादविवाद करण्याचे सोडून दिले आहे, ३९ पण शास्त्राचा अभ्यास करून त्यात सांगितल्याप्रमाणे यथाविधि अनुष्ठान करून परलोकी ज आनंदाने नांदतात, ४० त्यांच्याप्रमाणे आपण व्हावे, असा मनात इच्छा धरून त्यांच्या मागाने जे आचरण करतात, ४१ प्रभो, ज्याप्रमाणे वर काढून दिलेल्या वळ्यांच्या अक्षराप्रमाणे लहान मूल खाली अक्षरें काढते, किंवा डोळस मनुष्यास पुढे करून आंधळा मनुष्य वाट चालतो, ४२ त्याप्रमाणे, जे सर्व शास्त्रांत निपुण आहेत, त्यांचें आचरण प्रमाण मानून त्यांवर जे श्रद्धा ठेवतात ४३ आणि शंकर आदिकरून देवांचें पूजन करणें, भूमि वगैरे महादानें देणें, व अग्निहोत्रादि यज्ञ करणें, ही कर्मे श्रद्धेनें करतात ४४ पुरुषोत्तमा, सत्त्व, रज व तम यांपैकी कोणती गति प्राप्त होते, ते आम्हाला सांगा " ४५ तेव्हा वैकुंठपीठाचें अधिदैवत, वेदरूपी कमळांतील पराग, ज्याच्या सत्तेनें हें सर्व जग वाचते, ४६ जो लोकोत्तर प्रौढ व स्वभावतः मोठा असा काल, जो अद्वितीय, गूढ व आनंदघन, ४७ आणि हे सर्व गुण ज्या शक्तीच्या आधारानें वर्णनीय होतात, ती शक्ति ज्याचें अंगी आहे, तो श्रीकृष्ण भगवान स्वमुखानें बोलत आहे. ४८

श्रीभगवान् म्हणालेः—मनुष्यांची स्वाभाविक जी श्रद्धा, ती सात्त्विक, राजस आणि तामस अशी तीन प्रकारची असते, ती ऐक ॥ २ ॥

भगवान् म्हणतातः—पार्था, शास्त्राभ्यासाची अडचण आहे, असा तुझ्या मनाचा कल आहे, हेही आम्ही जाणतों. ४९ तूं नुसत्या श्रद्धेनेच मोक्षप्राप्ति करून घेऊं पहात आहेस; पण, हे प्रबुद्धा, तूं म्हणतोस तितकें हें काम सोपें नाही. ५० अर्जुना, श्रद्धेवरच नुसता विश्वास ठेवूं नये. हे पहा—अंत्यजाच्या समागमानें ब्राह्मणही अंत्यज म्हणजे भ्रष्ट होत नाही का ? ५१ गंगेचें जरी पाणी असलें, तरी ते जर मद्याच्या भांड्यात घातलें, तर तें कांहीं केल्या घेऊं नये, याचा विचार कर. ५२ चंदन हा थंड आहे खरा,

(नु होय शीतळु । परी अग्नीसी पावे मेळु । हाती धरिता जाळु । न शके काई ॥ ५३ ॥ किडाचिये आटतिये पुटी । पडिले सोळें कि-टी । घेतलें चोखासाठी । नागवीना ॥ ५४ ॥ सें श्रद्धेचें दळवाडें । आगे कीर चोखडें । परि ाणियाच्या पडे । विभागी जे ॥५५॥ ते प्राणिये व स्वभावें । अनादिमायाप्रभवें । त्रिगुणाचेचि ावें । वळिले आहाती ॥ ५६ ॥ तेथही दोन ुण खांचती । मग एक धरी उन्नती । तै तैसि-याचि होती वृत्ती । जीवांचिया ॥५७॥ वृत्ती-ऐसें मन धरिती । मनाऐसी क्रिया करिती । केलि-याऐसी वरिती । मरोनि देहें ॥५८॥ बीज मोडे झाड होये । झाड मोडे बीजी सामाये । ऐसेनि कल्पकोडी जाये । परी जाति न नशे ॥ ५९ ॥ तियापरि यिये अपारें । होता जाता जन्मांतरें । परि त्रिगुणत्व न व्यभिचरे । प्राणियाचे ॥६०॥ म्हणूनि प्राणियांच्या पैकी । पडिली श्रद्धा अव-लोकी । ते होय गुणासारिखी । तिही यया ६१ विपायें वाढे सत्त्व शुद्ध । तेव्हा ज्ञानासी करी साद । परि एका दोघे वोखद । येर आहाती ॥६२॥ सत्त्वाचेनि आगलगें । ते श्रद्धा मोक्षफ-ळा रिगे । तव रज तम उगे । कां पां राहाती ॥६३॥ मोडोनि सत्त्वाची त्राये । रजोगुण आ-काशें जाये । तेव्हां तेचि श्रद्धा होये । कर्मकेर-सुणी ॥६४॥ मग तमाची उठी आगी । तेव्हां तेचि श्रद्धा भंगी । हों लागे भोगालागी । भ-लतेया ॥ ६५ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३

भारत, सर्वस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा भवति, अयं पुरुषः श्र-द्धामयः (अस्ति) यः यच्छ्रद्धः (भवति), सः एव सः (जीवः) ॥ ३ ॥

एवं सत्त्वरजतमा- । वेगळी श्रद्धा सुवर्मा । नाहीं गा जीवग्रामा- । माजीं यया ॥६६॥ म्ह-णोनि श्रद्धा स्वाभाविक । असे पै त्रिगुणात्मक । रजतमसात्त्विक । भेदीं इही ॥६७॥ जैसें जीव नचि उदक । परि विषीं होय मारक । का मिर-यामाजि तीख । उंशी गोड ॥६८॥ तैसा बहु-वसें तमें । जो सदाचि होय निमे । तेथ श्रद्धा परिणमे । तेचि होऊनि ॥६९॥ मग काजळा आणि मसी । न दिसे विवंचना जैसी । तेवी श्रद्धा तामसी । सिनी नाही ॥७०॥ तैसीच रा-जसी जीवीं । रजोमय जाणावी । सात्त्विकीं आ-घवी । सत्त्वाचीच ॥ ७१ ॥ ऐसेनि हा सकळु । जगडंबरु निखिळु । श्रद्धेचाचि केवळु । वोतला असे ॥ ७२ ॥ परि गुणत्रयवशें । त्रिविधपणाचें ठासें । श्रद्धे जे उठिलें असे । तें वोळख तू ७३ तरि जाणिजे झाड फुलें । कां मानस जाणिजे बोलें । भोगें जाणिजे केलें । पूर्वजन्मीचें ॥७४॥ तैसी जिहीं चिन्हीं । श्रद्धेची रूपें तीन्ही । दे-खिजती ते वानी । अवधारीं पां ॥७५॥

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥

सात्त्विका देवान् यजन्ते; राजसाः यक्षरक्षांसि यजन्ते; अन्ये तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणान् च यजन्ते. ॥ ४ ॥

तरी सात्त्विक श्रद्धा । जयाचा होय बांधा । तया बहुतकरूनि मेधा । स्वर्गीं आथी ॥७६॥ ते विद्याजात पढती । यज्ञक्रिये निवडती । किंब-हुना पडती । देवलोकीं ॥७७॥ आणि श्रद्धा रा-जसा । घडले जे वीरेशा । ते भजती राक्षसां-। खेचरां हन ॥ ७८ ॥ श्रद्धा जे कां तामसी । ते मी सांगेन तुजपाशी । जे कां केवळ पाप-राशी । अतिकर्कशी निर्दयत्वें ॥ ७९ ॥ जीव-वधें साधूनि बळी । भूतप्रेतकुळें मैळीं । स्मशानीं संध्याकाळीं । पूजिती जे ॥८०॥ ते तमोगुणाचें सार । काढूनि निर्मिले नर । जाण तामसियेचें घर । श्रद्धेचें तें ॥८१॥ ऐसीं इहीं तिहीं लिंगीं । त्रिवि॰ श्रद्धा जगीं । पै हें ययालागीं । सांगतु असें ॥८२॥

परंतु त्याचा अग्नीशी संबंध झाला, तर हात भाजू शकणार नाही का? ५३ किंवा अर्जुना, हिणकट सोने आटवीत असता त्यांत उत्तम सोने पडले, आणि मग ते जर उत्तम सोन्याच्या भावाने विकत घेतले, तर ते नागवणार नाही का? ५४ त्याप्रमाणे श्रद्धेचे स्वरूप जरी मुळचे शुद्ध आहे, तरी जेव्हा ती प्राण्याच्या वाटणीला येते, ५५ तेव्हा, प्राणी तर स्वभावतःच अनादि मायेच्या शक्तीने तीन गुणांचेच बनले आहेत, ५६ त्यांतही, दोन गुण क्षीण होऊन तिसरा ज्या वेळेस वाढतो, त्या वेळेस त्या गुणाच्या अनुरोधाने जीवाच्या वृत्ति होतात, ५७ वृत्तीच्या अनुरोधानेंच ते मन (वासना) धारण करितात, मनाप्रमाणे क्रिया करितात, आणि मेल्यावर पुन: आपल्या कर्माप्रमाणेच देह धारण करतात, ५८ बीज नाहीसे होतें आणि झाड वाढते, व झाड नाहीसे होते, आणि बीजांत सामावते, याप्रमाणे कल्पाचे कल्प जरी गेले, तरी मूळ झाडाची जात काही नाहीशी होत नाही; ५९ त्याप्रमाणे जीवाची पुष्कळ जन्मांतरें झाली, तरी त्याच्यातील तीन गुणांचा बदल होत नाही. ६० म्हणून, प्राण्यांच्या वाट्याला जी श्रद्धा आलेली असते, ती गुणाच्या अनुरोधाने तीन प्रकारची असते, असे समज. ६१ कदाचित् शुद्ध सत्त्वगुण वाढला, तर तो ज्ञानाला हाक मारितो, परंतु त्याला रज व तम हे दोन गुण विरुद्ध आहेत. ६२ सत्त्वगुणाच्या अनुरोधानें जी श्रद्धा असते, ती मोक्षफलापर्यंत जाते, पण रज व तम हे दोन गुण स्वस्थ कसे बसतील? ६३ सत्त्वगुणाचा आश्रय नाहींसा करून ज्या वेळेस रजोगुण वाढतो, त्या वेळेस तीच श्रद्धा कर्मरूप होते. ६४ मग तमोगुणाचा ज्या वेळेस जोर होतो, तेव्हा त्या श्रद्धेचा भंग होऊन तीच श्रद्धा वाटेल ते भोग भोगण्यास उद्युक्त होते. ६५

हे भारता, सर्वांना आपल्या पूर्वसंस्कारानुसार श्रद्धा उत्पन्न होते; कारण हा जीव श्रद्धामय आहे. जो ज्या प्रकारच्या श्रद्धेनें युक्त असतो, तो त्या योग्यतेचा असतो. ॥ ३ ॥

याप्रमाणें, हे सुज्ञा, या जीवसमुदायांत सत्त्व, रज व तम यांच्याशिवाय निराळी श्रद्धा नाहीं. ६६ म्हणून सत्त्व, रज व तम या भेदांनी अशी ही श्रद्धा स्वभावत:च त्रिगुणात्मक आहे. ६७ पाणी प्राणिमात्राचें जीवन—पण तेंच वचनागास दिलें असता ज्याप्रमाणें मारक होते, किंवा मिर्याला दिले असता तिखट होते, आणि ऊसास दिले तर गोड होते, ६८ त्याप्रमाणे, तमोगुण वाढला असता, जो तद्रूपी जन्म पावतो व मरतो, त्या प्राण्याच्या ठिकाणी श्रद्धाही तमोगुणाच्याच अनुरोधाने परिणाम पावते. ६९ मग, काजळ आणि मस यांत जसा फरक दिसत नाही, तशी ही तामसी श्रद्धा त्या मनुष्याहून निराळी नसते. ७० त्याचप्रमाणे, राजस प्राण्याच्या ठिकाणी येणारी श्रद्धा रजोगुणमय आणि सात्त्विकाच्या ठिकाणी असणारी सगळी सत्त्वगुणमयच असते. ७१ याप्रमाणे हे सर्व जग सगळें श्रद्धेचेंच ओतलेले आहे. ७२ परंतु, त्रिगुणाच्या अधीन असल्याने श्रद्धेचे ठिकाणी जे तीन प्रकारचे चिन्ह प्राप्त होते, ते तू ओळख. ७३ तर, ज्याप्रमाणे फुलाच्या वासावरून झाडाला येणाऱ्या फळाचें अनुमान समजतें, किंवा बोलण्यावरून स्वभावाचे लक्षण समजते, व मनुष्याच्या प्रस्तुत स्थितीवरून त्याचे पूर्वजन्माचें कर्म ओळखता येतें, ७४ त्याप्रमाणे, ज्या चिन्हांनी श्रद्धेची निरनिराळी रूपे ओळखता येतील, त्या लक्षणांची खूण सांगतो, ती ऐक. ७५

जे सात्त्विक असतात, ते देवांचें पूजन करितात, जे राजस असतात, ते यक्षराक्षसांचें पूजन करितात; आणि बाकी राहिलेले जे तामस जन, ते प्रेत आणि भूतगण यांचें पूजन करितात.॥४॥

तर, ज्यांचे शरीर सात्त्विक श्रद्धेचे बनलेलें आहे, त्यांची बुद्धि बहुतकरून स्वर्गप्राप्तिविषयींच होते. ७६ ते सर्व विद्या शिकतात, कोणते यज्ञ करणें योग्य आहे, त्याची वाटाघाट करतात, फार काय, ते देवलोकास पावतात. ७७ आणि हे वीरशिरोमणे, ज्यांचे शरीर रजोगुणात्मक श्रद्धेचे बनलेलें आहे, ते राक्षस व पिशाच यांना भजतात. ७८ ज्यांचें शरीर तमोगुणात्मक श्रद्धेचे बनलेलें आहे, त्याविषयी मी तुला सांगतों की, ते केवळ पापराशी असून अति कठोर व दयाहीन असतात. ७९ ते जीवाचा वध करून बळी देतात, आणि भूत, प्रेत वगैरे दैवतांची स्मशानांत संध्याकाळीं पूजा करितात. ८० ते तमोगुणाचें सार काढून निर्माण केलेले पुरुष, म्हणजे तामस श्रद्धेचें आगरच होय, असें समज. ८१ याप्रमाणें, सात्त्विक, राजस व तामस अशी तीन प्रकारची श्रद्धा जगांत आहे. परंतु मी हे एवढ्याकरिता सांगत आहें ८२ कीं, या तिहींपैकी जी सा-

जे हे सात्त्विक श्रद्धा । जतन करावी प्रबुद्धा । येरी दोनी विरुद्धा । साडाविया ॥८३॥ हे सात्त्विकमति जया । निर्वाहती होय धनंजया । बागूल नोहे तया । कैवल्य ते ॥८४॥ तो न पढो कां ब्रह्मसूत्र । ना लोढो सर्व शास्त्र । सिद्धांत न होत स्वतंत्र । तयाच्या हाती ॥८५॥ परी श्रुतिस्मृतीचे अर्थ । जे आपण होऊन मूर्त । अनुष्ठाने जगा देत । वडील जे हे ॥८६॥ तयाची आचरती पाउलें । पाऊनि सात्त्विकी श्रद्धा चाले । तो तेंचि फळ ठेविलें । ऐसे लाहे ॥८७॥ पै एक दीपु लावी सायासे । आणिक तेथें लाऊ बैसे । तरी तो काय प्रकाशें । वंचिजे गा ॥८८॥ कां येकें मोल अपार । वेचोनि केलें धवळार । तो सुरवाडु वस्तीकर । न भोगी काई ॥८९॥ हें असो जो तळें करी । ते तयाचीच तृषा हरी । की सुआरासीचि अन्न घरी । येरां नोहे ॥९०॥ बहुत काय बोलों पै गा । येका गौतमासीचि गंगा । येरा समस्तांकाय जगा । वोहोळ जाली ॥ ९१ ॥ म्हणोनि आपुलिया परी । शास्त्र अनुष्ठिती कुसरी । जाणे तयातें श्रद्धाळू जो वरी । तो मूर्खही तरे ॥९२॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ये जनाः अशास्त्रविहितं घोरं तपः तप्यन्ते, ॥ ५ ॥

ना शास्त्राचेनि कीर नावें । खाकरोंही नेणती जीवें । परि शास्त्रज्ञांही शिवें । टेंको नेदिती ९३ वडिलांचिया किया । देखोनि वाती वांकुलिया । पांडेंतां डाबुलिया । वाजविती ॥९४॥ आपलेनीचि आटोपें । धनित्वाचेनि दर्पें । साचचि पाखंडाचीं तपें । आदरिती ॥९५॥ आपुलिया पुढिलांचिया । आंगी घालूनि कातिया । रक्तमांसा प्रणीतया । भरभरों ॥९६॥ रिचविती जळतकुंडी । लाविती चेडयाच्या तोंडी । नवसिया देती उडी । बाळकाची ॥९७॥ आग्रहाचिया उजरिया । क्षुद्रदेवता वरिया । अन्नत्यागें सातरिया । ठाकती एक ॥९८॥ अगा आत्मपरपीडा । बीज तमक्षेत्री सुहाडा । पेरिती मग पुढां । तेंचि पिके ॥ ९९ ॥ बाहू नाही आपलिया । आणि नावेंतेंही धनंजया । न धरी होय तया । समुद्रीं जैसें ॥१००॥ कां वैद्यातें करी सळा । रसु साडी पाय खोळां । तो रोगिया जेवि विव्हळा- । सवता होय ॥१॥ ना ना पडिकराचेनि सळें । काढी आपलेचि डोळे । तें वानवसा आंधळें । जैसें ठाके ॥ २ ॥ तैसें तया असुरा होये । जे निंदूनि शास्त्राची सोये । सैघ धावताती मोहें । आडवी जे कां ॥ ३ ॥ कामु करवी तें करिती । क्रोधु मारवी तें मारिती । किंबहुना मातें पुरिती । दुःखाचा गुंडा ॥४॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६

अचेतसः च ये शरीरस्थं भूतग्रामं अन्तः शरीरस्थं मां च कर्शयन्तः, तान् आसुरनिश्चयान् विद्धि ॥ ६ ॥

आपुलां परावा देहीं । दुःख देती जें जें काही । मज आत्मया तेतुलाही । होय शीणु ॥५॥ पै वाचेचेनिही पालवें । पापिया तया नातळावें । परि पडिलें सांगावें । त्यजावया ॥६॥ प्रेत बाहिरें घालिजे । का अंत्यजु सभाषणी त्यजिजे । हें असो हातें क्षाळिजे । कश्मलातें ॥७॥ येथ शुद्धीचिया आशा । तो लेपु न मनवे जैसा । तयातें सांडावया तैसा । अनुवादु हा ॥ ८ ॥ तरि अर्जुना तूं तयातें । देखसी तै स्मरहो मातें । जे आन प्रायश्चित्त येथें । मानेल ना ॥९॥ म्हणौनि श्रद्धा जे

त्विक श्रद्धा तिचा स्वीकार करावा, आणि हे बुद्धिमता, दुसऱ्या ज्या दोन्ही राजस व तामस श्रद्धा, त्याचा त्याग करावा ८३ धनजया, ही सात्त्विक बुद्धि जे आचरतात, त्याना मोक्षप्राप्तीचा मोठामा बागुलबोवा नाही, म्हणजे कठीण नाही ८४ तो मनुष्य वेदाचे पठन न करो, शास्त्राभ्यास न करो, अथवा शास्त्रांची एकवाक्यता करून कोणताही सिद्धात न ठरवो, ८५ परंतु जे श्रुतिस्मृतींचे अध्ययन करून मूर्तिमंत वेद बनतात, (विद्वान झालेले असतात,) व आपल्या आचरणाने ते सिद्धात जनापुढे ठेवतात ८६ त्याचे आचरणाचा कित्ता वळवून जो सात्त्विक श्रद्धेने चालतो, त्याला त्याना मिळणारे फळच प्राप्त होते ८७ हे पहा–एकादा मनुष्य मोठ्या प्रयासाने दिवा लावतो, आणि त्या दिव्यावरून जर दुसरा कोणी दिवा लावूं लागला, तर तो दिवा त्याला फसवील काय ? (त्याच्या घरी उजेड पाडणार नाही, असे होईल काय ?) ८८ किंवा एकाद्याने अपार द्रव्य खर्च करून घर बाधले, तर त्या घरात रहाणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्याला ते सुख भोगता येत नाहीं काय ? ८९ हे असो, जो तळे बाधतो, त्याचीच का तहान त्यातील पाण्याने भागते ? अथवा घराभध्ये स्वय पाक करणाऱ्याचीच तेवढी त्या अन्नाने तृप्ति होते, आणि इतराची होत नाही की काय ? ९० उगाच पुष्कळ बोलून काय करावयाचे आहे ? अरे, गौतम ऋषीनी दीर्घ प्रयत्नाने आणिलेली गंगा ही एक त्यासच पवित्र करते, आणि जगातील इतर सर्व लोकाविषयी ती ओढ्याचा योग्यता पावते की काय ? ९१ म्हणून, आपल्यापेक्षा जे दक्षतेने शास्त्राचे अनुष्ठान करितात, त्याचेप्रमाणे जो श्रद्धाळु पुरुष आचरण करतो, तो मूर्ख असला तरी तरतो ! ९२

दंभ आणि अहंकार यांनी युक्त व त्याप्रमाणेंच काम व प्रीति यांच्या बलानें युक्त असे जे जन शास्त्रविरुद्ध घोर तपाचें आचरण करितात, ॥ ५ ॥

गवयाच्या गाण्याच्या पूर्वी जसे त्याचें खाकरणें, गाण्याचा आरंभ सुचविते, त्याप्रमाणे शास्त्राच्या नावाने जे मनापासून खाकरले सुद्धा नाहीत, म्हणजे ज्याना शास्त्र काय याची कल्पना सुद्धा नाही हें असो, परंतु कोणी शास्त्रज्ञ आपल्या गावी येऊ लागला, तर गावाच्या शिवेलाही शिवूं देत नाहीत, म्हणजे गावात येऊं देत नाहीत, ९३ तसेच वडिलाचे स्नानसंध्यादि आचरण पाहून जे त्यास वेडावून दाखवितात, व पडिताचा सवाद ऐकिला असता टिमक्या वाजवितात, व त्याचे शब्द कानी देखील पडूं देत नाहीत, ९४ उलट आपल्या शहाणपणाने व द्रव्याच्या मदानें आपल्याच कुऱ्यात असतात, ते खरोखर पाखाड्याच्या तपाचें आचरण करतात ९५ आपल्यापुढे आलेल्या मनुष्याच्या अगावर शस्त्राचे प्रहार करून त्याच्या रक्तामामाना यज्ञपात्रे भरून ९६ प्रदीप्त अग्निकुंडात त्याची आहुति देतात, व त्याम नवस करून बाळकाचे बळी देतात ! ९७ क्षुद्र दैवतापासून वरप्राप्ति करून घेण्याकरिता आग्रहाच्या आटयतेने सात सात दिवस अन्न सेवन न करिता अनुष्ठाने करतात ९८ हे सुज्ञा, अशा प्रकारे ते आपल्यास व दुसऱ्यास पीडा करण्याचे बीज तमोरूपी जमिनीत पेरतात, आणि त्यापासून पुढे तमाचेच पीक येते ९९ अर्जुना, ज्या मनुष्यास स्वत पोहता येत नाही, तो नावेचा आश्रय न करिता समुद्रात गेला असता त्याचा जी स्थिति होते, १०० किंवा वैद्याचा द्वेष करून जो लाथेने काढा लवडून देतो, तो रोगा जसा जीवापासून वेगळा होतो, म्हणजे मरतो, १ अथवा जो डोळस मनुष्याचा तंटा करतो, आणि अशा प्रकारे आपलेच डोळे काढून टाकतो, त्या अधळ्या मनुष्याची जशी त्याच्या माजघरातही गति होते, २ तशी त्या असुराची स्थिति होते ! कारण, शास्त्रात सागितलेल्या मार्गाची ते निंदा करतात, त्यामुळे ते मोहरूपी अरण्यात सैरावैरा धावतात, ३ कामाच्या अधीन होऊन त्याच्या अनुरोधाने आचरण करतात, क्रोधाच्या अधीन होऊन तो ज्याचा वध करण्यास लावील त्याचा वध करतात, किंबहुना मला दुःखाच्या दगडात पुरतात ! ४

आणि जे अविवेकी जन शरीरांतील इंद्रियसमुदायाला आणि शरीराच्या अंतर्यामीं असणाऱ्या मलाही त्रास देतात, ते आसुरी निष्ठेचे लोक आहेत, असें तू समज ॥ ६ ॥

ते आपल्या व दुसऱ्याच्या शरीरास जे जें दुःख देतात, त्यामुळे सर्वाच्या अतर्यामी असणाऱ्या मज आत्म्यालाच शीण होतो ५ हें पहा–अशा पाप्याना वाचेच्या पदारानेही स्पर्श करू नये, (त्यांचें नामग्रहणही करूं नये,) पण त्याचा त्याग करण्याकरिता त्याचीं लक्षणे सागणें भाग पडले ! ६ प्रेत घराबाहेर काढावें लागते, किंवा अत्यजाबरोबर सभाषण करू नये तरी दोन शब्द बोलून त्याला टाळावे लागतें, फार काय, विष्ठाही हातानेच भरून काढावी लागते, ७ या ठिकाणी फक्त शुद्धीच्या निमित्तानेच त्याना स्पर्श केल्यामुळे त्या स्पर्शाचा जसा दोष मानता येत नाही, तसा या पापी लोकाचा त्याग करण्याकरिता त्याची लक्षणें सागितली ८ तर, अर्जुना, त्याना पाहिल्याबरोबर तू माझें स्मरण कर कारण, त्या पापक्षालनाला याशिवाय दुसरें प्रायश्चित्त काही उपयोगी पडणार नाही ९ म्हणून सात्त्विक श्रद्धा

सात्त्विकी । पुढती तेचि पै येकी । जतन करावी निकी । सर्वांपरी ॥ ११० ॥ तरि धरावा तैसा सगु । जेणें पोखे सात्त्विक लागु । सत्त्ववृद्धीचा भागु । आहारु घेपे ॥११॥ एऱ्हवी तरी पाहीं । स्वभाववृद्धीच्या ठाईं । आहारावांचूनि नाहीं । बळी हेतु ॥१२॥ प्रत्यक्ष पाहे पां वीरा । जो सावध घे मदिरा । तो होऊनि ठाके माजिरा । तियेचि क्षणीं ॥१३॥ कां जो साविया अन्नरसु सेवी । तो व्यापिजे वातश्लेष्मस्वभावी । काय ज्वरु जालिया निववी । पयादिक ॥१४॥ नातरि अमृत जयापरी । घेतलिया मरण वारी । कां आपुलियाऐसें करी । जैसें विष ॥१५॥ तेविं जैसा घेपे आहारु । धातु तैसाचि होय आकारु । आणि धातुऐसा अंतरु । भावो पोखे ॥१६॥ जैसें भाडियाचेनि तापें । आंतुलें उदकही तापे । तैसी धातुवशें आटोपे । चित्तवृत्ती ॥१७॥ म्हणोनि सात्त्विकु रसु सेविजे । तै सत्त्वाची वाढी पाविजे । राजसा तामसा होइजे । येरी रसीं ॥१८॥ तरि सात्त्विकु कोण आहारु । राजसा तामसा कायी आकारु । हें सांगों करी आदरु । आकर्णनीं ॥१९॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

सर्वस्य प्रियः आहारः अपि तु त्रिविधः भवति, तथा यज्ञः तपः दानं च (सर्वस्य त्रिविधं प्रियं भवति), (त्वं) तेषां इमं भेदं शृणु. ॥ ७ ॥

आणि एकरारें आहारा । कैसेनि तिन्ही मोहरा । जालिया तेंही वीरा । रोकडें दाऊं १२० तरि जेवणाराचिया रुची । निष्पत्ति कीं बोनियांची । आणि जेविता तव गुणांची । दासी येथ ॥२१॥ जो जीव कर्ता भोक्ता । तो गुणास्तव स्वभावता । पावोनियां त्रिविधता । चेष्टे त्रिधा ॥२२॥ म्हणौनि त्रिविधु आहारु । यज्ञुही त्रिप्रकारु । तप दान हन व्यापारु । त्रिविधचि ते ॥२३॥ पै आहारलक्षण पहिलें । सांगों जें म्हणितलें । तें आईक गा भलें । रूप करूं ॥२४॥

आयुःसत्त्वबलारोग्य
सुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या
आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः स्निग्धाः स्थिराः हृद्याः आहाराः सात्त्विकप्रियाः (सन्ति) ॥ ८ ॥

तरी सत्त्वगुणाकडे । जै दैवें भोक्ता पडे । तै मधुरीं रसीं वाढे । मेचु तया ॥२५॥ आगेंचि द्रव्यें सुरसें । जे आगेंचि पदार्थ गोडसे । आगेंचि स्नेहें बहुवसें । सुपक्कें जियें ॥२६॥ आकारें नव्हती डगळें । स्पर्शें अति मवाळें । जिभेलागीं स्नेहाळें । स्वादें जियें ॥२७॥ रसें गाढीं वरी ढिलीं । द्रवभावीं आथिलीं । ठायें ठावो सांडिलीं । अग्नितापें २८ आगें सानें परिणामें थोर । जैसें गुरुमुखीचें अक्षर । तैसा अल्पीं जिहीं अपार । तृप्ति राहे ॥२९॥ आणि मुखीं जैसीं गोडें । तैसीचिहि ते आंतुलेकडे । तियें अन्नीं प्रीति वाढे । सात्त्विकांसी ॥१३०॥ एवंगुणलक्षण । सात्त्विक भोज्य जाण । आयुष्याचें त्राण । नींच नवें हें ॥३१॥ येणे सात्त्विक रसें । जव देहीं मेहो वरिषे । तंव आयुष्यनदी उससे । देहाचि देहा ॥३२॥ सत्त्वाचिये कीर पाळती । कारण हाचि सुमती । दिवसाचिये उन्नती । भानु जैसा ॥३३॥ आणि शरीरा हन मानसा । बळाचा पै कुवासा । हा आहारु तरी दशा । कैची रोगां ॥३४॥ हा सात्त्विकु होय भोग्यु । तैंचि भोगावया आरोग्यु । शरीरासी भाग्यु । उदयलें जाणों ॥३५॥ आणि सुखाचें घेणें देणें । निकें उवाया ये जेणें । हें असो वाढे साजणें । आनंदेंशीं ॥३६॥ ऐसा सात्त्विकु आहारु । परिणमला थोरु । करी हा उपकारु । सबाह्यासी ॥३७॥ आतां राजसासि प्रीति । जिहीं रसीं आथी । करूं तयाही व्यक्ती । प्रसंगें गा ॥ ३८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः दुःखशोकामयप्रदाः आहाराः राजसस्य इष्टाः (सन्ति). ॥ ९ ॥

ही वरचेवर सर्व प्रकारें जतन करावी ११० दुसरें, ज्या योगानें सात्त्विक श्रद्धा वाढेल, त्याचाच संग करावा, आणि ज्या अन्नाच्या सेवनानें सात्त्विक बुद्धि वाढेल, तोच आहार सेवन करावा ११ बाकी असें पहा की, स्वभाव-वृद्धि होण्यास आहारावांचून दुसरें कोणतेंही प्रबल साधन नाहीं १२ वीरा अर्जुना, तूं प्रत्यक्ष असें पहा का, जो धडवडीत सावध असून मद्याचें सेवन करतो, तो तत्क्षणींच उन्मत्त होऊन जातो, १३ किंवा, जो मनुष्य नेहमीं अन्न खातो, त्याला स्वभावतःच वात व कफ यांची विकृति असते ज्वर आला असता तो दुधादिकांपासून कमी होईल काय? १४ अथवा, ज्याप्रमाणें अमृताचें सेवन केलें असता मरण टळतें, किंवा विषाचें सेवन केलें असता मृत्यु प्राप्त होतो, १५ त्याप्रमाणें, जसें अन्न भक्षण करावें तशी धातु उत्पन्न होते, आणि धातूप्रमाणें अंतर्भाव उत्पन्न होतो १६ जसें भांडें तापल्यावर आंतलें पाणीही तापतें, तशी धातूंच्या अनुरोधानें चित्तवृत्ति होते १७ म्हणून, सात्त्विक अन्नाचें सेवन केलें असता सात्त्विक भावच उत्पन्न होतो, आणि राजस व तामस या भावांची उत्पत्ति त्याच्या त्याच्या रसापासून होते १८ तेव्हां सात्त्विक आहार कोणता, आणि राजस व तामस यांचे आहार कोणते, हें मीं तुला सांगतो, तर त्यांचें आदरानें श्रवण कर १९

प्रत्येकाच्या आवडीचा जो आहार, तोही तीन प्रकारचा असतो, त्याचप्रमाणें यज्ञ, तप आणि दान हींही तीन तीन प्रकारचीं आहेत. त्यांचे भेद तुला सांगतों, ते ऐक. ॥ ७ ॥

आणि अर्जुना, सरसकट अन्नाचे तीन प्रकार कसे झाले, तें स्पष्ट सांगतों १२० हे बघ-जेवणाराच्या रुचीप्रमाणें अन्न तयार करावें लागतें, आणि जेवणारा तर गुणांचा दास आहे! २१ जो जीव कर्ता व भोक्ता आहे, तो स्वभावतःच गुणांच्या अनुरोधानें तीन प्रकारच्या चित्तवृत्ति धारण करून वागतो २२ म्हणून, आहार तीन प्रकारचा, यज्ञ, तप व दान हीं तीन प्रकारचीं; आणि व्यापारही तीन प्रकारचेच आहेत २३ परंतु प्रथमतः तुला जें आहाराचें लक्षण सांगू म्हणून म्हटलें, तें स्पष्ट करून सांगतों, ऐक. २४

आयुष्य, उत्साह, बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांना वाढविणारे, आणि रसभरित, स्निग्ध, पौष्टिक, व मनाला आनंद देणारे असे आहार सात्त्विकांना प्रिय असतात. ॥ ८ ॥

तर जेव्हां दैवयोगानें जीव सत्त्वगुणाचा बनलेला असतो, तेव्हां मधुर अन्न खाण्याविषयीं त्याला विशेष आवड असते २५ जे पदार्थ स्वतःच उत्तम रसानें युक्त, जे स्वतः गोड, जे स्वतः अति स्निग्ध व पक्क झालेले असतात, २६ जे आकारानें फार मोठे नसतात, हातास मऊ लागतात, जिभेवर ठेविले असता लवकर विरघळतात, व स्वादिष्ट असतात, २७ जे रसानें पूर्ण असून रस निघण्यास कठाण नसतात, व पाणीदार असून विस्तवाच्या आचीनें जागजागीं काळे झालेले नसतात, २८ श्रीगुरूंच्या मुखांतील अक्षरें जरी थोडीं असलीं, तरी त्यांचा परिणाम फार चांगला होतो. त्याप्रमाणें, जे पदार्थ थोडे खाल्ले असताही त्यापासून अपार तृप्ति होते, २९ आणि जें खातेवेळेस तोंडास गोड लागतें तसें परिणामींही गोडच असतें, अशा अन्नाविषयीं सात्त्विकाची विशेष प्रीति असते १३० याप्रमाणें सात्त्विक मनुष्याला आवडणाऱ्या पदार्थांचीं गुणलक्षणें होत. अशा पदार्थांचे सेवनापासून आयुष्याचें बल नित्य वाढतें ३१ अशा सात्त्विकरसरूप मेघाची जों जों देहावर वृष्टि होते, तों तों आयुष्यरूप नदीस दिवसानुदिवस देहांत पूर येतो ३२ हे सुबुद्धिमता, ज्याप्रमाणें दिवसाची उन्नति होण्यास सूर्य कारण आहे, त्याप्रमाणें सत्त्वाचें रक्षण करण्यास हाच आहार योग्य आहे, ३३ आणि शरीर व मन यांचे बलाची वृद्धि त्याच आहारापासून होते मग त्या ठिकाणीं रोगाचा शिरकाव कोठून होणार? ३४ या सात्त्विक अन्नाचें सेवन केलें तरच शरीरास आरोग्य भोगण्याचें भाग्य प्राप्त होतें, असें समजावें ३५ आणि मग त्याच्या सर्व व्यापाराचा विस्तार सुखमय होतो. फार काय, तर त्याची आनंदाबरोबर मैत्री होते ३६ याप्रमाणें या सात्त्विक आहाराचा परिणाम थोर असून, तो शरीराला अंतर्बाह्य सुखकर होतो ३७ आतां, राजस गुणाच्या मनुष्याची कोणत्या अन्नावर भक्ति असते, ते तुला प्रसंगानुसार स्पष्ट करून सांगतों. ३८

अतिशय कडू, आंबट, खारट, ऊष्ण, तिखट, रुक्ष व जळजळणारे, आणि दुःख शोक व रोग यांना उत्पन्न करणारे असे आहार राजसांना प्रिय असतात.

तरी मारे उणें काळकूट । तेणें माने जें कडु-
वट । का चुनियाहूनि दासट । आम्ल हून ३९
कणिकीतें जैसें पाणी । तैसेंचि मीठ बाधया
आणी । तेतुलीच मेळवणी । रसातराची १४०
ऐसें खारट अपाड । राजसा तया आवड । उ-
न्हाचेनि मिषें तोंडे । आगीचि गिळी ॥४१॥ वा-
फेचिया सिगे । वातीही लाविल्या लागे । तैसे
उन्ह मागे । राजसु तो ॥४२॥ वावदळ पाडूनि
ठाये । साबळु डाहारला आहे । तैसे तीख तो
खाये । जे घायेंविण रुपे ॥ ४३ ॥ आणि राखे-
हूनि कोरडे । आत बाहेरी येके पाडे । तो जि-
व्हादंशु आवडे । बहु तया ॥ ४४ ॥ परस्परें
दाता । आदळु होय खाता । तो गा तोंडी
घेतां । तोषां लागे ॥४५॥ आधीच द्रव्यें चुरमुरीं ।
वरी परवडिजती मोहरी । जियें घेतां होती धु-
वारी । नाकेंतोडें ॥४६॥ हे असो उगे आगीतें ।
म्हणे तैसें राइतें । पढिये प्राणापरतें । राजसासि
गा ॥४७॥ ऐसा न पुरोनि तोंडा । जिभा केला
वेडा । अन्नमिषें अग्नि भडभडां । पोटीं भरी ४८
तैसाचि लवगा सुंठे । मग भुई ना सेजे साटे ।
पाणियाचें न सुटे । तोंडोनि पात्र ॥४९॥ ते आहार
नव्हती घेतले । व्याधिव्याळ जे सुतले । ते चेव-
वावया घातले । माजवण पोटी ॥१५०॥ तैसें
एकमेकां सळें । रोग उठती एके वेळे । ऐसा राजसु
आहारु फळे । केवळ दुःखें ॥५१॥ एव राजसा
आहारा । रूप केलें धनुर्धरा । परिणामाचाही
विसुरा । सांगितला ॥५२॥ आता तया तामसा ।
आवडे आहारु जैसा । तेंही सांगों चिळसा । झणें
तुम्हीं ॥५३॥ तरि कुहिलें उष्ट खाता । न म-
निजे तेणें अनहिता । जैसें का उपहिता । म्हैसी
खाय ॥ ५४ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

यत् यातयाम, गतरसम्, पूति, पर्युषित च, उच्छिष्ट, अपि च अमेध्य भोजन, तत् तामसप्रिय (अस्ति). ॥ १० ॥

निपजलें अन्न तैसें । दुपाहरी कां येरे दिवसें ।
अतिकरें तैं तामसें । घेईजेते ॥५५॥ नातरी अर्ध
उकडिलें । का निपट करपोनि गेलें । तैसेंही खाय
चुकलें । रसा जें येवो ॥ ५६ ॥ जया कां आथि
पूर्ण निष्पत्ती । जेथ रसु धरी व्यक्ती । तें अन्न
ऐसी प्रतीती । तामसा नाही ॥ ५७ ॥ ऐसेनि
कही विपाये । सदन्ना वरपडा होये । तरी घाणी
सुटे तव राहे । व्याघ्रु जैसा ॥ ५८ ॥ का बहुवे
दिवशी वोलाडिलें । स्वादपणें साडिले । शुष्क
अथवा सडले । गाभिणेंही हो ॥५९॥ तेंही बा-
ळाचे हातवरी । चिवडिलें जैसी राडी करी । कां
सवे बैसोनि नारी । गोतांबील करी ॥ १६० ॥
ऐसेनि कश्मळें जैं खाय । तैं तया सुखभोजन
ऐसें होय । परि येणेंही न धाय । पापिया तो
॥६१॥ मग चमत्कारु देखा । निषेधाचा आवुखा ।
जया का सदोषा । कुद्रव्यासी ॥६२॥ तया अपे-
याच्या पानी । अखाद्याच्याही भोजनी । वाढ-
विजे उतान्ही । तामसे तेणें ॥६३॥ एव तामस
जेवणारा । ऐसैसी मेचु हे वीरा । तयाचें फल
दुसरा । क्षणी नाही ॥६४॥ जे जेव्हांचि हें अ-
पवित्र । शिवे तयाचें वक्त्र । तेव्हांचि पापा पात्र ।
जाला तो की ॥६५॥ यावरतें जें जेवी । ते जे-
विती वोज न म्हणावी । पोटभरती जाणावी ।
यातना ते ॥ ६६ ॥ शिरच्छेदें काय होये । कां
आगी रिघतां कैसें आहे । हें जाणावें काई पाहें ।
परि साहातुचि असे ॥६७॥ म्हणौनि तामसा अन्ना ।
परिणामु गा सिना । न सांगोंचि गा अर्जुना ।
देवो म्हणे ॥६८॥ आता ययावरी । आहाराचिया
परी । यज्ञुही अवधारीं । तिधा असे ॥६९॥ तरी
तिहींमाजी प्रथम । सात्त्विक यज्ञाचें वर्म । आईक
पां सुमहिम- । शिरोमणी ॥ १७० ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मन समाधाय स सात्त्विक ॥११॥

अफलाकाङ्क्षिभि. (पुरुषै.) यष्टव्यमेव इति मन समाधाय विधिदृष्ट. य यज्ञः इज्यते, स. सात्त्विकः (यज्ञ. मत). ११

तर मारकपणांत मात्र उणें, वाकी काळकूटाच्या तरी बरोबरीचेंच कडू, किंवा चुन्याहूनही दाहक असून जें आंबट असतें, ३९ कणीक भिजविण्यास जितकें पाणी लागतें, तितकेंच सांठ आणि अवांतरही खारट जिन्नस त्यांत मिसळणें, १४० याप्रमाणें अतिशय खारट पदार्थ राजस गुणाच्या मनुष्यास आवडतात, आणि ऊन ऊन इतकें खातो की, केवळ तोंडानें अग्निच गिळतो! ४१ ज्या पदार्थांतून इतक्या वाफा निघतात कीं, त्यांजवर दिव्याची वातही लावतां येईल, असे ऊन पदार्थ राजस गुणाचा मनुष्य खाण्यास मागतो ४२ वावटळीला मागें सारून पहारीच्या टोंकाप्रमाणें प्रहार करणारे तिखट पदार्थ तो खातो, की ज्या योगानें जखम न पडतां शस्त्राप्रमाणें वेदना होतात, ४३ आणि राखेहून रूक्ष, व अंतर्बाह्य कोरडें असलेलें असें, तोंडी लावणें त्याला फार आवडतें ४४ जो पदार्थ खातेवेळेस दातावर दात आदळतात, इतके कठीण पदार्थ खातेवेळेस त्याला आनंद होतो ४५ अगोदरच झणझणीत पदार्थ, त्यांत त्यांना आणखी मोहरी लावावयाची, मग काय विचारता! त्याचें सेवन केलें असतां नाकातोंडांतून झिणझिण्या येतात! ४६ हें तर राहूंच द्या, पण जें अग्नीला मागें सारते, असें रायतें राजस गुणाच्या मनुष्यास प्राणापेक्षांही विशेष आवडतें. ४७ अशा प्रकारें, काहीं खाल्ल्यानें ज्याची तृप्ति होत नाहीं, तो तोंड हातांत धरलेला मनुष्य अन्नाच्या निमित्तानें पेटलेला अग्निच पोटांत घालतो, ४८ त्याचप्रमाणें, लवंगा व सुंठ खाऊन त्यामुळें भुईवर गडबडां लोळतो, व तोंडाचें पाण्याचें भांडें एकीकडे ठेवीत नाहीं, ४९ तर हें अन्न नसून, निजलेले व्याधिरूप सर्प जागे करण्याकरितां पोटांत कैफच घालणें आहे १५० त्यावरोबर एकमेकाच्या स्पर्धेनें रोग एकदम उठतात याप्रमाणें राजस अन्नापासून केवळ दुःख हें फळ मिळतें ५१ हे धनुर्वीरा, याप्रमाणें राजस अन्नाचें वर्णन केलें, व त्याच्या परिणामाचाही विचार तुला सांगितला. ५२ आतां, तमोगुणाच्या मनुष्यास जो आहार आवडतो, तोही तुला सांगतों, पण तूं त्याची किळस करशील हो! ५३ तर कुजलेलें, व उष्टें अन्न खातांना यापासून अहित होईल असें त्याच्या मनातही येत नाहीं! ज्याप्रमाणें म्हैस आंबोण खातें, ५४

जें अर्धवट शिजलेलें, बेचव झालेलें, आंबलेलें, शिळें, आणि उष्टें व अपवित्र असें अन्न, तें तामसांना प्रिय असतें. ॥ १० ॥

त्याप्रमाणें, सकाळीं शिजविलेलें अन्न दुपारीं, किंवा दुसरे दिवशीं खाण्याची तामस मनुष्यास अति प्रीति असते ५५ किंवा अर्धवट कच्चें, अथवा केवळ गचगुडा झालेलें, तसेंच ज्याच्यांतून रस निघून गेला आहे, असें अन्न तो खातो, ५६ जें अन्न पूर्ण पक्क झालेलें व रसभरित असतें, त्याला तामस मनुष्य अन्न असें मुळींच मानीत नाहीं ५७ असें उत्तम अन्न कदाचित् खाण्याचा प्रसंग आला, तर, वाघाप्रमाणें तें अन्न ठेवून त्यास वास येईपर्यंत तो खात नाहीं, ५८ किंवा ज्या अन्नाला बहुत दिवस झाले आहेत असें, रुचि नाहींसें झालेलें, कोरडें झालेलें, किंवा सडलेलें अथवा सुतें पडलेलें, ५९ आणि तेंही मुलांनीं हातांनीं चिखलाप्रमाणें चिवडलेलें असलें, म्हणजे बायको व इतर मंडळी घेऊन गोपाळकाला करतो, म्हणजे सर्व मिळून खातो १६० अशा प्रकारचें घाणेरडें अन्न जेव्हां तो खातो, तेव्हां त्याला सुखानें भोजन केलेंसें वाटतें. परंतु एवढ्यानेंच त्या पाप्याची तृप्ति होत नाहीं! ६१ मग चमत्कार पहा कां, ज्या वाईट पदार्थांवर शास्त्रनिषेधाचा शिक्का पडून ते त्याज्य ठरले आहेत, ६२ त्या अपेयाचें पान करण्याची व अभक्ष्याचें भक्षण करण्याची त्या मनुष्यास अतिशय इच्छा होते ६३ वीरा अर्जुना, अशा प्रकारें त्या तामस मनुष्याची असले पदार्थ खाण्याची जी आवड असते, त्या आवडीचें फळ त्यास तत्क्षणींच मिळतें! ६४ कारण, ज्या वेळीं तो अपवित्र पदार्थांचें सेवन करतो, त्या वेळेसच तो पापास पात्र होतो, ६५ मग जें जेवणें, तें खरोखर जेवण नव्हे, तर पोटांत यातनाची भरच करावयाची, असें समजावें ६६ शिरच्छेद केल्यापासून काय होतें, किंवा अग्नींत उडी घातल्यापासून काय परिणाम होतो, या गोष्टींचा प्रत्यक्ष का अनुभव घ्यावा लागतो? पण पहा—तसलेंही परिणाम तो सहन करतो! ६७ म्हणून, श्रीकृष्ण म्हणतात—अर्जुना, तामस अन्नाचा परिणाम निराळा सांगण्याचें कारण नाहीं. ६८ आतां यापुढें, आहाराप्रमाणें यज्ञ तीन प्रकारचा आहे ६९ तर, अर्जुना, त्या तिहींमधील सात्त्विक यज्ञाचें लक्षण प्रथम सांगतो, तें एक १७०

फलाची इच्छा न करणाऱ्या पुरुषांच्या हातून, कर्तव्य म्हणून करावयाचाच अशा मनाच्या निर्धारानें जो शास्त्रोक्त यज्ञ केला जातो, त्याला सात्त्विक यज्ञ असें म्हणतात. ॥ ११ ॥

तरि एकु प्रियोत्तमु । वाचोनि वाढों नेदी कामु । जैसा का मनोधर्मु । पतिव्रतेचा ॥ ७१ ॥ ना ना सिधूंतें ठाकोनि गगा । पुढारा न करीचि रिगा । का आत्मा देखोनि उगा । वेदु ठेला ॥७२॥ तैसे जे आपुला स्वहिती । वेचूनिया चित्तवृत्ती । नुरवितीचि अहकृती । फळालागी ॥७३॥ पातलेया झाडाचे मूळ । मागुते सरो नेणेचि जळ । जिरालें का केवळ । तयाच्याचि आगी ॥७४॥ तैसें मनें देही । यजननिश्चयाच्या ठाई । हारपोनि जे काही । वाछितीना ॥ ७५ ॥ तिही फळवाच्छात्यागी । स्वधर्मावाचूनि विरागी । कीजे जो यज्ञु सर्वांगी । अळकृतु ॥७६॥ परि आरिसा आपणपें । डोळा जैसे घेपे । का तळहातीचें दीपें । रत्न पाहिजे ॥७७॥ नाना उदिलें दिवाकरें । गमावा मार्गु दिठी भरे । तैसा वेदु निर्धारें । देखोनिया ॥७८॥ तियें कुडें मडप वेदी । आणीकही सभारसमृद्धी । ते मेळवणी जैसी विधी । आपणपां केली ॥७९॥ सकळावयव उचितें । लेणी पातली जैसी आगातें । तैसे पदार्थ जेथिचे तेथें । विनियोगुनी ॥ १८० ॥ काय वानू बहुतीं बोली । जैसी सर्वाभरणी भरली । ते यज्ञविद्याचि रूपा आली । यजनमिषें ॥८१॥ तैसा सांगोपांगु । निपजे जो यागु । नुठऊनियां लागु । महत्त्वाचा ॥८२॥ प्रतिपाळु तरी पाटाचा । झाडी कीजे तुळसीचा । परी फळा फुला छायेचा । आश्रयो नाहीं ॥८३॥ किंबहुना फळाशेवीण । ऐसेया निगुती निर्माण । होय तो यागु जाण । सात्त्विकु गा ॥ ८४ ॥

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ त यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

भरतश्रेष्ठ, फल तु अभिसधाय अपि च दंभार्थम् एव यत इज्यते, तं यज्ञ राजस विद्धि. ॥ १२ ॥

आतां यज्ञु कीर विरेशा । करी पै याचिऐसा । परि श्राद्धालागीं जैसा । अवंतिला रावो ॥ ८५ ॥ जरि राजा घरासि ये । तरी बहुत उपेगा जाये । आणि कीर्तिही होये । श्राद्ध न ठके ॥८६॥ तैसा धरूनि आवाका । म्हणे स्वर्गु जोडेल असिका । दीक्षितु होईन मान्यु लोकां । घडेल यागु ॥८७॥ ऐसी केवळ फळालागी । महत्त्व फोकारावया जगी । पार्था निष्पत्ति जे यागी । राजस पै ते ॥ ८८ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम ।
श्रद्धाविरहित यज्ञ तामस परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीन, असृष्टान्न, मन्त्रहीन, अदक्षिण, श्रद्धाविरहित (च) यज्ञ तामस परिचक्षते. ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्षिविवाही । जोशी कामापरौता नाही । तैसा तामसा यज्ञा पाही । आग्रहोचि मूळ ॥ ८९ ॥ वारया वाट न वाहे । की मरण मुहूर्त पाहे । निषिद्धासी बिहे । आगी जरी ॥१९०॥ तरी तामसाचिया आचारा । विधीचा आथी बोढारा । म्हणूनि तो धनुर्धरा । उत्सृखळु ॥९१॥ नाहीं विधीची तेथ चाड । नये मंत्रादिका तयाकड । अन्न जाता न सुये तोंड । मासिये केवि ॥९२॥ वैराग्याचा बोधु ब्राह्मणा । तेथ कें रिगेल दक्षिणा । अग्नि जाला वाउधाणा । वरपडा जैसा ॥९३॥ तैसें वायांचि सर्वस्व वेंचे । मुख न देखती श्रद्धेचें । नागविलें निपुत्रिकाचें । जैसें घर ॥९४॥ ऐसा जो यज्ञाभासु । तया नाम यागु तामसु । आईकें म्हणे निवासु । श्रियेचा तो ॥९५॥ आतां गंगेचें एक पाणी । परि नेलें आनानीं वाहणी । एक मळी एक आणी । शुद्धत्व जैसें ॥९६॥ तैसें तिही गुणी तप । येथ जाहालें आहे त्रिरूप । तें एक केलें दे पाप । उद्धरी एक ॥९७॥ तरि तेंचि तिही भेदीं । कैसेनि पां म्हणौनि सुबुद्धी । जाणों पाहासी तरि आधीं । तपचि जाण ॥९८॥ येथ तप म्हणिजे काई । तें स्वरूप दाऊं पाही । मग भेदिलें गुणीं तिही । तें पाठीं बोलों ॥९९॥ तरि तप जें कां सम्यक । तेंही

तर ज्याप्रमाणे पतिव्रता स्त्रीचा मनोधर्म प्रिय पती-वाचून अन्याविषयी काम वाढू देत नाही ७१ किंवा गंगा नदी समुद्राला मिळाल्यावर पुढे जाण्याचा प्रयत्न करीत नाही, अथवा आत्मस्वरूपाचे दर्शन होताच वेद स्तब्ध रहातो, ७२ त्याप्रमाणे, आपल्या हितासाठी चित्ताची वृत्ति अर्पण करून जे फळाच्या आशेने अहंकार वाढवीत नाहीत, ७३ जसे पाणी झाडाचे मुळाजवळ गेल्यावर मागे परतत नाही, पण त्यात मिळून त्याचे पोषण करते, ७४ तसे जे मनाने व देहाने निश्चय करून यज्ञ करण्यात निमग्न होतात, परंतु त्यापासून कसल्याही फलाची इच्छा करीत नाहीत ७५ फलाची इच्छा सोडून, स्वधर्माशिवाय इतर गोष्टीविषयी विरक्त होऊन जो सर्वांग परिपूर्ण यज्ञ करतात, ७६ परंतु आपल्या हातात आरसा घेतल्यावर आपले स्वरूप जसे डोळ्यांनी पहाता येते, किंवा तळहातावरील रत्न दिव्याच्या उजेडाने जसे स्वच्छ दिसते, ७७ अथवा दिवस उगवल्यावर मार्ग जसा स्पष्ट दिसतो, तसा वेदांत सांगितलेल्या मार्गावर विश्वास ठेवून जे आचरण करतात, ७८ ते कुंडे, मंडप, वेदी वगैरे यज्ञाची सर्व सामुग्री अशा रीतीनें तयार करतात की, जणू काय वेदानीच स्वतः येऊन तयारी केली आहे ७९ सर्व अवयवात जेथल्या तेथे दागिने घातले असता ते जसे शोभतात, तसे यज्ञाचे सर्व पदार्थ जागचे जागी नीट व्यवस्थेनें मांडतात, १८० आणखी त्याचे शब्दानी किती वर्णन करूं ? तर तो यज्ञमंडप पाहिला असता असे वाटते की, मूर्तिमंत यज्ञविद्या ही यज्ञाच्या मिषाने या ठिकाणी आली आहे ! ८१ अशा प्रकारे जो यज्ञ सांगोपांग होतो, आणि ज्यात कसल्याही फलाची इच्छा नसते, ८२ तुळशीच्या झाडापासून फल, पुष्प, छाया यांची प्राप्ति नाही, तरी लोक पाटातील पाण्यानेही त्याचा प्रतिपाळ करतात, ८३ फार सांगून काय करावयाचे आहे ! तर फलाशेशिवाय अशा युक्तीने जो यथासांग यज्ञ होतो, त्यालाच सात्त्विक यज्ञ असे म्हणतात ८४

हे भरतश्रेष्ठा, फलाची इच्छा धरून किंवा दंभासाठी केलेला जो यज्ञ, त्याला राजस यज्ञ म्हणतात, असें तू समज. ॥ १२ ॥

आता, हे वीरश्रेष्ठा, दुसऱ्या प्रकारचा जो राजस यज्ञ, तोही याच्या सारखाच करितात, पण श्राद्धतिथीचे दिवशी सहज राजासही मेजवानीला बोलवावें त्याप्रमाणे ! ८५ कारण, जर राजा आपले घरी भोजनास आला, तर त्यापासून आपल्यास पुष्कळ उपयोग होऊन आपला लौकिक होईल, आणि श्राद्धही वाया जाणार नाही तर पार पडेल, एवढे, कामात काम होऊन जाईल ! ८६ त्याप्रमाणे, फलाशा धरून मनात म्हणतो की, आपल्यास स्वर्गप्राप्ति होईल, लोक दीक्षित म्हणून आपल्यास बहुमान देतील, व आपल्या हातून यज्ञागाराचा महत्कार्य घडेल ! ८७ अशा प्रकारे केवळ फळाची आशा धरून व जगात कीर्ति व्हावी म्हणून जे यज्ञ होतात, ते, अर्जुना, राजस यज्ञ होत ८८

अशास्त्र, अन्नदानरहित, मंत्ररहित, दक्षिणारहित आणि श्रद्धारहित असा जो यज्ञ, त्याला विद्वान् लोक तामस यज्ञ म्हणतात. ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्ष्याच्या विवाहास कामावाचून जसा दुसरा जोशी लागत नाही, तसा तामस यज्ञाला आग्रहच कारण होय ८९ वाऱ्याला वाहण्यास वाट लागत नाही, किंवा मरणास मुहूर्त लागत नाही, आणि अग्नि जर निषिद्ध पदार्थ जाळण्यास भिईल, १९० तरच तामसाच्या यज्ञाला विधीची मर्यादा असेल ! म्हणून, हे धनुर्धरा, तो अमर्याद होय ९१ त्याला विधीची चाड नसते, मंत्राची वगैरे जरूर लागत नाही, आणि माशालाही त्या मंडपातून जाताना अन्न मिळत नाही ! ९२ त्या ठिकाणी ब्राह्मणाविषयी पूर्ण वैरभाव असतो, मग दक्षिणेचा विचार कोठून असणार ? आणि अग्नि ज्याप्रमाणे वाऱ्याने वणव्यासारखा भडकतो, ९३ किंवा निपुत्रिकाचे घर त्याचे पश्चात् पाहिजे त्याने लुटावे, त्याप्रमाणे सर्व द्रव्य व्यर्थ खर्च होऊन, त्यात श्रद्धेचा लवलेशही नसतो ९४ श्रीनिवास म्हणतात --असा जो यज्ञाविषयी वरकांती केलेला डौल, त्याला तामस यज्ञ असे म्हणतात, समजलास ! ९५ आता, गंगेचे पाणी जसें निरनिराळ्या मार्गांना उपयोगात आणले असता शुद्धता व अपवित्रता आणते, ९६ तसें सत्त्व, रज व तम या तीन गुणाच्या योगें जें तप त्रिविध झालें आहे, त्यापैकी एकापासून मोक्ष व एकापासून अधोगति प्राप्त होते. ९७ तर, अर्जुना, या तपाचे तीन भेद कसे होतात, हे तूं समजून घेऊ पहात असलास, तर आधी तप म्हणजे काय, हें समजून घे ९८ तर, तप म्हणजे काय त्याचे स्वरूप तुला सांगतो मग गुणाच्या योगें त्याचे भेद कसे होतात, ते मागून सांगेन. ९९ तरी, अर्जुना, उत्तम तप ज्याला

त्रिविध आइक । शारीर मानसिक । शाब्द गा ॥२००॥ आता या तिहींमाझारीं । शारीर तव अवधारीं । तरि शंभू का श्रीहरी । पढियन्ता होय ॥१॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजन, शौच, आर्जव, ब्रह्मचर्य, अहिंसा च इति शारीरं तपः उच्यते ॥ १४ ॥

तया प्रिय देवतालया । यात्रादिकें करावया । आठही पाहार जैसे पाया । उळिग घापे ॥२॥ देवांगणमिरवणियां । अंगोपचार पुरवणियां । करावया म्हणिया । शोभती हात ॥३॥ लिंग का प्रतिमा दिठी । देखतखेंवो अगेष्टी । लोटिजे कां काठी । पडली जैसी ॥४॥ आणि विधिविनयादिकीं । गुणी वडील जे लोकीं । तया ब्राह्मणाचीं निकीं । पाइकी कीजे ॥५॥ अथवा प्रवासें का पीडा । का शिणले जे साकडां । ते जीव सुखवाडा । आणिजती ॥६॥ सकल तीर्थांचिये धुरे । जियें का मातापितरें । तयां सेवेसि कीर शरीरें । लोण कीजे ॥७॥ आणि संसाराऐसा दारुणु । जो भेटलाचि हरी शीणु । तो ज्ञानदानी सकरुणु । भजिजे गुरु ॥८॥ आणि स्वधर्माचा आगिठा । देह जाड्याचिया किटा । आवृत्तिपुटीं सुभटा । झाडी कीजे ॥९॥ वस्तु भूतमात्रीं नमिजे । परोपकारीं भजिजे । स्त्रीविषयीं नियमिजे । नावेंनावें ॥२१०॥ जन्मतेनि प्रसंगें । स्त्रीदेह शिवणें आंगें । तेथूनि जन्म आघवें । सोंवळें कीजे ॥११॥ भूतमात्राचेनि नावें । तृणही नासुडावें । किंबहुना साडावें । छेद भेद ॥१२॥ ऐसैसी जै शरीरीं । राहाटीची पडे उजरी । तै शारीर तप धुमरी । आलें जाण ॥१३॥ पार्था समस्तही हें करणें । देहाचेनि प्रधानपणें । म्हणौनि ययातें मी म्हणें । शारीर तप ॥१४॥ एवं शारीर जें तप । तयाचें दाविलें रूप । आतां आईक निष्पाप । वाङ्मय तें ॥१५॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

यत् अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं वाक्यं च (यत्) स्वाध्यायाभ्यसन, च (तत्) एव वाङ्मयं तपः इति उच्यते ॥१५॥

तरी लोहाचें आंग तुक । न तोडितांचि कनक । केलें जैसें देख । परिसें तेणें ॥१६॥ तैसें न दुखविता सेजें । जावळिया सुख निपजे । ऐसें साधुत्व का देखिजे । बोलणां जियें ॥१७॥ पाणी मुद्दल झाडा जाये । तृण ते प्रसंगेंचि जिये । तैसें एका बोलिलें होये । सर्वांहि हित ॥१८॥ जोडे अमृताची सुरसरी । तै प्राणांतें अमर करी । स्नानें पाप ताप वारी । गोडीही दे ॥१९॥ तैसा अविवेकुही फिटे । आपुलें अनादित्व भेटे । आइकतां रुचि न विटे । पीयूषीं जैसी ॥२२०॥ जरी कोणी करी पुसणें । तरी होआवें ऐसें बोलणें । नातरी आवर्तणें । निगमु कां नाम ॥२१॥ ऋग्वेदादि तिन्ही । प्रतिष्ठीजती वाग्भुवनीं । केली जैसी वदनीं । ब्रह्मशाळा ॥२२॥ नातरि एकाधें नांव । तेंचि शैव का वैष्णव । वाचे वसे ते वाग्भव । तप जाणावें ॥ २३ ॥ आतां तप जे मानसिक । तेंही सांगों आइक । म्हणे लोकनाथनायक । नायकु तो ॥२४॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मनःप्रसाद, सौम्यत्व, मौन, आत्मविनिग्रहः, भावसंशुद्धिः इति एतत् मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

तरि सरोवरतरंगीं । सांडिलें आकाश मेघीं । कां चंदनाचें उरगीं । उद्यान जैसें ॥२५॥ नाना कळावैषम्यें चंद्रु । कां सांडिला आधी नरेंद्रु । नातरि क्षीरसमुद्रु । मंदराचळें ॥२६॥ तैसीं नाना विकल्पजाळें । सांडूनि गेलिया सकळें । मन राहे कां केवळें । स्वरूपें जें ॥२७॥ तपनेंवीण प्रकाशु । जाड्येंवीण रसी रसु । पोकळीवीण अवकाशु । होय जैसा ॥ २८ ॥ तैसी आपली सोय देखे ।

म्हणतात, त्याचेही तीन प्रकार आहेत ते कायिक, मानसिक व वाचिक हे होत २०० आता, या तीहींमधील कायिक तप कोणते, ते ऐक तर शंकर अथवा विष्णु यापैकी कोणाचीही ज्यास भक्ति असेल, १

देव, ब्राह्मण, गुरु व विद्वान् यांचे पूजन, शुचिर्भूतपणा, सरळपणा, ब्रह्मचर्य आणि अहिंसा याला कायिक तप म्हणतात ॥ १४ ॥

त्या आपल्या प्रियदेवताच्या मंदिरात जाऊन त्याचे दर्शन करण्याविषयी किंवा यात्रादि करण्याविषयी आठही प्रहरात ज्याच्या पायाला विसावा नसतो, २ देवाचे आंगण सुशोभित करण्याविषयी, पूजासाहित्य पुरविण्याविषयी व देवाची सेवा करण्याविषयी ज्याचे हात शीणतात, ३ शंकराचे लिंग अथवा विष्णूची मूर्ति दृष्टीस पडल्याबरोबर जो दंडाप्रमाणे जमिनीवर अंग टाकून सपशेल नमस्कार घालतो, ४ आणि विद्याविनयादि गुणांनी पूज्य असे जे ब्राह्मण, त्यांची सेवा करतो, ५ अथवा प्रवासाने थकलेले किंवा संकटात सापडलेले जे जीव असतील, त्यांना सुखावस्थेस आणतो (त्यांची सेवा वगैरे करून श्रमपरिहार करितो, किंवा संकट निवारण करून त्यास दुःखमुक्त करितो,) ६ सर्व तीर्थामध्ये श्रेष्ठ मानलेली जी मातापितरे, त्यांची सेवा करण्यात जो आपले शरीरही त्यावरून ओवाळून टाकतो, ७ आणि संसारासारख्या दुर्धर व्याधीपासून आपल्या दर्शनाने मुक्त करणारा व ज्ञानामृत पाजण्याविषयी तत्पर असा जो गुरु, त्याची सेवा करतो ८ आणि अर्जुना, देहाभिमानरूपी कीट नाहीसे करण्याकरिता त्याला स्वस्वरूप अग्नीत जो वेदाध्ययनरूपी पुटे देतो, ९ प्राणिमात्राचे ठिकाणी एकच आत्मा आहे, असे समजून त्यास नमस्कार करतो, परोपकार करण्याविषयी जो तत्पर असतो, आणि स्त्रीसंबंधी तर त्याचा असा नियम झालेला असतो की, तिचे नावही घ्यावयाचे नाही! २१० जन्माच्या वेळेस स्त्रीशरीराचा म्हणजे आईचा स्पर्श झाला, तेवढाच कायतो स्त्रीस्पर्श! तेथून पुढे जन्मभर स्त्रीशरीराला स्पर्श नाही ११ गवतासही जीव आहे, असे समजून जो ते तुडवीत नाही, फार काय, परंतु जो कोणालाही टाकून किंवा वर्मी लागेल असे बोलत नाही, १२ अशा प्रकारे शरीराने व्यापार करण्याची ज्या वेळेस संवय होते, त्या वेळेस त्याचे अंगात शारीर तप पूर्णपणे ठसले आहे, असे समज १३ पार्था, या सर्व गोष्टी देहाच्या अनुरोधाने घडून येतात, म्हणून मी यास शारीर (कायिक) तप असे म्हणतो १४ याप्रमाणे शारीर तप ज्यास म्हणतात, त्याची लक्षणे तुला सांगितली आता, निष्पाप असे जे वाचिक तप, त्याचा लक्षणे सांगतो, ती ऐक १५

कोणाच्याही मनाला न लागणारे, सत्य व गोड असून परिणामी हितकारक असे भाषण करणे, आणि वेदांचे अध्ययन करणे, याला वाचिक तप असे म्हणतात. ॥ १५ ॥

तर जसे पहा का, परिस लोखंडाचा आकार व वजन ही कमी न करता ज्याप्रमाणे त्याचे सोने करितो, १६ त्याप्रमाणे ज्याशी बोलावयाचे, त्याचेजवळ असणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास दुःख न होता सहज सुख व्हावे, अशी ज्या बोलण्याची शक्ति आहे, १७ वस्तुतः पाणी झाडास दिले जाते, पण त्या योगे त्याच्याजवळ असणारे गवत सहज वाढते, तसे एकास बोलते वेळी त्या बोलण्यापासून सर्वांचे हित होते, १८ अमृताची गंगा प्राप्त झाली असता ती प्राण्यास जशी प्राशनाने अमर करते, स्नानाने पाप नाहीसे करून संसारतापापासून मुक्त करते, व गोडीही देते, १९ त्याप्रमाणे, अज्ञान नाहीसे होऊन आत्मस्वरूपाची भेट होते, व पुष्कळ वेळ ऐकल्याने अमृताप्रमाणे ज्याची रुचि बिघडत नाही, २२० जर कोणी प्रश्न केला, तर अशा प्रकारे भाषण करतात, नाही तर वेदांचे अध्ययन अथवा हरिस्मरण करतात २१ ऋग्वेदादि तिन्ही वेदांची वाचारूप मंदिरात प्राणप्रतिष्ठा करून जे आपल्या वदनाची वेदशाळाच करतात, २२ किंवा शिव अथवा विष्णु यापैकी एकाचे नामस्मरण करणे, हेच वाचेपासून उत्पन्न झालेले वाचिक तप असे जाणावे २३ आता मानसिक तपाची लक्षणे सांगतो ती ऐक असे, लोकनायाचा नायक जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो म्हणाला. २४

मनाची प्रसन्नता, सौजन्य, मौन, आत्मसंयम, आणि अंतःकरणशुद्धि याला मानसिक तप म्हणतात. ॥ १६ ॥

तर लाटांशिवाय सरोवर, किंवा अभ्रांशिवाय स्वच्छ असलेले आकाश, किंवा सर्पांनी सोडलेली चंदनाची बाग, २५ अथवा पूर्णचंद्र, चिंतारहित राजा, अथवा जसा मंदराचलाशिवाय असलेला क्षीरसमुद्र, २६ तसे अनेक कल्पनातरंग अगदी निःशेष नाहीतसे झाल्यावर, मन जे शुद्धस्वरूपी निमग्न होऊन रहाते, २७ अथवा उष्णतेवाचून प्रकाश, जाड्यावाचून अन्न, आणि पोकळीशिवाय असलेली वस्तु २८ तसेच आपले स्वरूप जाणून जो आपला

आणि आपलिया स्वभावा मुके । हिवली जैसी आगिके । हिंवा नेही निजाग ॥ २९ ॥ मग न चलते कळंकेंवीण । शशिबिंब जैसें परिपूर्ण । तैसें चोखी शृंगारपण । मनाचें जे ॥२३०॥ बुजाली वैराग्याची वोरप । जिराली मनाची धाप काप । तेथ केवळ जाली वाफ । निजबोधाची ॥ ३१ ॥ म्हणौनि विचारावया शास्त्र । राहाटवावें जे वक्त्र । तें बाचेचेंही सूत्र । हाती न धरी ॥३२॥ तें स्वलाभ लाभलेपणें । मन मनपणाही धरूं नेणे । शिवतलें जैसें लवणे । आपुलें निज ॥३३॥ तेथ कें उठिती ते भाव । जिहीं इंद्रियमार्गी धाव । घेऊनि ठाकावें गाव । विषयाचें ते ॥३४॥ म्हणौनि तिये मानसी । भावशुद्धिचि असे आपैसी । रोमशुचि जैसी । तळहातासी ३५ काय बहु बोलों अर्जुना । जैं हे दशा ये मना । तैं मनस्तपोभिधाना । पात्र होय ती ॥३६॥ परि तें असो हें जाण । मानस तपाचें लक्षण । देवो म्हणे संपूर्ण । सांगितलें ॥३७॥ एवं देहवाचाचित्तें । जें पातलें त्रिविधत्वातें तें सामान्य तप तूतें । परिसविलें गा ॥३८॥ आतां गुणत्रयसंगें । हेंचि विशेषी त्रिविधी रिगे । तेंही आइक चांगें । प्रज्ञाबळें ॥३९॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते १७

अफलाकाङ्क्षिभिः युक्तैः नरैः परया श्रद्धया तप्तं यत् त्रिविधं, तत् सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

तरि हेंचि तप त्रिविधा । जें दाविलें तुज प्रबुद्धा । तेंचि करी पूर्णश्रद्धा । सांडूनि फळ २४०
जैं पुरतिया सत्त्वशुद्धी । आचरिजे आस्तिक्यबुद्धी । तैं तयातेंचि गा प्रबुद्धी । सात्त्विक म्हणिपे ॥४१॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८॥

सत्कारमानपूजार्थं दंभेन च एव यत् तपः क्रियते, तत् इह राजसं, चलं, अध्रुवं प्रोक्तम् ॥ १८ ॥

नातरि तपस्थापनेलागीं । दुजेपण मांडूनि जगीं । महत्त्वाच्या शृंगीं । बैसावया ॥४२॥ त्रिभुवनीचिया सन्माना । न वचावें ठाया आना । धुरेचिया आसना । भोजनालागीं ॥४३॥ विश्वाचिया स्तोत्रा । आपण होआवया पात्रा । विश्वें आपलिया यात्रा । कराविया यावें ॥४४॥ लोकांचिया विविधा पूजा । आश्रयो न धरावया दुजा । भोग भोगावे वोजा । महत्त्वानिये ॥४५॥ अगा बोल माखूनि तपें । विकावया आपणपें । अंगहीन पडपे । जियापरी ॥ ४६ ॥ हे असो धनमानी आस । वाढउनी तप कीजे सायास । तैं तेंचि तप राजस । बोलिजे गा ॥४७॥ परी पहुरणी जें दुहिलें । तें ते गुरूं न दुभेचि व्यालें । का उभें शेत चारिलें । पिकावया नुरे ॥४८॥ तैसें फोकारितां तप । कीजे जें साक्षेप । तें फळीं तंव सोप । निःशेष जाय ॥४९॥ ऐसें निर्फळ देखोनि करितां । गाझारी सांडी पदुसुता । म्हणौनि नाहीं स्थिरता । तपा तया ॥२५०॥ एऱ्हवीं तरी आकाश मांडी । जो गर्जोनि ब्रह्मांड फोडी । तो अवकाळु मेघु काय घडी । राहात आहे ॥५१॥ तैसें राजस तप जें होये । तें फळीं कीर वाझ जाये । परी आचरणीही नोहे । निर्वाहतें गा ॥५२॥ आता तेंचि तप पुढती । तामसें येचि रीती । पै परत्रा आणि कीर्ती । मुकोनि कीजे ॥५३॥

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

मूढग्राहेण, आत्मनः पीडया, परस्य उत्सादनार्थं वा यत् तपः क्रियते, तत् तामसं उदाहृतम् ॥ १९ ॥

केवळ मूर्खपणाचा वारा । जीवीं घेऊनि धनुर्धरा । नाम ठेविजे शरीरा । वैरियाचें ॥ ५४ ॥ पंचाग्नीची दडगी । खोलवीजती शरीरालागीं । कां इंधन कीजे हे आगी । आतुलावी ॥५५॥ माथां जाळिजती गुगुळु । पाठीं घालिजती गळु ।

स्वभाव टाकतो, वटाने थंडीच अंग काकडल्यामुळे ज्याप्रमाणे थंडीची बाधा होत नाही, २९ मग, अचल आणि कलंकरहित असे चंद्राचे बिंब जसे पूर्ण असते, तसे आत्मस्वरूपी जे मन स्थिर झालेले असते, २३० वैराग्याचा इच्छा जेथे नाहीशी झाली आहे, आणि मनाचा थाव व भीति जेथे कमी झाली आहे, तेंव्हा बोधस्वरूप मन होते. ३१ म्हणून, शास्त्राचा विचार करण्यास ज्या मुखास वाणी द्यावयाची, (ज्या मुखाने शास्त्र प्रवचन करावयाचे,) ते मुख वाचेचे सूतही हाती धरीत नाही, (भाषणविरहित मौन संपन्न असते.) ३२ त्या मनाला आत्मस्वरूपाचा लाभ झाल्यामुळे, ज्याप्रमाणे मीठ आपले मूळ स्वरूप जे पाणी, त्यात घातलें असता तद्रूप होते, त्याप्रमाणे ते संकल्पविकल्प सोडून देतें ३३ अशा वेळेस त्या मनात इच्छा कोठून उत्पन्न होणार, की जिच्या योगाने इंद्रियाकडे धाव घेऊन विषयांचे गावास प्राप्त व्हावे! ३४ म्हणून, तळहातावर ज्याप्रमाणें, केश नसतात, त्याप्रमाणे, अशा प्रकारे तयार झालेल्या मनाचे ठिकाणी सहजच भावशुद्धि असते (संकल्पविकल्प नसतात). ३५ अर्जुना, फार काय सांगावें! जेव्हा मनास ही योग्यता प्राप्त होते, तेव्हाच मानस तप असे नाव मिळते. ३६ देव म्हणतात — परंतु ते असो, मानस तपाची जी लक्षणे आहेत, ती मी तुला सर्व सांगितली ३७ याप्रमाणे देह, वाचा व चित्त यांच्या योगाने जे त्रिविधत्वास पावलें आहे, ते सामान्य तप तुला सांगितलें ३८ आता तीन गुणांच्या संगानें हेच तप तीन प्रकारचे होतें, ते बुद्धीच्या बळाने चांगले ऐक ३९

फलाची आशा न करणाऱ्या आणि समाधानी अशा पुरुषांनी उत्तम श्रद्धेनें आचरिलेले असे जे हें तीन प्रकारचे [कायिक, वाचिक व मानसिक] तप, त्याला सात्त्विक तप म्हणतात. ॥ १७ ॥

तर, हे प्रबुद्धा, हे जें आम्ही तुला तीन प्रकारचे तप सांगितले, त्याचेच पूर्णश्रद्धापूर्वक आचरण कर, पण फलाची आशा धरू नको २४० अरे, ज्या वेळा मन पूर्णपणे शुद्ध ठेवून श्रद्धेने या तपाचे आचरण करावे, त्या वेळी याच तपाला ज्ञाते जन सात्त्विक असें म्हणतात ४१

आपली स्तुति, बहुमान व पूजा व्हावी या हेतूनें किंवा केवळ दांभिकपणानें केलेलें जें तप, तें येथें राजस, चंचल आणि अस्थिर असें म्हटलें आहे.

अथवा, तप करण्याच्या हेतूने जगात द्वैत स्थापन करून मोठेपणाच्या शिखरावर बसण्याची जे इच्छा करतात, ४२ त्रिभुवनातील सर्व सन्मान दुसऱ्या कोणास मिळू नयेत, आणि सभेत व भोजनाचे समयी आपल्यास अग्रभागी मान मिळावा, ४३ सर्व जगातील लोकांनी आपली स्तुति करण्यास आपण पात्र व्हावे, आणि लोकांना आपले दर्शनास यावे, ४४ लोकांनी आपलीच विशेष पूजा करावी, व सर्व सत्काराचे भोग आपल्यास उपभोगास मिळावे ४५ और, अशा प्रकारे, जशी एखादी वृद्ध वेश्या आपले वय झाकण्याकरिता नखशिखान्त शृंगार करून थाटमाटाने बसते, तसे तपाचे ढोंग माजवून जे आपले स्वरूप लोकास विकतात, ४६ फार काय सांगावें! परंतु द्रव्य व मान यांच्या प्राप्तीची इच्छा धरून जे सायासाने तप करण, त्यालाच राजस तप म्हणतात ४७ परंतु पहुर्णी नावाच्या किड्याने ज्या गाईच्या थानातील दूध पिऊन टाकलं असते, ती गाय व्याली तरी दूध देत नाही, किंवा उभे शेत जनावरास चारल्यावर जशी त्यापासून पिकाची प्राप्ति होत नाही, ४८ तसे आपली प्रसिद्धि व्हावी या हेतूने केलेले जे तप, त्याचे फल पाहू गेले असता शेवटी व्यर्थ होते ४९ याप्रमाणे अर्जुना, तपापासून फलप्राप्ति नाही, असे समजल्यावर तो ते मध्येच सोडून देतो, म्हणून त्या तपाला स्थिरता नसते. २५० एरव्ही असे पहा की, आकाशात अभ्राची अकाली गर्दी होऊन ती ब्रह्मांडात गर्जना करतात, परंतु ती घटकाभर तरी टिकतात काय? ५१ तसें राजस तपाचें फल खरोखर वांझेप्रमाणे व्यर्थ होय, परंतु त्याचे आचरण केलें असता ते आचरणही टिकत नाही ५२ आता यापुढे जें तामस तप, तेही अशा प्रकारचेच आहे, पण यात एक कीर्ति तरी मिळण्याचा संभव आहे त्यात तर कीर्ति आणि स्वर्ग या दोहोंचीही प्राप्ति होत नाही! ५३

वेडेपणानें दुराग्रह धरून, आपल्या शरीराला दु:ख देऊन, अथवा दुसऱ्याचा नाश व्हावा अशी इच्छा धरून, केलेले जें तप, तें तामस तप म्हटले आहे ॥ १९ ॥

हे धनुर्धरा, मूर्खपणाचा अभिमान मनात वाढवून जे आपल्या शरीरास सुद्धा वैरी असे समजतात, ५४ आपलें शरीर हेंच लाकूड असे मानून आपल्या शरीरातील पंचाग्नीने त्यास पेटवितात, ५५ आपल्या डोक्यावर शेगडी

आग जाळिती इंगळु । जळतमीता ॥५६॥ दव-
डोनि श्वासोश्वास । कीजती वायाचि उपवास ।
कां घेपती धूमाचे घास । अधोमुखे ॥५७॥ हि-
मोदके आकंठ । खडकें सेविजती तटें । जितेया
मासाचे चिमुटे । तोडिती जेथ ॥ ५८ ॥ ऐसी
नानापरी हे काया । घाय सूता पै धनंजया ।
तप कीजे नाशावया । पुढिलातें ॥५९॥ आग-
भारें सुटला धोंडा । आपण फुटोनि होय खंड-
खंडा । कां आड जालिया तें रगडा । करी जैसा
॥२६०॥ तेवि आपलिया आटणिया । सुखें अ-
सतया प्राणिया । जियावया शिराणिया । कीजजी
गा ॥६१॥ किंबहुना हे वोखटी । घेऊनि क्ले-
शाची हातवटी । तप निफजे तें किरीटी । तामस
होय ॥६२॥ एवं सत्त्वादिकाच्या आंगी । पडिले
तप तिहीं भागी । जालें तेंही तुज चांगी । दा-
विलें व्यक्ती ॥ ६३ ॥ आतां बोलतां प्रसंगा ।
आलें म्हणोनि पै गा । करूं रूप दानलिंगा ।
त्रिविधा तया ॥६४॥ येथ गुणाचेनि बोलें । दा-
नही त्रिविध असें जालें । तेंचि आइक पहिलें ।
सात्त्विक ऐसें ॥६५॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् २०

दातव्यम् इति यत् दानं देशे च काले च पात्रे (च) अ-
नुपकारिणे दीयते, तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

तरि स्वधर्मा आंतौतें । जें जें मिळेल आपण-
यातें । तें तें दीजे बहुतें । सन्मानयोगें ॥६६॥
जाल्या सुबीजप्रसंगु । पडे क्षेत्र वाफेचा पांगु ।
तैसाचि दानाचा हा लागु । देखतसे ॥६७॥ अ-
नर्घ्य रत्न हाता चढे । तै भांगाराची वोटी पडे ।
दोनी जाली तरी न जोडे । लेतें आंग ॥ ६८ ॥
परि सण सुहृद संपत्ती । हे तिन्ही येकीं मिळती ।
जै भाग्य धरी उन्नती । आपुल्याविषीं ॥ ६९ ॥
तैसें निफजवावया दान । जै सत्त्वासि ये संवाहन ।
तै देश काळ भाजन । द्रव्यही मिळे ॥ २७० ॥
तरि आधी तव प्रयत्नेंसी । होआवें कुरुक्षेत्र कां
काशी । नातरि तुके जो इहींसी । तो देशही हो
॥७१॥ तेथ रविचंद्रराहुमेळु । होता पाहे पुण्य-
काळु । कां तयासारिखा निर्मळु । आनुही जाला
॥७२॥ तैशा काळी तिये देशीं । होआवी पात्र-
संपत्ती ऐसी । मूर्ति आहे धरिली जैसी । शुचि-
त्वेचि का ७३॥ आचाराचें मूळपीठ । वेदांची
उतारपेठ । तैसें द्विजरत्न चोखट । पावोनियां
॥ ७४ ॥ मग तयाचे ठाईं वित्ता । निवर्ते-
वावी स्वसत्ता । परि प्रियापुढें कांता । रिगे जैसी
॥७५॥ का जयाचें ठेविलें तया । देऊनि होय
उतराइया । नाना हडपें विडा राया । दिधला
जैसा ॥७६॥ तैसेनि निष्कामे जीवें । भूम्यादिक
अर्पावें । किंबहुना हावें । नेदावें उठो ॥ ७७ ॥
आणि दान जया द्यावें । तयातें ऐसेया पाहावें ।
जया घेतलें नुमचवे । कायसे नाहीं ॥७८॥ साद
घातलिया आकाशा । नेदी प्रतिशब्दु जैसा । का
पाहिला आरसा । येरीकडे ॥७९॥ नातरी उद-
काचिये भूमिके । आफळिलेनि कंदुकें । उधळौनि
कवतिकें । न येइजे हाता ॥२८०॥ नाना वसो
घातला चारु । माथां तुरविला बुरु । न करी प्र-
त्युपकारु । जियापरी ॥८१॥ तैसें दिधलें दात-
याचें । जो कोणेही आंगें नुमचे । अर्पिलया
साम्य तयाचें । कीजे पै गा ॥८२॥ ऐसिया जें
सामग्रिया । दान निफजे वीरराया । तें सात्त्विक
दानवर्या । सर्वांही जाण ॥ ८३ ॥ आणि तोचि
देशु काळु । घडे तैसाचि पात्रमेळु । दानभागुही
निर्मळु । न्यायगतु ॥८४॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

यत् तु प्रत्युपकारार्थं फलं उद्दिश्य वा पुनः परिक्लिष्टं च
दीयते, तत् दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

घेऊन त्यात गुगुळ जाळतात, पाठीला गळ लावतात, ओवताली अग्नि पेटवून मध्ये आपलं शरीर जाळतात, ५६ श्वासोच्छ्वास बंद करून व्यर्थ उपास करतात, अथवा उफराटें टांगून घेऊन धूम्रपान करतात, ५७ हिवाळ्यात नदीत गळ्याइतक्या पाण्यात उभे रहातात, व खडकावर किंवा नदीचे तीरास बसतात, आणि आपल्या अंगाचे जिवतपणी मांस काढतात! ५८ हे धनंजया, अशा नानातऱ्हेनें आपल्या शरीरास दुःख देऊन दुसऱ्याचा नाश करण्याकरिता तपाचें आचरण करतात, ५९ डोंगरावरील धोंडा आपल्या जडपणानें सुटल्यावर खाली पडला, म्हणजे त्याचे तुकडे तुकडे होतात, परंतु तो खाली येते वेळेस जर त्याचे सपाट्यात एकादी वस्तु सापडली, तर तो जसा तिचा चुराडा करितो, २६० तसं आपल्या शरीरास दुःख देऊन, जे सुखी प्राणी असतील अथवा जे प्रमुख असतील, त्यांना जिंकण्याकरिता तपाचें आचरण करतात, ६१ अर्जुना, फार काय सांगावे! परंतु अशा वाईट व क्लेशयुक्तीनें जे तप करतात, त्यास तामस तप म्हणतात ६२ याप्रमाणे सत्त्व, रज व तम यांच्या अनुरोधानें जे तपाचे तीन भाग झाले, ते तुला चांगले स्पष्ट करून दाखविले ६३ आता, बोलण्याचा ओघ आला म्हणून, दानाचे तीन प्रकार कसे होतात, त्यांची लक्षणें तुला सांगतो ६४ हें पहा—गुणांच्या अनुरोधानें दानाचेही तीन प्रकार झाले आहेत त्यापैकी पहिलें जें सात्त्विक दान ते ऐक ६५

दान करणें आपलें कर्तव्य आहे अशा हेतूनें जें दान पुण्यक्षेत्रीं, पर्वकाळीं व सत्पात्रीं, आणि दानाचा मोबदला न करणारा अशाला दिलें जातें, तें सात्त्विक दान होय. ॥२०॥

तर, आपण स्वकष्टानें व सन्मार्गानें मिळविलेलें जें धन, तें जो आदरातिथ्यानें दुसऱ्यास अर्पण करतो, ६६ कदाचित् उत्तम बीज मिळाले तर उत्तम जमीन व वाफ यांची उणीव पडते, त्याचप्रमाणे दानाची इच्छा असली तरी दान देण्यास पात्र मनुष्य आणि देश व काल यांची उणीव असते. ६७ अमोल रत्न सापडलें असता त्याला कोंदण करण्यास सोन्याची उणीव पडते, कदाचित् सोनेंही मिळालें, तरी अलंकार घालण्याच्या इच्छेची उणीव पडते, ६८ परंतु दिवाळीसारखा सण, आपले आप्तवर्ग व संपत्ति हे तीन योग एकत्र मिळणें नशीबावर अवलंबून आहे. ६९ तसें आपल्या हातून दान घडावयाचें असलें, तर सत्त्वगुणाची साह्यता होऊन, देश, काल, सत्पात्र ब्राह्मण व द्रव्य हे सर्व योग अनुकूल होतात २७० प्रथम यत्नानें होईल तेवढे दान करण्यास कुरुक्षेत्र अथवा काशी हे देश असावे, नाही तर यांच्या बरोबरीचे तरी दुसरे देश असावे, ७१ त्या पुण्यक्षेत्रात सूर्यग्रहण किंवा चंद्रग्रहण यासारखा पुण्यकाल असावा, अथवा त्यांच्या योग्यतेचा दुसरा असावा, ७२ तशा देशात व त्या पर्वकाली असा सत्पात्र ब्राह्मण असावा की, मूर्तिमंत शुचित्वच होय. ७३ तो ब्राह्मण केवळ आचाराचेंच मुख्यस्थान, व वेदाचे वसतिस्थान अशा योग्यतेचा असावा ७४ त्या ब्राह्मणास द्यावयाचें जें दान, त्यावरील आपली सत्ता काढून घेऊन त्यास ते अर्पण करावे. तें असें की, जशी स्त्री आपल्या पतीजवळ स्वसंतोषानें जाते, ७५ किंवा एकाद्याची आपल्या जवळ असलेली ठेव आपण जशी त्यास स्वसंतोषानें परत देऊन उतराई होतो, अथवा खिसमतगाराजवळ असलेला विडा जसा तो राजास अर्पण करतो, ७६ तसें निष्काम बुद्धीनें भूमि आदिकरून दान ब्राह्मणास अर्पण करावे, परंतु त्या दानाविषयी कोणत्याही प्रकारची फलेच्छा होऊ देऊ नये, ७७ आणि दान ज्यास द्यावयाचें, तो अशा रीतीचा असावा की, त्याचेकडून आपल्यास उलट कोणतेही प्रकारें काहीही लाभ होणार नाही ७८ आकाशात पुष्कळ आरोळ्या मारल्या तरी जसें त्याचे प्रत्युत्तर आकाशापासून मिळत नाही, किंवा आरशाचे मागे पाहिले असता, जसें त्यात प्रतिबिंब दिसत नाहीं, ७९ अथवा उदकावर चेंडू मारला असता, तो जसा उसळून हातात येत नाही, २८० किंवा वसूस (पोळास) घातलेल्या चाऱ्यापासून जसा तो उपकार मानीत नाही; अथवा ज्याप्रमाणें कृतघ्न मनुष्यावर केलेले उपकार तो फेडीत नाही, ८१ त्याप्रमाणे, दान करणारावर कोणत्याही प्रकारानें उलट उपकार होणार नाहीत, अशा मनुष्यास दान द्यावे, व आपण दान दिल्याबद्दल अभिमान वाळगूं नये. ८२ हे वीरोत्तमा अर्जुना, अशा प्रकारचें जें दान, ते सर्व दानात उत्तम, असें जें सात्त्विक दान, तें होय ८३ आणि याप्रमाणेंच देश, काल, सत्पात्र ब्राह्मण व यथान्याय मिळविलेलें द्रव्य हें आहे; ८४

प्रत्युपकाराकरितां किंवा फलाच्या इच्छेनें अथवा मोठ्या कष्टानें दिलेलें जें दान, तें राजस दान होय. ॥ २१ ॥

परि मनी धरूनि दुर्मते । चारिजे जैवि गाईते । का पेंव करूनि आइते । पेरू जाइजे ॥८५॥ ना ना दिठी घालूनि आहेरा । अवतु जाउंजे सो यिरा । का वाण वाडिजे घरा । वोवसीयाने ८६ पै कळातर गाठी वांधिजे । मग पुढिलाचें काज कीजे । पूजा घेऊनि रसु दीजे । पीडितासि ८७ तैसे जया जें दान देणें । तो तेणेंचि गा जीवनें । पुढती भुजावा भावें येणें । दीजे का ॥ ८८ ॥ अथवा कोणी वाटे जाता । घेतलें उमचों न शकता । मिळे जै पडुसुता । द्विजोत्तमु ॥ ८९ ॥ तरी कवडया एकाराठी । अशेषा गोत्राचीच किरीटी । सर्व प्रायश्चित्तें सुये मुठी । तयाचिये ॥ २९० ॥ तेविचि पारलौकिकें । फळें वांछिजती अनेकें । आणि दीजे तरी भुके । येकाही नोहे ॥९१॥ तेंही ब्राह्मणु नेवो सरे । की हानिचेनि शिणें झांमुरे । सर्वस्व जैसे चोरें । नागऊनि नेलें ॥९२॥ काय बहु सांगों सुमती । जे दीजे या मनोवृत्ती । ते दान गा त्रिजगती । राजस पै ९३

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यत् दानं असत्कृतं अवज्ञातं अदेशकाले अपात्रेभ्यः च दीयते, तत् तामसं उदाहृतम्. ॥ २२ ॥

मग म्लेंच्छाचे वसौटे । दांगाणें हन कैकटें । का शिबिरे चोहटे । नगरीचे ते ॥ ९४ ॥ तेही ठाई मिळणी । समयो साजवेळु का रजनी । तेव्हा उदार होणें धनी । चोरियेच्या ॥ ९५ ॥ पात्रे भाट नागारी । सामान्य स्त्रिया का जुवारी । जियें मूर्तिमंतें भुररी । भुतलिया ॥९६॥ रूपानृत्याची पुरवणी । ते पुढा डोळेभारणी । गीत भाटीव तो श्रवणीं । कर्णजपु ॥९७॥ तयाहीवरी अळुमाळु । जै घे फुलागंधाचा गुगुळु । तंव भ्रमाचा तो वेताळु । अवतरे तैसा ॥९८॥ तेथ विभाडूनियां जग । आणिले पदार्थ अनेग । तेणें घालू लागे मातंग । गवादी जैसी ॥ ९९ ॥ एवं ऐसेनि जें देणें । तें तामसदान मी म्हणें । आणि घडे दैवगुणें । जाणिकही ऐक ॥३००॥ विपायें घुणाक्षर पडे । टाळिये काउळा सापडे । तैसें तामसा पर्व जोडे । पुण्यदेशीं ॥१॥ तेथ देखोनि तो थाथिला । योग्यु मागोंही आला । तोही दर्पा चढला । आंबावे जरी ॥२॥ तरी श्रद्धा न धरी जीवीं । तया माथांही न खालवी । स्वयें न करीना करवी । अर्घ्यादिक ॥ ३ ॥ आलिया न घली बैसो । तेथ गधाक्षताचा काय अतिसो । हा अप्रसंगु कीर असो । तामसी नरी ॥४॥ पै बोळविजे रिणाइतु । तैसा झकवी तयाचा हातु । तू करणे याचा बहुतु । प्रयोगु तेथ ॥५॥ आणि जया जें दे किरीटी । तयातें उमाणी तयासाठी । मग कुबोलें का लोटी । अवज्ञेच्या ॥६॥ हे बहु असो यापरी । मोल वेंचणें जें अवधारी । तया नाव चराचरी । तामस दान ॥७॥ ऐसें आपुलाला चिन्हीं । अळकृतें तिन्ही । दानें दाविली अभिधानी । रजतमाचिया ॥८॥ तेथ मी जाणत असे । विपायें तूं गा ऐसें । कल्पिसील मानसें । विचक्षणा ॥९॥ जे भवबंधमोचक । येकलें कर्म सात्त्विक । तरी का बेखासी सदोख । येर बोलावी ॥३१०॥ परि नोसततिता विवसी । भेटी नाही निधीसी । कां धू न साहतां जैसी । वाती न लगे ॥११॥ तैसे शुद्धसत्त्वाआड । आहे रजतमाचे कवाड । ते भेदणे यातें कीड । म्हणावें कां ॥१२॥ आम्ही श्रद्धादि दानांत । जें समस्तही क्रियाजात । सांगितलें कां व्याप्त । तिही गुणी ॥१३॥ तेथ भरंवसेनि तिन्ही । न सांगोंचि ऐसें मानी । परि सत्त्व दावावया दोन्ही । बोलिलों येरें ॥१४॥ जें दोहींमाजि तिजें असे । तें दोहीं सांडितांचि दिसे । अहोरात्रत्यागें जैसें । संध्यारूप ॥१५॥ तैसें रजतमविनाशें । तिजें जें उत्तम दिसे । तें सत्त्व हें आपैसें । भावासि ये ॥१६॥ एवं

परंतु, मनात दुधाची इच्छा धरून जसें गाईस उत्तम रानातं चारावें, किंवा पेव तयार करून त्यात दाणे साठविण्याकरिता शेताची मेहनत मशागत करून त्यात धान्य पेरावें, ८५ अथवा आहेरावर नजर ठेऊन जसें सोयऱ्याधायऱ्यास लग्नकार्याचे वेळा आमंत्रण करावें, किंवा जेथून ओवसा माघारा येईल, अशा ठिकाणीच वाण द्यावें, ८६ अथवा लाच पदरात घेऊन मग दुसऱ्याचें काम करावें, किंवा द्रव्य घेऊन रोग्यास औषध द्यावें, ८७ तसें, ज्याला जें दान द्यावें त्याचें त्यापासून संरक्षण होऊन त्यानें आपली लोकांत वाखाणणी करावी, या हेतूनें दान करतात, ८८ अथवा अर्जुना, वाटेनें जाताना कोणी एखादा उत्तम ब्राह्मण भेटला, पण त्यापासून प्रत्युपकार होण्यासारखा नसला, ८९ किंवा दान दिल्याची प्रसिद्धि करणारा नसला, तर, हे किरीटी, त्यास एक कवडी दान देऊन आपल्या सर्व आप्तवर्गाच्या प्रायश्चित्ताचा संकल्प करून त्याचे हातावर पाणी सोडतात २९० त्याचप्रमाणें, त्या दानापासून परलोकच्या सर्व फलाची आशा करून त्यास देतात, आणि ते तरी किती? तर ते त्या ब्राह्मणाच्या एक वेळच्या भुकेलाही पुरावयाचे नाही ९१ बरें, तेवढेंच का होईना! पण ते तरी संतोषानें द्यावयाचें, तर नाही! तो ब्राह्मण ते घेऊन चालला असता, आपली मोठी हानि झाली, असें म्हणून मनात झुरतात, जणू काय चोरानें यांचें सर्वस्वच हरण केलें! ९२ हे सुमते अर्जुना, आणखी काय सांगावें! अशा मनोवृत्तीने जे दान देतात, ते दान त्रिजगतात राजस दान समज ९३

जें दान सत्काररहित, अपमानपूर्वक, आणि पुण्यदेश, पुण्यकाल व सत्पात्र नसून दिलें जातें, तें तामस दान होय. ॥ २२ ॥

मग म्लेच्छांची वस्ती असेल तीं ठिकाणें, अथवा अरण्यें, किंवा अपवित्र जागा, अथवा तंबू, किंवा नगराचे चव्हाटे, ९४ अशा ठिकाणीं जमून, संध्याकाळीं अथवा रात्री, चोरी करून आणिलेल्या धनाचें उदारपणानें दान करतात, ९५ हें दान देण्यास पात्रें कोण? तर भाट लोक, तमासगीर लोक, किंवा वेश्या अथवा जुगार खेळणारे, किंवा मूर्तिमंत चेटकी, यांच्यावरच खुश होतात! ९६ अशा लोकांनीं त्यांच्यापुढें नृत्यगायन केल्यावर अथवा भाट लोकांनीं स्तुति केलेली ऐकल्यावर, तीच त्यांच्या कानांत नेहमी गुणगुणत असतात. ९७ त्याहीनंतर जेव्हा पुष्पें अगर सुगंधि द्रव्यें यांचा सुवास घेतात, तेव्हा तल्लीन होऊन केवळ भ्रमाचे मूर्तिमंत वेताळ बनतात! ९८ मग दुसऱ्यास लुटून आणलेल्या अनेक पदार्थांचें माग वगैरे लोकांस अन्नसत्र घालतात. ९९ याप्रमाणें, जे दान करणें, ते तामस दान असें मी म्हणतो, आणि दैववशात आणखी हा एक प्रकार घडून येतो, तो ऐक ३०० कदाचित् भुंग्यानें लाकूड पोखरल्यावर त्यास रामनाम अक्षराचा आकार यावा, किंवा सहज टाळी वाजवीत असता दोन्ही हातांच्या मध्ये कावळा सापडावा, त्याप्रमाणें तामस मनुष्यास पुण्यक्षेत्राचें ठिकाण पर्वणीचा लाभ झाला, १ आणि त्या ठिकाणीं त्याचें ऐश्वर्य पाहून योग्य अतिथि प्राप्त झाला, आणि त्यास पाहून हा भांबावून जाऊन त्याला काही द्यावें असेंही जरी मनात आलें, २ तरी त्याजविषयीं पूज्य बुद्धि न बाळगता व त्यास नमस्कार न करता, आपण स्वतः दुसऱ्याकडूनही त्याला अर्घ्यादिकही समर्पण करीत नाही, ३ आणि त्याला बसावयास आसनही देत नाही, मग गंधाक्षतांनी त्याचें पूजन करण्याची गोष्ट कशास पाहिजे? याप्रमाणें तामसी पुरुष अतिथीची अप्रतिष्ठा करतात ४ परंतु ऋणकऱ्याचा बोळवण करावी, त्याप्रमाणें त्याच्या हातावर काही द्रव्य ठेवून 'अरे तुरे' करून त्याचा अपमान करतात, ५ आणि अर्जुना, त्याला जे दान द्यावयाचें, तितकीच त्याची किंमत आहे, अशी त्याची हेलना करतात, आणि मग त्या ब्राह्मणास वाईट शब्द बोलून धक्के मारून त्याची अमर्यादा करतात ६ हें पुष्कळ बोलणें राहू दे. याप्रमाणें जें द्रव्य दान करणें, त्याला या जगात तामस दान असें म्हणतात ७ याप्रमाणें ज्यांच्या त्यांच्या चिन्हांनीं युक्त अशीं ही सात्विक, राजस आणि तामस हीं दानें तुला स्पष्ट सांगितलीं ८ त्याविषयीं अर्जुना, मला असें वाटतें कीं, कदाचित् तूं आपल्या मनात अशी शंका घेशील कीं, ९ संसारबंधनापासून सोडविणारें जर एक सात्विक कर्मच आहे, तर त्यावाचून दोषयुक्त अशीं जीं वेगळीं कर्में त्यांचें वर्णन का करावें? ३१० परंतु द्रव्याच्या ठेव्यावरील समंधाचें निवारण केल्याशिवाय जसें तें हातीं येत नाही, अथवा धूर सोसल्याशिवाय जसा अग्नि पेटत नाही, ११ तसें शुद्ध सत्वगुणाचें आड जे रजस्तमोगुणांचें द्वार आहे, तें फोडण्याचा प्रयत्न केला असता त्यास वाईट का म्हणावें? १२ आम्ही श्रद्धेपासून दानापर्यंत जेवढ्या क्रिया सांगितल्या, त्या सर्व तीन गुणांनीं युक्त आहेत १३ त्या तिन्ही गुणांचा मी खरोखर उल्लेख करणार नव्हतो, परंतु सत्वगुण उघड रीतीनें दाखविण्याकरिता दुसऱ्या दोन गुणांचें वर्णन केलें. १४ जें दोहोंमध्यें तिसरें आहे, तें दोघांचा त्याग केल्यावर दिसतें. ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांचा त्याग केला असता संध्याकाळ दिसतो, १५ त्याप्रमाणें रज व तम यांचा नाश झाल्यावर, तिसरा जो उत्तम सत्वगुण, तो आपोआप प्राप्त होतो. १६ अशा प्रकारें सत्वगुण दाखवि-

दावावया सत्त्व तुज । निरूपिलें तम रज । ते सांडूनि सत्त्वें काज । साधी आपलें १७ सत्त्वेंचि येणें चोखाळें । करी यज्ञादिकें सकळें । पावसी तें करतळें । आपलें निज ॥१८॥ सूर्यें दाविलेंसातें । काय एक न दिसे येथें । तेवि सत्त्वें केलें फळातें । काय नेदी ॥१९॥ हे कीर आवडताविखी । शक्ति सत्त्वी आथी निकी । परि मोक्षेंसी एकी । मिसळणें जें ॥२०॥ ते एक आनचि आहे । तयाचा सावाधो जै लाहे । तैं मोक्षाचाही होये । गांवी सरतें ॥२१॥ पै भांगार जऱ्ही पधरें । तऱ्ही राजावळीची अक्षरें । लाहे तैंचि सरे । जियापरी ॥२२॥ स्वच्छें शीतळें सुगंधें । जळें होती सुखप्रदें । परि पवित्रत्व सबंधें । तीर्थाचेनि २३ न यो का भलतैसी थोरी । परि गंगा जैं अंगिकारी । तैंचि तिये सागरी । प्रवेशु गा ॥२४॥ तैसे सात्त्विका कर्मा किरीटी । येतां मोक्षाचिये भेटी । न पडे आडकाठी । ते वेगळें आहे ॥२५॥ हा बोलु आयकतखेंवी । अर्जुना आधि न माये जीवीं । म्हणे देवें कृपा करावी । सांगावें तें ॥२६॥ तेथ कृपाळुचक्रवर्ती । म्हणे आईक तयाची व्यक्ती । जेणें सात्त्विकें ते मुक्ती । रत्न देखे ॥२७॥

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

ॐतत् सत् इति ब्रह्मणः त्रिविधः निर्देशः स्मृतः, तेन ब्राह्मणाः वेदाः यज्ञा च पुरा विहिताः ॥ २३ ॥

तरि अनादि परब्रह्म । जें जगदादि विश्रामधाम । तयाचें एक नाम । त्रिधा पै असे २८ तें कीर अनाम अजाती । परि अविद्यावर्गाचिये राती- । माजि वोळखावया श्रुती । खूण केली ॥२९॥ उपजलिया बाळकासी । नाव नाही तयापासी । ठेविलेनि नावेंसी । ओ देत उठी ॥३०॥ कष्टले संसारशिणें । जे देवों येती गाऱ्हाणें । तयां ओ दे नावें जेणें । तो संकेतु हा ॥ ३१ ॥ ब्रह्माचा अबोला फिटावा । अद्वैतत्त्वें तो भेटावा । ऐसा मंत्रु देखिला कणवा । वेदें बापें ॥३२॥ मग दाविलेनि जेणें एकें । ब्रह्म आळविलें कवतिकें । मागां असत ठाके । पुढा उभें ॥ ३३ ॥ परि निगमाचळशिखरीं । उपनिषदार्थनगरी । आहाति जे ब्रह्माच्या येकाहारी । तयांसीच कळे ॥ ३४ ॥ हेंही असो प्रजापती । शक्ति जे सृष्टि करिती । ते जया एका आवृत्ती । नामाचिये ॥३५॥ पै सृष्टीचिया उपक्रमा- । पूर्वीं गा विरोत्तमा । वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होता ॥३६॥ मज ईश्वरातें नोळखे । ना सृष्टिही करूं न शके । तो थोरु केला एकें । नामें जेणें ॥३७॥ जयाचा अर्थु जीवीं ध्यातां । जें वर्णत्रयचि जपतां । विश्वसृजनयोग्यता । आली तया ॥३८॥ तेधवां रचिले ब्रह्मजन । तया वेद दिधले शासन । यज्ञाऐसें वर्तन । जीविकें केलें ॥ ३९ ॥ पाठीं नेणों किती येर । सृजिले लोक अपार । जाले ब्रह्मदत्त अग्रहार । तिन्ही भुवनें ॥४०॥ ऐसें नाममंत्रें जेणें । धातया अढंच करणें । तयाचें स्वरूप आइक म्हणे । श्रीकांतु तो ॥४१॥ तरि सर्व मंत्रांचा राजा । तो प्रणवो आदिवर्णु बुझा । आणि तत्कारु तो दुजा । तिजा सत्कारु ॥४२॥ एवं ॐतत्सदाकार । ब्रह्मनाम हें त्रिप्रकार । हें फुल तुरंबी सुंदर । उपनिषदाचें ॥ ४३ ॥ येणेंसी गा होऊनि एक । जैं कर्म चाले सात्त्विक । तैं कैवल्यातें पाइक । घरींचें करी ॥४४॥ परि कापुराचें थळीव । आणूनि देईल दैव । लेवों जाणणेंचि अडव । तेथ असे बापा ॥४५॥ तैसें आदरिजेल सत्कर्म । उच्चरिजेल ब्रह्मनाम । परि नेणिजेल जरि वर्म । विनियोगाचें ॥४६॥ तरि महत्ताचिया कोडी । घरा आलियाही वोढी । मानूं नेणता अपरवडी । मुदल तुटे ॥४७॥ कां ल्यावया चोखट । टीक भांगार एकवट । घालूनि बांधली मोट । गळां जेवीं ४८ तैसें तोंडीं ब्रह्मनाम । हातीं तें सात्त्विक कर्म । विनियोगेंवीण काम । विफळ होय ॥४९॥ अगा

ण्याकरिता तुला तम व रज या गुणाचा लक्षणे सांगितला, तर त्याचा त्याग करून सत्वगुणाच्या योगे आपली कार्यसिद्धि करून घे १७ या शुद्ध सत्वगुणानेच तू यज्ञादि सर्व कर्माचे आचरण कर, म्हणजे तू स्वस्वरूपाला अगदी सहज प्राप्त होशील १८ स्वत सूर्यच जर कोणतीही वस्तु दाखवावयास लागला, तर काय एक दिसणार नाही! तसें सत्वगुणानं आचरण केले असता ते कोणते फल देणार नाही? १९ अशी सर्वतोपरी सत्वगुणाच्या अंगी शक्ति आहे खरी, परंतु मोक्षाची प्राप्ति जेणेकरून होते, ३२० ती एक निराळीच वस्तु आहे, आणि तिचे जेव्हा सत्वगुणास साहाय्य होतें, तेव्हाच मोक्षप्राप्तीची योग्यता येते. २१ हे पहा—जरी पधराच्या दराचे उत्तम सोनं असले, तरी जेव्हा त्याच्यावर राजाचा शिक्का पडेल, तेव्हाच तें चहूंकडे चालतें २२ अनेक ठिकाणचे जल स्वच्छ, थंड, सुगंधयुक्त व सुखदायक असेल, पण तीर्थाला मिळाल्याशिवाय त्याला पवित्रता येत नाही, २३ इतर ठिकाणच्या पाण्याला कसलीही योग्यता नसेना, पण जेव्हा गंगा त्याचा अंगीकार करील, तेव्हाच त्याचा समुद्रात प्रवेश होतो, २४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, सात्विककर्माच्या आचरणाने मोक्षाच्या भेटीला येत असता, ज्याच्या योगें मध्ये आडकाठी होत नाही, ते वेगळेंच आहे २५ हे भाषण ऐकताच अर्जुनाचे मनात अनिवार चिंता उत्पन्न होऊन तो म्हणाला कीं, "देवांनी कृपा करून तें सांगावे." २६ तेव्हा भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले —जिचे योगाने सात्विक गुणास मोक्षरूपी रत्नाचा लाभ होतो, त्या वस्तूची लक्षणें ऐक २७

ॐ तत् सत् अशी तीन प्रकारची ब्रह्माची नांवें आहेत त्यांच्या योगाने ब्राह्मण, वेद आणि यज्ञ हे पूर्वी उत्पन्न केले आहेत. ॥ २३ ॥

तर अनादि जें परब्रह्म, व जें जगत् आदिकरून सर्वांचे विश्रांतिस्थान आहे, त्याचें एकच नांव तीन प्रकारचे आहे. २८ ते ब्रह्म खरोखर नाम व जात एतद्रहित आहे परंतु अज्ञानी लोकाच्या अंधकारात ओळखण्याकरिता वेदानीं त्याला नाव दिलें. २९ मूल जन्मल्यावर त्याला नाव नसते, पण तेच त्याचे नाव ठेवून हाका मारूं लागल्यावर तें ओ देत उठते, ३३० त्याप्रमाणे, संसाराच्या कष्टाने शिणलेले जीव वेदाकडे गाऱ्हाणे सांगण्यास आले असता त्यांनीं हाका मारल्यावर वेद त्यांस ओ देतात, तेंच नाव हे होय ३१ ब्रह्माचे अनिर्वाच्यपण फिटावें, व ऐक्यरूप होऊन भेट व्हावा, असा वेदांनी कृपावंत होऊन मंत्र शोधून काढला. ३२ मग ज्या मन्त्राने ब्रह्मास हाका मारली असता ते सहज मागे असूनही पुढे उभे रहाते, ३३ परंतु वेदरूपी पर्वताच्या शिखरावर उपनिषद्रूपी नगरात जे ब्रह्माच्या पंक्तीस असतात, त्यानाच ते कळते ३४ फार काय, परंतु सृष्टि उत्पन्न करण्याची ब्रह्मदेवास जी शक्ति आली, ती ज्या एका नामाच्या अनुष्ठानानेंच प्राप्त झाली ३५ परंतु, हे वीरोत्तमा, सृष्टि उत्पन्न करण्याचे पूर्वी ब्रह्मदेव एकटा उत्पन्न झाल्यावर वेडाच होऊन गेला. ३६ ज्या मजपासून त्याची उत्पत्ति झाली, त्या ईश्वरासही तो ओळखीना, अथवा सृष्टिही उत्पन्न करू शकेना, ती योग्यता ज्या एका नावाच्या उच्चाराने त्यास प्राप्त झाली, ३७ ज्याचा अर्थ मनात आणल्यावर, व ज्या तीन अक्षराचा जप केल्यावर सृष्टि उत्पन्न करण्याची योग्यता जेव्हा आली, ३८ तेव्हा ब्राह्मण निर्माण करून त्याना वेदाची आज्ञा मान्य करण्यास सांगून त्याचे निर्वाहाकरिता त्यानें त्यास यज्ञाचे वगैरे आचरण करण्यास सांगितलें. ३९ नतर अपार लोक उत्पन्न केले की, ज्याची गणना करिता येत नाही, व तिन्ही भुवनें ही ब्रह्मदेवानें त्यास अग्रहार करून दिलीं ३४० श्रीलक्ष्मीपति म्हणतात —अशा प्रकारे ज्या नाममंत्राच्या योगानें ब्रह्मदेव श्रेष्ठत्वास पावला, त्याचें लक्षण ऐक. ४१ तर सर्व मन्त्रात श्रेष्ठ जो ॐकार, तो मूळ अक्षर असे समज, आणि तत्कार दुसरें अक्षर, व तिसरे सत्कार होय. ४२ याप्रमाणे **ॐतत्सत्** असे तीन प्रकारचे ब्रह्माचे नाव आहे, आणि उपनिषदाचे हे जे नामरूपी सुंदर पुष्प, त्याचा तू वास घे. ४३ याचें ऐक्य झाल्यावर जर सात्विक कर्माचे आचरण केलें, तर मोक्ष आपल्या घरचा चाकर होतो. ४४ परंतु दैवयोगानें जर कापुराचे अलंकार प्राप्त झाले, तर वापरे, ते कसे वापरावे, हे समजण्याचीच अडचण असते, ४५ तसें सत्कर्माचें आचरण करून ब्रह्माच्या नावाचा जरी उच्चार केला, पण त्याचे व्यवस्थेचें वर्म जर माहीत नसले, ४६ तर, साधुवृंद घरीं आले असता त्याचा सन्मान न करिता अपमान केला म्हणजे पुण्याचा क्षय होतो, ४७ अथवा सुंदर टिका वगैरे सोन्याचे दागिने एके ठिकाणी बांधून ते जसे गळ्यात अडकवावे, ४८ तसा तोंडाने ब्रह्माचे नावाचा उच्चार केला, व हाताने सात्विक कर्मांचे आचरण केलें, पण त्याची व्यवस्था माहीत नसली, तर ते सर्व कर्म व्यर्थ होय. ४९

अन्न आणि भूक । पासीं असे परि देख । जेऊं नेणता बाळक । लघनचि कीं ॥ ३५० ॥ का स्नेहसूत्र वैश्वानरा । जालियाही ससारा । हातवटी नेणता वीरा । प्रकाशु नोहे ॥ ५१ ॥ तैसें वेळे कृत्य पावे । तेथिंचा मंत्रुही आठवे । परि व्यर्थ ते आघवें । विनियोगेंवीण ॥५२॥ म्हणौनि वर्णत्रयात्मक । जे हे परब्रह्मनाम एक । विनियोगु तूं आइक । याचा आतां ॥५३॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रिया ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

तस्मात् ब्रह्मवादिनां विधानोक्ताः यज्ञदानतपःक्रियाः ॐ इति उदाहृत्य सततं प्रवर्तन्ते ॥ २४ ॥

तरि या नामीचीं अक्षरें तिन्ही । कर्मा आदिमध्यनिदानीं । प्रयोजावीं पैं स्थानीं । इहीं तिन्ही ॥५४॥ हेचि एकी हातवटी । घेउनी हन किरीटी । आले ब्रह्मविद भेटी । ब्रह्माचिये ॥५५॥ ब्रह्मेंसी होआवया एकी । ते न वचती यज्ञादिकीं । जें चावळलें बोळखीं । शास्त्रांचिया ॥५६॥ तो आदि तंव ओंकारु । ध्यानें करिती गोचरु । पाठीं आणिती उच्चारु । वाचेही तो ॥ ५७ ॥ तेणें ध्यानें प्रकटे । प्रणवोच्चारें स्पष्टें । लागती मग वाटे । क्रियांचिये ॥५८॥ आधारीं अभंगु दिवा । आडवी समर्थु बोळावा । तैसा प्रणवो जाणावा । कर्मारंभीं ॥५९॥ उचितदेवोद्देशें । द्रव्यें धर्म्यें आणि बहुवसें । द्विजद्वारा हन हुताशें । यजिती पैं ते ॥३६०॥ आहवनीयादि वन्हीं । निक्षेपरूपीं हवनीं । यजिती पैं विधानीं । फुडे होउनी ॥६१॥ किंबहुना नाना याग । निष्पत्तीचें घेउनी अंग । करिती नावडतेया त्याग । उपाधीचा ॥६२॥ कां न्यायें जोडला पवित्रीं । भूम्यादिकीं स्वतंत्रीं । देशकाळशुद्ध पात्रीं । देती दानें ॥६३॥ अथवा एकांतरा कृच्छ्रीं । चांद्रायणें मासोपवासी । शोषोनि गा धातुराशी । करिती तपें ॥६४॥ एवं यज्ञदानतपें । जियें गाजती बंधरूपें । तिहींच होय सोपें । मोक्षाचें तया ॥६५॥ स्थळीं नावा जिया दाटिजे । जळीं तियांचि जेवीं तरिजे । तेवि बंधकीं कर्मीं सुटिजे । नामें येणें ॥ ६६ ॥ परि हें असो ऐसिया । या यज्ञदानादि क्रिया । ओंकारें सावायिलिया । प्रवर्तती ॥ ६७ ॥ तिया मोटकिया जेथ फळीं । रिगो पाहाती निहाळीं । प्रयोजिती तिये काळीं । तच्छब्दु तो ॥६८॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः २५

मोक्षकाङ्क्षिभिः तत् इति (उदाहृत्य) फलं अनभिसंधाय विविधाः यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाः च क्रियन्ते. २५

जे सर्वांही जगापरौतें । जें एक सर्वेंही देखतें । जे तच्छब्दें बोलिजे तें । पैल वस्तु ॥ ६९ ॥ तें सर्वादिकत्वें चित्तीं । तद्रूप ध्यावूनियां सुमती । उच्चारेंही व्यक्ती । आणिती पुढती ॥ ३७० ॥ म्हणती तद्रूपा ब्रह्मा तया । फळेंसी क्रिया इया । तेंचि होतु आम्हां भोगावया । काहींचि नुरो ॥ ७१ ॥ ऐसेनि तदात्मकें ब्रह्में । तेथ उगाणूनि कर्में । आग झाडिती न मर्में । येणें बोलें ॥७२॥ आता ओंकारें आदरिलें । तत्कारें समर्पिलें । इया रिती जया आलें । ब्रह्मत्व कर्मा ॥७३॥ ते कर्म कीर ब्रह्माकारें । जालें तेणेंही न सरे । जें करी तेणेंसी दुसरें । आहे म्हणौनि ॥ ७४ ॥ मीठ आगें जळीं विरे । परि क्षारता वेगळी उरे । तैसें कर्म ब्रह्माकारें । गमे तें द्वैत ॥ ७५ ॥ आणि दुजें जंव जंव घडे । तंव तंव संसारभय जोडे । हें देवो आपुलेनि तोंडें । बोलती वेद ॥ ७६ ॥ म्हणोनि परत्वें ब्रह्म असे । तें आत्मत्वें परियवसे । सच्छब्दया रिणोद्देशें । ठेविला देवें ॥७७॥ तरि ओंकार तत्कारीं । कर्म केलें जे ब्रह्मशरीरीं । जें प्रशस्तादि बोलवरी । वाखाणिलें ॥७८॥ प्रशस्तकर्मीं तिये । सच्छब्दा विनियोगु आहे । तोचि आइका होये । तैसा सांगों ॥७९॥

अरे, अन्न जवळ असून भूकही लागली आहे, परंतु असे पहा पहा की, लहान बालकास ते हाताने घेऊन तोंडात घालण्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळे त्यास लंघनच घडते, ३५० अथवा अर्जुना, तेल, वात व अग्नि ही एके ठिकाणी असताही दिवा कसा लावावा, हे माहीत नसेल, तर उजेड करता येत नाही, ५१ त्याप्रमाणे, पर्वकाळ प्राप्त होऊन, व कर्म करण्याची इच्छा होऊन त्या वेळचा मन्त्रही जरी आठवला, तरी त्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळे ते सर्व योग व्यर्थ होतात ५२ म्हणून, तीन अक्षराचे जे हे ब्रह्माचे नाव, त्याची व्यवस्था कशी करावी ती सागतो, ऐक ५३

याकरिता, वेदवेत्त्यांच्या यथाविधि यज्ञ, दान व तप या क्रिया ॐ या ब्रह्माच्या नावाचा उच्चार करून निरतर चालू असतात. ॥ २४ ॥

तर, या परब्रह्म नावाची जी तीन अक्षरे आहेत, त्या तिहींची योजना कर्माच्या आधी, मध्ये व शेवटी करावी ५४ हे किरीटी, याच हातोटीने ब्रह्मज्ञान्याना ब्रह्माची भेट होते ५५ ज्यांनी शास्त्राची माहिती करून घेतली आहे, ते ब्रह्माशी ऐक्य होण्याकरिता यज्ञादि क्रियाचा त्याग करीत नाहीत ५६ ते अगोदर ध्यानाने ॐकार सिद्ध करून मागून वाचेने त्याचा उच्चार करतात ५७ अशा रीतीने ध्यान केल्यावर प्रणवोच्चार स्पष्ट करून मग क्रिया करण्यास आरभ करितात ५८ मग अंधेरात न जाणाऱ्या दिव्याप्रमाणे अथवा अरण्यात बरोबर असणाऱ्या बलवान् सोबत्याप्रमाणे, कर्मारंभीचा प्रणवोच्चार कर्म करते वेळी सोबत करतो, असें समज. ५९ धर्माने मिळविलेले पुष्कळ द्रव्य वेदात सागितलेल्या देवतेला अर्पण करण्याच्या हेतूने ब्राह्मणद्वारा अथवा अग्नीच्या मुखाने यज्ञ करतात, ३६० आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिण या तीन अग्नीत ते यथाविधि हवन करतात, ६१ फार काय, परंतु नानातऱ्हेचे यज्ञ उत्पन्न करून नावडत्या अहकारादि संसाराचा त्याग करतात, ६२ किंवा न्यायाने मिळविलेले पवित्र द्रव्य, व भूमि आदिकरून मुख्य दाने ही देशकाल पाहून पवित्र ब्राह्मणास देतात. ६३ अथवा एक दिवसाआड, किंवा एक महिन्याआड चांद्रायण व्रताचे आचरण करून महिन्याचे महिने केलेल्या उपासाने शरीरातील सप्तधातु शोषून शरीर शुद्ध करून तपाचें आचरण करतात, ६४ अशा प्रकारे यज्ञ, दान व तप ही जी कर्मे बंधरूप म्हणून प्रसिद्ध आहेत, त्याचे आरंभीं प्रणवोच्चार केला असता त्या योगाने मोक्ष सोपा होतो. ६५ नदीच्या कडेस असलेली नाव पाण्यात लोटते वेळी जड लागते, परंतु तिच्याच योगाने पाण्यावरून तरून जाता येते, त्याप्रमाणे, संसारात पाडणारी अशी जी कर्मे, त्या कर्मापासून या नामाच्या योगाने मनुष्य मुक्त होतो ६६ परंतु या गोष्टी तशाच राहू दे या यज्ञ, दान वगैरे ज्या क्रिया आहेत, त्या ॐकाराच्या साह्याने योग्यतेस येतात. ६७ ती कर्मे फळाला आली असे ज्या वेळेस याच्या दृष्टीस पडते, त्या वेळेस ' तत् ' शब्दाचा उपयोग करितात ६८

मुमुक्षु जन ' तत् ' या ब्रह्माच्या नावाचा उच्चार करून फळाची आशा न धरिता यज्ञ, तप आणि दान याच्या अनेक प्रकारच्या क्रिया करितात ॥ २५ ॥

जे सर्व जगाच्या पलीकडे आहे, व जे प्रकट सर्वाला पाहू शकते, असें जे परब्रह्म, ते ' तत् ' या शब्दाने म्हणतात. ६९ अर्जुना, तें सर्वांच्याहून अगोदरचे आहे, असे लक्षात आणून त्याच्या रूपाचे ध्यान करून पुढे त्याचा ' तत् ' उच्चार करतात, ३७० आणि असे म्हणतात की, तद्रूपी जें ब्रह्म, त्याला फळासह सर्व क्रिया अर्पण असोत आम्हास भोगावयास काही शिल्लक न राहोत ७१ याप्रमाणे तत्स्वरूपी ब्रह्मास कर्म अर्पून ती ' माझी नव्हेत ' असे म्हणून अंग झाडून मोकळे होतात ७२ आता, ॐकाराचा उच्चार करून ज्याचा आरंभ केला, व ' तत् ' याचा उच्चार करून ज्याचे फळ अर्पण केले, आणि अशा रीतीने ज्या कर्माला ब्रह्मत्व प्राप्त झाले, ७३ ते कर्म खरोखर जरी ब्रह्मरूप झाले, तरी तेवढ्यानेच कार्यभाग होत नाही. कारण जो कर्म करणारा असतो, त्याचा दुजाभाव शिल्लक रहातो त्याचे ब्रह्माशी ऐक्य होत नाही ७४ मीठ पाण्यात टाकले असता विरून जाते, परंतु त्याचा खारटपणा पाण्यापासून वेगळाच असतो, तसे कर्म ब्रह्माकार झाले, असें समजणें तेंच द्वैत होय, ७५ आणि जसे जसे द्वैत वाढेल, तसे तसे संसारभयही अधिक प्राप्त होईल हे देव स्वत आपल्या तोंडाने बोलतात, इतकेच नव्हे तर वेदही तसेच सागतात ७६ म्हणून, ब्रह्माच्या ठिकाणीं असलेलें द्वैत हे ' सत् ' शब्दाच्या ज्ञानाने निरसन होण्याकरिता देवांनी ' सत् ' शब्दाची योजना केली आहे. ७७ तर ॐकार व तत्कार याच्या उच्चाराने केलेलें कर्म ब्रह्मस्वरूपी होते त्याला प्रशस्त कर्म असें म्हणतात ७८ प्रशस्त कर्माचे ठिकाणी ' सत् ' शब्दाचा उपयोग करतात, तो ऐकण्याजोगा आहे, तो सागतो. ७९.

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते २६

(ज्ञानिभिः) सत् इति एतत् सद्भावे साधुभावे च प्रयुज्यते, तथा, पार्थ, प्रशस्ते कर्मणि सत् शब्दः युज्यते ॥२६॥

तरि सच्छब्दे येणें । आटूनि असताचें नाणें । दाविजे अव्यंगवाणें । सत्तेचें रूप ॥ ३८० ॥ जे सत्तेचि काळें देशें । होऊं नेणेचि अनारिसें । आपणपा आपण असे । अखंडित ॥८१॥ हें दिसतें जेतुलें आहे । तें असतपणें जें नोहे । देखतां रूपीं सोये । लाभे जयाची ॥८२॥ तेणेंसी प्रशस्तें कर्म । जें जालें सर्वात्मक ब्रह्म । देखिजे करूनि सम । ऐक्यबोधें ॥ ८३ ॥ तरी ओंकारतत्कारें । जें कर्म दाविलें ब्रह्माकारें । तें गिळूनि होइजे एकसरें । सन्मात्रचि ॥ ८४ ॥ ऐसा हा अंतरंगु । सच्छब्दाचा विनियोगु । जाण। म्हणे श्रीरंगु । मी ना म्हणें हो ॥ ८५ ॥ ना मींचि जरी हो म्हणें । तरी श्रीरंगीं दुजें हेचि उणें । म्हणौनि हें बोलणें । देवाचेंचि ॥ ८६ ॥ आतां आणिकीही परी । सच्छब्दु हा अवधारीं । सात्त्विक कर्मा करी । उपकारु जो ॥८७॥ तरी सत्कर्में चांगें । चालिलीं अधिकारबगें । परी एकाधें कां आगें । हिणावती जैं ॥ ८८ ॥ तैं उणें एकें अवयवें । शरीर ठाके आधवें । कां अंगहीन न भाडावे । रथाची गती ॥८९॥ तैसें एकेंचि गुणेंवीण । सताचि परी असतपण । कर्म धरी गा जाण । जिये वेळे ॥३९०॥ तेव्हां ओंकार तत्कारीं । सावायिला हा चांगी परी । सच्छब्दु कर्मा करी । जीर्णोद्धारु ॥९१॥ तें असतपण फेडी । आणि सद्भावाचिये रूढी । निजसत्त्वाचिये प्रौढी । सच्छब्दु हा ॥९२॥ दिव्यौषध जैसें रोगिया । कां सावावो ये भंगलिया । सच्छब्दु कर्मा व्यंगलिया । तैसा जाण ॥९३॥ अथवा कांहीं प्रमादें । कर्म आपुलिये मर्यादे । चुकोनि पडे निषिद्धें । वाटे हन ॥९४॥ चालतयाचि मार्गु साडे । पारखियाचि अखरे पडे । राहाटीमाजि न घडे । काइ काइ ॥९५॥ म्हणौनि तैसी कर्मा । रामस्ये साडे सीमा । असाधुत्वाचिया दुर्नामा । येवों पाहे जें ॥९६॥ तेथ गा हा सच्छब्दु । येरा दोहींपरीस प्रबुद्धु । प्रयोजिला करी साधु । कर्मातें यया ९७ लोहा परिसाची घृष्टी । वोहळा गंगेची भेटी । कां मृता जैसी वृष्टी । पीयूषाची ॥ ९८ ॥ पैं असाधुकर्मा तैसा । सच्छब्दप्रयोगु वीरेशा । हें असो गौरवुचि ऐसा । नामाचा यया ॥ ९९ ॥ घेऊनि येथिचें वर्म । जै विचारिसी हें नाम । तें केवळ हेंचि ब्रह्म । जाणसी तूं ॥४००॥ पाहें पां ओंतत्सत् ऐसें । हें बोलणें तेथ नेतसे । जेथूनि कां हें प्रकाशे । दृश्यजात ॥१॥ तें तंव निर्विशिष्ट । परब्रह्म चोखट । तयाचें हें आतुवट । व्यंजक नाम ॥२॥ परि आश्रयो आकाशा । आकाशचि का जैसा । या नामा नामी आश्रयो तैसा । अभेदु असे ॥३॥ उदयिला आकाशीं । रवीचि रवीतें प्रकाशी । हे नामव्यक्ती तैसी । ब्रह्मचि करी ॥४॥ म्हणौनि त्र्यक्षर हें नाम । नव्हे जाण केवळ ब्रह्म । यालागी कर्म । जें जें कीजे ॥५॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञे, दाने, तपसि, च स्थितिः सत् इति च उच्यते, तदर्थीयं च कर्म सत् इति अभिधीयते एव ॥ २७ ॥

तें याग अथवा दानें । तपादिकेंही गहनें । तियें निफजतु कां न्यूनें । होऊनि ठातु ॥ ६ ॥ परि परिसाचा वरकली । नाहीं चोखाकिडाची बोली । तैसी ब्रह्मीं अर्पितां केली । ब्रह्मचि होती ॥७॥ उणिया पुरियाची परी । नुरेचि तेथ अवधारीं । निवडूं न येती सागरीं । जैसिया नदी ८ एवं पार्था तुजप्रती । ब्रह्मनामाची हे शक्ती । सांगितली उपपत्ती । डोळसा गा ॥९॥ आणि येकें

ज्ञानी हे ' सत् ' या ब्रह्माच्या नावाची योजना अस्तित्व आणि चांगलेपणा दाखविण्याकरिता करितात. तसेंच, पार्था, शुभ कर्म दाखविण्यालाही ' सत् ' हा शब्द योजीत असतात. २६

तर या सत शब्दानें असद्रूपी मिथ्या नाणे आटून सत्तेचे व्यंगरहित स्वरूप दृष्टीस पडतें ३८० त्या सत्तेला देशानें किंवा कालानें भिन्नरूप प्राप्त होत नाहीं ती आपल्या ठिकाणीं जशी असते तशीच असते ८१ हे जे सर्व दृश्यमान जगत् असत् आहे तें सत्तेचे रूप नाहीं ज्या सत्तेचे रूप दृष्टीस पडलें असता आत्मस्वरूपाची प्राप्ति होते, ८२ त्या सत्तेबरोबर ऐक्यबोधानें कर्म ब्रह्मरूप होतें ८३ तर ॐकार व तत्कारानें जें कर्म ब्रह्मरूप झालें, असें पूर्वींच दाखविलें आहे मग या सत् शब्दाचा उपयोग काय, असें म्हणशील तर, कर्म ब्रह्मरूप झालें, असाही संस्कार राहूं नये म्हणून सत् शब्दाचा विनियोग आहे ८४ याप्रमाणे हा ' सत् ' शब्दाची अंतर्गत व्यवस्था समजा, असें श्रीरंग म्हणाले महाराज म्हणतात.— मी म्हणत नाही हो ! ८५ किंवा मीच म्हणतो देव म्हणत नाहीत असें जर म्हटलें, तर श्रीरंगाचे ठिकाणीं द्वैताचा भाव उत्पन्न होऊन उणेपणा येतो, म्हणून मी जे बोलत आहे ते देवाचेंच बोलणे आहे ८६ आता ' सत ' शब्द हा दुसऱ्या एका तऱ्हेने सात्विक कर्मावर उपकार करतो, तो ऐक. ८७ तर सत्कर्मे यथाविधि उत्तम प्रकारें चाललीं असता त्यात एखाद्या बाजूने जेव्हा उणेपणा येतो, ८८ तेव्हा शरीराचा एखादा अवयव कमी असला म्हणजे जसे शरीराचे व्यापार थांबतात, किंवा रथाचा एखादा भाग कमी झाल्यावर रथाची गति जशी कमी होते, ८९ तसें कर्म सत् (उत्तम) खरें, परंतु ज्या वेळीं एखाद्याच गुणाच्या अभावीं तें असत् होतें, ३९० तेव्हा ॐकार व तत्कार यांच्या साहाय्यानें ' सत् ' शब्द हा त्या व्यंग कर्माचा उत्तम प्रकारें जीर्णोद्धार करतो, ९१ आणि आपल्या तेजाचे जोरानें कर्माचें व्यंग नाहींसें करून त्यास सद्भावाच्या योग्यतेस आणतो. ९२ दिव्य औषध जसें रोग्याला बरें करतें, किंवा एखाद्याचा पराजय झाला असता त्यास साह्य मिळाल्यावर जशी दुप्पट शक्ति येते, तसा ' सत् ' हा शब्द व्यंग कर्माचा न्यूनपणा नाहींसा करतो, असें समज. ९३ अथवा काही प्रमादानें कर्म आपली मर्यादा सोडून जर निषिद्ध मार्गानें गेलें, ९४ चालणारा आहे तोच मार्ग चुकतो, आणि परीक्षकालाच भ्रम होतो तर व्यवहारात काय काय होत नाही ? ९५ म्हणून, तशी कर्माची अविचारानें मर्यादा सुटून त्याला जर निषिद्ध कर्माचें वाईट नाव प्राप्त झालें, ९६ तर दोहोंपेक्षा ज्ञाता असा जो हा 'सत' शब्द, त्याची योजना केली असता हा वाईट कर्माचें चांगले कर्म करितो ९७ लोखंडाला जसें परिसाचें घर्षण, ओढ्यास जशी गंगेची भेट, अथवा मेलेल्या मनुष्यास जशी अमृताची वृष्टि, ९८ तसा, हे वीरेशा, असत्कर्माला ' सत ' ह्या शब्दाचा प्रयोग होय फार काय सांगावें ! ' सत् ' या नामाचा महिमाच असा आहे ९९ अशा रीतीने सत् शब्दाचें वर्म जाणून घेऊन जेव्हा तू त्या नामाचा उच्चार करशील, तेव्हा हेंच केवळ ब्रह्म आहे, असें तुला समजेल. ४०० हे पहा–ॐतत्सत हीं अक्षरें मुमुक्षुस त्या ठिकाणीं नेतात, कीं ज्या ब्रह्मापासून दृष्टीगोचर सर्व पदार्थ प्रकाशमान होतात. १ तें परब्रह्म स्वच्छ असून अपरिछिन्न आहे, व ॐतत्सत हें त्याचें अंतर्गत दर्शक नाम आहे २ परंतु आकाशाला जसा आकाशाचाच आश्रय आहे, तसा ॐतत्सत् या अक्षरांना ब्रह्माचाच आश्रय आहे ३ आकाशांत उदय पावल्यावर सूर्यच सूर्याला प्रकाशित करितो, त्याप्रमाणें या नावाचे उच्चाराबरोबर ब्रह्माची प्राप्ति होते ४ म्हणून हे त्र्यक्षरी नाव नसून केवळ ब्रह्म आहे असें समज, आणि याप्रीत्यर्थ जें जे कर्म तूं करशील, ५

यज्ञ, दान व तप यांमध्यें तत्पर असणें याला ' सत् ' म्हणतात, आणि त्यांच्यासाठीं केलेलें जें कर्म, त्यालाही सत् असेंच म्हणतात. ॥ २७ ॥

आणि त्या कर्मामध्यें आरंभींच काही व्यंग उत्पन्न होवो, किंवा तीं आरंभूनही अपूर्णे राहोत यज्ञ, दानें, किंवा गहन तपे असोत, ६ पण परिसाच्या स्पर्शानें झालेल्या सोन्याच्या कसोटींत उत्तम किंवा हिणकट ह्याची भासही नसते, त्याप्रमाणे केलेलीं कर्मे ब्रह्मार्पण केलीं असता ब्रह्मरूपच होतात ७ आणि ज्याप्रमाणें समुद्रामध्यें नद्या निवडता येत नाहींत, त्याप्रमाणे त्या कर्मांच्या ठिकाणीं पूर्णापूर्ण (उत्तम किंवा निषिद्ध) हा भेद उरत नाहीं, समजलास ! ८ याप्रमाणे, हे ज्ञानवंता अर्जुना, ब्रह्मनामाची शक्ति तुला दृष्टांतपूर्वक उघड करून सांगितली, ९ आणि हे वीरा, ब्रह्मनामाच्या, एकेक अक्षराचीही निरनि-

कांही अक्षरा । वेगळवेगळा वीरा । विनियोगु नागरा । बोलिलों रीती ॥४१०॥ एवं ऐसें सुमहिम । म्हणौनि हें ब्रह्मनाम । आतां जाणितलें की सुवर्म । राया तुवा ॥ ११ ॥ तरी येथूनि याचि श्रद्धा । उपलविली हो सर्वदा । जयाचें जालें बंधा । उरों नेदी ॥ १२ ॥ जिये कर्मीं हा प्रयोगु । अनुष्ठिजे सद्विनियोगु । तेथ अनुष्ठिला सांगु । वेदुचि तो ॥१३ ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

पार्थ, अश्रद्धया हुत, दत्त, तप तप्त यत् च कृत, तत् असत् इति उच्यते. तत् प्रेत्य, इह (अपि) च (फलप्रद) ना (भवति) ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभाग योगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ना सांडूनि हे सोयें । मोडूनि श्रद्धेची बाहे । दुराग्रहाची त्राये । वाढऊनिया ॥१४॥ मग अश्वमेध कोडी कीजे । रत्नें भरोनि पृथ्वी दीजे । एकांगुष्ठींही तपिजे । तपसाहस्री ॥१५॥ जळाशयाचेनि नावें । समुद्रही कीजती नवे । परि किंबहुना आघवें । वृथाचि तें ॥ १६ ॥ खडकावरी वर्षलें । जैसें भस्मीं हवन केलें । कां खेंव दिधलें । सावलिये ॥१७॥ नातरि जैसें चडकणा । गगन हाणितलें अर्जुना । तैसा समारंभु सुणा । गेलाचि तो ॥ १८ ॥ घाणा गाळिले गुंडे । तेथ तेल ना पेंडी जोडे । तैसें दरिद्र तेवढें । ठेलेंचि आंगीं ॥१९॥ गांठीं बांधली खापरी । येथ अथवा पैलतीरीं । न सरोनि जैसी मारी । उपवासी गा ॥ ४२० ॥ तैसें कर्मजातें तेणें । नाहीं ऐहिकीचें भोगणें । तेथ परत्र तें कवणें । अपेक्षावें ॥२१॥ म्हणौनि ब्रह्मनामश्रद्धा । मांडूनि कीजे जो धांदा । हें असो सिणु नुसधा । दृष्टादृष्टीं तो ॥ २२ ॥ ऐसें कलुषकरिकेसरी । त्रितापतिमिरतमारी । श्रीवर वीर नरहरी । बोलिले तेणें ॥२३॥ तेथ निजानंदा बहुवसा । माजि अर्जुनु तो सहसा । हरपला चंद्रु जैसा । चांदिणेंनि ॥२४॥ अहो संग्रामु हा वाणिया । मापें नाराचांचिया आणिया । सूनि माप घे मवणिया । जीवितेंसी ॥२५॥ ऐसिया समयीं कर्कशें । भोगीजत स्वानंदराज्य कैसें । आजि भाग्योदयो हा नसे । आणिके ठाईं ॥२६॥ संजयो म्हणे कौरवराया । गुणा रिझों ये रिपूचिया । आणि गुरुही हा आमुचिया । गुखाचा येथ ॥ २७ ॥ हा न पुसता हे गोठी । तरी देव का सोडिते गाठी । तरी कैसेनि आम्हां भेटी । परमार्थेसी ॥ २८ ॥ होतों अज्ञानाच्या आंधारां । वोसंतीत जन्मवाहरा । तों आत्मप्रकाशमंदिरा । आतु आणिलें ॥ २९ ॥ येवढा आम्हा तुम्हा थोरु । केला येणें उपकारु । म्हणोनि हा व्याससहोदरु । गुरुत्वें होय ॥४३०॥ तेंविचि संजयो म्हणे चित्तीं । हा अतिशयो या नृपती । खुपेल म्हणौनि किती । बोलत असों ॥३१॥ ऐसी हे बोली सांडिली । मग येरीचि गोठी आदरिली । जे पार्थें का पुसिली । श्रीकृष्णातें ॥ ३२ ॥ याचें जैसें का करणें । तैसें मीही करीन बोलणें । ऐकिजो ज्ञानदेवो म्हणे । निवृत्तीचा ॥ ४३३ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्लोक २८, ओव्या ४३३.

गळी व्यवस्था तुला चांगल्या रीतीनें सांगितला ४१० याप्रमाणें अर्जुना, ब्रह्मनामाची ही अशी थोरवा आहे हें वर्म तुला समजलें ना ? ११ तर यापुढें नेहमी याच नामावर श्रद्धा ठेवलीस, तर जन्मबंधनापासून तूं मुक्त होशील १२ जें कर्म करताना या शब्दाचा उत्तम रीतीनें उपयोग करण्यात येईल, तें कर्म पूर्ण होऊन वेदरूपीच होईल. १३

पार्था, श्रद्धेवांचून केलेलें हवन [यज्ञ] दान, तप आणि कोणतेंही कर्म याला ' असत् ' असें म्हणतात. तें परलोकीं फलप्रद होत नाहीं, व या लोकींही फलप्रद होत नाहीं ॥ २८ ॥

अथवा हा मार्ग सोडून, श्रद्धा नाहींशी करून व दुराग्रहाचें बल वाढवून १४ मग कोट्यवधि अश्वमेध यज्ञ केले, सर्व पृथ्वी रत्नांनीं भरून दान दिली, एक अंगुष्ठावर उभें राहून सहस्रावधि वर्षें तपश्चर्या केली, १५ आणि जलाशयाप्रमाणें गोड्या पाण्याचा समुद्र बांधला, तरी तें सर्व व्यर्थ होय १६ खडकावर वृष्टि व्हावी, किंवा भस्मात आहुति द्यावी, अथवा सावलीस आलिंगन द्यावें १७ किंवा अर्जुना, आकाशास चापटी मारावी, त्याप्रमाणें हें सर्व समारंभ फुकट जातात ! १८ घाण्यात जर गोटे घालून गाळले, तर त्यापासून तेल अथवा पेंड प्राप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें, या गोष्टींपासून दरिद्रच प्राप्त होणार ! १९ पदरात खापरखंटी बांधून या देशात अथवा दुसऱ्या देशात गेलें, तरी जशी ती द्रव्याच्या ऐवजीं न चालता उपाशी मारते, ४२० तसे त्या सर्व कर्मांचे आचरणापासून इहलोकीं सुख मिळत नाहीं, मग परलोकाच्या सुखाची इच्छा कशास करावी ? २१ म्हणून ब्रह्माचे ठिकाणीं श्रद्धा न ठेवता (ब्रह्मार्पण न करता) जें कर्म करावें, त्यात काही अर्थ नाहीं,—तो इहपरलोकीं केवळ शीण होय २२ असे पातकरूपी हत्तींचा नाश करणारा सिंह, त्रितापरूपी अंधकाराचा सूर्य, लक्ष्मीपति व सर्व वीरांमध्यें श्रेष्ठ असा जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो बोलला २३ तेव्हा, आत्मानंदात निमग्न झालेला अर्जुन हा पौर्णिमेच्या चांदण्यानें चंद्र हारपला जातो, तसा हारपला (मागें पडला.) २४ अहो, संग्राम हा केवळ बाणी अरान बाणाची टोक हाच त्याची मापें होत. त्यानीं जीविताचें जणु काय मापच घेतो आहे २५ अशा दुर्घट प्रसंगी आत्मानंदाचे भरात अर्जुन कसा निमग्न झाला आहे ! आज त्याच्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणाचें भाग्य उदयास आलेलें दिसत नाही ! २६ संजय म्हणतो — हे कौरवेश्वरा धृतराष्ट्रा, शत्रूचे (अर्जुनाचे) गुण पाहून प्रीति उत्पन्न होते, आणि आमच्या सुखप्राप्तीला हाच येथें गुरु (कारण) झाला आहे २७ जर त्यानें ही गोष्ट विचारली नसती, तर देवानीं आपलें हृद्गत कशाला सांगितलें असतें ? व आम्हास परमार्थाची भेट तरी कशी झाली असती ? २८ अज्ञानरूपी अंधकारात जन्ममरणाच्या येरझारा करीत पडलों होतों, तो आत्मप्रकाशरूपी मंदिरात मला आणून सोडलें २९ एवढा माझ्यावर व तुझ्यावर उपकार केला आहे, म्हणून हा व्यासाप्रमाणें आमचा गुरु झाला ४३० इतक्यात संजय आपले मनात म्हणाला कीं, मीं जी अर्जुनाची अतिशय स्तुति केली, ती धृतराष्ट्रास सहन होणार नाहीं, तेव्हा आता फार बोलूं नये ३१ याप्रमाणें संजयानें ही गोष्ट सोडून, अर्जुनानें श्रीकृष्णास दुसरीच गोष्ट विचारली, ती सांगण्यास आरंभ केला ३२ निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतात,—त्यानें जशी आपली गोष्ट फिरविली, तशी मीही सांगतो, ती ऐका ४३३

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अठरावा.

जयजय देव निर्मळ । निजजनाखिलमंगळ । जन्मजराजलदजाळ- । प्रभंजन ॥ १ ॥ जयजय देव प्रबळ । विदळितामंगळकुळ । निगमागमद्रुम- फळ । फलप्रद ॥२॥ जयजय देव सकल । विगतविषयवत्सल । कलितकाळकौतूहल । कलातीत ॥३॥ जयजय देव निश्चळ । चलचित्तपानतुंदिल । जगदुन्मीलनाविरल । केलिप्रिय ॥ ४ ॥ जयजय देव निखळ । स्फुरदमंदानंदबहळ । नित्यनिरस्ताखिलमळ । मूळभूत ॥५॥ जयजय देव स्वप्रभ । जगदंबुदगर्भनभ । भुवनोद्भवारंभस्तंभ । भवध्वस ॥६॥ जयजय देव विशुद्ध । विदुदयोद्यानद्विरद । शमदममदनमद । दयार्णव ॥७॥ जयजय देवैकरूप । अतिकृतकदर्पसर्पदर्प । भक्तभावाभुवनदीप । तापापह ॥८॥ जयजय देव अद्वितीय । परिणतोपरमैकप्रिय । निजजनजित भजनीय । मायागम्य ॥९॥ जयजय देव श्रीगुरो । अकल्पनाख्यकल्पतरो । स्वसंविद्द्रुमबीजप्ररो- । हणावनी ॥ १० ॥ हें काय एकैक ऐसैसें । नानापरिभाषावशें । स्तोत्र करूं तुजोद्देशें । निर्विशेषा ॥११॥ जिहीं विशेषणीं विशेषिजे । तें दृश्य नव्हे रूप तुझें । हें जाणें मी म्हणोनि लाजें । वानणा इहीं १२ परी मर्यादेचा सागरु । हा तंवचि तया डगरु । जंव न देखे सुधाकरु । उदया आला ॥ १३ ॥ सोमकांतु निजनिर्झरीं । चंद्रा अर्घ्यादिक न करी । तें तोचि अवधारी । करवी की जी १४ नेणों कैसी वसंतसगें । अवचितिया वृक्षाची अगें । फुटती तैं तयांही जोगें । धरणें नोहे ॥१५॥ पद्मिनी रविकिरण । लाहे मग लाजे कवण । का जळें शिवतलें लवण । आग भुले ॥१६॥ तैसा तूतें जेथ मी स्मरें । तेथ मीपण मी विसरें । मग जाकळिला ढेंकरें । तृप्तु जैसा ॥१७॥ मज तुवां जी केलें तेसें । माझें मीपण दवडूनि देशें । स्तुतिमिषेंच पां पिसें । बांधलें वाचे ॥१८॥ ना एऱ्हवी तरी आठवी । राहोनि स्तुति जै करावी । तै गुणागुणिया धरावी । सरोभरी की ॥ १९ ॥ तरी तू जी एकरसाचें लिंग । केविं करूं गुणागुणी विभाग । मोती फोडोनि सांधितां चांग । कीं तैसेंचि भलें ॥२०॥ आणि बाप तूं माय । इहीं बोलीं ना स्तुति होय । डिंभोपाधिक आहे । विटाळु तेथें ॥ २१ ॥ जी जालेनि पाइकें आलें । तें गोसावीपण केविं बोलें । ऐसें उपाधी उशिटलें । काय वर्णू ॥२२॥ जरी आत्मा तूं एकसरा । हेंही म्हणतां दातारा । तरी आंतुल तूं बाहेरा । घापतासी ॥२३॥ म्हणूनि सत्यचि तुजलागीं । स्तुती न देखों जी जगीं । मौनावांचूनि लेणें आंगीं । सुसीना मा ॥२४॥ स्तुती कांहीं न बोलणें । पूजा कांहीं न करणें । सन्निधी कांहीं

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अठरावा.

हे देवा, तुह्मी निर्मळ असून आपल्या भक्ताचें सर्वैव मंगल करणारे आहा, आणि जन्म व वार्धक्य एतद्रूपा मेघाचा नाश करणारे वायूच आहा तुमचा जयजयकार असो. १ देवा, तुह्मी सर्वांत बलवान असून दुःखाचा समूळ नाश करणारे आहा, व वेद व शास्त्ररूपी वृक्षाचें फळ असून लाभदायक आहा तुमचा जयजयकार असो २ देवा, तुह्मी संपूर्ण असून, ज्यानी विषयाचा त्याग केला आहे त्याच्यावर कृपा करणारे आहा, व लीलेनें कालाच्या क्रीडेस आपण कारण असून कलातीत असे पूर्ण आहा तुमचा जयजयकार असो ३ देवा, तुह्मी अचल असून चंचल चित्ताच्या प्राशनानें तुमचें दोंद वाटलें आहे, आणि त्यावर जग उत्पन्न करून क्रिया करण्याची तुह्मास आवड आहे तुमचा जयजयकार असो ४ देवा, तुमचें रूप निवळ शुद्ध असून तुह्मी आनंदाला स्फूर्ति देणारे व सर्व पापाचें नित्य निरसन करणारे आहा, व सर्व जगास कारणीभूत आहा तुमचा जयजयकार असो ५ हे देवा, तुह्मी स्वयंप्रकाश आहा, व जगद्रूप मेघाचें धारण करणारें आकाशच आहा, तसेंच जगद्रूप उत्पत्तीचें मूळस्तंभ असून संसाराचा नाश करणारे आहा, तुमचा जयजयकार असो ६ हे देवा, तुह्मी उपाधिरहित आहा, व विद्यारूपी वागेचा नाश करणारे हत्तीच आहा, आणि शमदमेंकरून कामसदाचा नाश करणारे व दयेचे समुद्रच आहा, तुमचा जयजयकार असो ७ हे देवा, तुमचें एकच रूप असून तुह्मी कामरूपी सर्पाच्या गर्वाचा तिरस्कार करणारे आहा, व भाविक भक्ताचें चित्तरूपी मंदिरातील दीप आहा, आणि संसारतापाचा नाश करणारे आहा. तुमचा जयजयकार असो ८ हे देवा, तुमचें रूप अद्वितीय असून तुह्मी पूर्ण नम्र झालेल्या मनुष्यावर प्रेम करणारे आहा, व भक्ताधीन असून भजनास योग्य व मायेस अगम्य आहा तुमचा जयजयकार असो ९ हे देवा, गुरुराया, तुह्मी कल्पनातीत वस्तूचें कल्पवृक्षच आहा, व आपल्या ज्ञानवृक्षाच्या बीजाचें उत्पत्तिस्थान आहा तुमचा जयजयकार असो १० याप्रमाणें अनेक प्रकारच्या प्रत्ययानी विशेषणें देण्यास योग्य नाहीं, असे जे सर्वविशेषभावरहित तुह्मी, त्या तुमची स्तुति किती करूं? ११ ज्या विशेषणांनी तुमची स्तुति करावी, तें तुमचें स्पष्ट रूप नव्हे, हे मी जाणतों म्हणून तुमच्या ह्या वर्णनाची मला लाज वाटते — मग वर्णन का करिता, असे कोणी म्हणेल, तर माझ्याच्यानें रहावत नाहीं, म्हणून त्याचें समाधान दृष्टांतपूर्वक सांगतात — १२ परंतु समुद्राला मर्यादा आहे, असा जो त्याचा लौकिक आहे, तो जोपर्यंत चंद्र उगवला नाहीं तोपर्यंतच! १३ सोमकांत मणि हा आपल्या स्वतःच्या उदकानें चंद्रास अर्घ्य देत नाहीं, तर चंद्रच त्याजकडून तें करवितो १४ वसंत ऋतु सुरू झाल्याबरोबर वृक्षास एकदम पालवी कशी फुटते, हें समजत नाहीं, त्याचप्रमाणें माझीही स्थिति झाली असें का समजूं नये? १५ सूर्यविकासिनी कमल सूर्यकिरण पडताक्षणींच लज्जा सोडून प्रफुल्लित होतें, किंवा मीठ पाण्यात घातल्यावर जसें तद्रूप होतें, १६ तसा जेव्हां मी तुमचें स्मरण करतों, तेव्हां आपलें स्वरूप विसरून जातों मग भोजनापासून तृप्त झालेला मनुष्य इच्छेवाचून जसा ढेकरावर ढेकरा देतो, १७ तसे, हे श्रीगुरुराया, माझा मीपणा देशांतराला दवडून म्हणजे नाहींसा करून स्तुतीच्या रूपानें माझ्या वाचेला वेड लावलें आहे, अशी माझी स्थिति तुह्मी केली १८ किंवा जर मी आपल्या आठवणीनें स्तुति करावी, तर तुमचे गुण व तुह्मी यांची निवड केली पाहिजे. १९ तर, हे प्रभो, तुह्मी एकरसाचेच बनलेले लिंग आहा, त्या आपले ठिकाणीं गुणगुणी विभाग कसा करूं? हें पहा, मोतीं फोडून तें सांधीत बसण्यापेक्षा तें मुळचें अखंड असलेलें चांगलें नव्हे काय? २० आणि तुह्मी मायबाप आहा असें म्हटलें, तर या बोलण्यानें स्तुति तर होणार नाहींच, पण माझ्या लेकुरपणाच्या उपाधीनें आपल्या ठिकाणीं भेदाचा विटाळ लागतो २१ मी तुमचा चाकर होईन, असें म्हटलें तर तुह्मास धनी म्हणून कसें म्हणूं? अशा रीतीनें, आपल्या उपाधीच्या योगानें उष्टें झालेलें रूप, त्याचें काय वर्णन करूं? २२ हे प्रभो, तुह्मी जगदात्मा आहा असें जर एकदम तुम्हाला म्हटलें, तर माझ्या अंतर्यामीं वास करणाऱ्या तुम्हाला मीं बाहेर काढल्याप्रमाणें होनें २३ म्हणून खरोखर पाहूं गेलें असतां, या जगांत तुमची स्तुति करितां येत नाहीं, आणि मौनाशिवाय तुमचे अंगावर इतर दागिने चढवितां येत नाहींत. २४ तर काहीं न बोलणें हीच आपली स्तुति, काहीं न करणें हीच आपली पूजा आणि

न होणें । तुझ्या ठायीं ॥२५॥ तरी जितलें जैसें भुली । पिसें आलापु घाली । तैसें वानितें माउली । उपसाहावें तुवां ॥२६॥ आतां गीतार्थाची मुक्तमुदी । लावी माझिये वाग्वृद्धी । जे माने हे सभासदीं । सज्जनाच्या ॥ २७ ॥ तेथ म्हणितलें श्रीनिवृत्ती । नको हे पुढतपुढती । परिसी लोहा वृत्ती । वेळवेळा कीजे गा ॥२८॥ तव निनवी ज्ञानदेवो । म्हणे हो कां जी पसावो । तरी अवधान देतु देवो । ग्रंथा आतां ॥ २९ ॥ जी गीतारत्नप्रासादाचा । कळसु अर्थचिंतामणीचा । सर्व गीतादर्शनाचा । पाढाऊ जो ॥३०॥ लोकीं तरी आथी ऐसें । जे दुरूनि कळसु दिसे । आणी भेटीचि हातवमे । देवतेची तिये ॥३१॥ तैसाचि एथही आहे । जे एकेचि येणें अध्यायें । आघवाचि हा होये । गीतागमु हा ॥३२॥ मीकळसु याचि कारणें । अठरावा अध्यायो म्हणें । उवाइला बादरायणें । गीताप्रासादा ॥३३॥ नोहे कळसापरतें कांहीं । प्रासादा काम नाहीं । ते सांगतसे गीता ही । सपलेपणें ॥ ३४ ॥ व्यासु सहजें सूत्री बळी । तेणें निगमरत्नाचळीं । उपनिपदार्थाची माळी- । माजी खाडिली ॥ ३५ ॥ तेथ त्रिवर्गाचा अनुकारु । आडऊ निघाला जो अपारु । तो महाभारतप्राकारु । भोंवता केला ॥ ३६ ॥ माजीं आत्मज्ञानाचें एकवट । दळवाडें झाडूनि चोखट । घडिलें पार्थवैकुंठ- । संवाद कुसरी ॥३७॥ निवृत्तिसूत्र सोडवणिया । सर्व शास्त्रार्थ पुरवणिया । आवो साधिला मांडणिया । मोक्षरेखेचा ॥३८॥ ऐसेनि करितां उभारा । अध्यायांत पंधरा । भूमी निर्वाळलिया पुरा । प्रासादु जाहला ॥३९॥ उपरि सोळावा अध्यावो । तो ग्रीव घंटेचा आवो । सप्तदशु तोचि ठावो । पडघाणिये ॥ ४० ॥ तयाहीवरी अष्टादशु । तो अपैसा मांडला कळसु । उपरि गीतादिकीं व्यासु । ध्वजें लागला ॥ ४१ ॥ म्हणोनि मागील जे अध्याय । ते चढते भूमीचे आय । तयाचें पुरें दावितहे । आपुल्या आंगीं ॥४२॥ जालया कामा नाहीं चोरी । ते कळसें होय उजरी । तेवि अष्टादशु । विवरी । साद्यंत गीता ॥ ४३ ॥ ऐसा व्यासें विंदाणियें । गीताप्रासादु जोडणियें । आणूनि राखिले प्राणियें । नानापरी ॥ ४४ ॥ एक प्रदक्षिणा जपाचिया । बाहेरोनि करिती यया । एक ते श्रवणमिषें छाया । सेविती ययाची ॥४५॥ एक ते अवधानाचा पुरा । विडापाउढ भीतरां । घेऊनि रिघती गाभारा । अर्थज्ञानाच्या ॥४६॥ ते निजबोधें उराउरी । भेटती आत्मया श्रीहरी । परी मोक्षप्रासादीं सरी । सर्वांही आथी ॥४७॥ समर्थाचिये पंक्तिभोजनें । तळिल्या वरिल्या एकचि पक्वान्नें । तेवि श्रवणें अर्थें पठणें । मोक्षुचि लाभे ॥ ४८ ॥ ऐसा गीता वैष्णवप्रासादु । अठरावा अध्याय कळसु विशदु । म्यां म्हणितला हा भेदु । जाणोनियां ॥ ४९ ॥ आतां सप्तदशापाठीं । अध्याय कैसेनि उठी । तो संबंधु सांगों दिठी । दिसे तैसा ॥ ५० ॥ कां गंगायमुना उदक । वोघबगें वेगळिक । दावी होऊनि एक । पाणीपणें ॥५१॥ न मोडतां दोन्ही आकार । घडिलें एक शरीर । हें अर्धनारीनटेश्वर । रूपीं दिसे ॥ ५२ ॥ ना ना वाढिली दिवसें । कळा बिंबीं पैसे । परि सिनानें लेवे जैसें । चंद्रीं नाहीं ॥५३॥ तैसीं सिनानीं चारी पदें । श्लोक तो श्लोकावच्छेदें । अध्यावो अध्यायभेदें । गमे कीर ॥५४॥ परी प्रमेयाची उजरी । आनान रूप न धरी । नाना रत्नमणी दोरी । एकचि जैसी ॥५५॥ मोतियें मिळोनि बहुवें । एकावळीचा पाडु आहे । परी शोभे रूप होये । एकचि तेथ ॥५६॥ फुलां फुलसरां लेख चढे । द्रुतीं दुजी

वेगळेपणानें न उरणें ह्याच गोष्टी तुमच्या ठिकाणीं संभवतात २५ तर जगा एकादा मनुष्य भ्रांतियुक्त होऊन वेडेपणानें बडबड करितो, त्याचप्रकारचें माझें वर्णन आहे, तर हे गुरुमाउली, त्या तें सहन करावें २६ आता तुह्मी माझ्या वाणीकडून गीतार्थ वाढेल म्हणजे स्पष्ट होईल, अशी मुद्रा (शिक्का) लावा ह्मणजे मा सांगितलेला अर्थ ह्या सज्जनाचे सभेंत मान्य होईल २७ तेव्हा श्रीनिवृत्ति महाराज म्हणाले का, " तू अशी वारवार आमची विनति करू नको अरे, लोखंडाचें सुवर्ण करण्याकरिता परिसावर तें लोखंड वरचेवर का घासावें लागतें ? " २८ तेव्हा ज्ञानेश्वरानीं प्रार्थना केली कीं, महाराज, आपला हाच प्रसाद व्हावा की, मी जो आता गीतेचा अर्थ सांगणार आहें, त्याकडे देवानी लक्ष द्यावें. २९ गीता ग्रंथ हे रत्नखचित देवालय असून, त्याचा कळस अर्थरूपी चिंतामणीचा आहे, तो असा कीं, ज्याचे दर्शनानें गीतेच्या दर्शनाचें फळ मिळतें ३० जगांत सर्वांही अशीच आहे की, कळसाचें दुरून दर्शन घेतलें असता देवालयांतील देवतेच्या भेटीचेंच फळ प्राप्त होतें ३१ तसाच येथेंही प्रकार आहे कीं, जो एकच अध्याय वाचला असता सर्व गीताशास्त्र वाचल्यानें श्रेय येत, ३२ याच कारणास्तव मी, या अठराव्या अध्यायास कळसाची उपमा दिली आहे, कारण जो कळस वेदव्यासानी गीतारूपी देवालयावर बसविला आहे. ३३ देवालयावर कळस चढविल्यावर मग त्यावें जसे कोणतेंही काम करावयाचें उरत नाहीं, तसेंच, हा आठरावा अध्याय गीता संपविली, असे दर्शवितो ३४ व्यासानी फार कुशलतेनें सूत्रें रचिला, त्यानीच वेदरूपी रत्नाच्या पर्वतावर उपनिषदार्थरूपी माळजमिनीत खाण लाविली. ३५ त्या माळ जमिनीवर धर्म, अर्थ व काम एतद्रूपी भिन्नभिन्न आकाराचे पुष्कळ गडगळ गोटे निघाले, त्या धोंड्याचा महाभारतरूपी देवालयाचें भोंवती तट बांधला ३६ नंतर आत्मज्ञानरूपी एकसारखे उत्तम चिरे कृष्णार्जुनसंवादरूपी चातुर्यानें घडले ३७ मग निवृत्तिरूपी दोरीनें आखणी करून व सर्व शास्त्राची पुरणी घालून मोक्षमर्यादेचा आय (आकार) साधला ३८ याप्रमाणें देवालयाची रचना करिता करिता पंधरा अध्यायापर्यंत पंधरा थर होऊन गाभाऱ्याच्या भिंती डेऱ्यापर्यंत येऊन ठेपल्या ३९ पुढें सोळावा अध्याय हा गळमण्याचा आकार असून, सतरावा अध्याय पडघाणी (कळसाची बैठक) होय ४० त्या पडघाणीवर आठरावा अध्यायरूपी सहजच कळस उत्तम रीतीनें बसवून त्यावर व्यासकृत गीता हा ध्वज उभारला ४१ म्हणून, मागचे जे अध्याय, ते एकावर एक चढते थर असून, त्याची आपल्या योगानें, पूर्णता झाली हे हा अठरावा अध्याय दाखवितो ४२ कोणतेंही पुरें झालेलें काम चोरून न ठेवता कळसाच्या योगानें स्पष्ट दृष्टीस पडतें, तसें अठराव्या अध्यायांत साद्यंत गीतेचें वर्णन आहे ४३ याप्रमाणें व्यासानीं कुशलतेनें गीतारूपी देवालय तयार करून प्राणिमात्राचा नानाप्रकारें उद्धार केला ४४ कोणी बाहेरून प्रदक्षिणा करून जप करतात, (गीतेचा पाठ करितात,) कोणी श्रवणरूप छायेंत देवालयाचे भिंतीस टेकून बसतात, ४५ कोणी अवधानरूपी विडा व पैसा घेऊन देवळाच्या अर्थज्ञानरूपी गाभाऱ्यांत शिरतात, ४६ ते आत्मबोधाच्या योगानें जगदात्मा श्रीहरीची सत्वर भेट घेतात परंतु मोक्षरूपी देवालयांत या सर्वांची योग्यता सारखीच आहे. ४७ समर्थाचे घरीं भोजनास गेलें असता पंक्तींत वरच्या व खालच्या पानावर ज्याप्रमाणें एकसारखींच पक्वान्नें असतात, [पंक्तिभेद नसतो,] त्याप्रमाणें गीता श्रवण करणारास, अर्थ जाणणारास व पठण करणारास मोक्षच प्राप्त होतो. ४८ अगो, गीताग्रंथ हा विष्णूचें देवालय असून अठरावा अध्याय हा त्यावरील उघड कळस आहे, असा भेद मी जाणून बुजून केला. ४९ आता सतराव्या अध्यायापर्यंत सर्व अध्यायाची कशी उभारणी झाली आहे ते तुमच्या दृष्टीस पडेल असें समजून सांगतों ५० प्रयागास गंगा व यमुना यांचे संगमाचे ठिकाणीं उदक जरी ओघाच्या बळानें निराळें दिसलें, तरी पाणी या भावनेनें तें एकच आहे ५१ अर्धनारीनटेश्वरानें रूपांत जसे स्त्री व पुरुष यांचे आकार कायम असून एकच शरीर दिसतें, ५२ शुद्ध पक्षांत चंद्राची कला जशी रोज वाढलेली दिसतें, परंतु चंद्राचे दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां, तो पूर्णच आहे, त्याच्यावर निराळे थर नाहींत, ५३ तसे श्लोक चार चरणानीं वेगळे वेगळे दिसतात, व अध्याय अध्यायामुळें वेगळे भासतात खरे, ५४ परंतु अर्थाच्या दृष्टीनें त्यांत भेद नाहीं. जशी पुष्कळ रत्नें धारण करणारी दोरी एकच असते, ४५ ५५ पुष्कळ मोती मिळून एकावळीची माळ तयार होते, परंतु सर्वांची कांति एकच असते, ५६ माळेंत फुलें ओवल्यास लागल्यावर फुलांची संख्या वाढते, परंतु त्यांचा सुगंध

अगुळा न पडे । श्लोक अध्याय तेणें पाडें । जाणावे हे ॥ ५७ ॥ सात शतें श्लोक । अध्याया अठराचे लेख । परी देवो बोलिले एक । जें दुजें नाही ॥५८॥ आणि म्यांही न सांडूनि ते सोये । ग्रंथव्यक्ती केली आहे । प्रस्तुत तेणें निर्वाहे । निरूपण आइका ॥५९॥ तरी सतरावा अध्यावो । पावता पुरता ठावो । जे सपता श्लोकीं देवो । बोलिले ऐसें ॥६०॥ अर्जुना ब्रह्मनामाच्याविखी । शुद्धि साडूनि आस्तिकी । कर्में कीजती तितुकी । असतें होती ॥६१॥ हा ऐकोनि देवाचा बोलु । अर्जुना आला डोलु । म्हणे कर्मनिष्ठा मळु । ठेविला देखों ॥६२॥ तो अज्ञानाधु तव बापुडा । ईश्वराचे न देखे एवढा । तेथ नावेक पुढां । का सुझे तया ॥६३॥ आणि रजतमें दोन्ही । गेलिथावीण श्रद्धा सानी । ते का लागे अभिधानी । ब्रह्माचिये ॥६४॥ मग कोता खेंव देणें । बांतेवरील धांवणे । साडी पडे खेळणें । नागिणीचें तें ॥ ६५ ॥ तैसी कर्में दुवाडें । तया जन्मांतराची फडे । दुर्मेळावे येवढे । कर्मामाजी ॥ ६६ ॥ ना विपायें हे उजू होये । तरी ज्ञानाची योग्यता लाहे । एऱ्हवीं येणेंचि जाये । निरयालया ॥६७॥ कर्मी हा ठायवरी । आहाती बहुवा अवसरी । आतां कर्मठां कैवारी । मोक्षाची हे ॥६८॥ तरी फिटो कर्माचा पागु । कीजो अवघाचि त्यागु । आदरी जो अव्यगु । सन्यासु हा ॥६९॥ कर्मबाधेची कही । जेथ भयाची गोठी नाही । तें आत्मज्ञान जिही । स्वाधीन होय ॥७०॥ ज्ञानाचे आवाहनमंत्र । जें ज्ञानपिक तें सुक्षेत्र । ज्ञान आकर्षितें सूत्र । ततु जे कां ॥७१॥ ते दोनी संन्यास त्याग । अनुसूनि सुटो जग । तरी हेंचि आता चांग । व्यक्त पुसों ॥७२॥ ऐसें म्हणोनि पार्थें । त्यागसन्यासव्यवस्थे । रूप होआवया जेथें । प्रश्नु केला ॥७३॥ तेथ प्रत्युत्तरें बोली । श्रीकृष्णें जे चावळिली । तया व्यक्ती जाली । अष्टादशा ॥ ७४ ॥ एव जन्यजनकभावें । अध्यावो अध्यायाते प्रसवे । आता ऐका बरवे । पुसिलें जें ॥७५॥ तरि पडुकुमरें तेणें । देवाचे सरतें बोलणे । जाणोनि अतःकरणे । काणी घेतली ॥७६॥ एऱ्हवी तत्त्वविषयी भला । तो निश्चितु असे कीर जाहला । परी देवो राहे उगला । तें साहावेना ॥ ७७ ॥ वत्स धालयाही वरी । धेनू न वचावी दुरी । अनन्य प्रीतीची परी । ऐसी आहे ॥७८॥ तेणे काजेंवीणही बोलावें । तें देखिलें तरी पाहावें । भोगितां चाड दुणावे । पढियताठायीं ॥ ७९ ॥ ऐसी प्रेमाची हे जाती । आणि पार्थ तव तेचि मूर्ती । म्हणूनि करू लाहे खंती । उगेपणाची ॥८०॥ आणि सवादाचेनि मिषें । जे अव्यवहारी वस्तु असे । ते भोगिजे की जैसें । आरिसा रूप ॥८१॥ मग सवादु तोही पारुखे । तरी भोगितां भोगणें थोके । हें कां साहावेल सुखें । लांचावलेया ॥८२॥ यालागी त्याग संन्यास । पुसावयाचें घेऊनि मिस । मग उपलविलें दुस । गीतेचें तें ॥८३॥ अठरावा अध्यावो नोहे । हे एकाध्यायी गीताचि आहे । जै वासरुचि गाय दुहे । तै वेळु कायसा ॥८४॥ तैसी सपतां अवसरी । गीता आदरविली माधारी । स्वामी भृत्याचा न करी । संवादु काई ॥८५॥ परि हें असो ऐसें । अर्जुनें पुसिजत असे । म्हणे विनंती विश्वेशें । अवधारिजो ॥ ८६ ॥

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

महाबाहो, हृषीकेश, केशिनिषूदन, अहं संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वम् पृथक् वेदितुम् इच्छामि ॥ १ ॥

हां जी संन्यासु आणि त्यागु । इयां दोहीं एक अर्थीं लागु । जैसा संघातु आणि संघु । स-

घेऊं गेले असता संध्येकरिता दुसरें बोट घालावें लागत नाहीं म्हणजे सारखाच सुगंध असतो, त्याचप्रमाणे, श्लोक व अध्याय हे जरी पुष्कळ असले, तरी त्यातील अर्थ एकच आहे ५७ गीतेचे श्लोक सातशें असून अध्याय अठरा आहेत, परंतु देवानी या सर्वांत एकच तत्वाचे विवेचन केलें आहे, दुसरें काहीं वर्णन केलें नाहीं ५८ आणि मीही देवाचा मार्ग न सोडता ग्रंथाचें स्पष्टीकरण केलें आहे तर त्याच समजुतीने मी अठरावा अध्याय सागतो, तो ऐका ५९ तर सतराव्या अध्यायातील शेवटच्या श्लोकात देव असें म्हणाले की, ६० " अर्जुना, ब्रह्मनामाच्याविषयी श्रद्धा सोडून जितकीं कर्मे करशील, तितकीं व्यर्थ होत ' ६१ असे देवाचें बोलणें ऐकून अर्जुनास मोठा आनंद झाला, आणि तो म्हणाला की, देवानीं कर्मावर श्रद्धा ठेवणाराला दोष ठेविला आहे. ६२ तो बिचारा अज्ञानामुळे अंध झालेला असल्यामुळे, सर्व जगतात ईश्वर भरलेला आहे, हें त्यास समजलें नाहीं, मग तो प्रत्यक्ष त्याच्या पुढें असूनही ब्रह्मनामश्रद्धेचें वर्म त्यास कसें समजेल ? ६३ रज व तम या दोन्हीं गुणाचा नाश झाल्याशिवाय जी श्रद्धा असते, ती ब्रह्माच्या ब्रह्मश्रद्धेच्या नावास कशी पात्र होईल ? ६४ मग, शस्त्राला आलिंगन देणें, अथवा बातमी ऐकताक्षणीच धावत सुटणे, व नागिणीला हातात धरून खेळणे, या गोष्टी जशा मरणास कारण होतात, ६५ तशी कर्मे कठीण असून ती जन्ममरण देण्यास कारणीभूत होतात, असे कर्माचे दुष्ट वर्म आहेत ६६ कदाचित् कर्मे यथासाग झाली तर त्यांना ज्ञानाची योग्यता येते, व तेंच कर्म यथासाग न झाल्यास नरकप्राप्तीस कारण होते ६७ कर्म करणाराला अशा प्रकारच्या अडचणी पुष्कळ येतात, म्हणून त्याचा कैवार घेऊन, त्याना मोक्षप्राप्ति कशी होईल असा प्रश्न अर्जुनानें केला ६८ तर कर्माचें दैन्य फिटून व त्याचा सर्वत्याग करून अव्यंग असा जो कर्मसंन्यास त्याचा आदर करावा ६९ ज्याच्या योगाने कर्माच्या बाधेपासून भीति नसते, व आत्मज्ञान प्राप्त होते, ७० व जो कर्मसंन्यास आणि कर्मत्याग हे ज्ञानाला आमंत्रण करण्याचे मंत्र, अथवा ज्ञान पिकण्याचें क्षेत्र अथवा ज्ञानाला आकर्षण करणाऱ्या सूत्राचे तंतू होत, ७१ ते दोन्ही संन्यास व त्याग याचें अनुष्ठान करून जग मुक्त होवो, तर हेंच आता उघड रीतीनें सागा असे देवास पुसावें. ७२ असे पार्थानें मनात आणून, त्याग व संन्यास याचे स्पष्टीकरण व्हावे म्हणून प्रश्न केला ७३ तेव्हा श्रीकृष्णानी अर्जुनाचे प्रश्नास जे उत्तर दिले, तोच हा अठरावा अध्याय होय ७४ याप्रमाणे कार्यकारणभावाने एक अध्याय दुसरे अध्यायास कारणीभूत होतो तर अर्जुनानें काय प्रश्न केला, तो ऐका. ७५ सतरावे अध्यायात देवानीं जो शेवटचा श्लोक सागितला, त्याच अंतःकरणात मनन करून अर्जुनानें अशी शंका घेतली ७६ एऱ्हवी त्याला देवानीं सागितलेलें तत्त्व पूर्णपणे समजले होते, परंतु देव काहीं न बोलता स्वस्थ बसले, ते त्याला बरे वाटेना ७७ वासराचे पोट भरल्यावरही गाईनें त्याचेपासून दूर न व्हावें, असे एकनिष्ठ प्रेमाचें लक्षण आहे ७८ आपल्यास जो मनुष्य परम प्रिय असतो, त्यानें काहीं कारण नसताही आपल्याशीं बोलावें व आपल्यास पाहिल्यावरही आपल्याकडे पहातच असावें, असें प्रीतीचें लक्षण आहे ७९ अशा प्रेमाची जात असून, पार्थ तर श्रीकृष्णाच्या प्रेमाची मूर्तिच आहे, म्हणून भगवान् स्वस्थ बसल्यामुळें पार्थास अवघड वाटलें. ८० आणि संवादाच्या योगानें, पारमार्थिक वस्तु जे ' ब्रह्म ' तें, आरशात पाहिल्यावर जसे आपलें रूप स्पष्ट दिसतें, तसें भोगिता येतें ८१ मग संवाद बंद पडल्यावर ब्रह्मप्राप्तिही बंद होते, ही गोष्ट सुखप्राप्तीला सवकलेल्या अर्जुनाला कशी सहन होईल ? ८२ म्हणून ' त्याग व संन्यास म्हणजे काय, हे पुसण्याच्या निमित्ताने गीतारूपी वस्त्राची अर्जुनानें पुनः घडी उकलली ८३ तर हा अठरावा अध्याय नसून ही एकाध्यायी गीताच आहे पहा की, जेव्हा वासरूंच गाईस पान्हा आणते, तेव्हा वेळअवेळ याचा गाईस विचार असतो काय ? ८४ त्याप्रमाणें, गीता संपण्याचे वेळीं पुनः गीतेच्या पूर्वपदावर अर्जुन आला, तर सेवकानें प्रश्न केल्यावर स्वामी त्याचें उत्तर कसे देणार नाहीत ? ८५ परंतु ही गोष्ट राहू द्या, अर्जुनानें श्रीकृष्णाची विनंती करून म्हटलें की, भगवंतानीं आता माझ्या विनंतीकडे लक्ष द्यावें. ८६

हे महाबाहो हृषीकेशा, केशिदैत्यांतका, मी ' संन्यास ' शब्दाचा खरा अर्थ आणि ' त्याग ' शब्दाचाही खरा अर्थ पृथक् जाणू इच्छितों ॥ १ ॥

" हे प्रभो, संन्यास आणि त्याग या दोहोंचा एकाच अर्थाशीं संबंध आहे जसा ' संघात ' आणि ' संघ ' या

घातेंचि बोलिजे ॥८७॥ तैसेंचि त्यागें आणि संन्यासें । त्यागुचि बोलिजतु असे । आमचेनि तंव मानसें । जाणिजे हेंचि ॥८८॥ ना काही आथी अर्थभेदु । तो देव करोतु विशदु । तेथ म्हणती श्रीमुकुंदु । भिन्नचि पैं ॥ ८९ ॥ तरी अर्जुना तुझ्या मनी । त्याग सन्यास दोनी । एकार्थ गमले हे मानी । मीही साच ॥९०॥ इहीं दोहीं कीर शब्दी । त्यागुचि बोलिजे त्रिशुद्धी । परी कारण एथ भेदी । येतुलेंचि ॥ ९१ ॥ निपट्टूनि कर्म सांडिजे । ते माडणें सन्यासु म्हणिजे । आणि फल मात्र कां त्यजिजे । तो त्यागु गा ९२ तरी कोणा कर्मीचें फळ । साडिजे कोण कर्म केवळ । हेंही सांगों विवळ । चित्त दे पा ॥९३॥ तरी आपैसीं दार्गे डोंगर । झाडें डाळती अपार । तैसे लावे राजागर । नुठिती ते ॥९४॥ न पेरिता सैंध तृणें । उठती तैसें साळीचें होणें । नाही गा राबाउणे । जियापरी ॥९५॥ का अंग जाहले सहजे । परी लेणें उद्यम कीजे । नदी आपैसी आपादिजे । विहिरी जेवि ॥९६॥ तैसे नित्य नैमित्तिक । कर्म होय स्वाभाविक । परी न कामिता कामिक । न निफजे जें ॥९७॥

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

कवय काम्याना कर्मणा न्यास सन्यास विदु , विचक्षणाः च सर्वकर्मफलत्याग त्याग प्राहु ॥२॥

कां कामनेचेंचि दळवाडें । जें उभारावया घडे । अश्वमेधादिक फुडे । याग जेथ ॥ ९८ ॥ वापी कूप आराम । अग्रहारें हन महाग्राम । आणीकही नानासंभ्रम । व्रताचे ते ९९ ऐसें इष्टापूर्ते सकळ । जया कामना एक मूळ । जे केलें भोगवी फळ । बाधोनिया ॥१००॥ देहाचिया गांवा आलिया । जन्ममृत्यूचिया सोहळया । ना म्हणों नये धनंजया । जियापरी ॥ १ ॥ कां ललाटीचें लिहिलें । न मोडे गा काही केलें । काळेंगोरेपण धुतलें । फिटो नेणे ॥२॥ केलें काम्य कर्म तैसें । फळ भोगावया धरणें बैसे । न फेडिता ऋण जैसें । बोसडीना ॥३॥ का कामनाही न करिता । अवसात घडे पडुगुना । तरी वायकाडे न झुंझतां । लागे जैसे ॥ ४ ॥ गुळ नेणतां तोंडी । घातला देचि गोडी । आगी मानूनि राखोडी । चेपिला पोळी ॥५॥ काम्यकर्मा हे एक । सामर्थ्य आथी स्वाभाविक । म्हणोनि नको कौतुक । मुमुक्षू एथ ॥ ६ ॥ किंबहुना पार्था ऐसें । जें काम्यकर्म गा असे । तें त्यजिजे विष जैसे । वोकूनिया ॥ ७॥ मग तया त्यागाते जगी । संन्यासु ऐसया भगी । बोलिजे अंतरंगी । सर्वद्रष्टा ॥८॥ हें काम्यकर्म साडणें । तें कामनेतेंचि उपडणें । द्रव्यत्यागें दवडणे । भय जैसे ॥९॥ आणि सोमसूर्यग्रहणें । येऊनि करविती पार्वणें । का मातापितरमरणें । अंकित जे दिवस ॥११०॥ अथवा अतिथी हन पावे । हे ऐसैसें पडे जै करावे । तैं तें कर्म जाणावें । नैमित्तिक गा ॥ ११ ॥ वार्षिया क्षोभे गगन । वसंतें दुणावें वन । देहा शृंगारी यौवन- । दशा जैसी ॥१२॥ कां सोमकांतु सोमें पघळे । सूर्यें फाकती कमळें । एथ असे तेंचि पाल्हाळे । आन नये ॥१३॥ तैसें नित्य जें का कर्म । तेंचि निमित्ताचे लाहे नियम । एथ उंचावे तेणें नाम । नैमित्तिक होय ॥१४॥ आणि सायंप्रातर्मध्यान्हीं । जे कां करणीय प्रतिदिनी । परि दृष्टि जैसी लोचनी । अधिक नोहे ॥ १५ ॥ कां नापादिता गती । चरणी जैसी आथी । नातरी ते दीप्ती । दीपाविबी ॥१६॥ वासु नेदितां जैसें । चंदनी सौरभ्य असे । अधिकाराचें तैसें । रूपाचि

दोन्ही शब्दांचा निर्देश संघात या शब्दानेच करितात, ८७ तसाच त्याग आणि संन्यास या दोन्ही शब्दांनी त्यागाचाच बोध होतो; आमच्या मनाला तर हे असे वाटते ८८ मग जर त्याच्या अर्थात काही भेद असेल, तर तो देवानी स्पष्ट करून सांगावा " तेव्हा श्रीमुकुंद म्हणाले – अरे, हे दोन्ही शब्द भिन्नच आहेत ८९ तथापि अर्जुना, त्याग व सन्यास हे दोन्ही शब्द एकार्थाच आहेत, असे जे तुझ्या मनाला वाटले, ते बरोबर आहे असे मीही म्हणतो ९० खरोखर या दोन्ही शब्दांनी एक त्यागाचाच निर्देश होतो, हे खरे आहे, पण त्याच्या अर्थाम थे भेद होण्याचे कारण एवढेच आहे का, ९१ जे सर्वथैव कर्म सोडणे, त्या सोडण्याला सन्यास असे म्हणतात, आणि, अर्जुना, कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान व फल ह्यांचा त्याग करणे, त्याला त्याग असे म्हणतात ९२ तर कोणत्या कर्माचे फल टाकावे, व कोणते कर्म मुळीच टाकावे, हेही स्पष्ट करून सांगतो, ते चित्त देऊन ऐक ९३ तर ज्याप्रमाणे अरण्यात व डोंगरावर पुष्कळ झाडे आपोआप उगवतात, त्याप्रमाणे लावांचे भात व बागेतील झाडे आपोआप उगवत नाहीत, ९४ पेरल्याशिवाय गवत हवे तेवढे उगवते, तसे शेतात राब घातल्याशिवाय साळीचे पाक होत नाही, ९५ अथवा शरीर जरी सहज झालेले आहे, तरी दागिने उद्योग करूनच करावे लागतात, किंवा नदीचे पाणी सहज प्राप्त होते, पण विहीर खणावी लागते, ९६ त्याप्रमाणे, नित्यनैमित्तिक कर्म हे स्वाभाविक आहे, परंतु काम्य कर्म हे इच्छा केल्याशिवाय उत्पन्न होत नाही। ९७

पंडित जन काम्यकर्मांचा त्याग करणे याला संन्यास म्हणतात, व विद्वान् लोक सर्व कर्मे करून त्याच्या फळांचा त्याग करणे याला त्याग म्हणतात. ॥ २ ॥

किंवा, येथे कामनेच्या जोराने उत्पन्न होणारे जे यथासांग अश्वमेधादि याग, ९८ पुष्करिणी, विहिरी इत्यादि बांधणे, बागा लावणे, अग्रहार देणे, व एकादे ठिकाणी शहर वसविणे व आणखी पुष्कळ प्रकारची व्रते, ९९ असे जे सर्व इष्टापूर्त कर्म—ज्याला कामना मूळ कारण आहे, आणि ज्याचे आचरण केले असता ते करणारास बद्ध करून फल भोगण्यास लावते, १०० अर्जुना, देहरूप गावास आल्यावर जन्ममृत्यूच्या सोहळ्याना नाही म्हणता येत नाही, १ किंवा नशिबात लिहिलेले काही टळत नाही, अथवा काळेपण व गोरेपण कितीही धुतले तरी नाहीसे होत नाही, २ तसे, काम्यकर्म केले असता, ऋण फेडल्याबाचून ज्याप्रमाणे सुटका होत नाही, त्याप्रमाणे ते फळ भोगविण्याकरिता दारात धरणे धेऊन बसते ' ३ अथवा, अर्जुना, इच्छा न करिता जरी काम्यकर्म अकस्मात घडले, तरी केवळ करमणुकीकरिता बायकाणाना युद्ध करीत असता तो मर्मस्थळी लागला, तर जसा जीव घेण्यास कमी करीत नाही, ४ गळ न समजून जरी तोंडात घातला तरी गोडच लागतो, किंवा अग्नीस राखोंडी समजून जरी त्यावर पाय दिला तरी तो भाजतोच, ५ त्याप्रमाणे, काम्यकर्माचे ठिकाणी फल भोगविण्याचे स्वाभाविक सामर्थ्य आहे. म्हणून मुमुक्षूने कौतुकानेही त्याचे आचरण करू नये. ६ किंबहुना, वा पार्था, असे जे काम्यकर्म आहे, ते विष पोटात गेले म्हणजे जसे ओकून टाकतात, तसे टाकून द्यावे ७ मग त्याच त्यागाला जगात सन्यास असे म्हणतात, असे सर्वांतरसाक्षी भगवान् श्रीकृष्ण बोलले ८ मग म्हणतात – ज्याप्रमाणे आपल्या जवळील द्रव्य टाकून दिले म्हणजे त्यापासून उत्पन्न होणारे भय नाहीसे होते, त्याप्रमाणे ह्या कम्यकर्मांचा त्याग करणे म्हणजे मनातील वासना समूळ नाहीतशी करणे होय ९ आणि चन्द्रग्रहण व सूर्यग्रहण ह्या पर्वणीच्या दिवशी, किंवा मातापितराच्या श्राद्धतिथीस, ११० अथवा काकबलि टाकण्याचे समयास अतिथि प्राप्त झाला असता, जी जी कर्मे करावी लागतात, ती नैमित्तिक कर्मे होत ११ वर्षाकाली जसे आकाश भरून येऊन मेघांची गर्जना होते, वसतऋतूच्यायोगाने वनास पालवी फुटून दुप्पट शोभा येते, अथवा शरीराला यौवनदशा शोभा आणिते, १२ किंवा सोमकांत मणि चंद्राच्या किरणांनी द्रवतो व सूर्याचे किरणांनी सूर्यविकासिनी कमळे प्रफुल्लित होतात; या ठिकाणी, जे मूळचे असते तेच वाटते, निराळे काही उत्पन्न होत नाही, १३ त्याप्रमाणे, जे नित्यकर्म आहे, त्यालाच निमित्ताचे नियम लागले की, नैमित्तिक हे मोठे नाव त्याला प्राप्त होते, १४ आणि दररोज सकाळी, दुपारी व सायंकाळी, जे कर्म करावे लागते, परंतु ज्याप्रमाणे डोळ्यातील दृष्टि अधिक होत नाही, १५ अथवा गतीचा स्वीकार न करिता ती जशी पायात आपोआपच आहे, किंवा दिव्याचे ठिकाणीच जसे त्याचे सहज तेज आहे, १६ चंदनास वरून वास लावल्याशिवाय जसा अंगचा सुगंध

जें ॥१७॥ नित्य कर्म ऐसे जनीं । पार्था बोलिजे ते मानी । एवं नित्य नैमित्तिक दोन्ही । दाविलीं तुज ॥१८॥ हेंचि नित्य नैमित्तिक । अनुष्ठेय आवश्यक । म्हणोनि म्हणो पाहती एक । वाझ ययातें ॥ १९ ॥ परी भोजनीं जैसें होये । तृप्ति लाहे भूक जाये । तैसे नित्यनैमित्तिकी आहे । सर्वांगी फळ ॥१२०॥ कीड आगिटा पडे । तरी मळु तुटे वानी चढे । यया कर्मा तया सागडे । फळ जाणावें ॥ २१ ॥ जे प्रत्यवाय तव गळे । स्वाधिकार बहुवें उजळे । तेथ हातोफळिया मिळे । सद्गतीसी ॥२२॥ येवढेवरी ढिसाळ । नित्यनैमित्तिकीं आहे फळ । परी ते त्यजिजे मूळ । नक्षत्रीं जैसे ॥ २३ ॥ लता पिके आघवी । तव च्यूत बाधे पालवी । मग हात न लावित माधवी । सोडूनि घाली ॥२४॥ तैसी नोलांडितां कर्मरेखा । चित्त दीजे नित्यनैमित्तिका । पाठीं फळा कीजे अशेखा । वांताचे वानी ॥ २५ ॥ यया कर्मफळत्यागातें । त्यागु म्हणती पै जाणते । एवं त्याग संन्यास तूतें । परिसविले ॥२६॥ हा सन्यासु जै समवे । तै काम्य बाधू न पवे । निषिद्ध तव स्वभावें । निषेधें गेलें ॥ २७ ॥ आणि नित्यादिक जें असे । तें येणे फळत्यागें नासे । शिर लोटलिया जैसे । येर आंग ॥२८॥ मग सस्य फळपाकांत । तैसे निमालिया कर्मजात । आत्मज्ञान गिंवसित । अपैसें ये ॥ २९ ॥ ऐसिया निगुती दोनी । त्याग संन्यास अनुष्ठानीं । पडले गा आत्मज्ञानीं । बांधतीं पाटु ॥ १३० ॥ नातरी हे निगुती चुके । मग त्यागु कीजे हातलुकें । तें कांही न त्यजे अधिकें । गोंवींचि पडे ॥३१॥ जें औषध व्याधी अनोळख । तें घेतलिया परतें विख । का अन्न न मानितां भूक । मारीना काय ॥३२॥ म्हणोनि त्याज्य जे नोहे । तेथ त्यागातें न सुवावे । त्याज्यालागी नोहावें । लोभापरा ॥३३॥ चुकलिया त्यागाचें वेंझें । केला सर्वत्यागही होय वोझें । न देखती सर्वत्र दुजें । वीतराग ते ॥३४॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

एके मनीषिणः कर्म दोषवत् (अस्ति तस्मात्) त्याज्यम् इति प्राहु, अपरे च यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यम् इति (आहुः). ३

एका फलाभिलाष न ठके । ते कर्मातें म्हणती बधकें । जैसे आपण नग्न भाडके । जगातें म्हणे ॥३५॥ का जिव्हालपट रोगिया । अन्नें दूषी धनंजया । आंगा न रुसे कोढिया । मासियां कोपे ॥३६॥ तैसे फळकाम दुर्बळ । म्हणती कर्मचि किडाळ । मग निर्णयो देती केवळ । त्यजावें ऐसा ॥३७॥ एक म्हणती यागादिक । करावेचि आवश्यक । जे यावांचूनि शोधक । आन नसे ॥३८॥ मनशुद्धीच्या मार्गीं । जै विजयी व्हावें वेगीं । तैं कर्म सबळालागीं । आळसु न कीजे ॥३९॥ भांगार आधी शोधावें । तरी आगी जेवीं नुबगावें । कां दर्पणालागी सांचावें । अधिक रज ॥ १४० ॥ नाना वस्त्रें चोख होआवीं । ऐसें आथी जरी जीवीं । तरी संवदणी न मानावी । मलिन जैसी ॥४१॥ तैसीं कर्में क्लेशकारें । म्हणोनि न न्यावीं अव्हेरें । कां अन्नलाभें अरुवारें । रांधितिये उणें ॥ ४२ ॥ इहीं इहीं गा शब्दीं । एक कर्मीं बांधविती बुद्धी । ऐसा त्यागु विसंवादी । पडोनि ठेला ॥४३॥ तरी विसंवादु तो फिटे । त्यागाचा निश्चयो भेटे । तैसें बोलों गोमटें । अवधान देई ॥४४॥

असतो, तसें अविकाराचें लक्षण होय. १७ह्या कर्मास पार्था, जगात नित्यकर्म म्हणतात असें समज. याप्रमाणें तुला नित्य व नैमित्तिक हीं दोन्ही कर्में ठरविलीं १८ हेंच नित्यनैमित्तिक कर्म अवश्य केलें पाहिजे, म्हणून काही लोक या कर्मास निष्फल कर्म असें म्हणू पहातात १९ परंतु, भोजनापासून जशी तृप्ति प्राप्त होऊन क्षुधा नष्ट होते, तशी या नित्यनैमित्तिक कर्मापासून सर्व प्रकारें फलप्राप्ति होते १२० ज्याप्रमाणें हिणकट सोनें अग्नांत घातल्यावर त्याचा हिणकटपणा जाऊन कस वाढतो, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मापासून फलप्राप्ति होते (चित्तशुद्धि होते) २१ कारण, या कर्मांच्या आचरणानें दोष नाहीतसे होऊन आपला अधिकार जास्त वाटतो, आणि असें झाल्यावर हातोहात सद्गति प्राप्त होते. २२ नित्यनैमित्तिक कर्मापासून जरी एवढी मोठी फलप्राप्ति होते, तरी मूळनक्षत्रावर उपजलेल्या मुलाप्रमाणें त्याच्या फलाचा त्याग करावा २३ वसंतऋतूच्या योगानें जरी सर्व वेल वाढले, व आम्रवृक्षास पालवी फुटली, तरी जसा तो त्याला हात न लाविता टाकून जातो, २४ तसें नित्यनैमित्तिक कर्माचें चित्त देऊन यथाविधि आचरण करावें, पण त्यापासून निष्पन्न होणाऱ्या सर्व फलाचा वांतीप्रमाणें त्याग करावा. २५ अशा रीतीनें नित्यनैमित्तिक कर्माचें फलाचा त्याग करणें, यालाच ज्ञाते पुरुष 'त्याग' असें म्हणतात. याप्रमाणें त्याग व संन्यास हे—त्याची फोड करून तुला सांगितले २६ याप्रमाणें जेव्हा संन्यास घडतो, तेव्हा काम्यकर्मापासून बाधा होऊ शकत नाहीं, आणि निषिद्ध कर्म तर निषेधाच्या योगें स्वभावतःच नाहींसें होतें २७ आणि ज्याप्रमाणें शिर कापल्यावर धड आपोआप निर्जीव होऊन खालीं पडतें, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्माच्या फलाचा आता सांगितल्या रीतीनें त्याग केला असता, त्यापासून बाधा होत नाहीं. २८ मग, धान्य पिकल्यावर जशी पिकाची वाढ खुंटते, तसा सर्व कर्मांचा क्षय झाला म्हणजे आत्मज्ञान आपण होऊन शोधीत येतें. २९ अशा युक्तीनें नित्यनैमित्तिक कर्माच्या फलाचा त्याग व काम्यकर्माचा संन्यास जे करतात, ते आत्मज्ञानाचे प्राप्तीला योग्य होतात १३० किंवा ही युक्ति चुकून जर कोणी अटकळीनें त्याग करूं म्हणतील, तर कर्माचा त्याग न होता ते अधिक घोंटाळ्यात पडतात ३१ रोगाची चिकित्सा न करिता घेतलेलें भलतेंच औषध विषतुल्य होतें, अथवा अन्नाचें सेवन केलें नाहीं, तर भुकेनें मनुष्य मरणार नाहीं काय? ३२ म्हणून, ज्या गोष्टीचा त्याग करूं नये असें सांगितलें आहे, तिचा त्याग करूं नये, व ज्या गोष्टीचा त्याग करावा असें सांगितलें आहे, तिचें आचरण करण्याचा लोभ धरूं नये ३३ त्याग करण्याची युक्ति चुकला तर कर्मत्याग करूनही मनुष्य कर्मबंधात सापडतो. म्हणून, वैराग्यसंपन्न जे आहेत, ते केव्हाही त्याज्य गोष्टींचें आचरण करीत नाहीत ३४

कित्येक पंडित असें म्हणतात की, कर्म दोषयुक्त असल्यामुळें त्याचा त्याग करावा, आणि दुसरे पंडित असें म्हणतात की, यज्ञ, दान व तप या कर्माचा त्याग करूं नये. ॥ ३ ॥

कित्येकास फलाभिलाष सोडवत नाहीं, म्हणून 'कर्म बंधक' आहे, असें ते म्हणतात ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य नग्न असून त्यास नग्न म्हटलें असता जग भाडखोर आहे असें तो म्हणतो, ३५ किंवा, हे धनंजया, जिव्हेच्या अधीन झालेला रोगी पाहिजे ते खातो, आणि ते पचलें नाहीं म्हणजे अन्नास दोष देतो, किंवा कुष्ट रोगी आपल्या शरीरावर न रसता त्यावर बसणाऱ्या माशावर रागावतो, ३६ त्याप्रमाणें, जे कर्मफलत्यागाविषयीं अशक्त आहेत, म्हणून कर्मच वाईट असें ते म्हणतात, आणि मग कर्मत्याग करावा असा सिद्धांत ठरवितात. ३७ कोणी असें म्हणतात की, यज्ञयागादिक हे अवश्य केलेच पाहिजेत, कारण, त्यावांचून चित्तशुद्धि होण्यास दुसरा उपायच नाहीं. ३८ जर चित्तशुद्धि लवकर व्हावी अशी इच्छा असेल, तर कर्माचें आचरण करण्यास आळस करूं नये ३९ सोनें शुद्ध करावयाचें असेल, तर ते अग्नींत घालण्याविषयीं जसा कंटाळा करूं नये, अथवा आरशांत पहावयाचें असल्यास त्यावरील मळ काढण्याकरिता चुना लावून तो साफ करावा लागतो, १४० अथवा वस्त्र स्वच्छ निघावीं, अशी जर इच्छा असेल, तर तीं परटाच्या गाळ्ंच्छ सतालात घालण्याविषयीं मनात शंका वाळगूं नये, ४१ किंवा उत्तम अन्न हवें असेल, तर ते तयार केल्याशिवाय कसें प्राप्त होईल? त्याप्रमाणें, कर्म क्लेशदायक आहेत, म्हणून त्याची हेळसांड करूं नये ४२ या प्रकारचे सिद्धांत ठरवून कोणी कर्म करण्यास तयार होतात, व कोणी कर्म टाकावें म्हणतात अशा प्रकारें, कर्मत्यागाविषयीं वाद पडला आहे ४३ तर ह्या वादाचा निकाल करून, कर्माचा त्याग कसा करावा तें तुला उत्तम रीतीनें सांगतों, तिकडे लक्ष दे. ४४

निश्चय शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

भरतसत्तम, तत्र त्यागे मे निश्चयं शृणु पुरुषव्याघ्र, त्यागः हि त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः (अस्ति) ॥ ४ ॥

तरी त्यागु एथ पाडवा । त्रिविधु पै जाणावा । तया त्रिविधाही वरवा । विभाग करूं ॥ ४५ ॥ त्यागाचे तीन्ही प्रकार । कीजती जरी गोचर । तरी तू इत्यर्थाचें सार । इतुलें जाण ॥४६॥ मज सर्वज्ञाचियेही बुद्धी । जे आलोट माने त्रिशुद्धी । निश्चयतत्व आधी । अवधारी पा ॥ ४७ ॥ तरी आपुलीये सोडवणे । जो मुमुक्षु जागो म्हणे । तया सर्वस्वें करणें । हेंचि एक ॥४८॥

यज्ञ दान तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञ दान तप कर्म न त्याज्यम् , तत् कार्यम् एव यज्ञ दान, तप च एतानि मनीषिणाम पावनानि (एव सन्ति) ५

जियें यज्ञदानतपादिकें । इयें कर्मं आवश्यकें । तियें न साडावी पांथिकें । पाउलें जैसीं ॥ ४९ ॥ हरपलें न देखिजे । तंव तयाचा मागु न सांडिजे । का तृप्त न होता न लोटिजे । भाणें जेवि १५० नाव थडी न पवता । न सांडिजे केळी न फळतां । का ठेविलें न दिसता । दीपु जैसा ॥५१॥ तैसी आत्मज्ञानविखी । जव निश्चिती नाही निकी । तंव नोहावें यागादिकीं । उदासीन ॥५२॥ तरी स्वाधिकारानुरूपें । तियें यज्ञदानें तपें । अनुष्ठावीचि साक्षेपें । अधिकेंवर ॥५३॥ जें चालणें वेगावत जाये । तो वेगु बैसावयाचि होये । तैसा कर्मातिशयो आहे । नैष्कर्म्यालागीं ॥ ५४ ॥ अधिकें जंव जंव औषधी । सेवनेचि मांडी बांधी । तंव तंव मुकिजे व्याधी । तयाचिये ॥ ५५ ॥ तैसीं कर्में हातोपातीं । जैं कीजती यथानिगुती । तैं रजतमें झडती । झाडा देउनी ॥ ५६ ॥ कां पाठोवाटी पुटें । भांगारा खारु देणें घटे । तै कीड झडकरी तुटे । निर्व्याज होय ॥५७॥ तैसे निष्ठा केलें कर्म । तें झाडी करूनि रजतम । सत्वशुद्धीचें धाम । डोळां दावी ॥५८॥ म्हणोनियां धनंजया । सत्त्वशुद्धी गिवसितया । तीर्थाचिया सावाया । आली कर्में ५९ तीर्थें बाह्यमळु क्षाळे । कर्में अभ्यंतर उजळे । एवं तीर्थें जाण निर्मळें । सत्कर्मेचि ॥ १६० ॥ तृषार्ता मरुदेशीं । झळे अमृतें वोळली जैसी । की अंधालागी डोळयांसीं । सूर्यु आला ६१ बुडतया नदीच धाविन्नली । पडतया पृथ्वीच कळवाळिली । निमतया मृत्यूनें दिधली । आयुष्यवृद्धी ॥६२॥ तैसें कर्में कर्मबद्धता । मुमुक्षु सोडविले पडुसुता । जैसा रसरीति मरता । राखिला विषें ॥ ६३ ॥ तैसी एके हातवटिया । कर्में कीजती धनंजया । बंधकेंचि सोडवावया । मुख्ये होती ॥६४॥ आता तेचि हातवटी । तुज सांगों गोमटी । जया कर्मातें किरीटी । कर्मंनि रुसे ॥ ६५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि संग त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

अपि तु एतानि कर्माणि सग फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानि, इति, पार्थ, मम निश्चितम् उत्तम मतम् (अस्ति). ६

तरी महायागप्रमुखें । कर्में निफजताही अचुकें । कर्तेपणाचें न ठाके । फुंजणें आंगी ॥६६॥ जो मोलें तीर्था जाये । तया मी यात्रा करितु आहें । ऐसिये श्लाघ्यतेचा नोहे । तोषु जीवी ॥६७॥ कां मुद्रा समर्थाचिया । जो एकवटु झोंबे राया । तो गी जिणता ऐसिया । नयेचि गर्वा ॥६८॥ जो कासे लागोनि तरे । तया पोहती उर्मी नुरे । पुरोहितु नाविष्करे । दातेपणें ॥६९॥ तैसें कर्तृत्व अहंकारें । नेघोनि यथाअवसरें । कृत्यजातांचे मोहरें । सारीजती ॥ १७० ॥ केल्या कर्मा पांडवा । जो आथी फळाचा थावा । तया

हे भरतसत्तमा, त्या त्यागाविषयीं [त्याग आणि सन्यास याविषयीं] माझे निश्चित मत काय आहे तें तुला सांगतो, ऐक. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याग तीन प्रकारचा सांगितला आहे ॥ ४ ॥

तर अर्जुना, असे पहा कीं, हा त्याग तीन प्रकारचा आहे, समजलास ? आता ते तिन्ही प्रकार नीट वर्णन करून सांगतो ४५ त्यागाचे तीन प्रकार जरी स्पष्ट सांगितले, तरी त्याचे तात्पर्य एवढेंच आहे, असे तू समज ४६ मज सर्वज्ञाच्याही बुद्धीला जे खरे वाटतें, आणि ज्याविषयीं माझे मनाचा निश्चय ठरला आहे तो निश्चय कोणता, तो ऐक ४७ संसारापासून आपली सुटका व्हावी म्हणून जो मुमुक्षु दक्ष असतो, त्याने सर्व प्रकारें हेंच एक करावें,–त्यागाचें खरे स्वरूप ओळखून तो करावा ४८

यज्ञ, दान व तप या कर्मांचा त्याग करूं नये, तीं केलींच पाहिजेत कारण यज्ञ, दान आणि तप हीं कर्मे निष्काम कर्म करणाराचें चित्त शुद्ध करणारी आहेत. ॥ ५ ॥

पाथिकाने ज्याप्रमाणे पावलें टाकण्याचे (मार्ग चालण्याचें) सोडता कामा नये, त्याप्रमाणें, यज्ञ, दान व तप हीं जीं आवश्यक कर्मे तीं सोडू नयेत ४९ हारवलेला जिन्नस सांपडेपर्यंत जसा त्याचा माग सोडता येत नाहीं, अथवा पोट भरल्याशिवाय जसें आपल्या पुढील पान दूर सारता येत नाहीं, १५० किंवा नाव नदीचे काठास पोंहोचल्याखेरीज मध्येंच सोडता येत नाहीं, अथवा केळ आल्याशिवाय केळीचीं झाडें कापता येत नाहीत, किंवा ज्याप्रमाणे ठेवलेली वस्तु सांपडल्याशिवाय दिवा मालविता येत नाहीं, ५१ त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानाविषयीं दृढ निश्चय झाला नाहीं, तोंपर्यंत यागादिक कर्म करण्याविषयीं उदासीन होऊं नये. ५२ तर आपल्या अधिकाराप्रमाणें यज्ञ, दान व तप यांचे यथाविधि वरचेवर आचरण केलेंच पाहिजे ५३ जो चालण्याची त्वरा करतो, त्याला तीच त्वरा विसावा घेण्यास उपयोगी पडते, तसें कर्मांचें अधिक आचरण करणे हें कर्मत्यागास उपयोगी पडते ५४ एखादा रोगी औषध घेण्याविषयीं जों जों अधिकाधिक तयार होतो, तों तों तो रोगापासून मुक्त होत जातो, ५५ त्याप्रमाणें, जो जों कर्मे विधिपूर्वक लवकर लवकर करावीं, तो तों रज व तम हे गुण समूळ नाहीतसे होतात.५६ अथवा, सोन्यास एकामागून एक जेव्हा खारांचीं पुटें द्यावीं, तेव्हां त्याचा हिणकटपणा जाऊन ते शुद्ध होतें, ५७ तसें निष्ठेनें कर्मांचें आचरण केलें असता, ते रज व तम यांचा नाश करून सत्त्वशुद्धाचे दर्शन करून देतें ५८ म्हणून अर्जुना, सत्वशुद्धि प्राप्त होण्यास सत्कर्म हाच तीर्थांची योग्यता पावतात ५९ तीर्थांनी बाह्य मलाचें क्षालन होतें, आणि कर्मांच्या योगें अंतर्मल नाहींसा होतो, एवंच, सत्कर्म हींच चित्तशुद्धीस तीर्थ होत. १६० तहान लागलेल्या मनुष्यास मारवाड देशांत जसा एखादा अमृताचा झरा सांपडावा, किंवा आंधळ्याच्या डोळ्यांत सूर्यांचें तेज यावें, ६१ बुडणाऱ्यास तारण्याकरिता नदीनेंच धांवावें, पडणाराला जसें पृथ्वीनेंच झेलावें, अथवा मरणारास मृत्यूनेंच आयुष्यवृद्धि द्यावी, ६२ त्याप्रमाणे कर्मांपासून मुमुक्षूस होणारी पीडा कर्मांनींच दूर करावी, अथवा, हे अर्जुना, रसायन करण्याची ज्यास युक्ति माहीत आहे, तो वैद्य, ज्याप्रमाणें विष शुद्ध करून त्याचें अमृत करून मरणाराचें रक्षण करतो, ६३ त्याप्रमाणें, धनंजया, युक्तीनें कर्मे केलीं असता तीं बाधक असूनही मुक्त करण्यास कारणीभूत होतात ६४ तर अर्जुना, जिच्यायोगें कर्मांपासूनच कर्मांचा नाश होतो, ती युक्ति कोणती ती तुला उत्तम रीतीनें सांगतो. ६५

परंतु पार्था, हीं कर्मे कर्तेपणाचा अभिमान आणि फळाची इच्छा टाकून करावीं, असें माझें निश्चित उत्तम मत आहे. ॥ ६ ॥

तर पंचमहायज्ञादि प्रमुख कर्मे यथाविधि घडत असता जो कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाहीं; ६६ जो मोलानें (दुसऱ्याजवळून पैसे घेऊन) तीर्थयात्रा करतो, त्याला मी यात्रा करीत आहे, अशा, मोठेपणाचा हर्ष होत नाहीं, ६७ किंवा राजशिक्याच्या बळावर जो एखाद्या राजासही पकडून आणतो, त्याला मी या राजास जिंकलें, असा गर्व होत नाहीं, ६८ जो दुसऱ्याच्या कासेस लागून नदी उतरून पलीकडे जातो, त्याला मी पोहणारा आहें, असा गर्व होत नाही, किंवा ज्याप्रमाणें राजाचे उपाध्यास राजाकरिता दुसऱ्यास आपल्या हातानें दिलेल्या दानाबद्दल अभिमान वाटत नाहीं, ६९ त्याप्रमाणें कर्तृत्वाचा अभिमान न बाळगिता, ज्या ज्या वेळेस जीं जीं कर्मे करावयाचीं, तीं तीं यथाविधि जो करितो, १७० हे पांडवा, केलेल्या कर्मांची जी फलप्राप्ति व्हावयाची तिच्या-

मोहरा हा नेदावा । मनोरथु ॥ ७१ ॥ आधींचि फळीं आस तुटिया । कर्मे आरभावी धनंजया । परावें बाळ धाया । पाहिजे जैसें ॥७२॥ पिंपरुवांचिया आशा । न शिंपिजे पिंपळु जैसा । तैसिया फळनिराशा । कीजती कर्मे ॥ ७३ ॥ साडूनि दुधाची टकळी । गोवारी गांवगोधेनु वेटाळी । किंबहुना कर्मफळीं । तैसें कीजे ॥ ७४ ॥ ऐसी हे हातवटी । घेऊनि जे क्रिया उठी । आपणा आपुलिया गांठीं । लाहेचि तो ॥७५॥ म्हणोनि फळी लागु । साडोनि देहसंगु । कर्मे करावीं हा चांगु । निरोपु माझा ॥ ७६ ॥ जो जीवबधें शिणला । सुटके जाचे आपला । तेणें पुढतपुढती या बोला । आन न कीजे ॥ ७७ ॥

नियतस्य तु सन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामस परिकीर्तितः ॥ ७॥

नियतस्य कर्मण तु सन्यास न उपपद्यते, मोहात् तस्य परित्याग तामस परिकीर्तित ॥ ७ ॥

नातरी आंधाराचेनि रोखें । जैसी डोळां रोंविजती नखें । तैसा कर्मद्वेषें अशेखें । कर्मेचि सांडी ॥७८॥ तयाचें जें कर्म सांडणें । तें तामस पै मी म्हणें । शिसाराचे रागें लोटणे । शिरचि जैसें ॥७९॥ हां गा मार्गु दुवाडु होये । तरी निस्तरितील पाये । कीं तेचि खांडणें आहे । मार्गापराधें ॥ १८० ॥ भुकेलियापुढें अन्न । हो कां भलतैसें उन्ह । तरी बुद्धी न घेता लंघन । भाणें पापरां हाल्या ॥८१॥ तैसा कर्माचा बाधु कर्मे । निस्तरिजे करितेनि वर्मे । हे तामसु नेणें भ्रमें । माजविला ॥८२॥ की स्वभावें आलें विभागा । तें कर्मचि वोसंडी पै गा । तरी झणें आतळ त्यागा । तामसा तया ॥८३॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजस त्याग नैव त्यागफल लभेत् ८

य· दुःखम् इति (मत्वा) एव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्, सः राजस त्याग कृत्वा त्यागफल न एव लभेत्. ८

अथवा स्वाधिकारु बुझे । आपलें विहितही सुझे । परी करितया उभजे । निबरपणा ॥८४॥ जे कर्माची ऐलीकड । नावेक दिसे दुवाड । जे वाहतिये वेळे जड । शिदोरी जैसी ॥८५॥ जैसा निंब जिभे कडवटु । हिरडा पहिले तुरटु । तैसा कर्मा ऐल सेवटु । खणुवाळा होय ॥ ८६ ॥ कां धेनु दुवाड शिंग । शेंवतीये अडव आग । भोजनसुख महाग । पाकु करिता ॥८७॥ तैसें पुढतपुढती कर्म । आरंभीच अति विषम । म्हणोनि तो तें श्रम । करिता मानी ॥८८॥ एऱ्हवी विहितत्वें मांडी । परी घालिता असुरवाडी । तेथ पोळला ऐसा साडी । आदरिलेंही ॥ ८९ ॥ म्हणे वस्तु देहासारिखी । आली बहुती भाग्यविशेखीं । मा जाचु का कर्मादिकीं । पापिया जैसा ॥१९०॥ केलें कर्मी जें द्यावें । तें झणे मज होआवें । आजि भोगू ना कां बरवे । हातिचे भोग ॥९१॥ ऐसा शरीराचिया क्लेशा- । भेणें कर्मे वीरेशा । सांडी तो परियेसा । राजसु त्यागु ॥९२॥ एऱ्हवीं तेथही कर्म साडे । परी तया त्यागफळ न जोडे । जैसें उतले आगी पडे । तें नलगेचि होमा ॥९३॥ का बुडोनि प्राण गेले । ते अर्धोदकीं निमाले । हें म्हणों नये जाहलें । दुर्मरणचि ॥ ९४ ॥ तैसें देहाचेनि लोभें । जेणें कर्मा पाणी सुभे । तेणें साचा न लभे । त्यागाचें फळ ॥९५॥ किंबहुना आपुलें । जैं ज्ञान होय उदया आलें । तै नक्षलातें पाहलें । गिळी जैसें ॥९६॥ तैशा सकारण क्रिया । हारपती धनंजया । तो कर्मत्यागु ये जया । मोक्षफळासी ॥ ९७ ॥ तें मोक्षफळ अज्ञाना । त्यागिया नाही अर्जुना । म्हणोनि तो त्यागु न माना । राजसु जो ९८ तरी कोणे पां एथ त्यागें । ते मोक्षफळ घर रिघे । हेंही आइक प्रसंगें । बोलिजेल ९९

विषयी जो आपले मनात इच्छा उत्पन्न होऊं देत नाही, ७१ हे धनंजया, प्रथम फळाची आशा सोडून निष्काम कर्मास आरंभ करावा, ज्याप्रमाणें दुसऱ्याचें लेकरूं पाहून त्याचे ठिकाणी प्रीति न ठेविता नुसता संतोष मानावा ७२ पिंपराच्या आगेनें जसा कोणी पिंपळास पाणी घालीत नाही, तशी फळाची आशा सोडून कर्म करावें ७३ गुराखी दुधाची आशा सोडून जशी गावांतील गाई वळतो, तसें कर्मफळाविषयी निरिच्छ असावें ७४ या युक्तीनें जो कर्माचे आचरण करतो, त्याला आपल्या जवळच असलेल्या आत्मस्वरूपाची भेट होते. ७५ म्हणून, फळाविषयीं आशा सोडून व मी कर्ता हा अभिमान सोडून कर्म करावें, अशी उत्तम प्रकारची माझी आज्ञा आहे ७६ जो जन्ममृत्यूच्या येरझारा करिता करिता त्रासून गेला आहे, व आपली त्यापासून सुटका कशी होईल, या काळजींत आहे, त्याला वारंवार सांगणें आहे कीं, त्यानें या आज्ञेचें उल्लंघन करूं नये. ७७

नित्यनैमित्तिक कर्माचा त्याग करणें योग्य नाही. अज्ञानानें जर त्याचा त्याग केला, तर त्याला तामस त्याग म्हणतात. ॥ ७ ॥

एकादा मनुष्य अंधारांतून चालत असतां अंगास धक्का बसल्यावर त्याबद्दलचा राग डोळ्यावर काढून डोळ्यांत नखें बोचतो, त्याप्रमाणें, कर्मे जन्मबंधास कारण आहेत, म्हणून त्यांच्यावर रागावून जो तीं सर्व टाकून देतो, ७८ त्याच्या कर्मत्यागास मी तामस त्याग असें म्हणतों. ज्याप्रमाणें अर्धशिशी उठल्यावर कोणी रागानें आपलें शिरच कापतो. ७९ अरे, वाट जरी वाईट असली तरी पायांनींच चालून संपविली पाहिजे, पण त्या वाटेच्या वाईटपणाबद्दल पाय तोडावे कीं काय? १८० भूक लागलेल्या मनुष्यापुढें अति कढत अन्न ठेवलें, आणि त्याला तें सहन न होऊन त्यानें तें लाथेनें झुगारून दिलें, तर त्याला लंघनच करावें लागणार! ८१ त्याप्रमाणें, कर्माचें युक्तीनें आचरण केलें असतां कर्माचा दोष नाहींसा होतो, हे तो तामस मनुष्य भ्रमिष्ट झाला असल्यामुळें त्याला समजत नाहीं ८२ तो आपल्या धर्माप्रमाणें आपल्यास करावयाचें जें कर्म तें टाकून देतो, तेव्हां तूं त्या तामस मनुष्याप्रमाणें कर्मत्यागाच्या स्वाधीन होऊं नको. ८३

जो कोणी कर्म हें दुःखकारक आहे असें मानूनच शरीराला क्लेश होतील या भीतीनें त्याचा त्याग करितो, त्याला तो राजस त्याग असल्यामुळें खऱ्या त्यागाचें फल प्राप्त होणार नाहींच. ॥८॥

अथवा, आपला अधिकार काय आहे हें जो जाणतो, व आपलें विहित कर्म कोणतें, हेंही ज्यास माहीत आहे, परंतु तें कर्म करण्याच्या क्लेशास भिऊन जो त्याजविषयीं कंटाळा करतो, ८४ कर्माचा प्रारंभ क्षणभर कठीण दिसतो खरा, जशी शिदोरी नेते वेळेस जड लागते, ८५ जसा लिंब खाते वेळेस जिभेस कडू लागतो, व हिरडा तुरट लागतो, तसा कर्माचा आरंभ हा कठीण वाटतो, ८६ किंवा गाय मारकट असली, शेवंतीच्या झाडाला काटे आहेत, व स्वयंपाक करतेवेळेस भोजनाचें सुख नसतें, ८७ तसें कर्म आरंभिते वेळेस अति कठोर असतें, म्हणून तें करण्याचे श्रम होतात, असें तो समजतो ८८ बाकी कर्माचा आरंभ यथाविधि करतो, पण कढत वस्तु हातांत घेऊन हात भाजताच ती टाकून द्यावी, त्याप्रमाणें त्या कर्माचरणापासून श्रम होऊं लागल्यावर तो कर्म मध्येंच टाकतो; ८९ आणि म्हणतो कीं, माझें महद्भाग्य म्हणून देहासारखी उत्तम वस्तु लाभली असतां, पाप्याप्रमाणें कर्माचें आचरण करून मी आपल्यास त्रास कां करून घ्यावा? १९० कर्माचें आचरण करून त्यापासून मिळणारे जे भोग, त्याची मला गरज नाहीं; तर आज आपल्यास जें ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे, त्याचाच उपभोग कां घेऊं नये? ९१ अशा प्रकारें, अर्जुना, शरीरास क्लेश होतील या भीतीनें जो कर्मे टाकून देतो, त्याला राजस त्याग असें म्हणतात. ९२ त्या ठिकाणींही कर्मत्याग होतो, परंतु त्याला कर्मत्यागाचें फल मिळत नाहीं. ज्याप्रमाणें उतू आलेलें तूप अग्नींत पडलें, तरी त्याला होमाची योग्यता प्राप्त होत नाहीं; ९३ किंवा एकाद्याचा पाण्यांत बुडून प्राण गेला असतां त्यानें जलसमाधि घेतली असें म्हणतां येत नाहीं, तर त्याचें तें अपघातानेंच मरण असें म्हटलें पाहिजे. ९४ त्याप्रमाणें देहावर प्रीति ठेवून ज्यानें कर्मावर पाणी सोडलें, त्याला कर्मत्यागाचें फल खास मिळत नाहीं. ९५ किंबहुना, ज्याला आत्मज्ञानाची प्राप्ति झाली आहे, त्याला सूर्योदय झाल्यावर ज्याप्रमाणें नक्षत्रांचें तेज लोपतें, ९६ त्याप्रमाणें, अर्जुना, ज्या कर्मत्यागापासून अज्ञानासह क्रियांचा लोप होतो, त्यापासून मोक्षप्राप्ति होते. ९७ अर्जुना, ती मोक्षप्राप्ति अज्ञानानें कर्माचा त्याग केला असतां होत नाहीं, म्हणून तो खरा कर्मत्याग नसून राजस त्याग होय ९८ तर कोणत्या त्यागापासून मोक्षप्राप्ति आपल्या घरीं चालत येते, तेंही प्रसंगानुरोधानें तुला सांगतों, तें ऐक. ९९

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः

अर्जुन, कार्यम् इति (मत्वा) एव यत् नियतं, कर्म संगं फलं च एव त्यक्त्वा क्रियते, स त्यागः सात्त्विकः मतः ९

तरी स्वाधिकाराचेनि नावें । जें वांटिया आलें स्वभावें । तें आचरे विधिगौरवें । शृंगारोनि २०० परी हें मी करितु असें । ऐसा आठवु त्यजी मानसें । तैसेचि पाणी दे आशे । फळाचिये ॥१॥ पैं अवज्ञा आणि कामना । मातेच्या ठायीं अर्जुना । केलिया दोन्ही पतना । हेतु होती ॥२॥ तरी दोन्ही ये त्यजावीं । मग माताचि ते भजावी । वाचूनि मुखालागीं वाळावी । गायचि सगळी ३ आवडतियेही फळीं । असारें साली आठोळी । त्यासाठीं अवगळी । फळांतें कोण्ही ॥४॥ तैसा कर्तृत्वाचा मदु । आणि कर्मफळाचा आस्वादु । या दोहींचें नाव बंधु । कर्माचा कीं ॥५॥ तरी या दोहींच्या विखीं । जैसा बापु नातळे लेकी । तैसा हों न शके दुःखी । विहिता क्रिया ॥६॥ हा तो त्याग तरुवरु । जो गा मोक्षफळें ये थोरु । सात्त्विक ऐसा डगरु । यासीच जगीं ॥ ७ ॥ आतां जाळूनि बीज जैसें । झाडा कीजे निर्वंशें । फळ त्यागूनि कर्म तैसें । त्यजिलें जेणें ॥८॥ तया लागतखेंवो परिसीं । धातूचीं गंधकाळिमा जैसी । जाती रजतमें तैसी । तुटलीं दोन्ही ॥ ९ ॥ मग सत्त्वें चोखाळें । उघडती आत्मबोधाचे डोळे । तेथ मृगावु साजवेळें । होय जैसें ॥२१०॥ तैसा बुद्ध्यादिकांपुढा । असतु विश्वाभासु हा येवढा । तो न देखे कवणीकडा । आकाश जैसें ॥११॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः १०

(यः) अकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशले च न अनुषज्जते, सः त्यागी सत्त्वसमाविष्टः मेधावी छिन्नसंशयः (च भवति.)

म्हणोनि प्राचीनाचेनि बळें । अलंकृतें कुशळा कुशळें । तियें व्योमाआंगीं आभाळें । जिराली जैसीं ॥१२॥ तैसीं तयाचिये दिठीं । कर्में चोखाळलीं किरीटी । म्हणोनि सुखदुःखीं उठी । पडेना तो ॥१३॥ तेणें शुभकर्म जाणावें । मग तें हर्षें करावें । कां अशुभालागीं होआवें । द्वेषिया ना ॥१४॥ तरी इयाविषयींचा कांहीं । तया एकुही संदेहो नाहीं । जैसा स्वप्नाच्या ठायीं । जागिन्नलिया ॥१५॥ म्हणऊनि कर्म आणि कर्ता । या द्वैतभावाची वार्ता । नेणे तो पंडुसुता । सात्त्विक त्यागु ॥१६॥ ऐसेनि कर्में पार्था । त्यजिलीं त्यजिती सर्वथा । अधिकें बांधती अन्यथा । सांडिलीं तरी ॥ १७ ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ११

देहभृता अशेषतः कर्माणि त्यक्तुम् शक्यम् न, यः तु हि कर्मफलत्यागी, सः त्यागी इति अभिधीयते. ॥ ११ ॥

आणि हां गा सव्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची । खंती करिती कर्मांची । ते गांवढे गा १८ मृत्तिकेचा वीटु । घेऊनि काय करील पटु । केउता ताथु पटु । सांडील तो ॥१९॥ तेवींचि वन्हित्व आंगीं । आणि उबे उबगणें आगी । कीं तो दीपु प्रभेलागीं । द्वेषु करील काई ॥ २२० ॥ हिंगु त्रासला घाणी । तरी कैचें सुगंधत्व आणी । द्रवपण सांडूनि पाणी । के राहे तें ॥२१॥ तैसा शरीराचेनि आभासें । नांदतु जंव असे । तंव कर्मत्यागाचें पिसें । काइसें तरी ॥ २२ ॥ आपण लाविजे टिळा । म्हणोनि पुसों ये वेळोवेळां । मा घाली फेडी निडळा । कां करूं ये गा ॥ २३ ॥ तैसें विहित स्वयें आदरिलें । म्हणोनि त्यजूं ये त्यजिलें । परी कर्मचि देह आतलें । तें कां सांडिल गा ॥२४॥ जे श्वासोश्वासवरी । होत निजेलियाही वरी । कांहीं न करणेंचि परी । होती जयाची ॥ २५ ॥ या शरीराचेनि मिसें । कर्मही लागलें आसिकें । जिता मेलया न

अर्जुना, आपले कर्तव्य असें समजूनच जें नित्यनैमित्तिक कर्म फलाची आशा व कर्तेपणाचा अभिमान टाकून केलें जातें, त्या त्यागाला सात्त्विक त्याग म्हणतात. ॥ ९ ॥

तर, आपल्या अधिकारानुरूप जें सहज आपल्या वांट्यास आलेलें कर्म, तें सात्त्विक पुरुष सारस्यासह यत्नानें यथाविधि आचरण करितो, २०० परंतु हें कर्म मी करीत आहें, अशी मनांत आठवणही होऊं देत नाहीं, तसेंच फळाच्या आशेवरही पाणी सोडतो, १ अर्जुना, जसें पहा की, मातेचा अवज्ञा केला व तिच्याविषयीं मनांत कामवासना उत्पन्न होऊं दिली, तर या दोन्ही गोष्टी नरकप्राप्तीस कारण होतात, २ तर ह्या दोन्ही वर्ज करून मातेची सेवा करावी, गाईचें तोंड अपवित्र असतें म्हणून गाईच्या सर्वांगाचा त्याग करावयाचा की काय? ३ आपल्यास आवडतें जें फळ (आंबा) त्याची साल व कोय यांत रस नाहीं, हे दोन दुर्गुण त्याच ठिकाणीं आहेत, म्हणून तो आंबा कोणी टाकून देईल काय? ४ त्याप्रमाणें, कर्म केल्याचा अभिमान आणि कर्मफलाची इच्छा या दोहींसच बंध असें नांव आहे ५ म्हणून, बाप ज्याप्रमाणें आपल्या कन्येविषयीं इच्छा बाळगीत नाहीं, त्याप्रमाणें विहित कर्मांचें आचरण करून जो या दोहोंविषयीं इच्छा करीत नाहीं, त्याला दुःख होऊं शकत नाहीं ६ हा त्यागरूप वृक्ष सर्व वृक्षांत श्रेष्ठ असून, त्यालाच मोक्षरूप मोठालीं फळें येतात, म्हणून सर्व जगांत हा सात्त्विक त्याग अशी प्रसिद्धी आहे ७ आतां, झाडाचें बीज जाळून झाडाचा जसें निर्वंश करावें, तसें फलाचा त्याग करून जो कर्माचा त्याग करतो, ८ ज्याप्रमाणें परिसाचा स्पर्श होतांक्षणींच लोखंडाचा कलंक व रंगही बदलतात, त्याप्रमाणें कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान आणि कर्मफलाची इच्छा या दोन गोष्टींचा त्याग केल्यावर रज व तम हे दोन्ही त्याग नाहींतसे होतात ९ मग शुद्ध सत्त्वानें आत्मबोधाचा उजेड होऊन जसें सायंकाळीं मृगजळ आपोआप नाहींसें होतें, २१० किंवा आकाश (पोकळी) जसें कोणाकडे दिसत नाहीं, तसा ज्ञानाच्या पुढें जगाचा मोठा मिथ्याभास दिसत नाहीं ११

जो काम्य कर्माचा द्वेष करीत नाहीं, व पुण्यकर्माच्या ठिकाणीं सक्त होत नाहीं, तो शुद्ध चित्ताचा व बुद्धिमान् असा त्यागी संशयरहित होऊन मुक्त होतो. ॥ १० ॥

म्हणून, पूर्वकर्मानुरागानें जें बरें वाईट कर्म प्राप्त होतें, तें, आकाशांत जसे ढग उत्पन्न होऊन मावळतात, १२ तसा अर्जुना, त्याच्या दृष्टीनें सर्व कर्म निष्फळ असतात, म्हणून त्यापासून होणाऱ्या सुखदुःखाचा उठाठेव तो करीत नाहीं १३ हें शुभ कर्म असें समजून तो त्याचा हर्ष करीत नाहीं, किंवा हें अशुभ म्हणून त्याचा द्वेष करीत नाहीं १४ ज्याप्रमाणें जागृत झाल्यावर स्वप्नांत पाहिलेल्या गोष्टींचें कोणी सुखदुःख मानीत नाहीं, त्याप्रमाणें शुभ किंवा अशुभ याविषयीं त्याचे मनांत शंकाच येत नाहीं १५ म्हणून अर्जुना, ज्याच्या-योगें हें कर्म आणि याचा कर्ता मी, अशा द्वैतभावाची वार्ताही उरत नाहीं, त्याला सात्त्विक त्याग असें म्हणतात १६ पार्था, अशा प्रकारें कर्माचा त्याग केला तरच कर्माचा त्याग होतो पण जर याव्यतिरिक्त अन्य प्रकारें कर्माचा त्याग केला, तर तो उलटा अधिकच बंधनांत पाडतात १७

देहधारी म्हणून जो आहे, त्यानें कर्माचा निखालस त्याग करीन म्हणणें शक्य नाहीं, जो कर्मफलाचा मात्र त्याग करितो, त्यालाच खरा त्यागी असें म्हणतात. ॥ ११ ॥

आणि अर्जुना, जे देह प्राप्त झाला असतां कर्म करण्याचा कंटाळा करितात, ते मूर्ख होत १८ मातीचा कंटाळा करून घट काय करील? आणि वस्त्राला ततूंचा संबंध कसा तोडतां येईल? १९ तसेंच अग्नित्व अंगीं असलेल्या अग्नीला उष्णतेचा कंटाळा करितां येईल का? किंवा दिवा आपल्या प्रभेचा द्वेष करील काय? २२० हिंगाला जरी आपल्या घाणीचा त्रास आला, तरी त्यानें चांगला वास काढून आणावा? किंवा पातळपणा टाकून पाणी कोठें रहाणार? २१ त्याप्रमाणें, शरीरानें अवस्थेमध्यें जोपर्यंत मनुष्य नांदत आहे, तोंपर्यंत कर्मत्यागाचें वेड काय उपयोगी पडेल? २२ आपण लावलेलें गंध वाकडें लागलें तर तें वरचेवर पुसतां येतें, परंतु कपाळच जर वाकडें असेल, तर तें कसें नीट करतां येईल? २३ त्याप्रमाणें, ज्या विहितकर्मांचा आपणच स्वतः आदर केला आहे, त्याचा त्याग करावयाचा म्हटलें तर करतां येईल, पण त्या योगें कांहीं कर्मत्याग होणार नाहीं कारण, शरीर हें कर्मरूपच असल्यामुळें कर्म कसें टाकतां येणार? २४ कारण, मनुष्य निजला असला तरी श्वासोच्छ्वासरूपानें कर्म हें घडतेंच, अर्थात् आपण काहीएक न करितां त्याची उभारणी होते. २५ या शरीराच्या निमित्तानें कर्म हें पाठीस लागलें आहेच; आणि जिवंतपणीं व मेल्यावरही याप्र-

ठाके । इया रीती ॥ २६ ॥ यया कर्मातें माडिती पर्गी । एकीचि तें अवधारी । जे कारिता न जाइजे हारी । फळाशेचिये ॥२७॥ कर्मफळ ईश्वरीं अर्पे । तत्प्रसादें बोधु उद्दीपे । तेथ रज्जुज्ञानें लोपे । व्याळशंका ॥२८॥ तेणे आत्मबोधें तैसें । अविद्येंशी कर्म नाशे । पार्था त्यजिजे जें ऐसें । तें त्यजिलें होय ॥२९॥ म्हणोनि इयापरी जगीं । कर्मे करिता मानू त्यागी । येर मूर्च्छेनें नाव रोगी-। विसावा जैसा ॥२३०॥ तैसा कर्मा शिणे एकी । तो विसावा पाहे आणिकी । दांडेयाचे घाय बुकी । घाडणे जैसें ॥३१॥ परी हे असो पुढती । तोचि त्यागी त्रिजगती । तेणें फळत्यागें निष्कृती । नेले कर्म ॥३२॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥

अनिष्टम्, इष्ट, मिश्र च इति त्रिविध कर्मण फल प्रेत्य अत्यागिना भवति, सन्यासिना तु क्वचित् न (भवति).१२

एऱ्हवी तरी धनंजया । त्रिविधा कर्मफळा गा यया । समर्थ ते की भोगावया । जे न साडितीचि आशा ॥३३॥ आपणचि विऊनि दुहिता । की न मम म्हणे पिता । तो सुटे की प्रतिग्रहिता । जांवाई शिरके ॥३४॥ विषाचे आगरही वाहती । ते विकितां सुखें लाभे जिती । येर निमाले जे घेती । वेंचोनि मोलें ॥ ३५ ॥ तैसें कर्ता कर्म करू । अकर्ता फळाशा न धरू । एथ न शके आवरू । दोहींतें कर्म ॥ ३६ ॥ वाटे पिकलिया रुखाचें । फळ अपेक्षी तयाचें । तेंवि साधारण कर्माचें । फळ घेतया ॥३७॥ परी करूनि फळ नेघे । तो जगाच्या कामी न रिघे । जे त्रिविध जग अवघें । कर्मफळ हें ॥ ३८ ॥ देव मनुष्य स्थावर । यया नांव जगडंबर । आणि हे तंव तिन्ही प्रकार । कर्मफळाचे ॥ ३९ ॥ तेंचि एक गा अनिष्ट । एक ते केवळ इष्ट । आणि एक इष्टानिष्ट । त्रिविध ऐसे ॥२४०॥ परि विषयमंती बुद्धी । आंगी सूनि अविधी । प्रवर्तती जे निषिद्धी । कुव्यापारी ॥४१॥ तेथ कृमि कीट लोष्ठ । हे देह लाहती निकृष्ट । तया नाम तें अनिष्ट । कर्मफळ ॥४२॥ कां स्वधर्मा मानु देता । स्वाधिकारु पुढां सूता । सुकृत कीजे पुसतां । आम्नायातें ॥४३॥ तै इद्रादिक देवांची । देहें लाहिजती सव्यसाची । तया कर्मफळा इष्टाची । प्रसिद्धि गा ॥४४॥ आणि गोड आवट मिळे । तेथ रसांतर फरसाळे । उठी दोहींवेगळे । दोन्ही जिणतें ॥४५॥ रेचकुचि योगवशें । होय स्तंभावयादोषें । तेंवि सत्यासत्य समरसें । सत्यासत्यचि जिणिजे ॥४६॥ म्हणोनि समभागें शुभाशुभ । मिळोनि अनुष्ठानाचे उभें । तेणें मनुष्यत्व लाभे । तें मिश्र फळ ॥४७॥ ऐसें त्रिविध यया भागी । कर्मफळ मांडलेंसे जगीं । हें न सांडी तया भोगी । जे सूदले आशा ॥४८॥ जेथ जिव्हेचा हातु फांटे । तव जेविता वाटे गोमटे । मग परिणामी शेवटें । अवश्य मरण ॥४९॥ सवचोरमैत्री चाग । जव न पविजे ते दाग । सामान्या भली आग । न शिवे तव ॥ २५० ॥ तैसी कर्मे करितां शरीरीं । लाहती महत्त्वाची फारारी । पाठी निधनी एकसरी । पावती फळें ५१ जैसा समर्थु आणि ऋणिया । मार्गी आला बाइणिया । न लोटे तैसा प्राणिया । पडे तो भोगु ॥५२॥ मग कणिसौनि कणु झडे । तो विरूढला कणिसा चढे । पुढती भूमी पडे । पुढती उठी ॥५३॥ तैसें भोगीं जें फळ होय । तें फळांतरें वीत जाय । चालता पावो पाय । जिणिजे जैसा ॥५४॥ उताराचिये सागडी । ठाके ते पैलीच थडी । तेंवि न मुकीजती वोढी । भोग्याचिये ॥५५॥ पैं साध्य साधन प्रकारें । फळभोगु

म्हणे कर्म करण्याचे म्हणत नाही २६ हे बध-या क-र्मांचा त्याग करण्याचा एकच प्रकार आहे तो असा की, कर्मे करीत असता फलेच्छेच्या आधीन होऊ नये २७ कर्माचे फल ईश्वराला अर्पण केले, म्हणजे त्याच्या प्रसादाने ज्ञान उत्पन्न होते, आणि मग, दोराचे यथार्थ ज्ञान प्राप्त झाल्यावर जशी सर्पाची शंका दूर होते, २८ तसा या आत्मबोधाने अज्ञानासह कर्माचा नाश होतो पार्था, जेव्हा कर्माचा अशा रीतीने त्याग करावा, तेव्हाच तो खरा त्याग होय २९ म्हणून, जगात ये सात्त्विक त्यागाच्या द्वा तोडीने कर्म करिता, त्यालाच आम्ही कर्मत्यागी असे मानू, एऱ्हवी, रोग्याला मूर्च्छा आली असता ज्याप्रमाणे त्याला विश्रांति मिळाली असे लोक समजतात, ३३० लाकडाच्या ऐवजी जसा अंगावर बुक्क्याचा मार सोसावयाचा, त्याप्रमाणे जो कर्म करताना कटाळतो, तो विसावा घ्यावा म्हणून दुसरे कर्म सुरू करतो ३१ परंतु हे असो, तिन्ही लोकांत त्यागी त्यालाच म्हणतात, की ज्याने कर्म करून फलत्यागाच्या योगे त्याला ते न करण्याची योग्यता आणली ३२

अनिष्ट, इष्ट आणि इष्टानिष्ट असें तीन प्रकारचें कर्मफल, कर्मफलाचा त्याग न करणाराला मरणानंतर प्राप्त होतें, पण कर्मफलाचा त्याग करणारे संन्यासी यांना त्या तिन्ही फलांची प्राप्ति केव्हांही होत नाही ॥ १२ ॥

एऱ्हवीं तरी अर्जुना, हे कर्मफल तीन प्रकारचें आहे, आणि जे फलाची आशा सोडीत नाहीत, त्यांना ते भोगावें लागते ३३ आपण कन्येस जन्म दिला असूनही 'ती माझी नाही' असें म्हणून पिता जेव्हा कन्यादानाचे उदक सोडतो, तेव्हा त्याची तिजवरील माया सुटून पाणिग्रहण करणारा जावई तिचे मायापाशात पडतो ३४ जे विषाच्या (बचनाग वगैरेंच्या) बागा किंवा व्यापार करितात, ते त्यांची विक्री करून त्याजवर नफा मिळवून सुखाने प्रपंच करितात, पण जे त्यांचे सेवन करितात, ते द्रव्य खर्चूनही मरण पावतात! ३५ त्याप्रमाणें, कर्तेपणाचा अभिमान धरून कर्म करो, किंवा मी कर्ता नाही असें समजून फलाची आशा सोडून कर्म करो, तरी दोघांनाही कर्म करणे चुकत नाही ३६ वाटेवराल वृक्षाच्या पिकलेल्या फळाची जो इच्छा करितो, त्यासच ती बाधक होते, तसें कर्माच्या फलाची इच्छा करणारास ते बाधक होतें ३७ परंतु कर्म करून जो फलाची आशा करीत नाहीं, तो जन्ममृत्यूच्या सपाट्यात सापडत नाही. कारण, हें तीन प्रकारचे जग कर्मांचे फल आहे ३८ देव, मनुष्य व स्थावर यालाच जग असे म्हणतात, आणि हे तिन्ही प्रकार तर कर्मफलाचेच आहेत ३९ तेच कर्म एक अनिष्ट (प्रतिकूल), एक केवळ इष्ट (अनुकूल), आणि एक इष्टानिष्ट (मिश्र) असे तीन प्रकारचे आहे ३४० परंतु जे विषयासक्त आहेत, ते अविवेकाचा जगाकार करून निषिद्ध अशा कर्माचे ठिकाणी प्रवृत्त होतात, ४१ आणि त्यायोगे कृमि, कीटक अथवा माती असे नीच देह पावतात त्याला अनिष्ट कर्मफल असें म्हणतात ४२ किंवा स्वधर्माला मान देऊन आपल्या अधिकारानुरूप वेदांत सांगितल्याप्रमाणे जेव्हा सुकृत करतात, ४३ तेव्हा अर्जुना, त्यांना इंद्रादिक देवतांचे देह प्राप्त होतात त्या कर्मफलाला पुण्यकर्म असे म्हणतात, ४४ आणि गोड व आंबट ही एकत्र केली असता ज्याप्रमाणे या दोहोंहून वरचढ असा निराळ्या रुचीचा मधुर रस उत्पन्न होतो, ४५ किंवा प्राणवायु योगाभ्यासाने कुंभक होतो, त्याप्रमाणे सत्य व असत्य यांचे ऐक्य झाल्यावर ते त्या दोहोंनाही जिंकण्यास कारण होते ४६ म्हणून, शुभ व अशुभ कर्मे समभाग मिळून जे कर्म घडते, त्याचे मनुष्यदेहाचा लाभ हेंच मिश्रफल होय ४७ असें या जगात तीन प्रकारचे कर्मफल आहे, आणि जे या कर्मफलाची आशा टाकीत नाहीत, ते जन्ममरणाचे फेऱ्यांत पडतात ४८ ज्या जेवणाराला जिभेला सहन न होईल इतके तिखट पदार्थ खाऊन समाधान होते, त्याला त्यायोगे परिणामी अवश्य मरण प्राप्त होते, ४९ जोपर्यंत अरण्य लागले नाही, तोपर्यंतच सवचोरांची मैत्री बरी, किंवा वेश्येशी जोपर्यंत समागम घडला नाही, तोपर्यंतच तिच्याशी मैत्री बरी असते, ३५० त्याप्रमाणें, देहात आहेत तोपर्यंत कर्मे करीत असता कर्तेपणाचा गर्व वाहतात, परंतु शेवटी मरणानंतर त्यांना फळे भोगावीच लागतात ५१ जसा समर्थ असून त्याचेजवळ ऋण काढले, आणि मग तो जरी वायकोही मागू लागला, तरी नाहीं म्हणवत नाही, त्याप्रमाणे, प्राणिमात्राला कर्मांचे फल भोगणें भाग पडते. (कर्मफल चुकत नाहीं) ५२ मग कणसातून दाणा खाली पडल्यावर तो उगवला म्हणजे पुन त्याला कणीस येतें, व त्याचे दाणे भूमीवर पडले म्हणजे दाण्याचें कणीस व कणसाचे दाणे असा क्रम सुरु होतो, ५३ त्याप्रमाणे, उपभोगाचे फल जें शरीर ते फलाच्या शेवटी जन्म घेते जसा वाट चालणारा मनुष्य एकेक पाऊल टाकून वाट जिंकितो, ५४ होडी एक तीराहून दुसरे तीरास गेली असता, तिला प्रत्येक तीर अलीकडलाच होय, कारण प्रत्येक तीरास तिला पलीकडेपणा आहेच म्हणून वाटून न्यावें लागते, तसा फलाच्या उपभोगाला शेवट नाहीं ५५ हें बध—साध्य व साधन अशा क्रमाने फल व फलाचा भोग हीं

तो पसरे । एवं गोविले ससारें । अत्यागी ते ५६ एऱ्हवीं जाईचिया फुला फाकणें । त्याचि नाम जैसे सुकणें । तैसें कर्ममिषें न करणें । केलें जिहीं ॥५७॥ बीजाचि वरोसि वेचे । तेथ वाढती कुळ-वाडी खावे । तेवि फळत्यागें कर्माचें । सारिलें काम ॥५८॥ ते सत्त्वशुद्धी साह्याकारें । गुरुकृपा-मृततुषारें । सासिन्नलेनि बोधें वोसरे । द्वैतदैन्य ॥५९॥ तेव्हां जगदाभासमिषें । स्फुरे तें त्रिविध फल नाशे । येथ भोक्ता भोग्य आपैसें । निमालें हें ॥२६०॥ घडे ज्ञानप्रधानु हा ऐसा । सन्यासु जया वीरेशा । तेंचि फळभोगसोसा । मुकले गा ॥ ६१ ॥ आणि येणें कीर सन्यासें । जैं आत्म-रूपीं दिठी पैसे । तैं कर्म एक ऐसें । देखणें आहे ॥६२॥ पडोनि गेलिया भिंती । चित्राची केवळ होय माती । कां पाहालेया राती । आंधारें उरे ६३ जैं रूपचि नाहीं उभें । तैं साउली काह्याची शोभे । दर्पणेंवीण बिंबें । वदन कें पा ६४ फिटलिया निद्रेचा ठावो । कैंचा स्वप्नासि प्रस्तावो । मग साच का वावो । कोण म्हणे ॥६५॥ तैसें गा सन्यासें येणें । मूळ अविद्येसीचि नाहीं जिणें । मा तियेचें कार्य कोण । घेपे दीजे ॥६६॥ म्हणोनि सन्या-सियें पाहीं । कर्माची गोठी कीजेल काई । परी अविद्या आपुला देहीं । आहे जैं का ॥ ६७ ॥ जैं कर्तेपणाचेनि थावें । आत्मा शुभाशुभीं धावे । दृष्टि भेदाचिये राणिवे । रचलीसे जैं ॥ ६८ ॥ तैं तरी गा सुवर्मा । विजावळी आत्मया कर्मा । अपाडें जैसी पश्चिमा । पूर्वेसि का ॥६९॥ नातरी आकाशा का आभाळा । सूर्या आणि मृगजळा । बिजावळी भूतळा । वायूसि जैसी ॥२७०॥ पां-घरोनि नईचें उदक । असे नयींमाजि खडक । परी जाणिजे का वेगळिक । कोडीची ते ॥ ७१ ॥ हो का उदकाजवळी । परी सीनानीचि ते बाबुळी । काय संगास्तव काजळी । दीपु म्हणों ये ॥७२॥

जरी चंद्रीं जाला कलंकु । तरी चंद्रेंसी नव्हे एकु । आहे दृष्टी डोळया विवेकु । अपाडु तेतुला ॥७३॥ नाना वाटा वाटे जातया । वोघा वोघीं वाहतया । आरसा आरसां पाहतया । अपाडु जेतुला ॥ ७४ ॥ पार्था गा तेतुलेनि मानें । आत्मेनिसीं कर्म सिनें । परी घेवविजे अज्ञानें । तें कीर ऐसें ॥७५॥ विकाशें रवीतें उपजवी । द्रुतीं अलीकरवी भोगवी । ते सरोवरीं कां बरवीं । अब्जिनी जैसी ॥७६॥ पुढतपुढती आत्मक्रिया । अन्यका-रणकाचि तैशिया । करूं पांचाही तया । कारणा रूप ॥ ७७ ॥

पंचैमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥

महाबाहो, सर्वकर्मणां सिद्धय कृतान्ते सांख्ये प्रोक्तानि इमानि पञ्च कारणानि मे निबोध ॥ १३ ॥

आणि पांचही कारणें तियें । तूंही जाणसील विपायें । जे शास्त्रें उभऊनी बाहे । बोलती जयातें ॥७८॥ वेदरायाचिया राजधानी । सांख्यवेदांता-च्या भुवनीं । निरूपणाच्या निशाणध्वनीं । ग-र्जती जियें ॥७९॥ जें सर्वकर्मसिद्धीलागीं । इयें-चि मुद्दल हो जगीं । तेथ न सुवावा अभंगीं । आत्मराजु ॥ २८० ॥ इया बोलाचे डांगुरटी । तियें प्रसिद्धी आलीं किरीटी । म्हणोनि तुझ्या हन कर्णपुटीं । वसो हें काज ॥ ८१ ॥ आणि मुखांतरीं आइकीजे । तैसें कायसें हें ओझें । मी चिद्रत्न तुझें । असतां हातीं ॥ ८२ ॥ दर्पणु पुढां मांडलेया । कां लोकांचियां डोळयां । मानु द्यावा पहावया । आपुलें निकें ॥ ८३ ॥ भक्त जैसेनि जेथ पाहे । तेथ तें तेचि होत जायें । तो मी तुझें जाहालों आहें । खेळणें आजी ॥ ८४ ॥ ऐसें हें प्रीतीचेनि वेगें । देवो बोलतां से नेघे । तंव आनंदामाजी आंगें । विरतसे येरु ॥८५॥ चांदि-णियाचा पडिभरु । होतां सोमकांताचा डोंगरु ।

वाटतात, व फलेच्छेचा त्याग न करणारे मागमाग सगा-रात गुंडाळले जातात. ५६ ज्याप्रमाणे नाटींचे फल ज्याप्रमाण प्रफुल्लित होतांक्षणीच सुकते, त्याप्रमाणे कर्मांना आरंभ करूनही फक्त अभिमान सोडून न न कर्त्याप्रमाणे जे फलापासून अलिप्त असतात, ५७ बाजारिंता ठेवलेले धान्य जर दररोजच्या खर्चास घाऊन टाकले, तर मग पुढे पेरण्याचा प्रकार जमा नद होतो, तसे फलांच्या त्यागाने कर्मापासून प्राप्त होणारे जन्ममृत्यु वाजस रहातात. ५८ शुद्ध सत्त्वाच्या साह्याने गुरुकृपारूपी अमृताच्या तुषाराने सिद्ध झालेला जो आत्मबोध, त्याने द्वैताचे दैन्य नाहींसे होते. ५९ मग, ज्या तीन प्रकारच्या फलापासून सर्व जग उत्पन्न होते, ते आपोआप नाश पावून भोक्ता व भोग्य वस्तु याही आपोआप लयास जातात. २६० हे वीरेशा, ज्याच्या हातून अशा प्रकारच्या कर्मांचा ज्ञानप्रमुख संन्यास होतो, त्याना च फलाच्या भोगापासून होणारे दुःख होत नाही. ६१ आणि या संन्यासाने खरोखर जेव्हा आत्मस्वरूपी दृष्टि पोहोंचते, तेव्हा कर्म निराळे आहे असे दिसते काय? ६२ चित्रे काटलेली भिंत पडल्यावर चित्रे मातीस मिळतात, अथवा उजाडल्यावर रात्रीचा अंधार दिसतो काय? ६३ जर आकृतीच नसली, तर सावली कशाची पडणार? आरसाच नसेल तर आपल्या मुखाचे प्रतिबिंब कोठे पडेल? ६४ झोप पुरी झाल्यावर स्वप्न कोठून पडणार? आणि मग त्याला खरे अथवा खोटे कोण म्हणेल? ६५ त्याप्रमाणे कर्मफलाचा संन्यास केला असता मूळच्या अविद्येलाच थारा मिळत नाही, मग तिच्यापासून होणारें जे फल, त्याचा कोण उपभोग घेईल देईल? ६६ म्हणून, संन्यास केल्यावर कर्माची गोष्ट काढून बोलता येणार? परंतु जर आपल्या देहात अज्ञान वास करीत असेल, ६७ जेव्हा कर्तेपणाच्या बळाने आत्मा चांगलीं व वाईट कर्मे करण्यास प्रवृत्त होतो, व दृष्टीही भेदाच्या ऐश्वर्याने जेव्हा युक्त असते, ६८ तेव्हा, हे सुवर्मा अर्जुना, आत्मा व कर्म यांचे ठिकाणी पूर्व व पश्चिम याप्रमाणे द्वैतविशेष असतें. ६९ आकाश व आभाळ, सूर्य आणि मृगजळ व पृथ्वी आणि वायु यांच्यात संबंध जरी दिसला, तरी ते फार दूर आहेत, २७० नदीचें पाणी पाथरून नदींत खडक असतो, परंतु त्या दोहात जसे कोटपट अंतर असते, ७१ पाण्यावर असलेलें शेवाळे हें पाण्यापासून वेगळे असते, काजळाचा दिव्याशी संबंध आहे, म्हणून त्या काजळाला दीप म्हणता येईल काय? ७२ जरी चंद्राला कलंक लागला आहे, तरी त्याच चंद्राशी निश्चय नाही, तसेच, दृष्टि व डोळे याम ये जितका भेद आहे, ७३ अथवा वाट व तिजवरून चालणारा वाटसरू, ओघ व ओघात वहाणारे पाणी, आणि आरसा व आरशात पहाणारा मनुष्य यांच्यात जितका भेद आहे, ७४ तितक्याच मानाने आत्म्यापासून कर्म भिन्न आहे. परंतु अर्जुना, अज्ञानामुळे ती दोन्ही एकच आहेत, असे वाटते. ७५ जशीं सरोवरांतील कमल आपल्या फुलण्याने रवीला उदय झाला असे कळवितात, व आपल्यातील मकरंदाचा भ्रमराकडून उपभोग घेववितात, ७६ तशी आत्म्याच्या ठिकाणीं असलेलीं कर्मे अन्य कारणाने वारंवार उत्पन्न होतात. ती कारण पांच आहेत, त्यांचीं लक्षणे तुला सांगतो. ७७

हे महाबाहो अर्जुना, सर्व कर्मांच्या सिद्धीकरिता वेदांतशास्त्राचे सिद्धांतांत हीं पांच कारणें सांगितलेलीं मी सांगतों, तीं समजून घे. ॥१३॥

ती पांच कारणे तूही कदाचित् जाणत असशील. कारण, ज्याविषयी शास्त्रांना उंच हात करून वर्णन केलेले आहे, ७८ ती वेदराजाच्या राजधानीत सांख्य वेदांतरूप मंदिरात निरूपणरूपी नौबदीने प्रसिद्ध आहेत. ७९ कारण, सर्व कर्माची सिद्धि होण्याकरिता या जगात हींच मुख्य आवश्य आहेत, तर त्यांचे ठिकाणी आत्म्याला कारणीभूत मानू नको. २८० अर्जुना, अशी दोंडी पिटल्याने त्यांची चहूंकडे प्रसिद्धि झालेली आहे, म्हणून तुलाही टाकून असू दे, उपयोग होईल, ८१ आणि मी ज्ञानरूपी रत्न तुझे हातीं असल्यावर, दुसऱ्याचे तोंडातून तूं ही गोष्ट ऐकावीस, इतका अडचण तुला कशास पाहिजे? ८२ आपल्यासमोर आरसा असल्यावर, आपले रूप पहाण्यास लोकांना माझे रूप कसे दिसते ते मला सांगा, अशी विनंति का करावी? ८३ भक्त ज्या स्थितांत जिकडे पाहील, त्या ठिकाणीं ती वस्तु मी त्याच्या दृष्टीस पाडतों. तो मी आज तुझे खेळणे झालों आहे (हस्तगत झालों आहे) ८४ असे प्रेमाच्या भरात देव बोलत असता त्यांना आठवण राहिली नाही, तो इकडे पार्थ आनंदांत निमग्न होऊन गेला. ८५ पौर्णिमेच्या चांदण्यात

विघरोनि सरोरुहु । हां पाहे जैसा ॥ ८६ ॥ तैसें सुख आणि अनुभूती । या भावाची मोडूनि भिती । आतलें अर्जुनाकृती । सुखचि जेथ ॥८७॥ तेथ समर्थु म्हणोनि देवा । अवकाशु जाहला आठवा । मग बुडतयाचा धावा । जीवें केला ॥८८॥ अर्जुना येसणें घडे । प्रज्ञापसरेसी बुडे । आलें भरतें एवढें । तें काढूनि पुढती ॥ ८९ ॥ देवो म्हणे हा गा पार्था । तूं आपणपें देख सर्वथा । तव श्वासूनि येरें माथा । तुकियेला २९० म्हणे जाणसी दातारा । मी तुजशी व्यतिरेकें जारा । उबगला आदी एकाहारा । येवा पाहें ॥९१॥ तयाही हा ऐसा । लोभें देतसां जरी लालसा । तरी का जी घालीतसां । आड आड जीवा ॥९२॥ तेथ श्रीकृष्ण म्हणती निकें । अद्यापि नाहीं मा ठाउकें । वेड्या चंद्रा चंद्रिके । न मिळणें आहे ॥ ९३ ॥ आणि हाही बोलोनि भावो । तुज दाऊं आम्ही भिवों । जे रुसतां बाधे थावो । तें प्रेम गा हें ॥ ९४ ॥ एथ एकमेकांचिये खुणे । विसवादु तवचि जिणें । म्हणोनि असो हें बोलणें । इयेविषयींतें ॥ ९५ ॥ मग कैशी कैशी ते आतां । बोलत होतों पडुसुता । सर्वकर्माभिन्नता । आत्मेनिसीं ॥९६॥ तव अर्जुन म्हणे देवें । माझिये मनींचेंचि स्वभावें । प्रस्ताविलें बरवें । प्रमेय तें जी ॥९७॥ जें सकळकर्मांचें बीज । कारणपंचक तुज । सांगेन ऐसी पैज । घेतली का ॥ ९८ ॥ आणि आत्मया एथ कांहीं । सर्वथा लागु नाहीं । हें पुढारलासि तें देईं । लाहाणें माझें ॥ ९९ ॥ यया बोला विश्वेशें । म्हणितलें तोषें बहुवसें । इयेविषयीं धरणें बैसे । ऐसें कें जोडे ॥ ३०० ॥ तरी अर्जुना निरूपिजेल । तें कीर भागेआतुल । परी मेचुये होइजेल । ऋणिया तुज ॥ १ ॥ तंव अर्जुन म्हणे देवो । काइ विसरले मागील भावो । इये गोठीस कीं राखत आहों । मीतूपण जी ॥२॥ एथ श्रीकृष्ण म्हणती होकां । आतां अवधानाचा पगारु निका । करूनियां आइका । पुढारलों तें ॥ ३ ॥ तरी सत्यचि गा धनुर्धरा । सर्वकर्मांचा उभारा । होतसे बाहिरबाहिरा । कारणीं पाचें ॥४॥ आणि पाचकारण दळवाडें । जिहीं कर्माकारु मांडे । ते हेतुस्तव घडे । पाच आथी ॥५॥ येर आत्मतत्त्व उदासीन । तें ना हेतु ना उपादान । ना ते अंगें करी सवाहन । कर्मसिद्धीचें ॥६॥ तेथ शुभाशुभीं अंशीं । निफजती कर्में ऐसीं । राती दिवो आकाशीं । जियापरी ॥ ७ ॥ तोय तेज धूमु । ययां वायूसी समागमु । जालिया होय अभ्रागमु । व्योम तें नेणे ॥८॥ नाना काष्ठीं नाव मिळे । ते नावाडेनि चळे । चालविजे अनिळें । उदक तें साक्षी ॥९॥ कां कवणे एकें पिंडें । वेचितां अवतरे भांडें । मग भवडीजे दंडें । भ्रमे चक्र ॥३१०॥ आणि कर्तृत्व कुलालाचें । तेथ काय ते पृथ्वियेचें । आधारावांचूनि वेंचे । विचारीं पां ॥११॥ हेंही असो लोकाचिया । राहाटीं होतां आघवियां । कोण काम सवितया । आगा आलें ॥१२॥ तैसें पांचहेतुमिळणी । पांचेंचि इहीं कारणीं । कीजे कर्मलताची लावणी । आत्मा सिना ॥१३॥ आतां तेंचि वेगळालीं । पांचही विवंचू गा भलीं । तुकोनि घेतलीं । मोतियें जैसीं ॥१४॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् १४

अधिष्ठान, तथा कर्ता, पृथग्विध करण च, विविधा पृथक् चेष्टा, अत्र दैव पचम एव (भवति) ॥ १४ ॥

तैसी यथालक्षणें । आइकें कर्म-कारणें । तरी देह हें मी म्हणें । पहिलें एथ ॥ १५ ॥ ययातें अधिष्ठान ऐसें । म्हणिजे तें याचि उद्देशें । जे स्वभोग्येंसीं वसे । भोक्ता येथ ॥१६॥ इंद्रियांच्या दाहें हातीं । जाचोनियां दिवोराती । सुखदुःखें प्रकृती । जोडीजती जियें ॥१७॥ तियें भोगावया पुरुखा । आन ठावोचि नाहीं देखा । म्हणोनि

सोमकांत मण्याचा डोंगर जरी असला, तरी तो पाझरून त्याचें सरोवर बनावें, ८६ त्याप्रमाणें सुख व त्याचा अनुभव त्या भावाचा पडदा नाहींसा होऊन गुरुच अर्जुनाच्या आकृतीनें दिसूं लागले ८७ तेव्हां देव समर्थ असल्यामुळें त्यास आठवण होऊन त्यांना सुखाचे समुद्रांत बुडणाऱ्या अर्जुनास वर काढलें ८८ अर्जुनाकारखा थोर असूनही तो बुद्धीच्या प्रसारासह बुडूं लागला, एवढें प्रेमाचें भरतें आलें असून ते बाजूला सारून, ८९ देव म्हणाले पार्था, "तूं आपलें स्वरूप पाहून शुद्धीवर ये" तेव्हां उसासा टाकून अर्जुनानें मान डोलवली, २९० आणि तो म्हणाला कीं, "हे प्रभो, जो मी तुमच्या सानिध्यास (द्वैतभावास) टाकून आज तुमच्या ऐक्यास येऊं पहात आहें, ९१ त्या मार्गें तुम्ही जर प्रेमानें कौतुक करीत असाल, तर मला जीवदशेस का आणतां?" ९२ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणतात कीं, "अरे वेड्या खरोखर तुला अजून कसें माहीत नाहीं, कीं चंद्र आणि प्रभा यांचा कधीं वियोग घडतो का? ९३ आणि असेंच बोलून तुला जी आम्हीं भीति दाखवितों, तिनें तूं रुसलास म्हणजे आमच्या प्रीतीस जास्ती तळ येतें, अशी ही प्रीति होय. ९४ या ठिकाणीं एकमेकांचें खुणेनें परस्परास जें बोलणें, तेंच आपल्या वांचण्यास कारण होय, म्हणून या विषयीं वादविवाद पुरे. ९५ मग अर्जुना, आपण काय बरें बोलत होतों, कीं सर्व कर्में आत्म्यापासून भिन्न आहेत, असेंच ना? ९६ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, देवा, माझें मनातील तात्पर्यच सांगण्यास तुम्हीं होऊन आरंभ केला ९७ सर्व कर्मास कारणीभूत अशीं पांच कारणें तुला सांगेन, अशी जी तुम्ही प्रतिज्ञा केली, ९८ आणि आत्म्याचा कर्मांशीं कांहीं संबंध नाहीं असें जें तुम्ही बोलला होतां, तें माझें आवडतें मला या. ९९ हे बोलणें ऐकून भगवान् अति संतोषानें म्हणाले, याविषयीं तूं धरणें घेऊन बसलास, असा विचारणारा आम्हांला कोठें मिळतो आहे? ३०० तर अर्जुना, तुला खरोखर सिद्धांत सांगतों कारण, मी तुझा ऋणी असल्यामुळें तुला मोठा नमून आहें १ तेव्हां अर्जुन म्हणाला, हे देवा, तुम्ही मागील गोष्टीचा अभिप्राय विसरलां काय? आणि मी व तूं हें द्वैत आपल्या भाषणांत का आणतां? २ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, बरें तर, आतां मी जी गोष्ट तुला सांगण्यास सुरवात केली होती, ती सांगतो, सावधान चित्तानें ऐक ३ तर हें वस्तुतः, खरोखर सर्व कर्मांची उभारणी या पांच कारणांनी परस्पर होते. ४ आणि ज्या या पांच कारणांच्या योगानें जो कर्माचा पसारा होतो, तीच पांच कारणें त्या कर्मास हेतु असतात ५ दुसरा जो आत्मा, तो उदासीन असून कर्माला निमित्त कारण किंवा उपादान कारण नसतो, अथवा तो स्वतः कर्माला साह्य करीत नाहीं. ६ त्याच ठिकाणीं शुभ किंवा अशुभ कर्म अशा रीतीनें होतात कीं, रात्र व दिवस आकाशांत उत्पन्न झाली, तरी आकाश त्याहून जसें वेगळें असतें, ७ पाणी व तेज यापासून उत्पन्न होणाऱ्या वाफेचा वायूशीं संबंध झाला, म्हणजे ती आकाशांत जाऊन तिचे ढग बनतात, परंतु आकाशास जशी ही गोष्ट माहीत नसते, ८ पुष्कळ लाकडें एकत्र जोडून तयार केलेली नाव वाऱ्याच्या जोरानें नावाडी पाण्यावर चालवितो, परंतु त्या ठिकाणीं उदक जसें कांहीं-एक न करितां साक्षिभूत असतें, ९ किंवा मातीचा गोळा घेऊन चक्रावर ठेवून दांड्यानें चाक हालविल्यावर त्याचें मातीपण जाऊन भांडें तयार होतें, ३१० तर या ठिकाणीं कुंभाराच्या कसबाशिवाय भांड्यास आधारावांचून पृथ्वीचें दुसरें कोणतें साह्य मिळतें, याचा विचार कर ११ हेंही असो, परंतु जगांत लोकांचे सर्व व्यापार सूर्यप्रकाशानें चालत असतांही सूर्य ज्याप्रमाणें त्यांपासून अलिप्त असतो, १२ त्याचप्रमाणें पांच कारणें मिळाल्यानें सर्व कर्मरूप वेलांची मांडणूक होते, व आत्मा हा वेगळाच असतो १३ आतां तीच पांच कारणें चांगल्या प्रकारें वेगवेगळालीं वर्णन करून सांगतो मोत्यें ज्याप्रमाणें वजन करून घ्यावीं लागतात. १४

अधिष्ठान म्हणजे आधारभूत शरीर, तसाच कर्ता म्हणजे जीव, वेगळालीं इंद्रियें, प्राणापानादि वायूंचे नानाप्रकारचे व्यापार, आणि दैव म्हणजे इंद्रियांच्या देवता हीं पांच कारणें आहेत.

त्याप्रमाणें, कर्मांच्या कारणाचीं सर्व यथार्थ लक्षणें तुला सांगतो, तीं ऐक. तर देह हें पहिलें कारण होय. असें मी म्हणतो १५ या देहाला अधिष्ठान म्हणण्याचें प्रयोजन इतकेंच कीं, भोग्य जे विषय, त्यांसहवर्तमान भोक्ता या ठिकाणीं रहातो. १६ इंद्रियांच्या दहा हातांनीं रात्रंदिवस कष्ट सोसून प्रकृतीच्या योगानें जी सुखें व दुःखें उत्पन्न होतात, १७ ती भोगण्याकरितां मनुष्यास दुसरें

अधिष्ठानभाषा । बोलिजे देह ॥१८॥ हे चोवि साही तत्त्वांचे । कुटुंबघरवर्तीचे । तुटे बंधमोक्षाचे । गुथाड एथ ॥१९॥ किंबहुना आरथालया । हे अधिष्ठान धनंजया । म्हणोनि देहा यया । हेचि नाम ॥३२०॥ आणि कर्ता हे दुजे । कर्माचे कारण जाणिजे । प्रतिबिंब म्हणिजे । चैतन्याचे जे ॥२१॥ आकाशचि वर्षे नीर । ते तळवटी बांधे नाडर । मग बिंबोनि तदाकार । होय जेवि २२ का निद्राभरे बहुवे । राया आपणपे ठाउवे नव्हे । मग स्वप्नीचिये सामावे । रंकपणी ॥ २३ ॥ तैसे आपुलेनि विसरें । चैतन्याचि देहाकारें । आभासोनि आविष्करे । देहपणे जे ॥ २४ ॥ जया विसराच्या देशीं । प्रसिद्धि गा जीवु ऐसी । जेणे भाष केली देहंसी । आघवाविषयी ॥२५॥ प्रकृति करी कर्मे । ते म्यां केली ह्मणे भ्रमे । येथ कर्ता येणे नामें । बोलिजे जीवु २६ मग पातेयाच्या केशी । एकीच उठी दिठी जैसी । मोकळी चवरी ऐसी । चिरीव गमे ॥ २७ ॥ कां घराआतुल एकु । दीपाचा तो अवलोकु । गवाक्षभेदें अनेकु । आवडे जेवि ॥२८॥ का एकुचि पुरुषु जैसा । अनुसरत नवा रसा । नवविधु ऐसा । आवडो लागे ॥२९॥ तेवि बुद्धीचे एक जाणणे । श्रोत्रादिभेदें येणे । बाहेरी इंद्रियपणें । फाके जे कां ॥३३०॥ ते पृथक्विध करण । कर्माचें इया कारण । तिसरें गा जाण । नृपनंदना ॥ ३१ ॥ आणि पूर्वपश्चिमवाहणी । निघालिया बोघांचिया मिळणी । होय नदी नद पाणी । एकचि जेवि ॥३२॥ तैसी क्रियाशक्ति पवनी । असे जे अनपायिनी । ते पडिली नानास्थानी । नाना होय ॥३३॥ जै वाचे करी येणे । तै तेचि होय बोलणे । हाता आली तरी घेणें । देणें होय ॥३४॥ अगा चरणाच्या ठायी । तरि गति तेचि पाही । अधोद्वारी दोही । क्षरणें तेचि ॥३५॥ कंदौनि हृदयवरी । प्रणवाची उजरी । करिता तेचि शरीरी । प्राणु म्हणिजे ॥३६॥ मग ऊर्ध्वीचिया रिगानिगा । पुढती तेचि शक्ति पै गा । उदानु ऐसिया लिगा । पात्र जाहली ॥३७॥ अधोरंध्राचेनि वाहें । अपानु हे नाम लाहे । व्यापकपणे होये । व्यानु तेचि ॥३८॥ आरोगिलेनि रसे । शरीर भरी सरिसे । आणि न सांडिता असे । सर्वसंधी ॥३९॥ ऐसिया इया राहटी । मग तेचि क्रिया पाठी । समान ऐसी किरीटी । बोलिजे गा ॥३४०॥ आणि जांभई शिंक ढेकर । ऐसेरा होतसे व्यापार । नाग कूर्म कृकर । इत्यादि होय ॥४१॥ एवं वायूची हे चेष्टा । एकीचि परी सुभटा । वर्तनास्तव पालटा । येतसे जे ॥४२॥ ते भेदली वृत्तिपथे । वायुशक्ति गा एथे । कर्मकारण चौथें । ऐसे जाण ॥४३॥ आणि ऋतु बरवा शारद । शारदी पुढती चांदु । चंद्री जैसा संबंधु पूर्णिमेचा ॥४४॥ का वसंती बरवा आरामु । आरामीहि प्रियसंगमु । संगमी आगमु । उपचारांचा ॥४५॥ नाना कमळी पांडवा । विकासु जैसा बरवा । विकासीही यावा । परागाचा ॥४६॥ वाचे बरवे कवित्व । कवित्वी बरवें रसिकत्व । रसिकत्वी परतत्त्व स्पर्शु जैसा ॥४७॥ तैसी सर्ववृत्तिवैभवी । बुद्धिचि एकली बरवी । बुद्धीही बरव नवी । इंद्रियप्रौढी ॥४८॥ इंद्रियप्रौढीमंडळा । शृंगारु एकुचि निर्मळा । जै अधिष्ठात्रिया का मेळा । देवताचा जो ॥४९॥ म्हणूनि चक्षुरादिकीं दाहं । इंद्रिया पाठी स्वानुग्रहें । सूर्यादिका का आहे । सुरां वृंद ॥३५०॥ तें देववृंद बरवें । कर्मकारण पांचवें । अर्जुना एथ जाणावे । देवा ह्मणे ॥५१॥ एवं माने तुझिये आयणी । तैसी कर्मजातांची हे खाणी । पंचविध आकर्णी । निरूपिली ॥५२॥ आता हेचि खाणी वाढे । मग कर्माची सृष्टि घडे । जिहीं ते हेतुही उघडे । दाऊं पांचै ॥ ५३ ॥

ठिकाणच नाही म्हणून देहाला अधिष्ठान असें म्हणतात १८ हे चोवीस तत्त्वांच वसतिस्थान असून बंध व मोक्ष याचा उलगडा या ठिकाणी होतो १९ फार काय ! परंतु जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति यांचे हे मुख्य ठिकाण होय म्हणून हे धनंजया, या देहाला अधिष्ठान हेंच नाव योग्य आहे ३२० आणि कर्मांचें दुसरें कारण कर्ता हें होय आणि ह्यालाच चैतन्याचे प्रतिबिंब म्हणजे जीव असें म्हणतात २१ आकाशातून पाऊस पडल्यावर त्याचे पृथ्वीवर डबके होते, आणि मग त्यात आकाशाचेंच प्रतिबिंब पडल्यावर ज्याप्रमाणे ते प्रतिबिंब त्याचेच आकाराचे होते, २२ किंवा निद्रेच्या भरात राजा आपले ऐश्वर्य विसरून स्वप्नात आपण भिकारी झालों आहें असें समजतो, २३ तसेंच चैतन्य आपलें स्वरूप विसरून देहच मी असें मानून देहरूपाने प्रकट होते २४ ज्या देहात आत्मस्वरूपाचा विसर पडतो, तेथें चैतन्य 'जीव' या नावानें प्रसिद्ध आहे, व त्या जीवानें देहाला मी तुझा अभिमान कधींही सोडणार नाही, असें वचन दिलें आहे २५ देहाकडून जी जी कर्मे होतात, ती मीच केली असें भ्रमानें म्हणतो, म्हणून जीवाला कर्माचा कर्ता आहे, असें म्हणतात २६ मग दृष्टि ही एकच असून ज्याप्रमाणें पापण्यांच्या केसामुळें चवरीच्या केसाप्रमाणे चिरल्यासारखी दिसते, २७ अथवा घरात असलेला एकच दिवा झरोक्यातून पाहिला असता, जसे त्याचे पुष्कळ दिवे दिसतात; २८ किंवा एकच पुरुष शृंगार, वीर, करुणा इत्यादि नवरसांचे अविर्भाव दाखवू लागला, म्हणजे तो जसा नऊ प्रकारचा वाटूं लागतो, २९ तसें बुद्धीचें एकच ज्ञान असून ते नेत्रादि इंद्रियांच्या निराळेपणानें बाहेर येऊं लागतें ३३० हे नृपनंदना, ती निरनिराळीं इंद्रियें हे कर्मांचें तिसरें कारण होय, असें समज. ३१ आणि पूर्वपश्चिमवाहिनी नद्या वहात वहात समुद्रास मिळाल्यावर त्या जशा पाण्याच्या रूपानें एकत्र होतात, ३२ तशी रजोगुणाची कर्तृत्वशक्ति—जी रापादन केल्याशिवाय प्राणवायूंत मूळचीच आहे, ती निरनिराळ्या अवयवात निरनिराळी भासते. ३३ जेव्हा ती वाचाद्वारें बाहेर पडते, तेव्हा तिला बोलणें असें आपण म्हणतो, व हस्तद्वारें बाहेर पडल्यावर घेण्यादेण्याचा व्यापार असें म्हणतात. ३४ अरे, जी पायांत आली असता गति असें म्हणतात, व मलमूत्रद्वारें आली असता क्षालन असें म्हणतात ३५ नाभीपासून हृदयापर्यंत ॐकाराची शरीरांत वृत्ति स्फुरते, तिलाच प्राण असें म्हणतात ३६ मग वर जी श्वासोच्छ्वास जातो, त्याच शक्तीला उदान (कंठस्थ वायु) असें नाव प्राप्त होतें. ३७ व गुदद्वारानें बाहेर येऊ लागली, म्हणजे अपान (गुदस्थ वायु) हे नाव प्राप्त होतें, आणि सर्व शरीरास व्यापक झाली असता व्यान (शरीरस्थ वायु) असें म्हणतात ३८ खाल्ल्या अन्नाचा रस सर्व शरीरास पसरून जो सर्व सांध्यात भरलेला असतो ३९ अर्जुना, अशा सर्व क्रिया होत असून या शक्तीस नंतर समान म्हणजे नाभिस्थ वायु असें म्हणतात ३४० आणि जांभई, शिंक, ढेकर, वगैरे जे वायूचे व्यापार होतात, ते नाग, कूर्म, कृकर इत्यादि उपप्राणांचे होत ४१ हे सुभटा, याप्रमाणे सर्व वायूंचे खेळ असून त्याच्या त्याच्या वर्तनाप्रमाण नावात बदल होतो ४२ अशी जी आपआपल्या व्यापारानें वायूची शक्ति निरनिराळी होते, तें कर्माचें चौथें कारण होय, असें समज. ४३ आणि शरदृतुसारखा उत्तम ऋतु असून त्यात चंद्रोदय व्हावा, व त्यात पौर्णिमेचा योग असावा, ४४ अथवा वसंत ऋतु असून त्यांत उत्तम बाग असावी, व बागेत प्रिय मनुष्याचा व साहित्याचा सबंध असावा. ४५ अथवा अर्जुना, कमळ असून ते उमललें, व मग त्यात पुष्परेणूंना उद्भव व्हावा, ४६ एखाद्याचें वाणींत कवित्व असावें, त्या कवितेंत रसिकता असावी, आणि त्या रसिकतेंत आत्मतत्त्वाची भर पडावी, ४७ तसेंच, सर्व वृत्तींच्या ऐश्वर्यानें युक्त जी बुद्धि, ती उत्तम प्रकारची असून तशांत सर्व इंद्रियेंही तिला अनुकूल असावी. ४८ आणि सर्व इंद्रियांना भूषण देणारा त्या त्या इंद्रियांच्या देवतांचा मेळा तोही त्यात अनुकूल असावा, ४९ म्हणून चक्षुरादि दहा इंद्रियांच्या ठिकाणी सूर्यादि देवांच्या समुदायाची जी अनुकूलता, ३५० तो देवांचे समुदाय हें या कर्माचें पाचवें कारण होय. देव म्हणतात —समजलास अर्जुना ? ५१ याप्रमाणे, तुझ्या बुद्धीस कळेल अशा रीतीनें कर्माची पांच प्रकारची कारणें तुला सांगितली, ती ऐकिलीसना ? ५२ आता, ज्या हेतूंच्या योगें हीं कर्में घडतात, ते पांच हेतु तुला उघड करून सांगतो. ५३

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५

नरः शरीरवाङ्मनोभिः न्याय्यं वा विपरीतं वा यत् कर्म प्रारभते, तस्य (एते) पञ्च हेतवः (सन्ति). ॥ १५ ॥

तरी अवसात आली माधवी । ते हेतु होय नवपल्लवी । पल्लव पुष्पपुंज दावी । पुष्प फळातें ॥५४॥ कां वार्षिये आणिजे मेघु । मेघें वृष्टिप्रसंगु । वृष्टीस्तव भोगु । सस्यसुखाचा ॥ ५५ ॥ नातरी प्राची अरुणातें विये । अरुणे सूर्योदयो होये । सूर्यें सगळा पाहे । दिवो जैसा ॥ ५६ ॥ तैसें मन हेतु पांडवा । होय कर्मसंकल्पभावा । तो संकल्पु लावी दिवा । वाचेचा गा ॥ ५७ ॥ मग वाचेचा तो दिवटा । दावी कृत्यजातांचिया वाटा । तेव्हां कर्ता रिगे कामठा । कर्तृत्वाच्या ॥५८॥ तेथ शरीरादिक दळवाडें । शरीरादिकां हेतुचि घडे । लोहकाम लोखंडे । निर्वाळिजे जैसें ॥५९॥ का तांथुवाचा ताणा । तांथु घालिता वैरणा । तो तंतुचि विचक्षणा । होय पट्ट ३६० तैसें मनवाचादेहांचें । कर्म मनादि हेतुचि रचे । रत्नीं घडे रत्नाचें । दळवाडें जेवि ॥६१॥ एथ शरीरादिक कारणें । तेचि हेतु केवि हें कोणें । अपेक्षिजे तरी तेणें । अवधारिजो ॥६२॥ आइका सूर्योचिया प्रकाशा । हेतु कारण सूर्युचि जैसा । कां उसाचें काडें उंसा । वाढी हेतु ॥६३॥ नाना वाग्देवता वानावी । तै वाचाचि लागे कामवावी । कां वेदां वेदेचि बोलावी । प्रतिष्ठा जेवि ॥६४॥ तैसें कर्मा शरीरादिकें । कारण हें कीर ठाउकें । परि हेचि हेतु न चुके । हेंही एथ ॥६५॥ आणि देहादिकी कारणीं । देहादि हेतुमिळणीं । होय ज्या उभारणी । कर्मजाता ॥६६॥ तें शास्त्रार्थें मानिलेया । मार्गा अनुसरे धनंजया । तरी न्याय तो न्याया । हेतु होय ॥६७॥ जैसा पर्जन्योदकाचा लोटु । विपायें धरी साळीचा पाटु । तो जिरे परि अचाटु । उपयोगु आथी ॥६८॥ का रोषे निघालें अवचटें । पडिलें द्वारकेचिये वाटे । तें शिणे परी सुनाटे । न वचती पदें ॥ ६९ ॥ तैसें हेतुकारणमेळें । उठी कर्म जें आंधळें । ते शास्त्राचे लाहे डोळे । तै न्याय म्हणिपे ॥३७०॥ ना दूध वाढिता ठावो पावे । तंव उतोनि जाय स्वभावे । तोही वेचु परी नव्हे । वेचिले तें ७१ तैसें शास्त्रसाह्येवीण । केलें नोहे जरी अकारण । तरी लागो का नागवण । दानलेखी ॥७२॥ अगा बावना वर्णांपरता । कोण मंत्रु आहे पंडुसुता । का बावनही नुच्चारितां । जीवु आथी ॥ ७३ ॥ परी मंत्राची कडसणी । जव नेणिजे कोदंडपाणी । तव उच्चार फळावाणी । न पवे जेवि ॥ ७४ ॥ तेवि कारणहेतुयोगें । जें बिसाट कर्म निगे । तें शास्त्राचिये न लगे । कासे जंव ॥ ७५ ॥ कर्म होताचि असे तेव्हाही । परी तें होणें नव्हे पाही । तो अन्यायो गा अन्यायी । हेतु होय ॥७६॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्र एवं सति यः तु केवलं आत्मानं कर्तारं पश्यति, सः दुर्मतिः अकृतबुद्धित्वात् न पश्यति ॥ १६ ॥

एवं पंचकारणा कर्मा । पांचही हेतु हे सुमहिमा । आतां एथें पाहें पां आत्मा । सांपडला असे ॥७७॥ भानु न होनि रूपें जैसी । चक्षुरूपातें प्रकाशी । आत्मा न होनि कर्में तैसी । प्रकटित असे गा ॥७८॥ पै प्रतिबिंब आरिसा । दोन्ही न होनि वीरेशा । दोहींतें प्रकाशी जैसा । न्याहाळिता तो ॥ ७९ ॥ कां अहोरात्र सविता । न होनि करी पंडुसुता । तैसा आत्मा कर्मकर्ता । न होनि दावी ॥३८०॥ परी देहाहंमानभुली ।

मनुष्य, शरीरानें, वाणीनें व मनानें सशास्त्र किंवा अशास्त्र असें जें कर्म करितो, त्याचे हे अधिष्ठानादि पांच हेतु आहेत ॥ १५ ॥

तर अकस्मात वसंतऋतु प्राप्त झाला असता त्याच्या योगानें झाडास नवी पालवी फुटते, पालवी फुटल्यावर फुलांचे घोस येतात, आणि फुलांपासून फळें निर्माण होतात, ५४ अथवा पावसाळ्यात मेघ उत्पन्न होतात, मेघापासून पर्जन्यवृष्टि होते, आणि पर्जन्यवृष्टीपासून धान्य उत्पन्न होते, ५५ किंवा प्रथम अरुणोदय होतो, अरुणोदय झाल्यावर सूर्य उगवतो, आणि सूर्याचा पूर्ण प्रकाश झाला म्हणजे दिवस होतो, ५६ त्याप्रमाणें अर्जुना, मन हें कर्माचा संकल्प होण्यास कारण आहे, आणि तोच संकल्प झाला म्हणजे वाचेनें बाहेर पडतो ५७ मग वाणीच्या उजेडानें कर्माचो वाट स्पष्ट दिसूं लागते, तेव्हा कर्ता कर्म करण्यास लागतो ५८ तेव्हा शरीरादिक सर्व इंद्रियें कर्माला कारण होतात लोखंडाचा एकादा जिन्नस तयार करणे झाल्यास ज्याप्रमाणे तो लोखंडाच्या हत्यारानेच तयार करावा लागतो, ५९ अथवा तंतूच्या मागांत तंतूच आडवे घातले म्हणजे त्या तंतूचें वस्त्र होतें, ३६० जसें हिऱ्याला पैल पाडावयाचे, ते हिऱ्यानेंच पाडावे लागतात, तसें मन, वाचा व देह यांच्या कर्मास मनच कारण आहे ६१ या ठिकाणी, कर्माची शरीरादिक कारणे, तीच त्यांना हेतु कशा होतील, अशी जर कोणी शंका घेईल, तर सांगतो ऐक ६२ हे पहा–सूर्याच्या प्रकाशास जसा सूर्यच हेतु व कारण आहे, किंवा उंसाचे कांडे हेंच उगाऱ्या वाढीस हेतु आहे, ६३ अथवा सरस्वतीची स्तुति करणे असल्यास जसें वाणीलाच श्रम द्यावे लागतात, किंवा वेदाची थोरवी वर्णन करावयाची असल्यास ती वेदांनीच करावी लागते, ६४ तसें कर्माला शरीरादि हींच कारणें होत, हे सर्वांस माहीत आहे परंतु या ठिकाणी शरीरादिकच कर्मास हेतुही आहेत, यांत शंका नाहीं ६५ आणि देहादिक अधिष्ठानाला देहादिकच हेतु आहेत, व ज्यांच्यामुळे कर्माची उभारणी होते, ६६ तें कर्म शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें जर केलें, तर हे धनंजया, ते पुण्यकर्म होय, व त्यालाच न्याय्य कर्म म्हणतात, आणि त्याचा हेतुही न्याय्यच होय ६७ जसें पर्जन्याचें पाणी अवचित साळीला लावलें, तर तें जमिनींत जिरतें, परंतु त्यापासून पुष्कळ उपयोग होतो, ६८ अथवा कोणी एकादा मनुष्य रागावून घरांतून निघाला व सहज द्वारकेच्या वाटेस लागला, तर त्याला चालण्याचे श्रम होतात खरे, परंतु त्याचे एक पाऊलही व्यर्थ जाणार नाहीं, ६९ तसें हेतु व कारण यांच्या योगानें न आवडे कर्म घडतें, तेंच जर सशास्त्र होईल, तर त्यालाच पुण्यकर्म म्हणतात ३७० अथवा एका भांड्यांतील दूध ब्राह्मणास वाढून संपलें, आणि दुसऱ्या पात्रांतील दूध आपोआप उतू जाऊन संपलें, तर त्या दोन्ही पात्रांतील दूध खर्च झालें खरें, तथापि उतू गेलेलें व्यर्थ खर्च झालें, (कारणीं लागलें) असें म्हणता येत नाहीं, ७१ तसें शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें कर्म न केलें तर तें जरी व्यर्थ होणार नाहीं, तरी दरवडेखोरांत गेलेलें द्रव्य दान केलें असें का समजू नये ? ७२ अर्जुना, बावन वर्णांविरहित कोणचा मंत्र आहे ? अथवा बावन वर्णांपैकीं एकाचा तरी उच्चार न करणारा असा कोण प्राणी सांपडेल ? ७३ परंतु अर्जुना, जोंपर्यंत मंत्राचा युक्ति समजली नाहीं, तोंपर्यंत त्या बावन अक्षरांच्या उच्चारास मंत्रोच्चाराचा फलप्राप्ति होणार नाहीं, ७४ त्याप्रमाणें, कारण व हेतु यांच्या योगानें जे सामान्य कर्म घडतें, तें जेव्हा यथाशास्त्र घडत नाहीं, ७५ तेव्हांही कर्म हें घडतच असतें, पण बापा रे ! न घडणें नव्हे, तें पापकर्म असून पापकर्मालाच हेतु आहे ७६

याप्रमाणें सर्व कर्मांना हे पांच हेतु असतात, म्हणून, जो मनुष्य केवळ आत्माच कर्ता आहे असें पहातो, तो अज्ञानी वेदांतसंस्कारशून्य असा असल्यामुळें कांहींच जाणत नाहीं ॥ १६ ॥

अशा प्रकारें, हे सुमहिमा, कर्माच्या पांच कारणांस पांच हेतु आहेत. तर आतां या ठिकाणीं आत्मा हा कर्मास कारण आहे काय, सांग बरें ? ७७ ज्याप्रमाणें सूर्य हा स्वतः विषय न होतां नेत्रादि पांच इंद्रियांचे विषय प्रकट करतो, त्याप्रमाणें, आत्मा कर्म न होतां करणाराकडून तीं तीं प्रकाशित करितो. ७८ हे बघ—अर्जुना, आरसा व प्रतिबिंब हीं दोन्ही आपण न होतां पहाणारा जसा दोहोंला प्रकाशित करितो, ७९ किंवा हे पांडुसुता, सूर्य हा दिवस व रात्र यांस कारणीभूत असून ज्याप्रमाणें त्यापासून अलिप्त असतो, त्याप्रमाणें, आत्म्याच्या अधिष्ठानावर जरी कर्म होतें, तरी तो कर्मकर्ता नाहीं असें दाखवितो. ३८० परंतु मीपणाच्या भ्रमानें ज्याची बुद्धि

जयाची बुद्धि देहींच जातली । तया आत्मविपर्या जाली । गव्यगत्री गा ॥८१॥ जेणे चैतन्या ईश्वरा ब्रह्मा । देहचि केले परमसीमा । तया आत्मा कर्ता हे भ्रमा । अलोट उपजे ॥ ८२ ॥ आत्माचि कर्मकर्ता । हाही निश्चयो नाही तत्त्वता । देहोचि मी कर्मकर्ता । मानितो साच ॥८३॥ जे आत्मा मी कर्मातीतु । सर्वकर्मसाक्षिभूतु । हे आपुली कहीं मातु । नायकेचि कानी ॥८४॥ म्हणोनि उमाप आत्मयाते । देहचिवरी मविजे एथें । विचित्र काई राति दिवसातें । डुडुळ न करी ॥८५॥ पै जेणे आकाशीचा कही । सत्य सूर्यु देखिला नाही । तो थिल्लरीचे बिंब काई । मानू न लाहे ॥८६॥ थिल्लराचेनि जालेपणें । सूर्यासि आणी होणे । त्याच्या नाशीं नाशणे । कंपे कंपु ॥ ८७ ॥ आणि निद्रिस्ता चेवो नये । तव स्वप्न साच हा लाहे । रज्जु नेणता सापा बिहे । विस्मो कवण ॥ ८८ ॥ जव कवळ आथि डोळां । तंव चद्रु देखावा की पिवळा । काय मृगीही मृगजळा । भाळावे नाही ८९ तैसा शास्त्रागुरूचेनि नावें । जो वाराही टेंको नेदी शिवें । केवळ मौढ्याचेनिचिजीवे । जियाला जो ॥ ३९० ॥ तेणें देहात्मदृष्टीमुळें । आत्मया घापे देहाचें भळें । जैसा अभ्राचा वेगु कोल्हें । चद्री मानी ॥ ९१ ॥ मग तया मानणयासाठी । देहबंदिशाळे किरीटी । कर्माच्या वज्रगाठी । कळसे तो ॥ ९२ ॥ पाहे पां बद्ध भावना दृढा । नळियेवरी तो बापुडा । काय मोकळे पायाचाही चवडा । न ठकेचि पुसा ॥९३॥ म्हणोनि निर्मळे आत्मस्वरूपी । जो प्रकृतीचें केलें आरोपी । तो कल्पकोडीच्या मापी । मवीचि कर्मे ॥९४॥ आतां कर्मामाजि असे । परी तयातें कर्म न स्पर्शे । वडवानळातें जैसें । समुद्रोदक ॥९५॥ तैसेनि वेगळेपण । जयाचे कर्मी असणे । तो कीर बोळखावा कवणे । तरी सांगों ॥ ९६ ॥ जे मुक्तातें निर्धारिता । लाभे आपलीच मुक्तता । जैसी दीपें दिसे पाहतां । आपली वस्तु ॥ ९७ ॥ नातरी दर्पणु जव उटिजे । तव आपणपया आपण भेटिजे का तोय पावतां तोय होइजे । लवणें जेवि ॥९८॥ हें असो परतोनि मागुतें । प्रतिबिंब पाहे बिंबाते । तव पाहणे जाउनी आयितें । बिंबचि होय ॥९९॥ तैसे हारपले आपणपे पावे । तैं सतातें पाहाता गिंवसावें । म्हणोनि वानावे ऐकावे । तेचि सदा ॥ ४०० ॥ परी कर्मी असोनि कर्मे । जो नावरे समेंविषमें । चर्मचक्षूचेंनि चामें । दृष्टि जैसी ॥ १ ॥ तैसा सोडवला जो आहे । तयाचें रूप आता पाहें । उपपत्तीची बाहे । उभऊनि सांगों ॥ २ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमॉंल्लोकान्न हंति न निबध्यते १७

यस्य अहंकृत भाव न, यस्य बुद्धि न लिप्यते, स इमान् लोकान् हत्वा अपि न हंति न निबध्यते. ॥ १७ ॥

तरी अविद्येचिया निदा । विश्वस्वप्नाचा हा धादा । भोगीत होता प्रबुद्धा । अनादि जो ॥३॥ तो महावाक्याचेनि नांवें । गुरुकृपेचेनि थावे । माथां हातु ठेवला नव्हे । थापटिला जैसा ॥४॥ तैसा विश्वस्वप्नेंसी माया । नीद सांडूनि धनंजया । सहसा चेइला अद्वया । नंदपणें जो ॥५॥ तेव्हां मृगजळाचे पुर । दिसते एक निरंतर हारपती कां चंद्रकर । फांकता जैसे ॥ ६ ॥ का बाळत्व निघोनि जाय । तै बागुला नाही त्राय । पै जळालिया इंधन न होय । इंधन जेवि ॥७॥ ना ना चेवो आलिया पाठी । तै स्वप्न न दिसे दिठी । तैसी अहंममता किरीटी । नुरेचि तया ॥ ८ ॥ मग सूर्य आंधारालागी । रिघो कां भलते

देह हाच मी अशी पक्की झाली आहे, त्याला आत्मस्वरूपाची मध्यरात्रच झाली आहे ८१ ज्याने चैतन्य, ईश्वर व ब्रह्म हे सर्व देहालाच मानले आहे, त्याला आत्मा कर्ता आहे ही बुद्धि यथार्थ असते ८२ आत्मा हाच कर्म कर्ता आहे असाही पक्का निश्चय जो करीत नाही, तो खरोखर देहालाच कर्मकर्ता असे मानतो ८३ कारण, मी आत्मा कर्मातीत असून सर्व कर्मांना साक्षिभूत आहे, अशी स्वस्वरूपाची गोष्ट तो कानानेही कधी ऐकत नाही, ८४ ह्मणून, सर्वव्यापक असा जो आत्मा, तो देहच होय असे तो मानतो काय चमत्कार पहा, की घुबड हें आपले डोळे झाकून घेऊन दिवसालाच रात्र ह्मणत नाही काय? ८५ हे पहा—ज्याने आकाशातील खऱ्या सूर्यास कधी पाहिलें नाहीं, तो डबक्यातील पाण्यात पडलेल्या प्रतिबिंबास सूर्य समजत नाहीं काय? ८६ डबक्यात पाणी साचलें म्हणजे सूर्य जन्मास आला असे म्हणतो, तेंच पाणी वाऱ्याने हालले म्हणजे सूर्यास कंप सुटला असे म्हणतो, आणि डबके कोरडें पडले म्हणजे सूर्याचा नाश झाला असे समजतो, ८७ आणि निजलेला मनुष्य जोपर्यंत जागा होत नाही, तोपर्यंत त्याला स्वप्न खरें भासतें, ज्याला ही दोरी आहे हे कळत नाही, तो तिला साप समजून भितो, यात नवल ते कोणते? ८८ जोपर्यंत कावीळ झालेली आहे, तोपर्यंत चंद्राचा रंग पिवळा दिसतो. अरे, मृगांनी मृगजलाला भुलूं नये, तर मग कोणी भुलावें? ८९त्याप्रमाणें, शास्त्र व गुरु यांचीं नावें उच्चारल्याबरोबर तो त्याचा वाराही आपल्या शिवेस लागूं देत नाहीं कारण, तो मूर्खपणाच्याच जोरावर वाचलेला असतो ३९० अभ्रे चालत असली म्हणजे ज्याप्रमाणे कोणी हे चंद्र चालतो असा त्याचेवर आरोप करतात, त्याप्रमाणे, त्याने देहच आत्मा आहे, अशा दृष्टीनें आत्म्याला देहरूप जाळें घातलें आहे ९१ मग अर्जुना, त्याच्या या समजुतीनें देहरूपी बंदीशाळेंत कर्माच्या बळकट गाठीनें तो बद्धिवान होतो. ९२ अरे हे पहा—बिचारा राघू नळीवर बसलेला असतो, तो मी बांधला गेलो आहे, अशा दृढ कल्पनेनें आपल्या मोकळ्या पायाचा पंजा मोकळा असूनही ती नळी सोडीत नाही, ९३ म्हणून, निर्मळ अशा आत्मस्वरूपावर जो देहानें केलेल्या कर्माचा आरोप करतो, तो कल्पकोटीपर्यंत कर्मातच गुंडाळला जातो—येथून पुढच्या श्लोकास अवतरण देतात.—९४ आता कर्म करीत असूनही ज्याला कर्माचा स्पर्श होत नाही, जसा वडवानळ हा समुद्रात असूनही त्याला समुद्र स्पर्श करीत नाही, ९५ तसा तो अलिप्तपणाने कर्म करीत असतो, तो कसोशीने कसा ओळखावा, ते सांगतो ९६ मुक्ताच्या स्वरूपाविषयी विचार करूं लागले असता आपली स्वाभाविक असणारी मुक्तता आपल्यास प्राप्त होते. जसे दिव्याच्या उजेडानें पाहूं लागल्यावर आपली वस्तु आपल्याला दिसते, ९७ अथवा आरसा स्वच्छ करूं लागले असता आपलें स्वरूप त्यात आपल्यास दिसतें, किंवा मीठ पाण्यात घातलें असता जसें त्याचें पाणी होतें, ९८ फार काय, आरशातील प्रतिबिंबाकडे न पहाता मागे फिरून पाहिलें असता आपलें स्वरूप आपोआप दिसतें, ९९ तसें संताच्या स्थितीचा विचार केला असता आपलें हारवलेलें स्वरूप आपल्यास मिळतें म्हणून, संतांचेच नेहमीं वर्णन करावें व त्यांचेच गुण नेहमीं श्रवण करावे ४०० परंतु कर्म करीत असून जो कर्माच्या वाईट अथवा चांगल्या परिणामानें लिप्त होत नाही, जशी चर्मचक्षूच्या चर्मानें सर्व दृष्टी लोपत नाही, १ तसा जो कर्मातीत झाला आहे, त्याचा लक्षण तुला युक्तीचे बाहु उभारून सांगतो २

ज्याला मी हे अमुक कर्म करितो असा ज्याला अभिमान नाहीं, आणि ज्याच्या बुद्धीला कर्मापासून विकार होत नाहीं, त्यानें जरी या सर्व लोकांचा वध केला, तरी तो वध करीत नाहीं, व त्या वधाच्या दोषानें बद्ध होत नाही. ॥ १७ ॥

तर, हे प्रबुद्धा अर्जुना, जो अज्ञानाच्या निद्रेंत विश्वरूपी स्वप्नाचा अनुभव पुष्कळ वर्षे घेत होता, ३ तो तत्त्वमसि हे महावाक्य कानीं पडून गुरुकृपेच्या बळानें मस्तकावर नुसता हात ठेवणें नव्हे, तर जसा थापटून जागा केला आहे, ४ तसा अर्जुना, जगद्रूपी स्वप्न व अज्ञानरूपी निद्रा टाकून सहज निजस्वरूपाचे दर्शनानें जागा झाला ५ तेव्हा, चंद्र उगवल्यावर मृगजळाचे दिसणारे पूर आपोआप जसे नाहींतसे होतात, ६ किंवा बाल्यदशा निघून गेल्यावर बागुलबुवाला जसे कोणी भित नाही, किंवा लाकूड जळाल्यावर त्यात जसें लाकूडपण रहात नाही, ७ अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्न जसें दृष्टीस पडत नाहीं, तसा अर्जुना, त्याला मी व माझें हा अभिमान रहात नाही. ८ मग, अंधार पहाण्याकरिता जरी सूर्य हा वाटेल

सुरगीं। परी तो तयाच्या भागी। नाहीचि जैसा ॥९॥ तैसा आत्मत्वें वेष्टिला होये। तो जया तया दृश्यातें पाहे। तें दृश्य द्रष्टेपणेंसी होत जाये। तयाचेंचि रूप ॥ ४१० ॥ जैसा वन्हि जया लागे। तें वन्हिचि जालिया आंगें। दाह्य-दाहकविभागें। साडिजे तें ॥ ११ ॥ तैसा कर्माकारा दुजेया। तो कर्तेपणाचा आत्मया। आलु आला तो गेलिया। काही बाही जे उरे ॥१२॥ तिये आत्मस्थितीचा जो रावो। मग तो देहीं इये जाणेल ठावो। काय प्रलयाब्धाचा उन्नाहो। वोघु मानी ॥१३॥ तैसी ते पूर्ण अहंता। काई देहपणें पडुखुता। आवरे काई सविता। बिंबे धरिला ॥१४॥ पैं मथूनि लोणी घेपे। तें मागुती ताकीं घापे। तरी तें अलिप्तपणें सिपे। तेणेंसी काई ॥ १५ ॥ नाना काष्ठौनि वीरेशा। वेगळाविलिया हुताशा। राहे काष्ठाचिया मांदुसा। कोंडलेपणें ॥१६॥ कां रात्रीचिया उदराआंतु। निगाला जो हा भास्वतु। तो रात्री ऐसी मातु। ऐके कायी ॥ १७ ॥ तैसें वेद्यवेदकपणेंसी। पडिलें का जयाचे ग्रासी। तया देह मी ऐसी। अहंता कैंची ॥१८॥ आणि आकाशें जेथें जेथुनी। जाइजे तेथ असे भरोनि। म्हणोनि ठेलें कोंदोनी। आपेंआप ॥ १९ ॥ तैसें जें तेणें करावें। तो तेंचि आहे स्वभावें। मा कोणे कर्मीं वेष्टावें। कर्तेपणें ॥४२०॥ नुरेचि गगनावीण ठावो। नोहेचि समुद्रा प्रवाहो। नुठीचि ध्रुवा जावों। तैसें जाहलें ॥२१॥ ऐसेनि अहंकृतिभावो। जयाचा बोधीं जाहला वावो। तऱ्ही देहा जंव निर्वाहो। तंव आथी कर्में ॥२२॥ वारा जरी वाजोनि वोसरे। तरी तो डोलरुखीं उरे। कां सेंदे द्युति राहे कापुरें। वेंचले नही ॥ २३ ॥ कां सरलेया गीताचा समारंभु। न वचे राहिलेपणाचा क्षोभु। भूमी लोळोनि गेलिया अंबु। वोल थारे ॥ २४ ॥ अगा मावळलेनि अर्कें। संध्येचिये भूमिके। ज्योतिदीसी कौतुकें। दिसे जैसी ॥२५॥ पैं लक्ष भेदिलियाहीवरी। बाण धांवेचि तंवरी। जंव भरली आथी उरी। बळाची तया ॥ २६ ॥ नाना चाकीं भांडे जालें। तें कुलालें परतें नेलें। परी भ्रमेचि तें मागिले। भोवडिलेपणें ॥२७॥ तैसा देहाभिमानु गेलिया। देह जेणें स्वभावें धनंजया। जालें तें अपैसया। चेष्टवीच तें ॥ २८ ॥ सकल्पेंवीण स्वप्न। न लावितां दाटीचें वन। न रचितां गंधर्वभुवन। उठी जैसें ॥२९॥ आत्मयाचेनि उद्यमेंवीण। तैसें देहादिपंचकारण। होय आपणयां आपण। क्रियाजात ॥४३०॥ पैं प्राचीनसंस्कारवशें। पाचही कारणे सहेतुकें। कामवीजतीं गा अनेकें। कर्माकारे ॥३१॥ तया कर्मांमाजी मग। सहरो आघवें जग। अथवा नवें चांग। अनुकरो ॥३२॥ परी कुमुद कैसेनि सुके। तें कमळ कैसें फाके। ही दोन्ही रवी न देखे। जयापरी ३३ कां वीजु वर्षोनि आभाळ। ठिकरिया आतो भूतळ। अथवा करू शाड्वळ। प्रसन्नावृष्टी ॥३४॥ तरी तया दोहींतें जैसें। नेणिजेचि कां आकाशें। तैसा देहींच जो असे। विदेहदृष्टी ॥ ३५ ॥ तो देहादिकीं चेष्टीं। घडतां मोडतां हे सृष्टी। न देखे स्वप्न दृष्टी। चेइला जैसा ॥ ३६ ॥ एऱ्हवीं चामाचे डोळेवरी। जे देखती देहचिवरी। ते कीर तो व्यापारी। ऐसेंचि मानिती ॥ ३७ ॥ कां तणाचा बाहुला। जो आगरामेरें ठेविला। तो साचाचि राखता कोल्हा। मानिजे ना ॥३८॥ पिसें नेसलें कां नागवें। हें लोकीं येऊनि जाणावें। ठाणोरियाचे मवावे। आणिकीं घाय ॥३९॥ कां महासतीचे भोग। देखे कीर सकळ जग। परी ते आगी ना आंग। ना लोकु देखे ॥ ४४० ॥

त्या अंधारात शिरला, तरी तेथें जसा अंधार रहात नाहीं, ९ तशी मी आत्मा आहे, अशी ज्याची पूर्ण समजून झाली तो ज्या वस्तूकडे पाहील ती वस्तु व त्याची दृष्टि ही त्याला आत्मरूपीच दिसतील ४१० अग्नि ज्या पदार्थास लागतो तो पदार्थ जसा अग्निरूपच होतो, व मग त्या दाह्य व दाहक हा भेद शिल्लक रहात नाहीं, ११ तसे कर्मांचे ठिकाणी द्वैत मानून तें कर्म करण्याचा आत्म्यावर आळ आलेला नाहींसा झाल्यावर जें काही उरतें, १२ त्या आत्मस्थितीत रहाणारा जो श्रेष्ठ पुरुष, तो हा देह माझा आहे, मी या देहाहून निराळा आहे, असें मानील काय ? हे पहा, प्रलयकालचें वाढलेलें जल बोधाला आपल्याहून निराळें ठेवीत नाहीं, १३ त्याप्रमाणें अर्जुना, ब्रह्माच्या ठिकाणीं अहंता उत्पन्न झाली असता, ह्मणजे ब्रह्मच मी आहे असा अगाध बोध झाला असता, तो ब्रह्मरूप झालेला अहंकार देहापुरता कसा आवरला जाईल ? हे पहा—सूर्याचें पडलेलें प्रतिबिंब हातात धरलें असता सूर्य धरला जातो काय ? १४ ताक घुसळून लोणी काढल्यावर तें पुन ताकात घातलें, तर तें त्यापासून अलिप्त असल्यामुळें त्यात मिसळतें का ? १५ अथवा हे वीरेशा, लाकडातून अग्नि तयार करून निराळा काढल्यावर तो लाकडाच्या पेटात कोंडून राहील काय ? १६ किंवा रात्रीच्या उदरातून जो सूर्य बाहेर निघाला आहे, तो 'रात्र' अशी गोष्ट कानानीं ऐकील तरी का ? १७ त्याप्रमाणें, जाणण्याची वस्तु व जाणणारा हा ज्याचे ठायीं एकच झाली आहेत, त्याला मी देह आहे, अथवा देहच आत्मा आहे, असा गर्व कोठून असणार ? १८ आणि आकाशानें जेथून ज्या ठिकाणीं जावें, त्या ठिकाणी तें भरलेलें असल्यामुळें सहजच तें सर्वत्र ठिकाणी व्याप्त आहे १९ तसें तो जें जें करितो, तें आत्मस्वरूपच आहे, मग कोणत्या कर्मानें तो आपलेकडे कर्तेपणा घेईल ? ४२० गगनाशिवाय कोणतेंही ठिकाण नाहीं, समुद्राला प्रवाह नाहीं, व ध्रुव नक्षत्राला कोठेंही जाता येत नाहीं, तशी त्या मनुष्याची स्थिति झाली आहे २१ अशा प्रकारें ज्याला आत्मज्ञानाच्या योगें कर्मांच्या कर्तेपणाचा अभिमान बाधीत ह्मणजे मिथ्या आहे, तथापि त्याचा देह आहे, तोंपर्यंत त्याच्याकडून कर्म होणारच, २२ वारा वाहण्याचा जरी बंद झाला, तरी झाडाचें हालणें बंद होत नाहीं; अथवा कापूर जरी संपला, तरी करंड्यात वास शिल्लक असतो, २३ अथवा गाण्याचा समारंभ संपला, तरी गाणें ऐकून मनाला झालेल्या आनंदाचा भर जसा कमी होत नाहीं, किंवा पाण्यानें जमीन ओली होऊन पाणी कमी झालें असता जशी त्याची ओल मागें राहते, २४ अग, सूर्य मावळल्यावर सायंकाळी पश्चिमेकडे आकाशात सूर्याच्या ज्योतीचें तेज (संधिप्रकाश) जसें दिसतें, २५ तसेंच निशाण मारल्यावरही बाण जसा त्यातील शक्ति कमी होइपर्यंत पुढेंच जातो, २६ अथवा, कुंभाराच्या चाकावर तयार झालेलें भाडें कुंभारानें काढून घेतल्यावरही पूर्वी दिलेल्या गतीनें चाक फिरतच असतें २७ तसा हे धनंजया, देहाचा अभिमान नाहींसा झाल्यावरही, ज्या कर्मांनी देह उत्पन्न झाला आहे, तें कर्म त्या देहाकडून चेष्टा करविलच त्या चेष्टा याच्या इच्छेवर अवलंबून नसतात २८ संकल्पाशिवाय स्वप्न दिसतें, न लाविता जशी अरण्यात झाडें उत्पन्न होतात, व रचना केल्याशिवाय आकाशात जशीं गंधर्वनगरें दृष्टीस पडतात, २९ तशी आत्म्याच्या संकल्पाशिवाय देहादि पाच कारणें मागें सागितली, ती क्रिया करण्यास कारणीभूत होतात. ४३० परंतु पूर्वजन्मीच्या संस्कारानें पाचही कारणें व हेतु अनेक क्रिया करवितात ३१ त्या कर्मांत मग सर्व जगाचा संहार होवो, अथवा नवें जग उत्पन्न होवो, ३२ परंतु कुमुद कसें सुकतें, व कमलाची प्रभा कशी फाकते, हे आपल्यापासून होणारे दोन्ही परिणाम सूर्यास माहीत नसतात, ३३ किंवा आकाशातून वीज पडून जमिनीच्या जरी ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडाल्या, किंवा पाऊस पडून जरी जमीन हिरवीगार झाली, ३४ तरी या दोहींलाही जसें आकाश जाणत नाहीं, तसा जो देहाभिमानरहित देहातच वास करतो, ३५ तो जसा स्वप्नातून जागा झालेला मनुष्य स्वप्न पहात नाहीं, तसा देहादिकापासून सृष्टीचा उद्भव झाला किंवा लय झाला, तरी जाणत नाहीं ३६ एऱ्हवीं, हा देही आहे असें जे चर्मचक्षूंनी पहातात, ते त्यालाच कर्म करणारा असें मानतात. ३७ अथवा गवताचें बुजगावणें करून तें शेताच्या कडेस उभें केलें, ह्मणजे कोल्हा त्यालाच खरा रखवालदार समजत नाहीं काय ? ३८ वेडा मनुष्य वस्त्र नेसलेला आहे, किंवा नागवा आहे हे जसें लोकानी जाणावें लागतें, किंवा रणात पडलेल्या मनुष्याच्या अंगावरचे घाव जसे दुसऱ्याना मोजावे लागतात, ३९ अथवा महासती ही सती जाते वेळेस जरी न्हाणें, माखणें, मळवट भरणें इत्यादि उपभोग भोगीत आहे असें लोकाला वाटतें, तरी तिला अग्नि दिसत नाहीं, स्वतःच्या शरीराची तिला स्मृति नसते, किंवा लोकाकडेही तिचें लक्ष नसतें, तर ती पतिस्वरूपीं तल्लीन झालेली असते, ४४० त्याप्रमाणें आत्म-

तैसा स्वस्वरूपें उठेला । जो दृश्येंसी द्रष्टा आटला । तो नेणे काय राहटला । इद्रियग्रामु ॥४१॥ अगा थोरी कल्लोळीं कल्लोळ साने । लोपता तिरीचेनि जने । एकाएकी गिळिले हे मनें । मानिजे जन्ही ॥ ४२ ॥ तन्ही उदकाप्रति पाही । कोण ग्रसितसे काई । तैसें पूर्णा दुजें नाहीं । जें तो मारी ॥४३॥ सुवर्णाचिया चंडिका । सुवर्णशूळेंचि देखा । सुवर्णाचिया महिखा । नाशु केला ॥ ४४ ॥ तो देवलवसिया कडा । व्यवहार गमला फुडा । वाचूनि शूळ महिष चामुडा । सुवर्णचि ते ॥४५॥ पै चित्रीचें जळ हुताशु । तो दृष्टीचाचि आभासु । पटी आगी वोलांशु । दोन्ही नाहीं ॥ ४६ ॥ मुक्ताचें देह तैसें । हालत संस्कारवशें । तें न देखोनि लोक पिसे । कर्ता म्हणती ॥४७॥ आणि तया कारणेयाआंतु । घडो तिहीं लोकां घातु । परी तेणे केला हे मातु । बोलों नये ॥४८॥ अगा अंधारुचि देखावा तेजे । मग तो फेडिजे हें बोलिजे । तैसें ज्ञानिया नाहीं दुजें । जें तो मारील ॥४९॥ म्हणोनि तयाची बुद्धी । नेणे पापपुण्याची गंधी । गंगा मीनलिया नदी । विटाळु जैसा ॥ ४५० ॥ आगीसी आगी झगडलिया । काय पोळे धनंजया । की शस्त्र रुपे आपणया । आपणचि ॥ ५१ ॥ तैसें आपणपयापरते । जो नेणे क्रियाजातातें । तेथ काय लिपवी बुद्धीतें । तयाचिये ॥५२॥ म्हणोनि कार्य कर्ता क्रिया । हें स्वरूपचि जाहलें जया । नाहीं शरीरादिकी तया । कर्मबंधु ॥ ५३ ॥ जे कर्ता जीव विंदाणी । काढूनि पांचही खाणी । घडित आहे करणी । आउती दाहें ॥ ५४ ॥ तेथ न्यावो आणि अन्यावो । हा द्विविधु साधूनि आवो । उभवितां न लवी खेंवो । कर्मभुवनें ॥५५॥ या थोराडा कीर कामा । विरजा नोहे आत्मा । परी म्हणसी हन उपक्रमा । हातु लावी ॥५६॥ तो साक्षी चिद्रूपु । कर्मप्रवृत्तीचा संकल्पु । उठी तो कां निरोपु । आपणचि दे ॥५७॥ तरी कर्मप्रवृत्तीहीलागी । तया आयागु नाहीं आंगी । जे प्रवृत्तीचेही उळिगी । लोकुचि आथी ॥५८॥ म्हणोनि आत्मयाचें केवळ । जो रूपचि जाहला निखिळ । तया नाहीं बंदिशाळ । कर्मांची हे ५९ परी अज्ञानाच्या पटी । अन्यथा ज्ञानाचें चित्र उठी । तेथ चितारणी हे त्रिपुटी । प्रसिद्ध जे कां ॥ ४६० ॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञान, ज्ञेय, परिज्ञाता (इति) त्रिविधा कर्मचोदना अस्ति, करण, कर्म, कर्ता इति त्रिविध कर्मसंग्रह (अस्ति). १८

जें ज्ञान ज्ञाता ज्ञेय । हें जगाचे बीजत्रय । ते कर्मांचि नि संदेह । प्रवृत्ति जाण ॥६१॥ आतां ययाचि गा त्रया । व्यक्ती वेगळालिया । आइकें धनंजया । करूं रूप ॥६२॥ तरी जीवसूर्यबिंबाचे । रश्मी श्रोत्रादिके पाचें । धांवोनि विषयपद्माचे । फोडित मढ ॥ ६३ ॥ की जीवनृपाचे वारु उपलाणे । घेऊनि इंद्रियांची केकाणें । विषयदेशींचें नागवणें । आणीत जे ॥६४॥ हें असो इहीं इंद्रियीं राहटे । जें सुखदुःखेंसी जीवा भेटे । तें सुषुप्तिकाली वोहटे । जेथ ज्ञान ॥६५॥ तया जीवा नाव ज्ञाता । आणि जें हें सांगितलें आतां । तेंचि एथ पडुसुता । ज्ञान जाण ॥६६॥ जें अविद्येचिये पोटीं । उपजतखेंवो किरीटी । आपणयातें वांटी । तिहीं ठायीं ॥६७॥ आपुलिये धांवे पुढां । घालूनि ज्ञेयाचा गुंडा । उभारी मागिलीकडां । ज्ञातृत्वातें ॥६८॥ मग ज्ञातया ज्ञेया दोघां । तो नांदणुकेचा बगा । माजि जालेंनि पैगा । वाहे जेणें ॥६९॥ ठाकूनि ज्ञेयाची शिव । पुरे जयाची धांव । सकळ पदार्थां नांव । सूतसे जें ४७० तें गा सामान्य ज्ञान । या बोला नाहीं आन । ज्ञेयाचेंही चिन्ह । आइक आतां ॥ ७१ ॥ तरि

स्वरूपप्राप्तीच्या योगें जो द्रष्टा दृश्यासह नष्ट झाला, (पहाणारा व पहावयाची वस्तु हा भाव नाहींसा झाला,) तो, इंद्रियसमुदायानें काय कर्म केलें हें जाणत नाही ४१ अरे, समुद्राचे तीरावर असलेल्या लोकास जरी असें वाटलें कीं, थोरल्या लाटेनें धाकट्या लाटास एकदम गिळून टाकलें आहे, ४२ तरी उदकाच्या दृष्टीनें पाहूं गेलें असता कोणती लाट कोणत्या लाटेस खाऊन टाकते? त्याप्रमाणें, जो आत्मस्वरूपास मिळाला, त्यास कर्म टाकावें असें कर्माविषयीं द्वैत रहात नाहीं. ४३ पहा—सोन्याच्या देवीनें, सोन्याच्या त्रिशूलानें, सोन्याच्याच महिषासुराचा नाश केला, ४४ हा सर्व प्रकार भक्ताच्या दृष्टीनें खरा असा भासतो, परंतु सोन्याच्या दृष्टीनें त्रिशूल, महिषासूर व देवी हें सर्व सोनेंच आहे, ४५ तसेंच, भिंतीवर काढलेल्या चित्रांत एक तलाव व एक अग्निकुंड हा फक्त दृष्टीचाच भेद आहे, परंतु त्या दाहोंस वस्त्र लावलें असता तें भिजत नाहीं व जळतही नाहीं, ४६ त्याप्रमाणें, जो ज्ञानी आहे, त्याच्या देहाचा व्यवहार पूर्वकर्मानुसार होत असतो, परंतु हें न समजता वेडे लोक त्यालाच कर्मकर्ता असें म्हणतात ४७ आणि तो कर्म करीत असता जरी त्यायोगें त्रैलोक्याचा घात झाला, तरी तो त्यानें केला असें म्हणूं नये ४८ अरे, सूर्यानें अंधार पहावा, आणि मग त्याला दूर करा असें म्हणावें, त्याप्रमाणें, ज्ञान्याला अशी काही दुसरी वस्तुच नाहीं, की जिचा तो नाश करील. त्याचे ठिकाणचा द्वैतभाव जाऊन सर्व जग त्याला स्वस्वरूप झालेलें असतें ४९ म्हणून त्याच्या बुद्धीला पाप व पुण्य याचा गंधही नसतो जशी एकादी नदी गंगेस मिळाली असता तिचा अपवित्रपणा नाहींसा होतो. ४५० अर्जुना, अग्नीवर जर अग्नि पडला, तर तो भाजतो का? किंवा शस्त्र आपणच आपल्याला कधीं रुपेल काय? ५१ त्याप्रमाणें, आपल्या स्वरूपाहून कोणतेंही कर्म भिन्न नाहीं असें जो समजतो, तेथें कोणत्या पदार्थानें त्याची बुद्धि लिप्त होईल? ५२ म्हणून जो कार्य, कर्ता व क्रिया ही त्रिपुटी आपणच झाला आहे, तो शरीरादिकांपासून होणाऱ्या कर्मांपासून बद्ध होत नाहीं. ५३ कारण, जीवात्मा हा मोठेपणानें आपल्यास कर्ता समजून दहा इंद्रियांच्या साधनानें पांच हेतु धारण करितो, ५४ आणि त्या ठिकाणीं न्याय किंवा अन्याय अशीं दोन प्रकारचीं कर्में करून एका क्षणांत कर्मांचीं भुवन तयार करतो. ५५ पण या मोठ्या कृत्यास आत्मा हा साह्यकर्ता नाहीं, व तो आरंभ करतो, असेंही म्हणूं नको ५६ तो साक्षिभूत व ज्ञानस्वरूप आहे, तेव्हां कर्मप्रवृत्तीचा जो संकल्प उत्पन्न होतो, त्याला तो का आज्ञा देईल? ५७ तर जीं जीं कर्म करण्याकरितां सर्व लोक श्रम करीत असतात, तीं तीं कर्में करण्याविषयीं त्याच्या शरागम आयास पडत नाहीत ५८ म्हणून, जो केवळ शुद्ध आत्मस्वरूपी झाला आहे, त्याला ही कर्मांची बंदिशाळा नाहीं ५९ परंतु अज्ञानाच्या पटावर जो द्वैतज्ञानाचें चित्र काढतो, तेथें चित्र, चित्र काढणारा, व चित्रपट ही त्रिपुटी तुला स्पष्ट आहे, ती सांगतो ४६०

ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी कर्माला प्रेरक आहे, आणि करण, कर्म व कर्ता ही त्रिपुटी कर्मसंग्रहास कारण आहे. ॥ १८ ॥

कारण, ज्ञान, ज्ञाता व ज्ञेय ही त्रिपुटी जगास कारणीभूत असून, हिजपासूनच कर्माची निःसंशय प्रवृत्ति होते ६१ हे धनंजया, आतां ह्याच त्रिपुटीचीं निरनिराळीं स्वरूपें उघड करून सांगतो, तीं ऐक ६२ तर जीवरूपी सूर्यबिंबाचे ज्ञानेंद्रियादि पंचेंद्रियरूपी किरण विषयरूपी कमळाचे कळीवर पडून तीं उमलवितात, ६३ अथवा जीवरूपी राजा, हा शरीररूपी उपलाणी म्हणजे खोगराशिवाय घोड्यावर बसून हातांत इंद्रियरूपी भाले, घेऊन विषयरूपी देशांतून लूट आणतात, ६४ फार काय! जें या इंद्रियांत वागत असून जीवाला सुख व दुःख भोगावयास देतें, व जें ज्ञान गाढ झोपेंत जेथें नाहींसें होतें, ६५ त्या जीवाला अर्जुना, ज्ञाता असें म्हणतात. आणि जें आतां सांगितलें त्यालाच ज्ञान असें म्हणतात ६६ अर्जुना, जें अज्ञानाच्या पोटांत उपजतांक्षणीं आपल्यास तीन ठिकाणीं वांटून घेतें, ६७ आपल्या वृत्तीपुढें जाणावयाचा विषयरूप ज्ञेयाचा दगड घालून आपल्या मागचे बाजूस ज्ञात्याला उभें करतें, ६८ मग ज्ञाता व ज्ञेय या दोघांच्या मधील व्यवहार होत असतांना जें ज्ञान मध्यें रहातें ६९ ज्ञेयाला जाऊन पोहोंचल्यावर ज्याची धांव खुंटते, व जें सर्व पदार्थांला नांव ठेवितें, ४७० त्याला सामान्य ज्ञान असें म्हणतात, यांत संशय नाहीं आतां ज्ञेयाचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ७१ तर शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध

शब्द स्पर्शु । रूप गंध रसु । हा पंचविध आ-
भासु । ज्याचा तो ॥ ७२ ॥ जैसे एकेचि चूत-
फळ । इंद्रिया वेगळवेगळें । रस वर्णे परिमळें ।
भेटिजे स्पर्शें ॥७३॥ तैसे ज्ञेय नरी एकसरें ।
परी ज्ञान इंद्रियद्वारें । घे म्हणोनि प्रकारें ।
पांचे जालें ॥ ७४ ॥ आणि समुद्री वोघाचें
जाणें । सरे लाणीपासी धावणें । का फळी सरे
वाढणें । सम्याचे जेंव ॥ ७५ ॥ तैसें इंद्रियां-
च्या वाहवटीं । धावतया ज्ञाना जेथ ठी । होय
ते गा किरीटी । विषय ज्ञेय ॥७६॥ एवं ज्ञात-
या ज्ञाना ज्ञेया । तिही रूप केले धनंजया । हे
त्रिविध सर्वक्रिया । प्रवृत्ति जाण ॥७७॥ जे श-
ब्दादि विषय । हें पंचविध जें ज्ञेय । तेंचि प्रिय
कां अप्रिय । एकेपरीचें ॥७८॥ ज्ञान मोटकें ज्ञा
तया । दावी ना जंव धनंजया । तंव स्वीकारा
की त्यजावया । प्रवर्तेचि तो ॥७९॥ परी मी-
नातें देखोनि बकु । जैसा निधानातें रंकु । कां
स्त्री देखोनि कामकु । प्रवृत्ति धरी ॥४८०॥ जैसें
खालावा धावे पाणी । भ्रमर पुष्पाचिये घाणी ।
ना ना सुटला सांजवणी । वत्सुचि पां ॥ ८१ ॥
अगा स्वर्गींची उर्वशी । ऐकोनि जेवि माणुसी ।
वार्ता लावीजती आकाशीं । यागांचिया ॥ ८२ ॥
पैं पारिवा जैसा किरीटी । चढला नभाचिये पोटीं ।
पारवी देखोनि लोटी । आंगचि सगळें ॥ ८३ ॥
हें ना घनगर्जनासरिसा । मयूर वोवाडे आकाशा ।
ज्ञाता ज्ञेय देखोनि तैसा । धावचि घे ॥८४॥ म्ह-
णोनि ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता । हे त्रिविध गा पंडुसुता ।
होयचि कर्मा समस्ता । प्रवृत्ति येथ ॥८५॥ परी
तेंचि ज्ञेय विपायें । जरी ज्ञातयातें प्रिय होये ।
तरी भोगावया न साहे । क्षणही विलंबु ॥८६॥
नातरी अवचटें । तेंचि विरुद्ध होऊनि भेटे । तरी
युगांत वाटे । सांडावया ॥ ८७ ॥ व्याळा कां
हारा । वरपडा जालेया नरा । हरिखु आणि द-
रारा । सरसाचि उठी ॥८८॥ तैसें ज्ञेय प्रिया-
प्रियें । देखिलेनि ज्ञातया होये । मग त्याग स्वी-
कारीं वाहे । व्यापारातें ॥८९॥ तेथ रागी प्रति-
मल्लाचा । गोसावी सर्व दळाचा । रथु सांडूनि
पायांचा । होय जैसा ॥ ४९० ॥ तैसें ज्ञातेपणें
जे असे । तें ये कर्ता ऐसिये दशे । जेवितें बैसलें
जैसें । रंधन करूं ॥ ९१ ॥ का भंवरेंचि केला
मळा । वरकलुचि जाला अकसळा । ना ना देवो
रिगाला देउळा- । चिया कामा ॥९२॥ तैसा ज्ञे-
याचिया हांवा । ज्ञाता इंद्रियाचा मेळावा । राहा-
टवी तेथ पाडवा । कर्ता होय ॥ ९३ ॥ आणि
आपण होउनी कर्ता । ज्ञाना आणि करणता ।
तेथें ज्ञेयचि स्वभावता । कार्य होय ॥९४॥ ऐसा
ज्ञानाचिये निजगती । पालटु पडे गा सुमती ।
डोळ्याची शोभा राती । पालटे जैसी ॥९५॥ कां
अदृष्ट जालिया उदासु । पालटे श्रीमंताचा वि-
लासु । पूर्णिमेपाठीं शीतांशु । पालटे जैसा ॥९६॥
तैसा चाळिता करणें । ज्ञाता वेष्टिजे कर्तेपणें ।
तेथिची तिये लक्षणें । ऐक आतां ॥९७॥ तरी
बुद्धि आणि मन । चित्त अहंकार हन । हें चतु-
र्विध चिन्ह । अंतःकरणाचें ॥९८॥ बाह्य त्वचा
श्रवण । चक्षु रसना घ्राण । हें पंचविध जाण ।
इंद्रिय गा ॥९९॥ तेथ आतुलें तंव करणें । कर्ता
कर्तव्या घे उमाणें । मग तें जरी जाणे । सुखा
येतें ॥५००॥ तरी बाहेरिलें तियेंही । चक्षुरादिकें
दाहाही । उठौनि लवलाही । व्यापारा सुये ॥१॥
मग तो इंद्रियकदंबु । करविजे तंव राबु । जंव
कर्तव्याचा लाभु । हातासि ये २ ना तें कर्तव्य
जरी दुःखें । फळेल ऐसें देखे । तो लावी त्या·

हे ज्ञेयाचे पाच प्रकारचे धर्म आहेत ७२ जसा एकच आवाज दृष्टीस पडल्यावर पाच इंद्रियाना निरनिराळ्या प्रकाराने भासतो, म्हणजे आवाज या शब्दाने कानास समजतो, रसाने जिभेस समजतो, रंगाने डोळ्यास समजतो, वासाने नाकास समजतो, आणि स्पर्शाने त्वचेस समजतो, ७३ तसे ज्ञेय तर एकच आहे, परंतु आपल्या इंद्रियाच्या द्वाराने त्याजविषयी निरनिराळे ज्ञान उत्पन्न होतें, म्हणून ते पाच प्रकारचे झालें आहे ७४ समुद्रास मिळाल्यावर नदीचा ओघ संपतो, मुक्कामास गेल्यावर चालणे संपते, अथवा फळ आल्यावर ज्याप्रमाणे धान्याची वाढ खुंटते, ७५ त्याप्रमाणे अर्जुना, इंद्रियाच्या मार्गाने धावत असलेल्या ज्ञानाला जेथे शेवट होतो, त्या विषयालाच ज्ञेय असे म्हणतात ७६ याप्रमाणे धनंजया, ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय यांची लक्षणे तुला सांगितली ही त्रिपुटी तीन प्रकारच्या सर्व कर्मास कारणीभूत आहे ७७ कारण शब्दादि पाच विषय हेच ज्ञेय होय, आणि तेंच प्रिय किंवा अप्रिय यापैकी कोणते तरी एक असते ७८ हे धनंजया, ज्ञान हे ज्ञात्याला ज्ञेय पदार्थ किंचित दाखवीत आहे, तोच त्याचा स्वीकार किंवा त्याग करण्याविषयी ज्ञाता उद्युक्त होतो ७९ परंतु माशाला पहाताच जसा बगळा त्यास धरावयास धावतो, अथवा द्रव्याचा ठेवा पहाताक्षणी तो घेण्यास दरिद्री धावतो, किंवा स्त्री पहाताच जसा कामुक पुरुष तिची प्राप्ति करून घेण्याविषयी प्रवृत्त होतो, ४८० जसे पाणी उतरत्या जमिनीकडे धावते, भ्रमर पुष्पाचा वास घेण्यास जातो, अथवा धार काढण्याचे वेळी वासरू सोडल्यावर ते गाईकडे धावत जाते, ८१ अरे, स्वर्गातील उर्वशी नामक अप्सरेचे वर्णन ऐकून ती उपभोगास मिळावी, म्हणून जसे लोक आकाशात यज्ञरूपी शिड्या लावतात, ८२ अथवा अर्जुना, पारवा आकाशात फिरत असता पारवीस पहाताच एकदम सगळें आंग टाकून तिजजवळ येतो, ८३ इतकेच नव्हे, तर मेघाची गर्जना होताक्षणीच मोर जसा आपल्यास आकाशावरून ओवाळून टाकतो, तसा ज्ञाता हा ज्ञेयास (विषयास) पाहून उडी घालतो ८४ म्हणून हे पांडुसुता, ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी सर्व कर्मे करण्यास कारणीभूत होते ८५ आणि कदाचित् तोच विषय जर ज्ञात्यास आवडता असला, तर मग तो भोगण्याविषयी त्याला एका क्षणाचाही विलंब खपत नाही. ८६ अथवा अवचित तोच विषय जर नावडता असला, तर त्याचा त्याग करण्याविषयी एकेक क्षण त्याला युगाप्रमाणे भासतो ८७ सर्प असून लाल मण्याचा हार आहे, या भावनेने हर्ष होतो, व त्यास हात लागताक्षणीच सर्प आहे असे लक्षात येऊन लागलाच भीति उत्पन्न होते, ८८ त्याप्रमाणे प्रिय किंवा अप्रिय विषय पाहिल्यावर ज्ञात्याची स्थिति होते, आणि मग त्याचा त्याग किंवा स्वीकार करण्याबद्दल कर्म उत्पन्न होते ८९ जो कुस्तीचा शोकी आहे, त्याने दुसरा मल्ल समोर पाहिल्यावर, तो जरी सर्व सैन्याचा अधिपति असला, तरी रथ सोडून पायचारी होतो, ४९० तसा जो ज्ञाता म्हणून असतो, तो विषयासक्त झाला म्हणजे आपल्यास कर्ता असे म्हणवितो, ते त्याच कर्तेपणास येणे, ज्याप्रमाणे पानावर बसून आयते जेवणाऱ्या मनुष्याने ते सुख सोडून स्वयंपाकाचे कष्ट करण्यास तयार व्हावे, ९१ किंवा, आपल्यास पुष्परेणु खाण्यास मिळावे म्हणून भ्रमराने जशी बाग लावण्याची खटपट करावी, अथवा कसोटीने आपले ऐश्वर्य तुच्छ मानून धातु व्हावे. किंवा देवानी देवळात स्वरूप बसण्याचे सोडून देऊळ बांधण्यास प्रवृत्त व्हावे, ९२ तसे विषयाच्या इच्छेने ज्ञाता जेथे इंद्रियाचे लाड पुरवितो, तेथे अर्जुना, त्याला कर्ता असे नाव प्राप्त होते ९३ आणि आपण जो ज्ञाता, तो कर्ता होऊन ज्ञानाला कारण (साधन) करतो मग तेथे ज्ञेय हे सहज कार्य होते ९४ हे सुमते, ज्ञानाच्या त्रिपुटीस अशा रीतीने पालट पडतो जसे नेत्राचे तेज रात्री उपयोगी पडत नाही, ९५ किंवा दैव प्रतिकूल झाल्यावर श्रीमंताचे विलास बदलतात, अथवा पौर्णिमा झाल्यावर ज्याप्रमाणे चंद्र एकेक कलेने कमी होत जातो, ९६ त्याप्रमाणे इंद्रियाचे लाड पुरवीत असता ज्ञाता हा कर्तेपणाच्या अभिमानात गुंततो, त्या वेळची त्याची लक्षणे आता तुला सांगतो, ती ऐक ९७ तर बुद्धि, मन, चित्त व अहंकार हे या अंतःकरणाचे चतुर्विध चिन्ह आहे, (अंतःकरणाच्या ह्या चार वृत्ति आहेत) ९८ आणि त्वचा, कान, डोळे, जिव्हा व नाक अशी पाच प्रकारची इंद्रियें आहेत. ९९ त्या ठिकाणी अंतःकरणाच्या वृत्तींच्या योगें जीवास कर्म करण्याविषयी स्फुरण येतें, मग या कर्मापासून सुखप्राप्ति होईल असे वाटू लागलें, ५०० तर नेत्रादि दहाही बाह्येंद्रियाना उठवून त्याना तो व्यापार करावयास लावितो १ नंतर त्या इंद्रियसमुदायाला तोंपर्यंत राबवितो, की जोंपर्यंत कर्माचें फल हाती आलें नाहीं । २

गमुखं । तिये दाहाही २ मग फिटे दु खाचा ठावो।
तव राहटवी रात्रिदिवो । विकणुवाते का रावो।
जयापरी ४ तेमेनि त्यागम्वीकारी । वाहातां इद्रि-
याची धुरी । ज्ञातयाते अवधारी । कर्ता म्हणिपे ५
आणि कर्तयाच्या सर्व कर्मी । आउताचिया परी
क्षमी । म्हणोनि इद्रियातें आम्ही । करणें म्हणों
॥६॥ आणि हेचि करणेंवरी । कर्ता क्रिया ज्या
उभारी । तिया व्यापे तें अवधारी । कर्म एथ
॥७॥ सोनाराचिया बुद्धी लेणें । व्यापे चद्रकरी
चांदिणें । का व्यापे वेल्हाळपणें । वेली जैसी
॥८॥ ना ना प्रभा व्यापे प्रकाशु । गोडिया इक्षु-
रसु । हें असो अवकाशु । आकाशी जैसा ॥९॥
तैसे कर्तयाचिया क्रिया । व्यापले जें धनजया ।
तें कर्म गा बोलावया । आन नाहीं ॥ ५१० ॥
एव कर्म कर्ता करण । या तिहीचेंही लक्षण ।
सांगितलें तुज विचक्षण । शिरोमणी ॥११॥ एथ
ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय । हें कर्माचे प्रवृत्तिलय । तैसेंचि
कर्ता करण कार्य । हा कर्मसंचयो ॥१२॥ वन्ही
ठेविला असे धूमु । आणि बिजी जेविं द्रुमु । कां
मनी जोडे कामु । सदा जैसा ॥१३॥ तैसा कर्ता
क्रिया करणी । कर्माचें आहे जितवणी । सोनें
जैसें खाणी । सुवर्णाचिये ॥ १४ ॥ म्हणोनि हें
कार्य मी कर्ता । ऐसें आथि जेथ पडुसुता ।
तेथ आत्मा दूरी समस्ता- । क्रियांपासी ॥१५॥
यालागी पुढतपुढती । आत्मा वेगळाचि सुमती ।
आतां असो हें किती । जाणतासि तूं ॥ १६ ॥

ज्ञान कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

ज्ञानें, कर्म च, कर्ता च, त्रिधा एव गुणभेदत गुणसख्याने प्रोच्यते, तान् अपि यथावत् शृणु ॥ १९ ॥

परी सागितलें जें ज्ञान । कर्म कर्ता हन । ते
तीन्ही तिहीं ठायीं भिन्न । गुणी आहाती ॥१७॥
म्हणोनि ज्ञाना कर्मा कर्तया । पातेजों नये धन-
ञ्जया । जे दोनी बांधती सोडावया । एकाचि
प्रौढ ॥१८॥ तें सात्विक ठाउवें होये । तो गु-
णभेदु सांगों पाहें । जो सांख्यशास्त्री आहे । उ-
वाइला ॥१९॥ जें विचारक्षीरसमुद्र । स्वबोधकु-
मुदिनीचंद्र । ज्ञानडोळसां नरेंद्र । शास्त्राचा जें
॥५२०॥ कीं प्रकृतिपुरुष दोनी । मिसळली दि-
वोरजनी । तियें निवडितां त्रिभुवनी । मार्तंड जें
॥२१॥ जेथ अपारा मोहराशी । तत्त्वाच्या मापीं
चोविसी । उगाणा घेऊनि परेशी । सुरवाडिजे
॥ २२ ॥ अर्जुना तें सांख्यशास्त्र । पढे
जयाचें स्तोत्र । तें गुणभेदचरित्र । ऐसें आहे
॥२३॥ जे आपुलेनि आगिके । त्रिविधपणाचेनि
अर्के । दृश्यजात तितकें । अंकित केलें ॥२४॥
एव सत्त्वरजतमा । तिहींची एवढी असे महिमा ।
जे त्रैविध्य आदी ब्रह्मा । अती कृमी ॥२५॥ परी
विश्वीची आघवी मांदी । जेणें भेदलेनि गुणभेदी ।
पडिली तें तंव आदी । ज्ञान सांगों ॥ २६ ॥ जे
दिठी जरी चोख कीजे । तरी भलतेंही चोख सुजे ।
तैसें ज्ञानें शुद्धें लाहिजे । सर्वही शुद्ध ॥ २७ ॥
म्हणोनि तें सात्त्विक ज्ञान । आतां सांगों दे अ-
वधान । कैवल्यगुणनिधान । श्रीकृष्ण म्हणे २८

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् २०

येन (जीव) विभक्तेषु सर्वभूतेषु अविभक्त, एक अव्यय भाव ईक्षते, तत् ज्ञानम् सात्त्विक विद्धि ॥ २० ॥

तरी अर्जुना गा तें फुडें । सात्त्विक ज्ञान
चोखडें । जयाच्या उदयीं ज्ञेय बुडे । ज्ञातेनिसी
॥२९॥ जैसा सूर्य न देखे आंधारें । सरिता ने-
णिजती सागरें । कां कवळिलिया न धरे । आत्म-
च्छाया ॥५३०॥ तयापरी जया ज्ञाना । शिवादि
तृणावसाना । इया भूतव्यक्ति भिन्ना । नाडळती
॥३१॥ जैसें हातें चिल पाहतां । होय पाणियें
मीठ धुता । कां चेवोनि स्वप्ना येतां । जैसें
होय ॥३२॥ तैसें ज्ञानें जेणें । करितां ज्ञातव्यातें

किंवा जर त्या कर्मापासून दु:ख होईल असे दिसलें, तर त्या कर्माचा त्याग करण्याकरिता त्या दहाही इंद्रियांची योजना करतो. ३ मग जसा एखादा राजा वसूल करण्याकरिता आपल्या सेवकांना रात्रंदिवस राबवितो, तसा तो तें दुःख नाहींसें होईपर्यंत रात्रंदिवस खटपट करितो ४ अशा प्रकारें कर्माचा त्याग अथवा स्वीकार करण्याकरिता इंद्रियांचें पुढारीपण ज्ञात्यानें घेतलें, म्हणजे त्यालाच कर्ता असे म्हणतात, ५ आणि कर्ता हा कर्म करण्याकरिता आउताप्रमाणें सर्व इंद्रियांना खपवितो, म्हणून आम्ही त्यास करणें म्हणजे क्रियेची साधनें असें म्हणतों; ६ आणि हें करण्याकरिता कर्ता ज्या ज्या क्रिया उत्पन्न करितो, त्यांनी जे व्यापिलें जातें त्यास कर्म असें म्हणतों. ७ सोनाराच्या बुद्धीनें जसे दागिने व्यापले जातात, चंद्राच्या किरणांनीं जसें चांदणें व्यापलें जातें, किंवा विस्तारानें जसा वेल व्यापला जातो, ८ अथवा सूर्याच्या प्रभेनें जसा सूर्यप्रकाश व्यापला जातो, व गोडीनें जसा उंसाचा रस व्यापला जातो, हें असो, अवकाशानें जसें आकाश व्यापलें जातें ९ तसें, अर्जुना, कर्त्याच्या क्रियांनीं जें व्यापिलें जातें तें कर्म होय, यांत शंका नाहीं ५१० याप्रमाणें अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व करण या तिघांचीं लक्षणें सांगितलीं ११ तर ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी कर्मप्रवृत्तिकारक आहे तसेंच कर्ता, करण व कार्य ही त्रिपुटी हा कर्मसंचय आहे १२ विस्तवांत जसा धूर ठेवलेलाच असतो, बीजांत जसा वृक्ष असतो, अथवा मनांत जशी नेहमीं इच्छा असते, १३ आणि सोनें जसें सुवर्णाच्या खाणींत सांपडतें, तसा कर्ता, क्रिया व करणें (इंद्रियें) ही त्रिपुटी कर्माचा जिव्हाळाच (उत्पत्तिस्थानच) आहे म्हणून, १४ हे पांडुसुता, अमुक कार्याचा मी कर्ता, असा जीवानें कर्तेपणा धारण केला, म्हणजे सर्व क्रिया जवळ येतात, व आत्मा त्या सर्व क्रियापासून दूर असतो. १५ वास्तव हे सुमते, कर्मापासून आत्मा वेगळाच आहे, हें तुला वारंवार काय सांगावें? कारण, हें तूं जाणतोच आहेस १६

ज्ञान, कर्म व कर्ता हे गुणभेदानें तीन प्रकारचे आहेत, असें सांख्यशास्त्रांत सांगितलें आहे, तेंही तूं यथार्थ ऐक. ॥ १९ ॥

पण तुला जे ज्ञान, कर्म व कर्ता म्हणून सांगितलें, तीं तीन्ही तीन गुणांनी निरनिराळी आहेत १७ म्हणून अर्जुना, ज्ञान, कर्म व कर्ता यांच्यावर विश्वास ठेवूं नको. कारण, यांतील रज व तम या दोन गुणांपासून मनुष्य बद्ध होतो; व फक्त सत्त्वगुणच सुटका करण्यास समर्थ आहे. १८ तो सात्त्विक गुणाचा भेद—ज्याविषयीं सांख्यशास्त्रांत विवेचन केलेलें आहे, तो तुला समजेल असा सांगतो १९ जें सांख्यशास्त्र विचाररूपी क्षीरसमुद्रच आहे, आत्मबोधरूपी कमलास प्रफुल्लित करणारा चंद्रच आहे, व ज्ञान उत्पन्न करणाऱ्या शास्त्रांत श्रेष्ठ आहे, ५२० किंवा, प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही जीं दिवस व रात्र याप्रमाणें एकमेकांत मिळसलीं आहेत, तीं निराळीं करून दाखविणारा या त्रिभुवनांतील सूर्यच आहे. २१ जें अपार अशा मोहाचा चोवीस तत्त्वांनीं टाच घेऊन परतत्त्वाची प्राप्ति करून देऊन सुख भोगावयास लावतें, २२ अर्जुना, असें जें सांख्यशास्त्र, तें ज्या गुणाचें स्तवन करितें, त्या तीन गुणांचें वर्णन असें आहे २३ ज्या गुणांनीं आपल्या बळानें तीन प्रकारचे शिक्के देऊन सर्व दृश्य पदार्थ स्वाधीन करून घेतले आहेत २४ याप्रमाणें सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांचें एवढें सामर्थ्य आहे कीं, त्यांनी ब्रह्मदेवापासून कीटकापर्यंत तीन भेद केले आहेत. २५ परंतु, हें सर्व विश्व ज्याच्या योगानें या तीन गुणांच्या सपाट्यांत सांपडलें, तें ज्ञान तुला अगोदर सांगतों. २६ कारण, दृष्टि शुद्ध झाली म्हणजे पाहिजे त्या पदार्थाचें स्वरूप समजतें, त्याप्रमाणें, शुद्ध ज्ञान प्राप्त झालें असतां सर्व पदार्थांचें शुद्ध स्वरूप कळतें. २७ म्हणून सात्त्विक ज्ञान आतां तुला सांगतों, लक्ष दे. असें कैवल्यगुणनिधान भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले २८

ज्या ज्ञानाच्या योगानें, जीव हा, वेगळाल्या सर्व भूतांमध्यें न विभागलेला असा एकच अविनाशी भाव पहातो, तें ज्ञान सात्त्विक होय, असें समज. ॥ २० ॥

तर अर्जुना, तेंच खरोखर शुद्ध सात्त्विक ज्ञान होय कीं, ज्याचा उदय झाल्यावरोबर त्यामध्यें ज्ञेय हें ज्ञात्यासह लीन होतें २९ ज्याप्रमाणें सूर्य अंधाराला पाहूं शकत नाहीं, किंवा समुद्राला नद्यांची ओळखही नसते, अथवा आपल्या पडछायेस धरूं लागलें असतां ती सांपडत नाहीं, ५३० त्याप्रमाणें, ज्या ज्ञानाला शिवापासून गवतापर्यंत सर्व व्यक्तींत भिन्नपणा दिसत नाहीं, ३१ भिंतीवरील चित्र सारवून पाहिलें असतां, किंवा मीठ धुतलें असतां जसें होतें, अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्नाची जशी स्थिति होते, ३२ तसें ज्या ज्ञानाच्या प्रकाशानें ज्ञेय

पाहाणे । जाणना ना जाणणे । जाणावे उरे ॥३३॥ पै सोनें आटूनि लेणी । न काढिती आपुलिया आयणी । का तरग न घेपती पाणी । गाळूनि जैसें ३४ तैसी जया ज्ञानाचिया हाता । न लगेचि दृश्यपथा । तें ज्ञान जाण सर्वथा । सात्त्विक गा ३५ आरिसा पाहों जाता कोडें। जैसें पाहातेंचि का रिगे पुढें । तैसें ज्ञेय लोटोनि पडे। ज्ञाताचि जें ॥३६॥ पुढती तेंचि सात्त्विक ज्ञान । जें मोक्षलक्ष्मीचें भुवन । हें असो ऐक चिन्ह । राजसाचें ॥ ३७ ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् २१

यत ज्ञान पृथक्त्वेन सर्वपु भूतेपु पृथग्विधान् नानाभावान् वेत्ति, तत् ज्ञान राजस विद्धि ॥ २१ ॥

तरी पार्था परियेस । तें ज्ञान गा राजस । जें भेदाची कांस । धरूनि चाले ॥३८॥ विचित्रता भूतांचिया । आपण आतोनि ठिकरिया । बहु चकै ज्ञातया । आणिली जेणें ॥३९॥ जैसें साचा रूपाआड । घालूनि विसराचें कवाड । मग स्वप्नाचें काबाड । ओपी निद्रा ५४० तैसें स्वज्ञानाचिये पौळी- । बाहेरि मिथ्या महीखळी । तिहीं अवस्थाचिया बाहाळी । दावी जे जीवा ॥४१॥ अलंकारपणें झांकलें। बाळा सोनें का बायां गेलें। तैसें नामी रूपी दुरावलें । अद्वैत जया ॥ ४२ ॥ अवतरली गाडग्या घडां । पृथ्वी अनोळख जाली मूढां । वन्हि जाला कानडा । दीपत्वासाठी ॥४३॥ कां वस्त्रपणाचेनि आरोपें । मूर्खाप्रति तंतु हारपे । ना ना मुग्धा पटु लोपे । दाऊनि चित्र ॥४४॥ तैसी जया ज्ञाना । जाणोनि भूतव्यक्ती भिन्ना । ऐक्यबोधाची भावना । निमोनि गेली ॥४५॥ मग इंधनीं भेदला अनळु । फुलावरी परिमळु । कां जळभेदें शकळु । चंद्रु जैसा ॥४६॥ तैसें पदार्थभेद बहुवस । जाणोनि लहान थोर वेष । आतले ते राजस । ज्ञान येथ ॥४७॥ आतां तामसाचेंही लिंग । सांगेन तें वोळख चांग । डावलावया मातंग- । सदन जैसें ॥४८॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यत् तु एकस्मिन कार्य कृत्स्नवत् सक्त अहेतुक अतत्त्वार्थवत् अल्प च, तत ज्ञान तामस उदाहृतम ॥ २२ ॥

तरी किरीटी जे ज्ञान । हिंडे विधीचेनि वस्त्रें- हीन । श्रुति पाठमोरी नग्न । म्हणौनि तया ४९ येरीही शास्त्र बटिकरी । जें निंदेचे विटाळवरी । वोळविलेंसे डोंगरी । म्लेंच्छधर्माच्या ॥ ५५० ॥ जें गा ज्ञान ऐसे । गुणग्रहें तामसे । घेतलें भवे पिसें । होऊनिया ॥५१॥ जें सोयरिके बाधु नेणे। पदार्थी निपेधु न म्हणे । निरोविलें जैसें सुणे । शून्यग्रामी ॥५२॥ तया तोंडी जे नाडळे । कां खाता जेणें पोळे । तेंचि एक वाळे । येर घेणेंचि ॥५३॥ पै सोनें चोरितां उंदिरु । न म्हणे थरु- विथरु । नेणें मासखाइरु । काळें गोरें ॥ ५४ ॥ ना ना वनामाजी बोहरी । कडसणी जेंवि न करी । का जीत मेलें न विचारी । बैसतां माशी ॥५५॥ अगा वाता का वाढिलेया । साजुक कां सडलिया । विवेकु कावळिया । नाहीं जैसा ५६ तैसें निषिद्ध सांडूनि जावें । कां विहित आदरें घ्यावें । हें विषयांचेनि नांवें । नेणेचि जें ॥ ५७ ॥ जेतुलें आड पडे दिठी । तेतुलें घेचि विषयासाठी । मग तें वाटी । शिश्नोदरा ॥५८॥ तीर्थातीर्थ हे भाष । उदकी नाहीं सनोळख । तृषा बोळे तेंचि सुख । वाचूनियां ॥५९॥ तयाचिपरी खाद्याखाद्य । न म्हणे निंद्यानिंद्य । तोंडा आवडे ते मेध्य । ऐसाचि बोधु ॥५६०॥ आणि स्त्रीजात तितुकें । त्वचेंद्रियेंचि वोळखे । तियेविषयीं सोयरिके । एकाचि बोधु ॥ ६१ ॥ पै स्वार्थी जे उपकरे । तयाचि नाम सोयिरें । देहसंबंधु न सरे । जिये

पाहू गेले असता, ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी नाहाशी होते, ३२ परंतु ज्याप्रमाणे सोन्याचा पराला करण्याकरिता आपल्या बुद्धीने दागिने आटवून त्यांतील सोने काढावे लागत नाही, किंवा पाणी प्यावयाचें असल्यास त्यावरील लाटा गाळून ते घेत नाहीत, ३४ तसा सर्व दृश्य वस्तूंचे ठिकाणी ज्या ज्ञानाला भेद दिसत नाही, त्याच ज्ञानाला सात्त्विक ज्ञान असे म्हणतात. ३५ आरसा पाहू गेले असता जसे पहाणाराचेंच प्रतिबिंब त्यांत दिसते, तसे ज्ञेय लोटून प्रत्येक वस्तूचे ठिकाणी ज्ञाता आपले स्वरूपच पहातो ३६ हेंच सात्त्विक ज्ञान मोक्षलक्ष्मीचें मंदिर होय. हें असो, आता तुला ‘ राजस ’ ज्ञानाची लक्षणें सांगतो, ती ऐक ३७

जें ज्ञान वेगळेपणानें सर्व भूतांचे ठिकाणी नानाप्रकारचे भिन्नभिन्न भाव जाणतें, ते राजस होय असे समज. ॥ २१ ॥

तर पार्था, तेंच ज्ञान राजस होय, की जें भूतमात्राचे ठिकाणी भेदभाव मानून चालतें, समजलास ३८ ज्या ज्ञानानें भूतमात्राचे ठिकाणी अनेकत्व मानून आपल्या ठिकऱ्या (वेगळेपणा) करून घेतल्या आहेत, व ज्यानें ज्ञात्याला चकवून सोडले आहे, ३९ ज्याप्रमाणे निद्रा ही स्वस्वरूपाचे आड अज्ञानाचा पडदा घालून मग स्वप्नांतील कष्टमय स्थिति आणते, ५४० त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानाच्या मंदिरा भोवतालून मायेचा पसारा घालून जागृती, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या थापा मारून जें जीवास फसविते ४१ लहान मुलाला दागिन्यांच्या रूपानें सोनें दाखविलें असता सोन्याची ओळख नसते, तसें नामरूपाच्या भेदामुळें ज्या ज्ञानाला अद्वैत दुरावतें, ४२ अज्ञान मनुष्याला मातीपासून केलेली मडकी व घागरी ही दाखविली असता त्यास जशी मूळ मातीची ओळख नसते, अथवा दिवा पाहिला असता अग्नीची ओळख नसते, ४३ किंवा मूर्ख मनुष्याला वस्त्र दाखविलें असता तंतूंची ओळख पटत नाही, अथवा त्यास पडद्यावरील चित्रे दाखविलीं असता पडद्याची ओळख नसते, ४४ तसे भूतमात्र भिन्न भिन्न आहे, या समजुतीनें ज्या ज्ञानाची ऐक्यबोधाची भावना नाश पावली आहे, ४५ मग लाकडें पेटल्यावर त्यांचे आकाराप्रमाणें अग्नि निरनिराळा आहे, अथवा फुलांवरून वास निरनिराळे आहेत, अथवा चंद्राचा प्रकाश पाण्यांत पडल्यामुळें ते हालल्यावर चंद्राचे तुकडे झाले आहेत, ४६ तसा नानाप्रकारच्या पदार्थांत पुष्कळ भिन्नपणा आहे, अथवा वेषावरून लहान व मोठा हा भेद आहे, या समजुतीनें जें भरलेलें ज्ञान, ते राजस ज्ञान होय. ४७ आता, गावाबाहेर असणाऱ्या मांगाचें घर टाळण्याकरिता जसें वाटसरास वळसा घालून जावें लागतें, तसा तामस ज्ञानाची लक्षणें तुला सांगतो, ती पूर्ण ध्यानात ठेव ४८

जें ज्ञान, एक शरीर अथवा उपास्य देवतेची मूर्ति, यापलीकडे कांहीं नाहीं असें पाहतें, व तेथें आसक्त असतें, आणि जें असयुक्तिक, तात्पर्यहीन व थोडें असतें, त्याला तामस ज्ञान म्हणतात. ॥ २२ ॥

तर अर्जुना, जें ज्ञान विधिरूपी वस्त्र पांघरल्याशिवाय संचार करितें, आणि म्हणूनच तें नग्न असल्यामुळें, सर्व शास्त्रांची ‘ माता ’ जी श्रुति ती त्याला पाठमोरी असते, ४९ इतर शास्त्रांनीही त्या ज्ञानास बट्टा लावून त्याची निंदा केली असता आपल्यास विटाळ होईल, म्हणून म्लेच्छधर्मरूपी डोंगराकडे ज्याची बोळवण केली, ५५० जें ज्ञान तमोगुणरूपी ब्रह्मराक्षसाचा संचार झाल्यामुळें वेड्याप्रमाणें फिरत, ५१ जें शरीरसंबंधाची अडचण बाळगीत नाहीं, व पदार्थांचे ठिकाणीं निषेधपणा ओळखीत नाहीं, जसें ओसाड गावांत सोडलेलें कुत्रें स्वेच्छेनें वागतें, ५२ त्याच्या तोंडांत सांपडत नाहीं, अथवा जें खाल्ले असता तोंड भाजतें, तीच वस्तु ते टाकतें, बाकी सर्व वस्तु त्याजपाशीं खपतात; ५३ उंदीर सोन्यासारखे पदार्थ नाश करीत असता चांगलें अथवा वाईट हें तो जाणत नाहीं, अथवा मांस खाणारा हा मांसाचे ठिकाणीं काळें व गोरें हा भेद जाणत नाहीं; ५४ किंवा रानास वणवा लागल्यावर त्याला जसा कसलाच विचार रहात नाहीं, अथवा प्राणी जिवंत किंवा मेलेला याचा विचार न करिता माशी वाटेल त्यावर बसते, ५५ अरे, कावळ्यास जसा अन्न ओकलेलें किंवा वाढलेलें, साजुक किंवा सडलेलें हा विचार नसतो, ५६ तसें, अपवित्र वस्तूचा त्याग करावा, अथवा शास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टींचा आदरानें स्वीकार करावा, हें विषयाचे भरांत जें जाणत नाहीं ५७ जी जी वस्तु दृष्टीस पडेल, त्या त्या वस्तूचा उपभोग घेतें, आणि मग स्त्री असल्यास शिश्नास व द्रव्य असल्यास उदरास वाहून देतें, ५८ उदकाचे ठिकाणीं हें तीर्थ किंवा हें अपवित्र ही ज्यास ओळख नसते, परंतु त्यापासून तहान भागते, एवढेंच सुख जें मानतें, ५९ त्याचप्रमाणें, भक्ष्याभक्ष्य व निंद्यानिंद्य याचा जें विचार करीत नाहीं, परंतु आपल्यास जें आवडेल तेंच पवित्र आहे, असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो, ५६० आणि स्त्रीजात म्हणून जेवढी आहे तिजविषयीं भोग्य विषय एवढीच ज्याची ओळख आहे, व तिचे ठिकाणीं आप्तपणा करण्याविषयीं जें तत्पर असतें, ६१ हें पहा—आपल्या जें उपयोगी पडतील तेंच आपले

ज्ञानी ॥६२॥ मृत्यूचें आघवेंचि अन्न । आघवेंचि आगी इंधन । तैसें जगचि आपलें धन । तामसज्ञाना ॥६३॥ ऐसेनि विश्व सकळ । जेणें विषयोचि मानिलें केवळ । तया एक जाण फळ । देहभरण ॥६४॥ आकाशपतिता नीरा । जैसा सिंधुचि येक थारा । तैसें कृत्यजात उदरा- । लागीचि बुझे ॥ ६५ ॥ वांचूनि स्वर्गु नरकु आथी । तया हेतु प्रवृत्ति निवृत्ती । इये आघविये राती । जाणिवेची जें ॥ ६६ ॥ जें देहखडा नाम आत्मा । ईश्वर पाषाणप्रतिमा । ययापरौती प्रमा । ढळों नेणे ॥६७॥ म्हणे पडिलेनि शरीरें । केलेनिसी आत्मा विसरे । मा भोगावया उरे । कोण वेषें ॥ ६८ ॥ ना ईश्वरु पाहता आहे । तो भोगवी जरी हें होये । तरी देवचि खाये । विकूनिया ॥ ६९ ॥ गावींचे देवळेश्वर । नियामकचि होती साचार । तरी देशींचे डोंगर । उगे कां असती ॥ ५७० ॥ ऐसा बिपायें देवो मानिजे । तरी पाषाणमात्रचि जाणिजे । आणि आत्मा तंव म्हणिजे । देहातेंचि ॥७१॥ येरें पापपुण्यादिकें । ते आघवेंचि करोनि लटिकें । हित मानी अभिमुखें । चरणें जें कां ॥ ७२ ॥ जे चामाचे डोळे दाविती । जें इंद्रियें गोडी लाविती । तेंचि साच हे प्रतीती । फुडी जया ॥७३॥ किंबहुना ऐशी प्रथा । वाढती देखसी पार्था । धूमाची वेली वृथा । आकाशीं जैसी ॥७४॥ कोरडा ना वोला । उपेगा आथी गेला । तो वाढोनि मोडला । भेंडु जैसा ॥ ७५ ॥ ना ना उंसांची कणसें । कां नपुंसकें माणुसें । वन लागलें जैसें । सांबरीचें ॥७६॥ नातरी बाळकाचें मन । कां चोराघरींचें धन । अथवा गळास्तन । शेळियेचे ॥७७॥ तैसें जें वायाणें । वोसाळ दिसे जाणणें । तयातें मी म्हणें । तामसज्ञान ॥७८॥ तेंही ज्ञान इया भावा । बोलिजे सो भावो ऐसा । जात्यंधाचा कां जैसा । डोळा वाडु ॥ ७९ ॥ का बधिराचे नीट कान । अपेया नाम पान । तैसें आडनांव ज्ञान । तामसा तया ॥५८०॥ हे असो किती बोलावें । तरी ऐसें जें देखावें । ते ज्ञान नोहे जाणावें । डोळस तम ॥ ८१ ॥ एवं तिही गुणी । भेदलें यथालक्षणी । ज्ञान श्रोतेशिरोमणी । दाविलें तुज ॥ ८२ ॥ आता याचि त्रिप्रकारा । ज्ञानाचेनि धनुर्धरा । प्रकाशें होती गोचरा । कर्तेयांच्या क्रिया ॥ ८३ ॥ म्हणौनि कर्म पै गा । अनुसरे तिहीं भागा । मोहरें जालिया वोघा । तोय जैसें ॥ ८४ ॥ तेंचि ज्ञानत्रयवशें । त्रिविध कर्म जें असे । तेथ सात्विक तव ऐसें । परिस आधी ॥ ८५ ॥

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते ॥२३॥

अफलप्रेप्सुना यत् नियतम् कर्म संगरहितम् अरागद्वेषत कृतम्, तत् सात्त्विक उच्यते ॥ २३ ॥

तरी स्वाधिकाराचेनि मार्गें । आलें जें मानिलें आंगें । पतिव्रतेचेनि परिष्वंगें । प्रियातें जैसें ८६ सावळ्या आंगा चंदन । प्रमदालोचनां अंजन । तैसें अधिकारासी मंडण । नित्यपणें जें ॥ ८७ ॥ तें नित्य कर्म भलें । होय नैमित्तिकीं सावाइलें । सोनयासि जोडलें । सौरभ्य जैसें ॥ ८८ ॥ आणि आगा जीवाची संपत्ती । वेंचूनि करी बाळाची पाळती । परी जीवें उबगणें हे स्थिती । न पाहे माय ॥८९॥ तैसें सर्वस्वें कर्म अनुष्ठी । परी फळ न सुये दिठी । उखिती क्रिया पैठी । ब्रह्मींचि करी ॥५९०॥ आणि प्रिय आलिया स्वभावें । सबल उरे वेंचे ठाउवें नव्हे । तैसें सत्प्रसंगें करावें । पारुषे जरी ॥ ९१ ॥ तरि अकरणाचेनि खेदें । द्वेषातें जिवी न बांधे । जालियाचेनि आनंदें । फुंजो नेणें ॥९२॥ ऐसऐसिया हातवटिया ।

सोयरे आहेत, व देहसंबंध ज्याच्याशी झालेले आहेत, ते सोयरे आहेत, असा बोध नाही, अशा ज्या ज्ञानाची समजूत असते, ६२ मनुष्य हा दृश्यपदार्थ-मात्र हे भक्ष्य त्याचेच होत, व अग्नीला सर्व दृश्यमानवस्तु काष्ठाप्रमाणेच आहेत, तसे तामस ज्ञानाला जगात असलेले सर्व धन आपलेच आहे, असे वाटते ६३ याप्रमाणे, सर्व जग हे उपभोगाकरिताच निर्माण केले आहे, अशी ज्या ज्ञानाची समजूत झालेली आहे, त्यास देहभरणाशिवाय दुसरा पुरुषार्थच नसतो, ६४ आकाशातून पडलेल्या पाण्यास जसें समुद्रासच मिळावे लागते, तसे कोणताही खटपट करणे झाल्यास ते ज्ञान पोटाकरिताच करिते ६५ स्वर्ग किंवा नरक याच्या प्राप्तीकरिता यथाशास्त्र व निषिद्ध आचरण हेच कारण होय, याविषयी ज्या ज्ञानास अज्ञान असतें, ६६ देहाच्या तुकड्यासच आत्मा हें नाव आहे, व ईश्वर हा दगडाचीच मूर्ति आहे, या पलीकडे ज्याच्या बुद्धीची धाव नसते, ६७ आणि ते असे म्हणतात की, हे शरीर पडल्यावर आत्मा केलेल्या कर्मासह नाश पावतो, मग कर्माची फळे भोगावयास या मृत्युलोका कोणत्या रूपाने आत्मा रहातो ? ६८ किंवा आपल्या केलेल्या कर्मास ईश्वर साक्षी असून तो त्या कर्माची फळे भोगावयास लावतो असे म्हणावे, तर सोन्यारुप्याच्या केलेल्या देवाच्या मूर्ति बाजारात नेऊन विकल्या असता, त्याजबद्दल देव शासन करील अशी भीति नसते ६९ गावातील प्रमुख देव जर कर्माबद्दल शासन करतील म्हणावे, तर त्या मूर्ति ज्या डोंगरातील दगडाच्या तयार केलेल्या असतात, ते डोंगर स्वस्थ का बसतात ? ५७० याप्रमाणे, कदाचित् देव आहे असे मानले, तरी तो दगडाची मूर्ति आहे असें समजते, आणि आत्मा म्हणजे देहच असे समजते ७१याशिवाय, पाप किंवा पुण्य ही सर्व लटकी आहेत, व अग्नि पेटल्यावर पुढे येणाऱ्या सर्व जिनसाचें भक्षण करतो, त्याप्रमाणे, जी जी गोष्ट भोगण्यास मिळेल, तिचा भोग घेण्यातच हित आहे असें जे समजतें; ७२ चर्मचक्षूंनी जे जे पदार्थ दृष्टीस पडतील, व इंद्रिये ज्या विषय ... लावतील, त्याच गोष्टी खऱ्या आहेत, असा ... ाने ७३ किंबहुना पार्था, आका- ... प्रमाणे ज्याची बुद्धि ... जसें कोरडे ... कोणत्याच ... गेलेली कणसे, ... वन, हीं सर्व ... कार्चे मन जसें ... णलेले धन जसें ... अथवा शेळीचे ग- ... जसा ... केवळ अ... त्याला रा...

... स्थान असणारे स्तन जसे निरुपयोगी असतात, ७७ तसे ते निरर्थक व आंधळे ज्ञान, त्याला मी तामस ज्ञान असे म्हणतो। ७८ त्यालाही ज्ञान असा शब्दाने वर्णन करण्याचा अभिप्राय हाच की, मनुष्य जन्माने असला, तरी त्याच्या डोळ्याचे दर्शन कमी लागले असता त्याचे डोळे मोठे आहेत असे विरुद्ध अर्थाने म्हणतो ७९ किंवा बहिऱ्याचे कान काय मोठे आहेत, असे त्यास ऐकू येत नसताही वाखाणतो, अथवा न पिण्याच्या अपवित्र वस्तूस आपण पान (पिण्याची वस्तु) असे म्हणतो, तसे या तामस ज्ञानाला ज्ञान हे आडनाव होय ! ५८० हे असो, आणखी किती वर्णन करावे ! तर असे जे ज्ञान, त्यास ज्ञान न समजता प्रत्यक्ष डोळस तमोगुणच समजावे. ८१ याप्रमाणे, हे श्रोतृश्रेष्ठा, तीन गुणांनी भेद पावलेले जे ज्ञान, त्याची यथार्थ लक्षण तुला सांगितली ८२ हे धनुर्धरा, आता याच तीन प्रकारच्या ज्ञानाच्या प्रकाशाने कर्त्यांच्या क्रिया उघड दिसतात ८३ म्हणून पाण्याला जिकडे लावावे तिकडे जसें तें जाते, तसे कर्म हे ज्ञानाच्या तीन भागांनी निरनिराळे घडतें ८४ तेच ज्ञानाच्या अनुरोधाने जे तीन प्रकारचे कर्म होते, त्यांपैकी सात्त्विक कर्माची लक्षणे प्रथम ऐक ८५

फलाची इच्छा न करिता जें नित्यनैमित्तिक कर्म कर्तेपणाचा अभिमान सोडून रागद्वेषरहित केलें जातें, त्याला सात्त्विक कर्म म्हणतात ॥२३॥

तर, पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रिय पतीस जसें आलिंगन देते, तसें आपल्या अधिकारानुरूप आपल्यास उक्त असेल, ते कर्म जो आचरण करितो,८६सावळ्या रंगाच्या शरीरास जसें चंदन शोभतें, व स्त्रियांच्या नेत्रास जसें अंजन शोभा देतें, तसे जे अधिकारानुरूप नित्य आचरण केले असता भूषण होय, ८७ ते नित्यकर्म करीत असून त्यात नैमित्तिक कर्माची भर पडली असता, सोन्याच्या दागिन्यास सुगंधानें शोभा येते, त्याप्रमाणें होय ८८ जशी शरीरानें जीवानें व संपत्तीनें माता आपल्या बालकाचे रक्षण करिते, तरी तिला कंटाळा आला असें कधी वाटत नाही, ८९ तसे सर्वपरी कर्माचें अनुष्ठान फलाची इच्छा न करिता करितो व तें सर्व कर्म ब्रह्मार्पण करितो,५९०आणि आपला प्रियपति घरी आल्यावर त्याच्या भोजनाचे समयी आपल्यास जिन्नस उरेल किंवा संपेल हे जसें पतिव्रतेच्या लक्षात सुद्धा येत नाही, तसे, कर्म करीत असता साधुजन घरी आल्यावर त्याचे आदरातिथ्य करण्यात वेळ मोडून जरी कर्म राहिले, ९१ तरी जो कर्म करण्याचें राहिलें असा खेद मनास होऊ देत नाही व रागावत नाही, व तें कर्म शेवटास गेले असताही जो आनंदाने गर्व मानीत नाही; ९२ या युक्तीने जे कर्म होते, त्याला

कर्म निफजे जें धनंजया । जाण सात्त्विक हें तया । गुणनाम गा ॥९३॥ ययावरी राजसाचें । लक्षण सांगिजेल साचें । न करीं अवधानाचें । वाणेपण ॥ ९४ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

पुनः यत् तु कामेप्सुना साहंकारेण वा बहुलायासं कर्म क्रियते, तत् राजसं उदाहृतम् ॥ २४ ॥

तरी घरीं मातापितरां । धड बोली नाहीं संसारा । येर विश्व भरी आदरा । मूर्खु जैसा ९५ कां तुळशीचिया झाडा । दुरूनि न घापे सितोडा । द्राक्षीचेया तरी बुडा । दूधचि लाविजे ॥ ९६ ॥ तैसी नित्यनैमित्तिकें । कर्मे जियें आवश्यकें । तयाचेविषीं न शके । बैसला उठूं ॥ ९७ ॥ येरा काम्याचेनि तरी नांवें । देह सर्वस्व आघवें । वेचितांही न मनवे । बहु ऐसें ॥९८॥ अगा देवढी वाढी लाहिजे । तेथ मोल देतां न धाइजे । पेरितां पुरें न म्हणिजे । बीज जेवीं ॥९९॥ कां परिसु जालिया हातीं । लोहालागीं सर्वसंपत्ती । वेचितां ये उन्नती । साधकु जैसा ॥६००॥ तैसी फळें देखोनि पुढें । काम्यकर्मे दुवाडें । करी परी तें थोकडें । केलेंही मानी ॥१॥ तेणें फळकामुकें । यथाविधि नेटकें । काम्य कीजे तितुकें । क्रियाजात ॥२॥ आणि तयाही केलियाचें । तोंडीं लावी डौंडीचें । कर्मी या नांव पाटाचें । वाणें सारी ३ तैसा भरे कर्माहंकारु । मग पिता अथवा गुरु । ते न मनी काळज्वरु । औषध जैसें ॥४॥ तैसेनि साहंकारें । फळाभिलाषियें नरें । कीजे गा आदरें । जें जें कांहीं ॥५॥ परी तेंही करणें बहुवसा । वळघोनि करी सायासा । जीवनोपावो कां जैसा । कोल्हाटियांचा ॥ ६ ॥ एका कणालागीं उंदिरु । असका उपसे डोंगरु । कां शेवाळेदेशें दर्दुरु । समुद्र डहुळी ॥७॥ पै भिकेपरतें न लाहे । तऱ्ही गारुडी सापु वाहे । काय कीजे शीणुचि होये । गोडु येका ॥ ८ ॥ हे असो परमाणूचेनि लाभें । पाताळ लंघिती वोळंबे । तैसें स्वर्गसुखलोभें । विचवणें जें ॥९॥ तें काम्य कर्म सक्लेश । जाणावें येथ राजस । आतां चिन्ह परिस । तामसाचें ॥६१०॥

अनुबधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबंधं, क्षयं, हिंसां पौरुषं च अनपेक्ष्य यत् कर्म मोहात् आरभ्यते, तत् तामसं उच्यते. ॥ २५ ॥

तरी तें गा तामस कर्म । जें निंदेचें काळें धाम । निषेधाचें जन्म । साच जेणें ॥ ११ ॥ जें निपजविल्यापाठीं । कांहींच न दिसे दिठी । रेघ काढिलिया पोटीं । तोयाचे जेवि ॥१२॥ का काजी वुसळलिया । का राखोंडी फुंकलिया । कांहीं न दिसे गाळिलिया । वाळुघाणा ॥१३॥ ना ना उपणिलिया भूस । कां विंधिलिया आकाश । ना ना मांडिलिया पाश । वारयासी ॥१४॥ हें अवघेंचि जैसें । वांझें होऊनि नासे । जें केलिया पाठीं तैसें । वायांचि जाय ॥१५॥ एऱ्हवीं नरदेहाची येवढें । धन आटणीयें पडे । तें कर्म निफजवितां मोडे । जगाचें सुख ॥ १६ ॥ जैसा कमळवनीं फांसु । काढिलिया कांटसु । आपण झिजे नाशु । कमळां करी ॥१७॥ कां आपण आंगें जळे । आणि नागवी जगाचे डोळे । पतंगु जैसा सळें दीपाचेनि ॥१८॥ तैसें सर्वस्व वायां जावो । वरी देहाही होय घावो । परी पुढिला अपावो । निफजविजे जेणें ॥१९॥ मासी आपणयातें गिळवी । परी पुढिला वांती शिणवी । तें कश्मळ आठवी । आचरण जें ॥६२०॥ तेंही करावयोद्देशें । मज सामर्थ्य असे की नसे । हेंही पुढील तैसें । न पाहतां करी ॥२१॥ केवढा माझा उपावो । क-

अर्जुना, सात्त्विक कर्म म्हणतात, असे समज ९३ यापुढे राजस कर्माचे खरें स्वरूप तुला सांगतो, ते ऐकण्यास हयगय करू नको ९४

पण जे कर्म फलाची इच्छा धरून किंवा अहंकारपूर्वक, पुष्कळ आयासानें केले जातें, त्याला राजस कर्म म्हणतात. ॥ २४ ॥

तर, घरी मातापितरें असून त्यांच्याशी जो मसलत गोड आपणही करीत नाही, परंतु मूर्खाप्रमाणे जगांतील सर्व लोकांचे आदरातिथ्य करितो, ९५ किंवा तुळशीचे झाडास दुरून पाण्याचा शितोडा पडू देत नाही, कारण त्यापासून फल किंवा पुष्प यांची प्राप्ति नाही, परंतु द्राक्षाच्या झाडास दूध घालतो, ९६ त्याप्रमाणें, आवश्यक अशी जी नित्यनैमित्तिक कर्मे, त्यांचे आचरण करण्याविषयी जो बसल्या जागेवरून उठत सुद्धा नाही, ९७ एऱ्हवी काम्यकर्मांविषयीं सर्व देह जरी झिजला, तरी त्यास शीण येत नाही (थोडेंच केले असे मानतो) ९८ अरे, वाढीदीडीच्या व्यापारात पैसे खर्च करण्यास त्याची तृप्ति होत नाही, व जमिनीत धान्य पेरू लागल्यावर कितीही पेरले तरी त्याला पुरेसे वाटत नाही, ९९ किंवा, परीस हाती आल्यावर जो लोखंडाचे सोने करण्याकरिता तयार केलेलें सोने विकून लोखंडच खरेदी करतो, ६०० त्याप्रमाणे फलावर आशा ठेवून कठीण अशी काम्यकर्मे पुष्कळ करतो, परंतु ती थोडींच केली असे मानतो, १ याप्रमाणे फलाची इच्छा धरून, काम्यकर्मे जितकी असतील, तितकी यथाविधि करतो, २ आणि केलेल्या कर्मांची आपल्या तोंडानें वाखाणणी करितो, व त्या केलेल्या कर्माची चहूंकडे वाणे वाटतो. ३ अशा रीतीने मनात अभिमान उत्पन्न झाल्यावर बाप अथवा गुरु यास मानीत नाही। ज्याप्रमाणे काळज्वर कोणच्याही औषधाची पर्वा करीत नाही, म्हणजे कोणच्याही औषधाने बरा होत नाही, ४ तसा अहंकारयुक्त होऊन व फलावर नजर ठेवून अगत्यानें जें जे कर्म करितो, ५ परंतु कोल्हाट्याचे श्रम त्याला केवळ उदरभरणासच उपयोगी पडतात, तरी अति कष्टाने कर्म करून त्याला दुसरें काही प्राप्त होत नाही, ६ एक कणाकरिता उंदीर जसा सर्व डोंगर पोखरतो, अथवा शेवाळ्याच्या प्राप्तीकरिता बेडूक समुद्र ढवळतो, ७ भिक्षेशिवाय दुसरी कांही प्राप्ति न होता गारुडी जसे सापाचे ओझे वाहतो, तसे करतो ! या लोकांना राजपट्टन प्रिय आहे ? ८ हे असो, एक कणाच्या आशेकरिता वाळवी ही पाताळापर्यंत खोल खणते, त्याप्रमाणे, स्वर्गसुखाचे प्राप्तीकरिता ते श्रम करितात ! ९ याप्रमाणे अति दगदगीचे असे जे काम्यकर्म, त्याला राजस कर्म असे म्हणावे आता तामस कर्माची लक्षणे सांगतो, ती ऐक ६१०

परिणाम, हानि, हिंसा व आपलें सामर्थ्य ह्याकडे लक्ष न देता अज्ञानानें जें कर्म केलें जातें, त्याला तामस कर्म म्हणतात ॥ २५ ॥

तर, तामस कर्म ते होय, की जे निंदेचे काळें (पापमय) घरच होय, आणि ज्याच्या योगे निपजणाऱ्या जन्माचे सार्थक झाले आहे ! ११ जे कर्म केले असता त्यापासून कांहीच फल प्राप्ति दृष्टीस पडत नाही, जसा पाण्यावर रेघ ओढला असता तो निष्फळ होय १२ किंवा ताकाचा निवळ घुसळली असता जसे लोणी निघत नाही, किंवा सोनाराचे घरातल्या राखेशिवाय इतर ठिकाणची राख फुकीत बसले असता, जसे सोन्याचे कण वगैरे काही सापडत नाही, अथवा वाळू घाण्यात घातली असता जसे तिजपासून तेल किंवा पेंड कांहीच उत्पन्न होत नाही, १३ अथवा भुस उफणणें किंवा आकाशात बाण मारीत बसणे, अथवा वाऱ्यास धरण्याकरिता फास टाकणे, १४ या गोष्टी ज्याप्रमाणे करून निष्फळ आहेत, त्याप्रमाणें ज्या कर्माचे आचरण करूनही व्यर्थ होते, १५ एऱ्हवी नरदेहासारखी अमूल्य वस्तु प्राप्त होऊन आणि संपत्ति ही खर्च करून जें कर्म केले असता जगाला उलट दुःख मात्र होते १६ ज्याप्रमाणे कमळे काटण्याकरिता त्यावर काट्याचा फास टाकून ओढला असता आपल्यास श्रम होऊन कमलाचाही नाश होतो १७ किंवा पतंग ज्याप्रमाणे दिव्याचा हेवा करून त्यावर झडप घालतो, आणि स्वतः नाश पावून जगालाही अंधार करतो, १८ त्याप्रमाणे, आपले सर्वस्व वाया जाऊन देहाला श्रम जरी झाले, तरी दुसऱ्यास ज्या कर्मापासून अपाय होतो, १९ माशी ही स्वतः ला गिळविते, (पोटात जाऊन स्वतः मरते,) पण दुसऱ्याला वांती करून शिणविते, तर जे आपण त्या वाईट गोष्टीची आठवण करून देते, ६२० वरे, तेंही कर्म करण्याचे आपल्यास सामर्थ्य आहे किंवा नाही, हा पुढील विचार तर करावा ! पण तसें कांही न करता कर्म करू लागतो, २१ माझा

रिता कोण प्रस्तावो । केलियाही आवो । काय येथ ॥२२॥ इये जाणिवेची सोये । अविवेका-चेनि पाये । पुसोनिया होये । साटोप कर्मा २३ आपला वसौटा जाळुनी । त्रिसाटे जैसा वन्ही । का म्वमर्यादा गिळोनि । सिंधु उठी ॥२४॥ मग नेणे बहु थोडें । न पाहे मागे पुढें । मार्गामार्ग येकवढे । करीत चाले ॥२५॥ तैसें कृत्याकृत्य सरकटित । आपपर नुरवित । कर्म होय तें नि-श्चित । तामस जाण ॥२६॥ ऐसी गुणत्रयभिन्ना । कर्माची गा अर्जुना । हे केली विवंचना । उपप-त्तीसी ॥२७॥ आता ययाचि कर्मा भजता । कर्माभिमानिया कर्ता । तो जीवुही त्रिविधता । पातला असे ॥२८॥ चतुराश्रमवशें । एकु पुरुष चतुर्धा दिसे । कर्तया त्रैविध्य तैसें । कर्मभेदें ॥ २९ ॥ तरी तया तिहींआतु । सात्विक तव प्रस्तुतु । सागेन दत्तचित्तु । आकर्णी तूं ॥६३०॥

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विकउच्यते

दयो मुक्तमग अनहवादी धृत्युत्साहसमन्वित सिद्ध्यसि-द्ध्यो निर्विकार कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

तरी फळोद्देशें सांडिलिया । वाढिती जेवि सर-ळिया । शाखा कां चंदनाचिया । वावन्नया ३१ कां न फळताही सार्थका । जैसिया नागलतिका । तैसिया करी नित्यादिका । क्रिया जो का ॥३२॥ परी फलशून्यता । नाही तया विफळता । पै फळासीचि पंडुसुता । फळें कायिसी ॥ ३३ ॥ आणि आदरें करी बहुवसें । परी मी कर्ता हें नुमसे । वर्षाकाळीचें जैसें । मेघवृंद ॥ ३४ ॥ तेवींचि परमात्मलिंगा । समर्पावयाजोगा । कर्म-कलापु पै गा । निपजावया ॥३५॥ तया काळातें नुलंघणें । देशशुद्धिही साधणें । कां शास्त्रांच्या वाती पाहणें । क्रियानिर्णयो ॥३६॥ वृत्ती करणें येकवळा । चित्त जाँवों न देणें फळा । नियमां-चिया साखळा । वाहणें सदा ॥३७॥ हा निरोधु साहावयालागी । धैर्याचिया चागचागी । चित-वणी जिती आगी । वाहे जो का ॥३८॥ आणि आत्मयाचिये आवडी । कर्मे करिता वरपडी । दे-हसुखाविये परवडी । येवो न लाहे ॥३९॥ आ-ळस निद्रा दुऱ्हावे । क्षुधा न बाणवे । सुरवाडु न पावे । आगाचा ठावो ६४० तव अधिकाधिक । उत्साहो धरी आगळीक । सोनें जैसें तुक । तुट-लिया कसी ॥४१॥ जरी आवडी आथी साच । तरी जीवितही सलच । आगी घालितां रोमांच । देखिजती सतिये ॥ ४२ ॥ मा आत्मयायेवढीया प्रिया । वालभेला जो धनंजया । देहही सिदता तया । काय खेदु होईल ॥४३॥ म्हणौनि विषय सुरवाडु तुटे । जंव जंव देहबुद्धि आटे । तव तव आनंदु दुणवटे । कर्मी जया ॥४४॥ ऐसेनि जो कर्म करी । आणि कोणे एके अवसरी । तें ठाके ऐसी परी । वाहे जरी ॥४५॥ तरी कडाडी लोंटला गाडा । तो आपणपें न मनी अवघडा । तैसा ठाकलेनिही थोडा । नोहे जो का ॥ ४६ ॥ नातरी आदरिले । अव्यंग सिद्धी गेले । तरी तेंही जितिलें । मिरऊ नेणे ॥४७॥ इया खुणा कर्म करिता । देखिजे जो पंडुसुता । तयातें म्हणिपे तत्त्वता । सात्त्विकु कर्ता ॥ ४८ ॥ आतां राजसा कर्तेया । वोळखणे हें धनंजया । जे अभिलाषा जगाचिया । वसौटा तो ॥४९॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

रागी, कर्मफलप्रेप्सु, लुब्ध , हिंसात्मक , अशुचिः, हर्ष-शोकान्वित (यः) कर्ता, (स.) राजस. परिकीर्तित २७

जैसा गांवीचिया कश्मळा । उकरडा होय येक-वळा । का स्मशानी अमंगळा । आणवयांचि ६५० तया परी जो अशेषा । विश्वाचिया अभिलाषा । पायपाखाळणिया दोषां । घरटा जाला ॥ ५१ ॥-

केवढा प्रयत्न, व त्याचा मी केवढा पसारा मांडिला आहे, आणि तो कोणापासून मला काय प्राप्ति होणार, २२ या विचाराला अविवेकाच्या पायाखाली तुडवून टाकतो, आणि त्या कर्माबद्दल अभिमान बाळगतो. २३ अग्नि ज्या वेळूपासून उत्पन्न होतो ती आपली रहाण्याची जागा (वेळूचे बेट) जाळून पसरतो, अथवा आपली मर्यादा सोडून समुद्र वाढला २४ म्हणजे मग लहान किंवा मोठी वस्तु याचा विचार न करिता पवित्र व अपवित्र वस्तु एकत्र करून चालतो, २५ तसे योग्यायोग्य एके ठिकाणी रगडून आपले व दुसऱ्याचे हा भेद जें उरूं देत नाहीं, ते तामस कर्म असें समज २६ याप्रमाणें अर्जुना, गुणाच्या भिन्नपणानें कर्म तीन प्रकारचें कर्म झालें, ते तुला दाखवून स्पष्ट करून सांगितलें २७ आता, या कर्माचा अभिमान बाळगून त्याचें आचरण करणारा जो जीव, तो याचे योगानें तीन प्रकारचा झाला आहे २८ ज्याप्रमाणें, एकाच पुरुषावर ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ व सन्यास या चार आश्रमाच्या योगें चार अवस्था दिसतात, त्याचप्रमाणें, कर्माच्या भेदानें कर्त्याला तीन अवस्था येतात २९ तर त्या तिहींपैकीं सात्त्विक अवस्थेचें प्रथम वर्णन करितों, ते पूर्ण लक्ष देऊन ऐक ६३०

सर्वसंगपरित्यागी, निरहंकार, धैर्य व उत्साह यांनी युक्त आणि कार्याच्या सिद्धीपासून अथवा असिद्धीपासून विकार न पावणारा याला सात्त्विक कर्ता म्हणतात. ॥ २६ ॥

तर, ज्याप्रमाणें मलय पर्वतावरील चंदनाच्या फांद्या फलाची इच्छा न धरिता सरळ वाढतात, तथापि त्या झाडाच्या सर्व भागास उत्तम सुवासच असतो, ३१ किंवा नागवेल न फळताही सार्थकी लागतो, नागवेलीला जरी फळ येत नाहीं तरी तिची पानेच उपयोगी पडतात, त्याप्रमाणें जी सर्वतोपरी उत्तम आहेत, त्या नित्यनैमित्तिक कर्माच्या फळाची इच्छा न धरिता जो त्यांचें आचरण करितो, ३२ पण त्याला फलशून्य असें म्हणूं नये, कारण, त्या कर्मांला विफलता नाहींच म्हणून अर्जुना, फळाला फळे कोठून येणार ? ३३ आणि तीं कर्में आदरानें करितो, पण कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाहीं, ज्याप्रमाणें पावसाळ्यातील मेघसमुदाय काहीं गर्जना न करिता वृष्टि करितात, ३४ त्याप्रमाणें, परमात्म्याला अर्पण करण्यास योग्य होतील अशीं कर्में करण्याकरिता ३५ काळाची मर्यादा न सोडता, देशशुद्धि साधून कर्माच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय शास्त्ररूप दिव्यानें पहातो, कर्माच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय शास्त्रानुरोधें करितो ३६ इंद्रियें व वृत्ति यांचें ऐक्य करून फलाकडे चित्तास जाऊं न देता, जो नियमाच्या बेडी पायांत बाळगितो, ३७ हा अट सहन करण्याकरिता उत्तम प्रकारचें धैर्य आपल्या अंगीं असावें, अशाविषयीं जो आपले मनांत नित्य चिंता वहातो, (अहोरात्र त्याजविषयींच विचार करीत असतो,) ३८ आणि आत्म्याचे प्राप्तीविषयीं कर्म करीत असता देहसुखाच्या नाशाची पर्वा करीत नाहीं, ३९ तो आळस व झोप टाकून देतो, व त्याला भुकेचीही आठवण होत नाहीं; आणि त्या योगें जों जों सुखावस्था दूर दूर पळते, ६४० तों तों सोनें ज्याप्रमाणें आचीत घातल्यावर वजनास कमी भरलें तरी कसास जास्त लागतें, त्याप्रमाणें कर्म करण्याविषयीं नानाप्रकारें अधिकाधिक उत्साह धरतो ४१ जेथें खरोखर प्रीति आहे, तेथें जीवितही तुच्छ असतें सहगमन करताना अग्नीत उडी टाकते समयींही पतिप्रेमामुळें पतिव्रता स्त्रीच्या अंगावर रोमांच उभे रहातात ! ४२ मग, अर्जुना, आत्मप्राप्तीसारखी प्रिय वस्तु प्राप्त होण्याविषयीं ज्याला इच्छा झाली आहे, त्याचें शरीरास जरी कष्ट झाले, तरी त्यास खेद होईल काय ? ४३ म्हणून, विषयसुखेच्छा नाहींशी होऊन जों जों देहाविषयींचा अभिमान कमी होतो, तों तों कर्म करण्याविषयीं त्याला दुप्पट आनंद होतो ४४ याप्रमाणें कर्म करीत असता एखादें वेळीं तें कर्म जरी बंद पडलें, तरी ४५ गाडा डोंगरावरून आपोआप खालीं पडून त्याचे तुकडे झाले तरी जसें त्याला त्याजबद्दल अवघड वाटत नाहीं, तसें कर्म राहिलें असता तो यत्किंचितही खेद मानीत नाहीं, ४६ अथवा आरंभिलेलें कर्म पूर्णपणें सिद्धीस गेलें असताही त्याजबद्दल प्रतिष्ठा मिरवूं जाणत नाहीं ४७ अर्जुना, कर्माचें आचरण करीत असता, हीं लक्षणें ज्याचे ठिकाणीं आढळतील, त्याला निश्चयानें सात्त्विक कर्ता म्हणावें ४८ हे धनंजया, आता राजस कर्त्याचीं चिन्हें तुला सांगतों कारण, जगातील सर्व अभिमानाचें हें माहेरघरच होय ४९

विषयासक्त, कर्मफलाची इच्छा करणारा, लोभी, घातकी, अपवित्र, आणि हर्ष व शोक यांनीं युक्त असा जो कर्ता, तो राजस म्हणून प्रसिद्ध आहे. २७

ज्याप्रमाणें गावातील सर्व घाणेरडे पदार्थ टाकण्याचें उकिरडा हें ठिकाण असतें, अथवा सर्व अमंगळ पदार्थ जसे स्मशानांत टाकतात, ६५० त्याप्रमाणें वस्तुतः पाहिलें असता ही जगातील सर्व कामाची पाय धुण्याची जागाच होय ५१ म्हणून, ज्या कर्मापासून इच्छित फलप्राप्ति

म्हणोनि फळाचा लागु । देखे जिये असलगु । तिये कर्मी चागु । रोहो माडी ॥ ५२ ॥ आणि आपण जालिये जोडी । उपखों नेदी कवडी । क्षणक्षणा कुरोंडी । जीवाची करी ॥५३॥ कृपणु- चित्ती ठेवा आपुला । तैसा दक्षु पराविया माला । बकु जैसा खुतला । मासेयासी ॥ ५४ ॥ आणि गोंवी गेलिया जवळी । झगटलिया अग फाळी । फळे तरी आंतु पोळी । बोराटी जैसी ॥ ५५ ॥ तैसें मनें वाचा कायें । भलतया दु ख देतु जाये । स्वार्थु साधिता न पाहे । परावे हित ॥ ५६ ॥ तेविंच आगों कर्मी । आचरणें नोहे क्षमी । न निघे मनोधर्मी । अरोचकु ॥ ५७ ॥ कनकाचिया फळा । आतु माज बाहेरी मोळा । तैसा सबाह्य दुबळा । शुचित्वें जो ॥५८॥ आणि कर्मजात के- लिया । फळ लाहे जरी धनजया । तरी हरिखें जगा यया । वांकुलिया वाये ॥ ५९ ॥ अथवा जें आदरिलें । हीनफळ होय केलें । तरी शोकें तेणें जितिलें । धिक्कारों लागे ॥६६०॥ कर्मी राहाटी ऐसी । जयातें होती देखसी । तोचि जाण त्रि- शुद्धीसी । राजस कर्ता ॥६१॥ आता यया पाठी येरु । जो कुकर्माचा आगरु । तोही करू गोचरु । तामस कर्ता ॥ ६२ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्ध शठो नैष्कृतिकोऽलस ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥

अयुक्तः, प्राकृत , स्तब्ध, शठ , नष्कृतिक , अलसः, विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामसः उच्यते. ॥ २८ ॥

तरी मिया लागलिया कैसें । पुढील जळत असे । हें नेणिजे हुताशें । जियापरी ॥६३॥ पैं शस्त्रें मिया तिखटें । नेणिजे कैसेनि निवटे । का नेणिजे काळकूटें । आपलें केलें ॥६४॥ तैसा पु- ढीलया आपुलया । घातु करीत धनजया । आ- दरी वोखटिया । क्रिया जो कां ॥ ६५ ॥ तिया करितांही वेळीं । काय जालें हें न साभाळी । चळला वायू वाहटुळी । चेष्टे तैसा ॥ ६६ ॥ पैं करणिया आणि जया । मेळु नाही धनजया । तो पाहु- नी पिसेया । कैची लाय ६७ आणि इद्रियाचे वो- गरिलें । चरोनि राखे जो जियालें । वैलातळी ला- गलें । गोचिड जैसें ॥६८॥ हासया रुदना वेळु । नेणता आदरी बाळु । राहटे उच्छृंखळु । तयापरी ॥६९॥ जो प्रकृती आतलेपणें । कृत्याकृत्यरवादु नेणे । फुगे केरें धालेपणें । उकरडा जैसा ६७०- म्हणौनि मान्याचेनि नावें । ईश्वराही परी न खा- लवे । स्तब्धपणे न मनवे । डोगरासी ॥ ७१ ॥ आणि मन जयाचे विषकल्लोळी । राहाटी कुडी चोरिली । दिठी कीर ते बोली । पण्यागनेची ॥७२॥ किंबहुना कपटाचें । देहचि वळिले तया- चे । ते जिणे की जुवाराचे । टिटेघर ॥ ७३ ॥ नोहे तयाचा प्रादुर्भावो । तो साभिलाप भिल्लांचा गावो । म्हणोनि नये येवों जावों । तया वाटा ॥७४॥ आणि आणिकाचे निकें केलें । विरु होय जया आलें । जैसे अपेय पया मिनलें । लवण करी ॥७५॥ कां हीव ऐसा पदार्थु । घातलिया आगीआतु । तेचि क्षणी धडाडितु । अग्नि होय ॥ ७६ ॥ नाना सुद्रव्यें गोमटी । जालिया शरीरी पैठी । होऊनि ठाती किरीटी । मळुचि जेवि ७७ तैसें पुढिलाचें बरवें । जयाच्या भीतरी पावे । आणि विरुद्धचि आघवें । होऊनि निगे ॥ ७८ ॥ जो गुण घे दे दोष । अमृताचे करी विष । दूध पाजिलिया देख । व्याळु जैसा ॥७९॥ आणि ऐ- हिकीं जियावें । जेणें परत्रा साच यावें । तें उचित कृत्य पावे । अवसरीं जिये ॥६८०॥ तेव्हां जया आपैसी । निद्रा ये ठेविलीऐसी । दुर्व्यवहारी जैसी । विटाळे लोटे ॥८१॥ पैं द्राक्षरसा आम्ररसा । वेळे तोंड सडे वायसा । का डोळे फुटती दिवसा । डुडुळाचे ॥८२॥ तैसा कल्याण काळु पाहे । तै

होईल तें कर्म करण्याकडे रोंख ठेवतो, ५२ आणि आपण संपादन केलेल्या पदार्थांपैकीं एक कवडीही खर्च करीत नाहीं, व क्षणोक्षणीं त्या पदार्थांवरून आपला जीव ओवाळून टाकतो ५३ कृपण मनुष्य आपल्या ठेवीवर जसें नेहमीं लक्ष ठेवतो, तसा हा दुसऱ्याचे पदार्थ मिळविण्याविषयीं दक्ष असतो, जसा बगळा मासा धरण्याविषयीं मोठा तत्पर असतो, ५४ आणि बोरीचें झाड जसें जवळ गेलें असता वस्त्र अडकून गुंतविते, दांडगाईनें कांहीं लागल्यावर अंगास ओरखाडते, व तिचीं फळें पाहूं गेलें असता कोलिताप्रमाणें आंबट असतात, ५५ तसें काया-वाचा-मनेंकरून जो दुसऱ्यास दुःख देतो, व आपलें हित साधण्याकरिता दुसऱ्याचे हिताकडे लक्ष देत नाहीं, ५६ तसेंच, स्वतः जें कर्म आरंभिलें तें निरंतर चालण्याचा नेम नसतो, व त्या कर्माविषयीं ज्याचे मनाला कंटाळा येत नाहीं, ५७ धोत्र्याचे फळास जशी आतून भूल व बाहेरून कांटे असतात तसा जो शुचित्वाविषयीं अंतर्बाह्य दरिद्री असतो, ५८ आणि अर्जुना, केलेल्या कर्मांची फलप्राप्ति झाली असता त्या आनंदाचे भरांत दुसऱ्यास वेडावून दाखवितो, ५९ अथवा आरंभिलेलें कर्म फलद्रूप न झालें म्हणजे शोकानें त्या कर्माचा धिक्कार करतो, ६६० अशा रीतीनें कर्माविषयीं ज्याची वागणूक दृष्टीस पडेल तो राजस कर्ता होय, असें सर्वांत खचीत समज ६१ आतां, यानंतर वाईट कर्मांची खाणच असा जो तामस कर्ता, त्याचीं लक्षणें तुला कळतील, अशी सांगतो ६२

अजितेंद्रिय, मूर्ख, उन्मत्त, कपटी, परोत्कर्ष सहन न करणारा, आळशी, दुर्मुख व चेंगट असा जो कर्ता, त्याला तामस म्हणतात. ॥ २८ ॥

तर, आपल्या स्पर्शामुळे समोर येणारे जिन्नस कसे जळतात हें जसें अग्नीस समजत नाहीं, ६३ अथवा आपल्या धारेनें दुसऱ्याचा जीव कसा जातो, हें जसें शस्त्राला समजत नाहीं, किंवा आपल्यायोगें दुसऱ्याचा नाश कसा होतो, हें काळकूट विषाला समजत नाहीं ६४ तसा हे धनंजया, ज्या क्रियेनें आपला व दुसऱ्याचा नाश होईल, अशा वाईट क्रिया करण्यास जो प्रवृत्त होतो, ६५ज्याप्रमाणें वावटळ सुटल्यावर वायु हवा तसा वाहतो, त्याप्रमाणें तीं कर्में करते वेळीं, यांत काय लाभ झाला याची जो कांहीं काळजी बाळगीत नाहीं, ६६ हे वध अर्जुना, ज्याच्या कृतीला व इच्छेला कांहीं मेळ नसतो, असल्या तामस कर्त्याला पाहून त्याचे पुढें येण्याचा काय किमत आहे? ६७ आणि बैलाचे कासम जसे गोचीड जगदा चिकटून रहातात, तसें इंद्रियांना दिलेले भोग भोगून जो आपलें जीवांत रक्षण करतो ६८ ज्याप्रमाणें लहान मुलास हंसण्यास व रडण्यास वेळ लागत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या कृतींत कांहीं मेळ नसतो, ६९ प्रकृतीचे स्वाधीन असल्यामुळें, काय करावें व काय न करावें, याविषयीं ज्याला ज्ञान नसतें, व केरानें जसा उकिरडा फुगतो, तसा जो कुकर्मांनें फुगलेला असतो, ६७० म्हणून गर्वाच्या भरांत ईश्वरासही नम्र होत नाहीं, व ताठ्यानें डोंगरालाही तुच्छ करतो, ७१ आणि ज्याचें मन म्हणजे केवळ विषयाच्या लाटा होत, ज्याचें आचरण नेहमीं चोरटें, वरकांतीं दिसण्यांत चांगलें, पण अंतर्यामीं दुसऱ्याचा घात करणारें, आणि दृष्टि केवळ वेश्याच्या मालिकेप्रमाणें दिसण्यांत गोड पण दुसऱ्याचें सर्वस्व हरण करणारी होय ७२ किंबहुना, ज्याचा सर्व देह कपटाचाच बनलेला आहे, व ज्याचें आयुष्य जुगाराचे वाईट कृत्याचें माहेरघरच होय, ७३ त्याची प्रसन्नता म्हणजे केवळ अभिलाषरूप भिल्लाचें गांवच होय, म्हणून त्या वाटेनें कोणीही जाऊं नये. ७४ आणि दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें पाहून ज्यास वैर उत्पन्न होतें. ज्याप्रमाणें दुधांत मीठ मिळालें असता तें पिण्यास अयोग्य होतें, ७५ अथवा कितीही थंड पदार्थ जर अग्नींत घातला तर तो अग्नी उलट त्याच क्षणीं धडाडतो, ७६ किंवा अर्जुना, कितीही उत्तम उत्तम पदार्थ असले तरी ज्याप्रमाणें ते पोटांत गेले म्हणजे त्यांचा मळच होतो, ७७ त्याप्रमाणें, दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें यानें ऐकलें किंवा पाहिलें, तर तें याला सहन न होऊन ता उलट निंदा करूं लागतो. (त्याला वाईट वाटतें) ७८ सर्पास दूध पाजलें तरी ज्याप्रमाणें त्याचें विषच होतें, त्याप्रमाणें दुसऱ्याचे गुण ऐकल्याबरोबर जो त्यास दुर्गुण मानतो, ७९ आणि इहलोकीं कीर्ति होऊन ज्याचे योगानें परलोकही मिळेल असें कृत्य ज्या वेळेस प्राप्त होईल, ६८० त्या वेळेस ज्याला हटकून झोंप ठेवल्याप्रमाणें येते, आणि वाईट कर्माच्या वेळेस तीच झोंप विटाळशीसारखी दूर रहाते. ८१ हें पहा—द्राक्षांच्या किंवा आंब्याच्या दिवसांत ज्याप्रमाणें कावळ्यास मुखरोग होतो, किंवा घुबडाचे डोळे ज्याप्रमाणें दिवसास फुटतात, ८२ त्याप्रमाणें कल्याण हो-

तयातें आळसु खाये । ना प्रमादी तरी होये । तो म्हणे तैसे ॥८३॥ जेविंचि सागराच्या पोटीं । जळे अखंड आगिठी । तैसा विषादु वाहे गाठीं । जिवाचिये जो ॥८४॥ लेंडोराआगी धूमावधि । का अपाना आगी दुर्गंधि । तैसा जो जीवितावधि । विषादें केला ॥८५॥ आणि कल्पांताचिया पारा । वेगळेंही जो वीरा । सूत्र धरी व्यापारा । साभिलाषा ॥८६॥ अगा जगाही परौती । सुचा वाहे पैं चित्तीं । करिता विषी हानी । तृणही न लगे ॥८७॥ ऐसा जो लोकाआतु । पापपुंजु मूर्तु । देखसी तो अव्याहतु । तामसु कर्ता ॥ ८८ ॥ एवं कर्म कर्ता ज्ञान । या तिहींचें त्रिधा चिन्ह । दाविलें तुज सुजन- । चक्रवर्ती ॥८९॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

धनंजय, बुद्धेः धृतेः च एव गुणतः त्रिविधं भेदं अशेषेण पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं शृणु ॥ २९ ॥

आता अविद्येच्या गावीं । मोहाची वेटूनि मदवी । संदेहाची आघवी । लेऊनि लेणीं ॥६९०॥ आत्मनिश्चयाची बरव । जया आरिसा पाहे सावयव । तिये बुद्धीचीही धाव । त्रिधा असे ॥९१॥ अगा सत्त्वादि गुणीं इहीं । काइ एक तिहीं ठायीं । न कीजेचि येथ पाहीं । जगामाजीं ॥९२॥ आगी न वसतां पोटीं । कवण काष्ठ असे सृष्टी । तैसें तें कैचें दृश्यकोटी । त्रिविध जें नोहे ॥९३॥ म्हणौनि तिहीं गुणीं । बुद्धी केली त्रिगुणी । धृतीसिही वांटणी । तैसीचि असे ॥९४॥ तेंचि येक वेगळालें । येथ चिन्हीं अळंकारलें । सांगिजेल उपाइलें । भेदलेपणें ॥९५॥ परी बुद्धि धृति इयां । दोहीं भागांमाजि धनंजया । आधीं रूप बुद्धीचिया । भेदासि करूं ॥९६॥ तरी उत्तमा मध्यमा निकृष्टा । संसारासि गा सुभटा । प्राणिया येतिया वाटा । तिन्ही आथी ॥९७॥ जे अकरणीय काम्य निषिद्ध । ते हे मार्ग तिन्ही प्रसिद्ध । संसारभयेंसबाध । जिवा यया ॥ ९८ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

पार्थ, या बुद्धिः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये बंधं मोक्षं च वेत्ति, सा सात्त्विकी मता ॥ ३० ॥

म्हणोनि अधिकारें मानिलें । जे विधीचेनि बोधें आलें । तें येकचि येथ भलें । नित्य कर्म ॥९९॥ तेंचि आत्मप्राप्ति फळ । दिठी सूनि केवळ । कीजे जैसें कां जळ । सेविजे ताहनें ७०० येतुलेनि ते कर्म । साडी जन्मभय विषम । करूनि दे सुगम । मोक्षसिद्धि ॥१॥ ऐसें करी तो भला । संसारभयें साडिला । करणीयत्वें आला । मुमुक्षुभागा ॥२॥ तेथ जे बुद्धि ऐसा । बळिया बाधे भरवसा । मोक्षु ठेविला ऐसा । जोडेल येथ ॥३॥ म्हणौनि निवृत्तिचि माडली । सूनि प्रवृत्तितळीं । इये कर्मीं बुडकुळी । द्यावी की ना ॥४॥ तृषार्ता उदकें जिणे । का पुरीं पडलिया पोहणें । अंधकूपीं गति किरणें । सूर्याचेनि ॥ ५ ॥ ना ना पथ्येंसीं औषध लाहे । तरी रोगें दाटलाही जिये । का मीना जिव्हाळा होये । जळाचा जरी ॥६॥ तरी तयाच्या जीविता । नाहीं जेंवि अन्यथा । तैसें कर्मीं इये वर्तता । जोडेचि मोक्षु ॥७॥ हें करणीयाचिया कडे । जें ज्ञान आथी चोखडें । आणि अकरणीय हें फुडें । ऐसें जाण ॥ ८॥ जी तियें काम्यादिकें । संसारभयदायकें । अकृत्यपणाचें आंबुखें । पढिलें जयां ॥९॥ तिये कर्मीं अकार्यीं । जन्ममरणरामयीं । प्रवृत्ति पळवी पायीं । मागिलीचि ॥ ७१० ॥ पैं आगीमाजि न रिघवे । अथावीं न घलवे । धगधगीता नांगवे । शूळ जेवीं ॥११॥ कां काळियानाग धुंधुवातु । देखोनि न घालवे हातु । न वचवे खोपेआतु । वाघाचिये ॥१२॥ तैसें कर्म अकरणीय । देखोनि

ण्याची वेळ आली असता म्हणजे सत्संगती किंवा सत्शास्त्र श्रवणाची वेळ आली असता, त्याच्यावर आळस लोटतो, आणि अन्यायाचे कर्म करण्याचे वेळी तोच आळस त्याचे हुकमात वागतो ८३ जसा समुद्राचे पोटात अग्नि (वडवानळ) अखंड जळत असतो, तसा याच्या अंतःकरणात, दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन होत नाही असा विषाद असतो ८४ लसुणाचे चिरतवात जसा धूरच असतो, किंवा अपानद्वारात निघणारा वायु जसा दुर्गंध युक्तच असतो, तसा जन्मभर विषादाची गाठ ज्याच्या जिवाशी असते, (विषाद मनात वाळगतो,) ८५ आणि अर्जुना, जो कल्पांतानंतरही पलीकडे लाभ होईल, अशा कल्पनेने व्यापाराला आरंभ करतो, ८६ अरे, जगातील लोक जे व्यापार करीत नाहीत, ते करण्याविषयी मनात इच्छा धरून कर्म करतो, परंतु ज्यापासून तृणाचाही लाभ त्यास होत नाही, ८७ असा जो लोकामध्ये मूर्तिमंत पापाचा राशीच होय, तो निःसंशय तामस कर्ता असे जाण ८८ याप्रमाणे, अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व ज्ञान या तिहींची त्रिविध लक्षणे सांगितली ८९

हे धनंजया गुणाच्या योगानें, झालेले बुद्धीचे व धैर्याचे, तीन प्रकारचे भेद तुला वेगळे वेगळे सांगतों, ते ऐक. ॥ २९ ॥

आता, अज्ञानरुपी गावात मोहरुपी वस्त्र नेसून संशयरूपी सर्व अलंकार घालून, ६९० आत्मनिश्चयाचा चांगलेपणा ज्या बुद्धिरूप आरशात स्पष्ट दिसतो, त्या बुद्धीचेही तीन प्रकार आहेत ९१ अर्जुना, अरे ! या सत्त्वरजस्तमोगुणांनी जगातील कोणत्या वस्तूचे तीन प्रकार केले नाहीत ? ९२ पोटात अग्नि नाही असें या सृष्टीत कोणते लाकूड आहे ? त्याप्रमाणे, जिचे तीन प्रकार नाहीत, अशी दृश्य वस्तूत कोणती वस्तु आहे ? ९३ म्हणून, या तीन गुणांनीं बुद्धीचे तीन प्रकार केले आहेत तसेंच धृतीचेही तीन गुणांनी तीन प्रकार झालेले आहेत ९४ तेच निरनिराळे भेद त्यांच्या चिन्हासहवर्तमान विस्तारपूर्वक सांगतो. ९५ परंतु हे धनंजया, बुद्धि व धृति या दोहींपैकी अगोदर बुद्धीच्या भेदांची लक्षणे सांगतों. ९६ तर, हे सुभटा, मनुष्याला या संसारांत येण्यास उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन मार्ग आहेत. ९७ ते तीन मार्ग म्हणजे अकरणीय, काम्य व निषिद्ध कर्मे हे प्रसिद्ध आहेत, आणि प्राणिमात्राला यांच्यापासून संसारभय प्राप्त होत असतें. ९८

हे पार्था, जी बुद्धि प्रवृत्ति [कर्ममार्ग] व निवृत्ति [संन्यासमार्ग], काय करावे व काय करू नये, भय कशापासून व अभय कशापासून, आणि बंध कसा होतो व मोक्ष कसा होतो, हें जाणते, तिला सात्त्विक म्हणतात ॥ ३० ॥

त्यासरिता, या लोकी अधिकारसंमत व विधीच्या ओघाने प्राप्त झालेले जे कर्म, ते नित्यकर्मच एक उत्तम होय ९९ तेंच नित्य कर्म आत्मप्राप्तिरूप फलावर दृष्टि ठेवून, तृषाकांत मनुष्य जसे अत्यंत आदराने पाणी पितो, तसे करावे ७०० अशा युक्तीने नित्य कर्म केले असता, ते दुस्तर अशा जन्मभयापासून सोडविते, आणि मोक्षप्राप्ति सुलभ करून देते १ अशा रीतीने जो मुज्ञ पुरुष कर्म करितो, तो संसारभयापासून मुक्त होतो, व या आचरणाने मुमुक्षुत्वाच्या पायरीला येऊन पोचतो (मोक्षमार्गास लागतो.) २ या नित्य कर्मावर भरंवसा ठेवून जी बुद्धि त्याच्या आचरणाविषयी निश्चय करिते, तेथे मोक्षप्राप्ति ठेवलेलीच आहे ३ म्हणून, ज्याची निवृत्तीचे पायावर प्रवृत्तीची उभारणी आहे, अशा या कर्मांत बुडी का न मारावी ? ४ तहान लागलेल्या मनुष्यास पाणी असल्यावर, पुरात पडलेल्यास पोहता येत असताना, अंधकारात सूर्याच्या प्रकाशाचे साह्य असल्यावर, ५ अथवा पथ्यासह औषध घेतले असता जसा रोगाने ग्रस्त झालेला मनुष्य वाचतो, किंवा माशाला जर पाण्याचा आश्रय असला, ६ तर त्याच्या जीवास जसे भय नाही, तसें ह्या नित्यकर्मांचे आचरण केले असता मोक्षप्राप्ति होतेच होते. ७ हे नित्यकर्म करण्याकडे ज्या ज्ञानाची प्रवृत्ति असते, आणि हे बंध-खरोखर आचरण्यास योग्य नव्हत अशा ८ जी काम्यादिक कर्मे—जी संसारभय उत्पन्न करतात, व ज्यांच्यावर निषिद्धपणाचा शिक्का आहे, ९ त्या अनाचरणीय व जन्ममरणदायक अशा वाईट कर्मांपासून जी आपली प्रवृत्ति मागल्या पायीच परतविते, ७१० असा जी जसा प्रवेश करवत नाही, खोल पाण्यात जशी उडी घालवत नाही, व तापून लाल झालेला गोळा जसा हातात धरवत नाही, ११ अथवा काळा नाग फुसकारे टाकीत असलेला दिसत असला म्हणजे त्यास हात घालवत नाही, व ज्याप्रमाणें वाघाचे जाळीत कोणी जाऊं शकत नाही, १२ त्याप्रमाणें

महाभय । उपजे निःसंदेह । बुद्धी जिये ॥१३॥ वाढिलें राधूनि विषें । तेथ जाणिजे मृत्यु न चुके । तेवि निषेधीं का देखे । बधातें जे ॥ १४ ॥ मग बधभयभरितीं । तिये निषिद्धीं प्राप्ती । विनि-योगु जाणे निवृत्ती । कर्माचिये ॥ १५ ॥ ऐसेनि कार्याकार्यविवेकी । जे प्रवृत्ति निवृत्ति मापकी । खरा कुडा पारखी । जिया परी ॥ १६ ॥ तैसी कृत्याकृत्यशुद्धी । बुझे जे निरवधी । सात्त्विक म्हणिपे बुद्धी । तेचि तूं जाण ॥१७॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ३१

पार्थ, यया च (बुद्ध्या जीव) धर्मं अधर्मं, च, कार्यं अकार्यं च अयथावत् एव प्रजानाति, सा बुद्धिः राजसी (मता). ॥ ३१ ॥

आणि बकाच्या गावी । घेपे क्षीरनीर सकळवी । का अहोरात्रीची गोंवी । आंधळें नेणे १८ जया फुलाचा मकरंदु फावे । तो काष्ठें कोरूं धांवे । परि भ्रमरपणा नव्हे । अव्हांटा जेवि १९ तैसी इये कार्याकार्यें । धर्माधर्मरूपें जियें । तियें न चोजविता जायें । जाणती जे का ॥ ७२० ॥ अगा डोळांवीण मोतियें । घेतां पाडु मिळे विपायें । न मिळणें तें आहे । ठेविलें तेथें ॥ २१ ॥ तैसें अकरणीय अवचटे । नोडवे तरीच लोटे । एऱ्हवीं जाणें एकवटे । दोन्ही जे कां ॥ २२ ॥ ते गा बुद्धि चोखविखी । जाण येथ राजसी । अक्षत टाकिली जैसी । मांदियेवरी ॥२३॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽवृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२

पार्थ, या तमसा आवृता (बुद्धि) अधर्मं धर्मं इति सर्वार्थान् विपरीतान् च मन्यते, सा बुद्धिः तामसी (स्मृता) ॥३२॥

आणि राजा जिया वाटा जाये । ते चोरांसि आडव होये । कां राक्षसा दिवो पाहे । राति होउनी ॥२४॥ ना ना निधानचि निदैवा । होये कोळसयाचा उडवा । पै असतें आपणपें जीवा । नाहीं जालें ॥२५॥ तैसें धर्मजात तितकें । जिये बुद्धीसी पातकें । साच ते लटिकें । ऐसेंचि बुझे ॥२६॥ ते आघवेचि अर्थ । करूनि घाली अनर्थ । गुण ते ते व्यवस्थित । दोषचि मानी ॥ २७ ॥ किंबहुना श्रुतिजातें । अधिष्ठूनि केले सरतें । तेतुलेंहि उपरतें । जाणे जे बुद्धी ॥२८॥ कोणातेंही न पुसता । तामसी जाणावी पंडुसुता । रात्री काय धर्मार्था । साच करावी ॥२९॥ एवं बुद्धीचे भेद । तिन्ही तुज विशद । सांगितले स्वबोध-। कुमुदचंद्रा ॥७३०॥ आतां ययाची बुद्धिवृत्ती । निष्टंकिला कर्मजातीं । खांदु मांडिजे धृती । त्रिविधा तया ॥ ३१ ॥ तिये धृतीचेही विभाग । तिन्ही यथालिंग । सांगिजती चांग । अवधान देईं ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी

पार्थ, (नर) यया अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रिया योगेन धारयते, सा धृतिः सात्त्विकी ॥३३॥

तरी उदेलिया दिनकरु । चोरीसि थोके अंधारु । का राजाज्ञा अव्यवहारु । कुंठवी जेवीं ॥३३॥ ना ना पवनाचा सादु । बाजीनलिया नीदु । आगेसी बोभादु । सांडिती मेघ ॥ ३४ ॥ का अगस्तीचेनि दर्शनें । सिंधु घेउनी ठाती मौनें । चंद्रोदयीं कमळवनें । मिठी देती ॥३५॥ हें असो पावो उचलिला । मदमुख न ठेविती खाला । गर्जोनि पुढां जाला । सिंहु जरी ॥३६॥ तैसा जो धीरु । उठलिया अंतरु । मनादिकें व्यापारु । सांडिती उभी ॥३७॥ इंद्रियां विषयांचिया गांठी । अपैसया सुटती किरीटी । मन मायेच्या पोटीं । रिगती दाहीं ॥३८॥ अधोर्ध्व गुढें कादी । प्राण नवांची पेंडी । बांधोनि घाली उडी । मध्यमेमाजी ॥३९॥ संकल्पविकल्पाचें लुगडें । सांडूनि मन उघडें । बुद्धि मागिलेकडे । उगीचि बैसे ॥७४०॥ ऐसी धैर्यराजें जेणें । मन प्राण करणें ।

निषिद्ध कर्म पाहूनच ज्या बुद्धीत निश्चयेंकरून भय उत्पन्न होतें, १३ विष घालून तयार केलेलें अन्न खातें असतां मरण चुकत नाहीं, तसें निषिद्ध कर्माचें आचरण केलें असतां जन्ममृत्यु चुकत नाहींत १४ मग, निषिद्ध कर्माचें आचरण केलें असतां जन्ममृत्यूचें भय प्राप्त होतें, असें समजून जी बुद्धि त्याचा त्याग करिते, १५ रत्नपारखा जसा खऱ्याखोट्याचा निर्णय करतो, तसा कार्य व अकार्य याविषयीं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप मापानें जी निर्णय करते, १६ तसेंच, ज्या बुद्धीला चांगलें व वाईट हें स्पष्ट समजतें, ती सात्त्विक बुद्धि होय असें समज १७

आणि ज्या बुद्धीच्या योगें जीव हा धर्म व अधर्म आणि कर्तव्य व अकर्तव्य हें यथार्थ रीतीनें जाणत नाहीं, तिला राजस बुद्धि म्हणतात ३१

आणि बगळ्याच्या गांवांत जसें दूध व पाणी एकत्रच घेतलें जातें किंवा अंधळा ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांच्यामधील भेद जाणत नाहीं, १८ ज्या भ्रमराला अतिशय कोमल अशा फुलाचा मकरंद सेवन करितां येतो, तोच लाकूडही कोरण्यास प्रवृत्त होतो, परंतु त्याचा भ्रमरपणा कांहीं नष्ट होत नाहीं, १९ त्याप्रमाणें, धर्माधर्मरूपानें असणारी जी कार्याकार्य, त्याची निवड न करितां जी बुद्धि त्यांचें आचरण करिते, ७२० अरे, परीक्षेशिवाय मोतीं घेतलीं असतां क्वचित् चांगलीं मिळतीलच असा नेम नाहीं, परंतु चांगलीं मिळणार नाहींत हें अगदीं ठरलेलें आहे, २१ तसें, निषिद्ध कर्म साहजिकपणें प्राप्त न झालें तरच रहातें, एऱ्हवीं जेथें चांगलें व वाईट हीं दोन्ही कर्में सरसकटच मानलीं जातात, २२ जसें सर्व समाजास योग्य व अयोग्य यांचा विचार न करितां आमंत्रण द्यावें, तसें चांगल्या व वाईट कर्माविषयीं जी अंधबुद्धि, ती राजस बुद्धि होय २३

पार्था, तमोगुणानें व्यापलेली जी बुद्धि अधर्माला धर्म मानणारी व अर्थाचा अनर्थ करणारी, ती तामस बुद्धि असें म्हटलें आहे ॥ ३२ ॥

आणि राजा ज्या मार्गांनीं जातो, ते चोरास जसे आडमार्ग होत, (राजमार्ग जसे चोराच्या उपयोगी नाहींत.) किंवा राक्षसाला रात्रीं जसें उजाडतें, २४ अथवा धनाचा ठेवा असून भाग्यहीनाला जशी ती कोळशाचीच रास दिसते, म्हणून धन जवळ असतांना त्याला नाहींसारखें होतें २५ तसें, शास्त्रांत सांगितलेल्या सर्व मार्गांचें आचरण करणें हें ज्या बुद्धीला पातक वाटतें, व खऱ्या गोष्टी खोट्या भासतात २६ जी शास्त्राचा खरा अर्थ टाकून उलट अर्थ करिते, व जे गुण म्हणून आहेत, त्या सर्वांस दोष मानते, २७ किंबहुना, श्रुतींस मान्य असलेल्या ज्या गोष्टी, त्याही सर्व ज्या बुद्धीला विपरीत भासतात, २८ त्या बुद्धीला अर्जुना, कोणालाही न विचारतां बेलाशक तामसी म्हणावें. हे पहा—दानधर्माला रात्र उचित आहे काय ? २९ याप्रमाणें अर्जुना, तुला बुद्धीचे तीन भेद स्पष्ट करून सांगितले. ७३० आतां, याच बुद्धीच्या कर्म करण्याविषयीं जेव्हां निश्चय होतो, तेव्हां तिला धृति अशी संज्ञा प्राप्त होते, व तिचेही तीन प्रकार आहेत ३१ त्या धृतीच्याही तीन प्रकारांचीं लक्षणें तुला स्पष्टपणें सांगतों, तिकडे लक्ष दे ३२

पार्था, ज्या एकनिष्ठ धैर्यानें, मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या क्रिया, मनुष्य समाधि कायम ठेवून करितो, तें सात्त्विक धैर्य होय ॥ ३३ ॥

तर, सूर्योदय होतांच जसा चौर्यकर्मासह अंधकार नाहींसा होतो, किंवा राजाज्ञा झाली असतां कुव्यवहार बंद पडतो, ३३ किंवा वारा एकसारखा सपाट्यानें वाहूं लागला म्हणजे मेघ हे आपल्या गर्जनांसह नाहींतसे होतात, ३४ अथवा अगस्ति ऋषीच्या दर्शनानें समुद्राच्या गर्जना बंद पडतात, किंवा चंद्रोदय झाल्यावर सूर्यविकासिनी कमलें आपोआप मिटतात, ३५ फार काय सांगावें ! गर्जना करून सिंह पुढें आला तर मदोन्मत्त हत्तीला देखील उचललेला पाय खालीं ठेवण्याचें सुचत नाहीं, ३६ तसें, सात्त्विक धैर्य उत्पन्न झालें असतां मन, प्राण व इंद्रियें यांचे व्यापार जागच्या जागीं बंद पडतात ३७ अर्जुना, इंद्रियें व विषय यांचा स्नेह आपोआप सुटतो, आणि तीं धावरून आपली आई जें मन, त्याच्या पोटांत शिरतात ३८ प्राणाचे जे नऊ प्रकारचे भेद आहेत, ते सर्व मोडून व एकत्र करून त्यास सुषुम्ना नाडीच्या कोंडडींत अडकवून टाकिते, ३९ मनाचें संकल्पविकल्परूपी वस्त्र फेडून मन उघडें करितें, आणि मग बुद्धी मनाच्या मागें स्वस्थ बसते, ७४० याप्रमाणें जो धैर्यराज मन, प्राण व इंद्रियें

स्वचेष्टाचीं सभापणे । माडवीजती ॥ ४१ ॥ मग आघवींचि सटी । ध्यानाच्या आंतुला मढी । कोंडिजती निरवडी । योगाचिये ॥ ४२ ॥ परी परमात्मया चक्रवर्ती । उगाणिती जव हाती । तव लाचु न घेता धृती । धरिजती जिया ॥४३॥ ते गा धृती येथें । सात्त्विक हे निरुतें । आइक अर्जुनातें । श्रीकांतु म्हणे ॥४४॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ३४

अर्जुन, (नरः) यया धृत्या धर्मकामार्थान् धारयते, (यया च नरः) प्रसंगेन फलाकांक्षी (भवति), सा धृतिः राजसी ॥ ३४ ॥

आणि होऊनिया शरीरी । स्वर्गसंसाराच्या दोही घरीं । नांदे जो पोटभरी । त्रिवर्गोपायें ॥४५॥ तो मनोरथाच्या सागरीं । धर्मार्थकामाच्या तारुवावरी । जेणें धैर्यबळें करी । क्रिया वणिज ॥४६॥ जे कर्म भाडवला सुये । तयाची चौगुणी येती पाहे । येवढे साहस वाहे । जया धृती ॥ ४७ ॥ ते गा धृती राजस । पार्था येथ परियेस । आता आइक तामस । तिसरी जे कां ॥ ४८ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५

पार्थ दुर्मेधा (नरः) यया (धृत्या) स्वप्न, भय, शोक, विषाद, मद एव च न विमुंचति, सा धृतिः तामसी (मता) ॥ ३५ ॥

तरि सर्वाधमें गुणे । जयाचें का रूपा येणें । कोळसा काळेपणें । घडला जैसा ४९ अहो प्राकृत आणि हीनु । तयाही की गुणत्वाचा मानु । तरि न म्हणिजे पुण्यजनु । राक्षसु काई ॥७५०॥ पै ग्रहामाजि इंगळु । तयाते म्हणिजे मंगळु । तैसा तमी धसाळु । गुणशब्दु हा ॥ ५१ ॥ जे सर्वदोषांचा वसौटा । तमचि कामऊनि सुभटा । उभारिला आंगवठा । जया नराचा ॥ ५२ ॥ तो आळसु सूनि असे कांखे । म्हणौनि निद्रे कद्दी न मुके । पापें पोशिता दुःखें । न सांडिजे जेवि ५३ आणि देहधनाचिया आवडी । सदा भय तयातें न सांडी । विसबू न सके घोंडी । काठिण्य जैसें ॥५४॥ आणि पदार्थजाती स्नेहो । बांधे म्हणौनि तो शोका ठावो । केला न शके पाप जावो । कृतघ्नौनि जैसें ॥५५॥ आणि असंतोष जीवेंसी । धरूनि ठेला अहर्निशी । म्हणौनि मैत्री तेणेंसी । विषादें केली ॥ ५६ ॥ लसणातें न सांडी गंधी । का अपथ्यशीळातें व्याधी । तैसी केली मरणावधी । विषादें तया ॥५७॥ आणि वयसा वित्तकामु । ययाचा वाढवी सभ्रमु । म्हणौनि मदें आश्रमु । तोचि केला ॥५८॥ आगीतें न सांडी तापु । सळातें जातीचा सापु । कां जगाचा वैरी वासिपु । अग्वडु जैसा ॥५९॥ नातरी शरीरातें काळु । न विसबे कवणे वेळु । तैसा आथि अढळु । तामसी मदु ॥७६०॥ एवं पाचही हे निद्रादिक । तामसाच्या ठाई दोख । जिया धृती देख । धरिले—आहाती ॥६१॥ तिये गा धृती नावें । तामसी येथ हें जाणावें । म्हणितलें तेणे देवें । जगाचेनि ॥६२॥ एवं त्रिविध जे बुद्धि । कीजे कर्मनिश्चयो आधि । तो धृती या सिद्धि । नेइजो येथ ६३ सूर्यें मार्गु गोचरु होये । आणि तो चालती कीर पाये । परि चालणें तें आहे । धैर्यें जेवि ६४ तैसी बुद्धि कर्मातें दावी । ते करणसामग्री निफजवी । परि निफजावया होआवी । धीरता जे ॥६५॥ ते हे गा तुजप्रति । सांगितली त्रिविध धृती । यया कर्मत्रया निष्पत्ति । जालिया मग ॥६६॥ येथ फळ जे एक निफजे । सुख जयातें म्हणिजे । तेंही त्रिविध जाणिजे । कर्मवशें ॥६७॥ तरि फळरूप तें सुख । त्रिगुणी भेदलें देख । विवंचूं आता चोख । चोखी बोलीं ॥६८॥ परि चोखी ते कैसी सांगे । पै घेवों जातां बोलबगें । कानीचियेही लागे । हातीचा मळु ॥६९॥ म्हणौनि

याच्या स्वकाय चेष्टांची भाषणे बंद पाडितो ४१मग मर्वांचा झाडा घेऊन त्यास त्यांनाच्या आतल्या कोठडात युक्तीने कोंडून टाकतो, ४२ परंतु चक्रवर्ती जो परमात्मा, त्याच्या ताब्यात त्यास देईपर्यंत त्याजपासून लाच न घेता त्यांना जो धैर्यराज सोडीत नाही ४३ लक्ष्मीपति भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला ह्मणतात –असे जे धैर्य, ते केवळ सात्त्विक धैर्य होय, असे समज ४४

हे अर्जुना, ज्या धैर्याने, धर्म, काम व अर्थ —हे तीनच पुरुषार्थ मनुष्य करितो, व त्या त्या पुरुषार्थाच्या आचरणसमयी फलाची इच्छा करितो, तें राजस धैर्य होय. ॥ ३४ ॥

आणि, शरीर हेच माझे स्वरूप असे मानून जो स्वर्ग व संसार ह्या दोहोंतच धर्म, अर्थ व काम या तीन उपायांनी आनंदाने वास करतो, ४५ तो मनोरथसागरात धर्मार्थकामरूपी नौकेवर ज्या धैर्याने व्यापार करितो, ४६ जे कर्मरूपी भांडवल घातले असता त्याचा चौपट फायदा येतो, असे मानून ज्या धैर्याने साहस कर्म करितो, ४७ या धैर्यास अर्जुना, राजस धैर्य असे ह्मणतात आता, तिसऱ्या तामस धैर्याचें लक्षण सांगतो, तीं ऐक ४८

पार्था, ज्या धैर्यानें दुष्टबुद्धीचा मनुष्य झोंप, त्रास, शोक, खेद, व मद यांना सोडीत नाही, तें तामस धैर्य होय. ॥ ३५ ॥

तर, सर्व नीच गुणांनी युक्त असून जें उत्पन्न होतें, जसा कोळसा हा काळेपणाने घडलेला असतो, ४९ अहो, प्राकृत (जड) आणि हीन असा असूनही त्याला गुण हें मोठें नाव देण्याचें प्रयोजन काय ? अशी शंका येईल, तर असे पहा की, राक्षसालाही पुण्यजन म्हणत नाहीत काय ? ७५० सर्व ग्रहात जो इंगळ (निखाऱ्याप्रमाणें ताप देणारा), त्यालाही मंगळ म्हणत नाहीत काय ? तसा तमाला गुण हा टमाळ (साधारण) शब्द आहे. ५१ हे सुभटा अर्जुना, सर्व दोषाचे वसतिस्थान जो तमोगुण, तो कमवून ज्या नराची मूर्ति बनलेली आहे, ५२ ज्याप्रमाणे पापाचे पोषण केले असता दु ख सोडीत नाही, त्याप्रमाणें तो खानेत आळस बाळगून असतो, म्हणून निद्रा त्याला कधीं सोडीत नाहीं,

५३ आणि ज्याप्रमाणे दगडापासून कठीणपणा कधी दूर होत नाही, त्याप्रमाणे देहरूप धनावर त्याचा नेहमी अत्यंत प्रीति असल्यामुळे त्याला भय सोडीत नाही, ५४ आणि कृतघ्न मनुष्याचे पाप जाण्याविषयी कितीही खटपट केली असता जसे ते जात नाही, तसे पदार्थमात्राचे ठिकाणी प्रीति ठेवल्यामुळे तो शोकाचे रहाण्याचे ठिकाण होतो, ५५ आणि रात्रंदिवस असंतोष आपल्या जावाशी बांधून ठेविला असल्यामुळे विषादाने ज्याच्याशी मैत्री केली आहे, ५६ लसुणाचा घाण जशी त्याजपासून दूर होत नाही, किंवा कुपथ्य करणाऱ्या मनुष्याला व्याधि सोडीत नाही, त्याप्रमाणे, विषादाने याजबरोबर आजन्म मैत्री केलेली असते, ५७ आणखी तारुण्य, वित्त व काम याचा जो गर्व वहातो, म्हणून त्याचे ठिकाणी मदही वास करतो, ५८ अग्नीला जसा तप्तता सोडीत नाही, जातिवत सापाचा सळसळपणा जसा सुटत नाहीं, अथवा भय हे जसे सर्व जगाचें वैरी असून त्याला सोडीत नाहीं, ५९ अथवा काळ हा शरीराला कधीही विसरत नाही, तसा तमोगुणाच्या ठिकाणी मद अखंड असतो ७६० याप्रमाणे निद्रा, भय, शोक, विषाद व मद हे पाच तमाचे दोष ज्या धैर्याने धारण केले आहेत, ६१ त्या धैर्याला तामस धैर्य असें म्हणतात, असे जगन्नायक भगवान् श्रीकृष्ण बोलले ६२ याप्रमाणें, तीन प्रकारच्या बुद्धींनीं जो कर्माचा निश्चय केला, तो धैर्य शेवटास नेते ६३ सूर्य उगवल्यावर मार्ग दिसू लागून त्यावरून मनुष्य- पायांनी चालतो, परंतु चालणाराने धैर्य धारण केल्याशिवाय चालणें होत नाहीं, ६४ त्याप्रमाणें, बुद्धि ही कर्माला दाखविते तें कर्म इंद्रिये उत्पन्न करितात, परंतु उत्पन्न होण्याला जे धैर्य लागतें, ६५ तें धैर्य तुला तीन प्रकारांनी सांगितलें, आणि त्याच धैर्यामुळे तीन प्रकारचें कर्म उत्पन्न झाले ६६ मग त्याला जें फळ येतें, व ज्याला सुख अशी संज्ञा आहे, तेंही कर्माप्रमाणे तीन प्रकारचे आहे ६७ तर फळरूप जें सुख, तें तीन गुणांनी निरनिराळें केलेलें आहे त्याचा आता स्पष्ट भाषणांनी विचार करूं, ६८ तें स्पष्ट कसें सांगेन म्हणशील, तर शब्दाच्या मार्गानें सांगण्यास गेलें असता शब्दाचा मळ त्याला लागतो, व कर्णद्वारा श्रवण केलें असतां, कर्णरूप हाताचा मळ त्याला लागतो. ६९ म्हणून शब्दाचा व अवधानाचा अव्हेर करून तें केवळ अंतःकरणानें श्रवण